De Gids. Jaargang 56

bron
De Gids. P.N. van Kampen & zoon, Amsterdam 1892

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/_gid001189201_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren i.s.m. DE GIDS

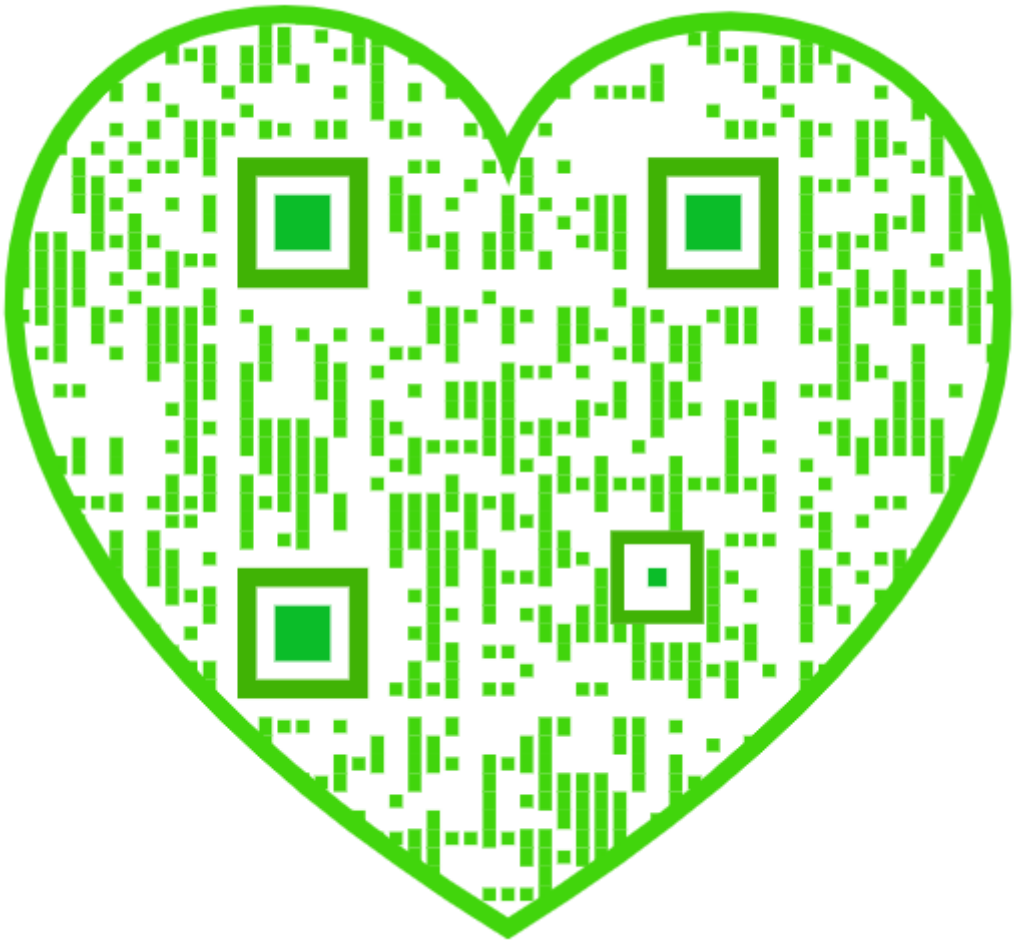

Extaze.
Een boek van geluk.

Hoofdstuk I.
I.

Dolf Van Attema was op zijne wandeling na den eten aangegaan bij de zuster zijner vrouw, Cecile Van Even, op den Scheveningschen weg, en hij wachtte in den kleinen voorsalon, wandelend tusschen de rozenhouten meubeltjes en de vieuxroze moiré cauzeuses met de drie, vier groote passen, waarmêe hij de nauwte van het vertrekje telkens en telkens scheen over te meten. Achter de chaise-longue brandde op een onyxen zuil eene lamp van onyx, onder hare kanten kap zacht gloeiend als eene groote, zeshoekige lichtbloem.

Mevrouw was nog bij de jongens, die juist naar bed gingen, had de meid tot Van Attema gezegd en het speet hem zijn petekind, den kleinen Dolf, dien avond niet meer te zullen zien; hij had reeds even naar boven willen loopen om met Dolf in zijn bedje te stoeien, maar ook had hij zich aanstonds Cecile's verzoek herinnerd, dit toch nooit meer te doen: de jongen bleef uren wakker liggen na zoo een gedartel met oom. En hij wachtte dus nu, met een glimlach om die gehoorzaamheid, zijne schoonzuster af, steeds metende den kleinen salon met zijn pas van een stevig, kort man, ineengedrongen en breed, niet jong meer en wat ivoorachtig kalend onder zijn kort, donkerblond haar, zijne oogen klein-vriendelijk en prettig blauw-grijs, zijn mond beslist-flink, - al glimlachte hij ook - in het rossige gekroes van zijn korten Germaan-baard.

Een houtblok brandde met een paar kronkeltongen in het

haardje van nickel en verguld, als een vuurtje van stille intimiteit, als eene vlam van discretie, in die schemeratmosfeer van, met kant gedekt, lampeschijnsel en intimiteit, discretie, verspreidden ook door geheel het nauwe vertrekje iets als een aroom van viooltjes, eene nuance van viooltjes-geur, die school in de zachtheid der tinten van behang en meubelen, - fletsch roze moiré en rozehout, - die hing in het hoekje der kleine rozehouten schrijftafel, met hare enkele zilveren zaakjes om te schrijven en hare portretten in gladde glazen Mora-lijstjes; een kleine, witte, Venetiaansche spiegel daar boven. En die zachte lucht van bescheiden exquiziteit, vol gedemptheid, teederheid, kuischheid bijna, die dreef tusschen het haardje, de schrijftafel en de chaise-longue, die gleed tusschen de stille plooien der geëffaceerde behangsels, hield iets in, dat rust gaf aan zenuw-achtigheid, zoodat Dolf, in eens, zijn stap van meten staakte, zitten ging, om zich heen zag en, eindelijk, stil, turen bleef op het portret van Cecile's man, den minister Van Even, die anderhalf jaar geleden gestorven was.

Toen duurde het wachten hem niet meer lang, tot Cecile binnenkwam. Zij trad glimlachend naar hem toe, waar hij oprees, drukkend zijne hand, zich verontschuldigend, dat de kinderen haar hadden opgehouden. Zij bracht ze altijd zelve naar bed, hare twee jongens, Dolf en Christie, en ze zeiden dan naast elkaâr, in hunne ledekanten naast elkander, hunne gebedjes op. Dolf herinnerde zich nu, dat zij over de kinderen sprak, dit dikwijls gezien te hebben.

- Christie was niet wel, hij was zoo hangerig; als het maar geen mazelen worden, sprak zij.

Er was eene moederlijkheid in hare stem, maar zelve was zij niet als eene moeder, jonkvrouwelijk tenger als zij daar nu zat, op de chaise-longue, den zachten gloed der kanten lichtbloem op stengel van onyx achter zich, zijzelve zwart in het krip van haren rouw, haar dofblond hoofd hier en daar heel eventjes aangegoud door het licht van achteren. In dat krip - een los sleeptoilet van krip voor in huis - vertengerde zich hare gestalte als tot die van een maagd; zóo teeder verbogen zich de lijnen van heur ietwat langen hals en dunne schouders - de armen met iets looms in beweging neêrvallend, de handen in den schoot - verbogen zich ook de lijnen der meisjes-achtige jeugd van buste en fijnen leest, fijn als eene

vaas van tengerheid, en alle, die lijnen, boetseerden haar bijna in een, nog wachtenden, bloei van maagdelijkheid, of zij geene jonge vrouw ware, of zij niet hare kinderen had, hare twee jongens, van zes en zeven.

Haar gelaat was weggedoezeld in de schaduw - het lamplicht guldende om heur haar - en Dolf zag haar eerst niet in de oogen, maar toen, zich wennende aan die schaduw, bespeurde hij haren blik, zacht schitterend in het donker van heur gelaat. Zij sprak met hare stem van zachten klank, een beetje dof en gedempt, als een overgaasd fluisteren; zij sprak hem nog eens over Christie, over zijn petekind, Dolf, vroeg toen naar hare zuster, Amélie.

- We maken het goed, dank je; je mag wel eens naar ons vragen, we zien je bijna nooit, antwoordde hij.

- Ik ga zoo weinig uit, verontschuldigde zij zich.

- Dat is juist verkeerd: je komt veel te weinig in de lucht en veel te weinig onder de menschen. Amélie zei dat van middag ook aan tafel, en daarom ben ik eens aangeloopen om te vragen of je morgenavond bij ons komt.

- Een soirée?

- Niemand.

- Goed, ik zal komen, met heel veel plezier zelfs.

- Ja maar, waarom doe je dat nooit uit jezelve?

- Ik kom er niet toe.

- Wat voer je dan 's avonds uit?

- Ik lees, ik schrijf, of ik doe niets. En dat laatste is nog het heerlijkste: ik leef pas, als ik *niets* doe.

Hij schudde zijn hoofd.

- Je bent een rare meid. Je verdient eigenlijk niet, dat we zooveel van je houden.

- Hé ja! vroeg zij coquet.

- Kom, het kan je niets schelen. Je zoû even goed buiten ons kunnen.

- Dat moet je niet zeggen, dat is niet zoo. Ik heb heel veel behoefte aan je sympathie, maar ik verplaats me moeilijk. Als ik eenmaal zit, dan zit ik en dan denk ik of ik denk niet, maar tot opstaan kom ik dan niet gauw....

- Dat is een schandelijk luie levensopvatting!

- Het is de mijne! Je houdt immers van me: vergeef je me die luiheid dan ook niet? Vooral als ik beloof morgen te zullen komen?

Hij was ingepalmd.

- Nu goed! sprak hij lachend. Je bent natuurlijk vrij te leven, zooals je wilt. We houden tòch van je, al verwaarloos je ons.

Zij lachte, zei, dat hij leelijke woorden gebruikte en langzaam stond zij op, om hem aan hare kleine theetafel zijn kopje in te schenken. Hij voelde iets als eene streelende zachtheid over zich heen komen, als zoû hij daar gaarne lang gezeten hebben, pratend en theedrinkend, in die viooltjes-atmosfeer van bescheiden exquiziteit: hij, de man van den daad, de staatsman, lid van de Tweede Kamer, wiens dag uur aan uur bezet was, met commissies hier en commissies daar.

- Je zei, dat je las en schreef; wat schrijf je? vroeg hij.
- Brieven.
- Altijd brieven?
- Ik hoû heel veel van correspondeeren. Met mijn broêr en mijn zuster in Indie.
- Maar toch niet altijd.
- O neen.
- Wat schrijf je dan nog meer?
- Je wordt indiscreet, hoor! lachte zij.
- Nu kom, ik! lachte hij terug, als mocht hij wel. Toch geen belletrie?
- Wel neen. Mijn dagboek.

Hij lachte luid, vroolijk op.

- Jij een dagboek! Wat zal jij met een dagboek doen! De eene dag zal je wel precies gelijk aan den andere zijn.
- Maar wel neen!

Hij haalde zijn schouders op, den kluts kwijt. Zij was hem altijd een raadsel. Zij zag dat en had er schik in hem te laten zoeken.

- Ik heb soms heele mooie dagen, en soms heele leelijke dagen.
- Zoo! sprak hij, haar lang aanziende, glimlachend, met de vriendelijkheid zijner kleine oogen. Begrijpen deed hij nog niet.
- En daardoor heb ik soms heel veel te schrijven, in mijn dagboek, ging zij voort.
- Mag ik er eens wat uit lezen?
- Jawel .... na mijn dood.

Hij deed of hij rilde, met zijne breede schouders.

- Brr .... wat wordt je somber!

- Dood? Waarom is dat somber? vroeg zij, bijna vroolijk.

Maar hij stond op.

- Je maakt me bang, schertste hij. Ik stap op, hoor; ik heb nog veel te werken. Dus tot morgen?

- Heel graag: tot morgen.

Hij gaf haar een hand, en zij sloeg op een kleinen zilveren gong, om hem uit te laten. Even bleef hij haar nog aanzien, met een glimlach in zijn baard.

- Je bent een rare meid, en toch .... toch hoûen we van je! herhaalde hij, alsof hij zich, voor zichzelven, wilde verontschuldigen om die sympathie. En hij boog zich neêr, gaf haar een zoen op het voorhoofd: hij was zooveel ouder dan zij.

- Ik ben heel blij, dat jullie van me houden! sprak zij. Tot morgen dus, adieu.

Hij ging, zij bleef alleen. Als atomen, die vervlogen, schenen hunne woorden nog hier en daar te drijven in de stilte. Toen werd die stilte volkomen en Cecile bleef roerloos zitten, leunende in de drie kussentjes der chaise-longue, zwart in haar krip, als eene schaduw tegen het licht der lamp, de oogen voor zich uit turend. Om haar heen zonk eene vage droomerij neêr, als met lichte wolkjes, waarin gezichten even opgluurden, waaruit gezegden zacht afklonken, zonder logischen gang, in een doelloos warrelen van herinnering. Het was de droomerij van eene, wie geene obsessie van wat ook op de hersens ligt, obsessie noch van geluk, noch van smart, droomerij van een geest vol stille lichtheid, als vol van een wijd, stil grijs Nirwana, waarin alle moeite des denkens vervloeit en de gedachte slechts wat terugdwaalt over indrukken van vroeger, ze plukkende hier en daar, zonder keuze. Want de toekomst voor Cecile scheen haar eene eentonige zachtheid van onberoerde kalmte toe, waarin de figuurtjes van Dolf en Christie opgroeiden tot aardige jongens, tot jonge studenten, tot mannen en waarin Cecile zelve niets dan moeder bleef, omdat zij zich niet geheel kende in het onbewuste van haar gemoedsleven en niet wist, dat zij meer vrouw was dan moeder, hoe lief ze ook hare kinderen had. Voelde zij, verzonken in de wolkjes van haar gedroom, dat zij iets miste om hare verweduwing; voelde zij eenzaamheid om zich heen, voelde zij, dat er niemand naast haar zat, en dat de ijle lucht zonder weêrstand van vast lichaam om haar heen

dreef als iets, waarin zij te vergeefs hare armen tot omhelzing zoû slaan? Neen, zij voelde dat niet, hoewel dit gevoel toch in haar lag, maar het lag zóo diep, zoo in het onbewuste van hare ziel, dat het niet tot haar kwam, mocht het misschien later ook langzamerhand kunnen op- en oprijzen als eene schim van duidelijker weemoed. Want wat er ook van weemoed was in haar gedroom, scheen haar toe: de weemoed om het verleden, om haar lieven man, dien zij verloren had en niet, o nooit! de weemoed om het heden, om hare eenzaamheid.

Wie haar nu gezegd had, dat zij iets miste, zoû haar verontwaardigd hebben; zelve meende zij, dat niets haar ontbrak, en zij waardeerde het kalme geluk, waarin zij, als in een schadeloos egoïsme, ademde met hare kinderen, als een geluk, dat compleet was. Wanneer zij droomde, zooals nu, over niets - wolkjes van gedroom, die vervlogen, nagewolkt door nieuwe wolkjes - dan begonnen er wel eens groote tranen te wellen in hare oogen, tranen, die langzaam afvloeiden van hare wang, maar ze waren haar niets dan tranen van een onzegbaar vagen weemoed: eene zachte zwaarte op heur hart, die nauwlijks drukte en daar was om zij wist niet wat, zelfs niet om haren man, om wien zij niet meer weende.

Zoo kon zij avonden doorbrengen, alleen maar zittende en droomende, zonder zich te vervelen, en bedenkend, hoe de menschen daarbuiten draafden en zich vermoeiden in vele nuttelоosheid, zonder gelukkig te zijn, terwijl zij het was; gelukkig in het gewolk van haar gedroom. De uren gingen voorbij en hare hand was te loom om het boek op het tafeltje naast haar te grijpen: eene loomheid, die haar zoo ten laatste geheel en al doorvloeide, dat het één uur werd en zij nog niet kon besluiten op te staan en te gaan slapen.

II.

Toen Cecile den volgenden avond in den salon bij de Van Attema's binnen kwam, langzaam, met haar slependen tred in het soupele zwart van haar krip, kwam Dolf aanstonds op haar toe en hij drukte haar de hand:

- Ik hoop, dat je het niet vervelend zal vinden ..... Quaerts kwam hier een visite maken en Dina had gezegd, dat wij thuis waren. Het spijt me ....

- Het is niets! fluisterde zij terug, toch even gekrenkt, in naar sensitivisme, door de onverwachte ontmoeting met dien vreemde, dien zij zich niet herinnerde ooit bij Dolf gezien te hebben, en dien zij nu zag opstaan waar hij zat met de oude mevrouw Hoze, Dolfs oud-tante, met Amélie en hare beide meisjes, Anna en Suzette. Cecile kuste de oude dame, en zij groette verder rond, met een glimlach door hen allen verwelkomd, omdat ze zoo veel van haar hielden. Dolf prezenteerde:

- Mijn vriend Taco Quaerts ... Mevrouw Van Even, mijn zuster.

Zij zaten een beetje verspreid om het groote vuur in den open haard, de piano dicht bij hen in een hoek, den rug gedrapeerd naar hen toe en Jules zat er achter, de jongste, zoo verloren in zijn spel, terwijl hij Rubinsteins romance in es speelde, dat hij niet had gehoord, hoe zijne tante was binnen gekomen.

- Jules ... riep Dolf.

- Laat hem maar! zei Cecile.

De jongen antwoordde niet en speelde door en Cecile zag, over de piano, zijne verwarde haren en zijne oogen, vol wegzijn in muziek. Eene weekheid van melancholie rees zachtjes in haar op, als een last, als een last, die op hare borst klom en drukte op haren adem. Van Jules' vingers vielen soms plotselinge forto-toonen af, die, plotseling, haar kleine schokjes gaven in hare keel en zij gevoelde eene stemming van raadsel-achtigheid om zich heen weven als met vage mazen; eene stemming, die zij wel eens meer gevoelde; stemming, waarin zij zich als het ware niet bezat, als hadde zij zich verloren, als zocht zij zichzelve, als wist zij niet wat zij nu dacht, wat zij op het oogenblik zelve zeggen zoû ... Er smolt iets in hare hersenen, als eene momenteele verweeking. Haar hoofd zonk wat naar omlaag en zonder goed te hooren, scheen het haar als had zij die romance, zoo, precies zoo gespeeld, als Jules ze speelde, nog éens gehoord, heel lang geleden, in haar zielebestaan van vroeger, van eeuwen her, zoo, precies zoo, in dien kring van menschen, daar voor dat vuur ... De tongen van het vuur rekten zich met de zelfde kronkelingen uit als dat vuur van eeuwen her en Suzette knipte eens met hare oogen, even als zij het toen gedaan had, vroeger ...

Waarom zat zij daar nu weêr, te midden van hen allen?

Wat was dat noodig, zoo te zitten om een vuur en te hooren naar muziek? Wat was dat vreemd en wat waren er vreemde dingen in de wereld ... En toch was het aangenaam zoo e zijn met elkaâr, liefjes gezellig, stil, zonder veel woorden, de muziek achter den rug der piano wegklagende, tot ze eensklaps zweeg. En de stem van Mevrouw Hoze had een klank van sympathie, toen ze vroeg, aan Cecile's oor:

- We krijgen je dus weêr terug, kind? Je komt dus weêr uit je schulp te voorschijn?

Cecile drukte haar de hand, met een lachje:

- Ik heb me toch nooit voor u verborgen. Ik ontving altijd.
- Ja, wij moesten maar naar jou komen, maar jij bleef thuis, niet waar?
- U is toch niet boos op me, daarom?
- Wel neen, lieveling, je hebt zoo een verdriet gehad.
- O, nu nog, ik mis alles.

Waarom miste zij in eens alles? Zij had nooit dat gevoel van gemis in haar eigen huis, in de wolkjes van haar gedroom, maar buiten, in de wereld, onder anderen, miste zij dadelijk alles, alles ....

- Je hebt toch je kinderen.
- Ja ....

Zij zeide het mat, moê, alleen, doodeenzaam, als zweefde zij in eene wijdte moê voort, zonder steun, gedragen door lichaamlooze luchten, waardoor zij hare armen heensloeg, zonder te grijpen.

Mevrouw Hoze stond op: Dolf kwam ze halen om te whisten, in de andere kamer.

- Jij ook, Cecile? vroeg hij.
- Neen, je weet: kaarten en ik!

Hij drong niet verder aan; hij had nog Quaerts en de meisjes, om te spelen.

- Wat doe je daar, Jules? vroeg hij, met een blik over de piano.

De jongen was daar achter blijven zitten, als vergeten. Hij stond nu op, hij kwam te voorschijn, lang, uit zijne kracht gegroeid, met vreemde oogen.

- Wat deê je daar?
- Ik ... ik zocht iets ... een stuk.
- Zit toch niet zoo te suffen, jongen! mopperde Dolf

vriendelijk met zijn diepe stem. Waar zijn de kaarten nu weêr, Amélie?

- Ik weet het niet! zeide zijne vrouw, zoekend met den blik in het vage. Waar zijn de kaarten, Anna?

- In de fichesdoos, niet?

- Neen, mopperde Dolf. De dingen zijn nooit op hun plaats.

Anna stond op, zocht, vond de kaarten in de lâ van een boule kastje. Amélie was ook opgestaan; ze schikte de muziek op de piano recht, altijd ordenend de zaken in hare kamers en dadelijk weêr vergetend, waar zij ze borg, opruimende alleen met hare vingers, en zijzelve altijd weg, in het vage ...

- Anna, trek ook eens een kaart, als rentrant! riep Dolf uit de andere kamer. De beide zusters bleven alleen, met Jules. De jongen was op een voetenbank gaan zitten, bij Cecile:

- Mama, laat mijn muziek toch liggen.

Amélie zette zich bij Cecile.

- Is Christie beter?

- Hij is vandaag wat opgewekter.

- Gelukkig maar ... Kende je Quaerts niet?

- Neen.

- Niet? Hé! Hij komt dikwijls hier.

Cecile zag door de open schuifdeuren naar de speeltafel. Twee bougies brandden er. Het roze gelaat van Mevrouw Hoze was hel verlicht, glad en deftig; heur kapsel glom zilver-grijs. Quaerts zat over haar: Cecile zag de ronde, weggeschaduwde silhouet van zijn kop, het haar zeer kort geknipt, dik zwart, boven de witte glanslijn van zijn boordje. Zijn armen hadden korte bewegingen als hij uitspeelde of opnam. Zijn figuur had iets zeer krachtigs, iets energiek flinks, iets van het gewone leven, dat Cecile antipathiek was.

- De meisjes houden van spelen?

- Suzette vooral, Anna minder: ze kan het niet goed.

Cecile zag, dat Anna achter haar vader zat te turen met oogen, die niet begrepen.

- Je gaat veel met ze uit, tegenwoordig? vroeg Cecile weêr.

- Ja, het moet wel. Suzette houdt er van, maar Anna niet. Suzette wordt mooi, hé?

- Suzette is een coquet nest! zei Jules. Verleden met dat diner hier ...

Hij hield in eens op.

- Neen, ik zal het maar niet vertellen. Het is niet goed kwaad te spreken, niet waar, tante?

Cecile glimlachte.

- Neen, natuurlijk niet!

- Ik zoû zoo gaarne heel goed zijn, tante.

- Dat is mooi van je.

- Neen, neen, weerde hij af. Ik vind alles zoo slecht, weet u. Waarom is alles toch zoo slecht, niet waar, tante?

- Maar er is ook zoo veel goeds, Jules.

Hij schudde zijn hoofd.

- Neen, neen, herhaalde hij. Alles is slecht. Alles is heel slecht. Alles is egoïsme. Noem u eens iets op, dat niet egoïst is?

- Ouderliefde.

Maar Jules schudde weêr zijn hoofd.

- Ouderliefde is gewoon egoïsme. Kinderen zijn een deel van de ouders. Die houden dus van hunzelven als ze van hun kinderen houden.

- Maar Jules! riep Amélie. Je praat altijd veel te tranchant! Je weet, dat ik daar niet van hoû! Je bent veel te jong om zoo te praten! Je doet net of je alles weet!

De jongen zweeg.

- En ik zeg juist altijd, dat we nooit iets weten ... We weten nooit iets, vind je ook niet, Cecile? Ik ten minste, ik weet nooit iets, nooit ...

Haar blik dreef weg door de kamer, in het vage ... Hare vingers streken de franje van haar fauteuil glad, ordenend. Cecile legde haar arm zachtjes om Jules' hals.

III.

Aan de speeltafel was Quaerts uitgevallen en ofschoon Dolf vroeg of hij niet wilde doorspelen, stond hij op.

- Ik zoû gaarne mevrouw Van Even willen aanspreken, hoorde Cecile hem zeggen.

Zij zag hem daarop naar den grooten salon komen, waar zij steeds zat met Amélie, - Jules aan hare voeten -, in eene conversatie van den hak op den tak, daar Amélie nooit kon doorpraten, maar telkens afdwaalde en den draad van een gesprek vallen liet. Zij wist niet waarom, maar Cecile zette eensklaps een zeer ernstig gezicht, alsof zij met hare zuster

over zeer gewichtige zaken sprak en ze zeide toch niets anders dan:

- Jules moest heusch les nemen in harmonieleer, als hij al zoo componeert ...

Quaerts was nader gekomen; hij was gaan zitten bij de dames, met eene nauw merkbare verlegenheid in zijne wijze van zijn, eene zachte weifeling in het kort krachtige zijner gebaren.

Maar Jules vatte vlam.

- Neen, tante, ik wil zoo min mogelijk leeren! Ik wil niet altijd namen leeren en stelsels leeren en indeelingen leeren. Ik heb er geen kop voor. Ik componeer zoo maar, zoo maar.

Hij maakte een vage beweging met zijne vingers.

- Jules kan nauwlijks lezen, het is een schande! zei Amélie.

- En hij speelt zoo aardig! sprak Cecile.

- Ja, tante, ik onthoud het, ik vind het zoo op de piano ... Ach, ik kan eigenlijk niets. Ik heb het zoo maar uit mezelven, weet u.

- Maar dat is juist mooi!

- Neen, neen, je moet namen kennen, en stelsels en indeelingen. Dat moet je in alles. Ik zal ook nooit techniek krijgen, ik kan niets.

Hij sloot even zijne oogen; eene treurigheid waasde vlugjes weg over zijn bewegelijk gezicht.

- Weet u, een piano is zoo ver, zoo groot, zoo een meubel, niet waar? Maar een viool, o, wat is dat lief! Je houdt dat zoo tegen je aan, aan je hals, bijna aan je hart, het is zoo iets van jou en je streelt het zoo, je zoû het bijna zoenen! Je voelt de ziel van een viool zoo trillen in zijn kast. En dan, alleen maar zoo een paar snaren, die alles zingen. O, een viool, een viool!

- Jules ... begon Amélie.

- En o, tante, een harp! Een harp, zoo tusschen je beenen, een harp, die je omhelst met je beide armen, een harp is net een engel met lange gouden haren ... O, ik heb nog nooit op een harp gespeeld!

- Jules, schei uit! riep Amélie schel. Je maakt me zenuwachtig met dien onzin. Schaam je toch voor meneer Quaerts!

Jules keek vreemd op.

- Voor Taco? Vind je, dat ik me schamen moet, Taco?

- Wel neen, jongen.....

De klank van zijne stem was als eene liefkoozing. Cecile zag hem aan, verwonderd. Zij had gedacht, dat hij Jules voor den gek zoû hebben gehouden. Ze begreep hem niet, maar ze vond hem zeer antipathiek, zoo gezond en zoo sterk met zijn energiek gezicht en zijn mooien, zinnelijken mond, zoo anders dan Amélie en Jules en zijzelve ...

- Wel neen, jongen ...

Jules zag lichtjes minachtend naar zijne moeder op, als wist hij wel.

- Ziet u wel! Taco is een gezellige vent ...

Hij draaide zijn voetebankje naar Quaerts en legde zijn hoofd tegen diens knie.

- Maar Jules ...

- Laat hem maar, mevrouw.

- Iedereen bederft dien jongen ...

- Behalve u! zei Jules.

- Ik! Ik! riep Amélie verontwaardigd. O, ik bederf je heelemaal! Heelemaal! Ik woû, dat ik je niet kòn toegeven. Ik woû, dat ik je naar. Kampen kon sturen of naar Deli! Dan zoû je wel flinker worden! Maar ik alleen kan niets en je vader bederft je ook ... Wat er van jou nog moet worden!

- Wat moet er van je worden, Jules? vroeg Quaerts.

- Ik weet het niet: ik mag niet studeeren, ik ben een te zwak poppetje om veel te werken.

- Zoû je later naar Deli willen?

- Ja, met jou ... Alleen niet; o, alleen te zijn, altijd alleen te zijn! Je zal zien: ik zal altijd alleen zijn en ik vind het vreeslijk alleen te zijn!

- Maar Jules, je bent nu toch niet alleen! verweet Cecile.

- O ja, ja, in mijn eigen ben ik alleen, altijd alleen ...

Hij drukte zich tegen Quaerts' knie.

- Jules, spreek nu niet meer zoo dwaas! riep Amélie zenuwachtig.

- Ja, ja! kreet Jules in eens met een halven snik uit. Ik zal mijn moud hoûen. Maar spreken jullie niet meer over mij, o toe, spreek dan ook niet meer over mij!

Hij vouwde zijne handen en smeekte het hun, een angst op zijn gelaat. Zij zagen hem allen aan, maar hij verborg zijn

gezicht in den schoot van Quaerts als was hij doodsbang voor iets ...

IV.

Anna speelde slecht whist tot wanhoop van Suzette: o, dat kind vergat zelfs de grootste troeven! en Dolf riep zijne vrouw:

- Amélie, val eens in, ten minste als Quaerts niet wil. Je geeft je dochter wel niet veel toe, maar het is toch nog een ziertje beter!

- Ik zal liever mevrouw Van Even gezelschap hoûen, sprak Quaerts.

- Gaat u anders gerust whisten, meneer Quaerts! sprak Cecile met de koude stem, die zij tegen, haar antipathieke, menschen aannam.

Amélie sleepte zich met een ongelukkig gezicht weg. Ze speelde ook niet schitterend, en Suzette werd altijd zoo driftig als ze iets verkeerds deed.

- Ik heb al zoo dikwijls verlangd uw kennis te maken, mevrouw: ik zoû niet gaarne nu de gelegenheid laten voorbij gaan, antwoordde Quaerts.

Ze zag hem aan; het ontstemde haar, dat ze hem niet begreep. Ze wist, dat hij nog al een Don Juan was. Ze herinnerde zich den naam eener getrouwde vrouw in verband met den zijne. Zoû hij meenen haar wat het hof te maken? Ze hield anders niet van die aardigheden; ze had nooit van flirt gehouden.

- Waarom? vroeg ze kalm, en ze verbeet zich dadelijk, want hare vraag klonk als eene coquetterie en ze bedoelde alles behalve dat.

- Waarom?!

Hij zag haar lichtjes verrast terug aan; hij zat dicht bij haar, Jules tusschen hen in, op den grond, tegen zijn knie, de oogen gesloten.

- Om ... om, stamelde hij, omdat u de zuster is van mijn vriend, niet waar, en ik zag u hier nooit ...

Zij antwoordde niet: zij had in hare eenzaamheid verleerd te converseeren, en zij gaf zich er niet de minste moeite voor.

- Ik heb u vroeger dikwijls in de comedie gezien, sprak Quaerts; toen meneer Van Even nog leefde.

- In de opera, zeide zij.
- Ja.
- O. Ik kende u niet.
- Neen.
- Om mijn rouw ben ik heel lang 's avonds niet uitgegaan.
- En ik kom altijd 's avonds bij Dolf mijn visites maken.
- Dus logisch, dat u me nooit hier ontmoette.

Ze zwegen even. Het trof hem, dat ze zeer koud sprak.

- Ik zoû wel gaarne aan de opera willen gaan! murmelde Jules met gesloten oogen. Ach neen, eigenlijk toch niet.
- Dolf zei me, dat u veel las, ging Quaerts voort. Volgt u de moderne litteratuur?
- O ... een beetje. Ik lees niet zoo heel veel.
- Niet?
- O neen. Ik heb twee kinderen en er dus niet veel tijd voor. En het boeit me nooit veel: het leven is veel romantischer dan welke roman ook.
- U is dus filozoof?
- Ik? O waarlijk niet, meneer Quaerts; ik ben zoo laag bij den grond mogelijk!

Zij zeide het met haar slecht lachje en hare koude stem; hare stem en haar lach, als zij bang was, dat men haar verwonden zoû in heur geheim sensitivisme en als zij zich dus verborg, diep in het mysterie van zichzelve, gevende aan de buitenwereld iets geheel anders dan zij was. Jules had zijne oogen geopend en zag haar aan en zijn blik, dien hij niet meer van haar afwendde, hinderde haar.

- U woont allerliefst, daar op den Scheveningschen weg.
- O zeker.

Zij zag eensklaps, dat zij onbeleefd van koudheid was en dit wilde zij niet, ook al was hij haar antipathiek. Zij vlijde zich achteloos wat achterover; ze vroeg blankweg, zonder eenige belangstelling, geheel voor de conversatie:

- Heeft u veel familie in den Haag?
- Neen; mijn ouders wonen in Velp en mijn familie meerendeel in Arnhem. Ik ben nooit ergens vast, ik kan nooit lang op een plaats blijven. Ik heb langen tijd in Brussel gewoond.
- U is niet in betrekking, niet waar?
- Neen, mijn illuzie van jongen was in de marine te gaan, maar ik ben afgekeurd geworden voor mijn oogen.

Zij zag hem even onwillekeurig in zijne oogen: kleine, diepliggende oogen, waarvan zij de kleur niet zien kon. Zij vond er iets sluws, iets geslepens in.

- Het heeft me altijd gespeten, ging hij voort. Ik ben een man van beweging. Ik voel altijd drang naar beweging in me. Ik troost me nu maar met veel sport.
- Sport? herhaalde zij koud.
- Ja.
- O.
- Quaerts is een Nimrod en een Centaur en een Herkules, niet waar? riep Jules.
- Zoo, geef je me 'namen'? lachte Quaerts. Waarbij 'deel je me verder in', Jules?
- Bij de heele enkele menschen, van wie ik veel hoû! riep Jules in vuur en vlam. Taco, je zoû me nog altijd paard leeren rijden?
- Nu, wanneer je wilt, kereltje.
- Ja, maar jij moet den dag bepalen, dat we naar de manege gaan. Ik bepaal geen dagen, daar vind ik iets angstigs in.
- Morgen dan? Het is morgen Woensdag.
- Goed.

Cecile bespeurde, dat Jules haar steeds aanzag. Zij zag hem terug aan. Hoe was het mogelijk, dat de jongen van dien man hield! Hoe was het mogelijk, dat, als het hàar hinderde, het hèm niet hinderde: dat gezonde, dat sterke, die kracht van spieren, die kracht van sport! Had die man iets slechts voor met Jules, dat hij zich zoo quasi teeder voordeed tegenover dat kind? Zij begreep er niets van, zij begreep noch Quaerts noch Jules en zelve verzonk ze weêr in die stemming van zelfverlies, waarin zij niet wist wat ze dacht en op het oogenblik zelve zeggen zoû, stemming, waarin zij zich terug zocht, en te vergeefs. Verbitterd stond zij op, lang, rank, lenig; in haar krip, als eene koningin, die rouwde; goudspelingen in het dof blond van heur haar, waarin een klein gitten, kroontje glom als zwart spiegel.

- Ik ga eens even zien, wie er wint, sprak ze en ze ging naar de speeltafel in de andere kamer; ze zette zich achter Mevrouw Hoze, schijnbaar belangstellend in het spel en door het licht der bougies heen, gluurde ze naar Quaerts en Jules. Ze zag, dat ze zachtjes met elkaâr spraken, vertrouwelijk, Jules

met zijn arm op Quaerts' knie. Ze zag het glimlachend gezicht van Jules, als in aanbidding, opzien naar het gelaat van dien man, en ze zag, dat de jongen eensklaps zijne armen, tot een woeste liefkoozing, heensloeg om zijn vriend, die hem afweerde, met een zacht gebaar.

V.

Den volgenden avond genoot Cecile nog meer dan gewoonlijk van de weelde thuis te kunnen blijven. Het was na den eten; zij zat met Dolf en Christie op de chaise-longue, in haar kleinen salon, de jongens elk in een arm genesteld; zij, in het midden tusschen hen in, jong als eene ondere zuster. Zacht gedempt vertelde hare stem:

- Toen zei Juda: o, heer, laat mij in de plaats van Benjamin bij u blijven als slaaf! Want onze vader, die al zoo oud is, zei ons, toen we met Benjamin weggingen: Mijn zoon Jozef heb ik al verloren: hij is zeker opgegeten door de wilde beesten. En als je me nu Benjamin ook nog afneemt, en als hèm een ongeluk overkomt, dan zal ik grijs van verdriet worden en dood gaan. Toen zei ik tot onzen vader, dat ik hem instond voor Benjamin en dat ik heel stout zoû zijn, als we Benjamin niet weêr thuis brachten. En daarom bid ik u, o heer, laat mij uw slaaf zijn en laat het kind met zijn broeders teruggaan. Want hoe kan ik zonder Benjamin mijn vader onder oogen komen ...

- En Jozef, mama, wat zei Jozef? vroeg Christie.

Hij had zich vast geklemd aan zijne moeder: een klein tenger ventje van zes jaar, met dun blond haar, met oogen van fletsch vergeet-mij-niet-blauw, en zijne fijne vingertjes haakten zich krampachtig in Cecile's japon en verfrommelden het krip.

- Toen kon Jozef zich niet meer inhouden en hij beval zijn gevolg weg te gaan en barstte in tranen uit, en riep: Herken je mij dan niet? Ik ben het, ik ben Jozef!

Maar Cecile kon niet voort vertellen, want Christie had zich aan haar hals geworpen met eene beweging als van wanhoop en zij hoorde hem snikken tegen haar aan.

- Christie! Mijn jongen!

Zij ontstelde zeer; zelve in vuur om haar verhaal, was haar de spanning van Christie niet opgevallen, en zij hoorde hem nu

in zulk eene hevige kindersmart tegen haar aan weenen, dat zij geen woord vond om hem te stillen, te troosten, te zeggen, dat het goed afliep.

- Maar Christie, huil dan toch niet. Het loopt goed af ....

- En Benjamin dan, Benjamin!

- Maar Benjamin ging terug naar den vader en Jacob kwam in Egypte en ging samen wonen met Jozef ....

Het kind hief zijn nat gezicht van haren schouder op en zag haar lang aan.

- Was het heusch zoo? Of zegt u maar wat ....

- Neen heusch, mijn lieveling. O toe, huil nu niet meer ....

Christie bedaarde, maar was blijkbaar teleurgesteld. Het slot van het verhaal voldeed hem niet; en toch: het was wel mooi zoo, veel mooier dan dat Jozef boos was geweest en dat hij Benjamin had gevangen gezet ....

- Die Christie! Om te gaan huilen! zei Dolf. Het is immers maar een verhaaltje.

Cecile antwoordde hem niet, dat het verhaaltje heusch gebeurd was, omdat het in den Bijbel stond. Ze was in eens zeer treurig geworden, in eene twijfeling aan zichzelve. Zeer teeder droogde zij met haar zakdoek de treurige oogen van het kind af.

- En nu, jongens, slapen. Het is al laat geworden! zeide ze dof.

Zij bracht ze naar bed: iets, dat heel lang duurde; eene plechtigheid met allerlei ritualiën van uitkleeden, wasschen, gebedje opzeggen, toedekken, zoenen. Toen zij na een uur weêr beneden zat, alleen, voelde ze eerst goed, hoe treurig zij was.

O, neen, ze wist het niet! Amélie had wel gelijk: men wist nooit iets, nooit! Ze was dien dag zoo gelukkig geweest; ze had zich weêr teruggevonden, diep in het mysterie van haarzelve, in de essence harer ziel; ze had haar gedroom om zich heen zien wolken als eene apotheoze; ze had veel liefde voor hare kinderen in zich gevoeld. Zij had ze na den eten verteld uit den Bijbel, en, in eens, bij Christie's tranen, was twijfel bij haar opgeschoten. Was zij wel goed voor hare kinderen? Bedierf zij ze niet en verweekte zij ze niet in hare liefde, in de zachtheid van haar gevoel? Zoû zij ze niet ongeschikt maken voor het practische leven, waarin zij niet te doen had, maar waarin de kinderen, als ze groot waren, zich zouden moeten bewegen? Het weêrlichtte door haar heen: scheiding en kost-

scholen, de kinderen van haar vervreemd, teruggekomen als groote, ruwe jongens, die rookten en vloekten, cynisch in hun mond en hun hart; hun mond, die haar niet meer zoû zoenen, hun hart, waarin ze niet meer thuis zoû zijn. Zij zag ze reeds met hunne blague van zeventien en achttien jaar door hare kamers stappen in uniform van cadet en adelborst, met breede schouders en een harden lach, de asch van hun sigaar wegknippend op het tapijt .... Waarom rees dwars door deze wreedheid in eens het beeld van Quaerts op? Was dat toeval of logica? Ze kon het niet inzien; ze wist niet wat hij daar deed, die man, rijzende door hare smart heen in zijne atmosfeer van antipathie. Maar ze voelde zich treurig, treurig, treurig, als zij zich sedert Van Evens dood niet meer gevoeld had, niet vaag weemoedig, als zij zich meermalen gevoelde, maar treurig, duidelijk treùrig om wat er komen zoû .... O, zij zoû zich van de kinderen moeten scheiden! En dan: alleen .... Eenzaamheid, altijd eenzaamheid! Eenzaamheid in zichzelve, dat gevoel waar Jules zoo voor vreesde! Teruggetrokken van de wereld, die haar niet boeide, alleen weggezonken in leêgte! Ze was dertig jaren, ze was oud, een oude vrouw! Haar huis leêg, heur hart leêg! Droomen, wolken van gedroom, die vervliegen, die opklaren als een rook en leêgte ontdekken. Leêgte, leêgte, leêgte! Hol viel het woord telkens op haar borst neêr met den klop van een hamer. Leêgte, leêgte ....

- Waarom ben ik zoo? dacht ze. Wat heb ik dan? Wat is er veranderd?

Nooit had ze dat woord leêgte zoo op haar voelen bonsen; dien zelfden middag nog was zij zacht gelukkig geweest, als altijd. En nu! Zij zag niets voor zich, geene toekomst, geen leven, niets dan éene wijde duisternis. Vervreemd van hare kinderen, alleen in zichzelve ....

Met een licht gekreun als van pijn stond zij op, liep zij door den kleinen salon. Het bescheiden schemerlicht hinderde haar als eene benauwdheid. Zij draaide aan den sleutel der kanten lamp. Een goudglans gleed de roze plooien der zijden gordijnen op als glinsterend water. Eene vreemde koelte blies iets van den viooltjes-geur, die overal hing, weg. In het haardje was vuur en zij h d het koud.

Zij bleef staan bij het lage tafeltje; zij nam eene visitekaart op, waarin een vouw was geknepen, en zij las: T.H. Quaerts.

Een kroontje met vijf parelen boven dien naam. Dat Quaerts, wat was dat kort! Een naam als een klap van een harde hand. Er was in dien naam iets slechts, iets wreeds: Quaerts, Quaerts ....

Zij wierp het stuk karton neêr, boos op zichzelve. Ze had het koud, en ze had zich verloren, zooals gisteren avond, bij de Van Attema's.

- Ik ga niet meer uit. Nooit meer, nooit meer! zeide zij, bijna hard op. Ik kan zoo tevreden zijn in mijn eigen huis. Zoo tevreden met het leven, zoo mooi gelukkig ..... Dat kaartje! Waarom een kaartje! Wat kan mij zijn kaartje schelen.....

Beslist zette zij zich aan hare schrijftafel en sloeg den buvard open. Zij dacht er over een begonnen brief naar Indië af te maken. Maar zij was in zoo eene andere stemming, dan toen zij dien brief begonnen had. Zij haalde dus uit een laadje een dik cahier te voorschijn: haar dagboek. Zij zette den datum neêr, dacht even na, den zilveren pennehouder zenuwachtig prikkende in hare tanden .....

Maar toen, met een kort gebaar van drift, wierp zij de pen neêr, duwde het cahier weg, en, het hoofd in hare handen op den buvard neêrbonsend, snikte zij luid.

VI.

Cecile was zoo verwonderd geweest over die ongewoon lange stemming van zelfverlies, dat het dagen duurde, eer zij weêr hare gewone rust binnentrad, als een lief verblijf, waaruit zij, zonder te willen, was weggedwaald. Maar zij dwòng zich, met een zachten dwang, de schatten harer eenzaamheid terug te vinden en zij vond ze terug. Zij redeneerde; in de eerste jaren zoû zij zich toch nog niet behoeven te scheiden van Dolf en Christie: zij had dus allen tijd zich met dit denkbeeld van scheiding eigen te maken. Verder was er niets veranderd, noch om haar, noch in haar, en zij liet dus de dagen langzaam over haar heen glijden als een stil vloeiend water.

Zoo, stil vloeiend, waren er twee weken verloopen na den avond, dien zij bij Dolf had doorgebracht. Het was Zaterdagmiddag; zij had eerst met de kinderen gewerkt, - ze leerde ze nog zelve - toen met ze gewandeld en nu wachtte zij in

hare geliefkoosde kamer de Van Attema's, die iederen Zaterdag om half vijf kwamen theedrinken, af. Zij had de meid gebeld, die eene blauwe spiritusvlam aanstak. Dolf en Christie waren op dat uur binnen; ze zaten op den grond, op bankjes, de vellen van een kindertijdschrift open te snijden, waarop Cecile voor hen geabonneerd was. Stil zaten ze, zoet en fijntjes, als kinderen, die in een week interieur opgroeien, tusschen te veel zachtheid, te bleek, met te lange blonde haren, vooral Christie, wiens slaapjes waren geaderd als met een azuur bloed. Cecile ging een enkelen keer langs hen heen, in het zorgvuldig toezien op heur theeblad, en haar blik omringde de kinderen als in een cirkel van warm gevoel. Zij was in hare stemming van kalm geluk; ze vond het aangenaam zoo straks de Van Attema's te zullen zien binnenkomen; zij hield van die middaguren als haar zilveren bouilloir ziedde op de blauwe vlam. Eene exquize intimiteit dreef door het vertrek; ze had in hare lange fijne vrouwenvingeren dat bizondere van getoover, die teedere kunst van aan te raken, waardoor alles, waarover ze ook, maar even gleden, een aanzien kreeg van haarzelve: iets onzegbaars van tint en plaats en verlichting, dat de dingen vóór den toets dier vingers niet hadden.

Er werd gebeld en ze meende, dat het nog te vroeg was voor de Van Attema's. Maar ze zag zelden iemand anders in hare afsterving van de buitenwereld; dus ze zouden het toch wel zijn. Na enkele oogenblikken kwam Greta echter binnen, met een kaartje: of mevrouw ook ontving en of er belet was voor dien meneer.

Al van verre herkende Cecile de kaart: zij, had er onlangs eene gelijke gezien. Toch nam zij het karton aan, bezag het even, de wenkbrauwen gefronsd, ontevreden.

- Wat een idée, dacht ze. Waartoe? Wat beteekende dit? Maar ze vond het onnoodig onbeleefd te zijn en belet te geven. Hij was toch een vriend van Dolf. Maar zooveel indringerigheid.....

- Laat meneer boven komen, liet zij koel van hare lippen vallen.

Greta ging en het scheen Cecile toe of er iets sidderde in de intimiteit, die daar dreef; of de voorwerpen, waarover hare vingers zoo even gegleden waren, zich anders verlichteden, met een schijn van huivering. Maar Dolf en Christie waren niet

veranderd en zaten nog steeds te zien naar de platen, met zachte opmerkingen tusschen hunne mondjes in.

De deur werd geopend en Quaerts trad binnen. Hij had nog meer dan gewoonlijk zijne nuance van verlegenheid over zich heen, toen hij voor Cecile boog. Die nuance was voor Cecile iets onbegrijpelijks in hem, die haar zoo beslist en sterk scheen.

- Ik hoop, dat u me niet onbescheiden zult vinden, mevrouw, als ik de vrijheid heb genomen u een visite te komen maken.

- Integendeel, meneer Quaerts, sprak zij koud. Gaat u zitten.

Hij zette zich, plaatste zijn hoogen hoed naast zich op den grond.

- Ik stoor u niet, mevrouw?

- Volstrekt niet. Ik wacht mevrouw Van Attema en haar dochters. U was zoo beleefd me een kaartje te brengen. Maar u weet zeker, dat ik geen menschen zie.

- Dat wist ik, mevrouw. Misschien heeft u wel aan die wetenschap de indiscretie van mijn bezoek te danken.

Zij zag hem koud, beleefd, glimlachend aan. Er was iets van boosheid in haar. Zij gevoelde lust hem kortweg te vragen, wat hij van haar wilde.

- Hoedat? vroeg ze, met haar glimlach van beleefdheid, die haar gezicht tot een masker vertrok.

- Ik vreesde u in langen tijd niet te zullen zien en ik zoû het een bizonder groot voorrecht achten uw nadere kennis te mogen maken.

Zijn toon was van den hoogsten eerbied. Zij trok hare wenkbrauwen op, als begreep zij niet, maar het accent zijner stem was zóo in-hoffelijk geweest, dat ze zelfs geen koud woord vond om hem te antwoorden.

- Zijn dat uw beide kinderen? vroeg hij, met een blik naar Dolf en Christie.

- Ja, antwoordde zij. Staat eens op, jongens, en geef meneer een hand.

De kinderen kwamen langzaam nader en staken hunne handjes uit. Hij glimlachte, hij zag ze doordringend aan met zijne kleine diepliggende oogen, en even hield hij ze vast.

- Vergis ik me, of lijkt de kleine niet heel veel op u?

- Ze lijken beiden op hun vader, antwoordde zij.

Het was haar of ze een cirkel van bescherming om zich

heen trok, waar de kinderen buiten waren en waarbinnen zij ze niet brengen kon. Het hinderde haar, dat hij ze zoo vast hield, ze zoo aanzag.

Maar hij liet ze nu los en ze gingen weêr op hunne bankjes zitten, zoet, zacht, stil.

- Toch hebben ze beiden iets van u, hield hij vol.

- Mogelijk! sprak ze.

- Mevrouw! hernam hij, als wilde hij haar iets gewichtigs zeggen. Ik woû u ronduit iets vragen. Ik woû u vragen, of u me eerlijk, heel eerlijk zoudt willen zeggen of u me onbescheiden vindt?

- Omdat u me een visite maakt? O, waarlijk niet, meneer Quaerts. Het is heel beleefd van u. Alleen .... als ik oprecht mag spreken.

Zij lachte even.

- Natuurlijk, sprak hij.

- Dan wil ik u wel bekennen, dat ik vrees, dat u weinig in mijn huis zult vinden, dat u zal amuzeeren. Ik zie geen menschen .....

- Ik maak u geen visite om de menschen, die ik bij u zoû kunnen zien.

Zij boog glimlachend, alsof hij een compliment gezegd had.

- U is me natuurlijk zeer welkom. U is een heel goed vriend van Dolf, niet waar?

Zij wilde telkens andere woorden zeggen, dan zij zeide, koeler woorden, hatelijker woorden, maar er was te veel welopgevoedheid in haar: zij kon het niet doen.

- Ja, antwoordde hij. Wij kennen elkaâr heel lang en we zijn altijd zeer bevriend met elkaâr geweest, ook al verschillen we heelemaal.

- Ik mag hem heel gaarne, hij is altijd heel hartelijk voor ons.

Zij zag hem glimlachend kijken naar het lage tafeltje. Er slingerden een paar tijdschriften, een paar boeken. Boven op lag een deeltje van Emersons Essays, met een vouwbeen er in.

- U zei, dat u niet veel las! sprak hij ondeugend. Me dunkt .....

En hij wees glimlachend naar de boeken.

- O, zeide zij achteloos, lichtjes hare schouders bewegend. Zoo een beetje .....

Zij vond hem zeer lastig; hoe had hij zoo gemerkt, dat ze

zich voor hem verborgen had en waarom had ze zich ook voor hem verborgen?

- ‘Emerson!’ las hij, zich een weinig voor-over buigend. Maar hij herstelde zich:

- Pardon! Ik ben indiscreet uw lectuur te bespionneeren. Vergeeft u me, maar de letters waren zoo groot; ik las ze van hier.

- U is vèrziend? vroeg ze, lachend.

- Ja.

Zijne beleefdheid, een zekere eerbied, als zoû hij zelfs niet de tippen van hare vingers beroeren, stelde haar meer op heur gemak. Ze vond hem wel antipathiek, maar hij mocht toch wel weten, dat ze las.

- Houdt u veel van lezen? vroeg Cecile.

- Ik lees niet veel: daarvoor is het mij een te groot genot.

- Ik lees zoo maar niet alles wat er uitkomt, en ik ben erg kieskeurig.

- Kent u Emerson?

- Neen .....

- Ik hoû veel van zijn Essays. Zij zijn geschreven met zoo een verren blik. Ze stellen je op zoo een heerlijk hoog standpunt ....

Ze maakte een gebaar als een cirkel om zich heen, een glans in haar oog.

Toen merkte ze, dat hij haar aandachtig aanzag, met zijn eerbied. En ze herwon zich weêr; ze wilde niet verder met hem over Emerson praten.

- Het is heel mooi! zeide zij alleen nog, met eene stem, zoo banaal mogelijk, om te eindigen. Mag ik u een kop thee geven?

- Dank u zeer, mevrouw; ik drink nooit thee op dit uur.

- U ziet daar zeker met minachting op neêr? spotte ze.

Hij wilde antwoorden, maar er werd gescheld en zij riep nu:

- O, daar zullen ze zijn!

Zij waren het ook, Amélie met Suzette en Anna. Zij waren lichtjes verbaasd Quaerts te zien. Hij sprak er van, dat hij mevrouw Van Even eene visite had willen maken. Er ontstond een algemeen gesprek. Suzette was heel vroolijk, vol van een fancy-fair, waar zij, gecostumeerd in een Spaansch costuum, zoû moeten verkoopen.

- En jij niet, Anna?

- O neen, tante! riep Anna, verschrikt in elkaâr kruipend. Ik op een fancy-fair! Ik zoû nooit iets slijten aan de menschen.

- Ach, het is een tact! zeide Amélie, met een blik, die ver weg dreef.

Quaerts was opgestaan. Hij boog met een enkel woord voor Cecile, toen de deur openging. Het was Jules, met een paar boeken onder zijn arm. Hij kwam van school.

- Dag tante! Zoo dag, Taco; ga je nu heen als ik kom!

- Je jaagt me weg! schertste Quaerts.

- Ach, toe, Taco, blijf nu nog wat! smeekte Jules, verrukt hem te zien, wanhopig, dat hij juist vertrekken zoû.

- Jules, Jules! vermaande Amélie, omdat ze dacht, dat ze dat zoo doen moest.

Jules drong Quaerts, greep zijne beide handen, dwong hem als een bedorven kind. En Quaerts lachte maar. Door Jules' drukte gleden eenige boeken van het tafeltje.

- Maar Jules dan toch! riep Amélie.

Quaerts raapte de boeken op, terwijl Jules door bleef dwingen. Bij het laatste boek, dat Quaerts neêrlegde, draalde hij even; hij hield het in de hand, hij zag op de gouden letters: Emerson....

Cecile bespeurde het.

- Als hij nu toch denkt, dat ik het hem leenen ga, heeft hij het mis, dacht ze.

Maar Quaerts vroeg niets; hij had zich losgemaakt van Jules, hij nam afscheid. Met wat gekheid tegen Jules, ging hij heen.

VII.

- Is dit de eerste keer, dat hij bij je aan huis komt? vroeg Amélie.

- Ja, antwoordde Cecile. Een onnoodige beleefdheid, niet waar?

- Ach, Taco Quaerts is altijd precies in de puntjes, verdedigde Anna.

- Maar deze visite was juist nièt in de puntjes, lachte Cecile vroolijk. Maar Taco Quáerts schijnt bij jullie geheel en al onfeilbaar te zijn.

- Hij walst heerlijk! riep Suzette. Verleden op het bal bij de Eekhofs ...

Suzette draafde door; gedecideerd, die Suzette was niet te houden van middag; zij hoorde zeker al de castagnetten van haar Spaansch kostuum in heur hersentjes klepperen.

Jules was in een bui van kribbigheid geraakt, maar hij hield zich stil bij de jongens, in een raam.

- U is niet erg gesteld op Quaerts, niet waar, tante? vroeg Anna.

- Hij heeft weinig sympathieks voor mij! sprak Cecile. Je weet, ik laat me erg door indrukken beheerschen. Ik kan het niet helpen, maar ik hoû niet van die héel gezonde, sterke menschen, die er zoo héel flink en stevig uitzien, alsof ze dwars door het leven heen wandelen en alles op zij ruimen, wat hun hindert. Het is misschien morbide in me, maar ik kan het niet helpen, dat overmate van gezondheid en kracht mij antipathiek zijn. Die sterke menschen beschouwen je, als je *niet* zoo sterk bent als zij, zooals de Spartanen hun misvormde kinderen beschouwden ....

Jules kon zich niet meer inhouden.

- Als u denkt, dat Taco niets anders is dan een Spartaan dan weet u niets van hem af, sprak hij vinnig.

Cecile zag hem aan, maar voor Amélie iets zeggen kon, ging hij voort:

- Taco is de eenige, met wien ik over muziek kan praten en die je begrijpt met een half woord. En ik geloof niet, dat ik met een Spartaan zoû kunnen praten.

- Maar Jules, wat een toon! riep Suzette.

- Het kan me niet schelen! riep hij woedend uit, in eens opstaande, stampvoetend. Het kan me niet schelen! Ik kán geen kwaad van Taco hooren en tante Cecile weet dat en ze doet het alleen om me te plagen. En ik vind het heel flauw een kind te plagen, heel flauw ....

Zijne moeder, zijne zusters wilden hem met gezag bedaren. Maar hij greep zijne boeken.

- Het kan me niet schelen! Ik wil het niet hebben!

Woedend, in éen oogwenk, was hij weg, smijtend met de deur, die dreunde. Amélie beefde van zenuwachtigheid.

- O, die jongen! siste zij trillend. Die Jules, die Jules...

- Het is niets! verontschuldigde Cecile zacht. Hij is wat prikkelbaar ....

Zij was een beetje bleek geworden en zag naar hare jongens,

naar Dolf en Christie, die, ontsteld, met open monden van verbazing, hadden opgekeken.

- Is Jules stout, mama? vroeg Christie.

Zij schudde, lichtjes glimlachend, van neen. Zij voelde zich heel vreemd te moede, onzegbaar vreemd. Zij wist niet wat dit was, maar het was haar of heel verre perspectieven voor hare oogen opengingen, met wegdeiningen van horizont, bleek, in heel veel licht. Zij wist ook niet wat dàt was, maar ze was niet boos op Jules, en het scheen haar toe, dat hij niet zoo driftig had gesproken tegen haar, maar tegen een ander. Een gevoel van het raadselachtig diepe van het leven, en het onbewuste van het zielemysterie, zweem van licht heldere oneindigheid, vèr zilver licht, schoot door haar heen als eene stille verrukking.

Toen lachte zij.

- Die Jules! sprak ze. Hij kan zoo aardig opgewonden zijn.

Anna en Suzette, verlegen over de scène, solden wat met de jongens, over de platen heen. Cecile sprak alleen tot Amélie. Maar deze sidderde nog in hare zenuwen.

- Hoe kan je toch die kuren van Jules nog excuzeeren! sprak ze met eene stem, die hokte.

- Ik vind het aardig, dat hij zoo de partij trekt van menschen, van wie hij houdt. Vindt je daar ook niet iets in?

Amélie bedaarde. Waarom verstoord te zijn als Cecile het niet was?

- In Jules? vroeg zij vaag. Ach, ja, jawel .... Ik weet het zoo niet. Hij heeft wel een goed hart, geloof ik, maar hij is zoo onhandelbaar. Maar ach .... het ligt misschien ook aan mij: als ik beter wist, als ik meer tact had ....

Zij verwarde zich; zij zocht, zij vond niets meer, dwalende door haar eigen gedachten heen als eene vreemde. Toen zeide zij eensklaps, als in een straal van zékere kennis:

- Maar Jules is niet dom. Hij heeft een goed oog op allerlei dingen, en ook op menschen. Ik voor mij geloof óok, dat je Taco Quaerts verkeerd ziet. Hij is een heel interessant mensch, en volstrekt niet zoo alleen maar een sportman. Ik weet niet wat er in hem is, maar er is iets in hem, iets anders dan in andere menschen. Ik zoû niet kunnen zeggen wat ....

Zij zweeg, zoekende, afdwalend.

- Ik woû, dat Jules beter leerde. Hij is niet dom, maar

hij leert niet .... Hij zit nu al weêr twee jaar in de derde klasse. De jongen kàn niet doorwerken. Het is een wanhoop.

Zij zweeg weêr en Cecile bleef ook zwijgen.

- Ach! hernam Amélie; het zal zijn schuld wel niet zijn. Het is misschien wel mijn schuld! Hij heeft het misschien wel van mij ....

Zij zag strak voor zich uit: plotselinge, onweêrhoudbare tranen vulden, in eens, beide hare oogen en vielen neêr in haar schoot.

- Amy, wat is er? vroeg Cecile lief.

Maar Amélie was opgestaan, opdat de meisjes, nog spelende met de kinderen, hare tranen niet zouden zien. Zij kon die tranen niet tegenhouden, ze stroomden neêr, en zij haastte zich weg, naar den aangrenzenden salon, een groot vertrek, waar Cecile nooit zat.

- Wat is er, Amy? vroeg Cecile, die haar gevolgd was.

Zij sloeg haar arm om Amélie heen, ze deed haar zitten, drukte Amélie's hoofd tegen haar schouder.

- Weet ik, wat er is! snikte Amélie. Ik weet het niet, ik weet het niet ... Ik ben ongelukkig, om dat gevoel in mijn hoofd. Ik kan het soms niet uithouden. Ik ben toch niet gek, niet waar? Ik voel me heusch niet of ik gek ben of gek zal worden! Maar het is soms alsof alles in me verlamd is, of ik niet denken kan. Alles drijft altijd door me heen! Het is een vreeslijk gevoel!

- Als je eens een dokter vroeg, ried Cecile aan.

- Neen, neen, hij zoû me misschien zeggen, dat ik gek was, en dat ben ik niet. Of hij zoû me in een of ander gesticht willen hebben. Neen, ik wil geen dokter. Ik heb het anders heel goed, niet waar? Ik heb een lieven man en lieve kinderen. Ik heb nooit groot verdriet gehad. En toch voel ik me soms diep ongelukkig, radeloos ongelukkig! Het is altijd of ik naar iets toe wil en niet kan. Het is altijd of ik een grens voor me zie ....

Zij snikte hevig; een regen van tranen dreef over haar gelaat. Cecile's oogen ook werden vochtig; ze hield van hare zuster, ze had medelijden met haar. Amélie was slechts tien jaar ouder dan zijzelve, en ze had al iets van eene oude vrouw, dor, schraal, grijzend reeds aan hare slapen, onder de getrokken voile van haar kapothoed.

- Cecile, zeg Cecile! sprak ze in eens, door hare snikken heen. Denk je, dat er een God is?!

- Maar zeker, Amy.

- Ik ga wel eens naar de kerk, het geeft me niets .... Ik ga nu ook niet meer ... O, ik ben zoo ongelukkig! Het is heel ondankbaar van me. Ik heb toch zooveel om dankbaar voor te zijn ... Weet je: ik zoû soms zoo gaarne in eens naar God willen, zoo in eens!!!

- Toe, Amy, wind je niet zoo op!

- O, ik woû, dat ik zoo als jij was, zoo kalm. Jij voelt je gelukkig?

Cecile knikte van ja, glimlachend. Amélie zuchtte; ze bleef even liggen met haar hoofd tegen heur zusters schouder. Cecile kuste haar, maar eensklaps schrikte Amélie:

- Stil, fluisterde zij; de meisjes kunnen hier komen. Ze ... ze hoeven niet te zien, dat ik gehuild heb.

Opstaande, schikte zij voor den spiegel heur hoed, droogde voorzichtig met den zakdoek haar voile af, plooide hare brides.

- Zoo, nu zullen ze het niet zien, zeide zij. Laten we maar naar binnen gaan. Ik ben weêr kalm. Je bent een lieve meid ...

Zij gingen in de kleine kamer.

- Kom meisjes, we moeten naar huis! sprak Amélie met eene, nog wat vreemde, stem.

- Heeft u gehuild, mama? vroeg Suzette, dadelijk.

- Mama was wat zenuwachtig om Jules! zeide Cecile snel.

VIII.

Cecile was alleen: de kinderen waren naar boven, om zich op te knappen voor het diner. En ze zocht terug te zien hare verre perspectieven met bleeken horizont; ze zocht zich de zilverige oneindigheid terug, die door haar heen geschoten was als eene ontvangenis van licht. Maar het warrelde haar te veel: een caleidoscoop van héel recente herinneringetjes: de kinderen, Quaerts, Emerson, Jules, Suzette, Amélie. Vreemd, vreemd was het leven ..... Het uiterlijke leven; het komen en gaan van menschen om ons heen; het klinken van woorden, die zij zeggen met stemmen van vreemdheid; het eindeloos wisselen der verschijnselen; het schakelen van die verschijnselen, het

een aan het ander; vreemd ook, het zijn van de ziel ergens in ons, als een god *in* ons, nooit te kennen voor zichzelven in de essence van hèmzelven. Dikwijls, zooals nu, scheen het Cecile, dat alles, de allerbanaalste dingen, vreemd, zeer vreemd waren, alsof er in het geheel niets banaals in de wereld was, alsof alles vreemd was: de vreemde vorm en uiterlijkheid van een dieper leven, dat in alles school, tot in het minste voorwerp toe, alsof alles zich maar vertoonde met een schijnsel, masker van voordoen, terwijl daaronder het eigenlijke was: de waarheid. Vreemd, zoo vreemd het leven .... Want het scheen haar of ze, onder de heel-gewoonheid van die afternoon-tea, iets heel ongewoons gezien had; wat, wist ze niet, zoû ze niet kúnnen uitdrukken, zelfs niet kunnen uitdènken; het was haar of er onder het gaan en komen van die menschen iets geschitterd had: het eigenlijke, de waarheid onder het verschijnsel van hun voordoen om bij haar te komen thee drinken.

- Wat? Wat is het? dacht ze. Maak ik me dat nu wijs, of is het zoo? Ik voel het toch .....

Het was heel vaag en toch was het heel duidelijk .... Het was haar of er een lichtbeeld, een schaduw van licht was achter alles wat zich daar had voorgedaan. Achter Amélie en Jules en Quaerts en dat gevallen boek, dat hij even in de hand had gehouden ..... Beteekenden die lichtschaduwen iets, of ....

Maar zij schudde het hoofd.

- Ik droom, ik fantazeer! lachte ze in zichzelve. Het was alles heel eenvoudig. Ik maak het maar zoo ingewikkeld, omdat ik daar pleizier in heb.

Maar zoodra ze dit dacht, voelde zij iets, dat die gedachte intens loochende. Eene intuïtie, die haar de essence der waarheid wilde doen raden en dit niet geheel en al vermocht. Zeker, er was toch iets. Iets achter dat alles, verscholen, schuilende als de schaduw school achter het ding, en die schaduw scheen haar toe van licht ....

Hare gedachte dwaalde nog wat rond over die menschen; toen bleef ze hangen aan Taco Quaerts. Ze zag hem daar weêr zitten, een beetje zich buigende naar haar toe, zijne handen in elkaâr gevouwen, hangende tusschen zijne knieën, terwijl hij tot haar opzag. Eene scheiding van afkeer was als een staaf van ijzer tusschen hen geweest. Ze zag hem daar weêr zitten en toch was hij al weg. Dat was al weêr voorbij; wat ging

alles spoedig heen; hoe klein was de stip van het heden!

Ze stond op; ze zette zich voor het schrijftafeltje; ze schreef, in eens, neêr:

‘Onder me vloeit de zee van het verleden, boven me drijft de ether der toekomst, en ik sta daar tusschen-in als op een stip van werkelijkheid; een stip zoo klein, dat ik beide voeten pal tegen elkaâr moet drukken, om staande te blijven. En van af de stip van mijn heden ziet mijn weemoed neêr naar die zee en mijn verlangen op naar die lucht.

Ik kan niet veel leven op mijn stip: ze is zoo klein, dat ik ze nauwlijks zie, ze nauwlijks voel onder mijne voeten en toch is ze mijne eenige werkelijkheid. Ik geef niet veel om haar: mijne oogen volgen maar het wegrimpelen dier golven naar verre einders, het glijden dier wolken naar verre sferen: vage luchtschijnsels van eindelooze verandering, transparante ongedurigheden, lichaamloosheden, die zichtbaar zijn, Het heden is het eenige, dat is, of dat ten minste schijnt te zijn. De stip is; de stip, ten minste, schijnt; die zee niet, en die lucht niet, want die zee is slechts herinnering en die lucht slechts illuzie. En toch zijn herinnering en illuzie alles, zijn ze de wijde domeinen der ziel, die van de stip afvliegt en op de zee afglijdt naar de einders, die wijken en op de wolken wegdrijft naar de sferen, die wijken en wijken ....’

Toen dacht ze na. Hoe had ze dat zoo geschreven, waarom? Hoe was ze er toe gekomen? Ze ging met hare gedachten terug: het heden, de stip van het heden, die zoo klein was ... Quaerts, Quaerts' houding zoo even voor haar her-opgerezen. Had iets wat hèm betrof, haar die zinnen doen neêrschrijven? Het verleden weemoed; de toekomst, illuzie .... Waarom, waarom, illuzie?

- En Jules, die van hem houdt, dacht ze. En Amélie, die van hem sprak .... Maar ze wist niets .... Wat is er in hem, wat schuilt er achter hem; zijn lichtschaduw? Waarom kwam hij hier? Waarom voel ik toch antipathie voor hem? Voel ik die antipathie wel? Ik kan niet in zijn oogen zien ....

Ze had dat gaarne eens gedaan; ze had gaarne zeker willen zijn van die antipathie, of: niet zeker ... Een van beiden. Ze was nieuwsgierig om hem nu weêr eens te zien, nieuwsgierig, wat ze dan door hem denken en voelen zoû ....

Zij was opgestaan van hare schrijftafel, ze vlijde zich nu

rechtuit op de chaise-longue, wond hare armen achter heur hoofd. Ze wist niet meer wat ze droomde maar ze voelde zich stil gelukkig. Zij hoorde Dolf en Christie de trap afkomen; ze kwamen binnen, het was etenstijd.

- Jules was toch heusch zoo even wel stout, niet waar mama-te? vroeg Christie nog eens met een bedenkelijk gezicht.

Ze trok het kleine, fijne ventje zacht tot zich, ze nam hem vast tegen zich aan, in haar armen en zacht kuste ze zijn vochtig mondje van bleek frambozenrood.

- Neen, heusch niet, liefje! sprak ze. Hij was heusch niet stout ....

Hoofdstuk II.
I.

Cecile ging den langwerpigen hall, die als eene galerij was, door: lakeien stonden bij de portière, een gegons van stemmen suisde daar achter. Haar sleep ruischte even tegen een paar palmblâren aan en dit geluid gaf haar eene plotselinge trilling in de snaren van heur sensitivisme. Zij was een beetje zenuwachtig; hare oogleden knipten lichtjes en hare mond had een zeer ernstigen plooi.

Zij trad binnen; er was veel licht, maar zacht, alleen van kaarsen. Twee officieren weken voor haar uit, daar zij draalde. Met de oogen zocht ze Mevrouw Hoze; zij bespeurde haar, te midden van enkele gasten, met haar grijs hoofd, haar vriendelijk en toch hooghartig gezicht, glad rozig, bijna zonder rimpel. Mevrouw Hoze kwam haar tegemoet.

- Je weet niet, hoe lief ik je vind, dat je me niet gedupeerd hebt! sprak ze, Cecile's hand drukkend, ontluikende in de wereldsche minzaamheid van heur gastvrouwschap.

Zij stelde Cecile hier en daar voor: Cecile hoorde namen, waarvan de klank haar dadelijk weêr ontviel.

- Generaal, mag ik u verzoeken .... Mevrouw Van Even, hoorde zij mevrouw Hoze fluisteren.

Cecile haalde diep adem, onmerkbaar de hand drukkende op den rand van haar corsage, alsof zij iets schikte. Mevrouw Hoze verliet haar, ging eene dame en een heer te gemoet, en Cecile antwoordde vluchtigjes den generaal. Zij was zeer bleek,

en meer en meer knipten hare oogleden. Haar blik dorst even door den salon te zoeken.

Zij stond naast den generaal, zich dwingend te luisteren om niet iets heel dwaas' te antwoorden; zij was heel lang, rank en recht, hare schouders blondwit als een marmer, waar zon over schijnt, bloesemend uit eene sombere vaas van zwart: fijne zwarte tulle, die sleepte, geheel en al bezaaid met kleine zwarte pailletten, als loovertjes van git: eene glinstering van zwart op transparant zwart, dat dof was; een koord met gitten kwasten, die laag afhingen, gestrikt om haar leest. Zoo stond zij daar blond, blondblank en zwart, een beetje somber in het licht van andere toiletten, en, als eenige helte, in haar ooren een paar diamanten, die waren als droppelen dauw.

Er was eene trilling in hare dunne Suède vingers, die den waaier bewogen: eene zwarte tulle transparentheid, waarop dezelfde loovertjes van git glinsterden als met een spel van glansjes zwart. Zij ademde wat snel achter den doorschijnenden wiek van den waaier, pratende met den generaal, mager en kaal, gedistingueerd, niet in uniform, maar bestard met een paar decoraties.

De gasten van mevrouw Hoze liepen door elkaâr, begroeteden elkander hier en daar in een voortdurend gonzen van stemgeluid. Cecile zag Taco Quaerts naar haar toekomen; hij boog voor haar; zij boog terug, zonder hem de hand te geven, met haar kouden blik. Hij bleef even bij haar dralen met een enkel woord, toen ging hij verder, andere kennissen begroetend.

Mevrouw Hoze had den arm van een ouden heer genomen: een defilé begon zich langzaam te formeeren. De lakeien hadden deuren open geschoven; eene tafel glinsterde, half zichtbaar. De generaal boog zijn arm naar Cecile toe, wier blik achter zich zag met eene loome halswending. Zij sloot even hare oogleden, om ze niet zoo te laten knippen. Eene teleurstelling deed hare wenkbrauwen bewegen, maar glimlachend legde zij de tippen harer vingers op den arm van den generaal en streek met den dichten waaier een plooi weg uit de tulle van haar sleep.

II.

Zoodra Cecile zat, bespeurde zij, dat aan hare rechterzijde Quaerts was gezeten. De teleurstelling, dat hij haar niet aan

tafel had moeten brengen, wischte zich dus aanstonds uit, maar haar blik bleef koud, als altijd. Zij had echter nu wat zij wilde; de verwachting, om welke zij aan dit diner gekomen was, werd vervuld. Mevrouw Hoze, die Cecile bij de Van Attema's gezien had, had zich blij tot taak gesteld het, nog zoo jonge, vrouwtje opnieuw in de wereld te brengen. Cecile wist, dat Quaerts aan huis kwam bij mevrouw Hoze; zij hoorde door Amélie, dat hij was geinviteerd en ze had aangenomen. Het lag voor de hand, dat mevrouw Hoze, die zich herinnerde, dat Cecile Quaerts ontmoet had, hem naast haar geplaatst had.

En Cecile was zeer nieuwsgierig om haarzelve. Wat zoû zij voelen? Minstens toch belangstelling; dit kon ze zich niet ontkennen. Zij stelde belang in hem, om wat haar heugde, dat Jules gezegd had, dat Amélie had gezegd. Zij voelde reeds, dat achter dien sportman een ander school, dien zij zocht te kennen. Waarom, wat kon het haar schelen? Ze wist het niet, maar het was in alle geval een raadsel, dat haar belang inboezemde. En tevens bleef zij op hare hoede, want zij vond zijne visite niet zooals het behoorde, en ze herinnerde zich weêr den naam der getrouwde vrouw, welke met den zijne werd genoemd.

Zij wist zich los te maken van het gesprek met den generaal, die het zijne roeping scheen te vinden haar bezig te houden, en zij wendde zich, zij het eerste, tot Quaerts.

- En leert u Jules tegenwoordig paardrijden? vroeg zij met een glimlach.

Hij zag haar aan, blijkbaar een beetje verwonderd om haar stem en lachje, beiden voor hem nieuw. Hij antwoordde niet veel.

- Ja, mevrouw, wij zijn gisteren nog in de manége geweest ...

Zij vond hem reeds onhandig, dat hij het gesprek zoo vallen liet, maar hij vroeg met dat beetje verlegenheid, dat, om zijne flinkheid, hem een charme werd:

- U gaat dus weêr uit, mevrouw?

Zij vond, - zij had het verleden ook reeds gevonden, - dat hij wel eens vragen deed, die men niet deed. Dat was iets vreemds in hem.

- Ja .... wist ze niet anders te zeggen.

- Pardon ... zeide hij, ziende, dat zijne woorden haar lichtjes verlegen maakten. Ik vroeg dat, omdat ik ... ik...

- Omdat? herhaalde ze met groote oogen.

Hij vermande zich en zeide het ronduit:

- Dolf sprak altijd veel over u en zei, dat u stil leefde...

Ik kon me u zoo niet meer voorstellen in de wereld, onder veel menschen; ik had me een idee van u gemaakt en dat idee schijnt nu verkeerd te zijn.

- Een idee? vroeg ze. Welk idee?

- U is misschien boos, als ik u dat zeg. U is misschien toch al niet zoo heel tevreden over me! schertste hij.

- Ik heb volstrekt niet tevreden of ontevreden over u te zijn! schertste zij terug. Maar vertel me nu van dat idee....

- U stelt dus daarin belang?

- Als u het me oprecht vertelt, zeker. Maar dan oprecht zijn! dreigde zij met den vinger.

- Nu dan... begon hij. Ik dacht me u als een vrouw, heel ontwikkeld, heel interessant, - en dat alles denk ik nu nog - én: een vrouw, die niets gaf om de wereld buiten haarzelve en dat.... dat denk ik nu niet meer. En ik zoû bijna zeggen, op gevaar af, dat u me heel vreemd vindt; het spijt me, dat ik dat niet meer denk. Ik had u bijna liever niet hier willen ontmoeten.....

Hij lachte, om wat er voor vreemds in zijne woorden was, te temperen. Zij zag hem aan, hare wimpers trillende van verbazing, hare lippen even geopend, en in eens scheen het haar toe, dat zij hem voor den eersten keer in zijne oogen zag. Zij zag hem ìn die oogen, en ze zag, dat ze diep grijs waren, heel diep, met eene zwarte, nog diepere, pupil. Er was iets in die oogen, ze wist niet wat, maar iets van magnetisme, als zoû zij de hare nooit meer kunnen afwenden.

- U kan toch wel vreemd zijn! sprak ze werktuigelijk: woorden, die haar bij intuitie ontwelden.

- O, toe, wees er niet boos om! smeekte hij bijna. Ik was al zoo blij, dat u vriendelijk met me sprak: u was verleden een beetje hoog tegen me en het zoû me zoo spijten als ik u ontstemd had. Ik weet wel, dat ik vreemd ben, maar ik kàn tegenover u onmogelijk gewoon zijn, onmogelijk, zelfs al werd u er boos om.... *Is* u er boos om?

- Ik zoû het eigenlijk wel moeten zijn, maar om uw franchise zal ik u maar vergeven! lachte zij. Galant was u anders allesbehalve.

- Ik bedoelde het toch niet ongalant.

- Dat zal wel! schertste zij terug.

Zij herinnerde zich weêr, dat zij op een groot diner was. De gasten over haar en langs haar zich reiend; de lakeien, dienende daar achter; het licht der kaarsen tintelend op zilver en regenbogend in kristal; op tafel veel spiegel, als water gevat in bloemen, kleine meeren tusschen mosrozen en lelietjes van dalen. Zij bleef even zwijgen, nog glimlachend, turende op hare hand, eene mooie hand, als een wit kunstvoorwerp in de tulle van haren schoot, met, aan een enkelen vinger, vele ringen: sparkelende vonkjes blauw en wit vuur. De generaal wendde zich weêr tot haar; zij wisselden eenige woorden, de generaal innerlijk verheugd, dat de rechter-buurman mevrouw Van Even bezig hield, en hij voor het meerendeel rustig eten kon. Quaerts wendde zich tot de dame aan zijne andere zijde.

En het was hun beiden aangenaam toen zij zich weêr met elkaâr konden bezighouden.

- Waar hadden wij het zoo even over? vroeg zij.

- Ik weet het nog wel! sprak hij ondeugend.

- De generaal brak ons gesprek af ...

- U was *niet* boos op me! schertste hij.

- O ja, lachte zij zachtjes. Uw idee over mij, niet waar? Waarom kon u mij zich niet meer voorstellen, in de wereld?

- Ik dacht me u iemand apart geworden.

- Waarom dan toch?

- Om wat Dolf zei, om wat ikzelve dacht, als ik u zag.

- En waarom heeft u nu spijt, dat ik niet ‘iemand apart’ ben? lachte zij steeds.

- Uit ijdelheid; omdat ik verkeerd dacht. En toch: misschien dacht ik ook niet verkeerd....

Zij zagen elkaâr aan en beiden, hoewel ze het anders dachten, dachten zij het zelfde: namelijk, dat zij voorzichtig met hunne woorden moesten zijn, want dat ze over iets zeer fijns en teeders spraken, iets broos als een zeepbel, dat breken kon als zij er te hard over spraken, alleen reeds door adem van woorden. Toch dorst zij nog te vragen:

- En waarom ... gelooft ... u, dat u toch wel ... goed gedacht kan hebben?

- Dat weet ik niet precies. Misschien omdat ik het verlang. Misschien ook, omdat het zóó waar is, dat het geen twijfel

meer toelaat. O ja, ik weet bijna zeker, dat ik goed gedacht heb. Weet u waarom? Omdat ik me anders had verborgen en gewoon was geweest en dat ik dat tegenover u niet heb kunnen doen. Ik heb u al zoo veel van me gegeven in dit korte oogenblik als ik menschen, die ik jaren ken, in al die jaren niet gegeven heb. Daarom moet u zeker iemand apart zijn.

- Maar wat bedoelt u met ‘iemand apart’?

Hij glimlachte, hij opende zijne oogen, ze zag hem er in, diep in.

- Dat begrijpt u wel! sprak hij.

De angst voor het teedere, dat breken kon, was weêr tusschen hen. Zij begrepen elkaâr als met eene vrijmetselarij van gevoel. Een magnetisme ketende haren blik aan den zijne.

- U is toch wel vreemd! sprak ze weêr, werktuigelijk.

- Neen, zeide hij kalm, zijn hoofd schuddend, zijn blik op den hare. Ik weet zeker, dat ik voor u niet vreemd ben, ook al denkt u dat nu.

Zij zweeg.

- Wat ben ik blij, zoo met u te mogen spreken! fluisterde hij. Ik ben er heel gelukkig om. En ziet u eens, niemand merkt er iets van. We zitten hier aan een groot diner: naast ons kunnen ze zelfs onze woorden hooren, en niemand, die ons begrijpen zoû en zoû vatten, waarover wij het hadden. Weet u waarom dat is?

- Neen, murmelde zij.

- Dat zal ik u eens zeggen: ten minste, ik geloof, dat het zoo is. Misschien weet u het beter, want u móet de dingen beter weten dan ik, omdat u zooveel fijner is. Maar ik voor mij geloof, dat ieder mensch een cirkel om zich heeft, een atmosfeer, en dat hij andere menschen ontmoet, die cirkels of atmosferen om zich hebben, sympathiek of antipathiek aan de zijne.

- Dat is mystiek! zeide zij.

- Neen! antwoordde hij. Het is heel eenvoudig. Als nu de cirkels antipathiek zijn, stuiten ze elkaâr af, maar als ze sympathiek zijn, glijden ze over elkaâr met kleinere of grootere bogen van sympathie. In sommige gevallen bedekken de cirkels elkaâr bijna geheel en al, maar ze blijven toch altijd twee ... Vindt u dat alles heusch zoo mystiek?

- Men zoû het gevoelsmystiek kunnen noemen. Maar ... ik heb ook wel eens zoo iets gedacht ...

- Jawel, dat begrijp ik! ging hij kalm door, als wist hij dat wel. Nu: ik geloof, dat de anderen ons niet zouden vatten, omdat wij alleen hier sympathieke cirkels hebben. Maar mijn kring is van een veel inferieurder substantie dan de uwe, die heel mooi is.

Ze zweeg weêr, ze dacht aan hare antipathie voor hem: voelde ze die nu wel?

- Wat denkt u er van? vroeg hij.

Ze zag op, hare witte vingers trilden in de tulle van haar schoot. Zij poogde vaag te glimlachen.

- U gaat te ver, geloof ik! stamelde zij.

- U vind, dat ik dweep?

Zij had iets als ja willen zeggen, zij kon niet.

- Neen, antwoordde zij. Dat niet ...

- Ik verveel u ...?

Zij zag hem aan, diep in zijn oogen. Zij knikte van neen. Zij had iets willen zeggen, dat hij te weinig conventioneel sprak op dit oogenblik, zij kon dat ook niet. Door haar geheele wezen smolt eene zachtheid. De tafel, die menschen, dat geheele diner, scheen haar door een waas van licht. Toen zij zich weêr geheel bewust was, zag zij, dat aan de overkant eene dame zat, wier blik haar vast aanzag en zich nu uit beleefdheid afwendde. Zij wist niet wat het haar schelen kon, maar ze vroeg aan Quaerts:

- Wie is toch die dame, daar, in het lichtblauw, met dat donkere haar?

En zij zag, dat hij schrikte.

- Dat is de jonge mevrouw Hijdrecht! sprak hij toen, rustig, een beetje hoog.

Ook zij ontstelde nu; zij werd bleek, hare vingers sloegen zenuwachtig den waaier op en neêr.

Hij had den naam gezegd van haar, die zijne maîtresse werd genoemd.

III.

Toen was het Cecile alsof het gebroken was, dat teedere, dat broze, die zeepbel. Ze dacht of hij wellicht tegen die vrouw met het donkere haar ook gesproken had over cirkels van sympathie. Zoodra zij kon, nam Cecile mevrouw

Hijdrecht op. Zij had een warm teint van mat goud, donkere brandende oogen, een mond als van frisch bloed. Zij was laag gedecolleteerd; hare hals en de glooiing van heur borst vertoonden zich brutaal mooi, zinnelijk vol. Een enkele ris diamanten omvatte haar nek in een nauw snoer van blank gevlam.

Cecile voelde een malaise. Het scheen haar toe of ze met vuur speelde. Zij wendde haar blik van de jonge vrouw af en zag Quaerts aan, magnetisch gedwongen. Zij zag, dat er eene melancholie heentrok over het bovenste gedeelte van zijn gelaat: zijn voorhoofd en zijne oogen, waarin soms iets ouds was. En zij hoorde hem zeggen:

- Wat kon u nu de naam van die dame schelen; we waren juist in zoo een mooi gesprek ...

Ook zij voelde zich nu treurig. Treurig om haar gebarsten zeepbel. Waarom, wist ze niet, maar ze had medelijden met hem: plotseling, diep, zielediep medelijden.

- We kunnen ons gesprek hervatten! zeide zij zacht.

- Ach neen, laten we het liever niet opnemen, waar we gebleven zijn! hernam hij, quasi luchtig. Ik word lang van stof ....

En hij sprak over andere zaken. Zij antwoordde weinig, en hun gesprek kwijnde. Beiden hielden zij zich met hunne buren bezig. Het diner liep ten einde. Mevrouw Hoze rees op, nam den arm van den heer naast haar. De generaal geleidde Cecile naar den salon, door het langzaam voortwandelen der anderen heen.

De dames bleven alleen; de heeren gingen met den jongen Hoze rooken. En Cecile zag mevrouw Hoze naar haar toe komen. Zij vroeg of ze zich niet verveeld had aan haar diner, zij gingen samen zitten, in een vertrouwelijk tête-à-tête.

Cecile dwong zich mevrouw Hoze te antwoorden, maar gaarne was ze ergens zachtjes gaan weenen, omdat alles zoo gauw voorbij ging, omdat de stip van het heden zoo klein was. Voorbij alweêr, de lieve bekoring van hun beider gesprek over sympathie aan dat diner van zoo even: eene broze intimiteit te midden der wereldsche schijnsels om hen heen. Voorbij, dat oogenblik, en nooit, nóoit zoû het weêr terug komen: het leven overstroomde het met zijn verder-vloeien als met een water, dat alles inzwolg. O, de melancholie dat

te bedenken; te bedenken hoe gauw, als een geur, die niet te grijpen is, alles vervliegt, dat lief is ....

Mevrouw Hoze verliet haar; Suzette Van Attema kwam Cecile aanspreken. Ze was in het roze en ze tintelde van iets schitterends, alsof er veel stofgoud over haar heen was gevallen, over hare bewegingen, hare oogen, hare woorden. Zij sprak druk met Cecile, vertelde lange verhalen, waarnaar Cecile niet altijd, luisterde. Op eens hoorde Cecile, door Suzette's gekakel heen, achter zich twee vrouwenstemmen, fluisterend en vertrouwelijk: zij verstond slechts ten deele:

- .... Emilie Hijdrecht, daar ....
- .... Praatjes misschien en mevrouw Hoze schijnt er zich niet aan te storen.
- ... O, ik weet het zeker!

De stemmen verloren zich in het gegons der anderen. Cecile ving alleen nog even een klank als den naam van Quaerts op. Maar Suzette vroeg eensklaps:

- Kent u de jonge mevrouw Hijdrecht, tante?
- Neen.
- Daar, met die diamanten. U weet, ze zeggen van Quaerts. Mama gelooft het niet. Hij is anders wel een flirt. U heeft naast hem gezeten?

In de geheimste snaren van haar sensitivisme leed Cecile zeer. Zij trok zich geheel en al terug in zichzelve; zij deed alle moeite iets anders te schijnen dan zij was. Suzette merkte niets van haar malaise.

De heeren kwamen weêr binnen. Cecile lette op of Quaerts mevrouw Hijdrecht zoû aanspreken. Maar hij nieerde haar geheel en zelfs, toen hij Suzette naast Cecile zag, wendde hij zich tot haarbeiden, om met Suzette, wie hij nog niet gesproken had, te schertsen.

En het was Cecile eene verlichting, toen zij kon vertrekken. Zij snakte naar eenzaamheid; zij had zich geheel en al verloren, zij smachtte er naar zich terug te vinden. In haren coupé dorst zij bijna niet te ademen, bang voor iets, dat zij niet had kunnen zeggen. Thuis gekomen, voelde zij eene lauwe loomte, die haar als verlamde en zij sleepte zich de trap op, naar hare kleedkamer.

En toch, op die trap, als van de zoldering van heur thuis, viel als een waas van beschermende veiligheid over haar heen.

Langzaam steeg zij, heur hand, die den langen handschoen vasthield, telkens drukkende op de fluweelen leuning der trap. Het was haar of ze flauw zoû vallen.

- Maar, mijn God ... ik hoû van hem, ik heb hem lief, ik heb hem lief! fluisterde zij, in eene plotselinge zelfverbazing, tusschen hare bevende lippen in.

Het was als een rythme van verwondering, waarop ze, moê, hooger de trap op ging, hooger en hooger, in eene stille overrassing van plotselingen lichtschijn.

- Maar ik hoû van hem, ik heb hem lief, ik hem hem lief!

Het klonk door hare vermoeidheid heen als eene melodie.

Ze had nu hare kleedkamer bereikt, waar Greta het gaz had opgestoken; ze sleepte zich naar binnen. De deur der kinderslaapkamer stond half open; ze ging er even in, sloeg den gordijn van Christie's bedje op, zonk neêr op hare knieën en zag naar het kind. Het ontwaakte half, nog in een lauwen dommel; het kroop een beetje uit de lakens, lachte, sloeg zijne handjes om Cecile's blooten hals.

- Mama-te!

Zij knelde hem vast tegen zich aan in de omhelzing harer tengere, witte armen; ze zoende hem op zijn frambozenmondje, op zijne lodderige oogjes, en intusschen zong het voort in haar hart, dwars door hare vermoeidheid heen, die haar als brak, daar, voor het bed van haar kindje:

- Maar ik hoû van hem, ik heb hem lief, ik heb hem lief, lief, lief ...

IV.

Mysterie! Het was in eens, daar op die trap, voor haar opengestraald in hare ziel, als eene groote bloem van licht, mystieke roos met glanzende bladen, die zij nu, in eens, in het gouden hart zag. Dat was niet meer te analyzeeren, zooals zij altijd zoo gaarne deed, dat was het Raadsel der Liefde, het eeuwige Raadsel, dat in haar opengestraald was, doorschietende met zijne stralen geheel de wijdte harer ziel, waarin het midden-in ontloken was als eene zon in een heelal; daar was niet meer aan te vragen: waarom, waarom; daar was niet meer over te peinzen en droomen, dat was alleen áan te nemen als het onverklaarbare zielefenomeen; dat was een

Schepping van Gevoel, waarvan de god, die geschapen had, evenmin óoit zoû zijn te vinden in de intime essence zijner waarheid, als de God te vinden was, die de wereld had geschapen uit den chaos. Dat was het Licht, brekende uit de Duisternis, dat was de hemel, ontsloten boven de aarde! En dat bestond, dat was realiteit en geen sprookje! Want dat was geheel en al in haar; eene plotseling onloochenbare, bliksemsnel uitgeschoten, Waarheid, een Feit van Voelen, zoo reëel in zijne etherische lichaamloosheid, dat het haar toescheen, of zij, vóor dit oogenblik, nooit had geweten, had gedacht, had gevoeld. Dat was het begin: aanvang van haarzelve, dageraad van haar zieleleven, heilig mirakel der onbevlekte geboorte van Liefde, midden-in, in hare ziel, als haar zonne-middenpunt.

En zij leefde de dagen, die kwamen, in hare zelfverwondering voort, dwalende door haar gedroom als door een nieuw land, waar veel licht scheen, met verre, in licht verbleekte landschappen, die waren als, luchtverhevelingen, in glanstrillingen sidderende aan den horizont. Het was haar of ze, als een vrome, blijde pelgrim, langs oazen van paradijs naar die verre oorden voorttoog, om dáar te vinden nog meer: het Doel harer reize ... Kort geleden nog had zij weinig voor zich gezien - hare kinderen weg, hare eenzaamheid om haar heen als een nacht - en nu, nu zag ze voor zich een langen weg, een wijde kim wegglansend in licht, alles licht ....

Dat wàs, dat alles wàs! Dat was geen mooie leugen van dichters: het bestond, het straalde in haar hart als een heilig juweel, als eene mystieke roos met meeldraden lichts! En frischheid, als een dauw, viel over haar neêr, op geheel het leven; op het leven der zinnen: het leven der uiterlijke schijnsels; op het leven der ziel: het leven der in-waarheid. De wereld was nieuw, frisch van nieuwen dauw, de wereld was het Eden van Genesis en hare ziel zelve was eene ziel van nieuwheid, uit zich herboren, in eene metempsychoze van meer volmaking, van dichter genaken tot het doel, dat verre Doel, dáar, vèr weg, als een onzichtbare god verscholen in de heiligheid van zijne lichtextaze, als in de uitstraling van zichzelven.

V.

Cecile was enkele dagen niet uitgegaan en zij had niemand gezien; op een morgen ontving zij een briefje; het luidde:

M e v r o u w !
Ik weet niet of u mijn mystieke woorden heeft kwalijk genomen. Ik weet niet juist meer wat ik gezegd heb, maar ik herinner me hoe u tot me zei, dat ik te ver ging. Ik hoop dat u om dat te ver gaan niet boos is. Het zoû mij een groot geluk zijn, zoo ik u mocht komen zien. Mag ik hopen, dat u me toestaat u vanmiddag een bezoek te komen brengen?
Met mijn eerbiedigste groeten,
QUAERTS.

Daar men op antwoord wachtte, schreef zij dadelijk terug:

G e a c h t e H e e r .
Het zal mij aangenaam zijn u vanmiddag te ontvangen.
CECILE VAN EVEN.

Toen zij daarop alleen was las ze zijn briefje over en nog eens over, bezag zij met een glimlach het papier, bezag zij de letters van het schrift.
- Hoe vreemd! dacht ze. Dat briefje, en dat dit alles zoo is. Wat is alles vreemd, alles, alles!
Lang bleef zij droomen, het briefje in de hand. Toen vouwde zij het met zorg dicht; zij stond op, liep de kamer op en neêr, zocht met hare fijne vingers in een coupe vol visitekaartjes en nam er twee uit, die zij lang bezag. Quaerts .... Die naam had een anderen klank dan vroeger .... Hoe vreemd dat alles! En ze sloot eindelijk het briefje en de twee kaartjes weg in een klein, leêg loketje van hare schrijftafel.
Zij wilde thuis blijven en liet de kinderen wandelen met de kindermeid. Zij hoopte, dat er geene andere visite komen zoû, noch Mevrouw Hoze, noch de Van Attema's. En voor zich uitturende dacht zij na, lang, lang na. Er was zooveel, dat ze niet begreep: eigenlijk begreep ze niets. Wat haarzelve betrof, zij had hem lief gekregen, dat was niet meer te doorgronden,

dat was alleen aan te nemen. Maar hij, hoe was hij en wat, wat was er in hem?

Hare antipathie in den aanvang? Sport .... hij deed veel aan sport, herinnerde zij zich ... Zijne visite, die eene indiscretie was geweest .... Hij scheen dat nu te willen goedmaken en haar niet meer te komen bezoeken zonder hare toestemming. Zijn mystiek gesprek aan dat diner .... En Mevrouw Hijdrecht....

- Wat is hij vreemd, dacht ze. Ik begrijp hem niet. Maar ik heb hem lief; ik kan niet anders. Lief, lief .... wat vreemd, dat dat bestaat! Ik wist nog niet, dat dat bestond! Ik ben niet meer mezelve: ik word een ander. Wat zoû hij van mij willen ...? En hoe zonderling: ik ben getrouwd geweest, ik heb twee kinderen! Wat zonderling, dat ik twee kinderen heb! Het is me of dat niet zoo is. Ach, en ik hoû toch zoo van ze, mijn ventjes! Maar dàt, dat is zoo mooi, zoo helder, zoo doorzichtig, alsof dàt alleen de waarheid is. Misschien is liefde alleen de waarheid .... Het is alsof alles kristal in en om me wordt!

Zij zag om zich heen en het verwonderde haar, en het hinderde haar, dat in die dagen hare omgeving dezelfde was gebleven: de rozenhouten meubeltjes, de plooien der behangsels, het dorre boomlandschap van den Scheveningschen weg daar buiten. Maar het sneeuwde, stil en zacht, met langzame, groote vlokken, die zwaar neêrvielen of zij de wereld wilden rein maken. Die sneeuw was frisch en nieuw, maar toch was die sneeuw niet de eigenlijke natuur voor haar, die steeds hare verre landschappen zag, als fata morgana's, sidderend in trillingen van licht.

Om vier uur trad hij binnen. Zij zag hem dus nu voor den eersten keer na de zelfkennis, die door haar was geschoten, als eene verwondering. En toen hij binnentrad voelde zij de zonderling zalige gewaarwording, dat hij zich voor haar vergoodde, dat hij zich volmaakte voor hare verbeelding, dat alles in hem goed was. Nu hij daar voor haar gezeten was, zag zij hem voor het eerst, en zij zag dat hij mooi was. De kracht van zijn lichaam verheerlijkte zich tot de kracht van een jongen god, breed, toch slank, en gespierd als met de marmeren spieren van een beeld, vreemd dat alles onder de moderniteit van zijn half gekleed kostuum. Voor het eerst zag ze zijn gelaat, zag ze het geheel en al. De snit ervan was Romeinsch, als van

een keizerskop, met zijn zinnelijk profiel, zijn kleinen vollen mond, levend rood onder het goudbruin van zijn kroessnor. Laag het voorhoofd - het haar zeer kort geknipt, als een rond zwart vlies -, en over dat voorhoofd, met zijn enkele groef, eene treurigheid als een waas van ouderdom, vreemd in tegenstelling met de wulpsche jeugd van zijn mond en kin. En dan zijne oogen, die zij reeds kende, zijne oogen van geheimenis, klein en diep liggend, met de diepte van hunne pupil, die zich nu scheen te sluieren en dan weêr openblonk.

Maar het vreemdste was, dat van geheel zijn mooi, van geheel zijn wezen, van geheel zijn zitten daar, met zijne handen gevouwen tusschen zijne knieën, een magnetisme tot haar uitging, dat haar als tot hem trok, onwederstaanbaar, als was ze, in eens, van haar eerste moment van zelfkennis af, zijn ding geworden, dat hem in alles zoû dienstbaar zijn. Zij voelde dat magnetisme haar zoo hevig aantrekken, dat alles in haar smolt tot loomheid en zwakte. Eene zwakte, als zoû hij haar kunnen nemen en wegdragen, ergens heen, waar hij wilde; eene zwakte, als had zij geen eigen gedachte meer, als was zij niets dan hèm geworden.

Dit voelde zij intens en toen, toen was het állervreemdste, dat hij daar zitten bleef als op een afstand van eerbied, dat zijn oog tot haar opzag met eerbied, dat zijne stem klonk in eerbied. Toen was het állervreemdste, dat zij hem beneden zich zag, terwijl zij hem boven zich voelde; dat zij zijne mindere wilde zijn en hij haar eene hoogere scheen te achten. Zij wist niet hoe zij dit alles in eens zoo intens doordrong, maar zij dròng het door, en het was de eerste pijn, die haar om heure liefde trof.

- U is toch wel lief, dat u niet boos op me is! begon hij.

In zijne stem klonk vaak iets vleiends; ze was niet helder en zelfs nu en dan wat gebroken, maar dit gaf er juist eene bekoring van timbre aan.

- Waarom? vroeg ze.

- Ik ben ten eerste indiscreet geweest met mijn visite. Ten tweede ben ik ongalant geweest op het diner van mevrouw Hoze.

- Een heel zondenregister! lachte zij.

- Zeker! ging hij voort, en u is wel goed dat alles niet kwalijk te nemen.

- Misschien heb ik dat niet gedaan omdat ik altijd zooveel goeds van u hoor bij Dolf.
- Heeft u nooit iets vreemds in Dolf gezien? vroeg hij.
- Neen, wat dan?
- Heeft het u nooit gefrappeerd, dat hij meer oog heeft voor de groote ensembles van politieke vraagstukken, dan voor de details van zijn eigen omgeving?

Zij zag hem aan, glimlachend verbaasd.

- Ja, zeide zij. Dat merkt u juist op. U kent hem goed.
- O, we kennen elkaâr al lang, van jongens af. Het is curieus: hij ziet nooit de dingen, die vlak bij hem liggen; hij doordringt ze niet. Hij is intellectueel vèrziende.
- Ja, beaamde zij.
- Hij kent zijn vrouw niet, zijn dochters niet en Jules niet. Hij begrijpt niet wat er in ze is. Hij maakt zich van ieder vaste beeldjes en zet die in zijn geest vast, en die beeldjes vormt hij naar twee karaktertrekken, die vooruitspringen en elkaâr wat opbouwen en afbreken. Mevrouw Van Attema schijnt hem een coeur d'or, màar onpractisch: en daarmeê uit. Jules: een muzikaal genie, màar een onhandelbare jongen: uit.
- Ja, hij denkt niet ver na over karakters, zeide zij. Want er is nog veel meer in Amélie ....
- En Jules heeft hij heelemaal mis! meende Quaerts. Jules is zeer handelbaar en niets geniaal. Jules is niets dan aanhankelijkheid met wat rudimentair talent. En u, ... u heeft hij ook mis!
- Mij?
- Geheel en al! Weet u hoe hij u vindt?
- Neen.
- Hij vindt u, - laat me dit vooraf zeggen, - zéer, zéer sympathiek en een lief mama-tje voor haar jongens. Maar hij meent verder, dat u onbekwaam is heel veel van iemand te houden; hij vindt u een vrouw zonder passie en melancholiek zonder reden, alleen uit wat verveling. Hij denkt, dat u zich verveelt!

Zij zag hem geheel en al ontsteld aan, en ze zag hem ondeugend lachen.

- Ik verveel me nooit! sprak ze, ook lachend en met volle overtuiging.
- Neen, natuurlijk niet! antwoordde hij.

- Hoe weet *u* dat! vroeg ze.

- Dat voel ik! hernam hij. En ik voel nog meer. Ik weet ook, dat het fond van uw karakter niet melancholiek is, niet donker, maar heel licht.

- Dat weet ik zelf zoo niet! murmelde zij bijna, loom, met die zwakte in haar, gelukkig, dat hij haar zoo doorzag. En, ging zij, heel luchtigjes, voort, zoû u ook gelooven, dat ik niet in staat ben veel van iemand te houden?

- Dat is nu iets, dat *ik* niet weet! zeide hij, met zooveel oprechtheid, dat zijn geheele gelaat zich in eens verjeugdigde en de groef van zijn voorhoofd weg was. Dat weet *ik* niet.

- U weet anders wel veel van me! schertste zij.

- Ik heb u al zoo dikwijls gezien.

- Nauwlijks vier maal!

- Dat is heel veel!

Zij lachte helder.

- Is dàt nu galant? vroeg ze vroolijk.

- Het is zoo bedoeld, sprak hij terug. U weet niet hoeveel het voor me is, als ik u zie.

Het was veel voor hem haar te zien! En zij voelde zichzelve zoo klein, zoo weinig, en hem zoo groot, zoo veel. Wat sprak hij beslist, wat wist hij dat alles zeker! Ze was er bijna treurig om, dat hij zooveel vond in eene enkele maal haar te zien. Hij stelde haar te hoog; zij wenschte niet zoo hoog gesteld te worden.

En dat teeder-broze hing weêr tusschen hen, zooals het aan het diner tusschen hen gehangen had. Daar was het gebroken door éen ongelukkig woord, o, dat het nu toch niet zoû breken!

- Laten we nu eens over *u* spreken! zeide zij met eene aangenomen luchtigheid. Weet u wel, dat u alle moeite doet mij te doorgronden, en dat ik niets weet van u? Dat is niet eerlijk.

- Als u wist, hoeveel ik u al gegeven heb. Ik geef me u geheel en al: voor anderen verberg ik me altijd.

- Waarom?

- Omdat ik bang voor die anderen ben!

- *U* bang?

- Zeker. U vindt, dat ik er niet naar uitzie om bang te zijn? Ik bezit iets ....

Hij aarzelde.

- Nu? vroeg ze.

- Ik bezit iets, dat me heel dierbaar is en waarvoor ik heel bang ben, dat de menschen het zullen aanraken.

- En wat is dat?

- Mijn ziel. En ik ben niet bang, dat u dat zal aanraken want u zal het geen pijn doen. Integendeel: het voelt zich juist heel veilig bij u.

Ze had hem weêr, werktuigelijk, zijne vreemdheid willen verwijten: zij kon niet. Maar hij ried hare gedachte.

- U vindt me een heel zonderling mensch, niet waar? Ik kan niet anders zijn tegenover u!

Zij voelde hare liefde zich in haar hart als uitspannen, het als verwijden tot alom-wijdte in haar. Hare liefde was als eene ruimte, waarin hij dwaalde.

- Ik begrijp u nog niet, ik ken u nog niet! sprak ze zachtjes. Ik zie u nog niet ....

- Zou u er éenigszins belang in stellen mij te zien?!

- Zeker.

- Mag ik u dan van mij vertellen? Ik zoû het gaarne doen, het zoû mij een groot geluk zijn.

- Ik zal heel graag naar u hooren.

- Een vraag vooraf: u houdt niet van menschen, die aan sport doen?

- Zeker wel; ik hoû er veel van krachtsontwikkeling te zien, als ik er zelve buiten ben. Daarom hoû ik ook van naar een storm te hooren, als ikzelve thuis ben. En ik kijk zelfs heel gaarne naar acrobaten.

Hij lachte even.

- Die sport was u toch in mij antipathiek?

- Waarom denkt u dat?

- Dat heb ik gevoeld.

- U voelt alles! zeide zij, bijna bang. U is een gevaarlijk mensch, hoor.

- Dat denken er heel veel. Mag ik u zeggen, waarom ik geloof, dat in mij u sport antipathiek was?

- Ja.

- Omdat u dien niet in *mij* begreep; ook al zag u me misschien aan, dat ik er veel aan doe.

- Ik begrijp u in het geheel niet.

- Juist ... Maar laat me toch niet zoo over mezelven praten; ik praat liever over u.

- En ik liever over u. Wees dus nu voor de eerste maal galant tegenover me en spreek .... over uzelven.

Hij boog met een lachje.

- Als u me dan niet pedant vindt.

- Ach wel neen. U zoû me van u vertellen. U begon met te spreken over sport ....

- U helpt me op den goeden weg .... Zoû u kunnen begrijpen, dat er twee menschen in me zijn?

- Twee menschen?

- Ja. Mijn ziel, die ik beschouw als mijn eigenlijke mensch en dan .... dan nog iets anders.

- En wat is dat andere?

- Iets leelijks, iets gemeens, iets brutaal primitiefs. Het beest, in een woord.

Zij haalde lichtjes hare schouders op.

- Wat maakt u uzelven zwart. Zoo iets is er in iedereen!

- Ja maar, mij hindert het meer dan ik u zeggen kan. Ik lijd er onder; dat beest doet mijn ziel pijn, nog meer pijn, dan de heele wereld haar pijn doet. En weet u nu waarom ik me vooral bij u voel, alsof ik veilig ben? Omdat ik bij u dat beest niet voel ... Laat mij nog even praten, laat me even biechten, het doet me zoo weldadig aan, u dat alles te vertellen. U dacht, dat ik u maar viermaal gezien heb? Maar ik heb u zoo dikwijls gezien, vroeger in de comedie, op straat, overal. Het was me altijd wel vreemd, dat ik u zag in het leven. En als ik dan naar u keek, dan voelde ik iets, alsof ik tot iets mooiers werd opgenomen. Ik kan het niet beter uitleggen. Er is iets in uw gezicht, in uw oogen, in uw bewegingen, ik weet niet wat, maar iets beters dan in andere menschen, iets, dat, heel welsprekend, alleen tot mijn ziel sprak. Dat alles is zoo fijn en zoo vreemd; ik kan daar nauwlijks duidelijker over praten. Maar u zal weêr vinden, dat ik te ver ga, niet waar? Of dat ik dweep?

- Ik zoû zeker nooit gedacht hebben, dat u zoo een idealist, en zoo een sensitivist was, sprak Cecile zacht.

- Mag ik wel zoo tot u spreken?

- Waarom niet? vroeg zij, om niet te behoeven te antwoorden.

- Omdat u misschien bang is, dat ik u zoû kunnen compromitteeren ....

- Ik ben daar geen oogenblik bang voor! hernam zij hoog, als minachtende de menschen.

Zij zwegen even. Dat teeder-broze, dat zoo licht breken kon, hing nog tusschen hen, fijn als een herfstdraad, die hen vereenigde. Eene atmosfeer van verlegenheid was om hen. Zij voelden, dat er beteekenisvolle woorden tusschen hen gewisseld waren. Cecile wachtte even, tot hij weêr spreken zoû. Maar, toen hij zwijgen bleef, begon zij, dapper:

- Ik stel het op hooge waarde, dat u zoo tot me gesproken heeft. U heeft gelijk: u heeft me wel heel veel van u gegeven. Ik woû u nu verzekeren, dat alles wat u me gegeven heeft, heel veilig bij me zal zijn. En ik geloof, dat ik u nu beter begrijp, dat ik u beter zie.

- Ik zoû u gaarne iets vragen, maar ik durf niet! sprak hij.

Zij glimlachte om hem aan te moedigen.

- Neen heusch, ik durf niet! herhaalde hij.

- Wil ik er dan naar raden? schertste Cecile.

- Ja, wat denkt u?

Zij zag even de kamer rond, toen naar het kleine tafeltje met de boeken.

- Emersons Essays? ried ze ten laatste.

Maar Quaerts schudde zijn hoofd en lachte.

- Neen, dank u! sprak hij. Die heb ik me al aangeschaft. O, neen, ik zoû u veel meer willen vragen dan een boek te leen.

- Wees dan dapper en vraag het! schertste Cecile voort.

- Ik durf niet! herhaalde hij. Ik zoû het ook niet onder woorden kunnen brengen.

Ze zag hem ernstig aan, in zijne oogen, die haar geheel openblonken, en toen sprak ze.

- Ik weet, wat u me vragen wil, maar ik zal het niet zeggen. Dat moet *u* doen: zóek dus uw woorden.

- Als u het dan weet, vergunt u me dan het u te zeggen?

- Ja, want als ik het goèd weet, is het niets wat u niet zoû kunnen vragen.

- Het zoû toch een heele groote gunst zijn .... Want laat me u vooraf zeggen, dat ik me geheel en al als iemand van lager orde beschouw dan u!

Eene schaduw waasde over heur gelaat; haar mond had een trekje van pijn, en ze drong hem, lichtjes ontzenuwd:

- Toe, vraag het nu. Eenvoudig weg.

- Zoû u dan sympathie met me willen sluiten? Zoû u me willen toestaan bij u te komen, als ik me ongelukkig voel? Ik voel me bij u altijd zoo gelukkig, zoo mooi, zoo anders dan in het gewone leven, want ik leef bij u alleen mijn eene mensch, mijn eigenlijke, u weet wel.

Alles smolt weêr in haar tot loome zwakte; o, hij stelde haar te hoog, en ze was heel gelukkig om wat hij vroeg, maar treurig, dat hij zich zoo minder voelde dan zij.

- Goed! sprak zij toch met eene stem van klank. Laten we sympathie sluiten.

En zij stak hem hare hand toe, hare mooie, witte, lange hand, met aan dien eénen vinger de witte en blauwe vonkjes van juweel, en hij drukte de tippen dier vingers even heel eerbiedig tusschen de zijne.

- Dank u! sprak hij zacht met zijne stem, die wat gebroken was.

- Is u dikwijls ongelukkig? vroeg Cecile.

- Altijd ... antwoordde hij, bijna nederig en verlegen, dat hij dit zeggen moest. Ik weet niet, wat dat is; ik ben altijd zoo geweest. En van kind af aan, heb ik toch veel bezeten, dat de menschen geluk noemen. Maar toch, toch .... Ik lijd door mezelven. Ik doe mezelven het meeste pijn. En daarna de wereld ... en ik moet me altijd verbergen. Ik geef aan de wereld alleen een meneer, die paard rijdt en schermt en jaagt, een meneer, die in de wereld komt en gevaarlijk is voor jonge vrouwen ....

Hij lachte met zijn slecht lachje en hij keek haar schuin in de oogen; zij bleef kalm naar hem opzien.

- Verder geef ik ze niets, aan die menschen. Ik haat ze; ik ben niet als zij, Goddank!

- U is te trotsch! sprak Cecile. Ieder van die menschen heeft weêr zijn verdriet, evenals u; de een lijdt wat fijner, en de ander wat grover, maar ze lijden allemaal. En daarom staan ze u allemaal nabij.

- Ieder op zichzelf, misschien! Maar zoo zie ik ze niet, ik zie ze en bloc en zoo haat ik ze. U dan niet?

- Neen, zeide zij kalm. Ik geloof niet, dat ik haten kan.

- U is heel sterk, in uzelve. U heeft aan uzelve genoeg.

- O neen, dat niet, heusch niet, maar u .... u is onrechtvaardig tegenover de wereld.

- Mogelijk: ze doet me ook altijd pijn. Alleen bij u,

daar vergeet ik, dat ze bestaat, die wereld daar buiten. Begrijpt u nu, waarom ik u zoo ongaarne bij mevrouw Hoze zag? Het was me of u zich verlaagd had. En om .... om dit vreemde, dat ik in u zag, heb ik ook niet vroeger uw kennismaking gezocht. Die kennismaking moest noodlottig gebeuren; daarom wachtte ik maar ...

Het Noodlot, wat zoû het haar brengen? dacht Cecile. Maar ze kon niet doordenken: het was haar of ze maar droomde van heele mooie, fijne dingen, die niet bestonden bij andere menschen en alleen zweefden tusschen henbeiden, en die mooie dingen wáren er al; zij behoefde ze zich niet meer als illuzie te bespiegelen: het was of zij de toekomst had ingehaald! Een kort oogenblik slechts dit geluk; toen weêr voelde zij pijn, om zijn eerbied.

VI.

Hij was heen en ze was alleen, wachtende de kinderen. Zij vergat te bellen, om de lamp te laten aansteken, en de schemering van den laten namiddag duisterde naar binnen. Zij zat roerloos en keek voor zich uit, naar de dorre boomen.

- Waarom ben ik dan niet gelukkig? dacht ze. Hij voelt zich gelukkig bij mij; bij mij alleen is hij zichzelve, wat hij in de wereld niet zijn kan. Waarom kan *ik* dan niet gelukkig zijn?

Zij had pijn, hare ziel leed, en het scheen haar toe, dat hare ziel leed voor het éerst, misschien omdat, voor het eerst, die ziel niet zichzelve was geweest maar een ander. Het scheen haar toe, dat eene andere vrouw te voren met hem, Quaerts, gesproken had. Eene hooge vrouw: eene vrouw van illuzie - de vrouw, die hij in haar zag; - en niet de vrouw, die zij wàs: eene nederige vrouw, eene vrouw van liefde. O, zij had zich moeten beheerschen, om hem niet te vragen: Waarom spreek je zoo tot mij? Waarom voer je je mooie gedachten zoo óp tot mij, en waarom laat je ze niet neêrdauwen òver me, want zie, ik sta niet zoo hoog als je meent, en zie, ik lig aan je voeten en mijn blik zoekt je boven me!

Had zij hem moeten zeggen, dat hij zich bedroog? Had zij hem moeten vragen: Waarom verlaag ik me door me te mengen met andere menschen? Wie dan toch zie je in me? Zie, ik ben alleen eene vrouw, eene vrouw van zachtheid en gedroom, en zie, ik heb je lief gekregen, ik weet niet waarom!

Had zij dan zijne oogen moeten openen en hem moeten zeggen: zie in een spiegel je eigen ziel en zie jezelven en zie, dat je een god bent op aarde: een god, die alles weet, omdat hij het voelt, voelt, omdat hij het weet .... Alles! .... Neen .... niet alles, want hij bedroog zich, die god en hij meende in haar, die slechts schepsel was van hem, zijne gelijke te zien. Had zij dit alles moeten verklaren, zoo ten koste van hare schuchterheid als van zijn geluk? Want zijn geluk - ze wist dat nu - was haar te zien, zooals hij haar zag.

- Bij mij voelt hij zich gelukkig! dacht ze. En hij heeft sympathie met me gesloten ... Geen vriendschap sloot hij, en hij sprak niet van liefde, maar hij noemde dat: sympathie... Bij mij voelt hij alleen zijn eigenlijke mensch en niet dat andere ... zijn beest! Zijn beest ...!!

Toen kwam iets over haar drijven als eene somberheid van wolken en zij huiverde voor wat eensklaps door haar heen klotste: een breede stroom van zwartheid, als lag er veel modder op de bedding van dien stroom, als borrelde die modder naar boven in troebele kringen, die grooter werden en grooter! En zij schrikte voor dien stroom en wilde hem niet zien, maar hij gulpte over hare landschappen - vroeger zoo helder met kimmen van licht! - nu, met een lucht van inkt daarboven gesmeerd als vuile nacht.

- Wat denkt hij hoog, en wat is zijne gedachte edel! dwong Cecile zich nog te verbeelden, ondanks dat alles .....

Maar het ging niet meer: ùit haar heen duizelde de bewondering van de hoogheid zijner gedachte weg in een afgrond en toen, in eens, als met een bliksem door den nacht van die inktlucht heen, zag ze duidelijk, dat zij die hoogheid van gedachte betreurde, betreurde in hèm!

Het was geheel donker in de kamer geworden. Cecile had zich, ontzet voor het weêrlicht, dat haar aan zichzelve openbaarde, achterover gegooid in de kussens der bank. Zij verborg haar gelaat in hare handen, persende hare oogen, als wenschte zij nu, na die zelfopenbaring, blind te worden.

Maar demonisch woedde het door haar heen als een orkaan van de hel, stormvlaag van zinnenpassie, die opblies uit de donkerte van het landschap en de troebele golven van den stroom zweepte òp naar die lucht van inkt.

- Oh! kreunde zij. Ik ben hem onwaardig ....!

Hoofdstuk III.
I.

Quaerts bewoonde op het Plein, boven een kleêrmaker, twee kamers, klein en allerbanaalst van gemeubel. Hij had veel beter kunnen wonen, maar comfort kon hem niet schelen: hij dacht daar nooit voor zijn eigen intérieur aan; bij een ander zelfs trof het hem niet. Jules had het intusschen gehinderd, dat Quaerts zoo woonde en de jongen had die kamers allang willen verfraaien. Hij was nu bezig eenige wapens op een wapenrek te hangen, staande op een trap, een deun uit een opera tusschen de lippen. Maar Quaerts sloeg er geen acht op; onbewegelijk lag hij op de canapé, rechtuit, in zijn flanellen hemd, ongeschoren, en zijne oogen turende naar de renaissance van het Paleis van Justitie, dat achter de dorre boomen van het Plein een fond van architectuur teekende.

- Zie dan eens, Taco, of het zoo goed is? vroeg Jules, die een Marokkaansche sabel tusschen een paar krissen had geplaatst en er de draperie van een sarong tusschen door trok.

- Ja, zeker! antwoordde Quaerts.

Maar hij zag niet op naar de wapens en hij bleef turen naar het Paleis. Onbewegelijk lag hij daar. Gedachte was er niet in hem; alleen gedachtelooze zelfontevredenheid en daarom treurigheid. Drie weken lang had hij geleefd het leven van een roes, om zich te verdooven. Om wàt te verdooven wist hij niet precies. Misschien iets, dat in hem was: dat mooi was, maar lastig in de gewone wereld. Die roes was begonnen met een jacht in Noord-Brabant, op het buiten van een vriend. Een week lang, met hun achten, veel sport in de open lucht, gevolgd door jachtdiners met niet alleen veel fijnen wijn, maar nog meer jenever, ook heele fijne, als likeur. Rospartijen te paard in den omtrek; baldadigheden bedreven op eene boerderij - de boerin rondgedragen in een ton en opgesloten in de koeienstal - stoute streken als van kwâjongens en wildemannen tegelijk; proces-verbaal tegen dat alles met politie en schadevergoeding. Opgewonden als door te veel sport, te veel zuurstof en te veel sterken drank waren er daarna vijf van het troepje, waaronder Quaerts, naar Brussel getogen; een had er daar zijne maitresse. Zij hadden er gelogeerd bijna twee

weken lang, in een leven als een voortdurend bacchanaal, met veel champagne en veel baldadigheid: eene wilde vreugde om te leven, die, eerst natuurlijk, weldra werd opgeschroefd en hooger opgeschroefd om ze nog een paar dagen langer te laten duren; de laatste nachten, moê, met écarté doorgebracht, zonder meer aan iets anders te kunnen denken dan aan het idée fixe om te winnen, de uitputting van al hun geweld reeds vloeiende door hunne lichamen als verslapping en hunne oogen wezenloos turende op de poppetjes van het spel.

Quaerts had in dien tijd eene enkele maal aan Cecile gedacht, zonder die opkomende gedachte door te denken. Zij was wellicht drie- viermaal verschenen in zijne hersenen als een vaag beeld, wit en doorglazig: eene schim. Dan was ze weêr verdwenen, zonder invloed. In al dien tijd had hij haar ook niets van zich laten hooren en slechts éenmaal had hij bedacht, dat een stilzwijgen van drie weken, na hun laatste gesprek, haar vreemd moest voorkomen. Daarbij was het gebleven. Hij was nu terug, had drie dagen thuis gelegen op zijn bed, op zijne bank, moê, koortsig, ontevreden, in eene walging van alles, àlles; toen des morgens, bedenkende, dat het Woensdag was, had hij om Jules gedacht en diens rijles.

Hij had Jules laten komen, maar te lui om zich te scheeren en te kleeden, was hij blijven liggen. En hij lag nog, niet wetende hoe en wat. Daar voor hem was het Paleis. Daarnaast de Hooge Raad. Op zij zag hij de Witte en de Zwijger stond in het midden van het Plein: dat alles was heel interessant. En Jules hing wapens op. Ook interessant. En het interessantste van alles was dat domme leven, dat hij geleid had. Wat een opschroeving om zijne verveling voor den gek te houden. Had hij zich in dien tijd geamuzeerd? Neen. Hij had zich aangesteld of hij zich geamuzeerd had: hij had zich opgewonden met die boerin en met dat écarté. De jacht was slecht geweest. De wijn goed, maar hij had er te veel van gedronken. En dan de smerige champagne van die cocotte ...

Wat dan? Hij had daar regelmatig behoefte aan, aan zulk een leven, aan een leven van sport en woest plezier; het hield hem in evenwicht met dat andere, dat in hem was, en dat hem tot onmogelijkheid werd in het leven van iederen dag. Maar waarom kon hij dan ook geen maat houden, zoowel in het een als in het ander! Hij had geschiktheid voor het ge-

wone leven en daarbij iets heel moois in zijne ziel; waarom kon hij niet in evenwicht blijven wiegelen tusschen die twee sferen in hemzelven, en waarom werd hij altijd geslingerd van de eene naar de andere sfeer, als iets, dat eigenlijk in geen van beiden element werd? Wat had hij niet met een klein beetje tact, een klein beetje zelfleiding, zijn leven tot iets moois kunnen maken, en kunnen bestaan in eene gezonde levensvreugde, gelouterd door eene hooge zieleblijdschap! Maar die tact tot zelfleiding ontbrak hem geheel en al; hij leefde zooals hij voelde: geheel in uitersten; er was geene halfheid in hem. En dit was zoowel zijn trots als zijn levensleed; zijn trots: dat hij 'geheel' voelde of dit of dat, dat hij niet schipperen kon met zijne gevoelens; en zijn leed: dàt hij niet schipperen kon en niet tot harmonie kon brengen, wat telkens in hem tegen elkander stiet.

Toen hij Cecile had ontmoet, had weêrgezien en nog eens weêrgezien, had hij zich geheel en al voelen verheffen naar dat éene uiterste, top van hoogheid, top van louter kristallen sympathie, waar zijn cirkel van atmosfeer - zooals hij zeide - sympathetisch had geschoven over de hare, als met eene liefkoozing van louter kuischheid en spiritualiteit, zooals twee sterren, die, nader wentelend, hare dampkringen wellicht even mengen, als adems. Hoe glimlachend gelukkig had hij zich toen niet mogen voelen, als met eene gratie van Hooger! Toen, toen had hij zich weêr voelen tuimelen naar omlaag, als had hij zijn punt van evenwicht overwiegeld, en hij had gesmacht naar het aardsche, naar veel eenvoud van gevoelen, naar primitief levensgenot, naar vleesch en bloed. Hij herinnerde zich nu, hoe hij, twee dagen na zijn laatste gesprek met Cecile, Emilie Hijdrecht had gezien, hier bij hem op zijne kamer, waar zij, verwaarloosd, hem eindelijk had durven komen zien, op een avond, alles vergetende. Met een trek van wreedheid om zijn mond herinnerde hij zich hoe zij geweend had aan zijne knieën, hoe zij jaloersch gejammerd had van Cecile, hoe hij ze haar mond had doen houden en haar verboden had dien naam uit te spreken. En toen, hunne dolle omhelzing, omhelzing van wreedheid: wreedheid van haar tegen dien man, dien zij telkens verloor als zij hem voor goed meende gevonnen te hebben, dien zij niet begreep en wien zij aanhing met al het geweld harer brutale passie, als met eene passie uit

primitieve tijden van louter zin; wreedheid van hem tegen die vrouw, die hij verachtte, terwijl hij haar in zijne armen, in hartstocht, bijna stikte!

II.

Ja, wat dan? Hoe dat evenwicht tusschen zijne twee polen te vinden! Hij haalde zijne schouders op; hij wist, dat hij het niet vinden kon. Hij miste een zeker element of een zekere kracht om dat te vinden. Hij kon zich slechts laten slingeren. Goed dan: hij zóû zich laten slingeren: er was niets aan te doen. Want nu, in die moêheid na zijn woest geweld, begon hij weêr een hevig verlangen te voelen, als iemand, die na een langen avond in een feestzaal vol bedorven lucht van gazlicht en stoffige mufheid en benauwdheid van menschenadem te hebben doorgebracht, haakt naar een hoogen hemel en wijdte van atmosfeer: een hevig verlangen naar Cecile. En hij glimlachte, blij dat hij haar kende, dat hij tot haar kon gaan, dat het hem nu vergund was door te dringen in het kuische heiligdom harer omgeving, als in een tempel: hij glimlachte, blij, dat hij dit verlangen voelde, en trotsch daarom, zich verheffend boven andere menschen ... Hij stelde zich reeds voor zijn genot haar oprecht te biechten hoe hij geleefd had, die drie weken lang, en hij hoorde al hare stem, ofschoon hij niet hare woorden verstond....

Jules klom van de ladder af. Hij was treurig, dat Quaerts niet gevolgd had zijn schikken van de wapens op het rek en zijn drapeeren van het doek er om heen. Maar hij was stil doorgegaan met zijn werk en nu het klaar was, klom hij af en ging hij, stil, zitten op den grond, met zijn hoofd tegen het voeteneind aan van de bank, waar zijn vriend lag te denken. Jules sprak geen woord; zijne oogen zagen recht voor zich uit, met iets van boudeeren, voelende, dat Quaerts nu naar hem keek.

- Jules! zei Quaerts.

Maar Jules antwoordde niet, starende.

- Zeg Jules! Waarom hoû je toch zooveel van me?
- Weet ik het! sprak Jules met dunne lippen.
- Weet je het niet?
- Neen. Hoe weet je nu, waarom je van iemand houdt.

- Je moet niet zooveel van me houden, Jules. Dat is niet goed.
- Goed dan. Dan zal ik het minder doen, sprak Jules.

Hij stond in eens op en nam zijn hoed. Hij gaf Quaerts eene hand, maar Quaerts hield hem vast, met een glimlach.

- Zie je, bijna niemand houdt van me, alleen ... je papa en jij. Van je papa weet ik het, maar van jou niet, waarom je van me houdt.
- Je wilt ook alles weten.
- En het is een ongeluk om dat te willen?
- Natuurlijk. Je zal zoo nooit tevreden zijn. Mama zegt altijd, dat men niets weet.
- En jij?
- Ik ... niets ...
- Wat niets?
- Ik weet niets ... Laat me nu gaan.
- Ben je boos, Jules?
- Neen, maar ik heb een afspraak.
- Kan je wachten, tot ik me gekleed heb, dan gaan we samen. Ik ga naar tante Cecile.

Jules streed.

- Goed dan. Maar haast je.

Quaerts stond op. Hij zag nu de wapens hangen, die hij geheel vergeten had.

- Dat heb je netjes gedaan, Jules! sprak hij bewonderend. Dank je wel, hoor.

Jules antwoordde niet en Quaerts ging zijne kleedkamer in. De jongen zette zich op de bank, strakrecht, en zag naar het Paleis, tusschen de dorre boomen door. Zijne oogen vulden zich met dikke ronde tranen, die neêrvielen; onbewegelijk, strakrecht, weende hij.

III.

Cecile leefde deze drie weken in eene onwetendheid, die haar pijnlijk aandeed. Door Dolf had zij wel gehoord, dat Quaerts jaagde, maar verder niets. Een schok van blijdschap electrizeerde haar, toen nu de deur achter den paravent openging en zij hem voelde binnenkomen. Hij stond voor haar, eer zij zich herwinnen kon en daar zij wat beefde, rees zij niet op en

reikte zij, zittende, hem hare hand, met eene onzichtbare trilling der vingeren.

- Ik ben uit de stad geweest, begon hij.
- Dat hoorde ik ...
- Heeft u het goed gemaakt, al dien tijd?
- Dank u, heel goed.

Hij vond haar wat bleek, met een zweem van lichtblauw onder hare oogen en eene matheid in hare bewegingen. Maar hij besloot, dat het misschien niets bizonders was of dat zij bleek schéen in de melkblankheid dier zachtwitte stof, als zijdige wol, zooals haar middel nog tengerder was in het getrek der écharpe om haren leest, met eene lange, witte franje, die voor hare voeten viel. Zij zat alleen met Christie, op zijn bankje, zijn hoofdje in haar japon, een prentenboek op zijne knietjes.

- U is net een madonna met een Kindje! zei Quaerts.

Zij lachte even.

- Mijn kleine Dolf is gaan wandelen met zijn peetoom, sprak zij, stralend ziende op haar kind en het lichtjes wenkend ....

Het stond op en, verlegen, ging het naar Quaerts en bood, met zijn schuin hoofd, een handje. Quaerts tilde hem op en zette hem op zijn knie.

- Wat is hij licht, ce petit Jésus!
- Hij is niet sterk, sprak Cecile.
- U verwent hem te veel.

Zij lachte weêr.

- Paedagoog! schertste zij. Waarom verwen ik hem?
- Ik vind hem altijd in uw rokken. Hij moest maar eens met me meêkomen: ik zoû hem gymnastiek laten doen.
- Jules paardrijden, en Christie gymnastiek! lachte zij door.
- Ja ... sport, u weet het! schertste hij terug met een blik van beteekenis.

Zij zag hem terug aan en sympathie lachte uit de diepte harer goudgrijze oogen. Hij voelde zich gelukkig, en, met het kind op zijne knie:

- Ik kom u biechten .... madonna!

Toen, schrikkende, zette hij het kind in eens van zich af.

- Biechten?
- Ja .... Christie, ga terug naar mama. Ik mag je niet bij mij houden.

- Jawel! riep Christie met verwonderd groote oogen en greep het koordje van zijn lorgnet.

- Le petit Jésus vergeeft te vroeg! sprak Quaerts.

- En ik, heb ik iets te vergeven? vroeg zij.

- Ik zoû gelukkig zijn, als u het zoo beschouwde.

- Biecht dan.

- Le petit Jésus ... aarzelde hij.

Cecile stond op; zij nam het kind, kuste het en deed het zitten op een stoel bij het raam, met zijn prentenboek. Toen kwam zij terug naar de chaise-longue:

- Hij zal niet hooren ...

En Quaerts begon zijn verhaal, kiezende zijne woorden; hij sprak van de jacht, van de rospartijen en de boerin, en van Brussel. Zij luisterde vol aandacht, in hare oogen een angst voor dat levensgeweld, waarvan de echo zijne woorden doorbruiste, ware het dan ook eene echo door eerbied getemperd.

- En was dat alles zonde, die vergeven moet worden? vroeg zij nu.

- Niet?

- Ik ben geen madonna, maar ... een vrouw met nog al geëmancipeerde denkbeelden. Als u gelukkig is geweest met dat leven, was het geen zonde, want geluk is goed ... Is u dus gelukkig geweest, dan was dat leven ... goed.

- Gelukkig!? vroeg hij.

- Ja?

- Neen ... Ik heb dus zonde gepleegd, zonde aan mijzelven, niet waar? Vergeef me ... madonna.

Zij ontroerde zeer om den klank zijner stem, die, zacht gebroken, haar als in bekoring omwikkelde; zij ontroerde van hem daar te zien zitten, vullende met hemzelven, met zijn lichaam, zijn wezen, zijn bestaan, eene ruimte in hare kamer, vlak in hare nabijheid. In éene seconde doorleefde zij uren, voelde zij hare stille liefde zwaar ìn haar als een zoet gewicht, voelde zij lust hare armen om zijn borst te slaan en hem te zeggen, dat zij hem aanbad, en voelde zij een innig leed, om wat hij haar bekende: dat hij weêr zich niet gelukkig had gevoeld. En zij kon zich nauwlijks bedwingen in haar medelijden, stond op, trad op hem toe en legde hem eene hand op zijn schouder.

- Zeg me, meent u dat alles? Is dit alles waarheid? Is

het waarheid, dat u zoo geleefd heeft en u toch niet gelukkig heeft gevoeld?

- Volle waarheid, op het woord van mijn ziel.
- Maar waarom heeft u het dan gedaan?
- Ik kon niet anders.
- U kon u niet tot maat dwingen?
- Nooit ...
- Dan zoû ik u dat gaarne willen leeren.
- Ik niet, van *u*. Want het geluk is voor mij, en zal altijd voor mij zijn, onmatig te zijn ook bij u, onmatig in het leven van mijn eigenlijken mensch, mijn zielemensch, zooals ik nu pas onmatig ben geweest in het leven van mijn schijnmensch.

Hare oogen werden vochtig; zij schudde haar hoofd, steeds met die hand op zijn schouder.

- Dat is niet goed! sprak ze, diep weemoedig.
- Het is genot ... voor beide die menschen. Ik moèt zoo zijn ... onmatig voor beiden.
- Maar dat is niet goed! drong zij door. Louter genot ...
- Het laagste, maar ook het hoogste ...

Eene huivering overviel haar, een doodelijke angst voor hem.

- Neen, neen, drong ze aan. Denk zoo niet. Doe zoo niet. Noch het een, noch het ander. Heusch, dat alles is niet goed. Louter genot en onmatig genot, ook het hoogste, is niet goed. Zoo forceert u het leven. Zoo ... zoo ben ik bang voor u. Zoek maat te krijgen. U heeft zooveel elementen om gelukkig te zijn.
- O, ja ...
- Ja, maar ik meen: dwéep niet. En ... en hol ook zoo woest niet door, om Godswil!

Hij zag tot haar op; hij zag het haar smeeken, met hare oogen, met de uitdrukking van haar gelaat, met geheel haar even voorover buigend, staan. Hij zàg het haar smeeken, zooals hij het haar hòorde doen, en toen zag hij, dat zij hem liefhad. Eene lichte verrukking kwam over hem, als daalde iets hoogs tot hem neêr om hem te leiden. Hij verroerde zich niet, - hij voelde hare hand trillen op zijn schouder - bang, die verrukking bij de minste beweging te zullen doen vervliegen. Het kwam geen oogenblik in hem op, haar te zeggen een woord van teederheid, of haar te nemen in zijn armen en te drukken tegen zich aan: zij verheerlijkte zich zóó

voor zijn oog, dat zulk profaan verlangen ver van hem af bleef. En toch voelde hij op dit oogenblik, dat hij haar liefhad, maar zóó, als hij nog nooit had liefgehad, zoo geheel en alleen met het edelste, dat in eene ziel, vaak voor zichzelve zelfs onzichtbaar, verscholen is; voelde hij, dat hij haar liefhad met allernieuwste gevoelens van reine jeugd en nieuwe frischheid en klare belangeloosheid. En het werd hem, alsof dat alles een droom was, die niet wàs, een droom van lichtgeweef om hem heen als met mazen van zonneschijn.

- Madonna! fluisterde hij. Vergeef me ...
- Beloof me dan ...
- Ik wil wel beloven, maar ik zal niet kunnen houden. Ik ben zwak ...
- Neen.
- O ja. Maar ik beloof en beloof mijn belofte te zullen pògen te houden. Vergeeft u dan?

Zij knikte hem toe; zij wierp haar glimlach op hem neêr als een straal. Toen ging zij naar het kind, nam het in hare armen en bracht het tot hem:

- Christie, omhels hem en geef hem een zoen.

Hij nam het kind van haar over en het kuste hem op zijn voorhoofd, en sloeg de armpjes om zijn hals.

- Le petit Jésus! fluisterde hij.

IV.

Zij bleven toen lang met elkander praten en er kwam niemand, die hen stoorde. Het kind was weêr gaan zitten bij het raam. De schemering begon hare asch naar binnen te strooien. Zacht wit zag hij Cecile daar zitten, in de melodie harer woorden van halve stem, die weldadig tot hem aanklonken. Zij spraken over veel; over Emerson; over een gedicht van Van Eeden, in den Nieuwen Gids; over hunne levensopvattingen. Hij had een kop thee willen aannemen, alleen om haar zich te zien bewegen met de weeke lijnen harer bevalligheid, staande voor het theetafeltje in den hoek. In haar wit toilet, had zij iets van marmer, dat week zoû zijn van bezieling en leven. En onbewegelijk bleef hij zitten, luisterend met eerbied, opgenomen in eene teedere verrukking van geluk. Het was eene stemming, niet te analyzeeren, zonder

zichtbaren oorzaak, alleen wordende uit hun sympathetisch samenzijn, zooals eene bloem wordt uit een onzichtbaar zaad, na een regendrop en wat zonneschijn. Ook zij, ze was gelukkig; ze voelde niet hare pijn om zijn eerbied. Ze was wel een beetje weemoedig, dat hij zoo geleefd had, maar toch was ze gelukkig om het geluk van die stip van het heden. Ze zag nu ook niet haren donkeren stroom, hare inktlucht, haar nachtlandschap; ze zag nu alles licht, in kalmte. En het geluk ademde om hen heen, tastbaar, als met eene liefkoozing. Soms zwegen zij, en zagen beiden naar het kind, dat las, of het vroeg hun iets en zij antwoordden. Dan glimlachten zij elkander toe, omdat het zoo zoet was en niet hinderde.

- Ik wilde, dat dit nu altijd zoo bleef! dorst hij te zeggen, toch nog vreezende, dat zulk een woord de kristallen transparantheid van hun geluk zoû breken. Als u nu in me zien kon, hoe goed ik me voel. Ik weet niet waarom, maar ik voel me zoo. Misschien om uw vergeving. Het Roomsche geloof is toch heerlijk met zijn absolutie. Wat een troost voor zwakke menschen.

- Maar u mag u niet zwak vinden. U is dat ook niet. U zegt me, dat u zich soms boven het gewone leven kan stellen, dat u kan neêrzien op de smart van het leven als op een comedie, die maar eventjes droef doet glimlachen, maar niet de waarheid is. Ik geloof ook, dat het leven, zooals wij het zien, alleen maar symbool is van een leven van waarheid, dat er onder schuilt en dat we niet zien. Maar ik kan mij niet boven het symbool stellen en u wel. Daarom is u heel sterk en voelt u heel groot.

- Hoe zonderling! en ik voel juist mijzelven zwak en u groot en krachtig. U durft te zijn, die u is, in al uw harmonie en ik verberg me altijd en ben bang voor de menschen, persoonlijk, ook al stel ik me soms boven het leven, als massa. Maar dat zijn raadsels, die ik toch niet kan oplossen, en al mis ik de macht ze op te lossen, ik voel op dit oogenblik niets dan geluk. Ik mag dat wel eens hoorbaar zeggen, nietwaar, hóorbaar?

Zij glimlachte hem toe, zalig, dat zij hem het geluk gaf.

- Het is de eerste maal, dat ik zóo het geluk voel, ging hij voort. Eigenlijk is het de eerste maal, dàt ik het voel....

- Analyzeer het dan niet.

- Ik hoef het niet te analyzeeren: ik zie het in al zijn eenvoud voor mij staan. Weet u waarom ik gelukkig ben?

- Analyzeer niet .... herhaalde zij, bang.

- Neen, sprak hij, maar mag ik het zeggen zonder analyze?

- Doe dat niet, stamelde zij, want .... want ik weet het ....

Zij smeekte het, zeer bleek, met gevouwen vingers, die trilden. Het kind sloeg acht op hen; het had zijn boek gesloten, het kwam naar zijne moeder en zette zich op zijn plaatsje, met een blik van prille wijsheid in zijne bleekblauwe oogjes.

- Dan gehoorzaam ik! sprak Quaerts met eenige moeite.

En zij zwegen beiden, hunne oogen vergroot als door den glans van een vizioen. Om hen heen scheen het zacht te stralen, door de asch der schemering heen.

V.

Zij had dien avond lang geschreven in haar dagboek, en ze liep nu de kamer op en neêr, hare handen gevouwen neêrhangende, haar hoofd een weinig gebogen, met een blik, die staarde. Er was ernst om haren mond. Vóór zich zag zij het vizioen; dat, wat zij geraden had. Hij had haar lief, met alleen zijne ziel, niet lief als eene vrouw die mooi is en goed, maar hooger lief dan dat, lief met de fijnste zielezenuwtrillingen van zijn mensen, - zijn eigenlijke - lief met de supreme Aandoening der essence zijns wezens. Zóó voelde zij, dat hij haar liefhad, met contemplatie en aanbidding, en zoo voelde zij het in waarheid door een raadvermogen van sympathie, dat hun elkanders in-wezen deed raden naar waarheid. En dàt was zijn geluk - zijn eerste, zooals hij zeide, - haar zóó lief te hebben en niet anders. O zij begreep hem! Ze begreep zijne illuzie, die hij zag in haar en ze wist nu, dat zoo ze hem in waarheid lief wilde hebben, om hèm en niet om zich, ze voor hèm niets anders mocht zijn en blijven dan illuzie, dan eene vrouw, die geen vleesch was, die niets verlangde van de aarde, welke hij vond in andere vrouwen, die alleen ziel zoû wezen, zusterziel der zijne. En zooals ze het vizioen zijner liefde voor zich zag, kalm en stralend, zoo zag ze ook voor zich den eigen strijd, die haar wachtte: strijd met zichzelve, strijd met haar

eigen smart: smart, omdat hij zoo hoog van haar dacht en ze madonna noemde, terwijl zij laag wilde zijn en slavin. Zij zoû moeten schijnen, die hij zag in haar, om zijn geluk, en die rol zoû haar zwáar vallen, want ze had hem lief met o zooveel eenvoud, met geheel haar vrouwewezen, dat zich geheel wilde geven, zóo geven als eene vrouw zich slechts aan één in haar leven geeft, wat en wie ze ook geven mocht daarvoor, uit onwetendheid van zichzelve, en geven moge daarna in bitterheid en leed. De uiterlijkheid van de rol en de innerlijkheid van haar zijn: het conflict daartusschen zoû haar zwaar vallen, maar ze dacht aan die zwaarte met een glimlach en met een geluk, stralende door haar hart, want dien zwaren strijd zoû ze strijden voor hèm, ter wille van hem en alleen voor hem. O, de weelde te lijden voor een, dien ze liefhad als ze had hèm; in zich gefolterd te zullen worden van verlangen, dat hij niet tot haar komen zoû met de omhelzing zijner armen en den zoen van zijn mond, en te voelen, dat ze zoo gefolterd zoû worden om zijn geluk, het zijne! Te voelen, dat ze genoeg hem liefhad om tot hem te gaan met open armen en hem den aalmoes zijner liefkoozingen te vragen, maar ook te voelen, dat ze hem meer liefhad dan dat en hooger, en - niet uit fierheid en kieschheid, die toch nog egoïsme zijn - maar alleen uit zelfopoffering aan zijn geluk - niet vragen wilde en nooit vragen zoû.

Pijn, pijn om hem! Een zwaard door hare ziel voor hem! Martyre te zijn voor haar god, die op aarde niet gelukkig kon zijn, dan alleen in hare marteling! En ze was door het leven gegaan, jaren lang, zonder tot op dezen dag gevoeld te hebben, dat zulke weelde bestaan kan, niet als verbeelding in verzen, maar als realiteit in haar hart. Ze was jong meisje geweest en ze had hare dichters gelezen en wat zij rijmden over liefde en ze had gemeend dat alles te begrijpen, fijn te begrijpen en toch: zonder ooit het minste voorgeraden te hebben van het Gevoel zelve. En - jonge vrouw was ze geweest, ze was gehuwd geweest, kinderen had ze! Door haren geest flitste heur huwelijksleven in een bliksem van herinneringen en ze bleef staan voor het portret van haren overleden man, dat daar op een ezel stond in eene draperie van somber peluche. Het was een masker van heerschzucht: een streng, fijn gelaat met scherpe trekken als gegraveerd in fijn staal; koud-verstandige oogen,

met een strakken portretblik; dunne, baardelooze lippen, beslist op elkaâr gesloten als een slot. Haar man! En ze woonde nog in hetzelfde huis, waar ze met hem gewoond had, waar ze hare vele gasten had moeten ontvangen, toen hij minister was geweest van Buitenlandsche Zaken. Hare recepties en diners schitterden als wereldsche tafereelen in haar geest op en ze zag nog duidelijk het oog weêr van haren man, die in een korten cirkelblik van goed- of afkeuring alles opnam: het arrangement harer kamers, harer tafels en haar eigen toilet. Haar huwelijk was niet ongelukkig geweest; haar man was wat koud en zonder expansie, geheel opgenomen in zijne eerzucht, maar hij hield van haar op zijne wijze, en dat zelfs met teederheid; ook zij, ze had van hem gehouden; zij had gemeend hem uit liefde te trouwen: hare aanhankelijke vrouwelijkheid beminde heerschers. Delicaat van gestel, ondermijnd misschien door de te groote energie der gedachte, was hij na eene korte ziekte overleden; Cecile herinnerde zich hare treurigheid, hare eenzaamheid met de twee kinderen, van wie hij reeds gevreesd had, dat zij ze bederven zoû. En hare eenzaamheid was haar zoet geweest, met het gewolk van haar gedroom ....

Waarom had ze dit portret - eene mooie levensgroote fotografie; een koolafdruk, donker van eene Rembrandsche schaduw - nooit laten naschilderen in olieverf, zooals ze eerst had willen doen? Het voornemen was uit haar weggebleekt; ze had er in maanden niet meer aan gedacht; nù eensklaps dacht zij er aan .... En er was geen zelfverwijt en wroeging in haar. Ze zoû de schilderij niet laten maken. Het was goed, zoo. Zij dacht zonder weemoed aan den doode. Zij had zich niet over hem te beklagen gehad, hij had haar nooit iets kunnen verwijten. En nu, ze was vrij; zij werd er zich bewust van met eene wijde blijdschap. Vrij, te voelen wat ze wilde. Hare vrijheid welfde zich als boven haar uit met blauwe uitspansels, waarin hare nieuwe liefde opsteeg in de immaculate vlucht van een duif. Vrijheid, lucht, licht! Ze wendde zich met een glimlach van verrukking af van het portret; heure armen sloegen zich boven haar uit als wilde zij hare vrijheid, de wijdte van hare lucht, meten, als wilde zij het licht tegemoet. Lief, ze had lief! Er was alleen liefde; er was alleen de harmonie van zielen, de harmonie harer ziel van dienares met die van heur, op aarde verbannen, god. O, wat een gratie,

dat die harmonie bestaan kon, tusschen zoo iets als hij hoogs en laags als zij! Maar hij mocht het niet zien, dat ze laag was; madonna moest ze blijven, om hem moest zij die blijven, om hem, in de marteling van zijn eerbied, en de duizeling van het hooge punt, troon van vergoding, waarop hij haar tot zich verhief. Om haar heen voelde zij die duizeling draaien als met ringen van glans. En ze viel neêr op hare bank, hare vingers vouwden zich, hare oogleden knipten; toen bleven hare oogen zelve voor zich uit turen, heel ver weg ...

VI.

Jules was een paar dagen niet naar school gegaan, om zware hoofdpijnen, die hem heel bleek maakten en hem een trek van groote treurigheid gaven; maar hij was nu wat beter, en zich vervelende op zijn eigen kamertje, ging hij naar beneden, naar den leêgen salon en zette zich voor de piano. Papa zat wel te werken in zijn kantoor, maar het zoû papa zeker niet hinderen, dat hij speelde. Dolf bedierf hem, in zijn jongen iets ziende, dat hemzelven vreemd was en hem daardoor aantrok, zooals hem dit misschien vroeger in zijne vrouw ook had aangetrokken; kwaad kon Jules in zijn oogen niet doen en als de jongen maar gewild had, zoû Dolf geen geld gespaard hebben om hem eene zorgvuldige muzikale opvoeding te laten geven, maar Jules kantte zich met handen en voeten tegen alles wat naar lessen zweemde en beweerde bovendien, dat het niet de moeite waard zoû zijn. Eerzucht was er niet in hem; het streelde hem niet, dat Dolf zooveel in hem zag, zooveel meende te hooren in zijn spel: hij speelde alleen voor zichzelven, hij speelde om zich te uiten in de vage taal van muziekklank. Op dit oogenblik voelde hij zich alleen, verlaten in het groote huis, al wist hij, dat papa twee kamers àf zat te werken en dat hij zijn toevlucht zoû kunnen nemen op papa's groote bank; in zijn borst was op dit oogenblik een bijna fyziek gevoel van angst voor die eenzaamheid, welke iets als een wijdte van in-alleen zijn om hem deed ronddraaien. Hij was veertien jaar, maar hij voelde zich niet als een kind, niet als een jongen: iets weeks, behoefte aan bijna vrouwelijke aanhankelijkheid, toewijding aan een, die hem alles zoû zijn, had hem reeds van zijne kleine-kind-zijn

als in zijne viriliteit getroffen en het doorhuiverde hem met die angst voor in-eenzaamheid, alsof hij zichzelven niet begreep, alsof hij bang was voor zichzelven. Zoo leed hij veel aan vage stemmingen, waarin dat vreemde hem beklemde en op de borst klom, waarin hij niet wist waar hij zijn in-wezen zoû verschuilen en waarin hij spelen ging, om zich te verliezen in de groote klankziel van muziek. Zijne dunne, nerveuze vingers tokkelden tastende over de toetsen; zelve leed hij van valsche akkoorden, die hij zoekende aansloeg; dan liet hij zich gaan, vond een enkel motief, heel kort, van klagende mineur-melancholie, en liefkoosde dat motief, liefkoosde het in vreugde dàt gevonden te hebben, dat te kúnnen vinden, liefkoosde het tot het als eene monotonie van verdriet ieder oogenblik terugkwam. Hij vond het motief zoo mooi, en kon er niet van scheiden; ze zongen zoo goed weêr wat hij voelde, die vier, vijf tonen en hij speelde ze wêer en speelde ze weêr, tot Suzette binnen vloog en hem zei, dat ze dol werd en hem vroeg of hij ophield.

Zoo ook speelde hij nu, en het was erbarmelijk eerst; hij kende nauwlijks de noten weêr; verscheurende cacofoniën kermden op en doorsneden hemzelven zijn arm, nauw van hoofdpijn genezen, brein; hij kreunde of hij weêr pijn had, maar zijne vingers waren als gehypnotizeerd, ze konden niet uitscheiden, ze zochten door en de klanken zuiverden zich; eene korte fraze klaarde los als met een kreet, een kreet, die telkens terugkwam op één zelfden toon, plotseling hoog na de doffe laagte, die als gepreludeerd had. En die toon was Jules eene verrassing; hij schrikte van ze - ze klonk zoo mooi van verdriet - en hij was nu blij ze gevonden te hebben en blij zoo een mooi verdriet te hebben. Toen bezat hij zich niet meer, en hij speelde door en het was hem of hij niet speelde maar een ander, die in hem was en hem dwong; hij vond de volle accoorden zuiver als bij intuïtie; door het geween der klanken heen liep die zelfde muzikale figuur hooger en hooger op als met zilveren voeten van reinheid tegen luchtig omhoog geblazen regenbogen van kristal en bereikte ze het hoogste van den glasboog, dan stiet ze haar kreet, maar nu met dronkenschap, uit in majeur, als sloeg ze hare wijde armen blijde op naar hemelen van ontastbaar blauw. En het werden als menschenzielen, die eerst leven en lijden en uitstooten haar klacht, die dan sterven, beginnen te stralen met lichamen van klaarte, wien lange vleugelen ont-

schieten als weêrlichten van zilver, hunne zieleschouders uit; ze trippelen achter elkaâr de regenbogen over als over bruggen van glazen blauw en roze en geel getintel, en er komen al meer en meer; het zijn volken van zielen en ze reppen en reppen hare zilveren voeten, ze dringen zich over den regenboog, ze lachen en zingen en duwen elkaâr; in hun gedrang stooten hare vleugels elkaâr, verstuift er zilver dons. Op den top van den boog staan ze nu en zien op, groote naïveteit van lachende kinderoogen, en ze durven niet, ze durven niet, maar achter hen dringen de zielen; ontèlbare komen ze, meerdere, meerdere altijd door; ze duwen op naar den hoogsten top, hunne vleugels recht in de lucht, vlak tegen elkaâr. En nu, het moet: ze mogen niet meer aarzelen: één haalt er diep adem, geeft een schok, spreidt open zijn vlucht en slaat zich met één slag uit den dichten drom, de lucht in. Hem volgen er dadelijk vele, de een na den ander; ze stijgen in blauw in bezwijmeling; het glanst alles om hen rond. Nu, diep onder hen, welft zich, dun als een draad, de boog, maar ze zien er niet naar: stralen vallen er hun te gemoet; zielen zijn het, die ze omhelzen; in omhelzingen nemen zij ze meê. En dan het licht; het licht, dat overstraalt; oplossingen in het supreme licht; niets dan het licht, de klanken zingen het licht, de klanken zijn het licht, er is niets meer dan het Licht, eeuwig ....

- Jules!

Hij zag met een blik, die niet herkende.

- Jules! Jules!

Hij glimlachte nu, als gewekt uit een slaap van droomen; hij stond op, ging naar haar toe, Cecile. Zij stond voor de deur; zij was daar blijven staan, terwijl hij speelde: het was haar geweest of hij iets van haàr speelde.

- Wat speelde je daar, Jules? vroeg zij.

En hij was nu geheel wakker en verlegen, omdat hij dacht, dat hij zeker heel veel geluid had gemaakt door het huis, door hun huis ....

- Ik weet niet, tante! zeide hij.

Maar zij omhelsde hem, in eens, onstuimig, met dankbaarheid .... Zij was hem Hèt, het Mysterie! verschuldigd, omdat hij eens op haar was boos geweest ....

Hoofdstuk IV.
I.

‘O, dat wat niet te zeggen is, omdat woorden zoo weinige zijn, altijd dezelfde, combinaties van enkele letters en klanken; o, dat wat niet te denken is in de enge grenzen van het verstand; dat wat alleen aan te zweemen is met nauwlijks voelhorens van ziel: Essence der essences der dingen van onszelve ....’

Maar ze schreef niet verder, zij wist niet meer: schreef ze, dat ze geen woorden had en zocht zij ze toch?

Zij verwachtte hem en ze zag nu uit het open venster, of hij kwam. Lang bleef zij daar; toen wist ze, dat hij dadelijk komen zoû en hij kwam ook; ze zag hem naderen langs den Scheveningschen weg; hij duwde het ijzeren hek der villa open, glimlachte haar toe en groette met den hoed.

- Wacht! riep ze. Wacht daar ....

Ze ging vlug de trap af, in den tuin, waar hij gebleven was. Hij zag haar hem tegemoet komen, vreugdig van geluk, en zoo broos bevallig; haar blonde hoofd zoo fijn in het jonge groen van Mei; als van een jong meisje haar figuur in het heel licht grijze toilet met wat zwart fluweel lint en iets van zilverkant hier en daar.

- Ik ben blij je te zien. Je bent in zoo lang niet bij me geweest! sprak ze en gaf hem de hand.

Hij antwoordde nog niet, glimlachend.

- We zullen in den tuin gaan zitten, achter, het weêr is zoo mooi.
- Ja, sprak hij.

Zij wandelden den tuin in, langs de arabesken der paden; de jasmijnen sterrelden wit langs hen heen. In eene andere villa speelde men piano, de klanken dwaalden over: het was Rubinsteins romance in es.

- Hoor! zeide Cecile, opschrikkend Wat is dat?
- Wat? vroeg hij.
- Wat daar gespeeld wordt?
- Rubinstein, geloof ik! sprak hij.
- Rubinstein ...? herhaalde zij vaag. Ja ....

En zij smolt weg in de weelde der herinnering van .... wat? Nog éens, zoo, langs die zelfde paden had zij gewandeld, langs zulke jasmijnen, nog eens, heel lang, zoo lang geleden, gewandeld met hem, hem .... Waarom? Keerde dan het zelfde terug, na eeuwen ...?

- Je bent in geen drie weken bij me geweest? sprak ze gewoon weg, zich terugwinnende.
- Vergeef me, antwoordde hij.
- Wat was er?

Er kwam weifeling in zijn geheele wezen, het scheen als zocht hij iets.

- Ik weet het niet, sprak hij zacht. U moet het me vergeven, niet waar? Den eenen dag was er dit, en den anderen dat. En dan .... ik weet het niet. Veel redenen bij elkaâr. Het is niet goed, dat ik u veel zie. Niet goed voor u en niet goed voor mij.
- Laten wij eens eerst over het eerste spreken. Waarom niet voor jezelven?
- Laten wij liever over het tweede spreken: dat wat u aangaat. De menschen ....
- De menschen?
- De menschen spreken over ons. Ik ben nu eenmaal een mauvais sujet. Ik wil niet maken, dat uw naam op een profane wijze genoemd wordt met den mijne.
- En gebeurt dat?
- Ja ....

Zij glimlachte.

- Dat kan mij niet schelen.
- Maar dat moet u kunnen schelen; al is het niet voor uzelve, dan voor ....

Hij zweeg; zij begreep hem, hij bedoelde hare kinderen, zij haalde hare schouders op.

- En waarom nu niet goed voor u?
- Omdat men niet zoo dikwijls gelukkig mag zijn.
- Wat een sofisme! Waarom niet?
- Ik weet niet: dat voel ik zoo. Het verwent te veel. Het is te veel.
- Is u dan hier gelukkig?

Hij glimlachte en maakte eene zachte beweging van ja met zijn hoofd.

Zij zwegen, heel lang. Zij waren gaan zitten achter in den tuin op eene bank, die in eene halfrondte van bloeiende rhododendrons stond; de bloemen, satijnig paarsch en zacht getijgerd in den kelk, omringden hen in een hooge haag van dichte bouquetten, die opgingen van het pad tot boven hunne hoofden; stamrozen wierookten voor hen geur. Stil zaten zij nu, gelukkig bij elkaâr, gelukkig in de sympathie hunner atmosferen, die zich mengden, en toch in dat geluk de onoverkomelijke weemoed, die is in alles van het leven, zelfs in geluk.

- Ik weet niet hoe ik het u zeggen kan! sprak hij. Maar stel eens, dat ik u iederen dag zag, ieder oogenblik, dat ik aan u dacht .... Dat zoû niet gaan. Ik zoû dan zoo verfijnd, zoo subtiel worden, dat ik van louter geluk niet leven kon, want mijn andere mensch zoû niets ontvangen, zooals een dier, dat honger lijdt. Ik ben slecht, ik ben egoïst, dat ik zoo spreken kan, maar ik moet u de waarheid zeggen, opdat u niet te goed van mij denkt. En zoo zoek ik uw gezelschap alleen als iets heel moois, dat ik me een enkele maal vergun te genieten.

Zij zweeg.

- Soms ... dan denk ik, dat ik ook zoo niet goed doe, voor u. Dat ik op de eene of andere manier u beleedig en pijn doe. Dan zit ik altijd daarover te denken en dan geloof ik, dat het goed zoû zijn voor altijd afscheid van u te nemen.

Zij zweeg nog; roerloos zat ze, hare handen slap in den schoot, haar hoofd lichtjes neigend, een glimlach om haren mond.

- Zeg me iets ... vroeg hij.

- Je beleedigt me niet en pijn doe je me ook niet, sprak zij. Kom bij me, wanneer je er behoefte toe voelt. Doe dat alles zoo als je wilt. Zoo vind ik het ook goed en daar moet je niet aan twijfelen.

- Ik zoû zoo gaarne weten hoè u van me hield ....

- Hoe? Zooals een madonna houdt van een zondaar, die berouw heeft en haar zijn ziel geeft, sprak zij schalk. Ik ben immers een madonna?

- Wil u dat gaarne zijn?

- Kent u zoo weinig de vrouwen, dat u niet weet, hoe er in elk van ons iets als een verlangen is te troosten, weldadig te zijn en madonna te spelen?

- Spreek zoo niet, vroeg hij met iets als pijn.

- Ik spreek in ernst ....

Hij zag haar aan; twijfel rees in hem op, maar zo glimlachte hem toe; een kalme glans was om haar; in de bouquetten der rhododendrons zat zij daar als in de bloesemteederheid van éene groote mystieke bloem. Zijn twijfel werd toen als eene wond, die gebalsemd wordt. Hij gaf zich geheel over aan het geluk; het weefde eene atmosfeer om hem heen van zachte levenskalmte, eene atmosfeer, waarin het leven kalm en hartstochteloos en rustig glimlachend wordt, als de lucht, die fijn is om goden. Het begon te donkeren: een violet geduister viel uit den hemel neêr als floers, dat viel op floers; stil lichtteden de sterren op. De schaduwen in den tuin, tusschen de heesters, waar zij zaten, vloeiden samen; de piano in de andere villa was stil geworden. En het Geluk trok als een sluier tusschen zijne ziel en de wereld daarbuiten: den tuin met zijn aanleg van paden en perken; de villa met gordijnen aan vensters en ijzeren hek; den weg daarachter met geknars van rijtuigen en van trams. Vèr trok zich dat alles terug, het geheele leven der gewoonheid trok zich ver van hem terug, het waasde weg achter den sluier, het stierf af. En het was hem geen gedroom of verzinsel; de werkelijkheid was hem het Geluk, dat gekomen was, terwijl de wereld afstierf; het Geluk, dat ijl was, niet te zien en niet aan te raken, gekomen als het was uit de Liefde, die alleen is sympathie, in kalmte en zonder hartstocht, de Liefde, die loùter is en slechts is om zichzelve, zonder bijgedachte van iets te nemen, zelfs niet van iets te geven, de liefde der goden, die is de ziel der Liefde zelve. Hoog voelde hij zich: de gelijke der illuzie, die hij zag in haar, die ze wezen wilde om hem, die hij nu óok zien bleef in haar, zonder twijfel. Want hij kon niet weten, dat wat hem zóo het Geluk gaf - zijne illuzie, - zoo volkomen en zóo kristalhelder, iets van leed zoû zijn voor haar; hij kon op dit oogenblik zonder zonde niet doordringen in de waarheid der wet, die wil het evenwicht, die wegneemt aan de eene wat zij den andere biedt en die het Geluk geeft met het Leed samen; hij kon niet weten, dat zoo het Geluk was aan hem, aan haar was de smart, de smart, dat ze zich moest voordoen en hem bedriegen om hèm; de smart, dat zij het aardsche wilde, dat zij het aardsche miste, dat zij smachtte naar het aardsche ....! En

nog minder kon hij weten, dat, niettegenstaande dit alles, toch deze wellust was in hare smart: te lijden door hem, te lijden voor hem, kon hij weten, dat geheel hare smart wellust was.

II.

Het werd donker, laat, en zij zaten er nog, toen ze vroeg:

- Willen we wat wandelen?

Hij aarzelde, glimlachend, maar zij vroeg nog eens:

- Waarom niet, als je wilt?

En hij kòn niet meer weigeren.

Zij stonden op, zij gingen langs den achterkant van het huis, en Cecile vroeg aan de meid, die ze bij de deur der keuken zag zitten naaien:

- Greta, haal even mijn kleinen zwarten hoed, mijn zwarte fichu en een paar handschoenen.

De meid stond op en ging het huis in. Cecile merkte hoe een beetje verlegenheid zich sterker uitteekende in Quaerts' geweifel terwijl zij nu wat dralend wachteden tusschen de bloemenperken. Zij glimlachte, plukte eene roos, die ze zich in den ceintuur stak.

- Zijn de jongens naar bed? vroeg hij.

- Ja, antwoordde ze, steeds glimlachend; al lang.

De meid kwam terug; zonder spiegel zette Cecile zich het zwarte tullen hoedje op, sloeg den kant om haar hals, maar nu Greta de handschoenen aanbood, sprak zij:

- Neen, niet deze; haal een paar grijze ....

De meid ging opnieuw en toen Cecile naar Quaerts zag werd haar glimlach grooter; ze lachte even.

- Wat is er toch? vroeg zij ondeugend, hoewel ze het wel wist.

- Niets, niets! sprak hij vaag en hij moest geduldig wachten, tot Greta terug was gekomen.

Toen gingen zij door het achterhek van den tuin de Boschjes in. Zij liepen langzaam, zonder woorden, Cecile wat spelende met de lange handschoenen, die zij niet aanschoof.

- Heusch ... begon hij, aarzelend.

- Wat dan toch?

- U weet het wel; wat ik u verleden ook zei: het is niet goed ....

- Niet goed?
- Wat we doen. U risqueert te veel.
- Te veel, met u?
- Als iemand ons zag ....
- Nu wat dan?

Hij schudde zijn hoofd,

- U is ondeugend; u weet het heel goed.

Zij knipte met hare oogen; haar mond werd ernstig; ze deed alsof ze zich een beetje boos maakte.

- Hoor eens, u mag niet zoo bang zijn, als *ik* het niet ben. Ik doe niets slechts. Onze wandelingen zijn geen geheim. Greta ten minste weet er van. En dan: ik ben vrij, ik doe en laat wat ik wil.
- Het is mijn schuld: den eersten keer, dat we 's avonds wandelden, was het op mijn verzoek ...
- Doe dan nu boete en ga zonder scrupules zoet met me meê op *mijn* verzoek ... schertste zij.

Hij gaf zich over, te gelukkig als hij was om aan conventie, aan dat wat op dit oogenblik afgestorven was, te offeren.

Zij gingen verder en zij zwegen. En zooals ze meestal hare gevoelens bij schokken van verbazing ontving - zooals zij ze ontvangen had toen Jules was boos geworden, en toen ze hare trap was opgegaan na hun gesprek aan het diner, over cirkels van sympathie, - bij schokken van verbazing, zoo ontving ze ook nu, met een schok, dit gevoel: dat ze toch niet zoo erg leed, als ze eerst meende; dat hare smart, die wellust was, geene marteling kon zijn, dat ze gelukkig was, dat het Geluk om haar heen kwam als de fijne lucht zijner eigene atmosfeer, omdat zij samen waren, samen ... O, waarom te wenschen, nog meer, en dingen, die niet zoo louter waren? Had hij haar niet lief, en was zijne liefde niet een feit, en zoû zijne liefde haar dan niet aardsch genoeg zijn, als ze toch feit was? Had hij haar niet lief met teederheid, die vreesde voor wat haar hinderen mocht in de wereld, zoo ze die wereld vergat en 's avonds met hem dwaalde in het donker? Had hij haar lief met teederheid, maar ook niet met glans, met den glans van het goddelijke zijner ziel, omdat hij haar madonna noemde, dus - zich misschien onbewust in zijn eenvoud - haar met dien naam gelijke maakte van wat goddelijk in hem was. Had hij haar niet lief? God, had hij haar dan niet lief?!

En wat wilde ze meer? Neen, o neen, ze wilde niets meer; ze was gelukkig, ze had het Geluk met hem samen; hij gaf het haar, zooals zij het hem gaf; het was eene sfeer, die met hen meêtrok, waar zij ook gingen, zoekende hunnen weg, langs de weggedonkerde paden der Boschjes, zij nu aan zijn arm, hij haar leidende, daar ze niets zag in het donker, dat toch louter licht was van hun Geluk. En zoo was het of het niet avond was, maar dag, Middag, middag in den nacht, ure van licht in het duister!

III.

En het donker was het licht; de nacht daagde van het Licht, dat straalde alom. Stil straalde het, het Licht, als éene enkele zonnester, die straalt met zachten glans van klaarheid, hel in een hemel van stil wit zilver licht; hemel, waar zij liepen over melkwegen van licht en muziek; het straalde en het klonk onder hunne voeten en in zeeën van ether verhief het zich hoog boven hunne hoofden en straalde daar weêr en klonk er weêr, hoog en zuiver. Zij waren er alleen, in hunnen hemel, in hunne hemelwijdte, die was als de Ruimte, eindeloos onder hen en boven hen en om hen rond, met eindelooze ruimten van licht en muziek; van licht, dat muziek was. Eeuwigheden lang mat zich hun hemel uit, naar alle zijden mat zich die uit, met zalige verschieten van witte zonneglansen, in glans verschoten en weggeglansde landouwen, als oazen van bloemen en planten aan wateren van licht, stil en klaar en geruischloos van vrede. Want de vrede was er de lucht, waarin alle verlangen oplost en tot kristallen transparantheid wordt en hun leven was er het limpide zijn in verlangenloozen vrede; zij wandelden er voort, in goddelijke sympathie van samenzijn, nauw aan elkaâr, als in éen engen ring omgeven, éen ring van glans, die hen omgaf. Nauwlijks in hen was er herinnering aan de wereld, die was afgestorven en afgeschitterd in het stralen van hunnen hemel; niets was er in hen dan de extaze van hunne liefde, die hunne ziel was geworden, alsof zij geene ziel meer hadden en slechts liefde waren; en toen zij om zich heen zagen en zagen in het Licht, zagen zij, dat hun hemel, waarin hun Geluk het Licht was, niets was dan hunne liefde en zagen zij, dat de landouwen, - de bloemen en planten aan wateren

van licht, - niets waren dan hunne liefde, en dat de eindelooze Ruimte, de eeuwigheden van glans en ruimte, van ruimten vol glans en muziek, die zich uitmaten naar alle zijden, onder hen en boven hen en om hen rond, niets waren dan hunne liefde, die geworden was tot hemel en geluk.

En het Doel, dat Cecile eens had vóórgeraden, verscholen in de verte, in de uitstraling van eigen goddelijkheid, traden zij nu midden-in, in zijn zonnekern; midden in het Doel traden zij en rondom hen schoot het zijne eindelooze stralen naar alle eeuwigheden heen, alsof hunne Liefde werd tot middenpunt des Heelals ...

IV.

Maar zij zaten op eene bank, in het donker, niet wetende, dat het donker was, daar hunne oogen vol waren van het Licht. Zij zaten er naast elkander, eerst zwijgende, en toen hij zich herinnerde, dat hij eene stem had en woorden kon zeggen, sprak hij:

- Ik heb nooit zoo een oogenblik doorleefd als dit. Ik vergeet waar we zijn en wie we zijn en dat we menschen zijn. We zijn dat geweest, niet waar; ik herinner me, dat we dat geweest zijn?

- Ja, we zijn nu geen menschen! sprak zij glimlachend en hare vergroote oogen zagen in het donker, dat Licht was.

- Eens, toen waren we menschen, menschen, die leden en verlangden op een wereld, waar heel veel moois was maar ook heel veel leelijks.

- Waarom spreek je daar dan nu van? vroeg ze en hare stem klonk haarzelve als komende van heel ver en laag onder haar.

- Ik herinnerde me dat ...

- Ik wilde het vergeten.

- Dan zal ik het ook doen. Maar ik mag u toch wel in menschenwoorden danken, dat u mij maakte tot niet meer mensch?

- Deed ik dat?

- Ja; mag ik u daarvoor danken, op mijn knieën?

Hij knielde neêr en nam eerbiedig hare handen. Hij zag slechts even den omtrek harer gestalte, stil, onbewegelijk ge-

zeten op de bank; er was iets als het parelgrijze doorschemeren van een sterrenlucht boven hen, tusschen de zwarte takken. Zij voelde hare handen in de zijne, en toen zijn mond, zijn zoen op hare hand. Heel zacht maakte zij zich los, en daarna was het met eene groote ziel van kuischheid, vol verlangenloos geluk, dat zij hare armen heel zacht boog om zijn hals, zijn hoofd tegen zich nam en hem kuste op het voorhoofd.

- En ik, ik dank je ook! fluisterde zij verrukt.

Hij bleef stil en zij hield hem zacht vast in hare omarming.

- Ik dank je, sprak ze, dat je me dit geleerd hebt en me geleerd hebt zóo gelukkig te zijn als we zijn en niet anders. Zie je, toen ik nog leefde, toen ik een mensch was, een vrouw, meende ik al geleefd te hebben, vóór ik je ontmoette, want ik had een man gehad en ik had kinderen van wie ik heel veel hield. Maar ik leerde pas het leven van jou, het leven zonder egoïsme en zonder verlangen; ik leerde dat van je dezen avond, of .... dezen dag, wat is het? O, je hebt me het leven gegeven en het geluk, en alles! En ik dank je, ik dank je! Zie je, je bent zoo groot en zoo sterk en zoo klaar en je hebt me gedragen naar je eigen Geluk, dat ook het mijne moest zijn, maar dat zoo hoog boven me was, dat ik het zonder je nooit bereikt zoû hebben! Want er was een grens voor me, die er niet voor jou was. Zie je, toen ik nog mensch was - en zij lachte, terwijl zij hem vaster nam - had ik een zuster en die voelde òok, dat ze een grens had tusschen haar en haar geluk, en ze voelde, dat ze dien grens niet kon overschrijden en was daar zoo ongelukkig om, dat ze vreesde gek te zullen worden. Maar ik, ik weet het niet: ik droomde, ik dacht, ik hoopte, ik wachtte, o ik wachtte en toen ben je gekomen, en je hebt me dadelijk doen verstaan, dat je geen mensch, geen man voor me mocht zijn, maar dat je méer voor me kon zijn: mijn engel, o mijn heiland, die me in zijn arm nam en me over den grens opdroeg naar zijn eigen hemel, waar hijzelve god was en mij madonna maakte. O, ik dank je, ik dank je! Ik weet niet hoe ik je danken kan, maar ik kan je alleen zeggen, dat ik van je hoû, dat ik je aanbid, dat ik mijn ziel neêrleg aan je voeten. Blijf zoo en laat me je aanbidden, terwijl je zoo knielt. Zoo mag ik je wel aanbidden, niet waar, terwijl jezelve knielt? Zie je, ik moet je ook biechten, zooals je mij wel eens deed, - ging zij voort, en zij kón nu niet anders dan biechten, - ik ben niet

altijd eerlijk tegenover je geweest, ik heb me wel eens moeten voordoen àls een madonna, terwijl ik toen nog gewoon vrouw was, vrouw, die eenvoudig-weg van je hield. Maar ik was oneerlijk voor je eigen geluk, niet waar? Je wilde mij zoo hebben, je was gelukkig als ik zóo was en niet anders. En nu, nu kan je mij het ook vergeven, omdat ik mij nu niet meer behoef voor te doen, omdat dat het verleden is, omdat dat is afgestorven, omdat ikzelve ben afgestorven van mezelve, omdat ik nu geen vrouw en geen mensch meer ben voor mezelve, maar alleen dat wat je me hebben wilt: madonna en schepsel van je, een atoom van je eigen essence en goddelijkheid. Vergeef je me dus het verleden ..? En mag ik je danken voor mijn geluk, voor mijn hemel, mijn licht, o mijn God, voor mijn geluk, mijn groot, onmetelijk groot geluk?

Hij was opgestaan, hij zette zich naast haar en nam haar zacht in zijn armen.

- Is u gelukkig? vroeg hij.

- Ja, sprak zij, haar hoofd op zijn schouder leggende in eene zwijmeling van glans. En jij?

- Ja, antwoordde ook hij en hij vroeg verder:

- En verlangt u nu ... niets anders?

- Neen, niets! stamelde zij. Ik wil niets dan dit, niets dan wat ik heb, o niets, niets anders!

- Zweer me dat dan .... bij iets heiligs! vroeg hij.

- Ik zweer het je ... bij jezelven! zwoer zij.

Hij drukte haar hoofd weêr neêr op zijn schouder. Hij glimlachte en zij zag niet, dat er weemoed was in zijn lach, want zij was verblind van glans.

V.

Zij zwegen lang, zoo zittende. Zij herinnerde zich vele woorden gezegd te hebben, ze wist niet meer welke. Om haar heen zag zij, dat het donker was, met alleen dat geschemer van parelgrijs boven hunne hoofden, door de zwarte takken door. Ze voelde, dat ze met haar hoofd op zijn schouder lag; ze hoorde zijn adem. Iets als kilte liep haar langs de schouders, niettegenstaande de warmte zijner omhelzing; ze trok den kant dichter om haar hals en voelde, dat de bank, waarop zij zaten, wat vochtig van dauw was.

- Ik dank je, ik heb je zoo lief, je maakt me zoo gelukkig, herhaalde zij.

Hij zweeg, drukte zeer zacht, met enkel teederheid, haar tegen zich aan. Heure laatste woorden klonken haar nog in de ooren, nadat zij ze gezegd had. Toen moest ze zich erkennen, dat ze niet spontaan waren geweest, als alles wat zij hem te voren gezegd had, terwijl hij voor haar geknield lag, met zijn hoofd aan hare borst. Zij had ze gezegd, om hun stilzwijgen te vullen: vroeger had dit stilzwijgen haar nooit gehinderd, waarom dan nu?

- Kom! sprak hij zacht en ze hoorde nog niet den weemoed zijner stem, in dit enkele woord.

Zij stonden op, en liepen verder. Hij dacht er aan, dat het laat was, dat ze door dìt pad naar huis zouden kunnen gaan: verder dacht hij aan veel treurigs, dat hij niet had kunnen zeggen; het was alleen als schemering, die om hem heen kwam na de verblinding van het Licht hunner hemelen van zoo even. En hij moest voorzichtig zijn: het was hier zeer donker, en maar heel bleek zag hij het pad schemeren voor hunne voeten; boomstammen schuurden zij rakelings aan.

- Ik zie niets! sprak Cecile lachend. Ziet u den weg?

- Vertrouw maar op me: ik zie heel goed in het donker, antwoordde hij. Ik heb de oogen van een lynx ....

Stap voor stap gingen zij voort en zij gevoelde eene zoete vreugde zich te laten leiden door hem; zij klemde zich vaster aan zijn arm, zeide lachende, dat ze bang was en dat ze heel bang zoû zijn, als hij haar nu in eens losliet.

- En als ik nu in eens wegliep en u liet staan? schertste Quaerts.

Zij lachte, zij smeekte lachend, dat hij het niet doen zoû. Toen zweeg ze, boos op zichzelve, dat ze gelachen had; een last van weemoed bezwaarde haar om haren scherts en gelach. Ze gevoelde iets, als was ze dàt onwaardig, waarvan zij zoo even in glanzen lichts omvangen was geworden.

En ook in hem was weemoed: de weemoed, dat hij haar leiden moest door duisternis, over onzichtbare paden, langs rijen van onzichtbare boomstammen, die haar schrammen en kneuzen konden, dat hij haar leiden moest door een donker bosch, door eene zee van zwart, door eene inktduistere sfeer, terwijl zij terugkwamen van den hemel, waar alles licht en alles geluk was geweest, zonder weemoed en duister.

En zoo, in dien weemoed, zwegen zij, tot zij op den grooten weg waren, den ouden Scheveningschen weg. Zij naderden de villa.

Er ging een tram voorbij; twee, drie wandelaars liepen daar: het was een mooie avond. Hij bracht haar thuis en wachtte, tot, op zijn bel, geopend zoû worden. De deur bleef lang dicht, hij drukte intusschen vast hare hand en onwillekeurig deed hij haar een beetje pijn. Greta was zeker in slaap gevallen, meende ze:

- Bel nog eens, wil u?

Hij belde weêr en luider; de deur werd nu na een oogenblik geopend. Zij bood hem ten tweede male de hand, met een glimlach.

- Adieu, mevrouw! groette hij, terwijl hij nu heure vingers eerbiedig aannam en zijn hoed oplichtte, en nu, nu hoorde zij den klank zijner stem, den klank van weemoed ....

Hoofdstuk V.
I.

Toen wist zij het, den volgenden dag, toen zij alleen zat en nadacht, dat de sfeer van het geluk, van het hoogste en lichtste, niet betreden mag worden, dat ze slechts tot ons stralen mag als eene zon en dat wij er niet ìn mogen gaan, in hare heilige zonnekern. Zij hadden dat gedaan ....

Lusteloos zat zij; de kinderen waren bij haar, Christie hing en zag bleek. O ja, ze verweekte ze, maar wat kon ze aan zich veranderen?

Weken gingen er voorbij en Cecile hoorde niets van Quaerts; dat was altijd zoo: nadat ze hem gezien had, gingen er zoo, slepend, weken voorbij, dat ze hem niet zag. Hij was immers tè gelukkig bij haar, dat verwende hem te veel. Hij beschouwde haar als een zeldzaam genot, waarvan men maar weinig genoeg heeft .... En zij, ze had hem eenvoudig lief, met de innigste essence harer ziel, gewoon lief als eene vrouw een man lief heeft .... Zij had hem altijd noodig, iederen dag, ieder uur, bij iederen ademtocht van haar leven.

Bij toeval ontmoette zij hem toen, te Scheveningen, waar

zij op een avond was met Amélie en Suzette. Toen weêr eens, bij toeval, op eene receptie van Mevrouw Hoze. Hij had iets verlegens tegenover haar en zij gevoelde eenigen trots en vroeg hem niet te komen. Ja, er was iets veranderd in wat zich tusschen hen had geweven. Maar zij leed zeer, ook om dien dwazen trots, en dat zij hem niet met nederigheid smeekte, dat hij komen zoû. Hij was immers haar god: wat hij deed was goed.

Zoo zag zij hem niet gedurende weken, weken. Het leven ging voort; zij had iederen dag kleine bezigheden, in haar huishouden, voor heure kinderen; Mevrouw Hoze berispte haar om hare afsterving van de wereld en zij dacht voortaan meer aan hare visites, ter wille van Mevrouw Hoze, die dat gevraagd had. In hare herinnering waren stralen; in die stralen zag zij het diner, hunne gesprekken en wandelingen, geheel hare liefde, geheel zijn opzien tot haar, die hij madonna noemde; hunnen laatsten avond van licht en extaze. Dan glimlachte zij en die glimlach zelve straalde over hare smart heen; hare smart, dat zij hem niet meer zag, en zich trotsch gevoelde en wat bitterheid in zich had. Alles moest immers goed zijn, zooals hij het wilde.

O, de avonden, de zomeravonden, die koelden na warme dagen, de avonden, die zij alleen zat, turende van uit hare kamer, waar de onyxen lamp met halve vlam brandde, turende uit de open vensterdeuren naar de trammen, die, rinkelend met bellen, kwamen en gingen naar Scheveningen, vol, vol menschen! Het wachten, het eindeloos lange wachten, avonden, avonden lang, in eenzaamheid, als de kinderen waren gaan slapen! Het wachten, als zij maar stil zat, de oogen strak voor zich uit, kijkende naar de trammen, die eindelooze, die vervelende trammen. Waar was haar vroegere gelijkmatige zachtheid van droomend geluk? En waar, waar was haar zonnestralend geluk? En waar was haar strijd in zichzelve tusschen wat zij was en wat hij in haar zag? Ook die strijd was niet meer, overwonnen was die strijd; ze voelde niet meer die hevigheid van hartstocht, zij verlangde alleen naar hem, zooals hij altijd gekomen was, zooals hij nu niet meer kwam. Waarom kwam hij niet? Het geluk verwende, de menschen spraken over hen .... Het was niet goed, dat zij veel elkaâr zagen - hij had dat gezegd op den vooravond van hun hoogste geluk - niet goed voor hem en niet goed voor haar.

Zoo zat zij en dacht zij, en stille groote tranen vielen haar uit de oogen, want zij wist, dat al kwam hij ook een beetje om zichzelven niet bij haar, hij vooral niet kwam om haar. Wat had zij niet gezegd, 's avonds op die bank in de Boschjes, met haar armen om zijn hals! O, zij had moeten zwijgen, dat voelde ze nu. Zij had hare verrukking niet moeten uiten, maar ze stil in zichzelve moeten genieten, als een geheim; zij had hèm zich moeten laten uiten: zijzelve had madonna moeten gebleven zijn. Maar het was haar toen te vol, te gelukkig geweest en, in die overmate van geluk, had zij niet anders kunnen zijn dan waar en klaar als een heldere spiegel. Hij had in haar geblikt, hij had haar geheel gezien: zij wist dat, ze was daar zeker van.

Hij wist nu, hòe zij hem liefhad; zij had hem dat zelve geopenbaard. Maar zij had hem immers ook geopenbaard, dat dit alles het verleden was, dat zij *nu* was, die hij wilde! Toen, toen was dat óók waar geweest, klaar en waar..... Maar nu? Duurt extaze dan maar één oogenblik en wist hij dat? Wist hij, dat hare zielevlucht heur hoogste bereikt had en nu weêr dalen moest tot gewonere sfeer? Wist hij, dat zij hem nu weêr liefhad, gewoon weg, met alles, geheel en al, niet zoo wijd meer als de hemelen, en nu weêr zoo wijd maar als hare armen konden uitslaan en omvademen? En kon hij haar die liefde zoo klein niet teruggeven en kwam hij daarom niet bij haar?

II.

Toen ontving ze zijn brief.

'Vergeef me, zoo ik van dag tot dag uitstelde u te komen zien; vergeef me, zoo ik van daag nog niet daartoe besluiten kon en u schrijf. Vergeef me zoo ik u zelfs durf te vragen, of het niet zal moeten zijn, dat wij elkander niet méer zien. Zoo ik u pijn doe en beleedig, zoo ik - God geve van niet - u doe lijden, vergeef me, vergeef me! Ik heb misschien uitgesteld uit een beetje besluiteloosheid, maar veel meer omdat ik meende niet anders te mogen doen.

Er is tusschen onze beide levens, tusschen onze beide zielen, eene ontmoeting van geluk geweest, die eene bizondere zaligheid, eene bizondere gunst van den hemel was. Gelooft u

dat ook niet? O, als ik maar de woorden had u te zeggen hoe dankbaar ik in mijn innigste ziel ben voor dat geluk. Als ik ooit later op mijn leven terugzie, dan zal ik er altijd tusschen veel leelijks en zwarts dàt geluk in blijven zien, als een ster van licht. Wij hebben dat zoo gekregen: een geschenk van licht. En ik durf u te vragen of u met mij dat geschenk bewaren wil, als iets heiligs.

Zullen wij dat kunnen doen, als ik u blijf bezoeken? O, u zeker, ik twijfel niet aan u, u zal sterk zijn en het heilig bewaren, ons heilig geluk, vooral omdat u al gestreden heeft, zooals uzelve mij op onzen heiligen avond toevertrouwde. Maar, ik, zal ik ook sterk kunnen zijn, vooral nu ik wéet, dàt u gestreden heeft? Aan mij twijfel ik, aan mijn eigen kracht; voor mijzelven ben ik bang! Er is iets wreeds in mij, iets vernielzuchtigs, iets van een barbaar. Als jongen had ik er plezier in mooie dingen en kunstvoorwerpen te vernielen, ze te kerven en te bezoedelen. Verleden had Jules mij wat rozen gebracht, op mijn kamer; 's avonds, toen ik alleen zat, mijmerend over u en over ons geluk - zelfs op dàt oogenblik - frommelden mijne vingers aan een roos, die uitbladerde, en toen ik die eene roos ontbladerd zag, was het in mij eene wreedheid om ze allen te ontbladeren, en ik verfrommelde ze allemaal. Ik noem u maar een klein bewijs op, omdat ik u geen groote bewijzen noemen wil, uit ijdelheid, opdat u niet wete, hoe slecht ik ben. Ik ben bang voor mezelven. Als ik u weêr zag, en weêr zag, en weêr, wat zoû ik gaan gevoelen en denken en willen, zonder te willen? Wat zoû sterker in mij zijn, mijn ziel of mijn beest? Vergeef me, dat ik mijn angst u bloot leg en minacht mij er niet om. Tot nog toe heb ik *niet* gestreden, in onze heilige wereld van geluk. Ik heb u gezien, veel gezien voor ik u kende; ik heb u geraden, zooals u was, ik heb u mogen spreken, ik heb u mogen liefhebben met mijn ziel alleen: ik smeek u, o laat het zoo blijven. Laat me mijn geluk zoo blijven bewaren, heilig, duizend malen heilig! Ik vind het nu waard geleefd te hebben, nu ik dàt gekend heb: geluk, het hoogste! En voor den strijd, die waarschijnlijk zoû komen en dat heilige bezoedelen zoû, ben ik bang.

Gelooft u mij, als ik u zweer, veel over dit alles te hebben nagedacht; gelooft u mij, als ik u zweer, dat ik lijd

bij de gedachte u nooit meer terug te zullen mogen zien? En vooral: vergeeft u mij, als ik u zweer, dat ik zoo doe, omdat ik denk goed te doen? O, ik ben u dankbaar, en ik heb u lief als een ziel van licht alleen, alleen licht!

Misschien doe ik niet goed u dezen brief te zenden. Ik weet het niet. Misschien verscheur ik deze woorden straks ....'

Maar hij hád haar den brief gezonden.

Er was veel bitterheid in haar. Zij had eens gestreden, zich overwonnen en, in een heilig oogenblik, dien strijd en die overwinning gebiecht; zij wist, dat zij dit noodlottig had moeten doen; zij wist nu, wat zij door dien biecht verliezen zoû. Een kort oogenblik slechts, een enkelen avond misschien, was zij haren god waardig en gelijk geweest. Nu was zij dat niet meer; ook dàarom was zij bitter. En het bitterst was zij, omdat de gedachte in haar dorst op te rijzen:

- Een god! Is hij een god? Vreest een god voor strijd?

Toen werd hare driedubbele bitterheid tot wanhoop, de zwarte wanhoop, de nacht, waardoor hare oogen zochten te dringen om iets te zien, waarin zij niets zagen, niets, en zij kermde zacht, en wrong hare handen, ineengezonken voor het venster en turende naar de trammen, die onbarmhartig, met hun gerinkel van bellen, reden, heen en weêr.

III.

Zij sloot zich op; zij zag hare kinderen niet veel; aan hare kennissen zeide zij, dat zij ziek was. Voor bezoeken gaf zij belet. Uit intuïtie ried zij, dat men in hunne kringen sprak over haar en Quaerts. Het leven was dof om haar heen: een dicht ineen geweven net van lastige, vervelende mazen en zij bleef als roerloos in heur hoekje om zich niet in die mazen te behoeven verwarren. Eerst drong Jules tot haar door; hij ging, niettegenstaande Greta hem weêrhouden wilde, naar boven; hij zocht haar in het boudoirtje, vond haar niet en ging beslist naar hare slaapkamer. Hij klopte maar kreeg geen antwoord en trad toch binnen. De kamer was half duister door de dicht gehouden stores; in de schaduw van den baldakijn, die over het ledekant oprees met draperieën van een oud-blauw brokaat, lag Cecile te slapen. Haar peignoir was open op de borst, de

sleep slierde van het bed af, verkreukeld over het tapijt; over het kussen lagen heure haren; hare eene hand hield zich krampachtig in de tulle ondergordijnen vast.

- Tante! riep Jules, tante!

Hij schudde haar even bij den arm en zij werd loom wakker, met zware, blauw omcirkelde, oogen. Zij herkende hem niet dadelijk en dacht, dat hij kleine Dolf was.

- Ik ben het, tante; Jules ....

Zij herkende, vroeg hem, hoe hij hier kwam, wat er was en of hij niet wist, dat zij ziek was.

- Ik wist het, maar ik moest u spreken. Ik kwam u spreken over .... hem ....

- Hem?

- Over Taco. Hij vroeg mij het u te zeggen. Hij kon u niet schrijven, zei hij. Hij gaat een groote reis doen, met zijn vriend uit Brussel; hij blijft heel lang weg en hij woû .... hij woû afscheid van u nemen.

- Afscheid?

- Ja, en hij vroeg mij het u te vragen, of hij u nog eens zien mocht.

Zij had zich half opgericht en zag den jongen wezenloos aan. In eene seconde gingen de herinneringen door haar brein van den langen blik, dien Jules vreemd op haar geslagen had, toen zij Quaerts voor het eerst gezien had, toen zij koel, op een laatdunkenden afstand, tot hem gesproken had: Heeft u familie in den Haag? Heeft u eene betrekking? Sport? O! ... De herinneringen van Jules' spelen op de piano, van Rubinsteins romance in es, van de extaze zijner fantazie: de glanzende regenbogen en de engel-wordende zielen.

- Afscheid? herhaalde zij.

Jules knikte.

- Ja tante, hij gaat weg, voor zoo lang.

Hij had zelve kunnen huilen en huilen was ook in zijne stem, maar hij wilde niet en alleen werden zijne oogen vochtig.

- Hij vroeg mij, het u te vragen, herhaalde hij moeilijk.

- Of hij afscheid kan nemen?

- Ja, tante.

Zij antwoordde niet, maar bleef voor zich uit turen. Om haar heen begon eene leêgte zich uit te meten, met perspectieven van oneindigheid. Het was als een schaduwbeeld van

hunnen avond van verrukking, maar het licht straalde niet uit die schaduw.

- Leêgte ... sprak zij tusschen hare lippen.
- Wat tante?

Zij had hem willen vragen of hij nog als vroeger bang was voor leêgte ìn zich, maar eene zachtheid van medelijden, een week gevoel, als eene verzoeting van de bitterheid, die zoo vol in haar was, weêrhield haar.

- Afscheid! herhaalde zij, met een glimlach van weemoed, en groote tranen vielen zwaar, drop op drop, op hare, in elkaâr gewrongen, vingers neêr.
- Ja, tante ...

Hij kon zich niet meer inhouden: een enkele snik hokte in zijne keel, maar hij kuchte even na, om te doen gelooven, dat het geen snik was. Cecile sloeg haar arm om zijn hals.

- Je houdt heel veel van .... Taco, niet waar? vroeg ze en het trof haar, dat het de allereerste maal was, dat zij dien naam uitsprak, want zij had Quaerts nooit zoo genoemd: zij had nooit een naam tegen hem gezegd.

Nu antwoordde hij niet, maar hij voegde zich in haren arm, in hare omhelzing en begon te weenen.

- Ja, ik kan u niet zeggen, hoeveel! begon hij.
- Ik weet het! sprak ze en ze dacht aan de regenbogen en de engelen; hij had gespeeld als uit hare eigen ziel.
- Mag hij komen? vroeg Jules, trouw gedachtig aan wat hem was opgedragen.
- Ja.
- Hij vraagt, of hij van avond komen mag?
- Goed.
- Tante, gaat hij weg om .... om ....
- Om wat, Jules?
- Om u; omdat u niet van hem houdt en niet met hem trouwen wil? Mama zegt dat ....

Zij antwoordde niet; zij snikte, haar hoofd op Jules' hoofd.

- Is het zoo, tante? Neen, nietwaar ....?
- Neen.
- Maar waarom dan?

Zij richtte zich in eens op, zich winnende, en zag hem vast aan.

- Hij gaat weg, omdat hij weg moet, Jules. Ik kan je

niet zeggen, waarom. Maar wat hij doet, is goed. Alles wat hij doet, is goed.

De jongen zag haar roerloos aan, met groote natte oogen, vol verwondering.

- Is goed? herhaalde hij.

- Ja. Hij is beter dan een van ons allen. Als je van hem houden blijft, Jules, zal je dat geluk aanbrengen, zelfs al .... al zie je hem niet meer.

- Gelooft u? glimlachte hij. Brengt hij geluk aan? Zelfs dan ....

- Zelfs dan ....

Zij hoorde zich aan, terwijl zij zoo sprak: het was haar of een ander sprak; een ander, die niet alleen Jules troostte, maar ook haarzelve en die haar misschien kracht zoû geven afscheid van Taco te nemen zooals het goed zoû zijn: zonder wanhoop.

IV.

- U gaat dus een lange reis maken? vroeg ze.

Hij zat over haar, roerloos, met eene smart over zijn gelaat. Zij was uiterlijk zeer kalm, alleen was er een weemoed in haren blik en hare stem; in haar wit toilet, met de écharpe, die haar voor de voeten viel, lag zij achterover in de drie kussentjes der roze moiré chaise-longue; de punten van hare schoentjes verloren zich in de witte schapenvacht. Voor haar op het tafeltje lag een groote bouquet losse rozen, roze, witte en gele, met een breed lint samengestrikt. Hij had ze haar meêgebracht en zij had ze nog niet in eene vaas gezet. Er was veel kalmte om hen heen; de exquize atmosfeer van het boudoirtje scheen de zelfde.

- Zeg me, doe ik u niet erg verdriet? vroeg hij, met die smart in zijne oogen, zijne oogen, die zij nu zoo goed kende.

Zij glimlachte.

- Neen ... sprak ze. Ik zal eerlijk zijn met u. Ik heb verdriet gehàd, ik heb het nu niet meer. Ik heb me voor de tweede maal bestreden en ik heb mezelve overwonnen. Zal u dat gelooven?

- Als u wist, hoeveel wroeging ik voel ....

Zij stond op en trad op hem toe.

- Waarom? sprak ze, met eene stem van klaarte. Omdat u mij geraden heeft, en me geluk heeft gegeven?

- Heb ik dat dan?

- Is u dat dan vergeten?

- Neen, maar ik dacht ....

- Wat?

- Ik weet het niet; ik dacht, dat u zoo lijden zoû, ik ... ik vervloekte mezelven ....!

Zij schudde zachtjes het hoofd, met eene glimlachende afkeuring.

- Foei! sprak ze. U profaneert ....

- Vergeeft u me?

- Ik heb u niets te vergeven. Hoor eens. Zweer me, dat u me gelooft, dat u gelooft, dat u mij gelùk heeft gegeven en dat ik niet lijd.

- Ik .... ik zweer het u.

- Ik vertrouw, dat u niet alleen zweert, om aan mijn verlangen te voldoen.

- U is het hoogste in mijn leven geweest, sprak hij zacht.

Eene verrukking schoot door hare ziel.

- Zeg me alleen ... begon ze.

- Wat?

- Zeg me, of u gelooft, dat ik, ìk, *ik* ... altijd het hoogste in uw leven blijven zal?

Zij stond voor hem, lang, in haar slepend wit. Zij scheen te stralen; zij was zoo mooi als hij haar nog nooit gezien had.

- Ik weet dat zeker! sprak hij. Zeker, o zeker .... God, hoe kan ik u daarvan zekerheid geven?!

- Maar ik geloof u al! riep zij uit.

Zij lachte met een lach van verrukking. In hare ziel scheen eene zon naar alle zijden stralen uit te schieten. De oneindigheid harer zieleleêgte vulde zich met licht. Zij wond haren arm zacht om zijnen hals en kuste hem op het voorhoofd met eene liefkoozing van kuischheid.

Een oogenblik scheen hij alles te vergeten. Hij stond ook op, nam haar in zijn armen, bijna woest, en klemde haar in eens tegen zich aan, als wilde hij haar verpletteren aan zijne borst. Zij zag even nog zijne treurige oogen; toen zag zij niet meer, verblind door de zoenen van zijn mond, die geheel haar gelaat schroeiden als vonken vuur. In de zonneverrukking van

hare ziel, mengde zich eene zaligheid van de aarde, een toegeven aan het geweld zijner omhelzing. Maar het bliksemde door haar heen, wat zij verliezen zoû, zóo zij toegaf. Zij wrong zich los, weerde hem af en sprak:

- En nu .... ga.

Het duizelde hem, hij begreep dat het moest.

- Ja, ja, ik ga, sprak hij. Ik mag u schrijven, niet waar?

Zij knikte van ja, met haren glimlach.

- Schrijf me, ik zal u ook schrijven, zeide zij. Laat mij altijd van u weten ....

- Dit zijn dus niet de laatste woorden, die er tusschen ons zijn? Dit ... dit alles ... was niet het laatste?

- Neen ....

- Ik dank u. Adieu, mevrouw, adieu ... Cecile. O, als u wist, wat dit oogenblik mij kost!

- Het moet. Het mag niet anders. Ga, ga. U doet goed te gaan. Toe, ga ....

Zij reikte hem nog de hand, voor het laatst. Eene seconde daarna was hij verdwenen.

Zij zag vreemd om zich rond, met verwilderde oogen, met ineengewrongen handen. Ga, ga ... herhaalde zij, als ijlend. Toen merkte zij de rozen op. Met iets als een zachten schreeuw zonk zij neêr voor het tafeltje en begroef haar gezicht in zijn geschenk, tot de dorens haar schramden. Die pijn - twee druppels bloed, die van haar voorhoofd vielen - ze bracht haar tot bezinning. Voor den kleinen Venetiaanschen spiegel, boven hare schrijftafel, wischte zij zich met den zakdoek de roode vlekjes af.

- Het geluk! stamelde zij in zichzelve. Zijn geluk! Het hoogste van zijn leven! Hij heeft dus geluk gekend, al was het ook maar kort. Maar nu ... nu lijdt hij. Nu zal hij weêr veel lijden, weêr als vroeger. De herinnering aan ons geluk zal niet alles kunnen doen. O, kon het dat maar, dan was alles goed, alles .... Ik wil niets meer, ìk heb mijn leven gehad, mijn eigen leven, mijn eigen geluk; ik heb nu mijn kinderen; ik ben nu alles voor hen. Voor hem mocht ik niet méer zijn ...

Zij wendde zich van den spiegel af en zonk neêr op de bank, als was zij vermoeid van heel veel ruimte, die zij doordwaald

had, en zij sloot de oogen, als was zij verblind van heel veel licht. Hare handen vouwden zich als om te bidden; heur gelaat straalde, in zijne moêheid, van glimlach op glimlach.

- Het geluk! herhaalde zij, stamelend in dat geglimlach. Het hoogste van zijn leven! O God, het geluk! Ik dank u, God, ik dank u ....

Den Haag-Wiesbaden-Hilversum,
Jan. '91-Oct. '91.
LOUIS COUPERUS.

Toynbee-werk.

Wij vorderen met reuzenschreden (hierover zijn allen het ééns) in nauwkeurig weten en helder begrijpen. ‘Te nauwernood langzamer’, zoo zeggen velen, ‘in fijn en diep en veelzijdig gevoelen’. In edel, kloek en krachtig willen insgelijks? Daarover laat men, wel wijslijk, wat minder beslist zich uit. De vraag reikt heel wat dieper; het antwoord heeft zooveel meer moeite in.

Maar dan ook: een te hartelijker welkom aan ieder verschijnsel, dat in dien twijfel wat licht brengt, een drievoudig welkom vooral, wanneer het de kansen vermeerdert, dat, alles wel overwogen, het bescheid op de vraag van daareven niet ongunstig behoeft te luiden. De kinderen dezes tijds zijn door het dagelijksch brood dat de pers hun biedt, op het punt van bemoediging en troost althans, wel waarlijk niet verwend. Het ligt trouwens in den aard van alle twistgeschrijf (en welke hedendaagsche pennevrucht is dat niet min of meer?) dat het de bestaande dingen allicht afbeeldt in sombere kleuren. Gezegend daarom elk streven, elke gebeurtenis, hoe klein, waarin het vertrouwen kracht, de hoop eenen steun, de naijver (in hoogeren zin) eenen prikkel vindt. Het is zoo: wat recht is blijft recht en wat plicht is - plicht, zelfs al was er geen schepsel, die het deed of erkende. Doch hoevelen zouden er zijn, wier blijmoedigheid er tegen kan, te weten dat zij worstelen met eenen stroom, die op den duur niet zal zijn te weêrstaan? Was het van oudsher voor rampspoedigen eene verlichting, dat anderen leden als zij, welk eene verkwikking schenkt dan niet den man van hoogstrevende wenschen de zekerheid, dat velen denken, ja zelfs dat niet weinigen reeds handelen in juist denzelfden geest.

Op zulk een heuglijk verschijnsel willen de hier volgende bladzijden wijzen. Zij verplaatsen den lezer naar Engeland. Wonderbare frischheid van het Angel-Saksisch ras! ‘Beminnenswaard’? nu, daarover mogen de smaken verschillen; maar ‘benijdenswaard’, wie zal dat niet om honderd redenen van het Britsche volk getuigen? ‘Een volk van adel’, zoo noemden, indien wij Aristoteles mogen gelooven, de Hellenen van goeden huize geheel den Helleenschen stam. Een welgeboren ‘barbaar’ had slechts op zijne mindere volksgenooten wat voor; een welgeboren Helleen was de meerdere overal.[1)] Ook van Rome, Hellas' evenknie, is het bekend, dat haar nationale dichter bij uitnemendheid hare zonen van hooger hand achtte geroepen tot de heerschappij der volkeren.[2)] Wie in de oude geschiedenis thuis is, zal in het eene geval en het andere het woord ‘aanmatiging’ te nauwernood op de lippen nemen. Hellenen en Romeinen hadden het recht verdiend om zoo te spreken van zich zelven. Maar met hetzelfde recht mag onder de jongere volkeren het Britsche, dat alleen, op eenen gelijken voorrang bogen. Indien voor het geslacht, dat 20 eeuwen na deze zal leven, de keuze moest worden gedaan, welk brokstuk van de historie der Christenwereld het mocht redden uit de bouwvallen onzer beschaving: de geschiedenis, staatkundig en maatschappelijk, der Britsche eilanden, of wel die van het gansche ‘continent’, zou de beslissing twijfelachtig kunnen wezen? Hoe veel wij ook konden winnen bij een volledig inzicht in het dichten en denken van ettelijke dier ‘barbaarsche’ natiën, wier beschaving goeddeels spoorloos is ondergaan, die winst zou toch vermoedelijk te duur zijn betaald met het gemis reeds alleen van Homerus, van Sophocles, van Plato. En zoo de rechtsgeleerden al dankbaar de wederontdekking verwelkomden van een dozijn betrouwbare bronnen voor de kennis van het rechtsleven der ‘gentes’, zou er wel één zijn onder hen, die daarvoor de ‘instituten’ van Gaius wilde missen? Welnu: eene even éénige plaats behoort aan de geschiedenis van het politiek modelvolk des nieuweren tijds. Zoolang, onder volkeren als menschen, bovenal oorspronkelijkheid belangwekkend blijft, zoolang zullen de bouwsteenen voor de kennis van Enge-

1) ‘Politiek’ 1, 2, § 19.
2) ‘Aeneïs.’ 6. 848 v.v.

land's historie in waarde opwegen tegen de gedenkstukken van alle andere ‘christenvolkeren’ samen.

En nog is het einde niet. Het was (mocht men wel meenen) voor het eergevoel van een groothartig volk al waarlijk bevrediging genoeg, voor het eerst door eenen moeitevollen arbeid veler eeuwen het raadsel te hebben ontward, hoe eene natie van ettelijke millioenen zich politieke mondigheid verwerft, zonder hare nationale kracht te zien ondergaan in teugellooze partijschap. Maar daarbij schijnt het niet te zullen blijven. Na langer dan eene eeuw door het vasteland te zijn benijd, bewonderd en nagevolgd als het classiek model van zelfregeering en staatsburgerlijke vrijheid, gaat Engeland thans, naar het zich laat aanzien, ten tweeden male het overig Europa voor; ditmaal als wegbereider tot maatschappelijken vrede. Het rumoer der bloot staatkundige geschillen, zoo machtig nog eene halve eeuw geleden, is op het ‘continent’ allengs verstomd. Het werd overstemd, teruggedrongen meer en meer door de klimmende noodkreten over sociale misstanden, het steeds dreigender geroep om sociale hervorming. En zie: terwijl de volksmenners elkander overtroeven met wilde omwentelingsplannen, juweelen van maatschappelijke toekomstmuziek, terwijl het schrikbeeld van een alverzorgend staatsgezag wêer opdoemt uit het graf, waarin men het, en voor goed, dacht bijgezet, gaan daar op ééns wêer, en vooral uit Duitschland, stemmen op, vermanend, juist als, honderd jaar vóór dezen, de stem van Montesquieu: ‘ziet toch op Engeland; doet wat daar geschiedt’. Zoo, reeds vóór twintig jaar, Brentano[1)]; zoo later Baerenreiter[2)]; zoo onlangs nog weer von Schulze Gävernitz[3)]. ‘Steekt de Noordzee over en wordt wijs’, dus klinkt in tal van vormen hun refrein: ‘de lieden daar hebben het zuur genoeg gehaald. Geen rijk, door zijne vroegere en zijne latere geschiedenis zoo schijnbaar voorbestemd om te bezwijken aan oeconomische congestie. De grond des lands door eenen samenloop van omstandigheden opéén gehoopt, als nergens elders, in enkele weinige handen. De groote nijverheid werkend met ongeëvenaarde arbeidslegers en kapitalen. De kosten van het noodzakelijkst levensonderhoud door de

1) Lujo Brentano. ‘Die Arbeitergilden der Gegenwart.’ 2 dln: Leipzig 1871 en 1872.
2) Baerenreiter. ‘Die englischen Arbeiterverbände und ihr Recht.’ Tübingen 1886.
3) Dr. Gerhart von Schulze Gävernitz. ‘Zum socialen Frieden.’ Leipzig 1890.

noodlottige exodus der plattelandsbevolking naar de steden omhooggedreven tot een bedenkelijk peil. Was er meer noodig dan dat om een volk reddeloos verloren te doen schijnen? Het heeft dan ook werkelijk vóór eene halve eeuw als aan een haar gehangen. Doch thans: let op, met welk eene zeldzame veerkracht die natie zich herstelt. Zoozeer hare levenskansen toen naar allen schijn bij de onze achterstonden, zooveel heeft zij weêr heden op ons voor. Dus: wanhoopt niet, geeft evenmin U over aan droomerijen, verwacht vooral geene zaligheid van de grootmoederlijke wetgeving des albedillenden staats, maar doet Uwe oogen open; leert, hoe men ginds het kwaad heeft aangevat, en als Gij eens die dingen weet, wel U, zoo Gij ze ook in eigen wereld doet'.

Voorwaar: eene verleidelijke prediking! Zou het dan de moeite niet waard zijn, nog eens wat meer van nabij naar die predikers te gaan luisteren?

Slechts eenen vreemdeling in Jeruzalem kan het onbekend zijn dat de victorie der 'nijverheid in het groot' sinds den aanvang dezer eeuw van Engeland is begonnen. Ontzaglijk was de vlucht, waartoe, dank zij eene aanééngeschakelde, lange reeks van gelukkige vondsten op het gebied der werktuigkunde, de voortbrenging van allerlei rijkdommen zich verhief. Fabriekskoningen rezen rechts en links omhoog uit armoede en onbekendheid. Wie de wordingsgeschiedenis leest van ettelijke dier reusachtige fortuinen, waaraan namen als van Bessemer, Mason, Titus Salt (om enkel die te noemen) hunne wijdklinkende vermaardheid ontleenden, hij voelt zich nog weêr eens te moede als in zijne kinderjaren, toen hij zijn hart ophaalde aan dat lievelingsgerecht aller geldmakertjes in hope: het sprookje van 'Aladin met de wonderlamp'[1)].

Toch ontbrak bij die schittering eene diep- donkere keerzijde niet. Let vooreerst hierop. Verreweg de meesten dier voorspoedige ondernemers, die de vlucht der nijverheid op éénmaal tot den rang van maatschappelijke mogendheden verhief, waren geboren arbeiders. Nu valt het helaas niet te loochenen,

1) Men zie b.v. de artikelen van C. de Variguy over 'les grandes fortunes d'Angleterre' in de 'Revue des deux mondes' van 1888.

dat onder de begunstigende eigenschappen, die de kansen op slagen verhoogen in den wedstrijd om rijkdom, naast zelfvertrouwen, moed, werkkracht en vindingsgave, maar al te vaak eene hoofdrol wordt vervuld door ruimte van geweten. Den besten (eenen Titus Salt b.v.) niet te na gesproken! Doch overigens: uitzonderingen allerminst waren onder die gelauwerden der fortuin de harteloozen, de wrevelmoedigen, die, om den prijs te kunnen grijpen, ellebogen noch voetzolen zelfs hadden ontzien, de sluwe vogels bovenal, wier ‘volledíger aanpassing aan de omstandigheden’ allereerst was te herleiden tot volslagen vrijdom van kieskeurigheid in het aanvaarden van wegen en middelen. En dan: wel menige droeve ervaring heeft het geleerd: als eenmaal de ondernemersklasse met zulke bestanddeelen is besmet, dan wordt het allicht zelfs den beteren te machtig om niet ten slotte meê te huilen met de wolven.

Ongelukkig waren tegelijkertijd één voor één de vormen verbroken, waarin, zoolang zij op andere schaal geschiedde, de nationale voortbrenging van oudsher was georganiseerd geweest. Dus stond thans tegenover den machtigen fabrieksmonarch de arbeider, losgerukt uit elk beschermend en steunend verband, met een gezin vaak achter zich zonder de noodige spaarduiten om het ook maar eene week te kunnen uitzingen, zoo goed als volkomen machteloos. Machteloos bij het sluiten van zijn arbeidscontract. Machteloos niet minder daarna. Hoe zou de sterke wederpartij die kans niet hebben gebruikt, om hare voorwaarden op te leggen, gelijk haar éénzijdig belang erom vroeg? De loonen daalden eerlang tot eene diepte, waar het laagste peil werd bepaald door het onontbeerlijk rantsoen, dat nog juist voor verhongeren behoedde, het hoogste onophoudelijk gedrukt door de roekelooze vruchtbaarheid der huwelijken. En die spotprijs voor eene spierkracht, die te geef was, wat werd daarop nog gekort door eene onbelemmerde toepassing van het ‘truck’- en ‘cottage’-systeem! Voor zulk eene dubbel besnoeide vergoeding moest dan nu dag aan dag het werk worden gedaan in ruimten, lokalen, wier bouwmeesters al op zeer gespannen voet schenen te hebben gestaan met de beginselen der gezondheidsleer; arm vaak aan licht, noch armer aan versche lucht, en zonder eenige voorzorg, die den arbeider kon hebben beveiligd tegen den doodelijken greep der machine. En dan: welk eene dagtaak veelal! Een spinnewiel, een weefspoel in

ruste was immers renteverlies? Een werkdag af en toe van 20 uren aan één stuk kwam dan ook niet zeldzaam voor. Nog echter werd het ergste niet genoemd. Sinds namelijk de gewichtigste taak door stoomzuiger en vliegwiel den mensch was uit de handen genomen, had men den arm van eenen volwassen man al minder steeds van noode; een kind was tot de werktuiglijke handgrepen in staat, die de reuzige dommekracht van den stoom ontketenden, leidden en vastlegden, al naar het pas gaf. Waartoe dan nog den man in dienst gehouden, als voor het halve loon zijne vrouw, voor minder nog zijn kind het werk kon doen? De vervanging van het sterkere geslacht door het zwakkere en zelfs door het opgroeiende werd weldra algemeen. Een onderzoek, door Lord Ashley voor zijn ontwerp eener 10 uren-wet ingesteld, bracht in 1844 verhoudingen aan het licht, die kortweg ontzettend waren. Het bleek, dat van de gezamenlijke fabrieksarbeiders in Engeland nog niet een vierde deel door volwassen mannen-, de rest door vrouwen en kinderen werd gevormd. Naast nog geen 100.000 mannelijke werklieden in de kracht des levens, haast dubbel zooveel jongens en meisjes, meerendeels door armbestuurders en verzorgers van vondelinggestichten als ‘leerlingen’ bij de fabrikanten ‘uitbesteed’! Een moeitevol leerlingschap inderdaad! Wat had daarover niet een tiental jaren te voren het verslag eener parlementaire commissie van onderzoek al reeds verklapt! Daar werd gesproken van ‘leerlingen’, zoo klein, dat zij des morgens naar hunne ‘leerschool’ werden gedragen; van anderen, onder het ‘leeren’ zoo vermoeid, dat hun (het was bij nacht) de slaap uit het lichaam werd geranseld; van anderen nog weer, na de ‘leeruren’ zoo uitgeput, dat men hun het eten in den mond moest steken. Het kon wel niet anders, of eene bevolking, die haar bestaan voortsleepte onder zulke voorwaarden, moest naar lichaam en geest verschrompelen en verdorren. Van wie in zijn prille jeugd eenen ‘leertijd’ had doorgemaakt, zóó zwaar en zóó hard, was reeds in de vaag des levens niet meer over dan een gekromd en krachteloos karkas. Met hun 40e jaar, dat werd regel, dankte de patroon zijne werklieden, als ongeschikt om hunnen hoogen leeftijd, af. Voor den korten levensavond, die dan zulk eenen verminkte nog restte, was, meest het onvriendelijk werkhuis de eenige toevlucht. En daar zat dan, om met Carlyle te spreken, een aanmerkelijk bestand-

deel des Engelschen volks, als betooverd, onmachtig tot werken te midden der bloeiende, tot arbeid noodende wereld, van welke hen een geheimzinnige vloek in ledigheid hield verwijderd.[1] Waarlijk: Karl Marx had niet geheel ongelijk toen hij, na zijne schets van dien toestand, de slotsom samenvatte in dat gevleugeld woord: 'de machine heeft den arbeider tot haar werktuig verlaagd.'[2]

Die dingen moesten het volksgeweten in opstand hebben gebracht. Jammer slechts, dat de stem der 'wetenschap' die van het geweten kwam smoren. De staathuishoudkunde was in het bloeiendst harer jeugd: een leeftijd, licht even overmoedig als overijld. En zij leerde immers bij monde van eenen meester als Ricardo, of voor het minst van discipelen, die zijne uitspraken liefst wat aandikten, dat dit alles weinig minder was te achten dan onvermijdelijk? 'Eene vlucht der voortbrenging', zoo liet zij zich hooren, 'als waarvan deze eeuw getuigen mocht, was enkel te bereiken onder den nimmer rustenden prikkel van persoonlijk eigenbelang. Om haar zoo hoog ook te doen blijven, scheen dus eene levensordening niet te ontberen, op de versterking van dien prikkel voornamelijk aangelegd. Bijzondere eigendom, derhalve, voorts volle vrijheid in het sluiten van verdragen, en dan ten slotte teugellooze mededinging, die trits van grondpilaren keurde men tot het bestand der maatschappij onmisbaar. Doch dan ook zonder tegenstribbelen de gevolgen aanvaard! Het bleek, vooreerst althans, nog niet te ontgaan, dat in eene samenleving, dus geordend, bij het verdeelen van den voortgebrachten overvloed, de eene der partijen heel wat voorhad op de andere. "Wie heeft, dien zal gegeven worden." Het bezit, het grondbezit voornamelijk, had altijd groote kans op een steeds klimmend leeuwendeel. De werkman, daarentegen, (voor het minst zoolang hij niet door zedelijk zelfbedwang zijne vruchtbaarheid beperkte), moest licht tevreden zijn met het hoognoodige. Zou men dan morren tegen die noodwendigheid? Wat baatte het? "De wet was hard, maar zij luidde eenmaal zoo." Doch, hetzij men klage of niet; ingrijpen', klonk het refrein, 'ingrijpen doe men nimmer. Wie is machtig tegen eene natuurwet? Maatregelen

1) Th. Carlyle 'Past and Present.' I 1.
2) K. Marx. 'Das Kapital' I (1872) blz.: 444.

van boven af, pogingen van onderen op ten einde dezen loop der dingen om te buigen, zij zijn al te gader niet minder onzinnig en heel wat misdadiger, dan de dwaasheid dier hovelingen, die verlangden dat hun koning halt zou gebieden aan den opkomenden vloed.'

De leer der verplichte staatsonthouding suste niet enkel de gemoedsbezwaren der ondernemers, zoover daaronder bezwaarden mochten wezen. Zij legde ook het zwijgen op aan de conscientiekreten van het mondig deel des volks. Trouwens: de staatspartij, die sinds het eind van het Napoléontisch tijdvak weer zachtjes aan hare zon zag rijzen, de groep der gaandeweg tot 'liberalen' vervormde 'Whigs', zij putte juist uit den wassenden stand der fabrikanten het meerendeel van hare versche kracht. Dus trad de staat met heel zijn samenstel van middelen tot regelrechten dwang en invloed uit de verte in den dienst van haar, die eenmaal Th. Carlyle (en waarlijk niet geheel zonder reden!) zou brandmerken als 'de ongelukswetenschap' Het was de bloeitijd dier gemakkelijke staatskunst, zoo juist door een' vernuftig schrijver geteekend met dit drietal woorden: 'regeeringloosheid plus politie'[1]. Geene arbeidswetgeving! Natuurlijk; daarvan was zelfs geen sprake. Doch er was meer: bij lijdelijk toezien bleef het niet. Ook het eerste schuchter 'ingrijpen van onderen op', het beginnend pogen van den werkmansstand om met verbonden krachten zijne leden op te beuren uit de ellende hunner eenzaamheid, de scherpe 'coalitiewetten' drukten het meêdoogenloos ter neêr.

Het is dien 'geheel-onthouders' in de politiek te vergeven, dat zij dachten en stilzaten en dan weêr handelden als zij deden. Maar vooral niet minder toegeeflijkheid past jegens de lijdende partij, dat zij niet maar zwijgend haar kruis droeg. Als eene onheilzwangere donderwolk doemde af en toe aan den maatschappelijken gezichtseinder, ter plaatse telkens waar het lijden het zwaarste en toch het zelfgevoel nog niet geheel verstompt was, het 'revolutionnaire socialisme' flitsend en rommelend omhoog. En eerlang was het onweêr niet meer van de lucht. Het 'revolutionnaire socialisme'. Men late zich door die twee woorden niet al te zeer ontstichten! Voor het bijvoeglijk naamwoord huivere wie wil. Maar - respect voor het sub-

1) J.S. Mackenzie. 'An introduction to social philosophy' (1890) blz. 345.

stantief! Waar ooit uit wanverhoudingen als deze het socialisme het hoofd verhief, steeds was het een spruit van edelen bloede, en nooit verloochende het zijnen adeldom geheel. Zijne moeder: de eeuwig jonge menschenwereld, moge haar kind nooit anders dan in krankte hebben ontvangen en gebaard; van vaderszijde stamde het uit hooger geest. Onmiskenbaar is zijne verwantschap met dat bezielend en verkwikkend geloof, dat, sinds de menschheid het eerst zijne prediking vernam, bleef ingegriffeld in haar hart, gelijk in tafelen van metaal: het geloof, waaraan de Christen uiting geeft in zijne belijdenis: 'Eén onze Vader en wij allen broeders', het geloof, dat eene grootendeels ontkerstende eeuw terugvond in het wijsgeerig woord: 'geen mensch behandele ooit zijne medemenschen als louter middelen tot het bereiken zijner oogmerken.'[1)] Niemand, die met dat geloof ernst wilde zien gemaakt reeds in dit leven, kon misbruiken als de geschilderde met klaar besef van hunnen omvang aanzien, of uit zijn binnenste moest iets opwellen als een hartgrondig en beslist protest. En zoo in het Engeland van den aanvang dezer eeuw dat protesteeren al zeer spoedig uitliep in wilde, onstuimige omwentelingspredicatie, aan wien de schuld, ... zoo niet aan de staathuishoudkundigen uit Ricardo's school? Zij immers hadden het der wereld verkondigd, hoe, (voor het minst tot tijd en wijle, dat de arbeider met trouwen zou wachten op eenen rijperen leeftijd, dan dien der eerste manbaarheid), al die onduldbare misstanden moesten worden aanvaard als natuurlijke uitwassen aan de bestaande maatschappelijke orde? Welnu dan: de oproerkraaiers hielden eenvoudig die leeraars aan hun woord. 'Hun socialisme deed inderdaad niet anders dan de lijnen doortrekken der classieke staathuishoudkunde; alleen met dit verschil, dat het bij zijne waardeering der door haar voorgelichte maatschappij het standpunt van den kapitalist verliet en zich plaatste op dat van den werkman'[2)]. Van tal van catheders, uit tientallen van handboeken, uit honderd pamfletten kon men het vernemen: 'zoo, als ons samenleven is gebouwd, zijn al die schrijnende contrasten niet te ontwijken, voor het minst totdat de werkman zal erkennen den zegen van het zedelijk zelfbedwang. Berust vooreerst dan in die nooden, die ellenden.

1) Imm. Kant.: 'Grundlegung zur Metaphysik der Sitten.' 2ter 'Abschnitt.'
2) G. von Schulze-Gävernitz. 'Zum socialen Frieden'. II (1890) blz. 86.

Want het gebouw der samenleving is onschendbaar.' 'Niet te ontwijken'? zoo antwoordden de 'Chartisten'. 'Geenszins door ons, door U is het gezegd. Want dat de werkman met het kiezen zijner vrouw ooit zal geduld oefenen tot zijne zomersche nadagen, dat gelooft Gij zelven evenmin als wij. Nu dan; wij nemen akte van Uwe verklaring. Alleen, "berusten."? neen, dat willen -, dat mogen wij niet. En sinds ons éénmaal dat niet vrijstaat: ondersteboven heel Uwe maatschappij!'

En zij voegden de daad bij het woord. Eene bedenkelijke vaart, vooreerst, nam de aanwas der schijnbaar op zich zelve staande vergrijpen aan andermans leven of goed. Terwijl men berekenen mocht dat het zielental des volks zich gemiddeld in 30 jaren verdubbelde, kwam er een tijd dat de misdrijven in dezelfde mate toenamen met ieder 5 jarig 'lustrum'. Maar daarbij bleef het niet. Gewelddadigheid in vereeniging, samenzweringen, oproeren wierpen op die altijd talrijker 'gewone misdrijven' eenen onheilspellenden gloed. Loeiend verhieven zich, haast met regelmatige tusschenpoozen, de orkaanstooten van het handelend 'Chartisme'. Reeds omstreeks 1820 was er in Schotland eene wijdvertakte, en, natuurlijk, geheime arbeidersvereeniging, die al wie tot haar toetraden eenen eed afvergde, zoo stuitend in zijne koele, afgemeten bloeddorstigheid, dat hij thans zijne echo slechts vindt in de gelijksoortige formulieren der 'Mafia'. Geene geringere stad dan Birmingham werd, 20 jaren later, overrompeld door oproerig gepeupel en eerst na een ernstig straatgevecht op hare woeste veroveraars herwonnen. Weêr drie jaren, daar bracht het wijd vertakte 'prop-complot' alom de gemoederen in spanning[2)]. Maar zijn toppunt bereikte het algemeen gevoel van onrust in het rampspoedige jaar, dat opende met de Februari-omwenteling te Parijs. Gansch Engeland gevoelde zijnen adem beklemd als in eenen van onweer zwangeren dampkring. Gedachten van wraak en onbestemde angsten vervulden, als het ware, de lucht. Een iegelijk, die niet volmaakt, gedachteloos het leven doorging, had een gevoel, als was een klassenstrijd nabij, zoo bitter en zoo grootsch, dat het verleden zijne weerga niet kende. 'Wij staan', zoo vertolkte een gevierd publicist die algemeene beduchtheid, 'wij staan aan de kam van eenen waterval. Er is geen redden meer aan.

2) De ongeregeldheden van dat jaar te Manchester gaven Th. Carlyle zijn beroemd 'Past and Present' in de pen.

Willens of onwillens, wij schieten naar omlaag, van avond misschien, en anders morgen zeker.' De bui dreef voorbij. Engeland herademde. Maar de openbare meening dankte er slechts den eersten minister, 'den ijzeren hertog' voor, omdat hij, naar het heette, door zijne geestkrachtige maatregelen van voorzorg nog voor ditmaal het gevaar had bezworen. Dat het zou terugkeeren, en spoedig ook, daaraan twijfelde nauwelijks één.

Zoo was het in Engeland, eene halve eeuw geleden. En thans? O zeker, het Britsche rijk is nog geen aardsch paradijs. De maatschappelijke vraagstukken, (en hoe kan het in dezen tijd anders?) zijn er steeds, even als elders, brandende. Maar veilig mag toch dit worden getuigd: meer dan één ander rijk in het oude Europa, heeft het Britsche welgegronde reden om op eene vreedzame beslechting van zijnen klassenstrijd te hopen. Al aanstonds mag het een bemoedigend verschijnsel heeten, dat onder de volkeren, die de mate der misdadigheid in hun midden met eenigen ernst pogen te brengen onder vertrouwbare cijfers,[1] het Engelsche thans evenzeer gerechtigd is, om 'het hoofd met eere te durven voorsteken', als het vroeger reden had zich den minste te achten. Neemt op het vasteland, zoover men het kan berekenen, het getal der misdrijven vooral tegen het vermogen met even ontrustende snelheid toe als aan den overkant der Noordzee in de dagen van het 'Chartisme', Engeland alleen onder allen ziet thans dat cijfer dalen.[2] Doch dat is het eenige, zelfs het voornaamste niet. De hoofdgrond, waarom Groot-Brittanië de toekomst meer dan hare buren vertrouwend kan tegemoet gaan, is deze. Zij is dien buren eenen machtigen sprong vooruit in de daadwerkelijke wederlegging van zoogenaamd 'classieke' staathuishoudkundigen en 'Chartisten' beiden. Wat dezen, trots den tweespalt hunner slotsommen, in de onderstellingen, waarvan zij uitgingen, verbond: het 'credo' van de oppermacht der zelfzucht over heel het rijk van voortbrenging en verkeer, zij heeft, sinds jaren reeds, het practisch ondergraven. Immers: zij is bezig met daden aan Europa het bewijs te leveren, hoe, in de goederenwereld juist

1) Ons land, gelijk men weet, behoort daaronder niet. Zie Mr. H. van der Hoeven. 'Over de onbetrouwbaarheid en de onvolledigheid onzer recidivisten statistiek'. ('Tijdschrift voor Strafrecht'. (1891) blz. 1-26).
2) Garofalo. 'Criminologie' (1888) blz. 215,

als elders, gelijk het ongeteugeld eigenbelang beginsel van ontbinding -, zoo slechts zijn tegendeel tot binden, stichten, bouwen en behouden machtig blijkt. Dit, kortweg, is de tweede groote les, door Engeland aan het Vasteland gepredikt, dat ernstige broederzin en vérziende goede wil in staat zijn om, *op den bodem der voorhanden maatschappelijke orde, en zonder iets van haren onmisbaren zegen prijs te geven*, nogtans den arbeidersstand te verheffen tot duurzamen stoffelijken welstand, en tegelijk tot onbetwiste maatschappelijke gelijkwaardigheid met wie van ouds zich veelbeteekenend betitelden als zijne 'meesters'. Dat is wel veel gezegd; zeer zeker! Maar het kan met de stukken worden waargemaakt.

'Tot duurzamen stoffelijken welstand' vooreerst. Een enkel cijfer slechts. Reeds in 1882 schatte een nauwgezet onderzoeker het gezamenlijk kapitaal, door de arbeidende klasse des koninkrijks in spaarpenningen belegd, in ronde cijfers op £ 128.000.000 ponden sterling, 'eene som,' zoo mocht hij er wel bijvoegen, 'te belangrijk om te zijn vergaard uitsluitend door lieden, die juist even het hoofd boven water hielden.' En terecht liet hij daarop volgen: 'Ik houd vol, dat, zoo de arbeiders niet meer konden verdienen dan het nooddruftigst levensonderhoud, zij nooit zooveel zouden hebben opgepot.'[1)] Geen wonder dan ook, dat, nog niet lang geleden, een van de leiders der Manchestersche vakvereenigingen (zelf werkman) in een gesprek met een' hooggeacht en belangstellend vreemdeling zich uitliet op eene wijze, wel geschikt om zelfs den zenuwachtigsten 'kapitalist' gerust te stellen 'Wij zijn', dus sprak hij, 'zoo stellig mogelijk gekant tegen alle plannen om den bijzonderen eigendom te brengen in de handen van staat of gemeente. Wij hechten aan het eigendomsrecht gelijk het is. Onze vereenigingen zijn zeer rijk. Bovendien hebben de leden uit de loonen, die ééndrachtig samenwerken hun heeft verschaft, door middel van bouwondernemingen het bezit van huizen, door middel van naamlooze vennootschappen en gezamelijken neringen een kapitaal in aandeelen verworven. Noch onze vereenigingen, noch hare leden willen dat veroverde prijsgeven. Ja, wij zijn bereid om

1) A. Toynbee 'Are radicals socialists?' ('Lectures on the industrial revolution of the 18th century in England' (1887) blz. 213 en 214). Men vergelijke daarmêe de nieuwere opgaven van Giffen, ten deele opgenomen in von Schulze-Gävernitz 'Zum socialen Frieden' II (1890) blz. 487 v.v.

gewapenderhand ons leven in te zetten, indien die ....' (en hier volgde eene weinig vleiende aanduiding) 'ooit het hart hebben eenen vinger er naar uit te steken.'[1] Zoo sprak een Britsche werkman. Hoelang (het zij zonder kleinzielige jaloerschheid gevraagd), hoe lang noch zal het duren, eer een Nederlandsche zoo mag spreken?

Doch naast dien 'duurzamen stoffelijken welstand' sta, als het tweede en grootere zegeteeken, de 'verheffing tot onbetwiste maatschappelijke gelijkwaardigheid met wie zich vroeger den "meester" mocht noemen.' De kentering in dit opzicht dagteekent van de herroeping der 'coalitiewetten'. Sinds dat tijdstip was voor de nijverheid op groote schaal, die bovenal in de graafschappen van het Noorden haren zetel heeft, het pleit beslist. Voor de stoere mannen van Lancashire en Yorkshire, van Northumberland en de Tyne-oevers, voor die spinners en wevers, mijnwerkers en smeden en scheepstimmerlieden, bleek van toen af de volle erkenning als evenknieën hunner meesters eene vraag slechts van tijd. En thans is zij verkregen. Dag in, dag uit vergaderen er gemengde commissiën, hebben er scheidsrechterlijke onderzoekingen plaats, waar ondernemers en werklieden hebben geleerd elkander te ontmoeten op eenen voet van volkomen gelijkheid. En op die wijze geraakt men tot minnelijke schikking of geëerbiedigde uitspraak in duizenden geschillen over de toepassing van een gesloten looncontract, nesterijen somtijds, maar die vroeger, door het kwaad bloed, dat zij zetten, wie weet welk eenen deerlijken nasleep konden hebben gehad. Zelfs de netelige vragen over loonsverhooging of -verlaging ziet men thans meestal even vreedzaam en vaak naar een uniform-tarief, voor geheel een graafschap van kracht, tot eene oplossing brengen, die beide partijen voldoet. Regel, kortom, is thans de practijk van wat een verlicht fabriekskoning al welhaast 25 jaar geleden in het Lagerhuis dorst uitspreken: 'De worstelingen in de nijverheid zijn de schuld van beide partijen. Waren wij er minder op uit om den loonstandaard te drukken, gunden wij meer van harte den werkman het recht om voor de eenige waar, die hij veil heeft, den hoogsten prijs te bedingen, er zouden minder werkstakingen zijn en de wet zou minder worden verkracht.'[2]

1) Uit eenen brief van Brentano aan von Schulze-Gävernitz.
2) Sir Francis Crossley (ondernemer met 5000 arbeiders), bij de debatten over de commissie van onderzoek betreffende de vakvereenigingen in 1867.

Het was dan ook waarlijk niets vreemds, veeleer een teeken van eene wijdverbreide stemming, toen vóór 3 jaren, het comité der Blackburn'sche wevers in een manifest tot de leden zijner vakvereeniging met ernstigen nadruk verklaarde, dat de belangen van werklieden en werkgevers ‘op het allernauwste verbonden’ waren te achten. Ja, (nog dit jongste maar welsprekendste getuigenis in gelijken geest zij even hier vermeld,) hebben wij het, een jaar later, niet beleefd, hoe de armsten der armen, de Londensche doksjouwers, in eenen strijd, die hopeloos scheen, nogtans de zege bevochten, omdat hunne verwonderlijke éénparigheid van handelen, zich huwend aan de voorbeeldige matiging in hun optreden, het rechtsgevoel van hoog en laag aan hunne zijde bracht, en noopte zich te uiten in ondubbelzinnige taal? Voorwaar, het was geene goedmoedige overdrijving, toen zeer onlangs de beste uitheemsche kenner van Engeland's arbeiderstoestanden de bevindingen zijner laatste studiereis in de verklaring samen vatte: ‘Zoo heb ik dan den indruk uit - Engeland meêgenomen, dat het gevaar eener maatschappelijke omwenteling daar niet bestaat.’[1)]

Waaraan is Groot Brittannië dien gezegenden ommekeer verschuldigd? Ongetwijfeld, zoo goed als iedere zwenking van den geest, die zulk een uiterst samengesteld en fijnvertakt geheel bezielt, is ook weêr deze gevolg van meer oorzaken dan één. Juist dit is stellig eene van hare schoonste zijden, dat de veelsoortigste kringen en groepen des volks ertoe hebben samengewerkt, dat door allerhande bewegingen mede een aanstoot is gegeven.

Vóór alles: een eeresaluut aan de arbeiders zelven! Zij waren het ongunstigst geplaatst, en zij hebben het meeste gedaan. Dat zij het konden, was alleen het werk van de bewonderenswaardige éénheid, die zij zich schiepen in hunne vakvereenigingen. ‘Eendracht maakt macht.’ De ‘trade-unions’ zijn het geweest, wier trouwe gemeenschapszin en rustige volharding de kinderen van het afgebeuld geslacht, waarvoor eens Carlyle in het krijt trad, van stap tot stap, en over bergen van bezwaren, uit het land der dienstbaarheid hebben geleid naar het betere -, waar zij hunne eigene meesters konden zijn.

1) Uit den boven aangehaalden brief.

Eerst was het de tijd van open oorlog. Een andere weg was niet vrij. ‘Wie niet hooren wil moet voelen.’ Om den onwilligsten der ondernemers, den ‘wolven’, met wie de beteren moesten medehuilen, om hun het duidelijk aan het verstand te brengen, dat de tijd van éénzijdig voorgeschreven arbeidsconditiën voorbij was, daartoe was slechts één middel dienstig: ervaren zouden zij het, hoe de arbeidersklasse door haar genootschapsleven was gesterkt tot hunne oeconomische portuur, waarmee zij voortaan, als met elken anderen gelijke, al lovend en biedend, moesten trachten zich te verstaan. Dat doel werd, langzaam aan, bereikt; de harde lessen bleken allengs minder noodig. Nu echter volgde een tweede tijdperk, minder fel bewogen, maar voor de leiders der vakvereenigingen nog heel wat moeilijker dan het eerste: de tijd der ‘Danaër-geschenken’, der vergulde koorden. Een aantal ondernemers, door harde slagen op eigen rug of wel op dien des buurmans, van de oude vormen der alleenheerschappij genezen, begonnen met, in letterlijken zin, ‘van den nood eene deugd te maken’. Hunne afgedwongen toenadering werd verbloemd onder manieren van een edelmoedig patronaat. Konden zij geene meesters blijven, zij wilden vaders worden. Titus Salt, en de grootsche weldadigheidsstad, door hem voor zijne werklieden gebouwd, in dat voorbeeld zocht men thans heil. Het werd een edele wedijver, wie met allerlei instellingen van nuttige voorzienigheid zijne arbeiders het best zou ‘verzorgen’. Doch de vakvereenigingen waren op hare hoede. Zij betoonden zich ‘dankbaar maar onvoldaan.’ ‘Wie zijnen lieden weldeed, bleef hun heer, ja, werd het daardoor slechts te zekerder. Zij echter hadden niet hiervoor den strijd aanvaard, om van mishandelde - thans gekoesterde knechten te worden. Op eigen beenen wilden zij staan. Van draagbanden, hoe goed ook gemeend, waren zij zoo min als van ketenen gediend.’ Aan dat standpunt klampten de leiders zich vast, en, trots menigerlei verlokking, de manschappen bewaarden hun houw en trouw. En ook ditmaal bleef hun de overwinning. Steeds ‘fortiter in re’, maar bij toeneming ‘suaviter in modo’, vermochten zij gaandeweg ook die verouderde vormen te doen wijken voor andere, meer passend aan de nieuwe werkelijkheid. In stede van eenen Titus Salt, is thans een William Mather, de groote werktuigfabrikant te Salford, het toonbeeld voor den Britschen ondernemer. Hij sticht geene inrich-

tingen van voorzorg, hulp en steun. Ten hoogste geeft hij voor het onderwijs der kinderen zich moeite. Doch, het oog geopend voor den zegen, dien het vereenigingsleven der werklieden aan de nationale nijverheid heeft gebracht, handelt hij met de vertegenwoordigers van zijn volk als met gelijken, open en rond, zonder kunstgrepen, uitvluchten of verzwegene bedoelingen, in voorspoed onbekrompen, maar dan ook zeker van hunne billijke toegeeflijkheid bij slapte en stremming in den gang der zaak; kortom: tevreden zoo zijn eerbied voor hun recht hen sterk maakt om zijne barmhartigheid te ontberen. En, gelijk Mather, zoo sir Francis Crossley, de warme pleiter voor de zaak der vakvereenigingen in Disraëli's 'reform'-parlement, zoo David Dale, de groote ijzerfabrikant, een man, dermate geacht, dat, hij herhaaldelijk bij netelige loongeschillen, door zijne beroepsvrienden en hun werkvolk éénparig tot scheidsman werd benoemd. Men spreekt veel, en met reden, van de opvoedende kracht der 'arbeidersgilden'. Maar vergeten mag het niet worden, die kracht heeft zich aan ondernemers én gezellen gelijkelijk betoond. Den gilden daarom de eer, dat naast eenen welgestelden werkmansstand eene keur van arbeidgevers is verrezen, die 'the captainship of industry.'[1)] niet langer waarnemen, als een profijtelijk commando, noch als een streelend patronaat, maar als een ambt van 'primus inter pares.'

Doch nu ten tweede: ook een woord van hulde voor de talrijke vrienden des werkmans, wier opwekking, wier raad en steun in bange dagen hem zoo noodig en zoo heilzaam is geweest. Denkt eens, om te beginnen, aan de 'Christelijke sociale' partij: de vurige mannen, die in Henri Maurice hunnen geestelijken vader, in Charles Kingsley hunnen welsprekenden heraut, in E. Vansittart Neale en Thomas Hughes hunne jongere leidslieden vereeren. Op hun belangeloos voorgaan bovenal werd Engeland van lieverlede overdekt met dat netwerk van winkelvereenigingen, dat de koopkracht van iederen penning der gaandeweg stijgende loonen nog verder zoo machtig verhoogde. Gelijk het gildewezen uit de overmacht der 'patroons', zoo ontbond den arbeider zijne verbruiksgenootschap uit den greep der tusschenhand. Laat ook daarvoor maar enkele cijfers spreken. Als men hoort, hoe, op dit gebied, het vereeni-

1) Uitdrukking van Th. Carlyle ('Past and Present' IV, 4).

gingsleven het gebracht heeft tot een ledental van een millioen, een vermogen van tien ponden sterling per hoofd, als men leest van eene ‘goedkoope-winkel-maatschappij’, te Manchester en te Glasgow gevestigd, die vijf eigen stoomschepen in de vaart zendt, waarmeê zij overzeesche waren onmiddellijk aanvoert uit de eerste hand, hoeveel (die gedachte laat zich niet smoren) hoeveel vindt dan ten onzent al wie ‘Christelijk-sociaal’ zich wil noemen voor zijne hand op dit veld te doen, eer hij zijne Engelsche broederen zonder heilige jaloerschheid mag aanzien! - En, nevens de discipelen van Maurice, gedenkt ook hunne tegenvoeters in zoo menig opzicht: de radicalen ... van gisteren. De namen te noemen van Richard Cobden en John Bright, is het niet voldoende om de heugenis te doen herleven van den gezegenden ‘bond tegen de korenwetten’, van zijnen hardnekkigen strijd, zijne eindelijke overwinning? Bij hooger loonen, en eigen winkelnering, goedkoop brood; aan den landbezitter geen cijns meer, evenmin als aan fabrikant en winkelier: zoo kon de drievoudig verhoogde standaard van leven den Britschen werkman sterken tot dien gespierden reus, wien wel menige broeder op het vasteland (en met reden) zijnen dagelijkschen ‘rumpsteak’, overvloedig bevochtigd met ‘ale’ en ‘porter’, benijdt; dien weldoorvoeden athleet, wiens forsche greep en taaie volharding, trots hooger loon bij minder werkuren, nogtans goedkooper arbeid leveren kan dan heel het nijvere ‘continent’. - Ten slotte, niet te vergeten: de vrienden en bondgenooten uit de groep der jongere ‘Tories’. Hun steun maakte het eenen Richard Oastler, eenen Lord Ashley mogelijk, den staat te wekken uit zijne Olympische onverschilligheid voor gruwelen, die hij nooit mocht hebben gedoogd. Zonder hen, hoe ware er een begin gemaakt met die arbeidswetgeving, - de eerste proeve op dat veld, en nog altijd voor anderen een voorbeeld, - waarmede de overheid in steeds verbreeden kring de zwakken kwam ‘helpen zich zelven te helpen’[1)]. Moest toch niet zelfs een Karl Marx aangaande dat werk getuigen, dat het den arbeider heeft gered uit contractueele slavernij, behoed voor ontaarding naar lichaam en ziel?[2)]

1) Woorden van Prof. Fawcett. Zie ook J.S. Mackenzie ‘An introduction to social philosophy’. (1890) blz. 321.
2) K. Marx ‘Das Kapital’ I (1879) blz. 278-308, 506-530.

Wat Marx, had hij rechtvaardig willen zijn, nog wel iets meer had mogen onderstrepen dan hij deed, het was de toch niet onbeteekenende bijzonderheid, dat die zelfs door zijne pen geprezen arbeid gewrocht was van regeeringen en parlementen, waarin nog steeds ‘het bezit’ alleen aan het woord kwam. Want, - dit is wel zeker eene der krachtigste oorzaken van Engeland's genezing, - de door en door gezonde staatszin, die zijnen burgers in het bloed zit, hun hartstocht voor zaken, hunne onaandoenlijkheid voor klanken, dat alles heeft, ook in den slimsten tijd, het land bewaard voor schoolsche overijling in de ‘reform’ van zijn publieke recht. Tusschen de leiders der staatkundige partijen scheen het jaren lang een wedstrijd, wie wel den tegenstander in het eind zou overtroeven met het verst-reikend plan tot uitbreiding van het kiesrecht. Wat nood? De kweekelingen van het graafschappelijk zelfbestuur hielden getrouw de wacht, (en grootendeels met goed gevolg), dat ook in dezen alle dingen eerlijk en met orde geschiedden. Gelijk in den langzamen opbouw zijner arbeidswetgeving, is het Britsche rijk ook in de geleidelijke verheffing van altijd breedere kringen zijner zonen tot politieke mondigheid steeds trouw gebleven aan het beginsel, dat wel als ‘motto’ dienst kon doen voor de historie van zijn parlement: geene sprongen in eene duistere leegte, maar kloek vooruitgaan op vertrouwbaren grond. De zoo gewonnen tijd was waarlijk niet verloren. Want nu omvatte elke verdere opdracht van het actief burgerschap altijd voor het minst eene machtige kern, die eerst in haar vereenigingsleven tot hare nieuwe taak was voorbereid door oefening, zij het dan op bescheidener schaal, in zelf bedwang, in onbevangenheid, in offervaardigen gemeenschapszin. Wat eertijds het zelfbestuur in graafschap en parochie geweest was voor ‘the landed gentry’, dat konden mitsdien thans tot zekere hoogte arbeidersgilden en broederlijke vereenigingen op hunne beurt wezen voor den werkman-kiezer: opleidingsscholen tot staatkundige zelfstandigheid.

De winst, tot zoover behaald, beduidde zeer zeker niet weinig. Toch: zij was op verre na nog niet genoeg. Al de gebeurtenissen immers, de kenteringen in zeden en wetten, die hierboven kort werden genoemd, zij hadden één ding, één trek gemeen, die hare werking voelbaar beperkte. Zij kwamen alleenlijk ten

bate van het hoogst ontwikkelde deel der arbeidersbevolking: de geoefende werklieden der ‘nijverheid in het groot’. Hen hieven zij op, hen hielpen zij vrijwel afdoende. Maar daarmede hielpen zij tevens in het hart der arbeiderswereld eene bevoorrechte klasse op de been, wier bestaan reeds het lot slechts te ondraaglijker maakte voor al wie tot haar niet behoorden. In het kort: zij deden geen goed, vergelijkenderwijs eerder kwaad aan het onafzienbaar heir van den ongeoefenden arbeid. Gelijk elders, zoo is het ook in Engeland. Zijne hoofdkwartieren heeft dat leger vooral in de groote steden. En wel, in het bijzonder, te Londen. Een gevierd romanschrijver, wien het meer dan ééns gelukte de treffendste waarheden te kleeden in den keurigsten vorm, heeft in een zijner werken Parijs beschuldigd, dat het, juist als een waterhoofd, heel de rest des lands verarmt en besteelt, door al hare edelste sappen op te slorpen, al hare zonen die van de toekomst zich iets meenen te mogen beloven, te trekken binnen zijnen ringmuur[1]. Men zou, omgekeerd, Londen kunnen noemen: een ontstoken uitwas, waar, van de overige deelen des lands, veeleer de ziekelijke stoffen zich vergaderen tot een brandpunt van bederf. Reeds de naam der aan alle gewone afmetingen ontgroeide metropool oefent eene geheimzinnige bekoring op zoo menig berooid sujet, zoo menig menschelijk wrak. Waar zal het met zijn ongeluk heen? Het heeft niets te verliezen en zoo goed als niets meer te hopen. Dus, al zoekend, zonder te vinden, haast van zelf, instinctief, onbedoeld, zakt het af, drijft het weg, als alle anderen, naar het groote middelpunt. En was het nog maar de droesem der Engelsche natie alleen, wat daar aan de Theems zich verzamelt! Doch hoe menige vreemdeling ook, die, met of zonder gezin, zijn geluk ‘buiten 'slands’ ging beproeven, blijft, ééns te Londen geland, daar hangen en verlangen, niet omdat hij er wonen wil, maar enkel, omdat hij niet weet, waar het elders beter zal wezen. Een machtige trekpleister, bovendien, was, althans tot voor korten tijd, de volslagen anarchische staat van het armwezen der hoofdstad; eene armenzorg in den zin eener kweekerij van armoede; een danaïdenvat voor ‘liefdadige’ geldverspilling, waarmede de ‘upper ten thousand’ jaar in, jaar uit zich loskochten van den plicht tot persoonlijken dienst[2].

1) Octave Feuillet in ‘Monsieur de Camors’.
2) Daarin is den laatsten tijd veel verbetering gebracht door ‘the Charity-organisation-society’, vooral door haren hoogst verdienstelijken secretaris: C.S. Loch.

Waar het zilver, het goud zelfs der aalmoezen in zoo ongeregelde beddingen vloeit, daar slaat de brutale luiaard allicht af en toe zijnen slag en ... eene omgekeerde uitverkiezing, eene 'blijde incoomste' van het bezinksel der natiën is alweêr het onvermijdelijk gevolg. Doch, van giften alleen leven maar weinigen. Er behoort door de meesten toch iets te worden verdiend. Waarmee? Nu, natuurlijk! het minste is al welkom. En zoo teert dan, zoo tiert op dien bodem, verzadigd van het uitschot der nationale en internationale armoede, als woekerend onkruid zoo welig, dat heirleger van ten doode opgeschreven handwerken, dat nog slechts door de ongenadigste uitmergeling zijner levende machinerie in den ongelijken kamp met het werktuig van ijzer en staal zich zoo goed als het gaat op de been houdt. Wie kent niet, bij name althans, dien binnensten kring der Londensche hel, de arbeidsholen der 'Sweaters'? Wie zal, zoo hij eens zich heeft ingedacht in het troosteloos ééntonig bestaan bovenal der slavinnen van de naald, nog vragen hoe het komt, dat de 'deftige' buurten, dat 'Regent-street' en 'Strand' en 'Oxford-street' allengs zijn gaan wemelen van vrouwen die men niet noemt? Waar zulk een bastaardvorm van voortbrengende nijverheid eenmaal is ingeslopen, daar volgt (men rekene er op) de ontucht hem als zijne donkere schaduw op de hielen. Wat vreemd dan in het eind, zoo althans de volwassen man, terwijl hij nog eene rest voor het minst der oude spierkracht heeft behouden, alles liever verkiest dan het juk van den 'sweater'? Zoolang het nog eenigszins gaat, beproeft hij met los sjouwerwerk zijn geluk. Van daar, tot voor weinige maanden, de morgen aan morgen herhaalde tragedie bij den ingang der dokken, te zijner tijd door de pers van den dag der wereld in kleuren en geuren verteld, en sedert nog weer geschilderd met onvergetelijke trekken door de welversneden pen van den 'heils-generaal'.[1)] Daar stonden zij, van het ochtendkrieken af, wel 20,000 sterk, daar drongen zij op tegen de ijzeren bout, die den toegang afsloot tot de 'dokken': de ruimten voor het lossen en laden der nieuw aangekomen en der stoom-ree liggende koopvaarders. Een aanbod van handen, dat, in den regel, de vraag wel een dozijn malen overtrof! Toch: men kon niet weten. Wellicht zou er heden iets meer

1) W. Booth. 'In darkest England and the way out'. (1890) blz. 37.

zijn te doen. In elk geval (de mensch is dobbelaar geboren), geen onder den hoop, die de flauwe begoocheling niet kweekte, dat hij, dezen éénen keer, bij de uitverkoornen zou zijn. De bout viel eenige malen omlaag. Drie-, vierhonderd mochten telkens naar binnen. Dan, voor de overblijvers geene kans meer. Zij stonden eenen tijd lang nog te blauwbekken, hopend tegen hoop. Daarna verspreidden zij zich door de straten, om door middel van bedelarij, vermomd onder allerlei vormen van noodelooze dienstvaardigheid, het stuk brood, den kop thee te 'verdienen', die hun den mond konden openhouden tot morgen, ... wanneer het wellicht beter zou gaan.

En t'huis, (als het vergund is dat woord hier te noemen,) t'huis zaten vrouw en kinderen. Of liever: zij stonden te hangen aan den ingang der poort, of der steeg, waar het vunzig vertrek lag verscholen. dat zij licht met nog vier gezinnen deelden; als arme vischjes aan het oppervlak eener bedorven gracht, wijd gapend, hijgend naar adem, zoo snakten ook zij daar in het vrije naar wat minder bedorven lucht. 'Ik ging', dus verhaalde onlangs Miss Clementina Black, 'ik ging dezen winter toevallig door eene dier armste buurten; diep trof mij de volslagen ontmoediging en lusteloosheid, die over alles verspreid lag .... De vrouwen, allen blootshoofds, staarden strak voor zich uit. Als wij naar den weg vroegen, antwoordden zij, onveranderlijk, op denzelfden welwillenden toon, maar zij liepen ons niet achterna, noch riepen zij ons bij het heengaan hare nadere aan wijzingen toe. Zij waren stil, versuft, lusteloos. Eene verstijving van wanhoop scheen er te liggen over heel dit somber kwartier.'[1] En van die kwartieren zijn er in het groote Londen niet weinige, wier zielental dat van deze en gene onzer provinciale hoofdsteden ruimschoots overtreft.[2]

'Rijk en arm', zoo schreef eens de jonge Benjamin Disraëli,[3] 'zijn thans veelal als twee volkeren, waartusschen geen omgang is noch wezenlijk medegevoel, even onkundig aangaande elkanders gewoonten, gedachten en gevoelens, als leefden zij

1) 'The contemporary review,' Augustus 1891, blz. 217.
2) De sensationeele literatuur over dit somber onderwerp ('The bitter cry of outcast London', 'How the poor live,' *last not least*: 'In darkest Engeland and the way out'), is genoegzaam bekend. Minder misschien het verschenen paar deelen van Mr. Ch. Booth' 'Labour and life of the people', dat om zijne volledigheid en zorgvuldige bewerking zeer wordt geprezen.
3) In zijnen bekenden roman 'Sybil.'

op twee onderscheiden planeten; ongelijk gevormd, ongelijk gevoed; door zeden noch wetten verbonden.' Wel was er voor den Londenschen 'salon' - held in 1845 reden om zoo te spreken! En nog jaren daarna bleef de toestand dezelfde. Plaatselijke omstandigheden bevorderden die vervreemding. Het kwartier der weelde: het 'West-end', door de 'City' gescheiden van zijne tegenpool: het 'East-end', door de rivier - van de meer zuidwaarts gelegen wijken der armoede, vormt, als het ware, eene stad op zich zelve. Zoekt de man van fortuin de achterbuurten niet op, het toeval brengt hem daar nimmer. Wat wonder dan, zoo die zee van jammeren, een half uur sporens van hunne eigene deur, voor velen niet meer was dan eene legende? Zij hadden er wel van gehoord; zij waren ook soms, (onder veilig geleide!) eens een kijkje gaan nemen in 'the slums'; zij vonden het daar belangwekkend, hoewel vuil. Dat echter de schimachtige wezens, die te midden dier belangwekkende vuilheid samenhokten, geene Laplanders waren en geene Eskimo's, maar meerendeels Britsche burgers gelijk zij zelven, och, dat drong eigenlijk niet tot hen door. Of, zoo al, nu, dan susten zij het eigen geweten met deze of gene algemeene stelling, - tweedehands-wijsheid uit Malthus of Darwin -; een woord van goedkoope deernis met den 'ongeoefenden arbeid', dien de wedstrijd om het leven geene hoop gaf; òf een praatje over eenen 'vijfden stand', gevormd uit wie achter bleven bij de geforceerde marschen van den vierden.

Doch ziet, die vervreemding heeft uit; de klove wordt overbrugd. Tusschen 'West-end' en 'East-end' vooral is allengs een verkeer ontstaan, dat levendiger wordt van jaar tot jaar. Geen plotselinge scheut van nieuwsgierigheid bracht dat drukke verkeer teweeg. Neen: een stroom van tot daden prikkelend erbarmen giet zonder rusten zich uit van de positive pool naar de negative. Voorop gingen geestelijken: 'dissenters' en dienaars der staatskerk. Nooit had het geheel ontbroken aan pioniers uit hunne kringen, stille arbeiders, ongenoemde heiligen, die te midden der wanhoop en der verdierlijking, van het reuzenwerk, dat daar viel te verrichten, alvast hadden gedaan, wat hunne hand vond om te doen. Een heldenleven, om enkel dit ééne te noemen, was dat van Charles Lowder, den kweekeling van Oxford, den geestelijken zoon van Pusey en Newman. Ruim twintig jaren lang voerde hij tegen allerlei machten

der duisternis den strijd voor het koninkrijk Gods. Om althans het opkomend geslacht te bewaren voor het geweld en de lagen van kroeghouders en van nog erger parasiten, - de ‘notabelen’, de koningen in zijne wijk, - ontzag hij zijne krachten, zijne gaven, ja zelfs zijn leven niet. Hoe zou het beschamend voorbeeld van zulk eenen heiden-apostel geenen edelen naijver hebben gewekt bij beroepsgenooten vooreerst? Niet zelden kwam het zijnen helpers, - meest ouden vrienden uit Oxford - gelukkig te stade, dat zij aan de Hoogeschool nog in andere dingen zich hadden geoefend, dan in studie en denken alleen! Doch wat de beweging, aldus door Lowder en anderen in gang gebracht, bovenal rijk maakte aan zegen, het was de hartelijke steun, dien bij toeneming de leekenwereld haar schonk. Geen stand, geen kring, die van de aanstekelijke geestdrift vrijbleef. Rechtsgeleerde practizijns, geneesheeren, kantoorbedienden, ambtenaren van allerlei rang, studenten ook, vrouwen eindelijk van goeden huize in grooten getale, zij wedijverden eerlang in de brandende begeerte om deel te mogen nemen aan den vreedzamen kruistocht naar het Oosten. Nog bleven de meesten wonen in het ‘West-end’. Slechts togen zij ééns of tweemaal per week des avonds naar het andere einde, om daar, zoo het gaan wilde, iets te doen, iets te zijn voor de stompe, schuwe, vaak argwanende bevolking. Wat maakte ook hier de ijver vindingrijk! Van allerlei kanten tegelijk werd de zaak aangevat. Sommigen beproefden het met de onbeheerde straatbengels, het geboefte in knop, dat daar, het ééne geslacht na het andere, opwies alleenlijk in kennis van dingen, die het nimmer behoorde te weten. Vrouwen zochten bij voorkeur de havelooze meisjes op, wien het straatleven licht nog noodlottiger dreigde te worden dan het den jongens was. Het kwam er alleen maar op aan, ééns, tweemalen hetzelfde troepje meê te troonen naar een warm, eenvoudig vertrek. Daar werd dan het verbaasde volkje iets boeiends verteld, een tooneelstukje of pantomime vertoond, of ook soms wat zang en muziek te hooren gegeven. En zoo lieten lichtelijk aan het eind zich enkelen vinden om voortaan geregeld weêr te komen. Ook volwassenen poogde men langzamerhand te vereenigen tot dergelijke clubjes. Men droomde al van avondcursussen in velerlei nuttige kennis. Maar dat had meer voeten in de aard. Die lieden waren als wilden, even schichtig, even wantrouwend, maar vóór alles: jaloersch op hun eenige goed:

hunne arme, hunne ledige vrijheid. Dus krabbelde men wat voort, elk zwalkend op eigen kompas, zonder éénheid, stelselloos, onder honderd misgrepen, trots wel duizend teleurstellingen, met maar weinig waarneembare vrucht, doch - dank zij der Britsche taaiheid, - ontmoedigd nooit. Nog eenen tijdlang zoo volgehouden, ... daar kwam eindelijk wat tot dusver ontbrak: de noodige éénheid en leiding. Als om hunne vaste middelpunten begonnen gaandeweg die vrijwillige zendelingen der beschaving zich te groepeeren om zoogenaamde 'residents'. Dat waren de vurigsten onder allen. Onvoldaan met het liefhebberen van tot dusver, de avonduitstapjes te hooi en te gras, verlieten dezen voor weken, maanden, jaren zelfs hun koesterend 'home', om met der woon zich in het Oosteinde te vestigen. Sinds hunne komst daagde een betere tijd. Onwaardeerbaar was, vooreerst, hunne verdienste voor de wederoprichting van het plaatselijk zelfbestuur, verkwijnende te midden der ellende uit gemis aan voldoend personeel, of, nog erger (dat had Lowder ervaren!) gevallen in de handen van de bloedzuigers der buurt, die het waarnamen op hunne wijze! Daar drongen de 'residents' zich in. En, eenmaal aan het roer, spaarden zij moeite noch tijd om het te wenden in de goede richting. Als leden in den parochialen gemeenteraad,[1)] deden zij al wat zij konden voor de deerlijk verwaarloosde openbare gezondheid. Kwam er een in de commissie van toezicht op het onderwijs zijner wijk,[2)] hij gordde zich ten strijde tegen het schoolverzuim. Wie kans zag op eene plaats in het burgerlijk armbestuur,[3)] liet zich daarin benoemen, om, zoo mogelijk, de armenzorg te brengen op betere wegen. Onder leiding van zulke ervaren gidsen ging het werk thans met krachtige schreden vooruit. Men berekent tegenwoordig, dat de jongensclubs, door 'West-enders' in Oost-Londen gesticht, alreeds 50 pCt. der daar t'huis behoorende 'street-arabs' verzamelen in hunne vriendelijke lokalen. De grootere helft mitsdien dier eertijds bandelooze straatslijpers komt daar regelmatig bijéén, om onder beschaafde, vrijwillige leiding zich in gymnastiek en in schermen, ja zelfs in muziek te bekwamen. Niet weinig, vermoedelijk, droeg tot die snelle opkomst bij, dat voor ettelijke dier clubs weldra de gelegenheid kwam open te

1) 'Vestry'.
2) 'Committee of Schools'.
3) 'Board of guardians'.

staan tot het ontvangen van ambachtsonderwijs. De hoofdoorzaak intusschen was stellig het wijs beleid der stichters om, naarmate hunne pupillen vorderden in verstand, in zelfbedwang en gemeenschapszin, aan dezen de zorg voor hunne eigene zaak te geven in de eigen handen. Dezelfde menschkundige tact bracht eerlang ook de meisjesclubs na eenen nog moeielijker aanvang tot welhaast nog hoogeren bloei. Ten laatste, door moed en geduld, daar begon het al langzaam aan ook met de volwassenen wat te vlotten. De ééne werkmans-vereeniging rees na de andere omhoog. En thans is in dat Londen, waar het contrast tusschen rijkdom en armoede scherper, schreeuwender U in de oogen steekt dan ergens ter wereld, het werk der toenadering, der verzoening reeds gevorderd in eene mate, als waarop geen andere wereldstad ook maar in de verte mag bogen. De twee ‘volkeren’, waarvan Disraëli sprak, zijn op weg om weer één te worden. De Londensche proletariër, die een' welgekleed man ontmoet, begint niet meer, gelijk zijne broederen te Belleville, met hem te haten als eene ‘aristo’, noch ook, naar den trant der Berlijners, met hem te verdenken van spionnendienst op last der ‘Polizei’; neen, hij ziet in hem eenen ‘gentleman’, aan wiens gelijken hij met zijne kameraden licht heel wat is verplicht.

Dat is het ‘heuglijk verschijnsel’, aan het hoofd dezer bladen, tot eene hulde jegens eenen zijner edelste voorstanders, als Toynbee-werk vermeld. Wie was Toynbee? Hij was de jongere van het meerendeel der thans levende volwassen mannen. Op den 23sten Augustus van dit jaar zou hij pas 39 zijn geworden. Reeds is het acht jaar geleden, dat zijne vrienden hem wegborgen in de schaduw der altijd groene ceders op het kerkhof te Wimbledon. Al sedert zijnen jongelingstijd was hij steeds zwak, dikwijls bedlegerig. Meer dan twee, hoogstens drie uren te werken per dag had hem de dokter verboden. En toch liet die man bij zijn heengaan in het zand des tijds een voetspoor achter, waarin, wie weet nog hoevelen? hem eerbiedig zullen natreden. Zijn korte leven is spoedig verteld.[1)] Zoon van een' bekend oorarts, begaf hij zich, op den leeftijd als jongelieden

1) Het is zeer aantrekkelijk beschreven door F.C. Montague. (‘Johns Hopkins University Studies in historical and political science’, ‘Seventh series.’ I. (Baltimore 1889))

van fortuin dat in Engeland plegen te doen, naar de hoogeschool te Oxford. Het was juist in de luttele jaren, waarin geheel de universiteit de machtige bekoring onderging van haren hoogleeraar in de wijsgeerige moraal: Thomas Hill Green: Maar weinigen zullen er zijn in onze beschaafde kringen, wien Green niet een persoonlijke bekende, ja zelfs een vriend is geworden, al hebben ook verreweg de meesten zijnen naam wel nooit gehoord. Want in de nobele, onvergetelijke trekken van ‘Professer Gray’ heeft de schrijfster van ‘Robert Elsmere’ den diep betreurden doode naar het leven geteekend en vereeuwigd. De hooggestemde gedachten van dezen leekeprediker grepen Toynbee met macht in de ziel. Zij brachten, geënt op den stam zijner historisch-oeconomische studiën, als hare vrucht, eene denkwijze voort, die men niet al te onjuist een ‘ethisch socialisme’ mag noemen. Toynbee's genialiteit lag in zijn uiterst fijn, diep en wijd meegevoelen. Hij gaf zich zonder terughouding, en hij trok onweerstaanbaar aan. Zeldzaam scherp was zijn oog, ongemeen zijn instinct tot het verstaan van de teekenen des tijds. En zoo dikwijls hij dacht aan wie leden onder den druk onzer dagen, werd hij innerlijk met diepe ontferming bewogen. Van het straatsocialisme week het zijne dan ook zoover mogelijk af. Hij nam toch de menschelijke zelfzucht niet als eene standvastige grootheid. Dat de nijverheid was ontgroeid aan hare aartsvaderlijke vormen, aanvaardde hij zonder voorbehoud, ja, hij juichte er in. Zelfs de moeiten en zorgen van den overgangstijd bezwaarden hem niet al te zeer. Maar ‘socialist’ betoonde hij zich in de vaste overtuiging, dat die overgangstijd niet zou overgaan, zoolang ieder voor zich in het dagelijksch verkeer slechts zich spitste op het hoogste genot tot den minsten kostenden prijs. ‘Ethisch socialist’ ten slotte - in zijne trouw aan het beginsel: de beterschap niet van een alregelend gezag, maar van betere gezindheid te hopen. Niet licht heeft ooit iemand de diepste verlangens zijn tijds, de taak der naastvolgende toekomst zoo gelukkig onder woorden gebracht, Als hij eens in zijne rede voor werklieden over ‘Nijverheid en Volksbewind.’ ‘Indien de geschiedenis’, dus sprak hij, ‘ons leert, dat scheiding noodig is, zij leert ons tevens dit: geene blijvende scheiding is mogelijk. De wet des vooruitgangs brengt mee, dat de menschen uitééngaan, ... maar zij doen het om straks elkaar weer te vinden. De oude éénheid verdwijnt, maar

eene nieuwe treedt voor haar in de plaats. De oude, gegrondvest op des werkmans afhankelijkheid, gaat voorbij, eene nieuwe is in aantocht, gegrondvest op des werkmans onafhankelijkheid. En de nieuwe bond is dieper en breeder dan de oude. Want werkman en ondernemer scheidden als beschermer en cliënt, doch om elkaar weer te ontmoeten als gelijkelijk gerechtigde burgers in eenen vrijen staat'[1].

Een man, die zoo dacht, moest zich getrokken voelen tot het leven der 'residents' in het 'East-end'. Zoo huurde hij dan voor den zomer van 1875 eene woning in het hart van 'Whitechapel', om daar zijne vacantie te slijten. De ervaringen van dat verblijf bevestigden hem in zijn geloof. Hij keerde naar Oxford terug, het hoofd vol droeve herinnering, het hart vol wenschen voor zijne arme vrienden. Daar sleet hij nu verder zijne dagen, aanvankelijk nog als student, dan als lector voor aanstaande Indische ambtenaren, ten slotte ook benoemd tot 'bursarius' van het rijke 'Balliol-college'. Hij had de universiteit, hij had bovenal zijn 'college' lief met eene dankbare liefde. Hoe dweepte hij met het tot eenen tuin aangelegde, vierkante binnenhof van Balliol, waar, als hij 's avonds er wandelde, 'de wind door de boomen ruischte,' 'waar men van de bleeke, ziellooze maan den blik straks wendde op het rossige licht der boogvensters, al luisterend naar de afgebroken klanken van muziek en gelach, en naar het zachte gesteun van den spoortrein in de verte'.[2] In dat vriendelijk statig gebouw was zijn element. Daar ontplooiden zich langzaam zijne boeiende gaven. Hij moet een betooverend prater zijn geweest. Van den vriendenkring, die, beurt om beurt, nu bij dezen dan bij dien op de kamer, den langen avond doorbracht met ernstig gesprek over de maatschappij en hare nooden, was hij de bezieler, de leidsman; nooit sprak hij, of men leerde iets van hem. Eerst later werd hij ook als eigenlijk 'spreker' aan zich zelven openbaar. Dat bracht hem een paar malen op het 'platform', meest voor werklieden in het Noorden. Die uitnemende toe-

1) A. Toynbee. 'Industry and Democracy.' ('Lectures on the industrial revolution of the 18th century in Engeland' (1887) blz. 199 en 200.)
2) F.C. Montague. 'Arnold Toynbee.' blz. 14. Eene lezenswaardige schildering van het Britsche universiteitsleven gaf onlangs Geoffrey Drage in zijnen roman: 'Cyril' (Londen 1889) (zie v. Schulze Gävernitz: 'Ein Programm englischer Reformpolitik' in 'Prenszische Jahrbücher' 1889.)

spraken voor de vuist vormen, met eene onvoltooide studie over de omwenteling der Britsche nijverheid, geheel zijne letterkundige nalatenschap. Want zijne dagen waren geteld. Nauw was hij een jaar getrouwd, toen eene hersenontsteking hem plotseling wegnam. Wat in hem werd verloren? niemand die het zoo kort en volledig bijéénvatte, als een werkman, die vroeger eens onder zijn gehoor was geweest. 'Hij begreep ons;' zeide die man. 'Hij zou nog veel voor ons hebben gedaan.'

Hij rustte te vroeg van zijnen arbeid. Maar zijne werken volgden hem. Reeds bij zijn leven had, op aansporing van een' vrijzinnig geestelijke in het 'East-end': 'Rev': S.A. Barnett,[1] zich eene kleine universiteit-kolonie in 'Whitechapel' gevormd, 'om iets te doen voor de armen', en toen, terstond na Toynbee's dood, zijne vrienden met elkander spraken over een zinrijk gedenkteeken te zijner eere, wat natuurlijker dan dat de gedachte aan een passend hoofdkwartier voor die kolonie werd geopperd en hartelijken bijval vond? Toch zou wellicht aan dat plan niet zoo spoedig gevolg zijn gegeven, had niet juist in dien winter de 'Pall Mall Gazette' het openbaar geweten opgeschrikt met hare afgrijselijke onthullingen aangaande de woonsteden in Oost-Londen. Nog nooit waren de schreiende nooden des volks in zoo doeltreffenden trant den kinderen der weelde op het hart gebonden. Alle nieuwsbladen waren er vol van. De pers opende een kruisvuur van min of meer onpractische hervormingplannen. Het bezoeken van sloppen en stegen werd eene mode-zaak. Nu achtte Mr. Barnett zijne kans schoon om voor de universiteits-kolonie eenen grooten slag te slaan. Het gelukte; het tondel vatte vuur. In eene uitbarsting van algemeene geestdrift vormde zich een genootschap tot stichting van 'residents'-woningen, leeszalen en 'cursus'-kamers; in welgekozen woorden werd een beroep gedaan op de beurs van vermogende geestverwanten, en niet lang daarna verrees in het midden van 'Whitechapel' een monument, als de ontslapen volksvriend wel nooit zich had gedroomd: het ruim gebouwde en doelmatig ingerichte 'Toynbee-hall'[2].

1) Bekend als de schrijver van 'Practical socialism.'
2) Over dit onderwerp schreef v. Schulze Gävernitz een artikel in de 'Grenzboten' (jaargang 1887) en later de toenmalige voorzitter van den bestuursraad: Philip Lyttelton Gell, een zaakrijk opstel, dat als bijlage werd toegevoegd aan de levensbeschrijving van de hand van Montague. De artikelen van Mej. Mercier in ons 'Sociaal Weekblad' mogen bekend worden geacht.

Naast ‘Oxford-House’, eene iets oudere inrichting van gelijken aard, maar rustend op meer leerstelligen grondslag, was ‘het Toynbee-huis’ voortaan de hoofdzetel van het leger der maatschappelijke vredestichters. De kern dier armee wordt altijd, natuurlijk, gevormd door de inwonenden: jonge mannen, die onlangs hunne studiën te Oxford voltooiden, en den anders zoo lichtelijk verloren tijd, eer de maatschappij hunne diensten vraagt, aan Toynbee-arbeid besteden. Zij blijven, vóór alles, de drijvende kracht van het zelfbestuur in ‘Whitechapel’. In al zijne organen, raden en comité's, stellen zij zich benoembaar, teneinde daar het goede te doen, dat de wet vergunt, grove verzuimen te herstellen, of leven in te blazen in voorschriften die tot dusver doode letters waren. Ook trachten zij, waar zij maar kunnen, zelfs in die diepten van armoede den zegen te brengen der coöperatie. Rondom die kern echter groepeeren zich ettelijke andere kringen van ‘willige werkers’. Daar is, vooreerst, het vaste kader der ‘medearbeiders’[1)], een honderdtal mannen van goeden wil, op wier steun, al zijn zij niet in het hoofdgebouw gehuisvest, toch regelmatig kan worden staat gemaakt. Een meer vlottend hulpcorps is dat der zoogenaamde ‘gasten’. Het zijn meestal studenten uit Oxford, die, daar zij later licht ‘residents’ zullen worden, al vast eens ‘op proef’ hunne diensten komen aanbieden. En eindelijk sluit zich nog daarbij een buitenste kring weêr aan: de breede schaar der getrouwe, ofschoon dan niet vaste helpers. Het wordt toch bij toeneming, tot onder jongelieden van aanzienlijken huize, als eene eereschuld beschouwd van den ‘gentleman’, één avond tenminste per week zich beschikbaar te stellen voor de arme bevolking van het ‘East-end’. Ook hier, dat spreekt vanzelf, is er, naar het apostolisch woord, al werkt men in één geest, verscheidenheid van gaven. Geen nood! Een ieder woekert met de zijne en doet wat hij kan. Het standvastig hoofddoel blijft: door de vorming van ‘clubs’ persoonlijke aanraking tusschen arm en rijk te zoeken en te onderhouden. Maar tot bereiking van dat doel, welk een rijkdom van middelen! De vaste keurbende uit Oxford tracht, wel begrijpelijk, het liefst, de meer belovenden onder het jonge werkvolk voor regelmatige avondcursussen te winnen. Is dat gelukt, dan worden daar van

1) ‘Associates.’

allerlei nuttige kennis de beginselen voor het mins in geregelde orde ontvouwd. En voornamelijk geeft men zich moeite om tot zelfstandig, helder denken op te leiden aangaande den bouw en de verrichtingen van het lichaam der maatschappij. Op die wijze wordt het Toynbee-werk bevorderlijk, zoover het in deze omgeving gaan wil, aan de grootsche beweging tot het verbreiden van universitaire ontwikkeling, waarop in het noorden des lands reeds zulk een ongedachte zegen schijnt te rusten.[1)] Intusschen: het laat zich hooren, dat langs dien weg alleen eene uitgelezen minderheid is te bereiken. De groote menigte vraagt lichter kost. Welnu: aan ieder biedt men, zooveel mogelijk, wat van zijne gading zijn kan. Is daar, bijvoorbeeld, een student, tot het geven van geregeld onderwijs nog onbekwaam, maar in eene meer bijzondere stof genoegzaam doorgedrongen, hij kondigt, voor wie naar hem luisteren willen, daarover eene zelfstandige voordracht aan. Doch men behoeft, voor krachtigen arbeid op dit veld niet ééns de gave der sprake te bezitten. Een aankomend geneesheer, onder andere, maakt zich verdienstelijk door eene reeks van practische lessen in het leggen van verbanden. Zelfs is het geheel onnoodig, dat men de aanraking, waarom het is te doen, juist altijd in den vorm van nutte lessen zoekt. Daar is, om iets te noemen, een jongmensch van hoogstens één bijzondere gave: hetzij voor ‘tric-trac’, of voor schaken. Wat let hem dan de groote zaak te dienen als leider van een groepje dat lust heeft aan die edele kunsten? Daar zijn wéer anderen, stumperts in de studie, maar sterke roeiers, meesters op de ‘cricket’-baan en in gymnastische verrichtingen onovertroffen. Nu goed, zij richten werkmans-roeiclubs op, of gaan, liefst in het open veld op vrije dagen, een troepje athleten in hope bij ‘ins and outs’ of andere lichaamsoefeningen voor. Niet zelden ook geeft een muziek-gezelschap een concert, treedt een tooneelclub voor het voetlicht, of stelt een kunstenaar zijn werk ten toon. Wie weet? Misschien groeit uit het concert eene koorklasse, uit de tooneelvertooningen eene reeks van dramatische leesavonden,

1) Over dien ‘University extension movement’ vergelijke men ‘Eighteen years of university extension’ van R.D. Roberts (Cambridge 1891). Gelijk zoo menig Engelsch werkje van dien aard, onderstelt ook dit bij den lezer heel wat vóórkennis. Met behulp echter van de inlichtingen die von Schulze-Gävernitz in ‘Zum socialen Frieden’ aan het slot van het eerste deel ons geeft, is het boekje gemakkelijk te begrijpen.

uit de tentoonstelling een teekencursus, Ja, uit de verte ook kan de rijkst gezegende zijn aandeel to ebrengen tot het goede werk. Het is reeds voorgekomen dat bezitters van uitgestrekte goederen in de buurt hunne parken openstelden voor landelijke ‘pic-nics’, door mannen van het Toynbree-kader geleid. Lord Salisbury, de ‘premier’, was onder de eersten, die het voorbeeld gaven. En, waren al, daags daarna, op zijn ‘Hatfield’ de gazons wat vertreden, de paden soms hier en daar met boterham-papieren ontsierd, wat was voor zoo'n kleinigheid een zegen gebracht aan al die honderden, daar uit hunne sloppen voor één enkelen dag, ach, wellicht voor het eerst in hun leven, verplaatst naar Gods vrije natuur! Doch wat van heel het Toynbee-werk het meest steeds de aandacht trekt, dat zijn de openbare débatavonden. Al wat Engeland bezit aan mannen van naam op welk gebied het ook zij, van Prins Albert Victor van Wales tot Lord Rothschild, van Max Müller den Sanskrit-beoefenaar, tot Huxley den dierkundige en den kloeken Afrika-reiziger Cameron, het heeft af en toe zich daar doen hooren, of voor het minst eens doen zien. De vrijheid des woords, - hoe kan het anders? - kent daar geen' enkelen band, behalve alleen de eischen van den goeden toon. Al menige tempel van Jeruzalem werd er dan ook in nauwelijks drie minuten eerst afgebroken, en dan weder opgebouwd. Maar eigenaardig! zelfs hier zijn meest de stoutste droomers geene zonen van het ‘East-end’, in armoede geboren en getogen; neen, geestelijken veeleer, en nog jonge ‘residents’, zoo kersvers van Oxford neêrgestreken in Whitechapel. Nogtans: wie om die meer geruchtmakende steekspelen het stillere werk in de louter gezellige samenkomsten verachtte, hij mocht wel eens het menschkundig woord van Matthew Arnold overwegen, dat spreekt van den machtigen stoot, dien reeds eene eenvoudige aanleiding tot zelfbedwang en zedige manieren aan het ontplooien onzer edelste bloesems geven kan.

En de vrucht van dat alles? Zij is nog pas bezig te rijpen. Maar, eenmaal gerijpt, zal zij geene mindere zijn dan deze: Wat nog een tiental jaren geleden geen schepsel mogelijk achtte, het staat voor de deur. Ook de ‘ongeleerde’ arbeiders beginnen zich de zegeningen te verzekeren, die hunnen bekwameren broeders in het Noorden een bezonnen gebruik van het vereenigingsrecht alreeds heeft verschaft: de opmerkzaam-

heid, het meêgevoel der openbare meening, en dan ook allengs, als gevolg daarvan, meer recht van spreken tegenover hunne ondernemers. Reeds werd het gewichtigste teeken dier nieuwe beweging: het verzet der dokwerkers, kortelijk vermeld. De zege, waarmee, boven bidden en denken, die stap werd bekroond, gaf het sein tot eene uitbreiding van het genootschapswezen in kringen, die daarnaar vroeger niet hadden getaald. Voorshands geschiedden die dingen nog veelal onder de leiding van volksvrienden uit den beschaafden stand. Aan de eerste pogingen om de arbeiders in den dienst der spoorwegmaatschappijen over geheel het Vereenigde koninkrijk tot eenen vakbond samen te brengen schonken, naast mannen als John Burns en B.H. Champion, ook van het Toynbee-kader ettelijke leden hunnen steun. Zoo trok verder ‘Lady’ Dilke, de echtgenoote van den bekenden ‘Sir Charles’, zich het lot der afgetobde naaistertjes aan. Eenen gelijken dienst bewees den vervaardigsters van lucifersdoosjes Miss Annie Besant, wier bekeering tot de sekte van Mevrouw Blavatsky haast nog meer gerucht heeft gemaakt, dan weleer hare stoute geschriften. Ja, zelfs de wreedst geplaagden, de slaven van het ‘sweating’-systeem, die om een hongerloon het benoodigde werk moeten doen voor de goedkoope kleedermagazijnen, zelfs zij moeten alreeds éénmaal aan eene bedachtzame poging om door ééndracht hunne onmacht te overwinnen eene lotsverbetering, hoe gering, te danken hebben gehad. Tot waar die beweging nog voort kan gaan? wie zal het met zekerheid zeggen? Maar een aanvang althans is gemaakt, om ook nog eene laatste bedenking der twijfelaars te doen besterven op hunne lippen. Hoe menigmaal klonk den pleiter voor vakvereenigingen en broederkringen de koude dooddoener tegemoet, dat die zaken, nu ja, goed waren voor het ontwikkelde werkvolk, maar voor den grooten hoop immers niet! Eene uitvlucht, vooral hierom zoo hinderlijk, wijl zij nog met geene feiten kon worden weêrlegd. Welnu, dat staat thans anders te worden. De feiten vertoonen zich, vermenigvuldigen zich. En de lof van dien ommekeer, wien komt hij eerder toe, dan hun, die, naar Toynbee's trant, tot zelfs in de armsten der armen het besef hunner waarde hebben gewekt, het gevoel van verlatenheid ontworteld?

W. VAN DER VLUGT.

(*Slot volgt.*)

Over spelling.

I.

De spelling is bijna zoo oud als de beschaving. Reeds in de vroegste tijden gevoelden de menschen behoefte, door zichtbare teekens uit te drukken of liever: aan te duiden, wat in hun binnenste omging. Spijkerschrift en hieroglyphen-schrift, het teekenschrift der Mexicanen en Indianen en het runenschrift behooren tot de eerste pogingen der menschheid om die behoefte te bevredigen. De Europeesche volken behelpen zich sedert eeuwen met het alphabet, dat door de Romeinen van de Grieken en door dezen weer van de Pheniciërs was overgenomen.

Elke bestaande spelling is een zeer gebrekkig middel van gedachtenuiting.

Hoeveel is er in het gesproken woord, dat door geene spelling kan worden weergegeven! In het gesproken woord, de ‘viva vox’, trilt het warme leven; de geschreven taal is dood. In het gesproken woord, dat alledaagsch wonder, openbaart zich de geheele mensch. De aard van den spreker vertoont zich in den klank zijner stem; in de meerdere kracht en sierlijkheid, waarmede hij zijne letters vormt, zijne woorden uitspreekt; in den nadruk, dien hij hier en daar legt: de wijze, waarop hij met licht en schaduw werkt in de schildering zijner gedachten; in den langzamen of snellen gang van den stroom zijner woorden. Welk een uitnemende tolk vindt het gemoedsleven in de menschelijke stem met hare verscheidenheid van klank en hare rhythmiek; in de voor elke schakeering der

ziel gevoelige stem, die kan beven van verlangen, die zoo week kan vleien, zoo hard en scherp gebieden of berispen, waarin de spot kan vlijmen, in wier doffe tonen de moedeloosheid klaagt en fluistert, in wier hooge heldere noten de vreugde juicht en jubelt. Is de stem reeds sterk uit haar aard, hare kracht wordt nog vermeerderd door het spel der gelaatstrekken, door de uitdrukking van oogen en mond, door houding en beweging van hoofd en handen, van de handen vooral.

Vergeleken met de levensvolheid, de kracht, den gloed der gesproken taal is de geschreven taal bloedeloos, zwak, dof. In het handschrift is nog iets van de levende taal over. Daar kan men in de groote, ruwe, onbeholpen, naïeve letters den man uit het volk of het kind erkennen; daar weet de graphologie soms verrassende gelijkheid op te speuren en aan te wijzen tusschen schrift en aard der schrijvers en schrijfsters; daar kan men dikwijls tusschen de regels lezen en des schrijvers temperament of gemoedstoestand, ten minste gedeeltelijk leeren kennen uit den vorm der letters; uit de snelheid of traagheid waarvan het schrift blijk geeft; uit een driftigen haal of een forsche streep.

Maar de gedrukte taal! Hoe is daar het warme leven gesmoord in den inkt! Als welgedrilde soldaatjes staan daar in lange rijen de kleine gelijkvormige zwarte figuurtjes in het witte veld; slechts hier en daar breekt een inspringende regel, eene opengelaten ruimte of een streep de eentonigheid af; verbreekt een uitroepsteeken of een cursief gedrukt woord het diepe zwijgen, dat in zulk eene bladzijde heerscht; want het handschrift kan nog even spreken, drukletters zijn stom.

Dat alles en nog veel meer kan men ten nadeele van elke spelling aanvoeren. Het zou echter van weinig doorzicht getuigen, indien men niet tevens erkende, welke onmisbare diensten zij ons bewijst: zonder spelling geene historie, geen ander verkeer tusschen menschen dan wat mondeling kan geschieden.

In allen gevalle kunnen wij haar nu niet meer missen en is het slechts de vraag, op welke wijze wij den meesten dienst van haar zullen trekken.

Het vraagstuk der spelling heeft ons volk altijd eene bedenkelijk levendige belangstelling ingeboezemd. Als de wetenschappelijke taalstudie te onzent onder den invloed der Renaissance begint wakker te worden, grijpen hare handjes dadelijk

naar de spelling. En lang blijft de spelling haar geliefd speelgoed: blinkend rammelaartje, waaraan klinkers en medeklinkers lustig heen en weer rinkelden, telkens opnieuw gezwaaid door de handen van een volgend geslacht.

'Zooals de ouden zongen, pijpen de jongen.'[1)] Want het allerjongste geslacht, al is het nu nog niet verliefd op de spelling, verraadt soms op merkwaardige wijs, hoe vervuld het is met deze levensvraag.

Een voorbeeld.

Gij zijt in uwe hoedanigheid van onderwijzer der jeugd bezig, met uwe jongens een stuk van Vondel te lezen. De heerlijke verzen van den Lucifer hebben u warm gemaakt. Gij wilt ze zelf nog eens zeggen, uwe leerlingen de schoonheid van den lofzang op God doen gevoelen. Gij begint te lezen; uwe hoorders zijn of schijnen vol aandacht; het is nog vroeg op den dag; er heerscht ook nog geene slaapwekkende warmte in de kamer; er bestaat dus eenige reden om aan te nemen dat de luisterenden door de macht der schoonheid geboeid zijn. Voor een deel zijn zij dat ook inderdaad, zooals later blijkt. Maar zie, daar verheft zich een vragende vinger! Zeker verlangt de vrager eenige inlichting omtrent Vondels poëzie.

'Meneer,' hoort gij, 'hier staat *Godt* met *dt*; mag dat?'

Zulke vragen worden door oudere en jongere leerlingen meer dan eens gedaan.

Volwassenen, die indertijd niet zoo heel veel belangstelling in de spelling toonden, halen het verzuimde later dubbel in en plagen zich zelf en anderen met spellingkwesties.

De belangstelling van ons volk toonde zich telkens, wanneer er veranderingen van meer of minder gewicht in de spelling gebracht werden. Die veranderingen werden gewoonlijk noodig gemaakt, doordat de spreektaal veranderde.

Spieghel regeerde eenigen tijd met zijne *Twespraack van de Nederduitsche Letterkunst*. En Spieghel gewon Moonen. En Moonen gewon Siegenbeek. En Siegenbeek regeerde. En Bilderdijk en zijne aanhangers krijgden tegen Siegenbeek. En Siegenbeek krijgde ook en zijne volgelingen. En Siegenbeek gewon De Vries en Te Winkel. En deze regeeren tot op den huidigen dag.

1) In die *ij* van *pijpen* schuilt eene gewichtige spellingkwestie.

II.

De spelling van De Vries en Te Winkel is een stelsel, dat na lang en rijp beraad is samengesteld en - niemand ontkent het - de blijken draagt van groote zorg, kennis en talent.

Dat stelsel is geboren, niet uit spellust, maar uit noodzaak. Toen een aanvang zou worden gemaakt met de uitgaaf van Het Woordenboek der Nederlandsche Taal, werd het noodig vooraf den uiterlijken vorm der woorden vast te stellen. Het stelsel van Siegenbeek, dat nu 60 jaar lang was gevolgd, kon in menig opzicht verbeterd worden. Met Lucifer kon de Redactie zeggen, 'dat zij uit nood en dwang dien last aanvaarden zou.' Want een last was het!

De beide genoemde geleerden hebben niet een nieuw spellingstelsel ontworpen, maar verbeteringen aangebracht in de toenmaals (1863) gebruikelijke spelling.[1)] Het geheele vraagstuk der spelling werd door de Redactie van het Woordenboek aandachtig nagegaan en de geschilpunten zorgvuldig getoetst, met inachtneming van alles wat daarover sedert 1804 (spelling van Siegenbeek) door onze taalkundigen was geschreven. Vooral trachtte zij die gebrekkige schrijfwijzen te verbeteren, die op onjuiste woordafleidingen steunden, of waarbij de in het stelsel zelf aangenomen beginselen en regels hetzij verkeerdelijk, hetzij in het geheel niet waren toegepast.

Toen het ontwerp dier herziene spelling in het licht was gezonden en de ontwerpers zich tot hunne landgenooten hadden gericht met het verzoek, hun aanmerkingen op het voorgedragen spellingstelsel niet te onthouden, toen bleek eerst recht hoe teederlijk het Nederlandsche volk de spelling nog altijd beminde. Het spellingvuur gloeide in tal van grootere en kleinere geschriften, maandwerken en dagbladen. Alle twijfelachtige punten werden opnieuw aan veelzijdige critiek onderworpen: de meest verschillende meeningen vonden warme verdedigers; over en weder werd alles aangevoerd wat vóór of tegen te zeggen viel.

1) Men kan de geschiedenis der Nieuwe Spelling lezen o.a. in 'de Grondbeginselen der Nieuwe Spelling' ..... door Dr. L.A. te Winkel, Leiden 1865. Aan dat werk is hier het een en ander ontleend.

De ontwerpers trachtten zooveel mogelijk op te nemen wat in hun stelsel paste.

Maar het bleek hier, evenals bij de regeling van het kiesrecht of van het belastingstelsel, hoe moeilijk het is in dezen tot eenstemmigheid te komen. Wat de een in het ontwerp laakte, werd juist door den ander geprezen; de verandering, die dezen het meest beviel, door genen het strengst afgekeurd. Toch deden de ontwerpers hun voordeel met menige belangrijke opmerking.

In 1865 was eindelijk het werk voltooid en konden *de Grondbeginselen der Nederlandsche Spelling* het licht zien. Een beknopt overzicht der spelregels ten dienste der scholen en eene Woordenlijst volgden spoedig. In Nederland en België won het nu vastgestelde spellingstelsel alras veld.

Naar het scheen, had men nu vooreerst genoeg van de spelling; was men blij, alles tot in kleinigheden geregeld te zien en voorschriften te bezitten, waaraan men zich kon houden in twijfelachtige gevallen.

Wie zoo dacht, had buiten Dr. Kollewijn gerekend.

Deze heeft onlangs de ‘tirannieke, onverdraagzame, dikwijls onberekenbare Nederlandsche spelling voor den rechterstoel van het gezond verstand’ gedaagd en haar beschuldigd van ‘eindelooze plagerijen, waardoor ieder Nederlander die de pen hanteert, dag in dag uit wordt gekweld.’[1)] Een onzer groote dagbladen[2)] heeft met warmte de partij van den aanvaller gekozen en reeds bij voorbaat verklaard, dat waarschijnlijk slechts een tien- of twintigtal geleerden het niet met Dr. Kollewijn eens zullen zijn. Gaat alles goed, dan hoopt Dr. Kollewijn eene vereeniging op te richten om een vereenvoudigd spellingstelsel in zwang te brengen. En dan gaan de poppen aan het dansen! Dan zal er weer krijg zijn in Nederland; dan krijgen Kollewijn en zijne volgelingen en de Woordenboekmannen gorden het zwaard aan en krijgen ook en hunne aanhangers; dan wordt de Nieuwe spelling de Oude genoemd; dan zullen wij de gruwelen van een spelling-oorlog op nieuw moeten beleven .... Parce, precor, precor!

1) Vragen van den Dag. 6de Jaarg. 10de aflev. Ook afzonderlijk uitgegeven onder dezen titel: Onze lastige spelling. Een voorstel tot vereenvoudiging door Dr. R.A. Kollewijn. Met een naschrift. Amsterdam - H. Gerlings, 1891.

2) De Amsterdammer.

Maar, zal men zeggen, zelfs voor een spellingstrijd moeten wij niet terugdeinzen, indien wij daarmede tot betere toestanden geraken. Veroorzaakt die nieuwe spelling zooveel moeite, kost zij zooveel onnoodigen tijd, waarom haar dan niet vervangen door een eenvoudiger spellingstelsel?

Laat ons eens nagaan, welke de voorname punten zijn in de bovengenoemde beschuldiging.

Dr. Kollewijn klaagt in de eerste plaats over den onnoodigen tijd, dien het onderwijs in de spelling op scholen kost. Een leeraar, die met het onderwijs in de moedertaal aan eene Hoogere Burgerschool belast is, moet, volgens Dr. Kollewijn, zooveel tijd aan de spelling besteden, dat er niet veel oogenblikken overschieten ‘om zijn leerlingen eenig denkbeeld te doen krijgen van het eigenlijk wezen der taal, van het ontstaan, het leven en het afsterven van woorden en buigingsvormen; er is ook geen genoegzame tijd om zinsbouw en stijl te behandelen; geen tijd om te spreken over de beteekenis der woorden, over synoniemen, over poëzie, over onze literatuur; ook is het onmogelijk om meer dan twee of drie stukken van onze groote auteurs te lezen en te bespreken. Worden er opstellen gemaakt, niet zelden is het oordeel daarover grootendeels gegrond op het aantal spelfouten, en weinig of niet op inhoud, manier van zeggen, woordenkeus of wat verder de werkelijke waarde van zoo'n stuk bepaalt.’

Zulk eene verklaring aangaande ‘den docent’ in het algemeen, uitgesproken door een man van het vak, moet op hen, die buiten de schoolwereld staan, wel indruk maken. Of Dr. Kollewijn recht heeft, vast te stellen als een feit, dat ‘een leeraar’ aan Hoogere Burgerschool of Gymnasium zijn onderwijs in de moedertaal op bovenomschreven wijze geven moet, weet ik niet. Maar het kan in elk geval zijn nut hebben, ook eens het getuigenis van een ander te hooren, die in zijne werkzaamheid aan meer dan eene school voor middelbaar en gymnasiaal onderwijs, eene geheel verschillende ervaring opdeed.

Die ander heeft zich nooit zoo druk gemaakt over de spelling; had - al zijn de, voor het onderwijs, in de moedertaal bestemde, uren aan een gymnasium nog minder in aantal dan aan eene Hoogere Burgerschool - toch wel tijd om over synonymiek, over poëzie en over literatuur te spreken. De historische taalstudie (wezen der taal, ontstaan, leven en afsterven van

buigingsvormen), als afzonderlijk deel van het onderwijs, behoort z.i. aan de Hoogeschool thuis; echter geeft de lezing van stukken uit vroeger tijden vanzelf gelegenheid, de taal van voorheen te vergelijken met de hedendaagsche. Kunnen er slechts weinig stukken onzer groote auteurs worden gelezen - op het ‘veel’ komt het niet aan; opwekking tot zelfstandig lezen en vorming van den smaak zijn de punten, waarop die ander het oog gericht houdt. Wil men over de spelfouten van een opstel spreken - goed; maar wie belet u ook over de andere eigenschappen met den leerling te praten?

‘Paragraphen eener dorre grammatica uit het hoofd leeren en opzeggen,’ - hooren wij verder - ‘oefeningen maken naar aanleiding van het geleerde; dictees; later opstellen - dat zijn de voornaamste ingrediënten waaruit het onderwijs in onze taal bestaat.’

De zaken, die gij daar noemt, - beweert de ander - moeten ingrediënten zijn van alle onderwijs in de moedertaal, maar volstrekt niet de voornaamste; zij moeten het vooral zijn in de lagere klassen, echter ook daar slechts *nevens* het lezen, spreken en schrijven; naarmate de leerling verder komt, moeten zij, met uitzondering van de opstellen, steeds meer op den achtergrond wijken en slechts van tijd tot tijd dienst doen als herhalingsonderwijs.

Een tweede punt in Dr. Kollewijn's beschuldiging is de last, dien de Nieuwe Spelling aan de beschaafde volwassen Nederlanders veroorzaakt.

Dat die last denkbeeldig is, zal ik niet beweren, maar daarmede is de zaak niet beslist. Is het billijk een stelsel, welk ook, te beoordeelen naar zijne uitkomsten, als er nog geen genoegzame tijd verstreken is? Hoeveel penvoerende Nederlanders van dezen tijd hebben de Nieuwe Spelling *op school* geleerd? De Nieuwe Spelling, die terecht nog steeds de *nieuwe* heet. Van degenen, die veertig jaar zijn en ouder, zeker uiterst weinigen. Op hen mag men zich in dezen niet beroepen. Een groot aantal van hen, die jonger zijn, heeft eerst in de latere schooljaren kennis gemaakt met de Nieuwe Spelling; dat ook onder hen halfslachtige spellers gevonden worden, is geen wonder.

Tot eene veroordeeling der Nieuwe Spelling heeft men eerst recht, als zij algemeen in zwang is, doordat ieder haar op school heeft geleerd. Zoo ver zijn wij nu nog lang niet.

III.

Nog andere bezwaren heeft Dr. Kollewijn.

De ontwerpers der Nieuwe Spelling hebben als grondslag de beschaafde uitspraak aangenomen. Maar in veel gevallen zijn zij van dien grondslag afgeweken òf ter wille van de uitspraak, òf van de welluidendheid, òf van de overeenkomst tusschen verschillende vormen van één zelfde woord enz.

'Wij staan hier', zegt Dr. Kollewijn, 'bij de bron van tallooze moeilijkheden ..... Want wij zullen nooit kunnen voorspellen, welken regel de heeren de Vries en te Winkel in dit bijzondere geval hebben goedgevonden te volgen .... Andere taalgeleerden zouden met evenveel recht regel *b, c* of *d* hebben gekozen, als de Vries en te Winkel *a*. De spelling der Nederlandsche taal berust voor een veel te groot gedeelte op een subjectief oordeel en subjectieve voorkeur.'

Maar als nu eens die andere taalgeleerden hadden gekozen? Zal de, door Dr. Kollewijn voorgestelde, spelling niet berusten op een subjectief oordeel?

Wat moeten wij onder deze omstandigheden doen? Wij kunnen het bij Dr. Kollewijn lezen. 'Geen onderscheidingen in de schrijftaal *ingevoerd*, die in de gesproken taal niet bestaan. Geen onderscheidingen in de schrijftaal *behouden*, wanneer de beschaafde spreektaal ze verloren heeft, *en wanneer de toepassing voortdurend moeite veroorzaakt*.' Daarom moeten wij het onderscheid tusschen *e* en *ee, o* en *oo* overboord werpen. Maar dat tusschen *ij* en *ei* dan, tusschen *i* en *ie* en zoovele andere? De *sch* wordt vaak niet gehoord; zij is een 'rudimentair orgaan.' Dr. Kollewijn zou dat orgaan wel willen afschudden, al zegt hij het niet rechtstreeks. Dus in het vervolg: *mensen, wensen* enz. Maar ook *srikken, srijven*? Sommige 'rudimentaire organen' vinden genade bij Dr. Kollewijn. De *t* b.v. van *hij redt* mag behouden blijven. Waarom? Omdat dit onderscheid tusschen spreektaal en schrijftaal, volgens Dr. Kollewijn, niet behoort tot de zoodanige 'waarvan de toepassing voortdurend moeite veroorzaakt'. Wie moet nu uitmaken, welke punten 'voortdurend moeite veroorzaken'? Zal die nieuwe regeling wel berekenbaar zijn?

Ook het onderscheid tusschen de geslachten der zelfstandige

naamwoorden wil Dr. Kollewijn overboord werpen. Hij zou wenschen, ‘dat de regel werd opgesteld’ (zonder regels komt men er toch niet): lidwoorden, bijvoeglijke naamwoorden en andere bepalende woorden blijven ook in het mannelijk geslacht in alle naamvallen onveranderd (juist als in de beschaafde spreektaal). Men schrijve dus: ik heb er niet *de* mins*te* lust in; ik heb *die* klei*ne* jongen (waarom niet jong*e*?) vroeger nooit gezien. ‘Wij zeggen allen’, zoo lezen wij elders, ‘*zet die stoel in de hoek; zie je die man*! Maar als iemand dat durfde *schrijven* ....’

Ongetwijfeld is er veel waars in Dr. Kollewijn's bewering, dat het gevoel der Nederlanders voor woordgeslachten niet zoo fijn is als dat der Duitschers en op verre na niet zoo fijn als dat der Franschen. Men kan dat toegeven en het echter eene weinig billijke voorstelling achten, indien Dr. Kollewijn den Duitschen polderjongen, die niet weifelt tusschen *der* of *die Kittel* stelt tegenover den beschaafden Nederlander, die niet zeker is omtrent *de* of *den kiel*. Waren beschaafden en polderjongens in Duitschland zoo goed op de hoogte der geslachten, dan zou Andresen het in zijn bekend werk *Sprachgebrauch und Sprachrichtigkeit im Deutschen* niet noodig hebben gerekend, acht bladzijden van zijn boek te vullen met eene opsomming van zelfstandige naamwoorden, die bij den een mannelijk, bij den ander onzijdig; bij den een vrouwelijk, bij den ander onzijdig; bij den een mannelijk, bij den ander vrouwelijk zijn. Aan den anderen kant zijn er tal van woorden, aan welker geslacht een beschaafd Nederlander niet zal twijfelen.

Wie beweert, dat wij het gevoel voor de woordgeslachten geheel verloren hebben, of dat wij in de beschaafde spreektaal nooit van dat gevoel blijk geven, gaat m.i. veel te ver. Waar Dr. Kollewijn de *spreektaal* noemt, bedoelt hij de dagelijksche, of liever: alledaagsche, *omgangstaal*: twee woorden, die elkander niet dekken. Met dat verschil moet men rekening houden. De taal, die men hoort in de kerk, in de rechtzaal, bij een geopend graf, voor het front van een regiment, kortom: overal waar men niet *jijt* en *jouwt*, is eenmaal niet dezelfde als de dagelijksche, dikwijls platte, omgangstaal. Niet omdat de sprekers bij zich zelf denken: pas op! nu moet ik in hooger stijl gaan spreken, maar omdat de aard der zaak dat telkens met zich brengt. Het is waar, dat er velen zijn die bij eene

belangrijke of plechtige gebeurtenis het hobbelpaard der rhetoriek beklimmen en eenigen tijd heen en weer hobbelen zonder verder te komen; even waar echter, dat er velen zijn, die dan uit het hart spreken of wier geest vleugels aanschiet en zich boven de platheid van het dagelijksch leven verheft. Hoort men bij zulke gelegenheden geen woordgeslachten meer?

Zal de poëzie niets verliezen bij dien uitgang van den vierden naamval in het mannelijk geslacht? Men *zegge* deze verzen uit Gorter's *Mei* eens zonder die *n* en oordeele of zij niets verliezen:

> Heil, heil! ik voel hier handen en de*n* weeke*n* boog
> Van hare*n* arm .....
>
> zijn horen
> Lag in zijn bloote*n* arm, verguld in blank
>
> Zóó mooi, zóó zacht was ze, een rozeblad
> Geblazen door de*n* warme*n* boschwind, dat
> De beek afloopt onder de*n* hazelaar.

Om meer dan eene reden kan de *n* in deze en talrijke andere regels, ook van andere dichters, niet gemist worden. Waarom schrijft een dichter zóó en niet anders? Toch niet, omdat De Vries en Te Winkel het zoo voorschrijven, denk ik, maar omdat hij het zoo goed vindt.

Welnu, zal men zeggen, laten de woordgeslachten dan in de poëzie blijven voortleven; in de omgangstaal (die met poëzie gewoonlijk weinig gemeen heeft) hoort men ze toch niet.

Maar wanneer nu eens de aanhangers der nieuwste spelling uit ingeboren geslachtsliefde blijven *zeggen*: in de*n* aanvang, bij de*n* aanval, op de*n* eerste*n* April, de*n* achtste*n* October, goeie*n* avond, de*n* eerste*n* avond; blijven zeggen in het dagelijksch leven? En dat zullen velen ongetwijfeld blijven doen. Ook onder de minder gegoede standen van ons volk worden vele woordgeslachten nog wel degelijk gehoord. En wanneer de kinderen op het gezicht van hunne nationale driekleur blijven zingen: ‘Wat wappert gij fier op de*n* vloed!’ of: ‘En voeren naar 't blauw van de*n* hemel u mee’? Zal men dan het zonderlinge verschijnsel zien, dat de *spreektaal* onderscheidingen vasthoudt die de *schrijftaal* heeft laten varen? Of zal men daaromtrent

veiligheidshalve maar niets beslissen dan: ieder schrijft zooals hij het hoort? Daarmede komen wij weer op de kern van ons vraagstuk: de verhouding tusschen spreektaal en schrijftaal.

Dat er een groote afstand is tusschen die twee, heeft men Busken Huet zoo vaak nagezegd, omdat men zoo innig overtuigd was van de waarheid dier opmerking. Het verschil tusschen die beide talen ligt voor een deel in den aard van elke geschreven taal; in de gebrekkige wijze, waarop het geschreven woord weergeeft wat er in den mensch omgaat. Ook in andere Europeesche talen bestaat dat onderscheid. Daaraan valt weinig te veranderen. Men zou een nieuw alphabet of nieuwe schriftteekens moeten verzinnen, en er dan waarschijnlijk nog niet komen.[1)]

Maar, zal men zeggen, bij ons Nederlanders is dat verschil toch veel grooter dan b.v. bij Franschen en Duitschers. Deze opmerking is, voorzoover ik er over kan oordeelen, zeer juist. Dat deel van het verschil tusschen spreektaal en schrijftaal te onzent is eigenaardig Nederlandsch. En sedert Multatuli en Busken Huet en Van Vloten hebben vele Nederlandsche penvoerders getracht schrijftaal en spreektaal dichter bijeen te brengen. De meesten hunner hadden het gemunt op de schrijftaal: dàt was de eigenlijke schuldige; zij was te stijf, te pruikerig; de spreektaal was dan toch *de* taal. Daarom trachtten zij meer te schrijven zooals zij spraken. In onzen tijd gaan sommige jongere schrijvers op dat pad voort. Maar welk een scherp onderscheid blijft zich toch altijd vertoonen! Zie de sterkste stukken van dezen aard; welk eene ongewone schuchterheid vertoont zich daar.

Wat beduidt het of men al een enkele maal schrijft: *dankie; hee-wat-is-tat; goeye-môge*, tegenover bladzijden vol gebrekkig afgebeelde taal? In een pas verschenen roman lees ik: *wat bè-je bleek*. Welk eene halfslachtigheid! Waarom niet: *wabbèjebleek*? Te vergeefs zie ik rond naar teekenachtige uitdrukkingen als: *warissie;*

1) De ontoereikendheid van ons alphabet werd reeds door Breero beseft, toen hij in de voorrede van zijn Liedboek, over zijne liedjes sprekende, schreef: ‘de oude Aemsteldamsche en Waterlandsche taal hebben sy so nagekomen *als haar onse* (*doch te luttel*) *letteren toelieten*.’

Eveneens door Vondel, die in de Voorrede van zijn Palamedes terloops het ‘juyst schryven gelyek men spreeckt’ aanroert en dan zegt: ‘sou men hier af iet sekers besluyten so wast van noode datter een tweede Cadmus verrees die meer letters vond, en het A B verrijekte.’

lamesien; daheiem; kwouwellissien; kòideral (kende je haar al); *kòjemal; kòjezal*. Wat is hier nog veel te doen, voor wij eene meer ware spelling hebben. Wat beteekent het, of men al eens van tijd tot tijd een paar woorden aaneen schrijft. Men zal ons toch niet willen wijsmaken, dat de tijdsruimte tusschen de onderscheiden woorden, die gesproken worden, steeds en bij alle menschen even groot is? Welk eene gelegenheid is hier om sprekende menschen naar waarheid uit te beelden. De een spreekt snel, de ander langzaam; maar ook, de snelspreker soms langzaam, de langzaamspreker soms snel. Waarom ook dit niet in het schrift aangeduid door grooter of kleiner tusschenruimten? Wanneer iemands temperament medebrengt, dat hij snel spreekt, waarom dan niet eene halve bladzijde bedrukt met één reusachtig samengesteld woord? En dan is men er nog lang niet, want eene werkelijk phonetische spelling zou er heel anders uitzien.

Zij, die trachten hunne schrijftaal te doen gelijken op hunne spreektaal, zijn zeker op een goeden weg; onze geschreven taal heeft daarbij reeds veel baat gevonden. Maar men moet voelen, hoe ver men in dezen gaan kan. Waarschuwt iemands smaak hem niet, wanneer hij de grenzen te buiten gaat, dan zal hij in een taalmoeras geraken, waarin hij ondanks al zijn geploeter geen weg kan vinden. Hoe men eene dergelijke taal aan kinderen zou moeten onderwijzen, is mij een raadsel.

Er is nog een weg, waarlangs spreektaal en schrijftaal tot elkander kunnen komen: *beter spreken*. Op dien weg wordt slechts zelden de aandacht gericht. De meeste Nederlanders spreken slordig; wel te verstaan: in den dagelijkschen omgang. Voor een deel komt dat voort uit gemis aan smaak; aan fijn gevoel, dat niet gekwetst wordt door onwelluidende, slappe, vaatdoek-achtige taal. Voor een ander deel is de oorzaak van dien toestand te zoeken in eene eigenschap, die dikwijls hier te lande wordt aangetroffen; eene fout, waaraan velen onzer, ieder op zijne beurt, zich schuldig maken. Het is een zekere angst voor woorden, die maar eenigszins ongewoon zijn of schijnen; eene angst, die weer ontstaat uit de vrees zich belachelijk te maken. Die angst belet velen zóó te spreken, dat de door hen gesproken taal weinig afwijkt van de door hen geschrevene.

Hoor een Franschman, ook een uit de minder gegoede klas-

sen der maatschappij, een verhaal doen van hetgeen hem hier of daar gebeurd is. Hoe welluidend en sierlijk, hoe krachtig en juist is zijne taal; van hem hoort ge geene half-ingeslikte woorden, stoplappen, aanvulsels als het te onzent zoo gewone: *è, enne;* geene smakelooze samenlapsels van twee, drie, vier woorden, gelijk wij ze zoo dikwijls ten gehoore brengen. Wil men de schrijftaal uit hare boeien verlossen, goed! Maar laten wij de gesproken taal, het voornaamste deel der taal, niet vergeten.

Zeker, ook hier zijn grenzen. Niets gemakkelijker dan die beschaafde spreektaal te parodieeren. Alles hangt echter ook in dezen af van het gevoel voor juiste verhoudingen, van den smaak derhalve.

IV.

Dat de spelling van *elke* hedendaagsche taal, met het Latijnsche alphabet, gebrekkig moet blijven en moeilijk aan te leeren, is m.i. door Dr. Kollewijn niet scherp genoeg in het oog gehouden.

In het bovengenoemd artikel tegen onze tegenwoordige spelling vinden wij met instemming o.a. deze woorden van Prof. Land aangehaald: ‘De moeite, aan het aanleeren en het herzien onzer spellingen besteed, wordt ons door niets vergoed; en er is zooveel anders en beters dat daarom ongedaan blijft!’[1)] Men zou kunnen vragen: maar de, door Dr. Kollewijn voorgenomen, herziening dan? Doch ook al laat men die vraag onbesproken, dan mag men toch niet uit het oog verliezen, dat het werkje van Prof. Land, waaraan deze woorden ontleend zijn, niet zoozeer tegen de Nieuwe Spelling is gericht, als wel tegen elke gebrekkige spelling eener taal, door middel van een niet voor die taal gemaakt letterstelsel.

Dr. Kollewijn heeft van Prof. Land overgenomen, wat in zijn pleidooi paste. Daartoe had hij alle recht. Maar ook mag men wel eens op andere uitspraken over spelling wijzen, ont-

1) Over Uitspraak en Spelling voornamelijk in de Nederlandsche Taal door J.P.N. Land, Amsterdam, P.N. van Kampen, 1870 Bladz. 37-38.
Wij lezen daar o.a. ook de door Dr. K. aangehaalde woorden: ‘Zoo subtiel zijn wij geworden, dat bijna iedereen zich, tegen het stelsel-zelf dat hij heet aan te nemen, aan spelfouten schuldig maakt.’ Maar mocht men dat vermijden van fouten in 1870, vijf jaren eerst nadat de Nieuwe Spelling was vastgesteld, reeds eischen?

leend aan datzelfde werkje en *niet* door Dr. Kollewijn vermeld; uitspraken, die toch den geest van Prof. Land's geschrift zoo juist kenschetsen.

Wij lezen daar o.a,: ‘Elke Nieuwe Spelling waarop men ons onthaalt, hoe geleerd en vernuftig ook, is toch alweer als een diplomatiek verdrag tusschen drie kroonpretendenten:

1°. de gebruikelijke schrijfwijze, die men, om het publiek niet af te schrikken, zoo zacht mogelijk behandelen wil;
2°. de oudheidkennis, die dan toch in het werk van deskundigen moet doorstralen; en
3°. datgene waarom het eigenlijk te doen is: de thans gebruikelijke taal.’[1)]

Uit het weinige, dat Dr. Kollewijn ons tot dusver van zijne voorgenomen herziening heeft getoond, moeten wij opmaken, dat ook *zijne* spelling zulk een verdrag zal moeten zijn.

Ook de volgende woorden werden door Dr. Kollewijn niet aangehaald: ‘Hoe wil men door herziening goed maken wat eenmaal verkeerd is opgezet, en geen wortel heeft in de natuur der dingen? *Welk nut is daarin gelegen, dal men van tijd tot tijd nieuwe lappen zet op het oude kleed, dat nooit gepast heeft en nimmer passen zal*?[2)] en dat men alle moeite doet, den bijval van 't publiek daarvoor te winnen?’[3)]

Wat Prof. Land bedoeld heeft, was vooral ook: het wenschelijke van eene phonetische spelling uiteen te zetten.

Luister slechts: ‘Eene werkelijke verbetering zou het zijn, indien men een kloek besluit kon nemen en de spelling hervormen tot hetgeen zij steeds had behooren te zijn: de afbeelding van het levende woord.’ Die ‘zuivere phonetische spelling’ wordt dan verder door den schrijver duidelijk gemaakt. Het resultaat van zulk eene spelling zou iets worden in dezen trant: ‘Xe^{2}n doen boege^{2}noe scip God doen he^{3}moel xe^{1}n doe xaardoe. Doe xaardoe ny was wust xe^{1}n le^{3}doeg xe^{1}n doe^{1}ystoerne^{2}s was xo^{2}p doen xafgro^{2}nd.’[4)]

Door middel van zulk eene spelling, zou men, volgens Prof.

1) T.a. p. bladz. 39.
2) De cursiveering is van mij.
3) T.a. p. bladz. 39.
4) In deze schrijfwijze stelt *x* den spiritus lenis voor, dien men hoort vóór elken aanvangsklinker; de cijfers 1, 2, 3 geven de quantiteit van den klinker aan; *oe* is het teeken voor de toonlooze klinkers; *y* doet dienst als ü (in uren) gelijk in het Deensch, daar *u* den klank *oe* moet voorstellen; *i* = *ie*.

Land ‘ieder zijn zin kunnen laten: waarom niet ieders spelling gelijken tred laten houden met de ontwikkeling van zijn gehoor?’ Zoolang wij echter nog niet zulk eene spelling hebben, is ‘in den tusschentijd elke conventionele spelling goed genoeg, evenals zich de andere volken voortdurend daarmee behelpen.’

Hier zien wij toch eene gansch andere beschouwing dan men uit het enkele citaat van Dr. Kollewijn zou opmaken.

Zulk een phonetisch spellingstelsel te scheppen en te beproeven dat in te voeren - daaraan denkt Dr. Kollewijn niet: ‘Wie een geheel nieuwe, b.v. alleen op de uitspraak gegronde, orthographie wil invoeren, stuit zonder eenigen twijfel op onoverkomelijke moeilijkheden.’ Slechts wijzigingen in de bestaande spelling wenscht Dr. Kollewijn, waarbij men ‘het historische element in de spelling niet (moge) miskennen.’

Zal het mogelijk zijn belangrijke wijzigingen in het stelsel te brengen, zonder dat stelsel tot een onding te maken? Dat mag voorloopig met recht betwijfeld worden. En, zijn de wijzigingen gering, waartoe zal men dan de kans om tot een parigheid van spelling te komen nog kleiner maken? Wij hebben nu nog altijd een vrij groot aantal penvoerende Nederlanders, die de Nieuwe Spelling wel trachten te volgen, maar wier oude liefde voor Siegenbeek nog niet verkoeld is; daarnaast de jongeren, die slechts de Nieuwe Spelling hebben geleerd; moet er nu nog een derde soort spellers bijkomen, die eene gewijzigde Nieuwe Spelling zullen volgen? En daarbij zal het niet blijven. Vindt Dr. Kollewijn aanhangers, dan zullen er volgens den natuurlijken loop der dingen spoedig - nog spoediger dan Kollewijn na De Vries - eenigen zijn voor wie de nu voorgestelde wijzigingen halve maatregelen zijn. Deze zullen trachten een stapje nader te komen bij het, met dit alphabet onbereikbare, doel: eene zuiver phonetische spelling. Misschien zullen wij dan, bij den steeds wassenden stroom van het individualisme, een tijd beleven waarin ieder - ten naaste bij althans - schrijft zooals hij zelf het uitspreekt en hoort. En misschien is dan de wetenschap zoo ver gevorderd en het gehoor der menschen zoo ontwikkeld, dat de tijd om een praktisch phonetisch spellingstelsel te scheppen en in te voeren zal zijn aangebroken.

Mocht men op goeden grond verwachten, dat wij binnen kort daartoe kunnen komen, dan zou men zich mogen verheugen over verdeeldheid ten opzichte der spelling.

De voorstander eener praktische phonetische spelling zou zich in die verwarring verheugen, gelijk een socialist die de verdeeldheid tusschen de bezittende klassen ziet toenemen.

Maar de kans op het verkrijgen en invoeren van zulk een phonetisch stelsel is, naar het mij voorkomt, vooralsnog zeer gering. Hoe zou men het kinderen onderwijzen? Onder deze omstandigheden zal Dr. Kollewijn's voorstel, hoe goed ook bedoeld, slechts noodelooze verwarring kunnen veroorzaken.

Toch is dat geen reden, het voorstel in den doofpot te stoppen. Integendeel, laat men de vraag overwegen. Dr. Kollewijn's bezwaren verdienen wel gehoord te worden en de vorm van zijn welgeschreven onderhoudend stukje zal niemand afschrikken.

Is het inderdaad de meening der meesten die zich verplicht zien anderen de spelling onzer taal te leeren, dat dit stelsel te moeilijk is; neemt het onderwijs in de spelling op de volksschool zooveel kostbaren tijd in beslag - dan is de spelling zeker geene onbeteekenende zaak meer. Wil Dr. Kollewijn zich de moeite getroosten, een ontwerp eener gewijzigde nieuwe spelling te maken - niemand behoeft hem dat werkje te benijden - laat hij het doen en anderen ter overweging aanbieden. Wie belang stelt in de zaak van het onderwijs, zal wel doen met zulk een ontwerp te bestudeeren.

Dr. Kollewijn vermoedt, dat er afkeurende stemmen over zijn ‘opruiend’ artikel zullen opgaan. Zoo'n vaart zal het, geloof ik, niet loopen. Men zal eens afwachten - en dat is immers het billijkst en het verstandigst? - of inderdaad velen in den lande het met Dr. Kollewijn eens zijn. Bovendien, zoolang er geen nieuw spelling-ontwerp is gepubliceerd, bestaat er slechts gelegenheid tot eene kleine schermutseling als deze.

De medestanders van Dr. Kollewijn verwachten, dat tegen dit voorstel zullen zijn gekant ‘de tien of twintig Nederlanders, die een groot deel van hun leven besteed hebben aan de studie van de meergemelde geheimleer; voor dezen gaat er iets liefs verloren, dat hen in de oogen hunner landgenooten met een zeer buitengewoon gezag bekleedt.’ Die geleerden zullen vragen: ‘behoorde zoo'n individu niet de academische poort uitgejaagd te worden als een dolleman uit een Hofje?’

Die arme geleerden! Zij dachten nog wel, dat zij in den tegenwoordigen tijd zoo hun best deden om zich van tijd tot

tijd ook eens in de wereld te vertoonen; dat zij ook nog wel eens een goeden kleermaker wisten te vinden en een fijnen schotel, eene fijne flesch te waardeeren; dat zij met fierheid mochten wijzen op de mannen van zaken, de causeurs, de ‘dining-out-men’, de ‘gourmets’ in hun kring - alles tevergeefs! In de oogen van sommigen blijven zij nog altijd de schuwe schepsels van voorheen, in vettige jassen en te korte broeken, ontbloot van gezond verstand en zin voor het werkelijk leven, die onleesbaar schrijven en met een ei in de hand bij den theeketel staan waarin hun horloge ligt te koken. Brave boekwurmen, spaart uw kostbaren tijd, kruipt weer in uw chamber-cloak, uw natuurlijk omhulsel, waaruit gij nooit hadt moeten te voorschijn komen!

Of zijn het misschien alleen de taalgeleerden die zoo fossiel zijn?

De voorstelling van dat twintigtal taalkenners, als moderne fetischdienaars eendrachtiglijk geschaard om het heilige huisje der Nieuwe Spelling, terwijl Dr. Kollewijn en de zijnen tegen het heiligdom optrekken, is niet zonder komische kracht. Waar blijft gij, geestig teekenaar van het Weekblad? Er mag toch ook wel eens gelachen worden, al blijven wij ernstig? Want o, gij medemenschen, die geen les in de spelling behoeft te geven, gij weet niet half hoe vervelend dat deel van het onderwijs is! Gij kunt u niet voorstellen, welk een huivering de mannen van het vak bevangt, als zij aan eene spelling-revolutie of ook maar aan een spelling-opstootje denken. Geen renteconversie kan den beambten van het Grootboek zoo aangrijnzen als eene spelling-conversie den mannen van het Grootboek der Nederlandsche taal dat *Het* Woordenboek heet.

Komt de volks-consciëntie tegen de Nieuwe Spelling in verzet, dan zullen wij onze grammatische lendenen met spellingkracht omgorden.

Stemt men echter in hoofdzaak met den geest van dit stukje in, laten wij ons dan vooreerst niet druk maken over het spelling-vraagstuk, indachtig aan Prof. Land's woorden, die ook door Dr. Kollewijn met instemming worden aangehaald: ‘er is zooveel anders en beters dat daarom ongedaan blijft!’

G. KALFF.

Blanken en zwakten in de Vereenigde Staten.

De strijd, die vier jaren den Statenbond doorwoeld had, liep ten einde. Grant's ijzeren vuist lag op de hoofdstad der Geconfereerden; in stuiptrekkingen kromde het leger van Noord-Virginië zich onder zijne greep; door stoute veldtochten en in bloedige gevechten had Sherman in het hart der Zuidelijke Staten elken tegenstand geknot. Nog eene maand en het Zuiden zou weerloos aan de voeten van den overwinnaar liggen.

Vier maanden te voren, den 6^{en} November 1864, was Abraham Lincoln in de aan de Unie trouw gebleven Staten eenparig als president herkozen. Het vertrouwen in den ‘eerlijken Abraham’ was in de vier oorlogsjaren tot ontzag gewassen. De man, die den verpletterenden last der regeeringszorgen met ongebogen schouders droeg, had zich doen kennen als een reus in zedelijke kracht. Men had in zijne zelf beheersching, in zijne gematigdheid, in zijn geduld, in zijn onwrikbaar vasthouden van het doel, in zijne onbevoordeelde bereidheid om het ondergeschikte op te offeren aan de hoofdzaak, den buitengewonen staatsman leeren onderscheiden.

En nu, den 4^{en} Maart 1865, deed Lincoln voor de tweede maal den eed als president. De humor, die hem kracht gaf om het zwaarste te dragen en dien hij zelfs bij de plechtigste gelegenheden, wanneer hij de prikkeling er van voelde, niet verkoos te onderdrukken, had hem ditmaal geheel verlaten. Hij was somber als een boetgezant; bekommerd als een herder der volken. Huiveringwekkend waren de woorden waarmede hij den eed vergezeld deed gaan. Hij ging terug tot het tijdstip zijner eerste beëediging, en sprak dan verder:

‘Beiden, onze tegenstanders en wij, lezen éénen bijbel en bidden tot éénen God; maar het is niet mogelijk dat ons beider gebed verhoord wordt. Ook heeft niet een van ons beiden

zijne smeekingen tot dusver in haar vollen omvang verhoord gezien. De Almachtige doet wat Hem behaagt. Wee over de wereld van wege de ergernis, want het is noodzakelijk dat er ergernis kome; maar wee over den mensch door wien de ergernis komt. Indien de Amerikaansche slavernij eene dier zonden is, welke Gods voorzienigheid toegelaten heeft dat komen moest, doch welke, geduurd hebbende zoolang het Hem behaagd heeft dat zij duren zou, Hij thans wil dat ophoude; en indien Hij aan het Zuiden en het Noorden dezen vreeselijken oorlog oplegt als de straf, verschuldigd door degenen door wie de zonde gekomen is; zullen wij daarin eene verloochening zien van die goddelijke wijsheid, welke zij, die gelooven in eenen levenden God, Hem zonder voorbehoud toekennen? Innig hopen, vurig smeeken wij dat deze snerpende geesel van den krijg spoedig van ons afgewend worde. Maar indien God wil dat hij zal voortgaan ons te teisteren, zóó lang tot verslonden zullen zijn al de schatten, opeengehoopt door den onvergolden arbeid van den slaaf gedurende tweehonderdvijftig jaren; zóó lang tot elke droppel bloeds, uitgeperst door de slavenzweep, vergoed zal zijn door eenen anderen, vergoten door het zwaard, gelijk zulks is aangezegd vóór drieduizend jaren, - ook dan moet beleden worden dat de oordeelen Gods juist zijn en rechtvaardig.'

Zes weken later, den 15^{en} Mei 1865, blies de mond, die deze woorden gesproken had, den laatsten adem uit. Wie ook rijkdommen terug te geven had door slavenarbeid verkregen, wie ook zijn bloed moest plengen voor vergoten slavenbloed, de onbemiddelde, zachtmoedige Lincoln niet. Waanzinnige wraakzucht gaf hem den dood.

Het is ijdel te bespiegelen wat er gebeurd zou zijn indien Lincoln niet vermoord was. Twijfel is geoorloofd of ook hij, na den oorlog teruggedrongen binnen de grenzen welke de Constitutie aan de macht van den president stelt, in staat geweest zou zijn aan de uitspattingen der politieke hartstochten paal en perk te stellen. Het staat echter vast dat Lincoln aan het moeilijke werk, dat verricht moest worden om den Statenbond zijne eenheid terug te geven, de overpeinzingen van vele dagen en nachten besteed had. Ook heeft hij in de laatste dagen vóór den vrede aan zijne vertrouwden, edele en grootmoedige gedachten voor de toekomst geopenbaard, en hebben geloofwaardige getuigen het er voor gehouden dat de president een

plan van ‘reconstructie’ bij zichzelven vastgesteld hat[1]. Met zijn taai geduld, zou Lincoln aan de hoofdtrekken van dat plan vastgehouden hebben, en met veel meer gezag dan zijn vervanger, de onstuimige Andrew Johnson, ware het hem mogelijk geweest zijnen wil tegenover de demagogen van het Noorden te handhaven.

Het heeft niet zoo mogen zijn. De wonden, door den oorlog geslagen, zijn door roekelooze wondheelers toegebonden, niet geheeld. En toch - zóó machtig is de herleving, die na eene geweldige beroering zich in een krachtig volk openbaart, - toch heeft het den schijn gehad alsof, toen eenmaal de tijd der wilde wraak en der wedervergelding voorbij was, de toestand in de gewezen slavenstaten zich bevredigend ontwikkelen zou. De vrijgemaakten, scheen het, zouden door onderwijs en opvoeding, onder den bezielenden invloed der vrijheid, zich verheffen tot zelfstandigheid. De blanken zouden zich gewennen de gewezen slaven als hunne gelijken te erkennen en met hen samen te werken tot gemeenschappelijke welvaart. Er zou tusschen de beide rassen vermenging van bloed, van zeden en van denkbeelden plaats vinden, en het hoogere ras, het lagere tot zich trekkende, zou den standaard aangeven waartoe het saamgesmolten nageslacht zich verheffen zou. Uit de bloedige worsteling en hare woelige nawerking zouden eenheid en eene hoogere beschaving voortspruiten.

Aldus werd er voorspeld en wij vooral, die op eenen afstand en niet dan bij geruchte de gebeurtenissen volgden, geloofden het gaarne. Reeds waren wij er trotsch op dat onze eeuw, die zooveel wrochtte in het rijk der stof, ook de vernietiging der slavernij en de verbroedering van slaaf en meester op haar tegoed mocht schrijven. Moeilijk mocht het werk zijn, gedaan zou het worden. Niet in één en niet in tien jaren; niet door één menschengeslacht, maar door opvolgende; maar zekerlijk zou het doel eenmaal bereikt worden.

Dit echter wordt in de laatste jaren als twijfelachtig voorgesteld door berichtgevers, wier zwartgalligheid scherp-

1) Generaal Sherman verzekerde dit in eenen brief, waarin hij het onderhoud beschreef dat hij en Grant den 27en Maart 1865, aan boord van de *Ocean Queen*, op de James-rivier, met Lincoln gehad hadden. (Medegedeeld in de *North American Review* van Maart 1891). Ook in den laatsten ministerraad, op den dag van zijnen dood, ontwikkelde Lincoln inzichten, die op de geheele ‘reconstructie’ van invloed zouden zijn geweest.

zinnigheid niet uitsluit. Even diep - verkondigen zij - als in den tijd der slavernij, maar onverzoenlijker dan toen, gaapt tusschen blanken en zwarten de rassenhaat. Van samensmelting geen spoor, minder zelfs dan in den tijd toen de lust of de gril van den meester den slaaf tot zich opheffen kon, zeker als hij was dat hij den speelpop, zoodra die zich ongepaste vrijheden veroorloven mocht, weer in de diepte der vernedering terug kon stooten. Met cijfers poogt men aan te toonen dat het gekleurde ras in welvaart niet, en in ontwikkeling weinig vooruitgaat; dat het alleen wast, onweerstaanbaar wast in getalsterkte, en in eene reeds te schatten toekomst het blanke boven het hoofd zal groeien. Dan zal de meerderheid van het getal de aanspraak op overheersching met zich brengen, en eene worsteling om de oppermacht, geweldiger dan die van 1861-65, zal er gevoerd worden, waar de Amerikaansche Unie in te gronde zal kunnen gaan.

Het ontbreekt ook niet aan meer bemoedigende voorstellingen. De crisis, heet het, is nog niet doorstaan. Nog maar nauwelijks één menschengeslacht is sedert de vrijmaking voorbijgegaan. Alleen partijdigheid kan den vooruitgang onder de gekleurden, in stoffelijk en geestelijk opzicht, over het hoofd doen zien. Toenadering der beide rassen moet en zal het gevolg zijn van samensmelting der gemeenschappelijke belangen. Twee eeuwen onrecht zijn niet door vijfentwintig jaren rechtsgelijkheid te vereffenen. Wie geduld heeft, wanhoopt niet.

Het onderwerp zou, om van zijne verschillende zijden in het licht gesteld te worden, eerder een boekdeel dan een tijdschrift-artikel vorderen. Belangrijker is er nauwelijks een te denken. Alle zedelijke, wijsgeerige, historische, oeconomische, maatschappelijke en staatkundige vragen zijn er in bevat. Zoo verrassend verscheiden zijn de gezichtspunten waaruit het beschouwd kan worden, dat het, eenmaal in het vizier genomen, grenzenloos schijnt. Het in zijne historische wording, in zijne ontwikkeling en in zijne tegenwoordige gesteldheid in hoofdtrekken te doen kennen, is het doel van dit opstel.

I.

De overplanting van het Afrikaansche negerras naar Amerika is een van onheilen zwanger geschenk geweest, dat de Oude

Wereld aan de Nieuwe opgedrongen heeft. De onderscheiden natiën hebben elkander daarin niets te verwijten. Het *assiento*-contract, voor de levering van negerslaven aan de Spaansch-Amerikaansche koloniën, werd bij afwisseling met kooplieden van verschillenden landaard gesloten. Bij den vrede van Utrecht bedong Engeland echter dat voortaan alleen onder Britsche vlag de menschenhandel in de Spaansche bezittingen gedreven zou mogen worden. Er werden toen vennootschappen en handelmaatschappijen opgericht, waar Engelsche prinsen en lords, renteniers en kooplieden hunne kapitalen in staken. In 1750 liep dit verdrag ten einde en achtte de Spaansche regeering zich niet verantwoord, hare onderdanen van deze rijke winsten langer verstoken te laten. Van dit tijdstip af werd het voor de Engelsche slavenhandelaars te dringender noodzakelijk, hunne koopwaar in de Britsche koloniën te kunnen slijten. Het baatte niet of de kolonisten klaagden dat zij met het zwarte vleesch overvoerd raakten, en dat de wassende slavenbevolking een dreigend gevaar begon te worden voor de vrije. Zoo laat als 1775, aan den vooravond der omwenteling, welke de Amerikaansche havens voor goed voor allen ongewilden aanvoer uit Engeland sluiten zou, schreef een Engelsche staats-secretaris, lord Dartmouth: ‘Wij kunnen niet veroorloven dat de koloniën op eenigerlei wijze eenen handel belemmeren, die zoo voordeelig voor de natie is.’

Zoodra hadden de Britsch-Amerikaansche koloniën zich niet als vrije Staten vereenigd, of diegene hunner, welke voor hunnen landbouw den slavenarbeid niet noodig, en den verderfelijken maatschappelijken invloed der slavernij ondervonden hadden, begonnen den verderen aanvoer van negers te verbieden, en eerst den slavenhandel, later de slavernij zelve afgeschaft te verklaren. Het eene of het andere deden Massachusetts en Pennsylvanie in 1780, Connecticut en Rhode-Island in 1784, New-Hampshire in 1792, New-York in 1799, New-Jersey in 1804. Maar opdat het in slaven gestoken kapitaal niet verloren zou gaan, moesten zij naar elders overgebracht worden. Eene enkele opgave, die wij daarvan bezitten, is hoogst leerzaam. In Zuid-Carolina is de aanvoer van negers bij afwisseling, naar gelang van den aanwezigen voorraad, verboden of geoorloofd geweest. Van 1804 tot 1808 was hij toegelaten. Gedurende die jaren werden te Charleston ingeklaard 202 slavenschepen. Daarvan

waren er 91 onder Engelsche en 10 onder Fransche vlag, 88 uit de Noordelijke Staten, waar de slaven geen waarde meer hadden, en niet meer dan 13 uit de Zuidelijke, slavenhoudende Staten. Van de 39075 aangevoerde slaven waren er 21027 op de schepen onder vreemde vlag, 14605 op die uit de vrije, en slechts de overschietende 3443 uit de slavenhoudende Staten.[1)]

Met recht hebben dus de Zuidelijke slavenhouders vóór en tijdens den burgeroorlog beweerd dat noch zij, noch hunne voorvaderen voor de aanwezigheid der negerbevolking aansprakelijk konden worden gesteld. Maar wel hebben de Zuidelijken, als voorwaarde voor hunne toetreding tot den Statenbond, van stonden af aan de wettelijke erkenning geëischt der slavernij, welke het aanzienlijkste deel van hun vermogen vertegenwoordigde, en zonder welke hun grondbezit geen waarde had. Men kwam in 1787 tot dit vergelijk, dat ten Westen en ten Noorden van de Ohio-rivier de slavernij niet geoorloofd zou zijn, doch dat alle ingezetenen der Unie wettiglijk verplicht zouden wezen gevluchte slaven aan hunne eigenaars terug te geven; terwijl voorts de aanvoer van negers uit Afrika, van 1808 af, op het grondgebied der republiek verboden zou zijn en met alle middelen, die het uitvoerende gezag tot zijne beschikking had, belet zou worden.

Dit waren de beginselen, in de Bonds-constitutie van 1787 neergelegd. De slavenhouders stelden er zich mede tevreden, en de abolitionisten vertrouwden dat het negerras, als eenmaal de aanvoer ophield, in den loop der jaren uitsterven en zich in de blanke bevolking oplossen zou. Dit was de gedachtengang van de stichters der republiek, van Washington, Franklin, Madison, Jefferson, John Adams, Patrick Henry, Munroe en hunne vrienden. Men zou deze groote mannen onrecht doen door te gelooven, dat zij het ongeoorloofde der slavernij niet erkenden. Maar zij waren staatslieden; zij schikten zich in het onvermijdelijke, en deden wat zij konden om het kwaad, dat zij niet beletten konden, mettertijd onschadelijk te doen worden.

Het behoort niet tot ons onderwerp, de ontwikkeling van het slavernij-vraagstuk in de Vereenigde Staten in bijzonderheden te volgen. De lijn, waarlangs die ontwikkeling plaats heeft gehad, is in het bovenvermelde reeds gestippeld. De

1) *The South vindicated*, door James Williams. Londen 1862, bl. 11.

landbouw werd in de Zuidelijke Staten door slavenhanden verricht. Naarmate de landbouw rijker vruchten afwierp, kreeg de slavenarbeid hooger waarde. Binnen een klein aantal jaren volgden de groote uitvindingen, door welke het oogsten en het verwerken van het katoen - het kostbaarste voortbrengsel der landbouwende staten - gemakkelijker werd gemaakt, elkander op. Bij altijd stijgenden marktprijs, ging de uitvoer met reuzenschreden vooruit. In de katoenteelende staten vertegenwoordigde één slaaf in 1820 eenen oogst van 109, in 1830 van 165, in 1840 van 275, in 1850 van 314, in 1860 van 540 ponden ruw katoen. Indien de behoefte aan handen in gelijke verhouding gestegen was als de oogst, zou de geheele tegenwoordige bevolking der Vereenigde Staten niet voldoende zijn geweest voor het werk. Door de verbetering der techniek werd het echter mogelijk, een naar evenredigheid kleiner aantal handen eene steeds grootere hoeveelheid arbeid te doen verrichten. En voorts had men alleen maar te leeren de slavenkrackt, welke men tot zijne beschikking had, tot de hoogst mogelijke mate van werkdadigheid uit te persen. Het werd een wedloop wie het grootste aantal ponden katoen, of tabak, of suiker, of rijst per hoofd der plantage-bevolking aan de markt wist te brengen. Er werden ‘concoursen’ gehouden en weddenschappen aangegaan, en wie den prijs niet won, keerde naar zijne plantage terug, zinnende op middelen om door verlenging nog meer van den reeds langen werktijd, door verscherping nog meer van het reeds onverbiddelijke toezicht, een volgende maal nog weer een pond of wat per kop ‘er uit te halen.’

Aldus slaagde men er in, eenen oogst, die zich verduizendvoudigde, bij te houden met eene slavenbevolking, welke zich sterk vermenigvuldigde, maar toch niet met grooter stappen dan van 697,897 in 1790, tot 1,538.064 in 1824 en tot 3,949.557 in 1860. Wil men zich de geldswaarde van dit bezit voorstellen, dan dient het cijfer met ten minste 750 dollars vermenigvuldigd te worden.

Met gouden ankers was de slavernij in den Zuidelijken grond vastgelegd; maar al ware er een engel uit den hemel nedergedaald, hij had de slavenhouders niet kunnen overtuigen dat zij onrecht pleegden. ‘Daar is’ - schreef een hunner, een geleerd, beschaafd en aanzienlijk, in Europa gevestigd man, - ‘daar is geen regel en geen woord te vinden, waarin

de slavernij afgekeurd wordt, zoo door Christus als door Zijne apostelen. Is God niet volmaakt en alwijs? Indien Hij goedvond Zich te openbaren, zou Hij niet hebben opgesomd, klaar en ondubbelzinnig, alle zonden welke Hij verbood? Indien Hij verscheen op aarde, zoude Hij niet met eigen mond Zijnen vloek uitspreken over de grootste aller zonden, die Hij onder Zijne oogen plegen zag?'[1)]

De ernst der overtuiging van de slavenbezitters blijke nog uit eene andere aanhaling, die ons tevens ons onderwerp van eene andere zijde zal doen naderen.

Den 26sten Januari 1861 nam de Conventie, bijeengekomen in den Staat Louisiana, het volgende besluit:

Nademaal het vaststaat dat Abraham Lincoln, indien hij wordt gehuldigd als president, de beloften zal nakomen die hij aan de Noordelijke abolitionisten heeft gedaan: dat die beloften, vervuld wordende, onvermijdelijk zullen leiden tot de vrijmaking en het ongeluk der slaven in het Zuiden, tot hunne gelijkstelling met een hooger menschenras, en binnen korten tijd tot den onherstelbaren ondergang dezer machtige republiek, tot de vernedering van den Amerikaanschen naam en tot het bederf van het Amerikaansche bloed;

Diep overtuigd als wij zijn, dat de slavernij in dit land, gegrondvest door Frankrijk, door Spanje, door Engeland en door de Noordelijke Staten van Amerika, de meest menschlievende is van alle lijfeigenschappen; dat zij voor den slaaf verre te verkiezen is boven den toestand der barbaarsche volksstammen in Afrika en boven dien dergenen, die door Europeesche regeeringen vrijverklaard zijn; dat zij is in overeenstemming met de door God gegeven wetten, erkend door de grondwet van ons land, bezegeld door de uitspraken der gerechtshoven; dat zij voedsel en kleeding verschaft aan hare bestrijders en aan de wereld in het algemeen; dat zij den zwarten arbeider eene grootere mate van geriefelijkheid, geluk en vrijheid doet genieten dan de arbeid, welke met onverbiddelijken nooddwang is opgelegd aan de vrije arbeiders in alle andere deelen der wereld; en dat het vrijmaken van elken Afrikaan, zonder hem eenig nut te doen, noodzakelijkerwijs iemand van ons bloed en ons ras tot slaverij zou doemen;

1) James Williams, gezant der Vereenigde Staten te Konstantinopel in: *The South vindicated*, 1862, bl. 200.

‘Zoo heeft de Conventie besloten: dat onze eer, onze rechtmatige fierheid, de belangen van onze slaven en van het menschdom ons gebieden te verklaren, dat Louisiana alleen gehoorzaamheid verschuldigd is aan zijne wetten en aan zijnen God, en dat het gedwongen wordt door de onrechtvaardigheid en de kwade trouw zijner Noordelijke broeders, eene Unie te verlaten, welke het lief heeft gehad, nog lief heeft, en in den grond zijns harten betreurt.’

Onder gelijkluidende verklaringen hebben alle staten der Zuidelijke Confederatie zich afgescheiden.

Wat was dan het verfoeilijke in deze met zulk eene diepe overtuiging aangehangene, met zulk een bewonderenswaardigen moed verdedigde, en niet dan onvrijwillig prijsgegevene slavernij?

Er is over dit onderwerp veel misverstand veroorzaakt door de, vóór den oorlog, bij honderdduizenden verspreide geschriften van Engelsche en Amerikaansche abolitionisten. Die geschriften hebben de duurzame verdienste, dat zij den beslissenden stoot gegeven hebben tot het omverwerpen van de slavernij; doch als maatstaf voor een maatschappelijken toestand zijn zij, door hunne hartstochtelijke eenzijdigheid, onbruikbaar.

De slavernij heeft in de Zuidelijke Staten in het algemeen het karakter gehad van eene lijfeigenschap, door welke de nakomelingschap der uit Afrika overgebrachte wilden zijn opgevoed tot arbeidzaamheid en tot het begrip van maatschappelijke orde. Wreedheid was tegenover hen even weinig noodig als zij strookte met de neigingen van de meest beschaafden onder hunne meesters, die door klimaat en levenswijs veeleer tot zorgelooze lankmoedigheid gestemd werden. Zachte behandeling mag regel, hardheid eene door de noodzakelijkheid geboden afwijking, mishandeling eene uitzondering geweest zijn.

Doel en bestemming dezer slavernij brachten echter mede dat zij in den slaaf het menschelijke loochende, en zooveel als mogelijk was, het uitroeide.

‘Een slaaf’ - zeide artikel 35 van het Wetboek van Louisiana - ‘is iemand (*one*), die in de macht is van eenen meester, wien hij behoort. De meester mag hem verkoopen, mag beschikken over zijnen persoon, zijne vlijt en zijnen arbeid. Hij kan niets doen, niets bezitten, niets verkrijgen, of het moet zijnen meester behooren.’

Prince en Cobb - de ‘Chauveau et Hélie’ van de Ameri-

kaansche slavernij-wetgeving - teekenden op dit artikel aan: ‘Slaven zullen worden beschouwd, verkocht, verhandeld en toegewezen volgens de wet, om te zijn als levende have in de handen hunner eigenaars en van hunne gemachtigden, beheerders of excuteurs, tot alle doeleinden, ondernemingen en bestemmingen, van welken aard ook.’

Wheeler's *Law of Slavery* leerde: ‘Een slaaf kan in het algemeen niet geacht worden aanspraak te kunnen hebben op bescherming door den Staat. Hij is geen burger en komt dus daarvoor niet in aanmerking.’

Overwegingen van rechters bij het beslissen in burgerlijke gedingen waren: ‘Volstrekte gehoorzaamheid is het rechtstreeksche uitvloeisel van de onbeperkte beschikking over het lichaam. De macht van den meester moet onbegrensd zijn, opdat de ondergeschiktheid van den slaaf volkomen zij.’ - ‘Het is duidelijk, dat slaven niet wettiglijk bevoegd zijn tot het sluiten van eenige overeenkomst. Zij kunnen met de toestemming van hunne meesters zich in het huwelijk begeven, en hunne zedelijke bevoegdheid om toe te stemmen in eene huwelijksverbintenis kan niet ontkend worden; maar zoolang zij slaaf zijn, kan deze verbintenis geen gevolgen hebben, dewijl slaven van alle burgerlijke rechten verstoken zijn.’ - ‘Een slaaf is bestemd, in zijn persoon en zijne nakomelingschap, te leven zonder kennis, zonder bevoegdheid om iets in eigendom te verwerven, en om te arbeiden opdat een ander de vruchten van zijnen arbeid geniete.’

Het staat vast, dat ook deze wetgeving en wetsverklaring ons een onvertrouwbaren spiegel voorhouden, indien wij daarin een beeld pogen te zien van het bestaan der slaven in de Zuidelijke staten. Laat ons aannemen dat hare toepassing even zeldzaam voorkwam als, bij voorbeeld, het voltrekken der straf op vadermoord en majesteitsschennis onder den Code Pénal. Maar zij wijzen de plaats aan welke de slaaf inneemt tegenover eene samenleving, gevormd uit zulke ongelijksoortige bestanddeelen als die der Zuidelijke landbouwstaten. Daar zijn planters, vermogende leden van patricische geslachten, bezitters van verscheidene plantages. Op eene houden zij verblijf; daar oefenen zij eene vorstelijke gastvrijheid uit en wordt niets gezien dat den fijnsten smaak beleedigen kan. Hunne andere bezittingen worden beheerd door opzichters met onbeperkt gezag.

Daar zijn kleinere land- en slavenbezitters, die niet dan met moeite zich staande houden tegenover den grooten grondeigendom, die slechts door scherp toezicht en nauwkeurig cijferen de uitgaven bestrijden van slaven-aankoop bij stijgenden prijs, van onverschilligen en spilzieken slaven-arbeid. Daar zijn onbemiddelde lieden, die met inspanning het geld bijeenschrapen om zich een neger of wat aan te schaffen, en die nu uit hunne levende bezitting rente en aflossing van het kapitaal moeten persen. Daar is, onder aan de samenleving, eene breede laag van ‘arme blanken’, te behoeftig om slaven te bezitten, zelve tot handenarbeid genoodzaakt en daardoor onteerd in eigen oogen en in de oogen hunner rasgenooten, maar al hunne afgunst omzettende in verachting van het slavengeboefte. Daar zijn in 1850 in de zuidelijke staten 1733 eigenaars van meer dan honderd slaven, 171,289 eigenaars van honderd tot zes slaven, 105,683 eigenaars van vijf tot twee slaven, 68,629 eigenaars van één slaaf.[1)] De slavenbezitters zijn hooggeboren millionairs of parvenu's; uitgewekenen uit Europa met een duister verleden, aangespoelde schipbreukelingen en zeeschuimers, slavenhalers, slavenhandelaars, slavenjagers, slavenfokkers; verstandigen en dommen; goedhartigen, wreedaards en onverschilligen. Zij allen mogen slaven hebben en verkoopen, slaven verslijten, ook slaven plagen, martelen en dooden, indien zij slechts zorgen dat er geen blanke van de misdaad getuige is. Want het getuigenis van kleurlingen bewijst niet tegen eenen blanke.

Er zijn ook nog Roodhuiden in de prairieën, die zich de weelde veroorloven negers in eigendom te hebben. Van deze slaven is het bestaan zóó verschrikkelijk, dat het leven dergenen die door blanken bezeten worden, er bijna dragelijk bij lijkt[2)].

In deze samenleving is het ‘niet-mensch-zijn’ van de in eigendom bezeten wordende mannen, vrouwen en kinderen meer dan een geloofs-artikel, is het eene natuur-waarheid, waaraan te twijfelen even ongerijmd lijkt als niet te gelooven aan zwaartekracht of zonnewarmte. Doch men misleidt zichzelf ten opzichte van haren oorsprong. Want zij vloeit niet voort uit verschillen van huidkleur, van haargroei, van schedeldikte, van hoornvliestint, van

1) John Baker Hopkins, Inleiding tot: *The South vindicated*.
2) W. Hepworth Dixon: *The white Conquest*, 1876.

gelaatshoek, van eigenaardigen gang, van reuk dien de negerhuid afgeeft, van verstands- en karakteraanleg. Men maakt zich wel wijs dat deze ethnologische verschillen de twee rassen maatschappelijk van elkander scheiden, en men tracht het te betoogen tot op den huidigen dag, voor zooverre men niet ontgroeid is aan den tijd toen - zooals wij het ergens vonden uitgedrukt - *anthropology was a branch of politics*. Maar het is in strijd met de feiten. Immers in al de, bijna ontelbare, gevallen waar de opgesomde verschillen door herhaalde kruising van het bloed, door klimaats- en omgevings-invloeden geheel of gedeeltelijk uitgewischt zijn, blijft niettemin, met het postulaat der slavernij, het gevoel van meesterschap aan den eenen kant, van slaafsheid aan den anderen, in wezen. Wat het schept en onderhoudt, is de schandvlek, de bezoedeling der slavernij, die in de oogen van den hoogmoedigen Angel-Sakser dengeen die haar ondergaat - hem en zijne afstammelingen tot in het verste nageslacht - de waardigheid van mensch verbeuren doet. En het is ditzelfde brandmerk, in het bloed opgenomen en voortgeplant, dat den slaaf het besef zijner menschenwaarde ontneemt. Slavenjagers vergisten zich zelden of nooit: zoo blank kon geene huid, zoo golvend konden geene haren, zoo regelmatig kon geen profiel, zoo ontwikkeld kon geen verstand, zoo betamelijk konden geene manieren zijn, of een voortvluchtige slaaf of slavin verraadde zich. Zij dorsten geenen blanke in het gezicht zien. Frederick Douglass, een gedroste slaaf, die na den burgeroorlog advocaat, senator en gezant geweest is, verhaalt dat hetgeen hij na vele jaren reizens in Europa, na met de aanzienlijksten en beschaafdsten als gelijke verkeerd te hebben, nòg niet geheel overwonnen en in Amerika telkens weer te onderdrukken had, was het gevoel van ondergeschiktheid, van verlegenheid, dat hem weerhield tegenover den onaanzienlijksten blanke de oogen op te slaan.

Onder deze invloeden is de blanke onherstelbaar verwaand, de zwarte onredbaar vernederd geworden. De een leeft achter de muren, die de slavernij rondom hem opwerpt, een ingebeeld, woest leven, door stofvergoding en door kerkelijken vormendienst gekenmerkt; uittartend tegenover de buitenwereld, en tevens doordrongen van den wrevel, dien het doen en verdedigen van onrecht pleegt te vergezellen. In den slaaf zijn alle zedelijke drijfveeren geknot. Hij kruipt en knoeit; hij liegt en luiert;

hij steelt en snoept. Onder de zweep zwoegt hij zonder lust; zonder de zweep malengert hij. Zijne zinnen zijn grof, zijn oordeel slaapt. De knapsten en handigsten vertoonen zonderlinge verschijnselen van ontoerekenbaarheid. Schaamte, de meest aangeboren neiging der vrouw, wordt bij de plantage-slavinnen niet gevonden, en door de slaven niet bij haar vermoed. Zelfs sommigen hunner deugden bewijzen tegen hen. Gedurende den oorlog, toen de plantages van blanke mannen nagenoeg verstoken waren, hebben de slaven aan oproer niet gedacht, de achtergebleven blanke vrouwen en kinderen met hondentrouw bewaakt, soms met gevaar van hun leven verdedigd. Indien het besef van slaaf-zijn hen op de ziel gebrand had, gelijk de gedachte er aan genoeg is om den vrijgeboren man den gloed der verbittering door de aderen te jagen, zij zouden niet aldus lijdelijk hebben toegezien, terwijl niet ver van hen door bloed en staal over hunne toekomst beslist werd. Datgene wat het menschelijke in den mensch uitmaakt, gevoel van eigenwaarde, bewust zijn van door eigen kracht zich te kunnen opheffen en door eigen schuld verlaagd te kunnen worden, was in hen uitgeroeid. Hoop kenden zij niet; verantwoordelijkheid was voor hen een klank zonder zin.

Dat is het, wat de slavernij van blanken en zwarten gemaakt had.

II.

De twee rassen zijn door de Grondwets-amendementen XIII, XIV en XV, in werking getreden den 18^{den} December 1865, den 18^{den} Juli 1868 en den 30sten Maart 1870, aan elkander gelijk gesteld. Krachtens het eerste is de slavernij afgeschaft; krachtens het tweede bezitten ‘alle in de V.S. geboren personen’ gelijke burgerlijke rechten; krachtens het derde mag in geen Staat der Unie iemands kiesbevoegdheid verkort of opgeheven worden op grond van ras, kleur of vroegere slavernij. Het beginsel der Constitutie van 1787, dat elke Staat souverein is in het inrichten zijner burgerlijke wetgeving, werd door de amendemeuten XIV en XV te niet gedaan. Dientengevolge is tevens aan het Congres de bevoegdheid toegekend om op de zelfstandigheid der Staten integrijpen, en door de vereischte maatregelen te zorgen dat de nieuwe grondwets-artikelen geen doode letter blijven.

Men is niet ver van de waarheid wanneer men beweert dat

het denkbeeld om de slaven, terstond na hunne vrijverklaring, gelijk te maken aan de blanken, vóór den oorlog bij niemand bestaan heeft. De meest overtuigde abolitionist dacht zich een overgangstijdperk. De vurigste republikein stemde in met Lincoln, die in 1858 gezegd had:

'Ik ben niet van meening en heb nooit geloofd dat het blanke en het zwarte ras op eenen voet van maatschappelijke en staatkundige gelijkheid geplaatst behooren te worden. Tusschen de twee bestaat een aangeboren verschil, dat hen belet als gelijken te verkeeren. Derhalve moet, zoolang zij samen in ééne maatschappij moeten leven, een van de twee rassen aan het andere ondergeschikt zijn; en ik voor mij ben zoo stellig als iemand overtuigd, dat de blanke de meerdere moet zijn.'

Na den vrede zijn deze gevoelens op zijde gedrongen, maar niet door de minder bevooroordeelde inzichten, waartoe ook Lincoln met de jaren gekomen was. Het zijn de inblazingen der partijschap en der hebzucht, die gematigdheid en beleid onmogelijk hebben gemaakt.

Het strekt tot onvergankelijke eer van de blanke bewoners der Zuidelijke Staten, en maakt hen achtenswaardig, meer dan de ontembare moed waarmede zij hunne rampzalige zaak verdedigd hebben, dat zij terstond na hunnen diepen val zijn opgerezen met eene geestkracht, welke in staat was wonderen te doen. Er is een overvloed van getuigenissen van personen, die het Zuiden bestudeerd hebben na den oorlog.[1)] Niet een, of hij verklaart dat er na den vrede bijna geen man of vrouw te vinden was, die de slavernij terugwenschte. Het koesteren van machteloozen wrok, het tegenstribbelende mokken, ligt evenmin in het algemeene karakter der Amerikanen, als het vat kon hebben op den veerkrachtigen, naar daden dorstenden aard der Zuidelijken. Als mannen aanvaardden zij de gevolgen hunner nederlaag; ook bogen zij voor de harde noodzakelijkheid, die hun menige ingrijpende verandering, menige snijdende grief, als vredesvoorwaarde oplegde. Het zwaard aan den wand gehangen, wilden zij de hand weder aan den ploeg slaan, nu niet langer met slaven, maar met arbeiders die de vrije beschik-

1) Onder meer: Macrae, *The Americans at home* (1870), aangekondigd in *De Gids* van Mei 1871, door prof. R. Dozy; Somers, *The Southern States*, (1871); Hepworth Dixon, *White Conquest*, (1876); John H. Becker, *Die hundertjährige Republik*, (1876); W. Laird Clowes, *Black America*, (1871).

king over hunnen persoon hadden. Hoe dat gaan moest, daarvan gaven de meesten zich niet nauwkeurig rekenschap; dat het gaan zou, fluisterde hun onoverwinnelijk zelfvertrouwen hun in.

Maar dat zij, die meesters geweest waren, aan hunne vrijgemaakte slaven zonder slag of stoot gelijk gemaakt zouden worden, dacht niemand.

Het groote belang, waar de Republikeinsche partij na den oorlog voor op moest komen, werd door recht en rede duidelijk aangewezen. De vruchten der duur gekochte overwinning moesten aan het Gemeenebest verzekerd worden, nu en voor altijd. Daarmede echter had niets te maken de meening, dat uit de nederlaag van het Zuiden politieke en stoffelijke voordeelen voor de overwinnaars behoorden voort te vloeien. Ongelukkig heeft deze meening, meer dan het algemeen belang, bij de ‘reconstructie’ tot richtsnoer gediend.

Er viel niet aan te twijfelen of de Zuidelijke Staten, in het volle bezit hunner souvereiniteitsrechten weder in den Bond tredende, zouden nu even als vóór den oorlog eene Democratische stemmen-massa in het veld brengen. Te zamen met de Democraten in het Noorden zouden zij aan de Republikeinen de meerderheid ontwringen en andermaal eenen Democraat aan het hoofd van den staat brengen. Verloren ware dan de gelegenheid om door het geven van posten en voordeelen aan Republikeinen, den overwinnaars hun aandeel in den oorlogsbuit te bezorgen. Verloren ware ook - zóó maakte men zich diets en poogde men te bewijzen door eene partijdige voorstelling van alles wat in het Zuiden gebeurde - verloren ware ook de zekerheid, dat de slavernij niet onder een anderen vorm zou herleven, en er niet andermaal in het Zuiden eene wettelijke onderdrukking van het gekleurde door het blanke ras in het leven geroepen zou worden.

Er bestond voor deze laatste vrees natuurlijk eenige grond. De denkbeelden omtrent de maatschappelijke weder-opbouwing, welke tot stand gebracht moest worden, waren in het Zuiden niet helder noch eenparig. In de voorstellingen der gewezen slavenhouders nam - onder eerlijke erkenning van de afschaffing der slavernij - een stelsel van gedwongen arbeid, met onthouding van politieke bevoegdheden aan den kleurling en met wettelijke bestendiging van het rassen-onderscheid, zekerlijk eene plaats in. Het was de taak van den overwinnaar, zoodanige

maatregelen te nemen, dat deze denkbeelden de overhand niet kregen en de vruchten der zegepraal in gevaar brachten. Het was ook zijne taak, te zorgen, dat hetgeen er rechtmatig en wijs was in de begrippen der Zuidelijken, niet over het hoofd gezien werd. De taak was moeilijk, en indien er gedwaald was uit onkunde of onervarenheid, het zou te verontschuldigen zijn. Maar aan waarschuwende stemmen heeft het in en buiten de Republikeinsche partij niet ontbroken, en gemis van ervaring in het emancipatievraagstuk konden zekerlijk Amerikanen niet voorwenden.

Wat bekommeren zich echter om zulke overwegingen de lichtzinnige en roofzuchtige raddraaiers eener partij? Hun doel was: Republikeinsche kiezers in het Zuiden te telen. Daartoe moest aan de negers het kiesrecht gegeven worden, want de vrijgemaakten zouden als één man op hunne bevrijders stemmen. Er moest alleen gezorgd worden voor de noodige leiders. Onder de blanken van het Zuiden waren geen Republikeinen van aanzien te vinden, maar in het Noorden was aan sluwe gelukzoekers en aan visschers in troebel water geen gebrek. Weldra met de scheldnamen: *Carpetbagger* en *Scalawag* aangeduid[1)], kwamen zij het Zuiden overstroomen. Zij bezaten alle vereischten voor het werk dat van hen verlangd werd: berooidheid, een geweten zonder grenzen en onverzadelijke hebzucht; welbespraaktheid, ervaring in verkiezingspractijken, eene harde huid, en moed om voor een bowie-mes of eene revolver niet uit den weg te gaan, maar die zoo noodig zelf te hanteeren.

Ongetwijfeld zijn er onder de Republikeinen geweest, die in oprechtheid geloofd hebben dat aan hunne partij de volstrekte heerschappij over het Zuiden verzekerd moest worden, wilde men de slavernij niet zien herleven. De kennis echter, die zij hadden van de middelen en werktuigen, door welke die heerschappij uitgeoefend moest worden, had hen terug moeten houden. Oneerlijkheid of lichtzinnigheid? is men genoodzaakt te vragen, wanneer men eenen man als Garfield, ervaren staatsman, legeraanvoerder en geleerde, jubelend, als geeft hij zich in het geheel geen rekenschap van de wapenen die hij ter beschikking van willekeur en gewetenloosheid gaat stellen, bij de verdedi-

1) *Carpetbagger*: een die geen bagage heeft dan het valies waarmede hij uit den trein stapt; *Scalawag*: een overlooper, veil voor alles, waar wat aan te verdienen is.

ging van het XIVe amendement hoort zeggen: ‘Deze bill maakt het rebellen-gouvernement in het Zuiden machteloos en ontneemt het de lucht om in te leven. Zij zet eene bajonet op de borst van iederen rebel, en geeft het werk der herstelling van de Unie uitsluitend en oppermachtig in handen van het Congres te Washington.’

De taaie tegenstand, door president Johnson aan het drijven der Republikeinen geboden, is nog niet vergeten. Het is eene merkwaardige figuur, wel waardig in eene opzettelijke studie afgebeeld te worden, deze gewezen kleermakersgezel, die door Lincoln's dood aan het hoofd der Unie geroepen werd. Hij was een dier ‘arme blanken’ uit het Zuiden, die voor de negers zoo mogelijk nog grooter verachting koesterden dan de slavenhouders; maar het land zijner geboorte was niet een der landbouw-staten, maar eene hoogvlakte van het Alleghan-gebergte, in Oostelijk Tennessee. Naar die hooge landen verhuisde menige blanke uit de plantage-streken, die het leven te midden van hoogmoedige slavenhouders, behoeftige vrijen en kruipende slaven onduldbaar vond. Er ontwikkelde zich daar een krachtig ras, ruw en onafhankelijk, de knapste mannen en vrouwen in de Vereenigde Staten. Aan hunnen afkeer van negers paarden zij een bijna even diep gewortelden haat tegen de planters-aristocratie, die de zelfstandige bergbewoners niet goed zetten kon, en in het bestuur van Staat en Graafschap hunne belangen schromelijk verwaarloosde. Als een gevolg van deze, elkaar kruisende gevoelens heeft een deel van de bewoners der Zuidelijke bergstreken aan de Geconfedereerde legers de dapperste regimenten geschonken, en een ander deel nooit tot afscheiding van de Unie willen medewerken. Tot deze laatsten behoorde Andrew Johnson, en van hem was niet te verwachten dat hij aan negers het volle burgerrecht zou helpen geven. Door alle hulpmiddelen die de partij-taktiek en de Constitutie hem aanboden, heeft hij het XIVe en XVe amendement zoo lang hij kon tegengehouden. Maar hij werd overstemd; zijne heftigheid en zijne weinig parlementaire hebbelijkheden gaven aanleiding in overvloed om hem met eerlijke en oneerlijke wapenen te bestrijden; hij werd zelfs in staat van beschuldiging gesteld, en ofschoon de wettelijk vereischte meerderheid om hem schuldig te verklaren niet bijeen te krijgen was, werd zijn invloed gebroken. Toen Grant in 1868 tot president gekozen was, zag

de Republikeinsche partij zich in de oppermacht bevestigd, met eenen veldheer aan haar hoofd dien het noch aan doortastendheid faalde om hare beginselen door te drijven, noch aan gevoel van kameraadschap om zijne partijgenooten de voordeelen deelachtig te doen worden, op welke zij aanspraak maakten. Acht jaren heeft dat bewind geduurd, en wreed heeft het Zuiden er onder geleden.

Voor de buitensporigheden der neger-heerschappij in het Zuiden kunnen niet de vrijgemaakte slaven aansprakelijk gesteld worden. Hunne overheersching is te potsierlijk geweest om den naam van schrikbewind te verdienen, maar heeft niettemin onberekenbaar veel kwaad gewrocht. Groote kinderen, strekten zij hunne begeerten slechts uit naar hetgeen in het hun opgelegde burgerschap hun het ‘pleizierigst’ scheen. Daartoe behoorde in de eerste plaats het zitten in de vergaderzaal van afgevaardigden en senatoren, met al de daaraan verbonden vrijheden en voorrechten, of het bekleeden van den zetel van rechter en magistraat, met de macht om, grinnekend van pleizier, blanken dronkaards en vagebonden geldboete en gevangenisstraf op te kunnen leggen. Wie zijnen naam kon schrijven en de wetten, welke hem ter beoordeeling en toepassing werden voorgelegd, behoorlijk kon lezen, was éénoog onder de blinden. Zij bedoelden echter geen kwaad; zij lieten zich koopen en verkwanselen als in hun slaventijd, maar hadden geen besef dat dit met hun staatsburgerschap niet strookte.

- ‘Wel oom Cuffy,’ zeide een blanke tegen een ouden kroeskop, dien hij bij het licht eener vetkaars, met een van genoegen stralend gezicht, bezig vond met het tellen en stapelen van eenen hoop dollars; ‘wel oom Cuffy, waar heb je zoo'n pleizier over?’ - ‘Kijk eens hier, *boss*,’ was het antwoord, en de witte tanden van den neger glinsterden van oor tot oor; ‘ik ben elf keer in mijn leven verkocht, en dit is nu, dank zij onzen Lieven Heer, de eerste keer, dat ik de duiten zelf in mijn zak steek.’

Terwijl aldus de krekels zongen, arbeidden de mieren. Tot elken post waar een goed inkomen of een nog voordeeliger invloed aan verbonden was, liet een *Carpetbagger* of een *Scalawag* zich benoemen. Dat kostte echter geld, en op de eene of andere manier moest dat geld, met interest en baten, in de zakken van den benoemde terugvloeien. Aldus zijn die staats-

rekeningen in de wereld gekomen, die, later openbaar gemaakt, meer gelijken op de fantasieën van een *Uilenspiegel*-humorist dan op verantwoordingstukken van rekenplichtige ambtenaren. De staat Louisana had vóór den oorlog aan druk- en bindwerk eene jaarrekening van ongeveer ƒ 90,000; onder den *Carpetbagger*-gouverneur Warmoth ontving alleen de drukkerij van het dagblad *The Republican*, waar de gouverneur de grootste aandeelhouder in was, in twee en een half jaar ƒ 2,738,040. In Georgië hadden 52 afgevaardigden 104 klerken voor hunne schrifturen, en declareerden zij in ééne zitting bijna twee en een half millioen gulden voor presentiegeld, reis- en verblijfkosten. Zuid-Carolina had vóór den oorlog eene drukkers-rekening van ƒ 1236, daarna eene van gemiddeld ƒ 133,000 's maands. Het restaurant, waar de vertegenwoordigers des volks zich, hunne vrienden en vriendinnen trakteerden, kostte in één jaar drie tonnen gouds. Den 4^{den} Maart 1872 levert een wijnkooper aan den senaat voor ƒ 4008 wijnen en likeuren; drie dagen later andermaal voor ƒ 4630. Onder de ‘diverse uitgaven’ voor de vertegenwoordiging komen voor: complete luiermanden en doodkisten, toilet-behoeften voor heeren en dames, rijtuigen, paarden, manufacturen en meubelen van iederen aard. Het koopen van de 30,000 stemmen, die gouverneur Scott zijne benoeming bezorgden, kostte hem ƒ 900,000; hij was een arm man toen hij kwam, en vermogend toen hij heenging.[1)]

Dit zijn kinderachtigheden zoo men wil. Ernstige beschuldigingen van wanbeheer, verwaarloozing en bedrog kunnen niet zonder breeder uiteenzetting medegedeeld worden. Men veroorlove ons alleen een paar aanhalingen.

Er is - schrijft een reiziger in Zuid-Carolina - een parlement van proletariërs verkozen, wiens gelijke onder het uitgebreidste stelsel van algemeen stemrecht nergens te vinden is. Eenparig is dan ook de klacht over geldverspilling, omkooperij en zwendelarij. Het gouvernement heeft land gekocht om er woningen en boerderijen voor negers op te stichten; de aankoop geschiedt door makelaars en ieder stuk land is eenige malen van eigenaar verwisseld, telkens met goede winst, vóórdat het in handen van den staat kwam; maar niemand gelooft dat er zich ooit een neger op vestigen zal.

1) *Black America*, door W. Laird Clowes, hoofdstuk: *The ex-slave as master*.

Ik geloof niet aan politieke onbevoegdheid door verschil in kleur of ras; maar het is iets verbijsterends, hier in Louisiana en Zuid-Carolina eene wetgevende macht te zien van kleurlingen of van blanken die voor negers kruipen. Het is ongerijmd, onnatuurlijk en onbetamelijk, dat aan negers de gewichtigste handels- en beursbelangen zijn toevertrouwd; dat zij beschikken over belastingen en subsidien; dat zij over het normaliseeren van den Mississippi beraadslagen, en de suiker-entrepôts met de veemarkten van New-Orleans verkwanselen aan vennootschappen, die uit den grond schijnen te verrijzen, terwijl de blanke kooplieden en planters over deze dingen zoo weinig te zeggen hebben, als woonden zij op eene andere planeet.[1)]

'In Texas was de neger-regeering eene bittere beproeving. Het was geen verwarring maar een chaos. In plaats dat zij de wetten toepasten, schonden de onkundige, door avonturiers uit het Noorden op het dwaalspoor geleide ambtenaren en wetgevers iedere wet. Door Bonds-troepen beschermd en door *Carpetbaggers* aangevoerd, maakten de negers zich meester van de stembussen en hielden de blanken er van verwijderd. De zwarten waren van wapenen voorzien; aan de blanken waren alle wapenen ontnomen. Er werden negerclubs opgericht, door *Scalawags* voorgezeten; deze namen de kiezerslijsten onderhanden en schrapten namen of vulden namen in, zóó lang tot de negers de meerderheid hadden in streken waar zij tot de blanke ingezetenen in verhouding stonden als 2 tot 5'[2)].

In den eenen Staat wat langer, in den anderen wat korter, heeft deze spotvorm der vertegenwoordigende regeering in het algemeen geduurd zoo lang als Grant's presidentschap, acht jaren. De bandeloosheid was het ergst in 1872, toen het er op aankwam aan Grant de stemmen te bezorgen voor zijne tweede verkiezing. In 1876 zou hetzelfde zich herhaald hebben, indien de gebeurtenissen in Louisiana niet tusschenbeide gekomen waren. Daar heerschte volslagen anarchie; Bondstroepen hadden het huis van afgevaardigden uiteengejaagd en generaal Sheridan stond gereed, op eenen wenk van den opperbevelhebber, de 'blanke bandieten' voorgoed te muilbanden. Toen echter stak er over het geheele gebied der Vereenigde Staten een storm op, dien Grant niet aandorst. De eerbied voor de onschend-

1) Somers, *The Southern States*. Bl. 50, 226 vgg.
2) H.W. Dixon, *The white Conquest*, 1876, I, bl. 280.

baarheid der volksvertegenwoordiging was ten laatste wakker geworden. Warme republikeinen spraken van niets minder dan den president in staat van beschuldiging te stellen. Grant zond zijnen leger-bevelhebbers in Louisiana bevel, zich niet verder met politiek in te laten, en zag spoedig daarna van de derde candidatuur af.

Van het oogenblik af dat de Bondstroepen uit het Zuiden teruggeroepen werden, is de toestand als met eenen tooverslag veranderd. Op de heerschappij der kleurlingen is hunne politieke onbevoegdverklaring gevolgd, niet bij de wet, maar krachtens de meerderheid der blanken in stand, in vermogen, in invloed en in politieke ontwikkeling. Zoodra aan het *Carpetbagger*-bestuur de ruggesteun van het Bondsgouvernement ontnomen werd, rees het blanke ras van zelf overeind.

Zeer onderscheiden zijn de middelen, door welke de blanken aan de kleurlingen hunne politieke rechten ontnemen. Het zijn niet uitsluitend wapenen van geweld en wetsverkrachting. Reeds in den tijd der *Carpetbaggers* poogden zij hunnen invloed te gebruiken om zich te verweren. Niet alle negers waren voor redeneering onvatbaar, of gaven zich blindelings aan de Noordelijke raddraaiers gevangen; er waren er die zich voor een ernstig woord van hunne vroegere meesters niet ongevoelig toonden. ‘Zoodra een neger een huisje en een lap grond heeft - zeide een politiek man in Louisiana - krijgt hij conservatieve denkbeelden en gaat hij de *Scalawags* wantrouwen. Overal in den Staat zijn conservatieve negerclubs, en duizenden negers hebben bij de jongste verkiezingen op ons gestemd’[1)].

Dit werd gezegd onder den zwaarsten druk der *Carpetbaggers*. Sedert dien tijd zijn alle hulpmiddelen, die de in vermogen en verstand bevoorrechte partij tot hare beschikking heeft, aan het doel dienstbaar gemaakt. Eene met vaste hand geleide pers predikt de Democratische beginselen en belangen aan blanken en zwarten. Het machtige partij-raderwerk der Vereenigde Staten is onder de negers in werking gesteld, en wie maar ooren heeft, hoort dag aan dag betoogen dat alleen van het *platform* der Democraten heil te verwachten is.

Er blijft echter over de groote meerderheid der negers, die voor overreding niet toegankelijk zijn, benevens diegenen

1) *The white Conquest, II*, 57.

die hunne oude aanhankelijkheid voor de partij, die hen uit de slavernij verlost heeft, niet verkiezen te verloochenen.

Om dezen van de stembussen af te houden, worden soms ruwe middelen gebruikt: stokslagen en revolverschoten, opsluiting en sterke drank. Maar deze alledaagsche kunstgrepen zijn het vernuft van een Amerikaanschen verkiezingsagent nauwelijks waardig, en bovendien gevaarlijk wegens het scherpe toezicht dat de tegenpartij, waar zij niet te eenenmale ontbreekt, uitoefent. Om deze reden worden de stembussen vervalscht met eene vindingrijkheid, waarvan wij in Europa ons geen voorstelling kunnen maken. Er worden vijf- zesmaal zooveel stembiljetten in de bussen gestopt als er kiezers in het district zijn, en door eene goochelaars-manipulatie komen bij het uitzoeken alleen die biljetten in aanmerking, welke van de gewilde kleur zijn. Er zijn kiezers die eene wandeling door het geheele district maken, en aan iedere stembus een biljet weten kwijt te raken. 'Vergeet niet te stemmen!' schreef de *News and Courier* van Charleston den 4^{en} November 1890. 'Stem vroeg, s t e m d i k w i j l s en stem goed!' Eene kunst waar de Vereenigde Staten het monopolie van hebben, en die nergens met grooter virtuositeit beoefend wordt dan in de neger-districten, is: door de veelheid der stembussen de kiezers in de war te brengen. Er is op éénen verkiezingsdag dikwijls te stemmen voor Congres-afgevaardigden, voor Staats-afgevaardigden, voor den Staats-gouverneur, voor den mayor der stad, voor raadsleden, voor den vrederechter, misschien voor nog meer vacaturen. De wetten op de verkiezingen - in Zuid-Carolina de *eight box law* - schrijven voor dat er voor elke keuze eene afzonderlijke bus met een duidelijk opschrift moet zijn, en dat eenen kiezer, die er om vraagt, de noodige inlichting niet onthouden mag worden. Maar de meeste negers kunnen niet lezen; een 'goedgezind' kiesbureau vindt aanleiding om de bussen telkens van plaats te doen verwisselen, en wie bij de leden van het bureau om raad vraagt, gaat bij den Booze te biecht. Men kan nagaan hoevele briefjes van Sambo, die toch al een natuurlijken aanleg heeft om met zijn half dozijn papiertjes in de war te raken, er aan een verkeerd adres komen.

Deze practijk wordt als de gewichtigste van allen beschouwd. Den 30en Juli 1888 zeide de gouverneur van Zuid-Carolina, met die zonderlinge vermenging van *Cant* en onbeschaamdheid,

welke de welsprekendheid der Amerikanen zoo kluchtig kan maken: ‘Het groote vraagstuk, dat God ons ter oplossing gegeven heeft, is zijne oplossing, nog niet nabij. Wij hebben het gezag van eene minderheid van viermaalhonderdduizend over eene meerderheid van zesmaal honderdduizend te handhaven. De eenige dam, die de heerschappij der meerderheid tegenhoudt, is een stuk papier, onze *eight box statute*. Zij kan alleen goed werken als alle blanken één van zin zijn. Er zijn er die denken dat wij deze wet missen kunnen; ik zeg u dat zij het heil is van onzen Staat. Anderen meenen dat het algemeene stemrecht voldoende is om aan het Angelsaksische ras de overhand te verzekeren; ik zeg u dat dit niets is dan eene mooie theorie, maar gevaarlijk in de practijk. Ik heb een onwankelbaar vertrouwen in den vooruitgang der menschheid, en ik ben overtuigd dat naar Gods eeuwigen wil, dit land geregeerd zal worden door ons Angelsaksers’[1)].

Door al de hier geschetste middelen is het in de Constitutie beschreven kiesrecht der kleurlingen zoo goed als geschrapt. Velen pogen niet eens meer er gebruik van te maken. Even als vóór den burgeroorlog kunnen de Democraten op *the solid South*, als op de onbedwingbare veste hunner stemmenmacht, staat maken. Zoodra hadden dan ook de Republikeinen bij de presidents-verkiezing in 1888 de overwinning niet behaald, of zij stonden met een plan gereed om de verkiezingen in de onderscheiden Staten, in strijd met den geest der Constitutie, onder Bonds-toezicht te stellen. Dit wetsvoorstel, naar zijnen inhoud de *force-bill*, en naar zijnen ontwerper de Lodge-*bill* geheeten, heeft schipbreuk geleden op de noodzakelijkheid om een zeker aantal Democratische senaatsleden te bewegen vóór de Mackinley-wetten te stemmen. Daarop is gevolgd de verpletterende nederlaag, welke diezelfde wetten bij de Congresverkiezingen in 1890 aan de Republikeinen berokkend hebben. Hierdoor is eene herleving der *force-bill* onmogelijk, en de kans dat de gekleurde kiezers in het Zuiden van den op hen liggenden druk bevrijd zullen worden, uiterst gering geworden.

Intusschen heeft de oeconomische ontwikkeling van het Zuiden, onder het uitsluitende stemrecht der blanken, eene verbazende vlucht genomen. Het zou dwaas zijn die ontwikke-

1) *Black America*, bl. 82,

ling aan het politieke stelsel toe te schrijven; maar het politieke stelsel heeft recht op de erkenning dat het haar niet belemmerd, en haar op de banen eener wettelijke orde geleid heeft. De vrees, vóór de vrijverklaring gekoesterd en in andere slavenlanden gegrond gebleken, dat de vrijgemaakten in het geheel niet zouden willen werken, is in de Zuidelijke Amerikaansche Staten niet bewaarheid geworden. Men mag aan de slavernij in deze landen de erkenning niet onthouden, dat zij de slaven tot arbeidzaamheid opgevoed en hen, beter dan elders, het begrip der noodzakelijkheid om te arbeiden ingeprent heeft. Ook vonden de vrijgemaakten hier, meer dan in de Engelsche, Nederlandsche of Fransche koloniën, zich geplaatst tegenover eene krachtig geordende samenleving, die hun de maatschappelijke noodzakelijkheid van arbeid voelen deed en het hun onmogelijk maakte van niets-doen te leven, of zich in wouden en wildernissen terug te trekken. Even onverbiddelijk als vroeger de zweep van den opzichter, heeft de honger de negers naar de katoen-, de rijst- en suikervelden, naar den arbeid in mijnen en fabrieken, aan spoorwegen en havenwerken gedreven.

Desniettemin is er in de eerste jaren na den oorlog veel onzekerheid geweest, veel weifelen en tasten aangaande het beste stelsel om den slaven-arbeid in vrijen arbeid om te zetten. De onbeholpenheid van werkgever en arbeider beide, veroorzaakte zonderlinge toestanden. De planter wenschte niets liever dan met de negers als vrije werklieden een redelijk arbeids-contract te sluiten; maar in zijne onkunde omtrent de bevoegdheden en verplichtingen, die de nieuwe verhouding hem oplegde, wist hij niet hoe ver hij gaan moest met toegeven of weigeren. Er werd gearbeid naar een halfpart-systeem, waarbij de neger-werklieden, met verzekering van een minimum-dagloon, aandeel hadden in den oogst. De negers namen het loon voor een half jaar in voorschot, teerden het in weinige dagen op, en toonden zich onuitsprekelijk verbaasd als ‘Massa’ weigerde, door verstrekking van levensmiddelen en kleeding in natura, daarna in hunne behoeften te voorzien. Door de noodzakelijkheid gedwongen, gaf de planter toe; maar als de tijd van oogsten daar was, kon het weder aan het neger-brein niet duidelijk gemaakt worden dat het op rekening ontvangene afgetrokken moest worden van de te deelen veldvruchten. Het was voor den vrijgemaakte een onpeilbaar mysterie, dat de opbrengst van het

produkt af hing van de overvloedigheid of de schraalte van den oogst, van den marktprijs en de arbeidsloonen in Europeesche stapelplaatsen en fabriekste den. Hij besefte evenmin dat hij, zich verhuurd hebbende op aandeel in den oogst, zedelijk verplicht kon zijn tot ander werk dan planten, wieden en oogsten. Er waren op de plantage greppels te graven, slooten te slatten; er was water te halen, hout te hakken, vee te verzorgen; er moesten vrachten gereden en herstellingen aan schuren en gebouwen gedaan worden, maar Sambo vond die werkzaamheden niet in het contract begrepen en vorderde er extra loon voor. Het baatte weinig of de planter zijne boeken opensloeg en hem voorrekende dat er, na aftrek van minimum-loon en aandeel in de winst, geen geld voor buitengewone belooningen overschoot. Dat ‘Massa’ ooit gebrek aan geld kon hebben, wilde er bij Sambo niet in, - en des avonds werd hem op de kiezersclubs door zijn blanken vriend, den *Carpetbagger*, aan het verstand gebracht dat hij volgens de wet op jarenlang achterstallig loon aanspraak had!

Er bestond ook een gewoon dagloonsysteem. Maar met eene scherpzinnigheid, die van den ervarensten Europeeschen dagdief niets te leeren had, beseften de negers dat bij het arbeidscontract in dezen vorm, de te ontvangen geldsom niet afhankelijk is van de inspanning die de arbeider zich geeft. En bij het gemis van concurrenten op de arbeidsmarkt, nam de dagdieverij op de plantages fabelachtige verhoudingen aan.

Er waren ook kleinere kwellingen, niet minder hinderlijk. De klok, waarmede vroeger de slaven naar het werk geklept en weder huiswaarts gezouden werden, mocht niet meer geluid worden, want de blanke ‘vrienden’ van den neger hadden hem overtuigd dat dit naar slavernij riekte. De arbeider, die zich naar het halfpartstelsel verhuurd had, zag er geen kwaad in zich voor een karrewij elders tijdelijk te verhuren, of om in den jachttijd een dag of wat het bosch in te gaan, terwijl op de plantage intusschen handen te kort kwamen. De ergernis over deze verdrietelijkheden werd nog grooter door het uiterlijke vertoon van onderdanigheid, uit den slaventijd overgebleven, waarmede de berispingen van den planter werden aangehoord. Sambo's hoed sleepte ter aardje en zijn lichaam vouwde zich in tweeën terwijl hij zich ‘een luien neger’ hoorde schelden; maar het flikkeren zijner oogen en

het blinken van zijne tanden gaf duidelijk te kennen dat hij zich wel bewust was, hoe machteloos de toorn van den meester was, sedert de zweep van den opzichter of de bedreiging om verkocht te worden er geen kracht meer aan gaf.

Met moed en volharding hebben de mannen van het Zuiden aan al deze moeilijkheden het hoofd geboden. Ook verloochenden de goede eigenschappen van den neger zich niet. Uit den ergsten tijd van dit overgangstijdvak vernemen wij dat de vrijgemaakten, mits behoorlijk betaald en rechtvaardig behandeld, meer en beter werk leverden dan zij als slaven gedaan hadden. Gaandeweg regelden zich de verhoudingen, en welke bezwaren er op dit oogenblik nog te overwinnen blijven, de geregelde vooruitgang van den landbouw schijnt boven allen twijfel verzekerd. Als maatstaf nemende het standaard-artikel katoen, vinden wij dat de oogst in de laatste jaren vóór den oorlog gemiddeld vier millioen balen bedroeg, en in het eerste jaar van den vrijen arbeid tot beneden de helft daarvan gezonken was. In 1867 en '68 rees hij weder; in '69 was hij meer dan drie millioen; in '70 bereikte hij nagenoeg het cijfer van '59[1)]. Sedert is hij trapsgewijs gestegen tot meermalen 7 à 8 millioen. De sedert 1865 uitgevoerde katoen vertegenwoordigt het duizelingwekkende cijfer van 8000 millioen dollars[2)].

Maar de katoenteelt, ofschoon nog altijd eene ‘Souvereine’ macht, is niet meer de ‘Koning’ van vóór den oorlog. Toen werd de katoen alleen uitgevoerd, thans wordt zij ook in het Zuiden verwerkt. Er waren in 1880 156 katoenspinnerijen, en in 1890 366. De kolenmijnen van het Zuiden leverden in 1870 twee, in 1880 ruim vijf, in 1890 ruim zeventien millioen tonnen. Vóór 1870 was de uitvoer van ruw ijzer niet meer dan 27000 tonnen, alleen uit Tennessee; in 1880 leverden de mijnen in verschillende Zuidelijke staten bijna 400,000, in '90 gaven zij bijna drie millioen tonnen, en had de vooruitgang der techniek het Tennessee-ijzer eene plaats onder de beste soorten voor de staal-fabricatie doen innemen.

Kapitaal en ondernemingsgeest zijn sedert het verdwijnen der slavernij van alle kanten naar het Zuiden gestroomd. De klasse der ‘arme blanken’, die zich den handenarbeid schaamt,

1) Somers: *The Southern states since the war*. Inleiding.
2) Statistieken in *The Manufacturers Record*, volgens de uitkomsten der volkstelling van 1890. Medegedeeld in *The Nation* van 7 Mei 1891.

is nog niet uitgestorven; maar er is een nijvere middelstand aan het opkomen, die met het beste deel der kleurlingen iedere soort van handwerk onderneemt. De toeneming der bevolking heeft behoefte aan meer voedingsmiddelen, aan slacht-, melken trekvee doen ontstaan. Tienduizenden *acres* grond, die vóor den oorlog alleen voor den katoenbouw werden gebruikt en uitgeput, dienen voor akkerbouw, voor groente- en vruchtenteelt. De lijnen van het spoorwegnet in het Zuiden zijn tusschen 1880 en '90 ten naasten bij verdubbeld. Achthonderdvijftig millioen dollars bedraagt, naar matige berekening, de waarde aller landbouwvoortbrengselen; drie duizend millioen dollars, naar de schatting der statistiek-bureaux, in tien jaren tijds de waardevermeerdering der particuliere bezittingen. De bevolking der steden wint aanzienlijk, die van het platteland neemt af. Hetzelfde verschijnsel wordt in alle landen waargenomen; hier, waar vijfentwintig jaren geleden eene bevolking van bijna niets dan landbouwers gevonden werd, met enkele markt- en afscheepplaatsen als verzamelingspunten, bewijst het eene geheele wijziging der oeconomische verhoudingen. Zij moge hare licht- en hare schaduwzijden hebben; zij is tot stand gekomen onder toeneming der algemeene welvaart, en beantwoordt aan de behoeften eener op den weg der ontwikkeling voortschrijdende samenleving.

III.

Terwijl aldus de oeconomische samenwerking van blanken en kleurlingen geordend is; terwijl er een politiek stelsel heerscht, dat, ofschoon in strijd met de wet, de maatschappelijke orde in stand houdt; - wat is er geworden van de verhouding der beide rassen als mensch tot mensch?

Het antwoord moet luiden: de kloof, die hen scheidt, is even diep als vóór den oorlog.

Het verschijnsel vertoont zich in twee vormen. Men heeft te doen met een ras-vooroordeel, dat verspreid is over het geheel - en met overwinnelijke macht heerscht over het grootste deel - van de vijfenvijftig millioen blanken die Amerika bevolken van kaap Cod tot aan den Stillen Oceaan, en van de Sint Laurensrivier tot aan de Golf van Mexico. En men heeft te doen met een ras-verschil, dat in de zeven of acht

Zuidelijkste staten der Unie de samenleving in tweeën scheurt; dat grof onrecht en ruwe botsingen te weeg brengt; dat met de maatschappelijke orde op den duur onvereenigbaar is, en voor de Unie een gevaar kan worden.

De beide vormen zijn echter van elkander niet te scheiden. Ware het mogelijk een van de twee weg te nemen, de ander zou zich niet staande kunnen houden. Beide doordringen, voeden, onderhouden, versterken elkaar; maar in de verschillende omgevingen waarin de eene en de andere worden waargenomen, is beider werking ongelijksoortig. Een reiziger schreef dezer dagen: ‘men moge zich op het grondgebied van de Vereenigde Staten bevinden waar men wil, geheel en al komt men van den neger niet af’[1]. Het verschijnsel is dus wel terdege overal waarneembaar; maar of het gekleurde ras als gesprenkeld is over eene blanke oppervlakte; of het, in wijken en buurten samengevloeid, eene kleurschakeering geeft aan zekere plekken; of het als eene talrijke minderheid, overal verspreid, de grondkleur donkerder maakt; dan of het, meerderheid geworden, zelve den achtergrond bepaalt en op zijne beurt de blanke minderheid slechts veroorlooft de lokaalkleur eenigszins te verhelderen; al deze verschillen hebben eene oneindige verscheidenheid in toestanden tot gevolg.

Het is niet gemakkelijk, zich daarvan eene juiste voorstelling te maken. De groote lijnen der politiek vallen er buiten: wij weten reeds dat de neger, waar hij een beslissenden invloed zou kunnen oefenen, politiek onmondig wordt gehouden. Gesprekken met Amerikanen zijn minder leerzaam dan men verwachten zou. De prikkelbare nationale trots, die den burger der Vereenigde Staten - ook den sedert kort ingeburgerde - eigen is, maakt dat hij over deze zeere plek van zijn maatschappelijk bestaan niet gaarne spreekt. Het is iets zeer eigenaardigs, waartenemen hoe een Amerikaan eene toespeling op zijn ‘zwarten broeder’ opneemt. Het is alsof er eene schaduw over hem valt; eene gelaatsuitdrukking als die van iemand, bij wien eene pijnlijke plek wordt aangeroerd; een schichtig worden in de oogen; eene linksheid en onzekerheid in het anders zoo zelfbewuste optreden. Men begint iets te begrijpen van de woeste onverdraagzaamheid der vroegere slavenhouders,

1) Hamilton Aïdé, *Nineteenth Century* van Juni '91.

die een woord, eenen blik, in het nadeel hunner onwaardeerbare ‘instelling’ straften met eenen mes- of degenstoot, of met eene ophitsing van den volkshaat, die met een doodvonnis gelijk kon staan. De hoogmoedige Yankee kan niet velen dat er in zijn nationaal verleden iets is waarover hij zich te schamen heeft, en in zijn heden iets dat hij niet weet goed te praten. In het pralerige boek van Andrew Carnegie: *Amerika, ein Triumph der Democratie* (1886), wordt het woord ‘neger’ bijna niet genoemd, ofschoon de schrijver zekerlijk niet gelaten zou hebben te stoffen op hetgeen de ‘democratie’ voor de gelijkmaking der rassen gedaan had, indien daarin iets te roemen viel. James Bryce, wiens wijsgeerige onpartijdigheid niet belet dat hij het Amerikaansche nationaliteitsgevoel liefst ontziet, behandelt het neger-vraagstuk niet dan terloops. Van de toekomst maakt hij zich af door de blijmoedige verwachting uit te spreken ‘dat de goedaardige en meegaande negers nog langen tijd tevreden zullen zijn met hunnen staat van lagere kaste, die al het grove werk, vooral den landbouwarbeid, verricht, maar langzamerhand doordrongen zal worden van de Amerikaansche zeden en denkwijzen, zoodat zij een mettertijd toenemend aantal harer meest ontwikkelde leden zal zien opklimmen in de hoogere maatschappelijke lagen’[1)].

Deze stelselmatige onthouding maakt dat de literatuur, welke opzettelijk over het onderwerp handelt, schaarsch is. Men moet zijne gegevens opsporen op plaatsen waar ze argeloos zijn nedergelegd; in tafereelen uit het dagelijksche leven, en in berichten der plaatselijke bladen, meer dan in de ‘groote’ pers, die het meest in Europa verspreid is. De *Times* heeft een harer medewerkers, W. Laird Clowes, naar Amerika gestuurd om den toestand op te nemen, en zijne waarnemingen zijn in *Black America* bijeengebracht. Dit boek is eene kostelijke bron wegens de feiten en getuigenissen die het bevat, doch moet, als verzameling sensatie-artikelen van een dagblad, met omzichtigheid gebruikt en getoetst worden aan andere bronnen, die wel de beteekenis, maar niet de feitelijke nauwkeurigheid van het medegedeelde kunnen staven of verzwakken. De zeere plek, die Broeder Jonathan niet gaarne bloot legt, - John Bull legt er met farizeïsch leedvermaak den vinger op.

1) *The American Commonwealth*. Hoofdstuk CXVI, *Social and economic future*.

Eenige cijfers mogen aanvankelijk dienen om ons op het errein beter thuis te voelen.

Volgens de statistiek van 1880 waren er 6,580,793 negers en kleurlingen op het grondgebied der Vereenigde Staten. Men vond daarvan 4,353,097 in de acht Zuidelijke Staten: Noorden Zuid-Carolina, Virginië, Georgië, Florida, Alabama, Louisiana en Mississippi. Er werden 1,660,674 kleurlingen geteld in de middelstaten Missoury, Kentucky, Delaware, Maryland, Texas, Tennessee en Arkansas, tegenover eene blanke bevolking van 7,132,457. De overschietende 567,022 gekleurden verloren zich te midden der 31,575,260 blanken in de overige Staten der Unie.

De volkstelling van 1890 heeft aan het licht gebracht dat de negerbevolking in de genoemde acht Zuidelijke staten, - met den gemeenschappelijken naam van ‘den zwarten gordel’ aangeduid - was toegenomen tot 4,922,975, waar tegenover stond eene blanke bevolking van 5,645,459. De verdeeling is echter zeer ongelijk. In de lage landen hebben de negers de overhand, waartegen de opeenhooping der blanken in de steden en in de hoogere streken een tegenwicht vormt. Bovendien heeft er eene aanhoudende verhuizing van negers naar het Zuiden en van blanken naar het Noorden plaats, zoodat de streken, waar de zwarten de meerderheid hebben, steeds donkerder, en die waar dit niet het geval is, steeds lichter van kleur worden. Men telde o.a. in acht graafschappen der Staten Louisiana, Mississippi en Zuid-Carolina 16,658 blanken tegen 155,260 kleurlingen.[1)]

In de mededeelingen welke hier volgen, gelieve men het gemis van samenhang te verontschuldigen. Het zijn schalmen van één betoog; ze uitwendig aaneen te schakelen, zou uitweidingen vorderen voor welke ons geen ruimte gelaten is.

Het den 4^{n} Maart 1889 opgetreden Republikeinsche gouvernement heeft in eenige steden van het Zuiden ‘negers’ tot postmeesters aangesteld en daardoor niet geringe verontwaardiging gewekt.[2)] Het was ondragelijk, betoogden Zuidelijke

1) Bulletin No. 48 der bevolkingsstatistiek van 1890, medegedeeld in de *Times* van 4 Mei 1891, bl. 13.

2) Onder ‘neger’ wordt hier verstaan ieder die een droppel gekleurd bloed in zijne aderen heeft, al worden ook alle andere kenmerken van het ras, uit- of inwendig, bij hem gemist.

bladen, blanken te noodzaken in aanraking te komen met een zwarten ambtenaar; het was bij voorbeeld niet te dulden dat te Bay St. Louis, eene badplaats bij New-Orleans, vrouwen en kinderen van blanken, terwijl het hoofd des gezins naar de stad was, genoodzaakt konden zijn brieven en pakketten te moeten aannemen uit de handen van eenen neger.

Deze betoogen gaven de Republikeinsche bladen in het Noorden aanleiding om aan te toonen dat het ‘onzinnige vooroordeel’ en de ‘monsterachtigheden’ der publieke opinie in het Zuiden eene forsche hand te Washington bleven eischen. Met meer klem antwoordde de postmeester-generaal aan eene deputatie van Zuidelijken, dat hij niet vatten kon waarom men er iets tegen had, brieven en bladen aan te nemen uit de handen van eenen kleurling, terwijl men toch zelf gewoon was zich te laten bedienen door negers, en terwijl men negerinnen nam voor kindermeid, naaister of kamenier, negers voor kok, barbier of huisknecht.

Tot hiertoe is de zaak eenvoudig. Maar bladen, die door ‘negers’ geschreven werden, kwamen aan het geschil een ander aanzien geven. Gij mannen van het Noorden, schreven zij, weet gij niet dat te Boston, in het hart van Massachusetts, geen winkelier of magazijnhouder een gekleurden mannelijke of vrouwelijke bediende verkiest te hebben? Te Knoxville, in Tennessee, is uit het Noorden eene kolonie handwerkslieden voor den huizenbouw aangevoerd; hun eerste eisch is geweest dat alle negers, die timmer- of metselwerk verrichtten, weggezonden moesten worden. Geen ambachtsman in het Noorden wil onder een gekleurden opzichter of meesterknecht staan, hetgeen te zonderlinger is dewijl het in het Zuiden volstrekt geen zeldzaamheid is. Hutchinson, directeur van de *Southern Pacific Railroad*, deelde aan generaal Armstrong, directeur van het Hampton-instituut, mede dat alle beambten en werklieden aan dien spoorweg en in de machine-werkplaatsen worden aangesteld, bevorderd en betaald naar hunne bekwaamheid, zonder eenig onderscheid van kleur. Generaal Armstrong merkte dienaangaande op, dat zulks in de Noordelijke staten onmogelijk zou zijn, dewijl zoowel de statuten der *trades-unions* als het algemeen heerschende vooroordeel het gelijkstellen der rassen belet. De Christelijke Jongelingsvereeniging te Boston wil geen kleurling onder hare leden hebben. George W. Cable, een bekende negervriend, klaagt dat een fatsoenlijke kleurling in het

Zuiden geen plaats kan nemen in eenen schouwburg, anders dan op de neger-galerij; maar te Brooklyn, de voorstad van New-York, is het even zoo. Te Ahebury-Park, in den oudpuriteinschen staat New-Jersey, mag geen kleurling in zee baden op uren voor de blanke badgasten bestemd. Te Grinnell, in Jowa, bekend door zijne vele inrichtingen voor Christelijk onderwijs, heeft de *Society of Christian endeavour* hare pogingen, om welopgevoede en geëxamineerde onderwijzeressen van gekleurd bloed geplaatst te krijgen, moeten opgeven.

'Zoo lang de zaken zóó staan in het Noorden', erkent een onzijdig en gezaghebbend blad, 'is het dwaas te praten over de onzinnige vooroordeelen' en de 'monsterachtigheden' van het Zuiden. Het is de waarheid dat de meeste blanken het kleurvooroordeel niet van zich af kunnen zetten, zelfs al geven zij toe - wat een aantal hunner doen - dat het onredelijk is.[1)]

Een redacteur van *The World* kwam in Juni 1880 op den inval om zich, als een rijke neger uit Cuba vermomd, aan alle voorname hotels te New-York aan te melden om logies. Het trof toevallig, maar alle boekhouders verzekerden hem met een dubbelzinnig lachje, dat er niet eene kamer open was. Hij poogde iets te eten te krijgen, doch werd in geen der deftige gaarkeukens bediend. Bij Delmonico was niets op de spijskaart voor hem beschikbaar; in *Hoffmann-House* ontfermde men zich zijner, maar aan een afgezonderd tafeltje, niet aan de *bar*.[2)]

De eerwaarde John F. Robertson, een geleerde baptistenpredikant, tijdelijk vertoevend te Auburn, in den Staat New-York, wenschte geschoren te worden, doch kon geen barbier daartoe bereid vinden. Een blanke ambtsbroeder, de eerwaarde F.D. Penny, ging met hem en bood te vergeefs, in onderscheidene scheerwinkels, een dollar. 'De regelen van ons beroep', verklaarde een der Auburnsche Figaro's, 'verbieden ons een zwart gezicht te scheren'.[2)]

De reeds genoemde mulat Frederick Douglass werd in 1888 benoemd tot gezant bij de neger-republiek Haïti, en kreeg een oorlogsschip tot zijne beschikking voor de reis. De officieren weigerden eenparig met den gekleurden diplomaat aan tafel te

1) *The Nation*, 11 Juli 1889 No. 1251 en 16 Juli 1891 No. 1356.
2) *Black America*, Hoofstuk: *The ex-slave as he is*.
2) *Black America*, Hoofstuk: *The ex-slave as he is*.

zitten, en alle zeeofficieren getuigden dat hunne kameraden van de *Kearsage* 'dood verklaard' zouden zijn indien zij in de vernedering toegestemd hadden.[1)]

Te Saratoga, eene aanzienlijke Noordelijke badplaats, werd de dochter van een gewezen gouverneur der Zuidelijke staten op een gemengd bal, zooals in Kur-zalen gegeven plegen te werden, door schampere gezegden vervolgd en eindelijk de zaal 'uitgekeken'. Zij zag er goed uit, was jong, welopgevoed en zóó licht van huid, dat zij overal voor eene blanke had kunnen doorgaan; maar het scherpe oog der Yankees had haar terstond ontdekt.[1)]

Enkele jaren geleden, verhaalt een predikant in een deftig Noordelijk blad, *The Forum*, was er in de stad mijner inwoning een *revival*, waar alle zondaren met nadruk tot bekeering werden geroepen. Er stond toen ook een zwarte boeteling op, die tot de poort der genade wenschte toegelaten te worden. Dit veroorzaakte eenige ontsteltenis en eene niet geringe verlegenheid. Na ernstige beraadslagingen onder de oudsten der gemeente, werd er besloten dat het afgedwaalde schaap in de kudde opgenomen kon worden, indien het belijdenis zijner dolingen wilde doen in een afgezonderd, aan het oog der andere Christenen onttrokken bankje.

Te Atlanta, hoofdstad van den Staat Georgië, vroeg de ijverige voorvechter der negers, G.W. Cable, in de voortreffelijk ingerichte openbare boekerij, of er ook door kleurlingen van de inrichting gebruik gemaakt werd. Met vuur verzekerde hem de beheerder, dat er geen enkel boek aan een neger verstrekt mocht worden.[2)]

In Tennessee moest een blanke moordenaar gehangen worden, tegelijk met drie negers. De rechterlijke macht gaf gevolg aan het vertoog van den blanken misdadiger, en liet hem aan eene bijzondere galg en op een vroeger uur van den dag sterven.[3)]

Te Atlanta werd den 8sten Augustus 1882 de postmeester Lewis, tezamen met kolonel Buck, ten aanzien van duizenden vóór het Court-house opgehangen - gelukkig slechts in beeltenis. Zij hadden eenen kleurling tot klerk benoemd, die in

1) *Black America*, Hoofdstuk: *The ex-slave as he is*.
1) *Black America*, Hoofdstuk: *The ex-slave as he is*.
2) *Black America*, t.a.p.
3) *Black America*, t.a.p.

deze betrekking in aanraking komen zou met eene blanke, vrouwelijke postbeambte.[1)]

In een heeten Septembernacht, verhaalt G.W. Cable, zat ik in eenen spoorwaggon, en met mij eene jonge kleurlinge met haar driejarig dochtertje, beide zindelijk en net gekleed. Op een der stations werden er twintig dwangarbeiders, in lompen gehuld en aan elkaar geketend, in onzen waggon gelaten. Ik had recht op eene andere plaats en verliet dus spoedig den overvollen wagen wegens de benauwde lucht, die het vieze en stuitende gezelschap er binnen korten tijd verspreidde. Maar deze jonge moeder met haar kind moest in dat verpeste verblijf hare reis voortzetten, dewijl zij van Afrikaansch bloed was. Ware het kind echter blank en de moeder haar gekleurde kindermeid geweest, dan hadden zij mogen zitten waar zij goedvonden.[2)]

Tot hiertoe gaven wij slechts voorbeelden van hetgeen, met eene eenigszins willekeurige onderscheiding, door ons ras-vooroordeel genoemd is, in tegenstelling met het ras-verschil. Van het eerste zagen wij de grillige, belachelijke of ergerlijke gevolgen; het andere voert rassenhaat en rassenoorlog in zijnen sleep. Vertoefden wij tot dusver afwisselend in Noord en Zuid, van nu af wordt het terrein onzer waarnemingen uitsluitend verplaatst naar die Zuidelijke staten, waar het zwarte ras het talrijkst is; waar te midden eener, onontwikkelde, nog niet ver boven het peil der barbaarschheid gerezen neger-bevolking, eene blanke minderheid, van zeer uiteenloopende beschaving, zich staande heeft te houden. De botsingen worden nu heviger, de wapenen ruwer, recht en onrecht aan weerszijden meer verward.

Dat de neger in deze staten de bescherming eener onbevooroordeelde rechtspraak mist en dat, zoo dikwijls de rechters en gezworenen te kort schieten in de door het volk gewilde strengheid, de volkswraak tusschen beide komt om hunne uitspraak te ‘verbeteren’, is eene erkende en uitgemaakte waarheid. Zij wekt te minder onze verwondering sedert de in de laatste jaren bekend geworden gebeurtenissen wereldkundig hebben gemaakt in welke mate, op het geheele grondgebied der Unie, het lynch-recht aan de wettelijke strafrechtspleging het werk uit

1) *Black America*, t.a.p.
2) *Black America*. t.a.p.

de handen neemt.[1)] Desniettemin is het leerzaam, te vernemen dat blijkens de jaarverslagen van den gouverneur van Zuid-Carolina, het opleggen van levenslange of veeljarige gevangenisstraf aan aangeklaagde negers, van wier schuld de rechters en gezworenen niet overtuigd zijn, het meest gebruikte middel is om de beschuldigden aan doodsgevaar te onttrekken. De jury veroordeelt den gevangene, voor den vorm, ter dood, doch zendt het vonnis naar den gouverneur met eene aanbeveling voor gratie, die het hoofd van het uitvoerend gezag, zoo het een barmhartig man is, gelukkig is te kunnen verleenen. Na een zekeren tijd - er zijn gevallen waarin het twaalf en veertien jaren duurde - wanneer de zaak vergeten en er iemand te vinden is om zich het lot van den veroordeelde aantetrekken, wordt er door eenige blanke ingezetenen een verzoek ingediend om hem voorgoed te begenadigen. In den regel volgt dan de kwijtschelding. Wie echter geen vrienden of beschermers heeft, blijft een gevangen man.

De redenen, voor de begenadiging aangevoerd, zoowel in de verzoekschriften als in de besluiten, zijn soms kluchtig. In het geval van Cesar White is de eenige aanwijzing voor diens schuld geweest het vinden van indruksels der hoeven van een muildier nabij de plaats waar een moord gepleegd is, en de ‘waarschijnlijkheid’ dat die hoeven kunnen hebben behoord aan het door den verdachte bereden dier. Marcus Horlbeck zou door eenige leden van de jury vrijgesproken zijn, en de getuigen te zijnen laste werden zoo weinig geloofwaardig bevonden, dat alle twijfel in het voordeel van den beklaagde behoorde te komen. Maar de jury achtte het *the safest course* den man naar de galg te verwijzen, dewijl de gouverneur hem dan wel voor zijn leven zou doen opsluiten. Die *safest course* heeft de gouverneur uit eigen beweging gevolgd in het geval van Griffin Delaigle, ‘dewijl deze een vreemdeling is, zonder vrienden, zonder geld om eenen advokaat te betalen of getuigen te zijnen gunste te doen dagvaarden.’ Richard Davis, een boosdoener van veertien jaren, wordt door de jury ter dood en door den gouverneur tot levenslange opsluiting veroordeeld, niettegenstaande hij zonder oordeel des onderscheids gehandeld hee ft,

1) *Revue des deux Mondes* 15 Mei 1891. A. Desjardins, *Le droit des gens et la loi de lynch aux Etats-Une*.

en de strafwet de toerekenbaarheid voor aangeklaagden van dien leeftijd uitsluit.[1)]

Erger zijn de verdachten er aan toe, die niet in handen van zulk eene barmhartige jury vallen. Een achttienjarige neger te Fulston, in Georgie, greep, stoeiende met twee blanke kinderen, een hunner, een meisje, bij den arm. Haar broertje begon te schreeuwen; de neger zette het op een loopen, doch werd door eene bende blanken achtervolgd, gegrepen, en na eerst in de gevangenis gebracht te zijn, daar weder uitgehaald en aan eenen boom opgeknoopt.[2)]

Nog minder strafwaardig was Williams, een arme negerjongen te Waynesboro. Hij en een blanke knaap, Robertson, speelden met een geweer. Het schot ging af, Robertson viel dood ter aarde, Williams werd naar de gevangenis gesleept, maar spoedig daarna aan eenen boom gebonden en doorschoten.[3)]

G.W. Cable verhaalt dat een gekleurde methodisten-predikant, die met blanke reizigers in eenen spoorwagen zat, door eenen conducteur werd aangemaand zich naar den neger-waggon te begeven. Hij weigerde, werd door de blanken aangegrepen, den wagen uitgeworpen en zóó mishandeld, dat hij verscheidene dagen buiten staat was zijn dienstwerk te verrichten.[4)]

Tegenover deze gewelddaden van blanken, staat één algemeen misdrijf, waar het ruwste deel der negerbevolking zich voortdurend aan schuldig maakt. Het is het beleedigen en verkrachten van blanke vrouwen. Er wordt verschillend daarover gesproken; in neger-bladen ontmoet men de bewering dat er provocatie van den kant der blanke zwakke sekse plaats heeft; door anderen wordt dit met verontwaardiging ontkend, maar over het feit bestaat geen verschil. Wij zijn niet gezind op het stuitende onderwerp in bijzonderheden integaan, maar een aanhaling van Laird Clowes moet men ons veroorloven:

‘Ik heb het voorrecht gehad, vertrouwelijk bekend te raken met den voor het publiek onbekenden schrijver van *An Appeal to Pharaoh*, het belangrijkste boek dat over de rasquaestie geschreven is. Deze is beter met het Zuiden bekend dan iemand anders en heeft voor de negers eene oprechte en warme ge-

1) *The Nation*, 4 en 25 April 1889: *Negro Convicts in South-Carolina*.
2) *Black America*, t.a.p.
3) *Black America*, t.a.p.
4) *Black America*, t.a.p.

negenheid. Hij heeft mij gezegd: “Indien mij de keus gegeven werd mijne vrouw en kinderen onbeschermd naar een van de neger-districten van het platteland te zenden, of naar eene wildernis vol verscheurende dieren, ik zou zonder eenige aarzeling de wildernis verkiezen.” Ik vroeg niet - zegt Laird Clowes - naar de reden, want ik wist dat eene blanke vrouw geen oogenblik hare eer en haar leven zeker is in de bedoelde streken. Indien ik bewijzen bij moet brengen voor hetgeen ik beweer, liggen die, ongelukkig genoeg, voor het grijpen. In vele Zuidelijke nieuwsbladen is eene vaste rubriek, onder het hoofd “Gelyncht voor het bekende misdrijf.” De barbaarschheid der negers in het begaan dezer euveldaden is niet meer opmerkelijk dan de spoed en de wreedheid waarmede de slacht-offers gewroken worden’.[1)]

Wij willen het hierbij laten, doch niet zonder de algemeene bewering van Laird Clowes door eene andere, geheel onafhankelijk daarvan te staven.

Naar aanleiding van een opstel over de vendetta en het lynchen in Zuid-Carolina, schreef een geestelijke uit het Zuiden aan *The Nation*:

‘Wat betreft het lynchen voor verkrachting, dat is inderdaad een wanhopig redmiddel, maar wat is er anders te doen tegen zulk eene hopelooze kwaal? Onze vrouwen en dochters wonen temidden van een volk, waaronder eene menigte bandelooze wilden zijn. Doet de gelegenheid zich voor en zijn hunne zinnelijke lusten opgewekt, dan is de vrees voor de doodstraf zoo weinig afschrikwekkend, dat zij niet in staat is van de gruwelijkste aller gewelddaden terugtehouden. Indien niets anders dan de zekerheid, dat de verontwaardigde burgerij opstaan en de misdaad terstond wreken zal, in staat is de booswichten in toom te houden, zal iemand dan beweren dat de burgerij zich niet verweren mag? Ik erken dat dit een beschavingstoestand is welke niet veel van de barbaarschheid verschilt; maar het is de barbaarschheid van een menschenras dat in gedwongen aanraking met de beschaving gebracht is, en de beschaving is nu genoodzaakt zich te verdedigen met wapenen, die niet noodig zouden zijn indien de barbaarschheid niet bestond.’[2)]

1) *Black America*, Hoofdstuk: *The position of the Southern White*.
2) *The Nation*, 18 Juni 1889 No. 1255, *Southern Homicide*.

IV.

De overtuiging van de onmogelijkheid om het blanke en het zwarte ras in vrede naast elkander te doen leven, heeft, van het tijdstip der onafhankelijkheids-verklaring af, pogingen doen aanwenden om voor de negers een toevluchtsoord buiten de Vereenigde Staten te zoeken. Wij vinden er Washington en Lafayette in 1783 over in briefwisseling.[1)] In 1816 werd door Jefferson en Clay de *African Colonisation Society* opgericht, welke tot de stichting der neger-republiek Liberia geleid heeft. Vijf jaren later stelde Rufus King in den Senaat voor, uit de gelden, voortspruitende uit den verkoop van woeste gronden, een kapitaal te vormen ten einde het verhuizen van kleurlingen naar landen buiten het grondgebied der Unie mogelijk te maken. Lincoln heeft gedurende den geheelen duur van zijn presidentschap, te midden zijner vele beslommeringen, zich met neger-emigratie bezig gehouden. Hij heeft die bij het Congres aanhangig gemaakt in zijne Boodschappen van December 1861 en 62, in zijne toelichting tot het wetsontwerp waarbij de slavernij in Columbia werd opgeheven, en in de Emancipatiewet van September 1862. Hij is er over met Europeesche regeeringen in onderhandeling geweest, en heeft persoonlijk deel genomen in het stichten eener negerkolonie op een eiland, behoorende tot de republiek Haïti, welke onderneming echter geheel mislukt is. Het laatste voorstel om met staatshulp eene volkplanting van zes millioen kleurlingen in Afrika te vestigen, is door de Senatoren Butler en Morgan in 1890 in het Congres verdedigd. Laird Clowes, de schrijver van *Black America*, beschouwt het overbrengen van de negers naar elders als het eenige redmiddel, als *the ideal solution*. Het moge eene uitgaaf vorderen die hij - geheel in het ruwe - op een kapitaal van drie milliarden raamt, de Unie is, meent hij, rijk genoeg om dat te betalen, de republiek is aan het zwarte ras deze schadevergoeding dubbel en dwars verschuldigd, en voor het afkoopen van een gevaar, dat haar welzijn ondermijnt en haar met ondergang dreigt, is de prijs niet te hoog.

In de ontwikkeling van dit denkbeeld is veel tegenstrijdigs

1) *Revue des deux Mondes*, 15 Maart 1891. *Jeunesse de Lafayette*, door A. Bardoux.

op te merken, doch wij zullen er niet bij stilstaan. Tegen deze plannen wordt, behalve de bijna onoverkomelijke practische bezwaren, vooral in het midden gebracht dat alle kolonisatiën op groote schaal, die werkelijk geslaagd mogen heeten, geschied zijn uit vrijen wil, door lieden die buiten hun vaderland eene betere toekomst, gewetens- of staatkundige vrijheid hoopten te vinden. De Amerikaansche negers zijn echter noch ondernemend van aard, noch tot verhuizen gezind. De enkele getuigenissen, door Laird Clowes bijeengebracht, nemen niet weg dat de onontwikkelde meerderheid der negers aan haren geboortegrond gehecht is en geen zelfstandig nationaal bestaan verlangt. Zij die meer ontwikkeld zijn en hoogere behoeften koesteren, willen het land niet uit, maar vorderen het volle genot van het staatsburgerschap, dat de Constitutie der Vereenigde Staten hun toekent. ‘The native- born American of African descent - schrijft een hunner - does wish the civil rights, which are freely accorded naturalised Americans, but denied to him.’[1)]

Daargelaten dus de vraag, die in verschillenden zin beantwoord wordt, of de werkkracht der negers in de Zuidelijke Staten door eene andere vervangen zou kunnen worden, is er weinig kans dat de strijd tusschen de twee rassen door eene algemeene verhuizing van het eene weggenomen zal worden.

In den tijd toen de Republikeinsche partij de ‘reconstructie’ van het Zuiden in hare handen meende te hebben, heeft zij beproefd het rasverschil uitteroeien door middel eener wet. De poging werd slechts gericht tegen ééne zijde van het euvel, en geeft een afdoend getuigenis van de onmacht van den wetgever tegen ieder kwaad, dat in de algemeene maatschappelijke zienswijze geworteld is. De *Civil Rights Bill*, aangenomen in 1875, schreef voor: ‘Alle personen onder de rechtsbedeeling van de Vereenigde Staten zullen aanspraak hebben op het volle en gelijke genot van alle inrichtingen, vergunningen en bevoegdheden van herbergen, openbare vervoermiddelen te land en te water, schouwburgen en andere plaatsen van vermaak, onder geen andere regels en beperkingen dan die door de wet gesteld, en gelijkelijk van toepassing op burgers van ieder ras en elke kleur, onafhankelijk van eenigen vroegeren staat van slavernij.’ Men hoopte door dit grondwets-artikel eene van de hinderlijkste

1) C.F. Adams in *The Nation* van 27 Februari 1890, N°. 1287.

ergernissen op te heffen en tot uitslijting van het ras-vooroordeel den weg te banen.

De *Civil Rights Bill* is echter door het Opperste Bondsgerechtshof te niet gedaan, als in strijd met de in de Constitutie gewaarborgde vrijheid van overeenkomsten en verbintenissen. Wie een openbaar vervoermiddel onderneemt, eene plaats van vermaak opent, eene herberg houdt, moet mogen toelaten en afwijzen, of alleen onder zekere voorwaarden toelaten, wien hij wil. Het Hof voegde daarbij deze overweging van verder reikende beteekenis: ‘Van het oogenblik der vrijverklaring af, is voor den neger de tijd aangebroken dat hij niet meer en niet minder is dan een gewoon burger, en ophoudt aanspraak te hebben op bijzondere bevoorrechting door de wetgeving. Dientengevolge behooren zijne rechten als burger en als mensch beschermd te worden door geen andere middelen dan die, waarmede de rechten van anderen gewaarborgd worden.’

Het in deze overweging gehuldigde beginsel van onthouding doet ons het standpunt kennen van diegenen, die de oplossing van het rassen-vraagstuk nog altijd verwachten van de geleidelijke werking der in het Amerikaansche gemeenebest werkzame zedelijke krachten.

Wij hebben - aldus is hunne redeneering - misschien nooit grooter, maar wel even groote dingen tot stand gebracht als het uit den weg ruimen van het struikelblok der rassen. Wij hebben een onbevolkt werelddeel aan de spits der algemeene beschaving eene plaats doen innemen. Wij hebben millioenen ontevredenen en onterfden uit alle landen der wereld tot vaderlandslievende burgers gemaakt van eene republiek, waarin allen meer vrijheid, en degenen die van hunnen arbeid moeten leven, meer welvaart genieten dan ergens elders. Wij hebben het beginsel der scheiding van kerk en staat tot eene werkelijkheid gemaakt. Wij hebben een krachtig en geëerbiedigd staatswezen in het leven geroepen, zonder steun van oorlogsschepen, vestingen en legers. Wij hebben den geweldigsten burgeroorlog gevoerd en den gevaarlijksten opstand onderdrukt, zonder dat een der doodelijke naweeën zich geopenbaard heeft, die andere rijken, na eene soortgelijke beroering, ten val gebracht hebben. Wij bezitten eene volksregeering die tot caesarisme even weinig geneigdheid heeft als tot ochlocratie; eenen Statenbond die centralisatie behoeft noch verlangt, en die toch krachtig is naar

binnen en naar buiten. De wijl wij nu dit alles gedaan hebben en ons zelfvertrouwen evenmin verzwakt is als onze geestkracht, gelooven wij ook zekerlijk de moeilijkheden, welke de aanwezigheid van een vreemd ras en de nawerking eener eeuwenlange slavernij op onzen weg legt, binnen korter of langer tijd te zullen overwinnen.

Wie aldus denken, verwerpen met gelijk recht het ‘heroïeke’ middel van volksverhuizing, als intrekking van het XVe amendement der Constitutie. Zij geven toe dat het kiesrecht niet dadelijk na den vrede aan de vrijgemaakten toegekend had moeten worden en erkennen, met den Republikeinschen senator Ingalls: ‘dat indien de Republikeinsche partij moedig en verstandig genoeg was geweest om de weder-opbouwing van het Zuiden tot stand te brengen door verstandelijke kracht en niet door stemmen-meerderheid, het betreurenswaardigste hoofdstuk van de geschiedenis der V.S. niet geschreven zou zijn.’[1)] Maar nu het eenmaal geschied is, gelooven zij dat men de gevolgen er van moet aanvaarden. Zij zijn tegenstanders van eene *force*- of Lodge-bill, die andermaal inbreuk op de constitutioneele beginselen van 1787 maken, en een bijzonder staatsrecht ten behoeve van den neger in het leven roepen zou. Onderwijs en ontwikkeling, en de opvoedende kracht die van het leven in een beschaafd en vrij gemeenebest uitgaat, zullen, gelooven zij, den neger politiek en maatschappelijk vrij maken, gelijk de emancipatie hem persoonlijk tot een vrij man gemaakt heeft.

Worden deze verwachtingen gestaafd door de tot dusver, sedert de emancipatie, waargenomen uitwerking van onderwijs, opvoeding en omgeving?

Voor het beantwoorden dezer vraag moeten wij ons op een terrein begeven, dat wegens het uiteenloopen der voorstellingen, met dwaalsporen doorploegd is. De onzekerheid der gevolgtrekkingen ontstaat door dat de negers in de Vereenigde Staten aan den eenen kant eene afgezonderde, door uiterlijke kenteekenen scherp afgescheidene menschenmassa vormen, en zij aan den anderen kant, nagenoeg zonder uitzondering, behooren tot het minst vermogende en minst ontwikkelde deel der algemeene bevolking. Het gevolg daarvan is, dat al wat statistiek en waarneming melden omtrent gebreken en tekortkomingen der negers, bij eene partijdige beoordeeling, gebracht

1) *North American Review*, April 1886.

wordt op rekening van het ras, terwijl het inderdaad slechts hetzelfde is wat bij natiën van één ras onder eene bepaalde klasse der bevolking waargenomen en aan hare maatschappelijke gesteldheid geweten wordt. Laird Clowes vult een deel van zijn boek met statistieke opgaven, ten bewijze dat de stoffelijke bezittingen der negers sedert de vrijverklaring luttel zijn toegenomen. Indien er eene statistiek bestond van de 'bezittingen' der proletariërs in Engeland, zou deze vermoedelijk in vijfentwintig jaren geen grooteren vooruitgang aantoonen. Een klein cijfer, dat van vermeerdering getuigt, beteekent dus veel, vooral indien in aanmerking genomen wordt dat de groote meerderheid der slaven, vrijverklaard wordende, volstrekt niets bezat.

Eene andere statistiek, waar Laird Clowes groote beteekenis aan hecht, is die der misdrijven. In 1890, schrijft hij in de *Times* van den 7^{en} Maart 1891, werden er in de Vereenigde Staten, op eene bevolking van 62,5 millioen, 45,233 veroordeelingen wegens misdaad of wanbedrijf uitgesproken. Bijna een derde daarvan, 14,276, betroffen misdaden door kleurlingen gepleegd, die nog niet een negende deel van de geheele bevolking uitmaken. Hij laat weder onopgemerkt dat in alle landen het meest behoeftige en minst ontwikkelde deel der bevolking de hoogste cijfers van de crimineele statistiek levert. Wij hebben echter gezien dat er op het einde van 1888, onder de 893 gedetineerden in de staatsgevangenis van Zuid-Carolina, zich 843 kleurlingen bevonden, en wij weten dat een deel daarvan opgesloten werd gehouden teneinde hen aan het lynch-gerecht te onttrekken. Welke waarde heeft eene vergelijking tusschen twee rassen, waarvan het eene in veel gevallen schuldig verklaard wordt zonder bewijs, en het andere, ondanks alle bewijzen van schuld, groote kans op vrijspraak heeft? 'Doodt een neger eenen blanke' - schreef de *Augusta Chronicle* den 5^{e} Januari 1890 - 'dan is hij zeker gehangen of gelyncht te worden; maar slaat een blanke eenen neger dood, dan is er van lynchen in het geheel geen sprake, en het gevaar om bij rechterlijk vonnis veroordeeld te worden, is voor hem uiterst gering.'

Zijn de vruchten van het onderwijs onder de negers geëvenredigd aan de offers die er voor gebracht worden? Het is eene waarheid, die andermaal een welsprekend getuigenis aflegt ten

voordeele der blanke bevolking van het Zuiden, dat zij terstond na den vrede haren plicht in dit opzicht ten volle begrepen, en de opvoeding van het opkomende geslacht onder de vrijgemaakten met ernst en offervaardigheid ter harte genomen heeft. Ruim 37 millioen dollars is er voor het oprichten en onderhouden van scholen voor negerkinderen besteed, waarvan 91,5 pct. uitsluitend door de blanken is opgebracht, want de negers waren òf onvermogend, òf in het betalen van het hoofdgeld voor het onderwijs - de eenige hun opgelegde persoonlijke belasting - nalatig. Ook de kerkelijke genootschappen in het Noorden hebben gedaan wat hunne hand te doen vond: op 17 millioen dollars worden hunne bijdragen voor de negerscholen in het Zuiden geschat. Er waren in 1888 op alle inrichtingen van onderwijs voor de negers 16,430 onderwijzers werkzaam, met 1,139,904 leerlingen[1)].

In het beoordeelen der uitwerking van dit onderwijs merken wij weder den ongelijken maatstaf op die er gebruikt wordt, naarmate alleen het ras, of de maatschappelijke gesteldheid der negerbevolking in aanmerking genomen wordt. De begeerte der negers naar onderwijs is, in de eerste jaren na de vrijverklaring, overdreven en de ervaring heeft de opgewekte verwachtingen op velerlei wijze teleurgesteld; maar in welk land ter wereld munt de lagere volksklasse, zonder wettelijken leerplicht, uit door algemeene zorg voor het schoolgaan der kinderen? Was dan zoo iets te verwachten van de plotseling in het bezit hunner persoonlijke vrijheid gestelde plantagearbeiders, of van het eerste geslacht hunner nakomelingen? Ook hier heeft een kleine vooruitgang reeds veel te beteekenen, en ofschoon het verhoudingscijfer der schoolgaande negerkinderen nog altijd beneden dat der blanken staat, toch is het overal rijzende. In Louisiana, waar de toestand het minst gunstig is en de verhoudingscijfers tot elkander staan als 17.01 voor de blanken en 9.78 voor de kleurlingen, is de geheele schoolbevolking in de jaren 1880-90 vermeerderd met 53.52 pct., tegen eene toeneming der bevolking in het algemeen met slechts 19 pct.[2)] Daarbij is het niet twijfelachtig dat in dezen Staat, waar de negers de meerderheid uitmaken, de toeneming van

1) *Black America*, bl. 119.
2) Uitkomsten der volkstelling van 1890. Medegedeeld in *The Nation* van 19 Maart 1891 No. 1342.

het leerlingencijfer ten voordeele van het gekleurde ras getuigt.

Zelfs een zoo bevooroordeeld opmerker als Laird Clowes kan niet nalaten herhaaldelijk te erkennen, dat de algemeene ontwikkeling onder de kleurlingen vooruitgaat. Tegenover de onzekerheden der statistiek en de partijdigheid van vele waarnemers, staat de overtuiging van vele ernstige mannen in Noord en Zuid, dat de verstandelijke en maatschappelijke vooruitgang der negers zoo bevredigend is als zich, alle omstandigheden in aanmerking genomen, in redelijkheid verwachten liet. Het zijn deze mannen, zonder onderscheid van partij, die van politieke nood-maatregelen of kwakzalverige redmiddelen afkeerig zijn. Wij kunnen hun betoog niet in bijzonderheden ontleden; van een hunner heeft echter het getuigenis zooveel gezag, dat het meer waarborgen van vertrouwbaarheid bevat dan bladzijden vol uit hun verband gerukte cijfers en opgaven.

Wij bedoelen den reeds vroeger genoemden generaal S.C. Armstrong, bestuurder van het Normal and Agricultural Institute te Hampton, in Virginië. Deze inrichting heeft tot doel het opleiden van jonge kleurlingen en Indianen voor het practische leven. In 1867 met 15 leerlingen begonnen, telde zij er in 1888 zeshonderd, waaronder 460 negers. Door vrijwillige bijdragen opgericht en in stand gehouden, heeft zij met groote moeielijkheden te kampen gehad en is er niet één jaar voorbijgegaan waarin de vraag, hoe men de stijgende uitgaven het hoofd moest bieden, niet eene reden van bezorgdheid was. Zijne twintigjarige werkzaamheid heeft Armstrong in aanraking gebracht met bijna alle personen van beteekenis, van beiderlei ras, in het Zuiden. Hij heeft de negerstaten in alle richtingen doorreisd, teneinde door persoonlijk onderzoek zich te overtuigen van de behoeften in welke zijne opleiding voorzien moest, en van de vruchten die zij droeg.

In zijn 21e jaarverslag spreekt generaal Armstrong met grooten lof over de vlijt, de bevattelijkheid en den ernst zijner kweekelingen, en zegt hij het volste vertrouwen te stellen in den gunstigen invloed dien hun voorbeeld en hunne leeringen, na hunnen terugkeer in het werkelijke leven, op den algemeenen levens-standaard der negers zullen oefenen. Van meer beteekenis is echter hetgeen de generaal mededeelt omtrent zijne waarnemingen onder de negers zelve. Het is zeer opmerkelijk dat hij de ongunstige mededeelingen van Laird Clowes en

andere ongeluksprofeten in het algemeen bevestigt, maar er telkens op volgen laat dat er vooruitgang is en dat deze het op den duur winnen moet van de machten der duisternis. Hij erkent dat er in vele streken van den ‘zwarten gordel’ wetteloosheid heerscht, en dat er nog negers in menigte worden aangetroffen, die op den allerlaagsten trap van beschaving staan. Dit is voldoende - zegt hij - om te verklaren waarom de openbare meening, die op algemeenheden belust is en allesomvattende gevolgtrekkingen verlangt, er toe gebracht kan worden om de toekomst van het negerras als hopeloos te beschouwen. Maar op rechtstreeksche vragen omtrent de veiligheid en de orde, omtrent den eerbied voor eigendom en recht, omtrent den zin voor huiselijkheid en bestendigheid onder de negers, luidt het antwoord altijd en onveranderlijk dat er vooruitgang is, en nooit in zoo zichtbare mate geweest is als in de laatste tien jaren.

‘Ik zou deze dingen niet geloofd hebben - schrijft Armstrong - indien ik er mij niet zelf van overtuigd had, en mijne waarnemingen niet bevestigd had bevonden door die van alle ernstige en onbevooroordeelde personen in het Zuiden. Tijd en opvoeding, ziedaar de eenige machten, waarvan verbetering te wachten is. De politiek blijve er buiten. Het is ijdel te redeneeren over intrekking van het kiesrecht. Daarvoor is het nu te laat, de neger is niet meer wat hij vóôr vijfentwintig jaren was, en binnen eene halve eeuw staan ons nog wel grooter veranderingen te wachten. De toenemende ontginning der natuurlijke rijkdommen van het Zuiden en de ontwikkeling der nijverheid zullen een geweldigen invloed uitoefenen. Zoodra de welvaart meer algemeen wordt, ontstaat er meer maatschappelijk verschil; de belangen splitsen zich en het gevolg daarvan zal zijn dat er ook onder de negers politieke partijschap zal ontstaan, zoodat zij niet langer, zooals tot dusverre, ééne stemmenmassa zullen vormen, die de eene of andere partij tot zich poogt te trekken. De algemeen-menschelijke eigenschappen, die beide rassen met elkander gemeen hebben, zullen hen tot elkander doen naderen dewijl hunne wederzijdsche belangen het vorderen, en beider verhouding, die op het oogenblik, in het algemeen gesproken, vriendschappelijk is, zal van zelf het karakter aannemen dat in den maatschappelijken toestand past.’

Wat zal dit alles echter baten, wanneer het ras-vooroordeel

onoverwonnen blijft? Noch generaal Armstrong, noch de schrijver van *An Appeal to Pharaoh*, noch de vrijzinnige Democraten die den toon aangeven in de redactiën van de *North American Review* en de *Nation*, roeren dit punt aan. Zij zelve zijn met het vooroordeel behept en bij al hunne goede verwachtingen omtrent de vreedzame politieke oplossing van het rassen-vraagstuk, komt het denkbeeld niet bij hen op dat zij met kleurlingen op gelijken voet, als leden eener gemengde samenleving, zullen kunnen verkeeren. Zeg den blanken burger der Vereenigde Staten dat zijn grootvader een Roodhuid, een Maleier of een Chinees geweest is, en hij zal er even onverschillig voor zijn als voor zijne afkomst uit een lageren stand. Maar geef hem te verstaan dat zijn bet-overgrootvader de zoon was van het hoofd van een Afrikaanschen negerstam, en hij zal het als eene beleediging opnemen.

Van afslijting dezer kloof is niet het geringste teeken te ontdekken. Kruising der rassen heeft in het geheel niet meer plaats. In den tijd der slavernij werden er door opzichters en slavenhouders bij voortduring kinderen verwekt bij slavinnen van meer of minder onvermengd bloed; maar sedert de vrijverklaring komt gemeenschap tusschen blanke mannen en gekleurde vrouwen niet meer voor. In de zuidelijke staten worden gemengde huwelijken - *miscegenation* - door de wet niet erkend, en buiten-echtelijke vermenigvuldiging is zoo zeldzaam geworden, dat Laird Clowes verklaart, bij een opzettelijk onderzoek, geen mulattenkind van eenen blanken vader, beneden den leeftijd van tien jaren te hebben kunnen ontmoeten.

De afscheiding wordt dus voortdurend scherper, en het is zeer opmerkelijk, dat in streken, waar de politieke en oeconomische verhouding der twee rassen niets meer te wenschen overlaat, blanken en kleurlingen zich standvastig van elkaar scheiden door den verschillenden maatschappelijken werkkring dien zij kiezen.[1)] In dezen toestand maakt de ontwikkeling en het wassende zelfvertrouwen der negers de kans op toekomstige botsingen slechts grooter. Zij beginnen afkeer met afkeer, verachting met verachting te beantwoorden, en sluiten zich rasgewijze aaneen om hunne gevoelens kracht bij te zetten. In

1) *The Nation*, 23 April 1891, No. 1347: *A Southern Arcadia*.

Januari 1890 is de samensmelting tot stand gekomen van 2twee tot dien tijd bestaan hebbende negerbonden. Hun gemeenschappelijke naam is: *The colored Farmers national Alliance and coöperative Union*. Zij heeft een millioen leden, is gevestigd te Houston in Texas, heeft in zes groote steden hoofdagentschappen, bezit aanzienlijke inkomsten, heeft de behartiging van alle belangen der kleurlingen tot doel, en doet reeds in oeconomische en staatkundige aangelegenheden haren invloed gelden.

Zulk eene organisatie zou in eene democratische republiek niets onrustbarends hebben, indien haar streven niet aandruischte tegen de gemeenschappelijke aanspraken aller blanken. Reeds wordt er storm geloopen tegen dien muur en worden de middelen tot krachtiger aanvallen beraamd. Met welken uitslag? De toekomst moet het leeren.

'De Afro-Amerikaan' - schrijft de neger Adams - 'verlangt geen rassen-wetgeving; hij wil niet gescheiden worden van de andere Amerikaansche burgers, maar men dringt hem in eenen hoek door de wijze waarop men hem behandelt. Als ras is het gekleurde volk onrecht aangedaan; als ras wordt het belet zijn stemrecht uit te oefenen; als ras worden hunne burgerlijke rechten hun onthouden, worden zij in koelen bloede straffeloos vermoord, worden zij gelyncht op bloot vermoeden van misdrijf. Als ras verongelijkt, pogen zij als ras de verongelijking opteheffen. Zouden zij het burgerschap waardig zijn indien zij dit nalieten? Veronderstel dat de Ieren, de Duitschers, de Italianen, of welk ander volk gij wilt, behandeld werden zooals de Afro-Amerikanen in het Zuiden behandeld werden, zouden zij niet als volk zich daar gekrenkt door voelen? Nog geen week geleden heeft de Wetgevende Macht van den staat Mississippi het Congres verzocht het XV_e amendement der Constitutie in te trekken. Tegenover zulke daden is de Afro-Amerikaan opgerezen uit den slaap waarin hij tot dusver verkeerd heeft, en vordert hij de rechten op, tot welke hij als Amerikaansch burger geroepen is.'[1)]

Dit is zeer gematigde taal, vergeleken bij de moord- en brandschreeuwende artikelen der negerbladen, welke slechts de tegenhangers zijn van de haat en verachting zaaiende betoogen der blanke dagbladschrijvers in Noord en Zuid.

1) *The Nation*, 27 Febr. 1890, No. 1287: *The Rights of color at the South*.

Het doet er betrekkelijk weinig toe of het gekleurde ras binnen een te berekenen aantal jaren het blanke inderdaad in getalsterkte boven het hoofd zal groeien. De onvertrouwbaarheid der bevolkingsstatistiek ontneemt aan de voorspellingen hieromtrent alle beteekenis. Toen Laird Clowes zijn boek begon te schrijven, meende hij de sterke vermenigvuldiging der negers als eene uitgemaakte zaak te mogen aannemen, en met prof. Gilliam de bevolkingscijfers in den ‘zwarten gordel’ te kunnen stellen op 5,9 millioen blanken en 6,4 millioen kleurlingen in 1900, en op 6,6 millioen blanken en 7,6 millioen kleurlingen in 1910. De uitkomsten van het tijdvak 1880-90 hebben echter aan die voorspellingen den bodem ingeslagen.[1)] Er zijn op het oogenblik in de acht Zuidelijke staten nog 700,000 blanken meer dan zwarten, en het is niet zeker of de laatste het verschil ooit in zullen halen. Zij planten zich met groote vruchtbaarheid voort, maar nog sterker gaat, naar het schijnt, de sterfte, vooral de kindersterfte, hunne toeneming tegen. Sedert de vrijmaking aan het leven van een negerkind zijne marktwaarde ontnomen heeft, wordt er aan zijn bestaan weinig meer gehecht en de negers en negerinnen zijn zorgelooze ouders. Zij moeten nog leeren zich in dit opzicht tot de inzichten der blanke volksklasse te verheffen.

Meerderheid, of nagenoeg aan de blanken gelijke helft, zullen echter de kleurlingen niet langer in eenen staat van ondergeschiktheid te houden zijn, van het oogenblik af dat zij zich hunner kracht bewust worden en als verongelijkten zich aaneensluiten. Vreedzaam of door geweld, zal er een toestand geschapen moeten worden, waar beide rassen vrede mede kunnen hebben.

Men zou zich eenige eeuwen levens toewenschen, teneinde op deze, gelijk op zoovele andere groote levensvragen der menschheid het antwoord te vernemen. Ondanks de verschijnselen die hoop geven, ondanks onze behoefte om vertrouwen te stellen in het groote gemeenebest, dat in zoovele opzichten een lichtbaken is van onze beschaving, keeren onze gedachten, bij het einde van ons onderzoek, naar het sombere voorgevoel terug dat Lincoln bezielde. Zou inderdaad al het gepleegde onrecht, al het vergoten bloed, ook in de jongst verloopen vijf en twintig jaren, terugbetaald moeten worden,

1) Uitkomsten der volkstelling van 1890, medegedeeld door Laird Clowes in de *Times* van 4 Mei 1891.

oog om oog, tand om tand? Zou ook Longfellow de toekomst voorspeld hebben toen hij, eene halve eeuw geleden, zijne ‘waarschuwing’ aan den wand schreef:

> There is a poor, blind Samson in this land,
> Shorn of his strength, and bound in bonds of steel,
> Who may, in some grim revel, raise his hand
> And shake the pillars of this Commonweal,
> Till the vast temple of our liberties
> A shapeless mass of wreck and rubbish lies?

H.L.F. PISUISSE.

Naschrift.

Nu deze bladzijden voor den druk gereed liggen, brengt het December-nummer van de *North-American Review* ons: *Thoughts on the negro-problem*, van prof. James Bryce.

Met niet geringe voldoening vinden wij in dit betoog van den schrijver van *The American Commonwealth* niets, dat ons nopen kan een woord in het onze te veranderen. Dewijl wij echter aanleiding gevonden hebben prof. Bryce te noemen, vordert de billijkheid dat zijne meer volledig ontwikkelde zienswijze in hoofdpunten onder de oogen onzer lezers gebracht worde.

Anders dan de lichtzinnigen, of de door volkstrots verblinden onder de Amerikanen, erkent prof. Bryce den hoog-ernstigen aard van het neger-vraagstuk; een vraagstuk, zegt hij, voor de toekomst der Vereenigde Staten gewichtiger en neteliger dan eenig ander, dat de gevoelens verdeeld houdt.

De moeielijkheid van het samenleven der twee rassen zou uit den weg geruimd kunnen worden door verhuizing der negers naar een ander land, of door samensmelting. Het eerste acht Bryce onuitvoerbaar. Het andere is onmogelijk: neigingen, zeden, denkbeelden en verlangens, van de blanken zoowel als van de kleurlingen, staan de kruising der geslachten in den weg.

De geweldadige of bedriegelijke onthouding van het aan de negers door de Constitutie geschonken kiesrecht zou weggenomen kunnen worden: 1°. door hun de kiesbevoegdheid te

ontnemen; 2°. door de vrije uitoefening dier bevoegdheid wettiglijk te doen waarborgen door, en onder de verantwoordelijkheid te stellen van het uitvoerend gezag. Voor eene wijziging der Constitutie, die voor het eerstgenoemde gevorderd wordt, zal echter geen meerderheid te vinden zijn. Eene tweede editie van de *force*- of Lodge-*bill* zou - daargelaten de door sommigen erkende, door anderen betwiste ongrondwettigheid - bij de toepassing in de negerstaten tot botsingen aanleiding geven, die het geneesmiddel even gevaarlijk zouden doen zijn als de kwaal.

Er is nòg een middel: beperking der kiesbevoegdheid, door in de Staats-wetgeving te stellen een algemeenen capaciteits- of vermogen-census. Daarmede is prof. Bryce het meest ingenomen. De maatstaf zou echter, wilde men niet met de Constitutie in tegenspraak komen, zoowel aan blanken als aan kleurlingen aangelegd dienen te worden. Verre van dat als een nadeel te beschouwen, zou de schrijver van *The American Commonwealth* het eene weldaad achten voor het gemeenebest, indien langs dezen weg de talloos velen, die onder de uit alle landen toestroomende landverhuizers tot het kiesrecht onbekwaam zijn, tegelijk met de onbevoegde negers uitgesloten konden worden. Doch hij maakt zich niet de illusie dat het invoeren eener beperking van het algemeen stemrecht tot de mogelijkheden behooren zal in eene democratische republiek als de Vereenigde Staten, waar allereerst zij, die door de beperking getroffen zullen worden, tot de invoering moeten medewerken.

Er blijft dus voor het politieke vraagstuk niets anders over dan onthouding. Ten einde raad, getroost prof. Bryce zich die. De geneeskundige, zegt hij, die twijfelt aan het nut eener artsenij, doet beter haar niet voor te schrijven. Aldus ook in het staatkundige. Misschien zullen de zaken ten slotte zichzelven redden. Mogelijk zal de *vis medicatrix naturae* het hare doen.

Hetzij echter de staatkundige moeilijkheid te boven gekomen kan worden of niet, de maatschappelijke kloof zal blijven gapen. Aan het ras-vooroordeel is niets te veranderen. De blanken koesteren geen vijandschap tegen de negers; zij beschouwen hen alleen als hun minderen, en geen vooruitgang in vermogen of in ontwikkeling brengt daarin onderscheid te weeg. Maar ook hier, hoe hopeloos de toekomst zij, en welke

gevaren zij voor de samenleving in haren schoot dragen, vindt prof. Bryce redenen voor een blijmoedig vertrouwen. De oeconomische verandering, welke de negerstaten bezig zijn te ondergaan, kan wonderen doen. De algemeene vooruitgang der negers, dien prof. Bryce op zijne beurt, bij persoonlijke waarneming in 1890, bewaarheid heeft bevonden, moet op den duur eene verbetering der verhoudingen tot gevolg hebben. ‘De toekomstige ontwikkeling van het vraagstuk zal met diepe belangstelling gevolgd worden door allen, die beseffen welk eene gewichtige beteekenis het heeft voor de toekomst der Vereenigde Staten ... Die belangstelling moge met bezorgdheid gepaard gaan, er zal toch ook reden wezen om het beste te hopen, meer reden dan iemand had kunnen vermoeden die het Zuiden gekend heeft vóór den oorlog, of in het tijdperk onmiddellijk na de reconstructie.’

Vóórdat Bryce deze bemoedigende slotsom nederschrijft, heeft hij echter niet nagelaten bij herhaling zijne voldoening uit te spreken over het bij de volkstelling van 1890 aan het licht gekomen verschijnsel, dat de gekleurde bevolking niet sneller, maar in veel geringer mate aanwast dan de blanke. Er moge gebeuren wat wil, de negers zullen in elk geval de zwaksten zijn. Zij zijn het en zullen het blijven, in stand, in rijkdom, in verstandelijken aanleg, in ontwikkeling en in overleg. Zij zullen het ook blijven in getal. Dàt is eene geruststelling.

H.L.F.P.

Abraham Kuenen.
In memoriam.

De man, wiens naam aan 't hoofd dezer regelen vermeld wordt, behoorde niet tot de vaste medewerkers van *de Gids*, althans niet in de laatste jaren; slechts met groote tusschenpoozen verschenen hier eenige bijdragen van zijn hand. Maar de Redactie begreep terecht, dat van zulk een zeldzaam begaafde ook in haar tijdschrift niet mocht gezwegen worden, nu hij zoo onverwacht van ons is weggenomen. En toen zij van mij een kort woord te zijner nagedachtenis verlangde, nam ik de uitnoodiging met ingenomenheid aan. Al had ik reeds bij meer dan eene gelegenheid in 't openbaar zijn verdiensten herdacht en uiting gegeven aan de droefheid, waarmeê zijn heengaan mij vervulde, weigeren mocht noch wilde ik. Want er ligt een weemoedige troost in, de herinnering te verlevendigen van den vriend, wien ik zooveel goeds te danken heb, met wien ik in de jongste bijkans twintig jaren zoo goed als dagelijks verkeerde en die op de donkerste en op de zonnigste dagen van mijn leven mij zoo trouw ter zijde stond, deelgenoot van al mijn leed en vreugd.

Gelijk ik, als zoovelen met mij, hier onwillekeurig het eerst aan Kuenen denk als aan den vriend die mij ontviel, zoo ging het ook allen, die aanstonds na zijn dood in woord of geschrift aan hun gevoelens lucht gaven. Men heeft opgemerkt, dat al de sprekers bij zijn graf, zelfs de ambtgenoot die in naam van de Koninklijke Akademie van Wetenschappen het woord voerde, meer nog den mensch dan den geleerde huldigden. Het is zeer verklaarbaar en althans geen miskenning van zijn verdiensten op 't gebied der wetenschap. In de eerste droefheid over zijn gemis kon men zich niet aanstonds rekenschap geven van alles wat men in hem verloren

had. Nu zelfs zijn wij er nauwlijks toe instaat. Maar zijn beeld, zooals wij hem hadden gekend en liefgehad, rees ons aanstonds in al zijn beminnelijkheid voor den geest. Wij zagen hem weder voor ons, niet zooals wij hem in de laatste weken aanschouwden, een schaduw van 'tgeen hij eens was geweest, snel wegkwijnend en met den doodstrek op de kaken, maar zooals hij in vroeger dagen bij ons binnentrad of neerzat in 't midden eener vergadering of in den gezelligen kring: dat machtig hoofd, de strenge lijnen van dat arendsprofiel, door de vriendelijkheid der oogen verzacht, die fijne lippen, door een half-ironischen, half-welwillenden glimlach geplooid, die hooge, altijd een weinig voorovergebogen gestalte. Wij hooren hem, in den regel zonder overhaasting, met groote bezadigdheid, doch waar het een hem heilig beginsel, een hem dierbare overtuiging gold met warmte en nadruk zijn meening zeggen, zijn oordeel uitspreken, een gedachtenwisseling samenvatten of in 't rechte spoor leiden, steeds bewondering wekkend door zijn groote kennis, zijn wijs beraad, de gelukkige keus zijner woorden en de helderheid van zijn betoog. En als wij ons daarbij zoo menig bewijs zijner waardeering en belangstelling, zijner onuitputtelijke dienstvaardigheid, zijner echte humaniteit herinneren, dan zeggen wij na wat een der sprekers aan de geopende groeve getuigde: Een edel mensch is van ons heengegaan!

Maar al kennen wij daaraan gaarne de hoogste waarde toe, vergeten mogen wij niet, dat deze edele ook een boven velen begaafde was. Zijn werkkracht grensde aan 't wonderbare. Zijn hoofd althans kende geen vermoeienis. De grootere werken van zijn hand, zijn *Historisch-critisch Onderzoek naar het ontstaan en de verzameling van de Boeken des Ouden Verbonds*, waarvan een tweede, geheel omgewerkte uitgave ten deele verscheen, doch helaas! onvoltooid bleef, zijn *Godsdienst van Israël tot den ondergang van den Joodschen Staat*, zijn ‘Dogmatisch-historische studie’ *De Profeten en de Profetie onder Israël*, zijn vijf voorlezingen over *Volksgodsdienst en wereldgodsdienst*, alle zijn ze de vrucht van nauwkeurige, omvangrijke studie en van diep nadenken, en daarbij zouden de talrijke, deels wetenschappelijke, deels voor ruimer kring bestemde, artikelen, vlugschriften, redevoeringen, die hij afzonderlijk uitgaf of in verschillende tijdschriften, in de jongste vijf-en-twintig jaren in het door hem meê geredigeerde Theologisch Tijdschrift plaatste, bijeenverzameld een statige reeks van boekdeelen vullen. Die ze leest,

die een blik slaat in de zoogenaamde Letterkundige Overzichten over Oud-Testamentische Wetenschap, in 't laatstgenoemde tijdschrift zoo trouw door hem geleverd, die het voorrecht had hem in het Theologisch Gezelschap te Leiden een pasverschenen werk, meest over Zedenkunde, te hooren bespreken, verbaast zich dat hij zooveel en alles zoo goed gelezen had. En deze vruchtbare schrijver, die daarbij de vele plichten van zijn ambt met nauwgezetheid vervulde, die in zijn lange professorale loopbaan zeer verschillende vakken uitnemend doceerde, die de zorgen voor zijn groot gezin trouw ter harte nam, zich niet afzonderde van den huiselijken kring en zich aan 't gezellig verkeer niet onttrok, nam ijverig deel aan de werkzaamheden van een tal van letterkundige, wijsgeerige, theologische, godsdienstige genootschappen, hier als president, daar als secretaris, meestal, ook zonder titel, de leidsman en de ziel, en toonde in alles, als voorzitter van de Letterkundige Afdeeling der Koninklijke Akademie of van een liberale kiesvereeniging, als curator van het Gymnasium of van het Stolpiaansch Legaat, in het groote en in het kleine dezelfde toewijding en zorg. Daarbij nooit gehaast, steeds met volkomen bedaardheid, 't Was of hij voor alles tijd had en tegen alles bestand was.

Het is hier de plaats niet, de beteekenis van Kuenen in de wetenschap te schetsen. Daartoe zou meer tijd van voorbereiding noodig zijn, dan mij nu vergund is. Maar ik meen niet te dwalen en ook niet iets nieuws te zeggen, als ik de juiste uitdrukking voor zijn wetenschappelijke verdienste vind in de woorden van onzen engelschen vriend, den Oxfordschen Professor Cheyne, die mij dezer dagen schreef: ‘I know how you must feel. But I too had a genuine love for Kuenen as a man, as well as a vast respect for him as a *critical scholar*.’ Het meesterschap van Kuenen lag in zijn fijne, scherpzinnige, onbevooroordeelde critiek, maar een critiek gegrond op diepe en uitgebreide geleerdheid en bestemd om een juister inzicht te geven in de geschiedenis der oorkonden van Israëls godsdienst en van dien godsdienst zelven. ‘Historisch-critisch’ heeft hijzelf zijn hoofdwerk genoemd, men zou haast al zijne geschriften zoo kunnen karakterizeeren.

Het leven van Kuenen is van zijn akademiejaren tot het einde één triomftocht geweest. Ook hij, zonder twijfel, heeft wel met tegenspoed te worstelen gehad en zorgen hebben hem gedrukt. Zware slagen hebben ook hem getroffen, de zwaarste wel, toen zijn

beminnelijke gade, de moeder zijner kinderen hem ontviel. In stilte heeft hij dikwijls meer geleden, dan zijn onveranderlijk goed humeur en zijn kalme berusting deden vermoeden. Maar overigens is zijn leven dat van een gelukkige geweest. Geluk was het, zulke buitengewone gaven te bezitten; geluk was het, zoo vroeg en in zoo ruime mate de gelegenheid te ontvangen om ze onbelemmerd te ontwikkelen en vrucht te doen dragen; geluk was het, zijn gaven en werkzaamheid zoo algemeen erkend en toegejuicht te zien. Zijn medestudenten hadden hem al ontdekt en hem aan 't hoofd van hun corps verheven; een theoloog Praeses van het Leidsch Collegium, het klinkt thans als een sage! Eenmaal Doctor en Proponent geworden behoefde hij niet, gelijk zooveel andere jongelieden van wetenschappelijken aanleg, zijn beste krachten aan praktische werkzaamheden te wijden en de uren uit te koopen om niet geheel voor de studie verloren te gaan. Op vijf-en-twintigjarigen leeftijd Hoogleeraar geworden, kon hij zich geheel geven aan de wetenschap en zich vormen tot dien voortreffelijken akademischen docent, die hij geweest is. Nooit heeft hij gezucht onder den last van werkzaamheden die met zijn aanleg en eigenaardige gaven niet strookten. Dit is een zeldzaam voorrecht. En even vroeg vond hij van alle zijden waardeering. Orientalisten hadden gehoopt hem te zullen winnen voor de Oostersche filologie, maar hij wenschte de theologie trouw te blijven; wel verre van hem dit euvel te duiden, vereerde men hem met het Doctoraat in de letteren *honoris causa*. In de meeste genootschappen waarin hij zitting had was hij een der oudste leden, al was hij in leeftijd een der jongeren. Tot de Koninklijke Akademie behoorde hij reeds sinds zijn dertigste jaar. En zoo ging het voort, onafgebroken, tot het einde toe. Bij de eerbewijzen die hem in 't vaderland toestroomden voegde zich weldra de erkenning van buitenlandsche geleerden. Zijn naam vestigde zich, overal waar men in de oudtestamentische studiën belangstelde, en in Engeland en Amerika drong die zelfs door tot kerkvergaderingen en gemeenten, waar de moderne denkbeelden begonnen te gisten. Buitenlandsche universiteiten boden hem het eere-doctoraat aan, en nog in deze laatste dagen noodigde die van Dublijn hem persoonlijk uit, om bij de feesten die zij in het volgend jaar wil vieren tegenwoordig te zijn; toen de brief Leiden bereikte was de man, voor wien hij bestemd was, reeds niet meer. Zoo hij het document, niet nu, met het ge-

voel van zijn naderend einde, maar in de dagen van zijn volle kracht en gezondheid ontvangen had, het zou hem genoegen hebben gedaan. Want men meene niet, dat al die eerbewijzen hem onverschillig waren. Hij was te verstandig om ze te overschatten, te bescheiden om er zich op te laten voorstaan, maar ook te waar en te eenvoudig om zich aan te stellen alsof hij er geen waarde aan hechtte. Hij had er schik in, en voor zijn vrienden, van wie hij wist dat ze 't hem niet benijdden, verborg hij dat niet. Alleen waar hij vermoedde dat een ander zich voorbijgegaan kon voelen, wachtte hij zich zorgvuldig er zelf een toespeling op te maken. Kuenen was niet zoo onnoozel, om niet te weten wat hij waard was. Hij had zijn betamelijk zelfgevoel, maar alle ijdelheid was hem vreemd. Dat de wierookgeuren van den lof hem zoo kwistig toegezwaaid hem nooit bedwelmd hebben, dat hij zoo nederig bleef en voor het werk en de verdiensten van anderen zoo waardeerend, toont wel hoe hoog hij stond, hoe hij niet slechts een groot geleerde, maar meer dan dat, een wijze was en een toonbeeld van echte humaniteit.

Daarom was hij, wat zeer weinige mannen der wetenschap in Nederland zijn, een populair man. Allereerst in de kringen, waar hij zich het meest bewoog, onder zijn leerlingen, onder predikanten, die ook voor een goed deel zijn leerlingen geweest waren en onder al de vrienden zijner richting. In de jaarlijksche vergaderingen van Moderne Theologen of van den Protestantenbond was hij steeds het middelpunt, hij de man naar wien men met eerbiedige aandacht luisterde, dien men reeds bij zijn optreden toejuichte, gevierd gelijk geen ander. Meer dan een zouden in de schaduw van dezen reus geen straaltje van sympathie hebben opgevangen, zoo hijzelf ze niet, met zijn gewone edelmoedigheid, op den voorgrond geschoven en de aandacht der vergadering op hen gevestigd had. Maar ook buiten die kringen was hij populair. Dat bleek, toen zijn oudste leerlingen hem ten grave droegen. De begraafplaats, de straten die er heen leiden waren opgevuld met menschen. Van alle oorden des lands waren zij samengestroomd, beroemde ambtgenooten en dankbare discipelen, maar Leidens kleine burgerij was er vooral vertegenwoordigd. Iedereen kende hem hier, en elk had wat van hem te vertellen. Er had zich onder het volk al een zekere legende gevormd, van zijn wondere gaven, van zijn roem over de wereld verspreid, een legende wier naïeve uitingen ons dikwijls vermaakten. Wat

geen legende was, dat was 't geen men verhaalde van zijn minzaamheid, zijn voorkomendheid, zijn belangstelling in het lot van den geringen man. Men moet, om een tweede voorbeeld van zulk een populariteit van een man der wetenschap in de oude Akademie-stad te vinden, teruggaan tot Van der Palm, met wien Kuenen meer dan één karaktertrek gemeen had; maar Van der Palm was een volksredenaar en daardoor bij velen bekend. En niet alleen in de stad zijner inwoning was hij een goede bekende, een geliefde figuur. Het bericht van zijn overlijden ging als een treurmare door 't gansche land, en geen blad van beteekenis dat aan hem niet een deel zijner kolommen wijdde. Men mag zeggen dat het nederlandsche volk roem draagt op dezen uitnemende zijner zonen, en dien roem heeft hij ten volle verdiend.

C.P. TIELE.

[Gedichten van Hélène Swarth]

Lied.

Nu heb ik niet langer zangen
Voor deze' of geen.
Mijn liederen houd ik gevangen
Voor hem alleen.

O doolde ik in velden of lanen,
Hoe ver ook heen,
Waar 't stil is voor kussen en tranen,
Met hem alleen!

O wij die niet scheiden konden,
Gescheurd vaneen!
Nu bloeden we uit honderd wonden,
Zoo elk alleen.

Och! eerst, toen de menschen morden,
Was 't leed nog kleen ...
Wat er nu van ons leven moet worden,
Weet God alleen.

Wanhoopsoogen.

O donkre wanhoopsoogen vol verwijt!
Mocht ik u sluiten met mijn trouwen mond
En tranen geven zonder bitterheid
En nieuw bezeeglen d' ouden liefdebond!

O donkre wanhoopsoogen vol verwijt!
Had ik u hier, ik kuste u wel gezond.
In wake en droom aanschouw ik u altijd,
Maar 't Lot was wreed, toen ik ten laatste u vond.

O donkre wanhoopsoogen vol verwijt!
Wel heeft ons 't Lot gescheiden en gewond,
Maar gaan wij onder in den levensstrijd,
Zij 't hart aan hart, o liefste! en mond aan mond!

Wonderdokter.

In 't zwart fluweelen kleed der wichelaren,
Met blanken baard en lange zilverharen,
  Speelt hij voor Heiland en geneest wie lijdt.
Op 't volle marktplein staat de gulden wagen,
Waar kranken wanklen of zich laten dragen,
  Wijl laatste hoop hun troostloos hart nog vleit.

Hij lenigt leden lang verlamd, zalft wonden,
Verkeert wie kwijnde en kermde in kerngezonden,
  Breekt als onnut der kreuplen wandelstaf,
En hupplend huiswaarts keert wie kwam op krukken.
En telkenmale als 't wonder mocht gelukken,
  Straalt reine vreugde 's redders aanschijn af.

O wonderdokter op uw gulden wagen,
Hier is mijn hart, door 't leven stukgeslagen.
  Verijdel niet mijn hoop! gij kunt zooveel!
Gij die geneest wie zonder u moest sterven,
Heb medelijden, laat mij niet verderven!
  O wonderdokter, maak mijn hart weer heel!

Ode.

In welken tempel zal ik nederknielen?
Der Christnen God gedoogt geen aardsche liefde.
Het Offerlam, dat bloedt voor aller zielen,
Kan ik niet bidden voor mijn zielsgeliefde.

Een griekschen tempel heb ik uitgekozen,
Daar troont mijn god, een glimlach om de lippen.
En 't altaar is van marmer rood als rozen
En vlinders ziet m' aan de offerkransen nippen.

In wit gewaad, zal 'k aan zijn voeten vluchten,
De handen vol symbolisch-roode bloemen
En vreemd-mystieke purpren zomervruchten,
En blanke duiven zal 'k ten doode doemen.

Zal dan mijn god genadig nederblikken
En zachter lachen met zijn marmren oogen,
Als al mijn tranen, die zijn altaar likken,
Hem smelten doen tot menschlijk mededoogen?

O schoone god! aanschouw en heel mijn lijden!
O schoone god! nooit diende ik andre goden.
In deze laag godslasterende tijden,
Blijf ik u trouw en zing voor u mijn oden.

En wie mij honen om mijn heilge zangen,
Uw grootheid prijzende en uw alvermogen,
Laat me in hun poorten niet te lang gevangen!
Mijn weenen bluscht den bliksem van mijn oogen.

Zoo ik u ooit met schoone klanken streelde,
Ik die als kind reeds neerknielde aan uw voeten,
Met vromen schroom mijn stameltaal u kweelde,
In menschlijke oogen hoopte uw blik te ontmoeten,

Geef weer de weelde die mij werd ontstolen,
Die zachte stem, die vast omklemmende armen,
Die woorden, zoet als geuren van violen,
Dat heilig hart, dien blik van rein erbarmen!

Geef hem mij weder, dien ik heb verloren,
Aleer hij zwerve in verre vreemde landen!
Hij was voor mij, ik was voor hem geboren,
'k Wil 't brood des levens eten uit zijn handen.

Hart van 't Heelal! ziel van mijn wereld! Liefde!
O schoonste en hoogste en goddlijkste aller goden!
Schenk uw verlaten kind haar zielsgeliefde
Of de affodillen van de stille dooden!

HÉLÈNE SWARTH.

Dramatisch overzicht.

Besproken plaatsen door L. Simons Mz. Amsterdam, Van Holkema en Warendorf. 1891.

Toen in het voorjaar van 1768 Lessing het laatste stuk van zijn *Hamburgische Dramaturgie* schreef, mocht hij dit doen in de overtuiging, dat wat hij in een tijdsbestek van nauwelijks één jaar over de dramatische kunst had geschreven de moeite van het schrijven volkomen waard was geweest, maar tevens met het bewustzijn, dat het doel, hetwelk hij bij den aanvang zich had voorgesteld, slechts voor een deel was bereikt. En dit laatste verklaart den eenigszins bitteren toon, waarop Lessing afscheid neemt van een arbeid, dien hij zoo blijmoedig was begonnen.

Wat had Lessing voor met het schrijven van de *Hamburgische Dramaturgie*? Toen in den aanvang van 1767 eenige tooneelvrienden te Hamburg, met de bankiers Seyler en Tillemann en de tapijthandelaar Bubbers aan het hoofd, de handen ineensloegen om in de bloeiende koopstad een nationalen schouwburg te vestigen, had men Lessing, die zich reeds door eenige tooneelstukken, o.a. *Der junge Gelehrte* en *Miss Sara Sampson* zekeren naam had gemaakt, in den arm genomen om het gezelschap als ‘Theaterdichter’ ter zijde te staan en het repertoire geregeld met een aantal stukken te verrijken. Die opdracht intusschen werd door hem niet aanvaard: hij, die gewoon was, zijn vlug ontworpen arbeid rustig verder uit te werken en met kritischen blik te herzien, was er de man niet naar om tooneelstukken op bestelling te leveren. Maar nu men zich toch tot hem gewend had, meende hij mogelijk op andere wijze voor de nieuwe troep nuttig en werkzaam te kunnen zijn. ‘Toen, voor jaar en dag’, - zoo schrijft hij in het laatste stuk der *Dramaturgie* -

‘eenige goede menschen op den inval kwamen, te beproeven, of er voor het Duitsche tooneel niet wat meer te doen zou wezen dan onder het bestuur van een zoogenaamden “Principal” mogelijk was, toen weet ik niet hoe men juist op mij viel en op de idee kwam, dat ik bij deze onderneming van eenig nut zou kunnen zijn? - Ik stond juist ledig op de markt’ - zegt hij met een reminiscens aan de gelijkenis van de arbeiders in den wijngaard (Mattheus XX) - ‘niemand wilde mij huren, ongetwijfeld omdat niemand wist wat met mij aan te vangen, dan alleen deze vrienden!’

En wat was het werk, dat men hem ten slotte opdroeg? Hij zou, als verslaggever, de belangstelling voor de nieuwe onderneming trachten op te wekken en wakker te houden, en daartoe onder den titel ‘Hamburgische Dramaturgie’ een blad uitgeven, waarin de verschillende vertooningen zouden worden besproken. ‘Diese Dramaturgie’ - schreef hij op den dag der eerste voorstelling - ‘soll ein kritisches Register von allen aufzuführenden Stücken halten, und jeden Schrift begleiten, den die Kunst, sowohl des Dichters als des Schauspielers, hier thun wird.’

Dat was het plan; maar de verslaggever, die beloofde den tooneeldichter zoowel als den tooneelspeler op den voet te zullen volgen, hield zijn woord niet. Reeds de bespreking van de derde voorstelling, van 24 April 1767, verschijnt eerst een maand later, en de afstand tusschen de vertooning en de kritiek wordt hoe langer hoe grooter: den 6^{den} November 1767 begint Lessing een reeks van stukken naar aanleiding van Thomas Corneille's *Le Comte d'Essex*, dat den 15^{den} Juli was opgevoerd, en over den 52sten tooneelavond, dien van 28 Juli 1767, handelt het 96^{e} stuk der Dramaturgie, onder dagteekening van 1 April 1768! Maar ook in een ander opzicht bleef Lessing zijn voornemen niet trouw. De kritiek van het spel der vertooners, welke in de eerste stukken een groote plaats inneemt, blijft na het 28^{e} stuk van 24 Juli, dus reeds na drie maanden, achterwege. De reden hiervan was niet ver te zoeken. ‘Eine jämmerliche Comödianteneitelkeit, aberwitzige Empfindlichkeit des Coulissenhochmuthes’ noemt Devrient in zijne ‘Geschichte der deutschen Schauspielkunst’, wat er toe leidde om Lessing's invloed op de ‘künstlerische Bildung’ der tooneelspelers ‘abzuschneiden’. Reeds bij den aanvang had de soubrette Suzanna Mecour uitdrukkelijk verzocht, dat haar naam, noch in goeden noch in kwaden zin, in de *Dramaturgie* genoemd mocht

worden, en Lessing had de zwakheid gehad, dat verzoek toe te staan. En toch wie sprak er met meer waardeering over de kunst van den tooneelspeler dan juist Lessing? Wie gevoelde fijner, hoe dubbel voorzichtig de criticus behoort te zijn in zijne uitspraken tegenover den tooneelkunstenaar, dan de man, die reeds in de voorrede van zijn *Dramaturgie* er op wees, hoe, terwijl een vonnis over een tooneelstuk telkens herzien kan worden, daar het werk van den dichter blijft, de kunst van den tooneelspeler 'transitorisch' is: het goede en het slechte van zijn spel met gelijke snelheid voorbij ruischt, en niet zelden de luim van den toeschouwer, meer dan de speler zelf, oorzaak is waarom het een of het ander een levendiger of minder levendigen indruk maakt?

Lessing's toon tegenover de tooneelspelers was van den aanvang af welwillend aanmoedigend; - en toch zouden de botsingen niet uitblijven.

Aan de spits van het mannelijk personeel van het Hamburgsch gezelschap stond Conrad Eckhof, de geniale tooneelspeler, die zoo volkomen in Lessing's geest was doorgedrongen, dat men hem laat deelen in Lessing's roem: het Duitsche drama geschapen te hebben. Naast Eckhof, de eerste tragische tooneelspeler van zijn tijd, stond aan het hoofd van het vrouwelijk personeel, als eerste tragische kunstenares: Frau Hensel. Lessing stelde haar zeer hoog, roemt zoowel haar voordracht als het gemak en de duidelijkheid, waarmede zij zelfs stootende verzen weet voor te dragen. Hare hooge en indrukwekkende gestalte, haar scherpgesneden, regelmatig gelaat, hadden haar voornamelijk in heroische rollen groot succes verschaft. Frau Hensel had echter de fout, alle rollen te willen spelen, ook die waarvoor hare gestalte zich niet leende. Bij de bespreking van de voorstelling van een thans vergeten 'comédie larmoyante', *Cenie* van madame de Grassigny, roerde Lessing dit zwakke punt op de meest vergoelijkende, kiesche wijze aan. Na Mad. Hensel warm geprezen te hebben voor haar voordracht, gaat hij voort: 'Ik zou maar één enkele fout weten te noemen; maar het is een zeer zeldzame fout; een zeer benijdenswaardige fout. De actrice is voor deze rol te groot. Het lijkt me, of ik een reus zie, die met een cadettengeweer exerceert. Ik zou niet alles willen spelen, wat ik voortreffelijk spelen kan.' Maar zelfs die enkele opmerking dulde Frau Hensel niet. Zij nam er aanleiding uit, om Lessing haar vriendschap op te zeggen en hare mannelijke

en vrouwelijke collega's tegen den schrijver der *Dramaturgie* op te zetten. Lessing, het gekibbel moede, besloot de kritiek van het spel te laten rusten, en zich voortaan enkel met de bespreking van het drama bezig te houden. Nog eens slechts, bij de behandeling van de *Essex* van Thomas Corneille (25e stuk van 24 Juli 1767), bespreekt hij de wijze waarop Mad. Löwen de rol van Elisabeth gespeeld heeft, en die gelegenheid neemt hij waar om aan het adres van prikkelbare tooneelspelers het volgende te schrijven, bij wijze van afscheid, *p.p.c.*: 'Ik weet een kunstenaar, hij moge van mijn geslacht of van een ander geslacht zijn, slechts één enkele vleierij te zeggen, en die bestaat daarin, dat ik aanneem, dat hij vreemd is aan alle ijdele gevoeligheid, dat bij hem de kunst boven alles gaat, dat hij gaarne, vrij en overluid, een oordeel over zich hoort uitspreken, en liever nu en dan verkeerd, dan slechts zelden beoordeeld wordt. Wie die vleierij niet verstaat, met dien erken ik al spoedig niet overweg te kunnen, en zulk een is niet waard dat wij hem bestudeeren. De ware virtuoos gelooft niet eens, dat wij zijn voortreffelijke eigenschappen inzien en gevoelen, al maken wij er ook nog zoo veel drukte van, voordat hij bespeurt, dat wij ook oog en gevoel hebben voor zijn zwakheden. Hij drijft innerlijk den spot met elke grenzelooze bewondering, en voelt zich alleen gestreeld door den lof van hem, die ook het hart heeft hem te berispen.'

In het laatste stuk van de Dramaturgie komt hij nog eens op dit punt terug: 'Wij hebben tooneelspelers, maar geen tooneelspeelkunst. Indien er oudtijds zulk een kunst geweest is, dan is zij verloren gegaan en moet zij op nieuw uitgevonden worden.' En verder: 'Men heeft reeds onlangs de opmerking gemaakt, dat de gevoeligheid van de kunstenaars, ten aanzien van de kritiek, toeneemt in dezelfde verhouding, als de zekerheid, de duidelijkheid en het aantal der grondstellingen hunner kunst afneemt.'

De Hamburgsche tooneelspelers verweten Lessing, dat hij de voorstellingen niet geregeld bijwoonde, en, wanneer hij in den schouwburg kwam, niet met onafgebroken aandacht toeluisterde, maar een groot gedeelte van den avond in gesprekken met vreenden en aan het buffet doorbracht. En inderdaad, het blijkt telkens duidelijker, dat verreweg het grootste gedeelte van de critiek der stukken in de *Hamburgische Dramaturgie* niet berust op waarneming maar enkel de vrucht is van een nauwgezette lezing en van ernstige studie, waarop de vertooning, indien zij al door Lessing

werd bijgewoond, zonder invloed bleef. Lessings arbeid heeft daaraan zijn wetenschappelijke belangrijkheid als een aesthetiek van het drama te danken, maar mist het frissche, spontane van die critiek welke onder den levendigen indruk van het zelfaanschouwde te boek is gesteld.

Het schijnt niet genoeg herhaald te kunnen worden, dat een kunsproduct als het drama eerst door de vertooning ziel en leven krijgt, en dat men dus, om aan een tooneelstuk volle recht te kunnen doen wedervaren, het moet g e z i e n hebben. Had Lessing die waarheid erkend, hij zou wellicht met minder felheid zijn te velde getrokken tegen het Fransche klassieke treurspel, dat hij nu, op grond van abstracte aesthetische theoriën - op de 52 speelavonden, door Lessing besproken, werd slechts ééne tragedie van Corneille, *Rodogune*, en van Racine geen enkele vertoond! - eenvoudig dood verklaart.

Op zich zelf was de strijd, dien Lessing aanbond tegen de door Godsched bevorderde verfransching van het Duitsche tooneel, tegen die gedachtelooze nabootsing en onoordeelkundige bewondering van al wat uit Frankrijk kwam, volkomen rechtvaardig; en het is Lessing's eeuwige roem, door leer en voorbeeld, de Duitschers gebracht te hebben tot het verkrijgen van een eigen dramatische kunst. Maar hij, die zijn eigen land een nationaal tooneel wilde bezorgen, bleek geen oog te hebben voor wat er, onder de stijve en van de Ouden veel te slaafs nagebootste vormen, eigenaardig nationaals schuilt in deze Fransche tragedie, die door de meesterstukken van Corneille en Racine - en niet door die van Voltaire, welke Lessing zoo fel bestrijdt! - het zuiverst vertegenwoordigd wordt. Van de classieke tragedie der Franschen geen indruk ontvangen te hebben, en daarentegen door een droog, moraliseerend drama als Diderot's *Père de famille* zoo getroffen te zijn geworden, dat hij dit ‘voortreffelijke stuk’, zooals hij het noemt, voor altijd op het repertoire zou willen behouden, is, dunkt mij, voor een toongever op letterkundig gebied van Lessing's vermaardheid, niet zonder bedenking. En al zal men ook nog na jaar en dag met belangstelling, zij 't ook niet steeds met volkomen instemming, lezen wat de schrijver der *Hamburgische Dramaturgie* gezegd heeft over den aard van het tragische, zooals hij het uit Aristoteles verklaart, over de grenzen tusschen drama en geschiedenis, over de kunst van den tooneelspeler, al zal men de fijne dialectiek, het dramatisch span-

nende der geleerde bewijsvoering blijven bewonderen - als model eener tooneelcritiek kan het beroemde werk thans geen dienst meer doen.

De hedendaagsche tooneelcritici kunnen niet meer volstaan met, gelijk Lessing deed, toen zijne belangstelling in hetgeen de Hamburgsche schouwburg te zien gaf verflauwd was, diepzinnige en, gelijk hij het zelf noemt, ‘schwerfällige’ vertoogen te schrijven over de theorie van het drama, welke hoofdzakelijk alleen voor geleerden en voor de tooneeldichters zelven van belang zijn, maar met de voorstellingen van den dag in geen, of slechts in verwijderd verband staan. Wie thans tooneelcritiek schrijft, doet dat niet in de eerste plaats voor de koks, maar voor de gasten: tot voorlichting, tot ontwikkeling van den smaak van het publiek. Den frisschen indruk weer te geven van het geziene, den loop van het drama te verhalen, het spel van de vertooners, hunne opvatting van de rol te bespreken, en aan een en ander die beschouwingen vast te knoopen, welke licht kunnen werpen op de eischen van het drama en van de tooneelspeelkunst, is het werk van den tooneelcriticus.

Op die wijs hebben de voornaamste tooneelcritici in Frankrijk, het land waar de belangstelling in het tooneel het levendigst is, hun taak opgevat. Men moge het in Francisque Sarcey afkeuren, dat hij vaak breed uitweidt over de minst beteekenende en lafste kluchten, dat hij zoo weinig moeite doet om te begrijpen wat er omgaat in de hoofden en harten van een jonger geslacht, en, zelfs tegenover geesten als Shakespeare en Ibsen, streng vasthoudende aan wat ‘du théâtre’ en wat geen ‘théâtre’ is, weinig oog blijkt te hebben voor hetgeen er grootsch is in hunne dramatische scheppingen; men moge iets als affectatie meenen te zien (Sarcey geaffecteerd!) in de wijze waarop hij zich de rol van ‘vieille perruque’ laat welgevallen, - maar zijn onovertroffen talent om een stuk te vertellen en, al verhalende, de zwakke zijde ervan te doen uitkomen; de wijze waarop hij, ook in het zwakste stuk het greintje talent weet op te sporen en aan het licht te stellen; naast afkeurende, consequent opbouwende critiek weet te plaatsen; en dat alles met een *verve* en een opgewektheid, met een optimisme, alsof hij, inplaats van sedert 34 jaar, eerst sedert enkele maanden schouwburgen bezoekt en critiek oefent, - is, in één woord, bewonderenswaardig.

Toen Laube in 1875 in *Das Wiener Stadttheater* ten derde male zijne rijpe ervaringen als tooneelbestuurder te boek stelde, moet hij, die de Fransche dramatische kunst wist te waardeeren, Sarcey's feuilletons gekend hebben, welke toen reeds zeer de aandacht trokken. Laube beklaagt zich, dat de Duitsche tooneelcritiek aan tooneelstukken steeds de hoogste letterkundige eischen stelt, maar de stukken nooit beschouwt van het standpunt van het tooneel. En dan laat hij daarop volgen: ‘Hoe treffend verstaan dat de Franschen! Met onuitputtelijke welwillendheid behandelen zij al wat voor het tooneel geschreven wordt. Elk greintje talent, dat in een nieuw stuk naast louter zwakheden wordt aangetroffen, wordt geprezen en gebruikt om den schrijver aan te moedigen. Het komt volstrekt niet bij hen op, dat door zulk een toegevendheid aan de hoogere letterkundige eischen te kort wordt gedaan, maar zij weten dat het tooneel daardoor gesteund en het schrijven voor het tooneel daardoor aangemoedigd wordt. Is het jaar om, en heeft de nieuwe auteur geen vorderingen gemaakt, dan zwijgt men verder over hem...’

Zoo gaat ook Sarcey te werk. En naast hem, of liever tegenover hem - want hij is bijna in alles Sarcey's tegenvoeter - schittert de tooneelcriticus Jules Lemaître. Jules Lemaître, de criticus van het *Journal des Débats*, is fijner geest, voelt meer artistiek, schrijft fraaier dan Sarcey. Hij bekommert zich niet om kunstregelen of tooneel-theoriën, maar is geheel een man van indrukken. ‘Impressions de théâtre’ heeten dan ook de bundels waarin Lemaître van tijd tot tijd een zeker aantal van zijn tooneelfeuilletons bijeen brengt. De verschillende werken - zoo redeneert hij - defileeren voor den spiegel van onzen geest, maar daar het defilé lang duurt, verandert de spiegel in dien tusschentijd, en wanneer bijgeval hetzelfde werk terugkeert, werpt het er niet meer hetzelfde beeld op. ‘Ik heb Corneille vereerd, - zegt Lemaître - en ik heb Racine veracht; op dit oogenblik vereer ik Racine en Corneille is mij ten naastenbij onverschillig. *On juge bon ce qu'on aime, voilà tout*.’ Hij geeft dus enkel de indrukken van een bepaald oogenblik, en behoudt zich niet alleen het recht voor - een recht, waarvan hij druk gebruik maakt - om het voor en tegen te bepleiten, maar ook om zichzelven tegen te spreken, verbrandend wat hij eens vereerde, en vereerende wat hij eens ten vure doemde. Maar dat alles doet hij met zulk een beminnelijk scepticisme, met zulk een geest en gratie,

dat zijn critieken in den boekvorm, zich met evenveel genot laten lezen als zij het in den vorm van feuilletons deden.

Sedert een gedeelte van het ontwikkeld publiek in Nederland belang is gaan stellen in zijn tooneel, zijn enkele voorname dagbladen begonnen aan de tooneelcritiek groote zorg te wijden. *De Nieuwe Rotterdamsche Courant* en *Het Vaderland* gaven door degelijke tooneelrecensies het voorbeeld. Of waren het de soms bijtend scherpe, maar steeds vermakelijke feuilletons van F.C. de Brieder in de *Amsterdamsche Courant*, die het vuur openden? De stukken in *Het Vaderland* van A.C. Loffelt, thans de nestor der Hollandsche tooneelcritici, trokken in het bijzonder de aandacht en brachten meermalen de gemoederen van tooneelbestuurders en artisten in beweging. Later volgden *Het Nieuws van den dag* en de *Oprechte Haarlemsche Courant*, en nu sedert eenige maanden geeft ook *Het Handelsblad* op een vasten dag in de week een feuilleton ‘Uit den Schouwburg’, waarin op geestigen, frisschen en onderhoudenden trant de verschillende voorstellingen besproken worden.

Van al die tooneelcritieken zijn die, welke de heer L. Simons op ongeregelde tijden in de Oprechte Haarlemmer publiceert en waarvan een zeker aantal in den bundel *Besproken plaatsen* zijn bijeengebracht, zeker wel de uitvoerigste, het breedst van opzet, en het strengst in hare eischen, zoowel ten opzichte van den tooneelschrijver, als van den tooneelbeoordeelaar. Niet gering zijn die eischen. Van hem toch, die, hetzij als dagbladcriticus hetzij als eenvoudig toeschouwer, een oordeel durft uitspreken over het werk van een tooneeldichter, vergt de heer Simons niet meer of minder dan dat hij zich de moeite geve van eene studie der vorige stukken van denzelfden schrijver, ‘van des dichters ontwikkeling, van de wijziging in zijn willen en kunnen.’ En hij vindt het blijkbaar een onredelijke pretensie van het publiek, wanneer het verlangt een stuk van Ibsen te kunnen begrijpen ook zonder kennis te hebben genomen van al de voorafgaande. Mij dunkt, dat de heer Simons zich hier op een zeer eigenaardig standpunt plaatst en een eisch stelt, waaraan hij, bij eenig nadenken, bezwaarlijk zal kunnen vasthouden. De criticus, die hier aan het woord is, is niet de man, die op zijn ‘besproken plaats’ in de stalles van de vertooning den indruk ontvangt, dien hij later tot een dagbladartikel zal verwerken, maar de letterkundige essayist,

die, achter den schrijftafel gezeten, na de lezing van een stuk zijne ideeën verzamelt en zijne theoriën formuleert.

Achter dien zelfden schrijftafel, omringd van folianten en kwartijnen, vinden wij den heer Simons terug, wanneer hij, op Lessing's trant, in zijn doorwrochte studie over *Jeftha* Vondel's kunstwerk aan een scherpzinnig onderzoek onderwerpt, de bronnen naspeurt, de aanleiding tot het treurspel uiteenzet, Jeftha's daad verklaart, en in zijn verhouding tot de priesters het zwaartepunt vindt van het treurspel; om tot de slotsom te komen, dat Vondel in Jeftha en diens zucht om zich zelf te beschouwen als in directe gemeenschap met de Godheid en zelf de uitlegger der wet te zijn, de houding van de Protestanten heeft willen dramatiseeren, en wat hem, den Katholiek, zondige hoogmoed moest toeschijnen tot het onderwerp van een treurspel heeft gemaakt.

Drukt de schrijver van *Besproken plaatsen* hier Lessings voetstappen, ook door de tragische heldenfiguur te toetsen aan Aristoteles' eisch om vrees en medelijden te wekken, elders in dezen bundel volgt hij meer het spoor van een man als Jules Lemaître.

Van den kunstcriticus sprekende, zegt de heer Simons: ‘Wij weten dat zijn uitspraak: “dit of dat is mooi of leelijk!” niet meer beteekenis heeft, dan: “dit of dat is mooi of leelijk voor mij!” en het den lezer overgelaten blijft te beslissen of dit ook zoo is voor hem. Als een criticus beweert: “in een tooneelstuk moet alles duidelijk zijn, en kan de onzekere, geheimzinnige symboliek niet toegelaten worden!” of wel: “dit drama is onbegrijpelijk, het heeft geen slot” enz., dan zegt dit voor zijn lezers eigenlijk niets meer dan: “ik criticus mis het gevoel, noodig om onder de bekoring te komen van die geheimzinnige symboliek; i k begrijp het stuk niet, i k vind dat het geen slot heeft!” En al staat hij hierin gelijk met het gros van het publiek, dan bewijst dit nog niet, dat hij gelijk heeft, of het recht had van den kunstenaar te eischen, dat deze zijn fijner gevoel, zijn stemming, zijn inzichten zou verzaken ter wille van den vaak groveren aanleg zijner beoordeelaars.’ Ook in de bladzijden ‘*Aan mijn Lezers*’, welke den bundel voorafgaan, laat de heer Simons uitkomen dat men van hem slechts indrukken, geen oordeelen heeft te wachten. Hij spreekt van een ‘weerspiegeling’ van het kunstwerk in hem, en, misschien zich flauw herinnerende het beeld van den veranderlijken spiegel, dat Lemaître gebruikte, vergelijkt hij zich bij een spiegel van w a t e r , ‘verander-

lijk en afwisselend.' De vergelijking is niet van de gelukkigste, en zou tegen den beoordeelaar gekeerd kunnen worden: een spiegel van water is niet alleen afwisselend en veranderlijk met den tijd, gelijk die waarvan Lemaître sprak, maar ook op het oogenblik zelf bewegelijk, en daardoor onzeker en onduidelijk.

Doch dit is van minder beteekenis. Van meer belang is het, dat wie alleen indrukken van het oogenblik geeft, op zijn beurt aan elke ernstige beoordeeling ontsnapt. Wie waarborgt ons, dat het gevoelen, hetwelk wij, als in onze oogen onjuist, zouden willen bestrijden - ik noem bijvoorbeeld de bewering in het opstel over *L'avare*: 'Harpagon is niet comisch', - op het tijdstip waarop wij ons ten strijde gorden, nog steeds omhelsd wordt door den man, tegen wien wij te velde trekken; en of niet onze aanval, zoo moedig ondernomen, ten slotte blijken zal, op een schim, een reeds uitgewischt spiegelbeeld gericht te zijn geweest?

Aan de andere zijde moet erkend worden, dat de methode het moderne voordeel heeft van enorm suggereerend te zijn. De beschouwingen, stoute stellingen, raadselachtige uitspraken, boutades, paradoxen van impressionistische critici, als Lemaître en Simons, maken wakker, irriteeren - vooral wanneer zij, gelijk soms door den heer Simons geschiedt, op een eenigszins 'wijzen' toon worden uitgesproken - prikkelen tot tegenspraak, sporen aan tot nadenken en openen vergezichten. Hetzij men er meê instemme of niet, men legt er zich niet bij neer: men verzet zich of gaat nog verder.

Van eene methode daarentegen als door Sarcey met zooveel talent wordt toegepast, is dit het nadeel, dat men te spoedig geneigd is er zich wèl bij neer te leggen. De absolute uitspraken van den criticus, de regels, vrucht van een jarenlange ervaring, waaraan hij elk drama toetst, zijn zoo duidelijk, zoo logisch, lijken zoo van-zelf-sprekend, dat men er licht toe gebracht wordt, ze zonder tegenspraak aan te nemen, en van elk dramatisch voortbrengsel, van vroeger of later tijd, te eischen, dat het volgens deze wetten zij geschreven en geen duimbreed ervan afwijke. Eerst wanneer het blijkt, dat, enkel met dezen maatstaf gemeten, dramatische voortbrengselen, waardoor een krachtig leven stroomt en die er op aangelegd zijn om groote belangstelling te wekken en diepen indruk te maken - meesterwerken van Shakespeare, in het hart grijpende drama's van Ibsen, - zouden behooren te worden terug-

gewezen als ontooneelmatig, als geen ‘theâtre’ zijnde, komt men tot het inzicht van hetgeen er te absoluut is in de onveranderlijke toepassing van deze, op zich zelf volkomen redelijke, wetten, en beseft men dat, ook op het tooneel, ‘het raadselvolle leven’ ten slotte aan veel wat in het ‘systeem’ past, ontsnapt.

Waaruit men de gevolgtrekking zou kunnen maken, - die trouwens reeds voorlang gemaakt is - dat tooneelcritiek geen lichte kunst is, ‘al wordt ze nog al druk beoefend.’

En gemakkelijker wordt die kunst niet, wanneer men ziet welk een vijandige houding tegen haar wordt aangenomen, juist door hen, die haar het meest op prijs moesten stellen.

Van de ijdelheid, de lichtgeraaktheid der tooneelspelers, waarvan reeds Lessing de gevolgen ondervond en die hem noodzaakten zijn critiek over het spel der vertooners, en daarmede zijn kostbare opmerkingen over tooneelspeelkunst, achterwege te houden, spreek ik thans niet. Artisten zijn nu eenmaal prikkelbaar, of, wil men het vriendelijker: fijngevoelig, en het feit, dat zij in alle tijden en in alle landen op gespannen voet met de critiek hebben gestaan, zou doen vermoeden, dat men hier te doen heeft met iets onvermijdelijks, waarin men ten slotte het verstandigst doet, te berusten, zij het ook onder protest, dat wil zeggen: voortgaande met te zeggen wat men, tot voorlichting van het publiek, zeggenswaard en zeggensnoodig acht.

Maar grievender is het voor een eerlijke, kundige critiek, wanneer zij haar werk miskend ziet door die tooneelbesturen, wie samenstelling en wier antecedenten een andere houding te haren opzichte zou doen verwachten. De Raad van Beheer van ‘Het Nederlandsch Tooneel’ behoort tot die vereenigingen van personen, op wie men geneigd is het woord toe te passen, hetwelk aan Talleyrand ten aanzien van de ‘émigrés’ in den mond wordt gelegd: *Ils n'ont rien appris, ni rien oublié*. Door den ondervonden tegenspoed zijn deze heeren niet gelouterd, noch verstandiger geworden, maar, naar het schijnt, geheel van de wijs gebracht; en in dien toestand doen en zeggen zij dingen, welke het ergste doen vreezen. Zoo heet het thans, in het jaarverslag der vereeniging, dat de ongunstige dagbladcritiek een der hoofdoorzaken is van de slechte uitkomsten van het vorige speelseizoen!

Een dergelijke bewering is, juist door hare buitensporigheid, zeker vrij onschadelijk, maar zij geeft toch een staaltje van de

moeielijkheden, waarmede de critiek bij ons te lande heeft te strijden. Indien kundige en fijnbeschaafde mannen, gelijk de Raad van Beheer er onder zijne leden telt, zich zoo durven uiten, wat zal men dan wel van de andere tooneeldirecties te verwachten hebben? En hoe luid, hoe duidelijk, hoe overtuigend zal de critiek moeten spreken, eer zij gehoor vindt en op eenige vrucht van haren arbeid mag rekenen?

Intusschen, men vrage en klage niet te veel. Alle eer aan hen die, als de heer Simons, zonder zich door den ongunst der tijden te laten afschrikken, zonder zich aan eer of oneer, aan kwaad gerucht of goed gerucht te storen, voortgaan met hunne indrukken over de tooneelletterkunde en de tooneelspeelkunst mede te deelen. Maar de geschiedenis leere ook hun, hunne verwachtingen niet te hoog te spannen. Wat de groote Lessing door zijne critiek-alleen niet vermocht: het tooneel van zijn tijd uit zijn verval op te heffen, zullen de kleine Lessings onzer dagen evenmin vermogen. Dat zij het hunne bijdragen om den zin voor het tooneel, als een kunstuiting de aandacht van den beschaafden mensch waardig, levendig te houden, en dat zij dit doen in den opwekkenden, onderhoudenden, leerzamen trant, waardoor *Besproken plaatsen* zich onderscheiden, is alles wat zij van zichzelven, en wij van hen, mogen verlangen en verwachten.

J.N. VAN HALL.

Bibliographie.

Woordenboek der Nederlandsche Taal. Vijfde deel, 3e afl. Godsvloek-Gort. Bewerkt door Dr. A. Beets. - Tweede reeks 12e afl. Onpartijdig-Ontoerekenbaar. Bewerkt door Dr. A. Kluijver, met medewerking van Dr. C.C. Uhlenbeck en Dr. W.L. de Vreese, 's Gravenhage en Leiden. Martinus Nijhoff, A.W. Sijthoff. 1891.

Met versnelden pas gaat thans het Woordenboek vooruit. Tegelijkertijd verschenen twee afleveringen, elk van 5 vel of 160 kolommen, en op een van deze afleveringen staan voor het eerst - nog niet met den titel van leden der redactie, maar als medewerkers - de namen van een Noord-Nederlandsch en van een Zuid-Nederlandsch taalgeleerde: van de heeren Uhlenbeck en de Vreese.

Met dien versnelden pas intusschen loopen de heeren bewerkers niet luchtig over het werk heen. Dat getuigen deze beide afleveringen ten overvloede. De 38 kolommen door Dr. Beets aan g o e d gewijd vormen een stuk degelijken, gewetensvollen arbeid en bevatten een schat van wetenschap, waaronder veel dat ons direct ... 'ten goede komt'. Wij haasten ons deze laatste uitdrukking, waarvoor Van Vloten ons indertijd bang had gemaakt, weêr te bezigen, nu Dr. Beets ons, tot onze geruststelling, mededeelt, dat zij reeds in het beste Midden-Nederlandsch gebruikelijk was en dus niet als contrabande beschouwd behoeft te worden. Belangrijk zijn voorts nog de verklaringen van g o l f en zijn samenstellingen, die van de oorspronkelijke beteekenis en de afleiding van g o o c h e l e n , de aanteekeningen onder g o r d i j n , enz.

De nieuwe medewerkers werden, voor hun debuut, aan de bewerking van een reeks louter 'verneinende' woorden gezet. Er komen toch in de 12e aflevering der tweede reeks enkel woorden voor met het ontkennend voorvoegsel o n , of samenstellingen met o n t , in welk laatste voorvoegsel, volgens de omstandige verklaring, meestal het begrip *verwijdering* ligt. In eenige werkwoorden, bv. o n t b r a n d e n , o n t g l o e i e n , duidt o n t - ook het *begin* der handeling (verwijdering van den oorsprong?) aan. In verband hiermede zouden wij - zij 't ook slechts aarzelend - willen vragen of de verklaring van o n t b i j t e n wel geheel volledig is. O n t b i j t e n - zegt Dr. B. - beteekent volgens zijn afleiding eigenlijk: even iets proeven, een hapje, eene bete van iets nemen. Maar zou, ingevolge de beteekenis van o n t - als begin eener handeling, o n t b i j t e n niet ook verklaard kunnen worden als het nemen van de eerste bete van den dag?

Indien onze impressionistische schrijvers in deze aflevering blade-

ren, zullen zij wellicht in woorden als o n t d u i s t e r e n , o n t d r a g e n (ontrooven), o n t d u b b e l e n , o n t m e n g e l e n e.a. het een en ander vinden wat hun van dienst kan zijn.

Sully Prudhomme. De Gerechtigheid, vertaald door L.J.J. Michielsen. Haarlem, H.N. Mul. 1891.

Niet zonder recht zeker heeft men aan *La Justice* van Sully Prudhomme verweten, dat het voor een gedicht te wijsgeerig en voor een wijsgeerig betoog te poëtisch is. De dichter zelf heeft het gevoel gehad, dat zijn werk dit gevaar liep. Aan het slot van zijn proloog voorziet hij de mogelijkheid ‘que le luth à sa voix refuse l'unisson,’ en zegt hij tot de Muze (in de vertaling van den heer Michielsen):

> Dat gij de maat slaat, Muze, is al wat ik u vrage.

Een dergelijk gedicht van dien abstracten inhoud, zoo groot van omvang en zoo eigenaardig van vorm te vertalen, is een waagstuk, haast een roekeloosheid. Ons is geen levend Nederlandsch dichter bekend van wien wij zouden kunnen verwachten, dat hij zulk een arbeid zonder al te groote kleerscheuren eraf zou brengen. Ook de Muze van den heer Michielsen heeft aan het doornig werk haar kleed op verschillende plaatsen gehavend. Maar toch is er in de poging zelf en in de wijze waarop de vertaler zich van zijn taak gekweten heeft zooveel verdienstelijks, de moeielijkheden zijn vaak zoo behendig overwonnen, dat een woord van waardeering hier niet achterwege mag blijven. Niets zou gemakkelijker zijn dan uit tal van prozaische, nuchtere versregels het bewijs te putten, dat de heer Michielsen geen meesterstuk leverde; maar, wanneer men bedenkt dat Sully Prudhomme, in zijn wijsgeerig betoog, niet zelden het proza nabij komt, zou men, zich een Fransche spreekwijze herinnerend, kunnen zeggen, dat de Hollandsche dichter gevallen is naar de zijde, werwaarts de Fransche overhelde. Dat de heer Michielsen zijn taal kent, bewijst het krachtig en sierlijk Hollandsch der vertaling van de ‘Opdracht,’ wellicht het best geslaagde gedeelte van zijn werk.

Aan Sully Prudhomme's gedicht is gerechtigheid weervaren ook door de zeer smaakvolle wijze waarop deze vertaling is uitgegeven.

Nieuwe Gedichten van P.A.M. Boele van Hensbroek. Nijmegen, H.C.A. Thieme. 1891.

De heer Boele is een trouw leerling van zijn Meester. Tracht hij in de ‘Vlugmaren’ van den Spectator den Flanor uit de jaren 1864 tot 1888 na te volgen, ook in zijne gedichten is de invloed van Vosmaer duidelijk te onderkennen. Op Vosmaer's voorbeeld heeft de heer Boele zich gevoed met het merg der Ouden; met de mythologische goden en godinnen staat hij op vertrouwelijken voet; hij schrijft *Olympos* en *Tartaros* (maar waarom dan *Gaea* en niet *Gaia*?), en hij ziet er niet tegen op, aan zijne gedichten geleerde Latijnsche titels te geven als: *Amor vir, Eritis sicut Deus, Non omnis moriar;* de verschillende maatsoorten en dichtvormen hebben voor hem geen geheimen en hij dicht met evenveel gemak Sapphische strofen (*Lente, Selene*) als in terzinen, hexameters en wat niet al. Maar deze geleerdheid lijkt wat gewild, deze kunst wat gekunsteld, en de verzen, waarin zij zich ten toon spreiden, mogen schoon van lijnen zijn, zij hebben ons zoo weinig te zeggen en

wekken zoo zelden die heilige ontroering of die stille aandoening, welke hooge poëzie teweegbrengt. Nu en dan laat de heer Boele zijn kunstgeleerdheid met rust en dicht hij een eenvoudig verhaal of zingt hij minneliederen, waardoor componisten zich hebben aangetrokken gevoeld.

Het gelukkigst geslaagde van de niet-geleerde liederen is zeker wel dat in ouden trant, getiteld: *Van*

een Koningsvrouwe. Hier had de heer Boele iets te zeggen en vond hij voor een onderwerp, dat velen na aan het hart ging, een bekoorlijken vorm.

Klimopbladeren. Een bundel gedichten van Claudius. Amersfoort, G.J. Slothouwer.

Men verhaalt van Fontenelle, dat hij, beu van al de onbeduidende sonaten, waarmede men hem in zijn tijd, de 1e helft der 18de eeuw, vervolgde, toen men hem weêr op een van die mode-muziekstukken wilde onthalen, in een vlaag van ongeduld uitriep: *Sonate, que me veux-tu*? Een dergelijke kreet dringt zich op de lippen, wanneer men al de onbeduidende verzenbundels voor zich ziet, voor welke in ons 'dichtlievend' Nederland nog steeds weer uitgevers gevonden worden. Wat willen die gemeenplaatsen op rijm, die gelegenheidsgedichten, die kreupelverzen, die gebrekkige vertalingen van vreemde dichters? Wanneer Coppée bij een schildering van Jacquet een weinig beteekenend versje dicht, waarvan het eerste couplet luidt:

> Au sortir du lit de dentelle,
> Les cheveux emmêlés encor,
> Ce matin à quoi rêve-t-elle
> Dans le vieux fauteuil gaufré d'or?

wat ter wereld kan iemand dan bewegen dit aldus te vertalen:

> Nauw uit het kanten bed gekomen,
> Nog in het nachtgewaad gehuld,
> Waar mag zij in dit uur van droomen,
> Geleund in d' armstoel van verguld?

Wie als Claudius genoeg zelfkennis heeft om te verklaren:

> Mijn liedjes zijn niet kunstig of
> Bestemd tot grooten roem,

moest genoeg kunstgevoel bezitten om te begrijpen, dat, al 'verbergen' zijn liedjes,

> Die Liefde, die veelmeer
> Dan kunst is of dan wetenschap
> Of goud,

diezelfde Liefde, hoe groot haar macht ook zij, alleen niet in staat is om van een braaf rijmelaar een dichter te maken, wiens arbeid de moeite van het drukken loont.

Biographisch Woordenboek der Noord- en Zuid-Nederlandsche Letterkunde, door J.G. Frederiks en F. Jos. van den Branden. Nieuwedruk. L.J. Veen, Amsterdam. 1891.

De samenstelling van een Biographisch Woordenboek als dit is niet 'ce qu'un vain peuple pense', en zelfs al geldt het slechts de bewerking van een nieuwen druk, dan nog is het een arbeid, waarover niet licht gedacht mag worden. Dat ondanks de moeite aan deze taak verbonden de uitgaaf in weinige jaren voltooid werd,

verdient dankbare vermelding. Maar die dankbaarheid sluit geen volkomen voldaanheid in. Er zijn in dit Woordenboek leemten, welke er niet in hadden mogen voorkomen. Wij missen - om slechts enkele namen te noemen -: Herman Gorter, Albert Verwey, J.E. Sachse, Frits Lapidoth, Mr G.H. Betz, D.M. Maaldrink, L. Simons Mz., Johanna Wolters, W.K.M. Vrolik (Wilkama). Er is dus zeker stof te over voor een supplement, en uitgever en bewerkers zullen hunnen verdienstelijken arbeid eerst voltooid kunnen rekenen, wanneer zij ons ook dit geschonken hebben.

Eene moordenaarster.

Zij zat op een hoek der tafel, met den linker voet op den grond, die onder haar schamelen onderrok te voorschijn kwam. Haar borst hijgde, haar gelaat met den spitsen neus was doodsbleek, haar lippen waren saamgeknepen, en zij hield haar donker en wijd open oog op één punt gevestigd.

Naast haar, op den leemen vloer, stond een emmer met roodachtig water, waarin ze 't bloed van haar bovenrok had uitgewasschen. De deur van 't aangrenzend keukentje stond op een kiertje en daar, op den vloer van bruine baksteenen, naast de knots, waarmee ze 't varkensvoer onder elkander stampte, lag het lijk van haar man, dien ze met dat hout had doodgeslagen.

't Was eindelijk er van gekomen. Lang had ze 't geweten, dat het zoo gebeuren moest - als hij haar niet eerst vermoordde.

Ze was vroeg opgestaan in hun armoedige hut aan de Del, daar waar de bodem lager wordt en het bosch ophoudt. Ze had vuur aangelegd en koffie gezet en toen haar man kwam, sneed ze brood - zwart brood, zooals de paarden krijgen vóór de herberg - brood voor hem, brood voor haar, en een dikkere snede, die ze aan een kant legde.

Toornig, sarrend, nog katterig van den roes van gisterenavond, zag hij haar aan:

- ‘Wât mot det?’
- ‘Ich mot nao 't veld,’ zei ze kortweg.
- ‘En mos-te daorom al 't brood mitnumme?’
- ‘Wirk ouch,’ snauwde zij, ‘dan höbbe weer brood genog - in plaats van te verzoepe, wât ich verdeen.’
- ‘Du rooi kernalie!’ schold hij en greep naar de dikkere snede.

Maar zij legde er de hand op.

- ‘As-te durfs!’ raasde zij.

Toen greep hij het mes en dreigde er haar mee:

- ‘Mot ich dich ...?’

Zij kende hem; ze wist, dat ze minstens zou mishandeld worden. Onwillekeurig was ze opgesprongen en toen hij, vloekend en tierend, met het mes in de hand om de tafel kwam, greep zij de knots, die op den haard lag. Dreigend en afwerend, met vlammenden blik stond ze daar.

- ‘Schinaos! kernalie!’ brulde hij en drong op haar in. Zij zwaaide het hout en liet het neervallen op zijn hoofd, dat hij viel en roerloos bleef liggen.

Die slag dreef haar woede tot het uiterste. Zich zelve niet meer meester, onverstaanbare woorden uitstootend, aan een dier gelijk, sloeg ze hem nog twee malen op den grijzen, half kalen schedel, tot hem het bloed door neus en mond spatte.

Plotseling kwam ze tot bezinning met het begrip, dat hij dood was. Haar eerste gevoel was een gevoel van overwinning, van triomf, toen van voldoening, van vreugde. Nu was 't uit, nu was ze van hem verlost. Dat alles een oogenblik slechts - toën schrok ze. Maar haar geest was helder, bijzonder helder. Ze haalde water en wiesch het bloed van haar bovenrok. Straks zou ze 't lijk in den kelder werpen.

Onder 't wasschen bekroop haar de angst - meer en meer. Ze zouden komen om haar te vatten ... 't Kon niet uitblijven ... Iedereen moest begrijpen, dat zij hem vermoord had.

Ze vergat het wasschen en het verbergen van 't lijk en verzonk in gedachten.

Wat kon 't haar schelen? ... De toekomst zou in elk geval beter zijn dan de lange, lange rij van jaren vol leed en ellende, die ze met hem had doorgebracht. Zij gevoelde thans meer dan ooit, hoezeer ze hem haatte ....

En haar heele verleden trad haar voor den geest.

Ze zag duidelijk den heerlijken herfstmorgen vol geurig waas en tintelend zonnegoud, toen hij vóór haar stond aan den zoom van het bosch en zei

- ‘Anne-Marie, as-te noe wils, dan trouw ich mit dich.’

Zij was jong en hij droeg een langen blonden knevel, dien hij had meegebracht van 't volk, waarbij hij zes jaar als

remplaçant had gediend. Hij schertste half en glimlachte toen hij 't zeide, zoodat zijn witte tanden onder de blonde snor te voorschijn kwamen. Andere meisjes waren bang voor hem, maar zij zag hem gaarne. Zij wist, dat hij haar overal vervolgde, en op de kermis had hij alleen met haar gedanst. Zij was arm, dood arm ... Haar vader was stoelenmatter en zij moest van deur tot deur gaan. Als ze geen geld genoeg meebracht, kreeg ze stompen van hem met de vuist ... En hij verdiende goed geld met smokkelen en stroopen ....

Nochtans had ze ‘loup!’ gezegd. Maar hij had ernstiger gesproken:

- ‘Nèè, 't is mich gemeind.’

Toen had ze ja gezegd. Wie anders zou haar ook gewild hebben? .. Ze had immers die vervloekte geschiedenis achter den rug. Die pruisische meid, waarmee ze in de stad diende, had de gestolen kousen en hemden van haar mevrouw in haar sluitmand gestopt, toen de politie kwam. Daarvoor had ze twee maanden gezeten. Als zij haar sluitmand beter gesloten had, was haar heele leven anders geweest. Nu hielden alle menschen haar voor een diefegge, behalve hij. Hij lachte er mee. Hij had ook gezeten, al twee malen, voor stroopen en smokkelen.

Toen waren ze getrouwd. Lang hadden de wittebroodsweken niet geduurd. Zij werd zwanger en toen was 't, of hij een afkeer van haar had. Hij was dronken thuis gekomen en had haar, woedend in zijn roes, des nachts van zich afgestooten.

- ‘Maak dich e-weg, mit dîn dîk liif!’

Dat woord had ze nooit kunnen vergeten. Als haar later het bloed kookte, had het haar steeds in de ooren geklonken. O, ze was lang niet malsch geweest, zij had het hem ook hard op zijn brood gegeven, dien verdoemeling. Maar hij had haar gesard en geslagen, zoo dat haar kind ontijdig en dood geboren was. Daaraan was hij schuld. Zij had tegengeslagen, tot hij haar op den grond wierp en met voeten trapte.

Zoo was het voortgegaan. Hij had gedronken, was des morgens op zijn strooptochten gegaan en had des avonds zijn geld in de herberg gelaten. Zij had gewerkt en gebrek geleden. Heele dagen hadden ze niet tegen elkander gesproken, tot het tot een uitbarsting kwam en ze elkander ranselden, dat de buren er bij te pas kwamen. Ze zag nog de stukken

en scherven liggen, van het huisraad, dat hij bij die gelegenheden stuk wierp.....

Hij had haar zwart gemaakt en belasterd bij iedereen, die 't maar hooren wilde. Zij had ook aan iedereen verteld, wat voor een beest hij was.

Waarom was ze toen niet van hem afgegaan? Waarom was ze te laf geweest? Ze kon immers de handen flink uit de mouwen steken. Maar hij was haar voorgekomen. Er was een meid teruggekomen in 't naburig dorp, die met hem in de gevangenis had gezeten. Iedereen wist, dat hij naar die meid liep.

Ja, ze had hem nog alles kunnen vergeven, maar dat nooit. In stilte had ze het uitgeschreeuwd en uitgegild en hem verwenscht en vervloekt. Dat wijf had ze wel kunnen vermoorden. Toch had alle hoop haar nog niet begeven. Er was iets, dat haar sarde, tegenover dat wijf. Ze deed al het mogelijke om hem weer te behagen en hem weer tot haar te trekken.

In dien tijd was 't gebeurd, dat hij op een draagbaar werd thuis gebracht. Een veldwachter had hem in 't been geschoten. Zij had hem verpleegd en opgepast dag en nacht en hem niets laten ontbreken. Hij had beterschap beloofd en die andere meid was van armoe heengegaan, nu ze geen geld meer van hem kreeg.

Ze werd weer zwanger en haar kind werd op tijd geboren; maar 't was zwak en teer en niet levensvatbaar. Zij had te veel gebrek en ellende geleden.

Intusschen was hij genezen en al lang weer zijn ouden zwier gegaan. Hij bleef soms heele dagen en nachten uit, dronk en lachte in de herberg en sloeg haar thuis. En die andere meid was teruggekeerd uit den vreemde met een kind als een roos, een kind met blond haar, zooals zijn knevel was, en iedereen zeide, dat het van hem was.

Zij zorgde en zwoegde voor háár kind, maar het was klierachtig en wilde niet gedijën. Ze zag het nog zitten, daar in zijn stoeltje, met zijn groot hoofd en zijn klein gezichtje.

Voor dat kind had hij niets over. Hij sprak er nooit tegen en als de vlaskop van die andere kwam bedelen, gaf hij het centen en speelde met hem, in haar tegenwoordigheid ...

Haar kind was gestorven; zij had bloedige tranen gehuild en een kransje van bloemen om zijn hoofd gelegd .... Hij had er zijn pijp niet eens om laten uitgaan.

- ‘Wât janks-te noe? ... 't Kos ummers toch neet lève!...’

Zij hoorde nog den onverschilligen toon, waarop hij 't zegde.

Toen was ze ziek geworden en hij was nog harder aan den zwier gegaan. Hij zou haar alleen hebben laten sterven, indien andere menschen haar niet bijgestaan hadden.

Toen ze weer beter was, werd het erger dan ooit. Hij had gehoopt, dat ze gestorven was - zoo had hij haar dikwijls genoeg gezegd. Thans moesten ze weer voortleven. Als twee vijanden die elkander haten in 't diepste der ziel, met onverzoenbaren haat, en voor elkander geen vingerbreed willen wijken, stonden ze elken dag, elk uur tegenover elkander. Waar ze elkander konden sarren en treiteren, lieten ze het niet. O, zij had hem ook niet gespaard! Wat haar voor den mond kwam, had zij gezegd, zoowel als hij. Hij vloekte en raasde en zij vloekte en schold tegen hem in, en als hij haar sloeg, verweerde zij zich.

De pastoor en de burgemeester en het heele gehucht waren er bij te pas gekomen - niets had gebaat.

Zij had honger geleden, maar gebedeld had ze nooit. Ze had getracht haar leed te vergeten in den drank, maar 't was haar niet gelukt. Meer dan eens had ze zich willen verdrinken of ophangen, maar ze was er niet toe gekomen. Daar zou hij plezier van gehad hebben, en dat wilde ze niet.

Kijven en schelden, razen en vloeken, ranselen en vermaledijën, zwoegen en slaven, honger en gebrek lijden, haten en zich zelve verteren van woede en wanhoop - dat was haar leven geweest ....

Ze had lang daar gezeten, met den blik van het donker oog op hetzelfde punt gericht. Plotseling sprong ze op, wierp de deur van het keukentje open, liep woedend op het lijk aan, stak nog eens met gebalde vuisten de beide armen dreigend over hem uit en stiet een rauwen gil uit - een gil, waarin al haar haat zich voor de laatste maal tegen hem uitte ...

Dan keerde ze terug, zette zich weer werktuigelijk op den rand der tafel en met haar grijs hoofd knikte ze herhaaldelijk tegen zich zelve, als een teeken van goedkeuring en tevredenheid.

Ze had lang zitten peinzen. Dat er eenige boeren om de hut liepen om te zien, waarom ze vandaag gesloten bleef, merkte zij niet. Toevallig kwamen een paar gendarmen op hun

ronde aan de Del en drongen bij haar binnen. In den beginne ontkende zij alles. Had zij te boeten voor 't geen ze aan hem gedaan had? ...

Spoedig echter werd ze met vragen overstelpt en in 't nauw gebracht. Toen vertelde ze alles koud en hardvochtig, hoe 't was toegegaan.

Ze werd aangehouden en men dwong haar het hout te dragen, waarmee ze hem had doodgeslagen. Toen ze door 't dorp kwam, waaronder de Del behoort, werd de doodsklok geluid.

Over wien? ... Over hem of over haar? ...

Wat kon 't haar schelen! ... Verstokt en gevoelloos, zooals hij haar gemaakt had, stapte ze voort tusschen de gendarmen, door de joelende en hoonende menigte, met de moorddadige knots op den schouder.

EMILE SEIPGENS.

Dwaallichten.[1)]

IV.

‘Er is niet veel braafheid noodig voor de handhaving of steun van een monarchaal of despotiek bewind. De kracht der wetten in het eene, de steeds opgeheven arm van den vorst in het andere, regelen alles en houden alles in bedwang. Maar in een volksstaat is er behoefte aan nog ééne springveer: de *burgerdeugd*.’

Aldus, voor ongeveer anderhalve eeuw, Montesquieu in zijn *Esprit des Lois*.

In de bladzijden van het boek over den *Staat der Atheners* is die burgerdeugd verre te zoeken. Tot een openlijke afkeuring der democratische beginselen van staatsbestuur komt de schrijver niet, tot eene veroordeeling van het streven der democratische staatslieden zelden. Desniettegenstaande is het voor den aandachtigen lezer geen oogenblik twijfelachtig dat zijn staatkundige sympathieën elders zijn, en dat hij niets minder dan een geloovige is aan de zuiverheid der vrijzinnige instellingen en de onbaatzuchtigheid der volksgezinde leiders. Doch zijn geschrift is niet meer dan een dorre schets. Noch de personen, noch de gebeurtenissen leven, en indien we ons voor een oogenblik mochten laten vinden om zijne opvatting daaromtrent tot de onze te maken, dan geschiedt dit louter op zijn woord en ten gevolge eener elders verworven meer intieme kennis van menschen en zaken. Tegenstanders der democratie vinden bij hem weinig nieuwe gegevens en geenerlei bezieling.

Wat het antieke werk ontbeert schenkt in ruime mate het

1) Zie *De Gids* van October 1891.

gewrocht van een onzer tijdgenooten. Bedoeld wordt *die Demokratie von Athen* van Julius Schvarcz, het omvangrijke eerste deel eener in uitzicht gestelde ware reuzenverzameling van studies over alle vormen, die de democratie op dit wereldrond ooit en ergens heeft aangenomen. Het hier genoemde boek is geen nieuweling. Het heeft, ongetwijfeld na lange voorbereiding, - de voorrede draagt aan den voet het jaartal 1876 -, reeds negen jaar geleden, in 1882, het licht gezien, en niettegenstaande den ongewoon hoogen prijs allerwege in Europa de bijzondere aandacht getrokken van allen, die gewoon zijn zich voor dergelijke vragen warm te maken. De gelijkheid van onderwerp, de uiterlijke overeenkomst in strekking, tusschen het in de laatste maanden veelbesproken Grieksche geschrift en het Duitsche, heeft de herinnering aan dit laatste verlevendigd, en niet onmogelijk is het dat de ontdekking der *Athênaiôn Politeia* den uitgever der *Demokratie von Athen* bewogen heeft, den aristocratisch ongenaakbaren kwartijn door ietwat handelbaarder formaat en dientengevolge minder afschrikkenden prijs binnen het bereik van meerdere belangstellenden te brengen. De uitgever heeft daar wel aan gedaan. Want het is een merkwaardig boek, die studie van Schvarcz over de democratie van Athene. Een wegsleepend boek, niettegenstaande den Duitschen stijl en de ellenlange, soms door in tusschenzinnen ingeschakelde tusschenzinnen onoverzienbaar geworden perioden. Er spreekt de heftigheid eener vurige overtuiging uit zijn bijna achthonderd bladzijden, meer dan de slotsom eener met hartstochtelooze onpartijdigheid onderzoekende wetenschap. De schrijver heeft onderzocht, natuurlijk, en zelfstandig onderzocht. Ook hij heeft een dier monumentale werken geschapen, welke getuigen én van de voor geen arbeid terugdeinzende Germaansche vlijt, én van de steeds naar het eene of andere uiterste overhellende Germaansche stelselzucht. Zijn wetenschappelijke struisvogelmaag heeft al de Attische en over Attica handelende oude schrijvers, volledige en fragmentaire, niet weinige opschriften, de moderne, vooral Duitsche, vakwerken met zijn onderwerp in verband staande, de *History of Greece* van Grote, den Goliath dien hij zich ten taak gesteld heeft te verslaan, en nog ettelijke andere geschiedenissen, benevens allerlei Duitsche, Fransche, Engelsche, Spaansche en Italiaansche auteurs over staatkunde en staatsrecht, verzwolgen en in zich

opgenomen. Niet enkel om te weten evenwel, maar om te leeraren. Schvarcz treedt op als apostel eener voor het gansche blanke ras geldende en aan allen heilbrengende moderne democratie. Doch hij zou geen Germaan en geen man van wetenschap zijn, indien hij niet uitging van het beginsel dat ook zijn ideaal niet gemaakt maar geworden is. Hij ziet om naar wat in vroeger en later tijd democratie geheeten heeft, en tracht aan de hand van ieders geschiedenis vast te stellen, in hoeverre elk harer zijn conceptie der volksregeering voorbereid, misschien zelfs ten deele verwezenlijkt heeft. Hij is begonnen met de Atheensche, in vroeger tijd en nog weer in onze dagen opgehemeld, niet als voorloopster van een in den loop der eeuwen en der ervaringen steeds volkomener zich ontwikkelenden, staatsvorm, maar als een natestreven, nauwelijks te evenaren model. Van zijne overwegingen luidt de slotsom juist omgekeerd: ‘de inductieve staatswetenschap moet reeds thans erkennen, dat der Atheensche democratie niet die plaats toekomt, welke de waan der eeuwen haar bij voorkeur in de geschiedenis der menschheid pleegt in te ruimen.’

Zoo is zijn op wetenschap gegrondvest en van wetenschap overvloeiend geschrift een pamflet geworden. Een pamflet, dat - om een scherts van Macaulay te borgen - in de dagen van Methusalem zeker als lichte lektuur kan gegolden hebben, maar dat in allen gevalle ook thans, nu het leven zooveel korter en de kunst zooveel langer geworden is, den vakmannen de doorloopend boeiende en veelszins leerzame uitkomsten van een ernstig onderzoek aanbiedt. Dat uit eerbiedwaardige beweegredenen ontstaan en niet met goedkoopen spot van de baan te dringen is. Zijn we wijs, dat wil zeggen onbevooroordeeld, genoeg, dan zetten we ons neer om naar het verbluffende boek te luisteren, in plaats van op het voetspoor van enkele hoogwijze critici, die het bij zijn eerste verschijnen bespraken, den auteur kort en goed voor ontoerekenbaar te verklaren. Dan toonen we ons bereid om ons te laten onderrichten, maar zonder tegenover den modernen beschouwer van den Staat der Atheners eene zelfstandigheid prijs te geven, die we zelfs tegenover een naam als Aristoteles naijverig wenschen te handhaven. Te meer, omdat de heer Schvarcz zijne Atheners, deze menschen van een lang vervlogen tijdperk zoowel als hunne daden, onder een zeer eigenaardige verlichting ziet. Niet onder het witte zonnelicht

van den Attischen hemel, dat - zegt men - met wondere klaarheid alle omtrekken doet uitkomen, terwijl het tegelijkertijd het gansche panorama met zijn warme tinten kosterend overgiet, maar bij den schijn der electrische gloeilampen, die een der glorieën zijn onzer negentiende eeuw. Door die felle lichtbron bestraald zijn de oude gestalten spookachtig van aanblik en zenuwachtig van bewegingen geworden. Zij dunken den waarnemer niet te handelen maar te acteeren. Hun blos schijnt hem opgelegd, hun blank blanketsel, en om hun rol indrukwekkend te spelen hebben ze in zijne schatting zich eerst met de noodige waardigheid gedrapeerd. De gewone toeschouwers zijn dupe. Zij meenen de werkelijkheid bijgewoond te hebben. Niet alzoo de tooneelcriticus Schvarcz. De geheimen van het vak zijn voor hem geen geheimen. Als de voorstelling afgeloopen is noodigt hij het geëerde publiek nog een oogenblik te verwijlen. Hij treedt op de planken, wischt de grime weg, verwijdert het bedriegelijke kostuum, trekt den geleenden haartooi af, en spreekt: ziet ge, dames en heeren, die alledaagsche gelaatstrekken hier, die gemeene troniën ginds, die onedele houdingen van het geheel? Dat zijn de vorsten en grooten, de krijgers en staatslieden van zoo even. Maskers af! Waarheid bovenal! Laat ons deze tooneelhelden eens van nabij en in hun dagelijksch bedrijf gadeslaan. En voorgelicht door zijn grondiger weten ontrolt hij op zijn beurt een tafereel, - een drama van terugstootende wanstaltigheid.

Een tafereel in dertien bedrijven, met een kort voor- en naspel. Evenzeer als de antieke samensteller der *Politeia Athênaiôn* denkt Schvarcz er aan, dat de Attische geschiedenis niet gedurende een paar eeuwen lang een onveranderd en onveranderlijk geheel gebleven is. Maar, begaafder stilist dan de oude schrijver, zet hij geen geraamte in- en uit elkander. Hij hecht er aan ons wèl te overtuigen dat de gebeurtenissen die hij vermeldt eenmaal tastbare realiteiten zijn geweest, veroorzaakt door wezens van vleesch en bloed, geen schaduwachtige abstracties met een hoofdletter beginnende. De mythische en half mythische tijden laat hij daarom rusten. We weten er niets van behalve enkele weinig zeggende namen en onsamenhangende algemeenheden, en al wisten we meer, het zou voor het doel van Schvarcz onverschillig zijn. Het is hem te doen om de wording, de ontwikkeling en de waarde der Atheensche democratie,

en als grondlegger daarvan geldt voor hem, gelijk voor elken geschiedkenner, Solon.

Solon en Solon's wetgeving is dus zijn uitgangspunt. Achtereenvolgens beschouwt hij diens ‘timokratie’, waaruit de tyrannis van Pisistratus geboren werd; de demokratie van Clisthenes; de democratie van Aristides; de democratie van Ephialtes; de Vierhonderd; de democratie van Theramenes; de Dertig tyrannen; de democratie van Tisamenos; de staatsregeling van Antipater; de democratie van Polysperchon; het stadhouderschap van Demetrius van Phaleron; de democratie van Stratocles; eindelijk, den doodstrijd van het Atheensche staatswezen en zijn eeuwenlang schijnbestaan, eerst onder de Romeinsche republiek, daarna onder het Romeinsche keizerrijk.

Geen dezer verschillende ontwikkelingsfasen van het beginsel der volksregeering kan hem voldoen. Enkel de heerschappij der Pisistratiden is hem naar het hart. Alleen onder den scepter van den verstandigen despoot en zijne zonen ging het Attica naar den vleesche en groeide met zijn stoffelijke welvaart zijn werkelijke beschaving. Wat daarentegen Solon aangaat, - het is geleerd bijgeloof of ongeleerd autoriteitsgeloof in hem den volksvriend te vereeren. Solon was veeleer een aristocraat op zijn manier, een behoudsman, die enkel voor de voorrechten der geboorte de even hatelijke voorrechten van het grondbezit in de plaats stelde. Solon effende den weg voor de heerschappij dier *bourgeoisie*, wier naam bekrompenheid en wier wezen zelfzucht is. Zelf zonder innerlijke beschaving en hooge zedelijkheid deed hij niets om het peil zijner medeburgers op het gebied des geestes te verheffen, en zoo zijn wetgeving hier en daar diep ingreep in de persoonlijke vrijheid, was het om het lichaam te ontwikkkelen ten koste van verstand en gemoed. Zoo bracht hij zijn volk noch rust, noch kracht, noch voorspoed. De vuist van een alleenheerscher werd vereischt om het door partijschappen verscheurde landje voor uiteenvallen te behoeden, en toen die heerschappij, eerst door de zonen van Pisisstratus in den geest huns vaders uitgeoefend, ten gevolge van de samenzwering van Harmodius en Aristogiton in een werkelijke dwingelandij was ontaard, werd ze na een halve eeuw bestaan te hebben, ondermijnd en omvergeworpen. Doch niet door de eigen kracht des volks vielen de Pisistratiden. Hun ondergang

was bereid ‘door vreemde wapenen, door het geld eener vervloekte jonkerpartij, en door priesterintrigues.’

De hervorming van Clisthenes volgde. Zij zelve voorafgegaan en gevolgd door bloedige reactionaire woelingen. De godsdienstig-mythologische grondslag van de eeuwenheugende overmacht der eupatriden werd door de nieuwe indeeling in phylae (stammen) voorgoed hun onttrokken, de laatste overblijfselen van hun patriarchaal gezag vernietigd, maar hij dwaalt alweder, die ook nu in Athene de heerschappij eener democratie in modernen zin veronderstelt. Welbeschouwd duurde de Solonische aristocratie van het grondbezit voort. Slechts dit gaf den toegang tot ambten. De slavernij bleef. Ware vrijheid, dat is *gewetensvrijheid*, was verre te zoeken. Met de zedelijkheid der regeerende klassen stond het treurig geschapen. Zelfs toen de Perzische aanvallen als een orkaan over Griekenland waarden, voelden de aanzienlijken zelfs geen vleugje van vaderlandsliefde. Hooggeboren mannen pleegden verraad na den slag bij Marathon, pleegden verraad tijdens den slag bij Plataeae, moesten gekocht worden om jegens het vaderland hun plicht te doen, maakten zich voortdurend schuldig aan diefstal der staatsgelden en hun levensberoep van veilheid. De zeden der menigte waren ongelooflijk ruw, getuige de dierlijke woede waarmede mannen en vrouwen niet slechts Lycidas, die in den raad alleen maar voorgesteld had de voorslagen van den Pers Mardonius in de volksvergadering te brengen, doch ook zijn in allen gevalle onschuldige vrouw en kinderen steenigden. Tegenover hare onwetendheid en onverdraagzaam bijgeloof legden nog altijd geen wetenschap, geen letteren, geen bouwkunst, en slechts een onbeteekenende plastiek eenig gewicht ten goede in de schaal.

Kunnen de overwinningen op de Perzische wereldmonarchie bij Marathon, Salamis, Plataeae en Mycale behaald tegenover zoovele tekortkomingen gelden? Schvarcz betwijfelt het. Niet in de eerste plaats, omdat de strategische beteekenis dier overwinningen geweldig overdreven is, maar veeleer omdat, getuige de toestanden in Klein-Azië, een onderwerping van Hellas aan Perzië geen onoverkomelijke schade zou hebben toegebracht aan datgene, wat van den Helleenschen geest voor de nageslachten voornamelijk, of liever uitsluitend, de waarde uitmaakt. De ware vijand van het Hellenisme waren niet de Arische

Perzen, maar de Semitische Carthagers, en het was Gelo, de tyran van Syracuse, die door de overwinning bij de Himera hun aandrang brak.

Ontegenzeggelijk is evenwel tweeërlei: èn dat Athene's macht en aanzien in Hellas geweldig wiesen door zijne houding in den tot een voorspoedig einde gebrachten verdedigingskamp tegen Perzië, èn dat in verband daarmede zijn democratiseering steeds volledíger werd. Dezelfde Aristides, die den Delischen zeebond organiseerde, vernietigde feitelijk de laatste sporen van Solon's klassenregeering. Hij stelde het archontaat, en daardoor den areopagus, open ook voor de burgers der laagste vermogensklasse. De overwinning was evenwel alweder meer schijnbaar dan werkelijk. Het archontaat had reeds sedert lang opgehouden het inderdaad gewichtigste ambt in den staat te zijn. De invloed der volksvergadering, in gewone omstandigheden weinig en door het beste deel der bevolking in het geheel niet bezocht, was nog gering. De ware leiding der zaken berustte bij den heilig geachten raad van den Areopagus, die tijdens den nationalen krijg zich zeer op den voorgrond had geplaatst, en als alle gesloten colleges was ook deze zaak aristocratisch van gezindheid. Daartegen richtten zich derhalve de slagen van hen, die het heil van den staat in uitbreiding der volksmacht gelegen achtten. Na een verbitterden partijstrijd, die hemzelven het leven kostte, gelukte het Ephialtes, door den nog jeugdigen, hoogadelijken Pericles bijgestaan, de staatkundige bevoegdheid van den Areopagus te vernietigen. De bondskas, op voorstel der Samiers van Delos naar Athene verplaatst, verschafte de noodige fondsen om de mindere klassen van het heerschende land in staat te stellen, zich onverdeeld aan hun regeeringstaak te wijden. Eenvoudiger gezegd: de bijdragen van een bijna driehonderdtal staten en staatjes, oorspronkelijk bijeengebracht om met gezamenlijke hulpmiddelen den strijd tegen Perzië voorttezetten, werden aangewend om het Atheensche plebs al lanterfantende te leeren souverein te spelen. ‘De rechtspraak werd naar de uit de massa genomene en uit een talrijke menigte samengestelde rechtbanken van gezworenen overgebracht; de staatsregeling in velerlei opzichten radicaal gewijzigd; en het ideaal zoo veler eeuwen, de zoo vaak bezongen glansperiode van het atheensche staatsleven, neemt een aanvang.’

Zelve vervalt ze weer in twee onderdeelen, een tijdperk van bloei onder Pericles, en dat der kentering gedurende den Peloponnesischen oorlog. Was het eerste werkelijk en van naderbij beschouwd een tijdperk van bloei? Ten opzichte der buitenlandsche staatkunde en van Athene's machtsontwikkeling, voor zooverre we daaromtrent ingelicht zijn, - want ‘ook van deze periode kennen we slechts de grondtrekken,’ - heeft de schittering te kort geduurd om eigenlijk te mogen meêtellen. Een oogenblik schijnt het dat Athene, onbetwist meester ter zee, ook de heerschende landmacht gaat worden. Doch de ijverzucht van Sparta wordt eindelijk opgewekt, een coalitie van landstaatjes onder Lacedaemonische leiding vormt zich, en Athene, na ettelijke overwinningen in 448 v. Chr. bij Delphi vernederd, het jaar daarop te Coronea geslagen, ziet zich genoopt drie jaar later in den zoogenaamden dertigjarigen wapenstilstand te bewilligen, met afstand van alle aanspraken op gezag over Boeotie, Megara, Locris en Phocis. Met de hegemonie ter land is het voorgoed gedaan. ‘Van den slag bij Coronea dagteekent het verval van Athene's macht’ (bl. 209). Wel blijft de heerschappij ter zee voortduren, maar ook deze niet onaangetast. Afvallen volgen elkander op, die van Euboea, die van Samos, die van Byzantium, aanvechtingen van onafhankelijkheid, welke, vooralsnog bloedig onderdrukt, echter de kiem van weinig goeds voor de toekomst in hun schoot dragen.

Zoo stond het geschapen met de buitenlandsche aangelegenheden. Doch ook in de inwendige organisatie was bij lange na niet alles gelijk het behoorde te wezen. De souvereiniteit berustte thans, niet slechts in theorie maar ook in de praktijk, bij het volk, in de volksvergadering (ekklêsia) tot het nemen van besluiten en maatregelen van bestuur bijeengekomen. Bevoegd tot het uitoefenen dier souvereiniteitsrechten zijn evenwel ten hoogste 21.000 burgers, ongeveer het twintigste deel der bevolking van Attica. Slaven en metoeci (vrije niet-burgers) waren van zelve buitengesloten. Door de beperking van het volle burgerrecht tot diegenen, die van vaders- en moederszijde uit volbloed Atheners waren gesproten, een door Pericles aan Solon afgeziene maatregel, waren ongeveer vijfduizend burgers uit de ekklêsia geweerd. Van de overgeblevenen, de zoo even genoemde ruim twintigduizend, kan men aannemen, dat geen negenduizend geregeld opkwamen. Ten gevolge der tegemoet-

koming, onder Pericles aan de ter vergadering verschijnenden uit de staatskas uitgekeerd, eene bijdrage die voor de minvermogenden een middel van bestaan vormde, kwam het verder dat het meerendeel dier trouwe bezoekers van de agora tot de smalle gemeente behoorde, en is men tot de veronderstelling gerechtigd, dat geen driehonderd waarlijk onafhankelijke personen over geheel het staatsbeheer beslisten. Zoo werd een rijk bestuurd van ongeveer drie millioenen onderdanen. Overheden in menigte, maar met kwalijk vastgestelde bevoegdheden, en voor het meerendeel door het blinde lot, in effen en gekleurde boonen belichaamd, zonder eenigen waarborg van bekwaamheid aangewezen. De weinigen, wier benoeming bij keuze gaat, worden trots allen theoretischen gelijkheidswaan voor en na uit de oud-adellijke geslachten gekozen. De ontwikkeling der massa, van den eigenlijken souverein, stond ook in dit schitterendste tijdperk der gansche Attische geschiedenis, dat men de eeuw van Pericles gelieft te noemen, bij voortduring beneden de bescheidenste eischen. Nog altijd bleven hebzucht, eigenbaat, onkunde, zedeloosheid, zingenot, minachting voor laaggeborenen, onafgebroken proceswoede, bigotterie, onverdraagzaamheid, de burgerij beheerschen, en is verraad het als vanzelf sprekende wraakmiddel der machthebbers, zoodra hun haan geen koning meer kraait. Zoo was het tijdens Pericles, zoo bleef het tijdens den Peloponnesischen oorlog. Verraad werd beraamd aan den vooravond van den slag bij Tanagra, verraad werd gepleegd door Thucydides, Melesias' zoon, toen hij, door den invloed der partij van Pericles met ostracisme getroffen, den welbekenden weg naar het Perzische hof insloeg, gelijk vóór hem Themistocles, na hem Alcibiades, Antiphon, Theramenes, Critias, Aristarchos zich eens of zelfs meermalen in dienst van de vijanden huns vaderlands stelden. ‘*Was wir vermissen ist selbst die leiseste Spur von einem Staatsbürgersinn*’ (bl. 161).

Toen kwam de Peloponnesische oorlog, noodzakelijk gevolg der drukkende Atheensche overheersching, en met dezen de ondergang. Zeven-en-twintig jaar werd met afwisselenden uitslag gekampt. Het einde kent een ieder: de vernietiging van Athene's zeemacht, van zijn eilandenrijk, van zijn hoogen rang als leider der Ionische staten, van zijn havens, zijn dokken, zijn vestingwerken, en van zijn troetelkind, de democratie.

Reeds eenmaal - in 411 v. Chr. - was een betrekkelijk gematigde poging in die richting geschied, en had men beproefd de zuivere volksregeering te hervormen in een min of meer aristocratischen raad van Vierhonderd. De poging was door tegenstrijdige invloeden jammerlijk mislukt. Thans werd het ernst, en nadat het volk van Athene, door hongersnood uitgeput, had moeten toetreden tot de voorwaarden van den overwinnenden tegenstander, nadat het volk van Athene zich had moeten verplichten zijn lange muren en die van den Piraeeus te slechten, zijn oorlogsvloot op twaalf schepen na aan de Lacedaemoniërs en hunne bondgenooten uitteleveren, toetestemmen in den terugkeer der staatkundige ballingen, zich bij het Spartaansche bondgenootschap aantesluiten en dezen hun contingent te stellen zoowel te land als ter zee - toen trad de heerschappij der Dertig op.

Het dunkt mij noodeloos Schvarcz op den voet te volgen bij zijn uitvoerige schildering van het tijdperk van verval. Hoe de Dertig woedden. Hoe ook hun juk zonder vreemde bemiddeling, zonder den uit eigenbelang verleenden steun van den Spartaanschen koning Pausanias, bezwaarlijk zou zijn afgeschud. Hoe de democratie hersteld werd, op bescheidener voet en terwijl geen zweem van de oude macht terugkeerde, maar de oude aanmatiging bleef. Hoe voor een korte poos een nieuwe zeebond tot stand kwam, nauwelijks de schaduw van den vorigen, en slechts om na een twintigjarig bestaan weer uiteen te vallen. Hoe thans de buitenlandsche staatkunde opging in een zich aansluiten, nu eens bij Thebe tegen Sparta, dan weer bij Sparta tegen Thebe, en in een aanhoudend bedelen om de gunst van Perzië, den voormaligen landsvijand. Hoe onverstandige opwellingen van nationaliteitsgevoel en hellenistische politiek het machtelooze volk er nu en dan toe brachten, deze vernederende maar voordeelige rol vaarwel te zeggen. Hoe het onbedacht ondersteunen der Aegyptische opstandelingen tegen het Perzische gezag, het ondersteunen der pogingen van Euagoras, den perzischen vazal op het Cyprische Salamis, om een onafhankelijk Helleensch rijk op Cyprus te stichten, hen van den onmisbaren bijstand van het hof te Susa beroofde, en hoe het cynisch berekenende Sparta hen aanstonds uit de gunst van den grooten koning verdrong. Hoe alweder een bekrompen hoogmoed op den vroeger in Hellas ingenomen

rang, voornamelijk door Demosthenes gevoed, het Atheensche volk deed verzuimen zich intijds te verstaan met Philippus van Macedonie, en hoe deze aanvechting van grootheidswaanzin den afstammelingen der Marathonstrijders op het blijvende verlies hunner staatkundige onafhankelijkheid te staan kwam. Hoe jammerlijk de pogingen om zich van de Macedonische overheersching los te maken mislukten. Hoe Athene een speelbal werd in de handen der verschillende pretendenten naar den Macedonischen koningstroon, allen met lage vleiereien overstelpend, door allen uitgeperst en door allen geminacht. En hoe het eindelijk, opgeslorpt in het reusachtige Romeinsche rijk, eerst onder de keizers der Antoninische dynastie, voornamelijk onder en door Hadrianus en Antoninus Pius, ‘dien geweldigen vaart in ontwikkeling heeft genomen, waaraan deze stad in den loop der eeuwen haar tot op onze dagen overgerfden roem te danken heeft’ (bl. 581). Eerst thans kreeg Athene, door Hadrianus herbouwd, het regelmatig aanzien eener groote stad. Eerst thans drong kennis door tot alle lagen der maatschappij, kwamen er van staatswege scholen en bibliotheken, werden de wijsgeeren ijverig ingehaald en geëerd, het lot der slaven verbeterd, de beteekenis der vrouw in het huisgezin naar waarde geschat. Kortom, in de oogen van den Duitschen cultuurhistoricus dankt Athene zijn hoogen rang in de geschiedenis der Europeesche beschaving niet aan eigen kracht, maar aan het gebod van vreemde, Grieksch- en beschavingsgezinde machthebbers.

In dit licht ziet hij de leidende staatslieden uit Athene's dagen van vrijheid en glorie, en naar dien maatstaf schat hij hunne verdiensten. Wat hebben zij verricht voor wat in zijne oogen de roeping van elken cultuurstaat is, in de oude wereld zoowel als tegenwoordig? Bitter weinig is zijn slotsom. Zelven niet behoorlijk beschaafd konden zij weinig doen voor de beschaving van het volk. Hij plaatst hen naast den ‘slavenzoon’ Demetrius van Phaleron, naar zijne opvatting den wijsgeer op den troon, den Atheenschen Marcus Aurelius, en de schaal helt niet juist over ten gunste der ouderen. ‘Nog nooit had een zoo geweldig bevorderaar van geestesontwikkeling als Demetrius de lotgevallen van den staat Athene geleid. Tegenover die verheven werkplaats van geestesarbeid was Miltiades niets meer dan een bijgeloovige houwdegen, Themistocles op zijn

best een beschaafd wereldling, Aristides een meester in alledaagsche wijsheid, bezat Cimon slechts krijgskennis, en was Thucydides, Melesias' zoon, hoogstens een aristocratische dilettant. Zelfs Pericles wendde zijn voor een toenmaligen Athener zeker geheel buitengewone kennis slechts binnen den beperkten gezichtskring eener alledaagsche staatkundige welsprekendheid aan. Om van den even onwetenden als ruwen Cleon niet te gewagen, was Nicias een zwakhoofd zonder *Bildung*, Alcibiades een half beschaafde bengel en dandy, Theramenes wel is waar een behoorlijk onderwezen politicus, doch slechts de aanhanger van de leerstellingen der sophisten, geen zelfstandig onderzoeker. Demosthenes' beschaving was steeds uiterst bekrompen en oppervlakkig, Lycurgus, de bekende financier en staatsschatmeester, was grondiger en bezat ook een veel ruimer blik dan Demosthenes, doch ook hij verrijkte de litteratuur slechts met voortbrengselen van welsprekendheid, en bewoog zich insgelijks enkel binnen den kring eener alledaagsche staatkunde' (bl. 550). In één woord: allen stumpers, allen gelukzoekers, allen moreele en intellectueele middelmatigheden, of hoogstens geesten van den tweeden rang, kunstmatig opgeblazen tot wereldgenieën.

Doch onder de gansche menigte is geen zoozeer des schrijvers antipathie als Demosthenes. Hebben misschien de lauweren van Mommsen, die Cicero, den Romeinschen Demosthenes, van zijn voetstuk rukte, den heer Schvarcz den slaap benomen? Niet slechts ontzegt hij hem alle talent, maar in nog hooger mate alle karakter. Demosthenes dunkt hem de booze genius zijner toenmalige landgenooten: verwaand, kortzichtig, verstoken van persoonlijken moed, ingebeeld trotsch op de voorrechten van volbloed Atheensch burger, vol eigenbaat, een meester in het smalen en liegen, omkoopbaar door een ieder, bereid ieders vriend te zijn en ieders werktuig. Hij schildert hem als den huurling van Perzie tegen de aangroeiende macht van Macedonie, als den voorsteller van ondoeltreffende maatregelen tegen datzelfde Macedonie zoolang hij kans meent te zien door Philippus omgekocht te worden, kruipend voor Alexander zoolang hij Alexander's macht ducht, den opstand tegen hem predikend op de valsche tijding van diens sneuvelen, en 'ten laatste, als hij geen uitweg meer vindt, nog aan den vooravond van zijn zelfmoord het volk vervloekende' (bl. 463).

Zoo de hoofden, zoo de massa. ‘Het Atheensche volk is en blijft het oude onverdraagzame, bijgeloovige, ijdele, arbeidsschuwe, prachtlievende, omkoopbare, geldgierige volk, zooals het zich sedert de invoering der democratie door Clisthenes onder alle wijzigingen van zijn staatswezen openbaart. Zelfs de sycophant staat nog op zijn oude plaats; zoo wild als hij er uitziet, - zegt de comicus Phidippides, - strijkt hij toch zijn twee minen op, en treedt af, zachter dan een lammetje’ (bl. 570).

Dit is de tekst, waarop ruim zevenhonderd bladzijden den commentaar leveren. Het volk van Athene is onverdraagzaam en bijgeloovig, - want het vervolgt de natuuronderzoekers ten bloede, verheft het volksbesluit van Diopithes (432 v. Chr.) tot wet, dat tegen de zoodanigen - de *meteoroleschen* - de doodstraf bedreigt, en laat ook de overige wijsgeeren slechts oogluikend begaan. Geldgierig, - in de gansche veroveringspolitiek van Athene ziet Schvarcz slechts dit ééne doel: te leven op de kosten van anderen. En arbeidsschuw, - de schrijver, modern staathuishoudkundige als hij is, maakt het budget van een Attisch burgerman van de laagste vermogensklasse - die der Thêtes - op, en rekent haarfijn uit, wat zoo iemand ten tijde van Pericles of daaromtrent kon verdienen en besparen, als hij aan arbeidzaamheid overleg had weten te huwen. Voor 320 drachmen (ongeveer ƒ 130) in het jaar - zegt hij - kon een Atheensch huisgezin toenmaals zich voegzaam voeden en kleeden. Voor een halven obool (ƒ 0,03½) was toen ter tijde een flink stuk vleesch, voor één obool een goede portie *opson*, dat is kool, vijgen, knollen, olijven en andere groenten en vruchten, voor een vierde obool reeds tarichos of gezouten visch, voor hetzelfde bedrag reeds een hoeveelheid gerst en wijn te krijgen, ‘voldoende om twee-, driemaal daags naar hartelust te eten en te drinken.’ Welnu: als de Atheensche staatsburger de veertig gewone, de tien buitengewone volksvergaderingen in het jaar trouw bezocht, bracht hem dit reeds als schadeloosstelling uit de staatskas jaarlijks minstens acht drachmen op. Werd hij rechter, waartoe het lot hem herhaaldelijk aanwijzen kon, dan was hij van een honderd drachmen per jaar zeker. Wilde hij bij de van staatswege uitgevoerde bouwwerken zelfs maar als handwerksman bezig zijn, of als zeesoldaat acht maanden van de twaalf op de vloot

dienen, dan kon hij dagelijks op een drachme verdienste rekenen. Voegt men daarbij de herhaalde geld- en koornuitdeelingen, de feestmaaltijden op staatskosten, en men kan met recht beweren, ‘dat ieder Atheensche staatsburger, ook de armste, mits hij slechts kracht en lust had om te arbeiden, zich met gemak een inkomen van 600 drachmen jaarlijks kon verschaffen. Door van deze er jaarlijks 100 ter zijde te leggen en steeds op rente uittezetten, zou hij zich bereids na verloop van vier jaar in staat hebben gezien om zich een eigen huisje aanteschaffen, terwijl hij van de overige 500 zijn kinderen lezen en schrijven kon laten leeren, zich, zijn vrouw en zijn kroost behoorlijk kleeden en zalven, zijn offers brengen, van tijd tot tijd zelfs een klein zeereisje maken, ter ondersteuning der invalide armen aan de eene of andere vereeniging (*eranas*) mild bijdragen, de vruchten van zijn vlijt als landman of ijmker op een goede markt afzetten, en zoodoende zich wel langzaam, maar ook zonder gevaar gaandeweg tot een gegoed man opwerken’ (bl. 198).

Zóó kon het zijn, maar zoo was het in den regel niet. De overgroote meerderheid der Atheensche burgers was behoeftig en bleef behoeftig, eeuw in eeuw uit. Zoolang er bondgenooten waren om uittezuigen, leefde men op kosten der bondgenooten. Toen deze bron van inkomsten opgedroogd was, bedelde men bij vreemde vorsten, en had men vleierijen en eerendecreten gereed voor al wie niet met ledige handen kwam. De hoofdbepaling der ‘hervorming’ van Antipater (322-21 v. Chr.) hield in, dat slechts diegenen hun volle burgerschap zouden uitoefenen, die in het bezit van een vermogen van ten minste 2000 drachmen (ongeveer ƒ 800) waren. Hoogstens negenduizend burgers bleken aan dezen bescheiden census te kunnen voldoen, terwijl het aantal der beneden die som vallenden volgens Plutarchus 12000, volgens anderen zelfs 22000 bedroeg, in allen gevalle veel meer dan die stemgerechtigden bleven. Dat waren de gevolgen der eenige eeuwen lang volgehouden groote politiek, inplaats dat men er zich bescheidenlijk toe beperkt had de hulpbronnen des lands, veeteelt, bijenteelt, landbouw, marmergroeven en pottebakkerijen, behoorlijk en gezet te exploiteeren.

Was de huiselijke toestand van de meerderheid der mannelijke bevolking verre van rooskleurig, de positie der vrouw, der gehuwde

vrouw bovenal, bood een ten hemel schreiend onrecht. ‘Mesten broeidieren des huizes’ noemt de Duitsche geleerde ze met de beeldspraak van krachtige verontwaardiging. Opgesloten binnen de cellen van het vrouwenverblijf, uitgesloten van alle vrije verkeer met de buitenwereld, met geen vrijen man mogende spreken, behalve met de naaste bloed- en aanverwanten, verstoken van alle ontwikkeling des geestes, geweerd van alle openbare vermakelijkheden en bijeenkomsten, ‘zijn deze fatsoenlijke Atheensche dames wondervol geschikt om als korfdraagsters, kannendraagsters, koekdraagsters en nog andere draagsters de feestelijke optochten en plechtige offerhanden der Atheensche goden en godinnen opteluisteren; maar als moeders zijn zij onwetend en harteloos, als huisvrouwen pronklievend en lui, als echtgenooten niet veel beter dan de beheerscheressen van den eersten den besten harem in den Levant, en hebben ze als jonkvrouwen uiterst weinig gekend van dat hoogere genot der liefde dat het leven der vrouw veredelt’ (bl. 254). Wel voelen de mannen het gemis; doch instede van de eigen dochters, zusters en echtgenooten tot zich opteheffen, zoeken zij liever hun troost bij de uit Ionie geïmporteerde dames eener vrijere levensbeschouwing.

En dus berust het aanzien bij het nageslacht van Athene, van het Athene van Pericles in het bijzonder, op een kolossalen humbug? Op een eeuwenlang voortgeplant zelfbedrog? ‘Den roem van het perikleische Athene tot op onzen tijd voort te planten, daartoe zijn enkel en alleen die gedenkteekenen der beeldhouw- en bouwkunst bij machte geweest, welke het oog hunner bewonderaars tot op den huidigen dag verblind hebben en het ook in de toekomst zullen blijven verblinden’ (blz. 264).

Daarnevens komen - ook Schvarcz erkent het - de voortbrengselen hunner litteratuur. Later dan die der kunst, maar ze zijn toch gekomen. Athene heeft dichters, tragische en komische dichters in menigte, heeft geschiedschrijvers, redenaars, enkele wijsgeeren voortgebracht, wier vormschoonheid de wereld hunner tijdgenooten niet alleen, maar ook eene nakomelingschap van vele eeuwen heeft weten te verrukken, doch wier zedelijk gehalte laag staat. Opvoeders van hun volk mogen ze niet heeten, of, zoo ja, des te erger voor dat volk. De moraal van Sophocles is benepen vroom en van verdachte reinheid:

de verheerlijking van vorstelijke roovers en schrandere schavuiten, wier eenige grootheid welbeschouwd daarin bestond dat een idioot volksgeloof, bondgenoot van adellijke aanmatigingen, hen voor godenkinderen hield. Aristophanes is kort en goed een beest. De overblijfselen der ontelbare oudere comici getuigen van geen edeler gezindheid. Enkel Euripides is een idealere natuur. Hij alleen bestreed de volksgoden en geheel het verachtelijke mythologische galgenpak der overlevering, bracht een verhevener zedeleer op het tooneel, leerde menschenliefde en gelijkheidszin, en verheerlijkte de ongeëvenaarde zaligheid van het onderzoek der natuur.

Overigens stond het met deze gelijk met elke wetenschap te Athene bedroevend geschapen. Geen enkele Athener is ooit hetzij een natuuronderzoeker, hetzij een wiskundige, hetzij een aardrijkskundige, hetzij een geneeskundige van naam geweest. Zelfs Plato ‘de goddelijke’, ontegenzeggelijk en buiten alle vergelijking hun geweldigste geest, is in die bedompte atmosfeer niet al datgene geworden wat zijn ontzaggelijke gaven konden doen verwachten. Overal elders in Griekenland geboren had hij door het grootsche van zijn denkvermogen een schitterende weldoener der gansche menschheid kunnen zijn. Te Athene bleef hij een geniale kreupele. ‘Wel is een schrijver van de eerste grootte uit hem gegroeid, wiens werken een rijkeren schat van gedachten bevatten dan de gezamenlijke overige Atheensche litteratuur’, maar - geplaatst waar hij was, ‘bleef al de waanwijsheid zijner medeburgers, al het vuilnis zijner vaderstad den vleugelslag van zijn denken bezwaren’. De leer dat onze aarde niet het middelpunt van het heelal is heeft hij gekend, hetzij dan gevonden of overgenomen, maar - zonder haar openhartig te durven uitspreken. En in zijn staatkundige theorieën deelt hij al de vooroordeelen zijner bekrompen landgenooten. In zijn boeken *over den Staat*, in zijn boeken *over de Wetten* wemelt het van kasten en slaven. In vergelijking met de staatsleer van vele Pythagoreërs is de zijne die van een duisterling en een reactionair. Zelfs de arbeid der Cynici is in zijne gevolgen zegenrijker geweest, omdat zij de natuurlijke gelijkheid aller menschenkinderen prediken, en de Stoïci hebben hem volkomen overvleugeld.[1)]

1) Zeer verkort werden hier de beschouwingen van Schvarcz weergegeven van blz. 272-275; 357-360; 402-421.

V.

Een somber tafereel! Zwart op zwart, terwijl de weinige lichtpunten het troostelooze van den totaalindruk slechts te aangrijpender doen uitkomen. Ziedaar dan de oase, welke van den Romeinschen tijd af aan de opeenvolgende menschengeslachten voorgehouden is als een van de bloeiende plekjes in de doorgaans onverkwikkelijke woestenij der wereldgeschiedenis!

Het is niet het doel dezer regelen, den heer Schvarcz op den voet te volgen en aan de hand zijner en mijner bronnen hem rekenschap te vragen van elk zijner verbluffende beweringen. Wat eenmaal goed gedaan is behoeft niet op nieuw gedaan te worden. Een uiterst lezenswaardige beschouwing is reeds zes jaren geleden ten onzent door Dr. H. Was aan zijn arbeid gewijd, in een studie, waarvan ik het verdienstelijke met niet minder bereidwilligheid erken, omdat mijne opvatting van wat een geschiedwerk behoort te wezen ten eenenmale afwijkt van de zijne, die in Ranke alleen den meester eert. Het is dus voldoende hier met een enkel woord te wijzen op de sterke en zwakke zijde van Schvarcz's omvangrijk geschrift. Aan den eenen kant op de reusachtige belezenheid van den auteur en zijn volkomen vertrouwdheid met alle onderdeelen van zijn onderwerp. Aan den anderen op eene eenzijdigheid, die, zonder het te zijn, bijkans den indruk geeft van kwade trouw, die al wat ten gunste spreken kan van de Atheners en hun geliefkoosden regeeringsvorm eenvoudig buiten rekening laat, - maar alwat ten nadeele van een hunner zelfs bij zoo erkende kwaadsprekers als Theopompus en Idomeneus overleverd wordt, klakkeloos als waarheid aan- en overneemt. Op het meten met twee maten, tengevolge waarvan de genotzucht en prachtlievendheid der Atheners telkens in de bitterste bewoordingen gelaakt, de veel reusachtiger verkwisting der Zuid-Italiaansche Grieken als een bewijs van hun macht en voorspoed hoog verheven wordt. Op de hebbelijkheid om het bekende aftebreken door middel van het onbekende; de bewaardgebleven geschiedschrijvers te verkleinen ten gunste der slechts in luttele fragmenten voortlevenden; de gansche bestaande Attische litteratuur in het ongelijk te stellen tegenover de verdwenene van andere Grieksche stammen; en de staatslieden van Attica's bloeitijd te vernederen tot slippendragers van iemand

als Demetrius van Phaleron, den zaakwaarnemer eener vreemde mogendheid, wiens geschriften verloren zijn, en dus hoogelijk geprezen worden, wiens staatkundige beteekenis ons niet volkomen helder en deswegens voor Schvarcz het voorwerp van onvoorwaardelijke bewondering is.[1)]

Al deze en dergelijke tekortkomingen van den verdienstelijken duitschen geschiedvorscher wortelen in ééne eigenaardigheid: Schvarcz is een doctrinair. Hij is de tegenhanger van den anoniemen kampioen, die met zijn *Rembrandt als Erzieher* verleden jaar de gemoederen zijner stamgenooten plotseling in oproer bracht, en hij is een even eenzijdig ijveraar als deze. Het eenige heil van een volk ligt in de kunst, klonk het uit dien anderen mond, die het anathema uitsprak over de Duitsche wetenschap. Omgekeerd verfoeit Schvarcz de oude Atheners, die de kunst in eere hielden en de wetenschap links lieten liggen. Het klinkt als een paskwil, maar is de zuivere waarheid, dat geen zijner talrijke grieven tegen hen zoo dikwijls en zoo nadrukkelijk wordt herhaald, als dat zij ten einde toe in schoolsche kennis ten achteren zijn gebleven. In allen ernst zien wij het Solon ten kwade geduid dat hij geen *staatsschool* instelde. Later, ten tijde van Ephialtes: '*Staatsbeambte des öffentlichen Unterrichtes gab es nicht*'. De schitterende tijd van Pericles komt, maar - '*noch immer keine Schulen*' (bl. 180). De Peloponnesische oorlog volgt, en alweder klinkt de klacht: '*noch immer keine Schule*' (bl. 302). Het karakter van den redenaar Lycurgus, den tijdgenoot van Demosthenes, wordt ten koste van dezen laatsten hoogelijk geprezen, maar ook in Lycurgus wordt het betreurd, dat hij zich geenszins tot die hoogte van 'cultuurpolitiek' wist op te heffen, '*auf welchem die Staatsmänner den geistigen Unterricht als die Grundveste der Demokratie zu erkennen pflegen*' (bl. 474). Slechts tweemaal tijdens zijn gansche bestaan is naar de opvatting van den modernen schoolman Athene zoo gelukkig geweest van zich aan de boekenbron te kunnen laven. Pisistratus, de tiran, bracht in zijn vaderstad de eerste openbare boekenverzameling

1) Zoozeer is Schvarcz van Demetrius vervuld, dat in eene eerste aflevering van zijn tweede deel, mij sleehts door referaten bekend, door hem op hoegenaamd geene gronden eene poging gewaagd wordt om de *Athênaiôn Politeia*, die ook hij niet van Aristoteles acht, aan dezen Phalcreër toeteschrijven. Een zonderling compliment in allen gevalle voor zijn gunsteling.

tot stand. Drie eeuwen gaan voorbij en als ten spot der inheemsche staatslieden richt Ptolemaeus, een vreemde koning, voor het volk van Athene eene instelling op die het sedert Pisistratus niet meer bezeten had: een staatsbibliotheek! (bl. 571). Weer verloopen er drie verdere eeuwen, en de Romeinsche keizer Hadrianus, de geestdriftige bewonderaar der Grieksche beschaving, versiert Athene gelijk Athene tijdens de dagen zijner autonomie nooit versierd was geweest. Prachtgebouw grenst thans aan prachtgebouw, en te midden van al die tempels en paleizen '*ragte die wundervolle Staatsbibliothek empor mit einem Glanze und mit einem Sinn, von welchem weder die Zeitgenossen des Perikles, noch die des Demosthenes je eine Ahnung hatten*' (bl. 580). Wat kon een vaderlander, mits hij bij zinnen was, meer verlangen?

Dat er van de eerste staatsbibliotheek, die der Pisistratiden, geen overmatig gebruik is gemaakt, mogen we met eenige waarschijnlijkheid veronderstellen. Althans Schvarcz leert ons dat niet slechts de Atheensche dames onontwikkeld waren. Het schreit ten hemel, maar het moest hem van het hart: in de schitterendste dagen van Attica bestond minstens de helft der volksvergadering doorgaans uit volle burgers, '*welche nicht einmal ordentlich lesen konnten*' (bl. 236). En dien staat gaat men voort een cultuurstaat te heeten!

Nergens openbaart de schrijver zoo ondubbelzinnig het berispelijke van zijn standpunt, als door deze naieve en vaak herhaalde klacht. Hij is van top tot teen een moderne *Fortschrittsmann*, wiens eenige leus voor de volksontwikkeling der toekomst, wiens eenige toetssteen van de volksontwikkeling in het verledene het onderwijs is. Scholen, scholen, en nogmaals scholen! Slechts hij die zijn letters kent verdient integaan in het koninkrijk der beschaving.

Macaulay dacht er in zijn tijd juist andersom over. Samuel Johnson had beweerd, bijna met de woorden van Dr. Schvarcz: 'die veelbewonderde Atheners waren barbaren. De massa van ieder volk dat geen boekdrukkunst heeft moet onbeschaafd zijn.' 'Inderdaad', antwoordt Macaulay, 'een Atheensch burger mocht al heel weinig boeken bezitten. Maar hij kon iederen morgen doorbrengen in gesprek met Socrates, en hij kon Pericles vier of vijf malen in de maand het woord hooren voeren. Hij zag de tooneelspelen van Sophocles en Aristo-

phanes, hij wandelde te midden der beeldhouwwerken van Phidias en der schilderijen van Zeuxis; hij kende de koren van Aeschylus uit het hoofd; hij hoorde den rhapsode op den hoek van de straat zingen van het schild van Achilles of den dood van den hond Argos; hij was een wetgever, vertrouwd met de gewichtige vragen van bondgenootschap, financiën en oorlogsbeleid; hij was een krijgsman, geoefend onder een vrijzinnige en humane krijgstucht; hij was een rechter, telken dage genoopt de kracht van tegenstrijdige argumenten te wegen. Dat alles was reeds op zichzelven eene opvoeding'[1].

Macaulay overdrijft aan de andere zijde. Zijn ideaal getint tafereel houdt slechts rekening met de blijvende stadsbevolking, en zou, vrees ik, ook van de meerderheid dezer niet opgaan. Het verwaarloost de veel talrijker bewoners der menigvuldige demen (plattelandsgemeenten), welke slechts af en toe de hoofdstad bezochten, en buiten kijf in vlugheid van bevatting en ruimte van gezichtskring bij de stedelingen achterstonden. Doch zeker is er hooge waarschijnlijkheid dat Schvarcz ook in dit opzicht te donker heeft gekleurd. De aard, zoowel van de meeste der eigen zaken als van de tallooze staatsbetrekkingen, waartoe het lot iederen Athener voor een oogenblik roepen kon, eischte gebiedend eenige bedrevenheid in de elementaire kunst van lezen en schrijven. De bekende anecdote omtrent Aristides, die door een medeburger wien zijn persoon onbekend was zou zijn aangezocht om zelf zijn naam op het stemtafeltje ter ostraciseering op te schrijven - deze legende bewijst, gelijk de gansche instelling van het ostracisme, het omgekeerde van wat er op den eersten aanblik uit af te leiden schijnt. Ze pleit almede voor vrij algemeene vertrouwdheid met alfabet en schrijfriet. Ik wil zelfs verder gaan. Hoeveel lager dan die van den man de ontwikkeling der vrouw in Attica ook staan mocht, hoe weinig zorg er ook in den regel voor hare opvoeding werd gedragen, zelfs onder haar moeten er geweest zijn, die met haar letters op eenigszins vertrouwelijken voet stonden. Dat blijkt uit het bekoorlijke verhaal in Xenophon's *Oeconomicus*, waarin we lezen hoe de rijke grondbezitter Ischomachus zijn jonge vrouw, 'nadat ze wat minder schuw geworden was', op de hoogte brengt harer plichten als huis-

1) Crit. and Hist. Essays, dl. I, bl. 395 v.v. (Tauchn. ed.).

vrouw in het bestieren der uitgebreide bezitting. Dat blijkt niet minder uit de redevoering, door Lysias opgesteld ten behoeve van drie kleinkinderen, die door hun grootvader en voogd op de schandelijkste wijze van hun erfgoed waren beroofd. Uit dit document zien we hoe, nadat bij de meerderjarigheid van den oudsten zoon het onrecht aan het licht getreden was, de moeder der verongelijkten de zaak harer kinderen met de stukken in de hand, door een toeval ter harer kennisse gekomen, krachtig en met goed gevolg in den familieraad bepleit. Er wordt niets gewaagd met, vlak tegen Schvarcz in, de bewering op te stellen, dat althans de meerderheid der mannelijke Atheners lezen, schrijven en rekenen verstond, zonder daarom nog minder onontwikkeld of bekrompen of bijgeloovig te zijn.

Uit hetzelfde hedendaagsche doctrinarisme spruit de neiging voort, die Schvarcz met zijn grooten land- en studiegenoot Mommsen gemeen heeft, de hebbelijkheid om den bloei van een volk hoofdzakelijk naar de mate zijner materieele welvaart af te meten. Doch wat bij Mommsen accidenteel is, is bij den minderen geest chronisch geworden. Als echte zoon dezer eeuw zweert Schvarcz bij de grootmachtige godin Physica, de schenkster van voorspoed door verlichting. Vandaar zijn hardnekkig hameren op het ontbreken van schoolonderricht in Attica, dat der jeugd met juistere inzichten omtrent de hen omringende natuur tevens geleerd zou hebben deze gansch modern aan de vervulling der menschelijke behoefte dienstbaar te maken. Juist zeventig jaren geleden schreef de oude Heeren de schampere opmerking neder: ‘ook de Grieken gevoelden dat men produceeren moest om te leven, maar dat men te leven had om te produceeren, zoo iets is hun wel nooit ingevallen.’ En ondeugend voegt hij er aan toe: ‘of de wereld daarbij verloren heeft of niet, is een vraag, die wij liever onbeslist laten’[1)].

Voor Schvarcz en de met hem gelijkgezinden is die vraag geen vraag. Staatkundige vrijheid, - best. Onafhankelijkheid, - uitstekend. Ideale neigingen, - heel goed. Kunstsmaak, zorg en bewondering voor plastische schoonheid, - niet te versmaden. Maar wat zegt dat alles tegenover de eischen der gezondheidsleer en van een welbehagelijk dagelijksch leven? Dat de

1) A.H.L. Heeren. *Ideen über die Politik, den Verkehr und den Handel der vornehmsten Völker der alten Welt*, dl. V, bl. 276.

overgroote massa der bevolking van Athene karig gevoed en slecht behuisd was, is in zijne oogen niet de minste harer vele onvergefelijke tekortkomingen. Met instemming verwijst hij naar het oordeel, gelijk het heet door Dicaearchus, den leerling van Aristoteles, uitgesproken over het ongelijkmatig aanzien der stad, wier openbare gebouwen de trots van gansch Hellas waren. ‘De stad Athene’ - zou deze ooggetuige gezegd hebben - ‘is erg stoffig, slecht van water voorzien, en ten gevolge harer oudheid in het bezit van een erbarmelijk stratennet. Van de woningen zijn de meeste onaanzienlijk en slechts weinige bruikbaar. Als een vreemdeling er onverwachts heen verplaatst werd, zou hij niet willen gelooven, dat dit nu de vermaarde stad Athene is.’ In leemen nesten te zijn blijven wonen, warmoes en thymblaren te zijn blijven eten, in plaats van het goed te hebben door de hulpbronnen van den bodem met de vereischte geestkracht te exploiteeren, dat waren de wrange vruchten van den Attischen afkeer van ingespannen lichamelijken arbeid, en - de aemechtig jagende negentiende eeuw leeft en sterft bij deze stelling, - lediggang is immers des duivels oorkussen.

En toch, bekrompen behuisd, schaars gevoed, weinig verlicht en uiterst bijgeloovig als ze waren, hebben ze een grootsche rol op het wereldtooneel gespeeld en een schitterenden naam nagelaten, de mannen van Athene. Een in verhouding tot hun ware beteekenis ietwat te schitterenden naam, het gewrocht eener onvergelijkelijke litteratuur, beweert de Romeinsche geschiedschrijver. Evenwel, die grootheid is eenmaal een feit, en dat de geprezenen zelven haar aan hun democratische instellingen toeschreven, is het evenzeer. En geradener dan ten einde toe een onwelwillend leidsman te volgen, dunkt mij, zoover dit binnen de noodzakelijk enge grenzen van een tijdschriftartikel doenlijk is, zelfstandig de aanspraken na te gaan waarop die eeuwenheugende roem berust, ten einde zoodoende omtrent het Atheensche debet en credit tot klaarheid te komen. Althans, tot klaarheid voor het oogenblik. Want elke eeuw beziet het verledene met het oog harer ervaring, harer zedeleer en harer inzichten omtrent de bestemming van het menschelijk geslacht. Dat is noodzakelijk en billijk. Maar niet billijk is het, en getuigende van een beperkten gezichteinder, het oogenblikkelijke ideaal aan te zien voor h e t ideaal, voor het onver-

beterlijke en absolute, en de voorgeslachten te richten, omdat ze hetzij de geboden eener andere zedeleer gevolgd, hetzij andere idealen nagestreefd hebben. In het verledene niet de kiem maar de verwezenlijking van het heden te zoeken, en nog wel van wat het kenmerkende juist der moderne ontwikkeling uitmaakt, is even onredelijk als zich niet te willen koesteren aan den lustig opvlammenden gloed der jeugd, omdat de zelf bewuste kracht van den mannelijken leeftijd alsnog ontbreekt.

Iets kinderlijks nu en zelfs een groote mate van kinderachtigheid, ligt naar onze wijze van zien over de gansche staatkundige geschiedenis van het Hellenenvolk verspreid. Zijn wij nurks gestemd, dan komt ons af en toe het minachtende woord ‘kwajongenswerk’ op de lippen. Een eeuwige draaikolk, een doolhof zonder uitweg, een bedrijvigheid zonder leidend beginsel. Een hazardspel, met welks kluchtige en onvoorziene afwisselingen wij ons zouden vermaken, bedachten we niet intijds hoeveel individueel menschengeluk de inzet van dit wreede tijdverdrijf eeuwen lang is geweest. Altijd kinderachtige hebzucht en kinderachtige ijdelheid. Geen spoor van vooruitziend overleg en mannelijke zelfbeheersching. Hanengevechten tusschen op hun teenen getrapte buren. Drijfjachten ter vermeestering eener van weerszijde betwiste grensstrook, strooptochten zelfs op tempelgebied, waar vette buit te behalen schijnt. Ter afwisseling, onafgebroken binnenlandsche veeten, de aristocraten verdrongen door de volksmenigte, het plebs door de weinigen, de bodem telkenmale gedrenkt door de hekatomben der neergeworpen tegenpartij. Dit is het schouwspel dat de Grieksche geschiedenis den waarnemer aanbiedt, nadat de eeuwenlange gewelddadige verschuivingen der zoogenaamde Dorische volksverhuizing voor een geordender toestand heeten plaats gemaakt te hebben. De Samiers maken zich meester van een kunstig bewerkt mengvat, door de Lacedaemoniers voor koning Croesus bestemd. Reden voor de Lacedaemoniers om zich jaren daarna op Samos in de binnenlandsche twisten tusschen den tyran Polycrates en zijn ontevreden onderdanen te gaan mengen. De voor Polycrates uitgeweken Samiers gaan de Siphniers brandschatten; als deze zich niet gewillig laten villen ontstaat er een strijd waarin de Siphniers het onderspit delven, en waardoor ze zich tot het betalen eener tienmaal hoogere afkoopsom genoopt zien. Zelfs in de ure des gevaars kennen

deze menschen geen eendracht, en staan ze niet schouder aan schouder om de bedreigde nationaliteit tegen den landsvijand te verdedigen. De bewoners van Argos eischen in den strijd met de Perzen een deel van het opperbevel. Als de Spartanen met hun gewone onbeschoftheid den eisch afslaan, onderwerpen de Argiven zich zonder slag of stoot aan Xerxes. Herodotus, die het geval vertelt, en de nog veel ongunstiger geruchten daarenboven die ten hunnen nadeele rondliepen, voegt er de troostrijke overweging aan toe, dat waarlijk nog niet door de mannen van Argos het schandelijkst gehandeld was. Inderdaad hadden de Thebanen, gelijk hun nog een eeuw daarna bij elke passende gelegenheid door hun goede vrienden de Atheners voorgehouden werd, zich nog eerloozer gedragen. En hoedanig was het gedrag diergenen geweest, die wel besloten hadden zich te weren? Met verontwaardiging lezen wij bij denzelfden Herodotus, hoe Themistocles, daartoe door de inwoners van Euboea ruimschoots in staat gesteld, even vóór den zeeslag bij Artemisium een deel der hem geschonken douceur aan Eurybiades, den Spartaanschen opperbevelhebber der gemeenschappelijke vloot, had afgestaan, om hem te overreden niet door een overhaast vertrek de zaak des vaderlands te verraden, een ander deel aan Adeimantos, den bevelhebber der Corinthiers, om niet in het beslissende oogenblik eenvoudig tot den vijand over te loopen. Met niet minder verontwaardiging vernemen wij van alweder denzelfden geschiedschrijver, hoe Themistocles, nadat alle pogingen tot overreding uitgeput waren, tot een gewaagde list zijn toevlucht nemen moest, ten einde de Hellenen tot den beslissenden zeeslag bij Salamis te dwingen. Ik zwijg van de Klein-Aziatische Ioniers, deze ‘goede slaven en slechte vrijen’, gelijk een landgenoot ze treffend karakteriseerde, die zich onder het Perzische juk lang niet onbehagelijk gevoelden, en dan ook de pogingen om hen van dat juk te bevrijden, pogingen die voortdurend op het programma maar ook ten einde toe onuitgevoerd zijn gebleven, met niets minder dan innige sympathie begroetten. De geschiedenis van Sparta eindelijk, - wat is ze anders dan die eener zelfzuchtige roofpolitiek zoolang het land Laconica machtig, dan die eener schaamtelooze vernedering van zichzelven zoowel als van anderen wanneer het tegenover Athene of Thebe in de minderheid was? Wat anders dan een uit vuigen eigenbaat

begunstigen van het verderfelijke Grieksche instinct der staatkundige versnippering, in dit edele streven gerugsteund door het gebiedende woord van den grooten koning, den nakomeling van den voormaligen erfvijand? In één woord, nergens vertoont zich in het onontwarbare kluwen, dat de Grieksche geschiedenis heet, eenig spoor van die sombere grootheid, van die eeuwenlang volgehouden onwrikbaarheid van voornemen en consequentie van uitvoering, van dat ijzeren genie voor onderwerping en organiseering van het onderworpene, wat de aantrekkelijkheid blijft uitmaken der historie van het tot heerschen geschapene volk, - het *populus late rex*, - der oudheid. Lag niet de nimmer hoog genoeg te waardeeren beteekenis van den Helleenschen stam elders, van de lotswisselingen zijner staatjes, van dat eindelooze gekrakeel tusschen even kleingeestige buren, van die onophoudelijke omwentelingen en dat doellooze bloedvergieten zou men zich ten spoedigste tot iets belangwekkenders gewend hebben. De reusachtige scheppingskracht van den Helleenschen geest op het gebied van elke kunst en elke wetenschap heeft het oordeel der nakomelingschap in boeien geslagen, en voor de caricatuur dierzelfde schier buitensporige individualiteit, gelijk ze zich in hun staatswezen afspiegelt, een welwillende vergoelijking gewonnen. Men vermeldde zonder ergernis en zonder spot, somwijlen zelfs met bewondering over zooveel verscheidenheid, dat Aristoteles de instellingen van niet minder dan honderd-acht-en-vijftig Helleensche staten en staatjes had beschreven!

Te midden van deze eindelooze verbrokkeling en dezen hoogtijd der onbeteugeldste zelfzucht maakt waarlijk de Atheensche staat, trots al de onloochenbare verkeerdheden die ook hem aankleven, een niet weinig schitterende figuur. Als een God staat hij onder menschen. Anders dan de Argiven hadden de Atheners zich terwille van het bedreigde bestaan des Hellenenvolks geschikt in den aanmatigenden eisch der Spartanen en hun de leiding in den onafhankelijkheidsstrijd gegund. Desniettegenstaande waren de dagen van Marathon, van Artemisium, van Salamis, van Plataeae en Mycale, geheel of voor het grootste gedeelte hun werk. Het is ijdel vertoon of kwaadwillige miskenning hunner wezenlijke beteekenis, omtrent elk dezer beroemde veld- en zeeslagen te willen nasporen of ze inderdaad strategische meesterstukken zijn geweest. Ze waren

iets anders en iets hoogers dan dit: de zegepralen eener nationale zaak tegenover de ontelbare scharen van een vreemden en overmachtigen veroveraar. Ze waren dagen van nationalen trots voor een tot in het oneindig kleine versnipperden volksstam, die onder een overgroot aantal overwinningen slechts dit zeer beperkte aantal gedenkdagen wist aantewijzen, waarop het gansche ras zich met grond mocht verhoovaardigen. Van de Perzische oorlogen sprekende zegt Isocrates in zijn *Plataicus:* ‘onze overige zegeteekenen zijn opgericht ter herinnering van overwinningen behaald van stad op stad; deze daarentegen staan daar als gedenkteekenen onzer voorspoedige worsteling voor geheel Hellas tegenover de gansche overmacht die uit Azie kwam.’

Niet minder grootsch was hun conceptie van een geducht Helleensch rijk, en, toen dit plan op een te overhaaste uitvoering schipbreuk geleden had, althans van een onder hunne leiding streng aaneengesloten en weerbaren bond der Ionische zeestaten. Helaas, dat het plan slechts schoon was als plan, en geheel gefaald heeft in de uitvoering! Dat het Atheensche volk, dat zelfs zijn geniaalste leidslieden zich nooit vermochten te verheffen tot die hoogte van onbaatzuchtige en waarlijk ideale staatkunde, welke zich ten taak stelde het verschil uittewisschen tusschen hoofdmacht en volgelingen, tusschen - laten wij de ware benamingen durven geven - den souvereinen staat en zijne onderdanen, en zoo uit de ongelijksoortige bestanddeelen van den Delischen zeebond een hecht gebouw van een Attisch landen eilandenrijk te grondvesten! Inplaats eener zoo vrijzinnige, ofschoon dan bij den middelpuntvliedenden aard der Grieken zeker uiterst moeilijk te verwezenlijken opvatting hunner roeping, vat weldra bij de Atheners de overtuiging post om zich aanstonds tot een onaantastbaar axioma te ontwikkelen, dat zij er zijn om te heerschen, de anderen om te gehoorzamen, en dat ongeveer de helft van Hellas door de goden aangewezen was voor de weinig benijdenswaardige slaventaak om als bijen den mond van het atheensche plebs gansch behoorlijk met honig te vullen. De kwaadaardige schrijver van het ten deele bewaard gebleven pamflet *Over den Staat der Atheners* dat op naam van Xenophon gaat, zegt onder meer het volgende: ‘Wat de bondgenooten aangaat, zij die van hier daarheen uitvaren brengen steeds valsche beschuldigingen in tegen de goeden (de

aanzienlijken) aldaar en haten hen, overtuigd dat ook omgekeerd het heerschende volk gehaat wordt door de beheerschten. Indien daarentegen de vermogenden en machtigen in de verschillende staten overheerschende waren, zou de regeering van den Atheenschen demos zijn langsten tijd gehad hebben. Daarom treffen zij de aanzienlijken met eerloosheid, berooven hen van hun vermogen, drijven hen in ballingschap en brengen hen ter dood, maar versterken de macht der boozen (de mindere volksklasse). Omgekeerd pogen de goeden onder de Atheners de goeden in de staten der bondgenooten te behouden, omdat zij overtuigd zijn dat deze handelwijze in hun eigen belang is. Nu zou men zeggen, dat het toch de kracht van alle Atheners moet uitmaken, indien de bondgenooten in staat zijn geld op te brengen. De leiders der democratie denken daar anders over. Hun dunkt het beter, dat elk Athener individueel de bezittingen der bondgenooten verkrijgt, en dat dezen juist genoeg behouden om te kunnen leven en arbeiden, maar zonder bij machte te zijn om tegen het heerschende volk samen te spannen.'

Het lijdt geen twijfel of de hier medegedeelde zinsneden drukken met ondubbelzinnige scherpheid uit, wat wel vaak het gemoed van menigen nadenkenden Samier of Lesbier, van menigen bewoner van Erythrae of Amphipolis, van Chalcis of Stagirus, pijnlijk mag bewogen hebben. Nog algemeener weerklank heeft ongetwijfeld de volgende grief in hun boezem gevonden. 'Ook hierin schijnt het Atheensche volk niet met zijn waar belang te rade te zijn gegaan, dat het de bondgenooten noodzaakt naar Athene te varen, om zich vandaar zijn recht te halen. Doch de democraten rekenen u hunnerzijds voor, wat het Atheensche volk bij dien stand van zaken wint. In de eerste plaats vloeit hun als rechters uit de gedeponeerde procesgelden het gansche jaar door bezoldiging toe. Vervolgens beheeren zij zoodoende van Athene uit en zonder vloten uit te zenden de staten der bondgenooten, steunen zij de volksgezinden aldaar en verderven door hunne rechtbanken hunne tegenstanders. Indien omgekeerd een ieder in zijn eigen vaderland zijne twisten berecht kreeg, dan zouden zij, verbitterd als ze zijn op de Atheners, diegenen hunner het meest verderven die den Atheenschen demos het meest welgezind zijn. Daarenboven trekt de volksmenigte te Athene nog allerlei andere voordeelen uit deze behandeling van de processen der bondge-

nooten in het heerschende land: de zeetollen bloeien door dezen toevloed van vreemdelingen, de prijzen van huurwoningen, koopwaren en slaven stijgen; de lagere staatsbeambten varen er wel bij. Daarenboven zouden anders de bondgenooten slechts diegenen der Atheners eeren, die over zee tot hen komen, de strategen, de scheepsbevelhebbers, de gezanten. Thans echter is ieder der bondgenooten voor zijn persoon genoodzaakt het Atheensche plebs naar de oogen te zien, wetende dat hij naar Athene moet komen om zijn recht te halen, en dat hem dit gewordt uit de hand der massa, gelijk zulks te Athene de wet is, dat hij alsdan genoodzaakt zal worden de rechters te smeeken en den eersten den besten die daarin zitting neemt nederig bij de hand te vatten. Ook dit was een reden te meer, om de bondgenooten tot slaven van den Atheenschen demos te maken.'

De gevolgen dezer enghartige exploitatie bleven niet uit. Terwijl de hecht aaneengesloten Latijnsche stam, door duizenderlei banden aan het overheerschende Rome verknocht, zonder ook maar één oogenblik te wankelen zelfs aan een storm als de aandrang van Hannibal was zegevierend het hoofd heeft geboden, terwijl naderhand eeuwen van militaire tuchteloosheid van binnen, tegelijk met de overstelpende golven eener reusachtige volksverhuizing van buiten noodig zijn geweest, om den reuzenbouw van het Romeinsche rijk te doen uiteenvallen, heeft de Atheensche heerschappij een begin, heeft ze na drievierde eeuw een smadelijk einde, maar eigenlijk geen ongestoord bestaan gekend. Nauwelijks gegrondvest is opstand op opstand gevolgd, bloedbad voortgevloeid uit bloedbad, blinde haat de oogst geweest van kleingeestige onderdrukking. Lang nadat de Delische zeebond opgehouden had te bestaan, was het geëikte woord voor schatting - foros - een gruwel gebleven in de ooren der voormalige onderdanen. Toch moet een enkele maal een flauw vermoeden eener menschelijker en wenschelijker staatkunde als een vluchtige lichtstraal door het brein van dezen en genen geflikkerd hebben, zooals wij het bij Aristophanes, den comicus, vinden aangeduid. In zijn *Lysistrata* laat hij de heldin van het stuk daartoe het echt vrouwelijke beeld der wolbereiding bezigen. Men moest, verklaarde zij, de wol, waaruit zij haar gelijkenis van den staat ging weven, eerst zorgvuldig reinigen van het vuil en

de klitten, waardoor onophoudelijk de draden in elkander verward raakten. Was dat eenmaal geschied,

> Dan daarna kaarden in ééne korf gezamenlijk eendracht voor allen,
> Vermengend niet-burger en vreemdling met ons, zoodra die vriendschaplijk gezind is,
> Ja zelfs de schuldnaars der schatkist daarbij, ook hen tot één knot te vereenen.
> Ook bij Zeus! is het plicht, van de steden in 't rond, uit dit land als kolonies gezonden,
> Te erkennen dat zij van het middelpunt hier als losse draden verspreid zijn,
> D'een hier, d'ander daar; welnu, 't ware zaak, deze draden behendig te grijpen,
> Ze leiden hierheen, en ze voegen te zaam, en z'allen eendrachtiglijk winden
> Tot één reuzigen bal, en van die wollen stof den Demos een opperkleed weven.

Aan wien, aan wat de schuld, dat niet dit en nog meer in vervulling is gegaan? Ook ditmaal treft de aansprakelijkheid noch één enkelen persoon noch één bijzonder geval. Tal van oorzaken hebben in elkander gegrepen. In de eerste plaats: ook de Atheners waren Hellenen, deelende in de tekortkomingen van het ras. Ook ten hunnen laste valt gemis aan volharding, gemis aan onbaatzuchtigheid, onbeteugeld individualisme, valt eindelijk de groote nationale zonde van buitensporige aanbidding van het gouden kalf waartenemen. Ook zij schoten te kort in dien edelsten vorm der vaderlandsliefde, die het niet voldoende acht in een oogenblik van opwinding bereid te zijn het leven voor de gemeene zaak op het spel te zetten, maar onafgebroken, in koelen bloede, van geslacht tot geslacht eigen inzicht en partijbelang ten offer willen brengen aan de verder reikende belangen der gemeenschap. Daarenboven is idealisme in de staatkunde evenmin de zaak der Atheners als hetzij der Romeinen, hetzij van welk nuchter berekenend volk ter wereld ooit geweest. Zij maakten zichzelven diets en hoorden het zich gaarne bij plechtige gelegenheden half bewonderend, half verwijtend toevoegen, dat zij de vertegenwoordigers der onbaatzuchtigheid in Hellas waren, altijd bereid zelfs ten eigen nadeele de zwakken en verdrukten bij te springen. Maar in de werkelijkheid richtte hun politiek zich slechts naar het

belang van Attica en vatten zij, hierin van de inderdaad politiek begaafde volken ten hunne nadeele verschillend, dat belang zoo kleingeestig mogelijk op. Waartoe dienden bondgenooten, waartoe koloniën en onderdanen, zoo het niet was om de zonen van het heerschende land van den drukkenden zorg voor het dagelijksch brood te helpen ontheffen? Verder heeft het al te plotseling opschieten - het woord is van Herodotus - voor Athene's macht het land niet ten zegen gestrekt. Aan volkeren evenmin als aan individuen brengt een plotselinge ommekeer der levensvoorwaarden blijvenden voorspoed. Voor beiden evenzeer ligt er waarheid in het huisbakkene: ‘zoo gewonnen, zoo geronnen.’ Ook gelde in de onpartijdige schatting der nakomelingschap als verzachtende omstandigheid, dat de loop der wereldgeschiedenis voorheen aan Athene, gelijk daarna aan ons vaderland, eene taak op de schouderen legde, geheel ongeëvenredigd aan zijn intrinsieke krachten. Eindelijk en niet het minst: de regeeringsvorm van Athene was een struikelblok. Niets kan een democratie als de hunne minder in het leven roepen dan hetzij een machtig en geëerd staatslichaam met vaste traditiën, hetzij een opeenvolgende reeks van geniale mannen, in staat om dergelijke vérstrekkende plannen te ontwerpen, en door de wisseling van tijden, geslachten en stemmingen heen onwrikbaar het eens gestelde doel in het oog te houden.

Het is niet de bedoeling, met deze uitspraak een blaam te leggen op den begaafdsten zoon, dien het land Attica ooit voortgebracht heeft, op Pericles. In zijn lof zijn, zoo al niet alle oude, zeker alle moderne geschiedschrijvers eenstemmig. Zelfs Schvarcz, die op al wat Attisch heet niet genoeg smalen kan, erkent in hem ‘*eine ausserordentliche Erscheinung*’ (Bl. 266). Inderdaad, zoo verre wij hem kennen, met zijn bewonderenswaardige stoutheid en zijn niet minder eenig berekenen van alle goede en kwade kansen, met zijn ongeëvenaarde talenten voor binnenlandsch en buitenlandsch bestuur, voor de kunsten van oorlog en vrede, voor de worstelingen op de agora en de fijngesponnen verwikkelingen der diplomatie, met zijn wijsgeerig gevormden geest, zijn machtig wegslepende welsprekendheid en zijn kunstzin, zijn door tegenspoed, laster, noch ziekte te buigen hooghartigheid en de zich nimmer verloochenende adel zijns gemoeds, vormt hij de buiten alle vergelijking schitterendste figuur in de gansche geschiedenis van

zijn vaderland. Als een reus steekt hij uit boven de gewone mannenmaat zijner tijdgenooten en opvolgers. Niets is minder waar dan de sedert Plato (in den *Gorgias* p. 515) ontelbare malen herhaalde beschuldiging, dat het Pericles is geweest, die de Atheners traag, praatziek, laf en geldgierig heeft gemaakt. Dat de hooggeboren eupatride de democratische strooming van zijn volk en zijn tijd erkend, bemachtigd, geleid en veertig jaren lang aan zijn grootsche inzichten dienstbaar gemaakt heeft, spreekt genoeg voor zijn heerscherstalent. Waarom hij, te midden der intrigues van den door Ephialtes aangebonden partijstrijd, te midden der ontelbare moeilijkheden van de Atheensche veroveringspolitiek, niet nog verder en hooger is gegaan, waarom hij, in plaats van het Attische burgerrecht uittezetten, medegewerkt heeft om het te beperken, - we zijn te weinig op de hoogte der omstandigheden, om of te prijzen, of te laken, of zelfs maar te verontschuldigen. Doch èn wat onder zijne leiding tot stand gebracht, èn dat dit alles daarna ten spoedigste afgebrokkeld is, bevat in zich het bewijs der zoo even opgeworpen stelling: dat de democratie geen staatsvorm is voor een als veroveraar en organisator optredend volk. ‘Tijdens Pericles’ - zegt Thucydides - ‘bestond er in naam eene volksregeering, in werkelijkheid een alleenheerschappij onder dezen eersten burger van den staat.’ Pericles - en dit is de modere kritiek op zijn streven - Pericles was een monarch, die geen monarchie wilde stichten. Toen er na zijn dood geen regeeringsman gevonden werd, krachtig genoeg om als hij den duizendhoofdigen souverein den teugel zijner overheerschende bekwaamheid aanteleggen, toen was de glans van het pas geschapen Attische rijk getaand nog vóór die recht geschitterd had.

Ook in dit opzicht onderscheidt zich de Atheensche geschiedenis niet tot haar voordeel van de Romeinsche. Mommsen moge klagen dat gedurende vele eeuwen der Romeinsche republiek zich geen scherp omlijnde karakters op den eenvormigen achtergrond afteekenen, in veel hooger mate dunkt mij die klacht te gelden van verreweg de meeste Attische staatslieden en veldheeren. Één, of - zoo men wil - twee geniale mannen, Themistocles en tot op zekere hoogte Aristides, vestigen de macht van Attica, één, de grootste van allen, bevestigt haar, één alweder, de met ál zijn fouten buitengewone Demosthenes, werpt nog een naglans van grootheid op den staat-

kundigen ondergang zijner vaderstad. Wat de overigen aangaat - is het waarlijk alleen de schuld eener ook in het volle historische tijdvak steeds onvoldoend blijvende overlevering, dat zich van bijna geen hunner een helder beeld op het netvlies van ons geestesoog wil vormen? Alcibiades, Theramenes, Critias, de booze geniussen van hun land, meenen we nog eenigszins te kennen. Van de beeltenis van Nicias, Cleon, Cleophon, verflauwen zich de omtrekken reeds tot dommelige schaduwen. De vele anderen, Clisthenes, Ephialtes, Myronides, Conon, Thrasybulus, en hoe ze verder allen mogen geheeten hebben, vertegenwoordigen voor ons weinig meer dan een naam. Zij leven niet in onze voorstelling, zooals de mannen van den Hannibalischen krijg, zooals de tijdgenooten van Cicero leven. Wat wij van hen weten beperkt zich tot de algemeenheid, dat zij dappere veldheeren, bruikbare staatslieden schijnen geweest te zijn. Zie ik wel, dan draagt niet slechts de overlevering de schuld, maar ook hun eigene alledaagschheid. Goed om in het gareel van het bestaande te loopen, om den wagen van staat langs het gebaande pad te voeren, maar volkomen ongeschikt om hem nieuwe, bezwaarlijke wegen te doen inslaan en over hindernissen heen tot grooter hoogte te verheffen. Alleen de groote mannen eener natie zijn het, welke haar haar groote daden doen verrichten. De kortstondige mandatarissen eener krachtens haren aard al het uitstekende wantrouwende en alles niveleerende democratie, veldheeren zonder werkelijke macht, redenaars met geen anderen steun dan de wankelende volksgunst, missen daartoe gezag en tijd. Niet het minst door deze redenen dunkt het mij gekomen, dat het democratische Athene als veroverende en gebiedende mogendheid het - om den beteekenisvollen studententerm te bezigen - royaal heeft afgelegd.

Gunstiger staat de zaak der democratie ten opzichte van haar binnenlandsch beheer. Misschien is het juist daaraan te wijten, dat oudere en latere bedillers hunne pijlen bij voorkeur tegen deze zijde van het Atheensche staatsleven gekeerd hebben. Enkele dwaasheden en enkele verkeerdheden, noodzakelijke schaduwzijde van veel licht, liggen bij dezen staatsvorm aan de oppervlakte. Reeds Solon sprak in een zijner gedichten zijn lieve landgenooten in dier voege toe: ‘van ulieden treedt elk afzonderlijk in de voetsporen van den vos,

maar als gij bijeen zijt beheerscht wuftheid uw gemoed.' Aan een tijdgenoot van Solon wordt deze, eerst op latere toestanden slaande, kritiek der volksvergaderingen in den mond gelegd: 'bij ulieden spreken de verstandigen, en de dwazen beoordeelen het gesprokene.' Socrates, door Plato en Xenophon gevolgd, hekelde de heerschappij der onverlichte massa en de aanwijzing harer overheden door het blinde lot. Welke grieven Critias en Demetrius van Phaleron tegen de democratie in te brengen hebben gehad, is voor ons verloren gegaan. Ook de schrijver der *Athénaiôn Politeia* onthoudt er zich van, gelijk reeds werd opgemerkt, de gronden van zijn afkeer nader te formuleeren, tenzij - wat ook zijn uitgever Kenyon laat gelden - in de talrijke en doorgaans met gewelddadigheden gepaarde wijzigingen der constitutie binnen een betrekkelijk kort tijdsverloop, en dus in het gemis aan vastigheid, de oorzaak zijner weinige ingenomenheid te zoeken zij. Openhartiger uit zich de auteur van het reeds eenige malen aangehaalde oude pamflet, dat insgelijks den titel van *Over den staat der Atheners* draagt. Hem is iedere bewering goed, mits ze dienen kan om de Atheensche democratie zwart te maken. Hem dunkt zij een reusachtig spinneweb, waarin door tal van elkander kruisende ragfijne draden de rijken en aanzienlijken verstrikt, uitgezogen en doodgedrukt worden. Onder de modernen is het vooral Mitford geweest, wiens Grieksche geschiedenis, een doorloopend partij nemen voor Sparta tegen Athene, zoowel een schitterend pleidooi van Macaulay als het tot tegenhanger bestemde uitgebreide werk van Grote heeft uitgelokt. De rij sluit voor het oogenblik Schvarcz, wiens ontelbare grieven en beschuldigingen hun heftigste formuleering vinden in den uitroep: '*dieses erbärmliche Staatswesen und diese elende Gesellschaft*' (bl. 301).

Zelden heeft de ernstige Muze der geschiedenis zich tot onbekookter uitval verledigd. Zoodra ze hare bezinning herwonnen heeft zal ze haar dwaling inzien en juist het omgekeerde moeten getuigen. Vergelijkenderwijze behoort de staat Athene in zijn inwendig beheer tot de best bestuurde staten waarvan wij kennis hebben. Nergens waren de rechten, indien al niet van al de bewoners, althans van de volle burgers zoo zorgvuldig gewaarborgd als daar. Nergens waren de veel gesmade en soms bespottelijk gemaakte *isonomie* en *isegorie*, de gelijkheid van allen voor de wet en de vrijheid van het woord,

zoozeer eene werkelijkheid als daar. Nergens heerschte aan den anderen kant een over 't algemeen zoo blinde eerbied voor en gehoorzaamheid aan het afgetrokken begrip ‘de wet.’ Nergens was zoo diep in verordeningen en zeden het begrip doorgedrongen, dat de publieke zaak inderdaad het belang van allen was. Nergens was zoozeer als te Athene, door middel der talrijk bezette en voor ieder geval op nieuw aangewezen *dikasterien* (rechtbanken van gezworenen) gewaakt tegen dien kanker van de maatschappij der oudheid, de omkoopbaarheid der rechtspraak. Nergens was de burger zoo weinig de wrijfpaal der overheid, de arme zoo weinig de zondenbok van den rijke. Nergens waren doeltreffender maatregelen verordend voor een rechtschapen beheer der staatsgelden. Nergens eindelijk - en hiermede is nog niet al het goede gezegd - waakte de wet met zoo teedere zorg voor de belangen der *personae miserabiles*. Is er meer noodig om de hartstochtelijke ingenomenheid van velen onder de besten des volks met hun democratie te rechtvaardigen?

Zooveel wat het staatswezen aangaat, die trouwe afspiegeling van den aard der maatschappij. Deze laatste vertoont ongetwijfeld enkele, vooral in onze oogen zeer donkere vlekken. Ze openbaart de zonden, niet van een krachtig en vierkant, ruw en hardvochtig, maar van een begaafd, gevoelig, fijnbesnaard, buigzaam, vindingrijk, en door geen nauwgezet geweten belemmerd ras. Een eigenaardige zedeloosheid, vooze vrucht eener te hartstochtelijke vereering van de vormen des menschelijken lichaams. Gereede exploitatie van den eenvoudige door zijn scherpzinniger natuurgenoot. Onnoozelheid de spot en speelbal van een ieder. Weinig wreedheid, maar des te meer overvloed der meest verfijnde list. Ons ontbreken de vereischte bouwstoffen ook voor de oppervlakkigste misdadigers-statistiek. Maar de honderden, hetzij volledig, hetzij fragmentair bewaarde geschriften hunner redenaars leeren ons toch wel iets. Gevallen van moord met verzwarende omstandigheden, zooals elke groote hoofdstad in het tegenwoordige Europa den minnaars van sensatietooneelen te verslinden geeft, komen in die gansche litteratuur nauwelijks voor. Van hun groote specialiteit in strafzaken, den redenaar en staatsman Antiphon, bezitten wij nog drie verdedigingen van wegens moord aangeklaagden. Welnu: eene daarvan geldt een vreemdeling, een Lesbier, de twee an-

dere loopen over twee vergiftigingen bij ongeluk. Overigens genoeg processen wegens mishandelingen in drift of uit brooddronkenheid, een overgroote menigte geschillen betreffende testament, erfenis, voogdijschap, bruidschat, schuldvorderingen, familieverwikkelingen, een enkele maal een aanklacht wegens wettelijk ongeoorloofde speculatien in granen, ten slotte aanklachten en verdedigingen omtrent het zeer vele dat in Athene onder vergrijpen van min of meer staatkundigen aard gebracht kon worden. In verreweg de meeste dezer kwestiën treft niets zoozeer als de nimmer verlegen Grieksche spitsvondigheid, die regelmatig versmaadt den rechten weg te bewandelen wanneer zij den krommen kan inslaan. Doch in geen enkele redevoering, zelfs niet in de beruchte *Timarchea*, waarin Aeschines beproeft een staatkundigen tegenstander te verpletteren onder het gewicht der schanddaden van een zedeloos privaatleven, - zelfs niet in dit vernietigend requisitoir treffen wij een tafereel aan van zoo monsterachtige, zoo dierlijk hardvochtige verdorvenheid, als ons Cicero ontrolt in zijn verdediging van Cluentius. Het zijn de zeden van een welvarende provinciestad, die ons daar geschilderd worden. Helden: een blauwbaard, die achtereenvolgens een aantal zijner vrouwen vermoordt na ze bewogen te hebben een testament in zijn voordeel te maken; die met gelijk oogmerk vermogende jonge mannen uit de provincie naar de hoofdstad lokt en aldaar debaucheert, om hen ten slotte door middel zijner handlangers in een achterbuurt spoorloos te laten verdwijnen; moeders die in strafbare verstandhouding leven met den echtgenoot harer eigen dochter,[1)] en die, om straffeloos den teugel te kunnen vieren aan haar schaamteloozen hartstocht, den eigen zoon ten crimineele voor de rechtbank betrekken; andere moeders, dames van stand, die, omgekocht door de subsidiaire erfgenamen, zich aan haar nog ongeboren wicht vergrijpen. Ook van de Atheensche dames doet Aristophanes, - en Schvarcz gelooft hem daarin op zijn woord - een alles behalve vleiend boekje open. Wij zijn niet in staat van zijn vonnis in hooger beroep te komen, en zelfs zou het ons niet mogen verwonderen indien de Attische vrouw, laag en dom gehouden, zich door grove uitspattingen placht te wreken op het aan haar begane zedelijke vergrijp. Toch

1) Het analoge geval bij Andoe. *de Myst.* § 124 pleit in allen gevalle ten voordeele der Grieksche vrouw, die daar passief is of schijnt.

moeten er ook daarginds in oude dagen gelukkige huwelijken geweest zijn in onzen zin, huwelijken, waarbij de man zijn wederhelft nog als iets anders beschouwde dan als de moeder zijner kinderen. Dat blijkt uit het liefelijke beeld van Ischomachus en zijn echtgenoote, door Xenophon in zijn *Oeconomicus* geschetst, en waarvan reeds in het voorafgaande gewag is gemaakt. Dat blijkt niet minder uit de episode van Panthea in de *Cyropaedie* van denzelfden Xenophon, waarin uit de burgerlijke idylle een vorstelijk drama is gegroeid, ten gevolge van het plan des schrijvers naar het oosten van den ouderen Cyrus, naar het land der harems en der veelwijverij verplaatst, maar waarvan ongetwijfeld de waarheid zijner vaderstad hem de gegevens heeft aan de hand gedaan. Ze is een zeer zeker aan de Grieksche werkelijkheid zijner dagen afgeziene trek, de zelfverloochening van Panthea, die haar eigen kleinooden laat versmelten, opdat de wapenrusting van haar gemaal Abradatas in den slag uitschittere boven die der overige koningen; die, na ongemerkt aan zijn gewone dracht de maat te hebben genomen, de kostbare stukken laat vervaardigen, en ze op den grooten dag met bevende hand en vochtige oogen zelve haren held om de leden schikt. Ze is zeker niet geheel fantasiebeeld, de teekening hoe Panthea den wagen, die haar grootsten schat, gelijk ze zelve zegt, ten strijde voert, ongemerkt volgt zoolang ze kan en nastaart zoolang ze vermag, hoe ze zich goed houdt zoolang het noodig is, maar daarna in onmacht terugzinkt in de armen harer slavinnen. En het pleit ten voordeele der Attische vrouwenwereld, eene zuster naar den geest te hebben gehad die, als haar de tijding bereikt dat haar gemaal in dienzelfden strijd is gesneuveld, niet terugdeinst voor de verschrikkingen van het slagveld, het deerlijk verminkte lijk onder de tallooze gevallenen weet te vinden, de vermorzelde ledematen zoo goed mogelijk aaneenhecht, en, na zich den dolk in eigen boezem gestoken te hebben, met het dierbare hoofd op den schoot zelve den laatsten snik geeft. Zulk een figuur wordt niet geconcipieerd door wie de vrouw in eigen land slechts in ontluisterden staat gezien heeft. Ook de behandeling der slaven pleit voor Athene. Desgelijks een aantal kernspreuken, de som der ervaringswijsheid van een volk. Alles ademt als grondtrek humaniteit.

Doch slechts zóólang, totdat de zedenbederfster politiek in

het spel komt. Dan zijn wreedheid en winstbejag regel, onbaatzuchtigheid zeldzame uitzondering. Politieker zijn werd eene broodwinning. ‘Ik begrijp me niet’, had de weelderige Demades tot Phocion gezegd, den eenvoud zijner tafel bewonderende, ‘ik begrijp me niet, dat gij die zóó ontbijten kunt aan politiek doet.’ Hun onbesprokenste staatkundig karakter, Aristides, ‘de rechtvaardige’ bijgenaamd, was naar het zeggen van Theophrastus gewoon een dubbele zedeleer te huldigen, en, in privaataangelegenheden de onkreukbaarheid in eigen persoon, het staatsbelang desnoods te bevorderen door dubbelhartigheid. Macht is recht, wordt meer dan eenmaal met ronde woorden uitgesproken, en menschonteerende wreedheden tegenover opgestane ‘bondgenooten’ en zwakke onzijdigen drukken den stempel der praktijk op deze meer dan bedenkelijke theorie. Weerzinwekkend boven de vele gevallen van dien aard is wat ons Thucydides van den veldheer Sophocles, een onwaardigen naamgenoot van den beroemden tragicus, geboekt heeft: hoe hij er de hand toe leende om Corcyraeische aristocraten, zijn krijgsgevangenen, door fijngesponnen list te bewegen de voorwaarden van den pas bezworen wapenstilstand te overtreden, ten einde een voorwendsel te hebben om hen aan hun verbitterde tegenstanders te kunnen uitleveren; hoe deze laatsten onder hun slachtoffers een afschuwelijk bloedbad aanrichtten; en hoe de Atheensche strateeg met over elkander gekruiste armen de schanddaad aanzag, tevreden dat hij aan geen opvolger de eer behoefde af te staan, de overwonnenen naar Athene gevoerd te hebben. De politieke worstelingen in het binnenland dragen het karakter van gelijke verbittering. De beruchte eed der aristocraten, door Aristoteles medegedeeld: ‘ik zal der democratie kwaadwillig gezind zijn, en haar zooveel onheil berokkenen als maar in mijn vermogen is’, is ongetwijfeld ook te Athene gezworen. De tegenhanger ademt al even weinig zachtmoedigheid. Ziet hier eenige zinsneden uit het decreet van Demophantus, waarschijnlijk voorgesteld en aangenomen onmiddellijk na de opheffing van de zoogenaamde eerste aristocratie, die der Vierhonderd (411 v. Chr.). ‘Indien iemand de volksregeering te Athene tracht omvertewerpen, of eenig ambt mocht bekleeden na een dergelijke omwenteling, hij zij een vijand der Atheners en worde straffeloos gedood, zijne goederen zullen verbeurd verklaard worden, en het tiende er van aan de godin (Athene)

komen; hij daarentegen, die een zoodanig man doodt of het plan daartoe beraamt, zij een vroom en heilig man. Alle Atheners zullen een plechtigen eed behooren te zweren in dier voege: ik zal, indien ik daartoe bij machte ben, met eigen hand dooden, al wie de volksregeering te Athene tracht omvertewerpen of onder zulk eene regeering eenig ambt bekleedt; evenzoo, wannneer iemand zich tot tyrannus opwerpt of zijn medewerking daartoe verleent; en indien een ander een zoodanigen doodt, zal ik hem als een godvruchtig man beschouwen. - En zoo iemand bij deze daad of poging het leven verliest, zal ik hem en zijne kinderen in eere houden gelijk Harmodius en Aristogiton en hunne afstammelingen.'

Dergelijke bepalingen zijn geenszins bedoeld geweest, een doode letter te blijven. Integendeel. Sluipmoord is te Athene voor beide partijen meer dan eenmaal een niet te versmaden regeermiddel geweest. Alleen behooren wij, zonen der negentiende eeuw, nog altijd niet te luide aan onze verontwaardiging lucht te geven wanneer we een veel primitiever beschaving bij tijd en wijle dit paardenmiddel zien toepassen. Zedeloozer was in allen gevalle de eeuwige wedren, om de op aristocratenmoord gestelde belooningen machtig te worden. Verderfelijker en met Turksch wanbeheer te vergelijken, de gewoonte om naar verbeurdverklaringen om te zien, telkens als men de noodzakelijkheid gevoelde de gapingen eener doorgaans slecht voorziene schatkist aan te vullen. Met ronde woorden laat de redenaar Lysias een zijner clienten de rechtbank er aan herinneren, hoe de in functie zijnde raad, zoolang hij voor de loopende staatsuitgaven voldoende middelen ter zijner beschikking heeft, niets misdoet; maar wanneer hij in geldverlegenheid verkeert, genoodzaakt wordt het oor te leenen aan beschuldigingen van hoogverraad en de bezittingen der burgers verbeurd te verklaren. Eindelijk en bedroevendst van alles, de nauw aan laagheid grenzende luchthartigheid, waarmede in de lange jaren van verval de rug gekromd werd onder iederen nieuwen overheerscher, de hand uitgestoken naar iedere toegeworpen aalmoes de gave van een vindingrijken geest en een radde tong misbruikt, om iederen vorstelijken 'volksvriend' te overstelpen met vleierijen, die den daarmede vereerde doorgaans het allereerst en allermeest walgden.[1)] Het zinnebeeld der Attische staat-

1) Een eigenaardig staaltje hunner gestrafte pluimstrijkerij vertelt ons de oudere Seneca, een tijdgenoot van Augustus en Tiberius, in het begin zijner *Suasoria*. Om op hunne manier den triumvir Antonius te eeren, die zich in het hoofd gezet had het kostuum van den god Dionysos (Bacchus) aan te nemen, huwelijkten de Atheners hun maagdelijke godin Athene aan hem uit. Antonius, als altijd slecht bij kas, verklaarde zich hoogelijk vereerd, maar vroeg, daar bij zulk een goddelijke bruid ook een betamelijke bruidschat paste, er eene van duizend talenten (ongeveer ƒ 2,500,000). We gelooven gaarne Seneca's verzekering, dat het schotschriften regende toen deze som van de berooide stad werd ingevorderd.

kunde na de Perzische oorlogen is niet de eik maar het riet.

De waarheid is, dat het den Atheners hoofdzakelijk aan innerlijke beschaving mangelde. Niet de schoolbeschaving is bedoeld, wier ontoereikendheid Schvarcz zoo potsierlijk droevig bejammert. Waarin zij te kort schoten was dat plichtbesef, die ijzeren wilskracht, die volstrekte heerschappij over den physieken mensch, welke hetzij de eigenschap is van een krachtig bewerktuigd ras, hetzij de vrucht van een godsdienst, die den geest leert stellen boven het vleesch. Dezelfde fijnheid van zenuwstelsel, die hen tot het artistieke volk bij uitnemendheid verhief, vernederde hen om in de harde praktijk des levens doorgaans de slaven hunner aandoeningen te zijn, de gevaren der toekomst te vergeten in de welbehagelijkheid van het oogenblik, te zwelgen in de rooskleurige vergezichten eener lichtelijk opgewekte en kinderlijk gekoesterde verbeeldingskracht. Vaderlandsliefde, op dien bodem gegroeid, behoeft de zon des voorspoeds of de electriciteit der opwinding om in volle kleurenpracht te schitteren. En wat hun godsdienst betreft, - Schvarcz is bij mijn weten wel de eerste, die voldoende in het licht heeft gesteld, hoe de Atheners in hun eigen oogen het godvruchtigste, in zijne schatting het bijgeloovigste volk waren onder alle Hellenen, en zijne opvatting wordt door de meerderheid zijner deskundige landgenooten thans gedeeld[1)]. Diels heeft, natuurlijk zonder het *enfant terrible* der Germaansche philologie te noemen, nader uiteengezet hoe die vermeerderde invloed van geloof en bijgeloof samenhangt met het krachtiger optreden der democratie, voor een goed gedeelte vertegenwoordigd door eene altijd onontwikkelde en hardnekkig aan het

1) O.a. in een heftigen aanval op de *Athênaión Politeia* als Aristoteles geheel onwaardig, van Franz Rühl (*Rhein. Mus.* N.F., Bd. 46, afl. v. Juli 1891) lees ik in eene noot: ‘und man darf nie vergessen, dasz die Athener das aberglaübichste und gottesfürchtigs Volk unter den Griechen waren’ (bl. 435).

oude hangende landelijke bevolking. Het lijdt geen twijfel dat, - om iets te noemen, - de beschuldiging van ongodsdienstigheid zeer zwaar gewogen heeft bij de vele grieven, die zich sinds lang tegen Socrates hadden opgehoopt. Maar welk een geloof! Een afschuwelijke godenleer, sedert eeuwen allen denkenden Hellenen een ergernis, een daarmede samenhangende monsterachtige opvatting der natuurverschijnselen, heilig gehouden door een reeks van eindelooze, geestdoodende plechtigheden, van offers en optochten, plengingen en wasschingen. Een uitgelaten vereeren van in menschen omgeschapen natuurkrachten, onzedelijk als elke natuurkracht, en bij een onrijpe en haastig verlichte jeugd aanleiding gevende tot even aanstootelijke vrijdenkerij. Zoo rees in den kring van den jeugdigen Alcibiades de lust op tot de naäperij der Eleusinische geheimenissen en tot het schandaal van de verminking der Hermesbeelden, natuurlijk gevolgd door een uitbarsting van ontzetting en blinden vervolgingswaanzin van de zijde der opgeschrikte orthodoxie en harer organen, de priesters en waarzeggers. Wat kon een dergelijke godsdienst doen tot veredeling van het gemoed, tot het stalen van het karakter? Wat anders dan zich vijandig stellen tegenover de wijsbegeerte die zijne taak overnam en die, door kennis te verspreiden, zijn gezag ondermijnde? Dusdanig is ook de opvatting van Boeckh, die dieper dan iemand anders in de schuilhoeken van den Helleenschen geest was doorgedrongen, toen hij in zijn *Staatshaushaltung der Athener* in 1817 schreef en in 1851 herhaalde: ‘er zijn in het antieke leven keerzijden, minder schoon dan die ons gewoonlijk voorgehouden worden. Beschouwt den binnenkant van dat leven in den staat en in de familieverhoudingen, en gij zult zelfs in de edelste stammen, waartoe Athene zonder eenigen twijfel behoort gerekend te worden, een diep zedelijk verderf tot in het merg des volks doorgedrongen vinden. Laat men de groote geesten ter zijde, die in de diepte huns gemoeds eene wereld besluitend zich zelven genoeg waren, dan erkent men dat de menigte de liefde en den troost ontbeerde, die een edeler godsdienst in de harten der menschen gestort heeft. Te midden van den glans der kunst en den bloei der vrijheid waren de Hellenen ongelukkiger dan de meesten gelooven, *zij droegen de kiem des verderfs in zich zelven*.’

En toch, hoewel zelfs in deze vluchtige penteekening de

schaduwpartijen geenszins verwaarloosd zijn, toch rust ons modern oog, indien het zich niet hardnekkig op één punt wit blind turen, met onverminderd welgevallen op deze wufte, vrouwelijke, spotzieke, weinig zedelijke en niet al te eerbiedige kinderen van een landje, welks dwergachtige stroompjes en beperkte afmetingen de verbazing van Byron en de minachting van Lamartine hebben gaande gemaakt. Is onze ingenomenheid het uitvloeisel onzer dankbaarheid, des te beter. Het is verstandig zoowel als billijk, geen oogenblik te vergeten dat Athene medetelt onder onze geestelijke voorouders. Of het beter ware indien het anders was, deze eenmaal terloops door Geel opgeworpen vraag dunkt mij de ijdelste aller vragen. Het is eenmaal zoo. Bij gebreke aan kennis van de versteeningen bij Pikermi heeft Athene ons schatten van kunst en litteratuur vermaakt. Het zij dan toeval of verdienste, van geen anderen Helleenschen stam zijn zoo vele en zoo heerlijke overblijfselen van bouw-, beeldhouw- en beeldende kunst in 't algemeen gespaard gebleven, om getuigenis af te leggen van wat insgelijks een der hoogste openbaringen is van het goddelijke in den mensch. Hetzij alweer toeval of verdienste, maar van geen ander Helleensch volk zijn zoo talrijke en zoo onnavolgbare letterkundige gewrochten tot ons gekomen. Athene alleen heeft de kennis der Grieksche tragedie en comedie, der Grieksche welsprekendheid en wijsbegeerte, en met uitzondering van den Ionischen Herodotus, zelf een halven Athener, der Grieksche artistieke geschiedschrijving aan het nageslacht vermaakt. Doch het zou aanmatiging zijn, door op dit onderwerp voort te gaan, hier terloops aan prof. Pierson eene taak uit de handen te willen nemen, tot wier vervulling ten onzent niemand zoo uitnemend bevoegd is als hij, ook naar het inzicht diergenen die daarom nog niet aanstonds elk zijner zeer eigenaardige opvattingen zouden wenschen te onderschrijven.

Er is daarenboven nog eene erfenis, die de Europeesche menschheid aan de aloude Pallasstad dankt. Het is de formuleering van eenige staatkundige idealen, die den duur van lange eeuwen, het bloed van vele uitstekenden, het lijden van ontelbare geslachten hebben vereischt, alvorens uit het stekje der theorie een bloeiende levensboom zou rijpen. ‘Ik heb wetten geschreven voor laaggeborenen en aanzienlijken gelijk, eerlijk recht voor een ieder samenvoegend,’ zingt Solon met die ge-

moedelijkheid, die een kenmerkende en bijzonder innemende trek zijner individualiteit is. Anderhalve eeuw later laat Euripides in zijn *Smeekelingen* alle chronologie ten spijt zijn Theseus verklaren:

> Geen enkel man
> Is opperheer van dezen staat; de staat is vrij.
> 't Volk zelf, zich telken jaar zijn hoofden kiezend,
> Gebiedt hier, en geen rijkdom geeft ten onzent macht
> Noch heerschappij; de wet stelt rijk en arm gelijk.
> De mindre slaat den meerdre in een gerechte zaak.
> Ook dit is vrijheid, dat men vraagt wie wijs beleid
> Of schrander plan ten bate weet van aller heil.

'Wij zijn in het bezit eener staatsregeling,' - zegt Pericles in de hem door Thucydides in den mond gelegde lijkrede, - 'die ons allerminst de instellingen onzer naburen doet benijden; integendeel, wij strekken meer ten voorbeeld aan anderen dan dat wij anderen navolgen. Democratie heet ze, in zoo verre ze niet aan weinigen maar aan de meerderheid ten goede komt. Volgens onze wetten valt bij elk geschil over bijzondere belangen aan een ieder gelijk recht ten deel, maar wat zijn aanzien betreft, naarmate een ieder in het een of andere uitmunt, naar die begaafdheid meer dan naar eenige aanspraak wegens partijinvloed wordt hij bij het behartigen der staatsbelangen gewaardeerd. Omgekeerd vindt de niet gegoede in zijne nederige maatschappelijke positie geen beletsel, wanneer hij bij machte is den staat eenigen dienst te bewijzen..... Ook nog in andere opzichten verdient onze staat bewonderd te worden. Wij streven naar wat schoon is zonder tot overdaad te vervallen, en leggen ons op bespiegeling toe zonder voor de eischen der practijk onbruikbaar te worden. Wij bezigen rijkdom liever voor nuttige doeleinden dan voor ijdelen woordenpraal, achten het in een burger schandelijk voor zijn armoede niet te durven uitkomen, maar nog schandelijker haar niet door werkzaamheid te ontvlieden ..... Ook in den aard onzer plichtsbetrachting verschillen wij van de meesten: want niet door weldaden te ontvangen maar door ze te bewijzen verwerven we ons vrienden. En wij zijn de eenigen, die niet zoozeer uit berekening van mogelijk voordeel als uit het fiere vertrouwen dat den vrijen man ingeschapen is onbevreesd anderen bijstaan.'

Idealer programma is zeker nooit door eenigen staatsman

ontworpen. Behoeft er nogmaals aan herinnerd dat voor en na de werkelijkheid minder ideaal was? Ik zou het onnoodig hebben geacht, indien ik niet van zekeren heer E.A. Freeman, den samensteller van een aantal voordrachten over *Comparative Politics*, in 1873 voor de *Royal Institution* gehouden, doch waarvan ik de kennis enkel aan de inleiding van Schvarcz dank, eene tirade als de volgende te lezen had gekregen: ‘ons nationaal leven strekt zich over veertienhonderd jaren uit, en wij verwachten dat het nog lang zal duren alvorens het zijn loop volbracht heeft. Het werkelijke leven te Athene heeft op zijn hoogst tweehonderd jaar geduurd, en toch zijn er oogenblikken waarop alles wat wij door de inspanning van zoovele geslachten gewonnen hebben slecht als een beuzeling gevoeld schijnt te zullen worden in vergelijking met één enkel uur van Pericles.’ Zulke overspannen lofzangen, uitvloeisel van kleine kennis en groote verbeeldingskracht, hebben ten allen tijde de vinnige of grimmige protesten uitgelokt der beter ingelichten. Een halve eeuw geleden had onze Limburg Brouwer, de oudere, zijn Diophanes het Grieksche droombeeld der Vrijheid laten bepalen als de bevoegdheid om ‘te doen hetgeen zij zelven begeerden en anderen te beletten om te doen hetgeen hun behaagde;’ en had hij meer in het bijzonder van de vrijheid te Athene aldus getuigd: ‘dat de voordeelen van de Atheensche vrijheid en gelijkheid voornamelijk genoten werden door hen die anderen uitplunderen, omdat zij zelven niets hebben, en door hen die anderen uitplunderen, om nog meer te krijgen dan zij reeds hadden.’ Forscher en langademiger, maar in den grond dezelfde zijn de beschuldigingen van Schvarcz, en zoo zal ten allen tijde op eenzijdige verheerlijking eenzijdige verguizing volgen.

Doch waarom moet dit zoo zijn? Waarom verledigen wij ons de Atheensche democratie steeds met partijdige oogen aan te zien? Waartoe haar vernederd tot stormram of beukelaar in onzen partijstrijd? Waarom haar die kalme billijkheid onthouden, waarop ze recht heeft als een voorbijgegaan verschijnsel in de Europeesche ontwikkelings-geschiedenis? Hare idealen zijn immers slechts zeer ten deele onze idealen, hare nooden in geen enkel opzicht onze nooden. Slechts een fragment onzer uiterst samengestelde beschaving en van ons zeer ingewikkeld zieleleven wortelt in de Grieksche oudheid. Of de verschillende

en tegenstrijdige elementen, waaruit de moderne maatschappij en de moderne mensch is samengesteld, ooit tot eene harmonische ineensmelting zullen geraken, is een open vraag. Maar in allen gevalle is het een hersenschim van kamergeleerden, te wanen dat hetzij in deze, hetzij in eenige andere der geduchte vragen welke onzen tijd angstig bewegen, de stem van het ondergegane Athene een woord van beteekenis zal medespreken. Terwijl wij voortgaan ons te laten bezielen door wat het onsterfelijke is in de nalatenschap der merkwaardige stad, door haar kunst en hare letteren, halen wij de schouders op voor haar tyrannenvrees, haar zonderlinge en ons ingewikkeld dunkende staatsinstellingen, haar burgervergaderingen, haar rechtsbedeeling, haar slechts met een schijn van gezag bekleede overheden, zelfs, zooal niet voor de resultaten, althans voor de methode harer denkers. Één onderdeel van het Attische staatsideaal, de gelijkheid aller staatsburgers voor de wet, is - langs geheel andere wegen wel is waar, - sedert ruim een eeuw in theorie gemeengoed der gansche Europeesche menschheid geworden, en over de groote meerderheid daarvan breidt ook in werkelijkheid thans de wet haar beschermende vleugelen uit. Een ander deel lijkt in het afgetrokkene verleidelijk genoeg: het vestigen eener democratie van louter aristocraten. Doch bittere ontgoochelingen hebben ons geleerd, - al zullen we nog veel in die richting te leeren hebben, - dat er onderscheid is tusschen wenschelijkheid en mogelijkheid. In geen geval zouden, wij de vraag die thans alles beheerscht, de sociale kwestie, welke allereerst die van het physieke welvaren van de onderste lagen der maatschappij is, opgelost wenschen te zien in oud-Atheenschen geest: verzekering van een ‘menschwaardig bestaan’ aan eene beperkte klasse van burgers, evengoed een toeval van geboorte als welke vorm van adel ook, door middel van het onrecht der slavernij binnenslands, door exploitatie en berooving van ras- en stamgenooten daarbuiten. Geheel gewijzigde levensomstandigheden hebben geheel verschillende kwalen verwekt en geheel verschillende krachten tot herstel of leniging daarvan wakker geroepen. Een andere godsdienst legt den individuen jegens elkander en jegens de gemeenschap geheel andere plichten op. Of nog een bijzonder geneesmiddel, waarom thans door velen met onstuimigen aandrang geroepen wordt, het opheffen der maatschappelijke nooden door het toekennen van staatkundige rechten, inderdaad de uit-

werking hebben zal die door de aanprijzers er van naar hun beweren wordt verwacht, of niet alleen maar de fijne bloemen en de kostbaarste vruchten onzer beschaving, door de onuitsprekelijke inspanning van ontelbare geslachten gekweekt, vertrapt zullen worden onder den reuzenvoet der door getalsterkte onweerstaanbare middelmatigheid, - wie zal voorspellingen wagen omtrent hetgeen in den schoot der toekomst verborgen ligt? Alleen dit ééne mag gerust beweerd worden: welke gedaante onze maatschappij ooit moge aannemen, ze zal er in allen gevalle anders uitzien dan ten tijde der oud-Attische democratie. Wat eenmaal voorbijgegaan is keert nimmer ongewijzigd terug. De ontwikkelingsgang der menschheid, althans van het blanke ras, haar hoogst bewerktuigd onderdeel, zij altijd een schildpadgang, schijne vaak zelfs eene kreeftengang, maar een cirkelgang is hij niet. De beweging blijke dikwijls een ongewenschte, maar het zij erkend dat ze een voorwaartsche is. De wagen des tijds rolt onveranderlijk het onbekende te gemoet, en - *vestigia nulla retrorsum*. Geen sporen wijzen achterwaarts.

H.J. POLAK.

Een dilettant-diplomaat.

The correspondence of William Augustus Miles on the French Revolution. - London 1890.

Geen tijd was rijker aan officieuze zaakgelastigden, meer of minder geaccrediteerde agenten der verschillende Regeeringen, politieke avonturiers en beunhazen, dan het einde der vorige eeuw. Aan ieder Hof waren zij te vinden; ieder Hof onderhield ze op zijne beurt elders. Zij werkten, schreven, intrigeerden meestal onafhankelijk van elkander, vaak zelfs zonder dat de officieel geaccrediteerde diplomaten kennis droegen van hunne bemoeiingen. Zij waren voorzien, nu eens van geschreven, dan weer van mondelinge instructiën. Soms misten zij beide en wierpen zij met wisselend succès zichzelven als tusschenpersonen en bemiddelaars op.

Onder de agenten, die Pitt buiten het personeel der gezantschappen op het vasteland gedurende korten tijd te werk stelde, behoorde William Augustus Miles. In het bezit van eenig fortuin, en daardoor onafhankelijk, besteedde hij zijn tijd aan het liefhebberen in de politiek. Na eene reis naar Noord-Amerika, waar hij Lafayette ontmoette, trad hij in 1773 voor het eerst als publicist op en gaf hij gedurende eene reeks van jaren in brochures en pamfletten zijne beschouwingen over de vraagstukken van den dag ten beste.

Voor zoover ten zijnen opzichte van een diplomatieke loopbaan sprake kan zijn, ving zij aan in 1787, toen hem eene vertrouwelijke zending bij den Prins-Bisschop van Luik werd opgedragen, en nam zij een einde in April 1791, toen hij uit Parijs in Engeland terugkeerde. Ook daarna was hij nog eenigen tijd in aanraking en briefwisseling met de leiders der beweging

zoo in Frankrijk als in Engeland, en was hij allerminst karig in zijn raadgevingen aan de eenen zoowel als aan de anderen: maar de bronnen, waaruit hij zijne berichten putte, waren zoo goed niet meer als vroeger, en zijne ongevraagde adviezen werden door Pitt en Lord Grenville meestal eenvoudig ter zijde gelegd. Verre het belangrijkste deel der correspondentie vormen de brieven uit Parijs. Merkwaardig genoeg zijn ze aan allerlei personen in en buiten betrekking gericht, maar bevindt er zich geen enkele onder aan het adres van Pitt. Ook in de Londensche archieven schijnen de zoodanige niet voorhanden te zijn; tot dusverre althans is er tevergeefs naar gezocht. Toch mag het als vaststaande worden aangenomen, dat toen Miles in Juli 1790 te Parijs aankwam, hij er verscheen als agent van het Engelsche Kabinet, door Pitt-zelf van instructiën voorzien.

Met iedere nieuwe bijdrage tot de geschiedenis van de Fransche Revolutie klimt onze bewondering voor Carlyle. Sinds 1837 heeft zijn boek in waarde niets verloren. Integendeel. Zaken, door hem als feiten aangenomen, mogen door de ontdekking van nieuwe bronnen tot het rijk der mythen zijn teruggebracht of in een geheel ander licht zijn gesteld; de nuchtere waarheid, uit de oorspronkelijke bescheiden opgedolven, moge aan enkele van zijne poëtisch-hartstochtelijke bespiegelingen den bodem hebben ingeslagen - het beeld, door hem in zoo grootsche trekken ontworpen, blijft onaangetast staan. De vracht van Mémoires, rijp en groen, echt en onecht, gedurende de Restauratie over de omwenteling verschenen, heeft hij verwerkt tot een eind-résumé, zooals het in de officieele Nederlandsch-Indische taal zou heeten, dat in duidelijkheid en juistheid niets te wenschen overlaat. Met den blik van een ziener heeft hij het kaf van het koren weten te onderscheiden. Wie zich rekenschap wil geven van hetgeen er in 1789-1793 te Parijs omging, van de passiën die er woelden, van de indrukken die er de menigte medesleepten, kortom van het leven dat men er leidde aan het Hof en op straat, in de raadzaal en in de woningen, grijpt na verloop van vijftig jaren nòg naar Carlyle's meesterstuk. Als bij intuïtie heeft hij gevat wat er in de gemoederen omging. Naar de machtige symphonie, die hij heeft gedicht, blijven wij luisteren - met te meer graagte, naar mate de

vloed van historische documenten, die wij hebben te doorzoeken, aanwast.

Wie zich Carlyle's schets herinnert, zal met belangstelling van Miles' brieven kennis nemen. Kort na zijn aankomst te Parijs beschrijft hij zijne gewaarwordingen aldus: ‘Het is geen zeldzaamheid, dat men op straat wordt aangesproken door een wildvreemde, die uwe opinie vraagt over den een of anderen maatregel, waarmee de Nationale Vergadering zich bezighoudt; hij vraagt die met een ernst, die u doet gelooven, dat hij het grootste belang stelt èn in de zaak èn in uwe meening; maar voordat gij bekomen zijt van uwe verbazing over deze wonderlijke manier van een gesprek te beginnen, en zonder uw antwoord af te wachten, gaat hij verder, *Malbrouck* of een ander liedje neuriënd, en laat hij u staan, versteld over zoo'n ongelooflijke luchthartigheid in zulke gevaaren rampvolle tijden. Die luchthartigheid is eigen aan de natie; maar, en dit is allermerkwaardigst, zij gaat gepaard met het bezit van werkelijke talenten, en zij wordt niet schaarscher aangetroffen bij den wetenschappelijk ontwikkelde en bij den staatsman dan bij den kapper of den straatveger. Aether is niet half zoo vluchtig als een Franschman. De Duitscher is het tegenovergestelde en komt uit eigen beweging even weinig voorwaarts als een oester ..... Ik verbeeld mij soms, dat ik mij midden in een groot Carnaval bevind, en ik zou mij *de bon coeur* vroolijk maken over al de gekheid, die ik op straat van de lieden te zien krijg, als niet telkens een gevoel van medelijden met hunne rampen en van afschuw voor hun misdaden zich van mij meester maakte. Trouwens, zij blijven tamelijk onverschillig bij gruwelen, die ons het bloed zouden doen stollen; zij zullen desnoods het schavot met luchtigen stap en half springend beklimmen, een snuifje nemen, een grap met den beul maken, en sterven met een *bon mot* of een aardigheid op de lippen.’

Miles was verre van vooringenomen tegen de Revolutie. Terecht wordt hij in een aan zijn werk gewijd artikel van ‘the Edinburgh Review’ (April 1891) geschetst als een liberaal, die meende, dat Frankrijk aan de zaak der menschheid een onschatbaren dienst had bewezen door een einde te maken aan het *ancien régime*. ‘Alwie’ - zoo schrijft hij - ‘er een genoegen in

vindt, de voortgaande ontwikkeling van den mensch gade te slaan; alwie vooropstelt, dat de regeeringen er zijn ten nutte en ten bate van allen en niet ten voordeele van weinigen, zal juichen in de verandering, die in Frankrijk heeft plaats gegrepen; en hij zal met ongeduld uitzien naar een soortgelijke omwenteling in die landen, waar een individu aan het toeval van zijne geboorte eene plaats boven zijne evenmenschen te danken heeft, en waar hij, met den titel van souverein versierd, zich als de volstrekte meester van het leven en de goederen van zijne zoogenaamde onderdanen beschouwt. Den Hemel zij dank! Wij zijn in Engeland onderdanen van de wetten alléén. De wetten alléén zijn bij ons souverein. En dááraan hebben wij het te danken, dat wij de grootste natie van de wereld zijn.'

Meestal lezenswaard, soms treffend juist zijn de indrukken, die Miles van de personen, die op den voorgrond komen, ontvangt. Op Necker ziet hij bij uitstek laag neer. Reeds in Juli 1789 had hij, naar aanleiding van Necker's terugroeping, uit Frankfort aan den Hertog van Leeds geschreven: 'C'est un charlatan enivré qui va se perdre dans une Révolution dont il ne peut pas voir les suites.' En met smaadredenen blijft hij hem vervolgen bij gelegenheid van zijn tweede ontslag en vertrek (September 1790).

Veel gunstiger is zijn oordeel over Lafayette, met wien hij op intiemen voet en bijna dagelijks verkeerde. In hem zag hij den man, die, 'na het despotisme uitgeroeid te hebben', nu ook aan kabaal en intrige een einde zou weten te maken. Deed hij dat niet, dan zou hij-zelf welhaast als slachtoffer vallen. - En eenige maanden daarna gaf hij aan Lafayette dit schoone, wel eenzijdige, maar niet onverdiende getuigenis: 'Onder al de mannen van de Revolutie houd ik De Lafayette voor den éénige, die belangeloos is.' - Nog later, na zijn terugkeer in Engeland, schrijft hij aan Sir Edward Newenham: 'Let op de hachelijke positie, waarin onze vriend Lafayette verkeert. Aan zijne braafheid en aan zijne liefde voor de vrijheid valt niet te twijfelen ..... Hij heeft meer te vreezen van het gepeupel, dat hij wil opheffen uit zijn treurigen toestand, maar dat hem de leiding der Revolutie tracht te ontwringen, dan van een Hof, dat op zijne beurt aan het kuipen is met de laagste klassen der bevolking om het verloren gezag

te herwinnen. Ik heb De Lafayette herhaaldelijk gezegd, dat hij òf vermoord òf smadelijk in ballingschap gedreven zou worden. De Franschen ..... lijken een troep apen, die wetgevertje spelen.'

Spoedig na zijne aankomst te Parijs werd Miles lid zoowel van de Jacobijnenclub als van de gematigde 'Société de 1789.' In de eerste werd hij geïntroduceerd door den Hertog van Aremberg, dien hij te Brussel had leeren kennen. Zonder in de snoeverijen van Paine, Priestley en andere landgenooten te vervallen, nam hij nu en dan deel aan de debatten der Jacobijnen. Hij deed het, zooals hij verklaarde, om propaganda te maken voor zijn lievelingsdenkbeeld: goede verstandhouding tusschen Engeland en Frankrijk. Merkwaardig is zijn oordeel (1 Maart 1791) over Robespierre, dien hij er ontmoette: 'De man, met wien niemand in de Nationale Vergadering rekening houdt, noch Lafayette, noch de Lameth's, noch de Orleans-partij, zal spoedig op den eersten rang komen. Hij is koel, wèl beraden en wèl besloten. In zijn hart is hij een eerlijk Republikein, niet om zijn hof te maken bij de menigte, maar omdat hij den republikeinschen regeeringsvorm voor den beste houdt .... Hij is een ernstig man, van strenge beginselen, alledaagsch en onopgesmukt in manieren en kleeding, onomkoopbaar, afkeerig van weelde ..... Iederen avond sla ik hem van nabij gade. Hij is dat waard. Met ieder uur neemt zijn invloed toe; en toch telt - vreemd genoeg - de Nationale Vergadering hem licht. Haar leden beschouwen hem als onbeteekenend, en toen ik aan sommigen hunner mijn indrukken mededeelde en voorspelde, dat hij binnen kort op den voorgrond komen en regeeren zal, werd ik uitgelachen.'

Uit de wijze, waarop Miles over Mirabeau spreekt, valt op te maken, dat zijne ontmoetingen met hem niet van de aangenaamste waren geweest. Mirabeau steekt, volgens hem, meer uit door zijne misdaden dan door zijne bekwaamheden; in ieder ander land zou zijn karakter hem alle vertrouwen doen ontzeggen. 'Wat te denken van de deugden en beginselen van een volk, dat een zoo verachtelijken en losbandigen vagebond met macht en waardigheid bekleedt?' - 'Ik ben geen vriend van Mirabeau. Ik heb genoeg met hem gesproken om hem te kennen; en het is onmogelijk, hem te kennen en hem niet te verachten tevens.' - 'Hij is omkoopbaar tot in 't

ongeloofelijke. De aristocraten, met wie hij nu op voet van vrede leeft, beschouwen hem als hun vriend en als voor goed aan hen verbonden. De waarheid is, dat hij geld aanneemt van iedereen' .... 'Mirabeau is geen redenaar, en toch heeft hij de onbeschaamdheid zich bij Fox te vergelijken.' - Nadat Mirabeau gestorven is, heet het: 'Als hij een eerlijk en nobel man geweest was, had hij door zijne talenten en kennis uitmuntende diensten aan zijn land kunnen bewijzen, maar hij was voor iedereen te koop, ijdel, gemeen en laag. Ik kende hem persoonlijk. Gij zult u een denkbeeld omtrent hem kunnen vormen, wanneer ik u zeg, dat hij bij alle partijen gevreesd en veracht was.' Dit alles zou niet doen vermoeden, dat Miles twintig jaar later in een brief aan Lord Moira zich er op beroemde 'met wijlen den heer Mirabeau in vertrouwelijke intimiteit verkeerd te hebben!'

Hartstochtelijk zooals hij is, verbeeldt Miles zich wel eens dingen gezien en gehoord te hebben, die waarschijnlijk nooit hebben plaats gehad. Ook eigent hij zich nu en dan uitspraken van anderen toe. Toen de dochters van Lodewijk XV, de Prinsessen Adelaïde en Victoire, wilden emigreeren en op weg naar de grenzen aangehouden waren, maakte de baron De Menou in de Nationale Vergadering aan het debat over de vraag, of men zich tegen haar vertrek verzetten zoude, een einde met de door een algemeen gelach begroete woorden: 'En vérité, Messieurs, l'Europe sera bien étonnée d'apprendre que l'Assemblée Nationale s'est occupée pendant quatre heures du départ de deux dames qui aiment mieux entendre la messe à Rome qu'à Paris.'[1)] Miles doet het voorkomen, alsof de aardigheid van hem is en alsof hij er de Jacobijnen-club mee tot zwijgen heeft gebracht.

Reeds in November 1790 vervult het lot van de Koningin Miles met zorg. Door tusschenkomst van Mevrouw de Tarente, die hij bij de Arembergs ontmoet, laat hij Marie Antoinette voorstellen, naar Engeland te vluchten; hij, Miles, biedt zich aan, om haar daarbij behulpzaam te zijn, en verzoekt haar, zich geheel aan hem toe te vertrouwen. Het antwoord luidt: de Koningin is hoogst gevoelig aan het grootmoedig aanbod, maar is besloten het lot van den Koning te deelen. - Haar

1) Victor du Bled, Orateurs et Tribuns. 1789-1794. Paris 1891.

moed, schrijft Miles later, is boven beschrijving. Te midden van de puinhoopen van monarchie, kerk en adel, bewaart zij alleen haar aangeboren waardigheid.

Gedurende de weinige maanden, die Miles te Parijs bleef, ging men er de groote catastrophe met steeds rasscher schreden te gemoet. Lafayette's invloed op het volk vermindert sterk. Bij een oploop in den Faubourg St. Antoine schreeuwt een kerel hem toe, dat zijn hoofd aan een piek geregen zal worden. ‘Ce ne sera pas aujourd'hui, mon ami,’ antwoordt Lafayette kalm. - Samenscholing, oproer, moord zijn aan de orde van den dag. Barricaden worden opgeworpen. De militairen zijn onmachtig of onwillig om de orde te handhaven. Regeering en Nationale Vergadering zijn even besluiteloos; de laatste ziet de Jacobijnen-club naar de oogen. Van alles krijgt het Hof, en met name de Koningin, de schuld. Politie is er niet. ‘Het ongelukkig voorwerp, dat ze met den titel van *Maire* vereerd en aan het hoofd van het gemeentebestuur gesteld hebben, vindt krediet, vertrouwen noch ontzag. Geen dag gaat voorbij zonder troebelen; de stad wordt overstroomd met schotschriften van den schandelijksten inhoud; ieder, die bij het gepeupel verdacht raakt, wordt met den dood bedreigd; ... het burgerlijk gezag roept de hulp der militairen in; het gevolg is, dat Lafayette met zijn adjudant door de straten draaft als ware hij een postiljon.’ - Gemeene wijven voeren in den omtrek van het Palais-Royal den boventoon in de walgelijkste termen; zij prediken den moord van alle aristocraten en alle verdachten. ‘En te midden van al deze gruwelen, op hetzelfde oogenblik dat dit ongedierte het lot van het vaderland beklaagt, en dat vaderland in gevaar verklaart, en wraak roept tegen duizenden van zijn medeburgers, geeft het volk zich aan zedeloosheid en ongebondenheid over en breekt het de eene of andere toespraak af om een gemeen liedje te zingen. Wuft en lichtzinnig is de natie.’ - Een vrouwelijke Jacobijnen-club is opgericht; zij vergadert een verdieping lager dan hare mannen-broeders. Barnave voert er het woord: uw wil is onze plicht, zegt hij; wij kennen er geen anderen. Wij stellen er onzen roem in, u te behagen en te gehoorzamen; uwe toejuichingen zullen de beste belooning zijn voor hetgeen wij tot bevordering van uw geluk en welzijn doen. - Geen verhaal zoo ongerijmd, of het

wordt geloofd; geen daad zoo wreed, of ze wordt bedreven; het maken van opstand is dagelijksch werk.

Een losgebroken Bedlam lijkt Parijs. En wat het ergste is: iedere gek is een moordenaar met de daad of met de gedachte. Politieke secten zonder tal, alle even heftig, bedienen zich van de laagste middelen om haar doel te bereiken. Tegenover zich vinden zij een beginselloozen adel en een geestelijkheid zonder geloof en zonder zeden. De Koning uit onnoozelheid en de Koningin uit verblinding gelooven in een contra-revolutie en luisteren naar iederen avonturier, die hen daarin versterkt. - In de hoogere en midden-klassen is alles kabaal en intrige; bij de lagere zijn verwarring en anarchie het wachtwoord. - Werklieden houden optochten en vergaderingen, maar arbeiden liefst zoo weinig mogelijk; daarentegen zijn velen van hen iederen dag dronken.

In Mei 1791 bericht Miles' dochter (hij-zelf was toen reeds, zoo hij meende voor korten tijd, vertrokken) aan haar vader: ‘Iedereen loopt hier van daan zoo hard hij kan. Ik moet bekennen, dat ik bang ben. Gij kent de uitwerking, die het afschieten van een kanon op mij heeft; en om kanonkogels als hagelsteenen op en rond mij te hebben is nu iets, waarvoor ik geen ambitie gevoel. Ik zal mij maar in den kelder verstoppen, evenals bij onweêr..... God geleide ons veilig uit deze Plantage der Vrijheid, en naar een land waar men veilig en op zijn gemak is .... Wij hebben hier ellendig weêr gehad; de boeren zijn geruïneerd; het heeft de laatste nachten gevroren; er waait een storm en de bladeren vallen als in October .... Wij zijn weer aan het stoken, maar de brandstoffen zijn schrikkelijk duur.’

Van deze Miss Miles zouden wij meer willen weten. Zij was nog geen twintig jaar, maar merkte goed op, en haar briefstijl is vrij wat aangenamer dan die van haar vader. ‘Verleden Dinsdag’ - zoo schrijft zij o.a. - ‘heb ik het te kwaad gekregen met een zoogenaamden patriot. Deze vertelde, dat hij een hond had, die nooit een bedelaar of een armoedig gekleed persoon aan zijn deur kon zien zonder op hem los te vliegen en hem te bijten. Toen ik het een en ander daartegen in 't midden bracht, antwoordde hij, dat hij, wel verre van den hond te bestraffen, hem integendeel daartoe zou aanmoedigen; want, zeide hij, *in iederen stand kweekt armoede ondeugd*. Zie-

daar nu iemand die wapens, titels enz. wil afgeschaft hebben, die de gelijke wil geacht worden van den hoogstgeplaatste in het koninkrijk, en die laag neerziet op den arme en den bedelaar. Ziedaar een *democraat*, die deel heeft of wil hebben aan de regeering van zijn land om iedereen, zooals ze het uitdrukken, *gelijk*, vrij en gelukkig te maken, maar die geen bedelaar aan zijn deur ziet komen zonder zijn hond op hem aan te hitsen .... Als de *Koningin* zoo iets gezegd had, zou diezelfde persoon geen woorden gevonden hebben, kras genoeg om zijne verontwaardiging uit te drukken.'

Miles-zelf had in het begin van April 1791 Parijs verlaten; toen het drie maanden later vaststond, dat hij er niet zou terugkeeren, voegden zijne vrouw en dochter zich bij hem in Engeland. Teleurgesteld was hij door hetgeen hij te Parijs gezien en ondervonden had. Zijn wensch: hartelijke verstandhouding, zoo mogelijk alliantie tusschen Engeland en Frankrijk, was minder dan ooit der verwezenlijking nabij. Toch had hij er zich zooveel moeite voor gegeven! Aanvankelijk was iedere Franschman, dien hij er over sprak, 'in verrukking' over de idée. Den 13^{den} December 1790 beweerde hij door Mirabeau, Lafayette en een aantal leden der Nationale Vergadering gemachtigd te zijn tot de verklaring dat zij er trotsch op zouden zijn, een verbond tusschen Frankrijk en Engeland tot stand te helpen brengen. Tien dagen later evenwel zag hij de zaken minder rooskleurig in. Frankrijk is verarmd en in zich-zelf verdeeld; de natie is zonder inkomen, zonder bestuur en zonder politie; haar vertegenwoordiging zonder talenten, zonder eerlijkheid en zonder krediet. 'Ze willen met het kwaad, waar ze-zelf onder lijden, ook andere volken, besmetten, en heel de bewoonbare wereld doen deelen in hun afschuwelijke ellende. Comité's worden gevormd en correspondenties op touw gezet; de stokebranden van alle natiën en tongen worden te hulp geroepen.' - In de Jacobijnen-club heeft men gezegd - en geloofd - dat, dank zij der doorzettende vaderlandsliefde van Sheridan, Engeland op het punt stond, Frankrijk's glorierijk voorbeeld te volgen; dat het volk - altijd onder de leiding van Sheridan - den Ministers een reformbill had afgedwongen; dat de Prins van Wales, op aandrang van Mrs. Fitzherbert, dien maatregel had goedgekeurd; dat gezegde dame ook voor 't ver-

volg aan het volk haar steun en bescherming had beloofd - en dat het met het oog op dit een en ander niet lang meer duren zou, of Engeland zou in het bezit zijn van een constitutie, even vrijzinnig en even volmaakt als die van Frankrijk. - Deze en dergelijke voor goede munt opgenomen onzin was wel in staat zelfs een idealist als Miles aan het wankelen te brengen in zijn geloof aan de opportuniteit althans van een verbond met Frankrijk.

Dat geloof gaf hij dan ook op. Voortaan bepaalde hij zich tot pogingen om den vrede tusschen de beide landen te bewaren

Ook daarvoor waren de teekenen niet gunstig; en langzaam maar zeker werden aan Miles de illusiën, die hij op dit stuk koesterde, ontnomen. Hij-zelf erkent - en het is door de nasporingen van latere geschiedschrijvers[1)] volkomen bevestigd - dat de schuld van de toenemende verwijdering tusschen de beide landen en bepaaldelijk van den vredebreuk, waartoe zij in het begin van 1793 leidde, niet bij Pitt of bij het Engelsch kabinet lag. Aan Miles op zijne beurt mag de lof niet onthouden worden, dat hij deed wat hij kon om dien te voorkomen.

Veel was dit nu juist niet. Hij bleef in briefwisseling met zijne Parijsche vrienden; trachtte voor de agenten, die Frankrijk te Londen onderhield, gehoor te krijgen bij Pitt en Lord Grenville; spoorde over en weer tot gematigdheid aan en gaf ongevraagde adviezen zonder tal over hetgeen te doen stond; maar daartoe bepaalde zijne werkzaamheid zich dan ook, en vruchten van beteekenis wierp zij niet af. Daarbij kwam, dat de *idée fixe*, die zich van hem meester had gemaakt - de mogelijkheid van het behoud van den vrede - hem eenzijdig en lichtgeloovig maakte. Wel gaf hij nog nu en dan blijken van helder doorzicht, o.a. waar hij van den aanvang af de benoeming van den onbekwamen Hertog van York tot bevelhebber van de Engelsche troepen op het vasteland nadrukkelijk en heftig bestreed, en waar hij het oorlogsbeleid van Pitt, nadat de vrede eenmaal verstoord was, afkeurde - maar in den regel misten zijne beschouwingen over toestanden en personen de onbevangenheid en koelbloe-

1) Zie o.a. Lecky, History of England in the eighteenth Century, en Albert Sorel, l'Europe et la Révolution française. Zoo ook Lord Rosebery in zijne onlangs verschenen bijdrage van Pitt.

digheid, die in den staatsman gevorderd worden. Naarmate hij in jaren toenam, werd dit gebrek erger. Vermakelijke staaltjes daarvan worden door het tweede gedeelte van zijn lijvige correspondentie aan het licht gebracht.

Van Juni 1791 af gedurende eenige maanden nagenoeg gestaakt, of althans niet meer voorhanden, wordt zij na 10 Augustus 1792 geregeld hervat.

Den 17^{den} Augustus ontving de Engelsche Gezant te Parijs, Lord Gower, van zijn Gouvernement den last zijn paspoorten te vragen, onder mededeeling aan de Fransche Regeering, dat de Koning van Groot-Brittannië besloten was neutraal te blijven tegenover de inrichting van het binnenlandsch bestuur in Frankrijk, maar dat hij meende aan die neutraliteit niet te kort te doen, wanneer hij zijne bezorgdheid over het lot der Koninklijke familie te kennen gaf en daarbij de hoop uitsprak, dat men haar tegen alle gewelddadigheid zou weten te beveiligen, ‘qui ne manquerait pas d'exciter un sentiment d'indignation universelle dans tous les pays de l'Europe’. Weinig anders dan Lord Gower's terugroeping bleef Engeland over, nadat de Fransche Minister van Buitenlandsche Zaken, Lebrun, op erkenning van het Voorloopig Bewind had aangedrongen met een herinnering aan hetgeen in 1648 in Engeland was voorgevallen en aan de betrekkingen tusschen Cromwell en Mazarin. Welk onthaal die herinnering in het Engeland van 1792 vond, laat zich denken en werd door den Franschen gelastigde in Londen, Chauvelin, in ondubbelzinnige termen aan Lebrun bericht.

In Parijs vleide men zich met de hoop, dat de dagen van het Kabinet-Pitt geteld waren[1)]. De belachelijkste praatjes over

1) Te Parijs wist het volk van Engeland en de toestanden aldaar weinig of niets. Miles zelf vertelt van een hooggeplaatst persoon, die niet gelooven wilde, dat Pitt geen Lord was. En Young (Travels in France and Italy 1787-1789) verhaalt het volgende: ‘Ik had vandaag een staaltje van onwetendheid van een wèlgekleed Fransch koopman, waarover ik verbaasd sta. Nadat hij mij al lang met een aantal zotte vragen verveeld had, vroeg hij mij wat landsman ik was. Ik zei hem, dat ik een Chinees was. - Hoevèr China wel weg lag? - Tweehonderd mijlen. - Tweehonderd mijlen! Diable, dat is een heel eind! - - En onlangs vroeg mij een Franschman, nadat ik hem gezegd had, dat ik een Engelschman was, of wij ook boomen hadden in Engeland. Ik antwoordde ja, enkele. Of wij ook rivieren hadden? - Geen enkele. - Ah, ma foi, c'est bien triste.’

hetgeen er in Engeland en in het Parlement omging vonden er geloof. Nam het Fransche bewind maar eene uitdagende houding aan, dan zou, zoo meende men, Fox weldra het roer van zaken in handen krijgen en de vrede verzekerd zijn. Dat die houding juist tot verzet prikkelen en Fox' aanhang en invloed verminderen zoude, begreep men niet.

Toch waren er enkelen, die juister zagen en zich het naderend gevaar van eene breuk met Engeland niet ontveinsden. Een ongenoemd lid van de Conventie schreef 9 December 1792 aan Miles: ‘In zekeren zin is de oorlog onvermijdelijk, niet zoozeer om daardoor de opening van de Schelde te verkrijgen, die ons weinig schelen kan en niet meer dan een voorwendsel is, als wel om ons 300,000 leegloopers van het lijf te houden, die bij ontbinding of vermindering van onze legers èn Conventie èn Conseil Exécutif zouden bedreigen’. Zoo was het. Oorlog à outrance was, na het onzinnig manifest van den Hertog van Brunswijk[1)], voor Frankrijk de populaire levensvoorwaarde; en de Generaal Dampierre gaf de stemming te Parijs goed weer, toen hij aan Miles schreef: ‘Wij moeten onze buren niet lastig vallen over hetgeen zij denken en meenen; maar evenmin moeten wij ons tevreden stellen met den toeleg om het despotisme te bestrijden: *il faut couper la tête à l'hydre, et ne pas se borner à lui mordre la queue*.’

Ondertusschen was Miles op een denkbeeld gekomen, dat zeer tegen zijne bedoeling niet weinig geschikt was om de animositeit in Frankrijk te doen toenemen. In November 1792 had hij, verontrust over het groot aantal Fransche emigranten

1) 25 Juli 1792. Oostenrijk en Pruisen, zoo heet het daarin, treden op om de anarchie te bestrijden en het koninklijk gezag te herstellen. De Franschen, die zich mochten onderstaan weerstand te bieden, zullen naar krijgsrecht gestraft worden; hunne huizen zullen verwoest en verbrand worden. De inwoners van Parijs hebben zich aan den Koning te onderwerpen. Indien men de Tuilerieën mocht aantasten of het minste geweld jegens de koninklijke familie mocht gebruiken, zullen de leden der Nationale Vergadering daarvoor verantwoordelijk gesteld worden en zal Parijs aan militaire executie worden prijs gegeven; de geallieerden erkennen geen andere wetten dan die van den *vrijen* Koning zijn uitgegaan. - Catharina van Rusland hechtte aan dit manifest hare hooge goedkeuring. ‘Het is afdoend en duidelijk,’ schreef zij aan Grimm; ‘zóó moet er gesproken worden tegen het gespuis, dat wil gaan meepraten.’ Nader bij de waarheid was Morris, toen hij het manifest aldus paraphraseerde: ‘Weest allen tegen mij, want wij zijn tegen u allen, en biedt terdeeg wederstand, want er blijft geen hoop.’

en deserteurs, die, bijna allen gewapend, een goed heenkomen naar Engeland zochten, aan Pitt in overweging gegeven om aan alle vreemdelingen, wanneer zij voet aan wal zetten, hun wapenen te doen ontnemen en hun de verplichting op te leggen om aan de autoriteiten hun naam, hun beroep en het doel van hun komst mede te deelen. Den 18^{den} December ontving hij vanwege het Gouvernement het bericht, dat Lord Grenville in dien zin een wetsontwerp in het Hoogerhuis had voorgesteld. Het werd aangenomen, ook in het Huis der Gemeenten, en verwekte, ofschoon kooplieden van den maatregel uitgezonderd werden, groote ontsteltenis bij Miles' vrienden te Parijs.

Het duurde evenwel nog tot het einde van Januari 1793 eer de oorlog tusschen Engeland en Frankrijk uitbrak. Voor Miles waren het zenuwachtige dagen. De Fransche Regeering had toen in Londen zeven meer of minder geaccrediteerde agenten: Chauvelin, den officieelen zaakgelastigde, vanwege zijn geringe kennis en dubbelhartigheid door Pitt en Grenville geminacht en uit de hoogte behandeld; Reinhard en Scipion Mourgne, aan de legatie verbonden, maar dikwijls op eigen kompas zeilend; Maret, den als Hertog van Bassano bekenden lateren Minister van Napoleon; Noël, die zich meer naam gemaakt heeft als letterkundige dan als diplomaat; den Italiaan Gorani; Benoît, vroeger door Dumoriez bij zijn onderhandelingen gebruikt, thans aan Noël toegevoegd. Een korte poos had ook Talleyrand van raad gediend. Allen trachtten zij op hunne wijze het Engelsch Kabinet vóór het behoud van den vrede te stemmen.

Pitt zelf verlangde niets liever. Hij wilde den oorlog niet. Te recht is opgemerkt dat, ware zijn vader nog in leven en aan het bewind geweest, de inval der Franschen in de Oostenrijksche Nederlanden terstond met een oorlogsverklaring van de zijde van Engeland zou zijn beantwoord. Lijdelijk had hij daarbij toegezien. Maar nu overvleugelde hem de loop der gebeurtenissen. Toen Frankrijk de regeling omtrent de vaart op de Schelde aantastte en daarmee Holland bedreigde; toen de Conventie bij decreet na decreet aan het buitenland verzet en opstand, niet slechts tegen de vorsten, maar ook tegen de regeerende klassen predikte en daarbij onverholen het voornemen uitsprak om het bestuur voor zichzelf op te eischen daar, waar niet *alle* ketenen zouden zijn afgeschud - toen kon Pitt niet

langer stilzitten. Chauvelin ontving een pertinente weigering op zijn verzoek om hem als gezant van de Fransche Republiek te erkennen, onder mededeeling dat Frankrijk, indien het werkelijk in vrede met Engeland wilde leven, had af te zien van zijne plannen van aanval en uitbreiding en zich had te bepalen tot zijn eigen grondgebied, zonder elders de rust te verstoren en de regeeringen te beleedingen en in hare rechten te krenken.

Krachtig werd Pitt bij het aannemen van deze gedragslijn door de publieke opinie in Engeland gesteund. Toen het bericht van de terechtstelling van Lodewijk den Zestiende in den laten avond van 23 Januari Londen bereikte, steeg de verontwaardiging van het volk ten top. Miles mocht ook nu nog niet aan het behoud van den vrede wanhopen; hij mocht in een nota aan Long, den secretaris van Pitt, betoogen, dat de koningsmoord voor Pitt geen aanleiding kon zijn om terug te komen op zijn verklaring, dat hij zich met de regeling van het binnenlandsch bestuur in Frankrijk nimmer zou bemoeien; hij mocht beweren, dat de afkeer van een oorlog met Frankrijk algemeen was - de feiten gaven hem ongelijk. De rouw over Lodewijk den Zestiende werd aangenomen, niet door het Hof alleen, maar door ieder, die een rouwkleed kon betalen; de schouwburgen werden gesloten; ‘oorlog met Frankrijk!’ was de kreet, waarmee George III werd ontvangen, toen hij den 24sten Januari in 't publiek verscheen; zelfs Fox kon aan de strooming geen weerstand bieden en verklaarde aan de kiezers van Westminster, dat er buiten Frankrijk niemand in Europa te vinden was, die 's Konings onthoofding niet beschouwde als het meest afkeerwekkend bedrijf van wreedheid en onrecht.

Onder den indruk van dit een een en ander gelastte Lord Grenville aan Chauvelin, Engeland te verlaten. Na zijn vertrek kwam Maret nog een paar dagen te Londen. Hij was gemachtigd of verklaarde zich althans bereid om te onderhandelen over de Belgische en de Schelde-vraagstukken. Miles stelde zich te werk om hem met de Regeering in aanraking te brengen. Maar de teerling was geworpen en ook Maret ontving bevel om terstond te vertrekken. Nog was hij niet te Parijs teruggekeerd, toen het Uitvoerend Bewind aan Dumouriez opdroeg om zonder verder verwijl Holland binnen te rukken. De oorlog, die met kleine tusschenpoozen meer dan twee en twintig jaar tusschen Frankrijk en Engeland zou woeden, was aangevangen.

Onze vriend Miles bleef tot op 't laatst van zijn leven in het belang van het menschdom betreuren, dat hij geen stem in het kapittel had gehad. Onvermoeid vervolgde hij, ook na het uitbreken van den oorlog, Pitt met zijne adviezen. Pitt legde die eenvoudig naast zich neder en liet hem, als het al te erg werd, door zijn secretaris te recht zetten.

Het valt licht te verklaren; want Miles' berichten werden minder en minder betrouwbaar; hij leed aan hallucinaties en zag in zichzelf den aangewezen bemiddelaar tusschen Engeland en Frankrijk. Zoo wierp hij zich op als beschermheer van het fraaie plan van De la Colombe, oud-adjudant van Lafayette, dat daarin bestond om, nadat Lafayette in vrijheid zou zijn gesteld, de Cevennes en Auvergne in opstand en contra-revolutie te brengen. Van dat plan (1793) verwachtte hij de vestiging van een getemperde monarchie, met Lodewijk XVII aan het hoofd, en ‘eeuwigen vrede’.

Zoo liet hij (Januari 1794) door zijn vriend Noël Danton en Robespierre tot ‘gematigdheid’ aansporen. Wil Danton den vrede, laat hij het zeggen, en Miles zal het aan Pitt overbrengen. Danton noeme maar vast een plaats in Zwitserland, waar hij Miles, voor het geval dat deze door Pitt met een vertrouwelijke opdracht belast werd, zou kunnen ontmoeten. Wel komt het hem voor dat Robespierre ‘min of meer wraakzuchtig is en niet zeer afkeerig van het vergieten van bloed,’ maar hij zal wel wat bedaarder worden.

Miles was niet meer op de hoogte van den loop der zaken, en als Pitt een tusschenpersoon noodig had om iets te vernemen of elders iets te doen weten, ging hij hem stelselmatig voorbij. Hard viel het den ouden agent, dit te erkennen, en hij kon er zich maar niet in schikken. Hij bleef correspondeeren en intrigeeren, en als hij geen berichten te geven had, die der vermelding waard waren, vond hij die ten slotte zelf uit.

In November 1794 zond hij twee anonyme brieven aan Barthélemy, zaakgelastigde van de Fransche Republiek te Bazel, met beschouwingen over een mogelijken vrede tusschen Engeland en Frankrijk. Hij verzocht daarbij aan Barthélemy zijn antwoord aan hem, Miles, te zenden. Barthélemy herkende in hem natuurlijk terstond den anonymus, en berichtte hem 17 December, dat ook hij niets liever dan den vrede wenschte; eene gezindheid, waaraan hij te liever toegaf, omdat de Conventie onlangs,

in de zitting van 6 December, op voorstel van Merlin de Douai, verklaard had, dat het Fransche Gouvernement, '*en traçant, de sa main triomphante mais généreuse, les limites dans lesquelles il lui conviendra de se renfermer, ne repoussera aucune des offres compatibles avec ses intérêts et sa dignité, avec son repos et sa sûreté. Il traitera avec ses ennemis, comme il les a combattus, à la face de l'univers, qu'il prend pour témoin de sa justice comme il l'a eu pour témoin de ses victoires*.' In den Moniteur Universel van 6 en 7 December 1794 stond dit te lezen. Den 19^{den} Januari 1795 werd Barthélemy's schrijven door Miles ontvangen, en twee dagen later berichtte deze aan Pitt, dat hij 'van een persoon, *tot de mededeeling gemachtigd*, de verzekering had gekregen, dat de Conventie alle vredesvoorstellen, die hij (Pitt) mocht gelieven te doen, gereedelijk zou ontvangen, mits zij overeen te brengen waren met het belang, de veiligheid en de waardigheid van de Fransche natie.' In brieven aan den Hertog van Leeds en aan Lord Buckingham zag Miles zich zelf in gedachten reeds naar Bazel of Regensburg vertrekken om namens Engeland te onderhandelen met .... Barthélemy, die hem niets anders gemeld had, dan dat ook hij den vrede verlangde, en zich voor 't overige met een verwijzing naar den ook in Engeland gelezen Moniteur van hem had afgemaakt!

Pitt rekende het evenals vroeger beneden zich, om eenige notitie van dit geschrijf te nemen. Het kwam hem te staan op een brevet van volkomen onbekwaamheid in de politiek, door Miles bij brief aan Sir Edward Newenham hem uitgereikt. Elf jaar later, weinige dagen vóór den dood van Pitt (1806) was zijne verontwaardiging nog niet tot bedaren gekomen. 'Mr. Pitt' - zoo schreef hij - 'heeft de gelegenheid gehad, aan de vijandelijkheden een einde te maken. Als hij de uitnoodiging om over den vrede te onderhandelen, die ik hem in Januari 1795 *op last van de Conventie* overbracht, had aangenomen - Napoleon zou dan geen Keizer van Frankrijk en Koning van Italië zijn.'

Die 'last van de Conventie' heeft, gelijk menig ander door hem in zijn latere levensjaren te boek gesteld feit, slechts in 's mans verbeelding bestaan.

Miles stierf in de welbehagelijke zelf-begoocheling dat

's werelds zaken een anderen en beteren loop zouden genomen hebben, indien men maar intijds naar hèm geluisterd had.

Zoo naïef als bij hem komt die begoocheling bij niet velen aan den dag. - Daaruit tot hare schaarschheid te besluiten ware echter gewaagd.

MR. J.G. GLEICHMAN.

Toynbee-werk.
(*Slot.*)[1)]

Dat alles, wat wij onlangs poogden te schilderen, dat alles en meer nog doen in Engeland honderden jonge mannen van fortuin en beschaving en goeden wil. Zij besteden hunnen vrijen tijd, zij maken hunne krachten en gaven, hunne kennis en scherpte van geest vrijwillig dienstbaar aan de verheffing der gezonkenen, de bestrijding van onverdiende armoede, het herstel van de éénheid huns volks, het behoud van maatschappelijken vrede. Zij buigen de stugheid, zij beschamen den argwaan, zij breken den wrok door geduld, door hulpvaardigheid, door broederzin. Zij betoonen vertrouwen en ontvangen vertrouwelijkheid weêr. Zij gelooven, dat het goede op den duur machtig is over het kwade, en daarom ontvangen zij kracht om der wereld te toonen, dat het zoo is inderdaad.

En wij? Wat doen wij van deze dingen? O zeker, wij lenigen, wij balsemen, wij verzachten, wij verzorgen met ernst, met toewijding, met trouw. Wij oefenen liefdadigheid naar vermogen en boven ons vermogen somtijds. Verdienstelijk! Uitnemend! ‘Honni soit qui mal y pense’. Maar de ziekten genezen? Maar de kennis verbreiden der geneesmiddelen? Maar de kunst onderwijzen, hoe na het herstel wederinstorting kan worden voorkomen? Maar de liefdadigheid allengs naar vermogen overbodig maken? Staan wij daarin met de Britten gelijk?

Men zal wel niet hebben gemeend, dat het beeld, hierboven gegeven, alleenlijk de strekking had om den lezer voor enkele minuten te doen zwelgen in Platonische bewondering. Te velen reeds maken daarmede zich af van den ernst hunner taak.

1) Zie *De Gids* van Januari.

‘Hoe heerlijk toch, te vernemen van zulke brave lieden! Welk eene verheffing, te denken, dat wij ook van Gods geslachte zijn als zij!’ Zoo spreekt men, zoo dweept men, en .... laat het bij die ontboezeming, - al zelve voor de eerste 10 dagen verdienste genoeg, - dan verder rustig blijven. Zal een dergelijke vlaag, hier en daar, van behaaglijke armstoel-verrukking het beste, het edelste zijn, wat dit opstel zijnen lezers ontlokt? Indien ja, dan heeft het zijn doel te éénen male gemist.

Want inderdaad: dat doel reikt hooger. Het beoogt toch niets minder dan dit: den breeden kring van hen, die geregeld ‘de Gids’ ter hand nemen, met allen ernst de vraag aan het hart te leggen: ‘Wat dunkt U? Is er niet veel in dien arbeid van Toynbee's discipelen, wat ook wij hier in Nederland wel zouden doen, neen, wat ons de teekenen der tijden gebieden met tragischen klem, te volgen, te beproeven althans in onzen kring, met onze middelen, en naar eenen trant, aan onzen volksaard gepast? Zullen wij het voorbeeld, daarginds ons gegeven, waardeeren, prijzen, toejuichen, hoofdzakelijk om ons te ontslaan van den plicht, die ingenomenheid in daden om te zetten? Of zal de gedachte aan die vreedzame Marathonhelden ons den slaap uit de oogen bannen, totdat ook wij onzen Salamis-dag zullen hebben beleefd? Ach, of de teekenen dier heilige onrust zich reeds vertoonden!’

Het is zoo; met de spanning, die in het ‘Chartisme’ zich te ontladen zocht, laat zich de lusteloosheid onzer samenleving slechts uit eenen grooten afstand vergelijken. Of er lieden hier te lande zijn, wien wel eens een Mafia-eed wordt afgevergd? dat is, en om goede redenen, zoo licht niet na te gaan. Doch hoe dat zij: voor iets als het straatgevecht te Birmingham, als het groote ‘prop’-complot, of zelfs als de woelingen te Manchester bleef Nederland tot heden genadiglijk bewaard. Een zoo ‘acuut geval’ gelijk het Engeland dier dagen zijn wij nog altijd niet. Ja zelfs heeft, wie op het uiterlijk des lijders afgaat, tien redenen voor één om ons vaderland redelijk gezond te verklaren. Hoe vaak wordt op die teekenen van vooruitgang gewezen, het zacht blozend heden met zekere zegepralende voldoening naast het bleeker, haveloozer gisteren geplaatst! ‘Wat al weelde’, dus spreekt men, ‘in huisraad en kleeding, voorheen nog slechts voor de gegoeden bereikbaar, blijkt thans levensbehoefte zelfs voor den geringste! Zie toch, wie tegenwoordig niet al geld

voor ontspanningen overhebben, waar huns gelijken vroeger nooit aan dachten. Zijn niet vrij algemeen de arbeidsloonen gestegen? En gingen tegelijk niet de prijzen van ettelijke benoodigdheden naar omlaag? Geeft eindelijk de snelle vermeerdering van kleine spaarbank-inbrengsten den zwaartillenden lieden geen afdoend bescheid?' Gewis, al die teekenen zijn er. En toch ... waarom heeft men gedurig wêer noodig onze aandacht erop te vestigen? Is niet in zaken als deze reeds het enkele feit, dat zoo telkens de behoefte gevoeld wordt aan een beroep op die geruststellende verschijnselen, bedenkelijk, onrustbarend in zich zelf? Het waren de vredigste, de veiligste tijdvakken nooit, waarin het 'vrede, vrede, geen gevaar!' zoo af en toe eens moest worden herhaald. Zelfs: is het wel vreemd, zoo de beurtzang dier vrede-profeten onwillekeurig de gedachte wekt aan zekere kinderen, die in het donker zingen? Niet dit laat in hun lied vooral ons onbevredigd, dat zij, om de blijken van welvaartvermeerdering, die, Gode zij dank! er zijn, licht heenglijden over gevallen van land en volk onteerende ellende, die nog altijd, eilacy! er ook zijn. Talrijk genoeg blijven aan den overkant, zij, die met aanhalingen uit het 'enquête'-verslag, met verhalen van achterbuurt-tafereelen, met onthullingen over 'de veenstreken' en zoo meer, er dag aan dag zorg voor dragen, dat die leemte worde gedicht. Neen: wat bovenal in zoodanige opperhuid-'diagnose' ons hindert, het is het gemis aan diepte van inzicht en onderzoek, dat er uit spreekt; het is hare miskenning van het 'intiem' karakter, waardoor maatschappelijk lijden wordt gekenmerkt. Zoo waar heeft nog weêr onlangs Friedrich Paulsen het gezegd: 'de brandende vraagstukken dezer eeuw zijn niet, althans niet in de voornaamste plaats, "vraagstukken van de maag"; wat hen aan de orde stelt, het is de strekking onzes tijds om overal het volkslichaam op te lossen in minstens twee, van elkander vervreemde, en eerlang over en weêr vijandige massa's. Die *innerlijke* ontbinding onzer natiën, dat is eigenlijk "de sociale kwestie."'[1] Zoo is het inderdaad. En daarom verdienen de geneesheeren van daar straks met hun vriendelijk sussend advies als oppervlakkig en onwetenschappelijk te worden gewraakt. Geen degelijk deskundige zou aan het ziekbed van eenen lijder, die klaagde over toene-

1) Fr. Paulsen, 'System der Ethïk,' II (1889) blz. 690 en 691.

menden onlust, hem en zich zelven paaien met de uitvlucht, dat toch de blos wat hooger en de leest wat gevulder werd. Al waren ‘Jan Hagel’ en zijne kornuiten nog heel wat beter behuisd en gevoed en gekleed dan zij zijn, al werd hun inleg in de spaarbanken verdubbeld, zoolang tusschen hen en ‘het denkende deel’ onzes volks geene vernieuwing der gezindheid, geene verbroedering der harten had plaats gegrepen, zou het altijd met ons wezen, als Carlyle zeide van zijn vaderland; wij hadden meer rijkdom (wellicht) dan één der overige volkeren; maar wij hadden daar minder baat bij, dan één der anderen bij het zijne; het ging ons als koning Midas, die al wat hij aangreep veranderde in goud, en nogtans ellendig bleef, wijl hij de Olympische harptonen had miskend.[1)]

Er zijn andere geneesmeesters, die den droevigen ernst van den toestand volmondig erkennen; doch zoo Ge hen vraagt naar den aard, den oorsprong der ziekte, dan schepen zij U af met den dooddoener ‘materialisme’. De ‘stofvergoding’, de ‘genotzucht’ onzer eeuw, die hebben, zoo heet het dan, alles gedaan. Een advies, nauwelijks minder voorbarig dan het eerste. Welke echte ‘materialist’ bracht ooit zijn tastbaar gemak of genoegen ten offer aan zekeren schijn van voornaamheid? En wie zal uit louter genotzucht zich alle genot ontzeggen, slechts om een fortuin te vergaderen, drie-, viermaal grooter wellicht, dan hij met de zijnen zou kunnen besteden zelfs voor het genotrijkst bestaan? Nochtans: zoo doen onze ‘materialisten’, gelijk men hen noemt, levenslang. Om des Zondags ‘fatsoenlijk voor het licht te kunnen komen’, ligt menig eerzaam gezin de zes werkdagen krom. Alleen om op zijnen verjaardag den patroon te kunnen ontvangen in eenen ‘salon,’ behelpt zich gindsche kantoorklerk het gansche jaar door met vrouw en kroost in de nauwe keuken daarachter. En dan de patroon zelf! Hij slooft zich af, dag aan dag, hij gunt zich geene rust, geene ontspanning, slechts om, komt hij eenmaal te vallen, aan elk zijner kinderen eenen gelijken ‘stand’ te verzekeren, als hem zelven zijn fortuin vergunt te bekleeden. Nu, zoo dat ‘materialisme’, zoo dat ‘genotzucht’ moet heeten, dan mag wel vooraf de beteekenis dier woorden in haar tegendeel zijn verkeerd.

1) Th. Carlyle. ‘Past and Present.’ I. 1.

Neen zeker: de wedkamp, die heden ten dage de volkeren tegen zich zelven verdeelt, is niet, althans niet bovenal, een strijd om stoffelijk bezit, of om het onmiddellijk genot, dat zulk bezit ons verschaft. Het gaat er ten slotte veeleer om een ‘denkbeeldig’ goed: om ‘maatschappelijk aanzien’, ‘stand’; èn al het andere heeft voornamelijk beteekenis als middel om dat doel te bereiken. Opmerkelijk verschijnsel! Tien tegen één, dat velen, die, sinds jaar en dag, meê in het heetste der beweging hunne knieën reppen en hunne ellebogen, verwonderd opzien, dat ‘antieke’ woord te ontmoeten. ‘Stand?!’ vragen zij met verontwaardiging. ‘Uit welke nachtschuit duikt de man wel op, die nog dien term gebruikt? Is hem dan, hem alleen, de gezegende omwenteling van 100 jaar geleden onbekend gebleven? Weet hij niet, dat door haar het heilig woord “gelijkheid” is gebeiteld in den voorgevel aller nieuwere staatsgebouwen? Hij zie toch om zich heen. Wat zijn in onze dagen de lieden van adel? Wat rest hun uit den tijd, toen in hunne oogen “de mensch begon bij den baron”? De hoogste posten staan voor ons en de onzen open. Van al, wat zij vroeger bij uitsluiting in hadden, is hun de hofdienst, dien geen sterveling hun benijdt, alleen gebleven. Het begrip der “mésalliance” sleept hoogstens nog in het vrijzinnig nieuwsblad-feuilleton eener wat afgelegene provinciestad zijn kommervol bestaan wat voort[1)]. Mits hem maar de bruidschat vergunt zijn blazoen weêr wat op te frisschen, waagt tegenwoordig de erfgenaam van groote titels zonder blikken of blozen zijn Hooggeboren nakroost aan de kans op een semietisch trekje uit het profiel des moederlijken grootvaders. Wie spreekt dan, ondanks al die teekenende verschijnselen, in onze dagen nog van standsbejag?’

Verwonderlijke vaardigheid der menschen, om blind te slaan bij wat zij niet zien willen! Dat is zoo de echte kunst der ‘goede’ burgerij. Jawel, zij zweert bij ‘gelijkheid’. ‘Naar boven’, wel te verstaan! Wat aangaat ‘den minderen man’, nu, dat is heel wat anders; daar is inderdaad een verschil. Waar de oorzaak dier hebbelijkheid schuilen mag, dat blijve thans in het midden. Hoe dat zij, het was van ouds her een trek der opkomende burgerschap, haar nederig begin niet te tellen, en even voortvarend als zij alle kloven in de richting

1) Fr. Paulsen: ‘System der Ethik.’ II (1889) blz. 692 en 693.

naar omhoog had gedempt, de naaste aan haren voet uit te diepen en te verbreeden. Zoo al kort na het midden der 13e eeuw. Nauw was uit het stedelijk leven gebannen wat nog aan feudale verschillen herinnerde, of zie, in Duitschland en Denemarken, in Vlaanderen en Brabant begonnen de burgergilden zich af te sluiten naar onderen. Het werd meer en meer regel dat geen man er toegang kreeg ‘met vuile handen’ of ‘met zwarte nagels’, noch wie in eigen persoon zijne waren rondventte op straat. Ook als een handwerker zich aanmeldde, moest deze voor het minst gedurende zekeren tijd zijn ambacht hebben afgezworen, of anders: dicht bleef de deur[1)]. Dat was de burgergelijkheid der middeleeuwen. En de onze? Het is waar: de val der voorrechten en monopoliën, die door den storm der omwenteling werden weggezweept, was voor het recht eene gebeurtenis van ver reikende gevolgen. Intusschen: recht en zeden zijn twee; en voor deze had heel dat bedrijf ten slotte geen ander gevolg, dan dat het de aloude grens tusschen de ongelijke groepen een eindweegs naar beneden verplaatste. - Voortaan begon, zeker, de mensch niet meer bij den baron. Wee den jonker, die daar nog aan twijfelde! Waar echter was thans het begin? Zouden het waarlijk maar weinigen zijn, die van nu aan het stelden bij.... den ‘Mijnheer’? - Voorts, ongetwijfeld: in den vervolge was ‘ieder Nederlander tot elke landsbediening benoembaar’. Geene adellijke posten langer. Het zal wel waar zijn! Wat kon de ‘vrijzinnige’ burger al ongeduldig meesmuilen zoodra zijn vorschende blik onder de regeeringsbenoemingen een paar adellijke titels ontwaarde! Nochtans: een' verdienstelijk man uit het volk, een' die ‘volk’ was gebleven, te brengen op het kussen in staat of gemeente, bleek hij daartoe nogal vaardig bereid? - En eindelijk: gewis: de ‘mésalliance’ verdween. Dat is te zeggen: de oude. Maar trad er geen nieuwe in hare plaats? Gij, die het zoo hoog zoudt opnemen, indien ‘een man met een kroontje’ Uwen zoon de hand weigerde van zijne dochter, wat doet Gij morgen zelf, als Uw kind een aanzoek ontvangt van eenen opgeklommen zoon der ‘smalle gemeente’? - Nog eens: in beginsel hebben onze gewóónten - althans niet gebroken met het verledene. Slechts zijn ‘de bovenste duizend’ thans verbreed tot de bovenste tienduizend.

1) L. Brentano. ‘Die Arbeitergilden der Gegenwart’. I. (1872) blz. 29.

De gezeten burgerij heeft zich zelve mede geadeld; dat is alles. En het sterkste bewijs is wel de onlust, die het nakroost van den derden stand bekruipt, wanneer het aan zijne afkomst wordt herinnerd. In de taal dezer burgers is al wat men ‘burgerlijk’ noemt beneden hun peil. Zij gevoelen, zij weten zich ver boven hunnen eigen oorsprong verheven.

Zoo is dan (het werd reeds terecht door Paulsen opgemerkt)[1] voor de maatschappelijke verschillen van weleer een ander in de plaats getreden, scherper van den beginne af aan, omdat het na het wegvallen aller historische rechtsonderscheidingen het eenige was, dat er restte, zich verscherpend van jaar tot jaar, vermits het, in louter feitelijke ongelijkheid gegrond, slechts door hare handhaving, hare toeneming, zoo mogelijk, nog staande blijven kon. In den mond van hen die het omhoog tilt doet het eenvoudig als de ‘natuurlijke’ tegenstelling zich voor tusschen ‘beschaving’ en ‘onbeschaafdheid’, tusschen ‘fatsoen’ en ‘ruwe manieren’. Inderdaad is het, in eenen nieuwen vorm, het aloude contrast dat reeds de vrije volkeren der heidenwereld uitéénreet: hier: al wien renten, interessen of talenten vergunnen hoogstens met het hoofd te werken; ginds: de rest: het heir der *Θῆτες* en *βάναυσοι*, die leven moeten van hunnen handenarbeid. Nooit, het spreekt van zelf, zullen die beide helften: ‘de wereld’ én ‘het volk’, door eene ondeelbare grenslijn zijn gescheiden; er blijft altijd een grensgebied; ‘kleine’ ambtenaren, ‘kleine’ bazen, ‘kleine’ winkeliers, pachters, meesterknechts in groote zaken, ziedaar zoovele overgangsvormen, die niet zonder willekeur ‘sociaal’ zijn te ‘determineeren’. Doch ziedaar tevens (wel opmerkelijk!) den kring, waar, over het algemeen, de vrees van te worden vereenzelvigd met den grooten hoop het sterkst, de zucht om boven dezen uit te steken het machtigst pleegt te zijn. Nergens zoo zeer als daar blijft men op die nietige uiterlijkheden dood, waarin het ‘nobel’ bestaan der ‘fatsoenlijke’ lieden zich te onderkennen geeft van de nooddruft des ‘gemeenen’ mans. Natuurlijk, dat wie zich boven die middelgroep verheven achten tot geenen prijs in uiterlijken staat voor hare leden willen onderdoen. En zoo gaat dan voornamelijk van haar die koortsige neiging tot het opschroeven van den zichtbaren levensstandaard uit, waardoor met

1) Fr. Paulsen. ‘System der Ethik’ II (1889), blzz. 693 vv.

ieder jaar de vervreemding toeneemt tusschen ‘hoog’ en ‘laag’ geplaatsten, het nederzien van boven uitdagender, het opzien van omlaag afgunstiger moet worden. Reeds heeft het spraakgebruik eenen keer genomen, die duidelijk aan het licht brengt, hoezeer in de openbare achting het bloot bezit gerezen is ten koste van den arbeid. Men ‘was’ vóór dezen ‘bierbrouwer’; men ‘bezit’ tegenwoordig ‘eene brouwerij’. De vader ‘dreef’ eene ‘nering’; de zoon, al staat hij nog achter dezelfde toonbank, de zoon ‘heeft’ eene ‘zaak.’ De eerzame burger, die vroeger zonder blozen zich ‘metselaar’ of ‘timmerman’ zou hebben genoemd, hij maakt thans aanspraak op den titel van ‘bouwkundige’. Bij woorden echter bleef het niet. Wie oog heeft voor die dingen, hem moet het al wel eens hebben getroffen, hoe tegenwoordig geen ‘marchand-tailleur’, geen lid der schoone sekse ook, dat ‘in modes’ doet, zich immer zal verwaardigen een pak of een pakje, al zij het nog zoo gering, hoogsteigenhandig over straat te dragen. Daar is ‘de bediende’ voor; met welken weidschen titel veelal een havelooze dreumes wordt gesierd, die elk ander sieraad ontbeert. Eene kleinigheid, zeer zeker! maar ook kleinigheden hebben, als symptoom, hare beteekenis. En wie zal in dit gedachtenverband den zin, het karakter miskennen van die groote ironie onzer eeuw: de fiere vrouwen en dochteren der vrije landen zich buigend zonder verzet voor de luimen en nukken, de grillen en fratsen dier onpersoonlijke, ongrijpbare heerscheres: de volstrekt redelooze ‘Mode’? Van waar de eeuwige wispelturigheid in hare ‘ukasen’, de wisselingen zonder einde in kleuren, in vormen en snit? Van waar anders, dan wijl de ‘Mevrouw’ van eergisteren haar tooisel niet langer wil dragen, zoodra zij het door de ‘Mevrouw’ van gisteren ziet nagebootst, terwijl van den overkant deze dat nabootsen niet wil laten, ook als zoo straks wêer eene nieuwe vinding de vorige zal hebben vervangen?[1)] Begeerte om meê te doen op de lagere sporten, hooger op, integendeel, het verlangen om zich te onderscheiden: voor de menschenwereld althans behoeft, waar die twee krachten werken, het ‘perpetuum mobile’ wel niet meer te worden gezocht. Of het voorbeeld dier voorname ijdeltuiterij den middelklassen geene bedenkelijker ontberingen alreeds heeft opgelegd, dan aan den

1) R. von Jhering. ‘Der Zweck im Recht’. II (1883) blzz. 231 vv.

werkman al de vaak gesmade ‘inhaligheid’ des kapitaals, wie zal het zeggen? Genoeg: die wedstrijd der ‘beschaafden’ onderling maakt stellig wijder met den dag den afstand die hen allen samen gescheiden houdt van het eigenlijke ‘volk’. Want wat hen ook moge verdeelen tegen elkander, hierover zijn allen het ééns: ‘zich encanailleeren’ wil niemand. ‘Het lijdt daarom wel geenen twijfel, of in werken en genieten, in denken en gevoelen stond, bijvoorbeeld, de “rijksonmiddelbare” ridder Götz von Berlichingen veel dichter bij zijnen hofhoorigen dienaar, dan tegenwoordig een vermogend ondernemer bij zijnen “vrijen” gezel. Wat de edelman vóór had boven zijn “ministerialen”, het lag allerminst in eene voornamere levenswijze; het kwam neer op de verhouding van meester en knecht, en daarop alleen’[1)]. Maar juist sedert deze verviel, trad, noodwendig, het andere naar voren. Een ridder mocht veilig in allerlei vormen eene zekere levensgemeenschap onderhouden met zijne onderhoorige mannen, hen ontmoeten in gezellig verkeer, naast hen plaatsnemen aan één tafel, zich in hunnen kring bewegen bij gemeenschappelijke feesten; hij bleef ‘de heer’. Van den hedendaagschen ‘Mijnheer’, daarentegen, zoodra hij deze dingen waagt te doen, blijft .... niets. Slechts ‘in isolement ligt zijne kracht’. Zijn leven naar buiten, mitsdien, zij één onafgebroken uitstalling van kostbare overtolligheden waar ‘de kleinere man’ niet bij kan, het bestaan zijner gemalin - een bezig niets doen, sinds elke huiselijke dienstplicht werd afgekocht met plaatsvervanging, de opvoeding van zijn kroost - dressuur bovenal in onnoodige vaardigheden en rentelooze kennis, zijn ‘meubilair’ - eene wereldtentoonstelling van snuisterijen zonder doel of zin, zijn gerij - tot allerlei nut, behalve alleen tot eenen stevigen rit bij vuil wêer; in het kort: hij zij onbereikbaar, zoover het maar even gaat, en doe dat zijne medemenschen gevoelen,... of anders is hij niet langer wat hij zijn en blijven wil.

‘Onbekend maakt onbemind.’ Er is geen middelweg. Waar vertrouwelijkheid ontbreekt, daar schiet, vroeger of later, verbittering op. Men moge zich dan in de hoogte veréénzamen, afsluiten naar omlaag, zooveel men wil, de duizenden daar in de diepte zijn er toch altijd ook nog, en af en toe, het is niet te vermijden, komen ‘de twee volkeren’ in wederzijdsche aan-

1) Fr. Paulsen. ‘System der Ethik’ II. (1889) blz. 695.

raking. Doch hoe licht wordt in zulk een geval de aanraking botsing! Bij eenen ‘grooten hoop’, die haast stelsel matig van het medegenot harer zegeningen blijft gespeend, kan het gevoel voor de waarde onzer geestesbeschaving onmogelijk zeer levendig zijn. De Christelijke cultuur der middeleeuwen, gelijk zij, in hoofdzaak, tot diep in de achttiende eeuw stand hield, bereikte met hare breed uitgespreide wortelen nog zelfs de onderste lagen der samenleving. Onze ‘moderne’ beschaving, de wetenschap der hoogescholen, de kunst der academiën, stoelt slechts in de dunne, bovenste ‘humus’-korst[1)]. Kan het dan wel anders, of, zoo vaak bij uitzondering eens hoog en laag tezamensmelten tot één ononderscheiden massa, - bij openbare feesten of plechtigheden, - is geene verbroedering maar verwijdering de vrucht? Hoe innig kunnen wij dan vaak ons ergeren aan het ontzinde joelen, het redeloos hossen der menigte! Maar zacht! Hebben wij wel het recht tot die ergernis? In plaats van des phariseeërs verzuchting: ‘Ik dank U, Heer, dat ik niet ben gelijk dezen’, paste ons niet veeleer eene hartgrondige tollenaarsbede: ‘Wees mij genadig, Heer, dat ik totdusver niets voor die lieden heb willen zijn!’? Ja, meer nog: eer wij den ‘gemeenen man’ eenen onmogelijken eerbied afvergen jegens onzen verfijnden smaak, betoonden wij zelven, dit mogen wij wel eens ons vragen, betoonden voor het minst onze gelijken zoo getrouw ook maar het simpelste greintje van eerbied jegens zijne ontbering, zijn sjofel bestaan? Dat is wel de meest heillooze vrucht van eene vervreemding als deze, dat geene der partijen meer de noodzaak beseft om altijd weer ‘in’ te ‘komen’, te trachten voor het minst daarnaar, in de wenschen en de gevoeligheden der andere. Er is voor den werkman wel nauwelijks eene grievender, eene tartender beleediging denkbaar, immers geen feit, waaruit duidelijker spreekt, hoe men hem willens en wetens over het hoofd ziet, dan de hartelooshеid eener ‘jeunesse dorée’, die hare brooddronken streken bij voorkeur uithaalt op de openbare straat, onder zijne oogen. Uitgelatenheid van wie niet beter weten, of brooddronkenheid van wie beter weten konden en moesten: waarlijk men betoont zich al zeer toegeeflijk jegens de laatste dier twee partijen, zoo men beiden over en weêr kortweg ‘quitte’ verklaart.

1) Fr. Paulsen. ‘System der Ethik.’ II (1889). blz. 698.

Als Alexis de Tocqueville de redenen blootlegt, waarom in het hart van den Franschen boer der vorige eeuw die vuurhaard van wrok was ontgloeid, die welhaast in de omwenteling uitbarstte gelijk een vulcaan, bedient hij zich ook onder andere van deze gedenkwaardige woorden:[1] 'de adel der middeleeuwen bezat hinderlijke voorrechten en drukkende bevoegdheden; maar hij handhaafde de openbare rust, hij zorgde voor de rechtspleging, hij legde de wetten ten uitvoer, hij beschermde den zwakke, hij leidde het bestuur der gemeente. Naarmate hij ophoudt die dingen te doen, valt het gewicht zijner voorrechten zwaarder te dragen, en in het eind begrijpt men zelfs hun bestaan niet meer'. Dat oordeel bergt eene diepe waarheid van algemeene strekking. Ongelijke lotsbedeeling is op zich zelve voor den minder bedeelde geen onrecht. Natuurlijk: rechtmatig verschil heeft zijne grenzen. Niet verder mag het kind der weelde berusting vergen van den armen man, dan het beseft, dat het ook zelf zich op moest leggen, indien de rollen werden omgekeerd. Maar boven dat nulpunt behoeft geen onvermogende zich gegriefd te gevoelen door den rijkdom zijns buurmans. Mits onder één onbuigzame voorwaarde. De gunsteling der fortuin beschouwe en gebruike de macht, in zijne handen gelegd, niet enkel, ja niet eenmaal hoofdzakelijk, als een middel om zich zelf te vertroetelen, laat staan: om zich zelf te verheerlijken. Hij neme haar waar als een ambt. Heeft hem een gelukkig gesternte meêgeplaatst aan de spits, hij toone zich bewust van de verplichting, daardoor hem opgedragen. Geen weelde valt meer -, maar geene ook steekt minder het volk in de oogen, dan de staat van zijn vorstelijk huis, zoolang maar de 'man uit het volk' het gevoel mag bewaren, dat de kroon dien luister waard is. En met den adel is het evenééns. Nooit is een bevoorrechte stand gevallen van zijn voetstuk, terwijl nog zijn ongeloond dienstbetoon in rechtspleging en bestuur der natie het voelbaar kon maken, wat zijne voorrechten eigenlijk beduidden. Hoe echter staat het met den 'verbreeden adel', de 'fatsoenlijke' lieden onzes tijds? Wat doen zij, niet om zich en elkander, neen, om bovenal aan 'het volk' de overtuiging te schenken, dat hun hooger levenspeil ook door eigenaardige verdiensten, door wezenlijke meer-

1) Al. de Tocqueville. 'l'Ancien régîme et la révolution'. (1877). blz. 45.

derheid kortom, wordt goedgemaakt en gerechtvaardigd? Laat hetgeen zij verrichten in het karig bezoldigde eerambt van krijgs- en burgerlijken dienst, laat ook hunnen onzelfzuchtigen ijver voor wetenschap en kunst, laat, over het algemeen, hunnen kieskeurigen ernst bij het zoeken naar wegen en middelen tot vruchtbaarmaking van hun vermogen, laat, in één woord, hunne zorg voor alle wezenlijke goederen der natie nog verre, zeer verre overtreffen wat men redelijkerwijs van hen vorderen mocht; wat bespeurt van dat alles de 'mindere man', zoolang hij van die goederen geen ruimer part, geen juister begrip heeft dan thans? Hij ontmoet die lieden van 'het denkende deel', de jongeren bovenal, slechts als zij ledig zijn en zich verstrooien, - wij weten, op welke manier te vaak! Wat vreemd dan, zoo hij in die gunstelingen der fortuin, slechts hare bedorven kinderen ziet, hunnen beteren toestand onwaardig?

Het is de vraag, of een ernstig verzuim ooit ten volle kan worden 'hersteld'. In Uw leven en het mijne wellicht. In een volksbestaan ... nooit. Ook al liet op eenen schoonen Zondagmorgen geheel ons 'beschaafde' publiek zich in waarheid bekeeren van de dwalingen zijns weegs, het maakte daarmee zijne tekortkomingen van tot dusver niet ongedaan, noch herstelde het zijne roekeloos verspeelde kansen. Zijn tijd is voorbij. Evenmin als de toovenaarsleerling van Goethe, raakt het de geesten weêr kwijt, die het in zijnen overmoed heeft opgeroepen. In het teeken van 'vrijheid, gelijkheid en algemeene menschenrechten' overwonnen zijne grootvaders de drie-standen-maatschappij van weleer. Welk eene weelde dan voor den werkman, het thans levend geslacht der 'beschaafden' te houden aan dat grootvaderlijk woord, en daaronder, als leuze, den aanval te wagen op de twee-standen-maatschappij dezes tijds! Daarin ligt dan ook wel de hoofdzaak der groote hervormingskuur, door de voortvarendsten althans onder wie de boven gegeven ziekte-ontleding beamen tegenwoordig veelal voorgeschreven aan onze lijdende maatschappij. Gelijk de krankheid, zoo is ook de aangeprezen poging tot herstel: een geestelijk -, voor het minst geen overwegend stoffelijk proces; verplaatsing, effening van den nationalen rijkdom niet versmadend; haar zoekend als een middel; maar toch in de eerste plaats gericht op onze denkwijs, onze stemming en gezindheid. O, zonder twijfel: in een tijdperk, tegenover een publiek, dat zelfs

aan ganschelijk onverdienden voorrang geene ergernis meer schijnt te nemen, heeft de droom van een rijk, waar geld en goed elk worden toegemeten ‘naar verdienste’, als protest, als verwijt, hare onverwelkbare critische beteekenis. En te meer, het spreekt waarlijk van zelf, als dan nog, hier en ginds, vlak ter zij van onwaardigen voorspoed, eene door niets te vergoelijken armoede U aangrijnst, waarin van de kinderen des geluks zelfs het ernstigste niet ooit zou meenen te mogen berusten. Maar wat deugt als protest tegen het heden, deugt daarom nog allerminst als richtsnoer voor de toekomst. En of in dien laatsten zin, ook zelfs zij, die te pas en te onpas ermeê aankomen, wel veel op al hunne eigene fantazieën naar het thema van de Saint Simon vertrouwen? Hun geringe ijver om haar om te werken in uitvoerbare voorslagen geeft reden te over tot twijfel. Men doet dan ook inderdaad het streven der ‘volks’-vrienden onrecht, wanneer men door de platte gelijkvloerschheid van vele hunner uitingen en wenschen zich laat verblinden voor den ideëelen trek, waarin, ondanks alles, hun streven den adel verraadt zijner hoogere afkomst. Ja, waarlijk: ook onze rijzende democratie wil niet leven bij brood alleen. Beloof haar, waarborg haar, verzeker haar eenen loonstandaard, als waarvan zij nauwelijks durft droomen, ruime behuizing, voedsel in overvloed, warme kleedij, verbind U plechtig haar die schatten uit te keeren, mits zij dan ook daarmeê tevreden zij en van alle verdere aanspraken afstand doe,... zij zal U het antwoord geven, dat zij haar eerstgeboorterecht niet voor eenen schotel linzenmoes verkoopt. De blijde boodschap van de mondigheid des volks, door Toynbee wellicht het treffendst, maar ook door anderen honderdvoudig onder woorden gebracht, is, op den adem van den wind gedragen, uit Groot-Brittannië gebracht naar het vasteland. En waar ‘de mindere man’ ééns werd aangeraakt door den wiekslag dier edele, klare gedachte, daar kan hij niet meer zijn verlangen beperken tot wat stoffelijken ‘comfort’ en niets buiten dat. Neen, hij wil bovendien, hij wil bovenal hetzelfde wegen, hetzelfde gelden als de eerste de beste ‘Mijnheer’. In het kort: hij wil niet langer ‘de mindere man’ zijn gelijk tot dusver. Dat is zijn verlangen, zijn eisch. Om daarin te slagen, hij begrijpt het, moet hij tevens, en voorwaar niet in de laatste plaats, op versterking zijner stoffelijke middelen bedacht zijn, gelijk, omgekeerd, ook

het doorzetten zijner ‘sociale gelijkwaardigheid’ allereerst zal kunnen terugwerken op verhooging van zijn levenspeil: maar, nog éénmaal: ‘materialisme’ alleen geeft ons van zijne aanspraken, zijne eischen zoo min als van zijne nooden de verklaring.

Intusschen: dit is het gewone struikelblok van elke natie, die niet voorgaat, maar achteraanhinkt; zij heeft zoo licht, bij het zien naar haar model, wel een geopend oog voor al den zegen der daar reeds verworven uitkomst; maar van den tocht, die, vaak door moeiten en bezwaren, tot zoover heeft geleid, vormt zij zich geen begrip. Zoo is het ook hier. Eene sociale positie, als zich, in de graafschappen van het Noorden ten minste, zijn Britsche broeder heeft veroverd, haar wenscht, aan deze zijde der zee, de werkman ook voor zich. Doch wat tegelijk hem te veel nog ontbreekt, het is de kennis van -, de vurige ingenomenheid met de middelen, waardoor dat voordeel ginds verworven is en verzekerd; het is de sterke geest van broederschap, van offervaardig hulpbetoon, van wijze matiging ten slotte, waardoor ‘the British workman’ in het einde zijne patroons genoodzaakt heeft hem te behandelen en te erkennen als hunnen ‘pair’. En toch: wie, die de geschiedenis kent der Britsche vakvereenigingen, al bepaalt zich zijne kennis tot het weinige, wat boven werd medegedeeld, durft zich te vleien met de hoop dat ergens ter wereld eene gelijke winst zal zijn te behalen tot geringeren prijs? Wie bovenal, die iets weet van de nijverheidsverhoudingen ten onzent, de manieren van beschermheerschap inzonderheid, waarmede onder onze ‘patroons’ ook velen der besten nog niet willen breken, mag de verwachting koesteren, dat hier goedschiks, voetstoots zal worden toegegeven, wat de Britsche fabrieksvaders naar he type-Titus Salt zich hebben laten afdwingen, afpersen pas na jaren van hardnekkigen strijd?

Daar komt eindelijk nog iets bij. De wenschen, zoo even geteekend, zij hebben (echt continentaal) aan deze zijde der zee meer en meer in de eerste plaats eene staatkundige wending genomen. De arbeider, die niet meer ‘de mindere man’ wil wezen, verlangt zijne sociale gelijkheid met den ‘Mijnheer’ vóór alles hierin te zien erkend, dat hem, zoo goed als dezen, het volle actief lidmaatschap des staats, kortom het kiesrecht, worde toevertrouwd. Die wensch gaat, binnen kort of wat

later, maar spoedig in ieder geval, zijne bevrediging te gemoet. Men mag dat vooruitzicht begroeten met blijdschap of hartgrondig bejammeren; sedert de meest beteekenende onzer staatspartijen, schoorvoetend wellicht, maar formeel haast éénparig, de gedachte dier hervorming heeft omhelsd, staat deze voor de deur, klopt zij aan; en met haar weldra te verwachten binnentreden moet rekening worden gehouden. Nu dan: die aanstaande gebeurtenis stelt, indien niet alles wordt beproefd om het te keeren, ons bloot aan het ernstige gevaar, dat wij nog weder eens, maar thans op breedere schaal, eene gelijksoortige ontgoocheling doorleven, als onzen vaderen en ons al vroeger beschoren werd.

Waarom, laat deze vraag eens zijn gedaan, waarom toch is de proefneming met een parlementair bewind onzer gezeten burgerij, waarmede wij, naar Britschen trant, vooral sinds 48 zijn gezegend, ten slotte klaaglijk mislukt, immers als doodgeloopen in onlust, wrevel en verwarring? Hoofdzakelijk (dus heeft ons Gneist geleerd) omdat wij, juist als zoo menig ander volk op het vasteland, van het Britsche staatsgebouw, dat ons model was, alleen de buitenzijde konden volgen, en het stevige, eeuwenoude binnenwerk, dat ginds dien gevel steunde en droeg, niet overnamen, neen niet ééns vermoedden. Wij bootsten met alle zorgvuldigheid het laatste, meest in het oog vallende gewrocht van Engelands staatsontwikkeling: het parlementaire stelsel, na; maar het heilrijk ‘selfgovernment’, dat daar dien staatsvorm pas mogelijk, vruchtbaar had gemaakt, dat kenden, dat bevroedden wij zelfs niet; en, trouwens, ook al hadden wij het bevroed, hoe konden wij het mede in onzen bodem hebben ingeplant?

En waarom, nu ook deze vraag, waarom loopt onze aanstaande ‘reform-bill’ zoo groot gevaar ons openbaar leven te leiden naar eene bedding, die in eene dergelijke teleurstelling moet uitmonden? Omdat, zoo dient alweêr het bescheid te luiden, omdat wij voor den tweeden keer beginnen met het einde, en tot het volle burgerschap des staats thans zullen roepen duizenden van lieden, bezadigd, nuchter, vol van goeden wil, het zij zoo! maar die geheel en al de voorbereidende oefening in gemeenschapsleven, rechtszin en beleidvol zelfbedwang hebben gemist, waaraan zoo menigen Britschen werkman-kiezer te voren zijne ‘trade-union’ had gewend. Kortom: wij gaan ten tweeden male B zeggen, vóórdat behoorlijk A zal zijn gezegd.

Men denke van die kwade kans toch niet gering. Zoo het reeds in het algemeen een volk niet welgaan kan, wanneer daar rijken en armen, de kleinere helft en de grootere, maar voortleven naast elkaar, zonder dat de een den ander kent, begrijpt, laat staan: vertrouwt, hoeveel te minder dan nog onder een allemansbewind, als wellicht slechts met luttele beperking, eerlang ons staat te wachten! Wat toch is ‘volksregeering’, - levensvatbare wel te verstaan! - zoo niet een staatsbestel, welks leven zijnen aanstoot en koers ontvangt van de openbare meening? ‘De openbare meening’: overweeg wat dat woord wil zeggen, welke voorwaarden de zaak, zal zij mogelijk zijn, onderstelt. Zij eischt, als teelgrond, een volk, niet ononderscheiden zeer zeker! och, laat het zoo bont geschakeerd, zoo rijk verbijzonderd zijn als men verkiest, mits, in weerwil van al die contrasten, het gevoel van bijéén te behooren maar altijd het sterkere blijve. Zij eischt van hoog en van laag, van den dader en van den denker, zoo vaak zij in ledige uren hunne gedachten eens laten gaan over de zaken des lands en over hare beste behartiging, een streven, een pogen, voor het minst, om niet maar te blijven op het eigen toevallige standpunt, neen, om in gedachte ook eens over te komen op dat der anderen, en dan, zoo mogelijk, een besluit te trekken, gelijk een onpartijdige dat zou doen. Zij eischt, met één woord, die gave van meêdenken en meêgevoelen, die ruimte van blik, die onbevangenheid van oordeel, dien milden zin, die op den langen duur alleen bij machte zijn om klassenhaat en klassentrots te breken. Hoe echter staat het met onzen voorraad van die onmisbare benoodigdheden? Wat aangaat het medegevoelen, ach, daar weten wij helaas reeds alles van. Maar dan: het mededenken? Vergete men het toch niet, dat, waar het aankomt op juiste beslissing in den strijd der belangen, geene der partijen, geen betrokkene zelfs zijn oordeel ‘overtuiging’ noemen mag, tenzij verzekerd, dat hij het evengoed behoorde te onderschrijven, al stond hij ook niet waar hij staat, maar aan de overzijde. Welnu: wordt aan het vormen van zoodanige ‘overtuigingen’ zelfs onder de ‘beschaafde’ lieden, om niet te spreken van de rest, wel veel gedaan, gehecht, gedacht? Zijn hunne ‘ideeën’, bij voorbeeld over ‘socialisme’ en wat daarmeê verband houdt, iets hoogers meestal, dan de loopjes van den man, die steeds zich wijsmaakt wat hij het liefste gelooven wil? ‘Je

ne lis que le journal de mon parti', zeide een aanzienlijk Franschman; en hij las, - in het jaar XV der derde republiek, - 'Triboulet'! 'Waarom lacht Gij?' mag men zoo menigen 'verlichten' Nederlander vragen; 'Verander de namen, en het verhaal ziet op U.' Of wat dienen, wat plegen U zelven de 'leaders' en de 'entrefilets' te bieden van Uw dagblad? Louter 'redenen', waant Ge, waaraan ook de anderen, mits zij maar redelijk waren, zich moesten gewonnen geven? Och arme, let toch eens op, hoeveel, wat als 'reden' zich aanmeldt, niets is dan een 'opiaat', dat U tot voortslapen noodt op Uw oude, geliefde oorkussen! En trouwens: dat wist Ge ook al zelf; alleen, Ge wilt het wel zoo!

Hond en kat te zamen vormen geene 'openbare meening'. Een 'hoogere' stand, die zich inwikkelt in zijne vooroordeelen en belangen, en een 'lagere', die zich opsluit in zijne begeerlijkheden en grieven, zij doen dat evenmin. Bij zoo dicht in elkander gevlochten gegevens, als het samenleven dezes tijds ons biedt, is ook tusschen lieden van onbevangen zin en goeden wil overeenstemming al moeilijk genoeg. Hoe zal het dan wezen, zoo nog onwil en partijdigheid daarbij komen? Die twee zijn des te gevaarlijker naarmate het hun lichter valt, met de 'argumenten', die, bij zulk eenen stand van zaken, geene enkele ketterij te éénen male ontbeert, aan het meest gewetenlooze 'parti pris' nog steeds eenen glimp te geven van ernst en goede trouw, Het is dan ook geen oogenblik twijfelachtig, hoe het met die richtinggevende macht ten onzent zal zijn gesteld, als éénmaal de twee-standen-maatschappij in haar geheel tot zelfbepaling wordt geroepen. In de plaats van eene enkele openbare meening zullen er twee deel-meeningen zijn, en die van beneden zal steeds 'neen' gillen, zoodra die van boven 'ja' heeft gezegd. Doch wat wordt er dan van dien volksstaat, op welk kompas zal hij zeilen, als van de twee helften der bemanning elk slechts oogen heeft voor het hare en beide gelijkelijk valsch zijn? Een 'duel social à coups de scrutin' met heel zijnen jammerlijken nasleep van ongerechtigheden, ziedaar in dat geval, lief Nederland, Uwe toekomst. En is het eens zoover met U gekomen, vaarwel dan Gij levende kracht des volks!

Wat staat ons te doen tegenover dat dreigend gevaar? Een enkel ding slechts. Zoolang het nog tijd is, de door beide standen gelijkelijk verzuimde 'propaedeuse' ten spoedigste

in te halen. Staan wij in tal van opzichten, staan wij ook nu weêr met de te verwachten uitbreiding van ons kiesrecht over geheel onvoorbereide massa's zeer ver bij Engeland achter, wij hebben toch op dat modelvolk één punt van ongemeen belang vooruit. Het is dit, dat wij zulk een model bezitten. Toen, in het jaar 1848, de Britsche natie aan den rand des afgronds had gestaan, moest zij den weg tot vrede en verzoening zich zelve al tastende banen. Van eene ontreddering, als dat ongeluksjaar te zien gaf, bestond in de geschiedboeken geen voorbeeld. Van de middelen, waardoor zij, al worstelend, daaruit kon opduiken, evenmin. Hier kon dus geene meerderheid in kennis helpen, geen deskundige den onwetende terechtbrengen. Maar met ons staat het anders. De geschiedenis der welvaart en der samenleving in Groot-Brittannië gedurende de laatste 50 jaren wijst ons, mits met oordeel benuttigd, den weg voor de nu volgende halve eeuw. En wie die geschiedenis kennen of in staat zijn haar te bestudeeren, zij kunnen den lande wel nauwelijks gewichtiger dienst doen, dan van hunne kennis, maar dan ook bovenal van den geest, welke uit die geschiedbladen spreekt: den Carlyle- en den Toynbee-geest, zooveel slechts mogelijk meê te deelen aan den werkman, den kiezer van morgen, en ook (niet te vergeten!)... aan den kiezer van heden.

Feitenkennis, ziedaar wat allerwege, om te beginnen, ontbreekt. Er wordt veel gezondigd uit onwil. Maar ook vaak en ernstig uit onkunde. Om onder ‘beschaafden’ dat gebrek te verhelpen, is ten onzent al veel gedaan. Na ‘de Standaard’ heeft in den jongsten tijd wel geen persorgaan ons denken en gevoelen dieper omgewoeld dan het ‘sociaal weekblad’. Nu komt het ‘volk’ aan de beurt; althans: het is meer dan tijd. Wel lijkt het een afstand, die ons scheidt van de dagen, toen Carlyle den geplaagden handwerkers dat vertwijfeld beroep op hunne meesters in den mond legde: ‘Wat hebt Gij met ons voor?’![1)] De vèrzienden voor het minst onder de arbeiders van heden zouden veel liever weten, wat zij moeten voorhebben met zich zelven. Doch juist daarom klinkt ook thans nog, voor ieder van ons, die zijn oor maar met aandacht te luisteren legt, uit hun midden eene duidelijk hoorbare bede om hulp.

1) Th. Carlyle. ‘Past and present.’ I, 3.

‘Leert ons, onderwijst ons, licht ons bij. Ziet, wij zijn allerminst de geestelijke stumperts, waar Gij ons voor houdt. Wij zijn alleen maar nog onwetend in vele dingen. En toch: wij willen zoo niet blijven; wij zullen leeren op ons zelven staan. Wie reikt ons de hand? Wie is bereid?’ Die bede te verhooren: dat kan lichtelijk het dankbaarste deel worden in den Nederlandschen Toynbee-arbeid. De keur onzer werklieden te wijzen op hetgeen hunne broeders in Engeland hebben gedaan, haar dat éénige voorbeeld te toonen van eene maatschappelijke ‘kuur’ op breede schaal, die voorloopig gelukt mag heeten, zoo daar nog edele eerzucht is, waar vindt zij schooner taak? ‘Door ééndracht welvarend, door welvaart zelfstandig’: wie het bereiken mochten om die wijsheid, door den Britschen werkmansstand in daden ons gepredikt, den Nederlandschen zoo te griffelen in de ziel, dat ook hij zelf eerlang met haar de proef dorst wagen, en ... slaagde op zijne beurt, hoe zouden zij vol dank de lotsbestiering zegenen, die hun het leven schonk in eenen tijd, waar zulk een werk te doen viel!

Doch daar komen de ‘practische’ lieden met hunne bezwaren. ‘Hij zal er niets van begrijpen’, vermanen zij, min of meer spottend, ‘of indien al iets, dan brengt hem Uwe voorlichting maar allerlei inzicht en kennis bij, die, terwijl zij het leven hem nog slechts te zwaarder doen schijnen, op het eind hem drijven naar den tros der wildste volksverleiders.’ Beseften toch eens, wie zoo spreken, hoe zij daarmeê tegen wil en dank zich zelven op de kaak stellen! Doch daarvan thans geen woord: met boete- en bekeeringssermoenen immers richt men heden weinig uit. Gaan wij liever eens vlak naast die lieden staan, en deelen wij voor het oogenblik hun milde standpunt. ‘Niet begrijpen?’ zoo luidt dan ons bescheid. ‘Weet Gij het niet, in hoe hooge mate begrijpen afhangt van ernstigen wil? Maar stelt dan toch eens eerst U op de hoogte omtrent hetgeen “de beweging tot het verbreiden van universitair onderwijs” in Groot-Brittannië en America al aandurft[1)] en bereikt. Leest de waarlijk treffende staaltjes van honger en dorst naar weten, van wilskracht en moed om die begeerte te stillen, van dank-

1) Men zie voor Engeland de maandelijksche ‘Toynbee-records’, en voor Amerika b.v. het uitgebreid ‘Program of school of applied Ethics’ te Plymouth (Massachusets.) op blz. 483-494 van ‘International journal of Ethics.’ Juli 1891.

baarheid voor het gebodene, bij mijnwerkers, groot geworden in hunne kolenschacht;[1)] vertelt eens die dingen tot zijne diepe beschaming aan zoo menig prachtexemplaar onzer “edelaardige jongelingschap”,.... aan Uwen zoon, onder anderen, Mijnheer! .... en durft dan, zoo Ge den moed hebt, nog weder eens aankomen met Uwe lichtvaardige algemeenheid. O zeker, waarom niet? er zullen er zijn, en zeer velen zelfs, voor wie deze dingen aanvankelijk te hoog liggen. Doch is dat eene reden om ze niet te brengen binnen hunne macht? Ja, zou het niet, om te beginnen, al eene winst van beteekenis wezen, dat zij althans iets gaan gevoelen van hunne onbevoegdheid om onze Gordische knoopen zoo maar één twee drie te ontwarren met hunne grove vingers? Indien zij al mogelijk ware, weet Gij wat ons Uwe bedachtzame onthoudingsmethode ten slotte opleveren zou voor de welvaart onzes lands? Dit: dat wij langzamerhand met onze domgehouden arbeidskrachten naast Brittannie en America kwamen te staan in gelijke verhouding, als het handwerk van Londen's achterbuurten, terend op de uitmergeling zijner loonslaven, naast zijne zegevierende mededingster: de “groote Nijverheid in het Noorden.” Onze mannen werden “de ongeoefende arbeid” op eenen hoogeren trap, en ditmaal op internationalen voet. Inderdaad: een verheffend vooruitzicht! Maar, wel ons! Uwe methode is niet mogelijk. Want weet (hierop waart Ge wel niet verdacht!) Gij hebt reeds geene keus meer. Indien Gij al den werkman niet “wijzer” wilt “maken dan hij is”, zoo zullen anderen het doen in Uwe plaats, ... doch niet te Uwen genoegen! “Zij zullen het doen”? Neen, zij doen het sinds lang. Ziet Ge? Wij zouden, hadden wij ons hart maar mogen uitspreken, met deze drangreden niet zijn aangekomen. Vrees is eene slechte, in elk geval eene onedele raadgeefster. Maar nu wij eens, om Uwentwille, “practisch” moeten zijn, welaan, verneemt dan dat er in ons land sinds jaar en dag zoo iets bestaat als eene zeer roerige revolutionnaire propaganda. Er zijn streken, waar, in de dorpsherberg, geregeld een Zaterdagavond-cursus wordt gehouden over toekomst-oeconomie. En de “proletariërs” onzer groote steden, nu, die worden waarlijk met niet minder ijver

1) Men zie in het hierboven aangehaalde boek van Roberts o.a. blzz. 17, 23, 24, 38 en 41.

bewerkt en gecatechiseerd. Gij hoort wat vreemd van die dingen op, niet waar? Och ja, zij lagen trouwens wel wat buiten de grenzen van Uwen “practischen” gezichtskring. Maar bekent dan ook nu, Gij snuggere koppen, dat de tweesprong, waarvóór wij staan, wel eenigszins anders er uit ziet, dan Gij U verbeelddet. Waartusschen Gij kiezen of deelen moet, het is, om kort te gaan, dit paar wegen: of den werkman, reeds morgen Uw meester wellicht, iets te leeren van de feiten, die in Engeland de kansen op duurzaam behoud van maatschappelijken vrede zoo machtig hebben verhoogd, of hem met zijnen verbeten wrok en met al de overijling zijner onwetendheid reddeloos prijs te geven aan de benevelende toovermacht der dwepers met wereldhervorming.’

Met dat al: zoo er ooit een geval was, waar het doel door het middel in waarde werd overtroffen, dan is het wel dit. Hooger dan de verwijderde winst aan stellige kennis, die, bij eenen geregeld volgehouden Toynbee-cursus, het puik onzer werklieden zou kunnen behalen, sta het zedelijk voordeel der toenadering, der verbroedering, waarop reeds een ernstig aanvatten van zoodanigen arbeid ons eenige hoop mocht geven. Is hetgeen de twee standen onzes tijds meer en meer van elkaar heeft vervreemd, bovenal de haast stelselmatige verbreeding der klove, die hen scheidt, nu, dan moeten zij ook allicht over en weer, zoodra de een maar den ander, hoe dan ook, weder opzoekt, wat rijzen gaandeweg in elkaars schatting. Waar vooral onbekend onbemind heeft gemaakt, daar staat de kans niet wanhopig, dat beide partijen winnen bij de kennismaking.

Winnen in tweeërlei zin. Bloot in wederzijdsche achting vooreerst, doordien hier en daar het oog zich allengskens ontsluit voor deugden en gaven aan de overzij, te voren wel reeds aanwezig, maar nooit tot dusver ontdekt. Ga met Uw breeder overzicht der dingen tot onzen werkman in; tracht hem iets te geven van het kostbaarste wat Gij hebt: Uwe kennis en Uwen tijd; doordring hem, zooveel Gij kunt, van den ernst Uwer wetenschap en harer problemen, van den ernst, bovenal, Uwer inspanning om hen te stellen en te ontraadselen naar behooren; is het zulk eene onredelijke hoop, dat, waar die nieuwe wereld zich hem opent, hij ten slotte ook wat eerbied zal leeren gevoelen voor hetgeen Gij, als werkman op dat gebied, doet. Ja, laat alle leering achterwege, schenk hem niet

veel meer dan Uwe avonduren en Uwen goeden wil; reeds dat kan genoeg zijn om hem U en Uws gelijken in het vervolg te doen aanzien met eenigszins anderen blik. En mag niet ook in omgekeerde richting iets dergelijks worden verwacht? Neen waarlijk, Gij behoeft voor Uwe nederigheid niet te vreezen, dat Gij maar zult geven alleen. Gij kunt ook ontvangen en veel zelfs. Altijd te blijven verkeeren in het kringetje van Uws gelijken, al zijn ze dan de ‘fine fleur’ van het opgroeiend intellect, maakt, met Uw welmeenen, op den duur U wat duf. Hebt Ge het nooit gevoeld welk eene ‘douche’ het kan zijn voor Uwen geest, eens om te gaan met eenen nieuwen bekende, hij zij nog zoo gewoon, maar wiens leven tot dusver zich afspon in eenen geheel anderen kring van denkbeelden en bezigheden, dan waarin Gij U beweegt? Zoo niet, dat is jammer voor U; want Gij zijt daardoor heel wat armer. Probeer het alsnog met eenen man, met wat kinderen uit het volk. Wie weet, hoe zoodanig verkeer U zal opfrisschen. Misschien (al kan men geenen eed er op doen!) dat uit welgekozen lectuur Uw geest meer nut zal hebben getrokken, dan die van den eersten den besten werkman. Maar is het zoo onmogelijk dat de zijne het verschil weêr eenigermate goedmaakt door practische oefening in richtingen, waarin de Uwe zich nooit heeft bewogen? Neem in ieder geval de proef. Het kan juist voor Uwe nederigheid goed zijn.

Er valt hier echter, ten tweede, nog hoogere winst te behalen. In zoover, namelijk, als het ongedwongen verkeer der uitersten in beiden mogelijkerwijs de vatbaarheid verhoogt voor levendig meegevoel en onbevangen oordeel. Het is bijna ondenkbaar, dat zoodanige omgang kan worden aangebonden en eenen tijd lang voortgezet, zonder voor het minst op den duur zijne werking te betoonen in afgeslepen hoeken, in getemperde contrasten, in een beginnend streven om zich te schikken, te voegen naar elkaar. Willens noch wetens, maar voor eenen scherpen opmerker onmiskenbaar, moet wel elk der partijen eerlang ten gerieve der andere wat meer zich in acht gaan nemen voor hetgeen er aanstootelijks mocht zijn in hare oude manieren. Hier bindt de platheid wat in; ginds laat wellicht de preutschheid hare straf aangehouden teugels wat vieren. Meer ingetogenheid éénerzijds in het optreden naar buiten, meer schroom voor brooddronken vertoon, wordt licht

van den overkant beantwoord met wat blijmoediger geduld, wat minder prikkelbare wangunst. En gelijk men elkanders gevoeligheden ontziet, waarom zal men zoo niet ook wat pogen in te komen in elkanders gedachten? Is er over het geheel voor ons denken geene heilzamer gymnastiek, dan zich te verdiepen in den arbeid van begaafde tegenvoeters, maatschappelijk bespiegelen vooral, met zijne instinctmatige overhelling tot baatziek vooroordeel, moet onvermijdbaar winnen bij de tucht, die gedurige wrijving aan de critiek der overzijde het oplegt. Van hoe menigen hoogst 'verlichten' behoudsman komt de gansche staathuishoudkundige wapenrusting ten slotte neêr op een gemeenzaam anathema aan het adres van 'die klagers en stokebranden'! En hoevelen onder de vaan van 'doortastende hervorming', wier bewijsvoering ook al zich oplost in zekere aangeleerde vinnigheden tegen 'de uitzuigers' en 'het kapitaal'! Natuurlijk: aan weêrskanten kan men het opperbest daarmêe stellen; de vrienden spreken niet tegen. Maar breng dien behoudsman en een paar 'klagers', breng dien 'hervormer' en een paar 'uitzuigers' eens af en toe eenen avond te zamen, beweeg hen om geregeld met elkaar - niet ééns te redekavelen over maatschappelijke nooden en hunne genezing, neen, - wat muziek te maken of te kegelen, tien tegen één, of bij de eerste gelegenheid de beste zal zoo voor den een als voor den ander eene schemering althans opgaan van erkentenis, dat de grondpijlers zijner oeconomische wijsheid licht nog wel wat herziening kunnen velen. En ware niet dat reeds een stap tot den vrede?

Daar zetten wêer de mannen der 'praktijk' zich in hunne glimlachend-meewarige postuur. 'Welk eene idylle!' zoo klinkt het. 'Meent Gij waarlijk met een kegelpartijtje en een blomzoet gelegenheidsgezicht, of met eene redevoering "ex cathedra" zoo af en toe dat volk te kunnen belezen? Ge moest onze straatjeugd eens kennen. En de ouderen! Verneemt Gij, leest Gij niet reeds in gedachten, hoe hunne leiders en voorlichters Uwe bedoelingen hekelen, en waarschuwen tegen eene handreiking, die, naar zij lasteren, slechts uit vrees geschiedt? Houdt toch eens rekening met die bezwaren. Geeft langer geen crediet aan een "idealisme", dat, hier als overal, op krachtverlies en tijdverspilling uitloopt.'

O zelfverheffing van de philistijnen der 'practijk', Uw naam,

is kortzichtigheid! ‘Neen waarlijk’, zoo mag op dat smalen het antwoord wel klinken, ‘omdat ons oog wat verder ziet dan de lengte van Uwen neus, daarom zijn wij nog geene onnoozelen. De verwildering bijvoorbeeld onzer fabrieksjeugd, haren wêerzin tegen elken band of regel, hare verzotheid op alle vormen van kattekwaad, wij kennen, wij wegen dat alles zoo goed als Gij zelven. Maar wat wij daarbij niet vergeten, het is de huisbakken waarheid, dat, zooals men het stekje laat groeien, de boom eenmaal wezen zal. “Die kleine leegloopers,” dus schreef reeds Lord Ashley, “zijn niet te talrijk om te worden opgevoed in hunne kinderjaren; zij zijn veel te talrijk om door straf te worden terechtgebracht, als zij volwassen zullen wezen.”[1)] Gij stoft op Uwe “ervaring”. Er zijn echter lieden, die deze kleinigheid op U vóór hebben, dat door hen de zaak is beproefd, en ... hunne ervaring getuigt tegen U. Het is juist eene halve eeuw geleden, dat “het genootschap voor inwendige zending” het eerst zich ontfermde over de arme kinderen benoorden “Holborn-hill”[2)]. Een tiental jaren later, daar volgden in het “Fivepoints-district” te New-York een Pease, een Loring Brace het te Londen hun gegeven voorbeeld[3)]. Dat scheen nog eene andere Sisyphus-taak, dan in de armste kwartieren ten onzent. Toch werd zij opgevat en ... doorgezet ten spijt der grievendste tegenspoeden in den beginne, met dit gevolg, dat wie haar hadden aangedurfd, na jaren zwoegens nog wel andere voldoening smaakten, dan de hoogste: een onergerlijk geweten, alleen. En wat aangaat de ouderen: nu ja, van wie tot hier zich opwierpen als hunne gidsen verwachten wij luttel dank. Den stokebrand van beroep is geen gast zoo onwelkom als een spuitgast, noch tot wering van dien hinderlijken gezel één wapen zoo lief als de laster. Dat kost hem, dat vergt nu letterlijk niets: noch menschenkennis, noch scherpte van blik, noch talent hoegenaamd; laaghartigheid alleen is voldoende. Nogtans: één ding is er altijd, een enkel trouwens maar, dat de laster niet aankan; het is de

1) Edwin Hodder. ‘The life and work of the seventh earl of Shaftesbury’ II (1886) blz. 165.
2) Edwin Hodder. ‘The life and work of the seventh earl of Shaftesbury’ II (1886) blzz. 484, 485.
3) C. Loring Brace. The dangerous classes of New-York and twenty years' work among them (1880), blzz 80 vv.

blijkbaarheid van zijn tegendeel, de wêerlegging, het antwoord door daden. Wie in alle oprechtheid, waarachtig als broeder, den man uit het volk tegemoetgaat en dan ook volhardt, onvertsaagd, tegen ondank en argwaan in, hij is ten slotte zelfs den vader der leugenen te sterk. Wat spreekt men dan van een “gelegenheidsgezicht”, van “speechen” af en toe “ex cathedra”? Niets is verder van onze gedachten. Zoolang iemand niet het onzalig vooroordeel met kracht van zich af heeft geschud, dat de man met een studiehoofd meer is dan de man met vereelte handen, dat de eerste zich nederbuigt, als hij tot den ander nadert, hij blijve zoover mogelijk van de werklieden af; hij kan aan hen, hij kan, immers, in hunne oogen niets goeds doen. Dat is, buiten kijf, veel gevergd. Maar wie onzer heeft ooit beweerd, dat Toynbee-werk iederman's zaak zou wezen? Wie, bijvoorbeeld, zal immer de dwaasheid begaan, daartoe een beroep te doen op U en Uws gelijken? Er is in deze wereld nog altijd iets als verdeeling van arbeid naar aanleg en bekwaamheden. Zoo spelen dan, let maar eens op, ook waar het gebouw onzer samenleving vuur vat, sommigen bij voorkeur deze -, anderen weêr die rol. Men heeft de brandstichters uit boosaardige -, men heeft er ook uit domme baldadigheid. Voorts zijn daar de blusschers, de redders; den rook gewaar worden en met ladders opklimmen tegen de muren, om te beveiligen, te keeren wat zij kunnen, voor hen is dat alles het werk van één oogenblik. Daar zijn er eindelijk, die, als het redden begint, komen aanloopen, om eens te kijken; zij kruisen de armen op de borst, berekenen de kansen, en meesmuilen genadiglijk om al die zwarte vingers en geblakerde gezichten. De lieden der eerste soort en die der derde ontloopen elkaar niet veel, ja zijn, ten deele, dezelfden; maar de tweede groep is van ander maaksel dan zij,... en dan Gij, zeer wijze Heeren!’

Eén woord was er in de bovenvermelde bezwaren, dat den spijker trof op den kop. Ja gewis, tot werk gelijk dit, is zin voor idealen broodnoodig. Zulk een zin toch alleen maakt het koesteren van illusiën ontbeerlijk. Welke plaaggeest mag wel aan ons geslacht de zotheid hebben ingeblazen, als waren die contrasten één? Geene twee dingen integendeel zijn zoo ten volle, zoo voor eeuwig twee als deze. Illusiën verslappen. Wie zich wat wijsmaakt van eenen rijken oogst, gemakkelijk in te

halen, hij doet maar ten halve meê aan eene zaak, die, meent hij, ook zonder hem er wel komen zal. Idealen alleen geven kracht. Wat spoort meer tot onbuigzame inspanning dan de verzekerdheid: ‘het moet, het dient althans beproefd, met hoe geringer kansen, des te krachtiger, des te eerder’? Er is eenmaal geen ontkomen aan deze groote waarheid, die ons vastgrijpt en vasthoudt, wát wij ook doen om aan haren greep ons te ontworstelen: ‘Gij zijt Uws broeders hoeder.’ Voor den werker in Toynbee's geest is hare onvoorwaardelijke erkenning onmisbaar, maar dan ook genoeg. De aanmoediging daarenboven van snel en zonder veel moeite verworven vruchten behoeft hij allerminst, integendeel ....

Slechts weinige dagen geleden ontving de schrijver dezer regelen van drie studenten een bezoek. Zij hadden den avond te voren aan een heet vuur gestaan. De eenvoudige leeskamer, door hen onlangs voor werklieden ingericht, was op eenmaal verrast, overstroomd met wel honderd kwajongens. Daar was gehost en getierd; daar waren boeken bevuild, gescheurd en weggeraakt. In één woord: ‘het volk’, dat men hoopte te gerieven, een deel voor het minst ervan, had de toegestoken hand gegrepen ... om er op te spuwen. En de moraal, die het drietal uit zulk eene ervaring putte? ‘Nu zien wij pas recht’, zeiden zij, ‘hoe noodig de leeskamer is.’ Brave kerels gelijk die drie, zoo heeft de Toynbee-zaak in Nederland er noodig. Kome dan van hunnen arbeid wat wil, verloren zijn de tijd, de krachten, daaraan besteed, toch nimmer. ‘Verlies en verspilling!’ dus schreef reeds Carlyle, ‘ja, de lieden aan te hitsen, te verbitteren over en wêer, dàt is verlies en verspilling .... Die dingen moest men mijden als de pest! Want de harten der menschen behoorden te worden gestemd niet tegen elkaar, maar in één toon met elkaâr, en alle te zamen tegen den Booze, hem alleen’[1]. Bij dat werk iets minder te wagen dan al wat wij hebben en zijn, dat is eene schriele berekening, die ten slotte de wijsheid bedriegt.

W. VAN DER VLUGT.

1) ‘Paat and Present.’ I. 3.

De Hertog van Brunswijk.

De Hertog van Brunswijk. Eene bijdrage tot de geschiedenis van Nederland gedurende de jaren 1750-1784 door Dr. D.C. Nijhoff. 's Gravenhage. Martinus Nijhoff. 1889.

De vorst of staatsman, wien gedurende zijn leven, de zwarte kool der tijdgenooten niet gespaard is geworden, kan het hoofd ter ruste leggen in de vaste verwachting, dat de nakomelingschap, zoo zij hem niet volkomen vergete, zich eenmaal zal beijveren om hem weder schoon te wasschen. Voor ieder geschiedkundig persoon, dien het oordeel van zijne omgeving en van zijnen tijd onherroepelijk scheen gevonnisd te hebben, is vroeger of later een pleitbezorger opgestaan. Zelfs keizer Tiberius heeft in onze eeuw zijnen verdediger gevonden, na hem is er voorzeker niemand aan wien nog gewanhoopt behoeft te worden. Dat dan ook voor ‘den dikken Hertog’ - met dien spotnaam werd Lodewijk Ernst van Brunswijk algemeen in de republiek aangeduid - eenmaal de ure zou slaan, wanneer zijne herstelling in eere beproefd zou worden, was te voorzien. Over niemand toch zijn de fiolen van haat en laster zoo overvloedig uitgegoten als over dezen vorst. Men heeft hem vervolgd met een kwaadaardigheid, die alle eischen der betamelijkheid vergat. De wijze waarop zijne vervolgers tegen hem zijn te velde getrokken zal thans reeds eenstemmig worden afgekeurd. Mocht het daarenboven nog blijken dat hunne verbittering alleen door valsche voorstellingen en onware geruchten gevoed werd, dat de Hertog van Brunswijk de belangen van zijn tweede vaderland oprecht en trouw behartigd heeft, dan voorzeker zou de schuld der Nederlandsche natie tegenover dezen Duitschen vorst buitengewoon zwaar worden.

De vraag of onze voorouders inderdaad met een zoo schandelijke ondankbaarheid belangeloos bewezen diensten vergolden hebben, heeft recht op onze belangstelling. Laat ons Dr. D.C. Nijhoff er dankbaar voor zijn, dat hij die aan de orde heeft gesteld, te meer nu hij zich daarvoor ernstige onderzoekingen, vooral in tot nog toe niet of weinig bekende bronnen getroost heeft, en ons zoodoende vele bijzonderheden van meerder of minder belang aangaande den Hertog van Brunswijk heeft kunnen mededeelen, die onbekend waren. Of hij door zijn geschrift het proces van den Hertog gewonnen en hem onwedersprekelijk in eere hersteld heeft, is een andere vraag. Ongetwijfeld zal het tegenwoordig geslacht over den Hertog van Brunswijk minder streng oordeelen dan onze landgenooten, een groote eeuw geleden. Ik zou echter meen en dat het in een tegenovergesteld uiterste zou vervallen, indien het de voorstelling van Dr. Nijhoff onvoorwaardelijk beaamde.

Eén verzachtende omstandigheid ten voordeele van den Hertog van Brunswijk zal echter dadelijk door elken onpartijdigen beoordeelaar worden erkend. Gedurende zijn verblijf hier te lande ging de hertog steeds gebukt onder de dubbelzinnige stelling waarin hij, van den aanvang af, tegenover de Republiek was geplaatst. Zij zag den vreemden vorst komen, eigenlijk gezegd, als een staatkundig vrijbuiter, die schoon op rechtmatige wijze geroepen, van de omstandigheden hoopte gebruik te maken om een groote zoo niet de grootste macht in den staat te worden. Met een uitsluitend militaire betrekking was hij in Nederland gekomen, maar voor hen, die de kaart van het land kenden, was het geen geheim, dat de nieuw aangestelde veldmaarschalk in den dienst der Republiek was overgegaan, niet om zijn leven alleen aan hare krijgsmacht te wijden, maar om de opperste leiding der staatkundige aangelegenheden, te voeren, wanneer aan den ziekelijken Stadhouder de teugels zouden ontvallen.

Toen Willem IV toch den Hertog van Brunswijk aanzocht om in de Republiek te komen, dacht hij in de eerste plaats aan de toekomst van zijn stamhuis. Zwak van gestel en voortdurend sukkelend, kon hij zich niet vleien met een lang leven, en bij het ontbreken van mannelijke nabestaanden zou hij zijne beide kinderen achterlaten, wellicht op hulpeloozen leeftijd, met niemand om hun ter zijde te staan dan hunne moeder. Dat

dit Willem IV zorgen baarde, was niet onbegrijpelijk. Zijn huwelijk met Prinses Anna van Engeland was voor een vorstelijk huwelijk niet ongelukkig geweest; toch zullen de gebreken der vorstin aan haren gemaal niet verborgen zijn gebleven. Anna was, als de meeste vorsten en vorstinnen uit het huis van Hannover, met een zeer bekrompen verstand begaafd, en daarbij verzot op macht, niet om daarmede eenig bepaald oogmerk te bereiken, maar om er mede te schitteren. Zij haakte naar het gezag om den luister en het aanzien die het verschafte. Dat deze persoonlijke eigenschappen haar onvermijdelijk in botsing moesten brengen met de regenten-aristocratie was gemakkelijk te voorzien. Het was evenmin van haar te verwachten dat zij, als moeder, vóór alles de belangen van haren zoon, den toekomstigen Stadhouder zou behartigen. De natuurlijke band tusschen ouders en kinderen scheen in het Engelsche koningshuis niet te bestaan. George II leefde met zijn oudsten zoon Frederik in volslagen vijandschap en had voor zijne dochter een diepe minachting. Anna, als haar vader in de hoogste mate zelfzuchtig, kon hare jaloerschheid tegenover haren zoon zelfs niet verbergen, toen deze nog ter nauwernood het bewustzijn er van had, dat hij eenmaal een hooger plaats zou innemen dan zijne moeder.

Willem IV achtte het van uitnemend belang om aan zijn huis te verbinden een krachtig man, van vorstelijken bloede, tegen wien de regenten zouden opzien, die zijne gemalin, wanneer zij als weduw alleen stond, met raad en daad zou kunnen ter zijde staan. Zijn oog viel spoedig op den Hertog van Brunswijk. Hij had hem leeren kennen in 1747 toen de Hertog aan het hoofd stond der Oostenrijksche troepen die in den herfst van dat jaar in Noord-Braband gelegerd waren geweest, om de Franschen tegen te houden. Men prees hem algemeen als een der bekwaamste krijgsoversten van zijnen tijd en Willem IV had, bij zijne komst tot den stadhouderlijken zetel geen tak van den staatsdienst in meer verwaarloosden toestand gevonden dan de landmacht. Aan een goed veldheer had de Republiek dringend behoefte. Reeds uit dien hoofde zou zij in den Hertog een onschatbare aanwinst doen. Maar er was nog een andere reden van zuiver staatkundigen aard waarom de Prins, boven ieder ander, den Hertog van Brunswijk begeerde. Na den vrede van Aken, in 1748, was Oostenrijk de

aangewezen bondgenoot voor de zeemogendheden, Groot-Brittanje en de Republiek, om het staatkundig evenwicht in Europa tegen Frankrijk en Pruisen te handhaven Voor ons vaderland in het bijzonder was een nauwe verbintenis met Oostenrijk bij uitstek gewenscht. Het Barrière-tractaat met die mogendheid, in 1716 gesloten, werd door de staatslieden der republiek nog altijd als de hechtste waarborg voor de veiligheid van hun land beschouwd. Bij de Akensche vredesonderhandelingen had de Oostenrijksche minister Kaunitz met groote slimheid weten te bewerken, dat er in het verdrag met geen woord van het Barrière-tractaat was gerept, alleen het bezettingsrecht der Republiek in de vestingen der Zuidelijke Nederlanden was erkend. Zoowel Engeland als Nederland stelden na den vrede alles in het werk om het Barrière-tractaat weder te doen herleven. De onderhandelingen over deze gewichtige zaak met Oostenrijk gevoerd, stuitten op groote moeielijkheden. De keizerin, Maria Theresia, was zeer ongenegen om een verplichting tot betaling van subsidie voor het herstel der barrière-vestingen op zich te nemen, en zij wenschte evenmin den handel en de nijverheid harer Zuid-Nederlandsche onderdanen op te offeren aan de belangen van de Republiek. Er zou veel zeemanschap noodig zijn om met het hof van Weenen over deze zaak tot een bevredigende overeenstemming te geraken. Als eenig middel om hierin te slagen beschouwde Willem IV de tusschenkomst van den Hertog van Brunswijk. Deze was, van zijne jeugd af aan, in Oostenrijkschen dienst geweest, hij kende het hof en de staatskanselarij te Weenen door en door, hij stond in hooge gunst bij Maria Theresia en haren keizerlijken gemaal. Met behulp van zijnen raad en zijne voorspraak zouden de Hollandsche staatslieden misschien van Oostenrijk datgene kunnen verkrijgen wat voor het oogenblik onbereikbaar scheen.

Reeds in 1747, toen de Hertog op Nederlandschen bodem verbleef, had Willem IV hem aangezocht om in den dienst der Republiek te treden. Lodewijk had er toen echter geen ooren naar. Zijne vooruitzichten in Oostenrijk waren te schoon om die op te offeren aan de onzekere toekomst, hem aangeboden door een vorst, die den tijd van zijn stadhouderschap nog slechts bij maanden kon tellen. In 1749 deed zich echter een geschikte gelegenheid op, om de onderhandeling met den Hertog te hervatten. De vertrouwdste vriend van den stadhouder, op

dat oogenblik tevens een der invloedrijkste staatsmannen van de Republiek, Graaf Bentinck van Rhoon, zoon van den gunsteling van Koning Willem III, moest voor zijne persoonlijke belangen naar Weenen. Hij was in de treurige noodzakelijkheid gekomen om, in 1744, zich te doen scheiden van zijne gemalin, die hem verlaten had, om voor het oog der geheele wereld te gaan samenwonen met den vorst van Lippe Schaumburg. Sints die scheiding was hij in een rechtsgeding gewikkeld over de goederen zijner vrouw, die als kleindochter van den Graaf van Aldenburg, een natuurlijken zoon van den Hertog van Oldenburg, in het destijds onder Denemarken staande hertogdom van dien naam uitgebreide bezittingen had. Aan den uitslag van dat rechtsgeding hing het grootste gedeelte van zijn vermogen, geen wonder dat hij niets onbeproefd liet om het te winnen en zich daartoe den machtigen steun van den Duitschen Keizer trachtte te verzekeren, die bij den Deenschen koning als tegenwicht dienst moest doen tegen den invloed van den koning van Pruisen, bij wien de gescheiden gravin steun vond.

Graaf Bentinck overhandigde te Weenen den keizer en de keizerin, reeds bij de eerste ontmoeting, de brieven van Willem IV, waarin deze zijn verlangen te kennen gaf om den Hertog als bevelhebber van het leger der republiek te mogen hebben. Maria Theresia maakte aanvankelijk nog al zwarigheid en de hertog zelf was maar matig ingenomen met den nieuwen werkkring; de Oostenrijksche ministers schenen evenwel minder bezwaar tegen de zaak te hebben. Na eenige onderhandelingen werd men het over de voorwaarden eens. De Hertog van Brunswijk zou veldmaarschalk worden van het leger der republiek met behoud van zijnen titel van generaal van het Duitsche Rijk; boven de gewone jaarwedde van 20,000 gulden zou hij, als schadeloosstelling voor wat hij in Oostenrijk moest opgeven, nog een jaarlijksche toelage van 40.000 gulden ontvangen. Hij nam, in Mei 1750, afscheid van het Oostenrijksche hof en kwam, na zich te Brunswijk te hebben opgehouden, in December te 's Gravenhage aan, waar hij door den Stadhouder en de Staten Generaal werd ontvangen en beëedigd. Nog binnen een jaar werd de taak, waarvoor de stadhouder hem eigenlijk bestemd had, reeds zijn deel. Willem IV had in den zomer van 1751 een badkuur te Aken beproefd, die vermoedelijk voor zijn zwak

gestel te aangrijpend was geweest. In schijnbaar goede gezondheid keerde hij te 's Gravenhage terug, doch werd spoedig door een keelaandoening aangetast, die hem binnen weinige dagen ten grave sleepte. Nu trad de Prinses op als voogdes van haren minderjarigen zoon, onder den titel van Gouvernante, en Lodewijk van Brunswijk moest haar als raadsman ter zijde staan.

Een regentschap opent in den regel een ruim veld voor staatkundige kuiperij. Aangevuurd door de wetenschap dat de gehoopte voordeelen binnen een bepaald tijdverloop verkregen moeten worden, dringen de staatkundige gewinzoekers, voor wie elke nieuwe regeering reeds op zich zelve een blijde gebeurtenis is met verdubbelde krachtsinspanning vooruit. Nog schooner wordt hunne kans, wanneer het regentschap wordt bekleed door een vrouw zooals Prinses Anna: heerschzuchtig, gevoelig voor vleierij, en gebrekkig op de hoogte van personen en toestanden. Er ontstond natuurlijk een algemeene wedstrijd om in de gunst der Gouvernante te komen. Reeds bij het leven van haren gemaal was er aan het Stadhouderlijk hof druk gekabaleerd. De Friesche edellieden en ambtenaren in 's Prinsen dienst, die vóór 1747 de dagelijksche omgeving van den stadhouder hadden gevormd, waren er voortdurend op uit geweest om na de verheffing van hunnen vorstelijken meester, hunnen vollen invloed te behouden. Toen de Prins overleden was, werd deze strijd bij de Prinses voortgezet met nog grooter inspanning omdat de kans op welslagen hooger stond. Geen wonder toch dat Anna liever de oude bekenden uit den Leeuwarder hofkring van weleer raadpleegde, dan de Hollandsche edelen en staatslieden, die minder diep voor haar bogen en er haar dagelijks aan herinnerden, dat de macht die zij uitoefende niet was die van een onbeperkte vorstin. Haar opperhofmeester Burmania, haar opperstalmeester van Grovestins, haar secretaris de Back, de van Harens, en anderen die sints jaren de eigenaardigheden van haar karakter kenden, genoten veel meer haar vertrouwen dan Bentinck en de Raadpensionaris Steyn. Met den eerste kon zij allerminst overweg. De hooge plaats die hij in de republiek innam en de diensten die hij aan het Huis van Oranje had bewezen gaven hem een zekere onafhankelijkheid, die volstrekt niet strookte met de verhouding die de Prinses tegenover haar persoon bij hare raadslieden verlangde.

Bentinck was destijds de vertrouwde vriend van den Hertog

van Brunswijk, geen van beide kon vermoeden dat zij eenmaal geslagen vijanden zouden worden. De Hertog zag dan ook met leedwezen hoe de friesche partij - zoo noemde men den kleinen kring van hovelingen die het oor der Prinses had - den invloed van Bentinck geheel dreigde te vernietigen en hoe de Prinses, in plaats van met de daartoe aangewezen staatslieden, regeerde met wat men spottend noemde een conseil de garderobe. Terwijl echter Bentinck en diens broeder Charles Bentinck, lid der Overijselsche Ridderschap, zich van tijd tot tijd vrij kras uitlieten, arbeidde de Hertog meer in het verborgen, hij trachtte de Bentincks en den graaf van Hompesch, die in de Hollandsche ridderschap zat, af te brengen van hun voornemen om zich nauwer aan te sluiten aan de Amsterdamsche antistadhouderlijke oppositie, hij poogde met hen een soort van derde partij te vormen, in het geheim werkend, zoowel tegen de staatsgezinden als tegen de gunstelingen der Prinses. Voor hem stonden ter bereiking van dit doel wegen open, die voor zijne niet uit vorstelijk bloed gesproten medestanders gesloten bleven. Toen Koning George II, in November 1752 op weg van Hannover naar Engeland door ons land reisde, had hij te Hellevoetsluis, voordat hij zich inscheepte, een vertrouwelijk onderhoud met den Hertog, bij welke gelegenheid deze den Engelschen koning, die op het punt van zijne kinderen veel kon hooren, het onverstandige gedrag zijner dochter onbewimpeld bloot legde en hem dringend verzocht zijnen machtigen invloed ten voordeele van Bentinck te doen gelden. Maar de Prinses liet zich ook van haren vader, en van deze misschien nog minder dan van iemand anders, niets gezeggen, en toen Bentinck kort daarna te Brussel niet slaagde in zijne onderhandelingen met de Oostenrijksche staatslieden over een Barrière-verdrag, konden zijne tegenstanders aan het hof de Prinses straffeloos nieuwe verdachtmakingen in de ooren blazen. Zoo bleef men in het Stadhouderlijk paleis zich voortdurend bezig houden met pogingen om elkander den voet te lichten, tot groot nadeel natuurlijk van 's lands zaken.

Maar terwijl men in den kleinen kring te 's Gravenhage aldus tegen elkander aan het kuipen was, werd er op het groote tooneel der Europeesche staatkunde een verandering voorbereid, die welhaast alle staatslieden met de grootste verbazing zou vervullen. Wanneer morgen de tijding ons bereikte

dat Duitschland de triple alliantie verbroken en een verbond met Frankrijk gesloten had, zou de verrassing niet grooter kunnen zijn dan die welke in alle hoofdsteden van Europa de staatslieden deed opschrikken, toen zij in den voorzomer van 1756 de mededeeling ontvingen, dat er tusschen Oostenrijk en Frankrijk een verbond was aangegaan. Aan een dergelijk verbond, door de uitbreiding van Pruisen's macht sints den Oostenrijkschen Successieoorlog van lieverlede teweeggebracht, had geen hunner geloof durven hechten, voordat hij het, zwart op wit, voor zich in zijn kabinet zag liggen. Het haalde een streep door alle staatkundige berekeningen voor de toekomst, want zelfs de fijnst diplomatische rekenmeester had den onverzoenlijken strijd tusschen de Bourbons en de Habsburgen altijd beschouwd als een vast en onveranderlijk gegeven.

Hier te lande, waar men de buitenlandsche staatkunde altijd met buitengewone belangstelling volgde, maakte deze bijna ongeloofelijke wending van zaken, zooals vanzelven spreekt, grooten indruk. In de Haagsche gezelschappen verhaalde men elkander met verbazing en ergernis dat de Keizerin van Oostenrijk aan de bijzit van den Franschen koning, Mevrouw de Pompadour, brieven zou hebben geschreven als aan haar gelijke. Aan de Amsterdamsche beurs, reeds gedrukt door de vijandelijkheden, in vollen vrede tusschen Engeland en Frankrijk in Oost-Indië en Amerika voorgevallen, zagen de handelaars met bezorgdheid de nadeelen tegemoet die de thans onvermijdelijk geworden zee-oorlog tusschen de beide groote mogendheden hun zou berokkenen. Aan het Stadhouderlijk hof en in de raadzaal der regeeringscolleges was de stemming evenwel nog veel gedrukter. Daar heerschten ontsteltenis en verslagenheid. De spil waarop de staatkunde der republiek in het vasteland van Europa rustte, was afgebroken. Men vroeg zich angstig af, waar het nieuwe rustpunt gezocht moest worden, te Parijs of te Berlijn? - Volgde men Oostenrijk in zijne nieuwe zwenking, dan vervreemdde men zich ten eenenmale van Groot-Brittanje, en bleef men aan Engeland getrouw, dan had men op het vasteland geen enkelen beschermer meer, tenzij men zich in de armen van Frederik den Groote wilde werpen. Vooral aan den Hertog van Brunswijk was deze omkeer in de Europeesche staatkunde bij uitstek onwelkom. Hij was jaren lang in dienst van Oostenrijk geweest, hij genoot het vertrouwen

van Maria Theresia en was met haar geregeld in briefwisseling. Toch schijnt hij geen oogenblik geaarzeld te hebben in zijn besluit, om na de zwenking met Oostenrijk te breken. Toen de Fransche gezant te 's Gravenhage, een paar dagen nadat het Fransch-Oostenrijksch verbond bekend was geworden, een feest aan' zijnen Oostenrijkschen ambtgenoot aanbood tot viering van de verbroedering tusschen hunne souvereinen, haastte de Hertog zich om dien zelfden avond ook gasten bij zich te nooden, waardoor hij met goed fatsoen de uitnoodiging van het Fransche gezantschap kon afwijzen. Hij doorzag natuurlijk van stonde aan, dat het eenige doel waarvoor Oostenrijk met al zijne staatkundige overleveringen had gebroken, was de vernedering van Pruisen, zoo niet de vernietiging van die mogendheid; als telg van een Protestantsch vorstenhuis uit Noord-Duitschland, moest hij wel bezorgdheid gevoelen voor een toekomst, waarin het katholieke Oostenrijk het gansche Duitsche rijk onder zijnen uitsluitenden invloed zou hebben.

Sloeg hij het oog op zijn tweede vaderland, op de belangen der Republiek en de gezindheid harer bevolking, dan was er voor hem al even weinig aanleiding om de Oostenrijksche staatkunde te blijven volgen. Het meerendeel der natie was afkeerig van Oostenrijk, en trok warm partij voor Frederik den Groote. De goed gereformeerde burger of boer in de vereenigde provinciën wist natuurlijk niet, dat de koning van Pruisen in den kring zijner vertrouwde vrienden even hard lachte over het geloof van Calvijn als over dat van den Paus, maar zag in hem den protestantschen koning die, geholpen door het protestantsche Engeland, den aanval van de twee machtigste Katholieke vorsten van Europa had te doorstaan, en vereerde hem dus als den kampioen der Hervormde Kerk in Europa, een nieuwen Gustaaf Adolf of Willem III. Onder de staatsgezinde regenten, vooral die der Hollandsche steden, leefde wel is waar nog de oude voorliefde voor Frankrijk, ja, wat meer zegt, zelfs de Friesche hovelingen der Prinses waren in den laatsten tijd Franschgezind geworden, maar toch zal er onder de staatslieden der Republiek, in 1756, wel geen enkele geweest zijn, die de aansluiting aan het Fransch-Oostenrijksch verbond zal hebben durven aanraden. Die aansluiting zou zijn geweest deelneming aan den oorlog, en ieder verstandig mensch in de Republiek wenschte den vrede te bewaren. Nog voordat de veranderde

staatkunde van Oostenrijk bekend was geworden, toen de spanning tusschen Engeland en Frankrijk reeds het ergste deed vreezen, had Prinses Anna tegen den Hertog van Brunswijk gezegd: ‘ik wil mijne bondgenooten niet verlaten, maar ik wil absoluut geen oorlog’. Welnu, wat deze laatste uiting betreft, kon zij rekenen op de instemming van het gansche land.

Gedurende den oorlog die thans tusschen Frankrijk en Oostenrijk aan de eene zijde en Pruisen en Engeland aan de andere zijde ontbrandde, en die den naam van den zevenjarigen ontvangen heeft, bleef de Republiek tot haar geluk neutraal. Zij had het voorrecht in den Raadpensionaris Steyn een staatsman te bezitten, zeker niet van buitengewone talenten, maar desniettegenstaande of wellicht juist daardoor, goed berekend voor de taak om tusschen de strijdende partijen door te laveeren. Engeland en Pruisen hadden gehoopt, door middel van den Hertog van Brunswijk, de Republiek in den oorlog te doen deelnemen, de koning van Engeland bood hem reeds dadelijk het opperbevelhebberschap aan over het leger, dat in Noord-Duitschland gevormd werd om Hannover tegen de Franschen te verdedigen. De Hertog zou niet ongaarne deze eervolle opdracht hebben aangenomen, maar hij zag spoedig in, dat hij zoodoende den dienst der Republiek zou moeten vaarwel zeggen, hij weigerde derhalve. Zoo het zijn geheime wensch was, en onwaarschijnlijk is dit niet, dat de Republiek als bondgenoot van Engeland en Pruisen aan den oorlog zou deelnemen, heeft hij zeker spoedig ingezien dat het niet geraden was om openlijk voor de vervulling van dien wensch te werken. Tot vermeerdering van de landmacht toch waren de Hollandsche staatslieden niet te bewegen. Prinses Anna die, meer uit eigenzinnigheid dan uit liefde voor Engeland, in geen vermeerdering der zeemacht wilde bewilligen, zoo niet tevens het leger vergroot werd, kon haren zin niet krijgen. Hare verhouding tot den Hertog werd intusschen onder den drang der gevaren die over de grenzen dreigden van lieverlede beter. Misschien dat ook het ontslag van haren vertrouweling, den secretaris de Back, die in 1758 bij haar in ongenade viel, hiertoe heeft bijgedragen. De Friesche partij bleef evenwel den Hertog zeer vijandig. Doch de dagen van haren invloed waren geteld. De Prinses werd in het laatst van 1758 door de waterzucht aangetast. Het bleek den geneesheeren spoedig, dat dit het gevolg was

van een doodelijke kwaal waaraan zij leed. In de eerste dagen van het jaar 1759 verergerde haar toestand zeer, reeds den 12^{den} Januari overleed zij.

De Hertog van Brunswijk had nu het hoogste toppunt van macht bereikt, waarop hij kon hopen. Als besturend voogd van den jongen prins en diens vertegenwoordiger in zijne waardigheid van Kapitein Generaal, was hij de eerste man in de Republiek geworden. Zijn pupil was nu nog geen elf jaren oud, de voogdij zou duren tot dat hij den achttienjarigen leeftijd bereikt had; zeven jaren van ongestoorde machtsuitoefening lagen dus voor den Hertog in het verschiet. Zijne Friesche tegenstanders begrepen, dat het nu met hunnen invloed voor goed gedaan zou zijn, tenzij zij zich van een nieuw steunpunt in het Stadhouderlijk hof konden verzekeren. Zij hoopten dit te verkrijgen door een poging om de zestienjarige zuster van den erfprins, Prinses Carolina, op den voorgrond te schuiven. Deze, zoo liet de Friesche hofpartij verluiden, was de aangewezen persoon om, zoodra zij meerderjarig was, als voogdes van haren broeder en als gouvernante op te treden. Men trachtte eerst hare grootmoeder, de weduwe van Jan Willem Friso, Prinses Maria Louisa, die te Leeuwarden woonde, voor dit denkbeeld te winnen. Deze had er echter geen ooren naar. Nu de Friesche partij hier geen steun vond, trachtte zij haar doel langs een anderen weg te bereiken.

Prinses Carolina was gedurende de laatste dagen van het leven harer moeder verloofd met haren neef den Prins van Nassau Weilburg. Voor dit huwelijk moest ingevolge de bepalingen van 1747 op de erfelijkheid van het Stadhouderschap, de toestemming van de Staten der verschillende gewesten worden gevraagd. In Holland verklaarden enkele steden, en in Utrecht de ridderschap zich bezwaard om die toestemming te verleenen. Waarschijnlijk kwamen deze bezwaren van tegenstanders der erfelijkheid van het Stadhouderschap, die in de gelegenheid waren om zich van een voorwendsel te bedienen dat wel in staat was indruk te maken bij het volk. De Prins van Nassau Weilburg toch was Luthersch en kon dus niet gezegd worden ‘professie te doen van de ware christelijk gereformeerde religie’ zooals de wet, in 1747 vastgesteld, eischte. De Friesche hofpartij beproefde van dezen tegenstand partij te trekken door aan te raden om de Prinses vóór haar huwelijk meerderjarig

te doen verklaren; zij kon dan, zoo zeide men, indien zij dit verkoos zonder toestemming trouwen, maar tevens, wat men niet hardop zeide, voogdes en gouvernante worden. De Hertog van Brunswijk, die den ganschen toeleg doorgrondde, wist echter te bewerken dat het huwelijk in Maart 1760 doorging niettegenstaande het verzet, waarna alle verdere plannen, hetzij door den onwil der Prinses, hetzij door de onmacht der plannenmakers, spoedig in het vergeetboek raakten. De Friesche partij kreeg trouwens kort hierna den genadeslag door de verwijdering uit de Staten Generaal van haar bekwaamst en meest geacht lid, Onno Zwier van Haren. In de zonderlinge en nog altijd raadselachtige geschiedenis van den val van dezen staatsman heeft de Hertog een voorname rol gespeeld, naar onze meening in elk geval een weinig eervolle. Dr. Nijhoff is van een tegenovergesteld gevoelen, en verdedigt ook op dit punt met warmte den held zijner levensbeschrijving. Ofschoon in deze droevige zaak het oordeel moeielijk is, omdat de schuld of onschuld van van Haren wel nimmer bewezen zal kunnen worden, komt het mij toch voor, dat het gedrag van den Hertog, al neemt men de volledige schuld aan, onmogelijk kan gerechtvaardigd worden.

Om zijne houding in het juiste licht te plaatsen is het onvermijdelijk noodig, den loop dezer weerzinwekkende geschiedenis, in korte trekken, te vermelden.

In den winter van 1760 zou de derde dochter van O.Z. van Haren in het huwelijk treden met den eenigen zoon van den, in 1748 bij de verandering in de Vroedschap te Rotterdam door Willem IV ontslagen burgemeester, van Hogendorp. Het huwelijk was maar half naar den zin van de ouders der bruid; zij wisten dat van Hogendorp een losbol was, die zijne jonge jaren in lichtzinnige gezelschappen te Parijs had doorgebracht; hij had echter een groot fortuin te wachten, en van Haren, die een talrijk gezin had, op hoogen voet leefde en niet zelden in geldelijke ongelegenheden was, had gemeend zijne toestemming aan het huwelijk niet te mogen onthouden, nadat hij gedurende een verlovingstijd van acht maanden, de gelegenheid had gehad zich er van te overtuigen, dat de jonge van Hogendorp zijne wilde haren begon te verliezen. De van Harens namen een eerste plaats in in de groote wereld te 's Gravenhage; zij behoorden tot de uitgaande menschen; de bruidegom, schoon

in Rotterdam wonend, had te 's Gravenhage vele vrienden en nabestaanden; het jonge paar werd dus zeer gevierd en verscheen op alle feesten. In het begin van Februari, kort nadat de eerste huwelijksafkondigingen hadden plaats gehad, begonnen er op de talrijke danspartijen en maaltijden, waar gedurende dit seizoen de Haagsche groote wereld zich dagelijks terugzag, praatjes rond te gaan aangaande oneenigheden tusschen van Hogendorp en de familie zijner bruid. Men miste den ouden heer van Haren op alle feesten, naar het heette wegens ongesteldheid; men wist daarenboven dat de bruid het ouderlijk huis verlaten had en bij hare oudste zuster, die met den Heer van Sandick was gehuwd, verbleef; het gerucht begon zich vervolgens te verspreiden dat de vader van den bruidegom de huwelijksafkondigingen had doen stuiten. Eindelijk vernam men dat O.Z. van Haren 's Gravenhage plotseling verlaten had en zich naar Brussel had begeven, waar zijn broeder Willem destijds de Republiek als gezant vertegenwoordigde, maar dat het huwelijk, niettegenstaande zijne afwezigheid, zou doorgaan. Dit laatste geschiedde dan ook en wel twee dagen vóór den dag die daartoe aanvankelijk was vastgesteld. Op Zondag, den 25en Februari, werd het in alle stilte te Scheveningen voltrokken.

Het gerucht dat deze geheimzinnige geschiedenis in en buiten 's Gravenhage gemaakt had was reeds verstomd, toen van Haren, in April 1761, na een afwezigheid van meer dan een jaar, te 's Gravenhage terugkeerde om als afgevaardigde van Friesland in de Staten Generaal zitting te nemen. Weinige dagen na zijn komst werd het bekend dat de Staten Generaal geweigerd hadden hem in hunne vergadering toe te laten, tengevolge van een mededeeling hun door den raadpensionaris Steyn op last van den Hertog van Brunswijk gedaan. Van Haren vertrok hierop naar zijn buitenverblijf te Wolvega in Friesland, en liet dadelijk een uitvoerig verhaal drukken van de gansche toedracht van zaken, dat algemeen verkrijgbaar gesteld en gretig gelezen werd.

Nu eerst werd het openbaar welk afschuwelijk familiedrama gedurende de Februaridagen van het vorige jaar te 's Gravenhage was afgespeeld. Het bleek toch dat van Haren een verklaring had onderteekend waarin hij bekende zich aan pogingen tot een allerschandelijkst vergrijp tegen de eer van

twee zijner dochters, Mevrouw van Hogendorp en hare jongere zuster, te hebben schuldig gemaakt. De onderteekening van dit stuk was hem afgedwongen door zijne beide schoonzoons van Sandick en van Hogendorp en zijnen zwager van der Dussen, onder bedreiging dat anders het huwelijk zijner dochter niet zou doorgaan. Tevens hadden deze drie heeren bedongen dat hij nimmer in 's Gravenhage zou terugkeeren zonder hunne goedkeuring. De omstandigheden waaronder dit alles had plaats gegrepen, in de talrijke stukken die welhaast gedrukt en uitgegeven werden, haarfijn verhaald, toonen aan dat destijds in de aanzienlijke kringen van 's Gravenhage elk gevoel voor zedelijkheid en kieschheid was uitgedoofd. Men zou zich beter kunnen voorstellen dat alles wat in dezen bundel geschriften voor de herinnering bewaard is, in een der achterbuurten van 's Gravenhage ware voorgevallen, dan in het Voorhout en de Houtstraat.

Wij hebben intusschen alleen te doen met de staatkundige zijde van dit familieschandaal en met de bemoeiingen van den Hertog van Brunswijk. De vraag of van Haren schuldig of onschuldig was,[1)] is voor onze beschouwing niet van overwegend gewicht. De hoofdzaak is, of men de ware of onware beschuldiging als wapen heeft gebruikt om van Haren van het staatkundig tooneel te verwijderen. Uit alles blijkt, naar mijne opvatting dat zij daarvoor alleen moest dienen.

Men stelle zich toch voor, wat onder gewone omstandigheden de handelwijze zou zijn van een bruidegom aan wien geopen-

1) Het is zeker moeielijk aan te nemen dat iemand een stuk teekent waarin hij zich schuldig erkent aan een afschuwelijke daad, wanneer hij die daad niet heeft gepleegd; neemt men echter van Haren's schuld aan, dan moet men tevens erkennen dat hij - voor het oog der wereld een man van strenge, zedelijke en godsdienstige beginselen - een doortrapte huichelaar was. Kan men nu van zoo iemand verwachten dat hij het bewijs zijner eigen schande zal onderteekenen, alleen om het huwelijk zijner dochter te laten doorgaan? - Het komt mij voor dat men in deze zaak er vooral op moet letten dat van Haren, toen hij het bewuste stuk teekende, lijdende was aan den aanval eener uiterst pijnlijke kwaal en daarenboven zwaar geschokt door alles wat in de vorige dagen gebeurd was. Het is niet onmogelijk dat hij onder den druk van dit lichamelijk en geestelijk lijden geloof heeft gehecht aan de verzekering dat het stuk hem zou worden teruggegeven, zoodra het huwelijk zijner dochter was voltrokken. Iedereen die de stukken heeft gelezen zal wel den indruk hebben gekregen, dat zoo van Haren het stuk niet had geteekend, geen redelijk mensch aan zijn onschuld zou twijfelen.

baard werd wat van Hogendorp van zijne bruid heette vernomen te hebben. Hij zou òf van het huwelijk afzien - wat zeker verschoonbaar zou zijn - òf, zoo hij dit niet deed, alles in het werk stellen om te zorgen dat nimmer iets van het hem toevertrouwde geheim uitlekte. Maar van Hogendorp, wien het aan verstand en doorzicht niet ontbrak, en die geheel op raad van zijnen vader handelde, deed juist wat ieder ander in zijnen toestand zeker niet zou gedaan hebben. Hij maakte verschillende personen, waaronder er zelfs waren die geheel buiten de familie stonden, terstond deelgenooten van het afschuwelijk geheim, en deed door dezen zijnen schoonvader weten, dat het huwelijk alleen kon doorgaan, wanneer door onderteekening van de bewuste verklaring, in twee exemplaren opgemaakt en aan twee personen ter bewaring te geven, de mogelijkheid dat het gebeurde aan niemand bekend werd niet alleen werd afgesneden, maar zelfs de waarschijnlijkheid ontstond, dat het welhaast in ruimen kring bekend zou worden. Van Hogendorp had voor zijn persoonlijk belang noch dit bewijsstuk, noch de belofte van van Haren om niet meer in 's Gravenhage te komen, noodig. Hij zou na zijn huwelijk te Rotterdam gaan wonen; of nu van Haren te 's Gravenhage of te Wolvega verbleef, moest hem vrij onverschillig zijn, hij was de eenige zoon van een vermogend vader en van Haren was zelfs niet in de mogelijkheid om aan zijne dochter een bruidschat uit te keeren, hij was dus geheel onafhankelijk van zijnen schoonvader en behoefde hem, zoo hij het verkoos, na zijn huwelijk nimmer meer te zien. Uit zijne geheele wijze van handelen blijkt overtuigend dat de beschuldiging tegen van Haren, indien zij niet kwaadwillig verzonnen is maar op waarheid berustte, toch dienst moest doen voor bijoogmerken. Zij werd of met gruwelijke onbeschaamdheid uitgedacht om van Haren ten val te brengen, of wel, na de ontdekking, door de persoonlijke vijanden die van Haren in zijn naasten familiekring had, onverwijld als doodelijk wapen tegen hunnen bloedverwant gebruikt.

De voornaamste drijvers onder die vijanden schijnen wel de beide heeren van der Dussen te zijn geweest. De eene, lid der Delftsche vroedschap en dijkgraaf van Delfland, was met de zuster van Mevrouw van Haren getrouwd, zijn broeder was kolonel van een regiment karabiniers. Mevrouw van der Dussen was een vrouw, van wie de booze wereld nog al het een en

ander wist te vertellen, dat moeielijk kon worden tegengesproken. Haar man, wien het zoowel aan geld als aan bekwaamheid ontbrak, was er onophoudelijk op uit om zich door kuiperijen en ambtsbejag omhoog te werken. Aanvankelijk had hij zijnen zwager van Haren, zoolang deze in blakende gunst bij de Gouvernante was, voortdurend nageloopen om zijne voorspraak. Hij werd echter steeds meereischend en had zich zelfs in het hoofd gezet om, door bemiddeling van de Gouvernante, in den adelstand te worden verheven, ten einde op die wijze zitting te krijgen in de Ridderschap.

Van Haren was dezen indringerigen zwager, die hem steeds met allerlei verzoeken aan boord kwam, langzamerhand gaan afschepen, en had hem eens spottend er aan herinnerd, hoe een van der Dussen betrokken was geweest in de bekende samenzwering tegen Prins Maurits, en slechts door de vlucht aan het schavot was ontkomen, zoodat de familie dus niet veel van het huis van Oranje te hopen had. Toen van Haren in het laatste levensjaar van de Gouvernante veel van zijnen invloed verloor, schijnt de verwijdering tusschen hem en zijnen zwager grooter te zijn geworden. De ster van den Hertog van Brunswijk was inmiddels hooger gerezen en de van der Dussens trachtten nu zich bij dezen in te dringen wat, naar het schijnt, goed gelukte. De Heeren van der Dussen hebben dan ook alles wat tegen van Haren op touw was gezet, dadelijk aan den Hertog van Brunswijk medegedeeld; korten tijd althans na het vertrek van van Haren naar Brussel, in Februari 1760, kreeg Mevrouw van Haren, die te 's Gravenhage gebleven was, door haren zwager van der Dussen, de mededeeling dat het den Hertog van Brunswijk zeer leed deed dat hij haar geen uitnoodiging kon zenden voor een door hem te geven danspartij, maar dat hij hiertoe genoodzaakt was omdat enkele dames, onder anderen de Barones von Reischach, gemalin van den Oostenrijkschen gezant, hem hadden gezegd dat zij Mevrouw van Haren niet langer wilden ontmoeten. Het was dan ook de kolonel van der Dussen die - naar het heette - bij van Haren's terugkomst in 1761 den eersten stoot gaf tot zijne verwijdering.

Eenige dagen nadat van Haren zich weder in 's Gravenhage had vertoond, zou de Kolonel zich naar den Hertog van Brunswijk hebben begeven om aan deze, in zijne hoedanigheid

van opperbevelhebber van het leger, mede te deelen, dat de president der Staten-Generaal bij hem was geweest en hem had gezegd dat de heer van Haren overal rondstrooide dat er een komplot tegen zijne eer was op touw gezet, waarin hij, kolonel van de Dussen, een der voornaamste handlangers was geweest. Hij had toen, - zoo heette het verder - ten einde zich als officier van dezen blaam te zuiveren, aan den Hertog verslag gegeven van alles wat er gebeurd was, en de Hertog had hierop zijn verlangen te kennen gegeven om de door van Haren ten vorigen jaren geteekende akte te zien. Van Hogendorp had een afschrift van die akte gemaakt en was met den kolonel naar den Hertog gegaan om hem dit stuk te vertoonen, waarna de Hertog het aan den Raadpensionaris had ter hand gesteld met verzoek het in een Secreet Besogne aan de Staten Generaal over te leggen. De Staten-Generaal besloten na kennisneming van het stuk, dat van Haren niet meer in hun midden zou worden toegelaten.

Ware deze geheele toedracht van zaken, door den Hertog en zijne vrienden voor waarheid uitgegeven, inderdaad de ware geweest, dan zeker zou den Hertog reeds een ernstig verwijt moeten treffen. Wanneer een hoofdofficier de tusschenkomst van zijnen opperbevelhebber inroept omdat een hooggeplaatst staatsman hem belastert, dan is de aangewezen weg, voor dien opperbevelhebber, zoo hij het wenschelijk acht zich met de zaak te bemoeien, om zich in betrekking te stellen tot dengene die de lasterlijke geruchten verspreidt. De Hertog van Brunswijk evenwel schijnt zelfs geen poging te hebben gedaan om van Haren of iemand anders die in de zaak betrokken was geweest te hooren. Toen hij vernam dat er een geteekende verklaring van van Haren bestond, verlangde hij alleen dit stuk te zien. Maandag 27 April, te half elf, werd het hem vertoond, en den volgenden dag, Dinsdag, bracht de Raadpensionaris het stuk reeds in de vergadering der Staten-Generaal. Welk een verregaande lichtzinnigheid, om van een zoo zonderlinge verklaring als die van van Haren, waarvan het oorspronkelijke stuk alleen even was vertoond en een afschrift, niet eenmaal in wettelijken vorm opgemaakt, was achtergelaten met het uitdrukkelijk verzoek van den kolonel van der Dussen, volgens diens eigen verklaring, om het geheim te houden, op slag gebruik te maken om een wettig gekozen lid der Staten Generaal uit die verga-

dering te verwijderen. Zou een dergelijke wijze van handelen mogelijk zijn geweest, zoo niet de Hertog de geheele zaak sinds lang wist, zoo zij niet vooruit in volkomen overleg met hem ware bekonkeld. Neemt men dit aan, dan worden vele onverklaarbare bijzonderheden in dezen jammerlijken familietwist opgehelderd. Zoo bijvoorbeeld de omstandigheid, dat toen de freules van Haren de vreeselijke bekentenis van de schuld huns vaders aan de heeren van Sandick en van Hogendorp hadden gedaan, dezen dadelijk den raad gingen inroepen van den generaal Tiddinga en den kolonel van der Dussen, die geen van beide tot de familie behoorden. Oppervlakkig zou men meenen, dat ongehuwde hoofdofficieren nu juist niet de aangewezen personen waren om in de allereerste plaats bij deze kiesche familieaangelegenheid als raadgevers te worden ingeroepen. Bedenkt men echter dat de Hertog van Brunswijk destijds geen staatkundige betrekking had, maar alleen opperhoofd was van het leger, en dat er dus geen ander aannemelijk middel was om hem met goed fatsoen in deze geschiedenis betrokken te krijgen, dan om een officier zich bij hem over van Haren te laten beklagen, dan wordt de eenigzins zonderlinge inmenging van het militaire element in deze zaak verklaarbaar.

Dr. Nijhoff meent dat van Haren in 1760 een in staatkundigen zin te onbeteekenend persoon was, dan dat de Hertog zich de moeite zou hebben gegeven, om tegen hem een zamenzwering in het leven te roepen of die te steunen. Stond van Haren den Hertog inderdaad niet in den weg, wat reden was er dan voor den laatste om ongeroepen zich met dit familieschandaal in te laten; hij behoefde zich toch waarlijk het hoofd niet te breken met alle societeitspraatjes waarover zich zijne officieren kwamen beklagen. Het ware dan eerder te verwachten geweest, dat hij den kolonel van der Dussen had gewaarschuwd om zich in het vervolg niet meer in zaken te steken die binnen den nauwsten familiekring behoorden besloten te blijven, en hem verder den raad had gegeven om, zoo hij meende dat van Haren hem in opspraak bracht, een aanklacht wegens laster in te dienen, dan dat hij, zonder eenig nader onderzoek aangaande het gebeurde, de Staten-Generaal door zijn machtigen invloed bewoog op staanden voet een besluit te nemen, waartegen op staatsrechtelijke gronden gewichtige bezwaren konden worden aangevoerd. Indien niet verbittering

tegen een sints jaren door hem gehaten tegenstander, maar bezorgdheid voor de eer en het aanzien der hoogste staatsvergadering zijn drijfveer ware geweest, dan zou de Hertog ongetwijfeld den Raadpensionaris op het hart hebben gedrukt om te zorgen dat niet dan na rijp beraad en volledig onderzoek tot de verwijdering van van Haren zou worden besloten[1].

Maar al was de staatkundige invloed van van Haren in de laatste jaren zeer verminderd, toch kon zijn val voor den Hertog in geen geval een onverschillige zaak zijn. Sedert den dood der Gouvernante was er een merkbare toenadering gekomen tusschen den Hertog en de regenten der Republiek. Wederzijdsch belang had hiertoe bijgedragen. Zoolang de jonge Stadhouder minderjarig was, trad de Stadhouderlooze regeering eigenlijk weer in het leven. Reeds den dag na den dood der Gouvernante, hadden de Staten van Holland alle benoemingen van burgemeesters en schepenen die den Stadhouder toekwamen weder aan zich getrokken. De eenige persoon die hen in hunne machtsuitoefening zou kunnen bemoeielijken was de Hertog van Brunswijk; het was dus zaak dezen tot vriend te houden. Wederkeerig kon de Hertog zijnen invloed slechts behouden door in goede verstandhouding met de regenten te leven. Van beide zijden was men dus in den aanvang er op uit om elkander te believen. Dit bleek zeer sterk bij de verwijdering van van Haren en nog meer toen de Staten van alle provinciën in den loop van het jaar 1761 strenge verbodsbepalingen maakten tegen een geschrift over de zaak van van Haren, getiteld: Historisch Verhaal. In dat boekje kwam niet veel meer voor dan wat in de door van Haren uitgegeven Deductie te lezen stond; maar het bevatte aan het slot een zijdelingsche veroordeeling van de handelwijze van den Hertog van Brunswijk.

Een dergelijke vriendschappelijke verhouding, steunend op het eigenbelang van beide partijen, kon licht gevaar loopen, indien van Haren de plaats bleef bekleeden, die hij tot nog toe had ingenomen. Hij was een te onverzettelijk man om zijnen tegenstand tegen den Hertog te laten varen. Zijne

1) Het besluit der Staten-Generaal werd genomen op denzelfden dag, waarin de mededeeling van den Raadpensionaris plaats had. De heeren hadden dus niet eenmaal de door van Hogendorp geschreven copie met het oorspronkelijk stuk kunnen collationeeren.

stem zou een voortdurende wanklank zijn geweest in het akkoord dat de gemeenschappelijke baatzucht aanstemde. Vandaar ook dat zijne voor het meerendeel onbeteekenende medeleden in de Staten-Generaal niet sterk voor hem in de bres sprongen. De Staten van Friesland beklaagden zich wel over de behandeling hunnen afgevaardigde aangedaan; maar na eenige briefwisseling berustten zij toch in het gebeurde.

Van Haren bracht zijne zaak onmiddellijk voor het Hof van Friesland en vroeg veroordeeling of vrijspraak, maar het Hof waagde zich niet aan een beslissing en gaf een nietszeggende uitspraak, waarbij de schuld geheel in het midden werd gelaten[1)]. Het doel zijner vijanden was derhalve bereikt. De terugkeer naar 's Gravenhage was hem voor goed onmogelijk gemaakt, de Staten-Generaal toch hadden besloten hem niet meer toe te laten, tenzij hij volkomen gezuiverd was. Dezen tegenstander had de Hertog dus buiten het schaakbord geslagen; maar er bleven er nog andere over.

Het is een opmerkenswaardig verschijnsel dat de Hertog gedurende den tijd dat hij de hoogste macht in handen had, in onmin geraakte met de invloedrijkste staatslieden in de republiek. In Zeeland moest W. van Citters, sedert 1764 vertegenwoordiger van den Prins als eerste edele, deze hooge waardigheid in 1767 nederleggen wegens verschil van meening met

1) Dr. Nijhoff heeft blijkbaar de stukken van het geding niet nauwkeurig onderzocht. Op blz. 292 zegt hij dat de inhoud van het door Willem van Haren gewijzigde stuk, dat in plaats van Onno's verklaring zou zijn gekomen, niet bekend was. Het is gedrukt achter de Deductie van Hogendorp en Sandick. Ook de brief van van Hogendorp (Bijl v. p. 247 bij Nijhoff) aan Mevrouw van Haren komt voor in de Deductie dezer laatste.
De brief van v. Hogendorp aan den Hertog van 1 Mei 1761, blz. 246, is voor mij nieuw en hij is zeker niet onbelangrijk. Wel verre om er uit af te leiden, zooals Dr. Nijhoff, dat van Hogendorp in geen geval tot het complot van den Hertog van Brunswijk zou behoord hebben (blz. 293), zie ik er alleen het bewijs in hoe bang van Hogendorp was voor openbaarheid. Wanneer van Haren maar uit 's Gravenhage vertrok was hij tevreden. Een geheime verwijdering derhalve, waardoor van Haren in de onmogelijkheid was in de Staten-Generaal te verschijnen, maar zich evenmin kon verdedigen. Dat van Hogendorp de zaak niet publiek wenschte gemaakt, spreekt vanzelf; maar het is onbegrijpelijk dat hij zich kon voorstellen dat alles in het geheim zou worden afgedaan, nadat de Hertog de akte had gezien. Men zou ook uit den brief kunnen opmaken dat van Hogendorp dupe van den kolonel van der Dussen was geweest; maar waartoe had hij den kolonel, die niets met de zaak had uit te staan, daarin aanvankelijk betrokken.

den Hertog. In Holland zelf raakte hij eerlang in twist met Graaf Bentinck van Rhoon. De hartelijke vriendschap die deze mannen sedert jaren had verbonden, ging allengskens over in een felle vijandschap. De herinnering aan het verleden bleek zoo geheel en al door de verbittering der latere jaren bij den Hertog te zijn uitgewischt, dat hij, toen Bentinck in October 1774 door een doodelijke ziekte werd aangetast, alle aanzoeken om zich met den stervende te verzoenen van de hand wees.

Het zou onbillijk zijn om bij deze oneenigheden alleen aan de heerschzucht van den Hertog en niet tevens aan den naijver van de daarbij betrokken staatslieden te denken; wat echter tegen den Hertog moet pleiten, meer dan de verwijdering tusschen hem en Bentinck is zijne vriendschap met een man, die zich in zijn geheel openbaar leven door baatzuchtige beginselloosheid heeft doen kennen. Gedurende den tijd der voogdij toch was de vertrouwdste vriend des Hertogs de pensionaris van Delft Pieter van Bleiswijk, die in 1772 Steyn als raadpensionaris opvolgde.

Men kent de rol die hij als zoodanig gespeeld heeft; toen hij in 1787 gedwongen werd zijn ontslag te nemen, was er niemand in de geheele Republiek, noch onder de Prinsgezinden, noch onder de Patriotten, die hem beklaagde.

Het gedrag van den Hertog tegenover den jongen Prins gedurende diens minderjarigheid is het gewichtigste punt in zijne levensbeschrijving. De zwaarste beschuldiging tegen hem ingebracht is, dat hij de hem toevertrouwde opvoeding van den aanstaanden Stadhouder opzettelijk in een verkeerde richting heeft geleid, om zelf de macht in handen te kunnen houden. Vooral van Prinsgezinde zijde is deze beschuldiging met groote heftigheid uitgesproken. Bilderdijk verwijt den Hertog dat hij met van Bleiswijk alle moeite aanwendde om den jongen Prins stelselmatig tot een dronkaard te maken; de Perponcher, die den Prins goed gekend had, beweert dat door de opvoeding ‘die men hem geven wilde om ook na zijne meerderjarigheid onder zijnen naam te kunnen regeeren’ alle goede hoedanigheden van hart en geest die hij bezat in een verkeerde richting werden ontwikkeld. Anderen hebben zelfs het vermoeden geopperd, dat de aanzienlijke gift van twee tonnen gouds, waarmede de Hertog na het einde der voogdij door de Staten van Holland vereerd werd, de prijs was waarvoor hij den jongen prins

had belezen om, schoon geboren Stadhouder, van de Staten een lastbrief en aanstelling te vragen en die te beëedigen. Dr. Nijhoff komt tegen deze voorstelling met kracht op en geeft als zijne meening te kennen, dat de Hertog met de meeste zorgvuldigheid de opvoeding van zijnen vorstelijken pupil heeft geleid, maar dat deze voortreffelijke opvoeding de aangeboren gebreken van den jeugdigen Willem V niet kon uitwisschen.

In zekeren zin valt tegen dit laatste niets te zeggen. De opvoeding heeft ontegenzeggelijk een grooten invloed op de ontwikkeling van den jeugdigen mensch, vooral zoo het hem aan zelfstandigheid van karakter ontbreekt, maar ook de uitnemendste kweeker kan van een wilg geen ceder maken. Het opwekken van hoedanigheden waarvan de kiemen in het menschelijk gemoed niet aanwezig zijn, gaat boven de macht van den opvoeder. Den Hertog van Bruswijk zou het niet wel mogelijk zijn geweest, ook met den besten wil der wereld, om Willem V tot een Willem III te vormen; en had daarentegen Willem V den aanleg van zijnen beroemden voorganger bezeten, hij zou zeer zeker, trots elke opvoeding, als Stadhouder een beter rol hebben gespeeld. Het pleit voor den Hertog is hiermede evenwel niet beslist.

Wat men hem verwijt, en naar mijne opvatting met recht verwijten mag, is dat hij van het gebrek aan doorzicht en zelfvertrouwen van zijnen pupil misbruik maakte om dezen in een toestand van volkomen afhankelijkheid te brengen. De opvoeding die de Prins van den Hertog ontving kan moeielijk in bijzonderheden worden nagegaan, maar het is bekend hoe de Hertog de kroon op zijn werk zette door de onverdedigbare Akte van Consulentschap. Door dat stuk toonde hij, zoo duidelijk mogelijk, dat zijn eigen belang, zoo al niet boven, dan toch zeker naast dat van zijnen pupil, bij de vervulling der voogdij had gegolden.

De Akte van Consulentschap was een verbintenis, aangegaan tusschen den Hertog en den Prins, door beide onderteekend en door den eerste beëedigd, waarbij werd vastgesteld, dat de Hertog in alle zaken, zoowel die van het krijgswezen als van de burgerlijke regeering, met raad en daad den Prins zou bijstaan zoo dikwijls deze dit verzocht. Hij zou, teneinde zich van deze verplichting naar behooren te kunnen kwijten, voortdurend in de onmiddellijke nabijheid van den Prins zich ophouden en deze op alle reizen door de Republiek vergezellen. Ten opzichte van

den door hem te geven raad, zou de Hertog van alle verantwoordelijkheid tegenover wien ook ontslagen zijn, zoodat bij mogelijk overlijden van den Stadhouder, hij tot niets anders gehouden zou zijn dan tot het teruggeven van alle stukken en papieren op de regeeringszaken betrekkelijk, maar ontheven zou zijn van de verplichting tot het afleggen van eenige verantwoording omtrent datgene wat door hem als raadsman verricht was, zelfs van het geven van eenige mondelinge inlichting.

Deze zonderlinge overeenkomst, waarvoor men vijf eeuwen in onze geschiedenis moet teruggaan, tot de regeering van den laatsten graaf uit het Hollandsche huis om er de wedergade van te vinden, kwam in den loop van het jaar 1766 tot stand. De Prins had toen den leeftijd van achttien jaren bereikt, de voogdij was derhalve geëindigd en den Hertog bleef niets anders over dan, of in zijne hoedanigheid van Veldmaarschalk in de Republiek te blijven, of naar Weenen terug te keeren. Het eerste had voor hem al even weinig aantrekkelijkheid als het laatste. Aan het Oostenrijksche hof, waar gedurende zijne zestienjarige afwezigheid zoo veel veranderd was, zou de vreugde over zijne terugkomst zeer matig zijn geweest. Maar zoo het vooruitzicht van te Weenen een veel minder beteekenende plaats in te nemen dan voorheen hem weinig toelachte, evenmin gevoelde hij lust om in de Republiek, wier staatkunde hij nu gedurende zeven jaren geleid had, zich te gaan vergenoegen met het opperbevel over een verwaarloosd en zwak leger. Er wordt voorzeker een hooge mate van plichtgevoel vereischt in een man van vorstelijke afkomst, die het gezag lief heeft, om op acht en vijftigjarigen leeftijd plaats te maken voor een jongeling van achttien jaar. De hertog kon zich onmogelijk verzoenen met de gedachte dat de jonge vorst wellicht spoedig door andere oogen zou gaan zien dan de zijne, en dat hij dan als toeschouwer zou moeten staan naast een nieuwe regeering. Hij peinsde derhalve op een middel om zijn gezag onder een of anderen vorm te behouden. Van Bleiswijk, werd in het diepst vertrouwen geraadpleegd, en deze wist spoedig den weg te vinden om aan het vurig verlangen van den Hertog te voldoen. Hij ontwierp de Akte van Consulentschap, en legde die aan den Griffier Fagel voor. Deze, die zijne goedkeuring aan de handeling reeds gegeven had, vond echter de verbintenis voor den jongen Stadhouder te bezwarend. Hij wilde dat de

Prins den Hertog slechts zoude raadplegen wanneer hij het verkoos, en dat hij na drie jaren geheel vrij zou zijn. Aan het eerste verlangen werd voldaan; in plaats van de in Bleiswijk's ontwerp voorkomende zinsnede ‘dat de Hertog zijne Hoogheid met raad en daad ten allen tijde zou bijstaan’ werd een andere gesteld waaruit het woord ‘ten allen tijde’ verdween, dat vervangen werd door de uitdrukking ‘zoo menigmaal wij (de Stadhouder) dit zullen requireren en voor ons dienstig en noodig oordeelen.’ Op het andere punt kon Fagel niet geheel zijn zin krijgen. De Hertog zal er begrijpelijker wijze veel op tegen hebben gehad om zijn rijk reeds na drie jaar te zien eindigen. Fagel kon niet meer bereiken dan dat door een niet veel zeggende slotbepaling, het karakter van duurzaamheid aan de verbintenis werd ontnomen.

Toen men het over den inhoud van het stuk eens was geworden en ook de Raadpensionaris Steyn er zijne goedkeuring aan had gehecht, werd het in de Stadhouderlijke Secretarie in het net geschreven en door de beide vorsten onderteekend, waarna het door den Hertog bezworen werd.

Zoo kwam op de meest huiselijke wijze deze voor den staat hoogst gewichtige zaak tot stand, als ware zij een eenvoudige familieschikking geweest. Buiten de beide vorsten en de drie zoo straks genoemde staatslieden, waren 's Prinsen secretaris de Larrey en de klerk van het Stadhouderlijk Kabinet die het stuk had overgeschreven, misschien de eenige mannen in de Republiek die van deze akte, op het oogenblik dat zij geteekend werd, kennis droegen. Haar bestaan kon echter onmogelijk verborgen worden gehouden voor die leden der Hooge Regeering die dagelijks te 's Gravenhage met den Stadhouder en den Hertog in aanraking kwamen. Van lieverlede werd dan ook in vertrouwen aan deze en gene mededeeling gedaan van de getroffen overeenkomst. Bentinck van Rhoon behoorde natuurlijk tot de eersten wien het geheim ter oore kwam en tot degenen die er het heftigst over verontwaardigd waren. Met de meerderjarigheid van den Prins had hij gehoopt dat zijn invloed weder zou wassen. Reeds had hij de instelling van een regeringsraad beraamd, die den jongen Stadhouder in staatszaken van raad zou kunnen dienen, en in zijne verbeelding zag hij waarschijnlijk zich zelven reeds als den invloedrijkste in dien raad, langzamerhand op weg om 's Prinsen

rechterhand te worden. De Akte van Consulentschap had dit plan voor goed den bodem ingeslagen. Van een adviseerenden raad kon geen sprake meer zijn. De Prins had zich zedelijk verbonden om slechts bij één raad te vragen en Bentinck wist maar al te wel wat hij ten opzichte van zijn persoon van dien raadsman te wachten had. Hij kon voorzien dat zijn naam door den Hertog in tegenwoordigheid van den Prins niet zou worden genoemd zonder ernstige waarschuwing tegen zijne oogmerken en bedoelingen. Met de vrijmoedigheid, die zijn naam, zijn leeftijd en de hooge plaats die hij innam, hem gaven, verklaarde hij dan ook rondweg aan den Prins, dat de Akte van Consulentschap een prul was, een stuk dat den staat niet bond en dat zoo zeer beneden den rang en het karakter van den Hertog was, dat deze het niet aan het licht zou durven brengen.

Het valt niet te ontkennen, dat deze beoordeeling van Bentinck in den grond der zaak veel juister was dan die van de latere tegenstanders van den Hertog. Ik ben het met Dr. Nijhoff eens, dat de Patriotten van 1784 ten onrechte in de Akte van Consulentschap een misdaad tegen den staat zagen. Iemand die zich verbindt een ander met raad te zullen bijstaan zoo dikwijls, en zoo lang deze het verlangt, kan moeielijk gezegd worden een misdaad te plegen. Maar juist het onschuldige, schijnbaar belangelooze karakter van deze verbintenis geeft haar den stempel der onkieschheid en der onoprechtheid tevens. Het is onkiesch om een verbintenis aan te gaan, die in schijn de belangen van een ander of van het algemeen, maar in werkelijkheid het eigen belang beoogt; het is dubbel onkiesch wanneer een man van jaren zijnen achttienjarigen pupil, als het ware tusschen vier oogen, zijne handteekening onder een stuk van dergelijke strekking laat zetten. Maar erger dan onkiesch, de overeenkomst was in hooge mate onoprecht. Van tweeën een toch, òf de Hertog had gegronde reden om te vreezen dat de Prins, zoodra hij zijn eigen meester was, zijnen voormaligen voogd links zou laten liggen en hem niet meer zou raadplegen, of wel hij voorzag, dat zijn pupil zich te zeer afhankelijk van hem zou gevoelen om, ook na zijne mondigheid, buiten zijnen raad eenig gewichtig besluit te durven nemen.

In het eerste geval zou het doel der Akte van Consulentschap geweest zijn om den Prins te dwingen zich onder de

leiding van den Hertog te blijven stellen. Wel is waar lieten de bewoordingen van het stuk hem volkomen vrij, maar de Hertog ging van de veronderstelling uit, dat de Prins, schoon zich feitelijk tot niets verbindend, de overtuiging met zich zou omdragen, dat hij zedelijk gebonden was. In het tweede geval verschijnt de houding van den Hertog in een nog ongunstiger licht. Dan toch zou de waarde der akte voor hem niet gelegen hebben in de verbintenis om den Prins met raad en daad bij te staan, maar in het beding waarbij elke verantwoordelijkheid voor den gegeven raad werd uitgesloten. De Hertog zou, wetende dat hij alle kans had om de eenige raadsman van den Prins te blijven, zich hebben willen verzekeren tegen alle onaangename gevolgen, die deze verhouding hem bij overlijden van den Prins wellicht zou kunnen berokkenen.

Er bestaat alle grond om te vermoeden dat deze laatste drijfveer inderdaad bij den Hertog niet de zwakste was. Hij kende zijnen pupil door en door, hij wist dat Willem V doorzicht en zelfstandigheid van karakter miste, hij begreep dat hij den grooten invloed, dien hij op den achttienjarigen jongeling uitoefende, wel zou kunnen behouden, maar de Prins had een zwakke gezondheid, het was niet onmogelijk dat hij stierf voor dat een huwelijk hem nakomelingen had gegeven. De naaste erfgenaam en opvolgster was dan zijne zuster Carolina, die met den Prins van Nassau Weilburg gehuwd was. De verhouding tusschen den Hertog en dit vorstelijk echtpaar was niet zeer innig, geen wonder derhalve, dat hij een verklaring van den Prins wenschte te bezitten, waarmede hij na diens overlijden elken eisch tot het geven van verantwoording of zelfs van opheldering volstrekt zou kunnen weigeren.

Eén zaak vergat hij bij dit alles. Hij had een geschrift in handen waarmede hij zich wettelijk tegen elk onderzoek naar zijne handelingen zou kunnen verweren, waarmede hij elke bemoeielijking van de zijde der erfgenamen van den Stadhouder zich van den hals zou kunnen schuiven; maar zoo de Stadhouder bleef leven en het stuk voor dit doel niet behoefde te dienen, dan bleef het toch in wezen. Het was geheim, maar een geheim dat bekend is aan de vijanden van hem in wiens belang het geheim moet blijven, heeft niet veel kans op eerbiediging. De Hertog kon voorzien, zoo hij althans

de zaak goed overwogen had, dat de akte vroeg of laat algemeen bekend zou worden. Wat daarvan de gevolgen zouden zijn was evenmin moeielijk te gissen. Waren er door de stadhouderlijke regeering misslagen gepleegd, dan zouden de vrienden van den Stadhouder, het oranjegezinde volk er niet eens op behoeven te wijzen, dat de schuld veeleer bij den ouden raadsman dan bij den jeugdigen vorst behoorde gezocht te worden. Van de geldelijke of strafrechtelijke verantwoordelijkheid kon de Hertog zich losmaken, maar geen akte kon hem bevrijden van de zedelijke verantwoordelijkheid. Het volk zou hem verantwoordelijk stellen trots alle akten, ja juist wegens de akte; uit de geheimhouding en het beding van onverantwoordelijkheid zou het in hooge mate achterdocht putten, het zou er zich zelfs bij voorkomende gelegenheden in verheugen den zondebok te hebben, dien het met zijn verontwaardiging kon treffen, al ontbrak de macht om hem voor den rechter te trekken. In één woord, alles wat in 1784 geschiedde was met een weinig doorzicht in 1766 te voorspellen, maar de Hertog wiens blik niet verder ging dan de naaste toekomst, die zijne plaats in de Republiek wenschte te behouden en zeker wilde zijn dat hieruit geen moeielijkheden voor hem konden voortvloeien, had blijkbaar hiervoor geen oog.

Wie de loopbaan des Hertogs gevolgd heeft, zal zich hierover niet verwonderen, hij zal reeds bespeurd hebben dat het niet in zijnen aard lag om ver vooruit in de toekomst te zien. Wie steeds aan het behoud van eigen macht en invloed denkt, leeft in den regel van den dag op den dag; slechts zeldzaam treft men bij dergelijke personen een ruimen staatkundigen blik aan, vooral niet wanneer zij de kracht missen om de lagere hartstochten, verbittering en geraaktheid, in toom te houden. Hun geestelijk waarnemingsvermogen wordt dan door persoonlijken wrok meestal gedeeltelijk beneveld. Van den Hertog van Brunswijk, die eenmaal in de ontvangzaal van de Prinses van Oranje, na een kibbelpartij over een nietige zaak[1)], zulke hooge woorden met Graaf Bentinck van Rhoon kreeg, dat hij alle zelf beheersching verloor, zoodat een derde de twis-

1) De koning van Denemarken was incognito te 's Gravenhage, en had op last van den Hertog van Brunswijk militaire eerbewijzen ontvangen. Bentinck beweerde dat dit niet had mogen geschieden, althans niet zonder goedkeuring van gecommitteerde Raden.

tenden moest komen scheiden, zal het niemand bevreemden dat hij zich bij zijne handelingen van persoonlijke overwegingen nimmer kon vrij houden. Het blijkt ook uit zijne bemoeiingen ten opzichte van de buiteulandsche staatkunde der Republiek, gedurende de gewichtige jaren, die aan den Engelschen oorlog van 1780 voorafgingen, hoezeer persoonlijke wrok en zucht naar invloed en gezag hunnen invloed bij hem deden gelden. Daarmede zij echter niet gezegd, dat hij alleen aansprakelijk moet worden gesteld voor de rampen door dien oorlog veroorzaakt. Zijne schuld daaraan is door de verbitterde tijdgenooten met dubbel krijt opgeschreven. Tegen de verwijten die men hem in dit opzicht kon doen, zouden zijne staatkundige tegenstanders zich evenmin hebben kunnen verdedigen. Heeft hij in dit tijdperk van zijn leven verkeerden raad gegeven, zij die de gevolgen van die slechte raadgeving later zoo breed hebben uitgemeten zouden hunne eigen schuld aan het gebeurde, zonder groote zelfverblinding, moeielijk kunnen ontkennen.

Het volgen van een vaste staatkunde, te midden der berooide omstandigheden waarin de Republiek verkeerde, zou misschien tenauwernood aan een staatsman van meer dan gewone talenten mogelijk zijn geweest. De misslagen bij den Spaanschen Successie-oorlog begaan, drukten nog altijd ons vaderland. De ontzaglijke geldelijke en persoonlijke offers door dien oorlog geëischt, hadden hunne vergoeding gevonden in het Barrière-traktaat. De veiligheid van den staat zou door dat traktaat verzekerd zijn; de drukkende uitgaven voor de landsverdediging zouden er door verminderd worden. Maar zoo de Nederlandsche regenten in de eerste jaren na den Utrechtschen vrede over de verkregen voordeelen gejuicht hadden, thans, na zestig jaren, was er geen onder hen die ontkennen zou, dat dit tractaat op een bittere teleurstelling was uitgeloopen. Wat was er van dit zoo hoog geprezen staatkundig meesterstuk overgebleven? Niets anders, dan dat Hollandsche soldaten de wacht mochten betrekken voor de poorten van eenige Belgische steden, die men vestingen noemde, maar wier vervallen muren een vijand geen drie dagen konden tegenhouden. Het Barrière-traktaat was gegrond op de onderstelling, dat de erfelijke vijandschap tusschen Frankrijk en Oostenrijk altijddurend zou zijn. Thans was de verhouding tusschen die beide machten geheel veranderd. Het was nu belachelijk te spreken van de Barrière als van een voormuur tegen

Frankrijk, nu de eigenaar van dien voormuur hem met opzet liet vervallen en zelfs, naar men vreesde, zoodra een goede ruil mogelijk bleek, niet aarzelen zou om dien aan Frankrijk af te staan. Op het vasteland van Europa had, behalve de Republiek, geen enkele mogendheid eenig belang bij de Barrière, Engeland, dat haar had helpen grondvesten, was door zijne vroegere staatkunde eenigermate verplicht om voor haar behoud te waken, het kon in geen geval dulden dat Frankrijk de Zuidelijke Nederlanden in bezit nam en zich te Antwerpen nestelde. Tegenover Fransche annexatieplannen was Engeland Nederland's natuurlijke bondgenoot; maar zou die bondgenoot zonder hulp van een der groote machten van het vasteland in staat zijn de weerlooze Republiek te beschermen? - Wie hieraan twijfelde, en twijfel was voorzeker gewettigd, moest wel de vraag gaan overwegen, of een nauwere aansluiting aan Frankrijk, voor welks legers onze grenzen nu geheel open lagen, niet meer in het belang der Republiek was. In elk geval was het noodzakelijk zich voor de toekomst een bepaalde gedragslijn af te bakenen. Outstond er wederom een oorlog tusschen Frankrijk en Engeland, dan was het natuurlijk de eerste plicht om, ongewapend als men was, een strikte neutraliteit te bewaren. Het zou echter niet onmogelijk zijn, dat partij kiezen noodzakelijk werd; alsdan van den loop der gebeurtenissen te laten afhangen aan welke zijde men zich zou scharen, was een onverantwoordelijke staatkunde, waarvoor zelfs de lichtzinnigste moest terugdeinzen. Kreeg men toch Frankrijk tot vijand, dan moest men in de plaats der waardelooze barrière-steden, zijne eigen vestingen in staat van tegenweer brengen en zich van krachtdadige hulp te Londen verzekeren; werd men daarentegen Frankrijk's bondgenoot, dan diende men de zeemacht zoodanig te versterken, dat men tegenover een aanval op onze kusten en vooral op onze koloniën gewapend was, en zoo mogelijk Frankrijk ter zee nog eenigermate kon ondersteunen. Zich op een dezer gebeurlijkheden afdoende voor te bereiden ging reeds boven de krachten der Republiek, op beide zich te wapenen was ondoenlijk.

De Stadhouder, die zelfstandigheid van oordeel miste, en wien men van jongsaf had ingeprent dat Engeland de vriend en Frankrijk de vijand van zijn huis was, zag bijna landverraad in elke staatkunde die niet op een nauw verbond met

Engeland steunde. Hij miste echter ten eenenmale de macht om de staatkunde der Republiek in die richting te sturen tegen den wil der invloedrijkste regenten, die bijna allen zeer af keerig van Engeland waren. De Hertog van Brunswijk, die gedurende zijne geheele loopbaan een tegenstander van Frankrijk was geweest, bleef aan zijn verleden getrouw, ook hij hield uit overlevering aan het verbond met Engeland vast, maar waarschuwde den Stadhouder toch tegen te blinde toegeeflijkheid; zijne Engelschgezindheid was een weinig verkoeld door zijnen omgang met den staatsman, die gedurende meer dan twintig jaren het Engelsche hof te 's Gravenhage vertegenwoordigde. Sir Joseph Yorke, de Engelsche gezant, een bekwaam en schrander man, bezat in hooge mate de onaangename eigenschap van zijnen landaard, om minachtend neer te zien op de bewoners van het vasteland van Europa. Gedurende zijn langdurig verblijf te 's Gravenhage hadden de Hollandsche staatslieden met wie hij dagelijks verkeerde, er niet toe bijgedragen om hem een gunstiger opvatting te doen huldigen. Hij had hen leeren kennen als zwakke, besluitelooze mannen, die onder het drukkend besef van de weerloosheid van hun land, elke verwikkeling met een buitenlandsche mogendheid met angst te gemoet zagen. Krachtig door den steun zijner regeering en door de wetenschap dat men aan het Stadhouderlijk hof Engeland nooit ontrouw zou worden, sloeg hij tegenover de regenten der Republiek een toon aan zooals die te 's Gravenhage nog nimmer uit den mond van een vreemd gezant was vernomen. Zijn persoonlijke verhouding met de voornaamste staatslieden, voornamelijk met van Bleiswijk, werd dan ook meer en meer gespannen en de Hertog van Brunswijk, die in de eerste jaren van het bestuur van den Raadpensionaris met dezen op zeer goeden voet stond, en die zelf een hoog gevoel van eigen waardigheid had, kon de aanmatigingen van den Engelschen gezant niet verkroppen en stond gedurende eenigen tijd in alles behalve vriendschappelijke betrekking tot hem. De diplomatieke gedachten wisseling tusschen Londen en 's Gravenhage werd inmiddels steeds levendiger, en tegelijk scherper, tengevolge van den opstand der Amerikaansche volkplantingen tegen het moederland en den daaruit voortgevloeiden oorlog tusschen Engeland en Frankrijk. Engeland, dat door de tractaten van 1678 en 1718 met de Republiek verbonden was, stelde allerlei eischen, die in den aanstootelijk-

sten vorm door Yorke aan de Staten Generaal werden overgebracht.

Zoo wendde hij zich in 1775 tot den Stadhouder, met een verzoek van zijne regeering om de Schotsche Brigade aan Engeland te willen afstaan. De Republiek had namelijk sinds onheugelijken tijd Schotsche soldaten in dienst, die reeds in de dagen van Prins Maurits een afzonderlijk legercorps vormden. Door verbodsbepalingen der Engelsche regeering tegen het in dienst treden bij vreemde mogendheden waren van lieverlede de Schotten in dit korps zeer gedund en door soldaten van anderen landaard vervangen, de officieren waren echter allen Schotten, wier familiën ten deele in Nederland gevestigd waren. De brigade bestond uit zes bataillons, die voor een deel in de barrière-steden, voor een ander deel in Maastricht en Deventer in garnizoen lagen. De Engelsche regeering had natuurlijk op dit legercorps evenmin recht als op eenige andere troepenafdeeling in dienst der Republiek; de aanvraag om het te willen afstaan werd dan ook alleen gedaan op grond van de vriendschappelijke verhouding tusschen de beide landen, niet krachtens eenig traktaat of eenige verbintenis. De Stadhouder was, zooals te begrijpen is, gaarne bereid om aan het verlangen van den Koning van Engeland te voldoen, ook bij den Raadpensionaris was aanvankelijk weinig bezwaar. Zoodra de zaak echter in ruimeren kring bekend werd, begon de tegenstand zich te doen hooren. Hij sprak zich het luidst uit bij de aanhangers der langzaam opkomende democratische partij. Voor hen, als geestdriftige voorstanders der Amerikaansche vrijheid, was het een ontzaglijke ergernis, dat de Nederlandsche Republiek den Koning van Engeland troepen zou leveren om zijne voor hunne onafhankelijkheid strijdende onderdanen weder onder het juk te brengen. Capellen van de Poll vertolkte de verontwaardiging die onder het democratisch gezinde jonge Holland heerschte, in een redevoering, den 16 December 1775, in de Staten van Overijsel gehouden, toen de aanvraag van de Engelsche Regeering daar behandeld werd. Dit stuk, waarin het afstaan der Schotsche Brigade natuurlijk hevig werd bestreden, eerst zonder medeweten van den schrijver in de dagbladen opgenomen, vervolgens door hemzelve uitgegeven, vond overal bijval, niet het minst in Amsterdam; het maakte den naam van van de Capellen van de Pol door de gansche Republiek bekend als van

een der meest vooruitstrevende regenten, en wekte begrijpelijkerwijs in hooge mate het misnoegen op van de Engelschgezinde staatslieden en van den Stadhouder.

Weinig zal van de Capellen vermoed hebben dat hij, zij het dan ook uit andere gronden dan de door hem in de Overijselsche Statenvergadering ontwikkelde, een medestander had in zijnen strijd tegen het afstaan der Schotsche Brigade in den Hertog van Brunswijk. Nog voor dat de Stadhouder het verzoek van de Engelsche regeering aan de Staten Generaal had overgebracht, had de Hertog reeds in een uitvoerig schrijven tal van bezwaren geopperd tegen het voldoen aan de wenschen van den Koning van Engeland. Wat dreef den Hertog er toe om deze zaak, die bij den Raadpensionaris en de voornaamste bewindslieden te 's Gravenhage geen of weinig bezwaar scheen te ontmoeten, met zooveel kracht te ontraden? Zeker, er waren gewichtige redenen in overvloed aan te voeren die tegen het afstaan der Brigade pleitten, en de Hertog verzuimde niet om die in zijne memorie breed uiteentezetten. Zeer terecht merkte hij aan dat Engeland een dienst van de Republiek vroeg, maar van hare zijde geen de minste bereidwilligheid toonde om door een nauwer verbond waarborgen te geven voor krachtigen bijstand indien de Republiek dien mocht behoeven. De redeneering was juist, maar het mocht verwondering baren die te zien ontwikkelen door den man die altijd voor een Engelschgezinde staatkunde had geijverd. Veeleer zou men van hem den raad verwacht hebben om zich bereid te verklaren aan Engeland's wenschen te voldoen en van die bereidverklaring het uitgangspunt eener inniger aansluiting te maken. Ten opzichte dezer aansluiting scheen de Hertog zeer lage verwachtingen te koesteren. Over de stemming te dien aanzien in de Republiek achtte hij het niet passend zich tegenover den Stadhouder uittelaten, maar wat de denkwijze der Engelsche regeering betrof, sprak hij onverholen zijne overtuiging uit dat deze alleen uit eigenbaat het verzoek had gedaan en volstrekt niet genegen scheen wederkeerig iets voor de Republiek te doen. Bij een aandachtige lezing van het stuk, door Dr. Nijhoff in de Bijlagen in zijn geheel medegedeeld, zal men wel den indruk krijgen dat de omgang met Yorke den Hertog van lieverlede tegen Engeland had ingenomen. Dat hij als bevelhebber van het leger het niet onverschillig kon aanzien, zoo de

toch reeds zwakke landmacht der Republiek een verlies leed dat wellicht onvolledig zou worden aangevuld, was te begrijpen; maar de bedekte hatelijkheden tegen den Engelschen gezant, die in het stuk voorkomen, doen met recht vermoeden dat de wrevel tegen Yorke's hooghartig gedrag op zijn afkeurend advies van niet minder grooten invloed is geweest.

De Amsterdamsche regeering opperde intusschen onder de hand het denkbeeld om de Brigade niet tijdelijk te leenen maar die aan Engeland tegen een geldsom voor goed af te staan. Tegen dit voorstel waarschuwde de Hertog den Stadhouder op de ernstigste wijze. Dit zou, meende hij, een volkomen breuk tusschen Engeland en de Republiek veroorzaken. Waarschijnlijk vreesde hij dat de Engelsche regeering, wanneer zij vernam dat Amsterdam, welks anti-Engelsche gezindheid te Londen volkomen bekend was, op dezen verkoop had aangedrongen, het er voor zou houden dat men geen Schotsche officieren in het leger wilde houden omdat men hen in de omstandigheden die men te gemoet ging niet vertrouwde. Intusschen namen de Staten van Holland het voorstel met eenig voorbehoud aan, tegen den zin der Haarlemsche en Amsterdamsche afgevaardigden. De Koning van Engeland gaf echter kort daarna aan den Stadhouder te kennen, dat hij voorloopig van zijn verzoek afzag. De wolk dreef dus gelukkig voorbij en de gemoederen kwamen welhaast over dit punt tot rust.

De Hertog richtte intusschen zijne blikken naar alle zijden om voor de Republiek in het buitenland een stevig anker te zoeken waaraan zij veilig kon liggen nu de aan alle kanten dreigende storm begon los te barsten. De hoop om in Engeland een voor alle omstandigheden betrouwbaar bondgenoot te hebben ontzonk hem; de regenten die deze hoop reeds lang hadden vaarwel gezegd of haar nimmer hadden gekoesterd, richtten thans het oog naar Parijs; maar Frankrijk bleef voor den Hertog de natuurlijke vijand met wien men zich in geen geval nader mocht inlaten. Van Oostenrijk was sedert de groote omwenteling in zijne buitenlandsche staatkunde veel te vreezen en niets meer te hopen. Pruisen alleen bleef over; indien een vertrouwelijke toenadering tot Frederik den Groote kon worden tot stand gebracht, dan zou de Republiek de toekomst gerust kunnen ingaan. In de eerste dagen van het jaar 1778 achtte de Hertog het oogenblik gekomen om het plan van een onder-

handeling met Pruisen aan den Stadhouder voor te leggen. Een onverwachte gebeurtenis had gansch Europa met de vrees voor een algemeenen oorlog op het vasteland vervuld. De Keurvorst van Beieren, Max Joseph, was een der laatste dagen van het jaar 1777 aan de pokken gestorven, zonder nakomelingschap achter te laten. De kroon moest nu aan het keurvorstelijk huis van de Paltz vervallen; maar Oostenrijk maakte op een groot deel der Beiersche landen aanspraak en men wist dat de keurvorst van de Paltz veel liever te Mannheim zijn eigen vorstendom bleef regeeren, dan zich aan de moeielijkheden te gaan bloot stellen, die hem te München wachtten. Onder deze omstandigheden dook het nog altijd rondwarend gerucht, dat de Zuidelijke Nederlanden aan Frankrijk zouden worden afgestaan, weder eensklaps op. Frankrijk, zoo meenden de staatkundige tinnegieters, zou thans Oostenrijk helpen om zich van Beieren te verzekeren en voor die hulp de Nederlanden als loon bekomen. De Hertog stelde, onder den indruk van deze geruchten, den Stadhouder voor om te trachten langs vertrouwelijken weg van den Koning van Pruisen te vernemen, of er inderdaad tusschen Oostenrijk en Frankrijk eenige overeenkomst ten opzichte der Zuidelijke Nederlanden was aangegaan, en zoo het antwoord hierop bevestigend was, den vorst te vragen om aan de Republiek de behulpzame hand te willen bieden, teneinde de nadeelige gevolgen van een dergelijke overeenkomst te verijdelen. Er was voor den Hertog, ook bij deze aangelegenheid, een bijzondere reden van persoonlijken aard. Zijn neef, de toenmalige erfprins van Brunswijk, Karel Lodewijk Ferdinand, dezelfde die in 1787 de Pruisische troepen in de Republiek aanvoerde, was destijds reeds Pruisisch generaal en stond met Frederik den Groote op vertrouwelijken voet. Om aan de geheele onderhandeling een zoo vertrouwelijk mogelijk karakter te geven, gaf de Hertog in overweging, om dezen vertrouwden bloedverwant als tusschenpersoon te gebruiken; hij was bereid zelf aan zijnen neef te schrijven, deze kon dan te Berlijn het terrein verkennen en zou spoedig kunnen te weten komen of een aanzoek tot nadere aansluiting aan Pruisen bij Frederik den Groote een gunstig onthaal zou vinden. De Hertog rekende er natuurlijk op dat, indien dit laatste het geval mocht zijn, de voortzetting der onderhandelingen ook aan hem zou moeten worden toevertrouwd, hij zou derhalve de man worden van het

nieuwe verbond en alle draden daarvan zouden door zijne vingers gaan. De leiding der buitenlandsche betrekkingen zou feitelijk in zijne handen komen.

De tijd werd hem niet eens gelaten om zich lang in dit schoone vooruitzicht te verblijden. Er was iemand aan het Stadhouderlijk hof, die tot den koning van Pruisen in nog veel nauwer betrekking stond dan de erfprins van Brunswijk, en die er sinds lang naar streefde om den invloed van den Hertog op den Stadhouder te ondermijnen. De jeugdige gemalin van Willem V, Frederika Sophia Wilhelmina van Pruisen, nicht van Frederik den Groote, brandde van verlangen om haren gemaal, dien zij in schranderheid zoo zeer overtrof, de leiding te geven, die hij thans van den Hertog aannam en onmogelijk zou kunnen missen. Toen zij kennis kreeg van het denkbeeld van den Hertog van Brunswijk, wist zij haren echtgenoot gemakkelijk te beduiden, dat niet de Hertog maar zij de aangewezen persoon was om onderhandelingen met den Koning van Pruisen te beginnen. Men zal zich de bittere teleurstelling van den Hertog kunnen voorstellen, toen Willem V hem kwam mededeelen dat hij zijnen raad zou volgen, maar dat de Prinses naar Berlijn zou schrijven. De mijn was geheel verkeerd gesprongen; wat de Hertog beraamd had om zijnen invloed op de buitenlandsche staatkunde op vasten voet te grondvesten, was het middel geworden waardoor de Prinses zich den weg tot staatkundigen invloed gebaand had. De Hertog maakte den Raadpensionaris spoedig deelgenoot van zijne misrekening. Deze was er evenzeer door ontstemd, maar kon even weinig als de Hertog, de gevolgen keeren. De jonge vorstin had haar spel gewonnen en het mocht dezen beide mannen, in staatszaken vergrijsd, niet gelukken haar weder tot hare vroegere rol van toeschouweres terug te brengen. Voortaan hadden zij niet meer alleen met den Stadhouder te rekenen; de Hertog vooral, die wel wist dat de Prinses hem niet zeer gunstig gezind was, had alle reden te vreezen dat zijn invloed op den duur zeer zou verzwakken. Daarbij kwam nog de droevige ervaring dat zijn voorstel voor de Republiek niet het minste voordeel beloofde. Frederik de Groote had er volstrekt geen belang bij om iets voor Nederland te doen. De raadgevingen die hij met groote toeschietelijkheid aan zijne vorstelijke bloedverwanten te 's Gravenhage deed toekomen strekten allerminst om hun, uit

den moeielijken toestand, waarin hun land zich bevond, een uitweg te wijzen, veeleer om hen in nog grooter moeielijkheden te wikkelen.

In de laatste dagen van het jaar 1780 verklaarde Engeland aan de Republiek der Vereenigde Nederlanden den oorlog. Met zeer gemengde gewaarwordingen werd dit bericht in de verschillende gewesten ontvangen. In de stadhoudersgezinde kringen was men geheel uit het veld geslagen. Een breuk met Engeland, den trouwsten vriend van het huis van Oranje, was daar altijd als een ondenkbare gebeurtenis beschouwd; nu men de werkelijkheid voor oogen zag, weigerde men bijna nog om er geloof aan te hechten en vroeg zich in vertwijfeling af, of op deze noodlottige gebeurtenis iets anders dan de ondergang der Republiek kon volgen. Een geheel andere stemming heerschte er bij de staatsgezinde regenten en bij de jonge democraten, die nog slechts een enkelen vertegenwoordiger, hier en daar, in de regeerings-collegieën hadden, maar zich des te ijveriger met de staatszaken bemoeiden. Onder hen werd de juichtoon over het uitbreken van den oorlog niet gesmoord, al konden zij zich de waarschijnlijkheid van grooten tegenspoed moeilijk ontveinzen. Men zou een offer moeten brengen, maar was dit niet volkomen gewettigd, nu met den Engelschen oorlog een staatkundig stelsel had gezegevierd dat de staatsgezinde partij altijd als haar programma had beschouwd. Een oorlog met Engeland kon niet anders ten gevolge hebben dan aansluiting aan Frankrijk, dat altijd de tegenstander van het huis van Oranje en de vriend van de staatsgezinde partij was geweest, en dat thans ook door de democraten - zij konden er zich zelven bezwaarlijk reden van geven, waarom - als de trouwste steun voor hunne beginselen beschouwd werd.

Maar de vreugde over de staatkundige overwinning duurde kort, en werd ras door het leed van stoffelijke verliezen overschaduwd. In de eerste dagen van het jaar 1781 had de beurs te Amsterdam menigen gelukwensch gehoord over den zegepraal der vooruitstrevende staatkunde, die onder den koopmansstand jonge en warme aanhangers telde; nauwelijks was de lente evenwel verschenen, of men zag op die zelfde plaats slechts bedrukte gezichten en men hoorde er dagelijks niets dan bittere klachten. De eene jobstijding na de andere had den

Nederlandschen handel doen opschrikken. Op 1 Februari 1781 wist men reeds dat bijna 200 koopvaardijschepen door de Engelschen genomen waren; in Maart kwam het bericht van de verovering der West-Indische kolonieën en van de verbeurd-verklaring van alle koopmansgoederen daar, voornamelijk op St. Eustatius, gevonden. De verliezen door een en ander geleden werden op twintig millioen begroot. Daarbij kwam dat de handel ter zee nu geheel gestremd was, en dat zelfs de visscherij in de Noordzee niet meer kon worden uitgeoefend. De druk van deze ontzaglijke rampen deed zich, zooals altijd, het pijnlijkst gevoelen bij de lagere standen. De misnoegdheid uitte zich dan ook luide, zij ging uit van de koopsteden en vond weerklank door het geheele land.

Had de republiek destijds een stadhouderlooze regeering gehad, dan zou vermoedelijk, even als in 1672 en 1747, het volk om Oranje hebben geroepen. In beide jaren was er een vorst uit het geliefde stamhuis geweest, die niet de minste verantwoordelijkheid droeg voor den tegenspoed die het land had getroffen, en van wien dus, in de oogen des volks, met recht redding te hopen was. Thans evenwel had men een Prins van Oranje als Stadhouder aan het hoofd van den Staat met meer uitgebreide macht dan voorheen, en al wist het volk, dat de oorlog met Engeland geheel tegen zijn zin was uitgebroken, toch kon het onmogelijk aannemen, dat het niet in zijn vermogen zou zijn geweest door krachtiger optreden een betere wending aan den loop der gebeurtenissen te geven; allerminst kon het gelooven dat door den Stadhouder als opperbevelhebber van de zee- en landmacht, al dat gene verricht was, dat noodig was om aan eenen oorlog het hoofd te bieden. Indien de regenten schuld hadden doordien zij lichtvaardig gedreven hadden tot maatregelen die een oorlog konden te weeg brengen, dan had toch ook de Stadhouder schuld, omdat hij, den oorlog niet kunnende keeren, de noodzakelijke voorzorgsmaatregelen, die het landsbelang in elk geval eischte, niet had genomen. In zekeren zin was er dan ook niemand onder allen die tot de hooge regeering van de Republiek behoorden, van wien men zou hebben kunnen beweren, dat hij van alle schuld aan den jammerlijken toestand waarin de Engelsche oorlog de natie gedompeld had, volkomen vrij kon worden geacht. Iedereen had min of meer schuld en daarom trachtte ook iedereen de schuld op zijnen buurman te

werpen. Men zocht naar een zondebok en het was aan de Amsterdamsche regeering, die dagelijks het meest van de algemeene ontevredenheid te lijden had, niet moeielijk dien zondebok te vinden en aan te wijzen.

In Mei hadden de Amsterdamsche afgevaardigden in de Staten van Holland reeds een uitvoerig stuk ingediend, waarin de noodzakelijkheid werd aangetoond van een krachtiger optreden in den oorlog, en het denkbeeld aan de hand werd gedaan, om een klein getal leden, uit de regeering der verschillende provincien, met de noodige macht te voorzien, ten einde voortdurend met den Stadhouder als een soort van ministerraad werkzaam te zijn en de middelen te beramen die door den dagelijks wisselenden loop der krijgsbedrijven vereischt zouden worden. Naar aanleiding van dit voorstel verzocht de Prins een nader onderhoud met de Amsterdamsche afgevaardigden en dezen besloten van de gelegenheid gebruik te maken om, geheel vertrouwelijk, zonder medeweten zelfs van de Vroedschap, bij den Stadhouder aan te dringen op het verwijderen van den Hertog van Brunswijk, in wiens verkeerde raadgevingen zij de oorzaak zagen van de slapheid waarmede de oorlog gevoerd werd en van de onheilen die daarvan het gevolg waren geweest.

De Amsterdamsche regenten, die aldus den Hertog als den hoofdschuldige wilden brandmerken, zullen bij inkeer tot zich zelven wel hebben gevoeld, dat ook hun geweten niet volkomen zuiver was. De heftige akte van beschuldiging die van Goens hun eenige weken te voren in zijn Politiek Vertoog naar het hoofd had geslingerd, hadden zij zeker niet kunnen lezen met die hartgrondige verontwaardiging, die een geheel valsche aantijging pleegt op te wekken. Maar terwijl de daad van van Goens uit een staatkundig oogpunt onverdedigbaar was, moest de stap dien zij voorhadden inderdaad in het belang van het land niet alleen maar ook van den Stadhouder worden geacht. De gemoederen in het gansche land op te hitsen tegen zijn machtigste stad, te midden van de nooden van een buitenlandschen oorlog, was een on verantwoordelijk bedrijf, dat noodzakelijk tweedracht moest opwekken; het verwijderen van een vreemden vorst van wien men alle reden had te vermoeden dat hij den vijanden der republiek veel te gunstig gezind was, kon aan het bevorderen der eendracht heilzaam zijn. De Hertog had bijna geen

vrienden meer in de Republiek[1)], daarenboven had iedereen kunnen opmerken, dat zijne Engelschgezindheid weder was aangewakkerd, naarmate de waarschijnlijkheid van een oorlog met Engeland grooter werd, en dat zelfs zijne persoonlijke verhouding tot Yorke beter was geworden, sedert de verhouding tusschen diens regeering en die der republiek gespannen was geworden. Het was bekend, dat in de laatste maanden van 1780 de Engelsche gezant zijne Zondagmiddagen voortdurend bij den Hertog had doorgebracht, in een tijd toen de toon der diplomatieke nota's door hem ingeleverd ook de meest Engelschgezinde regenten ergerde; men wist zelfs te verhalen dat de Stadhouder zijn ongenoegen over deze ongepaste vertrouwelijkheid niet had kunnen verbergen. In de naaste omgeving van den Stadhouder schroomde men niet meer zich ongunstig over den Hertog uit te laten, en een der heeren van 's Prinsen hofhouding had aan den Amsterdamschen Burgemeester Rendorp rondweg den raad gegeven om te eischen dat de Hertog zou worden weggezonden. Met recht kon Rendorp dan ook later verklaren, dat de aandrang tot verwijdering ook in het belang van den Stadhouder was uitgeoefend. Door den Hertog als bliksemafleider voor de verstoordheid der natie te gebruiken, trof men geen onschuldige, en zou men den Stadhouder in de gelegenheid stellen om zich geheel te zuiveren van den blaam van onachtzaamheid en zorgeloosheid bij het behartigen van de belangen van 's lands weerbaarheid, die het nog veel ernstiger verwijt van geheime welwillendheid voor den vijand in den schoot droeg.

Noch platonische liefde voor den Stadhouder bij den een, noch de baatzuchtige overweging om eigen baan schoon te vegen bij den ander, waren intusschen de eenige drijfveeren geweest voor dezen stap der Amsterdamsche burgemeesters. Zij hadden zich vooral laten leiden door de gemeenschappelijke overtuiging, dat een sterk sprekende daad, zooals de verwijdering van den Hertog, al geschiedde die, wat zij wenschten, op de meest eervolle wijze, volstrekt noodzakelijk was om het vertrouwen van het volk op de regeering te herstellen. Ongelukkigerwijs zag de Stadhouder met zijn beperkt doorzicht dit geheel niet in, en de Raadpensionaris van Bleiswijk, die het

1) Brieven van van Goens III bl. 70; ten Hove laat zich daar over den Hertog uit in de volgende bewoordingen: Je fais peu de cas de sa personne, de son caractère et même de ses talents.

wel inzag en daarenboven van nabij den verkeerden invloed van den Hertog kende, miste den moed, die aan mannen bij wie eigenbelang boven beginselen gaat altijd ontbreekt, om partij te kiezen, voordat hij wist welke partij de machtigste zou worden.

Rendorp, van de Amsterdamsche regenten de minst ongevallige persoon ten hove, was door zijne medeleden uitgenoodigd om den Stadhouder voor te bereiden op de bijeenkomst, door hem daags te voren vertrouwelijk mede te deelen wat het hoofddoel der Amsterdamsche heeren was. De Stadhouder, verrast en ontstemd door deze mededeeling, haastte zich om alles aan den Hertog over te brengen die er in hevige woede over ontstak. Waarschijnlijk onder zijnen invloed schreef de Stadhouder een brief aan den Raadpensionaris waarin hij verklaarde nimmer te zullen voldoen aan het verzoek dat men tot hem zou richten.

Deze brief, door den Raadpensionaris des morgens vóór de samenkomst aan de Amsterdamsche afgevaardigden ter lezing gegeven, kon hen evenwel niet van hun voornemen terugbrengen. Zij begaven zich, drie in getal, de burgemeesters Temminck en Rendorp en de Pensionaris Visscher, op het bepaalde uur naar het Huis ten Bosch en vonden daar den Stadhouder alsmede den Raadpensionaris, dien zij verzocht hadden bij het onderhoud tegenwoordig te willen zijn.

Nadat de heeren plaats hadden genomen, nam de heer Visscher, pensionaris van de stad Amsterdam, met goedvinden van den Stadhouder het woord, teneinde voorlezing te doen van een zeer uitvoerige Memorie, waarin eerst over den algemeenen toestand des lands en vervolgens over de middelen tot herstel werd gehandeld. De Prins die op heete kolen zat, viel den Pensionaris onmiddellijk in de rede, zoodra deze tot dat gedeelte zijner memorie gekomen was, waarin gedoeld werd op het mistrouwen, dat overal tegen den Hertog was ontstaan, en de noodzakelijkheid van zijne verwijdering was uiteengezet. ‘Ik kan dit niet voor den Hertog verzwijgen’, riep hij op boozen toon uit, waarop Rendorp hem beleefdelijk verzocht te willen toestaan dat het stuk tot het einde gelezen werd. De lezing werd dan ook hervat; onder de grieven tegen den Hertog werd ook vermeld dat de Raadpensionaris niet met hem overweg kon en zich dikwijls beklaagd had over den verkeerden invloed dien hij op den Stadhouder had uitgeoefend. De Raadpensionaris, die het hoogst onaangenaam vond dit te hooren ophalen in tegenwoor-

digheid van den Stadhouder, die voortdurend teekenen van verstoordheid gaf, viel nu op zijne beurt den heer Visscher in de rede met de opmerking, dat hij zich niet kon herinneren zich ooit in dezen zin te hebben uitgelaten, schoon hij erkende zich om bepaalde redenen sedert eenigen tijd onthouden te hebben van gesprekken met den Hertog. De Pensionaris antwoordde hem op bitschen toon, dat hij hem de plaats zou kunnen noemen waar hij zich op deze wijze had uitgelaten en de personen die er bij tegenwoordig waren geweest. De Raadpensionaris zweeg en de lezing werd zonder verdere stoornis ten einde gebracht. De Pensionaris bood het stuk daarop den Stadhouder aan, terwijl de drie overige heeren, in min of meer zenuwachtige spanning, zaten af te wachten naar de ontknooping. Hun geduld werd niet lang op de proef gesteld; de Stadhouder stoof welhaast in drift op. Nog nooit, zeide hij, had een zijner voorzaten een bejegening ondervonden, als die hem in dit uur was aangedaan; hij wist wel wat men wilde, eerst den Hertog wegjagen en dan hemzelven en zijn huis; hij wist ook dat Amsterdam nooit iets anders had beoogd dan hem alle gezag te ontnemen, Amsterdam, dat alleen de schuld droeg van alle onheilen die het land getroffen hadden; maar hij verzekerde den heeren dat hij nimmer zou dulden dat de Hertog in het minste gekreukt werd, de Hertog was zijn voogd en tweede vader geweest, maar wel verre van hem in alles te volgen had hij herhaalde malen, onder anderen in de zaak der Schotsche Brigade, tegen diens raad gehandeld.

Na dezen driftigen uitval, waardoor de Amsterdamsche heeren wel een weinig uit het veld waren geslagen, opperde de Raadpensionaris het denkbeeld, dat de Stadhouder de memorie aan de heeren zou teruggeven en dat men verder over dit geheele onderhoud het stilzwijgen zou bewaren. Rendorp sprak daarop een woord van zelfverdediging, gaf te kennen dat niemand dan de hier aanwezige heeren en de twee overige burgemeesters van de memorie kennis droegen en dat hij het verder geheel aan den Stadhouder overliet om de memorie te houden of wel die terug te geven.

Indien Willem V ook maar iets geërfd had van de staatsmanswijsheid die de stichter van zijn stamhuis, de groote Zwijger, in zoo ruime mate bezat, dan zou hij zeker na de woorden van Rendorp de memorie zwijgend hebben teruggege-

ven en de heeren hebben laten vertrekken. De Amsterdamsche afgevaardigden zouden dan al zeer weinig reden van tevredenheid over hunnen stap hebben gehad. Maar de Stadhouder, in zijnen onverstandigen ijver voor den Hertog, verklaarde thans, dat hij niet mocht nalaten aan deze alles mede te deelen wat er geschied was. Nadat hierover nog eenige woorden gewisseld waren, gaf de Stadhouder toch ten slotte de memorie aan den Pensionaris terug, waarna dit pijnlijk onderhoud een einde nam.

Twee dagen later vernamen de Amsterdamsche heeren dat de Prins inderdaad aan den Hertog den inhoud van de memorie had medegedeeld. Nu waren zij wel genoodzaakt het stuk aan den Prins te zenden. De Hertog schreef hierop een brief aan de Staten Generaal waarin hij satisfaktie vroeg voor de beschuldigingen door Amsterdam tegen hem ingebracht. De Amsterdamsche memorie werd nu ook openbaar gemaakt en de zaak kwam bij de Staten Generaal in behandeling. In de gansche Republiek werden ten gevolge van dezen loop van zaken de oogen op den Hertog gevestigd, men sprak slechts van hem; in de regeeringskringen trokken de vrienden van den Stadhouder nog zijne partij, schoon zonder veel geestdrift,[1)] onder de burgerij en het volk werden langzamerhand allerlei schotschriften tegen hem verspreid die met gretigheid gelezen werden. Een nieuw voorval strekte niet weinig om den argwaan dien men tegen hem koesterde te vermeerderen.

De Heer D.W. van Lijnden van Blitterswijk, die de Republiek als gezant te Stokholm had vertegenwoordigd, was in den aanvang van het jaar 1781 tot gezant te Weenen benoemd. Het gerucht begon spoedig te loopen dat hij, na deze benoeming te hebben aangenomen, weigerachtig was om zich naar zijne nieuwe standplaats te begeven en dat hij de redenen daarvoor aan den Stadhouder had opgegeven. Men bracht deze weigering in verband met een bezoek dat Keizer Joseph II juist in die dagen aan de Republiek bracht, incognito reizende onder den naam van Graaf van Falkenstein, en wist te verhalen dat de Hertog van Brunswijk den Keizer tegen den heer van Lijnden had ingenomen, waarop deze zou hebben verklaard

1) Ten Hove schrijft: Ik wenschte dat de Heer Hertog zijn hoofd kwam neerleggen, in vrede, dat Onze Lieve Heer hem geliefde na zich te nemen. C'est peut-être ce qui pourrait arriver de moins mauvais en ce moment. Brieven van van Goens III blz. 70.

dat hij liever een ander tot gezant wilde hebben. Van Lijnden, die als afgevaardigde van de provincie Zeeland zitting had in de Staten Generaal, kwam op zekeren morgen, even voor den aanvang der vergadering, bij den Voorzitter met een brief waarvan hij mededeeling aan de Staten Generaal verzocht, en die de verklaring inhield, dat hij geen betrekking in den staatsdienst wilde aannemen zoolang de Hertog van Brunswijk invloed op de zaken uitoefende. De Voorzitter, niet weinig ontsteld door dezen onverwachten stap, weigerde het stuk in ontvangst te nemen met de weinig hoffelijke vraag: of de Heer van Lijnden gek was geworden? De Griffier Fagel, die daarop den brief ook in handen kreeg, ontraadde eveneens het aannemen van den brief, waarop van Lijnden antwoordde dat hij het stuk dan door den druk openbaar zou maken.[1)]

Het verscheen dan ook welhaast en leverde ruimschoots stof voor staatkundige redekaveling. De Heer van Lijnden verhaalde er in, dat hij aanvankelijk niet geaarzeld had de benoeming tot gezant te Weenen aan te nemen, daar hij, nog te Stokholm zijnde, de verzekering had gekregen van den Graaf van Kaunitz, den Oostenrijkschen minister, dat zijne benoeming het Oostenrijksche hof niet onaangenaam was; de gezant des Keizers te 's Gravenhage, de baron van Reischach had die verzekering later herhaald. De omstandigheden waarin de Republiek verkeerde maakten het hem echter onmogelijk om thans de betrekking te aanvaarden. Zoolang, in strijd met de staatsregeling, een vreemd vorst, de Hertog van Brunswijk, invloed uitoefende op de staatszaken, wenschte hij verschoond te blijven van het vervullen van eenige diplomatische betrekking buiten 's lands. Hij liet het verder aan de Staten Generaal over om te overwegen in hoeverre, in 1766, door den Hertog van Brunswijk pogingen waren aangewend om zich tot eenigen raadsman van

1) Ten Hove verhaalt de geschiedenis aan van Goens op de volgende wijze (Brieven van van Goens III blz. 15) Il (van Lynden) est venn il y a quelques jours chez le President de semaine lui donner une lettre pour l'assemblée dans laquelle il protestait ne vouloir se charger à l'avenir d'aucune commission quelconque tant que durerait l'influence du Duc. Le President lui dit: mais Lynden êtes vous donc devenu absolument fou? - et n'a point voulu accepter la lettre. L'autre a persisté et est venu montrer sa belle épitre an Greffier et à quelques membres de l'assemblée rassemblés dans la chambre du Greffier. Tout ce monde s'est moqué de lui comme le President et l'on n'a point voulu de la lettre. Sur quoi il a dit qu'il la ferait imprimer. Ce n'est qu'avec une peine extrême qu'on l'a dissuadé de se donner ce grand ridicule.

den Stadhouder te doen aanstellen en erkennen, en daardoor een raad van regenten waarmede deze in alle gewichtige binnenen buitenlandsche zaken overleg zou kunnen plegen, die ook naar zijne meening noodig en nuttig was, onmogelijk te maken.

Men zal licht begrijpen dat het doel van van Lijnden was, om de Akte van Consulentschap, die nog slechts in een kleinen kring bekend was, wereldkundig te maken. Toen de Amsterdamsche afgevaardigden, die te 's Gravenhage waren, de Heeren Graafland en Visscher, dan ook op verzoek der Amsterdamsche regeering met hem in gedachtewisseling traden over de beweegredenen die hem tot zijnen stap geleid hadden, antwoordde hij, dat zijne bedoeling alleen geweest was den heeren den weg te wijzen, en dat hij meende dat een formeele deputatie uit de stad Amsterdam, den Stadhouder ‘op zijn woord van cavalier’ behoorde te vragen, of hij den Hertog als eenig consulent had aangenomen en of daarvan een akte gepasseerd was.

De Amsterdamsche heeren waren niet onwetend van het bestaan van de Akte van Consulentschap, maar zij hadden in hunne memorie daarover niet willen spreken, omdat zij meenden, dat het iedereen vrij stond iemand in wien hij vertrouwen stelde tot raadsman aan te nemen. Het was Rendorp geweest die hen hiertoe had overreed, en zij hadden te eerder zijnen raad gevolgd, omdat hij hun in vertrouwen den inhoud der Akte van Consulentschap had medegedeeld. Rendorp was een der eersten geweest die het geheim had geweten. Reeds in 1768, toen hij als gedeputeerde in de Hollandsche Rekenkamer te 's Gravenhage verblijf hield, en veel bij de Fagel's aan huis kwam, had hij van den zoon van den Griffier Fagel, die toen de post van tweede Griffier bekleedde, de geheele toedracht der zaak vernomen. Het is niet moeielijk te begrijpen, waarom hij niet verlangde, dat thans groot gewicht zou worden gehecht aan een zaak, die hem reeds sedert meer dan twaalf jaren bekend was. Daar ook de Staten Generaal den brief van van Lijnden alleen voor kennisgeving aannamen, bleef de Akte van Consulentschap vooralsnog rusten; eerst eenige jaren later zou zij openbaar worden en den Hertog van Brunswijk den laatsten stoot toebrengen.

In de verschillende provinciën kwam inmiddels de brief van den Hertog ter statenvergadering in, en werd hij het onderwerp van gewichtige beraadslagingen. De Raadpensionaris van

Bleiswijk, van wien niemand ooit wist hoe hij op den dag van morgen zou handelen, koos thans weder met hart en ziel partij voor den Hertog en bewerkte door allerlei kunstgrepen dat de Staten van Holland aanvankelijk een gunstig besluit namen, tegen het advies eener niet onbeteekenende meerderheid, bestaande uit de afgevaardigden van Amsterdam, Rotterdam, Dordrecht, Haarlem, Leiden, Schiedam en Alkmaar. In de meeste landprovincien waar de Stadhouderlijke partij nog overal in de Staten de meerderheid had, en men de zaak van den Hertog beschouwde als een aanval van Amsterdam op den Stadhouder, werden eveneens besluiten genomen ten gunste van den Hertog.

Er vertoonde zich echter hier en daar reeds een vrij sterke geest van tegenstand. Te Arnhem bleek het, dat onder de Geldersche ridderschap, de anti-stadhouderlijke gevoelens, die van de Capellen van de Marsch in de laatste jaren in Gelderland had verkondigd, op de jongere leden der Geldersche ridderschap niet zonder invloed waren gebleven. Een hunner, van Zuylen van Nyevelt, die eenige jaren later in de onlusten van 1787 een vrij beteekenende rol zou spelen, werd door zijn openlijk optreden tegen den Hertog, bij deze gelegenheid, voor het eerst buiten zijne provincie bekend; hij vond bij eenige andere edelen steun, zij werden echter door de meerderheid overstemd. Ook in Overijsel was geen eenstemmigheid; hier was de ridderschap, met uitzondering van van Palland van Zuithem, sterk voor den Hertog; de stedelijke afgevaardigden waren het echter meer met Amsterdam eens. In Utrecht en Groningen verklaarde men zich zonder strijd vóór den Hertog; Zeeland hield de zaak op het sleeptouw en bracht hare behandeling nooit ten einde.

Het grootste opzien baarde echter de houding van Friesland, waar de meer vooruitstrevende begrippen der ontkiemende patriottische partij het meest tot ontwikkeling waren gekomen. De afgevaardigden van het kwartier Westergoo kwamen bij de eerste behandeling der zaak, in 't laatst van Juni, met het voorstel om aan de afgevaardigden naar de Staten Generaal te kennen te geven, dat zij zich zouden onthouden van elke behandeling der aangelegenheid van den Hertog daar deze, indien hij zich door de Amsterdamsche regenten beleedigd achtte, de beslissing van den rechter kon inroepen.

In de buitengewone vergadering der Friesche Staten, in Sep-

tember te Leeuwarden gehouden, kwamen zij met een tweede voorstel, dat niet minder beoogde dan een verzoek aan den Stadhouder om den Hertog te bewegen zijn ontslag te nemen en de Republiek te verlaten. Dit voorstel, ondersteund door de afgevaardigden van Oostergoo en voor een deel door die van Zevenwouden, waarin de aanhangers des Hertogs den geheimen invloed der vrienden van den in 1779 overleden O.Z. v. Haren meenden te herkennen, maakte een geweldigen indruk in Holland, vooral te 's Gravenhage in de hooge regeeringskringen en de omgeving van den Stadhouder. Met bezorgdheid had men daar waargenomen, hoe de toon der dagbladen en schotschriften voortdurend heftiger werd, hoe de verbittering tegen den Hertog met den dag vermeerderde, hoe bij de stedelijke en gewestelijke regeeringen zijne zaak steeds achteruitging. Terecht voorzag men dat, nu eenmaal uit een der hooge collegien zooals de Staten van Friesland, een stem was opgegaan, die nog krasser dan de Amsterdamsche burgemeesters in hunne vertrouwelijke memorie, openlijk de verwijdering van den Hertog van Brunswijk eischte, de regenten die nog schroomden om uittespreken wat hun op het hart lag, niet langer zouden wenschen onder te doen voor de heeren van Eysinga, Beyma en Andringa de Kempenaer, wier rondborstige taal in de vooruitstrevende kringen allerwege als de onversaagde uiting van ware vaderlandsliefde werd verheerlijkt.

De Hertog zag tot zijnen grooten spijt, dat hij bij den dag veld verloor. De lasterlijkste aantijgingen en platste beschimpingen in tallooze schotschriften, niettegenstaande de verbodsbepalingen overal verspreid, deden hem meer en meer in de achting van het volk dalen. Bij de regenten was een langzame omkeering in zijn nadeel duidelijk waar te nemen[1)]. In Friesland werd de tegenstand steeds heftiger. De geringe meerderheid die hij in de Staten van Holland nog had, dreigde minderheid te worden. De ridderschap van die provincie, die op zijne hand of althans op de hand van den Stadhouder was, wist

1) Dr. Nijhoff zegt bladz. 200 dat de van de Capellens hunne adviezen, in de Staten van Gelderland en Overijsel gegeven, overal verspreidden. Capellen van de Marsch was evenwel wegens ongesteldheid niet op de Geldersche Statenvergadering, waar de zaak van den Hertog behandeld werd, tegenwoordig, en v.d. Capellen van de Poll was toen nog van de Overijselsche Statenvergadering uitgesloten.

ten slotte nog, met behulp dier meerderheid, een voorstel aangenomen te krijgen waarbij de zaak voor beëindigd werd verklaard. Dit was waarlijk geene overwinning voor den Hertog, het was de erkenning van de zijde zijner vrienden, dat het eenige wat voor hem gedaan kon worden was, hem een nederlaag te besparen. Zelfs van Goens, door hem aangezocht om een verdedigingschrift op te stellen, had geen moed die taak te aanvaarden.

Zwakheid van karakter kan bij voorspoed verborgen blijven, onder tegenspoed komt zij onvermijdelijk aan het licht. Beide, de Hertog en de Stadhouder, handelden onder deze wederwaardigheden zooals zwakke menschen gewoonlijk handelen: na zich zoo krachtig mogelijk in woorden te hebben uitgelaten, bleef elke mannelijke daad achterwege. De Prins had aan de Amsterdamsche heeren gezegd dat men hem een laagheid wilde laten doen, door hem te verzoeken den Hertog te verwijderen; de Hertog had na den aanval der Friesche staten aan van Goens geschreven dat hij liever door zijne vijanden verpletterd wilde worden dan lafhartig het slagveld voor hen ruimen[1]; thans, nu de storm was losgebroken, besloot de Hertog dien te ontwijken en de Prins gaf op de meest ondubbelzinnige wijze te kennen, dat hij dezen stap het beste redmiddel achtte.

Had de Hertog bij deze gelegenheid den dienst der Republiek vaarwel gezegd en hooghartig verklaard dat hij niets meer met dit ondankbare land wilde te doen hebben, dan zou hij althans zijne eer gered hebben. Nu bereidde hij zich zelve nog dieper vernedering. Den 24^{en} Mei 1782 verliet hij 's Gravenhage en begaf zich naar 's Hertogenbosch, den zetel van zijn militair commando, openlijk te kennen gevende, dat het zijn voornemen was aldaar metterwoon gevestigd te blijven. Het was een soort van vrijwillige ballingschap, die aan het volk het bewijs moest leveren dat de Hertog niet langer de dagelijksche raadgever van den Stadhouder was.

Dat deze zoogenoemde eervolle aftocht niet slechts de instemming van den Stadhouder had, maar zelfs de voldoening was van zijn half uitgesproken wensch, kan inderdaad geen ver-

1) Depuis ce moment (na de Friesche resolutie) j'ai pris la résolution irrévocable de ne pas quitter le champ de bataille, d'attendre avec fermeté toutes les attaques qu'on pourrait me faire, de défendre mon terrain pas à pas et de me voir plutôt écrasé par mes implacables ennemis que de leur ceder lâchement le champ de bataille. Brieven van van Goens, III blz. 158.

wondering wekken. Hij volgde den raad van kortzichtige vrienden, wien het slechts te doen was om oogenblikkelijk een dreigende moeielijkheid ter zijde te stellen, en dezen hadden zeer goed ingezien dat hunne raadgeving, die geen krachtig optreden maar slechts lijdelijk toezien eischte, bij den Prins in goede aarde zou vallen. Het lag in het karakter van Willem V om liefst zoo weinig mogelijk te handelen, en zoo hij er toe genoodzaakt werd zich spoedig te troosten met de gedachte, dat zoo de omstandigheden hem niet toelieten te handelen zooals hij eigenlijk plichtmatig vond, zij hem evenmin hadden kunnen dwingen om datgene te doen wat hij bepaald verkeerd achtte. Zoo ook in de zaak van den Hertog: hij was te zwak om hem tot het einde toe getrouw te blijven en te goedaardig om hem aan eigen staatkundig belang op te offeren. Hij miste den moed om den leidsman zijner jeugd tegen den wassenden stroom te beschermen met alle macht waarover hij kon beschikken, maar hij kon het evenmin van zich verkrijgen om hem van zich te stooten. Uit een staatkundig oogpunt handelde hij ongetwijfeld zeer verkeerd; hij had het een of het ander moeten doen. Het laatste was de raadzaamste weg, door het eerste te doen ware hij wellicht met den Hertog gevallen, maar hij had ook kunnen zegevieren; de middenweg dien hij volgde maakte elke hoop op overwinning ijdel. Wanneer sterk opgewekte staatkundige hartstochten een volk in beweging brengen, kan een vaste wil leiden en een krachtige hand somtijds bedwingen, maar de zwakheid en besluiteloosheid, die denken den loop der strooming te kunnen volgen, worden onvermijdelijk door de golven medegesleept en eindelijk overstelpt. Het is moeielijk te zeggen, wie van de beide vorsten het treurigste figuur in deze zaak heeft gemaakt, maar wanneer wij zien hoe de Hertog, na alle verguizing van de zijde der dagbladen en schotschriften en na alle bewijzen van wantrouwen hem door de regenten gegeven, zich nog aan zijne betrekkingen in de republiek bleef vastklampen, zoo hardnekkig, dat zelfs de Prinses in vertrouwen het denkbeeld opperde, of niet de overige leden van het vorstelijk huis van Brunswijk hem moesten doen gevoelen dat zijn eer hem niet toeliet langer in de republiek te blijven, dan begrijpen wij dat een der voorstanders van zijne zaak van hem schreef: deze man mist alle grootheid van ziel[1)].

1) Cet homme n'a nulle élévation dans l'âme. Ten Hove in een brief aan van Goens. Brieven III blz. 70.

Het vertrek van den Hertog van Brunswijk naar 's Hertogenbosch was, zooals Dr. Nijhoff terecht zegt, het begin van het einde. Gelukkig ware het voor den Hertog geweest zoo hij dit begrepen had en na eenige maanden vrijwillig zijne betrekkingen had nedergelegd. Het smadelijk naspel dat zijn volkomen val veroorzaakte zou dan achterwege zijn gebleven. Het jaar nadat hij 's Gravenhage verlaten had, begonnen de moeielijkheden met den Keizer van Oostenrijk. De staatkundige oneenigheden in de Republiek waren langzamerhand tot zoodanige hoogte gekomen, dat elke verdachtmaking van den tegenstander klakkeloos als waarheid werd aangenomen. Nauwelijks had men er het volk aan herinnerd dat de Hertog van Brunswijk nog altijd den maarschalksrang in het keizerlijk leger bekleedde, of de overtuiging werd algemeen uitgesproken dat hij het land aan de vijanden wilde verraden. Het valt trouwens niet te ontkennen, dat voor het geval van een oorlog, een oorlog met Oostenrijk in het bijzonder, er moeielijk een ongeschikter aanvoerder van het leger kon worden uitgedacht dan de Hertog van Brunswijk, die nu eenmaal, terecht of te onrecht, alle vertrouwen verloren had. Onder deze omstandigheden haalden de tegenstanders van den Hertog het wapen voor den dag waarmede zij hem den doodsteek zouden toebrengen.

De Akte van Consulentschap, waarop tot nog toe nog slechts gezinspeeld was, werd nu openlijk besproken. Het eerst in de Vroedschap van Zierikzee, in April 1784, waarop dadelijk de dagbladen over het bestaan der akte allerlei ware of verzonnen onthullingen deden. In de maand Mei kwam de zaak bij de Staten van Holland ter sprake. Zij besloten drie leden uit hun midden af te vaardigen om den Stadhouder persoonlijk te vragen wat er waar was van hetgeen omtrent deze akte verhaald werd. De Stadhouder legde daarop de akte over. Nu barstte natuurlijk de verontwaardiging aan alle zijden los. De zaken in de Republiek waren op de ellendigste wijze behartigd, men had zich een oorlog op den hals gehaald zonder er in het minst toe uitgerust te zijn, men was door zijne bondgenooten in den steek gelaten en had een zeer nadeeligen vrede moeten sluiten; thans stond men tegenover de eischen van den Keizer van Oostenrijk, die Maastricht en de vrije vaart op de Schelde verlangde, en terzelfder tijd had de Koning van Pruisen, door zijnen gezant te 's Gravenhage klachten laten inbrengen over

de vrijmoedigheid waarmede de dagbladschrijvers te Amsterdam, te Leiden en te Utrecht, zich over den Stadhouder en over hem zelve uitlieten. Deze samenloop van wederwaardigheden en vernederingen was een gevolg van het wanbeleid der Regeering. Welnu, aan wien dat wanbeleid geweten moest worden kon voortaan geen vraag meer zijn. De Stadhouder had zich verbonden alleen den Hertog om raad te vragen, dat hij dien raad had gevolgd bleek uit de omstandigheden, want van een vreemd vorst die voor de belangen der Republiek geen hart had, waren geen andere raadgevingen te wachten geweest dan zulke die op het belang van vreemde mogendheden moesten uitloopen. En - zoo redeneerde men verder - indien de Hertog thans, verbitterd door den tegenstand dien hij bij de regenten der Republiek had aangetroffen, nog voortging van uit 's Hertogenbosch den Stadhouder raad te geven, dan voorzeker zou het einde der Repubupliek niet lang meer kunnen uitblijven. Van alle zijden gingen dan ook luide stemmen op om den Hertog voor goed te verwijderen; in het vertrouwelijk onderhoud mompelde men dat hij eigenlijk als staatsgevangene in verzekerde bewaring moest worden gesteld. Bij den Stadhouder verdedigde niemand hem meer, persoonlijke vrienden had hij nooit gehad en wie hem uit staatkundig belang in den laatsten tijd nog had verdedigd gevoelde nu geen lust zich in zijnen met zekerheid te voorspellen val te laten medesleepen. In de Prinses van Oranje had hij thans een verklaarde vijandin. Zij was hem nimmer goed gezind geweest maar had nooit openlijk tegen hem gewerkt; thans kwam zij er rond voor uit dat zij zijne verwijdering wenschte. De Staten van Holland namen, onder den indruk van deze algemeene beweging, in Augustus 1784 een besluit waarbij aan de Staten Generaal werd voorgesteld om den Hertog van zijne waardigheden te ontzetten en hem uit het land te verwijderen. De Staten van Holland gelastten tevens den officieren van de regimenten die door Holland betaald werden, om den Hertog niet langer als Veldmaarschalk te gehoorzamen, en lieten in 's Hertogenbosch de schildwacht, die voor het huis van den Hertog stond, afmarcheeren en vandaar verplaatsen naar het huis van den Generaal Kretschmar, waarheen ook de vaandels werden overgebracht.

Het is onbegrijpelijk dat de Hertog na dit alles zich nog aan de Republiek bleef vastklampen. Hij schreef aan de vijf

gewesten die nog over de Akte van Consulentschap een besluit moesten nemen - Friesland had zich reeds bij Holland gevoegd - een uitvoerigen brief, waarin hij verzocht dat hunne Statenvergaderingen het daarheen zouden trachten te wenden dat hij in zijne waardigheid van Veldmaarschalk gehandhaafd bleef en hem de gelegenheid werd gegeven zich te verdedigen. In een vertrouwelijken brief in dienzelfden tijd geschreven straalt door, dat hij nu wel inzag dat de Akte van Consulentschap een onvoorzichtige handeling was geweest, maar dat hij de behandeling die hij daarover thans onderging niet evenredig achtte met de fout in 1766 begaan.[1)] Ook in de gewesten op welker regeeringen hij zijne hoop gevestigd had, bleek intusschen zijne zaak slecht te staan. Nu zag hij eindelijk in dat langer wachten niets zou baten. Den 14^{en} October 1784 verzocht hij zijn ontslag uit den dienst der Republiek, en verliet den volgenden dag 's Hertogenbosch na zijne papieren aan den Stadhouder te hebben gezonden.

De Hertog vestigde zich te Aken. De Hollandsche patriotten lieten hem er evenwel niet met rust. De weekbladen beschuldigden hem spoedig van geheime pogingen om Maastricht in handen van den Keizer te brengen. Het schijnt dat eenige uitingen van den Rijngraaf van Salm tot deze verdenking aanleiding hadden gegeven. De zaak werd dan ook onderzocht en een lid van de regeering van Maastricht, van Slijpe, moest eenige weken in de gevangenis doorbrengen als verdacht van medeplichtigheid. De hooge Regeering stuitte evenwel, waarschijnlijk door de tusschenkomst van buitenlandsche regeeringen gedwongen, het verdere onderzoek en beval van Slijpe weder in vrijheid te stellen, waarna deze geschiedenis langzamerhand in het vergeetboek geraakte. Eenige maanden later werd de Hertog in een andere zaak betrokken. Ditmaal gold het een poging van eenige Fransche gelukzoekers om zich in het bezit van zijne papieren te stellen. Men beweerde, en naar het schijnt met eenigen grond, dat de Hollandsche patriotten, voornamelijk de Gijzelaar, achter de schermen zaten en zich van deze personen bediend hadden om bewijsstukken te verkrijgen voor een beschuldiging tegen den Stadhouder. Het strafgeding, dat voor de rechtbank te Aken gevoerd werd, eindigde met een

1) Brief in Bijlage X bij Hoofdstuk XV. Nijhoff blz. 334.

vrij zonderling vonnis, dat de beschuldigden wel schuldig verklaarde maar hen, tengevolge van de tusschenkomst van den Hertog, die een brief ten hunnen gunste aan de rechters geschreven had, van straf vrijstelde en alleen den schuldigsten gelastte de stad Aken te verlaten. Deze merkwaardige rechtzaak, waarover een sluier van geheimzinnigheid werd geworpen, die nog niet is opgelicht, verdient zeer de aandacht van hen die in causes célèbres belangstellen. Een jaar later vertrok de Hertog naar Brunswijk. Hij overleed in 1788 in het land zijner geboorte, op het kasteel te Vechelde, in zeventigjarigen ouderdom.

Dr. Nijhoff besluit zijn boek met een woord van Goethe, die naar aanleiding van den Hertog van Brunswijk aan Mevrouw von Stein schreef: ‘Wer sich mit der Administration abgiebt ohne regierender Herr zu sein, der muss entweder ein Philister oder ein Schelm oder ein Narr sein.’ Ik zal mij van een keus tusschen deze drie typen onthouden. In mijn oog was de Hertog een man met een goed verstand maar zonder een dier hoogere gaven van hart en geest, die den mensch boven het alledaagsche peil zijner omgeving verheffen, een man bij wien zucht naar macht de sterkste drijfveer was en die, om van den eenen dag op den anderen die macht te behouden, tot allerlei kleine, om niet te zeggen lage middelen zijne toevlucht nam, een man, in één woord, niet zoo slecht als zijne tijdgenooten hem hebben afgeschilderd, maar ook lang niet zoo voortreffelijk als Dr. Nijhoff hem ons voorstelt.

W.H. DE BEAUFORT.

Uitzichten.

Het stuk wereld, dat men ergens veilig uit eene kamer ziet, wijd achter glas, tusschen een lijst van gordijnen.

* * *

In S t o c k h o l m , eene voorkamer van het Grand-Hôtel aan Blasiïholmhavn. Eene groote lucht van wolken, grauwe wolken als drijvende urnen, urnen van regengoden. Tusschen de wolken door, schuinrechte zonnestralen, een hellend vlak van zonnestralen, apotheoze boven het koninklijk paleis, dat, aan de andere zijde van het water, met zijne lange dakbalustrade oprijst als de stedekroon zelve der stad. De Saltsjö trilt goud van schubben, als stukken liquide pantser. Aan den Noordbrug - een gesp, die over het water heen de twee eilanden samenklampt - groent een tuin aan de zee, het Stroomparterre.

Naar achteren warrelt het verschiet van de stad weg.

Het is violet in den avond; eene helle maansikkel hoornt boven aan de balustrade van het paleis, als een juweel. De wolkjes zilveren liefjes donzig. Het paleis somber en vierkant daaronder, massief groot, scherprecht tegen de lucht af. Al het gaz van het Stroomparterre slaat zich trillend diep naar beneden, tot den bodem toe.

Een stoombootje gaat vlugjes over het water, - donkere silhouet op liquide donker, - met een lichtje hier en daar, een rood lichtje van achteren, als een robijn, die een tweeden robijn spiegelt.

Aan de kade, voor het Hôtel, wachten andere booten, met lichtjes, stil.

* * *

In P a r i j s , eene achterkamer op de tweede verdieping van een groot huis; de kamer somber, de meubelgordijnen eenvoudig terzijde weggeschoven, somberrood. Voor het glas bloemen van guipure; de vensters gaan als glasdeuren open naar binnen, met een roestig vergulden kruk; een ijzeren balconhekje krinkelt er laag voor, met éene zelfde arabesk rechts en links.

Ik zie in den cour, die, achter het huis, met eene poort in de Rue de l'Arcade uitkomt; het huis heeft daar een achteruitgang. Over den muur van den cour heen zie ik de façades van de Rue de l'Arcade. Alles is stil, gedempt als in eene provinciestad; het gebruis der boulevards is hier niet te hooren. Eene enkele maal eene zware kar, die eenzaam wegrammelt; een rijtuig, vlug, wiele-ratelend, met een tikkelenden hoefslag van het paard.

In den cour, in tobben, vervelen zich drie groote maagdepalmen. Joseph, een voorschoot voor, staat er fluitende een jas uit te borstelen, een paar schoenen te schuieren.

Op het muurtje is een duiventil; duiven schieten nu en dan door den cour witte zigzagstralen; ze wandelen over de heele smalle randjes, die op den achtergevel van het huis lijsten trekken; ze wandelen er nuffig en draaien met hare vederschouders en bewegen hare gladde kopjes, met kralen van oogen, zenuwachtig heen en weêr. Soms wandelen er een paar, vlak voor mijn raam, voor het hekje. Om ze mak te maken, voor mij, leg ik er een klontje suiker neêr, dat ze doet wegfladderen.

- Ze eten geen suiker, meneer! zegt Joseph, die binnenkomt, met een glimlach, alsof hij de duiven verontschuldigt.

Na eene poos komen ze weêr, de duiven, die twee zelfde. Een witte en een grauwe, met eene roze borst. Ze pikken aan de suiker met neuswijze snebben. Maar ze eten niet.

De suiker blijft een paar dagen liggen, en verregent.

* * *

In O s t e n d e , eene kamer in het Hôtel Continental, met een nauwen driehoek van een loggia, waar alleen een canapé staat. De ramen open. Het zont; alles is zon in wijdte van zee en licht. Onder mijn oogen de Zeedijk: de menschen wandelen er, zomermenschen, bont in de zon.

Het strand daaronder, aquarelachtig gevlakt; allerlei vlakjes, als spatten van penseelen - helrood, violet, zachtblauw, krijtwit,

geel, - op het aschblond van het zand, dat zachtjes aangoudt. Hóopen kinderen: een gegons van een bijenkorf ruischt zwaar eentonig naar boven. De koetsjes, linnenwit vierkant aan den zoom van de zee. De baders zijn nauwlijks te zien, verborgen achter die koetsjes; nu en dan rijst er een roze silhouet, als een bleeke kreeft.

De zee halfcirkelt er wijd achter, onder een effen lucht van verzonde parelkleur. De zee is blauw, zon-blauw, midzomer-blauw.

De dikke rooksleep van een steamer bezoedelt het blauw, maar de vuile vlakken verblauwen, veretheren weêr gauw.

De Zeedijk buigt zich met een ronde bocht van gratie tegen de zee en de lucht aan; op die bocht verrijst het paviljoen der Kurzaal als een coulisse tegen blauw tooneeldoek van lucht en zee; er waaien vlaggetjes, het is er bespikkeld met die zelfde schelle penseelvlakjes, als over het strand daar beneden. Alles tintelt met iets van wereldschheid; de zon is er wereldsch, de zee blauwt met elegance van golfjes.

Des avonds, de sterren in de lucht: illuminatie. Het ruischt er niet meer, als een bijenkorf. De badkoetsjes staan gerijd onder aan den Zeedijk. In het geschemer van den avond nemen ze een vreemden vorm aan, allen den zelfden. Ze staan daar als een choor van witte monniken, die het hoofd in een kap verstaken; ze buigen het hoofd een beetje en strekken één arm in een wijde mouw zegenend of oreerend uit; de witte pij valt hun tot de voeten. Die het dichtst bij staan zijn zeer duidelijk, die verder af ráden zich meer als monniken, maar zijn de zelfde. Ze buigen allen het hoofd, en allen strekken die wijde mouw van zich af. Het is er een lange rij, een spookachtig choor, dat zwijgt, maar onder éene zelfde emotie groot gebaar.

De Kurzaal is verlicht; de muziek huppelt er als op satijnen schoentjes ....

* * *

In C h a u d f o n t a i n e eene kleine achterkamer, die dadelijk op de moeras-groene Vesdre ziet. De bergen staan er nauw achter, beklemmend, in den avond. De rivier is dood, verstorven.

Mij buigend uit het raam, zie ik reusachtige waaiers electrisch licht, als een witten ether uit gloeizonnen. Het Kurhaus, dood, verstorven als de rivier, sombert daar in weg. Het is als wil het niet sterven, als ontsteekt het daarom al zijn hel gegloei, om te lokken, als kaarsen muggen lokken.

Niemand zit aan de tafeltjes, in den witten ether. In het dorp zeurt uit een mallemolen een deun, altijd dezelfde.

* * *

In H i l v e r s u m , van ons balcon, over den Eng. Links, vlak onder ons, de Vaart, tusschen hare taluds van gras, met een stuk hek. En daarachter, wijd, de wijdte van het land onder den wolkenkoepel der lucht.

Des morgens, de nevels, die reepen mousseline en tulle, de een over de ander, trekken; éene verre geheimzinnigheid van mist, van verre mist, en, hier en daar met nauwlijks den vorm van wat boomen, die boomen uit droomen zijn: witgrijze oaze in een woestijn van nevelmysterie. De lucht parelmoert een beetje in het oosten met de allereerste tinten van grijs en roze, en iets van primitief, heel bleek geel: de geboorte van kleuren uit den chaos van mist. En verder: de lucht laag; de tulle reepen, als atmosfeer van tooneeldoek, sluieren de wijdte, de geheele wijdte is één droom .....

In de zon verdwijnen de mousselinen en tulles, worden ze herfstlucht; de boomen worden boomen; de weg naar Loosdrecht zigzagt bleek voort naar de verte, zilver van natte plekken, waar er het licht op spiegelt; het torentje spitst in de hoogte. Achter die verschieten zijn andere verschieten; het is of heél ver weg nog iets van water trilt, en daar achter zijn weêr lijnen van horizont, kimmen achter kimmen, en meerdere, hoe klaarder het wordt.

Recht voor ons ligt de mist nog over de boomen en het mysterie geeft hun daar iets van bergen, van heuvels, ver weg.

De zon gaat onder achter Loosdrecht; limpide ether van mat goud, waar helle gouden wolkenarabesken als krullen in opschieten, valt recht achteruit een regengrauwe wolkenbank, die zich langzaam herschept in vorm op vorm: voorwereldlijke vormen van groote pachydermen, mastodonten en leviathannen, beklemmend zwaar in de lucht, maar boven de bank zijn de witte wolken allen gemengd met roze en geel als van rozen. De kerkspits wordt éene zwarte streep ...

Over de taluds van de Vaart dichtbij grazen de schapen, dik rond wollig in wintervacht, groezelig vuil; ze hebben weinig van koppen en pooten; ze zijn als bewegelijke vlakken, met zonne-zoomen bovenop hunne ruggen van wol. De herder, in een wijden duffel, wijdbeens, de handen in de zakken, zijn langen stok onder

den arm, slingert van den eenen klomp op den anderen, achter ze aan.

Verder op keeren langzaam twee karren terug, zwaar, met zwaar trekkende paarden. Ze teekenen ruw over de teêr doorschijnende lucht groote zwarte silhouetten, groote wielen, en groote beesten; ze schijnen in den hemel te zullen gaan ...

H i l v e r s u m ,
Nov. '91.

LOUIS COUPERUS.

Het Nederlandsch gezag over Java. 1811-1820.

Het Nederlandsch gezag over Java en onderhoorigheden sedert 1811. Verzameling van onuitgegeven stukken uit de Koloniale en andere archieven, uitgegeven en bewerkt door M.L. van Deventer, 1e deel 1811-1820. 's Gravenhage, Martinus Nijhoff 1891. 8vo.

De belangstellenden in Indische aangelegenheden zijn den heer van Deventer dank verschuldigd voor de uitgave van grootendeels onbekende bescheiden over Java en onderhoorigheden, als een vervolg op de Jonge's opkomst van het Nederlandsch gezag in Oost-Indië, waarvan, na het overlijden van de Jonge, de drie laatste deelen reeds door den heer van Deventer zijn bewerkt en uitgegeven.

Te waardeeren is het dat de heer van Deventer zich niet bepaalde tot het publiceeren van onuitgegeven stukken uit de Koloniale archieven, maar ook elders licht zocht. En zijne moeite werd beloond, want, zooals uit het Voorwoord blijkt, vond hij ook een rijken schat.

Te Londen mocht het hem gelukken uit bronnen te putten, die ‘tot vóór vijf jaren nog voor niemand toegankelijk waren,’ en die o.a. bevatten de briefwisseling van Raffles gedurende zijn verblijf zoowel te Batavia als te Benkoelen en die van het Britsche bestuur over Java met het ‘Supreme Government’ te Calcutta. Over de politieke vraagstukken - de teruggave van Java en onderhoorigheden - leverden de Foreign-Office Records en ook de papieren van het toenmaals in Carlton-House verblijvende Britsche Hof belangrijke stukken. Bovendien werd het huisarchief der familie Fagel welwillend voor den schrijver opengesteld, terwijl sommige

der medegedeelde bescheiden uit het Landsarchief te Batavia ontvangen zijn.

De uitvoerige inleiding, 207 blz. groot, bevat eene geschiedenis over de jaren 1811-1820, aan de medegedeelde stukken ontleend. In die inleiding oefent de Schrijver niet weinig kritiek uit en bestrijdt hij de door anderen verkondigde meeningen. Het schijnt ons toe dat hij daarin niet vrij te pleiten is van partijdigheid in zijn oordeel over het Engelsch tusschenbestuur en in het bijzonder over Raffles, evenmin als elders over Dirk van Hogendorp en Daendels. Daarenboven zouden wij meenen dat de geschiedschrijver niet te letten heeft op het particuliere leven van de handelende personen, maar uitsluitend op hunne publieke daden en op de beginselen die zij voorstonden en verdedigden.

Is het bijv. passend en geoorloofd om telkens minachtend te spreken van eenen Dirk van Hogendorp, wanneer men zal moeten erkennen dat deze, ondanks de aanmerkingen, die men op zijne handelingen en gedragingen te maken heeft, de eerste is geweest, die, reeds in 1803, den vrijen handel tegenover het monopolie der Oost-Indische compagnie verdedigde en op Java eene nieuwe orde van zaken wilde invoeren, steunende op het beginsel van individueelen grondeigendom en den waarborg van persoonlijke vrijheid, ten einde ieder ingezeten de beschikking te verzekeren over zijn tijd en over de vruchten van zijn arbeid?

Daendels was zeker niet onberispelijk in zijn beheer over Java. Vele oordeelvellingen van van Deventer over dit beheer kunnen wij onderschrijven. Maar hoewel hij het oude stelsel van gedwongen leveringen en contingenten was toegedaan en dit niet heeft opgeheven, toch mag men erkennen en moet men het waardeeren dat hij het heeft gezuiverd en verbeterd. Onder zijn bestuur is wel is waar de gedwongen aanplant van koffieboomen belangrijk uitgebreid, maar de onbeloonde leveranciën werden afgeschaft en het voorschrift, dat de betaling zooveel mogelijk direct aan den inlander zou geschieden, is van hem afkomstig. De regenten zijn op den voet van gewone Rijksambtenaren gebracht en hunne inkomsten werden geregeld. De rechtspleging en de middelen van vervoer werden door Daendels aanmerkelijk verbeterd.

Ook wat van Deventer over Raffles schrijft, mist, dunkt ons, de zoo noodige objectiviteit. Op blz. VII der Inleiding vindt men o.a. het volgende over zijn persoon opgeteekend: ‘De nu dertig-

jarige Raffies had zijn loopbaan in de hoofdadministratie der Engelsche compagnie te Londen begonnen, en was nog in 1805 klerk aldaar, op een gering salaris, toen hij in den werkelijken Indischen dienst trad, en zich door eene voor zijn karakter weinig eervolle handeling machtige beschermers verzekerde.' In een noot wordt dit aldus verklaard en toegelicht: 'Die handeling was geen andere dan het huwelijk van Raffles met de maintenée van den bekenden Sir Ramsay (den alvermogenden secretaris der compagnie), van wie deze zich wenschte te ontdoen. Diens machtige gunst was de prijs voor zijne handeling. (W. May aan Goldberg, 19 Augustus 1817.)'

Deze vlek op het karakter van Raffles berust dus alleen op één brief van May aan Goldberg in 1817 geschreven, dus in een tijd toen de Nederlandsche ambtenaren niet geheel ten onrechte op Raffles verstoord en gebeten waren. Bevatte de inhoud van dien brief waarheid, of moet hier gedacht worden aan commerages uit de Londensche high life? Wat daarvan echter zij, in ieder geval was de echtgenoote van Raffles niet la première venue, wat zij getoond heeft door de uitgave van de 'Memoir of the life and public services of Sir Th.S. Raffles. By his widow.'

Op blz. X der inleiding leest men: 'Vóór dat hij de landvoogd van Java werd, had hij zich laten gebruiken om met de Javaansche vorsten tegen hun wettig oppergezag zamen te spannen, en anderen op te zetten dat gezag omver te werpen met de afschuwelijkste middelen. In zijn begrip van zedelijkheid scheen het doel alle middelen te wettigen, mits zij slechts tot dat doel leidden.'

Stelt men bij zoo strenge veroordeeling zich de zaken wel juist voor en houdt men genoegzaam rekening met tijdstip en omstandigheden? Raffles was dienaar van de Britsche Oost-Indische Compagnie en Engelschman in merg en been. In de Opkomst van het Nederlandsch gezag kan men lezen dat beurtelings de Engelschen en de Hollanders heulden met de inlandsche vorsten en dezen tegen de tegenpartij ophitsten, ten einde het monopolie van den handel zich te verzekeren. Toen ter tijde was de verdeeling in Zones van invloed, zooals nu in Afrika, nog niet bekend. Tevens behoort men in het oog te houden dat Nederland onder Franschen invloed stond, en dat zelfs Java later geheel Fransch werd en dat Engeland in een oorlog op leven en dood gewikkeld was met den Franschen Keizer en zijn continentaal stelsel.

Bovendien bedenke men dat Raffles slechts de bevelen uitvoerde, die hem gegeven waren; dit wordt door van Deventer zelf op bladz. VII geboekstaafd in deze bewoordingen: ‘Hij (Raffles) was door den Gouverneur-Generaal van Britsch-Indië belast geworden met het verzamelen van gegevens omtrent de Maleische volken en het aanknoopen van onderhandsche betrekkingen met die inlandsche vorsten, die nog onder de Nederlandsch-Fransche heerschappij stonden.’

Het verdient onzes inziens waardeering, zelfs bewondering dat Raffles, te midden van een drukken werkkring in een tropisch klimaat, schier zonder wetenschappelijke hulpmiddelen, tijd en lust had om ‘zich te verdiepen in de studie van vreemde talen, landen en volken.’ Zijne weetgierigheid en eerzucht, die hem daartoe hebben geleid, schijnen even weinig lakenswaardig, als ‘het onbestemde gevoel eener hoogere roeping.’

Is het schande dat Raffles ‘te zeer doortrokken was van het vooral bij Engelschen zoo prikkelend nationaliteitsgevoel, om, buiten het geval van onontwijkbaren dwang, een post te laten varen, waaruit men een ouden vijand verdreven had en waar men zich wel bevond.’ Is het een rechtmatig verwijt dat lord Minto en zijn luitenant, Raffles, Java in zeden en gewoonten Engelsch wilden maken en houden en daarnaar hunne maatregelen inrichtten en hunne benoemingen deden? Begrijpelijk is het, dunkt ons, dat Raffles en andere Engelschen bij de schorsing en uitvoering van het tractaat van 13 Augustus 1814 door den terugkeer van Napoleon van Elba en de gevolgen daarvan, de hoop koesterden dat Java in Engelsche handen zou blijven.

Door de stukken, die, voorzoover bekend is, thans voor het eerst het geheim opheffen van de redenen van de vertraging in de overgave van het bestuur en van het oponthoud, dat Commissarissen Generaal ondervonden, is gebleken dat de schuld daarvan grootendeels aan de Nederlandsche Regeering te wijten is geweest. Bij het vertrek toch van Commissarissen Generaal is verzuimd aan de Britsche Regeering te vragen de noodige aanschrijvingen aan hare vertegenwoordigers te Batavia en te Calcutta te doen afgaan. De ‘Warrant’, waarbij de Prins-Regent van Engeland Lord Moira, den Gouverneur Generaal te Calcutta, machtigde om de overgave der Nederlandsche kolonien in Oost-Indië te doen bewerkstelligen, werd 21 December 1815 afgezonden en kwam eerst 2 Juni 1816

te Calcutta aan. De Gouverneur-Generaal van Britsch-Indie haastte zich die ‘Warrant’ 11 Juni 1816 door te zenden.

Door de ophelderingen aan het slot van het IIe hoofdstuk der inleiding heeft de heer van Deventer een belangrijken dienst aan de geschiedenis van dat tijdperk bewezen. De schrijver, een en ander resumeerende, zegt daarvan: ‘Aldus verdwijnt alle geheimzinnigheid, welke men in de handelwijze der Britsche autoriteiten ten aanzien van het tijdstip der overgave heeft gezocht. Het uitstel, dat deze geleden heeft, was eensdeels te wijten aan den toenmaligen staat der vervoermiddelen over zee, waarvan ook de Nederlandsche Commissarissen Generaal op hunne reis naar Java al het gebrekkige ondervonden. Het was anderdeels, en niet in de laatste plaats, het gevolg van de te late kennisgeving door de Nederlandsche Regeering te Londen gedaan, omtrent het tijdstip van de zending van Commissarissen Generaal en het vertrek der eerste expeditie naar Oost Indie.’

Indien dit juist is en na de mededeelingen des heeren van Deventer is twijfel daaromtrent niet geoorloofd, wat blijft er dan over van de gegrondheid der klachten tegen Raffles, Fendall en de Britsche autoriteiten in het algemeen, waarvan men in de inleiding den weerklank vindt?

Ook over de bestuursmaatregelen van Raffles is het oordeel des heeren van Deventer niet billijk; het verraadt eene zeer sterke tegeningenomenheid.

Op blz. CXXVIII en vv. wordt uitvoerig stilgestaan bij de organisatie van het rechtswezen. De Schr. stelt voorop dat de rechtsbedeeling onder de Inlanders, die meer bijzonder door de bekende ‘Regulation’ van 1814 werd vastgesteld, is ‘eene der beste verordeningen, welke de Britsche heerschappij over Java heeft opgeleverd’ en die in hoofdzaak behouden zijn. Een gewichtig deel van het reglement van 1814 wordt genoemd ‘eene geregelde indeeling der residentien.’

De Schrijver zelf zegt: ‘De gedachte, die aan deze regeling van het rechtswezen ten grondslag lag, kan niet anders dan geprezen worden. De zeden en begrippen van den inlander, de oude inrichtingen der dessa's - den hoeksteen van het volksleven - werden geëerbiedigd. Waarborgen werden gegeven tegen misbruik van gezag van de zijde der hoofden, te gelijk met die voor eene onpartijdige en gemakkelijke rechtspraak onder het volk.’ Op dat alleszins gun-

stig en goedkeurend oordeel laat de Schrijver volgen: ‘Had de uitvoering aan de voorschriften zelve beantwoord, dan zou voorzeker een staat van langdurige verwarring en willekeur allengs voor regelmaat en rechtszekerheid hebben plaats gemaakt. Maar ook hier zou, tot aller schade, de groote afstand blijken die den wil dikwijls van de daad scheidt. Viel het bezwaarlijk de regenten met de hun toegekende ondergeschikte rol te bevredigen, ook de Europeesche ambtenaren, vooral zij aan wie het gewestelijk beheer was toevertrouwd, waren veelal òf ongeschikt òf niet bij machte om hunne taak naar behooren te vervullen. Zoo vond het opvolgende Nederlandsch bestuur toch weder verwarde verhoudingen, waarin het, zoo goed of kwaad als het schikte, op zijne beurt moest trachten te voorzien. Maar de gebreken, welke door Commissarissen Generaal opgemerkt werden, waren voor het grootste deel slechts een gevolg van de overijling waarmede Raffles al zijne maatregelen doordreef, van de weinig voldoende en onvolledige bezetting der posten aan wier mandatarissen de uitvoering was toevertrouwd, en eindelijk van de voor orde en rust zoo ongunstige omstandigheden van het tijdperk, waarin zij het bestuur aanvaardden.’ Is het billijk de gebrekkige uitvoering te wijten aan de overijling van Raffles?

Aan Raffles wordt verder verweten dat hij de gedwongen levering van koffie in de Preanger handhaafde; dat hij de heerediensten wel op papier maar niet in de daad afschafte; dat de blandongdiensten gehandhaafd werden ‘eene uitzondering te meer op het door Raffles luid verkondigde stelsel van vrijen arbeid’; dat de individueele aanslag der landrente verordend maar niet tot stand gebracht werd. Houdt men, aldus kritiseerende en afkeurende, wel genoegzaam rekening met den toestand, waarin de Nederlandsche bezittingen verkeerden en met de omstandigheden waaronder Raffles het bestuur voerde. Hij stond toch voor eene uitgeputte schatkist en voor geheelen stilstand van den handel. Hoe de toestand was voor en bij de komst der Engelschen, verneemt men o.a. uit een brief van den Gouverneur Generaal Janssens aan den Minister van Koloniën van 5 October 1811, door den heer van Deventer zelven gepubliceerd in zijn 13e deel van de ‘Opkomst van het Nederlandsch gezag in O.I.’ In dien brief leest men: ‘J'ose croire, Monsieur, que si l'armée avait eu un général très experimenté, ou si le général de brigade Jumel n'y avait pas été, la résistance aurait pu être un peu plus longue; mais, sauver la colonie, je le déclare

devant le Dieu Tout Puissant, cela etait impossible pour qui que ce fut.' En iets vroeger: 'Telle était même l'horreur de ma situation, que s'il avait été possible de vaincre une armée régulière, comme celle de l'ennemi, je n'avais plus de moyens pour continuer l'administration de la colonie. Toutes ses ressources étaient anéanties ou épuisées.'

Raffles' instructie over de landrente draagt de dagteekening van 11 Februari 1814, maar reeds 24 Mei daaraanvolgende werd op Java de tijding van Holland's hernomen onafhankelijkheid als een 'donderslag' ontvangen,, terwijl in het begin van 1815 vernomen werd dat de teruggave der bezittingen bij tractaat van 14 Augustus 1814 was toegezegd. Was het wonder dat dit Raffles' kracht verlamde en zijn ijver verdoofde? Billijk is het met die zeer bijzondere omstandigheden rekening te houden, omdat daardoor vooral de uitvoering der regelingen, door Raffles ontworpen, ver beneden het oorspronkelijk plan en de bedoeling moest blijven.

De verordeningen en bepalingen door Commissarissen Generaal uitgevaardigd, waren even vrijzinnig als die van Raffles en brachten in menig opzicht verbetering aan. Maar was de toepassing daarvan in volgende jaren gegeven, consequenter en gelukkiger dan die van Raffles?

De gedwongen aanplant en levering van koffie werd door Commissarissen Generaal in de Preanger behouden, evenals dit door Raffles was gedaan, maar Generaal van den Bosch breidde dit over geheel Java uit. De blandongdiensten, evenzeer door Commissarissen gehandhaafd, werden later zeer uitgebreid en eerst in 1865, nadat de bezwaren daaraan verbonden op voor de Regeering beschamende wijze waren aan het licht gebracht, opgeheven. De heerediensten bestaan nog en hoe veel jaren strijd zijn noodig geweest om de pantjendiensten te zien afgeschaft. De landrente met dessa's-gewijzen aanslag werd in 1818 voorloopig gehandhaafd, maar de hoofdelijke aanslag, gebaseerd op deugdelijke gegevens, is na ruim 70 jaren nog niet tot stand gebracht. En bovendien werd door ons het kultuurstelsel ingevoerd, door Jean Chrétien Baud den 17en Juli 1854 in de Tweede Kamer genoemd 'de reusachtige uitbreiding van een oud stelsel, dat meer dan eene eeuw, maar in geringen omvang bestaan had' en waarvan hij in 1853 in eene nota aan den Minister van Koloniën zeide: 'Zoo kwam een zamenstel van inrigtingen tot stand, waarvan men zeggen mag, dat daardoor aan

de Javaansche maatschappij eene gedeeltelijk reeds volbragte omwenteling is voorbereid, die noch met de eischen der regtvaardigheid, noch met die van het Staatsbelang kan worden overeengebragt.' Deze verklaringen hebben te meer beteekenis omdat Baud van 1835-1840 medewerker was van van den Bosch en van 1840 - Maart 1848 Minister van Kolonien. Hij handhaafde het kultuurstelsel, doch alleen ter wille van 'den nood van het moederland, die het Indisch bestuur gedwongen had tot afwijking van het regeeringsstelsel, dat onder alle hemelstreken, onder alle omstandigheden het beste is.'

Volgens zijne eigene verklaring was hij 'een aanklever van mildere beginselen, wiens begrippen hebben moeten zwichten voor den onvermijdelijken drang van omstandigheden, die hij niet kon veranderen noch verminderen.'

Mag men dan Raffles zoo hard vallen dat hij in de toepassing zijner liberale beginselen niet altijd zich zelven getrouw bleef? Of mag men van hem niet zeggen: 'dat tot de kenmerken van den echten staatsman behoort en zeker wel niet in de laatste plaats een klaar besef van het mogelijke, van het in de gegeven omstandigheden bereikbare, gepaard met het talent en den moed, om, desnoods met terzijdestelling van vroegere, onbereikbaar gebleken idealen, met alle kracht te streven naar het bereikbare doel.'

Raffles komt de eer toe de eerste doortastende hervorming onder moeielijke omstandigheden te hebben tot stand gebracht, de eerste te zijn geweest die een voor die tijden en middelen grondig onderzoek instelde naar de zeden, gebruiken en gewoonten van de inlandsche bevolking, terwijl hem niet minder lof toekomt dat hij bij zijne hervormingsplannen in de eerste plaats lette op de belangen van de inlandsche bevolking.

Raffles was een Staatsman, die in de keuze der middelen om zijn doel te bereiken, vooral tijdens zijn verblijf in Benkoelen, niet nauwgezetter was dan met de zeden en gebruiken van die tijden in Indie overeenstemde. Maar dit kan hem de eer niet ontnemen met de invoering van zijn landelijk stelsel op Java in het belang van den inlander eene sociale revolutie te hebben tot stand gebracht, waarvan Muntinghe in zijn rapport van 14 Juli 1817 aan Commissarissen Generaal getuigde: 'Wij herinneren ons, dat weinige jaren geleden, de voorspelling, onder de oudste en ervarenste onder de voormalige compagnies dienaren, was: dat de invoering van een

dergelijk stelsel op Java, voor niets minder dan voor stroomen bloeds kon worden gekocht. Intusschen hebben wij gezien, dat de luitenant gouverneur T.S. Raffles, onder het jongst afgetreden Britsch bestuur, dit stelsel in den tijd van drie maal vier-en-twintig uren, langs de gansche kust van Java, van Cheribon tot den uitersten oosthoek toe, heeft tot stand gebracht; en zulks, niet onder het vergieten van stroomen bloeds, maar onder de toejuiching der gemeente, en onder de stille toeschouwing van alle inlandsche grooten en regenten.'

Wij beamen hetgeen in het Vaderland van 22 Augustus ter aankondiging van het werk des heeren van Deventer voorkomt: 'Dat de schrijver soms dwaalt in zijne appreciatie, hetgeen een aansporing te meer is om de officieele bescheiden niet ongelezen te laten.' Die aanbeveling vooral onderschrijven wij. Toch waardeeren wij den ijver van den heer van Deventer om de oude archieven te doorsnuffelen en veel wat tot hiertoe onbekend was aan het licht te brengen. Bij onzen dank voor hetgeen hij gedaan heeft, voegen wij gaarne de verklaring dat wij zijn verderen arbeid, kan het zijn binnen een niet al te langen tijd, met belangstelling te gemoet zien.

F. V.D. P.

Sinaïtische opschriften.

Sinaïtische Inschriften von Julius Euting. Berlin, 1891.

In het jaar 535 onzer jaartelling werd het Sinaïtisch schiereiland bezocht door een koopman uit Alexandrië, Cosmas geheeten en, wegens zijne reizen naar Indië, Indicopleustes (Indiëvaarder) bijgenaamd. Hij merkte op, dat de rotsen aan den weg met talrijke opschriften overdekt waren in een vreemd schrift, en vernam van Joodsche reisgenooten, dat deze gemaakt waren door de Israëlieten tijdens hunne omzwerving. Hij beschouwde ze dus als door de Voorzienigheid wonderbaarlijk bewaarde gedenkteekenen om ‘als getuigenis voor de ongeloovigen te dienen.’ Gedurende de middeleeuwen bleef dit de heerschende meening, die zich zelfs handhaafde ondanks de beschuldiging van lichtgeloovigheid door Montfaucon, den geleerden uitgever van Cosmas' reisverhaal (in 1707). Eerst in de eerste helft der vorige eeuw echter werd het belang ingezien van een nader onderzoek van dit ‘getuigenis.’ De Ierssche bisschop Robert Clayton loofde een som van £ 500 uit. voor dengene, die de opschriften uit den Wâdî Mokattab (de Beschreven Vallei) wilde nateekenen en naar Europa brengen. Niet lang daarna copieerde de beroemde Edward Pococke 86 dier opschriften. Doch eerst na 1820 werd eene bestudeering daarvan mogelijk, toen Gray met betrekkelijke juistheid 177 opschriften had afgeteekend. In 1840 gaf Professor Beer te Leipzig in zijne Studia Asiatica de eerste proeve eener ontcijfering. De uitslag van zijn onderzoek was, dat Montfaucon's oordeel over Cosmas juist was, dat de opschriften nauwelijks anderhalve eeuw vóór Cosmas geschreven waren, en dat de makers Christelijke pelgrims waren, grootendeels behoorende tot het handelsvolk der Nabatheërs. Met kracht verzette zich in 1851 tegen zijne verklaring de Engelsche geleerde Charles Forster, die na zevenjarige studie een geheel anderen sleutel ter verklaring meende gevonden te hebben en in deze in-

scripties herinneringen las van de voornaamste gebeurtenissen der veertig woestijnjaren. Forster zegt over Beer's resultaten sprekende: ‘there is no credulity like the credulity of scepticism, whether theological or philological.’ Zijn eigen boek is een welsprekend bewijs, dat er nog grooter ‘credulity’ mogelijk is. Want wat Forster, om zijne stelling te bewijzen, niet al mogelijk acht op 't gebied van palaeographie en taalkunde, grenst aan het ongeloofelijke. Geen wonder dan ook, dat dit boek niet in staat geweest is, de ontcijfering van Beer, die in 1848 en 1849 nog nader door Tuch was bevestigd, te doen verwerpen. Op zichzelf was het niet ongerijmd, dat de uit Egypte gevluchte Hebreën, tijdens hun vertoeven bij den heiligen berg, op de rotsen geteekend en geschreven hadden. Bij de verlaten malachietmijnen op het schiereiland vindt men hiëroglyphische opschriften, die volgens de Aegyptologen zelfs tot Cheops, vele eeuwen vóór den uittocht, opklimmen. Maar men behoeft slechts eene oppervlakkige kennis van de Semitische schriftvormen om te zien, dat die van de Sinaïtische opschriften niet oud kan zijn, maar nadert tot dien van het oudste Arabisch schrift.

Na Gray hebben nog Lepsius en Lottin de Laval vele opschriften afgeteekend, maar daar ook zij, evenmin als hunne voorgangers, het schrift konden lezen, hebben zij als dezen vele fouten gemaakt, vooral door verkeerde verbinding of scheiding van door en in elkaar loopende opschriften, maar ook door verkeerde gissingen waar de letters onduidelijk waren. Dit geldt zelfs van de enkele Grieksche opschriften. Zoo is, om een voorbeeld te geven, in een (Euting 615) uit den naam van een Romeinsch soldaat *Lupus* (Loepos) hij Lepsius *dit* (toeto) geworden. Dat de Duitsche gele erden Beer, Tuch en anderen, in weerwil van dien slechten toestand van het materiaal, toch een groot deel hebben kunnen ontcijferen en verklaren, strekt hun scherpzinnigheid en geleerdheid tot roem. Maar er was behoefte aan verbetering. Deze is thans gebracht door Dr. J. Euting, hoogleeraar te Straatsburg, die, toegerust met uitstekende kunde van palaeographie en taal, in het voorjaar van 1889 verscheidene dalen van het schiereiland bezocht en ongeveer 700 inscripties medebracht, die hij thans met overschrijving in Hebreeuwsche letters, vertaling en toelichting heeft uitgegeven. Daarmede is zeker de oogst niet geëindigd, want verscheidene dalen van het schiereiland zijn nog nooit door Europeanen bezocht, doch, daar de tot nu toe gevonden opschriften

bijna niets dan eigennamen bevatten, is van verdere nasporingen alleen voor vermeerdering onzer kennis van deze nut te verwachten.

Wij hebben gezien dat Beer reeds beweerd had, dat de makers der opschriften Nabatheërs waren geweest. Hij had hiervoor geen anderen grond dan dat dit volk, welks hoofdstad Petra was in het oude gebied der Edomieten, in de eeuwen onmiddellijk voor en na het begin onzer jaartelling als een rijke, machtige en beschaafde handelsnatie bekend was, en dat men dus wel in de eerste plaats aan hen moest denken, al was het hem ook niet mogelijk dit vermoeden met bewijzen te staven. Dit bewijs werd na hem door andere geleerden gegeven, met name door Nöldeke, die in 1865 voor goed vaststelde (Zeitschr. d. D.M.G. XIX, 637 seqq.), dat deze Nabatheërs een Arabisch volk waren, die de toen in geheel Voor-Azië gangbare Arameesche (Syrische) taal (en soms ook de Grieksche) bezigden, waardoor volkomen verklaard wordt, dat in de hun met zekerheid toegeschreven opschriften evenals in de Sinaïtische de taal gewoonlijk Arameesch is, maar de namen Arabisch.

Dit volk had voor een groot deel den wereldhandel in Indische specerijen in zijn bezit. Uit de havens van Zuid-Arabië werden deze door de Himjarieten (Homeritae), een machtig volk in Jemen, tot al-Hidjr, ten noorden van Medina, gebracht, waar eene groote nederzetting der Nabatheërs was, en dan door dezen verder naar Petra, van waar zij deels naar Gaza en Alexandrië, deels naar Damascus en Constantinopel vervoerd werden. Dit alles is ons eerst in de laatste jaren volkomen gebleken, nu wij talrijke opschriften van dit merkwaardige volk gevonden hebben, en dit heeft Euting in staat gesteld te ontdekken, wie de vervaardigers der Sinaïtische opschriften en teekeningen zijn.

Het is onmogelijk, deze voor het werk van doortrekkende karawanen te houden, daar men zou moeten aannemen dat deze de onzinnigste omwegen, ja dikwijls de ongebaandste paden, gekozen hadden. Den meesten bijval heeft tot nog toe het vermoeden gehad, dat pelgrims naar den Sinaï hunne namen op de rotsen vereeuwigd hebben. Ook dit is echter onhoudbaar. Hoewel de Sinaï voor de Israëlieten een heilige berg was en de Serbâl voor de Arabische stammen van het schiereiland, is er geen schijn van bewijs te vinden, dat deze voor de Middeleeuwen door pelgrims bezocht werden, en dan nog wel uitsluitend door Christenen. De opschriften echter

zijn van heidenschen oorsprong. Maar bovendien, zouden pelgrims tijd en lust gehad hebben, na hun vermoeienden tocht - want het schiereiland is zwaar te bereizen - gewaagde bergbestijgingen te maken om hunne namen en afbeeldingen van kameelen, paarden enz. in de rots te beitelen? Want vele zijn zoo hoog en op zoo moeilijk toegankelijke plaatsen aangebracht, dat de vervaardigers overvloedigen tijd moeten gehad hebben. Eindelijk zou men dan toch deze opschriften alleen aan de rotsen langs de wegen vinden, maar niet tot in de afgelegenste dalen. Anderen hebben daarom gemeend, dat de opschriften het werk van herders waren, die hun ledigen tijd doorbrachten met teekenen en schrijven. Tijd hebben de Bedoeïnen zeker genoeg, maar in de kunst van schrijven zijn zij ten allen tijde onervaren geweest. De onderstelling is in alle opzichten ongerijmd. En zoo blijft dan niets dan de door Euting voorgestelde oplossing.

Om deze te verstaan moet men iets van de leefwijze der kameelen kennen. ‘Bij lange togten en karig voedsel, schrijft Burgersdijk, *De dieren*, I, p. 360, voert de kameel niet alleen zijn watervoorraad met zich, maar kan ook, zooals het Arabisch spreekwoord, dat ook in het Nederlandsch bestaat, zegt, “op zijn vet teren.” De bult die zich op zijn rug verheft, maakt zijn voorraad uit. De ronde, hooggewelfde bult bestaat nagenoeg geheel uit vet, en bevat geenszins, zooals men welligt verwachten zou, beenstukken ter ondersteuning. Langzamerhand slinkt de bult op verre en vermoeiende togten en kan zóó verdwijnen, dat de slappe huid nagenoeg op de ruggegraat ligt. Dan heeft de kameel wel drie of vier maanden rust en goed voedsel noodig, om den goed gevulden bult weder tot de vorige hoogte te doen rijzen, maar voordat dit geschied is, zal de echte Arabier zijn dier niet voor reizen bezigen.’ Dit is volkomen juist. Slechts bij uitzondering worden de kameelen kunstmatig gevoederd met groenvoer of gerst, in Zuid-Arabië ook wel met gedroogde visch, in den regel gaat de buitengewone vermoeienis van den langen tocht onder zwaren last gepaard met ontbering, als de weg door dorre landstreken gaat, zooals dit voor een goed deel 't geval is met den ouden karawaanweg van Jemen naar Petra. Voor het vervoer der waren op dezen weg had men vele duizenden kameelen noodig. Telkens moesten van deze eenige duizenden naar weideplaatsen worden gezonden om daar door rust en ruim voeder weer tot den dienst geschikt te worden. Voor de Nabatheërs nu waren

deze weideplaatsen het Sinaïtisch schiereiland en, naar Euting's vermoeden, de woestijn van Beërsaba. Met de beesten gingen dan niet alleen de kameeldrijvers, maar ook een aantal kooplieden, die gewoonlijk als schrijvers en boekhouders bij de karawaan werkzaam, thans dienstvrij werden en tegelijk met de beesten vacantie vierden, waarschijnlijk om daar tevens een wakend oog op te houden. Dezen zijn de vervaardigers der opschriften en der af beeldingen. Zij waren gewoon de schrijfstift te voeren, kwamen met hunne kameelen tot in de afgelegenste dalen en hadden overvloed van tijd. Zoo verklaart het zich, dat men deze opschriften bij de beste weideplaatsen vindt; zoo ook dat een en dezelfde man zijn naam op ver van elkaar gelegen plaatsen heeft ingekrast, en ook wel tweemaal naast elkander, namelijk niet gelijktijdig, maar in verschillende jaren; eindelijk dat men naast de Nabatheesche opschriften enkele van Joden, enkele van niet-Nabatheesche Arabieren, enkele Grieksche, waaronder een van een Romeinsch soldaat aantreft.

De hypothese van Euting geeft op zoo geheel bevredigende wijze rekenschap van den oorsprong dezer opschriften, terwijl er geen enkele bedenking tegen te maken schijnt, dat men alle recht heeft die als bewezen aan te nemen. In twee opschriften staat bij den naam een titel, die misschien ‘boekhouder’ beteekent[1)] (Euting 99 en 522). De meeste opschriften zijn ongedateerd. Euting heeft slechts twee met zeker te berekenen datum gevonden, een van 189-190, de andere van 210-211 n. Chr. Doch met vergelijking van de verschillende schriftvormen met die van andere gedateerde Nabatheesche opschriften, meent hij te mogen besluiten, dat er zoowel oudere als jongere bij zijn, en men de zes eerste eeuwen onzer jaartelling als den tijd der vervaardiging mag vaststellen.

De Romeinsche soldaat, waarvan ik boven sprak, schijnt met zijn gezelschap niet bijzonder ingenomen geweest te zijn, want hij schreef in 't Grieksch: ‘Een slecht ras. Ik Lupus, soldaat, heb dit alles met eigen hand geschreven.’

M.J. DE GOEJE.

1) De zeer geleerde palaeograaf Prof. J. Karabacek te Weenen heeft het niet onwaarschijnlijke vermoeden geuit, dat de titel ‘verteller’ beduidt. Men weet dat vertellers van beroep in het Oosten steeds eene gewichtige rol vervuld hebben. (Wiener Zeitschr. f.d. Kunde d. Morgenl. V, p. 318).

Uit den lyrischen cyclus ‘Claribella’.

I.

De armen van mijn verlangen
   strekken zich uit naar u;
de stemmen van mijn verlangen
   klagen zoo luid naar u ....

Hoe hebt gij in luttel stonden
   veroverd mijn gansch bestaan!
Onze zielen voel ik verbonden,
   om nimmer vaneen te gaan.

Wat zijt gij eerst nu gekomen,
   wat kwaamt gij eerst nu tot mij?
Uwe beeltnis blonk hoog in mijn droomen, -
   wat kwaamt gij eerst nu tot mij?

En hoordet gij mij niet smeeken,
   die in kommer en zorgen sliep,
en kost gij uw banden niet breken,
   wen ik avond of morgen u riep?

En nu gij daar zit vóor mijn oogen,
   en nu gij daar leeft aan mijn zij,
nu is 't mij, - o hemelsche logen! -
   als waart gij sinds eeuwig bij mij.

Ach! Hoe heb ik, zonder te sterven,
   u zoo lang kunnen derven, u?
O ik weet het zoo goed: u te derven,
   ik zou het besterven nu .... -

De armen van mijn verlangen
   strekken zich uit naar u;
de stemmen van mijn verlangen
   klagen zoo luid naar u ....

II.

Broos als een grasje, zoet als een roos,
ontkiemt en bloeit
in het menschenhart
de hemelsche bloeme der Liefde ....

Zoet als een roos, als een grasje broos,
door Trouwe groeit,
verflenst door Smart
en Ontrouw, de bloeme der Liefde.

Doch, waar de bloem eens wortel schoot,
nooit sterft zij gansch, dan met den dood
van hen, die oprecht beminnen.

En trekt men ze uit met woesten ruk,
dan scheurt men ook het harle stuk
van hen, die oprecht beminnen.

III.

Dat is mij gebeurd nu ter tweede maal,
dat in vollen, in klaarlichten dag,
als doofde de zonne haar laatsten straal,
plots de nacht me op de ziele lag;
dat in 't juichende, stralende middaguur
mijn oogen geen licht meer genoten,
als een dreigende, hooge gevangenismuur
het duister mij hield omsloten ....

En toen dat gebeurd is voor de éerste maal,
was 't de lieflijkste lentedag,
en de primel ontlook, en de nachtegaal
zong in 't bosch met zijn heerlijksten slag.
En mijn Moeder was dood .... - En, naast haar lijk,
wrong ik, wanhopig, de handen,
maar mijn oog bleef droog als de oogen van 't lijk,
en mijn oogappels brandden, brandden.

En niet levend meer had ik haar weergezien,
al had ik mij zóo gespoed ....
O! Zijn stervende Moeder niet weer te zien,
wie zegt ooit, hoe wee dat doet?
En middag was 't, als ik de oude woon
bij de beek en de wilgen betrad ....
Wel hoorde ik mijn Vader: ‘Mijn zoon, o mijn zoon!’
Maar ik kon niet meer zien, waar ik trad.

En toch was het geen traan, die 't gezicht mij benam:
strak stond in haar holte mijn oog,
en men zei het mij later: dát gloeide als een vlam,
en ik weet het: mijn wimper was droog.
Maar ín mij was 't nacht, en ook nacht óm mij,
en doodverf lag op mijn wangen,
en mijn smart verrees als een hooge muur rond mij,
en hield me in haar duister gevangen. -

En heden gebeurt zulks ter tweede maal,
nu bij wintermiddaglicht,
dat, als doofde de zonne haar laatsten straal,
plots de nacht me op de ziele ligt.
En mijn Vader leeft, en geen vriend ging dood,
en geen droevige doodsklok luidt,
en toch wring ik mijn handen in angst en nood,
en mijn licht, och mijn licht is uit ....

IV.

Ik weet een simpel liedje,
heel klein, maar diep van zin;
ik weet een simpel liedje,
- mijn smarte weent daarin.
Klaagt zoetjes, vedelsnaren!
De Lente is lang voorbij,
de Zomer is heengevaren,
Herfst en Winter nabij ....
Klaagt zoetjes, vedelsnaren
Al-treurnis is nabij
voor mij.

Ik weet een simpel liedje,
heel klein, maar zoo vol smart ....
Ik weet een simpel liedje
van een gebroken hart.
Klaag zachtjes, vedel droeve,
wek niet, wat slapen mag ....
Och! Wist ik de diepe groeve,
waarin ik mijn smarte lag!
Klaagt zoetjes, vedelsnaren!
De Lente is lang voorbij,
de Zomer is heengevaren,
Herfst en Winter nabij ....
Klaagt zoetjes, vedelsnaren!
Al-treurnis is nabij
voor mij.

Ik weet een simpel liedje!
Gelijk een heel klein kind
heb ik mijn pijn vertroeteld
en als een bruid bemind.

En nu zij, reuzin geworden,
   toch wil gedragen zijn,
kan ik, - wat anderen morden!
   verraden mijn lieve Pijn?
      Klaagt zoetjes, vedelsnaren!
         De Lente is lang voorbij,
      de Zomer is heengevaren,
         Herfst en Winter nabij ....
      Klaagt zoetjes, vedelsnaren!
         Al-treurnis is nabij
            voor mij.

Ik weet een simpel liedje ....
   Twee woorden zijn genoeg,
om 't liedje saam te vatten:
   te laat eerst, dan *te vroeg!*
Een vlinder, al lang gestorven
   eer de mooiste roos ontbloeit?
Een roosje, verflenst en verdorven,
   eer de vlinder het vlerkje ontplooit? -
      Klaagt zoetjes, vedelsnaren!
         De Lente is lang voorbij,
      de Zomer is heengevaren,
         Herfst en Winter nabij ....
      Klaagt zoetjes, vedelsnaren!
         Al-treurnis is nabij
            voor mij.

Speelt zachtjes, vedelsnaren,
   weent zoetjes zoetjes uit ....
Speelt zachtjes, vedelsnaren ....
   - Snikt diepe smart wel luid?
      De snaren zijn ál gesprongen ....
         De Zomer is lang voorbij ....
      Mijn liedje is uitgezongen. -
         Herfst en Winter nabij ....
      De snaren zijn ál gesprongen!
         Al-treurnis is nabij ....
            nabij ....

V.

Nu hebbic u ál gegheven,
al wat ic u gheven mach.
Aen u, mijn lief, mijn leven,
ghedenck ic nacht ende dach!

Wat wilt ghi mi meer noch vraghen?
En gaf ic u niet ghenoech?
Voor u alleen sal jaghen
mijn herte laet ende vroech.

Ic en can niets meer u schinken,
- den hemel en is niet mijn ....,
mer con ic sterren doen blinken,
si souden al de uwe sijn .... -

Nu hebbic u al gegheven,
al wat ic u gheven mach.
Ic blijf uw goet, uw leven
tot aen minen stervensdach ....

1891.

POL DE MONT.

Letterkundige kroniek.

***Dichters Verdediging: Shelley's A defence of poetry* en *Sidney's An Apologie for poetrie;* vertaald door Albert Verwey. Amsterdam, S.L. van Looy. 1891.**
***Parijs 1891*. Notities van W.G.C. Byvanck. Leiden S.C. van Doesburgh. 1892.**
***Zingende Vogels*. Oorspronkelijke bijdragen van Nederlandsche dichters, verzameld door Pol de Mont. 1e Stuk. Hasselt. Winand Klock. 1891.**

Indien op eenig gebied, dan zou op het gebied der litteratuur moeten gelden, dat de stemmen gewogen niet geteld behooren te worden. Een volksstemming als onlangs door de redactie van den Nederlandschen Spectator werd uitgelokt, ten einde te weten te komen, welke dichters en prozaschrijvers het meest in den smaak vallen, getuigt dan ook zeker niet van een zeer breede kunstopvatting, en zou eerder van een vereeniging van boekhandelaren, voor wie uit den aard der zaak het debiet hoofdzaak is, dan van een kring letterkundigen verwacht hebben mogen worden. Om nog te zwijgen van het gevaar, dat men bij zulke gelegenheden loopt, van domme dingen te doen, *en prenant le Pirée pour un homme* - en het gedicht *Gerda* van Wallis voor een vertaling. Dat de stemming nog zoo betrekkelijk goed is afgeloopen en er uit de bus - een enkele kerspelberoemdheid uitgezonderd - geen te zotte namen of cijfers voor den dag gekomen zijn, mag meer aan het geluk, dan aan de wijsheid van de ontwerpers dezer, niet zoo geheel onschuldige, reclame worden toegeschreven. De jaarlijksche verkiezingen van de Maatschappij van Letterkunde geven soms nog heel wat vreemder dingen te aanschouwen.

Verwacht mocht worden - en die verwachting is niet gelogenstraft - dat bij dit openbaar examen van allen door allen de dichters een betrekkelijk laag cijfer zouden behalen. Daar zijn zij dichters voor. Een populair dichter is een *contradictio in adjecto*.

Moet men er zich dan niet over verwonderen, dat er dichters zijn opgestaan om de poëzie te verdedigen, gelijk de twee Engelschen, de een van het einde der 16e, de ander van het begin der 19e eeuw, wier verhandelingen thans door een Nederlandsch kunstgenoot met groot talent zijn vertaald? Wat bracht die beiden er toe om, in plaats van hun poëzie voor zichzelve te laten spreken tot hen die poëzie verstaan, zich in postuur te stellen en de een een lofrede op, de ander een verdediging van zijne kunst te schrijven?

Sir Philip Sidney - op wien wij Nederlanders een meer bijzondere betrekking hebben, daar hij, als gouverneur van Vlissingen, met Leicester naar 'the Low Countries' gekomen, 32 jaar oud zijn leven liet in een gevecht tegen de Spaansche troepen bij Zutphen (September 1586) - schreef zijn *Apologie*, die eerst na zijn dood werd uitgegeven, als antwoord op een uitval tegen de dichters, getiteld 'The school of abuse' en door den schrijver, Stephen Gosson, aan hem opgedragen.[1)]

Shelley vond mede een directe aanleiding voor zijn *Defence* in een artikel, dat zijn vriend Peacock, onder den titel 'The four ages of Poetry' in 1820 in *Ollier's Literary Miscellany* had geschreven. In dit stuk had Peacock in groote trekken de geschiedenis der poëzie geschetst, voornamelijk om den spot te drijven met hetgeen hij 'het koperen tijdperk' noemde: de dichtkunst van zijn tijd, de school van Wordsworth en de zijnen. Poëzie - meende Peacock - is goed voor de maatschappij in haar kindsheid; maar wanneer een volwassen maatschappij poëzie ernstig opneemt, is zij even dwaas als een man, die niet zou willen inslapen dan onder het gerinkel van schelletjes. Zulk een uitspaak kon Shelley niet dulden, en hij schreef in den aanvang van 1821 het eerste gedeelte van zijne *Defence of poetry*, dat fraai stuk proza, dat, nooit

1) Een zeer smaakvol, met platen en portretten versierd boek over Sidney is juist dezer dagen verschenen onder den titel: *Sir Philip Sidney, type of English Chivalry in the Elizabethan age*, bij H.R. FOX BOURNE. New-York Londen. G.P. Putman's Sons. 1891. Het maakt deel uit van de reeks *Heroes of the Nations*, edited by Evelyn Abbott M.A.

voltooid, als zijn zwanenzang een eereplaats onder des dichters geschriften inneemt.

Voor hen, die zichzelven en anderen zouden willen wijsmaken, dat vóór hun optreden de Nederlandsche letterkundige hof zoo goed als woest en ledig was en derhalve ook niemand vóór hen ooit aan Sidney's *Apologie* en Shelley's *Defence* recht liet wedervaren, is de herinnnering wellicht niet overbodig, dat, in *De Gids* van Maart 1871, Charles Boissevain, in zijn door Huet als een een 'fraai artikel' gequalifieerd opstel: 'Iets over poëzie', met bewondering over beide geschriften sprak; terwijl hij uit de *Apologie* de mooiste gedeelten aanhaalde en naar de *Defence* verwees, van welker onwederstaanbare bekoorlijkheid men, naar hij beweerde, uit losse aanhalingen geen begrip kan krijgen.

Van de beide betoogen is dat van Philip Sidney voor den tijd van zijn ontstaan, - het begin der regeering van Elisabeth en vóór het eerste optreden van Shakespeare - het merkwaardigste. Des schrijvers heldere en scherpzinnige betoogtrant, zijn humor, zijn belezenheid, zijn warme overtuiging doen aangenaam aan; maar veel meer dan een historisch-letterkundige waarde heeft, naar mij voorkomt, deze eerste Engelsche verhandeling over poëzie toch niet. Zijne bewering, dat poëzie is een kunst van nabootsing, van nabootsing om te leeren en te verheugen, 'kwaden trekkende tot deugdzaamheid', op de wijze, 'als een kind het geneesmiddel wordt ingebracht, verborgen in iets aangenaam smakends', getuigt zeker niet van een zeer verheven opvatting. Eerst aan het slot lezen wij iets van de poëzie, die, 'vol deugdbarende vreugdelijkheid', ook vol is van mysteries, 'die met opzet duister geschreven zijn, opdat zij door gemeene geesten niet worden misbruikt'; doch dit wordt door Sidney niet nader ontwikkeld. Duidelijk is het, dat door den schrijver de poëzie voornamelijk als epos of drama wordt gewaardeerd, en dat de lyriek hem alleen in den vorm van hymne, ode of van didactische poëzie voor den geest heeft gezweefd.

Veel nader tot ons en tot onze opvatting van poëzie staat Shelley met zijn *Defence of poetry*. Het is wel 'the poet of poets' die hier spreekt; de man die enkel onder de volle drift der ingeving dichtte, in dien 'whirlwind of passion', waarvan Shakespeare spreekt, en bij wien 'de uitdrukking van de verbeelding' een natuurlijkheid, een vanzelfheid, een frischheid had, welke hare groote bekoorlijkheid uitmaakt, en tegelijk verklaring is van wat haar ontbreekt. Het is niet een conventio-

neele phrase, maar uit de volheid van zijn ziel gesproken, wanneer Shelley poëzie iets goddelijks noemt, ‘het volmaakte en gave buitenste en bloeidons aller dingen’, en het in haar roemt, dat zij is ‘als geur en kleur van een roos tot het weefsel van de deelen, die haar saamstellen, (als) de vorm en glans van onverwelkte schoonheid tot de geheimen van bederf en ontleding.’ Hij mocht het luider dan eenig ander uitroepen, dat poëzie niet is, als de uilevleugelige rekengeest (the owlwinged faculty of calculation), een macht die men aan 't werk zet, wanneer men er lust in heeft. Hij wist dat inspiratie ‘die onzichtbare invloed is, die als de grillige wind den geest aanblaast tot voorbijgaande branding.’ En er spreekt melancholie, een verzuchting over heel wat onvoltooide en onvolkomene scheppingen, over menig ongeschreven poëem, uit deze woorden: ‘Kon deze invloed duurzaam zijn in zijn oorspronkelijke[1)] kracht en zuiverheid, dan zou het niet te zeggen zijn wat groots hij bewerken kon; maar als 't dichten begint, is de geestdrift al aan 't neergaan; de roemrijkste kunst, die de wereld ooit gekend heeft, zal waarschijnlijk maar een zwakke afschaduwing wezen van het oorspronkelijk gezicht van den poëet.’ En toch is het ook alweêr uit de volheid van zijn gemoed, dat Shelley getuigt: ‘Poëzie is de teboeksteller (record) van de beste en gelukkigste oogenblikken van de beste en gelukkigste menschen .... Poëzie maakt onsterfelijk al wat er best en allerschoonst in de wereld is; zij grijpt vast de verdwijnende schijnen (apparitions), die de droomwaken (interlunations) van 't leven doorwaren, en ze sluierend in taal of gestalte stuurt ze uit onder de menschheid met zoet nieuws van verwante vreugden aan hen, bij wie hun zusters zijn inwonend .... Poëzie ontredt aan de vergetelheid de nederdalingen van de godheid in den mensch.’ En dan ten slotte, zich vierkant stellende tegenover dien vriend, die poëzie een man, en dus ook een volwassen volk, onwaardig had geoordeeld, verkondigt hij: ‘De allergetrouwste heraut, gezel en volger van een groot volk, dat wakker wordt om in meening of instelling heerlijk te herworden, is de poëzie. In zulke tijden is er een opeenhooping van de macht om hevige en hartstochtelijke zieningen van natuur en menschheid te ontvangen en weer te geven.... Het is onmogelijk de werken van de beroemdste schrijvers van tegenwoordig te lezen zonder versteld te staan over het elec-

1) De heer Verwey vertaalt hier, vreemd genoeg, *original* door ‘plotselinge’.

trische leven, dat er in hun woorden brandt. Zij meten den omtrek en peilen de diepten van de mensch-natuur met een al-omvattenden en al-doordringenden geest en zij zijn zelf misschien het meest innerlijk verwonderd over zijn openbaringen; want het is minder hùn geest dan de geest van den tijd. Poëten zijn de priesters van een ongeweten inspiratie; de spiegels van de reuzenschimmen, die de toekomst op het verleden werpt; de woorden die uitdrukken wat zij zelf niet begrijpen; de trompetten die den storm blazen en niet voelen wat zij aanjagen; de invloed die onbewogen blijft, maar beweegt. Poëten zijn de onerkende wetgevers van de wereld.'

Er is iets buitengewoon aantrekkelijks in, een echt dichter met zulk een fijnheid van toetsen, met zulk een enthousiasme en in zulk een artistieke taal over zijne kunst te hooren spreken, en de heer Verwey, die het moeielijke werk der vertaling aanvaardde en volbracht met het doel, 'een deel van Shelley's aandoeningen van Poëzie en Schoonheid op meer menschen te doen overgaan', heeft het volste recht op onze erkentelijkheid.

Had hij, als alle goede dingen, ook dit in drieën willen laten bestaan, en ons het ontroerd-zijn door Poëzie en Schoonheid ook nog uit het proza van een derden dichter willen doen medegevoelen, dan zou hij zijne kunst van vertalen hebben moeten beproeven op dat heerlijk stuk proza, dat een even 'echt' dichter als Shelley, Lamartine, aan zijne *Premières méditations poétiques* deed voorafgaan en *Des destinées de la poésie* betitelde. Ook hierin bezitten wij eens kunstenaars geloofsbelijdenis, eens dichters verdediging, in haar soort niet minder overtuigend en niet minder bekoorlijk van vorm dan Shelley's *Defence*. Lamartine had in zijn jeugd onder het Keizerrijk de poëzie als een dood ding zien beschouwen en hare plaats zien innemen door het cijfer en de sabel. Maar dat men haar niet had kunnen dooden, dat bewees haar wederopleven onder het Koningschap.

En hoe zou ook het schoonste vermogen van den mensch ooit kunnen sterven? vraagt hij. 'Poëzie is de incarnatie van het innigste in 's menschen hart en het goddelijkste in zijn geest in hetgeen de zichtbare natuur het schitterendst heeft aan beelden en het zangrijkst aan tonen. Zij is tegelijk gevoel (sentiment) en aandoening (sensation), geest en stof, en daarom is zij de complete taal, de taal bij uitnemendheid, die den mensch aangrijpt in zijn volle menschelijkheid; gedachte voor den geest, gevoel voor het

gemoed, beeld voor de verbeelding en muziek voor het oor'. Daarom ook kan, volgens Lamartine, de mensch noch veel poëzie voortbrengen, noch veel poëzie verdragen, omdat zij, zijn geest en zijn zinnen tegelijkertijd machtig aangrijpend, maakt dat hij in enkele verzen, in slechts weinige oogenblikken, uitstort al wat er in zijn dubbel wezen aan inwendig leven en kracht van gevoelen huist.

Lamartine bestrijdt, als Shelley, de bewering, dat poëzie enkel de taal van de volkeren in hun kindsheid zou zijn, en hij gaat na, hoe die taal zich wijzigt naar gelang van de ontwikkeling der opeenvolgende geslachten: steeds de stem der denkende en gevoelende menschheid, geresumeerd en gemoduleerd door diegenen onder de menschen, die meer mensch zijn dan de groote hoop.

En dan, als een dichter zijne gedachten in beeld brengend, schildert hij de poëzie van het verleden en die van de toekomst in twee tafereelen, herinneringen van zijn reizen in het Oosten, zoo kleurig en zoo plastisch schoon, dat gij ze voor u ziet en ze u niet weer uit het geheugen gaan.

Zal eens - zoo stelt Lamartine het ten slotte voor - aan het einde der dagen, wanneer al de gevoelens van het menschelijk hart zich in één enkel gevoel hebben opgelost, de poëzie niets meer zijn dan ééne aanbidding en één hymne, tot zoolang heeft de dichtkunst nog een nieuwe en hooge bestemming te vervullen. Zij zal wijsgeerig, godsdienstig, politisch, sociaal zijn, naar de verschillende tijdperken, welke het menschengeslacht zal doorloopen, maar zij zal bovenal intiem zijn, persoonlijk, bespiegelend, ernstig: geen spel van den geest meer, geen melodieuze gril van de lichte en oppervlakkige gedachte, maar de diepe, reëele, oprechte weerklank van de hoogste conceptiën van het vernuft, van de geheimzinnigste indrukken van het gemoed. En zoo zal de poëzie de schutsengel blijven van de menschheid door alle eeuwen heen.

Iets van den eerbied en de artistieke aandoening, waarmede men dergelijke letterkundige geloofsbelijdenissen leest, moet Dr. Byvanck doortrild hebben, toen hij te Parijs samen was met de kunstenaars, welke hij ons in zijn 'Notities', door schets of uitvoeriger teekening, tracht te leeren kennen.

P a r i j s 1 8 9 1 schrijft hij boven zijn boek, zooals men boven een brief of boven de bladzijde van een dagboek een plaatsnaam en een datum zet. Een eenvoudige dagteekening dus is die titel,

geen aanwijzing van het behandelde onderwerp. Zelfs zou de dagteekening nog precieser hebben mogen zijn. Voor een gedeelte toch van de Parijsche wereld, waarin de schrijver zich beweegt, geldt zeker de waarschuwing, welke hij eens van een Parijzenaar ontving: toch niet te zeer te hechten aan de vele 'beroemde' namen, die hij in Parijs zou ontmoeten, aangezien *au fond, tout cela n'existe pas*. 'In den grond der zaak is het voor den vreemdeling een kwestie van treinen. Veertien dagen vroeger aangekomen, zou hij een gansch andere schaar van groote mannen hebben aangetroffen'.

Maar hetzij dan 'groot' of niet, hetzij hun beroemdheid het veertien dagen of veertien weken of veertien maanden kan uitzingen, merkwaardig zijn ze zeker deze kunstenaarstypen, van de meesten van welke men, bij de eerste kennismaking, niet weet te zeggen, of zij door den vleugelslag van het Genie of door een wiekslag van den molen - of door beiden - getroffen werden. Op den breeden keerweg en in het 'veilige midden' bewegen zij zich geen van allen, maar bij voorkeur aan de uiterste linkerzijde, op den uitersten rand van de hoogere of lagere kunstsoort, welke zij beoefenen. Een wijsgeerige en nieuwsgierige geest als Dr. Byvanck - 'nieuwsgierig' hier in den ernstiger zin van het Fransche *curieux* - moest hier veel van zijn gading aantreffen, en met den speurzin van den kenner, die, bij den eersten oogopslag, onder een hoop bestoven boeken een zeldzamen druk, onder een verzameling berookte en gebarsten paneelen het werk van den meester weet te vinden, ontdekte hij onder de collectie, meest letterkundige, rariteiten van Parijs in het jaar 1891, die mannen, wier zeldzaamheid en uitmiddelpuntigheid een nadere kennismaking waard zouden blijken.

Daar hebt ge Aristide Bruant, den volkszanger en volksdichter, eigenaar van het café 'Le Mirliton', die, om een populair liedje te maken op het straflegioen te Algiers, een lang onderzoek instelt naar de wijsjes daar in trek, naar het *argot* van de soldaten daarginds, naar hun wijze van denken en voelen; en dat met een ernst en een geduld, als gold het een wetenschappelijke studie van vèr reikende strekking; - een excentriek ook daarin, dat hij aan den uitersten rand van Parijs, voorbij de hoogten van Mont-Martre, er een soort van landelijk domein op na houdt, waar hij in al zijn theatrale glorie troont.

Een merkwaardig type is verder Jean Moréas, Griek van ge-

boorte, dol-ijdel op zijn mooiheid: zijn donker ‘haviksgezicht’ en zijn fijn besneden matblanke handen, op zijn dichterschap - ‘Verlaine was de eenige dichter in Frankrijk, totdat ik gekomen ben’! - op zijn Oosterschen rijkdom van woorden en klanken, gedeeltelijk aan de oude Fransche dichters der 13e en 14e eeuw ontleend, en op zijn eenige rythmen, waarbij de zevenvoetige versregels ongemerkt voortspruiten uit de meer gewone zesvoeters, om er dan weder in over te gaan en zich zelfs op te lossen in kleinere maten: ‘een mengeling van bekoring en kracht, zelfgevoel en teederheid’, zooals Dr. Byvanck hem laat zeggen; - Jean Moréas, de schepper der Romaansche poëzie.

Leon Cahun, de geleerde schrijver van een historischen roman *Hassan le Janissaire;* Claude Monet, de impressionistische schilder, die een jaar van zijn leven besteedde om het bestaan eener hooischelf na te gaan in de wisselende schakeeringen van het voorbijtrekkende daglicht en de opeenvolgende seizoenen; Jules Renard, ‘beroemd’ door een verhaaltje van twintig bladzijden, de geschiedenis van een roodharige, ‘Poil de Carotte’, voorkomende in een dun bundeltje novellen; Maurice Barrès, een heusche beroemdheid, de schrijver van *Sous l'oeil des barbares* en *Un homme libre*, de wijsgeer en dichter in proza, ‘die de intieme gedachte van zijn generatie meer dan een ander vertegenwoordigt’, en nog enkele anderen worden ons achtereenvolgens voorgesteld, hun persoon en hun werk breedvoerig of in zeer losse omtrekken gekarakteriseerd. En tusschen die allen grijnst een afzichtelijke satyr-kop ons tegen, de door ziekte en zingenot verwoeste tronie van den geniaalsten en tegelijk meest terugstootenden der dichters van de 19e eeuwsche Décadence: Paul Verlaine.

Door dezen man met zijn antiek-heidensche levensopvatting: het laten gaan van de natuur, onduldbaar in onze moderne maatschappij; in wiens bestaan bladzijden voorkomen van schande en van bloed, en die onmiddellijk daarna zijn ideaal weer verwezenlijkt meent te zien in de Moederkerk en ‘sa mère Marie’, een gedesequilibreerde, uit zijn baan geslingerd, en nu eens opgezweept tot den verachtelijksten hartstocht, dan weer tot de hoogste godsdienstige extase, schijnt Dr. Byvanck zich beurtelings aangetrokken en afgestooten te gevoelen, Als onder een soort van fascinatie gebracht door deze figuur, blijft hij lang bij hem stilstaan. Hij teekent hem, ten voeten uit, in zijn lange overjas als van een lied-

jeszanger, met den ouden vilten hoed op den kalen schedel, zijn vagebondentronie afstekend op een schitterend geel-zijden foulard. Hij analyseert Verlaine's dichtbundel *Bonheur*, door de bladen van welk boek, zoo ‘raadselachtig en verraderlijk in zijn eenvoud als de diepten van de zee, als het hart van een kind’, met vaag en verwilderd gezicht, de Gelatenheid voortschrijdt, - de gelatenheid: het woord, waarin Dr. Byvanck den indruk van zijn eerste onderhoud met dezen ‘god in ballingschap’ had samengevat. Na een latere ontmoeting in een eenvoudig restaurant, wordt het beeld verder afgeteekend: in een halve dronkenschap, vol geniale flikkeringen, zegt de mystieke-geloovige zijne gedachten over de misviering, en met overtuiging spreekt de dichter zijn vereering uit voor Racine als den eersten dichter van de wereld, ver boven Shakespeare staande. En dan, wanneer hem een deeltje wordt toegeschoven, waarin enkele van zijn verzen voorkomen, leest hij het gebed uit *Sagesse*, terwijl de geste van zijn bloedelooze hand de hartstochtelijk slepende maat der regels volgt en de doffe stem even trilt:

> Vous, Dieu de paix, de joie et de bonheur,
> Toutes mes peurs, toutes mes ignorances,
> Vous, Dieu de paix, de joie et de bonheur.
>
> Vous connaissez tout cela, tout cela,
> Et que je suis plus pauvre que personne,
> Vous connaissez tout cela, tout cela.
>
> Mais ce que j'ai, mon Dieu, je vous le donne.

‘De toon der woorden daalde en daalde. Het schamele vertrek, met somber eikenhout beschoten, drukte de klanken, die men zich zou willen voorstellen gebeden in een duisteren hoek van een ontzagwekkende cathedraal. En toch, o die weemoedige stemming, die de eenvoudige tafel, met de overblijfsels van het maal bedekt, omhulde in een neveligen glans bij die zielsbiecht van armoede!’

Er ligt smartelijke ontroering, innig medelijden en tegelijk een diepe vereering voor de groote kunst, waarvan Verlaine de, vaak onwaardige, priester is, in al wat Dr. Byvanck over zijne ontmoetingen met den dichter schrijft. Niemand vóór hem - zelfs niet in Frankrijk zelf - heeft zoo sprekend en zoo welsprekend den persoon van Verlaine voor ons doen leven.

Men zou deze merkwaardige studie, die thans wat gedrongen staat tusschen de ‘notities’ over halfbekende en onbekende grootheden, willen isoleeren en dan aangevuld willen zien met een studie en ontleding van des dichters werk, gelijk die in dit boek alleen gegeven wordt van den dichtbundel *Bonheur*. Want, hoe belangrijk het in menig opzicht ook wezen moge, den mensch in den dichter te leeren kennen; van hoeveel waarde het ook zij, hem te zien in zijn milieu, men voelt toch ook veel voor Dr. Byvanck's protest - zij het ook een protest, dat met zijn eigen handelen eenigszins in tegenspraak is -: ‘Ik kan niet velen, dat het leven van een groot dichter, neen van een *dichter*, zoo blootligt voor Jan en alleman om het te begluren.’

Wanneer Dr. Byvanck, onder zijn nachtwandelend gesprek met Marcel Schwob, waarvan hij ons den inhoud mededeelt in het laatste hoofdstuk van zijn boek, op den boulevard St. Michel gekomen is, ziet hij in den nacht, door het licht van een der weinige lantarens beschenen, een man voor zich uitstrompelen: een armoedige, grijze gestalte, het linkerbeen slepend, met de bevende hand den stok voor zich uithoudend. En dan lezen wij:

‘Verlaine! zeide Schwob. Zullen wij naar hem toegaan?

Ik hield mijn vriend tegen.’

Daarmede eindigt dat boek, dat zoo nieuw van inhoud is en zoo suggestief, zoo rijk aan litteraire vergezichten als er sedert Huet's dood in ons land geen werd geschreven, en het komt mij voor dat dit kleine slottooneel, opzettelijk of toevallig, kenschetsend is. De persoon van Paul Verlaine kon Dr. Byvanck niet meer boeien; hij blijft thans verder liever op een afstand van den man, die, onmachtig om zich te beheerschen, als een *incurable* blijft zwerven door het leven; hij wenscht alleen nog te genieten van wat er onvergankelijk schoons is in zijn verzen.

Want ten slotte zijn het toch zijn verzen, die voor den dichter spreken moeten en zijn naam voor vergetelheid moeten bewaren.

Dat was zeker ook het gevoelen van den dichter Pol De Mont, toen hij besloot, door de uitgaaf van een tijdschrift uitsluitend aan poëzie gewijd, voor Nederlandsche dichters de gelegenheid te verruimen om hun poëtischen arbeid gedrukt te zien.

Zingende Vogels noemt hij zijne verzameling. De titel had gelukkiger kunnen zijn. Men stelt zich den dichter aan het einde der

19e eeuw niet in de eerste plaats voor als een vogeltje, dat lustig, zorgeloos zijn liedje kweelt, maar veeleer als den kunstenaar, reeds in 1834 door Lamartine verwacht, wiens gedicht ‘de diepe, werkelijke, oprechte weerklank is van de hoogste conceptiën van zijn vernuft, van de geheimzinnigste indrukken van zijn gemoed.’ En daarom zoeke hij, die ons zijn liederen te hooren geeft, zijn kracht niet bij voorkeur noch in luchtige deuntjes, noch in die kunstige, ongemeene rythmen en dichtvormen, gelijk er verscheidene in dit eerste, en tot dusver eenige, stuk van deze verzameling voorkomen. Niet die gedichten, welke van de grootste technische vaardigheid getuigen, maar die, waaruit, vereend of afzonderlijk, het fijnst artistiek gevoel, het diepst dichterlijk gemoed, de sterkst geteekende persoonlijkheid spreekt, hebben het meest aanspraak op onze waardeering.

Zoo troffen mij, in een voor het overige niet zeer marquant gedicht van Pol De Mont: *Maanlicht*, deze artistieke coupletten, waarin hij drie witte pauwen schildert, die half wakend op een steenen sphinx gezeten zijn:

> De pauwen zitten als versteend daar neder.
> Als marmeren pauwen, roerloos, zitten zij:
> Staalachtig glimt en vlamt hun witte veder.
>
> Doch als de maan nu, langzaam voortgedreven
> langs hooge azuren baan, haar kille klaart'
> vol neer laat stralen op de vogels, leven
> zij plotsling op, losvouwend wiek en staart.
>
> *Traag schuiven zij de lange pennen open*,
> *een stil gereuzel als van zijden stof* ...,
> - en fladdren weg, luidruischend, gansch bedropen
> van zilverglans, ver, in den donkeren hof ...

Van gemoed trillen de hier opgenomen, ook van elders bekende, gedichten van Hélène Swarth, evenals - zij 't ook in minder treffenden vorm - een tweetal sonnetten van een Brusselsch dichter, dien ik hier voor 't eerst ontmoet: Pr. van Langendonk. En wie de uiting van een sterk sprekende persoonlijkheid wil genieten, leze Gust. Vermeijlen in zijn fragment uit de ‘Vlaamsche kermis,’ een hoofdstuk van het gedicht *St. Antonius*. Dat is in

zijn onbeteugeld realisme echte Vlaamsche kunst, buitenmate zinnelijk en ruw in de voorstelling als van een Adriaan Brouwer of een Jan Steen, maar geteekend met een stoutheid en een zekerheid, die van de artistieke kracht van dezen jongen dichter luide getuigen.

En zoo blijve dan, ook door middel van deze verzameling, de poëzie zelve de poëzie verdedigen.

Bibliographie.

Ethische fragmenten, door Dr. P.H. Ritter. Utrecht. J.L. Beijers. 1891.

Wij kunnen ons, over 't algemeen, in Dr. Ritter's ethiek beter terecht vinden dan in zijn paedagogiek. De laatste heeft ons wel eens toegeschenen wat naar de studeerlamp te rieken; en ook in dezen bundel komen er in de hoofdstukken ‘Onze kinderen’ en ‘Onze ouders’ weder verschillende paedagogische uitspraken voor, welke ons als *ex cathedra Petri* uitgesproken in de ooren klinken.

Daartoe behooren: ‘Oneerbiedig is de knaap, die van alles het “waarom” weten wil ... Oneerbiedig is die vraag naar het “waarom” tegenover ouders, van wie het kind weet, dat alles hun wordt gegeven door de innigste liefde ... Oneerbiedig is de knaap, die in het laatste nieuws der wetenschap onderwezen, ook maar door een enkelen oogopslag toont iets beter of iets meer te weten dan zijn vader of moeder.’ Zijn dit uitspraken, die in de praktijk van het leven bevestigd worden en kunnen worden volgehouden? Of ziet hier de schrijver niet den vorm voor het wezen aan, gelijk hij elders doet, waar hij in den jas van een ernstig man, in zijn effen zwarte kleeding (‘Kleuren zijn hem niet welgevallig’) de openbaring ziet van de achting, die iemand voor zich zelf heeft?

Een verstandig vader zal, dunkt ons, zijne kinderen in den regel gaarne antwoorden op hun ‘waarom?’, en waar de knaap, die iets meer of beter weet dan vader of moeder in hun tijd leerden, dit in zijn, zij het wat pedante, openharhartigheid zou toonen, daar zullen verstandige ouders zich niet gekrenkt voelen, maar met een lach of een plagerij den jongen geleerde antwoorden. Door hun lachende de waarheid te zeggen oefent men op de kinderen van onzen tijd vaak oneindig meer invloed dan door verontwaardigings-manifestaties.

Veel liever luisteren wij naar Dr. Ritter, waar hij, uit de volheid van zijn levenservaring, eenvoudig en zonder in stroeve deftigheid te vervallen, spreekt over de vriendschap, over ‘dienen en gediend worden’, over het leven in huis, en, in al die verschillende levensomstandigheden en betrekkingen, toewijding, een zich geheel geven aan anderen, een werken voor de menschheid, als het groote levensbeginsel noemt, dat alles doordringen en alles wijden moet. Hier vinden wij, op bladzijde aan bladzijde, de schoone, humane gedachte in den schoonen vorm, en niemand zal die hoofdstukken ten einde lezen zonder iets geleerd te hebben, of aan iets herinnerd te zijn geworden, waarvan de herinnering nuttig of noodig voor hem was.

Zuster Clara. Schetsen uit het leven eener verpleegster in een stedelijk gasthuis, door J.P. Reynvaan. Amsterdam; J.H. & G. van Heteren. 1892.

Heeft Dr. Aletrino met het schrijven van *Zuster Bertha* een onrechtvaardige, of, op z'n zachtst uitgedrukt, althans een hoogst onvoorzichtige daad begaan? Heeft hij, de kunstenaar, die ons den indruk gaf van met gewetensvolle nauwgezetheid de menschen en dingen ontleed, en het aldus geziene weer gegeven te hebben, inderdaad onwaarheid geschreven en van verhoudingen en toestanden in een ziekenhuis voorstellingen gegeven, die n i e t zijn? De adjunct-directrice van het Amsterdamsche Buitengasthuis meent: ja, en, sterk door die overtuiging, voelde zij behoefte om, tegenover het beeld van Zuster Bertha, wie het leven in het gasthuis onvoldaan liet, het beeld te stellen van Zuster Clara, die in dat leven bevrediging en voldoening vond.

Het komt ons voor dat hier een reusachtig misverstand heerscht, en dat Mej. Reynvaan, op hare beurt, kwistig offert aan de eenzijdigheid, welke zij den schrijver van *Zuster Bertha* verwijt.

Het misverstand bestaat hierin, dat niet in het oog wordt gehouden, hoe Dr. Aletrino in zijn boek niet h e t gasthuisleven beschreven heeft, maar het physisch en psychisch leven van een ziekelijk overspannen meisje uit den burgerstand, dat, om aan de verveling van haar tehuis te ontkomen, verpleegster wordt, en hare langzaam opkomende liefde voor den jongen dokter, met wien zij dagelijks in aanraking komt. De tafereelen uit het gasthuisleven, zooals Bertha die ziet, zijn slechts de lijst, welke om deze sombere, zwaarmoedige schilderij past. En het gaat, dunkt ons, niet aan, omdat hier verhoudingen en toestanden geteekend worden, welke in een gasthuis niet *behoorden* voor te komen, te beweren dat zij niet *kunnen* voortkomen, en den kunstenaar het recht te ontzeggen zulke verhoudingen en toestanden door de macht van zijn talent te scheppen.

De eenzijdigheid van Mej. Reynvaan's voorstelling springt in het oog. Wanneer men dit vluchtig verteld relaas van zuster Clara's verblijf in het gasthuis leest, dan krijgt men den indruk, dat in de Nederlandsche gasthuizen over het algemeen, en in het Amsterdamsche Buitengasthuis in het bijzonder, alles ‘boter tot den boôm’ is. Het zijn allen ideale verpleegsters, ideale geneesheeren, tot ideale zieken toe, met wie wij hier in aanraking komen. Van een strijd, die er gestreden moet worden, eer een Zuster Clara het in zelfverloochening tot de verlangde hoogte gebracht heeft, vernemen wij niet meer dan een enkel woord; van teleurstellingen, ergernissen, tekortkomingen, misbruiken, hooren wij niets.

Wij hebben den diepsten eerbied voor het werk der liefde, dat in de gasthuizen verricht wordt; wij kunnen ons voor een ongehuwde vrouw nauwelijks schooner taak denken dan die van ziekenverpleegster; maar wij wagen het te betwijfelen, of men aan het werk der ziekenverpleging inderdaad een dienst bewijst door het zoo eenzijdig te idealiseeren als - met de edelste bedoelingen - in dit werkje geschiedt.

Maurice Maeterlinck. Les sept princesses. Bruxelles Paul Lacomblez. 1891.

Het kleine symbolische drama *Les sept princesses* kan als het laatste gedeelte beschouwd worden van de trilogie van den D o o d , waarvan de drama's *L'intruse* en *Les Aveugles*, in de Gids van Juni '91 besproken, deel uitmaken.

Een oude koning en koningin wachten op het terras van hun paleis hun kleinzoon, den prins, af, die op een groot oorlogschip, langs een somber onbewegelijk kanaal komt aangevaren. De eerste vraag van den jongen man is naar de princessen, zijn jonge nichten. ‘Zij slapen’, zegt de oude

koningin; en zij wijst hem de zeven princessen, die in witte kleederen slapend liggen op de wit marmeren treden van de trap, die van de zaal, waar zich de koning, de koningin en de prins bevinden, door groote glazen ramen gescheiden is. De prins wil zich naar de slapenden begeven, maar de deur, die tot de trap toegang geeft, is niet open te krijgen. Alleen door een onderaardsche gang kan hij zijn doel bereiken. Wanneer hij langs dien weg de slapenden genaderd is, openen zes van haar de oogen en ontwaken langzaam. Maar ééne blijft onbewegelijk achterover liggen op de marmeren trappen, en, hoe hard men ook roepe, zij ontwaakt niet meer.

Maeterlinck toont zich ook weer in dit tooneel, zooals Jules Lemaître hem genoemd heeft: ‘le poète de la peur ou, si vous voulez, du pressentiment’, den man ‘qui a presque créé un frisson.’ Door geheimzinnige teekenen en geluiden, door halve woorden, door een vraag, door het telkens herhalen van dezelfde woorden of zinnen, weet hij die ontsteltenis, die huivering, die soms tot doodangst stijgende onrust te wekken, waardoor velen, voor wie het mysterieuse bijzondere bekoring heeft, zich tot zijne werken aangetrokken gevoelen.

Het symbool is in *Les sept princesses* nog minder doorzichtig dan in de beide andere drama's en de phantasie heeft vrij spel tot velerlei gissingen. Uit een mededeeling, die wij van Maeterlinck zelf ontvingen, blijkt dat in hoofdzaak de verklaring deze kan zijn:

De menschelijke ziel (de Prins) nadert langs het onbeweeglijk kanaal van zijn lotsbestemming, tot waar hij zijn ideaal (waarheid geluk, liefde) hoopt te bereiken; maar dat ééne, hoogste droombeeld, dat leefde zoolang hij het op een afstand zag, sterft, zoodra hij op het punt is het te beken. De oude koning en koningin vertegenwoordigen de menschelijke ervaring, die aarzelt, of zij den mensch moet aanmoedigen om zijn ideaal nader te treden, of hem ervan moet afhouden. De zes princessen die niet terstond sterven, zijn de minder goddelijke, minder hooggeplaatste droombeelden. In de afgescheiden, en alleen door een onderaardsche gang bereikbare verblijfplaats van de prinsessen ligt iets als een symbool van het inaccessibele, intangibele van de vrouw, - en zoo voort.

Woordenboek der Nederlandsche taal. Derde deel 1e Afl. Bo-Boer. Bewerkt door Dr. J.W. Muller. 's Gravenhage en Leiden, A.W. Sijthoff.

De doelmatige verdeeling van den arbeid bezorgt ons wederom eene aflevering, nadat wij nog pas een maand geleden de verschijning van twee nieuwe afleveringen mochten aankondigen. Onder b o b b e l , b o c h t , b o d e m , b o e d e l , b o e g , b o e i vonden wij weer veel nieuws en belangrijks. Aardig is hetgeen bij b o e h a (poeha) en zijn varianten wordt aangeteekend. Dat in het vaderland van de Blaeus en de Elzeviers aan b o e k een bijzonder groote plaats zou moeten worden ingeruimd, was te voorzien. Dit woord vormt dan ook als de *pièce de résistance* van deze aflevering. In de vermelding van spreekwoorden en spreekwijzen, in de opsomming van samenstellingen en in voorbeelden en aanhalingen, tot op den laatsten tijd bijgehouden, is de verklaring op b o e k , en over het algemeen deze geheele aflevering, weder bijzonder rijk.

Het St. George's gild van John Ruskin.

Fors Clavigera. 8 deelen, 1871-1884.
I.

De acht deelen, waarin John Ruskin achtereenvolgens zijn plan van het St. George's Gild heeft ontwikkeld, behooren tot het schoonste, dat de Engelsche letterkunde in onze eeuw heeft opgeleverd. Ruskin's proza is in Engeland ongeëvenaard. Het is even fijn van teekening als frisch van kleur. Het staat hooger dan dat van Carlyle, wijl bij Ruskin zoowel de kracht als de teêrheid van uiting natuurlijk, licht spelend, opwellen, en nooit het resultaat zijn van gewilde moeite of van geforceerde inspanning. De zes en negentig brieven, die door Ruskin in deze boekdeelen tot de werklieden en arbeiders van Groot Brittanje worden gericht, blijven éénzelfden zuiveren toon bewaren, en vormen reeds daardoor een edele lectuur. De gedachtenkring, waartoe de aandacht der lezers wordt bepaald, raakt het diepst van het gemoed. Wat door Carlyle, Kingsley en Maurice vroeger als met den vinger was aangewezen, wordt nu vrij stevig met de hand aangepakt. Doch let wel: hoe eenvoudig alles ook schijne, hoe gemeenzaam huiselijk het onderhoud ook zij, men blijft bij Ruskin zich bewegen in hooge sferen. Men heeft de gewaarwording, alsof men dialogen van Plato leest. Doch juist daarom moet men niet schrikken, wanneer de schrijver de in onze oogen meest gewaagde sprongen aandurft. Het wemelt in die brieven van wat wij paradoxen en enormiteiten noemen. Tegen het wonderbare wordt niet opgezien. Wel gaat hij uit van de schoonheid der aarde, het liefelijk landschap: maar hij meent, dat het slechts aan ons ligt, wanneer wij het gezang der Engelen des avonds dáár niet meer hooren. Allerlei ketterijen

op economisch gebied verkondigt hij zonder blikken of blozen. Hij vindt zelfs voor industrieele landen als Engeland het gemis van waarheidszin nog erger dan het gebrek aan steenkolen. Voor de menschheid in 't algemeen stelt hij in zijn eenvoud slechts zes voorwaarden of eischen: in het materieele zijn (naar zijn inzicht) noodig frissche lucht, helder water en vruchtbare grond; en als onstoffelijke zaken vordert hij bij allen bewondering, hoop en liefde. En op den grondslag dezer eischen gaat hij dan een samenleving opbouwen, die in de plaats zou moeten treden van de maatschappij, die wij om ons heên zien. Een nieuwe stad wil hij op die wijze construeeren, die onzen ouden staat moet vervangen. Voor dit plan wenscht Ruskin ons in vervoering mede te sleepen. Hij wil ons in exaltatie brengen. Hij wil ons ontroeren. In zijn blanken zilveren stijl graveert hij de meest ongewone voorstellingen, tegenstellingen en onderstellingen, om ons gemoed te bewegen. Hij neemt elke zijner aandoeningen en opvattingen, dus ook zijne christelijke godsdienstige indrukken, bij 't woord. Hij werkt de gedachte letterlijk uit, en doet ons de werkelijkheid daarvan gevoelen door het tastbare beeld ons te doen zien. Zij, die den salon te Parijs in 1891 hebben bezocht, hebben bij geen enkel doek zoo lang en zoo dikwijls stilgestaan, als bij de schilderij van het ‘diner’, waar te midden der mannen van de wereld, leden van 't Instituut, schilders, ministers en diplomaten, onberispelijk in zwarten rok en met ridderorden getooid, Christus in golvend wit gewaad, zoo als de traditie hem kleedt, mede aanzit en Magdalena ‘de actrice’ voor zich ziet neêrknielen. Ongepast! Treffend! Gezocht! Excentriek! Profaan! ‘Fin-de-siècle’! zoo hoorde men roepen en mompelen. Ruskin heeft echter (zie Fors IV, Brief 46) in 1874 reeds dit tafereel geteekend. Het is vervat in een brief aan een vriendin. ‘Gij zult, Mevrouw, waarschijnlijk heden uw diner geven: doe het, en wees zoo goed ernstig bij u zelve te overleggen wat ik u vraag. Wij allen, die in het Christendom gelooven, zouden wenschen, dat Christus nú op aarde leefde. Welnu, onderstel eens dat dit waar was. Ik meen, dat wanneer Hij in Londen was, gij een der personen zoudt zijn, van wie Hij notitie zou nemen. Gelief nu te denken, dat Hij heden bij u komt dineeren, maar dat Hij u verzoekt geen verandering in uwe gasten te maken, dat Hij juist het gezelschap wil zien, dat gij hebt gevraagd, en niemand anders. Onderstel .....’

II.

Ruskin is allereerst man der k u n s t . Hij is geen geleerde, al weet hij verbazend veel, hij is kunstenaar, of ten minste, als dit woord wat stout is, een artistieke ziel. Geheel zijn leven heeft hij besteed, om in Engeland aan de kunst-openbaring, in haar vollen omvang, de haar passende waardeering te doen vinden.

Hij was den 8sten Februari 1819 te Londen geboren, 't éénig kind van een vader, die allengs schatrijk werd in zijn wijnhandel. Zijn ouders hadden een geestelijke van hem willen maken, en zijn omgeving dacht, dat er een dichter uit hem zou groeien. Dat die dichter in knop wel degelijk in hem stak, hebben de twee deelen poëzie uit zijn jeugd bewezen, die eerst ten vorigen jare zijn uitgegeven. De vader (een Schot van geboorte) was een goed beoordeelaar van schilderwerken, en op de verschillende tochten, vakreizen door Engeland en Schotland, ten einde bestellingen voor zijn wijnen te bekomen, nam hij in zijn ‘post-chaise’ zijn kleinen jongen mede en liet hij hem al de kasteelen van Engeland en hun kunstschatten zien. Dit werkte op zijn verbeelding en zijn verstand. De Puriteinsche moeder op haar beurt onderwees hem vast en gezet in den Bijbel, en liet hem het schoonste deel uit de Schrift van-buiten leeren. Geen beter kenner en bewonderaar der Psalmen dan onze jonge Ruskin. Straks - als hij 14 jaren oud was - namen de ouders hem mede naar Zwitserland, waar de poëzie der Alpen hem in verrukking bracht (zie Fors III, Brief 34). En intusschen leerde hij vlijtig, methodisch teekenen. In October 1836 werd hij naar de Academie van Oxford gezonden: hij kon zich aan die hoogeschool ontwikkelen zoo als hij wilde: en hij groeide op tot een letterkundige, maar vooral tot een kunstkenner bij uitnemendheid.

Wat dadelijk in hem trof - zoodra hij zijne studiën te Oxford vaarwel had gezegd - was zijn afkeer van scepticisme en van negatie. Carlyle werd het voorbeeld, dat hij liefst volgde. Die trek naar het positieve en stellige ging bij hem hand aan hand met een gaaf van scherpe ontleding. Mazzini getuigde eens van hem (zie Fors V, Brief 54) dat hij, Ruskin, den meest analytischen geest in Europa bezat dien hij kende! Hij zou die analyse

nu op de kunst van Engeland gaan aanwenden en toepassen, en gaf in 1843 het eerste deel uit van zijn beroemd werk over de Moderne Schilders. Hij was 24 jaar, dus nog een jonkman, en begon Engeland vóórtehouden, dat het zijn besten modernen schilder, Turner, niet begreep en dus niet waardeerde. Ruskin werd nu in zijn boekdeel als het ware de profeet van dien Turner, en deed o.a. zijn uiterste best, om de *luchten* van dien schilder te doen bewonderen, luchten ‘die ons nopen, om ons daaronder te gedragen als in tegenwoordigheid van den Vader in den Hemel’ (zie Fors I, Brief 9). Vóórdat hij de verdere deelen van dat werk schreef, reisde hij eerst langen tijd in Italie, alle kunstschatten aldaar beziende of nateekenende. Toen hij in 1845 het tweede deel schreef, het hij vooral het licht vallen op Fra Angelico en Tintoretto, den schilder, dien hij haast 't meest lief heeft gehad. Zijn studiën zette hij onbezweken voort. Als 't ware bij wijze van episoden schreef hij in 1849 zijn ‘Seven Lamps of Architecture’, en in 1851 zijn ‘Stones of Venice’, in welke twee boeken hij de Italiaansche bouworde aan een kritiek en toelichting onderwierp. Toets-steen van elke kunstuiting was voor hem allengs geworden de *oprechtheid* en *waarheid* van den kunstenaar. De kunstenaar moest in de eerste plaats gelooven wat hij wilde voorstellen. Zóó geschiedde het, dat hij de schilders vóór Rafaël warmer begon lief te hebben en te bewonderen, dan dezen grooten meester zelven. Zijn streven liep samen met de richting, die weldra bekend werd onder den naam van het Prae-rafaëlitisme. Ruskin werd de groote kampioen van die kunst-uiting. Toen hij in 1856 het derde en vierde deel van zijn ‘Moderne Schilders’ uitgaf, had hij in dat opzicht geheel en al partij gekozen.

Hij riep den ouden tijd op, waarin de kunst volkomen oprecht was geweest. Maar de taak lag nu voor de hand, een nieuwen tijd te eischen, waarin de kunsts wederom volkomen waar zou zijn.

En terwijl hij dit deed, was het alsof schillen hem van de oogen vielen. Geen groote hooge kunst is mogelijk - zoo begon hij te begrijpen - wanneer niet de tijd-zelf beginselen of idealen bezit.

Hoe staat het dus met onzen tijd? - zoo vroeg hij zich ernstiger en ernstiger af.

Helaas! het antwoord scheen verre van bevredigend.

Het Engeland van het tijdvak tusschen de jaren 1850 en 1860 was nog altijd - overeenkomstig de teekenachtige voorstelling van den ‘Sybil’ van Disraëli - verdeeld in twee maatschappijen of kringen. In den éénen kleinen kring der bezittenden heerschte een goed deel van materialisme, een zucht naar rijkdom, een jacht naar geld, een miskenning van al het edele dat het leven levenswaardig maakt. In den anderen grooten kring der dervenden was, ten gevolge van het gebrek, een ruwheid en onbeschaafdheid gevaren, die in gemis aan reinheid van geest en lichaam zich openbaarde. Was die verdierlijking van hoog en laag de bodem, waaruit de bloem der kunst kon ontluiken? Was het denkbaar, dat de bedorven kunstzin tot edeler opvatting en ontplooiing kon geleid worden, zoo niet eerst het hart-zelf van den mensch gezonder klopte? Het is waar, er deden zich pogingen gelden die verbetering bedoelden. Niet voor-niet had Carlyle in 1850 zijn ‘Latter-day Pamphlets’ uitgegeven, en had hij, in zijn ironie, zijn tijdgenooten vóórgehouden, dat zij zich zelven goed waardeerden, toen zij standbeelden gingen oprichten voor Hudson, den spoorwegkoning (zie Fors IV, Brief 43). Niet te vergeefs vooral waren Kingsley en Maurice begonnen met hun verheven christelijk socialistisch werk. Al stelde Ruskin Maurice niet zoo hoog als Carlyle - zie Fors II, Brief 22 - zoo volgde hij toch met ongemeene belangstelling de stichting in 1854 van diens ‘Working Men's College.’ Het wachtwoord dier stichting, door Maurice aangegeven, was volgens hem uitnemend. ‘God heeft ons opgevoed - zóó had Maurice gesproken - om onzen broederen werklieden op onze beurt een opvoeding te geven. Wij moeten van een dood gewicht hen tot een levende kracht maken: van de sleur der machine hen roepen tot de inwendige veerkracht van den geest.’ Daarom werd nu een avondschool ingericht voor volwassen arbeiders, die des daags bezig waren geweest met handenarbeid; maar een school zóó ingericht, dat enkel het voortreffelijkst onderwijs dáár werd gegeven. ‘Verbetering kon er alléén komen - zoo sprak Maurice - wanneer men werkelijk den arbeider liet deelen in de schatten van wijsheid, die voor de hoogere standen openstonden: wanneer men hem een deel van het voedsel willig gaf, niet de kruimkens hem overliet, die van de tafel der rijken vielen.’ Dus hooger onderwijs, ook voor werklieden, dit was het program. Ruskin sloot

zich dadelijk daarbij aan. Dit alles was uit zijn ziel gesproten. Hij meldde zich bij Maurice, om in die school onderwijs te geven in de beginselen van het teekenen, en heeft vijf jaren lang die taak volgehouden (Zie Fors IV, Brief 37).

Maar zijn blik op de wereld werd er niet blijder op, toen hij rechtstreeks in aanraking met den kring der arbeiders kwam. Hoe was het mogelijk, die menschen weder tot menschen te maken, en de vernederende kracht der machine te breken? Hoe zwaar en moeilijk viel het, bij de bittere armoedige verhoudingen van het wisselvallig loon dier lieden, edele gevoelens bij hen aan te kweeken? Ruskin wist het nu: de levenstaak was allereerst reinheid, gezondheid, eerlijkheid onder die lieden te bevorderen: later, ja later, zou dan het ‘schoone,’ het begrip van kunst, van zelf weder volgen; - maar welk een reuzentaak school in die voorbereiding!

En wie waren de schuldigen aan het feit, dat de arme broeders aldus verwaarloosd bleken?

Toen Ruskin de vraag ernstig bij zich zelven overlegde, kwam hij slechts tot éen antwoord. De schuldigen waren de hoogere standen, de dienaar der kerk, de edelman, de man van wetenschap, de rijke. Zij allen hadden in plaats van het Evangelie van God, het evangelie van Adam Smith gaan gelooven. Met instemming hadden zij in het tiende hoofdstuk van zijn eerste boek ‘over den Rijkdom der Naties’ de woorden gelezen, dat de werkman enkel daarom eerlijk blijft omdat hij anders zijn klanten verliest. Op rechtschapenheid en eerlijkheid werd dus niet meer in de eerste plaats gerekend. Zij waren een wereld gaan opbouwen op zelfzucht in plaats van op liefde. In plaats van het gebod: ‘gij zult niet begeeren’, hadden zij tot grondslag in het leven genomen: ‘gij zult trachten naar geld en goed: zuinig en hebzuchtig zijn.’ Zij hadden zich geplaatst onder de hoede der economisten. Zij hadden voor zich zelven aangenomen de Manchester-theorie met haar twee stellingen, dat elk product op aarde geschat moet worden naar den marktprijs van vraag en aanbod, en dat in de maatschappij geld nieuw geld voortbroeit door middel van ruil. Zij hadden toen behagelijk hun rijkdom zien aanzwellen, niet bedenkend dat daartegenover stond blijvende armoede der wezenlijke producenten. Zij hadden er zelfs geen begrip meer van gehad, dat hun rijkdom verschuldigd kon zijn aan den arbeid der arme lieden. Met

voldoening zagen de hoogere standen de scharen arbeiders zich reppen naar de in hun bezit zijnde diepe mijnen of hooge fabrieken. Na het verloop van zekeren tijd arbeids dier werklieden, mochten zij het genoegen smaken te zien, dat hun voorraad rijkdom weder hooger was opgestapeld: doch het viel hun niet in, er over natedenken, dat de toestand dier arbeiders in dien tusschentijd geen de minste verandering had ondergaan. Zorgeloos en opgeruimd bleven zij het stoom-signaal voor den arbeid geven. Trouwens het ernstig doffe klokkengelui, dat vroeger de gemeente naar de kerk riep, was allengs zoo volkomen gedempt, dat men het niet meer hoorde. Maar gillend, loeiend, jankend, krijschend, boven het grootste geraas uit, floot thans ‘de Amerikaansche duivel’, in de arbeiderswijk, mannen, vrouwen en kinderen uit de morsige stegen naar de vuile fabriek. Trappelend, in ééntonigen draf, bewogen de zwarte scharen zich voort, zoodra die rauwe schorre stoompijp bulkte.

III.

Toen dit alles aan Ruskin duidelijk was geworden, schreef hij in 1860 zijn boekje: ‘Unto this Last.’

De titel van dit geschrift is ontleend aan het twintigste hoofdstuk van het Evangelie van Mattheus, uit den parabel van de arbeiders in den wijngaard. De heer des huizes gaat op een dag arbeiders huren voor zijn wijngaard. Eenigen worden bij het krieken van den morgenstond aangenomen, sommigen later, anderen eerst tegen den middag, eindelijk eenigen zeer laat. Toen het avond was geworden, zeide de heer van den wijngaard tegen zijn rentmeester: roep de arbeiders en geef hun het loon, beginnende van de laatsten tot de eersten. Allen nu ontvingen hetzelfde bedrag. Toen beklaagden zich zij, die 't vroegst aan den arbeid waren begonnen en spraken zij tegen den heer des huizes: de laatsten door u aangenomen arbeiders hebben maar een uur gewerkt, en gij hebt ze gelijk gesteld met ons, die geheel den last en de hitte des daags verdragen hebben. Doch hij, antwoordende, zeide tot één van hen: vriend, ik doe u geen onrecht. Zijt gij 't niet met mij ééns geworden over uw loon tot een bedrag van een penning? Neem het uwe en ga heen. Ik wil *dezen laatsten* ook geven, gelijk als u (‘I will give *unto this last* even as unto thee’).

Die titel werd gekozen, omdat de stelling daarin vervat juist het omgekeerde vormde van hetgeen de gangbare Economie bedoelde.

In vier hoofdstukken of afdeelingen wordt een aanval tegen de lessen en beweringen dier Economie beproefd.

Het eerste heet: ‘de wortels van eergevoel.’ Als hoofddwaling der wetenschap van de staathuishoudkunde wordt aangegeven haar denkbeeld, dat een welvaart-aanbrengend wetboek van sociale werking opgesteld kan worden zonder te letten op den invloed van sociale affectie. Men neemt den mensch en elemineert het hoofdbestanddeel uit zijn wezen. Het is, alsof men het beenderengestel hem wilde ontnemen en hem dan beoordeelen. Men meent, dat men tot iets komen kan, door enkel de weegschaal van het voordeel, nooit de balans van het recht in de hand te houden. Toch gaat dit reeds niet op bij een der eenvoudigste onzer verhoudingen, de positie onzer dienstboden. Bij hen werkt het economisch standpunt slechts ten halve: behandel hen goed, dit is de hoofdzaak, en zij zullen u goed dienen. Evenmin wordt een regiment soldaten door die economische spil van voordeel gedreven: zij offeren zich op voor een hooger orde van denkbeelden. Tracht dit hooger begrip nu eens toe te passen op de verhouding tusschen werklieden en patronen: dan zult gij zien, dat de uitbarstingen van wrevel en haat zouden kunnen voorkomen worden. Doch wanneer men werkelijk op dat beter begrip die verhouding wil vestigen, dan moet men onherroepelijk breken met de theorie van een onvast loon, dat wisselt naar de vraag en het aanbod. Er moet een vast gelijk loon zijn. Elke arbeider moet weten, tegen welken prijs hij zijn arbeid altijd, onder alle gevallen, kan leveren. Dan zou, evenals nu bij de dienstboden het geval is, de goede arbeider steeds gebruikt worden, de slechte arbeider eenvoudig geen emplooi vinden. Men zou slechte arbeiders niet meer tegen half loon kunnen nemen. Gelijkheid van loon moet dus in beginsel worden aangenomen. Vastheid van werk zou volgen, wanneer het vinden van werk niet langer een loterij of spel zou wezen. Dàn zou de zelfopoffering weder bij den arbeider zich vertoonen, gelijk nu bij den militair, den arts, den geestelijke, den rechtsgeleerde. Maar het ongeluk is geworden, dat - dank zij de staathuishoudkundige leer - de koopman (industrieel) altijd verondersteld wordt uit zelfzuch-

tige motieven te werken. Dit is echter niet de ware handel. Ook de koopman kan een heroiek leven leiden. De ware koopman is zelfs niet denkbaar zonder eergevoel, bij de kalmte waarmede hij verliezen lijdt, bij de kansen van armoede die hij trotseert, bij den eerbied dien hij zijn bedienden verschuldigd is.

Alles goed en wel - zegt de economist - maar economie bemoeit zich niet met subjectieve affecties, maar enkel met het verwerven van het object ‘rijkdom’.

Doch ook die rijkdom zelf als object - zóó antwoord Ruskin - is niet te begrijpen zonder den zedelijken grondslag.

Ruskin gaat dit onderzoeken in zijn tweede hoofdstuk: ‘de aderen van den rijkdom’. Wij hebben - zegt hij - hier te doen niet met de politieke maar met de mercantiele economie. Zij leert tegenwoordig de accumulatie, in de handen van enkelen, van het product van anderen. Zij geeft thans de middelen aan, om macht te hebben over den arbeid der anderen. Zij onderstelt, in onze maatschappij, dat de arbeiders arm blijven, en tracht voorts te begrenzen het getal van hen, die rijk worden door dat werk der anderen. Men zorgt, dat men zelf veel en dat de anderen minder krijgen. Het wordt de kunst, om het maximum ongelijkheid ten onzen gunste te keeren en te plooien. Zulk een ongelijkheid werkt nu eens voordeelig, dan eens onvoordeelig voor de rijkere individuën. Doch in waarheid wordt de toestand van allen onbevredigend. Want de fout ligt hier in de zotte dwaling, dat men regels wil geven om rijkdom te verwerven, zonder te letten op de zedelijke motieven. Onvoegzaam is het echter te stellen: koop op de goedkoopste markt, verkoop op de duurste. Wat is goedkoop? Wat is duur? Rijkdom op zich zelf is een relatief begrip. Het vraagstuk van den rijkdom lost zich in waarheid op in een questie van abstracte rechtvaardigheid. De ware waarde der dingen hangt af van het moreele teeken, daaraan vastgehecht als exponent. Sommige rijkdommen zijn zwaar door het gewicht der tranen daarin besloten. Het is een questie van recht. Geld alleen moge ons uitsluitend de beschikking geven over wat men rijkdom noemt: macht over arbeid van anderen is nog door andere middelen te krijgen dan door tastbaar geld. Er is onzienlijk goud, dat men uit hart en handen kan strooien, en dat juist de prijs is waarvoor velen dienen. En eigenlijk, wanneer men goed logisch de consequentie van alles aandurft, komt men tot deze slotsom, dat

de ware rijkdom niet bestaat uit de zaken maar uit de personen zelven. ‘Voedt zielen op’ - dat is de rijkdom der natie.

Ruskin wendt zich nu in zijn derde hoofdstuk tot hen, die de aarde regeeren. Hij geeft het de titel van: ‘Qui judicatis terram.’ Alles komt toch neder op rechtspleging, dat is op het in praktijk brengen van recht en gerechtigheid. Welke zijn echter de regelen van rechtvaardigheid ten opzichte van het betalen van den arbeid? Het is eenvoudig genoeg. Door iemand geld te geven voor zijn arbeid, geeft men hem eigenlijk de belofte om later een equivalenten duur arbeidstijd hem te leveren, voor wat hij nu ten behoeve van ons werkte. Recht beteekent dus hier een goede ware ruil: ruil desnoods met een kleine avans: zóó dat de volle arbeidsprijs den arbeider wordt gegeven. Maar die betaling is dus iets wat geheel onafhankelijk is van het aantal menschen, die het werk willen voltooien. Arbeid is altijd hetzelfde waard, al wilden honderden het doen. Een rechtvaardige betaling bestaat dus in het geven van den goeden juisten prijs; een onrechtvaardige betaling is het, wanneer men den onvoldoenden prijs uitkeert. Deze onrechtvaardigheid is het, die den rijkdom in de handen van slechts enkelen brengt. Door rechtvaardigheid zou daarentegen die rijkdom verdeeld en verspreid worden, tusschen een samenhangende reeks van menschen. Dan zou er beter verdeeling van rijkdom wezen. De macht van rijkdom zou geringer zijn. Er zou minder gelegenheid voor enkelen wezen om weelde te verkrijgen, maar er zou grooter werking van moreelen invloed zijn. De maatschappelijke schaal zou rijzen. Thans wordt de maatschappij in gang gezet door naijver en jaloerschheid. Een ieder haat zijn nabuur als zich zelf. Uit angst om toch zelf veel te bekomen, predikt men een leer tegen overbevolking. Door rechtszin zou alles geleidelijk veranderen. Natuurlijk is hier geen sprake van communisme. Dit is onzin. Absolute gelijkheid der menschen is onmogelijk. De armen hebben evenmin recht op den eigendom der rijken, als de rijken recht hebben op den eigendom der armen. Voor beiden is er slechts één kamp, die tegen den Mammon; den Mammon, die de scheiding van armen en rijken in eeuwigheid bewerkt.

Dit alles wordt nu door Ruskin geresumeerd en scherper geformuleerd in zijn vierde hoofdstuk: ‘ad Valorem’, waarin hij de begrippen van waarde, rijkdom, prijs en productie nog eens zorgvuldiger

tracht te toetsen. Hij polemiseert hier vooral tegen definities van John Stuart Mill. De begrippen, waartoe hij, Ruskin, vooral komt zijn deze. Waarde is, volgens hem, onafhankelijk van opinie of hoeveelheid. Iets waard te zijn is dienstig te wezen voor het leven: datgene heeft waarde wat met al zijn kracht en macht tot het leven leidt. De politieke economie moest de natien onderrichten, om te wenschen en te werken voor de dingen die tot het leven voeren. Rijkdom is dan het bezit van datgene wat van waarde is, maar .... in de handen van den waardigen ('the possession of the valuable by the valiant'). De menschen, die zoo dikwijls als rijk beschouwd worden, zijn inderdaad niet rijk. Mannelijk karakter en materieele waarde gaan niet altijd samen: integendeel, het materieele ondermijnt dikwerf het mannelijk karakter. De waarde der zaak en het gehalte der persoon moeten dus bij het begrip rijkdom samengaan. Scheidt men de twee leden dier verbinding zoo als thans, dan kan de vraag rijzen, of de wereld meer verschuldigd is aan de rijken dan aan de armen. Voorts lette men bij het begrip rijkdom hierop, dat ruil op zich zelf geen nieuwe winst is. Er wordt door ruilen niets nieuws geproduceerd. Wat de één hier positief zou winnen, moet de ander verliezen. Tegenover het *plus* staat een *minus*. De 'plussen' maken een goed figuur, maar de 'minussen' verschuilen zich. De wetenschap van den ruil is dikwerf een wetenschap der duisternis, om den één boven den ander te bevoordeelen. Neen, rijkdom wordt niet door ruil, maar slechts door arbeid verkregen. Arbeid is de worsteling van den mensch met een tegenover hem gesteld iets. Arbeid is van hooger of lager orde, naarmate het meer of minder levens-elementen vereischt. Dit is echter slechts een rangregeling. De wezenlijke onderscheiding van arbeid is in positieven en in negatieven arbeid. De ééne brengt voort leven, de andere den dood. De beste arbeid is zielen optevoeden. De voorspoed en welvaart van een natie staan in verhouding tot de hoeveelheid arbeids, die zij besteedt om de middelen van het leven te bekomen en voorts ze te gebruiken. Want verbruik is toch het einde van alles. Consumptie is het doel der productie: doch dit spreekt van zelf, edel, geen zelfzuchtig gebruik. Bij dat leerstuk der productie lette men natuurlijk op de rol van het kapitaal: maar men overschatte dat kapitaal niet. De beste type van kapitaal is de ploegschaar, die in de voren van den akker blinkt: doch men

ziet toch allereerst naar den vruchtbaren akker, en vraagt niet dadelijk, hoeveel ploegen hebt gij. Kapitaal wordt dikwijls vergeleken bij den wortel in den grond, zorg dan toch dat het einddoel niet blijft de bol maar de tulp. Eerst dan vervult het kapitaal zijn levensfunctie, wanneer het iets anders produceert dan weder wortelen, namelijk vruchten. Wolken moeten niet steeds wolken voortbrengen, maar regen. Er is tweederlei productie, één voor zaad, één voor voedsel; één voor den grond, één voor den mond. Denkt om dien mond. Geld verdienen is slechts de schaduw van het ware verdienen.

‘Inderdaad er is geen andere rijkdom dan het leven. Het leven met inbegrip van al zijn vermogens van liefde, van vreugde en van vatbaarheid voor bewondering. Dàt land is het rijkste, dat het grootste getal edele en gelukkige wezens voedt. Die man is het rijkst, die, na de functie van zijn eigen leven tot de uiterste volkomenheid te hebben verricht, ook den wijdst helpenden invloed (zoowel door zijn persoon als door de middelen in zijn bezit) op de levens van anderen heeft.’

‘De taak der menschen is op de aarde te wonen en van de aarde te genieten. Dit onderstelt van zelf goede lucht en rein water: derhalve een flink stuk woud of bosch, om de lucht te zuiveren en hellende grond, door kruiden beschut tegen den heftigen gloed der zon, om de stroomen te leiden. Geheel Engeland moge - als het dit verkiest - een indutsrieele stad worden; en Engelschen mogen, zich opofferend voor het welzijn der geheele menschheid, vertrapt en vernederd willen leven te midden van geraas, duisternis en dood-aanbrengende uitdampingen: maar de wereld kan niet een fabriek of een mijn worden. Geen som van vernuft zal ooit bewerken, dat ijzer door het volk als voedsel wordt verteerd, of vloeibaar gas als wijn wordt gedronken. Noch de geldzucht, noch de razernij der menschen zullen hen ooit kunnen voeden; en zij het ook waar, dat de appel uit Sodom en de druiventros uit Gomorra een tijd-lang misschien op den disch als spijs en drank (een beet in asch, een nectar van giftige adders!) mogen staan: - zoo lang de menschen van brood leven, zullen de verre valleien in 't zonlicht lachen, bedekt als zij zijn met Gods goud, en zullen de kreten van Gods gelukkige schepselen jubelen rondom de wijn kuip en de bron.’

‘Het leven moet weder vreugdevol zijn. De lust van het hart is ook het licht der oogen. Geen schouwspel wordt

duurzaam gewaardeerd en lief gehad, dan wat overvloeit van blijden menschelijken arbeid: waar de weide zacht gespreid, de tuin schoon, de boomgaard zwellend en de huiselijke haard rein, zoet en gezellig is, vol klank van stemmen en gekout. Geen lucht verkwikt die zwijgend stil is: eerst dàn wordt alles liefelijk, als velerlei stroomen van geluid de ruimte vullen: gekweel van vogels, gegons van insecten, diepe woordklanken van menschen, en gelispel of gesnap van kinderen. Voorts, wanneer eens de kunst van te leven zal zijn aangeleerd, zal het tevens bevonden worden, dat alle liefelijke zaken noodige zaken zijn; de wilde bloem ter zijde van den weg doet op haar beurt evenveel nut als het graanveld; en de vrije vogels en dieren uit het woud staan in dit opzicht gelijk met de grazende runderen; en dat wel, omdat de mensch niet enkel leeft van brood, maar ook van het manna der woestijn, van elk wonderbaar woord en onuitsprekelijk werk van God.'[1)]

Men ziet uit het medegedeelde, dat Ruskin allerlei enormiteiten voordroeg, die een braaf economist moesten doen rillen.

In de voorrede ontvouwde hij dan nog een soort van programma in vier punten. Vooreerst bepleitte hij de oprichting van scholen van staatswege voor alle kinderen, waarin drie dingen moesten worden onderwezen: *a.* gezondheidswetten en de lichaamsoefeningen die zij medebrengen, *b.* gewoonten van goede manieren en rechtvaardigheid, *c.* het beroep, waarin een elk moet leven. - In de tweede plaats wenschte hij in verband met deze scholen, onder regeeringstoezicht, te doen oprichten werkplaatsen en winkels voor de productie en de verkoop van alle levensbenoodigdheden en voor het uitoefenen van ieder nuttig handwerk. Deze werkplaatsen en winkels zouden in concurrentie treden met de particuliere instellingen van dien aard, en zouden model-instellingen wezen: opdat een ieder zeker kon zijn, dat hij voor zijn geld brood kon krijgen dat brood was, en arbeid die arbeid was. - In de derde plaats stelde hij voor, dat ieder - man, vrouw, jongen of meisje - die geen werk had, opgenomen zou worden in het naastbijgelegen staats-schoollocaal en aan dat werk zou worden gezet, waarvoor hij geschikt was, of anders in eenig ambacht zou

1) Zie 'Unto this Last' by John Ruskin. Wij gebruiken de zevende editie, pag. 156, 166 en 168.

worden onderricht. - Eindelijk moest (wanneer zijn wensch werd opgevolgd) voor de ouden van dagen en afgeleefden huis en huisvesting worden in orde gebracht. Ieder arbeider zou dus op zijne wijze, wanneer hij oud was geworden, een eervol pensioen bekomen.

Aldus meende Ruskin, dat voor ‘de laatsten’ op voegzame wijze was gezorgd in den geest van den parabel der arbeiders in den wijngaard.

IV.

Het denkbeeld, dat de gansche inrichting der maatschappij moest worden hervormd, vóórdat er sprake kon zijn van een betere waardeering der kunst, liet Ruskin niet los.

Terwijl hij in de geschiedenis der kunst zich verdiepte, bleef hij slaan op het aambeeld, dat in zijn ‘Unto this Last’ was opgericht. Dezelfde bestrijding der Economie, die in dat werkje wordt gevonden, wordt herhaald in het deeltje ‘M u n e r a P u l v e r i s’, dat in 1863, en in ‘T i m e a n d T i d e’ (brieven aan een werkman in Sunderland), dat in 1867 verscheen.

Intusschen zou er een groote verandering in zijn leven plaats grijpen. In het jaar 1869 werd hij namelijk benoemd tot professor der schoone kunsten te Oxford, en werd hem opgedragen hooger onderwijs in zijn lievelingsvak aan de studeerenden, die zich bij hem wilden aanmelden, te geven.

Hij toog met vuur aan den arbeid, ontwierp lezingen over kunst voor zijn studenten, richtte een museum op, en gaf zich alle denkbare moeite, om aan de studie der hooge kunst in zijn academie-stad den haar voegzamen rang te verschaffen. Doch zijn zich zelf gestelde taak, om ook op de gansche Engelsche samenleving intewerken, gaf hij daarom niet op. Hij zocht naar een vorm, om in die richting werkzaam te blijven, naar een orgaan, waarin hij op vrije wijze tot alle arbeidenden in Groot-Brittanje zou kunnen spreken.

Zóó ontstond het maandschrift: F o r s C l a v i g e r a, dat in Januari 1871 is aangevangen, en met Kerstmis 1884 is geëindigd. Gedurende de eerste zeven jaren (1871-1877) verscheen in elke maand één aflevering of brief. De laatste twaalf afleveringen of brieven (te zamen een tweede serie vormende) zijn in de jaren 1878 tot einde 1884 uitgekomen.

De titel ‘Fors Clavigera’ heeft in Ruskin's opvatting niet ééne, maar onderscheidene beteekenissen. In den regel kan die titel vertaald worden door ‘de Fortuin die spijkers aandraagt.’ Met die spijkers klinkt zij menschen en dingen vast. Het doel van het geschrift zou dan wezen, om de macht van de kans of der fortuin te ontvouwen: hoe zij aan de menschen de voorwaarden van welvaart of voorspoed aanbiedt, en hoe zij - wanneer die voorwaarden worden aangenomen of geweigerd - voor altijd het lot der menschen vastspijkert (Zie Fors IV, Brief 43). Maar de fortuin doet in die hoedanigheid nog meer. Zij klemt met de metalen nagels stevig de waarheden vast, die te onderwijzen zijn: en tevens spijkert zij tegen de groote schuur-deuren onzer hoeve tot een eeuwig exempel de dwaasheden, waarvoor zij ons te waarschuwen heeft (zie Fors VII brief 73). Dit is de hoofdbeteekenis van den titel. Maar het latijnsche woord ‘Fors’, hangt ook samen met uitdrukkingen, die kracht van lichaam en sterkte van geest beduiden: en het woord ‘clavigera’ is niet slechts saamgesteld uit ‘clavus’ een spijker, maar kan ook uit ‘clava’ een knods, en ‘clavis’ een sleutel worden saamgevoegd: zoodat de qualificatie alsdan drieërlei beteekenis zou hebben: en verstaan kon worden in den zin van het dragen van een knods (Hercules is daarvan de type), van het dragen van een sleutel, doelende op geduldige wijsheid, bijv. van een Ulysses, en eindelijk, in de ons reeds bekende omschrijving, van het dragen van spijkers, wijzende op de macht van een Lycurgus, of van de wet. (Zie Fors I brief 2). Ruskin speelt nu in zijn brieven een weinig met de verschillende uitleggingen, die men aan zijnen titel kan geven. Als een echt kunstenaar laat hij de stellingen en voorbeelden, die hij aanvoert, op allerlei wijzen ze wendend, in vonkelend licht schitteren en flikkeren. Hij is maar voor één zaak bang, te weten, een eentonige, vervelende dogmatiek aantebieden. Hij is zelf even prikkelbaar, even grillig, even excentriek als de fortuin, en voegt zich, al schrijvende, naar haar invallen en nukken.

Ook hierin is hij kunstenaar, dat hij in die groote reeks van brieven allerlei onderwerpen aanroert, allerlei gegevens in het kader binnen leidt. Er zijn langere studies en betoogen, die, in aaneengeschakelde fragmenten van brieven van de Fors, als onderwerpen op zich zelven, in het tijdschrift een plaats vinden. Heerlijke studies over oud-Italiaansche schilders, vooral over

Giotto, Victor Carpaccio, Filippo Lippi en Luini, zijn in die brieven te ontmoeten. Venetië, met hare paleizen en St. Marcus-kerk, wordt van alle kanten daarin bezien. Van tijd tot tijd wordt de aandacht bepaald op Assisi en den heiligen Franciscus. Bij de roerende legende van St. Ursula wordt lang stil gestaan. Een onderzoek over Egyptische sarcofagen wisselt af met beschouwingen over de wording der 'gletschers', waarbij professor Tyndall scherp wordt aangevallen. De mythe van Theseus en van Ariadne ontvangt een grondig onderzoek. Roger Asham wordt gewaardeerd. Dan moeten vertalingen van verhalen of novellen de plannen van onzen auteur aanduiden. Wij wijzen op de keurige vertolking van enkele 'contes' van Marmontel, en op de omwerking van Gotthelfs 'Hansli'. Verrassend schoon is de fragmentarische biografie, die Ruskin, in zijn 'Fors', aan zijn lievelingsschrijver Walter Scott wijdt. Dan slingeren zich in die bladzijden, als klimop langs muren, arasbesken vol verzen van Sir Philip Sidney, aanhalingen uit Chaucer en herinneringen aan den franschen roman de la Rose. Elders wordt in die brieven het leven en werken der bijen bespied. Doch nooit is de toon der brieven roerender, dan wanneer Ruskin eenvoudig-weg voor het publiek, waaraan hij zijn brieven richt, den bijbel gaat lezen. Hoofdstukken uit de boeken van Mozes, uit de Profeten, uit de zendbrieven van Petrus en Judas, waarin op de taak van den aartsengel Michael wordt gewezen, uit de Openbaring van Johannes komen op die wijze tot hun recht. Nooit ben ik zelf zóó aangegrepen door de schoonheden van enkele psalmen, als toen Ruskin in zijn Fors ze mij verduidelijkte en toelichtte.

Want Ruskin staat bij alles op het 'ouderwetsch' geloovig standpunt. Hij laat niet toe, dat met den bijbel van zijn moeder wordt gespot. Hij is in de verste verte geen liberaal van den vulgairen stempel. Integendeel, hij beroemt er zich op, een 'tory' te wezen. Daarom is hij echter nog geen conservatief. 'Een conservatief - zoo zegt hij - is een persoon, die de dingen wenscht te behouden, zooals zij zijn, hij is het tegenovergestelde van een "destructief", die ze wenscht te vernietigen, of van een "innovator", die ze wenscht te veranderen. Al ben ik (Ruskin) nu een zeer bepaald anti-liberaal, zoo zou ik toch veel zaken willen vernielen. Ik zou gaarne de meeste spoorwegen in Engeland, en al de spoorwegen in Wales opdoeken. Ik zou

zeer gaarne het gebouw van het Parlement, van de “National Gallery” en de huizen van het East-end van Londen willen omverwerpen en weder oprichten. Ik zou ook gaarne, zonder het weder op-te-bouwen, de nieuwe stad van Edinburgh, de noordelijke voorstad van Genève en de “city” van New-York verdelgen. Dus zijn er veel dingen, waarin ik het omgekeerde van een conservatief ben: ja, er zijn veel lang-gevestigde zaken, die ik hoop veranderd te zien, vóórdat ik sterf: maar mijn zielsverlangen is, om de velden van Engeland groen te behouden, en de wangen van Engeland's kinderen rood: ik wensch, dat de meisjes steeds geleerd worden vriendelijk te knikken, de jongens hun hoed aftenemen, als er een professor of een ander achtings-wraardig man voorbijgaat: en ik zou verlangen, dat de koningen hun kroon op het hoofd hielden, en dat de bisschoppen hun staf in de hand bleven dragen, en dat de eersten goed de beteekenis van hun kroon, de laatsten van hun staf zouden blijven gevoelen’ (Zie Fors I, Brief 1). Ruskin is dus tegelijk ouderwetsch en radicaal. In zijn ‘Fors’ geeft hij ons van tijd tot tijd vriendelijke blikken op zijn eigen leven en ontwikkeling: brokstukken van een autobiografie. Wij zien hem als jongetje met zijn vader reizen, of bij zijn moeder stil zitten in de kamer, met een bos sleutels om mede te spelen: wij bespieden het eerste ontluiken van zijn gewaarwordingen, al die voor het gewone oog onzichtbare invloeden, die hem, Ruskin, maken tot den ‘utopist’, zooals het bedrijvig materieel Engeland hem noemt.

Inderdaad is hij op zijn wijze een leerling geworden van sir Thomas More, den wereldwijzen en fijn glimlachenden kanselier van het Engeland der zestiende eeuw. Zelf erkent hij het in zijn zevenden brief (Fors, deel I). Het was een brief van 1 Juli 1871, en zijn ziel was zwart en somber gestemd over al hetgeen hij de Commune in Parijs had zien bedrijven. Waren dat Communisten, die een poging waagden om de Louvre te verbranden, de Louvre, het gemeenschappelijk goed van alle edele geesten, waarop ook hij, Ruskin, een recht van idëeel eigendom had? Waren dat ‘ouvriers’, die, in plaats van zelven iets voorttebrengen, geen andere gedachten hadden dan een goed werk van anderen te vernielen? Als dat nieuwerwetsche communisten waren: hoe staken dan de oude communisten bij hen af! Ruskin neemt bij die gelegenheid zijn Utopia van Thomas Morus ter hand, en gaat eens na, hoe die oude

schoo der communisten de leer van den eigendom beschouwde. Zeker legde die oude school klem en nadruk op gemeenschappelijk bezit. Alle openbare gebouwen - een stadhuis, een muséum - zouden zij zoo schoon mogelijk willen stichten en sieren. Van een particulier huis zouden zij zooveel werk niet maken. Zij wilden allereerst een nationalen rijkdom, niet eene nationale schuld, vestigen. Zij splitsten zich daarbij nog in twee takken, voorzoover zij ‘rose’ of ‘rood’ waren gekleurd. De eersten bepaalden zich tot het begrip, om nooit schade te doen aan een anders eigendom, veroordeelden slechts de rijken (kapitalisten), die van de percenten van den arbeid van anderen leefden, in plaats van door hun eigen arbeid. De tweeden spaarden van hun eigen eigendom, om anderen er mede gelukkig te maken, en werkten slechts het begrip van het gemeenschappelijke en der gemeenschap sterker uit. ‘Tot geheel die oude school der communisten behoor ik’, zegt Ruskin: ‘en daarom bedroef ik mij zoozeer over de Commune’.

Toch - zoo verbetert hij zich dadelijk - is die Commune begrijpelijk. Die Commune gaf niet om een Titiaan. Maar doet de Economie anders? De Communards zijn slecht: maar de rijke vagebonden deugen even min.

Het kwaad van alles is 't leêgloopen: het niets-doen: het niet-arbeiden der rijken.

En zóó komt hij tot den donkeren inhoud van al zijn brieven in de Fors, tot den achtergrond van al zijn beelden.

Die achtergrond is een aanklacht tegen onze hedendaagsche maatschappij: een protest tegen onze Beschaving.

Denkt er om, dat vóór een vijfentwintig of dertig jaren de beschavings-jubel nog in zijn vollen gang was. Hoe heerlijk vèr had onze negentiende eeuw het gebracht, en zou zij het brengen door eene volledige toepassing van het vrijhandel-stelsel! In Engeland vooral deed men zich te goed aan de tabellen der statistiek. Mijn hemel! altijd-door klommen de cijfers van in- en uitvoer. Wat kon men meer wenschen? De jonge generaties werden in dien geest opgevoed. De leer van Adam Smith was de blijde boodschap. Goschen, die toen nog jong was en door zijn boekje over wisselkoersen vermaard was geworden, schreef in Juni 1878 zijn lyrisch artikel: ‘De natie wint wederom geld op enorme schaal, en drijft iedere soort van soliede belegging tot vroeger onbereikte cijfers. Nooit

stonden de 4 percents zóó hoog: leeningen met een zeker risico, als de Peruanen, worden gretig genomen: het volk consumeert meer suiker, meer thee, meer sterken drank, meer tabak, in één woord meer populaire weelde-artikelen, dan ooit te voren enz. enz'. Cobden en Bright triumfeerden. Zij konden het zelfs niet ééns goed zetten, dat op sommige schaduw-kanten nog nadruk werd gelegd. Toen in Maart 1873 in het Parlement geklaagd was over de stelselmatige vervalsching van eetwaren, stond Bright op om te verklaren, dat er veel overdrijving in dat alles school, dat het een noodzakelijk gevolg was van de concurrentie, en dat de hoofdschuldigen niet de vervalschers, maar de verbruikers zelven waren, die *te dom schenen*, om het goede van het minder goede te onderscheiden. Het was geen zaak van den staat om zich hierin te mengen. Indien de lieden in hun particulier bedrijf door regeerings-ambtenaars en inspecteurs op ieder uur werden bemoeilijkt, zou het leven niet te dragen zijn ('life would not be worth having)'. En Bright gold voor een zeer radicaal hervormer dier dagen en was een braaf fatsoenlijkman! Geen oogenblik scheen hij, of een ander der lofredenaars van het heden, er aan te denken, dat zooveel rijkdom door den werkman gecreëerd was ten voordeele van den patroon, en dat de werkman tot nu toe al zeer weinig profijt van dat alles had. Nooit werd ernstig de vraag onder de oogen gezien, of niet de vrije ledige tijd der rijken voor een goed deel verschuldigd was juist aan het werk der arme lieden! Die arme lieden hadden nooit rust. Toen de machines werden ingevoerd, was er overal in handboeken betoogd, dat Aristoteles zulk een scherpen blik in de toekomst had geslagen, waar hij had neêrgeschreven, dat voor de menschen het zwoegend werk der slavernij eerst dàn kon ophouden, wanneer eens de weversklos van-zelf in het weefgetouw zou schieten. Dàn, ja dàn, zouden de slaven overbodig zijn. Want slaven waren niet anders dan levende werktuigen, die het onedele werk moesten doen. De machines waren er nu, maar in plaats van het vrije werk, dat men den armen lieden had voorspeld, was gekomen de onverbiddelijke vastketening aan de machine zelve, en de neêrdaling in zwarte afgronden, waarbij vergeleken Dante's Hel een dragelijk verblijf scheen.

En welk een leven leiden die lieden! In wat voor holen kruipt des nachts zulk eene fabrieksbevolking, als zij gaat

slapen! Ruskin schrijft in het vierde deel van zijn Fors (pag. 89-92) enkele berichten over zulke krotten en kelders in het jaar 1869 af, beschrijvingen die ons doen huiveren. Hij knipt strooken uit dagbladen, die keer op keer vermeldden, dat wegens gebrek een bewoner niet eens meer uit zulk een vunzig hol kwam en in den winterkou den hongerdood stierf. De brieven van de 'Fors' zijn vol van zulke 'vastgespijkerde' berichten; nu is het een moeder, die haar kind in de sneeuw laat sterven; dan verkleumen kleine kinderen in wat lompen gehuld. Hier dwalen uitgeteerde gezichten, dáár uitgemergelde gestalten. De aanzwelling van het kapitaal der zich weelderig bewegende rijken wordt dof en stomp aangestaard door een overwerkte mier-arme arbeidersbevolking.

Bij zulke feiten is het toch te erg, om steeds van een eeuw van ongekenden voorspoed voor allen te spreken. Bij dien slovenden arbeid, bij dien kamp om het brood, worden de zeden van het volk harder en harder, straks volslagen ruw. Tot overmaat van ramp wordt de man uit het werk gezet, en in den arbeid vervangen door de vrouw, die aldus uit het huisgezin wordt gerukt. Ruskin teekent dit op eigenaardige wijze in zijn zevende deel (den 80sten brief). Hij reist in den omtrek van Birmingham en komt te Bewdley. Het was juist de zetel der spijker-industrie. Hij wil den arbeid zien en treedt in een klein huisje. Daar stonden twee vrouwen aan 't werk, ééne van 18 jaar en ééne van 35 jaar, beiden tamelijk goedhartig van uitzicht, elk met een hamer in de rechter- en een nijptang in de linkerhand. Naast haar een aambeeld, waarboven een zware stoomhamer hing, die, door een tred van de voet op een veer in de grond, naar beneden viel of zich ophief. Tusschen haar in was een klein fornuis, dat door de tocht in het huisje hel opflikkerde. En vóór haar lagen de gloeiende reepen van afgesneden dunne ijzeren staafjes, die behandeld moesten worden. Zwijgend stonden de vrouwen dáár te werken. Het ging zeer regelmatig. Men hoorde vier slagen met den hamer in de hand: voorts één zwaren slag met den hangenden hamer, bewogen door de voet: en de gesmeede spijker viel in het daarvoor bestemde korfje. Voet en hand bewogen zich op volmaakt juist tempo, met oude vulcanische geoefendheid: geen dans van Musen op den Parnassus kon trouwer in de maat geschieden, dan het trappen en slaan met voet en hand van deze Engelsche ma-

trone en jonge dochter. Zóó stonden zij den ganschen dag van zeven uur 's ochtends tot zeven uur 's avonds, en verdienden op die wijze acht shillingen in de week. De kinderen der vrouw zwierven rond.

Voeg nu daarbij, hoe tegelijk met de maatschappij het landschap van Engeland scheen te veranderen.

Tengevolge van de samentrekking der dorpen tot steden en der overal zich vestigende en met polypen-armen zich uitbreidende industrie, begon er over de gansche atmosfeer een zwarte rook en damp te hangen. Overal zette de chemie nieuwe fabrieken en werkplaatsen op. De boomen werden omgehakt, en in plaats van die breede stammen verrezen hemelhooge schoorsteenen. Het groen verdorde en de lucht werd vergiftigd met gassen: 't rook allengs overal zoo scherp en vuil; en 't vroeger reine, vlugge water der beken borrelde traag en morsig langs de riolen en goten der fabrieken, als een soort van zwarte modder, weg.

Dat is het, wat de ‘Drek-God’ en het Goudstuk bezig zijn van Engeland te maken, zegt Ruskin.

En in zulk een maatschappij, in zulk een natuur krioelt een menschenmassa van arbeiders, zonder uitzicht op betere toestanden.

Zij zouden ook wat van de aarde willen genieten, wat groen, wat bloemen, wat lichten blauwen hemel willen zien, wat zuiver water, wat reine lucht opslurpen. Helaas, dat alles is buiten hun macht. Er is zelfs geen grond meer voor hen te krijgen. Op de zonderlingste wijze is dat, wat er is, onder de menschen verdeeld. Een vierde van Schotland behoort aan vijf personen. Een hertog bezit 96,000 ‘acres’ in Derbyshire, behalve groote landgoederen in andere deelen van Engeland en Ierland. Een tweede, met goederen over geheel het koningrijk, heeft 40,000 ‘acres’ in Sussex en 300,000 ‘acres’ in Schotland. Het park van dezen edelman is vijftien Engelsche mijlen in omtrek. Een ander hertog heeft goederen, waardoor een heirbaan heenloopt van drie en twintig Engelsche mijlen. Er is een markies, die in een rechte lijn op zijn eigen land honderd Engelsche mijlen kan rijden. Een hertog is er, die bijna een geheel graafschap van zee tot zee in eigendom heeft. Een graaf trekt ieder jaar 200,000 pond sterling van zijn goederen in Lancashire. Een hertog belegt jaarlijks 80,000 pond sterling door landerijen op te koopen, grenzende aan zijn reeds overgroote bezittingen. Een ander markies geniet een millioen pond sterling van zijn

grond. Laatstelijk stierf een graaf, die aan zijn erfgenamen een millioen pond sterling en 160,000 pond sterling jaarlijksch inkomen van zijn landen naliet. Het inkomen uit gronden, door een hertogelijke Engelsche familie verkregen, is 1,600,000 pond sterling, welk inkomen elk jaar vermeerdert, door het ten einde loopen der pachten. Honderd en vijftig personen bezitten half Engeland, vijf en zeventig personen half Schotland, vijf en dertig personen half Ierland: en al de gronden van Engeland, Schotland, Wales en Ierland zijn het eigendom van minder dan 60,000 personen, en zij zeggen tot de overige 32,000,000 inwoners: ‘Al dit land van Groot-Brittanje en Ierland was aan de kinderen der menschen gegeven, en ziet, wij zijn des Heeren kinderen, die het in eigendom hebben, en gij millioenen, gaat gij aan het werk’ (zie Fors VII, brief 83).

Indien dan de eigenaars van kapitaal en van land - hoewel de kleine minderheid - het door God aan alle inwoners gegeven Engeland aldus kunnen vervormen en misvormen; indien de groote meerderheid bij dezen toestand slechts een kommerlijk bestaan kan bekomen: dan moest men - volgens Ruskin - ophouden de algemeene welvaart te roemen. Wat een Goldwin Smith ook moge beweren (zie Fors VII, brief 78), al het schoone en fraaie is uitsluitend voor de rijke minderheid. De geschiedenis der laatste acht eeuwen schijnt een groote ‘pic-nic’ der voorname lieden. Zij hebben bij elkander gezeten op het fijne groene gras en hun festijn gehouden, hun wijn genoten en hun pasteien verorberd. Allengs is een gansche schaar van arme drommels in een kring rondom hen heên gedrongen. En toen nu de rijken genoeg hadden gegeten en gedronken, hebben zij die povere lieden onder elkander laten grabbelen en vechten om den afval der brokken (zie Fors I, brief 2).

Moet dit alzoo voortduren? Kan men vrede hebben met dien toestand? Moet men de bestaande jacht naar geld - overeenkomstig de theorieën der economisten en Manchestermannen - laten voortwoeden? Of is 't niet meer dan tijd aan een omkeer te denken? Wordt de afscheiding tusschen rijkdom en ellende niet dagelijks grooter?

V.

‘Wat mij betreft - zeide Ruskin - ik kan het niet langer harden. Ik ben geen ideaal van een onzelfzuchtig man, noch

zelfs een goed evangelie-belijder. Maar ik kan eenvoudig-weg niet schilderen, of lezen, of naar mijn mineraliën-verzameling kijken, of iets anders doen wat ik aangenaam vind, ja het licht zelfs van den morgenhemel, als het er is, wordt mij hatelijk, van wege de e l l e n d e die ik heb waargenomen.'

De aarde moet toch voor allen bewoonbaar wezen. Er moet voor allen zonlicht, schaduw, boomen en bloemen, zuiver water en reine lucht te bekomen zijn. Is het te verdedigen, dat geheel de grond door enkele weinigen in bezit wordt gehouden?

Moeten niet rijken en aanzienlijken even zoo goed arbeiden als de arme lieden? Waarom stookt men de ijzeren machines harder en harder op, en laat nacht en dag den stoom in de ketels tot springens toe spannen, wanneer menschen, ademende machines, gespierde mannen, geen taak vinden om uit te voeren, geen brood om te verdienen?

Is het - wanneer men van dit alles innig overtuigd is - niet denkbaar, dat men in het welvarende gedeelte van het volk een omkeer van het gemoed zou kunnen bewerken? Indien er eens een groep van mannen opstond, die zich voornamen een geduldig maar luid protest, zonder vrees en zonder hartstocht, tegen den tijdgeest te laten hooren, en dan verder de hand uitstaken om de ellendigen op deugdelijke wijze te helpen, beginnende met zelf-opoffering van eigen middelen: zou dat geen uitwerking hebben?

Het is blijkbaar, dat dit plan Ruskin in Oxford voortdurend bezig hield. In zijn Fors Clavigera zou hij het nu volledig toelichten.

Doch het plan ontwikkelde zich van stap tot stap, geleidelijk. Het maandschrift, dat hij sinds Januari 1871 uitgaf, bevatte dan ook eerst slechts aanwijzingen, slechts grepen. Men hoorde slechts enkele noten aanslaan: eerst langzamerhand zou het volle accoord vernomen worden.

De eerste klank wordt gehoord in den vijfden brief. Na zijn landgenooten verweten te hebben, dat zij noch Bewondering, noch Hoop, en allerminst Liefde hebben aangekweekt: vraagt hij hun, of zij niet verzadigd van al hun onzinnig streven zijn. Zijn er geen landeigenaren, geen patroons meer, die liever door menschen gediend worden dan door ijzeren duivels? Zijn er geen pachters, geen werklieden, die trouw aan hun leiders en aan elkander willen blijven, en de belofte alsnu zouden willen aangaan, slechts te werken en te leven, ter wille van de vreugde

van hun beider huiselijken kring? Zou iemand van dezulken - zoo vraagt hij voorts - niet een tiende van wat hij heeft, en een tiende van wat hij verdient, willen geven, niet om te emigreeren, maar om in Engeland te blijven, en te doen wat handen en harten vermogen, om het land tot een gelukkig Engeland te maken? Ruskin zelf zou beginnen daarvoor het tiende van zijn beschikbaar vermogen (een 7000 pond sterling) dadelijk daarvoor ter zijde te leggen. ‘Wie wil mij helpen?’ zoo riep hij uit: ‘het doel van het fonds is een aanvang te maken met het koopen en zich verzekeren van land in Engeland zelf, geen terrein om op te bouwen, maar grond om te doen bebouwen door Engelschen, met hun eigen handen en met zulk een hulp van kracht, als zij kunnen vinden in wind en water. Wij zullen trachten een klein stuk Engelschen grond te bekomen, een liefelijke, vredige en vruchtbare plek; wij zullen er geen stoommachines op plaatsen, noch spoorwegen in toelaten; wij zullen geen onverzorgde of veronachtzaamde schepselen er willen aantreffen; geen ongelukkigen dan zij die ziek zijn; geen werkloozen dan de dooden. Wij zullen op die plek niet om vrijheid roepen, maar ons oefenen in degelijke gehoorzaamheid aan oude wetten en aan gestelde machten; geen gelijkheid zal er zijn, maar erkenning van ieders meerderheid en afkeuring van elke slechtheid. Wanneer wij ergens “buiten” willen zijn, dan zullen wij daarheên rustig en veilig trekken, niet veertig mijlen reizende in het uur, op gevaar af dat wij het leven er bij verliezen; wanneer wij iets derwaarts willen vervoeren, zullen wij het op den rug van een lastdier, of op onze eigen schouders, of in karren en booten brengen. Wij zullen overvloed van bloemen en groenten in onze tuinen, overvloed van graan en gras op onze velden, doch weinig baksteenen en klinkers daar hebben. Wij zullen wat muziek en poëzie er vinden, en de kinderen zullen er leeren dansen en zingen: misschien zullen ouden van dagen dit later dáár ook willen doen. Wij zullen er wat kunst hebben; ten minste wij zullen trachten even als de Grieken er vaatwerk te vormen, vazen en potten, die wij dan kunnen versieren met afbeeldingen van insecten, kruipende dieren, kapellen, en kikvorschen ....’

Dit was de eerste schets, de eerste droom van deze nieuwe utopie.

In den achtsten brief wordt de schets wat meer gekleurd. ‘Laat ons vooreerst overeenkomen - zoo zegt hij - dat het

geld, hetgeen gij zult geven, een vrije gift is. Het is geen plaatsing of belegging. Het is een vrije en eenvoudige gift aan het Britsche volk; geen penning daarvan keert tot den gever terug. Maar ook niets daarvan zal verloren gaan. Het geld wordt niet uitgegeven voor het vol stoppen van Woolwich-kinderen (kanonnen) met buskruit. Het zal uitgegeven worden om de aarde te tooien en te onderhouden - om lippen van menschen te voeden - om menschelijke lichamen te kleeden - om zielen van menschen te ontvonken en te doen gloeien. Allereerst moet de aarde getooid worden. Zóó spoedig een stuk Britsche grond door ons is aangekocht, het doet er niet toe welk, zullen wij nagaan, hoe wij elken bunder het best kunnen behandelen. Wij zullen onderzoeken, wat bloemen en kruiden die plek van nature oplevert; elke gezonde bloem, die er zal kunnen groeien, zal op de nog woeste plek worden gezaaid, en elke soort van vruchtboom, die er kan gekweekt worden, zal er zijn plaats vinden; akker en weide zullen met de uiterste zorg bewerkt worden; eenvoudige kleine hoeven (cottages) zullen er oprijzen, zonder eenige fout volgens de hygiène gebouwd. Om het even met welk stuk van den grond wij beginnen, zullen wij dat fragment land dóór-en-dóór bewerken, met onzen handenarbeid het omzettende en kneedende, totdat elk duimbreed van dien grond als in tuin-aarde is overgegaan. De veld-arbeiders zullen voldoend vast onveranderlijk loon bekomen. De kinderen dier arbeiders zullen verplicht worden in landbouwscholen op het land en in marine-scholen bij de zee te leeren; zijnde het een onafwijsbare voorwaarde van zulk een opvoeding, dat de jongens leeren paardrijden en zeilen, terwijl de meisjes aan het spinnen, weven en naaien moeten gezet worden, en later onderricht ontvangen om gewone spijzen keurig te kooken en te braden; dagelijks zal voorts de jeugd van beide seksen opgeleid worden in strikte methode van vocale muziek. - Wat zedekunde betreft, zal hun geleerd worden zachte behandeling van alle onredelijke creaturen - volmaakte hoffelijkheid jegens elkander - waarheid te spreken met strenge zorg, en bevelen te gehoorzamen met de stiptheid van slaven. Dàn, als zij ouder zijn, zullen zij de natuurlijke historie van de plaats, waar zij leven, leeren - moeten zij, beiden, jongens en meisjes, latijn kennen - en de geschiedenis weten van vijf steden: Athene, Rome, Venetië, Florence en Londen ....’

Het valt niet te ontkennen: wij zijn nog altijd in een soort van droomland; een republiek van Plato. Maar de trekken en lijnen worden toch reeds iets scherper: de tinten meer gekleurd. Uitgaande van het denkbeeld, dat de oorzaak van al het kwaad op aarde luiheid is, de moeder van hebzucht, wordt het plan duidelijk, om al de werkloozen, ook en vooral die der hoogere klassen, optevoeden, door ze te oefenen in eenigen nuttigen handen-arbeid. Het gezonde landleven, onder de tuchtroede der rechtvaardigheid, moet de reinheid der ziel ontwikkelen. Het bedoelt dus de hoogst mogelijke opvoeding van menschen, levende van den landbouw, menschen die willen werken in de vreeze Gods, die bij zichzelven gehoorzaamheid en eergevoel willen aankweeken, en voorts de kunst willen dienen (zie ook Fors IV Brief 37).

Straks wordt in den twee-en-twintigsten brief (Fors deel II) de gansche zaak nog eens van een andere zijde bezien. Ruskin ontwikkelt er een negental stellingen. Hij plaatst op den vóórgrond, dat de Engelsche natie met het jaar 1871 weder een reeks van tien jaren ingaat, met inwoners, die niet, zoo als de kranten meenen, in een ongekenden voorspoed leven, maar die voor het meerendeel met ledige beurs en ledigen maag voortsukkelen. Voor die menschen wil hij zijn best doen: niet door aantedringen om de nationale schuld nog wat te vermeerderen, maar om een N a t i o n a l e n s c h a t of voorraad te vormen (‘forming a National Store instead of a National Debt’). Hij wil die armoedige bevolking van zijn land overtuigen, dat de bevrijding hunner ellende, waarin zij zijn vervallen, in geen enkel opzicht afhangt van vormen van staatsregeling of van nieuwe plannen van kiesrecht. Neen - zoo zegt hij tot de bevolking - doe uw voordeel met al de bestuursvormen die gij vindt, en voorts *doe eenvoudig goed werk*, zonder omtezien, of gij er bij leeft of sterft. Van de tegenwoordige regeerings-lichamen hebt gij enkel te onderzoeken, wat zij willen doen met het geld dat zij van u vragen, welk geld voor elk jaar niet anders kan zijn dan een deel van het volks-inkomen. Dit volks-inkomen is echter slechts de hoeveelheid voedsel, die het land in een jaar produceert: door welke quantiteit voedsel al wat kunst of handwerk of manufacturen heet moet worden onderhouden, en van welk voedsel geen kunst of handwerk, uitgenomen die soorten welke rechtstreeks en met be-

leid op den landbouw aangewend worden, een enkel stuk op zich zelf kan voortbrengen. Één klasse van lieden moet dus door u hooger worden gesteld en gewaardeerd, dan gij gewoon waart, namelijk de Engelsche landheeren, de ‘squires’. Het is waar: eens hebben zij het land, dat zij bezitten, van u afgenomen, maar gij hebt er nu even weinig recht op als zij. Gehoorzaamt dus nu de wet, doch waakt er voor, dat het gehalte uwer landheeren goed zij. Noopt ze goede landheeren te zijn. Gaat zelfs verder. Zorgt, wanneer gij het op een eerlijke wijze kunt doen, dat gij zelven landheeren in 't klein wordt. Koopt van uw bespaarde penningen een stukje land, woont daarop en bebouwt het. Daarentegen behoeft gij waarlijk geen zorg te dragen voor uw kapitalisten, voor uw zoogenaamde werkgevers. Want uw wezenlijke werkgevers zijn niet zij, maar het publiek. De quasi-werkgever is slechts de tusschenman. Doet gij zelf uw eigen werk. Weest kapitalisten in het klein, zoo als gij landheeren in 't klein moet zijn. Doch let wel op de volgende omstandigheid. In den tegenwoordigen stand van zaken is de landheer essentieel een leêgloopend persoon, die land bezit, het verpacht, maar niet zelf gebruikt; en de kapitalist is even essentieel een niets-doener, die werktuigen bezit, ze uitleent, maar ze niet zelf gebruikt; terwijl de arbeider, bij definitie een werkend persoon, en bij presumtie een man zonder een penning is, die verplicht is, zoowel het land als de werktuigen ter leen te nemen, en die, na zijn pacht aan den één en zijn interest aan den ander betaald te hebben - waarmede landheer en kapitalist hun staat voeren - voor zich zelven een zoodje wortels ergens opgraaft, waarmede hij zijn leven ophoudt. De toestand is dus tot nu toe deze, dat rijke lieden betaald worden om rijk te zijn en nietsdoende personen om nietsdoeners te wezen, maar dat arbeidende, zwoegende lieden met heffingen worden bezwaard, omdat zij bezig zijn en werken. Hetgeen niet in alle opzichten houdbaar is - zegt Ruskin -: want de waarheid is, dat land moest toebehooren aan hen die het konden gebruiken, en werktuigen moesten het bezit zijn van hen die ze wilden bezigen; of (minder revolutionnair en meer dadelijk uitvoerbaar) *zij die land en werktuigen hebben, moesten verplicht zijn ze te gebruiken*. Ten einde echter het gebruik en de aanwending van land en werktuigen te kennen, moet gij weten, welke nuttige zaken er op den

grond groeien, en hoeveel nuttige dingen door werktuigen kunnen worden tot stand gebracht. Daarvoor moeten scholen worden opgericht, waar het gebruik van land en werktuigen zal worden onderwezen, met andere woorden, onderricht gegeven in de wetenschap van den landbouw, verbonden met zeeen rivier-kennis, met studie der edele kunsten, en met onderwijs in alle oefeningen van geest en lichaam.

Men ziet het: 't plan wordt inhoudrijker en voller. Er wordt niet langer verwezen naar een Arcadië, ergens in een rozenkleurige vallei van Engelands dreven, maar er wordt meer en meer nadruk op den ernst van den arbeid zelven gelegd. De ‘squire’ of landheer wordt in den glans der zon gesteld, maar voor zijn eigen loutering en tot een voorbeeld voor allen. Doet hij zijn plicht niet: blijft hij niet wonen op zijn land, en werkt hij niet zelf mede, zoo als eertijds edele, treffelijke lieden deden: dan is hij geen waar landheer meer, maar een schadelijk leeglooper en uitzuiger van anderen. Zelf werken, en goed werken - dat is het voorschrift voor allen. Niemand taste den rijke aan, die zelf werkt, die zijn middelen en werktuigen zelf gebruikt, zelf hanteert.

‘*Goed werk moet men doen*.’ Dit wordt nu door Ruskin nader gepreciseerd in zijn zes en veertigsten brief (Fors, deel IV). Een zonderling idëeele en toch zeer schoone brief. Ruskin vraagt: wat is goed werk? Is het - zooals de geestelijken der Engelsche kerk te verstaan geven - dat men Zondags naar de kerk gaat en de preek bewondert, en op de andere dagen van de week zooveel geld verdient als men maar kan? Zeker niet. Het is waar, door oud-modische zieleherders wordt dan ook soms het aalmoezen geven en het bidden onder goed werk opgenomen. Maar Octavia Hill heeft terecht betoogd, dat de armen op andere wijze moeten worden opgeheven dan door aalmoezen, en de hertog van Argyle heeft verklaard, dat bidden niet meer overeen te brengen is met de wetten der natuurkunde. Wat is dan goed werk? Het schijnt moeilijk een definitie hiervan te geven. Toch is het - volgens Ruskin - niet zoo bezwaarlijk dit te ontdekken. Gij houdt, zegt hij, uw sabbath in navolging van de rust van God. Richt dan ook uw gedragslijn op de andere dagen der week in, zooals God het heeft gedaan. Zie eens naar het model, zooals het in de verheven kindervertelling van Genesis is opgesteld. Op den eer-

sten dag - zoo heet het - werd het licht gemaakt. Laat ook gij uw licht instroomen dáár waar duisternis is, vooral in donkere vertrekken, in achterbuurten of stegen, in 't algemeen den zonneschijn leidende en brengende, waar gij dit kunt doen, door alle middelen in uw bereik. Dit is goed werk, en het daarmede correspondeerende werk van den Duivel is, een belasting te heffen op de vensters, en het licht van de zon overal uit te sluiten door zwarte rook. - Op den tweeden dag scheidde en disciplineerde God alle vallende wateren. Zorg gij ook alzoo, dat de wolken als in uw dienst staan, door haar water op te vangen, als zij de regens van den kant der zee tot u brengen, en door dan het water altijd zuiver te houden, wanneer het naar de zee terugvloeit. Dit is goed werk. En het daaraan correspondeerend werk van den Duivel is het maken van schikkingen, waardoor wij het water zoo snel als wij kunnen weêr naar zee stuwen, en voorts het werpen van elk soort van vuil en onreinheid in de loopende doorzichtige stroomen. - Op den derden dag werd de aarde gescheiden van het water en werden de boomen geplant. Goed werk is het dus moerassen droog te leggen en op woeste, onbebouwde gronden geboomte en heesters te gaan planten. De Hollanders - zoo zegt Ruskin - hebben in hun streek een goed deel van zulk werk gedaan. Het daarmede samenhangende werk van den Duivel is goed land en water in modder te veranderen, en de boomstammen om te hakken en neêr te vellen, opdat wij onzen stoomploeg over dien grond kunnen laten gaan. - Op den vierden dag werden de tijden en seizoenen bepaald. Goed werk is het dus trouw waar te nemen het oprijzen en verzinken van de sterren, en den loop van de zon: en flink te bestudeeren en vooruit te bedenken onze eigene jaarlijksche verrichtingen, ze voorbereidende in hoop, ze volvoerende in blijde vreugde, volgens de wetten en giften des hemels. Welke schoone evenredigheid in symbolen op alle paleizen is te zien, waar in halven cirkel de ronde bogen zich welven, types van het rijzen en vallen der dagen en jaren. En het daarmede correspondeerende duivelsche werk is de nacht door middel van kaarsen te maken tot den dag, zoodat wij nooit de sterren zien, en voorts de seizoenen door elkander te vermengen, zoodat men 's winters groene erwten en vruchten eet en dergelijke dingen doet. - Op den vijfden dag werden de

wateren met visschen gevuld, de lucht met vogels. Goed werk is het dit na te volgen, en jonge zalm (de Engelschen spreken natuurlijk van ‘trout’) in de frissche stroomen te werpen. Maar het werk van den Duivel is het, om de visschen te vergiftigen, zooals in den omtrek van de kopermijnen gebeurt, en die visschen en vogelen te vangen, voor ‘diners’ van ministers en gelijksoortige deftige lieden, op tijdstippen wanneer het niet behoort. - Op den zesden dag schiep God de dieren, ten dienste van hun meester, den mensch; maar vooral blies Hij zijn adem in de kleiachtige natuur van den mensch zelven, te weten de ziel of de liefde tot God. Ook hier volge de mensch zijn God. Het daarmede samenhangende duivelsche werk is het schieten en kwellen van dieren: het persen en vermalen van de ziel des menschen met zijn vleesch, door hem vast te klinken aan de stoommachine; en dan dat vleesch, wanneer niets anders van hem is overgebleven, te verpletteren tot klei met werktuigen die voor dat doel zijn gemaakt: mitrailleuses, Woolwich-kinderen (kanonnen) en wat daarop lijkt.

Dit dan zijn de zes werkzaamheden van God, en die ze volgt doet goed werk. Ruskin rondt hier zijn plan vrij harmonieus af. Het zijn natuurlijk alleen beginselen, die worden aangegeven, maar beginselen, die toch een andere generatie zouden kweeken dan de naar geld en genot jagende kinderen des tijds. Er zou, wanneer dit alles werd nagekomen, meer waarheid, meer reinheid en meer edele zin door de natie kunnen worden geopenbaard.

De bladen van het gehalte van de ‘Times’ of de ‘Daily News’ lachten natuurlijk schaterend, toen Ruskin dit alles voordroeg; maar enkele jonge lieden, toen zij van het plan hoorden, hadden een gevoel, alsof er iemand opstond, die waarlijk moeite wilde doen den bitteren kelk van de lippen des volks te verwijderen.

VI.

Het plan van Ruskin kwam neêr op de hoogst mogelijke opvoeding van Engelsche mannen en vrouwen, levende van landbouw in hun geboorteland. Het berustte op het denkbeeld, dat de waarachtige rijkdom van een mensch bestaat in de aarde die hij bebouwt, met haar aangename of dienende dieren en planten, en in het goed voortgebrachte werk van zijn han-

den. Ruskin stelde zich nu voor, een vereeniging met vaste bijdragen te vormen, voor het geld daarvan grond te koopen, en daarop gezinnen te plaatsen, die met hun eigen handen zouden werken, en zich en hun kinderen zouden onderwerpen aan de regelen, die hij voor hen zou opstellen.

Hij gaf zelf een tiende van zijn vermogen en inkomsten voor dat plan, en riep nu Engelands zonen en dochteren op om hem te volgen.

De mannen en vrouwen, die zich met hem wilden vereenigen om het plan in werking te stellen, zou hij tot een Compagnie vormen - later noemde hij het een Gild - : welke compagnie hij plaatste onder het patronaat van Engelands beschermheilige St. George.

De leden dier Compagnie of van dat Gild moesten het bewustzijn hebben een hoog doelwit na te jagen. Zij moesten in werkelijkheid een groep van Verlossende Ridders blijken te zijn. St. George met zijn rood kruis op zilveren veld, met zijn ontbloot hoofd - niet bedekt met een helm - ging hun vóór. Ruskin, die den heiligen George reeds om zijn naam lief heeft - de naam toch beteekent in het Grieksch bewerker of bearbeider der aarde - geeft zich veel moeite, de legende van dien patroon te zuiveren en in helder licht te doen glansen, zelfs tegenover het sarcasme van Emerson. In zijn 26sten brief van het derde deel zijner Fors vertelt Ruskin, hoe George, krijger en edelman onder Diocletianus, de gunst van den keizer verwierf door zijn oorlogsdaden. Toen Diocletianus echter de Christenen begon te vervolgen, ontdeed deze George - hij was nog zeer jong, even boven de 20 jaren - zich van zijn wapenrusting, gaf hij zijn bezittingen aan de armen, en rees hij op in de zitting van den Senaat, in tegenwoordigheid van den keizer, om openlijk het kwaad onder de oogen te zien en het Christendom te belijden. ‘Uw idolen, o keizer, zijn geen goden. Mijn Christus alléén is God, Hij is de éénige Heer, in de glorie zijns Vaders’. Toen werd hij gevankelijk weggeleid en op den volgenden dag - het was den 23sten April van het jaar 290 - door de stad Rome rondgevoerd en onthoofd. Zijn stout optreden tegen de goden van den dag werd nu door de traditie verééenzelvigd met de daad van den aartsengel Michael: en in de verbeelding der volksmassa werd hij ook de man, die den draak van het onge-

loof zag en neêrvelde. Het niet bekleed zijn met den helm verlevendigde en bevestigde als het ware die voorstelling, want bij den strijd tegen den draak is dit de groote vóórsprong, dat men den draak 't eerst ziet. Het Grieksche woord draak beteekent juist: het ziende schepsel. Die het beest wil bestrijden moet in dat zien het dier vóóruit zijn geweest. Vandaar dat het hoofd van den Ridder, vrij en onbeschut, zich naar alle kanten gemakkelijk moet kunnen wenden.

De Compagnie of het Gild van St. George zou nu haar vaste statuten hebben.

Zij komen - zie ze medegedeeld in Fors, deel V, Brief 55 - in hoofdzaak hierop neder.

Hoofd van de Compagnie zal zijn ‘de Meester’, die, zoolang hij zijn ambt waarneemt, volle en absolute macht zal hebben om regelen te stellen en te herroepen en de zaken en bezittingen der Compagnie te besturen. Hij zal gekozen en afgezet kunnen worden door de Gezellen der Compagnie (‘the Companions’). De eerste Meester is John Ruskin zelf. Noch de Meester, noch de Gezellen zullen voor hun diensten in de Compagnie loon of winst ontvangen. De practische behandeling en het toezicht over de landerijen en bezittingen der Compagnie zal, onder leiding en controle van den Meester, opgedragen worden aan pachters en arbeiders, die den naam zullen dragen van Bewaarders (‘retainers’). Vormen voor het aannemen en op de rol brengen van zulke bewaarders worden voorgeschreven. Geen geldelijke band zal tusschen den bewaarder en de Compagnie bestaan; maar hij zal bij zijn intrede in de Compagnie een plechtige eed of gelofte afleggen, de regelen der Compagnie te eerbiedigen en te dienen, te gehoorzamen enz. Ieder Bewaarder zal een vast loon ontvangen voor zijn diensten, en zal onder geen mits voor zijn werk emolumenten of voordeelen ontvangen, behalve dat salaris voor zijn positie en werk als bewaarder. De opbrengsten en winsten, voortvloeiende uit de landerijen en bezittingen der Compagnie, zullen in de eerste plaats gebruikt worden voor de ontwikkeling van den grond zelven en voor de physieke, verstandelijke, zedelijke, sociale en godsdienstige verbetering van hen, die op dien grond wonen, en de surplus-voordeelen zullen aangewend worden tot reductie van het bedrag dat de pachters uitkeeren.

Doch deze statuten waren, dit spreekt van-zelf, bijzaak.

Hoofdzaak was de verplichting, die de Gezellen onder elkander aangingen, om in waarheid een kern, een keurbende te vormen, die strijden en arbeiden zou, om de geheele maatschappij in Engeland reiner, beter, edeler en schooner te maken.

Zij moesten worden de arbeiders in den wijngaard des Heeren. Daarvoor moesten zij allen deze belijdenis afleggen - zie Fors V, Brief 58 -: 1°. Ik geloof en vertrouw in God den almachtigen Vader, Schepper van hemel en aarde, en van alle dingen en schepselen, zoowel zienlijk als onzienlijk. Ik vertrouw op de teederheid van Zijn wet en op de goedheid van Zijn werk. En ik wil mij inspannen Hem lief te hebben, Zijn wet te houden en Zijn werk te zien, terwijl ik leef. 2°. Ik vertrouw in den adel der menschelijke natuur, in de majesteit van haar aanleg en vermogens, in de volheid van haar barmhartigheid, en in de blijdschap van haar liefde. En ik zal streven om mijn naaste lief te hebben als mij zelven, en zelfs als ik dit niet kan, zal ik doen alsof ik hem liefhad. 3°. Ik zal werken, met de kracht en in de gelegenheid, die God mij geeft, voor mijn eigen dagelijksch brood, en al wat mijn hand vindt om te doen, zal ik doen met al mijn macht. 4°. Ik zal geen schepsel bedriegen, of aanleiding geven dat hij bedrogen wordt, ter wille van mijn voordeel of genoegen; noch zal ik eenig schepsel kwetsen, of aanleiding geven dat hij gekwetst wordt, ter wille van mijn voordeel of genoegen; evenmin zal ik eenig schepsel berooven, of aanleiding geven dat hij beroofd wordt, ter wille van mijn voordeel of genoegen. 5°. Ik zal zonder noodzaak geen levend schepsel dooden noch wonden, ik zal geen schoon voorwerp vernielen, maar zal ijverig trachten, om al wat in het leven liefelijk is te behoeden en met teederheid te omvatten, en alle natuurlijke schoonheid op aarde in stand te houden en tot volmaaktheid te brengen. 6°. Ik zal mijn best doen mijn eigen lichaam en ziel dagelijks tot hooger kracht van plichtsvervulling en geluk op te heffen; niet in mededinging of wedstrijd met anderen, maar ter wille van den bijstand, het genot en de eer van anderen, en ter wille van de vreugde en de vrede van mijn eigen leven. 7°. Ik zal al de wetten van mijn land getrouwelijk gehoorzamen, en de bevelen van zijn monarch nakomen, en van al de personen die met gezag zijn bekleed onder den monarch, voor zoover zulke wetten en bevelen overeenkomen met wat ik onderstel te

zijn de wet van God; en wanneer zij daarmede niet overeenkomen, of in eenigerlei wijze herziening behoeven, zal ik op loyale en opene wijze opponeeren, niet met kwaadwillige, valsche of wanordelijke pogingen van geweld. 8°. En met dezelfde getrouwheid, en binnen de grenzen van dezelfde gehoorzaamheid, waarmede ik de wetten van mijn land en de bevelen van zijn regeerders volg, zal ik de wetten van de St. George's vereeniging gehoorzamen, en de bevelen van haar meesters, zoolang ik een Gezel blijf van St. George.

Let dus hierop, dat de Gezellen van het St. George's Gild geen eigenlijk gezegde kolonie zouden stichten in het land, om iets bijzonders voor zich te hebben.

Neen, het doel gaat uit van liefde voor de gansche Britsche natie, die nu belastingen betaalt aan misleidende kapitalisten. Ook de wetten, die het Gild voorstelt, zijn niets nieuws, maar zijn reeds vroeger aanbevolen door vooruitziende wijzen, en in praktijk gebracht door machtige voorspoedige staten. En deze wetten - zoo gaat Ruskin voort Fors VI Brief 67 - hoopt het Gild te bevestigen door ze zelf te gehoorzamen, niet door ze met geweld op te leggen. Niet, dat wij soms voor enkele daarvan de strenge hand zullen noodig hebben, wanneer de handen van het Gild sterk genoeg zijn geworden. Ruskin denkt bij voorbeeld aan het verbieden van alle fabrieken, die de lucht verpesten en ongezond maken. Maar de leden van het Gild zullen niet beginnen met straatrumoer en samenscholing, om de schoorsteenen dezer fabrieken neer te gooien, of de machines te verpletteren, al is het onzeker wat het einde dezer dingen zijn zal. De Gezellen van het Gild zullen voor het meerendeel stiptelijk blijven in de levens-omstandigheden, waarin zij waren, vóórdat zij leden van het Gild werden, maar zij zullen, in die levens-omstandigheden, al hun vermogens en een vast deel van hun inkomen gebruiken en aanwenden tot bevordering van de belangen van het Gild. Ruskin zou het een kortzichtige, verderfelijke methode achten, om afgescheiden instellingen te vormen, of een poging te wagen, om op stel en sprong nieuwe arbeids-stelsels te vestigen. Ieder der leden moet integendeel de voordeelen gebruiken, die hij reeds nú bezit en daarmede het plan voorthelpen. ‘Wij moeten niet gaan - zoo zegt Ruskin - in kloosters; wij zoeken geen gewetensvrijheid in verre landen; wij belijden geen strengheid van ascetisme in

huis. Maar wij wenschen eerlijkheid in praktijk te brengen, rechtschapenheid te beoefenen, en willen de schurken ons van 't lijf houden'. En voorts moet het een levensregel der gezellen zijn, om eigen kost met eigen handen te verdienen, en niet toe te staan, veel minder daartoe te dwingen, dat andere lieden voor ons werken. 'Dat alles uit een tweeledige oorzaak: vooreerst omdat het noodig is voor onze gezondheid en ons eergevoel; maar ten andere (en dat dringt sterker) omdat op die wijze gebroken wordt met het ontzettende algemeene misdrijf onzer moderne maatschappij: - waardoor wij beginnen met het brood van den arbeider weg te stelen, wijl wij hem zoowel voor ons brood als dat van zijn eigen mond laten werken; - daarna op hem nederzien en hem beschimpen wegens de verbastering van zijn aard en verlaging van zijn wezen, iets wat het noodwendig gevolg is van zijn altijd-durend zwoegen; - voorts met opzet in veel gevallen hem afhouden van spaarzaamheid, om hem in onze macht te hebben ten einde hem in de fabriek te kunnen vermalen; - dan altijd-dóór zóó groot een hoeveelheid jenever en bier hem verkoopen, als wij hem maar kunnen laten slikken, meestal tot een waarde van twintig stuivers wanneer het even twee stuivers waard is, ten einde onze zakken te vullen; - en ten slotte hem vrome lessen uit een catechismus voordreunen en uit 't hoofd laten leeren, opdat wij hem als slaaf in rust en onderdanigheid kunnen houden.'

De Gezellen van het Gild zouden, wat de inrichting van staat en maatschappij betreft, over 't algemeen deze zestien aphorismen moeten beamen: 1°. Elke vorm van regeering is goed, mits de regeerders waar zijn en het volk hun gehoorzaamt. - 2°. De plicht van elke regeering is toe te zien, dat het volk voedsel, brandstof en kleederen heeft; de tweede plicht is, dat dit volk in 't bezit zij van middelen voor zedelijke en verstandelijke opvoeding. - 3°. Voedsel, brandstof en kleederen moeten door spierkracht uit den grond of uit de zee gehaald worden, en ieder mensch moet zijn deel van dien arbeid doen, wil hij zijn dagelijksch brood bekomen. - 4°. Terwijl het dagelijks getuigen van Gods waarheid, het handelen naar Zijn gerechtigheid, en het heldhaftig dragen van Zijn zwaard, van iedere menschelijke ziel, naar haar krachten, kan worden gevorderd: moeten de loontrekkende beroepen van het preeken, rechtspreken en vechten ten eenemale worden afgeschaft. - 5°. Letter-

kundigen, schilders en muziekbeoefenaars mogen met eenige zorg, tegen goed rantsoen, worden opgenomen, om den arbeider na of tijdens zijn werk te onderwijzen of op te wekken: mits er voor gewaakt worde, dat de kring, waaruit deze mannen der kunst komen, streng worde ingekrompen tot hen die werkelijk bijzondere gaven van stem, toets of verbeeldingskracht hebben: en mits de bezitters van deze melodieuse lippen, vlug gevingerde handen en levendig prikkelende hersens zelven zeer beslist een vaste normale tucht en voortdurende oefening ondergaan: daar de lieden, die zij met hun kunst moeten opbeuren, dubbel hard moeten werken, om die artiesten met biefstuk en ‘ale’ te voorzien, - 6°. De plicht der regeering, wat aangaat de verdeeling van haar taak, is allereerst te letten op de behoeften van hen die 't meest noodig hebben: daarom moet zulk een regeering bijzonder zorg dragen *voor de achterbuurten van elke stad*, latende de fraaie wijken meer aan zich zelven over. En het is de plicht der overheidspersonen, maar in 't bijzonder van de bisschoppen, om dóór-en-dóór de cijfers, middelen van bestaan, en levenswijze van de armste personen der gemeenschap te kennen, en zich te verzekeren, dat ten minste deze lieden een eerbaar en dragelijk leven leiden: want indien arme lieden niet deugdzaam zijn, na de volledige leerschool van armoede, wat moet dan wel de toestand der rijken zijn, te midden van hun gevaarlijke beproevingen en verleidingen? Maar van den anderen kant, zoo de armen braaf zijn en in redelijken doen, dan hebben de rijken een schoone kans om ook in het koningrijk der hemelen te komen, altijd als zij achtenswaardig en eerbaar willen leven. - 7°. Sinds allen moeten werken voor hun kost, en het niet mogelijk is te arbeiden zonder materialen en werktuigen, moeten deze door de Regeering worden verschaft, aan alle personen, in de noodige hoeveelheid. Wanneer baksteenen moeten worden gemaakt, zal klei en stroo worden gegeven; wanneer schapen moeten worden gefokt, dan gras enz. Al deze ruwe grondstoffen, met de werktuigen om ze te bearbeiden, moeten door de regeering worden geleverd, eerst kostvrij aan den arbeider, daar de waarde dier zaken als eersteling van zijn arbeid hem kan worden verschaft. En aan geen beleeners of woekeraars worde het toegelaten, een bestaan te verkrijgen, door de zee te willen leenen aan de visschers, de lucht aan de vogelaars, de aarde aan de pachters, de herderstaf aan de schaapherders, of de blaasbalken

aan de smeden. 8°. Wanneer de landen en zeeën, die aan de natie behooren, allen behoorlijk verdeeld, bebouwd en uitgevischt zijn, kan de bevolking van zulk een natie niet worden vermeerderd, tenzij voedsel worde geïmporteerd in ruil voor nuttelooze artikelen, dat wil zeggen, tenzij de natie speelgoed fabriceert voor een of anderen onafhankelijken staat, die én het voedsel zich kan verschaffen én het speelgoed kan koopen. Doch een natie kan niet lang in zulk een dienstbaren toestand leven. Een deel der natie moet dan emigreeren of kolonies vormen. Het tijdstip, waarop een natie voedsel begint te importeeren, is het begin van het einde van haar politieke en zedelijke kracht. - 9°. Al het noodige voedsel, de kleederen, de brandstof kunnen door den arbeid der menschen, met hun eigen handen, uit de aarde en de zee worden verkregen; het voedsel wordt altijd verondersteld zóó te zijn geproduceerd, en moet zóó, op eigen gevaar, worden bekomen. Wanneer de menschen, in plaats van deze noodige door God gewilde lichaamsoefening en den door God gewilden arbeid te doen, liever gaan jagen en schieten, dan worden zij onwetend, ongodsdienstig, ten slotte onzinnig, en gaan leven van dat vechten en jagen, evenals Nimrod hun aller type. Nemen zij in 't geheel geen lichaamsoefening dan worden zij zinnelijk en nog onzinniger. Het is physiek onmogelijk, dat ware godsdienstige kennis, of reine zedelijkheid, bestaan kan onder de klasse van een natie, die niet met eigen hand voor haar brood werkt. - 10°. Het gebruik van stoom werktuigen (machineriën) in den landbouw werpt een zeker aantal personen uit hun gezonde bezigheid, die dus voortaan of niets, of kwaad gaan doen. De aanwending van machinerie op het gebied der kunst vernietigt het nationaal vernuft, en maakt ten slotte alle weelde onmogelijk. Werktuigen, noodig in het gewone leven om arbeid van mensch of dier aan te vullen, zouden slechts door wind of water moeten gedreven of bewogen worden; terwijl het gebruik van stoom, of van andere vormen van hitte-vermogen, alleen gerechtvaardigd zou wezen in uiterste en zeer bijzondere omstandigheden, zooals spoed op groote lijnen van communicatie, het ophalen van water uit groote diepten enz. - 11°. Geen ware weelde, rijkdom of godsdienst is mogelijk voor vuile morsige personen. Het is ook niet voegzaam of menschelijk, om eenigen tijdelijken voorspoed te willen verkrijgen door de opoffering van reinheid. De spoedige wegruiming van al de vuilig-

heid is het eerste stadium van opvoeding. - 12°. Alle opvoeding moet in de eerste plaats gericht zijn op zedelijkheid, daarna op het verstand. Verstandelijke opvoeding vóór - en veel sterker nog zonder - zedelijke opvoeding is, in volledigheid, onmogelijk, en, wordt zij onvolledig gegeven, een ramp. - 13°. Zedelijke opvoeding begint met het schepsel in staat te stellen opgevoed te worden, en maakt het dus schoon (rein) en gehoorzaam. Dit moet dóór-en-dóór gedaan worden, en tot elken prijs, desnoods met dwang en tucht, die noodig is voor het schepsel, zij het een hond, een kind of een man. - 14°. Zedelijke opvoeding bestaat daarna in het geschikt maken van het schepsel, om het practisch dienstbaar te doen zijn aan andere schepsels. De zedelijke opvoeding is voltooid, wanneer het schepsel zijn werk kan doen vreugdevol en in zijn geheel. - 15°. Verstandelijke opvoeding bestaat in het geven aan het schepsel der faculteiten van bewondering, hoop en liefde. Deze worden onderwezen door de studie der schoone natuur, door het zien, door de geschiedenis van edele personen, en door het stellen van edele daden als doelwit van het leven. - 16°. Daar alle tot nu toe bestaande edele lieden hun vertrouwen gesteld hebben in de al-regeering van een Hoogste Wezen, en zij in dat vertrouwen of geloof al hun groote daden hebben volvoerd, zal de geschiedenis van deze personen ten slotte de historie van hun geloof beteekenen; en de som van intellectueele opvoeding zal de afscheiding wezen van hetgeen in zulk een geloof niet menschelijk en dus vergankelijk is, van wat menschelijk is en voor menschelijke schepselen in eeuwigheid waar.

VII.

Illusiën, zeepbellen, socialisme, onzin! zoo hooren wij reeds onze lezers uitroepen. Wacht maar, waarde vrienden, het zal er niet beter op worden, nu wij zeer snel - want tijd en ruimte dringt - nog enkele penseeltrekken hier en daar aan het geheel van Ruskin's ideeën gaan toevoegen, détails in de verschillende brieven van de Fors verspreid.

Want het is bij Ruskin's St. George's Gild waarlijk niet alleen te doen, om voor het volk een mooi stuk Engelschen grond te verkrijgen en te vervormen, waarop de lieden zelven werken, gezond leven, op frissche weide-velden zien, een een-

voudig huisje bezitten, bijen-korven houden, en een idylle van groen geboomte en van bloemen kunnen tooveren: - neen het gild bedoelt een omkeering van gemoed en inzicht, vooral ook in economische zaken.

Het vulgaire geld-beginsel moet verlaten worden met al zijn consequenties en gevolgen: dàt is de prediking van de ‘Fors Clavigera.’

In de voornaamste plaats wordt het rente-beginsel door Ruskin aangetast. Zelf gelooft hij vast, dat in kiem dit rentebeginsel door den Bijbel is veroordeeld, gelijk dan ook alle kerkvaders en alle hooge geesten, te beginnen met Dante, dit hebben begrepen. Dit zal echter, naar zijn inzien, weder alleen in een volmaakte maatschappij kunnen worden ingevoerd. Eerst wanneer eigendom weder begrepen wordt als dat wat ons eigen is, wijl wij het kunnen gebruiken, zal men willig het surplus van het eigendom zonder rente willen uitleenen. Thans, in de zeer gecompliceerde levens-omstandigheden waarin wij ons bevinden, moeten wij de questie wellicht anders opvatten. Wij kunnen de rente van onze staatsschuldbrieven nemen, wijl zij nu eenmaal gevestigde gecontracteerde schuld zijn, en samenhangen met onze staatsinrichtingen. Maar wij moeten oppassen in nieuwe zaken ons te begeven, die, door middel van nieuwe kapitaalsrente, tot nieuwe schuldvorderingen en leeningen aanleiding geven. Wij moeten voorts zorgen, dat de rente, die wij in dit opzicht aannemen, zeer matig zij. Eindelijk moeten wij dan hoofdzakelijk kapitaalsrente gedoogen, wanneer de kapitalist zelf werkt. Dit is het ware criterium, het zelf-werken, daar hij als ondernemer dan eigenlijk betaalt wordt voor zijn leiding. Die zelf werkt, met zijn kapitaal, is inderdaad slechts de rentmeester die voor anderen werkt. Door aldus te handelen vrijwaren de kapitalisten zich voor het verwijt, dat zij, als dieven, anderen voor zich laten werken. Zij treden dan op tegen al de financie-kunsten, waardoor onze tijd zoo treurig vermaard zal wezen in de geschiedenis. Het is waar: nu nog maken de schurken in korten tijd een groot fortuin, nu profiteeren zij nog van hun woekerrente; maar de tijd zal komen, dat schulden, uit rente en woeker voortvloeiende, op dezelfde wijze zullen behandeld en gewaardeerd worden als speelschulden. En de spelers - zullen ontmaskerd worden.

Het spreekt van zelf, dat Ruskin in deze lijn van gedachten sterk ijvert tegen het aangaan van nieuwe staatsleeningen. Op die wijze leggen wij slechts schulden op de volgende generaties, en laten wij de arbeiders werken en boeten voor de rijken, die dezen schuldbrieven in hun portefeuilles en brandkasten houden. Neen, in plaats van op het vormen van een nieuwe staats-schuld, moest al ons nadenken en overleg besteed worden aan het vormen van een staats-schat, een magazijn van alle nuttige zaken voor hen die werken willen.

Waarde en geld krijgen natuurlijk, op het standpunt van het St. George's gild, een geheel andere beteekenis, dan die wij er aan hechten. De standaard van waarde wordt gezocht in een gegeven hoeveelheid nuttige zaken, voor welker qualiteit het goevernement instaat; geld is slechts teekenmunt - al worden ook in het St. George's gild (zie Fors V Brief 58) de gouden en zilveren stukken met de hulpmiddelen der beste kunst geslagen, en met inhoudrijke korte spreuken - ‘sit splendor’ - versierd.

Prijs-zettingen of regulaties omtrent prijzen worden weder aanbevolen. De oude wetten van Florence en Venetië worden desbetreffende weder opgezocht en in het licht gesteld. Vooral worden aangehaald al de bepalingen van de staatszorg dier republieken voor het voedsel der arme lieden (zie Fors VII Brief 74). Ook voor de kleeding wordt zulk een regeling door hem voegzaam geacht. De hoofdzaak is dat goede waar voor 't passende geld kan worden gegeven. De schandelijk hooge commissies, die tusschenpersonen verdienen, moeten vervallen. Voorzoover Ruskin daartoe kon medewerken heeft hij zijn boeken op die wijze laten verkoopen, dat zij slechts voor een vasten prijs bij hem of zijn zaakgelastigde te krijgen waren, en de boekverkoopers, die ze wilden verkoopen, zelven op dien prijs een kleine belooning voor hun moeite moesten nemen. Ruskin's geschriften werden daarom door al de boekverkoopers en advertentie-kranten eerst doodgezwegen, daarna, toen dit niet langer ging, uitgescholden.

Met deze ‘verouderde’ begrippen omtrent kapitaal, crediet, staatsleeningen, geld en prijszetting, hangt zamen zijn afkeer van door stoom bewogen machines. In het vierde deel van zijn ‘Fors,’ in den 44sten brief, houdt hij zich opzettelijk met die bestrijding bezig. Hoofdzaak is voor hem, dat, door het

toepassen dier machines op groote schaal, de scheiding der menschen in twee klassen, in een rijke groep en in een proletariaat, wordt bevorderd. Men meent, dat men oneindig veel rijkdom kan scheppen door de machines, en zie - de armen om ons heên! Voortdurend doet Ruskin dan ook de aanbeveling, om wat met de hand kan worden gedaan niet aan de machine over te laten. De arbeider heeft dan kans op vast werk, en het geleverde werk is veel beter. Voor den landbouw acht hij het een ramp, dat de dorschmachine in de plaats is gekomen voor het dorschen met vlegels. Zet zooveel mogelijk de naai-machines ter zijde, zoo roept hij uit. Zij werken slechts voor zoogenaamde confectie-kleeding-magazijnen, en aan de kleederen, dáár verkocht, kleeft meestal bloed. Meer en meer moet het aller gewoonte zijn en worden, om zelven te dienen en werk te doen. De Schotsche meisjes van vroeger waren er niet minder om, dat zij de armen uitstaken, als er wat te verrichten viel. Het is voor een ieder gezond om zijn spieren te gebruiken. De mensch gevoelt dan dat hij leeft; doch de machines verlagen en vernederen hem, en leveren zeer goedkoope producten, doch producten, waarvan het gehalte nu ook evenredig is aan den lagen prijs.

Zoo gaat Ruskin voort, de onderdeelen onzer Beschaving uitéénrijtende en verscheurende.

Al waar wij trotsch op zijn, moet het misgelden. Onze Armstrong-kanonnen, de roem onzer eeuw, zijn volgens hem zaken voor de Hel. Onze afschaffing der doodstraf is een bewijs van onze eigen lafheid en van onzen weinigen ernst met het kwaad. Het Engelsch populariseeren der kunstvoorwerpen, volgens de methode van het Kensington-museum, is niet anders dan een uiting van de meest bedorven kunstzin. Onze tijdschriften met hun artikelen werken de oppervlakkigheid in de hand; ieder meent nu over alles mede te kunnen praten; in het St. George's gild is dan ook het schrijven van ‘revue’-artikelen bepaald verboden.

Van tijd tot tijd blijft hij er over nadenken, hoe slecht wij onze dieren behandelen. Hij meent, dat wij, als wij beter waren, onze dieren veel meer zouden verstaan. Wederkeerig zouden de dieren ons begrijpen. Wat hij daarmede bedoelt verduidelijkt hij door twee aanhalingen. De ééne is uit Homerus (Fors I Brief 9) waar de droefheid der paarden is beschreven, bij den

dood van Patroclus; de tweede is uit de legende van den heiligen Theodorus (Fors VII Brief 75), die zijn paard aanspreekt, voordat hij den draak gaat bestrijden, en door het hinnekend ros wordt verstaan. Tot een waarlijk goede opvoeding behoort dan ook, volgens Ruskin, de behandeling van het paard: niet echter voor ‘sport’ en wedrennen, zoo als onze eeuw het begrijpt.

Dat jagen naar genot zal van-zelf ophouden, als ons onderwijs en onze opvoeding een beteren grondslag bekomen. Het beginsel van onderwijs moet natuurlijk zijn tucht, geen vrijheid, stipte gehoorzaamheid is het wachtwoord. Rust, orde, geduld moeten aan onze kinderen worden geleerd. Het gemoed en de wil van onze kinderen moeten gebogen worden om te dienen. Niets wordt in onze samenleving beter, als men niet eerst weder leert dienen. Bij dat onderwijs moet men weder zoo als Plato wilde, de muziek ter hulp roepen. Met groote zorg worden door Ruskin in dat opzicht de oude lessen van den Griekschen wijsgeer weder opgenomen en uitgebreid. Geheel een programma van een onderwijs, zonder examens, wordt door hem ontworpen, waarbij wij (helaas!) niet kunnen stilstaan. Stippen wij slechts aan, dat, volgens hem, nog altijd (zie Fors I Brief 12) de vier hoofdonderwijzers voor de jeugd even als bij de Persische vorstenzonen moeten zijn: de wijze, de rechtvaardige, de matige en de moedige. Lezen en schrijven moet eigenaardig langzaam worden geleerd. Bij 't lezen herinnert hij zich, hoe zijn eigen moeder hem leerde lezen, honderdmaal een vers uit den Bijbel hard-op doende lezen, totdat hij den goeden klemtoon gegrepen had. Bij het schrijven, dat echter het nadeel heeft de oefening van het geheugen te verstoren, wordt weder op het schoon-schrift der middeleeuwen gewezen. Doch lezen en schrijven zijn slechts hulpmiddelen; op den inhoud van het onderwijs komt het aan; in de scholen moet derhalve muziek, geometrie, astronomie, botanie en zoölogie aan allen worden onderwezen; teekenen en historie aan kinderen, die er begaafdheid voor hebben. En eindelijk moeten alle kinderen, van wat aanleg, rang of ouderdom ook, de wetten leeren van 't eergevoel, de gewoonte der waarheid, de deugd der nederigheid, en de zalige vreugde der Liefde (zie Fors VIII Brief 94). Bij het onderwijs in kunst onderwijze men slechts ‘hooge kunst.’ Zoo niet - dan stormen de Saters binnen in het hart van jongeling of meisje.

Bij die meisjes staat hij liefdevol nog stil. Hij ziet haar in de oogen: zij zijn Engelands toekomstige bezige vrouwen, die, bezield door kunstgevoel, ook weder met het snorrend spinnewiel willen omgaan. Hij geeft aan die meisjes zeven raadgevingen, die tot het teederste behooren, wat hij heeft geschreven. De lezer kan ze vinden in het zesde deel van de Fors, Brief 65. Dáár wordt vooral nadruk gelegd op de kalmte van geest. ‘Denk er om, dat het er niets toe doet, of een stoute rakker uw kleêren scheurt of een ander u uitlacht - maar dat het ééne noodige is, dat geen dezer dingen u tot ergernis opwekt.’ Er wordt dáár gesproken over verzaking van wat men lief heeft, en over het ordelijk gebruik van wat wij bezitten. Ruskin geeft wenken voor de japonnen (altijd frissche kleuren!), voor bevallige vormen der kleederen, voor het zelf maken van het goed voor zich en anderen, en spreekt dan over amusementen. ‘Zoek nooit naar een amusement, maar wees altijd gereed om geamuseerd te worden. De minste zaak heeft spel in zich; het eenvoudigste woord luim; wanneer uw hand bezig en uw hart vrij is. Maar als gij tot doel van uw leven amusement maakt, zal de dag komen, wanneer al de bokkesprongen van een tooverballet u geen eerlijken lach meer zullen ontlokken. Speel lustig, vroolijk; heb smaak in de natuurlijke ongezochte opwelling van scherts in anderen en in u zelve: - doch denk daarbij altijd, dat middelerwijl uw hand ieder oogenblik rust op de roerpen van het schip uws levens, en dat de Meester, aan de verre kust van gelukkig Arabië, uitziet naar het zeil aan den gezichteinder - dat op zijn tijd nadert.’

VIII.

En al die blijde teekening met ethérische lijnen, al die schildering met kleuren als aan den regenboog ontleend, al die melodieuse muziek, al die verheffing, al die verzuchting, loopt toch voor Ruskin's eigen gemoed uit op een tragedie. Dit is het slot. Het St. George's Gild blijkt slechts een zeepbel te meer op aarde geweest te zijn. Bewonder nog even 't tintelend iets, dat vóór u zweeft en maar een paar seconden levens meer duurt .... daar spat het uiteen!

Wij waren, bij het doorlezen der deelen van de Fors Clavi-

gera, er op voorbereid. Zeker, dat begon met moed, met gejuich en met geschal van frissche vroolijkheid. Maar door de blijde, fijne stijl-wendingen heen, trad zachtkens naar voren - ongemerkt, doch welhaast duidelijker - de zwartgesluierde melancholie. Zonderling scheen het toch aan Ruskin toe, dat bijna niemand een bijdrage voor dat St. George's-fonds kwam offeren. Hij had dadelijk een ton gouds gegeven, maar daarbij bleef het. Een enkele vriend gaf iets, maar het luttele dat binnenkwam mocht geen naam dragen. Hij had zijn brieven gericht ‘aan de werklieden en arbeiders van Groot-Brittanje’: maar die werklieden en arbeiders lieten eigenlijk niets van zich hooren. Reeds in den 24sten Brief moest hij tot hen schrijven: ‘ik zal u maar niet meer vrienden noemen, want vriendelijk behandelt gij mij niet’. Hij had vooral vertrouwd op den zachten, vasten steun der vrouwen van Engeland - maar de dames traden niet toe. Elke opmerking, die hij maakte, werd door een ruw woord gevolgd van hen, wien hij juist rust en geluk wilde aanbrengen. Het was hem soms te moede, alsof hij vóór zich uit, op een avondwandeling, een paard en huifkar zag aankomen, waarvan de voerman dwars over de vóórplank te slapen lag. Het paard liep, uit 't spoor, vlak in de richting van een breede gracht. Den vrachtrijder wakker te maken was het werk van een oogenblik. Doch deze, in plaats van een woord van dank uit te spreken, grijpt naar zijn zweep, en wil zijn redder te lijf.

Ruwe behandelingen waren echter licht te dulden. Wat had ook zijn meester Carlyle niet van de wereld geleden! Ruskin moest zelf daarbij erkennen, dat er veel onvolledigs in zijn prediking was. Door den aard zijner betrekking te Oxford kon hij zich niet geheel en al volledig aan het werk van St. George wijden. Maar - daargelaten de ruwe bejegening van eenigen - ook het dagelijksch leven te Oxford leverde niet altijd vrucht op. Wel gaf hij al zijn kunstschatten in bruikleen aan de kunst-academie waar hij werkte, maar slechts enkele weinige studenten schaarden zich om hem heen; soms was de voordracht der rede goed bezocht, al zweefde er een lichte glimlach van spot over de lippen der jonge lieden; doch als Ruskin hen dan uitnoodigde naar de teeken-kamer te gaandie hij had voorzien met kunstvoorwerpen, zooals bezwaarlijk elders in zoo ruimen voorraad, kostbaar gehalte en harmonische

orde te vinden waren - dan bleven er uit de gansche universiteit drie leerlingen bij hem[1]. Het was duidelijk, dat zijn goede bedoelingen niet werden beantwoord. Om een voorbeeld te geven, hoe hij het meende, dat onvervalschte waren aan het volk moesten worden verkocht, had hij in een volkrijke buurt van Londen, Paddington-street, een theewinkel opgericht, waar hij oude trouwe dienstboden van zijn moeder de beste Chineesche thee voor goedkoopen prijs liet verkoopen. Maar het was een gewoon eigen huis, aan hemzelven toebehoorende, de kamer waar de thee verkocht werd was deftig en donker: - en de buurvrouwen der straat kochten veel liever in het bontgekleurde, van gaslicht flikkerende magazijn vervalschte thee, dan in het sombere toe-huis de echte waar. (Zie Fors IV, brief 48.) Na eenigen tijd moest hij de zaak liquideeren.

Erger dan al die teleurstellingen was de ondervinding, die hij meer en meer opdeed, dat van al zijn geschrijf alleen de stijl de menschen bekoorde. ‘Zij prezen mij’ - zegt Ruskin - ‘als mijn stijl mooi was’. In een zijner brieven (zie deel III brief 32) had hij, sprekende over de behoefte aan helder water, een paar zinsneden geschreven over de wateren van Schotland: hoe die beken klaterden, murmelden, fluisterden en langs de vaste keisteenen of over de korrelige grint ruischten met een lichten zang vol zoetheid en mysterie. Ach, hij deed de ondervinding op, dat die zinsneden door alle fatsoenlijke tijdschriften werden aangehaald als modellen van goed Saksisch-Engelsch, en dat niemand dacht aan de behoefte van helder frisch water voor de arme lieden. Aan den inhoud van wat hij schreef werd door de hoogere standen bijna geen aandacht geschonken.

Had hij zijn geld verdobbeld, in plaats van het ten bate zijner medemenschen te geven, dan had men nog meer op hem gelet.

Overal hoorde hij van zijn geschriften zeggen: dit is geen wetenschap, maar ‘sentiment’.

Soms barstte hij daarover uit! In zijn 41sten Brief (Fors deel IV) liet hij zich het volgende ontvallen: ‘Het is een schande des tijds, dat de edeler aandoeningen niet alleen geen

1) Zie W.G. Collingwood, The art teaching of John Ruskin. London 1891, pag. 26.

geloof meer vinden, maar zelfs de voorstelling er van belachelijk toeschijnt aan de machtelooze, botte gemoederen; zoodat - om slechts zulk een armzalig voorbeeld als mijn eigen leven te noemen - wijl ik mijn krachten besteed heb aan aalmoezen-geven en niet in winstbejag: wijl ik altijd gewerkt heb voor de eer van anderen en niet van mijzelven, en liever de menschen geleerd heb naar Turner en Luini te kijken dan mijn eigen schilderstalent te ontwikkelen en ten toon te spreiden; wijl ik de pacht van mijn landerijen heb verlaagd, ten einde den pachters een behoorlijk bestaan te bezorgen, in plaats van hun het vel over de ooren te trekken; wijl ik meer houd van een boschwandeling, dan van het rumoer eener Londensche straat, liever een meeuw zie vliegen dan haar doodschiet, en liever een lijster hoor zingen dan haar opeet; eindelijk, omdat ik nooit de onderdanigheid jegens mijne moeder, noch den eerbied jegens een andere vrouw heb uit het oog verloren, en welwillend geweest ben ook jegens de ondankbaren en boozen; - daarom keeren de raddraaiers van Engelands kunst en letteren mij den rug toe: en de eerste de beste ellendeling, die dagelijks het vuil linnen van zijn ziel verpandt voor een flesch slechten wijn en een sigaar, acht zich bevoegd om over “die verwijfde sentimentaliteit van Ruskin” mee te praten.’[1)]

Een bijna doodelijke wond werd hem daarbij onder zijn werk toegebracht door de meest bevriende hand. Het was ditmaal de uitnemende Octavia Hill. Zij was steeds zijn vriendin geweest. Hij had ze jong gekend en vroeger haar zelfs teekenles gegeven (zie Fors, deel IV brief 40). Toen zij nu haar groot werk in Marylebone te Londen begon, om beter woningen aan de armen te verzekeren, steunde Ruskin haar op de krachtdadigste wijze. Hij kocht voor haar huizen in een van de meest beruchte achterbuurten. In plaats van de gewone geldbelegging voor dergelijke panden van 10 à 15 percent, vergenoegde hij zich met een rente van drie percent. Dus konden die kamers verhuurd worden tegen een zeer matigen prijs. Bovendien beloofde hij aan de arme bewoners, dat, zoolang zij de billijke huur geregeld betaalden en zich fatsoenlijk gedroegen,

1) Wij ontleenen de vertaling van deze bladzijde aan Mej. E.J. Irving's kostelijk artikel over John Ruskin in het December-nummer van ‘de Gids’ van 1889.

zij er gerust op konden rekenen, dat zij niets meer zouden behoeven te betalen en niet anders dan uit eigen beweging zouden moeten verhuizen. Voorts zette hij hun uitéén, hoe hij middelen beraamde, om hen tot eigenaars van die huizen te maken. Octavia Hill nu bleef de ziel van alles. Doch Ruskin rekende nu ook vast op haar hulp voor zijn St. George's Gild. Zoo iemand, dan was zij de eerste der gezellen. Doch zij aarzelde, talmde, draalde en wist blijkbaar niet wat te doen. Toen liet Ruskin bij haar aandringen. Hij had haar hulp zoo noodig. Als zij zich onttrok aan dat St. George's plan, wie zou dan wel toetreden? En ziet: na eenig toeven en beraad was het resultaat dit, dat zij niet kon toetreden. De voor beiden aandoenlijke geschiedenis staat in het achtste deel der Fors, in de bijlage van den 86sten brief, vermeld. Het vonnis was verbijsterend kort en voor Ruskin een snijdende wond in 't hart: ‘Gij zijt - zoo sprak Octavia Hill - voor uw plan niet practisch genoeg’. Ruskin is door dit alles een tijd lang zeer gedrukt geweest en ter neder gebogen. In het jaar 1878 kreeg hij een zware hersenziekte, die ongeveer twee jaren aanhield. In 1880 legde hij - toen hij te vergeefs bij de Academie te Oxford zich verzet had tegen de vivisectie der dieren - zijn professoraat neder en nam hij zijn kunstschatten uit Oxford weg. Sinds is hij in Lancashire op zijn buitenverblijf te Coniston, aan den oever van een meer, schuins tegen een der hoogste bergen van dit landschap, gaan leven als bezig kluizenaar en grijsaard.

Van zijn St. George's plan bleef alleen over een Museum en Gilde-school te Sheffield.

Practisch is van het geheel niet veel te recht gekomen. Octavia Hill heeft het waarschijnlijk wel bij 't rechte eind gehad.

Wat maakt het echter uit of zulk een plan practisch zich verwerkelijkt? Het eenige belangrijke is: zulk een plan gesteld te hebben. Het zijn ideeën, die men uitstrooit; niet meer, maar ook niet minder.

Het zal eens de roem van John Ruskin zijn, dat hij samenhang heeft gezocht tusschen hooge opvatting der kunst en diep medegevoel met de onterfde klassen. Uit de sfeer der kunst getreden, heeft hij, vol nog van de hooge idealen dier wereld, het verloren besef van een gemeenschaps-leven trachten te redden

en in de hoogte te heffen. Voor dat gemeenschaps-leven heeft hij een vorm en een kleed meenen te vinden in het St. George's gild. Die vorm kon breken. Het idee zelf is een glansrijk moment in de evolutie onzer eeuw.

Als wij in dien zin aan Ruskin denken, stellen wij hem 't liefst ons voor, zoo als hij in het begin van het vierde deel van zijn Fors zichzelven teekent. Op een dag, - zoo heet het daar - het was de laatste November van 1873, ging ik te Oxford door de kleine poort naar de universiteits-gallerij, om mijn college over de schoone kunsten van Florence te geven. Daar werd ik een oogenblik opgehouden door een mooi klein meisje, dat met een zweepje een drijftol op de gang liet draaien. Zij was een heel mooi klein meisje, en ging gansch en al op in het plezier van 't draaien en springen van haar tol; maar zij kon de telkens wederkeerende opzweeping van haar tol niet, met al de kracht die in haar was, bewerkstelligen, omdat zij een paar groote en verweerde vrouwen-schoenen aanhad, die achter en vóór de kleine lengte van haar eigen voetje een eind zich uitstrekten, en veel te wijd flapten om haar dunne enkels. Telkens gleed zij uit: de enkels wankelden en de voetjes konden de wentelingen en sprongen der tol slechts moeielijk volgen. Ik ging haar voorbij, naar mijn lezing, en er was nog al gehoor. Mij kwam het voor, dat mijn les niet een der slechtste was, die ik kon voordragen. Ik gaf authentieke mededeelingen over de kunst in Florence, zeshonderd jaren geleden. Maar al den tijd, toen ik sprak, had ik het bewustzijn, dat niets, van hetgeen ik vertelde over kunst, eenig, zij het nog zoo gering, nut kon brengen aan de hoorders die vóór mij zaten. Want hun hoofdzaak en de mijne had betrekking op de kunst nú ten dage in Oxford: niet tot de kunst van Florence in lang vervlogen eeuwen; en ‘kunst nú in Oxford’ hing ten éénemale af van ons vermogen, om een solutie te geven aan deze questie - een vraag, die mijn toehoorders, dit wist ik zeker, niet eens ter oplossing zich gesteld zouden willen hebben -: ‘Waarom dragen onze kleine meisjes groote schoenen?’

H.P.G. QUACK.

Studies over Potgieter.[1)]

Het tijdperk van overgang. (1831-1836.)

I.

Potgieter vertrok op een der eerste dagen van April 1831 naar Zweden, belast met eene eigenaardige, moeilijke zending[2)]. De heer Van der Muelen was beheerder van aldaar gelegen goederen, waarop de nakomelingschap van Elias Trip, een amsterdamsch koopman in de 17e eeuw, zekere rechten had, krachtens geldleeningen en andere overeenkomsten, door de kroon van Zweden met Elias Trip en diens erven aangegaan. De schulden, die de regeering moest betalen, waren in den loop der jaren vermeerderd en de aangegane verbintenissen hadden zeer ingewikkelde verhoudingen doen ontstaan, zoodat in deze eeuw bij de daartoe gerechtigden het verlangen ontstond om tot eene algeheele afwikkeling van zaken te komen. De bewindvoerder, die, krachtens erfrecht en aanhuwing, een belangrijk aandeel in de goederen in mede-eigendom bezat, was er op bedacht geweest om de weinig rentegevende panden te verkoopen en had daartoe reeds in 1827 pogingen aangewend. Hij vaardigde met het oog daarop Potgieter af om in Zweden de belangen der gerechtigden te onderzoeken en te bevorderen,

1) Zie *De Gids* van November 1891.
2) Ik heb eens hooren beweren dat Potgieter zich indertijd een weinig kras zou hebben uitgelaten over den politieken toestand en dat eigenlijk daarom Van der Muelen vriendschappelijk hem eene zending naar den vreemde opdroeg. Ik heb geen bewijzen voor de waarheid van dit verhaal en deel het daarom onder alle voorbehoud mede.

zoo door inspectie van de bezittingen, als door conferentiën met den Advocaat-fiscaal Pher Staaff aldaar[1].

Dat voor dit doel in plaats van een rechtsgeleerde of een ervaren koopman een jongmensch werd gezonden, moge doen denken dat Van der Muelen weinig heil zag in de zending en daarom zich maar van een goedkoop middel bediende; het moet aan den anderen kant ook worden erkend dat de opdracht voor Potgieter eervol was en eene waardeering van zijne handelstalenten bewijst. Hij voor zich greep de hem aangeboden taak gretig aan, zoowel omdat hij daardoor in staat werd gesteld in de levensbehoeften van de dames van Hengel en van Ulsen en zich zelven te kunnen voorzien, als omdat hij hoopte dat zich ginder het uitzicht op eene betere toekomst voor hem zou openen. In elk geval, voor zijne geestelijke ontwikkeling en zijne vorming als mensch, was het ontkomen aan de benauwende atmosfeer van ons toenmalig maatschappelijk en geestelijk leven een geluk.

Potgieter reisde over zee en kwam den 12^{en} April 1831 te Hamburg aan[2]. Uit de weinige bewaard gebleven brieven, destijds geschreven, de bron mijner volgende mededeelingen, leeren wij hem kennen als zeer nauwgezet in zijn handelen en nadenkend. Hij vroeg zich af of het mogelijk zou kunnen zijn om zich voor goed te Hamburg als koopman te vestigen en zijne gedachten hierover werden aan Van der Muelen, met wien hij op zeer vriendschappelijken voet stond, in den breede medegedeeld[3]. Nauwkeurig gaf hij verslag van zijne verrichtingen

1) Vgl.: De Familie Trip door Jhr. Mr. H.J. Trip. Groningen 1883. (Niet in den handel), blz. 75 v.
2) Denzelfden dag verzond hij, blijkens het kopieboek zijner brieven, bericht aan zijne familie. Die brieven zijn mij onbekend gebleven. Maar den 15en schreef hij aan Van der Muelen: 'In plaats van Maandagmiddag twaalf ure als de Annonce der stoomboot beloofde, ben ik Dingsdagmiddag omstreeks Drie uren alhier aangekomen, gezond en frisch'.
3) 'Ik heb mijn ouden vriend Scheibler (N B. naar mij bleek, eenige regels te voren, iemand met wien hij te Antwerpen bevriend was geweest) hier opgezocht en van hem vernomen dat de huizen hier zeer duur zijn'. Eenige regels verder las ik: 'Gisteravond hoorde ik, dat men om hier handel te drijven, burger moet zijn. Dit schijnt echter niet veel moeite, maar wel geld te kosten .... Of het leven hier duur of goedkoop is, kan ik niet beoordeelen, ik geloof echter dat dit bijna overal van den mensch zelf afhangt. Ik spreek over het burger worden evenwel nog met den zoon van Scheibler en schrijf u dan nader'. En ten slotte schreef hij nog dat het burger worden gemakkelijk gaat, 'maar dat crediet hier zeer moeilijk te bekomen is'. Brief van 15 April 1831.

en deze mededeelingen schetsen ons zijn grooten eenvoud en geven den indruk van een beleidvol optreden[1].

Het verblijf te Hamburg duurde zes dagen. Men was hem behulpzaam geweest bij het opmaken van zijn verder reisplan, volgens hetwelk hij achtereenvolgens Altona, Kiel en Kopenhagen zou aandoen[2] om van deze plaats over Helsingör naar Halmstad te komen, van waar hij den 26^{en} April eene uitvoerige reisbeschrijving aan Van der Muelen zond[3]. Drie dagen later bevond hij zich te Warberg en berichtte hij aan de firma 'B. Wohlfahrt Söner' te Gothenburg, de kassiers der erven Trip, zijne aanstaande komst[4]. Hij verklaarde te zijn: 'Envoyé en Suède par les Héritiers de la famille de Mr. Trip pour inspecter l'état de leurs biens en ce pays et pour prendre (pour quelque tems) la direction de leurs affaires' en verzocht om zich met de zaken tot hem te wenden en niet naar Holland te schrijven. Zijne werkzaamheden namen nu een aanvang[5] en maakten het verblijf aldaar gedurende eenige dagen noodzakelijk. Den 13^{den} Mei was hij te Kongsbacka. Een uitvoerig schrijven van dien dag[6] bevat het omstandig verhaal van zijn tocht naar Onsala, waar de goederen der familie lagen, en zijn bezoek aan de Hemmans (boerderijen). Hetgeen daarin is medegedeeld werd later tot een officieel, breed verslag uitgewerkt[7]. Na zijne omreis te hebben geëindigd en weder te Warberg ingespannen te hebben gearbeid, vertrok hij naar Gothenburg. Ook daar heeft hij er aan gedacht zich als

1) 'God geve dat mijne pogingen in Zweden gelukken; ik, van mijne zijde, zal niets onbeproefd laten en voor mij zelven zorgen, dat, zoo de zaak ongelukkig mocht uitvallen, ik mij niets te verwijten hebbe. Hierop kan UEd. volkomen gerust zijn'. Brief als voren.
2) Brief van 16 April 1831 aan Van der Muelen.
3) Van brieven in deze tien dagen aan zijne familie en Ds. Marcus gericht, wordt in het brievenboek gewag gemaakt, doch de inhoud niet medegedeeld.
4) Brief van 29 Avril 1831.
5) 'Ziedaar mij dan vijf dagen bezig met praten, rekenen, schrijven, confereeren en weder confereeren'. Dit was niet gemakkelijk, vooral omdat hij 'met het zangerige Zweedsch te spreken nog niet best teregt kon'. Brief van 4 Mei 1831 aan Van der Muelen.
6) Aan Van der Muelen.
7) Een fragment daarvan te vinden bij Jhr. Trip, t.a. p. blz. 62-66. Het ademt een eigenaardigen, min of meer humoristischen geest. Soms meent men het begin van een vertelling te lezen en kost het moeite te gelooven aan een officieel rapport.

koopman te vestigen[1]; misschien wel omdat hij zich nu op het gebied van zijne werkzaamheid bevond. Tot omstreeks 20 Juni duurde dat verblijf te Gothenburg, want den volgenden dag schreef hij opgewekt uit Stockholm[2]: 'Zoo ben ik dan eindelijk op de plaats mijner bestemming gekomen - eene stad die wel den naam van hoofdstad van het Noorden verdient'. Ruim een maand bleef hij daar en voerde,gelijk voortdurend het geval was geweest, eene drukke briefwisseling met zijne familie, zijne vrienden en Van der Muelen. Den 3^{den} Augustus bevond hij zich weder te Warberg, veertien dagen later te Gothenburg, een week daarna opnieuw te Warberg, waar hij tot medio October bleef, om toen naar Gothenburg terug te keeren. In deze plaats woonde hij tot December 1832, het tijdstip van zijn terugkeer naar Holland.

Oningewijden in de zaken der erven van Trip kunnen geen juist oordeel vellen over de vraag of Potgieter heeft voldaan aan de verwachtingen, waarmede men hem had afgevaardigd. Maar iets weten zij door zijne brieven wel. Eigen aanschouwing had hem geleerd, zoo leest men daarin, dat het wenschelijk was voor de erven om de goederen te verkoopen[3]. Dien verkoop begeerde de heer Van der Muelen, en dien te bevorderen behoorde mede tot het doel der zending. Aangezien wij in het hiervoor aangehaalde werk van Jhr. Trip lezen dat den 27sten April 1833 door de regeering toestemming tot dien verkoop werd verleend[4], zoo mag men beweren, dat het verblijf van den jongen afgezant heeft gestrekt om, zooals hij in een der brieven schreef, een wakend oog te houden,

1) 'Ik heb u dit over den handel zoo uitvoerig geschreven, omdat ik voor mijzelf mij nimmer een verwijt wil kunnen doen een goede gelegenheid om zaken te beginnen van de hand te hebben gestooten. Schoon ik niet geloof dat het elimaat voor mij gezond zoude wezen, zoude ik het mijn pligt achten mij ook daarin te schikken, als ik de hoofdzaak als aanlagehende kon beschouwen'. Brief aan Van der Muelen van 31 Mei 1831.
2) Aan Van der Muelen.
3) 'Ik ben het volkomen met U eens dat een redelijke verkoop het beste zoude zijn, de goederen zullen toch nooit een eenigzints redelijke interest der schuldvordering opbrengen en op schadevergoeding geloof ik dat men niet mag rekenen, daar men schier twee eeuwen daarom vergeefs heeft aangehouden. Ik zal dus tot een ander mijn best doen en zoodra er iets definitiefs geantwoord is UEd. nader schrijven'. Brief van 21 Juni 1831 aan Van der Muelen.
4) De regeering had op vele dier goederen zekere zakelijke rechten. Daardoor konden de erven niet gemakkelijk hun pandrecht uitoefenen.

en dat hij derhalve er toe heeft medegewerkt om die gunstige koninklijke beschikking te verkrijgen. Zijne taak is dus niet bijzonder gemakkelijk geweest en hij heeft zich daarvan, naar mij voorkomt, verdienstelijk gekweten.

Ik heb niet den indruk ontvangen dat Potgieter in Zweden onbekrompen heeft kunnen leven. De stand der zaken wettigde dit wellicht niet en het schijnt dat de heer Van der Muelen dringend spaarzaamheid heeft aanbevolen. Dit noopte hem om, toen het bleek noodig te zijn een vertegenwoordiger in Zweden te hebben, zijn lastgever over zijne vergoeding nader te schrijven[1)] en hem er aan te herinneren, dat de tijd, gedurende welken hij zich verbonden had, weldra verstreken was. Ik twijfel niet of de gewenschte schikkingen dienaangaande zijn getroffen; althans zijn oponthoud in Zweden werd verlengd, een voorrecht waaraan alleen deze schaduwzijde was verbonden: dat zijne gezondheid het afwisselend klimaat niet kon verdragen, dat hem daardoor dikwijls heimwee overviel en dat de afwikkeling der zaken zeer langzaam vorderde[2)].

II.

Bedrieg ik mij niet, dan heeft Potgieter zich het in hem gestelde vertrouwen waardig getoond en verdient hij allen lof voor de wijze waarop hij zich van zijne zending heeft gekweten. Voor mijn doel echter eischt ook de vraag naar zijne geestelijke ontwikkeling en zijn gemoedsleven, als zijnde van meer belang, een antwoord.

Eenige fragmenten van een dagboek dat nimmer geregeld is gehouden, aanteekeningen die hier en daar zijn verspreid, onuitgegeven versjes en enkele brieven doen ons het verlangde weten.

Aanvankelijk was Potgieter tevreden en opgeruimd. Hij schreef eenvoudig, natuurlijk, gezond. Met een open oog beschouwde

1) Brief van 21 Junij 1831.
2) ‘J'ai été charmé, monsieur’, zoo schreef de gezant van Crombrugghe op den 2den Maart 1832 aan Potgieter, in antwoord op een vraag om verlenging van den reispas, ‘de reçevoir de vos nouvelles .... Je vous plains seulement de ce que vos affaires avancent si peu que vous craignez de voir prolonger votre séjour, peut-être de six mois’. Uit den laatsten volzin zou ik afleiden dat Potgieter zich tegen hem over den tragen voortgang der zaken had beklaagd en vreesde opnieuw eene verlenging te moeten aanvragen. Daarom was de nieuwe pas voldoende zoolang het verblijf duren zou.

hij zijne nieuwe omgeving en met een helder hoofd beoordeelde hij menschen en zaken. De minste gedachte aan buitensporigheden was hem vreemd; hij leidde een in alle opzichten vlekkeloos leven en was zich den ernst van zijne taak wel bewust. Even getrouw als aan Van der Muelen werd geschreven, zond hij brieven aan familie en vrienden[1].

Gedurende eenige weken sedert zijne komst te Hamburg[2] heeft die blijmoedige stemming geduurd. Maar toen hij zich einde Mei 1831 te Gothenbnrg bevond, schreef hij[3] ter loops twee droevige Pinksterdagen te hebben doorgebracht en werd tegelijkertijd aan Jeronimo de Vries een brief gezonden met de volgende

Losse Regelen[4].

Wanneer de morgenzon mij op de zee begroet,
De zon haar kleed verguldt door oogverblindend schijnen,
Of als der scheemring floers de heemlen doet verdwijnen,
Of 't lieve licht der maan zich spiegelt in den vloed,

Dan altijd en alom verrijst uit schuim of vlak,
Alsof een tooverstaf de geesten nog regeerde,
De lieve, kleine schaar, wier vriendschap ik begeerde,
En die mij trouwe zwoer schoon goud en roem m' ontbrak.

'Hetzelfde is het geval', liet hij er onmiddellijk op volgen:

1) De inhoud dezer brieven wordt meestal in zijne met prijzenswaardige netheid gehouden brievenboeken slechts met een enkel woord anngeteekend; zulk een brief heb ik nimmer gelezen.
2) Hamburg beviel hem niet. 'De stad is verre van mij te bevallen, een enkel allerliefst kwartier uitgezonderd, den Jungfernstieg geheeten, benevens de daaraangrenzende Neue Theater Strasse. Ik had gemeend aan de eerste te gaan logeeren, maar mijn Hamburger kennis (NB. een mede-reiziger. Hij schrijft over dezen eenige regels te voren) gaf mij daarover zooveel licht, dat ik begreep het geen zaak te zijn. In den stijl van den Laboureur te Antwerpen rekent men in die Logementen het uitzigt dat men er heeft schrikkelijk duur en, met een weinig meer van mijne beenen te vergen, begreep ik dat ik dit even dikwijls genieten konde als ik zelf wilde. Ik heb dus een minder kostbaar, schoon altijd ordentelijk Logement verkozen ..... Mijn Logement hier is dat waarin capt. Kool van de stoomboot altijd logeerde, hoezeer het zeer ordentlijk is. In gemeene Logementen zoude ik ook niet gaarne mijne gezondheid wagen'. Brief van 15 April 1831 aan Van der Muelen.
3) Brief van 27 Mei 1831 aan Van der Muelen.
4) Bibl. No. 581.

Als tronk of heuveltop m' een stille rustplaats wijst,
Mijn oog op 't landschap staart - zijn heide en blaauwe meeren,
De woeste stier de korst van 't aardrijk om ziet keeren,
De blaauwe rookdamp volgt, die uit de hutten rijst.

Elk hunner draagt het kleed, waarin ik 't liefst hen zie,
En neemt de houding aan, waarin ik 't meest haar minde,
O, wie in ander heil zijn hoogsten wellust vinde,
Herinnring is mijn vreugd, Gij, hemel, laat mij die!

Drie dagen later werd aan Withuijs een verslag van zijne reis gezonden, waarvan vermoedelijk een deel later tot hoofdstuk VII van ‘Het Noorden’ is uitgebreid. Bij dien brief was een zwak versje gevoegd[1)]. De aanhef, waarin hij, aan den levensstrijd denkend, uitroept:

Genot zonder weerga! het bruisende nat
Te klieven, van vonkelend schuim overspat
Dat opgaat als rook voor den steven.
De woede te trotsen van golven en wind,
Hoe zoet is het hem die hun onrust bemint,
Hoe zeer toch gelijkt het naar 't leven.

Er is iets welluidends, iets zoets in den storm,
Als wij, ach! aan d' aarde geboeid als de worm,
Der wolken beheerschers braveeren.
En naamloos genot geeft der windengeraas
Wanneer wij, vertrokken bij 's koeltjes geblaas,
Trots branding en rukwinden keeren!

klinkt moedig. Maar onmiddellijk daarop slaat hij een anderen toon aan. Uit de vier volgende coupletten spreekt droefheid, en, begrijp ik den dichter goed, dan doelt hij op zijn eigen leed. Zijne kiel wordt nog door stormen gezweept, maar hij heeft niet het vertrouwen ooit de gevaren te zullen overwinnen.

Eenmaal U gelijk te worden,
Ach! het was mijn stoutste hoop,
Voor de rozen nog verdorden,
En mijn lippen grimmig worden
Over 's levens donk'ren loop.

1) Bibl. No. 582.

Zoo besluit hij mistroostig en het klinkt te zonderlinger wanneer wij bedenken tot wien deze bekentenis was gericht.

Het schijnt dat Withuijs niet heeft geantwoord, want ik lees in het brievenboek deze aanteekening: ‘Herr C.G. Withuijs, Amsterdam. Stockholm 5 Julij 1831. Reize, dichtkunst en Vriendschap’. En die brief hield in, of daarbij was gevoegd, deze fraaie

Gedachte aan C.G. Withuijs. 5 Juli 1831[1].

De beelden, die 't oog van den dichter aanschouwt,
Gelijken in aantal de blaad'ren van 't woud,
En enkele boeijen bij wijlen zijn oog,
Als rozen omlaag en als sterren omhoog.

Maar snel als de vaart van het vliedende heir,
Maar vlug als de golven van 't bruisende meir,
Verdwijnt wat zijn hand en zijn hart heeft gegroet,
Verheft zich een schooner, een lagchender stoet!

En kort was de smart die zijn boezem beving,
Toen wat hij beminde zijn oogen ontging,
Want nieuwe gedaanten verzachtten de pijn
En hemel en aarde, 't is alles het zijn.

Wat klaagt dan mijn ziel dat de zanger der vlag[2],
Wiens huis en wiens hart ik geopend mij zag,
Niet mijner gedenkt en zijn handslag vergeet,
Nu ik de gebergten van 't Noorden betreed.

Maar 't scheen toch als had ons gemoed zich verstaan,
Als wilden wij zamen den levensweg gaan,
En meerder ons wezen in vreugd en in smart,
Dan immer ontdekt werd aan 't koelere hart.

En 'k houde den staf aan zijn ving'ren niet vreemd
Die heiden doet worden ten rozigen beemd;
Herinnerings schepter, die 't lange verleên
Op d' enkelen wenk uit het duister doet treên.

1) Bibl. No. 585.
2) Toespeling op het gedicht ‘Hollands Vlag’, 1831.

Al zweeft dus mijn beeld nu niet meer voor zijn oog,
Een jong'ling wien 't onheil de schouderen boog,
Wiens lucht werd bewolkt en wiens hof werd vernield,
Maar die toch een vlekloozen boezem behield.

Al nam reeds een ander mijn plaats in zijn borst,
De plaats van een vriend van zijn land en zijn vorst,
De plaats van een vriend van zijn roem en zijn eer,
De plaats van een broeder, hij schenk' ze mij weer!

Verloor ik ze dan? Kan de boei van den pligt
Zijn leden niet drukken met duldeloos wigt?
Maar weeg z' ook zoo lang als het zonnelicht straalt,
De vrijheid vangt aan als de nacht is gedaald.

Verloor ik ze dan? Kan d' onstuimige zee
Niet woên om zijn huis? Of de kelk van het wee
Niet staan op zijn hand, of de boô van omhoog?
Dan klom niet mijn beê, toen voor God ik mij boog!

Verloor ik ze dan? dat dit blad het besliss'!
Geen toestand zoo wreed als d' onzekerheid is;
'Of alles of niets', was der keizeren leus,
En 't harte des mans heeft geen andere keus!

De dringende vraag, ontegenzeggelijk eene dichterlijke, twee dagen later opnieuw door een brief gevolgd, schijnt evenmin te zijn beantwoord. Potgieter staakte nu zijnerzijds de briefwisseling en in October daaraanvolgende deed hij aan De Vries zijn beklag over de onhartelijkheid van Withuijs[1].

Tijdens Potgieter voor de eerste maal te Gothenburg vertoefde, werd het gedicht '*De jonge Priester*'[2] geschreven. Terecht luidde het oordeel daarover in 'Het Algemeen Letterlievend Maandschrift'[3], dat het overvloeit van schoone gedachten[4]. Uit Warberg werden bij een brief aan zijn oom

1) Brief van 27 October 1831 aan De Vries. Die mij onbekend gebleven brief moet volgens het brievenboek hebben ingehouden deze onderwerpen: Eenige uitweidingen over het waarom de Zweed zijn vaderland kan lief hebben. Een tafereel der Diergaarde in Stockholm. De predikers. Withuijs aangeklaagd, Spotternij over de overwinningen.
2) Bibl. No. 71.
3) Jaarg. 1832. Boekbeoord. bl. 32.
4) Ik beoordeel telkens de eerste tekstuitgaaf. Over de omwerkingen, die Potgieter zijne gedichten liet ondergaan, hoop ik later te spreken.

en naamgenoot de gedichtjes '*Elsjen*' en '*Drinklied*'[1] voor den uitgever Diederichs gezonden. En toen in October mejuffer van Hengel of van Ulsen verjaarde, zong Potgieter beiden toe[2]:

Toen het laatst uw feestdag daalde,
Zat ik eenzaam in de stad,
Die haar eed geschonden had,
Die het met haar kroon betaalde
En op 't puin genade bad.

De herinnering aan den toen doorleefden bangen tijd brengt hem tot eene vergelijking van het heden met het verleden. En dat onderscheid stemt hem dankbaar. Het weleer was somber, maar:

Met vertrouwen en gelooven
Zijn wij verder voortgegaan,
En weer breekt de feestdag aan;
God zag op ons neêr van boven
Laat ons d' oogen tot Hem slaan!

En nu is hij weliswaar op nieuw:

Verr' van u, op vreemde kusten,

maar ook nu:

Weerzien! lieven is mijn bede.
Al wat aandoet en bekoort
Ligt in dat verrukkend woord.
O, Gij spraakt het wis alreede
Voor van mij gij 't hadt gehoord.
Weerzien in dezelfde woning,
Die ons droevig scheiden zag;
Weerzien met gezondheidslach,
Waar dan ook die leedsbelooning
Ons op aard' verbeiden mag.

1) Bibl. Nos. 70 en 69. Het jaartal 1830 in 'De Werken' opgegeven is onjuist. De almanak waarin deze stukjes voorkomen, werd beoordeeld in 'De Weegschaal voor 1831', 'Vaderl. Letteroefeningen', jrgg. 1832, boekbeoord, bl. 140 en 'De Vriend des Vaderlands', jrgg. 1832.
2) Bibl. No. 587.

Dat is dank voor vroeger dagen,
Bidden is 't voor 't heden meê,
Bidden waard' den God der vreê,
Die de wolken zal verjagen,
Die nog vreezen doen voor wee.
't Is een woord dat al de wenschen
Van een rein gemoed verraadt;
Niet vermetel verder gaat
Dan het voegt aan zwakke menschen;
Dat aan Hem de midd'len laat.

Noemde Potgieter, met het oog op zijne zending, Stockholm de plaats zijner bestemming; hij kon ten opzichte van zijn letterkundigen arbeid Gothenburg als zoodanig aanmerken. Ten tijde van zijn reizen mocht hij zich aan geliefde studiën niet meer wijden dan de veeleischende bezigheden hem vergunden, en wij behooren daarom wel hulde te brengen aan de vlijt, die hij desondanks heeft betoond. Dit veranderde toen hij eenigen tijd later zich te Gothenburg metterwoon moest vestigen. Hij kreeg vrijer beschikking over zijn tijd en kwam in aanraking met beschaafde families, bij wie smaak en kunstzin heerschten. Zulk een louterende omgang was aan hem besteed. Zijne natuurlijke innemendheid en zijn geest waren de toovermiddelen, waardoor hij zich nieuwe vrienden won. En te meer veroverde hij het hart dier Zweden, omdat hij hunne taal reeds vrij gemakkelijk sprak, haar spoedig uitnemend verstond en groote belangstelling aan den dag legde voor hunne kunst en beschaving.

Scandinavië mocht toen trotsch zijn op hare letterkunde. Potgieter's verblijf aldaar viel in een merkwaardigen tijd. Want reeds had Esaïas Tegnér zijn hoogsten bloei bereikt. En met hem hieven Erik Gustaf Geijer, Franz Mikael Franzén, Per Daniël Amadeus Atterbom en veel anderen krachtig de banieren der nieuwe richting in wetenschap en kunst omhoog. Wanneer wij bedenken dat destijds de Phosphoristen, het Gothisch Verbond, de Neutralen en de Klassieken nog streden, hoewel in mindere mate dan voorheen, om de leiding van den kunstsmaak, dan kunnen wij ons voorstellen hoe grooten invloed deze geestesstroomingen op den ontvankelijken jongen man moesten oefenen. Dit verklaart dan ook dat, toen hij later zijn bewonderenswaardig opstel over Tegnér schreef, het zeker niet;

alleen de belangrijkheid van het onderwerp was, maar ook de bekoring eener persoonlijke herinnering, die hem bewoog zoo uitvoerig over het ten deele doorleefde tijdperk der letterkundige geschiedenis uit te weiden. Want daaraan had hij ongetwijfeld veel te danken.

En toch heeft Potgieter niet werkdadig deelgenomen aan die omwenteling en evenmin zich beslist aan eene partij verbonden; als vreemdeling stond hij buiten den strijd. Maar zijn geest kon zich laven aan de frischheid van het ontwakende nieuwe leven. Op het voorbeeld van alle Zweden zal hij ontegenzeggelijk de meeste bewondering hebben gevoeld voor den geliefden zanger der Frithiof-Saga. Bovendien, het modern-romantisch element van dit schoone gedicht, het godsdienstig-idyllische van ‘Nattvardsbarnen’, het Byroniaansche van ‘Axel’ lagen dichter in zijn bereik dan b.v. de ernstig, strenge, noordsche gedichten van Geijer. Ik houd mij daarom overtuigd dat hij voornamelijk bij Tegnér, trouwens de meest cosmopolitische en de geniaalste zijner tijdgenooten, en bij de zuiver romantische poëzij der andere toongevende dichters is ter school gegaan. Minder, althans destijds, heeft hij gevoeld voor Geijer. Wel wist hij vele zijner eerste verzen dichterlijk te vertolken, maar het zuiver nationale van b.v. ‘Den siste Skalden’ en andere gedichten troffen hem niet en bovenal kon hij toen dien wijsgeerigen, kritischen historicus niet waardeeren naar de mate zijner onmiskenbare verdienste als wetenschappelijk man.

Potgieter vond Gothenburg eene fraaie stad en de menschen met wie hij in aanraking kwam, bevielen hem wel, zooals blijkt uit hetgeen hij over hen schreef in zijne brieven. Alleraardigst zijn in dit opzicht ook de weinige dagboek-aanteekeningen, geschreven in allerlei talen. Als terloops, bij het vermelden van een bezoek, of bij het doen van eene mededeeling, ontwerpt hij eene kleine schets van den indruk, dien de een of ander op hem heeft gemaakt. En het meest bekoort hem, wat hij meent zelf niet te bezitten. Zoo waardeert hij den een om eenige karaktertrek; in den ander ziet hij zijn meerdere, omdat deze in staat is eene levendige conversatie te voeren. Wanneer hij in een der brieven aan Van der Muelen over zijn leven heeft geschreven en er sprake is van vreemde talen, dan doet hij deze bekentenis: ‘In het algemeen heb ik nooit zooveel genoegen gehad van de onderscheiden talen die ik leerde als hier, want

men vindt hier gelegenheid voor alle, ofschoon verscheiden menschen het zoo aardig vinden dat een buitenlander zweedsch geleerd heeft, dat zij niet anders met mij spreken willen. Mij is dit echter minder lief, daar ik natuurlijk in de Zweedsche conversatie die vlotheid mis, welke alleen het gesprek aangenaam maakt'.

Wederkeerig maakte Potgieter een goeden indruk op de Zweden. Eene bonte reeks van menschen uit allerlei stand waardeerden hem. Hij werd opgenomen in het familieleven van maatschappelijk en intellectueel zeer hoog staande personen en dat alles oefende een veelzijdigen invloed op hem[1]. Bij zijn vertrek naar het vaderland liet hij een groot aantal vrienden achter, met wie sedert eene getrouwe briefwisseling werd onderhouden[2].

Zijne oudste en voornaamste vrienden zijn geweest de heeren Wohlfahrt, die hem tijdens zijn eerste verblijf te Gothenburg vele bewijzen van genegenheid hadden geschonken[3]. Door dezen met allerlei menschen in aanraking gebracht, werd hij door den graaf Von Rosen voorgesteld als lid van 'l'ordre de l'Amaranthe', gelijk ik las in een franschen brief[4], en zoo kwam hij in een club van de allerdeftigste leden der Zweedsche maatschappij, opgericht door jonge mannen om 's winters bals, sledevaarten en wat dies meer zij, te organiseeren. Sedert dien tijd geven dagboek-aanteekeningen en brieven herinneringen te lezen aan menig feest, aan gemeenschappelijke lectuur van de nieuwste boeken in de Romaansche en Germaansche talen.

Hij vertoefde nog slechts korten tijd te Gothenburg toen de

1) Zijne brieven aan hen gericht maken gewag van eene vele talen omvattende lectuur met die vrienden en van luisterrijke feesten.
2) Een dagboek-aanteekening luidt: Personar, hos hvilka jag har tagit Afsked i Dec. Götheborg 1832. P.E. Lorent, Mad. von Castillon, Ch. Engström, W. Gibson, Alex. Keiller, A. Fröding, A.M. Prijtz, Wohlfahrt, St. Brice.
Personar hos hvilka jag har låtet lemna Visitekårt. Consul De Serre, Consul Lang, Consul Greifsen, Comm. Rådet Jan Lamberg, Mr. David Carnegie, Lieuten. Georg Bagge, Lieut Carl Bagge, Mr. Robt Dickson, Gener. Grefwe Rosen, Wm Malm.
3) Hij schreef 24 Juni 1831 uit Stockholm: 'Comment commencer celle-çi, messieurs! sans vous répéter encore les remerciments pour routes les preuves d'amitié que vous avez bien voulu me donner lors de mon séjour dans votre agréable ville? Croyez que j'en conserve longtemps le souvenir et surtout croyez à l'invariabilité de ma reconnaisaance'.
4) Gedagteekend 13 Januari 1832 en gericht aan Von Rosen met dankzegging voor zijne moeite om hem als lid voor te stellen.

tijding hem bereikte dat Bilderdijk was overleden. Onmiddellijk stelde hij een artikel op[1], geschreven in het Zweedsch, dat aan ‘Götheborgs Dagblad’ werd afgestaan. Hij noemt daarin Bilderdijk ‘owedersågeligen den största Skald som Holland någonsin ägt, sedan han wida öfwerträffade den ryktbara Poeten Vondel’[2] en schrijft verder over hem op een toon, waaruit meer den indruk van het oogenblik, zijne vurige bewondering, dan een weloverwogen oordeel spreekt. Dit opstel is overigens het eigenaardigste van de destijds ontstane stukjes. Eenige onuitgegeven versjes, een weinig vroeger geschreven, zijn luimig, ondeugend[3], zooals de namen der dichters naar wie hij vertaalde, ons reeds doen vermoeden[4].

De opgewekte stemming, door zijn aangenaam familieleven bevorderd, was evenwel niet voortdurend. Het was een waar woord Jeronimo de Vries toegezongen[5]:

Het harte des jong'lings bemint idealen,
De spot van den wijsgeer verjage ze niet;
Niet lang schiet de stroom door de bloeijende dalen,
Niet lang zingen eng'len het knaapjen een lied.
In 't Oosten verflauwen allengskens de stralen,
De starren verzinken in 't verre verschiet;
Hij zal maar te vroeg op de levenszee dwalen -
En dat is der koude belangzucht gebied.

en hij begon te ondervinden wat hij een jaar later aan Van der Muelen bekende in een ‘*Verjaarsgroet*’[6]:

't Heet zoet in 's levens morgenstond
Te zwerven op den vreemden grond;
Het schoone beurtelings te zien,
Dat Noord en Zuiderlanden biên;
't Verruimt de borst, 't verlicht het hoofd,
En dwaas toch wie het vreugd gelooft;
Op lange reis en verre zee

1) Bibl. No. 74.
2) ‘Bilderdijk was ontegenzeggelijk de grootste dichter, die ooit in Holland leefde, zoodat hij zelfs den beroemden Vondel ver overtrof’.
3) Ik denk b.v. aan Bibl. Nos. 589, 592 en 593.
4) Het stukje Bibl. No. 593 wordt in ‘Het Noorden’ 1836. I. bl. 222 als aardig geprezen.
5) Bibl. No. 588.
6) Bibl. No. 616.

Gaan vrienden noch gelieven meê,
Maar 't hart dat beide vinden mogt
Gedenkt hun op den droeven togt
En smaakt slechts half het vreemde schoon,
Of stout, of weeld'rig aaugeboôn.

In een versje, den 21en Januari 1832 geschreven en gewijd aan de familie de Vries[1)], roept hij uit:

Wee mij, zoo mij nog de dagen,
Die ik in uw bijzijn sleet,
Niet den boezem deden jagen;
Wee mij, zoo ik z' ooit vergeet!
't Was m' een beemd bezaaid met rozen,
Volgende op een zandwoestijn
En nog eens er in te pozen
Is mijns toekomst zonneschijn.

En een paar maanden later was hij bepaald zwaarmoedig. In het gedicht '*Eerste Liefde*'[2)], evenals de zooeven genoemde stukjes onuitgegeven, klaagt hij:

Zoo op mijn arm nog d' uwe rustte,
Gelijk z' in onze lent' het deed,
Zoo nog uw rozenmond mij kuste
Bij 't staam'len van den zoetsten eed,
O, zoo wij voor elkaar nog waren
Wat zich ons harte hield bestemd,
Dan was in 't bloeijendst van mijn jaren
Mij reeds dat alles niet ontvaren,
Wat d' ouderdom, vergrijsd van haren,
Nog met verlamden arm omklemt.

Maar dat is niet meer. Hij vergelijkt zich hij een schipbreukeling, die zijn liefste bezit in de golven verloor. 'En gij', zoo roept hij der ontrouwe toe:

En gij kondt meê het vonnis schrijven
En uit getrouwheid aan den pligt
Den dolk in mijnen boezem drijven
Waarin de helft uws harten ligt?

1) Bibl. No. 595.
2) Bibl. No. 599.

'k Zou aan 't vergrijp mijn zegel hangen,
Zoo 't u de rust had aangebragt,
Maar nu - de roos ontvlugt uw wangen
En 't kind, dat g' aan uw borst wilt prangen,
Heeft enkel tranen op te vangen
Als 't in uw arm u tegenlacht.

Ligt dacht gij toen de bloemenketen,
Die eens ons beider hart omwond,
Werd door uw hand vaneen gereten:
Ik heb alleen het mijn gewond.
Ligt heeft m' u listig voorgelogen:
't Gemoed des mans is hard als staal,
Hoe zou de smart het breken mogen?
De valschaard heeft u wreed bedrogen,
Het smolt voor d' Almagt uwer oogen
Als sneeuw voor d' eerste zonnestraal.

Want zoet toch was de kelk van 't leven,
Zoolang uw lieve hand hem schonk,
En gretig werd hij opgeheven,
Zoolang in 't vocht uw beelt'nis blonk.
Vergeefs boog d'onspoed toen mij neder,
Vergeefs is voorspoed nu mijn deel,
Zij maakt mij uw gemis te wreeder,
O, wees als vroeger trouw en teeder
En 'k geef aan 't lot mijn schatten weder,
Uw liefde is 't allerrijkst juweel.

Hoe effen vloten niet mijn dagen,
Toen ik u ied'ren morgen zag!
Wat last kon niet mijn schouder dragen,
Als ik beloond werd door uw lach!
Wat pad had doornen voor mijn voeten,
Wat meer gevaren voor mijn arm,
Als 't moest betrêen om u te ontmoeten,
Als 't moest bezield om u te groeten;
Uw min toch zou den dood verzoeten,
Uw min zoo innig en zoo warm.

Dan, bij den Hemel! 't was geen smarte,
Dan blonk een traan op uw gelaat
En zei mijn handdruk aan uw harte
Wat in geen taal zich zeggen laat.

En nu - 'k verliet onze oeverboorden
En zwierf aan onbekende kust;
Mijn lier is vreemd aan wie haar hoorden,
De droefheid spreekt uit elk der koorden,
En toch ik zoek vergeefs naar woorden,
Als mijn gebroken hart naar rust.

Het is mij onbekend gebleven of hij, gelijk enkele regels doen vermoeden, naar aanleiding van werkelijk doorleefde smart heeft geschreven. Maar twee maanden later was de sombere stemming, die uit deze verzen spreekt, nog niet geweken. Een lied aan Mr. Jeronimo de Vries[1)], in Mei 1832 gedicht, schenkt ons een anderen blik op zijn gemoedstoestand[2)]:

De lieve lente is weergekomen
Met bloem en blad en licht en lach,
Maar wekt mij niet tot zoete droomen
Als zij aan Schelde of Amstel plag.
De geur der lelies vult de dalen,
Wanneer de laatste zonnestralen
Verwijlen op der bergen top
En 't westewindjen suist door 't oover;
Maar 's aardrijks pracht, noch 's lichts getoover,
Wek m' uit mijn sombren weemoed op.

Hoe anders was het in mijn boezem
Op Neerlands erf, in eigen grond,
Toen ik en roode en witte bloesem
Om 't hoofd der lieve speelnoots wond.
Hoe anders toen in later jaren
Het heir van zorgen en bezwaren
Verdween met 's winters heerschappij,

1) Bibl. No. 600.
2) Van dit lied zijn mij twee teksten bekend. De een, berustend onder Potgieter's handschriften, is getiteld: '*Zucht naar het Vaderland, Fragment*' en groot 19 coupletten. De andere, in het bezit van den heer Mr. J.J. de Vries, telt 4 coupletten, nl. de coupletten 1-3 van het eerste en couplet 14 geheel gewijzigd als No. 4. Het aantal versregels van ieder couplet is 10 in het 'Fragment' en 14 in de tweede redactie. Ter wille van den omvangrijken inhoud van den in portefeuille gebleven tekst, deel ik de eerste mede. Potgieter noemde haar 'Fragment'. Hij schijnt dus een groot plan te hebben gehad, dat, om mij onbekende redenen, niet is ten uitvoer gebracht. Ik vond op het Ms. in het bezit van Mr. De Vries eene omwerking van couplet 2 en 3 eerste helft, door Jeronimo de Vries gemaakt.

En in de lent' de waan mij streelde
Dat mij ook 't lot de vlam bedeelde
Der Goddelijke poëzij!

Hoe anders was het in mijn harte
Toen ik voor U, vereerde, zong,
Daar m' op het rotsig pad der smarte
Een nieuwe wel van vreugd ontsprong.
Van eigen haard en hof verdreven,
Had ik ten tweede male 't leven
Met twijflings sombren blik beschouwd.
Maar gij, gij zaagt me en sloot m' in d' armen
En deedt mij knielen voor 't Erbarmen,
Dat 't oog op al zijn scheps'len houdt.

En weêr - weêr lachte d' aard mij tegen,
Toen lente om Amstels grijzen muur
Het veld deed schittren van haar zegen,
Het hoogtijds tooisel der natuur.
O, waarom hebt, sints 't lot ons scheidde
En 't u de dreef liet - mij de heide,
Gij mij getroost noch aangevuurd?
Of weet gij niet hoe schreên vermoeijen,
Waar distelen voor rozen groeijen
En d' oogenblik oneindig duurt?

‘Hoe zoudt gij’, ik vervolg in proza, ‘die zoo gelukkig zijt, het weten; gij beseft niet hoe in het noorden den armen balling het harte zwelt. Zaagt gij mij droevig nederzitten, ik had u opgewekt uit uw rust’.

Ligt heeft het schertsen u doen wanen,
Mij eigen in vertrouwden brief,
Dat nog de vreugd mij 't spoor bleef banen,
Maar neen, gij hebt te hartlijk lief!
Gij weet, stuurt vriendschap onze veder,
Dan rijst het schoon verleden weder
En men vergeet een poos zijn leed,
Om 't met verdubbeld wigt te dragen
Zoodra de ligte brievenwagen
In 't ver verschiet den blik ontgleed.

Benijdbaar hij die nimmer zijn vaderland verliet. Ik ben genezen van den wensch mijner jeugd om een zwerver in den vreemde te wezen. Mijn droomen en waken: het is altijd Holland, waaraan ik denk, en eensklaps schieten mij te binnen:

de schoonste zangen
der Rhijnzwaan die de hooge gangen
Van Haarlems kerk ter rustplaats koos[1].

en

Ach! dat het nijdig lot niet duldde
Dat ik hem, toen der jaren nacht
Zijn eerbiedwaardig hoofd omhulde,
De schatting der verdienste bracht[2].

Maar dit behoefde niet, want:

Hij zal de proef alle eeuwen hoüen

en zijn geest daalde neder op een welbekend drietal jongeren[3]. Daarom:

Vergeef, vereerde vriend, die woorden,
De handvol asch des mans gewijd,
Wiens zielbetooverende accoorden
U roerden, wijsgeer als gij zijt!
Zoo ooit mijn hart het uur betreurde,
Dat mij geleerdheidsarm ontscheurde
En m' in des handels boeijen stiet,
Hoe doe ik 't bij 't van hem gewagen,
Dien Hollands naam den borst deed jagen,
Die het vereerde door zijn lied.

Was m' in d' onschatbre school der ouden
Het licht der kennis opgegaan,
Ik zou mij zelven waardig houden,
Voor 't Vaderland de lier te slaan;

1) Hier wordt blijkbaar Bilderdijk bedoeld.
2) Herinneringen aan het mislukken van zijn plan om, terugkeerende van Antwerpen, aan Bilderdijk een bezoek te brengen. Zie mijn eerste opstel in dit tijdschrijft: November 1891 bl. 225. v.
3) Vermoedelijk zijn hier Da Costa, de Vries en .... Willems, van Lennep of Withuijs bedoeld.

'k Zou eikenloof om 't speeltuig hangen,
De zucht doen spreken uit mijn zangen,
  Dat dierbaar plekjen weer te zien,
't Geen groot door trouw en moederhope
't Geschokt en weifelend Europe
  Het heerlijkst voorbeeld aan mag biên.

Helaas! mij heeft de lotgodesse
  Niet d' echte geestdrift meêgedeeld,
Die zonder Grieksche leermeest'resse
  De cither meesterlijk bespeelt,
Die door haar wond're toovergrepen
Verstaat de zielen mee te sleepen,
  Schoon Latium haar vreemd'ling blijft;
Al wat mij arme werd geschonken
Zijn enkle, nu verdoofde vonken,
  Daar hart en ziel in 't noord verstijft.

Wacht dan van mijn ontstemde koorden
  Geen lied, den leeuw van Holland waard,
Mijn hart heeft voor zijn weemoed woorden,
  Geen lofgezang voor 't schitterend zwaard;
De natie roem zich zelf het beste
Die met de ving'ren om 't geveste
  Niet op haar versche lauw'ren rust.

‘De dag van vrede en vreugd voor de natie zal komen en het is mij zoet te droomen haar eens weer te zien in voorspoed; vrolijk zal mij het welkom klinken, blij zal ik den man begroeten, mij meer dan vriend en leidsman, en het levenspad zal mij effen schijnen, wanneer de teedre zorg van bloedverwanten en vrienden het sombere verschiet voor mij ontplooien’.

Bestond er reden voor die somberheid? Het is mij niet recht duidelijk; maar, naar hetgeen ik uit de brieven meen te mogen opmaken, zoude zij niet ongegrond zijn. Onder die vele brieven, aan familie en vrienden gericht, waarvan de inhoud slechts met eenige woorden wordt aangegeven, vond ik ook een aan Ds. Marcus, met wien hij eene tamelijk drukke correspondentie onderhield. Hij moet hem den 22^{en} Mei 1832 hebben geschreven over de volgende onderwerpen: Projet d'un sermon, amour du printems, songe sur son état, vie intellectuelle et morale,

article sur le coeur, mes amours, v.L.[1] et l'état actuel de de ma patrie, Bilderdijk, vers franc ...[2] enz. Die zinspeling op hart en liefde gaf mij stof tot denken. Eenige zekerheid heb ik niet kunnen bekomen, maar is mijn vermoeden juist, dan moet hij verloofd met, althans verliefd zijn geweest op eene zweedsche dame. In September daaraanvolgend schreef hij aan een zijner ooms onder meer over 'mijn huwelijk', gelijk het in de desbetreffende aanteekening luidt, na in Augustus aan een der zweedsche vrienden, Madame St. Brice, geschreven te hebben: 'Notre fiancée est charmante, maintenant on ose en parler librement. Elle porte son bonheur avec une grâçe et une modestie, au-dessus de tout éloge'. Deze laatste aanteekening wil ik, laat dit er uitdrukkelijk worden bijgevoegd, niet onmiddellijk rekenen als te zijn van persoonlijken aard. Immers, onder de papieren en aanteekeningen vond ik een zweedsch almanakje, waarin bij verschillende data notitie is geschreven. Nu lees ik op 19 Augustus van dat jaar: Forlöfning[3] M.L.C.E.B. d. Deze letters kunnen aan twee personen, maar ook aan een persoon toekomen, In het laatste geval ontcijfer ik M(arie) L(orent) C(astillon) E.B. d(atter = dochter). En niets bewijst dat in een van beide gevallen die verloving op hem doelt. Zelfs zou het mogelijk kunnen zijn dat hij, bekoord van mejuffrouw Lorent, in dat boekje als eene weemoedige herinnering hare verloving aanteekende. Hierdoor zou een mij ter oore gekomen verhaal, volgens hetwelk zijne uitverkorene hem ontrouw zou zijn geworden, schijn van waarheid bekomen. Busken Huet heeft later dienovereenkomstig eenige conjecturen gemaakt[4], die ik niet durf wegwerpen. Inderdaad, zoowel uit de medegedeelde verzen als uit hetgeen zijne brief-aanteekeningen en het almanakje ons leeren, hebben wij eenige reden om zeker te zijn dat hij, om met Huet te spreken, de poëzij der betrekking tusschen man en vrouw begrijpende, een meisje gevraagd heeft enkel en alleen met zijn hart. Uit het een en het ander laat zich verklaren dat hij in Augustus kon schrijven aan W.H. Zimmerman over: 'Mijn romantische stemming', 'Mijn betere luim' enz, en hij, naar mij bleek uit de door

1) Van Lennep?
2) Kan dat zijn een copie der versjes, bedoeld in Bibl. No. 589, 596 en 597?
3) Verloving.
4) Vgl. zijn: Potgieter. Persoonlijke herinneringen, bl. 94 v.

hem afgeschreven en bewaard gebleven rollen, dikwijls tooneelspeelde en ook feesten bijwoonde.

Ten gevolge van zijn afwisselend maatschappelijk en familieleven ondervond alleen zijn letterkundige arbeid veel vertraging. Hij heeft dan ook tijdens zijn verblijf in Zweden weinig geschreven, dat in dien tijd het licht zag. De medegedeelde stukjes en zijne vertaling van Lord Byron's 'Ode to Napoleon Buonaparte', nog in Antwerpen vervaardigd[1], waren het voornaamste. Veel bleef er onafgewerkt of in portefeuille; hij leefde meer in zijne vriendenkringen.

Intusschen, hoezeer hij daar toenam in kennis, wereldwijsheid en wat dies meer zij, het deed hem geen leed in Juli 1832 aan mejuffer van Hengel te kunnen berichten, dat zijn vertrek wellicht aanstaande was. Drie maanden later en in November werd deze mededeeling herhaald en op 15 December schreef hij zijn laatsten brief aan eene vriendin, Mad^{e} Amelie Lorent, en zeide hij haar dank: 'pour tant d'heures qui n'étaient que des moments prés de vous, pour tant de bienveillance, tant d'amitié vraie, vive et sincère'.

Potgieter reisde toen over Bremen naar Holland en kwam omstreeks Kersttijd van dat jaar te Amsterdam aan[2]. De vrienden hadden hem dit afscheidswoord toegeroepen[3]:

Pluk de bloemen, smaak de vrachten,

en daarin lag zoowel eene waardeering van hetgeen hij voor hen was geweest als een eisch voor de toekomst besloten.

III.

De bloedverwanten en vrienden van Potgieter vonden hem bij zijne terugkomst zeer veranderd. De ernstig gestemde jongeling, die vol moed en goede hoop, maar toch onder den indruk van zijne plichten en het in hem gestelde vertrouwen, was ver-

1) Bibl. No. 73. Vgl. Leven van Bakhuizen t.a. p. bl. 159.
2) Uit zijn dagboek bleek mij dat hij 25 December reeds te huis was. Hij bezocht toen getrouw de engelsche en fransche kerken.
3) In het onuitgegeven gedicht '*Philip*', Bibl. No. 614, lees ik:

Pluk de bloemen, smaak de vruchten,
Was mijn vrienden afscheidswoord
Bij mijn laatst vaarwel aan 't Noord,
En geen winter deed mij duchten
Want ik trok naar Amstels boord.

trokken, stond thans voor hen als een innemend, jonkman, die, in sierlijke kleeding gedost, een vriendelijken indruk maakte. Zijne bedeesdheid en zekere linkschheid hadden plaats gemaakt voor hoffelijke manieren, een aangenamen toon van spreken en eene gemakkelijkheid, die aanduidden in welke kringen hij zich had bewogen. Het verkeer onder de menschen had hem datgene gegeven, wat, goed opgevat, alleen het zich bewegen in de wereld geven kan, en zijn helder, open oog verzekerde ieder dat zijn gemoed rein en nobel was gebleven.

Hij nam opnieuw zijn intrek bij de dames Van Ulsen en van Hengel, huurde eenigen tijd daarna een klein huis op de Keizersgracht bij de Westermarkt[1)] en besloot, mede omdat hij meende voor haar te moeten arbeiden, zich aanvankelijk te vestigen als agent van de firma Fr. Heeren & Co. te Hamburg[2)]. Deze betrekking ontwikkelde zich sedert tot een agentuur van buitenlandsche huizen, door hem levenslang gedreven met aanvankelijk bescheiden, doch later met uitmuntend succes. Hij heeft nog wel den wensch gekoesterd Amsterdam weder te verlaten[3)], doch deze bleef onvervuld. Zijne maatschappelijke bezigheid was bepaald, hij wijdde zich daaraan met inspanning van zijne beste krachten, bleef ongehuwd en leidde een rustig leven, rijk aan zelfopoffering, gesierd door onbekrompen en door de wereld niet gekende weldadigheid. Met even groote liefde trachtte hij zijne talenten te ontwikkelen. Daarvoor spande hij zich in, meer dan immer werd vermoed en voor zooveel zijn vermogen toeliet ook met groote geldelijke opofferingen[4)]. Wat hij voor ande-

1) Thans genummerd 200.
2) Ten eerste wordt dit vermeld in een brief van de firma Van Hengel & Co., d.d. 24 Januari 1833, aan C.F. Deusner te Aken.
   En ten andere schreef Potgieter 8 Februari 1833 aan zijn 'liebster Freund' W. Barkow in Gothenburg: 'Der Zustand meines lieben Vaterlandes ist noch immer betrübend. Die Aussichte sind dunkel, zumal wenn mit das Frühjahr das Embargo nicht aufgehoben wird. Ich werde fast zu Hollündisch um je nach Antwerpen zurück zu kehren. Um kein Faulenzer zu werden, habe ich, bis später, die Agentur von unseren gemeinschaftlichen Freunden Friedrich Heeren & Co. im hiesigen Platz übernommen. Viel wird es freilich nicht geben, aber es hat die Vortheile mit sich Ihren Freund von Müsziggang zu bewahren und gute alte Bekanntschaften zu unterhalten'.
3) Den 1 Februari 1833 schreef hij aan Frau Ungewitter, geb. von Lengerke in Bremen: '... und empfang die Versicherung ... dasz ich herzlich hoffe im nächtsten Frühling die neulings gelegte Bände inniger Freundschaft fester zu zu knüpfen'. De heer Heeren was de zwager van mevr. Ungewitter.
4) Van het laatste, om van het eerste te zwijgen, getuigt o.a. zijne kostbare, maar zonderling verzamelde bibliotheek. Wie den omvangrijken door Dr. H.C. Rogge daarvan opgestelden catalogus doorleest, bemerkt dat Potgieter zich kostbare uitgaven aanschafte, maar ook dat vele takken van wetenschap en kunst zeer onvolkomen waren voorzien. Men kan zich van het kapitaal daarin belegd moeilijk een denkbeeld vormen in onzen tijd, nu de boeken minder kostbaar zijn, de gelegenheid zich deze aan te schaffen gemakkelijk is en de liefde voor bibliotheken ontbreekt.

ren is geweest zullen velen zich nog met dankbaarheid herinneren, al klonken de onomwonden gegeven wenken niet altijd bemoedigend.

Zijn leven wordt dan ook van nu af arm aan belangrijke gebeurtenissen. De moeilijke tijd was nog niet geheel voorbij, maar de volgende werd toch met minder zorg doorleefd. Aan het staatkundig leven nam hij niet werkdadig deel; hij had geen zetel in eenig invloedrijk bestuur; men stelde hem niet in de gelegenheid om zijne gedachten en beginselen rechtstreeks bij de jongeren aan te kweeken. Hij was en bleef voor de wereld een beursbezoeker, een zeer geacht, vertrouwbaar en vlug agent, die zich als theoreticus in den handel nooit bijzonder heeft onderscheiden[1]. Kortom: kalmte nam de plaats in van onrust en zij werd door niets verstoord.

Geheel anders was het evenwel met zijn geestesleven. Rusteloos streefde hij, gelijk wij opmerkten, naar veelzijdige ontwikkeling, naar volmaaktheid in al hetgeen hij schreef of dichtte. De ervaringen die hij had opgedaan, de vriendschapsbanden, die sedert waren gelegd, kwamen zijne neigingen ten goede en hij leerde duidelijker zijn weg kennen. Van nu af begon zijn geest zich te ontplooien: de knop ontwikkelde zich tot een bloem. Hij werd meer en meer zelfstandig, want blijkbaar hadden tot nu toe de omstandigheden eene gezonde ontwikkeling van zijn grooten aanleg belemmerd. De man, wiens vroegste lotgevallen en talenten beide onze belangstelling eischen, zoude voortaan door de laatste alleen de opmerkzaamheid tot zich trekken.

Potgieter keerde natuurlijk tot De Vries en diens kring terug. Het zwijgen van Withuijs bleek onopzettelijk te zijn geweest, zoodat de oude band opnieuw was geknoopt. Aan hem werd dan ook de eerste kennismaking vergund van eene vertaling naar Tegnér's ‘Axel’[2]. Overigens werden in den aangena-

1) Vgl. P.N. Muller: Potgieter ter beurze. De Gids, jrgg. 1886, afl. Dec. bl. 414.
2) ‘Axel gezonden met een soort van nieuwjaarswensch’. Aanteekening van een brief dd. 1 Januari 1833 aan Withuijs.

men kring dezelfde vrienden gevonden; alleen aan enkele onbekenden, onder wie de student Jan Pieter Heije[1], werd hij voorgesteld. Yntema[2] wist hem op nieuw voor 'De Vaderlandsche Letteroefeningen' te winnen, zonder hem te kunnen bewegen vast medewerker te worden[3]. En niet lang daarna zagen het zangerige '*Holland*', het lied van een balling, het zwakke '*De drie Jonkers*' en het fijn gevoel verradende '*Emma*' daarin het licht[4]. Hij werkte zeer ijverig[5] en had succes.

Toen ontstonden '*Schaatsrijden*'[6], een vlug gedicht, wellicht nedergeschreven onder den indruk van herinneringen aan Zweden; verder, het naar de middeleeuwen terugvoerende '*Gelofte der Jonkvrouw*'[7], een romantisch stukjen, en '*Hey-*

1) 'Tack för i går' zoude de beleefde Zweed zeggen en waarom zoude de meer oprechte Hollander niet in een briefjen aan U, die gisteren zooveel tot ons genoegen bijdroeg? Geloof dat ik het hartelijk doe en met vreugde binnenkort de aangename kennismaking zal hernieuwen die ik (van mijne zijde) gaarne tot warme vriendschap zoude zien worden. Aanhef van Potgieter's eersten brief, dd. 4 Januari 1833 aan Heije.
2) Potgieter was in Zweden met Yntema eene trage briefwisseling blijven voeren.
3) Potgieter schreef 9 Januari 1833 aan Yntema: 'Ik moet beginnen met u voor uw geëerd briefjen van den 29 j.l., mij Zondag door mijn hooggeachten vriend, den heer De Vries, overhandigd en voor de belangstelling in mijne Dichtstukjes daarin getoond, hartelijk dank te zeggen. In beantwoording daarvan gaat dan ook hiernevens het beloofde *Emma*, de Zondag bij den heer De Vries gelezene *Drie Jonkers* en een klein vaderlandsch. In de zending derzelve moge UEd. het beste bewijs vinden, hoe weinig het door U zoo kiesch aangeroerde punt mij stootte, hoezeer ik den voorslag niet geheel kan aannemen. Ik zoude toch nimmer door het inzenden in een periodiek geschrift de vrijheid willen afstaan over jaren die stukjes misschien in een bundeltje (iets waaraan ik echter nu in het geheel nog niet denk) verbeterd op te nemen - noch gaarne voor het een of ander tijdschrift in engagementen treden'.
4) Bibl. Nos. 76-78. Voor zooveel *Emma* betreft, deze mededeeling. Ik vond op een afdruk van dit gedicht in het bezit van Potgieter, door dezen daarop geschreven: 1831 Miss Blackwood. In den bundel Poëzij (Bibl. No. 5) komt het voor met gewijzigden tekst en gedagteekend 1827. Ik vermoed dat deze dagteekening opzettelijk is geschied, omdat misschien voor hem herinneringen aan 'Emma' verbonden waren. In de weinige aanteekeningen, bewaard gebleven sedert het verblijf te Antwerpen, vond ik niets dat mij op het spoor bracht van Emma of Miss Blackwood. Maar wel wordt in een brief uit Zweden van 15 Augustus 1832 aan De Vries, voor het eerst melding gemaakt van dit stukje. Ik maak dus deze onderstelling: het gedicht is in Zweden geschreven, maar doelt op eene bekende te Antwerpen ontmoet.
5) 'Zal ik dan zelfs op het stadhuis van uwe verzen geen rust hebben?' Aanhef van een brief, dd. 14 Januari 1833, van Potgieter aan De Vries.
6) Bibl. No. 79.
7) Bibl. No. 82.

ligerlee'[1], dat levendig doet denken aan Oehlenschläger's schoone ballade 'Hakon Jarls Dod'. Op de vraag in eene Amsterdamsche courant[2] naar een medearbeider voor eenig dagblad gedaan, bood hij zich onmiddellijk aan. En uit een brief, den 1^{en} Mei 1833 aan De Vries gezonden, in verband met een anderen, den 4^{en} Augustus gericht aan den uitgever Westerman, is mij gebleken, dat hij een uitgebreid gedicht moet hebben gewijd aan Bilderdijk, hetwelk om mij onbekende redenen niet is gedrukt en thans niet meer bestaat, naar ik vrees. Het zou zijn bestemd geweest voor de schoone 'Gedenkzuil', in hetzelfde jaar verschenen.

In dien tijd maakte hij kennis met den trouwen bondgenoot van Heije, den talentvollen Aernout Drost[3]. Eene fraaie bladzijde uit '*Het Leven van Bakhuizen Van den Brink*'[4] leert ons den indruk kennen door beiden op Potgieter gemaakt. Zij zijn het geweest, die, door hun invloed op zijn geest, aan zijne letterkundige werkzaamheid langzamerhand eene andere richting gaven. Zij bewogen hem om over de verschijnselen van den dag mede te spreken en wekten den lust in hem op tot het schrijven van critiek. Hij begon[5] met de vertaling van Burn's gedichten[6] door Van Lennep aan te bevelen en schreef een betoog[7] over het nut van een geprojecteerden spoorweg naar Keulen uit de 'Gedachten over den Handel'.

Ofschoon deze vrienden evenveel invloed op hem oefenden, een verborgen talent bij hem aan den dag brachten, en ondanks zijn dwepen met beiden, koesterde hij voor hen eene zeer verschillende genegenheid. Heije, zoowel als dichter en toonkunstenaar een verdienstelijk dilettant, was te scherp voor en gevoelde zich te hoog boven den uitsluitend dichterlijken, voor muziek tamelijk wel ongevoeligen Potgieter, die hem tot wederdienst be-

1) Bibl. No. 84.
2) Vgl. Nieuwe Amsterdamsche Courant en Algemeen Handelsblad van 29 April 1833. Het antwoord van Potgieter is van denzelfden dag.
3) In 'Vriendschappelijke Briefwissel in 1833', een boek met door Potgieter geschreven aanteekeningen en kopiëen van brieven, las ik: Juli 6. 31. Verscheiden briefjes aan Drost over den Axel. Dat was de eerste maal, dat ik iets over Drost vond gemeld.
4) bl. 24-28.
5) Bibl. No. 85.
6) Te vinden in het 1e deel van de 'Verzameling van Uitheemsche Vernuften'.
7) Bibl. No. 88.

hulpzaam was bij het leeren van de Zweedsche taal. Spreekt deze zijn vriend aan, blijkens de brieven, met de hartelijkste woorden, gene gevoelde zich een meester en maakte, te oordeelen naar een woord door Potgieter aan De Vries geschreven, niet van afgunst vrij te pleiten kinderachtige aanmerkingen[1]. Zulk een houding moest teweeg brengen dat allengs wel eene goede, maar toch oppervlakkige verstandhouding tusschen hen ontstond. Anders was het ten dezen opzichte met Drost. Potgieter prees hem in later jaren nog als 'zachtzinnig en edelaardig'[2], en beiden, jong als zij waren, kwamen in gevoelens overeen. Hij bewonderde zijn fijner smaak, stelde prijs op zijn, meer dan eens gevraagd, scherper oordeel en leefde geheel in den kring zijner gedachten. Hunne wederzijdsche gehechtheid laat zich hierdoor verklaren: beide wenschten een dichterleven; Heije begeerde iets anders.

Potgieter deelde later mede[3] dat de eerste proeven van critiek niet meer waren geweest dan een vriendendienst, een 'hanteeren van de wapens'. In tegenstelling met Heije en Drost, die reeds menigen behartigenswaardigen wenk hadden gegeven, zag hij er geen invloed van. Hij stelde zijne gaven niet hoog. Zijne brieven maken er geen melding van. Hij heeft blijkbaar niet geweten een beoordeelend talent te bezitten en daarom is het zoo te bewonderen dat hij de eerste is geworden, die der letterkundige critiek het recht van bestaan heeft verzekerd; dat hij het spoor heeft gebaand voor zoovelen, die niet meer behoefden te doen dan dit te effenen. Maar het ging met Potgieter's critisch talent op dezelfde wijs, zij het ook vlugger, als wij zagen dat het met de ontwikkeling van zijn dichterlijken aanleg had plaats gehad: eene geringe aanleiding gaf den stoot, straks volgde eene veelzijdige ontwikkeling, die weldra voor zelfstandigheid plaats maakte. De welwillende wenken van

1) In een brief aan De Vries, dd. 1 Mei 1883, zond Potgieter 'ter beoordeeling nog eenmaal mijne regelen aan Bilderdijk gewijd'. Hij hoopt verder hem een bezoek te brengen om zijn oordeel te vernemen en dan met hem te spreken over de beste wijze om het aan Westerman te doen geworden, 'daar ik,' zoo gaat hij voort, 'hem niet gaarne het zelf zou aanbieden - omdat ik, zegt Heije, reeds te veel met mijne versjes te koop loop'. Heije dwaalde. Potgieter vroeg alleen raad, maar liet zich nimmer op zijn werk iets voorstaan. Zulke, in den grond verdachtmakende gezegden kunnen alleen voorkomen bij iemand, die zich zijne minderheid bewust is en daardoor wordt geprikkeld.
2) Leven van Bakhuizen. t.a. p. bl. 26.
3) Leven van Bakhuizen t.a. p. bl. 18.

Heije en Drost waren wel in staat eene sluimerende gave op te wekken, maar te zwak om bewustzijn van eigen kracht te verschaffen. Dat zoude alleen iemand kunnen doen van besliste meerderheid in talenten.

Voor het oogenblik beheerschte natuurlijk het scheppend vermogen van Potgieter geheel en al het beoordeelend. Juist zouden de eerste vruchten van de ontwikkeling in Zweden opgedaan worden geoogst. Hij mocht Van Lennep opvolgen door den uitgever Westerman het tweede deeltje te leveren der 'Verzameling van Voortbrengselen van uitheemsche Vernuften'[1]. Dat was, gelijk hij in de voorrede van het boekje opmerkt, niet gemakkelijk; maar hij had, naar ik meen, daartegenover mogen stellen de eerste te zijn, die onze letterkunde verrijkt heeft met bijdragen aan de destijds onbekende Scandinavische dichter-literatuur ontleend. En dat met groote verscheidenheid. Het Byroniaansche, beeldenrijke verhaal '*Axel*' van Tegnér, vond eene plaats naast het voortreffelijke '*Laplandsch Liedje*' van den als deze tot de 'Neutralen' behoorende Franzén en de schoone '*Saga van Astolf*' van den volbloed 'Phosphorist' Atterbom. De voornaamste richtingen waren vertegenwoordigd en uit hare voortbrengselen was met zorg gekozen. En toch, ondanks de wezenlijke verdienste van de bearbeiding en het nieuwe der stof, bleef alle bespreking nagenoeg achterwege. Willems, die een exemplaar had ontvangen, was er mede ingenomen[2] en met hem 'De Vaderlandsche Letteroefeningen'[3], waarin de vertaling van den 'Axel' aan eene korte bespreking werd onderworpen en men Potgieter klemmend waarschuwde voor 'het heilig donker' in zijne uitdrukkingen.

In den zomer van 1833 bracht Drost hem in kennis met den man, die den meest beslissenden invloed op zijne geestesontwikkeling zou oefenen: Reinier Cornelis Bakhuizen van den Brink. Potgieter heeft ons een fijn geteekende schets van die eerste ontmoeting gegeven[4], die tot de opmerking verleidt hoezeer beide tegen elkander opgewassen waren in de kennis der nieuwste letterkunde en in een oordeel daarover. Bakhuizen

1) Bibl. Nos. 93-99.
2) Brieven van Willems t.a. p. alsvoren blz. 124.
3) Jaarg. 1835, dl. I blz. 38 v.
4) Leven van Bakhuizen, t.a. p. bl. 383 v. Potgieter heeft eerst in November daaraanvolgende Drost over B.d.B. geschreven.

van den Brink mocht niet dadelijk weten hoe hij het met Potgieter had; het duurde maar een oogenblik en de geniale student had reeds bespeurd dat de levendige koopman niet de sentimenteele natuur was, waarvoor men hem naar aanleiding van zijn poëzij had gehouden, en dat hij in denkwijs tamelijk wel met hem overeenkwam. Ja, hij gevoelde het: zij moesten vrienden worden en te zamen werken.

En werkelijk, er brak voor beiden een tijd van belangwekkend letterkundig verkeer aan. Potgieter had den man gevonden, dien hij behoefde, en richtte zich voor een deel naar diens voorbeeld. Nog kwamen in de eerst verschijnende almanakken '*Wensch van den Gelderschen Paadje*'[1], door het 'Letter-lievend Maandschrift' geprezen als te zijn in den waren balladen toon[2]; '*De Zangeres*'[3], aldaar welluidend genoemd, en '*Amsterdam*'[4], eene bladvulling, nergens beoordeeld, als bijdragen voor. Maar het waren bijdragen, die, evenals de in 'De Vriend des Vaderlands' voorkomende[5], weliswaar groote verdienste bezaten, maar in letterkundige beteekenis ten achter stonden bij eene recensie[6] van den roman Galama door J.E. Schut, de laatste critiek geschreven onder den invloed van Heije en Drost, de overgang tot die, geschreven tijdens den veelzijdigen omgang met Bakhuizen van den Brink.

Rijk en eigenaardig is deze eerste uitgebreide beoordeeling door Potgieter geleverd. Reeds de aanhef, ongewoon scherp van toon, houdt eene oorlogsverklaring in, gericht tot de 'Boekzaal der Geleerde Wereld'. De aanhalingen uit een aankondiging over den roman, in dat tijdschrift geplaatst, boven iedere paragraaf aangebracht, maken het opstel tevens tot eene vernietiging van bedoelde recensie. De bezwaren door Potgieter tegen het verhaal zelf en de daarop gevallen gunstige beoordeeling ingebracht, berusten op gezond verstand, goeden smaak, of worden ontleend aan de geschiedenis en de boeken. Het stuk wekt geen ergernis. Er blijkt groote belezenheid uit en de stemmingen van den schrijver deelen zich aan den lezer mede. Wars van

1) Bibl. No. 101.
2) Jrgg. 1833. boekbeoord. bl. 480. v.
3) Bibl. No. 102.
4) Bibl. No. 103.
5) Bibl. Nos. 104, 106, 107.
6) Bibl. No. 105.

alle wijsbegeerte en niet in staat om zijne verbeelding te beteugelen, beschouwde de recensent half met critischen, half met dichterlijken blik zijn voorwerp. Hierin ligt het eigenaardige van deze nieuwe wijs van letterkundige beoordeeling. Het is geen koel, beredeneerd oordeel meer, maar wordt door de medewerking der dichterlijke verbeelding zelf een kunstwerk. Uit den aard is dergelijke critiek humaan, opbouwend, doeltreffend; zij heeft geen plaats voor aanvallen op den persoon des beoordeelden schrijvers, gewoonlijk het bewijs voor de armoede van den recensent, waarmede voor zekere lezers eene gewisse aantrekkelijkheid wordt verkregen. Nadenken, erkennen gedwaald te hebben en eene volgende maal beter op te passen, dat was er mede bedoeld en wordt er door verkregen. Ik twijfel niet of Schut moet, bijv. na de lezing van den aanhef der paragraaf 'Egbert' getiteld, waar Potgieter een hagepreek schetst, het billijke van het oordeel daarin uitgesproken, hebben erkend en dankbaar zijn geweest voor deze kloeke, maar welmeenende terechtwijzing. Dit opstel, of liever de zich hierin ten deele vertoonende opvatting, verheft Potgieter ver boven wat door hem en anderen tot nu toe aan critischen arbeid was geleverd. Onbeduidend worden daarbij de aankondigingen in andere tijdschriften en het vermoeden werd na deze proef gewettigd dat hij, bij aanhoudende studie, ook in dit vak van de letterkunde zou slagen.

De wijs waarop Potgieter meende dat men critiek moest oefenen, en de hoedanigheden voor den criticus vereischt, heeft hij ergens omschreven. In een onuitgegeven gedicht '*De Beoordeelaar*'[1], opgedragen aan De Vries, komen enkele regels voor, die zijne bedoeling te kennen geven. Het vangt aan:

> Geen opgeworpen regterstoet,
> Zoo leeg van hoofd als koud van bloed,
> Die zonder kennis prijst of laakt
> En zijn vooroordeel wetboek maakt,
> Voegt in der lieve Muzen koor -
> De ware kunstnaar vlugt er voor,
> En gloed en geestdrift gaan te loor,
> Waar domheid driest het vonnis strijkt
> En Phoebus zelf voor Midas wijkt.

1) Bibl. No. 615.

Gelukkig dan de lievling Gods,
Op aanleg noch op gaven trotsch,
Die vroeg reeds regters vinden mag,
Wel waardig 't opperste gezag,
Met brein van de ouden als doorvoed,
Met door geen tijd verstramd gemoed,
Met Goden-wijsheid, Goden-gloed,
Als Priesters in der kunsten zaal
Voegt hun de toetssteen, hun de schaal.

Men begrijpt waarheen de dichter ons leiden wil. Wij moeten een lofzang op zijn mentor hooren. Over het aangewezen onderwerp wordt weinig gesproken; maar des te meer over hetgeen De Vries als beoordeelaar onderscheidt, lofwaardig naar des schrijvers meening. Toch duiden die regels kleine trekjes aan. ‘In u’, zeide hij onder anderen, herleeft, ondanks dat de gulden dagen voorbij zijn, de wijze drossaart van weleer. Zooals hij bleeft gij ‘Den grooten Vondel onzer eeuw’ getrouw; zooals hij, weigerdet gij nimmer hem:

Die met het heilig vuur in 't hart,
U vroeg om leiding van den gloed,
Die, wel gewijzigd, streelt en voedt,
Die, onbeteugeld, blaakt en woedt,
En, bliksem menschenhand vertrouwd,
Een hemel schept - een helle brouwt!

Elders oordeelt hij:

Waar ooit eenzijdigheid gebood,
Toefde alle kunst een wissen dood.

En nog verder lees ik:

Alleen aan 't ideaal van 't schoon,
Laat Gij den schepter en de kroon,
Door Englen - rustende op de kniên,
Door zeedlijkheid en waarheid biên.
Wat gij verwerpt is beide onwaard.

En heil u dat ge niemand spaart,
Wiens lier van deugd en regt ontaard,
Haar wierook voor den wellust plengt
En der Bachanten drinkschaal mengt; -
Wiens cither 't volk tot oproer spoort,

De rust van 't stille landschap stoort
En wekstem is van broedermoord!
Maar 't ijverigst uw plicht voldoet
Waar ge aanspraak maakt op kunst en moed.

Potgieter's standpunt is, naar ik hoop, hieruit duidelijk gebleken. Hij wenscht de hoogste wijsheid vereenigd met den hoogsten en edelsten gloed, veelzijdigheid, zedelijkheid en waarheid. Met andere woorden: niet het kunstgevoel alleen beoordeele de kunst, maar het kunstgevoel geve zich door middel van het verstand rekenschap van zijn oordeel; en omgekeerd, niet het verstand alleen beoordeele de kunst, maar loutere zijn uitspraak door het kunstgevoel. Verder: de criticus blijve niet beperkt, maar zij veelzijdig en streve naar dat eene, dat alles, dus ook de kunst zelve, omvat: zedelijkheid.

Daar is veel schoons in deze opvatting. Het was een hoog ideaal; de grondslag, zie ik wel, van zijne eigen kunstenaars-loopbaan en van zijn leven. Want, sints hij vroeger deze regels had geschreven[1]:

Ver van 't gevoel den toom te vieren,
Leer 't kloek bestieren
  En regel door 't verstand uw lot;
Zie uit naar hemelsche bestemming,

en daarmede eene gedachte van levenswijsheid gegeven, bleek het duidelijk dat het denkbeeld, als jonkman voor het leven ontwikkeld en aangeprezen, nu door hem werd toegepast op de kunst, als wilde hij aan kunst en leven beide eene gelijke hooge ethische wijding schenken.

IV.

'Welk eene weelde zou het wezen, onbelemmerd door ingeschoven of opgedrongen bijdragen onze beginselen te kunnen verkondigen! Drost en Heije aarzelden niet langer; Van den Brink en de schrijver dezer regelen verkozen slechts medewerkers te blijven ....'[2]. Ziedaar het eerste en uitnemendst gevolg van de kortstondige vriendschap, zooeven geschetst. Potgieter had in

1) In het schoone gedicht 'Klagt en Troost', Bibl. No. 56.
2) Leven van Bakhuizen, t.a. p. bl. 394.

het jaar 1834 weinig van zich doen hooren, maar des te meer geleerd, vooral van Bakhuizen. De nieuwe gedachten waartoe hij was gekomen, hadden de voortbrengselen zijns geestes niet meer in overeenstemming doen zijn met hetgeen de tijd nog vroeg en hem teleurstelling berokkend. Maar dit was niet de rechtstreeksche oorzaak van hetgeen volgde. Kleine plagerijen, bovenal de bekrompen maat waarmede het letterkundig deel den lezers van 'De Vriend des Vaderlands', het tijdschrift waarvoor hij in den laatsten tijd alleen had gearbeid, werd voorgemeten en de daaruit ontstane kwellingen voor de medewerkers, hadden eigenlijk den zooeven aangehaalden wensch doen opwellen en veroorzaakte de geboorte van het tijdschrift '*Europa*', op een wenk van Potgieter herdoopt met den meer romantischen naam '*De Muzen*'. Te eerder was men hiertoe overgegaan, omdat een deel van het publiek toonde belang te stellen in andere literatuur dan de bestaande periodieken aanboden.

Deze eenvoudige, practische reden heeft geleid tot de verschijning van een tijdschrift, dat een kort bestaan genoot, maar niettemin eigen verdienste bezit. Het komt mij voor dat de omstandigheden, waardoor het is opgericht, zeer onbeduidend waren en de houding der vrienden, daarbij aangenomen, zeer lijdelijk moet genoemd worden. Zij stonden geene beginselen voor, die met alle kracht werden verdedigd en waarvoor zij de vriendschap van de gezaghebbende tijdschriften vrijwillig prijsgaven; neen, het werd hun zijdelings, niet onduidelijk te kennen gegeven dat de aangeboden medewerking niet meer werd verlangd. Toen het eindelijk onmogelijk was te blijven, gingen zij heen en verwezenlijkten een door de plagerijen opgekomen wensch. Hun houding was dus zuiver passief. Dat lijdelijke blijkt ook uit de bijzondere omstandigheden, waarin de oprichters verkeerden. 'Drost en Heije aarzelden niet'. Geen wonder, want zij hadden de kwellingen den langsten tijd verdragen en behoefden, zoo noodig, door geldelijke offers zich niet te laten afschrikken. Bakhuizen was naar zijn aard en door de omstandigheden de onverschilligste. Hij zal het levendigst de behoefte aan een eigen orgaan hebben gevoeld, maar miste den aanleg en het beleid om zulk eene onderneming te besturen. Hij schreef het minst van de drie vrienden. En Potgieter zal, naar ik mij voorstel, de eenvoudigste der broederen zijn geweest. Wel had hij de kwellingen mede ervaren, maar slechts korten tijd. Wel be-

geerde ook hij vrij te zijn, maar hij had minder moed voor die behoefte dan Bakhuizen van den Brink. ‘Welk eene weelde zou het wezen’, zoo schreef hij later, en hem ontbrak de macht van Heije of Drost om den knoop door te hakken, wel wetende dat zijne stoffelijke belangen die ‘weelde’ niet vergunden.

Zoo onzeker als de grondslagen waren, waarop men ging bouwen, zoo kort was het woord, waarmede men zich aan het publiek voorstelde. Zonder opdragt, of aanbeveling, zonder zelfbeoordeeling of welwillendheid-bejag, doen wij de eerste bladzijden onzer letterkundige onderneming in het licht verschijnen.

‘Het komt ons voor, dat er in ons land wezenlijke behoefte bestaat aan een billijk en onpartijdig, van wijsgeerig-aesthetische beginselen uitgaand Tijdschrift, hetwelk een beoordeelend overzigt oplevert van In- en Uitheemsche Voortbrengselen van Letterkunde en schoone Kunsten’.

Het ware intusschen wenschelijk geweest dat men de begrippen, die tot richtsnoer zouden strekken van het oordeel en de keuze, nader had ontwikkeld, want het klonk een weinig hoog en het was te gemakkelijk om zich van dit punt af te maken met een: ‘de juistheid van dat oordeel, het gepaste dier keuze moge blijken uit hetgeen wij onzen landgenooten aanbieden’. Het vaag aangeduide beginsel, waarvan men uitging, doet, dunkt mij, onderstellen, dat Bakhuizen òf de schrijver van de voorrede, òf, hoewel zich op den achtergrond houdend, de eigenlijke ziel van de onderneming is geweest.

De vrienden hadden slechts korten tijd genot van hunne poging. Na verloop van ongeveer een half jaar[1)] moest zij worden opgegeven, waartoe misschien mede het waas van geheimzinnigheid er over gespreid, zal hebben medegewerkt. De bijdragen zijn geleverd door Potgieter, Bakhuizen van den Brink, Drost, en Nicolaas Beets. De laatste was in dit jaar met Potgieter bekend geworden ten huize van Heije, die, zonder dat ik iets beslist kan aanwijzen, ongetwijfeld mede zijne krachten ten nutte van het tijdschrift zal hebben aangewend. Drost overleed eenige maanden later en heeft dientengevolge weinig kunnen bijdragen; het leeuwenaandeel komt derhalve aan de vier overblijvenden toe.

1) Potgieter spreekt van een jaar, maar als ik reken op maandelijksche afleveringen van 6 vel, kom ik tot een half jaar. Ik maak deze berekening met het oog op de telkens terugkeerende rubrieken. Zie bl. 1, 96, enz. van ‘De Muzen’.

Hiervan voldoet alleen het werk van Bakhuizen van den Brink aan de beginselen, die men wilde voorstaan. Onbeduidender is hetgeen men vermoedelijk aan Heije mag toeschrijven[1], waarvan de waarde alleen bestaat in de actualiteit die zijne opstellen toen bezaten.

Zoo min het een als het ander kenschetst de bijdragen door Potgieter geleverd. Hij legde een verbazenden ijver aan den dag en zorgde, zooals Bakhuizen van den Brink uitmuntte door de hoedanigheid van de stukken, voor de hoeveelheid er van. Zelfs al reken ik eenige bijdragen, die vermoedelijk aan hem mogen worden toegeschreven, niet mede, dan heeft hij nog de meeste artikelen geleverd.

Ik wensch op enkele een oogenblik het licht te doen vallen.

Allereerst treffen wij een opmerkelijk opstel aan, gevolgd door eenige verzen. Het is getiteld: '*De Nalatenschap van den Landjonker*'[2] en onderteekend: Joan Unico. De schrijver stelt zich voor als een Geldersch landedelman, die voldoet aan den wensch van eenige vrienden om eene bloemlezing uit de dichterlijke nalatenschap van een verren neef, Theodoor v.D .... uit te geven, ondanks dat deze, ware hij nog in leven, zich daartegen zou hebben verzet. Die inleiding is, merkbaar verschillend van vroegere bijdragen in proza, keurig, frisch, rijk aan goede opmerkingen. Zij verraadt de retoucheerende hand van een der vrienden. Die land-edelman, Joan Unico, stemt geheel overeen met den hoofdpersoon in '*Wilhelm's Reize*'. Ook Theodoor, de gewaande neef, bezit zooveel gelijkenis daarmede, dat de mystificatie spoedig in het oog moet vallen. De verzen, waarvan ik eenige in handschrift van Potgieter heb gezien, en waarvan enkele, blijkens eene aanteekening, in Zweden zijn gedicht, bevestigen die verwantschap. Wilhelm, Joan Unico, Theodoor zijn een en dezelfde persoon: Potgieter[3]. De gedichten uit des landjonkers nalatenschap zijn rechtstreeks uitingen zijner fantasie en moeten dus als zoodanig beoordeeld worden.

1) Ik heb hier het oog op de bijdragen, onderteekend Eduard Wit en op enkele, niet onderteekende, over de muziek handelende.
2) Bibl. No. 113.
3) Velen, tot Huet incluis, hebben aan het werkelijk bestaan van Theodoor geloofd. Mevrouw Bosboom-Toussaint was mede van dat oordeel en vroeg eens schriftelijk of mondeling aan Potgieter wie toch die Theodoor was geweest? Potgieter antwoordde op die vraag: Ook gij nog de dupel Ligt hierin niet eene waarschuwing tot goed lezen opgesloten?

Toegerust met deze wetenschap, rijst ten opzichte van deze fraaie verzen het vermoeden dat zij wijzen op bepaalde personen en doorleefde gebeurtenissen. In betrekkelijken zin geloof ik dat dit werkelijk ook het geval is. Het is mij bekend dat Potgieter in 1833 aan Yntema schreef: 'Wat mijn lotgevallen aangaat, wachte men zich die in mijne stukjes te zoeken - ik heb misschien veel Phantasie, zeker is er meer objectiefs dan subjectiefs in mijne verzen'; maar dit sluit het laatste niet uit. En wanneer ik nu enkele omstandigheden in aanmerking neem, dan erlangt mijn vermoeden schijn van waarheid. Zoo geloof ik stellig dat het versje '*Minnenijd*', geschreven in het jaar, waarin, naar men verhaalt, Potgieter in Zweden eene teleurstelling zou hebben ondervonden, daarop betrekking heeft. Aangaande het gedichtje '*Kalmte aan Mathilde*' geeft eene aanteekening in het brievenboek eenig licht. Daar lees ik over een schrijven, den 23^{en} Augustus 1832 aan W.H. Zimmerman gezonden: 'Zimmermans zuster en "*Zoo mij des levens bedrieglijke schaal*" (4 coupletten)'. Waarschijnlijk heeft dit versje als eene vertrouwelijke ontboezeming moeten dienen, eene ontboezeming die dan toch voortsproot uit zekere toestanden. In het handschrift luidt de titel: '*Kalmte. Axel aan Hilda*'. Hilda was de voornaam van een zijner Zweedsche goede kennissen, wier lotgevallen in het eenige jaren later uitgegeven gedicht van dien naam[1)] zijn geschetst. In den eersten gedrukten tekst is de naam reeds veranderd en in 'De Werken' is het vers, eenigermate in de woorden gewijzigd, opgedragen aan 'Louise'. Hoe Zimmerman later aan het door hem medegedeelde kwam, is mij onbekend. De versjes '*Verklaring*' en '*Verloren Schreden*' zijn in 1833 ontstaan.

In een ander opzicht is het gedicht: '*Daar wachte ik U!*' opmerkelijk. Blijkens een daarbij gevoegde noot, wordt des lezers aandacht gevestigd op een dichtcyclus, den naam '*Paardrijden*' dragend. In den vorm verschilt het stukje weinig met het uitvoerige '*Gedroomd Paardrijden*', dat eerst veel later zou ontstaan, evenmin met '*Wilhelm's Reize*', het eerst uitgegevene, niet minder een gedroomd paardrijden. De hoedanigheden, edel en moedig, aan het ros toegekend, het spreken over den burcht en de vorm eener aanspraak, die de drie gedichten met

1) Vgl. bibl. No. 303.

elkander gemeen hebben, geven mij de overtuiging, dat wij hier een keten aanschouwen, die het vroegere met het latere in verband brengt. Zoo blijkt het mijns inziens duidelijk dat de hoofdgedachte en de vorm van '*De Nalatenschap van den Landjonker*' reeds vroeg Potgieter heeft beziggehouden.

Hoeveel subjectiefs er in '*De Nalatenschap van den Landjonker*' moge schuilen, het is subjectiviteit van de goede soort. Daar ligt zoo iets edels, ook in de smart, zooveel rein gevoel en mannelijke fierheid in die welluidende verzen als slechts heilige aandoening vermag uit te spreken. Wij behooren daarvoor eerbied te hebben, zoowel als voor de welsprekende wijs, waarop zij wordt vertolkt.

Het is niet gemakkelijk om na deze voortreffelijke bijdrage aan het opstel naar aanleiding van eene schilderij-tentoonstelling geschreven[1] recht te laten wedervaren, ondanks dat het onderwerp binnen de aangenomen grenzen blijft. Men begrijpt: ik laat kleinere opstellen en enkele gedichten onopgemerkt; evenwel, niet dan na gewezen te hebben op het gedicht '*Aan de Rijken*' van Victor Hugo, eene vertaling, in dichterlijke waarde ver die overtreffend, welke Yntema in 'De Vaderlandsche Letteroefeningen' daarvan heeft geleverd[2], en op de *Inleiding* tot eenige proeven van vertaling uit Manzoni's 'I Promessi Sposi', een boek, dat hij in Zweden had gelezen. Het is opmerkelijk, zooals hij bij het schrijven van dit opstel geworsteld heeft om voor het gedachte eene juiste uitdrukking te vinden; het breede van dien aanhef, zoo ongeëvenredigd aan de kern der zaak, en die verdediging daarvan: 'vergeef mij den zijsprong; lijnregte wegen zijn mij onverdragelijk, voor mijn genoegen rijd ik nooit van Haarlem naar Amsterdam'[3]. Zoo losweg schreef hij daar, het zij in het voorbijgaan opgemerkt, een woord neder dat van groote beteekenis voor hem was. Men begon hier en daar reeds te mompelen over zijne kwade eigenschap om duister te schrijven, en desondanks werd het meer en meer zijne gewoonte. Het was begrijpelijk. Een licht bewogen en rijk geestesleven moest worden vertolkt. Voor een zoodanig is het strenge en logische denken een lastig juk. Het geeft zich liever over aan het spel

1) Bibl. No. 115.
2) Jrgg. 1831. Mengel. bl. 747.
3) De Muzen, bl. 63.

der verbeelding dan aan tucht. Die enkele zin bevat eene vollelige erkenning van het gewraakte en eene verdediging van datgene, waardoor hetgeen hij schreef steeds meer werd gekenmerkt: rijkdom en grilligheid van inhoud. En alleen daarin ligt voor een goed deel de oorzaak zijner toenemende duisterheid.

Doch keeren wij tot het opstel over de schilderij-tentoonstelling terug. In zeker opzicht dweep ik er niet mede. Het komt mij voor te zijn ongelukkig in den vorm, waardoor het zijn doel mist. De teekening van het samenzijn, de zorg aan het gesprek besteed, dringen eigenlijk de critiek van het geziene op den achtergrond en geven geen indrukken weder. Eenige de minste kunstopvatting kan men niet ontdekken, van aanval of verdediging daarvan is geen sprake. Alleen treedt des schrijvers persoonlijkheid op den voorgrond en van hem hooren wij nu eens luider dan zwakker zijne aanmoediging, zijne stem verheffing tegen alle zelfvoldaanheid, zijn wijzen naar hooger ideaal. Men roept hem toe: ‘Gij eischt van de schilderkunst meer, liever nog, keuriger poëzij dan ons volk schijnt te behoeven’. En zijn antwoord daarop, zijn devies tevens, luidt: ‘Onregtvaardige! zouden wij ons dan op lager trap moeten beschouwen dan onze naburen. Ik durf het betwijfelen en u gerustelijk op de andere kunsten verwijzen. Maar al hadt ge gelijk, moet dan nog de kunstenaar den dichterlijken zin niet ontwikkelen - kan en moet hij zich geen publiek scheppen?’

Meer geslaagd is de studie over Loots, een onderwerp dat geheel overeenkwam met zijn aanleg en zijne persoonlijkheid. Hij sprak daarin over een man, met wien hij in vele opzichten veel gelijkenis bezat. Beider geboorte, beroep, aanleg, kunstopvatting, karakter, zijn tamelijk gelijksoortig; beiden waren gevoelsmenschen, uit de school van Feith, bogend op een weinig oorspronkelijkheid. Het opstel, dat, naar beloofd wordt, geen biographie zou wezen, mist alle wijsgeerige aesthetica en behelst in hoofdzaak eene opsomming van hetgeen de recensent prijzenswaardig vindt. Soms waagt hij het te bespiegelen, maar onmiddellijk wordt het gevoel hem de baas en alle karakteristiek uit het oog verloren. Toch heeft hij enkele gedachten nedergeschreven, die zijn wil bewijzen om zich niet te laten wiegelen op de golven van het onbestemde. Ik denk b.v. aan zijne eischen voor lyrische

poëzij gesteld[1], aan zijne verklaring van poëzij[2] als te zijn: ‘levendige, onwillekeurige, hartstogtelijke uitstorting des gemoeds’ en zoo meer. Hij waarschuwt voor Helmers en prijst de Van Harens. De tijd van verhandelen is, naar zijn oordeel, voorbij. Evenzoo komen, naar hij voor zeker houdt, bruiloftsverzen niet meer te pas en moeten lofgedichten plaats maken voor verhandelingen in proza, want: ‘wij hebben gebrek aan sierlijk, bevallig en beschaafd proza; proza zooals dat van Cras en Van der Palm, Van Assen en D.J. van Lennep, De Vries en Lulofs’. Niet minder der overweging waard zijn de gedachten over: ‘het lot van een poëtisch genie, in zijne dagelijksche betrekkingen’, dat waarlijk wel recht heeft om besproken te worden en destijds eene vraag was van actueel belang. De moeilijke maatschappelijke positie van Loots, de benarde omstandigheden van Bilderdijk en andere voorbeelden brachten haar ter spraak en ook Potgieter voor zich zocht hierin tot klaarheid te komen en hij vond de oplossing op het terrein van de zedeleer. Speelden hem misschien eenige bladzijden van Silvio Pellico uit ‘Dei Doveri degli Uomini’ daarbij voor den geest?

Potgieter neemt met zijne talrijke bijdragen eene eigenaardige plaats in. Hij, de tengere, fantastische, is beslist de mindere van den reusachtigen, denkenden Bakhuizen, die alleen met zijne studie over Hemsterhuis ‘De Muzen’ heeft gedragen. Maar hij is beslist in dichterlijken aanleg en zelfs nu ook in beoordeelend vermogen de meerdere van Heije, louter een gevoelig man, geen groote geest. ‘Mijn zoete zanger!’ noemt Potgieter hem in een zijner brieven en dat woord spreekt uit zijn werk, want tot zachte muziek zouden zijne gedichten misschien omgetooverd kunnen worden, zooals tot hartstocht die van Potgieter. Deze was vol vuur, gene moest aangevuurd worden. En wederom anders staat de dichter-koopman tegenover Drost en Beets. Maar is eene vergelijking met dezen wel te maken? De arbeid van den eerste kon slechts beperkt zijn en de laatste was nauwelijks zijn loopbaan begonnen.

Na den dood van Drost moet, naar mij voorkomt, Heije alleen de redactie hebben geleid. De redenen die Bakhuizen en

1) De Muzen, bl. 349.
2) t.a. p. bl. 446.

Potgieter hadden belet om werkdadig aan de oprichting en leiding deel te nemen, verhinderden hen ook nu. Het gehalte der bijdragen nam af; Potgieter bleef het ijverigst in de weer om de zaak te steunen; maar, ondanks zijne toewijding waren de dagen van ‘De Muzen’ geteld; Heije en Bakhuizen waren voldaan en het verbond viel in duigen.

Wat zou daarvan de eigenlijke oorzaak zijn geweest? Ik geloof deze: het tijdschrift maakte niet genoegzaam front tegen de reeds kwijnende ‘Vaderlandsche Letteroefeningen’ en het ‘Algemeen Letterlievend Maandschrift’; het miste den aanleg om populair te worden, zooals ‘Iris’; het was niet bijzonder onderscheiden van ‘De Vriend des Vaderlands’, waardoor bovendien eene weldadige inrichting werd gesteund; het had geen karakter. De poging was te zwak geweest van opzet en zelfs het nuchtere program werd niet afgewerkt. Het tijdschrift is, voor zoover mij bekend, daarom met volslagen onverschilligheid bejegend; geen goed- of afkeuring heeft het mogen verwerven, en critiek had het tot op zekere hoogte wel verdiend.

Want, niettegenstaande zijne gebreken, heeft ‘De Muzen’ eene beteekenis gehad. Het was de drang naar nieuw leven, die zich daarin uitsprak; de letterkundige critiek, die daarmede haar intrede deed. En zeer terecht had men begrepen, dat zij wijsgeerig-aesthetisch moest zijn.

En voor zooveel Potgieter betreft: de critische opstellen door hem geleverd, wijzen op eene nieuwe richting in zijn geestesleven. Zij waren als eene proeve waarin hij deed zien wat de invloed der vrienden had weten tot stand te brengen met behulp van zijn eigen ontwakend denken; te merkwaardiger omdat hij zijn eersten mentor, Heije, achter zich liet.

V.

Dat de gewaagde poging om eene hervorming der vaderlandsche letteren tot stand te brengen fiasco had gemaakt, moest eene teleurstelling zijn voor de drie vrienden, die het jonge Holland vertegenwoordigden. Het was niet geraden haar opnieuw te wagen en zij konden onmogelijk terugkeeren tot de oude tijdschriften. Er bleef dus niet anders over dan om een gunstiger tijd af te wachten en inmiddels kracht te vergaderen voor den nieuwen strijd.

Ieder keerde nu terug naar den kring zijner eigen werkzaamheid: Bakhuizen van den Brink tot zijne studiën, Potgieter en Heije tot de kunst. Maar de gevoelens van vriendschap bleven onverzwakt; met dien verstande, dat Heije zich meer terugtrok en in den kring van De Vries bleef, terwijl daarentegen Potgieter, geboeid door de superioriteit van Bakhuizen, zich meer bij dezen aansloot en, ondanks de loftuiting in 'De Muzen' aan zijn ouden leidsman toegezwaaid, de gezellige avonden op de Heerengracht langzamerhand zeldzamer bijwoonde. Hem bezielde de wensch om nu geheel zelfstandig te blijven, hetgeen door de vrienden zoo kwistig was geschonken toe te passen en te beproeven om op zijn wijs, desnoods alleen, tot stand te brengen wat door de gezamenlijke, maar uiteenloopende krachten niet was gelukt. Hij wilde op zijn tijd, in de letterkunde een stempel drukken.

Dit voornemen vinden wij in de sedert ontstane werken uitgedrukt.

Allereerst in het gevoelig 'In Memoriam', geschreven ter inleiding van de uitgaaf der verhalen van Drost[1]. Van hoeveel warme bewondering getuigt dat fraaie opstel, waarin enkele gedachten de studie over Loots voor den geest roepen, en van hoeveel vertrouwelijke vriendschap tevens! Ware Drost in leven gebleven, hij zoude de derde in den bond zijn geworden; misschien wel de plaats van Heije hebben ingenomen.

En daarna in zijn optreden als novellist. Evenals Drost, verkeerend onder den invloed van Walter Scott's romans, was de aanleiding gemakkelijk gevonden en waren zijne eerste proeven ook in het genre door den auteur van 'Hermingard van de Eikenterpen' beoefend, opgesteld. Het scheen als wilde Potgieter de taak, door zijn vriend onafgewerkt gelaten, ter hand nemen. De eerste verhalen: '*Anna; Schets uit den Spaanschen Tijd*'[2] en '*De eerste Schilderij van Rembrandt van Rhijn*'[3] zijn verdienstelijk en vergelijkenderwijs gesproken beter geslaagd dan de eerste critieken. Trouwens zijn scheppend vermogen overtrof nog zijn beoordeelend, en, misschien hadden de jongste ervaringen hem geleerd dat langs practischen weg de voorgestane beginselen even gemakkelijk konden worden verbreid.

1) Bibl. No. 6.
2) Bibl. No. 126.
3) Bibl. No. 128.

Ik schat het eerste verhaal van de zooevengenoemde als het beste. Het is met talent geschreven. Het openbaarde, bedrieg ik mij niet, voornamelijk een aanleg om te schilderen, minder om karakters te ontleden. De schets eener hagepreek bijv., zooals zij in het eerste hoofdstuk voorkomt, is reeds als een gelukkig tooneel te waardeeren. Eenvoudig en als met enkele lijnen wordt ons een aanschouwelijk beeld gegeven, waarvan men niet weet wat meer te bewonderen is òf de frischheid òf het veelzeggende daarvan. En zulke bladzijden vindt men meer. Verder meen ik waar te nemen een zucht om smaakvol te zijn, goede opmerkingen te maken en aan alles een zeker relief te geven. Het gelukkig gebruik van zijne kennis onzer oudere letterkunde, waarin hij Drost overtrof, en de toon der onderhoudende en belangwekkende gesprekken, getuigden van goed overleg, evenals geprezen moet worden de aardig gelegde, maar niet ingewikkelde knoop en de woelige bedrijvigheid. De lezer moet aandachtig blijven, want de vele personen die men soms maar in een zwenk ontwaart, kunnen niet gemist worden op het met frissche kleuren geschilderde tooneel, vol leven en beweging en met een historischen achtergrond. Terecht oordeelde men in het Algemeen Letterlievend Maandschrift[1)]: 'Wij kenden den laatstgenoemden (d.i. Potgieter) als Prozaschrijver niet, doch zijne kennismaking baart ons genoegen, want hij heeft den juisten toon over dergelijke stukken getroffen; zijn stijl is levendig en boeijend en de lieve belangwekkende Anna bevalt ons evenzeer in de schilderij die hij van haar met de pen vervaardigde, als op het fraaie plaatje'.

Deze gelukkig geslaagde eersteling zal hebben geleid tot de samenwerking met Christiaan Petrus Eliza Robidé van der Aa, redacteur van het niet lang geleden begonnen 'Nederlandsch Magazijn van Romans en Verhalen', uitgegeven door Beijerinck. Potgieter kende Van der Aa reeds sedert eenigen tijd particulier, misschien wel uit kracht van zijne betrekking tot den 'Almanak voor het Schoone en Goede', waarvan Robidé van der Aa sedert 1832 redacteur was, en moet bijzonder bevriend met hem zijn geweest; althans een gerucht kwam mij ter oore als zoude Potgieter niet alleen aan van der Aa een gedicht hebben gewijd, maar hem ook poëtische bijdragen ter

1) Jrgg. 1835, dl. 19, Boekbeoord. blz. 486. v.

beoordeeling hebben gezonden[1]. Op de vraag om eene bijdrage voor dat Magazijn te leveren, antwoordde Potgieter ‘wel iets te willen beproeven in het proza genre’, en vroeg hij tevens naar honorarium. Dat verzoek schijnt te zijn ingewilligd en de vertelling ‘*De Medeminnaars*’ verscheen[2]. Naar mijne meening is dit verhaal minder geslaagd dan de schets ‘Anna’. Wel is het rijk aan juiste opmerkingen, bijv. zijne ergernis over de alledaagschheid van gesprekken, en treffen edele gedachten, zooals in het hoofdstuk ‘Vader en Dochter’ te lezen zijn; maar de verhaaltrant is afgemeten, hard, soms stijf. Ook mag men eenige vragen stellen, zooals deze: is aan de teekening van Elisabeth, waarlijk een hoofdpersoon, wel zooveel zorg besteed dat voor den lezer hare liefde voor den braven en flinken proponent Bresscher, wiens gezonde levensbeschouwing zich in het onvergetelijke versje ‘Liefde en Eer’ uitspreekt, verklaarbaar is? En werd daarentegen aan de schets van de ongelukkige Angelique niet te veel zorg besteed? Tegenover deze en andere vragen mogen wij wijzen op het vernuft, de levendigheid en waarheid en den echt hollandschen geest, die uit menige bladzijde spreken en het verhaal tot het beste maken van den bundel[3].

De eerste proeven van Potgieter den novellist voeren ons tot Potgieter den vertaler. Ook hier openbaart zich zijn letterkundig streven. Hij trad als zoodanig op door twee belangrijke werken: Bulwer's ‘*Riënzi*’ en Lamb's ‘*Proeven van een Humorist*’[4]; het eerste een omvangrijke arbeid, het laatste een werk vol eigenaardige moeilijkheden.

Dat deze boeken werden vertaald, toont aan hoezeer hij nauwkeurig acht gaf op de verschijnselen van den dag, en pleit voor zijn gekuischten smaak. Hij werkte bijzonder vlug; een jaar nadat de oorspronkelijke werken waren verschenen had zijn overzetting reeds het licht gezien, en, wanneer men daarbij denkt aan hetgeen verder in dien tijd is verschenen, behoort men eerbied te hebben voor de ontzaglijke werkkracht, die hij

1) Aangezien de zoon van Robidé van der Aa, de medeoprichter van den Ned. Spectator, in 1887 overleed, en mij geen verdere bloedverwanten bekend zijn, was het mij onmogelijk èn om bedoeld versje te vinden èn om te weten te komen hoe die vriendschap is ontstaan.
2) Bibl. No. 165.
3) Kritiek van dat verhaal door Bakhuizen. ‘De Gids’, jrgg. 1837, boekbeoord. blz. 33. Zie ook ‘De Vriend des Vaderlands’, jrgg. 1837, bl. 92.
4) Bibl. Nos. 15, 16, 131-164, 166.

sedert het ophouden van ‘De Muzen’ moet hebben ontwikkeld, en voor de frischheid van zijn geest, die toch al het geschrevene wist vrij te houden van het gewone euvel der veelschrijvers: onbelangrijkheid. Wij kennen Bulwer beter dan Lamb. Maar een tijdgenoot getuigde van hem: ‘His prose essays, and sketches of men and manners, are in a bolder and happier spirit; there is a quaint vigour of language, a fanciful acuteness of observation, and such true humanities and noble sensibilities sparkling everywhere, as rank him among the most original critics of the age’ en deze lof is nog toe te stemmen. Ik heb eerbied voor de vertaling van ‘Riënzi’, vooral voor de kunstvolle vertolking der gedichten; maar Lamb's proeven heb ik meer lief, want er spreken gevoel, menschenkennis, waarheid en wijsheid uit die schetsen, zoo rijk aan fijne en goede opmerkingen, zoo afwisselend van schildering, en, gelijk de ‘Letteroefeningen’ betoogde, zoo geschikt om ‘goede, vriendelijke, aangename menschen te vormen’[1].

‘Critics’, aldus vangt de schrijver aan, wiens oordeel over Lamb ik in herinnering bracht[2], ‘are said to have checked some poetic spirits, and if this be true of any, it is of Charles Lamb, who was handled so rudely by the critics of the Edinburgh Review, that he forsook the Muses, and, directing his mind to prose, acquired a reputation, under the name of Elia, not destined soon to die or be forgotten’. Wij kunnen, bekend zijnde met den aard van Potgieter's werkzaamheid dier dagen, een parallel trekken tusschen Elia en zijn vertaler. Bij beiden beperkten invloeden van buitenaf den lust tot dichten. Maar het onderscheid was dat Elia werd gewezen op zijn humoristisch bespiegelende natuur en dat Potgieter werd gedreven naar het gebied waar zijne belezenheid, zijn kunstzin, gevoel, verstand, zijne opmerkingsgave en verbeelding gelijkelijk tot hun recht konden komen: het gebied der critiek.

1) Jrg 1836. Boekbeoord. bl. 631. v. Vgl. recensie in ‘De Gids,’ jrg. 1837, boekbeoord. bl. 161 v. Idem in ‘De Vriend des Vaderlands,’ jrg. 1837, bl. 575. v. Zooveel eenstemmigheid tusschen tijdschriften van zoo verschillende richting verdient opmerking.
2) Allan Cunningham. Biographical and critical History of the British Literature of the last fifty years. Paris 1834.

Hij schreef geen gedichten in die dagen. '*De jonge Ballinge*'[1] waarvan men in 'De Vriend des Vaderlands' getuigde[2]: 'Ook hier streeft hij weder André Chenier, dien wij meenen voor zijn lievelingsdichter te mogen houden, in innigheid van gevoel en bevalligheid van uitdrukking waardiglijk op zijde', en hetgeen verder elders door mij werd opgegeven, zijn de weinige en laatste liederen geweest aan zijne eens zoo druk bespeelde lier ontlokt. Maar, niet als Lamb de poëzij voor goed vaarwel zeggend, zoude ook hij 'by directing his mind to prose' het lezend publiek eene ware verrassing bereiden, die niet geheel en al naar verdienste werd gewaardeerd, maar ten opzichte van zijn eigen leven en zijn geest merkwaardig was.

Het eerste deel van een kostelijk boek: '*Het Noorden; in Omtrekken en Tafereelen*'[3] verscheen in 1836 bij den uitgever Beijerinck, vier jaar later door het tweede deel gevolgd.

Al hetgeen wij tot hiertoe bij Potgieter hebben waargenomen in dit tijdperk: zijne eerste schreden op den weg naar zelfstandigheid, tengevolge van de reis naar Scandinavië; zijne langzame verwijdering uit den gedachtenkring van De Vries; zijn vriendschap met Heije, Drost en Bakhuizen, waardoor een drang naar hervorming der letterkunde ontwaakte; zijne eerste pogingen om mede leidsman te worden van den toenmaligen kunstsmaak door deel te nemen aan 'De Muzen'; de nieuwe richting van zijn geestesleven, die zijn talent als criticus en novellist aan het daglicht bracht en zijne werkzaamheid sedert den dood van dat tijdschrift tot dit oogenblik, al te gader oorzaken waarom wij het tijdperk dat wij bespreken een van overgang noemen, vinden wij tot één geheel in dit boek saamgevat. Het was zijne eersteling en als zoodanig de vrucht van hetgeen het verleden hem had geleerd; maar het was ook eene eersteling, die voor de toekomst veel beloofde. Zijne geheele persoonlijkheid: zijn karakter, zijn denken, zijn weten, zijn gevoelen, zijn ervaren, zijn talent is er in uitgedrukt. En dat allerverrassendst en oorspronkelijk. Tot nu toe zagen wij nog geen arbeid, die van zooveel kennis blijk gaf, en evenmin scheen ons ooit zijn kunstenaarsaanleg zoo rijk, zoo veelzijdig, noch zijn gemoed zoo edel toe als nu.

1) Bibl. No. 125.
2) Jrg. 1836, bl. 582.
3) Bbl. Nos. 1, 167-178.

De ongewone opzet en indeeling van het boek, de niet bekende onderwerpen, de oorspronkelijke wijs van behandeling en de eigenaardige toon maakten het niet van ieders gading. Daarom genoot het in de dagen van zijn verschijnen niet de erkenning, waarop het aanspraak mag maken, en moesten veertig jaar verloopen, alvorens men belangstelling er voor kon waarnemen.

En toch behelst de stof niet meer dan eenige persoonlijke herinneringen en een weinig wetenschap van taal, letteren en geschiedenis. Ja, in het tweede deel beslaan die herinneringen maar eene zeer geringe plaats en is uitsluitend de geleerde en de kunstenaar aan het woord.

Voor de vraag in hoeverre het boek bijzonderheden uit des schrijvers leven inhoudt, diene het volgende.

Het eerste hoofdstuk bevat eenige werkelijkheid. Potgieter is per postkoets naar Kiel gereden[1]; het overige houd ik voor fantasie, met gebruikmaking van een gedicht van Byron, aan wien, naar ik meen te weten, het fragment 'De Woudnimf' moet worden toegeschreven. De heldin van het tweede hoofdstuk, Rachel Fanny, heeft bestaan. In een brief aan Ds. Marcus, dd. 22 Mai 1832, mij slechts in aanteekening bekend, wordt gesproken van 'l'orientale Fanny'. En wanneer wij van den later verschenen dichtcyclus '*Liefde*'[2] het derde versje lezen, dan weten wij, na kennisneming van dit hoofdstuk, aan wie daarbij zal zijn gedacht. De 'jeugdige vriend, een levendige Duitscher', die Potgieter door Kopenhagen zou hebben geleid, zooals in hetzelfde hoofdstuk verteld wordt, zal zijn geweest zekere heer Petresch, voor wien hij een aanbevelingsbrief had medegekregen[3]. Het verhaal van de landing en zijn verblijf te Helsingborg, beschreven in de laatste bladzijden van het vierde hoofdstuk, is de uitbreiding van hetzelfde verhaal aan Van der Muelen geschreven. Ook het bezoek aan Kronenborg (hoofdstuk III) heeft plaats gegrepen. Het zevende hoofdstuk 'Warberg' kan misschien mede zijn ontstaan uit een brief, den 11^{en} Mei 1831 aan 'Der Familie Potgieter, Amsterdam'[4] geschreven. De

1) Brief van 26 April 1831 uit Halmstad aan W.G. van der Muelen.
2) Bibl. No. 202.
3) Brief van 26 April 1831 als voren.
4) Die brief moet eene 'beschrijving' hebben ingehouden, te oordeelen naar het brievenboek.

personen, voorkomende in het elfde hoofdstuk zijn, naar mij toeschijnt, de leden van de ‘Amaranthen-orde’, hierboven genoemd, en de gasten die den kring van Wohlfahrt uitmaakten.

Hetgeen Potgieter op zijn verblijf in het Noorden ondervond gaf hem alzoo wel de aanleiding, maar niet uitsluitend de stof voor zijn boek. Hij had geen onbekende streken bezocht, waarvan eene beschrijving belangstelling kon wekken; geen bijzondere avonturen doorleefd, die het onderwerp konden uitmaken van prikkelende lectuur, zoodat alle redenen ontbraken om het publiek met het doorleefde bezig te houden. Dit heeft hij, fijn kunstenaar als hij was, gevoeld en daarom een ander doel zich gekozen, waardoor hij zijne lotgevallen op den achtergrond hield. En toch, ondanks dit, is het boek zooals Potgieter het laat voorkomen in hooge mate subjectief. De schrijver geeft zich altijd en overal, onder verschillende vormen, zóó zelfs, dat Jacob Geel tot de bekende uitroep kwam: ‘Ga even op zij, ik kan niet zien’. Hij, jong van jaren en van hart, bedeeld met eene vurige verbeelding, bruisend bloed, fijn en warm gevoel, gaf wat in hem woonde. Hartstochtelijk was hij ingenomen met vrouwelijke schoonheid, het blijkt den lezer op bladzijde bij bladzijde. Zijne vaderlandsliefde gloeide, vooral voor Oud-Holland dat hij vurig bewonderde; hiervan getuigt meer dan eene plaats. Der vreemden poëzij van noord en zuid had hij genoten en zij had hem getroffen; die melodiën begeerde hij na te zingen. Kortom, de overstroomende rijkdom zijns geestes, zijne stemmingen en aanschouwingen wilde hij wedergeven in de taal die zijne ziel het best verstond: die der kunst. En tegenover zulk een doel was een reisverhaal, hoe fijn gedacht en fraai gesteld, een doel van lager orde; het zou alledaagschheid zijn geweest, waar hij door zijne opvatting origineel werd.

De scherpzinnige Jacob Geel, die, met Ds. J.P. Hasebroek[1)], het beste heeft geleverd wat over ‘Het Noorden’ werd in het midden gebracht, prees het boek zeer. Hij vond er iets innemends aan en meende dat, indien het eenheid bezat, deze bestond in den zielstoestand van den schrijver, gedurende zijn tweejarig verblijf. Hij loofde in eene bekende passage de fraaie stijl en nog veel meer ... maar hij had enkele aanmerkingen[2)].

1) Vgl. diens ‘Vriendenwoord’ voor den 2en druk van 1875. (Zie Bibl. No. 1.)
2) Waarvan zeker de volgende eigenaardig is: Is de conversatie, zooals hier gegeven wordt, wel geheel Zweedsche conversatietoon? Hij had gelijk. Maar, wie de namen van Potgieter's vrienden heeft gelezen, zal zich hebben afgevraagd: Waren zij allen Zweden? En nu kan het zeer wel mogelijk zijn dat Potgieter, die ook met vertegenwoordigers van andere naties in aanraking is geweest, daarvan de herinneringen zijn bijgebleven.

Potgieter, zoo luidden die bezwaren, had zijne gaven van schrijver en dichter op een voor de kunst gevaarlijke wijs vermengd; zijne poëzij zweefde al te los door de verschillende eeuwen der Noordsche geschiedenis en zeden; zijne voorstelling van zaken of daden gaf geen vertrouwen, wekte geen voldoende kennis. Voornamelijk was hij bezwaard over het feit dat de poëzij zich eenigszins parasitisch aan de wetenschap hechtte; een toestand die niet duurzaam kan zijn, want, zoowel aan de poëzij als aan de wetenschap is de schade merkbaar.

Geel heeft in vele opzichten juist geoordeeld. 'Het Noorden' omvat wetenschap en kunst. Beide komen gelijkelijk in zekere verhouding voor; maar met dien verstande: zij staan niet als zelfstandige elementen, maar zijn ondergeschikt aan een hooger doel. Derhalve, voor zoover beider aanwezigheid eene grief zou kunnen worden genoemd, vervalt deze door de duidelijk merkbare afhankelijkheid van beide en dus door de eenheid van het boek, welke onmiskenbaar is waar te nemen en die voortsproot uit des schrijvers zielstoestand. Want zijne ziel spreekt, om maar enkele onderwerpen te noemen, uit het tooneel tusschen Abraham en Rachel, in hoofdstuk II van *'Herinneringen uit Koppenhagen';* uit de schets '*Kronenburg*', die dichterlijke mijmering, ik zou bijna zeggen gecomponeerd op dit thema uit het gedichtje '*Holland*':

> Al wat gij zijt is der vaderen werk;
> Uit een moeras wrocht de vlijt van die helden,
> Beide de zee en den dwing'land te sterk,
> Vrijheid een tempel en godsvrucht een kerk;

uit zijne vele vertaalde poëzij; uit het hoofdstuk '*De kerk van Onsala*', waarin Tegnér's 'Nachtmaals-Kinderen' met oordeel, fragmentsgewijs zijn vertolkt en waaraan in werkelijkheid een bezoek aan Onsala ter wille van de Tripsche zaken ten grondslag ligt; uit, ik bekort mij, '*De Mijn van Fahlu*', een navolging in proza, vrij wat dichterlijker dan het prozaïsche dichtstuk, hetwelk D. Sijberden Dz. ons later daarvan gaf[1)].

1) D. Sijberden Dz., Nagelaten Gedichten. Amsterdam 1856. Niet in den handel.

Ik bewonder het boek omdat het, ondanks de gebreken, die het natuurlijk aankleven, een genot doet smaken, hetwelk zich laat uitdrukken in deze regels uit '*Afscheid aan Zweden*':

O Land!
Waarin des winters hand
Zijn glinsterende tente spant,
En toch de geest van 't Oost mij beidde.

Het leert eene onveranderlijke wet, door Potgieter later in deze woorden uitgedrukt: '... een enkele blik op de benijdenswaardigsten onder ons (is) genoeg, om bij den eersten eisch, aanleg, den tweeden eisch, arbeid, te staven, om de overtuiging te geven, dat de lauwer zoo goed buiten het bereik blijft van wie dezen minacht als van wie genen mist'[1]. Die gedachte was in de eerste plaats hem zelf duidelijk geworden, nadat zij lang voor zijn geest had geschemerd. Het was de worsteling met zijn stof geweest, verbeeld ik mij, die hem deze waarheid had geschonken en in welker erkenning mede sprak het gemis van iets, hem in zijne jeugd en in lateren tijd slechts onvoldoende gegeven: eene goede vorming. En nu zij eenmaal zijn eigendom was geworden, werd 'Het Noorden' de eerste uiting in dien geest en zijn volgend streven in die richting geleid. Zoo sloot hijzelf een tijdperk in zijn letterkundig leven af en maakte hij front tegen den letterkundigen smaak, die ter nauwernood van bezieling wilde weten, al werd hem door een harer veelbeteekenende organen[2] lof toegezwaaid, en hulde gebracht aan zijne groote oorspronkelijkheid. Potgieter was het oude te boven; eene aanzienlijke plaats kwam hem toe in den kring der letterkundigen; men moest van nu af met hem rekening houden.

Was ten slotte het groote bezwaar door Geel ingebracht: de poëzij hecht zich parasitisch aan de wetenschap en brengt den dood van een van beide onvermijdelijk mede, wel geheel gegrond? Ik geloof het niet. De wetenschap zal ten allen tijde bestaan onafhankelijk, vrij en naast de poëzij; iedere verbinding met- of bedekking door haar schudt zij van zich af.

1) Verspr. en Nagel. Werken. Aanhangsel III, bl. 178.
2) 'De Vriend des Vaderlands', jrgg. 1837, bl. 172.

De poëzij zal echter ten allen tijde voeling moeten houden met de wetenschap. Maar ook zij behoort vrij te blijven, de zelfstandige uitdrukking te zijn van gevoel, stemming en gedachte, berustend op waarneming en kennis. Nu moge het gebeuren dat er tijden aanbreken, waarin wetenschap en kunst met elkander in nauwer contact komen dan voor beide wenschelijk is; het zal weldra blijken maar een tijdelijk verschijnsel te zijn, waardoor alleen de poëzij is gebaat geworden, omdat haar nieuwe gedachten en vormen werden toegevoerd, maar die de wetenschap niet in het minst heeft bevoordeeld noch gedeerd. Een letterkundig werk, waarin dat verschijnsel zich voordoet, vormt dan ook meestal den overgang tot een nieuw tijdperk in de letterkundige geschiedenis.

En dat geeft ‘Het Noorden’ te aanschouwen.

J.H. GROENEWEGEN.

Reisherinneringen uit de tropen.

I. Waar 't om te doen was.

Tot voor weinige jaren was een reizend naturalist in de tropen - ik laat hier de botanici buiten rekening - tevens verzamelaar in het groot van vogel- en zoogdierhuiden, van insecten, koralen, schelpen, kruipend gedierte en - hoewel bij uitzondering - ook van voorwerpen die ‘op sterk water’ moesten bewaard worden.

De verzamelde schatten vormden in den aanvang de kern en in latere jaren eene gewenschte verrijking van de grootere en kleinere musea, die in de wetenschappelijke centra van Europa en Amerika aan vakgeleerden gelegenheid geven van de fauna dier verre gewesten een getrouw beeld te ontwerpen.

Dikwijls bewerkten de verzamelaars zelve hetgeen zij met opoffering van tijd en moeite hadden bijeengebracht. Zoo waren Kuhl en van Hasselt, Wallace, Salomon Müller en Bleeker niet alleen natuurkundige reizigers en verzamelaars in onzen Indischen Archipel, maar hunne namen worden ook met eere onder de dierkundigen genoemd. Ook thans nog zijn in Nederlandsch Indië reizigers en verzamelaars van verschillenden landaard op de hier aangeduide wijze werkzaam. Maar het zal niemand verwonderen dat hun aantal vermindert, naarmate het reeds veel bereisde en doorzochte gebied in omvang toeneemt.

Slechts dan wanneer tot nog toe ontoegankelijke streken betreden en doorvorscht kunnen worden, is de oogst somtijds nog even rijk en onverwacht als in den aanvang. Maar die gelegenheid doet zich slechts bij uitzondering en met lange tusschenpoozen voor.

In de laatste tien jaren is het onmiskenbaar, dat naast het

algemeen faunistisch onderzoek van de tropische dierenwereld, zooals dat hierboven geschetst werd, een ander streven om die dierenwereld aan het wetenschappelijk onderzoek dienstbaar te maken, ontwaakt is. Daarbij treedt het aantal en het onderling verschil der gezochte natuurvoorwerpen meer op den achtergrond; enkele bepaalde voorwerpen en de wijze waarop zij voor later onderzoek worden voorbereid daarentegen op den voorgrond.

Zoo is eenige jaren geleden een jong Engelsch dierkundige met ondersteuning van de 'Royal Society' te Londen en van het 'Balfour-fonds' naar Australië vertrokken, om zich daar uitsluitend bezig te houden met de ontwikkelingsgeschiedenis van de merkwaardige en zoo uiterst afwijkende vogelbekdieren en van het eerst sedert korten tijd gekende en eveneens zoo belangrijke visschen-geslacht *Ceratodus*, dat als een herinnering aan vroegere geologische tijdvakken alleen in sommige rivieren van Oost-Australië is overgebleven. Dit onderzoek, waarvan de resultaten nog maar voor een klein gedeelte het licht zagen, leverde o.a. reeds de zoo geruchtmakende uitkomst op, dat die laagste zoogdiergroep der vogelbekdieren geen levende jongen ter wereld brengt, maar eieren legt, die, evenals die van kruipende dieren en vogels, in een kalkhoudende schaal besloten zijn. Eenmaal uit het ei gekomen, worden de jongen gedurende hunne vroegste jeugd met moedermelk gevoed!

Nog andere voorbeelden van soortgelijk streven om het antwoord op een meer omschreven vraagstuk in de tropische dierenwereld te gaan zoeken leveren de reizen van onzen vroegeren landgenoot Selenka in Java en Borneo en van de privaatdocenten P. en F. Sarasin naar Ceylon.

Eerstgenoemde was het voornamelijk te doen om de ontwikkelingsgeschiedenis van apen; laatstgenoemden om die van een amphibiën-geslacht, dat schaars op onzen aardbodem vertegenwoordigd is en in menigerlei opzicht voor de vergelijking nog meer gewichtige gegevens verschaffen kan, dan de ook te huis en zooveel gemakkelijker verkrijgbare kikvorschen en salamanders.

De studie der ontwikkelingsgeschiedenis was dus telkens weder het hoofdmotief van deze wetenschappelijke reizen. Twee woorden ter opheldering waarom juist de ontwikkelingsgeschiedenis, de embryologie, eene zoo sterke aantrekkingskracht uitoefent, zoozeer 'in trek' is. Van de verschillende redenen

wil ik er slechts een tweetal noemen, eene bijzondere en eene algemeene. De bijzondere is deze, dat de techniek van het mikroskopisch onderzoek van uiterst kleine wezens, of onderdeelen van grootere organismen in de laatste tien jaren met reuzenschreden is vooruitgegaan. Bijna onzichtbaar kleine larven, die in zee- of zoetwater rondzwemmen, werden vroeger onder het mikroskoop gebracht en bij sterke vergrooting konden hunne uitwendige kenmerken vastgesteld worden. Ten huidigen dage is men in staat ze te hanteeren en te ontleden, als waren het konijnen of kikvorschen, waarvan men de inwendige samenstelling zou willen onderzoeken.

Dit geldt niet alleen de zelfstandige, vrij rondzwemmende larven, maar evenzeer de allerjongste ontwikkelingsstadiën van de hoogere dieren, zooals deze in het gelegde ei of binnen de beschuttende moederlijke weefsels worden aangetroffen en die in den aanvang veelal voor het bloote oog geheel onzichtbaar zijn.

Hoe dit in bijzonderheden geschiedt, zal ik hier niet uiteenzetten: alleen vermelden dat daarvoor instrumenten gebruikt worden, die telkenjare verbeteringen ondergaan, mikrotomen genoemd. Dient het mikroskoop om onzichtbaar kleine wezens zichtbaar te maken: het mikrotoom dient om hen vooraf met hulp van een bijzonder scherp scheermes in uiterst dunne schijfjes te ontleden, ter dikte gemeenlijk van 1/100 millimeter. De verbeterde techniek stelt ons in staat die schijfjesreeks zóó te behandelen, dat zij in een blijvend mikroskopisch preparaat wordt omgezet zonder dat ook maar het kleinste deeltje verloren gaat of zelfs van plaats verschuift. En dan is het nog maar een vraagstuk der beschrijvende meetkunde om deze doorsnedenreeks, die met het mikroskoop vergroot en in al zijne bijzonderheden onderzocht kan worden, terug te brengen tot het voorwerp dat aldus gesneden werd. Al de inwendige bijzonderheden daarvan, liggen dan zichtbaar vóór ons, en kunnen, mits wij het mikroskopische preparaat in goeden staat bewaren, ten allen tijde gecontroleerd worden.

Deze nieuwere techniek heeft door haren snellen vooruitgang juist voor de embryologische wetenschap geheel nieuwe banen ontsloten.

Maar er is nog eene meer algemeene reden waarom de embryologie sedert Darwin's optreden zoo zeer de aandacht trekt. De punten van overeenkomst tusschen uitwendig weinig op

elkander gelijkende diervormen, die de vergelijkende anatomie ons heeft geopenbaard en die van zooveel gewicht zijn voor eene natuurlijke rangschikking der dierenwereld, worden veelal talrijker, naarmate wij die dieren op jongere ontwikkelingstrappen en tijdens het vroegste vruchtleven onderzoeken. Het behoeft geen verder betoog dat dus juist de nauwkeurige kennis van de punten van overeenkomst en verschil in die allerjongste stadiën, hunne grondige vergelijking en toetsing van de allerhoogste waarde wordt, om ons te zamen met de vergelijkende anatomie licht te verschaffen over die natuurlijke rangschikking.

En daar die natuurlijke rangschikking sedert Darwin niet meer een dood schema is, maar integendeel de uitdrukking behoort te zijn van den graad van directe verwantschap waarin de levende wezens tot elkander staan, zoo is zij in haar geheel niet anders dan wat wij den stamboom van het dierenrijk kunnen noemen.

Die stamboom wordt langzamerhand bij stukjes en brokjes gereconstrueerd. Ook de palaeontologie, die ons de uitgestorven, fossiele, dierenwereld leert kennen, levert daartoe hoogst betrouwbare gegevens. En de embryologie dankt voor een goed deel haar aantrekkingsvermogen aan het uitzicht dat zij opent om de geheimen van den samenhang tusschen de uiteenloopende takken van dien stamboom des levens, hier en daar, nu en dan te helpen ontsluieren.

Ik behoef hier niet bij te voegen, dat ook voor mij de embryologie de geleidende fee was, die mijne schreden in den indischen archipel bepaald, mijne omzwervingen beheerscht heeft. Maar het is niet mijn voornemen in deze bladzijden op de bijzonderheden van het door mij onder hare leiding ingesteld onderzoek in te gaan; veel liever wil ik trachten te schetsen, wat bij zulk een zwerftocht oog en oor getroffen heeft van hem, die in geen enkel opzicht zich vermeten wil deze indrukken voor ‘studiën’ uit te geven, maar die ze uitsluitend als persoonlijke herinneringen beschouwd wil zien. Zullen somtijds beoordeelingen van toestanden en verhoudingen niet altijd achterwege kunnen blijven, men geve mij acte van deze mijne betuiging, dat ik eene ‘causerie’, niet eene ‘conférence’, allerminst een ‘essay’ te geven, bedoeld heb.

II. Eerste indrukken.

Omstandigheden van tijd en plaats hadden het zóó gewild, dat de late avondzon de nog zoo woeste, nog maar gedeeltelijk groenende rimpels van Krakatao bescheen, toen onze mailboot, daar langs stoomende, het laatste etmaal harer overtocht welhaast volbracht had.

Het gevolg hiervan was, dat ons de tooverachtige aanblik van de doorvaart door Straat Soenda, en de schilderachtige lijnen van den bergketen, die hier in den St. Nicolaaspunt Java's Noordwesthoek afbakent, door het nachtelijk duister moesten ontgaan. De eerste verrassing van de kennismaking met de tropische vegetatie was dus tot onze landing te Priok in het vroege morgenuur verschoven. Daar wij noch Ceylon, noch Padang hadden aangedaan, en op de barre rotsen van Aden wel van de ‘verzengende’ luchtstreek, maar niet van den oosterschen plantengroei een voorproefje hadden gehad, was de verwachting des te hooger gespannen en ik moet erkennen dat toen in de ochtendschemering links en rechts van de hoofden te Priok de eerste kokospalmen (klapperboomen) langs de kust zichtbaar werden, een beeld in het bewustzijn werd afgedrukt, dat ik na langen tijd nog met even groote scherpte mij voor den geest zal kunnen roepen. Toch kon ik zeven maanden later een glimlach niet onderdrukken, toen diezelfde klapperboomen den vertrekkenden reiziger in het oog vielen en hij daarbij erkennen moest, hoe spoedig het menschelijk gemoed voor die frissche, eerste indrukken onontvankelijk wordt. Zeven maanden zwerven door bosch en veld, had zelfs het tropische landschap met een tintje van alledaagschheid overtogen!

Ook blijven later de *eerste* indrukken van Weltevreden en van Buitenzorg de liefste. De rit in de open victoria van de benedenstad Batavia - waar voor den nieuweling de toko's op pakhuizen, de kantoren op loodsen gelijken - voert aanvankelijk langs het lange Molenvliet. Het gele water tusschen de hooge kaaimuren, zou aan dit gedeelte een hollandsch tintje geven, ware het niet dat de huizen en werkplaatsen langs den weg met hare chineesche bevolking, in zoo geheel andere categorie te huis behoorden. Straks snort ons hier de stoomtram voorbij of haalt ons een vlugge sado (afkorting van dos-à-dos)

in, de hansom van Batavia, 't best vergelijkbaar met een zeer laag tusschen de wielen rustende ‘dogcart’, waarboven een horizontaal zeil, niet op vier, maar op twee zijdelingsche spijlen rust, terwijl de rugleuning, die in de dogcart de voor- en achteruitrijdenden scheidt, hier ontbreekt. Wordt de inlandsche voerman aangeroepen, dan zit hij gewoonlijk bijeengehurkt op het rechter achtervak van de zeer breede zitvlakte en terwijl zijn vrachtje zich tot instijgen gereed maakt door de achtertrede te beklimmen, slingeren de beide bloote bruine voeten over die zitvlakte voorwaarts naar het spatbord. De evenwichtsvoorwaarden die voertuig en paard aan elkander te stellen hebben, zijn de oorzaak van deze telkens terugkeerende plaatsverwisseling. Weldra gaat het linksom langs Noordwijk en Rijswijk, altijd met dezelfde kaaimuren tusschen beiden, maar thans met deftiger en grootere woningen links en rechts, ieder door zijn eigen erf omgeven. Eindelijk nog ééne draai rechts en wij bevinden ons in het eigenlijke Weltevreden. Het Koningsplein ten westen, het veel kleinere Waterlooplein ten oosten, beiden verbonden en omgeven door breede lanen en rijwegen, beplant met dubbele rijen hoog geboomte en uiterst zorgvuldig begrint; allerwege tegen het groen uitkomende, lage doch breede huizen, die van den rijweg door een oprit gescheiden zijn; dit alles doet levendig aan Zeist of Driebergen, doch met een honderden malen grootere oppervlakte, denken.

En is men in een van die woningen gastvrij ontvangen en heeft men daar de logeerkamer in de bijgebouwen - meestal eene suite van twee kamers, met een eigen voorgalerijtje - betrokken, dan zijn de eerste tweemaal vierentwintig uren al weder rijk aan impressies, die men òf niet kent omdat ze in beschrijvingen van het Oosten gemist worden, òf omdat alleen de werkelijkheid indrukken oplevert, sterk genoeg om in het geheugen te worden opgenomen. Met name geloof ik, dat wie in een bataviaansch hotel zijn intrek moet nemen, deze indrukken uit den aard der zaak mist. Een paar herinneringen die bij mij oprijzen als ik aan die eerste dagen denk, mogen hier ter loops vermeld worden.

Het is ochtend; ge zit met open deuren in uw logeervertrek te schrijven. Een zachte, zeer welluidende klank, met vrij lange tusschenpoozen rhythmisch herhaald, bereikt uw oor, nadert steeds meer, gaat voorbij en verwijdert zich weer, om eindelijk

weg te sterven. De klank en de intonatie gelijken bijna gehee op den zachten muziekalen uitroep, waarmede de venetiaansche gondeliers, zoodra zij een hoek naderen, elkander waarschuwen: ‘Guai!’ Zeker is het woord te Batavia een ander: daarvan bereiken echter alleen welluidende klinkers ons oor. Het zijn inlandsche rondventers met twee zware manden beladen, die op deze wijze de aandacht van koopers trachten te lokken. Vergelijk hun roep eens met dien welken ge te Amsterdam of Rotterdam op straat hoort! De twee manden zijn aan het uiteinde van een gespleten stuk bamboe bevestigd, dat met zijn convexe middenvlakte op de schouder rust. De bamboe gelijkt het juk van een weegschaal, waarvan de dragende inlander het steunend middenstuk (geen woordspeling!) vormt. Gespleten zijnde is deze bamboe elastisch en zwiept en kreunt met elken stap, te sterker naarmate de vracht zwaarder is. Ietscha, ietscha, ietscha, klinkt u bij iederen pas van den drager tegen, maar zelfs dit geluid is zacht en welluidend, en de blootvoets gaande inlander zou ook nooit door het geluid zijner voetstappen zijne nadering verraden. De chineesche rondventers gebruiken hunne stem niet, maar bedienen zich van een afzonderlijk geluidmakend instrument, dat het midden houdt tusschen een rammelaar en een tamboerijn en de afmetingen heeft van de eerste.

Van die chineesche marskramers zijn er dagelijks honderden over de geheele uitgestrektheid van Batavia verspreid. De boodschappen die een hollandsche huisvrouw haren ‘oppasser’ meegeeft, worden in Indië veelal door tusschenkomst van deze marskramers (klontongs) verricht. Iedere grootere woning wordt door vaste, maar daarnevens ook door vlottende klontongs bezocht. Zij hebben de leverantie van welhaast alle ‘manufacturen,’ die in de huishouding noodig zijn. Bij het ontbreken van kleine manufactuur- en garen- en bandwinkels zou een indische huismoeder, met hare talrijke onderhoorigen, zonder deze klontongs dikwijls even hulpeloos zijn, gelijk eene hollandsche zonder het dagelijksch bezoek van melk- of groenteboer. En omgekeerd ontbreekt in de indische huishouding het aequivalent van den hollandschen oppasser die boodschappen - nog wel dikwijls mondeling! - overbrengt, en kleine inkoopen doet, ten eenemale.

Wel wordt eene bepaalde categorie van bedienden, bij voor-

keur bij de hoogere bestuurs- en staatsambtenaren met den naam van ‘oppâs’ benoemd, maar deze, om hun blauw met gele uitmonstering ook wel ‘kanarievogels’ genoemde beambten, zijn onmogelijk met hunne hollandsche naamgenooten op ééne lijn te stellen. Zij vertegenwoordigen meer wat men in de residentie of op de stadhuizen een bode noemt, doch zijn steeds van bruinen bloede.

Schilderachtiger nog dan de rondtrekkende venters en marskramers, zijn de inlandsche restauraties in de open lucht, waar de koude of warme keuken wordt rondgediend, en waar een groot aantal spijzen en een ruime keuze van verfrisschende en veelkleurige dranken verkrijgbaar is. Trouwens die neringen zijn veelal gesplitst en terwijl ginds de drankverkooper door een kleine uitstalling de voorbijgangers tot zich lokt is hier de rondtrekkende kok, met zijn rijstporties in pisangbladen en zijne verdere versnaperingen, nedergehurkt. Eene trede verder op de ontwikkelingsladder, wordt uit deze rondtrekkende restauratie eene blijvende inrichting door een zelfstandig dak beschut. Afmeting, ruime keuze in de uitstalling enz. kunnen wisselen in deze inrichtingen die men *warong* noemt op Java, *lappan* in de Padangsche bovenlanden. Contemplatieve inlanders zijn daar dikwijls in grooten getale bijeen: op markt- of passerdag zijn zij zelfs overvuld en menig slokje ‘koppî daun’[1)] wordt daar genoten, maar nooit zal geschreeuw of getier uw oor treffen, uitgaande van deze pleisterplaatsen, die toch, ethnographisch gesproken, het midden houden tusschen onze slijterijen en onze volksgaarkeukens.

Het Koningsplein heet in grootte gelijk te staan met de oppervlakte van de stad Utrecht binnen hare singels. Ik heb het mijnen ambtgenoot Oudemans niet nagemeten, maar mag wel verzekeren dat het - mij althans - veel kleiner schijnt. Een breede rijweg en een bestraat voetpad loopen rondom het plein en bij een eerste morgenwandeling in het vroege ochtenduur meende ik op de steenen van 't laatstgenoemde duidelijke bloedsporen te ontdekken, die veeleer van misdadige dan van huishoudelijke herkomst schenen te zijn; maar die door mijn over den nieuweling glimlachenden metgezel verklaard werden als de kennelijke bewijzen dat hier sirih-kauwende inlanders

1) Een aftreksel niet van de gebrande en gemalen vrucht, maar van de gedroogde bladeren van den koffieboom.

hun spoor hadden achtergelaten. Op het groote centrale grasveld van het Koningsplein waren kort vóór mijne komst te Batavia ‘montagnes russes’ verrezen en werd - in den aanvang met fanatisme - door jong en oud van dit nieuwe verplaatsingsmiddel, waarbij promotie en degradatie zoo onverwacht afwisselen, gebruik gemaakt. De inlander, die het kleine wagentje met snelheid in speelsche bewegingen over rails op en neer zag huppelen, had er onmiddellijk den gepasten naam van tramjong (anaq tram) voor uitgedacht.

Langs andere rails, die eveneens het Koningsplein doorsnijden, bereikt ge na ruim een uur sporens Buitenzorg. In de vroege morgenuren en tegen de avondschemering voert een sneltrein derwaarts. Zeven à achthonderd voet hooger dan Batavia gelegen, is het merkbaar koeler en staat veel minder bloot aan de nachtelijke, bloeddorstige muskieten, dieren, die veel meer dan tijgers of gifslangen, het verblijf op vele plaatsen van den Archipel onveilig maken. Gelukkig dat een ongescheurde klamboe (muskietengordijn), een stevige kipas (waarmede vóór het het invallen van de schemering de muskieten van onder dat gordijn verdreven worden) en een zorgzame lijfjongen, drie factoren zijn die tegenover der muskieten aanval zwaar in de schaal wegen.

Buitenzorg is een heerlijk plekje, reeds zoo dikwijls beschreven met zijn paleis en zijn plantentuin, zijn hotel Bellevue en zijn gedenknaald, dat de herinnering aan de snelvlietende rivier met zijne schilderachtige punten, aan de hooge kanarielaan in den plantentuin en aan de gastvrije woningen van mijne vrienden Sweerts en Treub wel in vlugge vaart aan eigen geest voorbijtrekken, maar beter thans niet uitvoerig besproken worden. De secretarie, voor weinige jaren uit Batavia herwaarts overgeplaatst, trok natuurlijk in hooge mate de belangstelling van een versch ontscheepten Nederlander, die door de lectuur van vaderlandsche courantenberichten, allicht geneigd was in die instelling een gevoelige plek in de indische administratie te zien, tuk op machtsoverschrijding, steeds pogende den Gouverneur Generaal *in*, de Directeuren *om* en den Raad van Indië *uit* te blazen. Wat hebben goedmoedige couranten-schrijvers in Nederland ons te dier zake al niet opgedischt! Ook hier is weder de werkelijkheid veel minder vreeselijk dan de voorstelling en de regel toepasselijk, die zoo dikwijls over

het hoofd wordt gezien, dat niet reglementen of instructies, maar personen en individu's toestanden en verhoudingen scheppen. Harder gewerkt dan op de secretarie te Buitenzorg wordt er voorzeker maar zeer weinig in Indië en ook in Nederland!

Hij wiens aanleg hem minder voor het omvangrijke bureauwerk geschikt maakt, of wiens geest en pen niet die zekere vlugge bewegelijkheid blijken te bezitten, die in het kabinet van een Opperlandvoogd zoo noodig is, wordt, volgens eene gezonde traditie, spoedig door jongere en verschere krachten vervangen. Zoo verkrijgt men hier een stel van ambtenaren, ‘triés sur le volet’; gelukkig niet in de eerste plaats gekozen naar de cijfers, die ze op hun ambtenaars-examen behaalden - daarover later - maar door een natuurlijk en zelfwerkend ziftings-proces aangewezen om veel van de draden te spinnen waaruit Nederland's koloniale geschiedenis jaar voor jaar wordt saamgeweven.

Wil men der Indische regeering met betrekking tot de secretarie een verwijt maken, dan zou het zijn van te groote zuinigheid, niet zoozeer op geld, dan wel op tijd. Het denkbeeld van een van zelf jaarlijks terugkeerend verlof, waarop men een traditioneel recht kan doen gelden en dat europeesche hoogere staatsbeambten zich niet zouden laten ontnemen, schijnt hier nooit ontkiemd of wel telkens bij eerste uitbotting gesmoord te zijn. Mijns inziens moest aan de hoogere secretarie-ambtenaren niet alleen jaarlijks een rusttijd van zes à acht weken worden toegekend, maar moesten zij van regeeringswege gedurende dien verloftijd afgevaardigd worden met missies naar de meest verschillende gedeelten van den Archipel. Missies van geen grooter beteekenis, dan dat zij vrije reis- en verblijfkosten waarborgen, maar die onvermijdelijk een ruimeren, juisteren blik op personen en toestanden zouden doen werpen, door hen die straks geroepen worden over de gewichtigste aangelegenheden te adviseeeren, en die thans van Indië dikwijls alleen Batavia en Buitenzorg, hoogstens ook nog een herstellingsoord in het gebergte, uit eigen oogen hebben kunnen zien. De grootere uitgaven voor plaatsvervanging en reiskosten, die hiervoor op het indische budget te brengen waren, zouden mijns inziens vele en uitnemende vruchten afwerpen.

Van Buitenzorg voerde mijn weg mij in December 1890 voor eenige weken naar de Preanger, langs den beroemden

postweg van Daendels, noordelijk van den Goenoeng Gedeh; niet langs de ijzeren rails, die ten zuiden daarvan een zooveel grooteren omweg maken om de hoogvlakte van Bandong te bereiken. Aanleiding tot de keuze van het meer verouderde vervoermiddel was mijn wensch om de bergtuinen van Tjibodas te bezoeken, die voor eenige jaren door Dr. Treub - die ook mijn leidsman was - reeds in *de Gids* beschreven zijn[1]. 't Was juist passer(markt)-dag, toen wij Buitenzorg in een klein tweewielig voertuigje verlieten; in dat vroege ochtenduur stroomden de passerbezoekers met hun koopwaar van allerlei aard ons tegemoet. Wat onder die koopwaar het meest mijn aandacht trok, was die van stoere inlanders, die ieder een muur van eene woning voor hunne rekening hadden genomen en deze op hun hoofd Bôgor[2] waarts droegen, terwijl anderen de daken van diezelfde woning torschten. Een en ander uit gevlochten bamboe en gedroogde bladeren vervaardigd, maar toch reeds tot een geheel verwerkt, eer het ter markt gebracht werd.

Tusschen 10 en 11 ure hadden wij het beroemde punt bereikt op de Megamendoeng, van waar men een heerlijk vergezicht over een deel van de Preanger-gewesten geniet en, steil afdalende, na korten tijd het herstellingsoord Sindanglaya bereikt heeft. Ook hier moet ik mij weerhouden van eene beschrijving van het landschap, dat reeds zoo dikwijls in reisverhalen geschilderd werd en dat inderdaad aangrijpend schoon is. Het ruime gezondheids-établissement te Sindanglaja verheugt zich in een nog weder belangrijk lagere temperatuur dan Buitenzorg en veelal in een druk bezoek. Voor hem, die zich uit koelere luchtstreken op eens in de Indische wereld verplaatst vindt, bergt het verrassingen. Onder deze mag met name genoemd worden de lectuur van het in ieder logeervertrek opgehangen ‘Reglement’. Ik las daar:

Art. 13.

De logés komen behoorlijk gekleed aan tafel, zoomede in de gemeenschappelijke vertrekken en in den tuin.

Art. 15.

De logés worden verzocht de bedienden niet te slaan, noch hun scheldwoorden toe te voegen ....

1) *De Gids* van Juli 1881.
2) Inl. naam voor Buitenzorg.

Art. 16.

Verboden is het schieten op het établissement .... en alle degradatie van den tuin, van welken aard ook.

Behoef ik te zeggen dat ik 's nachts (in droom wel te verstaan!) eene belegering en beschieting van het établissement door de ‘onbehoorlijk’ gekleede en ‘slagvaardige’ logés bijwoonde en medemaakte?

Sindanglaja is dikwijls het uitgangspunt voor wie de bestijging van den 3030 M. hoogen Gedeh-top ondernemen wil. Gewoonlijk moet dan nog eene nacht op de berghelling zelve worden doorgebracht, althans door hem wien het om rustig genieten en blijvende indrukken te doen is. Het weinige weerstandsvermogen van het noodzakelijke inlandsche geleide tegen koude, maakt bergtoeren over 't algemeen in Indië bezwaarlijk. Toch weten de inlanders de uitwerking van de koude niet altijd juist te onderscheiden, en beweerde een inlandsche bediende, die voor 't eerst aan zoodanige expeditie deelnam, toen hij in 't vroege morgenuur ontwaakt was, dat hij onmiddellijk huiswaarts wenschte te keeren, omdat hij van binnen in brand stond. Bij onderzoek bleek van koorts geen sprake te zijn en 's mans angstige bewering alleen te berusten op de dampwolk, die hij bij iedere ademhaling uitstootte.

Na een bezoek aan den bergtuin en het nieuw gebouwde botanische laboratorium te Tjibodas, waar buitenlandsche en nederlandsche plantkundigen de verstandige vrijgevigheid van de regeering voor 's Lands Plantentuin komen bewonderen en rechtvaardigen - welke rechtvaardiging in niet mindere mate door de te Buitenzorg gevestigde afdeelingen van dat grootsche instituut geleverd wordt - en na een vluchtig kijkje in het geheel vernieuwde zomerverblijf van den Gouverneur-Generaal te Tjipanas, ging het, altijd langs den verrukkelijk schoonen postweg, naar Tjandjoer. Van hier den volgenden dag per spoor naar Bandong en van daar nog een paar dagen later met hetzelfde vervoermiddel naar het voorloopig eindpunt van den nog niet voltooiden Preanger spoorweg: het liefelijke, landelijke Garoet, aan den voet van den Tjikorai.

III. Rondom den Tjikorai.

De Tjikorai, een van de scherpst belijnde vulkaankegels van Java, tevens een van de hoogere (2813 M.), verheft zich in het zuidoosten van de Preanger-regentschappen. In tien uren sporens kan men van Buitenzorg zijn voet bereiken, alwaar Garoet meer en meer als herstellingsoord in aanmerking komt en aan Sindanglaja en Soekaboemi om verschillende redenen den loef begint af te steken, reeds door de grootsche en gevarieerde omstreken. Tot deze behooren behalve de Tjikorai, nog de belangrijke vulkaan Papandajan en de vulkaan met het melkwitte kratermeer, de Telaga bodas. De Papandajan, die voortdurend in werking is, trekt veel bezoek; niet minder merkwaardig is het witte aluinhoudende meer, dat laatstgenoemden naam draagt. Allerwege is het door hooge kraterwanden omgeven; men bereikt het na een stevigen klim van verscheidene uren te paard of te voet. Schel steekt de witte kleur af tegen den plantengroei, die welhaast tot in het water reikt, met uitzondering van enkele, door vulkanische werking kaal blijvende plekken, harerzijds door een geelgrijze tint scherp afstekende tegen het dichte groen.

De oevers van het meer zijn op onderscheidene plaatsen niet wel begaanbaar, tenzij men niet opziet tegen herhaalde doorwading van plekken, waar in 't geheel geen pad tusschen de steile begroeide wanden en den waterspiegel overblijft, noch ook tegen klimmen en klouteren. Op sommige punten toch wordt het voetpaadje door de zooeven genoemde kale plekken afgebroken en kan de belangrijke temperatuursverhooging van den bodem met de hand, ja zelfs door schoeisel en al heen aan de voeten onmiddellijk worden waargenomen. Op weder andere plekken versperren omgevallen boomstammen dat paadje. Is men niettemin rond geweest en keert men tot het uitgangspunt terug, waar een breeder oevergedeelte gevonden wordt en tevens een bamboezen huis als schuilplaats is opgericht, dan bevindt men zich in de nabijheid van de plek waar een evenzeer melkwit beekje in woeste vaart het meer verlaat om door een smalle rotsachtige bedding, gaandeweg met verlies van zijne witte kleur, naar beneden te stroomen en zoodoende dezen hooggelegen heksensoepketel met den oceaan in verbinding te

brengen. Op den tocht langs de oevers kan men zich allerwege overtuigen, dat ook hier de vulkanische werking niet uitgedoofd, maar nog gestadig gaande is. Opborrelende gasbellen, wieling in het water en in het witte, wolkige, daarin zwevende neerslag, geven daarvan doorslaande bewijzen; evenals de verhoogde temperatuur, die ik zooeven vermeldde. Die temperatuursverhooging en gasontwikkeling verhinderen sommige insecten niet zich in dien heeten bodem langs het meer op te houden; ik zelf haalde mieren en kevertjes bij tientallen uit die warme brokkelige massa te voorschijn. Doch diezelfde oorzaken zijn voor dierlijk leven van anderen noodlottig; meer dan één plekje, niet ver van het meer, draagt den naam ‘doodendal,’ waar geraamten van verschillende dieren worden aangetroffen, van welke men vermoeden mag, dat zij, herwaarts verdwaald, als offers van die giftige werkingen gevallen zijn. Te paard bergafwaarts rijdende, werd mijn oor voor de eerste maal getroffen door een geluid, waaraan men bij langer verblijf in Indië nauwelijks meer aandacht schenkt, maar dat, op wie het voor 't eerst verneemt, een hoogst eigenaardigen indruk maakt. Stel u voor te rijden tusschen geboomte waar ge geen levend wezen bespeurt, maar waar ge niettemin den indruk krijgt, dat in uw onmiddellijke nabijheid een half dozijn timmerlieden snelle zaagbewegingen verrichten, of ook een houtzaagmolen in vollen gang is. Kri krâ, kri krâ gaat het bij voortduring en tot op verren afstand is dit geluid, dat door een rechtvleugelig insect veroorzaakt wordt, waarneembaar. De brutale luidruchtigheid, afkomstig van een toch betrekkelijk zoo klein wezen, is een dissonant in deze vredige natuur, waar ook de bevolking, door hare kalme ingetogenheid, onze joelende en tierende menigte zoo dikwijls tot voorbeeld mag gesteld worden.

Liefelijker effect in het landschap maken de duizenden vuurvliegjes, kleine kevertjes wier twee laatste achterlijfsegmenten een schel groenig licht afstralen.

Te Garoet had mijne eerste kennismaking plaats met een inlandsch bestuurshoofd. Herhaaldelijk bleek het ten bate van mijn natuuronderzoek noodig van zulk eene zijde medewerking te erlangen. Dan werd door hunne tusschenkomst aan de bevolking bekend gemaakt, dat door mij premies uitgeloofd waren voor ieder exemplaar van zekere zoogdiersoorten. Liep deze aankondiging langs de sporten van den hierarchischen ladder,

dan werd zij daardoor veel spoediger algemeen verspreid.

De regent van Garoet vloeide over van bereidwilligheid en beleefdheid; zijn regentschap behoort tot degene, die met een extra gunstig kruis in het dagboek mijner embryologische nasporingen geboekt staan, al dank ik dat niet aan hem maar aan andere vriendelijke medewerkers van kaukasisch ras. Of ik recht heb het op rekening van hooge oostersche vormen te schrijven, durf ik niet beweren, doch het trof mij, dat de regent die met zware basstem spreekt en goedlachs is, die stem enkele malen tot geheimzinnig fluisteren temperde, hoewel wij met ons drieën zonder omstanders of toehoorders bijeen waren. Dat fluisteren hield blijkbaar verband met den aard van het besproken onderwerp: eenmaal, toen van zijnentwege ververschingen werden aangeboden; andermaal, toen over geldzaken gesproken werd; eindelijk toen de gezegende staat ter sprake kwam waarin de dieren voor het door mij voorgenomen onderzoek van zooveel meer beteekenis zijn. Blijkbaar was in al deze gevallen de kieschheid van het onderwerp het motief voor het meer gedempte stemgeluid.

In de nabijheid van Garoet worden warme bronnen (38-44° C) gevonden, waaruit het langzaam afkoelende water door een reeks vischvijvers heen zijn verloop neemt, en die het voorwerp zijn eener zorgvuldige exploitatie. Met vischkweekerij houden de inlanders over het algemeen zich gaarne bezig; als oud-lid van het collegie voor de zeevisscherijen, dat meermalen op het transport en de loslating van jonge zalmpjes in Nederland contrôle uitoefende, had ik te dezer zake op Sumatra in een bergpas van het Barisan-gebergte (de kloof van de Ajer poetih boven Pajacombo) eene zeer eigenaardige ontmoeting. Een groot aantal inlanders bewoog zich op het nauwe bergpad in indiaansche file, elk hunner met een zwiependen bamboe over den schouder, aan welks beide uiteinden vierkante bakjes hingen, die uit een enkel saamgevouwen reuzenblad schenen te bestaan, en die bij nader onderzoek water bleken te bevatten, waarin talrijke, uiterst jonge vischjes lustig rondzwommen. Visch-bibit heette dit; een uitdrukking die vreemd klinkt voor wie tot dusver alleen van tabaks-bibit, suikerriet-bibit, dus in 't algemeen van bibit (stekplantjes) in plantaardigen zin heeft hooren spreken. In het tropische klimaat wordt dus ongestraft jong vischbroed dagreizen ver op deze primitieve

wijze getransporteerd, heen en terug van den passer, over moeilijke, dikwijls nauwlijks begaanbare bergpaden. Toch mag men aannemen, dat zoowel de verkooper als de kooper in het eind nog voordeel vinden bij de transactie en moet men hier alweder het geduld en de handigheid van den inlander bewonderen, wiens begrip van tijd en afstand bovendien zoo geheel van het onze verschilt.

De warme bronnen van Garoet, Tjipanas (warm water) geheeten, zullen zich misschien nog wel ontwikkelen tot een bepaald balneo-therapisch établissement voor Europeanen. Zeker is het dat nu reeds inlandsche zieken naar deze, en in nog veel sterker mate naar de warme bronnen boven Tassikmelaja (50-60° C) getransporteerd worden, om zich korteren of langeren tijd aan de dagelijksche inwerking van die uit den vulkanischen bodem opwellende wateren bloot te stellen. Bladeren, hout en andere voorwerpen worden in dit heete bronwater, evenals in dat van Carlsbad, na eenigen tijd door een steeds dikker wordende steenlaag omkorst. Dit Tjipanas, dat bij Tassikmelaja, nog verder den Preanger in, gevonden wordt, is een nog schilderachtiger plekje, dan dat bij Garoet.

Tusschen hooge rotswanden, gedeeltelijk glimmende door het afstroomende en afsiepelende water, gedeeltelijk schelgroen gekleurd door eene algensoort, die in dit warme water leeft en tiert, en overigens weder dichtbegroeid met oerbosch, treft men op een halfduister plekje een door de inlanders opgetrokken loods of afdak aan, waaronder een twintigtal zieken zwijgend bij elkaar hurken, sommigen met gapenden beenwonden en booze zweren, anderen, met uitgeteerde aangezichten en doffe oogen, den tijd afwachtende waarop zij weder in het stroomende water genezing of verlichting trachten te vinden en dikwijls dagen achtereen hier doorbrengende. Het schuimen en dampen van het snelstroomende water, dat over keien en rotsblokken zich een weg baant en de daaruit voortkomende wolken, die zich in het gebladerte verliezen of hoog tegen de blauwe lucht opstijgen, leveren eene eigenaardige omlijsting van dit groepje, waaruit veel meer gelatenheid en berusting dan troosteloos lijden of ongeduld tot u spreekt.

Een ander maal zag ik in deze zelfde streek het warme vulkaanwater meer direct voor de gezonden dienstbaar gemaakt. Op eene kina-onderneming ter hoogte van ± 5000

voet, waar ik in het morgenuur met den administrateur en de zijnen bij de kachel zat, was nl. naar de in een Indisch huishouden nooit volprezen badkamer eene bamboe-gootgeleiding aangebracht, waardoor dit warme water naar believen in de badkamer kon gebruikt worden, ter vermenging met het hier veelal te koude, gewone badwater. Hier moet ik mijn pen bedwingen om niet in lyrische ontboezemingen te vervallen, waar het de heerlijkheden van de indische mandi(bad)kamer betreft. De gewaarwording die men zich naar verkiezing eens of meermalen per dag allerwege verschaffen kan, door het overgieten van de zoo sterk transpireerende huid met frisch water, is een genot, dat de dagelijksche ‘tub’ van Europa ver achter zich laat. Zooals trouwens licht verklaarbaar is uit de doorloopend hoogere temperatuur, waardoor dan die tijdelijke afkoeling een des te grootere lafenis is. Er ligt naar mijne ervaring eene juiste physiologische observatie ten grondslag aan het algemeen gebruik van emmertjes voor het tot stand brengen dezer overgieting (sirammen). Neemt men de vergelijkende proef met het stortbad, dan is grootere afkoeling verkrijgbaar door de plotselinge golf, die zich uit het emmertje over u uitstort, dan door de fijnere en meer constante stralen van uwe douche. Wie door de ligging zijner woning een stroomende beek door zijn mandikamer kan geleiden, smaakt een bijzonder voorrecht, al is dat water soms wat minder koel, dan hetgeen in de schaduwrijke badkamer eenigen tijd aan zichzelf overgelaten werd. Een groote gemetselde steenen bak of wel groote aarden potten zijn de gewone reservoirs, waarin door langzame verdamping vanzelf eenige afkoeling verkregen wordt. Somtijds is voor de regelmatige vulling daarvan bovendien ongewoon veel arbeid noodig en ziet men koelies telkens heen en wederkeeren van de rivier naar de badkamer, naar het misschien 100 of meer voet hooger gelegen huis opklimmende, ieder met een zeer langen maar dikken bamboe-stam op den rug, die beneden met rivierwater gevuld en boven in het reservoir leeggeschonken wordt.

Deze meer huiselijke badkamerpraatjes brengen mij de indische keukens in herinnering. Daar maakt de inlandsche kokki zoowel de rijsttafel als het avondmaal voor de familie gereed. Bij beiden komen recht vele schotels, gebraad enz. voor, die geheel overeenstemmen met de gelijknamige van onze

europeesche tafel. Echter heb ik tot mijne verbazing nooit in eenige keuken ook maar eenig spoor van schoorsteen gezien; ook niet in die welke ik nieuw heb zien bouwen en die tot gouvernementswoningen behoorden. Evenmin heb ik ooit een spoor van fornuis of oven ontdekt. Alles geschiedt daar op een soort gemetselde aanrechtbank, waarin kleinere, ietwat schuin naar achter afloopende afdeelingen het vuur opnemen, dat de verschillende spijzen in eetbaren toestand moet brengen. Dàt het aldus geschiedt weet ik; *hoe* het eindresultaat bereikt wordt, daarover vrage geen huismoeder mij om inlichting! Maar dat een indische keuken meer 'rookerig' en minder zindelijk is dan eene hollandsche behoef ik haar na het gezegde niet meer te verzekeren.

Nu ik eenmaal badkamer en keuken behandelde, moet ik hier met een enkel woord melding maken van een tragischkomisch incident tijdens mijn verblijf te Garoet in de garderobe afgespeeld, weinige dagen nadat de rouwmare van het overlijden van het geëerbiedigd Hoofd van den Staat N.-Indië bereikt had. Allerwege namen de europeesche bevolking en de inlandsche hoofden uiterlijke teekenen van rouw aan. In weinige uren waren te Batavia rouwstoffen nauwelijks meer te verkrijgen. Verderop, in het binnenland, na enkele dagen in het geheel niet meer. Hij die juist in die dagen 'par voies et par chemins' geweest was, stond voor een lastig dilemma: òf verdacht te worden eene ongepaste uitzondering te willen maken op de gemeenschappelijke betooging van leed over het verlies van den betreurden Oranjevorst, hetgeen tegenover de inlandsche bevolking, bij wie het bericht dat *kandjang radja mati* natuurlijk reeds overal was doorgedrongen, allerminst wenschelijk was; of wel door kunst en vliegwerk den nergens verkrijgbare rouwband om den arm toch nog te voorschijn te tooveren. Gelukkig bleef de oplossing niet al te lang uit. De inval kwam tot het bewustzijn langs den veel beganen weg van het dagelijksch werk, zooals voor een hedendaagsch zoöloog het maken van dwarse doorsneden voorzeker wel heeten mag. Welnu, een dwarse doorsnede, drie vingers breed, door de linkerpijp van een zwarten pantalon, voorzag in het absoluut onverkrijgbare. Niemand heeft in dien geïmproviseerden rouwband iets oneerbiedigs kunnen noch mogen zien. Het geschonden kleedingstuk werd al de volgende dagen met onvermin-

derden, zij het ook in dit geval misplaatsten ijver, door den getrouwen lijfjongen afgeborsteld en ter plaatse opgehangen.

Den merkwaardigen en steeds werkzamen vulkaan de Papandajan heb ik niet bezocht: een bezoek in den krater van de Vesuvius in 1879, die in velerlei opzicht veel grootscher is, had mij een indruk nagelaten, dien ik door de Papandajan niet wenschte te verzwakken. Nog zijn in deze streek verschillende vulkanische merkwaardigheden behalve de reeds besprokene te vermelden. Zoo een obsidiaan-rots, die als een berg van zwart glas, gedeeltelijk begroeid, gedeeltelijk naakt, het oog van den ruiter trekt, die zich van Passir Kiamis naar Daradjat begeeft. In deze rots is de weg ten deele uitgehouwen; voor weinige jaren is zijn bestaan door mijn ambtgenoot Wichmann voor 't eerst aan het licht gebracht.

Naar de andere zijde van Garoet over den Tjikorai-pas naar Tassikmelaja rijdende, komt men, voorbij het door zijn vlechtwerk beroemde Singaparna, aan eene vlakte, die allerwege met lage begroeide heuveltjes bezaaid is: ieder van deze bestaat uit steenmassa's, die door eene vroegere vulkanische uitbarsting vrij gelijkmatig over deze vlakte verspreid werden.

Die rit over den Tjikorai-pas is uiterst schilderachtig. Ons rijtuig, door vier postpaarden getrokken moest op sommige punten nog eene extra bespanning met vier karbouwen erlangen, die op vaste punten ten bate van de gaande en komende reiswagens en karretjes beschikbaar gehouden worden.

Op zoodanigen rit trekken twee bijzonderheden, de inlandsche bevolking betreffende, uwe aandacht, vooral wanneer ge ze u herinnert na in andere deelen van Java en den Archipel gereisd te hebben.

De eerste is de kleur van hare katoenen kleeding, die in het westelijk deel van de Preanger zeer gevarieerd, heldere, afwisselende schakeeringen te zien geeft. Naarmate ge in de hier besproken streek meer oostwaarts trekt - en zelfs op den afstand van een dagreis van Garoet tot Tassikmelaja is het merkbaar - worden de veelkleurige stoffen door meer stemmig, eentonig donkerblauw vervangen. In Midden-Java is dit de vrij algemeene dracht, in Oost-Java, waar een sterk madureesch element vertegenwoordigd is, treedt het veelkleurige, naar onze voorstelling meer typisch oostersche, weder veel duidelijker op den voorgrond. Zou die midden-javaansche smaak in de kleur

van kleederdracht wellicht de aanleiding geweest zijn waarom, wat van inlandsch bloed is, door janmaat in den regel als ‘de blauwen’ aangeduid wordt?

De tweede bijzonderheid is de onderdanige beleefdheid, die hier tegenover elken Europeaan aan den dag wordt gelegd. Waar ge met uw rijtuig een groep vrachten torschende inlanders tegemoet rijdt of inhaalt, nemen allen de hurkende houding aan terzijde van den weg, veelal zelfs met afgewend gelaat; de groote schotelvormige zonhoed wordt daarbij van het hoofd getrokken en aangewend tot gedeeltelijke verberging van het gelaat.

Onder de Madureezen in Oost-Java zijn dergelijke beleefdheids- of onderdanigheidsbetuigingen recht zeldzaam; op Sumatra zoekt ge vruchteloos naar iets dergelijks. Oude gebruiken spelen hierbij een grooteren rol dan aangeboren slaafschheid. En uit het ontbreken, zooals sommigen willen, te besluiten tot meer karaktervolle fierheid, is mijns inziens minder juist.

Op den terugrit van Garoet per spoor mag het gedeelte tusschen Lelles en Tjitjalengka verreweg het schoonste punt van den Preanger-spoorweg genoemd worden; het kan met Zwitsersche en Schwarzwald-banen in natuurschoon gemakkelijk wedijveren. Niet ver van Garoet rijdt men langs een geïsoleerden berg van vrij regelmatigen kegelvorm. Deze berg is tot boven aan zijn top door de bevolking in bewerking genomen en de geheele oppervlakte omgezet in terrasgewijs opklimmende rijstvelden (sawah's). Thans is die berg in den omtrek als de Luiaardsberg bekend, in aansluiting aan een gevleugeld woord van den hoogstverdienstelijken en in deze streek zoo welbekenden adviseur-honorair voor inlandsche zaken, die de bebouwing van dit bergterrein bij eene discussie in de weegschaal legde, tegenover de afgesletene beweringen omtrent de vadsigheid en gemakzucht van de inlandsche bevolking. Deze adviseur van de oppermacht, die vierenveertig jaren onafgebroken in Indië geleefd en veel onder de bevolking van de Preanger verkeerd heeft, kent haar zeer zeker oneindig beter dan menig planter of handelsman, die zich in korte jaren in Indië een onafhankelijk bestaan en in Holland teruggekeerd dáár den naam van indische specialiteit verwerft. Mogen nu al spotvogels, die Multatuli navolgen waar hij de Hallemannetjes altijd door de letters d.z.b.f.w. kenschetst, dezen adviseur-

honorair tegenwoordig in gelijksoortige raadselen aanduiden als den l.g.g.i.b.d., zoo kan men verzekerd en gerust zijn, dat zijne adviezen ten aanzien der inlandsche bevolking berusten op zijne omvangrijke kennis van de inlandsche huishouding en van het inlandsch denken en bovendien, door zijn voor die bevolking zoo warm kloppend hart, eene voor het gouvernement bijzondere waarde tot behoud van ons prestige tegenover haar, kunnen erlangen.

Toen mijn voor het verblijf in de Preanger vastgestelde tijd ten einde spoedde en de reis naar Oost-Java moest worden aanvaard, bleek de landweg van Garoet naar Tjilatjap (van waar men verder per spoor tot Probolingo kan reizen), die over weinige jaren door den welhaast voltooiden spoorweg gedeeltelijk buiten gebruik zal komen, meer bezwaren aan te bieden dan de zeeweg, en voerde mijn weg dus over Priok met een der laatst vertrekkende booten van de oude indische stoomvaartmaatschappij die op 1 Januari '91 door de paketvaart stond vervangen te worden.

Te Bandong wachtte mij nog eene verrassing. Juist op den dag van mijn aankomst aldaar, zou door den regent, ter eere van de beide russische grootvorsten, wier komst aan die van den Czarewitch is voorafgegaan, een wajang-orang-voorstelling gegeven worden. Door vriendelijke bemiddeling van den resident werd ik in de gelegenheid gesteld die voorstelling bij te wonen, welke zich niet beperkte tot bepaalde fragmenten uit den bekenden wajang cyclus, maar waar nu ook ter eere van de hooge vreemde gasten behalve de gamelang alle andere inlandsche muziekinstrumenten achtereenvolgens vertoond en bespeeld werden. In de zeer ruime voorgalerij van den regent, door talrijke petroleumlampen allerwege verlicht, had de vertooning plaats; de deftige gemaskerden en de bevallige danseressen vormden afwisselend teekenachtige groepen. Daarbuiten in de duisternis zaten in grooten kring duizenden inlanders het schouwspel aan te zien en naar de gamelang-muziek te luisteren. Eenmaal mocht ook deze ‘galerie’ aan de vertooning deelnemen, toen de regent aan zijne gasten nog zekere danspassen te aanschouwen gaf, wier vertoonsters het echter niet geoorloofd was, zijne woning of zijne voorgalerij te betreden. Op dat oogenblik werd de groepeering en verlichting eerst recht fantastisch, toen de europeesche toeschouwers zich naar

een buitenhoek van de voorgalerij begaven en daar onder flakkerende flambouwen door meisjes uit het volk de bedoelde passen werden volbracht. Kort daarna, toen het gezelschap weder in de voorgalerij was teruggekeerd, noodigde de regent den inlandschen officier van justitie (djaksa) en een anderen hoogwaardigheidsbekleeder uit een *en-avant-quatre* met twee zijner dansmeisjes te volvoeren, hetgeen met groote oostersche deftigheid en zeker tot stichting van de duizenden daaromheen gelegerde onderhoorigen geschiedde.

(*Wordt vervolgd.*)

A.A.W. HUBRECHT.

Amos Comenius.

Op 28 Maart 1892 zal het driehonderd jaar geleden zijn, dat Johan Amos Komensky te Niwnitz in Moravie geboren werd. Onder den naam van A m o s C o m e n i u s meer bekend, heeft hij op het gebied van onderwijs en opvoedkunde eene eerste plaats gedurende de zeventiende eeuw ingenomen, en nog is zijn naam zoo weinig vergeten, dat men zich reeds gereed maakt zijne herinnering te vieren bij den terugkeer van zijn geboortedag. Daartoe wenscht men een uitgaaf voor te bereiden van zijne brieven en geschriften, in verband tot die zijner tijdgenooten en vrienden met wie hij verkeerde, en daardoor den man nader te doen kennen, die op meer dan een gebied zich door zijn denken en werken eene algemeene beteekenis verworven heeft, daardoor zijne verdiensten te doen waardeeren, en den invloed aan te toonen, dien hij op zijne tijdgenooten en op hen die later zijn werk voortzetten, heeft uitgeoefend. Als godgeleerde en wijsgeer stelde hij zich ten doel, om de verschillende richtingen en denkbeelden, die hij toen overal een fellen strijd zag voeren, te hereenigen en op den grondslag van het apostolisch Christendom den vrede te herstellen. Maar moest die poging hem mislukken, hoe kon het anders - vruchtbaar was zijn arbeid voor school en onderwijs.

Onvermoeid was hij bezig den gebrekkigen toestand van het onderwijs te verbeteren en waar hij kwam in Bohemen, Polen, Hongarije, Engeland, Zweden en Holland trachtte hij de scholen te hervormen, de gebreken aan te wijzen en eene andere, betere methode ingang te doen vinden. Talrijke geschriften werden door hem ter bereiking van dit doel, dat hij zich bovenal ten levenstaak had gesteld, uitgegeven en daardoor

is hij de hervormer van het onderwijs geworden. Door onderwijs den mensch volkomen voor zijne bestemming voor te bereiden, den mensch in den mensch te ontwikkelen door zijn kennis te vermeerderen, zijn karakter te vormen, zijn geest te beschaven, en daardoor ruwheid en hartstocht te bestrijden bij individuën en volken, was het waarnaar hij streefde, en daarin ligt zijne grootste verdienste.

I.

Veel bewogen was Comenius' leven te midden der ellenden, die de dertigjarige oorlog over Duitschland bracht. Vervolgd, verjaagd zwierf hij rond, van anderen afhankelijk zonder ergens rust te kunnen vinden, totdat hij, door Hollanders beschermd en ondersteund, zich eene wijkplaats zag geopend en ten laatste in ons vaderland, zooals zoo vele anderen, vriendelijk opgenomen, de laatste jaren zijns levens onbezorgd kon doorbrengen, om er eindelijk, ver van zijn vaderland en zijne volksgenooten, een graf te verkrijgen. Zijne ouders waren waarschijnlijk uit Komensz afkomstig, waarnaar zijn vader reeds Komensky genaamd werd, en behoorden tot de gemeente der Moravische broeders, die zich in 1457 tot eene afzonderlijke kerkgemeente hadden vereenigd; maar sints dien tijd bijna onafgebroken aan vervolging en verdrukking waren blootgesteld, en nu eens in Brandenburg en Polen, dan weder in Hongarije en zelfs in Moldavië eene toevlucht hadden gezocht. Door de bescherming en voorspraak van Crato von Kraftheim genoten de broeders sedert 1566 in hun vaderland Bohemen en Moravië weder rust en veiligheid, onder de regeering van den verdraagzamen Keizer Maximiliaan. Zoo woonden dan ook de ouders van Comenius te Niwnitz toen hij geboren werd, en waren in staat hem eene opvoeding te geven, die hem voor godsdienstleeraar moest voorbereiden. Of hij nu de school van zijne geboorteplaats bezocht of elders onderwijs ontving, zegt hij niet; maar wel klaagt hij bitter over hetgeen hij daar ondervond. Jaren lang had men hem bezig gehouden met het van buiten leeren van onbegrepen woorden en duistere taalregels, met vertalingen van stukken, die boven zijn bereik lagen zoodat hij besluit met den uitroep: Mocht Jupiter mij mijne verloren jaren wedergeven! Intusschen was zijn vader gestorven, en toegerust met de ken-

nis van het Latijn en wat Grieksch, kwam hij op de hoogeschool te Herborn, waarheen zijne voogden hem gezonden hadden. Daar leerde de twintigjarige jongeling Altsted kennen, die er theologie onderwees en wiens denkbeelden een grooten invloed op hem schijnen uitgeoefend te hebben; maar daar vernam hij ook van de pogingen van Ratich ter verbetering van het onderwijs. Deze gaf juist in 1612 zijn *Memoriaal* over dit onderwerp te Frankfort aan de daar saamgekomene Duitsche vorsten over, dat, aan de hoogleeraren te Jena en Giessen ter beoordeeling gegeven en door hen geprezen, in wijden kring de aandacht trok, en hoe ver ook later de meeningen van Comenius van die van Ratich verschilden, toch vormden diens denkbeelden het uitgangspunt zijner werkzaamheid. Trouwens dat het onderwijs op de protestantsche scholen dringend verbetering behoefde, was toen eene algemeene overtuiging, en verschillende pogingen daartoe waren reeds beproefd. Het gold het vinden eener betere methode. Ratich's voorstellen bleken bij de toepassing, het is bekend, terstond ongeschikt tot bereiking van het doel dat men zich voorstelde. Geen wonder dat Comenius dan ook een anderen weg insloeg.

Van Herborn ging hij naar Heidelberg en wandelaar over Amsterdam terug naar zijn vaderland, waar hij rector werd der school te Prerau en terstond de gelegenheid vond misbruiken af te schaffen en eene betere leerwijze in te voeren. Het Latijn was daar hoofdonderwerp van studie, hij gaf daarvoor zijne leerlingen eene meer eenvoudige en gemakkelijke spraakkunst, in 1616 te Praag gedrukt, en zette daarmede de eerste schrede op den weg, dien hij sints volgde.

Twee jaren later vinden wij hem als prediker te Fulneck, de hoofdplaats der Moravische broedergemeente, waar hij tevens het toezicht uitoefende op het gymnasium, dat daar, vooral ten dienste van hen, die zich voor de studie der godgeleerdheid voorbereidden, was opgericht. Hier had hij de gelegenheid verder zijn stelsel van onderwijs toe te passen, en verzamelde hij de bouwstoffen voor eene volledige ontwikkeling zijner meeningen en voor een uitvoerig werk, dat hij zich voorgenomen had samen te stellen. Spoedig echter stoorden hem daarin de gevolgen van den uitgebroken oorlog. Nadat de veldslag bij Praag bij den Witten berg door het keizerlijke leger gewonnen was, den 8 November 1620, en Frederik van de

Paltz, de winterkoning, had moeten vluchten, begonnen voor de Protestanten in Bohemen en Moravië strenge vervolgingen; zij werden overal verjaagd, waar 's Keizers macht hen bereikte. Fulneck werd door Spaansche troepen bezet, uitgeplunderd en verbrand, en Comenius verloor daarbij zijne boeken en handschriften. Kort daarna volgde het bevel dat alle protestantsche leeraars en schoolmeesters het land verlaten moesten, en wat nog van de broedergemeente in Fulneck overgebleven was, moest elders eene wijkplaats zoeken.

Nu moest hij Fulneck verlaten en met andere zijner lotgenooten zocht hij eene schuilplaats bij George Sadowsky van Slaupna, een edelman die, even als het grootste deel van den Boheemschen adel, protestantsch en den Keizer vijandig gezind was. Op diens burcht, in de bergen gelegen, verscholen zich de verjaagden, en nog altijd op een keer in den oorlog en op de bevrijding huns vaderlands hopende, genoten zij er de gastvrijheid hun aangeboden, terwijl een van hen, Johannes Stadius, de opvoeding der drie zonen van den gastheer, met medewerking van Comenius, op zich nam. Gedurende dit verblijf, het was in de hondsdagen van 1627, bezochten zij het in de nabijheid gelegen kasteel Wilcitz, vooral om kennis te maken met de boekenschat, door den bewoner Silver samengebracht. Waarschijnlijk waren er op de Boheemsche burchten niet veel boeken te vinden, en voor verdreven leeraars, aan studie gewoon, was zeker eene boekverzameling aantrekkelijk. Comenius vond er onverwacht de uit Duitschland pas aangekomen *Didactica* van Elias Bodinus. Dit noopte hem om weder aan het werk te gaan en een dergelijk boek in zijne moedertaal gereed te maken, om het ter gelegener tijd uit te geven. Zijne lotgenooten en medebroeders juichten zijn plan toe en spoorden hem aan spoedig te beginnen. Waar men alom in het land de verwoesting der kerken en den ondergang der scholen moest aanschouwen, begrepen zij die zich verscholen hadden, dat als er eens ooit een betere tijd mocht aanbreken, men gereed moest zijn om der jeugd te hulp te komen, de scholen te herstellen en goede leerboeken te verschaffen. Zoo hoopte men eens later, door verbeterde methode, het onderwijs weder te mogen bevorderen en het verwoeste te hernieuwen. IJdele verwachting een nieuw, scherper edict des Keizers verbande alle Protestanten, die niet van geloof wilden veranderen, uit Bohe-

men en noodzaakte die tot de vlucht. Naar men zegt verlieten 30,000 huisgezinnen het land en daaronder 500 edele geslachten. Niemand der Protestanten was nu meer veilig en Comenius verliet, midden in den nacht, zijne schuilplaats en ging naar Polen, vergezeld door een gedeelte zijner vroegere gemeente van Fulneck, die hij in stilte nog gedurig bezocht had. Reeds vroeger had hij Lissa als eene plaats aangewezen, waar men zich zou nederzetten daarheen trokken dan nu de ballingen. Toen hij met zijne geloofsgenooten de grenzen overtrok, wierpen zij nog eens een laatsten blik op hun vaderland en vielen onder vele tranen op hunne knieën, om God te bidden, dat Hij met zijn woord niet geheel uit Bohemen en Moravië mocht wijken, maar zich een overschot bewaren. Zoo kwamen zij te Lissa aan en Comenius nam terstond de zorg en leiding van het onderwijs met lust en ijver ter hand aan de daar nu opgerichte school. Tevens vatte hij zijn vroeger plan weder op om een werk over het onderwijs en de daarbij te volgen beginselen te schrijven, en verzamelde daartoe wat voorgangers en tijdgenooten over dit onderwerp hadden uitgegeven. Tegelijkertijd bleef hij als godsdienstleeraar werkzaam en schreef verschillende godsdienstige werkjes, vooral om zijne geloofsgenooten te troosten en hun moed te verlevendigen. Weder werd een oogenblik de hoop verlevendigd dat de toestand in Bohemen en Moravië zou veranderen, door de overkomst en de overwinningen van Gustaaf Adolf in 1631. Reeds richtten de vluchtelingen hun blik naar hun vaderland en hoopte Comenius, dat zijn werk zijnen landgenooten dáár zou ten goede komen, voor wie hij het bestemd had; maar weldra bleken die verwachtingen ijdel en legde hij mistroostig zijn werk ter zijde. In 1631 verscheen zijn leerboek der latijnsche taal, *Janua Linguae Latinae reserata*, waaraan hij in het volgend jaar als inleiding en voorbereiding zijn *Vestibulum Linguae Latinae* toevoegde. Door dit leerboek, naar zijne eigene, nieuwe methode ingericht, vestigde hij alom de aandacht op zich en werd hij buiten zijn vaderland bekend. Het werd toch spoedig overal verspreid, in verschillende talen overgezet, en, wat hij zich niet had kunnen voorstellen, dit eenvoudige leerboek werd door de geleerde wereld met bijval opgenomen. Hij verhaalt ons zelf hoe hij later, in 1642, te Leiden van den beroemden Hoogleeraar Golius vernam, dat deze het aan zijn broeder te Aleppo had

gezonden, en hoe er eene arabische en turksche vertaling van was gemaakt, zoodat men naar andere dergelijke boeken van hem vroeg. Nu nam hij ook het werk, waarin hij zijne denkbeelden over onderwijs en opvoeding uiteengezet en voor zijne volksgenooten bestemd had, weder ter hand, hij vertaalde het uit het Boheemsch in het Latijn, zoo als het later als *Didactica magna, universale omnes omnia docendi artificium exhibens*, is uitgegeven.

Alle hoop op terugkeer naar Bohemen scheen nu afgesneden, de gemeenten waren verstrooid en verdwenen, en toen de naar Polen gevluchte leeraars nog eens in 1632 bijeen kwamen, verkozen zij Comenius tot bisschop; niet omdat er voor geestelijke werkzaamheid plaats was, maar om de opvolging nog te bewaren. Ik, schreef hij, helaas de eenige overgebleven voorstander, sluit voor uwe oogen, o gemeente, de deur achter mij toe. - Zoo hoopte hij dat zijn naam de herinnering aan deze kerk bewaren zou, aan haar strijd en hare ordeningen en hetzij die voor altijd onderging, hetzij die eenmaal weder mocht herleven, een getuigenis zijn zou van hetgeen zij eenmaal geweest was. Hoe gedrukt en mistroostig Comenius ook toen was, hij is getrouw gebleven aan zijne overtuiging en heeft de hoop op herstel zijner kerk nooit geheel opgegeven, al kon hij niets meer voor haar doen.

Intusschen was op het gebied van het onderwijs zijn naam als reformator bekend geworden, en in 1638 ontving hij eene uitnoodiging, namens den rijksraad van Zweden, om daarheen te komen, de scholen in te richten en de zorg daarvoor op zich te nemen. Geen wonder dat bij mannen als Gustaaf Adolf en Oxenstierna, die beiden wetenschap en beschaving zochten te bevorderen, het voornemen ontstond om in Zweden het onderwijs te verbeteren en Luthersche scholen te stichten. In 1634 had Oxenstierna zich aan Ratich daartoe gewend en een bericht over zijne leerwijze zich doen geven. Dit beviel evenwel den Kanselier weinig. Wel wees Ratichius de gebreken aan; maar den weg om eene betere leerwijze te vinden scheen hij niet ontdekt te hebben, en de mislukking der school door Hertog Johan Ernst van Weimar en Ratich gesticht in 1620, was waarlijk niet geschikt om die leerwijze aan te bevelen. Zoo kwam men dan nu tot Comenius, wiens leerboek hem beroemd had gemaakt. Deze kon echter niet besluiten zijne broe-

deren te verlaten om aan die uitnoodiging gevolg te geven. Hem scheen de taak te zwaar en hij raadde daarvoor liever iemand in Zweden te zoeken; gaarne zou hij hem dan met raad behulpzaam zijn. Ook in Engeland trok zijn werk de aandacht, en een vriend vandáár vraagde hem naar het werk, dat hij juist in het Latijn vertaald had. Kon het niet voor zijn volksgenooten dienen, anderen kon het nuttig zijn. Hij zond een overzicht van den inhoud naar Engeland, en te Oxford verscheen dit reeds in 1639 als *Pansophiae Praeludium*. Ook dit werk wekte opzien en, door sommige uitbundig geprezen, vond het evenzeer groote tegenspraak en veroordeeling. En daar was reden voor.

II.

Comenius, zijn oorspronkelijk werk in het Latijn vertalende, had nu een veel meer uitgebreid plan gevormd; dit werk zou slechts de inleiding wezen tot een boek of liever tot eene reeks boeken, waarvoor hij den naam *Pansophia* gekozen had. Een overzicht daarvan had hij in dit *Praeludium* gegeven en den weg aangewezen waarlangs men tot wijsheid d.i. tot de kennis van alle zaken van zich zelven, van de natuur en van God kon komen, door de hulpmiddelen, die daartoe den mensch in zijne zintuigen, zijn verstand en de openbaring zijn gegeven. Tot het verkrrijgen van die wijsheid achtte hij nu den tijd gekomen, zoowel door de uitbreiding, die de beoefening van wetenschap en kunst had gevonden als door het gebruik der drukkunst, dat die wetenschap onder het bereik van allen had gebracht. Het gold slechts eene goede methode te vinden voor het aanleeren dier wijsheid. Er lag bij Comenius hier een eigenaardige richting ten grondslag. Verdraagzaam van karakter en de kennis Gods als de hoogste wijsheid, als de slotsom en sluitsteen van alle kennis en wetenschap beschouwende, zag hij in elke dwaling, elken strijd op wijsgeerig en godsdienstig gebied, een gevolg van onvolmaakte en gebrekkige kennis. Deze weder beschouwde hij als gevolg van verkeerd of onvoldoend onderwijs. Gelukte het derhalve eenen weg te vinden om de menschen tot volkomen wijsheid te brengen, zoo als hij die begreep, dan zou niet alleen een einde komen aan alle verschil, maar zou ook een eenheid van overtuiging ontstaan, die elke

scheiding zou opheffen; en allen in ééne gemeenschap zou doen samenleven, terwijl het Latijn de gemeenschappelijke taal zou worden, waardoor men zich onderling zou verstaan en zijne denkbeelden mededeelen. Die voorstelling stond hem voor den geest, en wilde hij trachten door zijne *Pansophia* te verwerkelijken. En nu de weg om zoover te komen! Die lag in het samenvatten der waarheden, zoo als wij die door onze zintuigen, ons verstand en de openbaring kennen tot een geheel, waarbij uit vaste beginselen werd uitgegaan, en alles in zijnen noodzakelijken samenhang werd voorgesteld en in eene zoodanige orde, dat nergens plaats voor twijfel of verschil open bleef. Zulk een werk verlangde Comenius samen te stellen, zoo als hij zegt, waarin gij niets zoudt missen en door welks lezing als van zelf de geest die wijsheid in zich zou opnemen door den voortdurenden, duidelijken samenhang, daar alles als het ware uit zijne wortels en aderen voortsproot, zoodat het bleek dat alles was zoo als het is, en niet anders zijn kon dan het is, wegens de onveranderlijke en alles omvattende waarheid, zooals die door de zintuigen, door het verstand en door de openbaring wordt gekend. Zoo zou de mensch, langs een onafgebroken trap van de eerste grondslagen opstijgende en al hooger en hooger klimmende, komen tot het toppunt, waarvan hij alles overzien kon en begrijpen, en den harmonischen samenhang van alles doorzien. Hierbij moest de schrijver wel in strijd komen met sommige godgeleerden. Zijne voorstelling dat alles wat is, hetzij voortgebracht door God, hetzij door de natuur of de kunst, naar een vast idee is gemaakt, dat God dus het heelal vormende, zich zelven af vormde en er evenredigheid bestond tusschen het geschapene en den schepper, moest tegenspraak uitlokken. Hij werd te Lissa aangeklaagd van heidendom en christendom, wijsbegeerte en godsdienst te hebben dooreen gemengd, en was genoodzaakt zich in een afzonderlijk geschrift te verdedigen. Den inhoud daarvan kunnen wij laten rusten; maar hij vergeleek daarin ten slotte, het werk dat hij voor had met den Salomonischen tempel, en gaf er een schets van. Zijn tempel der wijsheid zou een Propylaeum bevatten, eene poort, waar die soorten van zaken, wier samenstelling en wetten van bestaan worden afgeleid uit de algemeene voorstellingen, die in ieders geest aanwezig zijn, geen verder bewijs noodig hebben zouden worden behandeld. Dan kwam men in het eerste Voorhof,

waar in de zichtbare wereld, met alles wat daartoe behoort, zou worden beschreven. In het tweede Voorhof zou de mensch, met alles wat door het verstand geschiedt en geschieden kan, worden beschouwd. In het derde Voorhof zou de hoogere natuur des menschen, waardoor hij tot God nadert, vooral zijn vrije wil, worden ontwikkeld. Zoo zou hij leeren niet slechts een redelijk, maar ook een geestelijk leven te leiden. In het binnenste des Tempels zou dan de kennis Gods worden behandeld, en eindelijk ten slotte, worden aangewezen, het gebruik dier wijsheid, die zich naar alle zijden over de aarde moet verspreiden. Of hij hiermede zijne bestrijders overtuigde, zegt hij niet; maar het schijnt wel dat het verblijf te Lissa hem minder aangenaam werd, en hij nu gemakkelijker kon besluiten die plaats te verlaten. Zijne Engelsche vrienden boden hem daartoe weldra de gelegenheid. Daar vooral had zijn *Pansophiae Praeludium*, bewonderaars gevonden en men vatte het plan op, hem de mogelijkheid te bieden zijn stelsel toe te passen en een Pansophische school te stichten. Het spreekt van zelf, dat daartoe een meer bepaald en omschreven plan van inrichting noodig was, en niet alleen eene reeks leerboeken voor de verschillende onderdeelen van het onderwijs; maar ook de medewerking van anderen om die leerboeken samen te stellen en het onderwijs te geven. Von Raumer heeft in zijne *Geschichte der Pädagogik* een opstel van Comenius medegedeeld, dat daarop betrekking heeft. Het zou een soort van instituut of universiteit worden, waarin eerst het Latijn zou onderwezen worden, beginnende met elementaire leerboeken en eindigende met een volstandige spraakkunst en woordenboek. Dit noemde hij het philologische onderwijs; van Grieksch of andere talen maakt hij hier geene melding, al achtte hij ook die, vooral Grieksch en Hebreeuwsch om den bijbel te verklaren, op andere plaatsen zijner schriften wenschelijk. Dan volgde de Pansophia, de realia, het zakelijk onderwijs. Dit moest den geheelen schat van menschelijke kennis van wat is en bestaat omvatten; een grondslag voor alle tijden bestemd, waarbij alle kennis tot enkele vaste grondbegrippen werd herleid, en dan weder zoo daaruit werd afgeleid, dat geen onderwerp van menschelijke kennis daarbuiten kon vallen. Zulke grondbegrippen waren b.v. God, de wereld. Een leerboek hiervoor zou een ware weldaad voor het menschdom zijn.

Daarna, als ander deel van het zakelijk onderwijs, komt de

Panhistoria. Dit zou zoowel de bijbelsche als de natuurlijke geschiedenis, de geschiedenis der uitvindingen en van bijzondere voorbeelden van deugd, de geschiedenis der godsdiensten, eindelijk de wereldgeschiedenis bevatten. Eindelijk een laatste deel van het onderwijs zou eene algemeene dogmatiek zijn, die de meeste verschillende meeningen zou aanwijzen, die verbeelding of vooroordeel bij de menschen had doen ontstaan, hetzij die waar of valsch waren, en waardoor eene terugkeer tot vroegere dwalingen zou belet en een vast standpunt verkregen worden.

Men ziet het, hier wordt zijne bedoeling meer praktisch voorgesteld, zooals hij meende dat die verwezenlijkt kon worden; en komt het ons nu vreemd voor, dat een verstandig man zulk een plan kon vormen en zich daarvan zulke vruchten beloven, men bedenke dat Comenius niet de eenige was, die te dier tijde meende, het geheele gebied der menschelijke kennis te kunnen omvatten door encyclopaedische studien, maar dat die meening bij hem, die alles verwachtte van eene verbeterde en meer natuurlijke methode van onderwijs, wel dien vorm moest aannemen. Was de mensch reeds in het bezit dier grondbegrippen, waaruit zich alles in de natuur, de geschiedenis en de godsdienst liet afleiden en verklaren, dan geldt het slechts, bij een daarop voortbouwend onderwijs, gebruik te maken van de den mensch gegevene vermogens om hem tot volledige kennis te ontwikkelen, zijn verstand en oordeel daarop te wijzen, om hem tot kennis te brengen. Daarbij was zijn oogmerk uitsluitend op de behoeften des menschen als redelijk, zedelijk en godsdienstig wezen gericht. Hem wilde hij bovenal doen kennen, wat hij voor dit en een volgend leven noodig had, om aan zijne bestemming te beantwoorden. Daarin rekende hij veel overbodig, wat men dikwijls met veel moeite moest aanleeren. Daarom meende hij, dat men met eene algemeene kennis kon volstaan, en het niet noodig was al de bijzonderheden der natuurlijke historie, der wereldgeschiedenis, der mythologie te weten, en zoo veel meer, dat voor het leven geen vruchten afwerpt; maar slechts belangrijk is voor wie zich een bepaald vak van studie ten levensdoel kiest. Zelf schreef Comenius zijn *Physica ad lumen divinum informanda* te Leipzig uitgegeven, daarna zijn *Astronomia ad lumen physicum reformanda*, als voorbeelden welke leerboeken hij bedoelde; werkjes lang vergeten, maar die toonen dat het hem met zijn plan ernst was.

Daar kwam de uitnoodiging tot hem om naar Engeland te komen om zijne school te stichten. Men beloofde hem hulp en vroeg ondersteuning bij de regeering. Het zou een collegium eruditorum, een college van geleerden zijn, die onder zijne leiding de leerboeken zouden gereed maken en het onderwijs geven. In 1641 vertrok hij naar Londen vol goeden moed; maar daar bij zijne aankomst bleek het hem dat hij, wel op last der regeering zelve was uitgenoodigd, maar, daar het parlement uiteen was gegaan, hij er den winter moest overblijven. Hij gebruikte dien om zijn werk *Via lucis* te schrijven, dat hij noemde een redelijk onderzoek hoe het verstandelijk licht der zielen, de wijsheid, eindelijk in den avond der wereld door alle volken zou kunnen verspreid worden. Natuurlijk hing dit met de voorgenomen stichting te zamen, op wier verwerkelijking hij te meer hoop voedde, omdat hij daarbij zich aansloot aan denkbeelden door Baco van Verulam geuit over een voor alle volken bestemd college dat zich uitsluitend met de uitbreiding der wetenschappen zou bezig houden. En voorzeker Baco was niet zonder invloed op Comenius gebleven, al vatte de laatste de zaak meer van hare paedagogische zijde op. Reeds overlegde men of Londen, Winthon of Shelsea als plaats van vestiging zou gekozen worden en besprak men de zaak en berekende hoe de kostten te vinden, toen de omstandigheden weldra alle uitzichten verijdelden. De oorlog in Ierland uitgebroken, 's konings vertrek en de inwendige toestand des rijks maakten, dat aan de vervulling van Comenius' verwachtingen niet meer kon gedacht worden en hij weldra zich genoopt zag naar Polen terug te keeren.

Intusschen scheen een andere weg zich voor hem geopend te hebben, om tot de verwerkelijking zijner plannen te komen. Terwijl hij in Engeland was, was een schrijven uit Zweden gekomen, dat hem uitnoodigde daarheen te komen, om er het onderwijs te verbeteren en scholen te stichten, en daartoe andere geleerden mede te brengen. Het was Lodewijk de Geer, die zich toen te Nordköping ophield, die daartoe de aandacht op hem gevestigd had. Door de betrekking die hij met de vervolgde en verarmde Moravische broeders onderhield, was hij met Comenius en met zijne werkzaamheid op het gebied van het onderwijs bekend geworden, en nu riep hij hem tot zich, om hem in Zweden eenen werkkring te openen. Het was toch

aan den rijkskanselier Oxenstierna niet ontgaan, dat het onderwijs in Zweden dringend verbetering behoefde en tijdens zijn verblijf in Duitschland had hij met Ratich geraadpleegd, wat in dien zin te doen was. Deze echter had hem afgeschrikt, want in plaats van hem raad te geven, had hij hem een dikken kwartijn aangeboden, waarin hij alles vinden zou. Hij had dien doorgeworsteld; maar wat hij zocht vond hij er niet in; wel werden de gebreken der bestaande scholen daarin uitvoerig aangetoond, maar een duidelijke en uitvoerbare weg ter verbetering werd er niet in aangewezen. Zou Comenius nu hem aanwijzen wat hij verlangde? De Geer hoopte het, en riep hem daartoe naar Zweden. In 1642 ging hij er heen, nog altijd vervuld met zijne Pansophische plannen, en kwam te Nordköping aan om opnieuw zijne taak op te vatten.

III.

Het zou weldra blijken, dat men in Zweden iets anders van hem verlangde en dat hij daar voor de verwerkelijking zijner plannen geene gelegenheid zou vinden. Spoedig na zijne aankomst ging hij naar Stockholm, om daar met Oxenstierna en met Johannes Scytte, den Kanselier der universiteit van Upsala, een onderhoud te hebben. Vier dagen onderhielden zich beiden met hem. Eerst ontwikkelde hij hun de beginselen van opvoeding en onderwijs, die hij in zijne *Didactica magna* omtrent lager- en vooral taalonderwijs, had aangewezen, maar toen begon hij ook over zijn *Pansophia* te spreken. Kunt gij tegenspraak verdragen? vroeg Oxenstierna, en toen hij geantwoord had, dat hij juist daarom zijn *Prodromus* had geschreven om er het oordeel van geleerden en bevoegden over te vernemen, begonnen Oxenstierna en Scytte hem te wijzen op de moeilijkheid om zijne bedoelingen te bereiken, op de politieke omstandigheden, op de godsdienstige verschillen en eindigden met hem mede te deelen, dat zij voor het oogenblik slechts wenschten, dat hij de scholen en het onderwijs van het Latijn zou verbeteren en daartoe den weg zou aanwijzen; later mocht hij dan zijne groote plannen zien uit te voeren. Zij spoorden hem aan met de zijnen, zoo al niet in Zweden, dan meer in de nabijheid, te Elbing, zich metterwoon neder te zetten en daar zijne methode voor het onderwijs, met het oog op Zweden, te be-

werken en uiteen te zetten. Zoo keerde Comenius naar Nordköping terug; zeker maar half voldaan over de slotsom van zijn onderhoud, en of hij op Oxenstierna en Scytte een bijzonder gunstigen indruk had gemaakt, weten wij wel niet, maar zij schijnen zich later niet meer met hem ingelaten te hebben. Zijne groote plannen, met die uitgebreide en algemeene gevolgen, die hij er van voorzag, schijnen hen niet gunstig voor hem gestemd te hebben. Hoe dit zij, Lodewijk de Geer haalde hem over om aan hunnen wensch gehoor te geven, naar Elbing over te komen, en daar zijn methode van onderwijs te gaan bewerken. Hij hoopte daarmede in een paar jaren gereed te zijn.

Nauwelijks was dit in Engeland bekend geworden, of zijne vrienden daar keurden zijne handelwijze ten hoogsten af; wat hij nu ging doen kon hij anderen overlaten; van zijne *Pansophia* waren zelfs de grondslagen nog niet gelegd en veel grooter zou het nut zijn van de aanwijzing van dezen weg tot de ware wijsheid, dan van Latijn-onderwijs. Dit verlevendigde 's mans hoop, dat men ook in Zweden tot andere gedachten zou komen en vooral, dat Lodewijk de Geer hem behulpzaam zou zijn om zijne denkbeelden te verwezenlijken. Hij zond hem de brieven over; maar te vergeefs. Hij vond geen gehoor, en moest zich weder met het onderwijs bezig houden. Hij zegt evenwel nog in 1643 eene *Pansophiae, diatyposis, ichnographica et orthographica*, uitgegeven te hebben, die mij onbekend is gebleven.

Zoo kwam hij naar Elbing en vestigde zich daar, waar hij zes jaren lang, door Lodewijk de Geer onderhouden, verbleef om er zijne *Novissima linguarum methodus* te ontwerpen en te schrijven. In 1646 was hij weder een korten tijd in Zweden, waar het ontwerp van zijn geschrift, door eene door de Geer uitgenoodigde commissie van drie geleerden werd onderzocht, in het algemeen goedgekeurd, en hem opgedragen het te voltooien en uit te geven. In 1648 verscheen dan ook dit werk, en hij zelf keerde weder naar Lissa in Polen terug.

Dit werk, dat hij voor Zweden samenstelde, is wel het beste dat hij geschreven heeft. Het is met zorg bewerkt en beveelt zich aan door orde en samenhang zonder al te groote afwijkingen van het onderwerp. Opgedragen aan zijnen beschermer bevat het veel, dat reeds in zijn vroeger werk was aangeduid en beide vormen te samen de ontwikkeling van zijn paedagogisch

stelsel. Volgens hem liggen in den menschelijken geest de kiemen van wetenschap, deugd en vroomheid; deze te ontwikkelen is de taak van opvoeding en onderwijs. Daarom moeten alle menschen onderwezen worden, opdat zij daardoor bekwaam worden tot handelen.

De eerste zes jaren brenge het kind op den schoot der moeder door; het oefent zich in het gebruik zijner zintuigen, het ziet steenen, planten, dieren en leert die onderscheiden, het gebruikt zijne ledematen, het onderscheidt licht en duisternis, het vestigt op zon, maan en sterren zijne aandacht. Het huis, de plaats zijner woning, hare omgeving, geven hem een eersten indruk van ruimte en afstand. Het hoort spreken en zingen, en begint zelf zijne voorstellingen in woorden uit te drukken en verbindt de namen aan de zaken, die het heeft opgemerkt. Het voorbeeld zijner ouders is dan voor hem van de grootste waarde, zij zijn het die hem op alles opmerkzaam maken, hem de namen van de zaken leeren, haar samenhang aanwijzen, hem matigheid, reinheid en gehoorzaamheid leeren, hem in het gebruik zijner zintuigen oefenen en hem reeds zijn verstand doen gebruiken door hem op getal en maat, op overeenkomst en verschil te doen letten.

Is het kind zes jaren, dan moet het de school bezoeken, waar het zijne moedertaal volkomen moet leeren. Die school moeten alle kinderen bezoeken zonder onderscheid van geslacht of stand; want daar moeten zij leeren wat allen noodig hebben, welken werkkring zij ook later kiezen. Die school moet ruim en luchtig zijn met eene speelplaats, opdat leeren en lichaamsoefening gelijken tred houden. Het onderwijs moet opwekkend en vriendelijk zijn, opdat het kind de school niet als een strafplaats; beschouwe maar er gaarne verblijve. Het moet van het bekende tot het onbekende, van het lagere tot het hoogere voortgaan zonder leemten of sprongen als ongemerkt en zóó, dat niet veel te gelijk, maar het een nà het ander onderwezen worde, het volge de natuur, die het zaad doet ontkiemen en den boom langzaam groeien om hem dan takken, bladeren en bloemen te doen dragen. Daarbij moet alle onderwijs van de zaken uitgaan, men beginne het onderwijs met de dingen zelf den leerling te toonen, hem door de zintuigen die te doen kennen, hem die te doen zien, hooren, smaken en voelen, dan wijze men hem haar samenstelling en gebruik. Men neme

daartoe ware, nuttige dingen, die indruk maken en de verbeeldingskracht scherpen. Is dat niet mogelijk, men gebruike afbeeldingen in de school. Eene zinlijke waarneming drukt zich in het geheugen scherper en beter af dan eene, maar al te vaak niet begrepen, beschrijving, even als eene gebeurtenis, waar wij bij waren, die wij beleefden, ons levendiger en juister voor den geest staat dan eene die ons slechts verhaald werd. De natuur in haar rijkdom en veelzijdigheid, biedt ons eerst de zaken, die te benoemen, te vergelijken, te beschrijven, te begrijpen en er onze gedachten over aan anderen mede te deelen volgt eerst later. Eerst de dingen dan de woorden. Daarom leere de leerling niets van buiten, dat hij niet kent en begrijpt. Men make hem steeds op oorzaak en gevolg opmerkzaam en zorgt dat hij wat hij begrijpt ook uitspreke en omgekeerd niet naspreke wat hij niet begrijpt. Zoo gebruike men de zintuigen, verrijke door deze de herinnering, opdat hij uit zijne waarnemingen en ervaringen algemeene begrippen vorme en daardoor zijn verstand oefene.

Op de school geldt het lezen, schrijven en rekenen, zooveel het dagelijksche leven vordert, te leeren; daarbij zingen en liederen van buiten leeren en den catechismus, kennis maken met de hoofdfeiten der bijbelsche geschiedenis, de beginselen der kosmographie en eene algemeene kennis der ambachten en kunsten erlangen, De school moet in zes klassen verdeeld worden, die ieder een eigen leerboek in de moedertaal gebruiken en zoo mogelijk één zelfden onderwijzer voor alle vakken hebben.

Is het kind dan twaalf jaar geworden, dan zal het de Latijnsche school bezoeken, waar het Latijn volledig moet onderwezen worden, opdat men het gemakkelijk leere verstaan, schrijven en spreken. Is bij andere talen slechts noodig dat men ze leere verstaan, b.v. bij Grieksch of Hebreeuwsch, het Latijn bestemd om de algemeene verkeerstaal te zijn tusschen de volken, moet evenzeer als de moedertaal worden gekend. Eerst de moedertaal, dan het Latijn, daarna eerst andere talen en nimmer leere men meer dan eene taal te gelijk. Zoo sluit zich de Latijnsche school nauw aan de volksschool aan en is eene voortzetting van deze.

Door de zintuigen worden de zaken waargenomen, daaruit ontvangt de geest voorstellingen, door de tong deelen wij die anderen mede, door de hand scheppen wij nieuwe vormen;

van daar wetenschap, taal en kunst. Spreken onderstelt dus reeds eene voorstelling van iets, die wij door woorden op anderen overbrengen en de volmaakte taal zou die zijn, die voor iedere zaak een casequate uitdrukking had, die terstond bij den hoorder dezelfde voorstelling opwekte; die taal zou dus moeten hebben een naam voor elke zaak en elk begrip, die voor elk verstaanbaar was, en vaste regelen en wetten voor haar gebruik. Bestaat zulk een taal niet, het Latijn beantwoordt nog het best aan onze behoeften. Ook bij die taal geldt het, spoedig, aangenaam en grondig haar te leeren, evenals bij alle onderwijs; daartoe moet de leerling goed voorbereid zijn en door voorbeelden, lessen en oefening worden beziggehouden. De leeraar moet hem de voorbeelden geven en uitleggen, hij moet die begrijpen en navolgen, de leerling werke, de leeraar leide, maar zoo, dat er een geregelde voortgang besta van het bekende tot het onbekende. De leeraar moet zijnen leerlingen door houding en gebaar eerbied afdwingen, hen steeds aanzien en in het oog houden, hunne eerzucht opwekken, en door gedurig te ondervragen zich overtuigen dat zij het geleerde begrepen en onthouden hebben; maar ook zonder toorn en zonder slagen de tucht steeds weten te handhaven, den onverbeterlijke wegzenden, dat hij de overigen niet ophoude. Niet wat de leeraar weet, maar wat de leerling begrijpen kan, moet den inhoud van het onderwijs bepalen.

Bij het onderwijs der taal is met de grondslagen te beginnen, d.i. met de namen der zaken; dan met de samenvoeging der woorden en daarna met de samenstelling van volzinnen. Daarvoor bestemde Comenius zijne leerboeken, *Vestibulum, Janna, Atrium*, die hij tweemaal omwerkte.

Het *Vestibulum* begint er mede, dat de leeraar den leerling belooft hem gelegenheid te geven wijs te worden, alles te verstaan, recht te handelen, juist te spreken en wel in het Latijn de taal die schoon, den volken gemeen en tot volkomen vorming onmisbaar is. In de tweede afdeeling komen nu enkel zelfstandige naamwoorden voor, dan volgen die woorden met bijvoegelijke naamwoorden verbonden en zoo gaat het in 500 zeer korte gezegden voort, waarin voornaamwoorden, werkwoorden, bijwoorden, voorzetsels, voegwoorden en tusschenwerpsels in volgorde voorkomen. Daaraan is dan eene eerste rudimentaire spraakkunst verbonden en eene woordenlijst, waarin alle

woorden voorkomen, in het *Vestibulum* gebruikt, met het nommer dat het gezegde draagt, waarin zij gevonden worden. De rangschikking der gezegden is nu zoo, dat de zelfstandige naamwoorden de grootste plaats innemen en verdeeld worden naar den samenhang en verband der daardoor benoemde zaken. Daardoor bedoelde hij tevens een soort van grondslag voor eene algemeene kennis, hij noemt het een encyclopaedisch overzicht der dingen, te geven. Hij had daarom gewenscht bij ieder gezegde eene afbeelding der zaak te geven. Dit gelukte hem evenwel eerst later, in 1657. Omtrent het gebruik van zijn *Vestibulum* geeft hij ook aanwijzingen. De leerling moest het goed lezen, naschrijven, elk gezegde vertalen en daardoor zelf het van buiten leeren, en naar aanleiding der spraakleer zich de regelmatige verbuiging en vervoeging eigen maken.

Dan volgde voor de volgende klasse de *Janna;* ook deze bevat tekst, woordenboek en spraakkunst. Het woordenboek is echter nu etymologisch ingericht, ieder stamwoord, ongeveer 2500, wordt met zijne afleidingen en samenstellingen opgegeven; de spraakkunst gaat verder en omvat nu ook de woordvoeging en samenstelling der rede; de tekst is weder in 300 afdeelingen verdeeld, die te zamen 2000 paragraphen omvatten. Elke afdeeling handelt over een onderwerp, b.v. de wereld en de elementen, de aether en de sterren, het vuur, de lucht en de winden, het water, de aarde en de mineralen, de kruiden, de dieren, de mensch en zoo verder over alles. Ook hier weder is uit, leggen, lezen, vertalen, afschrijven en van buiten leeren de wegwaardoor de leerling, aanhoudend werkzaam onder het oog en de leiding des leeraars, zich den inhoud moet eigen maken. Hierdoor zal de leerling nu met genoegzame woorden- en taalkennis voorzien zijn om zich ook te gaan oefenen in het spreken en schrijven van het Latijn. In het *Atrium* zal de leerling eene elegantior grammatica vinden over de verschillende taalen stijlvormen, over de prosodie en den rythmus, en wat de Janua bevatte, wordt verder uitgebreid en voortgezet, waardoor hij tevens den inhoud daarvan nog eens volledіger herhaalt, en er het voorbeeld in vindt van den figuurlijken, uitbreidenden en andere stijlvormen.

Zoo wenschte Comenius trapsgewijze den leerling voor te bereiden tot de lezing en bewerking der latijnsche klassieken. Maar hier stuitte hij op dezelfde moeilijkheid, die ook toen wel

eens in ons vaderland werd ondervonden. De ouden hebben niet voor kinderen geschreven; en de maatschappij waarin zij leefden, verschilde in vele opzichten van de onze. Hij had dan ook in zijne leerboeken alle woorden en uitdrukkingen vermeden, die voor christendom en zedelijkheid eenigszins kwetsend konden schijnen. Daarom achtte hij dan ook Plautus en Terentius geene geschikte lectuur. Cicero, Seneca en Tacitus stonden op den voorgrond; daarna Virgilius, Ovidius en Horatius; maar dan met voorzichtigheid zulke stukken gekozen, die niet of minst schadelijk zijn zouden. De wijze van bewerking dezer schrijvers moest dezelfde zijn, die bij zijne leerboeken gevolgd was. Lezen, analyseeren, verstaan wat de schrijver zeggen wil en hoe hij het zegt; alles wat daarbij de aandacht trekt moet opgeteekend worden, hetzij het een ongewoon woord, eene bijzondere redewijze, een figuur is. De vertaling moet wederom in het Latijn vertaald worden, de leerling moet zich oefenen om wat hij las òf korter saam te vatten òf te omschrijven, eindelijk zich de uitdrukking en stijl des schrijvers zich zoo eigen maken dat hij een onderwerp daarin zelf behandelen kan. Daarom mag slechts één schrijver te gelijk worden gelezen, en de navolging van dezen dagelijks, ja ieder uur worden beproefd, opdat de leerling zich geheel in zijn taal en stijl inleve.

Men ziet het, Comenius vorderde veel van zijne leerlingen; maar getrouw aan zijn beginsel, knoopte hij de woorden steeds aan de zaken, en rangschikte die zoodanig, dat wat zakelijk bijeen behoorde, ook bijeen stond, en dat onder het leeren der taal ook zaken, wetenschap en kunst den inhoud vormden van wat hij te vertalen en te bewerken gaf; dat de leerling in zijne leerboeken gedurig een grooter voorraad woorden leerde, dieper in de taalvormen en de spraakkunst indrong, en eindelijk de spreek- en stijlvormen kon onderscheiden en dan, met zijn woordenboek gewapend, ook de ouden leerde verstaan en navolgen.

Dat het hem daarbij uitsluitend om klassiek Latijn te doen was, zou eene verkeerde voorstelling zijn. Men moet alles in die taal kunnen uitdrukken en bespreken en zoo noodig deinsde hij voor geen nieuwe woorden terug. Voor de universaliteit moest de klassieciteit wijken. Daarom meende hij dan ook, dat al had iedere taal hare eigenaardigheden, zijne leerboeken ook als voorbeelden konden dienen voor leerboeken voor de moedertaal en voor iedere taal en bij alle volken bruikbaar waren, als

men slechts de vertaling der woorden veranderde. Zoo verscheen zijne *Janna* oorspronkelijk met Duitsche en Poolsche vertaling en in 1640 met Duitsche en Zweedsche, later in Amsterdam met Fransche en Hollandsche verklaring, en nog in andere talen.

Toen hij zijne *Novissima methodus* in 1648 afgewerkt en te Lissa uitgegeven had, schijnt men in Zweden daar weinig aandacht aan geschonken te hebben, en, zonder dat hij dit land weder bezocht had, kwam hij te Lissa terug in zijnen vroegeren werkkring.

IV.

Niet lang echter zou hij er blijven. Uit Hongarije (Zevenbergen) kwam eene uitnoodiging van Sigismund Ragocsi, beschermer der Protestanten, om er het herstel der scholen te bevorderen en raad voor de inrichting te geven. In 1650 gaf hij eene schets van eene school, die te Patak zou gesticht worden. Het moest een school zijn waar de leerlingen beschaafd werden, alles konden leeren en wel aangenaam en grondig. Daarom moest die school voor allen toegankelijk zijn, met tafels en woningen voor de onvermogenden, moest het onderwijs geregeld en trapsgewijs opklimmend ingericht worden, zóódat de leerlingen door autopsie en autopraxis vooral onderwezen werden. Hij schreef nu eene nieuwe *Scholae pansophicae delincatio*, in 1651 uitgegeven, op beperkter schaal dan vroeger. Het onderwijs zou zich bezighouden eerst met de sensualia, dan met de intellectualia, eindelijk met de Theologia of revelata, en wel in zeven klassen die hij vestibularis, janualis, atrialis, philosophica, logica, politica en theologica classes noemde. Iedere klasse zou haar leerboek, haar leeraar, haar schoollokaal hebben; waren de leerlingen talrijk, dan zouden zij in tientallen ingedeeld worden en zou de beste en meest gevorderde leerling, aan het hoofd daarvan geplaatst, voor orde en toezicht den leeraar bijstaan. Het onderwijs zou afgewisseld worden met spelen en lichaamsoefening, zoodat zes uren daags, van 5 uur voormiddags tot 4 uur namiddags, er met tusschenruimten voor zouden worden bestemd, en in dien tijd al het werk afgedaan. Comenius was geen vriend van huiswerk; want het wordt of niet of slecht en haastig afgewerkt,

en het is beter iets niet te doen, dan het slecht te doen. Door zulk een school zou een Latium in Hungaria gesticht worden en de oude beschuldiging worden gelogenstraft, dat in Hongarije het Latijn zoo slecht was.

Wij bezitten nog de rede, waarmede Comenius op 24 November 1650 de school te Patak inwijdde. Hij sprak toen *De cultura ingeniorum*, vier dagen later sprak hij tot de leerlingen over boeken en hun gebruik, als het voornaamste middel ter beschaving van den geest. Hij wekte hen op niet alleen de boeken te lezen, maar vooral daaruit uittreksels te maken en een dagboek te houden, waarin alles wat de aandacht trok, werd opgeteekend en op die wijs zich een schat van wijsheid te verzamelen, daarbij met orde en keus te werk te gaan en slechts te lezen wat voor hun leeftijd geschikt was.

Het duurde echter tot 1671 voordat de drie eerste klassen der school konden beginnen. Nog eens had Comenius zijne leerboeken, *Vestibulum, Janua* en *Atrium* herzien, verbeterd, het laatste afgewerkt en er de Hongaarsche vertaling bijgevoegd, daarbij geholpen door den rector der school Tolnai en anderen. Hij gaf ze nu in dien vorm uit en bood ze Ragocsi aan, terwijl hij voor elk een brief plaatste aan den leeraar der klasse, om hem het gebruik duidelijk te maken, en daarover zeer uitvoerige voorschriften gaf. Het schijnt wel, dat hij hier met minder voorbereide leerlingen te doen had; hij zelf trouwens rangschikte de Hongaren nog onder de onbeschaafde volken; want zij moesten eerst de woorden in de moedertaal leeren lezen en uitspreken, dan eerst diezelfde woorden herhalen in het Latijn, om dan beide over te schrijven en zich daarbij in het netjes en schoon schrijven te oefenen. Zeer bepaalde voorschriften gaf Comenius ook, over het gedrag der leerlingen, hoe zij zich moesten houden, over hunne kleeding, hun gang, hun spreken, dat altijd bescheiden en spaarzaam moest zijn, hun gedrag op school, op straat en in huis, bij spel en bij maaltijd. Daarbij stelde hij een uitvoerig schoolreglement vast, waarbij hij verordende, dat elke drie maanden er eene voorstelling zou gegeven worden door de leerlingen, ten bewijze van hetgeen zij geleerd hadden en ter opwekking van onderlingen naijver. Zulk eene voorstelling bevatte echter geene handeling, maar alleen eene vertooning met vragen en antwoorden, over een bepaald onderwerp in iedere akte, waarbij de personen

door kleeding en symbolen werden aangewezen; wijders moest elken Saterdag het geheele personeel der school samenkomen om te onderzoeken of de leerlingen zich goed gedragen hadden, de klachten te vernemen en de schuldigen te straffen. Vreemd komt het ons voor, dat ook de ouders en voogden, die kinderen ter school zonden, eene verklaring moesten teekenen, dat zij de kinderen niet uit de school zouden houden zonder geldige reden en hen ten spoedigste er weer heen zouden zenden; hen niet van de school zouden afnemen.

Gedurende zijn verblijf te Patak bewerkte nu Comenius zijn *Orbis pictus*. Hierdoor trachtte hij den wensch te verwerkelijken, dien hij reeds lang gekoesterd had, om een leerboek te geven, waarbij de benoemde zaken door afbeeldingen werden voorgesteld, opdat de leerling, bij den naam, door het oog tegelijk de voorstelling der zaak zou ontvangen. Hij had ondervonden, dat het niet mogelijk was steeds de zaken zelve aan de leerlingen te vertoonen of door schoolprenten hun althans eene afbeelding te verschaffen, daarom verlangde hij in het leerboek zelf die afbeelding op te nemen, om naast het woord tegelijk het beeld hun onder de oogen te brengen. Op nieuw evenwel bleek de moeilijkheid dit werk uit te geven. In Hongarije was noch plaatsnijder, noch uitgever te vinden, en hij moest het naar Neurenberg aan den uitgever Michael Endter zenden, die hem volle drie jaren op de uitvoering liet wachten. In dien tusschentijd was Comenius naar Lissa teruggegaan. Eene school met drie klassen was te Patak gevestigd, verder wilde men niet gaan; om Latijn te leeren achtte men dit voldoende, de nieuw bewerkte leerboeken werden daarbij gebruikt, en in de laatste maanden, dat hij er nog was, had hij zijn *Janua* tot een speelstuk bewerkt en dit door de leerlingen doen uitvoeren. Een afschrift er van liet hij te Patak achter. In 1654 te Lissa teruggekomen, deelde hij ruimschoots in de ramp die den 26 April 1656 die stad trof, nadat hij het verdriet had gehad, dat de in Hongarije uitgebroken pest zijn school aldaar had doen sluiten. Bij de inname van Lissa door de Polen werd zijn huis verbrand, daarbij verloor hij boeken en schriften en alles wat hij bezat en moest vluchten eerst naar Silezië, van waar hij naar Brandenburg, en eindelijk over Hamburg naar Amsterdam ging, van alles beroofd. Daar vinden wij hem in 1657, toen hij zijn speelstuk, dat hij te Patak

had doen uitvoeren, uitgaf, met eene opdracht aan de vier Burgemeesters van Amsterdam en aan Witsen. Toevallig in Utrecht zijnde had hij een exemplaar van dit stuk, dat buiten zijn weten te Patak gedrukt was, van een Hongaarsch student gekregen en kon het nu herdrukken en gebruiken, om zich bij die heeren aan te bevelen.

Het is een vreemd samenstel, maar toch niet zonder geest. Vooraf gaat een Proloog. Bij 't zwijgen der muziek treedt een scholier op, die aankondigt dat koning Ptolermaeus in een raad van wijzen zal raadplegen over de beste wijze, de kennis der wijsheid gemakkelijk te maken en te bekorten. Bij zijn aftreden speelt weder de muziek en koning Ptolemaeus komt op met gevolg en met Plato, Eratosthenes, Apollonues Rhodius en Plinius, zij gaan om een tafel zitten en houden een gesprek over de beste wijze de menschen te onderwijzen. Plato zegt dat de Paradijsschool weder moet geopend worden. Adam zag de dieren en gaf hun namen. Zoo moeten den menschen de zaken te zien gegeven worden, zullen zij die begrijpen en benoemen. Men besluit in de eerste plaats de natuuronderzoekers bijeen te roepen. Plinius stelt een edikt daartoe op, Ptolemaeus teekent en bezegelt het.

Eerst komt Cosmographus. Hij zegt wat wereld, hemel, aarde en lucht is, wat de elementen zijn. Dan komen Uranius, Selenus en Asterius, achter hen Ignatius met een brandende kaars en Pyrocles met een comfoor met kolen, waarop hij een hout aansteekt en wijst hoe rook, vlam, licht en asch ontstaan. Dezen volgen Aerius en Aeolus en zoo gaat het voort, met afwisseling van muziek, over planten, dieren, vogels, visschen. Een tweede bedrijf is evenzoo ingericht en handelt over den mensch, zijne ledematen, zintuigen en samenstel; een derde over arbeid en kunst, de boer komt met zijn werktuigen en beschrijft hoe hij ploegt en zaait, de herder met zijn staf spreekt over veefokkerij, de bakker, de visscher met fuik en net, de slager en vele anderen volgen elkander op en zoo gaat het tot het zevende bedrijf door. Ik mag hier niet langer bij stilstaan, maar vergelijkt men nu wat hier gezegd wordt en beschreven met de leerboeken van Comenius, dan blijkt het, dat hij te recht kon zeggen, dat alles wat daarin was vervat, hier werd herhaald en voorgesteld. Het was het leerboek *en action*, eene herhaling en een examen tevens

voor de leerlingen van het geleerde en gehoorde, eene oefening in het Latijn spreken en in de voordracht. - Of de Amsterdamsche burgemeesters er mede ingenomen waren, weet ik niet; maar als hij bedoelde ook dáár zijne methode toegepast te zien, dan is dat doel niet bereikt. In onze Latijnsche scholen heerschte Vossius, en voor de proef met eene nieuwe methode op die scholen, was het zeker geen geschikte tijd.

In hetzelfde jaar verscheen eindelijk zijn *Orbis pictus*, wel het meest bekende van al zijne werken, dat telkens herdrukt, gewijzigd en veranderd, tweehonderd jaren lang een lievelingsboek der jeugd is gebleven. Het bevatte afbeeldingen met bijgevoegde namen van allerlei zaken, zoodat de tekst oorspronkelijk met de *Janua* verband hield en het als eene geïllustreerde *Janua* kon beschouwd worden, waarin bij ieder woord de beeldtenis was gevoegd, en het aanschouwelijk onderwijs dus ongestoord kon voortgaan daar bij het zien van de afbeelding de naam van zelf weder voor den geest kwam. Zelfs waren er die meenden dat men nu het *Vestibulum* en de *Janua* kon missen en dat de *Orbis sensualium pictus* nu hun plaats als leerboek moest innemen. Het was toen iets geheel nieuws, een leerboek met afbeeldingen, dat overal de aandacht trok en sints meermalen is nagevolgd.

In Amsterdam vond hij zijn warmen bewonderaar en beschermer, Lodewijk de Geer, niet meer. Deze was den 19 Juni 1652 overleden en toen Comenius dit te Patak had vernomen, gaf hij daar een *Animae sanctae beatum satellitium* uit, opgedragen aan diens oudsten zoon Laurentius de Geer, dat van zijne achting en dankbaarheid voor zijn weldoener getuigt. Deze Laurens werd nu te Amsterdam zijn voornaamste steun en hij was het die hem voorthielp en ook tot zijn werken krachtige hulp verleende. Comenius had enkele leerlingen uit aanzienlijken stand, die hij onderwijs gaf naar zijne methode, maar vooral hield hij zich bezig met het bijeenbrengen en overzien van zijne didactische werken. Naar mate toch die werken meer en meer bekend werden en zijne leerboeken meer algemeen werden gebruikt, openbaarde zich het verlangen die werken bijeen te hebben en gemakkelijker te kunnen verkrijgen, dan het geval was met boeken elders op verschillende tijden uitgegeven. Het was echter eene kostbare onderneming, die zeker niet tot uitvoering zou zijn gekomen zoo Laurens

de Geer niet de kosten voor zijne rekening had genomen. Zoo verschenen dan de *Opera didactica omnia* te Amsterdam in 1657, in folio, opgedragen aan de stad Amsterdam, en verdeeld in vier afdeelingen. De eerste bevat hetgeen hij van 1627 tot 1642 had uitgegeven, de tweede zijne geschriften, van 1642 tot 1650, de derde die van 1650 tot 1654 gedurende zijn verblijf te Patak, de vierde eindelijk wat hij te Amsterdam bewerkte.

Ofschoon meer dan 1000 bladzijden groot, bevat deze uitgaaf toch niet alles, wat hij over dit onderwerp geschreven heeft. Van de leerboeken komt alleen de laatste bewerking voor de school te Patak daarin voor en een *Lexicon Latino-Latinum*, bestemd om sierlijke uitdrukkingen en wendingen in het Latijn aan te wijzen, hetgeen hij reeds in Hongarije had samengesteld, gaf hij afzonderlijk te Amsterdam uit. Ook zijn *Orbis pictus* is hier weggelaten, maar deze uitlatingen schaden aan het werk niet, dat ons de denkbeelden van Comenius over opvoeding en onderwijs in hunne wording en ontwikkeling vertegenwoordigt en de beste bron is tot kennis van hem en zijn stelsel. Wat hij in Amsterdam nog schreef is het minst belangrijke. Het zijn kleinere stukken, in verband en ter toelichting zijner vroegere werken. Alleen wil ik wijzen op een schrijven aan de regeering van Amsterdam, waarbij hij haar uitnoodigt en dringt daar eene inrichting te stichten, een Latino-trophium, waar het Latijn geheel volledig zou onderwezen worden, niet zooals op de gewone gymnasiën, maar zoo dat de leerlingen het even goed en volkomen schreven en spraken als de Romeinen. Hoezeer hij het aanbeval als eene inrichting der stad waardig, waarheen van alle zijden leerlingen zouden komen en waaruit de mannen zouden genomen worden, om met alle volken te onderhandelen, de regeering is niet tot de stichting overgegaan en had aan hare illustre school genoeg. De algemeene bekendheid en de roem van Comenius verschaften hem intusschen meerdere leerlingen, door wier onderwijs hij in Amsterdam een bestaan vond, zoodat hij daar nu rustig leven kon. Juist daardoor echter verkreeg hij nu ook tegenstanders en vijanden, die hem eigenwaan en trotschheid verweten, of het niet klassieke van zijn Latijn afkeurden. Op beide beschuldigingen antwoordde hij de laatste liet hij in zoover gelden, dat het behandelen van vele zaken, den Romeinen onbekend, wel noodzaakte tot het gebruik van niet door hen gebezigde woorden en uitdruk-

kingen. De eerste beschuldiging werpt hij van verre van zich af aan het slot zijner *Opera*, waar hij tijdgenooten en nakomelingen opwekt het door hem begonnen werk voort te zetten en, mocht het zijn, eens eene school te stichten, zoo als hij die zich had voorgesteld, maar noch in Zweden, noch in Patak, noch in Amsterdam had kunnen oprichten.

De lezing van Comenius' werken is niet aangenaam, zijn stijl is droog en dor, zonder eenige verheffing; eene voortdurende aaneenschakeling van zich uit elkander ontwikkelende stellingen en bewijsgronden. Omslachtig en zich gedurig herhalend, kost het moeite er zich doorheen te werken, maar daarvoor vindt men dan ook bij hem vele goede opmerkingen en aanwijzingen, eene grondige kennis van wat het kind en de jongeling behoeft en verlangt; zijn methode is natuurlijk, trouwens den weg door de natuur gewezen te volgen, was het beginsel, waarvan hij uitging, zijn bepalingen zijn veelal juist, zijne raadgevingen altijd praktisch, en het is geen wonder dat zijne werken aandacht trokken en bewondering wekten in een tijd, waarin nog zooveel in het onderwijs gebrekkig was. Van eigenwaan is in zijne schriften al zeer weinig te vinden; maar dat hij met zijne methode ingenomen was en er rijke vruchten van verwachtte, dit sprak van zelf. Hoe zou iemand zijn leven wijden aan het beschrijven en ontwikkelen eener opvoedkundige methode, als hij deze niet de beste, hare verspreiding en toepassing niet van de zegenrijkste gevolgen achtte? Eene uitgebreide kennis van allerlei zaken en wetenschappen staat hem daarbij ten dienste, ik zou ze liefst een enclopaedische kennis noemen; niets is hem vreemd gebleven, voor alles heeft hij een oog en zulk eene kennis wil hij ook zijnen leerlingen bijbrengen. Dat hij daarbij dikwijls optimistisch was en leeraar en leerlingen wel wat te veel idealiseerde, wie zal het hem verwijten. Hij vorderde van beiden veel en rekende wel wat te veel op de bevattelijkheid, den ijver, de weetgierigheid, den naijver der leerlingen, en daarin lag misschien de reden, dat het hem niet mocht gelukken zijne plannen uit te voeren, al werden zijn leerboeken veel gebruikt en zijne aanwijzingen door velen gevolgd. Er was zóoveel waars, zooveel treffends, zooveel praktisch in zijne opmerkingen en lessen, dat overal kon worden toegepast, dat hij door zijn invloed het onderwijs hervormde, al bleef zijn ideaal onverwezenlijkt.

V.

Er spreekt zich in Comenius' schriften overal een diep, innig godsdienstig gevoel uit. Overal bemerkt men dat hij in de eerste plaats godsdienstleeraar was en de warmte van zijn hart en de belangstelling in het heil zijner leerlingen komen telkens te voorschijn. Onverflauwd bleef steeds zijne belangstelling in zijne vervolgde en verspreide geloofsgenooten, voor hen schreef hij in het Boheemsch om hen te stichten, te vertroosten en hun moed te verlevendigen onder de verdrukking; nog in 1658 gaf hij te Amsterdam ten hunnen behoeve een *Manuale biblicum* uit en in 1660 een catechismus in het Boheemsch, diep gegriefd dat zijne pogingen in Engeland en Zweden mislukt waren, om bij de vredehandelingen voor hen terugkeer in hun vaderland en vrije uitoefening hunner godsdienst te verkrijgen. Dat denkbeeld, die verwachting van herstel verliet hem nimmer, dat uitzicht op een betere toekomst stond hem steeds voor den geest. Hij hoopte voortdurend, omringd door strijd, getuige van schrikkelijke ellende, van godsdienstige verdeeldheid en vervolging, op een herstel van vrede tusschen de volken en op een terugkeer tot eene algemeen levendige christelijke overtuiging die allen, ook de Heidenen en Mohammedanen, in een zelfde Christelijk geloof zou vereenigen. Een hersenschim, zult gij zeggen, maar zoo verklaarbaar en verschoonbaar bij een man die geleden had en gestreden zoo als hij, een pionier op het gebied van beschaving en opvoeding. Was het wonder, als die verwachting en het verlangen naar dien tijd hem op dwaalwegen leidde.

Het was zoo natuurlijk dat onder de verbannen en vervolgde leden der broedergemeente nog altijd de hoop overbleef een einde aan hunne ellende, een terugkeer naar hun vaderland te zullen beleven. Hunne oogen waren voortdurend op den gang der gebeurtenissen gericht en telkens flikkerde hun hoop weder op, als er iets voorviel, waaruit zij zulk eene betere toekomst meenden te kunnen verwachten. Maar telkens ook werd die hoop teleur gesteld, en is het nu wonder als er onder hen opstonden wier phantasie het gehoopte, het zoo vurig verlangde in de toekomst meende te zien en die zich die toekomst al verwezenlijkt droomden? Zoo traden nu en dan onder hen op,

visionarissen, die zich als profeten beschouwden, en zich geroepen achtten die toekomst aan te kondigen en te bewerken.

Comenius was met enkele hunner bekend geworden. Op eene reis van Moravië naar Polen ontmoette hij te Görlitz in 1626 een jongen edelman von Scherotin, die hem met ingenomenheid sprak over visioenen van een zekeren Rotter te Sprottau in Silezië, die deze reeds in 1616 zou gehad hebben, en die door hem in 1620 aan Frederik van de Paltz in Bohemen waren medegedeeld, vervolgens door godgeleerden onderzocht en echt verklaard. Comenius weigerde er eerst aan te gelooven; maar door verschillende predikers overgehaald, liet hij zich bewegen die over te zetten en te Pirna te doen drukken. Terstond vond dat afkeuring bij velen zijner geloofsgenooten, en vreesde men er nadeel van voor de zaak der broeders. Evenwel bracht Comenius, ofschoon hij de geloofwaardigheid niet uitdrukkelijk verdedigde, die naar Holland, en gaf ze daar aan Frederik van de Paltz, die gewenscht had ze te zien.

Eene andere visionarisse was Geertruida Poniatovia, een jong meisje, dat in 1627 en 1628 hare openbaringen ontvangen had. Men zeide dat zij in 1629 gestorven was maar weder levend geworden en sints gehuwd met Vetter. Zij had hare voorspellingen onder anderen aan Wallenstein gezonden. Comenius ontving er, waarschijnlijk door haar man, kennis van.

Eindelijk had Nicolaus Drabricius, een prediker, die in 1629 naar Hongarijen gevlucht was, waar hij handel dreef, gezichten van legers uit het noorden en oosten, die den ondergang van het oostenrijksche huis en van de macht der Pausen voorspelden, waarna men spoedig het duizendjarig rijk mocht verwachten. Als geroepen die voorspellingen te verwerkelijken, wendde men het eerst het oog naar Gustaaf Adolf, later naar de Turken en Lodewijk XIV. Ook op Karel Gustaaf van Zweden vestigde men zijn hoop, en Drabricius wendde zich zelf tot Sigismund Ragocsi, om hem aan te sporen die taak op zich te nemen. Na diens dood vestigde men de aandacht op zijn zoon, dien het zeker niet aan heerschzucht en moed ontbrak; maar wiens nederlagen en tegenspoeden tegen Polen en Oostenrijk weldra alle verwachtingen den bodem insloegen. Dezen profeet leerde Comenius in Patak kennen, en hij schijnt een zekeren invloed van hem ondergaan te hebben, zoodat hij zelf met zulke verwachtingen meer en meer zich vleide. In Amsterdam gaf hij

de visioenen dier drie profeten uit, in 1659 en 1665, onder den titel *Lux in Tenebris*, wat natuurlijk opzien wekte en velen aanleiding gaf hem of te bespotten of te beklagen. Daar leerde hij ook Antoinette Bourignon kennen, bij hare omzwervingen, ofschoon hij hare voorstellingen, dat alle scholen overbodig waren omdat zij nergens anders toe dienden, dan om het inwendige licht te verduisteren, zeker niet kon overnemen.

Het kon niet uitblijven dat dit werk van Comenius ook openlijke tegenspraak uitlokte. Twee welbekende godgeleerden, om hun strijdvaardigheid bekend, traden tegen hem op, Maresius te Groningen en Arnold te Franeker, verweten hem onder anderen, dat hij deze profetiën naar de omstandigheden en gebeurtenissen wijzigde en verklaarde en er toch aan bleef gelooven.

Er is iets kinderlijks naïefs in dit vaste geloof van een ouden man, die een zooveel bewogen leven achter zich had, die zoo aan zijn vaderland en broederen gehecht was, aan de verwachtingen van eene betere toekomst, aan het uitzicht op vrede en eendracht. Rotter had hij persoonlijk gekend, Vetter, de echtgenoot van Poniatovia, was zijn vriend en mede senior der gemeente, Drabicius had om zijne profetiën den brandstapel beklommen. Comenius kon hen niet loslaten en zag telkens en telkens weder naar de vervulling uit. Noem hem zwak, goedgeloovig als gij wilt; maar veroordeel hem daarom niet; wat men hoopt, men verwacht het zoo gemakkelijk.

Comenius' leven spoedde ten einde - zijne vooruitzichten op herstel verminderden al meer en meer, duister werd hem de toekomst. In 1649 gaf hij reeds eene geschiedenis der Boheemsche broeders uit, daarbij vooral gebruik makend van het werk van Johannes Lasitius, en voegde er, uit vrees dat de broedergemeente zou uitsterven en verdwijnen, de kerkordening bij in 1616 en te Lizza in 1632 vastgesteld, en de geloofsbelijdenis van 1535, met eene ernstige vermaning aan allen, om in geloof en tucht te volharden, en niet af te wijken van den ernst en standvastigheid der vaderen. Hij droeg dit werk aan de Engelsche natie op, dat die het zou bewaren als een schat, opdat de gemeente waar zij ooit mocht hersteld worden, het daar zou vinden, en althans bij de algemeene verwoesting hare grondslagen zouden behouden blijven, waarop zij weder kon worden opgebouwd. Buddeus in Jena gaf het opnieuw uit in 1702, en in het

Duitsch is het nog in 1799 vertaald. Het heeft aan zijne bestemming voldaan, de broedergemeente is niet ondergegaan, maar zij is op de oude grondslagen weder hersteld; al was het niet op de wijze en door den weg dien Comenius verwachtte.

Zijn laatste werk gaf hij, nu een grijsaard van 77 jaren, te Amsterdam uit in 1668, onder den titel *Unum necessarium*. Het was een zelfbeschouwing, waarin een innig vroom gemoed zich uitspreekt. Een man des verlangens noemt hij zich, daar hij steeds het goede en ware gezocht heeft, om den wil des Heeren en uit liefde voor de menschen. Hij hoopt en verwacht, dat wat hij voor het onderwijs bedoeld heeft nog eens in het leven zal treden, als de winter der kerk voorbij zal zijn, de regen heeft opgehouden en de bloemen ontluiken; hij verwijt zich niet genoeg gedaan te hebben voor de hereeniging der christenen, waarvoor hij wel veel voorbereidde, maar zich door den storm en het onweder, waaronder hij leefde, liet terughouden het uit te geven; hij wijst op het onvervuld blijven der profetiën, hij wil zich wachten daarover te klagen, opdat hem niet het lot van Jonas treffe; wellicht vervullen zij zich nog anders dan hij verwachtte.

Den 15^{den} November 1671 stierf hij in zijn 80ste jaar en werd te Naarden begraven. Zoo eindigde een werkzaam leven, onder moeilijke omstandigheden, in gedurige onrust, met onbezweken moed en volharding doorgebracht. Comenius wist wat hij beoogde, en sints hij zich met opvoedkunde en onderwijs bezighield, was hij overtuigd daarin een heilige roeping op te volgen. Hij begreep volkomen hoeveel er voor de toekomst der volken, voor beschaving en vooruitgang afhing van het onderwijs; hij kende de bestaande gebreken; en terstond had hij zich zijn stelsel gevormd om die gebreken te verbeteren. Daarvan is hij nimmer afgeweken, al mocht hij later, waar hij leemten of feilen ontdekte, bijzonderheden wijzigen of aanvullen. Dat hij er mede ingenomen was, hoe kon het anders? Misschien verwachtte hij er te veel van; maar dit had hij gemeen met allen die het middel meenen gevonden te hebben om bestaande toestanden te verbeteren. En hij heeft zelf nimmer beweerd, dat zijn stelsel geheel oorspronkelijk was. Overal wijst hij op zijne voorgangers, en al bestrijdt en beoordeelt hij hunne schriften en meeningen, gaarne erkent hij wat hij hun verschuldigd is. Sturmius en Erasmus, Oives, Campanella en

vooral Bacon Scaliger en Vossius hebben ongetwijfeld een grooten invloed op hem uitgeoefend, zelfs Ratich was hem voorgegaan in het aanbevelen van den natuurlijken en aanschouwelijken weg, bij het onderwijs te volgen, in het aanleeren van en de beoefening der moedertaal, in het aandringen op eigene oefening, maar hij verschilde van Comenius weder in vele andere opzichten; wilde hij, dat de leerlingen zwijgen, de leeraar alleen spreken zou, deze wilde juist dat de leerlingen vragen en spreken zouden, dat beide wederkeerig op elkander zouden werken, en, juist door die wisselwerking, het onderwijs vruchtbaar zou worden.

Vraagt men welken invloed Comenius gehad heeft, zeker was die reeds groot bij zijne tijdgenooten. Zijne leerboeken werden gebruikt en trokken alom de aandacht, en daardoor moest ook van zelf zijne methode bij het onderwijs van het Latijn navolging vinden. Zijne geschriften werden veel gelezen en verwierven hem overal vrienden en bewonderaars, zijne uitgebreide briefwisseling schonk hem overal bekenden en hij heeft ons zelf de bewijzen bewaard van de hoogachting, die hij genoot. Maar het beste bewijs zijn de uitnoodigingen uit Engeland, uit Zweden, uit Hongarije, die hij ontving om de scholen te verbeteren, hoe algemeen hij bekend, hoe hoog hij bij zijn tijdgenooten aangeschreven stond. Zeer veel van zijne denkbeelden vinden wij dan ook bij latere schrijvers terug, hetzij dan dat die ze uit zijne werken ontleenden, hetzij omdat zij reeds gemeen goed in de opvoedingsleer geworden waren.

Eerbiedwaardig staat zijne gestalte daar voor ons als van een man, die veel geleden, veel gedaan heeft, en wiens werk voor tijdgenoot en nakomeling rijke vruchten heeft afgeworpen, die het verdient, dat zijne herinnering worde bewaard en hernieuwd, als die van een baanbreker en voorganger op het gebied van onderwijs en paedagogiek.

B.J.L. DE GEER VAN JUTFAAS.

Bourget's Italië.

Paul Bourget, Sensations d'Italie. Paris, Lemerre 1891.

Gelukkige Bourget! Hij heeft Italië mogen wederzien, en nog eens wederzien.

Hij heeft, nadat de dorst der allereerste ‘Sehnsucht’ reeds jaren geleden gestild was geworden, - zelfs onder zijn oudste verzen zijn er die te Florence geschreven werden, - mogen terugkeeren in het lokkende land der eindelooze beloften. De onhandige verlegenheid der eerste ontmoeting kon plaats maken voor eerbiedige vertrouwelijkheid. Hij behoefde niet meer te vreezen van door de stralen dier zon te worden verblind, van door den rijkdom dier kunst te worden overweldigd, van te duizelen bij het gezicht dier onmetelijke brokken historie.

Hij werd niet door de koorts eener eerste ‘Italienische Reise’ haastig voortgedreven langs de spoorstaven van het lange, smalle schiereiland, - van Turijn naar Genua, van Genua naar Pisa, van Pisa naar Florence, van Florence naar Rome, van Rome naar Napels, en dan terug, pijlsnel, over Bologua, Venetië, Verona, Milaan, den zwarten tunnel weer binnen. Hij behoefde zich niet te laten verontrusten door het driftig ‘partenza signori!’ noch zich te ergeren over de traagheid waarmee dit commando wordt uitgevoerd door hen die het uitgalmen. Hij kon de breede banen, waarlangs de touristen in lange treinen worden voortgesleurd, verlaten en zich langzaam laten sleepen langs de zijlijnen van het Italiaansche spoorwegnet. Hij kon zijn weg in stille eenzaamheid vervolgen, in een landelijke ‘carrozzella’, voortgetrokken door paardjes die met Chiantiwijn werden opgefrischt, en geleid door een koetsier die de ‘Eccellenza’ toesprak in versregels van Dante.

Hij was niet een ‘professional tourist’, die bij elke nieuwe pleisterplaats zijn reisgids voor den dag moet halen, om te zorgen dat hij niets overslaat, dat hij zal kunnen heengaan in het zalig bewustzijn van alles gezien te hebben. Hij was niet een rondreizend philoloog, die moet snuffelen naar oude handschriften, die uren en dagen moet slijten in kille boekerijen, om middeleeuwsche gedichten af te schrijven ‘die besser nie geschrieben wären’, zooals ik een geestig geleerde eens hoorde zeggen. Hij was niet een archeoloog van beroep, die het levende mag versmaden, zoo hij maar weet te ‘schwärmen’ voor het doode, die al gravend zijn weg moet zoeken door het zwijgende graf der oude wereld. Hij was niet een kunsthistoricus, die op uitgewischte namen en verbleekte vormen moet turen, om quaesties van echtheid te beslissen. Ja, zelfs niet een letterkundige reisbeschrijver, die van zijn tocht naar het vreemde land een boek moet medebrengen, een *Voyage en Italie*, lang genoeg om door zijn uitgever in eene bestaande collectie te worden opgenomen.

Zoo hij al vroeger, met zekere ontevredenheid, het sceptisch ‘dilettantisme’ genoemd heeft onder de gebreken van dezen tijd, thans is die grenzenlooze vatbaarheid voor ethische en aesthetische indrukken van allerlei aard Bourget te stade gekomen. Hij heeft, niet alleen aan de beschrijving van zijn reis, maar aan zijn reis zelve een geheel p e r s o o n l i j k karakter kunnen geven; hij heeft zijn e i g e n Italië kunnen bezoeken, het Italië zijner wenschen niet alleen, maar bovenal, het Italië zijner k e u z e .

Wien is het wel niet eens gebeurd, in een rustigen zomernacht, bij het turen naar den helderen sterrenhemel, dat hij, sinds lang gewend aan de sterrebeelden die ieder weet te vinden en die, nauwkeurig omlijnd, op alle kaarten staan afgeteekend, - het oog in de fonkelende ruimte heeft laten dwalen langs een zelf gezochten weg, zich zijn eigen sterrebeelden scheppend, fantaisie en gemoed vrij spel latend om te droomen en te denken bij het opvangen der stralen van wat daar tintelt of schemert in het eindeloos verschiet? Zijn oog rust met welgevallen op een ster wier kleurenglans of wier flikkering hem dien avond boeit door een eigenaardige bekoring. Om dat middelpunt groepeert hij in grillige beelden de vonken die in enger of wijder kringen om die zon schijnen te trillen; van daar uit laat hij blik en gedachte voortzweven langs paden van

licht, zonder zich te bekreunen om het hemelplan van zijn astronomisch handboek, totdat hij, turens- en droomensmoede, de oogen sluit, of met blik en gedachte terugkeert naar de aarde.

Zoo ongeveer heeft Paul Bourget, in het late najaar van 1890, zes weken lang Italië gezien.

Niet alleen zijn boek is een kunstwerk, boeiend door rijkdom van gedachten, verrassend door nieuwe gezichtspunten, trillend van velerlei sensaties, die toch alle slechts de verschillende golvingen zijn van één zelfde stemming. Ook de reisweg dien hij volgde maakt dienzelfden artistieken indruk. Reeds de bloote lijnen van dien weg, afgeteekend op de landkaart, vormen het beeld van een klein Italië, dat deze reiziger binnen de grenzen van het groote Italië gevonden heeft. Eerst de dichte groep de kleine Toscaansche en Umbrische steden, zich zuidelijk uitbuigend tot Orvieto, zich oostelijk uitspannend van Volterra tot Ancona, bijna over de gansche breedte van het schier-eiland; en dan, met een forsche zwenking, op eens naar het zuiden, van Ancona naar Foggia, en verder, de kustlijn volgend, over Bari en Brindisi naar Otrante, in den hiel van 'lo stivale', langs Tarente en Cotrone, tot aan de uiterste punt van den voet, tot Reggio, waar Messina lokt en de Etna dreigt, en van waar de reiziger zal oversteken naar Sicilië, om te gaan overwinteren op dat zonnig eiland, 'une île de repos annoncée par un géant d'épouvante.'

En dat kleine Italië, waardoor een 'doux et paisible pélerinage' dezen artistieken zwerver heeft heengevoerd, het is toch een volkomen Italië, het is voor hem en voor de lezers zijner reisindrukken g a n s c h Italië geworden. Hier omschijnt u de glorie van het 'imperium romanum' en de stralenkrans der christelijke heiligen. Hier doorleeft gij een stuk Middeleeuwsche geschiedenis en aanschouwt gij een tooneel uit het moderne epos der Napoleontische heerschappij. De Etruskische kunst opent voor u haar bouwvallige graven, en de Renaissance voert u hare paleizen en hare cathedralen binnen. Naast de schim van Hannibal verrijst die van Garibaldi; naast het beeld van den heiligsten onder alle heiligen, Franciscus van Assisi, het beeld van den vermetelsten vijand der christelijke kerk, Frederik den tweede; naast den strengen, geloovigen Dante, de klagende, aan God en het leven vertwijfelende Leopardi. Gij hoort den dreunenden voetstap der Romeinsche legioenen, het woeste

wapengekletter der Sarraceensche soldaten, de opgewonden krijgsliederen der troepen van het *Risorgimento*.

Bijna uit ieder hoofdstuk van het gedenkboek zijner kunst legt Bourget's Italië u eene bladzijde voor, en uit bijna alle phasen zijner heidensche en christelijke vroomheid heeft het een gedenkteeken u aan te wijzen. Het is een levend en herlevend, een strijdend, een twistend, een biddend, een twijfelend, een dwepend en een spelend Italië, dat uit de zes-en-twintig hoofdstukken dezer *Sensations* tot uwe herinnering en tot uwe verbeelding spreekt.

Maar het is bovenal het ideale land der Schoonheid, ‘une terre de Beauté’. Met dien indruk, waarin alle andere zich oplossen, scheidt Bourget van Italië. En met dien indruk sluit de lezer de bladen van dit reisboek.

Wat door den schrijver, al te bescheiden, genoemd wordt ‘un vagabondage de faits et de pensées’ is, misschien half onbewust, een harmonisch geheel geworden, een kunstige groepeering van ervaringen en opmerkingen, van reisindrukken en overdenkingen, die geleidelijk, door zachte overgangen en treffende tegenstellingen, het beeld dier Schoonheid te voorschijn tooveren voor het oog en voor den geest van den lezer. Het is alsof deze reiziger, door een vriendelijk toeval of door een geheimzinnig kunstenaarsinstinct op zijn tocht voortgeleid, in iedere nieuwe stad die hij bezoekt niets anders vindt dan een nieuwen trek, een nieuwe kleur voor het beeld dat hij van dit land der Schoonheid heeft willen teekenen.

Eerst zijn we in Volterra, de oude Etruskische stad, ‘une vision du Moyen-âge’, met haar vastgesnoerden gordel van wallen en torens, met haar nauwe, kille straten, waardoor Lorenzo de Medici het bloed der burgers zoo geweldig liet stroomen, met hare oude graven, wier dooden, caricatuur-achtig uitgehouwen in de albasten deksels der sarcophagen, den eenzamen bezoeker zoo weemoedig aangrijnzen, een sombere grauwe wereld, ter nauwernood even verhelderd door eene Annunciatie van Benvenuto Giovanni, met zijn ‘bel Ange annonciateur si visiblement venu d'en haut.’

Dan volgt de reis naar Colle, door de eenzame woeste heide, ‘une lande digne de celle du roi Lear’, met het uitzicht, in de verte, op San Gimignano, ‘la città delle belle torre’, waar Ghirlandajo in ‘une fresque fervente’ zulk een heerlijk visioen

van Santa Fina schilderde, en waar Savonarola zich voorbereidde tot het werk van boetprofeet en martelaar.

Langzamerhand worden zonniger tinten zichtbaar. Na het dorre Toscane treedt het lachende Toscane te voorschijn. En wanneer hij in zijn bekend en geliefd Siena is aangekomen, waar hij vroeger reeds zoovele malen heeft rondgedwaald, dan wijdt hij slechts een vluchtige herinnering aan het beroemde beleg van 1554 en aan de stoere heldenfiguur van Montluc, om zich op te sluiten in de ‘Libreria’ der cathedraal en zich daar te verdiepen in het meesterwerk van Pinturicchio, dat in tien fresco's de geschiedenis van Paus Pio Piccolomini verhaalt. Hier omzweeft hem de gansche poëzie der Renaissance, ‘cette minute de floraison unique où la créature humaine semble avoir été si complète, entre le Moyen-âge qui fut le règne de la force trop forte et notre siècle où la culture confine sans cesse à la maladie’.

En na die weelderige, door-en-door gezonde schilderkunst, in datzelfde Siena, de ziekelijke, bijna decadente gratie van den geheimzinnigen Sodoma. Niet veel wil Bourget ditmaal van dezen zoo droevig belasterden schilder zien; alleen zijn gegeeselden Christus, ‘palpitant d'une douleur qui pense’, en zijne Eva, door den Zoon Gods uit de dooden opgewekt, wier oog op Abel rust met een blik waaruit de herinnering spreekt aan de tranen die zij eenmaal om hem vergoten heeft.

Bourget's voetstappen volgend vinden wij dienzelfden Sodoma terug, maar in een geheel andere omlijsting, wanneer wij het stille, bijna verlaten en toch gastvrije klooster van den Monte Oliveto zijn binnengetreden, en daar rustig turen naar de donkere cypressen of door den glimlach eener Madonna ons laten bekoren, die de abt kort geleden ontdekt heeft onder de witte kalklaag der kale muren.

Van nu aan worden de mystieke sensaties sterker. En wanneer hij zoo straks het stille Pienza verlaten zal, dan denkt hij niet meer aan de bloedige gevechten, in vroeger dagen door de Toscaansche steden en dorpen tegen elkander geleverd, en waarvan ook dit stadje de herinnering bewaard heeft. Dan volgt hem alleen nog de lange blik, ‘le long regard’, eener Madonna die hij in het schemerdonker eener kleine kapel heeft aanschouwd, terwijl de bevende hand van een ouden koster hem met een altaarkaarsje bijlichtte; en hij voelt

het verlangen in zich opkomen om ook zulk een hart te bezitten, ‘un coeur pareil à celui que les vieux peintres laissent deviner derrière ces prunelles: capable de toutes les puretés et de toutes les tendresses à travers toutes les souffrances.’

Weldra ligt Toscane voor goed achter ons De oude grauwe paleizen van Montepulciano en zijn arme kathedraal, die te vergeefs op haar marmeren gevel wachten blijft, verdwijnen langzaam achter de heuvelen. Wij dalen af naar de vriendelijke valleien van Umbrië, naar het land van François d'Assise.

Het is juist Allerzielen, en de indruk van dien doodendag doet zich te sterker gevoelen, nu wij den Dood zelven en de bleeke slachtoffers die hij zich verkoren heeft zien rondwaren langs de oevers van het Trasimeensche meer, onder de vaalgroene eucalyptussen, ijdel voorbehoedmiddel tegen de altijd loerende, de onverbiddelijke ‘malaria’.

Een namiddag te Chiusi, genoeg om neder te dalen in de Etruskische graven en in de catacomben der oude christenen; dan een bedevaart naar Città della Pieve, de geboortestad van den raadselachtigen Perugino, ‘ce peintre de Madonnes qui mourut dans l'atheïsme final’; vervolgens naar Orvieto; - helaas! men rijdt niet meer langs kronkelende paden naar den heuveltop waarop de oude stad der pausen zich verheft, men wordt naar boven geheschen in een modernen ‘funiculaire’. Hier, in de oude guelfenstad, het toevluchtsoord der pausen, geen herinnering aan den bloeitijd van vrij staatkundig leven en vrije kunst. Maar één kunststuk toch, geheel eenig in de gewijde bouwkunst van Italië, de domkerk, ‘ce blason sacré, cette espèce de page de missel dressée en pierre .... une gigantesque miniature’. En dan naar Perugia, een stad tintelend van modern leven, maar die tevens, te midden der overblijfselen van den handelsgeest der XVe eeuw, in de fresco's van zijn Cambio, zijn oud beursgebouw, den kooraanvoerder der Umbrische school, il Perugino, in den vollen luister en den vollen rijkdom van zijn genie te aanschouwen geeft.

Nog een paar dagen verder, en wij zijn te Assisi, de heilige stad bij uitnemendheid, de stad van Franciscus, ‘il Poverello’. Hier moge de klassiek-heidensche Goethe voor niets anders oog hebben gehad dan voor de onbeduidende bouwvallen van een Minervatempel, Bourget richt zijn schreden naar Santa Maria degli Angeli, naar het groote klooster op de helling van den

heuvel, om zich te verdiepen in het leven van den grooten Heilige, die het volle ideaal der vroomheid heeft verwezenlijkt, om door te dringen in de zachte aandoeningen der mystiek, - helaas! ook om zich te ergeren aan den jammerlijken toestand waartoe deze ‘capitale de la Vie Spirituelle’ vervallen is. Het is een koude winterdag, en als men hem in den kloostertuin den rozenstruik zonder doornen wijst die nog de sporen heet te dragen van de zelfkastijding des Heiligen, dan is er geen enkele roos te vinden om hem toe te lachen ‘avec un jeune visage de fleur’.

Maar weldra wijken het Italië der mystiek en het Italië der kunst. We verlaten het droevig Ancona en wenden onze schreden naar Foggia, de oude hoofdstad der Hohenstaufen. En zoo onze geleider ons nog een oogenblik laat toeven op dien weg, dan is het te Recanati, de stad van Leopardi, waar hij ons laat omdolen in het paleis van dien somberen genialen dichter, een zoon van Dante door zijn taal, een volgeling van Lucretius door zijn wijsbegeerte, wiens zangen klinken als ‘les hymnes d'une liturgie athée.’

Te Foggia heerschte eenmaal Frederik de tweede, de groote Cesar der Middeleeuwen, wien Dante in zijn ‘Inferno’ zoo terecht een plaats aanwees onder de ketters. En wanneer Bourget is aangekomen in die stad, wier lage huizen, schuchter oprijzend uit den waggelenden bodem, telkens een nieuwe aardbeving schijnen af te wachten, ‘comme les pierres d'un môle attendent la vague,’ - dan laat hij die betooverende figuur in al haar wreedaardige en toch verfijnde genialiteit heerschen over zijne verbeelding. Iets verder, te Lucera, de Moorsche vesting, is het de tragische Manfred die voor hem oprijst, de ‘prince-poëte’, het hoofd getooid met de lange blonde haren, waaraan hij zich eenmaal, onder de muren der stad, door zijn wantrouwende soldaten moest laten herkennen.

Te Bari zijn het visioenen van oorlogen en kruistochten die hem vervolgen, van Hannibal tot Joachim Murat. En zoo hij hier, op den drempel van het oude Groot-Griekenland, al een kerk binnentreedt, dan zoekt hij niet meer naar sensaties van Middeleeuwsche mystiek, ook al heeft de Heilige Franciscus dien grond betreden, dan verlustigt hij zich in het zonderling mengsel van christelijke en heidensche devotie, dat tot hem spreekt uit de dwaas opgesmukte Madonna's, wier hart

niet door zeven zwaarden, maar door zeven gouden dolkjes doorboord wordt.

Van nu af aan is het Middeleeuwsch Italië bijna voor goed verlaten. Slechts nu en dan zal een kerkgevel, zooals die van de Nicolaaskerk te Lecce, door koning Tancred gesticht, het nog even in de herinnering terug roepen. Moderne beelden, afwisselend met herinneringen aan de heidensche oudheid, leven op in de steden van Apulië, Groot-Griekenland, Calabrië. Een eenvoudig voorwerp, te Bari gevonden, een reis-necessaire van Murat, roept de gestalte van dien vergeten koning der beide Siciliën, die zoo heldhaftig den dood onderging, in al hare zonderlinge grootheid te voorschijn. Te Brindisi wekt de herinnering, dat hier de beroemde ‘Via Appia’ eindigde eene ‘sensation d'histoire’, terwijl het gezicht van het Italiaansche ‘bagno’ en het geklettter der ijzeren kettingen, door de arme veroordeelden voortgesleept, dat hem in de ooren klinkt als een ‘tragique concert d'expiation’, den droomenden reiziger verontrusten door problemen van schuld en boete, van verantwoordelijkheid en zedelijke fataliteit.

In het aardige, kokette Lecce, het Florence van Apulië, ‘un si précieux bijou de ville’, ondervindt Bourget de bekoring van een Napolitaanschen bouwstijl uit het laatst der zestiende eeuw die overal elders wansmaak heeten zou, maar waardoor zinnen en geest hier gestreeld worden als door ‘un marivaudage de pierre.’ Na het bezoek aan een naburig kasteel, waar de oude slotvoogd, de hertog Castromediano, die onder de Bourbons de ketting der galeiboeven heeft voortgesleept, hem in eigen persoon rondleidt, verdiept hij zich in de geschiedenis van het *Risorgimento*, dat voor de klassieke helden dier dagen met zooveel ontgoocheling is geëindigd.

Te Otranto, een bouwval, maar de onvergetelijke bouwval van een schitterend verleden, zoekt zijn oog zijn geliefd eiland Corfu, en in den tuin van de naburige vesting d'Oria laat hij zich allerlei volkssagen verhalen, waarin de herinnering aan de Nymfen en de Sirenen der Grieksche fabelleer schijnt voort te leven. Te Tarente ruischen de verzen van Virgilius hem in de ooren, en, zoo het gezicht der moderne stad een bittere teleurstelling wekt, hij troost zich door de herinnering aan Laclos, den schrijver der *Liaisons dangereuses*, zijn grooten voorganger op het gebied van den ‘roman d'analyse’, die hier gestorven is.

Te Metaponte - niets meer dan een spoorwegstation, waar

enkele opgegraven stukken beeldhouwwerk in een schuur bijeenliggen, en waar de afschuwelijke malaria de gezinnen der enkele beambten die er wonen meedoogenloos wegmaait, - laat hij zich een calabrisch volkslied voorzingen, droefgeestig zooals alles wat de ziel van het volk gezongen heeft, en verliest hij zich in droomerijen bij het zien van een paar marmeren vrouwenhanden, overblijfselen van een verbrokkeld beeld, ‘pures à y mettre un baiser comme sur des mains de chair et si mélancoliquement mutilées et vivantes’.

En nu nog de laatste tocht, een eindeloos lange, sombere reis, op een verlaten spoorweglijn, door een kale vlakte, met onheilspellende eucalyptussen eentonig beplant; een kort oponthoud te Cotrone, de stad van Pythagoras; een weemoedig heenzien naar de plek waar het oude, weelderige Sybaris ergens moet verborgen liggen; een laatste oproeping der schim van den overwonnen Hannibal; een bezoek aan de eenig overgebleven zuil van een Heratempel; een eerbiedig en angstig huiveren voor den grond waarop de vloek der oude goden schijnt te rusten, maar dien deze goden toch niet geheel hebben verlaten.

Zelfs deze ‘terre frappée de malédiction’ is een stuk van het onvergelijkelijk schoone land; zelfs deze dorre, doodsche uithoek van Italië is ‘un coin de la terre de Beauté.’ Bij den welkomstgroet aan Messina, ‘la ville blanche’, een afscheidsgroet aan Reggio ‘la ville rose’! Zelfs Reggio's tint is die der opgaande zon.

Benijdenswaardig, dit alles te hebben gezien! Maar benijdenswaardig bovenal, het zóó te hebben gezien en het zóó te kunnen vertellen aan zijne vrienden.

En toch weet ik niet of al die vrienden ditmaal wel zullen luisteren met de aandacht waaraan zij den ‘romancier à la mode’ gewend hebben.

Daar zijn vooreerst de velen die Bourget, toen hij in 1890 met zijn jonge vrouw op reis ging, in de Parijsche salons en in de café's der hoofdstad heeft achtergelaten. Zij houden niet veel van Italië; ‘non le vogliono bene’ zou men daar ginds, aan de overzijde der Alpen, zeggen. Wel kennen zij, en meestal zeer goed, het Italië hunner klassieken; wel hebben sommigen van hen ook het Italië der kunstgeschiedenis zoo ongeveer doorgewandeld. Maar, spreek hun niet te veel van

dit land! Het doet hen denken aan ‘ondankbare broeders’, die Magenta en Solferino vergeten zijn, die Nizza en Mentone terug wenschen, die triple allianties sluiten en ovaties brengen aan Crispi, die afgunstig uitzien naar Tunis en die haken naar de heerschappij der Middellandsche zee. Madame de Stael heeft immers *Corinne* geschreven, en Théophile Gautier gaf een *Voyage en Italie!* Waarlijk, Rome en Florence kunnen tevreden zijn. De Fransche letterkunde heeft jegens Italië ruimschoots haar plicht gedaan.

En dan de lezeressen, Bourget's geparfumeerde clientèle! Had hij nog maar eens weer haar hart vol raadselen ontleed, haar leven vol leugen ontsluierd! Dit nieuwe boek laat zich niet lezen zooals men gewoon was met zijne romans te doen, des morgens, in het boudoir, ‘entre le bain et le déjeuner’, of 's namiddags, een half uurtje vóór de ‘five o'clock’. Er ligt te veel geleerdheid onder deze sensaties verborgen. ‘Trop d'érudition, ma chère!’ Men zal liever wachten op den roman dien Bourget bezig is te Rome te schrijven, en dien zijn uitgever reeds heeft aangekondigd.

Maar ook onder hen die over meer tijd en minder vooroordeelen beschikken, die Italië liefhebben zooals men wezenlijk liefheeft, ‘malgré tout’, die de taal van Dante verstaan en het land van Rafaël en Michel Angelo kennen, - hoe weinigen zijn er die door Bourget, toen hij hen meenam op zijn tocht, door bekende streken zijn gevoerd? Bourget's Italië is niet het Italië van velen. Voor menigeen die naar de *Sensations d'Italie* heeft gegrepen in de verwachting van zijn eigen reisherinneringen in die bladzijden terug te vinden, is dit boek wellicht in den aanvang eene teleurstelling geweest. Wie heeft Volterra gezien, of Assisi, of Lecce, of Lucera?

Ach dat heerlijk, maar dat onuitputtelijk, dat overweldigend, dat tijdverslindend Italië! En dan die zonderlinge regeling der treinen, die u bijna nooit vergunt om, bij het volgen der spoorweglijnen, even aan te wippen in de vele kleine hoekjes waar een kerk, een schilderij, een bouwval verborgen ligt. Waarlijk, in zulk een land moest de ‘dienstregeling’ worden opgemaakt door kunstenaars en archeologen! Nog heugt mij die terugreis van Rome naar Florence, waarop ik ten minste Siena wilde zien. Siena zag ik. Maar Orvieto? Een slok van den bekenden wijn, haastig aan het spoorwegstation gedronken,

was alles. ‘Partenza, signori!’ En Chiusi? Hier konden wij drie uren vertoeven. Maar helaas! het was midden in den nacht.

En toch, wie éénmaal iets van Italië gezien heeft, wie eenmaal in dat land van zonneschijn en glorie heeft mogen reizen, al zag hij dan ook maar een slip van het Italië van Paul Bourget, hij heeft in de *Sensations d'Italie* een herinnering aan eigen sensaties - maar, hoeveel volledіger! hoeveel artistieker! hoeveel klaarder bovenal! - terug gevonden. Nu ja, er is vrij wat geleerdheid in dit boek. Men ziet dezen ‘romancier en vacances’ niet alleen musea en kerken doorwandelen met zijn reisgids in de hand en zijn Dante in den zak. Men ziet hem ook nederzitten, gebogen over kronieken en Mémoires, men ziet hem chronologische tabellen raadplegen en snuffelen in oude documenten. Er is zelfs, zou men zeggen, eenige affectatie in die herhaalde verzekering van Bourget, dat hij geen geleerde is, geen oudheidkundige, geen historicus, in die verontschuldiging over mogelijke vergissingen en verzuimen, - wanneer men ziet hoeveel zorg hier aan de vluchtigste aanteekeningen besteed is, met hoeveel nauwkeurigheid kleine bijzonderheden worden opgegeven. Maar Italië is nu eenmaal geen land om door onwetenden of door oppervlakkige amateurs bereisd te worden. Zij blijven er onvoldaan, ontevreden bovenal over zich zelve.

Men zou eigenlijk, om er later het volle genot van te kunnen hebben, reeds als kind moeten worden opgevoed voor Italië, voor zijn geschiedenis, voor zijn taal, voor zijn kunst. Op onze gymnasia wordt met die opleiding een aanvang gemaakt. Maar zij blijft saamgedrongen binnen den korten bloeitijd der Latijnsche letterkunde en overschrijdt slechts weinig de grenzen der Romeinsche historie. Nauw is men het tijdstip genaderd waarop het Latijn van Cicero in verval geraakt, of de taal van Rome wordt verwezen naar de jaren waarin men mogelijk tijd zal vinden om er die uit liefhebberij nog bij te leeren. Voor catheders van nieuwere kunstgeschiedenis hebben de bestuurders der rijksuniversiteiten nog geen plaats gevonden; en is ieder rechtgeaard Nederlander, zoodra hij het Christendom de wereldgeschiedenis heeft zien binnentreden, niet verplicht den blik af te wenden van Rome, naar het ernstiger en degelijker Germanië, het kind der belofte ...?

Maar zoo hypergeleerd zijn de *Sensations d' Italie* dan toch ook al weer niet. Hoe gaarne verwijlt deze reiziger bij de een-

voudige tooneeltjes uit het volksleven, die ook al weer dienen om hem ‘l'âme italienne’ te doen opsporen? Ieder die Toscane heeft betreden kan met hem medegevoelen wanneer hij, bij het binnentreden van een hôtel, met geestdrift den grooten dikbuikigen ‘fiasco’ groet, met pittigen Chianti-wijn gevuld, die, in zijn hulsel van stroo, zoo gezellig ronddraait op den standerd van metaal. En wat een aardige beschrijving van die herbergen der kleine steden, waar de vader als kok fungeert, de oudste dochter als ‘cameriera’ aan tafel dient, terwijl de tweede de boeken houdt en de moeder den vreemden gast met zooveel hartelijkheid weet te ontvangen. Is er iets ‘gemüthlicher's’ denkbaar dan zulk een familietafereel in eene Italiaansche ‘locanda’?

De Italiaansche k u n s t kent Bourget sints lang, en hij kent haar door en door. Hij weet waar in de kleine steden de groote schilderijen te vinden zijn en is meer dan eens in staat den officiëelen reisgids op dit punt te verbeteren en aan te vullen. En toch, hier bovenal, op het gebied der schilderkunst, wil hij, met opzet en nadrukkelijk, alle geleerdheid ter zijde stellen. De artisten en de critici, die zijne ‘sensations d'art’ technischer of minder wijsgeerig mochten wenschen, zijn van te voren gewaarschuwd. Reeds had hij het, verleden zomer, in zijn *Nouveaux Pastels* gezegd, en op de eerste bladzijden der *Sensations* wordt die bekentenis herhaald: ‘J'ai toujours senti la beauté des arts en littérateur, autant dire en homme qui demande d'abord à un tableau ou à une statue d'être un prétexte à p e n s é e ’.

Doch laat mij liever een paar dezer sensaties aanhalen; zij behooren tot de heerlijkste bladzijden van het boek.

Wij staan in de ‘Libreria’ der cathedraal van Siena, tegenover de Fresco's van Pinturicchio, den grooten landgenoot van Perugino; en Bourget geeft zich over aan de romantische bekoring die van deze krachtige en toch zoo teedere heldenfiguren afstraalt. Hij verdiept zich in de eigenaardige manier der Umbrische school, ‘cette divine école d'Ombrie’, die het charisma van Virgilius heeft bezeten ‘le pathétique dans la grâce, cette volupté des larmes, cette langueur òu il entre de la pitié et du songe: une pitié presque impersonnelle, presque sans forme et sans cause précise, celle d'un être qui se plaint seulement d'être, un songe presque végétal, tant il ressemble à la résignation inefficace et tendre des immobiles fleurs.’ - En dan gaat hij voort, die droomerige figuren lang beschouwend: ‘Op

de schilderijen dezer schilders spreken de personen meestal niet met elkaar, zij kunnen elkaar niet aanzien. Zij behooren niet tot dezelfde wereld. De een is een engel, de ander een heilige, de derde een krijgsman, met een zonderling kuras omkleed. Geen drama kan tusschen hen worden afgespeeld; hunne handelingen kunnen elkaar niet bereiken .... Hoe machtig in hare schijnbare onhandigheid is die manier van schilderen, welke Pinturicchio ook in deze fresco's zoo nabijkomt. Die pages, die vorsten, die bisschoppen, die soldaten staan eenvoudig naast elkaar, ze leven niet met elkander. Zij schijnen elkaar niet te kennen. Men zou zeggen dat de schilder met opzet geen daden heeft willen toonen, maar toestanden, en dat de tragedie tusschen deze personen elders wordt afgespeeld, alsof elk van hen slechts het werktuig was van een oppermachtigen, geheimzinnigen wil, een schoone menschelijke bloem aan den boom des levens.'

Ook elders, in het 'Cambio' van Perugia, treft hem, in de fresco's van Perugino, diezelfde 'solitude absolue où se tiennent les uns par rapport aux autres les personnages évoqués.' Ze staan daar voor u, onbewegelijk, even vreemd aan elkander als aan den toeschouwer. 'Il est impossible de savoir òu vont leurs regards. Une pensée tout intérieure les absorbe - pensée éclose sous des fronts si beaux, et comme répandue sur des visages d'une grâce adorable.'

Laat mij ook nog deze 'sensatie' afschrijven, of, beter gezegd, deze overdenking, die zich aan Bourget opdringt in het kleine Museum van Siena. Wanneer hij daar de lange rij van schilderijen ziet die, van verschillende meesters afkomstig, toch tot één zelfde school behooren, dan gevoelt hij de heerlijkheid en de kracht van een artistiek gemeenschapsleven, van éénheid in hetzelfde Ideaal. Dan denkt hij aan het koortsig streven naar oorspronkelijkheid van onzen tijd en schrijft: 'Une galerie pareille, òu trente artistes, presque tous supérieurs, ont suspendu des tableaux si fraternellement semblables, laisse tomber de ses murs un tel conseil pour un moderne, - celui de faire son oeuvre modestement, sans rien renier des maîtres dont il dérive, sans prétendre à une nouveauté tapageuse. Si nous la portons en nous, cette nouveauté, elle éclatera d'elle même par l'énergie de l'irrésistible instinct, et sa valeur, nous ne pouvons pas, nous ne devons pas la savoir.'

Deze gedachte is een der ‘Leitmotive’ van Bourget's kunstbeschouwing, en op meer dan ééne bladzijde vindt gij haar terug, telkens in een nieuwen, zangerigen volzin, in een nieuw beeld, vertolkt. Hij ziet die lange rij van kunstenaars vóór zich, genietende van die ‘communion de l'[déal et de la manière’, niets anders wenschende dan eene traditie voort te zetten, dan te wezen ‘une fleur parmi les fleurs, une minute d'une grande journée, l'étape d'une grande doctrine.’

Ook aangrijpende beschrijvingen van schilderijen ontbreken niet bij Bourget. Zoo, bijvoorbeeld, deze van eene Opstanding der dooden van Signorelli, in de cathedraal van Orvieto, waar de schilder de gestorvenen heeft afgebeeld, niet uit diepe graven oprijzend, maar te voorschijn komend uit de aarde zelve waarmede zij eeuwen lang vermengd zijn geweest, waarin hun vleesch was weggesmolten, en waaruit dat vleesch thans tot nieuwe gestalten gevormd wordt, ‘recreée, repétrie dans ce commun limon d'où Dieu à tiré Adam.’ Onder die dooden zijn er enkele die elkaar herkennen. ‘Un homme, d'un bras protecteur et caressant, a entouré une jeune femme pour la défendre, tandis qu'un autre appuie ses mains sur lui pour n'être pas seul dans cet épouvantable matin.’ Er gaat een diep medelijden, ‘une éclaircie de plaintive tendresse’, uit van die groep, als uit de episode van Francesca te midden der afgrijselijkheden van Dante's *Inferno*. Dat medelijden roert ons, gaat de schrijver voort, ‘elle nous touche, nous, mais non pas les Anges, qui ne regardent pas ces malheureuses créatures, occupés, acharnés qu'ils sont à sonner avec fureur le suprême réveil dans le ciel où les étoiles ne sont plus que des points noirs, et les bannières qui pavoisent les colossales trompettes battent ce firmament d'effroi - convulsivement.’

Zouden er velen zijn die zóó het werk hebben aanschouwd van dien geweldigen Signorelli, een der weinigen over wien Michel-Angelo den staf niet heeft durven breken?

Maar de schoonste bladzijden zijn toch altijd die waarin de schrijver terugkeert tot de Umbrische school. Aan haar behoort zijn grootste liefde. Want de kunstenaars dier school, ‘ces adolescents antiques grandis dans un cloître’, vertegenwoordigen niet alleen een kunst; zij hebben een ziel. ‘C'est parce qu'ils ont eu beaucoup d'âme que les Ombriens nous paraissent si nouveaux, si jeunes après tant d'années.’ Hun kunst is niet in zich

zelve afgesloten; een soort van ‘fraternité attendrissante’ verbindt hun poëzie met de poëzie van sommige dichters, en evenals deze hebben ook zij in hun eigen taal een stuk menschelijk gevoel, ‘des nuances de sensibilité humaine’ vertolkt.

Is het wonder dat wie zoo nadrukkelijk weigert scheiding te maken tusschen den mensch en den kunstenaar, tusschen het kunstwerk en de gedachte, dat die ook, wanneer hij te Siena het werk van Bazzi, ‘il Sodoma’, ontmoet, weigert geloof te slaan aan de lasterlijke verhaaltjes van Vasari over het leven van dien schilder, en het geheim van zijn bestaan enkel en alleen wil lezen in de glimlachen zijner Madonna's, in den oogopslag zijner heiligen, in de bewegingen der blonde engelen die hij heeft geschilderd? ‘Quand ces regards et ces sourires, ces yeux et ces bouches, ces gestes et ces attitudes révèlent une délicatesse si souffrante et si passionnée, aucune biographie, fût-elle autrement documentée que les informes esquisses de Vasari, ne me ferait douter de l'âme qui s'est ainsi manifestée’.

Hier treffen wij weder een der lievelingsgedachten aan van Paul Bourget. Het is niet de eerste maal dat hij er op wijst hoe moeielijk, hoe onmogelijk het is voor den eenen mensch om over den anderen te oordeelen. Hij, de groote ontleder der menschelijke aandoeningen, verzuimt zelden een gelegenheid om het ‘Oordeelt niet!’ uit zijne pen te laten vloeien. In zijn laatste *Pastels* herhaalde hij het schoone woord van Turguénjew: ‘L'âme d'autrui est une forêt obscure’, en thans zegt hij hetzelfde met zijn eigen woorden: ‘L'apparence que nos actes dessinent de nous dans l'imagination des autres est si mensongère! Les connaissent-ils jamais exactement, ces actes, et, s'ils les connaissent, sont-ils capables d'en démêler les obscures racines? Leur disons-nous la parole que nous nous prononçons à nous-même, la tragédie secrète de nos espérances et de nos misères, les palpitations de notre personnalité blessée et de notre Idéal mutilé?’

Het is goed dat Bourget ons ten minste vergunt in het werk van den kunstenaar de ziel van den kunstenaar op te sporen. Want anders zou deze opmerking weinig bemoedigend wezen voor hen die in de *Sensations d'Italie* zouden willen zoeken naar den schrijver zelven. Dat werk is uitlokkend genoeg, en al te moeielijk schijnt het niet. Het persoonlijk

karakter dezer ‘sensaties’ treedt telkens sterk op den voorgrond, en indrukken zooals, bijvoorbeeld, die welke hij te Assisi ontving, waar het beeld van ‘il Poverello’ voor hem oprees als ‘une protestation irréfutable contre le nihilisme dont nous étouffons’, waar hij in zijn reisverhaal gewaagde van ‘une nostalgie qui, par elle même, est une croyance’ - ze zijn duidelijk en welsprekend genoeg.

Trouwens, wie Bourget heeft leeren kennen uit zijn vroegere geschriften, - hij moge hier verrast zijn geworden door de ontdekking van zooveel kennis op het gebied van kunst en historie, van zooveel nieuwe, schitterende gaven, - ongetwijfeld heeft hij in den artistieken vertolker der *Sensations d'Italie* den denker der *Essais de psychologie*, den teekenaar der *Pastels*, den schrijver, - bijna had ik gezegd den prediker - van *Le disciple* herkend.

Maar Bourget zou niet tevreden zijn zoo de ‘ami lecteur’ ditmaal niet bovenal den r e i z i g e r in hem wist te waardeeren. Hij wil reizen o m te reizen. Hij gelooft aan ‘la sensation du voyage’. Zonder zich te bekreunen om de spotternijen van Jules Lemaître, die hem ‘un psychologue errant’ noemde, zonder zich te schamen over het pover zielkundig resultaat dat zijne vele reizen hebben opgeleverd - immers niet veel meer dan de naïeve verklaring ‘qu'il y a vraiment des peuples divers’ - heeft Bourget een deel van zijn leven verpand aan den onrustigen Genius die de menschen heendrijft naar vreemde streken. Onrustig? Toch niet. Onrustig is zoo vaak de strijd van iederen dag binnen den engen kring van het gewone leven; onrustig, het woekeren met den tijd, onrustig, het luisteren naar de eischen van kleine plichten die elkaar verdringen, onrustig, het worstelen met de wereld. Bourget weet het zoo goed, en hij zegt het zoo naar waarheid: ‘Dans la voiture qui vous emporte, sur le pont du bateau, vous vous retrouvez seul et libre’. Daar behoort gij u zelven toe, daar kunt gij u zelf weer eens worden; gij kunt u overgeven aan uw eigen gedachten, bovenal ook aan de natuur, van wier rijk en vruchtbaar leven de maatschappij u vervreemd had. En al wordt gij dan op reis ook aangegrepen door den onweerstaanbaren drang om het oude weer op te sporen en het nieuwe te ontdekken; welnu, is die ontdekkingskoorts, ‘cette

allègre fièvre de découverte', niet 'la gaie poésie du voyage?'

Te reizen! Te reizen bovenal in Italië! De schoonste kunst op te zoeken in haar eigen vaderland! De heerlijke figuren van Titiaan en Correggio, van Rafaël en Botticelli te aanschouwen in hun eigen omgeving; en, meer dan dat, de modellen dier schilders in levenden lijve te zien rondwandelen in de straten van Venetië, Parma, Florence! De geschiedenis van het oude Rome te voelen herleven door de physieke aanraking van het nieuwe! De zangerigste taal van Europa te hooren ruischen en golven door de reinste lucht!.....

Waarlijk, wien het vergund wordt in Italie te reizen, die kan niet anders, zelfs te midden van de overweldigende bekoring die deze tooverwereld over hem uitgiet, zelfs te midden van het genot waarvoor hij de goden dankt, dan herhalen wat Bourget te Chiusi schreef:

'J'y suis, et je songe déjà: quand y reviendrai-je encore?'

A.G. VAN HAMEL.

Liederen.

I.
Voor andere vrouwen.

Eens legt mijn ziel haar last van lijden af,
Maar 't zal niet zijn aleer ik slaap in 't graf.
Dan zingt een vogel, dien het oog niet ziet,
Dit moede hart een vrede- en vrijheidslied.
En andre vrouwen ('t smart mij dat ik 't weet!)
Zullen dán lijden wat hun zuster leed.
Zie! voor die andren, die nog tripplen thans,
Met dartlen voet, in jonkheids jubeldans,
Het rozenaanschijn in het morgenlicht,
Blijft dichten zoet mij, als een moederplicht.
Blaadren zij later in dit boek van mij,
Wie 't kan ontberen, werpt het wel ter zij,
Doch die geknakt is door den storm der smart,
Die dringt mijn lied wel diep in 't bloedend hart.
Dan wijlt ze een pooze en droomt - en zalvend zal
Haar wonde zijn de zachte woordenval,
De sluizen oopnend van 't gesloten leed.
Dan zal zij weenen, als ik vroeger deed.
O voor die tranen vol verlossingskracht,
Wil ik nog zingen in mijn lijdensnacht,
Tot zacht de dood zegt: - ‘Kom, nu zijt ge moe’
En dekt mij stil met aarde en bloemen toe.

II.
Klein-Duimpje.

In 't woud des levens deed ik als Klein-Duimpje:
Ik nam mijn brood en strooide 't langs de paden.
Maar toen 'k den weg terugzocht, kruim bij kruimpje,
Bevond ik door de vooglen mij verraden.

De nachtwind huilde in 't zwart gewei der boomen.
Ik dwaalde alleen (Klein-Duimpje had gezellen).
Daar zag ik stralen door den nevel stroomen
En 'k liet door 't lichtje redding mij voorspellen.

Ik doolde in donker, door struweel en weiland.
Dit was geen dwaallicht, 't was de ster der Wijzen,
Die stilstond boven 't kribje van den Heiland,
De godengroet uit verre Paradijzen.

Wee mijn vertrouwen! 't Licht kwam uit de woning
Van koning Hartstocht, bloedig menschenslachter.
Den dood ontvluchtte ik wel, maar niet de ontkroning:
Mijn diadeem liet ik in 't moordhol achter.

O booze roover, die mij wist te lokken,
Mijn kroon van trots, die zal 'k niet halen komen!
De wolven huilen, 't sneeuwt bij groote vlokken ...
Ik zoek in 't woud de kruimels van mijn droomen.

III.
Mijn dagen.

Ik zie mijn loome vreugdelooze dagen,
   Een zware stapel grauwe blokken lood.
Een vloekend voerman van een tragen wagen
   Werpt ze, één voor één, mij 's morgens in den schoot.

De straat is zwart van slijk, de wolken jagen;
   Lantarens scheemren door den mist, vaalrood.
Het looden blok moet tot den nacht ik dragen,
   Vaak lauw van 't bloed dat mij uit den schouder vloot.

Zoo zal ik zwoegen tot mijn laatsten morgen,
Geen rijker loon erlangend voor mijn zorgen
   Dan 't loon der slaven: diepe slaap aan 't end.

Doch in den stillen veilgen doodenakker,
Lig ik nog peinzend vele nachten wakker:
   Het doel des levens blijft mij onbekend.

IV.
Stervend jaar.

Nu ligt ze in bleeke roerloosheid,
In de blonde wolk van haar zonnehaar,
De moede voetjes te saam gevleid,
Als zochten ze troost bij elkaar,
De slanke handen bijeengeleid,
In 't kuiltje tusschen het duivenpaar
Van den blanken boezem, - het stervend Jaar.

O, Jaar! nu open uw bleeken mond
En zeg het mij zacht, eer ge sterven gaat,
Of ik uw mysterie heb doorgrond,
Of het spel was of wreed verraad,
Toen ik aan uw boezem haar flonkeren vond,
Als een vonk in een plooi van uw blauw gewaad,
De ster die mijn hemel nu verlaat!

Toen ge kwaamt als een meisje vol levensmoed,
De handen vol bloemen, blank en rood ...
(Ze bloeiden zoo blijde, ze geurden zoo zoet!)
En ik argeloos nam wat ge boodt,
Toen ik jubelde: - ‘Nooit was me een jaar zoo goed!’
En de rozen, die regenden in mijn schoot,
In mijn lokken vlocht met een myrteloot.

Uw ster en uw bloemen, waar zijn ze thans?
Uw zwijgen maakt mij bang te moe.
De storm heeft gespeeld met mijn weeldekrans ...
Waar vind ik haar weder? ... en hoe?
De bladeren zwerven in rondedans
En mijn ster luikt haar stralende wimpers toe.
En 'k weet niet wat ik nu met mijn leven doe.

O met tranen bedauw ik uw handenpaar
   En ik kus uw gelaat, op uw stervensspond,
En ik leg, als ik nader uw doodenbaar,
   Een krans om uw lokkenblond.
Nu geef mij uw zegen, o heilig Jaar,
   Aan wier hart ik mijn opperste lijden vond,
   En kus mij, nog eens, met gewijden mond!

HÉLÈNE SWARTH.

Dramatisch overzicht.

Voorstellingen van Talbot en Dumaine: *Tartuffe, Le malade imaginaire, Les beaux messieurs de Bois-Doré*.

Een voordeel van meesterwerken gelijk die van Molière - misschien zullen mijne lezers, in dit geval, het een nadeel noemen - is, dat men er nooit over uitgepraat raakt. Wanneer men meent, dat het laatste woord over een veelbesproken comedie als *Tartuffe* gezegd is, komt een geniaal tooneelspeler, een Coquelin, u door zijne ongewone opvatting van de titelrol in uw rust storen, of wel een criticus van naam, Jules Lemaître, legt u van des dichters meesterwerk een bij Molière's tegenstanders geborgde verklaring voor als had de dichter een aanval willen doen, niet enkel op den valschen godsdienst, maar op den godsdienst in het algemeen. Ferdinand Brunetière, die dezen winter in den Parijschen Odéonschouwburg een reeks conférences houdt over ‘Les époques du théâtre français’, heeft in zijn zesde voordracht getoond, dat er na dit alles nog het een en ander over *Tartuffe* te zeggen viel, hetwelk de moeite van het aanhooren waard was.

Met *Tartuffe* wordt, naar Brunetière opmerkt, voor het eerst sedert Aristophanes de sociale satire stof en ziel van de comedie. Of Molière het op een bepaalden persoon gemunt had, laat de conférencier in het midden. De groote nieuwheid, het groote waagstuk, door Molière volbracht, was het brengen op het tooneel van eene quaestie, welke niemand vóór hem had aangedurfd: het lachend behandelen van een probleem, dat eigenlijk alleen in elks conscientie zijn oplossing kan vinden. In dit opzicht is *Tartuffe* een unicum, staat het alleen. Vóór Molière heeft niemand het gewaagd de godsdienstige huichelarij, als onderwerp van de ‘haute

comédie', ten tooneele te brengen. En waarom niet? Omdat, naar het woord van de la Rochefoucauld, de huichelarij de hulde is van de ondeugd aan de deugd; omdat, wat Molière ook bewere, men het 'masker' niet aanraken kan zonder gevaar te loopen van het aangezicht te verwonden; en eindelijk, omdat ieder onzer, in het belang van den maatschappelijken vrede, als een van de eerste vrijheden eischt, niet geridiculiseerd te worden om zijn geloof.

'Il y en aurait là-dessus beaucoup à dire', zegt Brunetière, en ik zeg het hem na. Dat men het huichelend masker van den godsdienst zou moeten ontzien, uit vrees van te kort te doen aan den eerbied, welken men aan den godsdienst zelf verschuldigd is, en, om der lieven vrede wille, liever dan den huichelaar aan de kaak te stellen, de geloovige veinzerij haar gang zou moeten laten gaan, is een stelling, welke men vrij wel 'sujette à caution' kan noemen, al werd zij ook reeds voor twee eeuwen door een zoo overtuigend redenaar als Bourdaloue verdedigd.

Molière was, dunkt mij, in zijn volle recht van komisch tooneeldichter, toen hij in zijn veldtocht tegen de onwaarheid onder allerlei vormen: tegen de valsche wetenschap der geneesheeren, het valsch vernuft der 'précieuses', de valschheid in vormen en manieren, de valsche geleerdheid van de vrouwen zijner dagen, ook de valsche vroomheid te lijf ging. En al is het waar, dat hij naast den huichelenden vrome, dien hij als Tartuffe tot de hoofdpersoon van zijne comedie maakt, ook *bona fide*-vromen, als Orgon en Mme Pernelle, belachelijk maakt, van welke de een door den godsdienst, zooals hij dien opvat, verstompt, en de ander verzuurd en verbitterd is geworden, het is niet minder waar dat Molière, als voorzag hij wat men hem ten laste zou leggen, teneinde alle verkeerde gevolgtrekkingen te voorkomen, reeds in het eerste bedrijf van zijne comedie, bij monde van Cléante, het gezond verstand de gezonde vroomheid laat verdedigen. Al beweert hij het slechts 'en passant' te zeggen, Orgon's schoonbroeder verzoekt duidelijk en dringend genoeg dat men onderscheide tusschen 'l'apparence et la vérité', 'le fantôme et la personne', 'la fausse monnaie et la bonne', 'le masque et le visage'. En opdat men hem niet zou kunnen verwijten van in de 'dévots de coeur' een onbereikbaar ideaal na te jagen, noemt hij ze een voor een op, de mannen naar zijn hart, die hij tegenover de 'faux dévots' allen tot voorbeeld zou willen stellen:

Regardez Ariston, regardez Périandre,
Oronte, Alcédamas, Polydore, Clitandre ....
Ce ne sont point du tont fanfarons de vertu;
On ne voit point en eux ce faste insupportable,
Et leur dévotion est humaine, est traitable;
Ils ne censurent point toutes nos actions,
Ils trouvent trop d'orgeuil dans ces corrections ....
Point de cabale en eux, point d'intrigues à suivre;
On les voit, pour tous soins, se mêler de bien vivre.
Jamais contre un pécheur ils n'ont d'acharnement,
Ils attachent leur haine au péché seulement,
Et ne veulent point prendre, avec un zèle extrême,
Les intérêts du ciel plus qu'il ne veut lui-même.

Uit deze en andere uitingen blijkt het duidelijk, dat Molière, al noemde hij zijn *Tartuffe* een comédie en al liet hij op den belachelijksten kant van den huichelaar en van zijne omgeving het volle licht vallen, de ondeugd, die hij wilde tentoonstellen, voor ernstig genoeg hield om ze niet enkel lachende te behandelen. Brunetière gaat zelfs zoo ver, *Tartuffe* een drama in den engeren zin te noemen. Wie diep afdaalt in een karakter, hetzij van een misanthroop, een vrek of een huichelaar - zoo redeneert hij -, stuit vroeg of laat op ‘quelque chose de *premier*’, op wat men een natuurkracht zou kunnen noemen. En een natuurkracht is iets wat imponeert; men lacht er niet om, of, wanneer men het al doet, dan is het met vreeze en beving, onder den indruk van een soort van afgrijzen, van schrik of op z'n minst van wantrouwen. Zoo gaat het ons ten opzichte van Tartuffe. Al vermaken wij ons met hetgeen hem wedervaart, hij blijft niettemin een, ‘fourbe renommé’, voor wien we eerder bang zijn dan dat we om hem lachen, en indien men volstrekt wil dat hij komisch zij, dan is hij het zeker op een wijs, die hem alleen eigen is.

In verband met het algemeen plan van de voordrachten-reeks, waarin Brunetière het Fransche tooneel in zijne evoluties tracht te volgen, betoogt hij verder, dat Molière in *Tartuffe* deze geheel eenige soort van komiek tot de volmaaktheid opvoerend, de comédie zelf gebracht heeft op een punt, dat zij niet kon overschrijden zonder op te houden zich zelf te zijn. De klassieke comédie had met *Tartuffe* haar hoogtepunt bereikt. Wie na Molière kwamen zouden gedwongen zijn anders te doen.

Het is bekend, dat van Molières tijd af de Tartuffe gespeeld is

door den premier rôle; eerst door du Croisy, later o.a. door Fleury, Firmin en in onze eeuw door Geoffroy, Bressant en Febvre De premiers comiques, die er zich aan waagden, - gelijk voor korten tijd Coquelin - zijn er evenmin in geslaagd de rol tot haar recht te doen komen, als de tragediespelers Ligier en Beauvallet dit vermochten.

Maar het nieuwste op het gebied der rolvervulling van Tartuffe zou ons den 12^{en} Februari 1892 in het Paleis voor Volksvlijt vertoond worden, toen een bejaard Parijsch tooneelspeler, die in het melodrama zijn sporen verdiende, op zich genomen had de titelrol van Molière's meesterstuk voor ons te vertolken.

De naam van Dumaine is sedert een lange reeks van jaren verbonden aan de bloedige, geheimzinnige melodrama's, die te Parijs bij voorkeur in de schouwburgen de la Porte-Saint-Martin, de la Gaité en de l'Ambigu Comique vertoond worden. Wilde men Dumaine, in zijn goeden tijd, zien in zijn volle kracht, dan moest men den Porte-Saint-Martin bezoeken op een avond, dat daar het model-melodrama *La tour de Nesle* van Frédéric Gaillard en Alexandre Dumas père werd opgevoerd, hetwelk men, sedert den 29en Mei 1832, elke vier of vijf jaar op nieuw op het repertoire brengt en steeds met onverdeeld succes. In dit drama, waarin de ruwste hartstochten woeden, het bloed bij stroomen vloeit en gruwelen op gruwelen gestapeld zijn, maar dat, ondanks al zijn onwaarschijnlijkheden en onmenschelijkheden, den toeschouwer - en niet alleen de onontwikkelde bezoekers van het schellinkje - machtig aangrijpt, omdat het geschreven is en gespeeld wordt met de overtuiging van het werkelijk gebeurde, vervulde Dumaine de rol van Buridan, den handlanger van die Marguerite de Bourgogne, die, naar de legende verhaalt, hare minnaars in den Tour de Nesle lokte om ze daarna te vermoorden en in de Seine te werpen. En als hij met zijn rauwe maar machtige stem het *Dix manants contre un gentilhomme!* uitbulderde, of het *Bien joué, Marguerite!* of aan Marguerite de ijzingwekkende vraag in het oor fluisterde: *N'est ce pas, Marguerite, qu'à ton compte il manque un cadavre?*, dan ging er een rilling door de zaal en zag men den koelbloedigsten verbleeken.

Maar men speelt niet ongestraft gedurende dertig jaren, en langer misschien, de gruwel-melodrama's van den Parijschen boulevard, en het is niet mogelijk, dat men de stem, de gebaren, de

wijze van voordracht, die zich gevormd hebben naar de eischen van stukken als *La tour de Nesle* en de tallooze andere drama's die allen volgens dit model geknipt zijn, buige en plooie naar den toon, welke past voor de haute comédie van Molière. In den zwaarlijvigen, sinisteren reus, met zijn dikken tong en schorre stem, waarin de melodramatische r's rolden dat het een lust was, kon men moeielijk Molière's Tartuffe herkennen; en wanneer men hem, in de beide beroemde tooneelen Elmire zag naderen, dan had het al den schijn alsof hij de houterige, uitgeteerde dame, die hier de coquette gratie van Orgon's jonge vrouw moest representeeren, hetzij op geheimzinnige wijze uit den weg wilde ruimen, hetzij in een bloedig complot betrekken.

Geen beeld, maar een karikatuur van Tartuffe gaf ons Dumaine en al deed de zevenenzestigjarige Talbot, als geroutineerd en met de traditiën der classieke comedie vertrouwd tooneelspeler, ons een goeden Orgon aanschouwen, al wist Mlle Maljean door hare aanstekelijke vroolijkheid te doen vergeten wat er te exuberant, te grof en te veel ‘pour la galerie’ in haar spel was, al sloot alles, dank zij de herhaalde opvoeringen, goed in elkander, - een voorstelling, die ook maar bij benadering een indruk van Molière's *Tartuffe* kon geven, kregen wij niet te zien.

De Fransche tooneelspelers plegen gul te zijn, en zoo gaven zij ons na de vijf bedrijven van *Tartuffe*, nog de drie bedrijven van *Le malade imaginaire* te genieten, welke eenigszins als vergoeding konden dienen voor de gebrekkige vertooning, welke voorafging.

De Fransche geneesheeren van Molière's tijd konden zich gewroken achten toen de man, die zoo herhaaldelijk, en nu ook weder in *Le malade imaginaire*, tegen hen te velde was getrokken, aan het eind der vierde voorstelling van de nieuwe klucht, den 17den Februari 1673, stervende van het tooneel werd weggedragen, om drie kwartier later in zijne woning in de rue Richelieu den geest te geven.

‘Que vous fait votre médecin?’ had Lodewijk XIV eens aan Molière gevraagd, en het antwoord was geweest: ‘Sire, nous raisonnons ensemble, il m'ordonne des remèdes; je ne les fais point, et je guéris.’ De boutade, waar of verzonnen, teekent goed Molière's ongeloof ten opzichte van de geneeskunde van zijn tijd. Maar aan dit ongeloof was, gelijk het gewoonlijk gaat, geloof voorafgegaan, en om zoo heftig te keer te gaan tegen de doktoren en hun kunst, had Molière van die zijde een bittere ervaring moeten opdoen.

De laatste helft der 17e eeuw was op het gebied van de geneeskunde een tijdperk van overgang en, als elk tijdperk van overgang, een tijd van hartstochtelijken strijd, van twisten, disputen, kibbelarijen, gevoerd met wapens van allerlei allooi. Bracht Harvey met zijn ontdekking van den bloedsomloop, in 1628 openbaar gemaakt, een geheele omwenteling in de kennis van het samenstel van het menschelijk lichaam, schier op hetzelfde oogenblik bracht een van Helmont de gemoederen in beweging door zijne zoogenaamde uitvinding van het levenselixer. Het was in de boeken, in de leerstoelen, in particuliere gesprekken een kruisvuur van ware of vermeende stelsels, waarin de quaestie van aderlaten of niet-aderlaten een groote rol speelde, van onsamenhangende formules en van de vreemdsoortigste medicamenten; en bij dit alles werd door de heele, halve en kwart geleerdheid, in dienst vaak van jalouzie en gekrenkte eerzucht, zoo luide gedeclameerd en zoo heftig uitgevaren, dat een oningewijde den intrigant, den weetniet, den kwakzalver niet meer van den werkelijk bekwamen arts vermocht te onderscheiden.

Stel nu tegenover een dergelijke wereld een man met een scherp waarnemingsvermogen, met een satirieken geest, en die bovendien, zelf herhaaldelijk onder doktershanden, velerlei proeven op zijn eigen zwak lichaam heeft doorgestaan zonder dat dit hem, zelfs maar tijdelijk, genezing gebracht heeft, dan wordt het verklaarbaar hoe Molière in niet minder dan vijf van zijne stukken met de geneesheeren den spot drijft.

In *Don Juan* (III 1) schijnt de vermomming van Sganarelle als dokter enkel te dienen als voorwendsel om tegen de kunst der geneesheeren te kunnen uitvaren, als tegen een ‘pure grimace’ en ‘une des grandes erreurs qui soient parmi les hommes.’ In *l'Amour médecin* worden de vier voornaamste geneesheeren van het Hof onder handen genomen en tot in hun spraakgebreken geridiculiseerd. De slotsom waartoe de geleerde heeren komen is: ‘qu'il vaut mieux mourir selon les régles que de réchapper contre les règles’; en wie meenen mocht dat hetgeen Molière hier in den mond legt van Dokter Bahis enkel de dolle inval is van een kluchtspeldichter, die leze een brief van zijn beroemden tijdgenoot Gui Patin, waarin deze zekeren Dr. Falconnet uit Lyon verdedigt tegen de beschuldiging dat hij een patient zou genezen hebben in strijd met da voorschriften van Hippocrates en Galenus.[1)] In *Le*

1) Molière et Gui Patin par le Dr. F. Nivelet, Paris 1880.

médecin malgré lui is de aanval geduchter. De kunsten der geneesheeren, hun waanwijsheid, hun hebzucht, hun potjeslatijn, hun onverstaanbare woordenrijkheid en hun dolzinnige geneesmiddelen worden met even uitgelaten vroolijkheid en ‘sprudelnden’ geest aan de kaak gesteld als de domheid van het publiek, hetwelk dit alles, in figuurlijken en letterlijken zin, slikte. In de dolle klucht *Monsieur de Pourceaugnac* vallen de slagen als hagel. De Pourceaugnac is volmaakt gezond, maar de doctoren, die hier noch als weetnieten, noch als kwakzalvers worden voorgesteld, worden door drogreden op drogreden, door spitsvondigheid op spitsvondigheid er toe gebracht bij den man een kwaal te ontdekken, die hij niet heeft. Daartoe leidt uw redeneerkunst - schijnt Molière den geneesheeren toe te roepen - en zoo worden wij, zieken en gezonden, uw prooi!

Het scepticisme van Molière ten opzichte van de geneeskunst scheen tot volslagen ongeloof aangegroeid, en Béralde in *Le malade imaginaire* drukt zeker des tooneeldichters eigen overtuiging uit, als hij uitroept: ‘Je ne vois point de plus plaisante momerie, qu'un homme qui se veut mêler d'en guérir un autre’. De *Malade* is dan ook wel de meest bijtende satire op de geneeskunst, welke in de wereldletterkunde te vinden is. Het is of Molière hierin voor het laatst nog eens al zijn grieven tegen de faculteit opeenstapelt; al de zotten, pedanten, de in routine en traditie vastgeschroefden, wier geheele praktische wetenschap zich scheen te resumeeren in het ‘*clysterium donare. postea seignare. ensuita purgare*’, nog eens in herinnering of in beeld de revue laat passeeren, om hen voor goed onschadelijk te maken. In Argan toont hij ons bovendien wat er wordt van een man, die zich, aan handen en voeten gebonden, heeft overgegeven aan de doktoren en apothekers, en hoe dezen op weg zijn, hem volgens de regels van de kunst voor goed uit dit tranendal te verlossen. En hetgeen het komische van deze voorstelling verhoogt is dat allen, zoowel de mannen van de kunst als hun slachtoffer, in den regel in vollen ernst en te goeder trouw zijn.

Beproef niet, Argan aan het verstand te brengen, dat hij eigenlijk niet ziek is, of zelfs maar dat hij er niet slecht uitziet; zeg hem niet dat hij, in plaats van met twaalf passen heen en twaalf passen terug, welke hij op voorschrift van zijn huisdokter Purgon in zijn kamer aflegt, evengoed met tien zou kunnen volstaan. De dokters van hunnen kant verstaan ook geen gekscheren. Purgon vliegt

woedend op, spreekt van een ‘crime de lèse-faculté’ en bedreigt Argan met alle denkbare en ondenkbare kwalen, wanneer hij verneemt dat zijn patient verzuimd heeft een van die onfeilbare remedies te gebruiken, waaraan hij (Purgon) zijn naam dankt. En Diafoirus, vader en zoon - wie waren ooit inniger overtuigd van het hooge gewicht van hun ambt dan deze twee esculapen! Zij leven niet enkel van, maar voor en in hun wetenschap. Wanneer de jonge Diafoirus voor het eerst de Angélique ontmoet, die men voor hem als vrouw bestemd heeft, dan weet hij haar geen grooter beleefdheid te doen dan, onder aanbieding van de dissertatie, die hij pas verdedigde, haar uit te noodigen - zoo luiden zijn woorden - ‘à venir voir, l'un de ces jours, pour vous divertir, la dissection d'une femme, sur quoi je dois raisonner.’

Raisonneeren - inderdaad, daar zit hun kracht in. De oude heer Diafoirus weet in zijn zoon niets hooger te prijzen, dan dat hij nooit van zijn opinie is af te brengen, ‘et poursuit un raisonnement jusque dans les derniers recoins de la logique.’ Maar wat den jongen man in 's vaders oogen niet minder tot eer strekt is, dat hij ‘blindelings de gevoelens der ouden volgt, en nooit heeft willen luisteren naar de redeneeringen en proefnemingen betreffende die zoogenaamde ontdekkingen zijner eeuw aangaande den bloedsomloop en andere dingen van dat slag.’

Het schijnt wel, dat Molière in deze en andere enormiteiten, waarvan *Le malade imaginaire* overvloeit, weinig verzonnen heeft, maar alleen, door er het schelle licht van zijn bijtenden spot en zijn gezonden geest op te laten vallen, aan dat alles den vooruitsprong gegeven heeft, dien de dramatische kunst eischt. ‘Ik wil liever met Galenus dwalen dan met Harvey kwakzalver (*circulator*) zijn’ (*Malo cum Galeno errare quam cum Harveyo esse circulator*), was eene verklaring, waarvoor het lid der faculteit, de ontleedkundige Riolan en zijn aanhangers niet terugdeinsden. En wie de brieven van Gui Patin of het ‘Journal de la Santé du Roi’ opslaat, zal de overtuiging krijgen dat Molière, zoowel ten opzichte van de opeenstapeling van drankjes en de andere bekende remediën zijner dagen, als ten opzichte van de apothekersrekeningen, waarvan het eerste tooneel van *Le malade* ons zulk een vermakelijk specimen geeft, zich, met niet minder recht dan in onzen tijd Zola en zijn school, op ‘documenten’ kon beroepen.[1)]

1) Het tijdschrift *Le Moliériste* drukt in zijn nummer van 1 Januari 1880 een 8 bladzijden groote apothekersrekening af uit het midden der 17e eeuw, welke in een apotheek te Carcasonne is gevonden. Louis Lacour verhaalt in *Le Tartuffe per ordre de Louis XIV* (Paris 1877) de rekening gezien te hebben van een apotheker uit Monpellier, en loopende van Mei 1681 tot December 1687, een document van 42 pagina's 8vo., bestaande uit 980 posten, waaronder 300 ‘clistères réitérés’ voorkomen.

Tegenover al deze dwaasheden, welke hen ergeren en verdrieten, vertegenwoordigen Béralde, de broeder, en Toinette, de meid, het gezond verstand, dat zich bij den eersten uit in een ernstige philippica tegen de geneeskunst, bij de laatste in brutale spotternij. Van die beiden, met hunne volkomene geringschatting van de medische wetenschap, moest de lumineuse inval uitgaan, die de kroon zet op Molière's satire, om Argan, die nu eenmaal niet buiten een dokter schijnt te kunnen leven, zelf tot dokter te promoveeren. En wanneer de man tegenwerpingen maakt, omdat hij geen geleerde is, geen latijn kan spreken en niets van ziekten en geneesmiddelen af weet, dan stelt Béralde hem gerust met de verzekering, dat er heel wat dokters zijn, die er niets meet van weten dan hij, en dat onder een toga en een baret ‘tout galimatias devient savant et toute sottise devient raison’.

De mensch blijft in zijn zwakheden en dwaasheden door alle eeuwen heen zich zelven zóó gelijk, dat men, ondanks het aanmerkelijk verschil van toestanden, in de groote trekken van de door Molière geteekende figuur nog de Argans onzer dagen met hun ziekelijke afhankelijkheid van dokter en apotheker, hun gemis aan energie, hun kinderachtige grillen en eigenzinnigheid, terugvindt. Men vraagt niet langer, of Molière in den *Malade imaginaire* zijn eigen hypochondrie heeft bestudeerd en geschilderd, en misschien wel, zijn einde voelende naderen, onder een schaterlach afscheid heeft willen nemen van een wereld, waarin zooveel onnatuur hem had geërgerd en geplaagd. Men vergenoegt zich met de wetenschap, dat, gelijk Brunetière ergens schrijft: ‘Tartuffe Tartuffe, Alceste Alceste, Arnolphe Arnolphe (ik voeg er bij: Argan Argan) is, karakters uit den schoot der natuur getrokken, eeuwigdurende voorbeelden van de menschelijke ondeugden en zwakheden, zoo oud als de wereld en die eerst met haar zullen vergaan.’

En welk een rollen schiep Molière! Eduard Devrient, de schrijver der ‘Geschichte der deutschen Schauspielkunst’, zegt er van: ‘de

tooneelspeler vindt bij Molière enkel “durchgespielte” rollen; niets is er stroef of ontooneelmatig in, niets ongemotiveerd (“grillig”) of onpraktisch; de kunstenaar kan gerust het spoor van den dichter volgen, want die dichter was een groot tooneelspeler.’ Zullen derhalve reeds acteurs van zelfs maar gewone verdienste, mits zij opgewekt en luimig van geest zijn, - gelijk dezen avond vooral Toinette (Mlle Maljean) en Thomas Diafoirus (Chimène) zich toonden - van eene comedie als *Le malade* iets genietbaars weten te maken, met een man als Talbot in de titelrol kreeg de voorstelling, hoe ook besnoeid, (jammer dat ook het kostelijke tooneeltje met de kleine Louison (II 11), dat Goethe zoo bewonderde, achterwege moest blijven!) een groote aantrekkelijkheid.

De kunst is, te zorgen dat Argan bij al het weinig verkwikkelijke, het onfrissche, haast onsmakelijke van zijn toestand, niet terugstootend wordt; dat hij sympathiek blijft in dien zin, dat men iets als medelijden kan blijven voelen voor dit slachtoffer van zijn eigen zwakheid en van de kunsten zijner geneesheeren. En die kunst verstaat Talbot. Argan blijft, onder al zijn onrust, zijn achterdocht, zijn kinderlijk dwingen en drenzen, een zekere bonhommie behouden, waarbij zelfs nu en dan een guitige vonk in een hoek van het oog doet vermoeden, dat de oude heer een enkele maal - *une fois n'est pas coutume* - iets als een flauw besef heeft, dat het zoo erg niet met hem is als hij zich wel verbeeldt. En met die opvatting wist de bejaarde oud-sociétaire van het Théâtre français, met de tradities van het Huis van Molière ten volle bekend, volkomen te huis in de rol, die hij honderden malen gespeeld heeft, door de soberheid en de waarheid van zijn spel ons van Argan eene voorstelling te geven, die de hooge kunst vrij dicht naderde.

Bij deze Molière-voorstelling zou het echter niet blijven. Het moest Dumaine's eerzucht zijn, het Amsterdamsch publiek althans eenig denkbeeld te geven van zijn eigenaardig talent, en, bij gebreke van een echt melodrama van het soort waartoe *La tour de Nesle* behoort, ons zijn kunst te doen zien in een romanesk drama, dat het naast daaraan grenst.

Het drama *Les beaux messieurs de Bois-Doré*, door Paul Meurice uit een roman van George Sand getrokken, is dertig jaar oud, en wat ons daarin verhaald en vertoond wordt, klinkt en ziet er uit

als een tooversprookje. Zoo bladerden wij als kind in het groote prentenboek, waarin de mooi aangekleede dames en de blinkende ridders voor onze oogen schitterden, tot wij ze liefkregen en, zonder geschokt te worden door het onwaarschijnlijke, het onmogelijke van hetgeen ons daar verteld werd, met hen meêleefden, om des nachts van hen te droomen.

De vondeling Marco, die, als reizend muzikant, op het kasteel van den markies de Bois-Doré liefderijk wordt opgenomen, en later blijkt het kind te zijn van den broeder van den edelman, eens in een tweegevecht, met alleen het kind tot getuige, verraderlijk vermoord; de oude markies, die zijn zeventig jaren onder geverfde haren en geblankette wangen tracht te verbergen en het nog waagt, meê te dingen naar de hand van de schoone Lauriane de Beuvre, als zij uit de talrijke pretendenten een keus zal doen; d'Alvimar, de moordenaar van Marco's vader, die zich onder een valschen naam onder de pretendenten verschuilt, maar door Marco ontdekt wordt; met bloed bevlekte brieven, een nachtelijke overrompeling, een ponjaard, op het lijk van de Bois-Doré's broeder gevonden, die herkend wordt als aan d'Alvimar behoord te hebben, en ten slotte een duel, waarin de ontmaskerde moordenaar het leven laat - dit alles schokt en boeit ons, als de verhalen uit ons prentenboek. En het doet dat vooral, wanneer het, zooals hier, vertoond wordt door acteurs, die voor het meerendeel den toon van het romaneske drama weten te treffen. Met in stem en houding iets gewild-ridderlijks, dat de zwetserij - *la rodomontade* - nadert, laten zij op de klinkende volzinnen den vederbos wapperen, zij spreken met hooge borst, met verheffing van stem en bolle wangen, zonder daarbij aan die elegantie te kort te doen, welke den edelman kenmerkt.

De stem van Dumaine, die den ouden markies de Bois-Doré speelt, is in dienst van het melodrama vrij wel versleten en zijn corpulentie geeft aan zijn geheele figuur iets al te logs, dat zich in de eerste bedrijven met de pretensiën van een mededinger naar de hand van Lauriane en met de bloemrijke taal van den ‘beau seigneur’ moeielijk laat rijmen. Maar in de latere bedrijven, waar het geldt, met behulp van Marco den moordenaar van zijnen broeder uit te vinden, en, wanneer hij hem gevonden heeft, hem te ontmaskeren, daar waar de handeling die van het ‘drame de cap et d'épée’ nadert, is Dumaine in zijn element. Wanneer hij, ont-

roerd bij het zien van den met bloed bevlekten brief van zijn broeder, Mario, als zijn kind, in de armen sluit, wanneer hij d'Alvimar in het verhoor neemt en hem tot de bekentenis brengt dat de gevonden ponjaard de zijne is; wanneer hij hem, van aangezicht tot aangezicht, met verbeten woede rekenschap vraagt van den moord op zijn broeder, of eindelijk, na hem zijne verachting in het gezicht geslingerd te hebben, zijn degen trekt en in het tweegevecht, dat volgt, als Alvimar's degen gebroken is, hem grootmoedig zijn eigen degen aanbiedt, staat de melodrama-speler in zijn volle lengte voor ons; en, al is de stem wat heesch en het oog wat dof geworden, toch kunnen wij, in die oogenblikken, ons een denkbeeld vormen van hetgeen Dumaine in zijn goeden tijd geweest moet zijn.

En zoo hebben wij, na het gezond realisme van Molière, het idealisme van George Sand's tooversprookje genoten, en wederom het veelzijdige en lenige bewonderd van die Fransche dramatische kunst, die, ook bij een onvolmaakte vertolking, eene onweerstaanbare aantrekkelijkheid behoudt.

J.N. VAN HALL.

Bibliographie.

Arm Vlaanderen, door Teirlinck-Stijns, 2 dln. (Tweede uitgave.) Gent, J. Vuylsteke. 1891. (Uitgave van het Willemsfonds No. 124.)

In November 1888 verscheen in *De Gids* een opstel, getiteld ‘Uit België's schoolgeschiedenis’, waarin met feiten en cijfers aan de ‘Enquête scolaire’ en andere officiëele documenten ontleend, de houding van de Belgische geestelijkheid tegenover het openbaar onderwijs en de gevolgen van die houding werden uiteengezet. Het heeft velen verwonderd, dat dit opstel zoo weinig de aandacht heeft getrokken en in het openbaar bijna niet besproken is geworden. Misschien echter ligt de reden hiervan niet ver. Wat daar verteld werd en door den schrijver - al zeide hij het niet uitdrukkelijk - wellicht als waarschuwing zijn Noordnederlandschen broeders voorgehouden werd, klonk wel niet ongelooflijk - daarvoor waren de feiten en cijfers te sprekend - maar toch als een verhaal uit verre landen en vervlogen tijden. De toestanden, de personen kwamen ons te vreemd, de handelingen te onredelijk, te barbaarsch voor om meer dan een voorbijgaanden indruk te maken. Misschien ook is het betoogschrift, het essay, niet de rechte vorm om voor dergelijke vraagstukken belangstelling in ruimer kring te wekken en heeft de roman, de novelle, waarin dezelfde of dergelijke feiten in den vorm van een verdicht verhaal worden voorgesteld, meer kans het beoogde doel te treffen.

Zoo dacht waarschijnlijk Mej. Virginie Loveling, toen zij ons in den roman *Sophie* den strijd voor en tegen de openbare school na de Belgische schoolwet van 1879 in keurige en kleurige tafereelen schetste met een fijnheid van toets, een diepte van gevoel en een streven naar onpartijdigheid, welke hooge waardeering verdienen. Omstreeks dienzelfden tijd (1884) verscheen, in eerste uitgaaf, een roman van dezelfde strekking, waarvan thans door de zorgen van het Willemsfonds een tweede uitgaaf in twee dikke deelen voor ons ligt. *Arm Vlaanderen* heeft niet de artistieke verdiensten van *Sophie*. De melodramatische geschiedenis van een verborgen gebleven moord, welke door den roman gevlochten is, ofschoon zij met het eigenlijk onderwerp in nagenoeg geen verband staat, moet wellicht dienen om een zeker slag lezers voor het boek te winnen en ‘volk te trekken’; maar ongetwijfeld zou het geheel gewonnen hebben, indien de schrijvers zich bepaald hadden tot hetgeen de jonge Everaart in zijne betrekking als kweekeling aan de Bisschoppelijke Normaalschool en daarna als dorpsschoolmeester ondervindt. Dat is op zichzelf reeds dramatisch en belangwekkend genoeg, ja zelfs op

sommige plaatsen zoo schel en scherp gekleurd, dat men zich de feiten, door de schoolenquête aan het licht gebracht, te binnen moet roepen om niet in de verzoeking te komen, de schrijvers van overdrijving en eenzijdigheid te verdenken. Het verhaal van Everaart's leven op de normaalschool en als openbaar onderwijzer op zijn dorp is frisch en levendig, vol trekken die van een goede opmerkingsgaaf getuigen, en met een tintje van die sentimentaliteit, waaraan vele Vlaamsche schrijvers, op het voorbeeld van Conscience, vaak al te kwistig offeren. Als een kleurrijk verhaal van een belangrijk brok maatschappelijk leven verdient *Arm Vlaanderen* zeker de aandacht.

Le Causeur. Revue française. Nos. 1-9. Joh. G. Stemler Cz. Amsterdam.

Het doel van dit nieuwe weekblad is ons nog niet recht duidelijk. Tijdschriften als de 'Revue de famille', 'les Annales littéraires' voldoen naar ons voorkomt volkomen aan de behoefte van een goedkoop Fransch tijdschrift voor het huisgezin: de beste Fransche auteurs treden er in op met stukken, die even onderhoudend als leerzaam zijn en waarvan de Hollandsche moeder de lezing gerust aan hare dochter kan vergunnen.

Intusschen, indien de onbekende redactie van *Le Causeur* zich tot taak stelt, voor haar Hollandsche lezers en lezeressen wekelijks een keus te doen uit het beste wat de Fransche litteratuur te genieten geeft, en indien die keus met tact en met smaak geschiedt, dan wenschen wij dit weekblad gaarne een voorspoedig leven toe.

De redactie plaatst echter ook verhaaltjes van eigen vinding en opstelletjes, haar door welwillende lezers toegezonden. Zelfs doet zij een beroep op die lezers en noodigt hen uit, 'le dessus du panier de leur imagination, de leurs talents' aan den *Causeur* te schenken: 'pourvu qu'à une certaine originalité du fond se joigne une certaine élégance de la forme'. Dit nu dunkt ons bedenkelijk. Opstelletjes als 'le chateau de Chillon' in no. 8 en 'Les revues de fin d'année' in no. 3 verhoogen de waarde van het weekblad niet, en wanneer de redactie dien weg inslaat, dan vreezen wij, dat onze 'Causeur' spoedig zal zijn uitgepraat.

Een gelukskind. Oorspronkelijke roman door Mevr. La Chapelle-Roobol. Amsterdam, Van Holkema & Warendorf.

Wie weet, of men het niet op rekening zal willen schrijven van het veelgeprezen individualisme, van den 'culte du Moi', dat zooveel schrijvers voortgaan, romans samen te stellen, zonder zich te bekreunen om de beweging op het gebied van den modernen roman, die, van Frankrijk uitgegaan, ook tot ons vaderland is doorgedrongen. Zeker is het, dat dit onafhankelijk genre nog in vollen bloei verkeert. In dezen 'oorspronkelijken' roman hebben wij er weder een staaltje van.

Er is op de 'fabel' in *Een gelukskind* weinig of niets aan te merken. Ja, zoo zal het wel kunnen gaan met een jong man, zwak van karakter, wien door zijn moeder in alles wordt toegegeven, die zijn levensboterham gesmeerd en in reepjes gesneden voor zich krijgt en alleen maar heeft toe te happen. En Mevr. La Chapelle heeft deze geschiedenis goed en geregeld verteld, hier en daar wat zeurig, in onnoodig lange gesprekken, zooals dat in zulk soort van Hollandsche romans gebruikelijk is, maar anders goed. Wel zou het de vraag kunnen zijn, of een man, die door zijn zwakheid eigen en anderer ongeluk heeft veroorzaakt, op zijn sterfbed, weinige seconden

slechts vóor zijn dood, tot inkeer komende, niet op een andere wijze van dat berouw zal doen blijken dan door de woorden: ‘Die vervloekte lichtzinnigheid!’ - maar

aan zulke kleinigheden ergert een rechtgeaard romanverslinder zich niet.

Intusschen groeit het aantal steeds aan van hen, die den tijd aan dergelijke lectuur besteed verloren achten, en van meening zijn, dat de litteraire ontleding van belangrijke menschenexemplaren en van hun levenstoestanden, om op de aandacht van den ontwikkelden mensch aanspraak te mogen maken, heel wat fijner, dieper en artistieker behoort te zijn dan waarmede men in romannetjes van dit slag meent te kunnen volstaan.

Ter gedachtenis aan Multatuli. 1887 - 19 Februari - 1892. Uitgegeven door de vereeniging 'De Dageraad'. Amsterdam, 1892.

De compositie van dit net uitgegeven boek, verschenen bij gelegenheid van den vijf-jarigen gedenkdag van Multatuli's overlijden, laat te wenschen over. Waarschijnlijk is men wat laat met het werk begonnen, en heeft men, minder kopy ontvangende dan waarop gerekend was, op het laatst van hier en ginds het een en ander bijeen moeten zamelen om den bundel vol te krijgen. Niet alleen echter heeft het denkbeeld, om ook op deze wijs de herinnering aan Multatuli levendig te houden, onze instemming, maar het hier bijeen gebrachte bevat veel wat een kennisneming overwaard is.

Wanneer Dr. Vitus Bruinsma in 'Een herinnering en een opwekking' er, terecht, tegen waarschuwt dat men toch, door het vele lezen over Multatuli, het lezen van Multatuli zelf niet moge verwaarloozen, dan geeft hij, met evenveel recht, in het vervolg van zijn opstel, iets over Multatuli te lezen, dat voor de kennis van zijn persoon niet zonder belang is, en er juist toe leiden moet om menigeen de 'Ideën' weder ter hand te doen nemen. Multatuli toch heeft voor bijna 30 jaren reeds de aandacht gevestigd op wat nu eerst meer algemeen doordringt als een eisch van den dag. In het breedvoerig betoog ter verdediging van de stelling 'Er ontbreekt veel aan het welzijn des volks', voorkomende in den 2^{den} bundel der 'Ideën', geschreven in 1863, geeft hij o.a. het budget van een arbeiders gezin te Amsterdam, bestaande uit man, vrouw en drie kinderen, bij een inkomen van zes gulden, - een onderwerp, dat, na de belangrijke cijfers door den heer Tours verzameld in de Bijdragen van het Statistisch instituut, thans meer dan ooit aller aandacht trekt. Belangrijk is ook in dit *Ter Gedachtenis*, de brief aan de Groninger werklieden en de eerste brief aan Dr. Muller, waarin Multatuli zijn afkeer van het socialisme uiteenzet en op inkrimping van staatsbemoeiing aandringt. Een goede gedachte was het van de verzamelaars om een bibliographie te geven van hetgeen er over Multatuli geschreven werd. Op een paar fouten in dezen, uit den aard der zaak nog onvolledigen, arbeid, nemen wij de vrijheid den bewerker te wijzen. De 'Gedachten' op blz. 165 vermeld, zijn niet van P r o f . Buys, en de brochure van C. Knapper 'Waartoe Multatuli zoo al dient' handelt niet over Multatuli (al geeft de titel recht het te vermoeden), maar over een geschil tusschen de heeren Versluys en Knapper op het gebied van handelsrekenen.

Het portret uit den tijd vóór de Havelaarszaak, dat wij in dezen bundel aantreffen, heeft als curiositeit zijn waarde, maar velen zullen bezwaarlijk in dezen Pieter Stastok den lijder en denker herkennen, dien zij als den Multatuli van den 'Max Havelaar' en van de 'Ideën' vereeren.

Dictionnaire des idiotismes, proverbes etc. de la langue française et de la langue hollandaise, par L. Paul Delinotte et Th. Nolen. Français-Hollandais. Amsterdam, uitgevers-maatschappij 'Elsevier' 1892.

Wij gelooven, dat de heeren Deli-

notte en Nolen met de samenstelling van dit woordenboek van de eigen aardige uitdrukkingen en spreekwijzen in de beide talen - waarvan het gedeelte ‘Hollandais-Français’ een vorig jaar verscheen - een nuttig werk hebben verricht, en vestigen daarom op hunnen arbeid gaarne de aandacht. Toch mogen wij niet nalaten op enkele onnauw-keurigheden en leemten te wijzen, welke ons bij het doorbladeren van dezen ‘Dictionnaire’ zijn opgevallen.

Gemist wordt v e s t e in de uitdrukking: *remporter une veste*, een échec lijden. Bij s o û l had *manger son soûl*, zijn bekomst eten, vermeld kunnen worden; bij f i l e r de uitdrukking: *filer à l'anglaise*, met stille trom vertrekken, wegsluipen zonder afscheid te nemen. *Une maîtresse femme* is, dunkt ons, iets meer dan ‘een knappe vrouw’, zooals onder m a î t r e s s e verklaard wordt: ‘een baas van een vrouw’ zou nader bij de beteekenis komen. Onjuiste of onvolledige verklaringen troffen ons nog bij: *pion, tirer l'échelle, Hôtel-Dieu, in partibus, faire le joli coeur*, e.a.

Bange nachten.

Het werd lichter en lichter in het verre oosten, het gele water van de Atjeh-rivier begon er spookachtig uit te zien in de grijze schemering, en de donkere schaduwgestalten aan hare oevers namen allerlei fantastische vormen aan, vóórdat zij als boomen uit de golvende nevellagen te voorschijn traden. Het groote bivak van Penajoeng loste zich langzamerhand uit de duisternis op; het bleeke morgenlicht deed de lange rijen soldatenhutjes zichtbaar worden, en daarboven de bewegingloze kruinen der cocospalmen, die als verwonderd op de doodsche stilte aan hare voeten schenen te staren. Het werd dag, maar geen levend wezen, geene menschelijke gestalte, geen wapen, blinkend in de morgenzon, was in het bivak te ontdekken. In plaats van de gewone drukte en de beweging die hier bij 't gloren van elken dageraad ontstond, in plaats van de schetterende tonen, der zich op dit uur in alle richtingen herhalende reveille, - niets dan bewegingloosheid, niets dan doodsche stilte en verlatenheid.

Nu scheen de zon met vollen glans en verlichtte met haar stralen de zich op de vlakte verzamelende Atjehers, die, nieuwsgierig en in groepen samenscholende, naar den stillen boschrand keken. Eindelijk losten zij, als naar gewoonte, eenige schoten op de borstwering van boomstammen die de legerplaats omzoomde, maar deze bleven onbeantwoord. Het getal nieuwsgierigen groeide steeds meer aan, maar nog waagden zij het niet de liniën te naderen, die zoo dikwijls dood en verderf hadden uitgebraakt, en die er zelfs nu nog, in hunne stille verlatenheid, zoo somber en dreigend uitzagen. Wantrouwen en achterdocht hielden de saamgeschoolden nog steeds op een afstand, want ook zij konden het niet gelooven dat onzerzijds

de oorlog als geeindigd werd beschouwd, dat het leger bij nacht en ontijd de positie had ontruimd en zelfs het land had verlaten.

En toch was het zoo.

Met inachtneming van de diepste stilte was het gros der troepen in den nacht naar het strand gemarcheerd, om zoo mogelijk, zonder door den vijand bemerkt te worden, te kunnen embarkeeren. Zelfs wij, die met ons bataillon tot de achterblijvende bezetting behoorden en die in dezen laatsten nacht met den veiligheidsdienst in de postenketen waren belast geweest, hadden geen enkel geluid, geen enkel gerucht of geritsel opgevangen uit de legerplaats achter ons. Zoo stil was de ontruiming volbracht.

Neen, het was niet de aftocht van een zegevierend leger, het was geen vertrek van overwinnaars, dat stil verdwijnen onzer troepenmacht in den nacht van 24 April 1874; en dat terwijl de kruitdamp nog nauwelijks weggetrokken was van de bloedige, ongewroken geblevene nederlaag, welke wij in het laatste treffen met den vijand hadden geleden. Neen, het was geen schitterend einde van een veldtocht, waarmede de vijand in grootsch klinkende woorden als met een geesel Gods was bedreigd geworden; en geene geruststellende verzekeringen, geene optimistische uitleggingen of rooskleurige schilderingen konden het feit te niet doen, dat zulk een verdwijnen na zulk eene nederlaag, des vijands overmoed evenzeer moest doen stijgen, als het moreel onzer troepen daardoor geschokt werd.

In een somber stilzwijgen verloren, stond ons bataillon aan den uitgang van het bivak, met het geweer bij den voet, gereed om naar het nieuw te huis, naar den kraton te marcheeren en wachtende op de terugkomst der patrouilles, die in last hadden, het verlaten kampement in brand te steken. Maar de vijand, die thans wist wat er gaande was, begon overmoedig op te dringen en vertoonde zich reeds binnen de omwalling der ontruimde legerplaats. Dit was voor ons geduld te veel: nog ééns, en onder een daverend hoera! vielen wij hem aan en joegen hem voor het laatst terug van de plek waar wij maanden lang gewoond, waar wij lief en leed, genoegens en gevaren met de vertrokken kameraden gedeeld hadden, - en lieten toen de rookende puinhoopen aan hem over.

Door zijn vuur achtervolgd kwamen wij in den kraton aan,

opgewekt en strijdlustig geworden; maar toen de laatste sectie binnen de wallen was, toen wij de zware poortdeuren achter ons hoorden dichtvallen, bekroop ons toch een drukkend gevoel van afzondering en verlatenheid, een voorsmaak van hetgeen ons te wachten stond.

Het drama was begonnen van een der merkwaardigste worstelingen uit de Indische krijgsgeschiedenis; het drama en het heldendicht tevens van een handjevol troepen, geteisterd door koorts en cholera en wegsmeltend onder vermoeienis en ontbering, maar met onbezweken moed en volharding zich handhavend in een zwakke, door een overmachtigen vijand besprongene stelling.

De wanhopige strijd was aangevangen, waarbij het zijn of het niet zijn, het staan of het vallen onzer vestiging op Atjeh gedurende twee lange en bange maanden aan een zijden draad hing, en die, in zijn roemrijk en eervol verloop, voor alle tijden een gedenkbladzal blijven in de lijdensgeschiedenis van het Indisch leger.

Zoo ooit, dan was het hier, dat de onze natie eigene vasthoudendheid en onverzettelijkheid, in de meest hachelijke omstandigheden, zich op schitterende wijze deden gelden; want nooit zoude de positie behouden zijn gebleven, ware niet de man, aan wien zij was toevertrouwd, in hooge mate doordrongen en bezield geweest met deze eigenschappen; nooit zoude de worsteling met gunstigen uitslag bekroond zijn geworden, zonder de stalen energie van den leider, zonder het koud bedaarde, kalm onverschrokkene karakter van den geliefden aanvoerder, den ‘ijzeren Pel’, zooals zijne soldaten hem noemden.

Hij was het, op wien aller bezorgde blikken gevestigd waren en wiens verschijning alleen reeds de wankelmoedigen nieuw vertrouwen inboezemde; hij was het, die met onverstoorbare koelbloedigheid, ook in het grootste gevaar, zich zelven steeds gelijk bleef en die ook zijne officieren met zijne kalme vastberadenheid wist te bezielen. Zijn woord was het dat uitkomst gaf, dat steeds het juiste trof met korte en bondige aanwijzingen, weinige, maar wel doordachte en met zekere deftigheid gegeven bevelen, steeds gevolgd door een vriendelijk toeknikken met gesloten oogleden, als hij zag dat men hem begrepen had. Zijne hooge gestalte, ten allen tijde in volle uniform gekleed, verscheen bij elk alarm, bij dag en bij nacht, op het kleine pleintje voor zijne woning en zoolang

het gevaar duurde, zagen zijne soldaten hem daar op zijn post, de verdediging leidende, nachten lang, ja dikwijls nacht aan nacht, kalm, onvermoeibaar en onwankelbaar. Maar zij hadden het ook noodig, de arme soldaten, zij hadden het hard noodig, een sterken geest boven zich te zien, die hun moed en vertrouwen inboezemde; want het hachelijke van den toestand, het weinige weerstandsvermogen van de positie, vorderde zulk een zwaren dienst, zulk een onafgebroken waakzaamheid, dat alleen het voorbeeld van boven gegeven hen kon doen volhouden in de bijna bovenmenschelijke inspanning welke in die dagen van hen gevorderd werd. Slecht gevoed, erbarmelijk gehuisvest, verstoken van alles wat eenige afleiding kon verschaffen of de gezonken geestkracht weer kon opbeuren, van alle zijden besprongen en gehoond door dienzelfden vijand, dien zij gewoon waren steeds voor zich te zien vluchten en dien zij thans machteloos waren te verdrijven, verkeerden zij alras in dien bedenkelijken, het moreel en de veerkracht verlammenden toestand van soldaten die zich overwonnen gevoelen. Het eigenaardig genot van het onbezorgde oorlogsleven, waarbij zooveel knellende banden worden losgemaakt, waaraan zooveel avontuurlijks en aandoenlijks is verbonden, was voor hen veranderd in een lijdzaam afwachten, in een vernederend dulden, opgesloten in eene zoo goed als belegerde veste. En dat met de cholera en de malaria in hun midden, die hen elk oogenblik met een dood bedreigden, smartelijker en akeliger dan het sterven door de handen van een fanatieken vijand. De stemming was te zeer gedrukt, dan dat zij nog de noodige energie en wilskracht hadden kunnen vinden, om ook aan deze sombere invloeden het hoofd te bieden of zich daarboven te verheffen. En zoo - hetzij onder den looden druk van doffe neerslachtigheid, hetzij onder den prikkel van uittartende onverschilligheid - geraakten zij meer en meer in dien toestand van onnatuurlijke overspanning en ontzenuwing, die hen slechts te vatbaarder deed worden voor de slagen van den moordenden demon.

Het aantal zieken nam dan ook op onrustbarende wijze toe; en toch kon letterlijk niets gedaan worden om dezen treurigen toestand te verbeteren, daar het afweren van den vijand alleen reeds de uiterste krachtsinspanning, den afmattendsten dienst en de grootste waakzaamheid vorderde. Dag en nacht moesten de troepen gewapend blijven; van eenige verstrooiing in dienst-

vrijen tijd was nimmer sprake; en hoe vermoeid of uitgeput ook door de eindelooze patrouilles, hinderlagen en wachtdiensten, eene werkelijke afdoende rust kon hun niet gegund worden. De order ‘gekleed slapen’ herhaalde zich elken dag en met elke ondergaande zon begon onder onze wallen de helsche sabbath, het vreeselijk gegil en geschiet, dat telkens een algemeenen aanval scheen te verkondigen. Daarbij kwam dat de sterkte volstrekt niet in stormvrijen toestand was gebracht, welk onverantwoordelijk verzuim door de geringe krachten van het daarin achtergelaten garnizoen niet meer hersteld kon worden. De schildwachten op de wallen, die niets konden zien, die voor een gordijn van groen stonden, zouden bij een plotselingen aanval geen tijd gehad hebben om de bezetting te waarschuwen. Vóórdat de troepen hunne alarmstelling hadden kunnen innemen, zouden de Atjehers zich binnen den kraton verspreid, en met de geduchte klewang een vreeselijk bloedbad aangericht hebben. Deze toestand was voor niemand een geheim, allen wisten wat hun boven het hoofd hing en wat, trots de meest ingespannen waakzaamheid, niet te verhinderen zou zijn. Ontmoedigender en demoraliseerender indruk dan die, welke deze wetenschap te weeg bracht, kan men zich niet denken; ook de dappersten en sterksten gevoelden daarvan den verlammenden invloed.

De benardheid van den toestand bereikte zijn toppunt in de eerste dagen van Juni, toen zich onder de gansche bezetting die nog slagvaardig was, niemand bevond, die niet in meerdere of mindere mate aan koorts en malaria leed.

Doch niettegenstaande den dikwijls treurigen toestand waarin zij verkeerden, waren de soldaten er niet toe te bewegen zich ziek te melden; liever sleepten zij zich voort tot ze er bij neervielen. De sombere lange rij ambulancevoertuigjes, die dagelijks door kettinggangers naar het kerkhof werd gevolgd, deed hen het hospitaal als een groot graf beschouwen en hunne opneming daarin met een eenzaam en akelig wegsterven gelijk achten. Bovendien - zoo dachten zij - was er nog kans genoeg op een eerlijken soldatendood, als ze maar tijd van leven hadden. Dit was de stille hoop waarmede zij zich elken dag op nieuw troostten zoodra in den vroegen morgen de lange doodentrein zichtbaar werd. Dit was de stille kansrekening die zij opmaakten bij het tellen der raderbaren, als het akelige

convooi voorbijhotste, zonder geleide, zonder leeddragenden of praalvertooning, en toch zoo indrukwekkend somber in zijn nuchteren eenvoud, zoo overweldigend beteekenisvol in de gestadige opeenvolging van die langwerpige, tusschen de raderen schommelende pakken, dat gestadig wegreizen naar het onbekende, de een na den ander, beurt om beurt en man voor man. Tusschen soldatenhutten, tusschen stomme rijen toeschouwers, tusschen bleeke gezichten en holle oogen door, altijd in denzelfden langzamen begrafenisgang, met dezelfde eentonige schommeling der lijken, met hetzelfde knarsen en piepen der raderen, alsof de Dood vedelend en dansend den stoet voorafging. En te midden van het naargeestig zwijgen dat de treurige optocht overal op zijn weg had achtergelaten, bleven dan de toeschouwers aandachtig staan luisteren, wachtende op het geknetter van het geweervuur daarbuiten - niet van het eeresalvo over de laatste rustplaats, maar van den aanval der uitvalkolonne, die zoo dikwijls noodig was om de grond voor een graf, om het kerkhof weer op den vijand te veroveren.

De zwarte schaduwen, welke die sombere doodentrein ook in het verre vaderland op zoo menige levensvreugd, op zoo menige laatste hoop geworpen heeft, mogen misschien reeds lang verbleekt zijn in het licht van zonniger jaren, misschien reeds lang verzwolgen zijn door den maalstroom van het leven - voor de overgebleven medespelers in het drama van die dagen, zijn die schaduwen onuitwischbaar. Ook thans nog, nu het laatste spoor dier gebeurtenissen is weggestoven in het gewoel en het gedruisch der tijden, nu hun verre echo nog slechts zwak fluistert boven het verzamelde stof der jaren, dringt nu en dan, in stille uren, een schrille, woeste kreet, of een bleeke, bebloede schim op den voorgrond der herinnering, met eene duidelijkheid zoo klaar en scherp, met een weê zoo aangrijpend en roerend, dat de ziel met oneindig medelijden vervuld wordt.

Maar boven den verren naklank van al deze ellende, van al deze bange zorgen, van al dit lijden en sterven, zie ik nog de hooge gestalte van den aanvoerder, ernstig en stil, waardig en bemoedigend, met dien eigenaardig peinzenden blik, waarin geen vrees of bezorgdheid, geen weifeling of zwakheid te lezen waren.

Het laatste gloren van den wegzinkenden vuurbol, een woeste streep rood licht, stierf langzaam weg aan den gezichtseinder der wijde wildernis; een korte poos nog zag men de boogsgewijze in elkander loopende twijgen der nabijzijnde bamboebosschen zich zwart en spookachtig in de ruimte verheffen, daarop smolten ook deze schimmen met de nachtschaduwen samen, - de laatste lichtstralen hadden zich in den donkeren aether verloren.

De duisternis lag dicht en zwaar op den kraton en zijne bezetting; de heete dag had eene broeiende warmte, eene verstikkende atmosfeer achtergelaten, geen windzuchtje vond toegang door den dichten bladerenwand die de wallen omzoomde. Hier en daar schemerde het weifelende lantaarnlicht van eene ronde of eene patrouille, dat als een gloeiend oog in de duisternis, zich langzaam en slingerend voortbewoog; maar geene menschelijke gestalte was daarbij te onderscheiden. Overal grafachtig zwijgen, slechts nu en dan verbroken door een enkelen gesmoorden smartkreet uit de volgepropte ambulances.

Het was onnatuurlijk stil voor dit uur; het razen en tieren, schreeuwen en schieten van den vijand had sedert den middag plotseling opgehouden en dit ongewone verschijnsel had niet nagelaten eenige onrust te verwekken. De wachten op de wallen stonden allen aangetreden en de schildwachten waren verdubbeld. Ook de overige troepen lagen geheel gekleed op hunne balé-balés, het geweer in den arm; de officieren met sabel en revolver naast zich, gelijk trouwens reeds zoo menig nacht voor dezen. Maar de onnatuurlijke stilte daarbuiten was iets nieuws, iets vreemds, dat allen in spanning hield, als bij de nadering van een groot gevaar. Niemand kon den slaap vatten; de onzekerheid van wat de vijand in zijn schild voerde, de verwachting van hetgeen het naaste oogenblik brengen kon, had algemeene onrust verwekt en deed allen aandachtig luisteren naar elk gerucht, elk geritsel dat van buiten kwam. Ook ons bataillon, dat aan de beurt was voor uitvalkolonne, scheen geheel wakker te liggen, te oordeelen naar het zacht gefluister dat men in de nabijzijnde soldatenloodsen hoorde. Wij officieren waren bij elkander gekropen in de hut die ons tot eetlokaal diende, en daar, bij het walmende licht van twee bollantaarns, lagen wij, gelaarsd en gespoord, op de bamboetafels en banken elkander onze gewaarwordingen mede te deelen.

Plotseling rezen wij luisterend overeind. Een ver verwijderd,

maar duidelijk hoorbaar geweervuur had de doodsche stilte verbroken. - Daar! - wederom een salvo, en nu buldert ook ons geschut. Geen twijfel, de posten in Marassa, die onze gemeenschap met de zee moeten dekken, worden aangevallen.

Op dit oogenblik valt een lichtstraal uit een geopende deur en de chef van den staf komt uit het hutje, dat zijn bureau voorstelt, te voorschijn. In de verwachting dat hij de order brengt om de aangevallen posten ter hulp te snellen, zijn wij in een oogenblik op de been.

De kapitein treedt op hem toe met de vraag of hij den majoor zal wekken en het bataillon zal doen aantreden. ‘God beware!’ antwoordt de stafchef, hem met groote oogen verwonderd aankijkende. ‘Wel neen, we zullen u hard noodig hebben van nacht - ik wou dat ik een druppeltje wijn had - van uitrukken is geen sprake. - Heel gaarne, kameraad!’ -

De laatste woorden golden een jong luitenant, wiens bijzonder omvangrijke veldflesch zich reeds voor den mond van den dorstigen stafchef bevond, vóór dat haar eigenaar tijd had gehad, ze hem aan te bieden.

‘Maar de geheele vijandelijke macht schijnt de posten aan te vallen, daarom is het hier zoo stil,’ - waagt de kapitein in het midden te brengen.

Verkwikt richt de stafchef zich op, veegt behagelijk zijn knevels af en daarop, met zijn voorvinger een komma op de borst van zijn ondervrager zettende, zegt hij: ‘Jawel, *schijnt*, maar in wer-ke-lijk-heid (hij moest het woord met zijn vinger uit de jas te voorschijn boren) - is het anders.’ - (Stoot met den vinger, voor een punt.)

Nieuwsgierig geworden, omringen wij het orakel en verzoeken om nadere inlichtingen, voor zooverre er geen staatsgeheimen mee gemoeid zijn.

Nadat hij het altijd aanwezige potlood van achter zijn oor genomen en aandachtig bekeken heeft, alsof hij het raadplegen wil, zegt de stafchef, eene plotselinge ingeving volgend: ‘Wel ja, de heeren mogen het wel weten. Hebben de heeren van dien brief gehoord, die door eene patrouille op het lijk van een Atjeher gevonden werd?’ vroeg hij, met het potlood in de verte wijzende.

Ja, de heeren hadden er van gehoord.

‘Die brief nu’ - vervolgde de verteller - ‘was een

schrijven van den Iman van Longbatta (een prik in die richting) aan Toekoe Nanta (een prik in eene andere richting) inhoudende het voorstel om morgennacht, dus heden, de nuttelooze aanvallen op den kraton te staken, ten einde met gezamelijke macht de posten in Marassa aan te vallen en deze in zee te jagen, vóórdat ze hulp uit den kraton zouden hebben kunnen krijgen.'

'Maar dat gebeurt immers ook op dit oogenblik!' - riep een onzer ten hoogste verontrust uit.

'Vóór - dat - ze - hulp - zouden - kunnen - krijgen -,' herhaalt de stafchef, met een nadrukkelijk hoofdknikken als om de aandacht zijner toehoorders op dit gewichtig punt te vestigen, en zonder zich aan hunne steeds stijgende onrust te storen.

'Ik hoop dan maar, dat we met dat alles niet te laat komen,' - zegt kameraad Roberts op een toon, alsof hij het talmen van den bezadigden stafchef voor al de komende onheilen verantwoordelijk stelt.

'Ja waarachtig, dat stond in den brief,' - herneemt de onverstoorbare verteller, terwijl hij ons bevestigend toeknikt. 'Maar,' - vervolgt hij met een zwaai van het demonstreerende potlood, - 'let nu wel op! Hoe komt het, dat die brief ons in handen viel? De vijand heeft toch anders de gewoonte niet om zijne zendboden of hunne lijken met gewichtige papieren op onze wegen te laten liggen. Ook was het geen overijlde vlucht die hem dwong dien kerel na de schermutseling in onze handen te laten. Verder blijkt uit het onderzoek, dat er vóór of na dien tijd niet gevochten is op de plek waar de doode lag. Allemaal omstandigheden' - besluit de verhaler met waarschuwend opgeheven potlood - 'die wel overwogen moeten worden bij de vraag: Wat moeten wij denken van dien brief? -'

De kapitein, tot wien deze waarschuwing speciaal gericht scheen, meende dat het er erg naar begon uit te zien, alsof die man met dat papier daar opzettelijk was neergelegd om door ons gevonden te worden, terwijl kameraad Roberts als zijn oordeel te kennen gaf, dat de zaak zoo klaar was als een klontje! -

'Ah zoo!' valt de stafchef hierop met genoegdoening in, maar niet zonder een donkeren blik aan het adres van het

klontje. - ‘En waarop begint dus dat schieten ginder te gelijken?’ -

‘Ja wel, ja wel, ik begrijp,’ - verzekert de kapitein, half onwillig in het gevoel dat hij een les opzegt, ‘het is om ons in de val te lokken en den kraton van troepen te ontblooten.’

‘Juist!’ - antwoordt de ondervrager met een goedkeurenden stoot van het potlood, - ‘juist, en daar hun dit niet gelukt, zult ge spoedig genoeg de uitbarsting van hun woede en teleurstelling bijwonen, al is het nu nog zoo stil. Niet waar?’ - zegt hij één oog toeknijpend en ons schalks aanziende - ‘het is toch maar goed dat we allen t'huis zijn. Het zijn slimme rakkers, die Atjehers, maar om ons beet te nemen, daartoe moeten ze toch nog wat vroeger opstaan.’ En terwijl de spreker eenige veelbeteekenende prikken in de richting van den vijand doet, schijnt hij bovendien nog op hen te schieten ook.

De stafchef moet nu naar zijn bureautje, om iets dat hij onderhanden heeft, af te doen, maar eerst moet hij de heeren bedanken voor hun aangenaam onderhoud, en zouden de heeren, - dat is al wat hij vraagt, - zouden de heeren aan hem willen denken, als zij, op hunne patrouilles, fraaie Atjehsche wapenen buitmaakten? Hij is er een groot liefhebber van en het zou tot wederzijdsch genoegen kunnen strekken.

De ontdekking dat onze bezorgdheid omtrent de postenlinie geen grond had en dat het integendeel onze eigene positie was die door den vijand bedreigd werd, zou in normale omstandigheden, gelijk elk vooruitzicht op een gevecht, met vreugde en opgewektheid zijn begroet geworden. In den hachelijken toestand echter, waarin wij verkeerden, kon niemand onzer een gevoel van onrust onderdrukken bij de gedachte, dat het oogenblik misschien gekomen was, dat over ons lot zoude beslissen, en dat de vijand nog dezen nacht, een verwoeden en goed doorgezetten aanval op verschillende punten der borstwering kon ondernemen, een aanval zooals wij dien reeds lang verwacht, reeds lang gevreesd hadden.

Nog altijd is het doodstil om ons heen, maar het is de onnatuurlijke, onheilspellende stilte, die aan een orkaan voorafgaat. En even als bij de nadering van zulk een natuurverschijnsel, omgeeft ons ook thans eene broeiende warmte, eene verstikkende atmosfeer.

Van tijd tot tijd schrikt men onwillekeurig op bij het overluid uitgesproken woord van een onrustig droomende: de menschelijke stem klinkt hol en akelig in dezen drukkenden dampkring.

De duisternis heeft alles verzwolgen, alles schijnt tot onbewegelijkheid verstijfd te zijn; alleen de vlammetjes der bollantaarns, die in lange rijen de ligging der soldatenloodsen aanduiden, flikkeren af en toe alsof zij stervend naar adem hijgden. - Met lange tusschenpoozen hoort men een dof gemompel, terwijl eenige zwarte schimmen voorbij die lichtjes schuiven: het zijn de aflossende wachten. En dan keert de onbewegelijkheid terug.

Het is de geheimzinnige ure van nachtelijke aanslagen en overrompelingen, het gevreesde oogenblik waarin men het onhoorbaar nadersluipende gevaar niet kan zien aankomen, niet kan beoordeelen of overzien, totdat het eensklaps daar is, om op ons neer te ploffen met al de verschrikking zijner plotselinge verschijning, te midden van ravenzwarte duisternis en akelige stilte. Maar nog altijd blijft het doodsche zwijgen aanhouden. - - -

Op eens weergalmt een schorre kreet door den nacht, als de schreeuw van een opgeschrikten roofvogel, een tweede antwoordt hem, en vóórdat wij tijd hebben gehad de gedachte te uiten, dat dit een vijandelijk signaal kan zijn, breekt als met één slag, een woest geweld, een ontzettend en oorverdoovend geraas los.

Salvos van zware donderbus- en geweerschoten, gegil en geschreeuw uit duizenden kelen, brommende slagen op groote gongs, galmende tonen van karbouwenhoorns en andere blaasinstrumenten, vereenigen zich tot zulk een woest en helsch spektakel, dat hooren en zien vergaat.

Het plotselinge en hevige van deze losbarsting werkt zoo verbijsterend, dat menig onzer een rilling overkomt bij de onwillekeurige gedachte, dat de vijand reeds doorgebroken en midden onder ons moet zijn. De langgerekte tonen van het hoornsignaal ‘alarm’ stierven geheel en al weg onder dit vreeselijk geraas, maar hun roep was volkomen overbodig voor de troepen. Terwijl de kogels van alle zijden door den kraton vlogen en een regen van stukgeschoten atap en bamboe op hen deed nederstorten, ijlden de soldaten naar de wallen - een weg, hun maar al te wel bekend - en in minder dan een

halve minuut tijds, stond de gansche bezetting in alarmstelling.

Het scheen dat de vijand ditmaal werkelijk zijn aanval wilde doorzetten. De aanvurende stemmen der priesters en de fanatieke ‘Il-Allah’ kreten waren in het woest gedruisch al duidelijker en duidelijker te onderscheiden, de struiken der wildernis bogen en knapten onder het gewicht der aanstormende horde, - maar onze salvos en de kartetsen der artillerie wierpen haar telkens weer terug.

Hoe lang het wilde schieten en gillen, het razen en tieren, schreeuwen en vloeken duurde; hoe menigmaal wij dachten de bloeddorstige gezichten midden onder ons te zien; hoe dikwerf ons het hart samenkromp bij het hooren van het vreeselijk geweld in onzen rug, op de andere borstwering, die ons telkens toescheen reeds overmand te zijn, terwijl het gehuil van den vijand op dat punt ons als een overwinningsgejuich in de ooren klonk; hoe wij onze soldaten de bevelen in het oor schreeuwden en nog niet verstaan werden; hoe wij bijna stikten in den zwaar en dicht over ons hangenden kruitdamp, die de duisternis nog dichter maakte en ieder onzer als het ware van de overigen afscheidde en alleen deed staan; hoe wij, telkens als een lichtkogel den omtrek en het kampgewoel uit de duisternis deed opvlammen, omkeken naar het binnenste van den kraton, waar wij de gestalte van onzen braven aanvoerder op zijn gewone plaats wisten, kalm en bedaard zijne bevelen gevende; en met welke verlichting van hart wij eindelijk een zwakker worden van 's vijands pogingen bemerkten en het dreigende gevaar andermaal bezworen zagen, - dat alles zijn dingen waarvan niemand onzer zich duidelijk rekenschap kon geven, maar wier gezamenlijke indruk de krachten van lichaam en geest zoozeer aangreep en uitputte, dat een langer aanhouden van zulk een toestand ons noodlottig zou zijn geworden.

Hoewel de aanval afgeslagen en het grootste gevaar geweken was, kon er toch niet aan gedacht worden om de bezetting te doen inrukken; het telkens weer uitbrekende wraakzuchtige gegil en het onophoudelijke schieten vorderden onafgebroken waakzaamheid en slagvaardigheid. Het was echter niet mogelijk, en het zoude ook eene onnoodige wreedheid geweest zijn, de troepen op de wallen in rij en gelid op de been te houden, en zoo werd het hun dan vergund, in de alarmstelling te gaan liggen. Uitgeput van vermoeienis, wierp een ieder zich neer

op de plek waar hij zich toevallig bevond, en weldra lagen lange rijen donkere gestalten, hier en daar door een schildwacht afgebroken, als even zoo vele dooden, onbewegelijk uitgestrekt op den dauwvochtigen grond.

In groepen achter onze kompagnieën neergevlijd, trachtten ook wij eenigen slaap te vinden en ons te sterken voor wat ons wachtte; want weldra zoude de dag aanbreken, de lange heete dag, met zijne nieuwe diensten, nieuwe vermoeienissen en gevaren. Maar om in dezen toestand te kunnen slapen, had men van ijzer en zonder zenuwen moeten zijn. Het schieten en gillen van den vijand, hoewel op grooteren afstand, begon telkens weer opnieuw en onze artillerie bleef het antwoord niet schuldig. Het slapen te midden van dit helsch geraas, te midden van dezen cirkel van vuur, was eenvoudig onmogelijk.

Terwijl ik met halfgesloten oogen lag te dommelen, meende ik weer onder mijne soldaten in het gevecht te zijn en naar adem te hijgen in den verstikkenden kruitdamp. Het nog altijd aanhoudende geraas, gevoegd bij de opgewondenheid van den geest, werkte deze verbeelding zoo in de hand, dat ik, in halfdroomenden toestand, de gebeurtenissen der laatste uren nog eens doorleefde.

Maar hoewel het gevecht en de wallen steeds voor mijn geest stonden en de harde grond waarop ik lag - ofschoon op eene verwarde wijze, als het gevoel van pijn - tevens eene rol daarbij vervulde, was er nog één indruk, die er zich den geheelen nacht door in bleef nestelen. Of ik wilde of niet, telkens als ik de oogen weder opende, zag ik op eenigen afstand, bij het zwakke licht van een lantaarn, de donkere gedaante van onzen dapperen aanvoerder op zijn veldstoel zitten. Hij was daar op zijn post, wakende voor ons, kalm en onverstoorbaar, gelijk hij reeds zoo menigen nacht vóór dezen daar gezeten had, even als altijd, trots de zware verantwoordelijkheid die hij torschte, trots den hachelijken toestand die hem in voortdurenden onrust en spanning hield en hem alle rust benam, steeds aan zichzelf gelijk, steeds de minzame en eenvoudige chef, kalmte en bedaardheid mededeelende door zijne tegenwoordigheid alleen. Er lag zooveel uitdrukking van vastberadenheid, geestkracht en zelfvertrouwen in dat fiere uiterlijk, dat ik telkens en telkens opnieuw naar hem moest omzien

om de bemoediging en de geruststelling te gevoelen van hem nog daar te weten. En tusschen waken en droomen in, dacht ik aan die ijzeren energie, waarmede hij dagelijks het hoofd bood aan de van alle kanten op hem instormende bezwaren, dacht ik aan wat er op dit nachtelijk oogenblik van zorg en gevaar in hem moest omgaan. Honderdmaal vroeg ik indommelend aan de donkere gestalte:

‘Zoudt ge kunnen volhouden?’

Het antwoord luidde onveranderlijk: ‘Volhouden tot het uiterste!’ -

‘Maar als er niet tijdig versterking komt?’

‘Dan moeten wij ons doodvechten!’ -

‘Ge weet, dat ge een hernieuwden aanval met uwe uitgeputte troepen niet meer zoudt kunnen afslaan!’

‘Toch zullen we 't probeeren!’

‘Is het niet onverantwoordelijk dat men u in zulk een neteligen en hulpeloozen toestand laat?’ -

De antwoorden op deze vraag luidden verschillend. Soms hoorde ik het moedig antwoord van de Ruijter: ‘Waar het land zijn vlag vertrouwt, vertrouw ik mijn leven.’ Soms kwam er eene uitdrukking van bitterheid en wrok op zijn gelaat met de aarzelende woorden: ‘Het is een hard en onverdiend lot, voor eene moeielijke opdracht te staan met onvoldoende middelen!’ - Soms ook was het een stil berustend: ‘Men zal ons tenminste niet nazeggen, dat wij niet onzen plicht deden tot het einde toe!’ -

Na zulk een denkbeeldig gesprek verviel ik weer in eene korte, weldadige bewusteloosheid, totdat het veelvuldig schieten ook in den slaap tot mijn bewustzijn doordrong en mij in den droom weer te midden van het gevecht verplaatste. Wij vochten en schoten en weerden ons als wanhopigen om de telkens opnieuw opdringende, door hun priesters en voorvechters aangevuurde Atjehers terug te werpen. Nu eens scheen het alsof den afgematten troepen de wapenen uit de handen zouden vallen, dan weer werkten zij als razenden aan hun geweren, onder een oorverdoovend gejuich en hoera-geroep, zoodat ik zelf er wakker van werd, - om mij op den harden grond op de wallen terug te vinden. En terwijl ik andermaal op de onbewegelijke gedaante van onzen waakzamen bevelhebber tuurde, sprak ik haar wederom aan:

‘Zoudt ge kunnen volhouden?’

‘Volhouden tot het uiterste!’

‘Zoudt ge een hernieuwden aanval kunnen weerstaan?’

‘We zullen 't probeeren!’

Weer verzonk ik in eene lichte sluimering, waarin de onrustige droomen voortgingen hun grillig spel te drijven, totdat eene ongeduldige beweging van een der slapers aan mijne zijde en een knorrig gebrom, mij vermaanden toch stil te blijven liggen en de weinige oogenblikken van rust die ons overbleven, niet te verstoren. - Ik trok den capuchon over mijn hoofd en trachtte weer in te sluimeren. Langzamerhand begonnen de omtrekken der mij omringende personen in elkander te vloeien en voor mijne zwaar geworden oogleden te verdwijnen. Ik zag ze nog een paar maal terugkomen en weer onzichtbaar worden totdat mijn geest er geen vat meer op had en zij door de donkere gestalte van den altijd aanwezigen bevelhebber verslonden werden.

‘Zoudt ge kunnen volhouden?’

‘Volhouden tot het uiterste!’

‘Maar als er niet tijdig versterking komt?’

‘Dan moeten we ons doodvechten!’

Deze woorden klonken mij nog in het oor, alsof ze pas gesproken waren; ik hoorde ze zoo duidelijk als ik ooit iets in mijn leven gehoord had, zoodat ik er van wakker schrikte en, hoewel nog steeds slaperig en vermoeid, tot het bewustzijn kwam, dat de dag was aangebroken. Pijnlijk en stijf in alle leden richtte ik mij op en zag rond. Een koud en bleek morgenlicht viel op de wallen en op de lange rijen, deels nog sluimerende, deels slaapdronken ontwakende soldaten. Nog altijd vielen nu en dan enkele schoten, die door onze schildwachten beantwoord werden; nog altijd verried het schreeuwen en joelen van den vijand daarbuiten, dat hij op wraak zon en dat er een zware, bange tijd voor ons lag. Alles rook nog naar den kruitdamp, toen wij onze, door den dauw geheel doorweekte kleeding eenigszins in orde brachten en verlangend uitkeken naar de koesterende zonnestralen die slechts langzaam door den dichten morgennevel heenbraken.

‘Volhouden tot het uiterste en doodvechten!’ waren de woorden die mij nog steeds in de ooren klonken en terwijl de weldadige warmte van het stralende gesternte mijne verkleumde

ledematen allengs met een nieuw leven doortintelde, ontsnapte mij de stille verzuchting: ‘Weer een nacht voorbij!’

O als de vijand geweten had, hoe het gesteld was binnen die wallen!

Maar hij vermoedde gelukkig niets van de werkelijkheid; hij wist niet hoe zwak de bezetting, hoe veeg de toestand was. Want de onveranderlijke, fiere driekleur, die zoo dreigend daarboven wapperde, verried niets van wat er aan zijn voet voorviel. Ook niet toen er tonen van muziek naar den Atjeher overwoeien, ruischende klanken, die hem misschien aan een garnizoen hebben doen denken, zwelgende in overvloed en festijnen.

Het was eene uitdeeling vanwege het Roode Kruis, die de instrumenten weer had te voorschijn doen brengen. Wijn, tabak, pijpen en sigaren waren onder de troepen verdeeld geworden, en al had zelfs deze buitengewone versnapering geen bijzondere vroolijkheid of luid vreugdebetoon teweeg gebracht, toch deed zij menigen blik van innig genoegen en stille dankbaarheid stralen. En dat wilde wat zeggen in die dagen! Wel hoorde men geen luiden lach, noch eenig gezang, maar toch lag er op de bezetting niet meer die doodsche stilte, niet meer dat naargeestige, het gemoed ter neder drukkende zwijgen van vroeger dagen. Een onophoudelijk ruischend gemurmel, als van een beek, liet zich nog na het invallen van de duisternis uit de soldatenloodsen vernemen, waar menige kleine groep in den zwakken lichtkring eener schommelende bollantaarn zat te keuvelen.

Van de officieren was zeker niemand meer verheugd over deze opgewekte stemming, dan wij drieën, die met onze kompagnie dien nacht er op uit moesten; want menig kameraad had reeds zulke nachtelijke tochten moeten ondernemen, met het hart vol bange zorg en met het verlammende en ontmoedigende bewustzijn, dat de mannen welke hij aanvoerde en op welke hij onder alle omstandigheden moest kunnen rekenen, door moedeloosheid ontzenuwd en niet meer betrouwbaar waren. Hoe treurig het ook was, en welk een somber licht het op den toestand van die dagen wierp, dat wij eene voorbijgaande, opgewekte stemming, een ware uitkomst moesten noemen, nochtans was het zoo, vooral nu wij voor eene opdracht stonden,

waarbij van de toewijding en de plichtsbetrachting der soldaten misschien het uiterste gevergd zoude worden.

Het was dan ook met een opbeurend gevoel van vertrouwen dat wij, na het invallen van de duisternis, onze kompagnie, of liever de vijftig man die het restantje daarvan uitmaakten, deden aantreden voor het appel. Met weinige woorden werd den manschappen hierbij het doel van den tocht medegedeeld, en al bleken ook de opvolgend door de lantaarn verlichte gezichten niet bijzonder ernstig te staan, al getuigde ook het: ‘Present sergeantje!’ en het: ‘Jawel luitenantje!’ van vroolijker stemming dan in gewone omstandigheden onder de wapenen geoorloofd is, zoo dachten wij er niet aan hierover aanmerkingen te maken, veeleer waren wij hartelijk blijde onze mannen zoo opgewekt te zien. Want het gold de wildernis in te sluipen, en zoo mogelijk uit te vorschen, wat de vijand - die wederom ongewoon stil was - in zijn schild voerde; hem in elk geval eene gevoelige les te geven en ons daartoe in hinderlaag te leggen in eene vervallen hut, die, volgens spionnenberichten, den door hem gebruikten weg bestreek.

De geweren zijn onderzocht; de patronen zijn nagezien en geteld; de gedruischmakende uitrustingsstukken zijn afgelegd; de stafchef heeft ons beprikt alsof wij speldekussens waren, - en stil, als eene rij donkere spoken, verdwijnen wij door de barrière.

Het is eene zwoele, drukkende Juninacht, het is dat sombere doodsche gedeelte van het etmaal, dat zich alleen door de afwezigheid van het daglicht onderscheidt van de heete uren van eentonigen zonnebrand, die er aan voorafgingen en die er op volgen zullen. Een flauwe lichtschijn straalt van den dampig bewolkten hemel; een grafachtig zwijgen omringt ons; geen blaadje ritselt in de onbewegelijke atmosfeer; zelfs het fijngevederde bamboeloof hangt stil en als versteend in de zwakke schemering die over alles uitgegoten ligt. Ongezonde en schadelijke uitwasemingen zweven als eene lijkwâ over de dichte wildernis; de lucht is als verzadigd van giftige moerasdampen, die uit de stilstaande waterpoelen opstijgen.

Met de bajonet elken struik, elk boschje doorzoekend, sluipen wij langzaam en voorzichtig onder en door het stille gebladerte en staan van tijd tot tijd luisterend stil, om eenig geluid uit den kraton op te vangen, dat ons tot richtsnoer kan dienen op onzen weg door het onbekende. Traag en ge-

dempt klinkt ons het gelui der verre kratonklok in de ooren; daarop volgt weer een doodsch zwijgen, eene stilte zoo beklemmend dat het geritsel der zich opnieuw in beweging stellende kolonne den indruk maakt van een plotseling losbrekend, luid gedruisch. Ondanks de meeste voorzichtigheid bij het marcheeren, blijft ons een onophoudelijk geknetter en geritsel van vertreden of verdrongen struiken begeleiden, een geluid dat zelfs nu en dan, tot aller ergernis, in een luid gekraak overgaat, als een minder behendige onder de manschappen, door overmaat van behoedzaamheid, zijn evenwicht verliest.

Plotseling stuit de langzame voortbeweging op de stilstaande spits.

'Wat is het?'

'Een verhakking van doornstruiken, luitenant,' - klinkt het gefluisterde antwoord. Het pad, of liever de nauwe engte, die zich door het ondoordringbare struikgewas kronkelt, blijkt tot op manshoogte versperd te zijn met op elkander gestapelde, duizendvoudig dooreengewerkte, drooge doorntakken - een hindernis waarvan de opruiming uren tijds zoude vorderen. Na een kort beraad met den kapitein, stellen kameraad Roberts en ik ons aan het hoofd, om zijwaarts een anderen weg te zoeken. - Doordringend in het dichte struiklabyrinth, in het aangezicht geslagen door zwiepende takken, geschaafd door taaie, ons als koorden omsnoerende lianen, handen en kleeren opengereten door scherpsnijdende bladeren en stekelige varens, gelukt het ons eindelijk eene meer opene streek van de wildernis te bereiken.

Nauwelijks is de kolonne hier op nieuw geordend en hebben wij den marsch hervat of het van achteren komende gefluisterde bevel: 'halt houden!' doet de beweging andermaal staken. Het is de kapitein die uit het gebladerte opdoemt om ons den gids, den spion Achmad, te brengen. Het was beter dat wij dien aan het hoofd hielden, meende hij.

Kameraad Roberts heeft het niet erg op dien gluiperd van een spion en zou het liever zonder dien braven man doen, 'want' - zoo veroorloofde hij zich, op te merken - 'waar men meê verkeert, wordt men mee geëerd.'

Het bevel: 'voorwaarts!' stuit Roberts in zijne geliefkoosde spreekwoorden en de stille tocht wordt hervat.

Eensklaps doet een luide schreeuw ons onwillekeurig schrik-

ken, doch spoedig herkennen wij het geluid: het is de Gekko[1)] die met gewone nauwkeurigheid zevenmaal zijn roep doet weergalmen, gevolgd door een kort geratel, dat als een akelige lach in de nachtelijke stilte wegsterft. Nog zweeft de laatste klank in de lucht of een ander gevaarlijker gerucht, dat van menschelijke stemmen, doet ons plotseling op onze verdediging bedacht zijn.

'Halt! - naar alle zijden front! - knielen!'

Met de gevelde bajonetten naar buiten gericht, evenals de pennen van een stekelvarken, knielt de troep in groepen neer.

Een doodsche stilte volgt; het gemompel der stemmen is weggestorven.

'Opstaan! - Langzaam voorwaarts! - Geen takken breken!' En stil, als een sluipende slang, kronkelt zich de kleine kolonne voorzichtig verder door de wildernis.

Nu en dan slaat ons een verpestende reuk, als van rottend aas tegemoet, het is de Banké-bloem, die op donkere, vochtige plekken groeit. Zij wordt telkens opgezocht en van den stengel geslagen, maar de walgelijke lucht blijft zoo doordringend, dat de soldaten onwillekeurig sneller loopen om buiten haar bereik te komen.

Daar staat de spits weer stil. 'Wat is het, Wouter?' - 'Een lijk, luitenant!' fluistert de sergeant - 'het ligt dwars over het pad, ik geloof het lijk van eene vrouw'. Wij treden naderbij. Oppervlakkig gezien, scheen daar een hoop vuile doeken, een bundeltje weggeworpen kleeren te liggen, - eerst bij nader onderzoek bleek het, dat zij een menschelijk lichaam bedekten. Het naar boven gekeerde gelaat was omsluierd door verwarde strengen zwart haar, dat er met geronnen bloed op vastkleefde. De levenlooze gestalte behoorde aan eene jonge Atjehsche vrouw die, te oordeelen naar de naast haar liggende korf met rijst, den vijand proviand had willen brengen, toen zij door een verdwaalden kogel uit den kraton daar getroffen werd. Maar wat het treurige schouwspel tot iets onbeschrijfelijk roerends maakte, was de omstandigheid, dat in de zwarte, thans voor altijd doffe oogen, nog duidelijk een traan glinsterde, een traan die van een wereld van smart en wanhoop sprak.

1) Groote boomhagedis.

‘Arm schepsel!’ mompelde Roberts, terwijl de soldaten het lijk uit den weg ruimden en in de struiken neerlegden; en bij het verder marcheeren kon hij niet nalaten nog een paar maal naar de plek om te zien.

Het terrein was drassig geworden, maar bood niet meer de bezwaren van weelderigen plantengroei; de kolonne kon meer opgesloten blijven en verkeerde dus in meer slagvaardigen toestand.

Het scheen dat wij ons doel naderden, want de gids werd nu bijzonder oplettend en voorzichtig; herhaaldelijk vermaande hij de spits om goed uit te kijken en wenkte ons eindelijk met de hand om stil te blijven staan.

Terwijl hij vooruit sluipt om iets te onderzoeken, fluistert Roberts mij in het oor: ‘Zoudt ge het niet heerlijk vinden, als onze geachte vriend de spion zelf in een hinderlaag viel?’

‘Wees toch verstandig, Roberts,’ - antwoordde ik, - ‘wij hebben den man immers noodig!’ -

‘Ja, zooals onze lieve Heer den duivel, maar ik zeg, die met pek omgaat....’

Op dit oogenblik kwam de spion weer te voorschijn en deelde ons met groot vertoon van geheimzinnigheid mede, dat hij de hut gezien had.

Het smalle, modderige pad, dat thans voor ons lag, scheen een van 's vijands gemeenschapswegen te zijn; de veelvuldige voetsporen, die allen in ééne richting liepen, wezen op eene talrijke bende, die er kort geleden moest zijn langs gegaan. Met den vinger aan den trekker en ons steeds meer in het front uitbreidende, sluipen wij naderbij - maar alles blijft stil: de hut is eenzaam en verlaten.

Zij bevond zich in een tamelijk ontredderden toestand, het atapdak was aan eene zijde tot op den grond toe neergezakt, de bamboewand, die het daar had moeten steunen, was omgevallen en lag vertreden in de struiken. Een hoek der binnenruimte was opgevuld met allerlei waardelooze dingen van het leger afkomstig, zooals ledige flesschen, conservenblikken, gebroken kisten, ineengedeukte vaten en dergelijke op marsch en in bivaks achtergelaten of weggeworpen zaken. Een weinig koude asch en sintels in een kuil verried dat er ook gekookt was. Blijkbaar had de hut den vijand herhaaldelijk tot een schuilplaats gediend.

Spoedig was de troep hier zoo opgesteld, dat wij in den rug en op de flanken gedekt waren, en het pad door ons vuur bestreken kon worden.

De flauwe schemering die van den nachtelijken hemel afstraalde, werd al zwakker en zwakker; donkere wolken begonnen het uitspansel te bedekken en het weinige licht te verduisteren, nu wij dit het meest noodig hadden.

Eene lichte koelte kwam op en streek fluisterend door het loover; onwillekeurig liep ons een rilling van koude door de leden. Het was een dier zonderlinge, onaangename gewaarwordingen, die men in noord-Sumatra zoo veelvuldig na groote hitte ondervindt; eene plotselinge, aanmerkelijke temperatuursverlaging, die de vochtige, met miasma's bezwangerde lucht als groote dauwdroppels op ons nedersloeg.

Huiverend kropen wij onder het afdak, in de duisternis bij elkander en hielden een kort beraad. De spion werd ondervraagd naar de waarschijnlijkheid of de vijand heden nacht langs dezen weg komen kon. De man gaf op de gebruikelijke voorbehoudmanier te kennen, dat het kon zijn en dat het ook niet kon zijn. - ‘Achmad is een trouw dienaar van het gouvernement,’ zeide hij. ‘Achmad zegt altijd waar het op staat, hij heeft gezegd dat hij de heeren bij de hut zou brengen en dat hij hun het spoor van den vijand zou wijzen, en ziet nu,’ vervolgde hij, op de hut en op de indrukken van het pad wijzende ‘of hij niet de waarheid gesproken heeft.’

‘In de achterdochtige verwachting dat er altoos iemand gereed is om hem op een leugen te betrappen,’ - mompelde Roberts tegen mij.

Het zonderling kille gevoel dat ons na een dag van brandende hitte overvallen had, drong ons door merg en been, en hoewel onze veldflesschen goed voorzien waren van warme cognacgrog, zoo kon toch dit mengsel onze verkleumde ledematen niet meer verwarmen.

Het vooruitzicht van in dezen toestand eenige uren te moeten doorbrengen, zonder ons door lichaamsbeweging een weinig natuurlijke warmte te kunnen verschaffen, was allesbehalve aanlokkelijk.

De ongunstige toestand deed opnieuw die stille bezorgdheid in ons opkomen, die ons overal en altijd in die treurige dagen vergezelde, eene bezorgdheid die men niet in woorden durfde

kleeden, uit angst dat zij dadelijk tot vreeselijke zekerheid zoude worden. Misschien ook hadden wij reeds het onderdrukte gekerm in de hut achter ons gehoord, dat nu plotseling duidelijker werd, als om elken twijfel weg te nemen omtrent de tegenwoordigheid van den onbarmhartigen metgezel, die ons overal begeleidde.

Het bleek dat twee soldaten ernstig ziek waren en zich te vergeefs trachtten te verzetten tegen de hevige brakingen en de koliekaanvallen, die de arme kerels deden schudden en ineenkrimpen. Wij gaven hun een portie choleradrank, een middel dat overal en ten allen tijde medegevoerd werd - het was het eenige wat wij doen konden. De naam van het vreeselijke monster, dat ons zoo hardnekkig vervolgde en dat ook hier reeds onder ons woedde, werd door niemand uitgesproken.

Wij rilden thans van de koude en kropen zoo dicht mogelijk opeen in de donkere hut. Het was alsof de kille temperatuur de geheele atmosfeer in eene dichte, zware nevelzee had opgelost; de duisternis nam meer en meer toe en scheen ons als een vloed te omhullen. Het was die looden krisis in het etmaal, waarin al het bezielde schijnt verdoofd te zijn, waarin de levenskracht van de edelste en liefelijkste voorwerpen der schepping het zwakst is.

'Het wordt een akelige historie, kameraad!' - fluisterde Roberts mij toe. - 'Bovendien zit mij dat arme kind, dat doode meisje met haar zwart bebloed haar, in het hoofd. Gevoelt ge u niet als eene combinatie van struikroover en moordenaar, als ge aan haar denkt?'

'Dat nu juist niet,' - antwoordde ik. - 'Het is de oorlog.'

Met dit onverschillige oordeel trachtte ik de ontroering te verbergen, die zich plotseling van mijzelf had meester gemaakt. Want de woorden van Roberts hadden ook bij mij eene sombere herinnering opgewekt; zij hadden een ander bebloed gelaat voor mijn geest doen oprijzen en voor een oogenblik had ik weer de verwrongen trekken en de brekende oogen van den vriend mijner jeugd, den luitenant Anten voor mij gezien[1)]. Het herdenken van dien noodlottigen nacht in deze zelfde wildernis, het geheimzinnige van die herinnering op deze plaats en op dit uur, vervulde mij met eene soort van bijge-

1) Zie: 'Op sluippatrouille'. Augustus-nummer van *de Gids* van 1889.

loovig angstgevoel, zoodat ik al mijne wilskracht moest bijeenroepen om dit sombere denkbeeld te verbannen.

Het was als een weerklank op mijne eigene gedachten toen ik Roberts hoorde zeggen: ‘Ik kan die brekende oogen maar niet vergeten, hoewel ik misschien beter deed met aan onzen eigen toestand en aan onze arme soldaten te denken; maar men is zijne gedachten hier niet langer meester; het verblijf in dit akelige hol is voldoende om iemand ijlhoofdig te maken.’

‘De invloed van het geheimzinnige,’ - zeide ik.

‘Ik wou maar dat onze geëerde stafchef hier was,’ - hernam Roberts - ‘hij zou ons kunnen vertellen, hoe slim hij het aangelegd heeft om achter de strategische waarde te komen van deze prettige lokaliteit - dat zou me een geprik geven! - Hebt ge nog wat van dat goed?’

Ik gaf hem de veldflesch, maar het koud geworden - ‘goed’ had niet meer de verwachte uitwerking.

‘Brrr!’ - riep Roberts, het weer uitspuwend. ‘Het smaakt naar moeraswater, ik gevoel mij alsof ik er half in verdronken geweest ben en er een vat vol van ingekregen heb!’

‘De invloed van de omgeving,’ zeide ik.

‘Ge zijt machtig geleerd van nacht, gij met uwe invloeden,’ - antwoordde Roberts. ‘Het is maar te hopen dat we spoedig wat te doen krijgen; de lucht klaart op; het zou nu het juiste oogenblik zijn.’

Inderdaad waren talmend eenige sterren te voorschijn gekomen, de nacht was nu zoo donker niet meer of onze aan de duisternis gewende oogen konden de naaste omgeving onderscheiden, die wij bovendien vlijtig met onze nachtkijkers onderzochten. Toch was het ons dikwijls als werden de zacht ruischende schimmen van boom en struik tot levende, zich bewegende gestalten, en wij zouden opgesprongen zijn, zoo niet de spion, die zoo goed met den omtrek bekend was, onbewegelijk op zijn plaats was blijven zitten.

Een zwak windzuchtje voerde van tijd tot tijd den nagalm der kratonklok naar ons toe en zeide ons dat het twaalf, één, twee uur was. Zonder die hulp zouden wij niet geweten hebben, welken tijd van den nacht het was, daar de duisternis ons belette, onze horlogies te raadplegen.

Intusschen was Roberts, die naast mij lag, erg onrustig geworden. Eerst verschoof hij het eene been, daarop het andere;

dan kwam er levendigheid in zijn éenen arm, dan weer in den anderen; nu eens bewoog hij zijn rug, dan weer zijn hoofd, totdat hij zich eindelijk kreunend oprichtte. ‘Alle duivels,’ - fluisterde hij, - ‘er vliegen hier millioenen insecten met helsche vlugheid rond. Ik word nu hier, dan daar gestoken. In mijne gedachten heb ik struikroof gepleegd onder de gemeenste omstandigheden en de politie zit mij op de hielen. Dat is niet langer om uit te houden. Ik geloof dat de waarheidslievende heer spion ons bij den neus heeft. Wat zegt onze kapitein er van?’

De kapitein zeide, dat men niet anders doen kon dan wachten: de spion scheen te zeker van zijne zaak te zijn, bovendien, wij hadden reeds zoo lang geduld gehad, dat we nu ook langer konden volhouden.

Op dit oogenblik kroop sergeant Wouter naar ons toe om te melden dat weer een man de ‘ziekte’ gekregen had en dat hij geloofde dat er nog meer ongesteld waren.

Een somber zwijgen was het antwoord.

Hoe verhard ook door de vele ellende die wij reeds hadden bijgewoond, hoe voorbereid ook op telkens zich herhalende akelige voorvallen en treurige tooneelen, zoo begon toch de hachelijke toestand waarin wij verkeerden, hier diep in 's vijands land en met de cholera in ons midden, zich in zijn ganschen omvang aan ons te openbaren. Het sneed ons door de ziel, het half onderdrukte gekerm onzer arme zieken te moeten aanhooren, zonder dat wij ets van belang voor hen konden doen, en wij waagden het niet de gedachte te vervolgen, wat hun lot zoude zijn bij een mogelijken ongunstigen afloop van de onderneming.

Maar gelukkig werd ons geen tijd gelaten ons in deze sombere overwegingen te verdiepen.

De zwakke galm van verre, doffe slagen op de groote moskeetrom deden den spion oprijzen en als zijne meening te kennen geven, dat de vijandelijke bende nu elk oogenblik komen kon.

Eindelijk dus! - Nog ééns wordt den manschappen met een paar woorden ingescherpt, hoe zij zich te gedragen hebben, nog éens wordt onderzocht of een ieder zich op zijn plaats bevindt. - ‘Alles klaar?’ - ‘Klaar!’ is het antwoord.

Een diep stilzwijgen volgt; alles luistert met gespannen aan-

dacht naar de gedempte geluiden die in de verte wegsterven; alles staart zich blind in de schemerende duisternis.

Eenige minuten verloopen.... Een dor blad dat ritselt, een takje dat valt, is het eenige wat men hoort.

‘Psst! - Daar komen ze!’ - waarschuwt een gesmoorde stem.

Niemand beweegt zich; een ieder is als versteend in ademlooze verwachting, de vuist krampachtig om het geweer geklemd, de zintuigen van het gezicht en het gehoor tot het uiterste ingespannen.

Doodsche stilte!.... Alleen de zachte, koele nachtwind lispelt om ons heen.

‘Zijn dat geen voetstappen?’ klinkt plotseling halfluid eene verschrikte vraag.

Wederom eene lange stilte; het ademhalen onzer mannen is duidelijk hoorbaar....

Neen, het is niets - niets dan een dof zwijgen, niets dan het klagend suizen van den wind in het loover.

Bij het aanhoudend staren in de geheimzinnige duisternis van het struikgewas, wijkt de nacht nu en dan voor eene dampige schemering, waarin zwarte boomsilhouetten schijnen op te doemen; doch dadelijk daarop smelt alles weer in een donkeren chaos samen en verdwijnt het licht, als zinsbedrog gelijk het is. Matte, onverklaarbare geluiden stijgen uit de wijde wildernis op, om verre, zonderlinge echos te wekken; maar vóórdat het luisterende oor ze kan onderscheiden, zijn zij reeds weder weggetrild in de eindelooze ruimte. En dan is alles weer doodstil, eenzaam en onbewegelijk, en overgoten met het koude licht der sterren.

Log en zwaar zweeft een kalong over ons heen - de loome vleugelslag blijft lang hoorbaar te midden van het diepe zwijgen.

Het hooge gras wiegt fluisterend heen en weer in den wind; een zwak geritsel glijdt af en toe door de duistere eenzaamheid, alsof de sombere nacht met een zwaren zucht de stilte breekt....

Maar hoe aandachtig wij ook luisteren, - geen gerucht van naderende vijanden doet zich hooren.

De toestand van spanning en verwachting wordt ondragelijk

de afmattende waakzaamheid is niet vol te houden en verslapt dan ook langzamerhand; het doodsche zwijgen verwekt meer en meer den indruk van veiligheid en rust.

Zouden de Atjehers onraad bemerkt hebben en op hunne hoede zijn? - De spion gelooft het niet, hij meent dat ze wel komen zullen.

‘Als de toewan kapitan het goedvindt, wil ik eens gaan zien waar ze zitten,’ zegt hij - ‘wij kunnen dan een signaal afspreken, bijvoorbeeld het gehuil van een jakhals, dat zal ik geven zoodra ik iets ontdek, dat ik niet spoedig genoeg zelf kan komen mededeelen.’

‘Als het mij vergund is eene bedenking te opperen aan den geachten en waarheidslievenden heer spion, op wiens geschiktheid voor jakhals ik niets wil afdingen,’ - viel Roberts hier op zeer stelligen toon in de rede - ‘zou het zijn, dat het bloeddorstig gehuil van dit vunzige gedierte - vooral als het met zooveel zaakkennis wordt voorgedragen - ons een grooten toeloop van die beesten op den hals kan halen, waardoor de vijand op deze plek opmerkzaam zou kunnen worden. - Mijn brave vriend de spion zal mij, vertrouw ik, als medewerkend lid, de aanmerking vergeven, welke ik gevoel aan deze vergadering en aan mijn land verschuldigd te zijn.’

‘Was dat de toewan kapitan, of de toewan leitnan Robos, die daar sprak?’ vroeg de spion, die weinig van de redevoering van mijn vriend begrepen had en die ons bovendien in het donker niet kon onderscheiden.

‘In antwoord op de vraag, gesteld door onzen waarheidlievenden vriend,’ - hernam Roberts, die op zijn rug lag met de helmhoed op zijn aangezicht, als eene houding die de grootste waakzaamheid te kennen gaf, - ‘kan ik niet aarzelen om te antwoorden - als niet strijdig met het nut van het algemeen - dat die stem, de stem was van leitnan Robos.’

‘Schei toch uit, Roberts’ - sprak de kapitein lachend - ‘en laat mij den man zijne instructies geven.’ - Er werd bepaald dat Achmad den weg naar Kampong Marassa zou verkennen, langs welken men wist dat de hulptroepen der zoogenaamde bevriende bevolking moesten komen, om aan de kratonbeschieting deel te nemen - en dat hij ons tijdig en in persoon van hunne nadering zou verwittigen.

Roberts had zich opgericht om den wegsluipenden spion door

zijn nachtkijker na te staren. ‘Ik mag lijden dat onze vriend Achmad bestand blijkt tegen de verzoeking om ons aan de Filistijnen over te leveren. 't Wil muizen wat van katten komt. Amice, waar zit ge?’ -

‘Hier - naast den kapitein!’ -

‘Twee feitelijke insubordinaties en een moord.’ -

Na deze aanduiding van zijne neerslachtige gemoedsgesteldheid, wikkelde Roberts zich in zijn burnous en bleef zwijgen.

Terwijl de nacht zich traag voortsleept, of liever, terwijl hij tusschen twee en drie uur geheel schijnt te blijven stilstaan, wordt ook de drukkende stilte niet verbroken; alleen bij tusschenpoozen klinkt een zwak gekerm of een zware zucht uit het binnenste der hut. Geduldig wachten wij op de terugkomst van den verspieder; niemand spreekt meer een woord; allen luisteren op nieuw naar de zonderlinge geluiden die nu en dan onverwachts uit de wildernis opstijgen om ons telkens te doen schrikken in de gedachte aan een nadersluipenden vijand. Niet elke beweging van schrik echter ontsproot uit zulk eene zinsbegoocheling, en meer dan eens kwam het voor, dat deze of gene uitdrukkelijk meende te moeten verzekeren, dat hij het niet was die in den dut geraakt was. Het gekerm onzer zieken had allengs opgehouden; zij sliepen onder den invloed eener sterke portie choleradrank, welk geneesmiddel de gansche hut met zijn scherpen, doordringenden reuk vervulde, dezelfde lucht die men dagelijks in den kraton inademde, dezelfde walgelijke atmosfeer die ons overal vervolgde, overal omringde, als eene somber waarschuwende herinnering aan den alomtegenwoordigen doodsengel.

Intusschen begon de looden druk van het wachten zich op nieuw te doen gevoelen, toen tot onze onuitsprekelijke verlichting, eene bleeke schemering aan den oostenlijken horizon de opkomst van de maan verkondigde. Een gemompel van vreugde en verrassing rees op uit de zwarte duisternis der hut en zelden zal de smalle, zilveren sikkel met meer voldoening en verruiming van hart door arme nachtvogels zijn begroet geworden, dan dit bij ons het geval was. Hoe zwak het schijnsel ook achter de verre, donkere boomtoppen gloorde, toch was het voor ons een reddende uitkomst, want het verdreef de tastbare duisternis en het daarmede gepaard gaande gevoel van hulpe-

loosheid: wij waren nu niet meer blootgesteld aan het gevaar van overrompeld te worden.

De gids was reeds geruimen tijd weg, en hoewel de kapitein ons verzekerde, dat de man volkomen betrouwbaar was, aangezien zijne landslieden hem vogelvrij verklaard hadden, zoo konden wij een opkomend gevoel van twijfel en achterdocht nauwelijks onderdrukken. In elk geval was thans de uiterste waakzaamheid geboden, weshalve wij officieren om beurten onder de soldaten rondkropen, om ons te overtuigen dat allen op hun post en in slagvaardigen toestand bleven. Van een dezer tochten terugkeerende, fluisterde Roberts den kapitein in het oor, dat een der zieken reeds overleden was, maar dat niemand het nog gemerkt had en ook niet behoefde te weten, aangezien de ontdekking niet missen kon, een uiterst deprimeerenden indruk te maken. ‘Er ontbreekt nu nog maar aan,’ vervolgde hij, naar zijne plaats terugkruipende, ‘dat de Atjehers zich door vriend Achmad laten verontschuldigen, wegens het ongelegene van ons bezoek; dan hebben wij den ganschen nacht voor niets in dit satansche krot gezeten. - Amice!’

‘Wat is het?’

‘Tweemaal misbruik van vertrouwen, twee feitelijke insubordinaties en twee moorden!’

Maar niettegenstaande dit alles zijn gemoed bezwaarde, gevoelde hij zich toch eenigszins verlicht door de wijziging in den staat van zaken, door de opkomende maan teweeg gebracht; en ons ging het insgelijks zoo. Dat er eenige verandering in onzen toestand was gekomen, was reeds veel. Wij schenen nieuwen moed en nieuwe veerkracht tot wachten gekregen te hebben en veel later er mee begonnen te zijn. Wij gevoelden ons minder verdoofd door den ellendigen invloed van tijd en plaats en lagen nu in de schemering scherp uit te kijken naar het pad waarlangs de vijand komen moest.

Een kwartier was op deze wijze voorbij gegaan toen eensklaps, vlak voor ons, de gestalte van den spion opdook, die met buitengewone behendigheid en met de angstig gefluisterde waarschuwing: ‘daar komen ze! daar komen ze!’ - in de hut een toevlucht zocht.

Nauwelijks hadden wij den tijd onze mannen nogmaals aan te bevelen van niet op de eerst verschijnenden en niet vóór het kommando te vuren, of een snel naderkomend geritsel en ge-

kraak van honderden zachte schreden, van honderden haastig en voorzichtig door de struiken sluipende menschen, deed zich hooren.

En plotseling doemden in de schemering vóór ons, als in een droom, een massa donkere gedaanten op, die haastig en bijna zonder gerucht te maken, in de richting van den kraton voortijlden: halfnaakte krijgslieden met loshangende haren en in 't wit gekleede voorvechters behangen met amuletten en rozenkransen - betulbande, korans dragende en gebeden murmelende priesters - groote oorlogsgongs die met moeite door vier mannen, aan zware bamboestaken gedragen werden - magere, maar vurige paardjes, met vlugge manen en langen staart, getuigd met zonderling hooge zadels en met koper beslagen harnachementen - zware donderbussen, geweren, lansen en karbouwenhoorns, waartusschen vaandels en vlaggen op grillige wijze versierd en vertoonende twee witte klewangs op het bloedroode doek - een fantastische, demonische optocht - een aziatisch visioen - snel als de wind!

‘Vuur!’ kommandeerde de kapitein.

Als een hagelslag, die de halmen verplettert, zoo veegden de kogels van het welgerichte salvo de gansche verschijning van den aardbodem.

Een paar seconden van stilte, van schrik en ontzetting, waarin men alleen het geklikklak van het herladen der geweren hoort.

‘Vuur!’ klinkt andermaal het kommando, maar in het geratel van het tweede salvo mengen zich thans een woest geschreeuw en gebrul, gevolgd door eene menigte van donderbus- en geweerschoten.

‘Attaqueeren, hoera!’ - en wij stormen met gevelde bajonet vooruit, over de lijken heen. - Vóór ons is geen vijand meer, maar de herhaalde salvos van onze rug- en flankdekking zeggen ons dat de Atjehers talrijker zijn dan wij verwacht hebben, dat zij stand houden en dat wij ons ‘vastgebeten’ hebben.

Nu met den looppas terug en onze kameraden bijgesprongen. Om de hut heen opgesteld, maken wij naar alle zijden front en openen een snelvuur. Maar de vijand wijkt niet - van alle kanten dringt hij op, van alle kanten sissen en fluiten de kogels om ons heen. Hier en daar reeds een doffe slag in

ons midden, een kermende zucht en het neerzinken van een man, nu en dan een schorre doodskreet, iets warms dat ons in 't aangezicht spat, een hand die in de lucht grijpt, - en weer is er een weg.

Het vuur van de Atjehers, het gegil en geschreeuw wordt steeds heviger, steeds woester, en duidt een gestadigen toeloop van den vijand aan. Blijkbaar hebben wij een groote macht tegenover ons. Het gevecht duurt reeds geruimen tijd, maar de tegenstand neemt meer en meer in felheid toe en schijnt zelfs in een klewang-aanval te zullen overgaan. Met salvos houden wij de opdringenden van ons af. Tweemaal verschaffen wij ons een weinig lucht door een plotselingen bajonetaanval, maar de kring sluit zich dadelijk weer om ons heen: de toestand wordt hachelijk.

Te midden van den kruitdamp, die langzaam en zwaar door de dauwvochtige struiken trekt, zie ik tot mijne vreugde Roberts nog ongedeerd op zijn post, zijne soldaten vermanende om kalm en bedaard te schieten; - onze bezorgde blikken ontmoeten elkander.

Wij hebben slechts vier tandoes bij ons, elk oogenblik vermeerdert het getal onzer dooden en gekwetsten, en daar binnen liggen de zieken. Aan een aftocht of een doorslaan kan dus niet gedacht worden, en op hulp van de zwakke kratonbezetting valt niet te rekenen.

Dit alles vliegt ons bliksemsnel door het hoofd: de vijand dient dus tot elken prijs teruggeworpen te worden - het uiterste moet beproefd worden. Een kort woord van onderling overleg, en wij zijn weer voor het front, om onze mannen andermaal tot den aanval te voeren. Wij behoeven hun niet veel te zeggen, allen begrijpen dat het eene uiterste, misschien laatste krachtsinspanning geldt, en met een donderend hoera werpen wij ons op nieuw in den vuurpoel. - Roberts is ons allen vooruit; voor een oogenblik zie ik zijne gestalte door den kruitdamp heen, als een wraakengel rondwaren onder de onthutste Atjehers. Voor onze bajonetten wijkt de vijand andermaal, maar in onzen rug en op onze flanken verdubbelt zijn vuur.

Het is nutteloos - wij moeten weer terug om de hut met onze zieken en gekwetsten te dekken. Ademloos komen wij daar aan en werpen ons neer op den natten, door honderden

voetstappen in een modderpoel herschapen grond, en het vuur tegen den weer opdringenden vijand begint op nieuw.

Maar wij worstelen tegen een overmacht, de uitslag kan niet twijfelachtig zijn, en hoewel allen hun plicht doen, zoo is het thans met een somber gevoel van wanhoop en onder eene akelige stilte. Onze eigene stem klinkt ons vreemd in de ooren bij elk aanmoedigend of opbeurend woord, dat reeds geen weerklank meer vindt onder de strakke, zwoegende gezichten die ons omringen. Men wischt zich het klamme zweet van het voorhoofd; het is alsof eene drukkende, benauwende atmosfeer ons omgeeft, alsof de doodsengel eene lijkwâ over ons uitbreidt, die al lager en lager zinkt, ons al dichter en dichter omsluit, - en voor het eerst gedurende dien nacht, begeeft ons de moed.

De morgen breekt aan. Het is reeds licht om ons heen, en met onbarmhartige duidelijkheid zien wij thans, hoevelen der onzen reeds roerloos tusschen de struiken liggen, het hoofd voorover in den drassigen grond of met de verglaasde blikken omhoog in de ruimte starende. Voor een oogenblik is Roberts naast mij, hij drukt mij haastig de hand - ik heb hem begrepen....

Men doet zich geweld aan om sombere gedachten te verdrijven, men wil niet zwak zijn, maar de aangrijnzende koude dood, thans bij dien bezielenden morgenstond, bij die schitterend doorbrekende zon, die overweldigende aanduiding van een nieuw en overstroomend leven in het heerlijke scheppingswerk .... men dringt de beklemming terug die in de keel opkomt en die ons dreigt te verstikken, men wil zich vermannen, zich niet onderwerpen aan het onbarmhartige noodlot.... Een plotselinge vlaag van woede, een ontembaar verlangen om er op in te vliegen en zijn leven zoo duur mogelijk te verkoopen, wisselt af met een vluchtige straal van hoop, van hoop die er niet is, van uitkomst die niet komen kan.... Men klemt de tanden op elkander, men blikt wanhopig rond - niets dan kruitdamp en hijgende gezichten!

Het snerpend fluiten der kogels door het gebladerte, het opspatten van modder door het kletsend inslaan aan onze voeten, het geknetter der Beaumontgeweren, het ratelen van de zwaardere schoten der Atjehers, en het oorverdoovend gegil en gebrul van den vijand, - dat alles smelt voor de halfverbijsterde zinnen tot een onduidelijk gedruisch samen, tot een dof en

rollend ruischen dat uit groote verte komt. Plotseling zie ik eenige soldaten mij iets toeschreeuwen en naar den kant van den kraton wijzen; anderen roepen hoera! Ik kan hen niet verstaan bij het ontzettend rumoer - zij schreeuwen nog eens, en nu meen ik de woorden te hooren: ‘In kraton! - Appèl geblazen met den looppas!’

Ja, zij moeten het goed gehoord hebben, zij weten dat er redding komt, want zij werken nu als geëlectriseerd aan hun geweren en beantwoorden het gegil van den vijand met een gebrul, dat het eerste in energie niets toegeeft.

Een diep ademhalen uit volle borst, een schok van nieuwe bezieling en van nieuwen moed, en wij brullen mee, met volle longenkracht!

Op dit oogenblik verrees voor mij, als in een visioen, de hooge gestalte van onzen wakkeren bevelhebber op het pleintje in den kraton, aandachtig luisterend naar ons vuur in de verte... en tusschen het woeste geraas, het hevige schieten en gillen, klonk mij de oude vraag in het oor:

‘Zoudt ge kunnen volhouden?’

En het oude antwoord:

‘Volhouden tot het uiterste!’

‘- Ziet ge, mijne heeren,’ zeide de stafchef, terwijl hij het potlood in overredende beweging bracht, ‘zoolang uwe salvo's geregeld klonken, hielden wij ons overtuigd, dat ge u er wel doorheen zoudt bijten, maar toen het begon te hakkelen’ (hij verduidelijkte zijne meening met een tokkelende vingerbeweging), ‘toen het steeds op dezelfde plaats bleef en al zwakker werd, terwijl dat der Atjehers in kracht toenam - toen begreep ook de bevelhebber, dat eene afleiding van den vijand, u zeer te pas zoude komen. Maar’ - vervolgde de spreker, met voorzichtig opgetrokken wenkbrauwen - ‘de heeren weten, hoe weinig wij missen konden. Ik sprak van vrijwilligers oproepen, dan konden wij met een klein troepje wakkere lieden veel doen. De bevelhebber echter meende, dat zich dan allen zouden melden, zoo moe als ze waren en dat de kraton leeg zou loopen, - en ik moest toegeven dat hij gelijk had. Op dit kritieke oogenblik hoorden wij de signaalschoten der verwacht wordende mailboot, die ons versterking bracht, en nu besloten wij, het er maar op te wagen, daar wij over een paar uren toch de

handen ruim zouden hebben - en wij zonden hulp. En nu,' - besloot de stafchef, voor elk onzer eene buiging makende, - 'wensch ik, bij de hartelijke gelukwenschen, welke de heeren reeds van den bevelhebber mochten ontvangen, ook de mijne te voegen, zoowel voor hun behouden terugkomst, als voor hun loffelijke plichtsbetrachting, van welke laatste - ik twijfel er niet aan - met voldoening zal worden kennis genomen door de hooge regeering - en' (de stafchef zegt dit met zekere barschheid, want Roberts wilde er op invallen eer hij zijn volzin welluidend had ten einde gebracht) 'door Zijne Majesteit onzen geëerbiedigden Koning!'

Nadat wij den spreker voor zijne belangstelling gedankt hadden en de onverstoorbare Roberts nog gelegenheid gevonden had om zijn diep leedwezen uit te drukken, dat zijne pogingen, een of ander wapentuig voor den stafchef te verwerven, waren afgestuit op de hardnekkige weigeringen van de vijanden ZijnerMajesteit, slenterden wij, alle doorstane vermoeienis vergetende, naar de kratonpoort, om den intocht der aankomende versterking bij te wonen.

Het was een gewichtige dag voor de bezetting, een dag van vreugde, van uitkomst en van verlossing, die de benarde gemoederen als een ontwaken uit een bangen droom toescheen. Alles wat op de been was, tot de gekwetsten en zieken toe, stroomde naar buiten om de zoo ontijdig weggezonden, en thans ons weer te hulp snellende kameraden met eigen oogen te aanschouwen.

Eindelooze hoera's verwelkomden de binnenrukkende troepen die zoo dikwijls schouder aan schouder met ons gestreden hadden, en toen hun vaandel de aan den vlaggenmast waaiende kratonvlag begroette, toen het zich neeg voor het bijna geheel aan flarden geschoten rood, wit en blauw, dat zoo beteekenisvol daarboven wapperde - toen steeg de geestdrift ten top, en barste er een onmetelijk gejubel los, zoodat zelfs de schetterende toonen van den kratonmarsch er geheel door verdoofd werden.

En hoewel de knieën ons knikten van vermoeienis, b even wij, om onzen geliefden bevelhebber geschaard, mede juichen en jubelend instemmen met het oude zegelied, het 'Wilhelmus van Nassauen', dat door honderden en honderden kelen aangeheven, als een waterval voortruischte en door de lucht dreunde, alsof alle vaandels uit de geschiedenis, van Willem den Zwijger af, tegelijkertijd wapperden en wuifden!

W. JAEGER.

Pierson's staathuishoudkunde.

Grondbeginselen der staathuishoudkunde, 1ste druk, 1875, 76; 3de druk, 1891. Leerboek der staathuishoudkunde. 2 dln. 1884-1890.

Er gaat bijna geen jaar voorbij, waarin niet een of meer economisten in het buitenland en onder hen, wier namen als mannen van het vak een goeden klank hebben, zich geroepen achten, de staathuishoudkunde in haren geheelen omvang te behandelen. Zoo is, om er maar enkelen uit den laatsten tijd te noemen, Gustav Cohn uit Göttingen sints eenige jaren aan het uitgeven van een omvangrijk werk, waarin, wel wat vreemd, op de onvermijdelijke *Grundlegung* terstond de *Finanzwissenschaft* gevolgd is; prof. Gide van Montpellier gaf in 1889 eene geheel omgewerkte tweede editie van zijn *Principes d' Economie politique*; Maurice Block volgde hem binnen het jaar met twee dikke boekdeelen, waarin de vorderingen der economische wetenschap in de laatst verloopen honderd jaren in meer dan duizend bladzijden worden geschilderd. En thans is ook van het sints jaren aangekondigde werk van den Engelschen hoogleeraar Marshall het eerste deel verschenen.[1)]

Men zal allicht geneigd zijn, in die veelheid van handboeken, leerboeken en grondbeginselen het bewijs te zien van den zeer onvolmaakten staat onzer wetenschap De grondslag moet wel niet zeer stevig zijn, wanneer de bouwmeesters, die elkaar opvolgen, telkens nieuwe fundamenten noodig achten. In mathesis, mechanica en andere exacte wetenschappen vindt men de eerste mannen immers niet bezig met het schrijven van grondbeginselen, maar met speciale onderzoekingen, wier resultaat in mo-

1) Binnen enkele maanden door eene tweede editie, ‘thoroughly revised’, gevolgd.

nographiën wordt neergelegd. Dat in de economie meer behoefte wordt gevoeld aan uiteenzetting van het geheele vak ligt niet alleen aan het ingewikkelde van de te behandelen verschijnselen, maar ook aan het onvaste der terminologie. Daarin is zooveel verscheidenheid mogelijk, en de beteekenis, die een bepaald schrijver aan zekeren term hecht, hangt zoo nauw samen met den zin waarin hij andere opvat, dat het dikwijls moeilijk valt een speciaal onderdeel, waarover men iets nieuws heeft mede te deelen, helder te bespreken, zonder met den lezer het geheele gebied te doorloopen.

Ook ons land is thans in het bezit van een handboek, dat de vergelijking met het beste, wat het buitenland leverde, gerust kan doorstaan. Het *Leerboek der Staathuishoudkunde* van Mr. N.G. Pierson, waarvan het eerste deel in 1884 was verschenen, ligt thans voltooid voor ons. Het was niet de eerste maal, dat de schrijver het resultaat van zijne omvangrijke studie op het gebied der economie in een overzicht over het geheele vak aan het publiek aanbood. Reeds in de jaren 1875 en 76 had hij zijne *Grondbeginselen der Staathuishoudkunde* het licht doen zien, geschreven bepaaldelijk met het oog op de behoeften van het Middelbaar Onderwijs. Later echter is bij den schrijver twijfel gerezen, of zijne wijze van behandeling der stof wel de voor het Middelbaar Onderwijs meest geschikte was. Liever dan tot een herdruk te besluiten, heeft hij zich gezet tot een schrijven van twee nieuwe werken, waarvan het eene inzonderheid voor het Hooger, het andere hoofdzakelijk voor het Middelbaar Onderwijs bestemd zou zijn.

De nieuwe uitgaaf der *Grondbeginselen*, in 1886 in het licht verschenen, in 1891 herdrukt, geeft niet meer een volledig overzicht van het vak, maar doet slechts enkele grepen. Geen systematische uiteenzetting der verschillende leerstukken wordt beproefd. Veel doelmatiger scheen het ‘ook voor het prikkelen der belangstelling, achtereenvolgens eenige onderwerpen van den dag, practische bovenal, ter sprake te brengen, en dan telkens uit de verschillende afdeelingen der wetenschap zooveel bijeen te garen, als noodig is om die onderwerpen in het ware licht te plaatsen.’[1)] De zoogenaamde ‘*Grondbeginselen*’ zijn dan ook eigenlijk meer keurige ‘essays’, waarin Pierson met het hem

1) *Grondbeginselen*, 2e druk, voorrede.

eigen talent de volgende onderwerpen ter sprake brengt: het stelsel van bescherming, bestrijding van armoede, geld en muntpapier, banken, handelscrises en belastingen.

Ik zou geneigd zijn, over den eersten druk der *Grondbeginselen* gunstiger te oordeelen dan de schrijver zelf. Hij noemt zijn boek voor het Middelbaar Onderwijs kortweg ‘ongeschikt’; ik kan niet anders zeggen, dan dat ik het werkje eenige jaren als leeraar aan eene Hoogere Burgerschool met vijf-jarigen cursus met genoegen heb gebruikt. De burgerscholieren der hoogste klasse zijn, m.i., door hun overige lessen, over physica vooral, met het doel van wetenschappelijk onderzoek en de daarbij te volgen methode genoeg vertrouwd, om eene heldere uiteenzetting van de waardeleer en de theorie der inkomstenverdeeling, zooals Pierson die in zijn 2de deeltje geeft, te kunnen volgen. De nieuwe *Grondbeginselen* hebben voor het Middelbaar Onderwijs, dat nu eenmaal voor een eindexamen, niet door de eigen leeraren af te nemen, moet voorbereiden, het groote bezwaar van niet volledig te zijn. En hoe voortreffelijke lectuur zij ook, niet het minst voor volwassenen, opleveren, of het voor onvoorbereide leerlingen wel gewenscht is, terstond voor ‘vragen van den dag, bovenal practische’ geplaatst te worden, staat te bezien. Ik zou als leeraar aarzelen, mijne leerlingen reeds op eene der eerste lessen, b.v. over den ‘normalen toestand der betalings-balans’ te onderhouden.[1)] Men moet echter hierbij bedenken, dat de mondelinge voordracht van den leeraar veel nader kan toelichten. In het belang van het Middelbaar Onderwijs betreur ik het, dat het tweede deeltje van de eerste bewerking niet meer te verkrijgen is. Het liefst zou ik zien, dat de *Grondbeginselen* in hun oorspronkelijken vorm werden herdrukt en dat van eene zoo voortreffelijke populaire verhandeling over ‘Bestrijding van armoede’ als in latere uitgaven voorkomt eene goedkoope volksuitgave voor enkele centen te verkrijgen ware.

In zijn *Leerboek* richt de heer Pierson zich bij voorkeur tot hen, die Hooger Onderwijs genieten. Maar hij kan er op rekenen, dat ook zeer vele ouderen van dagen, die hun studententijd reeds lang achter zich hebben, dat tal van de meest be-

1) l.c., bl. 10.

schaafde Nederlanders zijn werk zullen hebben ter hand genomen, en dankbaar zullen erkennen er veel uit te hebben geleerd.

De heer Pierson bezit bij uitnemendheid de gave, over moeilijke economische vragen te gelijk helder en boeiend te schrijven. Zonder twijfel hebben dan ook vele lezers van dit tijdschrift, die niet meer gewoon zijn ‘leerboeken’ te bestudeeren, zich niet door dien titel laten terughouden. Ieder ontwikkeld man, die over maatschappelijke toestanden nadenkt, en zich de kennis wil eigen maken, om maatschappelijke nooden te lenigen - met verstand, vindt in dit *Leerboek* een uitnemenden gids. Wie tegen de inspanning opziet, aan de lezing van Pierson's werk toch altijd verbonden, mag de hoop wel opgeven, ooit tot degelijke kennis van de bronnen van volkswelvaart te geraken, - allerminst zal de lectuur ‘te hooi en te gras’ van wat de dagbladen hem dagelijks voorzetten, hem die verschaffen.

Voor hen, die met het werk nog geen kennis maakten, laat ik hier een kort overzicht volgen van den gang van het betoog.

Na eene inleiding over oorsprong en doel der staathuishoudkunde, begint Pierson in de eerste afdeeling met de behandeling der ruilwaarde. Te recht gaat dit onderwerp aan de bespreking der voortbrenging vooraf. Immers in onze maatschappij, die op ver voortgezette verdeeling van arbeid berust, is voortbrenging zonder ruil niet denkbaar. De prijs is het richtsnoer, waarop de ondernemers bij de inrichting der voortbrenging voortdurend acht slaan. Daarom kunnen de economische vragen, die de voortbrenging raken, niet worden besproken vóór de oorzaken bekend zijn, waarvan de prijzen der goederen afhangen. Eigenaardig is bij Pierson, dat in de afdeeling over de ruilwaarde alles behandeld wordt, wat gemeenlijk in het hoofdstuk over de verdeeling der inkomsten, ‘la distribution des richesses’, zijn plaats vindt. Op de beginselen der waardeleer volgen hoofdstukken over de pachtwaarde der gronden en de huurwaarde van huizen, over kapitaalrente, ondernemerswinst en arbeidsloon, en eerst daarna worden de geldprijzen der goederen besproken.

De tweede afdeeling is aan de ruilmiddelen gewijd. Vooraf gaat een historisch onderzoek naar de oorzaken, waarom de munt- en bankstelsels der voornaamste landen die gestalte verkregen hebben, die zij thans bezitten, waarbij reeds belangrijke theoretische vraagstukken ter sprake komen, zooals b.v. de

strijd tusschen de aanhangers van het zoogenaamde *currency* en van het *banking principle*, over de uitgifte van bankbilletten. Veel van wat gemeenlijk in een hoofdstuk over de theorie van het geld wordt besproken is in deze historische beschouwingen ingevlochten. Zoo vinden wij het onderscheid tusschen standaardgeld en teekengeld toegelicht naar aanleiding van de muntverzwakking, waarvan de geschiedenis van het Fransche muntwezen zoovele voorbeelden oplevert. Evenzoo is veel van wat omtrent beginselen van bankwezen moet worden meegedeeld, in het hoofdstuk, dat over het bankwezen der voornaamste landen handelt, opgenomen. Daarna worden de wisselkoersen en de betalingsbalans besproken, met de gevolgtrekkingen, die een juist inzicht in de leer der wisselkoersen toelaat bij de beoordeeling van het beschermend stelsel, en wordt in een laatste hoofdstuk onderzocht, van welke oorzaken de waardevastheid der munt afhangt, zoowel die van de muntsoorten onderling in 't zelfde land, als van de muntsoorten van verschillende landen, en ten slotte van het geld in 't algemeen tegenover de goederen.

'Voortbrenging en verbruik' is het onderwerp der derde afdeeling. Nadat is duidelijk gemaakt, waarin voortbrenging eigenlijk bestaat, wordt de vraag besproken, welke licht- en schaduwzijden het stelsel vertoont, waarbij de leiding der voortbrenging aan ondernemers, bij welke eigenbelang richtsnoer is, is toevertrouwd. Hierbij komen depressiën en crisis ter sprake, terwijl het hoofdstuk wordt besloten met de behandeling van de belangen der arbeiders, waarop door de ondernemers niet altijd voldoende wordt gelet, en van het socialisme. De verdere hoofdstukken dezer afdeeling bespreken de bevolkingsleer, den strijd tusschen vrijhandel en bescherming en onderscheidene vragen betreffende het grondbezit, door den schrijver als volgt omschreven:

1°. Is het wenschelijk, dat de grond het eigendom worde van den staat, 'genationaliseerd' worde?
2°. Is het wenschelijk, dat ten aanzien van den grond een bijzonder erfrecht gelde; en, zoo ja, waarin moet dit bijzonder erfrecht bestaan?
3°. Welke gedragslijn heeft de staat te volgen tegenover het gemeenschappelijk grondbezit?
4°. Behoort de staat zich te mengen in de betrekkingen tusschen eigenaars en pachters?

In de vierde afdeeling eindelijk, over ‘de inkomsten van den staat’, bekleeden natuurlijk de belastingen de voornaamste plaats. Na een hoofdstuk over inkomsten uit domeinen en retributiën wordt de druk der belastingen behandeld in bladzijden, die tot de schoonste van het werk behooren. Dikwijls wordt de gespannen aandacht van den lezer vereischt, om den schrijver in zijn betoog te volgen, maar wie zich die moeite getroosten wil, vindt in de heldere uiteenzetting over afwenteling, amortisatie en overdracht van belastingen, en over gelijkheid van belastingdruk ruime belooning. Niet minder dan vier opvattingen omtrent dit laatste begrip worden van alle zijden bezien, en al is de slotsom niet bemoedigend, deze namelijk, dat men de belastingen nooit zóó kan inrichten, ‘dat gelijkheid van druk meer dan bij benadering verkregen wordt, al is men met den besten wil daartoe bezield’,[1)] de weg, langs welken deze slotsom bereikt wordt zal den lezer niet alleen illusiën ontnomen, maar ook allicht van menige onjuiste opvatting genezen hebben.

Het derde hoofdstuk, over ‘de regeling der belastingen’, bespreekt eerst die belastingen, welke onafhankelijk van het draagvermogen moeten worden geheven, zooals de grondbelasting en de accijns op het gedistilleerd, en onderzoekt dan, wat de maatstaf moet zijn voor de heffing van de belastingen, die daarenboven nog moeten worden opgelegd: het draagvermogen of de verteringen. Als de beslissing ten gunste van het draagvermogen is uitgevallen wordt aangetoond, dat tot toepassing van dit beginsel verteringsbelastingen naast de inkomstenbelasting onmisbaar zijn, omdat deze laatste zich niet genoeg naar individueele toestanden kan voegen.

Ten aanzien der verteringsbelastingen worden dan de volgende vier regels toegelicht: dat zij het verkrijgen van inkomen niet mogen belemmeren; dat men de noodzakelijke levensbehoeften niet moet belasten; dat men, zoo mogelijk, het bestaansminimum spare; en dat men naar verscheidenheid trachte. Daarop volgen beschouwingen over de inkomstenbelasting, de ongedeelde en de gesplitste, over bedrijfs-, rente- en vermogensbelastingen en over de successierechten; terwijl de afdeeling wordt besloten

1) II, blz. 472.

met een hoofdstuk over de staatsleeningen, duurzame en tijdelijke en de wijzen van schuldvorming en schulddelging.

Wij konden in het voorgaande niet meer geven dan eene uit den aard der zaak ietwat droge schets van wat in het *Leerboek* wordt behandeld. Alleen de lezing zelve kan van den rijken inhoud den vollen indruk geven. Pierson beheerscht het geheele gebied der economische wetenschap. Kan men over het algemeen aan de Nederlandsche economisten den lof niet onthouden, dat zij vroeger en meer dan hunne vakgenooten in andere landen zich op de hoogte hebben gesteld van wat in den vreemde op hun gebied verscheen, van Pierson geldt dit wel in bijzondere mate. Sedert jaren kwam al het belangrijkste onder zijne aandacht, en wij hebben in zijn werk de vrucht van een arbeid, die zich reeds over meer dan het vierde eener eeuw uitstrekt. Er zijn er, zooals Roscher, die in belezenheid voor Pierson niet onderdoen, maar bij hem meer dan bij Roscher zijn de détails tot één geheel verwerkt. Hij bezit de uitgebreide détailkennis, maar maakt daarvan tegenover den lezer een zeer bescheiden gebruik. Om de denkbeelden, de algemeene stellingen is het hem allereerst te doen; maar wanneer tot verdediging van die stellingen een beroep op de ervaring noodig is, kan men er zeker van zijn dat de enkele voorbeelden, die hij kiest, onder de vele, die zouden kunnen gegeven worden, juist die zijn, welke op de meest sprekende, afdoende wijze zijn betoog bevestigen.

Naast die groote belezenheid bezit Pierson eene bewonderenswaardige macht over de taal. Nergens krijgt men den indruk, dat het den schrijver noemenswaardige inspanning moet hebben gekost, om zijne gedachten met groote klaarheid en in keurigen vorm neer te schrijven. Ook bij de behandeling van de meest ingewikkelde onderwerpen, zooals de veranderingen in den ruilvoet met het buitenland of de overdracht van belastingen, weet hij zóó te schrijven, dat het volgen van zijn betoog voor den ontwikkelden lezer een genot is, al wordt dan ook bij voortduring zijn volle aandacht gevorderd. Wie in dit opzicht bij vreemde, vooral Duitsche, schrijvers eenige ondervinding heeft opgedaan, zal deze gave nog te meer waardeeren.

Maar het is niet bovenal de gemakkelijkheid, waarmede Pierson de taal hanteert, waaraan de klaarheid van zijne betoo-

gen te danken is; veel meer ligt de oorzaak hierin, dat hij, wat betreft de methode van onderzoek, is getrouw gebleven aan wat door velen genoemd wordt de orthodoxe school in de staathuishoudkunde. Over de meest doeltreffende wijze om maatschappelijke verschijnselen te bestudeeren bestaat nog steeds veel verschil van meening. De strijd loopt over de vraag, of de zoogenaamde abstracte methode van behandeling, de methode van isoleering, zegt Pierson, goede vruchten belooft; of het aanbeveling verdient, het onderzoek te beginnen met zich de verschijnselen minder samengesteld voor te stellen dan zij in werkelijkheid zijn, van vele onder de medewerkende oorzaken voorloopig af te zien, op een of meer dier oorzaken uitsluitend de aandacht te bepalen, en na te gaan, welke gevolgen zouden ontstaan, wanneer zij onbelemmerd door andere optraden. Van deze methode, welke door middel van redeneering, deductief, uit door den onderzoeker hypothetisch gestelde oorzaken de gevolgen afleidt, om daarna eerst tot de volle werkelijkheid af te dalen, en die zoo mogelijk, te verklaren, willen velen niet weten; zij willen veeleer den ongekenden weg volgen: uitgaan van de feiten zelve, zooals geschiedenis en statistiek ze aan de hand doen, en door rangschikking van die gegevens, door waarneming van overeenkomst en verschil, tot algemeene stellingen langs den weg der inductie trachten op te klimmen. Van deze zijde is al dikwijls over de abstracte staathuishoudkunde de lijkrede gehouden; wat niet verhindert, dat zij zich voortdurend in uitstekende gezondheid verheugt. Men denke slechts aan de geschriften van de zoogenaamde Oostenrijksche school, van Menger, von Böhm-Bawerk, von Wieser en Sax; van Jevons, Marshall en Edgeworth in Engeland, en bij ons naast Pierson, aan de werken van den diep betreurden Beaujon en aan menig uitstekend academisch proefschrift van de laatste jaren.

Mij is geen geschrift bekend, waarin langs zuiver inductieven weg, getracht wordt de ‘beginselen der staathuishoudkunde’ uiteen te zetten. De voorstanders der nieuwere richting hebben verdienstelijke historische onderzoekingen geleverd, maar tot den vooruitgang der economische wetenschap zelve weinig bijdragen. Niet onverdiend is dan ook het scherpe oordeel van Menger over de historische school: ‘er hat die Wissenschaft verfehlt, welche er zu erforschen vermeinte’[1].

1) Menger, *Untersuchungen über die Methode der Socialwissenschaften*, bl. 23.

Pierson heeft ons in zijn *Leerboek* op nieuw getoond, met hoeveel vrucht de deductieve methode tot verkrijging van economische kennis kan worden toegepast. Ik denk hierbij, om slechts enkele voorbeelden te noemen, aan de paragrafen, welke handelen over de huurprijzen en de grondbelasting, over de oorzaken eener verandering der betalingsbalans, over de waarde van het geld in verschillende landen, over algemeene prijsveranderingen; aan het fijne onderzoek naar den vorm, waarin loonsverandering zal plaats hebben, hetzij door verhooging van geldloon, hetzij door daling der goederenprijzen; en uit het tweede deel, aan de beschouwingen over amortisatie en overdracht van belastingen.

Hoeveel nu ook de aanwending der deductieve methode tot de helderheid van het betoog bijdrage, er zijn onvermijdelijk gevallen, waarin zij, ten minste voor den minder aandachtigen lezer, plaats laat voor misverstand. Vele van de algemeene stellingen, welke worden meegedeeld, zijn slechts onder zekere voorwaarden waar. Deze voorwaarden spreken somtijds zóó van zelve, dat het den lezer zou vermoeien, er telkens aan te worden herinnerd. Maar ook waar dit niet het geval is, kan de gang van het betoog niet telkens worden afgebroken, om er terstond al de noodige restrictiën aan toe te voegen. Eerst moet tot de te algemeene stelling de volle aandacht bepaald blijven. Zóó handelt ook Pierson. De vakgenoot, die, toen hij de lezing van het werk aanving, zich nu en dan, als hij zulk eene te algemeene stelling ontmoette, wel eens eene kritische opmerking aan de marge veroorloofd had, leerde er op rekenen, de noodige beperking één of meer bladzijden verder door den schrijver gegeven te vinden. De onvolmaaktheid, waarvan ik hier spreek, mag niet aan de gebruikte methode worden geweten, maar vloeit eenvoudig voort uit de begrensdheid van ons vermogen onze gedachten aan anderen mee te deelen. De taal leent zich niet tot het samendringen der beschrijving van een ingewikkelden oorzakelijken samenhang in eene enkele zinsnede. Maar hoe onvermijdelijk ook, het blijft eene schaduwzijde, die oppervlakkige lezers op een dwaalspoor kan brengen en hun aanleiding geven tot ongegronde kritiek. Zeer vele van de aanmerkingen, die protectionistische schrijvers ten onzent op de behandeling van het vraagstuk van den vrijen handel door den heer Pierson hebben gemaakt, vinden, m.i., in het

hier opgemerkte hare verklaring. Ik voeg er uitdrukkelijk bij, dat ik hier niet het oog heb op Mr. Harte. Deze legt er zich juist op toe, uit allerlei deelen van het werk van Pierson en anderen de restricties aan te dragen, waarmede de verdedigers van den vrijhandel zelf hunne stellingen hebben omkleed, - iets waarvoor deze hem niet genoeg dankbaar kunnen zijn.

Maar niet alleen door onoplettende of onwelwillende critici loopt men bij toepassing van de abstracte methode gevaar te worden misverstaan, ook voor eerstbeginnenden ligt hier eene groote moeilijkheid. Hoe licht zien zij niet de stellingen, die alleen waar zijn voor het onderstelde geval, aan voor algemeene waarheden, geldend voor de werkelijkheid; hoe licht verwarren zij de abstracte hypothetische wetten, die de theoretische wetenschap formuleert, welke alleen ‘tendencies’ aanwijzen, - wetten, waaraan de werkelijkheid alleen ten volle beantwoordt, wanneer geen enkele tegenwerkende invloed optreedt, wat misschien nooit het geval kan zijn, - met de algemeene stellingen, welke het onderzoek der concreete feiten aan de hand doet, uitdrukking van een algemeen gelijkmatig gebeuren, waaraan de werkelijkheid geheel beantwoordt, omdat de algemeene regel aan die werkelijkheid is ontleend. Alleen wanneer de abstracte theoretische economie bij de uiteenzetting geheel wordt gescheiden van de concreete, wanneer men het zuiver theoretisch, hypothetisch onderzoek op elk gebied der economie laat voorafgaan aan de poging om de economische feiten, tot dat gebied behoorend, te verklaren, kan dit misverstand niet oprijzen.

Beide wijzen van behandeling hebben hare voor- en nadeelen De keuze is moeilijk. Zeker is het, dat Pierson zich zonder voorbehoud verklaart voor de gelijktijdige behandeling van de zuivere theorie, van de verklaring der werkelijke feiten, en van de vraag welke gevolgtrekkingen voor de praktijk uit dat onderzoek voortvloeien.

Ja, het blijkt voortdurend, dat dit laatste op den voorgrond staat. Telkens wordt de behandeling van een wetenschappelijk belangrijk punt ingeleid, om niet te zeggen voor den lezer vergoelijkt, met de vingerwijzing, dat ‘de zaak practische beteekenis heeft.’ Zóó, waar gehandeld wordt over de vraag, of de grondbelasting invloed heeft op de pachtwaarde der landerijen[1]; waaraan het moet worden toegeschreven, dat de loonen

1) I, bl. 99.

niet dermate zijn gestegen, als zich op grond van den vooruitgang der voortbrenging liet verwachten,[1] en bij de keuze van de onderwerpen uit de leer der voortbrenging, waarop hij meer bepaald de aandacht vestigt.[2] Hij blijft getrouw aan wat hij in den aanvang van het werk neerschreef: ‘practisch is het doel, waarmede de staathuishoudkunde wordt beoefend. Steeds hebben de practische belangen, die op een gegeven tijdstip het meest de aandacht trokken, de algemeene richting van het economisch onderzoek bepaald’.[3]

Ik geloof, dat Pierson's werk de groote populariteit, die het reeds heeft verworven, voor een deel aan dezen vorm van behandeling dankt. Er zijn er onder de ontwikkelden zeer velen, die er tegen op zouden zien, werken van Menger, von Wieser of Marshall ter hand te nemen, en die toch gaarne zich eenige moeite getroosten willen om van economische vragen op de hoogte te komen. Naast den keurigen vorm van het boek worden zij aangetrokken door de wijze, waarop hun de resultaten van het theoretisch onderzoek worden voorgezet, aanknoopend telkens aan een vraagstuk van practisch gewicht, tot welks juiste beoordeeling die theoretische kennis wordt vereischt, en telkens zooveel van de theorie als voor het goed verstaan van juist dat vraagpunt noodig is.

Nergens komt dit sterker uit dan bij de waardeleer. Een schrijver, wien het in de eerste plaats om de theorie te doen was, zou eene meer systematische uiteenzetting van dit leerstuk hebben trachten te geven. Pierson ontwikkelt de meest algemeene stellingen naar aanleiding van een bijzonder geval. Wel was in het eerste hoofdstuk reeds gezegd, dat met betrekking tot de meeste goederen de verkoopbare hoeveelheid geheel afhangt van den prijs, dat er bij een hoogen prijs minder debiet is dan bij een lagen, maar de oorzaken van dat verband worden eerst nader toegelicht bij de bespreking van de huurprijzen der woningen,[4] terwijl het diagram, waardoor men gewoon is dit verband graphisch voor te stellen, weder op een andere plaats wordt gegeven, waar over de pachtwaarde van

1) I, bl. 263.
2) II, bl. 169.
3) I, bl. 21.
4) I, bl. 131.

gronden gehandeld wordt[1]. Het overeenkomstige diagram omtrent het aanbod vindt men er eerst mede in verband gebracht meer dan tweehonderd bladzijden verder[2], bij de behandeling van de goederenprijzen, lang nadat over rente en arbeidsloon reeds gesproken is, terwijl het toch ook daar evengoed toepassing had kunnen vinden. Op de analogie, welke tusschen de wetten van de vraag en die van het aanbod bestaat, valt tengevolge daarvan, m.i., niet genoeg licht.

Wat betreft de orde, waarin de onderwerpen in de afdeeling over de ruilwaarde behandeld worden, zou ik de voorkeur geven aan die, welke Pierson in den eersten druk der *Grondbeginselen* gevolgd heeft. Daar gaat de leer der prijzen vooraf; hier wordt eerst over pachten, huur, winst, renten en loonen en eerst aan het slot over goederenprijzen gesproken. Waar alles onderling zoo nauw samenhangt, moge voor beide opvattingen gronden zijn aan te voeren, overwegend is, dunkt mij, wat Pierson zelf opmerkt, ‘dat de gezamenlijke kapitaaldiensten, die bij de voortbrenging der goederen zijn verricht hunne belooning vinden in hetgeen de kapitalisten van de opbrengsten der goederen overhouden, nadat de arbeid is bezoldigd’.[3] Eerst moeten wij dus ‘de opbrengsten der goederen’ kennen, vóór wij loonen en rentestanden verklaren kunnen. Immers: ‘de goederenprijzen zijn niet hoog of laag, omdat de geldloonen hoog of laag zijn, maar de geldloonen zijn hoog of laag, omdat de goederenprijzen het zijn’.[4]

Ook in andere gedeelten van het werk is de plaatsing der onderwerpen niet zooals men bij eene systematische uiteenzetting van de wetenschap zou verwachten. Lassalle's zoogenaamde ‘ijzeren loonwet’ wordt besproken, niet in het hoofdstuk over het arbeidsloon, maar in de afdeeling over ‘de inkomsten van den staat’, bij de overdracht van belastingen op levensmiddelen. De geheele theorie van Marx vindt eene plaats, niet bij het socialisme, maar bij de bevolkingsleer, hoewel Marx in ‘*das Kapital*’ Malthus en het vraagstuk der bevolking slechts zeer terloops behandelt. ‘Overproductie’ gaat

1) I, bl. 94.
2) I, bl. 314. Het diagram op bl. 96 betreft wel het aanbod, doch is met dat op bl. 93 niet vergelijkbaar.
3) I, bl. 184.
4) I, bl 245.

vooraf aan ‘het begrip van voortbrenging’; toelichting van het beginsel van den dubbelen standaard aan de afdeeling, die aan ‘de ruilmiddelen’ is gewijd. In de paragraaf over ‘belastingen onafhankelijk van het draagvermogen’, wordt kindervoeding op de scholen aanbevolen, als middel nl. tot bestrijding van drankmisbruik. Wat onder levensstandaard behoort te worden verstaan, vinden wij niet bij de bevolkingsleer, maar wederom in de afdeeling over belastingen besproken.

Ook tegen de ongelijkheid in den omvang van de behandeling der verschillende onderwerpen zou men, het *Leerboek* als geheel overziende, bedenking kunnen opperen. Aan de inkomsten van den staat, een onderwerp van niet zuiver economischen aard, dat door sommigen, zooals door Gide, zelfs niet tot de eigenlijke economie wordt gerekend, wordt meer dan een vierde van het geheele werk besteed; het maakt eene der vier hoofdafdeelingen uit, naast de ruilwaarde, de ruilmiddelen en voortbrenging en verbruik. Daarentegen vindt men over ondernemingsvormen zeer weinig, over ondernemersvereeniging en slechts eene enkele opmerking[1)], over het verzekeringwezen geheel niets, en wordt de zoogenaamde sociale wetgeving in een drietal bladzijden afgehandeld. Uitvoerig wordt de geschiedenis van het munten bankwezen in de verschillende landen besproken, minder uitvoerig die van het grondbezit, geheel niet die van de arbeidersvereenigingen.

Soms wordt door de groote beknoptheid aan den eisch, dat een leerboek uit zich zelf te verklaren zij, niet voldaan. Zoo lezen wij over de socialistische schrijvers:[2)] ‘men behoeft het peillood niet zeer diep te laten vallen in hunne wetenschappelijkheid om grond te raken. Lassalle maakt de wonderlijkste logische sprongen; het boek van George heeft een *blunder* tot uitgangspunt; Kirkup... beuzelt over het begrip van overproductie; de economische wijsheid van Flürscheim is benede het laagst denkbare peil.’ En omtrent de prijsbepaling in arbeidsbons vernemen wij, dat daarbij ‘de leer der gemiddelden eene niet altijd vlekkelooze rol vervult.’[3)] Voor wie reeds goed op de hoogte zijn, is dit alles zeer pittig gezegd, maar voor leerlingen zijn het niet meer dan machtspreuken. Evenals

1) I, bl. 135.
2) II, bl. 91.
3) II, bl. 100.

hier heeft de schrijver nog op andere plaatsen, b.v. bij de bespreking van het Engelsche grondbezit en den invloed der Engelsche aristocratie, den toon van het leerboek laten varen om dien van de Essay aan te nemen. Blijkbaar heeft hij hier het oog gehad op een ontwikkelden kring van lezers, die in staat zijn, zijne toespelingen zonder nadere uitwerking te verstaan.

Niet alleen in de door hem gevolgde methode, ook bij zijne beschouwingen over het vraagstuk der bevolking is Pierson getrouw gebleven aan de oude school. Malthus en Ricardo hebben voor hem nog niet, als voor zoo velen, afgedaan. Er gaat in deze dagen haast moed toe behooren, om de oorzaak der sociale nooden in iets anders dan in fouten van maatschappelijke instellingen te zoeken. In Frankrijk spreken, niet alleen Leroy-Beaulieu, maar ook Beauregard van 'le discrédit, où tombent chaque jour de plus les lois de Malthus et de Ricardo.' Zij zullen zijn te niet gedaan door 'tous les faits de la civilisation contemporaine.'[1] In de *Westminster Review* verscheen in 1889 een artikel met de volgende conclusie: 'nadat de theorie van Malthus, gekoesterd door de rijken, ongeveer een eeuw lang haar verderfelijk bestaan heeft voortgesleept, raakt zij meer en meer op den achtergrond en zal voor het licht der moderne statistiek verdwijnen.'[2] 'Terug naar Godwin,' leert prof. Cort van der Linden.[3] Het Malthusianisme 'een masker, waarachter de meer bevoorrechten zich verschuilen, om zich te ontslaan van hunne verplichting, om aan de verdrukten in de maatschappij de hand te reiken en sociale wanverhoudingen te verbeteren', predikt Dr. Meijboom.[4]

Tegenover dit alles houdt Mr. Pierson vol, dat voor het welzijn der maatschappij niet eene billijke verdeeling, maar eene ruime voortbrenging hoofdzaak is, bij de snelheid waarmede men in de laatste jaren de bevolking ziet toenemen, en dat 'geen waarachtige verbetering der economische toestanden kan worden te gemoet gezien, zoo niet de aanwas van bevol-

1) Beauregard, *Essai sur la théorie du salaire*, bl. 380. Leroy-Beaulieu. *Essai sur la répartition des richesses*. Voorrede.
2) Meegedeeld in de *Wetenschappelijke Bladen*, 1889, deel III, bl. 149.
3) *De Gids*, Juli 1887, bl. 99.
4) *Sociaal Weekblad* 1887, bl. 418.

king aanmerkelijk trager wordt': ja, zijn ideaal zou zijn dat elke aanwas ophield.[1] De beschouwingen over 'armoede en bevolking' en 'overbevolking en voortbrenging'[2] behooren tot de schoonste in zijn werk. Lees, bv. de volgende schets van wat de economische toestand van Europa had kunnen zijn, wanneer de bevolking de helft kleiner ware dan zij is: 'Het kapitaal is nu even verlegen om arbeid, als thans de arbeid om kapitaaldienst. De landbouw bepaalt zich meer tot vruchtbare gronden, de voedingsmiddelen zijn minder gevraagd, dus lager in prijs. Voor een matige huur is een goede woning te verkrijgen. Groote inkomsten zijn veel minder talrijk, doch de kleine inkomsten zijn grooter: er is meer gelijkheid. De maatschappij draagt dientengevolge ook een meer democratisch aanzien. Allerlei werkzaamheden, die een persoon uit den hoogeren stand, maar met kleine middelen, thans door anderen laat volbrengen, omdat hij in staat is daarvoor te betalen, verricht men nu zelf; daar het gebruikelijk is, acht niemand dit beneden zijne waardigheid. Aldus teekent zich de maatschappij voor ons af, zoodra wij ons voorstellen, dat het getal van hare leden geringer is. Ware de groote vooruitgang in de nijverheid, waarvan onze eeuw getuige is, niet vergezeld gegaan van een ongekende vermeerdering van bevolking en had de sterke kapitaalvorming, die plaats greep, geen gedeeltelijk tegenwicht gevonden in kapitaalvernietiging, dan zou deze toestand werkelijkheid zijn.'[3] Onomwonden erkent hij, dat bij hem tegen het zoogenaamde Nieuw-Malthusianisme uit economisch en moreel oogpunt geenerlei bedenking bestaan zou, al schort hij zijn eindoordeel nog op, totdat ook van gezaghebbende medische zijde een onbevooroordeeld onderzoek is ingesteld. Moge zijn dringend beroep op onze geneeskundigen in hun midden gehoor vinden![4]

Wie de hier vermelde duidelijke verklaringen vergelijkt met de vage zinsneden, die zelfs door economisten als Marshall en Graham over hetzelfde vraagstuk worden ten beste gegeven, zal er zich zeker over verbazen, dat van den Heer Pierson be-

1) II, bl. 163.
2) I, bl. 253 vlg. en II bl. 108 vlg.
3) I, bl. 264.
4) II, bl. 167.

weerd is, dat hij uit vooroordeel zijne meening omtrent dit punt had verbloemd.

En wat te denken van de kritiek, die indertijd in het *Sociaal Weekblad* gericht is tegen de plaats bij Pierson, welke ik zooeven afschreef?[1)] Daar wordt betwist, dat de door Pierson beschreven toestand bij vermindering der bevolking verwezenlijkt zou worden, op de volgende drie gronden.

Vooreerst zou de ontzettende toeneming van ons rijkdom voortbrengend vermogen in hoofdzaak zijn toe te schrijven aan de reusachtige uitbreiding van de verkeerswegen en de ontwikkeling van het groote fabriekswezen. Dat in spoorwegen en stoomvaartlijnen, fabrieken en werven, winkels en magazijnen, zoowel als in credietinstellingen van allerlei aard, reusachtige kapitalen worden gestoken, zal alleen mogelijk zijn geworden door de uitbreiding der bevolking. Men richt ze op in het vertrouwen, dat die uitbreiding ze noodig maakt. Neem haar weg en de toeneming van rijkdom blijft uit. Immers, het is niet denkbaar, ‘dat er spoorwegen zonder passagiers, huizen zonder huurders en winkels zonder klanten zouden verrijzen.’

Pierson moet zich hier wel aan eene zeer naïeve vergissing hebben schuldig gemaakt, als hij dit laatste zal hebben vergeten! Mij dunkt echter, dat de fout alleen ligt bij den criticus. Het moge eene banale waarheid schijnen, dat er niet meer huizen bewoners kunnen vinden dan er gezinnen aanwezig zijn, men vergeet, dat waar tot nu toe velen zich met eene enkele kamer vergenoegen, die zij misschien nog met kostgangers moeten deelen, bij meer gelijkheid van welvaart de verhooging van den levensstandaard zich allereerst zou vertoonen in de eischen, die aan de woning worden gesteld, zoodat het tienvoud van het kapitaal, dat thans in woningen belegd is, daar plaatsing zou kunnen vinden. En, zooals met de woningen, zoo zou het met alles zijn. De groote menigte is oneindig ver verwijderd van het punt, waarop hare behoeften ten volle bevredigd zijn. De winkels waar thans alleen de rijken hunne inkoopen doen, zouden hunne cliënteele zich zien uitbreiden over alle klassen der bevolking. Dat de prikkel tot kapitaalvorming niet door vermindering van de gelegenheid om kapitaal te plaatsen zou verzwakken, mag alzoo worden aangenomen. Het trof mij, hoe Pierson bij de

1) *Sociaal Weekblad* 1887, bl 374. 375.

behandeling der kapitaaltheorie over dit punt is heengegleden. ‘De behoefte aan vast kapitaal’, zegt hij, ‘men zal het begrijpen, is schier onbeperkt’.[1)] Ziedaar alles. Wij zien nu, dat zelfs onder hen, die het publiek op dit gebied voorlichten, er gevonden worden, die dat *niet* begrijpen, zoodat voor hen eene ietwat uitgebreider toelichting wel wenschelijk ware geweest.

In de tweede plaats wordt beweerd, dat er niet alleen in volstrekten zin maar ook naar evenredigheid der bevolking minder rijkdom voor allen zal beschikbaar zijn, als de bevolking stationair werd. ‘Want het is niet denkbaar, dat de verdeeling van arbeid evenver doorgevoerd en de ondernemingen even groot zouden zijn. Kleine fabrieken nu en gebrekkige arbeidsverdeeling maken het arbeidsproduct betrekkelijk duurder.’

De schrijver heeft hier geheel uit het oog verloren, dat de aanhangers van Malthus nooit hebben ontkend, dat eene zekere, misschien groote dichtheid van bevolking een vereischte is voor de volkomen toepassing der arbeidsverdeeling. Maar het is zeer overdreven te beweren, dat wanneer thans in de beschaafde oude landen de bevolking stationair werd, de arbeidsverdeeling gevaar zou loopen. De oorzaak zou dan moeten liggen in de beperktheid der markt, die niet toelaat dat ieder établissement binnen den kring, waarheen het met voordeel kan leveren, afnemers vindt voor eene zoo groote hoeveelheid van zijn voortbrengsel, als bij de beste technische inrichting noodzakelijk moet vervaardigd worden. Maar juist ‘de reusachtige uitbreiding der verkeerswegen’ waarvan gesproken wordt, heeft het rayon, binnen hetwelk met voordeel eene markt kan worden gezocht, algemeen verruimd, meer dan evenredig aan de vermindering der kosten van vervoer. Dit geldt voor zware en goedkoope artikelen niet minder dan voor lichte en kostbare. Bij eene stationaire en zelfs nog bij eene teruggaande bevolking gedurende geruimen tijd, zou het voor dat établissement, hetwelk technisch het best was ingericht en op de hoogte bleef, gemakkelijk zijn, zich te handhaven. Al kwam het zoover, dat in zekeren tak van bedrijf door de geringe elasticiteit van de vraag de op de markt vereischte hoeveelheid door vermindering der bevolking absoluut afnam, in die mate afnam, dat

1) I, bl. 171.

dit ééne établissement de markt kon voorzien, het gevolg zou alleen zijn, dat de andere minder goed ingerichte fabrieken moesten, sluiten, nooit, ten minste waar het met de mededinging ernst is, dat op den duur, ‘eene gebrekkige arbeidsverdeeling het product duurder zou maken.’

Ten derde wordt ons het schrikbeeld voorgehouden, dat vreemde arbeiders uit andere werelddeelen zouden toestroomen; dat ‘een afwisselend personeel van indische baboes en langstaartige Chineezen, (evenals in Amerika) zich in Europa zouden vertoonen’. - Het antwoord is, dat, mocht het zoover komen, wij aan deze mededingers, evenals in Amerika, den toegang tot onzen bodem zouden ontzeggen. Wanneer zoodanige maatregel tot het handhaven van den hoogeren levensstandaard vereischt ware, zou hij daardoor ten volle zijn gerechtvaardigd.[1)]

Er is in verband met het bevolkingsvraagstuk in Pierson's gedachtengang slechts één gedeelte, waar men, m.i., niet ten volle door wordt bevredigd, niet zoozeer, omdat wat hij voordraagt niet juist zou zijn, maar wegens het punt waarop bij den schrijver de klemtoon valt. Voor hem is vermeerdering der voortbrenging hoofdzaak, beter verdeeling van den rijkdom komt eerst daarna. Al ware het misschien, zoo zegt hij o.a., dat bij de regeling van de verdeeling der markgronden op de rechten van den kleinen man moeilijk voldoende kon worden gelet, ‘men mag niet vergeten, dat bij eene sterk aangroeiende bevolking, als die van Europa in de negentiende eeuw, de vermeerdering van productie geen zaak is van ondergeschikte beteekenis, maar een levensvoorwaarde, een economische eisch, waarvoor veel moet zwichten. Wij leven niet meer in een tijd, waarin het getal der inwoners traag toeneemt, of bijkans hetzelfde blijft. Wij leven in een tijd, waarin het verdubbelt in zeventig, tachtig jaren, zoodat naar middelen van bestaan gezocht moet worden voor telkens nieuwe duizendtallen. Onder zulke omstandigheden moet men heenstappen over bedenkingen, die men anders zou laten gelden. Men passe den ouden regel toe van het zwaarste te laten wegen, wat het grootste belang heeft’.[2)]

1) Zie over de vraag, of dergelijke maatregelen zich met het vrijhandelstelsel laten rijmen, een kort opstel van schrijver dezes in *de Economist* van 1889, bl. 116, over *Immigratie van werklieden en vrijhandel*.
2) II, bl. 114, 322.

En elders: ‘Aanwas van bevolking werkt ongunstig, onafhankelijk van elke bepaalde inrichting der maatschappij. Men doet verkeerd in onze dagen door aan het vervormen of herscheppen der maatschappij de hoogste aandacht te wijden; een geheel ander probleem, het bevolkingsprobleem alleen, is die hoogste aandacht waard. Het verbeteren der sociale inrichting zal daardoor niet op den achtergrond worden gedrongen, als onze belangstelling onwaardig, maar van den eersten rang zal het moeten afdalen op den tweeden; het zal niet meer geacht mogen worden de *panacee* te zijn tot genezing van alle economische kwalen.’[1)]

Ten onrechte is m.i. op deze laatste bladzijde de tegenstelling overgenomen, die wij bij de bestrijders van Malthus algemeen aantreffen. Deze verwijten ons telkens, dat wij in vermindering van bevolking de panacee zien voor de gebreken in de maatschappij, en dan heet het verder; niet in de natuur, maar alleen in menschelijke instellingen ligt de fout; de ongestadigheid der productie, de verkeerde rechtsinstituten hebben alleen schuld; terug naar Godwin!

Tegenover deze groote eenzijdigheid is, m.i., het beste, wat de aanhangers van Malthus kunnen doen, zich met pijnlijke zorg te onthouden van het toekennen van eenigen voorrang aan ééne der beide groote middelen, door welker samenwerking alleen eene verbetering van maatschappelijke toestanden mogelijk is. En wij doen het bovenal op grond eener overweging, van welker juistheid ook Pierson zelf overtuigd blijkt te zijn. Zeker, algemeene vermeerdering der voortbrenging verbetert den toestand der arbeiders in tweeërlei opzicht; ‘zij doet hen deelen in een grooter hoeveelheid goederen, en deelen op gunstiger voet.’[2)] Maar dat ruimer inkomen zal alleen duurzaam zijn, wanneer de ruimere verdiensten niet door evenredige vermeerdering der geboorten worden gevolgd. Nu ligt in vermeerdering der voortbrenging op zichzelf geen grond, waarom bij de groote massa, meer dan vroeger, toekomstig welzijn zal worden gesteld boven oogenblikkelijk genot. Alleen mag men verwachten, dat wanneer de vooruitgang in welvaart zoo groot is, en zoo langdurig, dat, al neemt de bedachtzaamheid bij de regeling der geboor-

1) II, bl. 114.
2) II, bl. 6.

ten niet toe, een nieuw geslacht aan hooger levenseischen gewend raakt, deze ook voortaan zullen worden gehandhaafd. Overal waar de invloed op de welvaart van de arbeidende klasse minder sterk is, zal haar aandeel in de vermeerdering der voortbrenging spoedig weer verloren gaan - tenzij zij zich meer dan vroeger tot zelfbeheersching bereid toone.

Hier nu vinden wij den grond, waarom ook een overtuigd Malthusiaan de verbetering van de maatschappelijke inrichting op volkomen gelijken rang naast uitbreiding der voortbrenging kan plaatsen. Tot vermindering der geboorten, zonder welke meerdere productie niet blijvend baat, voert geen andere weg dan zedelijke verheffing van de groote menigte, uitroeien van menig vooroordeel, toenemende zorg voor de toekomst. En op het ontwikkelen van die onmisbare eigenschappen is niet de minste kans, zoo lang de groote meerderheid der bevolking in de zorg voor het dagelijksch brood zoo geheel opgaat, als tot heden. Ik weet, dat Pierson hieromtrent meer optimistisch gestemd is. ‘Het Neo-Malthusianisme,’ zegt hij, ‘stelt aan de zelfbeheersching geene, althans geen zware eischen. De voordeelen, die het oplevert, kunnen door den onkundigste begrepen worden, daar het een eind maakt aan die talrijkheid der gezinnen, die drukt op het levensgeluk van menig echtpaar. Het is geen hersenschim de mogelijkheid te onderstellen, dat dit stelsel, wanneer het door personen, die vertrouwen inboezemen, met nadruk in ruimen kring wordt aanbevolen, eenmaal op groote schaal zal worden toegepast.’[1)]

Ik zou niets liever wenschen dan deze overtuiging te kunnen deelen. Dat het misschien ‘eenmaal’ zoo ver zal komen, neem ik aan, dat het reeds heden het geval zou zijn, betwijfel ik. En het zal eerst zoover komen, nadat een geslacht zal zijn opgegroeid, aan welks opvoeding veel meer tijd en zorg zijn besteed, dan thans algemeen geschiedt, en dat op lateren leeftijd door den dagelijkschen arbeid veel minder dan thans wordt ingenomen. Zonder wijziging in den maatschappelijken toestand, zonder een geheel van maatregelen, - ik laat nu daar, of zij van den staat of van particulieren uitgaan, - welke de algemeene verheffing juist van de minst bevoorrechte leden der maatschappij ten doel hebben, is er niet de minste kans, dat het bevolkingsbezwaar ooit zal worden weggenomen. Wel

1) II, bl. 164, 165.

degelijk staan dus de pogingen om langs allerlei wegen den welvaartstoestand van de onderste lagen der maatschappij te verhoogen, in gewicht op gelijkelijn met de uitbreiding der productie, welke zoo gemakkelijk door de bevolking wordt ingehaald.

Maar al staat bij Pierson het verbeteren der sociale inrichting niet op de eerste plaats, niemand meene daarom, dat hij voor de schaduwzijden, welke die inrichting aankleven, blind zou zijn. Er is onlangs beweerd, dat ‘wie door Pierson's bril de maatschappelijke verhoudingen bekijkt, een belangrijk deel *niet* ziet, namelijk het deel, dat het liefst niet gezien wordt, en dat het duidelijkst behoort gezien te worden. Zal de economie haar taak met vrucht volbrengen, dan moet zij de misstanden vlak onder de oogen zien. Pierson doet het niet. Zijn boek lezend, zal niemand de vraag voelen opkomen, of de grondslag der verdeeling van den rijkdom wel juist is.’[1] - Mij dunkt, dat wie aldus spreekt het *Leerboek* wel zeer vluchtig moet gelezen hebben. Men luistere slechts naar Pierson zelven in de inleiding tot de behandeling van het Socialisme: ‘Voor de gebreken onzer samenleving de oogen te sluiten en te miskennen, dat sommige van die gebreken onafscheidelijk met haar verbonden zijn, leidt tot geen practisch resultaat. Wij moeten de naakte en niet altijd schoone werkelijkheid met geen mantel, door vooringenomenheid of voorzichtigheid geweven, pogen te bedekken. Bovenal moeten wij ons wachten voor de fout van de bestaande maatschappelijke orde als de “natuurlijke orde” aan te merken. Zij is niet natuurlijker dan elke andere. Haar grondslag is het eigendomsrecht, een schepping van den wetgever, door den sterken arm beveiligd. Met een streng wetenschappelijke behandeling der stof, die ons bezig houdt, is het onvereenigbaar in deze ordening iets anders te zien dan een der vele, die denkbaar zijn, en geen economist mag zich onttrekken aan een nauwgezet onderzoek der vraag, of zij de beste is te achten.’[2]

Tot de belangrijke zaken, die in Pierson's boek ‘ontbreken’, al verder behooren de invloed van het burgerlijk recht op de verdeeling van het inkomen der maatschappij. Bij Pierson echter lezen wij: ‘Sociale wetgeving ten behoeve van volwas-

1) Mr. Z. van den Bergh in *Sociaal Weekblad*, 1891, bl. 187, vlg.
2) II, bl. 88. Zie ook deel I, bl. 256 vlg.

senen bestaat reeds op de uitgebreidste schaal, en de eenige reden, waarom wij ons hiervan niet altijd bewust zijn, is de gewoonte. Sociale wetgeving behelst een groot deel van ons Burgerlijk Wetboek, van ons Wetboek van Koophandel, van ons administratief recht.'[1] Als voorbeeld worden dan uitdrukkelijk genoemd zeer vele beperkingen van den eigendom en andere zakelijke rechten. Later, bij de bespreking van de groote concentratie van het grondbezit in Engeland, wordt herinnerd, dat zij 'hoofdzakelijk het gevolg is van de wetgeving op het erfrecht,'[2] daarna wordt nagegaan, of het aanbeveling verdient, voor den grond een bijzonder erfrecht in stellen naar het voorbeeld van het Duitsche *Anerbenrecht*, en het hoofdstuk eindigt, weder met eene beschouwing over de doelmatigheid eener wijziging van bepalingen van burgerlijk recht, nu betreffende grondeigenaars en pachters, op het voetspoor van de *Agricultural Holdings Act*. Hier lezen wij, let wel, in het werk, waarin de invloed van het burgerlijk recht op de inkomstenverdeeling zal 'ontbreken,' deze woorden: 'De socialistische en communistische stormwinden zijn over Europa heen gegaan, en hebben de hoofdinstellingen onzer maatschappij niet veranderd. Die eeuwen oude eiken staan nog overeind, al moesten zij enkele hunner takken missen, soms hun kroon. Maar bleven ook de instellingen onveranderd, wij zelven niet. Veranderd is het oog, waarmede wij ze gadeslaan, het standpunt, waaruit wij ze beschouwen. Nog altijd zijn zij het voorwerp van onzen eerbied, en wie ze wil ontwortelen, vindt bij ons hulp noch steun. Maar die eerbied is geen blinde vereering meer; hij is vermengd met kritiek.... Wij waardeeren de maatschappelijke instellingen, omdat wij ze nuttig achten, maar daarom ook alleen.... Dit alles geldt inzonderheid het eigendomsrecht. De communisten zijn er niet in geslaagd, de kinderen der negentiende eeuw tot de overtuiging te brengen, dat deze instelling gemist kan worden; desniettemin is onder hun invloed de opvatting van het eigendomsrecht belangrijk gewijzigd.... Communisten zijn wij niet geworden, maar *iets* communistisch is er gekomen in onze denkwijze en beschouwing der dingen. Wij eerbiedigen den eigendom, omdat hij dienstbaar is aan de beschaving, de welvaart; omdat hij de

1) II, bl. 85.
2) II, bl. 272.

geslachten aan elkander bindt, continuïteit brengt in het maatschappelijk leven. Maar wij verlangen dan ook, dat hij die schoone taak vervulle. Niet ter wille van het individu, maar ter wille der menschheid worde hij bestendigd. De *Agricultural Holdings Act* is van deze gevoelens een openbaring. Hare bepalingen.... leggen getuigenis af van het veld winnen dezer gedachte: een der voornaamste productiemiddelen, de grond, mag niet beheerd worden op een wijze, die strijdig is met het algemeen belang. Zijn er landeigenaars, die niet toonen te weten, hoe ernstig de eischen der voortbrenging zijn, de wet zal het hun voorhouden, inprenten.... Wil de eigendom in onze dagen geëerbiedigd worden, hij toone zich eerbiedwaardig.'[1)]

Omtrent de werking van het eigenbelang heet het elders: 'een maatschappelijke orde, waarbij het eigenbelang, zij het ook binnen de grenzen der strafwet, vrij spel heeft, mag verre van volmaakt heeten. Zij werkt redelijk goed onder gewone omstandigheden, doch soms biedt zij gelegenheid tot uitspattingen, die niet enkel voor hen, die ze plegen, maar ook voor duizende anderen noodlottig zijn.... Het is inderdaad onloochenbaar: een fabrikant, die zonder genade of barmhartigheid, ontslaat wie minder bruikbaar is geworden, zich nooit ontziet om de uiterste krachtsinspanning van zijne lieden te vergen, vrouwen of kinderen in dienst neemt, zoovaak hij daardoor bezuinigen kan op voortbrengingskosten, zal dikwijls meer verdienen dan een ander, die zich van dat alles onthoudt, ofschoon zijne onmenschelijkheid de voortbrenging benadeelt.... Het eigenbelang heeft dus, behalve voorlichting, breideling noodig.... Eene maatschappelijke inrichting, die de wet van vraag en aanbod onbeperkt laat heerschen, is zeer gebrekkig.'[2)]

Wie het boek van Pierson als geheel beschouwt zal dus zeker niet den indruk ontvangen, dat de kritiek der tegenwoordige maatschappelijke orde 'in een hoekje gezet wordt.' Wel is het waar, dat niet alles voorkomt op de plaats, waar men het het eerst zou verwachten. Ook hier heeft de schrijver zich niet op eene systematische uiteenzetting toegelegd. De paragraaf, die 'leemten in de werking van het eigenbelang' tot opschrift heeft, zou

1) II, bl. 327-329.
2) II, bl. 75, 79, 109.

kunnen worden aangevuld met veel, wat in andere deelen van het werk plaats heeft gevonden. Dat de vrije mededinging, ook waar eigenlijk monopolie ontbreekt, niet altijd te hooge prijzen voorkomt[1]; dat zij niet verhindert, dat vele beroepen bij voortduring overvuld blijven, zoodat de bestaande regeling eene oorzaak van veel krachtverspilling is[2]; dat in het algemeen diensten niet beloond worden naar de moeite en inspanning, die zij gekost, naar de uitstekende eigenschappen, die zij vereischt hebben, maar naar de beteekenis, die er aan wordt toegekend door hen, aan wie men ze bewijst[3]; dat somtijds bijzondere baten - conjunctuurwinsten - worden verkregen, zonder dat hij, die ze geniet, daarvoor iets heeft gedaan[4]; dat de vermeerdering der bevolking niet allen gelijkelijk benadeelt, maar de arbeidende klassen bovenal, terwijl de grondeigenaars en de kapitalisten zelfs winnen[5]; dat het persoonlijk eigenbelang ook bij de kapitaalvorming, niet altijd in de goede richting werkt[6]; - ziedaar eenige van de schaduwzijden onzer maatschappelijke inrichting, die Pierson zeer goed kent en voor zijne lezers niet verbloemt. Het gaat niet aan, een werk van eenzijdigheid te beschuldigen, niet omdat het zekere dingen *niet* zegt, maar alleen omdat het ze niet juist zegt op de plaats, waar de criticus ze verwacht.

Zoozeer is Pierson van het gebrekkige der sociale inrichting overtuigd, dat hij herhaaldelijk zijne lezers wijst op de noodzakelijkheid, die onvermijdelijke leemte aan te vullen door de liefdadigheid. De liefdadigheid is een correctief voor de gebreken der maatschappelijke organisatie. ‘Zij wordt,’ zegt hij, ‘nog veel te veel aangemerkt als iets bijkomstigs in ons maatschappelijk leven. Te zeldzaam zijn degenen, die bij de regeling hunner uitgaven maat houden; met het oog op de behoefte der armen minder verteren, ten einde ruimer te kunnen geven. Wij moeten leeren inzien, dat de zoogenaamde philanthropie voor een zeer groot deel niets anders is dan de noodwendige, volstrekt onmisbare aanvulling en verbetering van het werk der maatschap-

1) I, bl. 229.
2) II, bl. 98.
3) I, bl. 268. vlg.
4) II, bl. 527.
5) I, bl. 259.
6) I, bl. 165.

pelijke machine. De arbeider aan het weefgetouw, die den gebroken draad opvat en vastbindt, is niet noodiger dan zij. Zonder waarachtige philanthropie zou onze sociale inrichting kortweg onhoudbaar wezen.'[1)]

Wie zoo schrijft is zeker voor de sociale nooden niet blind! Zou het echter geen aanbeveling verdienen te trachten, ze zooveel maar eenigszins mogelijk is, door 'sociale wetgeving' te lenigen, en alzoo het arbeidsveld voor de philanthropie zooveel mogelijk in te krimpen? Wanneer Pierson onder de gevallen, waarin philanthropie onmisbaar is, o.a., noemt het verleenen van onderstand aan personen, die verminkt zijn in de beoefening van hun bedrijf, aan zestigjarigen, die door ontbinding van ondernemingen broodeloos worden, aan hen, wie de gebreken van den ouderdom voor hun beroep ongeschikt maken, dan kunnen wij de bedenking niet terughouden: zeker, philanthropie is hier *thans* onmisbaar, maar alleen zoolang de sociale wetgeving niet is, wat zij behoort te zijn. Niet de liefdadigheid, maar verplichte verzekering is hier het ware geneesmiddel.

In beginsel is Pierson van dergelijke maatregelen als de Duitsche verzekeringswetgeving niet afkeerig; dit blijkt uit de enkele schoone bladzijden, aan de sociale wetgeving gewijd. 'De staat ging', zegt hij, 'bij het uitvaardigen dezer wetten van de gedachte uit, dat de arbeiders hunne belangen en die hunner gezinnen goed zouden behartigen, indien zij fondsen stichtten voor onderstand bij ziekte of ongeval; voorts, dat zij geene onbillijke eischen zouden stellen door te verlangen, dat de patroons tot die fondsen bijdroegen, daar toch menige ziekte en menig ongeluk gevolgen zijn van de hun opgedragen werkzaamheden. Ziende echter, dat dit een en ander slechts zelden gebeurt, schreef de staat het voor. Men moge dit misprijzen, principieel gesproken is het toch volkomen hetzelfde als zoo menige andere maatregel, waarbij de staat voor individueele belangen opkomt.'[2)] Practische bezwaren schijnen hem echter tot nog toe te weerhouden op dit ruime veld armverzorging door verzekering te vervangen. Door de kortheid, waarmede dit onderwerp is besproken, blijven wij omtrent den aard dier bezwaren in het onzekere. De schrijver bepaalt zich tot de

1) II, bl. 110.
2) II, bl. 86.

algemeene opmerking: ‘De staat vermag hier zoo weinig. Vele dingen kan hij voorschrijven, doch hij kan geen beteren geest brengen in den ondernemersstand. Naast enkele misbruiken, die het hem gelukt te voorkomen, staan vele, die zich door geen wetten laten verhoeden. En menige wet heeft een dubbele werking, een goede en een slechte te gelijk. Is dit het geval, zoo moet men nagaan wat overwegend is, en vaak komt men dan tot de slotsom, dat het zich nauwelijks vooraf laat bepalen, of wel, dat het nadeel het voordeel evenaart, zooal niet overtreft. Een volmaakt correctief tegen de uitspattingen van het eigenbelang geeft sociale wetgeving evenmin als de trades-unions het geven; zij kan het kwaad slechts temperen’.[1)]

Omtrent den invloed der in de zooeven geciteerde plaats vermelde vakvereenigingen van werklieden schijnt Pierson thans een gunstiger meening te koesteren, dan toen het eerste deel van het *Leerboek* verscheen. Daar was onderzocht,[2)] of de arbeiders door onderlinge afspraken er in kunnen slagen hooger loon te bedingen, en was deze vraag, *in het algemeen* ontkennend beantwoord. Immers, dat hooger loon zou alleen in den vorm van hoogere *geldelijke* inkomsten kunnen worden verkregen; de ondernemers zouden er niet in kunnen slagen hun hoogere kosten op de prijzen te verhalen; met de verhooging van het geldloon zou echter eene verlaging van kapitaalrente en ondernemerswinst moeten gepaard gaan, en in eene maatschappij, waarin de mededinging zeer levendig is, waar alzoo in elken tak van bedrijf personen worden aangetroffen, welke slechts een matig ondernemersloon verdienen en het kapitaal van elke gelegenheid om voordeel te behalen partij trekt, maakt vermindering van winst en rente terstond het bestaan der minstbevoorrechte ondernemingen onhoudbaar, vermindert daardoor de vraag naar werkkrachten, en kan dus de loonsverhooging geen stand houden.[3)]

In het tweede deel komt de schrijver op de *trade-unions* terug. ‘Vele misbruiken’, zegt hij,[4)] ‘zullen en moeten verdwijnen, zoodra de arbeiders zich met elkander verstaan om ze

1) II, bl. 87.
2) I, bl. 284, vlg.
3) I, bl. 284-289.
4) II, bl. 81.

niet langer te dulden. Overmatige arbeid van vrouwen, kinderen en halfvolwassenen, te lange werkuren, gemis van alle zondagsrust, het ontbreken van fondsen tot onderstand van zieken en invalieden, betaling van loon op ongeschikte tijden of in winkelgoederen, dit alles kan veranderen op aandrang der arbeiders zelven, mits zij zich onderling vereenigen om het te eischen. Tot breideling van het kortzichtig of cynisch eigenbelang vermogen zij veel meer dan zij zelven schijnen te gelooven.'

Wanneer men nu bedenkt, dat de ervaring leert, dat het juist de minst deugdelijke ondernemers zijn, zij, welke onder de ongunstigste omstandigheden werken, welke slechts een matig ondernemersloon verdienen en zich met moeite staande houden, die zich aan al de hier genoemde misbruiken het meest schuldig maken, dan schijnt de kans, dat de arbeiders hunne eischen zullen kunnen doorzetten, hier nog geringer dan waar het het dagloon betrof. Want verhooging van het *loon* treft *alle* ondernemers gelijkelijk; tegengaan van de hier genoemde *misbruiken* veroorzaakt aan de *zwakkere* ondernemers naar verhouding meer kosten dan aan hunne krachtiger mededingers. Meer nog dan in het geval in het eerste deel behandeld, zullen de 'ondernemingen, die juist kunnen bestaan', onmogelijk worden gemaakt, zal de vraag naar werkkrachten verminderen, en dus òf de verbetering geen stand houden, òf het loon evenredig aan de ervoor vereischte kosten dalen.

Mij schijnt de door Pierson in het eerste deel voorgedragen algemeene theorie onberispelijk juist, *bij de onderstelling*, waarvan de schrijver uitging, en te gelijkertijd stem ik niet alleen in met de zoo even meegedeelde optimistische beschouwing omtrent den invloed van *trade-unions*, maar zou ik onder de gevolgen van hun welslagen, behalve al wat Pierson opnoemt, ook nog loonsverhooging willen vermelden. Zeker, bij de onderstelling van eene mededinging, die overal en onmiddellijk werkt, bekomen de arbeiders op ieder oogenblik het meeste, wat hun kan uitbetaald worden, willen de patroons zonder verlies blijven voortwerken. Van het ondernemersloon *kan* niets af, en van de ondernemerspremie - het meerdere inkomen van bevoorrechte ondernemers - *behoeft* niets te worden afgestaan. In bedrijven, wier toestand geheel aan deze onderstellingen beantwoordt, zal door vereeniging der arbeiders niets duurzaams worden verkregen, verkorting van den werkdag evenmin als

loonsverhooging. Maar er zijn gevallen, waarin de werkelijkheid niet met de hypothese sluit. Pierson erkent het: 'Wij wilden aantoonen', zegt hij, 'niet, dat het loon nooit kan stijgen ten koste der ondernemerswinst, maar onder welke voorwaarden dit slechts mogelijk is. Die voorwaarden echter zijn in onze hedendaagsche West-Europeesche maatschappij zelden vervuld. Wel komt het voor, dat in een bepaalden tak van bedrijf, die zich sterk ontwikkelt, buitengewone voordeelen worden genoten door allen, maar langen tijd achtereen kan dit niet duren. Spoedig zal de onderlinge mededinging deze voordeelen, althans voor hen, die onder de minst gunstige omstandigheden werken, doen verdwijnen.'[1)]

Nog een tweede geval wordt door Pierson vermeld: 'volledigheidshalve, groote beteekenis heeft het niet'. Een ondernemer, die *feitelijk* of *wettelijk monopolie* bezit, en tot uitoefening van zijn bedrijf slechts arbeiders van eene bepaalde soort gebruiken kan, zal hun een deel zijner ondernemerspremie willen afstaan, liever dan zijn bedrijf in te krimpen, en het duurt soms lang, eer daardoor grooter arbeidsaanbod wordt uitgelokt, omdat de daarvoor vereischte vaardigheid en eigenschappen niet altijd gemakkelijk worden verkregen.

Mijns inziens zijn zoo wel de heilzame invloed, die de vakvereenigingen op de regeling van het loon en van de arbeidsvoorwaarden onmiskenbaar gehad hebben, als de gunstige verwachtingen, die Pierson omtrent hare verdere werkzaamheid koestert, alleen te verklaren, door te onderstellen, dat de hier besproken uitzonderingen op verre na zoo zeldzaam niet zijn als de schrijver aanneemt. Naast de takken van bedrijf, die zich sterk ontwikkelen, hadden nog kunnen vermeld worden de bedrijven, waarin de verkregen voordeelen niet bekend genoeg zijn om voldoende concurrentie uit te lokken.[2)] Voorts zijn wij, bij het veldwinnen van *kartels* en *trusts*, er minder dan vroeger gerust op, 'dat prijsverhooging, die alleen het gevolg is van samenspanning tusschen de houders eener zaak, of stilzwijgende overeenkomst onder hen, nooit duurzaam is.'[3)] Daardoor wordt het gebied ruimer, waarop door de arbeiders

1) I, bl. 287, 288.
2) I, bl. 235.
3) I, bl. 135. vgl.

strijd kan gevoerd worden tot bemachtiging van een deel der ondernemerspremie. Wel is waar zal de ongeoefende arbeider, de ‘losse werkman’, die ieder oogenblik door een ander kan worden vervangen, daarin niet slagen, maar voor de meeste soorten van arbeid wordt toch iets meer vereischt, en naarmate dit meer het geval is, wordt voor goed georganiseerde vereenigingen regeling van het aanbod van arbeid gemakkelijke voor den ondernemer vervanging van ‘union men’ door nietleden aan meer bezwaren onderhevig.

Tot de interessantste gedeelten van Pierson's werk behoort verder zijne kritiek van het Socialisme. Voor de nobele bedoelingen van velen, die de grondslagen onzer hedendaagsche maatschappij afkeuren, heeft hij een open oog, maar de zwakheid van hunne economische beschouwingen legt hij onmeedoogend bloot. Het ware wel te wenschen, dat de socialisten, in plaats van maar steeds de grieven tegen het bestaande, die ook aan niet-socialisten zeer goed bekend zijn, te herhalen, er naar trachtten punt voor punt de bedenkingen, die zij hier bijeen vinden tegen den nieuwen vorm der samenleving en den overgang daartoe, te weerleggen. Hoor, hoe Pierson de rekening opmaakt[1)]: ‘De ongelijkheid der inkomsten is niet verdwenen, ten hoogste een weinig getemperd. Er worden geen fortuinen meer gemaakt in handel en nijverheid, maar de kapitaalvorming, die daardoor ontstond, verviel evenzeer. Depressiën in bepaalde takken van bedrijf doen zich niet meer voor, doch in de plaats daarvan kwam eene altijddurende depressie door gebrek aan kapitaal en volslagen gemis aan alle mededinging. De arbeiders worden beter behandeld, doch zij staan bloot aan nadeelige gevolgen van de onvermijdelijke misgrepen en vergissingen der kolossale administratie, in wier dienst zij werken. Naar verhouding tot het verkregen product zijn hunne inkomsten toegenomen, maar dat product zelf is waarschijnlijk belangrijk minder dan thans; want een betere verdeeling en groepeering van den arbeid is wel mogelijk geworden, doch hoeveel vernuft is er noodig om deze mogelijkheid tot een werkelijkheid te maken! Daarbij onafgebroken gevaar van botsingen met vreemde mogendheden wegens geschillen over prijzen en leverantiën van goederen, en

1) II, bl. 106.

binnenslands, van botsingen met kapitalisten, die op een of ander punt het staatsmonopolie willen breken. Alles tezamen nemende, kunnen wij geen moed vinden om een proef met het socialisme aan te bevelen, een proef, die eerst dan iets kan beteekenen, wanneer zij genomen wordt op zeer groote schaal; want, zoolang de staat nog leunen kan op de particuliere nijverheid, zal niet datgene bewezen zijn, wat bovenal bewijs noodig heeft, te weten, dat hij dien steun bij de uitoefening zijner bedrijven kan missen. De winst is veel te onzeker, het mogelijk nadeel veel te groot.'

Daar ik in hoofdzaak geheel met den schrijver instem, stel ik er prijs op, op enkele beschouwingen, die m.i. tot misverstand aanleiding kunnen geven, of de bezwaren wat te breed uitmeten, met een enkel woord te wijzen. Het belangrijkste daaronder is wel de voorstelling, die met grooten nadruk meermalen wordt herhaald, dat de kapitaalvorming, en zelfs de instandhouding van het reeds aanwezige kapitaal in de socialistische maatschappij gevaar loopt. Ten einde bij een klimmend bevolkingscijfer het kapitaal in dezelfde, ja in grooter evenredigheid te doen aangroeien, zal, zegt Pierson, de socialistische staat het sparen zooveel mogelijk moeten bevorderen, en, daar hij zelf de eenige is, die kapitaal productief kan aanwenden, zal hij zich bereid moeten verklaren, voor alle kapitalen, die hem worden toevertrouwd, eene zekere rente te vergoeden. Hij zal ook het erfrecht moeten handhaven, opdat er tot sparen een krachtige prikkel zij. Het socialisme kan zonder zijn beginsel te verloochenen naar middelen omzien, waardoor het kapitaliseeren wordt bevorderd, maar dan blijft de ongelijkheid.[1)]

Mij schijnt het toe, dat dit middel om de kapitaalvorming te bevorderen, niet met het beginsel van het socialisme in overeenstemming zou zijn. Immers, dit beginsel luidt, dat de gemeenschap eigenares zij en blijve van alle productiemiddelen, die worden voortgebracht. Wat in ruil voor de arbeidscertificaten in de staatsmagazijnen voor de particulieren verkrijgbaar zijn zou, zijn alleen de genotsmiddelen, niet de kapitalen. Kapitaal, d.i, productiemiddelen, aan den staat toe te vertrouwen, tegen genot van zekere rente, zou niet meer mogelijk zijn. Uitstel van verbruik, aanbieding der arbeidscertificaten tegen gebruiks-

1) II, bl. 96, 97.

goederen eerst op een later tijdstip, zou onder zekere voorwaarden kunnen worden toegestaan, maar *kapitaal* zou op deze wijze door opleg van particulieren geheel niet meer gevormd kunnen worden. Alleen zou de staat, waarnemende, dat in den regel een deel der certificaten eerst later wordt aangeboden, een grooter deel der thans beschikbare productieve krachten kunnen richten op de vervaardiging van kapitaalgoederen. Maar dit kapitaal zou dan gevormd zijn niet door opleg van bijzondere personen, maar door eene beschikking van de overheid. Dit is dan ook m.i. de eenige weg tot kapitaalvorming, die voor de socialistische gemeenschap overblijft, te meer, daar zij zelve even goed als onze schrijver zou inzien, dat zij door anders te handelen eene hoofdbron van ongelijkheid zou laten bestaan. Niet alle goederen, die het arbeidende volk in zekere periode vervaardigt, zouden genotsgoederen mogen zijn. Ook tot instandhouding en uitbreiding van de productiemiddelen zou arbeid moeten verricht worden, en het voortbrengsel van dien arbeid zou in handen der gemeenschap moeten blijven. De arbeiders zouden dus minder ontvangen dan het product van hun arbeid: zeer terecht schrijft dan ook Pierson, dat de socialistische staat er zich zorgvuldig voor zou moeten wachten, ‘de prijzen zoo te regelen, dat geen voorwerp bij aankoop in de staatsmagazijnen meer kost dan de hoeveelheid arbeids, die gemiddeld tot verkrijging van dat voorwerp is besteed.’ Ik betwijfel echter of ‘door de socialisten steeds wordt aanbevolen’ de prijzen aldus te regelen; door de schranderste, en ook door Schäffle, dien Pierson als leidsman neemt, waar hij het socialisme beschrijft, wordt wel degelijk erkend, dat die aftrek noodig is, al ware het alleen voor de uitgaven ten behoeve van den algemeenen dienst, voor scholen, musea, enz. Geheel op dezelfde wijze zullen, door korting op de uitkeering van genotsgoederen, de middelen moeten gevonden worden tot doelmatige uitbreiding van het maatschappelijk kapitaal.

Ook zou ik vreezen, dat al bleef, op de door Pierson beschreven wijze, de prikkel tot opleg door bijzondere personen bestaan, de resultaten toch zeer zouden afwijken van wat wij heden, bij veel ongelijker verdeeling van inkomsten, waarnemen. Juist omdat de kapitaalvorming, die thans plaats heeft, voor een goed deel bestaat uit opleg van buitengewone inkomsten, uit onverteerde pacht en ondernemerspremie, die in de socia-

listische inrichting vervallen, zal in de laatste de mogelijkheid van belangrijke besparingen door bijzondere personen niet meer bestaan. Zij zouden daartoe in hunne leefwijze moeten afdalen tot beneden den levensstandaard, die dan de voor allen normale zijn zal, en daartoe zullen weinigen bereid worden bevonden. De gevallen, waarin iemand 'door zuinigheid en vlijt eene groote hoeveelheid bons bijeen verzamelt',[1] zullen betrekkelijk zeldzaam zijn.

Al moge het dan ook ondoelmatig schijnen, 'dat vrijheid van beschikking wordt verleend voor de vruchten van den arbeid, mits tot verbruik, tot vernietiging, daarentegen niet tot behoud, tot nieuwe aanwending, ten behoeve der algemeene voortbrenging'[2]; in de praktijk zou de beslissing, of hierin al dan niet voor de maatschappij een gevaar lag, afhangen van de vraag, of vóór aan het individu *eenig* recht van beschikking verleend werd, voor instandhouding der algemeene voortbrenging reeds door de hoogste leiding voldoende gezorgd was. Afgaande op de handelwijze onzer tegenwoordige regeeringen, is Pierson hieromtrent ver van gerust; zeker is het, dat van het al of niet acht slaan op de eischen der toekomst het wel en wee der socialistische maatschappij zou afhangen.

Het beursspel, zegt Pierson verder, zal in de nieuwe maatschappij niet verdwijnen, maar weliger dan ooit tieren, o.a., omdat het effectenbezit allerbelangrijkst zal zijn toegenomen. Vooreerst om de reden, die wij zoo even vermeldden, dat bijzondere personen hun opleg aan den staat toevertrouwen; voorts door de schuldvorderingen, in het leven geroepen bij den overgang tot de nieuwe maatschappij, tot schadeloosstelling van de vroegere kapitalisten.

Ook over deze ongunstige verandering zou ik mij minder bezorgd maken. Ik kan, zooals ik reeds opmerkte, niet gelooven, dat eerstgenoemde bron, waaruit beurspapieren ontstaan zullen, bijzonder mild zou vloeien, en ik zou verder betwijfelen, of ooit schuldvorderingen met altijddurende rente als schadeloosstelling zouden toegekend worden. Meer dan eene afloopende annuiteit in genotsgoederen zullen de vroegere bezitters wel niet bekomen. Tegen dit laatste stelsel, uitkeering van 30 tot

1) *Grondbeginselen*, 3e druk, bl. 73.
2) Boissevain, geciteerd l.c.

50 annuiteiten, merkt Pierson op: ‘Zeker, dit stelsel, gelijk elk ander, is voor toepassing vatbaar; men begrijpe echter wel, dat alles wat de schadeloosstelling gering maakt, de zorg voor de nog niet genaaste goederen bij de eigenaars verzwakt, en het is van het allerhoogste belang, dat zij... tot het laatste oogenblik onverminderd blijft voortbestaan.’[1] Ik kan evenwel niet inzien, dat de socialistische staat, indien hij b.v. in 50 annuiteiten betaalde, ‘groot gevaar zou loopen, uitgemergelden grond, vervallen fabrieken, ontredderde werktuigen, vermagerd vee’ te naasten, daar toch, om het even in welken vorm de schadevergoeding betaald wordt, haar bedrag wel zou afhangen van den toestand der goederen, die worden overgenomen op het tijdstip waarop zulks plaats heeft. En, wordt in annuiteiten betaald, dan kan zeker daarin beursspel voorkomen, maar slechts in de jaren gedurende den overgang en een halve eeuw daarna. Voor blijvende toeneming er van behoeft men zich, m.i., in de nieuwe maatschappij niet bezorgd te maken.

Ten slotte nog een woord over de rol van het geld in het socialistisch stelsel. Welk voordeel het zou opleveren, zooals de socialisten willen, het geld af te schaffen, ontgaat Pierson ten eenenmale. Als ruilmiddel meent hij, zou het uitnemende diensten kunnen blijven vervullen; de ruilwaarde der dingen zal toch ook in den socialistischen staat het kompas moeten blijven. Wilde men het zonder gemunt geld stellen, men zou dan den aanwezigen voorraad met groote verliezen van de hand moeten zetten, of liever het ingetrokken geld wegbergen en van lieverlede in gouden en zilveren voorwerpen omzetten. Eer die voorraad verbruikt is, kunnen misschien eeuwen verloopen, en middelerwijl is al dat geld een dood kapitaal gebleven[2].

Mij schijnt de voorstelling der socialisten omtrent dit punt minder bevreemdend. Zij hebben met het hedendaagsch ruilverkeer geheel gebroken. Geen mededinging meer tusschen koopers en verkoopers op de markt; de overheid verzamelt gegevens omtrent de behoefte, die aan allerlei goederen bestaat, en richt de voortbrenging daarnaar in. Het geheele ruilverkeer valt weg, daarmede de ruilwaarde, die tegenwoordig de dingen

1) II, bl. 95.
2) II, bl. 100, 101.

in het verkeer hebben; die ruilwaarde zal dus onmogelijk meer tot kompas kunnen dienen voor hen, aan wie de hoofdleiding der voortbrenging is toevertrouwd. Wel blijft behoefte bestaan aan eene gemeene maat, waarin eenerzijds alle arbeid, die verricht wordt, anderzijds alle goederen, die de arbeidsbelooning ter keuze van den arbeider zullen uitmaken, worden uitgedrukt. Maar het is ondoelmatig voor die gemeene maat een goed te bestemmen, dat zelf voor veel opoffering heeft moeten verkregen worden, wanneer men met bons, wier vervaardiging veel minder arbeid eischt, kan volstaan, en aan den voorraad edel metaal, die tot nog toe dien dienst heeft verricht, als genotmiddel eene nieuwe bestemming kan worden gegeven. Zelfs al ware geen ander volk, dat zich nog in het vóórsocialistische ontwikkelingstijdperk bevindt, bereid, onzen voorraad voor andere voor ons nuttiger goederen in te ruilen, zou er voor onze maatschappij in haar geheel geen verlies, allerminst groot verlies zijn. De dienst van gemeene maat voor arbeid en arbeidsbelooning ware door de arbeidsbons even goed vervuld en de winst voor de gemeenschap gelegen, òf in veel ruimer bevrediging van de behoefte aan voorwerpen uit edel metaal, òf daarin, dat gedurende geruimen tijd geen arbeid tot vermeerdering van den metaalvoorraad behoefde verricht, en deze tot vervaardiging van allerlei andere nuttige zaken besteed kon worden.

Om misverstand te vermijden, voeg ik hierbij, dat ik ten volle onderschrijf, wat Pierson hier opmerkt, dat ‘de socialistische staat weldra zal bespeuren, dat niet de eene of andere wiskundige formule, maar nauwkeurige en telkens voortgezette vergelijking van aanwezige en toekomstige voorraden met aanwezige en toekomstige vraag hem bij de prijsbepalingen tot richtsnoer moet dienen, en dat die prijsbepalingen niet eens en voor altijd kunnen geschieden, maar dikwijls verandering zullen noodig hebben.’ De socialistische staat zal dit alles moeten doen *zonder* het kompas, dat tegenwoordig de wijziging der ruilwaarde den voortbrengers in handen geeft. Ik behoef wel niet te zeggen, dat hij hier staat voor een reuzentaak, waarvoor de verdedigers van het stelsel zelf terug deinzen. Merkwaardig in dit opzicht is eene verklaring van een der schranderste leden van de *Fabian Society*, Sidney Webb, in zijn *the London Programme:* ‘the burden of all London's collective concerns would be too much

for any single body such as the County Council.'[1] Zou een andere Raad zijn opgewassen tegen de leiding der zaken van een groot rijk, niet van openbare belangen alleen, maar van al wat thans als bijzondere belangen geldt daarenboven?

Wij konden in het voorgaande alleen enkele grepen doen uit de rijke stof, die in het *Leerboek* wordt behandeld en kozen daartoe meer bepaald die onderwerpen, waaruit kan blijken, welk standpunt de schrijver ten opzichte van het maatschappelijk vraagstuk inneemt. Wij zouden de grenzen van eene aankondiging als deze ver overschrijden, wanneer wij ook uit de gedeelten, welke over de voortbrenging, over geld- en bankwezen, en over de belastingen handelen, de plaatsen wilden aanwijzen, welker schoonheid of oorspronkelijkheid ons bijzonder trof, en daarnevens de bedenkingen niet terughouden, welke omtrent de bijzonderheden bij vakgenooten toch altijd oprijzen. Alleen tot het laatstgenoemde deel van het werk, de afdeeling over de belastingen, willen wij de aandacht van den lezer nog eenige oogenblikken bepalen. Door zijn optreden toch als Minister van Financiën is den heer Pierson de gelegenheid geboden, de in zijn werk verkondigde beginselen in onze belastingwetgeving te verwezenlijken. Juist in deze dagen, nu de eerste ontwerpen van den minister de vertegenwoordiging hebben bereikt, verdient dit deel van het *Leerboek* bijzonder de aandacht, ook omdat het ons leert, in welke richting wij mogen verwachten, dat hij het reeds gebodene later hoopt aan te vullen.

Dat eene belasting op de inkomsten uit vermogen van de thans ingediende ontwerpen het hoofdbestanddeel vormt, zal niemand, die met de geschriften van den heer Pierson bekend is, hebben verwonderd. De splitsing der inkomstenbelasting in twee zelfstandige deelen, eene belasting op de inkomsten uit beroepen en bedrijven, en eene op de inkomsten uit vermogen, wordt in het *Leerboek* op talrijke gronden verdedigd. Waarlijk niet, omdat aan dezen vorm van heffing geen bezwaren zouden kleven! Veel van wat dezer dagen met zooveel klem tegen het plan is in het midden gebracht, kan men bij Pierson zelf lezen. 'In normale gevallen', zoo vernemen wij daar, kan de jaarlijksche vermogensbelasting 'zonder groote onnauwkeurig-

1) Geciteerd in *the Economic Journal* 1891, bl. 789.

heid' als eene partieele inkomstenbelasting worden beschouwd. Echter zijn daarbij 'hardheden' nooit te vermijden. 'Iemand heeft in de eene rubriek verlies, in de andere een bate; nu komt het verlies niet in mindering van de bate, maar deze laatste wordt ten volle belast. Gij hebt een deel van uw vermogen in effecten belegd, met het andere drijft gij een zaak. In een gegeven jaar lijdt gij door die zaak een verlies, dat ongeveer even groot is als uw inkomen uit effecten in dat jaar. Bij eene ongedeelde belasting zoudt gij niets betalen; bij eene gesplitste betaalt gij over uw coupons' Ook is het rekening houden met schulden minder eenvoudig bij de gesplitste dan bij de ongedeelde inkomstenbelasting; èn tegen het niet, èn tegen het dubbel in rekening brengen der schulden moet worden gewaakt; en hoewel dit mogelijk is, met moeilijkheden gaat het gepaard. 'Dat de vermogensbelasting, hoe goed ook geregeld, toch altijd tot bedriegelijke opgaven aanleiding zal geven, is aan geen twijfel onderhevig.'[1)]

Wel moeten er dus voor den schrijver gewichtige redenen bestaan hebben, om een ontwerp, waarvan hij de schaduwzijden zoo helder inziet, als eerste proeve van zijn beleid aan de scherpe en niet altijd welwillende kritiek te onderwerpen, waaraan zulke voorstellen gewoonlijk blootstaan. Wij willen de gronden, die bij de keus tusschen de beide vormen van heffing den doorslag hebben gegeven, hier kort vermelden.

Voorop staat, dat bij splitsing de heffing deugdelijker wordt verzekerd. De Rijksadministratie beschikt over tal van gegevens om opgaven betreffende het vermogen te controleeren: aangiften voor het recht van successie, hypotheekregisters, enz. De ambtenaren, die deze gegevens in hun geheelen omvang tot hunne beschikking hebben, en daarmede ten volle zijn vertrouwd, kunnen wegens den aard van hun werkkring niet met het heffen eener belasting op inkomsten uit beroepen en bedrijven worden belast. Daarenboven zijn deze gegevens niet bruikbaar, om opgaven omtrent het geheele inkomen te beoordeelen.

In de tweede plaats kan bij afzonderlijke belasting der inkomsten uit vermogen niet het genoten inkomen, maar de waarde van het vermogen zelf tot maatstaf worden genomen. Voor de

1) II, bl. 571-573.

berekening dezer vermogenswaarde kunnen door den wetgever in de meeste gevallen eenvoudige regels worden gesteld, terwijl daarentegen de belastingschuldige, die volkomen ter goeder trouw zijn inkomen wil opgeven, dikwijls verlegen zal staan, en de schatkist niet eens met elke eerlijke opgave genoegen zou kunnen nemen.[1)]

Voorts wordt, - en dit is een groote aanbeveling - door niet van het inkomen uit vermogen, maar van de waarde van het vermogen zelf, een zeker percentage te vorderen, ‘de onbillijkheid vermeden, dat juist de kleine bezitters, zij, die bij de belegging van hunne opgegaarde penningen het minst kieskeurig kunnen zijn, het zwaarst worden getroffen.’ Met de inleggers in de spaarbanken, die wel niet boven 4 % rente zullen genieten, zou het anders zijn; maar men mag verwachten, dat de vermogensbelasting op dezulken geheel niet van toepassing zijn zal, daar vermogens beneden ƒ 13000 zijn vrijgesteld.

Eene der gewichtigste gronden voor de splitsing, de volgens het *Leerboek* afdoende, is, dat alleen op deze wijze de financiën van vele gemeenten voldoende te regelen zijn. Bij heffing toch van gemeentelijke inkomstenbelastingen ‘blijven personen vrij, die althans over een belangrijk deel hunner inkomsten aan de gemeente belasting moesten betalen; daarentegen worden inkomsten belastingplichtig, die schier elke gemeente niet of zeer matig zou willen treffen. Met de eerstgenoemden wordt gedoeld op de elders gedomicilieerden, die in de gemeente hun beroep of bedrijf uitoefenen; met de andere op de renteniers.’[2)] Tegen beide fouten kan bij splitsing der belasting worden gewaakt. De renteniers moeten bovenal van rijkswege, de anderen meest plaatselijk getroffen worden. Dit geschiedt door de vermogensbelasting te heffen vooral ten behoeve van het rijk, en daarop weinig of geen opcenten toe te staan, en de bedrijfsbelasting voor het rijk te heffen tot een laag bedrag, waarbij de gemeenten een groot aantal opcenten kunnen voegen.

Ziehier in hoofdzaak de redenen vermeld, die den minister tot zijne keus hebben geleid. ‘De oplossing van het probleem der belastingregeling’, zoo schrijft hij, ‘bestaat in het waardeeren en onderling vergelijken van bezwaren.’[3)] Geen belasting-

1) II, bl. 81, 534.
2) II, bl. 575.
3) I, bl. 572.

kritiek is afdoende, die niet berust op de methode van vergelijking. Alles te samen nemend, geloof ik, dat de minister de juiste keus heeft gedaan. Wel bestaan er tegen zijn voorstel nog andere bezwaren, dan die, welke Pierson in zijn *Leerboek* heeft genoemd, maar ook deze kunnen niet overwegend geacht worden.

Zoo is gewezen op de onbillijkheid, dat belasting verschuldigd wordt van vermogen ook wanneer het geen rente afwerpt. Wat kan hier bedoeld zijn? Toch niet de aankoop op speculatie van landerijen en bouwterreinen, om die van de markt terug te houden in de verwachting van rijzing der prijzen? Het ware ongetwijfeld tegen het algemeen belang, zulk optreden van kapitalisten door vrijdom van belasting te vergemakkelijken! Men heeft het oog op fabrikanten en houders van handelsvoorraden, die door slapte in zaken genoodzaakt zijn, hun werktuigen ongebruikt en hun voorraden onverkocht te laten. Maar men behoort, m.i., hierbij niet te vergeten, dat voor zoover die ondernemers met opgenomen kapitaal werken, zij niet in de belasting vallen, omdat aftrek voor schulden is toegelaten; dat verder handelsvoorraden alleen voor de belasting in aanmerking komen naar hunne marktwaarde. Het schijnt mij ten volle gerechtvaardigd, ook hier het nog aanwezige, zij het ook door in de gegeven omstandigheden onverstandig gebleken belegging in waarde gedaalde *eigen* vermogen aan belasting te onderwerpen; al is ook in dit geval de door den minister voor de belasting gekozen naam oneigenlijk, en wordt in werkelijkheid het kapitaal getroffen. Voor het minst mag de heer Pierson hier op de instemming rekenen van hen, die in het bezit van vermogen een voorrecht zien, dat niet in hoofdzaak aan de verdiensten van den bezitter, maar voor een goed deel aan de gebrekkige, de ongelijkheid vermeerderende wetgeving te danken is, die den eigenaar een onevenredig groot aandeel in den schoot wierp.

Eene andere bedenking is, dat bij splitsing der inkomstenbelasting de progressie niet goed te regelen valt. Hetzelfde bedrijfsinkomen toch moet zwaarder getroffen worden, wanneer het genoten wordt door iemand, die reeds een belangrijk vermogensinkomen heeft, dan wanneer het ten deel valt aan iemand zonder eenig vermogen. Men verneemt deze bedenking tot van eene zijde, wier liefde voor de progressie tot voor korten tijd veilig onder de platonische kon gerekend worden. Zij is zeker

niet zonder gewicht, en progressie bij de verteringsbelasting, die de minister toezegt, kan natuurlijk alleen wanneer het hooger inkomen verteerd wordt, baten. Maar de voorstanders der progressie mogen toch aan de andere zijde niet vergeten, dat deze regeling de mogelijkheid openlaat, het inkomen uit vermogen absoluut zwaarder en met een snelleren voet van progressie te belasten, wat, dunkt mij, wel tegen de hier besproken onregelmatigheid opweegt. Van eene theoretisch ideale progressie zal toch in de praktijk nooit sprake kunnen zijn. Want ieder verschil in de opcenten, door verschillende gemeenten op de te verwachten bedrijfsbelasting gelegd, brengt in het verloop der progressie over het geheele inkomen berekend, voor de verschillende deelen des lands ongelijkheid.

Omtrent de progressie zelve heeft de minister niet vastgehouden aan zijne, in het *Leerboek* uitgesproken meening, dat eene andere progressie, dan die van zelf uit het aftrekken van het bestaansminimum, uit belasting alleen van het vrije inkomen, voortvloeit, geen sprake mag zijn. Door het vrije inkomen tot maatstaf te nemen, klimt de voet van heffing tegenover het geheele inkomen gestadig, schoon in altijd zwakker evenredigheid. Ieder ander stelsel van progressie is op willekeur gegrond. ‘Het behoort tot het wezen van een groot inkomen, belasting gemakkelijk te dragen. De rijke betaalt alles met meer gemak dan de mingegoede; zijn brood, zijn kleeding, zijn voeding, dus ook wat de overheid hem oplegt. Dit gemak in ongemak te willen omzetten, staat hiermede gelijk, het groote inkomen in zijn wezen te willen aantasten; met andere woorden: het aan het kleine gelijk te maken.’[1)]

Nu moet worden toegegeven, dat iedere progressie eenigermate willekeurig is, en niemand zal vermoedelijk de door den minister aangenomen schaal: vrijstelling tot ƒ 13,000; progressie tot ƒ 25,000; proportie tot ƒ 100,000, weer progressie tot ƒ 500,000 en daarboven proportie, van zekere willekeur vrijpleiten. Maar heeft men eenmaal het pad der willekeur betreden, dan pleit er, m.i., alles voor, bij de vermogensbelasting zelve de progressie ‘voldoende’ te regelen, en daarmee niet te wachten tot de toegezegde verteringsbelasting, zooals de minister voorstelt. Door de principieele bedenking, dat men

1) II, bl. 524, 525.

daardoor het groote inkomen in zijn wezen aantast, behoeft men zich mijns inziens niet te laten weerhouden: alleen overwegingen van doelmatigheid moeten in aanmerking komen. En dan kan er geen twijfel bestaan, dat die mate van progressie, welke kans heeft door onze Staten-Generaal in hare tegenwoordige samenstelling te worden aangenomen, nog geen gevaar oplevert, ontduiking te verleidelijk te maken, noch de zeer vermogenden uit het land te drijven, noch den prikkel tot kapitaalvorming te verzwakken.

Raadplegen wij thans het *Leerboek* om na te gaan, hoe de minister de overgelegde ontwerpen hoopt aan te vullen. De grootste fout, zegt hij, van bijna alle belastingen naar de huurwaarde, zooals onze personeele belasting, is hierin gelegen, dat het bestaansminimum niet genoeg wordt ontzien. Daarom zal door de herziening van deze belasting vooral verlichting van druk voor de mingegoeden worden verkregen. De huurwaarde is een vrij goede maatstaf van den voet van leven, van de verteringen, maar niet van hetgeen men verteert boven hetgeen men noodig heeft om te leven. Het bestaande Personeel houdt geen rekening met het feit, dat de huur een grooter deel der verteringen uitmaakt, naar gelang de som dier verteringen geringer is, en evenmin met de talrijkheid van het gezin. Bij de regeling der belasting kan dit alles zeer goed in aanmerking worden genomen, het doelmatigst wel door ‘eerst de huur te vermenigvuldigen met een opklimmenden factor, om te komen tot de kennis van het vermoedelijk bedrag der verteringen; daarna dat bedrag te verminderen met een som per lid van het gezin, en de belasting te berekenen over het overschot. Zoodoende wordt voor de bezitters van kleine inkomsten met talrijke gezinnen de druk verlicht, en de last in die gevallen het zwaarst, waarin de hooge huurwaarde inderdaad een kenteeken van welvaart is.’[1)]

Van de herziening der personeele belasting in dezen geest, waarbij zij tevens tot eene zuivere verteringsbelasting wordt omgewerkt, verwacht de heer Pierson vermindering van opbrengst. Bij het zoeken naar een aequivalent wordt gewezen op de mogelijkheid, de collaterale successierechten te verhoogen. De vraag zou kunnen rijzen, of bij vermindering van opbrengst

1) II, bl. 539.

van het Personeel, en bij verlies van vier millioen door de nu voorgestelde vermindering van belasting op eerste levensbehoeften, waarop nog wel afschaffing van andere accijnsen zal volgen, onze belastingen, ten minste voor hen, die zich onthouden van sterken drank, nog wel voldoende zullen beantwoorden aan den ook door Pierson gestelden 'algemeenen eisch, dat de verteringsbelastingen het hoofdbestanddeel vormen in ieder stelsel.'[1)]

Ten slotte de bedrijfsbelasting. De minister vertrouwt, het Patent te kunnen hervormen in eene belasting op de inkomsten uit beroepen en bedrijven, welke, met de vermogensbelasting, als eene algemeene inkomstenbelasting werkt, en daarbij dubbele belasting te kunnen vermijden. Uit het *Leerboek* blijkt, dat hij noch het stelsel van aanslag naar uiterlijke kenteekenen, noch dat van eigen aangifte, volstrekt veroordeelt. Uiterlijke kenteekenen kunnen nooit een maatstaf opleveren van hetgeen in een bedrijf wordt verdiend in den groothandel, in de fabriekmatige nijverheid, in al die takken van bedrijf, op welker uitkomsten rijzingen en dalingen van prijzen grooten invloed oefenen; of waarbij moet worden partij getrokken van prijsverschillen tusschen grondstof en fabrikaat, zoodat bezuiniging op voortbrengingsmoeite en hulpstoffen een overwegende beteekenis heeft. Doch niet alle bedrijven behooren daartoe. Het inkomen van een timmermansbaas, een behanger, een huisschilder, een slachter zal grootendeels af hangen van zijn debiet, en de omvang van dit laatste kan dikwijls uit het getal zijner arbeiders of andere gegevens bij benadering worden opgemaakt. Zijne slotsom is, 'dat men beide stelsels moet aanvaarden, elk voor het doel, waarvoor het geschikt is.' Het eerste stelsel kieze men, waar 'de uiterlijke kenteekenen zijn, wat zij heeten te zijn: aanwijzingen van gemiddelde verdiensten.' Maar 'van hen, wier winsten zich noch naar den omvang hunner zaken, noch naar het getal hunner bedienden, noch naar de waarneembare grootte hunner kapitalen, noch naar de huurwaarde hunner bedrijfslocalen en woningen laten afmeten, vrage men eigen aangifte. Zeer dikwijls zullen juist zij de personen zijn, die nauwkeurig boekhouden, wier opgaven geen groote onnauwkeurigheden zullen bevatten uit louter onkunde.'[2)] Ongetwijfeld

1) II, bl. 536.
2) II, bl. 556, 557.

zal in het ontwerp, dat thans wordt voorbereid, aan de hier aanbevolen gemengde wijze van heffing worden vastgehouden.

Men weet alzoo uit het *Leerboek*, dat de heer Pierson werkt naar een vast plan, door jarenlange studie bij hem gerijpt. Van harte hopen wij, dat hem de gelegenheid zal worden gegund, dat plan geheel tot uitvoering te brengen, en dat niet overwegingen van hoogere politiek het half voltooide werk zullen doen verschuiven naar eene onzekere toekomst. Mocht het den schrijver van het *Leerboek* gelukken, de hervorming, die hem voor den geest staat, in de praktijk te verwezenlijken, het zou het schoonste loon zijn voor zijn onvermoeiden en degelijken arbeid.

H.B. GREVEN.

De ondergang van het Palembangsche rijk.

Toen wij, ruim vier jaren geleden, in dit tijdschrift *De uitbreiding van het Nederlandsch gezag op Sumatra* bespraken,[1)] maakten wij de opmerking dat de staatkundige geschiedenis van verschillende onzer Indische gewesten nog slechts onvolkomen bekend was; en, voegden wij er bij, niet het minst waar is dit ten aanzien van Palembang.

De loop der gebeurtenissen, die leidden tot de expeditiën van 1819 en 1821 en daardoor tot den val van het Palembangsche Rijk, is inderdaad, voor zoover ons bekend, nog in geen openbaar gemaakt geschrift geheel naar waarheid uiteengezet.

Bij de voorstelling, door Nederlandsche schrijvers daarvan gegeven, is de schoone rol geheel aan ons bestuur, - de slechte, de verraderlijke, geheel aan de Palembangsche vorstenfamilie toegedeeld. Die voorstelling is in hooge mate eenzijdig; de expeditiën, zooeven bedoeld, zijn evenzeer te danken geweest aan de fouten onzer bestuurders als aan de tekortkomingen onzer tegenstanders. Evenzoo kunnen ook over het latere tijdvak groote misgrepen van onze zijde worden aangewezen, die ten slotte door krachtig optreden weder moesten worden goedgemaakt.

Overtuigd als wij zijn dat op het gebied der Indische staatkunde de lessen der geschiedenis eene hooge waarde hebben en slechts tot ons groot nadeel telkens in den wind worden geslagen, achten wij het van belang, dat de juiste drijfveeren onzer handelingen van vroeger dagen in het licht worden gesteld, en willen wij thans trachten, eene schets te ontwerpen van den loop der zaken in het gebied der Sultans van Palembang, dat ten slotte welvaart, vrede, veiligheid gevonden heeft onder de *Nederlandsche* heerschappij.

1) *De Gids*, November 1887.

De gegevens voor die schets putten wij voor een belangrijk gedeelte uit nog onuitgegeven bescheiden, in het bijzonder uit een verslag, in 1827 door den schout-bij-nacht, wd. Raad van Indië, Melvill van Carnbée en den gewezen resident van Palembang J.C. Reijnst, op last van den Commissaris-Generaal Du Bus, over de toestanden in Palembang uitgebracht.

I.

Meermalen hoort men, nog in de XIXe eeuw, beweren dat wij behoorden te doen wat ‘onze voorvaderen’ deden: die vestigden zich aan de stranden, en wachtten verder hun tijd af. Maar zij, die aldus spreken, vergeten, dunkt ons, dat bedoelde voorvaderen, als kooplieden, een geheel ander doel in Indië hadden dan de Nederlandsche staat van den tegenwoordigen tijd. De ‘Edele Oost-Indische Compagnie’ verlangde niet als souverein op te treden; en zoo zij daartoe, vooral op Java, van lieverlede door den loop der omstandigheden gedwongen werd, dan bleek alras dat de haar aldus opgelegde taak te zwaar was voor hare krachten. Het streven der Compagnie was, de vorsten over te halen of te dwingen, onze bondgenooten te zijn, en de producten van hun land, voor zoover de Compagnie die voor haren handel wenschte, aan haar - met uitsluiting van andere of vreemde handelaren - te verkoopen. Hoe de vorsten aan de producten kwamen, hoe zij hun volk bestuurden, kon ons vrij wel onverschillig zijn.

Aldus was ook onze handelwijze ten opzichte van Palembang, met welks vorst den 21^{n} Juni 1641 het eerste contract gesloten werd door kapitein Saury, die vergunning verkreeg, bij de hoofdplaats een, tegen mogelijke aanvallen van de Portugeezen versterkt, handelsetablissement op te richten. Weldra werd dat contract gevolgd door een tweede, van den 20^{n} October 1642, waarbij met den ‘pangeran van Palembang en Bangka’ werd overeengekomen dat alle peper naar Batavia zoude worden uitgevoerd en dat de Compagniesdienaren de passen zouden verleenen.

De contrôle, daardoor op handel en scheepvaart der Palembangers uit te oefenen, leidde in 1658 tot ernstige botsingen. Het Nederlandsche opperhoofd, dat door zijne handelingen daartoe wel aanleiding scheen te hebben gegeven, werd met

een aantal der zijnen om het leven gebracht. Deze gebeurtenis gaf aanleiding tot de eerste militaire expeditie tegen Palembang, die met een volkomen overwinning eindigde: drie versterkingen werden veroverd, de hoofdplaats zelve werd geplunderd en in den brand gestoken (1659).

De daarna gevoerde onderhandelingen leidden tot het contract van 29 Juni 1662, waarbij de vroegere vriendschapsbanden weder werden aangeknoopt en voorts werd bepaald, dat de Compagnie een versterkt etablissement zoude oprichten tegenover 's vorsten kraton, en dat zij het uitsluitend recht verkreeg tot den inkoop en den uitvoer van peper, die haar geleverd zoude worden tegen den prijs van 4 realen per pikol.

Aldus was het doel bereikt, dat men zich voorstelde: de alleenhandel in peper, het eenige voor de markt in Europa geschikte product, dat Palembang destijds opleverde. En latere contracten hadden steeds de strekking, om dit monopolie te bevestigen en verdere handelsvoordeelen te bedingen.

Zoo verdient opmerking de overeenkomst van 19 Maart 1681, waarbij gesproken wordt van de hulp, door de krijgsmacht der Compagnie aan den vorst van Palembang (toen voor het eerst Sultan genoemd) te verleenen in den oorlog, door hem met den vorst van Djambi gevoerd. Voor elke maand, waarin de Sultan over bedoelde krijgsmacht beschikte, zou hij 5000 rijksdaalders betalen, en de aldus te vormen schuld zou worden voldaan met peper, gerekend tegen 3 rijksdaalders de pikol. Uit eene acte van 15 December 1681, waarbij hij verklaarde 22.500 rijksdaalders schuldig te zijn, blijkt dat hij onze troepen 4½ maand gebezigd heeft (n.l. van Maart tot Augustus, toen, den 5^{n}, de vrede met Djambi gesloten was). Van de verlegenheid, waarin de Sultan destijds verkeerde, werd gebruik gemaakt om te bepalen dat de Compagnie alleen het recht zou hebben om opium in te voeren, en dat alle vreemde kooplieden onder hare jurisdictie zouden staan.

Het eiland Bangka (met Billiton) stond sinds lang in naam onder de opperhoogheid van Palembang, maar was in 1668 feitelijk onafhankelijk: toen sloot de Compagnie een contract (dd. 10 Juli) met den ‘Koning van Bangka en Billiton’, die hare bescherming had ingeroepen. Alleen de onderdanen der Compagnie zouden daar, aldus werd bepaald, ten handel worden toegelaten. Maar door een huwelijk van den Palembang-

schen vorst met de weduwe van dien van Bangka kwam dit eiland kort daarna in het bezit van het Palembangsche stamhuis; en toen daar, in 1710, rijke tinmijnen ontdekt werden, kreeg het weldra hooge waarde. Natuurlijk maakte de Oost-Indische Compagnie van de eerste de beste gelegenheid gebruik om zich ook het monopolie van het Bangka-tin te verzekeren.

Die gelegenheid liet zich niet lang wachten: van 1719-1722 heerschte er in Palembang een burgeroorlog, waarbij de Compagnie den Sultan tegen zijne oproerige onderdanen te hulp kwam. Het gevolg van die hulp was, dat bij contract van 2 Juni 1722 de Sultan de vroegere verbintenissen omtrent de peperleverantie vernieuwde, en zich verbond, het op Bangka gewonnen tin aan de Compagnie te leveren tegen 10 rijksdaalders per pikol. Tevens werd overeengekomen dat de bewoners in den omtrek van het Nederlandsche etablissement geheel onder de Nederlandsche jurisdictie zouden worden gesteld.

Het contract van 1722 was, ten opzichte van het tin, min of meer van voorbereidenden aard: eerst 33 jaren later, bij de overeenkomst van 10 September 1755, werd verstaan dat *al* het op Bangka en Billiton gewonnen tin aan de Compagnie zoude worden geleverd tegen betaling van 13⅓ realen van 48, of van 10 realen van 54 stuivers de pikol. Bij laatstbedoeld contract, waarin melding wordt gemaakt van de gebrekkige voldoening der peper- en tinleveranties, werd voorts door den Sultan beloofd dat hij minstens 20.000, zoo mogelijk 30.000 pikols peper per jaar leveren zou. Later, bij contract van 15 Juni 1763, werden de contracten in dier voege gewijzigd dat al de peper, zonder bepaling van hoeveelheid, tegen zes rijksdaalders de pikol te Palembang geleverd zoude worden; en dat het tin, door de Compagnie voor haren handel noodig geacht (tot een maximum per jaar van 30.000 pikols), haar zoude worden geleverd tegen betaling van 15 rijksdaalders te Batavia, of 13⅓ rijksdaalder te Palembang.

En bij het contract van 31 Augustus 1791 werd nader bepaald, dat voor de levering van tin geen maximum zoude worden gesteld; integendeel poogde men de levering van grootere hoeveelheden aan te moedigen door te bepalen dat, wanneer meer dan 35,000 pikols geleverd werd, de prijs op 17 of 15 rijksdaalders (naargelang de aanbieding te Batavia of te Palembang plaats had) zoude worden gesteld, doch, wanneer de

jaarlijksche hoeveelheid minder dan 20.000 pikols bedroeg, één rijksdaalder op den normalen prijs (van 15 of 13⅓ rijksdaalder) zoude worden gekort.

De peperleverantie was intusschen vrij wel vervallen: bij hetzelfde contract verbond de Sultan zich, de pepercultuur naar vermogen uit te breiden en in 1791 te leveren 2000 pikols; in de twee volgende jaren 3000 pikols; daarna minstens 4000 pikols, en eindelijk 20.000 pikols of meer. Was vroeger van 30.000 pikols per jaar gesproken, - thans stelde men zich reeds tevreden wanneer voorloopig 2000 pikols verkregen werden.

Dit was veeleer het gevolg van de onmacht der Compagnie om de opvolging der contracten te verzekeren, dan van achteruitgang der cultuur. De Palembangsche vorsten dreven den sluikhandel in het groot, of lieten toe dat zulks door hunne ondergeschikten geschiedde. De resident van Palembang schreef den 15^{n} April 1788 aan de Hooge Regeering te Batavia, dat naar Macao ter sluik waren uitgevoerd 20.000 pikols peper en 27.655 pikols tin.

En ook na het contract van 1791 ging het niet beter: in 1800 kon men op geen hooger contingent rekenen dan 5000 pikols, peper en tin te zamen. De handelspolitiek der Compagnie had alzoo ten slotte weinig voordeel opgeleverd. Zoolang zich geene buitengewone gebeurtenissen voordeden, werden hare dienaren (in het jaar 1800 bestaande uit 45 Europeanen en 25 inlanders) te Palembang geduld; op Bangka en Billiton hield geen tot haar behoorend personeel verblijf. Om de bevolking van Palembang, om de wijze waarop zij bestuurd werd, had de Compagnie zich nooit bekommerd; zij had zich uitsluitend aangemeld als handelaar in peper, in opium, in tin, en toen hare macht, om zich als zoodanig te doen gelden, verdween, ontviel haar ook als van zelf alle steun. De loop der gebeurtenissen in het eerste decennium der XIXe eeuw kon er natuurlijk niet toe bijdragen, dat het Nederlandsche bestuur, hetwelk in de plaats der Compagnie getreden was, zich eenig moreel overwicht in Palembang verzekerde.

II.

Aldus stonden de zaken, toen Raffles, destijds politiek agent te Malakka, ter voorbereiding van de verovering der Nederlandsche

koloniën, zijne pogingen aanving die strekken moesten om het gezag der Hollanders te ondermijnen. Een der eerste inlandsche vorsten, tot wie hij zich wendde, was de Sultan van Palembang, van wiens rijkdommen hij zich een overdreven denkbeeld gevormd had, terwijl hij ook den alleenhandel in tin hoopte te verwerven.

Reeds in December 1809 schreef Raffles aan den Sultan: 'Wat nut heeft het, dat mijn vriend de Hollanders te Palembang doet blijven? Zij zijn boosaardig en willen met mijn vriend een kwaden weg inslaan'. Later, in Maart 1810, dreef hij hem aan om toch niet langer te dralen, maar te handelen. De Hollanders zouden volgens hem, het plan gemaakt hebben om den Sultan te beoorlogen en daarvoor reeds een depôt van wapenen gevestigd hebben in de Lampongs, nabij de Palembangsche grenzen. 'Wissel dus geen verdere woorden met de Hollanders, maar verbreek het bestaande contract, en zoek hulp bij uwe ware vrienden, de Engelschen', - aldus luidde de raad, den Sultan gegeven; en tot nadere toelichting werd er bijgevoegd: 'Mijn vriend moet alle Hollanders benevens hun resident uitwerpen en vernietigen; allen, die thans onder het Hollandsch gezag verblijf houden te Palembang. Laat daarna geen Hollanders wonen of aankomen. Hollandsche residenten kunnen niets goeds verrichten. Dat geene Hollanders binnen het land van Palembang komen, noch ook andere blanken, behalve Engelschen'.....

De Sultan bepaalde zich tot vriendschapsbetuigingen en ontwijkende antwoorden. Later, in April 1811, drong Raffles nader aan en zond hij den Sultan tachtig geweren met munitie. Eerst den 14en September 1811, toen de Sultan de eerste berichten ontvangen had van de verovering van Java door de Engelschen, nam hij een besluit: het Hollandsche fort werd met list overweldigd, uitgeplunderd en geheel geslecht; het gansche personeel (24 Europeanen en 63 Javanen) werd om het leven gebracht[1)].

Het is dus niet te veel gezegd, indien men beweert dat Raffles de intellectueele vader geweest is van dit treurspel, al is men geneigd tot de erkenning dat hij geene noodelooze

1) J.C. Baud, *Palembang in* 1811 *en* 1812. Bijdragen van het Ind. Instituut, I. 1853.

wreedheden zal hebben verlangd. De Sultan had den loop der gebeurtenissen afgewacht en eerst toen hij begreep, de wraak der Hollanders niet meer te moeten vreezen, op zijne wijze aan de aansporingen van Raffles gevolg gegeven.

Maar daarmede was het zijne bedoeling niet geweest, de Engelschen in de plaats der Nederlanders te doen optreden. Als Raffles, nog onbekend met den moord, eene commissie naar Palembang zond om de Hollandsche etablissementen over te nemen en met den Sultan te onderhandelen over den alleenhandel der Engelschen in tin of over den verkoop der tinmijnen, kreeg zij ten antwoord dat de Sultan zijne onafhankelijkheid wenschte te handhaven. De vorst deed het voorkomen, alsof hij de Hollanders had doen vertrekken, en niet wist wat er verder van hen geworden was; eerst later vernam Raffles hoe de loop van zaken was geweest.

De weigering om het Engelsch bestuur als den opvolger van het Hollandsche te erkennen en het feit, dat daar een bloedbad was aangericht ‘nadat de Hollanders de bescherming der reeds op Java gevestigde Britsche macht hadden ingeroepen’ (?) dienden Raffles nu als *casus belli*. In April 1812 kwam de kolonel Gillespie met eene krijgsmacht voor Palembang aan. Zonder ernstigen tegenstand te ontmoeten, maakte hij zich van de hoofdplaats meester; de Sultan, Machmoed Badar Oedin, die naar het binnenland was gevlucht, werd vervallen verklaard van den troon (14 Mei), en in zijn plaats tot Sultan verheven zijn jongere broeder, Achmad Nadjam Oedin, die aan den moord van 1811 waarschijnlijk niet onschuldig was geweest, maar bereid was, met de Engelschen een contract te sluiten (17 Mei) waarbij Bangka, Billiton en aanhoorige eilanden in vollen eigendom aan hen werden afgestaan. Gillespie liet te Palembang eene bezetting van 100 man achter, vertrok met zijne verdere macht naar Bangka om dit eiland in bezit te nemen, en stelde kapitein Meares aan tot resident over Bangka en Palembang. Te Muntok werd eene voldoende bezetting gelegd; Gillespie keerde daarop naar Java terug.

Gelijk te verwachten was, bleef de afgezette Sultan - kortheidshalve noemen wij hem verder Badar - niet lang rustig; hij verschanste zich te Boeaja Langoe, aan de Moesi, en sneed daar allen toevoer van levensmiddelen en handelswaren naar de hoofdplaats af. Tot steun van den nieuwen Sultan rukte

alzoo, den 28en Augustus, kapitein Meares met alle op Bangka en Palembang beschikbare troepen tegen Boeaja Langoe op. Deze plaats werd veroverd, maar kapitein Meares werd zwaar gewond (hij overleed 17 dagen later te Muntok), en daardoor had de behaalde overwinning geen verder gevolg. De ex-Sultan verkreeg de gelegenheid, naar Moeara Rawas terug te trekken en zich daar op nieuw te versterken.

De verdere afstand, waarop Badar zich thans bevond, maakte het voor zijn opvolger - kortheidshalve zullen wij dezen Nadjam noemen - gemakkelijker, op de hoofdplaats en in den naasten omtrek zijn gezag te handhaven. Intusschen bleef het noodzakelijk, ter vermijding van latere moeielijkheden zich van Badar meester te maken; en daar men van eene militaire vertooning weinig heil verwachtte - op de nadering der troepen zou hij zich lichtelijk weder elders kunnen vestigen - verleende het gouvernement op Java machtiging om den weg der onderhandeling in te slaan: men zou Badar moeten trachten over te halen in zijne onttroning te berusten, door hem een veilig en voldoend verblijf op het Britsche grondgebied aan te bieden.

Van zijn kant zond Badar bij herhaling brieven waarin hij van zijne goede gezindheid getuigenis aflegde, en steeds grootere sommen gelds aanbood voor het geval dat men hem weder op den troon wilde plaatsen. De onderhandelingen, gedurende geruimen tijd gevoerd, vestigden van lieverlede bij den nieuwen resident, majoor Robisson, de overtuiging dat de macht van den regeerenden Sultan gering, en het volk over het geheel diens ouderen broeder meer genegen was, - zoodat, alleen door aan diens verlangen te voldoen, de rust voor goed verzekerd zoude kunnen worden. Hij deed alzoo aan Nadjam het voorstel, dat deze afstand van zijne waardigheid zoude doen ten voordeele van Badar; hij zou dan voorloopig kunnen optreden als Sultan van Bangka en later, als Badar eerder overleed, dezen weder opvolgen.

Nadjam wees deze voorstellen af, en drong aan op eene expeditie tegen Moeara Rawas, waartoe hij manschappen en prauwen bijeenbracht. Maar toen de operatiën zouden beginnen, liep het volk weg, en de resident meende nu zijn plan te moeten doorzetten. Hij deed Badar weten dat hij nog steeds wachtte op een tastbaar bewijs van diens oprechtheid, en, dat

hij bij ontvangst daarvan in persoon zoude komen onderhandelen. Badar zond nu dadelijk (25 Juni 1813) 100.000 Spaansche matten, met belofte deze som binnen weinige dagen door eene dergelijke te zullen doen volgen. Nu toog de resident naar Moeara Rawas, waar den 29en een tractaat van vrede, vriendschap en bondgenootschap gesloten werd.

Badar vroeg daarbij verschooning voor zijn gedrag jegens de Engelschen; ontkende plechtig, bevel gegeven te hebben tot den moord op de Hollanders in 1811, of daaraan te hebben deelgenomen; wees zijn zoon, Pangeran Ratoe, als den schuldige aan; stelde dezen, onder voorwaarde van lijfsbehoud, ter beschikking van het gouvernement op Java, en verklaarde zich bereid, alle verdere personen uit te leveren, die in den moord betrokken waren geweest.

De resident, van zijn kant, schonk de gevraagde vergiffenis en nam op zich, Badar weder als Sultan te erkennen, mits de regeerende Sultan, Nadjam, daarin bewilligde; en verder onder de voorwaarden: dat Badar een zijner zonen met twee zijner voornaamste beambten naar Java zoude zenden om het gouvernement hulde te bewijzen; dat hij, ter vergoeding van oorlogskosten, 400.000 Spaansche matten betalen zoude: de helft dadelijk, de wederhelft in twee jaren; dat hij het gouvernement jaarlijks 15.000 pikols peper zoude leveren tegen 3 Sp. matten den pikol: dat hij het in 1811 verwoeste Hollandsche fort ten spoedigste zou doen herbouwen, of daarvoor 20.000 Sp. matten zou betalen; dat hij alle noodige opium zou koopen van het Javaansche Gouvernement, tegen den prijs van minstens 1100 Sp. matten per pikol; dat hij den afstand van Bangka en Billiton bekrachtigde, en dat hij, zoodra zulks verlangd zoude worden, de behulpzame hand zoude bieden tot het aanleggen van een gemeenschapsweg tusschen Palembang en Bengkoelen, of van Palembang naar de Lampongs.

Met dit tractaat keerde de resident den 1en Juli 1813 naar Palembang terug, vergezeld door twee van Badar's zonen. De meeste rijksgrooten, vernemende wat er besloten was, gingen naar Moeara Rawas om Badar hunne hulde aan te bieden; en Nadjam, aldus zoowel door hen als door den resident verlaten, zag zich verplicht tot de verklaring dat hij in het tractaat berusten zou. Badar nam nu weder bezit van den troon (13 Juli); Nadjam ontving, in plaats van den hem aanvankelijk

toegedachten titel van Sultan van Bangka, dien van Sultan van Ogan, en het vooruitzicht werd hem geopend dat hij de opvolger van Badar zoude zijn.

Robisson reisde nu naar Batavia, om de goedkeuring der hooge Regeering op zijne verrichtingen te vragen. Maar die goedkeuring werd niet verleend; integendeel, onmiddellijk werd besloten tot de vernietiging van het gesloten tractaat en tot de handhaving der eenmaal aan Nadjam toegekende rechten.

Daar werd eene expeditie uitgerust, om aan de uitvoering van de beslissing der regeering de noodige kracht te verzekeren, en den 13en Augustus 1813 reeds bevonden zich Britsche commissarissen te Palembang, die den volgenden dag, in eene door beide Sultans en de rijksgrooten bijgewoonde vergadering, de proclamatie van Raffles voorlazen waarbij Nadjam op den troon werd hersteld. Aan beide Sultans werd een afschrift der proclamatie uitgereikt; aan Badar werd toegezegd dat hem de 200.000 Sp. matten, welke hij gestort had, zouden worden gerestitueerd, gelijk later, met den inmiddels verschenen interest, ook geschiedde, - en den 21en Augustus werd met Nadjam een nieuw contract gesloten, waarbij dat van 17 Mei 1812 in hoofdzaak werd bevestigd[1]. Badar schikte zich, zij het met tegenzin, met waardigheid in het onvermijdelijke, maar weigerde de rijkssieraden af te geven. Hij moest hiertoe ten slotte worden gedwongen door militair vertoon.

Het gelukte den Britschen resident, majoor Court, de rust in het Palembangsche gedurende den tijd, die er verliep voordat het Nederlandsche gezag in Indië hersteld werd, te handhaven. Maar de middelen en de invloed van Badar bemoeielijkten steeds Nadjam's bestuur, en voortdurend moest men op zijne hoede zijn om oneenigheden en onlusten te voorkomen. Badar, bij herhaling vernederd, haatte hen die hem tegenstonden; en daarbij kwam, dat hij in vastheid van karakter, in schranderheid en overleg, verre zijn broeder en mededinger overtrof, Het vuur, oogenschijnlijk bedwongen, bleef alzoo smeulen onder de asch.

1) Uitvoeriger - met den tekst der bovenvermelde contracten en proclamatie - vindt men de handelingen der Engelschen medegedeeld in Court, *An exposition of the relations of the British Gouvernment with the Sultann and state of Palembang*, London 1821, en in *De heldhaftige bevrediging van Palembang*, in 1822 te Rotterdam uitgegeven.

III.

In November 1816 trad de heer Heijnis als de Nederlandsche resident van Bangka en Palembang op. Deze betoogde reeds spoedig, dat aan de gespannen verhouding tusschen den regeerenden en den ouden Sultan een einde diende te worden gemaakt: het beste middel daartoe zoude zijn, de Lampongs te bemachtigen en Badar daarover als Sultan te doen heerschen! Dit voorstel werd door de Indische Regeering ‘gehouden in advies’ (geheime resolutie van 12 Maart 1817). De resident werd kort daarop (geheim besluit van 13 Juni 1817) teruggeroepen en voorloopig vervangen door eene commissie, bestaande uit de Raden van financiën N. Coop-à-groen en J. Du Puy. Ruim vier maanden later (besluit van 27 October 1817) werd het bestuur der residentie Palembang en Bangka, onder den titel van commissaris, opgedragen aan Mr. H.W. Muntinghe, President van den Raad van Financiën; bij besluit van denzelfden dag, No. 2, werd de heer M.P. Smissaert benoemd tot inspecteur-generaal der tinmijnen op Bangka en Billiton. De heer Muntinghe nam den 20en April 1818 te Muntok het gezag over.

De aanleiding tot diens zending kan als volgt worden geschetst.

Bij de herstelling van het Nederlandsche gezag was, tot geruststelling der gemoederen, verklaard dat het Gouvernement al het in 1811 voorgevallene edelmoedig met den sluier der vergetelheid wilde bedekken, doch nu ook van Sultan Nadjam verwachtte dat hij, door stipte nakoming der contracten, alle aanleiding tot ongenoegen voorkomen zou.

Maar deze verwachting werd niet verwezenlijkt: hetzij uit onwil, hetzij uit onvermogen, schoot Nadjam meermalen te kort. De Britsche resident van Bengkoelen, Siddons, beklaagde zich dat de Palembangers aanhoudend zijn grondgebied schonden en daar slaven roofden. Gelijke geweldenarijen vonden plaats in de aan des Sultans gebied grenzende Lampongsche districten, waar honderden vreedzame landbouwers het slachtoffer werden; vertoogen, daaromtrent bij Nadjam ingebracht, baatten niet. Zijn bestuur kenmerkte zich, volgens de rapporten der Nederlandsche ambtenaren, door verregaande onrechtvaardigheid, wreedheid in het opleggen van straffen, en heulen met Maleische

zeeroovers, die een geregelden slavenhandel dreven. Niet onmogelijk is het voorzeker, dat de kuiperijen van Badar en zijne aanhangers het hare er toe bijbrachten om het oordeel over Nadjam zoo ongunstig te doen zijn, - in tegenstelling met dat van den Britschen resident, majoor Court, die Nadjam als een zwak, maar overigens welwillend vorst had afgeschilderd.

Hoe dit zij, - de zending van den heer Muntinghe werd in het geheim besluit van 27 October 1817, waarbij zijne instructie werd vastgesteld, gegrond op deze overweging: ‘dat, ter verzekering van de rechten van Zijne Majesteit en ter geheele vestiging van het Nederlandsche gezag op Sumatra het noodig is, den staat van zaken aldaar te brengen op een vasten voet, en bijzonderlijk ook om de nog smeulende oneenigheden en verschillen tusschen den ouden en thans regeerenden Sultan, en de daaruit zoowel als uit andere oorzaken gesproten onvergenoegdheid der ingezetenen te doen eindigen’.

De instructie van den heer Muntinghe bevatte de volgende hoofdpunten:

‘Het Nederlandsch gezag op Sumatra te vestigen; het bestuur van Palembang te vereenigen met de Lampongs; de bezwaren van den ouden en regeerenden Sultan en hunne onderlinge geschillen op te heffen, door de tusschenkomst van het gouvernement; den ouden Sultan te kennen te geven dat hij, aangezien het gebeurde in 1811, niet geheel kon worden hersteld, doch bij hem de hoop te voeden dat hij wellicht zijn gezag gedeeltelijk zoude terugbekomen; den regeerenden Sultan te kennen te geven dat het der regeering bekend is hoe hij in de misdaad van 1811 heeft deelgenomen; dat zijn bestuur niet geschikt is om het welzijn van zijn volk en de rust van het land te verzekeren, en dat deze bedoelingen niet te bereiken zijn zonder dat hij van een groot gedeelte van zijn gezag afstand doet’.

En verder werd den heer Muntinghe opgedragen:

‘Aan beide de Sultans, ieder afzonderlijk, bij overeenkomst te laten en te geven zoodanig gedeelte van het rijk, als genoegzaam is om in de kosten van hunne hofhouding te voorzien; *de overige gedeelten van het rijk geheel onder het gouvernement te brengen* en door de vorsten aan het gouvernement te doen afstaan, ten einde aan de Nederlandsche Regeering

een in alle opzichten onverdeeld gezag in het Rijk van Palembang te waarborgen, en alzoo die landen in eene aaneenschakeling met de reeds in bezit genomen Lampongs te brengen'.

De heer Muntinghe werd gemachtigd, 'dienovereenkomstig onder nadere goedkeuring contracten te sluiten, terwijl hem werd aanbevolen, in de uitvoering zijner zending spoed te maken en aan de vorsten te doen gevoelen dat de handhaving der waardigheid van het gouvernement in deze met den meesten klem kan worden ondersteund'.

De door ons daareven gecursiveerde woorden geven de ware bedoeling van Muntinghe's zending aan. Althans de heeren Melvill van Carnbée en Reijnst, uit wier rapport wij thans putten, verklaren dat, naar hunne overtuiging, bij de regeering niet het doel om de vorsten en het volk van Palembang gelukkig te maken op den voorgrond stond, maar wel de wensch, om geheel Palembang, 'welk land men waande een onuitputtelijke bron van rijkdom en inkomsten te zijn', machtig te worden.

Wij zullen niet blijven stilstaan, zoo schrijven zij elders in bedoeld verslag, bij de verbeelding, welke Commissarissen-generaal destijds moeten gehad hebben van Palembang's schatten, althans van het belang om in het bestuur van dat rijk eene uitgebreide bemoeienis te nemen. Wij bejammeren slechts het geheele plan.... Wij kunnen niet goedkeuren dat, om dit ten uitvoer te brengen, de moord der Hollanders in 1811 weder is opgehaald, noch dat de oude, door de Engelschen afgezette Sultan weder in gezag zoude worden hersteld; noch dat den door het Engelsch bestuur erkenden Sultan een groot gedeelte van het Rijk weder zoude worden ontnomen. De zaak van 1811 toch was volledig afgedaan, en ook was de geheele transactie niet overeen te brengen met den vriendschappelijken brief van Commissarissen-generaal, welke den Sultan door den resident Heijnis was overhandigd.....

'Toen de heer Muntinghe te Palembang kwam, was de regeering van dat rijk voorzeker gebrekkig. De regeerende vorst voerde slechts een onvolmaakt gezag; hij had macht noch middelen, terwijl zijn broeder, schoon zonder eenig wettig gezag, hem in de uitoefening zijner rechten zeer hinderlijk was en meer middelen bezat, meer invloed genoot dan de op den troon geplaatste vorst met al zijne aanhangers. Wij vinden echter niet, dat het Nederlandsche bestuur verplicht was, dezen staat van zaken te

herstellen; dit was voor de veiligheid van zijn etablissement niet noodzakelijk, en evenmin om aan zijn gezag eene doelmatige uitbreiding te geven; financieel voordeelig was het voorzeker niet, de resultaten hebben dit bewezen'.

Wat dit laatste punt betreft, - naar waarheid kan wel worden gezegd dat onze bemoeiingen met Palembang tot 1818 zeer gering, en onze uitgaven daarmede in passende overeenstemming waren. De resident, op Bangka wonende, voerde dáár gezag; ter hoofdplaats Palembang lag een officier, die tevens de civiele zaken waarnam en daarvoor eene toelage van ƒ 100.- 's maands ontving. Eenige soldaten, een inlandsch schrijver enz. waren hem toegevoegd. Hij verleende de passen en ontving daarvoor eenige gelden; verder inde hij enkele inkomende rechten, 10 tot 25 Spaansche matten per vaartuig beloopende. De kosten van het civiel departement bedroegen slechts eenige honderden guldens 's maands; maar zooals van zelf spreekt, had de zending van den heer Muntinghe, die, gelijk wij gezien hebben, ten doel had een groot deel van het Palembangsche Rijk te annexeeren, weldra ten gevolge dat veel grooter uitgaven werden gevorderd.

Muntinghe stond bekend als een man van verlichte denkbeelden, van een vasten en doorzettenden geest tevens. Raffles had van hem getuigd[1)] dat 'zijne bekwaamheid boven allen lof verheven was; dat zijne liefde voor rechtvaardigheid slechts geëvenaard werd door de algeheele zuiverheid zijner bedoelingen'; en onze zegslieden, Melvill en Reijnst, drukken zich aldus uit: 'Den heer Muntinghe eene zoodanige instructie (als de bovenbedoelde) gegeven zijnde, zoo was het van zijne ambitie, doortastendheid en moed te verwachten dat hij groote zaken zoude ondernemen en ze ook met goed gevolg zoude tot stand brengen, zoo hij niet door ongelukken mocht worden tegengewerkt'.

Gelijk wij reeds opmerkten, nam Muntinghe den 20en April 1818 het bestuur over Bangka en Palembang op zich. Zijne eerste rapporten (voor informatie aangenomen bij besluit van den Commissaris-Generaal van 22 Mei 1818), uit Muntok ver-

1) *Substance of a Minute* van 11 Februari 1814, blz. 78. Zie S. van Deventer, *Bijdragen tot de kennis van het Landelijk Stelsel op Java*, I. blz. 58.

zonden,behelsden dat het volk over den regeerenden Sultan ontevreden was en naar verandering haakte; en dat de Sultan zelf, verontrust door Muntinghe's aankomst op Bangka, zich tot Raffles, destijds Luitenant-Gouverneur van Bengkoelen, had gewend om hulp. In dezen stand van zaken, meende Muntinghe, was alles rijp om in de handen van het Nederlandsch gouvernement te vallen.

Men gevoelt, dat Badar en de zijnen, tegen Nadjam intrigeerende, alles deden wat hun mogelijk was om het volk ontevreden te maken met het bestaande; en ook, dat de ongerustheid van Nadjam grootelijks door hunne houding, door hunne gesprekken gevoed werd. Naar alle waarschijnlijkheid zijn zij het geweest, die Nadjam aanspoorden zich tot zijne Britsche vrienden te wenden, die hem immers reeds tweemalen op den troon hadden gebracht, - en liep Nadjam in de aldus voor hem opgezette val. Dat hij zich om hulp tot Raffles richtte, moest wel ten gevolge hebben dat het Nederlandsch bestuur hem niet als Sultan handhaven kon, - en dan was de weg voor zijn mededinger, Badar, tot den troon weder gebaand.

Intusschen kwam Muntinghe den 4en Juni te Palembang aan. Zijne onderhandelingen met beide vorsten hadden de strekking, aan ieder hunner te laten en te geven zooveel landen als voor hun onderhoud noodig zouden zijn, en om de overige gedeelten van het rijk aan het Nederlandsche gouvernement te doen afstaan.

Badar verklaarde zich dadelijk tot de voorgestelde schikking bereid: hij begreep, dat hij, eens weder den voet in den stijgbeugel hebbende, met zijn aanhang wel verder zou komen. En hij zou al dadelijk het voordeel behalen, dat zijn tegenstander, Nadjam, het grootste deel van zijn macht en invloed verliezen zou. Badar teekende alzoo den 21en Juni 1818 het hem voorgelegde contract.

Nadjam daarentegen, wel gevoelende dat hem de grond onder zijne voeten wegzonk, verklaarde aanvankelijk, liever te willen sterven dan de hem gedane voorstellen aan te nemen. Hij drong nader bij Raffles om spoedige hulp aan, maar toen hij vernam dat het contract met Badar reeds gesloten was, hem de eisch gesteld werd zich binnen 24 uur te verklaren, en hij de bedreiging ontvangen had, dat, indien hij

niet toegaf, andere wegen met hem zouden worden ingeslagen, - toen gaf hij toe en teekende ook, den 23en Juni 1818, het van hem gevorderde staatsstuk, waarin alle rechten van oppermacht over de buiten- en bovenlandsche provinciën van het Palembangsche rijk aan het Nederlandsche gouvernement werden afgestaan; de streken waarover Nadjam het gezag zou blijven voeren en die welke tot onderhoud van Badar zouden dienen werden aangewezen, en eindelijk bepaald werd dat Badar den titel van oude Sultan, Nadjam dien van jonge Sultan voeren zoude.

Letterlijk was Nadjam de verlangde concessie afgedwongen, en wèl euphemistisch drukte zich de Indische Regeering uit toen zij schreef dat Muntinghe er na eenige onderhandelingen in slaagde, den Sultan te overtuigen van de noodzakelijkheid eener verandering in het bestuur, en dat uit deze overtuiging, gevoegd bij het bewustzijn dat hij het Gouvernement had beleedigd en daarover aan hetzelve genoegdoening verschuldigd was, het contract geboren werd[1)].

Neen, Nadjam teekende het contract, niet uit overtuiging of uit schuldbesef, maar uit nooddwang, en in de hoop dat zijne vrienden, de Engelschen, hem wel weder in al zijne rechten zouden herstellen.

Dezen lieten zich niet lang wachten. Reeds den 4^{n} Juli 1818 was kapitein Salmond met een militair escorte ter hoofdplaats Palembang aangekomen, en werd de Britsche vlag op den kraton van Nadjam geheschen! De vorst verklaarde, door geene legale acte met het Nederlandsche Gouvernement verbonden te zijn, en sloot op denzelfden dag een tractaat met Salmond, waarin hij erkende de Britsche bescherming te verlangen, alle andere Europeanen van zijn grondgebied te willen uitsluiten, en in de kosten van het noodige, door Raffles te leveren, krijgsvolk te zullen voorzien.

Tegen de aldus oprijzende moeielijkheden bleek Muntinghe wel opgewassen te zijn. Toen Salmond weigerde, aan de hem gestelde eischen te voldoen, werd hij des nachts door de militaire macht buiten Nadjam's kraton geleid en zijn escorte (25 Sipahi's) ontwapend. Hij werd zoodra mogelijk, per brik

1) Mr. P. Mijer, Kroniek van Ned.-Indië, in *Tijdschr. v. Ned. Indië*, 3e jaarg. 2e deel bl. 372.

Seahorse, onder gewapend geleide naar Batavia overgevoerd, van waar hij, met de zijnen, eenigen tijd later Bengkoelen weder bereikte.

Het escorte van Salmond was de voorhoede van eene omstreeks 200 man sterke macht, die inmiddels tot de Rawasdistricten was voortgerukt. Muntinghe ging - 13 Juli - met eenige militaire macht en verder met inlandsche hulptroepen van Badar en van den Siakschen prins Radja Akil de Moesi op om de Engelschen tot den terugtocht te noodzaken, maar op zijne nadering waren zij reeds met overijling naar Bengkoelen teruggekeerd. Muntinghe vervolgde zijne reis tot aan de grenzen, om de bevolking een goeden dunk van het Nederlandsche bestuur te geven en haar met hare verplichtingen bekend te maken. In Augustus kwam hij ter hoofdplaats Palembang terug.

Door de ‘invasie van den heer Raffles’ was het evenwicht tusschen de inlandsche machten geheel verbroken. Nadjam en de zijnen werden door hunne ontrouw als geheel onbruikbaar beschouwd om dat evenwicht verder te handhaven; eene aanmerkelijke vermeerdering van de Nederlandsche macht zou noodig zijn om den heerschzuchtigen en wreveligen geest van Badar in bedwang te kunnen houden, - of men moest de pas verkregen rechten weder laten varen en de heerschappij over geheel Palembang opnieuw aan Badar toevertrouwen.

Intusschen begon deze zich reeds te doen gelden: Nadjam, thans ‘op het nauwkeurigst’ bewaakt, trok zich in een deel van zijn kraton terug en bleef in vrijwillige gevangenschap, - en Muntinghe zag zich daardoor gedwongen, het grondgebied, bij het contract van 23 Juni aan Nadjam gelaten, aan het beheer van Badar over te laten. Badar verzuimde niet, door allerhande kuiperijen de positie zijns broeders hoe langer hoe onhoudbaarder te maken.

Aanvankelijk scheen Muntinghe er nog toe over te hellen, Nadjam weder in genade aan te nemen: hij legde hem de vergoeding op van alle onkosten der expeditie in de binnenlanden, aangezien deze door zijne schuld veroorzaakt was, en Nadjam betaalde (ruim ƒ 30.000).

Maar verdere schikkingen in den geest van de vroegere overeenkomst werden onmogelijk, toen de Engelschen zich opnieuw

op Palembangsch grondgebied vertoonden. Men vernam, dat zij reeds tot Oedjan Panas waren voortgerukt, en andermaal werd tot eene machtige expeditie besloten, waarbij de heer Muntinghe zich zelf voegen zou; - maar alvorens daartoe over te gaan maakte hij gebruik van de hem, bij brief van 23 September 1818, door Commissarissen-Generaal verleende machtiging om Nadjam, die tot de usurpatiën van de Engelschen aanleiding gaf, voor eenigen tijd van Palembang te verwijderen. Den 30^{n} October werd Nadjam met zijne zonen en gevolg ingescheept en naar Batavia vervoerd, waar hem Tjiandjoer, in de Preanger Regentschappen, als voorloopige verblijfplaats werd aangewezen.

Nu werden voorbereidingen getroffen om de Engelschen van ons grondgebied te verdrijven. Zij rukten intusschen verder voort: den 26^{n} November had zekere heer Hayes met eenige troepen Moeara Bliti bezet. Hayes noemde zich Britsch commissaris voor de Palembangsche districten.

In de eerste dagen van December 1818 nam de expeditie naar de binnenlanden een aanvang; de Engelschen trokken langzaam terug, maar nu werd het van lieverlede duidelijk, dat Sultan Badar den onzen nieuwe moeilijkheden berokkende: ‘door allerlei listen en bedrog zorgde hij dat de heer Muntinghe in de binnenlanden bezigheden en de handen vol had’; daardoor had men ter hoofdplaats vrij spel in het smeden van verraderlijke plannen, en was de Nederlandsche macht gesplitst.

De expeditie naar de binnenlanden duurde ruim vier maanden: den 15^{n} Februari 1819 bevond Muntinghe zich met eene macht van 191 manschappen te Moeara Bliti; hij liet daar wegen maken, trachtte de bevolking van die streken tot zich te trekken en stelde zich voor, een tocht te maken naar Oedjan Panas en Kesambi. Die tocht ving den 19^{n} Maart aan, en zou gevolgd worden door de inbezitneming van Redjang en door eene vestiging bij Poeloe Geta, aan de grens van Bengkoelen.

Doch onderweg werden de onzen aangevallen door eene bende Maleische landroovers, daartoe door Badar aangezet. Vervolgens stelde zich eene soortgelijke bende bij Moeara Rawas op, om de gemeenschap met Palembang te verbreken en den terugtocht van Muntinghe en de zijnen te beletten. Men zag zich nu verplicht, de binnenlanden geheel te verlaten, en zich (17

Mei) met geweld bij Moeara Rawas door te slaan; den 20^{n} Mei kwam Muntinghe eindelijk te Palembang terug, - volkomen overtuigd dat Badar slechts op een geschikt oogenblik wachtte om geheel het masker af te werpen, en hiertegen zijne maatregelen nemende. Nog denzelfden dag werd Badar opgeroepen om zich over het voorgevallene te verantwoorden en ‘eenige prinsen en andere personen als gijzelaars voor zijn gedrag en als waarborg voor het gouvernement’ uit te leveren. Inmiddels was van Java reeds versterking van troepen aangevraagd, die in het laatst van Mei 1819 (majoor Tierlam met ruim 200 man) te Palembang aankwam, en hier den 4^{n} Juni ontscheepte. Verder was het garnizoen nog versterkt met 40 man, achtergelaten van de korvet *Eclips*, en met 50 man die van Muntok ontboden waren. De gezamenlijke militaire macht telde alzoo omstreeks 500 man, buiten en behalve de equipages van de korvetten *Eendracht* en *Ajax*. De troepen werden voorloopig gehuisvest in den kraton van Nadjam, die door het geschut van Badar's kraton bestreken werd.

De Sultan had den brief van 20 Mei beantwoord met de verzekering van zijne goede gezindheid en met de belofte, gijzelaars te zullen zenden; maar inmiddels vernam men dat hij volk en wapens verzamelde, en weldra bleek het dat met alle macht, zelfs des nachts, werd gewerkt om zijnen kraton in staat van verdediging te brengen. En toen eindelijk, den 12^{n} Juni, last gegeven werd de troepen op een veiliger plaats samen te trekken, braken de vijandelijkheden plotseling uit.

In de gevechten, die dezen en den volgenden dag geleverd werden, hadden de onzen een verlies van 3 dooden en 52 gewonden; bovendien was er een honderdtal zieken en, wat nog het ergste was, gebrek aan munitie en aan levensmiddelen.

De 14^{e} Juni ging zonder gevecht voorbij: twee broeders van Badar, die verklaarden aan al het voorgevallene onschuldig te te zijn, openden onderhandelingen, die echter op niets uitliepen. Muntinghe vereenigde zich nu met het voorstel van de commandanten der land- en zeemacht (majoor Tierlam en kapitein-luitenant Bakker) om de troepen in te schepen en, voorloopig, de hoofdplaats geheel te verlaten.

Die inscheping had den 15^{n} Juni onder groote moeielijkheden plaats: de vijand opende een hevig vuur en zond een groot getal branders tegen de schepen af. Toen reeds een gedeelte

der troepen aan boord was, werden de overigen met de blanke wapenen aangevallen; zij slaagden er wel in, den vijand te verdrijven, maar konden niet verhinderen dat de gebouwen in brand gestoken werden. Het gevolg daarvan was, dat twee kanonnen en het meerendeel der bagage moesten worden achtergelaten.

De bedoeling van Muntinghe was, met de schepen stand te houden aan de Pladjoe, de zijrivier van de Moesi waar Badar zich later zoo duchtig versterkte. Maar de commandant der marine verklaarde dat de schepen daar onmogelijk konden blijven liggen; dientengevolge zag Muntinghe zich verplicht, met zijne gansche macht naar Muntok te trekken en daar de versterking af te wachten, die hij persoonlijk te Batavia vragen zoude.

Al de schoone verwachtingen, waarmede Muntinghe een jaar te voren den Palembangschen bodem had betreden, waren alzoo in rook vervlogen, en verder dan ooit was ons bestuur verwijderd van het doel dat het zich had gesteld. Reijnst, die weinige jaren later resident van Palembang was, had de gemoedelijke overtuiging, dat de oorzaak van de teleurstelling moest gezocht worden in het vertrouwen, dat, ten onrechte, in Badar was gesteld. ‘Wij houden het er voor - zoo schreef hij - dat Badar nooit het voornemen heeft gehad, Palembang op den duur gedeeltelijk te beheeren en zijne contracten gestand te doen. Hij en zijne partij hebben gedurig gewerkt op het plan van 1811. *Zij* hebben de klachten jegens Nadjam in 1817 bewerkt; *zij* hebben hem verraderlijk aangespoord om de hulp der Engelschen in te roepen; *zij* hebben het erlangen van die hulp bevorderd; *zij* hebben hem doen vallen en zijne verwijdering bewerkt. *Zij* hebben in 1822 voorgesteld om van zijn zoon, die toen Sultan was, het bestuur door gouvernements-ambtenaren te doen overnemen, met oogmerk om vader en zoon in ontevredenheid te brengen. *Zij* hebben in 1824 hun val bewerkt door het amok van den Sultan, op 22 November 1824, ten uitvoer te brengen en te dirigeeren. Zij, daaronder begrepen èn de pangeran Nata di Radja, zijn zoon Krama Djaja, de tegenwoordige rijksbestierder, en diens geheele familie zijn wellicht nu (1827) nog geduldig bezig hun plan te volvoeren, n.l. om den op Ternate gerelegeerden Sultan Badar te Palem-

bang terug te krijgen en zich-zelven gradueel weder in het bezit te stellen van eene willekeurige alleenheersching voor Palembang.' Alleen door zich den loop van zaken aldus voor te stellen, kon men, meende Reijnst, 'eene menigte omstandigheden en gedragingen verklaren, welke anders mysteriën zijn en blijven.'

De veronderstellingen van Reijnst schijnen ons alleszins aannemelijk: ons bestuur zou dan de speelbal geweest zijn van den man, die na den moord van 1811 wel alle vertrouwen verbeurd zoude moeten hebben! Wel moet, in ieder geval, de Indische Regeering zich eene geheel verkeerde voorstelling hebben gemaakt van de Palembangsche toestanden, toen zij zoo gemakkelijk dacht meester te kunnen worden van de binnenlanden. En zoo de handelingen van Muntinghe voor een deel hare verklaring vinden in de hem gegeven instructie, - onbegrijpelijk is het dat hij aan Badar en diens partij zooveel vertrouwen schonk, dat hij zich zelfs maanden achtereen in de binnenlanden ophield, in plaats van Badar persoonlijk en onafgebroken gade te slaan. Maar blijkbaar is zelfs hij, die vroeger zoovele blijken van doorzicht gegeven had, verward geworden in het net van kuiperij, list en verraad, door Badar en de zijnen gespannen.

IV.

Wel werd de Indische Regeering zwaar gestraft voor de misgreep, die zij begaan had door den man, die zeven jaar te voren het gansche garnizoen had doen uitmoorden, weder tot aanzien te brengen en als haar vriend te beschouwen; door, om zich van de 'rijke' Palembangsche binnenlanden meester te maken, te heulen met dien verrader. Zoo ooit, dan was het wel hier dat het kwaad zich-zelf kon wreken!

Want niet alleen dat nu geheel Palembang had moeten verlaten worden; Badar had ook niet vergeten, dat Bangka, hetwelk zoo groote voordeelen afwerpen kon, hem was ontnomen; en zoodra hij het masker had afgeworpen, zorgde hij ook dat dit eiland in openbaren opstand kwam.

Groote inspanning heeft het bedwingen van dien opstand gekost; eerst in 1821, toen Badar overwonnen was, kwam Bangka tot rust.

Wat Palembang betreft, - gelijk bekend is, werd (bij besluit van 30 Juli 1819) besloten tot eene expeditie onder bevel van den schout-bij-nacht Wolterbeek, die in October 1819 onverrichter zake moest terugkeeren; men bepaalde zich toen tot eene blokkade der Moesi, waardoor in 1821, tijdens de tweede expeditie, een ‘woedend gebrek’ aan verschillende levensbehoeften bestond. Die tweede expeditie, onder bevel van generaal De Kock, eindigde met eene schitterende overwinning, gevolgd door Badar's onderwerping.

Het zou buiten ons bestek vallen, hier den loop der beide expeditiën te beschrijven; zulks is ook onnoodig, daar men elders, o.a. in den *Militairen Spectator* van 1842, van de hand van den kapitein (later generaal) Meis, een uitvoerig en nauwkeurig verhaal daarvan vinden kan. Wij bepalen ons tot den politieken loop van zaken.

Reeds vóór de eerste expeditie was (resolutie van 4 Augustus 1819) aan Badar de troon van Palembang ontzegd, met al de voorrechten, hem bij het contract van 21 Juni 1818 toegekend. Maar de tijd was te kort geweest om nog verder te beslissen, welke gedragslijn zoude worden gevolgd: of men de ‘gecedeerde provinciën’ (de binnenlanden) onder eene onmiddellijke Europeesche administratie brengen zoude, dan wel of de verkregen souvereiniteitsrechten slechts zouden strekken om leiding te geven aan het inlandsch bestuur. Muntinghe (inmiddels tot Raad van Indië benoemd en bij de beide expeditiën als Regeeringscommissaris aanwezig) adviseerde voor het laatste alternatief, en de Regeering vereenigde zich ten slotte met zijne meening. Blijkbaar was de hooge verwachting van de voordeelen, uit de ‘gecedeerde provinciën’ te halen, reeds belangrijk gedaald.

Men zag nu in dat ‘eene bevolking, zoo ruw en onbeschaafd, bij welke vlijt, nijverheid en kennis van ware belangen door eene lange reeks van kwellingen zoo geheel zijn onderdrukt als bij de bewoners der Palembangsche binnenlanden, - dat zulk eene bevolking het doelmatigst kon worden opgeleid tot eene betere bestemming onder hare eigen vormen van bestuur, gewijzigd door den middellijken maar zekeren invloed van eene Europeesche oppermacht.’

Aan welk lid der Palembangsche vorstenfamilie zou dan het bestuur des lands worden opgedragen?

Badar kon natuurlijk niet meer in aanmerking komen; niet alleen wegens zijn gedrag in 1811, 1818 en 1819, maar ook omdat hij na het vertrek der onzen van zijne hoofdplaats, voortdurend, zoo in Palembang als op Bangka, zich ten hoogste vijandig getoond had. Zijne zonen evenmin, daar zij te nauw in de misdadige handelingen van hun vader waren betrokken geweest.

Men sloeg dus weder het oog op Nadjam, die gunstiger beoordeeld werd. Het is waar, hij had zich ontrouw jegens het Gouvernement betoond, door aan de inblazingen van Raffles gehoor te geven; hij was het slachtoffer geweest van Badar's kuiperijen, - maar ten slotte kon hem niet anders dan verregaande zwakheid verweten worden. Wellicht ook zag de Regeering in, dat Nadjam in de handelingen des bestuurs te zijnen opzichte billijke redenen had gevonden om zich daartegen te verzetten met alle middelen die onder zijn bereik werden gebracht.

Hoe dit zij, Nadjam had, gedurende zijn verblijf te Tjiandjoer, bij herhaling verklaard, berouw te gevoelen over zijne verkeerde handelingen, en men was dus alleszins geneigd hem weder in genade aan te nemen, - vooral ook omdat men gebruik wenschte te maken van zijnen politieken invloed. Men ontveinsde zich niet, dat de tweede expeditie groote inspanning vorderen zoude: de Palembangers waren overmoedig geworden door het in Juni en October 1819 behaald succes; Badar had den geruimen tijd, die hem gelaten was, ijverig besteed om zijne middelen van tegenweer te vermeerderen, en, vooral, als de wettige vorst en als krachtige persoonlijkheid oefende hij een groot gezag uit. Daarom achtte de Indische Regeering het nuttig, de tweede expeditie te doen vergezellen door Nadjam, die althans eenigermate als tegenwicht tegen Badar zoude kunnen dienen.

Doch Nadjam zou, weder tot Sultan verheven wordende, evenmin als vroeger opgewassen zijn tegen de kuiperijen zijner tegenstanders. De Indische Regeering wenschte daarom hem wel alle eer, zelfs den titel van Soesoehoenan te geven, maar achtte het doelmatiger niet hem, maar zijn oudsten zoon voor de Sultanswaardigheid te bestemmen. Die zoon had geen deel genomen aan de vroegere gebeurtenissen; zijne zachtmoedigheid werd algemeen geroemd, - men hoopte dus in hem een ge-

schikt tusschenpersoon te zullen vinden tusschen het Nederlandsche opperbestuur en de bevolking.

Het ligt voor de hand dat Nadjam, in den toestand waarin hij zich bevond, bereid was alle voorslagen aan te nemen die tot belangrijke verbetering zijner positie konden leiden.

Den 28^{n} April 1821 werd dan te Buitenzorg eene vergadering der Hooge Indische Regeering belegd, waarin Nadjam vergiffenis verzocht voor de beleedigingen die hij haar had aangedaan. Nadat die vergiffenis was verleend werd met hem en zijn zoon eene ‘acte van vriendschap en overeenkomst’ gesloten, waarbij werd bepaald:

dat zijn stam door 's Gouvernements wapenen zoude hersteld en beschermd worden op den troon van Palembang, onder het oppergezag van het Gouvernement;

dat hij niet zelf zou regeeren maar, onder den titel van Soesoehoenan, zich zou overgeven aan stille afzondering, terwijl het bestuur zoude worden opgedragen aan zijn oudsten zoon;

dat het Gouvernement, tot bestrijding der kosten van het etablissement, zoude ontvangen de in- en uitgaande rechten, de pachten en eenige andere belastingen, terwijl alle inkomsten, getrokken uit de voortbrengselen van den grond, zouden zijn voor den Sultan;

dat de door den Sultan te heffen belastingen nader in overeenstemming met het Gouvernement zouden geregeld worden in dier voege, dat zij niet drukkend zouden zijn voor de lands-opgezetenen, deze de vrije beschikking zouden behouden over de vruchten van hunnen arbeid, en doelmatig beschermd zouden zijn tegen willekeur;

dat door de oprichting van vrije marktplaatsen de binnen-landsche handel zoude worden bevorderd;

dat het te Palembang gevestigd inlandsch gerechtshof zoude worden gesteld onder toezicht van den resident, en

dat de slavenhandel en de menschenroof langs de grenzen streng zouden worden tegengegaan.

De troepen en vaartuigen vertrokken den 19^{n} Mei 1821 van Batavia, met den Soesoehoenan, den nieuwbenoemden Sultan en hun gevolg. Den 24^{n} Juni werden de voornaamste versterkingen des vijands veroverd, en lag de weg naar den kraton open. Een paar dagen later opende Badar de onderhandelingen,

en het gevolg van deze was dat hij geheel in onderwerping kwam: den 1^{en} Juli rukten de troepen zijnen kraton binnen, en den 3^{n} was Badar met zijn oudsten zoon en verder gevolg ingescheept op het oorlogsschip *Dageraad*. Zij werden naar Batavia, en van hier naar het Fort Oranje op het eiland Ternate overgebracht. Badar bleef hier als staatsgevangene, onder genot van ƒ 800 's maands, tot 26 November 1852, toen hij overleed. Als gewoonlijk, kan men ook hier zeggen, behandelde het gouvernement zijne gevallen vijanden grootmoedig.

De strijd was nu ten einde. Den 12^{n} Juli trad de luitenant-kolonel Ridder Keer op als wd. resident en militaire commandant van Palembang, en vier dagen later werden de Soesoehoenan en de Sultan met groote plechtigheid gehuldigd. De eerste, droeg thans den naam van Ratoe Hoessin D'lia Oedin; de laatste dien, welke vroeger zijnen vader toekwam, van Ratoe Achmad Nadjam Oedin. Gemakshalve onderscheiden wij hen als Nadjam I en Nadjam II.

De overwinning was inderdaad schitterend geweest. Zij was van groot belang voor ons staatkundig bestaan in Indië, zoo zelfs dat Mr. D.F. Van Alphen in de Tweede Kamer der Staten-Generaal als zijne meening kon uitspreken dat eerst thans ‘de wezenlijke herstelling en bevestiging van ons gezag’ in Indië als een voldongen feit kon worden beschouwd.

Maar wat Palembang zelf betreft, bleek het weldra dat men zich, van de nieuwe regeling groote gevolgen verwachtende, aan illusiën had overgegeven.

Al dadelijk was het duidelijk, dat Palembang gedurende langen tijd een lastpost zoude blijven. Het werd noodig geoordeeld, daar eene land- en zeemacht aan te houden, die jaarlijks bijna drie tonnen gouds kostte, terwijl de verdere kosten van ons bestuur nauwelijks werden bestreden door de 70 à 80.000 guldens, die wegens pachten, rechten en het zoutmonopolie ontvangen werden. En ook in latere jaren bleef steeds een belangrijk deficit bestaan.

Maar afgescheiden daarvan baarde de nieuwe residentie weldra veel zorgen.

De plotselinge verandering in het opperbestuur; de verwijdering van eenige voorname hoofden; het geringe vertrouwen, hetwelk de teruggekeerde vorsten, van eigen middelen ontbloot, wisten in te boezemen, de tegenwerking vooral van allen

die tot Badar's partij behoorden, hadden een volslagen gebrek aan medewerking ten gevolge tot vestiging van een geregeld bestuur, en eene verlamming in den gang van zaken, die zoowel voor ons gezag als voor dat des Sultans nadeelig was. De nieuwe Sultan bleek te zwak, om de toestanden meester te worden, en weldra bleek het dat niet hij, maar zijn vader feitelijk regeerde.

De rapporten omtrent de toestanden in het Palembangsche gewaagden alzoo van verwarring en regeeringloosheid, en reeds in October 1821 werd de heer J.I. Van Sevenhoven, die als resident van Cheribon groote moeielijkheden overwonnen en ‘de overtuigendste bewijzen gegeven had van zijne geschiktheid om met Inlandsche grooten en eene inlandsche bevolking om te gaan’, als gouvernements-commissaris naar Palembang gezonden om daar de zaken te regelen ‘met dien klem, welke in zoodanige buitengewone omstandigheden noodig is’.

Van Sevenhoven nam het bestuur van den luitenant-kolonel Keer over, en zou nu den jeugdigen, zwakken Sultan met goeden raad ter zijde staan en als diens leidsman optreden. Maar het duurde niet lang, of hij begreep dat de invloed van den vorst in zijn land bitter klein was, en diens ondergeschikte hoofden zich aan verregaand misbruik van gezag schuldig maakten. De Sultan was in de onmogelijkheid, aan de verplichtingen te voldoen die op hem rustten, ja hij had zelfs geen voldoende inkomsten om in de behoeften van zijne betrekkingen te voorzien.

De regeerings-commissaris achtte het alzoo dringend noodig, dat maatregelen werden beraamd om de schadelijke gevolgen te voorkomen van de regeeringloosheid die feitelijk in de Palembangsche binnenlanden heerschte, en den Sultan de middelen te verschaffen tot een aan zijn stand geëvenredigd levensonderhoud; en de beste weg daartoe scheen hem ‘het daarstellen van eene dadelijke bemoeienis van het Nederlandsche bestuur, vooral in de Bovenlanden, en van zijne dadelijke medewerking tot de invordering der inkomsten van het Rijk; alsmede het genot daarvan, tegen zoodanige uitkeering aan den Sultan als tot zijn onderhoud en zijne hofhouding noodig zoude zijn en hem als schadeloosstelling voor die inkomsten zoude kunnen gegeven worden’.

Dit plan werd in beginsel (Juli 1822) door de Indische

Regeering toegejuicht; tot het instellen van een onderzoek omtrent de inkomsten, voor de schatkist te verwachten en aan de vorstenfamilie toe te leggen, omtrent de bestaande toestanden, die tot grondslag van het in te voeren bestuurstelsel moesten dienen enz. werden de ambtenaren J.C. Reijnst en J. Kruseman aan Van Sevenhoven toegevoegd, - en weinige maanden later waren èn dat onderzoek, en de onderhandelingen met den Sultan zoover gevorderd dat, den 9en October 1822, onder nadere goedkeuring der regeering, met dezen een contract werd gesloten waarin hij verklaarde:

zich in omstandigheden te bevinden, die het hem onmogelijk maakten, na te komen de acte van overeenkomst, op den 28en April 1821 aangegaan met de regeering van Nederlandsch-Indië, en vooral dat gedeelte waarbij was bepaald, om de algemeene welvaart te bevorderen door vrije cultuur en handel;

dat hij geene middelen bezat om de rampen te voorkomen waaraan het rijk was blootgesteld en aldus

om in dien toestand te voorzien, aan het gouvernement alle inkomsten van zijn rijk afstond; -

terwijl daarentegen de Nederlandsche regeering zich verbond ‘om, wanneer haar de inkomsten en uitgaven des lands bekend zouden wezen, aan den Sultan en aan de hoofden die daarop volgens 's lands gebruik wettige aanspraak hadden, toe te leggen een ruim middel van bestaan, zoodat de Sultan overeenkomstig zijne waardigheid zoude kunnen leven, en de hoofden eene vergoeding zouden bekomen voor het gemis van de inkomsten der districten of dorpen, welke aan hen waren afgestaan onder het bestuur van den Sultan’.

De Indische regeering aarzelde, maatregelen van zoo verre strekking terstond te bekrachtigen. Zij wenschte uitvoerige toelichtingen, en meer kennis van den waren staat van zaken in het Palembangsche Rijk. Het gevolg daarvan was, dat Van Sevenhoven in Mei 1823 te Batavia kwam om den Gouverneur-Generaal aan te bieden eene memorie, bevattende onderscheidene voorstellen, rakende het bestuur en de invoering van een nieuw stelsel in dat rijk[1)].

Na de door hem mondeling verstrekte ophelderingen ver-

1) Zie *Tijdschrift voor Ned.-Indie* 1877, I, bl. 81, 162.

kreeg de regeering de overtuiging dat de stand van zaken te Palembang eene doelmatige wijziging en verandering moest ondergaan, in het drieledig belang van den vorst, van de inlandsche bevolking en van het gouvernement.

De *vorst* zelf had erkend dat hij aan het tractaat van April 1821 niet had voldaan, en de macht miste om dat tractaat op te volgen en aan zijne onderdanen de weldaden te doen genieten welke het gouvernement gewenscht had, - omdat hij te zeer afhankelijk was van de voornaamste personen van zijn gezin en van de meeste rijksgrooten, terwijl hij daarenboven zelf geen blijken had gegeven van die goede gezindheid welke tot bevordering van welvaart onder zijne onderdanen moest strekken, daar hij in al den tijd dat hij het bestuur had gevoerd, niets tot aanmoediging van landbouw of handel had ondernomen en zijne grooten ongestraft hun gezag had laten misbruiken om de ingezetenen van zijn rijk te mishandelen en te onderdrukken.

De toestand der inlandsche *bevolking* was door den heer Van Sevenhoven als zóó beklagenswaardig afgeschilderd, dat de regeering oordeelde ‘niet onverschillig te kunnen blijven omtrent het lot van eene bevolking, welke het noch aan vernuft, noch aan schranderheid, maar alleen aan bescherming en zekerheid van persoon en eigendom ontbreekt om zich uit haren vernederden en ellendigen staat te verheffen, en die, alle liefde voor haren vorst verloren hebbende, reikhalzend naar hare verlossing uitzag’.

Het belang van het *gouvernement* eindelijk vorderde zoodanige verandering gebiedend, daar men, met den vorst van Palembang, onder dergelijke omstandigheden, bij de uitoefening van zijn gezag en zijne macht te handhaven, zich slechts ‘kon voorstellen dat hij, zoo ras de gelegenheid gunstig zoude zijn, datzelfde gezag en diezelfde macht weder eenmaal tegen het gouvernement zoude trachten te gebruiken en daardoor alle oordeelen, welke men met het herstel van dien vorst op den Palembangschen troon had beoogd, en waarvoor het gouvernement zulke aanzienlijke opofferingen had gedaan, ras in rook zouden verdwijnen’.

Op dezen overwegingen besliste de Indische regeering (Besluit van 3 Juli 1823) dat, op den grondslag van het voorloopig contract van 9 October 1822, eene nadere overeenkomst met

den Sultan zou worden gesloten. Van Sevenhoven vertrok daarop weder naar Palembang, waar hij in 't begin van Augustus 1823 aankwam, en sloot den 18en dezer maand een nieuw contract met den Sultan, hetwelk (7 October 1823) door de Regeering werd goedgekeurd.

Bij dit contract werd den Sultan een inkomen verzekerd van 1000 Spaansche matten per maand, met toezegging van eene verhooging, welke tot 500 Spaansche matten zouden kunnen gaan, zoodra de inkomsten van het Rijk zulks zouden toelaten. Aan de Rijksgrooten, welke daarop aanspraak hadden, werden insgelijks bepaalde inkomsten toegekend. Daarentegen deed de Sultan afstand aan het Nederlandsche Gouvernement, niet alleen van alle zijne inkomsten, hoe ook genaamd, welke hem bij het tractaat van April 1821 waren aangewezen, maar ook ‘van de geheele souvereiniteit over het Palembangsche Rijk, met alle de attributen welke aan de opperste macht toekomen.’ Van het burgerlijk bestuur afgescheiden, zoude blijven bestaan een ‘rechtbank van geestelijke zaken welke, onder voorzitting van een inlandschen prins, kennis zou nemen van inlandsche huwelijken, erfenissen en echtscheidingen, en van welker uitspraken hooger beroep aan den Sultan zoude kunnen vallen’. Alleen in dit opzicht werd den Sultan dus nog eenige bevoegdheid gelaten, - tenzij men daarbij nog zouden willen rekenen de bepaling dat ‘Zijne Hoogheid de Sultan’ zoude zitting nemen in de Rechtbank voor burgerlijke en lijfstraffelijke zaken, waarin een ambtenaar van het Gouvernement presideeren zou.

Op denzelfden dag, waarop deze overeenkomst ‘in den kraton van Palembang plechtig onderteekend en bezegeld’ werd, werd daarvan bij publicatiën van den Commissaris en van den Sultan, ieder afzonderlijk, aan de bevolking van Palembang kennis gegeven.

De publicatie van Van Sevenhoven is elders *in extenso* gepubliceerd[1)]; wij halen daaruit slechts deze zinsneden aan:

‘Van nu af aan is de regeering van het Rijk van Palembang overgegaan op het Gouvernement van Z.M. den Koning

1) Mr. P. Mijer, Kroniek v. Ned. Indië. *Tijdschr. v. N.-I.* IVe jaarg. 1e deel bl. 137-148.

in Nederlandsch-Indië, en door ons als deszelfs vertegenwoordiger aanvaard geworden. Alle ingezetenen van het Rijk zijn alzoo voortaan gebracht onder het dadelijk bestuur van het Nederlandsche Gouvernement, dat hen regeeren en beschermen zal.... Verlaat u dus gerust op de hooge en krachtige bescherming des Nederlandschen Gouvernements; vrees niet langer, verberg uwe personen en goederen niet meer voor kwade priai's, djenangs of mantri's; de tijden zijn voorbij, dat het volk van Palembang aan hunne willekeurige handelwijze was overgelaten en de vorst zijne onderdanen straffeloos liet onderdrukken...'

Zoo men met deze woorden 'de massa der inlandsche grooten tegen ons in het harnas joeg'[1], meer was dit nog het geval door de behandeling die zij in financieel opzicht ondervonden Tegenover de macht, den invloed, de inkomsten die hun ontnomen werden, werd hun, als schadeloosstelling, een toelage toegekend van acht tot tien gulden 's maands![2] Die toelage was 'kennelijk geheel ontoereikend ter bevrediging der onontbeerlijkste levensbehoeften voor de leden van een gezin hetwelk, aan zekere weelde gewoon, ook zelfs na inkrimping van den gewonen stoet thans in armoede werd gedompeld'.

De Sultan was, volgens onzen zegsman De Sturler, die destijds te Palembang aanwezig was, meermalen 'op wrevelige wijze' door Van Sevenhoven terecht gewezen en daardoor 'gevoelig gekrenkt'; hij was 'zedelijk gedwongen' geworden, van zijne souvereiniteit afstand te doen. En de rijksgrooten werden - ondanks de waarschuwingen van Reijnst - op de vermelde 'roekelooze' wijze behandeld en tot onze tegenstanders gemaakt. Voeg daarbij de heimelijke kuiperijen van Badar's aanhangers, en het is duidelijk dat het vuur van den opstand smeulde. De gemoederen van alle invloedrijken waren verbitterd tegen ons; zij deden wat zij konden om de bevolking op te ruien tegen het nieuwe bestuur.

V.

Eerst langzamerhand echter vertoonden zich hiervan de ken-

1) E. de Waal, *Onze Indische financiën*, VII bl. 69.
2) W.L. De Sturler, *Bijdrage tot de kennis enz. van het Palembangsche gebied*, bl. 67.

teekenen. Aanvankelijk scheen de toestand alleszins geruststellend. Van Sevenhoven, die na verkregen machtiging het bestuur over Palembang aan Reijnst overgaf en naar Batavia terugkeerde, kwam hier aan met ‘eigenhandige brieven van den Sultan en den Soesoehoenan voor den Gouverneur-Generaal, waarin deze vorsten niet alleen in de sterkste bewoordingen zich tevreden betoonden met de nieuwe verordeningen, door den commissaris tot stand gebracht, maar ook verklaarden dat uit de resultaten, die aanvankelijk gebleken waren, het vertrouwen bij hen was ontstaan dat de nieuwe wijze van bestuur aan het Palembangsche Rijk een vroeger onbekenden staat van rust en welvaart zoude verzekeren’.[1)] En voor zoover Van Sevenhoven had kunnen waarnemen, heerschte alom vrede in het Palembangsche gebied; de hoofden van afgelegen districten waren reeds ter hoofdplaats verschenen om de bevelen van den resident te vragen, en hadden verklaard dat de nieuwe instellingen noch met hunne belangen, noch met de volksbegrippen in strijd waren....

Men had dus de beste verwachting van ‘een billijk bestuur, op orde en rechtvaardigheid gegrond’, - maar het duurde niet lang of het bleek dat men de kracht had onderschat van hen, wier eigenbelang met zoodanig bestuur in strijd was.

In de eerste maanden van 1824 reeds stuitte men op een passieven tegenstand bij ‘de meer verwijderde bewoners der binnenlanden’ in het opbrengen der landrente, maar dit werd toegeschreven èn aan het feit dat deze landen zich meer in naam dan inderdaad als ondergeschikt aan de Sultans hadden beschouwd, èn aan den invloed van het Britsche gezag in Bengkoelen. Maar in October 1824 moest de resident berichten dat in de afdeeling Rawas eenige muiters het volk opruiden; dat eene gewapende inlandsche macht, tegen hen afgezonden, meer tegenstand had ondervonden dan verwacht was; dat de binnenlanden door lieden werden bezocht die allerwege verontrustende tijdingen verspreidden, - en zelfs dat de muitelingen in de Rawas werden aangezet door de vorsten, die, volgens de geruchten, door den invloed van de geestelijkheid eene menigte volks zouden willen verzamelen om een opstand te beproeven.

1) Kroniek van Mijer, t.a. p. bl. 148,

De resident had, dit vernemende, den Sultan en den Soesoehoenan met die geruchten in kennis gesteld en hun onder het oog gebracht dat zij verplicht waren ze openlijk te logenstraffen. Zij waren daartoe dadelijk bereid en betuigden hunne volkomen tevredenheid met den tegenwoordigen gang van zaken; de Sultan bezocht den resident herhaaldelijk, - maar weldra bleek dat beider streven slechts was om dien ambtenaar om den tuin te leiden.

Den 21en November 1824 werd ontdekt dat een 20-tal soldaten van het garnizoen vergiftigd waren. Door tijdige geneeskundige hulp waren de noodlottige gevolgen daarvan voorkomen; maar toen de resident eenige personen uitzond om dengene die van de gepleegde misdaad beschuldigd werd (een van des Sultans volgelingen) op te vatten, werden zij op last des Sultans geboeid en in arrest gesteld. In den namiddag van denzelfden dag werden de inlandsche beambten van den resident bij den Sultan geroepen; de meesten voldeden daaraan en werden eveneens aangehouden; een hunner, die zich wilde verwijderen, werd gewond. De resident zond des avonds een vriendschappelijk schrijven aan den Sultan en den Soesoehoenan, maar ook de overbrenger van dien brief werd gevangen genomen.

En inmiddels werden de berichten bevestigd, dat de Sultan nog denzelfden nacht een aanval zoude ondernemen op het garnizoen. Van onze zijde werden de noodige maatregelen genomen, ofschoon sommigen tot het laatste oogenblik toe het plan al te onberaden achtten en aan de uitvoering geen geloof konden slaan. De eenige verklaring, die mogelijk scheen, was dat de Sultan er op rekende, dat een groot deel van het garnizoen door het toegediende vergif buiten staat van tegenweer zou zijn.

Hoe het zij, - op het te voren aangekondigde uur, 4 uur v.m., werd het sein tot den aanval gegeven. Van de wallen konden de onzen, uit des Sultans woning, eene menigte volks zien naderen; men onderscheidde de stem, later, toen hij meer nabij gekomen was, de persoon van den Sultan. De aanvallers werden door onze troepen en met geladen geschut afgewacht; het gevecht dat daarop volgde, duurde drie kwart uur en eindigde, ondanks de doodsverachting waarmede des Sultans volk streed, met diens volslagen nederlaag. Aan onze zijde waren 23 man, waaronder 4 officieren, gewond.

Met het aanbreken van den dag kwamen de personen, die den vorigen dag door den Sultan waren aangehouden, terug. Zij verklaarden dat de Soesoehoenan hen had laten vertrekken en hun had verzocht aan den resident te boodschappen dat hij voor zich en zijn zoon vergiffenis verzocht wegens het gebeurde, en dat beide tot volkomen onderwerping bereid waren. De resident deed dit verzoek beantwoorden met het voorstel, dat beide vorsten zich onmiddellijk vrijwillig aan boord zouden begeven om naar Batavia te worden overgevoerd. Zij verklaarden zich daartoe bereid, maar alleen de Soesoehoenan verscheen. Den 24en November ging hij scheep; den 6en December kwam hij te Batavia aan, waar hij den 22en Februari 1825 aan eene ziekte, waarmede hij reeds geruimen tijd behept was, overleed.

De Sultan nam met een 30-tal volgelingen de vlucht naar de binnenlanden.

De Regeering besloot, zoodra zij van deze gebeurtenissen bericht ontvangen had, den heer Van Sevenhoven opnieuw als haren commissaris naar Palembang te zenden. Hij vertrok in Januari 1825, maar werd geruimen tijd op Bangka opgehouden, waar het bestuur geheel gedesorganiseerd was door het overlijden van den resident en de ziekte van andere ambtenaren. Eerst in het begin van Mei kwam hij te Palembang aan, waar hij den stand van zaken veel gunstiger vond dan hij zich had voorgesteld. De Sultan zwierf nog rond in de Pasoemahlanden, maar vond weinig aanhang. In Rawas waren de muitelingen verslagen, en het liet zich aanzien dat de rust volkomen verzekerd zou zijn zoodra de Sultan onschadelijk zou zijn gemaakt.

Er werd alzoo eene inlandsche macht, onder aanvoering van een vertrouwd hoofd, tegen hem afgezonden, en deze slaagde er in, zich van zijn persoon meester te maken. Het zwerven moede, schier geheel van de zijnen verlaten, gaf de Sultan zich den 9en Augustus 1825 op lijfsgenade aan haar over. Hij vertrok nu den 19en October naar Batavia, waar de Regeering hem het eiland Banda, later (1841) de residentie Menado tot woonplaats aanwees. Hij overleed hier in 1844.

Met de onderwerping en verbanning van Nadjam II ging de vroeger zoo geduchte vorstelijke waardigheid in het Palembangsche Rijk te gronde. Palembang werd voortaan, zonder tusschenkomst van Sultans, rechtstreeks van Gouvernementswege bestuurd.

Wel werden ook daarbij grove fouten begaan, vooral door den in 1823 aangestelden rijksbestierder, die door Reijnst niet vertrouwd, door Van Sevenhoven (missive van 13 Juli 1825) van ‘valschheid en bedrog’ verdacht werd, niet alleen in zijne functie te handhaven, maar hem ook geleidelijk meer macht toe te kennen, zoodat in hem, schoonzoon van Badar, de Sultanstraditie nog (tot zijne verbanning in 1851) tot zekere hoogte kon blijven voortleven. De Indische Regeering, teleurgesteld in hare verwachting dat Palembang een rijke bron van inkomsten wezen zoude, beperkte hare bemoeienis met de binnenlanden tot een uiterst minimum, totdat na 1848 betere inzichten de overhand kregen. Van dat jaar tot 1866 werden de Palembangsche binnenlanden en de min of meer onafhankelijke grensgewesten feitelijk onder het Europeesch gezag gebracht, en de ondervinding heeft geleerd dat daarmede de bevolking een groote dienst is bewezen.

Doch het zou ons te ver voeren, indien wij over de geschiedenis der latere jaren thans wilden uitweiden[1)]. Ons doel is thans slechts geweest, een overzicht te geven van de wijze waarop het Palembangsche Rijk te gronde ging.

De luitenant-kolonel Meis sprak, in zijne geheime missive van 3 December 1850, de vroeger door Michiels uitgesproken woorden op Palembang toepassende, van ‘onwaardige, overdreven toegevendheid en ontijdige, niet zelden onrechtvaardige strengheid; van eene valsche houding en onoprechtheid in onze handelingen, ten einde langs slinksche wegen te zoeken wat men niet rechtstreeks dacht te kunnen bereiken.’....

Inderdaad, in het licht der geschiedenis kan ons oordeel over den zoowel door de Engelsche als door de Nederlandsche regeering gevolgden weg bezwaarlijk zachter luiden.

Was het geen ‘onwaardige, overdreven toegevendheid’ als aan Badar, die een geheel garnizoen had doen uitmoorden, later nog gunsten bewezen werden?

Was het geen ‘onrechtvaardige gestrengheid’, als men, na in November 1816 te hebben verklaard, den sluier der vergetelheid te willen werpen over de gebeurtenissen van 1811, nog

1) Wij hebben daartoe een aantal gegevens bijeengebracht in onze *Bijdragen tot de geschiedenis van Palembang sedert* 1848, in het Indisch Militair Tijdschrift van 1889.

geen jaar later het besluit nam, tegenover Nadjam I die gebeurtenissen weder op te rakelen, ten einde hem tot den afstand van een groot deel van zijn gebied te dwingen?

Het was den Engelschen om den afstand van Bangka en Billiton, ons - die de Palembangsche binnenlanden rijk waanden, omdat men uit het oog verloor dat de rijkdom der Palembangsche vorsten zijn oorsprong in de tinmijnen van Bangka vond - om den afstand van het Palembangsche gebied te doen. Om dat doel te bereiken werd ‘onoprechtheid in onze handelingen’ een geschikt middel geacht: men verweet Nadjam I zijn aandeel in den moord van 1811, - en bracht tegelijkertijd Badar, den voornaamsten persoon bij dien moord, weder in aanzien!

Het averechtsch beleid, dat hier werd toegepast, berokkende ons de expeditiën naar Palembang en Bangka....

Maar de critiek kunnen wij, naar het ons voorkomt, verder veilig aan den lezer overgelaten. Hij zal het wel met ons eens zijn, dat de wijze, waarop het sultansgezag werd ondermijnd, zoodat totale afschaffing wel volgen moest, uit een zedelijk en staatkundig oogpunt waarlijk niet boven bedenking is geweest. En ook over de wijze, waarop na 1825 gehandeld werd - toen men de aanhangers van Badar, die men *niet* vertrouwde, van wie men met grond veronderstelde dat zij in den opstand van November 1824 de hand hadden gehad, liet in eene positie waarin zij veel kwaad konden stichten - valt niet te roemen; daardoor werd de kiem gelegd tot vele verwikkelingen, die eerst in 1859 ten einde werden gebracht.

Er zijn grove fouten begaan, en ook in Palembang is bij herhaling gebleken dat dit niet ongestraft geschiedt. Doch - hierop willen wij nog wijzen - uit het kwade is ook daar het goede geboren, en de ondergang van het Palembangsche Rijk kan ten slotte, zonder eenig voorbehoud, een zegen genoemd worden voor zijne bevolking. Dank zij de invoering van het rechtstreeksch bestuur van Nederlandsche ambtenaren, is thans de belofte vervuld, die Van Sevenhoven in zijne proclamatie van 1823 gegeven had.

De bevolking is ontheven van de willekeur der hoofden, van de onderdrukking harer vorsten; de heerendiensten zijn billijk geregeld; de vroegere heffingen, die door hare ongeregelde wer-

king en door de wijze waarop zij werden ingevorderd de bevolking verarmden en de nijverheid deden kwijnen, zijn vervangen door eene billijke hoofdelijke belasting. Ieder kan naar welgevallen beschikken over de vruchten van zijn arbeid; pandelingschap en slavernij zijn afgeschaft....

De gevolgen van deze hervormingen zijn niet uitgebleven: Palembang is een land dat geleidelijk in welvaart toeneemt, met eene rustige en tevreden bevolking. Ieder onbevooroordeelde moet wel toegeven dat het Europeesche bestuur, met al zijne tekortkomingen, ten slotte oneindig veel heilzamer heeft gewerkt dan het vroegere Sultansbestuur ooit heeft kunnen doen, dan men ooit van een Sultansbestuur had kunnen verwachten.

En dàt is de schoonste rechtvaardiging van Nederland's souvereiniteit.

E.B. KIELSTRA

De strijd tegen den alcohol in Zweden en Noorwegen.

Het Gothenburgsch stelsel.

Het is thans ruim een kwart eeuw geleden, dat een Commissie, door den Raad der stad Gothenburg uit zijn midden benoemd om een onderzoek in te stellen naar de oorzaken van het pauperisme te dier stede, in dat gedeelte van zijn merkwaardig verslag, hetwelk over de armoede als gevolg van drankmisbruik handelt, aan den Raad in overweging gaf den verkoop van sterken drank in 't klein op te dragen aan een maatschappij, welke, zonder eigen winstbejag te bedoelen, slechts het welzijn van den arbeidenden stand zoude beoogen. Een twintigtal der voornaamste ingezetenen der stad boden zich daarop gelijktijdig aan, om zulk een maatschappij op te richten, ten einde de denkbeelden, neergelegd in het verslag der commissie, in practijk te brengen. Bedoelde maatschappij is den 1en October 1865 tot stand gekomen; en sedert hebben, niet alleen in Zweden maar ook in Noorwegen, de meeste steden en stadjes het voorbeeld van Gothenburg gevolgd en tapperij maatschappijen volgens het zoogenaamd ‘Gothenburgsche stelsel’ opgericht. Nu dit stelsel aldus op een ruim 26-jarig tijdperk van bestaan - en laat het ons reeds aanstonds vermelden - op de meest verrassende uitkomsten kan wijzen, mogen het doel, de wording en de ontwikkeling dezer Zweedsche en Noorweegsche philantropische maatschappijen hier een nadere uiteenzetting vinden.

Vooraf echter, ten einde aantetoonen in welke hooge mate het nemen van doortastende maatregelen tegen het drankmisbruik in de beide Scandinavische landen een noodzakelijkheid geworden was, het een en ander omtrent den toestand in beide

rijken sedert den tijd, dat de brandewijn er als volksdrank bekend werd, tot in de jaren aan het uitvaardigen der hier bedoelde maatregelen onmiddellijk voorafgaande.

Zoowel het bereiden als het nuttigen van brandewijn dagteekent in Zweden, naar men aanneemt, reeds uit het midden der 16de eeuw. Vermoedelijk is de kunst van een alkoholischen drank uit koren te bereiden er het eerst uit Rusland overgebracht, waar het reeds bij het einde der 15de eeuw algemeen burgerrecht verkregen had, getuige een oud-kroniekschrijver uit het jaar 1500, die, van de Russische boeren sprekende, zegt: ‘zij verstaan het brandewijn drinken gelijk de koeien koud water’. In elk geval moet het gebruik en ook het misbruik van brandewijn reeds in Zweden bekend geweest zijn in de tweede helft der 16de eeuw, te oordeelen naar een paragraaf van het in 1571 door den beroemden bisschop Laurentius Petri (Lars Pedersson) uitgevaardigde kerkreglement,[1)] waarin hij ‘brandewijn uit koren verkregen’ bij de bedwelmende dranken opnoemt, tegen welker gebruik met ernst dient gewaakt te worden. Niettegenstaande deze waarschuwing van den Zweedschen kerkvorst neemt het verbruik van brandewijn in den loop der 17de eeuw reusachtige afmetingen aan en verdringt deze meer en meer den echten Skandinavischen volksdrank: het in alle helden-saga's zoo hoog geprezen bier, niet alleen bij de lagere volksklassen maar bij alle standen der maatschappij, met inbegrip der geestelijkheid. Zoo krijgt deze laatste het o.a. in 1660 van de Regeering gedaan een rescript uittevaardigen, waarbij het strafbaar verklaard wordt, indien gemeentelijke of provinciale autoriteiten eenen geestelijke verbieden, zijn graan tot het bereiden van brandewijn te bezigen en hem willen dringen, er brood van te bakken. Iets later noopt de adel de regeering, hare toestemming te geven tot het houden van tapperijen op de adellijke goederen; terwijl poorters en boeren voortdurend met elkander wedijveren om hunne privilegies tot het distilleeren en schenken van brandewijn telkens meer uit te breiden; veelal met gunstig gevolg. Zoo klaagt de gouverneur der noordelijkste Zweedsche provincie

1) ‘Then Svenska Kyrkcordning’; dit werk vormt nog ten huidigen dage den grondslag van de kerkelijke wetgeving in Zweden.

Norrland er in een memorie van het jaar 1683 over, dat niet alleen alle landbouwers hun eigen brandewijn stoken, maar dat, als God het land met een goeden oogst zegent, ook elke losse arbeider en ander losloopend volk zich op het branden van koren in het klein gaat toeleggen, en daardoor het verbruik van brandewijn in die mate onder alle in de provincie wonenden doet stijgen, dat de bebouwing des lands voor den nieuwen oogst wordt verwaarloosd, de soldaten hun plichten verzuimen, en slechts verarming, vechten, doodslag en andere ‘ongeriefelijkheden’ als zichtbare gevolgen der zegeningen des hemels overblijven. Kortom, het was alsof de door Luther als de bijzondere duivel der Germanen genoemde ‘Drankduivel’, ook in de Zweden dier dagen gevaren was. Wel werden er van tijd tot tijd verbodsbepalingen uitgevaardigd tegen het bezigen van graan in distilleerderijen, maar deze maatregelen hadden, - wanneer men die, tijdens de regeering van Gustaaf Adolf genomen, uitzondert, - veelal hun oorsprong in het mislukken van den oogst en werden dan ook gewoonlijk reeds na een kort ‘van kracht zijn’ weder ingetrokken. Nadat de brandewijn-productie, onder koning Gustaaf III en diens opvolger Gustaaf IV, beurtelings de phases van het staats-monopolie- en het verpachtings-stelsel had doorgemaakt, werd de bevoegdheid tot branden en distilleeren, zoogenaamd ‘tot eigen verbruik’, in het einde der vorige eeuw weder geheel vrijgelaten, met het schoone gevolg, dat in het begin van onze eeuw bijkans geen boerenhuisje of hutje werd aangetroffen of het had zijn eigen brandewijn-ketel. Het aantal branderijen, groote en kleine tezamen gerekend, werd dan ook op ruim 177.000 geschat. In 1830, het jaar, van hetwelk men gewoonlijk de ommekeer in de begrippen omtrent drankgebruik en drankmisbruik rekent, bedroeg het jaarlijksche verbruik van sterken drank in Zweden ruim 54 liter per hoofd der bevolking.

Ook in Noorwegen, dat, zooals bekend is, tot in het jaar 1814 een provincie van het koninkrijk Denemarken uitmaakte, is het verbruik van sterken drank, voornamelijk brandewijn, reeds vroeg bekend geweest. Meer nog dan in Zweden, waar men slechts na mislukte graanoogsten aan het bereiden van brandewijn-fabricage hindernissen in den weg legde, schijnt de Deensch-Noorsche regeering in het onzekere geweest te zijn omtrent het standpunt door haar intenemen tegenover het

brandewijn-vraagstuk, getuige de vele tegenstrijdige bepalingen door de verschillende regeerders dier dagen uitgevaardigd. Terwijl de ééne koning alle productie en consumptie van het 'aqua vitae'[1] door eenvoudige verbodsbepalingen trachtte tegen te gaan, meende een ander weder alles in het werk te moeten stellen om 'in het belang der landbouwende klassen' het branden van granen tot brandewijn te bevorderen, of geschiedde het aanmoedigen van dit laatste ten einde de schatkist de voor de vele oorlogen dier tijden zoo hoog benoodigde inkomsten aan accijns op de brandewijn-productie te verzekeren. In de laatste helft der vorige eeuw hadden de verbodsbepalingen wederom de overhand en was het bereiden van brandewijn op het platteland in Noorwegen verboden, en in de steden slechts geoorloofd in enkele bevoorrechte kleine distilleerderijen. Na 1807 werd het oprichten van nieuwe inrichtingen niet meer toegestaan; het invoeren van brandewijn uit andere landen dan het moederland Denemarken, was niet geoorloofd. Invoer van wijn had zoo goed als niet plaats. Na de onafhankelijkheidsverklaring van Noorwegen en de daarop volgende unie met Zweden werd het brandewijn-distilleeren vrij gelaten, echter met het voorbehoud voor de plattelands-distrikten, dat dáár als grondstoffen slechts de op het eigen land gewonnen aardappelen of granen mochten gebezigd worden. Aan deze bepaling werd slecht de hand gehouden. In de steden werd het oprichten van nieuwe distilleerderijen geoorloofd, terwijl de verbodsbepaling tegen het invoeren van vreemde waar niet alleen gehandhaafd bleef, maar ook van kracht verklaard werd tegenover brandewijn uit Denemarken afkomstig. Het stoken van brandewijn uit koren, maar voornamelijk uit aardappelen, nam na de vrijgevige nieuwe wet spoedig een vrij hooge vlucht, voor het grootste gedeelte in zeer kleine stokerijen en met zeer onvolledige toestellen. Het geproduceerde artikel was bijkans zonder uitzondering van slechte hoedanigheid, niet gereinigd en werd voornamelijk op en bij de plaats van productie verteerd. Evenals in Zweden, werd hier dus de bereiding van brandewijn als huisbedrijf tot eigen verbruik aangetroffen. In het jaar 1833, het eerste waaromtrent officieele cijfers bekend

1) Zoowel in Noorwegen als in Denemarken wordt korenbrandewijn nog steeds 'Akavit' (verbastering van 'aqua vitae') genoemd.

zijn, werden in de steden 151, en in de plattelands-distrikten 9.576, in geheel Noorwegen dus 9.727 brandewijnketels of retorten aangetroffen, en bedroeg het verbruik ongeveer 19 millioen liters of per hoofd der bevolking ruim 16 liters.

Terwijl, zooals wij zagen, de bereiding van brandewijn, zoowel in Zweden als in Noorwegen, in de eerste helft dezer eeuw aan een minimum van beperking onderworpen was, was het met den verkoop van sterken drank in 't klein in Zweden als volgt gesteld:

Bij hoeveelheden van meer dan 1 kanna (= 2.6 Liter) was de verkoop geheel vrij; bij geringere hoeveelheden echter slechts geoorloofd op plaatsen, waar steeds tegelijkertijd ook toebereid eten te verkrijgen zijn zou. Een uitzondering hierop werd gemaakt voor de landbouwers, die het recht hadden aan hunne arbeiders en andere personen in hunnen dienst sterken drank te verkoopen bij kleinere hoeveelheden dan 1, maar niet onder ¼ kanna (= 0.65 Liter). Het aantal dezer detailhandelplaatsen werd jaarlijks door den Gouverneur der provincie, - in steden, na den Magistraat en den Raad, ten platte lande, na den geestelijke en de oudste raden van 't kerspel gehoord te hebben, - vastgesteld. Slechts aan lieden van goeden naam en die konden geacht worden geschiktheid te hebben, mocht het bedrijf worden toegestaan. Voor het vergunningsrecht werd geen ander recht of belasting geheven dan jaarlijks, naarmate van den omzet, een som in eens van 20 tot 100 Riksdalers Banco (ongeveer gelijke bedragen in nederlandsche guldens), door deskundigen te bepalen. Bij gebrek aan nadere voorschriften voor het toezicht is het begrijpelijk, dat bovenstaande bepalingen in de praktijk ongeveer gelijk stonden met algemeene vrijheid om sterken drank in 't klein te verkoopen.

In Noorwegen was het debiet van sterken drank ongeveer geheel vrij.

Bovenstaande regelen mogen voldoende zijn om aan te toonen hoe allernoodzakelijkst het was - vooral in Zweden maar toch ook in Noorwegen -, dat er iets gedaan werd, om aan dezen toestand een einde te maken. Gelukkig mag het geacht worden, dat men dit in beide landen reeds betrekkelijk vroegtijdig in deze eeuw is gaan inzien en middelen en wegen heeft weten te vinden om het kwaad op grondige wijze tegen te gaan. Een nadere uiteenzetting te geven van de in beide landen genomen maatregelen is het doel van dit opstel.

I.

Dat naast het ongehoorde groote drankmisbruik in het Zweden en Noorwegen van de eerste helft dezer eeuw, ook een strooming bestond, welke dit volkseuvel trachtte te bestrijden, ligt voor de hand. Een bruikbaren vorm neemt de strijd tegen den alkohol echter zoowel in het eene als het andere land eerst aan omstreeks het jaar 1830, na de oprichting van matigheidsvereenigingen, in navolging van het sedert 1826 te Boston bestaande Amerikaansche matigheids-verbond

Merkwaardig is het, bij een studie der toestanden dier dagen, na te gaan, in welke een verbazende snelle ontwikkeling deze vereenigingen zich hebben mogen verheugen. Het was, - schrijft een ijverig geheel-onthouder uit die dagen - alsof beide volkeren eensklaps door een enkelen trompetstoot uit den laap aan den rand van een afgrond werden gewekt, en, onmiddellijk opspringende, zich haastten een veiliger verblijfplaats te gaan zoeken. Terecht van het beginsel uitgaande, dat het er in de eerste plaats op aankwam de volksmeening te hervormen, werden agenten uitgezonden tot in de verst afgelegene distrikten om door woord en voorbeeld tot onthouding van alle alkoholische dranken optewekken; voordrachten werden gehouden in de steden en in de grootere provinciale centra, populaire tijdschriften en vlugschriften werden in grooten getale verspreid om den schadelijken invloed van het overmatige en zelfs zoogenaamd matige gebruik van sterke dranken, zoowel op den menschelijken geest als op het menschelijk lichaam, aan te toonen. Ook de mannen der wetenschap, onder welke de meest bekende geneeskundigen dier dagen, sloten zich bij de beweging aan en steunden door hunne beschouwingen over de gevolgen van het drankmisbruik ijverig de pogingen der matigheidsvereenigingen.

Als voorbeeld van de kracht, welke van die plotseling hervormde en nog met het vuur der eerste liefde bezielde volksmeening uitging, worde hier aangestipt, hoe het Noorweegsche parlement, de Storthing, na in de jaren 1833 en 1836 voorstellen van wet, waarbij dronkenschap strafbaar zoude gesteld worden, in geval van herhaling zelfs met 3 jaar tuchthuisstraf, verworpen te hebben, in 1842 op aandrang der kiezers een wetsvoorstel van een groot aantal zijner leden aan-

nam, waarbij alle productie en elken verkoop van brandewijn en daarmede gelijktestellen dranken in geheel Noorwegen werd verboden. Den koning, Oscar I, kwam deze radicale maatregel bedenkelijk voor; weshalve hij er zijne sanctie aan onthield. Ook de volgende Storthings schijnen na rijper beraad van zulk een absoluut verbod te hebben afgezien, tenminste de zaak werd niet opnieuw ter sprake gebracht.[1)] Dat zulk een besluit echter, al was het ook slechts ééns, in een vergadering van 114 afgevaardigden een meerderheid mocht verwerven, spreekt genoegzaam voor de overtuiging, welke toen ter tijde heerschte, omtrent het noodzakelijke van met den bestaanden toestand op grondige wijze te breken.

In Zweden ging men op een meer praktische wijze te werk. De leiders der beweging erkenden daar te recht, dat met een hervorming der openbare meening alléén niet kan volstaan worden, en dat op den duur evenmin heil te verwachten zoude zijn van krasse verbods-bepalingen, waartegen binnenkort weder een nieuwe beweging zoude in het leven worden geroepen; maar dat het er bovenal op aankwam door een praktisch-uitvoerbare en toch zoo krachtdadig mogelijke wettelijke regeling te trachten de zaak in een ander spoor te leiden. Algemeen werd als de hoofdfout der bestaande wetgeving beschouwd de boven besproken vrije bevoegdheid om brandewijn te bereiden en de daaruit voortvloeiende onmogelijkheid van toezicht te oefenen op het verbruik ervan. Tegen de betere inzichten op dit punt, waarin alle klassen der maatschappij het eens waren, kon deze wetgeving het niet lang meer uithouden. De Zweedsche Rijksdag van 1853-54 nam twee door eenige zijner leden uitgewerkte wetsvoorstellen, de ééne betrekking hebbende op het bereiden van brandewijn, de andere op het verkoopen van sterke dranken, beide voorstellen met diep ingrijpende hervormingen, met groote meerderheid aan. Deze voorstellen, waarmede zich de regeering vereenigde, werden den 15 Januari 1855 tot wet verheven.

De nieuwe regeling der brandewijn-bereiding kwam in hoofdzaak hierop neer, dat de vrije bevoegdheid, om - quasi tot eigen

1) In Noorwegen verkrijgt een besluit der Storthing, geen grondwetsbepalingen betreffende, ook zonder koninklijke sanctie kracht van wet, wanneer drie op elkaar volgende kamers hetzelfde voorstel ongewijzigd hebben aangenomen.

verbruik - brandewijn te bereiden, werd ingetrokken en dat het stoken en distilleeren van sterke dranken voortaan slechts in onder staats-contrôle staande fabrieken en gedurende enkele maanden des jaars[1)] zouden worden toegelaten. In de wetgeving op den detailhandel kwamen de volgende veranderingen. In de eerste plaats werd de minimum-hoeveelheid, welke zonder speciale vergunning mocht verkocht worden, van 1 kanna (2.6 Liter) op 15 kannor (39.15 Liter) gebracht en werd de voor landbouwers gemaakte uitzondering, om hoeveelheden van ¼ kana aan hunne arbeiders te verkoopen, opgeheven. Dan werd, tusschen den vrijen handel in partijen van tenminste 15 kannor en het eigenlijke tapperijbedrijf, nog een derde soort van détail-verkoop ingeschoven, waarbij vergunning verleend werd sterke dranken bij hoeveelheden van tenminste ½ kanna te debiteeren, evenwel zonder dat het aldus verkochte op de plaats zelf mocht genuttigd worden. Het doel van deze nieuwe bepaling was, aan hen, die brandewijn in 't klein wenschten te koopen, daartoe de gelegenheid te geven, zonder hen te noodzaken een tapperij te bezoeken. Aan alle tappers en restaurateurs, welke bij het in werking treden dezer wet in het bezit waren van een burgerschapspatent als zoodanig of zich op vroeger verleende privilegien konden beroepen, werd het tapperijrecht voor den duur van hun leven gelaten; tevens werd echter bepaald, dat voortaan zulke patenten en privilegies niet meer zouden worden verleend. Alle andere vergunningsrechten werden ingetrokken. Wenschte de gemeentelijke overheid er toe overtegaan meer vergunningsrechten te verleenen, dan zouden deze in publieke veiling, telkens voor een tijdperk van ten hoogste 3 jaar, aan dengeen worden toegewezen, welke aanbood de per verkochte kan berekend wordende belasting over de grootste hoeveelheid te betalen. Van deze laatste bepaling kon, voor zooverre het toewijzen na opbod in publieke veiling betreft, echter worden afgeweken, indien zich in een stad eene maatschappij vormde, die aanbood, alle vergunningsrechten in het geheele stadsgebied overtenemen.

1) Brandewijnfabrieken mogen ook nu nog als regel slechts gedurende 7 maanden des jaars, van October tot April werken; gedurende de overige maanden slechts na het bekomen van een speciale vergunning, welke alleen verleend wordt indien het blijkt, dat de fabriek gelijktijdig gist bereidt.

Aan zulk een maatschappij konden dan, eveneens telkens voor hoogstens 3 jaar, alle vergunningen onderhands worden overgedragen, echter onder voorwaarde, dat daarbij geen lagere uitkeering mocht worden bedongen dan hetgeen bij openbare uitbesteding zoude verkregen zijn. Bij een latere wet is bepaald, dat deze afwijking slechts mag geschieden voor maatschappijen, die zelf geen winstbejag beoogen en zich verplichten, het geheele bedrag der nettowinst jaarlijks ten algemeenen bate aftestaan. Ten einde den prijs van den in de tapperijen te debiteeren brandewijn te doen stijgen, zonder tegelijkertijd dien der sterke dranken, bij hoeveelheden van ½ kanna en daarboven verkocht, te treffen, werd de belasting voor elke kanna, in een tapperij verkocht, op 12 Skilling Banco, die op een der bedoelde détailhandel-plaatsen gedebiteerd op 8 Sk. gesteld. Van de jaarlijks voor de vergunningsrechten te storten belastingen zoude ⅕ gedeelte aan de 'Huishoudings-Maatschappij'[1] in de provincie worden uitgekeerd, terwijl de resteerende ⅘ gedeelten, al naardien de belasting was opgebracht in een stad of in een plattelandsgemeente, aan de gemeentelijke of de provinciale kas zouden ten goede komen; in het laatste geval ter verdeeling onder de verschillende kerspelen der provincie, naar verhouding van elks aantal inwoners. De wet hield daarenboven nog voorschriften in omtrent het uitoefenen van het tapperij-bedrijf: zooals de verplichting om op zon- en feestdagen, onder kerktijd steeds, en gedurende het overige gedeelte van den dag op die uren, door den Magistraat aangewezen, de tapperijen gesloten te houden; de verplichting van steeds toebereid eten verkrijgbaar te hebben, enz.; verder, bepalingen omtrent de verantwoordelijkheid van den tapper, voorschriften ter voorkoming van misbruik, en dergelijke; eindelijk, de mededeeling, dat al hetgeen in de wet bepaald was aangaande den verkoop van brandewijn, ook van toepassing zijn zoude op alle andere gebrande of gedistilleerde binnen- en buitenlandsche sterke dranken en daarmede gelijktestellen vloeistoffen.

Voor de plattelandsgemeenten in Zweden, waar de nieuwe begrippen omtrent matigheid en onthouding het diepst wortel

1) Zoogenaamde 'Huishoudings-Maatschappijen' (Hushallningssällskap) treft men in elke provincie aan; haar hoofddoel is de belangen van den landbouw te bevorderen.

geschoten hadden, zijn de beide wetten van 15 Januari 1855, op de bereiding en op den verkoop in 't klein van sterken drank, van ontzaglijk groot gewicht geweest. Niet alleen werden zij in betrekkelijk korten tijd van de groote menigte kleine branderijen bevrijd, maar ook niets meer verhinderde de ophefing van een groot aantal, naar de overtuiging harer bestuurders schadelijke, kleine tapperijen en kroegen. En niets geeft een duidelijker bewijs van de hervorming der zedelijke begrippen bij de Zweedsche plattelands-bewoners en hunne bestuurders dier dagen dan het feit, dat, terwijl vóór het in werking treden der bovengenoemde wetten zoogoed als elk huis en hut kon geacht worden een tapperij in 't groot of in 't klein te zijn, reeds in het jaar volgende op dat der invoering niet meer dan 625 vergunningen in de gezamenlijke plattelandsgemeenten werden aangetroffen, waaronder 411 berustende op oude privilegien en 132, welke voor het tijdvak van één jaar waren verleend.

Terwijl de nieuwe wet op den verkoop in 't klein aldus een zegenrijken invloed op de plattelands distrikten oefende, bleek hare uitwerking een geheel andere te zijn op de steden. Daar werden toch bij het invoeren der wet en de beide daarop volgende jaren niet minder dan 1912 tapperijen aangetroffen, een aantal, dat in verhouding tot het betrekkelijk geringe cijfer der stedelijke bevolking, schrikbarend hoog mag genoemd worden. Terwijl de plattelandsbevolking, welke toen ter tijde ruim 88 % van het geheele Zweedsche volk uitmaakte, een totaal aan tapperij-vergunningen had van 625, bestonden er in hetzelfde jaar in de steden, met hunne 12 % der bevolking, 1912 tapperijen of driemaal zooveel als in de landgemeenten. Deze voor de steden zoo ongunstige toestand werd aan verschillende oorzaken toegeschreven. In de eerste plaats daaraan, dat de nieuwe begrippen omtrent matigheid en onthouding op verre na niet in die mate tot de onderste klassen der stadsbevolking waren doorgedrongen, als dit op het platteland bleek het geval te zijn. Verder waren de meeste stedelijke autoriteiten huiverig, om, waar zij toch zelf grootendeels van den handel leefden, hindernissen aan de uitoefening van een tak van handel, die van den brandewijnshandel, in den weg te leggen. De oude begrippen van achting voor een zaak van handel of nijverheid, welke zich op welke wijze dan ook tot

een zekere hoogte had weten op te werken, waren hier zeker niet vreemd aan. Wellicht kwam daar nog bij de twijfel, of de beoogde maatregelen wel eenig praktisch resultaat zouden opleveren in de steden, waar de grootere afstand naar een tapperij, al sluit men ook het grootste gedeelte dier inrichtingen, toch uit den aard der zaak voor een drinker geen beletsel zijn zoude om aan zijn drankzucht te voldoen. En waar deze twijfel niet den doorslag gaf, was het wellicht weder de vrees, dat bij een veel geringer aantal tapperijen de overvulling der dan bestaande in dezelfde verhouding zoude toenemen en aanleiding geven tot gedrang en nog grootere onordelijkheid dan vroeger. Maar ook daar waar de stedelijke overheden geneigd waren de zaak met ernst aantepakken en van het hun bij de nieuwe wet verleende recht tot intrekking van een gedeelte der vergunningen gebruik te maken, stootte men veelal op het bezwaar, dat vele der bestaande tapperij-vergunningen op oude privilegies berustten, en dus niet aanstonds konden ingetrokken worden. Van de 1170 tapperijen, welke in de jaren 1855-56 in de steden werden aangetroffen, konden niet minder dan 688 zich op oude rechten beroepen. Ook bleek het dikwijls, dat aan het uitoefenen der eveneens bij de wet verleende bevoegdheden, bijv. om door inkrimping van den verkooptijd, sluiting des Zaterdags-middags, te trachten een weldadigen invloed te oefenen, zoovele bezwaren verbonden waren, dat daartoe moeielijk kon worden overgegaan

Alle deze omstandigheden werkten mede om te verhinderen, dat de bevolking der steden, met name de arbeidende klasse in de steden, de door den wetgever van 1855 bedoelde voordeelen deelachtig werden. Dat dit voornamelijk het geval was in de groote steden van Zweden ligt voor de hand. In Gothenburg, de tweede stad des Rijks, werden bij het in werking treden der wet in de daarop volgende vijf jaren 72 vergunningen tot handel in 't klein en 65 tapperijen aangetroffen, op een bevolking van slechts 35000 zielen. Men kan hieruit eenigszins afleiden welk een hoogte het verbruik van sterken drank aldaar in genoemde jaren moet bereikt hebben. Op Zon- en feestdagen behoorden gansche scharen van beschonkenen in de straten der stad tot de gewone verschijnselen, en algemeen werd er over geklaagd, dat het grootste gedeelte van het dikwijls zuur verdiende weekgeld aan den avond van den

Zondag volgende op den Zaterdag, waarop het den arbeider was uitbetaald, reeds naar de lade van den kroeghouder verhuisd was. Dat, waar de wet van 1865 blijkbaar hare werking miste, iets anders moest geschieden om het volkseuvel te beteugelen, werd algemeen erkend.

De stoot hieraan gaf de eerste geestelijke aan de Domkerk te Gothenburg, de in Zweden algemeen bekende Dr. Peter Wieselgren, door in 1862 een oproeping te doen tot teekening van een door hem opgesteld adres aan den Raad der Stad, waarin op een algemeene sluiting der tapperijen op Zon- en feestdagen werd aangedrongen. Met ruim 9000 handteekeningen, grootendeels van lieden uit den arbeidenden stand, voorzien, werd het adres ingezonden, - om echter door de vroede vaderen ad acta gelegd te worden. Beter onthaal vond het daaropvolgende jaar, na een nieuwe raadsverkiezing, een voorstel, om aan een raadcommissie een onderzoek op te dragen naar de oorzaken en den werkelijken omvang van het pauperisme in het stadsgebied. Het is deze commissie, reeds in den aanhef van dit opstel met een enkel woord genoemd, welke in het begin van 1865 haar rapport omtrent de armoede als gevolg van drankmisbruik van een voorstel deed vergezeld gaan, om den verkoop van sterken drank in 't klein optedragen aan een op philantropischen grondslag opterichten maatschappij welke de moeder geworden is van het zoogenaamde: ‘Gothenburgsche stelsel.’

‘Het is ons gebleken’ luidt de aanhef van het rapport - ‘dat bij alle onderzoekingen naar den aard, den omvang en de oorzaak van de armoede steeds het misbruik van brandewijn wordt aangetroffen als een der machtigste factoren van den hoogst treurigen moralen, physieken en ekonomischen toestand, waarin zich het grootste gedeelte der armoede-lijdende bevolking bevindt. Een menigte van feiten, waaronder van diep aangrijpenden aard, zijn door ons verzameld geworden, welke, indien dit nog noodig ware, het door geestelijken, geneesheeren, rechters, menschenvrienden en anderen zoo dikwijls verkondigde ten volle staven, namelijk dat de drankzucht, zij het in korten, zij het in langeren tijd, hare slachtoffers met merkwaardige nauwkeurigheid toch steeds daardoor in 't verderf stort, dat zij hun geestkracht en hun rechtsgevoel benevelt, de gezondheid ondermijnt, onverschilligheid voor alle huiselijke plichten en voor

familieleven kweekt en als gevolg daarvan weder ongevoeligheid en twist tusschen echtelieden, wanorde, verminderden voorspoed en huiselijke ellende zelfs in die gezinnen doet rijpen, waar vroeger godsdienstzin en goede orde tehuis waren. Om een dusdanigen vijand, die armoede, ellende en misdaad als noodzakelijk gevolg met zich voert, te overwinnen, daartoe mag de gemeente zich waarlijk wel met alle beschikbare krachten aan het werk begeven.'

Na verder mede te hebben gedeeld, hoe het haar gebleken is, dat van de 60 voor het stadsgebied verleende vergunningen tot verkoop van sterken drank per glas 10 op oude privilegien berusten, eveneens 10 volgens de wet van 1855 voor een tijdvak van 3 jaar in openbare veiling verpacht geworden zijn, en de overige 40 slechts per jaar verleend zijn en jaarlijks moeten vernieuwd worden, stelt de Commissie voor:

1°. om laatstgenoemde 40 vergunningsrechten overtedragen aan eene maatschappij, welke met den verkoop van sterken drank geen eigen winstbejag, maar slechts het welzijn van den arbeidenden stand zoude beoogen;

2°. voor deze vergunningsrechten een patent te heffen, gelijkstaande met hetgeen zoude ontvangen zijn, indien zij in openbare veiling aan particulieren waren toegewezen;

3°. aan dusdanige maatschappij de verplichting op te leggen, den verkoop van sterken drank slechts te doen plaats vinden in ruime, gezonde en helder verlichte lokalen; en maatregelen te nemen om deze lokalen, meer dan thans het geval is, bij den arbeidenden stand als kosthuizen ingang te doen vinden. Het best zou dit laatste doel daardoor worden bereikt, wanneer, nevens de verplichting van zooveel mogelijk gedurende den geheelen dag warme spijzen in gereedheid te hebben, aan den kastelein of bestuurder van het lokaal de verkoop van alle eetwaren en van dranken als koffie, thee, melk, bier, drick (een zeer dun bier) en dergelijken voor eigen rekening werd gelaten, terwijl het debiet van sterke dranken uitsluitend voor rekening der maatschappij, en zonder eenig voordeel voor genoemden kastelein of bestuurder zou geschieden. En eindelijk:

4°. de maatschappij te verplichten er voor te zorgen, dat in hare dranklokalen steeds zindelijkheid en goede orde heersche, dat geen sterke drank op crediet, met of zonder onderpand, worde verkocht en dat alle wettelijke bepalingen en verorde

ningen, den verkoop van sterken drank in 't klein betreffende, ten stipste worden nageleefd.

Tegelijk met dit rapport ontving de Raad der stad eene aanbieding van eene door een twintigtal der eerste handelsfirma's en particulieren opgerichte maatschappij, de ‘Göteborgs Utskänknings Aktiebolag’ (Gothenburgsche Tapperij-Maatschappij) genaamd, welke aanbood den verkoop van sterke dranken in het geheele stadsgebied op de in het voorstel van de Raadscommissie genoemde voorwaarden overtenemen, onder voorbehoud, dat door haar bestuur zoude worden bepaald van hoe vele der aan haar over te dragen vergunningsrechten zoude worden gebruik gemaakt, op welke plaatsen in de stad tapperijen zouden worden opgericht en op welke wijze de netto-winst der onderneming, na aftrek van de uitkeeringen aan de gemeentekas en aan de ‘Huishoudings-maatschappij’, ten behoeve der arbeidende klasse zoude worden aangewend. Wat de maatschappij met haren werkkring beoogde omschrijft zij duidelijk in den aanhef van haar schrijven aan den Raad aldus: ‘De zedelijkheid en de welvaart onzer arbeidende klassen hebben in den brandewijn een gevaarlijken vijand. Echter is het niet alleen de bedwelmende drank zelf en het onmatige gebruik daarvan, welke de zeden bederven en de armoede doen voortwoekeren, ook het slechte voorbeeld, de gelegenheid en de verleiding van allerlei aard tot het kwade, de wanordelijkheden, alle gevolgen van het kroegleven, dragen in hooge mate het hunne daartoe bij. Hiertegen vermogen wetsbepalingen en politietoezicht weinig uitterichten, zoolang het tappen van sterke dranken aan lieden wordt overgelaten, die voordeel er bij hebben tot drinken aantesporen, zonder op den ouderdom of de armoede der gasten te letten. Om tot een gewenschte verbetering ten minste in dat opzicht te geraken hebben de ondergeteekenden zich aaneengesloten en de Tapperij-maatschappij opgericht.’

Zoowel het voorstel der Commissie als het aanbod der nieuwe Maatschappij werd door den Raad der stad aangenomen en door het provinciale bestuur bekrachtigd; de koninklijke goedkeuring werd op de statuten verleend en den 1sten October 1865 kon de Gothenburgsche Tapperij-Maatschappij haar werkkring beginnen. Haar eerste besluit was, van de haar toegewezen 40 vergunningen slechts 23 in exploitatie te brengen. Later zijn

de aanvankelijk verpachte 10 vergunningen en, na de vereeniging van de dicht bevolkte voorstad Majorna met Gothenburg ook 11 van de daar bestaande 12 rechten (een was er geprivilegieeerd) aan de Maatschappij gekomen. Van deze 61 rechten had de Maatschappij in 1880, niettegenstaande de bevolking der stad toen in vergelijking met 1865 bijkans verdubbeld was, slechts 39 in gebruik. Hiervan waren 23 eigentlijke tapperijen en de overige 16 clubs, restauraties enz. Onafgebroken heeft de Maatschappij haren werkkring in de thans verloopen 26 jaren voortgezet; sedert 1874 bovendien in vereeniging met den zoogenaamden klein-detail-handel[1] in sterke dranken, waartoe haar in genoemd jaar alle vergunningsrechten werden verleend.

'Het doel der Gothenburgsche Tapperij-Maatschappij' - zoo luidt § 2 harer statuten - 'is, in de stad Gothenburg en hare voorsteden, indien de vergunning daartoe behoorlijk verleend wordt, het geheele tappersbedrijf en den kleinhandel in brandewijn en spiritus, zoomede van alle andere gestookte of gedistilleerde, zoowel binnen- als buitenlandsche, dranken, ook van zoodanige dranken, welke daaruit worden bereid, en waartoe het recht of de vergunning anders aldaar in openbare veiling werd aangeboden, op zich te nemen, zoomede het gemelde bedrijf, zonder eigen winstbejag, uit te oefenen.'

En § 15 van deze statuten bepaalt:

'Aangezien de Maatschappij, met het drijven van hare zaken, enkel en alleen het algemeen welzijn beoogt, zoo volgt hieruit dat de aandeelhouders geenerlei aanspraak hebben op de winst der Maatschappij; doch wordt die, na aftrek van alle kosten van beheer en van 6 pct. interest 's jaars over het gestorte aandeelenkapitaal, alle jaren aan de stedelijke kas afgestaan, ter zoodanige verdeeling, als in de bestaande regeling is of zal worden vastgesteld.'[2]

1) De Zweedsche wet op den verkoop van sterken drank in 't klein (de thansgeldende dateert van den 29en Mei 1885) kent 3 soorten van kleinhandel: de groot-detail-handel bij hoeveelheden van tenminste 250 liter, de klein-detail-handel bij hoeveelheden van tenminste 1 Liter, en den verkoop per glas. Aan beide eerstgenoemde is het verboden het gekochte op de plaats zelve te doen nuttigen of het onder verschillende koopers te verdeelen.

2) Aanvankelijk luidde de laatste zinsnede: doch wordt die, na aftrek van alle kosten van beheer, van 6 pCt. interest 's jaars over het gestorte aandeelen-kapitaal, van de uitkeeringen aan de Gemeentekas en aan de 'Huishoudings-maatschappij', ten behoeve der arbeidende klasse aangewend.

Belangrijk zijn verder de contracten, welke de Maatschappij met de kasteleins of bestuurders harer eigenlijke dranklokalen aangaat. Wij laten hier een dier contracten volgen, en voegen daarbij eene vertaling van het Reglement van orde, dat in elk lokaal op een duidelijk zichtbare plaats moet opgehangen zijn.

De Gothenburger Tapperij-Maatschappij, die opgericht is met het doel om het tappersbedrijf en den kleinhandel in brandewijn in onze stad, overeenkomstig de tijdsomstandigheden, te regelen en zorgvuldig te handhaven en die zich tevens verbonden heeft, dat bedrijf met het oog op het welzijn der arbeidende klassen, op zedelijke en oeconomische wijze uit te oefenen, zonder eigen winstbejag, stelt tot bestuurder aan van de tapperij No..... in het huis No..... N.N. in de gegronde hoop, dat hij ijverig en krachtdadig zal medewerken tot verwezenlijking van het voormelde doel en daarbij de navolgende voorschriften tot richtsnoer zal nemen:

1°. Alle verkoop van sterken drank in het klein, waaronder zoowel likeuren, als binnen- en buitenlandsche wijnen zijn begrepen, geschiedt voor rekening der Maatschappij, zonder dat de bestuurder daaruit eenigerlei winst mag trekken.

2°. De bestuurder, die verplicht is het publiek goede, behoorlijk toebereide, zoowel koude als warme spijzen, al naar gelang die gevraagd worden, voor te dienen, oefent zoowel deze restauratie, als den verkoop van koffie, thee, chocolade, gebrouwde en koolzure dranken, sigaren, zoomede alles wat tot een goede restauratie en koffiehuis behoort, voor eigen rekening uit.

3°. De bestuurder is persoonlijk verantwoordelijk voor het opvolgen van alle voorschriften, welke met betrekking tot den verkoop van brandewijn in stadsgebieden, volgens verordening, zijn of zullen worden verstrekt, zoomede van de speciaal voor onze stad vigeerende regelen van orde. Daarenboven is de bestuurder jegens de Maatschappij aansprakelijk voor alle schaden, welke zij ten gevolge van verzuim ten deze, zou kunnen beloopen.

4°. De bestuurder is verplicht:

a. sterke dranken en wijn slechts tegen kontante, dadelijk te bewerkstelligen betaling, te tappen.

b. fatsoenlijk en beleefd dienstpersoneel aan te stellen, waardoor het publiek met voorkomendheid en oplettendheid wordt bediend.
c. het koffiehuis of taplokaal zuiver, netjes, goed geventileerd en verlicht, zoomede in het koude jaargetijde, ook voldoende verwarmd te houden.

5°. Het is den bestuurder uitdrukkelijk verboden:
a. sterke dranken of bedwelmende moutdranken te schenken aan personen, die in kennelijken staat van dronkenschap verkeeren of aan minderjarigen;
b. aan personen, die, tot verbruik op de plaats zelve, den eenen borrel na den anderen verlangen, of die met korte tusschenpoozen, met het doel om sterken drank te gebruiken, het taplokaal bij herhaling bezoeken, zulken drank verder te tappen.

De bestuurder is verplicht aan de uitvoering dezer voorschriften stipt de hand te houden, daar de overtreding van dit verbod door de Directie ten ernstigste zal worden gelaakt.

6°. De maatschappij levert, op aanvrage van den bestuurder, door bemiddeling van haar kantoor, alle sterke dranken, zoo ook wijnen, op fust, welke door de Maatschappij in voorraad zullen worden gehouden, en mag de bestuurder, onder geenerlei voorwendsel, zelfs niet voor eigen verbruik, dergelijke goederen van anderen dan de Maatschappij inkoopen, ontvangen of bij zich in bewaring houden.

7°. In geene andere, dan in de door de Maatschappij tot dat doel voor elk koffiehuis of taplokaal speciaal voorgeschreven lokalen, mag worden getapt, en het is den bestuurder verboden, de goederen, welke voor rekening der Maatschappij ten verkoop voorhanden zijn, op andere plaatsen in het koffiehuis of taplokaal, dan die, welke door de Maatschappij daartoe bestemd zijn, te bewaren.
Het lokaal voor het bedrijf der Maatschappij in zijnen vollen omvang, en dat voor het bedrijf van den bestuurder, benevens de woning van den bestuurder, diens gezin en het noodzakelijke dienstpersoneel wordt door de Maatschappij aangewezen, welke zoodanig lokaal op eigen naam huurt en de huur zelve draagt.

8°. De vaten, die zich in het lokaal bevinden en der

Maatschappij toebehooren, waarin brandewijn, cognac, etc. wordt bewaard, moeten zoodanig worden behandeld, als noodig blijkt om tot eene nauwkeurige contrôle te kunnen geraken.

9°. Alle sterke dranken worden geschonken in aan de Maatschappij toebehoorende en van haren stempel voorziene glazen, inhoudende twee kub. duimen = ong. 5 centiliter.

10°. De bestuurder is onvoorwaardelijk verplicht zich, bij den verkoop van goederen der Maatschappij, te houden aan het door de Maatschappij vastgestelde tarief, hetwelk in elk lokaal moet opgehangen worden.

11°. Behoudens nader te geven voorschriften, is de bestuurder verplicht, sterke dranken en wijnen, die afgehaald worden, te leveren tot dezelfde prijzen, als voor het verbruik op de plaats zelve bepaald zijn.

12°. Er wordt met elken bestuurder een afzonderlijk contraboek gehouden, waarin hij voor alle goederen, die hij ten verkoop van de Maatschappij ontvangt, op grond van de voor den verkoop vastgestelde prijzen gedebiteerd wordt, waartegen hij voor de afgeleverde en afgerekende verkoopsbedragen gecrediteerd wordt. Deze afrekening moet volgender wijze geschieden: minstens eenmaal 's weeks, op den dag of de dagen, daartoe door de Directie vast te stellen, stort de bestuurder de ten gevolge van de exploitatie der Maatschappij, ingekomen bedragen, voor rekening der Maatschappij, bij de Bank, waarmede zij omtrent de in ontvangstneming harer middelen eene overeenkomst heeft gesloten. Hij ontvangt daarvoor kwitantie van de Bank, welke bij de afrekening als betaling wordt aangenomen, en de bestuurder is verplicht deze kwitantie op denzelfden dag ten kantore der Maatschappij in te dienen, opdat zij zoowel in hare boeken als in zijn eigen contraboek ingeschreven worde.

13°. De bestuurder is verplicht met de Maatschappij alle dranken, zonder korting, af te rekenen, welke hij van haar ten verkoop heeft ontvangen, onverschillig of die door hem volgens het vigeerende tarief verkocht zijn, dan wel zich in het lokaal in voorraad bevinden.

14°. De inventarisatie in het koffiehuis of taplokaal, heeft minstens eenmaal per kwartaal plaats, en overigens zoo dikwijls als de Maatschappij het noodig acht.

15°. Des Maandags om de veertien dagen moet de bestuurder, in overeenstemming, met de wekelijksche afrekening ten kantore der Maatschappij een staat inleveren van alle nog bij hem voorhanden goederen der Maatschappij.

16°. De bestuurder is verplicht om alle goederen der Maatschappij in denzelfden staat uit te schenken, waarin ze aan hem zijn afgeleverd; bij gevolg is het hem verboden daaraan iets, hoe ook genaamd, toe te voegen, of in het algemeen hunnen aard te veranderen.

17°. De bestuurder mag nevens het koffiehuis- en tappersbedrijf, hetwelk hij voor de Maatschappij uitoefent, zonder toestemming der Maatschappij, geene betrekking uitoefenen, noch in het lokaal der Maatschappij, of elders, eene zaak drijven.

18°. De bestuurder mag, zonder speciale toestemming van de Directie der Maatschappij, in de door haar gehuurde lokalen geen muziekuitvoeringen laten geven, noch vreemde personen in die lokalen herbergen.

19°. De bestuurder is verplicht de beambten der Maatschappij met achting en oplettendheid te behandelen; zonder tegenspraak, de voorschriften op te volgen, die hem, namens de Maatschappij, door hen worden medegedeeld; en hun daarenboven alle mededeelingen betreffende de exploitatie te verstrekken, die zij noodig mochten hebben.

20°. De bestuurder is verplicht den completen inventaris der Maatschappij, welke hem, blijkens specialen staat, is overgegeven, zorgvuldig te bewaren, zoomede om alles te vergoeden, wat daarvan verloren raakt of breekt, doch is hij niet verplicht tot vergoeding der schade, welke ontstaat door brand, gebruik of slijtage der inventaris-goederen.

21°. Voor de juiste afrekening der aan hem afgegeven goederen, alsmede voor de nakoming der op hem, betrekkelijk den inventaris, rustende verplichting, stelt de bestuurder een door den chef de bureau van de Maatschappij goedgekeurde borgtocht ten bedrage van.....

22°. De bestuurder heeft het recht om elk kwartaal, ten kantore der Maatschappij het bedrag te vorderen, dat de Directie, na eigen onderzoek, als vergoeding voor de feitelijke uitgaven die hij gedurende het genoemde kwartaal voor de exploitatie der Maatschappij heeft moeten doen, vastgesteld heeft.

(Bij dit punt moet in aanmerking genomen worden het dienstpersoneel, dat voor de exploitatie noodig was, zijne voeding, zijn onderhoud en loon, het aandeel in de kosten van verlichting, verwarming en schoonhouden van het lokaal, welke natuurlijk voor rekening der Maatschappij komen en ten slotte de kosten, welke de Directie zich genoopt ziet aan den bestuurder toe te kennen, voor eene stipte en zorgvuldige nakoming zijner verplichtingen waartoe ook eene, voor elk lokaal speciaal geëigende restauratie-exploitatie behoort.)

23°. De aanstelling geschiedt op voorwaarde van wederzijdsche opzegging twee maanden te voren, met toekenning aan de Maatschappij van het recht, om den bestuurder te ontslaan, indien hij de hier omschreven of later te verstrekken voorschriften, niet nakomt, en moet hij in dit geval dadelijk aftreden zonder eenige aanspraak op schadevergoeding. Buitendien is de Maatschappij bevoegd, het ontslag te allen tijde te geven, maar in dat geval is zij verplicht den ontslagene eene schadevergoeding toe te kennen, berekend naar huur en kost voor twee maanden, gelijkstaande met een vaste som in eens gevend geld van Kronen:....

Gothenburg, den
Namens de Gothenburger Tapperij-Maatschappij.

Voor de, krachtens § 21 van dit kontrakt, op ons rustende rekenplichtigheid, zoomede voor de vergoeding van te korten, welke daarbij kunnen ontslaan, stellen wij ons solidair borg, als voor eigen schuld, tot een bedrag van Kronen....
Gothenburg, den
.....
Getuigen:
.....

Reglement van orde.

1. In elk taplokaal moet orde, netheid en zuiverheid heerschen.
2. De bestuurder en het dienstpersoneel moeten tegenover het publiek beleefdheid en oplettendheid in acht nemen en bestellingen spoedig en behoorlijk uitvoeren.
3. De bestuurder is verplicht zijn lokaal behoorlijk te ver-

lichten en te verwarmen, en het zuiver en geventileerd te houden.

4. De bestuurder, die voor eigen rekening den handel in spijzen, koffie, gebrouwde dranken, etc. drijft, is gehouden om goed toebereide en, indien dit verlangd wordt, warme spijzen, ter beschikking van het publiek te houden.
5. De geheele voorraad sterke dranken en wijnen, die zich in de taplokalen en koffiehuizen bevindt, behoort aan de Maatschappij, en wordt voor hare rekening uitgetapt, weshalve deze artikelen niet mogen worden uitgetapt, dan uitsluitend uit vaten, ankers, flesschen of karaffen, welke der Maatschappij in eigendom toebehooren, hetgeen uit het op die voorwerpen voorkomende merk duidelijk moet blijken. Desgelijks moeten alle sterke dranken en wijnen in de glazen der Maatschappij worden voorgediend, welke glazen van het merk G.U. zijn voorzien.
6. De bestuurder is onvoorwaardelijk verplicht, niet dan tegen kontante betaling sterke dranken en wijnen uit te tappen en heeft bij gevolg niet het recht deze artikelen op crediet of tegen borgstelling of pandgeving, af te staan, doch moet de betaling tegen overgifte van de goederen aan de koopers plaats vinden.
7. Het is den bestuurder ten strengste verboden, aan personen, die in kennelijken staat van dronkenschap verkeeren, of aan minderjarigen, wijn of sterke dranken af te leveren. Onder minderjarigen moet men in de koffiehuizen en taplokalen der Maatschappij niet alleen verstaan kinderen beneden 15 jaren, maar ook jongelingen, die hun volle achttiende levensjaar nog niet hebben bereikt. De bestuurder is verplicht, in elk speciaal geval, te onderzoeken, of de opgegeven ouderdom als betrouwbaar te beschouwen is, zoomede om zich, in twijfelachtige gevallen, overeenkomstig boven omschreven verbod te gedragen.
8. De maatschappij verwacht, dat het publiek zijnerzijds zoowel den bestuurder, als het dienstpersoneel beleefd en welwillend behandelen, en ook de goede orde en zedelijkheid betrachten zal; hetgeen een vereischte is voor eene goede en vredelievende verhouding in de koffiehuizen en taplokalen.
9. Hij, die in strijd hiertegen handelt, zoodat er schandaal ontstaat en de vrede wordt gestoord, en die zich ook door beleefde aanmerkingen niet laat terechtwijzen, moet uit het lokaal worden verwijderd, zijnde de bestuurder daartoe gerechtigd en verplicht.

10. Op Zon- en feestdagen, zoomede op de avonden, die daaraan voorafgaan, is, nà zes uur, in de 21 in exploitatie zijnde koffiehuizen en taplokalen der Maatschappij, het tappen van brandewijn en andere geestrijke dranken, onverschillig ter afhaling of tot verbruik op de plaats zelve, verboden; doch de zoogenaamde borrel ter opwekking van den eetlust mag verstrekt worden.
11. Het lokaal is geopend:
    Op werkdagen van uur des vóór- tot des namiddags.
    Op Zon- en feestdagen van uur des vóór- tot uur des namiddags.
12. Klachten kunnen worden ingediend bij den chef de bureau der Maatschappij of bij den opzichter, onverschillig of dergelijke klachten den bestuurder of het dienstpersoneel betreffen, en moet de noodige aandacht daaraan worden geschonken.

DE DIRECTIE.

Andere kontrakten, gesloten met de kasteleins van de kosthuizen der maatschappij, bevatten de bepaling, dat slechts brandewijn mag geschonken worden als zoogenaamde ‘Appetit-schnapps’ vóór het middag- of avondeten (een gewoonte, welke bij nagenoeg alle standen in Zweden wordt aangetroffen), òf slechts, indien gelijktijdig een of ander eetwaar, ten minste tot een gelijk bedrag als de verlangde sterke drank, wordt besteld.

II.

Welke zijn nu de gevolgen geweest van het optreden der Gothenburgsche en van de op haar voorbeeld in andere Zweedsche steden opgerichte Tapperij-Maatschappijen? Hierop had men in de eerste 10 jaren na 1865 zeer uiteenloopende antwoorden ontvangen. Zoowel in de stad Gothenburg zelf als in het overige Zweden trof men naast de voorstanders, die geen woorden genoeg konden vinden om de groote verdiensten van het systeem te verkondigen, lieden van gezag aan, die onomwonden verklaarden, dat de geheele zaak minstgenomen een groote vergissing was. Men leze bijv. het door den Engelschen

gezant te Stockholm voor een Commissie uit het Huis der Lords in 1876 opgesteld rapport, eindigende met de conclusie, dat zijns inziens de geheele zaak hierop neerkwam dat de profijten op de onmatigheid der bevolking in de stadskassen vloeiden, in plaats van in de zakken der kroeghouders, en dat het systeem ‘had proved a failure’ (House of Commons returns, Nos 135 en 149, 1877). Tot staving der beweringen, dat het systeem zijn doel gemist had, of zelfs zooals eenigen meenden een hoogst nadeeligen invloed oefende, werd toen voornamelijk op het volgende gewezen.

Het aantal der wegens openbare dronkenschap veroordeelden, evenals het aantal der in de ziekenhuizen verpleegde lijders aan delirium tremens, is, na eenige jaren afnemende geweest te zijn, thans in de laatste vier jaren opnieuw vrij ras stijgende.

De voorstanders meenden deze op officiëele cijfers gebaseerde bewering grootendeels te kunnen ontzenuwen door er op te wijzen, dat geheel Zweden, en vooral handelssteden als Gothenburg, juist in die jaren bijzonder voorspoedig geweest waren, dat de arbeidsloonen aanzienlijk gestegen waren en dus grootere bedragen dan vroeger door de bevolking aan sterken drank konden besteed worden. Zij waren echter verplicht toetegeven, dat het systeem in zooverre niet kon geacht worden geslaagd te zijn, zoolang niet de boven reeds genoemde klein-detailhandel eveneens onder contrôle der maatschappij was gebracht. De ervaring had namelijk geleerd, dat de hoeveelheid sterke drank, welke de wet als minimum toestand bij verkoop in klein-detail (toenmaals ½ kanna = 1.3 Liter, thans 1 Liter) te gering was om, zooals men met de bepaling bedoeld had, den werkman van het koopen bij grootere hoeveelheden dan per glas en van het drinken bij zich tehuis aftehouden. Integendeel gaf de lagere prijs, tegen welken brandewijn op grond van het geringere vergunningsrecht in klein-detail winkels kon verkocht worden, er juist aanleiding toe, dat verscheidene personen zich vereenigden om de bij de wet bepaalde minimum hoeveelheid ½ kanna aanteschaffen, en het aldus gekochte òf onderling verdeelden om in eigen huiselijken kring te verteeren, òf tot gelijk doel medenamen naar kleine clubs, waarvan toen ten tijde een groote aantal bestonden en welke eigenlijk met geen andere bedoeling waren opgericht dan om den leden de gelegenheid aantebieden zich binnenshuis en tot lageren prijs

dan in een tapperij een roes te kunnen drinken. Wel was dit koopen van ½ kanna ter onderlinge verdeeling verboden, in de praktijk bleek het echter, hetgeen begrijpelijk was, een onmogelijkheid om hierop toezicht te oefenen.

Ten einde nu dit euvel eveneens te kunnen bestrijden, bood de Gothenburgsche Tapperij-Maatschappij, nadat eene in 1871 uitgekomen aanvullingswet dit mogelijk gemaakt had, in 1874 aan ook de 'klein-detail'-vergunningen voor hare rekening in exploitatie te nemen. Eerst van dien tijd af kan het systeem geacht worden een fair trial gekregen te hebben. Dat dit met succes bekroond werd, wordt thans algemeen erkend.

Nu wij in onze dagen de ondervinding van een verder tijdvak van zestien jaren te onzer beschikking hebben om over het Gothenburgsche systeem te oordeelen en ook om het min of meer gegronde in de beweringen der toenmalige tegenstanders te overwegen, komt het ons voor, dat een groot gedeelte der oppositie der eerste tien jaren na het eerste in praktijk brengen van het systeem, daarin gelegen heeft, dat men te veel van de genomen maatregelen verwachtte: eigentlijk niet meer of minder dan een verhindering van het gebruiken, ten minste van het misbruik maken van sterken drank. Dit echter is, zooals men thans algemeen erkent, een geheel onjuiste opvatting der bedoeling van de oprichters der tapperij-maatschappijen geweest. Uit het boven-aangehaalde gedeelte van het schrijven der eerste Gothenburgsche Maatschappij aan den Raad der Stad blijkt toch duidelijk, dat geenszins een onmogelijkmaken van het drinken beoogd werd door eenvoudig geen brandewijn per glas verkrijgbaar te stellen. Bij het vrijlaten aan het individu om al dan niet sterken drank te willen nuttigen, wenschte zij slechts de vele van buiten tot hem komende verleidingen weg te nemen, welke hem maar al te dikwijls zijns ondanks tot drinken brachten. *Direct* is dus het stelsel, als men wil, *niet* tegen het drankmisbruik gericht; *indirect* echter zooveel te meer, daar het uit den aard der zaak *moet* bijdragen tot een vermindering van het drankgebruik. Het ligt toch voor de hand, dat reeds veel verkregen is, waar het gelukt den prikkel van het eigenbelang weg te nemen, welke tot vermeerdering van het debiet en daardoor tevens van het winstcijfer aanspoort; waar het mogelijk wordt te verhinderen, dat op crediet, met of zonder onderpand, verkocht wordt; waar de vroegere be-

dompte, vuile, zich verschuilende, tot allerlei gemeenheid opwekkende tapperijen plaats maken voor lichte, gezonde, ruime voor een ieders oog openliggende lokalen, welke meer tot het nuttigen van spijzen dan tot het verteren van drank uitnoodigen.

Men verwachte echter niet meer dan dit van het stelsel. Wanneer de werkman of elk ander, die de tapperij bezoekt, zonder uitnoodiging of aansporing den eenen borrel na den anderen bestelt en geen de minste lust betoont om ook gelijktijdig een of anderen spijs te nemen, wanneer hij het gedronkene oogenschijnlijk zonder beschonken te worden verdragen kan, wanneer zijn beurs gevuld genoeg blijkt te zijn om het gekochte aanstonds te betalen, dan is het stelsel, - de ijverigste voorstanders zullen dit onmiddellijk toegeven - geheel machteloos; want het gaat van het beginsel uit, dat, waar de wet de bedwelmende dranken als handelswaar kent en erkent en meent het debiet er van aan particulieren te mogen overlaten, het geenszins kan geacht worden gerechtigd te zijn om aan een volwassen, in nuchteren toestand verkeerende persoon tegen contante betaling sterken drank te weigeren.

Dit neemt niet weg, dat in de praktijk aan het stelsel andere gevaren kunnen verbonden zijn; met name is het gevaar niet gering te achten, dat de gemeentebesturen en de maatschappijen met het oog op de - later nader te noemen - uitkeeringen alles in het werk zullen stellen om het debiet van sterke dranken en daardoor ook het winstcijfer te verhoogen. Waar dit gebeurt, kan men echter aanstonds zeggen, dat de allereerste bedoeling van het Gothenburgsch stelsel over het hoofd gezien is, en hetgeen volgens dit stelsel heet ingericht te zijn, ten onrechte den naam er van draagt.

Opmerkelijk is het te zien, hoe spoedig, nadat de tapperij-maatschappijen ook den klein-detail-handel in handen gekregen hadden, de meesten der tegen het stelsel gekeerde meeningen veranderd zijn. Het duidelijkst blijkt dit uit de rapporten, uitgewerkt door de gouverneurs der verschillende provinciën, naar aanleiding van eene hun door een Koninklijke Commissie tot herziening der drankwet in 1878 gedane vraag: ‘Welke zijn de resultaten, zoowel op zedelijk gebied als met het oog op de goede orde, van het overdragen van den brandewijnverkoop in 't klein aan de zoogenaamde tapperij-maatschappijen?’ Zonder uitzondering berichtten allen, dat waar het stelsel be-

hoorlijk werd toegepast, (en, op zeer enkele uitzonderingen na, bleek dit het geval te zijn,) slechts op gunstige uitkomsten kon gewezen worden.

Dit thans wat Zweden betreft. Duidelijkheidshalve zullen wij voor Zweden de cijfers, waarover wij beschikken kunnen, ter staving van het bovengezegde, dat het Gothenburgsche systeem werkelijk heilzaam gewerkt heeft en nog werkt, tegelijk geven met die, welke op Noorwegen betrekking hebben.

III.

Het voorbeeld door Gothenburg, weldra eveneens door andere Zweedsche steden gegeven, bleef, hetgeen bij de daar heerschende beschouwingen begrijpelijk was ook in Noorwegen niet onopgemerkt. Wij zagen reeds tot welke uiterste maatregelen men in 1836 en 1842 zijn toevlucht wenschte te nemen, om het drankmisbruik uitteroeien. Van meer praktischen zin getuigden de voorstellen, waarmede zich de Storthing en de Regeering weinige jaren later vereenigden en welke in 1845 en 1848 tot wet werden verheven. Alvorens de eerste dier beide wetten, die van 1845, betrekking hebbende op den verkoop van sterke dranken in 't klein, nader uitéén te zetten, geven wij hier, evenals wij zulks bij de Zweedsche wet op de bereiding van brandewijn deden, in weinige woorden den inhoud weder van de wet van 1848 op het branden en distilleeren.

Ten einde het eigenlijke huisbedrijf, het bereiden van brandewijn zoogenaamd tot ‘eigen verbruik’ te treffen, eensdeels om de schadelijke gevolgen er van te niet te doen, maar ook ter wille van de contrôle met het oog op een in 1840 ingevoerde accijns, werd het branden en distilleeren in retorten van geringeren inhoud dan 100 Potter (96 Liter) bij de nieuwe wet verboden verklaard en voorts bepaald, dat het bereiden van brandewijn slechts gedurende 6 maanden des jaars, nl. van 15 October tot 15 April, zoude geoorloofd zijn, terwijl het minimumbedrag aan accijns te voldoen door elke branderij of distilleerderij, welke gedurende genoemd tijdvak in werking geweest was, zoude berekend worden over een veertiendaagsche productie van tenminste 1500 Potter (1450 Liter) daags. Aan de - vele duizenden - eigenaren van retorten van geringeren inhoud dan 100 Potter zoude de waarde aan metaal, vermeerderd

met 10 pCt., bij aflevering dezer ketels aan de daartoe aangewezen ambtenaren vergoed worden. Wel werd het branden boven den huiselijken haard aanvankelijk in stilte nog voortgezet, maar de gestrengheid, waarmede men bij geconstateerde overtredingen optrad, deed dit spoedig ophouden.

Het aantal distilleerderijen, dat in 1840 bij het in werking treden der accijns-wet 1387 bedroeg, was dan ook in 1850 reeds gedaald tot 40, welke allen fabriekmatig gedreven werden en in of bij de steden gevestigd waren.

Bij de tweede der bovengenoemde wetten, die van 1845, den verkoop van sterken drank regelende, zullen wij, daar zij 't uitgangspunt van gelijke maatregelen geweest is als die, welke in Zweden genomen zijn, langer stilstaan.

Nadat de detailhandel, d.i. de handel in geringere hoeveelheden dan 40 Potter (39 Liter), reeds in het voorafgaande tiental jaren herhaaldelijk door beperkende bepalingen en verhoogde belastingen getroffen was, bepaalde de wet van 1845, dat voortaan geen vergunningsrecht meer mocht worden verleend aan dengene, die daarnevens een ander bedrijf uitoefende, waartoe een ‘burgerschapsrecht’ (patent) vereischt werd. Alleen degenen, die bij het in werking treden der wet reeds naast een ander bedrijf het recht verkregen hadden om brandewijn in 't klein te verkoopen, zouden dit recht tot hun dood mogen behouden. Hiermede werd een einde gemaakt aan het zeer veelvuldig voorkomende kwade gebruik van bij elken inkoop in winkels of op markten op een glaasje brandewijn, hetzij tegen geringe betaling of gratis, te trakteeren, en werd het eigenlijke debiet van sterke dranken wederom teruggebracht naar herbergen en tapperijen. Aan de gemeentelijke autoriteiten in de steden werd de bevoegdheid verleend het aantal plaatsen te bepalen, waar verkoop in 't klein, na vooraf verkregen vergunning, zoude mogen worden uitgeoefend. Slechts aan personen van onbesproken gedrag en welke geacht konden worden voor hun bedrijf de noodige geschiktheid te bezitten, mocht zulke vergunning, en slechts voor een tijdvak van ten hoogste 5 jaren, worden verleend. In den verkooptijd werd de beperking gemaakt, dat alle tapperijen gedurende Zon- en feestdagen geheel, en op dagen, daaraan voorafgaande, van af 5 uur des namiddags, moesten gesloten zijn; dat 's ochtends vóór 8 uren geen sterke drank mocht worden verkocht, en na 10 uur 's avonds geen bezoeker meer in een drank-

lokaal mocht aanwezig zijn. Slechts in logementen, welke vergunning bekomen hadden, mocht van deze regels ten behoeve der tijdelijk daar vertoevende reizigers worden afgeweken. Voor den verkoop ten platte lande werd bepaald, dat alleen aan winkeliers, (‘landhandelaars’) en aan logementhouders vergunningsrecht mocht worden verleend, en wel slechts dan, indien de geestelijke en de oudste raden van het kerspel hunne toestemming daartoe hadden gegeven. Aan logementhouders werd het verboden, aan andere personen dan aan reizenden, brandewijn te tappen. Bij een in 1871 uitgevaardigde aanvullingswet is verder bepaald, dat het vergunningsrecht voor den kleinhandel in sterke dranken ook kan verleend worden aan maatschappijen, welke zich verplichten geen hooger dividend op de aandeelen uittekeeren dan 5 pCt. 's jaars en het resteerende winstsaldo afstaan voor doeleinden van algemeen nut; leden (aandeelhouders) eener dusdanige maatschappij kunnen zij zijn, die op eigen naam geen vergunningsrecht hadden kunnen verwerven. Door deze wetsbepaling werd de deur geopend voor het Gothenburgsche systeem. Aan de stad Christianssand komt de eer toe de eerste Noorweegsche Tapperij-Maatschappij en wel reeds in hetzelfde jaar, dat de wet de gelegenheid daartoe aanbood, te hebben opgericht. De andere steden volgden weldra dit voorbeeld. Volgens de laatste jaarcijfers, gepubliceerd door het Rijks-Bureau voor de Statistiek, bestonden in 1889 dusdanige maatschappijen in alle steden des lands waar verkoop van sterken drank plaats heeft, op drie zeer onbeduidende plaatsjes na; in 5 stadjes wordt in 't geheel geen vergunningsrecht verleend. Een der eerste handelingen der meeste maatschappijen is geweest het aantal verkoopplaatsen op ongeveer de helft te brengen.[1)]

Ten einde het verdwijnen te bespoedigen der vóór 1845 verleende vergunningsrechten, welke, zooals wij zagen bij het leven van den toenmaligen eigenaar, onaantastbaar waren, kent een in 1880 uitgekomen nieuwe aanvullingswet aan de stedelijke autoriteiten de bevoegdheid toe, om deze geprivilegieerde vergunningen, na vooraf verkregen koninklijke goedkeuring, intetrekken tegen uitkeering eener door vier deskundigen te bepalen jaarlijksche vergoeding, en die aan de tapperij-maatschappijen overtedoen. Gewoonlijk worden de gemiddelde verdiensten der

1) Opgaven omtrent het aantal tapperijen in de steden in de verschillende aren vóór en na de invoering der Tapperij-Maatschappijen, schijnen niet te bestaan.

laatste drie jaren als basis bij de berekening der te betalen vergoeding aangenomen, doch de deskundigen kunnen hierin verandering brengen, indien bijzondere omstandigheden deze verdiensten in genoemde jaren grooter of kleiner hebben doen zijn dan voor de naaste toekomst mag aangenomen worden. Dat de hier besproken maatregel - merkwaardig genoeg bestaat er geen dergelijke in het land, waar het systeem ontstaan is, in Zweden - nuttig gewerkt heeft, om de verschillende geprivilegieerde kroegen, welke de bedoelingen der maatschappijen in vele gevallen tegenwerkten, van het tooneel te doen verwijnen, behoeft geen betoog.

Een in 1881 uitgevaardigde wet kent aan de stadsbesturen een dergelijke bevoegdheid toe met betrekking tot de geprivilegieerde vergunningen voor den verkoop van bier, wijn, moutwijn en eider in 't klein. Op verschillende plaatsen zijn ook deze rechten genaast en aan de betrokken tapperij maatschappij overgedragen.

IV.

Wij gaan thans over tot het mededeelen van eenige cijfers, waaruit de vooruitgang in beide landen, wat het drankvraagstuk betreft, ten duidelijkste blijkt.[1)]

In de eerste plaats de gemiddelde per hoofd der bevolking jaarlijks verteerde hoeveelheid sterke drank. Wij brengen hierbij in herinnering, dat deze hoeveelheid in 1830 in Zweden geraamd werd op 56 Liter, in Noorwegen op 16 Liter. In de na te noemen jaren bedroeg zij:

	In ZWEDEN. Liters.	In NOORWEGEN. Liters.
Gemiddeld voor 1871-1875	11.8	6.8
id. voor 1876-1880	10.1	4.9
id. voor 1881-1885	8.-	3.4
in 1886	7.8	3.-
in 1887	7.-	2.9
in 1888	6.7	3.-
in 1889	6.2	2.9

1) De hier medegedeelde cijfers zijn allen ontleend aan jaarberichten, uitgegeven door de Rijksbureaux van Statistiek in Zweden en Noorwegen.

De resultaten, in een enkele stad verkregen, nagaande, vinden wij dat het gemiddelde quantum in Gothenburg bedroeg:

in 1874	28.90 Liter
in 1880	20.62 Liter
in 1885	18.40 Liter
in 1886	18.09 Liter
in 1887	16.91 Liter
in 1888	16.75 Liter
in 1889	16.05 Liter

In het eerst- en het laatstgenoemde der bovenvermelde jaren bedroegen de gevallen van delirium tremens, behandeld in de openbare ziekenhuizen der stad:

in 1874	109 gevallen
in 1884	42 gevallen

Met het oog op de intusschen toegenomen bevolking, wijst dit een verbetering aan van 81 %.

Letten wij op het aantal der voor den klein-detailhandel en voor het eigenlijke tapperij-bedrijf verleende vergunningsrechten, dan blijkt ons, wat Zweden betreft, dat deze in de reeds meermalen genoemde jaren als volgt bedroegen:

In de steden:

	AANTAL VERGUNNINGEN				**Aantal inwoners per vergunning**
	verleend aan maatschappijen	**verleend in openbare veiling**	**op oude privilegies berustende**	**Totaal**	
1874	460	393	203	1056	581
1880	855	127	27	1009	692
1885	912	69	16	997	807
1886	914	52	15	981	850
1887	904	51	13	968	884
1888	879	47	13	939	930
1889	871	43	13	927	969
Ten platte lande:					
1874	12	174	226	412	9.150
1880	11	113	164	288	13.450

1885	-	92	132	224	17.311
1886	-	86	128	214	18.148
1887	-	84	128	212	18.297
1888	-	84	126	210	18.451
1889	-	70	116	186	20.839

Het geheele Rijk:

1874	472	567	429	1468	2.986
1880	866	240	191	1297	3.682
1885	912	161	148	1221	3.835
1886	914	138	143	1195	3.948
1887	904	135	141	1180	4.027
1888	879	131	139	1149	4.132
1889	871	113	129	1113	4.713

Uit bovenstaande cijfers blijkt, dat het aantal vergunningsrechten, (hierin zijn die, welke tijdelijk aan restauraties op stoomschepen, aan badplaatsen enz. verleend worden, niet begrepen) in 't genoemde vijftiental jaren, niettegenstaande de toeneming der bevolking met 9 %, van 1468 tot 1113 of met 14 % verminderd is; in de steden bedraagt deze vermindering in genoemd tijdvak 12 %, in de plattelands gemeenten 55 %. Gedurende het tijdvak 1874-80 zien wij het aantal der aan de tapperij-maatschappijen verleende vergunningen aanzienlijk stijgen, ongeveer in dezelfde verhouding als de in openbare veiling verpachte en de geprivilegieerde rechten afnemen. Voor een groot gedeelte is dit toe te schrijven aan het optreden der Stockholmsche tapperij-maatschappij in 1877, nadat in het voorafgaande jaar een groot aantal der geprivilegieerde tapperijen bij minnelijke schikking tegen een jaarlijksche vergoeding, varieerende tusschen 500 en 2000 kronen, door de stad waren overgenomen. Van af 1886 zien wij het aantal der door de tapperij-maatschappijen geexploiteerde rechten, door vrijwillige sluiting, bij een gelijktijdig afnemen, zoowel der uitbesteden als der geprivilegieerden, steeds verminderen.

Voor Noorwegen zien wij ons, bij gebrek aan opgaven dienaangaande, niet in staat de correspondeerende cijfers medetedeelen; dit is te meer te betreuren, daar het verminderen der in exploitatie zijnde vergunningsrechten na het optreden der maatschappijen daar vermoedelijk van nog meer beteekenis is dan in Zweden.

Ook, uit een handelsoogpunt beschouwd, zijn de zaken zoowel der Zweedsche als der Noorweegsche tapperij-maatschappijen zeer voordeelig. Wij laten hier een opgaaf volgen der door de gezamenlijke Zweedsche maatschappijen, na aftrek van ten hoogste 6 % interest op de aandeelen en van alle administratie- en andere kosten, in de jaren 1885 tot 89 afgestane winstsaldo's

1885	Kr.	3.558.860
1886	Kr.	3.867.769
1887	Kr.	4.191.473
1888	Kr.	3.836.427
1889	Kr.	4.763.814

De Zweedsche wet schrijft voor op welke wijze deze winstsaldo's, evenals de gelden, voor de vergunningsrechten zelven gestort, tusschen de steden, de plattelands-gemeenten, de provinciën en de 'Huishoudings-Maatschappijen' in de provinciën moeten verdeeld worden. Ten einde te kunnen opgeven, welke voordeelen de vier genoemden uit den verkoop van sterken drank in 't klein ontvangen, laten wij hier de bedragen volgen in de jaren 1885-89 voor de vergunningsrechten betaald:

	BETAALD DOOR:		
	Tapperij-Maatschappijen	**andere houders van vergunningsrecht**	**Totaal**
	Kr.	Kr.	Kr.
1885	1.666.588	550.506	2.217.094
1886	1.762.545	488.749	2.251.294
1887	1.752.432	463.762	2.216.194
1888	1.747.820	471.904	2.219.724
1889	1.769.465	445.152	2.214.617

Tezamen met bovenvermelde winstsaldo's, en verdeeld onder de steden en gemeenten, de provinciën en de 'Huishoudings-Maatschappijen', krijgen wij de volgende cijfers:

	TEN GOEDE GEKOMEN AAN:				
	de steden	**de plattelandsgemeenten**	**de provinciën**	**de Huishoudings-Maatschapp.**	**Totaal**[1]
1885	3.235.611	724.079	974.140	728.543	5.775.955
1886	3.498.625	760.355	1.005 715	755.392	6.119.063
1887	3.693.024	762.824	1.057 307	807.072	6.407.668
1888	3.482.275	731.421	1.011.649	750.676	6.056.149
1889	3.052.310	824.478	1.159.569	866.276	6.978.433

1) De hier genoemde totaalcijfers zijn een optelling der bovengenoemde winstsaldo's en betalingen voor vergunningsrechten. Het verschil tusschen de optelling der cijfers in de 4 eerste kolommen van dezen staat en de 'totaalcijfers' ontstaat, doordien niet de *geheele* bedragen ter verdeeling komen.

In tegenstelling met Noorwegen, waar, zooals wij zullen zien, jaarlijks een opgave verstrekt wordt der doeleinden van algemeen nut, waartoe de winstsaldo's der tapperij-maatschappijen zijn aangewend geworden, hebben wij geene gegevens dienaangaande wat Zweden betreft tot onze beschikking.

Ofschoon hier niet direct tehuis behoorende, laten wij toch volledigheidshalve een opgave volgen der baten, welke geheel Zweden nl. het Rijk en de reeds meermalen genoemde vier onderdeelen, uit de brandewijn-productie en brandewijn-handel trekt. Wij vermeerderen daartoe bovengenoemde totaalcijfers der ontvangen winstsaldo's en der gestorte sommen voor de vergunningsrechten met de bedragen in het vijftal jaren 1885-89 aan accijns op de productie en aan invoerrechten, na aftrek der restitutie bij uitvoer, ontvangen en krijgen dan voor

1885	Kr.	21.739.148
1886	Kr.	20.960.750
1887	Kr.	19.660.393
1888	Kr.	21.774.310
1889	Kr.	21.241.742

of wel verdeeld over de in genoemde jaren verteerde hoeveelheden sterke drank, resp. groot 29.570.674, 31.964.588, 33.275.155, 37.009.697 en 39.364.133 Liter een gemiddelde opbrengst per elken door de bevolking gedronken liter van

in 1885	Kr.	0.72
in 1886	Kr.	0.68
in 1887	Kr.	0.59
in 1888	Kr.	0.57
in 1889	Kr.	0.55

Ook in Noorwegen gaan de zaken der tapperij-maatschappijen, financieel beschouwd, zeer goed. Ziehier de bedragen der door het volgende aantal hunner in de jaren 1885-89, na betaling van 5 % interest op de aandeelen en van alle onkosten en belastingen, na afschrijving op vaste eigendommen en stortingen in de reservefondsen, ter verdeeling afgestane winstsaldo's:

In	1885	door	47	maatsch.	Kr.	671.571
In	1886	door	49	maatsch.	Kr.	674.632
In	1887	door	50	maatsch.	Kr.	699.252
In	1888	door	50	maatsch.	Kr.	875.678
In	1889	door	51	maatsch.	Kr.	1.084.501

Rekent men bij deze bedragen de sommen door de maatschappijen voor de vergunningsrechten in de gemeentekassen gestort, dan krijgt men de volgende totalen:

Voor 1885	Kr.	1.120.060
Voor 1886	Kr.	1.177.500
Voor 1887	Kr.	1.222.543
Voor 1888	Kr.	1.391.146
Voor 1889	Kr.	1.626.804

zijnde de baten, door de steden verkregen bij den kleinhandel in brandewijn, enz. Tot welke doeleinden ‘van algemeen nut’ de netto-overschotten der tapperij-maatschappijen gebruikt worden, blijkt bijv. uit volgende opgave omtrent het jaar 1889, het laatste, waaromtrent tot dusver de cijfers bekend gemaakt zijn. Bij de beschikbare netto-winst, welke, zooals wij zagen, dat jaar Kr. 1.084.501 beliep, kwam nog een disponibel saldo van 1888, groot Kr. 21.252.- tezamen dus beschikbaar Kr. 1.105.753.

Dit bedrag werd als volgt aangewend: Inwendige zending	Kr.	7.700
Kerkbouw	Kr.	20.971
Andere kerkelijke of godsdienstige doeleinden	Kr.	6.385
Museums, verzamelingen en andere wetenschappelijke doeleinden	Kr.	54.212
Bibliotheken, Leeskamers, Leesgezelschappen	Kr.	22.762
Lager onderwijs: Schoolgebouwen	Kr.	64.787
Bibliotheken en Verzamelingen	Kr.	4.708
Andere doeleinden	Kr.	12.485
Middelbaar en Hooger Onderwijs: Gebouwen	Kr.	25.961
Bibliotheken en Verzamelingen	Kr.	1.950
Andere doeleinden	Kr.	22.875
Avondscholen, zondagscholen, technische scholen, scholen voor	Kr.	25.080

zeelieden, arbeidersakademie, enz.		
Huisvlijt-, ambachts- en huishoudingscholen	Kr.	45.433
Stipendien voor ambachtslieden en dergelijken	Kr.	1.400
Weeshuizen, Stichtingen tot opname van kinderen, opvoedingsgestichten	Kr.	79.550
Te transporteeren	Kr.	396.259

Transport	Kr.	396.259
Magdalena-Stichting	Kr.	.000
Jongelingsvereenigingen	Kr.	15.200
Onthoudingsvereenigingen	Kr.	18.390
Werkliedenverenigingen, tehuis voor arbeiders	Kr.	14.002
Tehuis voor zeelieden en dergelijken	Kr.	4.650
Vereenigingen ten bate van zeelieden, werklieden en dergelijken	Kr.	12.360
Publieke ziekenhuizen	Kr.	39.775
Diakonessenvereenigingen	Kr.	15.800
Zieken- en ondersteuningsfondsen	Kr.	20.079
Armenhuizen	Kr.	1.900
Ondersteuning, verpleging, voeding van behoeftigen	Kr.	34.383
Schietwedstrijden	Kr.	1.585
Gymnastiek	Kr.	10.200
Badhuizen	Kr.	56.143
Teekenscholen	Kr.	4.350
Schouwburgen, feestlokalen, uitspanningsplaatsen	Kr.	74.734
Muziek en zang	Kr.	18.683
Andere doeleinden van kunst	Kr.	2.720
Bijdragen aan spoorwegondernemingen	Kr.	37.300
Aanleg van straten en wegen	Kr.	65.911
Andere bijdragen aan bevorderingsmiddelen	Kr.	12.348
Verlichting van straten	Kr.	22.719
Waterwerken, waterleiding, rioleering	Kr.	60.064
Brandweer	Kr.	30.864

Openbare parken, aanplanting van boomen, enz	Kr.	40.897
Geneeskundige dienst	Kr.	1.360
Politie	Kr.	3.026
Ter vrijer beschikking der gemeentebesturen	Kr.	14.495
Andere doeleinden	Kr.	58.761
Niet gedisponeerd saldo	Kr.	15.795
		———
Totaal	Kr.	1.105.753

Zooals men bemerkt neemt onder de doeleinden, welke de grootste uitkeeringen uit de baten der tapperij-maatschappijen ontvangen hebben, het schoolwezen de eerste plaats in en wel met Kr. 132.766 of, rekent men de aan huisvlijt en dergelijken scholen verleende subsidies er ook bij, dan Kr. 203.279.

Bovendien dient opgemerkt te worden, dat vele bijdragen, zoo als Museums en Verzamelingen, Bibliotheken enz., het schoolwezen eveneens ten goede komen. Ruim 18% is dus aan het onderwijs besteed, waarbij nog dient vermeld te worden, dat nagenoeg *alle* Maatschappijen hieraan hebben bijgedragen. Daarop volgen de gestichten tot opneming en opvoeding van kinderen met 7¼ %; schouwburgen, enz. met 6¾ % enz. Als bijzonderheid vermelden wij hier, dat een der Noorweegsche Maatschappijen, die te Christianssand, (zooals wij zagen de oudste daar te lande,) ten einde het volk het drinken van brandewijn te ontwennen, een eigen brouwerij exploiteert, waar een goed, maar zeer weinig alkohol bevattend bier gebrouwd wordt en dit produkt in hare lokalen tegen lageren dan den kostenden prijs verkoopt; het nadeelig saldo wordt door een gedeelte van het voor ‘doeleinden van algemeen nut’ beschikbare winstsaldo gedekt. Eene andere maatschappij, die te Bergen, laat nauwkeurig aanteekening houden van de personen, aan wie wegens minderlarigheid of dewijl zij teekenen van dronkenschap vertoonden, het tappen van sterken drank geweigerd is; dit aantal bedraagt jaarlijks om en bij de 20.000. Terecht vraagt men zich af: aan hoevelen van deze lieden zouden wel een of meer glaasjes onder het vrije tapperij-stelsel geweigerd zijn?

De gezamenlijke finantieele positie der Noorweegsche tapperij-maatschappijen was aan het einde van het jaar 1889 als volgt:

Gestort kapitaal	Kr.	594.705.-
Reservefonds	Kr.	1.137.726.-
Andere fondsen (als pensioenfondsen, id. van aankoop van wijn- en bierhuizen, enz)	Kr.	124.877.-
Nog niet uitgekeerde saldo's van vroegere jaren	Kr.	249.992.-

De voordeelen, welke aan het stelsel der tapperij-maatschappij verbonden zijn, thans resumeerende, zien wij:

1°. De directe of indirecte aansporing, opwekking uitnoodiging tot drinken vervalt geheel, doordien de verkooper er hoegenaamd geen belang bij heeft of er veel of weinig sterken drank verteerd wordt, terwijl integendeel het debiet van dranken als koffie, enz. hem juist voordeel oplevert.

2°. Het verkoopen van sterken drank op crediet, zeker een der grootste euvels van het drankmisbruik, kan niet voorkomen.
3°. Het echte ‘Kneipeleben’ wordt verhinderd, doordien het verblijf in de tapperijen niet langer geoorloofd is dan noodig is voor het verteren der bestelde hoeveelheden spijs of drank.
4°. De hoedanigheid van den (verkochten) brandewijn en van andere sterke dranken is uit den aard der zaak beter in tapperijen, aan een philantropische maatschappij behoorende, dan in de meeste particuliere kroegen.
5°. De verkoopplaatsen der maatschappijen zijn ruime, heldere, zindelijke lokalen, meer op restauraties dan op kroegen gelijkende; reeds de dompe, benauwde lucht en de wanorde in de meeste particuliere kroegen werkte demoraliseerend.
6°. Waar een maatschappij in een stad wordt opgericht, wordt gewoonlijk het aantal tapperijen onmiddellijk aanzienlijk verminderd.
7°. Gewoonlijk zijn het de eerste ingezetenen der stad, die de maatschappij uit louter menschlievendheid oprichten. In hunne deelneming ligt een waarborg voor de eerlijkheid der bedoelingen.
8°. Het bestuur der Maatschappij heeft het geheel in zijn macht de uren van opening en sluiting der tapperijen, binnen de door de wet vastgestelde grenzen, te bepalen; bij gevolg staat het hem vrij die later te openen en eerder te sluiten, dan door de wet is aangegeven, of die op bijzondere dagen geheel gesloten te houden.
9°. Daar de Maatschappijen hetzelfde beoogen als de wetgeving op den verkoop van sterke dranken, ligt in hare werkzaamheid reeds een waarborg opgesloten, dat de wettelijke voorschriften stipt zullen worden nageleefd.
10°. De baten op den verkoop van sterken drank in 't klein komen ten nutte van het algemeen. -

Wij eindigen dit opstel met een zinsnede aan te halen, uit hetgeen de zoogenaamde ‘Reise Commission’ van de Duitsche Vereeniging tegen drankmisbruik over de Zweedsche en Noorsche tapperij-maatschappijen gerapporteerd heeft:

‘Das Gothenburger System, sowie wir es hier nach den gesammelten Materialien aus seiner Verwirklichung in Schweden und Norwegen zu schildern versucht haben, ist unzweifelhaft

eine der erfolgreichsten Maassregeln zur Hebung der öffentlichen Sittlichkeit und Ordnung, von denen die Geschichte der europaïschen Culturvölker weisz. Bei zwei der freiheitliebendsten Nationen des Erdballes hat es die locale Monopolisirung des Branntweinverkaufes zu einer nationalen Institution erhoben, welche bisher durch Angriffe im Bewusstsein der Bevölkerung sich nur fester gesetzt hat. Die Mängel und Fahrlichkeiten denen es ausgesetzt ist, können auch in den Augen unbefangener fremden Beobachter unseres Erachtens nicht dazu führen, dass man seine weit uberwiegenden Vorzüge zurrückstelle.'

Wij onderschrijven dit oordeel ten volle.

G.F. EGIDIUS.

Musset's meinacht.

Alfred de Musset. De Meinacht, door Jac. van Looy. Amsterdam. - S.L. van Looy. 1892.

Het is ongeveer twee jaren geleden, dat ik, in de nauwe couloirs achter het tooneel van een kleinen Amsterdamschen schouwburg, den jongen Nederlandschen kunstenaar ontmoette wiens naam ik hierboven nederschrijf naast dien van Alfred de Musset. Er was iets bijzonders in die ontmoeting. We hadden beiden eenige bladzijden van den Franschen dichter in het Hollandsch overgebracht, en op dien ‘Musset-avond’ zou ons beider werk door de toenmalige artisten van den ‘Salon des Variétés’, waaronder een paar oud-leerlingen der Tooneelschool, worden voorgedragen en vertoond.

Ik had misschien het aantrekkelijkste, maar zeker niet het zwaarste werk gekozen. Voorgelicht door de Régie van het ‘Théâtre français’ had ik een der bekoorlijkste ‘Comédies et Proverbes’, het romantische, en toch door zijne psychologische waarheid zoo aangrijpende, drama van Perdican en Camille voor het Nederlandsch tooneel bewerkt. De vorm bood weinig moeielijkheid. Het kwam er alleen maar op aan het kleurig en zangerig proza van de Musset - dat hier en daar nog duidelijk de sporen draagt van den versvorm waarin de dichter oorspronkelijk een gedeelte zijner ‘comédie’ geschreven had - in niet al te onwelluidend Hollandsch proza te vertolken, en bovenal in de lange tirades der rythmischen gang te bewaren dien Musset aan de meeste zijner volzinnen heeft gegeven.

Veel zwaarder was de taak waartoe Jac. van Looy zich had voelen aangetrokken. De eerste der onsterfelijke ‘Nuits’, het lentelied der kuische en vurig minnende Muze, het wee-

moedig drama van een dichterziel die zich poogt op te heffen uit de droefgeestige traagheid waarin een groot leed haar heeft nedergeworpen, maar die ten slotte in haar machteloosheid terugzinkt, - die wel de stem der Muze hoort roepen, klagend, dringend, smeekend, smachtend naar een lied, een zang, een woord, een kus van den geliefden dichter, maar die alleen een echo, geen antwoord, op dat roepen geven kan, - die haar in zalige verrukking begroet als zijn ‘onsterfelijke, zijn eenige trouwe’, en die toch eindigt met haar barsch van zich te stooten als een ‘al te gulzig spooksel’; - dat wegsleepend gedicht, waarin de gedachte nu eens op de klanken eener fijne lyriek schijnt te zweven, dan weer als door een dramatischen impuls schijnt voortgestuwd, waarin de dichter al de snaren van zijn lier vluchtig door de Muze laat aanroeren - het middeleeuwsche epos en de vrome psalm, het ruwe jagerslied en de grieksche idylle, de oorlogsmuziek en het duo der liefde, de elegie en de satire, - om haar ten slotte de sombere tragedie van den stervenden pelikaan te laten verheerlijken als het ideaal der poëzie; - die reine en roerende *Nuit de Mai*, was door den jeugdigen dichter in Nederlandsche verzen vertolkt.

En zoo hoorden wij dan dien avond ook *De Meinacht*.

Ik weet niet of de dichter tevreden was over de voordracht zijner verzen, al was hij natuurlijk, gelijk wij allen, gevoelig voor de impressie van poëzie die de beide artisten, door kostuum en houding, door klank en rythmus, van dit lyrisch drama poogden te doen uitgaan.

Wat mij betreft, ik wil wel bekennen dat de verzen van het oorspronkelijk gedicht nog al te veel ‘in mijn geheugen zongen’ (zooals Musset zelf het noemt in *Une soirée perdue*) om mij het volle genot te geven van de Nederlandsche vertolking; dat ik mij nog te goed herinnerde met hoeveel schakeering in geluid en tempo, met hoeveel soberheid, en tevens met hoeveel dramatische kracht, ik de *Nuit de Mai* eens in het Parijsche ‘Théâtre d'Application’ had hooren voordragen, om de zangerige en gelijkmatige dictie der Hollandsche artisten niet veel te eentonig te vinden.

Misschien liet die voordracht den heer Van Looy ook maar half voldaan over zijn eigen werk. Hij haastte zich althans niet het gedicht uit te geven. En de journalist die onlangs mededeelde, bij wijze van onderstelling natuurlijk, dat deze

jonge kunstenaar ‘eens in een ledig uurtje’ de *Nuit de Mai* in 't Hollandsch vertaald heeft, is zeker niet op de gedachte gekomen om de uitgave die thans vóór ons ligt te vergelijken met de vertaling die, twee jaren geleden, in het ‘Salon des Variétés’ werd voorgedragen. Hij zou niet weinig regels gewijzigd, en verscheidene rijmen door andere vervangen vinden. Niet als een luchtige improvisatie, maar als eene ernstige proeve zijner kunst, als een stuk arbeid, wordt *De Meinacht* ons blijkbaar door den heer Van Looy aangeboden.

De dichters onzer jonge, muzikale dichterschool mogen het onder elkander uitmaken, of hunne opvatting van kunst, bovenal van poëzie, eigenlijk het vertalen wel toelaat. Indien men moet aannemen, dat in ieder geval, bij ieder mooi gedicht, inspiratie en expressie, gedachte en woord, zin en geluid, beeld en klank, zoo door elkaar gestrengeld niet alleen, maar zoo met elkaar vermengd zijn, dat de een onmogelijk zonder de ander bestaan kan, dat het ongerijmd is, zich de een zonder de ander te denken of aan te nemen dat hetgeen de dichter gezegd heeft ook anders zou kunnen worden uitgedrukt, - dan is het meer dan een dwaasheid, dan is het een vergrijp aan de kunst, om wat door een vreemden dichter in zijn eigen taal gezegd is, in een andere taal, met andere woorden, andere klanken, andere rijmen, te doen naklinken. Zijn de woordenreeksen van een gedicht volkomen gelijksoortig met de tonenreeksen van een muziekstuk, - dan is het even onmogelijk om de *Nuit de Mai* tot een *Meinacht* te maken, als om een symfonie van Beethoven ‘met andere noten nog eens te spelen.’[1)]

Zoo absoluut oordeelt de heer Van Looy blijkbaar niet, al zal hij natuurlijk erkennen, - en wie die eenig artistiek gevoel heeft, zal het ook maar betwijfelen? - dat er volkomen onvertaalbare poëzie bestaat, dat de beste dichters den ‘traduttore’ als een ‘traditore’ moeten schuwen, dat op het gebied der lyriek niet dan met de grootste omzichtigheid eens een poging kan gewaagd worden die op het gebied der epische en der dramatische poëzie altijd meer kans van slagen heeft. Te gewaagder schijnt het ondernemen, naarmate de taal waarin het

1) Woorden van Dr. F. van Eeden in zijne, in menig opzicht zoo lezenswaardige beschouwingen over ‘Gorter's Verzen’ (*Nieuwe Gids* 1889, bl. 129). Zouden wij van dezen dichter, die tevens theoreticus kan zijn, de volledige ‘Ars poëtica’ der nieuwe richting mogen verwachten?

oorspronkelijke werd geschreven, door zinbouw en woordvorming, bovenal door klank en rythmus, verder af staat van die waarin de dichterlijke gedachte zal worden overgebracht. En wie ook maar eenigszins bekend is met de eigenaardigheden van het Fransche klankstelsel en van den Franschen versbouw, - om van de woordvoeging nog niet eens te spreken, - die zal geen oogenblik aarzelen om te erkennen, dat, zoo een Nederlandsch dichter mooie Fransche verzen wil vertalen, aan zijne techniek een buitengewoon moeielijk probleem ter oplossing wordt voorgelegd.

Bezat ik de gave om zoo iets te beproeven, mij dunkt, ik zou beginnen met mij in te leven in den toestand waarin de dichter verkeerde toen hij het gedicht heeft geschreven.

Voor den vertaler van *La Nuit de Mai* heeft Paul de Musset, Alfred's broeder, dit mogelijk gemaakt. Wij kennen het verhaal van die avondwandeling, in het voorjaar van 1835, toen de beide eerste strofen, onder de kastanjeboomen der Tuileriën gedicht, den broeder werden meegedeeld; van die twee nachten, waarin het gedicht, onder het stralend licht van twaalf waskaarsen, is tot stand gekomen; wij kennen de geschiedenis van die vier maanden van onvruchtbare leegte, van verslappende zelfkwelling, van somber zwijgen, die aan deze geestelijke herleving zijn voorafgegaan; wij kennen de zuiverheid, de oprechtheid der inspiratie uit dit woord, een paar dagen te voren tot zijn vriend Tattet gesproken: ‘il me semble que je vais bientôt parler et que j'ai quelque chose dans l'âme qui demande à sortir.’

Dan zou ik verder pogen den golfslag van het gedicht te gevoelen, het breede, steeds forscher en sneller klinkend rythmus, waarop dit zieledrama zich voortbeweegt, of liever, de twee golfslagen, die elkaar kruisen, en die slechts een oogenblik in elkaar overvloeien: die van de roepstem der Muze, eerst een vluchtig gerimpel der oppervlakte, dan zwellend, altijd zwellend, ten hemel zich heffend, totdat hij ten slotte dien hemel schijnt te raken, - en die van het antwoord des dichters, die slechts een oogenblik, in de derde strofe, naar boven schiet, om dan weer mat neder te zinken, en eindelijk weg te sterven in een dof geruisch.

Daarop zou ik in de bijzonderheden het meest treffende trachten op te sporen: de versmaat der verschillende strofen,

den klank en het rijm van sommige regels, de lijnen van sommige beelden, den toon waarin sommige tafereelen zijn geschilderd. Aan die gedeelten zou ik het eerst mijne krachten beproeven, daarbij bovenal trachtend de verschillende beelden zóó voor mijn geestesoog te doen leven dat ik ze bijna als eigen beelden, in mijn eigen taal, zou kunnen nateekenen.

Waarschijnlijk zou ik hier en daar wel stuiten op duistere verzen - of, wat beteekent: 'Descendrons nous cueillir la perle au fond des mers?' - op raadselachtige uitdrukkingen - of wat beduidt: 'Crierons-nous à Tarquin: il est temps, voici l'ombre?' - op zonderlinge verwarringen, - zooals wanneer het oud-Fransche heldendicht eene 'naïve romance' genoemd wordt, door 'Troubadours' gezongen, - op een onaesthetisch trekje in de teekening, - zooals wanneer, in de heerlijke episode van den pelikaan, in den overigens fraaien versregel: 'Lui, gagnant à pas lents une roche élevée,' de leelijke waggelende gang van dien vogel al te zeer onze aandacht trekt, - zelfs op onduidelijke of foutieve constructies - zooals '.... chantons *dans* tes pensées, *Dans* tes plaisirs perdus, *dans* tes peines passées.' Maar ik zou trachten die kleine vlekjes uit te wisschen, die duistere plaatsen te vermijden, van het schoone gedicht alleen het schoone vertolkend.

Hoe de heer Van Looy zijn werk heeft aangevat en behandeld, kunnen wij slechts raden. Alleen gunde hij ons een kijkje in zijn werkplaats, toen hij de eerste redactie herzag en, met name, verscheiden rijmen door andere verving. Dat hij dit laatste deed, bevreemdt mij niet. In het rijm schuilt een der voornaamste moeielijkheden van deze vertolking, zoo men althans de rijmschikking van den dichter getrouw wil volgen.

Nog daargelaten dat herhaaldelijk drie rijmwoorden noodig zijn en dat de rijmen door Musset op verschillende wijze zijn dooreengestrengeld, zoo bezit het Fransch tal van slepende klanken, die als vrouwelijke rijmen een zeer muzikaal effect doen, doch die in het Hollandsch niet gemakkelijk door gelijkluidende te vervangen zijn. Vooral het gemis der neusvocalen doet zich in de vrouwelijke rijmen gevoelen; *hécatombes: colombes* klinkt nog anders dan *hecatomben: tomben;* en wanneer ik dien innig zoeten versregel:

Oui, te voilà, c'est toi, ma blonde!

hoor teruggeven door dezen:

Ja, gij zijt het, ik heb u, mijn blonde,

dan is het niet alleen om dat onfraaie ‘gij zijt.... ik heb,’ dat aan de vervoeging der hulpwerkwoorden doet denken, dan is het ook om den uitgang, dat de Hollandsche regel het slepende van den Franschen moet missen. Wat de Fransche neusklinkers het dichtst nabijkomt is onze *ng*, wanneer die consonant op een *a* of een *o* volgt, en het verwondert mij niet dat de heer Van Looy een paar malen, in *bange: lange, zangen: verlangen* dit rijm heeft gebezigd. Hij had het gerust vaker kunnen doen. Ook bezit het Fransch, door zijne eigenaardige accentuatie, tal van muzikale uitgangen (*ée, ie. ue, èré* enz.) die op zich zelf, daar ze zoo gemakkelijk te vinden zijn, tot de meest banale behooren, doch die, zoodra ze door de zoogenaamde ‘consonne d'appui’ zijn geadeld, voortreffelijke rijmen kunnen geven. En de heer Van Looy moet er Musset om benijd hebben dat hij, in een tiental versregels, die schoone, klankrijke woorden *solitaire: terre, pensées: passées, folie: Italie* zoo gelukkig als rijmwoorden kon bezigen. Blijkbaar heeft hij getracht de eigenaardigheid dezer Fransche uitgangen (een betoonde vocaal, door een toonlooze gevolgd zonder tusschenliggenden medeklinker) na te volgen door *weïe, spreië, droomerije* als rijmwoorden te bezigen en ook in *ontwijïng, begeleiïng* de *d* te laten wegvallen. Dit laatste dunkt mij zeer gelukkig en geheel in overeenstemming met ons spraakgebruik. De woorden *weïe*, voor *weide* of *wei*, en *spreïe*, voor *sprei*, zullen den lezer wellicht nog te gezocht in de ooren klinken om hem het volle genot te geven van den muzikalen klank. Jammer ook dat de dichter op het schoone *najaarsbuien* niet anders rijmen kon dan met *beduiën*, dat niet alleen erg familiaar klinkt, maar waarvoor hij alleen door een gewrongen en duistere constructie, een plaats wist te vinden in deze regels:

Een kus, dien geef ik u, zal 'k dichter u beduiën,
Hoe 'k onkruid weg kwam wieden, uitroeien uit uw lot.
Uw dadenloos gedroom..... De smart hoort al aan God.

Waarlijk een niet zeer gelukkige vertaling van Musset's eenvoudige en klare verzen:

> O poëte! un baiser, c'est moi qui te le donne.
> L'herbe que je voulais arracher de ce lien,
> C'est ton oisiveté; ta douleur est à Dieu.

Hier schuilt de groote moeielijkheid voor den Nederlandschen dichter. Mooie welluidende rijm k l a n k e n kan zijn muzikaal gehoor hem licht leeren vinden, - en in het gedicht van Van Looy zijn ze bij menigte aan te wijzen; - maar iedere k l a n k moet door een w o o r d vertegenwoordigd zijn, en een woord is niet alleen een klankbeeld, het heeft ook een beteekenis. In de Romaansche talen, waar de klemtoon op den uitgang valt, is de keuze der rijmwoorden veel grooter dan in de Germaansche talen, waar meestal de woordstam het accent moet dragen. En daarom, hoe muzikaal de uitgang -*aar* ook moge klinken, ik kan niet zeggen dat de dichter een gelukkige inspiratie heeft gehad, toen hij, dien zelfden klank vier malen herhalend, deze versregels van Musset:

> S'il ne te faut, ma soeur chérie,
> Qu'un baiser d'une lèvre amie,
> Et qu'une larme de mes yeux,
> Je te les donnerai sans peine;
> De nos amours qu'il te souvienne,
> Si tu remontes dans les cieux.

aldus in het Hollandsch overbracht:

> Zoo het, mijn zuster, niets anders waar'
> Dan om een kus van mijn lippen maar,
> Dan om een traan van mijn oogen,
> Ik zou ze u geven, zonder bezwaar....
> Van onze liefde wat blijft er, och, daar,
> Zoo gij weêr gaat naar den hooge!

Maar noch in de keus van den klank, noch in die van het woord komt hij mij voor gelukkig geslaagd te zijn bij

het vertolken van den aanhef van *De Meinacht*, die tevens het referein bevat van het lied der Muze.

> Poëte, prends ton luth et me donne un baiser;
> La fleur de l'églantier sent ses bourgeons éclore.
> Le printemps naît ce soir; les vents vont s'embraser.
> Et la bergeronnette, en attendant l'aurore,
> Aux premiers buissons verts commence à se poser.
> Poëte, prends ton luth et me donne un baiser.

Aldus Musset in *La Nuit de Mai*. En nu Jac. van Looy in *De Meinacht*:

> Dichter, neem uw speeltuig en geef mij een kus.
> De knop der egelantier voelt de bloem uitluiken,
> Van avond komt de Lente, de wind al warm is,
> 't Vroeg voorjaarsvogeltje in d' eerste groene struiken
> Rankt zich tot zingen op en wacht den dag aldus:
> Dichter, neem uw speeltuig en geef aan mij een kus.

Ik moet bekennen, dat er in deze strofe van alles is dat mij hindert, wanneer ik, na den Franschen tekst, den Nederlandschen langs mijn oor laat gaan. Vooreerst, tegenover het forsche, dringende, bijna gebiedende ‘prends ton luth!’, het matte, bijna banale ‘neem uw speeltuig’, en, aan den anderen kant, tegenover het weeke, innige ‘et me donne un baiser’, het ordinaire, kinderachtig dwingende: ‘geef mij een kus’. De dichter kan niet volstaan met mij te antwoorden, dat ‘prendre’ ‘nemen’ beteekent en dat ‘donner un baiser’ vertaald moet worden met ‘een kus geven’. Dit laatste is reeds niet geheel juist; ‘donner un baiser’ is ‘kussen’; de Muze dwingt niet, zij lokt den eenzame, den moedelooze door haar reine liefde. En waarom dien doffen *us*-klank gekozen, waarop de dichter slechts met moeite rijmen kon, éénmaal ‘par à peu près’ met *is*, en éénmaal met het banale *aldus*? Zou een imperativus als *grijp* ook niet meer dan *neem*, in klank en toon, aan het energieke *prends* beantwoorden? Maar deze geheele aanhef zou anders moeten klinken; al zou de vocativus ‘dichter!’ ook naar den tweeden regel moeten verhuizen, de eerste regel moet in een anderen toon geschreven worden. Of men van een vogeltje dat zich des avonds op de groene

struiken nederzet, om des ochtends den dageraad toe te zingen, zeggen kan dat het ‘zich oprankt tot zingen’, durf ik niet beslissen: ik ken het woord *ranken* niet in die beteekenis. Maar wel durf ik volhouden, dat het heerlijke ‘Le printemps *naît* ce soir, les vents *vont s'embraser*,’ waarin men den eersten gloed der ontwakende lente voelt leven, volstrekt niet is terug te vinden in ‘Van avond *komt* de Lente, de wind al warm is’, dat aan een bezoek doet denken waarvoor zekere toebereidselen gemaakt zijn. Ware ‘Van avond *wordt* het Lente’ reeds niet beter?

Ik ben te zeer doordrongen van de groote moeielijkheden waarmede de heer Van Looy heeft te worstelen gehad, om er hem een verwijt van te maken dat hij de zangerigheid en den klaren eenvoud der poëzie van Musset, naar mijn gevoelen, maar zelden in zijne vertaling heeft teruggegeven. Ook ben ik niet ongevoelig voor de muziek van welluidende strofen, zooals, bij voorbeeld, de tweede der Muze, die aldus begint:

> ..... Zefir in geurge wade
> Gaat, door de Nacht gewiegeld, over veld en pad;
> De roos, nog ongerept, omsluit met blosse bladen
> Moerglanz'ge horzel in en sterft van zinnen zat.

Maar het treft mij toch, dat het beeld van de Musset hier iets van zijn zuiverheid verloren heeft. De Fransche dichter teekent den zefier die, boven het grasperk, waaruit de geuren der meibloempjes opstijgen, rustig door den Nacht in haar sluiër wordt gewiegeld. Dit is iets anders dan een zefier die, in geurige wade zich wikkelend, voortgaat over veld en pad; in *pad* vond de dichter een gelukkig rijmwoord; maar vergat hij daarbij niet dat uit het pad geen geuren opstijgen? De derde regel is zeer schoon, en wellicht is ‘moerglanz'ge horzel’ een fijne nateekening van ‘frelon nacré.’ Maar ik geloof toch niet dat, toen Musset schreef

> Sur le frelon nacré qu'elle enivre en mourant,

het zijne bedoeling was de roos in plaats van het diertje te laten sterven.

En waarom, wanneer de Muze verder zingt:

Écoute! tout se tait; songe à ta bien-aimée!

dat ‘Écoute!’ vertaald met ‘Hoor mij!’ terwijl toch het eenvoudig en letterlijk ‘Luister!’ de eenig juiste vertaling is.

Ook het slot dier strofe is welluidend:

Van avond door het boschloof onder donkre linden
Bleef nog wat zonnegoud, of 't minnekoozen waar',
't Gaat al in bloei van avond, 't heerlijke heelal
Is vol zoetrokigheid en liefdes woordenval,
Gelijk de blijde spond van een jonggehuwd paar.

ook al vind ik in het duistere ‘door het boschloof onder donkere linden’ niet de eenvoudige teekening terug van Musset, die de stralen der ondergaande zon aan de lindeboomen een zacht vaarwel laat toezenden, dat nog een poos hangen blijft tusschen de donkere twijgen; en ook al kunnen de vernuftig en muzikaal gevormde woorden ‘zoetrokigheid’ en ‘liefdes woordenval’ voor mij niet geheel die welluidende versregels vervangen:

Se remplit de parfums, d'amour et de murmure,
Comme le lit joyeux de deux jeunes époux.

In de derde strofe der Muze is de heer Van Looy, dunkt mij, telkens ‘à côté’ van het oorspronkelijke. Dat roode wijn niet schuimt en niet perelt, weet ieder die met dezen drank niet onbekend is. En toch worden deze versregels

....., le vin de la jeunesse
Fermente cette nuit dans les veines de Dieu

aldus vertaald:

Van nacht schuimt 't jonge leven,
't Gaat paarlend als roô wijn door Gods aadren gespoeid.

Dat een *geschroeide* lip iets anders is dan een *gloeiende* lip, zullen velen wel eveneens bij ervaring weten. Maar waarom werd dan deze regel

Et les vents altérés m'ont mis la lèvre en feu

aldus vertaald:

De flakkerende wind heeft mij de lip geschroeid?

En waar de Muze, van verlangen en hoop bezwijkend, behoefte gevoelt, om door heilige gemeenschap met den geliefde dat verlangen te w i j d e n , en zij, aan het slot der strofe uitroept:

J'ai besoin de p r i e r pour vivre jusqu'au jour!

daar maakte de heer Van Looy zich aan een bepaald ‘contresens’ schuldig, toen hij haar in het Hollandsch liet uitroepen:

'k Wou bidden wel om 't leven tot aan 't ochtendrood.

Het komt mij voor, dat de Hollandsche dichter den Franschen voorganger veel te letterlijk heeft willen vertalen. Waarom dezen telkens zoo omzichtig op den voet gevolgd? Bij die beweging moest hij immers herhaaldelijk gevaar loopen te struikelen. Waar de Fransche Muze los en luchtig voort kan zweven, den grond nauw met de voeten rakend, daar moet haar Hollandsche zuster al te dikwijls de rijmwoorden wenden en wentelen, om zich een behoorlijk pad te banen.

Bovenal in de vierde strofe der Muze - wie ooit gepoogd heeft haar voor te dragen, weet dat zij de moeielijkste van alle is - had de heer Van Looy gerust meer vrijheid kunnen nemen. In die strofe poogt de Muze den dichter tot zingen op te wekken door hem allerlei stof ter behandeling voor te stellen. Musset heeft hier zonder vaste methode eenige grepen gedaan en zich in de keus der onderwerpen menigmaal alleen door een lokkend rijmwoord laten leiden. Hier had de vertolker, meen ik, kunnen volstaan met den grondtoon en het thema vast te houden, doch daarop dan verder zijn eigen variaties kunnen leveren.

Ik zal niet beweren dat hij, in weerwil van de bezwaren der getrouwe navolging, niet somtijds fraaie verzen heeft gevonden. Zoo ligt er wezenlijk veel poëzie en veel muziek in de vertaling van deze regels:

Peindrons-nous une vierge à la joue empourprée,
S'en allant à la messe, un page la suivant,
Et d'un regard distrait, à côté de sa mère,
Sur sa lèvre entr'ouverte oubliant sa prière?

waarvoor de Nederlandsche dichter schreef:

> Of schildren we ons een jonkvrouw, rood van wangen, teêr,
> Die naar de mis toe gaat met pagebegeleïing,
> Die, verstrooid van oogen, komt naast haar moeder trippen
> En haar gebed vergeet op hallef-open lippen?[1)]

Ook vindt ik de kracht van het oorspronkelijke ten volle terug in de vertaling van deze regels:

> Dirons-nous aux héros des vieux temps de la France
> De monter tout armés aux créneaux de leurs tours....

die aldus zijn overgezet:

> Of zullen wij gebiên aan Frankrijks oudste helden
> In vol harnas te klimmen naar het hoog rondeel....

Maar tegenover deze verzen, die nog met eenige niet minder gelukkige zouden te vermeerderen zijn, hoeveel zijn er waar de vertolker, door naar al te groote getrouwheid te streven, jammerlijk is te kort geschoten!

Ik laat nog daar dat hij in

> Quelque ennui solitaire
> Te ronge; quelque chose a gémi dans ton coeur,

ten onrechte ‘ennui’ met ‘verveling’ in plaats van met ‘leed’ of ‘pijn’ heeft vertaald, en zoo tot deze wonderlijke regels gekomen is

> Wat sluipende verveling
> Knaagt durend daar van binnen en *geeuwt* in uw ziel?

Maar vergeefs zoek ik dezen heerlijken uitroep der Muze:

1) Alleen begrijp ik niet goed - maar dit zal wel aan mijn oor liggen - waarom voor ‘d'un regard distrait’ niet eenvoudig gezegd is ‘met verstrooiden blik,’ (of ‘wijl haar oogjen dwaalt’, want ‘d'un regard distrait’ behoort eigenlijk niet bij het ‘trippen’, maar bij het vergeten van het gebed) terwijl wij nu in ‘verstrooid van oogen’ eene woordverbinding hebben die geen zuiveren zin geeft en die het rythmus onnoodig geweld aan doet.

Et que ce soit un rêve, et le premier venu

in de matte navolging:

Laat 't maar een droom zijn nu, in 't mooiste van de Lent'.

waarin *nu* een ongelukkige ‘cheville’ is en het einde al zeer zonderling klinkt voor wie zich herinnert, dat de lente in dien Meinacht eerst geboren wordt.

De Hollandsche dichter heeft ook ‘le Pélion changeant’, (de dichter denkt hier blijkbaar aan het smelten der sneeuw, in den zomer op den hoogen bergtop) een plaats willen geven in zijn gedicht. Maar nu is hij er ongelukkig toe gekomen om van ‘*het* grillig Pelion’ te spreken en dit woord met een valsch accent (Peli*on*) aan het eind van den versregel te plaatsen, om het op *zon* te laten rijmen.

Toen Musset geschreven had

Descendrons-nous cueillir la perle au fond des mers?

vond hij in ‘amers’ het aangewezen rijmwoord en liet hij er dezen, niet minder duisteren, maar toch welluidenden regel op volgen:

Mènerons-nous la chèvre aux ébéniers amers?

Maar wat kon er den dichter der van *De Meinacht* toe brengen om dien laatsten regel aldus te vertalen:

Of de geit geleiden naar distels wrang als wee?

Wat heeft de bitterheid van het ‘wee’ met die grazende geit te maken?

En waarom die zangerige regels

et le golfe d'argent
Qui montre dans ses eaux, où le cygne se mire,
La blanche Oloossone à la blanche Camyre -

zoo gewrongen, zoo onduidelijk zelfs, terug te geven in deze verzen:

de zeegolf die de zon
Zilverig spiegelt, in het blank van waterdieren
Zoo zwaanwit, Oloossoon teruggeeft aan Camyre.

Al heeft Vondel de zwaan ‘dat vroolijke waterdier’ genaamd, zoo geloof ik toch niet dat de lezer bij dat ‘blank van waterdieren’ dadelijk aan een troep zwanen zal denken. Maakt de zon het beeld hier ook niet te druk? En wat is de zin van dat ‘teruggeeft.’ De Hollandsche dichter had hier te eerder zijn eigen rijmen kunnen kiezen en Oloösone en Kamiros door een paar andere steden kunnen vervangen, daar Musset die namen alleen ter wille van den klank en het rythmus, (*La* blan*che Oloos*so*ne à la* blan*che Ca*my*re*), heeft gekozen, zonder te bedenken dat die beide steden op verren afstand van elkaar, in het binnenland van Thessalië en op Rhodos, gelegen waren en dat de eene dus niet het blanke beeld der andere in denzelfden zeeboezem kon zien weerspiegelen.

Het kan den heer Van Looy niet bevreemden, dat de lezers van zijn *Meinacht* bijzonder verlangend hebben uitgezien naar zijne vertolking van het goddelijk schoon tafereel van den stervenden pelikaan. Van deze episode kunnen wij Musset's Muze nazeggen:

Les plus désespérés sont les chants les plus beaux,
Et j'en sais d'immortels qui sont de purs sanglots.

O zeker, er zijn in die episode van *De Meinacht* enkele mooie, door muziek en schildering beide treffende, zelfs aangrijpende versregels:

In d' avondschemer moede naar het slaapnest kleppend

dunkt mij fraai geschilderd;

De nebben klappend op d' onoogelijken krop

geeft zeer goed den indruk terug van

En secouant leurs becs sur leurs goîtres hideux,

en

Hij heeft niets dan zich zelv' te geven aan zijn kleenen

is eenvoudig van tint en zacht van toon, al kan men betreuren, dat de Hollandsche dichter niet met een mannelijk rijm dezen slotregel van het eerste bedrijf der tragedie heeft afgesloten, zooals Musset deed, toen hij schreef:

> Pour toute nouriture il apporte son coeur.

Maar waarom, terwijl bij Musset de voorstelling altijd waar blijft, de beelden altijd zuiver, terwijl klank en rythmus den gang van het drama nu eens vertragen, dan versnellen en de kleur altijd donkerder en donkerder wordt, totdat gij ten slotte meent den ‘cri sauvage’, het ‘funèbre adieu’ van den martelaar te hooren, die de strandvogels angstig doet wegvluchten en den eenzamen wandelaar het gevoel geeft alsof de dood voorbij ging, - waarom komen, bij het lezen van het Nederlandsch gedicht, telkens vragen en bedenkingen op die den indruk verstoren?

Het is zeker niet zonder bedoeling, dat Musset in den eersten regel:

> Lorsque le pélican, lassé d'un long voyage,

den naam van den vogel in de zesde syllabe, bij het rustpunt van den alexandrijn, geplaatst heeft. De heer Van Looy werd waarschijnlijk door de eischen van het rijm verhinderd dit ook te doen. Daardoor wordt zijn aanhef natuurlijk veel matter, zijn opzet minder forsch:

> Hoor, van een lange reis komt eens de pelikaan.

Maar had hij niet ten minste dat ‘Hoor’ kunnen vermijden en bovenal dat ‘komt eens,’ dat den indruk maakt alsof hij u gaat verhalen wat eens den pelikaan overkomen is, terwijl hij toch eigenlijk de legende van den pelikaan in beeld wil brengen?

Is ‘pêcheur mélancolique’ ook niet te zwaar, ja zelfs onjuist, teruggegeven door ‘zwaarbeproefde visscher?’ De dichter schildert immers alleen den droeven indruk dien deze arme visscher maakt, die zonder voedsel voor zijn hongerig kroost, van de vermoeiende vangst terugkeert.

Er zijn regels die de heer Van Looy zeker wel wat anders zou geschreven hebben, zoo de keuze der rijmwoorden hem niet

had bemoeilijkt. Maar waarom ‘il berce sa douleur’ vertaald met ‘bedriegend eigen pijn?’ Ware ‘verdoovend’ niet juister geweest? Ook is ‘il s'affaisse et chancelle’ zeker niet zeer gelukkig vertaald met ‘voelt hij zijn vliegkracht sloopen’; vliegen is meen ik, nu juist niet, zelfs in gezonde dagen, het *fort* van den pelikaan, en op dit oogenblik althans, nu hij niet eens meer staan kon, denkt hij er niet aan de kracht van zijn vlucht te meten. Maar geheel onjuist dunkt mij deze regel:

> Hij vreest dat toch op 't eind het kroost hem levend vind'.
>
> Il craint que ses enfants ne le laissent vivant,

zegt Musset: hij vreest dat zijn kinderen hem in 't leven zullen l a t e n , dat hij, wanneer zij genoeg zullen hebben gedronken van vaders bloed, onder die marteling nog niet zal bezweken zijn.... En dan het slot? Hier is de heer Van Looy, dunkt mij, aan de voorstelling van Musset geheel ontrouw geworden. Hij laat den pelikaan plotseling opstijgen, door den wind gedragen, tot hoog in de lucht, en daar, ‘weêr zijn hartwond' slaand’ (waarmede? met de vlerken, die hem dragen?) zijn bangen doodskreet door het luchtruim krijschen. Bij Musset geheel anders. Het dier, dat reeds machteloos op de rots nederligt, heft zich door een laatste krachtsinspanning op, genoeg om de vlerken te kunnen uitslaan en met deze zijn bebloede borst te geeselen, tot hij, met een woesten kreet van smart, zich zelven doodend, voor goed nederzinkt.

Hoe heerlijk klinkt nu, na de beschrijving van dit bloedig sterven, het woord der Muze tot den lijdenden dichter:

> Poëte, c'est ainsi que font les grands poëtes.
> Ils laissent s'égayer ceux qui vivent un temps;
> Mais les festins humains qu'ils servent à leurs fêtes
> Ressemblent la plupart à ceux des pélicans.

en niet veel minder schoon is de taal van den heer Van Looy:

> Alzoo, mijn dichter, doen de groote dichtergeesten,
> Zij laten kleinen blij zijn in hun klein bestaan,
> Maar weet, het menschgefeest, dat noodig is hun feesten,
> Gelijkt voor 't meerendeel op dat der pelikaan.

Maar waarom moet, in den derden regel, dat zonderlinge

woord ‘menschgefeest’,[1] dat bovendien een verkeerde vertaling is van ‘festins’, want ‘festin’ is ‘feestmaal’, ‘feestbanket’, en juist het beeld van een m a a l t i j d is hier noodig, - waarom moet ook die onjuiste uitdrukking ‘dat noodig is hun feesten’, (‘qu'ils servent’ staat er immers, ‘dat zij aanrichten’, en niet ‘qui servent’) den indruk, zooal niet bederven, dan toch verzwakken, dien de krachtige regels hier maken?

Aan het slot der strofe, in den laatsten regel, staat een kleine onjuistheid, waardoor het beeld van den dichter onzuiver wordt. Musset vergelijkt de zangen der ware dichters nog met iets anders dan met het ‘bloedfestijn’ van den pelikaan. Ze zijn als degens, zegt hij.

> Leurs déclamations sont comme des épées:
> Elles tracent dans l'air un cercle éblouissant;
> Mais il y pend toujours quelque goutte de sang.

De heer Van Looy vertaalde dit, in zeer modernen trant aldus:

1) Van dergelijke woordvorming (een verbaalstam met het voorvoegsel *ge*, voorafgegaan door een naamwoord dat tot het verbum in de eene of andere verhouding staat, meestal in die van object) komen in dit gedicht nog een paar andere voorbeelden voor: naast *menschgefeest* ook nog *naamgenoem, staalgespoed*. Ik betwijfel of zij in overeenstemming is met het Nederlandsch spraakgebruik van vroeger of later tijd. Wel kent onze taal woorden als *geloop, gedans, gelees, gepreek, gedrink*, enz.; zelfs kan men, met voorafgaand substantivum, zeggen: *boekengelees, briefgeschrijf, wijngedrink, klokgelui*. Maar, vooreerst, hebben deze woorden bijna altijd eene zoogenaamde ‘pejoratieve’ beteekenis en worden zij veelal gebruikt voor minder lofwaardige handelingen: *gedoe, gedraai, gewoel, gezeur, getier, gescharrel, gezuip*, enz.; en in ieder geval worden zij alleen gebezigd van handelingen die bij herhaling plaats grijpen of die tot een gewoonte zijn geworden. Zeer fraai gekozen dunkt mij dan ook, in *De Meinacht*, de versregel

   Somber, in norsch gezwijg.....

   als vertaling van

   Sombre et silencieux.....

   Maar ik geloof niet dat die woordvorming ooit wordt toegepast waar van eene handeling sprake is die slechts éénmaal plaats grijpt.
   ‘Hoor ik van u mijn *naamgenoem?*’ voor ‘Hoor ik u mijn naam noemen?’ moge welluidend zijn, het klinkt mij even vreemd toe als wanneer iemand zeggen zou: ‘Hoe laat morgen uw spoorgereis?’ voor ‘Hoe laat gaat gij morgen per spoor op reis?’

Hun woordreeksen ze komen, als bliksems slaand' d'oogen,
Degen-lemmetten zijn 't in cirklend staalgespoed,
Maar waar altijd aan kleeft een drop van eigen bloed.

Over de waarde der beide eerste regels kan men verschillend denken - er zijn ooren die aan dergelijke ‘woordenreeksen’ nog gewennen moeten; - maar zeker is het, dat, in den laatsten regel, het woordje ‘eigen’ moet geschrapt worden. Niet van *eigen* bloed is hier sprake. Bloed kleeft aan de flikkerende zwaarden, zegt de dichter; meer niet; in den regel zal het ook wel het bloed van den vijand wezen; van eigen bloed kan alleen bij zelfverwonding sprake zijn; en de held die hiertoe zijn zwaard gebruikt zal het wel niet meer ‘in cirklend staalgespoed’ kunnen zwaaien.[1)]

Over de versificatie van *De Meinacht* zou ik nog wel het een en ander willen zeggen. Maar, ronduit gesproken, ik weet niet waar ik het onderwerp moet aanvatten. Die versbouw is mij te raadselachtig. Ik weet wel dat hier gebroken wordt met de regelmatige afwisseling der rythmische versvoeten, dat de lengte der syllaben somtijds in de plaats treedt van het accent, en dat er - zooals Dr. van Eeden zou zeggen - ‘geen straf op staat’ om versregels als deze

Daar is 't groene Schotland, Itaalje zonnig brons,
Hellas, mijne moeder, waar zoete honig perelt,

in welke het onmogelijk is een accent op de zesde syllabe (-*land* en -*der*) te laten vallen, ongeveer aldus te lezen:

Daar is 't *groe*ne *Schot*land, *Itaal*je *zon*nig *brons*,
*Hel*las mijne *moe*der, waar *zoe*te *ho*nig *pe*relt,

terwijl men, door -*land* en -*der* wat langer aan te houden, bovendien nog een zweem van het gewone rythmus aan deze alexandrijnen laten zou.

Maar er zijn, zelfs bij het aannemen dezer vrije scansie,

1) Is, in den laatsten regel van het gedicht,

Ze zouden breken of 't helmgras waar,

dat woord ‘helmgras’ ook wel juist? Helmgras is immers taai en breekt niet licht. Musset zeide eenvoudiger

La briserait comme un roseau.

toch regels die een verslezer, zelfs al heeft hij 'versgevoel', derouteeren moeten. Bij voorbeeld deze:

> Zullen wij zwaarmoedigheid wijzen naar den hemel?

of deze:

> Dronken van wellust op het eigen bloedfestijn.

Het komt mij voor dat de dichter den eisch der Germaansche talen, waarin woordaccent en versaccent gemakkelijk samenvallen, heeft willen vereenigen met de verswetten der Romaansche talen, waarin de accenten, die bovendien veel vluchtiger zijn, vrijer verdeeld kunnen worden, waar de telling der syllaben hoofdzaak is.

De eerste strofe is in dit opzicht merkwaardig. Terwijl overal elders, in de strofen der Muze, verzen van t w a a l f syllaben gebruikt worden, is hier één regel die er slechts e l f heeft. Nu is die regel op zich zelf zeer goed met rythmisch verdeelde accenten te lezen:

> *Dich*ter *neem* uw *speel*tuig en *geef* mij een *kus*
>
> Van *avond komt* de *Lente*, de *wind* al *warm is*.

Maar in den tweeden versregel der strofe heeft de dichter met dit stelsel gebroken: in plaats van *eglantier* heeft hij *egelantier* geschreven, om zoo ééne syllabe meer te krijgen en het getal twaalf vol te maken. Terwijl wij dus gaarne bereid waren te lezen:

> De *knop* der eglan*tier* voelt de *bloem* uit*lui*ken.

met twee jamben en twee anapaesten, komen wij thans in de zonderlinge verzoeking om aldus te lezen:

> De *knop* der *e*ge*lan*tier *voelt* de *bloem* uit*lui*ken.

Meestal echter heeft de dichter, naar mij voorkomt, onbewust misschien zijn model volgend, het Fransche stelsel van versificatie gehuldigd. Dit syllabisme moge met de tradities van den

Germaanschen versbouw in strijd zijn, het geeft den dichter gelegenheid om variatie te brengen in het rythmus zijner alexandrijnen; en mij dunkt dat deze vrije manier van rythmeeren weinig bezwaar oplevert, wanneer de zesde syllabe het accent kan dragen, om het even of dit accent op de slotsyllabe van een woord valle, zooals in het Fransch, of in het midden, zooals in het Hollandsch mogelijk is. Een regel als deze:

Of *schil*dren w'ons een *jonk*vrouw *rood* van *wan*gen *teêr*,

dunkt mij, uit het oogpunt der rythmiek, even juist als deze:

O, 'k heb u wel ge*troost* van een *lij*den zoo *ban*ge,

ofschoon de accenten in beide geheel verschillend verdeeld zijn en alleen in den laatsten regel de beide vershelften gemakkelijk van elkaar gescheiden kunnen worden.[1)]

Doch zoo dikwijls, - en het gebeurt herhaaldelijk - de zesde syllabe toonloos blijft, ziet de lezer zich voor een ander soort van rythmus geplaatst, dat op zich zelf schoon kan zijn, doch dat met de eerste manier van versificeeren niet aanstonds is overeen te brengen.

Ik denk daarbij niet aan sommige regels die, met den besten wil, moeielijk anders dan als proza gelezen kunnen worden, al zijn de twaalf lettergrepen aanwezig, zooals bijvoorbeeld deze:

Spreken wij van glorie, geluk, dwaasheid, om 't even;

maar aan andere, zeer welluidende:

*Zul*len wij een *klaagz*ang in *wit*te *wind*sels *leg*gen.

Mijn *vleug*len *klep*pen op den *a*dem van de *Lent*.

De *neb*ben *klap*pend op d' on*oo*gelijken *krop*.[2)]

1) Vergis ik mij niet dan is, in dergelijke verzen, behalve het accent op de zesde syllabe, ook noodig, dat althans de tweede vershelft een regelmatig rythmus vertoone. Missen beide vershelften regelmaat, dan ontgaat mij, in het Hollandsch, de melodie, zooals bijvoorbeeld in dezen regel:

*On*rust *brandt* op mijn *ziel*, be*geer*te doet mij *be*ven.

2) Misschien zouden deze beide laatste verzen vergeleken kunnen worden met het bekende, door Victor Hugo het eerst gebezigde ‘vers ternaire’, dat de zesde syllabe toonloos laat, doch dat drie vaste accenten heeft, op de vierde, de achtste en de twaalfde lettergreep. Doch dan heeft de heer Royaards, die onlangs *De Meinacht* voordroeg, zich in het rythmus van dezen laatsten regel vergist, toen hij de zesde syllabe kunstmatig poogde te accentueeren en hier zes, of althans vijf, jamben liet hooren, aldus:

De *neb*ben *klap*pend *op* d'on*oo*gelijken *krop*.

Maar een dergelijke dooreenmenging van verschillende stelsels van rythmiek is, dunkt mij, alleen geoorloofd wanneer daarbij een zekere methode wordt gevolgd. En de Hollandsche dichter zou die methode misschien hebben gevonden, wanneer hij rekening had gehouden met de schikking der versregels in het origineel. Wie de *Nuit de Mai* leest dien moet treffen dat, terwijl de rijmen gewoonlijk óf als 'rimes plates' óf als 'rimes croisées' op elkaar volgen, Musset ze menigmaal zoo met elkaar verbonden, heeft, dat ze kleine strofen vormen van vijf of zes regels.[1)] Welnu, laat de vertolker naar dien strofischen bouw der versregels zich voegen en zorgen dat hetzelfde rythmus herhaald worde in de regels die aan elkaar beantwoorden. Op die wijze zal hij, ook bij wisselend rythmus, maat brengen in zijn muziek.

Doch het komt mij voor, dat de heer Van Looy aan dit strofisch karakter van het origineel niet genoeg aandacht heeft geschonken. Zelfs waar het duidelijk in het oog springt is het wel eens door hem verwaarloosd.

Laat mij op een voorbeeld mogen wijzen.

Wanneer de dichter de stem der Muze herkend heeft, dan roept hij haar toe:

Est-ce toi dont la voix m'appelle,
O ma pauvre Muse! est-ce toi?
O ma fleur! ô mon immortelle!
Seul être pudique et fidèle
Où vive encor l'amour de moi! -
Oui, te voilà, c'est toi ma blonde
C'est toi, ma maîtresse et ma soeur!,
Et je sens, dans la nuit profonde,
De ta robe d'or qui m' inonde
Les rayons glisser dans mon coeur.

1) Men ontlede eens, uit dit oogpunt, de constructie der episode van den pelikaan. Zij bestaat blijkbaar uit zes fragmenten die, én wat vorm én wat inhoud betreft, een zekere zelfstandigheid bezitten; de eerste regel van elk dier fragmenten heeft telkens een vrouwelijk rijm. Mij dunkt deze constructie is door den vertaler niet altijd in het oog gehouden.

Het is duidelijk dat deze strofe uit twee geheel symmetrische deelen bestaat: de vraag en het antwoord, of beter, de uitroep der aarzeling en die der herkenning. In beide deelen zijn de rijmen geheel en al naar hetzelfde schema geschikt; zij antwoorden op elkaar als strophe en antistrophe.

In *De Meinacht* is die symmetrie verdwenen: noch in het geslacht der rijmen, noch in het aantal syllaben, noch in het rythmus der heffingen en der dalingen vindt de lezer die overeenstemming tusschen de beide deelen der strofe terug.

> Hoor ik van u mijn naam-genoem?
> Mijn arme Muze, zijt gij het wel?
> Gij mijn eeuwigheid, gij mijn hartewel,
> Mijn eenig kuisch wezen, mijn zuivere bloem
> In wie ik nog om wat liefde roem!
> Ja, gij zijt het, ik heb u mijn blonde,
> Gij, mijn liefste, mijn zuster goed!
> En ik voel in den nacht van zonde
> Van uw goudelend kleed rondom mij gewonden,
> Afschijnsels glijden in mijn donker gemoed.

Over de andere korte strofen (ik bedoel die waarin ‘de Dichter’ de Muze antwoordt) spreek ik liever niet, omdat ik daarover den Nederlandschen dichter zooveel zou te vragen hebben. Het rythmus van deze is mij nog minder duidelijk dan dat der alexandrijnen. Musset schreef ze alle in achtsylbige versregels. Bij den heer Van Looy wisselt het aantal syllaben van zeven tot elf; de meeste tellen negen lettergrepen. Heeft hij hier wellicht het rythmus gezocht in een vast aantal heffingen, het aantal dalingen vrij latend? Het is mij niet gelukt zoo iets te vinden. Zeker, ook hier zijn enkele fraaie verzen; maar mij dunkt, juist omdat de regels zoo kort zijn, was een meer gelijkmatig rythmus voor de zangerigheid dezer strofen onontbeerlijk.

Op deze en dergelijke bedenkingen zal de heer Van Looy mij wellicht antwoorden wat Corneille aan Huygens antwoordde toen deze de techniek van sommige zijner verzen critiseerde: ‘zoo er aan het rythmus iets ontbreekt, dan moet de voordrager dit maar goed maken’. In dien wenk ligt veel waarheid. Verzen als deze zijn geschreven om voorgedragen te worden; eerst de voordracht kan aan de poëtische klankbeelden hun

volkomenheid geven. Doch dan zou ik den jeugdigen kunstenaar willen verzoeken ons voor de voordracht eenige wenken te geven en de dictie niet aan het goedvinden van den 'diseur' over te laten.[1)] Misschien zal hij het ook wel met mij eens zijn dat de voordracht van dit lyrische drama niet bloot rythmisch mag wezen, dat ook de inhoud moet gevoeld en vertolkt worden, dat ook de gang van het drama in klank en tempo beide moet zijn terug te vinden, dat wat de dichter heeft geschilderd ook door den 'zegger' moet geschilderd worden. Zoo ooit dan moet deze hier de les van Legouvé ter harte nemen: 'Quand les vers sont peinture et musique, soyez, en les lisant, peintre et musicien!' En wanneer hij aan de episode van den pelikaan genaderd is, dan zou ik met nadruk willen herhalen: 'Soyez peintre!'

Misschien zal de voordracht van zijn *Meinacht* er den heer Van Looy vanzelf toe brengen om zijn gedicht nog eens weder te herzien en ons een nieuwe bewerking te geven. Doch dan zou ik hem willen raden: laat u eerst *La Nuit de Mai* nog eens in het Fransch voorlezen! (Niemand is daartoe thans immers beter in de gelegenheid dan hij zelf?) Tracht nog meer door te dringen in den vorm van het Fransche gedicht en, tegenover de details, u meer vrij te maken van den inhoud. En ten slotte zou ik willen vragen of Musset wel zoo 'modern' vertaald moet worden als hier geschied is? Musset is geen 'modern' dichter; hij behoort tot een vroegere periode. Bij de eenvoudigheid van zijn woordenkeus en de natuurlijkheid van zijn zinbouw passen de eigenaardigheden der allernieuwste verskunst niet.

Terwijl ik dit alles neerschrijf gevoel ik volkomen de waarheid van Destouches' bekenden versregel

> La critique est aisée et l'art est difficile.

1) Den heer Royaards, die reeds een paar malen als de vertolker van *De Meinacht* is opgetreden, zij eene zorgvuldige voorbereiding zijner dictie zeer aanbevolen. Voor de oefening en de ontwikkeling van zijn talent heeft hij hier een zeer kostbare studie. Zooals ik hem het gedicht onlangs hoorde zingen, op een avond ter eere van Klaas Vos, waar leerlingen on oud-leerlingen der Tooneelschool gedichten voordroegen van Hélène Swarth, Vondel, Huygens (wat heeft de heer Klaas Vos wel van dit programma gezegd?), heeft het, vrees ik, niemand bevredigd. Dien avond heeft hij noch Musset, noch Van Looy nader gebracht tot het oor en het gemoed zijner hoorders.

Maar ik zou zoo hartelijk wenschen, dat wij in onze poëtische letterkunde een zuiveren weerklank bezaten van Musset's heerlijk gedicht. Daarom heb ik het ondernemen van den heer Van Looy zoo oprecht toegejuicht en zijn gedicht met zooveel belangstelling gehoord en gelezen. Voorloopig echter kan ik er niet zooveel bewondering voor over hebben als ik wenschen zou. En, mij het woord herinnerend van een Italiaan, wien ik van een vreemdeling, die sints lang te Rome gevestigd is, hoorde zeggen: ‘Parla benissimo, ma non è italiano’, - moet ik aldus mijne conclusie opmaken: In Van Looy's *Meinacht* hoor ik veel mooie poëzie, maar een Hollandsche *Nuit de Mai* is het niet.

A.G. VAN HAMEL.

President Lincoln.

Abraham Lincoln, an Essay, by Carl Schurz, London, G.P. Putnam's Sons 1891.

Er zijn namen in de geschiedenis die met de jaren grooter, en er zijn er die kleiner worden. Anderen doorleven bij afwisseling tijdperken van verheerlijking en van smaad, tusschen welke de weegschaal der waardeering op en neder gaat, naarmate er nieuwe bouwstoffen ter beoordeeling aangedragen, of verschillende gezichtspunten ingenomen worden. Zeldzaam zijn zij wier waarde vaststaat van het oogenblik af dat zij ophouden aan levenden te behooren.

Zulk een was Abraham Lincoln. In het licht der openbaarheid heeft hij gewandeld en ieder heeft hem gezien zooals hij was. Man van het volk, heeft hij den steun gezocht van het volk; niet van het eene of andere deel, niet bij de uitgezochte minderheid noch bij den grooten hoop; maar bij allen. Hij heeft zich aan hen vertoond ongesluierd en ongemaskerd; diep overtuigd dat indien hem geen vertrouwen geschonken werd in zijne onopgesmukte waarachtigheid, hij geene kracht ontleenen kon aan vermomming.

Van daar dat toen de tijding van zijnen dood over het land vloog als de zwarte schaduw eener wolk, er geen weifeling bestond over hetgeen er in hem verloren werd. De martelaarskroon heeft hem verheerlijkt, doch slechts in dien zin dat de glans, die zijnen naam omstraalde, bewaard werd voor verduistering. Ware hij blijven leven, de ongestadigheid der partijschap, om welke volkomen te beheerschen hem geene macht gegeven was, hadde hem kunnen medesleepen. Maar in het ongunstigste geval had, ook dan nog, de onpartijdige geschiedschrijver alleen het dagverhaal der gebeurtenissen behoeven op te slaan, om vast te kunnen stellen in welke

mate Abraham Lincoln, tot den 14en April 1865, de liefde van zijn volk en de vereering aller rechtvaardigen zich had waardig gemaakt.

Dit is de verdienste van het kleine boek van Carl Schurz, dat het over deze dingen het getuigenis bevat van eenen die het weten kan. Bij het uitbreken van den burgeroorlog was Schurz een man van even dertig jaren. Duitscher van geboorte, had hij als student van de Bonner hoogeschool een werkzaam aandeel genomen in de revolutionaire woelingen der jaren 1848 tot '50, en in Baden zoowel als in Pruisen zijn leven gewaagd voor de verdediging van de vrijheid en hare vrienden. In 1852 Amerikaansch burger geworden, nam hij van stonden aan, als dagbladschrijver en redenaar, plaats in het voorste gelid der jonge Republikeinsche partij, die omstreeks 1856 zich begon te vormen om aan de altijd stouter wordende eischen van de beschermers der slavernij het hoofd te bieden. Deze partij vond in den toen ongeveer vijftigjarigen Lincoln een hoofd, dat zij om zijne eerlijkheid en standvastigheid aanvaardde, doch ondanks zijne groote populariteit, wegens zijne bezadigdheid niet zonder ongeduld huldigde. Het is niet onmogelijk dat de bedachtzame Lincoln, eenmaal president geworden, den vurigen partijgenoot niet gaarne in zijne nabijheid zag; hij zond althans Schurz als gezant naar Spanje. Deze was echter de man niet om, terwijl over de beginselen die hij beleed, gestreden werd met bloed en ijzer, op eenen afstand te blijven. Binnen het jaar zag Lincoln hem terug, ditmaal met het verzoek om eene aanstelling bij het leger. Er was toen groote vraag naar hoofd- en opperofficieren, die van den oorlog meer wisten dan uit boeken. Zijn aanzoek werd dus niet afgeslagen en als kolonel, als divisie-generaal en als generaal-majoor heeft Schurz aan de bloedigste veldtochten van den burgeroorlog deel genomen. Na den vrede benoemde president Johnson hem in de commissie, welke in last had het Zuiden te doorreizen, omtrent den staat van zaken onpartijdig verslag te doen, en het Congres voortelichten aangaande de maatregelen tot wederopbouwing van den Statenbond. Op die rondreis heeft Schurz zich kunnen overtuigen met welk eene roekeloosheid de partijschap bezig was de wonden, door den oorlog geslagen, te doen nabloeden. Meer dan eens zal de warme doch eerlijke radicaal zich geschaamd hebben over de gewetenloozen, die zich dragers zijner beginselen noemden en diep zal in zijne overtuiging het besef zich gevestigd hebben hoeveel er verloren was aan den wijzen en zachtmoedigen Lincoln,

die met woorden van verzoening op de lippen, en het schrandere hoofd vol plannen om den Zuidelijken den terugkeer in de Unie licht te maken, gevallen was.

Wij vinden Schurz terug als lid van den Senaat in 1869, als minister onder Hayes' presidentschap in 1877, af en toe een der candidaten voor het presidentschap, en altijd een trouw aanhanger der Republikeinsche partij. Hoe hij tegenwoordig over haar denkt nu zij, andermaal aan het roer gekomen, door hare roekeloosheid en lichtzinnigheid opnieuw vele harer vrienden van zich vervreemdt, kunnen wij niet zeggen.

De zekerheid en het gemak, waarmede een man als Schurz in staat is over de gebeurtenissen van zijnen tijd te schrijven, zijn moeilijk te overtreffen; hij is een meester van het woord en het is de geschiedenis zijner eigen daden welke hij verhaalt. In de jaren zijner driftige jeugd zal hij niet behoord hebben onder degenen die de vaste leiding van Lincoln's voorzichtige hand het gewilligst verdroegen. Thans een goede zestiger, op de slagvelden en in de raadzalen van zijn aangenomen vaderland grijs en wijs geworden, is zijn oordeel gelouterd en ziet hij op het leven van den martelaar terug met de aanhankelijkheid van eenen die aan zijne voeten gezeten heeft, doch tevens met de onbeneveldheid van eenen geschiedschrijver.

Zijn boekje bevat geen nieuwe bijzonderheden. Alles wat na Lincoln's dood omtrent zijne staatkundige loopbaan aan het licht is gebracht, wordt door Schurz, met zijne eigen wetenschap, verwerkt tot een eind-oordeel, dat als de uitspraak der geschiedenis beschouwd mag worden. Alleen datgene is opgenomen wat in het betoog zijne aangewezen plaats vond; zeer veel blijft onvermeld, en het is daaraan dat wij den lust ontleenen om aan de beschouwingen van Schurz eenige opmerkingen vast te knoopen, die niet binnen den kring van zijn betoog vielen, doch als bijdrage tot het onderwerp hare waarde kunnen hebben.

Het is bijna eene gemeenplaats, te spreken van Lincoln's zachtmoedigheid, van zijn verzoenenden geest, van zijne onbaatzuchtigheid, die nooit reiner zich openbaarde dan toen hij, als Hoofd van een machtigen Staat in het verwardste aller tijdperken, de verzoeking om aan eigenbelang het oor te leenen ieder oogenblik had afteweren. Minder algemeen opgemerkt is de nauwe verwantschap tusschen deze karaktertrekken en de eigenaardige richting van zijn verstand,

zoodanig dat het een met het andere samenwerkte om de taak, die hem als staatsman opgelegd was, te volvoeren. Geboren handwerksman, had Lincoln door eigen studie zich opgevoed tot een van de scherpzinnigste rechtsgeleerden van zijn land. De getuigenissen van geleerde rechters, ten wier aanhooren hij gepleit heeft, laten daaromtrent niet den geringsten twijfel. Zijn kloek gezond verstand behoedde hem voor het loslaten van den vasten bodem der werkelijkheid; maar in scherpte van onderscheidingsvermogen en in vernuft van vinding deed hij niet onder voor in de scholen der spitsvondigste dialectiek grootgebrachte pleitbezorgers. Brengen wij bovendien in rekening zijne vurige vaderlandsliefde, welke hem het gemeenebest der Vereenigde Staten deed houden voor het grootste gewrocht van menschelijke wijsheid, om hetwelk in stand te houden zijn leven een prijs was, dien hij ieder oogenblik bereid was te betalen, dan hebben wij de drijfveeren bijeen die hem geleid hebben bij het verrichten van eene zijner gewichtigste handelingen als Hoofd van den Staat.

Niemand heeft bij het uitbreken van den oorlog den duur of de felheid daarvan voorzien. De Zuidelijken meenden dat een weinig sabelgekletter voldoende zou zijn om de spoorwegkoningen en katoenkoopers van het Noorden in hunne schulp te doen kruipen. De door het Zuiden voorgeschreven vredesvoorwaarden zouden - aldus vleiden zij zich - aanvaard, òf wel in de scheuring der Unie zou berust worden. In het Noorden besefte niemand den bloedigen ernst der Zuidelijke veete, en dacht zelfs een staatsman als Seward dat na een paar maanden schermutselens en ten koste van niet veel bloed, het tot een vergelijk zou komen. Lincoln raadde de toekomst zoo min als iemand anders; maar één ding hield hij van den aanvang af vast: de leer dat de Unie niet verbroken was en op de wijze, zooals de Geconfedereerden wilden, nimmer verbroken kon worden.

Hij stond in dit gevoelen aanvankelijk geenszins alleen. Alle vertoogen, vóór en na de vredebreuk tegen de scheurmakers gericht, kwamen hierop neer dat van den Statenbond, gesloten krachtens overeenkomst van het volk aller Staten, geen lid ontslagen kon worden anders dan met goedvinden der wederzijdsche partijen. Wie eigendunkelijk poogde zich te onttrekken, kon door de anderen, met geweld des noods, gedwongen worden in de gemeenschap te blijven. In den loop van den oorlog raakten echter velen aan het

twijfelen. Naarmate zij de afgescheiden Staten meer daden van souvereiniteit zagen verrichten, hen leeningen zagen sluiten, legers aanwerven, schepen uitrusten, bondgenootschappen zoeken, overwinningen behalen en na nederlagen zich herstellen, begonnen zij aan het denkbeeld van hunne zelfstandigheid gewend te raken. Toen de oorlogskans nu begon te keeren, toen de kring van ijzer en vuur te land en te water de Geconfedereerde Staten al dichter en dichter omsloot, de kansen op ontzet van buiten altijd kleiner werden en hunne onderwerping, als noodzakelijk gevolg hunner volkomen uitputting, nog slechts eene vraag van tijd ging worden, toen raakte de overtuiging van de ongeschondenheid der Unie geheel op den achtergrond. De overwonnenen werden nu beschouwd als leden der gemeenschap, die zichzelf afgesneden hadden. Weder opgenomen te worden in den Bond was nu eene gunst, waar betaling voor gevorderd kon worden. Betaling in onderworpenheid en vernedering; betaling vooral - fluisterden wraak- en hebzucht - in voordeelen voor den overwinnaar.

Lincoln alleen bleef onverwrikbaar. Hij had het recht tot afscheiding geloochend vóór de vredebreuk; hij had niet toegegeven dat er afscheiding bestond in den tijd toen de legers der Geconfedereerden hem het verblijf in het Witte Huis te Washington onveilig maakten; hij erkende niet dat er afscheiding was geweest, dus ook niet dat er sprake kon zijn van voorwaardelijke of onvoorwaardelijke wederopneming, toen de oorlog zichtbaar ten einde liep.

Hij werd in deze stelling bestreden door invloedrijke leden zijner partij, wier kracht versterkt werd door de velen, die op de taaiheid van den president hunne hoop op buit na den oorlog vreesden schipbreuk te zien lijden. De gevatheid en de waakzaamheid waarmede Lincoln zijn beginsel staande hield in groote en in onbeduidende gevallen, in staatsstukken, brieven en gesprekken, waren den pleitbezorger niet onwaardig, die zoo dikwijls de rechters verwonderd had doen staan over zijne scherpzinnigheid en wetkennis. Maar er was nu geen rechter die na een zegevierend pleidooi aan het geding een einde kon maken; ook waren het tegenstanders van geheel ander gehalte dan de advokaten die hij te Springfield te weerleggen had, en werden de beslissende slagen in den partijstrijd geleverd zonder dat hij, als Hoofd van den Staat, bij machte was persoonlijk de wapenen te voeren. In 1864 gelukte het zijnen tegenstanders een wetsvoorstel doortedrijven, waardoor het Congres

alleen bevoegd gemaakt werd om in de opgestane Staten, na hunne onderwerping, bestuur en wetgeving te herstellen. Lincoln weigerde de *bill* te bekrachtigen. ‘Deze wet - schreef hij - en de redeneering dergenen, die haar voorgesteld en verdedigd hebben, bevatten, naar het mij voorkomt, dewijl zij verklaren dat de opgestane Staten geen deel meer van de Unie uitmaken, de verderfelijke erkentenis dat Staten, zoodra zij het goedvinden, hunne verbintenis met de Unie mogen verbreken. Die erkentenis is ons doodvonnis (*we cannot survive*). Indien dat waar is, ben ik geen president, zijn de voorstellers en verdedigers dezer *bill* geen Congresleden.’

De *bill* bleef liggen, want aan het bijeenbrengen eener meerderheid van tweederde der stemmen, om haar tegen het *veto* van den president in te doen aannemen, viel niet te denken; maar de strijd hernieuwde zich bij de eerste gelegenheid de beste. De staat Louisiana was door de Unie-troepen heroverd; er had zich een bestuur gevormd; de gekozen leden van den Senaat vorderden toegang tot dat staatslichaam. Louisiana wenschte vóór het einde van 1864 zijne rechten als lid van den Statenbond weder uit te oefenen, en als antecedent was het, voor de toelating der later volgende Staten, van het hoogste gewicht, dat daaraan werd voldaan. Lincoln deed wat in zijn vermogen was om de gekozenen hunne plaats te doen innemen; maar rechtstreeks kon hij den Senaat niet dwingen, en de beslommeringen, welke het naderende einde van den oorlog hem oplegde, waren zóó verpletterend, dat hij buiten machte was aan ééne zaak al zijne kracht te besteden. Het jaar 1864 ging voorbij; drie maanden van 1865 waren reeds verloopen; het Congres was niet meer bijeen; nog altijd was Louisiana niet tot het mede-uitoefenen der wetgevende macht toegelaten.

Den 3den April 1865 was Richmond gevallen en den 9den had het hoofd-leger der Geconfedereerden de wapenen nedergelegd. Nu was het Goede Vrijdag, de 14de[1)]. Het stond in het boek des noodlots geschreven, dat op den avond van dien dag de president der republiek in zijne schouwburgloge door eenen sluip-

1) De Goede Vrijdag wordt in de V.S. niet als een algemeen erkende kerkelijke feestdag gevierd. De arbeid staat niet stil en alle openbare vermakelijkheden blijven geopend.

moordenaar gedood zou worden. Des morgens werd er ministerraad gehouden. In deze laatste bijeenkomst met zijne raadslieden sprak Lincoln nog eens met nadruk over het beginsel, dat hij sedert den aanvang der beroering met onvermoeibare taaiheid had vast gehouden. Hij legde zijne geheimste gedachten bloot. Het was, zeide hij, een groot geluk dat het Congres op dit oogenblik, nu de vrede gesloten was en het er op aankwam, orde en rust terug te doen keeren, geen zitting had. Indien het uitvoerend gezag voorzichtig en voortvarend te werk ging, dan kon het er veel aan toebrengen dat in de Zuidelijke Staten bestuur en wetgeving spoedig weder op den ouden voet hersteld werden. Het Congres vergaderde eerst in December, er was dus tijd genoeg om overal het constitutioneele raderwerk aan den gang te brengen. Wel was het Congres, volgens de Constitutie, uitsluitend bevoegd te beslissen over het toelaten van gekozen leden, en lag dus het zitting-nemen van afgevaardigden uit de vroegere Geconfedereerde Staten buiten den machtskring van het Uitvoerend Gezag. Maar indien het Congres, bijeenkomende, orde en rust in het Zuiden overal hersteld en de Zuidelijke Staten in geregelde betrekking vond tot het Bondsbestuur, dan zou geen meerderheid het hart hebben hen langer buiten de Unie te sluiten.

Niemand kan beweren dat Lincoln bij deze gelegenheid zijnen invloed overschatte. Zijn vierjarig bestuur, zijne bijna eenparige herkiezing tot president, en het ten einde brengen van den oorlog hadden zijn overwicht onweerstaanbaar gemaakt. De Republikeinen zouden het niet gewaagd hebben, tegen zijn verklaarden wil in, aan gedachten van weerwraak en partijschap den teugel te vieren.

Ware zijn toeleg gelukt, welk een lijden zou aan het Zuiden, welk eene schande zou aan de republiek bespaard zijn gebleven! In het Congres toegelaten, hadden de afgevaardigden uit het Zuiden, de hand reikende aan de Democraten van het Noorden, de politiek van roof en geweld onmogelijk kunnen maken, die gevolgd werd nu zij buiten de wet stonden. Lincoln's plaatsvervanger, de eerlijke, maar onstuimige Andrew Johnson, was niet in staat iets voor het Zuiden te doen. Gewantrouwd als een, die zelf uit de opgestane gewesten afkomstig was, werd tegen hem, ofschoon hij niets anders wilde dan de richting opgaan, die Lincoln aangewezen had, de beschuldiging van verraad geslingerd. Zijn verzet maakte de verbittering tegen het Zuiden slechts grooter. Niemand dan Lincoln zelf was in staat Lincoln's denkbeelden uit te voeren. Hij

alleen bezat het onweerstaanbare overwicht, dat een onvoorwaardelijk vertrouwen in zijne rechtschapenheid en zijn doorzicht hem in Noord en Zuid had doen verwerven.

Aldus heeft hij niet al de hulpmiddelen van zijne scherpzinnigheid en zijne wetkennis, het beginsel van de onschendbaarheid der Unie staande gehouden. Men zou dit voor een hardnekkig vasthouden aan eene theorie, voor een droog doctrinairisme kunnen houden, indien niet de gewichtige gevolgtrekking, die hij na het einde van den oorlog uit het beginsel afleidde, zijne standvastigheid als eene daad van hooge, vooruitziende staatsmanswijsheid kenmerkte. Wat niemand voorzag of wilde beletten, heeft Lincoln geraden en met moed bestreden: het opkomen der booze hartstochten na de overwinning. Toen wraak- en hebzucht dreigend zich verhieven, haalde de staatsman het zorgvuldig in het tuighuis bewaarde wapen te voorschijn, om de demonen machteloos te maken. Toen roekelooze partijschap de eer der republiek zou gaan bezoedelen, hief de president zijn beginsel omhoog, om haar wapenschild voor smetten te bewaren.

Treffend spreekt zijne goedertierenheid uit de laatste woorden, die hij in den laatsten ministerraad tot zijne bewindslieden richtte. ‘Ik wil niet, dat er iemand in het Zuiden vervolgd worde. Er is bloed genoeg gevloeid. Geen der aanvoerders van den opstand worde gedood, ook de schuldigste niet. Maakt hen bang, indien dat voor hun behoud het beste is; zet de deuren open; houdt uwe oogen gesloten; jaagt hen voort’ - en zijne uitgespreide, groote, knokige hand maakte het gebaar van eenen herder, die eene kudde schapen voor zich heendrijft.

Zien wij op dit indrukwekkende oogenblik Lincoln's eigenschappen als mensch en als staatsman in schoone overeenstemming samenwerken, tot kenschetsing zijner voortreffelijkheid als regeerder in ruimer zin, geven wij aan Schurz het woord.

‘Nooit sedert Washington's dood - schrijft hij - is er zóó eenparig hulde gebracht aan de deugden en de verdiensten van één man, en het in de eerste dagen uitgesproken oordeel is in den loop der jaren onveranderd gebleven. Het licht der geschiedenis heeft zijne eigenschappen, bekwaamheden en daden eer helderder doen uitschijnen dan flauwer doen worden. Wanneer wij het volste recht laten wedervaren aan zijne groote medewerkers, aan Seward voor zijn buitenlandsch beleid, aan Chase voor zijn bestuur

der geldmiddelen, aan Stanton voor het torschen van den bijna bovenmenschelijken last van het oorlogsbestuur; wanneer wij gereedelijk erkennen, dat zonder de bekwaamheid en de geestkracht der opperste legerbevelhebbers en zonder de dapperheid hunner soldaten, het goede einde niet bereikt had kunnen worden, - dan nog staaft de geschiedenis, dat Lincoln's wil en oordeel geenszins overheerscht zijn geworden door hen, die hem ter zijde stonden. De gewichtigste maatregelen werden genomen op zijne ingeving; hij was de geest, die leidde en besliste; hij was het bovenal, wiens schranderheid en karakter, te midden van alle wisselingen der fortuin, de regeering den steun, het vertrouwen en de genegenheid van het volk deden behouden. Wij hebben kunnen opmerken dat zelfs over oorlogsaangelegenheden zijn inzicht verwonderlijk juist was, en dat zijne raadgevingen en voorschriften aan de bevelvoerenden op het oorlogsterrein, den bekwaamste hunner tot eer gestrekt zouden hebben. De geschiedenis geeft, zonder eene enkele zijner tekortkomingen en dwalingen over het hoofd te zien, te bemantelen, of te vergoelijken, aan Lincoln eene der eerste plaatsen te midden der behouders van de Amerikaansche Unie en der bevrijders van den slaaf. Geen president onzer republiek is ooit met zulk eene macht toegerust geweest, en wij hopen dat het nimmer noodig zal zijn er ooit meer éénen zooveel macht te geven; maar nooit was eenig man zóó machtig, wien de verleidelijkheid der macht minder op eenen dwaalweg kon brengen. Van hem mag naar waarheid gezegd worden, dat onder zijne leiding ons Gemeenebest behouden werd voor scheuring en ons land gezuiverd van de schandvlek der slavernij; maar tevens, dat hij het hem toevertrouwde gezag, hetgeen bijna dat van eenen dictator evenaarde, gebruikt heeft zóó, dat onze vrije staatsinstellingen ongekrenkt gebleven zijn in alles, wat de rechten en vrijheden der burgers raakt. Hij voelde levendig, welk een gevaar zij liepen, en in zijne eerste Boodschap aan het Congres heeft hij het op de hem eigene, puntige manier aangeduid: “Is het - schreef hij - onvermijdelijk, dat eene regeering òf te machtig zijn moet om de vrijheden van het volk ongeschonden te laten, òf te zwak om haar eigen bestaan te verzekeren? Lijdt elke republiek noodwendig aan dit aangeboren euvel?” Uit naam van ons groote Gemeenebest, en met meer recht dan iemand anders, heeft Lincoln deze vragen beantwoord met een zegevierend: “Neen!” ’

Hier dan, in deze woorden van Schurz, vernemen wij de eind-

uitspraak der geschiedenis. Blijft er, na hem, voor den belangstellende in de gebeurtenissen onzer eeuw, aan Abraham Lincoln niets meer te ontdekken over?

Indien het geoorloofd is eene persoonlijke meening uittespreken die gegrond is op de lectuur van het meeste dat in den laatsten tijd over Lincoln in het licht gegeven is, dan gelooven wij dat wij voor onze waardeering van zijne staatkundige loopbaan de *Essay* van Schurz, zonder meer, tot gids kunnen nemen. Hetzij men in de Lincoln-literatuur is blijven staan bij het lijvige boek van Raymond[1)], dat in het jaar van Lincoln's overlijden werd uitgegeven en later, belangrijk aangevuld, opnieuw het licht heeft gezien; hetzij men kennis heeft gemaakt met Chittenden's ambtelijke herinneringen[2)]; hetzij men de ontzaglijke verzameling stukken en berichten heeft doorgewerkt, die Nicolay en Hay de wereld ingezonden hebben[3)], men zal er, behalve in feitenkennis, niet veel wijzer door geworden zijn. Lincoln's rang in de wereldgeschiedenis stond op den 15en April 1865, toen hij den laatsten adem uitblies, vast.

Eene onuitputtelijke aantrekkelijkheid bezit daarentegen zijn persoon.

Schurz, die verplicht was deze zijde van zijn onderwerp op den achtergrond te houden, heeft haar niettemin terdege gekend. ‘Het was - zegt hij - bepaaldelijk het ongelijksoortige en grillige geheel zijner eigenschappen en vermogens; het verhevene naast het alledaagsche; het edele naast het ruwe; datgene wat hij geworden was met datgene wat hij nooit ophield te zijn; het was dat alles waardoor Lincoln zulk eene onweerstaanbare macht over zijne tijdgenooten uitoefende.’

Diezelfde aantrekkelijkheid is hem in de toekomst verzekerd. ‘Naarmate - schrijft Schurz weder - de maatschappelijke omgeving, waarin Lincoln is opgegroeid, verdwijnen zal, zal de wereld met grooter verbazing vernemen van dezen man, die geboren werd in den allernederigsten stand, en de eenvoudigste en bescheidenste onder de burgers bleef, maar die verheven werd tot eene macht welke in

1) *History of the administration of President Lincoln, from official documents and private papers*, Londen 1865.
2) *Recollections of president Lincoln and his Administration*, New-York 1891.
3) *Abraham Lincoln, a history*, bij John G. Nicolay and John Hay (Lincoln's secretarissen), 10 deelen. New-York en Londen 1890.

onze geschiedenis zonder voorbeeld is. Hij was de zachtmoedigste en vredelievendste onder de menschen, hij kon geen schepsel zien lijden zonder dat hij zelf in zijn hart er pijn door voelde, en hij werd plotseling geroepen om den geweldigsten en bloedigsten onzer oorlogen te voeren. Hij stond aan het hoofd der regeering toen onbuigzame vastberadenheid en standvastige kracht de eisch waren van ieder oogenblik, en niettemin heerschte hij over de gemoederen en geesten van zijn volk door de teedere aandoenlijkheid van zijn hart. Hij was door zijnen aanleg en door de richting van zijne gedachten een voorzichtig en behoudend man, en hij werd genoodzaakt de geweldigste en diepste maatschappelijke hervorming van onzen tijd tot stand te brengen. Hij behield zijne gemeenzame wijze van spreken en zijne kleinburgerlijke manieren toen hij de hoogste waardigheid bekleedde, en hij heeft daardoor den spot der fijngemanierden op zich geladen; maar er zijn oogenblikken geweest waarin hij de ziel der geheele menschheid heeft doen trillen door het uitspreken van bewonderenswaardig schoone en verhevene gedachten. Hij was de oprechtste vriend van het overwonnen Zuiden, en werd gedood dewijl een onzinnige dweper hem voor den bittersten vijand der Zuidelijken hield. Hij werd, zoolang hij het opperste gezag bezat, gewetenloos belasterd en bespot door woedende tegenstanders en door ontevreden geestverwanten, maar aan zijn graf zijn vriend en vijand bijeengekomen om hem hulde te brengen als een van de grootste burgers van Amerika en als een van de beste onder de menschen.’

Van dezen man een karakterbeeld te scheppen, dat, onafhankelijk van de plaats die hij in de geschiedenis inneemt, hem zal doen kennen in zijne belangwekkende persoonlijkheid als mensch, is eene taak die, nadat Carl Schurz den staatsman geteekend heeft, te doen overblijft. De bronnen zijn toegankelijk; de bouwstoffen voorhanden. Het komt er maar op aan of iemand, die noch roman noch politieke geschiedenis wil schrijven, het werk onderneemt.

H.L.F. PISUISSE.

Tranen-Dichtjes van Julius Flens.

I.

In Maart zien we buien
Plots opdoemend kruien -
  Dan barsten ze uiteen
En storten heur waat'ren
Met zacht ruischend klaat'ren
  Gestaag naar beneên:
Geen beeld om mij henen
Kan mijn schrikbarend weenen
  Zoo teek'nen - in 't kleen.

II.

Ach, vraag niet mijn oog
  Waarom het zoo weent!
Geen zand is zoo droog
  Geen steen zoo versteend
Zoo hard is geen hout
En 't ijs niet zoo koud,
  Of 't wordt wel eens nat:
    Begrijpt ge dàt?

III.

Den bittren kelk van 's levens wee
   Leeg ik ten bodem nimmermeer;
Want als ik drink, dan schrei 'k er meê
   En vul hem met mijn tranen weer.

IV.

Ik zat te turen
   Droef naar de maan,
Die prompt tien uren
   Was opgegaan:

‘Gij diep verslagen
   En bleeke meid,
Mag ik u vragen:
   Hebt ge ooit geschreid?’ -

‘“Dâ's juist, confrater,
   Mijn droefenis,
Dat hier geen water
   Voor tranen is!”’

V.

   Als stil een oog van weemoed schreit,
      Och kijk dat niet spotachtig aan,
   En zeg niet: ‘Wat een malligheid!’
      Kent gij de waarde van een traan?
   Bedenk eens wat Da Costa zeit:
   ‘Een traan... een traan heeft nooit misleid!’
Zoo gij dien man niet wilt vertrouwen,
Dan ondervraag maar eens de vrouwen!

VI.

en naam van mensch verdient hij niet,
Die dàn alleen, als 't niemand ziet,
Zijn tranen onbeschroomd vergiet;
Doch, als hij denkt: ik word bespied -
Uit valsche schaamte d' oogendauw
Heel netjes wegveegt met zijn mouw.

VII.

De bloemekens sloegen aan 't kwijnen
En bogen het hoofdje op de borst;
Dat kwam van het fel zonneschijnen,
De schepseltjes hadden zoo'n dorst.

Een enkel lief roosje nog stond er
Vol fierheid en frischheid en gloed.
‘Ach! - riepen haar zusjes - 't is wonder,
Zij houdt in die hitte zich goed.

Hoe kom je aan den dauw of den regen
Die lavend, mijn kind, op je viel?’ -
‘“Ach! - zegt het een beetje verlegen -
Dat dank ik een droevige ziel:

Die keek in mijn kelkje, bewogen,
En weende daarin drop op drop:
De lieflijke dauw zijner oogen
Die bracht mij er weer bovenop!”’

VIII.

Eens - 't was in een winterschen nacht,
Het maantje scheen weemoedig zacht,
De wind uit het Noorden woei straf -
Heb 'k bij een cypres op een graf
Een traan laten vloeien, die, voor
Hij den grafsteen bereikte, bevroor.
Mijn hand ving het ijzel-kristal
Gelukkig vlug op in zijn val;
Een vurige kus van mijn mond
Die maakte 't weer vloeibaar terstond.
Waarom ik dien traan heb ontdooid?
Dat zeg ik je nooit!

Dramatisch overzicht.

Rotterdamsch Gezelschap de Vos en van Korlaar: Het Goudvischje, tooneelspel in 3 bedrijven door W.G. van Nouhuijs. - Théâtre Libre de Paris: Blanchette, L'école des Veufs, Leurs filles, La tante Léontine.

Er is vreugde onder de vrienden van het nationaal tooneel.

Toen de heer van Nouhuijs den vorigen winter zijn debuut als tooneelschrijver deed met *Eerloos*, het drama met het aangrijpend slottooneel, waarin de vader, om de eer van zijn zoon te redden, zichzelf tot een eerlooze maakt, liet men het aan toejuichingen niet ontbreken. De zeldzaamheid der verschijning: een Nederlandsch auteur met dramatisch temperament, maakte den bijval wellicht nog iets levendiger dan hij onder gewone omstandigheden geweest zou zijn. Maar onder hen, die het gegevene hoog waardeerden, waren er niet weinigen, die zich herinnerden, hoeveel van zulke veelbelovende eerstelingen zij reeds hadden toegejuicht, welke door geen tweede werk van gelijk gehalte gevolgd waren. Zou de heer van Nouhuijs ook tot de scheppers van één enkel, en dan nog lang niet volkomen, drama behooren? De schrijver van *Eerloos* heeft ons niet lang op antwoord laten wachten, maar met *Het Goudvischje* de belofte, welke in zijn eerste drama lag opgesloten, op schitterende wijze vervuld.

Er heerscht een smaakvolle weelde in het huis van den commissionnair in effecten, Herman Koorders; en zijn jong vrouwtje zou, nu het de vierde verjaardag is van hun, kinderloos, huwelijk, niets liever willen dan den avond in gezellig *tête à tête* met haar man door te brengen. Maar Koorders is reeds sedert eenigen tijd vreemd,

onrustig, overspannen, en dezen avond is hij het meer dan ooit. Een ongelukkige, roekelooze speculatie in Portugeezen heeft hem zijn eigen geld en dat hetwelk hij van anderen onder zijne berusting had doen verliezen, en hij staat aan den rand van een catastrophe. Terwijl hij daarover in zulk eene spanning verkeert, dat hij zijne geldelijke moeielijkheden voor zijn vrouw niet meer vermag te verbergen, ontvangt hij een briefje, waarvan de lezing zijn onrust tot het uiterste brengt. Het briefje roept Herman Koorders in een andere woning bij het sterfbed van een kind, een kleinen Herman, die aan stuipen ligt. ‘Zijn stuipen gevaarlijk?’ vraagt Koorders aan zijn broeder, den dokter, die vreemd opziet van deze onverwachte vraag en te vergeefs naar de reden zoekt van Herman's overspannen toestand. ‘Waarom hij dat zoo vraagt?’ Het kind van een der bedienden van zijn kantoor, in de Noordstraat, ligt aan stuipen.... Die bezorgdheid voor het kind van een vreemde, zijn heftige ontroering, komen Marie en Herman's broeder onverklaarbaar voor. Er moet een geheim zijn. En als Koorders, ondanks het dringend verzoek van zijn vrouw om te huis te blijven, in koortsige gejaagdheid het huis verlaat, volgt zij hem naar de Noordstraat, waar een angstig vermoeden haar zegt, dat zij de oplossing van het raadsel zal vinden.

Het tweede bedrijf brengt ons in de woning van Greta Roskamp, de moeder van het kind van Herman Koorders. Daar zien wij achtereenvolgens bijeen komen: Herman zelf, die radeloos is onder het verlies van zijn kind, Herman's broeder, die als de 't dichtstbijwonende dokter bij het kind geroepen werd, toen het de eerste aanvallen van stuipen kreeg; en eindelijk ook Marie, die hier gekomen is om de waarheid te vernemen omtrent die geheimzinnige geschiedenis, waarin haar man gewikkeld schijnt. En zij zal die waarheid vernemen, de schrikkelijke waarheid, uit den mond van de minnares van haren man. Daar staan zij tegenover elkander: de wettige vrouw, gebroken, verpletterd, zwijgend, en de minnares, met woorden van haat en van wraak op de lippen, in halven waanzin haar, die haar den vader van haar kind ontstal, overstelpend met verwijten, en tegelijk haar de oogen openend, ten opzichte van dien man, dien ze zoo lief heeft. ‘Weet zij wel, hoe Greta haar noemt? De koopvrouw, - want zij heeft Herman, die haar niet liefhad, maar haar trouwde om zijn berooiden financieelen toestand te herstellen, met haar geld gekocht. En wil zij hooren, welken naam Herman haar geeft, als

hij met Greta over haar spreekt? H e t G o u d v i s c h j e !’ En vlijmend scherp, grof beleedigend, zonder mededoogen, terwijl de herinnering aan het doode kind, ter wille waarvan zij tot dusver gezwegen heeft, haar toorn telkens weêr doet opvlammen, spuwt zij in tegenwoordigheid van Herman, die, in doffe wanhoop, nu en dan vruchteloos een flauwe poging waagt om tusschen beiden te komen, haar haat in het gezicht van de arme Marie, die sprakeloos ineenkrimpt onder de vreeselijke onthullingen, waardoor haar man voor haar komt te staan als een toonbeeld van lafheid, berekening en egoisme.

Wanneer het derde en laatste bedrijf aanvangt, vinden wij Marie en Herman - een of twee dagen later - weder in hunne eigene woning terug. Marie heeft zich, sedert het tooneel bij Greta, in hare kamer opgesloten en haren man niet weêr willen zien. Een van Herman's collega's brengt hem intusschen aan het verstand, dat zijn geldelijke ondergang alleen kan voorkomen worden, wanneer zijne vrouw, met wie hij onder huwelijksche voorwaarden getrouwd is, bereid bevonden wordt, hem met haar aanzienlijk vermogen bij te staan. Herman's broeder weet Marie te bewegen, haren man een onderhoud te vergunnen. In dat onderhoud treedt wederom al het energielooze, egoïste van Herman's karakter voor den dag. Toch wil en zal zijne vrouw hem helpen, maar dan op zulk een wijze en onder zulke voorwaarden, dat het - zoo er nog genezing mogelijk is - tegelijk tot zijn zedelijke redding zal kunnen strekken. Zij biedt hem haar geheele vermogen aan, mits dat uitsluitend diene - waartoe het juist voldoende is - om al zijn schuldeischers ten volle te voldoen. Maar Herman Koorders deinst terug: ‘Wat zal er dan van hemzelven moeten worden? dan zullen zij immers armoede te gemoet gaan? Mogen zij zich aan zulk eene schande blootstellen?’ Marie wijkt niet; zij blijft aandringen. Eerst wanneer zij het geheel van zich zal hebben afgeschud, dat geld, waarom hij haar huwde, en hetwelk zij nu beschouwt als iets onreins dat haar nog aankleeft, eerst dan acht zij het mogelijk, dat Herman zich weder oprichte en een nieuw leven beginne. Eindelijk overwint zij. Ver van de plaats, die getuige was van zijn lichtzinnige zwakheid, zal Herman - zoo hoopt zij in haar goedgeloovige liefde voor den onwaardigen man! - met haar steun, door eerlijken arbeid boete doen voor zijn schuld, en, mogelijk, voor zich zelven en voor haar nog eens dat rustige geluk weten te veroveren, dat zij tot hiertoe niet hebben gekend.

Zooals ik het daar in hoofdtrekken schetste, met weglating van de bijfiguren en de kleine, soms humoristische, episoden, welke strekken om de karakters der hoofdpersonen, of den toestand waarin zij verkeeren, scherper te doen uitkomen, getuigt *Het Goudvischje* van een moedig durven, door een artistiek kunnen gesteund.

Uit het hedendaagsch leven gegrepen, gebeurtenissen beeldend, die ieder onzer, met grootere of kleinere wijzigingen, in zijn naaste omgeving, of op een afstand, heeft kunnen waarnemen, is de voorstelling nooit banaal of laag bij den grond. De schrijver weet zijn onderwerp hoog te houden, in artistieken toon, niet enkel waar het de groote lijnen geldt, maar tot in de bijzonderheden en in de taal der personen. Daardoor onderscheidt dit drama zich van haast alle in de moderne samenleving spelende Nederlandsche stukken, wier schrijvers, wanneer zij aan de Scylla van het plat burgerlijke ontkomen, bijna onvermijdelijk op den Charybdis van het gezwollene schipbreuk lijden; in beide gevallen aan hun werk die wijding onthoudende, welke alleen een drama waardig maakt om als kunst genoten te worden.

Het Goudvischje is ontworpen, in elkander gezet en voltooid door een architect; maar door een architect, die, bij de eigenschappen van den kunstenaar, de kennis voegt van den technischen bouwmeester. Dat blijkt al dadelijk in het eerste bedrijf, waar de expositie van den toestand, van de karakters, van de omgeving, getuigt van een handigheid, een talent van voorstellen, een smaak in de verdeeling van licht en schaduw en in de schikking der tooneelen, van een *savoir-faire* in één woord, welke anders eerst door langdurige oefening verkregen wordt, en waaraan men den ‘homme de théâtre’ herkent.

En ziet nu, welk een eigenaardige kracht die tooneeldichtkunst vermag te oefenen, in de hand van zulk een echt ‘tooneelman.’ Wanneer het scherm na dat eerste bedrijf valt, is men ‘en in’; vol van hetgeen daar geschied is in die denkbeeldige wereld, die ons, twintig minuten vroeger, totaal onbekend was; partij kiezend voor en tegen de personen, als had men jaar en dag hen gadegeslagen en in hunne omgeving verkeerd. De aandacht, de belangstelling zijn tot het uiterste gespannen. Men gevoelt, - de schrijver heeft er ons op voorbereid, - dat tusschen de twee vrouwen eene ontmoeting zal moeten plaats hebben onder omstandigheden, welke haar dubbel dramatisch maakt.

Het tooneel, dat dit tweede bedrijf inleidt, is weer uitnemend van stemming: als voorspel voor het groote tooneel dat ons wacht, is het zoo sober en zoo fijn mogelijk van toets: de indruk wordt geheel beheerscht door den dood van het knaapje. Maar daar treedt Greta binnen, en de eerste persoon die zij ziet is - Marie Koorders.

En nu barst zij los - men weet hoe. De toestand is spannend, maar de eindindruk van deze 'imprécations' van Greta Roskamp is pijnlijk en onbevredigend. Wat kan daarvan de reden zijn? Niet enkel de woeste, en tegelijk verfijnd wreede wijze waarop Greta in hare overspanning - door Mevr. Mulder-Roelofsen den eersten avond voorgesteld met al de grot melodramatische manieren der oude school, bij de tweede voorstelling op gedempten en slependen toon vertolkt - zich over het sinds jaren opgekropt verdriet wreekt op de vrouw van hem, die oorzaak is van al dit leed. Wat dit lange tooneel zoo pijnlijk en onbevredigend, bij al het tragische van den toestand zoo ondramatisch maakt, is, dunkt mij, behalve de onvoldoende vertolking, de louter passieve rol, welke de wettige vrouw hier tegenover de maîtresse vervult. Van het oogenblik af dat de schrijver die beiden te samen bracht in eene *scène à faire*, had men het recht een strijd te verwachten, geen meedoogenlooze slachting, zooals hier. Marie Koorders staat daar tegenover de vrouw, op wie, als op de moeder van Hermans kind, zij, de kinderlooze, reden heeft jaloersch te zijn; tegenover de vrouw, aan wie Herman een deel schonk van de liefde, waarop zij (Marie) onverdeeld aanspraak mocht maken. Ook zij heeft dus recht van spreken, en van dat recht had zij - en de dramatische auteur voor haar - gebruik moeten maken. Bleek dan ten slotte Greta de machtigste, dan zouden althans, waar beiden gestreden hadden voor hetgeen zij haar goed recht achtten, èn de overwinning èn de nederlaag een eervolle zijn geweest. Nu was de overwinning roemloos en de nederlaag al te vernederend.

Ook dáárom zouden wij Herman's vrouw hebben willen zien handelen, zich verdedigen, kracht ontwikkelen, omdat wij daardoor zouden zijn voorbereid op de Marie Koorders, welke het derde bedrijf ons te zien geeft. Het is zeker niets ongewoons dat een groot verdriet, een bittere ontgoocheling bij een oogenschijnlijk zwak en onbeduidend vrouwtje de latente energie te voorschijn roept en haar tot krachtig handelen in staat stelt. Maar in het drama, waar een dergelijke evolutie zich in enkele minuten voltooit, kan zij

alleen aannemelijk gemaakt worden, wanneer de auteur er ons op voorbereidt. En dit zou de heer Van Nouhuys juist hebben kunnen doen, door bij de ontmoeting met Greta, Marie te doen uitkomen in wat hij zelf noemt[1] 'haar groote liefde, haar groote, jammerlijk misplaatste liefde, die geen kwaad ziet, geen kwaad wil zien: de Liefde, die als zij den man in het verderf ziet gaan, àlles, àlles te werk stelt om hem te redden.'

Intusschen geeft de schrijver in dit laatste bedrijf weer een bewijs van zijn groote kunst, wanneer hij in een kort bestek zonder *coup de théâtre*, zonder bekeering *in extremis*, natuurlijk, menschkundig, altijd weer grijpend in het volle interessante menschenleven, de handeling afwikkelt zooals zij met de gegeven toestanden en karakters alleen afgewikkeld kon worden. Al deelen wij het oppervlakkig optimisme van Marie Koorders niet, - een oppervlakkig optimisme, dat zich bij haar, niet onnatuurlijk, onder anderen uitspreekt in fraaie volzinnetjes over arbeiden en boete doen, - wij zien toch den zwakken man voor een oogenblik uit zijn apathie weêr opleven, en 'zoolang er leven is, is er hoop.' Wie weet, wat een groote liefde ten slotte nog op dezen kleinen mensch zal vermogen!

Aan een zoo ernstig dramatisch schrijver, als Van Nouhuijs zich in *Het Goudvischje* openbaart, zou men gaarne de best mogelijke vertolkers gunnen. Bij de tweede voorstelling te Amsterdam (25 Maart) heeft Mevr. Van Biene-Poolman mij eene verrassing bereid door het eerste bedrijf met zooveel fijn gevoel en zooveel smaak te spelen, dat ik er het klagend zangerige van haar orgaan om vergat. Maar voor de vervulling der twee groote vrouwenrollen in haar geheel zijn andere eigenschappen noodig, dan waarover èn zij èn Mevrouw Mulder beschikken kunnen. Wat echter de heer Royaards als Herman Koorders te zien gaf, stond op de hoogte van Van Nouhuys' kunst. Een jonge dramatische rol met zooveel distinctie te spelen: het nerveuse, het luchthartige, het cynische, de onrust en het karakterlooze van dezen man met zooveel zin voor werkelijkheid, en tegelijk zoo artistiek, weer te geven, - ik ken op dit oogenblik onder onze Nederlandsche tooneelspelers niemand, die hierin Royaards zou weten te evenaren.

1) In een brief aan den heer L. Simons, aangehaald in de 'Haarlemsche Courant' van 19 Maart jl.

Sedert de voorstellingen van *Het Goudvischje* te Amsterdam voor volle zalen plaats hadden, doet zich het ongewoon verschijnsel voor, dat in beschaafde kringen levendig van gedachten gewisseld wordt over een Nederlandsch drama: de houding, waarin de schrijver in het 2e bedrijf Marie Koorders geplaatst heeft tegenover Greta Roskamp, wordt even warm verdedigd, als heftig aangevallen; men discussieert over de vraag, of de wettige vrouw in hare liefde kracht genoeg zal kunnen putten, om Herman in het rechte spoor te houden, en men knoopt in gedachten aan deze drie bedrijven een vierde bedrijf, dat de een zich voorstelt als een idylle van huiselijk geluk, de ander als een tafereel van de diepste ellende. Wat kan hiervan de reden zijn, zoo het niet is dat Van Nouhuys eenen, op ons tooneel ongewoon artistieken, greep deed in het volle menschenleven en, in de beste gedeelten van zijn drama, ons dat leven afbeeldde met aanwending van de juiste dosis goed waargenomen werkelijkheid, welke het tooneel kan verdragen....

Gelukkig, dat noch de heer Antoine, de directeur van het *Théâtre libre*, noch de auteurs, die de nieuwste dramatische theoriën in dit Théâtre trachten toe te passen, mij zullen lezen. Wat zouden zij zich ergeren aan die ‘juiste dosis werkelijkheid, welke het tooneel kan verdragen’!

Alsof het tooneel van de laatste jaren der 19e eeuw met iets minder zou kunnen volstaan dan met de volle realiteit, ruw en rauw, zonder beperking, zonder keus!

Tot nu toe had men rekening gehouden met den eigenaardigen vorm, waaronder dramatische kunst genoten wordt. Men had stilzwijgend een zeker aantal, zich met den tijd wijzigende, conventies aangenomen, voortvloeiende uit de noodzakelijkheid om van het tooneel op een, soms vrij grooten, afstand te spreken tot de ooren en oogen van een publiek van vijfhonderd tot duizend menschen, en in een tijdsverloop van een of twee uren een handeling te doen afloopen, die in de werkelijkheid wellicht een of meer dagen in beslag zou nemen. In dit kader van onvermijdelijke conventies had men getracht een beeld van het leven te geven, een beeld van de werkelijkheid, maar met oordeel gekozen uit die toestanden en voorvallen in het bestaan van een mensch, die, als de meest beteekenende, sterkst sprekende, het geschiktst geacht kunnen worden om een publiek in het gemoed te grijpen, tot geestdrift te

brengen, of vroolijk te stemmen. Maar nu kwamen de heeren van de nieuwe dramatische kunst. Zij eischten een ‘théâtre libre’, een tooneel, vrij van elke conventie, van elken regel. Op den schouwburg, zooals zij dien wenschten, moest men alles kunnen vertoonen, alles kunnen zeggen, zonder dat gevraagd behoefde te worden naar de zoogenaamde eischen der dramatische kunst of naar den indruk, dien het vertoonde op het zoogenaamd beschaafde publiek zou maken. Van ‘kiezen’ uit hetgeen de werkelijkheid te zien geeft, kon in hun stelsel eigenlijk geen sprake zijn, maar, indien er dan uit de rijke stof een keus gedaan moest worden, dan mocht men de werkelijkheid vertoonen, zooals zij zich voordoet in den meest ongegeneerden, den meest schaamteloozen vorm, in haar meest verdorven toestand. Verweet men hun, dat zij het er in de eerste plaats op aan schenen te leggen ‘pour épater le bourgeois’, - welnu ja, zij zouden overbluft staan, de ‘bourgeois’, wanneer zij zichzelven daar op het tooneel zagen in levenden lijve, maar ook in al hun boosheid, hun liederlijkheid, hun gemeenheid. En nu togen zij aan het werk. De ruwste werkelijkheid, de meest cynische levensbeschouwingen, de meest terugstootende personages, tot chirurgische afgrijselijkheden toe (zooals in *La belle opération*), werden - naast enkele stukken van een gematigder soort: comedies in het genre van de Musset, fantaisies van, en uit de school van, de Banville; naast interessante drama's van Ibsen en Tolstoï - in gedialogeerde tafereelen, door beginnelingen, met en zonder talent, den toeschouwers voorgezet, en door de adepten als het laatste woord van de dramatische kunst verheerlijkt.

De Parijsche dagbladen hebben ons herhaaldelijk het een en ander verteld van die vertooningen van het *Théâtre libre*, welke eenmaal 's maands plaats vinden, telkens slechts in eenen kele voorstelling van hetzelfde stuk en voor een speciaal publiek van geabonneerden; en nu wij dit, zelfs voor een Parijzenaar zeldzaam, genot in Amsterdam zouden mogen genieten, was de verwachting terecht hoog gespannen.

Dat de heer Antoine den moed van zijne overtuiging bezit en met geen gecastigeerde uitgaaf van zijn repertoire naar Nederland was gekomen, bewees hij door op den eersten avond het publiek een van die stukken voor te zetten, waarin het cynisme, dat een specialiteit is van enkele der jongste tooneelschrijvers, tot het uiterste gevoerd is: *L'école des veufs*.

Vooraf ging iets onschuldigs: *Blanchette*, een van de allernieuwste stukken van het répertoire, weinige weken geleden voor het eerst te Parijs opgevoerd. Men zou het een ‘pièce à thèse’ kunnen noemen, wanneer men niet wist, dat in de theorieën van het *Théâtre libre* dergelijke stukken met een doel, met een moraal niet passen, en men het derhalve met de les, welke uit deze comedie schijnt voort te vloeien: ‘de kinderen moeten vooral niet beter onderricht worden dan de ouders waren’, zoo nauw niet hoeft te nemen.

Blanchette is het kind van een dorpsherbergier, die zich heeft afgesloofd om zijn dochter een opvoeding te doen geven, welke haar in staat stelde een acte als onderwijzeres te behalen. Maar dit brevet van bekwaamheid, in een lijstje achter glas in de gelagkamer prijkend, brengt noch haar zelve, noch haar ouders geluk aan. Vader en moeder Rousset achten Blanchette thans veel te geleerd om de vrouw te worden van een vroegeren speelkameraad, een boerenzoon zooals zij een boerendochter is; en zijzelve droomt zich gouden bergen en voelt zich niet meer thuis in hare kleinburgerlijke omgeving. Wanneer de benoeming tot onderwijzeres, waarop allen hoopten, en waarop men meent dat het gouvernement haar het recht gaf toen het haar de akte uitreikte, uitblijft, wenscht Blanchette van hare wetenschap gebruik te maken om in de herberg van haren vader allerhande hervormingen aan te brengen, de boerenkroeg in een ‘Café Cérès’ te herscheppen en op het land allerhande nieuwe uitvindingen toe te passen, die groote uitgaven met zich sleepen, en ten slotte het land bederven. Papa Rousset, in zijne verwachtingen teleurgesteld, is het op het laatst beu, zijn dochter te onderhouden, zonder van haar kennis voordeel te kunnen trekken. Blanchette moet dan maar helpen aan het grove werk en de klanten bedienen. En of zij hem al aan het verstand tracht te brengen, dat hij haar daarvoor geen kostbare opvoeding behoefde te geven, of zij hem al smeekt haar zulk een vernedering niet op te leggen - de vader blijft op zijn stuk staan. Blanchette weigert: vader en dochter staan in woesten drift tegenover elkander. Ten einde raad, besluit Blanchette het ouderlijk huis te ontvluchten. ‘Wacht even’ - roept Rousset haar toe, wanneer zij op den drempel staat met de klink in de hand - ‘weet wel, dat wanneer je mijn huis verlaat, je er nooit weêr een voet in moogt zetten, versta je?’ Blanchette stoort er zich niet aan, zij verlaat het huis, en wanneer zij de deur achter zich heeft dichtgetrokken, wendt de

boer zich tot zijne vrouw, en zegt: ‘Allons, va me préparer ma soupe’. En het stuk is uit.

Men ziet, uit het oogpunt van zedelijkheid is er op dit stuk niets aan te merken. In een vroegere lezing was er nog een derde bedrijf: Blanchette gaat den slechten weg op, en Rousset raakt geruïneerd; als er beslag gelegd is op zijn goed, en de boel verkocht zal moeten worden, keert de dochter terug, betaalt ‘van het geld der schande’ de schulden van haar vader - en het stuk eindigt met een ‘repas de famille’. Een dergelijk slot zou zeker minder moreel geweest zijn, maar beter gepast hebben in het kader van het *Théâtre libre*. Zooals het stuk thans luidt, is het allesbehalve nieuw van vinding en niet zeer spannend van inhoud. Een zekere onbeholpenheid in de wijze van voorstellen, een ongemotiveerd in- en uitloopen, een herhaling en uitspinning van de minst belangrijke zaken, waardoor tot twee bedrijven is uitgerekt, wat, als zonder eigenlijke handeling, gevoegelijk in één bedrijf had kunnen afloopen, toonen dat *Blanchette* het werk is van een beginner. Alleen het goed geobserveerd type van den herbergier, van zijn boersch egoïsme, zijn sluwe hebzucht, zijn zeer vrije opvatting van het mijn en dijn, door Antoine met groot talent voorgesteld - het spelletje domino met Morillon o.a. was een meesterstukje, - en de uitbarsting van ruwen twist tusschen vader en dochter, waarvan Jeanne Dulac een aangrijpend tooneel wist te maken, geven aan het stuk eenige beteekenis en verklaren den grooten bijval, dien het bij het Amsterdamsch, en naar Amsterdam toegestroomd publiek gevonden heeft.

Maar nu *L'école des veufs* van George Ancey. Ancey is een van de jongeren, van wien men, als van een geboren tooneelschrijver, de hoogste verwachtingen koestert. Men roemt zijn tact om steeds het tooneelmatige moment in het volle licht te stellen, de behendigheid, waarmede hij een handeling weet te leiden, het scherpe *relief*, dat hij aan zijn personen weet te geven zoowel als aan de taal, welke hij hun in den mond legt. Eenige van deze eigenschappen vinden wij ook in *L'école des veufs*.

De vijf korte bedrijven spelen tusschen Mirelet, zijn maîtresse Marguerite en zijn zoon Henri. In het eerste tafereel is het de dag van de begrafenis der vrouw; in het tweede heeft de ongeveer vijftigjarige weduwnaar zijn troost gezocht bij Marguerite; in het derde bedrijf heeft hij besloten Marguerite bij zich aan huis te nemen,

en maakt deze kennis met den zoon, een chieken doordraaier, die haar vrij wat beter aanstaat dan papa Mirelet, wiens sentimentaliteit en moraliseerzucht haar reeds lang vervelen; in het vierde is het uitgekomen dat de maîtresse en de zoon den vader bedriegen, en wil Mirelet zijn zoon dwingen Parijs te verlaten om het toezicht te houden op een van zijn ‘usines’ in Normandië. Henri wil wel gaan, maar dan zal hij Marguerite meenemen. Als het laatste bedrijf aanvangt, is Marguerite bezig haar koffers in te pakken. Mirelet is wanhopig: hij biedt haar van alles aan: meer vrijheid, een rijtuig, tot zelfs de diamanten van zijn overleden vrouw, als zij maar blijven wil. Doch Marguerite verklaart, dan alleen niet te zullen vertrekken, wanneer ook Henri blijft. In het eind moet Mirelet zwichten; hij staat alles toe: drie vrije dagen in de week - *et le reste*! En op dat blijde vooruitzicht valt het scherm.

Dit alles, voortreffelijk gespeeld, met groote natuurlijkheid en groote zekerheid, gaat vlug in het werk; zonder lange voorbereiding of breede uitlegging. Door een woord, door een blik, door een korte monoloog - want de heeren van ‘de werkelijkheid op het tooneel’ versmaden dit zeer conventioneele hulpmiddel van de oude school niet - wordt men op de hoogte gesteld. Koud, met scherpe ironie, snijdt het cynisch woord, de cynische redeneering u in 't gezicht; meestal den vorm aannemende van dien onvertaalbaren Parijschen *blague*, welke spot, maar niet van harte, met ernstige dingen, en de ontzettendste immoraliteiten, de dolste excentriciteiten verkondigt als waren het heilige grondbeginselen.

Het is een genre, dat een oogenblik vermaken kan, vooral wanneer er, gelijk in *l'Ecole des veufs*, telkens een woord, een geestige terugslag, een trekje in voorkomt, *pris sur le vif*, tintelend van scherpe waarheid, zooals in dat voortreffelijk geteekend eerste tooneel vóór de begrafenis, met de gelegenheidsgezichten, de gelegenheidsgesprekken, den weduwnaar, dien men slechts even op den achtergrond ziet en in 't voorbijgaan hoort zeggen, dat de ‘ministre de Commerce’ bij de begrafenis denkt te komen; - trekjes en tooneeltjes, die toonen, dat wij hier te doen hebben met een ‘homme de théâtre’ bij uitnemendheid.

Maar hoe spoedig staat dit genre u tegen, wanneer ge bespeurt, hoe hier voortdurend het brutale, grove, stuitende wordt opgezocht, en hoe de zucht om toch vooral maar natuurlijk, waar te zijn, onnatuurlijk en onwaar maakt. Weg met de conventies! roepen die

van de nieuwe school. Maar bemerken zij dan niet, dat voor de conventie, welke zij wegwerpen, een andere bij hen in de plaats treedt? dat hun egoisme zoo opzettelijk, zoo gewrongen, hun extract van cynisme even conventioneel is? dat hun personages, bij wie alle zedelijk gevoel verstikt is, en die met dat gemis van zedelijkheidsgevoel te koop loopen, in hun onveranderlijke verdorvenheid en harteloosheid even banaal zijn als de vlekkeloos deugdzame helden en heldinnen van het terecht verouderde drama?

Weinig minder brutaal, zij het ook op een anderen trant, is *Leurs filles* het stuk, waarmede de tweede avond aanving. ‘Het muist wat van katten komt’, zou men het in het Hollandsch kunnen noemen.

Valentine d'Allancey die zelve de breede slingerpaden van de ondeugd bewandelt, heeft een dochter van zeventien jaar, die zij gaarne op het rechte pad zou houden, en daarom in een kostschool en later, wanneer het haar blijkt, dat Louisette daar reeds liefdesintriges heeft, in een groot klooster plaatst, waar zij met meisjes uit den hoogsten stand zal samenzijn. Vergeefsche moeite! Louisette ‘chasse de race’: zij vlucht uit het klooster, brengt een middag door bij een onbekende, dien zij op de wandeling ontmoet heeft, en komt dan bij hare moeder, alsof er niets gebeurd ware. Met het grootste cynisme hoort zij de verwijten aan van hare moeder, die, haar drift niet langer meester, op haar aanvliegt en haar slaat. ‘Wat heeft haar moeder op haar te zeggen?’ vraagt Louisette. ‘Waarom zou zij niet mogen doen wat deze sedert jaren doet?’ Een treffend tooneel volgt - door Mme Henriot (de moeder) met groote dramatische kracht gespeeld - waarin Valentine haar kind al de ellende van haar ‘métier’ schildert: de gedwongen vriendelijkheden, de kussen, die men geven en ontvangen moet, al heeft men er een afschuw van, de lief koozingen, waarvan men walgt. Voor dat leven had zij haar kind willen bewaren: al het geld, dat zij op zij legde, was voor Louisette, voor wie zij zich een eerlijk, rein leven gedroomd had - en nu zal dat alles vergeefs geweest zijn! Daar gaat de deur open, en de *amant* van Valentine, George de Verfuge, treedt binnen. Als hij Louisette, die hij nooit bij hare moeder ontmoet had, ziet, schrikt hij terug, en Louisette, op hare beurt, ziet verlegen voor zich. Valentine begrijpt opeens alles: de onbekende, bij wien Louisette den middag heeft doorgebracht, is niemand anders dan George, haar eigen minnaar! Zij gruwt van

de ontdekking en staat in wanhoop tusschen George en Louisette in.... Een schrijver van de oude school, - gesteld dat hij er toe gekomen ware zulk een dramatisch conflict te scheppen - zou voor dezen toestand een dramatische oplossing, in welken zin ook, hebben trachten te vinden. De heeren van de nieuwe kunst maken zich daar niet druk meê. Zij plegen de toestanden te nemen zooals zij zijn, zonder naar eene oplossing te zoeken: dat is wel zoo gemakkelijk, en veel meer 'nature.' En zoo loopt dan ook dit conflict daarmeê af - of liever: *niet* af -, dat Louisette niet meê mag aanzitten, wanneer George en Valentine aan tafel gaan!

Ik heb nog gezwegen van een personage, die een groote plaats in het stuk inneemt, al vervult zij er geen eigenlijke rol in: Madame Maurice, volgens haar visitekaartje 'rentière', maar in werkelijkheid de schitterende betrekking bekleedend van - 'entremetteuse'. Deze ignobele figuur moet, daar zij aan de eigenlijke handeling geen deel neemt, natuurlijk dienen 'pour épater le bourgeois'. Zij is in de moderne comedie iets nieuws, iets nooit-vertoonds, en de vrienden der nieuwe kunst hebben dan ook niet nagelaten, de personage met gejuich in te halen. Het vrouwelijk monster wordt ons hier vertoond in al haar verachtelijkheid; men beweert, dat er niets aan ontbreekt. Eén tooneel is er, dat aan verfijnd cynisme alle overige overtreft; het is dat, waarin Mme Maurice Louisette uithoort, haar gerust stelt en aan het kind, waarin zij 'un brillant avenir' voorziet, haar adreskaartje geeft Het ergst is, dat de rol door Mad. Barny vervuld wordt met een virtuositeit van verfijnde gemeenheid, die volmaakt schijnt.

Het is mij niet mogelijk, het succes te verklaren, dat, volgens de Parijsche bladen, indertijd te beurt viel aan *La tante Léontine*, door Sarcey 'une charmante comédie' genoemd. Het is een stuk met een opzet en personen à la Scribe, zonder de levendigheid, het onderhoudende, welke Scribe's comédies onderscheiden. Drie bedrijven lang wordt er de vraag in behandeld, of men het geld zal aannemen van Leontine, een bejaarde dame, 'qui a fait la noce', en die, als universeele erfgenaam van een ouden markies, met haar fortuin het huwelijk wil mogelijk maken van de eenige dochter van haren broeder, die reeds sedert jaren alle betrekking met haar verbroken heeft. Er wordt lang in geredeneerd, heen en weêr gepraat: zal men het aannemen, zal men het niet aannemen, dat op dergelijke wijze door

tante Léontine verworven geld? - en wanneer ten slotte tot aannemen besloten wordt, is er niets gebeurd, waardoor het aannemen op dat oogenblik wordt gemotiveerd. Het besluit had dus evengoed veel vroeger kunnen vallen. Het stuk heeft mij weinig geboeid, en de vertooning was goed - zonder meer. Trouwens, hoe men ook over deze comédie denke, kenschetsend voor de richting van het *Théâtre libre* is zij in geen geval.

Aan het einde van dit overzicht gekomen, vraag ik mij af: gaat het eigenlijk wel aan, over een zooveel gerucht makende kunstuiting als het *Théâtre libre* een oordeel te vellen, na het bijwonen van twee voorstellingen? Een pertinent oordeel uit te spreken, in welken zin ook, zou zeker niet zonder gevaar wezen. Maar een indruk weer te geven, zal mij wel veroorloofd zijn.

En dan moet ik bekennen, dat het mij niet gelukt is, in deze voorstellingen de uiting te ontdekken van een nieuwe kunst, die bestemd schijnt het bestaande omver te werpen en voor de dramatiek een nieuwe aera te openen.

Dat de tooneelspelers van het *Théâtre libre* door natuurlijk spel trachten uit te munten, dat zij het solospelen, het zich op den voorgrond dringen, het treden buiten het kader, en al dergelijke gewoonten en conventioneele tooneelspelersmanieren niet dulden, is voortreffelijk. Maar zulk natuurlijk spel was ook vóór hun optreden geen zeldzaamheid, en zelfs in onze Nederlandsche schouwburgen heeft men door een kunstenaar als Van Zuijlen - om slechts dezen te noemen -, met even groote natuurlijkheid en even groot meesterschap, rollen zien vervullen als door Antoine die van den dorpsherbergier Rousset in *Blanchette*.

Ligt dan wellicht de hervormende kracht van deze kunstinstelling in de stukken, welke zij ons te zien geeft? *Blanchette* en *Tante Léontine* zouden door elk ander tooneelgezelschap vertoond hebben kunnen worden, en bevatten zeker geen elementen voor een nieuwe kunst. Maar *L'école des veufs* en *Leurs filles* - zullen wij in deze en dergelijke stukken de voorstelling van het brutale, cynische hebben te bewonderen, de vertooning van ‘la bête’, zooals zij zich in de laagst gezonken exemplaren der menschheid, in hun ruwste vormen uit? Zullen cocottes, entremetteuses, lichtmissen, ‘ménages à trois’, voortaan de wereld uitmaken, waarvan wij de voorstelling in den schouwburg komen genieten, ten bewijze,

dat de waarheid alleen - of althans bij voorkeur - in gemeenheid, en kracht het best in brutaliteit te vinden is?

Of wel ligt het zwaartepunt van de nieuwe school in haar ignoreeren en verwerpen van alle wetten en regelen, welke tot nu toe de dramaturgie beheerschten, in het uitwisschen der grenzen tusschen hetgeen op een tooneel, ten aanhoore van honderden toeschouwers, vertoonbaar is of niet?

Wie, op welk gebied ook, iets tot stand willen brengen, dat meer dan een ephemeer bestaan heeft - en dus de hervormers in de eerste plaats! - mogen herinnerd worden aan eene waarheid, die door niemand scherper en treffender geformuleerd werd dan door Goethe in de volgende regels uit zijn sonnet *Natur und Kunst*:

> Natur und Kunst sie scheinen sich zu fliehen,
> Und haben sich. eh' man es denkt, gefunden...
>
> Es gilt wohl nur ein redliches Bemühen!
> Und wenn wir erst, in abgemessnen Stunden,
> Mit Geist und Fleiss uns an die Kunst gebunden,
> Mag frei Natur im Herzen wieder glühen...
>
> Vergebens werden ungebundne Geister
> Nach der Vollendung reiner Höhe streben...
>
> Und -

gij allen die praat en leeraart over *vrije* kunst, hoort! -

> Und das Gesetz nur kaan uns Freiheit geben.

J.N. VAN HALL.

Letterkundige kroniek.

Souvenirs d'âge mûr, par Francisque Sarcey. Paris, Ollendorf. 1892.

‘Être soi c'est l'essentiel.’ Het waarschuwend voorschrift, door Sarcey gegeven, geldt hen die zich wijden aan de moeilijke kunstsoort, welke men de letterkundige conférence noemt, en niemand die het trouwer heeft opgevolgd dan de man zelf, van wien wij hier in 17 hoofdstukken het boeiend verhaal ontvangen van zijne voordrachten in en buiten Parijs, van zijn lange voorbereiding voor het vak, van zijne nederlagen en zijn triomfen.

‘Être soi c'est l'essentiel.’ Niet het minst ook voor hem, die het gedenkschrift van zijn openbaar leven te boek stelt. En alweêr niemand die zich vollediger geeft, vrijer blik gunt in zijn werkplaats dan diezelfde Sarcey, wiens eerste optreden in ons vaderland, nu acht jaar geleden, zeker bij velen nog in levendige herinnering is.

Ziet ge hem niet duidelijk meer voor u, dan zal hij zelf u zijn portret als conférencier in een paar trekken teekenen: ‘Un gros homme, de visage bon enfant, de gestes exubérants, mais sans façon, parlant à la bonne franquette, un peu vulgaire de tournure et de langage, mais si convaincu, si impétueux!’ Elders voltooit hij dit portret door te spreken van ‘mes airs de bonhomie, mes familiarités de langage, mes jovialités d'anecdotes coupées de francs rires, mes phrases inachevées et torrentuenses’, en zegt er van: dat zijn geen ‘procédés’, dat alles ‘fait corps avec moi-même.’ Maar hij weet ook, hoe licht zijn bonhomie in trivialiteit zijn gemeenzaamheid in ongemanierdheid overslaat; hoe hij, als ‘paysan de la Seine,’ - - zooals hij zichzelven betitelt - log en linksch is in zijn bewegingen, en hoe noch zijn stem, noch zijn geheele persoonlijkheid, zich leent tot het maken van fijne toespelingen, tot vernuftige détail-

leering of, waar het poëzie geldt, tot het voordragen van die verzen, welke een toon van teeder en innig gevoel vereischen.

Nog naïever klinkt de onbeschroomde openhartigheid, waarmede Sarcey van de qualiteiten spreekt, welke hem als conférencier onderscheiden. Hij zal u verhalen van de welgeslaagde wijze waarop hij in sommige van zijn voordrachten o.a. in de conférence over *Polyeucte* bij zijn eerste optreden te Amsterdam, de klassieken behandelt, - een manier waarin enkele van zijn confraters, hem te vergeefs hebben trachten na te volgen, - en aarzelt dan niet er, zonder blikken of blozen, bij te voegen: 'Il y faut un doigté d'une sûreté, d'une adresse et même d'une délicatesse, à laquelle il est fort difficile d'atteindre... une virtuosité rare d'analyste et d'orateur.' Of hij spreekt met even beminnelijke naïeveteit van de 'rapprochements, ingénieux et suggestifs tout ensemble', welke te vinden zijn in zijn feuilletons over *Athalie*.

Met diezelfde openheid vertelt hij ons hoe hij heeft moeten zoeken en tasten, aleer hij die hoogte in het vak van conférencier bereikte, en ontvouwt hij ons de 'méthode pour faire une conférence.'

Ik herinner mij de verbazing van het Nederlandsche publiek over den redenaar, die twee uren achtereen met een woordenvloed, een schat van opmerkingen en anecdoten, die nooit uitgeput scheen, de toehoorders aan zijn lippen geboeid hield door zijn geestig betoog, zijn verrassende paradoxen, zonder dat een nog zoo klein cahier of een papier met aanteekeningen een van te voren opgesteld discours verried. Een van buiten geleerde redevoering kon dat niet zijn, daarvoor was de vorm te weinig verzorgd, de toon te gemeenzaam, waren de uit- en invallen te spontaan. Zelfs aan een improvisatie naar een vast, te voren omschreven plan viel niet te denken, wanneer men zag hoe de redenaar, blijkbaar onder den indruk van het oogenblik, vaak enkel naar aanleiding van een oh! of een ah! of van een gullen lach van een zijner toehoorders, een zijweg insloeg, die hem soms mijlen ver van zijn onderwerp afvoerde. Men herinnert zich, uit de vermaarde eerste voordracht in *Felix*, het portret van Madame Chevé, waarvan het verband met Polyeucte zeker ver te zoeken was....

Wat was het dan? De conversatie van een geestig, goed gehumeurd man over een onderwerp, dat hij lang en ernstig overdacht had, van alle zijden had bekeken, en derhalve volkomen meester was. Waarvan hoofd en hart vol was, vloeide de mond over. En

altijd, werd daarbij het voorschrift in het oog gehouden: zich zelf te zijn, zich te geven met al zijn deugden en zijn gebreken. ‘Geen orgeltoon, maar uw persoon!’ zooals de eisch van den dichter luidt, een eisch - Sarcey zal het ons in zijn *Souvenirs* vertellen - die men ook bij de voorbereiding niet mag loslaten.

Wees in het bezit van zekere natuurlijke gaven van elocutie - groote welsprekendheid is overbodig! - en heb iets te zeggen: ziedaar de eerste voorwaarden, waaraan de conférencier heeft te voldoen. Dat ‘iets’, hetwelk men te zeggen moet hebben, behoeft niet iets nieuws, iets oorspronkelijks, iets bijzonders te zijn, en het is zelfs beter dat het niet iets nieuws of oorspronkelijks zij. Men overtuigt de menschen het best van datgeen, waarvan zij wel overtuigd willen worden of reeds geheel of gedeeltelijk overtuigd zijn. Een nieuw denkbeeld, dat in botsing komt met een oud vooroordeel of met een algemeen aangenomen gevoelen, is een gevaarlijk element in een conférence. Maar wat men zegt, hebbe men zelf gevonden, zelf gedacht, al moge 't ook zoo oud zijn als de wereld. Dat oude denkbeeld zal nieuw schijnen, omdat gij het in u hebt opgenomen en er uw stempel op gedrukt; omdat gij het, zonder het zelf te willen, gekleurd hebt met de kleuren uwer imaginatie, en er uitdrukking aan geeft met eene overtuiging, waarvan de gloed zich aan uw publiek zal mededeelen.

Hebt ge eens uw onderwerp, en de denkbeelden die het bij u heeft opgewekt, in uw hoofd, dan begint het werk der indeeling, der schikking: der compositie. Een moeilijk werk, die compositie, vooral voor een man als Sarcey, die, gelijk hij ons bekent, het gebrek heeft van niet terstond, met één oogwenk, het onderwerp, dat hij ter behandeling koos, in zijn geheel te kunnen overzien, maar die enkel, naarmate de verschillende onderdeelen achtereenvolgens zich voor hem ontwikkelen, de groote lijnen van het gebouw, het ensemble, vermag te omvatten. Dat zal dan ook wel de reden zijn, waarom hij zich in zijne verschillende voordrachten over hetzelfde onderwerp niet steeds aan dezelfde ordonnantie houdt, maar ook hierin zich door de ingeving van het oogenblik laat leiden.

En nu de litteraire vorm, waarin Sarcey ten slotte zijn denkbeelden kleedt. Wat is hier voorbereid? Het antwoord kan luiden: alles en niets. Sarcey schrijft niets op en leert niets van buiten. Voor dat hij er mee voor het publiek treedt, improviseert hij zijn voordrachten in haar geheel, of een enkel onderdeel er van, drie,

vier, tot tien maal toe, alsof hij tegenover een auditorium stond. Daardoor verzamelt hij een schat van denkbeelden, voorstellingen, inkleedingen, zinwendingen, waarvan geen enkele gememoreerd mag zijn, maar waarvan er, op het oogenblik dat hij ze noodig heeft, altijd in voldoend aantal tot zijn dienst zullen staan, en, al naarmate hij meer of minder gedisponeerd, ‘en veine’ is, in schilderachtiger of minder schilderachtigen vorm, op geestiger of minder geestige wijs ingekleed, te voorschijn zullen treden.

Dat is het geheim van de groote aantrekkelijkheid van Sarcey's voordrachten. Het publiek gevoelt dat de man, die daar voor hem staat, iets te zeggen heeft, hetwelk hij zelf overdacht, in zich opgenomen heeft en waaraan hij een eigen uitdrukking zal weten te geven; maar het ontvangt tegelijkertijd den indruk, dat de vaak gebrekkige, artistiek onvolledige, maar steeds boeiende vorm, waarin de conférencier zijn denkbeelden kleedt, op het oogenblik zelf ontstaat,

Op die wijs sleept Sarcey zijn toehoorders in den stroom van zijne improvisatie meê. Om overgangen van het eene onderdeel zijner voordracht tot het andere bekommert hij zich niet. Is er geen rechtstreeksch verband tusschen beiden, dan - zegt hij - zullen alle, nog zoo vernuftige, kunstmiddeltjes zulk een verband niet doen ontstaan; is er daarentegen wèl verband, dan behoeft ge dat niet uitdrukkelijk aan te toonen; dan behoeft gij geen moeite te doen om tusschen de twee onderwerpen een brug te leggen: spring dan zonder aarzelen van het een op het ander, en het publiek, dat u volgt, zal, even onvervaard, met u meê springen.

Ziedaar de hoofdtrekken van Sarcey's methode. Hoe hij die bij zijn verschillende voordrachten heeft toegepast; welke teleurstellingen en welke verrassingen ze hem heeft doen ondervinden; wat op zijne uitstapjes buiten Parijs: in ‘de provincie’ van Frankrijk, in België en in ons land, zijne ervaringen en indrukken geweest zijn, - ik zal mij wel wachten, het hem na te vertellen. De natuurlijke geest, de opgewektheid en het gezond verstand, welke u uit elke bladzijde van deze *Souvenirs* te gemoet treden, de gemakkelijkheid en helderheid van voorstelling, de prettige manier, waarop Sarcey alles, tot de eenvoudigste voorvallen toe, weet te vertellen, moet men in het oorspronkelijke genieten.

Ik zou nooit hebben durven beweren, dat Sarcey's stijl, al moge hij ook nog zoo ‘agile et entraìnant’ zijn, ‘est un des meilleurs qu'on ait en France, pour le quart d'heure’; maar zóó luidt het

oordeel van Emile Faguet in de *Revue bleue* van 27 Februari jl., - en de schrijver van door de Fransche Akademie bekroonde ‘Etudes, littéraires sur le 19e siècle’ kan het weten.

Eén ding is zeker. Men vindt in de *Souvenirs d'age mûr* de beste eigenschappen van Sarcey, den conférencier, terug; en het Hollandsch publiek, dat in het hoofdstuk ‘En Hollande’ door hem beschreven wordt als ‘un public très courtois, mais très instruit, très intelligent, difficile, délicat même,’ zal al deze goede eigenschappen: zijn hoffelijkheid (tegenover het vleiend oordeel), zijn intelligentie en zijn goeden smaak, kunnen toonen, door aan dit boek een goed onthaal te verzekeren.

Varia.[1)]

Edouard Estaunié. ‘Bonne-Dame.’ Jules Renard. L'Ecornifleur.

Aan Marcel Schwob.

Bezoek bij Maurice Barrès.

‘Frederik Nietzsche, een aristocratisch nihilist, meent ge! Wat bedoelt ge daarmede?’ merkte Maurice Barrès op. Hij legde de *Revue bleue*, waarin het artikel over den Duitschen philosoof voorkwam, ongeopend naast zich neêr, - een onzer had het tijdschrift meêgebracht, - hij kende het artikel reeds.

‘Ik begrijp uw bedoeling,’ vervolgde hij in één adem. ‘Voor den nihilist is niets heilig, en de aristocraat kent alleen zijn stand, zichzelf. De Duitsche philosoof heeft door zijn denken de wereld teruggebracht tot den chaos, maar hijzelf troont daar als een sarcastisch opperwezen boven.

Nu kan ik ook vrede hebben met het slot van Nietzsche's historie: zijn mededeeling aan de vrienden dat hij de taak van God overgenomen had, en daarna zijn verblijf in een idealisten-gesticht. Een waardig en - benijdenswaardig einde, zoo het uiterste ooit als voorbeeld mag gesteld worden.’

De vriendelijk spottende oogen van Maurice Barrès keken het vertrek rond. Hooge ramen lieten er het licht binnen. Men kon adem halen in die ruimte; men kon zich afzonderen

1) De volgende bladzijden bespraken een paar romans van jongere auteurs; de bedoeling dier boeken wordt getoond, evenals de gedachtenkring waarin zij zijn gegroeid. Het is een voortzetting mijner Parijsche *Notities*. De lezer wordt in de binnenkamers gebracht, - misschien wat brusk, - moge hij er zijn weg kunnen vinden

van de wereld te midden van den ernst dier met eikenhout betimmerde wanden; men kon heen en weer gaan in de uitgestrektheid der zaal, welke de eigenaar tot studeerkamer had uitgekozen. De cel van een inrichting, gewijd aan het verplegen van der werkelijkheid vervreemden, bood op dat oogenblik niet de hoogste bekoring aan.

‘Recht duidelijk is het mij echter door het artikel niet geworden, welke waarde de theorieën van den Duitscher voor óns kunnen hebben,’ ging de spreker voort. ‘Pas menschelijke gevoelens op den leest van eenig algemeen hoog denkbeeld en onze gevoelens schieten altijd tekort. Gij kunt ons medelijden dan een mengsel van vrees en verachting noemen, ge moogt verkondigen dat ijdelheid en gewoonte de schering en inslag van onze maatschappelijke deugden zijn! Maar welke verdienste steekt daarin?’ - En Barrès' blik gleed bescheiden voor zich uit langs de toppen zijner bottines naar de parketvloer: hij zag kans een boekdeel met dergelijke definities te vullen, maar hij woû er liever niet van weten.

Jules Renard, op zijn stoel geposteerd, had met vastgeklemde lippen naar het gesprek zitten luisteren en niet-luisteren. Nu kwam hij voor den dag en zijn stem klonk vastberaden:

‘Ik houd niet van bespiegelingen. Moest ik er eenmaal aan gelooven, zoo nam ik Nietzsche's definitie van deugd en medelijden zonder voorbehoud over.’

Barrès keek op. Hij pareerde behendig:

‘Stond iedere eigenschap op zich zelf en waren wij niet anders dan een mozaiëk van eigenschappen, ik gaf het pleit gewonnen. Doch men kan ons niet zoo netjes uit elkander nemen. In elk onzer gevoelens treedt ons gansche persoonlijk leven aan het licht. Tracht een onzer eigenschappen te isoleeren en gij doodt haar; de definitie wordt op die wijs niet meer dan een curiositeit.

Duitschers hebben schik in zulke ontledingen: de éene zijde van de dingen wordt met geweld op den voorgrond geschoven, al de rest wordt verwaarloosd. Onlangs vond ik een oordeel over mijn werk in een Oostenrijksch tijdschrift: Ik had geen stijl, geen verbeelding, geen talent, geen...., zei de criticus, ik was uitsluitend een denker. Daarop draafde hij door. Hij was blijde in de kracht, waarmede hij mij dien eenen kant opgeworpen had. Een welwillend man, zeker; ik heb zijn poging op prijs gesteld.’

Maurice Barrès meende dat er genoeg over Nietzsche gesproken was.

Doch Marcel Schwob wilde het onderwerp zoo spoedig niet laten schieten. Hij zeide:

‘Met Nietzsche's zedespreuken heb ik weinig op. Wij hebben La Rochefoucauld. Wat mij in den Duitscher aantrekt, is zijn gave van vertellen. Hij geeft in zijn symbolische verhalen aan de gedachte speelruimte, in plaats van haar in een strenge conclusie op te sluiten. Die vrijheid van bewegingen in een keurigen vorm smaakt mij. Gij kent zijn oneerbiedige gelijkenis, waarin de wereld voorgesteld wordt als een gevangenis en God als gevangenbewaarder? De zoon van den cipier komt den gevangenen de goede boodschap der bevrijding brengen. Hoe zal hij door de ongelukkigen ontvangen worden?

Een niet licht te vergeten tafereel: het wantrouwen der ellendigen en de zelfbewustheid van den vrijheidsverkondiger in tegenstelling tot elkander!’

Barrès antwoordde goedig:

‘Zeker is er veel in Nietzsche wat de aandacht verdient.’

Hij zocht een aanrakingspunt en vervolgde:

‘Men kan zijn spreuken gebruiken als wapens ter verdediging tegen de maatschappelijke huichelarij. Ik heb niet tegen sarcasmes; van nature gevoel ik een neiging om tegen de wereld in te gaan. Het heet “zenuwen,” wanneer een jong meisje onder het gesnik van een rouwend gezelschap eensklaps in een lachbui vervalt. Het woord “zenuwen” neemt de ergernis weg. Maar ik geloof, dat het lachen, wanneer er algemeen gehuild wordt, een dieper oorzaak heeft. Ik gevoel ook dikwijls zoo'n lachbui bij mij opwellen.’

Jules Renard volgde de wending van het gesprek. Hij rekende den tijd gekomen om te zeggen:

‘Waarom niet liever open de leegte van onze aandoeningen erkend? Wie eenmaal de klucht van menschelijke hartstochtelijkheid heeft aangezien, kan het gevoel van leegte nooit meer van zich afzetten, ook in zijn grootste opwinding.’

‘Gij vergeet onze inconsequentie,’ antwoordde hem Barrès ‘Men kan niet vooruit zeggen, welken indruk een feit op ons maken zal. Zooveel hangt van de omgeving af. Ik heb het nooit zoo sterk gevoeld, als bij de lezing van het dagboek van Marie Bashkirtseff, ik bedoel het heusche journaal,

dat om zijn inconsequentie nog in lang niet gepubliceerd zal kunnen worden, - de uitgegeven fragmenten geven daar geen idée van. Telkens sloeg haar stemming om. En wanneer de demon van het schrijven haar beving!...

Dat is een verschrikkelijke demon; hij heeft Marie Bashkirtseff nooit met rust gelaten van haar zevende jaar af, toen zij het keukenhoek machtig werd waarin zij haar kindergedachten neerschreef. Op de eerste bladzijden staan biefstukken en coteletten genoteerd, dan volgen haar opteekeningen in het groote ronde schrift.

Zij kon geen strook wit papier onbeschreven laten. Hier heb ik een boek, dat haar toebehoord heeft. Zoo zien al. haar boeken er uit.' Barrès nam van zijn schrijftafel een deel van Stendhal. Het boek was van binnen en van buiten met noten volgekrabbeld.

'Ik houd niet van Stendhal,' liet Barrès zich ontvallen, toen het deeltje de ronde deed.

'Gij zijt niet de eenige,' zeide Marcel Schwob. 'Er is een reactie tegen Stendhal op til.'

'Dan moet ik er mij nog eens op bedenken,' antwoordde Barrès lachend. 'Met Jan en alleman ga ik niet meê.'

Toen wij buiten waren, zeide Jules Renard:

'Ik moet Barrès altijd bewonderen. Er is fonds bij hem. Die Russische dame, die haar waarheden aan haar geheim dagboek toevertrouwde, bevalt mij minder. Men moet het leven - en zichzelf - in 't gezicht aandurven.'

Marcel Schwob zeide: 'Het leven is ons te machtig. Wij kunnen het niet vatten dan onder den vorm van het symbool, waar het zich in afspiegelt.'

'Waartoe die omhaal met het leven!' vroeg ik of dacht ik. 'Kon men niet eens beproeven het te nemen, zooals het komt - en zich daaraan onderwerpen?'

Opteekening.

2 December. Van avond las ik in één teug Edouard Estaunié's roman, *Bonne-Dame*.

Het boek mankeert den Parijschen chic en zit wat los in

elkander; het is ouderwetsch en goedig; en daarin ligt zijn bekoring, - een bekoring niet gemakkelijk in woorden weertegeven. Het doet me denken, aan wat Georges d'E. mij vertelde dien avond, toen ieder, in zijn opwinding, sprak over hetgeen hij zou doen. Hij wou een roman schrijven, een roman: *zóo*; en meteen maakte hij met de handen het gebaar van iemand die zich zachtjes voortbeweegt. Ik begreep zijn bedoeling maar half. ‘Vat ge het niet?’ zeide George d'E. ‘het moet de geschiedenis worden van een menschje, dat stilletjes en vroompjes haar gang gaat door de wereld, veel verdriet heeft, veel goed doet en altijd nederig haar weg vervolgt,... zóó, ziet ge.’ En weer gingen zijn handen langzaam op en neer om de strekking van het boek te verklaren.

Bij het bedenken van zijn verhaal beleeft de kunstenaar zeker een oogenblik, dat zijn werk hem als een geheel voor den geest staat; de deelen hebben zich nog niet losgemaakt, de trekken spreken nog niet; het is een stemming of een beweging, iets zus of zoo, maar nog geen volledig denkbeeld.

De moeilijkheid voor den schrijver is, om dien grondindruk onder het uitwerken van zijn verhaal vast te houden. Het is geen kunst een roman: *zóo* te bedenken, de hoofdzaak is, een roman *zóo* te schrijven, dat het eerste gevoel van den lezer overeenkomt met de oorspronkelijke stemming van den auteur.

Ik weet niet wat mij zegt, dat dit bij Estaunié's *Bonne-Dame* het geval moet wezen. Men kan na de lezing van het boek zijn indruk niet formuleeren, omdat het gevoel te levend is; hoogstens zou men z'n inpressie kunnen uitduiden door een gebaar. En daarbij heb ik de overtuiging, dat de schrijver, toen hij zijn boek bedacht, hetzelfde moet ondervonden hebben. Hij wist, dat zijn hoofdpersoon, zijn *Bonne-Dame* leefde, en hij toog aan het werk, omdat hij in haar aanzijn geloofde. Hij deelt mij dat geloof mede. *Credo in Bonam Damam*. Ik heb geen idée of zij bijzonder edel is, of ik haar voor mijn tante dan wel voor mijn vrouw moet wenschen, maar ik weet dat zij leeft. Er heeft niet éenmaal iets belangrijks met haar plaats gegrepen, maar zij is een jong meisje geweest en zij is een bedaagde vrouw geworden, zij heeft zwaar verdriet gehad en kleine teleurstellingen ondervonden, de menschen hebben van haar gehouden en ze hebben haar ook bedrogen op hun tijd, zij is flink geweest en zij heeft

gesukkeld, in één woord: haar kleêren zijn oud geworden aan haar lijf. Zij is er echter niet minder levend om, al kijkt ze mij uit de laatste bladzijden met de oogen van een oud vrouwtje aan; ik meen zelfs dat ik *Bonne-Dame* eerst dan recht leer waardeeren. Want ik put uit de woorden van den schrijver niet slechts een geloof aan het bestaan van zijn *Bonne-Dame*, maar evenzeer waait me daaruit een geloof toe aan het leven in zijn geheel, van zijn versch begin tot aan zijn afloop toe.

Och, de avonturen van *Bonne-Dame* zijn weinig interessant. Zij is een officierskind en heeft een huzarenopvoeding genoten. Zij leert haar willetje doorzetten en trouwt prozaïsch een prozaïsch man, met wien zij gelukkig is, een prozaïsch langen tijd, wel twintig jaar. En daarna, wanneer de echtgenoot gestorven en haar veerkracht gebroken is, moet zij het leven op nieuw beginnen; moet zij nederig zijn tegenover bloedverwanten en toegevend jegens haar dochter. Zij kampt tegen zich zelf en tegenover die menschen met een weerschijntje van de vroegere flinkheid, en zij weet haar vrijheid van bewegingen te redden door alles op te geven en alles toe te geven. Ten slotte hervindt zij haar geluk in het hofje, dat haar ouden dag een toevlucht geeft, - een weerschijntje van het vroegere geluk, toen de jaren voorbijgingen, zonder een spoor achter te laten. Zij krijgt haar vroolijkheid terug en de liefde van menschen die haar niet aangaan, want zij is jong gebleven *Bonne-Dame* en zij praat graag en bekoort nog graag. Ik hoor haar praten.

Maar wat beteekenen mijn woorden? Geven ze mijn impressie volledig te kennen? In 't geheel niet. Het boek, het ding, leeft; - nu eens heenstrijkende over veeljarige periodes, die een wit vel papier zijn, dan zich vermeiende bij tafereelen vol speling van contrasten, als een buiig landschap, waar zonnestralen om den hoek der wolken gluren. Precies als het in 't leven gaat, soms een lange blanke spatie, dan een dag, een week volgepropt met tegenstrijdige aandoeningen.

Daar komen ze voor mijn geest opdagen, de tooneelen. Eerst de avond van den huwelijksdag, als *Bonne-Dame* en haar man op het ezelenkarretje naar hun huis rijden en het grauwtje onderweg niet goed meer voort kan komen. Dan de plotselinge dood van den geliefden echtgenoot, en de wanhoop der weduwe zich mengelend met een vastberaden: *never mind*, het leven

toegeroepen, dat nog voor haar ligt. (Dit tooneel *is* waar, ik herinner het mij, ik heb het gezien, en o hoe sober, hoe krachtig en hoe teeder is het in dit boek behandeld!)

Daarna volgt het langzaam weder opleven onder de verslagenheid en de verdrukking. Het vinden van een nieuwe taak, het blij worden, omdat de wereld toch niet allen glans heeft ingeboet, sinds *ik* ongelukkig ben geworden. De dochter, - geen gemakkelijk personaadje, wordt uitgehuwelijkt, kennissen worden aangeknoopt. De kern van degelijk geluk is door het noodlot verbrijzeld, maar de geur doortrekt haar wezen; zij is beminnelijk, omdat zij behoefte aan de menschen heeft, men heeft haar lief omdat zij onafhankelijk en vriendelijk is.

Zal zij die zelfstandigheid bewaren?

Zij wil geen aanhangsel wezen van het huishouden harer dochter, dus heeft een scheiding plaats. Maar in de eenzaamheid komt het verlangen op naar het kind, een soort jaloerschheid.

Hier worden de tafereelen breeder, inniger, grappiger, tragischer. Een moeder, die het kinderhart met storm terug wil veroveren, zooals zij iedereen voor haar overreding weet te doen bukken, - en de teleurstelling, de schaamte, de schande! Zij moet wijken voor haar dochter. Zij zal zelfs haar eigen huis ontruimen, wanneer het lot 't zoo beschikt, dat haar kind, geruïneerd, bij haar in gaat wonen en wanneer er niet voldoende blijkt te zijn voor beiden.

En nu komt dat éenige tooneel, hoe zij, in haar verdriet, op een wenk der omstandigheden wacht, om te weten welken kant zij op zal gaan. Daar zit zij gebogen over haar armoedje aan geldswaarden, waarvan zij afstand wil doen; en haar lotsbeschikking klopt aan de deur onder de gedaante van een liefdeszuster; zij komt een inzameling houden voor de oude mannetjes, welke zij in het gesticht verpleegt.

Ik hoor nog in mijn ooren het gesprek dat zich ontspint, sleepend, dan op eenmaal guitig lachend, en weemoedig en prozaïsch en diep in het hart snijdend, doch zonder een greintje ontroering te veel.

Het besluit van *Bonne-Dame* is genomen: zij zal een gesticht opzoeken.

En nieuwe tafereelen komen aan: de geestige strijd van het onversaagde oudje met de langdradige administratie, haar ver-

loren gang door het gewoel van de hoofdstad, de rust in het hofje. En de berusting! Het volle besef van leven en persoonlijkheid, eindelijk verkregen door het afstaan van al wat aan leven en persoonlijkheid waarde geeft!

Maar blijder tonen mengen zich onder dien ernst, lachende meisjesstemmen weerklinken, ze vroolijken de eenzaamheid van de hermitage op en het nieuwe leven knoopt aan bij het oude leven. *Ad infinitum, con grazia*, zooals het in de wereld gaat.

Ik doe mijn best, het gelukt mij echter nog niet het boek zijn geheele bedoeling in verstaanbare taal tot mij te doen zeggen. Misschien zoek ik te veel, achter het boek om, naar zijn schrijver; misschien meen ik te zeer, dat ik het werk niet begrijp, zoolang ik den maker niet ken. De auteur interesseert mij altijd het meest. In dezen roman houdt hij zich schuil. Er blijft daardoor eenige vaagheid in mijn voorstelling. Ik besef dat het een man is van volkomen eerlijke geest en hart. En verder? Zeer eenvoudig in zijn gevoelens - en toch niet gemakkelijk te raden; zeer nederig - en toch zeer trotsch? Laat ik liever mijzelf mijn onkunde belijden en afwachten.

Wat mag wel het oordeel der Parijsche vrienden over *Bonne-Dame* wezen? Marcel Schwob zal het boek zeker hoog stellen. En Jules Renard? Ik hoor het hem met een paar sarcasmes afbreken. Nu goed, als hij ons zijn. *Ecornifleur* maar geeft. Wanneer zal dat boek toch verschijnen? Ik brand van verlangen een roman van zijn maaksel te lezen.

(*Bijlage. Uittreksel uit een brief van Parijs*.) ‘Ja, Estaunié's boek is uitstekend gelukt. Het verheugt me, dat het ook u zoo bevallen is. Ollendorf geeft Jules Renard's *l'Ecornifleur* uit, nadat een andere firma het boek geweigerd heeft met de vriendelijke boodschap, dat zij gaarne een *roman* van zijn hand zouden hebben. Dit strekke tot uw naricht, daar gij een roman van Jules Renard verlangt te lezen. Hij zelf is niet tevreden met zijn werk, - gij kent hem: het handschrift heeft meer dan een jaar in zijn lessenaar gelegen, geheel voltooid; hij ziet thans op zijn werk neer. Ik heb het gelezen en vind het iets zeer bijzonders. Het is meer dan de belofte van een boek, het is een heusch boek, echter niet voor iedereen.’

Uitknipsel.
(*Gesprek tusschen Jules Renard en Marcel Schwob.*)

‘*S.*	Ik vind het een zeer mooi boek, *Bonne-Dame*.
R.	Er komen allerlei onhandigheden in voor; hebt ge daar wel op gelet?
S.	M. Edouard Estaunié is iemand van groot talent.
R.	Ge zegt het, maar hij verstaat zijn vak nog niet geheel.
S.	Ik gruw van vakmenschen.
R.	Erken ten minste dat *Bonne-Dame* een beetje heel lang ongelukkig is. Alles met mate, niet waar? Zij doet alsof zij expres zoo ongelukkig is, om een medaille te kunnen krijgen.
S.	Ik dweep met *Bonne-Dame* van 't begin tot het einde. Noem mij eens onder “de jongeren” eenigen op, die in staat zijn zulk een type driehonderd bladzijden lang vol te houden.
R.	Het sterft al aan uittering van pagina honderd af.
S.	Maar ge bewondert toch evenals ik de talrijke beelden en vergelijkingen.
R.	Een keus daaruit van de twee of drie besten zou mij ampel voldoende geschenen hebben.
S.	De reis van *Bonne-Dame* naar Montauban, om haar dochter op te zoeken, is een echt meesterstuk.
R.	Zoudt gij er zin in hebben, om tien uur in de sneeuw op de aansluiting van een trein te moeten wachten?
S.	Ik ken niets treffender dan dat verblijf van *Bonne-Dame* bij haar dochter.
R.	Ik dacht niet dat een schoonzoon zijn schoonmoeder zoo behandelde, als ze ten minste geld had.
S.	Niets zoo diep treurig als haar verlatenheid, haar vlucht naar Parijs, en de opneming van die onverbeterlijke

vrijwillige martelares in het gesticht, waar zij gelukkig is.

R. De schrijver is het geheel met u eens. Maar waarom moet hij steeds zijn gedachte tot het laatste snippertje toe uitpluizen. Wat kunnen ons zinnen schelen in dezen trant: “Men moet veel geleden hebben, om toegevend te leeren wezen tegenover het leven,” of “Een hart dat lief heeft, taalt niet naar consequentie.”

S. Kort en goed, vriendje, als ge toch zoo knap zijt, doe het dan eens na.

R. Wel, als ge mij persoonlijkheden naar het hoofd gaat gooien!....'

Brief van Edouard Estaunié.

(December).... Ik zend u mijn eersten roman, *Un Simple*, en ik beklaag u, daar ge de moeite wilt nemen, hem door te lezen. Het zou beter geweest zijn, zoo het boek het licht niet gezien had, maar de verleiding om een roman de wereld in te zenden was te groot. Gij zult er den invloed van Zola in bespeuren.

Ik ben thans die periode voorbij, of liever ik ben teruggegaan. Eerst was Flaubert mijn model, daarna Zola en Guy de Maupassant, toen weder Flaubert en nu zweer ik bij Balzac. Ik stel hem het hoogst, omdat zijn werk de spiegel is van zijn tijd. Hij is de eenige, die het leven in zijn ordeloozen gang naar waarheid heeft kunnen weergeven. Bij de anderen ziet men een klaargemaakt plan, bij hem ziet men gebeurtenissen. En waarvoor dient de roman dan eigenlijk, zoo hij niet een voorstelling is van het leven in zijn geheel? De roman is een kader, juist geschikt om onze ervaring en onze waarnemingen in zich te vatten. Hij is eenvoudig, zoodat wij geen grein van ons gevoelen behoeven op te offeren aan de eischen van den vorm; en rekbaar, zoodat hij even goed voor een enkel feit als voor een samenstel van feiten past.

Descartes, wanneer hij in onzen tijd geleefd had, zou een physiologie van de samenleving in romanvorm geschreven hebben, en dat is voor mij, mathematicus, de hoogste lof, dien ik aan 't genre kan geven.

Doch waarvoor heeft men het gebruikt? Om historie te vervalschen, zooals Dumas gedaan heeft, of om haar te verdichterlijken met Victor Hugo, of om haar te brutaliseeren met Zola. Of nog liever, men heeft den roman laten dienst doen als den schotel, waarin ons het trio van man, vrouw en minnaar werd opgedischt; het onvermijdelijke gerecht, waaraan wij ons reeds ziek gegeten hadden in het begin van onze eeuw en dat wij nog steeds voor onze oogen zien. Van Ben-

jamin Constant's *Adolphe* tot *Madame Bovary* en de kleintjes van *Madame Bovary* is het voortdurend hetzelfde gebleven. Alsof een liefdesanecdote niet het meest voorbijgaande, niet het meest van de mode afhankelijke was? Waar ligt het menschelijke in zoo'n verhaaltje?

Dan neem ik mijn toevlucht tot Balzac. Hij heeft heusch biographieën gemaakt. Daar is kracht, omdat men er in aanraking komt met de elementaire krachten van het leven; daar is vrijheid, omdat men een grootsch uitzicht heeft. Wanneer men met Balzac verkeerd heeft, gevoelt men zich niet verminderd en verdrietig. Want het verdriet is een vermindering, en ik houd niet van verdriet.

Nog één ding bevalt mij in Balzac: zijn minachting voor den vorm. Het wezen gaat hem boven alles. Ik kan mij niet begrijpen, hoe men een verfijning van zijn gedachten en van zijn uitdrukking kan najagen. Mij tenminste ontbreekt het orgaan daarvoor; of mijn opvoeding heeft mij een andere richting uitgestuurd. Ik kan niet anders kiezen dan het eenvoudigste. En zal dat afbreuk doen aan de schoonheid der voorstelling? Mij dunkt, wanneer ik een kleed werp over een krachtig en gezond lichaam, zal het dan niet van zelf in schoone plooien daarover heen vallen?

Maak echter uit het voorgaande niet op, dat ik vrede heb met mijn *Bonne-Dame*. Ik zou liegen, wanneer ik niet mijn blijdschap erkende over uw gunstig oordeel. Maar *Bonne-Dame* ligt reeds achter mij. Ik droom van een volledige verwezenlijking mijner denkbeelden. Dat is de glorie van onze kunst, haar glorie en ook haar pijn: het altijd door streven naar iets beters, iets hoogers.

Opteekening.

(15 December). Langzaam, dat geen woord mij zou ontsnappen, ben ik vanavond Edouard Estaunié's roman, *Un Simple*, begonnen te lezen.

Schrijvers hebben gewoonlijk weinig eerbied voor hun eersteling, zoodra hij door meerdere werken gevolgd is. Daarentegen ken ik geen grooter genoegen dan de kennisneming met de

eerste uiting van een talent. Het geeft daarmee zijn overvolheid. De taal kan onbedreven, kan zelfs gemaniereerd wezen, zij komt toch uit het hart en direct. Om iemand oprecht lief te hebben, moet men hem als jongeling gekend hebben, en in zijn eerste boek bezit ik de jeugd van den schrijver.

Om de waarheid getrouw te blijven, erken ik de laatste helft van *Un Simple*, met minder aandacht doorloopen te hebben. De roman wordt daar als een nachtmerrie, en er is een te groot verschil in toon tusschen zijn beide gedeelten. In 't begin spreekt iemand voor wien Flaubert's *Coeur Simple* het ideaal is eener vertelling, op de andere helft heeft Zola beslag gelegd of de Maupassant van *Une Vie*.

Doch laat ik niet naar literarische etiketten zoeken; ik heb met den mensch te doen, die zich in Estaunié's boek uitspreekt. Zoo noodig, kan ik voor mij zelf dat nachtmerrie-gedeelte tot gewoner afmetingen herleiden. Iedereen heeft oogenblikken, dat hij zich opwindt en het is de taak van een goed vriend de woorden, in die oogenblikken uitgesproken, te temperen.

De stemming van het werk is het, waarin ik belang stel; de gang van het verhaal, van de novelle, is mij thans bijzaak. Het is de geschiedenis van een eenvoudige, naar geest en hart. Een uiterst kleine kring, waaraan hij gehecht is, vormt de omgeving; al het andere: menschen, wereld, natuur, gevoelens, is nieuw en vreemd voor zijn gesloten bewustzijn, De groei van zijn geest is in een knoop geschoten, hij kan niet verder, hij dommelt.

Doch hij begint te ontwaken. Zijn lichaam krijgt het schot, waarop het gewacht heeft. Hij begint te zien. De sluier, welke zijn gevoelens, welke de wereld voor hem bedekte, staat op het punt weg te vallen. Zijn oog zal gaan genieten, zijn hart zal gaan idealiseeren. En in dat moment dringt het leven brutaal en gemeen de teêre omheining van zijn bewustzijn binnen. Hij moet zijn moeder verdenken van wangedrag, hij moet zijn vrienden den rug toedraaien en zijn vriendin het huis verbieden, ja, hij moet de getuige zijn van de losbandigheid zijner moeder, de vrouw, die hij geëerbiedigd heeft. Alles, menschen en verhoudingen, spant samen om geen vezeltje zijner ziel ongepijnigd te laten. Hij is te veel op de wereld, of de anderen zouden het moeten zijn; en hij kiest den dood in de rivier.

Inderdaad er heerscht zulk een tragische spanning in de

atmosfeer van den roman, dat zelfs een veel sterkere daaronder bezweken zou zijn.

Ik laat die overdrijving van onheilen voor wat zij is, en onthoud alleen het gronddenkbeeld van het schoone boek.

Het motief van het werk is de eerste gewaarwording van het leven, zooals een lang wachtend, stil vertrouwend hart haar ervaart. En de wanhoop, wanneer het leven norsch storend in het gemoed grijpt! Het uitzicht dan naar verlossing!

Een éenig schoone bladzijde van het boek deelt mij die stemming krachtig mede. Zij is nuchter en stil, vol ingehouden extase en verdriet, als het landschap op het doek van een groot en eenigszins dor meester.

De jonge man, de eenvoudige, gaat met zijn moeder naar een dorpje om in den zomer eenige verpoozing te zoeken van het stadsleven. Hij verlaat den reiswagen voor een tijd, wanneer de grond steil begint te worden en het paard verlichting noodig heeft. De bijpaden, die den grooten slingerweg afsnijden, trekken hem aan, en vroolijk beproeft hij zijn vlugheid. Hij ziet rond, en plotseling treft hem het visioen der omringende natuur.

Kaal en streng, met zwellende ruggen van gelen steen in de zandige vlakte - hier en daar grijze plekjes van boomgroepen, - boeit hem het landschap door de mysterieuse harmonie met de sluimerende krachten van zijn eigen hart. Hij gevoelt zich verruimd. Hij heeft een wereld ontdekt in dat zwijgende landschap, een wereld zooals het regelmatig plantsoen en het nette gras van zijn stad haar nooit aan zijn gemoed hebben geopenbaard.

Komt hij dan op het hoogste punt van den weg, ziet hij langs de andere helling van het gebergte in een lachend dal vol groen en ruischende beken, dan rijst zijn verrukking. Hij staat betooverd. Hij wil zijn geluk meedeelen aan die hij liefheeft.

‘Zie eens, moeder, hoe schoon!’

Maar de moeder, ongeduldig dat de wagen zou moeten wachten, roept hem, spoedig zijn plaats in het rijtuig te hernemen. ‘Wanneer wij eenmaal aangekomen zijn, hebben wij den tijd voor ons, tot bewondering,’ is haar wederwoord.

In zulke kleinigheden toont zich de wreedheid van het leven. En het zijn geen kleinigheden. Er ontluikt in ons een gevoel:

het wordt onderdrukt; ons hart zoekt verruiming: het wordt toegeknepen. Dan wendt zich onze blik tot de groote natuur om ons heen, en wij zouden wenschen op te gaan in dat alleven, met zijn rustig, aan eeuwige wetten gehoorzamend, bestaan.

Er ligt verdriet over die schoone bladzijde uit het verhaal van *Un Simple*, verdriet van het begin van het tooneel tot het einde; want het voorgevoel bekruipt ons, dat de natuur dien *eenvoudige* van hart oproept om in haar schoot rust te zoeken, wijl het menschelijke leven niet van zijn bestaan als mensch gediend is. En die roepstem beantwoordt aan een stemming in ons gemoed, welke daarom niet minder wezenlijk is, al leidt ze meestal niet tot een daad.

Bij het overlezen van enkele novellen van Jules Renard, - uit zijn vroegsten tijd, - trof mij daaronder een verhaal, welks motief met de stemming van Estaunié's roman overeenkomt. Een kind verdrinkt zich in de rivier, zooals die vertelling meldt, omdat het besef van een voornamere wereld in zijn geest is ontwaakt. Het gevoelt zich verlaten, tusschen de wereld waar het niet langer in behoort en de andere wereld, waarheen het alleen met zijn gedachten kan reiken, en het kiest den dood. Het water roept het kind.

Het karakter van Jules Renard is zooveel scherper gepunt dan dat van Estaunié, dat het niemand in het hoofd zal komen een vergelijking tusschen die beiden op te stellen; des te interessanter lijkt het mij, dienzelfden grondtrek in hun aard te kunnen noteeren.

Estaunié heeft zijn verdriet overwonnen. Zijn optimisme heeft de tegenoverstelling van den enkelen mensch en zijn omgeving uitgevaagd. *Bonne-Dame* beziet de wereld van een vrijer standpunt dan *Un Simple* het doet. Maar men bemerkt uit zijn eersteling, hoeveel strijd hem zijn nieuwe levensopvatting heeft gekost.

Men vermoedt zelden, welk een pijn kalme karakters hebben moeten doorstaan, om tot hun ontwikkeling te komen. Zij doorleven hun crisis van groei, zonder dat iemand hun te hulp komt, wijl men hen tot de minder bedeelden rekent. Zij toornen en zij zijn wanhopig, maar hun hartstochten treden niet naar buiten. Zij zullen brusk den rug toedraaien aan den man, die zich hun vriend rekende; zij zullen het leven ondra-

lijk vinden; doch niemand begrijpt hen, niemand vindt het de moeite waard hen te willen begrijpen.

Totdat de tijd komt, waarop hun aard zich gezet heeft - dan eerst zullen die eenvoudigen zich niet meer schamen een aasje los te laten van wat er in hun binnenste is omgegaan. Doch steeds gaat hun bekentenis met terughouding gepaard, omdat een goed deel van hun vroegere agitatie in hen voort blijft woelen.

Want *Bonne-Dame* moge rijper wezen dan *Un Simple*; het is toch niet een geheel nieuw boek; er loopen draden over en weer. Het geestige oude vrouwtje, dat telkens de vlucht neemt, om haar zelfstandigheid te redden tegenover haar verwanten, behoort tot de familie van *Un Simple*. Haar radeloosheid is een zusje van zijn onhandigheid.

De grond van het karakter in beide romans is hetzelfde: naïveteit van hart. Alleen is daar voor *Bonne-Dame* een nieuw beginsel bijgekomen. Zij bezit vroolijkheid en bewegelijkheid; daarmede kan zij het verraad van de wereld bejegenen. Er is een bron van geest en flinkheid in haar aard, welke haar verhindert zich machteloos aan het leed over te geven.

Zou het wellicht de bedoeling zijn van de brutaliteit der wereld, om dien vroolijken geest van tegenstand in ons hart wakker te roepen?

Het is waarschijnlijk een der denkbeelden geweest, welke des schrijvers geest onder zijn werk hebben bezig gehouden. Maar ik gevoel, dat deze gedachte nog niet den geheelen inhoud van *Bonne-Dame* weergeeft.

Kende ik het groote werk, - een droom nog voor't oogenblik, - dat zal volgen, evenals ik den voorganger ken, mijn vraag naar den inhoud van *Bonne-Dame* zou gemakkelijker haar oplossing vinden. Thans moet ik nog geduld oefenen.

Brief van Edouard Estaunié.

(December).... Neen; uw oordeel over *Un Simple* is te zacht, het is geen goed boek; de fouten van stijl, de opgeschroefdheid, de manke dialoog, - daar spreek ik niet eenmaal over: het hoofdgebrek is de mathematische gang der gebeurtenissen;

het heeft den schijn alsof het boek zich de oplossing van een probleem ten doel stelt: de menschen daarin analyseeren zich zelf en redeneeren in plaats van te handelen of met zich te laten handelen.

Ik houd veel van mathesis, maar niet daar, waar ze niet te pas komt.

Een van mijn sterkste jongensindrukken heb ik gekregen, toen ik eens de galerijen van de Louvre doorliep en mijn oog viel op het portret van Descartes, door Hals geschilderd.

Dat was droog en hard als een meetkunstig bewijs. Daar lag een kracht in als van logica, die de hartstochten gekneveld houdt. Geen hart, maar een algebraïsch verstand, dat met een reeks van letters en teekens rechtuit op de waarheid afgaat.

Ik was overbluft en teruggestooten, en toch weer gevoelde ik mij aangetrokken.

Want ik heb behoefte aan klaarheid. Klaarheid in den vorm, volledigheid in de voorstelling van het leven. Daarom komt mij het zoeken naar een kunstigen vorm der gedachten als iets onnoodigs voor. De vorm is het *procédé*, waarmeê ik mijn doel bereik; op zichzelf is dat procédé noch goed noch slecht, noch schoon noch leelijk. Het is de vraag of het doel treft, en ik zoek het leven.

Ik kan u moeilijk iets zeggen over mijn toekomstig werk. Ik gevoel dat ik nog niet gegeven heb, wat ik zou wenschen te geven. Mijn eerzucht zegt mij, voor zulk een werk al mijn krachten in te spannen, en ik weet nog alleen, dat het iets anders moet wezen dan ik tot nog toe gedaan heb. Gelukkig of ongelukkig! men blijft niet dezelfde; leven is veranderen.

Het staat kinderachtig met zulke vage plannen voor den dag te komen, wanneer men nog zoo weinig verricht heeft. Maar heeft niet alle ambitie een grein belachelijkheid in zich?

En ik heb moed. Ik heb jarenlang met mijn ideeën alleen geleefd; nu nadert langzamerhand de vervulling. Van mijn vroegste jeugd af was het mijn droom boeken te schrijven. Maar voor mijn vier-en-twintigste jaar heb ik geen letter op het papier gezet. Ik wou onafhankelijk, wezen, ik wou alleen dàt schrijven, waarmeê ik zelf genoegen nam. Geen noodwerk verrichten.

Daarom heb ik eerst op mathesis geblokt, - maar neen,

voorzeker heeft ook liefde tot het vak mij bezield, want het geeft rust en helderheid. Ik heb het tot ingenieur gebracht en een positie verkregen. Toen pas ben ik mijn vrijen tijd aan het schrijven gaan geven. Er is nog een ladevol novellen bij mij thuis, die het licht niet verdienen te zien.

Weet ge, wie ik mij wel eens tot voorbeeld stel?

Sommigen uwer oud-hollandsche schilders.

Niet om hun kunst, - want zoover reikt mijn eerzucht niet, - maar om hun leven. Hun vergeten leven, met het ééne doel voor oogen, trekt mij aan.

Misschien ligt die wereld van het Noorden niet zoo ver van mij af, als gij uit mijn Zuid-franschen naam op zoudt maken. Ik ben uit Dyon geboortig en die stad bewaart nog steeds in het beeldhouwwerk van Sluter zijn herinneringen aan het tijd. vak der groote Bourgondische hertogen, die ook over uw land regeerden. Mijn familie is wel oorspronkelijk uit Toulouse, maar ook bij uw schilders, bij uw Terburg, den Zwollenaar, heb ik een invloed van het Zuiden waargenomen, zoodat de elementen van het karakter niet geheel verschillen.

Doch wat begin ik? Ik ben aldoor bezig over mijn ‘cher Moi’ te spreken; ik vind het heusch niet zoo belangrijk. Gijzelf zijt de schuld van mijn egoïstische uitweidingen.....

Vertellingen.

Een vroolijke Parijsche wintermorgen. Groote drukte in de *Avenue de l' Opéra*. Iedereen heeft haast en iedereen heeft het koud. Er slenteren nog geen groepjes nieuwsgierigen, die voor elk winkelraam stilhouden, maar alles beweegt zich in een stroom; omnibussen, rijtuigen, voetgangers. Goed humeur en agitatie vult de bleekzonnige ruimte, de groote passage van de wereldstad.

Voor mij uit zie ik de kaarsrechte, magere gestalte van Jules Renard martiaal de menigte doorklieven. Een kleine inspanning en 't gelukt mij hem op zijde te komen.

- ‘Gij hier?’

‘Voor een enkelen dag slechts; waarheen gaat de weg?’

- ‘Naar Marcel Schwob, wij déjeuneeren samen.’

‘Ik ben van de partij. Hoe gaat het met het werk?’

- ‘Mijn roman is bijna gereed voor de uitgave; maar dat

is een oude geschiedenis, ze interesseert mij niet bijster meer. Onder het schrijven heb ik soms pijn gevoeld, alsof ik een operatie op mijzelf en op menschen, die ik liefhad, verrichtte. Dat verdriet is al lang geleden. Marcel Schwob vroeg mij, toen hij het handschrift had ingezien, of ik bij het neêrschrijven van sommige passages niet het papier voor mijn oogen had zien verschroeien. Dat is wel niet het geval geweest, maar soms is toch mijn hand samengekrompen en stonden de nagels in het vleesch. Die smart gaat voorbij. Thans staat het boek buiten mij, ik zou er een kritiek over kunnen schrijven en geen malsche ook.'

'Er is werk, dat u beter lijkt dan kritieken te maken.'

- 'Overigens gaat het langzaam vooruit met mij; maar toch vooruit,' vervolgde Jules Renard. 'Soms ben ik gelukkig, dan weer is er een tegenvaller. Weet ge wel, dat ge een gevaarlijk mensch voor u hebt?' zeide hij, stilstaande. 'Iemand, aan wien ge u wel tweemaal bedenken moogt, de hand te geven?'

Het magere gezicht van Jules Renard werd langer; de trekken werden hard - voor een oogenblik, want weldra ontsloot zich de mond in een kort lachje. 'Ja, de redacteur van den ..... heeft een van mijn novellen geweigerd, omdat hij er gevaar in zag. Ik weet niet wat het verhaal voor vreeselijks had,' zeide hij den weg vervolgende. 'Ik heb het weggesloten en wil er niet meer aan denken. Poeh, de menschen zijn dom.

Laatst kreeg ik van ..... de opdracht een vertelling te schrijven voor een buitengewoon nummer van zijn blad. Toen ik mijn schriftuur had ingezonden, riep hij mij bij zich. Hij begon met de onvermijdelijke complimenten: Het was juist, wat hij bedoeld had; maar hij verzocht mij de vertelling om te werken en er een mannetje en een vrouwtje in te brengen. Want het publiek verlangt te lezen van een verliefd paar; en het kon mij geen moeite kosten tusschen de boomen van mijn landschap een paar poppetjes bij te teekenen. Ik keek hem aan. "Gij vindt mijn opmerking onnoozel?" vroeg hij mij. Toen maakte ik hem het onvermijdelijke compliment over zijn verstand Hij antwoordde met een ander compliment. Zoo zijn wij onder complimenten gescheiden. Ik heb ook dat verhaal weggesloten, blijde dat ik in den *Mercure de France* een tehuis bezit, waar ik geheel mijzelf kan wezen.

In het aanstaande nummer van dat tijdschrijft zult gij een

kleinigheid van mij lezen, waarmeê ik vrede heb. O niets dan een anecdote, maar....'

Het gesprek werd afgebroken; wij stonden voor de woning van Marcel Schwob. Nauwelijks waren wij de cel van onzen vriend binnengetreden, nauwelijks waren de gewone begroetingen gewisseld, of Jules Renard deelde ons op ons verzoek den inhoud van zijn verhaal mede.

- 'Het is een dorpsgeschiedenis,' zeide hij. 'Een grijsaard heeft vernomen, dat een troep soldaten, op hun doortocht naar het kamp, bij de ingezetenen zal worden ingekwartierd. Hij is zenuwachtig van blijdschap, hij rekent er vast op, dat ten minste een tiental van die jongens bij hem dien dag hun intrek zullen nemen. Zijn hoofd knikt nog erger heen en weer dan het reeds gewoonlijk doet. Men zou het tot rust willen brengen door een knip tegen 't voorhoofd, zooals men 't bij de chineesche mandarijntjes doet, - want op den duur is het gezicht van die schuins op en neêrgaande beweging hinderlijk. Maar hij is opgewonden: zijn vrouw moet haar beste servies voor den dag halen; en zij moet soep kooken voor twintig, want elk van de brave soldaten zal zeker honger hebben voor twee. Hij vergeet zijn liefhebberijen, om op den uitkijk te kunnen staan, en telkens ziet hij naar zijn kleeding, of zij nog in orde is, en of ze geschikt is, om er soldaten van het Fransche leger in te ontvangen.

Daar verneemt hij, dat hij bij de inkwartiering gepasseerd is. Het is jaloezie van den maire, meent hij, - inderdaad heeft men 't hem wegens zijn hoogen ouderdom niet lastig willen maken.

Om zijn verdriet te verzetten, maakt hij een wandeling door het dorp. Hij wil de soldaten ten minste zien en blijft stilstaan bij de groepjes op het dorpsplein. Hij kijkt hoe zij hun soep bereiden.'

Jules Renard was onder het vertellen opgestaan, hij mimeerde den ouden man, die de potage der troepen beschouwt. Zijn hoofd schudde onheilspellend en knikte op en neêr: 'Het gaat zoo niet, het gaat zoo niet;' terwijl de bedoeling van den oude niet anders geweest was dan medelijden met de vermoeide soldaten.

'Na zijn inspectietocht keert de grijsaard naar huis terug en ziet daar twee soldaatjes. Zij waren de heg van zijn tuin overgeklommen, hebben eenige appels gestolen en zijn thans bezig hun linnen in de beek te wasschen. Wacht, denkt de oude

man, daar vindt ik toch eindelijk een paar, dat mijn gast wil wezen. Mijn vrouw kan hun goed wel wasschen, ik zal hun een plekje toonen, waar kanjerts van snoeken schuilen en wij zullen een gezelligen middag hebben. Hij gaat op hen toe; zijn hoofd schudt geweldig: “dat gaat nooit goed, dat gaat nooit goed.” De soldaten schrikken voor die dreigende gestalte, zij vreezen voor een klacht bij den kolonel over hun inbraak en zij kiezen het hazepad.’

De houding van Jules Renard had zich gebogen, zijn gezicht werd oud, zijn klare stem slonk weg, hij keek de vluchtende soldaten na met een mengeling van verlegenheid en verdriet, en de bol schudde, schudde....

Ik begreep toen de reden der weergalooze eenvoud en klaarheid van Jules Renard's vertellingen; hij ziet ze, hij *is* ze. Men kan van die verhalen geen letter afnemen; men mag er geen letter aan toevoegen: ze *zijn*.

- ‘O neen,’ zeide Jules Renard, toen een onzer zijn instemming wou betuigen met den stijl, waarin de kleine anecdote verteld was, ‘het is de moeite niet waard onzen tijd te verspillen met de bespreking van zulk een uitknipsel.’

- ‘Toch heb ik er wel eens aan gedacht,’ vervolgde hij, ‘om een kritiek te schrijven van al de verhaaltjes, die ik mettertijd hier en daar heb geplaatst. Ik zou hun gebreken willen aantoonen. Eigenlijk zou het wezen, om ze door mijn kritiek voor goed van mij af te zetten. Want dat is immers kritiek: afrekening houden.

Ook de producten van mijn tijdgenooten zou ik gaarne eens voor het gerecht brengen. Om mijn geest van hun invloed te bevrijden, natuurlijk. Ik vind, ze overstelpen ons somwijlen, de werken onzer vrienden.

Ik zal van die kritieken een roman maken, in den vorm van gesprekken. Twee vrienden, bijvoorbeeld Marcel Schwob en ikzelf, deelen elkander hun opmerkingen mede over de literatuur. Eerst hebben zij dezelfde sympathieën, langzamerhand komt een verschil van meening op. Hun vriendschap verdwijnt. Blijven hun smaken niet meer dezelfden, omdat hun vriendschap heengaat, of vervreemden zij van elkaar, wijl hun opinies veranderen? Dat wordt in mijn roman niet uitgemaakt, ook moet dat een open vraag blijven.’

‘Geen wonder, dat er een onderscheid in opvatting tusschen

de twee vrienden ontstaat,' waagde ik in 't midden te brengen, 'wanneer gij Marcel Schwob en uzelf tot modellen neemt. Gij komt, naar uw geest gesproken, uit het midden van Frankrijk en Marcel Schwob woont steeds op de grenzen. Gij zijt voor mij het toonbeeld van een Latijner, terwijl Schwob met zijn Anglo-Saksische neigingen....'

- 'Gij hebt me verkeerd begrepen,' viel mij Renard in de rede. 'Mijn twee vrienden behoeven niet denzelfden smaak te hebben, zoolang hun smaken slechts met elkander in harmonie zijn. Ik heb meer op met iemand, die mijn gedachten aanvult, dan met een die mij napraat. Dat wil zeggen,' voegde Renard cordaat aan zijn woorden toe, 'totdat de tijd komt, waarop wij noodzakelijk van elkaar vervreemden (Die crisis der vriendschap zal ik in mijn roman beschrijven, door haar te verbinden met de crisis in het beoordeelen der boeken.) Want, nietwaar? er moet een oogenblik zijn, dat wij genoeg van elkander hebben, - wanneer ieder gegeven heeft, wat hij in zich had.'

Voor wie aan de openheid gewoon is, waarmede Renard den grond en den achtergrond van zijn gedachten blootlegt, had deze verklaring niets opvallends. Op 't moment zelf ging mij een lichte rilling langs den rug. Ik vroeg Marcel Schwob ons zijn laatste sprookje voor te lezen.

'Als gij daardoor maar niet in uw hebbelijkheid versterkt wordt, om mij van Angelsaksische neigingen te betichten!' antwoordde hij mij. 'Men hoort niet graag zijn doopceel lichten. Laat ik liever uit eigen beweging opbiechten, dat ik Dickens hartstochtelijk bewonder en zijn *David Copperfield* aanbid. Ja, er zijn zelfs romans van edelaardige *misses*, waarmeê ik dweep.

Heeft die voorliefde iets met het verhaal te maken, dat ik u zal voorlezen? Misschien wel. Ik durf niet zeggen, hoe lang ik met dit vertellinkje heb omgegaan, het is een hartekind van mij geworden Thans heb ik het buiten mij geplaatst.'

Marcel Schwob begon zijn sprookje: *Het blauwe land* te lezen.

Het was een verhaal, dat, kinderlijk grillig, de behoefte aan een tehuis en den lust naar al wat ver af is, verzinnebeeldde. Die twee gevoelens wisselen elkander in hetzelfde hart af. Nù verlangen wij in een kleinen kring gerust te heerschen, dàn haken wij naar het blauwe land met zijn bekoringen, waarvan

wij niet weten. Als met den slag van een slinger gaat het in ons gemoed op en neêr.

Marcel Schwob heeft uit de momenten van die harteschommeling zijn sprookje opgebouwd. Moesten wij niet steeds onzen eerbied toonen voor het werk onzer vrienden door het niet al te zeer te roemen, ik zou deze vertelling bijna een meesterstukje noemen, zoo geestig-bevallig is het symbool hier geïndividualiseerd. Een meisjesgestalte nadert in het verhaal tot ons, om als een illusie te verdwijnen. Zij dringt zich aan ons op door het ik weet niet wat harer manieren, en laat ons dan onverhoeds alleen. Terwijl zij zelve aan de onbestemde neiging van haar hart gehoor geeft, gevoelen ook wij een gemis. Wij missen haar. - Is ideaal en gemis niet hetzelfde? - En het kleine kader der vertelling omsluit een reeks van preciese gewaarwordingen, die menigvuldige echo's in ons binnenste doen naklinken.

Marcel Schwob was bezig om te lezen.

'Tot weerziens, mijn tehuis!' zegt het meisje, zoo dikwijls zij haar huiselijke inkoopen gaat doen. 'Zoet zijn, niet waar? zoo lang ik weg ben; er ligt een boek met prenten in den hoek.'

Michel houdt haar gezelschap, een bocheltje met een paar lompen aan zijn lijf, een verlaten kind, haar slaaf.

'Michel, ik heb je gezegd dat je de schillen niet over den grond mag strooien. Raap ze op, leelijkert.' Haar oogen glinsterden van toorn. 'Wat ik al met je uit te staan heb! Je bent een monster.'

Haar gedachten gaan terug naar den tijd, toen zij met een troep deugnieten het land afliep, om comedie te spelen. Toen was zij prinses geweest, in een schuur, met een kroon van verguld papier op het hoofd. Enkele brokken van haar rollen had zij nog onthouden. Het mooiste stuk heette: *het blauwe land*. Men kon niet zien dat het blauw was, maar men moest het zich verbeelden, natuurlijk. De bergen waren blauw, de boomen, het gras en de dieren, allen blauw. 'Prins', moest zij zeggen, 'hier is het paleis van den koning. Zoo gij mijn hand verlangt, moet gij den draak verslaan'...

Zou Michel niet voor draak kunnen dienen?

En zij denkt er aan weder een vergulde kroon meester te worden. Want op den duur heeft zij geen rust in haar tehuis. Het nieuws is er van af, van haar lieve spiegeltje, van haar

manke tafel, waarvan zij toch zooveel houdt, van de gebroken nap, die zij liefkoost, van haar tehuis in een woord.

Het is zoo droevig 's winters in stad. Zoodra de warmte wederkomt zal May (zoo heet het meisje) haar plan volvoeren.

De sprookjesverteller had de eenzaamheid van die stad geschilderd, zijn hoorders leefden voor een oogenblik te midden der fantastische doodschheid der straten; zij hadden de wonderlijke nokken druipend van den winterregen gezien, en de bolle ruitjes der vensters hadden hen met hun blinde oogen aangestaard. Niets wat in die wereld voorviel, kon hen meer bevreemden. Zij geloofden aan zijn verhaal; en het was met verdriet dat zij het besluit van het sprookje vernamen.

'Op een avond bleef de kamer ledig. Geen tafel, geen stoel, geen napje was meer te vinden. Tegen de muur was een papier gespeld: *Goeden avond mijn tehuis. May en Michel zijn naar het blauwe land getrokken*.'

- 'Schwob, Schwob,' zeide Jules Renard met komische aandoening. 'Wanneer ik er aan denk, dat er een tijd geweest is, toen ik u voor een journalist hield, zou ik kunnen gaan huilen.'

Het woord: journalist werkte storend. Renard verhaalde een paar zijner ervaringen met journalisten. De toon was bitterder, dan hij bij den aanvang van het gesprek geweest was. Het had den schijn alsof de journalisten er hun taak van maakten, om letterkundigen te plagen.

Trotschaard, dacht ik, wilt gij den kleintjes zelfs niet gunnen klein te zijn.

Ik wilde toegevendheid aanraden en nam mijn toevlucht tot een verhaal.

'Vier of vijf jaar geleden woonde ik in een *boarding house* te Londen. Mijn werk hield mij den ganschen dag en de meesten mijner avonden bezig. Ik zag de gasten alleen aan tafel. Degeen, tot wien ik mij het meest getrokken gevoelde, was een Amerikaan. Hij had het type van het Noorden, een smal gezicht met regelmatigen neus en hoog voorhoofd; hij was uit Boston en een gentleman. Hij behoorde tot een troep acteurs, die in het Lyceum een reeks voorstellingen zouden geven van Stevenson's *Hyde and Jekyll*, dramatisch bewerkt.

Gij weet, dat de hoofdpersoon in het drama een dubbele rol te vervullen heeft: hij is één in twee personen. Soms stelt hij

een monster voor, dan is hij een toonbeeld van deugd en de overgang van gedrocht tot held, van held tot gedrocht moet op het tooneel zelf, ten aanschouwe der zaal geschieden. De directeur had die rol op zich genomen. Onze Amerikaan was zijn vriend en had zich laten overhalen, aan den tocht en de opvoeringen deel te nemen.

Hij leefde gescheiden van de andere acteurs met vrouw en kind in het boarding-house. Blijkbaar had hij deze goedkoope woning betrokken, om zooveel mogelijk van zijn inkomsten te kunnen sparen. Hij was een goed huisvader. Zijn vrouw bewonderde hem. Op een morgen, toen haar man afwezig was, liet zij ons het *interview* lezen, dat de reporter van een Bostonsch blad haar man had doen ondergaan, vóor zijn vertrek naar Europa. Wij vernamen daaruit, dat hij van zijn vroegste jeugd een hartstocht voor het theater had gevoeld, hoe verlegen hij was geweest bij zijn eerste voorstelling, welke verwachtingen hij had omtrent het succes van zijn vriend, den directeur, en dergelijken. In één woord, het was een zeer gepast verslag.

Wij verwachtten niet anders; noch bluf, noch smaad kwam met zijn persoon overeen. Wij allen bewonderden hem, hielden van hem. Zonder aanmatiging nam hij de leiding van het gesprek aan tafel op zich. Zijn woorden waren duidelijk, soms welsprekend. Hij kon over Amerika en de republiek spreken, met den gloed, waarmeê Amerikanen hun land verheerlijken, zoodra zij buiten zijn grenzen zijn. Door tegenspraak lokten wij wel eens een uitweiding uit, alleen om die eerlijke, krachtige, nooit hatelijke taal te vernemen.

De dag der eerste opvoering van "*Hyde en Jekyll*" naderde. Buiten weten van onzen dischgenoot hadden wij de afspraak gemaakt, om de voorstelling bij te wonen. Wij waren vast besloten als razend te applaudisseeren, zoodra het publiek zijn bijval maar zou beginnen te betuigen. Een had er van gesproken onzen Amerikaan een krans te vereeren, maar de rest meende, dat men niet dadelijk met het hoogste moest aanvangen. Eigenlijk geloof ik: hadden wij precies geweten, hoe het met de krans aan te leggen, wij zouden het er op gewaagd hebben.

Het scherm ging op: wij in afwachting. Dames en heeren, de held en het monster kwamen op het tooneel, maar onze vriend verscheen niet. Wij consulteerden het affiche nog een-

maal; de naam kwam daarop voor, maar den man zagen wij niet. Eindelijk vergaten wij door de spanning, waarin het stuk ons bracht, de eerste reden van onze komst en wij volgden ademloos de peripetieën van het drama.

Het laatste bedrijf begon. Het tooneel stelde de kamer van den held voor. Hij wacht daar zijn vertrouweling af, aan wien hij het geheim van zijn leven zal mededeelen; want zijn einde nadert, hij gevoelt het. In afwachting van de komst van den bezoeker is een bediende bezig, op het buffet het servies te ordenen. De man, een oud gediende, stond met zijn rug naar de toeschouwers gekeerd.

Ik kreeg een lichten stoot tegen mijn elboog en ik wilde mij omkeeren, toen de bediende op de tafel toeging, om er een schotel te plaatsen. Ik herkende in den knecht onzen vriend, mijn buurman had hem dadelijk herkend.

Met de volleerde mimiek van een ouden getrouwe bewoog zich de Amerikaan op het tooneel. Wij bewonderden bij voorbaat, wat hij zeggen zou, als hij iets zou zeggen. Doch het kwam niet zoo ver. Een onzer verlangde, dat wij het stomme spel zouden applaudisseeren; wij hielden hem met moeite terug.

Het stuk liep af, de held stierf, de toeschouwers maakten zich gereed op te staan, toen eerst kwam ònze vriend aan 't woord. Hij had er drie te zeggen, zij drukten de smart van den huisknecht uit: “*My poor master*”. De intonatie, de houding, het gebaar, alles was perfect. Wij applaudisseerden, het gansche theater applaudisseerde - en de gestorven held maakte voor het voetlicht zijn buiging, terwijl het gordijn gevallen was en de overige acteurs verborg.

Bij het naar huis gaan schaamden wij ons, niet voor den man, die ons onwillekeurig een te hoog denkbeeld had ingeboezemd, maar voor ons zelf, voor ons, die - wij gevoelden het, - een onbescheidenheid hadden begaan.

Wij zagen met eenige vrees naar de ontmoeting van den volgenden morgen uit. Maar wij hielden ons allen goed. Het best hield zich echter onze Amerikaan. Het was een Zondag en er was tijd voor lange gesprekken. Hij had zijn houding van alle dagen, vriendelijk, verstandig, levendig, gentleman-like. Alleen zijn vrouw was bewegelijker dan anders. Zij zond haar lachjes de gansche tafel rond en was genadig. Wij zetten doozen met soldaten op voor hun kind. Ik geloof, dat wij

vroolijk waren. Maar er was een subtiel verdriet in de atmosfeer van de kamer.

Die stemming ging voorbij. Wij werden weder gewoon tegenover elkander. De volgende avonden ondervond ik echter een vreemde gewaarwording. Wanneer ik laat op bleef op mijn kamertje, om mij voor te bereiden op het werk van den komenden dag, hoorde ik steeds op een vast uur, rustige voetstappen voorbij mijn kamer de trap opgaan. Het was de acteur, die thuis kwam na afloop der voorstelling.

De allereerste dagen luisterde ik nauwlijks, mijn gedachten waren bezig. Later leerde ik den klank van dien tred onderscheiden; in zijn kalmen gang sprak hij mij van manlijk gedragen teleurstelling. Hij vertelde van een leven, dat stand had gehouden tegenover het verdwijnen zijner illusies, hij vertelde mij van kleine plichten, vroom aanvaard na het heengaan der hooge ambitieën. Daar lag moed in dien stap, en een verholen verdriet oneindig groot.

Ik hoor dien stap altijd nog in mijn geest weerklinken. En wanneer ik ooit geneigd zou wezen, mij boos te maken op onaangenaamheden van het leven, komt de herinnering aan die avonden voor mij op en beschaamt mij.'

'Gij moogt van geluk spreken', zeide Marcel Schwob, 'dat gij uw aandoeningen in stilte kunt cultiveeren. Ik beloof u: te midden van ons gewoel zouden die klanken en beelden spoedig uitslijten.'

- 'Gaan wij niet déjeuneeren?' vroeg Jules Renard. 'Maar laat ons niet een restaurant dicht in de buurt kiezen. Een flinke wandeling zal onze gedachten opfrisschen.' -

Brief van Edouard Estaunié.

(Januari)..... Ik begrijp niet, wat gij nog meer van mij verlangt. Zijn er u nog raadselen in mijn vorigen brief gebleven? Ik heb u inderdaad niets meer over mijzelf te vertellen. Ik ben dertig jaar - heel interessant! Ik heb gereisd: ik heb Holland bezocht, nu vijf of zes jaar geleden, later was ik in Algiers; ik ken mijn eigen land goed. Maar welke ophelderingen deze opsomming u mag geven, kan ik voorshands niet vatten. Ik heb een groote sympathie voor Holland ge-

voeld. Omdat ik daar hartelijk ontvangen ben? Dat zal zeker ook een der redenen wezen. Maar de grootste aantrekkingskracht hebben de Hollandsche museums op mij uitgeoefend. Ik schreef u daar reeds over. Ik heb de schilders niet uit het oogpunt der kunst bestudeerd, maar ik heb met hen meegeleefd. Ik heb me romans over hun leven en werken gemaakt. En die indrukken laten mij nog niet los. In mijn verbeelding reis ik telkens naar uw land terug.

Toen ik in Algiers was, - op een herfstavond dat ik onder de palmen zat te mijmeren en naar de diamanten sterren keek, en luisterde naar de Arabische muziek met haar stil gelach van fluittonen midden onder de dof klagende klanken, - kwamen de beelden van Hals' doeken eensklaps voor mij opdagen. En ik heb mij het drama gefantaseerd van het bestaan van den schilder. Men noemt hem een joligen gezel, men houdt het er voor, dat hij nooit anders gedaan heeft dan lachen. Ik zag toen achter den pretmaker den cynicus, die het leven hoont, en er behagen in schept het leven te honen. Een genie met Shakespeare te vergelijken, wat de kracht betreft, waarmeê hij het leven weet te pakken, maar zonder de poëzie van Shakespeare. Forsch, brutaal en verachtend. Zijn droomen zoekend in gemeene dronkenschap, maar nooit door zijn genie verlaten, en wat hij in zijn zwelgerij gezien heeft met vaste hand op het doek smijtend. Luidruchtig, en een stem in zijn binnenste overschreeuwend, die ik juist even bij hem onderscheiden kan.

En in den sterhelderen nacht prentten zich de koppen, die hij op zijn schilderijen getooverd heeft, zoo duidelijk voor mijn verbeelding af, dat ik hun omgeving, hun bedoeling, hun lot in hun oogen kon lezen, zoo duidelijk dat ik het geheim van den schilder, het leed van den dubbelganger, dien hij, evenals wij allen, in zich omdroeg, voor mij zelf kon ontraadselen.

Over Jan Steen spreek ik u niet; want dat is een onderwerp, waarover ik niet zou kunnen uitscheiden. Ik vind hem in zijn natuurlijkheid grooter dan zijn tijdgenoot Molière. Daarmede is voor mij alles gezegd.

Maar laat ik u mijn voorliefde voor Hobbema bekennen.

Hij bezit het ik weet niet wat, dat mij, buiten alle kunst van voorstelling om, geboeid houdt. Hij is geen genie en hij is maar middelmatig ontwikkeld, hij is eentonig en voor onzen

smaak somwijlen gekunsteld. Hij neemt nooit een hooge vlucht en ziet meestal rechte lijnen voor zich. Hij is, - en daarmede heb ik het ergste gezegd, - niet van nature, niet uitsluitend schilder.

Dat alles is waar - doch hij heeft emotie; emotie, de voorwaarde voor het menschschap en kunstenaarschap, de voorwaarde voor het scheppen van het schoone.

Die emotie is nooit heftig; zij is teeder en een weinig beredeneerd. Zij treft niet; maar zij trekt aan - door haar gewoonheid. Zij is heel fijn en heel gewoon.

Zoo is ons gevoel, wanneer wij tegen het vallen van den avond na een helderen dag het landschap zien. Het is een droefheid zonder verdriet, het kan ook eenvoudig een weinig vermoeidheid wezen.

Ik herinner me op een wandeling door Dauphiné dien indruk ondervonden te hebben. Na een tocht door een geblakerd, woest dal zag ik mij op den top van den bergrug onverwacht voor een vallei met wuivend geboomte, het was frisch, gewoon en aangrijpend; het was juist een Hobbema.

Daarenboven, Hobbema is ongelukkig geweest: hij is altijd gebukt gegaan onder een last, te zwaar voor zijn schouders. Ik kan niet denken aan dat leven van den schilder met zijn vulgair einde zonder dat het hart mij toeknijpt.

Zonder vriend, zonder uitzicht, in armoede en vergetelheid te sterven! het is al te wreed.

Toch verbeeld ik mij, dat die ellende noodzakelijk bij zijn leven behoorde. Zonder haar hadden wij nooit den eenigen kunstenaar gehad. Immers, over de grillen van het lot te klagen is kinderwerk; integendeel, het beste in ons heeft zijn oorsprong in het leed, dat ons het grievendst en het minst gerechtvaardigd schijnt....

(*Aanteekening bij den voorgaanden brief*.) Ik herhaal voor mij zelf de woorden, waarmede Edouard Estaunié zijn laatsten brief besluit: ‘Het beste in ons heeft zijn oorsprong in het leed, dat ons het grievendst en het meest gerechtvaardigd schijnt’. Zij zijn de sleutel tot zijn verhaal van *Bonne-Dame*. Neen, ik heb geen verklaringen meer van hem te vragen. Hij heeft mij het diepste en eenvoudigste gegeven wat hij in zich gevoelt,

al verschuilde hij zich ook achter een anderen naam. Sommige menschen kunnen over zichzelf niet dan door een masker spreken.

Opteekening.

(19 Januari.) Van morgen kwam het boek, *l'Ecornifleur*, de geschiedenis van het burgerechtpaar en den dichter, die op hun zak leeft. Ik heb geen minuut gewacht en ben aan 't lezen getogen, nieuwsgierig naar het verhaal, nieuwsgierig naar den schrijver. De eerste bladzijden hebben mij doen lachen, met een lachje van superioriteit over het alledaagsche leven: ik krijg het gevoel dat een artist mij onder den arm neemt en mij de dingen toont.

Ik zie Monsieur Vernet, den *bourgeois*, ''s avonds minder gedistingueerd dan 's morgens, omdat overdag zijn das opkruipt en zijn scheiding in den war geraakt'. Ik hoor Madame Vernet tot Henri zeggen: 'Het is niet poëtisch knoopen aan een onderbroek te zetten; gij zijt wel gelukkig, dat gij uw leven kunt wijden aan de kunst.'

Henri, den poëet, die zich bij de Vernets weet in te dringen, zie ik maar half. Maar ik onderscheid zijn stem. Den toon, waarmeê hij verklaart: 'Ik help mijn familie, om aan mijn kost te komen', heb ik meer gehoord.

Het sarcasme, in antwoord op Monsieur Vernet's gezegde, dat ouders voor hun kinderen het brood uit den mond moeten nemen: 'Erg vriendelijk, maar vies', - dat sarcasme is precies een oude bekende.

Hoe verder ik in het boek kom, hoe meer ik den schrijver herken. Hij bezit zijn 'Monsieur Vernet' volkomen. Evenals ik Renard den ouden met het knikkende hoofd heb zien acteeren, zie ik hem de gebaren van zijn bourgeois nabootsen, waar deze de heiligheid van de liefde in het huwelijk preékt. Ik hoor den bourgeois met den stok op den grond stampen, om den ernst zijner woorden over het huwelijk nog nadruk bij te zetten. 'Het is mijn recht en zelfs mijn plicht u toe te roepen: mijn jonge vriend, doe het *niet;* ik smeek u, doe het *niet*!'

Madame Vernet is de schrijver niet zoo geheel meester. Hij houdt van haar. Het is een liefde zonder illusies over het ka-

rakter en den duur van den hartstocht. Maar toch liefde: een gevoel, grooter dan mijn *ik*. En van Madame Vernet gaat ondanks haar trekjes van gemaaktheid een bekoring uit, omdat zij leeft, en omdat zij waar is.

Dat Henri, de poëet, zich in haar hart wil indringen, zooals hij zich reeds in 't huishouden heeft ingedrongen, is onvermijdelijk. Hij is immers de derde van het trio; en de echtgenooten Vernet begaan de onvoorzichtigheid hem meê te nemen, wanneer zij hun zomervacantie op een badplaats gaan doorbrengen.

Thans leer ik dien parasiet-poëet beter kennen. Ik kan me hem voorstellen: brutaal in zijn gedachten, timiede, wanneer hij handelen moet, trotsch in zijn minachting voor anderen, voorzichtig, omdat hij zichzelf moet minachten; zinnelijk.... Doch er blijven gapingen, het beeld is in mijn voorstelling nog onvoltooid....

Hoe vergeet ik dit uitgereken en uitgetel, wanneer het boek eenmaal voor goed op dreef is! Ik laat me meêslepen door den grooten kunstenaar.

Ik geniet van den gang der tooneelen aan het zeestrand, zonder aan iets anders te denken dan aan hun vreemde schoonheid.

Madame Vernet en haar poëet wandelen samen en zingen den lof van de zee en den zeeman. Onderwijl vult zich het strand met de terugkeerende booten en met de visschers, die hun vangst verkoopen. Het geschreeuw van de veiling is het accompagnement van den beurtzang tusschen Madame Vernet en Henri. Maar de avond daalt, het rumoer verdwijnt van het strand, de visschers gaan naar huis, sprekende over hun avonturen, de booten liggen op het strand. Een phrase van weergalooze teederheid vertelt van den golfslag, die een nachtgroet komt brengen aan de wiegelende scheepjes. De zee trekt zich terug. En in het avonduur ontstemt het gemoed van den poeët. Hij begint de zee te schelden, hij wil haar beleedigen, en zelfs Madame Vernet waagt het niet de zee te verdedigen.

Het is een idylle met begeleiding van een koor: zij zet banaal-poëtisch in, om met een dissonant te eindigen; even vertoont zich daartusschen de melodie met ongeëvenaarde juistheid.

Hier is nieuws, ik ben een en al bewondering.

En de afwisseling! Ieder tooneel is een breede, gevarieerde compositie. Daar is het tooneel, waar Henri voor het eerst kan vermoeden dat Madame Vernet hem lief heeft, omdat zij

hem heeft uitgescholden. Het is grotesk en komisch; vol aandoening, vol hooge melancolie tevens, zonder een oogenblik op te houden komisch te wezen. Geen grein humour daarbij, het is een echt product van den grond. Men wordt herinnerd aan Molière in zijn beste oogenblikken.

En de afwisseling! Tooneelen op het strand, tochtjes op zee, uitstapjes naar de omstreken.

Te midden daarvan gaat een nieuw persoon de aandacht trekken; Marguérite, het nichtje, de logeergast van Monsieur en Madame Vernet. Een natuurkind. Zij stoeit, zij lacht en zij heeft een roode kleur. Zij is niet poëtisch en zij hecht zich aan Henri.

Hoe krachtig het verhaal ook voortgaat, moet ik even mij bedenken. Ook Marguérite is een persoon, dien de schrijver niet alles kon laten zeggen, wat hij wil. Zij staat buiten hem.

Heeft hij haar lief, even als hij van Madame Vernet houdt?

Hij weet niet, of hij van haar houdt, en uit vrees voor Madame Vernet durft hij niet van haar houden. Maar dit geeft aan zijn schildering den juisten toon. Het natuurkind is natuurlijk en maagdelijk.

Dan nadert de catastrophe van het slot. Een paar tooneelen van jaloezie en brutaliteit. In harde trekken verteld, met een rauw kort lachje om de ruwheid aan te stippen. Een phrase, neen minder dan een phrase, enkele woorden maar, geven de zuivere melodie aan: '*Mon coeur, un instant soulevé de dégoût*.' Die melodie gaat dadelijk onder in den dissonant van het eindtooneel.

Ik kan mij niet begrijpen, hoe de schrijver den moed gehad heeft tot het opstellen van dat eindtooneel: het afscheid van den parasiet-poëet aan de familie Vernet. Henri heeft zich het verblijf onmogelijk gemaakt door zijn verhouding tot Madame Vernet en door zijn aanslag op Marguérite. Maar dat hij als triumphator vertrekt, terwijl hij inderdaad verslagen is; dat hem uitgeleide wordt gedaan door de bedrogenen; dat ieder hunner z'n illusies over den poëet blijft behouden, terwijl hij hen tot de laatste minuut van het afscheid in hun waan versterkt, - dat is verraderlijk.

En toch juist! De dichter-parasiet verdwijnt uit den burgerlijken kring, zoodra elk lid van dien kring hem het beste in zich gegeven heeft. Dan is hij voldaan. Van zijn kant

heeft hij het eenige gegeven, wat in zijn macht stond: hij heeft hun de illusie geschonken.

Ik verbeeld me, dat Molière zijn *Tartufe* had durven eindigen zonder den gerechtsdienaar van het laatste bedrijf te hulp te roepen, dat het gordijn gevallen was op de woorden van *Tartufe*:

> C'est à vous d'en sortir.

Zouden de toeschouwers niet in opstand gekomen zijn? Zelfs, terwijl zij in hun binnenste erkenden, dat *Orgon* zijn verdiende loon had ontvangen.

Ja, het slot van den *Ecornifleur* stuit terug. Het is wreed en kalm; er valt niets tegen in te brengen en daarom stuit het dubbel. Het is natuurlijk en verraderlijk als het leven.

Ik herinner mij den indruk, dien Jules Renard bij onze eerste kennis op mij maakte: ik kon niet tegen hem op.

Men gevoelt, dat hij in een wereld leeft, verschillend van de onze. Onze vreugd en onze twijfel krijgen in die wereld een andere beteekenis. Men noemt die stemming van den kunstenaar: cynisme. Zoo oordeelde Estaunié over Frans Hals, en hij vond de verklaring van dat cynisme in het feit, dat de schilder te midden van zijn uitspattingen nooit door zijn genie, dat is zijn kunstenaars bewustzijn, verlaten werd. Ja, in zijn losbandigheid vermocht Hals het treffendst waar te nemen.

Evenzoo wordt Renard altijd beheerscht door de behoefte van zijn natuur, om *te zien*. Wanneer ik een vrouw omarm, heb ik noodig *ons* te zien, zegt Henri, de poëet. En hier is 't de schrijver zelf, die spreekt. Liefde, als een algemeenheid, heeft voor hem geen beteekenis; hij wil de verschillende phases van de liefde *zien*, tot haar grimassen toe.

Met *zien* bedoel ik meer dan alleen de zinnelijke waarneming. Er is een spiegel in ons binnenste, waarop onze gevoelens hun beelden werpen. Renard geeft in zijn werk, wat hij in dien spiegel duidelijk heeft waargenomen. Hij vraagt niet verder; hij is er meê tevreden, omdat het zoo is.

Toch beseft hij, achter het zichtbare, achter het waarneembare, de aanwezigheid van vage gevoelens. Hij heeft een dubbelganger; en de stem van dien dubbelganger laat zich in zijn werk vernemen door een melodie als uit de verte naderend, door een onverklaarbaren, onverwachten toon van droefheid, soms door een plotseling zwijgen, waar men een beken-

tenis doorheen hoort. Daar is geen volstrekte strijd tusschen de beide stemmingen van zijn aard: de eene doet de andere uitkomen. De behoefte om scherp te zien en scherp te zeggen staat op den voorgrond, en het meerendeel van zijn hoorders zal zich door de klaar weergegeven tooneelen laten pakken; enkelen slechts zullen naar de klanken uit de verte luisteren. Als van den Hals, dien Estaunié's fantasie zich schiep, zal de groote massa van Renard zeggen: hij is een vroolijk gezel.

Ik wil de vergelijking tusschen den schilder en den prozaschrijver niet doortrekken: van uitspattingen is bij Renard geen sprake, hij leeft sober als de soberste. Maar wie weet welke stormen van gevoelens zijn binnenste heeft te doorstaan, débauches van gevoelens, opgewekt door voorvallen, die een ander onverschillig zullen laten?

En ja, de vergelijking met Hals is niet ongepast.

Men moet z'n eersten indruk wantrouwen, maar de eerste indruk zegt mij, dat *l'Ecornifleur* een meesterwerk is. Hier en daar toont eenige hardheid, ietwat te veel beredeneerdheid, dat het talent van den schrijver nog niet zijn rijpheid erlangd heeft, doch van welke beteekenis zijn die foutjes van groei, in vergelijking met den stouten worp van het geheel.

Want dit boek is niet een reeks van studietjes, het is geen studie, maar het is een boek, het is een *noodzakelijk* boek.

Van hoeveel werken, in onzen tijd verschenen, zal men beweren, dat hun gemis onzen geest armer zou maken?

L'Ecornifleur behoort tot de groote school der Europeesche letterkunde, die uit Rousseau's *Nouvelle Héloise* is voortgekomen en die in *Werther* haar meesterstuk heeft voortgebracht.

Ik zie er het gevaar van in, om een roman van heden te dicht in aanraking te brengen met een naam als dien van Goethe; doch ik maak geen parallel tusschen personen, ik zoek slechts de overeenkomst en het verschil tusschen twee boeken. En zoo zie ik in *l'Ecornifleur* van van daag het antwoord op den *Werther* van voor meer dan een eeuw.

De avonturen van den dichter van *Werther* gelijken in aard op de avonturen van Henri, den poëet der Vernets. Goethe heeft....geëcornifleerd in het huishouden van den predikant te Sesenheim en Frederike verlaten; hij heeft geëcornifleerd bij de familie Buff en om Charlotte gefladderd, de verloofde van Kestner; hij heeft geëcornifleerd in het huisgezin der Brentano's

en zijn hof aan de poëtische echtgenoote gemaakt, hij heeft.... Maar genoeg. Hij heeft *Werther* geschreven en den weemoed van dichterliefde een onsterfelijken vorm gegeven.

Lessing noemde het boek onzedelijk.

Ons standpunt is een ander. Zedelijk of onzedelijk, de *Werther* verduidelijkt me de stemming van een periode. Het is een *noodzakelijk* boek. Het staat bij den aanvang van een tijdvak, toen de nieuwe burgerlijke samenleving zich groepeerde, toen zij nog de hoop koesterde de vrije elementen van poëzie en hartstocht en individualiteit in haar schoot te kunnen opnemen.

L'Ecornifleur geeft me het beeld dierzelfde burgerlijke samenleving - wanneer zij meer dan een eeuw ouder is geworden. Het kader is kleiner geworden, de menschen zijn *minder*. Maar wat geef ik om de familie Vernet!.... Ook de persoonlijkheid van den dichter is minder geworden, hij is verburgerlijkt, vernederd, niet langer vrij. Poëzie, roept *Werther* met zijn zelfbewustzijn. Indringerij, antwoordt *l'Ecornifleur* met zijn zelfverachting, en slechts flauwtjes laat zich een vage stem hooren, smeekende voor het recht der vrije persoonlijkheid.

Alleen een groot kunstenaar vermag zoo diep in de ziel van zijn tijd te grijpen, dat zij haar geheim openbaart; en het is een groot boek, dat Jules Renard ons geschonken heeft - ik moet het herhalen, een boek van ware, eenvoudige afmetingen... De dag, dat ik het voor de eerste maal las, de dag dat ik van hem leerde *zien*, die dag telt.

Gesprek.
(Jules Renard, Marcel Schwob.)

R. Ben ik heusch zoo'n schrikwekkend personaadje? Zeg het mij, Schwob. Hebt gij de kritiek van Rachilde over mijn armen *Ecornifleur* gelezen? Een recht vriendelijke beoordeeling; maar ik herken mij zelf niet in den *zwarten man*, die het: Wee u, Jerusalem, komt uitroepen over onze samenleving.

S. Wie een boek geschreven heeft, is niet langer gevaarlijk; hij heeft zijn booze gedachten in een vat met zeven zegelen gebannen. Maar als het uw w e r k geldt, ja dan geloof ook ik, dat er spoken in rondwaren. Gij weet, wat Ibsen zegt?

R. Gij weet, dat ik niets weet en dat ik gekomen ben, om van u te hooren. Gun me, dat ik op uw wijsheid teer. Zoo ge wilt, moogt ge mij uw *écornifleur* noemen.

S. Ibsen heeft het woord gevonden voor de ideeën, die ons brein belasten, zonder dat wij hen meester kunnen worden: ideeën zwevende in de atmosfeer van den tijd. Kwellende, bedriegende ideeën. Hij noemt ze spoken. Het leven is voor hem een strijd met spoken. Uw poëet, de poëet van den *Ecornifleur*, lijdt onder den invloed van het literarische spook. Hij kent de boeren alleen als wezens door Balzac geschilderd. Hij wil de zee zien met behulp van Michelet en Richepin. Wanneer hij iemand liefheeft, denkt hij aan de liefde in romans, en wanneer hij de arme Marguérite te na komt, verwondert hij zich, dat zijn aanslag niet gelukt, zooals ze in de literatuur altijd dadelijk gelukt.
De menschen zijn voor uw *écornifleur* romanmenschen. Hij ziet in Monsieur Vernet den burgerman van Flaubert en in Madame Vernet denkt hij Madame Bovary voor zich te hebben. Nooit is hij natuurlijk tegenover dat gezin. Hij rekent hen beneden zich en wil hen voor zijn persoon interesseeren; hij stoot hen uit hun baan en wil hen op die wijs interessant voor zich zelf maken.
Uw *écornifleur* strijdt met zijn spoken, maar hij kan ze niet overwinnen. Hem ontbreken de kracht en de wil om aan zijn spooksels in de werkelijkheid een vorm te geven. Hij is bang voor Monsieur Vernet, en hij heeft medelijden met hem. De eerste kus van Madame Vernet doet hem opschrikken, en tegenover Marguérite staat hij, met al zijn brutaliteit, verbaasd, omdat de gebeurtenissen zich anders gedragen, dan hij zich verbeeld had. Hij is niet verdorven genoeg, uw poëet, om zijn spooksels door een misdaad buiten zich te zetten in het klare, naakte leven; maar evenmin is hij genoeg artist, om zich tevreden te stellen met hun het aanzijn te geven in het rijk der kunst.

Doch hij is dichter *geworden*, uw *écornifleur*, en door dit boek te schrijven, heeft hij gericht gehouden over zich zelf en het vonnis over zijn spooksels geveld.

R. Bravo, bravo! mijn boek is onzedelijk, ik geef het u present. Maar ik zelf krijg een brevet van zedelijkheid. Wat dunkt u, zou er kans bestaan op een *prix Montyon*?

S. Zedelijkheid, onzedelijkheid! Die woorden duiden niets anders aan dan een toestand en een overgang uit een toestand. Zoolang de mensch in evenwicht is met de wereld, zoolang hij zijn eigen persoonlijkheid als een éenheid gevoelt, is hij instinctmatig zedelijk. Laat in dien kring van zijn persoonlijkheid een storing plaats grijpen, zoodat hij zich beheerscht en verdeeld gevoeld door verscheiden machten, zoo zal zijn natuur verdorven wezen. Maar uit die verdorvenheid schept hij zich door onderworpenheid en opoffering een moraal, verheven boven de natuur.

R. Mijn arme boek en mijn arme ik luisteren naar uw wijsheid met open mond.

Brief van Jules Renard.

(Februari)..... Gij stelt mij een vraag over den titel van mijn boek! De naam van *L'écornifleur* is natuurlijk niet mijn eerste inval geweest. Toen ik het plan voor mijn roman maakte, groepeerde ik mijn gedachten en notities onder den naam van *Poète et Bourgeois*. Dat kon voorloopig dienen, maar was geen titel. Later heette het boek in mijn verbeelding: *Trois cents pages d'égoïsme*, of '*Je*' of '*Le mal du moi*'. Tracht daaruit, zoo ge kunt, de ontwikkeling van mijn gedachte te vinden. Eindelijk bepaalde ik mij tot *Le parasite* of *L'écornifleur*.

Ik koos *l'Ecornifleur*, omdat het woord me iets zeide, toen ik het eenmaal gevonden had. Het beviel me, ik heb er mij meester van gemaakt, en ik zeide tot mij zelf: 'Wanneer het woord niet de beteekenis heeft, die ik er in vind, zoo zal ik het die beteekenis geven, dat is de heele zaak.' Inderdaad beteekent het voor mij oneindig veel meer dan *parasiet*. Mijn *écornifleur* is een moreele parasiet. Hij neemt van menschen en dingen wat hem goed lijkt: de randjes en de fijne puntjes: de rest laat hij liggen, hij *écornifleert* ze. Daar hebt gij uw vraag beantwoord.

Ik schreef mijn *Ecornifleur* in drie maanden achtereen, drie zomermaanden van 1890. Zijn definitieven vorm kreeg het plan van mijn boek eerst onder het schrijven. Gij weet, zoo gaat het altijd met me. Mocht hier of daar de toon van het eene gedeelte verschillen van dien van het andere, zoo ligt dit aan

het onderscheid van stemming van den eenen op den anderen dag. Ik heb er later niets bijgevoegd, wel heb ik geschrapt, wat mij overbodig voorkwam.

Toen ik in 1891 mijn handschrift overlas, bekroop mij, ik weet niet welke vrees, dat ik mijzelf te veel prijs had gegeven door in den eersten persoon te spreken, en ik werkte een gedeelte om. Maar ik liet dat varen. Ik was niet meer ingenomen met mijn boek en ik heb er in ernst aan gedacht het niet te publiceeren. Ik wilde enkele tooneeltjes er uitlichten, en als afzonderlijke schetsen uitgeven. In de *Sourires Pincés* komt reeds een van die schetsen voor. Gij kunt daaruit zien, hoe ernstig mijn voornemen was.

Ook nu bevalt de *Ecornifleur* mij niet. De vorm is mij onverdragelijk. Het idée daarentegen lacht mij nog altijd toe. Maar de wond, die het boek me bij het doorlezen en opschrijven geslagen heeft, heeft zich reeds te lang gesloten, dan dat ik om zijn inhoud me tot het boek getrokken zou gevoelen.

Ik heb me niettemin laten overhalen, om 't in de wereld te sturen - ge weet wel, wie de schuldige is. Mijn vrienden zouden me onuitstaanbaar maken. Wanneer ze zeggen: dit of dat, wat gij geschreven hebt, is goed, geloof ik hun dadelijk.

Gelukkig heb ik ook andere vrienden. Een hunner liet mij weten, dat mijn *Ecornifleur* hem als een appel gesmaakt had, waar nog een zuur tintje van onrijpheid aan was. Zulke onaangenaamheden zijn onaangenaam maar heilzaam.....

Opteekening.

(Maart.) Ik had Renard om het oorspronkelijk handschrift van zijn *Ecornifleur* verzocht. Ik voegde daar een onbescheiden vraag aan toe omtrent de verzen, door den poëet Henri in het gezin der Vernets voorgelezen. Veertien dagen geleden kwam het pak: manuscripten en verzen. ‘Ik zend u meer dan gij gevraagd hebt, en lever mij zelf aan u over, *gebonden aan proza en poëzie*.’

Ik ben aan 't bestudeeren gegaan en thans noteer ik mijn resultaat.

Het zijn uren van genot geweest, de tijd doorgebracht met het doorlezen van de oorspronkelijke bladzijden. Het klaargemaakte boek is altijd koel in vergelijking met den gloed, den

trots, de droefheid van het eerste neêrschrift. De oorspronkelijke schets mag onbeholpenheid verraden, ze hangt nauwer samen met het hart, ze staat dichter bij het leven. Men zal alle wijzigingen billijken en kan toch zijn spijt niet onderdrukken, dat die wijzigingen noodig waren. Kunst verlangt eenheid; het leven geeft ze hoogst zelden. Kunst verlangt opoffering van de bijzaak; het leven heeft pleizier kleine complicaties te scheppen.

Een kunstenaar als Jules Renard is ontevreden, zoolang hij den wezenlijken omtrek, den graat der dingen, niet scherp voor zijn oog en voor het oog zijner lezers heeft gebracht. Maar daarmede is niet gezegd, dat hij de bijzaken niet ziet; hij verwacht eenvoudig, dat wij ze uit ons eigen fonds aan zijn voorstellingen zullen toevoegen. De kunstenaar geeft alleen, wat hij ons te geven heeft: het noodzakelijke.[1)]

De eerste kennismaking van den bourgeois, Monsieur Vernet, en den poëet Henri heeft plaats gedurende lange tochten in een omnibus. Heeft dan Renard de typen in een omnibus niet waargenomen? Heeft hij de dikke dame op het *plateforme* niet opgemerkt, wanneer zij uitziet naar een plaatsje in den volbezetten wagen? Heeft hij den conducteur niet bestudeerd,

1) Dit is het beginsel der klassieke Fransche kunst. Het verschil in opvatting tusschen romantiek en klassicisme blijkt reeds van den aanvang der nieuwe Fransche letterkunde af. Robert Garnier, de voorlooper van Corneille en Racine, begint de 3e acte van zijn tragedie *Cornelie* met den regel:

Quel désastre inhumain vos yeux de larmes baigne?

Wanneer Thomas Kyd, een der voorgangers van Shakespeare, dit bedrijf gaat vertalen, vindt hij het noodig aan te geven, dat een nacht onderwijl verloopen is en hij opent het tooneel met:

The cheerful cock (the sad night's comforter)
Waiting upon the rising of the sun
Doth sing to see how Cynthia shrinks her horn,

The wand'ring swallow, with her broken song,
The country wench unto her work awakes.....

Na 20 regels beschrijving komt eerst:

But what disastrous or hard accident
Hath bath 'd your blubber'd eyes in bitter tears?

Voor Garnier bestaat op 't tooneel geen tijd. Dit is dan tot een dogma verheven in den regel, dat de handeling in één dag moet afloopen.

wanneer hij op 't eind van den tocht in den bijna leegen omnibus de kaartjes zit na te tellen? Heeft hij nooit ongeduld gekend, wanneer hij in de wachtkamer te midden van natte menschen op de komst van den omnibus moest wachten?...

Al die menschen hebben in zijn gezichtsveld geparadeerd, en hij heeft den jeuk gevoeld ze in zijn werk te brengen. Maar hij schrapt die silhouetten. Een omnibus! dat is genoeg. Hij heeft maar met twee menschen te maken, met Monsieur Vernet en Henri. De andere tochtgenooten hebben geen noodzakelijken vorm.[1)]

Wanneer Renard zijn tooneeltjes met uiterste preciesheid teekent, verlangt hij dat de lezer door het gevoel de vrijheid aan de voorstelling zal teruggeven.

Neem bijv. de passage waar Renard zijn *écornifleur* laat spreken over den avond, dat hij zijn verzen aan de Vernets voorleest.

Henri, de poëet, is dan oprecht in zijn emotie. ‘Monsieur Vernet’ zegt hij, ‘voelde zich geroerd. Madame Vernet wist niet hoe zij het had. *Ik telde aan het plafond de vliegenvlekjes, een wereld van sterren. De bevende weerschijn van het walmglaasje was voor me het wankelen van een hemelgewelf*.’

Renard heeft bedoeld te zeggen: ‘Ik telde een wereld van sterren aan het plafond, het waren vliegenvlekken. Ik was getuige van de rhythmische schommeling van een hemelgewelf, het was de weerschijn van het walmglaasje.’ Hij heeft het bedoeld en hij heeft het ook oorspronkelijk zoo gezegd. In den definitieven vorm van zijne gedachte laat thans de schrijver aan den lezer over, om de komische uitdrukking met een tintje van aandoening te nuanceeren.

Renard schrijft voor lezers met artistiek gevoel. Hij wil, dat de lezer uit de voorstelling der feiten de atmosfeer zijner tafereelen zal raden.

Aan de rand van het hoofdstuk, waarin Madame Vernet door een kus onverwacht haar liefde aan Henri op zijn dakkamertje komt bekennen, staat in het handschrift aangeteekend: ‘Men moet hier om de beide personen de trilling kunnen bemerken,

1) Vandaar de, in 't eerste oogenblik opvallende, kritiek door Renard uitgeoefend op het tooneel in Estannié's *Bonne-Dame*, waar de goede dame aan 't station wacht op de aansluiting van een trein. Wanneer een artist critiseert, geeft hij aan, wat hij zelf anders zou gemaakt hebben. Men zie het gesprek tusschen Jules Renard en Marcel Schwob, medegedeeld onder het hoofd *Uitknipsel*.

die men langs de pijp van een kachel waarneemt.' Zoo men niet kunstblind is, zal men in dit tooneel die trilling van de lucht bespeuren, ook al kwam daar niet de phrase voor, die met de melodie van haar slot roert en beweging brengt: 'Il y avait peut-être dans cette chambre étroite une jolie femme et un jeune homme qui la désirait, mais il y avait surtout deux êtres que étaient effrayés sans savoir pourquoi, parce que.... parce qu'enfin l'instant de bonheur était venu.'

Maar Renard gaat nog verder in zijn eischen. Zijn diepste gevoel kan hij niet uiten. Wanneer men hem niet te gemoet komt, zwijgt hij en blijft hij zwijgen. Ik weet niet hoe het zoo is, doch het schijnt mij dat het levende schrift van den man mij over die gapingen in zijn voorstelling heenhelpt. Ik kan zijn zwijgen verstaan en de reden van zijn zwijgen begrijpen.

Ik kies het meest karakteristieke geval.

Jules Renard gunt zijn *écornifleur* een oogenblik van verrouwelijkheid tegenover Monsieur en Madame Vernet. Al bluffende over zijn vrienden en onder hun masker vertelt Henri, de poëet, van zichzelf.[1)] 'Een zijner vrienden' is overdreven kiesch in zijn opvatting der liefde. Henri geeft daarvan een voorbeeld, dat aan Monsieur Vernet de betuiging ontlokt: 'uw vriend dreef zijn nauwgezetheid te ver, maar met dat al, hij heeft er zich mooi in gedragen!' Monsieur en Madame Vernet kunnen licht raden, dat de poëet over zichzelven spreekt.

Daarna noemt Henri een ander 'zijner vrienden'. Hij vertelt in bijzonderheden, hoe gemeen hij zich gedraagt, ten opzichte van die hem vertrouwen. 'Wat zegt ge van zoo'n wezen?' vraagt hij aan Monsieur Vernet. 'Ik zeg, dat het een zwijn is, dat heb ik van hem te zeggen!' zoo luidt het antwoord.

Er is - behalve een kleine mysterieuse zin in den aanvang van den roman - geen enkele aanwijzing, dat Henri een geval uit zijn eigen leven verhaalt. Monsieur Vernet begrijpt het niet. Door den toon van verontwaardiging, waarmede de poëet spreekt, leidt hij de vermoedens van zijn persoon af. En toch

1) In het handschrift komt deze zin voor: '"J'ai un ami qui" est un de mes débuts de phrase favoris. Une fille publique a moins d'amants que je n'ai d'amis'. Hij is als *onnoodig* cynisme geschrapt, evenals zoo menig andere *onnoodig* geestige of scherpe zet.

geeft hij door die twee tegenstrijdige verhalen *den sleutel tot zijn karakter*.

De schrijver heeft het niet willen zeggen, maar hij heeft gewild, dat de lezer hem, zonder een woord, zou begrijpen.

Jules Renard spreekt hier over zichzelf, - niet met betrekking tot voorvallen in de werkelijkheid (men moet een artiste niet aan de letter van zijn werk houden); maar hij spreekt over de twee stemmingen, waartusschen zijn hart verdeeld is.

In de gedichten van Renard onderscheid ik duidelijk de twee tonen. Zijn poëzie beweegt zich zonder overgangen tusschen een klank van teederheid, te fijn om in gewone woorden haar uitdrukking te vinden, en een klank van hardheid, vol minachting.

Nu heet het:

> Sans cesse il germe en nous des sentiments exquis,
> Au moindere souffle impur ils sont évanouis;
> Chaque mot usité les brise d'un coup d'aile.
>
> Mon coeur n'a jamais su ce qu'il sentait pour elle:
>
> Je ne sais rien de ce sentiment tout exquis
> Sinon, qu'il fait songer....

Maar dan klinkt het:

> Quelque jour au fond d'un égout
> Son bras m'attira d'une étreinte.
>
> Je la vis rire de sa ruse,
> C'est une femme qui s'amuse.

of:

> Femme qui dois un jour m'ensorceler, stupide
> Femme....
>
> Bien que je te pressente et froide et sotte et vide
> .... Je veux t'envelopper d'ardeurs exagérées.
> Et jusqu' à ce qu'au bout d'amours bien digérées
> L'indifférence ait mis face à face nos dos.

De dichter ziet het spel van zijn stemmingen aan; hij wordt onverschillig onder het eentonige op- en neergaan en hij klaagt

in klanken aan Baudelaire ontleend over de vermoeidheid van het leven, of, sprekend in zijn eigen taal, spot hij:

> Dieu! puisque c'est partout, pour tous, toujours ainsi,
> Toi qui paisiblement vois combien je m'ennuie,
> Mon Dieu, sois assez bon pour varier ma vie.

Maar dieper nog: achter die teederheid en die ruwheid en dien spot, zwelt een vage maatslag van melancolie, een behoefte aan overgave in den schoot der dingen - de lyrische ader van Renard's talent:

> Au soir qui tombe, au soir pesant comme un sommeil
> J'ai fait le choix parmi les morts de la plus douce.
> Les feuilles et les fleurs sont lourdes de soleil
> Et les brumes sur l'eau montent comme une mousse.
>
> Le bruit des vents, des flots qui se parlent entre eux
> S'éteint, car j'ai choisi la plus molle des heures.
> Chaque vague soudain s'illumine de feux
> Comme pour m'éclairer vers d'étranges demeures.

Die toon wordt in het werk van Renard slechts een enkele maal gehoord: over de diepten van het hart bewaart hij het zwijgen. Maar men leert dien klank als den grondtoon kennen, zoodra men zijn gehoor gewend heeft aan het *point d'orgue*, waarmeê hij zijn tafereelen op het eind onverwacht afbreekt.

Wanneer hij in een novelle van zijn eersten bundel den terugkeer schildert naar huis van een jonkman, die, ondervraagd, over zijn succes te Parijs, spijtig de woning uitstormt, en in de eenzaamheid van den nacht ..., zoo hoor ik de klachten in die eenzaamheid rijzen, mokkend als golfgeklots, om zich ter ruste te leggen in de stille, droeve gemeenschap met de zwijgende natuur.

Evenzoo luidt het tegen het slot van den *Ecornifleur*: ‘Mon coeur, un instant soulevé de dégoût, retombe et se repose.’

De beweging van het water is daar als zinnebeeld gebruikt. En men hoort het kabbelen van het water met zijn wonderbare aantrekking en zijn wonderbare kracht van verzoening van het begin tot het einde in Renard's werk; men hoort het in het verhaal van het kind, dat zich spelend verdrinkt, wegens zijn te-

leurstelling, en tot in het verhaal van den zondagsjager toe, die zijn wreedheid tegenover de distelvinkjes door het beekje laat vergoelijken en weg wasschen. Het is de geheime beweging van zijn hart:

O mer, je ne pourrai jamais comme je veux,
Dire à tes flots, en mots choisis, comme je t'aime!

Songe quelque beau soir que polie et sans voiles
Tu doubleras en creux les multiples étoiles
A m'appeler et j'aurai hâte d'accourir.

Si loin que je me trouve égaré dans les terres
Sur le plus transparent de tes flots solitaires
Je viendrai m'installer à l'aise pour mourir.

Brief van Jules Renard.

(Maart).... Gij hebt mij zeer vermaakt met uw ontdekking van mijn lyrische ader. Maar ja, ik kan het niet loochenen, ik heb mijn oogenblikken gehad ‘vervuld van dood en eeuwigheid’, zooals uw landgenoot in zijn Camera obscura zegt; een boek, waar ik thans aan bezig ben, vol keurige tafereeltjes naar mijn smaak.

Ik heb mijn *Ecornifleur* niet willen afbreken in mijn vorigen brief. Inderdaad, hij gaat mij na aan 't hart, al was 't ook alleen om de herinneringen, zeer lieve, zeer zachte herinneringen, die er voor mij aan het boek verbonden zijn.

Maar ik denk altijd aan den *Ecornifleur*, dien ik had *kunnen* maken. Ik was nog te jong, toen ik hem schreef. Ik heb mijn bedoeling niet voluit in het boek kunnen zeggen. Mijn *ecornifleur* is een moreele parasiet: zoo stel ik mij hem voor. Hij ontmoet iemand op zijn weg. En voor een tijd lang neemt hij van hem of van haar alles aan, wat zij te geven hebben, vriendschap, liefde of kennis. Wanneer mijn é c o r n i f l e u r de jonge meisjes te na komt, wanneer hij zich te goed doet aan de tafel van vreemden of op hun beurs leeft, dan is dit maar voor het publiek en voor 't vertellinkje. Wezenlijk, om die dingen geeft hij niet. Hij wil eenvoudig van zijn vrienden genot hebben. En wanneer hij een fijnen smaak heeft, zal hij hun het beste vragen wat zij hebben: hun emoties, de bloem van hun hart en van hun geest.

Van zijn kant geeft hij zich ook geheel. Met zijn eigenschappen, zijn gebreken, zijn ondeugden. Want hij is niet blind voor zijn eigen fouten, evenmin als voor de hunnen. Maar hij heeft hen lief en hij laat zich door hen liefhebben. Toch is hij altijd voor zich bewust, dat er een einde aan zal komen, en die zekerheid maakt hem sceptisch, vitterig en slecht.

Wel te verstaan, ik spreek hier van mijn idealen *Ecornifleur*.

Gesprek met de Zee.

(*Aan het strand der Middellandsche zee. April.*) Een nieuw boekje van Maurice Barrès was mij heden morgen in handen gekomen: *Toute licene sauf contre l'amour*. Satire zonder bitterheid, ironie met slechts een vleugje verachting, dan eensklaps het uitzicht, een uitzicht maar, op een gouden verschiet. Hoezeer herkende ik in dat beetje bladzijden den geestigen ridder van het ‘cher Moi’ met zijn blinkende harnas en 't hart daaronder bezwaard over de toekomst. Op de avondwandeling langs het strand gingen mijn gedachten terug naar den morgen van het gesprek in Barrès' studeerkamer, toen Marcel Schwob de wijsheid van Nietzsche op het tapijt gebracht had. En al wat zich aan dat gesprek had vastgeknoopt, of wat er uit was voortgevloeid, passeerde mijn geest.

Het was een maanlooze nacht, maar de sterren schitterden; lichtjes omzoomden den rand van het water en het water zelf was wit, waar het de kust naderde. De zee sloeg onophoudelijk knorrend haar golven tegen de kiezels van het strand, en het was het frissche geknor van een gezond mensch, die aan zijn humeur den toom viert. Geuren van narcissen kwamen in vlagen de lucht streelen, die ze op haar beurt met haar koelte verdreef; en uit een halfgeopend venster rezen klanken van een altstem, hartstochtelijk, of uit een verren tuin drong een weelderig liefdesliedje met vioolbegeleiding tot het oor.

En mijn gedachten verstrikten zich in die klanken en geuren, - zij schenen een deel uit te maken van de avondlucht; en als ik de zee hoorde knorren, meende ik dat zij zich boos maakte, onophoudelijk boos maakte, tegen de indringers, mijn gedachten.

Goede, oude zee, - meende ik, waarom toont ge uw humeur?

Zijt ge ontevreden op dien eene? omdat hij van het leven geniet, door het leven al schermend op een afstand van zich te houden? Of op dien andere, omdat hij al het genot uit het leven zoekt te putten, door het nu eens teeder aan te raken en door het dan brutaal te grijpen en te schudden? Of op dien andere, wijl hij zich aan het leven onderwerpt, in 't denkbeeld, dat zoo alleen het leven hem zijn beste, gewoonste schat zal mededeelen?

- Kinderspel, bromt ge!

Een spel, voorzeker; goede, oude zee! o Trots! omdat gij vloten op uw rug draagt? maar de bezieling van uw adem, het spel van uw golven, telt gij die soms niet mede?

- Een doffe golfstoot van minachting.

Natuurlijk, gij pocht op uw kracht; gij laat u niets meer wijs maken omtrent menschelijk vermogen, sinds gij met een rilling van uw opperhuid u wreekte over den barbaar, die u dacht te knevelen. Er schuilt zwakheid achter het spel, dat menschen kunst noemen; gij hebt die leegte gepeild: het is de levenswond, die met het leven is meegegeven. Kent gij een middel, goede zee?

Het water bromde diep in zijn golven, de koelte rees en joeg de bloemgeuren weg. De zee murmelde ernstig van oude dagen en ik hoorde fluisteren van kruisvaarders, op hun galeien de ontberingen dragende, om het Heilige Land van den overweldiger te bevrijden. Verder en zachter nog murmelde het water van de landing der drie Maria's aan zijn oever, en het murmelde van de tochten des apostels en zijn perikelen op zee. Voor den ernst dier legenden zweeg het liefdeslied en de hartstochtelijke zang verdween; één voor één doofden de lichtjes uit aan den zoom van het water; alleen de sterren fonkelden vriendelijk spottend uit den hoogen.

Goede, oude zee! vroeg ik. Wat wilt gij mij nu wijs maken? Zoo ge mij het liedje van het geloof met uw golven gaat voorbrommen, zal ik u het veel oudere lied voordragen van den zanger, die naar de sprookjes van uw schippers geluisterd heeft aan het ruischende strand uwer eilanden. Ook de poëzie vereenigt de harten en sleept ze mede, zij de tweelingzuster van het geloof. Wat murmelt ge, goede zee, zoo verdrietig, als of de poëzie, overwinster van tijd en ruimte, niet evenzeer als het geloof, met de begoochelingen kan spelen van verzoening en

van onsterfelijkheid. Of meent ge, dat het geloof de levenswond kan sluiten, gij die de klacht hebt aangehoord van den man met den doorn in het vleesch, - oude zee?

En de zee met een norsch gebaar liet haar golfslag tegen de kiezels klinken, om haar minachting voor menschenverdriet te toonen.

Goede, onvruchtbare, altijd rustelooze, nooit vooruitgaande zee, wilt ge mij dan omtrent uw ziel bedriegen? Wilt gij me de wonden verbergen, waardoor uw leven wegbloedt, gij de oudere zuster van het tweelingpaar, geloof en poëzie, goede bedriegster met uw beelden van vrijheid en eeuwigheid, gij de bewegelijke, de spelende, de toegift, de weelde van de wereld. Alsof juist de verwonding, waaraan gij uitteert, niet tot troost en les aan ons arme menschen is gegeven, gij, die met uw onzichtbare dampen de harde aarde drenkt, gij, die in uw diepten voortgaat met het bouwen aan de korst der wereld.

En de zee bewoog haar golven tegen het strand met onophoudelijk geknor, als de frissche toorn van een gezond mensch, die door lastige vragen in zijn humeur wordt gestoord.

BYVANCK.

Noot.

De bouwstoffen van dit artikel zijn mij verstrekt door de vriendschap en het vertrouwen van Jules Renard en Edouard Estaunié.

Wat het werk van Jules Renard betreft mag ik verwijzen naar een aanteekening, voorkomende in mijn notities over Parijs, 1891. Het *uitknipsel*, een gesprek verbeeldende tusschen Jules Renard en Marcel Schwob, is een verkorte vertaling, met geringe wijzigingen, van Renard's bibliographisch artikel over '*Bonne-Dame*', voorkomende in den *Mercure de France* van Januari 1892. Zijn schets *La téte branlante* is gepubliceerd in den *Mercure* van December 1891. De medegedeelde versfragmenten zijn allen onuitgegeven.

Het werk van Edouard Estaunié bepaalt zich tot zijn twee romans: *Un Simple* en '*Bonne-Dame*'. Estaunié's studiën over de Hollandsche schilders zullen denkelijk het volgende jaar hij den uitgever Perrin het licht zien. Hij heeft er eenigen van gepubliceerd in *La Revue des Musées* jaargang 1889-1891. Ook van eenige kritieken over werken van den dag, van zijn hand verschenen in de *Gazette Diplomatique* 1889, kon ik gebruik maken.

Het verhaal van Marcel Schwob, *Le pays bleu*, opgedragen aan *Oscar Wilde*, is verschenen in de *Echo de Paris* van 6 December 1891. Zijn kritiek over Jules Renard's *Ecornifleur* zag, onder den titel van *La Perversité*, het licht in den *Mercure de France* van Maart 1892. Ik heb van dat artikel gebruik gemaakt bij het opstellen van het hoofdstuk: *Gesprek*.

De kritiek van Rachilde over den *Ecornifleur* verscheen in *La Plume* van 1 Maart 1892, waar ook een portret van Jules Renard voorkomt. Beide kritieken stammen uit de naaste omgeving van den schrijver en ontleenen ook daaraan een deel hunner waarde.

Het artikel over Nietzsche: *Frédéric Nietsche* par M.T. de Wyzewa, den vriend van Maurice Barrès, is gepubliceerd in de *Revue Bleue* van 7 November 1891.

God, godsdienst, religie.

Het bestaan van God. Een populaire beschouwing, door Dr. A. Bruining. Leiden, S.C. van Doesburgh, 1891.

De Heer dr. A. Bruining, predikant in de Nederlandsche Hervormde Kerk, heeft een boekje van 81 bladzijden geschreven ter handhaving van ‘het geloof aan God als een eisch van het redelijk denken en als een behoefte voor de voortgaande ontwikkeling van het hooger geestelijk leven’. Het eerste punt van dit tweeledig doel is in dit geschrift hoofdzaak.

Immers de titel luidt niet: ‘Het geloof aan God’ of ‘De Waarde van het geloof aan God’, maar ‘Het Bestaan van God. Een populaire beschouwing’. De populaire lezer zal het ter hand nemen met de verwachting, hier een of meer bewijzen voor het bestaan van God ontwikkeld te vinden.

En het is duidelijk, dat de schrijver inderdaad een pleidooi hiervoor bedoelt te geven, al heeft hij den term ‘bewijzen’ zorgvuldig vermeden.

Deze onthouding in het spraakgebruik is een maatregel van voorzichtigheid. In de wijsbegeerte geldt nu eenmaal voor een uitgemaakte zaak, dat Gods bestaan voor geen bewijs vatbaar is. Theologen, die dit gaaf toegeven en er geheel vrede mee hebben, plegen het geloof aan God, waarvoor dan liever wordt gezegd ‘geloof i n God’, uitsluitend te verklaren voor een eisch van het religieuze leven. De verhouding der natuur en - bij sommigen - ook der geschiedenis tot dit geloof, achten zij geheel neutraal; zij zijn volkomen tevreden, wanneer maar blijken mag, dat zoo min de natuurfilosofie als eenige wijsbegeerte der geschiedenis iets tegen den God huns harten vermag.

Het geloof aan hem rust op geen enkelen aan natuurkundige of historische beschouwingen ontleenden grond: de eenige grond ervan is het religieus gemoed.

Anderen kunnen er niet toe besluiten, om hun geloof geheel te scheiden van de wetenschappen, wier gebied in tijd en ruimte is gelegen. Zoo geven zij dan wel toe, dat het bestaan van God niet in strengen zin kan worden bewezen; zooveel zien zij immers zelven in. Maar het gelukt hun niet om afstand te doen van hunnen wensch om voor het geloof aan God ten minste toch ‘een grond’ te hebben in den inhoud van het menschelijk weten. - Om redelijk te kunnen heeten en alzoo iets anders te zijn dan eene niets beteekenende meening of ongegronde onderstelling moet, naar hun gevoelen, het geloof aan God gerechtvaardigd worden, moet het een vasten grond hebben, en dien kan niet wederom een geloof er aan geven, maar alleen hetgeen tot het gebied van het weten behoort. Zóó schreef nu twintig jaren geleden de hoogleeraar J.I. Doedes in De Leer van God (bl. 77). Met geheel dezelfde woorden had de heer Bruining zijn standpunt kunnen beschrijven. Doch dit is alleen het punt van uitgang. Van hier af beweegt hij zich in de richting der ‘moderne’, gelijk professor Doedes zich in die der ‘orthodoxe’ natuurbeschouwing. Laten wij ons eerst eens leiden door den oudste van de twee.

Doedes' godsleer stelt eerst vast, aan hoedanig een God de mensch behoefte heeft, en gaat dan in het samenstel der natuur en in den loop der geschiedenis die combinaties en verschijnselen aanwijzen, waar het is alsof een intelligent persoonlijk wezen in den gewonen loop der dingen had ingegrepen, om het daarheen te leiden, dat wij menschen op deze aarde kunnen leven en wel in dien toestand leven, waarin we ons thans bevinden. De stand der ecliptica, het soortelijk gewicht van het ijs zijn dergelijke punten, en in de geschiedenis het gelijktijdig leven van groote mannen, die tot de belangrijkste uitkomsten hebben saamgewerkt, de zondeloosheid en de lichamelijke opstanding van Jezus. Op deze punten gaat nu het geloof zich nestelen. De oorzaken van dergelijke opvallende, van den gewonen loop der dingen afwijkende verschijnselen zijn in de wetenschap als ledige plekken; plaatsen die het gemakkelijkst worden aangevuld, die men dus met een

zeker recht doet innemen door manifestaties van den transscendenten God, aan wiens vereering de mensch, naar de uitkomst van het vooraf ingestelde onderzoek, behoefte heeft.

Wie den gang van dit betoog bedaard is gevolgd en het resultaat nauwkeurig beziet, moet oordeelen, dat bij de rechtvaardiging van het geloof door de wetenschap, de rol dezer laatste uitsluitend negatief is. Het zou juister zijn geweest te spreken van een rechtvaardiging des geloofs ten overstaan van de wetenschap. Er zijn ongetwijfeld op het gebied van het weten vele plaatsen voorhanden, waar het onderzoek nog niet er in geslaagd is, de algemeene concatenatie der verschijnselen of de continuïteit van ontwikkeling en ontbinding aan te wijzen. Hier nu k a n zeer zeker overal althans voorloopig de werking van een transscendente oorzaak worden aangenomen, en het ligt wel in den aard der menschelijke fantasie om een onbekende oorzaak voor te stellen als een willend en handelend persoonlijk wezen. Doch ten onrechte meent men zoodoende ‘vasten grond’ voor het geloof te hebben verkregen, indien men ten minste onder ‘vasten grond’ iets meer verstaat dan enkel ‘ruimte’. Het wetenschappelijk onderzoek zal, wel verre van in de aangewezen ruimten voor het geloof een vasten grond te bereiden, voortdurend er op uit wezen, - krachtens zijn wezen als onderzoek (‘Forschung’) kàn het niet anders dan er op uit wezen, - om die ruimte te bekrimpen, waardoor het geloof dan hoe langer zoo meer wordt in de engte gedreven. Wetenschap onderscheidt zich immers daardoor van geleerdheid, dat zij alle verschijnselen van een zelfde kategorie in onderlingen samenhang brengt; haar laatste doel is, om al hare objecten, de verschijnselen in de natuur, of de gebeurtenissen in de geschiedenis, of de toestanden in het zieleleven, voor te stellen als een geheel van mechanisch aaneensluitende of organisch samenwerkende onderdeelen, zonder uitzondering en zonder overschot. Dezen arbeid zal zij, daar de mensch, haar beoefenaar, een onvolmaakt wezen is, nimmer voltooien; het omschreven doel zal nimmer worden bereikt en derhalve zal in de wetenschappelijke beschouwing van de natuur, van de geschiedenis, van het zieleleven altoos hier en daar plaats blijven voor een transscendente oorzaak; maar dat doel is haar ideaal, en dit ideaal sluit elk ingrijpen van eene niet in het geheel begrepen oorzaak buiten. Daarom zal de

wetenschappelijke mensch, dat is niet ieder groot geleerde, maar hij die een schoon samenhangend beeld van het geleerde tracht te verkrijgen, wiens streven het is om de bijzonderheden te verklaren uit haren samenhang met het geheel, nooit vrede hebben met een geloof, dat dezen samenhang in beginsel ontkent, en nooit ophouden een God, die aan eene volledige constructie van dien samenhang in den weg staat, als een natuurlijken vijand te beschouwen.

Is het ook wel twijfelachtig wie van beiden het zou winnen in den strijd? - In den geest des menschen vormt zich een beeld van het heelal. Wetenschap en wijsbegeerte werken saam om de aanvankelijk nog allesbehalve vaste, veranderlijke, vlottende, veelal ook maar schemerende omtrekken tot een regelmatige figuur te construeeren. De mikrochaos zal een mikrokosmos worden. Er blijven voorshands vele plekken, groote en kleine, waar het lijnennet nog niet is overheen gespannen. Op de meeste van die plekken heeft de fantasie van den godsdienstigen mensch haar godenbeeld geteekend. Maar wanneer de wijsbegeerte met h a r e fantasie kans zag om de figuur der wetenschap verder af te werken, heeft zij nooit dat beeld ontzien, nooit, om er niet door te trekken, hare lijnen omgebogen, zelfs geen hulplijn daarvoor ingehouden, maar steeds onmeedoogend hare pen gehaald door het meest geliefkoosde beeld der religieuze voorstelling. En dan is in den regel zulk een beeld ook voor goed bedorven geweest, is het van stonden aan begonnen te verbleeken en te verdwijnen van zijne plaats, als uitgewischt, als verduisterd, als aan de godsdienstige fantasie onderschept door hare op het gebied van tijd en ruimte overmachtige mededingster, de fantasie der wetenschap.

Is dat niet in onze eigen ervaring het geval geweest met den God, die de soorten geschapen, met den God die den mensch het spreken had geleerd, met den God, die de wolken deed regenen en den wind deed blazen, met den God die aan Mozes de wet gedicteerd en aan de Profeten voorspellingen had ingegeven? Wie zijn ze, die heden ten dage nog weigeren om voor dit alles natuurlijke oorzaken te onderstellen? Stellig niet zij, die naar een verklaring van deze verschijnselen zoeken! Neen, voor een God, die op verschillende plaatsen in den loop der dingen, in den samenhang van het heelal als een nieuwe, zelfstandige oorzaak ingrijpt, is in de wetenschap geen grond,

geen ‘vaste grond’; en, al is er ook voor hem nog velerhande plaats, 't is overal slechts een bedreigde plaats, een plaats, die de wetenschap zelve hem niet gunt.

Dr. Bruinings ‘beschouwing’ doet aan het boek van prof. Doedes denken, door de strekking en een weinig ook door den toon. Het laatste in weerwil daarvan dat dit boekje populair geschreven is. Want - al zal men bij Doedes te vergeefs zoeken naar zegswijzen als ‘Maar daar hebben we weer zoo'n uitdrukking’, ‘geen dominé, lezer!’, ‘hoe de wereld in elkander zit’ of ‘beest’ in plaats van ‘dier’ - uit beide geschriften spreekt een zeer stellige overtuiging van de onomstootelijkheid der eigen positie, en in beide gaat met deze overtuiging een tamelijk scherpe polemiek naar links gepaard. Wat den inhoud betreft, is er overeenkomst en verschil. Het werk van Bruining, dat ik wel een klein geschrift, maar niet juist met hem zelven een ‘klein geschriftje’ zou noemen, heeft ruim een vierde deel van den omvang van Doedes' Leer van God.

In een eerste paragraaf, bl. 4-14, wordt besproken, dat De vraag naar het bestaan van God eene niet te ontwijken vraag is. Er wordt gewezen op de begrippen van plicht, behooren en recht, ja van het ‘geheele zoogenaamde zedelijke gevoel’ als alleen berustende op het godsgeloof, populair gezegd op de onderstelling ‘dat God, bij het voortbrengen van menschen, zich een bepaald idee van een mensch heeft voorgesteld, en bedoeld heeft, dat de menschen daaraan zouden trachten te beantwoorden’. Wie alleen aan natuurkrachten gelooft, kan slechts afkeuren wat hij onaangenaam of leelijk vindt en geen ander recht erkennen dan het recht van den sterkste. Hiertoe zal het in de maatschappij, als het geloof aan God verdwijnt, vroeger of later komen: is de wortel afgesneden, dan kan de boom niet behouden blijven. - Deze redeneering, uit het oogpunt van wijsgeerige ethiek en rechtsleer zoo bijzonder zwak, dat zelfs het etiket ‘populair’ ons er niet mee kan verzoenen, moet de belangstelling gaande maken voor de vraag naar het wetenschappelijk recht van het geloof aan God. - In de laatste paragraaf van zijn geschrift (de zesde: Het geloof aan God en het zedelijk leven, van bl. 70-81) komt de auteur op dit onderwerp nog eens terug, en hier spreekt hij dan meer rationeel en meer gematigd. Hij erkent, dat ‘het zedelijk leven wordt voort-

gebracht niet door één, maar door de samenwerking van een aantal drijfveêren' en dat daaronder sommige 'van het godsdienstig geloof niet afhankelijk zijn.' Slechts als voorbeelden noemt hij zelf het medelijden en 'het maatschappelijk instinct.' Dit laatste alleen is naar Bruining's eigen verklaring reeds voldoende om 'al die verplichtingen te doen eerbiedigen, zonder welke de maatschappij niet zou kunnen bestaan.' Dat hadden, durven wij gerust verklaren, de goedgeloovige lezers der eerste paragraaf geen van allen verwacht. Eerbiediging - let wel: e e r b i e d i g e n staat er, al is het ook maar krachtens een instinct - van al die - let wel: a l l e d i e ! - verplichtingen - let wel: v e r p l i c h t i n g e n ! - zonder welke de maatschappij niet zou kunnen bestaan... Indien dit alles er nog wezen zal, staat het met recht en plicht toch waarlijk niet zoo hopeloos, als in den aanvang werd beweerd! O doctor Bruining: hebt gij ons in het eerst nog maar wat banger willen maken, om onze belangstelling voor wat gij verder hadt te zeggen des te hooger op te voeren?

En ook dit andere beweren van u is niet zoo maar met een beroep op het gezond verstand uit te maken, dat 'wat door den godsdienst is gekomen, onvermijdelijk met den godsdienst weer zal gaan.' Het huis waarin ik woon is er door de timmerlieden gekomen, die het gebouwd hebben, en toen het huis er stond, hebben zij de steigers afgebroken en zijn heengegaan, maar het huis is er gebleven. Of het huis dan niet zal vervallen zonder voortdurende hulp van timmerlieden? Zeer waarschijnlijk zal het met den tijd moeten worden verbouwd en vernieuwd; maar moet dit juist door dezelfde werklieden en met behulp van dezelfde soort steigers gebeuren, die de eerste maal er voor gebruikt zijn? Is 't niet reeds met meer dan eene zaak op geestelijk gebied zoo gegaan, dat zij in wezen bleef en nieuwe steunsels vond, ook toen de oude argumenten, die haar het eerst hadden doen opkomen, tot het laatste toe waren gevallen of prijsgegeven? Slechts zooveel zegt ons gezond verstand: Waar, dat is bij welken mensch, het geloof aan God o n t i j d i g komt te vallen, daar sleept het veel, t e veel, daar zal het misschien den mensch zelven meesleepen in zijn val.

Met deze concessie kunt gij eigenlijk tevreden zijn. Gij schrijft immers 'populair', dat is, ronduit, voor allen die niet

min of meer wijsgeerig zijn gevormd. Welnu, voor die allen, verreweg de meesten in iederen stand, zou de val, de definitieve val van het bij de meerderheid nog vast staande en bij de minderheid althans nog zwevende geloof aan God ontijdig wezen. Zijt gij voldaan?

Neen, gij zijt n i e t tevreden! Het bevalt u niet, dat ik voor min of meer wijsgeerig gevormden eene uitzondering heb willen toelaten, en deze beschouwing dus wel eens voedsel zou kunnen geven aan den waan, dat bij een weinig verstandelijke ontwikkeling de godsdienst alle waarde verliest. Laat mij dan den nadruk er op leggen, dat er enkel is gesproken van het geloof aan God als steunsel in de zedeleer. Er is, ofschoon ten onzent weinig en niet juist met veel succes beoefend, toch nog een wijsgeerige ethiek. En de religieuze mensch heeft aan God nog iets anders dan een wetgever.

In stede van een beroep op de onmisbaarheid van het geloof aan God voor het maatschappelijk en privaat zedelijk leven, zooals Bruining, had Doedes gewezen op eene behoefte aan godsdienst bij den mensch, die zichzelven niet genoeg is. De hoogleeraar verdedigde het gevoelen, dat iedere mensch in normalen toestand door zijn gemoed tot godsvereering wordt gedreven. Ik zou de handhaving dezer stelling niet gaarne voor mijne rekening nemen. Maar wèl geef ik de geheele eerste en zesde paragraaf van dr. Bruining gaarne in ruil voor deze eene zinsnede bij Doedes, bl. 7: ‘Op den hoogsten trap [van godsdienstige ontwikkeling] is het de liefde, die tot godsvereering drijft, welke liefde in dezelfde mate vuriger zal zijn, als zij met dieper schuldgevoel vereenigd is.’

Het voornaamste gedeelte van Bruining's ‘beschouwing’, immers dat, waar over God als werkelijk bestaande wordt gehandeld, loopt van bladz. 15 tot bladz. 62 door de paragrafen

2. Geloof aan God, geëischt door wat de wereld ons te zien geeft,
3. Geloof aan God, niet in strijd met de wetenschap,
4. Geloof aan God, het eenig redelijke geloof.

Dit gedeelte stemt met Doedes' Leer van God daarin overeen, dat er eenige hoofdzaken uit de kosmologie en uit de

natuurlijke historie worden aangehaald, geschetst en gebruikt om aan te toonen, dat het bestaan van God inderdaad een postulaat is van ‘wat de wereld ons te zien geeft.’ Of Bruining het door Kant geformuleerde postulaat der praktische rede nog laat gelden, blijkt niet; maar het door Kant, naar wij meenden, voor goed afgedaan physico-theologische argument mag hier nog eens dienst doen. ‘De bewijzen [daarvoor], dat in den aanleg en de inrichting der wereld, plan en bedoeling doorstraalt, vinden wij, om zoo te zeggen, overal.’

Onderscheidt zich hier de jongste apologeet van het geloof aan God al door een minder voorzichtig spraakgebruik van zijn utrechtschen voorganger, nog grooter en naar onze meening ditmaal in zijn voordeel, is het verschil in beider wereldbeschouwing. Zoekt Doedes in de wereld der natuur en der geschiedenis die verschijnselen op, voor welke de wetenschap de verklaring tot nog toe moest en, naar zijn oordeel, ook ten eeuwigen dage zal schuldig blijven, om bij deze het ingrijpen van een buitennatuurlijke oorzaak te onderstellen, - Bruining erkent uitdrukkelijk de door Doedes bestreden continuïteit der natuurlijke oorzaken: ‘de geheele wereldontwikkeling vormt, van den eersten aanvang af tot op heden en zoo verder tot in eeuwigheid, een aaneengeschakeld geheel, waarin iedere opvolgende toestand met noodwendigheid voortvloeit uit het onmiddellijk voorafgaande.’[1)] Dat is de onderstelling, waarvan de wetenschap bij hare constructie van het tafereel der waarneem bare dingen uitgaat, al wordt zij niet door alle moderne wijsgeeren even onvoorwaardelijk voor objectief, en door nog minderen even luchthartig voor absolute waarheid geproclameerd als door dr. Bruining. Doch dit doet in deze hoofdstukken ten minste geen schade. Hier is het godsgeloof voor de vierschaar der wetenschap gedaagd, en bij de wetenschap geldt geene andere dan die opvatting. Maar hoe staaft nu Bruining ten overstaan van deze zijn geloof? Op al die plaatsen, waar Doedes, als hij voor het overige met hem mee kon gaan, zou zeggen: Ziet gij niet, dat hier de vinger Gods het werk gedaan heeft? - daar zegt Bruining: Hier zijn ‘onmiskenbare sporen van plan en bedoeling’ dus van een Schepper, blijken althans dáárvan ‘dat de ontwikkeling der wereld door eene denkende, doelstellende macht, door een God is geleid.’ - Het betoog der derde

1) Blz. 20.

paragraaf, dat het geloof aan God niet in strijd is met de wetenschap, loopt daarop uit, dat voor de kracht, die de stof in beweging brengt, de werking Gods mag worden ondersteld, al nemen onze zintuigen niets van den werkenden God maar alleen die zich bewegende materie waar, omdat immers God zelf onzichtbaar is en hij ook niet met zichtbare middelen of instrumenten werkt. Deze derde paragraaf maakt na de eerste een tamelijk vreemd figuur: als het geloof aan God g e e i s c h t wordt d o o r w a t d e w e r e l d o n s t e z i e n g e e f t, en dat wel op het standpunt eener wetenschappelijke wereldbeschouwing, dan is de vraag, of het ook soms met de wetenschap in strijd is, niet meer aan de orde.

Hier hapert iets in de logica der dispositie van het boekje. Doch wat beteekent een logische onnauwkeurigheid in vergelijking bij den schok, dien het godsdienstige gevoel ontvangt door het opschrift der v i j f d e paragraaf! Daar lezen wij: 'Is God aanbiddelijk?'... Men zou zijn oogen niet gelooven, doch het staat er werkelijk. Een v r a a g : 'Is God aanbiddelijk?' - en wel nadat men overeengekomen is, dat God bestaat. Alsof - ik zeg niet voor een heiden, ofschoon zelfs de Jesîdi's in Voor-Azië hunnen Satan-god, den Melek-Taus, nog aanbidden - maar ik zeg: alsof voor iemand, die aan een redelijk godsgeloof durft denken, een niet aanbiddelijk wezen God kon zijn! - Helaas! deze tweede ongerijmdheid is er voor den schrijver geene. Zij hangt samen met het door hem bepleite geloof aan God, waarvan we nu maar zullen zeggen, dat het meer rationalistisch dan redelijk, meer verstandelijk dan geloovig lijkt.

In de zoo ongelukkig getituleerde paragraaf (bl. 62-70) wordt tegen de pessimistische levensbeschouwing als 'schromelijke eenzijdigheid en overdrijving' geprotesteerd, ook een en ander er tegen aangevoerd: de zonde wordt als de onvermijdelijke voorwaarde der menschelijke vrijheid ('zelfbepaling'), het lijden als door zegen meer dan opgewogen voorgesteld, de persoonlijke onsterfelijkheid ('een voortbestaan van de kern van 's menschen persoonlijkheid') slechts even gememoreerd. De conclusie strekt 'om in de Macht, die het Al beheerscht, eene aanbiddelijke macht te erkennen, eene macht die ons niet alleen met onuitsprekelijk ontzag vervult, maar ook volkomen toewijding en onbegrensd vertrouwen onzerzijds waardig is.'

De z e s d e paragraaf behelst, behalve de reeds vermelde

aanvulling of veeleer restrictie van het in de eerste gestelde over het verband van de maatschappelijke zeden met het godsgeloof, nog iets, dat wij niet stilzwijgend kunnen voorbijgaan. Ik heb het oog op de hier te lezen stelling, dat het streven naar de zedelijke volmaking der eigen persoonlijkheid onder werken en strijden, of (met woorden die verderop gevonden worden) naar ontwikkeling van ‘het hooger menschelijke’ in het individu, zou staan en vallen met het geloof dat God den mensch, iederen mensch als zoodanig, een bovenzinnelijk doel heeft gesteld, dat is met het geloof aan de persoonlijke onsterfelijkheid. Voorwaar eene stelling, tegen welke ik met den besten moed van de wereld te velde trekken zou, indien de schrijver maar iets had gedaan om haar te verdedigen! Nu sta hier alleen een ernstig protest uit naam van allen, wien de persoonlijke onsterfelijkheid een veel te twijfelachtige zaak dunkt, om een zoo heilig levensbeginsel dáárvan te laten afhangen. Waarlijk, indien de heer Bruining niet den naam verdienen wil van een gansch verstokten rationalist, zal hij zijn gevoelen op dit punt nog eens moeten herzien.

Onder de opmerkingen, waartoe zijn boekje ons aanleiding geeft, kunnen wij deze niet terughouden, dat het zich bijzonder vloeiend laat lezen. De verdienste van den schrijftrant komt vooral bij de ontwikkeling der natuurkundige onderwerpen uit. Zoo helder en zoo gemakkelijk zal men eene zaak als bijvoorbeeld het samenstel van het menschelijk oog en van den bloedsomloop niet dikwijls beschreven vinden. Hier is de schrijver populair in den besten zin. Jammer maar, dat hij bij de beschrijving van het o n t s t a a n dezer organen (bl. 31 tot 36) de ‘opeenhooping van gelukkige toevallen’, die voor de wording en ontwikkeling der levende wezens moet worden ondersteld, als men aanneemt, ‘dat het buiten de leiding eener Hoogere Macht omgegaan is’, - jammer, zeg ik, dat hij bij deze beschrijving niet alleen die opeenhooping naar den kant van het ‘ondenkbare’ overdreven, maar ook deze ‘leiding’ weer als een mechanisch ingrijpen heeft doen voorkomen.

Vooreerst toch heeft hij bij het ontstaan der organen in het geheel geen rekening gehouden met den invloed der veranderde omstandigheden, onder welke de organische wezens

hebben geleefd. Wanneer, om een voorbeeld te noemen, eene groep waterdieren in den strijd om het bestaan haar heil had moeten zoeken in het slik van een oever, was het al minder toevallig dat bij hen zich nieuwe organen gingen vormen of andere gewijzigd werden; minder toevallig ook, dat de exemplaren, bij welke die vorming was ingetreden, elkander vonden en zich voortplantten. Door hetzelfde verzuim is ook geheel misteekend de voorstelling, hoe uit de eenvoudigste vorming van het hart de meer gecompliceerde hartvorm zal zijn ontstaan. Dat moet, zegt dr. Bruining, ‘begonnen zijn met een kleine vergroeiing op een enkel punt. Maar zoo'n eerste vergroeiing, een begin b.v. van een klep ergens [aan het nog eenvoudig uit een hollen zak bestaande hart], moet niet alleen niet nuttig, maar bepaald schadelijk, belemmerend voor den bloedsomloop zijn geweest, zoodat een dier, waar dat bij voorkwam, daardoor juist minder kans had om in het leven te blijven en zijn geslacht voort te planten.’ Ik zou willen weten, in welk werk over zoologie de heer Bruining deze voorstelling heeft gevonden. De wetenschappelijke onderstelling kan toch alleen zijn, dat het organisme zich niet wijzigt zonder eene oorzaak. Kan voor een enkelvoudigen hartzak eene klep of een vergroeiing die het begin is van een klep slechts schadelijk wezen, dan spreekt het immers van zelf, dat zulk eene vergroeiing niet het eerste toevoegsel kan zijn geweest. Die klep is dan in verband met andere wijzigingen of ten gevolge daarvan begonnen te ontstaan. Stel eens, dat de wijziging van het geheele organisme is begonnen met eene door den invloed van uiterlijke omstandigheden te weeg gebrachte verandering in den loop of in de stroomingen van het bloed. Is uw stapel toevalligheden dan niet reeds aanmerkelijk gekrompen?

De wetenschap erkent geen toeval, maar in plaats daarvan alleen, dat zekere verschijnselen nog niet zijn verklaard, dat zij nog niet in voldoenden samenhang met voorafgaande verschijnselen zijn te plaatsen. Voor de constructie van dien samenhang heeft zij hare hulpvoorstellingen gekozen. Tot deze hulpvoorstellingen behooren de begrippen ‘stof’ en ‘kracht’ en ‘oorzaak’ en ‘gevolg’ en andere, maar behoort niet ‘de leiding eener Hoogere Macht.’ Met deze toch is zij nog nimmer maar één stap verder gekomen; wèl met die van ‘atomen’ en ‘moleculen.’ Darwin moge ongetwijfeld aan God hebben

geloofd; wat hij voor de wetenschap gedaan heeft, deed hij krachtens en ten bate eener methode, die niet rekende met God. Op het gebied der natuurwetenschap heeft de materialistische beschouwing haar goed recht bewezen en zal zij ook de rechte blijven, zoolang die wetenschap niet eene gedaanteverwisseling zal hebben ondergaan zoo radikaal, dat wij er ons geen voorstelling van kunnen vormen. Men zal in deze wetenschap ook blijven spreken van ‘aantrekking’ en ‘afstooting der atomen,’ tenzij men deze hulpvoorstellingen zal kunnen prijsgeven voor nog minder dichterlijke, om alleen nog maar te spreken van beweging. ‘Liefde’ en ‘haat’ zal men er niet voor in de plaats stellen, al mocht de wijsbegeerte tot het besluit komen, dat deze benamingen de waarheid naderbij komen. De wetenschap kiest zelve hare hulpvoorstellingen naar gelang van het nut dat zij er reeds van heeft ervaren of nog mag verwachten. Of en in hoeverre aan die voorstellingen ook buiten het gebied der wetenschap, tot welke zij behooren, waarde is toe te kennen, - dit te beoordeelen staat aan de wijsbegeerte. Het materialisme, dat zelf een wijsgeerig stelsel wezen wil, begaat de fout van de natuurkundige beschouwing voor de eenig mogelijke te houden en mede tengevolge daarvan aan hare hulpvoorstellingen zonder nader overleg absolute waarde toe te kennen. Zóó, namelijk als wijsgeerig stelsel, is het materialisme niet meer dan een groote eenzijdigheid, of gelijk de Heer Bruining zegt ‘een geloof’, en wel een voorbarig en bij nader toezien dus ook geenszins een bij uitstek redelijk geloof. Het boekje van Bruining behelst een besliste, voor een ‘populair’ publiek ook zeker indrukwekkende bestrijding van het materialisme. Een lezer, die bij voorbaat genegen is om te blijven gelooven aan een God, maar daarbij wel eens hinder heeft gehad van materialistische aanvechtingen, wel eens getwijfeld heeft, of het wetenschappelijk onderzoek in onzen tijd niet elk geloof aan God onmogelijk maakte, die lezer zal door dit boekje waarschijnlijk in meerdere of mindere mate worden gerust gesteld.

Doch hoe staat het met het andere gedeelte van Bruinings arbeid, met de positieve strekking er van in zoo verre, als hij toch ‘Het Bestaan van God’ niet enkel voor houdbaar maar ook voor e e n e i s c h der natuurbeschouwing verklaart? Hiermee is het, ronduit gezegd, maar zeer pover gesteld. De

schrijver zelf vergenoegt zich op bl. 48, waar hij zijne theologie begint te construeeren, met te zeggen, dat het ‘toch geene onredelijke onderstelling’ is. En deze onderstelling berust bij hem weer op een andere ‘onderstelling’, die dan wel iets vaster schijnt te staan, omdat het volgens zijne mededeeling er eene is ‘waartoe tegenwoordig alle denkers, die met deze dingen zich bezig houden, komen, overschillig hoe zij staan tegenover den godsdienst en het godsdienstig geloof.’ Deze voorafgaande onderstelling ontwikkelt Bruining naar aanleiding van eenige opmerkingen over de aantrekking en afstooting der atomen en het bewustzijn in de hersenen. Hij kleedt haar in woorden als de volgende: ‘dat dat geestelijk leven, dat wij bij de verschillende soorten van levende wezens in verschillende trappen van ontwikkeling waarnemen, slechts een hooger ontwikkelde vorm is van wat inderdaad het innerlijk wezen is van al wat bestaat.’ ‘Alle beweging der zoogenaamde atomen heeft haar grond in een eigenaardig gevoelen en willen. Alle werking dier atomen op elkander, wat men gewoonlijk aantrekking en afstooting noemt, is in den grond der zaak eene geestelijke werking; voor ons onbegrijpelijk, maar in aard verwant aan dien geheimzinnigen invloed van geest op geest, dien wij onder de namen geestverwantschap, sympathie enz. onder de menschen kennen.’ Op deze onderstelling nu bouwt dr. Bruining het redelijk godsgeloof door aan te nemen ‘dat dat geheel van geestelijk leven ten slotte door ééne alles omvattende geestelijke kracht wordt beheerscht, het gezamenlijke willen en werken in het heelal onder den invloed en de leiding staat van één alles beheerschenden wil; eenigermate op dezelfde wijze,[1)] waarop soms onder menschen een [van] overmachtige persoonlijkheid in zijn kring de geesten, zooals men het noemt, aan zich onderwerpt, door de kracht van zijn wil het denken en streven van zijne omgeving [zich] in eene bepaalde richting doet bewegen.’ - Onmiddellijk na deze woorden, uit welke men nu toch heeft moeten opmaken, dat de atomen een eigen geestelijk wezen hebben, dat hier g e e s t e n zijn, die de bevelen van hun Koning ontvangen, zoodat Hij alleen op hen, en alleen zij in het heelal werken, volgt dan nogal onverwachts: ‘Welnu, daarmede

1) Dr. Bruining maakt hier het noodige voorbehoud.

komen wij dan tot een God, die inderdaad voortdurend en in alles werkzaam is; een God, die niet staat buiten de wereld..., maar die de alles drijvende en alles leidende kracht is in het heelal, in dier voege, dat Hij door de kracht van Zijn wil alles doet werken op de door Hem bedoelde wijze; een God, wiens plaats en beteekenis in het geheel der dingen zich het best (NB.! “het best”) laat vergelijken bij den invloed, door onzen wil, bij al wat wij met bewustheid doen, uitgeoefend over de bewegingen van ons lichaam, waarbij alles van dien wil uitgaat, en onder zijnen invloed alleen al de zenuwen en spieren, ieder naar haar aard, werken.’ Naar d e z e bewoordingen en vergelijking schijnt de bedoeling veeleer te wezen, dat al het geestelijk leven, waartoe ook de zoogenaamde natuurkrachten werden gerekend, slechts manifestaties zullen zijn van het leven Gods. Daarvoor pleit ook de omschrijving die dr. Bruining op bl. 57 vlg. geeft van zijn geloof ‘volgens hetwelk dat geheimzinnige wezen der dingen, waarvoor onze wetenschap ten slotte blijft staan, de openbaring is van eene redelijke kracht.’

Tot het ‘geheimzinnige wezen der dingen’ behoort volgens de hiervoren aangehaalde bl. 48 de sympathie tusschen mensch en mensch, de aantrekkings- en afstootingskracht in de atomen. Ik voor mij zou er gerust ook de atomen zelve en de uitgebreidheid, de zoogenaamde ‘stof’ bij rekenen, en wellicht zal dr. Bruining mede daartoe kunnen besluiten.[1)] Hoe het zij, wanneer dat geheimzinnige wezen der dingen de o p e n b a r i n g van de e e n e redelijke kracht in het heelal wordt geheeten, dan is de bedoeling ongetwijfeld, dat daarin die kracht, de God van Bruining's geloof, met hare rechtstreeksche werking in het bereik van onze waarneming valt.

Ik zeide, dat het met dit deel van Bruining's werk, de positieve argumentatie voor het bestaan van God, maar pover is gesteld, omdat zij neerkomt op eene ‘niet onredelijke onderstelling.’ Thans voeg ik er nog bij, dat zij ook daarom uiterst

1) Onze waarneming geschiedt, dat behoef ik aan den Heer Bruining niet te vertellen, alleen daardoor, dat zekere bewegingen zich aan de zenuwen in onze waarnemingsorganen meedeelen. Wij hebben dus geen enkele reden, om wat ons als uitgebreidheid voorkomt voor iets anders te houden dan uitingen van krachten of van eene kracht, die het substraat is van al wat ons verschijnt.

zwak moet heeten, omdat die onderstelling meer omvat, dan de natuurbeschouwing van Bruining zelve noodig heeft. In de richting, die hij met deze beschouwing uitgaat, wordt ‘door hetgeen de wereld ons te zien geeft’ volstrekt niet ‘het geloof aan God geëischt’; en wil men in de leemte, die het materialisme laat bestaan, voorzien door de onderstelling van eene ‘redelijke kracht’ zoo is men daarmee geheel geholpen, zoo wint men verder niets met die tot God, tot eene over het heelal heerschende Macht te verheffen, en heeft men zelfs den minsten grond noch hiertoe, noch om van ‘leiding door een Hoogere Macht’ te spreken. Immers, gegeven eene in alles levende redelijke kracht, die naar de vorming van zonnestelsels en organismen streeft, èn gegeven wat op bl. 19 en 20 is uitgesproken: ‘Nergens is er in den loop der dingen plaats voor toeval in dien zin, dat iets ook anders zou kunnen zijn of gaan dan het is of gaat... Slechts ééne wereld kon, en moest ook noodwendig, stap voor stap zich uit den oorspronkelijken toestand ontwikkelen. Die lag... in haar geheel in kiem reeds in dien oorspronkelijken toestand besloten’ - hoe kan het werk dier redelijke kracht dan voorkomen, of hoe anders zal hare werking dan nog kunnen worden beschreven, tenzij als eene eigenaardige dispositie in het groot geheel van al wat er bestaat, of, zoo men niet schroomt om in dit verband van atomen en moleculen te spreken, als eene eigenaardigheid der atomen en moleculen om zich zóó te groepeeren, dat er zonnestelsels en organische wezens worden gevormd? - Maar dr. Bruining noemt inplaats van deze dispositie of eigenaardigheid van meet aan ‘de leiding eener Hoogere Macht.’ Tusschen deze en de ‘enkel blinde werking der natuurkrachten’ (‘Natuurkrachten hebben geen bedoelingen’ bl. 7-9) stelt hij van bl. 30 af telkens het alternatief. Dat is onjuist. Ten eerste omdat er nog onderscheiden andere niet materialistische opvattingen mogelijk zijn en door verdienstelijke denkers worden voorgestaan; ten andere omdat hij ook in de door hem gekozen richting daarmee een stap verder is gegaan dan waartoe de aangetoonde tekortkomingen van het materialisme recht geven.

Of mogen wij den schrijver alleen het al te druk gebruik van een dubbelzinnigen term verwijten? Wil hij bij ‘leiding’ soms aan leiding enkel door den innerlijken drang der redelijke kracht gedacht hebben? Maar op welken grond dan die ‘Hoo-

gere Macht' er bij gehaald? Wetenschap noch wijsbegeerte konden hem daartoe bewegen. Zij, de God van Bruining's godsgeloof, is hier een volmaakt overtollig wezen. Gelukkig dat wij door zijn eigen boekje ten minste weten, waar hij ze heeft vandaan gehaald: Uit zijne eigen theologie.

Deze theologie zou, dunkt ons, er bij winnen, indien zij de volgorde harer paragrafen wilde omkeeren. Wanneer zij niet meer uitging van wat de wereld, maar van wat het menschelijk gemoed ons te zien geeft; wanneer zij niet een laatste vraag liet wezen: Is God aanbiddelijk? - maar begon met God te stellen als het wezen, dat de biddende zoekt en welks verschijning in de ziel ook tot aanbidding stemt.

Resultaat: dr. Bruining geeft een en ander, dat dienen kan ter bestrijding van het in de wijsbegeerte al sinds twintig jaren teruggedrongen, maar bij de menigte der half ontwikkelden nog altijd veel verbreide materialisme. Voor het bestaan van een Hoogere Macht, die men God zou mogen noemen, levert hij geen enkel argument. Hij moge er in zijn geslaagd om aan te toonen, dat er van de zijde der natuurkunde geen bezwaar bestaat, om aan de spits van het heelal een God te plaatsen: maar dit is dan een Wezen, dat bij eene redelijke natuurbeschouwing al even weinig nut als schade doet. En bovenal: tot de erkenning van een God, die waarlijk aan de godsdienstige behoefte beantwoordt, brengt ook de zijne geen stap nader. Over het laatste punt ligt mij nog iets op het hart.

Lezen wij, om Bruinings theologie nader te leeren kennen, wat er staat op bl. 50[1)]: 'Wij hebben ons God niet te denken als werkende op menschelijke wijze, zóó n.l., dat Hij eerst een plan vormt en dan tot de uitvoering daarvan overgaat. Gods werken kunnen wij ons niet anders voorstellen dan zóó, dat Zijn denken en willen onmiddellijk het gedachte en gewilde in het aanzijn doet treden. En houden wij dit in het oog,

1) Op de minder voorzichtige uitdrukking van bl. 53 vlg. 'bedenken wij dan, dat uit den aard der zaak geen sprake kan zijn van gelijkheid in wezen en werken tusschen den goddelijken, den oneindigen geest... en den eindigen, menschelijken geest' willen wij, omdat het geheel slechts 'een populaire beschouwing' wezen wil, geen te zwaar gewicht leggen.

dan kunnen wij ons God nooit denken zonder wereld, moeten wij ons de wereld voorstellen als eeuwig als God zelf, hoezeer in Hem gegrond en in allen deele van Hem afhankelijk.' Hieruit blijkt voldoende, dat de godsleer van dr. Bruining geene andere wil wezen dan de door den hoogleeraar Scholten in verschillende geschriften vooral van 1861 af ontwikkelde, waarvan het kort begrip aldus kan worden geformuleerd: God is de onzichtbare zijde van het heelal, het leven van alle leven, de kracht van alle kracht.

Het is nooit recht duidelijk geweest, in hoeverre aan dit onderstelde onzichtbare wezen aller dingen zelfbewustzijn, een weten van zich zelve kon worden toegeschreven, dus met welk recht men het eigenlijk 'God' noemen kon. En verder stond men altijd min of meer verlegen met de ethische betrekking tusschen dit wezen en den mensch. Schuldgevoel, berouw, vergeving van zonden, dankbaarheid, liefde kon men met dit godsgeloof alleen rijmen, wanneer men die gevoelens en denkbeelden ten koste van soms veel verstandelijke inspanning tot natuurlijke betrekkingen herleidde. Maar dan was voor het eigen religieus gevoel de frischheid er af, en geen wonder ook, dat het onder den invloed van die verstandelijke verklaringen aan innigheid veel verloor.

Had God ons lief? - Het antwoord op die vraag kwam hierop neer, dat de loop der dingen voor het lot en de zedelijke ontwikkeling van den mensch in het algemeen gunstig was. Hetzelfde mocht dus, met behulp der personificatie, van die drijfkracht des heelals worden beweerd.

Waren wij zondig? - Het antwoord luidde: Wij staan nog ver ten achter bij het doel, dat wij door voortgezette ontwikkeling als zedelijke wezens mogen hopen te bereiken.

Maar wij hebben een gevoel van schuld! - De verklaring kwam, dat dit een vorm was van het inzicht, tot besef geworden, dat wij 'nog niet' waren wat wij zouden wezen als wij maar eerst verder ontwikkeld waren.

Was er een vergeving van zonden? - Jawel! het tekort in onze ontwikkeling zou voortdurend inkrimpen. Menig 'nog niet', en in de eerste plaats wel dat, waarvan wij het levendigst besef hadden, stond op het punt van door ons te worden ingehaald. - Als de lezer soms vindt, dat bij dit 'godsgeloof' behalve een zekere vaardigheid van het verstand, ook nog een

goede dosis optimisme te pas komt, heeft hij volmaakt gelijk. Hier springt het kunstmatige van deze geloofsleer in het oog. Voor den godsdienstigen mensch is het geloof aan de vergeving der zonden de bron, uit welke hij den moed om te leven en te arbeiden drinkt. Wie 't niet uit eigen ervaring heeft, herinnere zich Paulus in zijne brieven en Luther in het klooster te Erfurt. Hier in dit godsgeloof moet omgekeerd goede moed de vergeving van zonden aannemelijk maken. Doch genoeg om te doen opmerken, hoe men aan alle godsdienstige noties, om ze met dit standpunt in overeenstemming te brengen, een draai moet geven, een draai die niet juist in den geest ligt van ‘redelijk denken’, maar verreweg het meeste hindert aan de godsdienstige stemming zelve.

Wat wordt er al aanstonds van h e t g e l o o f, dat in zijn oorspronkelijken toestand uit den bodem van het religieus gestemde gemoed opwelt, laat mij zeggen: als van zelf er aan ontluikt als een bloem van liefelijken geur? Bij dr. Bruining, in zijn laatste boekje ten minste, is het iets, dat op een verren afstand staat, waarheen een zekere natuurbeschouwing eerst den weg moet banen, langs welken weg men er dan eindelijk zal komen. Aan het eindpunt van dien weg staat dan de God van het geloof op den rang van - eene niet onredelijke onderstelling!

Onze Vader! Troostrijke, wanneer uw beeld in onze ziel verschijnt! Wiens oog, nu ernstig dan weer vriendelijk, maar altoos van nabij, ons aanziet; ja, wiens hart wij voor ons voelen kloppen, als wij peinzensmoede of berouwvol in uw armen zinken, daar gij ons wilt troosten gelijk een moeder hare kinderen - o God van ons hart! wat maken ze van U?

‘Geen onredelijke onderstelling’....

Neen! wat was het dan toch goed, dat Opzoomer, Scholten's mededinger in het pleit voor een redelijk godsgeloof, altijd in de eerste plaats bleef spreken van ‘het godsdienstige gevoel’. Al kunnen wij dit niet als een kenbron der waarheid in den door hem bedoelden zin aanvaarden, niet als een orgaan waardoor iets objectiefs wordt waargenomen: het godsdienstige geloof bleef daarbij toch het eigendom des harten. Werd dan ook verder de natuur als een gewrocht van het onafgebroken werken Gods voorgesteld, al wat is en al wat geschiedt als door Hem voortdurend in het aanzijn geroepen: deze beschou-

wing, in hoofdzaak gelijk aan die van Scholten, was bij Opzoomer een uitwerking van het geloof aan God, geenszins de weg om er te komen.

Waarom toch altijd weer die moeite gedaan, om voor God een plaats te zoeken boven of in of achter de natuur? Waarom toch altijd weer getracht om God op te dringen aan de natuurwetenschap, die niets met hem kan aanvangen, die er alleen vrede mee heeft, om hem overal te laten zijn en werken, omdat dit voor haar op hetzelfde neerkomt, als wanneer hij nergens ware?[1)] Hangt het soms ook samen met de gewoonte om te spreken van Het Bestaan van God? Als wij van iets zeggen, dat het bestaat, stellen wij ons altijd voor, dat het ergens bestaat, dat het een zekere uitgebreidheid heeft, dat het ruimte inneemt of althans, dat er ruimte voor moet wezen. Zelfs van gevoelens of gedachten gebruiken wij de uitdrukking niet zonder er een plaatsbepaling bij te noemen of te denken. Er bestaat bijvoorbeeld een zeker verlangen ‘onder de menschen’, ‘in mijn binnenste’, ‘bij’ mij. Dit spraakgebruik is, daar het van verbeelding getuigt, uitnemend, maar alleen - als spraakgebruik.

Wanneer het evenwel er op aankomt om niet het teekenachtig spraakgebruik te volgen maar om accuraat te weten, waaraan wij ons hebben te houden, zooals altijd het geval is wanneer wij gaan handelen over ‘het geloof aan God’, laat ons dan bedenken, dat niet al wat bestaat juist in ruimte voorhanden of in de wereld werkzaam behoeft te wezen, of anders het woord ‘bestaan’ liever vermijden.

Ik voor mij zou althans bij het ten voorbeeld gestelde onderwerp het laatste verkiezen. Ik zou beter achten niet ‘Het bestaan van God’ aan de orde stellen, maar veeleer de waarheid, die in de religieuze stemming zich doet gelden of tot ons besef komt, en de waarde der godsdienstige persoonsverbeelding. De kwestie zóo gesteld, zou eene studie over het eerste punt ongetwijfeld van zeer rijken inhoud worden; ten aanzien van het tweede zou men waarschijnlijk spoediger tot het resultaat komen. Voor het zelfstandig denkend deel der menschen

1) Dr. P. Harting. Wetenschap en Geloof, Utrecht 1876, bl. 32: ‘Ziet God overal, in alles, - of nergens, in niets’.

heeft de voorstelling van God, waaronder ik versta de voorstelling van een persoonlijk, zelfbewust wezen, hetzij als Schepper, hetzij als Vader, hetzij als Christus, hetzij nog anders, - ik zeg: voor de zelfstandig denkenden onder de menschen heeft de godsvoorstelling juist zooveel waarde als een ieder behoefte en vrijmoedigheid om haar te vormen.

Mocht iemand meenen, dat hiermee aan de waarde dier voorstelling werd te kort gedaan, - die bedenke toch dat dit resultaat eenvoudig rekening houdt met het subjectief karakter van het geloof; of vreezen, dat de erkenning van dit subjectief karakter van alle geloof afbreuk zou doen aan het religieuze leven, - hij overwege, dat de waarheid, die zich in de religieuze stemming doet gelden, onafhankelijk is van de beelden der religieuze fantasie. Deze laatste is ook bij denzelfden mensch soms sterk, soms zwak; zij beweegt zich bij den een in deze, bij een ander in gene, bij een derde beurtelings in onderscheiden richting. Er zijn er die zich laten aanvuren door een ethisch ideaal - door de voorstelling van een Heilige in den hemel, of door geen god, maar door het denkbeeld van een zedelijke wereldorde, of door dat van eene door liefde geheiligde maatschappij[1]. Er zijn anderen, die kalmte en berusting vinden bij het denkbeeld, dat hun lot door iets onwrikbaars is bepaald - hetzij door een raadsbesluit van God, hetzij door ‘den eeuwigen oorsprong van al het bestaande’, hetzij door een redelijke natuurorde, of ook maar door de onverbrekelijke orde in het universum. Deze allen hebben religie, maar niet allen een God. Onpersoonlijke grootheden, als de zedelijke wereldorde, de door liefde geheiligde maatschappij, de eeuwige oorsprong van al het bestaande, de redelijke of ook maar onverbrekelijke orde des heelals - zijn geen goden. Daaraan kan zich religie hechten, geen godsdienst. Zegt iemand: ‘Wij eischen voor ons Universum dezelfde piëteit, als de vrome van den ouden stijl voor zijn God’[2],

1) Een voorstel om het godsdienstige ideaal te omschrijven als ‘de door liefde geheiligde maatschappij’ is eens in het weekblad De Hervorming, meen ik, gedaan door een aanhanger van die richting onder de moderne predikanten, welke God in het ideaal wil laten opgaan.

2) Zoo David Friedrich Strauss in Het Oude en het Nieuwe Geloof, vertaling van A.A. Deenik Mz., bl. 111. De echt religieuze stemming komt duidelijk uit, men moge haar dan al of niet beamen, onder anderen in het ernstige slot van § 111, bl. 269.

zoo spreekt daaruit een religieuze geest. Zegt daarentegen iemand: ‘Ik noem het kort begrip der zedelijke wereldorde God’, zoo maakt hij zich schuldig aan misbruik van het woord ‘God’[1].

Doch nu kan wie maar op wil merken een hoogst belangrijk verschijnsel waarnemen. Geen enkele dergenen, in wier religie eenig ideaal of denkbeeld de plaats der godsvoorstelling inneemt, of hij begint in oogenblikken van ontroering te personificeeren; soms maar voor een oogenblik. In de plaats van het moeilijk te bepalen begrip eener zedelijke wereldorde, uit de omtrekken van een zoo gesluierd denkbeeld als den eenen oorsprong aller dingen, op den achtergrond van het in nevelen gehulde paradijs der toekomst verschijnt een persoonlijk wezen. En zelfs de verstandige, die het oog der godsdienstige verbeelding voor goed gesloten heeft, krijgt een gevoel van voor het aangezicht te staan van een persoonlijk wezen. In dat oogenblik wordt God door hem gezien, is hij door God gegrepen, heeft hij te doen met God.

Toen aan F.C. Donders te Utrecht de oorkonde der naar hem genoemde stichting werd aangeboden, antwoordde hij - het was op den 28sten Mei van '88, - met eene rede, waarin onder anderen deze van diep religieus gevoel getuigende woorden voorkwamen: ‘Ik sta hier, mijn eigen levensweg overwogen hebbende, waarbij ik heb gezien, hoevele voorrechten mij zijn geschonken. Dat alles stemt mij tot dankbaarheid, eerbiedige dankbaarheid, inzonderheid aan den eeuwigen Oorsprong van al het bestaande, waarvan het den mensch, een stip in de oneindige ruimte, een ademtocht in den oneindigen tijd, niet gegeven is, zich een voorstelling te vormen; slechts zóóver kan hij het brengen, dat hij zich daarvoor eerbiedig neerbuigt in volkomen onderwerping. Van mij is meer dan eens die onderwerping ge-

1) Als Berthold Auerbach in zijn roman A u f d e r H ö h e I, 187 iemand laat zeggen: Ich nenne den Inbegriff alles sittlichen Weltgesetzes Gott, dan wordt door dezen naam het kort begrip der zedelijke wereldorde met het element der persoonlijkheid verrijkt. Inderdaad moet het gezegde dienen om het onmiddellijk voorafgegane ‘ein frivoler Freiheitsmann ist ein Gotteslästerer’ te rechtvaardigen of te verklaren. Wie die personificatie achterwege laat, of haar niet ernstig meent, heeft aan de zedelijke wereldorde geen god, hoewel zeer zeker een religieus ideaal. Wil hij niettemin zeggen: ‘M i j n God is de zedelijke wereldorde,’ zoo geeft hij slechts te kennen: de zedelijke wereldorde neemt bij mij de plaats in, die bij anderen God bekleedt.

vorderd. Ik hoop ook de kracht te hebben, mij te onderwerpen aan wat mij in 't vervolg zal worden opgelegd.' - De beroemde man der wetenschap vermijdt het woord 'God', ofschoon hij op dat oogenblik, toen hij van dankbaarheid sprak, het had mogen bezigen. Dankbaar in den eigenlijken zin gevoelen we ons alleen jegens iemand, die ook anders had kunnen handelen; als wij somtijds ook van zaken zeggen, dat wij dankbaar zijn, bijvoorbeeld aan een boom voor de schaduw, aan een ambt voor de voordeelen, die wij er van hebben genoten, dan beschouwen wij die zaken als vrije, als persoonlijke wezens; alzoo wordt bij dankbaarheid aan den oorsprong van al het bestaande ook die oorsprong verpersoonlijkt tot een wezen, dat voorrechten heeft willen schenken. In het vervolg der aangehaalde woorden gaat de personificatie aanstonds weer verflauwen. Men kan zich, wordt nu opgemerkt, van dien Oorsprong geen voorstelling vormen; dankbaarheid en ondankbaarheid vloeien samen in volkomen onderwerping. De godsdienst houdt op: maar de eerbied, de religie, blijft. De waarde evenwel der ditmaal meer gewaar geworden dan aanschouwde godsvoorstelling bestond hierin, dat, zoolang zij duurde, de vrome stemming door de betrekking op een persoon aan realiteit won; de innerlijke emotie werd levendig ten overstaan van een wezen, dat haar verstond. Daarom achten wij de waarde der godsvoorstelling evenredig aan elks behoefte en vrijmoedigheid om haar te vormen.

Ik eindig met te wijzen op een eisch, welks verwaarloozing bij overigens welgemeende hypothesen en zeer achtenswaardige beschouwingen over God zoo menig ernstig protest aan het godsdienstige gevoel, en waarlijk niet alleen aan dat van min ontwikkelden, heeft ontlokt. De eisch, die wel vóór alles redelijk mag heeten, is deze, om God niet te willen m a k e n , noch van hout, noch van steen, noch van redelijk denken, maar om hem te nemen zooals hij zich geeft God leeft in het religieus gemoed; hier verschijnt hij voor het oog der fantasie, hier doet hij zijn tegenwoordigheid gevoelen, zijne kennis der geheimste roerselen, zijne troostvolle liefde. Schepping der fantasie, of van een transscendent wezen? Bij deze vraag kan de twijfel, bij haar alleen een eerlijke strijd der meeningen beginnen, een strijd op wijsgeerig gebied. Buiten de school

der wijsbegeerte kan de vraag niet zuiver worden gesteld, want daar alleen weet men, wat ‘transscendent’ eigenlijk zeggen wil.

Wilde men maar algemeen er toe besluiten, om voortaan God in zijn geheel te laten, er zou veel zijn gewonnen voor den vrede in schoonen zin, voor de onderlinge sympathie in het godsdienstige. Er zou geen God meer worden ‘ondersteld’, van wien niet recht duidelijk is, of hij wel deugt voor God, of het wel aangaat om hem Heer en Vader te noemen, om tot hem te spreken, of hij wel ziet en hoort die vóor hem staan en hunne wenschen uiten, schuld belijden of geloften doen; van wien zelfs nog gevraagd moet worden, of hij wel aanbiddelijk is! Het zou gedaan zijn met een God, die slechts i n z e k e r e n z i n de zonde verbiedt, den zondaar straft, de schuld vergeeft. Niemand zou zijns naasten gevoel nog beleedigen door den heiligen naam ‘God’ te gebruiken, te m i s bruiken voor een denkbeeld zonder ziel. Maar wanneer zoo nu en dan uit de nevelen van het denkbeeld het zonnig beeld van God naar voren treedt en de gedachte in aanbidding overgaat, zal - gelijk reeds heden telkenmale - met den denker sympathie gevoelen ieder, i e d e r die gelooft. Er zou dan ook een einde zijn gekomen aan dat ontleden van de dingen Gods, dat, ook waar de vroomheid er bij dacht te winnen, altijd slechts een vreemd bestanddeel in de vroomheid heeft gemengd. De vraag des harten naar God zou niet meer zoo veel als tegenwoordig overwoekerd en verstikt worden door de vragen des verstands over God. Er zou geen aanleiding en geen verleiding meer wezen tot dat construeeren van godsbegrippen, dat voor een fijngevoelig religieus gemoed gelijk staat met het maken van gesneden beelden. De navraag zou zijn opgehouden voor die productie van onechte goden, welke, zoolang de industrie in zwang geweest is, velen heeft geërgerd en nog niemand op den duur recht heeft voldaan.

W. BRANDT.

Het licht der wereld.

Het moet op E d w i n A r n o l d een eigenaardigen indruk gemaakt hebben, toen hij in *The Athenaeum* van 21 Maart 1891 las: ‘In elk geval zal de goede ontvangst..... slechts voor een gering deel, of in het geheel niet, te danken zijn aan de letterkundige hoedanigheden.’ Of ook: ‘Edwin Arnolds rijmlooze verzen zijn niet bepaald slecht, maar toch munten ze in geen enkel opzicht uit.’ En zelfs: ‘Des schrijvers taalkundige kennis is niet geheel boven verdenking verheven, ofschoon men zoo goed zou kunnen zijn, enkele fouten op rekening van de zetters te schuiven.’

Wat was het geval?

Het gold een auteur, die bij een vroegere schepping een zeldzaam succes gehad had. *The light of Asia* was nog maar pas verschenen, toen reeds bericht werd, dat in Amerika alleen 40.000 exemplaren geplaatst waren. De eene druk na den anderen zag het licht, volks-edities en prachtuitgaven. Uit Achter-Indië zelfs kwamen lauweren voor den dichter in den vorm van een oostersche ridderorde.

Indien iemand, die eenige eigenliefde heeft of voor vleugjes van ijdelheid ontvankelijk is, onder zulke omstandigheden nederig blijft, mag men wel van geluk spreken. Zijn niet artisten vaak prikkelbaar en weet de geschiedenis der letterkunde niet te spreken van droevige oogenblikken, door schrijvers beleefd ten gevolge van recensiën? Edwin Arnold nu heeft op zijn hooggeroemd *The light of Asia* onlangs een gedicht van denzelfden omvang en onder den titel *The light of the world* laten volgen. Deze overeenkomst van titels is niet toevallig. En zij bepaalt zich niet tot de titels alleen. Zooals gezegd,

ook de omvang der beide werken is gelijk. En vooral de inrichting. Rijmlooze regels de hoofdschotel en bij wijze van afwisseling, of ten behoeve van sommige onderdeelen, rijmende coupletten van allerlei aard. Ook zekere eigenaardigheden in den druk, een gemediteerd werken met cursieve of kapitale letters, een overvloedig gebruik van kunsttermen, een bijzondere transscriptie van eigennamen en een bestudeerd aanbrengen van oostersch coloriet. Uit alles blijkt, dat de beide werken ten nauwste met elkaar samenhangen, dat het eene beoogt een tegenhanger te zijn van het ander, of liever, de aanvulling er van. Blijkbaar heeft de schrijver, die toch een christen was en behoorde tot een christelijk volk, het met zijn geweten niet kunnen overeenbrengen, dat zijn dichterlijke werkzaamheid zoozeer aan het Buddhisme ten goede kwam, immers bij voorkeur in het Buddhisme belangstelling wekte. Hij meende vermoedelijk, dat het op zijn weg lag mede het beeld van den Heilige der Christenen te teekenen en het te plaatsen naast het levensbeeld van Buddha, opdat de voortreffelijkheid van het eerste boven het laatste buiten alle verdenking zou worden gesteld. Waarom hij daar zoo lang mee wachtte? Omdat de bezieling niet eerder kwam? Of omdat bij het berekenen van dezen torenbouw de kosten hem niet meevielen? ik bedoel dat bij nader inzien de bezwaren hem grooter bleken te zijn, dan hij gedacht had? Of wel, omdat zijn bezigheden het hem niet eerder vergunden? Misschien ook dit laatste. Hij spreekt althans van aankoop van land op de plaats van de vroegere synagoge te Nazareth, met het oog op den bouw van een hospitaal. En bij een fragment van zijn jongste pennevrucht teekent hij aan, dat het geschreven werd aan de voeten van den Cathay in Japan. Blijkbaar heeft hij dus in de laatste jaren niet stil gezeten. Maar misschien ook, omdat hij met zoo hoogen eerbied tegen zijn onderwerp opzag en voelde, dat er, om succes te hebben, nog heel wat anders noodig was, dan toen het de rijke Buddha-legende gold. En dan ook, als men pas een kunstgewrocht geschapen heeft, ontstaat er, dunkt mij, een ledig in de ziel, dat niet zoo terstond weer wordt aangevuld. Middelen te over dan ter verklaring van het feit, dat er tusschen de verschijning van de beide boeken een tijdperk van elf jaren ligt, 't welk daarenboven op litterarisch gebied niet geheel in werkeloosheid werd doorgebracht. Maar uit kracht van welke

overwegingen dan ook en onder den invloed van welke lotswisselingen, het geval is, dat de met roem overladen dichter van *The light of Asia*, in den jare onzes Heeren 1891, met een soortgelijk gedicht, onder den titel *The light of the world*, verscheen in het publiek en daarvoor in *The Athenaeum* beloond werd met volzinnen als boven werden aangehaald.

Zooals gezegd, dit moet een eigenaardigen indruk op hem gemaakt hebben, niet ongelijk aan de werking, die onder sommige omstandigheden koud water pleegt te doen. En zoo al niet een recensie als de bedoelde, dan toch, wat bedenkelijker is, het feit, dat het publiek in Oost en West op verre na zoo gretig niet als het vorige dit jongste kunstproduct verslond. Had werkelijk deze dichter zich misrekend? zijn krachten overschat? zijn onderwerp niet naar eisch gewaardeerd? Had hij zich een adelaar gewaand en bleek hij, in aanraking gekomen met het lam, niet meer dan een raaf te zijn?

Maar tegenover vonnissen als het vermelde, staan bijvalsbetuigingen als deze:

'De taak des dichters was, het karakter en het onderwijs van den Christus te vergelijken met den aard en de leer van Buddha, en in het volbrengen van deze taak heeft hij een merkwaardig succes gehad.... De toon is eerbiedig en vroom en de verzen schieten niet tekort in waardigheid van gedachte noch in schoonheid van vorm.' (The Christian world.)

'De schrijver van dit boek heeft weinig te duchten van vergelijking met eenig ander dichter van dezen tijd en de innerlijke waarde van zijn verzen zal hem een blijvende plaats verzekeren in de Engelsche letterkunde. Wat mij zelven betreft, ik kan niet anders zeggen, dan dat ik het met genot en warme belangstelling gelezen heb. Mij dunkt, het is een waarlijk schoon gedicht, rijk aan nobele gedachten. Ik waag de voorspelling, dat het ten hoogste gewaardeerd zal worden overal, waar de Engelsche taal gesproken wordt. Ik geloof, dat het meer populair nog worden zal dan *The light of Asia*.' (Longman's Magazine).

Ja, de straks vermelde aankondiging besluit met de volgende woorden: 'Wij gevoelden ons verplicht te wijzen op eenige van de menigvuldige gebreken, die in *The light of the world* te ontdekken zijn, daar een zoo stout ondernemen door een zoo bekend auteur noodzakelijk een gestrenger critiek eischt,

dan gebruikelijk is bij de behandeling van bescheidener onderwerpen door personen van geringer vermaardheid. Intusschen zullen de warmte en de rijkdom zonder twijfel een zekere klasse van lieden aangenaam aandoen en moge men het ons niet euvel duiden, dat wij het hun overlaten voor zichzelve de schoonheden op te zoeken, die het boek bezit.'

Zoodat wij nu andermaal mogen vragen: Wat is het geval?

Toen ons de Buddha-legende voorgelegd werd in dichterlijke bewerking, waren wij allen even kalm en onpartijdig bij de beoordeeling. Een enkele misschien, volgeling van den Hoogleeraar Rosny te Parijs, een der velen, die in dezen tijd van wat men genoemd heeft 'die Selbstzersetzung des Christenthums' het spoor bijster geraakt zijn of van zeker eclecticisme of syncretisme heil verwachten, heeft misschien met nog andere dan louter litterarische gewaarwordingen *The light of Asia* gelezen, maar over het algemeen waren wij zoo onbevangen mogelijk en deden wij ons aan de naieve voorstellingen der Buddhisten en aan de ongewone vormen van hun denken en leven hartelijk te goed, behalve dat eenige bijzondere belangstelling reeds was gaande gemaakt door het meer en meer bekend worden van de Oostersche godsdiensten in ons Westen. Maar nu legt dezelfde Edwin Arnold, die indertijd velen zulke genoegelijke oogenblikken bezorgde, ons een poëem voor, waarvan de Christus de held is en waartoe de inhoud der evangeliën de stof geleverd heeft. Terstond zetten wij ons als christenen, van welke nuance ook, of zelfs als niet-christenen, in postuur. 'Is aan de wetenschap recht wedervaren?' vraagt de een. 'Is aan de leer der Kerk niet te kort gedaan?' vraagt de ander. En een derde: 'De Christus, die hier geschilderd wordt, en de mijne, hoe rijmen ze zich met elkaar?' En gedaan is het met de onbevangenheid. Behalve dat wij reeds het een en ander genoten hebben van Jezus-romans, meer of minder onbevredigend, meer of minder gelukt, en ter loops reeds eenige eischen geformuleerd hebben, die wij meenden aan litterarische ondernemingen van dien aard al of niet te mogen stellen. Met andere woorden: zoo gunstig als den dichter de omstandigheden waren, toen hij Buddha bij ons introduceerde, zoo ongunstig zijn ze hem, nu hij met een teekening van den Christus tot ons komt. Men behoeft juist nog geen raaf te zijn, als

men, na op zulk een buit beslag gelegd te hebben, de wolken niet bereikt!

Of het ons dan nu gelukken zal, over het gedicht als kunstwerk een onpartijdig oordeel te vellen?

Mij dunkt, volstrekt onmogelijk is dit niet.

A priori zou ik zeggen, iemand die getoond heeft op poëtisch gebied een hooge mate van virtuositeit te bezitten, kan wel op ongelijke wijze soms door de muze geïnspireerd worden, maar zal niet licht door haar geheel worden in den steek gelaten. Antecedenten als die van Edwin Arnold moeten ook eenig gewicht in de schaal leggen. Daarbij vergete men niet, dat de moeielijkheden, die hier te overwinnen waren, buitengewoon groot zijn. Een stof, die over en over bekend is en in geen enkel opzicht, noch den dichter, noch de lezers, door nieuwheid prikkelt, zoodat vorm en rangschikking bijna alles moeten doen! Is dit alleen niet reeds voor middelmatige talenten om er voor terug te deinzen? Toch heeft Edwin Arnold het gewaagd den platgetreden weg te bewandelen, waarop voor eeuwen reeds Van Maerlant hem is voorgegaan. Het is hem gelukt met de eenvoudigste hulpmiddelen een boeiend geheel te leveren!

Pilatus, ter verantwoording opgeroepen naar Rome, trekt eenige jaren na den dood van den Nazarener, dien hij aan het kruis gehangen heeft, door Galilaea en wordt bij vernieuwing gekweld door de gedachte aan het lastig rechtsgeding. Zijn vrouw vergezelt hem. Beiden vullen elkanders herinneringen aan. Zoo bereiken zij Magdala, waar zij geen beter onderdak kunnen vinden dan in het huis van Maria Magdalena, die daar voortleeft in stille vereering van den Meester, aan wien zij hare redding dankt. Zoo ontmoeten elkander de beul van den Christus en zijn warmste volgelinge. De laatste legt getuigenis af van haar geloof en de eerste, in de gegeven omstandigheden bijzonder ontvankelijk, geraakt onder den indruk van hare welsprekendheid - totdat hij opspringt en zijn reis vervolgt, om niet onder de verdenking te komen van te heulen met de Christenen. Tijdens dit onderhoud komt een vreemdeling binnen, die voor de voeten der gastvrouw een rol nederlegt. Het is een brief van een oud man uit Indië, de laatst overgeblevene der drie Wijzen, die het eerst de ster van Bethlehem speurden. Deze laat gastvrijheid vragen. Hij kan niet rusten, alvorens zich te hebben laten inlichten aangaande het verder verloop dier ster.

Geruchten zijn tot hem gekomen door reizende kooplieden. Dientengevolge getroostte hij zich de verre reis om bij Maria te Magdala de voorlichting te vragen, die hij begeert. Hij blijft er eenige dagen en verneemt van haar, wat er geschied is; hoe Maria zelve van den dienst der zonde tot christelijke vroomheid kwam; wat haar leermeester en vriend predikte; hoe hij leed en stierf, en wat er werd van sommige zijner volgelingen. De oude zelf was een gemoedelijk Buddhist. Hij kan niet nalaten bij wat hij hoort van het christelijke licht, te denken aan het licht van Azië. Hij maakt zijn opmerkingen, waagt zijn vergelijkingen en doet zijn vragen en eindigt met de dankbare verklaring, dat hij een heerlijkheid aanschouwd heeft, waarvoor die van Buddha wijken moet.

Ziedaar de gansche intrige van het gedicht. Pilatus en de Wijze uit het Oosten, elkaar vervangende in het huis te Magdala! Eenvoudiger kan het wel niet! En toch knoopen zich op die wijze het begin en het einde aan elkaar en is de draad gevonden, waaraan de dichter naar welgevallen beelden uit de evangelische overlevering rijgen kan, als even zoovele parelen aan een onoogelijk snoer. De onvriendelijke recensent spreekt van een ‘zweem van handeling - als zij handeling heeten mag’ en noemt het onderhoud tusschen de weinige personen ‘onverdragelijk plomp en vreeselijk onbeholpen’. Hij spreekt van de ‘woordenrijkheid’ van Maria en van den Wijze, hun ‘gerekte behandeling van alles en nog wat,’ de ‘onnoozele vragen’ van den een, de ‘langdradige antwoorden’ van de andere, en acht het geheel een ‘vermoeiende samenstelling.’ Onbillijker kan het wel niet. Dat men een gedicht van dit gehalte niet in een halven voormiddag uitleest, als een boeiende novelle, pleit niet onvoorwaardelijk in zijn nadeel. En de soberheid van de lijst, waarin het tafereel gevat is, kan evengoed den dichter als een bijzondere verdienste worden aangerekend. Hij heeft het er op gewaagd, blijkbaar uitgaande van de onderstelling: goede wijn behoeft geen krans! En dat de wijn, dien hij ons schenkt, eigenaardige geuren heeft, valt niet te ontkennen. Er is iets zeer waardigs in de schildering. De schrijver vertegenwoordigt zekere richting, is bepaalde theologische gevoelens toegedaan. Zelfs waagt hij het hier en daar zijn persoonlijkheid te laten doorschemeren. Maar hij doet het zoo, dat niemand hem deswege hard zal vallen. De meer vrij-

zinnige geest niet, omdat ten slotte, wat hem onbevredigd zou kunnen laten, voor rekening komt van de figuren, die de dichter ten tooneele voert, haast zeide ik: gelijk Göthe zijne ‘Schöne Seele.’ De meer behoudende niet, omdat de schrijver aarzelend slechts, vragend bijna, zijn afwijkingen van de traditie onder woorden brengt. Bij den een zoowel als bij den ander wordt de gedachte aan wat hem zou kunnen hinderen verdrongen door den bevredigenden indruk, dien de waardige toon van het geheel onwillekeurig achterlaat. Hierin steekt op zich zelf een zekere verdienste. Vandaar dat een ongenoemde, die ten onzent over ‘de theologie’ van Edwin Arnold schreef, zijn artikel eindigde met de woorden:[1] ‘Mochten deze aanhalingen meer hebben kunnen strekken om het theologisch gezichtspunt van het gedicht te doen uitkomen, dan om de kunstwaarde te illustreeren, - toch mag ik den lezer de verzekering geven, dat ik hem in deze regelen geen vermomde verhandeling heb aangeprezen. Oprechte liefde voor wat edel en schoon is gaf dit gedicht in de pen, en elk die deze dingen lief heeft zal er met groote instemming kennis mee maken.’

Het geheel bestaat uit zeven zangen, in het Engelsch ‘boeken’ genoemd. Of eigenlijk uit zes. Want wat wij den eersten zang zouden noemen, draagt eenvoudig den titel *Te Bethlehem* en schildert in rijmende verzen het bezoek der herders en dat van de Wijzen aan de krib. Het verdere tooneel speelt te Magdala, waar eerst - het hoofdstuk voert den titel *Maria Magdalena* - Pilatus komt en gaat en dan de bezoeker uit het verre Oosten optreedt, om zich door zijn gastvrouw te laten onderrichten. Naar laatstgenoemden heet de tweede zang. De derde, *De albasten kruik*, geeft een verhaal van Maria's zonde en bekeering. De vierde splitst zich in tweeën. De eene helft behandelt *De gelijkenissen;* de andere schildert, eveneens in rijmende verzen, Jezus op de trappen van den tempel *te Tyrus*, als beeld van den overgang der oude wereld in een nieuwe. De vijfde zang heet *Liefde tot God en menschen*. Naar den zesden draagt het geheele boek den ondertitel: *Het verheven einde*. Daarin wordt betreffende lijdensgeschiedenis en opstandingsverhalen aangevuld, wat in de herinneringen van Pilatus nog verzwegen was. Met

1) Bijblad van de Hervorming 1891 No. 6.

uitzondering van de genoemde rijmende gedeelten en eenige coupletten, die hier en daar zijn ingevlochten - een engelenlied, dat als refrein telkens terugkeert; een ontboezeming naar aanleiding daarvan; de zang van een Syrisch meisje, en dergelijken - is alles geschreven in wat de Engelschen noemen ‘blank verse’, een inrichting, die de leesbaarheid van het geheel verhoogt en toch tegen al te groote eenvormigheid nog eenigermate een waarborg geeft. Naar vermogen heeft ook de dichter getracht het plastische en wat men zou kunnen noemen het didactische gedeelte dermate af te wisselen, dat de aandacht in spanning gehouden wordt. Dat hij daarbij met vrijmoedigheid over de stof beschikt, de grenzen tusschen de canonieke en de apocryphe evangeliën zoo goed als uitwischt, eigenaardige combinatiën maakt, b.v. Maria Magdalena vereenzelvigt met de zuster van Martha uit het bekende verhaal, en Lazarus laat optreden, als beider broeder niet alleen, maar ook als de rijke jongeling, die den eisch der vrijwillige armoede verneemt en aanvaardt, straks, als de jongeling, die met verlies van zijn mantel uit Gethsemané vlucht, kan men hem bezwaarlijk ten kwade duiden. Het draagt veeleer bij om de belangstelling van den lezer te meer gaande te houden. Maar stemmig en statig blijft niettemin het geheel. Natuurlijk heeft de schrijver dien indruk ook bovenal beoogd en daarmede hangt het zeker samen, dat de hulpmiddelen, die in den beginne dienen moeten om afwisseling te brengen in het tafereel, te meer buiten werking gesteld worden, naarmate het einde meer nadert. Ja, zelfs de Wijze verliest hoe langer zoo meer aan beteekenis. Onder den indruk van Maria's schildering van hare ontmoeting met den herrezen Heer laat de dichter zijn lezers achter. Slechts prevelt nog de Wijze, als de tolk van hunne gewaarwordingen, den uitroep van den hoofdman aan den voet des kruises, en de engelenzang klinkt na als slot.

Met deze weinige woorden meen ik te kunnen volstaan ter inleiding van een proeve van vertolking, als bijdrage tot de kennis van wat in deze nieuwe dichterlijke schepping ons geboden werd. Vóór jaren waagde ik het op dezelfde wijze *The light of Asia* in te leiden bij de lezers van *De Gids*[1)]. ‘Waagde’, want een waagstuk blijft het. In het monosyllabisch

1) *De Gids* van Juni 1881.

Engelsch kan zoo oneindig veel meer gezegd worden, dan binnen dezelfde afmetingen van een vers in het Nederlandsch. Tal van fijne puntjes moeten bij de vertaling verdwijnen. Zoo men ze allen behouden wilde, de bewerking zou veel grooteren omvang krijgen dan het origineel, wat weer afbreuk zou doen aan de evenredigheid tusschen vorm en inhoud. En vooral in de gedeelten met rijm, waar men slechts te meer door den vorm beperkt is, drukt het bezwaar. Vaak kan men het met den besten wil niet verder brengen, dan tot een vluchtig weergeven van den gedachtengang. Toch ondernam ik het waagstuk, omdat ik geen beter middel weet om de lezers, die met het engelsch origineel geen kennis maakten, het niet dadelijk bij de hand hebben of misschien zelfs geen kans zien het onder de oogen te krijgen, eenig denkbeeld te geven van dit in elk geval zeer merkwaardig product der hedendaagsche engelsche letterkunde. Ik kies het derde hoofdstuk, den tweeden zang, waarin de Wijze, die door een bode zich liet aandienen, in het huis van Maria, hier naar den Hebreeuwschen vorm Mirjam geheeten, zijn intrede doet.

De zijden rol bevatte sierlijk schrift
In Arameesche letters. Hoffelijk
Was de aanhef. Menig vriend'lijk woord ten groet
Betrof de lezeres. Dan las ze:
‘Een man,
Die niet verdient - tenzij door need'righeid
Misschien en door oprechtheid - zelfs den riem
Van Mirjams schoeisel te eeren met een kus,
Verzoekt ootmoedig mond'ling onderhoud
Met haar, die eens aan Jezus was gehecht
Als een der trouwsten. Na een zware reis,
Acht maanden lang, van d'Indus tot de zee,
Kwam hij met deze bede, een laatste zucht
Van 't kwijnend leven. Tachtig jaren reeds
Telt de oude. 't Reizen voegt hem nauw. Een slaaf
Reikt u deez' brief, terwijl uw dienaar toeft
En achtmaal nederknielt.’
Op zulk bericht,
Dien morgen, gaf zij, deels uit hoff'lijkheid,
Deels ook uit eerbied voor zijn ouderdom,
Recht vriendelijk bescheid. Voor zulk een gast

Stond, zeî ze, 't huis wijd open en zij zelv'
Zou graag hem dienen.
Toen, met heel zijn stoet
Van trouwe knechten en gezadeld vee,
Kameelen, ezels, naderde aan de poort
De vreemde reiziger. Hij zelf trad in,
De zilv'ren kruin gebogen, voor de borst
De beide maag're handen saamgevoegd.
Beleefd, als 't past aan Indiërs, geknield,
Het voorhoofd op 't plaveisel, sprak hij zacht:

‘Zijt gij Maria zelv', van Magdala,
In éénen adem steeds genoemd met hem,
Die hier een leeraar was en wond'ren deed,
En aan een kruis ten slotte 't leven liet,
Drie jaar geleden, voor uw eigen oog?’

‘Mijn naam’, zeî Mirjam, ‘is veel minder waard
Met Zijnen grooten naam te zijn vereend,
Dan met de zon de glimworm. En toch, ja!
Twee jaren mocht ik wand'len in Zijn licht,
Het wondervolle, en aad'men in den kring,
Die lief'lijk geurde van Zijn geest, het oor
Te luist'ren leggen naar het wijze woord,
Vol melodij! Doch waartoe dient u dit?
Wat noopte u, grijsaard! tot zoo verren tocht?’

Hij gaf ten antwoord: ‘'k Ben de laatste nog
Van 't drietal, dat, veel winters reeds geleên,
Uw land bezocht, geleid door 't licht der ster,
Die boven 't tint'lend purper van den nacht
Zoo plots'ling uitblonk. Met zijn taal bekend
Verkondde ons 't stralend teeken, hoe een kind
Geboren was, dat, opgegroeid, heel de aard'
Verlichten zou, als Leeraar, met een glans,
Veel schooner dan die ster. Belust op licht,
Als volgers van den Buddha, togen wij,
Het land van Indië verlatend, heen,
Om 't licht te zoeken, heen naar Bethlehem.
Daar vonden wij als zuigeling, dien gij
Als man gekend hebt, door den hemel zelf
Onfeilbaar aangeduid. Zijn feestgeschenk
Legde ieder onzer in aanbidding neer.
Wij zagen op naar 't teêr en rein gelaat

Der moeder van het kind en keerden weer,
Van wat Herodes goed dacht onderricht.
Veel jaren vloden. Sedert kwam 't gerucht
Van 't altijd wassend wonder, meegevoerd
Door karavanen, en het scheen ons toe,
Of heel hun lading, myrrhe en zijde en goud,
Slechts ballast was bij wat ons werd gemeld
Van hoog're wijsheid en van rijke leer,
Nieuw licht na 't oude. En nu, zij zijn niet meer,
Die met mij togen. Hen bescheen het niet.
Maar mij bekroop, schoon Buddha's volgeling,
Een onweerstaanb're lust om van de ster,
Die eens mijn jonger oog verrijzen zag,
Den verd'ren loop te zien. 'k Waagde andermaal
Den zwaren gang, opdat nog voor mijn dood
Ik onderricht ontvinge. En daar men zeî:
“Te Magdala, bij 't meer van Cinnereth,
Woont zij, die 't meest hem minde en 't vroomst
Hem diende,” wendde ik mij tot deze poort.
Bemoedigd nu door uwe aanminnigheid
Doe 'k mijne bede.’
‘Een bede?’ zeî ze zacht,
Een hief hem op en leidde aan teng're hand,
Als 't kind den ouden vader, hem van daar,
Den leewân op.
Toen sprak hij: ‘'k Zou van u,
Die 't al mij leeren kunt, zoo graag verstaan,
Hoe Jezus leefde, wat hij leerde en deed,
Welk lot zijn deel was en welk levenseind,
En hoe, naar 't vreemd gerucht, hij na zijn dood
Werd weêrgezien. Ons is daarvan gemeld
Door koopliên, handeldrijvende in uw land.
Een hunner was gezeten op een berg,
Hier bij uw stad. Hij ving er woorden op,
Wier echo op een afstand hemelsch klonk,
Gelijk de muskus duizend mijlen ver
Heur wond're geuren spreidt. Een ander, die
In specerijen handelde in Jeruzalem,
Ving te Bethanië geruchten op
Van zeek'ren doode, burger van die stad,
Een “Lazarus”, die uit het graf verrees.
Een derde ontmoette hem in Tyrus, waar
Een vrouw uit Sidon roemde van haar kind,
Door hem van verre, met een enkel woord,

Genezen van een kwaal. Doch meer dan dit,
Meer dan de wond'ren, die men van hem roemt,
Verlangt mijn ziel te weten, welke leer
Hij boven Buddha gaf. Ach, zeg mij dit!
't Was heilbegeerte, die mij dreef naar hier!'

Een glans van reiner min, dan de aarde kent,
Bestraalde haar gelaat. Zij knielde neer
En kuste hem de hand, terwijl zij sprak:
'Gij zoudt gewis door Hem geprezen zijn
Om uwe waarheidsliefde. Aan ons de taak
U te onderrichten. Maar geen tiende deel
Van 't zoet, dat van Zijn lippen vloot, vermag
Mijn soob're geest u mee te deelen. Toch,
'k Zal graag verhalen, wat ik hoorde en zag.
Ik bid u, toef een wijl', gij en uw stoet,
En rust van de al te verre reis!'
Zoo bracht
Zes vriendelijke dagen, wonderschoon,
De Wijze uit Indië bij Mirjam door,
In waardig onderhoud. Zij, wel gezind
De zalige uren, toen Hij leefde op aard',
Terug te roepen door de toovermacht
Van 't zoet herdenken; hij, aan haar geboeid,
Haast meer bezorgd, dat hem geen woord ontging,
Dan een die lief heeft, als de liefste spreekt.
En hun verblijfplaats voegde wonderwel
Bij 't luist'rijk onderwerp. Een hooge wal
Bande elk rumoer van 't koele marmerplein.
Fonteinen ruischten. In de vijverkom
Ontplooide menig visch de zilv'ren vin.
Daar wiegde zich de purp'ren lotuskelk.
't Papyrusblad spreidde er zijn vingers uit.
Door de open vensters geurden allerweeg'
Citroen en oleander. Onbevreesd
Bewoog op zijden wiek de zwaluw zich,
De tralies in en uit, en bouwde 't nest.
En door de ronde bogen zag de blik
Naar 's hemels blauw en 't wuivend palmloof op.
Gevleid op mollig kleed verhaalde daar,
Weemoedig - blij, Maria wat hier volgt.

‘'t Begin van deze dingen ken ik niet,
Tenzij dan bij geruchte, of 't enkel woord,
Dat soms aan broeders van mijn Heer ontviel,
Of aan Zijn moeder, allen slecht bespraakt.
Toen 't einde naakte, was Hij niet geëerd
In 't ouderlijke huis. Zij, die Hem droeg -
Gezegend boven alle moeders - droeg
Een last van liefde en angst en stil ontzag,
Die 't hart zoozeer bezwaarde, dat haar mond
Als door een engel scheen gesloten. Toch,
Zoo God voor dezen vredebode op aard'
Een moeder zocht; voor dezen dieren schat
Een schoot, waarin Hij veilig was bewaard -
Hare oogen - als de heem'len blauw en diep,
Haar aangezicht - zoo teeder, trouw en rein,
Haar borst - beminn'lijk, lief'lijk, zondeloos,
Haar leest - zoo maagd'lijk rank, majestueus,
Haar hand zoo zacht, haar arm zoo blank, haar knie,
Gebogen daag'lijks in 't gebed - 't bleek juist,
Wat de Eeuwigheid behoefde om bloem en vrucht
Te kweeken van het Tijdelijk bestaan!

Helaas, ik arme, zondares weleer, bedek
Met beî mijn handen het onrein gelaat,
Als ik haar beeld aanschouw, zoo hemelsch schoon,
Zoo stil en zoo eerwaard, der vrouwen bloem,
Haast maagd en moeder tegelijk. Pluk vrij
In Galilaea duizend lelies, één'
Is de allerblankste, één' heeft het kost'lijkst hart.
Delf vrij een duizend paar'len uit uw zee,
Eén' straalt het schoonst. De meest begeerde bloem,
De vorst'lijkste edelsteen, komt onverwacht.
Niet één, die weet, van waar hun luister daagt;
Zoo min hij in 't oneffen veld de plek
Voorzeggen kan, waaruit straks 't water welt;
Zoo min 't bekend is, welke cedervrucht,
Als myriaden and'ren in het woud
Door d'avondwind geschud, bestemd is eens,
Ontloken, op te groeien tot den boom,
Wiens loover 't schoon des Libanons verhoogt.
Zoo ook, vermoede ik, dankte 't godd'lijkst kind
Aan de allerreinste moeder 't levenslicht
Op onverklaarb're wijs; betrad het de aard'
Langs wegen, even ongewoon en diep,

Als die Hem voerden door de poort des Doods.
De sterv'ling, die in woorden leeren wou,
Wat mensch was in Hem en wat meer dan mensch,
Hij zou de waarheid Gods bezoed'len slechts.
De liefde zegge 't in eenvoudigheid.
Of beter nog de aanbidding: zij zwijgt stil!

Gij kent wis Zijn geboorte en weet, welk lied
Van vrede en welbehagen Hem ten groet
Uit hooger sfeer weerklonk. Ook van den vorst,
Die kind'ren doodde, en van den jammerkreet
Der troostelooze moeders. 't Ouderpaar -
Maria, Joseph - trok naar 't Nijldal heen,
Langs Hebron en langs Ziph, een zware tocht
Naar 't Zuiden, door de grensrivier. Men zegt,
Dat langs dien weg de palm gedwee zich boog,
Om hun zijn vrucht te bieden; dat beschaamd,
Omdat zij giftig was, in spleet en kloof
De slang haar leden bergde, en dat in 't veld
De roover 't wapen wegwierp en het hoofd
Ootmoedig boog, door hoog're majesteit,
Bij 't zien van kind en moeder, overtuigd
Van zonde. En ook dat de uitgebloeide roos
Haar schoon hernam, zoodra hun heilig kleed
De struik beroerde. Een sykamore aan 't pad,
Aan welker voet zij rustten, wendde 't loof,
Van 's middags tot aan d'avond, naar de zon,
Om hen te schutten. En in 't Huis van Ra,
Te Heliopolis, viel 't beeld des Gods,
't Almachtig, hoog vereerd, porphyren beeld,
Verbrijzeld op den grond.
Twee jaren lang
Vertoefden ze in Egypte, tot den tijd,
Dat, na Herodes' dood, de heerschappij
Aan Archelaüs en aan Antipas
Ten deel viel. Weergekeerd naar 't eigen land
Verkozen de ouders sints tot woonverblijf
Zich Nazareth, wit glinst'rende in de zon.'

'Ik kwam daar langs', zeî de oude, 'toen ik reed
Van Esdraëlon, over 't steile pad,
Waarmee uw heuv'lenrij begint.'
En zij:

‘Dan vreemdling, zag uw oog het roemrijk oord,
Dat dertig jaren lang Hem schuilplaats bood,
Den tijd, waarin Hij opwies tot een man.
Daar kenden allen Hem, de voog'len, 't woud,
Het veld, de bloemen. Slechts de Zijnen niet!
Ons hart bekoorde meer Jeruzalem,
Athene, Rome. Derwaarts togen wij,
Verdwaasden, en wij gisten niet, hoezeer
Dit stadje 't won, door d'eenvoud van Zijn hart.
Dan hebt gij ook 't gelaat aanschouwd, dat de aard'
Hem toonde te avend en te morgen, meer
Dan wij Hem eerend in haar lief'lijkheid.
Gij zaagt, als Hij, van d'eigen berg, hoe schoon
De Karmel in de kalme, blauwe zee
Zijn voeten doopt, en hoe, aan de and're zij',
Met lustwarand en waterval, gewelfd,
Gelijk een boezem, fier de Tabor rijst;
Hoe mijlen ver, wegsmeltend in het blauw,
Goudgele en grauwe velden 't mensch'lijk oog,
De Kishon over, Endor, Naïn langs,
Heen voeren naar Megiddo's dubb'le spits,
Naar 't dorre Gilboa, naar 't hellend vlak
Van Sulem, en zoo voort, langs Tabors rand;
Tot, hier en ginds, beschenen door de zon,
Een kronk'ling des Jordaans haar stralen spreidt,
Omlijstend de woestijn. Dit vergezicht
Genoot ook Hij. Dit was Zijn horizont.
Geen ruimer deel der wereld toonde Hem
De zon, wier gulden taal Hij zoo verstond.
Geen breeder veld bescheen het starrenlicht
Voor Hem, die elke ster te boven ging.
Dit stadje slechts en ginds de heuv'lenrij.
De Karmel en de Tabor, die gij ziet,
Het stille meer, de glinsterende zee!
O zeker, van uw kemel hebt ge ontwaard,
Hoe 't land bekoorlijk is, bekleed met groen,
Getooid met gras en bloemen, 't akkerland,
De weide, en hoe elk watertje is omzoomd
Met rozenverwig oleanderloof;
Hoe in elk dal granaat of palm of vijg
Zijn twijgen schiet, waarin de houtduif kirt,
Gekuifde hoppen fladd'ren, 't schitt'rend blauw
Der papegaaien straalt in 't donkerst loof.
De waterschildpad roeit er in den stroom.

De stugge kraan tuurt op zijn schaduwbeeld.
De visschen spart'len, goud of zilverwit.
Waar lange wingerdranken 't grauw gesteent'
Omstreng'len met heur groen, vermaakt de vos
Zich met haar welpen. Vredig is het land,
Bewoond door arm, eenvoudig herdersvolk.
De bergen, 't meer, de stroom, het hemeldak,
't Draagt al tot welzijn bij.'
'O ja, ik zag,'
Zeî de Oosterling, 'met welgevallen 't oord,
Dat wisselt met het doodsch, verschroeid gesteent'
Rondom Jeruzalem.'
'Daar', ging zij voort,
Verscheen Hij jaarlijks, als het paaschfeest was.
Dan zag Hij Sichem en Gannîm, waar 't groen
Van 't lage land, door 't hooge omsloten, krimpt,
Als tot rivier een meer; dan Ebal, Gerizim;
Straks Gibea en Bethel, 't Doornendal
En Scopus; tot dat, bij d' Olijvenberg,
De tempel, wit met goud, ten hemel wijst.
In 't hart der stad, in 't druk bazaargewoel,
Sloeg Hij op alles acht. Soms trok Zijn oog
Herodes' aad'laar op de tempelpoort,
Of 't speergeflikker bij 't Praetorium,
Van Annius of van Coponius.
Daar ging, een bode van zijn naad'rend eind
En Sidons smaad'lijk lot, de letterknecht,
De priester, rond, de Pharisaeër, 't volk,
Dat steenen gaf voor brood. Graag toefde Hij
In 't Heiligdom. Ja, eens werd Hij gezien,
Als waar' Hij hunner een, met Nakdimon,
Ben-Zacchai, Joseph en Ben-Uzziël,
Met Hillel, Shammaï en Gamaliël,
Zich mengende in 't geschil. Toch kende geen,
Trots hooge wijsheid en reeds grijzend haar,
Den stillen knaap in 't land'lijk Syrisch kleed,
Met hemelsch oog en lief'lijk stemgeluid,
Die de oude Schrift ontbinden zou, den boei
Der Wet, van Hagathôth en Halacôth,
Verbreken en nieuw leven blazen in
De doode letter.
'k Denk, Hij kwam verruimd
In 't zonnig Galilaea weer, te vreemd
Aan d' al te strengen Heer der wet,

Den Wreker, dien Jeruzalem aanbidt;
Wien 's leuze is: oog om oog en tand om tand;
Die bloedige offers mint; die 't eigen volk
Zijn gunsten toont, maar elken vijand haat.
Hij bouwde een ander heiligdom in 't hart,
Een beter altaar. 't Gold een hoog'ren God,
Almachtig, alomtegenwoordig; Hem,
Die aller harten vult met liefde en kracht,
Die 't wiss'len aller dingen overleeft,
d' Onnoem'lijke. Zoo ons behoefte dringt
Hem aan te duiden, dan leent de arme taal
Van al haar poov're klanken Hem het liefst
Het beste en 't hoogste, 't innigst, 't heiligst woord.
Hij zelf, in later dagen, noemde Hem -
Den geest, die 't al omvat, de zeeën temt,
De heem'len welft, de starren flikk'ren doet;
Die 't leven onderhoudt en uit den dood
Nieuw leven wekt; het Wezen, dat Zijn ziel
Geheel vervulde en altijd met Hem was,
Waarmee Hij één zich voelde in merg en been -:
Zijn - *onzen* - 'Vader!'
Zacht zeî de Oosterling:
'*Om Amitaya*! O oneindigheid!
Wie d' Eeuwige in de vormen van den tijd
Met woorden kluistert, doet Hem onrecht aan.
De groote Buddha noemde hier geen naam,
Noch vadernaam, noch moedernaam. Welk woord
Van aardschen zin beantwoordt aan 't bestaan
Van Een, die man, noch vrouw, noch voorwerp is,
Maar Werk en Werker, meer Gedachte en Brein
In 't zelfde Wezen?'
'U bescheen het licht
Van vele jaren en van groot een land,'
Zeî Mirjam, 'zal niet, als een naam ontbreekt,
Voor zwakken 't wezen zelf verloren gaan?'

'Allicht, allicht!' was 't antwoord, 'maar toch is
Het Parabrahma onuitsprekelijk!'

''k Bid u, zeg mij, wat uw Schrift u leert
Van 't Parabrahma', zeî Maria.
En haar gast,
Een wijle peinzend, haalde uit zeker boek

Deez' woorden aan: '*Aanbid, maar noem geen naam*!
Een blinde alleen acht licht, wat duister îs.
Mijn eigen innigst Zijn doorgrondt men niet.
Bedekt, onzichtbaar is het, eeuwiglijk!
De schijn der dingen is het zichtbaar kleed,
Dat Mij verborgen houdt. Ik draag geen naam!'
En ook dit vers, aan Heil'ge Schrift ontleend:
Veel kost'lijker dan vrucht uit Veda's gaard
Is Zwijgen, meer dan vasten of gebed.
De hoogste vrede is voor den mensch bewaard,
Die op deez' waren weg zijn voeten zet.
En toen: 'Ga voort, mijn kind! mijn luist'rend oor
Zwelgt met onlesch'bren dorst uw woorden in.'

'God is een geest en elk, die Hem aanbidt,
Aanbidde Hem - heeft ook de Heer gezegd -
In geest en waarheid!' hief weer Mirjam aan.
'Zoo bracht Hij,' ging zij voort, 'veel jaren door
In Nazareth. Zijn vader Joseph stierf.
Sinds droeg Hij in all' eenvoud 's levens last,
Als werkman; bij de bron daar in de stad,
In 't welbekende huis. (Helaas! ik zelf
Ging eens in gouden baar zijn deur voorbij,
Terwijl Hij zwoegde!) Een timmerman was Hij,
Die deuren ploegde - velen gaan er door,
Van dag tot dag, niet gissend, hoe de hand,
Die ze eens vervaardigde, de poort des Doods
Ontsloot door Liefdes offer! - tafels ook,
Waaraan de ondankb're nederzit en eet,
Om 't "Levensbrood" zich niet bekomm'rend, noch
Om de onvergankelijke spijs! Hoe vaak
Betrad Zijn voet de straat van Nazareth,
Terwijl hij planken droeg op d'eigen rug,
Die eens het kruis zou dragen! En na 't werk,
In d' avondstond, bestoven door het hout,
Diep wadend door de spaanders van zijn schaaf,
Liet Hij 't onschuldig oog, de zon voorbij,
In hooger wereld weiden, bron en eind
Van Zijn bestaan; de wereld, die, als Hem,
Ook ons omringt, al voelen wij het niet;
Die schuil gaat achter 't leven, maar waartoe
De stille Dood als wachter toegang geeft.
Eens, zegt men, hield Hij de armen uitgestrekt
En wierp de zon, bij 't dalen van haar licht,

Als schaduw op den wand een donker kruis.
Maria ving verschrikt de stralen op,
Het venster dekkend met haar kleed. Maar Hij:
“Verlies en dood wacht, wie de mijnen zijn,
Maar winst en leven derft, wie mij ontwijkt!”
Een meisje nog van die Hem minden roemt
Van deze dingen bij haar minnîms-spel.
Haar lied weerklinke! Inmiddels toeven wij
En biedt men druiven en olijven ons!’

Toen stemde een joodsche schoone 't instrument,
Ontblootte d' arm en zong bij snarenklank
't Droefgeestig lied van ‘Duisternis en Licht.’

‘Hoe stond Hij, beschenen door 't zonnelicht,
Door de avondkoelte gelaafd van omhoog,
Ten hemel de arbeidzame handen gericht,
Den Vader aanschouwend met eigen oog.

Hij zag opwaarts van schaaf bank en beitel en boor
Naar 't Hemelrijk boven, de Gods-heerschappij.
Eerbiediglijk volgen we, o Jezus, uw spoor!
U, zoon van Maria, minnen wij!

Wij weten wat boodschap die avond ons bracht,
Toen 't zonlicht een beeld wierp van 't kruis op den muur;
Hem spelde toen 't grauw van den naad'renden nacht
Den hysop en ons 't verlossingsuur.

De koningskroon, Hem door de Wijzen geboôn,
De wyrook, de myrrhe, die 't Oosten Hem gaf,
Zij waren het beeld van de doornenkroon,
Den mantel, de roede en de spons op den staf.

Maar nu is uw zetel in 't vlekkeloos licht,
Dat den luister beschaamt van de stralende zon;
Vergeten nu 't onheil, door Boosheid gesticht,
Verworven wat Liefde ooit veroveren kon!’

‘En toch verdonkerde,’ voer Mirjam voort,
Geen schaduw 't meestal blij gelaat. Steeds zag,
Bij zonne- en starrenlicht, zijn oog den glans
Van 't Koninkrijk, den vollen middagtijd
Van Leven en van Liefde, een licht in 't hart,

Waarbij geen duister rest. Daar troonde Hij,
Bekleed met hemelsch purper, erfgenaam
Van de eeuw'ge, onzichtb're sfeer, waar 't hoogst
De kinderlijke zielen zeetl'en, 't grootst
De reinen zijn van hart, en de armen 't rijkst.
Steeds was Zijn wijs en kalm gemoed vervuld
Van wat voor menschen niet te omschrijven is.
Daar woonde als Vader, Moeder, Broeder, Vriend
Gods eigen wezen; meer dan 't liefste op aard;
Het hart doordringend meer dan 't hartebloed;
Omvattend 't mateloos azuur; Jupijn,
Met al zijn bliksems, tronend op d' Olymp,
Der sterren vorst, in macht te boven gaand;
U lokkend meer tot liefde en dienstbetoon,
Dan de eêlste zielsvriendin; getrouwer dan
De trouwste vriend; den teersten moederarm
In teederheid beschamend; 't vaderhart
In liefd'rijkheid, gevoel, vergiffenis,
Ver overtreffend. Ach, hoe groot is God,
Hij, die ons goden maakt en tot zich heft!

Vandaar dat, waar Hij kwam en ging, een geest
Van welgevallen Hem omringde en kalm
En blij de toon werd, helder haast de lucht.
Hem staarden allen na, meest onbewust,
Het slovend volk, de vrouwen aan de bron...
Als Hij zijn stem verhief, zweeg ieder stil.
Want toen ontwaakte reeds in Hem 't geheim
Der wijsheid en van 't meer dan aardsche woord.
In later dagen werd verhaald, hoe soms,
Toen Hij nog werkman was, zijn hand een hout
Verkortte of langer maakte naar den eisch,
Alsof het blij herleefde in Zijnen dienst;
Hoe voog'len, die Hij maakte, op handgeklap
De wiek ontplooiden, fladd'rend met gesjilp;
Hoe, in de maand Adar, te Nazareth
Eens knapen bij het spel - gij zaagt ze reeds -
Barvoets, in tunica, het kleed gegord -
Hem kroonden met een krans van lelieknop,
Een leliestengel gaven in Zijn hand,
Hem op een hoogte zetten en de knie
Eerbiedig bogen, ja, bij 't luid geroep:
‘Komt hier, aanbidt uw vorst!’ niet rustten eer
Wie daar voorbijkwam mede had geknield.

‘Voorzeker ging aldus de blijde tijd
In 't stille Nazareth wel ras voorbij,
In 't witte hutje bij de bron; waar nog
Des morgens en des avonds, met heur kruik,
De vrouwen komen, die weleer Hem-zelf
Behulpzaam waren, als Hij putte en 't vocht
Zijn moeder aandroeg, die haar huiswerk deed,
In stilte vragend, wat dit worden zou;
Terwijl op 't dak de zilv'ren wiek der duif
In 't zonlicht glansde en 't rankend wijngaardloof
Prijkte aan Zijn deur. Gij denkt u 't klein vertrek!
Een kist van bont geschilderd hout. Het bed
Nog opgerold. Het vaatwerk, steen, metaal,
Gerangschikt. Op den achtergrond, beschut
Door breede bladen voor de koelte, een kruik,
Die 't water bergt. Bij 't vallen van den nacht
Ligt bijl en zaag en hamer rustig neer.
De tafel is gedekt. Een sober maal.
Wat rijst en libbân en een frissche drank.
Dan volgt de rust des slaaps. Maar stille wacht
Houdt over 't slapend kind het starrenheir!
De heem'len oop'nen zich! Een breede schaar
Van eng'len, gulden wachters, daalt stil neer,
Om Hem te hoeden, bij wiens machtig woord
Straks 't heil der wereld veilig wezen zal!’

H.U. MEIJBOOM.

Het goudvischje[1].
Drama in drie Bedrijven.

***Personen*:**

HERMAN KOORDERS, kassier.
MARIE, zijn vrouw.
Dr. FRANS KOORDERS, geneesheer, zijn broeder.
GRETA ROSKAMP.
Mevrouw VAN BORSELEN, tante van Marie.
ARIE JOOSTEN.
STIJNTJE, zijn vrouw.
VAN ROMPEL, kassier.
FRANSEN, boekhouder bij Herman Koorders.
GERRIT, huisknecht bij Herman Koorders.
DINA, dienstbode bij Herman Koorders.
DOORTJE, dienstbode bij Greta Roskamp.

Het stuk speelt in een groote Nederlandsche stad. Bedrijf I en III ten huize van Herman Koorders. Bedrijf II ten huize van Greta Roskamp.

Eerste bedrijf.

Weeldig gemeubelde kamer. Een deur midden in den achterwand leidt in de gang, een in den rechter zijwand, eenigszins naar achter, in de kamer van Herman Koorders; een in den linker zijwand, wat meer naar voren, in het boudoir

1) Met voorbehoud van alle rechten. Wet van 28 Juni 1881 (Stbl. no. 124).

van Marie. Links achter, schuin voor den hoek, een schoorsteenmantel, waaronder haardvuur. Daarvoor een tafel en een paar fautenils. Links op den voorgrond kleine tafel met twee stoelen. Rechts vóor een causeuse, daarnaast een tafeltje met een bouquet er op. Verder luxe-meubeltjes, bibelots enz. Aan de wanden oud porselein en schilderstukken in olieverf. Midden in 't vertrek een fraaie gaskroon. Het gaslicht brandt.

Eerste tooneel.

HERMAN, FRANS, GERRIT.

Herman en Frans komen door de middendeur op. Gerrit volgt hen met een blad waarop twee koppen koffie en een likeurkeldertje.

HERMAN. ***Knap uiterlijk, met veel zorg gekleed; iets fattigs, iets vermoeids; nerveus in zijn bewegingen.***

Ga daar zitten Frans. (*Wijst op een fauteuil bij den haard.*) Maak het je zoo lekker mogelijk. (*Tot Gerrit.*) Zet de koffie maar op de tafel voor den haard. (*Tot Frans.*) Ik kom dadelijk terug; even sigaren krijgen. (*Gaat naar de deur rechts. Tot Gerrit.*) De couranten nog niet gekomen?

GERRIT.

Neen, mijnheer. (*Af.*)

HERMAN ***gaat even in zijn kamer, komt met sigaren terug.***

Ziezoo, steek nu eens op. Wat wil je? Dit is uitstekend, geïmporteerd, niet zwaar, - en hier heb je manilla's van dit jaar, pas aangevoerd. (*Beiden gaan zitten en drinken hun koffie.*)

FRANS, ***stemmig van voorkomen, niet stijf; bedaard in zijn bewegingen. Neemt glimlachend een sigaar.***

Ik zal maar nemen wat voor mij ligt; ze zullen stuk voor stuk wel uitstekend zijn. Ik heb niet zoo'n verwende tong als jij. Een dineetje als van dezen middag apprécieer ik dan ook dubbel.

HERMAN.

De koffie is wat slap, dunkt me,... wat flauw... Zeg - wat wil je voor ‘pousse’? Cognac? chartreuse? kirsch?...

FRANS ***invallend*.**
Dank je, liefst niets. Met koffie zondig ik toch al tegen mijn gewoonte.

HERMAN, *zich inschenkend*.
Ja, je bent een voorbeeldig matig mensch, - zeldzaam matig. (*Hij strekt zich gemakkelijk uit en neemt slurpend een teugje likeur*.)

FRANS.
Een probaat middel om gezond te blijven en tevreden te zijn.

HERMAN.
Och kom!... C'est selon... (*Drinkt nog eens*.) Hoor eens, dat valt maar niet zoo in eens uit te maken. (*Zet het glaasje neer, hoofdschuddend*.) Maar dit goedje is niet zoo lekker meer als vroeger.

FRANS *glimlacht*.
Zoo - vind je?

HERMAN *wuift den rook van zijn sigaar naar zich toe*.
Werkelijk. En 't is waarachtig net of ze met sigaren, zelfs met de beste soorten, ook al meer en meer gaan knoeien.

FRANS.
Kan het ook aan je zelf liggen?

HERMAN.
Wat blieft je nu?

FRANS.
Wel - is 't niet heel goed mogelijk, dat je verhemelte langzamerhand veel te verfijnd, veel te verwend raakt?

HERMAN.
Gekheid!... Als je je smaak veredelt, dan ben je immers veel beter in staat iets fijns te apprécieeren.

FRANS.
Mis, broertje! Je vergeet, dat ‘fijn’ geheel betrekkelijk is. Je proeft het bizondere niet meer, als je het dagelijks krijgt. Dat spreekt vanzelf - en dat is dan ook de schaduwzijde van de weelde. Weelde stompt af door overprikkeling, maakt geblaseerd.

HERMAN *staat eensklaps op en loopt de kamer op en neer, zich opwindend*.
Och kom!... Neen - neen - dat is een stokpaardje van je

Maar je hebt ongelijk: het is niet waar. Ik beweer dat het niet waar is!

FRANS ***glimlacht.***
Maar Herman, kerel, wind je er niet over op. Je bent nerveus.

HERMAN.
Ja maar... Hoor eens: zoo iets moet je niet meer zeggen, het hindert me. Je mag niet afgeven op weelde. Weelde is het goddelijkste wat ik ken...

FRANS ***schudt het hoofd.***
Tut - tut...

HERMAN ***driftig.***
O, ik weet best dat jij er niets voor voelt. Jij hebt er geen orgaan voor. Maar dan moest je er ook niet over praten: jij praat er over als een blinde over de kleuren. Jij zit op je kamer tusschen je vervelende boeken...

FRANS ***lacht.***
Met je verlof!

HERMAN ***als voren.***
Je loopt je praktijkje af, en je begrijpt volstrekt niet hoe heerlijk het is in een omgeving (*rondziende*), waar alles je oog prettig aandoet. O - er is iets hoogs - iets nobels - iets door en door artistieks!... Bah, die sigaar deugt niet. (*Hij legt de sigaar neer en neemt een andere.*)

FRANS.
Je overdrijft. Ik voel daar wel degelijk iets voor - heel veel zelfs! Maar ik ben overtuigd, dat het maar zelden den bezitter tevreden maakt, even overtuigd als ik ben, dat de sigaar die je nu afkeurt en neerlegt net zoo geurig is als die je nu opsteekt.

HERMAN, ***kalmer, gaat weer zitten.***
Dat zal ik dan toch in elk geval probeeren... Jij praat van ‘tevreden’. Wat is ‘tevreden’? Wie is er tevreden? Elk mensch wil nu en dan iets anders. Als je je meubels een tijdlang gebruikt hebt, dan schaf je weer eens nieuwe aan, - dat spreekt toch van zelf. Maar een smaakvol, gedistingeerd intérieur is een verfijnd genot, en voor mij - ik wil het graag bekennen - een levensbehoefte... Zie je, daar komt nog iets bij: ik geloof zeker dat het iemand beter maakt, al dat mooie om je heen, dat artistieke...

FRANS, ***ironisch.***
Zoo?

HERMAN ***staat weer op*.**
Ja... ja... dat geloof ik zeker. (*Met vreemde opwinding*.) Als ik het ooit missen moest - ik verzeker je -

FRANS ***beschouwt hem met aandacht*.**
Nu?

HERMAN, *eenigszins verward*.
Dan... wel dan - ja ik weet niet... wat ik dan doen zou... ik...

FRANS.
Herman, Herman - hou je kalm. Waarom maak je je nu weer opeens zoo zenuwachtig? (*Staat op*.) Zeg eens, er is toch niets bizonders?

HERMAN, *dof*.
Bizonders?...

FRANS.
Ja - ik vind je een beetje... een beetje overspannen. Je hebt toch geen zorgen - financieele zorgen? (*Gaat dichter bij hem. Zachter*.) Je bent toch niet aan 't speculeeren?

HERMAN, *afwijzend*.
Och kom!... Waarom vraag je dat?

FRANS.
Neen - in ernst - antwoord mij nu eens rechtuit: je zit toch niet in Portugeezen?

HERMAN, *gedwongen lachend*.
Zeg eens, dokter, wat weet jij nu eigenlijk van Portugeezen?

FRANS.
Goddank niet veel, dat stem ik je toe. Maar vanmorgen, toen ik op de Societeit de courant las, zaten er een paar lui heel druk over effecten te praten, - vooral over Portugeezen en Brazilianen.

HERMAN *is gaan zitten en trommelt met de vingers op de tafel*.
Zoo - en?...

FRANS.
Zij bespraken dat er te Londen zulke groote klappen vallen, en meenden, dat het muisje nog wel eens een heel leelijk staartje zou kunnen hebben, ook in ons land.

HERMAN, *onrustig, glimlachend*.
't Is verbazend, zooveel lui als tegenwoordig een hoog woord hebben over Beurs-zaken. Dat redeneert en profeteert er maar op

los, of het zoo niets is!... 't Is of ze de wijsheid in pacht hebben!

FRANS.
Hoe bedoel je dat? - Is het dus niet waar?

HERMAN.
Och iets, zie je, iets is er van aan. Te Londen zijn er een paar in het nauw geraakt - maar zoolang er geen groote lui springen... Zie je, als dat gebeurde... ja dan...

FRANS.
Dat vervloekte speculeeren!...

HERMAN.
Nu - nu -

FRANS.
Neen Herman, dat moet je niet vergoelijken. Uit al dat gespeculeer kun je zien, dat veel menschen zonder werken, zonder inspanning, ineens rijk willen worden, - en dat vind ik kortweg treurig. Daar komt nog bij, dat het heel dikwijls ten koste van anderen geschiedt. Om ineens b i n n e n te zijn, wordt geen middel ongebruikt gelaten, niets ontzien.

HERMAN, *ontstemd*.
Hoor eens Frans. Wees jij nu toch ingodsnaam niet zoo dwaas, om ook al mee te redeneeren over zaken, waar je heelemaal buiten staat. Waar je volmaakt geen verstand van hebt: niets - niets!

FRANS, *kalm*.
En waar ik nooit verstand van hoop te krijgen. (*Warmer*.) Want ik vind het een min boeltje, dat heele geldgescharrel, dien windhandel, al dat gezwendel op eenige percenten hooger of lager, al dat gedobbel in 't groot. Men heeft juist in onze eeuw haast overal de speelbanken afgeschaft...

HERMAN.
De speelbanken?!... Dus...

FRANS, *ironisch en met nadruk*.
Is de Beurs soms geen speelbank? (*Gemoedelijk*.) En weet je, Herman, wat ik in dit alles nog het ergste vind?... Dat het de menschen zoo immoreel maakt. In de hoop van een goeden slag te zullen slaan, verliest men soms het verschil uit het oog tusschen eigen en andermans geld... Bah - dat gespeel!

HERMAN, *allengs zich opwindend*.
En heb jij er ook wel eens aan gedacht, mijnheer de moralist,

hoeveel er door dat geldgescharrel, zooals jij het noemt, tot stand komt? Weet jij wel dat de humaniteit, waar jij zoo mee dweept, meestal aan den leiband loopt van de groote geldlui? Dat die soms kunnen beslissen over oorlog en vrede? (*Staat op, loopt driftig heen en weer.*) Bedenk jij wel, dat diezelfde Beurs, waar jij zoo uit de hoogte over spreekt, het h a r t is van de heele wereld?

FRANS, ***kalm.***
Dat zal ik je volstrekt niet tegenspreken. Maar dan heeft dat hart leelijke gebreken. En daardoor is het lichaam van de heele wereld ziek geworden, ernstig ziek.

HERMAN, ***korzelig.***
Och kom - onzin!

FRANS, ***alsvoren.***
Geen onzin - maar waarheid. Door het schipperen met de moraliteit heerscht er bederf in de maatschappij. Voortdurend wordt er oneerlijkheid, ja diefstal uitgeoefend op groote schaal, - hoe grooter hoe mooier, - en dit gebeurt ongestraft.

HERMAN, ***lachend.***
Wel zeker - draaf maar door - de plus fort en plus fort!...

FRANS, ***zeer ernstig.***
Daar moest je niet om lachen, Herman, 't is treurig... maar w a a r .

HERMAN, ***ongeduldig.***
Och kom!...

FRANS.
En ik verzeker je, er zal nog eens een groot zuiverings-proces noodig zijn, eer de maatschappij van die overal invretende speculeerwoede genezen is - eer...

Tweede tooneel.

De vorigen. MARIE.

MARIE ***is onder Frans' laatste woorden uit het boudoir gekomen. Jeugdig uiterlijk, opgewekt, toch nu en dan iets weemoedigs. Smaakvol en kostbaar gekleed. Theeroos op haar borst.***
Wel, wel, wat is zwager Frans weer ernstig geworden!... Zeg eens, zoo'n gezicht past nu volstrekt niet bij onzen feestdag!

FRANS, ***glimlacht*****;** ***opeens zichtbaar tot Marie aangetrokken*****.**
Vind jij het leven dan niet ernstig, zusje?

MARIE.
Nu, dat is er al naar. Soms wel. Maar je kunt ook alles wel *te* zwaar opnemen. Vind je niet, Herman?

HERMAN ***is opgestaan, ziet op zijn horloge. Verstrooid*****.**
Wat zeg je?... O ja, zeker - zeker -

MARIE, ***tot Frans, plagend*****.**
Zoo moet je het met de tekortkomingen van je naasten ook maar niet al te nauw nemen: wat dunkt je?
(*Herman kijkt inmiddels uit de deur in de gang, sluit ze, dan weer, blijft een oogenblik besluiteloos staan. Marie let op hem.*)

FRANS, ***verwonderd*****.**
Van je naasten? Waarom leg je daar den nadruk op? Wat bedoel je.

MARIE.
Wat ik bedoel?... Wel, dat je zelfs op je naaste betrekkingen maar niet te veel staat moet maken. Begrijp je dat niet? (*Tot Herman, die naar de deur van zijn kamer gaat.*) Zeg, je gaat toch niet heen?

HERMAN.
Neen, ik kom dadelijk weer bij je. *(Af.)*

Derde tooneel.

MARIE. FRANS.

MARIE.
Ziezoo, zondaar, ga daar nu eens zitten.

FRANS.
Zondaar?...

MARIE.
Ja jij, ga dáar zitten. *(Beiden gaan zitten.)* Ik heb je eetlust niet willen bederven en daarom maar tot nu gewacht. Maar 't is heel erg, hoor!

FRANS, ***lachend*****.**
Wat bedoel je?... Ik begrijp er niets van...

MARIE, ***kwasi-ernstig*****.**
Zoo!... Ontwaakt het geweten nog niet? Is het al zoover met je gekomen?... Luister dan maar eens aandachtig.

FRANS.
Graag.

MARIE, ***langzaam en met nadruk.***
Wie heeft mij - nu al driemaal vierentwintig uren geleden - in deze zelfde kamer, op dien zelfden stoel, beloofd...

FRANS, ***plotseling opstaand, zichtbaar verstoord.***
N o o d l o t van Couperus. Je hebt gelijk. Hoe is 't mogelijk!... Marie, dat... dat spijt me.

MARIE ***dreigt hem met den vinger.***
Ja, ja, zwagertje, zoo zie je nu maar. Wij vrouwen worden nu en dan maar met een mooi praatje, met een belofte afgescheept.

FRANS.
Hoor eens, je zult het hebben - vanavond nog. Maar je moet er mij niet meer mee plagen - het hindert me meer dan ik je zeggen kan.

MARIE ***staat op, gaat naar hem toe.***
Zeg eens Frans, 't is toch maar malligheid!... Je neemt alles veel te serieus op. 't Spijt me nu dat ik er iets van gezegd heb.

FRANS.
Ja maar, ik kan mij maar niet begrijpen, hoe 't mogelijk is, dat ik een belofte aan jou vergeten kan, - aan *jou* zie je...

MARIE ***treedt verwonderd terug.***
Maar Frans!... (*Er wordt geklopt.*)

Vierde tooneel.

De vorigen. GERRIT. HERMAN.

GERRIT.
Dokter, daar is iemand die vraagt of u mee kunt gaan.

HERMAN ***komt uit zijn kamer. Tot Gerrit.***
Nog geen couranten?

GERRIT.
Neen, mijnheer. (*Af.*)

MARIE.
Die doctoren zijn toch maar de dienaren van het publiek.

FRANS.
Ja, - dat is welbeschouwd de mooie zij van onze betrekking.

HERMAN.

Nu - à chacun son goût - maar ik zou je danken.

FRANS.
Adieu, je ziet me gauw terug. *(Met nadruk.)* Mèt het boek, Marie.

MARIE.
Graag zien wij je gauw terug, maar dat n o o d l o t heeft geen haast.

FRANS.
Soms wel. Te veel zelfs. Tot straks. (*Af.*)

Vijfde tooneel.

MARIE. HERMAN. Later GERRIT.

MARIE ***gaat naar Herman toe, legt de hand op zijn arm.***
Herman, ik heb de invitaties voor ons diner al weg laten brengen. Die zorg is dus alweer van je schouders, mijnheer de gastronoom!

HERMAN.
Komaan, dat is flink van je. - Wat een mooie roos!

MARIE.
Ja, 't is wel een beetje ondankbaar van me, na jou allerliefste attentie van vanmorgen, (*Ziet naar de bouquet.*) maar ik was daareven in de serre en kon aan de verleiding geen weerstand bieden. Ruik eens hoe heerlijk.

HERMAN ***buigt zich even over de roos en geeft dan Marie een kus.***
Heerlijk!

MARIE ***neemt haar hand van zijn arm, treedt iets terug. Lachend.***
Zóo bedoelde ik het volstrekt niet! (*Gaat op de causeuse zitten.*) Kom nu eens even rustig bij me zitten.

HERMAN ***ziet in de richting van zijn kamer, dan op zijn horloge.***
Ja - ja - maar...

MARIE.
Nu geen ‘maren’ vandaag. (*Herman zet zich naast haar, zij neemt zijn hand.*) Zeg, ik kan me haast niet begrijpen dat wij vandaag al vier jaar getrouwd zijn. Wat is die tijd omgevlogen!

HERMAN, ***teeder.***
En 't is aan jou niet te zien ook, dat je vier jaar ouder geworden bent. 't Is net of ik mijn bruidje nog naast mij heb.

MARIE ***ziet opeens voor zich; haar gezicht betrekt*; *aarzelend*.**
Maar... dat vind ik nu juist zoo heel prettig niet.

HERMAN, *verbaasd*.
Hoe?... Wàt vind je niet prettig? Dat je er goed uitziet?

MARIE, *alsvoren*.
Andere getrouwde vrouwen gaan er soms gauw wat ouder uitzien - als ze.... kinderen hebben.

HERMAN, *meelijdend*.
Maar Marie - denk je daar nu weer aan!. ..

MARIE.
Daar moet ik juist vandaag den heelen tijd aan denken: ik kan het niet verzetten. O Herman, - graag zag ik er tien jaar ouder uit, als wij zoo'n kleinen lieveling hadden. Wat zou het op dezen dag een gezelligheid gegeven hebben.... zoo'n aardig klein meisje of een vroolijke deugniet van een jongen. Voor een man is een jongen altijd veel....

HERMAN *staat op, onrustig*.
Och kom Marie, daar moet je nu niet over tobben - dat màg je niet!.... Daarbij.... die kleine lui geven groote zorg.... dat vergeet je. *(Zwijgt even, legt de hand op haar schouder.)* En van jou - dat weet je wel - van jou houd ik toch even veel.

MARIE *ziet ernstig tot hem op, komt even met haar zakdoek aan haar oogen en neemt dan zijn hand*.
Ja - dat weet ik wel. *(Trekt hem weer naast zich op de causeuse.)* Herman, - 't is net of je hoe langer hoe meer van me bent gaan houden.

HERMAN, *getroffen*.
Meen je dat?.... In ernst?....

MARIE *schuift dicht bij hem*.
Ja. In 't begin van ons huwelijk was je lang zoo lief niet voor me. Ik weet zelf niet wat het eigenlijk was. *(Peinzend.)* Soms had ik het gevoel, of er iets tusschen ons stond - iets vreemds.

HERMAN.
Och kom!....

MARIE.
Ja, zoo was het, Herman. O - ik heb me dat eerste jaar dikwijls zoo dood ongelukkig gevoeld, - je was soms zoo vreemd.... zoo koel.... zoo verstrooid....

HERMAN, ***gedwongen lachend*****.**
Nòg iets?

MARIE.
Ja, nòg iets - en dat ben je gebleven: onrustig. Vreeselijk onrustig. Maar het andere is veel beter geworden, anders.... zou ik er ook niet over spreken. Je bent tegenwoordig veel liever voor me dan vroeger: heusch, 't is geen verbeelding.

HERMAN.
Nu - dat is dan toch beter dan het tegenovergestelde - vind je niet? *(Teeder.)* Het bewijst, dat ik mijn lief wijfje hoe langer hoe meer heb leeren apprécieeren.

MARIE ***gaat voor hem staan en ziet hem met veel innigheid aan*****.**
Hoe aardig van je! *(Hij trekt haar op zijn knie.)* Zeg Herman, zou je mij vandaag eens een groot pleizier willen doen?

HERMAN.
Wel natuurlijk - graag! Wat wil je? Is 't iets heel gewichtigs? Bijvoorbeeld....

MARIE ***legt hem de hand op den mond*****.**
Geen voorbeelden!.... Weet je wat ik graag zou willen?.... Voor jou plezier, mijnheer, hebben wij Vrijdag een diner. Toe - doe mij nu ook een plezier en blijf vanavond thuis.

HERMAN, ***langzaam*****.**
Thuisblijven - vanavond?

MARIE.
Ja, gezellig thuisblijven ter eere van onzen trouwdag! Moet je nog naar 't kantoor?

HERMAN.
Natuurlijk.

MARIE.
Nu, ga dan vanavond wat later. Blijf eerst bij me thee-drinken, verstokte onrust, - dat doe je haast nooit! Ik zou het zoo innig gezellig vinden. Op onzen trouwdag mag je toch wel eens een uitzondering maken. *(Zij staat op en legt de hand op zijn schouder.)* Toe - doe je 't?

HERMAN ***staat ook op*****.**
Hoor eens, lieveling, 't is werkelijk een heel aardig plannetje van e - 't zou heel gezellig zijn, zeker... heerlijk gezellig... maar...

MARIE.
Geen ‘maren’ - neen, vandaag geen ‘maren’! Hoor eens - ik zal hier de thee laten klaar zetten, vlak bij den haard. Zeg, 't is toch zoo verschrikkelijk niet om hier een uurtje rustig bij me te blijven.

HERMAN *ziet met welgevallen rond*.
Neen, dat zeker niet. *(Opeens ernstig, gaat dichter bij haar.)* Zeg eens.... ik moet je eens iets vragen....

MARIE, *verbaasd*.
Gut man, waarom kijk je opeens zoo ernstig!

HERMAN *ziet voor zich*.
Vind jij armoede niet iets afschuwelijks?

MARIE *alsvoren*.
Wel natuurlijk - maar waarom vraag je dat?

HERMAN *ziet rond*.
Verbeeld je eens, dat je dit alles zou moeten missen, - dat je je verminderen moest - in alles; dat je van dag tot dag geldzorgen zou moeten hebben.

MARIE, *ontsteld*.
Herman.... waar denk je aan!

HERMAN.
O, 't zou mij heelemaal demoraliseeren!

MARIE, *angstig*.
Maar daar is toch geen kwestie van?

HERMAN.
Neen. Gelukkig niet. Hoor eens Marie. Je begrijpt dat mijn betrekking altijd iets gevaarlijks heeft. Soms is ze heel gevaarlijk. Ik kan je dat alles niet zoo precies uitleggen. Maar doordat ik altijd geldzaken behandel, groote zaken, sta ik ook bloot aan groote verliezen.

MARIE.
Ja, - als anderen oneerlijk zijn.

HERMAN, *hoofdschuddend en wrevelig*.
Neen, kind, dat is niet altijd oneerlijkheid. Jullie hebt van die verkeerde begrippen. Daar had ik het zooeven met Frans nog over.

MARIE.
Ja, maar jij zult toch je geld niet kwijtraken, als een ander het je niet op de eene of andere manier afhandig maakt. En dat is toch oneerlijk?

HERMAN ***a.v.***
Och kom!.... daar begrijp je niets van.... die gewone begrippen van eerlijk of oneerlijk gelden voor òns niet.... 't Is iets heel anders. 't Is doodeenvoudig een zaak van winst of verlies - in het groot.

MARIE ***haalt de schouders op en gaat zitten*.**
Nu - dan begrijp ik het niet.

HERMAN ***loopt op en neer; nadenkend*.**
Zie je - nu heb ik de laatste weken nogal verliezen geleden - déveine, voortdurend déveine.... En nu dacht ik er zooeven aan, dat het maar heel gelukkig is, dat wij met huwelijksche voorwaarden getrouwd zijn.

MARIE, *verbaasd*.
Hoe kom je daar nu ineens op?.... Je maakt me angstig!

HERMAN.
Integendeel - ik stel je gerust. Je weet nu dat jij - al gingen de zaken eens verkeerd - toch in elk geval voor armoede gevrijwaard blijft. Jou bezittingen zijn er nooit in te betrekken, en die leveren genoeg op voor ons beiden om op goeden voet te blijven voortleven, wat er ook gebeurt.

MARIE ***ziet voor zich*.**
Ik vond die huwelijksche voorwaarden allerakeligst, - maar tante stond er op.

HERMAN.
Ook al een verkeerd begrip van je: ik vond ze uitstekend. Al heb je ook een gedeelte van je kapitaal in mijn zaken gestoken, al je vast goed blijft in elk geval gespaard. Dat is en blijft je zekerheid.

MARIE ***staat op en gaat naar hem toe*.**
Neen, Herman, neen! Jij bent mijn zekerheid.... Jij hebt àl mijn geloof en àl mijn vertrouwen - àlles! Dat geld - je wou niet meer hebben, je hadt anders nog veel meer kunnen krijgen, dat weet je wel. *(Zij neemt zijn arm.)* Maar laten we er nu niet meer over praten. Zeg, blijf je nog een heele poos thuis? Willen we samen hier knusjes thee-drinken?

HERMAN ***slaat zijn arm om haar schouders, ziet haar teeder aan*.**
Ja, ja, kleine dwingeland - dat willen we.... Ce que femme veut!.... Je hebt overwonnen.

MARIE ***geeft hem een zoen.***
Dat is lief van je.... *(Er wordt geklopt. Marie gaal iets terug.)* Binnen.

GERRIT.
Mijnheer, de kranten zijn er. Ik heb ze in uw kamer gelegd.

HERMAN.
Best. *(Gerrit af.*) Nu Mary, tot zoo - ik ga gauw aan de lectuur. *(In zijn kamer af.)*

MARIE ***gaat hem na en blijft in de open deur staan.***
Als je wilt, mag je straks zoo'n afschuwelijke courant meebrengen, hoor! *(Zij sluit de deur en gaat naar haar boudoir. Als zij op het punt is daar in te gaan, wordt er aan de middendeur getikt.)* Ja.

GERRIT.
Mevrouw, daar is vrouw Joosten met haar man. Zij vraagt of ze u even kunnen spreken.

MARIE.
Zoo - moeten ze mij spreken? Samen?

GERRIT.
Ja, mevrouw.

MARIE.
Nu, laat ze dan maar hier. *(Gerrit af.)* Wat kunnen ze mij te zeggen hebben?

Zesde tooneel.

MARIE. Vrouw JOOSTEN. JOOSTEN. Later HERMAN.

VROUW JOOSTEN. ***Zeer eenvoudig en zindelijk gekleed. Bij-de-hand in haar optreden. Duwt Joosten met zacht geweld het eerst de kamer in. Joosten, blijkbaar voor dit bezoek wat gekleed, onnoozel uiterlijk, rood gelaat, grinnikt verlegen, houdt zijn pet in de hand.***
Ziezoo, jij eerst, jij bent de hoofdpersoon. *(Tot Marie.)* Goeien avond, mevrouw.

MARIE.
Dag Stijntje. Ga dáar zitten, Joosten, - en kom jij hier. *(Zij wijst haar een stoel dicht bij zich, waarop Vrouw Joosten terstond plaats neemt. Joosten kijkt eerst nog wat verward in het rond, zet zich*

dan op de punt van den hem gewezen stoel en houdt zijn pet met beide handen vast.) En wat hebben jullie mij te zeggen?

Vrouw JOOSTEN.
Och, ziet-u, mevrouw, mijn man wou u zoo graag eens gesproken hebben. Is 't niet, Arie?

JOOSTEN *schrikt, laat zijn pet vallen, bukt, raapt ze op en grinnikt*.
Ja - ja-wel.

Vrouw JOOSTEN.
Daar heeft hij al dagen plan op gehad, mevrouw, maar hij kon er niet goed toe komen. Eindelijk vanmiddag zei ik tegen hem: Arie, zei ik, nou dien je toch eens naar Mevrouw te gaan, zooals je plan was. 't Is voor de kinderen, zei ik, denk er aan. En toen wou hij graag dat ik mee zou gaan, omdat ik Mevrouw zoo partikelier ken van vroeger. Niewaar, Arie?

JOOSTEN.
Ja - ja - sjuustement...

MARIE, *vriendelijk*.
Wel, wel, Joosten, kan ik iets voor je kinderen doen? Vertel me dan maar eens: wat is het? (*Joosten kijkt Marie verschrikt aan, draait met zijn pet en ziet dan naar zijne vrouw*.)

Vrouw JOOSTEN.
Hij wou u eens komen spreken over geld. Drie jaar geleden hebben de kinderen, u kent ze wel, mevrouw, een aardige cent geürven van een tante, ziet-u, een bloed-eigen tante van mijn mans moeder. De kinderen zijn nou allebei de deur uit. Antje dient bij Mevrouw van Welderen, - een beste dienst, mevrouw, honderd gulden en veel verval: ze is toch pas negentien jaar! - maar ziet-u, nou is ze aan 't verkeeren geraakt, wel jong, maar ik zeg altoos maar: ‘beter vroeg als nooit’, wat zegt u nou? Zooals 't gaat, nou ze eenmaal een jongen heeft, nou wordt er naar trouwen verlangd - afijn, dat weet u zelf ook wel, en...

MARIE, *in de rede vallend*.
En je zoon?

Vrouw JOOSTEN.
Oppassend, mevrouw, - daar kunnen we van stuiten. Is 't niet Arie?

JOOSTEN heeft met groote oogen zitten rondkijken, schrikt even, knikt met opgetrokken wenkbrauwen en smakt luid.

MARIE.
Nu - dat is heel prettig voor jullie.. Maar...

Vrouw JOOSTEN.
Ja, mevrouw, hij is nou al vier jaar op schilderen bij mijnheer Verlinden - niet voor 't kunstschilderen, hij zeit altijd, dat's tegenwoordig maar geklodder, - maar voor 't effetieve fijne werk te leeren. En nou ziet hij kans om zelf te beginnen, heelemaal voor z'n eigen.... ziet-u, als... (*zwijgt.*)

MARIE, *ziet beurtelings haar en Joosten aan.*
Als? (*Joosten draait onrustig op zijn stoel en ziet naar zijn vrouw.*)

Vrouw JOOSTEN.
Kijk mevrouw, nou ze zulke plannen maken, beginnen ze over dat geld, over die erfenis. En dat geld heeft Mijnheer hier, met nog een beetje dat wij er hebben bij gespaard.

MARIE.
Welnu, dan zal Mijnheer je dat ook wel teruggeven. Natuurlijk. Dan moeten jullie een van beiden maar eens naar 't kantoor gaan, als mijnheer er is. Kwam je daarvoor bij mij?

Vrouw JOOSTEN.
Daar zit het 'em nou juist, mevrouw. Joosten is naar 't kantoor geweest, tweemaal... niewaar, Arie? (*Ongeduldig.*) Toe, zeg jij nou ook eens iets.

JOOSTEN *spant zich in.*
Ja - sjuustement - twee keer - maar (*Hij schudt het hoofd en trekt de wenkbrauwen op.*) - niks - niks, niemendal.

Vrouw JOOSTEN, *tot Marie, die verbaasd is*
Och, mevrouw, u moet weten dat mijn man een tikje verlegen is. En nou ben ik bang, ziet-u, dat mijnheer hem niet goed begrepen heeft. Hij is tweemaal aan 't kantoor geweest, maar...

JOOSTEN, *hoofdschuddend.*
Niks - niks niemendal.

Vrouw JOOSTEN.
Mijnheer geeft het zeker terug, - zeker - maar, ziet-u, daar is nou een beetje haast bij. Nou dacht ik, moesten we Mevrouw maar eens gaan spreken, uit ouwe betrekking, dat begrijpt u wel.

MARIE.

Ja maar, - ik weet er heusch niets van... Wacht - ik zal Mijnheer even roepen.

Vrouw JOOSTEN, ***eenigszins ontsteld*****.**

Maar mevrouw...

MARIE.

Neen, zeker. (*Gaat naar de deur van Hermans kamer*.)

JOOSTEN, blijkbaar niet op zijn gemak, kijkt zijn vrouw aan, maakt met het hoofd een beweging naar de gangdeur, of hij weg wil.

Vrouw JOOSTEN schudt ontkennend en maakt een gebaar dat hij moet blijven zitten.

MARIE ***heeft inmiddels de deur rechts geopend*****.**

Herman. (*Men hoort Herman op verstrooiden toon* Ja! *zeggen*.)
Herman, zou je even hier kunnen komen? (*Herman alsvoren*: Jawel. *Marie keert terug en gaat weer zitten*.)

HERMAN ***komt uit zijn kamer, blijft mei de deur in de hand staan, ziet verbaasd naar Joosten en zijn vrouw, die verlegen zijn opgestaan*****.**

Wel - wat is er?

MARIE.

Stijntje was bang, dat Joosten niet duidelijk gevraagd had op 't kantoor om dat geld van de kinderen.

Vrouw JOOSTEN.

Ja mijnheer, ik hoop dat u het niet astrant zult vinden, maar er is een beetje haast bij, en nu dacht ik, als Mevrouw...

HERMAN, ***bits*****.**

Zoo - dacht jij Mevrouw te moeten aanspreken om dat geld? (*Tot Joosten*.) En jij ook zeker?...

JOOSTEN ***schrikt hevig, staat bedremmeld zijn vrouw en Marie met groote oog en aan te kijken*****.**

Ja... ja... ik...

HERMAN, ***a.v.***
Heb ik je dan niet duidelijk gezegd, dat je het terug zult hebben over eenige dagen?

JOOSTEN, ***stotterend.***
Ja... sjuustement... maar...

HERMAN.
Hoor eens: 't komt niet te pas. Ik vind het heel brutaal van jullie, om Mevrouw te komen lastig vallen. Wat denk je wel!

MARIE.
Och man, Stijntje was bang dat je Joosten niet goed begrepen zoudt hebben, (*Vrouw Joosten knikt.*) en daarom...

HERMAN.
Als Vrouw Joosten daar niet gerust op was, dan had ze op 't kantoor kunnen komen. (*Tot Vrouw Joosten.*) Of maak jij je soms bang, dat je het geld niet terug krijgt - zeg?

Vrouw JOOSTEN.
Maar Mijnheer - 't is zonde! - daar hebben we geen gedachten op! Nee, dat moet u niet denken, daar hebben we geen woord van gesproken, niewaar, Arie?

JOOSTEN.
Niks - niks niemendal.

HERMAN, ***iets minder bits.***
Nu, kort en goed, ik zal je wel laten weten als 't mij schikt, waarschijnlijk over een paar dagen. Maar zoo iets moet niet meer gebeuren. Wacht nu maar af, tot je een boodschap ontvangt.

Vrouw JOOSTEN.
Best, mijnheer - opperbest! Maar u hadt ons gezeid, dat we het terug konden krijgen als we wouwen, en daarom - ziet-u -

HERMAN.
Zul je 't ook spoedig terug hebben, dat spreekt vanzelf.

Vrouw JOOSTEN.
Dan zullen we mijnheer maar vast vriendelijk bedanken voor het bewaren. Kom Arie, dan gaan we maar. Mevrouw moet het ons maar niet kwalijk nemen. 't Was uit ouwe betrekking, dat begrijpt u wel.

MARIE, ***glimlachend.***
Zeker, Stijntje, dat begrijp ik best.

Vrouw JOOSTEN.
Nou dan - goeien avond mijnheer, goeien avond mevrouw.

JOOSTEN ***is al vóor haar naar de gangdeur gegaan en mompelt al grinnekend*:**
Goeien avond mevrouw... mijnheer... goeien avond samen.

MARIE.
Goeden avond, Stijntje, dag Joosten. (*Beiden af.*)

HERMAN zwijgt, staart ontevreden vóor zich.

Zevende tooneel.

HERMAN, MARIE.

MARIE ***staat op, gaat naar Herman toe*.**
Zeg, waarom was je zoo bruusk tegen die menschen?

HERMAN.
Omdat ik volstrekt niet hebben wil, dat ze jou met zulke dingen lastig vallen. 't Is onbeschaamd!... Zulk volk!

MARIE.
Nu, maar met Stijntje is dat een heel bizonder geval. Je weet hoe lange jaren zij bij Tante gediend heeft, toen ik nog een kind was, en dat maakt toch wel een verschil.

HERMAN.
Neen - 't komt niet te pas. Laten ze op 't kantoor komen.

MARIE.
Hoor eens, nu ben je een beetje onredelijk. Joosten is tweemaal op 't kantoor geweest. Wat een hals, die Joosten! (*Zij lacht.*) Het was nog erger, dan of hij om een aalmoes kwam. Ik had bepaald met hem te doen, want het was toch om zijn eigen geld - of van zijn kinderen. Herman - één ding begrijp ik niet.

HERMAN.
Och kom - en dat is?

MARIE.
Waarom heb je die lui hun geld maar niet dadelijk teruggegeven?

HERMAN ***haalt de schouders op*.**
Omdat ik het niet had - doodeenvoudig.

MARIE, *angstig*.
Hàd je het niet meer?... 't Is toch niet... weg?

HERMAN.
Weg?... Voor 't oogenblik wel - natuurlijk.

MARIE.
God - Herman!

HERMAN.
Maar kind, dat spreekt toch vanzelf. Geld moet geld verdienen. Als ik het stil in mijn brandkast liet liggen, kon ik er de lui toch geen interest van betalen. Dat begrijp je toch wel. Waar zou dat vandaan moeten komen? Zulk geld, daar werken we mee.

MARIE, *zeer ernstig*.
En als dat dan eens... tegenloopt? Je zei daar straks zelf, dat het niet best gaat den laatsten tijd. Als het je nu eens... heelemaal tegenloopt?...

HERMAN, *ongeduldig*.
Och kom!... als... als... als... (*Hij loopt even nadenkend op en neer, legt dan Marie zacht de hand op den schouder, buigt het gelaat naar haar toe en zegt ernstig, met zachte stem*:) Ja Marie, als het me heelemaal tegenloopt, - dan kan ik eindelijk die lui hun geld niet meer teruggeven.

MARIE, *verschrikt*.
O Herman!

HERMAN.
Maar daar mag je nu nog volstrekt niet over tobben. Ik wil alleen je niet geheel onkundig laten. En nu ga ik nog even aan mijn lectuur. Tot zoo - lieveling. (*Hij kust haar op het voorhoofd. Af in zijn kamer. Marie blijft met ernstig gelaat voor zich staren*.)

Achtste tooneel.

MARIE. Mevrouw VAN BORSELEN.

Mevrouw VAN BORSELEN, *zeer elegant gekleed. Met hoed en mantel. Druk en voor haar leeftijd vlug*.
Bonsoir, Marie!... En zoo alleen?...

MARIE, *verward*.
Zoo tante - u alweer hier? Wat een verrassing. Ga zitten. *Beiden gaan zitten*.)

Mevrouw VAN BORSELEN.
Ja, kindlief, je weet ik hou er van mijn beloften na te komen. (*Met nadruk*). Dat is plicht - zie je. Daarom ben ik van-middag

hier vandaan even bij de naaister aangereden en - mevrouwtje - je kunt gerust zijn, ik heb haar gepermitteerd mijn japon een paar dagen te laten rusten. Dus, ma chère, je nieuw costuum zal Vrijdag-ochtend gereed komen. Zoo'n oudje als ik kan licht iets langer wachten.

MARIE ***dreigt met den vinger.***
U mag niet hengelen!... Maar dat u nu uw siësta, hebt opgeofferd, om mij dit goed nieuws dadelijk te komen vertellen, is werkelijk allerliefst van u!

Mevrouw VAN BORSELEN.
Wel Marie, 't spreekt vanzelf, ik had er plezier in je dit goed nieuws gauw te brengen. Maar zeg eens - hoe ben je zoo alleen? Ik zag er, om je de waarheid te zeggen, een beetje tegen op om hier binnen te komen.

MARIE, ***verwonderd.***
Wat zegt u? Zag u er tegen op om hier binnen te komen?... En waarom?...

Mevrouw VAN BORSELEN.
Wel kind, - ik dacht hier een paartje in een idyllisch tête-à-tête te vinden en vreesde jullie te storen.

MARIE ***lacht.***
Verbeeld u: zulke oude getrouwde lui als wij! Het gaat hier heel wat prozaïscher. Herman is in zijn kamer met.... zijn couranten. Dat is anders dan... idyllisch!... Maar - één ding heb ik toch vandaag van hem gedaan weten te krijgen: hij blijft bij me thee-drinken van avond!

Mevrouw VAN BORSELEN.
Doet hij dat dan anders nooit?

MARIE.
Haast nooit. Daar is hij veel te onrustig voor - nooit heeft hij tijd - nooit!... En de laatste dagen...

Mevrouw VAN BORSELEN, ***met bizondere belangstelling.***
Wat, kind?... de laatste dagen?

MARIE.
Is hij verschrikkelijk onrustig. Nog erger dan anders.

Mevrouw VAN BORSELEN, ***vertrouwelijk en gemoedelijk.***
Zeg eens, Marie - hij heeft toch soms geen... financieele zorgen?

MARIE ***schrikt even*.**
Maar tante - (*verward*) dat... dat... weet ik niet...

Mevrouw VAN BORSELEN.
Het doet mij altijd nog genoegen, vooral omdat jullie geen kinderen hebt, dat ik je den raad gaf buiten gemeenschap van goederen te trouwen. 't Is tegenwoordig zoo'n vreemde tijd - je kunt nooit weten....

MARIE, *eenigszins ongeduldig*.
Och tante - begint u nu óok al!

Mevrouw VAN BORSELEN, *snel*.
Oók al?... Wie dan nog meer?

MARIE, *verward*.
Wel - natuurlijk... och... niemand in 't bizonder. Iedereen heeft het tegenwoordig over geldzaken. Dat bedoelde ik.

Mevrouw VAN BORSELEN *ziet haar scherp aan*.
O zoo.

MARIE, *aarzelend*.
Tante, - mag ik u eens iets vragen?

Mevrouw VAN BORSELEN.
Gerust, ga je gang, kind.

MARIE.
U sprak van onze goederen? Maar àls Herman ooit geld noodig had, dan zou ik toch gerust wat van mijn land kunnen verkoopen, om hem te helpen, niet?

Mevrouw VAN BORSELEN.
Natuurlijk. Als hij het goedvond. Maar hij zal nooit zoo dom zijn dat offer van je aan te nemen.

MARIE.
Maar tante...

Mevrouw VAN BORSELEN.
Begrijp dan toch, dat hij er ook altijd zelf mee gedekt is. (*Marie ziet voor zich.*) En als je dat niet kunt begrijpen, moet je maar beginnen met me te gelooven - 't *is* zoo. A propos, nu ik toch hier ben, - je zei dat Herman in zijn kamer is? (*Zij staat op.*)

MARIE *staat op.*
Zeker. Wilt u hem spreken. Blijf rustig zitten, tante, ik zal hem wel even roepen.

Mevrouw VAN BORSELEN *heeft al een stap gedaan in de richting van de deur rechts*.
Ik ga anders wel even bij hem.

MARIE ***is haar al vóor.***
Wel neen, zeker niet - hij kan best even hier komen (*Opent de deur rechts.*) Herman, kun je even komen? - tante is hier. (*Men hoort Herman zeggen*: Direct. *Marie terug.*)

Negende tooneel.

De vorigen. HERMAN.

HERMAN, ***bizonder beleefd jegens Mevr. Van Borselen.***
Bonsoir, tante. (*Geeft haar de hand.*) Welke goede genius voert u hier nog zoo laat? Ik hoop toch niets ernstigs.

Mevrouw VAN BORSELEN ***ziet hem strak aan.***
Iets heel ernstigs, waarde neef!

HERMAN, ***onzeker.***
Zoo... Zoo... och kom!... Uw uiterlijk is nogal geruststellend.

Mevrouw VAN BORSELEN.
Of alle ernst altijd den heer des huizes moet gelden. Mis, hoor! Mijn bezoek betreft ditmaal in de eerste en voornaamste plaats het toilet van Mevrouw. Of is dat soms geen ernstige zaak?

HERMAN, ***luchtig.***
O, tante, hoogst belangrijk, zeker, zeker! En u wilt mij tevens veroorloven het uwe te bewonderen?... Als altijd - onberispelijk! Maar ga toch zitten.

Mevrouw VAN BORSELEN ***gaat zitten.***
Je bent en blijft een onverbeterlijke vleier.

HERMAN.
Dank u!... U hebt onze invitatie ontvangen? Wij rekenen Vrijdag vast op u. Uw lievelings-gerecht ‘céleri au jus’ zal er zijn, hoor!

Mevrouw VAN BORSELEN.
Ik twijfel er niet aan of je tafel zal haar reputatie handhaven (*Herman is allengs zijn kamerdeur genaderd.*) Maar à propos, loop eens niet zoo gauw weg. Wat is er toch aan van al die booze geruchten? Vallen er de laatste dagen zulke klappen in den effectenhoek?

HERMAN ***komt iets terug, lacht.***
Komaan - dat vind ik kostelijk! U ook al ongerust? Hebt u soms een prolongatietje op Portugeezen?

MEVROUW VAN BORSELEN.
(*Tot Marie.*) Je man is een ondeugd! (*Tot Herman.*) Zeg eens, je mag een oud mensch niet voor den gek houden. Wees nu eens ernstig. Wat is er van aan?

HERMAN, *zeer gemoedelijk*.
Och tante, iets natuurlijk, iets. Maar zooals het altijd gaat, het publiek overdrijft kolossaal. De menschen zijn in geldzaken zoo verbazend nerveus.

Mevrouw VAN BORSELEN.
Geen wonder!... 't Gaat er ook dikwijls naar.

HERMAN *alsvoren*.
Meest eigen schuld van het publiek, geloof me. Daar is geen raden aan. Het is meestal zelf de schuld aan de paniek, door zijn krankzinnigen angst.

Mevrouw VAN BORSELEN.
Maar vertel mij eens, - waar ligt toch die voortdurende daling van de Portugeezen aan? Alleen aan den slechten financieelen toestand van dat rijk?

MARIE, *verbaasd*.
Maar tante, - weet u daar nu ook alweer van? Hoe is 't mogelijk!

Mevrouw VAN BORSELEN.
(*Tot Marie.*) Ja kindlief, een vrouw alleen kan niet genoeg op haar tellen passen. (*Tot Herman.*) Want denk je, mon cher cousin?

HERMAN.
Over die daling in eenige fondsen?... Er werkt zooveel mee tot zoo iets. Haute finance, politiek en wat niet al! Men kan niet altijd achter de schermen zien. Maar niet te bezorgd zijn: dat is het parool. Op den duur komt het weer terecht, geloof me. (*Opeens opgewekter.*) Och kom! - ik vind het jammer dat iemand van zooveel smaak en artisticiteit als u, haar stemming dreigt te bederven door materiëele zorgen. Laat die aan ons, arme stakkers, over!... En nu zult u mij veroorloven - (*Gaat naar zijn kamer.*)

Mevrouw VAN BORSELEN, *hoofdschuddend*.
Wat een onrust! (*Tot Marie.*) Kind, ik beklaag je. Hij is te vangen als een aal bij den staart!

MARIE.
Ja, 't is heel erg, daar hebt u gelijk in.

HERMAN.
Zeker, ik moet mij veel genoegens ontzeggen: nu weer uw gezelschap. Ik hoop dat Vrijdag mij eenige vergoeding zal geven.

Mevrouw VAN BORSELEN.
Wel beleefd!... Zeg - ik wil je niet ophouden - maar nu ik je toch toevallig thuis tref, één vraag: hoe zou je er over denken, als wij die twaalf mille van de afgeloste hypotheek eens belegden in een solied Europeesch fonds?... Dan was jij meteen van het bewaren af.

MARIE ziet gedurende het onderhoud dat nu volgt dikwijls met onrust naar Herman.

HERMAN, ***luchtig.***
O, uw deposito bezwaart mij niets. Maak u daar geen oogenblik bezorgd over. En daarbij - de meeste Europeesche fondsen staan zoo hoog. Neen tante, daar is nu volmaakt geen haast bij, dunkt me. Ik spaar u de moeite nog van het coupon-knippen!

Mevrouw VAN BORSELEN.
Maar, mijn waarde neef, dat gaat met die nieuwe schaar haast vanzelf. Dat animeert me juist. Wat een practisch cadeau van je!.. En je moet ook denken, dan heeft het oude mensch wat te doen.

HERMAN.
Ja, dat laatste is iets waar ik zelden rekening mee houd, - ik heb altijd zooveel te doen!... (*Maakt beweging van heengaan.*)

Mevrouw VAN BORSELEN ***staat op en gaat naar hem toe.***
Hoor eens - ik moet je nog iets zeggen. Mirza heeft zich over je beklaagd; het arme dier ligt nu al veertien dagen in het verband, en je bent nog niet eens komen kijken.

HERMAN.
U kunt morgen op een bezoek aan Mirza rekenen.

MARIE.
Dan kom ik mee, tante.

Mevrouw VAN BORSELEN, ***lachend.***
En dan zeker en passant een bezoek aan mij - wel gracieus! (*Alle drie lachen. Zij legt Herman de hand op den arm.*) A propos, koop nu morgen voor mijn twaalf mille Oostenrijkers Mei-coupon... (*Herman schudt bedenkelijk het hoofd.*) Ja, al staan ze wat

hoog, dat doet er niet toe, - ik heb een penchant voor dat fonds, dat weet je wel.

HERMAN, ***gemoedelijk.***
Ik koop natuurlijk heel graag effecten voor u, als u het bepaald wilt, dat begrijpt u, maar...

Mevrouw VAN BORSELEN, ***snel.***
En wanneer krijg ik ze dan? Overmorgen?

HERMAN ***haalt de schouders op.***
Dat is wel zoo vlug als het maar kan. Nous verrons...

Mevrouw VAN BORSELEN ***alvorens.***
Dat blijft dan afgesproken, hoor. Misschien vereer ik dan overmorgen het kantoor wel met een bezoek, om ze zelf in ontvang te nemen, en breng de noodige paperassen mee. Dat is voor mij nog eens een reden om uit te gaan.

HERMAN ***verbijt zijn ongeduld.***
Och kom, - tante, dat is immers geheel onnoodig! Als de stukken er zijn, zal ik...

Mevrouw VAN BORSELEN ***valt hem in de rede; glimlachend, maar met veel nadruk.***
Ik reken er op, dat de stukken er zijn, mijn actieve neef! En nu niet meer tegenspreken: vrouwen zijn soms koppig, dat weet je wel.

HERMAN.
Vrouwen koppig?... Ik mag niet meer tegenspreken.

Mevrouw VAN BORSELEN.
Foei, ondeugd!... En nu laat ik je vrij. (*Tot Marie.*) Nu moet je mij nog even vliegensvlug je schrijfbureau laten zien: vanmiddag hadden we geen gelegenheid. Maar gauw, mijn schimmeltjes zullen ongeduldig worden. (*Reikt Herman de hand.*) Bonsoir.

HERMAN, ***zeer hoffelijk buigend.***
Au plaisir de vous revoir!

MARIE is opgestaan, laat Mevrouw van Borselen in het boudoir. Eer zij zelf haar daarin volgt, ziet zij nog even naar Herman, die met ontevreden gelaat en gebogen hoofd is blijven staan, blijkbaar in gedachten en besluiteloos.

Tiende tooneel.

HERMAN. Boekhouder FRANSEN. Later GERRIT.

FRANSEN komt haastig uit Hermans kamer, met een telegram in de hand. Blijft staan.

HERMAN.
Fransen, wat is er?

FRANSEN *komt naar hem toe, geeft het telegram*.
Nog een draadbericht uit Londen, mijnheer. Net gekomen.

HERMAN *opent het met bevende hand. Leest iets terzijde*.
'Burnow brothers fout. Meest in Portugeezen'... O God!... (*Hij sluit een oogenblik de oogen, trilt hevig en steunt met de hand op de tafel.*)

FRANSEN, *verschrikt*.
Mijnheer... wat is er?

HERMAN *bedwingt zich met geweld, bijt de woorden af*.
Och! Niets. Een duizeling. Niets anders. Is er - nog iets - op 't kantoor geweest?

FRANSEN.
Een paar lui, die naar u vroegen.

HERMAN.
Zoo - en?...

FRANSEN.
Ze wilden u over hun deposito spreken.

HERMAN, *schamper*.
Over hun deposito - zoo - (*nadenkend.*) Enne?... Wat heb je gezegd?

FRANSEN.
Ik heb gevraagd of ze maar eens terug wilden komen, - morgen of zoo.

HERMAN *stuift in eens op*.
Morgen?... morgen?... Wel ja - waarom niet? Je hadt liever moeten zeggen vanavond. Morgen!... Jullie hebt altijd zoo'n razende haast!... Wat duivel - waartoe altijd die tijdsbepalingen?... en dat maar buiten mij om! Dat verkies ik niet! Wie geeft jou het recht...?

FRANSEN.
Maar mijnheer - ik wist volstrekt niet...

HERMAN.
Dáarom juist!... Omdat jullie niets weet, moet je ook niets zeggen. Maar dat regelt maar op eigen houtje. Morgen?.. Ben je gèk - kerel! Je laat morgen niemand bij me, die om zijn deposito komt - versta je? En goed vragen eer je iemand toelaat.

FRANSEN.
Best, mijnheer.

HERMAN.
Die om geld komt, moet maar over acht dagen terugkomen.

FRANSEN.
Best, mijnheer. Nog iets?

HERMAN.
Neen - je kunt gaan. (*Boekhouder af.*)

HERMAN ***loopt geagiteerd heen en weer. Herleest het telegram.***
'Burnow brothers fout, Meest in Portugeezen.' (*Het papier trilt hevig in zijn hand.*) Nu wordt het morgen mis... Wat zullen de Portugeezen een smak doen. 't Wordt heelemaal mis. (*Leunt als versuft tegen een tafel en steekt langzaam het telegram bij zich.*)

GERRIT komt zacht door de deur rechts op, ziet behoedzaam rond en reikt hem dan een briefje. Af.

HERMAN ***schrikt.***
Mijn God - wat nu weer? (*Beziet het briefje.*) Van Greta? Van Greta? Wat kan die nu hebben? (*Opent het briefje en leest.*) 'Kleine Herman is ziek. Heeft van nacht, en daareven weer, erge stuipen gekregen. De dokter vindt het gevaarlijk. Nu komt de straf. Greta' (*Hij staart eenige oogenblikken strak voor zich uit, zichtbaar zeer ontroerd. Dan gaat hij naar den haard en werpt het briefje erin. Loopt als radeloos heen en weer.*) Moet nu alles bij elkaar komen... Mijn ventje ziek.. mijn lief kereltje ziek... 't Is vreeselijk... (*Na een oogenblik, of hem iets invalt.*) Of zou het soms zoo erg niet zijn?... Zoo Greta... Juist op onzen trouwdag... Om te plagen?... Neen - neen, zoo iets zou ze niet verzinnen - dat zou gruwelijk zijn... Maar spant dan àlles tegen mij samen?... Dat ik nu juist Marie beloofd heb thuis te blijven ..

Elfde tooneel.

HERMAN. FRANS.

FRANS ***komt met een boek in de hand.***
Zoo - jij nog hier? Waar is Marie?

HERMAN ***schrikt, even verward.***
O... Marie?... Daar... (*Wijst op de boudoir-deur.*)

FRANS ***gaat naar die deur.***
Ik kom haar even N o o d l o t brengen.

HERMAN.
Tante Gonne is bij haar.

FRANS, ***omkeerend.***
Neen, dan ga ik niet naar haar toe. Dat mensch - (*Met een minachtend gebaar.*) bah!

HERMAN.
Och kom! zoo erg is 't niet.

FRANS.
Nu, ik vind het een door-en-door wuft, ijdel schepsel, en sluw ook. Ik begrijp me nog nooit, hoe Marie zoo'n aantrekkelijke persoonlijkheid geworden is onder zulk een leiding. Wat een verschil tusschen die twee!... Neen, ik kan haar niet zetten, juist omdat ze zoo'n groote hoeveelheid negatieve conventioneele deugden bezit.

HERMAN, ***in gedachten, ziet even op.***
Ja, ja - dat is een stokpaardje van je.

FRANS.
Dat kan wel zijn. Nu, in elk geval zul jij Marie wel willen zeggen, waarom ik niet in 't boudoir ben gekomen. Hier is het boek. (*Hij legt het boek op tafel en gaat naar de deur.)*

HERMAN ***aarzelt even, loopt hem na, zachter.***
Frans, - hoor eens.

FRANS ***keert zich om.***
Met genoegen. (*Ziet hem scherp aan.*) Kerel, wat heb je toch? -

HERMAN.
Niets... niets... Zeg eens - zijn stuipen gevaarlijk?

FRANS, ***verbaasd.***
Maar Herman!... 't Is of je weet waar ik vandaan kom.

HERMAN ***schrikt.***
Waar jij vandaan komt?...

FRANS.
Ja, ik kom...

Twaalfde tooneel.

De vorigen. MARIE.

MARIE ***komt door de boudoir-deur op.***
Zoo Frans. (*Ziet even onderzoekend naar Herman.*)

FRANS.
Ik kom je het beloofde boek brengen.

MARIE ***neemt het boek aan.***
Dank je wel. Maar die vlugheid is maar zoo-zoo. Je was misschien bang het anders weer te vergeten.

FRANS.
Foei - dat is niet mooi uitgelegd, als een zondaar zijn schuld zoo spoedig mogelijk wil goedmaken. Ik had het je wel dáar gebracht, (*Hij wijst op het boudoir.*) maar Herman zei dat je bezoek hadt.

MARIE.
En zeker: wèlk bezoek ik had? O, die hostiliteit! Kun je nog maar niet vergeten, dat tante vroeger altijd Herman voortrok.

FRANS.
Dat is het niet Marie, - (*Met eenigen nadruk.*) dan zou ik meer personen niet kunnen vergeven.

MARIE, ***verwonderd.***
Wat?!

FRANS, ***even verward, dan weer rustig.***
Niets. - Niets. - Maar je tante is en blijft mij zeer onsympathiek. Enfin, - daar had ik het met Herman al over. (*Tot Herman.*) Maar zeg eens, jij vroegt me naar stuipen.

MARIE, ***zeer verbaasd.***
Herman,... vroeg jij naar stuipen?

HERMAN, ***verward.***
Ja zeker... iemand van 't personeel... een kind van iemand op 't kantoor...

MARIE.
Zoo, (*Gaat zitten en kijkt voortdurend naar Herman.*)

FRANS ***leunt tegen den schoorsteen en praat heel gemoedelijk, terwijl Herman alle pogingen aanwendt om zijn aandoening te verbergen*.**

't Is een verraderlijke ziekte, of liever een ziekte-verschijnsel. Meestal een symptoom van hersenlijden. Zeer verraderlijk. 't Vorig jaar - ik had me pas hier gevestigd - verloor ik nog een patientje dat schijnbaar heelemaal beter was. Ik kom er 's avonds - 't kind zit bij haar vader op de knie prentjes te kijken, - 't ziet mij vriendelijk aan met mooie donkere oogen, - steekt mij een handje toe, - lacht, - en letterlijk op 't zelfde oogenblik vertoont zich een vreemde trek op het gezichtje. Iets later sluit het de oogen... 't heeft ze nooit weer open gedaan.

MARIE.

Hê - hoe akelig!... (*Tot Herman.*) Vind je niet?

HERMAN staart met groote oogen voor zich, strijkt met de hand langs het voorhoofd en zwijgt.

FRANS.

Ja, kinderen is een angstig bezit, - dat blijft een troost voor de kinderloozen.

MARIE, ***met een zucht*.**

Een treurige troost.

FRANS.

Ik zei al tegen Herman, dat ik juist een patientje heb. Vanmorgen en daar straks weer werd ik bij een jongske geroepen, in de Noordstraat...

HERMAN ***krijgt een schok, doet een pas naar hem toe, angstig*.**

In de Noordstraat?... *(Marie ziet verschrikt naar hem.)*

FRANS, ***verbaasd*.**

Ja, - maar waarom?...

HERMAN, ***alvorens*.**

Twee-en-zestig?

FRANS.

Ja juist, maar...

MARIE ***staat op, ontroerd*.**

Herman - hoe weet jij dat?

HERMAN ***schrikt hevig, treedt terug; met een poging tot zelfbedwang.***
O - dat is... daar is... daar woont juist... die man van 't kantoor...

FRANS.
Zoo, is de vader bij je op 't kantoor? Ja, dan zul je het wel aan hem hebben kunnen merken, dat begrijp ik. 't Was vanmorgen dadelijk al zorgelijk, - en zoo'n man kan er niet eens bij zijn. De moeder is geheel abnormaal, vind ik: een vreemd mensch.

MARIE.
Zoo?

FRANS.
Ja, vreemd, - heel vreemd, - niet gewoon. Het patientje is een mooi flink kereltje van vier jaar - maar 't loopt mis... 't gaat niet goed.

HERMAN zakt op de causeuse neer, houdt het gelaat van Marie afgewend en veegt zich het voorhoofd met zijn zakdoek.

MARIE ***gaat naar hem toe, bezorgd.***
Herman, - wat scheelt je toch?

HERMAN ***staat met een schok op.***
Niets... niets... 'k Ben wat duizelig vandaag... maar 't is hier ook warm... erg warm... benauwd... ik ga... wat frissche lucht... *(Gaat al sprekend schijnbaar kalm naar zijn kamerdeur, opent die bedaard. Af.)*

Dertiende tooneel.

MARIE, FRANS. Later GERRIT.

MARIE, ***zichtbaar ontroerd.***
Frans, hoe vind jij Herman nu toch?

FRANS, ***gemoedelijk.***
Ja, wat zal ik je zeggen, hij is nerveus, een beetje overprikkeld, dat heb ik van middag ook al voortdurend opgemerkt.

MARIE ***als voren.***
O, ik vind die zenuwachtige onrust op den duur verschrikkelijk, - ik vind het geen leven!...

FRANS, *glimlachend*.
Nu - nu - zóo erg....

MARIE, *zich opwindend*.
Lach niet, Frans. Herman is niet gewoon. Ik heb het laatste halfuur een gevoel gekregen, of er iets heel akeligs moet gebeuren. Ik word er zelf zoo benauwd van! *(Zij schreit en gaat zitten.)*

FRANS, *sussend, gaat bij haar zitten*.
Maar Marie, je moet je niet zoo gauw bezorgd maken. Herman is immers altijd onrustig geweest, dat weet je toch ook wel. Misschien zijn er kwesties, die hem hinderen en nog nerveuzer maken: kantoorzaken, financiëele zorgen, of...

MARIE.
Neen, neen... dat is het niet. Er is iets anders... iets veel ergers...

FRANS, *verbaasd*.
Wat zeg je nú?... Iets ergers?... Maar wàt dan?

MARIE.
Ja, wàt, - wàt, - dat weet ik juist niet... dat kan ik niet gissen. Maar ik weet zeker, ik voel dat er iets is, dat hij voor mij verzwijgt, en dat maakt me ellendig. Ik voel het. O, Frans, ik ben zoo angstig, - Herman doet zoo vreemd!

FRANS, *hoofdschuddend*.
Marie, Marie, hoe heb ik het nu met je?...

MARIE *staat schielijk op*.
Sst! *(Zij luistert. Men hoort een deur dichtslaan. Zij loopt, terwijl Frans haar bezorgd gadeslaat, naar Hermans kamerdeur en opent die.)* Hij is er niet meer; hij is weg. *(Loopt vlug naar de gangdeur, opent die en luistert. Men hoort weer een deur dichtslaan.)* Nu gaat hij uit! *(Hartstochtelijk tot Frans.)* Zie je nu wel, is het nu nog inbeelding van me? Pas heeft hij me beloofd bij me thuis te blijven. Waarom gaat hij dan opeens, zonder iets te zeggen, uit?...

FRANS, *ook opgestaan*.
Hoor eens, Marie, je mag je niet zoo opwinden. Je moet je verstand gebruiken. Kan Herman niet voor enkele oogenblikken zijn uitgegaan en dadelijk weer terugkomen? Kan hem niet iets zijn ingevallen, dat hij straks vergeten had? Hij klaagde over duizeligheid, - kan hij niet even in de buitenlucht gegaan zijn om wat op te frisschen? Kom - kom - maak je nu in 's hemels-

naam niet van streek voor niets. Als hij je beloofd heeft thuis te blijven, dan zal hij immers wel dadelijk weer terugkomen.

MARIE ***heeft intusschen als in gedachte naar den grond gestaard; bedwingt zich nu met geweld. Op luchtiger toon.***

Ja Frans, je zult wel gelijk hebben, zeker, zeker. Ik mag eigenlijk niet zoo over Herman denken of spreken. Ik heb me daareven een beetje dwaas aangesteld, dat vind ik nu zelf ook. (*Zij gaat zitten en schelt.*) Gelukkig dat het tegenover jou was. Jij weet wel beter. En jij hebt zoo heerlijk de takt om iemand te kalmeeren. *(Gerrit komt.)* Zeg aan Dina dat zij de bouilloire en het theegoed hier brengt.

GERRIT.

Best, mevrouw. (*Af.*)

FRANS, ***zichtbaar gestreeld, gaat zitten.***

Het doet me plezier, dat je het nu zelf ook inziet. Ik vind het altijd zoo jammer, als de menschen noodeloos zich het leven verdrieten. En zoo iets zie je toch dagelijks. Wacht jij nu Herman maar rustig met de thee. Het wordt nu voor mij tijd om nog eenige visites te maken.

MARIE, ***schijnbaar kalm en onverschillig.***

Ook nog bij dat... stuipen-patientje?

FRANS ***neemt zijn zakboekje.***

Ja, zeker. 't Zal anders wel niet meer noodig zijn, vrees ik. (*Het boekje inziende.*) Noordstraat twee-en-zestig.

MARIE ***alsvoren.***

Hoe heeten die menschen?... Maar dat weet Herman ook wel. Misschien kan ik iets voor hen doen....

FRANS, ***in zijn boekje ziende.***

Die menschen... heeten Roskamp.

MARIE.

Roskamp?

FRANS.

Ja. Ik heb de moeder alleen nog maar aangetroffen.

MARIE,

Is die nog jong?... Knap?...

FRANS ***steekt het boekje bij zich.***

Zoo heel jong niet meer, en waarschijnlijk wel mooi geweest.

Ze heeft iets vreemds - iets zeer abnormaals. 't Is trouwens nu geen wonder. En nu neem ik mijn congé. (*Beiden staan op.*) Hoor eens, zusje - als je nu weer eens zoo'n zenuwachtige bui voelt opkomen, en je hebt behoefte aan een kalmeerend woord, stuur dan gerust. Ik ben altijd tot je dienst. Beloof je me dat?

MARIE ***ziet hem vriendelijk aan.***
Graag!

FRANS, ***langzaam en peinzend.***
En anders... praat eens ernstig en openhartig met Herman, dat zal je misschien nog het meest rust geven.

MARIE.
Ja, dat zal ik bepaald eens doen. Dank je wel voor je goeden raad. (*Zij reikt hem de hand.*)

FRANS ***houdt haar hand een oogenblik vast en ziet haar strak en vriendelijk aan.***
Bonsoir, Marie - en wees verstandig! *(Af.)*

Veertiende tooneel.

MARIE. Later DINA.

MARIE ***loopt zenuwachtig heen en weer. Schamper.***
Verstandig!... Goddank, dat hij wèg is!... *(Snel bij zichzelve.)* Noordstraat twee-en-zestig... Roskamp... Wat moet ik doen!... Wat moet ik doen?... Ik kan haast niet meer denken... *(Zij legt de hand aan haar voorhoofd.)* Het bonst hier zoo. Roskamp - Roskamp... er is op 't kantoor geen Roskamp... Dat weet ik zeker... Laat eens zien: op 't kantoor zijn Fransen... Van Meurs... en... och hoe heet die andere ook weer?... ik weet het niet... nu niet... maar hij heet niet Roskamp. Dàt weet ik zeker - zeker. *(Met veel aandoening.)* Dus... Herman heeft... gelogen; *(dof)* hij heeft... gelogen... Waarom?... Dat kind... dat kind... (*Opgewonden.*) Ik moet het weten...

DINA komt binnen met de bouilloire.

MARIE.
Haal me mijn pluche mantel en hoed.

DINA ***zet de bouilloire neer. Verwonderd***
Wilt u uit, mevrouw?

MARIE.

Ja, even. Gauw maar. (*Dina af.*) Herman heeft gelogen. Dat weet ik nu zeker. Waarom ontroerde hij zoo?... Om dat zieke kind?... Dat kind - dat kind... o 't is afschuwelijk... maar *(Met veel beslistheid.)* ik wìl zekerheid!

DINA, *met mantel en hoed.*

Gaat u alleen?... 't Is erg donker buiten.

MARIE *zet vlug den hoed op.*

Ja, dat weet ik wel, - help me maar gauw.

DINA *helpt haar met den mantel.*

Hoe wil mevrouw met de thee?

MARIE.

O, zet die maar klaar. *(Snel af.)*

DINA haalt verbaasd de schouders op. Het gordijn valt.

Tweede bedrijf.

Eenvoudig gemeubelde bovenkamer. Tegen den achterwand een groot fotografisch portret van een kind. Rechts in den achterwand een deur op de gang. In den linkerwand iets naar achter een deur naar een zijkamer. Tegen denzelfden wand een boekenhanger vol boeken. In den rechterzijwand twee vensters, waarvoor de gordijnen zijn neergelaten. Midden op den voorgrond een tafel met een paar stoelen. Links vóor tegen den zijwand een kleine tafel, met een stoel. Onder die tafel eenig kinderspeelgoed, waarbij een paardje. Ook rechts een stoel en op den vloer wat speelgoed. Het vertrek flauw verlicht door één lamp.

Eerste Tooneel.

DOORTJE. DR. FRANS KOORDERS.

DOORTJE *komt met behuild gezicht uit de zijkamer, zet een paar stoelen recht, gaat naar rechts, neemt een paar speelgoed-doosjes van den vloer, zet die zichtbaar aangedaan op elkaar op den stoel en wil door de gangdeur weggaan, als Frans binnenkomt.*

O, meneer dokter, is u daar nog?... Ach God, - 't is net gegaan zooals u dacht. *(Zij brengt haar zakdoek aan haar oogen.)*

FRANS.
Zoo - is het afgeloopen?

DOORTJE.
Ach ja - al voor een half uur, meneer. Hij was strakjes al zoo min, toen u wegging. Hij is toen niet meer bijgekomen. Een oogenblikje later werd hij ineens heelemaal blauwig in z'n gezichtje. Toen gaf hij nog een paar snikjes... en toen... was 't uit... *(Zij schreit)*

FRANS, *meewarig*.
't Is treurig!... En hoe is 't met de juffrouw?...

DOORTJE.
Akelig, meneer dokter. Naar om aan te zien. Denkt u nou dat ze een oogenblik gehuild heeft om het kind? - Ik heb geen traan van 'er gezien.

FRANS, *met belangstelling*.
Zoo?

DOORTJE, *iets zachter*.
Net als toen verleden maand 'er vader gestorven is. Ze was er niet bij geweest, - ze waren niet best met mekaar, begrijpt u, - maar toen ze den doodsbrief kreeg, kijk meneer dokter, ik werd er miserabel van, zóo vreemd als ze deed. Toen heeft ze ook niet gehuild, maar dagen lang met zoo'n strak gezicht geloopen - net als een steenen beeld. En nou weer - datzelfde gezicht, maar geen traan... geen traan...

FRANS,
Zoo.

DOORTJE.
Ja, meneer dokter, en 't is net of ze er nou niet bij kan blijven, - bij het kind. Ze loopt er aanhoudend vandaan, - 't is of ze er bang van is... ik weet zelf niet...

FRANS.
Zoo, - nu, ik zal eens gaan kijken... *(Doortje af. Frans gaat naar de deur links.)*

Tweede tooneel.

FRANS. HERMAN.

HERMAN komt uit de zijdeur, loopt Frans voorbij, ziet doodsbleek, valt op een stoel bij de tafel neer, steunt snikkend het hoofd met de hand.

FRANS ***staat een oogenblik ten hoogste verbaasd, gaat dan naar Herman toe, legt hem de hand op den schouder.***

Herman! - jij hier?... En...

HERMAN ziet verwilderd op, strijkt met de hand langs het voorhoofd.

FRANS, ***bezorgd.***

Kerel - wat zie jij er uit! Wat is er toch?... wat doe jij hier?

HERMAN, ***dof.***

Hij is dood.

FRANS.

't Kleine ventje, - ja, dat heb ik gehoord. Maar ik begrijp niet...

HERMAN laat het hoofd moedeloos zinken en schreit.

FRANS ***treedt iets terug en beschouwt hem verbaasd.***

Herman - ik begrijp niet, waarom ben je zoo nerveus... zoo bedroefd? *(Herman zwijgt. Frans haalt de schouders op, loopt naar de andere zij van de tafel, steunt daarop met beide handen en fixeert hem.)* Herman, - zeg toch iets. Wat scheelt je?

HERMAN, ***dof.***

Hij was al dood toen ik hier kwam... o God... zoo'n lief kereltje!... *(Hij snikt.)*

FRANS, ***met groote ontroering.***

Toen - jij - hier - kwam?.... En jij kwam hier, omdat jij *(met nadruk)* zoo met de lui hier te doen hadt? Daarom kwam jij hier, - omdat de vader op 't kantoor werkt, is 't niet? *(Herman zwijgt, buigt het hoofd dieper.)* Zeg eens - is die vader nu ook thuis?.... is die dáar nu ook? *(Hij wijst naar de deur links.)* Herman - antwoord me: is die vader dáar nu ook? *(Herman schudt het hoofd.)* Hê?.... Niet?.... Maar waar is hij dan? Of?... Of?!... *(Hij ziet rond en opeens blijft zijn blik gevestigd op het kinderportret. Hij doet er een pas naar toe, bekijkt het eenige oogenblikken en zegt dan met trillende stem:)* - Herman... dit kind lijkt op.... jou. *(Gaat weer naar hem toe, angstig.)* Dat portret lijkt op jou... Herman... op jou... kàn dat?...

HERMAN ***springt op, hartstochtelijk.***

Ja - 't lijkt op mij... 't is m i j n kind, - m i j n jongen, -

m i j n lieveling! *(Frans wijkt ontsteld terug. Herman zakt weer op zijn stoel. Hoofdschuddend.)* En nu is hij dood... dood! *(Langzaam het hoofd opheffend.)* Nu vind je me gemeen, hè?

FRANS, *smartelijk*.
O Herman, - Herman! Vraag je dat aan m i j ?

HERMAN.
Ja, jou, - jou. Veroordeel me maar.

FRANS.
Ik weet niet hoe ik over jou oordeelen moet. Maar wat je daar gezegd hebt, vind ik verschrikkelijk... voor Marie...

HERMAN, *als wezenloos*.
Verschrikkelijk... verschrikkelijk... *(Strijkt met de hand langs het voorhoofd. Vliegt op.)* Verschrikkelijk - zeg je - voor Marie zeker... ja maar... die mag het niet weten - nooit - nooit! *(Gaat naar Frans toe.)* Ik bid je, Frans,... ik smeek je... laat er haar nooit iets van merken,... zij zou dood ongelukkig zijn... en dat màg niet... dat màg niet!

FRANS, *somber*.
Dus je hebt haar bedrogen?

HERMAN *staart voor zich; dof*.
Ja.

FRANS.
En dat moest ík ontdekken.
(Pauze.)

HERMAN, *opeens woest en dreigend*.
Maar Marie màg er niets van weten... Verstaan? Begrepen?!

FRANS, *kalm, ziet hem strak aan; kortaf*.
Ik heb nu àlles begrepen. Ik zou je nu raden je wat kalm te houden.

HERMAN *grijpt met beide handen naar zijn hoofd*.
Kalm?... Kalm?... O, wees jij eens kalm, als je zoo gemarteld wordt!... *(Gaat langzaam naar de zijkamer. Zachter.)* En nu wil ik... mijn kind nog eens zien. *(Af.)*

FRANS *volgt hem*.
Ik moet het kind ook nog zien. *(Hoofdschuddend.)* Marie... Marie...

Derde tooneel.

DOORTJE. MARIE.

DOORTJE ***laat Marie binnen.***
Neem me niet kwalijk, juffrouw, dat ik u niet dadelijk binnen liet. Ik verstond u niet goed - wij zijn zoo heelemaal van streek.

MARIE, ***gekleed als Einde 1e Bedrijf, ziet het vertrek rond. Half verstrooid.***
Ja... jawel... dat kan ik begrijpen...

DOORTJE.
Niewaar, juffrouw?... Toen hij straks zoo erg werd, - ach, zoo'n ijselijke stuip, juffrouw, 't was niet om aan te zien! - toen ben ik uitgevlogen om den dokter. Vanmorgen hebben we maar den eerste den beste geroepen, die het dichtst in de buurt woont. Maar hij kon er weinig aan doen, en vanavond werd het hoe langer hoe erger. Nou is hij er weer bij, maar... *(zij wischt haar oogen met de hand)* nou is het al lang te laat.

MARIE, ***ontroerd.***
Is het, kind al... dood?

DOORTJE.
Ja juffrouw, onze lieve Herman is dood.

MARIE ***schrikt.***
Herman?

DOORTJE.
Ja juffrouw; hij heette Herman. 't Was zoo'n flinke, knappe jongen. Daar hebt u zijn portret. *(Marie ziet verwilderd naar 't portret en dan weer naar Doortje.)* 't Arme schaap - och heer!... *(Wijzend.)* Daar staat zijn speelgoed nog. Gisteren middag was hij nog zoo vroolijk. Toen heeft hij nog met zijn paardje gespeeld, en dan riep hij gedurig: ‘Meerijen, Door - meerijen!’... En nou al dood!... 't Is voor de juffrouw niet om te overkomen.

MARIE.
De juffrouw?... de juffrouw?... en...

DOORTJE.
U woudt de juffrouw spreken?

MARIE, ***verward.***
Neen... neen... ja... dat is te zeggen... is er niet een

mijnheer hier?... Dien zou ik graag even spreken... *(Aarzelend.)* Mijnheer... Koorders?...

DOORTJE ***ziet Marie aandachtig aan; ontwijkend.***
O zoo - een mijnheer, zegt u? Wacht, - dan zal ik toch eerst maar even... de juffrouw... Maar ga u zitten, juffrouw. *(Zij wijst op een stoel en vertrekt, na geklopt te hebben, door de deur links. Marie blijft staan en kijkt naar het portret.)*

Vierde tooneel.

FRANS ***komt uit de zijdeur op, ziet Marie en ontstelt.***
Marie!... Jij?...

MARIE, ***geveinsd kalm.***
Och ja, Frans, ik ben je gauw gevolgd. Toen ik wist dat Herman zooveel belang stelt in de menschen hier, - *(Zij ziet Frans strak aan.)* dat merkten wij immers straks?

FRANS, ***verward.***
Ja... ja...

MARIE ***alsvoren.***
Toen vond ik het niet meer dan mijn plicht, om mij die menschen ook aan te trekken. Allicht kan een vrouw in dit opzicht meer doen dan een man.

FRANS, ***met meer beslistheid.***
Zeker - zeker. Ik vind het allerliefst van je. Maar ongelukkig is het niet meer noodig.

MARIE ***alsvoren.***
Neen, dat heb ik gehoord. Wat is dat treurig! Maar ik wil toch Herman niet alleen laten staan in zijn... liefdadigheid. Misschien is er nog wel iets, waarmee ik van dienst kan zijn.

FRANS.
Neen, geloof me, je kunt hier niets meer helpen, en daarom... *(Hij aarzelt.)*

MARIE.
Nu?

FRANS, ***gemoedelijk.***
Daarom stel ik je voor met me heen te gaan. Dan zal ik je naar huis brengen. Ga nu maar mee.

MARIE ***ziet naar de zijdeur.***
Ja maar...

FRANS.
Neen werkelijk, Marie. Het is daar niets dan akeligheid. Wat behoef je nu noodeloos zulke treurige indrukken te zoeken? Dat moet je niet doen... Dat moet je vermijden. Daarbij, geloof me, je kunt hier toch niets uitrichten, niets helpen - waartoe zou je dan blijven?

MARIE, ***met veel nadruk.***
En... Herman dan?

FRANS, ***verschrikt.***
Herman?!

MARIE ***ziet hem strak aan.***
Frans - is Herman dáar? - De waarheid, hoor!... de waarheid!

FRANS, ***verward.***
Herman?... Ja zie je... die... dat is... *(Dringend.)* Marie, hoor eens, je zult me een ontzaglijk groot genoegen doen, als je naar mijn raad wilt luisteren. Ik bid je - ga nu mee heen. Werkelijk - 't is beter, 't is veel beter. Kom, laat ik je nu naar huis brengen!

MARIE, ***zeer beslist.***
Neen Frans, - ik blijf: ik wacht op Herman.

FRANS.
Dus je wilt niet?... *(Zich bezinnend.)* Wacht - dan is het eenvoudigste, dat ik Herman even roep, dan kan hij met je heengaan. *(Hij keert terug naar de deur van de zijkamer. Juist komt Greta Roskamp daardoor op.)*

Vijfde tooneel.

De vorigen. GRETA ROSKAMP.

GRETA. ***Donker gekleed. Rossig blond haar. Zeer blank. Groote, strak starende oogen. Dunne, dichtgeknepen lippen. Spreekt bijna voortdurend met diepe of gedempte stem. Meest bedaard, eenigszins automatisch in haar bewegingen.***

Wat wilt u, dokter? *(Trekt de deur achter zich dicht.)*

FRANS ***treedt terug.***
Ik meende dat mijnheer Koorders...

GRETA.
Die zal dadelijk wel hier komen.

FRANS ***aarzelt, kijkt naar Marie.***
Zoo, komt hij dadelijk hier? Dan...

MARIE, ***tot Frans.***
Wacht ik hier even op hem. Ga jij gerust.

GRETA, ***beleefd. Is bij de tafel gekomen.***
Wilt u gaan zitten, mevrouw? *(Marie gaat zitten.)* Dan zal ik mijnheer Koorders even waarschuwen. *(Zij gaat zeer langzaam naar de deur van de zijkamer.)*

FRANS, ***tot Marie.***
En ga je dan dadelijk met Herman naar huis? Beloof je me dat?

MARIE, ***aarzelend.***
Dat... beloof ik je.

FRANS.
Bonsoir Marie. *(Tot Greta.)* Juffrouw. *(Af.)*

GRETA heeft de deur half geopend, ziet om, weifelt, trekt ze opeens snel dicht en keert langzaam terug.

Zesde tooneel.

GRETA. MARIE.

GRETA ***blijft bij de tafel staan tegenover Marie.***
Mag ik ook weten, mevrouw Koorders?...

MARIE, ***verbaasd.***
Kent u mij?

GRETA.
Zeker ken ik u. Al lang. Mag ik nu ook weten?...

MARIE, ***aarzelend en ontwijkend.***
Wat is het treurig... met uw kind... afgeloopen.

GRETA.
Zoo - vindt u dat ook treurig?

MARIE ***ziet haar meer en meer met bevreemding aan.***
Ik? Natuurlijk. Wie zou dat niet vinden?

GRETA, ***als bij zich zelf.***
Ja, 't is heel droevig... vooral - *(ziet Marie aan)* dat weet u nog niet - omdat het een straf is.

MARIE.
Een straf?

GRETA.
Ja, ik voel dat het een straf is... voor mij - en ook voor Herman.

MARIE, ***verschrikt.***
Wat zegt u dáar?!

GRETA.
Zeker. Ook voor hem. Daar is goddank nog een beetje rechtvaardigheid.

MARIE ***alsvoren.***
Maar ik begrijp u niet.

GRETA ***laat zich moedeloos op een stoel neervallen. Staart voor zich.***
Dat moet dan het einde zijn, dáarvoor heb ik hem dan zoo liefgehad, - voor al die ellende... En daarom heeft mijn vader mij verstooten, - mij niet eens meer willen zien, toen hij stierf... Nu is de groote straf gekomen voor alles. *(Ziet opeens Marie aan.)* Zeg - waarom moest Herman zich aan u verkoopen? En wat komt u nu hier doen?

MARIE, ***ontsteld.***
Ik weet niet... ik begrijp niet.

GRETA.
Wat komt de koopvrouw hier doen?... Ik heb u altijd de koopvrouw genoemd. U hebt immers Herman voor geld - voor heel veel geld gekocht?

MARIE ***vliegt op.***
Juffrouw!... wat zeg je! Mensch - ben je krankzinnig?!

GRETA, ***met iets angstigs.***
Ga toch zitten... en praat niet zoo hard.. 't Is hier een sterfhuis... Hiernaast ligt mijn dood kind.

MARIE zakt als verlamd op haar stoel en blijft Greta verwezen aanstaren.

GRETA.

Of ik krankzinnig ben? *(Hoofdschuddend.)* Neen - nu niet. Bijna geweest - vroeger - vier jaar geleden - toen u met hem trouwde... Ik heb u toen gehaat... gehaat .. ik kan u niet zeggen hoe ik u gehaat heb. *(Marie schrikt.)* Waarom moest u ook mijn Herman koopen? Ik was immers met hem getrouwd.

MARIE.

O!...

GRETA.

Maak u niet ongerust... niet op het stadhuis.. daar was hij te fatsoenlijk voor. Nu heb ik geen recht meer op hem, - u hebt hem betaald. Vóor dien tijd was hij van mij, - van mij alleen.

MARIE *ziet haar niet weerzin aan, spreekt heesch*.

Mensch - je liegt... je liegt... *(Kreunend.)* O God - wat meen je toch?

GRETA, *zeer somber*.

Ik wou dat ik loog: dat was gelukkig voor ons allemaal. *(Met iets meer hartstocht, maar steeds met lage stem.)* Wat ik meen? Moet ik u dan alles zeggen? Moet ik dan aan zijn vrouw vertellen, hoeveel ik van hem gehouden heb, en hoe ik met hem samenleefde, twee jaar lang...

MARIE, *handenwringend*.

Ach, zwijg!

GRETA *let hier niet op; als in zichzelf*.

Twee jaar - twee heerlijke jaren.. *(Marie is opgestaan en gaat angstig luisterend naar haar toe.)* Toen was hij alles voor me. Elken avond kwam hij hier - elken avond. En dan vertelde hij me alles - en dan lazen we samen - en... *(Zij buigt het hoofd en blijft in gedachten voor zich staren. Marie ziet angstig naar haar. Pauze.*)

GRETA *ziet op*.

O, en toen ging hij zich verkoopen - aan u. *(Ziet Marie wanhopig aan.)*

MARIE, *smeekend*.

O, hou op!

GRETA, *half opstaand*.

Ga terug, - nog verder, - terug - daarheen.... Kom in-

godsnaam niet zoo dicht meer bij me. Mijn haat moest weer eens wakker worden. Want ik heb u gehaat.... gehaat.... (*Ziet haar een oogenblik zwijgend aan. Met zeer gedempte stem*:) Ik heb u dikwijls nageslopen; u weet wel, wij vrouwen willen zien die wij haten. Ik heb n dikwijls nageslopen, als u met hem wandelde. Ik ben u ook wel eens tegengekomen. Dan werd Herman wit van angst, (*nerveuzer*.) En als u dan, zonder iets van mij te merken... vroolijk pratend naast hem voortwandelde..... (*Een oogenblik zich vergetend*.) o - dan had ik u wel kunnen worgen! (*Marie schrikt. Greta veel kalmer*.) Och neen - wees nu maar niet bang. Ik zou het nu niet meer willen doen: Herman is het niet waard.

MARIE, *met trillende stem, fier*.
Ik verbied je zoo over mijn man te spreken.

GRETA, *lusteloos neerzakkend*.
Daar hebt u gelijk in. Maar ik kan niet anders over hem spreken. U houdt natuurlijk veel van hem. - anders zoudt u hem niet gekocht hebben. (*Ziet haar strak aan*.) U hebt niet eens opgemerkt, of hij wel graag bij u was, - wèl?

MARIE, *met afkeer*.
Mensch, je bent afschuwelijk.

GRETA *let hier niet op, ziet voor zich*.
Maar ik ging hem toen verachten.... Bah, een man die zich verkoopt! U moogt hem nu gerust houden, - ik zou hem niet meer willen.

MARIE zinkt als vernietigd op haar stoel.

GRETA, *alsvoren*.
Ik had genoeg aan het kind, - aan mijn lieveling. Voor hem bleef Herman trouw zorgen. Daarvoor had ik hem nog noodig. En nu.... is mijn lieveling dood.... mijn vader dood.... en Herman verkocht. (*Ziet Marie aan. Dof*.) Nu ben ik alles kwijt, - àlles wat ik heb liefgehad, - hebt u nu nog geen medelijden met me?

MARIE *ziet haar met weerzin aan*.
Ik?.... ik?.... medelijden met ú?

GRETA, *fluisterend en scherp*.
Dan toch met je màn zeker?.... 't Is immers ook zijn éenig kind, dat dood is. (*Leunt moedeloos op de tafel. Somber*.) 't Is mijn straf.... mijn verdiende straf. Waarom heb ik mijn vader verlaten voor hèm?.... En ik ben slecht geweest. (*Tot Marie*.) Ik heb mij

dikwijls verheugd, innig verheugd, dat u geen kinderen kreegt, en toen dat twee, drie jaar duurde, plaagde, sarde ik Herman er mee.... daar hielp geen geld voor.

MARIE, ***weenend.***
Hou op - hou op!.... 't Is gemeen!....

GRETA ***ziet voor zich.***
Ja, dat was slecht, heel slecht. En nu (*meer en meer met aandoening*) heb ik zelf... geen kind meer. - Soms heb ik gewenscht dat.... mijn lief ventje sterven zou, omdat ik hem nooit den naam van zijn.... vader zou kunnen noemen, als hij grooter werd.... omdat ik bang was, dat hij me dan.... verachten zou. Maar nu... valt het mij nog zoo zwaar! (*Zij begint te snikken en laat het hoofd op de armen vallen. Zoo ligt zij eenige oogenblikken, terwijl Marie met ontroerd gelaat en onbewegelijk naar haar zit te staren.)*

Zevende tooneel.

De vorigen. HERMAN.

HERMAN ***komt met gebogen hoofd langzaam de kamer in. Marie ziende ontstelt hij zeer.***
Hoe!.... Marie - jij?

GRETA ***met een schok overeind, wischt haar tranen af. Snijdend.***
Je vrouw komt je condoleeren.

HERMAN ***deinst terugziet beiden om beurte aan.***
O!

MARIE *is opgestaan, bedwingt zich zichtbaar, ziet Herman strak aan. Pauze.*

HERMAN, ***smartelijk.***
Maar Marie, - in godsnaam, - waarom heb je dit gedaan?...

MARIE, ***met zelfbeheersching. Haar stem trilt.***
Omdat ik geen rust meer had; omdat ik best voelde dat er iets was tusschen ons....

HERMAN.
Neen, neen - niets tusschen ons - ik zweer je....

MARIE.
Ik wilde weten wat het was. Nu weet ik alles en zal heengaan. (*Gaat naar de deur.*)

GRETA *treedt haar in den weg*.
Nu nog niet - u gaat nog niet heen.

HERMAN, *verbaasd, doet een stap naar de deur*.
Wat!

MARIE *ziet Greta fier aan; met eenige stemverheffing*.
En waarom niet?.... Wat geeft u het recht mij hier te willen houden?....

GRETA, *smeekend*.
Spreek niet zoo hard - 't is hier een sterf huis. *(Zij houdt even de hand aan haar voorhoofd, als om haar gedachten bijeen te houden.)* U moet nog niet weggaan... nog even blijven.... even maar. Ik zal u geen kwaad doen - *(met een blik naar Herman)* uw man is er immers bij.

MARIE, *onwillig, toch weifelend*.
Maar waarom?....

GRETA, *alvoren*.
Ik bid u - ga nog even zitten - ik bid u er om. Wij moeten nu tot klaarheid komen - dezen dag nog - den dag der gerechtigheid.... Dan kunt u gaan.... dan is àlles, àlles voorbij.... voorgoed voorbij.

MARIE, *alvoren*.
Maar ik weet nu....

GRETA, *snel*.
U weet nog niet het voornaamste. (*Zij ziet opeens vol bitterheid naar Herman.*) U weet nog niet wie hij is.

HERMAN *schrikt hevig*.
Greta - och kom! - wat is dat nu?....

GRETA, *zacht en met nadruk*.
Ik wil - spreken - vrijuit - eindelijk....

HERMAN, *angstig*.
Maar nú niet - hoe is 't mogelijk! Nu ben je toch veel te zenuwachtig.... Morgen....

GRETA *ziet hem strak aan*.
Nu wel. Morgen zou jij het me wel onmogelijk maken. (*Herman schudt ongeduldig het hoofd*). (*Tol Marie.*) Vandaag is de straf

gekomen, de groote straf die komen moest. Maar nu wil ik ook alles zeggen, - àlles.

HERMAN ***doet een stap naar haar toe.***
Greta! je zult toch niet....

GRETA ***ziet hem zoo wanhopig aan dat hij terugtreedt.***
Ik zal wèl. Alles, àlles wil ik vertellen, ik m o e t , het brandt mij hier. (*Zij legt de hand op haar borst.*)

HERMAN, ***smeekend.***
Marie.... Marie.... ga heen - ik bid je - ga heen! Luister niet.... ze is niet normaal ... ze is overspannen door het groote verdriet.

MARIE ziet beiden om beurte aan, zakt dan bevend op haar stoel neer en blijft Greta, als onder betoovering, strak aanstaren. Tweemaal opent zij den mond, maar er komt geen geluid.

GRETA, ***tot Herman.***
Jij zoudt nu mischien wel willen beweren, dat ik niet wel bij 't hoofd ben, niet? *(Somber voor zich.)* O - ik heb soms gehoopt krankzinnig te worden, want met een helder hoofd te moeten nadenken over al het onrecht, dat er in de wereld is, maakt het leven haast ondragelijk. *(Tot Herman.)* Maar val me nu niet meer in de rede - ik moet met je vrouw spreken. *(Zij nadert Marie iets meer, die op haar stoel een terugwijkende beweging maakt.)* Mevrouw Koorders, ik heb u misschien diep beleedigd, dit spijt me - het was mijn bedoeling niet. Maar aan al de ellende, die eerst ìk heb moeten beleven, en u op 't oogenblik, heeft maar één persoon de schuld - hij.... Hij alleen.

HERMAN.
Greta!....

GRETA.
U heeft hij evengoed bedrogen als mij.

MARIE, ***angstig tot Herman.***
O Herman....

GRETA.
Hij zal mij niet tegenspreken.

HERMAN.
Greta - zwijg! Ik beveel het je - zwijg! (*Doet een stap naar haar toe.*)

GRETA ***ziel hem strak aan. Vermanend.***
Niet hard spreken - denk er aan! *(Zij wijst naar de deur links.*)

HERMAN buigt het hoofd, treedt terug en valt moedeloos op een stoel.

GRETA, ***tot Marie.***
Herman Koorders heeft u ten huwelijk gevraagd, nu vier jaar geleden. Hij deed dit alleen om uw geld. (*Herman schrikt hevig*).

MARIE ***slaat de rechterhand voor 't gelaat en maakt met de linker een afwijzend gebaar.***
O!....

GRETA, ***koud en kortaf.***
Ik heb de waarheid moeten verdragen, - nu moet u dat ook doen. U moet hem nu kennen - heelemaal. Koorders zijn zaken stonden toen....

HERMAN staat op en maakt een beweging naar de gangdeur.

GRETA ***ziet naar hem.***
Wil je heengaan?.... Ga gerust.

HERMAN ***staat een oogenblik besluiteloos, ziet naar Marie, die als versuft vóor zich staart, treedt met gebogen hoofd en toornigen blik op Greta terug.***
Greta - hoe kùn je....

GRETA ***ziet hem minachtend aan, spreekt snel en zacht.***
Ik zal niets dan de waarheid zeggen. Maar je vrouw heeft recht die te weten. (*Tot Marie*.) Vier jaar geleden stonden Koorders zijn zaken slecht. Hij had geld noodig. Anders liep het mis. Toen ging hij een vrouw zoeken met geld - of liever ‘geld zoeken met een vrouw’.

HERMAN.
Mensch! mensch!

GRETA ***let hier niet op.***
Hij hield vroeger veel, heel veel van mij. Dat weet ik zeker. Dat zal hij niet ontkennen. Hij had ook geen enkele reden om liefde voor te wenden, want ik was àrm. (*Marie zeer onrustig*.) Hij

had genoeg aan mijn liefde en zou ook niet over een huwelijk met.... een ander gedacht hebben, als 't niet geweest was om, dat ellendige geld.... (*Als voor zich zelve.*) Om hem plezier te doen had ik mij met lezen ontwikkeld. Misschien heeft hij wel plan gehad (*Zij ziet even naar Herman, die somber voor zich staart.*) mij te trouwen, maar zijn zaken....

MARIE ***staat op.***
O, ik wil weg - ik wil weg - ik kan het niet uithouden!...

GRETA ***treedt haar in den weg. Vragend.***
Wat zachter, Mevrouw Koorders.... ik bid u....? (*Beslist.*) U kunt nog niet heengaan. U moet eerst alles weten. (*Marie kijkt, als zocht zij een uitweg, naar de deur links.*) U kijkt naar d i e deur. (*Zich opwindend en een oogenblik zich vergetend.*) Daar komt u nooit door: daar ligt mijn kind - mijn dood kind - en jij zult niet wagen daar dicht bij te komen! (*Zij ziet Marie zoo wanhopig aan, dat deze terugwijkt en Herman vooruit komt. Dan, als kwam zij tot bezinning.*) O.... vergeef me.... (*Tot Herman.*) Wees gerust: ik zal je vrouw geen kwaad doen. (*Tot Marie, smeekend.*) Ik bid u, - blijf nog een oogenblik... ik meende niets kwaads... ik ben zoo van streek... maar ik m o e t u alles zeggen.... àlles.... Het brandt mij hier zoo.... *(Zwijgt even.)* Later zal ìk wel heengaan.

MARIE grijpt de leuning van haar stoel en zakt er langzaam op neer.

HERMAN ziet vol onrust naar Marie.

GRETA ***spreekt wat sneller.***
Toen hij meer kapitaal noodig had - de zaak staat nu weer wrak - zocht Herman een rijke vrouw. Toen trouwde hij u. Alleen om uw geld, dat was zijn excuus tegenover mij - dat begrijpt u wel.

HERMAN begint dreigend naar haar te zien.

GRETA.
Maar u hebt toch wel gemerkt dat hij niet veel van u hield? (*Marie laat het hoofd zinken.*) Dat voelt een vrouw dadelijk. Maar u hieldt veel van hem, u woudt hem hèbben, en met uw geld hebt u hem gekocht. Daarom noemde ik u de ‘koopvrouw’. Weet u hoe hij u noemde?....

HERMAN ***vliegt op en grijpt Greta bij den schouder. Dreigend***
Zwijg nu - of....

GRETA ***staat opeens fier tegenover hem.***
Denk je dan, dat ik nog langer voor jou behoef te zwijgen? Maar spreek zachter.... (*Zij wijst naar de deur links.*)

HERMAN slaat de hand aan zijn voorhoofd en wijkt wankelend terug.

GRETA.
Hij noemde u tegen mij - tegen anderen zal hij het wel niet gedurfd hebben - het....

HERMAN, ***smeekend.***
Ach Greta, Greta - waarom?....

GRETA, ***tot Herman.***
Je vrouw moet de waarheid weten. (*Tot Marie.*) Hij noemde u het.... goudvischje, - het.... goudvischje.

MARIE weent en barst in snikken uit.

HERMAN zakt als vernietigd op een stoel. Pauze.

HERMAN ***wijst op Marie.***
Greta - ingodsnaam - heb medelijden!....

GRETA.
Ik heb medelijden met je vrouw, dat ze zoolang met een blinddoek heeft geloopen.... (*Scherper, zich nu geheel tot hem wendend.*) Medelijden?.... Hadt jij iets medelijden met mij, toen je mij het ergste aandeedt?... Zeg?.... O, dat ik nu zoo hard, zoo wreed ben, - dat ik niet gebroken neerzit bij mijn dood kind.... bij mijn lieveling (*Zij veegt met de hand langs haar oogen.*) - dat is jou schuld, alleen jou schuld. Jij hebt me bedorven, jij hebt me slecht, gevoelloos gemaakt.... Jij hebt mijn ziel vergiftigd.

HERMAN, ***geagiteerd.***
Neen - neen.... och kom!.... je bent zenuwachtig, overspannen, maar....

GRETA, ***zich beheerschend; met koude stem.***
Niet slecht - wil je zeggen. Jawel - ik zal het je bewijzen. Vier jaar lang heb ik je veracht, - van dag tot dag hoe langer hoe dieper veracht. (*Herman staart haar verschrikt aan.*) En daar heb ik je nooit iets van laten merken. Waarom niet?.... Uit berekening - versta je. Ben ik geen goede leerling van Herman Koorders? - Ik heb aanhankelijkheid, hondetrouw gehuicheld, gedaan of ik je nog liefhad, nadat je mij verschopte. En dat deed

ik enkel, omdat ik bang was dat je anders de hand van ons kind zoudt aftrekken.

HERMAN ***staat op en wijkt terug.***
Mensch - dat is ontzettend!

GRETA, ***alvoren.***
Vindt je dat nu werkelijk zóo erg?.... Jij huichelde liefde voor je vrouw (*Marie krijgt een schok*.) ten voordeele van je zaak; ik deed of ik jou nog liefhad, - voor de toekomst van ons kind: wat vind je nu het ergste?.... (*Zacht.*) Nog iets kwam er bij, - en dat wil ik ook gerust zeggen waar je vrouw bij is, want nu haat ik haar niet meer. Ik merkte best dat ik je lastig werd,.... dat je meer en meer je vrouw lief kreegt. (*Hij ziet Marie even aan en buigt dan het hoofd.*) Maar dat toonde je mij niet - dat durfde je mij niet zeggen. Jij bleeft ook tegen mij liefde huichelen. Net of ik het niet merken zou!... En dat deed je - misschien voor ons kind - (*Herman maakt snel een toestemmende beweging.*) maar nog meer, omdat je bang waart... uit angst...

HERMAN, ***onthutst.***
Uit angst?... Bang?...

GRETA ***ziet hem strak aan.***
Ja jij waart bang... voor mij. Jij werd een lafaard - versta je: een lafaard... Jij hadt angst dat ik onze verhouding verraden zou - meer en meer angst voor schandaal. Ik heb je eens doodsbleek zien worden, toen ik je er mee dreigde. Van dat oogenblik wist ik, dat ik je in mijn macht had, maar ook, (*Zij ziet even naar Marie.*) dat je veel van je vrouw hieldt. Dat wist ik toen meteen.
(*Met een vreemde opwinding.*) Zoo hebben wij dan vier jaar lang gehuicheld, elkaar bedrogen! Zeg - is het nu niet hoog tijd, dat ik de waarheid zei, dat ik zei wat mij op het geweten brandde!... (*Zij ziet angstig rond en grijpt haar hoofd met beide handen.*) O, 't is vandaag de dag van straf... van gerechtigheid! (*Zij valt op een stoel en blijft met wijd open oogen als wezenloos voor zich staren.*)

MARIE staat op, gaat snikkend naar de deur.

HERMAN ***doet een stap naar de deur.***
Marie!...

MARIE maakt een afwijzend gebaar. Af.

Achtste tooneel.

GRETA. HERMAN.

HERMAN keert terug. Zijn oog valt op het kinderspeelgoed. Hij laat zich met een smak op zijn knieën vallen, neemt het paardje in de hand, streelt en kust het eenige oogenblikken hartstochtelijk.

GRETA ziet dit, zucht diep, staat langzaam op en gaat naar de deur van de zijkamer.

HERMAN staat op, wil ook naar de zijkamer.

GRETA ***heeft de deur geopend en blijft er in staan. Zacht.***
Wat wil je?

HERMAN, ***met gebroken stem.***
Mijn kind nog eens zien.

GRETA ***schudt langzaam het hoofd. Beslist.***
Neen.

HERMAN, ***zeer ontroerd.***
Wat?... Wil je niet eens... dat ik... Herman nog eens zie?

GRETA ***ziet hem strak aan.***
Neen. Je komt hier nooit meer binnen. (*Gaat achterwaarts de zijkamer in, doet de deur dicht. Men hoort het omdraaien van het slot.*)

Het gordijn valt.

Derde bedrijf.

Speelt twee dagen later. Tooneel als in het Eerste Bedrijf. Alleen is de bouquet verdwenen.

Eerste tooneel.

HERMAN. VAN ROMPEL.

VAN ROMPEL, ***welgedaan uiterlijk, kaal hoofd, blonde bakkebaarden, een bril; openhangende demi-saison. Sluw gelaat. Zit bij Herman op de causeuse. Buigt zich dikwijls vertrouwelijk tot hem over.***

Geloof me, mijn waarde collega, 't is verkeerd het hoofd zoo te laten hangen. Mijn hemel - je hoeft toch maar niet dadelijk bij de pakken neer te zitten. 't Is een financieele moeilijkheid - meer niet - een financieele moeilijkheid.

HERMAN, ***zeer bleek, mismoedig; non-chalant gekleed.***

't Is zeker nog niet erg genoeg!

VAN ROMPEL.

't Kan immers een elk overkomen. Hodie mihi, cras tibi - zooals er op den lijkwagen staat: vandaag ik, morgen jij, - en nu net andersom. Waarachtig, ik was gisteren-avond gedrukt, toen ik van kantoor kwam. Ik zat zoo stil thuis met een krant in mijn hand, en toen zei mijn vrouw: ‘Jan, wat suf je?’ Ik zeg: ‘vrouw, ik suf niet, - ik denk aan het ongeluk van mijn vriend Koorders.’ (*Herman kijkt hem met tegenzin aan.*) Ik zei ‘vriend’, niet omdat we zoo familiaar zijn samen, dat niet - maar we kennen mekaar toch al lang, hè? En ik zeg maar, een ongeluk blijft een ongeluk, 't kan elkeen overkomen. Als 't mij overkwam, zou ik ook niet graag hebben, dat jij me den volgenden dag met den nek aankeekt, dat begrijp je.

HERMAN, ***ongeduldig en kortaf.***

Ja maar - ik begrijp volstrekt niet wat je nu hier komt doen.

VAN ROMPEL.

Dat zal ik je dadelijk zeggen. Je moet vooral niet denken, dat ik over die negen mille kom praten, die je bij mij in het krijt

staat - dat is de kwestie niet... Daar komt zeker niet veel van terecht?

HERMAN.
Neen.

VAN ROMPEL.
Dat dacht ik wel, - dat dacht ik wel. Jij doet je zaakjes goed!... Maar daarom heb ik gister-avond zitten prakkezeeren of er nog niet iets op te vinden zou zijn, om je weer heelemaal flink op de been te brengen.

HERMAN, *verbaasd*.
Wat zeg je daar? Heb jij zitten prakkezeeren om mij...?

VAN ROMPEL.
Om jou er weer heelemaal bovenop te brengen, - zóo dat niemand het minste op je heeft aan te merken. Wat zeg je daar nu van? Mocht ik nu niet door den knecht laten zeggen, dat ik iets heel gewichtigs had mee te deelen?

HERMAN, *iets minder stroef*.
Ja - en je moet niet kwalijk nemen, als ik soms wat kortaf ben.

VAN ROMPEL, *gemoedelijk glimlachend*.
Van Rompel neemt niet zoo gauw iets kwalijk - dat weet je wel beter. (*Zacht.*) Zeg - als ik eens een middel, - een goed middel wist om alles weer terecht te brengen, zou je dan van mijn hulp gediend wezen?

HERMAN.
Natuurlijk - natuurlijk... dat is te zeggen, als...

VAN ROMPEL.
Als het netjes en fatsoenlijk is - meen je. Wees daar gerust op, daar blijf ik je borg voor. Wie denkt er aan iets anders?... Wat zeg je?

HERMAN.
Ik?... Niets.

VAN ROMPEL.
O - ik dacht dat je iets zei. (*Zachter.*) A propos, - nu zul je me wel permitteeren je een paar vragen te doen? Zie je - ik dien eerst een en ander te weten.

HERMAN.
Nu, vraag maar.

VAN ROMPEL.
Je bent immers met huwelijksche voorwaarden getrouwd?

HERMAN.
Ja.

VAN ROMPEL.
Juist - buiten gemeenschap van goederen - juist! Nu, mevrouw Koorders haar bezittingen zijn onbezwaard - dus...

HERMAN, *verbaasd*.
Heb je daarnaar geinformeerd?

VAN ROMPEL.
Natuurlijk, mijn waarde - vanmorgen even. Lieve man, dat moet je me niet kwalijk nemen, dat is in je eigen belang. Wees verstandig. Ik heb het niet gedaan om je te laten gijzelen... ha, ha, ha!

HERMAN, *onrustig*.
Zeg - asjeblieft geen aardigheden!

VAN ROMPEL.
Nu, nu - dat was nog zoo gek niet!... Maar nu ernstig. Als ik je nu nog vragen mag?... (*Ziet even om.*)

HERMAN.
Och kom! - wat nu nog meer?

VAN ROMPEL.
De verstandhouding - met je vrouw is immers...?

HERMAN *staat op*.
Daar heb je niets mee noodig.

VAN ROMPEL *staat ook op*.
Ja, mijn waarde collega, als je boos wordt... dan ga ik heen. (*Hij knoopt zijn jas dicht.*)

HERMAN.
Och neen - dat meen ik zoo niet. Ga nog even zitten.

VAN ROMPEL.
Nu - zooals je wilt. Waarachtig, ik ben niet onbescheiden, (*Beiden gaan zitten.*) maar als een vrouw opeens hoort, dat haar man zijn betalingen gestaakt heeft, dan kan ze immers wel boos op hem zijn, - niets meer van hem willen weten, - of zoo. (*Ziet dat dit Herman onaangenaam aandoet.*) Weet je wat: ik zal niets meer vragen. Ik zal veronderstellen. Ik veronderstel dan, dat de verstandhouding heel goed is, - dat mag ik toch gerust?

HERMAN.
Ja... en dan? - verder...

VAN ROMPEL.
Verder veronderstel ik dat Mevrouwtje bereid zal zijn een gedeelte van haar bezittingen te gelde te maken, om haar man te helpen. Begrijp me goed - ik veronderstel maar...

HERMAN, *ongeduldig*.
Ja - en verder?

VAN ROMPEL *lacht*.
Ha, ha - je wordt nieuwsgierig! Ja, ik wist het wel, je zult me zeker dankbaar zijn voor mijn belangstelling. Zie je - nu ben je ongelukkig geweest, maar jij bent nu net de man, om je in een oogenblik weer er bovenop te werken, - als je maar gelegenheid hadt.

HERMAN *staat op, loopt heen en weer*.
Ja - ja - als ik maar kòn.

VAN ROMPEL *staat op, gaat heel dicht bij hem*.
Juist, als je maar kòn - dat begrijp ik. En ik meen iets heel goeds gevonden te hebben, om je dadelijk weer aan den gang te helpen.

HERMAN, *nerveus*.
Is 't waar?... Iets heel goeds, zeg-je?... En wat...?

VAN ROMPEL *legt hem de hand op den arm*.
Niet te driftig, mijn waarde. Je begrijpt, ik kan me heel moeilijk in bizonderheden over de zaak uitlaten, vóor ik weet of Mevrouwtje met ons mee wil doen.

HERMAN, *ongeduldig, haalt de schouders op*.
Maar ik kan mijn vrouw toch niet om geld vragen, als ik zelf niet weet waarvoor!

VAN ROMPEL, *snel*.
Dus in elk geval - jij wilt wel?

HERMAN.
Ja zeker. (*Aarzelend.*) Dat is te zeggen...

VAN ROMPEL.
Luister eens goed. Naar mijn idee moet jij iets nieuws beginnen.

HERMAN, *ongeduldig*.
Goed - maar wàt? wàt?

VAN ROMPEL.
Laat de hoofdzaak nu nog mijn geheim blijven tot Mevrouwtje beslist heeft. In het kort komt mijn voorstel hierop neer. Je roept

zoo spoedig mogelijk al je crediteuren op tot een vergadering. In die samenkomst bied je aan een accoord - een heel mooi accoord. Dat is natuurlijk je eigen belang, wil je boven water blijven. Je biedt bijvoorbeeld aan (*hij lacht*) honderd percent... Nu wat zeg je van zoo'n accoord?

HERMAN, ***wrevelig.***
Als je me nu voor den gek houdt...

VAN ROMPEL.
Ik meen het ernstig - hoor maar goed. Je biedt aan, - altijd als Mevrouwtje helpen wil, - bijvoorbeeld zestig percent in geld en de overige veertig - nu wat denk je?

HERMAN, ***verbaasd.***
De overige veertig?

VAN ROMPEL, ***met nadruk.***
In aandeelen.

HERMAN ***alvoren.***
Wat blief je? Aandeelen?... waarin?...

VAN ROMPEL.
Ja, daar hebben we 't nu - waarin?... In een heel lieve, nette, fijne onderneming, die ik voor 't grijpen heb. Geheel iets voor jou - mijn waarde. Het moet dan natuurlijk heelemaal een idee worden van jezelf, en onder jou naam tot stand komen. Voor commissarissen zal ik wel zorgen, - daar verleg ik mijn hand niet voor. Welnu, dat zaakje kan ik je heel goedkoop bezorgen. Als Mevrouwtje er tachtig mille voor over heeft, dan komt het in orde, en dan blijf jij heelemaal die je bent, - waarachtig, je wordt er beter van, veel beter!

HERMAN ***loopt in gedachten, terwijl Van Rompel hem gadeslaat.***
En zouden de crediteuren willen, - denk je?

VAN ROMPEL.
Wel komaan... die moeten willen! Je laat duidelijk doorschemeren, dat je in hùn belang handelt, dat er anders veel minder voor hen van terecht komt. Nu, 't spreekt vanzelf dat je op mijn hulp kunt rekenen. Je moet een flink aandeelen-kapitaal hebben, en mijn kantoor zal alles doen om de zaak in de hand te werken. Maar daarvoor moet mijn naam er buiten blijven, - dat snap je.

HERMAN.
Zeker - zeker... *(Half voor zich.)* Als de zaak goed is, kom ik op die manier er weer heelemaal boven op.

VAN ROMPEL.
De zaak goed?... Góed is ze, maar je moet ze zelf nog beter maken, en dat kun je. Risico - ja, dat spreekt vanzelf, risico is er altijd bij. Dan zou geld-verdienen al heel gemakkelijk zijn... zonder risico! Dan kon iedereen 't wel! - Maar een ander ding is, of jij er lust in hebt?

HERMAN.
Ja. Stellig - stellig.

VAN ROMPEL.
Dat doet me plezier, dan komt het wel in orde. - Zeg - nu nog een kleinigheid. (*Gaat dichter bij hem.*) Ik heb één voorwaarde, en die is, ik word voor mijn bemoeiingen bevoorrecht crediteur.

HERMAN ***ziet hem met wantrouwen aan.***
Hoe bedoel je dat?

VAN ROMPEL.
Wel, dat je mij mijn negen mille heelemaal in contanten uitbetaalt. Dat blijft natuurlijk tusschen òns! *(Glimlachend.)* Je kunt mij toch moeilijk betalen met aandeelen in een onderneming, die ik zelf je aan de hand doe. Dat begrijp je - dat gaat niet - dat gaat niet!

HERMAN.
Neen, - neen. Nu, - dat zal wel geen bezwaar zijn...

VAN ROMPEL ***knoopt zijn jas dicht en reikt hem de hand.***
Spreek er dan met Mevrouwtje over. 't Is het eenige middel, om fatsoenlijk man te blijven - waarachtig. Anders doe je een smak, waar je niet licht van bovenop komt. Adieu. Ik loop vandaag nog wel eens bij je aan. *(Herman geleidt hem naar de deur. Van Rompel af.)*

Tweede tooneel.

HERMAN. Daarna FRANS.

HERMAN gaat eerst naar de deur van zijn kamer, opent die en blijft besluiteloos staan kijken naar de boudoir-deur. Trekt zijn kamerdeur weer dicht en gaat naar de boudoir-deur, aarzelt of hij ze openen zal, luistert even en gaat hoofdschuddend weer terug.

FRANS ***komt door de gangdeur op; zeer gedrukt, stroef.***
Hoe gaat het hier?

HERMAN ziet hem even aan, haalt de schouder op en loopt heen en weer.

FRANS.
En Marie?

HERMAN ***zucht.***
Ik weet het niet.

FRANS.
Weet jij dat nu nog niet?

HERMAN.
Neen. Sedert eergister-avond heeft ze geen woord tegen me gesproken. Zij houdt haar kamer, net als gisteren, en laat zich brengen wat ze noodig heeft. Ik heb een paar maal geprobeerd haar toe te spreken, maar ze wil me niet antwoorden.

FRANS.
Zoo. 't Is dan ook een afschuwlijke geschiedenis, en dan dat vervloekte speculeeren nog!... Nu komt alles ineens.

HERMAN ***haalt de schouders op.***
't Moet je ook maar tegenloopen. Als 't geluk me gediend had, dan was ik nu de knappe man geweest.

FRANS, ***bits.***
Bij mij niet. Nooit. 't Is uit den duivel - dat heele gezwendel! Maar dat is hier nog niet het ergste: dat weet je zelf ook wel. Marie zou je dat gedobbel waarschijnlijk wel vergeven, - maar

niet het andere: dat is te diep gegaan. Zij was gisteren vreemd, wonderlijk: ik maak me ongerust over haar.

HERMAN ***buigt het hoofd. Ziet eenige oogenblikken zwijgend naar Frans die vóor zich staart. Gaat dan naar hem toe. Dof.***

Frans, wil je me een grooten dienst doen?

FRANS, ***met afgewend gelaat..***

Wat wil je van me?

HERMAN.

Jij zult zeker nog even bij Marie gaan? (*Frans knikt.*) Wil jij haar vragen, of ze mij te woord wil staan? *(Frans ziet naar den grond.)* Ik zou haar nog zoo graag spreken. Maar als ik begin, dan wendt ze zich af, en dan willen de woorden niet meer over mijn lippen. Toe, - wil jij nu tusschenpersoon zijn?

FRANS, ***dof.***

Tusschenpersoon...

HERMAN.

Och kom, Frans - wees jij nu hier de verzoenende macht. *(Met aandoening.)* Jij houdt zooveel van Marie, en je bent altijd zoo'n trouwe broer voor ons geweest, - doe jij dat nu - breng jij ons weer tot elkaar! Ik zweer je, dat ik alles zal doen, om het verleden goed te maken...

FRANS, ***alvoren.***

Tusschenpersoon... verzoenende macht...

HERMAN.

Wil je niet, Frans?

FRANS, ***opeens zich vermannend.***

Ja... ik wil... ik zal het doen, ofschoon (*Ziet Herman opeens strak aan, zoodat deze terugdeinst.*) jij het niet waard bent. (*Na even getikt te hebben, af in het boudoir.*)

HERMAN staat verbaasd te kijken.

GERRIT brengt een briefje. Af.

HERMAN ***leest.***

'Amice collega. Door tusschenkomende omstandigheden ben ik verplicht u te doen weten, dat gij in de zaak, waarover ik u zooeven gesproken heb, mij uw beslissing moet mededeelen vóor twee uur, daar ik na dien tijd niet meer vrij ben. In haast. Van Rompel.' *(Loopt in gedachten heen en weer.)* Als Marie nu maar wil!... 't Is

het eenige wat mij redden kan... En als ze nu eens niet wil?... *(Hij laat zich moedeloos op de causeuse vallen, haalt zijn portefeuille te voorschijn en legt er het briefje van Van Rompel in. Ziet even naar de boudoir-deur, neemt dan het portret van zijn kind eruit, beziet het eenige oogenblikken. Dan met weeke stem; zichtbaar aangedaan.)* Lief, lief kereltje - ach God - wal is het hard... wat is het hard! Mijn Herman.. mijn Herman... zoet ventje... *(Hij hoort de boudoir-deur, sluit snel het portret in de portefeuille, steekt deze bij zich en gaat Frans te gemoet.)*

FRANS, *zichtbaar nerveus*.
Je vrouw zal hier komen,... zal je te woord staan.

HERMAN.
Heeft het je veel moeite gekost?

FRANS, *heesch*.
Neen.

HERMAN, *verwonderd*.
Frans, - wat scheelt je?

FRANS *alvoren*.
Niets. Ik wou je alleen maar zeggen... dat je me nu nooit meer moet vragen... tusschenpersoon te zijn... verzoenende macht! *(Woester.)* Dat wil ik niet meer.

HERMAN *schrikt*.
Neen... neen. Maar wat is er toch?

FRANS, *eerst iets kalmer*.
Je moogt iemand geen taak opleggen, die veel te zwaar voor hem is... waarvoor je een heilige zoudt moeten zijn, en geen gewoon mensch... Jij moogt mijn ziel niet meer tergen!

HERMAN.
Maar ik begrijp je niet.

FRANS.
Je hebt nooit begrepen wat je mij hebt aangedaan. En ik had jou eergister-avond wel kunnen... (*Ziet hem dreigend aan*.)

HERMAN *wijkt terug*.
Och kom!... hê!...

FRANS, *bedaarder; vol aandoening*.
Omdat jij het heerlijkste, het beste wat er op de wereld is, *(Hij wijst naar de boudoir-deur.)* zoo weinig waard geweest bent. Omdat... *(Hij stokt en legt de hand voor de oogen.)*

HERMAN, ***opeens begrijpend.***
O Frans, - nu begrijp ik je... vergeef me, beste kerel,... vergeef me... *(Wil zijn hand nemen.)*

FRANS ***trekt zijn hand terug, beheerscht zijn aandoening.***
Neen. Nooit vergeef ik je... nooit... dat je háar ongelukkig gemaakt hebt. Nooit - versta je - nooit! *(Hij loopt weg. Af.)*

Derde tooneel.

HERMAN. MARIE.

MARIE ***komt uit het boudoir, zeer bleek; zichtbaar verouderd. Donker gekleed. Iets verstrooids en starends in de uitdrukking van haar oogen. Nu en dan strijkt zij met de hand langs het voorhoofd. Spreekt eerst kalm en zeer duidelijk.***
Je wilt me spreken?

HERMAN ***gaat naar haar toe, blijft voor haar staan met gebogen hoofd. Dof.***
Kun jij me vergeven, Marie? - Frans kan het niet.

MARIE.
Dat heeft hij me ook gezegd. Maar kan mijn vergiffenis je iets schelen?

HERMAN.
Marie - hoe kun je zoo iets vragen?

MARIE ***gaat zitten, ziet hem aan.***
Ik moet alles wel vragen, want ik ken je niet: ik weet dat ik je tot eergisteren nooit gekend heb. Toen is me dat duidelijk geworden... door... die vrouw. Die sprak immers de waarheid?

HERMAN ***buigt het hoofd, zwijgt even.***
Maar zij heeft ook de waarheid gezegd, toen zij je vertelde, dat ik jou hoe langer hoe meer liefkreeg. Marie! - je moet medelijden met me hebben. Als je eens wist hoe ik vier jaar lang... onder die verhouding... heb geleden! Dan nog in den laatsten tijd die geldzorgen - dag aan dag geslingerd! - en eindelijk -

nú kan ik er over spreken... mijn kind dood... (*Hij valt op de causeuse neer en bedekt zijn gelaat met de hand*.)

MARIE ***ontroert bij de laatste woorden, beheerscht zich, staat op en gaat bij hem. Zachter*.**

Ik heb ook medelijden met je - ik wilde ook met je spreken. Maar eerst moest ik tot klaarheid komen voor mij zelf. Daarom ben ik alleen gebleven. Ik heb sedert eergister-avond niets gedaan dan nadenken - nadenken, - ik wilde rechtvaardig zijn, zooveel mogelijk. (*Zij houdt even op. Herman ziet haar aan*.) Ik wilde je zeggen, dat ik ook schuld heb aan al onze ellende.

HERMAN ***staat op*.**

Och kom! Neen! Jij niet - dat mag je niet zeggen!

MARIE ***zacht en met overtuiging*.**

Jawel - ik ook. Die vrouw heeft het gezegd - duidelijk, o zoo duidelijk! - ik hoor het altijd nog. (*Somber en meer vóor zich*.) Ik wist eigenlijk wel, toen we een poosje geëngageerd waren, dat jij lang niet zooveel van mij hieldt als ik van jou. (*Herman ziet angstig naar haar*.) Ik voelde dat wel, maar ik wìlde het niet voelen. O, ik ben dikwijls zoo ongelukkig geweest, als je zoo onrustig en verstrooid bij me was. Dan had ik jou bij me, maar je ziel niet, - dat voelde ik, en dat maakte me ellendig. En toch wou ik je niet missen, liet ik ons huwelijk doorgaan... in plaats van jou je woord terug te geven.

HERMAN, ***vergoelijkend*.**

O Marie, - maar dat is jou schuld niet; dat had ik toch niet gewild!

MARIE ***treedt snel van hem terug, bijt op haar lip*.**

Neen - dat is waar ook: jij hadt andere redenen om het door te zetten.

HERMAN, ***smeekend*.**

Marie!... (*Pauze*).

MARIE, ***kalmer*.**

Herman, wat was ons huwelijk eigenlijk? Jij trouwde mij om mijn geld - (*Hij ziet voor zich*.) ik jou - die vrouw heeft het gezegd: om je te hèbben... Vind je nu ons huwelijk niet immoreel?... erg immoreel? (*Met veel aandoening*.) Was de verhouding vroeger tusschen jou... en... dat mensch... eigenlijk niet veel

moreeler? (*Komt dichter bij hem.*) Antwoord mij nu, Herman, het zijn vragen die mij geen rust laten, - die ik niet van mij kan zetten. Wat vind jij?

HERMAN, ***ontwijkend.***
Ik vind... dat je je niet zoo noodeloos kwellen mag, dat je niet zoo wroeten moet in het verleden. Laat ons nu zorgen voor een betere toekomst, - je weet immers, dat ik nu veel van je houd.

MARIE, ***somber.***
Dat weet ik niet.

HERMAN, ***ontsteld.***
Wat zeg je?... twijfel je dáaraan?

MARIE ***ziet hem treurig aan.***
Ik twijfel aan alles!... (*Na een oogenblik met meer opwinding.*) Jij hebt mijn geloof en vertrouwen vermoord. Ik ben jarenlang een lastpost voor je geweest; ik zat je in den weg, maakte het je lastig met mijn pogingen om je thuis te houden, als je hart je trok naar... dat mensch.

HERMAN.
Neen, ik bezweer het je, - dat is niet waar.

MARIE.
Naar je kind dan!... (*Herman buigt het hoofd.*) Hoe wil je, dat ik je nu gelooven zal?

HERMAN.
O, ik wil zien alles goed te maken, - als jij me helpen wilt. Onze toekomst kan nu nog zoo goed worden.

MARIE ***ziet hem verbaasd aan.***
Wat ben je toch voor een wezen? Ik begrijp je in 't geheel niet. Je hebt me lief - en je bespot me tegenover dat mensch, terwijl zij juist wist hoe laag je handelde... 't is ontzettend!...

HERMAN ***gaat moedeloos zitten.***
Hou op, Marie... ingodsnaam - hou op!

MARIE, ***opgewonden.***
Neen, neen, - ik wil àlles zeggen, àlles. Ik heb zulke vreeselijke uren doorleefd dáar, (*Zij wijst op het boudoir.*) dáar, alleen. (*Zij gaat dicht bij hem staan. Zachter.*) Weet je wat ik het afschuwelijkste vind van alles?...

HERMAN ziet angstig tot haar op.

MARIE, ***meer en meer ontroerd.***
Jij vondt... het volstrekt niet... zoo naar... dat ik... geen kinderen kreeg...

HERMAN ***springt op, zeer ontsteld.***
Hê!

MARIE.
Jij hadt immers toch een kind - en dat mensch maakte zich er vroolijk om... O - 't is zoo laag! (*Zij zinkt op een stoel en schreit. Herman ziet meelijdend op haar neer. Men hoort gepraat achter de schermen. Marie droogt snel haar tranen.*)

Vierde tooneel.

De vorigen. Mevrouw VAN BORSELEN.

Mevrouw VAN BORSELEN, ***gekleed als in het Eerste Bedrijf; komt zenuwachtig binnen. Zij heeft een mof bij zich. Tot Marie die dadelijk is opgestaan en haar schijnbaar kalm tegemoet treedt.***
Dag kind! dag kind! hoe gaat het toch? - O, hoe vreeselijk, hoe vreeselijk! Ik hoorde gisteravond het treurige nieuws: 't is affreus, affreus...

MARIE.
Ja tante, 't is heel naar.

Mevrouw VAN BORSELEN, ***tot Herman die op eenigen afstand blijft.***
Wel neef, neef, - wat heb ik met je te doen: 't is treurig, ontzettend treurig - wie had zóo iets kunnen denken! (*Schudt het hoofd.*)

HERMAN.
't Is heel treurig.

MARIE.
Ga zitten, tante. (*Beiden gaan zitten*).

Mevrouw VAN BORSELEN.
O, kinderen, het heeft me zoo aangegrepen, ik heb zoo diep medelij met jullie. En daarbij... 't compromittante, zie je, voor de heele familie. Ik heb den heelen nacht geen oog gesloten. Ik dacht voortdurend aan jou, Marie, en... (*Zij brengt den zakdoek an de oogen. Na een oogenblik tot Herman.*) En is het erg - Herman?

HERMAN ***leunt tegen den schoorsteen.***
Ja, tante.

Mevrouw VAN BORSELEN *schikt*.
Zoo - zoo?... Maar hoe is dat zoo opeens gekomen?... Ik begrijp niet...

HERMAN, *vrij kalm*.
Door de dwaasheden van het publiek, dat op een gegeven moment, als het van een faillissement hoort of zoo iets, het hoofd kwijt raakt. Dan komt er een angst, - dan doen ze de gekste dingen, en dan - (*Hij haalt de schouders op.*) ontstaan er panieken, waar niemand op rekent, niemand op rekenen kàn.

Mevrouw VAN BORSELEN.
Maar als je toch solide werkt... Zeg - is 't waar, dat er zooveel lui hier in de stad bij betrokken zijn? (*Herman knikt. Marie ziet hem aan.*) Ook veel minder vermogende menschen - kleine lui - niet waar?

HERMAN, *somber*.
Ja - ook kleine lui.

Mevrouw VAN BORSELEN, *tot Marie*.
Wat een akelig idee, vind je niet, kind, dat er ook zooveel van díe menschen bij te kort zullen komen? Vind je dat niet erg naar?

MARIE.
Dat vind ik afschuwelijk, tante!

Mevrouw VAN BORSELEN *tot Marie*.
Zeker - zeker: dat is het ook. (*Tot Herman.*) A propos, heb je gister-avond mijn briefje ontvangen?

HERMAN.
Ja, tante.

Mevrouw VAN BORSELEN, *aarzelend*.
Voor mijn fondsen had je zeker juist nog Oostenrijkers gekocht, - volgens onze afspraak? Heb je die soms hier, nu 't kantoor gesloten is? (*Zij ziet en tast in haar mof, neemt er een enveloppe uit.*) Ik heb de papieren meegebracht.

HERMAN, *kalm*.
Voor het aan u verschuldigde bedrag komt u op de lijst mijner schuldeischers. Ik hoop binnenkort een goed voorstel tot schikking te kunnen doen.

Mevrouw VAN BORSELEN *staat verschrikt op*.
Dat wil zeggen... dat...?

HERMAN, *alsvoren*.
Dat de Oostenrijkers niet gekocht werden, omdat uw fondsen daartoe niet meer aanwezig waren.

Mevrouw VAN BORSELEN ***doet een stap naar hem toe, ziet hem verbijsterd aan*.**
Wat zeg je daar?... Die fondsen niet meer aanwezig?... De twaalf mille van de afgeloste hypotheek niet meer aanwezig! Weg? Maar dat is infaam, dat is ongehoord - misbruik van vertrouwen, - dat is...

HERMAN.
U dacht misschien dat er uitsluitend kleine lui bij tekort mochten komen.

Mevrouw VAN BORSELEN ***gaat opeens naar Marie, legt haar de hand op den schouder*.**
En zul jij dat alles maar toelaten, Marie? Kun jij to léreeren, dat je naaste betrekkingen door je eigen man geplunderd worden?... O, 't is indigne!

MARIE ***staat op; kalm*.**
Ik vind het even erg als u, tante, maar wat kan ìk er aan doen?

Mevrouw VAN BORSELEN.
Wat jij kunt doen? Natuurlijk, zorgen dat je bloedverwanten er schadeloos afkomen. Dat is je eerste plicht, en daar moet hij in toestemmen. Ik reken er vast op, dat je het doen zult.

MARIE ***ziet Herman even aan*.**
Maar hoe kan ìk daarvoor zorgen? Ik zit niet in de zaak... ik weet er niets van.

Mevrouw VAN BORSELEN.
Jij hebt in elk geval je eigen vermogen.

MARIE, ***iets scherper*.**
En u hebt juist op huwelijksche voorwaarden aangedrongen, omdat dan nooit mijn kapitaal kon worden aangesproken, als het met de zaak eens misliep. Eergisteren zei u nog...

HERMAN, ***minder kalm, valt Marie in de rede. Tot Mevrouw Van Borselen*.**
U vergeet, dat Marie daarvoor mijn toestemming noodig heeft - en die zou ik nooit geven! (*Marie ziet hem opeens strak aan*.) Daarbij... ik moet zelf nog een plan maken, en het komt mij voor dat het voor u, hoe de zaak ook afloopt, altijd een betrekkelijk klein verlies blijft - u kunt de schade nog hel best dragen.

Mevrouw VAN BORSELEN, *zeer boos*.
Ik vind je insolent - in hooge mate! Ik vind...

MARIE *gaat naar haar toe*.
Tante, wind u niet te veel op, - ik neem uw' raad ernstig in overweging.

HERMAN, *verbaasd*.
Wàt?!

MARIE *ziet hem even aan. Tot Mevrouw Van Borselen*.
U hebt wel zelf gezegd, dat mijn man dwaas zou doen, als hij mijn kapitaal gebruikte voor zijn zaken, zelfs als ik het hem geven wilde...

Mevrouw VAN BORSELEN *valt haar in de rede*.
Heb ìk dat gezegd?... Maar kind je vergist je, - dat heb ik nooit gezegd, nooit!... Dat kan ik niet gezegd hebben... onmogelijk, onmogelijk!

MARIE.
Dat hebt u gezegd. Eergisteren nog. (*Mevrouw Van Borselen schudt het hoofd.*) Maar u hebt mij toen niet overtuigd, en daarom...

HERMAN, *waarschuwend*.
Marie!

MARIE *ziet kalm hem even aan. Tot Mevrouw Van Borselen*.
En daarom zal ik er met Herman over spreken. Ga u nu maar gerust naar huis. (*Zij schelt en leidt Mevrouw Van Borselen naar de deur*).

Mevrouw VAN BORSELEN *neemt haar hand*.
Je bent een lief kind, een best kind, - ik wist wel dat ik op jou vertrouwen kon. Och 't is toch zoo droevig, zoo droevig voor je!... (*In de open deur.*) A propos, je dineetje... is...

MARIE.
Uitgesteld, tante. (*Mevrouw Van Borselen af.*)

Vijfde tooneel.

HERMAN. MARIE.

HERMAN.
Ik begrijp je niet: wat wil je eigenlijk?

MARIE, ***langzaam en peinzend*****.**
Ik geloof dat ik iets begin te zien van den weg, dien wij opmoeten; maar het duizelt mij alles nog.

HERMAN, ***verbaasd*****.**
Den weg dien wij opmoeten?

MARIE, ***kalm, gaat zitten*****.**
Vertel mij eerst eens, hoeveel je verloren hebt in je zaak. Hoeveel kom je tekort?

HERMAN, ***zeer somber*****.**
Ik heb gisteren-avond uitgerekend, dat ik nog geen twintig percent zal kunnen uitbetalen. 't Is ook zoo verschrikkelijk geweest, die aanhoudende déveine, maandenlang!

MARIE, ***alsvoren*****.**
En wat denk jij nu te doen?

HERMAN, ***aarzelend*****.**
Ik wilde je iets voorstellen, - iets waardoor ik mijn positie zou kunnen ophouden, waardoor mijn naam waarschijnlijk gered zou zijn.

MARIE.
En dat is?

HERMAN.
Ik had zooeven Van Rompel hier.

MARIE, ***verbaasd*****.**
Van Rompel?! Die man, aan wien je zoo'n hekel hebt?

HERMAN, ***geprikkeld*****.**
Och kom!... hekel... dat is nu het woord niet. 't Is nu juist geen vriend van me, maar dat hoeft in zaken ook niet. In elk geval, hij kwam me een voorstel doen.

MARIE, ***alsvoren*****.**
Van Rompel jòu een voorstel doen?

HERMAN.
Ja. Hij wist iets voor me: een onderneming waar ik dadelijk in kon komen - een goede onderneming. Natuurlijk is er eenige risico bij.

MARIE, ***schamper*****.**
Ja, dat zal wel! (*Ernstig.*) Herman, wordt het nu een ziekte van je? Hoe is 't mogelijk dat je met zóo iemand...?

HERMAN.
Omdat er niemand anders is die mij helpt. (*Bitter.*) Dat heb

ik gisteren ondervonden! (*Zich opwindend*.) En ik wìl blijven die ik ben, ik wil niet ineens geslagen zijn!... (*Kalmer*.) Je kunt trouwens niet over een zaak oordeelen, als je ze niet kent.

MARIE.
Wat is het dan?

HERMAN.
Zie-je, het rechte ervan wou hij niet zeggen, vóor hij zeker wist dat jij (*Aarzelend*.) genegen zoudt zijn .. mij te helpen.

MARIE, *verwonderd, staat op*.
Ik jou helpen?

HERMAN, *met meer zekerheid*.
Ja, kijk, ik zou beproeven mijn naam geheel te rehabiliteeren, door mijn crediteuren een mooi accoord aan te bieden. Natuurlijk heb ik daar zelf de fondsen niet meer voor, en evenmin kapitaal om in een nieuwe onderneming te steken. En nu (*Hij gaat dichter bij haar*.) wilde ik jou vragen...

MARIE *ontroert hevig, gaat terug en staart hem met groote oogen aan. Heesch*.
Om geld?... Wou je mij vragen om?...

(Men hoort stemmen achter de schermen.)

Zesde tooneel.

De vorigen. GRETA ROSKAMP GERRIT.

GRETA, *zeer eenvoudig, met hoed en mantel. Donker gekleed. Achter haar Gerrit met ontsteld gelaat. Greta komt zonder aarzeling de kamer in en gaat recht op Herman toe. Zij draagt een langwerpige platte enveloppe in de hand.*

HERMAN *doet een uitroep van verbazing.*

MARIE *wijkt geheel terzijde.*

GRETA *wijst op Gerrit*.
Die man wilde mij tegenhouden. Hij dacht zeker dat ik om geld kwam. Hij mocht niemand toelaten. Maar ik heb hem gezegd, dat ik geld kwam brèngen. En natuurlijk - toen liet hij me binnen.

HERMAN, ***met een wenk.***
Je kunt gaan, Gerrit, - 't is goed. (*Gerrit af.*)

GRETA.
Zoo - dus je vindt het goed, dat ik gekomen ben. (*Met een hoofdknik naar Marie.*) Mevrouw Koorders. (*Marie blijft onbewegelijk staan.*)

HERMAN, ***met trillende stem.***
Wat wil je, Greta?

GRETA, ***koel.***
Ik kom je geld brengen, zeg ik immers.

HERMAN.
Geld?...

GRETA.
Ja, - ik heb óok geld... Hoe ik eraan kom? Van jou. (*Herman geagiteerd. Marie begint aandachtig te luisteren.*) Ik heb het opgespaard. Ik leefde heel zuinig, dat weet je wel. En toen ik niet meer van je hield, wilde ik ook niet meer van je leven: ik had mij niet verkocht. Toen ging ik zelf mijn kost verdienen. De kleertjes van kleinen Herman... (*Haar stem stokt even.*) betaalde ik van wat jij me gaf; de rest van dat geld heb ik opgelegd.

HERMAN, ***met afwijzend gebaar.***
Maar dat - dat...

GRETA.
Stil nu - laat mij uitspreken. Ik heb van dat opgespaarde geld door een solied kassier een paar effectjes laten koopen. Niet voor mij natuurlijk, maar voor den jongen; hij kon het later eens hoog noodig hebben, als jij dood gingt of failliet...

HERMAN wil haar in de rede vallen.

GRETA.
Stil nu nog even. (*Met eenige opwinding.*) Je begrijpt wel, dat geld is mij nu een ergernis geworden, een gruwel. 't Is van jòu, - en ik wil niets meer hebben van jou. Daar heb je het terug. (*Zij reikt hem de enveloppe, en als hij die niet aanneemt, werpt zij ze hem voor de voeten. Herman ontstelt zeer.*)

(*Pauze.*)

HERMAN, ***dof.***
Je kwam dus hier om mij nog eens diep te grieven.

GRETA, ***zeer somber.***
Wat heb je mij dan wel gedaan?... (*Op gewonen toon.*) Grieven!... Ik breng je je geld terug, en nu bedank je me nog niet eens. Weet je wat ik gedacht had? Met dat geld (*Zij wijst op de enveloppe.*) zou je misschien wel een van de arme drommels kunnen betalen, die aan je tekort komen.

MARIE, krijgt een schok en doet een uitroep.

HERMAN, ***op 't zelfde oogenblik.***
Greta - zwijg!

GRETA ***tot Marie.***
Zei u iets, mevrouw?

MARIE, ***smeekend.***
O, ga heen... ga heen!

GRETA.
(*Tot Marie.*) Wees gerust - ik zal heengaan... (*Tot Herman.*) en zwijgen, voorgoed... Alleen wilde ik je nog zeggen (*Zij begint met moeite te spreken.*) dat... kleine Herman .. morgen... begraven wordt op het Nieuwe Kerkhof. (*Zij zwijgt even.*)

HERMAN zakt op een stoel neer en slaat de handen voor het gelaat. Hij snikt.

GRETA.
Ik zal op zijn... graf... een zerkje laten leggen, met: 'Hier ligt... kleine Herman' er op, dan kun je... als je wilt... altijd het... grafje van je kind... (*Zij snikt achter haar zakdoek en gaat langzaam heen. Af.*)

Zevende tooneel.

HERMAN. MARIE. Later GERRIT.

HERMAN blijft als vernietigd zitten.

MARIE ***gaat naar hem toe en ziet eenige oogenblikken zwijgend op hem neer. Zacht.***
Herman. Wat word je zwaar gestraft.

HERMAN ***neemt haar hand en ziet tot haar op.***
Als je dat voelt, Marie, - dan zul je nu ook wel medelijden met me hebben.

MARIE ***trekt haar hand zacht terug.***
Ik heb ook medelijden met je, - maar dat is voor mij niet genoeg, en dat mag ook voor jou niet genoeg zijn.

HERMAN.
Wat wil je dan?

MARIE.
Ik begin nu in te zien wat wij beiden doen moeten. 't Was mij eerst alles zoo duister. (*Zij raapt de enveloppe op en gaat bij hem zitten.*) Ik moet met je over zaken spreken.

HERMAN, ***verbaasd.***
Jij?

MARIE, ***beslist.***
Ja. Ik wil met je overleggen. Hoe groot is het tekort in je zaak?

HERMAN, ***aarzelend.***
Ik denk... zoo ongeveer...

MARIE ***alsvoren.***
Zeg niet te weinig, Herman. Ik wil de waarheid weten.

HERMAN.
Twee-en-een-halve ton.

MARIE.
't Is veel. - En hoeveel denk je dat mijn bezittingen waard zijn?

HERMAN, ***verwonderd.***
Wat jij bezit?... Maar dat heeft er immers niet bij noodig... Dat is er gelukkig buiten, - dat weet je toch wel.

MARIE.
Dat weet ik wel. Maar hoe hoog schat je het? Zeg me dat eens.

HERMAN.
Je laatste inventaris was tweehonderd-zestigduizend.

MARIE, ***met een zucht.***
Goddank!

HERMAN.
Ja, 't is een mooi kapitaal... en daarom (*Hij ziet haar vragend aan.*) als jij er een gedeelte van wondt afstaan, dan...

MARIE ***valt hem in de rede.***
Ik wil het geheel afstaan.

HERMAN, ***ontsteld.***
Wat zeg je? Geheel?... Maar Marie - dat is onnoodig...

MARIE, ***zeer beslist.***
Neen, - 't is noodig, hoognoodig.

HERMAN ***alsvoren*.**
Hoe bedoel je dat? Ik begrijp je niet!

MARIE, ***met veel nadruk, spreekt zacht*.**
Hoe ik dat bedoel? .... Sedert eergister-avond, - sedert ik weet, dat jij me alleen om mijn geld getrouwd hebt - (*Herman maakt een afwijzend gebaar. Marie ziet hem vast aan.*) is het mij of er iets onreins aan mij kleeft, ... iets waarmee ik niet bezoedeld wil blijven. (*Zij maakt een gebaar van afkeer.*)

HERMAN, ***verschrikt*.**
Och kom! ... Marie! ...

MARIE.
Ik wil dat jij dat onreine, dien smet van mij wegneemt.

HERMAN ***haalt de schouders op*.**
Ik begrijp je niet. (*Schudt het hoofd.*)

MARIE.
Ik geloof, dat je mij niet dùrft begrijpen. Herman - dat onreine is mijn geld! ... (*Hij zit haar met groote oogen aan te staren.*) Daareven heeft die vrouw me duidelijk gemaakt wat ik doen moet. Jij hebt het geld van verschillende menschen verspeeld, zoek gemaakt, - en het wordt mij nu een onverdraaglijke gedachte, dat mijn kapitaal nu óok nog zou moeten dienen, om je voor de gevolgen van dat kwaad te vrijwaren.

HERMAN ***stottert*.**
Marie... ik...

MARIE.
Je moet àlles teruggeven wat je schuldig bent, tot den laatsten cent. Voor die eerlijke daad sta ik je alles af wat ik bezit. Begrijp je me nu?

HERMAN ***springt op, loopt nerveus heen en weer*.**
Neen!... Och kom!... Neen, dat meen je niet... dat kun je niet meenen... dan worden we arm, straatarm... dat is onze ondergang.

MARIE, ***fier*.**
Dat zal je opkomst moeten zijn!... Niet door een nieuwe onderneming, door nieuw gespeculeer, - maar door boete-doen voor het verleden zul je jezelf moeten vrijmaken van oude schuld.

HERMAN, ***alsvoren*.**
Dus jij wilt àlles - (*Hij ziet rond en wringt de handen.*) alles wegdoen... vrijwillig de armoede ingaan... neen Marie... dat kàn niet... dat kàn niet! Dat màg ik nooit toestaan - om

jouwentwil niet. Jou armoede te zien lijden - heelemaal door mijn schuld: dat zou ik niet kunnen aanzien!...

MARIE.

Mislijd je zelf niet, Herman.

HERMAN.

Neen, ik weet best wat ik zeg. Marie! ... ik bid je... laat dat onzalig denkbeeld varen. Dat is het grootste ongeluk over jezelf brengen. Jij - een kind van weelde - in bekrompen omstandigheden... met geldzorg van den eenen dag in den anderen, en ik - als een gebroken man.

MARIE.

Neen, - wij beiden als nieuwe, als betere menschen: àrm - maar eerlijk! Jij hebt gezegd dat je mij lief hebt gekregen.

HERMAN, *snel*.

O - daar mag je niet aan twijfelen - nooit!

MARIE.

Dat is juist het verschrikkelijke - daar zou ik altijd aan blijven twijfelen, zoolang ik nog een vrouw met geld.. zoolang ik nog.. een *goudvischje* bleef... (*Herman schrikt*.) Je hebt me eens bedrogen - o, zoo wreed! Mijn geloof en vertrouwen in jou heb je zelf vermoord. Nu wil ik een bewijs.

HERMAN, *dof*.

Marie - je bent hard.

MARIE, *beslist*.

Ik ben niet hard. Ik stel je in de gelegenheid om mij te overtuigen, dat je nu de waarheid gesproken hebt. Maar dat bewijs vorder ik. (*Zachter*) Ik zou je in deze omgeving, waar alles mij tegenstaat, niet meer kunnen achten en ook... niet meer liefhebben. Hier zouden wij blijven voortleven als vreemdelingen voor elkaar...

HERMAN.

O, je vernietigt me! (*Hij valt op een stoel en staart met gebogen hoofd voor zich*.)

MARIE *gaat bij hem staan*.

Neen, - ik wil je verheffen, je hóog doen staan.. als het nog kàn. Ik mag nu niet meer twijfelen, nu ik zoo duidelijk voel wat onze plicht is. (*Met eenige moeite. Zacht*.) Ik moet het nu haast een... geluk vinden, dat wij... geen kind hebben. Dan waren wij misschien... niet sterk genoeg om dit te volbrengen.

HERMAN springt op en loopt hoofdschuddend heen en weer. Er wordt geklopt.

GERRIT.
Mevrouw, hier is Joosten, die dringend verzoekt u te spreken.

MARIE.
Laat hem maar hier. (*Gerrit af.*)

HERMAN maakt een beweging naar zijn kamerdeur.

MARIE.
Je blijft toch hier? (*Hij blijft staan.*)

Achtste tooneel.

De vorigen. JOOSTEN.

MARIE.
Dag Joosten.

JOOSTEN, *geheel ontdaan, met groote oogen. Houdt zijn pet in de hand. Het verlegene in zijn uiterlijk is verdwenen.*
Dag mevrouw. (*Ziet opeens Herman, die terzijde staat, gaat recht op hem toe. Met schorre stem.*)
Mijnheer, ik kom om het geld.

HERMAN, *dof, staart voor zich.*
Zoo.

JOOSTEN.
Mijnheer, geef me 't geld van mijn kinderen.

HERMAN *alsvoren.*
Heb je dat juist vandaag noodig?

JOOSTEN.
Ja... ik heb het noodig... ze hebben het noodig. Ik hoorde dat het weg zou zijn, maar...

HERMAN *ziet hem aan.*
Zoo - heb jij dat gehoord?

JOOSTEN *ziet hem strak aan.*
Ja, mijnheer... maar ik kan het niet gelooven... 't zou te gemeen zijn, dat u arme stakkers, als wij zijn, zou kunnen oplichten.

HERMAN, *bruusk.*
Je durft veel zeggen, man!

MARIE.
Herman!

JOOSTEN.
Ik ben niet brutaal, mijnheer, - dat ben ik nooit geweest. Maar voor mijn kinderen moet ik spreken. 't Zou een gruwel voor God - (*Zijn stem beeft*.) 't zou meer dan slecht zijn, mijnheer!...

HERMAN, *alsvoren*.
Je bent niet brutaal, zeg je.

JOOSTEN.
't Is voor mijn kinderen, mijnheer. Ik heb het u gegeven - ìk moet zorgen dat ze het terugkrijgen. Als u zelf kinderen hadt, mijnheer...

HERMAN, *geprikkeld*.
't Is genoeg - zwijg nu maar.

JOOSTEN.
Neen mijnheer: ik moet mijn geld hebben... ik moet het hebben...

HERMAN.
En ik... heb het nu niet.

JOOSTEN *wijkt ontsteld terug*.
Wat zegt u... hebt u het niet?... En - ik heb het u toch zelf gegeven. (*Staart hem vijandig aan*). Is het dan toch waar geweest!

MARIE.
Herman, - kun je dien man zijn geld geven? Al is het niet op dit oogenblik, - kùn je hem zijn geld geven?

HERMAN ziet voor zich, zwijgt.

JOOSTEN, *tot Marie*.
O Mevrouw, doe een goed woord voor ons!

MARIE.
Dat zal niet noodig zijn. Vraag aan mijnheer, of je het vandaag over veertien dagen hier kunt komen halen.

JOOSTEN, *tot Herman*.
Mijnheer, - hebt u het gehoord?

HERMAN, *in tweestrijd*.
Wat zeg je?... (*Hij ziet naar Marie, die voor zich staart*.) Nu, ingodsnaam dan - kom over veertien dagen, dan zal ik joù je geld geven. Maar spreek er met niemand over - met niemand - versta je?

MARIE.
Nu kun je gerust zijn, Joosten.

JOOSTEN. ***zucht diep. Nu de spanning over is, krijgt de verlegenheid weer de overhand. Hij begint met zijn pet te draaien en te grinniken.***
Goddank!... Wat zal Stijntje blij zijn!... Dag mevrouw, dag meneer! (*Met onhandige bewegingen af.*)

Negende tooneel.

MARIE. HERMAN. Later GERRIT.

MARIE.
Herman, je bedoelt toch niet, dat Joosten een uitzondering zal zijn? Zoo gauw mogelijk zul je ze nu toch allen betalen, - zonder onderscheid?

HERMAN.
Och kom! Marie, blijf je nu nog vasthouden aan dat onzalig idee?... Je hebt de gevolgen niet berekend... je kent de wereld niet... je daalt ineens naar de onderste lagen van de maatschappij.

MARIE, ***fier.***
En je klimt in eigen achting.

HERMAN ***gaat bij haar staan, overredend.***
Marie, - ik smeek je, - zie er van af. Geloof me, 't is overbodig,... dat offer is onnoodig. Ik kan immers mij op een andere manier veel beter er bovenop werken en óok al mijn schuld afdoen. Geloof me toch...

MARIE, ***beslist.***
Dat geloof ik niet, - en dat geloof jìj ook niet!... Dat zeg je, om je geweten te paaien... om het afdoen van je schuld te verschuiven... om op den ouden weg voort te gaan, - en als je weer déveine hebt, opnieuw anderen ongelukkig te maken. Neen, Herman, nu moet je de waarheid durven zien. Ik doe een beroep op je beter-ik.

HERMAN ***loopt handenwringend heen en weer.***
O God!... Wat moet ik doen?... Wat moet ik doen?... Armoede - armoede - 't is afgrijselijk! (*Hij staart met groote oogen of hij iets vreeselijks ziet.*) 't Is een spook voor me. 't Zal me

hoe langer hoe slechter maken... Als ieder je den rug toekeert, als je zakt, hoe langer hoe lager...

MARIE ***gaat naar hem toe*.**
Maar we behoeven immers niet hier te blijven - wij kunnen heengaan... waar wij willen. Hier is niets wat ons bindt en àlles (*Zij ziet rond*.) wat mij tegenstaat. (*Zij legt hem de hand op den arm. Met meer aandoening*.) Wij moeten weg... ver weg... ver van hier... ver van die vrouw!... Wij kunnen in den vreemde zoeken naar werk... naar eerlijk werk... en dan (*Met veel gevoel*.) ook zoeken, of wij elkáar terug kunnen vinden.

HERMAN ***ziet haar een oogenblik weifelend aan, dan woest, radeloos*.**
Neen! Neen! In den vreemde... als landverhuizers: dat kan niet... dat kàn niet!... *(Ziet rond.)* Dit alles te moeten verlaten... voorgoed te verliezen... neen! neen!... 't is afschuwelijk!... Dan liever... (*Hij slaat zich met de vuist voor het voorhoofd, loopt naar de deur van zijn kamer en opent die onstuimig*.)

MARIE ***gaat hem een paar passen achterna, blijft dan staan, fier. Bevelend*.**
Herman! (*Hij blijft staan*.) (*Zeer beslist*.) Als je van plan bent, de hand aan je zelf te slaan, dan zal ik je niet tegenhouden, maar dan zul je in mijn herinnering altijd blijven, wat die vrouw je genoemd heeft: een lafaard!

HERMAN doet de deur weer dicht en blijft er tegen leunen. Marie staat tegenover hem en niet hem strak aan. Zijn blik rust op haar, en er komt een trek van weekheid, van teederheid op zijn gelaat. Zijn lippen trillen en hij doet een poging om iets te zeggen, maar er komt geen geluid. (Er wordt geklopt.)

MARIE wendt zich van hem af.

GERRIT.
Mijnheer, daar is mijnheer Van Rompel. Mijnheer moet u noodzakelijk even spreken.

MARIE gaat naar links in een fauteuil zitten.

HERMAN ***zucht diep, blijft een oogenblik besluiteloos, ziet naar Marie, die voor zich staart, doet dan opeens een stap naar Gerrit en zegt met veel zelfbeheersching en krachtige stem*:**
Zeg aan mijnheer Van Rompel, dat ik niet meer te spreken ben.

(*Gerrit af. Marie slaakt een zucht.*)

HERMAN ***stort zich bij haar neder*.**
Marie, je hebt overwonnen!... Ik neem je offer aan!...

MARIE, *zacht*.
't Is niet te vroeg. (*Zij staat op.*) Sta op, Herman.

HERMAN, *dof*.
Ik voel nu, dat je gelijk hebt. Maar 't is het zwaarste wat je van mij eischen kunt.

MARIE, *met gevoel*.
Daarom moest ik het ook eischen.

HERMAN, *teeder, slaat zijn arm om haar schouders*.
En nu zul je me weer gelooven en vertrouwen, me weer liefhebben als vroeger?

MARIE ***maakt zich los; weemoedig*.**
Nog niet...

HERMAN, *verschrikt en verwonderd*.
Nog niet?!

MARIE, *zacht*.
Zoo gauw niet... misschien later.

HERMAN, *hartstochtelijk en dwingerig*.
Maar als ik nu àlles, àlles wil doen om het verleden goed te maken... Marie - àlles!

MARIE ***spreekt met inspanning*.**
Als jij begint met het onreine van mij weg te nemen... als jij met me van hier wilt vluchten... om boete te doen in armoede... als je met me werken wilt... eerlijk... *(Zij legt de hand aan haar voorhoofd)* dan zal ik trachten... het groote leed te vergeten... dat je mij hebt aangedaan... en je weer lief te hebben... als vroeger...

HERMAN zinkt aangedaan en eerbiedig voor haar neer.

Het gordijn valt.

W.G. VAN NOUHUYS.

Gedichten.

I.
Koningskind.

Gelijk een schoon, gestolen koningskind,
Bij bedelvolk in lompen grootgebracht,
- Zijn leest blijft edel, rein zijn lelietint,
Zijn handen blank, zijn lokken blond en zacht; -

Als 't op een sneeuwwit ros, op de everjacht,
Zijn vorstelijken vader wedervindt,
Voor 't eigen land, waar heerschappij hem wacht,
Verlaat hij vroolijk 't land waar niets hem bindt.

Zoo, bij de menschen in wier macht zij viel,
Lijdt, arm en trotsch, de koninklijke ziel
En voelt zich nooit dit aardevolk verwant.

O Vader! kom en beur op 't blanke ros
Uw vreugdloos kind, vol heimwee naar zijn land,
En schenk hem weer d' ontbeerden purperdos!

II.
Droomentuin.

O meer gezien, als een verloren Eden,
Bloeit in mijn slaap een schoone droomentuin.
Door blanken nevel valt het licht er schuin,
Op hoog wild gras, vol bloemen nooit betreden.

Zacht ruischt de wind een lied van lang geleden.
Veel vogels zingen 't weer, in kruin bij kruin.
En de aromatische aarde, vochtig bruin,
Houdt trouw bewaard den indruk van mijn schreden.

Door 't groen der twijgen zie ik vijvers blinken
En zwanen drijven, rein als dichtertaal,
In 't zilvren water gouden bloemen zinken
En vruchten vallen, rood als bloedkoraal...

O laat me uw lucht, uw licht, uw schoonheid drinken,
Tuin van mijn droomen, tuin van 't Ideaal!

III.
Schemering.

In 't slepend grijs fluweel, in 't grijs vertrek,
De voetjes diep in 't blank der berevacht,
Leunt ze in den hooggerugden stoel en tracht
Een droom te ontkomen, die haar liefde wekk'.

Bleekrose en gele rozen geuren zacht,
Op 't blanke haardkleed, aan haar voetenpaar.
Wie bracht die hulde en lei die bloemen daar?
Door al de glazen vloeit de grijze nacht.

Het boek ligt open, waar ze in droomde en las.
Haar luchtgrijze oogen staren in 't verschiet.
En 't kwijnend vuur verblijdt de kamer niet;
De vlam smeult weg in grijs fluweel van asch.

Nu bukt ze en beurt de bloemen, één voor één,
En werpt ze in 't vuur, met tragisch kalm gebaar.
Grijs vlokt het licht op 't zilverblonde haar...
Dan wordt het donker - en ze is heel alleen.

IV.
In 't rood Boudoir.

Den schoot van 't blank gewaad vol roode rozen,
Ligt ze in den purpren weerschijn der gordijnen.
Een zilvren korf vol donzige frambozen
Staat bij een vaas, waar lelieën verkwijnen.

In 't pluche purper van de kalme kamer
Gelijkt ze een lelie, rijzig, blank en edel,
Doch één gedachte klopt met staag gehamer
In 't moede hoofdje en weeklaagt als een vedel.

Ver van 't boudoir, in 't koelgroen weeldenestje,
Waar aan haar voeten lag de blonde dichter
En spelde, als knaap, zijn eerste liefdelesje,
Daar was haar jeugd de lucht des levens lichter.

O godenzoon die licht dronk uit haar oogen,
Klinkt thans uw lied in overzeesche landen?
Nooit keert de knaap, in wanhoop heengetogen...
Een traan valt brandend op haar stille handen.

V.
Slaap.

O gij die draagt omkransd de zwarte lokken
Met nachtviolen en papaverbloemen,
O schoone Slaap, hoe zal mijn lied u lokken?
Met welke namen zal mijn liefde u noemen?

In 't lommer van uw wimpers zijn uw oogen
Zacht als fluweel en diep als blauwe meren.
Uw blank gelaat, van nachtvlinders omvlogen,
Is kalm als van een god die dichters eeren.

O sluip nu nader op uw lelievoetjes,
En kus mijn oogen, die van tranen branden,
En wikkel me in uw blauwen mantel zoetjes,
En voer mij mee naar schoone droomenlanden!

VI.
Aprilnacht.

O stille Aprilnacht, blank in 't zilverlicht!
Om 't lichtblond haar een krans van knoppend groen,
Kom tot mijn sponde en kus mij de oogen dicht,
Als goede feeën wel in sprookjes doen.

Was ik niet eens uw uitverkoren kind,
Bleek van extase en 't hart vol lentevuur,
Met lange lokken fladdrende in den wind,
Als blonde vleugels, in uw wijdingsuur?

Toen 'k aan uw voeten weenend nederzeeg
En de armen strekte naar den sterrenpracht
En God en de englen bad om liefde - en zweeg
En beefde, als een die op een wonder wacht; -

Of, moê van 't wachten, om een boom in 't bosch,
Waar 't sap in klopte, klemmende armen sloeg,
Of 't bonsend hart verborg in koel groen mos,
Of stroom en heide om medelijden vroeg.

Nu wieg in slaap uw eenzaam lijdend kind,
O stille Aprilnacht, blank in 't zilverlicht!
En 'k wijd uw lokken tulp en hyacinth
En 'k loon uw liefde met een schoon gedicht.

VII.
Weerspiegeling.

Mijn avondlandschap, wazig-ideaal,
Als Edens dreven, die m' in droomen ziet!
Mijn teeder landschap, dat ik kalm geniet,
In 't spiegelvlak der schemerdonkre zaal!

Geen onbescheiden koper of verguld
Houdt langs den wand de zonnevonken vast.
Het stemmig bruin dat bij mijn weemoed past,
Laat al het licht voor wat den spiegel vult:

't Ovale grasveld, zacht als groen fluweel,
Het rhododendronperk in purpren bloei,
En 't violet mystiek inéengevloei
Van aarde en hemel tot één schoon geheel.

Zwaarmoedig wijs, de donkre dennengroep
En, streng en ernstig, de oude beukenlaan
En, licht als meisjes die uit spelen gaan,
De blanke handen klappend tot geroep,

De slanke berken met hun vlinderloof;
En, boog en edel, als een zilvren vlam,
De abeel, die gaarne aan 't hart den hemel nam,
In trillend streven, als een liefderoof.

En alles rose omhoog en alles groen
Op aard, zoo droomen- en mysterievol...
En enkle wolkjes, blank als vlokken wol
En andre, als scheepjes die een speelvaart doen.

O wolkenschipper! neemt ge ook dichters mee?
'k Strek de armen uit, ik sterf van heimwee hier:
'k Heb niets dan woorden, zwart op wit papier...
Voer mij ten hemel door de rozenzee!

VIII.
In Januari.

Nu staan de zwarte boomen als bouquetten
Van git op een camelia-rose lucht.
Op bouwland, bruin met waas van violetten,
Vlokt neer als sneeuw een blanke duivenvlucht.

De winterzon heeft al de kalme sloten,
Die weide en bouwland scheiden van elkaar,
Met rose bloemenverf zoo volgegoten,
Alsof het water bloed van rozen waar.

In 't rose water gaat de vleugels doopen
De blanke zwerm, die God aan de aarde zond...
't Is mij te moede als spleet de hemel open,
't Is mij te moede alsof ik God verstond.

IX.
In Maart.

Leiblauw moiré met zilveren pailletten,
Golft in de zon het levend lentewater.
Ik lig in 't gras de kleuren op te letten
En stil te luistren naar het koel geklater.

In 't zilvren netwerk van de grijze twijgen,
Zit, hier en daar, een vogeltje al te zingen.
Begint de vink, hoe kan de dichter zwijgen,
Nu crocus en viooltje al de aarde ontspringen?

Ik lig in 't gras, de lippen hallef open
En drink de frissche weelde- en wijdingsdroppen,
Die blonde Lente, om nieuw mijn ziel te doopen,
Schudt van der boomen rossigblonde koppen.

Ik lig in 't gras, de handen hallef open,
Om 't schoon geschenk der Lente blij te ontvangen...
En 'k laat mij plechtig door haar tranen doopen
En wijd de Heil'ge Lent mijn nieuwe zangen.

HÉLÈNE SWARTH.

Letterkundige Kroniek.

Séance de l'Académie française du 7 Avril 1892. Discours de réception de Pierre Loti. Paris, Calmann-Lévy, 1892.

Cela fera du bruit dans Landerneau! Het Fransche gevleugelde woord is afkomstig uit een comedie van Alexandre Duval: *Les Héritiers*, en de man, die eerst door zijn vermeenden dood, later, als het bericht valsch blijkt te wezen, door zijn in-leven-zijn zulk een gerucht maakt in het Bretagnesch stadje, is een officier der marine, met name Kerlebon.

Alsof het tot de eigenaardigheden der marineofficieren behoorde, gerucht te maken in een of ander Landerneau, heeft de luitenant ter zee Jules Viaud (P i e r r e L o t i), met zijne den 7en April uitgesproken intreêrede als lid der Fransche Akademie, het Parijsche letterkundige Landerneau - een betrekkelijk kleinen kring, waarin de afgunst, de babbelzucht, de kleingeestige wrok soms duchtig te keer gaan - een halve week lang in rep en roer gehouden.

Wat heeft hij al niet moeten hooren, de jonge romancier, die, met een handvol novellen en schetsen, zooveel mannen met heel wat zwaarder en gewichtiger letterkundige bagage, voorbijsteeg, toen hij, na zonder moeite den top bereikt te hebben, waarnaar forscher gebouwden dan hij nog steeds op weg zijn, uit de hoogte op zijn tochtgenooten neerziende, hun zonder complimenten durfde vertellen hoe hij over hun naturalisme of hun psychologisme dacht.

Alsof hij zijne verkiezing niet enkel daaraan te danken had, dat anderen met duchtiger aanspraken - een Bourget, een de Maupassant, bijvoorbeeld - geen candidatuur hadden willen aanvaarden, zoolang niet aan Emile Zola onder den koepel van het Instituut de plaats is ingeruimd, welke dezen zoowel par droit de

naissance als par droit de conquête toekomt! Wanneer het nog bewezen behoefde te worden, dat het met de intelligentie van het jongste Akademielid poover gesteld is, zou dan niet zijn onbesuisde en onhebbelijke uitval tegen Zola, Bourget en hunne volgers, dat bewijs geleverd hebben? Al wat er kleins en kinderachtigs huist in dit mannetje met zijn tenger lichaam en zijn zwak stemmetje, kwam in deze intreêrede aan den dag. En dan, heeft ooit de ijdelheid zich belachelijker ten toon gespreid dan in dezen jongste der onsterfelijken, die over zijn eigen gewichtige persoonlijkheid niet uitgepraat scheen en zijn voorganger, Octave Feuillet, wiens lofrede hij moest voordragen, alleen gebruikte om zichzelven met hem te vergelijken?.....

Zoo ging het eenige dagen voort met al de virtuositeit, welke de pen van een Fransch journalist weet te ontwikkelen, maar ook met al de bitterheid, uitvloeisel van een *odium litterarium*, die aan het bekende *odium theologicum* weinig toegeeft. Er moest wel veel jaloezie, of welke minder loffelijke eigenschap men hiervoor in de plaats wil stellen, zich hebben opgehoopt om zulk een spontane uitbarsting van verbolgenheid verklaarbaar te maken.

Voor ons heeft dit ‘gerucht’ zeker geene andere aantrekkelijkheid dan die van elk opstootje op het letterkundig marktplein, waarbij mannen van beteekenis betrokken zijn. Wat in de receptie van den schrijver van *Pêcheur d'Islande* waard is onze aandacht te trekken, is de intreêrede op zich zelf, in hare twee gedaanten.

Zooals gewoonlijk, gaven de Parijsche dagbladen reeds weinige uren na de middagzitting van 7 April den tekst der rede, zooals zij werd uitgesproken; maar toen, zeer kort daarna, bij Calmann Lévy het ‘Discours de réception de Pierre Loti’ verscheen, bleek het dat de hier gedrukte tekst ongeveer de helft meer omvang had dan hetgeen de dagbladen publiceerden en inderdaad door Loti gezegd was.

Hoe was dit te verklaren? De Fransche dagbladen gaven de volgende uitlegging. De intreêrede van een nieuw benoemd Akademielid pleegt, vóór dat zij in de openbare zitting voorgedragen wordt, gelezen te worden voor eene commissie bestaande uit het bureau der Akademie en enkele, door het lot aangewezen, leden. Die Commissie nu vond Loti's discours de réception, zooals hij het had opgesteld, veel te lang; was bovendien van oordeel, dat verschillende epitheta ornantia aan het adres van het hof der Tuileriën - ‘les grands disparus’, ‘l'idéalement belle impératrice,

qui était en ce temps-là dans tout son rayonnement charmeur', 'l'intimité impériale (qui lui a) laissé de chers et féeriques souvenirs' - met voeg gemist konden worden, en dat het van al te groote openhartigheid getuigde, wanneer een nieuw lid, geroepen om mede te werken aan het groote werk, dat 'Le Dictionnaire de l'Académie' heet, zich aldus uitte: 'Je fais un égal dédain des étiquetages et des règles, et je laisse disputer, sur la matière, les ergoteurs, impuissants à créer.' De heeren académiciens, die deze en dergelijke gedeelten schrapten, gaven daardoor - zoo meenden de Fransche dagbladen - een bewijs van gezond verstand, waarmeê men hun geluk mag wenschen.

De verklaring was aannemelijk, en werd dan ook - voor zoover mij, tot op het oogenblik dat ik dit schrijf, ter oore kwam - zonder protest aangenomen.

Intusschen heeft de zaak zich geheel anders toegedragen. Een lid van de Fransche Akademie verzekert mij, zoo stellig mogelijk, dat de redevoering door Loti in de openbare zitting van 7 April voorgedragen, eensluidend is met die, welke voor de Commissie voorgelezen werd, en dat men na de formaliteit der voorlezing *à huis clos* den récipiendaire geen enkele aanmerking gemaakt, veelmin iets in zijne rede geschrapt heeft[1)]. Trouwens, dat gebruik gemaakt wordt van het recht van censuur schijnt in de Fransche Akademie tot de groote zeldzaamheden te behooren.

Pierre Loti heeft in zijn intreêrede gezegd wat hij zeggen wilde en verzwegen wat hij beter verzwegen achtte, zonder dat hij hierbij met iets anders dan zijn eigen oordeel is te rade gegaan. Wat hij publiceerde is waarschijnlijk het eerste ontwerp, hetwelk hij, toen het hem bleek dat de lezing ervan te lang zou ophouden, en dat wellicht sommige gedeelten, met het onderwerp niet in direct verband staande, aanstoot zouden geven, aanzienlijk verkortte.

Wij hebben dus in de beide lezingen van Loti's discours de réception de zeer persoonlijke uitingen van den man, wiens talent juist door het persoonlijke, dat elk van zijn scheppingen kenmerkt, een bijzondere aantrekkelijkheid oefent, maar die, ook daardoor, minder dan eenig ander geschikt lijkt om in den rok met groene palmen, als een der Veertig, onder den koepel van het Institut de France te zetelen. De 'charme inexplicable de distance et d'étran-

1) Dit werd sedert bevestigd door Jules Simon in de *Temps* van 20 April.

geté', welke men in hem geroemd heeft, moest noodzakelijk verbroken worden, het geheimzinnige, phantastische, dat zijn naam en zijn handelingen tot nu toe vergezelde, moest plotseling verdwijnen, nu hij daar in levenden lijve optrad, om, met een blad papier voor zich, de gebruikelijke intreêrede voor te lezen.

Dat die intreêrede op geen andere zou gelijken, was te voorzien. Loti zelf voorzag het 't eerst van allen, en in volle oprechtheid ving hij, in het eerste ontwerp, zijn rede aldus aan: 'Messieurs, je crois que jamais discours moins académique et moins digne de ce nom n'aura été écouté sous cette coupole solennelle'. Zijn 'parole très novice' - meende hij - zou verwondering wekken. Nooit een redevoering uitgesproken hebbende, wist hij zelfs niet hoeveel stem hij zou moeten geven, en hoe hij de juiste maat zou kunnen houden tusschen de zachtgesproken causerie, welke hem eigen is, en die lange galmende kreten, 'encore un peu sauvages', welke de kommandos zijn van den marine-officier op wacht. In weinige woorden, très simplement, zou hij het leven van Octave Feuillet willen vertellen en zijn diepe bewondering trachten uit te spreken voor het werk van zijn voorganger. 'Mais je me sens là bien au-dessous de ma tâche, je suis inquiet, - en même temps que charmé avec tristesse, - du grand honneur qui me revient de parler de lui.'

Er is geen reden om de oprechtheid van deze uitingen of Loti's goeden wil in twijfel te trekken. Maar het stond geschreven, dat zijn individualiteit, alle voortreffelijke voornemens ten trots, het akademisch keurslijf zou doen springen, om in deze zeer persoonlijke redevoering, welke tot zooveel 'gerucht' en zooveel ergernis aanleiding gaf, haar eigen weg te gaan.

Ik noem het een eigenaardig voorrecht, buiten de Fransche letterkundige wereld staande, zonder wrok of partijzucht, Loti's intreêrede te kunnen genieten, voor een deel juist in datgene wat de Fransche critici in haar afkeuren. 'Hij spreekt te veel over zichzelf', luidt het verwijt. Maar waarover zou men willen dat Pierre Loti sprak, zoo het niet is over Pierre Loti; en is niet alles wat hij schreef, van *Le mariage de Loti* af tot zijn laatste werk *Fantôme d'Orient*, een relaas van eigen leven en lieven? Of had men verwacht, dat in den schrijver van *Pécheur d'Islande* een essayist verscholen lag, die met akademische welsprekendheid een critischbiographische rede over Octave Feuillet zou houden?

Ne forçons point notre talent, blijft een voortreffelijke waarschuwing al is ze reeds oud en al klinkt ze daardoor banaal; en de kracht van Loti's talent ligt in zijn geven van zichzelf. Zijn intreêrede heeft dit bevestigd. Tot de minst gelukkige gedeelten behoort dat, waarin het jonge akademielid, onder ik weet niet welke booze ingeving, alle edelmoedigheid tegenover den overwonnen mededinger uit het oog verliezend, zich als criticus stelt tegenover de groote naturalistische beweging van onze eeuw, niet vermoedend dat hij zelf een oogenblik later sceptisch zich zal uitlaten over alle schoolsche onderscheidingen, van een boek alleen eischende 'd'avoir la vie et d'avoir le charme'. En ook in Loti's beoordeeling van het werk van zijn voorganger is, naast menig fijn, artistiek trekje, te veel onzekers, te veel gezochts, dan dat men er groote waarde aan zou mogen hechten. Maar laat hem nu eens zichzelf mogen zijn, zijn hart lucht mogen geven, mogen spreken over hetgeen hem vervult, zonder terughouding, zonder valsche bescheidenheid, en zie dan of ge u nog kunt onttrekken aan de bekoring, welke van Loti's woord uitgaat.

Al aanstonds in den aanhef van de rede, zooals zij uitgesproken werd (in het gedrukt discours, komt dit eerst op blz. 52 voor), die in haren eenvoud zoo artistieke beschrijving van de omstandigheden, waaronder het bericht zijner benoeming tot Akademielid hem bereikte: die blauwe papiertjes (de telegraphische dépêches), welke hij in zijn bootje bij het vallen van den avond tracht te ontcijferen, en waarop de woorden *joie, bonheur*, naast het woord *gloire* telkens weêr te voorschijn springen; die soort van bedwelming, welke hem overvalt bij het vernemen van het heugelijk nieuws, een bedwelming 'qui était plutôt mélancolique et ressemblait presque à de l'effroi', en welke eerst voor onvermengde vreugde plaats maakt, wanneer de ontvangst aan boord hem doet verstaan, dat deze 'gloire un peu effrayante' inderdaad iets gelukkigs is. Voort gaat Loti, in zijne naïeve openhartigheid zich latende ontvallen, dat hij uit een zekere geestelijke traagheid, uit een onverklaarde angst voor de geschreven gedachte, n i e t l e e s t - de onvoorzichtige, hoe zal men hem dat betaald zetten! -; vertellende van zijne eerste ontmoeting met Octave Feuillet, die na de verschijning van zijn eerste boeken den wensch had uitgesproken, hem te leeren kennen; een zeer vleiend briefje aanhalende, hetwelk Feuillet hem schreef na de ontvangst van *Madame Chrysanthème* ('Merci, c'est délicieux. D'ail-

leurs cela ne m'étonne pas de votre part: vous n'en faites jamais d'autres!'); wijzende op de punten waarin zijn eigen werk (altoos hij!) zich van dat van Feuillet onderscheidt: 'je n'ai jamais *composé* un roman, moi; je n'ai jamais écrit que quand j'avais l'esprit hanté d'une chose, le coeur serré d'une souffrance, - et il y a toujours beaucoup trop de moi-même dans mes livres'....

Het zou mij niet verwonderen - en de tweeledige bewerking van zijn redevoering is wel geschikt om mijn vermoeden te bevestigen - wanneer de samenstelling van dit discours de réception Loti meer inspanning en hoofdbrekens had gekost dan eenig ander van zijn werken. Het moet een opluchting voor hem geweest zijn, toen die taak achter den rug was en hij, na zich weken achtereen met een ander te hebben moeten bezighouden - al was die ander dan ook iemand, voor wien hij zooveel sympathie koesterde, als Octave Feuillet - de vrijheid kreeg om weer zijn volle aandacht te wijden aan Pierre Loti.

Want dat er 'veel te veel van hem zelf' in zijn boeken zou gevonden worden, weet hij wel beter; en de jongste der Onsterfelijken zal geen beter dienst kunnen bewijzen aan zijne onsterfelijkheid - 'cette durée un peu longue qu'on est convenu d'appeler l'immortalité', zooals hij het uitdrukt - dan door voort te gaan, aan wat zijn geest en zijn gemoed in beweging brengt uiting te geven op dien eigen persoonlijken trant, welke het leven en de ongeëvenaarde bekoorlijkheid uitmaakt - 'la vie et le charme' - van al wat hij tot heden schreef.

Bibliographie.

De toestand der Nederlandsche Katholieken ten tijde der Republiek door Dr. W.P.C. Knuttel. 's Gravenhage, Mart. Nijhoff, 1892.

Dr. Knuttel heeft een verdienstelijk werk gedaan, met zich de moeite te getroosten om in de oorspronkelijke stukken alle plakkaten en verordeningen op te sporen die op den rechtstoestand der Katholieken van 1581 tot 1700 betrekking hebben, en daaraan vele wetenswaardige bijzonderheden toe te voegen aangaande het ontstaan dezer wettelijke bepalingen en hunne uitvoering. De indruk dien zijn boek op een onpartijdig lezer maakt kan wel geen andere zijn, dan dat de toestand der Katholieken in de Republiek, vergeleken met dien van onzen tijd, beklagenswaardig was; maar tevens dat de handelwijze onzer regenten, zoo men die toetst aan de denkwijze en praktijk der Europeesche vorsten en staatslieden der zeventiende eeuw, over de verhouding van staat en godsdienst, in den regel vrijzinnig mag genoemd worden. Wanneer men het oog slaat op wat nog in onze dagen in naburige landen is geschied, zal men toch zeker er onze Staten-Generaal in de zeventiende eeuw geen ernstig verwijt van godsdienstige onverdraagzaamheid van willen maken, dat zij de Jezuieten niet in hun grondgebied wilden toelaten.

Wat de overige strafbepalingen aangaat, al moge de verzekering van den Franschen geestelijke Pitra, die in 1847 ons vaderland met een bezoek vereerde, dat de Spaansche Inquisitie maar kinderspel bij deze plakkaten was, onze vroolijkheid opwekken, te ontkennen valt het niet dat er wel eens een enkele strafbedreiging onder voorkomt die, ook voor den tijd waarin zij geschreven werd, hardvochtig moet worden genoemd. De feitelijke toestand der Katholieken in Nederland was echter veel gunstiger dan de wettelijke. Voor de Katholieken

was deze gebrekkige uitvoering der bestaande wetten natuurlijk een groot geluk, maar deze penning had toch ook eenleelijkekeerzijde. Terwijl de hooge regeering het meestal stilzwijgend aanzag dat de Katholieken ongemoeid werden gelaten, deden de lagere ambtenaren hun voordeel met de plakkaten. Men weet dat op het gehalte der baljuwen en schouten in den tijd onzer Republiek niet te roemen valt; knevelarij was bij hen meer regel dan uitzondering. Geen gedweeër slachtoffers konden zij vinden dan de Katholieken, die niet licht klaagden, omdat zij het veiliger achtten de vervolging af te koopen, dan zich aan het gevaar van een volledige uitvoering der tegen hen bestaande wetten bloot te stellen. Ergerlijke bijzonderheden deelt Dr. Knuttel hierover mede. Een baljuw van Kenmerland trok jaarlijks 3800 à 4000 gulden van de Katholieken en zorgde daarvoor dat geen godsdienstoefeningen verstoord werden en dat nieuwe priesters steeds werden toegelaten. Het waren de lagere ambtenaren niet alleen die zich op deze wijze verrijkten, zelfs de advokaat fiscaal van het Hof te 's Gravenhage liet zijne zachtmoedigheid in klinkende munt door de Katholieken betalen.

Dr. Knuttel geeft aan het slot zijner inleiding zijn voornemen te kennen om zijn boek later tot 1795 voort te zetten. Wij hopen zeer dat hij de gelegenheid zal hebben dat voornemen te volvoeren. Omtrent de houding onzer Regeering tegenover de twisten tusschen de Katholieken onderling in den aanvang der achttiende eeuw, valt ongetwijfeld nog het een en ander mede te deelen dat niet algemeen bekend is.

D. B.

Vosmeer de Spie. Kleine Studies. Amsterdam, D. Buijs 1892.

Indien een zeer vlug assimilatievermogen en een groot vertrouwen in eigen talent, zonder meer, een jongen man tot schrijver konden bevorderen, dan zou Vosmeer de Spie ongetwijfeld nu reeds een hoogen rang onder de Nederlandsche schrijvers innemen. Ongelukkig zijn het juist de genoemde eigenschappen, welke den auteur van *Een passie* hoe langer hoe verder verwijderen van het doel, dat hij denkt te bereiken. Deze bundel geeft er de meest doorslaande bewijzen van. De schrijver heeft veel gelezen, over veel hooren praten; hij heeft dat alles vlug in zich opgenomen, de kunstjes en handigheden goed afgekeken, - en nu schrijft hij met rappe, vaardige pen erop los, over alles en nog wat: over Lamartine en Daan den orgeldraaier, over Israëls en het democratisch Pausdom, over Thomas à Kempis en den modernen roman, - ja zelfs ziet hij er niet tegen op, een klein Fransch drama in verzen, *Alain Chartier* van den Vicomte de Borelli, in verzen - en welke verzen! - te vertalen. Het is de kunst van, een schaatsenrijder op een vijver: eenige vlugge slagen, sierlijke zwenkingen, een mooie krul in het ijs, en een blik van zelfbehagen naar de omstanders - meer is er soms niet noodig om een jong meisje het hoofd op hol te maken. Maar een degelijk man vergenoegt zich daar niet meê. Met wat minder oppervlakkige lectuur en wat meer ernstige studie zou Vosmeer de Spie, wien het zeker niet aan talent ontbreekt - anders ware het niet de moeite waard, aan zijn werk eenige aandacht te wijden - zijn weg zekerder maken.

Weemoed, door Pierre Loti. Haarlem, De Erven F. Bohn, 1892.

Het is eigenlijk iets anders dan ‘weemoed’, die ‘pitié’ voor visscherswedu wen, voor arme Japansche bedelaars, voor ouden van dagen en voor zwakke dieren, die zichzelven niet verdedigen of beschermen kunnen, welke Loti's *Livre de la pitié et de la mort* zoo aandoenlijk, zoo bekoorlijk maakt. Maar deze aanmerking op den titel der vertaling is dan ook de eenige

ernstige welke wij op den arbeid van den heer F.G. v(an) P(esch) te maken hebben; al komen er natuurlijk hier en daar uitdrukkingen en zinwendingen in voor, waarbij wij òf aan een letterlijker òf aan een minder letterlijke vertaling de voorkeur zouden hebben gegeven. Wanneer men van een boek zoo fijn van teekening, zoo teêr van toon, in zulk welluidend, lenig, doorschijnend Fransch geschreven als Loti's voorlaatste werk, eene vertaling weet te maken, die ook maar bij benadering den indruk van het oorspronkelijke terug geeft, dan mag zulk een arbeid - want een arbeid is het! - reeds welgeslaagd heeten. En dien lof geven wij *Weemoed* gaarne.

Bertha en Bertrade. Een gedicht door *****. Utrecht. C.H.E. Breijer.

Tous les goûts sont dans la nature. En zoo heeft een ongenoemde er smaak in gevonden, de geschiedenis van koning Filips I van Frankrijk, die zijne gemalin Bertha, de dochter van Graaf Floris I van Holland, verstootte, om Bertrade, de vrouw van den ouden Graaf van Anjou, te huwen, in vers te brengen. Tegen de onderneming zelve zou niets in te brengen zijn, indien de ongenoemde deze geschiedenis door diepte van opvatting en kleurrijke schildering tot iets belangwekkends en dichterlijks had weten te maken. In plaats daarvan heeft hij er echter een soort van rijmkroniek van gemaakt, welke van een gedicht alleen den vorm heeft en van een kroniek de naïeviteit mist. Om zijne vertelling in den dichtvorm te kunnen wringen, gaat onze kroniekschrijver zich te buiten aan een reeks inversies, welke niet tot verhooging van den indruk bijdragen. Dat gaat in dezen trant:

> Gij moet zorgen
> Dat kennis draagt, als weer ik keer,
> De Koningin, van wat op heden
> Mijn mond u meldt. Wil nader treden
> En luister. Duid'lijk altijd meer
> Is, 't mij geworden, dat verbreken
> Ik moet den band, die mij verbindt
> Aan haar....

Wij voelen ons niet geroepen, dergelijke poëzie aan te moedigen.

Lief en Leed. Verzamelde kleine gedichten van G. Jonckbloet. Batavia. Ernst en Co. 1891.

Het zijn geen nieuwe gedichten, welke pastoor Jonckbloet ons uit Batavia toezendt. Een groot deel ervan hebben wij acht jaar geleden reeds aangekondigd als eenvoudige, welluidende liederen, die wij alleen wat fijner geschakeerd en smaakvoller gekleurd hadden gewenscht. Moest de dichter, als zoovele anderen, de droevige ervaring opdoen, dat het klimaat van Neerlandsch Indië voor de poëzie niet gunstig is, dit behoefde, dunkt ons, nog geen reden voor hem te zijn om zijne vroegere gedichten, tenzij enkel voor een beperkten vriendenkring, te doen herdrukken. Een herlezing van de meeste dezer versjes heeft ons de overtuiging geschonken dat de zonnetjes en sterrekes, de avondwindjes en beekjes, de bloemekes en vogeltjes, waarmeê de heer Jonckbloet kwistig omspringt, daar niet tegen kunnen.

Drada en Mijn Dorpje. Liederen van R.L. Doornkapper. Gent. J. Vuylsteke. 1892.

Vlaamsche liederen, ook al gaan zij niet diep, trekken vaak aan door zekeren naieven toon, die aan het middeneeuwsche volkslied herinnert. Zoo ook deze, die, al kon de vorm zuiverder wezen - of is misschien de slordigheid in rythmus en taal gewild? - en al zijn zij wat eentonig, door hun frisschen, natuurlijken trant, welke ons de Vlaamsche gouwen en het Vlaamsche volksleven kleurrijk voor de oogen toovert, veel bekoorlijks hebben.

Zoo bijv. de aanhef van het laatste lied van *Drada*:

> De zonne bescheen de blanke lage,
> En wekte een vogelken in de hage.

Het stak zijn koppeken eens naar buiten,
Bezag de wereld, en begon te duiten:

'Viva! de lente is weer in het land!
Viva! met bloemekens in hare hand!

De veertjes geschud, de wiekjes ontplooid:
De hagedoorn is met knopjes getooid!

Viva! den guldenen zonneschijn!...
Het moet wél bijna Paschen zijn!'

Mijn vogelken, neen, gij zijt er te vlug!
Steek nog uw kopken maar wat terug.

W.G.C. Byvanck. Un Hollandais à Paris en 1891. Préface d'Anatole France. Paris, Perrin & Cie. 1892.

Groote Goôn! zoo je ook niet meer
Wist, besliste en profeteerde
Dan een z e e r g e l e e r d e h e e r -
Waarvoor was je een h o o g g e l e e r d e?

Den zeer geleerden heer Byvanck zullen ongetwijfeld deze regels uit het 29e Leekedichtje te binnen geschoten zijn, toen hij voor eenigen tijd las, op welk een half spottenden, half beschermenden toon een hooggeleerde zich over zijne N o t i t i e s uitliet. Maar nu doet zich het ongewoon geval voor, dat een degelijk Parijsch uitgever eene door den schrijver zelf bewerkte vertaling van het boek in het licht durft geven; dat een zoo fijne geest als Anatole France het niet beneden zich acht, er een, den geleerden schrijver bij uitstek waardeerende, voorrede voor te schrijven; en dat verschillende Fransche tijdschriften (*Revue bleue, Mercure de France*) met groote ingenomenheid geheele hoofdstukken eruit overnemen.

Als het toch eens bleek, dat de N o t i t i e s van den zeergeleerde van meer beteekenis waren dan de hooggeleerde durfde vermoeden!

Pieter Langendijk door F.Z. Mehler. Culemborg. Blom en Olivierse. 1892.

Zou, bij de eb en den vloed waaraan letterkundige en andere reputaties onderworpen zijn, voor Langendijk de tijd van vloed zijn aangebroken? Men zou het vermoeden, wanneer men binnen het verloop van één jaar mag wijzen op een uitvoerige van groote vlijt getuigende monographie (Dr. C.H. Ph. Meyer. Pieter Langendijk. Zijn leven en werken. Den Haag 1891), op een welgeslaagde voorstelling van de *Krelis Louwen* door de Amsterdamsche Gymnasiastenvereeniging D.V.S. en op een goed geschreven essay als dat, hetwelk wij hier aankondigen. Men zou er nog bij kunnen voegen, dat de Vereeniging 'Het Nederlandsch Tooneel', daartoe opgewekt door het Amsterdamsche afdeelingsbestuur van het Tooneelverbond, op het punt heeft gestaan, *De Wiskunstenaars* in studie te nemen.

De studie van den heer Mehler geeft wat zij belooft: een trouw en duidelijk beeld van Langendijk's persoon en talent. Wij schenken den schrijver zijne theoretische beschouwingen over blij- en kluchtspel, zijne uitweidingen over de verschillende stukken, welke Don Quichotte tot onderwerp hebben of waarin Socrates voorkomt, om vooral onze aandacht te wijden aan zijne beschouwingen over Langendijks blijspelen zelven. Terecht laat de heer Mehler het licht vallen op Langendijks knapheid als dramatisch auteur - ‘zijne stukken hebben een begin, een midden en een einde’ -, op zijn handigheid en zijn aanstekelijk goeden luim, en roemt hij hem als een schrijver van dankbare rollen. Voegt men daarbij dat, al ontleende Langendijk zijn stof vaak aan buitenlandsche modellen, hij in zijn stukken Hollandsche zeden, het Hollandsche leven der 18e eeuw geschilderd heeft, dan is er zeker reden om hem in de geschiedenis van ons tooneel een eervolle plaats te geven, en is er niets onredelijks in den eisch, dat men aan zijn beste kluchten - waartoe wij met den heer Mehler *Krelis Louwen* en *De Wiskunstenaars* rekenen - misschien ook aan het blijspel *Spiegel der Vaderlandsche kooplieden*, een

plaats inruime op het repertoire van onze schouwburgen.

Nederlandsch Liederboek, uitgegeven door het Willems-fonds, 2e deel. Gent, J. Vuylsteke. 1892.

Wanneer het Willems-fonds, de kloeke stichting die zooveel verrichtte tot bevordering van ontwikkeling en beschaving in de Vlaamsche gewesten, niets anders had gedaan dan het Nederlandsch Liederboek samenstellen, dan zou het, reeds alleen daardoor, verdienen gesteund te worden door allen, die iets over hebben voor de belangen van den Nederlandschen stam.

Op den bundel met vaderlandsche en plaatselijke Nederlandsche liederen, een vorig jaar verschenen, is thans een tweede gevolgd, die ons, èn uit een muzikaal èn uit een letterkundig oogpunt, nog belangrijker voorkomt dan de vorige. Hij bevat 16 balladen en verhalende liederen, 14 minneliederen, 8 luimige liederen, 2 studentenliederen, 8 kinderliederen, een wandellied en een matrozenlied, allen voorzien van eene pianobegeleiding, welke, voor zoover zij niet door de componisten zelven geschreven werd, het werk is van de heeren Florimond van Duyse (die verreweg het grootste gedeelte bewerkte) en J.C.M. van Riemsdijk. Er zijn onder deze liederen oude bekenden van vroeger en later tijd: ‘Van twee Conincskinderen’, ‘Naar Oostland willen wij rijden’, ‘Zeg kwezelken wilde gij dansen’ en anderen, welke velen onzer het eerst door Prof. Paul Fredericq's voordrachten hebben leeren kennen. Maar daarnaast vinden wij een aantal oude liederen, die, minder bekend, even populair verdienen te worden als de genoemde. Het schoone gedicht ‘Van den bloemenmaker’, het dartele ‘Die nachtegael die sanc een liet’, het muzikale minnelied ‘Het viel een hemels dauwe’ treffen, de een door de dichterlijke taal, de ander door de fraaie melodie, de derde door speelschen luim, en allen door die juiste declamatie, waarin de liederen van jongeren datum (wij wijzen bijv. op ‘élement’ in ‘De kabels los!’) wel eens te kort schieten.

Geen beter middel om die oude liederen - want deze maken, naar ons gevoelen, bovenal de waarde uit van dezen bundel - voor vergetelheid te bewaren, dan door ze in zulk een aangenamen vorm, voor slechts enkele stuivers, ‘onder de menschen’ te brengen. Indien nu maar onze zangers en zangeressen willen medewerken, dan zal de tijd spoedig aanbreken waarnaar Dr. Kalff aan het slot van zijne voortreffelijke monographie *Het lied in de Middeleeuwen* smachtte - de tijd, waarin ‘ook onze beschaafde standen een luisterend oor leenen aan (onze) fraaie romancen, aan (onze) bevallige, fijngevoelde minneliederen, aan de frissche levendigheid der liederen aan huiselijk en maatschappelijk leven van het voorgeslacht ontleend.’

Versleten door Antoon Moortgat. Uitgave van het Taalverbond. Gent, J. Vuylsteke. 1892.

Waar zij in het lied een zekere ‘volksthümliche’ sentimenteele naïeveteit huldigen, leggen de jongere Vlaamsche schrijvers in de novelle een zucht naar onverbloemd realisme aan den dag, dat zijn voorstellingen bij voorkeur aan het laagste volksleven ontleent. Er is aan het een en het ander vaak nog weinig kunst besteed*:* in den drang om zich te uiten, schijnen die jonge mannen zich geen tijd te gunnen om te

kiezen en te schikken, aan licht en schaduw hun gerechte deel te geven, hun zorg te wijden aan de compositie van het gedicht of de novelle.

Antoon Moortgat, wiens naam wij hier voor het eerst ontmoeten, kent *les bas fonds* van Antwerpen en van het Antwerpsche volk, en de allereerste bladzijden van *Versleten* hadden ons in zijne novelle een stuk ruw, maar artistiek gezien, Vlaamsch volksleven doen verwachten. Het milieu, waarin de held van het verhaal, Jefken Vermeiren, geboren

wordt en zijn eerste jeugd doorbrengt; het ‘gangsken, waar het stonk naar visch, en vuil zeepsop, en slecht verluchte huisjes’, enkele typen en tafereelen uit het leven in de Antwerpsche achterbuurten en aan de dokken zijn goed getroffen. Maar de novelle zelf verloopt al spoedig in een relaas van gemeenheid, oppervlakkig bekeken, onartistiek weergegeven; in een reeks tooneelen van woesten hartstocht en onbeschaamde liederlijkheid, zonder veel verband naast elkander geplaatst. Van het versjouwde leven van Jef Vermeiren, dien sukkel zonder merg of pit, de prooi van de eerste de beste gemeene vrouw, blijft geen beeld achter. Gaven heeft de jonge schrijver zonder twijfel, maar de kunst van een karakter te ontwikkelen en te teekenen, een novelle te ‘componeeren’, schijnt hem nog vreemd. Zich daarin te oefenen, is thans zijn ‘naastbijliggende plicht.’

Gesprekken.[1)]

IV.

- Gij hadt het mijn grootvader niet moeten zeggen. Hij heeft de Fransche Omwenteling van '89 niet alleen bijgewoond, voor zoover hij haar loop kon volgen van uit zijn ziekbed in de rue St. Honoré, maar hij is ook in meer dan een opzicht haar slachtoffer geweest. Als hij over haar begon, was hij onuitputtelijk. Hij had altijd nieuwe gezichtspunten; het was een probleem dat blijkbaar op hem den indruk maakte van geen oplossing toe te laten, waarbij men zich eens voor goed kan nederleggen. Het was voor hem een soort van schaakprobleem, waarvan men verschillende oplossingen weet te geven, zonder een voor onszelf bevredigend antwoord te kunnen vinden op de vraag wat de beste oplossing is.

- - Het komt mij bijna onbegrijpelijk voor. Ik kan het mij alleen verklaren als ik bedenk, dat het licht over de Revolutie eerst laat is opgegaan, en het lang heeft geduurd eer men het ware gezichtspunt om haar te beoordeelen heeft gevonden. Dat kon dan ook alleen door de wijsbegeerte der Geschiedenis worden ontdekt, toen ze door de kennis van de Heilige Schrift op het rechte spoor was gebracht. Hebt gij den heer Groen van Prinsterer al ontmoet?

- Ik weet niet hoe het komt: ik ben al een half jaar geattacheerd bij de Fransche ambassade, zonder ooit de persoonlijkheid te hebben gezien die, zooals ik van alle zijden over hem hoor spreken, een van de belangwekkendsten in uw land moet zijn.

- - Gij kunt hem heel dikwijls hier in het Bosch ont-

1) Zie *De Gids* van Juli 1890 en van April 1891.

moeten. Als hij nog niet op Oud-Wassenaar is, doet hij meest alle dagen hier zijn wandelrit.

- Dat is nu juist niet de manier waarop ik hem het liefst....

- - Wacht, kijk, dat treft; daar komt hij juist aan; recht als een kaars, op zijn paard.

- Is hij dát? Is dat Mr. Groen van Prinsterer? Welk een fijn en tenger man! Het hoofd is verwonderlijk klein. Ik kan volstrekt niet den redenaar in hem zien; het is, dunkt mij, in elk geval onmogelijk, dat hij redenaar zou zijn in den Franschen zin van het woord. Wanneer ontvangt hij? Wilt gij zoo goed zijn mij dan bij hem te introduceeren?

- - Aanstaanden Donderdag, als ge wilt.

- Gaat het er zeer officiëel toe?

- - Gij kunt u niets eenvoudigers voorstellen.

- Zoudt ge meenen, dat wij terstond slaags geraakten; ik meen natuurlijk niet op den avond van de receptie; maar, als ik eens geïntroduceerd ben, zal ik....

- - Dan zult ge zeker spoedig zijn Zaterdagmiddagen bijwonen op zijn studeerkamer. Bijna de geheele bovenverdieping van zijn fraai huis op den Vijverberg is zijn bibliotheek. Zaterdagsmiddags, om twee uur, zit hij in de groote achterkamer die op den tuin uitziet, en daár vereenigt hij ons, een tien of twaalftal van zijne leerlingen en aanhangers. Een lange tafel staat in het midden van het vertrek waarop de boeken al klaar zijn gelegd voor zijn aanhalingen; papiertjes liggen bij de bladzijden.

- En dan begint zeker het contra-revolutionair college. Ik kan het mij voorstellen, een diatribe van de Maistre of de Bonald.

- - Vergeef mij, dat ik u moet tegenspreken. De heer Groen, een prediker van de contra-revolutie! Wat zou hij zich weinig te huis gevoeld hebben onder die Fransche prinsen, die al in Juli '89 Frankrijk verlieten, onder al die emigranten die hen volgden, al die malcontenten, die niets zochten dan revanche, niets vroegen dan tuchtiging van de rebellen zoo spoedig mogelijk, en, even spoedig, herstel van de volle koninklijke waardigheid, van al de privilegieën van den adel, van geheel het Ancien-Régime. Als de heer Groen zich bij ongeluk in hun midden had bevonden, zou hij zeker de eerste zijn geweest, om al die zelfzuchtige emigranten aan het verstand te brengen, indien

hun althans nog iets aan het verstand te brengen was, dat juist zij het waren die een onherstelbaren slag toebrachten aan de monarchie, door de monarchie te verlagen tot een partij die op moest komen voor hare eigene belangen tegenover de billijke eischen van een volk, dat toen nog aan geen politieke omwenteling dacht en eenvoudig burgerrecht eischte.

- Dat geef ik u gaarne toe. De heer Groen zou verstandig genoeg zijn geweest, om de onhandigheid en de onvoorzichtigheid, of laat ik liever zeggen, de domheid van de emigranten te overzien. Hij zou het slimmer hebben aangelegd, maar ten slotte hetzelfde doel hebben nagejaagd: herstel van het oude Régime.

- - Neen, geloof mij. De heer Groen is niet contra-revolutionair. Hij is het in elk geval niet meer. Hij wil niet een eerste revolutie door een tweede revolutie omverwerpen. Hij wil niet in hetzelfde euvel vallen als hetgeen hij bestrijdt. Hij is juist anti-revolutionair; tegen het gebruik van gewelddadige middelen, ook als zij tijdelijk in zijn voordeel zijn, ik bedoel in het voordeel van de beginselen of de instellingen die hij verdedigt. Hij heeft het niet tegen deze of die omwenteling die in dit of in dat jaar, in dit of in dat land heeft plaats gegrepen, maar tegen den hoogmoed van den menschelijken geest die op een gegeven oogenblik tot de geschiedkundige ontwikkeling van een volk, alsof deze het produkt ware van overleg of zelfs willekeur, zegt: dit staat mij niet aan en dat moet anders worden, en dan ook maar eenvoudig alles op nieuw inricht, zooals zijn particuliere wijsheid meent, dat het behoort te wezen. Daarin ziet de heer Groen de aanmatiging van het rationalisme, de praktische afkondiging van de opperheerschappij van de menschelijke Rede.

- Ah! mijn vriend, dat is wat wij zouden kunnen noemen hooge en transcendentale filosofie. Gij begrijpt, dat ik op dat terrein mij nooit met den heer Groen zou wagen. Ik zou die Zaterdagmiddagen heel graag bijwonen, en ook voor de aardigheid wel eens willen debatteeren; ik ben teveel Franschman om het niet te doen waar ik kan, waar de hoffelijkheid het toelaat; maar ik ga elke discussie uit den weg, die naar mijne vaste overtuiging nooit tot iets anders leidt dan tot een van deze drie dingen, of tot alle drie tegelijk: zich animeeren, een vlieg willen afvangen, en hardnekkiger dan ooit zijn eigen stellingen vasthouden. Zich animeeren, vind ik ongezond; een vlieg af-

vangen, onbeleefd; zich vastschroeven in zijn eigen stellingen, dom, atqui ergo.

- - Maar waarom zal ik u dan aan den heer Groen voorstellen? Hij is door en door een man van de discussie, een man van het parlementaire leven. Niets is voor hem louter een kwestie voor een debating-club, allerminst zijn anti-revolutionaire leer, die met zijn kalvinistisch kristelijke overtuiging ten nauwste samenhangt. Hij is veel te ernstig, om bang te zijn voor den schijn van propaganda te maken. In onzen karakterloozen tijd hebben wij aan propagandamakers behoefte. Voor mij althans is mr. Groen van Prinsterer juist als hoofd eener school een weldoener. Aan de Universiteit heb ik mij prijsgegeven gevoeld aan allerlei richtingen, allerlei leeringen; geen koers, geen kompas, geen maatstaf, geen doel. Ik zal geen kwaad spreken van het akademische leven dat nu achter mij ligt, maar ik ben recht dankbaar, dat de omstandigheden mij veroorloven, nu ik geen colleges meer behoef te houden, hier in den Haag mijne dissertatie te kunnen schrijven onder de onmiddellijke leiding van mijn haagschen leermeester. Hij is voor mij de Professor, al heeft hij geen leerstoel; de ware Professor in het Staatsrecht.... Wat doet u glimlachen?

- Het klinkt zoo vermakelijk u hier in Nederland aan de Universiteit te hooren verwijten, dat zij met al te lossen teugel rijdt, terwijl wij in Frankrijk altijd den mond vol hebben van het monopolie, van de eenzijdigheid, van de alleenheerschappij en dwingelandij van de Universiteit. Maar nog eens, mijn vriend, gij brengt mij veel te ver en gij houdt mij blijkbaar ook voor een veel geleerder man en veel grooter wijsgeer dan waarvoor ik mijzelf mag houden. Gij, studenten in Nederland, zijt zoo verbazend knap en kiest met zooveel vuur partij voor en tegen allerlei afgetrokken stellingen, dat ik niet weet in welk een wereld ik ben. Het gaat bij ons in Parijs geheel anders toe; paar is men voor of tegen iets concreets. Wij dweepten als studenten met een Minister, met een Professor aan het Collège de France, met een boek, met een tooneelstuk, met een duidelijke, piquante, antithetische formule, onverschillig of wij haar al dan niet begrepen, onverschillig zelfs of zij al dan niet te begrijpen was. Als wij maar vive dit! en à bas dat! kunnen roepen, zijn wij volkomen tevreden. De Parijzer blague....

- - Kom, kom mijn waarde, al te gader praatjes en niets

dan dat. Gij geeft u den schijn van een suprême dédain voor wijsgeerige kwestiën en nauwlijks kennen wij elkander, ik geloof een groote maand, zes weken, of gij discuteert met mij over de Fransche Revolutie en vraagt mij een introductie voor den heer Groen.

- Gij hebt het glad mis, geloof mij, gij hebt het glad mis; maar ik geef gaarne toe, dat ik zelf schuld heb aan uw dwaling. Ik discuteeren over de eenig ware opvatting van de Fransche Revolutie? Laat ik u kort en goed mogen zeggen waar het op staat. De kwestie van de Fransche Revolutie heeft voor mij, neen, maar ook niet het allergeringste van een wijsgeerige vraag. Het is voor mij en mijns gelijken althans in de eerste plaats een familiekwestie.

- - Familiekwestie? Wat ter wereld kunt gij daarmee bedoelen?

- Ik weet volstrekt niet of gij in Nederland iets hebt dat daaraan beantwoordt, maar bij ons is men van die of die familie en dus katholiek en legitimist, of van een andere familie en dus een vriend van de Revolutie van '89; gij weet wel, les immortels principes! Vat dit nu niet letterlijker en enger op dan het door mij bedoeld wordt. Het is natuurlijk niet omdat ik Oom zeg tot mijnheer A. en Tante tot mevrouw B., of omdat ik de zoon ben van mijn vader, dat ik deze of die staatkundige overtuiging omhels, maar, of men wil of niet, er zijn zekere familietradities, die bijna de bindende kracht hebben van een religie. Ik ben nu eens geen Jood; ik ben nu eens geen Protestant; evenmin kan ik of zal ik ooit behooren tot hen die kwaadspreken van '89. Ik zie mijzelf nog zitten op de knieën van mijn grootvader en vandaar de portretten van de mannen van de Omwenteling bekijken, die in zijn kamer hingen. Ik geloof, dat ik het alfabet geleerd heb met de eerste letters van hunne namen. D was geen dame, die drentelt op straat, maar D was Danton en V was Vergniaud, en zoovoort. En als gij nu een aanstaande proseliet van het anti-revolutionair geloof in mij ziet, omdat ik u vraag mij te introduceeren...

- - Nu, gij weet, dat ik van proselieten maken houd, en in mr. Groen van Prinsterer vooral lief heb een groot-dignitaris van het Collegium *de Propaganda Fide*. Maar het spreekt van zelf, dat ik u geen bedoelingen zal toedichten die gij niet hebt. Buitendien, mijn vriend, ik laat u gaan naar den heer Groen

met welk doel gij wilt, want ik ben zeker, dat als gij hem eens zult ontmoet hebben...

- Ja, ja, dat weet ik al; dat is het oude lied van allen die met iemand dwepen; hun afgod is altijd onwederstaanbaar. Maar weet ge wel, dat ik op dit oogenblik grooten lust heb uw leidsman te volgen, want ik zie dat hij op de stad aanstapt en het wordt onze tijd ook. Dineeren wij misschien samen?

- - Het spijt mij, maar ik ben mijn woord al kwijt.

- Mag ik u dan Donderdagavond komen afhalen, tegen acht uur, half negen, om samen naar den Vijverberg te gaan?

- - Afgesproken.

- Ik kom dan tegen half negen.

- - Mocht ik soms verhinderd zijn u te begeleiden, dan schrijf ik een briefje aan mevrouw Groen en gij zijt geïntroduceerd. Maar in dat geval kom ik Vrijdagavond tot u om te hooren hoe uw eerste introductie is afgeloopen.

V.

- Het is zoo aangenaam mogelijk gegaan. Het heeft misschien de eerste ontmoeting nog aangenamer gemaakt, dat ik er zonder u was.

- - Ik was wezenlijk verhinderd, maar zoo heel erg heeft het mij niet gespeten, dat ik u niet zelf introduceeren kon.

- Gij hadt zeker duizend angsten uitgestaan. Zoo gaat het: al hebben wij nog zooveel met iemand op, ja, hoe meer wij met iemand ophebben, hoe meer wij dikwijls bevreesd zijn, dat die persoon bij een eerste kennismaking beneden den roep blijft, dien wij zelf van hem hebben doen uitgaan. Er was niet de minste stijfheid. Ik kan mij geen gedistingeerder en tevens geen aangenamer menschenpaar voorstellen; de eenvoud zelf. Ik was dadelijk als een kind in huis; ik ga er Maandag familiaar dineeren. Gij moet eigenlijk aan onze Parijsche salons gewend zijn, om zulk een ontvangst naar waarde te schatten. Ik weet niet hoe gij het in Holland aanlegt om dat geweldig en onvermijdelijk banale van onze Fransche beleefdheid uit uw omgang te weren. En dan een man van die beteekenis, niet in

het midden van een grooten kring of voor den schoorsteen, met een halven cirkel om hem heen, oreerende, gesticuleerende, neen; bijna verloren in zijn eigen salon. Terwijl mevrouw Groen mij naast zich plaats had doen nemen op den sofa, zat hij op den punt van zijn stoel tegenover mij met die weinig klankvolle stem, maar waarin hij toch zooveel hart weet te leggen; vol belangstelling in onze Fransche toestanden; en dan dat aangename Fransch, volmaakt correct, met een klein exotisch tintje.

- - Het is immers juist zooals ik u vooruit gezegd had: gij zijt geheel onder den indruk. Ik wist wel, dat het niet anders zijn zou, maar ik had toch geen geduld om van avond niet eens bij u aan te loopen.

- Ik erken heel graag, dat ik onder zijn charme ben.

- - En de groote kwestie, hoe is het daarmede gegaan?

- Welke kwestie?

- - Wel, men komt toch niet bij een man als de heer Groen, om over het mooie weer te spreken.

- Meent gij zijne idee over de Revolutie? Ik geloof, dat noch de heer Groen noch de ondergeteekende het opzettelijk heeft vermeden, maar het woord Revolutie is tusschen ons niet genoemd. Hij heeft wel eenigen tijd met mij gesproken over de kwestie van het lager onderwijs in uw land; dat heb ik evenwel niet dadelijk geheel begrepen; daar moet gij mij zelf nog eens het fijne van vertellen. Hebt gij een bestemming voor uw avond, of kunt gij nog wat blijven praten?

- - Neen, ik ben geheel vrij, en wanneer ik u niet ophoud, doe ik niets liever.

- Dan moet ik u toch eens een familiestuk laten zien, een boekje dat mijn grootvader heeft aangelegd. Of liever het is een reeks van kleine schrijfboekjes waarin hij met zijn eigen keurige hand heeft overgeschreven al de uitingen van opgewonden vreugd die het jaar '89 in het buitenland heeft uitgelokt. Ik zit er dikwijls in te lezen. Ik word er nog warm bij. In Denemarken, in Rusland, in Engeland, in Duitschland, het was overal eén kreet van verlossing, een juichtoon van de blijdste verwachting; tot hier in Holland toe omarmde men elkander in de straten van louter geestdrift. Madame Swetchine, toen nog Anna Soymonof, illumineerde hare kamer ter eere van den veertienden Juli. Schloezer meende dat er dien dag een *Te Deum* in den hemel was gezongen. Kant heette onze

omwenteling den triumf der Rede. Wilhelm von Humboldt en Campe reisden opzettelijk in Frankrijk, om de lucht van het land der vrijheid in te ademen. Varnhagen von Ense vertelt, - gij ziet dat ik mijn grootvaders boekjes van buiten ken, - dat zijn zuster zich drapeerde met een driekleurige sjerp. In Berlijn droegen de dames Fransche kokardes. Maar de Revolutionsoden van Klopstock ken ik evenwel niet van buiten. Zeg dat gij ze nooit gelezen hebt, dan kan ik het genoegen smaken u er het een en ander van voor te lezen. Ik zal het cahier eens voor den dag halen.

- - Ik kan u eerlijk, maar tot mijn schande zeggen, dat ze mij geheel nieuw zullen zijn.

- Reeds in 1788 heft Klopstock aan van de États-Généraux:

Der kühne Reichstag Galliens daemmert schon
Die Morgenschauer dringen den Wartenden
Durch Mark und Bein: O komm', du Neue,
Labende, selbst nicht getraeumte Sonne,
Gesegnet sei mir Du!

En iets verder:

..... Gallien kroenet sich
Mit einem Buergerkranze, wie keiner war!
Der glaenzet heller - und verdient es -
Schoener als Lorbeer, die Blut entschimmert.

Als, den zesden Mei 1789, de Etats-Généraux bij elkander zijn gekomen, vindt Klopstock nauwlijks woorden genoeg, om Lodewijk den zestiende te verheerlijken. Glückliche Zeit, roept hij uit, und Ich, glücklich der sie noch sah! Hij hoopt slechts, dat het zaad, thans gestrooid, spoedig zal vruchten dragen; neen, hij ziet reeds die vruchten:

Ach, Ich sehe sie schon, hoere die wogenden
Felder rauschen; sie kommt, Wonne! die Ernte kommt;
Schnitter tragen, der Koenig
Traegt den lieblichen blauen Kranz.

Zooals Cesar eens weende van afgunst bij het beeld van Alexander den Groote, omdat hij, ofschoon ouder dan deze, zich nog niet met hem meten kon, zoo, verklaart Klopstock, zal eens de veroveraar weenend staan bij het beeld van Lodewijk

den zestiende. En in zijn *Kennet Euch selbst*, aan het adres van Duitschland, jubelt hij in datzelfde jaar '89:

Frankreich schuf sich frei. Des Jahrhunderts edelste That hub
Da sich zu dem Olympus empor

..... Das sind sie also, das sind sie,
Unsere Brüder, die Franken, und wir?
Ach, ich frage umsonst. Ihr verstummet, Deutsche! was zeiget
Euer Schweigen? Bejahrter Geduld,
Müden Kummer? Oder verkündet es nahe Verwandlung
Wie die schwüle Stille, den Sturm?

Aan het losbarsten van dien storm gevoelde men in Weimar zeker niet zoo dringend behoefte. Goethe komt uit Italië en heeft zijn langzame en vaste Metamorfose der planten liever dan de snelle omwentelingen van Parijs.

- - Hebt gij iets over Goethe in een uwer boekjes? Staat er in de aanteekeningen van uw grootvader niets over *Der Grosz-Cophta*?

- Ik vind alleen: à lire *Grosz-Cophta*, maar ik moet bekennen, dat ik het nooit gedaan heb. En evenzoo: à lire *Der Bürgergeneral*.

- - Daar kan nu ik u weder mee helpen. In Goethe's proza heb ik tot dusver wel iets vlijtiger gelezen dan in Klopstock.

- Doe het, als ik u bidden mag; ik vind niets aangenamer dan van iemand een aperçu te krijgen van een of ander werk; dat gaat altijd als een wig mijn hoofd in. Wat men mij vertelt, onthoud ik veel beter dan wat ik zelf heb gelezen.

- - Gij herinnert het u wel. *Grosz-Cophta* van Goethe is eenvoudig een dramatische bewerking van de bekende gebeurtenis met den halsband. Het is de werkzaamheid van Cagliostro zonder Cagliostro en de fameuse histoire du collier van Marie Antoinette zonder Marie Antoinette. Goethe had zich al vroeger aan Cagliostro geïnteresseerd en in het algemeen aan de zoogenaamde scientia occulta. Goethe's belangstelling nam toe toen Cagliostro buiten zijn schuld gemengd werd in het proces van den halsband.

- Het verband met Cagliostro staat mij op dit oogenblik niet zoo helder meer voor den geest.

- - Het is immers dat malle bedrog van den kardinaal de Rohan dien de Gravin de la Mothe zoo schaamteloos

exploiteerde. Zij zat vol schulden en de kardinaal was van haar gecharmeerd en gaf haar belangrijke geldsommen. Om den kardinaal nog scheutiger te maken, beloofde zij hem de gunst van Marie Antoinette en fingeerde brieven van de koningin aan zijn adres. Die brieven deden hem de hoop koesteren op een geheime ontmoeting met de koningin. Nicole le Guay, die wel eenigszins op Marie Antoinette geleek, werd in den arm genomen en zou op een Augustus-avond van 1784 in het park van Versailles de rol van koningin spelen, terwijl de gravin vooruit den kardinaal had wijsgemaakt, dat Marie-Antoinette zeer belust was op een collier van meer dan anderhalf millioen livres, dat de hofjuweliers Boemer en Bassange te verkoopen hadden.

De kardinaal loopt er in; levert in Februari '85 den halsband aan Gravin de la Mothe, en stelt de juweliers tevreden met een promesse van betaling in termijnen, voorzien van de valsche handteekening der koningin. Ter nauwernood heeft de gravin het collier in handen of zij haalt het snoer uit elkander, en verkoopt de diamanten. De eerste termijn verstrijkt, maar geen geld. Natuurlijk richt zich Boemer tot Marie-Antoinette die hem geen audientie geeft maar alles den koning mededeelt. De kardinaal wordt in de Bastille geworpen en Cagliostro met hem...

- Ja, maar hoe kwam deze er ook weer in betrokken?

- - Men wist alleen, dat hij met den kardinaal in nauwe relatie stond. Ook de Gravin werd gevangen genomen; zij kreeg een streng vonnis, maar de kardinaal werd vrijgesproken, en dat was zeker allerongelukkigst voor de koningin. De vrijspraak zette de deur open voor allerlei lasterpraat. Goethe heeft dit geheele verhaal zoo goed als woordelijk in zijn *Grosz-Cophta* gereproduceerd. De markies en de markiezin van het stuk zijn graaf de la Mothe en zijn vrouw; een nicht van de markiezin vervult de rol van Nicole; *der Graf* is Cagliostro.

- Nu begrijp ik de aanteekening van mijn grootvader.

- - Ik vind het een naar stuk en eigenlijk een schande voor Goethe.

- Gij gaat hard van stal. Weet gij wel wat Goethe er zelf van zegt? Wilt gij de leer eens vasthouden?

- - Tuimel in uw drift niet naar beneden.

- Wat doen die sporten een pijn als men zijn laarzen niet aan heeft. Daar heb ik het al, deel 27, in zijne Annalen. Ga weg met uw hand, dan kom ik er af....

- - Gij zult het wel onder 1789 moeten zoeken.

- Dat is juist. Goethe schrijft onder dat jaar:

'Kaum war ich in das Weimarische Leben.... wieder eingerichtet, als sich die franzoesische Revolution entwickelte und die Aufmerksamkeit aller Welt auf sich zog. Schon im Jahre 1785 hatte die Halsbandgeschichte einen unaussprechlichen Eindruck auf mich gemacht. In dem unsittlichen Stadt-, Hof-, und Staatsabgrunde der sich hier eroeffnete, erschienen mir die graeulichtsten Folgen gespensterhaft, deren Erscheinung ich geraume Zeit nicht los werden konnte....'

- - Daar hebt gij het weder! Hoe dikwerf komt dat ellendige *los werden* bij Goethe voor! Hij is niet veerkrachtig genoeg, om een indruk langen tijd op zich te laten werken.

- Hij gaat dan voort:

'wobei ich mich so seltsam benahm dasz Freunde, unter denen ich mich eben auf dem Lande aufhielt, als die erste Nachricht hiervon zu uns gelangte, mir nur spaet, als die Revolution laengst ausgebrochen war, gestanden, dasz ich ihnen damals wie wahnsinnig vorgekommen sei. Ich verfolgte den Prozesz mit groszer Aufmerksamkeit, bemühte mich in Sizilien um Nachrichten von Cagliostro und seiner Familie, und verwandelte zuletzt, nach gewohnter Weise, um aller Betrachtungen los zu werden....'

- - Waarachtig al weder!

- .... 'das ganze Ereignisz unter dem Titel *der Grosz-Cophta*, in eine Oper, wozu der Gegenstand vielleicht besser als zu einem Schauspiele getaugt haette. Capellmeister Reichardt griff sogleich ein, componirte mehreres Einzelne, als: die Baszarie: Lasset Gelehrte sich zanken und streiten; geh' gehorche meinen Winken, etcetera.'

En dat stuk noemt gij nu een schande voor Goethe

- - Ik meen mij zeker te herinneren, dat Goethe er zich in het begin over schaamde. Er staat mij zoo iets van voor uit de brieven van Frau von Stein.

- Die heb ik ook. Hier is het boek.

- - Ik moet een oogenblik zoeken. Dit is de plaats die ik bedoel. Frau von Stein schrijft 27 Februari 1792 aan de vrouw van Schiller:

'Ich habe mir viele Mühe gegeben den Cophta zu bekommen, um Schillers Wunsch zu erfüllen, aber Goethe giebt ihn

nicht als nur einigen wenigen, die ihn nicht weiter geben dürfen, es ist nur ein Exemplar gedruckt und nicht ganz.'

Waarom deze terughouding, deze geheimzinnigheid? Hij heeft zelf wel gemerkt, dat het toch niet aanging eene episode in zulk een groote katastrofe van dezen achtergrond los te maken. Goethe heeft zich volstrekt te weer willen stellen tegen de machtige aandoeningen die de Fransche Omwenteling ook zeker bij hem zou hebben te weeg gebracht, indien hij niet te lichtzinnig of te zelfzuchtig, in elk geval te veel op eigen zielsrust gesteld was geweest, om zijn hart aan zulke aandoeningen bloot te stellen, laat staan prijs te geven. Juist daarom houd ik niet van Goethe. Hij is voor mij precies het tegendeel van onzen Da Costa. Weet gij hoe Beets Da Costa beschrijft:

'Een hart te groot om zich te sparen,
Om zich te onttrekken aan den vloed
Die op hem aandruist met zijn baren,
En die met koninklijken moed
De booshêen, die de lucht doorwaren,
Om hart en hoofden in te varen,
Alleen op zich beproeven doet.'

Stel u Da Costa eens voor, levende in 1789, en dan zijn publiek afschepende met *Der Grosz-Cophta* en *Der Bürger-General*. In dit laatste stuk geeft Goethe, als ik mij wel herinner, zelf aan, dat hij zich maar eens vroolijk heeft willen maken met wat voor anderen een bron van zooveel lijden is geweest. Die Posse, van het jaar '93, drijft den spot met de leus Vrijheid, Gelijkheid en Broederschap, en daar heet het dan geheel tegen het eind:

Und wie viel will das schon heissen dasz wir über diese Cocarde, diese Mütze, diesen Rock, die soviel Uebel in der Welt gestiftet haben, einen Augenblick lachen konnten! - Ja, gaat Roese dan voort, 'recht laecherlich sieht Er aus, Herr Schnaps!'

Die Herr Schnaps had namelijk het kostuum aangetrokken van iemand uit het laatste transport Fransche krijgsgevangenen dat door de stad was getrokken. Ik kan in zulke paskwillen in het geheel geen behagen vinden.

- Mijn waarde, wat neemt gij het zwaar op! Wij Franschen zien zulke dingen geheel anders, en hoe komt gij er toch aan,

dat Goethe zich over het stuk schaamde? Wat Eckermann vertelt, luidt geheel anders.

- - Dat herinner ik mij niet.

- Wat ik bedoel staat.... onder Dinsdag den 15^{den} Februari 1831:

'Es ist mir lieb, sagte Goethe, dasz Ihnen das Stück gefaellt und dasz Sie herausfühlen was ich hineingearbeitet habe. Es war im Grunde keine geringe Operation, ein ganz reales Factum, erst poëtisch und dann theatralisch zu machen und doch werden Sie zugeben dasz das Ganze recht eigentlich für die Bühne gedacht ist. Schiller war auch sehr für das Stück, und wir haben es einmal gegeben, wo es sich denn für hoehere Menschen wirklich brillant machte. Für das Publicum im allgemeinen jedoch ist es nicht; die behandelten Verbrechen behalten immer etwas Aprehensives, wobei es den Leuten nicht heimlich ist.' Verder noemt hij het 'Ein so gutes Sujet, denn im Grunde ist es nicht blosz von sittlicher, sondern auch von groszer historischer Bedeutung; das Factum geht der Franzoesischen Revolution unmittelbar voran und ist davon gewisser Maszen das Fundament. Die Koenigin, der fatalen Halsbandgeschichte so nahe verflochten, verlor ihre Würde, ja ihre Achtung und so hatte sie denn in der Meinung des Volks den Standpunkt verloren um unantastbar zu sein. Der Hasz schadet niemand, aber die Verachtung ist es was den Menschen stürzt.'

- - Des te erger! Van hoe grooter beteekenis Goethe zelf die Halsbandgeschichte noemt, hoe minder hij verantwoord is met haar zoo te behandelen. Gij ziet toch wel, aan welk een groote vergissing hij zich schuldig maakt. Hij noemt zijn stof 'ein so gutes Sujet und von groszer historischer Bedeutung.' Dat is eenvoudig niet waar. De Halsbandgeschichte zelf is 'von groszer Bedeutung,' maar natuurlijk in samenhang met hare geheele omgeving. Knip dat verband door, en er blijft niets over dan het onbeduidendste sujet: een gemeen wijf dat den titel draagt van markiezin, en een juwelier besteelt; een wijf dat een jong meisje in de dubbelzinnigste positie brengt; in een donkeren tuin door laat gaan voor de prinses, aan wie de man het hof maakt die door bemiddeling van de markiezin het collier heeft doen koopen. Wat is hier nu aan?

- Maar Goethe spreekt toch van die 'hoehere Menschen' voor wie het zich zoo 'brillant machte'.

- - Ik weet niet wie hij daarbij op het oog heeft. Het is een nieuw bewijs van het optisch bedrog dat ontstaan kan als men de dingen op een afstand ziet. Deze uitspraak van Goethe, die Eckerman vermeldt, is van Goethe's 81ste jaar. Een veertig jaar vroeger sprak hij waarschijnlijk met veel grooter historische nauwkeurigheid over ‘die hoehere Menschen’. In zijn Campagne in Frankreich vermeldt hij zelf zijn verblijf bij Jacobi in Pempelfort in dato November 1792. Wilt ge het even voor mij opzoeken?

- Gij zegt November '92?

- - Of omstreeks dien tijd, want toen was hij weer in Duitschland terug.

- Dit bedoelt ge zeker:

‘Ich merkte wohl dasz ich die Freunde, - dat waren dus Jacobi en zijn kring, - durch meinen *Grosz-Cophta*, der laengst gedruckt war, sogar verletzt habe; es war die Rede nicht davon und ich hütete mich sie darauf zu bringen.’

- - Neen, maar er moet toch nog een andere passage zijn in datzelfde geschrift, later, waar hij over zijn werkzaamheid aan het theater van Weimar begint te spreken. Zie maar eens verder.

- Ha! ha! daar geeft ge mij zelf de wapenen in de hand. Gij zult eens hooren hoe de man op wiens karakter ge zoo afgeeft, zich tegenover de gebeurtenissen van zijn tijd stelde:

‘Schon im Jahre 1785 erschreckte mich diese Halsbandgeschichte wie das Haupt der Gorgone. Durch dieses unerhoert frevelhaftes Beginnen sah ich die Wuerde der Majestaet untergraben, schon im Voraus vernichtet und alle Folgeschritte von dieser Zeit an bestaetigten leider all zu sehr die furchtbaren Ahnungen. Ich trug sie mit mir nach Italiën und brachte sie noch geschaerfter wieder zurück.’

Is dat nu die ongevoelige man die het tegenbeeld zal vormen van uw Da Costa?

- - Daar hebben wij het nu niet meer over. Het is nu alleen de vraag of hij in de campagne van 1792 de ‘hoehere Menschen’ evenzoo gunstig laat oordeelen over zijn *Grosz-Cophta* als in 1831. Geef mij het boek eens hier, als ge wilt.

- Tot uw dienst!

- - Dit bedoel ik:

‘Aber eben deswegen weil das Stück ganz trefflich gespielt

wurde machte es einen um desto wiederwaertigern Effect. Ein furchtbarer und zugleich abgeschmackter Stoff, kühn und schonungslos behandelt, schreckte Jedermann, kein Herz klangan; die fast gleichzeitige Naehe des Vorbildes liesz den Eindruck noch greller empfinden; und weil geheime Verbindungen sich ungünstig behandelt glaubten, so fühlte sich ein groszer respectabeler Theil des Publicums entfremdet.'

Waar blijven nu die 'hoehere Menschen' voor wie 'es sich so brillant machte?'

- Nu ik weer eens het boek, als ge wilt! Er staat zeker nog wel meer bij dat ge zelf misschien liever niet voorleest.

- - Evenzeer: tot uw dienst!

- Hier hebt ge weer een staaltje van die beweerde zelfzucht en koelheid van Goethe. Ik heb niet lang behoeven te zoeken. Eer men dien man over zijn 'loswerden' zoo hard valt, zou het toch wel de moeite waard zijn vooraf te vragen of niet misschien de dingen zijn indrukkelijk, gevoelig en deelnemend gemoed op een wijze in beslag hebben genomen waarvan een gewoon mensch zich geen voorstelling maakt. Voelen is niet lastig als men maar niet heel diep voelt. Maar voor een Goethe...

- - Ge wordt bitter, mijn waarde:

- Ik begrijp wezenlijk niet waar gij uw vooroordeel tegen Goethe hebt opgedaan. Hebt ge dat bij uw tegenwoordigen Professor geleerd? Ik heb al meer dan eens opgemerkt, dat men in de piëtistische Nederlandsche kringen een pique heeft tegen Goethe. Het is zonderling genoeg: in Frankrijk wordt hij met den dag populairder, terwijl het Nederlandsche volk toch veel dichter staat bij den grooten Duitscher

- - Wij zijn zeker te nuchter, om...

- Laten wij toch geen van beiden zoo gek zijn van elkander te lijf te willen om een dichter die al bijna het kwart van een eeuw dood is. Ik moet evenwel bekennen, dat het mij eenige moeite kost van Goethe als van een doode te spreken. Er is niemand die zoo waarachtig voor mij leeft. Hij is om mij, hij is bij mij, hij is in mij. Ik spreek natuurlijk vooral van zijne lyrische gedichten. Ik geloof, dat ik van hem eerst het hart heb gekregen in mijn boezem. Een man heeft slechts éens lief, en een menschenziel vindt slechts één dichter. De geest die onze aangeboren botheid en vulgariteit wegtoovert; die het diepst van ons wezen een schok geeft; die onze blind-

heid ons doet zien; die de vonk uit ons slaat; die ons geheele leven dóor de getuige blijft van ons innerlijk zijn; die onze wang blozen doet als wij nuchter en terre-à-terre worden, maar, zoodra onze geest zich slechts een weinig verheft, ons tegemoet komt en met een ademtocht van goddelijke lippen ons die heerlijke woorden uit den *Ganymed* inblaast:

> ‘In eurem Schoosze
> Aufwaerts!
> Umfangend umfangen!
> Aufwaerts an deinen Busen,
> Allliebender Vater!’

die man is onze dichter, en naast hem hebben wij geen ander.

- - Dat alles is Goethe voor uw zieleleven?

- Hoor nog eens aan wat hij bijna onmiddellijk na het verhaal van zijn échec vertelt:

‘Unter solchen Constellationen war nicht leicht Jemand, in so weiter Entfernung vom eigentlichen Schauplatze des Unheils, gedrückter als ich; die Welt erschien mir blutiger und blutdürstiger als jemals, und wenn das Leben eines Koenigs in der Schlacht für Tausende zu rechnen ist, so wird es noch viel bedeutender im gesetzlichen Kampfe. Ein Koenig wird auf Tod und Leben angeklagt: da kommen Gedanken im Umlauf, Verhaeltnisse zur Sprache, welche für ewig zu beschwichtigen sich das Koenigthum vor Jahrhunderten kraeftig eingesetzt hatte.’

Daar hebt ge Goethe in al de diepte zoowel van zijn gevoel als van zijn gedachten. Dit laatste is zeer karakteristiek. Dat noem ik een wijsbegeerte der Geschiedenis samenvatten in twee woorden.

- - Gij kunt dit alles opvijzelen en bewonderen zoo veel als ge wilt; tot een bekeerling van Goethe zult ge mij eerst maken als gij erin geslaagd zult zijn mij zijn harteklop te doen gevoelen ten aanzien van de groote politieke gebeurtenissen in welker midden hij leeft.

- Dat zou mij niet moeilijk vallen, al ware het alleen met de bekende regels uit Hermann und Dorothea:

‘Denn wer leugnet es wol, dasz hoch sich das Herz ihm erhoben,
Ihm die freiere Brust mit reineren Pulsen geschlagen,
Als sich der erste Glanz der neuen Sonne heranhob,
Als man hoerte vom Rechte der Menschen, das Allen gemein sei,
Von der begeisternden Freiheit und von der loeblichen Gleichheit!
Damals hoffte Jeder sich selbst zu leben: es schien sich
Anfzuloesen das Band, das viele Laender umstrickte,
Das der Müssiggang und der Eigennutz in der Hand hielt.
Schauten nicht alle Voelker in jenen draengenden Tagen
Nach der Hauptstadt der Welt, die es schon so lange gewesen
Und jetzt mehr als je den herrlichen Namen verdiente?
Waren nicht jener Maenner, der ersten Verkünder der Botschaft,
Namen den hoechsten gleich, die unter die Sterne gesetzt sind?
Wuchs nicht jeglichem Menschen der Muth und der Geist und
die Sprache?’

Maar wat zijn wij amusant afgedwaald! Onze discussie begon met de Fransche Revolutie, en na zoo weinige oogenblikken loopt zij reeds uitsluitend over Goethe. Ik heb in Nederland nog geen goed woord over hem gehoord. Een soort van officiëele admiratie, daarvan zooveel als men wil, maar geen eigenlijke liefde, geen liefde zoo als men alleen gevoelen kan voor den schrijver aan wien men iets beslissends te danken heeft voor eigen binnenste. Wat denkt de heer Groen van Goethe?

- - Ik herinner mij niet met den heer Groen ooit over Goethe te hebben gesproken.

- En in zijn schriften?

- - In zijn schriften? Gij vraagt mij wat veel. Die zijn bijzonder talrijk. Ik heb ze nog niet allen gelezen. Misschien zult gij....

- Er is dus geen sprekende plaats die u dadelijk voor den geest komt; dat is mij genoeg. Het bewijst, dat Goethe hier niet de harten veroverd heeft. Anders zou een van de leiders der gedachte in Nederland wel eens een krachtig en gevoelvol woord over Goethe hebben gezegd; een woord dat als ‘gefluegeltes Wort’ in aller herinnering blijft leven.

- - De heer Groen maakt volstrekt geen uitzondering. Aan de Universiteit heeft men evenmin op Goethe onze aandacht gevestigd.

- Toch zeker wel in een college over Nieuwere Letterkunde?

- - Wij hadden geen college over Nieuwere Letterkunde.

Dat was geen wetenschappelijk, geen academisch vak. Als wij er in ons privé aan deden, hadden wij een soort van gewetenswroeging. Een volledige uitgaaf van Goethe's werken heb ik nooit bezeten. Op een stalletje had ik eens de twee deelen van den Faust gekocht. Toen ik er mede thuis kwam, herinner ik mij nog het gezicht van mijn vader. Met een beteekenisvollen blik vroeg hij mij of ik werkelijk van plan was dien Faust te gaan lezen.

- Het Nederlandsch wantrouwen in Goethe verwondert mij, eigenlijk niet. Gij zijt een theologisch volk. Gij hebt hier allen het een of ander dogma; en Goethe's invloed moet op ieder dogma ontbindend werken. Zijn geest is door en door ontheologisch en drijft alle dogmatisme uit.

- - Om er het dogma van de soevereiniteit der menschelijke Rede voor in de plaats te stellen. Dat is het juist waar de heer Groen ons telkens tegen waarschuwt. Hij ziet in onze nieuwere beschaving een herleven van de oude, Helleensche, sofistische wijsheid uit de dagen van Sokrates en Plato. Hij spreekt ons dikwerf van die beruchte stelling van Protagoras: de mensch, maatstaf aller dingen. Dat acht hij de gevaarlijkste leer die men prediken kan, en hij noemt het onverschillig of men met Protagoras van den mensch, of, zooals het thans de mode is, van de Wetenschap en de Rede spreekt.

- Gij wilt mij altijd op een terrein brengen, waarop ik toch niet volgen kan. Voor theologie en filosofie heb ik alle achting, maar ik heb er geen verstand van. Of liever, ik moet wel tot het besluit komen, dat ik er geen verstand, van heb, omdat mij, eerlijk gesproken, alle wijsgeerig onderzoek, toeschijnt ‘sans issue’ te zijn, zooals wij plegen te zeggen, en ik gaarne wil aannemen, dat dit alleen aan mij ligt. Gij moet niet vergeten, dat ik uitsluitend voor de diplomatie ben opgeleid.

- - Die sluit de wijsbegeerte toch niet uit.

- Maar ook niet in; althans niet de bespiegelende wijsbegeerte. Ik beweeg mij het liefst op het gebied van de Geschiedenis, met andere woorden, van de samenleving en van den individuëelen mensch. Juist dat heeft mij tot Goethe gebracht en mij bij hem doen blijven. Hij heeft mij het oog op menschen gegeven. Ik vergeet nooit de eerste lectuur van *Dichtung und Wahrheit*; al die schetsen, die silhouetten of

portretten van personen die hij in zijn leven heeft ontmoet! En dat heeft mij teruggebracht tot de kleine boekjes van mijn grootvader die een schat van aanteekeningen behelzen omtrent de voornaamste mannen die in de Fransche Omwenteling beteekenis hebben gehad. Die aanteekeningen behelzen geene anekdoten, maar croquis, eenige vlug geteekende trekken waaruit een kunstenaar zonder al te veel moeite een galerij van beelden zou kunnen samenstellen.

- - Een collectie van monsters en krankzinnigen; een Chamber of Horrors van Madame Tussaud. Wat hebt gij aan de historische kennis van die wezens? Het geheel van hunne ideën is het eenig interessante, en daarvan weten wij alwat een mensch ervan kan begeeren te weten: hunne denkbeelden hebben de wrangste vruchten gedragen! En volgens de Schrift kent men den boom aan zijne vruchten.

- Ik zal u met die monsters en krankzinnigen, zooals gij ze noemt, niet lastig vallen. Ik heb alleen willen zeggen waar mijne geliefkoosde studieën mij telkens weder heen voeren. Denkbeelden boezemen mij weinig belang in zoolang zij op zichzelf staan. Ik moet ze leeren kennen in verband met de personen in wier gemoed die denkbeelden geestdrift hebben gewekt. Ik heb altijd dorst naar menschen.

- - Alsof de Geschiedenis die ooit geven kon!

- Alsof de waarneming en de omgang mij die ooit konden geven! Geschiedenis, waarneming, omgang, zelfs het meest intieme verkeer: het helpt ons alles slechts aan een grooter of kleiner aantal uitwendige gegevens. Of ik slechts van iemand lees in de Geschiedenis dan wel hem dagelijks naast mij zie, het is al één; het brengt mij op zichzelf geen stap verder tot zijn binnenste. Dat binnenste is een heiligdom dat alleen door zielsverwantschap kan worden geopend. En zielsverwantschap komt binnen zelfs als de deuren gesloten zijn. In zijn Gesprekken met Eckermann heeft Goethe iets gezegd over menschenkennis, dat voor mij een openbaring is geweest.

- - In welk jaar kan ik het vinden?

- Zie eens in het Register onder het woord: Welt.

- Meent gij dit?

- Ja, dat is het; onder het jaar 1824 ‘So hatte (Goethe) mir vor einiger Zeit gesagt, dasz dem echten Dichter die Kenntnisz der Welt angeboren sei, und dasz er zu ihrer Dar-

stellung keineswegs vieler Erfahrung und einer grossen Empirie bedürfe. Ich schrieb meinen Goetz von Berlichingen, sagte er, als junger Mensch von zwei und zwanzig und erstaunte zehn Jahre spaeter über die Wahrheit meiner Darstellung. Erlebt und gesehen hatte ich bekanntlich dergleichen nicht, und ich musste also die Kenntniss mannichfaltiger menschlicher Zustaende durch Anticipation besitzen. Ueberhaupt hatte ich nur Freude an der Darstellung meiner innern Welt, ehe ich die aeuszere kantte..... Es liegt in den Charakteren eine gewisse Nothwendigkeit, eine gewisse Consequenz, vermoege welcher bei diesem oder jenem Grundzuge eines Charakters gewisse secundaere Züge stattfinden. Dieses lehrt die Empirie genugsam; es kann aber auch einzelnen Individuen die Kenntniss davon angeboren sein. Ob bei mir Angeborenes und Erfahrung sich vereinige, will ich nicht untersuchen; aber so viel weiss ich: wenn ich Jemand eine Viertelstunde gesprochen habe, so will ich ihn zwei Stunden reden lassen..... Haette ich nicht die Welt durch Anticipation bereits in mir getragen, ich waere mit sehenden Augen blind geblieben, und alle Erforschung und Erfahrung waere nichts gewesen als ein ganz todtes vergebliches Bemühen'.

- - Ronduit gezegd: ik begrijp niets van die openbaring.

- Zoo gaat het, mijn vriend! wat voor den éen licht is, is het niet voor den ander. Goethe is de eerste geweest, om te erkennen, dat voor elk die anticipatie alleen bestaat, ten aanzien van bepaalde, verwante karakters. Zoo in zijn Faust: 'Du gleichst dem Geist den du begreifst.' Het menschkundig talent wordt gemeten aan de uitgebreidheid van den kring dergenen die men bij anticipatie begrijpt. Hoogst zelden gaat in dezen ons talent buiten onze eigene nationaliteit. Ik kan mij zoo levendig voorstellen, dat de mannen der Fransche Omwenteling op een vreemdeling den indruk maken van een zonderlinge en zelfs huiveringwekkende menagerie.

- - Ja, daar heeft het wel iets van.

- Ik zou wel durven wedden, dat de heer Groen nooit een poging heeft gedaan, om éen van de Omwentelingsmannen te analyseeren.

- - Het is hem nooit in het hoofd gekomen.

- Misschien toont zich vooral daarin het verschil tusschen de Fransche en de Duitsche opvatting der Geschiedenis. Guizot

maakt personen, Ranke maakt geestesrichtingen tot de hoogste macht in de Geschiedenis. Niemand heeft voor deze abstractiën een oog zoo scherp als hij. Ik heb den aanhef van Ranke's Franzoesische Geschichte altijd heel merkwaardig gevonden: ‘Ich wage es, ein Deutscher, das Wort ueber die franzoesische Geschichte zu ergreifen.’ De schroom toont, dunkt mij, dat hij beseft, hoe hem als vreemdeling iets moet ontgaan. Wat kan dit anders zijn dan de invloed van het persoonlijke in de lotgevallen van Frankrijk?

- - Gij weet wel, dat ik mij daareven over de Omwentelingsmannen barscher heb uitgelaten dan ik het eigenlijk had willen en moeten doen. Denk niet, dat de aanteekeningen van uw grootvader omtrent hen mij niet interesseeren. Lees er mij wat van voor als ik het niet geheel bij u heb verkorven.

- Ik weet niet of zij wel geschikt zijn om te worden voorgelezen. Die aanteekeningen hebben voor mij een leven dat zij niet terstond voor ieder ander kunnen hebben. Mijn grootvader, en vooral mijn vader, heeft ze mij zoo dikwerf toegelicht, zoo dikwerf met mij besproken, ook naar gelang nieuwe documenten over de Omwenteling werden uitgegeven, dat zij voor mij geen verderen commentaar behoeven. Ik sprak van de aanteekeningen, alleen om u te doen zien waarom het filosofische oogpunt van den heer Groen geheel buiten mijn kring ligt. Voor hem is de Omwenteling een gebeurtenis, een zaak, een verschijnsel, door algemeene wetten bepaald; ik zie bijna alleen het menschelijke.

- - Als ik u plagen wilde, zou ik zeggen: of het onmenschelijke. Maar ik zeg u veel liever, dat uw gezichtspunt mij tamelijk nieuw is en dus mijn nieuwsgierigheid prikkelt. Het algemeene en het persoonlijke in de Geschiedenis schijnt door u geheel uit elkander te worden gehouden.

- Zooveel mogelijk althans, en altoos onwillekeurig. De twee elementen zijn natuurlijk niet van elkander te scheiden. Maar de eene soort van geesten reageert lichter op het algemeene, de andere lichter op het personeele. Lees onmiddellijk na elkander Macaulay's beschrijving van den Puritein in zijn brillanten Essay over Milton, en dan de Gedenkschriften, bijvoorbeeld, van Mrs. Hutchinson, over haar echtgenoot, den puriteinschen kolonel, een der rechters van Karel I. Naar gelang hetzij die Essay, hetzij dat Leven van den kolonel u meer aan-

trekt, zult gij onwillekeurig toonen tot de eene of tot de andere soort van geesten te behooren.

- - Ik wil gaarne gelooven, dat die aanteekeningen van uw grootvader over de Omwentelingsmannen een commentaar behoeven, maar wat belet u er een commentaar bij te geven? Ik zal dan in de theorie van de Fransche Omwenteling ingewijd zijn door den heer Groen, en door u diezelfde Omwenteling worden binnengeleid van de menschelijke zijde. Ik gevoel wel, dat ik tot dusver alleen het onmenschelijke en het woeden van demonische machten heb gezien. Hoe leerzaam zal voor mij zijn al wat gij mij kunt vertellen. Wie weet of gij er niet wekelijks een uurtje voor over hebt. Of bindt gij u liever niet aan zulk een regelmaat?

- Integendeel. Een elke week geregeld terugkeerend uur, uitsluitend voor een bepaalde bezigheid vastgesteld, is geheel naar mijn hart. Ik erfde dat van mijn vader, die het geregeld doen van weinig den eenigen weg achtte om ten slotte veel te doen.

- - Schikt u Vrijdags middags van vijf tot zes? Als 't mooi weer is, maken wij er een wandeling van.

- Als ik maar nauwkeurig wist, wat gij eigenlijk van mij verlangt.

- - Wel, wat uw vader deed met u: de aanteekeningen van uw grootvader toelichten, doe gij dat met mij! namelijk wat de personen der Omwenteling betreft. Ik kan u evenwel niet beloven, dat.....

- Gij behoeft mij niets te belooven. Want die taak is voor mij veel te zwaar. Ik heb het talent van mijn vader niet, die alles zoo klaar voor zijn geest had, dat hij het slechts had af te lezen. Hij was dichter en dat moet men toch eigenlijk zijn, om zich in een menschenziel te kunnen verplaatsen. Ik herinner mij het levendigst zijn gesprekken over Danton.

- - Over Danton? over Danton? Hij is nu juist voor mij een der meest weerzinwekkenden: een man zonder eenigen ernst, zonder eenige applicatie; een kolossale, liederlijke kerel, een bon vivant; nu een Hercules, dan slap als een lekke luchtballon; stomp voor alles behalve voor genot; een man zonder eenig beginsel of ideaal; tot over zijn ooren in de schulden en daarom revolutionair; een Mirabeau van de straat, met zijn reusachtig lichaam, zijn kroeshaar, zijn vlammende oogen, zijn grove,

geheel populaire welsprekendheid. Bang was hij niet, dat geef ik toe, bang noch voor den dood noch voor de massa, maar het was bij hem geen moed, het was overmoed, minachting; minachting voor het groote mysterie van het hiernamaals en bovenal minachting voor die menigte, waarvan hij zich slechts bediende om zelf hooger te komen. Die vreeselijke en bloeddorstige Club van de Cordeliers is toch geheel zijn werk en zijn werktuig. Het was de meest anarchistische club reeds in '90; die gemeene deern, Théroigne de Méricourt, was haar ziel. Die club heeft al terstond na de vlucht van den koning de Republiek geëischt. Het zijn de Cordeliers die de onbeschrijfelijke wandaad van de vermoording der gevangenen in September '92 hebben bewerkt. Zij zijn de echte Septembriseurs, en aangezien Danton toen Minister van justitie was, komt dat ongeëvenaarde gruwelstuk geheel voor zijn rekening. Bij hem was zelfs geen politieke hartstocht aan het werk. Dezelfde man die de arme gevangenen, als royalisten verdacht, bij honderden en op het wreedaardigst het ombrengen, had zich meer dan driehonderd duizend francs door het Hof in de handen laten stoppen, zoo lang hij het Hof kon doen gelooven, dat door zijn bemiddeling het volk tot rust zou komen. Toen de koning dit niet meer gelooven kon en de gelden niet meer vloeiden, werd Danton onverzoenlijk. Nu wordt hij de instigateur van den tienden. Augustus; onder zijn leiding bemachtigen zich de zeshonderd gefedereerden uit Marseille van de Tuileriën. De Commune zegeviert door hem. De guillotine werkt hem nog te langzaam; bij massaas moeten de slachtoffers vallen; bij golven moet het bloed stroomen. Hoe grooter de schrik der tegenstanders, hoe zekerder de onderwerping van geheel Frankrijk aan Parijs en van Parijs aan de Commune. En dan krijgt hij weer buien van gematigdheid; dan wil hij het bloed der Franschen sparen; dan stoot hij Marat van zich; dan hunkert hij naar samenwerking met de Gironde; dan wordt hij op zijn manier conservatief; dan hoopt hij met den degen van Dumouriez het gepeupel te weerstaan en het ineen storten van alle maatschappelijke orde te verhinderen; dan noemt hij de voltrekking van het vonnis aan den koning een moord, en toch stemt hij voor dien moord en dringt meer dan iemand op de executie aan. Wat heeft hij in den winter van '92 huisgehouden in België! Zijn macht is onbeperkt en hij gebruikt haar, om de heffe des volks op te hitsen tot allerlei plundering, om

zijn buidel eerst te vullen en daarna weder alles te verbrassen. Hij is het die de partij van de Gironde op het schavot brengt na lang met haar te hebben gekoketteerd, en die haar in het verderf stort om zich op haar te wreken, omdat zij hem doorzag. Plan en consequentie mist men bij hem ten eenenmale. Zelfs den korten tijd van zijn macht, van '92 tot '94, kan hij de noodige veerkracht niet behouden en begint de bloeddorstige man velleïteiten te gevoelen van een idyllisch leven. Hij trekt zich terug; hij sluit een nieuw huwelijk; hij is de Conventie moede; hij is bloedvergieten moede. Hij oscilleert tusschen het huiselijk leven en de revolutionaire politiek. Eindelijk laat hij zich in slaap wiegen door Robespierre, die hem des te zekerder onder de guillotine brengt. Danton is een schavuit!

- Mijn waarde vriend, welk een hartstocht! Kunt gij nu zelf eenige de minste fiducie hebben in zulk een behandeling van de Geschiedenis? Kan zulk een historiografie eenige de minste waarde voor ons bezitten? Als het Verleden ons zulke wezens te zien geeft, heeft het Verleden immers niet het minste belang. Boeven kan het Heden ons ook wel toonen; om boeven, en schelmen te leeren kennen, hebben wij toch waarlijk geen archieven, geen documenten, geen historische kritiek, noch dat geheele toestel der historische wetenschap noodig.

- - Gij moet het mij vergeven. Die naam van Danton bracht mij in drift. Ik kan niet goed dulden, dat zulk een wezen tot het voorwerp wordt gemaakt van een rustige bespreking tusschen vader en zoon. Daarin is iets dat mijn zedelijk gevoel kwetst. Als men zulke personen in de Geschiedenis ontmoet, kan en mag men er niets anders mede doen dan ze verpletteren onder al het gewicht onzer zedelijke verontwaardiging. En zelfs dat is nog te veel eer. Men moet eenvoudig op de krachtigste wijs zijn walging openbaren; men moet zich bezoedeld voelen reeds als men hun naam op de lippen neemt, reeds als men denkt aan de uitgieting van zooveel goddeloosheid. Ik ben den heer Groen dankbaar voor velerlei; maar voor niets zoozeer als voor den moed dien hij gehad heeft, om geheel die Fransche Omwenteling te dagen voor de rechtbank van het kristelijk geweten. Wat toen heeft plaats gehad, is geen vraag voor een debatingclub. Het is geen kwestie van meer of minder liberale beginselen. Wij moeten van den heer Groen leeren in de Omwenteling de eigen belichaming te zien van den geest des

ongeloofs, den geest van den Antikrist, en wie naar de verwezenlijking van het rijk van Kristus op aarde verlangt, mag zich niet schuldig maken aan eenig vergelijk, aan eenige toegevendheid; en al dat historisch verklaren dat men tegenwoordig met die gruwelen poogt te doen, is reeds ten halve.... medeplichtigheid, waarvan men rekenschap zal hebben af te leggen voor den rechterstoel van den Heilige, tegenover wiens eer en gezag de Hel, zooals de heer Groen ons zoo dikwerf heeft gezegd, nooit doldriftiger hare woede heeft losgelaten.

- Ik gevoel maar al te zeer, dat ik te lang het oogenblik heb verschoven om u mededeeling te doen van iets dat mij zeer van nabij raakt. Toen ons gesprek van dezen avond begon, heb ik niet vermoed, dat het zulk een ernstige wending zou nemen. Als ik het voorzien had, zou ik u zeker reeds vroeger hebben gezegd wat ik u thans ga zeggen. Er zou een zekere oneerlijkheid in steken, u langer onkundig te laten van wat gij niet vernemen kunt zonder dat het misschien op uw oordeel over de Fransche Revolutie, maar zeker op uw betrekking met mij grooten invloed kan hebben, gegeven de stemming waarin die gebeurtenis uit onze geschiedenis u blijkbaar brengt. Na uwe laatste woorden zie ik er tegen op, maar...

- - Er is iets zoo ernstigs in uw toon gekomen, dat ik niet weet wat ik denken moet. Hebt gij... hebt gij misschien vóor twee jaar, in de Februari-Revolutie, zelf een rol vervuld, die gij weet, dat ik af zal moeten keuren en die een scheiding tusschen ons moet maken?

- Neen, neen, niets van dat al. Ziehier de zaak: ik heb u tot dusver alleen gesproken van mijn grootvader van vaderszijde. Mijn grootvader van moederszijde heb ik u nog niet genoemd. Mijn moeder was de dochter van Danton. Gij hebt reeds een toespeling gemaakt op de laatste maanden van zijn leven toen hij zich teruggetrokken had in zijn geboorteplaats, in Arcis-sur-Aube. Daar is het kind geboren dat hij zelf nooit zou kennen. Mijn moeder zag het levenslicht drie maanden na dien noodlottigen Aprildag '94 toen haar vader geguillotineerd was... Maar wat hebt gij, mijn vriend? Om Gods wil wat hebt ge? Gij verandert geheel van kleur... Zie mij aan, ik bid u, zie mij aan... Verberg uw gelaat niet in uwe handen... Vriend, had ik het u misschien niet moeten zeggen?... Schrikt gij terug van het denkbeeld, dat gij een

kleinzoon van Danton tot uw vriend hebt gemaakt, en een kleinzoon die zijn grootvader niet verafschuwt.

- - Neen, waarlijk niet, neen.

- Maar wat dan? Waarom zijt gij zoo ontroerd? Heb ik u onrecht aangedaan door u te laten door- en uitspreken met alle openhartigheid zonder u terstond te waarschuwen, dat wij spraken over iemand die voor mij niet bloot een historische persoonlijkheid kan zijn. Was het mijnerzijds een onkieschheid u zoolang te laten gelooven, dat gij het volle recht hadt u tegenover mij te laten gaan, om u eerst thans tot de pijnlijke ontdekking te brengen, dat gij een vriend noodeloos hebt gekwetst in zijn persoonlijke gewaarwordingen?

- - Gij hebt niets misdreven, volstrekt niets. Ik maak u geenerlei verwijt, mijn vriend, want dien naam zal ik u altijd blijven geven. Wat mij een schok gegeven heeft... kunt gij het u niet voorstellen? Voel het zelf, voel het mede, want ik weet niet, hoe het onder woorden te brengen. Ik weet het niet, Wat tot dusver voor mij alleen in boeken stond, is plotseling levende werkelijkheid geworden... Geef mij uw hand! Laat ik beseffen, laat het mij doordringen, geheel doordringen, dat ik de hand druk van den eigen kleinzoon van Danton! o Die bekrompenheid, o dat ellendige boekeleven. Men weet, dat Danton geleefd heeft, dat hij een vrouw, dat hij kinderen heeft gehad... ja, ongeveer zooals men weet hoever de zon is van de aarde. Maar als dan...

- Gij behoeft niet verder te gaan. Ik begrijp u geheel.

- - Ik moet het dadelijk aan den heer Groen vertellen.

- Is dat wel noodig?

- - Neen, misschien niet. Maar het is alsof ik Groen thans met andere oogen aanzie.

- Word niet onbillijk tegenover hem. Aan de Fransche Omwenteling is immers niets hoegenaamd veranderd door de omstandigheid, dat Danton een kleinzoon heeft gehad en dat ik die kleinzoon ben.

- - Niets veranderd?

- Natuurlijk niet.

- - Gij hebt gelijk, en toch weer geen gelijk. o Mijn arme kop! Ik was zoo bevredigd door de antirevolutionaire leer; ik vond haar zoo duidelijk, zoo onwederlegbaar. Ik zag, zag positief Satan in dat moderne Babylon. Ik zong 's Zondags zoo van harte mee:

‘De Heer zal opstaan tot den strijd.
Hij zal Zijn haters wijd en zijd
Verstrooid, verjaagd doen vluchten...’

- Ziet ge dan thans iets anders?

- - Ik zie een klein kind op den schoot van een jonge weduw.

- Ik moet u aan mijn hart drukken. Gij voelt.

- - Dank, dank!

- Dat jonge kind was bestemd diep te lijden. De twee zonen uit het eerste huwelijk van Danton waren menschen die alleen vroegen naar de openbare meening. Zij schaamden zich den naam van hun vader te dragen. Zij hebben zich uit de samenleving teruggetrokken op een klein landgoed, zich nooit weer in de wereld vertoond en door hun afzondering de schande verzwaard die aan de nagedachtenis van hun vader kleefde. Naar hun halve zuster, mijn moeder, hebben zij nooit meer omgezien. Zij werd spoedig wees, en werd groot gebracht door een tante in wier huis nooit over de politiek en allerminst over het Revolutietijdvak werd gesproken. Wie dacht onder Napoleon nog aan die nachtmerrie, dan misschien alleen om den held te verafgoden die de Hydra had verpletterd. Het nieuwe geslacht had van die Hydra slechts een zeer vage voorstelling. Al wat mijn moeder als jong meisje van haar vader wist, was dit éene, dat hij als slachtoffer van de Omwenteling was gevallen. Zij werd zeer katholiek opgevoed. Iederen 5^{den} April liet hare tante een mis lezen voor de zielerust van Danton. Mijn moeder woonde die mis van kindsbeen af bij, en over het algemeen ging zij vlijtig te kerk, en, zooals zij mij later dikwijls heeft medegedeeld, telkens als zij het *Pacem aeternam* hoorde, dacht zij aan dien armen vader, dien slechte menschen hadden dood gemaakt, omdat hij niet zoo slecht wilde zijn als zijzelf waren. Eens las zij ergens deze spreuk: ‘Plutôt cent fois guillotiné que guillotineur,’ en daaronder: Danton.

- - Heeft Danton dat gezegd?

- Zeker heeft hij dat gezegd; het woord is volkomen authentiek; het is niet het eenige in dien geest dat men van hem kan aanhalen.

- - Maar vertel verder.

- Het was zulk een liefelijk beeld dat zij zich van dien vader vormde dien zij nooit had gezien en met wien zij dagelijks verkeerde, met wien zij meer omging dan met wien ook uit hare omgeving. Het kleine boekje waaruit zij Geschiedenis leerde, liep over den Revolutie-tijd zeer vluchtig heen. Maar het spreekt van zelf, dat deze sancta simplicitas voor haar niet kon duren. De ontgoocheling kwam door een stuk courant, waarin bij een pique-nique een brood gewikkeld was geweest. Haar oog valt er op; en daar leest zij alleen deze woorden: Danton, le Septembriseur. Zij begreep natuurlijk niets van dat woord. Wat is dat, een Septembriseur? Zij durfde het niemand vragen, want zij was bang wegens hare onkunde te worden uitgelachen. Het woord wilde haar niet verlaten. Midden in den nacht kon zij wakker worden en het woord voor zich zien. Zij besloot het in tweeën te knippen: briseur begreep zij. Zij vroeg iemand wat Septembeteekende en hoorde dat dit wilde zeggen: zeven. Het bracht haar niet verder. Zoo verliep anderhalf jaar, totdat op een Zondagmorgen haar pastoor de verdorvenheid der menschen schilderde in een preek over den afval van God en het ware geloof, en als een der sterkste voorbeelden daarvan gaf het vreeselijk moorden dat in September '92 honderden royalisten in de gevangenis het leven had gekost. Maar de goddelijke straf had die Septembriseurs achterhaald.
- Mijn arme moeder zonk in één en moest uit de kerk worden gedragen. Men bracht haar te bed. Drie weken lang zweefde zij tusschen leven en dood. Toen zij hersteld was, stond haar besluit vast. Het voorval in de kerk had plaats gegrepen in het eerste jaar van de Restauratie der Bourbons, en mijn moeder was dus een jonge vrouw van twee en twintig jaar. Zij woonde nog alleen met hare tante. Niets in hare opvoeding had haar kunnen voorbereiden op de taak waarvan zij van nu aan, en zoolang het blijken zou noodig te zijn, haar leven wilde wijden. Die taak was geen andere dan zich een zelfstandige en gegronde voorstelling te vormen van hetgeen de vader die haar zoo dierbaar was en die tot dusver in hare gebeden haar zoo levendig voor den geest had gestaan, in de Geschiedenis was geweest. Zij bleef dien vader lief hebben en vereeren, maar was het mogelijk, niet voor anderen, alleen voor haar zelf, zijn beeld te zuiveren van de smet die er op geworpen was? Zij wist volstrekt niet hoe zij het aan moest

leggen. Het woord historisch onderzoek stond natuurlijk niet in haar vocabulair. Zij had er zoo weinig een begrip van, dat zij, om achter de waarheid te komen, niets beters meende te kunnen doen dan zich te wenden tot den pastoor in Arcis-sur-Aube die haar hart zoo deerlijk had gewond. De ontmoeting die mijn moeder mij later meer dan eens heeft beschreven, moet aandoenlijk zijn geweest. Het was een bejaard man die indertijd den eed aan de Constitutie niet had willen doen en dus eenige jaren buiten Frankrijk had doorgebracht. In de laatste jaren van Napoleon was hij teruggekeerd. Lodewijk den achttiende had hij als een Messias begroet en zijn evangelieprediking was voorloopig één filippica tegen de duivelsche Revolutie geweest. Mijn moeder ging dan tot hem en vertelde hem welk een schok zijn woorden in hare ziel hadden teweeggebracht. Zij zal het wel niet gedaan hebben dan onder tranen van de diepste smart. De oude man liet haar geheel uitspreken, terwijl zij met gebogen hoofd voor hem zat. Zij eindigde met hem te belijden, dat zij van het tijdvak der Omwenteling niets afwist, dat zij geruimen tijd het woord Septembriseur niet begrepen had, maar nu al te goed wist wat het inhield; zij vroeg hem dringend, haar nu de volle waarheid te zeggen, en vooral haar te verklaren waarom hij zulk een hard oordeel had geveld. Zij vertelde hem hoe zij er achter was gekomen, dat men haar eigen vader den naam gaf dien de geestelijke als de ergste flétrissure op den preekstoel had gebruikt. - Het was er alles met groote inspanning en verward uitgekomen, maar toch duidelijk genoeg, om den geestelijke te doen zien wat grenzenloos leed hij deze jonge vrouw had aangedaan. Toen zij niets meer te zeggen had, bleef zij nog steeds met gebogen hoofd voor hem zitten, als wachtte zij op de uitspraak van een vonnis. Er volgde van de zijde van den priester geen enkel antwoord. Zij bleef eenigen tijd geduldig wachten. Eindelijk hief zij het hoofd op. De oogen van den ouden man stonden vol tranen. Met een uitrukking van innig medelijden was zijn blik op haar gevestigd. Toen hij begon te spreken, was hij zijn aandoening nog niet meester, en beleed hij met bevende lippen, dat hij niet zoozeer uit eigen kennis had gesproken, maar in zijn preek had teruggegeven wat hij van anderen had gehoord. De zaak was al meer dan twintig jaar geleden. Hij was destijds niet in Frankrijk geweest. Men zou hem zeker verkeerd hebben inge-

licht. Het was er hem enkel om te doen geweest de verdorvenheid van het menschelijk hart met een voorbeeld op te helderen. Hij moest erkennen, dat hij zich niet vooraf van de waarheid of de toedracht der gebeurtenis vergewist had. Daarop nam hij haar bij de hand en bracht hij haar voor het crucifix dat boven zijn bidstoel hing. Terwijl de tranen langs zijn oud gelaat vloeiden, fluisterde hij: ook deze is onder de misdadigers gerekend! Hij knielde toen met haar neder, en lang bleven zij in gebed voor den Gekruiste.

Het was voor de bedroefde de eerste lichtstraal. Niemand had weldadiger troost kunnen bedenken; vooral omdat deze troost niet bedacht was. Het was en bleef dus mogelijk, dat niet alleen de priester, dat ook anderen verkeerd waren ingelicht; dat, al was de zaak geschied, het niet recht was uitgemaakt, wie er aan had deelgenomen. Ik zal u niet bezighouden met de pogingen die mijn moeder in het werk stelde, om op de hoogte te komen van de geschiedenis van de Revolutie, om met name de periode van het schrikbewind te leeren kennen. Het kan voor u geen waarde hebben. Maar wèl zal het u interesseeren te weten hoe zij ten slotte tot rust is gekomen; dat staat in nauw verband met de wordingsgeschiedenis van mijn eigen voorstellingen. Een jaar of vier later huwde zij den man die haar uitkomst zou geven. Mijn vader gaf aan de eenzame al de liefde van zijn hart, en aan de dochter die nog altijd in pijnlijke onzekerheid verkeerde, zijn rijpe kennis en ervaring. Zelf gevormd door mijn grootvader en door onafgebroken studie van de Fransche Omwenteling, was hij beter dan iemand in staat mijn moeder eenigszins tot rust te brengen, niet gelijk men een kind sust, maar door haar op de hoogte te stellen van zijn onderzoek en van de historische beschouwing, waartoe zijn onderzoek hem had geleid. Gij kunt thans begrijpen waarom ik mij van mijn vaders gesprekken met mij vooral die over Danton herinner, en evenzeer waarom ik mij zoo moeilijk in algemeene theorieën over de Revolutie vinden kan. Wilt gij nu beweren, dat ik groot gevaar loop al te gunstig te oordeelen: ik kan het u niet tegenspreken: wie ziet de fouten zijner voorouders of de gebreken van zijn ouderlijk huis zoo ongenadig als een vreemde het kan doen? Maar, aan de andere zijde; gij kent het schoone beeld van Goethe: de beschilderde glazen van een kathedraal moet men zien als men

in, en niet als men buiten de kathedraal staat. Het is voor een goed deel met de historie als met de natuur, als met een landschap: wat er in ligt, ziet alleen de verwante kunstenaar en alleen hij doet het anderen zien.

- - Gij weet niet welk een nieuwe wereld gij mij binnenleidt. Het gaat mij als met dissolving views. Niets wordt afgebroken, niets wordt bestreden. Alles verandert van zelf; het nieuwe komt uit het oude voort. Ik besef voor het eerst, dat het Verleden niet slechts een voorwerp van kennis is, maar evenzeer, en zelfs in de voornaamste plaats, een voorwerp van liefde, iets waar ons hart mede te maken heeft. Ik zal mij wel wachten te kort te doen aan het geheel eenige van uw moeders kinderlijke smart, maar het schijnt mij toch of wij allen die Geschiedenis beoefenen, eenigermate in hare positie zijn. Geschiedenis is ten slotte het verhaal van onze Voorouders, en het verhaal is op den eersten aanblik haast altijd een somber, een ontstemmend, het tegenovergestelde van een verheffend tafereel. Indien het gevoel onzer solidariteit met het voorgeslacht slechts groot genoeg was, om...

- Vergeef mij, dat ik u in de rede val, - slechts groot genoeg was, om den Duivel er buiten te houden, niet waar? Mijn vader plag te zeggen, dat wij dat aan de oudste kristelijke historieschrijvers te wijten hebben, die alles zagen onder het licht van de groote tegenstelling tusschen Heiden- en Kristendom, en voor wie dientengevolge de Geschiedenis het verhaal was van een epischen strijd tusschen den God van het Licht en den Vorst der Duisternis. En waar men er de theologie, waar men God en Satan er niet bij te pas brengt, daar blijft toch de oude theologische beschouwing nog veelszins haren invloed oefenen en huldigt men die kinderachtige voorstelling van vooruitgang en achteruitgang, van actie en reactie. Van zelf valt de aandacht dan inzonderheid en misschien zelfs uitsluitend op de tijden die men in zijn bekrompenheid tijden van vooruitgang acht, zoogenaamde bloeiperioden van de beschaving. Zonder die kinderachtige voorstelling zou men het geheele tijdvak der Middeleeuwen niet op zoo onvergeeflijke wijs en zoo langdurig verwaarloosd hebben. Maar die Middeleeuwen waren ‘barbaarsche tijden’; de kunst dier eeuwen was ‘chose gothique’:

‘Villon sut le premier, dans ces siècles grossiers,
Débrouiller l'art confus de nos vieux romanciers,

Enfin Malherbe vint, et, le premier en France
Fit sentir dans les vers une juste cadence.’

Zoo haalt Boileau de spons over geheel de poësie van het Middeleeuwsche Frankrijk.

- - Ik heb u met de grootste belangstelling den intiemen achtergrond van uwe beschouwing hooren beschrijven, maar die beschouwing zelve...

- Het is eigenlijk te laat om haar thans nog tot een goed einde te brengen. Maar ik zou het toch ook jammer vinden om hier ons gesprek af te breken. Vergenoeg u met de *outlines*; over sommige bijzonderheden hebben wij het dan wel eens later.

- - Ik luister, en ben te vreden met al wat gij mij heden geven wilt, weinig of veel.

- Gij maakt het mij beide licht en zwaar. Wat zal ik opnemen en wat voorbijgaan? En als wij nu niet opnieuw in discussie zullen treden, moet ik wel op meer apodiktischen toon spreken dan mij eigenlijk lief is. Vergeet ook niet, dat ik geheel à l'improviste spreek; en bovenal: stel beteren dan ik ben niet verantwoordelijk voor mijne improvisatie.

- - Nu, gij spreekt immers niet in het openbaar, gij behoeft uwe woorden niet op een goudschaaltje te wegen. Geef mij uw denkbeelden in het algemeen; gij kunt later zooveel retoucheeren als gij zelf verkiest.

- Ik zou gaarne alles zoo konkreet mogelijk opvatten. De naam Revolutie is mij reeds veel te algemeen, wanneer men althans dien naam geven wil aan de periode die met '89 begint. De Fransche Revolutie begint niet 1789, met de inneming van de Bastille; maar 10 Augustus 1792, met de overrompeling van de Tuilerieën en de wegvoering van den koning. Van '89 tot '92 beproeft men Reformatie en hare mislukking leidt tot de Revolutie. De groote man dier Reformatie is Mirabeau; die der Revolutie Danton. Zoolang het bloot Hervorming is, moderniseert men het Oude Régime; men maakt er een constitutioneel koningschap van. De Omwenteling vangt eerst aan als men een nieuw Régime wil stichten, een Republiek, en dat niet als de, in de gegeven omstandigheden eenig mogelijke,

maar als de eenig historisch-wettige regeeringsvorm. Nu eerst wordt gebroken met Frankrijks jongere tradities, en met bewustheid voor de echte ontwikkeling van het Fransche staatsen volksleven een nieuw, aanvangspunt gesteld. Het is een van de kloekste daden waarvan de Geschiedenis spreekt. Hoe diep de monarchie hare wortelen had geslagen, blijkt juist uit de hervormingsperiode, die aan Augustus '92 voorafging. Men kon den koning, ik bedoel het koningschap niet loslaten. De vlucht van Lodewijk den zestiende, of liever al wat men deed om hem weder in zijn paleis te voeren, is er het beste bewijs van. Verbeeld u iets soortgelijks in onzen tijd! Men zou in de wolken zijn van blijdschap als een koning, die zich niet schikken wilde naar het volk, vrijwillig over de grenzen trok. Men zou hem het gemakkelijkste rijtuig aanbieden en eenige agenten medegeven voor zijn persoonlijke veiligheid. Maar Lodewijk den zestiende arresteert men te Varennes en men brengt hem met geweld terug. Men kon zich blijkbaar Frankrijk nog niet voorstellen zonder een koning. En later nog, Augustus '92, als hij reeds de gevangene is van de Wetgevende Vergadering, gaat men niet over tot de afzetting van den koning, maar tot voorloopige schorsing, en met dat woord: schorsing is het zoozeer ernst, dat men op hetzelfde oogenblik besluit een gouverneur te geven aan den daufijn. Zoo weinig is het bewustzijn nog doorgedrongen, dat er een nieuwe orde van zaken moet beginnen.

Maar geen aarzelen meer bij Danton. Ik vind, ik zeg niet onder de heethoofden, maar onder de politieke geesten van Frankrijk, niemand die zoo helder beseft als hij, dat een nieuwe tijd is aangebroken voor het oude Frankrijk. Hij is reeds voor '89 eenigszins tot dat inzicht gekomen. Het had hem bij de Barentin slechts een woord behoeven te kosten om opgenomen te worden in de Regeering, om de secretaris te worden van de Barentin, om in een persoonlijke betrekking te treden met den eersten minister, Kardinaal de Brienne. Tot twee malen weigert hij. Hij is nog niet beslist revolutionair; met de geheele partij der Encyclopedisten gelooft hij veeleer nog aan de mogelijkheid eener hervorming van boven af. Maar hij weet reeds, dat bescheiden hervormingen niet meer aan de orde zijn. Hij zegt tot Barentin: Wij staan aan den vooravond van een revolutie, ziet gij de lawine niet naderen? De

lawine komt, ook door zijn toedoen. Dadelijk na de mislukte vlucht van den koning bezweert de Club der Cordeliers, waartoe hij behoort, de Wetgevende Vergadering zonder verwijl te verklaren, dat Frankrijk opgehouden heeft een koningrijk te zijn, dat het een republiek is. Als, tijdens de gevangenschap van den koning, Europa met een coalitie dreigt, werpt Danton in de vergadering dat sombere woord: Jetons leur en défi une tête de roi. Het is niet een koning, het is de Monarchie die hij wil dooden, opdat het blijke, dat zij heeft uitgediend. Het oude Régime is onmogelijk geworden; het moet vallen. Dantons politiek is drieledig: afrekenen met de Monarchie; zorgen, dat de nieuwe regeeringsvorm, dat de Republiek in waarheid een regeering zij; het monarchaal Europa dwingen de Fransche Republiek te erkennen. Deze drievoudige taak is het geheele programma van Danton; een program van wijde strekking, maar dat voor uitvoering vatbaar, dat geen utopie is. Nog op 5 Augustus weigert de Wetgevende Vergadering den koning vervallen te verklaren van den troon: Danton beantwoordt die weigering met de revolutie van 10 Augustus welker leidsman en ziel hij is. Zij brengt hem aan het bewind. Van 10 Augustus tot 20 September is hij de regeering van Frankrijk. Hij doet de Republiek aannemen over het geheele land. Zijn energie houdt stand in weerwil van de grootste moeilijkheden binnen en over de grenzen. Na de inneming van Verdun door de Pruisen spreken anderen ervan, Parijs aan zijn lot over te laten; Regeering, Wetgevende Vergadering, de gevangen koninklijke familie aan gene zijde van de Loire te brengen. Danton vertwijfelt niet. In hem belichaamt zich de nationale geestdrift. Zijn handelen is even krachtig als zijn taal. De verdachten worden in hechtenis genomen gelijk het groote gevaar van den toestand het eischt, maar de Septembermoorden zijn niet zijn werk. De wandaad, die in zijn karakter noch in de lijn van zijn politiek lag, heeft niet hij geprovoceerd.

Als 21 September '92 de Republiek door de Conventie is uitgeroepen, is de strijd van Danton niet ten einde. De droom van een kosmopolitische Republiek heeft zich van aller verbeelding meester gemaakt: de oorlog, bloot als verdedigingsoorlog aangevangen, wordt propaganda, wordt een krijg ter verspreiding der revolutionaire denkbeelden. Naar België gezonden, om, dien droom te helpen verwezenlijken, leert Danton juist daár

het ijdele van die poging inzien; en hij is het die de Conventie voert tot het besluit zich voortaan alle inmenging in de binnenlandsche aangelegenheden van andere Staten te ontzeggen. Hij ziet in, dat de Republiek met hare veroveringspolitiek niets kan winnen, veeleer haar eigen graf delft, immers bij voorbaat de hoogste plaats verzekert aan een Cesar. Het is of Danton Napoleon voorziet. Hij wil slechts een bevechten van den vrede en van Frankrijks zelfstandigheid als republiek in Europa. Ik zie hem een nieuwe wereld in zich omdragen; een, welker onvermijdelijkheid aan het licht te brengen, hij aan de toekomst overlaat. Een der groote Europeesche Staten tot louter zelfregeering geroepen en rijp voor die taak: dit acht hij Frankrijks grootsche bestemming, en dat niet in naam eener afgetrokken theorie. De republiek is geen fantasiebeeld dat hij najaagt, maar noodwendig bij het wegvallen van allen anderen steun. In schijn heeft de Geschiedenis zijn inzicht gelogenstraft. Evenwel, zijn de kunstmatige en opgedrongen régimes van Napoleon, van de Restauratie, van de Juli-monarchie, niet het een na het ander gevallen, en is Februari '48 niet ten slotte gekomen? Of de Republiek thans voor goed is gevestigd? Wie zal het zeggen? Louis Napoleon kan zijn eed schenden; hij kan een Staatsgreep doen, maar het republikeinsche hart van Frankrijk zal niet sterven, als Danton goed heeft gezien. Zijn staatsmanswijsheid staat of valt met de juistheid zijner diagnose van wat voor het moderne Frankrijk de normale leefregel is.

Leefregel, en, nog eens, niet bloot een Ideaal; leefregel, in den zin van voorwaarde van gezondheid, gegeven een bepaalde constitutie van het lichaam.

Het is de praktische zin die in een man als Danton het meest treft, en het is het overwicht van den praktischen zin, dat men in zulk een man het meest bejammert. Hij is denker, maar hij denkt alleen om te kunnen handelen, en handelt alleen omdat de noodzakelijkheid hem drijft. Daarin ligt het gewelddadige van zijn revolutionaire werkzaamheid. De aarzeling van hen die de openbare meening ontzien, kent hij evenmin als de terughouding van hen die zichzelf sparen. Hij is de man van het oogenblik, van een gegeven crisis, van het onmiddellijk ingrijpen. Zijn temperament wisselt met het temperament der gebeurtenissen: het gelaat van dezen stuurman weerkaatst de wildheid van wind en golven. Een vaste rol, een

vast emplooi heeft hij nooit op zich genomen, ofschoon hij zeker zoo goed als iemand wist, dat alleen een onveranderlijk masker populariteit waarborgt. Populariteit kon Danton nooit bereiken. Hij miste de bestendigheid, de persoonlijke continuïteit, zonder welke er geen leiden van menschen is, en die zelve alleen mogelijk wordt hetzij door eenig veinzen, hetzij door veel fanatisme. Danton kon verlichten; niet, gelijk de politiek het dikwerf vordert, verblinden. Zijn praktische natuur dwingt hem, zoodra hij optreedt, zijn kracht te zoeken bij de eenigen die kracht bezitten tot omwenteling, bij de heethoofden. In dezen onvermijdelijken aanvang ligt voor hem een blijvende fataliteit. Hij is gebonden aan hen aan wie hij naar zijn aanleg niet verwant is. Hij kan slechts handelen met hun steun, maar dezen steun niet behouden dan wanneer hij zijne eigenlijke geestverwanten, de gematigden, aan de heethoofden ten offer brengt. Zijn lust zou zijn de eendrachtige samenwerking van alle Franschen; het is zijn lot voornamelijk kracht te moeten putten in de door de omstandigheden hem opgelegde solidariteit met een partij, met een factie, wier achterdocht hem terstond buiten werking zal stellen zoodra hij zijn eigen natuur, die hij nooit verloochent, ook niet langer geweld aandoet en haar toelaat den aard zijner handelingen te bepalen. Hij is onwederstaanbaar voor zijne vijanden gelijk voor zijn flauwhartige medestanders, maar kan zelf geen weerstand bieden aan hen die als werktuigen zijner politiek voor hem even verachtelijk als onmisbaar zijn. In zijn hart *homme de gouvernement*, kan hij niet ophouden demagoog te zijn zonder hetgeen hij bereiken wil op het spel te zetten.

De fataliteit der omstandigheden vindt ongelukkig in de aangeboren onvastheid van zijn geest hare bondgenoote. Men regeert niet als doctrinair, maar evenmin wanneer men het tegenovergestelde is van doctrinair. Danton is alles minder dan de incarnatie van een algemeene theorie. Nooit heeft hij zich den tijd gegund of de inspanning getroost om zich een theorie te vormen die zijn koers bepaalde. De studeerkamer kan zeker nooit de woning zijn der politiek; zij kan het allerminst in een tijdsgewricht als dat, waarin Danton tot regeeren werd geroepen; maar de studeerkamer dient wel voor iedere politiek de bakermat te wezen. Voor de regeerkunst van Danton is zij het nooit geweest, ofschoon de zijne het minder dan eenige andere kon

ontberen. Hij was een man van lectuur, maar niet van studie; hij waande, als zoovelen die anderen hebben te leiden, dat ideën ons van zelf toevloeien uit de gebeurtenissen, zoogenaamd uit het leven, en niet behoeven te worden opgediept in stille overdenking. Het ontbrak Danton veelszins aan innerlijkheid. Hij had geen eerbied voor de ideën, en dus evenmin voor den mensch, wat altoos leidt tot een gebruiken van menschen, van hun hartstocht, hun dwaasheid, hun slechtheid, op gevaar af van daardoor hun medeplichtige te worden. Deze omstandigheden en dit karakter vormen het noodlottig gestarnte waaronder deze jonge man van nauwlijks drie en dertig jaar geplaatst is en zich betrokken ziet in een der meest grootsche en hachelijkste verwikkelingen van de Geschiedenis. Voeg daarbij zijn uiterlijk! Gij hebt er reeds op gezinspeeld. Het was gemaakt voor het gepeupel: zwaar gebouwd; gebiedende oogen; een stentorstem; het gelaat van een geweldenaar; schrikwekkend leelijk in zijn drift, eigenaardig verlicht als een edelmoedig gevoel, waarvoor hij elk oogenblik toegankelijk is, hem overmeestert of geestdrift hem medesleept. Hij is in menig opzicht wat het volk is: l'éternel enfant, zooals Saint-Just het noemde: ontvlambaar, hartstochtelijk, ruw in den weerstand, nooit onverzoenlijk voor den overwonnen vijand. Men kon op Danton indruk maken; zijn medegevoel doen spreken, een fonds van teederheid vinden onder zijn hevigheid. Het schuim kan hem op de lippen, maar oók kunnen hem de tranen in de oogen komen. En alles onverwacht; niet bedacht. De gewaarwordingen overvallen hem. Verstand en politiek werken in hem gelijk in een ander instinct en hartstocht. Hij houdt bijna op individu te zijn; hij is belichaming van den onvervalschten Franschen geest, die ten allen tijde zoowel springader is geweest van groote conceptiën, als slachtoffer van eigen logika. In dezen man die met de jongste Geschiedenis van Frankrijk breekt, vervult zich veel wat met het eigen genie van Frankrijk was gegeven. Hij heeft den geest vol van de omwentelingen die Parijs in vroeger eeuwen heeft doorleefd. o Het is echte Fransche kracht, waarvan deze uitgestootene van zijn volk tintelt; het Fransche bon sens en de Fransche divinatie. Naast en in tegenstelling met Robespierre wordt hij nog het best gekend. Intuitief ziet Danton in de Revolutie de hervatting van Frankrijks echt historische lijn, door de Monarchie onderbroken. Hij gelijkt den

profeet die de toekomst van zijn volk bepaalt omdat hij zelf de toekomst te voorschijn toovert uit een Verleden dat misschien niemand geheel onbekend is, maar sedert lang opgehouden heeft in iemands bewustzijn te leven.

Juist daarom moest hij uit dien kosmopolitischen droom der Republikeinen spoedig ontwaken. Niet een gerevolutionneerd Europa, maar het éene, ondeelbare, en ten slotte nooit mededeelbare Frankrijk, dat is zijn Vaderland. De vrijheid van dezen grond te handhaven tegenover de gewapende betweterij en bemoeizucht van Pruisen, is, op het Champ de Mars en elders, het vlammend doelwit van zijn welsprekendheid die in het bezit van zulk een ernstig oogmerk waarachtig leven vindt. Hij spreekt niet gelijk de rhetoren spreken: snel vindt hij zijn uitdrukking; plotseling, zijn beelden. Zijn taal, nu laag bij den grond dan subliem, altijd overweldigend, vertolkt gedachten, nooit belemmerd door ervaring, nooit geintimideerd door het altijd duistere der toekomst. Voor hem is de Revolutie geen politieke strijd, maar oorlog, oorlog in den eigenlijken zin. Het moest zijn geweten verstompen voor de aan te wenden middelen, al heeft hij ten slotte de gewaarwording gekend die Napoleon vervulde bij de lijken en gewonden op het slagveld van Eylau. Toen ontstond in die merkwaardige natuur de vermoeidheid der voortdurende spanning, de behoefte aan vergeten, aan rust, aan aen weinig geluk. Hij heeft de veerkracht niet meer, om zich aan de strikken te ontworstelen die hem worden gespannen, en valt onder de guillotine van Robespierre, met dat geheimzinnig woord: gelukkig de man die het leven nooit heeft gelasterd.

Ziedaar de opvatting van Danton die ik lief heb gekregen. Ik heb haar niet zelf gevormd; ik zal mij niet aanmatigen hare volledige juistheid te beoordeelen. Maar ik kan niet toegeven, dat de eerste de beste historicus die alleen naar documenten te werk gaat, het recht zou hebben het eindvonnis uit te spreken over dezen ongemeenen man.

- - Heeft uw moeder geheel deze beschouwing ooit leeren kennen?

- En wie zegt u, dat daarin niet een deel van haarzelve afkomstig is? Ik zou het durven bevestigen noch ontkennen. In geen geval zult gij willen volhouden, dat de Fransche ziel door een Duitschen professor in de Geschie-

deins beter wordt begrepen dan door een Fransche vrouw.

- - Als gij mij slechts toegeeft, dat de feiten de feiten blijven, en dat zij met de uiterste nauwkeurigheid en onpartijdigheid moeten worden geconstateerd.

- Maar gij verbeeldt u toch niet, mijn vriend, dat de Geschiedenis, dat zelfs de zorgvuldigste kritiek der Geschiedenis ons ooit feiten geeft?

- - En wat zou zij anders geven?

- Natuurlijk berichten van feiten. Iedere, ook de beste historische bron: de eerlijke mededeeling van een verstandig en welwillend ooggetuige, is altijd opvatting van een feit. Waarlijk, men verliest het te veel uit het oog. Dit of dat is in strijd met de Geschiedenis! Hoe dikwerf hoort men het niet, alsof trouwhartige Geschiedenis de fotografie ware van het gebeurde. Geschiedenis is, in het eenvoudigste geval, waarneming; en alle waarneming is afhankelijk van onze fantasie. Geschiedenis, als zij geheel aan hare verplichting beantwoordt, is een kunstwerk en alle kunstwerk is afhankelijk van ons gemoed. Intrinsiek belang heeft elke gebeurtenis juist zooveel als in haar iets van de menschelijke ziel is nedergelegd, en dat vindt alleen de menschelijke ziel terug. En een menschelijke ziel is...

- - En dit is dat, en dat is dit! Gij zijt toch een echte Fransche raisonneur, en als men niet oppast, zou men alles toegeven. Patati, Patata, en men is ingerekend eer men het weet. Wij Hollanders zijn altijd een weinig bang voor een redeneering, en hoe beter zij sluit, hoe minder wij haar vertrouwen. Wij zitten in geen enkel opzicht gaarne onder de plak, zelfs niet onder die van de logika.

- Het is waar, gij zijt een natie met verwonderlijk veel gezond verstand.

- - En, als ik het compliment aan mag nemen, gezond verstand zal wel altijd bestaan, niet in het voortspinnen van één draad, maar in het opnemen en door elkander vlechten van vele draden, die van verschillende kanten komen.

- Het entrain gaat bij dien omzichtigen arbeid wel wat verloren.

- - Wat nood, als entrain meestal gevaarlijk is.

- - Hoe jammer, als entrain altijd onmisbaar is. Wij Franschen emballeeren ons licht, dat is ontegenzeggelijk. Maar wij emballeeren ons in verscheiden en ook tegengestelde richtingen, en zoo meenen wij ten slotte in staat te zijn de faire

le tour des choses, waarop het toch eigenlijk aankomt. Men moet in het leven tweeërlei verstaan: dire et se dédire, beide met gratie. Men zal ons Franschen er nooit toe krijgen de waarheid methodisch te willen benaderen, op den ouden trant, als een vesting, door een reeks van geduldige circonvallatiën. Lichtzinnig, zooveel gij wilt, maar stijfkoppen zijn wij niet. Nous faisons la cour à la vérité. Wij trachten hare gunst te winnen; nu zoo, dan anders. De waarheid is voor ons als een bal dien de knaap attrapeert door telkens van stelling te veranderen.

- - Dat klinkt mij bijna profaan en in elk geval te wereldsch, te wuft. En kunt gij het wel meenen? Er is toch een scherpe grenslijn tusschen waarheid en leugen. Het zoeken naar waarheid beschouw ik als een hoog ernstige zaak; als een plicht die onafgebroken inspanning vordert. Wij mogen daarbij niets overlaten aan het toeval, aan een invallende gedachte, aan een goeden luim, aan de meerdere of mindere opgewektheid van onze fantasie. Waarheid zoeken is een zedelijke werkzaamheid. Ik geef u toe, dat de mensch het, inzonderheid op het terrein der Geschiedenis, niet verder brengt dan tot waarschijnlijkheid, namelijk zoolang hij aan zichzelf is overgelaten. Maar daarom behoeven wij juist de goddelijke openbaring. Daarin alleen hebben wij een onbedriegelijken maatstaf. Wat met haar samenstemt, is waar; wat met haar strijdt, is leugen. Zonder haar, zou ik geen lust hebben in eenig onderzoek. Wat is er mij aan gelegen een schijn te vinden, iets dat schijnt waar te zijn; dat heden vaststaat, morgen omgeblazen wordt; nu als wetenschap wordt verheerlijkt en straks als geheel verouderd niet meer wordt aangezien. Gods woord is onze eenige steun, en als ons onderzoek zich bezig houdt met zaken waaromtrent God zelf ons geen licht geeft, dan zijn de zaken ook onbelangrijk en kunnen zij niets diepers in ons bevredigen dan een zekere meer of min edele weetgierigheid. Om tot het oorspronkelijk onderwerp van ons gesprek terug te keeren, de theorie van de Revolutie is belangrijk; de mannen van de Revolutie zijn het weinig, dan alleen in zoover hun gedrag en hunne leer de theorie der Revolutie ophelderen. Omtrent die mannen, de inrichting van hun geest, de eigenaardigheid van hun karakter, vinden wij in Gods woord natuurlijk niets; omtrent de theorie daarentegen al wat wij noodig hebben te weten.

Dus aan de laatste ons nederig gehouden! Ik kan nooit met zekerheid weten wie Danton geweest is; ik kan wel met zekerheid weten, dat als, wat hij beproefde, geheel buiten God òm door hem werd beproefd, het toch geen bestand kon hebben. Hoe meer gij een man als Danton zielkundig verklaart, hoe meer ik zie, dat hij zijn licht uitsluitend zocht in eigen oordeel, ten slotte in eigen goedvinden. Hij heeft zichzelf of, in het gunstigst geval, het welzijn van eigen volk gezocht, en dat, versta mij wel, als hoogste doel. Geen enkel woord in uw beschouwing doet mij vermoeden, dat hij alleen Gods eer heeft bedoeld. Wat is dat voor een groot man die, om te reusseeren, zich moet vastketenen aan heethoofden die hij veracht! Om te reusseeren! Alsof succes voor den Kristen iets beteekende; alsof de Heiland ooit succes heeft gezocht; alsof hij zich ooit met politiek heeft bezoedeld; alsof het een Kristen waardig was, gelijk een schacheraar te staan loven en bieden, om ten slotte voor de helft, voor een kwart te komen waar men wezen wilde, en zoo ongeveer te verkrijgen wat men zich in het leven had voorgesteld. Ik heb u den indruk niet verheeld, dien gij een oogenblik bij mij hebt te weeg gebracht, en ik heb veel nieuws van u gehoord. Maar uw wijze van de dingen te zien heeft toch ten slotte bij mij een geheel andere uitwerking dan waarschijnlijk door u beoogd werd.

- Wat gij wilt, is zuiver idealisme.

- - Ik noem het anders: geloof; en het is ook iets anders. Maar dat kan ik u niet voldoende uitleggen. Dat moet de heer Groen u eens duidelijk maken, hij die zoo geheel thuis is in Plato.

- Ik ben juist zijn litteraire dissertatie machtig geworden. Dit kan ik u al vast zeggen: gij hebt mij zoo even betuigd, dat ik u een nieuwe wereld binnenleidde: mijn vriend, wij zijn quitte. Ik had mij nooit voorgesteld, dat er tusschen de filosofische en clericale beschouwing nog ruimte was voor een derde. Ik vat haar nog wel niet, maar ik vat althans, dat zij er zijn kan. Uw Protestantisme scheen mij tot dusver louter een inconsequentie, een halverwege blijven staan, een huldigen nu van de autoriteit, dan van eigen oordeel. Ronduit gezegd, het Protestantisme is interessanter dan ik dacht.

- - Ik meende, dat gij het al van Guizot had kunnen leeren.

- Ach, Guizot is onze bête noire.

- - Duid het mij niet euvel; maar de filosofie zal een grooten stap verder zijn, als zij heen is over al hare bêtes noires. Het vrije onderzoek heeft dikwijls bijzonder veel van een zeer bevooroordeeld onderzoek; zoo is het althans in ons lieve Vaderland.

- Dat dan ook, met uw verlof, juist niet beroemd is om zijn filosofie, en, als ik wel onderricht ben, den invloed van Kant op verre na niet zoo diep heeft ondervonden als Frankrijk.

- - Hiertoe kan ik helaas! slechts het zwijgen doen. Van Kant weet ik zelf niet meer dan men in het eerste het beste Conversationslexicon over hem kan vinden. In Leiden werd hij niet zoo hoog gesteld, en de heer Groen doet mij andere Duitschers bestudeeren: een Wilhelm von Humboldt, een Johannes Müller, een von Haller en vooral Stahl.

- Dat verwondert mij niet. Kant zal u niet in het kamp der antirevolutionairen brengen; misschien wel eruit.

- - Dan zal ik hem maar niet lezen.

- Wat dunkt u, vriend? Zouden wij niet wel doen met nog te profiteeren van den heerlijken zomeravond? Hebt gij lust nog even naar Scheveningen te rijden? De groote drukte zal nu wel over zijn, en het zal goddelijk wezen aan het strand.

- - Ik mis er thans de rechte opgewektheid voor. Ik heb meer behoefte om... Neen, ik doe beter met stil naar mijn kamer te gaan.

- Zoo als ge wilt; ik ga in elk geval. Ik heb mij meer verdiept in de dingen dan ik het ooit te voren deed. Gij hebt mij aangestoken met uw Hollandsch sérieux. Het staat met de Fransche Revolutie toch eigenlijk geschapen zoo als het, gelijk Macaulay opmerkt, geschapen staat met de theorie van het draaien der wereld. Zij die haar loochenen, draaien toch mede. De Fransche Omwenteling zit nu eens ook den antirevolutionair in merg en gebeente. Sedert haar, is ieder, of hij het wil of niet, een modern man. Goethe heeft het al gezien aan den avond van onze overwinning bij Valmy. Hij had den slag bijgewoond; hij had in het zelfvertrouwen van den hertog van Brunswijk en van al de troepen gedeeld. Toen de Pruisen waren geslagen, en straks, na Jemmapes, zich uit Frankrijk geheel moesten terugtrekken, sprak hij dat merkwaardige woord tot de omstanders: ‘Von hier und heute geht eine neue Epoche der Weltgeschichte aus, und ihr koennt sagen, ihr seid dabei

gewesen.' Hij besefte, dat op dien 20sten September 1792 de Monarchie reeds voor goed was gebroken. Zij heeft geen eigen leven meer. In sommige landen leeft zij nog eenigszins van de zucht om erger te voorkomen, van de piëteit voor de overlevering, van de een of andere sentimenteele gewaarwording, ook van dat snobisme dat ons aangeboren is. Maar het onvermengd monarchale.....

- - Mijn waarde, dat heeft, wat Nederland betreft, de heer Groen al vóor u opgemerkt. Hij heeft ergens doen drukken: Wij Nederlanders zijn republikeinsch met een monarchaal tintje. Of was het misschien juist omgekeerd: monarchaal met een republikeinsch tintje? Het komt in casu op hetzelfde neder. Om zulke uitspraken heeft hij het bij de conservatieven in den lande altijd verkorven. Hij noemt zich en zijn partij 'les issus de Calvin,' en Kalvijn kan men bezwaarlijk betichten van de republiek te hebben gevreesd.

- Ik begrijp er niets meer van: de antirevolutionair is een clericaal, en een clericaal is een legitimist. Zoo zijn wij het in Frankrijk gewend, en zoo is het ook natuurlijk. Uw kalm en rechtzinnig Nederland revolutionneert al mijne ideeën. Als ik hier ooit een conférence houd over uw volk, heb ik mijn welsprekend slot al gevonden. Ik eindig dan met den uitroep: Eigenaardigheid! uw naam is Nederland! Gij zijt geestelijk het meest gastvrije en tegelijk het oorspronkelijkste volk der wereld. Ieder Nederlander herinnert meer of minder den Amsterdamschen weesjongen: zwart en rood tegelijk, kerksch en vrij. Het lijdt voor mij geen twijfel: logika en gezond verstand zijn twee, en de Hemel geeft deze twee nooit samen. Brengt gij mij een eind? Ik zal wel een rijtuig tegenkomen. Aanstaanden Vrijdag ontmoeten wij elkander dan weder.

- - Heel graag, want ik heb heel wat op mijn hart dat gij nog al te maal van mij hooren moet.

A. PIERSON.

Kleine raadsels.

Uit het Dagboek van Taco Quaerts.

I.

Hij was een vreemde jongen, Jules van Attema, maar ik hield veel van hem, misschien alleen omdat hij veel van mij hield, want ik ben zeer gevoelig voor reflex van sympathie. Hij was toen des winters ziek geworden en leed nu aan hoofdpijnen, nadat hij zich op school had overwerkt; het was een rage geweest na zijne gewone indolentie, een soort dweeperij, om zijn ouders te toonen, dat hij zich ziek kon werken voor hen. En het was hem gelukt: hij zag er slecht uit, bleek en mager, en altijd zat hij maar stil, zonder te klagen, hoewel hij mij wel eens een enkele maal biechtte, dat ze onuitstaanbaar werden, die hoofdpijnen. Dokter Reyer had gezegd, dat hij veel aan zee moest zijn; hijzelve beweerde, dat de zee hem nog zieker maakte dan hij was en dat hij die straffe zeelucht niet verdragen kon; hij ging náuwlijks naar Scheveningen. Zijn vader dwong hem toen iederen dag des avonds na den eten met hem te gaan wandelen, maar het deed hem geen goed; doodmoê kwam hij thuis en ging dan dadelijk naar bed; de lucht van den Haag scheen te zwaar voor hem te zijn.

Ik kwam in dien tijd terloops in den Haag, en logeerde dan bij mijn vriend Dolf van Attema, Jules' vader. Ik was van mijn groote reis teruggekomen in Holland, voor familiezaken, en ik was blij, dat die familiezaken er waren, want ik had toen niets te doen en niets om handen, dat mij een emotie gaf. En ik hoû van niets zoo weinig als van een leven,

dat zich sleept van dag op dag, zonder emotie. Niet dat die zaken amuzant of emotioneel waren en dat het heen en weêr getrek tusschen Den Haag en Arnhem mij niet verveelde maar zoo ik dien tijd die zaken niet had gehad, had ik niets gehad. Ik was verder in eene van die stemmingen en levensperiodes, die men in zijn journaal zoû kunnen boeken, als met vele bladzijden blanco.

De zomer kwam, mijne zaken waren bijna geregeld en ik zag met schrik naar de toekomst uit. Ik had in niets plezier; van reizen had ik voor het oogenblik genoeg; mijn vriend Stanislaus, die mij te Brussel bij zich wilde hebben, lokte mij op dit oogenblik ook niet aan. Ik had nu al met hem gereisd en was al te lang met hem geweest. Hij is heel goed voor een tijdje. Maar hij is zwaar, zwaar..... Dolf moest met zijne vrouw en met de meisjes naar Mariënbad voor de kuur van Amélie, en zat er in met Jules. Uit leêgheid van leven kreeg ik eene bevlieging om iets goeds te doen en bood mij aan met Jules ergens aan zee te gaan. Ik hielp Dolf en Amélie, en Jules ook, en daarbij Jules was opgetogen, want hij vond het heerlijk met mij, alléén, ergens heen te gaan. Ze waren allemaal erg dankbaar, en vonden me bizonder lief en ze beweerden, dat Mevrouw Hoze gezegd had, dat ik een edel mensch was. Nota-bene!

We zouden niet ver gaan en in België blijven; tusschen Ostende en Heijst kozen we Blankenberghe. We hadden aan den Zeedijk een paar kamers, met een verandah, en Jules, die nog weinig gezien had, amuzeerde zich van den eersten dag al met in de verandah te zitten en naar de vanity fair te kijken, die in Heijst wat te weinig en in Ostende wat te veel maar in Blankenberghe juist aardig is.

Ik zal nooit vergeten hoe hij mij den volgenden morgen tegemoet kwam, in onze verandah, waar wij zouden ontbijten. Hij was toen zestien jaar en begon niettegenstaande zijne hoofdpijnen in dien tijd wat te denken aan zijn uiterlijk en hij had, ter eere van Blankenberghe, een spierwit flanellen pak laten maken, waarin hij er heel jong uitzag, als een jongentje. Hij kwam mij vroolijk tegemoet, omvademde nauwlijks de zee met een snellen blik en sprak dadelijk:

- Ik heb goed geslapen, maar zoo curieus, zoo curieus. Ik moet je toch vertellen, Taco. Ik heb zoo een curieus

gevoel in mijn kamer gehad, al dadelijk toen ik me gisteren avond uitkleedde. Het was net of ik een klein kindje werd. Neen, je moet niet lachen, het is heusch zoo. Ik weet niet wat er om me heen was, maar het was zoo een atmosfeer van kinderlijkheid, iets erg jongs, dat er in de lucht van de kamer was; ik kan het je niet goed uitleggen. Toen ik in bed lag moest ik telkens denken aan melk en aan van die zachte papjes, die kleine kinderen eten, en ik dacht den heelen tijd aan dat luchtje van kleine kinderen, die gewasschen zijn en gepoeierd worden met een groote kwast..... Je kent dat niet van een kinderkamer?

Ik lachte hem uit en hij lachte ook, maar hij ging voort:

- O, het was vreemd: ik kan niet zeggen dat ik het ‘rook’, want dat zoû niet waar zijn. Ik dàcht er alleen aan, en ik dàcht aan kinderkamers en gepoeierde kleine kinderen. En ik moest den heelen tijd stilletjes lachen; ik dacht, laat me het niet hard doen, want Taco zal me hooren en denken, dat ik niet snik ben. Ik had lust te gaan kraaien en te gaan drenzen, zooals stoute kinderen doen, maar ik heb het heusch niet gedaan hoor! Maar ik dacht wel, wat zoû het aardig zijn, als iemand me nu sprookjes ging vertellen.....

Hij lachte hoog uit, met zijne nog hooge jongensstem en toen keek hij vroolijk peinzend naar de zee, als zocht hij woorden om mij toch te verhalen van het zonderlinge gevoel van kinderlijkheid, dat hem in zijne kamer als iets wazigs en dauwigs omvangen had.....

- Hoe ziet je kamer er ook weêr uit? vroeg ik.

- O doodeenvoudig; een bed zonder gordijnen en een papier met leelijke witte asters op grijze strepen. En een tafel, en een waschtafel, niets bijzonders. Zoû het aan de kamer liggen, denk je?

- Ik weet niet! zei ik.

- Neen; ik denk dat het wel een malligheid van mij is, sprak hij. Ik heb wel meer zulke dwaze dingen. Papa zegt, dat is muziek in me, die er niet uit kan! en hij lachte. Maar je weet, dat papa denkt, dat ik een tweede Wagner zal worden.

Ik wist, dat Dolf nog al dweepte met Jules' talent om wat te fantazeeren op de piano.

In den loop van den middag kreeg Jules hoofdpijn; zijne

vroolijkheid zonk neêr en ik zoû alleen uitgaan. In den gang ontmoette ik onze huisbazin, ik groette haar en ze sprak mij aan.

- Zoû ik u ook mogen vragen, meneer, heeft u misschien in de kamer van den jongen meneer een nickel potloodje gevonden?

- Een nickel potloodje?! Ik weet niet.....

- Ach, ziet u, het is hier verloren door een jongentje van de familie, die hier vóor u gelogeerd heeft; het is niets van waarde, maar het kind was er aan gehecht en heeft er zelf uit Brussel om geschreven.

- Ik zal het aan den jongen meneer zeggen.... Heeft hier een familie met kinderen voor ons gelogeerd?

- Ja meneer, een advocaat uit Brussel met zijn vrouw en vijf kinderen. Zulke aardige kinderen, een vroolijkheid altijd! en zoo wel opgevoed. Ik hoû anders niet van kinderen, maar deze waren modelletjes. Ze hadden het heele appartement, weet u...

- O zoo... Jonge kinderen?

- O ja; de jongste was drie maanden.....

Toen ik 's middags thuis kwam lag Jules op zijn bed, met een glimlach.

- Hoe gaat het met de hoofdpijn? vroeg ik.

- O, ik heb nog wel pijn! sprak hij kreunend, maar..... en hij lachte.

- Wat dan? vroeg ik verder.

- Het is weêr dat vreemde, van van nacht. Die papjes en die poudre-de-riz. Voel jij niets?

Neen, ik voelde totaal niets en ik rook alleen de amonia liquida, die Jules, trots herhaaldelijk verbod, de gewoonte had op te snuiven. Toen vertelde ik hem wat de juffrouw mij gezegd had van hare vroegere locataires, van het jongentje, dat zijn potloodje verloren had en van het kindje van drie maanden.....

- Is dat heusch waar? vroeg Jules met groote oogen van verbazing.

Ik beaamde het nogmaals, zonder conclusies te trekken. Hij bleef mij eerst lang aanzien, toen viel hij terug in zijne beddekussens; als moé van denken sloot hij langzaam zijne oogen; ik zag, dat hij zeer bleek was van hoofdpijn.

- O, zoo.... óo! sprak hij toen alleen, met een dof gedempte stem, die rekte.

II.

Ik weet niet waarom, maar in Den Haag vertelde Jules niets van zijne gevoelens van vreemd sensitivisme en ikzelve sprak er bij toeval ook niet over; in den loop van gesprekken komt er zoo dikwijls tien-, twaalfmaal iets naar de lippen opwellen, dat er niet over komt, omdat er weêr andere woorden gesproken worden, en men vergeet, wat men zeggen wilde en iets anders zegt; zoo spraken wij er niet over, geheel bij toeval en zonder de minste bijbedoeling. Het was een groot jaar daarna, toen ik de Van Attema's in Wiesbaden ontmoette, waar ik, doortrekkende, een paar dagen ophield: het was in de Kurtuin, waar een groot vuurwerk gegeven werd: de boschjes in den vijver waren als decoraties uit eene fëerie, purper en zeegroen, het water trilde goud van het licht; in de lucht zigzagden salamanders tusschen een regen van kleurige bollen. Aan een tafeltje zag ik Dolf met zijne vrouw zitten: de meisjes en Jules stonden te kijken, zich nu en dan op de teenen verheffend; ik was blij hen te vinden en voegde mij bij hen.

- Gaat het goed? vroeg ik Dolf; wij hadden elkaâr in maanden niet gezien.

- Goed, dankje! antwoordde hij. Alleen Amélie is niet al te best, de laatste dagen; ik weet niet wat ze heeft, ze zegt van niets.

Dolf was zichtbaar gepreoccupeerd; hij sprak zachtjes en keek schuins naar zijn vrouw, die mij maar eventjes, flauw, had verwelkomd, en stil recht zat met een blik van weg zijn, de salamanders en bollen niet zoekend.

- Ze heeft iets wat haar hindert, maar ik weet niet wat! voegde Dolf er bij, met een ongelukkig schouderophalen.

Het vuurwerk was bijna gedaan: we maakten ons gereed naar huis te keeren. Door de Kurzaal gaande, sprak Amélie in eens:

- Het was daar benauwd, in dien rook. Men kon geen adem halen.

Zij waren vlak bij huis. Zij hadden appartementen in de Villa N.

- Ik heb eigenlijk nog geen lust naar huis te gaan, voegde zij er zeer aarzelend bij, want zoo iets uit háren mond klonk een beetje excentriek en Suzette zag al verwonderd op.

- Wat wil je dan? vroeg Dolf vriendelijk.

- Ik heb behoefte nog wat te loopen! sprak Amélie en ze verdedigde zich verder:

- Het was vandaag zoo warm en we zijn vanmiddag ook al niet uit geweest en het was al den heelen dag zoo benauwd in onzen salon.....

Ik bood mij aan een eind met haar op te loopen, wat zij gaarne aannam. Dolf ging met de meisjes en Jules de villa in, wij wandelden de Taunusstrasse op.

- Dolf dacht, dat u iets had, wat u hinderde, mevrouw? vroeg ik, want zij kon een zucht niet bedwingen. Onze vriendschap wettigde mij wel die vraag te doen. Ze had zeker al lang in zichzelve gestreden; zij was zeker wat moê en ontzenuwd van dien tijd en wat zij niet had willen zeggen aan Dolf, scheen zij dadelijk te willen biechten aan een vriend, die een nieuw gezicht in hunne omgeving meêbracht. Nieuwe gezichten, die van vrienden zijn, lokken dikwijls uit tot confidenties.

- Iets wat mij hindert? herhaalde zij. Ja, eigenlijk wel....

- Over Jules? vroeg ik, om haar aan het praten te krijgen.

- Neen, niet over Jules! sprak ze en ze werd nu verlegen, omdat ze zeggen wilde waarover het wel was.

- Kan ik u helpen met iets? vroeg ik verder.

- O neen! en ze lachte en ging voort.

- Het is over iets heel gewoons en u zal me er misschien over uitlachen: het is eenvoudig over mijn kamer. Mijn kamer bevalt me niet.

Ik zweeg en zag haar aan, maar zij gaf geene uitlegging van hare woorden en ik vroeg dus:

- Maar mevrouw, waarom zegt u dat niet aan Dolf; die zal daar dan toch gaarne in voorzien?

- Ik spreek er liever niet met hem over: ik kan niet goed jokken en ik kan hem niet zeggen, waarom die kamer.... me niet bevalt. Hij begrijpt.... die dingen niet. En ik kan er niets anders van maken.....

Ik was een beetje in de war door haar getob, maar zij nam in eens mijn arm en drukte zich bijna tegen mij aan, als om bescherming.

- O! kreunde ze, en ze huiverde; straks weêr in die kamer te moeten gaan en er te moeten slapen, ik kàn het niet, ik kàn het niet! Van af den eersten voetstap, dien ik er in zette, is dàt over me heen gekomen. Ik heb niets willen zeggen, omdat ik dacht, dat het aan mij lag, dat het een aanstellerij van mij was, iets, dat wel over zoû gaan. Maar - we zijn hier nu al vijf dagen - en het wordt erger en erger. Heusch, ik kàn het niet meer uithouden, ik zal er gek worden... Weet u, het is een gevoel.... een gevoel van een vreeslijken angst. Ik voel me niet alleen in die kamer. Het is alsof het hier spookt. En ik zie en hoor er niets. Het blijft alleen bij dat gevoel, maar dat gevoel is een feit, het is niet te loochenen, het is als een nachtmerrie, het is vreeslijk: het drukt op me neêr als met een paar handen. Zoodra ik in mijn bed lig, komt het over me, die angst, dat gevoel. De eerste dagen sliep ik er niet en nu slaap ik zwaar en ik droom de akeligste dingen. Het komt alles van de kamer. Het is of de lucht van de kamer zwaar is van bloed, of ik er niet ademen kan....

Zij klemde mijn arm vaster; in het licht van een lantaarn zag ik haar bleek aan mijn oor fluisteren:

- Het is of er iets verschrikkelijks in die kamer gebeurd is. Een misdaad, een moord, een zelfmoord, en of van die misdaad iets, dat ik niet zeggen kan, nog in de lucht hangt.

In eens dacht ik aan Jules en zijne kamer te Blankenberghe. Ik sprak:

- Maar mevrouw, dan moet u daar niet blijven, het zoû u ziek maken. Spreek met Dolf...

- Ik durf niet.

- Wil ik het dan zeggen?

Zij zag mij glimlachend dankbaar aan; haar gezicht straalde.

- O, u weet niet hoe lief ik dat van u zoû vinden. Maar het is misschien nog dwazer, dat ú het zegt.....

We keerden naar huis, ik sprak met Dolf; hij lachte niet, hij was blij, dat hij de reden van Amelie's stille somberheid wist. Dien nacht sliep Mevrouw Van Attema in een anderen vleugel der villa.

Den volgenden morgen vroeg ik den portier, op den man af:

- Wanneer was het, dat hier.... dat ongeluk gebeurde: die meneer, die zich van kant maakte?

Hij ontstelde even.

- Wist meneer ervan? antwoordde hij. Wij spreken er nooit veel over, zoo iets doet een hôtel geen goed, maar wij konden er toch niets aan doen, niet waar. Het was vijf maanden geleden.....

III.

Ik ben eens achtervolgd geworden door de gelijkenis van eene doode, die zich aan mij in verschillende vormen voordeed. Het was geen spel van verbeelding, want iederen keer, dat ik door die gelijkenis getroffen werd, was mijne verbeelding juist zeer kalm en bijna nuchter.

Mevrouw Hijdrecht stierf verleden jaar; het was juist nadat ik haar in geen drie maanden had gezien; ik had mij in drie maanden geheel van haar willen losmaken; ik had haar ontweken overal waar ik haar ontmoeten kon, ik had hare brieven niet beantwoord. Er was eene groote onverschilligheid in mij hoe die zaak zou afloopen: ik dacht, dat het alles langzamerhand wel luwen zou.

Toen ik van haren dood hoorde - ik moet het eerlijk bekennen - maakte een zeer onaangename gewaarwording zich van mij meester, maar ik troostte mij met de gedachte, dat er eene onbewuste ijdelheid schuilt in elk van ons. Men vertelde mij, dat zij gestorven was aan eene verwaarloosde influenza en ik hoorde verder niet het minste, dat mijner ijdelheid stof gaf zich tragedie's te scheppen. Ik drukte die ijdelheid dus den kop in en voelde mij, trots alles, verruimd. Er was iets lastigs uit mijn leven weggenomen.

Kort daarop reisde ik van Brussel naar Duitschland: in Herbestal steeg ik uit voor de douane. Er was weinig drukte in de visitatiezaal, ik stond een oogenblik te wachten voor mijn koffer, en mijn oog, dat even doelloos langs de lange tafels rondging, zag haar dadelijk. Zij was groot en zwaar; een prachtig figuur, in haren donkerrooden, lakenschen reismantel, met een rand van zilverachtig grijs bont omzet; haar teint was als warm goud onder de voile van haar coquet klein hoedje; hare oogen gloeiden als kolen, hare ietwat dikke lippen drukten zich op elkaâr met den beslisten trek van wreedheid, dien ik

kende; ook de handen, in het dofgele Suède omgoten, kende ik; ik kende die buiging van den niet smallen pols, nu ze sleutels zocht aan haar sleutelring. Ze stond voor vijf, zes, groote koffers, koffers als huizen, eene kamenier bij zich, wie ze met een kort gebaar beval een der koffers te ontsluiten. De beambte boog zich beleefd naar haar toe, met zijne vraag; ze knikte kort met het hoofd van neen, liet genadig toe, dat hij met de hand even morrelde in het bovenste van haar gepak, en zag daarop toe of de kamenier den koffer goed sloot.

En de gelijkenis was zoo treffend, dat ik haar brutaal bleef aanzien. Zij merkte het, zag mij even terug aan, maar wendde toen onverschillig den blik af. Zij was klaarblijkelijk gewoon veel aangezien te worden door mannen.

Bij het instijgen zocht ik niet mijn eersten coupé terug; maar volgde ik haar en steeg ik in den hare. Er zaten nog een heer en eene oude dame; de kamenier zat niet bij haar.

Zij nam dadelijk het boek, dat zij geopend op hare plaats had laten slingeren en begon kortaf te lezen. Ik merkte nog allerlei nuances van gelijkenis op tusschen haar en Mevrouw Hijdrecht, ook al zag ik nu eveneens, dat er genoeg verschil tusschen haar beiden was om niet aan eene resurrectie behoeven te denken. Maar wat mij zeer trof was, dat haar toilet - de donkerroode reismantel met bont en de kleine hoed, - geheel en al was in den smaak van Mevrouw Hijdrecht en iets onzegbaars van herkenning bij mij opwekte, waarvoor ik maar geene moeite zal doen woorden te zoeken.

En bovenal trof mij dit, toen ik des avonds in de veranda van het Hôtel du Nord te Keulen zat te rooken.

Den eersten keer, dat ik - nu jaren geleden - Emilie Hijdrecht ontmoet had was het geweest in een trein, toen op weg naar Parijs. Zij had zitten lezen. Behalve wij, hadden er toen als medereizigers in den wagon gezeten: een heer en eene oude dame.

En het speet mij nu dien heer en die oude dame van Herbestal niet beter opgenomen te hebben, daar ik me onze reisgenooten van toenmaals zeer goed herinnerde.

Het vertoonde zich daarna, toen ik na enkele maanden in de opera te Frankfort was: men speelde de Walküre, in eene der walkuren zag ik weêr haar. En in een donkere benedenloge zag ik, bij het dwalen van mijne oogen door de zaal, een

paartje zitten, een oud paartje; een heer en eene heel oude dame; ik kon echter zelfs met mijn binocle hunne trekken niet goed onderscheiden en bij het uitgaan der comedie zag ik ze niet.

En het was de derde maal te Weenen, waar ik een groot schilderij zag, een decoratief sensatiedoek, door een leerling van Makart, in diens stijl: Sardanapalus in zijn vlammend paleis. En eene der, zich nog wringende, danseressen, naakt, bruingoud, alleen gekleed met de juweelen op hare borst en haar buik, was zij: ik herkende ze dadelijk.

Toen ik de schilderij gezien had en heen ging, zag ik: een heer en eene oude dame, die ook heen gingen. Ze draaiden zich juist om, toen ik mij omdraaide, ik zag ze op hunne ruggen, en toen ik ze wilde inhalen om hunne gezichten te zien, stapten zij juist in hun gesloten rijtuig.

Waarom schrijf ik dit op? Moet ik hechten aan deze coincidenties en toevallige gelijkenissen? Moet ik er over denken of er mijne schouders over ophalen? Is het iets of is het niets? Maar de gelijkenissen waren, ja waren portretten en de coincidenties maakten indruk van mysterie.

Nu ik dit heb opgeschreven, in niet veel woorden, is het niet dàt meer, dat ik wilde zeggen. Er is nog iets, dat ik niet zeggen kan; vooral was dat: in den heer en de oude dame.

En nu ik het opgeschreven heb, lijkt mij alles zeer gewoon toevallig toe en het is als had ik iets veel interessanters te zeggen.....

IV.

In den droom ging er iemand van mij weg, iemand van wien ik zielsveel hield en toen hij wegging gaf hij aan die naast mij stond een ring met een brillant, maar aan mij gaf hij een beursje.... Het was een klein beursje van schijnbaar zilveren maliën, roestig, vuil en onaanzienlijk; in den beugel waren drie blauwe saffiertjes gevat en ik bewonderde die steentjes.

- O, zeide hij, die steentjes, ze hebben geen waarde, maar het beursje wel, want het beursje, dat is niet van zilver,... het beursje is niet van zilver....

- Waarvan dan? vroeg ik.

- Het beursje, dat is zoo kostbaar; dat is van: bitiatina! zeide hij heel gewichtig, met zijne ernstige stem, die ik liefhad.

Ik had nooit van dat metaal gehoord. En o, hoe de bekoring te uiten, de vreemde bekoring van zielediep mysterie, die de klank van dat onbekende metaal in me wekte: bi - tia - tina.

Toen ik wakker werd poogde ik mij te herinneren het metaal: Bi.... bitia... hoe was het?..... bitiatina. Het klonk toen anders, in het leven!

Ik zocht in dictionnaires en encyclopedieën of de naam, of het metaal bestond; maar ik vond niets.

En het schijnt me nu zeer vreemd, dat de naam van dit gedroomd metaal op dit oogenblik uitgesproken is door levende lippen, geschreven is in leesbare letters, gedrukt is en gelezen zal worden door velen... bitiatina.....

V.

Een nadroom in den waak.....

Het is onwaarschijnlijk, en waar.....

Tot tweemaal toe.....

De eerste maal weet ik niet meer wat het was. Maar eene tweede maal was het dit.

In den droom een groot, gróot korenveld, een verschiet van goudend koren; een weg, die zich slingerde uit de gouden verte naar mij toe; twee wandelaars op den weg, den stoffigen, grijzen, zongeblaakten weg.

Toen werd ik wakker en lag met open oogen. En ik zag nog, hoewel ik ook mijne kamer zag, het veld, het verschiet, den weg, die zich slingerde, en de twee wandelaars, de twee.

Ze kwamen nader.....

Het was of mijn droom buiten mijzelven zich had afgedrukt op een onzichtbaar netwerk van de atmosfeer der kamer.

En toen, toen werd het als zagen mijne oogen door een omgekeerden binocle. Want het gezicht kromp in, de weg schrompelde samen, de wandelaars werden poppetjes, het werd als een scherp geteekend minutieus minatuur-schilderijtje en steeds kleiner

en kleiner werd het, steeds kleiner, tot het - toch nog een stip - geheel was weggekrompen, was opgebleekt in het daglicht van de kamer.

Zoo zag ik mijn droomen na, met open oogen.

VI.

Het was een kind en het lag te sterven. Lang tuurde het al naar de nis onder den schoorsteenmantel, waar de kachel nog niet stond.

- Wat is er dan toch, kereltje? vroeg zijne moeder. Wat zie je daar dan toch?
- Mama! stamelde hij eindelijk zacht. Ik kom daar immers te staan?

En hij wees naar de nis.

Zijne moeder verstond hem niet.

- Wat zeg je, mijn jongen?
- Ik kom immers daar te staan, niet waar mama?
- Hij ijlt, mevrouw, sprak de Zuster, die bij hem waakte en ze legde hare groote zachte hand van genezeresse op het gloeiend voorhoofd van het kind.

De moeder wendde zich wanhopig af, snikkend.

Het stierf en toen het in zijn kistje was gelegd en het kistje was gesloten en dichtgeschroefd door twee mannen, zeide de eene man:

- Waar zullen we het zoo lang zetten?

De andere man zag rond.

- Daar, onder den schoorsteen, zeide hij. Daar staat het goed.....

Toen de moeder kwam kijken naar het kistje stond het in de nis van den schoorsteen. En ze hield in eens op te weenen, ze zag met oogen van ontsteltenis naar het kistje, dat daar was komen te staan.

Hilversum, - Den Haag.
Dec. '91.

LOUIS COUPERUS.

Eene enquête.

Jules Huret. Enquête sur l'évolution littéraire. Paris. Charpentier, 1891.

Ook de literatuur heeft hare *enquête* gehad.

Dat zulk eene enquête het eerst door een Franschman is gehouden; dat de hedendaagsche Fransche letterkunde het voorwerp van dat onderzoek is geweest, behoeft niemand te verwonderen. Bij geen der hedendaagsche beschaafde volken immers speelt de literatuur zulk eene gewichtige rol als bij dat ‘volk van artisten’; nergens heerscht een zoo opgewekt literair leven als daar; nergens is de kunst zoo zeer hartstocht; in geen ander land staat de literaire ontwikkeling van het publiek op zoo hoog peil, en - behalve de Engelschen - is er zeker geen ander volk, dat in deze eeuw zooveel literaire kunstwerken heeft gevoegd bij de schatten die in vroeger eeuwen vergaderd waren.

Daarbij komt, dat in Frankrijk het gansche geestelijk leven zich heeft geconcentreerd in en om de hoofdstad. Het aantal dichters en schrijvers, dat Parijs zelf levert, wordt nog vermeerderd door hen die van buiten komen. Van alle kanten snellen zij aan naar de ‘charmeuse’ onder de steden: uit het Zuiden, uit het Midden, uit Bretagne en de Noordelijke gewesten, uit België en Zwitserland. Verreweg de meeste van al die denkers en dichters werken, alleen of in groepjes, in elkanders nabijheid; staan zij ook al niet zelden tegenover elkander - tegenstanders oefenen vaak niet minder invloed dan geestverwanten. Tal van dagbladen, weekbladen en tijdschriften verschaffen ieder te allen tijde gelegenheid zijne meening te uiten.

Door dat alles klopt de polsslag van het literaire leven te

Parijs met bijna koortsachtige snelheid, heeft de literaire werkzaamheid er een omvang en eene intensiteit als nergens elders. Er wordt hard gewerkt; er is overproductie zelfs. Allerlei nieuwe wegen worden ingeslagen; de eene theorie bestrijdt of verdringt de andere; in taal en techniek wordt alles beproefd. Telkens verrijzen weer nieuwe sterren of dwaallichten; de celebriteit van heden is morgen reeds door eene andere vervangen.

Boven het gewoel tronen in olympische rust enkele vorsten der kunst, maar overigens is er - vooral onder de jongeren - van gezag of ontzag weinig sprake. Er schijnt soms eene volslagen anarchie te heerschen, rebellie tegen al wat tot dusver geëerbiedigd werd. Daar zijn er wier hand tegen allen is opgeheven en aller hand tegen hen; jongeren staan tegenover ouderen, maar evenzeer tegenover elkander. Met hartstocht wordt de literaire strijd gestreden; geen wonder, dat de waardeering dikwijls aan beide zijden ontbreekt; dat de toon van het literair debat meer en meer op dien van het parlementair debat gaat gelijken.[1)]

In al dat gewoel is het een Fransch journalist-letterkundige, Jules Huret, eindelijk te benauwd geworden. Meer belangstellend toeschouwer dan medestrijder, heeft hij, zoekend naar een hoog punt om van daar den strijd te kunnen overzien, den weg der enquête ingeslagen. Aan vier en zestig oudere en jongere kunstenaars en denkers heeft hij antwoord verzocht op eenige door hem gestelde vragen aangaande den literairen strijd: Leconte de Lisle, Catulle Mendès en Sully Prudhomme evenzeer als Zola, de Goncourt, Mallarmé en Verlaine: de *Mages* Péladan en Papus evenzeer als de *Symbolistes-Décadents* Moréas, Morice en Maeterlinck, als de *Neo-Realistes* Mirbeau, Rosny en tal van anderen.

Hoe is uwe verhouding tot de Parnassiens? heeft hij aan de Symbolisten gevraagd. Hoe de uwe tot de Naturalisten? aan de Psychologen. Is er geen verwantschap tusschen Naturalisten en Parnassiens? Aan de Naturalisten heeft hij gevraagd, of zij werkelijk dood waren. Van de Indépendants wenschte hij een algemeen oordeel over de verschillende scholen; van de

1) De indruk van de persoonlijke verhouding tusschen de Fransche kunstenaars, dien ik onlangs uit Dr. Byvanck's *Parijs* 1891 had gekregen en neergeschreven in den *Ned. Spectator* (1892, no. 3), is dan ook zeker verkeerd.

wijsgeeren eene aanwijzing van het verband tusschen de sociale en de literaire ontwikkeling dezer dagen. Wat ieder hem schriftelijk of mondeling antwoordde, werd door Huret telkens in het dagblad, waaraan hij medewerkt, *l'Echo de Paris*, medegedeeld. Later heeft hij al die verslagen vereenigd tot een boek, dat in de laatste maanden van het vorige jaar het licht moet hebben gezien.

Of de, door Huret gestelde, vragen alle juist geformuleerd zijn en het hart der vraagstukken raken; of zijne indeeling der schrijvers overeenkomt met de werkelijkheid - hij zelf geeft die indeeling trouwens voor beter - of de gesprekken met de verschillende kunstenaars juist zóó zijn gehouden als Huret ze opteekent - dat zijn alle vragen, deels zeer moeilijk of in het geheel niet te beslissen, deels te weinig belangrijk om er bij stil te staan. Ons is dit voldoende: ieder die belang stelt in de grootsche ontwikkeling der Fransche literatuur van deze eeuw, vindt in dit boek tal van belangrijke mededeelingen omtrent literaire kunst. Wie deze onderling en met het werk der schijvers zelf vergelijkt, kan licht een beter inzicht krijgen, zoowel in de theorie als in de praktijk der kunst van het woord. Niemand die belang stelt in de hedendaagsche Fransche literatuur of hij zal hier veel stof tot nadenken vinden.

Alle belangrijke mededeelingen en stellingen in dit boek hier te bespreken, zou geen zin hebben; dat zou een verslag van een verslag worden. Maar op eenige voorname punten mag men toch wel eens de aandacht van het publiek vestigen en enkele vraagstukken aanroeren, gewichtig niet alleen voor de Franschen maar voor allen die met belangstelling de ontwikkeling der hedendaagsche literatuur gadeslaan.

II.

Decadenten, Naturalisten, Psychologen, Parnassiens, Symbolisten, Neo-Realisten, Mages ..... Ook hier mag men zeggen: nomina sunt odiosa! Want hoeveel meer kwaads dan goeds doen al die namen van scholen en schooltjes. Dergelijke namen hebben beteekenis vooral voor wie een overzicht eener gansche literatuur of van een bepaald tijdvak wil verkrijgen of geven. Maar hoe spoedig gaat men te veel gewicht hechten aan zulke namen. Wie niet bedenkt met welke bedoeling

zij gegeven worden, zal deze indeelingen langzamerhand gebruiken als loketten waarin hij het werk van een schrijver kan wegbergen.

Het is waar, wie de literatuur van een geheel tijdvak nagaat, zal wel eenige groote geestesstroomingen kunnen aanwijzen, die zich in de literaire werken van zulk een tijd vertoonen; men zal b.v. wel van *Idealisme* en *Realisme* kunnen of moeten spreken; men zal bij de beschouwing van een schrijver of van eene groep schrijvers zich wel eens bedienen van termen als *symboliek, psychologie;* doch dat is gansch iets anders dan alle schrijvers van een bepaald tijdvak te rangschikken in eenige scherpgescheiden afdeelingen. Ook zullen niet alleen de grootste maar vele goede schrijvers altijd ontsnappen aan elke poging tot indeeling, hoe vernuftig ook verzonnen.

Wat zijn *decadenten?* Men hoore wat Verlaine antwoordde op de vraag van Huret: hoe hij aan dat epitheton was gekomen en wat het beteekende.

'Dood eenvoudig! Men had ons dat epitheton naar het hoofd geslingerd als eene beleediging; ik heb het aanvaard als leus, maar, voorzoover ik weet, had het niets bijzonders te beteekenen. Decadent! Weegt de avond van een mooien dag niet op tegen alle dageraden samen! En dan, zal de zou die schijnt onder te gaan, morgen niet weer opkomen? *Decadent* beteekende, welbeschouwd, eigenlijk niets. Nog eens, het was eene leus en een vaandel, zonder meer.'

En zoo is het met de meeste dier namen.

Sommige Fransche romanciers, Bourget in de eerste plaats, worden betiteld als *psychologues* in tegenstelling van Zola, de Maupassant, Huysmans en anderen, die *Naturalisten* worden genoemd. Ongetwijfeld bestaat er wel eenige reden tot het geven dier namen. Maar, aan den anderen kant - moet niet ieder goed romancier, Naturalist en Psycholoog tegelijk zijn? Balzac, Eliot, Thackeray, Tolstoï.... Naturalisten of Psychologen? En wat zal men met dit maatstokje uitrichten bij zoo menigen roman van vroegeren tijd: bij *Daphnis en Chloe*, bij *Lazarillo de Tormes, Gil Blas, Tom Jones, Sara Burgerhart?*

Is niet ieder groot dichter een symbolist? Wat zijn Homerus, Dante, Shakespeare, Calderon, Vondel, Goethe? Idealisten, realisten, symbolisten of alles tegelijk?

Het merkwaardigste in deze zucht tot het uitdenken en geven

van literaire doopnamen is, dat de meeste schrijvers zelf volstrekt niet op die namen gesteld zijn. Telkens en telkens vinden wij in de *Enquête* gewag gemaakt van oudere en jongere schrijvers, die bedanken voor het etiket dat men op hun werk wil plakken.

Voor wie zoo op namen gesteld zijn zou men er nog een paar, trouwens van ouds bekende, namen kunnen bijvoegen en alle classificators als *Realisten* betitelen, terwijl men hen, die op het 'fond' van een werk letten dan *Nominalisten* zou kunnen noemen.

Evenals met de namen is het gesteld met de scholen. Zeker, men bedient zich ook in de literaire kunst van het woord *school* om eene groep schrijvers aan te duiden, wier individualiteit onderling min of meer verwant is. Men spreekt van de *Romantische School*, van de *Ecole Naturaliste, Ecole Symboliste;* tot op zekere hoogte met recht. Het zou kinderachtig zijn zulke namen te verwerpen, omdat zij de eene of andere strooming in de zee der wereldliteratuur niet juist genoeg aanduiden. Maar ook hier is het weer zaak op zijne hoede te zijn en dat woord *school* niet in al zijne consequentie's te aanvaarden. Op de vraag van Huret: 'het is immers uw plan eene school te vormen?' antwoordt Jean Moréas terecht: 'Laten wij elkaar goed begrijpen. Er is geene sprake van *School* in den beperkten zin des woords. Ieder behoudt zijne individualiteit. Men zegt niet tot elkander: wij zullen eene school gaan vormen; maar er bestaat eene samenstrooming van individualiteiten, eene gemeenschappelijke geestesuiting.'

Sprekend van eene of andere school, wijst men niet zelden op een geschrift over de theorie der literaire kunst, dat dan - met meer of minder recht - het *programma* dier school wordt genoemd. Theoretische geschriften over de kunst van het woord vindt men reeds in vroege tijden; uit den aard der zaak echter eerst in tijdvakken volgend op andere waarin veel kunstwerken zijn voortgebracht: Aristoteles, de Alexandrijnsche geleerden, Quintilianus konden eerst over literatuur gaan schrijven, nadat de literatuur van Griekenland en Rome haren bloeitijd had gehad. In West-Europa volgt op een tijdperk van productie - Shakespeare, Corneille, Racine, Vondel, Milton, Molière, Lope de Vega, Calderon - een tijdvak, waarin men zich meer op theorie en critiek ging toeleggen. Het komt echter ook reeds

in vroeger tijden voor, dat een groot dichter zijne opvatting van de literaire kunst of eenig onderdeel daarvan neerlegt in een geschrift. Naarmate de dichters de naïeveteit, dat kostelijk erfstuk der middeleeuwen, verliezen; naarmate zij meer zelfbewust, meer reflecteerend worden, zal het aantal dier dichterlijke credo's stijgen. Daarom begonnen de volken van West-Europa zich eerst in de 16de eeuw, onder den invloed der Renaissance, op de theorie der kunst van het woord toe te leggen; daarom worden zulke geschriften talrijker, naarmate men de 19de eeuw nadert.

Het is niet vreemd, dat zich bij een individu - hier: een dichter - dezelfde ontwikkelingsgang vertoont als bij een gansch volk: nà een tijdperk van productie een tijdperk van reflectie. Vondel schreef zijne *Aenleidinghe ter Nederduitsche Dichtkunst* eerst toen hij in de zestig was; Shelley zijne *Defence of Poetry* eerst nadat *Prometheus Unbound, The Cenci, Julian and Maddalo, Rosalind and Helen* en verscheiden kleine stukken waren gemaakt; Lamartine zijn geschrift *des Destinées de la Poésie*, nadat de *Méditations* en de *Harmonies* het licht hadden gezien; en naar alle waarschijnlijkheid zal Poe zijne loopbaan als schrijver niet zijn ingetreden met zijne verhandeling over *The Poetic Principle*.

Programma's kan men deze geschriften bezwaarlijk noemen; hunne auteurs waren daarvoor te los van het denkbeeld eener school of partij. Met meer recht zou men Victor Hugo's voorrede voor zijn drama *Cromwell* een programma kunnen noemen; misschien ook Zola's *Roman expérimental*. Men verwijt den jongeren Franschen wel eens, dat zij bazen zijn in de theorie en krukken in de praktijk; dat zij vlugger zijn met methode's en stelsels dan met oorspronkelijk werk. Deden de jongeren inderdaad niet anders dan hakken op voorgangers en samenstellen van theorieën en programma's - dan zou men met recht mogen zeggen, dat zij de paarden achter den wagen spannen. Maar men mag niet vergeten, dat zij ook heel wat meer doen: dat zij ook voortreffelijk oorspronkelijk werk hebben geleverd en dat een tweetal hunner, de helaas! reeds gestorven Emile Hennequin en Charles Morice, - om slechts deze twee te noemen - het werk van Taine, voorzoover het de literaire critiek betreft, op zelfstandige en dien meester waardige wijs hebben voortgezet.

En dan, zoowel in de geschiedenis der godsdiensten als in die der literatuur, treft men tijdperken aan waarin aandacht geschonken wordt vooral aan de studie der *leer*, waarin oude leerstukken aan critiek onderworpen en nieuwe verkondigd worden.

III.

Gedurig wordt in deze Enquête over het Naturalisme gesproken. Is het Naturalisme dood? heeft Huret gevraagd. - 'Ja!' hebben de meesten geantwoord; ook Huysmans. De neenzeggers zijn Zola zelf en zijn leerling Paul Alexis.

Men heeft deze vraag natuurlijk niet zoo botweg beantwoord, als ik het hier kortheidshalve neerschrijf; wij dienen vraag en antwoord dus nader te onderzoeken.

De term *Naturalisme* is door Zola niet uitgevonden maar in zwang gebracht om zijne opvatting van het Realisme in de literaire kunst aan te duiden. Door dat woord is heel wat verwarring gesticht. Men heeft als Naturalisme aangevallen wat niet anders dan Realisme was; het gesteld tegenover Idealisme, alsof dat niet juist tegenover het Realisme geplaatst moet worden; men heeft voorgesteld als splinternieuw wat in waarheid al overoud was; het Naturalisme hemelhoog geprezen om verdiensten die aan alle echt Realisme eigen zijn.[1)]

Indien men het woord *Naturalisme* opvat in den engen zin des woords als: de soort van kunst door Zola, Huysmans e.a. geschapen, en men bedoelt dan met *dood*: niet meer den smaak beheerschend, niet meer uitsluitend 'en vogue' - dan kan men bevestigend antwoorden op de vraag van Huret: of het Naturalisme dood is.

Dood, in den gewonen zin des woords, is het volstrekt niet - men denke slechts aan het groot getal exemplaren van Zola's werken die nog altijd verkocht worden - maar het is dood in geestelijken zin: het heeft niet langer het oor van de besten onder de jongere kunstenaars noch van het beste deel van critici en publiek.

1) Wie over het onderscheid tusschen *realisme* en *naturalisme* wil nadenken, zal wel doen, vooraf het degelijke werk van David - Sauvageot te lezen: *Le Réalisme et le Naturalisme dans la Littérature et dans l'Art*.

Waaraan deze dood is toe te schrijven? Aan meer dan eene oorzaak. Voornamelijk misschien aan den afkeer van het Materialisme, die in den laatsten tijd toeneemt. Wat is er gedurende de twintig jaren, die nu achter ons liggen, in dezen veel veranderd! Bij den aanvang van dat tijdvak troonde het Materialisme bij de meerderheid van het jongere geslacht in vollen luister; nu begint zijn glans te tanen en de morgenster van het Idealisme schittert aan den hemel. Wie onder de toenmalige jongelui niet zwoer bij Multatuli, ook waar deze slechts Jan Rap was; wie aan de *Elements of social Science* niet genoeg had voor zijne levensbeschouwing; wie liever luisterde naar Carlyle dan naar Büchner, die kon niet meedoen, was een achterblijver. Maar de ‘spes patriae’ begint, gelukkig ook te onzent, rechtsomkeert te maken: de achterblijvers worden voorhoede.

Het Materialisme is evenmin dood als het Naturalisme. Nog altijd kan b.v. iemand, die bij ongeluk zijn voet stoot en dan uitroept: ‘Jezus Christus te paard!’ rekenen op den bijval van een zeker publiek; nog altijd zijn de platste en meest zoutelooze aardigheden en ‘goeie moppen’ over geloof, godsdienst en predikanten ‘willig’, zooals een beursbericht het zou noemen; nog altijd is het Materialisme krachtig in kunst, leven en politiek. Maar de teekenen des tijds en de eenvoudige waarheid: dat op elke actie reactie volgt, zeggen ons dat zijne kracht afneemt; dat er een tijd komen zal, waarin wij het Materialisme dankbaar zullen zijn, omdat het ons den weg heeft gebaand tot de heerschappij van het Idealisme.

Op nog andere oorzaken kan men wijzen.

Door sommige zijner karaktertrekken moest het Naturalisme op den duur een goed deel van het publiek afkeerig van zich maken. Het genie van Zola is niet in staat geweest te verhinderen, dat men ten slotte begon te walgen van al de maatschappelijke en menschelijke vuilnis, die zich in zijne werken al meer ophoopte; dat men genoeg kreeg van die eindelooze beschrijvingen, druipend van verveling, hoe talentvol ook; dat men begon in te zien, hoe onwaar of eenzijdig deze profeet der waarheid dikwijls is.

Waarschijnlijk zal het werk der zoogenaamde Naturalisten in de toekomst al minder en minder in den smaak vallen; want zelfs voor het minste soort van lezers: de liefhebbers van

vuiligheid, zullen die romans op den duur te taai worden. Maar ook al geraakte het Naturalisme geheel en al op den achtergrond, dan mag men toch niet vergeten, welke diensten het aan de literatuur bewezen heeft; noch welk een overvloed van kracht en talent vooral in Zola's werken te bewonderen valt; noch de sociale beteekenis van die romans voorbijzien.

De verdienste van het Naturalisme jegens de literaire kunst moet, dunkt mij, o.a. hierin gezocht worden, dat het de literaire ontwikkeling van het publiek in sommige opzichten heeft bevorderd. Er zijn schrijvers, die gewaardeerd worden vooral door andere schrijvers; het groote publiek kent hen weinig of niet; daardoor oefenen zij weinig directen invloed op de literaire ontwikkeling van het publiek. Anderen daarentegen schrijven vooral voor de groote menigte en oefenen daardoor in ruimer kring invloed op den smaak. Beter misschien dan door het klassieke werk van Balzac, die in alles maat houdt, is het lezend publiek door de werken der Naturalisten doordrongen geworden van de eischen die men aan ieder goed romancier stellen mag: dat hij zelf *gezien* hebbe, wat hij beschrijft of verhaalt; dat hij moet streven naar objectiviteit in zijne wijze van voorstelling; dat hij moet trachten zooveel mogelijk het gansche leven, de gansche maatschappij te omvatten, al geeft hij telkens slechts een deel er van in zijn werk weer.

Of de Naturalisten zelf er in geslaagd zijn aan die eischen te voldoen, is eene andere vraag; maar dat zij het groote publiek dieper overtuigd hebben van het bestaan en het geldige dier eischen, komt mij zeer waarschijnlijk voor.

Veel minder vat dan op het Naturalisme heeft men op het Symbolisme.

Dáár zijn nog theoretische geschriften, waarin de schrijvers hunne opvatting van de kunst min of meer volledig hebben neergelegd; eischen hebben gesteld, waardoor men hun werk beter kan leeren kennen. Hier bestaat zoo iets niet. Huret gaat uit van de voorstelling, dat het Symbolisme eene reactie is tegen de kunst der Parnassiens, gelijk de psychologische roman tegen den naturalistischen. Parnassiens en Naturalisten, beide reageerend tegen de Romantiek waaruit zij geboren zijn, zouden als gemeenschappelijk kenmerk de *lijdelijkheid*, de *onaandoenlijkheid* (l'impassibilité) van den auteur in hun vaandel hebben geschreven.

Zeker is er wel eenige grond voor de juistheid dezer voorstelling; maar toch, ook hier moet men uitspraken van kunstenaars niet te zeer naar de letter opvatten. Letterlijk opgevat is *onaandoenlijkheid* in een schrijver natuurlijk iets ondenkbaars, want dan zal hij niets schrijven, omdat niets hem raakt. Iets anders is het, indien men onder 'impassibilité' verstaat: het streven van Parnassiens en Naturalisten om niet te gaan schrijven onder den onmiddellijken indruk van eene aandoening, doch daarmede te wachten totdat eene betrekkelijke kalmte van geest hen toelaat aan den vorm hunner werken alle mogelijke zorg te besteden. Zoo zegt Théodore de Banville: 'Presque jamais on ne se montre bon ouvrier, lorsqu'on écrit sous l'impression d'un sentiment vrai, au moment même où on l'éprouve.'[1)]

Maar kan men van *onaandoenlijkheid*, in den gewonen zin des woords, spreken bij iemand, die kort daarop schrijft: 'Le poète, qui veut souffrir, vivre avec la foule et partager avec elle les suprêmes espérances, n'a rien de caché pour elle et doit toujours être prêt à montrer toute sou âme?'

De meeste der door Huret geraadpleegde schrijvers, zoowel jongeren als ouderen, willen van eene als *symbolisme* betitelde kunstrichting niet veel weten. 'Symbolisme?' - vraagt Verlaine - 'wat is dat? Zeker een Duitsch woord, hè? Wat zouden zij daar wel mee bedoelen? Wanneer ik verdriet heb, of geniet, dan weet ik wel dat dat geen symbolen zijn. Al die onderscheidingen, dat is Duitsch, zie je!' - 'Dat neemt niet weg,' gaat hij voort, 'dat men toch onder mijne verzen den golfstroom van mijn bestaan moet zien; daar zijn ijskoude en kokende waterstroomingen; wrakken, ja; zandbanken, zeker; bloemen, misschien.....'

Mallarmé daarentegen neemt het op voor het symbool: 'Noemt de dichter eene zaak bij haar naam, dan geeft hij slechts de helft van een gedicht te genieten; het genot bestaat in het langzamerhand raden; *suggereeren* - dat is het ideaal. Het symbolizeeren bestaat in eene volkomen vertrouwdheid met dit geheim: eene zaak van stukje tot beetje voor den geest brengen, om daaruit een zielstoestand te doen blijken; of, omgekeerd, een voorwerp kiezen en daaruit door eene reeks van ontcijferingen een zielstoestand te ontwikkelen.'

1) Vgl. Oeuvres de Théodore de Banville. (Paris, A. Lemerre. 1889.) p. 299.

Huret vraagt niet, wat wij zouden willen vragen: Suggereert een echt dichter niet altijd? Misschien mogen wij tot de gevolgtrekking komen, dat het hier slechts om een *gradueel* verschil te doen is, eene vraag van: suggestie in meerdere of mindere mate; een ander verschil tusschen de zoogenaamde Symbolisten en de overige dichters kan ik ten minste niet ontdekken.

Dat dichters, die vooral naar het boven aangewezen doel streven, licht onbegrijpelijk zullen worden voor de meerderheid van het lezend publiek, spreekt vanzelf. *Duisterheid* is dan ook de gebruikelijke term, waarmede men allerlei hedendaagsche poëzie meent te kunnen veroordeelen. Met het uitspreken van dat eene woord heeft men de zaak echter nog niet beslist.

Wanneer ik verzen of een stuk proza hardop lees en niet dadelijk geheel gevoel noch begrijp, waardoor komt dat dan? Is het duister in die verzen, in dat proza, of in mijn brein? Aan de laatste mogelijkheid denken vele lezers zelden. Verder is er duisterheid van verschillende soort. Duisterheid kan ontstaan door den aard der behandelde stof en door den vorm dien de dichter kiest. Dante's *Commedia* en *Vita Nuova* zouden zonder verklarende aanteekeningen op vele plaatsen duister zijn, al is de taal gewoonlijk zeer helder; dat is dus duisterheid, ontstaande door gebrek aan kennis onzerzijds; met Rabelais of met eene comedie van Aristophanes is het hetzelfde geval. Poe's *Raven* is glashelder van taal, maar zal bij eene eerste, ook aandachtige, lezing toch eenigszins duister blijven voor de meeste lezers, die, gedragen en gewiegd op de muziek der verzen, niet wijs kunnen worden uit dat ravenbezoek. Coleridge's *Ancient Mariner*, Ibsen's *Peer Gynt* zijn weer door andere oorzaken duister voor een groot deel van het lezend publiek.

Maar, zal men zeggen, dat zijn alle voorbeelden van buitenlandsche schrijvers. Men moet de vraag aldus stellen: indien een Franschman, een Engelschman of een Nederlander zulke duistere verzen schrijft, dat zijne landgenooten hem niet verstaan, ligt dan niet de schuld aan den dichter en zijn zulke verzen daarmede niet veroordeeld? Zóó gesteld, kan die vraag bezwaarlijk beantwoord worden. Ten eerste mag men van geen kunstenaar eischen, dat hij voor Jan Alleman zal schrijven; men heeft eigenlijk in het geheel niets te eischen. Maar een kunstenaar mag eischen, dat men zijn werk niet beoordeele,

veel min veroordeele, voordat men zich de noodige moeite hebbe gegeven om zijn werk te verstaan.

Wil een lezer zich niet inspannen, dat staat hem vrij: hij late zulke verzen, zulk proza links liggen, maar hij veroordeele dan ook niet. Heeft men, zulk werk lezend, ernstig getracht zich in des dichters wijze van zien en gevoelen te verplaatsen en begrijpt of voelt men dan nog niet, wat hij zeggen wil, of komt men tot de slotsom, dat het ‘beaucoup de bruit pour peu de besogne’ is geweest, dan is het iets anders; maar zoo ver komen de meeste klagers over duisterheid zelden.

Of een werk, dat veel inspanning eischt van de zijde des lezers, ook wanneer het overigens hooge verdienste heeft, toch niet moet achtergesteld worden bij andere kunstwerken, die door de meerderheid der ontwikkelde lezers kunnen worden genoten, is weer eene andere vraag, die ons hier te ver zou voeren.

IV.

Uit den aard der zaak zal er steeds verband zijn tusschen een literair werk en de maatschappij, waarin het ontstaan is. Dat verband kan van verschillenden aard zijn en is niet overal gemakkelijk aan te wijzen. Naarmate het samenstel der maatschappelijke toestanden bij een volk fijner en meer ingewikkeld is, zal het moeilijker zijn het verband tusschen literatuur en maatschappij te vinden en bloot te leggen. Waar de maatschappelijke toestanden eenvoudig zijn, zooals b.v. bij zoogenaamde natuurvolken, daar is het verband zeer duidelijk. Zinnelijk genot, liefde, oorlog, dood, dat zijn de dingen die hun het meeste belang inboezemen; hunne literatuur bepaalt zich dan ook tot dans- en drinkliedjes, minnedeuntjes, strijdliederen, lijkzangen. Dat de drama's van Aeschylus en Sophocles rechtstreeks voortkwamen uit het godsdienstig leven en het nationaliteitsgevoel der Grieken, is niet moeilijk in te zien; moeilijker is het reeds het verband aan te toonen tusschen Euripides' drama's en de Atheensche maatschappij dier dagen, nog moeilijker dat tusschen de Romeinsche maatschappij en Seneca's tragedies. De middeleeuwsche Chansons-de-Geste staan in nauw verband met het ridderwezen; het ontstaan der middeleeuwsche didactische literatuur, geschreven voor eene naar

ontwikkeling begeerige burgerij, laat zich wel verklaren uit de maatschappelijke toestanden dier dagen.

Moeilijker wordt het reeds, den samenhang aan te wijzen tusschen het ontstaan van boeken als *Robinson Crusoe, Paul et Virginie, Die Leiden des jungen Werthers* en de maatschappij waarin zij ontstonden. In deze eeuw, met haar gecompliceerd maatschappelijk leven, is het vinden van een dergelijk verband voor ons, die er middenin staan, dikwijls ondoenlijk.

Het vraagstuk van de verhouding tusschen literatuur en maatschappij is ook in deze Enquête te berde gebracht. De socialist Duc-Quercy zegt tot Maeterlinck, den schrijver van *la Princesse Maleine*, den vertaler van Ruysbroeck: ‘Ik begrijp niet, dat een verstandig schrijver het oog afwendt van de denkbeelden zijns tijds, onder voorwendsel van het streven naar zuivere kunst; dat hij zich in onze dagen afzondert van de groote socialistische beweging, die alles omvat, alle openbaringen der menschelijke gedachte in zich vereenigt.’ - ‘Wie duurzaam werk wil maken,’ antwoordt Maeterlinck, ‘moet zich juist verheffen boven zijn tijd, zich losmaken van alle bijkomstigheden onzer beschaving en onzer onmiddellijke omgeving.’

Den verderen gang van dit belangrijk gesprek kan men in de Enquête zelf vinden; hier is deze korte verwijzing voldoende. Dat wij het bovengenoemde vraagstuk ter sprake brengen, geschiedt omdat men ook elders, b.v. te onzent, den jongeren auteurs verwijt, dat zij leven in een anderen gedachtenkring dan dien der ons omgevende werkelijkheid; dat zij zich bij voorkeur verdiepen in eigen zieleleven; zich zelf het eenige belangrijke achten op dit ondermaansche, en wat men, verder doorredeneerend, al niet voor gevolgtrekkingen kan maken, minder vleiend voor de eigenliefde der zelfbespiegelaars.

Van dien aard is b.v. hetgeen Richepin schrijft in zijn brief aan Huret: ‘Tot dusver ben ik nog niet veel wijzer geworden door uwe Enquête. Slechts heeft zij mij voor oogen gebracht het tafereel van een stinkend moeras, met gal in plaats van water, waar eenige stieren staan met opgerichten hoofde en eenige ossen herkauwen, terwijl tusschen hunne pooten een troep kikvorschen zich opblazen en uit alle macht schreeuwen: ikkikkikkik! Wel aardig voor het publiek, maar niet vroolijk voor wie de literatuur lief heeft.’

Deze wijze van voorstellen schijnt mij meer hatelijk dan billijk. Er hebben te allen tijde dichters bestaan, die zich afwendden van hunne onmiddellijke omgeving en de overpeinzing van eigen zieleleven weergaven in hunne poëzie. Het innerlijk leven van een dichter is nu eenmaal fijner, schooner dan dat van gewone menschen. Waarom zou hij niet daarvan zingen? De eenige vraag bij de beoordeeling van zulke poëzie moet m.i. zijn: is die poëzie mooi of niet?

'Maar,' zegt men, 'een dichter, die zich steeds zoo verdiept in eigen zieleleven, loopt gevaar slechts door weinigen begrepen te worden, indien hij ten minste niet een groot dichter is; hij zal betrekkelijk alleen staan; zelfs de, met hem verwante, geesten zullen zijne verzen soms niet begrijpen; hij kan niet leven met en voor zijn volk, en dat is toch het hoogste.' In deze opmerkingen ligt wel waarheid. Zeker zijn er onder de tegenwoordige jonge Fransche auteurs weinigen, die met Théodore de Banville zouden willen 'lijden en leven met de groote menigte.' Integendeel, zij hebben geene woorden genoeg om hun afschuw van het groote publiek uit te drukken.

Het schijnt wel alsof de kloof tusschen dichters en publiek al wijder en wijder wordt. In de dagen der Romantiek waren er dichters als Hugo en Lamartine, die tot het gansche volk spraken, wier stem ver buiten de grenzen van hun land werd gehoord. Hunne jongere tijdgenooten, Leconte de Lisle en Théophile Gautier, waren veel minder populair en de dichters van den Parnasse, uitgezonderd Coppée, zijn het evenmin, noch zullen zij het naar alle waarschijnlijkheid ooit worden. Toch is de kring van hun publiek in en buiten Frankrijk zeer ruim vergeleken met dien tot welken de jongeren zich richten. Deze schrijven nog niet eens voor elkander, maar voor eene kleine schare verwante geesten, die men soms *ingewijden* moet noemen.[1)] Naar het schijnt, trekt de poëzie zich al meer en meer in zich zelve terug. Men kan dat betreuren, en met reden, maar men vergete niet dat er in de geschiedenis van individuen en van volken evenzeer tijdperken van crisis voorkomen, waarin de

1) Van een meester als Paul Verlaine is hier natuurlijk geene sprake. Dat *hij* een betrekkelijk klein publiek heeft, ligt weer aan andere oorzaken; echter behoort hij, met Shelley, Keats, Poe en anderen, tot de dichters wier publiek zich met den tijd uitbreidt, terwijl dat van anderen steeds inkrimpt.

geest, zwanger van eene nieuwe orde van dingen, behoefte heeft aan afzondering en eenzaamheid.

En dan, wanneer de dichters zich uit de maatschappij, dikwijls ook uit de samenleving, terugtrekken in het heiligdom van hun binnenste - aan wie de schuld? Er is immers in onze maatschappij zooveel wat wrevel, woede of walging moet wekken vooral in een hooggevoelend, fijnbesnaard gemoed? En niet ieder dichter heeft de kracht zich tegenover die maatschappij te plaatsen en haar den handschoen toe te werpen of zich boven haar te verheffen op de wieken van zijn genie en te donderen uit den hoogen. Shelley zegt van de poëzie, dat zij elke groote en heilzame verandering in de meening van een volk aankondigt, begeleidt of volgt; de literatuur-geschiedenis geeft bewijzen genoeg van de waarheid dier uitspraak. Zeker wordt zij niet gelogenstraft door het feit dat zooveel hedendaagsche poëten zich weinig of niet inlaten met de maatschappij en de samenleving; naar waarheid heeft men gezegd: ‘le silence aussi est une opinion.’ Wáár zij er zich over uitlaten, daar hooren wij vooral uitingen van afkeer of verzet, zooals in Swinburne's *Song in Time of Order* en Shelley's *Song to the Men of England*, een heerlijk lied dat gisteren geschreven kon zijn, maar een lied als een onweerswolk die den bliksem in zijn schoot voert.

Echter ruischt ook wel hier en daar in de teedere dichterziel een onuitsprekelijk medelijden met de misdeelden op deze aarde. Nergens vond ik die teerheid van medelijden zoo aangrijpend uitgedrukt als in een gedicht van een der jongere Fransche dichters Arthur Rimbaud, getiteld: *Les Effarés*.[1] Hier is dezelfde stof behandeld als door Hildebrand in den aanvang van een hoofdstuk zijner *Familie Kegge*: een troepje straatjongens voor het verlichte kelderraam van een koekbakker. Maar welk een verschil! Men leze de beide stukken eens na elkander:

‘Plotseling bevond ik mij in een donkere steeg, aan welker einde een hel licht als uit den grond opkwam, voor welk licht zich eene duistere massa met zekere golving scheen te bewegen. Naarmate ik verder ging, hoorde ik stemmen, die mij toeschenen van jonge knapen te zijn, uit deze massa voortkomen. Geheel genaderd, zag ik een op alle manieren op en over

1) Opgenomen in: Paul Verlaine, *Les Poètes Maudits* (Paris, Léon Vanier 1888)

elkander liggenden stapel jongens, die door een kelderraam, waaruit het licht kwam, het oog hadden op de bewegingen van een meester koekebakker en zijne vazallen, die in hun witte linnen pakjes dergelijke schoone wonderen kneedden, duimden, schikten en bakten, als welke Henriëtte versmaad had verder te volmaken. Ik stond een oogenblik stil en verlustigde mij in de belangstelling dier straatjongens, die waarschijnlijk geen beter aandeel in de genoegens van Sint Nicolaas hebben zouden, dan dat zij de lekkernijen zagen toebereiden, die hun begunstigder broederen gelukkig, of, zooals maltentige menschen beweren, ziek zouden maken.

“Nou, wat weerga, jongen! laat mijn ook reis kaiken!” zei de een, en ondersteunde zijne begeerte met eene hevige beweging der ellebogen.

“Doppie, Jan! dat is een mooie!” riep een ander, “da's zeker een Jan Klaassen!”

“Ben je mal, jongen,” riep een derde, “'t is een waif!”

“Nou as dat 'en waif is,” merkte een vierde aan, “dan mag ik laien dat Piet in den kelder valt.”

“Hou je ellebogen voor je, Gerritje; ik waarskou je, hoor.”

“Pas op, Pietje, of je holsblok gaat de bakkerij in!”

“Kaik, ie doet den oven open; is 't men een vuurtje?”

“Wat doet die dikke nou weer? Hij doet meel an zen knuisten!”

“Wel nou, mot et deeg dan aan zen vingers blaiven hangen? Jij bent ook een mooie....”

“Wacht een beetje! Da's een kokkert, - die kost wel een daalder, hoor!”

“Hoor je *hem*? je zoudt er wel kommen met een daalder.”

“Een daalder op je oogen.”

Deze en dergelijke waren de gesprekken van de kunstbeschouwers voor het raam van dit atelier.’

Les effarés.

Noirs dans la neige et dans la brume,
Au grand soupirail qui s'allume,
  Leurs culs en rond,
A genoux les petits - misère!
Regardent le boulanger faire
  Le lourd pain blond.

Ils voient le fort bras blanc qui tourne
La pâte grise et qui l'enfourne
   Dans un trou clair.
Ils écoutent le bon pain cuire.
Le boulanger au gros sourire
   Chante un vieil air.

Ils sont blottis, pas un ne bonge,
Au souffle du soupirail rouge
   Chaud comme un sein.
Quand pour quelque medianoche,
Façonné comme une brioche
   On sort le pain.

Quand sous les poutres enfumées
Chantent les croûtes parfumées
   Et les grillons,
Que ce trou chaud souffle la vie.
Ils ont leur âme si ravie
   Sous leurs haillons.

Ils se ressentent si bien vivre
Les pauvres Jésus pleins de givre,
   Qu'ils sont là tous,
Collant leurs petits museaux roses
Au treillage, grognant des choses
   Entre les trous,

Tout bêtes, faisant leurs prières
Et repliés vers ces lumières
   Du ciel rouvert,
Si fort qu'ils crêvent leur culotte
Et que leur chemise tremblotte
   Au vent d' hiver.

Niet om te doen uitkomen, dat de Hollandsche prozaschrijver hier de mindere is van den Franschen dichter, nam ik beide stukken op, maar om een denkbeeld te geven van den gang der sociale ontwikkeling, zich openbarend in de literatuur: de een kan ‘zich verlustigen’ - en zijn publiek kon het met hem - in een tooneeltje, waarbij den ander de oogen vol schieten; de goedronde, onbezorgde lach van Hildebrand moet wijken voor Rimbaud's diepen humor en zijne van deernis trillende stem.

V.

Van de poëzie sprekend, zegt Lamartine: ‘Je me souviens qu'à mon entrée dans le monde, il n'y avait qu'une voix sur l'irrémédiable décadence, sur la mort accomplie et déjà froide de cette mystérieuse faculté de l'esprit humain.’

Lamartine heeft hier het oog op den aanvang der 19de eeuw; en nu spreekt men van poëzie ‘fin-de-siècle’. Moest men sommigen ongeluksprofeten geloof schenken, dan liggen de vette jaren achter ons, dan staat het met de zaak der poëzie droevig, zoo niet hopeloos. Maar in de dagen, waarvan Lamartine spreekt, protesteerden reeds Chateaubriand en Madame de Staël tegen de tyrannie van het cijfer en de sabel, en na hen kwamen Balzac, Hugo, de Musset, Gautier en eene schare van voortreffelijke kunstenaars de voorspelling der ongeluksprofeten logenstraffen.

Zoo is het ook nu het best, zich niet te zeer aan de alarmisten te storen. De poëzie kan niet sterven. Zeker, wij leven in een tijdperk van zoeken en tasten ook op het veld der literatuur. Het gevoel van onrust en onzekerheid op sociaal gebied schijnt zich, volgens eene treffende opmerking van Mallarmé, ook te openbaren in de kunst van het woord. Ieder zoekt naar nieuwe schoonheid, elk op zijne wijze. Vandaar een aantal proefnemingen in alle richtingen en een vergedreven individualisme.

Men wil eene nieuwe, d.i. eene eigen, persoonlijke taal scheppen. Moréas zoekt het bij de schrijvers der 15de en 16de eeuw; een ander in de dialecten; een ander in het samenstellen of smeden van nieuwe woorden; een ander in het gebruik van de meest eenvoudige woorden, doch alleen in de oorspronkelijk juiste beteekenis.

Met de techniek, vooral die van het vers maar ook die van het proza, is het eveneens. Sommigen willen terugkeer tot den eenvoud der volkspoëzie; daaraan hebben wij b.v. verschillende *Cantilènes* van Moréas te danken, mooi en bevallig, maar - namaak. Anderen verlaten den ouden getrouwen Alexandrijn en maken verzen van vijftien, zestien en meer lettergrepen; ‘verzen als duizendpooten’, zegt Verlaine; anderen zoeken hunne kracht vooral in rijmlooze en assoneerende verzen; nog anderen willen geen onderscheid meer maken tusschen poëzie

en proza. Zinbouw en woordschikking blijven natuurlijk ook niet ongemoeid. Het eenige, waarvoor deze revolutionnairen nog eerbied hebben, is... de spelling.

In dat verlaten van oude wegen en zoeken van nieuwe, in dat omwoelen der grondslagen, is m.i. niets dat een belangstellend toeschouwer ongerust behoeft te maken of een criticus te verleiden om alarm te roepen.

Laat dichters en prozaschrijvers maar zoeken naar den eenig waren vorm voor de uiting van hunne gedachten; laat hen maar begaan! Als zij echte kunstenaars zijn, zullen zij zich toch - en terecht - aan niemand of niets anders storen dan aan de inspraak van eigen literair geweten. Voor het lot der taal behoeft men niet bang te zijn: de taal ‘farà da se.’

Zeker, sommige jongeren bestaan stoute stukken en het is lang niet ieders zaak eene taal te verrijken met nieuwe bestanddeelen of nieuwe wendingen; daartoe behoort een innig samenvoelen met den geest van zijn volk en fijne tact. Slechts wat in harmonische overeenstemming met eene reeds lang bestaande literaire taal bij die taal gevoegd of in die taal gewijzigd wordt, zal blijven leven; al het overige vergaat, gewoonlijk nog vóór hem, die het in het leven heeft geroepen. Maar juist daarom behoeft men zich niet druk te maken over die zoogenaamde taalverbastering en taalverknoeiing.

Evenzoo is het met de techniek van het vers. Ook hier zijn grenzen, niet door een of ander kunstrechter maar door de menschelijke natuur zelve, getrokken. Zoo mag men met reden betwijfelen of het ten opzichte van de melodie der verzen wenschelijk is, een vers zóó lang te maken, dat men het niet in één adem kan uitspreken. Misschien zijn er andere dergelijke grenzen. Maar overigens welk eene ruimte blijft daartusschen.

Zijn de verzen welluidend, muzikaal? Zeggen zij ons iets? Brengen zij ons in de stemming des dichters? - Van de beantwoording zulker vragen moet m.i. ons oordeel over verzen afhangen. En niet: wijkt de dichter af van hetgeen zijne voorgangers goed en mooi vonden? Blijft hij bij het dagelijksch taalgebruik? Wijkt de techniek zijner verzen van de gewone techniek af?[1)]

1) Nieuws verkondig ik hier niet: te onzent hebben Kloos, Van Eeden en Verwey deze stellingen reeds vroeger verkondigd.

Toch zijn zulke vragen dikwijls uitgangspunten voor critici, die zweren bij al wat achter ons ligt. Vooral de critici moeten voorzichtig zijn in dezen. Zij schrijven immers niet voor de kunstenaars in de eerste plaats, maar voor het groote publiek?

Het groote publiek is reeds van te voren geneigd, iets nieuws af te keuren of te bespotten; de critici kunnen en moeten wel zóóveel van literatuurgeschiedenis weten om dat in het oog te houden en derhalve niet dan na rijp beraad, hunne meening te zeggen over iets nieuws, dat zij niet dadelijk kunnen vatten. Velen doen dat niet, maar zien in het nieuwe dikwijls slechts eene gelegenheid om zich zelf en hun publiek te vermaken ten koste van den auteur. Op hunne beurt ondervinden zij dan niet zelden, dat de door hen bespotte zangers vogels zijn met klauwen en bekken; menige ekster heeft bij zulke ontmoetingen eenige bonte veeren moeten laten.

Dat er op het stuk van literatuur verschil van smaak is tusschen ouden en jongen, ligt voor een deel in het verschil hunner levensbeschouwing: ouderen zullen gewoonlijk in het werk der jongeren dingen missen, die hun lief zijn en andere vinden, waarmede zij niet instemmen of die hun afkeer inboezemen. Dat deel der kloof tusschen ouderen en jongeren van één tijdperk is niet te dempen. Er zijn echter nog vele andere zaken die hen scheiden.

Een deel van het lezend publiek - uit den aard der zaak behooren zij meerendeels tot de ouderen - is steeds vooringenomen tegen het nieuwe in de literatuur; gewoonlijk geven zij zich niet de moeite, het werk der jongeren te leeren kennen; zij kennen het slechts bij geruchte of van hier en daar eens te hebben gebladerd. Dat gebrek aan kennis verhindert hen echter niet, al wat zij *niet* gelezen hebben ten strengste te veroordeelen, om den wille van hun geloof, hunne begrippen van zedelijkheid en fatsoen, ook wel om der wille van de kunst. Zij scheren al het nieuwe over ééne kam; de zonden van ieder worden op rekening van elk der anderen gezet; ieders goede eigenschappen beknibbeld of weggecijferd. Zij kennen de jongeren slechts als: een nevelachtig troepje, dat lawaai maakt in de verte; mysterieuze kereltjes, die, voorzoover men uit hen kan wijs worden, neiging vertoonen tot socialisme, atheïsme en pornographie. Natuurlijk zijn er onder de ouderen ook, die, òf door

meer belangstelling òf door een scherper blik, in staat zijn het kaf van het koren te scheiden.

Voor een man als Renan blijft de beteekenis van Zola niet verborgen, al heeft hij slechts een enkel werk, en niet eens een der beste, van hem gelezen.[1)]

Het voornaam maar goedig scepticisme, waarmede Renan over dat werk van Zola spreekt, is door Huret, naar 't mij voorkomt, uitstekend weergegeven.

‘Hebt gij niets van Emile Zola gelezen?’, vroeg ik. - ‘Ik heb een boek van hem gelezen ... noem eens een naam’. - *La Faute de l'Abbé Mouret*, zeide ik, met een zweempje van zekerheid in mijn toon. - ‘Juist. Nu, dat is heel goed, heel goed. Het is te lang ... te lang, ja, een beetje te lang ... O! ontegenzeggelijk een man van beteekenis! Maar er zijn rijkelijk veel beschrijvingen in ... hij gebruikt wel... honderd bladzijden voor de beschrijving van le Paradou, zoo noemt hij dien tuin immers? O! daar zijn mooie dingen in. Maar toch, tien bladzijden, dat zou al meer dan voldoende zijn geweest... honderd bladzijden, niet waar? En dan, al die herhalingen; het is niet geschreven, niet bewerkt, heelemaal niet... het is te haastig gedaan, dat is duidelijk. Hij zou nog wel een jaar noodig hebben gehad om het af te maken en dan zou hij veel gekapt hebben, veel gekapt. Maar enfin, het is een man van beteekenis, daar is geen twijfel aan.’

Tegenbeelden van de oudere lezers, die vooringenomen zijn tegen al het nieuwe in de literatuur, vindt men in de jongere lezers, bakvischjes en ‘halfwassen brazempjes’ (Van Effen). Zij kennen de werken der oudere dichters en schrijvers gewoonlijk even weinig als de oudere lezers het werk der jongere kunstenaars. Ook zij zien er daarom echter geen been in, de literaire werken eener voorafgaande periode op hoogen toon te veroordeelen en er over te schetteren als opgewonden kanarievogels. De glans van het nieuwe licht schijnt hun, die er om heen en niet zelden er in vliegen, de oogen zoo blind, dat zij de oudere auteurs slechts zien als een nevelachtig troepje dat prevelt in de verte; goedmoedige mannetjes of brompotten, brave

1) Zola is wel niet een der jongste Fransche auteurs, maar Renan behoort toch tot een onder geslacht en ook Zola was een revolutionnair in de kunst.

huisvaders, vrome Christenen misschien, maar - '*Kunst?* zie je... neen, daar moet je bij hen niet om komen!'

Ook onder hen zijn er echter, die zich niet vergapen aan al het nieuwe of alles heerlijk en prachtig vinden, wat door de jongeren wordt voortgebracht. Daar zijn er genoeg, die Victor Hugo, en meer nog, Lamartine weten te waardeeren; die dichters als Sully Prudhomme, Coppée, Catulle Mendès oprechte hoogachting toedragen; die Flaubert wel van Zola weten te onderscheiden - al hebben zij Verlaine lief boven de meeste andere dichters van hun tijd; al vinden zij slechts in menig werk der jongeren hun eigen innerlijkst zieleleven terug; al voelen zij zich in vele opzichten aan dezen verwant.

Eene zaak is er, waarnaar, meen ik, alle lezers moeten streven: waar te blijven tegenover zich zelf. Leelijk of mooi vinden, slechts in navolging van anderen aan wier oordeel men eenig gewicht hecht of omdat men nu eenmaal voor uitgemaakt houdt, dat buiten ééne bepaalde richting geen heil is - dat is een deugdelijk beginsel voor kleermakers en modistes, nièt voor menschen van eenige literaire ontwikkeling.

Wat en hoe de literaire kunst in de toekomst zal zijn, is eene vraag die ook in deze Enquête meer dan eens wordt aangeroerd of behandeld. Natuurlijk kan niemand deze vraag met eenige zekerheid beantwoorden. Wel kan men, met het oog op de hedendaagsche literaire kunst in Frankrijk en op den gang der maatschappelijke ontwikkeling, eenige vermoedens uitspreken. Dat heeft o.a. een Belgisch letterkundige, Edmond Picard, gedaan; maar wij kunnen over zijne verwachting van de toekomst hier niet uitweiden.

Zal het ideaal van een der jongste en bekwaamste Franschen, Charles Morice, verwezenlijkt worden: een boek, waarin de stijl, naar gelang van het rijzen en dalen der emotie, zal stijgen van het proza tot het vers, zal dalen van het vers tot het proza, met of zonder den overgang van metrisch of rhythmisch proza?[1)] Een boek dus, waarin het, reeds door Dante in zijne *Vita Nuova* aangewende, beginsel met meer vrijheid en op grooter schaal zal worden toegepast?

Zal de kunst, aristocratisch van aard en vooral in deze tijden geneigd zich terug te trekken uit het maatschappelijk leven,

1) La Littérature de tout à l'heure (Paris, Perrin et Cie. 1889) p. 381.

bij de steeds voortgaande maatschappelijke ontwikkeling in hare afzondering kunnen volharden? Zal ‘de kunst voor de kunstenaars’ niet ‘de kunst voor allen’ moeten worden? Is niet voor het Drama de taak weggelegd van, als vroeger voor de Grieken en voor het middeleeuwsch Europa, eene ‘kunst voor allen’ te scheppen?

De vragen verdringen zich voor het oog van hem, die met belangstelling, en vaak met bewondering, de ontwikkeling der hedendaagsche literatuur gadeslaat; maar, zij die gelooven, haasten niet.

G. KALFF.

Columbus voor 1492.

De omkeer in de toestanden en de wereldbeschouwing van West-Europa, die omstreeks 1500 den aanvang van een nieuw tijdperk der wereldgeschiedenis stellen doet, is vooral het werk der Italianen geweest. Zij, de erfgenamen van kunst en wetenschap der Oudheid, hadden die eindelijk weten te doen herleven; en uit de Renaissance zijn de Humanisten, uit deze de Kerkhervormers voortgekomen. Niet minder belangrijk - al is daarop niet zoo dikwijls gewezen - is wat zij deden voor de kennis der materieele wereld. Na Europa het kompas te hebben gebracht, waardoor de groote ontdekkingen eerst mogelijk werden, leverde Italië aan Portugal en Engeland tal van ontdekkers; het politiek verbrokkelde moederland had zelf geen voordeel van den moed zijner zonen De Venetiaan Cada Mosto ontdekte voor Prins Hendrik den Zeevaarder Senegambië en de Kaap Verdische eilanden. De Genuees Giovanni Cabotto, die in 1497 in Engelschen dienst de eerste poging waagde, Indië te bereiken door 't Noordwesten heen, was de eerste Europeaan, die na de Noormannen het vasteland der Nieuwe Wereld te zien kreeg. Als wij in de derde plaats nog slechts Amerigo Vespucci uit Florence noemen, is het niet, omdat het nieuwe werelddeel zijn naam draagt; niet hij zelf, maar een vrij onbeduidend Duitsch geograaf, Sebastiaan Waltzemüller heeft het dien geschonken, omdat hij de verdienste van Vespucci overschatte; Vespucci verdient echter genoemd te worden, omdat hij van zijn drietal reizen levendiger beschrijving gaf dan alle andere ontdekkers en zijn naam daardoor zoo beroemd maakte, dat Waltzemüllers fout verklaarbaar wordt.

Een Italiaan van zuiver bloed was ook de man, die Spanje ertoe bracht, deel te nemen in den wedstrijd om bezittingen

over zee, een strijd zoo algemeen als eerst onze dagen er een tweeden gezien hebben. Cristoforo Colombo toont reeds in zijn naam zijn burgerlijke afkomst. Hij was in zijn tijd aan de Middellandsche zee even algemeen als bij ons thans Meier of Jansen. Naar zijn eigen meening was geen schooner en toepasselijker naam denkbaar voor hem, den ontdekker, die in het vrome Spanje steeds den meesten nadruk legde op de uitbreiding des geloofs, wanneer hij zijn plannen aanprees. Cristoforo - de Christusdrager! Colombo - de duif, het zinnebeeld van den Heiligen Geest! Wie beide namen vereenigde moest wel door de Voorzienigheid zijn uitverkoren om het Evangelie te dragen over den Oceaan. Columbus heeft zich inderdaad, toen zijn onderneming geslaagd was, voor een godsgezant gehouden en zijn leven en daden met een nimbus trachten te omgeven, die het opsporen der waarheid niet gemakkelijk maakt. Dat er vooral in de jaren, die zijn ontdekking voorafgingen, weinig feiten en jaartallen uit zijn levensloop met volkomen zekerheid zijn vast te stellen, is licht te begrijpen. In 1492 werd Columbus plotseling een beroemd man; te voren had niemand er aan gedacht iets over zijn leven te boek te stellen. Hemzelf ging het als zooveel anderen; over zijn afkomst en zijn jeugd sprak hij zoo weinig mogelijk; doordat hij uit den vreemde was, viel 't hem niet moeilijk daarover een sluier te werpen.[1)] Dien zoover weg te schuiven, dat althans enkele hoofdpunten zichtbaar zijn geworden, is eerst aan de historische kritiek der laatste jaren gegund geweest. Zij heeft opruiming gehouden onder de menigte fantastische verhalen, waarmee Columbus' leven door zijn vroegere biografen is versierd en waarvan wij de meeste dan ook met stilzwijgen zullen voorbijgaan. Dat leven te doen kennen in de periode, waarover vroeger de meeste onzekerheid heerschte, is het doel, dat wij ons hebben gesteld. Het jaar 1492 vormt natuurlijk een keerpunt in het bestaan van den ontdekker. De roode draad, die loopen moet door het verhaal van wat voor dat jaar met hem is geschied, zal te volgen zijn door deze vraag voor oogen te houden: hoe kwam Columbus tot het plan van den tocht naar 't Westen en hoe heeft hij dat plan uitgewerkt en doorgezet?

1) Geen enkel Spaansch tijdgenoot geeft over Columbus' jeugd zuivere berichten. Bernaldez, Pedro Martyr d'Anghiera, Marineo en Geraldini weten er niets van mee te deelen; las Casas en zelfs Columbus' eigen zoon Fernando maken tastbare fouten.

Wanneer wij thans beginnen met te zeggen: Columbus is geboren uit een weversfamilie te Genua; zelf was hij wever minstens tot zijn zesentwintigste jaar - dan zeggen wij iets, dat nog heden ten dage velen te onwaarschijnlijk klinkt, om het te kunnen aannemen. Dat de groote ontdekker tot in den volwassen leeftijd een handwerksman is geweest, achten zij met zijn latere zeemanskennis onbestaanbaar. En toch staat althans dit sedert eenige jaren onomstootelijk vast. Het is vooral te danken aan het vlijtig en geduldig onderzoek van den markies Staglieno, dat wij wat zekers weten over de eerste levensjaren van den ontdekker. Hij heeft uit de notariaats-archieven van Genua tal van oorkonden aan 't licht gebracht, waaruit wij weten, dat Columbus' vader, Domenico Colombo, een gezien man was onder de leden van het Genueesche weversgild; in 1470 werd aan hem en aan Antonio de Garibaldo ‘magistros textores pannorum lane civitatis Janue’ opgedragen voor dat gild een tarief vast te stellen. Zeer waarschijnlijk had hij zich al voor de geboorte van Cristoforo, waarvan het jaar na langen strijd thans eindelijk op 1446 bepaald kan worden, in de stad gevestigd. Heeft die vestiging eerst later plaats gehad, dan is Columbus in een klein dorpje vlak bij de stad geboren, in elk geval nog binnen het onmiddellijk stadsgebied. Behalve het wevershandwerk dreef zijn vader een kleinen kaashandel en verwierf zich eenig vermogen, zoodat hij eigenaar van twee huisjes werd. Toch verhuisde hij in 1470 met zijn vrouw en drie zoons, waarvan de oudste, de ontdekker, toen dus vier en twintig jaar telde, naar Savona. Ook daar nam het weven niet al zijn tijd in beslag; hij hield er bovendien een tapperij. Er was bij die verandering van woonplaats geen geluk; de man geraakte in schulden, zoodat hij zijn beide eigendommen verkoopen moest. In 1484 ging hij naar Genua terug, dreef daar weer zijn handwerk en stierf er ongeveer tien jaar later arm, in schulden, zonder zijn zoons te hebben teruggezien. De jongere waren den oudsten broeder naar Spanje gevolgd, nadat diens eerste tocht hem beroemd had gemaakt.

Het weversgild van Genua zorgde goed voor het onderwijs van de kinderen zijner leden; het richtte voor hen afzonderlijke scholen op en sloot zorgvuldig gestelde contracten met de onderwijzers. Op zulk een kleine school zal ook Columbus zijn eerste lessen in lezen, schrijven, rekenen en aardrijkskunde ontvangen

hebben. Spoedig moest hij haar verlaten en bij zijn vader in de leer komen. Maar het schijnt hem aan den weefstoel gegaan te zijn als De Ruyter aan de lijnbaan. Als bij zoo menigen Genueeschen jongen trok zijn hart naar zee. Hij zelf schrijft in een brief, waarschijnlijk van 1501: ‘Van mijn prilste jeugd af begon ik te varen en ik ben er mee voortgegaan tot op dezen dag. Van toen tot nu zijn meer dan veertig jaren verloopen.’

Is dit getuigenis juist, dan ging Columbus reeds voor zijn vijftiende jaar op zee. Daarmee is niet zeer goed overeen te brengen, dat hij, zooals bijna al zijn oudere biografen meedeelen, aan de universiteit te Pavia heeft gestudeerd. De bron voor dat bericht is de levensbeschrijving van den ontdekker, die doorgaat onder den naam van zijn onechten zoon, den geleerden en kunstlievenden Fernando Colon. Daar lezen we: ‘In zijn prilste jeugd wijdde Columbus zich aan de letteren en studeerde daarna te Pavia zooveel als noodig was om de cosmographie meester te worden, die hem zeer aantrok. Daarom beoefende hij ook de astrologie en de meetkunde, want die wetenschappen zijn zoo nauw verwant, dat de eene niet buiten de andere kan.’

Het is niet zeer duidelijk, waarom Columbus' toen nog lang niet welgestelde ouders hun zoon ver weg over de Apennijnen zonden om wetenschappen te beoefenen aan een universiteit, die daarvoor volstrekt niet bekend was en waarvan hij 't gedeelte, dat op de zeevaart betrekking had, veel beter te Genua zelf leeren kon. In de archieven der universiteit was niets omtrent zijn verblijf te vinden; wat sterker is, Nicolo Scillacio, hoogleeraar aldaar, die in 1494 een verhaal van Columbus' tweede reis uitgaf, zegt er niets van; en het lag toch voor de hand het te vermelden in de lange opdracht aan Ludovico Moro, den Maecenas der instelling.

Het bericht in Fernando Colon's *Historie de sua padre* is waarschijnlijk een der vele fouten, die bewijzen, dat het geschrift slechts gedeeltelijk door hemzelven is samengesteld, maar door anderen in later tijd in den vorm is gegoten, waarin wij het kennen. Wij vermelden dit, omdat gewoonlijk door populaire schrijvers aan dit boek veel te veel autoriteit wordt toegekend. Het is voor het leven van den admiraal een zeer onzuivere bron. De schrijver weet bijv. niet, waar Columbus geboren werd, en beweert herhaalde malen, dat hij van adellijke afkomst

was en dat uit zijn familie reeds verschillende admiraals waren voortgekomen. Nu kent men de namen van alle ligurische admiraals en onder dezen is geen enkelen Colombo te vinden. Een enkele zeeman van dien naam is berucht geweest als corsaar; hij werd door Karel VIII wegens rooverij gehangen. De twee zeevaarders, die in de *Historie* als Columbus' familieleden genoemd worden, waren geen Genueezen, maar Basken; ze heetten Casenove met den bijnaam Coullon, wat in het oudfransch duif beteekent, zoodat men er in 't Italiaansch Colombo van maakte.

Evenmin als zijn vader bleef Columbus uitsluitend bij zijn handwerk. De Genueesche handelsgeest zat hem in 't bloed. Op zijn vierentwintigste jaar, in 1470, deed hij een zeereis tot verzending van wijn en in 1474 brachten zijn zaken hem waarschijnlijk naar Chios. Zelf maakt hij een toespeling op dat bezoek, als hij in 1493 in West-Indië een mastixsoort meent te vinden en het plan vormt, het product daarvan als Staatsmonopolie den Spaanschen fiscus ten goede te doen komen, evenals de Regeering van Genua met het mastixhars van Chios deed, dat thans vooral voor vernissen en lakken gebruikt wordt, maar toen zeer gezocht was als stimulans en als toiletmiddel. Jammer slechts, dat zijn gebrekkige plantenkennis hem dwalen deed. Op de Antillen is de *Pistacia Lentiscus* niet te vinden.

Columbus' hoofdbezigheid bleef nog steeds het lakenweven, want in 1472 wordt hij in een akte, waarin hij optreedt als getuige voor een zijner vrienden *Lanerio de Janua*, lakenwever uit Genua, genoemd. Ook in het volgend jaar was hij nog te Savona; zijn naam komt voor in het stuk, waarin zijn moeder den verkoop van een der eigendommen ratificeert. Talrijk zijn de oorkonden van later datum, die op zijn vader betrekking hebben, maar wij vinden hemzelven daarin niet meer vermeld. Waarschijnlijk ging hij echter eerst omstreeks 1477 naar Portugal. Het besluit om in den vreemde zijn geluk te gaan beproeven, hing wellicht samen met de verarming zijns vaders, die in 't genoemde jaar zijn tweede en laatste bezitting in Genua te gelde maken moest.

In dit eenvoudig verhaal kunnen de stoute zeetochten, die de *Historie* Columbus laat meemaken, niet geplaatst worden. Ons wordt verhaald, dat hij de Columbus was, die een deel der vloot aanvoerde, in Genua omstreeks 1460 uitgerust door

Jan van Anjou, hertog van Calabrië, om voor zijn vader, hertog Réné van Anjou, graaf van Provence, het koninkrijk Napels te heroveren. De notarieele akten hebben bewezen, dat Christoffel toen pas veertien jaar was. Zij bevestigen de oudste getuigenis omtrent zijn levensloop, waartegen de *Historie* te velde trekt. Dat oudste bericht is een kantteekening van Giustiniani, bisschop van Nebbio, in zijn in 1512 te Genua verschenen polyglotte uitgaaf der Psalmen. Bij den negentienden psalm welks woorden ‘hunne reden gaan aan het einde der wereld’, Columbus herhaaldelijk uitlegde als een profetie zijner tochten - een uiterst zonderlinge exegese! - geeft hij een kort verhaal van het leven des ontdekkers en vertelt daarin, dat deze eerst als volwassen man voor goed de zee ging bevaren, wat ook door andere tijdgenooten wordt beweerd. Zijn eerste handelstochten waren slechts korte afwisselingen in zijn weversbestaan.

Dat iemand met zooveel lust tot reizen als Columbus naar Portugal ging, ligt voor de hand. Portugal was toen het ware land voor zeevaarders en die het worden wilden. Dat onze wever er spoedig een ervaren zeeman werd, is niet zulk een wonder als herhaaldelijk beweerd wordt. De nautische kennis der zeelieden was in het eind der vijftiende eeuw zoo beperkt, dat weinige weken voldoende waren om volkomen met de instrumenten en de toen nog zeer primitieve methoden van plaatsbepaling bekend te worden. Nog heden ten dage komt het voor, dat een gewoon bootsman, die pas enkele jaren ter zee gevaren heeft, na een voorbereiding van evenveel weken tot koopvaardijkapitein bevorderd wordt, hoe ongeloofelijk het klinken mag. Tijdens den Krimoorlog zijn in Oostenrijk en Italië een menigte kapiteins gepatenteerd, die in 't geheel geen opleiding hadden genoten en alleen in korten tijd de formules hadden van buiten geleerd, die ze bij de plaatsbepaling op zee konden gebruiken. In de vijftiende eeuw verkregen zulke lieden gemakkelijk een kommando; koen stuurden zij hun schepen over den Oceaan en het aantal ongelukken was daarbij niet bijzonder groot. Het doet ons aan de generaals van Napoleon denken, wanneer we lezen, dat de beroemde kartografen en piloten Pedro de Ledesma en Andres de Morales tusschen 22 en 24 jaar oud waren, dat Rodrigo de Bastidas, jurist van zijn vak, op acht en twintig jarigen leeftijd zijn ontdekkingen deed en dat Amerigo Vespucci, in 1491 nog in Florence op de kantoorkruk zat. Ook Vincent

Pinzon, die op Columbus' eerste reis het bevel over een der schepen voerde, was toen pas 29 jaar oud. Weinige jaren waren voor deze mannen voldoende om die zekere handigheid en ervarenheid te verkrijgen, die de zeeman noodig heeft, en die ieder met aanleg tot het zeeleven geboren, spoedig verwerft. De zeeziekte was voor sommigen de grootste moeilijkheid.

Met Columbus' aankomst in Portugal begint een nieuw tijdperk van zijn leven, waarover straks nader. We wenschen eerst eenige bladzijden te gebruiken om den onzin aan de kaak te stellen, die in de laatste jaren over zijn geboorteplaats en eerste jeugd verkocht is. Het is een episode uit de geschiedenis van het bedrog in de wetenschap, merkwaardig genoeg om ze mee te deelen. Nederlandsche lezers, landgenooten van de schrijvers der Kroniek van Klaas Kolijn en van Thet oera Linda Bok, zullen er wellicht belang in stellen, te vernemen, dat er ook tegenwoordig nog geschiedenis geschreven wordt op de manier van den slimmen Haarlemmer plaatsnijder Reinier de Graaf en den geestigen meesterknecht der marinewerf aan den Helder of wie zijn zegsman was.

De aanspraken, door een aantal stadjes en dorpen in Ligurië en door eenige steden in Noord-Italië, waaronder Milaan en Modena, vroeger op Columbus' wieg gemaakt, treden in den laatsten tijd meer en meer op den achtergrond[1)]; geen wonder, want zij berustten op weinig meer dan het voorkomen van den naam Colombo, die, zooals we reeds zeiden, in Noord-Italië even algemeen is als het dier, waaraan zij is ontleend. Alleen Piacenza vindt in professor Ambiveri nog een ridderlijk verdediger, al staat zijn zaak door het ontdekken der Genueesche akten thans wanhopiger dan ooit. Ridderlijk is een woord, dat niet past op de wijze van strijden der mannen, die in de laatste jaren met een nieuwe hypothese zijn komen aandragen. Zij zijn Corsicanen en willen Columbus op hun eiland geboren hebben. Als men hun vraagt, of de Genueesche oorkonden

1) Om te zwijgen van de poging van Molloy, de Jure Maritimo (Londen 1682), die Colombus tot een Engelschman wilde maken, en van een dergelijk, zeer recent waagstuk ondernomen in een boekje: *Christopher Columbus a real Irishman*, dat zijn bewering baseert op het feit, dat de ontdekker een Ierschen hond mee naar Amerika nam. Helaas nam hij ook Corsicaansche bloedhonden mede, die op hun beurt zijn geboorte op hun eiland bewijzen moesten.

hen dan niet in den weg zitten bij die onderstelling, volgen zij de methode, die in het laatst der 16e eeuw werd aangewend door een paar arme Italiaansche Colombo's, die naar Spanje kwamen, toen het groote proces over het recht op de titels, waardigheden en bezittingen, aan den admiraal en zijn erfgenamen geschonken, voor het Hof van Indië aanhangig was. Die methode is, toe te geven, dat er in Genua een Domenico Colombo geleefd heeft, met zonen, die Christoforo, Bartolomeo en Diego heetten, maar te beweren, dat dit niet de ontdekker, zijn vader en zijn broeders waren. De bedoelde procesvoerders verzonnen niet minder dan drie compleete stellen van geheel gelijknamige Colombo's uit de dorpen Pradello, Cucarro en Cogoleto! Natuurlijk was het Hof van Indië zoo verstandig, dergelijke fraaie aanspraken af te wijzen. En wat doen nu de Corsicamannen? Ook zij beweren, dat de Colombo's van Genua en Savona geheel andere menschen waren dan de ontdekker en zijn familie. Maar de onverbiddelijke oorkonden slaan hun dit wapen uit de hand. Een dier stukken, van het jaar 1501, vermeldt met zooveel woorden, dat de zonen en erfgenamen van wijlen Domenico Colombo, ‘dictum Christophorum, Bartolomeum et Jacobum de Columbis’, sedert jaren Savona verlaten hadden en in Spanje vertoefden. De jongste broeder, Giacomo (Jacobus) veranderde in Spanje zijn naam in Diego, en deze naamsverandering geeft ons een nieuw bewijs aan de hand, dat de drie emigranten wel degelijk met de personen der oorkonden identiek zijn. Immers een andere notariëele akte, twee dagen vroeger gepasseerd dan de zooeven vermelde, noemt hem ‘Jacobum dictum Diegum.’ Dat we niet met homonymen te doen hebben, is hierdoor volkomen bewezen. Ten overvloede kan men er bij voegen, dat Columbus zelf de stad Genua als zijn geboorteplaats heeft aangewezen. In 1498 sticht hij een majoraat en in de daarvoor opgestelde akte gelast hij zijn zoon Diego, altijd iemand uit hun geslacht in de stad Genua te onderhouden, ‘omdat ik vandaar ben uitgegaan en daar geboren ben.’

Dit zijn harde noten voor de Corsica-strijders. Maar ze kraken die eenvoudig niet; ze verbergen ze zorgvuldig voor hun publiek en geven er den onzin voor in de plaats, waarvan hier een overzicht volgt.

De hoofdschuldigen in deze zijn twee Corsicaansche gees-

telijken, de *abbe's* Casanova[1] en Peretti[2]. Ontmaskerd zijn ze door een hunner land- en standgenooten, den vicaris Casabianca[3] en door de eerste autoriteit in zake de ontdekking van Amerika, den New-Yorker advocaat Henry Harrisse[4], wiens werken over Columbus een geheele bibliotheek uitmaken[5].

Harrisse en Casabianca hadden geen moeilijke taak want zelden zijn zooveel onwaarheden en onjuistheden op elkaar gestapeld als in dit geval. De gedachtengang is deze: Columbus is geboren te Calvi op Corsica, hij is dus Corsicaan; Corsica behoorde toen tot Genua; Genua stond in dien tijd onder suprematie van Frankrijk; de Franschen, die thans weer bezitters van Corsica zijn, hebben dus het recht, Columbus tot de hunnen te rekenen, althans hem een 'enfant adopté par la France' te noemen en moeten dat recht betalen door geld op te brengen, opdat in het stadje Calvi voor den ontdekker een standbeeld geplaatst kan worden.

De geheele redeneering berust dus op de vraag, waar Columbus geboren is. En hoewel wij nu zeker weten, dat dit in de stad Genua was, of vlak daarbij, wij geven Gallois gelijk, als hij zegt: 'On a beau avoir cent fois raison, il est toujours désagréable de rencontrer des contradicteurs aussi obstinés.' Onaangenaam, ja ergerlijk is het geschrijf der Corsicanen alleen in zoover zij met opzet onwaarheden opdisschen en dus trachten de geschiedenis te vervalschen. Maar de lezer bedenke, dat dit hun toch niet zal gelukken en dat hij dus wel doet, de vermakelijke argumentatie niet met een al te zwarten blik te bekijken.

1) La vérité sur l'origine et la patrie de Martin Christophe Colomb. Bastia 1880. Vie de Christophe Colomb, écrite au point de vue de son origine française. Turcoing-Lille et Mouscron, z.j.
2) Christophe Colomb Français, Corse et Calvais. Parijs 1888.
3) Le berceau de Christophe Colomb et la Corse. Parijs 1890 (ook in Revue du monde catholique 1889). Le berceau de Christophe Colomb devant l'opinion publique. Parijs 1890.
4) Christophe Colomb et la Corse. Observations sur un décret récent du Gouvernement Français. Parijs 1883. Christophe Colomb, les Corses et le gouvernement Français. Parijs 1890. De laatste brochure verscheen gedeeltelijk in de *Revue Historique* 1890, blz. 182. Ze is geschreven in den vorm eener brief aan *abbé* Casabianca.
5) Voor de meermalen genoemde oorkonden zie men vooral zijn hoofdwerk: Christophe Colomb. Parijs 1884, twee dln.; en verder Christophe Colomb et Savone. Genua 1887.

In de eerste plaats worden ons akten en een register voorgelegd, waaruit blijkt, dat er Colombo's in Calvi gewoond hebben: de eerste in 1530, toen een in 1570, de overigen van 1738 tot 1784. Hoeveel van dezelfde registers, uit andere plaatsen van Zuid-Europa, believen de heeren? Er zijn er onder, die vrij wat verder terugreiken, tot in de 12^{e} en 13_{e} eeuw. De abt Peretti acht het argument dan ook zeker niet krachtig genoeg, want hij voegt er bij, dat ook de voornamen uit de familie van den ontdekker in Calvi voorkomen. Welk een wonder! In dat Italiaansch sprekend stadje heeft men ook lieden gehad, die Cristoforo, Bartolomeo en Giacomo heetten. Wel is waar - pas na 1463 zijn ze te vinden. En wat erger is, Peretti voegt er met bijna ongeloofelijke naïeveteit aan toe: ‘il est vrai, qu'ils ne portent pas le nom de famille’, een uiting, die ons den lezer onmiddellijk verlof doet vragen, over te gaan tot een ander punt.

Want er is erger. In het eerstgenoemde boek van Casanova staat op blz. 16 te lezen ‘de doopakte van Christoffel Columbus is te Calvi aanwezig; de prefect Giubega heeft haar gevonden in de archieven der stad.’ En op blz. 139: ‘Men herinnert zich wel, dat in de akte stond, dat Columbus geboren is in het jaar 1441, in de citadel van Calvi.’

Indien de lezer wellicht iets aan kerkgeschiedenis of aan kerkelijk recht gedaan heeft, zal hij verwonderd opzien. Een doopakte! In een tijd toen de doopboeken zelve nog uiterst zeldzaam waren! Dat schijnt de *abbé* Casanova niet bedacht te hebben. Dat zijn akte een verzinsel is, werd ten overvloede van twee zijden verklaard. Harrisse deelt het volgende getuigenis mede van een raadsheer in het hof van Bastia, den heer Giamarchi, te voren rechter te Calvi: ‘De Heer Giubega, oud-onderprefect van Calvi, heeft mij de verzekering gegeven, dat zijn familie de geboorteakte van Christoffel Columbus nooit bezeten heeft.’ Eenzelfde verklaring legde de zoon van den heer Giubega af. Geen wonder, dat in latere geschriften deze doop- of geboorteakte wordt prijsgegeven en dat het heet: ‘de registers der parochiale akten werden verbrand door de Engelschen bij een landing te Calvi in 1794.’

Aldus schrijft de heer Haussaire, docent te Parijs, die door het boekje van Casanova onmiddellijk overtuigd werd van Columbus' Corsicaanschen oorsprong. In een open brief aan

dien schrijver staat dit te lezen: ‘Uw werkje heeft mij overtuigd. Maar ik verlangde er ook naar, dat te worden (!): Columbus Corsicaan - geen Genuees! Ik bewonder hem er niet meer om, maar ik heb er hem liever door! En dan, hoezeer verklaart deze oorsprong beter dan die andere de edele openhartigheid van zijn karakter!’

De partijdige geest dezer woorden bereidt ons voor op erger dingen bij dezen historicus. Nu de doopakte verbrand is, brengt hij deze bewering: ‘Wij weten, dat de *Santa Maria*, toen zij onder bevel van Columbus de haven van Palos verliet, verscheidene bewoners van Calvi aan boord had, o.a. de gebroeders Minucci.’ Deze naam is verzonnen en evenzoo het geheele bericht. Uit de documenten, waaruit de scheepsrol der *Santa Maria* te reconstitueeren is, blijkt dat Columbus op zijn eersten tocht voornamelijk vergezeld werd door zeelieden uit Palos en de naburige haven Moguer, benevens eenige uit andere deelen van Spanje, maar dat er zich aan boord zijner schepen geen enkel Corsicaan bevond. Toch durft Casanova schrijven ‘dat er op de *Santa Maria* geen enkele Spanjaard diende.’ Ook voor de tweede reis worden op dezelfde wijze twee verzonnen Italiaansche namen onder de tochtgenooten van den ontdekker ingevoegd, en evenzoo fingeert men een abt ‘le P. Jean de Santo Pietro (Corse)’, die een vriend uit Columbus' jeugd geweest zou zijn en hem op zijn eersten tocht zou hebben vergezeld, maar wiens naam nergens elders te vinden is.

Verder worden ons twee boeken genoemd met getuigenissen voor Calvi. Ten eerste de *Giustificazione della Revoluzione di Corsica*, een verdienstelijk werk uit de vorige eeuw, waarin een geheel hoofdstuk gewijd is aan beroemde Corsicanen. Volgens Casanova moet daarin te lezen staan, ‘dat verschillende bewoners van Calvi Columbus vergezelden, die eenigen hunner ruim beloonde door hun in die verre streken hooge ambten te geven.’ Dat deze beweringen geheel onjuist zouden zijn, is gemakkelijk te bewijzen, maar erger is - dat in beide uitgaven van het genoemde boek geen woord ervan te vinden is! Columbus' naam komt er niet eens in voor. Met dezelfde koelbloedigheid verklaart Casanova, dat ‘uit de Franciscaner Annalen der 16^{e} eeuw blijkt, dat Columbus te Calvi geboren is’; maar ook in het boek, dat hierbij geciteerd wordt, is over

Columbus geen woord te vinden. In een derde geval is niet alleen de plaats verzonnen, maar zelfs de schrijver en het boek. Casanova zegt dat zekere pater Denis of Dionigi de Corte in zijn onuitgegeven gedenkschriften zegt: '*Calvii natum Columbum*'. Hij noemt dezen schrijver een 'tijdgenoot van Columbus', maar zegt elders, dat hij in de 18e eeuw geleefd heeft! De zaak is, dat de man nooit heeft bestaan.

Wij zouden op deze wijze kunnen voortgaan, maar willen den lezer niet vermoeien. Alleen zij nog het aan Pickwick herinnerend bericht vermeld, dat in een huis te Calvi een steen gevonden is, met het zeer beschadigd opschrift: *Domus Dominici Columbi*.

Dat Peretti en Casanova hun zaak zelf niet sterk achten, blijkt ten overvloede wel hieruit, dat ze getuigenissen van recenten datum aanhalen, waarvan onmiddellijk kan worden aangetoond, dat ze uit de lucht zijn gegrepen. Als het summum van brutaliteit willen we dit nog meedeelen. Peretti schrijft: 'Wij zijn gelukkig ons te kunnen beroepen op een openlijke verklaring van den voorzitter der "Académie des Inscriptions et Belles-Lettres", dat deze verzen (een Latijnsche elegie, aan Columbus toegeschreven en door den *abbé* Giorgi aan de academie voorgelegd) uit de 16e eeuw dateeren. Volgens het getuigenis van den heer Gaston Paris, wiens bevoegdheid men niet betwisten mag, kan men zoodoende dus sedert de tijden van Columbus zelven het bestaan der traditie - niet alleen mondeling, maar schriftelijk - aanwijzen, die van den Admiraal des Oceaans een Corsicaan en een bewoner van Calvi, een zoon van Cesia maakt.' Nu leze men het officieele verslag der zittingen van genoemde academie. Daarin staat alleen dit te lezen: 'De abbé Giorgi legt latijnsche verzen over, toegeschreven aan Columbus, waarin van Corsica als van zijn vaderland gesproken wordt. De voorzitter zegt, dat juist deze bewering dit gedicht met wantrouwen moet doen ontvangen.' Commentaar is overbodig.

Evenzoo op de handelwijze van Casanova, die vierkant beweert: 'De hertog van Veragua, admiraal van Indië, afstammeling van Columbus, schrijft mij, dat ik de wieg van zijn voorzaat ontdekt heb.' Harisse schreef daarover aan den hertog en deze antwoordde hem, dat hij nooit iets aan Casanova geschreven heeft en tegen diens aantijging ten sterkste protesteert.

Toch wisten deze heeren in 1882 van de Fransche regeering

vergunning te verkrijgen ‘door middel van openbare inschrijving een standbeeld voor Columbus te Calvi op te richten’; waarop zij de Parijsche dagbladen lieten vermelden, dat de president der Vereenigde Staten aan alle Corsicanen het Amerikaansche burgerrecht geschonken had.

Wij stappen eindelijk af van al dit bedrog. Wij hopen met het verhaal ervan althans dit bereikt te hebben, dat men in Nederland zal kunnen beoordeelen, of het wenschelijk is, mee te werken tot de oprichting van een standbeeld in een afgelegen plaatsje van Corsica, waar Columbus stellig niet geboren is.

Den zevenden Augustus 1473 is Columbus nog als wever in Savona. Op den derden dag derzelfde maand nam negentien jaren later de vaart een aanvang, die onder de ontdekkingstochten van alle tijden, de grootste gevolgen hebben zou; die van den Atlantischen Oceaan een binnenzee zou maken, en ‘van het Europeesche Occident een Morgenland’ zooals Carl Ritter zeide; die den Italiaanschen handwerksman, den avonturier uit Portugal, tot admiraal en onderkoning zou verheffen.

Wat weten we van zijn leven in de twee decenniën, die hij in Portugal en Spanje doorbracht? Over de eerste jaren al zeer weinig zekers. Na den genoemden zevenden Augustus staat geen enkele datum vast vóór 5 Mei 1487, waarop we in de rekeningen van den schatmeester Hunner Katholieke Majesteiten lezen: ‘Gegeven op heden 3000 maravedi's aan Cristobal Colomo, een vreemdeling’. Voor het tusschenliggend tijdsverloop van veertien jaren zijn thans de woorden van Prescott nog bijna even waar, als toen hij ze voor zestig jaren nederschreef: ‘dat de afwijkingen onder de oudste autoriteiten zoo groot zijn, dat ze elke poging, om met juistheid de chronologie van Columbus' bewegingen vóór zijn eerste reis te bepalen, hopeloos maken.’

Een der beste onder die bronnen is ongetwijfeld de *Historia de las Indias*, door den eerwaardigen De las Casas geschreven, nadat hij als bisschop van Chiapas in Mexico naar Spanje was teruggekeerd; hij begon het boek waarschijnlijk in 1552 op zijn 78^{e} jaar, om het in zijn 87^{e} te staken. Maar hoe gevaarlijk elke ‘Tendenz’, zelfs een zoo eerbiedwekkende als de teleologische, voor een geschiedwerk zijn moet, blijkt hier maar al te duidelijk. De las Casas beschouwt Columbus, zoo-

als deze zichzelf beschouwde in zijn latere levensjaren: als een godsgezant, in wiens leven elke gebeurtenis door de Voorzienigheid bijzonderlijk is bestierd. Alzoo behoorde het tot hare raadslagen Columbus naar Portugal en Spanje te brengen, en het gevolg is, dat het verhaal van zijn aankomst in het eerste land niet alleen vrij wonderbaarlijk, maar, wat wij erger achten, volslagen anachronistisch is. Wij lezen, dat Columbus deel uitmaakt van een corsarenvloot, die bij kaap St. Vincent Venetiaansche koopvaarders aangrijpt. Zijn schip geraakt in den slag in brand; hij springt in zee, grijpt een roer, en weet daarmee, goed zwemmer als hij is, de Portugeesche kust te bereiken. Daar wordt hij gastvrij ontvangen, wat reeds geschikt is om onze verwondering te wekken, daar de Portugeezen die van de kust het gevecht gade sloegen uit den aard der zaak hunne sympathieën meer bij de kooplieden dan bij de piraten hadden. Zoo laat De las Casas dan ook aan hun regeering door een buitengewoon gezant den dank der Venetiaansche Republiek betuigen voor de hulp, aan de gehavende koopvaarders verleend.... en plaatst deze zending in 1486. Hoe nu? Toen waren sinds Columbus' aankomst in Portugal minstens acht, waarschijnlijk meer jaren verstreken. In 1479 wordt daar zijn oudste zoon geboren. Door deze tegenstrijdigheid ontrust, onderzocht men verder en vond in de Venetiaansche staatspapieren, dat het beschreven gevecht inderdaad eerst op 22 Augustus 1485 plaats had.

Het geluk heeft Columbus in Portugal gediend. Hij vond bij de groote Genueesche kolonie te Lissabon een gastvrije ontvangst en weldra in die zeestad een middel van bestaan in het teekenen van kaarten, een kunst, die toen goed betaald werd in het eenige land, waar ontdekkingsreizen werden ondernomen. Nog was hij niet lang te Lissabon gevestigd, toen hij het huwelijk sloot, dat hem tot den bloedverwant eener aanzienlijke familie maakte.

In het ‘Klooster der Heiligen’ waren jonge freules opgenomen, die de kloosterdracht droegen, maar te allen tijde de vrijheid hadden die weer af te leggen en een huwelijk te sluiten, of, zooals de term in het kloosterreglement luidde, ‘een stand te kiezen.’ Onder deze meisjes was de dochter van een edelman van ouden stam, afkomstig uit Piacenza en Bartolomeo Perestrello geheeten; een der vele Italianen, die aan de Portu-

geesche ontdekkingen langs Afrika's Westkust deelnamen. Zijn verdiensten waren beloond met de waardigheid van ‘eersten leenheer en erfelijk hoofd’ van het eiland Porto Santo bij Madeira. Reeds in 1458 was hij gestorven; zijn weduwe, Isabella Moniz, leefde te Lissabon, terwijl een schoonzoon uit zijn eerste huwelijk het eiland bestuurde. Columbus leerde de dochter Philippa kennen, toen hij in het klooster de mis bezocht. Ook thans nog worden in Spanje en Portugal vele liefdesbanden in de kerk geknoopt en in dit geval schijnt het hart der jeugdige kloosterlinge eer te zijn getroffen dan dat van den vromen ontdekker.

Onder de talrijke portretten, die op naam van Columbus staan, is geen enkel betrouwbaar.[1)] Volgens de beschrijvingen zijner tijdgenooten was hij een man van een streng uiterlijk, krachtig van bouw en rijzig van gestalte, een langwerpig, flink geteekend gelaat met een hoogroode kleur, een adelaarsneus en schitterende, lichtblauwe oogen; zijn eertijds blonde haren waren op zijn dertigste jaar al spierwit. Nog heden kan men het beschreven type menigvuldig in Ligurië terugvinden.

Philippa Moniz Perestrello was zelve niet rijk, Columbus evenmin. Zoo is het te verklaren, dat het jonge paar bij hun moeder intrek nam. Of zij ook op Porto Santo dan wel voortdurend in Lissabon hebben verblijf gehouden, is onzeker. Van meer gewicht is, dat Columbus al de papieren en kaarten van zijn overleden schoonvader tot zijn beschikking kreeg. Ze hadden grootendeels betrekking op de tochten der Portugeezen en vuurden opnieuw zijn reislust aan. Herhaaldelijk nam hij aan de reizen naar de kust van Guinea deel. Reeds vroeger, ongeveer in 1477, schijnt hij naar Bristol en misschien zelfs naar IJsland te zijn gevaren. Wij weten van deze tochten, jammer genoeg, niets naders, waardoor het ons zeer moeilijk valt, de ontwikkeling van Columbus' nautische kennis na te gaan.

Dat hij in 't Noorden van de tochten der Noormannen naar Groenland en ‘het goede Wijnland’[2)] gehoord heeft, is mogelijk; nog in 1476 werd de Pool Jan van Kolno door den koning

1) Ze zijn alle gereproduceerd in *Winsor*'s Christopher Columbus (London 1891), behalve een, dat eerst voor enkele maanden in Italië ontdekt is (zie Petermanns Mittheilungen 1892).

2) De kust der Nieuw-Engeland-Staten in 't Noordoosten der Unie. Er groeiden wilde druiven.

van Denemarken uitgezonden om de verbinding met Groenland te herstellen, wat niet gelukken mocht; maar in elk geval schijnt ons de bewering onjuist, die in den laatsten tijd meermalen gehoord is, dat Columbus door deze berichten tot zijn tocht naar 't Westen zou gebracht zijn, zoodat zijn ontdekking geen ontdekking heeten mag. Columbus' doel was Indië te bereiken; hij heeft geleefd en is gestorven in de meening, dat de gevonden kusten en eilanden werkelijk daartoe behoorden. Nooit heeft men in Europa de in 't Noordwesten ontdekte landen beschouwd als deelen eener transatlantische kust, nooit heeft men verband gebracht tusschen het goede, maar woeste Wijnland en Indië's levendige kusten en druk bevaren zeeën. Op kaarten uit 't laatst der 15^{e} en den aanvang der 16^{e} eeuw komt Groenland voor als een langwerpig schiereiland van Noord-Europa, dat zich over Scandinavië en Groot-Brittannië heen in zuidwestelijke richting in den Oceaan uitstrekt.

Er is nog een ander verhaal omtrent de bekendheid van Columbus met het bestaan van land in 't Westen. Oviedo deelt het mede in zijn beroemde *Historia general de las Indias*, maar onder alle voorbehoud. Een karavel, die van Spanje koers zet naar Engeland, wordt door tegenwind dagen lang gedwongen naar 't Westen te varen. Men komt op een eiland, ziet er naakte bewoners, neemt water en hout in en gaat terug. Maar op de lange terugreis sterft bijna de geheele bemanning van vermoeienis en de weinige overlevende matrozen bezwijken na de aankomst. Alleen de stuurman is nog in leven. Hij is een boezemvriend van Columbus, die hem verpleegt en wien hij een kaart zijner reis en een op het ontdekte land verrichte breedtebepaling overhandigt. De stuurman sterft en Columbus blijft alleen in 't bezit van het geheim.

Algemeen wordt aangenomen, dat dit vertelsel eerst ontstaan is na de ontdekking en 't heeft daarvan ook allen schijn. De zeelieden zochten voor Columbus' hardnekkig volhouden van zijn plan en van den ingeslagen koers, toen hij eenmaal opweg was, een andere verklaring dan de vrome De las Casas. Het kon niet anders, meenden zij, of hij moest zijn doel gekend en een kaart ervan bezeten hebben.

Het laatste is de kern van waarheid, die het verhaal bevat. Columbus heeft een kaart tot zijn beschikking gehad. Op die kaart is hij hoogstwaarschijnlijk geheel afgegaan, en niet zon-

der reden; haar ontwerper was de bekende kosmograaf Toscanelli. Straks zeggen wij meer daarover. Om geregeld te werk te gaan, willen wij eerst doen zien, hoe het denkbeeld der vaart naar 't Westen langzamerhand bij Columbus gerijpt is, totdat ten slotte de gedachtenwisseling met Toscanelli vaster grond gaf aan het plan, dat zijn geest van dien oogenblik af geheel zou innemen, totdat hij het had uitgevoerd.

Verhalen van eenzame, maar vruchtbare eilanden in den westelijken Oceaan komen voortdurend in de Oudheid voor, sedert Plato de sage van het verzonken continent Atlantis verhaald had, en duiken in de Middeleeuwen telkens weer op. Reeds Aristoteles en later Diodorus Siculus weten te verhalen van eilanden aan gene zijde van de zuilen van Hercules, door Pheniciërs ontdekt en later door Carthagers uitverkoren - als konden ze de toekomst lezen - om als toevluchtsoord te dienen, wanneer hun vaderstad eens verwoest mocht worden. Plutarchus vertelt in zijn zonderlinge verhandeling ‘over het gezicht in de maan’ dat er vijf dagreizen ten Westen van Brittannië eenige eilanden liggen en daarachter een groot vasteland. De natuur der eilanden en de zachtheid der lucht moeten wonderbaarlijk zijn.

In zulke verhalen en in wat met eenigen goeden wil uit Plinius den Ouderen en Solinus omtrent zulke eilanden te lezen was, vonden de vrome asceten van Ierland aanleiding tot hun tochten naar de Faroër en IJsland, waarvan de berichten op hunne beurt allerlei, sagen van wonderlijke reizen deden ontstaan. Wij noemen de legende van de reis van Sint Brandaan, den Ierschen abt met zijn vijf en zeventig monniken, in bijna alle talen van 't Westen vertolkt, wat ten gevolge had, dat het naar hem genoemde eiland op bijna alle kaarten der Middeleeuwen voorkomt. Wel wordt het daarop in den loop der eeuwen hoe langer hoe meer naar 't Zuiden geplaatst, maar zonder dat die verhuizingen in staat zijn het geloof aan het bestaan van het eiland te doen wankelen. Een Portugeesch ridder liet zich ermee beleenen en de laatste in de lange reeks van tochten erheen had eerst plaats in 1750! Op de kaarten der vijftiende eeuw verschijnt hiernaast een ander eiland, dat der Zeven Steden, welke zeven gesticht zouden zijn door evenveel bisschoppen, tot redding des geloofs, toen Spanje in 711 door den slag bij Jerez in de handen der Mooren gevallen was.

Curieus genoeg draagt een derde eiland, ten Westen van Ierland en waarnaar in Columbus' tijd herhaaldelijk van Bristol uit gezocht werd, zelfs door den beroemden zeeman Thomas Lloyd, den naam Brasil, als het verfhout, dat later de eerst ontdekte kust van Zuid-Amerika doopen zou. Bij een vierde is eenzelfde homonymiteit niet door het toeval ontstaan: het was aan Ortelius te danken, dat het raadselachtig eiland Antilia van de kaarten uit Columbus' tijd zijn naam gaf aan den archipel, die hem tegenwoordig draagt. Meermalen wordt dit Antilia met het Eiland der Zeven Steden geïdentificeerd.[1)]

Het schijnt, dat Columbus, ondanks zijn sterke verbeeldingskracht, aan al deze verhalen niet veel geloof hechtte. Meer indruk maakten de rechtstreeksche mededeelingen der zeelieden. ‘Het lag in den geest des tijds,’ zegt Ruge,[2)] achter elke aan den horizon opduikende nevelbank in den oceaan een nog ‘onbekend, rijk en gezegend land te vermoeden. De matrozen verhaalden elkaar van de geheimen der westelijke wereldzee en Columbus luisterde opmerkzaam naar zulke berichten.’ Een bewoner van Madeira verhaalde hem, dat hij honderd mijlen ver naar 't Westen drie eilanden had gezien. En zooals een tijdgenoot meedeelt, werden die later herhaalde malen gezien door een kapitein van hetzelfde eiland. Deze zeeman ging in 1484 daarom naar Portugal en vroeg de regeering een karavel, ‘waarmee hij de eilanden wou gaan ontdekken’. Waarom hij die ontdekking maar niet dadelijk gedaan had, staat er niet bij te lezen. Hoewel hij al vooruit met het kapitanaat over de nieuwe groep beleend werd, vernemen we niets van een verderen tocht.

Volgens De las Casas verklaarden de bewoners der Azoren en der Kanarische eilanden onder eede, dat hun zeelieden bijna telken jare in 't Westen eenige eilanden zagen. Alweer ligt de vraag voor de hand, waarom die zeelieden daar dan nooit aan land zijn gegaan. Eén verhaal is er, dat de landing werkelijk plaats had en nog wel op 't reeds genoemde fabelachtige Antilia, ten tijde van den man, aan wien Portugal zijn ont-

1) De laatste dezer eilandreliquieën verdween eerst in onze dagen. Toen er voor 't eerst gesproken werd over het leggen van een transatlantischen telegraafkabel, werd beweerd, dat zijn lengte kon worden gebroken door een station halverwege: ‘Jacquet Island’!

2) Geschichte des Zeitalters der Entdeekungen. Berlijn 1881.

dekkingen dankte, Prins Hendrik den Zeevaarder. Een Portugeesch schip ankerde er en de inwoners ontvingen de schepelingen vriendelijk, ja verzochten hen, zoolang aan wal te blijven, totdat de vorst van het eiland gekomen was. Maar de schippers vreesden voor hun vrijheid en lichtten het anker weer, hoewel de bootsjongens aan het strand een grondsoort hadden opgeraapt, die veel goud bleek te bevatten. De mannen vroegen Prins Hendrik een belooning voor hun ontdekking, maar deze was verstandig genoeg, van hen te verlangen, de reis nog eens te doen om meer bewijzen mee te brengen en daartoe ontbrak hun helaas de moed.

Wij deelen dit alles zoo uitvoerig mede om te doen zien, hoe het denkbeeld: meer land in den Oceaan, in de lucht zat. Nog tal van andere dergelijke mededeelingen werden Columbus gedaan. Toch had hij geen zeevaarder moeten zijn om op zulke vage berichten af naar dat land te gaan zoeken op de onmetelijke zee. Ook was het hem niet om onbekende eilanden te doen, al hoopte hij eenige daarvan te ontmoeten en als stations te kunnen gebruiken. Hij wilde meer doen dan een nieuwe groep voegen bij de Azoren en Kaap-Verden: hij wilde Indië bereiken. Dat dit niet ver verwijderd lag, scheen hem duidelijk bewezen door de talrijke voorwerpen, die door de golven aan de Azoren werden aangespoeld: besneden stukken hout, dennestammen van een vreemde soort, en vooral een aantal stukken riet, zoo dik en groot, dat ze van knoop tot knoop zeven liters inhoud hadden. Die laatste vondst achtte Columbus' zwager Pedro Correa, gouverneur van Porto Santo, van zooveel gewicht, dat hij haar koning Jan II van Portugal toezond; Columbus zelf werd erdoor herinnerd aan een plaats bij Ptolemaeus, die reeds van het dikke riet, dat in Indië groeit, verhaalt en dus al van het bamboe schijnt kennis gedragen te hebben.

In een tijd, toen men meende, dat al deze voorwerpen door de heerschende winden werden aangespoeld, lag de gevolgtrekking voor de hand, dat de zee, over welke de zoo wispelturige luchtstroomen ze blazen moesten, niet breed kon zijn. Thans is het overbekend, dat niet de rechtstreeksche werkingen der winden, maar de bewegingen der zee, die als resultanten hunner krachten ontstaan, de zeestroomingen, in staat zijn allerlei dingen zeer verre reizen te laten doen. Alexander von Hum-

boldt deelt mede, dat jaarlijks zaden van tropische gewassen door den Golfstroom uit West-Indië naar Ierland, de Hebriden en Noorwegen worden gespoeld; soms gebeurt hetzelfde met vaten Franschen wijn, afkomstig uit schipbreuken in de orkanen der Caraïbische zee en goed geconserveerd in Europa opgevischt. Nog sterker: vaatjes met palmolie, afkomstig van Engelsche schepen, die aan Afrika's Westkust onder den equator gestrand waren, spoelden aan de Schotsche kusten aan, nadat ze eerst den Atlantischen Oceaan heen en terug moeten zijn overgestoken: met den Noordelijken equatoriaalstroom naar 't Westen, met den Golfstroom naar 't Noordoosten. De Florida-stroom, waarvan de Golfstroom de Noordelijke voortzetting vormt, stuurt ook een tak naar 't Zuidoosten, den Noord-Afrikaanschen stroom en deze moet aan de kusten en eilanden van West-Afrika in Columbus' tijd de gevonden voorwerpen hebben gebracht.

Bij zulke voorwerpen bleef het niet, naar men verzekerde. Bewoners der Azoren beweerden twee lijken van een onbekend ras aan het strand te hebben gevonden; andere wilden een soort van barken, bemand met vreemdsoortige menschen, gezien hebben. Men is geneigd, deze verhalen minder grif aan te nemen dan die van het drijvend hout en riet. Toch komen ze herhaaldelijk voor, reeds in de oudheid zelfs. Pomponius Mela bewaarde ons een plaats uit Cornelius Nepos, volgens welke de proconsul Metellus Celer van een Gallischen vorst eenige ‘Indiërs’ ten geschenke kreeg, die door stormen naar de kusten van Germanië waren gevoerd. Een zelfde gebeurtenis wordt door Gomara in zijn *Historia general de las Indias* en door Aeneas Sylvius (paus Pius II) bericht uit den regeeringstijd van Barbarossa; zij spreken van een boot met wilde lieden van een nog nooit gezien menschenslag. Kardinaal Bembo weet in zijn *Historiae Venetorum* te verhalen, dat een Normandisch zeevaarder aan de kust van Bretagne een kleine boot uit boomschors aantrof, waarin zeven mannen van donkere huidskleur met breede, open gezichten zaten. Zij waren blauw getatoeëerd, aten rauw vleesch, dronken bloed en spraken natuurlijk een onverstaanbare taal. Een enkele bleef in leven en werd in Rouaan aan Lodewijk XII vertoond. Eindelijk gebeurde 't nog in 1684, dat Groenlanders door stormen naar de Orkadische eilanden gedreven werden.

Zoo heeft de westelijke oever der Atlantis voortdurend boden gezonden naar de overzijde, als uitlokkend tot een bezoek. Zou men bij dit alles niet bijna geneigd zijn te vragen, waarom niet reeds veel eerder een tocht naar Indië door 't Westen ondernomen werd? Dat de aarde bolvormig en de tocht dus mogelijk was - een waarheid, reeds aan de Pythagoreeërs bekend - gold in de Middeleeuwen als een onbestreden feit, dank zij vooral het onwrikbaar gezag van Aristoteles. En even duidelijk zag men in, dat de zwaartekracht voor een reis om de aarde geen hinderpaal kon vormen; het volk mocht meenen, evenals de geestelijke tegenstanders van Columbus in Spanje, dat men wel eens met zijn schip van de aarde vallen kon, de wetenschappelijke wereld wist reeds, dat alle lichamen overal even sterk naar het middelpunt onzer planeet getrokken worden. Het duidelijkst is dit uitgedrukt door een der scherpzinnigste scholastieken, Vincentius van Beauvais: ‘Verder vraagt gij, tot hoever, gesteld dat er een opening door den aardbol is, zoodat er een doorgang openstaat van den eenen hemel tot den anderen, een daarin geworpen steenklomp zal vallen? Hij zal in het midden tot rust komen.’

Mogelijk was de tocht - zoo bleef de vraag slechts over: was de weg door het Westen de naaste? Dat het antwoord meestal ontkennend gegeven werd, was het gevolg van de heerschappij, die een enkele autoriteit oefende over bijna geheel de Middeleeuwsche wetenschap: Claudius Ptolemaeus. In een polemiek tegen Marinus van Tyrus, die de lengte der bekende wereld, van de Insulae Fortunatae (de Kanarische eilanden) tot de hoofdstad van het land, vanwaar de zijde kwam, op 225° gesteld had, brengt hij dit cijfer tot 177° terug. Zoo bleef hij nog meer dan vijftig graden boven het juiste getal. De lengte-as der Middellandsche zee schatte hij b.v. in plaats van op veertig, op zestig graden. De eenige geleerden, aan wie zich de gelegenheid bood deze opgaven te verbeteren, waren de Arabische geografen. Reeds in de negende eeuw hadden de Arabieren in China tal van koloniën en verrichtten er evenveel plaatsbepalingen, niet juist uit wetenschappelijken drang, maar uit godsdienstige behoefte: voor elk hunner moskeeën moest de aardrijkskundige lengte en breedte worden bepaald om daaruit te kunnen afleiden in welke richting Mekka getegen was, opdat de gebeden der geloovigen niet in een ver-

keerden koers geraakten. Voor de Middellandsche zee komt Aboel Hassan het dichtst bij de waarheid, voor de geheele oude wereld Aboel Feda; bij den eersten is het verschil met de werkelijkheid slechts vier graden - minder groot dan bij de kosmografen uit het midden der 17e eeuw! - de laatste neemt de lengte slechts een achtste te groot. Merkwaardig echter was het gezag van Ptolemaeus, door wien de Arabieren alle geographische kennis der Hellenen ontvangen hadden, zoo groot, dat Aboel Feda even goed als Massoedi en Edrisi bij een totaal cijfer van 180 graden staan blijft, zijn eigen berekeningen aldus verwerpend.

De Latijnsche geleerden schijnen van de geographische werken en de groote reisverhalen der Arabieren geen kennis genomen te hebben. Niemand hunner dacht er dus aan, het cijfer van Ptolemaeus te verkleinen. De eersten, die het vergrootten, waren Albertus Magnus (1193-1280), die, hoewel graaf van Bollstädt, zich als Dominicaner monnik, als hoogleeraar te Parijs en als bisschop van Regensburg geheel aan de wetenschappen wijdde, en Roger Bacon (1214-1292), de *doctor mirabilis*, die der scholastiek de doodsklok luidde. Aanleiding tot hun dwaling gaven de reisverhalen der zendelingen, in de 13e eeuw naar de rijken der Mongolen gezonden, waaronder dat van den Brabander Ruysbroek, gezant van Lodewijk den Heiligen, uitblinkt ‘als een groot geographisch meesterstuk der Middeleeuwen’ bij uitzondering bijna niet door fabelen verduisterd[1)]. Bacon en Vincentius van Beauvais (Bellovacensis) maakten die journalen aan de geleerde wereld bekend. Maar natuurlijk zochten èn Albert de Groote èn Bacon onmiddellijk naar plaatsen uit de klassieken, die hun opvatting, dat de nieuwe tochten Marinus van Tyrus in 't gelijk stelden tegenover den grooten Alexandrijn, konden steunen. Albertus schrijft in zijn *De coelo et mundo*: ‘Tusschen den horizon van hen, die dicht bij Cadix wonen en van hen, die het oosten bewonen, in Indië, is niets, zooals men zegt, dan een zekere kleine zee’ en roept tot getuige niemand minder dan Aristoteles op, die het eerst de geographische verspreiding eener diersoort als argument voor de ligging van twee continenten gelden doet: omdat in 't Westen van Afrika, zoowel als in 't verste Morgenland olifanten voor-

1) Peschel, Geschichte der Erdkunde, Berlijn 1877, blz. 165.

komen, kan de afstand tusschen beide niet zeer groot zijn. Roger Bacon beroept zich op Seneca, die in zijn *Quaestiones Naturales* de uitspraak deed, dat men in weinig dagen van Spanje naar Indië kon varen; op Esdra, den dichter uit de apocryfe boeken, die meent, dat slechts het zevende deel der aarde met water bedekt is, terwijl volgens Ptolemaeus slechts een zesde deel der aarde land, vijf zesde water was; op Plinius, die Indië voor het derde deel der bewoonbare wereld verklaard had.

Met volmaakt dezelfde gronden kwam Columbus aan als wetenschappelijke steunpunten voor zijn stout ontdekkingsplan, Heeft hij Bacon's *Opus Majus* gekend? Alleen door bemiddeling van een derde, maar moeilijk had hij een getrouwer afschrijver van den grooten Franciscaan kunnen vinden. In de *Bibliotheca Colombina*, door Fernando Colon gesticht en thans in het bezit van het kapittel der kathedraal van Sevilla, wordt nog heden een exemplaar bewaard van eenin 1410 geschreven boek getiteld *Imago Mundi*, met vele eigenhandige kantteekeningen van den ontdekker.

De kardinaal van Kamerijk, Peter d'Ailly (Alliacus), die het schreef, schijnt zich in kerkelijke vraagstukken vrijer te hebben bewogen dan op het terrein der wetenschap. Op het concilie van Constanz was hij de leider der hervormingspartij, die het gezag der vergadering boven dat van den paus gesteld wilde zien; maar het boek, waarvan wij spreken is onder de vele compilaties uit vroegere scholastische werken - *ex pluribus auctoribus recollecta* staat op den titel - die in de Middeleeuwen onder denzelfden of een dergelijken naam verschenen, een der middelmatigste; het toont zeer weinig oordeel en een volslagen gebrek aan kritiek. Alles wat op den afstand van de westkusten van Europa en Afrika tot Indië betrekking heeft, is woordelijk aan Bacon ontleend, en zoo is deze Engelschman een der beide geesten, die Columbus de vaste overtuiging geschonken hebben, zonder welke hij zijn pogingen wel niet in een onafgebroken reeks van vijftien jaren had voortgezet.

De andere was de reeds genoemde Florentijnsche astronoom Paolo dal Pozzo Toscanelli. Columbus moet in Portugal gehoord hebben, hoe enkele jaren te voren namens de Portugeesche kroon met dezen geleerde van gedachten was gewisseld over zijn plan: Indië te gaan zoeken door het Westen heen.

Hij wist door bemiddeling van een koopman te Florence in briefwisseling te komen met zijn beroemden, toen reeds tweeëntachtigjarigen landgenoot. De brieven van Columbus zijn helaas niet meer voorhanden; alleen de beide antwoorden van Toscanelli zijn ons, het best door De las Casas, bewaard gebleven. Uit het eerste, korte briefje, dat hij tot Columbus richtte, en waarin hij spreekt van diens ‘hooghartig en groot verlangen, daarheen een tocht te ondernemen, waar de specerijen groeien’ blijkt, dat de ontdekker hem verzocht had om afschriften van een brief en een kaart, vroeger door hem gezonden aan zijn vriend Fernam Martinez, biechtvader van den koning van Portugal. Uitdrukkelijk zegt Toscanelli, dat bedoelde brief het antwoord is op een aanvraag, die zijn geestelijke vriend *volgens opdracht van den koning* tot hem richtte. Hij voldoet aan Columbus' verzoek en zendt hem de beide afschriften. Dat van de kaart is helaas verloren gegaan. De brief aan Martinez, die ons in zijn geheel is bewaard gebleven, vangt aan met deze woorden: ‘Ik heb met genoegen gehoord, dat gij met Uwen edelen, hooghartigen koning zoo vertrouwd zijt; en hoewel ik vroeger reeds herhaalde malen gesproken heb over den kortsten weg van hier naar Indië, waar de specerijen groeien (want de zeeweg is korter dan die, welke gij Portugeezen naar Guinea neemt), zoo zegt ge mij toch, dat Zijne Majesteit nog eens een betoog en een duidelijke uiteenzetting van mij verlangt, dat en hoe men dezen weg kan inslaan. Hoewel ik nu van meening ben, dat zulks het best op een globe kan worden aangetoond, zoo geef ik er toch de voorkeur aan, wegens de geringere moeite en het gemakkelijker begrip, den weg aan te duiden op een kaart, gelijkend op de zeekaarten.’

Van deze kaart nu zond Toscanelli aan Columbus een copie. Hoe jammer het is, dat zij verloren is gegaan, blijkt wel uit deze woorden van De las Casas: ‘Ik ben overtuigd, dat de geheele (eerste) reis van Columbus op deze kaart berust.’ En als wij in Columbus' dagboek over die reis lezen van zijn gesprek met zijn onderbevelhebber en bespeuren, hoe verwonderd beide zijn, dat eenige op hunne zeekaart aangegeven eilanden niet zijn te vinden, vinden wij daarbij de aanteekening van De las Casas, die ons dit dagboek in uittreksel bewaarde: ‘Dat is de kaart, die de Florentijnsche doctor Paolo (Toscanelli) zond

en die ik met andere zaken van den admiraal in mijn bezit heb, waaronder geschriften van zijn eigen hand, die tot mijn beschikking zijn gesteld.'

Columbus' reisverhaal is zonder de kaart, die de reizigers tot leiddraad strekte, niet altijd even begrijpelijk. Maar volkomen duidelijk wordt het ons, wanneer wij ons plaatsen voor de oudste bestaande globe, den beroemden *Erdapfel* te Neurenberg - waar zij nog op het stadhuis bewaard wordt - vervaardigd door Martin Behaim 'op verzoek en begeerte der zorgzame, eerbare, wijze en opperste hoofdlieden der *löbliche* rijksstad Neurenberg na Christus geboorte 1492', zooals het opschrift luidt. Wij zien dan, dat Columbus zijn koers nam, recht op het verst naar 't Oosten uitstekend deel van Azië, zooals Behaim dat teekent. De schattingen van den ontdekker omtrent zijn afstanden van de Aziatische kust worden alle duidelijk door deze globe, evenals zijn verhalen over de in zijn koers gedachte eilanden. Zoo dringt zich de vraag aan ons op, of Behaim bij zijn voorstelling der overzeesche gewesten de kaart van Toscanelli gevolgd kan zijn? En bij onderzoek blijkt dit niet alleen zeer goed mogelijk, maar zelfs zeer waarschijnlijk.

Mogelijk; want Martin Behaim was als kosmograaf in dienst der Portugeesche regeering en stond bij deze in hoog aanzien; hij had in 1484 met den beroemden piloot Diogo Câo een groote ontdekkingsreis aan de Westkust van Afrika meegemaakt, bijna tot het Kaapland reikend, dat twee jaar later door Bartholomeus Diaz ontdekt zou worden; hij was in den ridderstand verheven en had zitting in den oppersten raad, die de zeetochten leidde. Natuurlijk waren alle stukken, die op het zeewezen betrekking hadden, hem toegankelijk en zoo Toscanelli's kaart met den begeleidenden tekst. - Waarschijnlijk ook, dat hij die kaart tot grondslag zijner voorstelling nam: vóór Toscanelli had niemand een kaart van den geheelen westelijke oceaan, met de kusten aan wederzijden, ontworpen. De gewone zeekaarten teekenden alleen de kusten en de eilanden daarlangs en Toscanelli's gezag als kosmograaf was groot genoeg om het reproduceeren zijner teekening te doen billijken.

De brief, door Toscanelli bij zijn kaart aan Fernam Martinez geschreven en waarvan we den aanhef reeds meedeelden, is zoo belangrijk, dat wij ook uit den verderen inhoud het voornaamste laten volgen.

‘Op mijn kaart is het geheele Westen der bewoonde wereld, van Ierland tot Genua, afgebeeld, met alle eilanden, die in deze route liggen. Juist tegenover deze, naar 't Westen heen, is de aanvang van Indië met de eilanden en landstreken afgebeeld, waarheen gij U naar den equator wenden kunt, en hoe ver d.w.z. in hoeveel mijlen gij naar die landstreken kunt geraken, die alle mogelijke specerijen, edelgesteenten en kostbaarheden in overvloed hebben.’

De zin is niet fraai gebouwd, maar hij toont duidelijk aan, hoe Toscanelli het noodig achtte uitvoerig de gevolgen van den spherischen vorm der aarde uit te leggen. Nog karakteristieker komt dit uit in de volgende woorden: ‘Verwonder u niet daarover, dat ik dat Westen noem, waar de specerijen groeien, want gewoonlijk zegt men, ze groeien in 't Oosten. Maar wie altijd naar 't Westen zeilt, zal deze streken in 't Westen bereiken, en wie te land altijd naar 't Oosten reist, bereikt die landen in 't Oosten. De rechte lijnen, die in de lengte over de kaart loopen, vertoonen de afstanden van West naar Oost, de andere die er dwars door gaan, de afstanden van Noord naar Zuid’. Aldus doceerde de Italiaansche kosmograaf aan de raadsleden der kroon van Portugal, toen het ontdekkersland bij uitnemendheid, begrippen, die in onzen tijd op de scholen worden bijgebracht.

Toscanelli hangt verder een schitterend tafereel op van de rijkdommen, de beschaving en de handelsbeweging in Oost-Azië, ontleend aan de geschriften van Marco Polo en de mondelinge mededeelingen van Nicolo de Conti. De eerste, de Venetiaansche koopmanszoon, die met zijn vader en zijn oom, Nicolo en Maffeo Polo, vier en twintig jaren (van 1271 tot 1295) in het Morgenland rondzwierf en daarvan zeventien jaren in den dienst stond van Kublai Chan, den stichter der Mongoolsche dynastie in China, gaf in het reisverhaal, dat hij in zijn tijdelijke gevangenschap te Genua aan den geleerden Rusticiano van Pisa dicteerde, een schildering van China en Japan, die bedwelmend werkte op de phantasie zijner tijdgenooten. Ongeloofelijk schenen hun de reusachtige getallen, die hij voor de bevolking van China en de inkomsten der Mongoolsche keizers opgaf en die hem den spotnaam ‘Messer Milione’ bezorgden, maar toch werd zijn verhaal gretig gelezen en twee maal vertaald. Aan hem ontleent Toscanelli wat hij zegt over Quinsay,

de prachtige hoofdstad van Zuid-China, het tegenwoordige Hangtsjiu-foe aan de baai van dien naam, toen de grootste stad der wereld, met haar mijlenlange straten en onafzienbare pleinen, haar grachten met twaalfduizend steenen bruggen, een Oostersch Venetië of Amsterdam, maar verhonderdvoudigd. Er waren namelijk 1,600,000 huizen en een keizerlijk beambte gaf een denkbeeld van de grootte der bevolking, door te zeggen, dat ze dagelijks bijna 10,000 pond peper gebruikte! Zayton (Tsioeantsjeu aan de Foekianstraat) beschrijft hij als de groote specerijenmarkt. In Zipangu - zoo noemt Marco Polo Japan, dat hij niet bezocht en dat in China Dsji-pen-kuë, land der opgaande zon, heette - waren edele metalen in zulk een overvloed, dat het koninklijk paleis er met gouden platen gedekt was.

Nicolo de Conti, eveneens een koopman uit Venetië, was de eenige reiziger der vijftiende eeuw, die tot in Indië, dat vroeger meermalen door Arabieren bezocht was, wist door te dringen. Hij kwam zelfs in de Molukken, dus nog verder dan Ibn Batoeta, met Marco Polo den grootsten reiziger te land van alle tijden, die van Tanger uit in de veertiende eeuw een dertigjarigen kruistocht naar het Oosten ondernomen had. Slechts door een zeldzaam toeval werd Conti's zwerftocht algemeen bekend. Op zijn terugreis viel hij op de Roode zee in handen van piraten, nam in zijn doodsangst den Islam aan, werd vrijgelaten, maar gevoelde zijn geweten zoo bezwaard, dat hij paus Eugenius IV om aflaat ging verzoeken. Deze hield zich toen in Florence op; zijn secretaris Poggio stelde Conti's reisverhaal te boek en Toscanelli vernam het uit de eerste hand.

Niet alleen de oogst der schatten van het Morgenland, ook de zucht naar uitbreiding des geloofs was een motief voor Columbus' streven, dat wij reeds door Toscanelli genoemd vinden. Deze verhaalt in zijn brief aan Martinez zijn onderhoud met een gezant, door een der Oostersche vorsten aan Paus Eugenius IV gezonden, die hoog opgaf van de groote vriendschap, door zijn volk aan de Christenen bewezen. Bedoeld is keizer Constantijn van Abessynië, maar aan Columbus kan dit moeilijk bekend zijn geweest en uit het zinsverband in den brief zou men aan een vorst in China denken.

In het laatste rijk was het Christendom al twee eeuwen geleden gepredikt. In 1291 ging Johannes van Montecorvino

als pauselijk gezant naar Peking, stichtte er een Christelijke gemeente en bouwde de eerste kerk, waar hij in 1308 tot aartsbisschop werd gewijd, terwijl toen in Zayton een bisdom gesticht werd. Toen Johannes van Marignolli in 1342 als pauselijk legaat in Peking zijn intocht hield, was het Christendom in China in zijn hoogsten bloei. Het ordehuis der Franciscanen grensde onmiddellijk aan de keizerlijke burcht. Het aartsbisschoppelijk paleis muntte uit door zijn pracht en de Mongoolsche Chan begiftigde den legaat met rijke geschenken. In 1368, toen het verdraagzame Mongoolsche keizersgeslacht der Yuen verdreven en door de Chineesche Ming-dynastie vervangen werd, had dit alles een einde. China was sedert voor vreemdelingen gesloten. Een schoone taak moest het een vroom man als Columbus schijnen, het Evangelie er opnieuw toegang te verschaffen.

Columbus nam gaarne alles aan, wat Toscanelli schreef. Hij was geen man van wetenschappelijk onderzoek en kon de opgaaf van den kosmograaf, dat Lissabon in westelijke richting minder dan een derde deel van den omvang der aarde van Quinsay verwijderd was, niet controleeren. Gretig nam hij haar aan, daar ze met zijn plannen strookte. Hij zond Toscanelli eenige geschenken en deze antwoordde hem aldus:

‘Ik heb uwe brieven, met de voorwerpen, die gij mij gezonden hebt, ontvangen en ben daarmee ruim beloond. Ik zie uw edel en groot verlangen, door het Westen naar de landen van het Oosten te zeilen, zooals dat te zien is uit de kaart, die ik u gezonden heb en nog beter op een globe getoond kan worden. Het doet mij genoegen, dat de kaart goed begrepen is, en de weg is niet alleen mogelijk, maar ook juist en veilig, en onschatbaar aan eer en gewin, en zij brengt onder alle Christenen den grootsten roem. Gijlieden kunt dat echter niet volkomen begrijpen, daar ge niet zoo dikwijls als ik gelegenheid gehad hebt, betrouwbare berichten van uitmuntende en geleerde mannen te verkrijgen, die uit gindsche landen hierheen, naar het Roomsche hof zijn gekomen, en van kooplieden, die langen tijd in die landen handel gedreven hebben, mannen van groot aanzien. Deze weg leidt naar machtige koninkrijken en beroemde steden en provinciën, waar alles in groote menigte te verkrijgen is, wat wij noodig hebben, als alle soorten specerijen in groote hoeveelheid en edelgesteenten in grooten over-

vloed. Deze vorsten en koningen, tot wie men komt, zullen nog meer verheugd zijn dan wij, met Christenen uit onze landen in verkeer te komen, omdat velen hunner Christenen zijn, en ook om met geleerden en mannen van geest van hier zoowel over godsdienst als over wetenschap van gedachten te kunnen wisselen, bij den grooten roep, die onze staten en regeeringen genieten.

Door deze oorzaken en vele andere, die men zou kunnen noemen, verwonder ik mij volstrekt niet, dat gij, hooghartig als het geheele Portugeesche volk, onder welk steeds mannen geweest zijn, die zich bij alle groote gelegenheden hebben onderscheiden, van verlangen brandt deze reis in 't werk te stellen.'

Men ziet, Columbus had zijn landsman zijn Italiaansche afkomst verzwegen. Of dit opzettelijk gebeurd is zooals in den laatsten tijd meermalen beweerd is, is moeilijk uit te maken. Het strookt echter met zijn stilzwijgendheid over den tijd zijner jeugd.

Het is ons niet met zekerheid bekend, of Columbus zich reeds tot koning Alfonsus V gewend heeft met zijn plan. Het was deze vorst, die de onderhandelingen met Toscanelli gevoerd had, waaraan door den Castiliaanschen successieoorlog(1474-1479) een einde was gemaakt. Met veel meer energie hervatte Joaô II, die in 1481 den troon besteeg, de Afrikaansche ontdekkingstochten. De geest van zijn grooten oudoom Prins Hendrik, dien de geschiedenis als 'de Zeevaarder' eert, hoewel hij zelf nooit een tocht ondernam, was op hem overgegaan. Zoowel de Joodsche als de Christelijke geleerden van het schiereiland vereenigde hij in zijn paleis, hij ontving er de kosmografen en zeelieden van alle gewesten en stelde de astronomische *Junta* tot leiding der zeetochten in, waarvan wij Martin Behaim als een der leden noemden. Haar instructies voerden Diogo Caô voorbij den Kongo, Joaô Affonso de Aveiro naar het koninkrijk Benin aan de Guinea-kust, Pedro de Covilham door de Roode Zee naar Calicut, Affonso de Paiva naar Abessynië en Bartholomeus Diaz tot de Kaap de Goede Hoop. Ook voor tochten naar de in 't Westen vermoede eilanden had de koning geld en schepen over. Waarom dan ontving hij het stoute plan van Columbus met koelheid, zooals de groote Spaansche historicus Muñoz bericht?

In de eerste plaats bedenke men, dat te voren uitgezonden schepen geen enkel der onbekende oceanische eilanden hadden kunnen vinden, terwijl de tochten langs de Afrikaansche kust voorspoediger gingen dan ooit. Waarom zou men dan een vreemdeling een nog veel verder reikend plan laten beproeven? De tijd, dat Genueesche zeevaarders alle groote ontdekkingstochten leidden, was voorbij; Portugal was zijn leermeesters in de zeevaartkunde sinds lang ontgroeid. Opnieuw bleek dit duidelijk toen Columbus zijn plan te verdedigen had voor de drie raadgevers des konings, zijn biechtvader Diogo Ortiz, bisschop van Ceuta, en de twee vermaarde lijfartsen Rodrigo en Josepe, beiden zeer bekwame astronomen. De Genuees was in kosmographie niet zeer sterk en geheel afhankelijk van zijn zegslieden. Vooral op Marco Polo beriep hij zich, wiens boek in aller handen was. Het moest, zooals Peschel[1)] opmerkt, den geleerden gemakkelijk vallen den zeeman met zijn eigen autoriteiten, de klassieke en middeleeuwsche schrijvers, te weerleggen; tegenover de gunstige plaatsen, waar hij alleen oog voor had, waren tallooze andere te stellen, die een vernietigend oordeel uitspraken. Columbus verraadt in zijn geschriften zijn licht ontvlambare phantasie, ontvankelijk voor al wat wonderbaarlijk klonk. Zoo is het te verklaren, dat de Barros, Portugals grootste historiograaf, Columbus onverdiend voor een praalhans en - meer naar waarheid - voor een veelprater uitmaakt, wiens geheele plan een droombeeld was, dat alleen op Marco Polo's tafereelen berustte. Herhaaldelijk is den practischen Portugeezen hun kortzichtigheid verweten. Natuurlijk geheel ten onrechte. Immers niet Columbus, maar zijn tegenstanders streden aan de zijde der waarheid, wanneer zij de theorie van de nabijheid van Azië bij Europa's Westkust weerspraken. Het is een gelukkige dwaling geweest, die tot de ontdekking der Nieuwe Wereld geleid heeft.

Ondanks dit alles scheen de koning toch geneigd Columbus de middelen tot volvoering van zijn vraagstuk te verschaffen. De ontdekker verlangde drie karavellen, voor een jaar geproviandeerd, een uitgaaf, die de Portugeesche kroon zich ook bij weinig kans op succes veroorloven kon. Maar nu deed zich een moeilijkheid voor, die alles in duigen vallen deed: Columbus eischte buitensporig hooge belooning: den adelstand voor zich

1) Gesch. des Zeitalters der Entdeckungen, blz. 137.

en zijn familie; den titel van admiraal der wereldzee; de waardigheid van onderkoning en levenslang stadhouder van alle ontdekte eilanden en vastelanden; het tiende deel van alle koninklijke inkomsten aan goud, zilver, paarlen, edelgesteenten, metalen en specerijen en van de geheele handelsopbrengst; ten slotte het recht om bij elk schip deel te nemen in den handel tot een achtste van de waarde der lading.

Daarmee was de zaak beslist. In een land, waar de groote ontdekkers meestal volstrekt niet met eenig grondbezit werden beloond, en waar elk der vorsten opnieuw vasthield aan den onbillijk schijnenden, maar zeer verstandigen regel: nooit een zeeman, die een groote ondekking gedaan had, op den volgenden tocht het opperbevel te geven, zou men stellig aan een vreemdeling niet oneindig meer macht toestaan, dan in de handen van landslieden gevaarlijk scheen.

Het maakt een zeldzamen indruk, wanneer men een onbemiddeld en onaanzienlijk man, wel verre van zich te vergenoegen met de uitvoering van een onderneming, die hem stellig wereldberoemd zou maken, ziet vasthouden aan eischen, welker vervulling hem plotseling in het bezit zou stellen van een bijna vorstelijke macht. In elk geval blijkt wel daaruit, dat Columbus, hij mocht te kort schieten in wetenschappelijken zin, iets anders bezat, dat hem beter dan deze in staat stelde alle hinderpalen uit den weg te ruimen, en vol te houden tot het einde: de onwrikbare inwendige overtuiging van de realiteit van het denkbeeld, waarvoor hij leefde. Hij had het geloof, dat bergen verzet; dat naar het schijnt, bij niemand heeft ontbroken, die door een groote daad de menschheid heeft vooruitgebracht. Meent men misschien, dat een baatzucht als uit Columbus' eischen spreekt, onvereenigbaar is met de grootheid van ziel, die een dergelijk geloof postuleert? Ons schijnt het anders toe. Veel strijders voor groote doeleinden zijn schromelijke egoïsten geweest. Ook Columbus was egoïst in ongunstigen zin; de bewijzen zijn te talrijk om ze te kunnen loochenen.

Niet lang nadat zijn plannen waren afgewezen, is Columbus uit Portugal gevlucht. Gelijk bij alles, wat zijn persoon betreft, heeft de legende ook hier gezocht naar een eervolle verklaring van dit feit en zich daarbij niet ontzien, den hooghartigen koning van Portugal een schandelijk verraad toe te dichten. Johan II zou zich door een zijner raadslieden hebben laten

overhalen, in 't geheim een karavel uit te zenden volgens Columbus' reisplan, onder voorwendsel de eilanden van 't Groene Voorgebergte van levensmiddelen te gaan voorzien. Maar stormen hadden het schip zoo gehavend, dat de manschap den moed verloor en naar Lissabon terugkeerde, waar Columbus den toeleg vernam en verontwaardigd besloot, alle verdere pogingen bij de Portugeesche kroon te staken om ze elders te hervatten. Zijn heimelijk afreizen moet dan waarschijnlijk verklaard worden uit de vrees, dat een regeering, die aldus handelde, voor niets terug zou deinzen tegenover zijn persoon.

Hoewel de ontdekker in een in 1500 geschreven, tot op heden bewaarde brief verzekert, dat hij vrouw en kinderen in Portugal achterliet, is het zeker, dat hij zijn oudsten zoon, de ongeveer vierjarigen Diego medenam naar Spanje. In een minder fraai licht vertoont zich deze overhaaste vlucht door een brief, dien koning Johan van Portugal op 20 Maart 1488 tot Columbus richtte en die nog in het archief van den hertog van Veragua bewaard wordt. De koning schijnt bevreesd geweest te zijn, dat Columbus, die toen reeds twee jaren in Spaanschen dienst was, Indië eer zou ontdekken dan de Portugeezen en noodigt hem uit om naar Lissabon terug te keeren. En nu voegt hij daaraan deze woorden toe: En daar gij toevallig door onze rechtbanken, wegens zekere zaken, waarin gij betrokken zijt, bedreigd wordt, zoo verzekeren wij u door dezen brief, wat uw komen, verblijven en vertrekken betreft, dat gij niet gevangengenomen, aangeklaagd of verhoord zult worden wegens welke zaak dan ook, zij het een burgerlijke of een strafzaak, of wat het anders wezen moge.

Wat had Columbus op zijn kerfstok, dat de koning in zoo algemeene termen spreekt, en zelfs de uitdrukking crimineele zaak gebruikt, in plaats van het geval met name te noemen? De geschiedenis blijft het antwoord schuldig. Columbus, die door den koning wordt aangesproken als ‘zijn speciale vriend in Sevilla’ heeft de vriendschap versmaad en is in Spanje gebleven. Toch zag 't er daar toen voor de verwezenlijking zijner verlangens niet gunstig uit, maar hij had andere banden, die er hem bonden. Wij zullen thans gaan zien, hoe hij, na zeven jaren wachtens en werkens, eindelijk het lot heeft weten te dwingen.

Uit de jaren van moeite en strijd, die op de vlucht uit

Portugal volgden, zijn tal van feiten bekend, die ons Columbus' doen en laten veel helderder voor oogen stellen dan in zijn vroeger leven. In de chronologische volgorde der gebeurtenissen heerscht echter groote onzekerheid; de schrijvers der romans, der heldendichten en der heiligsprekingen, die Columbus tot hun heros genomen hebben, hebben daarin vrijheid gevonden tot groepeeringen der feiten, zooals ze hun wenschelijk schenen. Wie een minder ruim historisch geweten heeft, is herhaaldelijk geneigd, de pen mismoedig neer te werpen, zich onmachtig verklarend, om met voldoenden graad van zekerheid den loop der dingen te schetsen. In zulke oogenblikken doet men goed, zich af te wenden van het gezette onderzoek der details, om te trachten een blik te krijgen over het geheel. En dan blijkt toch, dat de onzekerheid der data geen beletsel is tot het verkrijgen van een totaalindruk van de lotgevallen des ontdekkers, die wij trachten willen, den lezer bij te brengen.

Onzeker is het, of Columbus, in Spanje komend, het plan had zich dadelijk naar Frankrijk te begeven, zooals veelal wordt aangenomen. Dat het thans niet mogelijk is in te zien, waarom hij in het laatste rijk meer hulp verwachtte, is bij onze gebrekkige kennis geen bewijs van het tegendeel. Waarschijnlijk schijnt het ons, dat hij reeds vroegtijdig aan Genua zijn plan heeft voorgelegd. Maar in de jaren zijner afwezigheid had zijn vaderstad haar macht ter zee zoo zien verminderen, dat niets dan een weigering kon volgen op den voorslag tot het openen van nieuwe wegen, waar men alle handen vol had met het behoud der oude, nu de Turken de Levant geheel onder hun heerschappij brachten. Hier afgewezen, schijnt Columbus zich tot Venetië gericht te hebben. Washington Irving moge dit betwijfelen op grond van den haat, die tusschen beide steden heerschte, wij meenen, dat de vaderlandsliefde van den zwerver, die leefde voor zijn plan, wel niet krachtig genoeg geweest zal zijn om hem van dien stap terug te houden. Hoe dit zij, hij was te vergeefs gedaan. En met onbezweken kracht hervatte Columbus in Spanje zijn pogen.

Dat hij hier eindelijk een gewillig oor vond, schijnt ons voor een niet gering deel te danken aan de achterlijkheid der Spaansche wetenschap en wereldbeschouwing, die toen evenals heden ten dage hun eeuw eenige tientallen jaren hadden in te halen. Sedert Spanje van Ariaansch Katholiek werd, heeft de

kerk er het denken gekluisterd. Ten tijde van hunne Katholieke Majesteiten Ferdinand en Isabella had zij de inquisitie in dienst genomen om met de ketterij ook de geringe sporen der vrije humanistische wetenschap te verdringen, die over de Pyreneeën hadden weten te geraken. De scholastiek heerschte in Spanje oppermachtig. Kastiliaansche geleerden, die zich met kosmographie bezig hielden, waren met den vinger aan te wijzen. Het moge waar zijn, dat Columbus' prijzende tijdgenooten, vooral De las Casas, den meesten nadruk gelegd hebben op de belachelijke tegenwerpingen, die tegen zijn leer werden ingebracht, dat de oppositie minder ernstig wetenschappelijk geweest zal zijn dan in Portugal, komt ons bijna zeker voor. De geleerden, door het hof met het onderzoek van het plan belast, waren geestelijken, het spreekt vanzelf; een wetenschappelijken leekenstand, als Italië en Duitschland, had Spanje niet. En die geestelijkheid was nog geheel verstrikt in het volksbegrip van de platheid der aarde. Hoe zeer moet Columbus verbaasd gestaan hebben, dat hij hier dwalingen te bestrijden had, die zijn Pierre d'Ailly reeds lang te boven was. En even groot moet wel de minachting geweest zijn van de bekrompen mannen der kerk voor iemand even avontuurlijk in zijn denkbeelden als in zijn levensloop. Geen wonder, dat de ontdekker klaagt over den spot, die hem het leven verbitterde. Het contrast was zoo groot, dat harde botsingen onvermijdelijk waren. Columbus, de man, die in de meeste zijner begrippen nog geheel op den bodem der oude middeleeuwsche wereldbeschouwing stond, scheen in Spanje zijn tijd ver vooruit. Men wierp er hem met bijbelteksten en plaatsen van kerkvaders om de ooren. Konden de Psalmen en Paulus de apostel den hemel bij een tent vergelijken, over de aarde gespannen, wanneer die aarde niet een platte vlakte was? En was het niet kettersch en onzinnig het bestaan van tegenvoeters aan te nemen? Hoe konden die antipoden van Adam en Eva afstammen, werd met Augustinus gevraagd; hoe kon Jezus' nadering op den laatsten oordeelsdag door alle schepselen aanschouwd worden, wanneer de aarde aan weerszijden bewoners had, die dus niet denzelfden kant opkeken! Nog erger: men haalde Lactantius aan, die de treffende woorden sprak: ‘Kan er iemand dwaas genoeg zijn, om te gelooven, dat er tegenvoeters zijn, wier voetzolen tegen de onze gericht zijn, en die met de hielen opwaarts en de

hoofden nederwaarts wandelen; dat alle dingen in een deel der wereld het onderst boven staan, dat de boomen aldaar met de takken naar beneden groeien en dat het er regent, hagelt en sneeuwt naar boven?' Zoo begrijpen we, hoe een der bestrijders de tegenwerping maakte, dat het gemakkelijk genoeg zou gaan, naar 't Westen over de welving van een bol *naar beneden* te zeilen, maar dat het terugbrengen van het vaartuig bergopwaarts onmogelijk blijken moest.

De aanwezigheid der antipoden is de groote twistappel tusschen kennis en onkunde, zegt Plinius. Dit was de strijd, die hier gestreden werd.

De las Casas en andere tijdgenooten geven hoog op van Columbus' welsprekendheid, even indrukwekkend als zijn houding en geheel zijn optreden. Hij behoorde tot de mannen, die men kan aanzien, dat hun gansche wil door een grootsch denkbeeld wordt ingenomen. Zoo wist hij, de arme vreemdeling, ten slotte de ontwikkelde geesten wakker te schudden, alleen door de kracht van zijn persoonlijkheid.

Zijn plannen langzaam voor te bereiden, lag niet in Columbus' natuur. Hij begaf zich in Spanje waarschijnlijk onmiddellijk naar Cordova, waar Ferdinand en Isabella toenmaals vertoefden. Hij werd teleurgesteld; de Moorsche oorlog nam de aandacht der vorsten en van hun raadgevers geheel in beslag. Columbus moest wachten en met kaartenmaken, als vroeger, zijn brood verdienen. Maar dat hij niet den indruk maakte van een onbeduidend lid der talrijke schaar van naar hofgunst hunkerende trawanten, die ook in Spanje toen niet ontbrak, toont de vriendschap, hem door mannen van aanzien geschonken. De schatmeester der kroon, Alonso de Quintanilla bewijst hem langen tijd gastvrijheid en geeft hem onderstand en aanmoediging. Hij en de gebroeders Geraldini, de pauselijke nuntius en de gouverneur der infantes, worden door Columbus overtuigd en verschaffen hem gehoor bij den groot-kardinaal de Mendoza, 'den derden koning van Spanje', wiens helder verstand spoedig van de dwaling der aardsche platheid genezen werd. Ook de bisschop Diego de Deza, later aartsbisschop van Sevilla, nam Columbus en zijn streven al spoedig in bescherming. Een audiëntie bij Ferdinand werd hem verschaft, en het boven besproken onderzoek door den koning gelast. Waarschijnlijk had dit plaats te Salamanca, onder voorzitterschap van Talavera,

den biechtvader der koningin, een verstandig en vrijzinnig prelaat, maar die niet zoo spoedig voor Columbus was gewonnen. Dat de vergadering te Salamanca den naam *Junta* verdient en uit een uitgebreide schaar van professoren en geestelijken bestond, zooals Washington Irving op gezag eener enkele onzuivere bron heeft aangenomen, schijnt zeer betwistbaar. Van meer gewicht is, dat de voorstanders er niet sterk genoeg waren om tot een onmiddellijke uitvoering der onderneming den stoot te geven. Zij wisten echter te bewerken, dat Columbus een kleine geldelijke ondersteuning van het hof ontving. Hij werd dus niet afgewezen, maar men verklaarde de zaak voor nog niet rijp en schoof haar op de lange baan.

Moeilijke jaren van pijnlijk wachten begonnen. Dat Columbus niet stilzat, blijkt uit de pogingen, door zijn broeder Bartolomeo aan het hof van Engeland en waarschijnlijk ook aan dat van Frankrijk voor hem aangewend; uit zijn eigen tweejarig verblijf bij den gastvrijen hertog van Medina Celi, die een drietal karavellen voor hem schijnt te hebben willen uitrusten, maar op het laatste oogenblik weerhouden werd door de vrees ongevallig te zijn aan de Kroon, door op eigen hand een onderneming te beginnen, die onmetelijke gevolgen hebben kon. Ook een ander der groote Andalusische magnaten, de hertog van Medina Sidonia, die reeds vroeger op eigen kosten in Engeland schepen had laten bouwen voor tochten naar Guinea, toonde belangstelling en zonder den Moorschen oorlog zou het hof allicht reeds vroeger door hen voor de zaak zijn gewonnen.

Den meesten tijd hield Columbus in Cordova verblijf. De band, die hem er blijven deed, toen de koning van Portugal hem tot zich riep, was zijn liefdesbetrekking tot de adellijke, maar onvermogende Beatriz Enriquez de Arana. De heiligsprekers van Columbus[1)] hebben vergeefs alle mogelijke moeite gedaan, deze verhouding als een wettig huwelijk voor te stellen. Om geen verdere bewijzen aan te halen: Columbus' zoon Diego verklaart in zijn testament, dat zijn vader hem gelast heeft onderstand uit te reiken aan Beatriz Enriquez, niet als zijn echtgenoote, maar als iemand ‘tegenover wie hij zijn geweten

1) d.w.z. zij, die in deze eeuw getracht hebben, de Curie tot kanonisatie van Columbus te bewegen. Onder hen staat graaf Roselly de Lorgnes, die eenige historische romans over den ontdekker schreef, bovenaan.

zeer bezwaard gevoelde.' En in het scheepsjournaal zijner eerste reis beklaagt hij zich, dat hij zijn beide zonen 'als weezen van vader en moeder' moest achterlaten. We weten, dat Beatriz toen nog leefde, maar ook, dat Columbus haar sinds eenigen tijd verlaten had. Zoo alleen is het begrijpelijk, hoe hij ook zijn jongsten zoon Fernando, hun beider kind, een wees kan noemen. Dat hij toch den laatsten na Diego als zijn naasten erfgenaam aanwijst, behoeft geen verwondering te wekken, in een tijd, toen bastaardij volstrekt geen schande was. Columbus kon tijdens zijn liaison met Beatrix, Ferdinand den Katholieken door de straten van Cordova zien loopen, vergezeld van zijn onechten zoon Don Alonso van Arragon, reeds op zesjarigen leeftijd tot aartsbisschop van Saragossa benoemd, en den grootkardinaal de Mendoza, gevolgd door zijn drie natuurlijke zoons, van drie verschillende moeders, en van wie eenige der grootste families van het koninkrijk afstammen.

In 1491 werd Columbus het wachten moede. Hij besloot het land te verlaten en elders, wellicht in Frankrijk, zijn geluk te beproeven. Waarschijnlijk moet in dezen tijd het bezoek aan het klooster *la Rabida* gesteld worden, dat eindelijk de gunstige wending in zijn lot zou brengen.

Dicht bij de haven Palos verheft zich op de rotsen aan het strand van den Oceaan het Franciscaner klooster, gewijd aan Santa Maria de Rabida, in 1855 op kosten van den hertog van Montpensier op treurige wijze gerestaureerd en met witkalk besmeerd. Columbus vroeg er lafenis en kwam in gesprek met den prior, die zooveel belangstelling toonde in zijn plan, dat hij een arts uit Palos roepen liet, die om zijn astronomische kennis bekend stond. Toen ook deze zijn instemming betuigde, zond de prior, die vroeger biechtvader van koningin Isabella geweest was, tot haar een bode, opdat op het laatste oogenblik nog verhinderd mocht worden, dat Spanje de kans om met weinig kosten onmetelijke schatten te winnen, aan anderen overliet. Niet te vergeefs. Isabella ontbood Juan Perez, den prior, naar het hof en liet de zaak opnieuw door haar raadslieden onderzoeken. Thans was het vooral de groot-kardinaal de Mendoza, die het oordeel gunstig wist te doen luiden. Juan Serez kon Columbus de heugelijke tijding gaan brengen, dat men in Santa Fé, het versterkte kamp, waar het hof verblijf hield, de overgaaf van Granada spoedig verwachtte en dat als-

dan de schepen voor den tocht naar 't Westen zouden worden uitgerust. Hij bracht hem tevens als tastbaar bewijs der koninklijke gunst een som van 20,000 maravedi's[1)], opdat hij zich tot de terugreis naar Santa Fé, waar hij verwacht werd, uitrusten kon.

Daar, in de legerstad, die in drie maanden tijds geheel van kalk en steen gebouwd uit de vlakte van Granada verrezen was, was Columbus getuige van de overgaaf van het laatste bolwerk der Mooren. De onderneming, die hij zelf stond te beginnen, beschouwde hij als de voortzetting van den grooten kruistocht tegen het ongeloof. Nu het eerste bedrijf was afgespeeld, zou het tweede een aanvang nemen, de bekeering van Indië en China, terwijl de bevrijding van het Heilige Graf, met hulp der schatten van het Oosten ondernomen, het schoone slotstuk vormen zou.

Dat Columbus die schatten niet alleen ging zoeken voor dit verheven doel, bleek opnieuw uit de hooge eischen, die hij tot eigen belooning stelde. Hij verlangde geheel dezelfde waardigheden en geldelijke voordeelen, die de onderhandelingen in Portugal hadden doen afspringen. Met hetzelfde gevolg. Isabella's biechtvader, de edele aartsbisschop Talavera, die vroeger Columbus' plannen had weerstreefd, was er thans wel voor gewonnen, maar bleef het dwaasheid achten, een vreemdeling, een avonturier, een zoo gevaarlijke macht te schenken, waar de Portugeezen hun grootste ontdekkers hoogstens met een of ander klein of onbewoond eiland beloonden. Isabella was te verstandig om de juistheid dezer opvatting niet in te zien. Columbus, hoewel hij later schrijft, zeer goed geweten te hebben, uitgelachen te zullen worden om zulke aanspraken, dacht er geen oogenblik aan daarvan iets terug te nemen. Hij zadelde zijn muilezel en verliet Granada in het begin van 1492, met het plan naar Frankrijk te gaan, welks koning hem, volgens zijn later zeggen, schriftelijk had uitgenoodigd.

Nog geen twee mijlen buiten de stad haalde een renbode hem in. De koningin was tot inkeer gebracht, vooral door het aandringen van Luis de Santangel, schatmeester van de Heilige

1) Te weten: Drie honderd gulden naar ons geld. De nog steeds in Portugal en Spanje bestaande gewoonte alle sommen uit te drukken in de kleinste munt - de Brazilianen maken het daarin het ergst - is een treffende illustratie van een nationale karaktertrek: '*tout le monde y est un peu de Tarascon*.'

Hermandad - de Spaansche Staatspolitie - die aldus Columbus den gewichtigsten dienst bewees. Hij schijnt er haar vooral op gewezen te hebben, hoe gering de som was, voor de uitrusting der expeditie benoodigd. Toen later toch onmogelijk bleek zelfs die kleine som uit de door den oorlog geledigde schatkist te lichten, moet Isabella haar juweelen tot bestrijding der kosten hebben willen verpanden. Santangel beschouwde zich nu echter als aansprakelijk en schoot uit eigen middelen een som van ruim een millioen maravedi's - achttien duizend gulden - voor. Zij werden hem later geheel door de schatkist van Castilië terugbetaald. Ferdinand, die de onderneming steeds minder genegen was geweest dan Isabella, werd er ten slotte wel gunstiger voor gestemd, maar wilde toch Aragon niet in de kosten doen deelen. Het gevolg is, dat zoolang Isabella leeft en beide kronen dus gescheiden zijn, de handel op de Nieuwe Wereld uitsluitend aan Castilianen vergund wordt. - Columbus betaalde, door zijn vermogende vrienden geholpen, een achtste deel van alle onkosten, of een half millioen maravedi's. De grootste last echter kwam op de kleine havenstad Palos te rusten. Zij werd wegens vroeger tegen de regeering gepleegd verzet veroordeeld de uitrusting van twee schepen voor den tijd van twaalf maanden te bestrijden. Het derde, kleinste vaartuig werd aangeschaft voor het door Columbus zelf bijeengebrachte geld.

Als *Don* Christobal Colon, bij een door beide Majesteiten geteekend besluit benoemd tot Onderkoning en Gouverneur-Generaal over alle nieuw te ontdekken landen en werelddeelen en tot Admiraal van Spanje met dezelfde waardigheden en prerogatieven als de Groot-Admiraal van Castilië, verliet Columbus op 12 Mei 1492 Granada. Hij was voorzien van een officiëel schrijven der monarchen aan ‘den Groot-Chan der Mongolen’. Of men werkelijk van meening was, dat deze en de andere vorsten der volkrijke staten van het Oosten eenvoudig de suprematie der Spanjaarden zouden hebben te erkennen, is moeilijk uit te maken. Wellicht heeft Isabella ten slotte aan Columbus' hooge eischen toegegeven, omdat zij en hare raadslieden inzagen, dat een onderkoningschap over de machtige rijken van Indië en China veel kans had niet meer dan een titel te blijven. Toen men in plaats van groote, rijke steden en welbestuurde staten kleine dorpen met vreesachtige, onbeschaafde inwoners vond, zoodat de stichting van een koloniaal rijk gemakkelijk

viel, bleef het berouw over het weggeven van zooveel macht niet uit. Reeds in 1508 moest Columbus' zoon en erfgenaam Diego een proces tegen de kroon beginnen, die de erfelijkheid der waardigheden des Admiraals niet erkennen wilde.

Op 23 Mei werden de inwoners van Palos in hun hoofdkerk bijeengeroepen. Columbus verscheen er met den prior van la Rabida; een notaris las het koninklijk bevelschrift voor. Dat de lust tot deelneming aan een zoo ongewonen tocht, die natuurlijk als een lastpost voor de stad beschouwd werd, niet bijster groot was, blijkt wel uit het regeeringsbesluit, waarbij aan alle gevangenen, die de expeditie wilden medemaken, schorsing hunner straf verleend werd. Het zou zeker zeer moeilijk gevallen zijn, de scheepsrollen voldoende gevuld te krijgen, indien het Columbus niet gelukt was, den steun en de deelneming van de meest geziene zeevaardersfamilie van Palos, de Pinzons, te verwerven. Niet minder dan drie mannen van dien naam, waarvan twee een opperbevel kregen, en twee hunner bloedverwanten, lieten zich inschrijven voor den tocht. Door dit voorbeeld kreeg men weldra een manschap van negentig koppen bijeen, grootendeels uit Palos en de naburige kleine haven Moguer, maar ook uit tal van andere plaatsen van het rijk; zelfs waren er een Ier en een Engelschman onder. Men was verder voorzien van een koninklijk notaris, een geneeskundige, een ‘historicus’, van wiens arbeid we later niets vernemen, een tolk, die Latijn, Grieksch, Hebreeuwsch, Koptisch, Arabisch en Armenisch verstond, in de hoop dat de groote Aziatische vorsten een dezer talen mochten spreken, en een mineraloog, die de kostbare ertsen onderkennen moest.

De drie schepen waren klein. Alleen het vlaggeschip, een kraak, dat later een slechte zeiler bleek, was geheel gedekt; de beide andere waren karavellen: in 't midden open, slechts gedekt aan den voor- en achtersteven.

Met 1492 sluit het minst bekende, maar meest aantrekkelijk deel van Columbus' leven af. Zijn geest werd door het groote denkbeeld, waarvoor hij leefde, beheerscht en veredeld. In den grond ruw van karakter, wist hij op te treden met waardigheid. Bewonderenswaardig is de veerkracht, in de jaren van beproeving in Spanje getoond. Dat zij hem op zijn tocht naar 't Westen niet verliet en hij ondanks de vijandige houding van

zijn scheepsvolk - al was er van oproer geen sprake - zijn koers bleef houden, is niet te verwonderen. Van hem, die jaren voor zijn plan geleden en gestreden had, mocht men verwachten, dat hij zich, eenmaal op weg, niet zoo spoedig zou laten afschrikken als de reeks van naar Atlantische fabeleilanden beluste zeevaarders, die hem waren voorgegaan. Maar wanneer het doel is bereikt, wanneer hij naar zijn meenen op Japan geland is en China voor zich heeft, is het tijdperk in zijn leven aangebroken, waarin hij maar al te duidelijk toonen zou, niet te behooren tot de edelste geesten van zijn tijd. Onder de weinigen, die toen reeds de inboorlingen der ontdekte landen als broeders beschouwden en behandeld wilden zien, behoorde Isabella en blinkt De las Casas uit, maar mag Columbus niet gerekend worden. Op het voorbeeld der Portugeezen brengt hij bloedhonden mee voor de menschenjacht. Hij haalde ze ver weg, uit Ierland en Corsica; zooals we zagen, hebben ze kortelings moeten dienen om zijn Iersche en zijn Corsicaansche afkomst te bewijzen. - Geen wonder, dat De las Casas meedeelt, hoe Columbus zich van 1494 tot '96 op Haïti algemeen gehaat maakte; hij voegt er bij, dat door zijn optreden een derde der inboorlingen in die twee jaar den dood gevonden had!

Columbus' geldzucht neemt met de jaren steeds grooter afmetingen aan; zijn dweepzucht niet minder. Hij combineerde beide door als het eigenlijk doel zijner tochten aan te wijzen het verzamelen van schatten, waarmede hunne Katholieke Majesteiten het Heilige Graf heroveren konden, een plan, waarbij de koel berekenende Ferdinand het lachen niet laten kon. Reeds in het dagboek van zijn eersten tocht komt het woord g o u d op schier elke bladzijde voor, in grooter letters geschreven. Hij smeekt den Heer hem naar Zijn barmhartigheid naar de goudvelden te leiden. ‘Want’, schrijft hij woordelijk, ‘goud is een uitstekend ding, uit goud vormt men schatten, met goud kan men in deze wereld verkrijgen wat men wil, met goud laat men de zielen ingaan in het paradijs.’ Op zijn tweede en derde reis doet die zucht naar goud hem het ontdekkerswerk verwaarloozen. - Zijn fanatisme brengt hem tot minachting van zijn eigen bekwaamheden. ‘Ik herhaal het’, zoo schrijft hij, ‘tot het volbrengen der Indische onderneming hielpen mij noch scherpzinnigheid, noch mathematica, noch wereldkaarten; er kwam daarbij slechts in vervulling, wat Jesaia had voorspeld.’

Het innerlijk geloof, dat hem voor 1492 de kracht tot volhouden schonk, is daarna meer en meer vergroeid tot religieuse extase; en nog heden is er een school van lofzangers, met graaf Roselly de Lorgues aan het hoofd, die Columbus, gelijk hij zelf deed, voor een godsgezant houdt, en wat erger is, die ieder harer tegenstanders van onedele bedoelingen beticht.

Columbus was een goed zeeman, maar met zeer weinig kennis van de methoden der plaatsbepaling; een scherp waarnemer van natuurverschijnselen, maar in de verklaring er van meest op een dwaalspoor geleid door zijn bevangenheid in scholastische leerstellingen: zoo merkt hij het eerst van de zeevaarders van zijn tijd de miswijzing van de magneetnaald op, maar brengt haar verkeerdelijk in verband met zijn theorie van den peervorm der aarde, die hij in de plaats van den bolvorm wil stellen om op de punt der peer, bezuiden zijn nieuw ontdekte landen, het Paradijs te kunnen plaatsen. Zijn beschrijvingen van de landschappen der tropen zijn treffend poëtisch, al gaat zijn phantasie ook dikwijls te ver, als waar ze hem schrijven doet, dat hij aan tal van boomen vijf of zes soorten bladeren zag, naar de verschillende takken gegroepeerd.

Hoe grooten indruk de geestdrift voor zijn ontdekkingsplan op velen zijner tijdgenooten maakte, hun belangstelling in zijn persoon werd niet door de kolonisten der Antillen gedeeld. Hij had niet de energie van karakter, in een regent vereischt; niet den machtigen invloed van andere der groote *Conquistadores* over de Spaansche avonturiers, die hen volgden tot in den dood.

Kort was de tijd, waarin aller oogen in Spanje op Columbus waren gericht. Eer dan hij verdiend had, is hij vergeten. De klank van zijn naam verdwijnt uit het overig Europa bijna geheel om plaats te maken voor die van Amerigo Vespucci. Het duurt tot in het laatst der zestiende eeuw eer de verschijning der oorspronkelijk door Columbus' zoon Fernando geschreven biographie hem aan de vergetelheid onttrekt. Sedert stijgt langzaam, de belangstelling, die wel nooit zoo algemeen was als thans bij het vierde eeuwfeest van zijn eersten tocht.

Onze tijd is een tijd van overdrijving en van reclame, maar ook een van streng historisch onderzoek. Columbus is vergood en is belasterd; zijn leven heeft het dilettantisme in de wetenschap gediend tot stof voor tal van kunstig geschreven heldendichten en hekelschriften, die schade gedaan hebben aan de kennis

van den man zelf, maar gretig gelezen werden door een publiek, dat het pikante bemint en het vreemdsoortige zoekt. Het eenvoudig verhaal van dit eerste tijdperk van zijn leven kan bij de schaarschheid der gegevens geen geheel volledig beeld van den ontdekker opleveren wanneer het de grenzen, die ieder geschiedschrijver zich stellen moet, niet overschrijden wil. Maar hoe onvolledig ook, verdient dat beeld van den man, die de grenzen der oude wereld het eerst overschreed in een tijd, toen ieder het knellen der banden gevoelde, gekend te worden en door die kennis gewaardeerd. '*He was a man, take him for all in all*.'

J.F. NIERMEYER.

Een echte collegiant.

't Zal nu ruim drie jaren geleden zijn, dat de Directeuren van Teyler's Stichting en de leden van Teyler's Godgeleerd Genootschap eene prijsvraag uitschreven, voor de beoefenaars van de Vaderlandsche Kerkgeschiedenis niet zonder belang. Het Genootschap vond daartoe ‘aanleiding in den wensch, die ook heden ten dage nu en dan vernomen wordt, naar eene vereeniging tot het houden van geregelde openbare godsdienstige samenkomsten zonder eenig kerkelijk verband, zonder vaste voorgangers en met volkomen vrijheid van geloofsbelijdenis. Het dacht daarbij aan de Stichting der gebroeders v a n d e r K o d d e omstreeks 1619, die tot in het begin dezer eeuw stand hield. Eene beschrijving van de colleges, tengevolge daarvan in verschillende plaatsen opgericht, en van de moeielijkheden met de overheid, daaruit ontstaan - voorts van den invloed, dien zij uitoefenden op hunne mede-Protestanten, op Remonstranten, Doopsgezinden, Baptisten, Hervormden en Socinianen, - van hunne aanraking met Spinoza en zijne volgelingen, - van hunne pogingen tot verbetering van den prediktrant en het kerkgezang enz. - dit alles achtte het Genootschap voor de Geschiedenis van het Nederlandsch Protestantisme en van het gemeenteleven onder ons van zóó overwegend belang, dat het zich gelukkig zou achten, als prijsverhandeling te kunnen bekronen:

Eene Geschiedenis van de Rijnsburgers of Collegianten.’

Tot nu toe is dit geluk aan Teyler's Directeuren onthouden. In hun Programma voor het jaar 1891 moesten zij ons de onaangename tijding brengen, dat er wel twee antwoorden ingekomen waren, maar geen van beide de bekroning waardig

gekeurd was, Toch droeg het eene, onder het motto: *De draagkracht der Hervorming was grooter dan die der Hervormers*, blijken van langdurige studie. Het bevatte veel van hetgeen ter zake diende en had veel, ook uit ongedrukte bescheiden, op voortreffelijke wijze bijeengebracht. Maar wat tot het uitschrijven van de vraag aanleiding gaf, de poging onzer dagen om zonder eenig kerkelijk verband geregelde godsdienstige samenkomsten te houden, was door den schrijver geheel voorbij gezien. De beteekenis der Collegianten voor de Vaderlandsche Kerkgeschiedenis was volstrekt niet in het licht gesteld. Met één woord, alle pragmatisme ontbrak in zijn werk. Dus werd besloten de prijsvraag andermaal uit te schrijven, en dat wel voor den tijd van twee jaren, zoodat de antwoorden voor 1 Januari 1893 worden ingewacht.

Waarom de schrijver van dit onvoldoende antwoord, die, volgens zijne beoordeelaars, op voortreffelijke wijze zooveel bijeenbracht wat ter zake diende, en hier en daar toonde zoo goed op de hoogte te zijn, niet gelet heeft op hetgeen bij het uitschrijven van de vraag de hoofdzaak was, is mij tot nog toe duister. Misschien heeft hij wel gedacht, dat er al zeer weinig overeenkomst was tusschen de Vrije Gemeente te Amsterdam b.v. en de Collegianten, in wier midden zooveel waarde gehecht werd aan Doop en Avondmaal, en aan den vorm, waarronder beide moesten worden bediend. Wellicht vond hij de beginselen, waaruit zulk een Vrije Gemeente in onzen tijd ontstaat, zoo geheel verschillend van die, door welke de Vaders der Collegianten geleid werden, dat er aan vergelijken van zulke ongelijksoortige geesten niet te denken viel, en hij het wijselijk naliet. En wat de beteekenis betreft van de Collegianten voor de Vaderlandsche Kerkgeschiedenis, het kan zijn, dat hij van den invloed dier mannen op hunne mede-Protestanten in ons Vaderland niet veel heeft kunnen ontdekken; dat hij veeleer tot de overtuiging kwam, dat de Collegianten spoedig werden overvleugeld door Doopsgezinden en Remonstranten, en wel in zulk eene mate, dat er nu en dan weinig meer was te zien van hetgeen hun oorspronkelijk eigen was en hen onderscheidde. Maar dit zijn niets dan gissingen, welker onjuistheid waarschijnlijk blijken zal, zoodra de 1e Januari '93 in het land is. Doch zoolang ik niet beter word ingelicht, blijf ik 't er in

ieder geval voor houden, dat er in dit verschijnsel aan den Protestantschen hemel weinig eenheid valt op te merken en weinig geleidelijke ontwikkeling. De hoofdzaak bij hun optreden was niet anders dan *eene oorlogsverklaring aan de Predikanten*. Kort en duidelijk is dit eenige jaren geleden uiteengezet door Dr. J.G. de Hoop Scheffer, in zijne fraaie '*Toespraak op den Gedenkdag van het Tweehonderd-jarig bestaan van het Weeshuis der Doopsgezinde Collegianten, genaamd: De Oranje Appel*.[1]' Toen, zegt de geachte schrijver, in dingen van deze natuur zóo ervaren en zóo goed thuis, toen de overheid in 1619 de Remonstranten al feller en feller vervolgde, grepen sommige mannen uit den omtrek van Leiden deze maatregelen aan als een voorwendsel om een geheel nieuwe wijze van eerdienst in te voeren, waartoe zij reeds (hoewel zij Hervormden heetten) sedert lang neigden. Zij stelden voor - het is altijd de Hoogleeraar, die aan het woord is - bij dezen of genen hunner, die ruim behuisd was, samen te komen en daar elkander te stichten door bijbellezing met verklaring en toepassing. Zulk eene bijeenkomst zou, meenden zij, beter geheim blijven en, daar zij een geheel ander karakter had dan de gewone kerkbeurt, niet vallen onder de strafbepalingen. Bovendien behoefden dan de gebannen predikanten niet langer hunne veiligheid om hunnentwil in de waagschaal te stellen. Ook rekenden zij zich tot dit werk bekwaam genoeg, zoodat zij den eenen predikant na den ander, in stilte overgekomen om hen te helpen, afwezen met de verklaring, dat zij zijn dienst niet behoefden en zelven elkander genoeg konden opbouwen (t.a. pl. bl. 10). Om een glimp van oudheid aan hunne handelwijze te geven, merkt de Hoop Scheffer verder op, beweerden zij niets anders te bedoelen dan de wederinvoering van een gebruik der Hervormde Kerk, nog door hare Synoden van 1568, 1571 en 1574 vermeld, hierin bestaande, dat eenige jongelingen van goeden aanleg na de preek een gedeelte der Schrift tot stichting der gemeente behandelden, ieder op zijne beurt, terwijl de overigen daarop aanmerkingen mochten maken of, als 't pas gaf, daaraan iets mochten toevoegen. Die oefeningen werden *proponeeren* of *profeteeren* genoemd en stelde hen, die beter dan

1) Zij werd door hem uitgeproken op den 17den Augustus 1875, en is niet in den handel.

't gros daarin slaagden, eerlang in staat om het predikambt in eene of andere landgemeente te aanvaarden, en zoodoende eenigszins in het groote gebrek aan leeraren, kort na het verdrijven der Roomsche geestelijkheid, te voorzien. *Aankweeking* van predikanten was derhalve het doel. Zoodra door de stichting der Leidsche Akademie het getal van wetenschappelijk opgeleide leeraren toenam, geraakte dan ook dit hulpmiddel in onbruik. - Maar iets geheel anders bedoelden de v a n d e r K o d d e s; zij verlangden juist het tegenovergestelde, en de Arminiaansche verdrukking was voor hen niets meer dan een voorwendsel; zij wilden de geheele *opheffing* van den leeraarsstand.

Tot zoover d e H o o p S c h e f f e r, dien wij voor zijn licht en leiding danken. Maar indien dat nu het punt van uitgang geweest is en het doel, dat de vaders der Collegianten beoogden, langs welk eene vreemde lijn hebben zij zich dan bewogen, als er in de prijsvraag sprake kan zijn van hetgeen zij hebben gedaan of hebben pogen te doen tot *verbetering van den prediktrant!* 't Zou ons niet verwonderen, wanneer er onder de Collegianten waren opgestaan, die beweerden, dat men zich met zoo iets niet moest bemoeien, en die het betreurden, dat men hoe langer hoe verder afdwaalde van den waren weg, en ontrouw werd aan het oude vaandel, 't Komt mij voor, dat ik dezer dagen een Rijnsburger ontmoet heb, die vrij duidelijk en vrij scherp zijne ontevredenheid met den gang van zaken te kennen geeft. En dezen malcontenten Collegiant wenschte ik aan mijne lezers voor te stellen.

Eer ik verder kan gaan, moet ik echter mij nog eens beroepen op de Toespraak van d e H o o p S c h e f f e r. Misschien, zegt hij op bl. 12, hadden de v a n d e r K o d d e s zulk een vorm van godsdienstig zamenzijn 't eerst leeren kennen bij sommige zoogenoemde *Brownisten*, die, de geloofsvervolging onder Koningin E l i z a b e t h in Engeland ontvlucht, hier eene schuilplaats hadden gevonden. Onder hen waren vurige voorstanders van het gebruik, dat in de samenkomsten der gemeente nu de een, dan de ander het woord voerde of op het gesprokene eene nabetrachting hield. Maar wat de Rijnsburgers vooral dreef om zich af te keeren van alle vaste voorgangers en dienaren van het Woord, was de heerschzucht der predikanten en de felheid der geloofstwisten. Aan de leeraars toch, aan hun polemiseeren, hun drijven, hun heulen

met de overheid, schreven zij de verbittering toe, die de kerkelijke partijen in dien tijd tegen elkander vervulde. Deze rampzalige haat zou eindigen (meenden zij), zoodra het leeraarsambt wegviel en voor iedereen de gelegenheid openstond omtrent al wat in de openbare samenkomst geleerd werd inlichting te vragen, bedenkingen aan te voeren en te zeggen, wat tot stichting diende. Een echten zoon nu van zulk een Vader, een onvervalschten Collegiant van het zuiverste water zien wij in het te behandelen geschrift voor ons optreden.

Hij heeft de gedachten zijns harten blootgelegd in een boekske van de soort, die men pamfletten noemt, en dat wel onder ieders bereik ligt, maar toch aan slechts weinigen bekend is. De Bibliotheek der Doopsgezinde Gemeente te Amsterdam bezit er ook een exemplaar van, dat gij echter te vergeefs zult zoeken in de rubriek ‘Rijnsburgers’ (II: 140 v.v.), waar het thuis hoort, maar dat gij genoemd vindt op bl. 95, als behoorende tot de geschiedenis van de Rotterdamsche gemeente, met welke het bij nadere beschouwing maar zeer losjes samenhangt.

De titel van het geschrift, dien men om zijne lengte nergens in zijn geheel vindt, luidt: ‘Schriftuurlycke Waerdeering van het hedendaegsche Predicken en Kerckgaen. Vertoonende dat het geen van beyden past aen degenen, die de *Vryheyt van Spreken* in de Gemeente, en de onderlinge verdraeghsaemheyt voorstaen. Dienende tot beantwoording van het *Praetje over Tafel* tusschen een Remonstrant, Waterlandts-Doopsgezinde en Waerdt. By welcke occasie ondersocht wordt, of de geseyde onderlinge verdraeghsaemheyt vereyscht, dat de hedendaeghsche Remonstranten, Doopsgezinden en andere moderate Gesintheden met malkanderen tot een lichaem behooren te vereenigen.’ Als motto dient 1 Thess. 5 : 19-21: ‘*Bluscht den Geest niet uit. Veracht de Profetien niet. Beproeft alle dingen: behoudt het goede*.’ In het jaar onzes Heeren 1672 werd het uitgegeven, zonder naam van plaats, ‘voor de Liefhebbers van de rechte of Christelycke onderlinge verdraeghsaemheyt, en van de vrede, die op deselve gebouwt is.’ Het is opgesteld in den vorm van een gesprek tusschen een Remonstrant, een Mennist en hun Hospes, welke laatste, uit wien de Collegiant spreekt, zijne gasten spoedig tot zijne meening overhaalt, hoewel het den schijn heeft, dat

hij al pratende vrij wat water in zijn wijn doet, en dankbaar eenige terechtwijzingen ontvangt.

En wat den schrijver aangaat, hij noemt zijn naam niet, maar hij is dezelfde, die zich reeds had doen hooren in het bijvoegsel achter het werkje van J. O u d a e n , *Aanmerkingen over het verhaal van het eerste begin en opkomen der Rynsburgers*, gelijk blijkt uit het slot van zijn '*Aen den Leser*,' dat hij aan zijne beschouwingen laat voorafgaan. Maar al heeft hij reeds vroeger dit onderwerp behandeld, niets is hem aangenamer en dunkt hem plichtmatiger dan zich nog eens te zetten tot een breeder onderzoek, 'om er het pit en de korrel ter degen uyt te halen, en niet te rusten voor dat hy de saeck grondigh heeft verstaen.' Ja! hij ziet der Christenen roeping om alles wat betrekking heeft op den godsdienst ter dege en bij herhaling te overwegen, daarin afgebeeld, dat God in het Oude Testament 'die dieren voor onreyn heeft willen gehouden hebben, dewelcke de spyse niet herkauwen.'[1)]

En als hij nu gaat spreken, wordt de geest van v a n d e r K o d d e vaardig over hem. Zijn hart is vol en zijn mond vloeit over, als hij lucht geeft aan zijn afkeer van alles, wat predikant heet. Na vijftig jaar is de achteruitgang in zijne oogen zóó sterk, dat hij zich geroepen acht om zijne stem op te heffen tegen hen, die in naam der verdraagzaamheid bezig waren met het ondermijnen van het Rijnsburgsche fundament. En hoe heftig hij den strijd voor haardsteê en altaren voert, zullen wij hooren en zien.

In zijn voorrede '*Aen den Leser*' heeft hij al zijne krachten reeds samengetrokken en eigenlijk alles reeds gezegd, wat ter zake dient. Straks gaat hij, naar den lust zijns harten, aan het 'herkauwen,' zonder echter de scherpte en klaarheid te behouden, die hij in die opdracht aan het publiek openbaart.

Met haar beginnen wij. En dan hooren wij hem vooreerst vast stellen, dat alle Christenmannen verplicht zijn hun naaste te stichten met redenen en gebeden, aan alle plaatsen, waar men zich tot godsdienstige oefeningen vereenigt. Maar zouden de Christenen zich naar behooren van dezen plicht kwijten, dan dienden zij wel geheel anders te leven, dan zij nu ge-

1) t.a. p. bl. 1.

meenlijk deden, en vrij wat meer godsdienstige kennis te bezitten, dan zij nu gewoonlijk ter hunner beschikking hadden. Onkunde was algemeen. De meesten hadden toch alleen, om zoo te spreken, bij toeval eenige kennis van de Christelijke religie, zonder ze te verstaan. En daar zij nu maar wat heen leefden, ‘sooals haer natuur haer leydt,’ zoo heeft men een remedie moeten uitdenken ‘door welck de conscientie mocht gerust gestelt worden,’ als het bedacht, hoe ook dat gebod om elkaar te stichten schandelijk verzuimd werd. En nu ligt het in des menschen natuur zichzelven wijs te maken, ‘dat hij tot hetgene hij niet vermogende is, niet is verplicht.’ Langs dezen weg maakt men zich spoedig van die onderlinge stichting af, waartoe men onbekwaam is door zijn eigen schuld, en welke men overlaat aan anderen, die ‘of uyt een natuurlycke gestalte, of door eergierigheyt en heerschsucht gedreven, de bequaemheyt om tot stichtinge te spreken, eenigermate bekomen hebben.’ Zoo wordt de eerste schrede gezet op een verderfelijk pad, en ‘het recht 't welck de natuur en de Christelycke Religie aen yeder Christen Mans-persoon geeft,’ overgelaten ‘aen degenen, die van de Gemeente daertoe verkooren werden,’ zonder dat zij andere gewone menschen ‘in godtvruchtigheyt, voorzichtigheyt en zedigheyt overtreffen, of oock somtydts selfs niet gelyck syn.’ En dit meesterschap en deze overheersching zijn rijk aan kwade vruchten. Gelijk de sprekers zich gaarne zulk een recht om alleen het woord te voeren in de Christelijke vergaderingen laten opdragen, zoo zijn ook de hoorders hier mede wel gediend, want het ontslaat hen van de moeite, om hun hoofd met het onderzoek van de H. Schrift te breken, waarom zij dan ook meestal maar blindelings aannemen, wat hun door zulke leeraars wordt gepredikt. Het onverstand klimt dus ten top. ‘En daer se noch haer lichamen en tydelycke middelen, noch de manier om haer kost en ryckdommen te winnen, aen het oordeel van de Leeraars souden willen stellen, makense geen swarigheyt, om de weghwysingh van de eeuwige behoudenis of verdoemenis der zielen aen deselfde te vertrouwen en op te dragen.’ En zoo ontstaan in der Leeraren zielen niet zelden eene onverdragelijke laatdunkenheid en onleerzaamheid, die op hare beurt bitterheid en haat kweeken tegen ieder, die van zulke machthebbers in zijn leven en geloof verschilt. Hoevele verwarringen en veroordeelingen, roept hij uit, zijn daaruit

onder de Christenen al niet ontstaan! En verandering en verbetering is er niet te wachten, ‘tenzy het de goede God selfs believe op een bysondere wijze een remedie hier toe te verschaffen, en syn dorsch-vloer te door-suyveren.’

Maar hij heeft nog meer noten op zijn zang en nog meer pijlen in zijn koker. Zoo'n Predikant zet hem in vuur en vlam; en na zich een oogenblik met iets anders te hebben beziggehouden, gaat hij hem met nieuwe kracht te lijf. Wat het ‘soo genaemde Predickampt’ betreft, dit heeft niet alleen geen grond in de H. Schrift, maar is ook ‘directelyck’ daarmede in strijd. Het komt nergens bij te pas, het recht, om in godsdienstige vergaderingen alleen te spreken, te geven aan iemand, ‘die niet alleen dickmaels geen gaven heeft boven een ander, maar menighmael veel minder als veel van de toehoorders.’ In geen politiek gezelschap, waar 't alleen tijdelijke belangen geldt, zou zoo iets worden geduld. Hoe dwaas, zulk een macht aan iemand toe te vertrouwen, die langs dezen weg ‘het volck met zijn tongh naar welgevallen kan innemen, de menschen aan zijn handt krijgen en haer na zijn eygen fantazy dickmaels vlack tegen de waarheyt, alles wys maken wat hij wil.’ Want dikwijls is die macht misbruikt ‘tot seditie en om het volck tegen haer wettelycke Overigheden op te hitsen,’ waarvan, zegt hij, ‘oock ons Vaderlandt noch tegenwoordigh de lijck-tekenen gevoelt.’

En zulk een misbruik wordt te meer in de hand gewerkt, omdat men zulke predikanten zoo in de hoogte steekt, hen bedienaars noemt des goddelijken Woords of van het H. Evangelium, terwijl zij zich zelven ‘gemeenlyck voor Godts-Gesanten, van den H. Geest tot Leraers gestelt, en soo voorts uytgeven.’ Dus doen zij 't voorkomen, alsof zij navolgers en plaatsbekleeders waren van de Apostelen en Evangelisten, ‘hoewel se, op syn best genomen, nevens alle andere Christenen, niet meer syn als Verklaerders en Voortplanters van die Euangelische Leer.’ En waren zij dat nog maar! Niet weinigen toch onder hen zijn ‘in het leven selfs geen burgerlyke menschen, gelyck den Overheden, Ouderlingen, Diakonen, en anderen, die veel met haer verkeeren, niet dan al te wel bekent is.’ En zoo zijn de spreekwoorden in de wereld gekomen: ‘die van de predikanten wil leeren, die moet er niet veel meê verkeeren; predikanten zyn geen santen; hoe geleerder, hoe verkeerder, en soo

voorts.' Geen wonder! al die aangematigde titels en al die eer, hun door het volk bewezen, maken hen 'gemeenlyck soo spytigh, trots en opgeblasen, dat se haer inbeelden, dat sy van niemant, en elck van haer behooren te leeren; dat se soo oploopende zijn als buspoeder; dat se het minste tegenspreken niet konnen verdragen, om van andere particuliere gebreken niet te reppen.' De slotsom nu, waartoe hij zich gerechtigd acht, is deze: 'Dewyl dan al deze gebreken uyt soodanig een ampt, soo strydigh tegen de instelling onses Salighmakers, haer oorsprongh hebben, soo kan men lichtelyck sien, hoe groot een schade dat men aan de genoemde predikanten, en aen de geheele Christenheyt toebrenght, dat men, door soodanige predikatiën te frequenteren, soo schadelyck een ampt helpt styven.'

Het kwaad is echter algemeen. In de eerste tijden der Hervorming waren de Mennisten op den goeden weg, als zij de predikatiën der Lutherschen en Gereformeerden niet verkozen bij te wonen, omdat daar één voorganger aan het woord was en bleef, en er geen vrijheid bestond voor ieder zonder onderscheid om in de vergadering te zeggen, wat hij op zijn hart had. En dit bleek duidelijk uit zeker Tractaatje, door hen in het Hoogduitsch opgesteld, 'en van B u l l i n g e r u s , achter syn *Wederleggingh van der Doopsgesinden dwalingen* gedruckt[1)], en naderhandt, onder den tytel van *Oudt gebruyck van de vryheyt van spreecken in de gemeente der Doopsgesinden*, t' Amsterdam by J a n R i e u w e r t s e n in de *Dirck van Assensteegh* uytgegeven.' Daarin immers gaven zij zelve als eerste reden voor hun wegblijven uit de predikatiën op, dat men daar de vrijheid van spreken niet aan ieder wilde laten, gelijk toch in 1 Cor. 14 was geboden. Oudtijds, beweerde hij, met een beroep op een ander geschrift, dat pas uitgekomen was, hadden zij dan ook geen predikanten en hielden zij geen predikatiën, maar kwamen eenvoudig tot onderlinge stichting bijeen, 'zooals nu de Collegianten gewent zijn.' Maar 'door eenige hoogh van haer selfs gevoelende Geest-dryvers' zijn predikanten en predikaties 'onder haer ingedrongen.' Iets bleef er van de oude eenvoudigheid nog over. Ouderlingen en Diakenen hebben, zegt hij, onder hen ook vrijheid, niet alleen om in de gemeente iets

1) Hier wordt bedoeld: H. B u l l i n g e r , D e r w i d e r t ä u f f r e n u r s p r u n g , f ü r g a n g , s e c t e n , w ä s e n , f ü r n e m e u n d g e m e i n e i r e r l e e r A r t i c k e l . Z ü r i c h 1561.

te vragen, maar ook om tot stichting en opwekking iets voor te stellen, ‘het welde oock aen de gemeene Lidtmaten, wanneer die yets nodighs meynen voor te stellen, niet en wordt geweygert.’ Toch is het maar half werk. Hij wil wel erkennen, ‘dat in eenige weynige predik-plaetsen, nadat de predikant syn heele predikatie heeft ge-eyndigt en de laetste Lofsangh is gesongen, eenige vryheyt van spreken wort gelaten.’ Maar dit geeft in den regel weinig of niets, omdat er doorgaans geen tijd meer over is, om eenige zaak van belang te behandelen, en men gevaar loopt te vergeten, hetgeen men had willen zeggen; ‘oock kan hij dan dien ernst, vuurigheyt en bequame gestalte, die hij te vooren in sich gevoelde, verloren hebben.’ Hij blijft er bij, en hij heeft er *twaalf* bewijzen voor, ‘dat alle Christen mans-personen evenveel recht hebben, om tot stichting te spreken, op alle tijden, plaetsen en wysen, die sy verstaen met Godts Woort te accorderen.’ Een predikant, die dat niet wil toelaten, is ‘een usurpateur van eens anders recht,’ waarvoor hij, als Collegiant, moet opkomen met alle kracht, ‘*want wat is anders het ooghmerck van de instellingh van de vrye Collegien en Rijnsburghsche Vergaderingh, als opdat men daer door dat overheerschende predicken sou vernietigen*.’[1)]

En hiermêe zal hij staan en vallen. Dit is het hoofdartikel van zijn geloof als Collegiant. Onverzettelijk houdt hij zich hieraan vast. Hij zou zich zelf niet meer zijn, indien hij dit losliet. Het beheerscht zijn doen en zijn oordeel over anderen, gelijk blijkt uit den verderen inhoud van zijn geschrift, waarin hij, zooals wij op den titel lazen, de vraag zal behandelen, of de Vereeniging van Remonstranten, Doopsgezinden en andere ‘moderate Gesintheten’ krachtens het beginsel der verdraagzaamheid plichtmatig was, en behoorde te geschieden.

Van zulk eene vereeniging hoorde hij in den kring zijner vrienden en bekenden met ophef spreken. Velen dweepten met den zoogenaamden ‘Vredehandel tusschen de Rotterdamsche Remonstranten en Mennisten voorgevallen,’ maar hij dacht er het zijne van. In de eerste plaats begreep hij niet, wat verkeerds er school in al die verschillende secten, en hij wil niet gerekend worden schuldig te staan aan scheurmakerij, indien hij meewerkt om de onderscheidene partijen te bevestigen, in

1) Bl. 32.

plaats van ze uit den weg te ruimen. Hij legt een van zijne gasten de opmerking in den mond, dat hij niet kan toestaan, ‘dat er noodsakelyck een algemeene publyke of sichtbare kerck moet zyn, soo langh als het Godt niet belieft deselfde op te rechten.’ Ook is de toestand nu een geheel andere dan in den tijd der Apostelen en der eerste kerk, ‘omdat die de eenige ware gemeente was, van welcke niemandt sich, als uyt afkeerigheyt van de ware godtsdienst, kon afscheyden.’ Maar in dezen tijd zijn ‘alle particuliere gesintheden niet anders als sekten, van welcken sich yemand om eenige dolingen en misbruyken uyt enckele godvruchtigheyt en liefde tot de eere Gods en Christi, veylighlyck kan afsonderen, sonder aen eenige scheurmaking schuldigh te zyn.’ Niemand kan ‘zich met recht aenmatigen alleen de ware gemeente Christi te zyn, dewelck door syn uytgedruckt en baerblyckelyck bevel (gelyck de eerste algemeyne sienlycke kerck Christi was) naer syn eygen instellingh opgerecht is.’

Elders laat de schrijver niet onduidelijk doorschemeren, dat elke vereeniging, ook die van Remonstranten en Doopsgezinden, van binnen uit moet groeien, maar dat er bij beiden veel te veel wereldsche menschen werden gevonden, om er iets goeds van te verwachten. ‘By aldiense malkanderen in deughtlieventheyt gelyck zyn, zoo salder niet veel wercks zyn om tot een heylige vrede en vereenigingh te komen. Zyn se daer-en tegen beyde voor het grootste deel wereldsch en vleeschelyck gesint, hoe grooter hoop, hoe quader koop; hoe meer vuyle goten haer in een boesem ontlasten, hoe stinckender boesem; hoe meer vuyle eyeren (seyde eener) in een pan geslagen, hoe stinckender struyf.’ En zoo was 't, naar zijn oordeel, beter, dat de gezindheden van elkander gescheiden bleven, ‘opdat elck in syn eygen plaets syn eygen opinien mach beleven, totdat se door verbeteringh des levens bequaem geworden zyn, om een christelycke vrede en vereenigingh te onderhouden.’ En hiervoor heeft hij nog een dubbelen grond, van welke de een al zeer merkwaardig is. ‘Opdat se,’ dus besluit hij, ‘met een vleeschelycke vereenigingh aen te gaan, niet noch grooter kracht bekomen, om niet alleen de zwacke en stercke Christenen, neffens de geheele wereld te ontstichten, *maer ook voor de Staet des Landes noch formidabeler te worden*.’ Geen wonder, dat zijn Remonstrantsche gast hiermee geen vrede heeft. ‘Dit discours,’ zegt hij, ‘klinckt mij al wat vreemt in de ooren, en is mij al

wat harde spijs. Ick heb altydt gedacht, dat de vrede vaen, die van ons Remonstranten tot aen de sterren toe wierd opgesteken, van den Hemel op het hooghste was toegestemt en begunstight; maer dus doende soude het heel anders gelegen zijn. 't Welck ick soo niet kan toestemmen, en moet dat eerst by my selven ter degen overwegen.'

Wij hebben op den uitslag dezer overdenkingen niet te wachten, 't Ligt buiten ons bestek. Wij hebben ons bezig te houden met hetgeen den Collegiant vooral verhindert, om zich met Remonstranten of Doopsgezinden te vereenigen. In zijn woord *Aen dan Leser* had hij reeds duidelijk gezegd, waar zijne verdraagzaamheid ophield. Als er geen vrijheid blijft, verklaart hij, 'om alles wat in de vergaderingh gedaen of gesproocken wort te beproeven, en te spreken 't geen, en wanneer het elck (behoudens de burgerlycke en Christelycke bescheydenheit) verstaet,' wenscht hij in zulke godsdienstige zamen komsten niet te verschijnen. Met hem, die hem dit voorrecht betwist of het hem onmogelijk maakt het uit te oefenen, wenscht hij geen gemeenschap te hebben. En hij oordeelt, 'als men op dusdanigh een wys de onderlinge verdraeghsaemheyt sou willen practiseren, dat men dan de rechte of Christelycke onderlinge verdraegzaemheyt omverre stoot en vernietight.' Deze verdraagzaamheid bestaat toch volgens hem hierin, 'dat men malkanderen als Christenen onderling verdraegt in het beleven en practiseren van yders opinie of gevoelen (te weten in zaken, die niet absoluyt ter zaligheyt nootsakelyck zyn) 't welck hij oordeelt met Godts Woort over een te komen.' Terecht was door de Remonstranten verkondigd[1)], dat het ieder vrij moest staan God te dienen, gelijk hij geloofde, dat God hem voorgeschreven had; en dat hem die vrijheid gelaten moest worden in alle dingen, die hij geloofde waar te zijn. Maar was dat zoo, dan moest een Christenmensch ook vrijheid hebben om 'op soodanigh een wyse en tydt, en van soodanige saken in de Christelycke byeenkomsten te spreken, als hij het verstaet, want dat begeeren wij.'

Op dit aambeeld blijft hij slaan. Godsdienstige vergaderingen, waarin een predikant optreedt, die alleen het woord heeft, zijn hem een ergernis. Hij houdt ze voor onchristelijk. Van een

1) In de rechte Remonstrantse Theologant bl. 113, 114.

vergelijk, van schikken en plooien wil hij niets weten. Wat in sommige Doopsgezinde gemeenten geschiedde, dat men nl. vrijheid kreeg om te spreken tot de vergaderden, als de predikatie afgeloopen was, kan hem geenszins behagen. Of men hem anderhalf uur lang in zijne rechten verkort of een jaar achtereen, is in beginsel hetzelfde. Het is overheersching en anders niet. Hij wil er zich geen uur aan onderwerpen en bedenkt, dat ook de Apostel Paulus zelfs geen oogenblik wilde wijken voor degene, die zijne Christelijke vrijheid belaagden. En even verwerpelijk vindt hij hetgeen een ander voorstelde, om het zoo in te richten, dat in dezelfde samenkomst ‘de eene alleen souw predicken in form van een oratie (bij voorbeeld voor een uur) en een ander het ander uur alleen schriftuurlycke texten expliceren, of yet anders doen, nadat hy het goet soude vinden: of als men 's morgens alleen soude predicken, en 's namiddaeghs alleen collegie houden: of als men op twee plaetsen vergadering hield, en in d' eene alleen predickte, en in d' ander alleen collegie hield, mits dat men over en weer in malkanderens vergadering soude komen.’ Maar dit laatste acht hij haast eene doodzonde. Een Christen behoort geen voet te zetten in eene kerk, waar één alleen aan het woord is en aan het woord blijft. Ieder is verplicht zijn best te doen, om aan zulke verkeerdheden een einde te maken. En indien ieder, die voor de vrijheid was, eenvoudig begon met nooit weder eene voet in eene kerk te zetten, dan zou dat krachtig helpen om een einde te maken aan het geheele predikambt, dat niet anders is dan eene usurpatie. Hij rekent, om zijn eigen woorden te gebruiken, ‘dat het achterblijven van al de toehoorders uyt de kercken een seecker en onfeylbaar middel is om die overheerschingh, en al hetgeen daeruyt vloeyt, te weeren.’ En daarop moet het worden aangelegd; want de vrijheid van spreken is de conditio sine quâ non, en waar zij niet vergund is, ‘is de eenige geoorloofde wijs van de Gemeente te stichten, wechgenomen.’ Hij laat er zich niets van afdingen. En evenmin kan hij er toe komen om het te beschouwen als een vorm, en iets bijkomstigs. Trouwens wèl bezien handelt ieder zoo. ‘Even gelyck de geheele Doop word wechgenomen, wanneer men ('t geen yder byna slechts voor een bloote omstandigheyt oordeelt) de omstandigheyt van het geheele lichaem onder het water te dompelen nalaet, en wat water op het hooft giet; of de omstandigheyt van de

belydenis des geloofs, die daer neffens moet gaen, uytstelt tot de volwassentheyt; dat de predikant op een hooge stoel heerlyck verheven, syn eygen opinien voorstelt, en de voorleser de H. Schrift en goddelycke wetten selfs, om laeg staende, het volk voorleest; dat men in sommige Menniste kercken onder de predikatien bloots hoofts, en onder het psalmsingen met gedeckten hoofde sit; dat men in andere kercken onder het lesen van Gods Woord den hoed op, en onder het singen der Psalmen bloots hoofts sit, zyn al te mael omstandigheden; maer soodanige omstandigheden, dewelken een Christen, die de Religie wel verstaat, sich geensins mach onderwerpen, wanneer deselfde als godsdienstige saken gepleeght, of aen anderen opgedrongen worden. Waerom oock de gesintheden in diergelycke omstandigheden geen de minste veranderingh, om aenstoot van de andere gesintheden te vermyden, maken willen.' En niemand heeft recht om van hem te verwachten, dat hij er zijne opvatting maar aan geven zal, en zich zetten onder het gehoor van een predikant. En zoo valt er, naar zijn inzien, niet te denken aan eene vereeniging van de Collegianten met de Remonstranten en de Doopsgezinden, daar hij veeleer vlak tegenover hen staat, en dat wel met eene overtuiging, voor welke hij minstens een dozijn bewijzen heeft bij te brengen.

Het slot is mat. De heftigheid, die hem in den beginne meesleepte, maakt plaats voor een geest van zachtmoedigheid, die er vreemd bij afsteekt. Aan het einde zijn Hospes en gasten al te zamen uiterst tevreden over zich zelven, en het schijnt, of zij allen veel van elkander hebben geleerd, en of ook de Hospes heeft bevonden, gelijk hij zegt, 'dat, schoon men al groot van oordeel, kennis en oeffeningh is, men toch evenwel dapper kan misslaen, en dat selfs in dingen, die van groot belang zijn.' Maar dat hij zou hebben gedwaald in zijne verwerping van het predikambt, kon geen macht ter wereld hem duidelijk maken. Hij verheugt er zich in stilte over, dat hij nog eens mocht getuigen van hetgeen hem dierbaar was boven alles, als het hart van zijne opinie als Collegiant, wien het eerst en vóór alles was te doen, om het '*overheerschende predicken te vernietigen*.'

Honderd jaar later zag de 2e druk het licht van *Zeven lessen over het verhandelen der Heilige Schrift in de godsdienstige bijeenkomsten*. 't Was een Homiletiek in optimâ forma voor

Collegianten, opgesteld door J a n W a g e n a a r , eersten klerk ter Secretarie, Historieschrijver der stad Amsterdam, en *Collegiant*.

De afwijking van het beginsel der Vaderen was algemeen. In de ‘Vaderlijke Aansprake[1)] van Afscheid der Regenten van 't Weeshuis der Collegianten, in de Orange-Appel, op de Keizers-Graft over de Schouwburg voor de Knegtjes (en de Meisjes) die daar uit zullen gaan’ lees ik o.a. deze vermaning: ‘Lees - de H. Schriftuure naarstiglijk en met een heilig en zuiver oogmerk en opmerkinge: oeffent u aldus in dezelve, en somwijlen ook in godvrugtige en moderaate schrijvers. Bevlytig en gewen u tot het gehoor van diergelyke Predikatien e n o o k tot het bywoonen van andere godsdienstige Vergaderingen, daar Vrijheid van vraagen en in-spreecken is.’ En met dit ‘o o k ’ komt achter aan, wat vroeger hoofdzaak was, en voor m i j n Collegiant eene levensvraag. Als ik afscheid van hem neem, hoor ik in den geest hem zuchten en zeggen: ‘Daer is niemant die verstandigh is; alle zyn sy afgeweken, te samen zyn sy onnut geworden: daer en is niemant die goed doet, daer en is oock niet tot een toe’.

DR. J. HARTOG.

1) Waarschijnlijk uit het midelen der 18e Eeuw.

Liederen.[1)]

I.
Ik ben de wolk, gij zijt de zonne.

Ik ben de wolk, Gij zijt de zonne....
Ik ben gezwollen van 's levens wee....
Loom drijf ik heen, naar de zonne, de zonne,
over berg en bosch, over stroom en zee,
naar de zonne,
de zonne!

Gij zijt de zon! Met gouden zoomen
omkleedt Gij mij; uw zachte glans
omvaâmt mijn wee, doordringt het gansch
tot al mijn tranen nederstroomen....
O Levenswee! O Weenenswonne!
Ik ben de wolk, Gij zijt de zonne! -
O mijn Zonne,
mijn Zonne!

1) Uit den cyclus '*Claribella*.'

II.
Als ik u aanzie.

Als ik U aanzie, wordt het mij zoo wél,
zoo wonderwel en frisch, of op mijn wangen
de meidauw siepelt, of een waterwel
haar adem mijwaart stuwt, of voorjaarszangen
me in de ooren suizen, onuitspreeklijk zoet
en zacht. - Of wonderbloemen duizend kelkjes beuren
rond U en mij, zoo walmt het, zie 'k U aan,
alom van zinbetooverende geuren.
Of fulpen handen langs mijn wangen gaan,
voel ik op mij, de blikken uwer oogen...

Zóó wonderfrisch is 't mij, als, lang geleên,
toen mij, als kind, na bad en teeder drogen,
't reinblanke linnen waaskoelde om de leên,
zoo wonderfrisch, als toen, bij Moeders oogen.

III.
Ik wacht op u.

Ik wacht op U. - Zie, in mijn kamer
is alles, al u wachtend... Kom, o kom!
Mijn ongeduld klopt als een hamer
in hoofd en hart, al blijft mijn mond nog stom...
Zult Gij nu komen?
O kom,
- o kom!

Uw zetel breidt U mild zijne armen,
recht over mij, - en uwe muiltjes staan
gereed bij 't vuur, dat met zijn warmen
verkwikkend' adem zal uw lijf omvaân...
Zult Gij nu komen?
Kom aan,
- kom aan!

Mijn knie, waarop Gij paard zult rijen,
schalk, speelziek kind - mijn borst, waarop Gij zacht
uw blonden kroezelkop te rust zult vlijen,
mijn oog, mijn mond, 't wacht ál..., het wacht!
Zult Gij niet komen
vannacht,
- vannacht?

IV.
Vraagt gij mij, dat ik u de sage verhaal

Vraagt Gij mij, dat *ik* U de sage
verhaal van den Leeuwerik?.....
Die sage verhalen, begrijpen,
kan niemand zoo goed als ik.

De leeuwerik is een arm zieltje,
ontsnapt uit der helle pijn....
Heel zijn wezen verlangt naar den hemel,
hij haakt, om bij God te zijn.

Klapwiekend stijgt hij - een veertje
dat trillert - hoog in de lucht,
een verlangen, plots vogel geworden,
een gevederde zielezucht....

En wie hem zien stijgen, en wie hem
aanhooren, zij vatten niet,
of zijn lied hém voert naar den hemel,
of hijzélf naar den hemel zijn lied.

Doch nauwlijks genaakt hij daarboven
de wanden van louter azuur,
of diep uit den ether verschijnen
twee handen van louter vuur.....

Dát zijn de Handen des Vaders,
die wijzen zijn smeekbeê af.....
Als een looden kogel valt hij,
in de baren zoekt hij een graf ..... -

Vraagt Gij mij, dat ik U de sage
verhaal van den Leeuwerik?....
Die sage verhalen, begrijpen,
kan niemand beter dan ik....

V
Toen gij zijt heengegaan.

Toen Gij zijt heengegaan dien nacht,
- o, 'k weet het nog als was 't van gister nauw, -
lag over huis en straat de sneeuwen vacht,
de wind blies rauw, heel fel en rauw.

Geen woord, dat U weerhouden had
wellicht, heb ik gezegd; - 'k heb niets gedaan,
dat U deed keeren; stom en stijf, met glad
gezicht zag ik tot U en - liet U gaan!

Doch, toen de straatdeur achter U
in 't slot gevallen was met dof gerucht,
toen ben ik opgeschrokken, angstig, schuw,
en als een dwaas U nagevlucht.

En 'k heb uw stap aanhoord, heel lang
wegdomlend in den sneeuw, die 't al bedekte,
en plotsling neschten tranen mij de wang,
terwijl ik de armen naar U strekte.

VI.
Nu treurt mijn liefde.

Nu treurt mijn liefde als een bleeke bloem
in wat gelig water.....
Verdampt haar roken... verwelkt haar roem...,
stervend wat later.

Nu kwijnt mijn liefde als het kaarslicht, flauw
in het morgendgrijzen
nog pinkend vóor 't beeld van de Lieve Vrouw,
te midden van bloemparadijzen.
Den nacht door bloeide haar mooie vlam,
- een vurige kelk
op een blanken, slanken leliestam,
zoo blank als melk.....
Nu is ze uitgebrand, en de vlam gaat uit
als een mat, dood oog, dat voor altijd sluit.

Nu is mijn liefde als een teer vorstenkind,
de laatste telg van een verzwakt geslacht,
arm vogelken, te dooden door wat wind,
siddrend en bleek, alleen, in al de pracht
van haar paleis.... Zij zit aan 't venster neer,
en ziet de bloemen weerszij langs de paân
zich oopnen, oopnen, oopnen heinde en veer
als kinderoogen, zoover d' hare gaan.

Zij weet wel, dat zij geene plukken zal...
Zij vouwt de handen saam; zij weet niet, hoe
't haar wordt nu in haar kwijnend hartje, moê
van 't lange lijden, nu het stemgeschal

van honderd vooglen haar in de ooren tuit,
en stil, heel stil, weent zij haar weedom uit....

Stil weent zij - om de rozen, die niet bloeiden,
om 't vogelken, wien 't ei reeds werd tot graf,
misschien om oogen, die eens in de hare gloeiden,
misschien om kussen, die haar niemand gaf....

VII.
Vaak keeren mijn oude gedachten.

Vaak keeren mijn oude gedachten,
onbevredigd, bang en schuw,
mijn verlangens, die steeds nog U wachten,
mijn haken en trachten - naar U.

Een vlucht van schuchtere vogels,
die, op reis naar het Noord, woest, baar,
zich den mooien vijver herinren,
waar zij peisterden 't vorig jaar....
En - als was heel die schaar maar één vogel,
fladdren zij neer op den groenen boord:
een plonzen, een kwietren, een zwemmen,
en dan - verder naar 't eenzaam Noord.

En als de bonte kudde, rosgevlekt,
die 's Winters droevig, in den vunzen stal
denkt aan de weide, nu met ijs bedekt,
des Zomers als één bloemenwaterval,
en bij dat denken op zijn ruige tong
het zuurzoet weersmaakt van het prille kruid,
de roken ruikt van vroegen tijm en jong
volsappig groen, des Zomers rijken buit,

zoo voelt zeer vaak, als was 't mijn ziel alleen
die voelt en weet, een van mijn vingertoppen,
die toch *niets* raakt, de zachtheid van uw leên,
en 'k adem rijk de geuren van uw lokken.

VIII.
De maanschijn hangt.

De maanschijn hangt, als een brugge
op zuilen van kristal,
over een vale heide
onder de eindlooze hemelhal.

Naakt en bloot de wijde heide.....,
als een kerkhof naakt en bloot....
Is dat de slaap des Winters?
Is dat de slaap der Dood?

Als weefden onzichtbare handen,
handen, uit het schimmenrijk,
een koele witte wade
om een onzichtbaar lijk,

zóó ligt, in het bleeke maanlicht,
een rag van draden gespreid,
waar duizend tranen op blinken,
door onzichtbare oogen geschreid....

En als was het de stilte, of de maanschijn,
of de nacht, die tot tonen werd,
zweeft wijd, door de ragfijne luchten,
lijze een lied - vol vlijmende smert.....

IX.
Hulploos traag.

Hulploos traag, hooploos traag,
kruipt en sluipt langs heg en haag
met zijn hoorntjes, sprok en broze,
't nietig, bruine, machtelooze
slakje, met z'n glasdof oog,
zoekend, tastend, naar omhoog,
't Minste blaadje houdt het tegen,
strevend sterft het - halverwegen!

Hulploos traag, hooploos traag
slijt en gaat de tijd vandaag....
Als het slakje kruipen de uren,
duren, of zij eeuwig duren,
slaan met zulke loome slagen,
of zij op hun wieken dragen
al het wee van heel een jaar,
slagen, hoor! vol droef misbaar,
slagen, waarin tranen sikken,
pijnlijk, o! om 't uit te snikken.

Hulploos traag en zonder gloed
drijft me in de aadren 't loome bloed....
Zijt Gij heen? Waar zijt Gij henen?
Weenen wilde ik, weenen, weenen....
Hooploos, hulploos, doodsch en loom
leef ik in mijn naren droom,
zoek uw lippen, zoek uw handen,
en mijn slapen branden,.... branden!

Hulploos ijl, hooploos leêg
is mijn ziel; mijn mond is veeg
als de koude mond eens dooden...
Onherroeplijk heengevloden
met U, kind, is al mijn vreugd,
blos der wangen, fleur der jeugd,
zingenslust en blijde koren,
met U, kind, is 't al verloren.

X.
Wat staat er het water zoo stil.

Wat staat er het water zoo stil,
wat drijft er de hemel zoo snel....
Arm kind, zeg, weet Gij wel,
wat of dit beduiden wil?

Als het water zoo stil blijft staan,
dat geen rimpel den spiegel verduistert,
dan is 't, dat het water luistert,....
dan is 't, dat het water luistert
of geen schreden langs d' oever gaan,

geen schreden, zwaar en loom,
van bedroefde, wanhopige menschen,
die het heimelijk plekje wenschen
heel diep in den somberen stroom!

Dan ontspruiten, heimlijk, beneden,....
dan ontspruiten, heimlijk, beneden
witte rozen en leliën rood
voor Dengene, die, moede geleden,
nog een enkele gunst wil -
den Dood!

XI.
O lange nacht.

O Lange nacht, eindlooze winternacht,
o waart gij henen reeds, voor immer henen....!

Kil vult uw licht de kamer, waar ik wacht,
de tranen stollend, die ik zit te weenen.
En roerloos ligt, gelijk een blanke wa,
uw harde maanschijn over disch en stoelen;
ook over mij, aan 't venster, waar ik sta,
roerloos en stom, beroofd van elk gevoelen,
van elk geloof, van alle liefde en hoop....

Traag schrijdt gij heen, en rekt uw loome schreden
uit, hooploos uit, als waar der Uren loop
voor goed gestuit, als moest geen morgen 't heden
nog ooit vervangen, morgenstar noch zon
opnieuw de kilbevrozen aard bestralen.
Alsof uw voet nog nauw bewegen kon,
loodzwaar verzinkt hij, diep, in donkre dalen....

En - doodsbleek - snak ik om wat levenslust,
en - doodsbleek - wacht ik, dat de slaap voorbij ga,
een luttel zon mijn bleeke wangen kust,
een luttel levensvreugde mij ter zij ga....

En snikken zwellen, zwellen, - eer ik 't weet
mij naar de keel, krampachtig-wilde snikken;
en zuchten wurgen mij den strot, en heet
stokt mij dan de adem, heet, als moest ik stikken....
En diep in mij, heel diep en duidlijk zie
ik al de leêgte van dit nutloos leven....

- Wat doe 'k hier langer nu? Waarom? Voor wie
blijf ik die Smart, d' Ellende prijsgegeven?
Weg zonder doel, mand zonder bodem, zee,
waar 't zoekend peillood nergens grond mag raken,
- dát is 't bestaan: een afgrond, vol van wee,
rustlooze krater, die slechts ramp zou braken;
Groot-oceaan van slijk, maar zonder kust;
grenzeloos duister, zonder maan noch starren;
onvruchtbaar slooven zonder loon nog rust;
wurgende lasso, door geen hand te ontwarren,
ja tóch te ontwarren, maar - door eigen hand,
als ik den moed slechts vond een staal te vatten....

- o Zoet gevoelen, uit den breeden rand,
der roze, zoete wonde 't bloed zien spatten,
zien spatten, jeugdig rood en manlijk breed,
en langzaam, langzaam, het verlepte leven
wegvloeien voelen, als op 't eigen kleed
het eigen bloed, en dan - als geest, te zweven
't zwart Eindige uit het stralend Eindlooze in....

o 'k Ben zoo laf, zoo lui....

Dien stoot te wagen,
ik durf het niet.... Een weerloos kind is min
dan ik een slaaf van 't nameloos versagen....

O 'k ben zoo laf.... zoo kinderachtig laf....

Gij, glimmend mes, kunt gij dit hart niet treffen
uit eigen kracht; mes, die een vrouw mij gaf,
moet ik u zelf dan, moet ik zélf u heffen
tot.....

't Mes valt neer, neer valt het, met een plof,
vast in den grond..... En zie, het glimt mij tegen,
en 'k grijp het, hef het op, en kus het, of
't ondraaglijk leven plots mij werd tot zegen....

En weder sta en waak ik in den nacht,
roerloos en stom, beroofd van elk gevoelen,
en roerloos ligt, in kille, bleeke pracht,
de harde maanschijn over disch en stoelen....
En - doodsbleek - snak ik naar wat levenslust,
en - doodsbleek - snak ik, dat de slaap voorbij ga,
een luttel zon mijn bleeke wangen kust,
een luttel levensvreugde mij ter zij ga.....

XII.
O dat ik neure, o dat ik klage.

O dat ik neure, o dat ik klage,
   klagende neure, half binnensmonde,
van mijn doode liefden de pale sage,
   van mijn doode liefden de droeve ronde.

De blonde hoofdjes bedekt met asch,
   de linke borst met een mes doorstoken,
den hals bebloed, het gelaat als was,
   de hand witbleek en de oogen geloken,

komen zij allen, - een bleeke rij,
   dragen zij allen, in bleeke handen.
      in bevende handen,
      kaarsen die branden,
als om 't lijk van een doode, rond mij,

         weenen het uit
         met gillend geluid
van stemmen, die als om een doode treuren:

‘Wij zijn het heil, dat gij moest verbeuren,
      de liefden, die verleden zijn,
      de liefden, die geleden zijn,
         verleden, verleden -
            geleden!’

O stemmen, wilt gij mij 't hart verscheuren?

   ‘Hart, hart - gij kondet een Eden zijn...
Met zangen vulden wij u en geuren,
   de liefden, die verleden zijn.
Gij verbeurdet het Heil en verwoesttet uw Eden:

verleden, - geleden, want dát is 't woord,
Zie, de bloemen geknakt, in den modder vertreden!
Zie, de vroolijke zangers gevangen, vermoord....
Verbeurd uw heil! Verwoest uw Eden!
Nu waken én Twijfel én Smart aan de Poort...'

En wranger herneemt de pale ronde:

'Wij zijn de kussen, als rozen ontbloeid,
als rozen bloeiend van mond tot monde,
verslenst, verworpen, en uitgeroeid...
't Verlangen zijn wij en 't heet begeeren,
als leliën rekkend, van hart tot hart,
stengels, witter dan duiveveeren,
nu 't slijk ingetrappeld, vermorzeld en zwart....
Uw zonnge gedachten, uw vlammenzuchten,
glimmende stralen der springfontein,
opruischend - muziek, - in de fijnste luchten,
neerruischend weer als een dauwgordijn,
thans ingeslapen, verdoofd, bevroren,
door Lent noch Zomer gewekt voortaan...
o Eéns verraden, o eéns verloren,
als schaduw verdreven, als dauw vergaan.....'

En immer herneemt het, met dieper treuren:

'o Hart, gij kondet een Eden zijn!
Wij zijn het heil, dat gij moest verbeuren....
de liefden, die verleden zijn,
de liefden, die geleden zijn,
verleden
en geleden!'

XIII.
Mijns herten gheren moettic ontberen[1)].

Mijns herten gheren
moettic ontberen,
o grote pijn!
Mi es ontvloghen,
groot Got, onttoghen
die minne mijn.

Serpenten bose
en tonghen lose
spoghen venijn,
ten spijt van trouwe
moettic, in rouwe,
allene sijn!

Cost Ghi beloven,
ende gheloven
hun wensch en woert,
nie waert Ghi waerdig
mijn hart, nocht vaerdig
tot mijn behoerd.

Ende toch, Ghi wrede,
morghen als hede
beminnic U,
want minnic, bedervic,
mer latic, so stervic, -
so minnic nu.

1) Op motieven uit Middelnederlandsche fragmenten.

Daerom ic draghe
met stiller claghe
de lasten mijn....
Mocht Ghi hier wesen
bi mi, ghenesen
waer al mijn pijn.

Van minnen te quelen
ende dát te helen
haer, die men mint,
dat's so grote pine,
dat alle medisine
daer af verblint.

Des sijt niet erre
ende blijf niet verre,
dies biddic U.
Neemt wech mijn grief, ach,
peinst om mi, lief, ach,
als ic om U!

XIV.
Een vochtgrijs morgenuur.

Een vochtgrijs morgenuur. - De boomen schijnen
ver weg te deinzen in den smook, heel ver....
In 't Oosten weemlen vale mistgordijnen,
waarachter, bleek en flauw, de morgenster.

't Is alles grijs en grauw.... De velden strekken
zich, vaal en vaag en leêg, naar 't Oosten heen,
eentonig, doodsch, bekroond met paarsche vlekken
en doffe kleuren, lang, heel lang geleên.

Op 't smalle pad, met parels overdropen,
spreidt zich een dichte web van haarfijn rag;
in 't natte gras look nog geen bloemoog open,
geen nacht meer is 't, en toch is 't nog geen dag.

Doch sterke reuken stijgen uit de kruiden,
en zweven zinbedwelmend om mij heen....
Ik denk aan d' amber van beroosde huiden,
aan zoete lokken, lang, heel lang geleên....

En, met dien geur, verrijzen, in 't geheugen,
én kleur én vorm, weldra een stralend beeld.... -
Is dat een spel der zinnen? dat een leugen?
'k Zie 't lachje weer, dat om uw lippen speelt,

'k hoor weer het woord, zoo vaak mij toegefluisterd:
‘Du, dwaze man! Min ik dij niet alleen?’
- o Zon van jeugd en min, zoo lang verduisterd....
En 'k droom van liefde, lang, heel lang geleên....

XV.
Requiem.

Met week geluid
van zoete, stille wijzen
heb ik verheven
der Liefste lof.....

't Gezang is uit.....
Mijn hart moet ijzen, ijzen....
Mijn lieve leven
ligt.... dood.... in 't stof...

POL DE MONT.

Dramatisch overzicht.

Rotterdamsch tooneelgezelschap De Vos en Van Korlaar: Royaards als Hamlet. - Lotos, tooneelspel in 3 bedrijven door Mevr. Snijder van Wissekerke.

Er zijn hoofden geschud en schouders opgehaald, toen men vernam dat een jong tooneelspeler aan een klein gezelschap verbonden, zich ging wagen aan de vertolking van Hamlet, een rol, die alleen door de grootste dramatische kunstenaars, door mannen als Emil Devrient, Rossi, Barnay, Possart, Mitterwurzer, Mounet-Sully, naar eisch schijnt te kunnen worden weergegeven. Wat zou een jonge man, met even weinig ervaring van de planken, die de wereld verbeelden, als van de wereld zelf, van een rol weten te maken, welke, zoowel uit een zuiver technisch als uit een wijsgeerig oogpunt, de ernstigste voorstudiën vordert? Was hier de moed niet overmoed geworden, en moest een jammerlijke mislukking niet de onvermijdelijke straf zijn voor deze waaghalzerij?

Ik weet niet of de heer Royaards, die, naar men ons verhaalt, twee jaar lang in zijn rol zich verdiept en het voornaamste gelezen heeft van hetgeen over *Hamlet* geschreven werd, ook kennis heeft genomen van de gedenkschriften van den Engelschen tooneelspeler M a c r e a d y (1793-1873). Waarschijnlijk niet. De twee dikke deelen, waarin wij dien kunstenaar leeren kennen als een toonbeeld van nauwgezetheid en ernst, en als een voorbeeld van hetgeen door degelijke studie te bereiken valt, ook al zijn de aangeboren gaven niet buitengewoon, zijn bij ons slechts aan enkelen bekend[1].

1) De titel van het kostbare boek luidt: *Macready's Reminiscences and selections from his diaries and letters*. Edited by Sir Frederick Pollock, Bart. In two volumes. London. Macmillan and Co. 1875.

Ook Macready waagde zich op jeugdigen leeftijd - hij was eerst achttien jaar, - te Newcastle aan de rol van Hamlet. In zijn *Reminiscenses* erkent hij dat het een overmoedigheid scheen; maar hij herinnert tevens dat de intrige zoo belangwekkend is, de toestanden zoo aangrijpend zijn en de taal zulk een bekoorlijkheid heeft, dat een tooneelspeler die in 't bezit is van kracht, een dragelijke voordracht en ‘some grace of deportment’, de rol onmogelijk geheel kan doen mislukken. Zijne nog onrijpe proeve was dan ook een succes, al zouden het onderzoek en de studie van zijn later leven hem ook de overtuiging schenken, dat zijn eigen verstand maar zeer luttel tot dit succes had bijgedragen.

Tien jaar later, in 1821, speelde hij te Londen in Covent Garden weder die rol, welke, naar hij zegt, zoo geschikt is om de nauwkeurigheid van waarneming, de juistheid van oordeel, de diepte van gevoel en de macht van uitvoering van een tooneelspeler op de proef te stellen. Des kunstenaarstaak noemt hij het, om het schijnbare tegenstrijdige en onsamenhangende in Hamlet te doen overeenstemmen en begrijpelijk te maken.

Ook nu behaalde hij succes.

Maar eerst veel later, toen hij een-en-vijftig jaar oud was geworden, drie-en-dertig jaar dus na zijn eerste optreden in de rol, zou hij van zich zelven durven getuigen, dat hij den Hamlet volkomen in zijn macht had. In de uittreksels uit zijn Dagboek lezen wij onder dagteekening van 30 Mei 1844 - Macready was op een kunstreis door Amerika, en gaf een reeks voorstellingen te New-York -: ‘Hamlet gespeeld: het latere gedeelte, d.w.z. na het eerste bedrijf, in a really splended style. I felt myself the man.’ En eenige weken later: ‘17 *Juli*. Hamlet gespeeld. Lig op mijn sofa in het hotel, na te denken over den “Hamlet”; over den goddelijken geest, welken God dien man, Shakespeare, schonk, to create such intellectual realities... Het schijnt me, als of ik eerst nu, op mijn een-en-vijftigste jaar, de artistieke kracht van Shakespeare in dit groote menschelijke phenomeen volkomen zie en waardeer; nor do any of the critics, Goethe, Schlegel, Coleridge, present to me in their elaborate remarks, the exquisite artistical effects which I see in this work, as long meditation, like long straining after sight, gives the minutest portion of its excellence to my view.’

Het was van den heer Royaards dan ook niet te verwachten,

dat hij, nog in den aanvang van zijn tooneelloopbaan staande - hij vervulde tot nu toe aan de verschillende schouwburgen, waaraan hij verbonden was, slechts enkele saillante rollen - uit de vrij los samenhangende tafereelen, welke Shakespeare's tragedie uitmaken, nu reeds een Hamletfiguur uit één stuk zou weten op te bouwen, en dat allerminst, waar hij in het hem omgevend personeel zoo weinig vond, dat met zijne creatie meeleefde, haar reflecteerde, steunde en aanvulde.

Roijaard's tengere figuur, de melancolieke trek op zijn gelaat, het gedistingeerde van zijn geheele persoon maken hem voor de uiterlijke vertooning van Hamlet bijzonder geschikt, en hij heeft van die voordeelen uitnemend partij weten te trekken. In zijn grime, in sommige standen - enkele bewegingen met armen en beenen getuigen nog van onvolkomen beheersching der techniek van het vak - door een enkel gebaar soms, gaf hij een Hamletbeeld te zien, dat sympathie moest wekken. De stem echter met hare gutturale klanken, en het eenigszins kortademige in zijne elocutie staan aan een rijke schakeering van de voordracht in den weg. De onrust, het nerveuse, overspannene van Hamlet geeft Royaards goed weêr, maar zoowel waar de hoogste tragiek bereikt moet worden, als waar door volkomen natuurlijkheid het grootste effect te maken valt, bijv. in het gesprek met de tooneelspelers, schieten zijn krachten nog te kort.

Ik zie er geen nut in, die tekortkomingen sterk te doen uitkomen: het zou gelijk staan met een tengeren jongen man te verwijten, dat het kleed, voor den man van meerder leeftijd, voor breeder schouders en gevulder gestalte vervaardigd, op zijn lichaam onschoone plooien vormt en hem van de schouders dreigt te glijden. Royaards moet nog in den Hamlet groeien, en het voorbeeld van Macready kan hem leeren dat een conscientieus kunstenaar, zelfs met geringer natuurlijke gaven bedeeld, bij onafgebroken studie, die rol volkomen machtig kan worden. De rechtmatige zelfvoldoening, waarmede de Engelsche tooneelspeler in zijn Dagboek kon schrijven: *I felt myself the man*, moge, in de volheid der tijden, ook Royaards' deel worden. Voor het oogenblik begroet ik zijn vertolking enkel als eene zeer aantrekkelijke proefneming van een hoogst intelligent en artistiek voelend aankomend kunstenaar, en als een verblijdende uiting van jonge kunst.

Jonge kunst is het ook, welke Mevr. Snijder van Wissekerke ons in *Lotos* te genieten geeft. Terwijl zoo menig dramatisch auteur, vooral onder de jongere Noorsche schrijvers, zich vaak het brein pijnigt, om toch maar ongehoorde, ingewikkelde gevallen uit te denken, en zijn vernuft te toonen in het, zoo goed en zoo kwaad als het kan, oplossen van dramatische raadsels en verwarringen, heeft de jonge schrijfster van *Lotos* begrepen, dat het gewone leven tal van toestanden als van zelf doet geboren worden, die aangrijpender, tragischer zijn dan wat het scherpzinnigst vernuft kan uitdenken. Wat zij ons in haar kleine drama te zien geeft, kan elken jongen man, elk jong meisje gebeuren. Er is niets onmogelijks in het geval van den jongen luitenant Benthof.

Na een ‘stille’ verloving, die door verschillende omstandigheden nog niet in een publiek engagement had kunnen overgaan, heeft Benthof het ongeluk getroffen, dat zijne aanstaande krankzinnig is geworden. Drie jaren zijn verloopen; de doktoren achten herstel niet waarschijnlijk, en de jonge man heeft de hoop reeds lang opgegeven van ooit met Tilly van Reyde vereenigd te zullen worden. Wanneer hij aan Tilly denkt, dan is het nog slechts met een gevoel van diep medelijden, als aan eene die ver weg is en nooit zal wederkeeren. Daar ontmoet hij in de groote wereld van de residentie een ouderloos, alleenstaand meisje, energiek en onafhankelijk van karakter, dat hem bijzonder aantrekt. Cecil Emering voelt op hare beurt groote sympathie voor dien ernstigen jongen man, die haar zooveel oplettendheden bewijst. Het bevreemdt en ontrust haar alleen, dat Benthof, die haar in 't oog loopend het hof maakt, zich niet duidelijker uitspreekt en steeds schijnt terug te deinzen voor een formeele declaratie. Maar nu verneemt zij op het bal, waar zij nog zoo pas herhaaldelijk met hem gedanst heeft, dat de luitenant overplaatsing zou hebben gevraagd naar Indië. Cecil kan het bericht niet gelooven; zij wil hem zelf vragen wat er van is; maar hij is reeds vertrokken. Zij besluit, hem op te gaan zoeken, en begeeft zich, in den nacht na het bal, naar Benthof's kamer.

Daar vraagt zij hem rekenschap van zijn zonderling gedrag tegenover haar. Benthof verhaalt haar van zijn engagement met de ongelukkige Tilly van Reyde, tegenover wie hij zich, ondanks haar toestand, nog zedelijk gebonden acht, al voelt hij ook dat thans zijn hart vuriger klopt voor een ander. Om dien strijd tusschen

plicht en liefde te ontgaan, had hij overplaatsing naar Indië willen verzoeken. Maar nu Cecil, zonder te vragen wat de menschen van haar nachtelijk bezoek zullen zeggen, hem dit bewijs van hare groote liefde heeft gegeven, nu gevoelt hij dat zijn plicht niet meer met zijn liefde in strijd behoeft te komen, en dat hij in Cecil het geluk zal kunnen vinden, dat hem met Tilly ontvlood.

Leonard Benthof en Cecil Emering zijn sedert veertien dagen verloofd. Maar Cecil is niet gelukkig: het is haar, als dreigde er een gevaar. Al is haar Leo vriendelijk en vol oplettendheden voor haar er is iets onrustigs, iets onbevredigds in hem; Cecil heeft het gevoel dat het beeld van Tilly van Reyde zich telkens tusschen hem en haar komt plaatsen, en dat Benthof min of meer berouw heeft over zijn stap. Die gedachte rooft haar den slaap, en maakt haar ziek. Daar verneemt zij, voordat het nog iemand anders ter oore kwam, dat er een plotselinge verandering ten goede is gekomen in den toestand van de krankzinnige en dat de doctoren thans een een algeheele genezing zeer mogelijk achten. Cecil zelf deelt dit nieuws het eerst aan Benthof mede; en nu ziet zij hoe gelukkig hij is door dit bericht. Zonder er aan te denken, hoe hij haar pijnigt, geeft hij zich aan zijn vreugde over: hij is een ander mensch geworden. ‘Tilly weer beter, die vroolijke, kleine Tilly!’ zoo juicht hij. Maar als hij zich naar Cecil keert, ziet hij, hoe zij wegkrimpt van smart. Hij komt tot bezinning: wat heeft hij gedaan! Het is echter te laat. Te vergeefs tracht hij Cecil gerust te stellen; te vergeefs haar te verzekeren, dat zij op hem rekenen kan en hij zijn woord, dat zij hem terug geeft, niet terug wil nemen. Wanneer hij de kamer verlaten heeft, is Cecil's besluit genomen. Zij mag Benthof's geluk niet in den weg staan. De dokter gaf haar een chloraaldrank tegen de slapeloosheid; zij zal er een dosis van innemen groot genoeg om haar de eeuwige slaap te doen ingaan. Een vriendin, die te Nice den winter doorbrengt, zond haar juist een mand met de heerlijkste bloemen uit het zuiden; die zullen haar doodsbed tooien. En zoo onder bloemen bedolven en met den naam van Leo op de lippen, slaapt zij in - voor eeuwig.

Dit kleine drama dat zoo teêr is van kleur, met een poëtisch waas is overgoten, en daardoor zoo ‘stimmungsvoll’, doet voor wie er rustig over nadenkt allerlei vragen en bedenkingen rijzen.

Het onderwerp, uit het volle menschenleven gegrepen, is zoo treffend mogelijk; - maar is het door de schrijfster in de gansche

diepte van zijn tragiek opgevat en voorgesteld? Het zal moeielijk beweerd kunnen worden. Er is al aanstonds iets ijls en schetsmatigs in de wijze waarop het thema wordt ingeleid: dat hoekje van een bal, waar men haast enkel jonge meisjes ziet, met hoeveel smaak ook behandeld, is als opzet te schraal. Men ontvangt niet den indruk dat hier een drama wordt voorbereid, en wanneer het scherm na het eerste bedrijf valt, heeft de schrijfster geen zeer levendig belang weten te wekken voor hare personages. Hoe anders vermocht Van Nouhuys in het eerste bedrijf van *Het Goudvischje* onze aandacht te spannen, ons te doen meêleven met zijn hoofdpersonen en onder den indruk te brengen van het dreigend gevaar!

Wanneer dan ook het tweede bedrijf van *Lotos* aanvangt, kennen wij Cecil Emering wel als een dwepend, geëxalteerd meisje, maar niet als een vrouw van zoo energieken wil en doorzettend karakter, dat een zoo gewaagde stap als haar nachtelijk bezoek aan Benthof terstond aannemelijk voor ons wordt; bovendien hebben wij van Benthof's vroeger engagement, waarvan de expositie ons op de hoogte had moeten brengen, tot op dat oogenblik niets vernomen. Het zijn alleen de handigheid, de goede smaak, waarmede de schrijfster, na een uitnemend geschreven tooneel tusschen Benthof en een zijner vrienden - een model van lossen dialoog, waarin de Vos en Royaards een staaltje van hooge tooneelkunst leverden, - het gesprek tusschen hem en Cecil weet te leiden, en de taal van de alles overwinnende liefde te doen spreken, welke ten slotte maken dat onze bezwaren voor een oogenblik tot zwijgen wordeu gebracht, en wij, hoewel erkennende dat Leonard Benthof in zijn opwinding niet altijd vrij blijft van declamatie, onder den indruk raken van dezen grooten hartstocht.

In die stemming geven wij ons er aanvankelijk geen rekenschap van, dat de hoogste spanning van dit drama in drie bedrijven op het einde van dit tweede bedrijf nog niet bereikt is. Maar in den loop van het laatste bedrijf ontvangen wij toch weder den indruk dat er iets hapert, en dat de groote strijd, dien Leo Benthof te strijden heeft en waarvan Cecil het slachtoffer zal worden, te laat aanvangt om nog tot zijn volle recht te kunnen komen. Er is ook hier weer in het tooneel tusschen Cecil en Leo - het geheele drama is eigenlijk niets anders dan één groot duo tusschen hen beiden, waarin vaak de lyrische, elegische tonen, de dramatische overstemmen - iets ijls, iets al te doorschijnends,

iets anemisch. Het slot, dat eigenlijk niets oplost, - zal Benthof voortaan tusschen zich en zijn Tilly niet telkens het beeld van de doode Cecil Emering zien verrijzen? - is een wel wat te goedkoop middel om aan een tragischen toestand een einde te maken.

Maar al maakt dit gebrek aan krachtigen bouw en echt dramatisch leven, dat ik aan *Lotos* een blijvende plaats in ons tooneelrepertoire niet durf voorspellen, er gaat van dit stuk een bekoring uit, waaraan op het oogenblik zelf, onder de verrassing van het ongewone, zich maar weinigen vermogen te onttrekken. Veel brengt daartoe bij de hooge distinctie, het sobere, smaakvolle, lenige van den dialoog, waarvan de toon, voor een krachtig drama wel iets te teêr van klank en te mat van tint, hier dikwijls juist getroffen schijnt. Maar ook de poëzie, waardoor het kleine drama gedragen wordt, en de niet zeer diepe, maar stille ontroering welke er van uitstraalt, verklaren het succes dat het bij velen gevonden heeft.

Jonge kunst, van het gehalte als ons in *Lotos* geschonken wordt, heeft iets van het schrale, maar tegelijk iets van het prikkelende en bedwelmende van jongen wijn. En de vertolking van deze kunst is zeker het best toevertrouwd aan jonge artisten, in wier mond het romantisch dwepende, met een declamatorisch tintje, het best past. Zoowel de heer Royaards als Mevr. Mulder-Roelofsen waren hier goed op hunne plaats, en lieten, naast het hartstochtelijk dramatische, het teeder elegische tot zijn recht komen.

Ik zou niet gaarne op al te stelligen toon iets voorspellen omtrent hetgeen het tooneel al of niet van Mevr. Snijder te wachten heeft. Vooralsnog is zeker dat, wat men de dramatische voelhorens zou kunnen noemen, bij deze jonge schrijfster te weinig ontwikkeld. Zij schijnt niet terstond het juiste dramatische moment in den gegeven toestand te onderkennen, noch het culminatiepunt te speuren, waartoe de logische gang van het drama moet leiden; zij schijnt niet het rechte gevoel te hebben voor die tallooze incidenten, welke als zoovele beekjes en bijrivieren, den dramatischen hoofdstroom dienen te voeden en zijn beweegkracht tien-, twintigvoudig kunnen vermeerderen; waar de dramatische toestand een hooge spanning bereikt, gelukt het haar niet altijd den juisten toon te treffen, het rechte woord te vinden. Zal zij wat haar ontbreekt door oefening kunnen verkrijgen, of is het de natuur van haar talent, welke aan de ontwikkeling van deze voor een dramatisch auteur onmisbare eigenschappen in den weg staat? De tijd zal het leeren.

Wellicht gelukt haar het kleine, fijn poëtische tooneelspel, in den half weemoedigen, half badineerenden trant van Musset's ‘comédies et proverbes’, een genre waarin hare meer lyrische natuur en het gedistingeerde, lenige van haren dialoog, haar goed te stade zouden komen.

Doch al mocht haar eerste tooneelspel door geen tweede gevolgd worden, voor het kortstondig, maar verfijnd genot, dat Mevrouw Snijder ons in *Lotos* schonk, mogen wij haar onze erkentelijkheid niet onthouden.

J.N. VAN HALL.

Letterkundige kroniek.

In den onlangs verschenen bundel *La vie littéraire*[1], het boekdeel waarin Anatole France gewoon is jaarlijks zijne kronieken uit het dagblad *Le Temps* te verzamelen, komen twee hoofdstukken voor met het opschrift: *Apologie pour le plagiat*. Een actueel onderwerp, of eigenlijk, een onderwerp, dat eeuwen achtereen steeds aan de orde gebleven is. De gevallen waarin, bewust of onbewust, p l a g i a a t gepleegd werd - in dien wijden zin waarin ik, in navolging van Anatole France, het woord hier gebruik - verdringen zich door alle eeuwen heen, op elk gebied van kunst.

In de schilderkunst heeft men het groote voorbeeld van Raphael's Sposalizio, dat meesterstuk, waarvan het motief is ontleend aan Perugino.

In de muziek liggen de voorbeelden voor het grijpen. Men heeft er de ‘wandernde Melodien’, door Wilhelm Tappert in zijn *Musicalische Studien* bijeengebracht: de melodiën, die, in het geheimzinnig oogenblik der conceptie, den kunstenaar ongemerkt naderen, hem in het hoofd en in de vingers sluipen, en, als melodiën van eigen vinding door den componist op schrift gebracht, haar zwerftocht voortzetten, om elders, wellicht onder gewijzigden vorm, weer te voorschijn te treden. Maar men heeft er ook het openlijk plagiaat, op klaar lichten dag, zonder blikken of blozen, met volle bewustheid begaan. Een fraaie vierstemmige treurzang ‘Ecce, quomodo moritur’ van den Duitschen componist Jacob Gallus (1550-1591) werd den 8^{en} Mei j.l. te Amsterdam in de Luthersche koepelkerk door het bekende Utrechtsche koor a Capella uitgevoerd. En wat verhaalt ons het toelichtend programma? ‘De

1) 4ième série. Paris. Calmann Lévy 1892.

eigenaardige en beroemde opeenvolging van de accoorden in de slotphrase heeft zelfs den grooten Händel verleid om het slot van een deel van zijn “Funeral Anthem” aan deze compositie van Gallus te ontleenen.’ Dus niet, er zich door te laten inspireeren, maar het eenvoudig van hem over te schrijven. En dat deed een Händel, wien het toch zeker niet aan oorspronkelijke scheppingskracht ontbrak.

Maar het oppermachtigst troont het plagiaat in de letterkunde; en men zou haast kunnen zeggen: de geschiedenis van de wereldlitteratuur is de geschiedenis van het plagiaat. ‘Je prends mon bien où je le trouve’, dat Molière in den mond wordt gelegd, is de onuitgesproken leus van alle groote dichters en prozaschrijvers. De een neemt zijn onderwerp uit een schrijver der oudheid of van een tijdgenoot en volgt het in zijn hoofdlijnen na; een ander ontleent alleen het hoofdmotief aan den vreemden auteur en bouwt daarop verder zelfstandig voort; een derde voegt in werk van eigen vinding een tooneel, een hoofdstuk, een tirade van een ander; een vierde neemt een gelukkige wijze van voorstellen over en plaatst wat hij zelf vond en ondervond in een lijst, dien hij, geheel of gedeeltelijk, bij een meer of minder bekend schrijver borgde.

Corneille ontleent de intrige voor *Le Cid* aan een drama van den Spaanschen dichter Guillen de Castra. Racine gaat voor *Phèdre, Iphigénie, Andromaque* bij Euripides, voor *Les plaideurs* bij Aristophanes te gast. Lafontaine volgt de Grieksche en Latijnsche fabeldichters, en niet alleen aan fabeldichters, ook aan anderen, aan Virgilius en Horatius, ontleent hij menig treffend beeld. Dat Voltaire Shakespeare (ook al een plagiaat-bedrijver!) niet kan uitstaan, verhindert hem niet, het thema van *Othello* in zijn *Zaïre* te variëeren. Goethe bouwt zijn hoofdwerk op een sage, die eerst in den vorm van een volksboek de ronde had gedaan door half Europa, door Marlowe reeds in 1588 op het tooneel gebracht was, en als ‘Puppenspiel’ in Duitschland populair was geworden. Bilderdijk heeft uit allerlei talen nagevolgd, en het is vaak een teleurstelling voor zijn bewonderaars geweest, te ontdekken, dat een of ander gedicht waarin men zoo den echten Bilderdijk meende te herkennen - zooals o.a. dat *Gebed*: ‘Genadig God, die in mijn boezem leest’ - een gelukkige vertaling bleek te zijn. Met Molière is het 't ergst van allen. Wanneer men mij een plagiaat vergunt uit Van Lennep's zelf beschuldiging op het Brusselsch congres van

1858: Molière heeft voornamelijk geleefd van roof en diefstal. Plautus en Terentius, Tirso de Molina, Boccaccio, Rabelais, Rotrou, Scarron worden beurtelings door hem geplunderd. In de *Fourberies de Scapin*, waarvoor Terentius' *Phormio* de stof leverde, aarzelt Molière niet twee tooneelen uit *Le pédant joué* van Cyrano de Bergerac na te volgen: het bekende 'Que diable allait-il faire dans cette galère?' is met een kleine wijziging aan Cyrano ontleend.

En zoo hebben zij, die in de nieuwere letterkunde hoog uitsteken boven allen, niet alleen ongestraft zich het geestelijk goed van anderen toegeëigend, maar door die daad de litteratuur van alle volken met meesterstukken verrijkt.

Dat moest te denken geven; en het is begrijpelijk, dat men, op verschillenden trant, iets als een apologie van het plagiaat heeft geschreven: Beets in zijn geestige voorlezing *Gesprek over letterdieverij*[1], Sardou, die geen stuk kon schrijven of men wist hem te zeggen aan wien hij het ontleend had, in *Mes plagiats!*[2], Brunetière in een artikel *Lieu commun sur l'invention*[3], en nu laatstelijk Anatole France in de bovengemelde opstellen.

Een bel-esprit van de 17e eeuw, het akademielid François de la Mothe le Vayer, heeft, gelijk France ons meedeelt, de juiste onderscheiding gemaakt tusschen hen die anderen berooven op de wijze van de bijen, waardoor de beroofde niet geschaad wordt, en hen die, als de mieren, het zaad zelf wegdragen. De groote mannen, hierboven genoemd, en zelfs de kleinere, waartoe Sardou behoort, hebben, als de bijen, uit hetgeen zij van anderen namen zuiveren honig gegaard. Zij hebben de substantie gebruikt van anderen - meesters als zij, of minder begaafden (*l'on a souvent besoin d'un plus petit que soi!*) - maar om haar tot nieuwe stof om te scheppen, de gedachte, welke zij bij anderen gevonden hadden, omsmeltend in den kroes van hun eigen denken.

> Changeons en notre miel leurs plus antiques fleurs,

zei Chénier, en Lafontaine omschrijft zijn wijze van doen in de volgende verzen:

1) Te vinden in de *Verscheidenheden meest op letterkundig gebied*. VI. Haarlem. Erven Bohn. 1873.
2) Victorien Sardon. Mes plagiats! Réplique à Mario Uchard. Paris, Imprimerie et librairie universelle. 1882.
3) Te vinden in het eerste deel van *Histoire et littérature*. Paris, Calmann Lévy. 1884.

Mon imitation n'est point un esclavage:
Je ne prends que l'idée, et les tours et les lois
Que nos maîtres suivaient eux-mêmes autrefois.
Si d'ailleurs quelque endroit plein chez eux d'excellence
Peut entrer daus mes vers sans nulle violence,
Je l'y transporte, et veux qu'il n'ait rien d'affecté,
Tâchant de rendre mien cet air d'antiquité.

Daarop komt het aan: de navolging zij geen slaafsche; wat men van anderen nam make men tot eigen goed. Op die wijze kan men oorspronkelijk zijn, ook al werden de grondgedachte, het punt van uitgang, een sprekend motief, een overgang of een eigenaardige stijlvorm, bij anderen geborgd. De zucht naar oorspronkelijkheid quand-même, naar het zeggen van dingen, het uiten van gevoelens, het vertoonen van vormen, vóór ons nog door niemand gezegd, gevoeld of vertoond, heeft menigeen parten gespeeld en vaak het aanzijn gegeven aan kunstproducten, die enkel als curiositeit de aandacht vermochten te trekken. Maar waar de vreemde grondstof in eigen vleesch en bloed is overgegaan, is er kans op een kunstwerk dat duren zal.

Ik heb dit alles nog eens herinnerd, niet ten einde die zekere geestelijke gemakzucht in bescherming te nemen, welke sommige schrijvers er niet tegenop doet zien om van anderen den eersten den besten dialoogvorm, de eerste de beste rhetorische figuur, ja soms geheele tiraden, brutaalweg over te schrijven, wanneer dit tot opluistering van hun eigen werk dienen kan; - maar om te waarschuwen tegen een te lichtvaardig schermen met de woorden ‘plagiaat’ en ‘letterkundige diefstal’. Er is toch in zulk een letterkundige douane, die bij elk geschrift naar het certificaat van oorsprong vraagt en, met een speurzin een betere zaak waardig, snuffelt en wroet, om na te gaan of dit treffend beeld, gene eigenaardige zinwending, gindsche overgang niet reeds elders voorkomen en dus als diefstal gebrandmerkt behooren te worden, vaak iets kleins en bekrompens.

Goethe, de man met den breeden blik en het scherpe oordeel, bij wien men telkens weêr de gezonde ideeën vindt, waaraan men zijn eigen denkbeelden over litteraire kunst met voordeel kan toetsen, heeft herhaaldelijk duidelijk gezegd hoe hij over oorspronkelijkheid dacht. Hij deed dit zoowel in de kleine gedichten en epigrammen ‘Die Originalen’, ‘Bildung’, ‘Ursprüngliches’, ‘Den Origina-

len', als verschillende malen in zijne gesprekken met Eckermann.

Belachelijk noemde Goethe het, aan de oorspronkelijkheid van dezen of genen beroemden schrijver te twijfelen en de bronnen na te sporen, waaraan hij zijn ontwikkeling dankt. 'Men zou' - zei hij - 'even goed een goed doorvoeden man kunnen vragen naar de ossen en de schapen, die hij gegeten heeft en die hem zijn krachten gegeven hebben. Wij brengen wel zekeren aanleg mede, maar onze ontwikkeling hebben wij te danken aan de duizenden invloeden van een groote wereld, waaruit wij in ons opnemen wat wij kunnen en wat ons past. Ik heb aan de Grieken en aan de Franschen veel te danken, ik ben onnoemelijk veel aan Shakespeare, Sterne en Goldsmith verschuldigd. Maar daarmede zijn de bronnen van mijn ontwikkeling niet aangegeven; dat zou in het oneindige gaan, en dat ware ook niet noodig. De hoofdzaak is, dat men een geest bezitte, die het ware liefheeft en het in zich opneemt, waar hij het vindt'[1)]. Datzelfde denkbeeld vinden wij terug in het gedicht 'Bildung':

'Von wem auf Lebens- und Wissensbahnen
Wardst du genährt und befestet?
Zu fragen sind wir beauftragt.'

Ich habe niemals danach gefragt:
Von welchen Schnepfen und Fasanen,
Capaunen und Welschenhahnen
Ich mein Bäuchelchen gemästet.

So bei Pythagoras, bei den Besten,
Sass ich unter zufriednen Gästen;
Ihr Frohmahl hab' ich unverdrossen
Niemals bestohlen, immer genossen.

En elders, in een gesprek van 18 Januari 1825, waar hij Lord Byron verwijt zich niet krachtiger te hebben verdedigd tegen de aanvallen, welke deze op het punt van gemis aan oorspronkelijkheid van zijne landgenooten te verduren had: 'Was da ist, das ist mein - bätte er sagen sollen, und ob ich es aus dem Leben oder aus dem Buche genommen, das ist gleichviel, es kam blos darauf an, das ich es recht gebrauchte!'

1) Eckermann. Gespräche mit Goethe. Gesprek van 16 December 1828.

Walter door Fiore della Neve. Amsterdam, Van Holkema en Warendorf.

Den dichter van *Walter* zou zeker de beschuldiging van plagiaat niet ontgaan zijn, wanneer hij niet uit eigen beweging, in een aanteekening achter zijn gedicht, de bekentenis had afgelegd, dat het eerste gegeven van het verhaal door hem aan een Duitsche familiekroniek ontleend en door eene Duitsche schrijfster reeds voor eene novelle gebruikt werd. Intusschen zou F i o r e d e l l a N e v e zeker zelf wel in staat zijn geweest eene geschiedenis te verzinnen gelijk die, welke aan *Walter* ten grondslag ligt. Het romantische verhaal toch van de ongehuwde prinses, die, wanneer haar kind, de bij een predikant opgevoede Walter, in de rol van Joas uit *Athalie* optreedt, zich verraadt en zich aan hem als zijn moeder ontdekt, is niet buitengewoon verrassend van vinding, en, voorzoover men uit de, in kleine afzonderlijke gedichten verbrokkelde, tweede helft den loop der geschiedenis volgen kan, is ook dit gedeelte niet bijzonder belangrijk van inhoud. Zoomin als in *Een liefde in het Zuiden* ligt in de dramatische en epische gedeelten van *Walter* de kracht van den dichter. Episoden, waarvan men zou verwachten dat zij den lezer zouden ontroeren en in spanning brengen, bijv. het tooneel, waarin Walter zijn moeder van zich afwijst, zijn zwak en onbeteekenend.

Sedert hij zijn eerste dichterlijk verhaal schreef is Fiore della Neve zeker in beheersching van den vorm vooruitgegaan, en is zijn smaak ontwikkeld. Onnoozelheden en onbeholpenheden, gelijk er in dat, naar mijn oordeel, veel te luid geprezen gedicht voorkwamen, zijn thans niet meer van hem te vreezen. Maar voor het overige schijnt het wel, dat de letterkundige beweging van de laatste jaren, in en buiten Nederland, buiten hem om is gegaan, of althans, indien hij er al kennis van nam, zonder invloed op hem gebleven is.

Een eenvoudige beschrijving, gelijk die van het kerkgebouw, waarmede het gedicht aanvangt, of van de serre in het tweede hoofdstuk van het eerste boek, is aan hem toevertrouwd; een zacht gekleurd beeld weet hij te schetsen in dezen trant:

Als bruine en blanke tortelduiven
Uit 's pelgrims dorre hand gevoed,
Die, half verzadigd, henenstuiven,
Klapwiekend door het luchtruim wuiven
En vlieden, zonder afscheidsgroet....
Zoo vlieden, dwarr'lend, mijn gedachten,
De donkre en lichte, ordloos heen;

of hij weet een bevallig liefdelied te zingen, waarin de regels, in den trant van zekere Oostersche dichtvormen, zich herhalend in elkander slingeren:

Kom in 't bootje, liefste, naar de donkre kreek,
Waar de witte rozen droomrig overhangen,
Zwijmend van begeerte's ongelescht verlangen,
Van gedroomde weelde en zoelen weemoed week.

Kom waar witte rozen droomrig overhangen,
Matbleeke odalisken in haar stil paleis,
Langzaam blaadren strooiend in verrukt gepeis,
Zwijmend van begeerte's ongelescht verlangen.

Maar de strofe, die trilt van hartstocht, maar het ongemeene beeld, dat in stoute lijnen onverwacht voor u oprijst en het geheele tafereel verlicht, maar de fijn getimbreerde melodie, waarvan de wondere klank blijft ruischen in uw oor, schenkt de dichter van *Walter* u niet.

Behalve een zeker aantal rijmdeunen:

Hoe mengt zich, liefste, in uw kus
Zoo wonderzoete pijn?
Hoe is 't mij, of een weelde dus
Begoocheling moet zijn?

en dergelijke, is er rhetoriek in overvloed in deze poëzie te vinden. De strofen vloeien u voorbij, meestal in smaakvolle lijnen, ruischen over uw hoofd in min of meer melodieuze tonen; maar, wanneer ge het boek uit de hand hebt gelegd, trilt er niets na, blijft er geen beeld achter van al dien hartstocht, van al dat zielewee, welke de dichter heeft willen schilderen. De ‘weeke gratie’ van sommige gedeelten heeft u een oogenblik gestreeld; maar nooit

zijn zij op u aangekomen de woordendrommen om u te vervullen van ontzetting en eerbied; nooit hebben ze hun glans en hun gloed voor u doen schitteren de gouden en purperen sieraden, waarmede de groote dichters hunne gedachten weten te bekleeden; nooit hebt ge u ontroerd gevoeld met die innige ontroering, welke u pleegt te bevangen, wanneer de Schoonheid nadert.

Fiore della Neve heeft zich doen kennen als smaakvol vertolker van vreemde poëzie (Browning); hij is de kleine poëet gebleven van enkele bevallige lyrische gedichten; - maar voor het breed opgezet poëem, dat kleur en kracht en gloed en hartstocht behoeft, schiet zijn talent te kort.

Bibliographie.

Everardus Johannes Potgieter. Persoonlijke herinneringen van Nicolaas Beets. Haarlem, De erven F. Bohn, 1892.

Naarmate het aantal afneemt van hen, die Potgieter in de eerste jaren van zijn optreden gekend hebben, behoort men dankbaarder te zijn aan die mannen, die zich de moeite willen getroosten hunne herinneringen te boek te stellen aan den vermaarden letterkundige, in wien *De Gids* zijn eersten en krachtigen leider eert.

Thans is het Beets, die ons de vroegere en latere verhouding tusschen hem en Potgieter leert kennen. Zeer druk is het verkeer tusschen de beide mannen niet geweest: daarvoor liepen hunne richtingen, hunne sympathieën, hunne karakters te veel uiteen. Kenmerkend voor dat uiteenloopende is zeker, dat de *Camera Obscura* Potgieter nooit recht heeft willen smaken. Na de zoet-zure beoordeeling van den 2^{en} druk in *De Gids* van 1841, heeft hij zich over dit boek niet meer uitgelaten, ook niet toen het in 1851 met ‘De familie Kegge’ en ‘Gerrit Witse’ verrijkt werd.

Het verwondert ons dan ook niet, bij Beets te lezen: ‘Om de volle waarheid te zeggen, vond ik hem van de eerste ontmoeting af, geen man *geheel* naar mijn hart en, hoeveel achting wij elkander ook hebben toegedragen, hoe groot een prijs wij ook op elkanders vriendschap leerden stellen, tot een volkomen innerlijk harmoniëeren kwam het niet; slechts tot een beurtelings, en somtijds gelijktijdig, afstooten en aantrekken.’ Potgieter's ‘rondheid’, waarop hij zich vrijwat liet voorstaan, deed Beets nogal eens denken aan het schoenmakersmes, dat (zie Constantijn Huijgens) ‘óók rond, maar scherp’ is. Al prijst Beets Potgieter als ‘evenzeer een man van gemoed als een man van geest’, hij laat er op volgen: ‘Een meegaand man was hij echter niet. Zelden en ongaarne was hij het met iemand eens, en buitengewoon sterk waren zijne antipathieën, onverzoenlijk zijne vooroordeelen; er was veel, dat hem ergerde, en wat hem ergerde, ergerde hem hevig, wat hem ééns geërgerd had, bleef hem lang bij.’ Het schijnt dan ook, ondanks de achting, die zij elkander toedragen, somwijlen tot een vrij heftige woordenwisseling tusschen Potgieter en Beets te zijn gekomen, en het is zeker bij die gelegenheden dat de opsteller van deze ‘Herinneringen’ van Potgieters ‘lichtgeraaktheid’, van zijn ‘ontevredenheid met zijn maatschappelijk standpunt’, van zekere jaloerschheid tegenover klassiek gevormden een indruk ontving, welke sedert niet schijnt te zijn uitgewischt. Het scherpst trad de ‘incompatibilité’ van levensopvatting en geloofsovertuiging tusschen den scherpen P. en den zachten B aan den dag in het artikel ‘Piëtis-

tische poezy' van eerstgenoemde, in 1853 verschenen, en het antwoord dat Beets hierop gaf in 'De Recensent' van hetzelfde jaar, een antwoord dat hij belangrijk en weinig bekend genoeg gevonden heeft om het hier nog eens in zijn geheel te doen afdrukken.

Met hetgeen verder, uit brieven van 1836 en 1837, over Potgieters betrekking tot *De Gids* valt af te leiden - vervolledigd door de belangrijke bijzonderheden welke de heer Groenewegen in het *Handelsblad* van 13 Maart jl. mededeelde - en met de fraaie versregelen, in 1835 ter gedachtenis aan Drost voor Beets' Vriendenalbum geschreven, vormen deze 'Persoonlijke herinneringen' een kleine, maar welkome bijdrage voor Potgieters letterkundige biographie.

Brieven van Multatuli. Minnebrieven-tijd. 1861. Amsterdam, W. Versluys 1892.

Een verzameling van brieven, waarvan de inhoud vaker terugstoot dan aantrekt, maar die men toch niet ongelezen kan laten, omdat zij in zulk een nauw verband staan tot de *Minnebrieven*.

De bijzonderheden uit Multatuli's intiem leven hebben alleen aanspraak op onze belangstelling - werd vroeger in dit tijdschrift gezegd - voor zoover zij in onmiddellijk verband staan tot den litterairen kunstenaar, den openbaren persoon; voor zoover zij ons de omstandigheden leeren kennen, waaronder het kunstwerk geboren is en zoo tot verklaring en waardeering van dat kunstwerk dienen. Zoo ook hier. Vol van zijn goed recht - wij zijn in 1861, een jaar na de verschijning van den *Havelaar* - blijft Multatuli aandringen op rehabilitatie, op herstel in een hooge, eervolle positie; geldgebrek gaat voort hem te irriteeren; en dan treedt er, tusschen, of liever: naast hem en zijne vrouw, een 19jarig meisje met een vurig, hartstochtelijk gestel, geavanceerde begrippen en veel talent: zijn nichtje Sietske, dat haast dagelijks met hem inaanraking komt en bereid zou zijn de plaats van Tine met deze te deelen, een gezindheid die door Dekker schijnt te worden aangemoedigd. Haast naïef zijn Multatuli's uitlatingen tegenover zijne vrouw op dit punt: 'Hare overgegevenheid aan mij, tegen gewoonte, zeden en omgeving moet je mooi vinden.... Ik heb haar honderdmaal gezegd, dat je een groot gemoed had, dat ik vrij was, dat je geen band voor mij was, maar een steun...' - en zoo voort.

Maar het belangrijkste, of liever eenig belangrijke, in deze is, dat de verhouding tot dit meisje van invloed blijkt geweest te zijn op de verschijning van de *Minnebrieven*. Reeds een jaar te voren had Multatuli aan Tine geschreven (Brieven. 1860, p. 108/9): 'Ik ben puur verliefd op Sietske' en verder: 'Denk altijd als ik amourettes heb, of zoo iets, dan heb ik verve... 't is mij de stof waaraan zich de vlam hecht.' En in overeenstemming daarmede schrijft hij thans: 'Klaag niet over mijne verhouding met Siet. Zij inspireert mij.' Van nu af is hij vol van zijn arbeid: de *Max* zal er niets bij zijn; 'het is alles: poezie, sarcasme, politiek, wellust, scherpte, logica, godsdienst... in een stijl als bliksems... ze hebben nooit zoo geschreven: muziek en onweer.' In verband met zijn enthousiasme voor Sietske, en zijn toespelingen op de bestaande verhoudingen, vat Tine niet aanstonds wie Multatuli onder zijn Fancy verstaat. Hij moet het haar uitleggen: 'Fancy is F a n t a i s i e', en hij knort op haar, omdat ook zij, net als 't publiek, zijn fancy niet begrijpt, en - jaloersch is op Fancy! 'Domme meid!'

Zoo blijkt het hoe ook de *Minnebrieven*, die geniale fantaisieën vol hartstocht en poezie, in enkele weken slechts op het papier geworpen, zich nauw aan Multatuli's leven aansluiten.

Woordenboek der Nederlandsche taal. Tweede reeks. Dertiende aflevering. Ontoerekenbaar - Onvast. Bewerkt door Dr A. Kluyver, met medewerking van Dr. C.C. Uhlenbeck en Dr. W.L. de Vreese. 's-Gravenhage en Leiden, Martinus Nijhoff, A.W. Sijthoff. 1892.

De medewerking van den Zuid-Nederlandschen taalgeleerde, Dr. de Vreese, blijkt in deze aflevering o.a. uit het veel grooter aantal citaten uit Vlaamsche schrijvers dan vroeger in het Woordenboek voorkwam. Het is te verwachten, dat hierdoor de sympathie voor dit groote werk ook in Zuid-Nederland zal toenemen. Intusschen spreekt het van zelf, dat niet op het aantal der aangehaalde schrijvers, maar op de belangrijkheid der aanhaling het gewicht behoort gelegd te worden. Het is niet te verwachten, dat Dr. de Vreese, alleen om zijn landgenooten te believen, zijne onderzoekingen zal uitstrekken tot schrijvers van den derden of vierden rang, die bezwaarlijk als gezaghebbend kunnen gelden. Behalve de oudere Vlaamsche taalvormen en woorden, zijn voor ons, Noord-Nederlanders, van belang de nog in gebruik zijnde Vlaamsche woorden, die door hunne schilderachtigheid of hun eigenaardigen klank aan de taal een groote bekoorlijkheid kunnen geven. Met veel van die uitdrukkingen kunnen wij tot verrijking van onze taal ongetwijfeld ons voordeel doen, gelijk de Zuid-Nederlanders, door kennis te nemen van de taal der beste Noord-Nederlandsche schrijvers, de hunne versterken en van vreemde indringers (Gallicismen) zuiveren kunnen.

Wie verder deze aflevering doorbladert, zal verbaasd staan hier een groot aantal woorden te vinden die, hoewel sommigen veel eigenaardigs hebben, geheel verouderd zijn en waarvan enkelen alleen bij weinig bekende auteurs gevonden worden; zoo: o n t s e l v e n (zijn zelfstandigheid doen verliezen), o n t s e e p l e n (ontvallen, bijv. van tranen), o n t r o e r t e (ontroering), o n t r u i t e n (ontrooven), o n t s c h i j n e n (aanbreken, van den dag) - en tal van anderen.

Zoo ziet men de taal zich ontwikkelen en ontplooien. Terwijl sommige woorden haar ontvallen, wier ontstentenis menig schrijver vaak ontrieft, ontstaan er weer anderen. Zelven die taal nooit te ontwijden en bij anderen ontzag voor haar aan te kweeken, is de beste wijs om te zorgen, dat wij - om een woord te gebruiken, in deze aflevering uit Wolft en Deken's *Brieven van Abraham Blankaart* aangehaald - niet ‘ontvaderland’ worden.

Een juli-dag.

Ymuiden in feestdos gehuld ... langs het kanaal honderden menschen, deels zittend al wachtend in het droge gras van de helling, deels nog drentelend en dralend in een besluiteloos weifelen; soms met tweeën of drieën ... soms in luidruchtige groepjes ... maar meest allen in bijzondere stemming, door het breken met gewoonte, door het vroege morgenuur; nerveus zonder het te weten, door het haasten ... door de drukte, de schelheid, de ongewone beweging om hen heen. En drukkend heet niettegenstaande de vroegte... geen windje haast merkbaar... alles een warme dag belovend.

De tribunes al volgepropt met warme, roode gezichten... met lichte toiletten, hel afstekend tegen het blauw van de lucht; ook de ramen der huizen zich overal al vullend... goed bezet reeds; maar daar toch nog als eene illusie van plaats, van ruimte... een beweging van komen en gaan... een zich plotseling openen en sluiten van deuren, met zijn verrukkelijken inkijk van halve schaduw, den benijdenden voorbijganger een tergend visioen. En altijd nog rijtuigen nieuwen aanvoer brengend... altijd nog een onafzienbare reeks voetgangers aanspoedend op den overvollen weg; nu eens staand blijvend, aarzelend, vragend... dan weer meegesleept door den stroom.

Zelfs de schepen en bootjes langs den kant zwart van de kijkers... maar het volst toch bij de soort van lange galerij, die van vóór tot na de sluizen loopt; daar een compacte massa van opeengedrongen hoofden... eene zwarte menigte, zich vastklemmend aan de staven met hardnekkig geduld; alles staande of hangend, maar in goede luim toch... de warmte niet achtend... de zware wacht vergoed door bevrediging over het veroverd terrein. Want door dien doorgang moet straks de

Duitsche Keizer komen... het is 1 Juli 1891 - de *Hohenzollern* wordt verwacht.

Daarom overal de Hollandsche kleuren afwisselende met die vreemde... daarom boven dien tot ontvangst ingerichten steiger, dat Keizerlijk wapen, met het trotsche opschrift ‘Suum Cuique’: ieder het zijne... in zijne onschuldige hoogheid daar eigenaardig op zijn plaats; opgemerkt slechts door enkelen... maar dan ook meest met een spottend lachje begroet. En nu eensklaps als vreemdsoortige welkomstgroet ‘de Marseillaise’ weerklinkend van een troep aanrukkend uit de duinen... jeneverlucht verspreidend... woest dringend door het gedrang - het is acht uur.

En overal in die schare reeds als eene stille verzuchting... reeds als eene moeheid van het wachten; verveling nog niet sluipende in de harten, maar toch reeds hier en daar een half onderdrukte geeuw. Overal niet zoozeer sympathie als verwachting... niet zoozeer geestdrift als zucht naar vermaak. En loomheid langzaam zich verspreidend als voorbode van apathie... als kalme berusting zich opdringend aan allen; niet zichtbaar en toch ondermijnend... onmerkbaar zich uitend in een telkens langer zwijgen... in eene grootere matheid van beweging... in een staan van het eene op het andere been. Want de lucht nog altijd drukkend... soms als lood dalende op hunne hoofden; maar de zon nu toch soms even schuilgaande achter wat wolken... als eene verademing van wellust over de massa...

Ook op de Hoofden wandelaars, maar niet zoo vele als voor de sluizen... niet een alles zich verdringen als aan de steigers; hier geen volte, geen opeenhooping, geen onnoodig haasten, maar meer een rustig afwachten... een komen en gaan, af en aan, vrijwillig, zonder drang van buiten... opsnuivende den zeewind met een heerlijk begeeren... slenterende heen en weer in een kalm genieten en langzamerhand velen nog afzakkend, zoekend naar eene betere plaats. Alleen op de beide uiterste einden... zoover mogelijk naar buiten, aan drie kanten omringd door de zee en de branding, van het strand af gezien als twee donkere vlekken... als eene steeds aangroeiende, onbeweeglijke stip: eene menschenmassa uitziende in gespannen verwachting; maar dichterbij komend zich oplossend in eene

betrekkelijke leegte... met witte plekken nog... met ruimen doorgang zelfs... woelig, druk en wisselend... niet zoo ineengedrongen als het uit de verte scheen. En hoog daarboven op de smalle galerijen van de Noorder- en Zuider-baken enkele bevoorrechten, van uit hunne verheven afzondering het woelig schouwspel gadeslaande; berekenende in een rustig toeschouwen... in een behaaglijk, egoistisch gevoel van eigen veiligheid mogelijk gedrang, als alles straks naar dat eene punt zal stroomen, door geen muur of wering voor vallen behoed. En op korten afstand buiten de haven, het Nederlandsche eskader liggende op open zee.

Op dit oogenblik een deftige oude heer met zijne dochter juist hier aankomende, ziende naar boven met stille benijding; hij dik en kortâamig, grijs en blozend - zij slank en lenig... eene gracieuse brunette ... in haar langen stofmantel bevallig en jong. Zij hem dringende en dringende dat hij vragen moest met levendige gebaren ... hem plagende dat hij het doen zou in bange verwachting ... haar lievelingswensch al die dagen lang, dat ze daàr ook wezen wou - alleen zwichtend voor de werkelijkheid, voor dat vermeende ‘niet kunnen’... aanzwellend tot een sterk verlangen, nu het tòch mogelijk bleek te zijn. Zoo de oude heer doende wat zij van hem wilde, sprekende met den wachter, met eene fooi effenende den oneffen weg; en dan beiden onder vroolijke scherts opklimmende langs de steile, smalle ijzeren trap - zij eerst, dan hij ... voorzichtig, stap voor stap, telkens omziende, hem toelachend, gelukkig als een kind op het onbekende gebied. Daarna zich wringende op de eerste étage, het hekje achter hen toeslaand, veilig en wel op dat verrukkelijke plaatsje.

Maar nu zij - diep opademende in een hoog gevoel van vrijheid hier boven - plotseling heel ernstig ... rondziende met langen blik ... genietende die tegenstelling; als in een visioen zich terugdenkende het pas geziene: Ymuiden warm, stoffig, vol, niettegenstaande de vroegte en hier die heerlijke frischheid, die rustige kalmte; in een heerlijk gevoel van uit het gedrang zijn, inzuigende het zilte vocht van den vluchtigen zeewind ... in stille overgave aan die hoogere bekoring. De oude heer zich het zweet wisschende van het stoffige gelaat, moe en warm van het lange loopen - zij in de volle kracht van hare jonge gezondheid geen moeheid voelend; licht leu-

nend tegen de balustrade, maar niet uit behoefte aan steun. En vóór haar de Hollandsche vlag wijd uitwaaiende hare kleuren ... de Duitsche slap neerhangend, zich wikkelend om haar stok.

En nu de zon juist wat langer schuilgaande achter de opkomende wolken, bijna koud soms hierboven, maar zij het niet merkend; want ziende naar een bootje dat binnen komt vallen ... volgende de tonnen die den weg afbakenen met vlugge bevatting, eensklaps begrijpende dat zij toch niet zoo goed zou zien als zij gedacht had en heftige spijt in haar hart dat ze niet daàr stond ... aan de overzijde; maar niet lang, bedwingende die opwelling ter wille van haar vader. Toch eene lichte ontevredenheid nog blijvende in haar ... even ... dan langzamerhand andere invloeden op haar inwerkend ... die teleurstelling wegnemend - als vanzelf. En nog altijd het Nederlandsche eskader liggende rustig op de spiegelgladde zee, maar geen *Hohenzollern* te bespeuren; tot in de verste verte geen rook in de grijsheid - alles stil en droomerig in een nevelachtig, onzeker verschiet. Want als een luchtig wit waas aan den horizon .... iets dompigs bij het verder boren van den blik. -

Alles als eene voorspelling van lang wachten .... van beproeving van geduld; maar het denkbeeld hier niet afschrikkend .... het staan niet vermoeiend hier, als je van de zee houdt en zij - hield van de zee, haàr leek het genot. En onder haar het roezige publiek in zijn lustig gewriemel, goedlachs, onbezorgd, zich vermakende met alles .... elke afleiding begroetend met luid gejuich. Datgene, wat haar altijd bekoord had aan boord onder het volk .... als kinderen luchthartig .... pret om de pret tot flauwheid toe .... maar toch lief in zijne natuurlijke frischheid, zoover van het veinzen van grootere beschaving; iets als de gezondheid en de kracht en de eenvoud van den zeewind zelf .... van het water, dat hen omringt. Iets als de naïeve bekoring van het zeeleven op allen - ook op haar. -

Ja, ook op haar - in dat hoog opademen van heerlijke kalmte .... met goedmoedigheid neerziende op al die hoofden, lachende als zij om elke dwaasheid .... om de flauwste flauwiteit; en denkende aan de komende geestdrift, ook lachende om deze .... er niet aan geloovend - zelve zoo rustig, zoo

kalm, zonder dwaze nerveusheid .... zonder kloppingen, die langzaam klimmen tot de keel. Zelfs geen haat meer in haar binnenste, als zij eens voor hem voelde - alleen maar onverschilligheid; genietende van het oogenblik .... van de zee, van de lucht, van al wat haar lief was, in geduldige verwachting van een mooi schouwspel, maar zonder verwachte emoties .... zonder dat tergende gevoel van agitatie, dat zij hebben kon - om niets. Niet soms het hart sneller kloppend in vurig begeeren .... in opvlammende warmte .... in gelooven van zien; neen, kalm toeschouwend op dat alles, als haar niet aangaand .... lachende om alle menschelijke ijdelheid .... zelfs met een beetje goedmoedigen spot om den Keizer die zich afsloofde, terwijl zij daar zoo heerlijk stond. - Altijd dat gevoel van hooge kalmte haar bijblijvend, beheerschend volkomen hare ziel.

En nu eindelijk het Nederlandsche eskader zacht opstoomend naar het Zuidoosten .... de schepen al kleiner en kleiner .... latende eene leegte; en de zee nog altijd even kalm - haast zonder deining - te kalm voor haar. Zoo het droomerige langzaam haar omspinnend .... alles dringende als een diepe harmonie in de rust van haar bestaan; niet meer denkend.... louter peinzend .... stil genietend .... luisterend naar haar innerlijk leven. Ziende naar beneden zonder te zien .... hoorende naar de tot één klank samensmeltende geluiden, zonder te hooren; in een heerlijk gevoel van gestild verlangen, van gevoelden vrede boven al het omringende ver verheven .... glimlachend .... gelukkig .... zich gevende aan de zee - de zee haar omvangende. Iets reins als de wijding van het alleenzijn in een kerkgebouw. En de Duitsche vlag nog altijd zwaar neerhangend in vormlooze plooien, de Hollandsche vrij wapperend in de nu weer heldere lucht.

‘Zit u zoo goed, Mijnheer?’

‘Niet erg.’

Zij schrikte op door die stemmen in hare onmiddellijke nabijheid en onwillekeurig omziende om naar hunne oorzaak te speuren, zag zij op een jongen man, zittende op de trap, ijverig bezig met teekenen of schrijven .... en op den wachter, juist dalende van boven, nu sprekende tot hem. En dadelijk zich herinnerende dat zij hem al eerder gezien had, bij het klimmen naar boven, maar zonder bijzondere aandacht, als eene gewone verschijning .... Engelsch .... blond, met afhangende

snor .... voornaam, fijn van gezicht, maar niet gesoigneerd als een werkelijke Engelschman .... toèn voor haar nauwelijks een heer, hem verder niet achtend. - Maar nu omziende, juist opvangende zijn half pruilenden, half lachenden blik op de uitwaaiende vlag en alles begrijpend, plotseling warme sympathie in haar hart voor dien blik en die oogen .... voor dien matten glimlach om dien spottenden mond. - En toen vlak er op die vraag ‘of zij niet moe was?’ van den wachter tot haar - het was te veel voor haar ernst.

Zoo met een stillen binnenlach zich verkneukelend in zijne verbluffing; in eene groote opwelling van onbedwingbare plaagzucht niet willende begrijpen, schijnbaar in diepen ernst, haar levendig protest: dat zij daar goed stond .... stil voor zich uit lachende om die mislukte list; ziende naar de zee, maar in klimmende belangstelling voor dien vreemde en zijn werk. Hem wel gunnende haar plaats, maar niet dus .... op die wijze.

Maar nu ook haar vader haar vragende ‘of zij niet moe was?’ - in onbewust iets opvangen van die klanken misschien, zij luid oplachende één oogenblik .... frank en vrij .... in een verrukkelijk gevoel van ongegeneerdheid; maar dan zich bedwingend, in eene gedachte aan haar vrouw-zijn, licht kleurend. ‘Of zij moe was? .... zij .... hier .... op déze plaats; zij zou hier den heelen zomer willen liggen .... kijkende naar het spel der golven .... luisterende naar de stemmen der zee. Of zij moe was .... of zij zich verveelde? ....’ dus in een gewilden stroom van woorden de verwondering van haar vader smorend, over dien dwazen, ongemotiveerden lach. En plotseling schalk en plagend, in een onbedwingbaren lust tot spotten met hem daarachter: ‘of was haar vadertje moe, school de quaestie hem daar, wou hij graag een poosje zitten?’ - en met eene halve wending van het hoofd in die richting - ‘hij moest het aan dien Mijnheer vragen, hèm hinderde de vlag.’ - Half luid dit laatste, in een vertrouwelijk fluisteren .... maar toch verstaanbaar, met een heel klein ziertje goedigen spot .... in brutale naïeveteit half omkijkend of hij het wel hoorde; in dien sterken drang tot plagen, heel triomfeerend .... in die atmosfeer van niets-doen, heel trotsch op haar wraak.

En hij, met neergeslagen oogen, als in jongensachtige beschaamdheid, altijd neerziende op zijn schetsboek .... als een schooljongen bescheiden; maar met een ondeugenden, innemen-

den glimlach om de lippen, die die bescheidenheid weersprak. Zonder blik haar toch ziende - als zij wel wist. En juist die glimlach haar bekorend .... zich amuseerend met die moedwillige bedaardheid .... met die schijnbare onschuld zijn blik die onschuld weer loochenend; bewust en ijdel, maar aardig toch ook. Van dat oogenblik hem mengende in haar peinzen, hem mengende in haar denken; weer leunende tegen de balustrade, uitziende naar de verte, maar niet langer aan den wellust van het onbewuste alleen. Geen zweem als van wordende liefde, maar meer dan onverschilligheid; vluchtig al gene, maar blijvend toch ook.... tot in den ouderdom soms plotseling opvlammend uit het grijze verleden, als eene gelukkige herinnering aan iets prettigs, aan iets reins .... dien glimlach met de zee, met het oogenblik verwarrend, telkens mooier in het licht der phantasie, saamgesmolten met die illusie van jeugd; dus bekorend in een stil, weemoedig gedenken van het voorbijgegane .... van het niet weerkomende - van het verleden. Geen onrust, geen ontroering, geen dwaze verlangens .... nog altijd gelukkig in dat stille geluk van peinzend luisteren - niet vragende naar meer. Die glimlach haar soms nopend tot omkijken, als naar eene mooie verschijning, in lust iets aantrekkelijks nog eenmaal te zien; maar niet vorschend naar zijn denken .... niet zoekend naar zijn leven, tevreden met dat zien alleen.

En nu dat witje daar boven het water, al lager en lager, al matter en matter, steeds meer naderend de golven, zijne teere vleugeltjes te vergeefs kampend tegen de kracht van den wind; en zij zich afwendend om niet te zien dat onafwendbare einde, hunne blikken elkaar toevallig nogmaals ontmoetend en nogmaals ook die sterke opwelling van sympathie in haar hart. Toen zij glimlachend tegen haar vader, maar bedoeld tegen hem.

Zoo van tijd tot tijd naar hem omkijkend in een gevoel van niet-opaan-komen hier boven.... van boven-de-convenances-staan; deze haar schijnend als iets onbeduidends, iets nietigs - goed voor beneden, maar belachelijk voor hier. Niet in een aarzelend, angstig zich afvragen ‘of het wel schikt,’ maar in dat hooge gevoel van mensch-zijn .... van laag neerzien op kleinheid en kleine bedenkingen; in dat vermeende juistere gevoel van vergelijkenden maatstaf .... van grootheid en kleinheid, als de zee haar nu gaf. Voelend dat hij erg heeft in dat om-

kijken, maar zich niet bekommerend om zijn oordeel.... niet geloovende aan een indruk van haar op hem; en dan weer geheel zich gevende aan die andere bekoring, in zich opnemende de droomerige stemming der zee.... hem bijna vergetend; ook nu weer, eenen heelen tijd.

Maar eensklaps iets wits langs haar heen.... geruischloos, zwevend, geheimzinnig - teer als dat witje - warrelend hoog in de lucht en dan dalende zachtkens, als iets zonder zwaarte zoekende den grond; vluchtig meegevoerd door den wind tot het raakte de golven en dan plotseling weg uit het oog.... en van beneden gejuich en gelach opstijgend tot boven. En nog eens en nog eens.... al sneller en sneller; ja, iets als dat witje, maar niet kampend als dit om het broze leven.... en telkens ook weer die ademlooze stilte, plotseling gevolgd door lachend gejuich. En zij voelende bij intuïtie vanwaar die dwaasheid moest komen.... die witte boden aan verveling of misschien wel aan haar - heel boos om die flauwheid, maar toch er om lachend en onwillekeurig weer omkijkend, verbaasd en nieuwsgierig, juist dat laatste watje verrassend, uit de voering van die oude jas op zijn knie. En in die zorgelooze, prettige vrijheid van dat onbekend-zijn.... in die zekerheid van niet-terugzien, in lachenden overmoed zijn blik niet ontwijkend; het betreurend toch ook wel, maar alleen maar terloops - in kalme berusting weer dadelijk zich zelve. En hij opnieuw de oogen neerslaand als in jongensachtige beschaamdheid, maar nog altijd met dien matten glimlach van spot om den ernstigen mond.

Zoo bijna drie uur staande, maar zonder moeheid.... zonder begin van verveling; altijd leunende tegen de balustrade in droomerig niets-doen.... ziende naar de zee en de lucht, die nu weer zoo blauw was... zich koesterende in het zonnetje, dat hier niets ontnam aan de frischheid .... en waar dit haar niet genoeg was, vindende in de nabijheid van hem, het geluk dat ze zocht. En onmiddellijk daaruit geboren dat hooge gevoel van kalmte, dat haar was als genot.

Maar nu eindelijk heel in de verte een rookwolkje - het begin van het einde; en onze schepen, ook heel klein nu, dien rook tegemoet. En dan plotseling als een gerucht van zekerheid ‘dat ze daar kwamen’ .... alle loomheid bannend uit de beenen .... aller aandacht samenbrengend op dat eene

kleine punt. En ja, heel flauw aan den horizon als twee donkere streepjes, loodrecht boven het water .... nauw zichtbaar nog van hier; maar langzamerhand al duidelijker en duidelijker .... al zwarter en zwarter .... en een lichtstraal ze bereikend, dat zwarte nu eensklaps wit voor het oog. Ook de romp zich nu loswerkend uit het grijs zijner omgeving de vorm herkenbaar; nog enkele minuten van onwillekeurige spanning - onze schepen al bijna die andere ontmoetend - en dan plotseling dat eerste schot flauw klinkend over het water, electriseerend de menigte door het onverwachte geluid. En nogmaals en nogmaals .... al meerdere en meerdere; telkens een bleeke vlam even opflikkerend .... dan grijze rook zich verspreidend, hullende de *Hohenzollern* in een wolk van damp. Iets als de emoties van een zeeslag in de harten, zonder de bange verwachting .... phantasie hem opbouwend in ongebreidelden stroom.

Daarna allen te zamen hun weg weer vervolgend .... de schepen al grooter en grooter .... de witheid der Duitsche steeds duidelijker zich afscheidend uit de omringende golven .... tegen het zwart van de onze; de *Prinzessin Wilhelm* zich wendend - opnieuw dat doffe geluid van herhaaldelijk schieten - en dan de *Hohenzollern* hen allen vooruit, als in trotsche laatdunkendheid toesnellend op de haven. En nu ook met korte tusschenpoozen dreunend de eerste schoten van het fort, zwaar door de lucht .... lang natrillend over het water; en als ware het symbool, terzelfder tijd de Duitsche vlag hare kleuren ontplooiend - de wind is gedraaid, hij komt nu van het land.

En in haar de gedachte, de phantasie van verlatenheid .... ziende duidelijk voor haar geest het pedante gelaat van den Keizer, als ze het gezien had op platen .... en vanzelf die voorstelling ‘als hij daar nu eens strandde’ .... of die torpedo's hem vervolgend - al die zwarten tegen dat witte, als hun natuurlijke vijand. Maar toch niet werkelijk hem kwaad wenschend .... aan zijn goed-willen geloovend .... nog altijd zoo kalm, zoo rustig, zoo hoog.

Maar dichtbij nu al de *Hohenzollern* .... een ranke, sierlijke boot, boeiende de blikken met groote bekoring; een lichte deining nu oplichtend het vaartuig in een luchtig dalen en rijzen, gevende lichtheid aan zijne fraaie gestalte .... leggende

ziel in zijn snellen loop. Zoo zij alles vergetende voor het prachtige schouwspel, geheel in dien aanblik verloren, met ongeduldig verlangen hangende aan het oogenblik; nu het jacht haar voorbijstoomend, op korten afstand .... dan plotseling zwenkend met sierlijke zwenking, in rechte lijn tusschen de Hoofden door - vlug, snel, zeker - rustig bestuurd door vaste hand. En op hetzelfde oogenblik luid gejuich van beide kanten, als in onbedwingbare uiting, spontaan zich verheffend in de ijlheid der lucht. Toen als in een visioen wat schitterende uniformen, de Keizer op de brug groetend de menigte met den rug naar haar toe; dat alles haar voorbijglijdend .... en dan opnieuw die losbarsting van onwillekeurige geestdrift, meesleepend den onverschilligste in die opbruising van klanken .... in eene hulde, niet onwaar, en die toch niet werkelijk was. Want nu eensklaps als een jong, warm gevoel ook hare borst doorstroomend .... iets als eene wordende emotie opkruipend naar boven, zich weerspiegelend in haar blik; er zich wel tegen verzettend, haar onzin scheldend, nu zoomin als vroeger aan die geestdrift geloovend, maar één oogenblik dat gevoel toch sterker dan haar wil. Lachende om hare dwaasheid, maar dien indruk niet loochenend.

De *Hohenzollern* intusschen alweer aan duidelijkheid verliezend, den afstand vergrootend naar den anderen kant; en dan plotseling beweging onder de massa .... een algemeen geren en gevlieg in dezelfde richting .... alles loopende al dravend met het vaartuig mee; en ook hij wegijlend zonder groet in de gejaagdheid van het haasten, half hollende in vrees van te-laat-komen, zich mengende onder de menigte, gevolgd door een vriend, dien zij nu pas zag.

Nu en dan als een flauwe nagalm van gejuich tot hier doordringend .... zacht wegstervend in de ruimte .... altijd zwakker zich herhalend .... de *Hohenzollern* begeleidend op zijn verderen tocht; maar zij nu hier achterblijvende alleen met haar vader, nog altijd naziende dien vreemde, in een onbewust weemoedig gevoel van niet-weerzien, niet meer denkende aan den Keizer .... in eene vluchtige opwelling dien vriend benijdend.

CAPRICIO.

Bombay onder het bestuur van Lord Reay.

Bombay 1885 to 1890. A Study in Indian administration bij Sir W.W. Hunter. London and Bombay. 1892.

Onder de Engelsche schrijvers, wier werken in hooge mate hebben bijgedragen tot vermeerdering en verspreiding van de kennis der geschiedenis en administratie van Britsch-Indië, staat de gewezen chef der statistieke opname dier kolonie, Sir. W.W. Hunter, ongetwijfeld in de eerste rij. Alleen reeds zijn ‘Imperial Gazetteer’, - eene uitnemende encyclopedie van Britsch-Indië, waarop elk Rijk trotsch zou kunnen zijn, - verleent hem aanspraak op die hooge plaats. En daarnevens gaf, om slechts enkelen zijner werken te noemen, zijn ‘Life of the Earl of Mayo’ een uitstekende beschrijving van het bestuur van een der beste Onderkoningen van Britsch-Indië, en tevens een leerrijk overzicht van den daar gevestigden bestuursvorm; en mogen zijne ‘Annals of rural Bengal’ en ‘Orissa’ onovertroffen bijdragen genoemd worden tot de geschiedenis van de Inlandsche bevolking eener Britsch-Indische provincie vóór en tijdens het Engelsche bestuur. Eene nieuwe bijdrage van zijne hand zal dus zeker de aandacht trekken van allen, die in Indië belang stellen, vooral wanneer Hunter, zooals ook thans weder het geval is, een zelden besproken onderwerp op meesterlijke wijze behandelt. Mag men met den schrijver volmondig instemmen wanneer hij zegt, dat de vorm en werking van het centraal bestuur van Britsch-Indië reeds zóó dikwijls en zóó goed in het licht is gesteld, dat het niet moeielijk valt zich daarvan eene voorstelling te maken, niet minder waarheid bevat zijne bewering, dat de werking van het gewestelijk bestuur eener Indische provincie nog niet volledig en in bijzonderheden is

beschreven. In het bovengenoemde werk stelt Sir W. Hunter zich voor, die leemte voor een der gewichtigste provinciën aan te vullen en koos daartoe Bombay, - eene keuze, die voor ons dubbel belangrijk is. In de eerste plaats zeker wel, omdat veel van wat daar geschiedt ook voor ons koloniaal beleid leerrijk is, maar daarnevens toch ook omdat het in niet geringe mate de beschrijving geldt van het werk van eenen voormaligen landgenoot, Lord Reay, hier te lande misschien nog het best bekend als Donald Baron Mackay, het gewezen lid onzer Tweede Kamer, van wien, vóór de Schotsche titel op hem overging en hij zich als Engelsch onderdaan liet naturaliseeren, zoovelen onzer groote verwachtingen, juist met het oog op onze koloniën, koesterden. Het is natuurlijk mijn doel niet, de loftrompet over een nog levend Staatsman te steken, al zou nationale vooringenomenheid dit verschoonbaar maken. Maar toch mag het niet verzwegen worden, dat tal van bladzijden van den Engelschen schrijver blijken geven van groote ingenomenheid met het bestuur van den oud-Nederlander en van warme sympathie voor zijn persoon. Eens vooral zij het dus gezegd dat, waar hier de aandacht zal worden gevestigd op enkele belangrijke maatregelen, van 1885 tot 1890 in Bombay genomen, deze, en een niet gering aantal anderen, die hier onbesproken moeten blijven, grootendeels aan het initiatief van den Gouverneur te danken zijn of hun welslagen verschuldigd waren aan de welberaden en krachtige wijze, waarop zij werden toegepast, zoodat het bestuur van Lord Reay als een der besten van den laatsten tijd mag worden geroemd. Na deze korte uitweiding zal die naam slechts een enkele maal worden genoemd, al stond de persoon steeds op den voorgrond. Voortaan hebben wij ons slechts met de maatregelen zelven in te laten.

Is de studie van het recht der vreemde koloniën aan alle beoefenaren van ons koloniaal recht zonder voorbehoud aan te bevelen, en kan dit vooral in hooge mate van het Britsch-Indische recht worden gezegd, toch behoort men zich wel te bedenken vóór men uit de goede werking van Britsch-Indische instellingen terstond het gevolg trekt, dat deze ook in Nederlandsch-Indië ongewijzigd zouden voldoen. De lezing van het hier besproken werk versterkt in hooge mate den indruk, die

reeds eene oppervlakkige studie van Britsch-Indië geeft, dat in die kolonie, en met name in Bombay, geheel andere elementen voor ontwikkeling aanwezig zijn, dan in Insulinde gevonden worden. Vergis ik mij niet dan was het Prof. Selenka die verhaalt, dat hij ruim opademde toen hij uit Java in Hindostan was aangekomen, omdat hij zich daar weder bevond onder eene bevolking van gelijke beweging en afstamming als de Europeanen, en zich daar weder evenzeer 'tehuis' voelde, als hij zich op Java in den vreemde had bevonden. Nu moge hij daarin ietwat overdreven hebben, ontkend mag het niet worden dat een goed deel der inheemsche bevolking van Bombay op heel wat hoogeren trap van ontwikkeling staat dan onze Inlanders. Eene instelling als de Universiteit te Bombay, het middenpunt van tal van inrichtingen van hooger en middelbaar onderwijs, bijna uitsluitend door Inlanders bezocht, is zelfs op Java vooreerst wel ondenkbaar. Eveneens ontbreekt daar een opgewekt openbaar leven, zooals dit zich uitsprak in de Indische nationale congressen, waarop ik elders de aandacht vestigde[1)], en dat in Bombay leidde tot een algemeen verzet tegen zekere maatregelen ten opzichte van het boschwezen genomen; - een verzet dat op volkomen wettige wijze werd gevoerd en door Lord Reay, met volle waardeering van den publieken geest, die zich openbaarde, bedwongen is door de benoeming eener commissie van onderzoek, waarin zelfs een Inlandsch lid dier oppositie zitting kreeg. Te vergeefs zou men in Nederlandsch-Indië onder de inboorlingen mannen zoeken, wien de openbare zaak zoozeer ter harte gaat, dat zij giften schenken voor instellingen van onderwijs en liefdadigheid, die zelfs maar in de verste verte nabij komen aan de vaak vorstelijkeschenkingen, met dat doel in 5 jaren te Bombay gedaan, wier optelling in het werk van Hunter niet minder dan drie bladzijden vordert, en die de som van 10.79.408 Rs.[2)] bedroegen, waarvan meer dan de helft door één aanzienlijk Inlander, Sir Dinshaw Manekji Petit werd bijgedragen. Het is waar, fortuinen als die van dezen edelman worden wel hoogst zelden, zoo ooit, onder

1) Redevoering over 'de verhouding van de wetgevende macht in het moederland, tot het centraal bestuur in Ned.-Indië' in de vergadering van het Indisch Genootschap op 27 Nov. 1888 uitgesproken.
2) De waarde eener roepie is zeer afwisselend ten gevolge van de schommelingen der zilverprijzen; zij kan echter op ongeveer 0.80 (1 sh. 4 p.) worden gesteld. 100 000 roepiën maken een lakh.

onze Inlanders aangetroffen, maar ook gaven van kleiner bedrag bewijzen, dat in Bombay de belangstelling in de publieke zaak in wijde kringen onder de inboorlingen verspreid is. Zeer moeielijk zou het ook zijn in Insulinde de evenknie te vinden van zoo menig Inlandsch vorst, als in Bombay tot de beste medewerkers van Lord Reay gerekend werden, en onder welken er zijn die tot de voortreffelijkste bestuurders behooren. Hoogst belangrijk is het hoofdstuk, over deze vorsten handelende, vooral ook om de schetsen van de persoonlijkheid dier regenten, waarin de verschillende schakeeringen meesterlijk zijn aangegeven, en die ook kunnen strekken ter bestrijding van de zóó populaire meening, dat Indische vorsten hun leven in nietsdoen zouden doorbrengen, slechts voor hun eigen genoegen zorgen en zich niet over het welzijn hunner onderdanen bekreunen. Men vindt onder hen regeerders van allerlei slag: ook personen, volgens onze begrippen volkomen ongeschikt om te besturen, zooals de devote, hoofsche vorst, door Hunter beschreven, die zóó gierig was, dat hij liever zijn koorn liet verrotten dan het gedurende een hongersnood voor zijne onderdanen, over wien hij zich trouwens niet bekommerde, verkrijgbaar te stellen. Bij een ander vorst was het een nog hopeloozer geval, daar diens persoonlijke gewoonten van zóó ongunstigen aard waren, dat zij hem geheel ongeschikt maakten voor de plichten, aan zijn ambt verbonden. Beiden werden afgezet, en de schatten van eerstgenoemde voor openbare werken gebruikt, maar met eerbiediging der rechten van het regeerende huis, daar de beide staten slechts tijdelijk onder het bestuur van een Engelsch ambtenaar werden gesteld en later weder aan den rechtmatigen troonopvolger zijn teruggegeven. Maar tegenover deze voorbeelden van slechte vorsten staan vele anderen, die doen zien, dat er uitmuntende elementen in Bombay worden gevonden, welke slechts eene zóó verstandige leiding als die van Lord Reay behoefden om een zegen voor hunne onderdanen te zijn. Onder hen mag zeker wel de Gaekwár van Baroda genoemd worden, wiens grootste eerzucht het was zijn Rijk tot een modelstaat te maken, benevens de Thákur van Gondal, die in Edinburg in de medicijnen studeerde en een zestal ziekenhuizen, onder welke een rondreizend hospitaal, onderhield, en het hoofd van Bhaunagar, die het bestuur van zijn rijkje geheel volgens Engelsch model inrichtte. Andere typen zijn het hoofd van

Morvi, die geen vizier wil gebruiken, alles zelf nagaat, en wel is waar op de oude manier bestuurt met minachting voor ‘philantropischen ophef’, maar evengoed als de Gaekwár spoorwegen aanlegt, een Engelschman, - een zijner beste vrienden, - aan het hoofd der openbare werken heeft geplaatst en zijn zoon in Engeland laat opvoeden. Tegenover hen allen volgde Lord Reay dezelfde politiek: zoo weinig mogelijk mengde hij zich in de binnenlandsche aangelegenheden van hunne staten, maar trachtte door persoonlijken invloed en overreding hen over te halen tot datgene, wat hij voor wenschelijk hield, ofschoon zich volkomen bewust dat hij, zóó doende, niet mocht verwachten altijd hunne medewerking te zullen verkrijgen voor 't geen hij beoogde. Zoo bleef de Gaekwár in de ongestoorde uitoefening zijner rechten over de spoorwegen, door hem in zijn Rijk aangelegd, niettegenstaande dit aanleiding tot groote moeielijkheden gaf, ten gevolge der omstandigheid dat groote lijnen deels door Britsch grondgebied, deels door stukken van het Rijk van Baroda gebouwd waren; - moeielijkheden, die slechts ten deele door de vriendschappelijke betrekkingen, tusschen den Gouverneur en den Vorst bestaande, konden worden overwonnen. Lord Reay legde vooral groot gewicht op de opvoeding der jonge vorsten; het groote doel dat daarbij, volgens hem, moest worden nagestreefd, was hun een hoog denkbeeld te geven van eer, waarheidsliefde en van hunne plichten jegens hun volk. Geen onbepaald voorstander van eene opvoeding in Engeland, oordeelde hij te recht dat de opleiding dier prinsen, zooveel het mogelijk was, in Indië moest worden gegeven, omdat de vorsten bestemd waren onder hun volk te leven, en de voordeelen eener Engelsche opleiding te duur zouden zijn gekocht wanneer zij, tot rijpen leeftijd gekomen, geen sympathie meer voor hun volk of hunne omgeving bezaten. Ook persoonlijk trachtte hij door vriendschappelijken omgang invloed op de jonge vorsten uit te oefenen, en ook daardoor zal zeker nog lang, nadat Lord Reay Indië heeft verlaten, zijn invloed ten goede zich doen gevoelen.

Hebben wij in Indië zulke heerschers niet, - maar doen wij ook bitter weinig om ze te verkrijgen, - en kan eene verwijzing naar hun voorbeeld ons, vooreerst althans, weinig baten, anders is dit misschien waar wij met de organisatie van het bestuur van Bombay, provinciaal zoowel als lager, kennis

maken, bij de wetenschap dat in Nederlandsch Indië door menigeen, die tot oordeelen gerechtigd is, het bestaande als zeer onvoldoende wordt beschouwd. Waarschijnlijk is het aan velen mijner lezers bekend dat het centraal bestuur van Britsch-Indië, behalve uit den Onderkoning, uit een hem toegevoegden raad bestaat, welke echter niet, zooals bij ons, een adviseerend karakter draagt, maar samengesteld is uit de hoofden der departementen, die derhalve ook met de uitvoering belast zijn, terwijl bovendien een wetgevende raad hem ter zijde is gesteld, die voor een deel uit niet-ambtelijke en uit Inlandsche leden bestaat. Het provinciaal bestuur van Bombay is op ongeveer gelijken voet geschoeid. De Gouverneur heeft daar een uitvoerenden raad nevens zich, bestaande uit den kommandant van het leger en twee andere leden, uit de burgerlijke ambtenaren gekozen, terwijl hem bovendien een wetgevende raad ter zijde staat, die vier tot acht leden telt, voor een deel uit niet-ambtelijke elementen gekozen. Van den laatsten raad vertelt Hunter ons, jammer genoeg, zoo goed als niets; des te beter licht hij ons in omtrent het personeel van den uitvoerenden raad, dat uit uitgelezen mannen schijnt bestaan te hebben, die Lord Reay uitmuntende diensten hebben bewezen. De verschillende departementen worden onder den Gouverneur en de raadsleden verdeeld; de landvoogd verkoos voor zich de politieke, militaire en kerkelijke aangelegenheden benevens de openbare werken, waarbij hij het laatste jaar van zijn bestuur nog de onderwijszaken voegde, terwijl de beide raadsleden justitie en finantiën (revenue) voor zich namen. De verschillende stukken worden aan de departementen in orde gebracht en met alles, wat ter voorbereiding strekken kan, aan het betrokken raadslid gezonden, terwijl in den regel ook het oordeel vermeld wordt van den chef van de secretarie van het departement, de secretaris of onder-secretaris. Het spreekt van zelf dat deze laatste hoofdambtenaren, in den regel jonge menschen, die hunnen weg nog moeten maken en uit de vlugste en bekwaamste ambtenaren gekozen, in den regel een niet geringen invloed uitoefenden, zoodat, naar men zegt, sommige Gouverneurs bijna geheel volgens hunne nota's regeerden. Lord Reay zag echter terecht in, dat de leden van den raad de constitutioneele raadgevers van den Gouverneur zijn, zoodat hij dan ook gewoon was hen persoonlijk te raadplegen. En als tegenwicht tegen de

natuurlijke neiging, bij vele bureau-ambtenaren en ambtelijke raadgevers bestaande, om op den weg der routine voort te gaan, en ‘nieuwigheden’ te schuwen, onderhield hij zich gaarne met districts-ambtenaren en niet-ambtelijke personen, zooals leden van de kamers van koophandel en hoofden van instellingen van onderwijs, waartoe ook de herhaalde reizen, door hem ondernomen, de beste gelegenheid aanboden. Groot schijnt mij de tegenstelling tusschen de geïsoleerde positie van onzen landvoogd te Buitenzorg en de in het volle leven verkeerende stelling van den Bombayschen Gouverneur, en niet twijfelachtig is mij het antwoord op de vraag, welke wel als de meest verkieslijke moet worden beschouwd.

Een uiterst teeder vraagpunt is het onderzoek naar de meerdere of mindere zelfstandigheid, aan de provinciale besturen tegenover het centraal gezag toe te kennen, een vraagpunt, dat ook bij ons niet zelden wordt besproken. Hierbij vooral hebbe men echter het groote verschil tusschen Britsch- en Nederlandsch-Indië in het oog te houden en te bedenken, dat Bombay op zichzelf een vrij aanzienlijk rijk vormt. Voor een goed deel is die zelfstandigheid in Britsch-Indië gewaarborgd door het zoogenaamde decentralisatie-systeem, in 1872 door Lord Mayo ingewijd, en dat ik elders heb beschreven.[1)] In hoofdzaak komt die maatregel hierop neder, dat het centraal bestuur zekere takken van administratie geheel aan de provinciale besturen overliet, maar daarentegen zekere inkomsten aan die provinciën afstond, waarvan het bedrag voor goed werd vastgesteld. Was er in den loop der jaren meer noodig, dan moest dit uit de provinciale middelen gevonden worden. Deze maatregel, die ten doel had, de gewestelijke besturen meerdere zelfstandigheid te geven, maar tevens hen aan zuinigheid en goed beheer te gewennen, werd met uitstekend gevolg bekroond. De eerste proef werd voor 5 jaren genomen; nadat deze termijn verloopen was werd het stelsel van ‘provinciale contracten’, niet alleen telkens weder voor 5 jaren verlengd, maar steeds meer uitgebreid. Zoo werden in 1877 eenige groote departementen, zooals accijnsen en zegels, gedeeltelijk aan de provinciën overgegeven, wien het gelukte meerdere inkomsten te verkrijgen, zonder de

1) Verkerk Pistorius en v.d. Lith. De grondslagen van het Britsch-Indische beheer. 's-Gravenhage 1876. Zie ook de Louter. Decentralisatie in Britsch-Indië. Gids 1887.

bevolking te bezwaren. In 1882 ging men weder een stap verder; toen werd zelfs de belangrijkste belasting, de landrente, gedeeltelijk aan de provinciën afgestaan, zoodat het centraal bestuur bijna uitsluitend die inkomsten behield, welke men als Rijks-inkomsten beschouwde, zooals opium, zout, inkomende en uitgaande rechten, successierechten en schattingen van de inlandsche vorsten.

Vooral voor Bombay droeg dat stelsel goede vruchten. De ontvangsten uit de afgestane inkomsten beliepen 24.39.057 Rs. meer, dan bij het contract van 1882 was berekend; eene vermeerdering, die bij ongeveer elken tak van dienst werd opgemerkt. Maar ook de uitgaven waren aanmerkelijk toegenomen, zoodat in stede van een overschot van 6.84,000 Rs., waarop men voor 1884-85 gerekend had, slechts een surplus van 60.062 Rs. werd verkregen. Dit behoefde echter geen bezwaar op te leveren daar, volgens de voorwaarden van het provinciaal contract van 1882, de provincie verplicht was een minimum van 20 lakh's in voorraad te houden, ten einde plotseling opkomende behoeften te bestrijden, en deze reserve in 1886 reeds tot 55½ lakh's was gestegen.

Maar in dat jaar werd het ondervonden dat met zorg overwogen plannen en juiste inzichten, ook in Britsch-Indië, even goed als elders, soms voor den drang der omstandigheden moeten wijken. Het centraal bestuur kwam, tengevolge van allerlei omstandigheden, in finantiëel zeer ongunstigen toestand, die zelfs niet door de invoering eener inkomsten-belasting afdoende kon worden verbeterd. Het sprak nu van zelf dat ook de provinciën daaronder moesten lijden. Bombay vooral had het zwaar te verantwoorden. In de eerste plaats werden 20 lakh's van de reserve door het centraal bestuur in beslag genomen. Maar bovendien werd eene commissie benoemd tot herziening van het contract van 1882, die voorstelde Bombay niet minder dan 27.06.000 Rs. 's jaars aan de centrale schatkist te laten bijdragen, terwijl het bestuur dier provincie maar zorgen moest, door bezuinigingen op onderwijs en openbare werken het dan dreigende tekort te bezweren. Het spreekt van zelf, dat het bestuur van Bombay, hoewel gaarne bereid op loijale wijze mede te werken tot verbetering van den droevigen toestand, waarin het centraal bestuur zich bevond, toch tegen dergelijke eischen krachtig opkwam. En niet geheel zonder succes, daar de som-

men, voor onderwijs en openbare werken uit de algemeene middelen aan de provincie toegestaan, op 15.22.000 en 29.30.000 Rs. werden gebracht, in stede van 13.90.000 en 27.00.000 Rs., zooals eerst was voorgesteld. Toch was het contract, dat nu in 1887 werd aangegaan, niet weinig drukkend voor de provincie; met groote energie werd terstond, hoofdzakelijk op de directie der werken bezuinigd, zonder dat er echter in iets aan de goede uitvoering werd te kort gedaan. Vooral in dit zoo belangrijke departement zijn de hervormingen in dit tijdperk, die door Hunter uitvoerig worden beschreven, van uitnemend belang geweest. Daarbij toch is het gelukt, niet alleen het finantieel evenwicht te bewaren, maar zelfs bij den toenemenden nood der centrale schatkist op nieuw belangrijke offers te brengen. Terecht kan Hunter dan ook zeggen, dat, waar decentralisatie over het algemeen *politieke* voordeelen en nadeelen mag hebben, zij in *finantieele* aangelegenheden zeker goede resultaten geeft door vermeerderde inkomsten en zuiniger beheer. Een schitterend voorbeeld daarvan gaf Bombay van 1885 tot 1890; - in niet geringe mate zeker ten gevolge van het wijs beleid van hen, die met de uitvoering van het stelsel belast waren. Moge men het al moeten betreuren, dat de gevolgen daarvan niet hoofdzakelijk der provincie zelve ten goede kwamen, toch kan men het voordeel van een stelsel niet gering noemen, dat zelfs in abnormale omstandigheden zóó goed heeft gewerkt, als in Bombay het geval was. Op dien weg, dien men in Nederlandsch-Indië nog in het geheel niet heeft ingeslagen, zal in Britsch-Indië ongetwijfeld worden voortgegaan, want de verhouding tusschen centraal en provinciaal gezag is ook daar nog niet geheel voldoende geregeld. In vele gevallen, die van ondergeschikt belang zijn, moet de beslissing te Calcutta worden genomen, terwijl in andere, veel gewichtiger zaken het provinciaal Gouvernement zelfstandig beslist. Dit is zelfs in zaken van wetgevenden aard het geval, daar de gewestelijke wetgeving verscheidene belangrijke verordeningen van algemeenen aard vaststelde, zonder dat het centraal bestuur tusschen beiden kwam.

Een der gewichtigste gevolgen van het stelsel van decentralisatie is, in mijn oog althans, wel de ontwikkeling van een opgewekt en krachtig provinciaal leven, zelfs daar, waar dit van tijd tot tijd tot botsingen met het centraal bestuur leidt.

Deze zijn ook voor Bombay niet geheel uitgebleven. Sommige verordeningen, door de provinciale wetgeving gemaakt, zijn door den Onderkoning in Rade gewijzigd. Ook in bestuurs-zaken is dit het geval geweest. Het beleid der irrigatie-werken berust geheel bij het centraal bestuur, althans zoolang de provincie de uitgaven, daarvoor benoodigd, niet geheel uit eigen middelen wil bekostigen, 't geen zij niet doen kan met het oog op den korten duur der provinciale contracten. Ofschoon nu in den regel het gewest alleen belang heeft bij den aanleg dier werken en het provinciaal bestuur dan ook de zorg voor de opvoering op zich neemt, heeft het centraal bestuur in vele gevallen de irrigatie-werken doen staken daar, waar zij geene directe voordeelen afwierpen, die minstens gelijk stonden met de rente der betaalde sommen. Ook bij den aanleg eener spoorweglijn bleek groot verschil van gevoelen tusschen centraal en provinciaal bestuur. De lijn zou voor rekening van het provinciaal gouvernement worden gebouwd, en nu verlangde de Onderkoning, met het oog op de algemeene belangen, dat groote werken, aanzienlijke uitgaven vorderende, zouden worden aangelegd, ten einde aan den weg het karakter eener hoofdlijn te geven. Maar het provinciaal bestuur hield terecht vast aan zijne opvatting, dat de lijn slechts met het oog op het provinciaal verkeer moest worden gemaakt, daar de spoorweg alleen ten doel had om de provinciale belangen te dienen, en het dus de eerste eisch was, een goedkoope lijn aan te leggen, die, naar mate het verkeer toenam, verbeterd kon worden en ook voor andere doeleinden zou kunnen dienen. Botsingen van ernstigen aard schijnen, met eene uitzondering, echter niet te zijn voorgekomen, zeker wel deels ook omdat de staatslieden, aan het hoofd van het bestuur geplaatst, elkander kenden en waardeerden. En ten slotte staat boven alles het opperbestuur in het moederland, dat echter, even als het Parlelement, zich zelden met de inwendige aangelegenheden der kolonie schijnt in te laten; een politiek, waarin misschien voor een goed deel het geheim van het welslagen van het Britsch-Indisch beheer is gelegen.

De uitzondering, waarop ik hierboven doelde, betreft eene aangelegenheid, die indertijd groot opzien in de kolonie en zelfs in het moederland baarde en bijna vóór den tijd een einde aan het bestuur van Lord Reay zou hebben gemaakt. Over het algemeen mogen de ambtenaren in Britsch-Indië als een keur-

korps worden beschouwd: het spreekt echter van zelf, dat onder hen ook wel minder goede en zelfs slechte elementen voorkomen. Een dier ambtenaren, A.T. Crawford, ‘Commissioner of the Central Division’, werd beschuldigd zich te hebben laten omkoopen en geld te hebben geleend van Inlanders en van ondergeschikte ambtenaren. Ten einde achter de waarheid te komen had het bestuur van Bombay volle zekerheid beloofd aan allen, die getuigden, dat zij giften of gelden aan Crawford of zijne agenten hadden geschonken. Eene dergelijke toezegging was noodzakelijk om bewijzen van de schuld van den Commissioner in handen te krijgen, daar niemand wel geneigd zou zijn, vrijwillig als getuige op te treden wanneer hij kon verwachten, dat zijne verklaring hem zijne plaats zou kosten of op andere wijze ernstig benadeelen. Maar aan den anderen kant bestond weder het groote bezwaar, dat personen in 's lands dienst zouden moeten worden gehouden, uit wier eigen getuigenis gebleken was, dat zij door omkooping hun ambt hadden verkregen, en dat dus de ‘rechten en vrijheden van Hare Majesteits onderdanen in handen waren van rechters en magistraten, die hunne plaats aan misdrijf hadden te danken.’ Dit bezwaar woog zeer zwaar bij het centraal bestuur, dat den ‘bill of indemnity’ van het Bombaysche Gouvernement wijzigde en de gegeven zekerheid alleen handhaafde voor hen, wien het geld was afgeperst, terwijl zij, die vrijwillig geld voor hun ambt hadden gegeven, ontslagen werden. Niet dan noode ging het centraal bestuur tot die handeling over, welke een plechtige belofte van het provinciaal bestuur schond en dit in een zeer moeielijke stelling plaatste, - en die, mag ik er wel bijvoegen, handelingen als de door Crawford gepleegde zeker zeer zal aanmoedigen, daar voortaan een rechterlijk onderzoek in zulke gevallen niet veel meer dan een komedie zal zijn. Lord Reay vond daarin aanleiding een verzoek tot ontslag in te dienen niettegenstaande Lord Cross, de Minister voor Indië, in het Hoogerhuis met den hoogsten lof van zijn bestuur en persoon had gesproken. De Onderkoning echter oordeelde, dat dit ontslag nadeelig voor het algemeen belang zou zijn en Lord Reay liet zich gelukkig overhalen, het bestuur te blijven voeren.

Kan, in het algemeen gesproken, gerust worden getuigd, dat aan het provinciaal bestuur in Britsch-Indië groote zelf-

standigheid wordt gegeven, aan den anderen kant was ook dit weder ijverig bemoeid het zelfbestuur in lagere kringen zooveel mogelijk te handhaven en aan te moedigen. Dat Lord Reay dit tegenover de Inlandsche vorsten met goeden uitslag deed, is reeds boven vermeld; ook tegenover de plaatselijke besturen beijverde hij zich hun vrije speelruimte te laten zelfs daar, waar hij niet volkomen met hunne handelingen instemde. Te recht doet Hunter uitkomen dat er veel, zoowel vóór als tegen het plaatselijk zelfbestuur in Britsch-Indië te zeggen is en dat het daarbij niet weinig aankomt op de overweging, of er een genoegzaam aantal personen aanwezig is, bekwaam en gewillig om het te doen werken. Men weet dat eene poging, om ook in Nederlandsch-Indië een dergelijk stelsel intevoeren stuitte op de vrees van velen, dat het slechts ten doel had, de regeering te ontlasten van sommige uitgaven, die op de schouders der gemeenten zouden worden gelegd. Eene dergelijke redeneering is ook in Britsch-Indië niet ongewoon; - ook daar rekent menigeen verbetering in onderwijs, gezondheid en openbare werken te duur gekocht door onvermijdelijke vermeerdering van belasting. Zóó verklaarden de bewoners van een stadje, waar plaatselijk bestuur zou worden ingevoerd, dat ze te behoeftig en te onervaren waren om op zulk een voorrecht aanspraak te kunnen maken, en verzochten van de eer en onkosten van het zelfbestuur verschoond te blijven, daar dit niet bestemd was voor zulk arm volk, als de bewoners van hunne plaats. Een groot bezwaar tegen dit zelfbestuur ligt ook wel in het feit, dat in vele plaatsen de benoodigde middelen niet anders kunnen verkregen worden dan door de heffing van stedelijke accijnsen[1)], en ofschoon het Gouvernement dit zooveel mogelijk tegengaat en vooral zorgt, dat geene vermomde doorvoerrechten worden geheven, stuiten alle pogingen in die richting op den ingewortelden afkeer van directe belastingen, die de stedelijke raden zoowel als het geheele volk bezielt. Maar hoewel deze bezwaren niet minachtende, en met vele Indische autoriteiten erkennende,

1) Van de inkomsten der stad Bombay, in 1889-1890 eene som van 53.42.170 Rs. bedragende, werden 6.67.065 Rs. uit accijnsen ontvangen. In eene ontvangst van 23.51.272 Rs. in de kleinere gemeenten (district municipalities) verkregen, deelden de accijnsen alleen voor 13.32.464 Rs.

dat een goed ambtenaar beter administreert, dan op het oogenblik van plaatselijke besturen kan worden verwacht, was Lord Reay toch van oordeel, dat plaatselijk zelfbestuur de noodzakelijke school is voor de ontwikkeling der gemeentelijke inrichtingen en voor de uitbreiding der wetgevende raden, die de naaste toekomst naar zijn oordeel zeer zeker brengen zou. In het behandelde tijdperk werd dan ook het aantal der gemeentebesturen aanmerkelijk vermeerderd, zoodat het tot 161 steeg, met toepassing van een stelsel van aangestelde en gekozen raadsleden, - het laatste waar dit mogelijk bleek, 't geen niet overal het geval is. Maar ook op het platte land werd het zelfbestuur met goed gevolg toegepast door de instelling van districtsraden, die over zekere inkomsten in het belang van het district kunnen beschikken. Zooveel mogelijk werden de leden dier raden door de bevolking gekozen; dit stelsel was echter nog moeielijker in werking te brengen bij eene landelijke bevolking dan bij de meer ontwikkelde bewoners der steden. De cijfers, door Hunter medegedeeld, bewijzen dat sommige steden onder dit zelfbestuur aanmerkelijk zijn vooruitgegaan; zelfs werd in een Inlandschen staat, Gondal, plaatselijk zelfbestuur door den vorst uit eigen beweging ingevoerd. Maar de meest belangrijke maatregel in deze richting, in dit tijdperk genomen, was wel de invoering van de Bombay municipality act van 1888, die het bestuur der hoofdstad geheel hervormde. Van deze belangrijke verordening heeft Prof. de Louter een uitvoerig overzicht gegeven[1]; zij kan als een model voor de regeling van een gemeentebestuur worden beschouwd, en heeft in groote mate bijgedragen tot de hooge ontwikkeling, waarin de stad Bombay zich mag verheugen.

Een zeer belangrijk hoofdstuk in het werk van Hunter is dat, 't welk aan de landrente is gewijd. Aan de hand van het uitstekende werk van B.H. Baden-Powell,[2] - oorspronkelijk voor de ambtenaren van het boschwezen geschreven, maar weldra in ruimeren kring verspreid, zoodat onlangs een nieuwe uitgave noodig was, - maken wij kennis met de vroeger door de Inlandsche bestuurders gevolgde stelsels, in de eerste plaats met het systeem van Malik Ambar, den finantieelen vizier van de dynastie

1) Indische Gids. 1890. II. 1041.
2) A manual of the land revenue systems and land tenures of British India. Calcutta 1882.

die tegen het einde der 16e eeuw te Ahmadnagar regeerde, waarbij het dorp als eenheid werd aangeslagen, en dat, ook door de achteloosheid der opvolgende vorsten, weinig drukkend genoemd wordt.

De aanslag onder de Maratha's ingevoerd, en die op den individueelen landbouwer rustte, was schijnbaar zeer bezwarend; daar de landbouwers toen echter tegelijkertijd soldaten waren, kon de belasting gemakkelijk uit den buit betaald worden. Dit laatste voordeel verviel toen de Engelschen het bestuur in handen kregen; in den beginne was hunne administratie, deels ook ten gevolge van verkeerde maatregelen en slechte toepassing der bestaande voorschriften, zeer drukkend, zoodat de landbouwer zelfs door pijniging gedwongen werd de belasting op te brengen. Spoedig kwam men echter op den goeden weg; in 1835 ging het bestuur tot een nieuwen aanslag over en daarbij werden twee uitstekende hoofdbeginselen, - matige aanslag en langdurige termijnen (10-30 jaren), - aangenomen, zoodat vooral sedert het 'joint report' van 1847 betere tijden voor de Inlandsche bevolking aanbraken, en niet weinigen het Bombaysche systeem, dat den individueelen aanslag als basis aanneemt, als het beste in Britsch-Indië roemen.[1)]

Een zeer nauwkeurige opname der velden, waartoe de provincie in districten verdeeld is, gaat aan den aanslag vooraf, die voor 30 jaren is vastgesteld. In den aanvang werd dit op vrij ruwe wijze gedaan; later echter met groote nauwkeurigheid, zoo zelfs, dat de trigonometrische opname van Indië in de dorpskaarten uitmuntende hulpmiddelen vond. Scherp is weder de tegenstelling met datgene, wat bij ons in die richting werd gedaan, toen de opname, na jaren arbeid en schatten te hebben gevergd, moest worden gestaakt wegens de weinige nauwkeurigheid, waarmede zij had plaats gegrepen. De groote moeielijkheid van den aanslag in Bombay ligt in de afbakening der velden, die afzonderlijk worden aangeslagen, en waarbij als standaard wordt aangenomen de oppervlakte, die een landbouwer met een tweetal runderen kan bewerken. Wanneer de afdeeling, met het meten belast, haar werk heeft verricht, komen gewoonlijk in het volgende jaargetijde de ambtenaren aan wien

1) Bij ons is het o.a. door Mr. N.G. Pierson (Tijdschr. v. N.I. 1873. I.) en den controleur V. Hogendorp zeer geprezen. Zie de reis van G.K.v. Hogendorp door J.A.v.d. Broek. Delft 1881.

de aanslag van elk veld is opgedragen en die nevens de vruchtbaarheid van den grond ook verscheidene andere omstandigheden in aanmerking moeten nemen. De superintendent stelt nu voorloopig den aanslag vast, die ten slotte door den collector en andere autoriteiten tot het Gouvernement komt. Dit systeem, dat veel van de ambtenaren vergt, die verscheidene maanden in het jaar rondtrekken en in de velden kampeeren, gaat gepaard met de erkenning van het volle recht van den landbouwer, om over zijn eigen grond te beschikken, niettegenstaande in theorie, even als op Java, de eigendom van den bodem aan den Souverein toebehoort. Dat deze vrijheid ook hare schaduwzijde heeft, spreekt van zelf. Niet zelden toch worden die gronden verpand en daalt de oorspronkelijke bezitter tot den rang van pachter af, en heeft dit euvel zelfs soms een zoo grooten omvang aangenomen dat daartegen eene bijzondere wet gemaakt moest worden. Hoezeer overigens de landbouw zich onder dit stelsel van vastheid en gematigdheid van aanslag ontwikkelt bewijst wel het feit, dat in Bombay, - behalve in Sind, dat in eenen bijzonderen toestand verkeert, - de oppervlakte der bebouwde landen van 24.035.256 acres in 1884 tot 24.481.639 acres in 1889 steeg. Indertijd zeiden de ambtenaren in Madras, wanneer men hen met de goede uitkomsten van het Bombaysche systeem plaagde, dat het niet moeielijk was zulk een uitslag te verkrijgen, wanneer men de inkomsten zoo geheel opofferde, als in Bombay gedaan werd! Dat dit althans in het besproken tijdperk niet het geval was, blijkt uit de resultaten van den aanslag, die over 3891 dorpen liep en van 31 lakh's tot 39 lakh's steeg. De landbouw genoot dan ook de bijzondere bescherming van het Gouvernement, in de allereerste plaats ook door het aanleggen van waterwerken; van een totaal bedrag van 72 lakh's, in 1889 -1890 aan openbare werken uitgegeven, werden niet minder dan 21 lakh's aan irrigatie-werken besteed. Vooral in Sind zijn deze volstrekt noodzakelijk. Daar werd in 1888 tot 1889 eene oppervlakte van 3310 v. mijlen geïrrigeerd; - die werken leverden een netto-opbrengst op, welke door Hunter op 27.27.077 Rs. geschat wordt. Elders zijn de geldelijke resultaten lang zoo voordeelig niet. Men heeft er dan ook wel eens over gesproken, de leidingen, welke de slechtste finantieele uitkomsten opleverden te verlaten, maar dit plan

stuitte op het verzet van het provinciaal bestuur dat overwoog, dat zulke werken in tijden van groote droogte van ontzaglijk veel nut waren, en zelfs hongersnood voorkwamen, en dat de weldaad, door vermeerdering van voedsel en veevoeder aan den landbouwer, *en daardoor middellijk aan het Gouvernement bewezen*, een bijna onberekenbaar voordeel opleverde.

Een poging om het landbouw-onderwijs binnen den kring der Universiteit te trekken, mislukte door de weigering van dit lichaam om een graad voor landbouw te verleenen. Maar kon aldus niet aan den wensch van het bestuur voldaan worden om de ambtenaren van het Gouvernement en van de Inlandsche vorsten met wetenschappelijken akkerbouw vertrouwd te maken, des te beter gelukte de poging, om het onderwijs in dit vak in de middelbare scholen te bevorderen. In Bombay, en evenzeer in vele andere gedeelten van Britsch-Indië, bestaat maar al te zeer de neiging bij velen, om zich op de zoogenaamde geleerde studiën toe te leggen, met verwaarloozing van andere vakken, waardoor het getal gegradueerden op onrustbarende wijze vermeerderde en bovendien tal van personen gevonden worden, die het niet eens zoo ver hebben gebracht en dus een zoo goed als waardelooze opleiding hadden gekregen. Zelf was het onderwijs op de lagere scholen min of meer in die richting gekomen. Het tijdperk, dat Hunter beschrijft, was getuige van krachtige pogingen om op dien weg terug te komen, en het onderwijs zóó in te richten, dat het rekening hield met de bestemming, die de leerlingen wachtte en hen voor den strijd in het leven ontwikkelde. In dit opzicht is de naam van Lord Reay als ‘onderwijs-Gouverneur’ voor goed gevestigd. Naar zijne meening behoorden de lagere scholen eene gezonde opleiding te geven aan de groote meerderheid der leerlingen, die later voor hun onderhoud zouden moeten werken en te trachten, dezen tot knappe werklieden op te leiden in plaats van er ‘geleerden in den dop’ van te maken. En geheel in dien geest was ook de uitbreiding aan het technisch onderwijs in dit tijdvak gegeven, die een ware weldaad voor de bevolking was en waarvan de toepassing, naar de omstandigheden gewijzigd, meer dan iets anders misschien, voor onze bezittingen zóó gewenscht zou zijn. Als model staat daarbij het ‘Victoria jubilee technical institute’ bovenaan, dat grootendeels door bijzondere giften tot stand gebracht is en bovendien jaarlijks een vaste som

van het Gouvernement geniet. Het heeft hoofdzakelijk ten doel, uitstekende werklieden te vormen; later hoopt men daaraan ook een hoogere opleiding te verbinden. Ook elders werd in die richting gearbeid, met name te Poona, waar werkplaatsen voor leerlingen werden ingericht en, na eene welgeslaagde nijverheids-tentoonstelling, het Reay-museum voor nijverheid werd gesticht. Deze en andere instellingen, wier beschrijving men bij Hunter uitvoerig kan aantreffen, zijn grootendeels door het particulier initiatief verkregen, dat echter op verstandige wijze door het Gouvernement werd opgewekt en aangemoedigd. Deze handelwijze was geheel in overeenstemming met het streven, dat in dit tijdperk vóórzat, om het onmiddellijk beheer van het werk van opvoeding zooveel mogelijk aan het Gouvernement te ontnemen, behoudens enkele instellingen, die in alle opzichten tot voorbeeld moesten kunnen strekken. Vandaar dat het Gouvernement allen invloed aanwendde om bestaande Gouvernements-inrichtingen aan plaatselijke autoriteiten over te dragen, en dat het tevens scholen van zendelingen en Inlandsche vereenigingen, zooveel het kon ondersteunde. Het stelsel van subsidie voor lagere scholen, onder plaatselijk toezicht (grants in aid), dat in Britsch-Indië zulke uitmuntende resultaten oplevert, werd zeer uitgebreid zoodat het bedrag der gelden, daarvoor uitgekeerd, van 2.90.893 Rs. tot 5.48.035 Rs. gestegen is.

Ten einde een eenigszins juist beeld te verkrijgen van de ontwikkeling, aan Bombay op materieel gebied door den aanleg van openbare werken geschonken, zou veel meer ruimte vereischt worden, dan waarover hier kan worden beschikt. Op dat gebied toch heerschte in dit tijdvak een zeer groote levendigheid. Zoo vermeerderde de uitgestrektheid spoorwegen, die in Bombay werden aangelegd of met die provincie in verband staan, van 3.906 mijlen tot 5.336, en stegen de netto-inkomsten van 3.42.38.381 Rs. tot 3.86.51.311 Rs. Sommige lijnen, hoofdzakelijk aangelegd als middel om de bevolking tijdens hongersnood te gemoet te komen, bleken desniettegenstaande vrij goede geldelijke resultaten op te leveren. Slechts voor een deel komt de lof voor dezen aanleg aan het gewestelijk bestuur ten goede, daar de finantieele directie der hoofdlijnen bij het centraal bestuur berust, zoodat het Bombaysche bestuur slechts voorstellen kan indienen, doch geene uitvoering aan zijne plannen kan geven zonder voorafgaande toestemming van het

bestuur in Calcutta. Bovendien liggen uitgestrekte gedeelten dier lijnen niet in de provincie, en zijn zij dus geheel buiten den werkkring van het gewestelijk bestuur geplaatst. Ook voor de irrigatie-werken is de invloed van het centraal bestuur, zooals wij boven deden opmerken, overheerschend. Voor werken in het belang van den handel volgde het gewestelijk bestuur de politiek om den particulieren ondernemingsgeest zooveel mogelijk aan te moedigen en te leiden, en zooveel noodig, dergelijke werken te ondersteunen, zonder dezen zelf uit te voeren, daar zij bestemd waren voor hen, die het best in staat waren die werken tot stand te brengen, terwijl zoodoende geld beschikbaar bleef voor werken, die anders niet zouden zijn aangelegd. De twee grootste handelswerken in Bombay, de doken havenwerken der hoofdstad en die van Karáchi hebben de juistheid van dit beginsel bewezen. In het behandelde tijdvak bleven zij zich in voortdurenden bloei verheugen; dit gaf het Gouvernement aanleiding, om ook de havenwerken van Aden, dat onder Bombay ressorteert, op gelijke wijze te laten beheeren. Maar vooral was deze periode belangrijk wegens de werken, op sanitair gebied ondernomen. De village sanitation act van 1889 gaat uit van het beginsel, dat het beter is sanitaire verbeteringen aan te moedigen, dan ze af te dwingen, maar dat toch de tusschenkomst van het bestuur, waar dit onvermijdelijk is, zich krachtig moet kunnen doen gevoelen. In enkele steden, vooral in Bombay, is in dit opzicht door de stedelijke besturen veel verricht. Maar in de dorpen, waar volkomen onverschilligheid voor hervormingen op dit gebied bestaat, is het veel moeielijker verbeteringen intevoeren. De genoemde acte laat de dorpen, die voor reinheid en voldoenden wateraanvoer zorgen, ongemoeid. Dorpen, die dit verwaarloozen, kunnen onder het beheer eener gezondheidscommissie worden geplaatst, uit drie of meer volwassen huisbezitters bestaande, die de macht erlangen om keuren te maken, inbreuken daarop te straffen, en gelden op te nemen. Door deze acte werd een eerste stap gezet op den tot nog toe onbetreden weg, die een einde zal maken aan toestanden, zooals Hunter die beschrijft, en welke maar al te dikwijls de verklaring geven der vreeselijke ziekten, die Indië teisteren. Het is een bescheiden stap, die werd gedaan, maar bij de groote onverschilligheid, ja zelfs tegenwerking welke bij een Inlandsche be-

volking in dit opzicht valt waar te nemen, mag zij reeds een gewichtige vooruitgang worden genoemd. De vele andere werken van algemeen belang, van 1885 tot 1890 ondernomen of voortgezet, behoeven hier niet te worden opgesomd; alleen zij er aan herinnerd, hoe het mogelijk was niet minder dan vroeger op dat gebied werkzaam te zijn, niettegenstaande de opofferingen, die het centraal bestuur van het Gouvernement van Bombay eischte. Door groote hervormingen in de beheerende, uitvoerende en controleerende afdeelingen van het Departement van openbare werken, gelukte het niet minder dan 3.10.909 Rs. 's jaars te bezuinigen en de percentage der kosten dier afdeelingen op het totaal der uitgaven voor openbare werken van 28.66 % tot 20.08 % terug te brengen.[1)]

Ook in andere takken van dienst mag het tijdperk van het bestuur van onzen voormaligen landgenoot zeer voorspoedig worden genoemd, en is ook daar deels krachtig initiatief, deels verstandige leiding op te merken. Zoo wordt van zijn beleid in het boschwezen getuigd, dat het hem gelukte medewerking der bevolking te verwerven in stede van tegenstand, vertrouwen voor wantrouwen, tevredenheid voor onlusten in de plaats te stellen, en dit, terwijl de inkomsten in vergelijking met 1878 tot het drievoudige waren gestegen. Zijn handelwijze met betrekking tot den accijns op sterke dranken, een der moeielijkste vraagstukken waarmede het Indische bestuur te handelen heeft, had ten gevolge dat de vóór zijne komst opgewekte agitatie gestild werd, terwijl hij er krachtig naar streefde een maximum van inkomsten uit een minimum van gebruik te trekken en het getal der verkoopplaatsen naar de werkelijke behoefte der bevolking te verminderen.

De lezing van het werk van Hunter, waaruit wij slechts enkele hoofdtrekken hebben kunnen mededeelen, - en niet van dat werk alleen, - laat, dunkt mij, den indruk achter dat zelfs de *provincie* Bombay in waarheid een Rijk is, dat een krachtig, zelfstandig leven voert, waar een frissche geest heerscht, die zich zelfs tot in lagere bestuurskringen doet ge-

1) De uitgaven voor openbare werken bedroegen in 1885-1886 een totaal van 98⅓ lakh's, in 1890 111½ lakh's. De inkomsten uit dezen tak van dienst getrokken waren 13¼ lakh's en 15 lakh's.

voelen. Veel brengt daartoe bij de krachtige persoonlijkheid van velen harer bestuurders, de rijke hulpbronnen waarover zij beschikken, de juiste inzichten, die hun eigen zijn. Maar een niet minder groote kracht is gelegen in de toepassing van het echt Britsch beginsel van zelfbestuur, dat de medewerking der geregeerden niet versmaadt, maar die zooveel mogelijk opwekt, en den publieken geest niet smoort, maar weet te leiden. Krachtige, uitnemende mannen bezitten wij ook; toch zijn de resultaten, die zij verkrijgen, niet geëvenaard aan de inspanning die zij zich hebben te getroosten, waar duizenderlei bemoeiingen hen van hunnen eigenlijken werkkring aftrekken. Zou het dan, zóó vragen wij ten slotte, niet beproefd kunnen worden om, zij het ook met groote voorzichtigheid en naar plaatselijke toestanden gewijzigd, een stelsel in onze koloniën toe te passen, dat het Britsch-Indische Gouvernement, met al de tekortkomingen, die ook aan dat bestuur kunnen worden verweten, alles te zamen genomen tot een der beste regeeringen gemaakt heeft, waarop een kolonie kan roemen?

P.A. VAN DER LITH.

De Nederlandsche zending op Formosa. 1624-1661.

Archief voor de Geschiedenis der oude Hollandsche Zending. III en IV. Formosa. Utrecht C. van Bentum, 1886, 1887.

Het vruchtbare eiland, gelegen tegenover de Westkust van China en bij de Chineezen *Thay-wan*, bij de inwoners *Pacande* geheeten, verdiende ten volle den naam, door de Portugeezen er aan gegeven: *Ihla Formosa*. Begeerlijk was het voor de Oost-Indische Compagnie buitendien omdat er ‘geen bekwamer was tot den chineeschen handel, kunnende tot allen tijde van 't jaar bezocht en uit China bevaren worden.’[1] Om deze reden had de Compagnie in 1624 ‘bij formeel contract met de Regenten van China hare vesting van de Piscadores derwaarts overgebracht, met conditie dat de Chineezen den handel met de Hollanders hier onbekommerd zouden kunnen drijven’.[2] Bij deze overeenkomst was mede bepaald dat de Chineezen onverhinderd op Formosa zouden mogen overkomen en er zich vestigen, ‘zulks dat velen, door den oorlog uit China verdreven, aldaar eene kolonie oprichtten, wel van omtrent 25000 weerbare manschappen’. Dit mag ook groote voordeelen aan de Nederlanders hebben toegebracht, wegens de scheepsladingen rijst en suiker, die deze kolonisten naar andere Indische gewesten vervoerden, waarvan de Compagnie tolgelden hief, en

1) *Journael, gehouden op de reyse ende wederkomste van O.I., gehouden door* Seyger van Rechteren, *vóór desen Kranck-besoecker in de voorgenoemde Landen ende nu Geweldige Generael van de Landen van Overijssel.* 2e Druk, t' Zwolle, 1639, bl. 66.
2) '*t Verwaerloost Formosa.* Amsterdam 1675, bl. 15.

wegens het hoofdgeld, dat zij hen lieten betalen, maar de ‘oprichting’ van die kolonie was ten hoogste verderfelijk voor het Nederlandsch gezag. Het gaf niet zelden aanleiding tot moeielijkheden en muiterij, en toen de Nederlanders nog geen veertig jaren op Formosa gevestigd waren, als een ondernemend Chinees, de bekende Coxinja, uit zijn land door de Tartaren verdreven, zich het eiland wilde toeëigenen, vond hij tot het volvoeren van zijn plan bij dit deel der bevolking een natuurlijken bondgenoot.

Het mag waar zijn dat het verlies van Formosa aan verwaarloozing, bepaaldelijk aan nalatigheid in de bescherming en verdediging, is toe te schrijven, het zou onbillijk wezen niet te erkennen dat de Compagnie, zoolang zij haar machtbetoon er kon doen gelden, de hoogere belangen van de inboorlingen niet veronachtzaamd heeft. Hare bewindhebbers stelden zich inderdaad steeds vóór met de handelsbelangen de bekeering der heidenen te verbinden. Het kon geen tegenspraak of berisping lijden wanneer Seyger van Rechteren in het voorbericht van zijn journaal schreef: ‘In den jare 1628 hebben mij de Bewindhebbers van Oost-Indische Compagnie binnen Amsterdam aangenomen om als krankbezoeker naar Oost-Indiën te varen, om aldaar de verblinde heidenen van hun afgodischen dienst tot de ware Christelijke Gereformeerde Religie te brengen’. Men mag dan ook aannemen dat de Compagnie - al gebruikte men in haren tijd den officieelen naam Zendeling nog niet - een degelijk en uitgebreid zendingwerk heeft bedoeld.

Zoodra - en het ging zóó in den regel - de Nederlanders zich op Formosa vestigden, werd er de hand aan dit werk geslagen. Valentijn bericht dat reeds in 1624 door den eersten Bevelhebber en Landvoogd, Maarten Sonk, een krankbezoeker werd medegebracht, die het volgend jaar ‘alzoo hij 't wat bont aanstelde’ naar Batavia moest teruggezonden worden[1]. De

1) Zijn naam was Michiel Theodori; hij was vroeger Rector te Edam. Niet zelden hadden dergelijke gedaantewisselingen bij de krankbezoekers, die naar de Indiën gingen, plaats. Zie de lijst daarvan bij Van Troostenburg de Bruijn, *De Herv. Kerk in Ned. O.-I.*, bl. 336, vg., waar veel belangrijks aangaande die medehelpers in de oude hollandsche Zending gevonden wordt. Men bediende zich van hen, omdat zij gemakkelijker en tegen minder bezoldiging dan Predikanten of Proponenten te bekomen waren. Er waren onder hen eerwaardige en wakkere mannen, doch het ontbrak ook niet aan loondienaars, wat bij de samenkoppeling van Staatsdienst en Godsdienst in het werk der Compagnie en vooral in de voorstelling, die het volk zich daarvan ten haren aanzien maakte, niet uit kon blijven. Het toezicht van de Kerk kon hij hunne aanstelling niet veel beteekenen, daar het soms belemmerd en tegengewerkt en dikwijls niet gevraagd werd van wege de Bewindhebbers der machtige handelmaatschappij. Een zonderlingen indruk maakt het wanneer wij op den titel van het bovengenoemde Journaal van Seyger van Rechteren lezen, dat hij eerst ‘krankbezoeker in de Oost-Indiën’ en daarna ‘Geweldige Generaal van de Landen van Overijssel’ was. Zijn portret stelt hem voor in laatstgenoemde betrekking, geharnast, en op 35-jarigen leeftijd. Hij was vier jaren en zes maanden met vrouw en kinderen uit en t'huis. Van 1636 tot 1645 (toen hij stierf) bekleedde hij in Overijssel zijn ambt bij het corps militaire officieren van Justitie, waarin hij belast was met de uitvoering van militaire vonnissen en waarbij hem 50 ₶ per maand was toegelegd. Het is inderdaad typisch. Van dezen waarschijnlijk adellijken krankbezoeker-provoost valt overigens niets kwaads te zeggen. Een ander, Elias Pietersz, werd in 1650 door de inlanders bij nacht in zijne woning te Tackais vermoord, van wien gezegd werd in eene Missive van Gouverneur Generaal en Raden, dat hij volgens rapport aangaande zijn persoon ‘in zijn leven vrij wreed en hard voor het dorpsvolk en *voornamelijk zijne discipelen* geweest was, welk gebrek’ (zoo werd gezegd) ‘veel onder *dat volk* regneert, waarmede zij zich zoo nu en dan de eene en de andere zwarigheid of ongeluk op den hals halen.’

man die hem opvolgde voldeed beter en bleef tot 1627. De tweede Landvoogd, Gerard de With, bracht wederom een krankbezoeker mede, en in het laatstgenoemde jaar werd de zaak met meer ernst aangevat. Toen werd de Predikant Georgius Candidius, vergezeld met den krankbezoeker Jan Jansz. van Tekkeren, van Batavia naar Tayouan afgezonden.

Groote verwachting had men van de vruchten, die stonden geoogst te worden. Immers waren de berichten, die al aanstonds aangaande den maatschappelijken en verstandelijken toestand der bewoners overkwamen, veel goeds belovende. Een bewijs van die verwachting was dat mannen als Candidius in 1626 en straks, in 1629, Robertus Junius bestemd werden voor den Evangeliedienst op den nieuwen post, en dat voortdurend zulken naar Formosa gezonden zijn en zich lieten zenden, die als ‘karakters van bekwame Indische Predikanten’, zooals Petrus Hofstede zich uitdrukt[1)], mogen worden geroemd. Men liet niet af van op een waar *Formosa* in de geschiedenis van het Godsrijk te hopen.

De twee genoemde mannen waren treffelijke Missionarissen. Candidius was uit de Paltz verdreven bij den aanvang van den dertigjarigen oorlog, en bij zijn komst in Nederland had de zwerveling zich bereid getoond naar de Moluksche eilanden te

1) *Oost-Indische Kerkzaken*, I, bl. 218.

vertrekken om er het Evangelie te brengen. Hij werd opgeleid in het Staten-Collegie onder Festus Hommius en kwam in Indië in 1625. Op Ternate geplaatst, vond hij hier tegenwerking van den Gouverneur Jacques le Fèbre, die hem reeds in 1626 naar Batavia zond, omdat hij zijn plicht deed door dien Landvoogd te bestraffen wegens zijn ontuchtigen wandel. 'De eerwaardige Candidius,' schrijft Hofstede[1)], 'wiens daden zoo zuiver als zijn naam waren, werd te Batavia niet alleen door den Kerkeraad, maar ook door de Politie gerechtvaardigd. Men besloot hem in zijn dienst te herstellen en weder naar Ternate te zenden, 't welk ook geschied zoude zijn, was zijn beroeping' - door den kerkeraad van Batavia? hij was gelast, volgens Valentijn - 'naar Tayouan niet tusschen beide ingevallen, vanwaar hij naderhand, ter vergoeding van de kwelling, in de Molukken uitgestaan, naar Batavia ontboden werd, om aldaar de gemeente met leer en leven te stichten, gelijk hij ook tot zijn dood toe gedaan heeft.' Hij kon dus als een goed krijgsknecht van Christus naar Formosa gaan. Van Junius weten wij dat hij een zeer kundig man was, die zijne eigene, wel miskende, doch daardoor niet weerlegde zendingmethode had. Hij diende na zijn terugkeer in het vaderland, eerst te Delft en daarna te Amsterdam, de gemeente nog met eere en zegen. Dat hij van het echte deeg voor den zendingsdienst was bleek hieruit, dat hij tijdens zijn korten dienst te Amsterdam (1653-55) nog eenigen tijd op 's Lands oorlogsvloot ging, 'ten einde de officieren, matrozen en soldaten tot hun plicht jegens God en tot hun beroep te vermanen,' en dat hij jonge lieden bij zich aan huis nam om die voor den dienst in Oost-Indië op te leiden. Hij stierf op 49-jarigen leeftijd, den 28sten Augustus 1655, aan de pest met twee kinderen en twee dienstmaagden[2)].

Er is van de hand van Candidius een klassiek '*Discours ende cort Verhael van 't Eylant Formosa*', d.d. 27 December 1628, bewaard in het bekende werk: *Begin ende Voortgangh der O.I. Compagnie*, en door Mr. Grothe in zijn *Archief voor*

1) A. w. II, bl. 110, vg.
2) Deze laatste bijzonderheid is vermeld in een brief uit Amsterdam aan den kerkeraad te Batavia, bewaard in het *Archief* van Mr. Grothe, II, bl. 190. Ik haal het *Archief* zelden aan, omdat ik het te dikwijls zou moeten doen. Ook is alles daarin gemakkelijk na te slaan, wegens de tijdsorde, waarin de stukken zijn medegedeeld.

de Geschiedenis der oude Hollandsche Zending overgenomen, waarin de '*Costumen, manieren ende religie der inwoonderen*' zakelijk en nauwkeurig beschreven worden[1]. Een opstel van lateren tijd - ter beantwoording van de vraag van den Gouverneur Pieter Nuyts (1624-1629) omtrent de uitzichten en de beste wijze van evangelisatie - mede in het *Archief* van Mr. Grothe te vinden, is blijkbaar van dezelfde hand. Beide stukken geven rekenschap van de groote verwachting, die men voor Formosa koesterde. Niet alleen hadden de eerste pogingen in het onderrichten van de Formosanen getoond dat zij 'een goed en scherp verstand en memorie hadden', zoodat hun leeraar hun binnen acht dagen tijds had kunnen leeren en doen verstaan ''t welk hij aan andere Indianen of ook van onze natie binnen veertien dagen niet had kunnen doen,' maar zelfs, toen Candidius zestien maanden bij hen geweest was, waren er tegen Kerstdag van het jaar 1628 honderd en twintig, die goed konden antwoorden op de voornaamste punten van het christelijk geloof. Er waren nog andere gronden voor eene goede verwachting. Het eigenaardige van den maatschappelijken toestand dier eilanders maakte hen 'williger en bereider dan eenige natie van gansch Indiën', waarmede de Nederlanders verkeering hadden. Zij hadden 'geen Koningen, Hoofden of Regeerders, zooals de Mooren, Gentilen of Chineezen, zonder welker wil dezen geen andere religie durven aannemen'. Ook hadden zij 'geen gestudeerde en wel geleerde priesters, die hunne leer voortplantten en voorstonden,' en ook 'geen schriften of boeken van religie. Zij hadden alleen eenige vrouwen tot priesteressen, dom en van geen beteekenis, waarom hun religie, toen de Nederlanders er begonnen te arbeiden, maar eene opinie of gewoonte was om zus of zoo te doen. 't Was te voorzien dat die zoogenaamde godsdienst ook buiten den invloed der zending in eene halve eeuw weder vervallen en verloopen zou; immers oude lieden onder hen dachten geheel anders dan toen algemeen onder hen geloofd werd. Geheel anders dan op de kust van Coromandel, in de Molukken en zelfs te Batavia. Wie was onder de Gentilen en Mooren christen geworden?' Wanneer wij Candidius dus hooren vragen, dan moeten wij niet vergeten

1) Het *Discours* is 50 jaren later naarstig gebruikt door de schrijvers van '*t Verwaarloost Formosa*, die het goed konden beoordeelen.

dat hij schreef in de eerste jaren van de Compagnie, toen men van de zijde der Kerk nog niet durfde denken aan een krachtig en zelfstandig doortasten. Omtrent de ‘Gentilen op de kust van Coromandel’ had de commandeur Marten IJsbrandtsz hem in 1624 bericht dat men daar, ‘naar den inhout van zeker verbond in 't stuk der religie, niets zoude durven attenteeren’, en aangaande de Mooren in de Molukken had de Gouverneur le Fèbre hem in 1626 het bestaan van dergelijk verbond aangewezen. Men had ach! zoo weinig moed voor Indië, voor zoover men het kende en voor zoover men de agenten der Compagnie leerde kennen. Vandaar dat men een terrein, waar het anders *konde* zijn, als het beloofde land aanmerkte. ‘Op de Ila Formosa,’ schreef de voortreffelijke man, ‘zoude de principaalste Indiaansche gemeente kunnen vergaderd worden.’ Ja, er was voor hem reden om te denken, dat die gemeente heerlijker of alzoo heerlijk als eene gemeente in 't vaderland zou kunnen worden. In het vaderland was dikwijls zoo menig huis, zoo menig gevoelen in de religie, ja altemet zoo menig mensch in één huis, zoo menig verschillend geloof. Hier, op Formosa, zou alles één en hetzelfde geloof hebben, wanneer deze natie van ‘een of eenige getrouwe en orthodoxe leeraars onderwezen’ werd. Wie zou in het vaderland de dwalingen kunnen uitroeien? Hadden zij geen schriften, in welke zij ‘geprint’ waren? Maar deze natie! Zij had geene schriften om hare dwalingen en afgoderijen aan het nageslacht te kunnen overleveren. Nu eerst zou men haar kunnen leeren lezen en schrijven en alzoo het kort begrip onzer religie haar leeren en nalaten, ‘waaruit zij eenstemmiglijk van één en hetzelfde zoude kunnen onderricht worden en alzoo uit éénen mond God aanroepen, met één hart, zin en ceremonie Hem dienen en eeren.’ Zoo hoopte de liefde van dezen Candidius alle en de allerbeste dingen!

Belangwekkend inzonderheid is het te vernemen door wat middelen zulks naar zijne meening het best zou kunnen tot stand komen. Vooreerst moest men het land niet verlaten of aan de Japanneezen overgeven, want werd het verlaten, dan stonden de Spanjaarden op de kust om het ‘aan te snoeren’, en kwam het aan Japan, dan zou de christelijke religie daar geen herberg vinden. Verder werd vereischt dat er behoorlijk gezorgd werd voor Predikanten, zonder dat de plaatsen ooit

ontbloot werden. De Predikant moest zijn leven lang blijven, of ten minste tien of twaalf jaren: eerst in zooveel tijd zou hij in staat kunnen worden voor zijn werk. In een paar jaren kan men niet anders leeren dan ‘kromtongen, onaangenaam voor de menschen te hooren, doch binnen tien of twaalf jaren zouden zij wel hunne gevoelens recht kunnen uitspreken, 't welk dan zeker met een gratie en aangenaamheid van hen zou aangehoord worden; en zoo verre gekomen zijnde zouden zij eerst het volk naar hunnen wil buigen kunnen.’ In tijds moest gezorgd worden voor opvolgers om de spraak te leeren, opdat men altijd het werk zonder onderlaten mocht kunnen voortzetten. Een Predikant moest in den regel eene vrouw medebrengen, ‘om de strikken des satans te vermijden, en ook om zich met zijn huisgezin aan zijne toehoorders voor te stellen als een spiegel en levendig patroon van een eerbaar, behoorlijk en deugdzaam leven.’ Nog veel beter zoude het wezen indien hij eene van de inlandsche vrouwen trouwde: Candidius achtte dit in alle manier raadzaam om vele redenen.[1)] Maar boven alles stelde hij dat een Predikant deze gaven had: ‘godzaligheid, nuchterheid, kuischheid; hij behoorde minnelijk en vriendelijk, niet korsel of stuursch van hoofd te wezen. Geen moeite en arbeid moest hij vreezen; groot geduld en verdraagzaamheid moest hij hebben; van goede memorie wezen om metterhaast de spraak te leeren.’

Candidius heeft al het werk van de Zending goed doordacht. Ook aan kolonisatie is hij niet vreemd gebleven. Tot al het vorenstaande, achtte hij, ‘zouden nog wel dienen tien of twaalf personen van onze natie, van een goed en zedig leven, ook

1) Toen hij het later werkelijk wilde doen stond de Gouverneur Generaal Specx het hem niet toe. Het geeft te denken als wij uit de huwelijksregisters van Batavia (Navorscher XIV, blz. 379) vernemen, dat Candidius in 1632, toen hij daar vertoefde, gehuwd is met ‘juffrouw Sara Specx.’ Zij was het natuurlijk kind van den Gouverneur Generaal, wier beklagelijke geschiedenis onder het Gouvernement van Coen, die jegens haar en haren beminde (zij was statie-jufvrouw van Coen's gemalin) na een misstap afschuwelijk streng te werk ging bij Valentijn te lezen is. Zij overleed op Formosa, toen Candidius derwaarts was teruggekeerd. - Dit huwelijk behoeft hem volstrekt niet tot oneer te strekken. - Ook Junius is in 1628 te Batavia getrouwd met eene Hollandsche jonge dochter, en van Daniël Gravius (van der Graaf), van Joh. Kruyf, van Rutger Tessemaker, vinden wij t.a. p. hetzelfde vermeld. Joh. Leendertsz (Leonardus) trouwde te Tayouan in 1658, en Kruyf hertrouwde hier in 1660.

tamelijk van middelen, om aan de inlandsche vrouwen op dezelfde plaats (waar de zendeling-predikant zich vestigde) te trouwen: dezen zouden wezen de magneet, die 't gansche land zoude aantrekken. Op deze manier zoude het lukken en God door deze middelen zijnen zegen geven.' Zelfs heeft hij zijne gedachten laten gaan over de verplichtingen van de Overheid met betrekking tot de Zending. In de eerste plaats moesten de Magistraten 'alle schandalen en ergernissen, die onder deze natie van ons volk zouden mogen gegeven worden, weeren en ten hoogste straffen en alzoo den Predikant de hand bieden, en tevens aan de voornaamsten van het eiland alle goedwilligheid toonen en hen met geschenken vereeren'. Maar hierbij gaf hij nog schoorvoetende - als een die zich op een hem vreemd gebied waagt - den raad dat de Magistraten aan de zeven dorpen, die langs den zeekant lagen en van het Fort af binnen twee dagen doorreisd konden worden, hulp en bescherming moesten aanbieden, 'bij zoo verre zij zich aan hunne ordonnantiën, wetten en manieren wilden onderwerpen, want zonder wetten en gehoorzaamheid zou het veel tijd vereischen eer dat alles zou kunnen uitgevoerd worden. Mochten zij niet willen, dan moest men dreigen, en desnoods de dreigementen in 't werk stellen. Alles met overleg en na verkregen medewerking van eenige "principaalsten", die 't volk lichtelijk naar hunnen wil zouden kunnen trekken.' De voorsteller rekende op de uitwerking van de vrees, die zij voor de Hollanders hadden, wier moed en goed geluk zij hadden leeren kennen. Ten slotte protesteerde de wakkere en beleidvolle man tegen eene opvatting van zijne meening als wilde hij de heidenen tot ons geloof dwingen. Hij wilde alleen 'dat er behoorlijke wetten gesteld werden, als van doodslag, diefstal, overspel, etc. en dat de inwoners hun recht en vonnissen van onze Overheid moesten halen, dezelve kennen voor hunne hoofden en heeren en zich aan hen onderwerpen.'

Het was geen wonder dat de Gouverneur Nuyts en zijn opvolger Putmans (1629-1636) dezen Predikant-zendeling op hoogen prijs stelden en hun best deden het voornemen te verijdelen dat een jaar na zijne vestiging te Sinkan, waar de Hollanders land gekocht hadden, bleek bij hem te bestaan, om naar zijn vaderland (de Paltz) weder te keeren wegens 'groote redenen'. Hij had er nog familiebetrekking, waarover hij zeer

bekommerd was, en hij kon ook aanvoeren dat ‘zijn tijd geëxpireerd was.’ Hij had zich slechts verbonden om de proef te nemen; maar er was nog eene groote reden, waarom hij vertrekken wilde, in den staat van oorlog, waarin de Compagnie in 1628 verkeerde met de Japanneezen en waaraan geen einde te voorzien was, zoo min als eene gunstige gelegenheid voor geregeld zendingswerk.

De tollen en lasten, die te Tayouan[1)] van de Japanneezen en hunne schepen door de Nederlanders werden geheven, gaven aanleiding tot fellen twist, waarin sommigen van de inwoners van Sinkan aan de zijde der Japanners stonden. Weldra ‘was gansch Sinkan,’ schreef Candidius aan den Gouverneur Generaal Jan Pietersz Coen, ‘anders niet aan te zien dan als een leeuw, wien zijne jongen ontstolen zijn.’ Niet slechts de zendeling had het daar hard te verantwoorden, maar zelfs de Gouverneur Nuyts werd te Tayouan in zijn eigen huis gevangen genomen,[2)] zoodat hij met de vijanden een vernederend verdrag moest sluiten. Zij hadden ‘der inwoneren harten en gemoederen van ons afgewend, ontstolen en verbitterd.’ Eene groote teleurstelling kwam daar nog bij. Candidius had gehoopt eenigen van zijn dorp, die hij begonnen had te onderwijzen met goeden uitslag, te kunnen doopen en alzoo met het schip, dat op de reede lag ‘hunne namen, als de eerstelingen der geestelijke vruchten te Sinkan aan den Gouverneur Generaal over te zenden’, maar zijne kweekelingen werden door den invloed van oude vrouwen, die als profetessen vereerd werden, vastgehouden aan de bijgeloovigheden en afgoderijen, die onder de Formosanen in zwang waren, en hij wilde niemand doopen bij wie ‘de werken met de confessie niet overeenkwamen’. Ook viel hem nu tegen, wat hij eerst als een voordeel had aangemerkt, dat er geen hoofden waren, die de leeraar kon zien te winnen om door hem op het volk te werken, en van den Gouverneur ondervond hij ook niet de hulp, waarop zijn plan van werken hem had doen rekenen. Hij was overtuigd dat indien er geen verandering kwam en dit beletsel: ‘disordre en gebrek aan recommandatie,’[3)] niet werd opgeheven, het best was ‘met

1) Zoo schrijf ik op het voetspoor van al de stukken in het *Archief*.
2) De plaat bij Valentijn fo. 56 in Dl. IV (*Handel op China*) stelt hem voor in zijne benauwde positie.
3) Aanbeveling en bescherming van de zijde der Compagnie.

den eersten nog uit te scheiden, eer meer tijd verdorven zoude worden.' Blijkbaar verwachtte Candidius van den Gouverneur Generaal Coen redres; het schijnt zelfs dat hij met 'zijne Edelheid en zijne lieve Gemalinue' vóór zijn vertrek van Batavia hartelijk kennis gemaakt had en reden meende te hebben om van die zijde veel ondersteuning te mogen hopen.

Het duurde evenwel geruimen tijd voordat er verandering kwam. Wegens het samenspannen van de inlanders met de Japanneezen bleef de plaats van Candidius' werkzaamheid onvruchtbaar. Vandaar dat hij een half jaar later nog weêr aan den Gouverneur Generaal zijn ontslag vroeg uit 'het heerlijk en wèl begonnen werk.' Dat er heimwee naar zijn ongelukkig vaderland bijkwam, waartegen slechts een onbelemmerd werken hem zou hebben kunnen wapenen, laat zich denken. Hij was een mensch van gelijke bewegingen als de Zendelingen van onzen en van iederen tijd. Bij zijn aandringen op ontslag bleef hij tevens opwekken tot voortzetting van het werk, terwijl hij ook volhardde in het aanbevelen van alles wat hem daarvoor nuttig scheen. Hij bood ook al zijne 'Sinkansche schriften, een dictionarium met de gebeden en de principale hoofdstukken onzer christelijke religie, door hem samengesteld en overgezet,' voor zijne opvolgers aan, voor wie hij goede hope had, 'indien het op Formosa maar deugen wilde,' en van wie hij meer verwachtte dan van zich zelven. Hij vroeg zich ook af, of hij tot deze dingen wel bekwaam was: zóó diep ging zijn strijd. Hij was een voortreffelijk man.

'Desespereer niet.' Mij dunkt, dit heeft Coen ook met betrekking tot den arbeid van Candidius, dien hij kende, gezegd. Althans eenige maanden later (17 November 1629) vinden wij den jeugdigen Robertus Junius hem ter zijde staande. Reeds in de maand Maart was deze van Batavia afgezonden. Coen hield van afdoende maatregelen en zond dus dezen wakkeren en bekwamen man, ten einde Candidius te doen stand houden. Zij gingen gezamenlijk op hunne manier aan het werk. Beiden waren van gevoelen dat de aanrichters en medehelpers bij de gepleegde gewelddadigheden voorbeeldig moesten gestraft worden. 'Devotie en gehoorzaamheid' jegens het nederlandsche gezag was naar hunne meening onmisbaar om 'aan de voortplanting der christelijke religie een gladder voortgang te doen nemen.' Hieraan werd gevolg gegeven, en toen dit gunstig

werkte, vond de Gouverneur van Formosa Putmans in het begin van het volgend jaar (1630) Candidius bereid zijnen arbeid voort te zetten. Wij vinden hem nu weldra weder te Sinkan ‘met goede hope’ aan het werk. Een huis wordt voor hem gebouwd en een slaaf der Compagnie, dien hij tot zijn dienst bij zich had, wordt vrijgelaten en in vrijen dienst der Compagnie genomen tegen eene bezoldiging van acht gulden per maand. De Gouverneur had nu de beste verwachtingen en juichte het plan, dat Candidius eene inlandsche vrouw zou huwen toe. Maar de Gouverneur Generaal Jacques Specx was minder dan Coen tot het aanwenden van groote middelen voor het zendingwerk gestemd. Hij beval ‘mate en proportie’ aan en meende, dat 4000 gulden ‘aan tractementen en onderhoud van ecclesiastieke personen in Tayouan vooreerst genoeg waren.’ Ook vond Candidius zich beknibbeld op het punt van zijne geldelijke vorderingen en het mag hem wel sterk gehinderd hebben, dat zijne Edelheid te Batavia hem door den Gouverneur Putmans de opmerking deed maken, dat ‘Zijn Eerw. de geestelijke winsten en schatten behoorde te considereeren (!)’, met de belofte dat zijn christelijke ijver en bewezen diensten *voortaan* - dus met terzijdestelling van hetgeen hij te vorderen had - wel zouden erkend worden. Het blijkt dat door Candidius o.a. ook was aangedrongen op restitutie van hetgeen hij tot schadevergoeding aan zijne leer- en kweekelingen te Sinkan had verstrekt wegens het verwoesten van hunne rijstvelden in den gevoerden krijg, waartoe hem een veelbelovend briefje van den Gouverneur Nuyts aanleiding gegeven had. Men moest bedenken, schreef Specx, dat de Compagnie ook ‘als behoeftige weduwen en weezen moest beschouwd worden, die jaarlijks zoowel naar de vruchten hunner lang uitgelegde kapitalen uitzagen als de Sinkanders naar hunne gewassen pady (rijst)’. Het bericht van den Gouverneur te Tayouan, dat het goed begonnen werk te Sinkan nu geheel heerlijk stond, dat Candidius vijftig personen kon doopen, enz. deed aan den Gouverneur Generaal en Raden van Indië veel genoegen, maar ‘de Compagnie moest bij dat alles niet worden bezwaard.’ Putmans wist dus waaraan hij zich had te houden, en daar men nu toch Junius had, die in de taal spoedig vorderingen had gemaakt, en er nog een proponent (Bonnius) aanwezig was, dien Specx niet zonder reden had gezonden, zoo werd ‘in

't comptoir te Tayouan den 10^{en} October 1631 besloten, ten einde de Compagnie van verdere lasten te bevrijden, Candidius te largeeren en hem door Dom. Junius, met nog een ander *stil* bekwaam persoon,' t.w. den genoemden Proponent, 'om intusschen in de taal wat ervaren te worden, te doen vervangen.' Karakteristiek is wat aan het einde van den brief aan den Gouverneur Generaal wordt gelezen: 'UEd. noemen dit werk van Sinkan een grooten omslag en zeggen, dat wij onzen ontijdigen ijver matigen zouden. UEd. is immers kennelijk hoedanig hetzelve ons bij d'Ed. Heere Generaal Coen Zal. en UEd. 't verleden jaar gerecommandeerd is te bevorderen. De verdere redenen, die ons bewogen hebben hetzelve naar behooren te bevorderen, hebben wij hierboven ten deele aangeroerd en 't is zulks, Ed. Heere, dat al ware 't schoon dat de bevordering van de christenheid aan de eene zijde werd gesteld, ons de politieke redenen en inzichten hetgene daar gedaan is (willen wij vrede en ontzag onder de inwoners hebben en t' avond of morgen ons profijt daarvan trekken) bijna gemandeerd hebben te doen.'

'Den 16^{en} December,' zoo bericht ons Valentijn in zijne kerkelijke aanteekeningen van Batavia, 'is Ds. Candidius hier te Batavia uit Tayouan verschenen.' Het was het slot van het eerste bedrijf der Formosaansche Zending, merkwaardig genoeg om er wat uitvoerig bij stil te staan, omdat het ons al het eigenaardige, al de schaduw- en lichtzijden van den arbeid in verband met de Compagnie leert kennen. De twee uitstekende mannen, die wij aan het werk zagen gaan, waren van gevoelen dat het om de kerstening te doen was van de landen, die onder het gebied der Compagnie kwamen - zoo beschouwde deze al de eilanden en gewesten, waar zij zich kon vestigen - en zij waren in dezen eenstemmig met hunne betaalsheeren. Als zoodanig achtten zij zich verplicht Heeren Bewindhebbers te secondeeren in hunne maatregelen tot onderwerping van die gewesten, omdat zij haar als middel beschouwden tot uitbreiding van het christendom, terwijl zij de kerstening en beschaving aanmerkten als de wettiging insluitende en met zich brengende voor de toeëigening der heerschappij. Vandaar dan ook dat zij na de gewelddaden, waaraan de inwoners van sommige dorpen medeplichtig waren en die aan drie en zestig van de onzen het leven hadden gekost, eenparig oordeelden dat

aan hen een bloedig voorbeeld moest worden gesteld, ‘hopende hierdoor den overigen inwoners zoodanige vreeze en schrik zoude aankomen, dat zij eerlang zouden komen om het hoofd in den schoot te leggen en onze vriendschap op het vurigste te verzoeken.’ Zij hebben ook later nog evenzoo geadviseerd in dergelijke omstandigheden, nadat Candidius, na een tweejarig verblijf te Batavia, naar Formosa teruggekeerd was.

Het was in 1629 dat Junius er aankwam. Hij bleef er met korte tusschenpoozen tot 1643, zoodat hij eerst bijna drie jaren met Candidius gewerkt heeft en na de afwezigheid van dezen (1631-1633) nog weder vier jaren lang (tot 1637). Gedurende al dien tijd vinden wij hen in volkomen overeenstemming samenwerkende. Zij hadden dezelfde voorstelling van het zendingwerk en van de taak der Compagnie, namelijk de kerstening van het land. Den steun van het nederlandsch gezag achtten zij tot vervulling van hunne taak onmisbaar. Wij hebben dit wèl in het oog te houden bij de beoordeeling van hun Zendingswerk en bij de waardeering van het ongunstig oordeel, dat hunne opvolgers daarover later hebben geveld.

Wat hen nog meer bijzonder in deze opvatting met betrekking tot hun arbeidsveld versterkte was, gelijk wij zagen, dat op Formosa geen zweem gevonden werd van een eenhoofdig of centraal bestuur. De bevolking van de om Tayouan liggende dorpen neigde zich al spoedig ‘om onze religie aan te nemen,’ zoodra maar de macht van de Compagnie zich eenigszins krachtig deed gelden, hetzij tegen haar om haar te onderwerpen, of ten hare behoeve om haar te beschermen. Dit was bijvoorbeeld het geval te Sinkan, waar Candidius zich gevestigd had, Aangaande deze plaats schreef de Gouverneur Hans Putmans aan den Gouverneur Generaal Specx in Januari van het jaar 1633, toen Junius het werk in de afwezigheid van Candidius voortzette: ‘De voortplanting van de christelijke religie in Sinkan heeft, God lof, zoodanig toegenomen, dat allen die daar wonen hunne afgoderijen weggeworpen hebben en nu altesamen den eenigen almogenden, waren God *willen* aanroepen en dienen.’ Dat was geen leugen of grootspraak zelfs, maar enkel wat de feiten aan den dienaar der Compagnie te aanschouwen gaven, een tafereel, alleen maar zonnig getint door hetgeen zijn hart in overeenstemming met zijne Bewindhebbers wenschte. De

Kerk en de Compagnie-staat werden geacht op het zelfde standpunt te staan en in dezelfde sporen te kunnen voorttreden. De dienaars der Kerk en de dienaars der Compagnie hadden, zóó meenden zij, en velen met hen, één belang. Eigenaardig is tot kenschetsing van deze verhouding een brief van Putmans aan den Commandeur van de vloot, komende van Batavia, gedateerd een half jaar na den laatstgenoemden datum: ‘Volgens het aanschrijven van den Predikant Robertus Junius staan de zaken in Sinkan zeer heerlijk, maar Taccaran, de overste in Mattau kan zijn grootsch gemoed - - nog niet nalaten. Hij wil naar Japan vertrekken’, t.w. om van daar hulp te verkrijgen tegen de Hollanders, ‘en hierin te voorzien - - is om verscheidene inzichten tot de komst van de schepen van Batavia na te laten goed gevonden.’ In een anderen brief, van de bevelhebbers der vloot, beroepen deze zich op Ds. Candidius, die toen te Batavia was, om inlichting te verschaffen tot aanwijzing van hetgeen noodig was ten einde het voornemen van den vijand te verijdelen. De Mattauers belemmerden de Compagnie in haar bewind en bedrijf, zij deden het *derhalve ook* aan ‘het progres der christelijke voortplanting, zulks dat men eenen heerlijken oogst te gemoet zoude mogen zien, ten ware de mattauwsche kevers de vruchten in vele deelen niet bedorven,’ want, zoo schreef de Opperkoopman Traudenius nog in het laatst van het zelfde jaar 1633 aan den Gouverneur Generaal, Hendrik Brouwer: ‘onwilligen, die door de Mattauwers en anderen zich laten opruien, zijn er nog velen’, terwijl hij ook naar de adviezen van de Predikanten Candidius en Junius verwees voor hetgeen hierin te doen was. ‘Tot dit werk zouden hun Eerw. zooveel de helpende hand aanbieden als eenigszins de *constitutie* van de Compagnie zou willen toelaten.’

Maar de eerste zendelingen op Formosa verloren in hunne betrekking tot de Compagnie de constitutie van het Koninkrijk Gods niet uit het oog, en zij hadden het voorrecht dat de Gouverneur Putmans daar ook oog en hart voor had. Deze schreef niet alleen aan den Gouverneur Generaal en Raden, maar ook aan de Kamer van Amsterdam, tot ondersteuning van den wensch der Predikanten, dat eenige jonge lieden uit de inboorlingen in het vaderland zouden worden opgeleid voor het heilig dienstwerk, waartoe Junius zou willen repatrieeren om hun leidsman en

opvoeder te wezen. De wakkere man had reeds aangevangen een viertal ‘jonge hollandsche kwanten’ in bijzonder onderwijs te nemen, om later dienst van hen te trekken. Naïef was zijne verzekering aan den Gouverneur dat het hem in het vaderland niet aan het noodige geld zou ontbreken: de onderneming behoefde alzoo aan de Compagnie niets te kosten. Hij rekende er op dat men in Holland voor het zendingwerk in het land van overzee liever ‘door aanschouwen’ zou willen wandelen dan ‘door geloof.’ Heeft hij misschien gehoopt dat het derdehalve eeuw later anders zou zijn, dan heeft hij zich bedrogen! Het plan was hierop vooral gegrond, dat Junius zich in de Sinkansche taal buitengemeen goed geoefend had, en voorts werd op de uitvoering bij den Gouverneur vooral aangedrongen door te wijzen op de ervaring, die men had opgedaan in drie nabij Sinkan gelegen dorpen, ‘die maar verlangden om iemand te hebben die hen onderwees.’ Naar onderscheidene kanten werden dergelijke ervaringen gemaakt en het gevolg daarvan was, dat er dringende stemmen opgingen om vermeerdering van het getal der arbeiders in dezen veel belovenden wijngaard. De taktiek was, wanneer er plaatsen ‘onder den vrede’ der Compagnie werden aangenomen, dat de inwoners de opdracht deden van hun land en dan tevens onder de leiding van een Predikant gesteld, die bij deze aanneming als tuchtmeester fungeerde en ‘de artikelen’ voorlas en uitlegde. Ook deden de Predikanten dienst als auditeurs bij rechterlijk onderzoek. Bij de vermelding van dergelijke zaken in het Gouvernements-dagregister vinden wij telkens den wensch uitgedrukt: ‘De Almogende moge willen geven dat deze onze geringe arbeid tot verbreiding van zijns Naams eere, bekeering dezer heidenen en als dienst en profijt van de Compagnie moge komen te strekken.’

Deze ons nu zoo vreemd schijnende samenwerking had inderdaad merkwaardige vruchten. Zoo werd onder haren invloed de pacificatie tot stand gebracht van een aantal, eenmaal zelfs van 28 dorpen, die meest allen tegen elkander krijg gevoerd hadden: ‘t Was een lust om te zien’, schrijft Junius in een zijner rapporten aan de bewindhebbers ter kamer Amsterdam, ‘hoe deze luiden in de eerste aankomst elkander omvatteden, hoe dat zij malkander zoenden, en met wat verwondering zij malkander aanzagen, - en ten ware wij hen met malkander vereenigd hadden, zij zouden nooit vereenigd zijn geweest, want

zij dorsten met malkander in geen gesprek komen, malkander niet vertrouwende, zeer bedriegelijk met malkander handelende.' De Gouverneur Putmans gaf bij zijne komst ter bevestiging van dezen vrede aan de inwoners te kennen hoe lief en aangenaam hem de vrede was, en hoe (de Hollanders) niet oorloogden of zij waren daartoe genoodzaakt, niet gelijk zijnde aan deze inhabitanten, die streden om hoofden (koppen) te hebben. Den volgenden dag werd met de oudsten van de dorpen het werk des vredes plechtig bevestigd. Zij werden op een rij gezet en er werd uitvoerig met hen gesproken - Junius kon er zijn hart bij ophalen - over dezen vrede en niet over dezen alleen. Dan kregen zij ieder een rok, een stok en eene prinsenvlag, waarvan de beteekenis hun verklaard werd en er werd een strootje met hen gebroken[1)], dat hun eed was. Nog eens zegt de rapporteur aan het einde van zijn verhaal: "t Was een lust om te zien hoe dat zij met hunne zwarte rokken pronkten; van verre hen ziende, zoude men gemeend hebben of het al papen (priesters) geweest waren, die in processie zouden gaan.' Het was zeker een vroolijk einde van het feest, maar wat voor de aanschouwers nog veel meer een lust zal geweest zijn was dit, dat zij de lieden wijzen konden op Sinkan, waar de inwoners al bij de vijf jaren hunne afgoderijen hadden verworpen en waar alles uit- en inwendig was verbeterd en verrijkt. Voorwaar, de oude nederlandsche Zending op Formosa heeft schoone bladzijden in hare geschiedenis.

De uitlegging van het 'beduitsel van den stok, van den rok en de vlag werd door den Gouverneur noodig geacht dat die ook van ons, Predikanten, geschieden zoude.' Deze aanteekening in het merkwaardig rapport doet ons vermoeden dat de steller wel gevoelde hoe hij bij dergelijke handelingen moeielijk over het Woord des Heeren had kunnen prediken, dat zijn Koninkrijk niet van deze wereld is. Inderdaad werd op den duur het vereenigen van de 'geestelijke bouwerie, het bekeeren van de heidenen' met politieke zaken voor de leeraars ondragelijk, daar het vervullen van hunne roeping er schade bij leed. Reeds in het merkwaardig rapport, waaraan wij iets omtrent de vruchten van het werk ontleenden, klaagde Junius zijn nood, en verklaarde hij dat hij en zijne medestanders -

1) De *vesthalm* was bij onze voorvaderen ook niet vreemd.

er waren toen, in 1636, nog twee met hen: de Predikanten Assurëus Hogenstein en de krankbezoeker Carolus Agricola - reeds meermalen vruchteloos verzocht hadden van de politieke zaken ontlast te worden. Intusschen werd dit voor hem eene levensvoorwaarde voor zijn verder werken en verblijven op Ila Formosa. In October reeds van hetzelfde jaar schreef de nieuwe Gouverneur Van der Burch aan den Gouverneur Generaal - het was een wel verdiend eerbewijs voor hem, wien het gold -: ‘In den persoon van Ds. Junius hebben wij sedert onze aankomst in Tayouan niet anders bespeurd dan een rechten ijveraar van de liefde Christi, die tot de voortplanting van Godes Kerk alles naar vermogen contribueert. Zijn persoon schijnt nog wel genegen, na expiratie van zijn tienjarig verband, in Indiën eenigen tijd te continueeren, zoo men hem maar ontlast van de politieke zaken, waarover hij ten hoogste doleert, als wezende buiten zijne vocatie en strijdig tegen zijn gemoed, 't welk wij ook niet alleen geconsidereerd maar ook ingezien en ter harte genomen hebbende, recommandeeren UEd. dienaangaande dat men gemelden Junius daarvan behoort te ontledigen.’ Ook te Batavia kon men de billijkheid van het verzoek niet betwisten en van daar kwam zelfs de ‘serieuse recommandatie’ om er aan te voldoen. Maar het ontbrak, naar het oordeel van Van der Burch, aan de rechte personen om een Junius te vervangen. Men had ten minste iemand noodig die, zooals hij, ‘een nuchter, stil, godzalig leven leidde, en de blinde heidenen met alle goede manieren in gerechtigheid, nederigheid, en de waarheid voorging, zich vriendelijk, goedwillig en niet baatzuchtig aanstelde, maar een ieder in zijn goed recht met een vereischt oordeel handhaafde. Zulk een persoon moest ook gezind wezen voor zeven of acht jaren zich te verbinden, - want er waren drie jaren noodig aleer iemand prompt in de sprake wezen kon.’ Dit alles vond men in Junius vereenigd: was het wonder dat men hem niet wilde loslaten?

Robertus Junius heeft inderdaad eene geheel eenige plaats in de geschiedenis der oude nederlandsche Zending bekleed. Van daar dat hij, toen hij Formosa na veertien jaren dienst in 1643 verliet, aan schuinsche beoordeeling bloot stond. Hij was de rechterhand van de Gouverneurs, die te Tayouan in het fort Zeelandia zetelden, en oefende een soort van patriarchaal gezag over de dorpen, naarmate die onder het bestuur van de

Compagnie genomen werden. Het was en bleef zijne wél beproefde overtuiging, dat men de heidensche bevolking - zooals dat op Ila Formosa uit den aard der omstandigheden beter dan elders geschieden kon - te gelijk onder burgerlijk en kerkelijk opzicht brengen en alzoo de bevolking kerstenen moest. Wat hem in deze baan van werkzaamheid krachtig voorthielp was, dat hij onder Gouverneurs op het eiland dienst deed, die de bevordering van de planting van het christendom zeer ter harte namen. Zulke mannen waren Putmans, van der Burch en Traudenius. Dit alles behoort men wél in het oog te houden, indien men dien voortreffelijken man tegenover de hem aanklagende latere leeraars-zendelingen recht zal doen. Wanneer wij hem eerst na eenige jaren met zooveel ernst en aandrang zien verlangen om van alle politieke werkzaamheden - die trouwens even veelsoortig als veelvuldig waren - ontslagen te worden, dan was dit niet omdat hij berouw had over de gedragslijn, waarin hij werkte, alsof die in haar zelve berispelijk was, maar omdat, zooals de Gouverneur Putmans het zinrijk en kort uitdrukte in de Memorie, door hem in handen van zijn opvolger gelaten, ‘de zaak allengs grooter en dienvolgende des te zwaarder en moeilijker werd, en God de voorste was.’ In weerwil van deze lasten en bezwaren is Junius tot 1643 gebleven: de Compagnie deed al het mogelijke om hem te behouden.

Een treffend blijk hoe zij 's mans werk wist te waardeeren was, dat voldaan werd aan zijn verlangen om tot voortzetting en onderhouding van het begonnen werk der kerstening van het eiland de noodige werkkrachten te zenden. Wij vinden in 1638, toen Antonie van Diemen Gouverneur Generaal was, die volgens getuigenis van den kerkeraad te Batavia aan de Kerk steeds trouwelijk de hand bood, de Predikanten van Leeuwen (Leeuwius, Levius, Livius) en Schot (Schotanus) benevens onderscheiden krankbezoekers aan het werk, zoodat de Gouverneur Van der Burch schrijven kon: ‘Wij houden ons nu met dezen gecontenteerd.’ Toen van Leeuwen welhaast stierf en Schot van zijn ambt ontzet en teruggezonden moest worden, kwamen aan Junius ter zijde staan de Predikanten Bavius en Van Breen, terwijl een der krankbezoekers, Merkinius, wegens zijne bekwaamheid eerst tot proponent en weldra tot Predikant bevorderd werd. Deze mannen hebben met eere

en met vrucht gediend. Maar Junius had onder hen zijn gelijke niet. Het was mede eene schaduwzijde aan het zendingswerk onder het patronaat der Compagnie dat zij niet zelden met rijp en groen aan de markt kwam. Junius was voor de Heeren wel eens overrijp. Althans hij werd eens van den zoo even genoemden Opperlandvoogd bestraft, terwijl met de mededeeling van die bestraffing door den Gouverneur Van der Burch in éénen adem zijne groote verdienste vermeld werd en de hoop uitgesproken, ‘dat hij zich na het expireeren van de tien jaren zijner verbindtenis tot continuatie zou laten bewegen.’ Wij kunnen ons gemakkelijk denken waarin zijne ‘faulte’ bestond.

Niet in hetgeen hij leerde en predikte. In het Archief der Classis van Amsterdam zijn van zijne hand bewaard gebleven het korte Onderwijs in vragen en antwoorden, waarop de Formosanen gedoopt werden en die in gebruik bleven tot in het jaar 1647, een kleiner en nog een uitgebreider vraagboek dat gebruikt werd in eene kweekschool voor inlandsche onderwijzers in het dorp Soelang. Ook vinden wij in hetzelfde Archief nog een gebed vóór den godsdienst, benevens eene predikatie over Psalm 50 : 15, alles uit het Formosaansch vertaald, meest door den bijzonder geoefenden en als zoodanig geroemden krankbezoeker Daniel Hendriksz[1)]. Wij kunnen uit deze overblijfselen zien in welken gezonden geest Junius onderwijs gaf en predikte en hoe praktisch, naar de behoeften van degenen die hem hoorden. Het was zijne overtuiging dat ook in een praktisch onderwijs niet mocht ontbreken de substantie van de christelijke leer naar de belijdenis der Kerk, waartoe de Dienaar des Woords behoorde, maar voor hem - och, waren allen van zijnen geest geweest! - was zulk een onderwijs iets anders dan eene dogmen-reeks buiten hun samenhang met het middelpunt van het Evangelie. Een paar vragen uit het groote vraagboek, ‘bij hem in het laatste jaar gebruik tot onderwijzing van de vijftig mannen, uit alle dorpen uitverkoren’, mogen ons zijne meening en zijn onderwijs doen kennen:

1) Al deze stukken zijn door Mr. Grothe in zijn Archief opgenomen.
Daniël Hendrikszen is wel 23 jaren op Formosa werkzaam geweest. Na gerepatriceerd te zijn, is hij er in 1661 weder teruggekeerd. Hij werd in hetzelfde jaar omgebracht op het eiland Tangsuy, aan de kust van het groote eiland.

‘(178) Als wij Gods Woord hooren, wil het geloove alsdan ook in ons komen?

Ja, want het Woord Gods is krachtig. Als de dienaar Gods tot ons spreekt, zoo plant de H. Geest dit geloove in onze zielen.

(179) Wie heeft de Predikanten gezonden? Komen zij ook van hen zelven?

Neen, want de Zoon Gods, Jezus Christus, is hun Hoofd, die heeft hen gezonden. Hij heeft tot de Predikanten gezegd: “Gaat in de gansche wereld, doet de menschen hooren mijn Woord, doet hen mij kennen, spreekt tegen hen van God alle Sabbathen. Diegenen, die zich bekeeren en in mij gelooven zullen, die zult gij doopen in den Naam Gods des Vaders, Gods des Zoons, Gods des H. Geestes.”

(180) Wat voor woorden zullen zij ons doen hooren?

Gods Woord alleen, gelijk Hij ons in zijn boek, den Bijbel, geopenbaard heeft, maar zoo zij ons eenige andere woorden leeren, zal God op hen vertoornd wezen.

(181) Wat zijn het dan voor woorden, die zij ons met alle naarstigheid moeten leeren en openbaren?

Zij moeten ons dagelijks leeren kennen Jezus Christus, den Zoon Gods, den Zoon van Maria, die aan 't kruis gestorven is.’

Het was niet te verwonderen dat toen Junius, na nog vier jaren tot zijn diensttijd, die in 1639 om was, te hebben toegedaan, eindelijk in 1643 naar het vaderland terugkeerde - blijkbaar met verder uitziende bedoelingen voor de Zending - er met hem een groote roep herwaarts overkwam van ‘het heerlijk werk’ op Ila Formosa. Het was niet op zijn zeggen alleen, dat men het heidendom daar overwonnen, althans alles rijp achtte voor de planting van de christelijke Gereformeerde Kerk zooals men zich deze als het ideaal voorstelde. Wij vinden in het *Archief* eene reeks van rapporten van de Gouverneurs Van der Burch en Traudenius aan den Gouverneur Generaal en Raden van Indië, die tot bevestiging strekken van hetgeen door den kerkeraad van Tayouan aan de Classis Amsterdam werd gemeld.

Die rapporten, van onderscheidene jaren, getuigen van gestadigen voortgang. Gebouwen voor kerk en school opgericht; inlandsche leeraars, in 1643 vijftig in getal, ‘treffelijk in de fondamenten der christelijke religie onderwezen en meesten-

deels in staat om in lezen en schrijven onderwijs te geven;' meer dan 4000 gedoopten; meer dan 1000 paren in den echt verbonden; Avondmaalsviering op de dorpen, hier en daar met 60 communicanten, wier leven en omgang volgens kerkeraads getuigenis blijk gaf dat zij ook de beteekende zaak deelachtig geworden waren; - ziedaar, waarvan die berichten getuigenis afleggen. Het getuigschift, door den kerkeraad[1] den 7^{den} October 1643 met onderteekening van de Predikanten van Breen en Bavius en twee Ouderlingen aan den vertrekkenden Leeraar gegeven, luidt te schoon om hier niet vermeld te worden: 'Wij kunnen God niet genoeg danken, die den arbeid van zijnen ijverigen en getrouwen dienaar zoo overvloedig heeft gezegend, niettegenstaande het uit onze natie zoo weinige trouwe medehelpers gehad heeft. ZijnEd. is ons om zijnen onverdrietelijken arbeid, vurigen ijver en grooten dienst, die hij alhier heeft gedaan, zeer lief en waard geweest. Wij, als ook mede alle deze Formosanen, van de minsten tot de meesten, hadden gaarne gezien dat zijnEd. alhier langer had willen continueëren, doch het schijnt dat de zwakheid en de ziekte, die hij hier subject is, het verlangen naar 't lieve vaderland en ZijnEd. moeder, alsook de begeerte om UEd. van alles opening te doen, ZijnEd. zoo aangeprikkeld hebben, dat hij daartoe niet heeft kunnen resolveeren. God Almachtig zij zijn leidsman, ZijnEd. convoyeerende met zijne H. Engelen, en vergelde hem het goede, dat zijnEd. aan deze arme inhabitanten heeft gedaan.' In het Verslag aan de Classis van Amsterdam, waarin dit voorkomt, staat nog aan het slot: 'Het zoude voorwaar eene zeer kostelijke zaak zijn, zoo eenige vrome en ijverige zielen den E. Ds. Rob. Junius in 't Patria werden ter hand gesteld, om van zijn E. in de talen en manieren dezer inhabitanten geoefend te worden; gewisselijk Gods Kerk zoude dan alhier beteren en spoediger dienst van hen kunnen trekken, om welke te leeren wij vastelijk gelooven, dat zijn E. wel zal willen vaceeren.' Wij we-

1) Er was een geordende Kerkeraad ingesteld te Tayouan, waar de gemeente meest uit Nederlanders bestond, en ook een te Soulang; in eerstgemelden hadden evenwel ook Predikanten en Ouderlingen uit de andere plaatsen, waar het Evangelie bediend werd, zitting. Hier luidde de onderteekening: Simon van Breen, Bedienaar des H. Ev. aan 't Casteel in Tayouan, alsmede de dorpen Sinkan, enz.; Joh. Bavius, Bedienaar des H. Ev. in Soulang, enz.; Pieter Boon, Ouderling in Tayouan; Joost Jielis, Ouderling in Soulang.

ten hoe dit den apostolischen man aan het hart lag: zou het vooruitzicht daarop hem niet hebben doen oordeelen, dat het der kerstening van Formosa nuttig was dat hij heenging?[1)]

II.

Met het vertrek van Junius ving een nieuw tijdvak aan. Een tijdvak indien niet van stilstand, althans van stagnatie in den gang van het werk. Of de scheidende herder er op gerekend heeft, dat voortdurend zijne en Candidius' gedragslijn zou worden gevolgd, en dat de achterblijvenden daarvoor berekend waren, blijkt niet bepaaldelijk, maar het tegendeel bleek hem al zeer spoedig na zijne terugkomst in het vaderland. Op Formosa vinden wij een sprekend voorbeeld hoe het zendingwerk benadeeld wordt bij gemis van een eigen onafhankelijk bestuur, waardoor de voortzetting in hetzelfde spoor van het eens begonnene gewaarborgd wordt Dit is althans een voordeel van het zelfstandig bestaan der in den schoot der gemeente werkzame vereenigingen voor de Zending van de laatste eeuw. Nog iets anders leert ons de geschiedenis der oude Formosaansche Zending. De eigenaardigheid van het terrein harer werkzaamheid maakte, zooals wij zagen, dat het plan eener christaniseering van het volk voor de hand lag, en daardoor werd de

1) De lof van Junius is verteld door den Delftschen Rector, Jacobus Crucius, destijds zijn stadgenoot, in twee brieven van het jaar 1650, voorkomende in 's mans *Epistolae* (lib. 6.), die hij onder den titel: *Mercurius Batavus* drukken liet. Crucius was publicist, *more majorum*. Hij achtte zich verplicht - misschien wel met goedvinden van den man dien het gold - een woordje over de ongunstige en onbillijke beoordeeling van Junius te zeggen. - De berichten, ter Synode te Haarlem in 1645 (Grothe's *Archief*, I, bl. 20) ingebracht omtrent den grooten voorspoed der Evangelieprediking op Formosa, gaven ook aan den Deventerschen predikant Sibelius, die voor Overijssel als correspondeerend lid daar tegenwoordig was, aanleiding om in de voorrede van zijn boek: *Antidotum ambitionis* van den arbeid van Junius te gewagen, en in Eugeland verscheen in 1650 van de hand van een vurigen Puritein, H. Jessie, een geschrift in aansluiting aan die voorrede, waaruit bleek dat de indruk van hetgeen op Formosa gezien werd geweldig was. De titel luidt: '*Of the conversion of five thousand nine hundred East Indians in the Isle Formosa, neere China, to the Profession of the true God, in Jesus Christ. By meanes of M. Ro: Junius, a Minister lately in Delph in Holland*. London, 1650. Dit geschrift is herdrukt met copious appendices', aan Mr. Grothe's *Archief* ontleend, in het eerste deel van een fraai gedrukt boek (in twee deelen): *Missionary success in the Island of Formosa*, bij Rev. Wm. Campbell, English Presbyterian Mission Taiwanfoo. London 1889. Men vindt er fraaie portretten van Junius en Gravius.

methode, de wijze van het werk op- en aan te vatten, aangewezen. Niet overal zal dit de gebaande en dus gewezen weg zijn. Men beoordeele daarom het zendingwerk niet naar ééne bepaalde theorie. Het groote werk van de christianiseering van een volk heeft zulke eigenaardige en uitgebreide behoeften, dat het noodzakelijk of ten minste wenschelijk moet geacht worden, dat zulk eene groote Zending haar eigen afzonderlijk bestuur had kunnen hebben. De Compagnie nu had geen eigen plan of methode, en zij kon die ook niet hebben. Hare Bewindhebbers meenden te kunnen volstaan met het betalen en beschikken van mannen, die voor ‘den geestelijken bouw’ konden dienen. Zij misten ook het orgaan om behoorlijk toe te zien op de geschiktheid en den geestelijken zin van het personeel, dat uitging tot dezen arbeid. Zij riepen de Kerk wèl te hulp, maar hielden de oppermacht aan zich, en het handelsbelang moest voorgaan; op hetgeen daarbuiten lag zagen zij zoo nauw niet.

Er waren op Formosa in 1644 slechts drie predikanten werkzaam, Joannes Bavius, Joannes Happart en Simon van Breen, benevens twee proponenten en eenige ziekentroosters, zooals men ze noemde. Een dezer proponenten, Hans Olhoff, heeft zich in het zuidelijk bergachtig deel van het eiland gedurende vele jaren loffelijk gekweten; de andere, Andreas Mirkinius, verzocht alras liever in politieken dienst te worden gebruikt. Bij deze mannen ontbrak een vast plan en een verstandig besturend beleid. De Gouverneur en Raden te Batavia zagen, evenals de Bewindhebbers in het vaderland, in het eerst wel gaarne dat men de grenzen der ingenomen posten uitzette, omdat daardoor het gebied der Compagnie werd uitgebreid, maar daarvoor was nog heel wat meer noodig dan men bevroedde. Twee der Predikanten, Bavius en Happart, klaagden. ‘Belangende den staat der kerken in Formosa zoude veel te schrijven zijn’, zoo liet laatstgenoemde zich hooren in 1645 aan een ouderling te Batavia, ‘mij dunkt, dat D. Junius vrij gemist wordt, en ik vreeze dat de goede beginselen meer vervallen zullen als toenemen, als men meer bezig is om wat nieuws te winnen als om het begonnene te bewaren.’ Terwijl hij in denzelfden brief op het zenden van grooter aantal Predikanten drong, schreef hij met zekere plechtigheid als regel, vooral voor het zendingwerk geldende - een gulden regel inderdaad - ‘Non minor

est virtus quam quaerere, parta tueri.'[1] En Bavius schreef eenige maanden vroeger naar aanleiding van het overlaten van de plaatsen van Junius' eersten dienst aan Mirkinius, den politieken dienstdoener, en het 'abandonneeren van den kerkeraad te Soelang' door toedoen van het burgerlijk gezag, omdat hij was ingesteld zonder approbatie, dat er 'een groote eclipsis in den loop des Evangeliums' gekomen was. Niet dat het werk gestaakt werd: integendeel, er werd veel geregeld door den kerkeraad van Tayouan onder goedkeuring en medewerking van het kasteel (Zeelandia); van hieruit werd wederkeerig naar het verlangen van den kerkeraad tucht geoefend; Ds. van Breen kreeg soldaten en een paar jachthonden mede om voor hun nooddruft te gebruiken; er werd handig geadministreerd, o.a. door de 54 inlandsche schoolmeesters, die niet bezoldigd werden om er van te kunnen bestaan (t.w. met ƒ 2.40 = 1 Reaal van 8 schellingen per maand), op 17 te verminderen om hun 9 Realen te kunnen geven, een maatregel, waardoor de Compagnie meer gebaat werd dan het onderwijs; voor dit laatste werden anders ook weder verstandige maatregelen getroffen, b.v. om de schoolmeesters niet meer dan noodig was voor politieke diensten te laten gebruiken. Alles wèl gemeend, maar als werk van de handelmaatschappij, met eene bij haar tehuis behoorende begrooting, ingericht naar den regel: weinig kosten en veel tastbare winst.

De Gouverneur Generaal Antonie van Diemen was een zeer begaafd man. Hij was - zoo rijmde Valentijn van hem - 'van ouds bekend door zijne gadelooze veder', en der bevordering van het Christendom toegedaan; hij legateerde 40,000 Rijksdaalders voor het stichten van een nieuwe kerk te Batavia; maar tevens was hij een zeer getrouw dienaar van de Compagnie. De Raad van Formosa vernam onder zijn opperbestuur, naar aanleiding van het vermeerderen van de kerkelijke personen, waardoor de onkosten op dit eiland 'dagelijks' (N.B.) grooter werden, dat men te Batavia, en zeker ook te Amsterdam, gaarne zien zou, dat die uit de opbrengst van het eiland zelf gevonden werden, t.w. uit de lasten en tollen, die men er hief. De Raad gaf het geruststellend bericht (October 1644),

1) Het is geen minder deugd het verkregene te bewaren, dan iets nieuws te bejagen.

en steunde het met eene opzettelijke memorie van toelichting, dat al die onkosten, op 't ruimste genomen en over een jaar berekend, ‘tot soulaes alleen uit vier kapitale posten van inkomen’ ruim konden worden gevonden. Maar de Opperkoopman - zoo luidde 's mans titel - Johan Verpoorten betoonde zich in een Rapport aan den Gouverneur Generaal en Raden omtrent de Formosaansche zaken na het ontvangen van dit bericht lang niet gerustgesteld, want hij had nu het bewijs in handen ‘dat er jaarlijks tot de kerkelijke zaken 20 m. Gulden besteed werden.’ Geen kleinigheid! (NB. die kosten werden goed gemaakt zonder dat de tonnen schats in den handel met China, die over Formosa liep, voor een enkelen Reaal behoefden te worden aangesproken.) Dezelfde opperkoopman wist nu ook, natuurlijk, de waarde van hetgeen voor al dat geld verkregen was te taxeeren. ‘Er was maar eene geringe voortplanting des christendoms, daar nochtans voortijds zoo hoog van geroemd was, hebbende die menschen, inzonderheid van de zuidzijde van het eiland’ (waar men slechts met gebrekkige schoolmeesters had kunnen arbeiden, die in het daar voor vreemden ongezonde klimaat spoedig kwamen te sterven) ‘zonder *eenige* kennis’ - dat wist hij te Batavia - ‘alleen den naam van christenen.’ Maar hij moest er toch bijvoegen dat in het Noorden van het eiland in vijf dorpen, die hij noemde, ‘deze zaken heugelijk gingen.’

Het had der Compagnie zeker aan de middelen niet ontbroken om op het ruime en veelszins gunstige arbeidsveld de noodige krachten aan het werk te zetten, indien zij een anderen maatstaf bij de berekening der kosten en der vruchten van ‘den geestelijken bouw’ had willen gebruiken. Het is eene andere vraag, of uit het vaderland de rechte arbeiders in genoegzaam aantal zouden zijn ‘uitgekomen.’ Maar de Compagnie verzuimde aan de bediening van het Evangelie in de Oost-Indiën het noodige *relief* te geven. Zij mocht niet rekenen en wachten op de bijzondere toewijding van zulke apostolische mannen, die alles schade achtten om de waarde van het werk: met andere woorden, zij had de Kerk hier te lande door ruime fondsen moeten in staat stellen om van hare dienaren door opleiding, en ook naar aanleiding van bijzondere uitwendige omstandigheden, geregeld een bekwaam aantal voor de Indiën af te zonderen. Wat deed zij? Wèl deed zij, in

den regel op aanbeveling van kerkelijke zijde, wanneer zij gedrongen werd hier of daar ééne of meer plaatsen te bezetten, het noodige, maar al te veel werd er gespeculeerd op zulken die ‘naar de Oost’ wilden, omdat zij het vaderland om deze of die reden - en dus zonder veel uitbeding - moesten of althans wilden verlaten.

Op Formosa werd in 1645 bij den Gouverneur en Raad begrepen, dat naardien de grenzen van het gebied der Compagnie hoe langer hoe verder uitgezet werden, ‘er ook wel één à twee Predikanten en eenige krankbezoekers zouden noodig zijn, want de omslag was wijd verdeeld en daar viel veel waar te nemen.’ Dit blijk van belangstelling stond in nauw verband met hetgeen men onder den ‘wijden omslag’ geliefde te rekenen. Eene maand later werd aan Ds. van Breen eene aanzienlijke bate toegelegd ‘uit de boeten, in zijn distrikt wegens de Chineezen vallende, omdat hij met zooveel ijver benevens den H. Dienst de politieke zaken had waargenomen.’ Hij werd beschouwd als ‘een man van subtile hersenen’ en als zoodanig bij het Gouvernement te Batavia geprezen. Had hij niet aan de overheid te Tayouan de oogen geopend en er toe geleid ‘dat men het chineesche gespuis, 't welk de inboorlingen opruide, had verjaagd of bedwongen, zoodat de geheele Westkust van het eiland veilig geworden was?’ Het zoude onbillijk zijn op grond van zulke verrichtingen te oordeelen dat van Breen zijn eigenlijk ambtswerk verwaarloosd had. Het tegendeel blijkt uit andere berichten: slechts vinden wij hier opnieuw het bewijs hoe men van weerszijden meende den dienst der Compagnie met den ‘geestelijken bouw’ te kunnen verbinden. Intusschen was men toch niet blind voor de eigenaardige bezwaren, aan die samenkoppeling verbonden. Zelfs werd door het Gouvernement te Batavia, wegens gedurige klachten naar aanleiding van gerezen oneenigheden scheiding aanbevolen. De Gouverneur van Formosa, François Caron, die zich door waardeering van den Evangeliedienst onderscheidde, was daaraan bevorderlijk, inzonderheid toen, wegens het overlijden van Bavius in 1646 en van Joh. Happart in het volgend jaar, daarvoor zooveel reden was.

In 1647 kwamen gelukkig Daniël Gravius en Jacobus Vertrecht. Gravius werd te Soelang, Vertrecht in Favorlang geplaatst, terwijl van Breen aan het kasteel werkzaam bleef.

Hoe bekwaam deze mannen waren,[1] Caron mocht van hun getal wel zeggen: 'Daar is (God betere het!) weinig stof en weinig arbeiders.' Er was eerst weinig gang in het werk en men begon in het vaderland Junius, die nu te Delft Predikant was, er op aan te zien. Het schijnt wel dat gecommitteerden van de Compagnie, ter kamere van Delft of Amsterdam, van hem rapport begeerd hebben aangaande den staat van zaken, althans hij 'vertoonde hun onder anderen dat op het stuk van de verdere aanplanting (uitbreiding) niet naar behooren werd gelet en dat ook zeer kwam te vervallen hetgeen met veel moeite en arbeid zoo verre gebracht was.' Jammer, dat Junius niet trachtte de broeders op Formosa voor zijne denkbeelden te winnen. Doch hij achtte waarschijnlijk alles wat hij gedacht en gedaan had zóó voor de hand liggende, dat hij niet vermoedde welk verschil in dit opzicht tusschen hem en zijne opvolgers bestaan kon. Er was intusschen aanmerkelijk verschil. Junius en zijn voorganger hadden in dit land, zonder priesters en buiten invloed van den Islam, tegelijk met het nederlandsch gezag het kerkelijk opzicht willen vestigen van de Kerk, waartoe zij behoorden en die hen in samenwerking met dat gezag uitzond, 'het volk onderwijzende en leerende hen onderhouden alles wat de Heer aan zijne gemeente geboden heeft' (Matth. 28 : 19), den wasdom overlatende aan Hem, 'aan wien alle macht gegeven is in hemel en op aarde.' Zij, die na hen gekomen waren, hadden al aanstonds met oogsten willen beginnen en als het ware rekenschap gevraagd van het werk hunner voorgangers. Den dag der kleine dingen achtten zij niet, en wat Junius daarvan had waargenomen zagen zij niet. Zij meenden het anders en beter te moeten doen, en zouden eens

1) Zij hebben dezen lof verdiend, ook wegens hetgeen zij in schrift hebben nagelaten van hun arbeid in Formosaansche taal. Gravius gaf in het licht een *Formulier des Christendoms*, uitgegeven in 1662, eene bekorting van het grooter catechetisch werk, door van Breen en Joh. Happart samengesteld, (waarvan een Exemplaar berust in de bibliotheek van het Ned. Zendel. Gen.) en eene vertaling van het *Evangelie van Mattheüs en Johannes*, mede een deel van uitvoeriger Bijbelwerk, waaraan hij na Joh. Happart arbeidde. Hij gaf het uit in 1661, toen hij in het vaderland was teruggekeerd, nadat het door Ant. Hambroek was 'beschaafd.' Deze zond het ter uitgave naar het vaderland. Een overblijfsel (het Evangelie van Mattheüs) is te Leiden bewaard en in F.S. uitgegeven door den Zendeling Campbell. (London 1888). - Van Vertrecht zijn *Leerstukken en Preeken* in de Favorlangsche taal gedrukt te Batavia, mede in 1888.

aantoonen - zoo schreven zij aan de Classis van Amsterdam - ‘dat er nooit naar behooren op de aanplanting van de christelijke religie was gelet, dan sedert het vertrek van Ds. Robertus Junius van Formosa.’ Meer voor het verstand der Formosanen wilden zij arbeiden; de kleine vraagstukken, die hij had achtergelaten en die ieder kan leeren kennen uit het *Archief* van Mr. Grothe (aan het einde van het 3e deel), waren naar hunne meening (NB) veel te eenvoudig; zij moesten door tusschengevoegde uitleggingen worden uitgebreid; ook moest bepaaldelijk het derde deel van den catechismus, de leer der dankbaarheid, in afzonderlijke vraagstukken worden behandeld. Het kon zeker mettertijd zijn nut hebben dat men voor wat breeder onderwijs, b.v. voor de schoolmeesters, zorgde. Evenmin is het klein te achten wat door van Breen, Joh. Happart, en Gravius verricht werd voor de vertaling van school- en kerkgebeden, en vooral moet hoog aangeschreven staan wat Happart en Gravius deden aan de vertaling van sommige Evangeliën, maar dit mag ons niet verleiden om met deze mannen mede te stemmen in de minachting en veroordeeling van het werk van Candidius en Junius. Eene onverkwikkelijke lectuur verschaft de briefwisseling tusschen den kerkeraad van Tayouan en de Classis van Amsterdam, over dit onderwerp gedurende de jaren 1648-'51 gevoerd, en een afschrikwekkend voorbeeld geeft zij van miskenning van anderer arbeid, geboren uit een overmoedig vertrouwen op eigen inzicht.

Gelukkig heeft de onderhandeling over de waarde van het op Formosa vroeger verrichte deze vrucht gehad, dat men er hetgeen te verrichten stond met ernst behartigde. Voor schoolonderwijs en tucht onder de bevolking werd niet weinig verricht. Van veel dat ondernomen werd vernemen wij slechts kort bericht, maar zeker is dat er op Formosa bij vernieuwing veel en veelzijdig gearbeid werd. Zoo hield b.v. Gravius er ploegbeesten op na om de inlanders te gewennen aan betere bewerking van den grond. Men begon ook te begrijpen dat vooral ‘de jeugd tot overzetting in den hof des Heeren de beste, indien niet de eenige plantsoenen zijn.’ Van de taalstudie zijn de vruchten, gelijk wij zagen, nog over. Daaraan was vooral de komst van Hambroek bevorderlijk, die zeer bedreven was. Gilbertus Happart vervaardigde een Favorlangsch Woordboek, in 1842 door Dr. van Hoëvell uitgegeven, en zijn arbeid was niet de eenige van dezen aard.

Er kwamen weêr donkere dagen. In 1651 zag het er, wegens het vertrek van de Predikanten Vertrecht en Gravius en het overlijden van den wakkeren Olhoff, met het dienstdoend personeel droevig uit. ‘Om de Zuid’, het zuid-oostelijk deel van het groote eiland, kon men slechts enkele schoolmeesters plaatsen, en vier Predikanten moesten in onmatig groote districten al het werk doen: het waren Joh. Kruijff, die den hollandschen dienst waarnam in het kasteel, en Rog. Tessemaker, Ant. Hambroek en Gilb. Happart, die bestemd waren voor de bekeering der heidenen. Deze staat van zaken gaf aanleiding dat de Predikanten van allen politieken dienst ontheven werden, tot groot genoegen van den Gouverneur Nikolaas Verburch, die zeer vroom opmerkte dat ‘deze dienst met hun waardig ambt geenszins kwam te quadreeren’, vooral omdat ‘de omgang met die luyden (de Predikanten) in 't stuk van politie’ voor hem ondragelijk was.

Dien Formosaanschen Landvoogd leeren wij kennen uit zijn gedrag jegens Gravius. Deze had zich verstout schriftelijk bij hem zijn beklag te doen over den Opperkoopman, tevens Fiskaal, Snouck, waarbij diens gedrag door hem zeer ten ongunste werd beoordeeld. Het geval werd natuurlijk te Tayouan onder geheel de nederlandsche bevolking bekend, die vóór of tegen den klager partij koos en daardoor in bedenkelijken tweespalt geraakte. Zelfs in den kolonialen Raad was er scheuring. Verburg, die al de Predikanten als ellendige loondienaars en erger behandelde[1)], zocht een einde aan de zaak te maken door

1) Op zijn rapport werd door Generaal en Raden in Indië aan Bewindhebbers, d.d. 21 Januari 1651, geschreven dat het op Formosa alles goed ging, maar alleen was het te beklagen dat bij de Predikanten zoo weinig liefde tot hun begonnen werk bespeurd werd, en dat zij hetzelve, wanneer zij maar middelen bijeengeschraapt hadden om in het vaderland van te leven, zoo licht verlieten en aan nieuwelingen overgaven, die dan weder tijd van leeren moesten hebben en mede denzelfden gang gingen, waaruit men zien kon dat de groote beneficiën, die de Predikanten op Formosa boven andere plaatsen genoten (voor politieke diensten) zeer nadeelig werkten. Behalve dat dit elders jaloerschheid verwekte, gingen de Predikanten des te eer weg, hoe spoediger zij rijk werden. Zij waren dan ook voornemens, zeker zeer naar genoegen van Bewindhebbers, die groote beneficiën te besnoeien en af te schaffen. Het was echter onwaar wat van de Predikanten gezegd werd. Wat Gravius betreft: Verburch joeg hem weg, nadat hij vijf jaren op Formosa gediend had (eerst diende hij te Batavia), en Vertrecht repatrieerde, oud en krank, nadat hij zijn verbonden tijd in 17 jaren driemaal had uitgediend. Waren de Heeren misschien jaloersch, omdat Gravius ƒ 14000 en Vertrecht ƒ 9000 had overgespaard? Eerstgenoemde heeft de Kerk in het vaderland nog 23 jaren te Veere en te Middelburg met eere gediend. † 1648.

Gravius op eigen gezag in het ongelijk te stellen, hem van zijne bediening te ontzetten en met eene boete van duizend Gulden bezwaard naar Batavia op te zenden. Hier werd de toestand ernstig genoeg geacht om door de zending van een buitengewonen Commissaris een opzettelijk onderzoek te doen plaats hebben. De Gouverneur Generaal en Raden waren voorwaar niet voor de Predikanten ingenomen: dit bleek uit de zoo even aangehaalde missive. Zij meenden eerst werkelijk dat Vertrecht en Gravius uit gebrek aan ijver hun ontslag begeerden, maar na een ernstig onderzoek, door den Raad van Justitie, werd Gravius volkomen gerechtvaardigd en Verburg ernstig berispt wegens zijne handelwijze. De mishandelde man werd zelf aangezocht zijn verzoek om ontslag terug te nemen, en bleef nog drie en een half jaar te Batavia in dienst. Het bestuur van Nicolaas Verburg was voor de Zending rijk in moeite en verdriet. Een opstand van de Chineezen in 1652, die er in 1651 zóó talrijk waren dat zij volgens Valentijns opgave 200,000 Gulden aan hoofdgeld opbrachten, maakte noodig dat van de gedoopten tweeduizend man de wapenen moesten opnemen tot handhaving van het nederlandsch gezag. Hoeveel schats zijn bestuur aan de Compagnie heeft opgeleverd is mij onbekend, maar in het bevorderen van de verbreiding van het christendom, waarvan haar opperbestuur altijd verklaarde en ook wel toonde dat het mede tot haar streven behoorde - al stond het in haar Octrooi niet uitgedrukt - was hij haar, en nog veel meer aan zijne eigene belijdenis, niet getrouw.

III.

Een andere toon heerscht in de officiëele stukken, die van den Gouverneur en Raad van Formosa uitgingen sedert het optreden in 1653 van Cornelis Caesar, die reeds jaren lang als Raad had zitting gehad, en dien wij als een gemoedelijk man leeren kennen. Hij was met de Predikanten steeds op goeden voet en zijne aanstelling als Gouverneur bleek al aanstonds een maatregel te zijn van verstandig beleid, daar hij in het geschil tusschen den Kerkeraad en zijn voorganger niet betrokken was geweest. In het jaar van zijn optreden heerschten hevige ziekten, waardoor - zooals hij aan het Gouvernement te Batavia berichten moest - ‘het geestelijk werk der kerken en

scholen zeer veel verachterde.' Hambroek moest met een goed getal schoolmeesters en andere ambtenaren der Compagnie naar Tayouan de wijk nemen 'zoo om de plagen te schuwen als omdat zij zelve krank waren.' In Mei overleed de Predikant Tessemaker en in Augustus Ds. Happart, zoodat de kerken zeer ontbloot werden van '*trouwe* leeraars.' Niet voor het eerst werd het werk door de gevolgen van een ongezond klimaat belemmerd: het zuid-oostelijk deel van het eiland vooral was voor vreemden schier onbewoonbaar. Geen enkel bezwaar, waarmede de Zending te kampen heeft in de tropische gewesten, werd aan de zendelingen op Formosa gespaard.

Met ernst drong het Bestuur in 1654 aan op het zenden van nieuwe arbeiders, en bepaaldelijk verlangde het dat ten minste het getal van zeven Predikanten voor het onder vast bestuur gebrachte deel van het eiland mocht worden vol gemaakt. Van Hambroek werd onder deze omstandigheden getuigd, dat hij grooten ijver toonde en de handen vol had om het werk gaande te houden. Hij arbeidde te Mattau, en overigens waren nog maar in dienst Ds. Joh. Kruijff, die Gravius was opgevolgd en Ds. Joh. Backer.[1)] Niet te vergeefs had men nu een ernstigen noodkreet doen hooren. Althans in 1655 werden vijf Predikanten van Batavia naar Formosa gezonden, zoodat daar in het laatst van dat jaar acht Predikanten en één proponent (Holthuyzen), werkzaam waren, behalve de krankbezoekers, van welke er ook drie nu aankwamen. Het is der moeite waard de nieuwe dienstinrichting van dit jaar voor oogen te hebben; ook verdienen de namen der Evangeliedienaars te worden gekend. Ik neem ze over uit een brief van Gouverneur en Raad van het eiland aan Gouverneur Generaal en Raden:

'De Eerw. Predikant Kruijff, tot den godsdienst in Tayouan' (daar was de kerkdienst voor stad en kasteel het best geregeld);

'Ds. Hambroek in 't district van Mattau en Dorcko;

1) Twee Predikanten, Abr. Dapper en Robert van Sassen, worden als voor Formosa bestemd vermeld in een brief van den Gouverneur Generaal en Raden, en zelfs door Valentijn, als daar dienst gedaan hebbende. Zij zijn daar echter nooit geweest, zooals blijkt uit de nauwkeurige opgave van het dienstdoend personeel in een brief van Formosa d.d. 19 November 1655. (*Archief* IV, blz. 181). - Valentijn schreef vaak wat er *gebeurd* was naar hetgeen hij te Batavia opgeteekend vond dat *bepaald* was. Ik vond die twee namen nergens elders vermeld. Misschien zijn zij te Batavia reeds onbruikbaar bevonden.

Ds. Backer in 't district van Favorlangh;
Ds. Masius (Maas) in Tamsuy en Quelang;
Ds. Bushof in Soulang, Backloan en Tevorangh;
Ds. Winshemius in Sinkan en Tavocan;
Ds. Musch in Tilaocen en omliggende dorpen;
Ds. Kamp in Taokais en onderhoorige dorpen.'

De zuidelijke dorpen zouden waargenomen worden door de Predikanten van Soulang en Sinkan, jaar om jaar, terwijl de proponent Holthuyzen om hen te dienen te Backloan geplaatst werd. Maandelijks zou er een bezoek 'om de Zuid' gedaan worden. Een krankbezoeker, Joris Daensz, werd 'met eigen wil' in het dorp Swatelau gelegd, om bij afwezigheid van de Predikanten en den proponent het opzicht te hebben over kerken en scholen. De andere krankbezoekers werden in de genoemde districten verdeeld.

Bij den aanvang van het laatste vijftal jaren van Formosa's oude zendinggeschiedenis was dus het werk op het eiland goed ingericht. De bezwaren bleven niet uit, want nog vóór het begin van 1656 werd Kamp door den dood weggenomen, terwijl zijne vrouw mede doodelijk krank lag, en ook voor het leven van Hambroek was groote vrees. 'Hij was zeer zwak en uiterst ziekelijk,' zoodat de Bestuurders naar Batavia berichtten dat 'het niet vreemd wezen zou wanneer hem God de Heere in zijn rijk haalde,' terwijl zij er bijvoegden: 'daaraan zoude de gemeente Christi veel komen te verliezen.' Het bleek intusschen dat de Compagnie zich Formosa nu meer dan vroeger aantrok. Er was reden voor, want niet alleen was het bezit van dat eiland ten alle tijde hachelijk geweest, maar 'er vlogen nu (reeds in 1655) allerlei geruchten en er waren allerlei teekenen dat de Chineesche gelukzoeker Coxinja[1)], die tegen de Tartaren in dat land oorloogde, van meening was, als hij 't in China niet langer houden kon, Formosa aan te doen en zich daar vast te maken.' Merkwaardig is, dat wij de Compagnie evenredig en evenwijdig met het dreigend gevaar zich bereid zien toonen om den 'geestelijken bouw' te behartigen en te bekostigen. Het zou niet voor het eerst geweest zijn indien Bewindhebbers van de 'bedienaren van den godsdienst' steun verwacht

1) Valentijn verhaalt, dit vermeldende (fo. 74), dat Coxinga, Chineesch-Mandarijn, weleer kleermaker van den Gouverneur Putmans geweest was, en dat zijn vader de roover Yquam was, weleer tolk van den Gouverneur de With.

en gezocht hadden tegen binnen- of ook buitenlandsche belagers van hun gezag. In het bekostigen was evenwel de Compagnie niet sterk, daar van Batavia, 30 Nov. 1656, gelast werd de predikantswoningen, die vernieuwd of nieuw gebouwd moesten worden, te doen optrekken met leemen muren. Gelukkig, voor de bewoners, waren er reeds twee voor een deel van steen gebouwd, zoodat slechts één der in aanbouw zijnde huizen en de achterhuizen van de twee overige van leem konden worden gemaakt. Het bestuur te Tayouan hoopte maar dat de Gouverneur Generaal en Raden het 'niet kwalijk mochten nemen.' Er werden twee nieuwe Predikanten, Leonardus en Hamsingh, gezonden[1)] en er werd uitdrukkelijk verordend, dat jaarlijks de kerken en scholen 'om de Zuid' zouden worden gevisiteerd. Hambroek deed zich nu weder in al zijn moed en ijver kennen; hij bood aan de moeielijke visitatie in dat bergland met zijn afwisselend klimaat de drie eerste jaren alleen te doen, omdat hij de taal van die streken machtig was, en zelfs toonde hij zich bereid de zorg voor de dorpen, dáár gelegen, geheel op zich te nemen, indien hem maar werd toegelaten de noodige inlandsche leeraars en helpers op te leiden. Aan den nieuw ontwaakten ijver was het mede toe te schrijven dat de vraag met ernst overwogen werd 'of men de Formosaansche ingezetenen de leer van Christus behoorde in te planten in de nederlandsche, dan wel in hunne eigen taal.' Naïef was een misverstand, dat daarbij plaats had. Het Gouvernement te Batavia toonde zich verbaasd en verstoord, omdat het bemerkte dat het onderwijs in die streken niet gegeven werd in de eigen taal der inwoners van de verschillende dorpen, zooals uit den voorslag van Hambroek, in verband met het opgeworpen vraagstuk, bleek. De Kerkeraad van Tayouan kon met de stukken aantoonen dat meermalen was bericht geworden hoe het met deze moeielijkheid gelegen was. Bepaaldelijk was reeds in 1645 aangewezen dat 'de zuidelijke taal veel verschilde van de Sinkansche, in welke de leerboeken waren gesteld,' en dat men den verdienstelijken proponent Oloff in die streken had geplaatst en gelaten omdat hij met hetgeen daar gesproken werd goed

1) Buiten bestelling en beroeping van den kerkeraad te Batavia, die als besturende corporatie in de O. Indiën wilde erkend zijn, waarover ook nu klachten van dien kant vielen. De Gouverneur Generaal en Raden namen de zaken van Formosa nu meer dan vroeger in eigen handen.

te recht kon. Men kan begrijpen hoe het den kerkeraad smaakte dat men te Batavia het er voor hield als hadden de Predikanten op Formosa nu eerst gemerkt hoe het hiermede geschapen stond. Het geval was dat men daar ginds op de zaak geen acht had gegeven en nu eerst, naar aanleiding van de gestelde vraag, daarover was gaan denken. Het voorstel van Hambroek werd beantwoord met de verklaring dat de Heeren niet konden zien 'hoe hij in dat stuk machtig wezen zoude een genoegzaam herstel aan te brengen.' Alles of niets! was ook nu als zoo vaak de leus, waarmede men zich van de zaak afmaakte.

De Kerkeraad hernam dat 'dit voorwaar zijn Eerwaardigheid niet tot encouragement, maar indien niet tot blussching van zijnen geest en goeden ijver - immers ten minste niet dan tot discouragie kan strekken; opdat wij nu niet zeggen van de groote kleinachting, die zich in dezen vertoont over het gevoelen en gegeven oordeel des kerkeraads wegens zijn Eerw. persoon in het stuk zijner bekwaamheid tot dat werk, naar hetwelk nochtans niemand nader als dezen kerkeraad was te vragen, noch iemands advijs of oordeel zekerder in dien deele was aan te nemen, te gelooven of te volgen.' Die vergadering deed meer en leverde een uitmuntend project in van eene te Mattau, de standplaats van Hambroek, te vestigen kweekschool[1]; voorts regelde zij bij reglement het schoolonderwijs voor al de plaatsen, en eindelijk verzocht zij 'dat de Evangeliën van Johannes en Mattheüs, in 't Formosaansch overgezet, door Ds. Hambroek gerevideerd zijnde, tot stichting in de kerk gebracht en voorgelezen en mettertijd tot den druk gemeen gemaakt werden'[2]. De Gouverneur en Raad handhaafden met kracht wat de kerkeraad der hoofdplaats in overleg met de overige Dienaars oorbaar vond. Het voorstel om alleen in de nederlandsche taal het onderwijs te doen plaats hebben werd, overeenkomstig het verlangen van het Opperbestuur te Batavia, niet aangenomen; slechts zouden de kleine, eerst aankomende schoolkinderen het Hollandsch leeren. Maar overigens werd het voorloopig vastgestelde met klem ter goedkeuring aanbevolen. Had men te Batavia gewild, de dorpen 'om de Zuid' maar

1) Het onderwijs zou in het Hollandsch gegeven worden, iederen dag, door middel van de 'Deure of Portaal der Taalen' van Joh. Amos Comenius.
2) Zie hiervóór, bl. 58.

uit te sluiten van den Evangeliedienst en er niets aan te doen dan door schoolmeesters ‘onder politiek opzicht’ zoo goed of kwaad als het ging eenig onderwijs te doen geven, ‘geheel en alleen tot een burgerlijk einde van civilisatie,’ - daartegen kwam de kerkeraad met zoo waardige verontwaardiging op, dat er eenvoudig geen gevolg aan gegeven werd.

Het is inderdaad een lust te zien hoe men op Formosa in dezen tijd harten en handen aan het werk had, maar dubbel tragisch was juist daarom het einde dat hierop zoo spoedig is gevolgd. Treffend is het hoe op het eiland tot het laatste oogenblik toe in ieder opzicht moed, beleid en trouw werden betoond, terwijl te Batavia schraapzucht de oogen verblindde voor waarachtig belang en wezenlijk gevaar. Ik zal het geschrift, waarin de bijzonderheden hieromtrent met zoo sterke kleuren geteekend zijn[1)], niet naschrijven, wat ik zou moeten doen, wilde ik het bloedig einde van ons gezag en van de oude nederlandsche zending op Formosa verhalen. Ook behoef ik het heldhaftig gedrag van Antonius Hambroek niet opzettelijk in het licht te stellen, nadat de Hoogleeraar Brill dat zoo eenvoudig en helder gedaan heeft, naar aanleiding van stukken voorkomende in het *Archief* van Mr. Grothe, in een geschrift dat in ieders handen is[2)].

Aan dit tragisch slot behoort nog een en ander te worden toegevoegd, hetwelk minder bekend is en voorkomt in de Acta der *Provinciale Synoden* (behandeld in de twee eerste deelen van het *Archief*) onder de berichten uit de Indische kerken. Na de overgave van het gedurende tien maanden met moed verdedigde fort Zeelandia gaf men hier te lande den moed nog niet op en stelde men zich vóór, den arbeid als van ouds te hervatten. Lang had men gehoopt dat het belegerd kasteel zoude ontzet worden door eene vloot, uit Batavia af te zenden. Althans den 2^{en} Januari 1662, dus slechts ééne maand voor de overgave (1 Febr. van dat jaar), teekende Gravius te Veere de voorrede voor zijn *Formulier des Christendoms, met de verklaringen van dien, in de Sideis-Formosaansche Tale*, zonder daarin een woord van het einde van het zendingwerk te reppen. De

1) *Het verwaarloost Formosa*, door C.E.S. (Amsterdam 1675), naar de wèl gegronde gissing van Mr. Grothe: *Coyett Et Socii*. Het boekje werd althans stellig naar de door dezen laatsten Gouverneur verstrekte gegevens geschreven.

2) *Betwiste bijzonderheden op het gebied der studie van de geschiedenis van ons vaderland*. Utr. 1889.

Compagnie wendde ook nog bij herhaling pogingen aan om weder vasten voet op Formosa te verkrijgen. In 1666 was dat in zóóverre gelukt, dat het kleine naburige eiland Quelang was ingenomen, en toen werd daar dadelijk weder een Predikant, Ds. Keizerskind, geplaatst. In het volgend jaar reeds vernam de Synode te Edam dat de aanslag op Formosa mislukt was en dat die Predikant veel had uitgestaan en zijn werk deed ‘onder veel lijden en zuchten.’ Een jaar later werd bericht dat Ds. de Leonardis (Leendertsz) nog gevangen gehouden werd met zijn gezin. Het schijnt, dat hij in de gevangenschap overleden is; althans wordt hij niet vermeld onder de gevangenen, die in 1684 naar Valentijn's bericht door de Tartaarsche tegenpartij van Coxinja, na eene overwinning op hem of de zijnen, werden geslaakt. Valentijn verwijt met recht te dezen aanzien aan de Compagnie, dat zij in 1663 niet met Coxinja's zoon heeft willen onderhandelen, waartoe haar de gelegenheid werd aangeboden.

Aan verwijten stond de Compagnie van verschillende zijden bloot, reeds toen er vrees ontstond dat Formosa verloren zou zijn, en met dergelijke beschuldigingen ging ook deze gepaard dat voor de zaak des Heeren niet genoeg gedaan was. Zoo kwam het, dunkt mij, dat Gravius de zoo even genoemde Voorrede dus besloot: het was, gelijk wij zagen, toen men hier te lande nog alleen maar wist van bange worsteling, van in den krijg gestort bloed en van moorddaden, aan de Predikanten en onderwijzers gepleegd: ‘Ik zal eindigen met een woord van lof over de ongemeene goedwilligheid en overgroote milddadigheid, van de E. Ed. Heeren Bewindhebbers en Hoog Achtbare Regenten van Indiën, welke Hare E.E. wel geheel de Indiën door, maar inzonderheid op Formosa, tot uitbreiding van Gods eere en uitwerking van zoo veler Heidenen zaligheid, tot haren onsterfelijken roem, *tot overtuiging van alle kwaadwilligen*, zoovele jaren hebben betoond en nog betoonen. Gezegend moeten Hare E. Ed. dierwegen zijn van den Heere, die hunne godvruchtige harten nooit late verflauwen in dezen goddelijken ijver, maar veeleer dezelve nog meer doe ontbranden, opdat Hare E. Ed. zich eens gekroond mogen zien met de glorie, welke oprechte en getrouwe voedsterheeren van Gods Kerk is beloofd geworden.’ Het staat te vreezen dat, daar hiermede en met andere dergelijke voorbarige verontschuldigingen wel

wat te veel bewezen werd, de meening veld moest winnen, welke dertien jaren later, toen de Gouverneur Coyett uit eene niet verdiende ballingschap was teruggekeerd, in het met zijne medewerking uitgegeven geschrift maar al te klemmend bevestigd werd, dat het bezit van Formosa door de Compagnie verwaarloosd is[1].

Het laatste authentieke schrijven van den Gouverneur Generaal en Raden van Indië aan Gouverneur en Raad van Formosa, d.d. 21 Juni 1661 legt er treurig bewijs van af. Daarin werd het verwijt gedaan dat ‘er te veel werks in het stuk van de bekeering der heidenen overhoop gehaald werd’, terwijl Ds. Leendertsz eigenmachtig verplaatst werd, tot beperking van den kring van het zendingwerk, zonder dat voor zijne vervanging zorg werd gedragen. Te nauwernood werd uitzicht geopend op een anderen leeraar in de plaats van Ds. Wilh. Vinderus, die het laatst uitgezonden (in 1657) en in 1659 gestorven was. Aan Hambroek, wien men in zijn werk op allerlei wijs de vleugels gekort had, werd te kennen gegeven dat, indien hij mocht blijven aandringen op ontslag, hij niet meenen moest elders in Indië eene plaats te zullen bekomen. Mij dunkt, dit alles getuigde meer van koopmanschap dan van ijver in het bezorgen van de niet materieele belangen. Hoe weinig men bedacht was op het dreigend gevaar van alles te verliezen, is te zien aan de gerustheid, waarmede ondersteld werd dat de kloeke onderwijzer Daniel Hendriksz., die vroeger reeds 23 jaren op het eiland werkzaam geweest was en nu terugkeerde, bereid zou worden bevonden ‘zijn gansche leven voort aldaar in den school- en kerkedienst te verslijten’. Met geen enkel woord werd van de mogelijkheid gerept dat dit bezwaar zou vinden. Drie maanden later was de man vermoord. Nog sprekender is het slot van dienzelfden brief, en niet uitsluitend betrekkelijk de belangen van de nederlandsche zending: ‘Tot het

1) ‘Behalve dit geheele vruchtbare eiland verloor de O.I. Comp. in dezen oorlog vijf schepen, twee fluitschepen, eene groote en kostbare hoeveelheid krijgsmateriaal, ammunitie, levensmiddelen, handelsgoederen; ook twaalfhonderd man, en werden bovendien onderscheidene ingezetenen van Batavia, die hunne kapitalen in landbouwondernemingen van Chineezen op Formosa belegd hadden, geheel te gronde gericht. Het was de grootste nederlaag, welke de O.I.C. nog in Indië geleden had.’ Jhr. Mr. J.K.J. de Jonge, *De opkomst van het Nederl. Gezag in O.-Indië*, VI, LXXV, 93.

maken van nog een nieuw versterkingspunt aan de noordzijde des kasteels kunnen wij geenszins verstaan, zijnde Tayouan en Formosa niet dan al te veel met fortificatiën bezwaard. Het is nu een andere tijd als 't voor dezen aldaar geweest is, en de E. Compagnie's beurs mocht het alstoen wat beter lijden, daar zij nu meer als genoeg te doen heeft om ginder simpelijk hare onkosten goed te maken, en daar behoorde immers bij UEd. wat reguard op genomen te zijn geweest, zonder zich van eene *ideëele vrees* te laten aanraden, dat er zoovele fortificatiën op Formosa noodig zouden wezen'. Toen die brief geschreven werd was het beneden-kasteel Provincia reeds in handen van Coxinja. Het was in ieder geval roekeloos, van eene ingebeelde vrees te spreken.

De stellers van *Het Verwaarloost Formosa* hebben in den frivolen schrijftrant, die dat boekje kenmerkte, gewaarschuwd tegen de voorstelling als waren de vermoorde Predikanten, onderwijzers en krankbezoekers gevallen als martelaren voor het christelijk geloof. Het was eenvoudig omdat zij tot de Nederlanders behoorden, die aan den aanrander weêrstand boden en omdat zij aan hun verzet deel namen. Zeer zeker, maar er mag bijgevoegd worden, dat zij tot zelfbehoud met den verwoester van hun arbeid geen gemeene zaak hebben gemaakt, ook toen zij in zijne macht waren, wat zij zonder hun geloof te verzaken hadden kunnen doen. Er was iets van den geest van Hambroek in al deze mannen, en het ging hun zooals het den talrijken christen-gemeenten in het Neo-persische Rijk ging, die verdelgd werden omdat zij door Konstantijn en diens zoon Konstantius in bescherming genomen werden, toen Schapur II met de Romeinen oorlog voerde. In alle eeuwen is het gebleken, dat het den christenen en hun arbeid ten goede komt, wanneer zij in omstandigheden verkeeren, waarin hieromtrent geen twijfel kan bestaan, dat zij een Koninkrijk hebben en een rijkdom zoeken, niet van deze wereld.

J.J. VAN TOORENENBERGEN.

Hélène Swarth.

Ik moet bekennen, dat, bij de lezing der eerste bundels van Hélène Swarth, ik minder getroffen was door hare buitengewone verdiensten. Zeker de bekoorlijkheid van het zeggen, het stille weemoedige, dat als een zachte melodie uit hare verzen sprak, grepen mij aan; maar hare poëzie scheen mij meer streelende muziek dan genietbare letterkunde. Het zwevende, onbestemde der gedachte, het vreemde van den toestand lieten mij geenen vasten indruk; het kwam mij voor, dat eentonigheid en onnatuurlijkheid niet vergoed werden door zoetvloeiendheid van taal en liefelijkheid van beeld. Het verband tusschen dichteres en lezer werd niet vast geknoopt; de laatste verplaatste zich moeilijk in de wereld, waar de eerste woonde en kon kwalijk belang stellen in een leven, dat zoo opzettelijk buiten het menschelijke bestaan werd gesleten.

Naarmate de bundels elkander opvolgden daagde er licht in de geheimzinnige sferen, waar de lezer wordt heengevoerd; wel en wee der dichteres kregen bepaalden vorm en wekten medegevoel en medeleven; het eeuwig menschelijke kwam meer tot zijn recht, het raadselwoord van menig ongewone aandoening en vreemd gepeins werd den lezer medegedeeld. Vooral *Rouwviolen* waren eene veropenbaring en deden den nevel opklaren. De dichteres trad daar vranker op als menschenkind, haar bestaan bleek niet uitsluitend in de wolken geleefd en haar lijden niet enkel in de verbeelding geleden.

Wat in haar gemoed omging vond nu onmiddellijker weerklank in het onze, alle woorden kregen zin en uit de muziek ruischte duidelijk het gevoel, dat haar had ingegeven. Er kwam bij, dat gaandeweg de innemendheid der tonen meesle-

pender was geworden, hunne juistheid doordringender, hunne zuiverheid treffender.

Ik las nog eens de zes bundels en poog het beeld te schetsen der dichteres, zooals zij uit den nevelenburg, die haar vroeger aan mijn oog onttrok, te voorschijn is getreden, in de gelouterdheid harer kunst, in het immer zachte, maar toch helderder licht, waarin zij hare persoonlijkheid gehuld heeft. Ik vond haar een hoogst aantrekkelijk verschijnsel èn om haar eigen gaven èn om de plaats, welke zij in de moderne letterkundige beweging inneemt: waarom ik dit vond tracht ik te verklaren.

I.

Zes verzenbundels van Hélène Swarth, in den loop der laatste acht jaren geschreven, liggen daar voor mij: uit alle gaat een lang lied van treuren en zielelijden op. Het leven, dat er in verhaald wordt, kan in twee woorden samengevat worden. Zij aanbad een jongen blonden beeldschoonen dichter, hij zwoer haar wederliefde, werd haar ontrouw en stierf. Zij leed omdat hij haar niet meer lief had, zij leed omdat hij stierf[1)]. Hare liederen zijn zooveel verzuchtingen, zooveel mijmeringen of zooveel smartkreten op den langen kruisweg, dien zij bewandelde. Hier en daar laat zij het oog vallen op hetgeen er ligt bezijden dien weg, op het bestaan van andere menschen dan van hem en van haar; maar alras wikkelt zij zich opnieuw in haren rouwsluier als in het eenige kleed, dat haar past.

Er ligt iets buitengewoon argeloos in die jonge vrouw, die voor heel de wereld komt opbiechten hoe zij lief had, hoe zij verraden werd, hoe zij treurde en die bij al die omstandigheden van haar gemoedsleven, de gelukkige en de rampzalige, bij alle heldere, alle grijze of pikdonkere uren en dagen stilstaat, er op terug komt, er van verhaalt, lang, en telkens weer opnieuw, en telkens dieper doordringt in haar leed en peilt in

1) Zie hier hoe *La jeune Belgique* in hare aflevering van Maart - April 1889 het beeld schetst van den toen pas afgestorvene, die te Hofstade bij Mechelen begraven werd: ‘Il était d'une beauté absolue, éblouissante, beau à désespérer l'Art, beau à humilier la Vie. Une chevelure blonde, docile et ondée lui baisait la nuque et retombait à gauche en une boucle soyeuse sur le front pensif et pur.’

haar hart. Wat zoo gezegd wordt is gevoeld en wil uitgesproken worden.

De dichteres heeft zich niet afgevraagd of haar zang eentonig was, of haar ongeluk wel belangstelling bij anderen kon wekken. Wat heel haar leven is kon zij van geen geringe beteekenis achten, wat haar zoo diep griefde kon anderen niet onverschillig laten. Zoomin dus als zij zich gestoord heeft aan wat de booze wereld wel zou kunnen zeggen van hare biecht, evenmin liet zij er zich aan gelegen wat de lezer zou denken over haar herhaaldelijk en eeuwig schetsen en overwegen van denzelfden toestand. Voor wie de ontwikkeling van haar gevoel en de vertolking er van nagaat, is er dan ook geen gebrek aan afwisseling noch aan vervorming.

Hélène Swarth is een geboren dichteres, zij kon zoo wat zeventien jaar oud zijn, toen zij haren eersten bundel Fransche verzen *Fleurs de Rêve* uitgaf; kort daarop volgde een tweede *Les Printanières*.

In beide vinden wij niet alleen een dichteres, maar in den grond de dichteres, die zij blijven moest, gevoelende een onwederstaanbaren aandrang tot de zoete const van het lied, teer gestemd, mijmerend over haar lot en over zooveel andere dingen, die omgaan in haar hart en daar buiten. Een onbestemd gevoel van treurnis is reeds in die Fransche verzen te ontwaren, gaandeweg zal het vasteren vorm verkrijgen.

Met haar eerste liefdeleed wordt haar zang treffender en oorspronkelijker. Wanneer de wateren des noods haar tot aan het hart stegen, werd zij voor goed harer roeping bewust.

> Toen blauwe bloemen sprookjes mij verhaalden
> van eeuwige minne, toen ik, zonnedronken,
> langs lanen toog, bezaaid met dennennaalden,
> waar de ochtend bloosde en morgenparels blonken, -
> toen zong ik niet, al zocht mijn ziel naar zangen,
> al beefden klanken, in mijn ziel gevangen,
> bij zomertijd den vogel afgeluisterd.
> Toen woudmuziek en hemelblauw verzwonden,
> heb ik mijn lied, mijn eenzaam lied gefluisterd.

Die tijd moet samenvallen met haar optreden als Nederlandsche dichteres; van het eerste sonnet uit haren eersten in eigen taal geschreven bundel (*Eenzame Bloemen*) voelt men een

schaduwe op haar leven rusten. Een zacht, week gekreun klinkt uit hare verzen. Wanneer onwillekeurig de mond duidelijk wil uitspreken, waar het hart vol van is, dwingt zij zich tot zwijgen. De wereld mocht weten dat zij leed, niet waarom, niet hoe wreed.

> Zoo vaak heb ik mijn lippen stuk gebeten,
> Zoo vaak heb ik mijn handen saamgewrongen,
> Opdat geen mensch de wrange pijn zou weten,
> Waarvan de tranen mij in de oogen sprongen.

Zij wilde zich vermannen, leven als een ander, strijden zelfs, totdat zij vrede en rust in het graf zou vinden; maar haar gevoel was sterker dan haar wil. De wereld bleef er donker, de hemel grijs uit zien; zij mocht zwijgen of spreken van haar lijden: door al de reten van haar lied drong haar treurnis door.

Zoo in de sonnetten van *Eenzame Bloemen*. In de liederen uit denzelfden bundel treedt zij uit haar gemoedsleven de buitenwereld in. Maar ook alles wat zij daar ziet stemt in met haar klaaglied; in zaken en menschen vindt zij zichzelve weer. Wat zij beschrijft of bezingt weerspiegelt haar eigen gemoed, zij neemt het minder voor wat het is dan voor wat zij er van zichzelve in weervindt.

In hare volgende bundels *Blauwe Bloemen, Sneeuwvlokken, Beelden en Stemmen* verneemt men slechts een verdoofden weergalm van wat er haar hart vervult; maar, zoo zij al van andere dingen spreken kan, de toon verraadt, dat de geest niet onbekommerd, de blik in de wereld niet onbeneveld is. Dit opzettelijk verzwijgen en dit onwillekeurig verraden van wat er in haar gemoed omgaat, die verteederde stemming van den lijder, die over zijn lijden niet spreekt, leent aan de eerste bundels de eigenaardige geheimzinnigheid en nevelachtigheid, die ze kenmerken.

In *Rouwviolen* komt een plotselinge verandering. De dichteres toomt zich niet langer meer in en verraadt met uitbundigheid haar dierbaar geheim. Het is geen nevel meer, die tusschen haar en de wereld hangt, vlottend van vorm, onzeker van aard; hare ramp is eene droeve werkelijkheid geworden, een tastbaar iets, waar zij niet langer aan twijfelen, maar waar zij ook niets aan veranderen kan; waarop zij met strakke oogen staart, radeloos, beroofd van haar laatste hoop.

Haar liefste, die haar ontrouw werd, is gestorven en, bittere verfijning van het vijandige lot, men heeft hem begraven nabij de stad, welke zij bewoont en waar hij en zij vroeger niet verbleven noch elkander ontmoetten. Men heeft hem haar weergegeven, maar dood. Dit sterven, dit graf, dit treurige weervinden rijten de oude wonde ruw open, de opwelling van het hart is te sterk en onbelemmerd vliet nu het lang ingehouden lied. De herinnering aan de vervlogen tijden, aan de oogenblikken van geluk, aan de uren van twijfel, aan de dagen van verlatenheid wordt wakker, treedt voor haar oog, dat ze gretig opvangt en er zich afwenden kan noch wil. Zij vervalt hier noch elders in realistische schildering van feiten; zij vat samen in enkele trekken wat zij weervindt in haar geheugen en wat de herinnering voor aandoeningen bij haar wekt. De tijd en meer nog de veredelende macht der poëzie heeft haar lijden van zijn scherpte doen verliezen, zij gevoelt meer weemoed over hare verijdelde hoop dan bitteren wrok tegen het voor haar zoo ongenadige lot, en in die treurende ontroering, in die verheven stemming, schildert zij ons wat zij vroeger leed en deed, en wat zij nu gevoelt en doet.

O God! nu is mijn liefste dood,
Mijn leeuwriklied, mijn morgenrood,
Mijn zonnestraal, mijn lentevreugd,
De blonde liefste van mijn jeugd!

Bij de eerste glansen der lentemaan
Is mijn lieveken-zoet naar den vreemde gegaan.

Hij schrijft uit den vreemde geen enkelen brief
Aan vader of zuster, aan vriend of lief.

Geen groet uit de verte, geen woord van zijn hand
Dat melde of 't hem wèl is in 't Eeuwige Land.

Is het alleen, omdat de nieuwe slag het gemoed zooveel dieper heeft getroffen en het onherstelbare verlies heel de droeve werkelijkheid zooveel vasteren vorm heeft gegeven? Of komt er bij, dat het talent der dichteres gerijpt en verfijnd is, veelzijdiger is geworden en zich ontdaan heeft van wat er nog

minder oorspronkelijk in was? Stellig is het, dat wij in dit nieuwe leven ook een nieuwe kunst vinden, meer aangrijpend, meer natuurlijk welsprekend, meer kiesch van gevoel en keurig van zegstrant. De dichteres vat nu met meer zekerheid den toon, die ons inneemt, het woord en het beeld, waarin zij hare gewaarwordingen passend kleeden zal.

Hoe heerlijk in hunnen stillen glans zijn de herinneringen aan de weinige uren van geluk!

> Ik stond te wachten op mijn hoog balkon,
> Waar duiven zweefden in de zomerzon.
>
> En als hij kwam, zoo vlug, zoo slank, zoo blond,
> Stormde ik den trap af, tot ik vóór hem stond.
>
> Mijn wang was bleek, mijn hart klopte in mijn stem,
> Mijn handen beefden, als ik zat naast hem.
>
> En als hij dan weg was en 't heele vertrek
> Nog vol van den geur die zijn lokken ontvloot,
> Van zijn lieflijken lach, van zijn geestig gesprek,
> Dan was 't dat ik vlug naar mijn kamertje vlood.
> O wat klopte in mijn boezem zoo wonderlijk snel
> O wat brandde in mijn boezem schier duldeloos fel,
> Als ik venster en deur zoo zorgvuldig sloot
> En liet vallen 't gordijn van mijn kleine cel,
> En stil zat en mij niet verroeren dorst,
> Of de vreugde, als een vogel, zou vliên uit mijn borst
> En klapwiekend juichen, door 't venster ontvlucht,
> In het stralende blauw van de zonnelucht!

Kan men wel een dichterlijker tafereel van een bezoek van den geliefde wenschen?

Maar na die heerlijke dagen kwamen de andere vol ontgoocheling, vol bitterheid: de beminde verbrak de gezworen trouw en verliet haar, die alleen voor hem leefde. Luister nu naar de schildering van het ontwaken, volgende op de verrukkelijke droomen.

> Hij nam al wat mij heilig en dierbaar was
> En hij brak het aan scherven, als waardeloos glas,
> En hij spotte heel geestig om mijn pijn
> En ik wist dat ik nooit meer gelukkig zou zijn.

Als een vogeltje, trilde in zijn handen mijn lot
En ik zag tot hem op als een vrome tot God,
Zoo onmachtig was ik, zoo almachtig was hij.

Dan stierf hij, en het gevoel van dit verdwijnen voor immer komt de smart van het eerste verlies nog verhoogen. En nu volgt de reeks overwegingen van vroeger en later leed in de veelvuldigheid zijner bronnen en de veelzijdigheid zijner vlijmen. Als een *mater dolorosa* raakt zij beurtelings de zwaarden aan, die haar hart doorpriemen en voelt telkens weer hoe het een al pijnlijker wondt dan het andere. Nu is het wanhoop over het verloren geluk, dan twijfel of zij wel ooit is bemind geweest, dan zekerheid dat nu alles onherstelbaar verloren, voor eeuwig gedaan is. Zoo gaarne zou zij alles vergeven en vergeten, door hare warme liefde zijn ijskoud hart doen ontdooid hebben; maar alles is haar ontnomen, opoffering en toewijding baten niet meer: hij is dood; hij leeft nog enkel - en lang zal hij er blijven leven - in hare verzen.

O, kón hij maar weten,
  Mijn arme schat,
Dat ik álles en álles
  Vergeven had!

Zijn woorden als doornen,
  Zijn wreed verraad,
Zijn martlende liefde,
  Zijn blinden haat!

Maar ook dat is haar niet gegeven; alleen blijft haar het bezoek aan zijn graf en het fluisteren van liefdewoorden, die niemand hooren zal.

Mijn hart dreef mij voort langs de velden
(Mijn hart is zoo koppig, zoo dom!)
En mijn voeten, als vogelen, snelden
Alweer naar mijn heiligdom,

Ik snelde door de velden heen.
- Nu is mijn lief voor mij alleen!
Wie weet of hij den eersten nacht
Niet slapeloos heeft doorgebracht?

Zacht zal ik knielen aan zijn zij
Wie weet of hij niet wacht op mij!

En dan blijft haar de troost van allen die lijden zonder hoop, het weenen, en de troost van hen, die de gave des lieds bezitten en hun tranen in parelen omscheppen.

O laat mij weenen, weenen
En zingen mijn eenzaam lied!
't Is al voor dien lieven, dien eenen,
En die eene, die weet het niet.

Het is niet mogelijk iets aandoenlijkers te denken dan dit psalmenboek der treurende liefde.

Onze jonge letterkunde heeft twee reeksen van minnezangen voortgebracht, die leven zullen. *De Lentesotternijen* van Pol de Mont en de *Rouwviolen* van Hélène Swarth, de eerste heel uitgelatenheid en beroesdheid, weeldedronken en overmoedig; de andere stil, treurend zuchtend, maar dieper voelend, inniger uit het hart sprekend. In de rei harer verzenbundels staan de *Rouwviolen* van Hélène Swarth als een drama in honderd kleine zangen, verscheiden van maat en toon, maar één door het gevoel en bij elkander aansluitend als de aaneengeschakelde gedachten van een zelfden mensch, die elken dag nadenkt over een zelfden toestand en hem van verschillende zijden overweegt.

In *Passiebloemen*, den laatsten verschenen bundel, heeft de smart meer van hare wrangheid verloren; zij is geworden eene kracht, die verheft en verheerlijkt, zooals het lijden, dat de martelaars ten hemel voert. De bepaalde feiten van den dag van heden en van gisteren vallen als bezinksel weg, niets nalatende dan een gelouterd gevoel van weemoed, waarin de zangeres leeft als in een stil glorenden dampkring. Waar gij het boek openslaat ruischt u een geheimzinnige toon van onstoffelijkheid tegen; de wereld, waarin de dichteres verblijft, wordt etherisch, door geesten bevolkt, kinderlijk teer en kinderlijk rein van gemoed, en zij zelve woont in die dunnere lucht als een gelijke van de wezens, die er in engelengewaad met golvend haar op bloote voeten rondwandelen. Het ziet er hoegenaamd niet spookachtig uit te midden dier onstoffelijken; tijd en ruimte hebben er wel hunne eischen afgelegd, de

lichamen hebben er zwaarte noch vastheid meer, maar men spreekt er zijn verhoogde gewaarwordingen nog immer uit in eene menschentaal, die alleen zooveel zoetluidender en zooveel doordringender is als de wereld, waar zij gesproken wordt, in hooger kringen rolt en de wezens, die haar bewonen, luchtiger van natuur en vlugger van geest zijn.

Mijn blonden broeder met zijn Christusoogen,
Heb ik aanschouwd in nachtelijk visioen.
Een blanke duif steeg uit zijn hand ten hoogen,
In 't vroolijk goudlicht van den zomernoen;
En vlinders, wit als lelieblaadjes, vlogen
Rondom zijn hoofd, zooals ze om rozen doen.

En elders:

Mijn zwijgen heeft een hoogen muur gebouwd
Tusschen de wereld en mijn ziel - en vrij
En veilig woon ik in mijn huis van goud,
Maar 'k wil dien muur niet tusschen u en mij.

Ik gaf u 't wachtwoord, kom bij duistren nacht,
Klop aan de poort verborgen in den muur.
Mijn trouwe dienaar weet dat ik u wacht,
Met purpren wijn en rozen rood als vuur.

Of nog:

Toen hoorde ik, in mijn droom, een koor van klokken,
Die allen plechtig voor een uitvaart luidden.
En statig stapte, in 't wit gewaad der bruiden,
Een stoet van maagden met omkranste lokken.

Hoe vreemd die taal, hoe ongewoon die poëzie, voor wie ze voor het eerst en zoo op eens te lezen krijgt! En toch voor wie zich heeft ingeleefd in den gedachtengang der dichteres schijnen beide natuurlijk. Zij heeft lang eenzaam getreurd, over haar gebroken leven mijmerend; daar is de groote slag gekomen en met deze crisis een schel licht, dat als een rauwe vuurgloed een oogenblik haar levenspad verlichtte en haar deed wakker springen uit haar droomen. Nu is het wreede oogenblik voorbij, haar bestaan is anders geworden; zij heeft niets meer te hopen

noch te vreezen; zij heeft zich losgemaakt voor goed van het alledaagsche, het aardsche; hare gedachten en zorgen zijn elders. Wie met haar den passieweg heeft afgelegd, heeft haar leeren begrijpen en verstaat haar, ook al komt hare stem uit andere sferen.

Voor mij is de levens- en lijdensgeschiedenis de draad, die door Hélène Swarth's dichterlijk bestaan en werken loopt en die er gemakkelijk den weg in laat vinden. Zij is ook de kern, waar het overige rond gewassen is, dat er eigen aard en eenheid aan geeft. Er is zeker meer in hare verzen; maar dit is er de sleutel, de ziel van. Zij is niet dichteres geworden, omdat zij in verzen rouwen moest; zij hadde in elk geval gezongen, roerend gezongen en om haar leven, welk het ook ware, hadde zij een krans gevlochten van bloemen, het mochten dan vreugderozen wezen, indien het geene rouwviolen waren. Maar voor ons is zij geworden wat zij moest zijn; wij kunnen haar ons niet anders, in geen andere stemming voorstellen; om waar te zijn moest zij wezen wat zij is: een elegische dichteres.

Zoo vinden wij haar ook weer, waar zij hem vergeet over en voor wie zij alleen zingen wilde. In hare eerste bundels komen, behalve de bespiegelingen over het eigen lot, tal van zichten voor, genomen uit de buitenwereld. Het zijn meestal kleine afgesloten tafereeltjes, *instantanés*, in het veld of in de huiskamer, met weinig trekken op het doek gebracht, maar van treffende juistheid en kleurigheid. Het zijn blikken op het menschelijk bestaan, gewoonlijk eenigszins weemoedig, droomerig, licht getoetst als met een ingetoomde hand, die vreest te sterk te drukken op een trek, te breed uit te weiden over eene bijzonderheid. Reeds van toen af merkt men de neiging om minder te hechten aan de waarheid dan aan den indruk, om het geziene te verwerken tot het gedachte en gevoelde. Die omzetting der werkelijkheid in dichterlijke opvatting, die idealiseering en vergeesting der stof neemt voortdurend toe, zoodanig dat in plaats der landschappen uit de *Aquarellen* in *Beelden en Stemmen*, gemaald met verf en lijn, men in *Rouwviolen* en *Passiebloemen* geen andere meer dan elyzeïsche zichten te zien krijgt uit een wereld, die verre boven de maan ligt en waar droomen alleen nog lichamen hebben. Hans Memlinck zou de natuurlijke illustrateur dier bespiegelingen

zijn. Indien men er in onze letterkunde een aansluitingspunt voor wilde vinden, zou men het moeten gaan zoeken in de liederen, gedicht en gezongen door kloosterzusters en beggijnen der middeleeuwen, verzuchtend naar hunnen mystieken bruidegom; de toon onzer dichteres is klankvoller, haar dompelen in den afgrond van het bovenaardsche stouter en geweldiger: hare liederen lijken dikwijls visioenen van Ezechiël, gezongen door engelen van Fra Angelico.

In die ontwikkeling harer gedachte is een geleidelijke overgang, nergens een sprong te bemerken. Hetzelfde kan men waarnemen, wanneer men den vorm nagaat, waarin zij hare denkbeelden kleedt. Van den eersten oogenblik af is haar woord en zijn hare beelden vol kinderlijken eenvoud, recht uit het gemoed opwellend en helder klaterend als een beekje, dat in een stil hoekje van het bosch uit de aarde ontspringt en voortloopende wint in breedte en diepte en weerspiegelt al waar het langs henen huppelt, zonder in reinheid en doorschijnendheid te verliezen. Gaandeweg groeit de lenigheid en de zangerigheid der taal, de zekerheid van den toets, de onbevlektheid van den vorm aan.

De indrukken, in den beginne meer zinnelijk, en later meer rechtstreeks het gemoed roerend, zijn immer, ook in hunne volstrekte afgetrokkenheid, duidelijk weergegeven.

> Nu baden zich de witte huizen
> In rooden avondzonnegloed,
> Elk venster geeft de stralen weder
> En 'k voel dien glans in mijn gemoed -

zoo luidt het in den eersten bundel.

> O stil en stemmig landschap van mijn droomen,
> In wazig maanlicht en gedempte verven
> Van zilverlucht, waar bleeke wolken zwerven,
> Van matgroen mos, van rosbruin loof der boomen -

zoo heet het in den laatsten.

De beelden zijn eerst eenvoudig, eenigszins oppervlakkig, later gaan zij dieper en grijpen machtiger aan.

En gonzend kwamen bijen honing gâren
Rondom mij heen, waar gouden bloemen blonken
Op groenen grond, alsof daar zonnevonken
In 't gras gevallen en aan 't bloeien waren -

is een der verrassendste vergelijkingen uit den eersten bundel.

Ik ben met mijn Haat door het leven gegaan.
Een mantel van purper had zij aan
En, onder dien mantel, een kleed van rouw,
Als het slepend gewaad van een weduwvrouw -

is een somberder en ook dieper gevoeld beeld uit *Passiebloemen*.

Maar, daargelaten die geleidelijke ontwikkeling en rijping, vindt men immer denzelfden grondtoon, het blijvende kenmerk der dichteres weder. Zij is teer gestemd, vatbaar voor de fijnste en zachtste ontroeringen; haar frisch dichterlijk gevoel wordt geroerd door de lichtste indrukken. Zij leeft met de kleinen, met de eenvoudigen, met de kinderen, de bloemen, de vogelen. De melk, het zilver, de zwaan in haren reinen dons, de blanke maan aan den blauwen hemel, al wat wit en stil en vlekkeloos en onschuldig is heeft zij lief.

Gelijk een bevallige zwane,
traag zwemmend, vol gratie en vreê
doorklieft de zilveren mane
de zilveren wolkenzee -

is een beeld, dat wel die stemming uitdrukt. Zoo ook het volgende:

Druk niet zoo warm die hand, de maagdlijk schuwe,
die, voelbaar trillend, neerligt in de uwe,
gelijk een vogeltje, door angst bevangen.

En zoo twintig andere.

Dit zilverige, reine, vinden wij overal in haar woord weer, helder van zin, melodisch van klank, kinderlijk van eenvoud.

Het is zoo eigenaardig, en zoo bekoorlijk te zien, hoe zij in de ontheffingen van haren geest in de afdwalingen naar boven, de spraak der eenvoudigen van hart blijft spreken, hoe

zij met die als het ware opzettelijk ongezochte taal zooveel zekerder treft dan zij met het meest ongewone woord zou doen, hoe gewillig heel de apocalypsis van haar zieleleven zich laat weerspiegelen in gewone zegswijzen. Het is een verwezenlijking van het hooge vereischte in de kunst, het paren van idealisme aan realisme, zoo gelukkig als ik er geen tweede ken.

Een enkele maal wordt er, wel is waar, jacht gemaakt op klankeneffekt; maar, op die schaarsche uitzondering na, klinkt het woord immer zoo welluidend, dat voor wie alleen op de melodie wilde letten het lezen dier verzen een uitgelezen genot zou zijn. Er is zooveel overeenstemming tusschen die muziek en de gedachte, welke zij vertolkt, dat men niet anders meenen kan of zij zijn zoo samengeboren en onafscheidbaar van elkander.

Mijn levensboom stond groen van lenteloof
En blank van bloesem - ieder blaadje een droom
En elke bloem een vreugd; - mijn levenstroom
Was licht van liefde en blauw van blij geloof.

En later wanneer het gevoel dieper, de zegskracht overvloediger wordt, wendt de rijkere zin zich ook kunstiger in- en uiteen.

Lief, leg beschermend de armen om uw bruid,
En zeg mij zacht, heugt u ons dwalen wel,
In groene lanen waar één vogel fluit,
Eén enkle, als de avondzon, een stralenwel
Van rozerood, oranje en goudgeel, schuin
Door de oude lindekruinen glansen giet
Op 't grazig pad, en plassen, drassig bruin,
Herschept tot spiegels van zijn kleurenlied?

Daar bereikt ze dan ook die bewonderenswaardige diepte van het eenvoudige zangerige woord, de natuurlijkheid van het droomen vertolkende lied, het gemak en den overvloed van het rijm.

Diep in mijn droomen, daar lokt mij de schaduw
Lieflijk met wijzen van vogels en wind:
- ‘Kom en ik hul in mijn koelende wade u,
'k Wieg u met wuiven in slaap als een kind.’

Diep in mijn droomen, daar lokt mij een water,
Rustig en blauw als 't geloof van weleer.
't Suizelt zoo zoetjes: - O plons er en laat er
Zinken 't verleden in 't grondeloos meer.

Uit haren toon klinkt haar gemoed, zooals in hare gedichten haar leven ligt, een kinderlijk rein gemoed, een leven voor kunst en liefde, beide edel en onbevlekt. Haar werk is hoogst persoonlijk; zij gaat er allengs meer en meer in op, helderder ziende in haar zelve, helderder uitsprekende wat zij gezien heeft. Maar zij is geen alleenstaande figuur; zij is van haren tijd en om den rang te bepalen, die haar toekomt, om hare beteekenis voor nu en later vast te stellen, moeten wij haar zien in hare omgeving, in de letterkunde onzer dagen.

II.

De geschiedschrijver, die in later tijden de taak op zich zal nemen den gang der letterkunde in de tweede helft onzer eeuw te schetsen, zal voor een zwaar werk staan. Reeds nu wordt het moeilijk den dwarrelstroom van opkomende en ondergaande stelsels en scholen aan te teekenen: de eene is niet zoohaast geboren of de andere luidt de doodsklok over haar en verklaart de voorgaande ouwerwetsch, vervallen van den troon en verwezen naar den vergeethoek. Zij die geboren zijn in den tijd van vrede en rust, heerschende in de letterkunde na de jaren '30, moeten vooral getroffen worden door dien woeligen toestand. Toen zij voor het eerst hoorden gewagen van letterkunde had de romantische school na korten strijd gezegepraald over hare voorgangster, het armbloedige en armzalige neo-classicisme, en jaren lang werd de palm haar door geen ernstige mededingster betwist. De grootste, alhoewel niet de eerste slag, werd haar toegebracht door het naturalisme, of liever door Zola.

Maar deze reus, evenals zijne baanbrekers en meesters, Balzac en Flaubert, verschilden van hunne voorgangers minder door hun princiep dan in de toepassing er van; zij waren allen romantiekers; alleenlijk waren de later komenden meer realistisch getint. Met al zijn zoeken naar waarheid en naar brutale waarheid blijft Zola meer dichter dan opmerker; de groote eposdichter van onzen tijd is niet Victor Hugo, maar de schrijver van *Germinal*.

Het bleek dan ook weldra, dat de naturalisten geene wezenlijke omwenteling hadden ten einde gebracht en geene leefbare nieuwe school hadden gesticht. Kleine groepen verrezen nevens de hunne, ieder met hare bijzondere opvatting der kunst. Niet gezamenlijk en onder een zelfde banier, zooals vroeger roman-

tieken tegen klassieken of klassieken tegen gothieken, traden zij op; maar elk op zijn eigen hand en met verschillende leus, vereend alleen door een zelfde vijandelijkheid tegen de kunst van gisteren.

Zij waren nieuwgeloovigen; zij hadden de overtuiging en den apostolischen ijver van alle nieuwlichters en alle nieuwbekeerden, met een eerbied voor hunne kerk en voor hunne kunst, die alleen geëvenaard werd door hun misprijzen voor elke andere. Zij heetten impressionisten en neo-impressionisten, neo-realisten, neo-romantiekers, decadenten, wat weet ik nog meer. De namen doen weinig ter zaak en even weinig de kleur of de tint, die de dragers er van bekenden. Of zij meer zochten naar het weergeven der natuur, gezien met de oogen des lichaams, dan naar het schilderen der dingen, zooals deze met de oogen des geestes worden opgenomen, of zij meer waarde hechtten aan verfijnden vorm dan wel aan diepere studie der menschenziel, of zij meenden, dat poëzie klank moest zijn of kleur of kunst, of natuur, of dit alles te zamen, is van weinig belang. Wat geldend blijft voor de geschiedenis, is dat zij wilden vernieuwen, verjongen, het onderste boven keeren, verbreken wat men vroeger had opgehemeld en aanbidden wat men vroeger onder de voeten had getrapt.

Geboren in eene eeuw van letterkundige kritiek en ontleding wilden zij het oude en het nieuwe uiteen nemen om te zien wat er van binnen in zat, zooals kinderen die in plaats van zich te vergenoegen met de pret, die zij aan hun speelgoed hadden, willen weten hoe het raderwerk gemaakt is. Het was in de eerste plaats eene litteratuur van strijd, van oppositie, paden banende door alle struiken en over alle woestijnen; alle waaghalzerijen vonden belangstelling, alle ongemeenheden bewondering. Het talent, dat men had, verkwistte men vaak in dartelen overmoed om iets ongehoords te zeggen, iets ongedroomds te verdichten.

Er zal in de baldadigheid, waarmede door de belhamels werd huis gehouden, wel iets gelegen hebben van de eeuwige behoefte der jongeren ‘d'épâter le bourgeois,’ maar er lag zeker ook een ernstige en innige aandrang in om te zoeken naar iets beters dan het oude. Men wilde meer kunstigs in de kunst, meer eigenaardigheid en persoonlijkheid; men was wars van het gemaakte, het afgeziene, het overgeleverde, van het afgesleten

woord, van het afgezaagde beeld. Daarom wilde men zoo ver mogelijk zich verwijderen van het bestaande, er zich zoo schril mogelijk tegenover stellen, plat leggen wat overeind stond, vermorzelen wat vasten vorm had, om op dien effen grond en met dit vergruizeld puin het nieuwe op te bouwen. Men zocht het jonge frissche woord, van eigen vinding, juist weerspiegelend wat men zeggen wilde. Men maakte een vreugdevuur van alle loopmanden en slagboomen, men brak alle kerken en scholen af en wilde, ten minste in de letterkunde, de Geyter's ideaal, ‘dat ieder mensch zijn Paus en Koning zij’, verwezenlijken. Zooals in de burgerlijke wereld storm werd geloopen tegen oude regeeringsvormen ten gunste van vrijheid en onafhankelijkheid, zooals er daar stelsels werden in het leven geroepen het eene al nieuwer en stouter dan het andere, zoo ging het ook in de letterkunde.

Het is niet te loochenen, dat een zekere uitslag verkregen is, meer een negatieve, dan een stellige. Wij bezitten nog geen nieuwe letterkunde, waardig om de plaats der oude in te nemen en in arren moede vraagt zich menigeen af, of er nog wel eene letterkunde van degelijke waarde bestaat, of de zoo fel gemeesterde kunst niet in de handen en onder het snijmes harer geneesheeren den geest zal geven. Maar er is ruime baan gemaakt voor wie iets te zeggen of iets gevonden heeft; men zal naar hem luisteren en niet meer vragen, of hij recht heeft te spreken zooals hij doet. Wij weten al vast, dat het romantisme heeft uitgebloeid, dat wij nog wel Byron en Walter Scott en Dickens, Lamartine en Victor Hugo, George Sand en Alfred de Musset, Schiller en Freytag bewonderen zullen, maar ook dat niemand ze nog tot model zal nemen. Even goed weten wij dat nu van Balzac en Zola. Maar verder? De vraag: ‘waar gaat onze poezie, onze letterkunde heen, wat zal er uit de gisting en de warreling van heden voortkomen?’ grijnst ons aan als een granieten sfinx, dien wij ondervragen, maar wiens mond gesloten blijft en wiens open oogen strak en onbewogen voor zich blikken. Eerst als de strijd zal uitgestreden zijn en het scheutje van nu een boom zal geworden zijn, zal men dien aan de vruchten kunnen beoordeelen.

Het eenige wat men wagen mag te voorspellen is, dat de litteratuur van morgen een sterk uitgesproken individueel karakter zal hebben, dat de tijd van School en Kerk, van lei-

band en geijkte maten en gewichten verloopen is, dat na de dagen van anarchisme en dynamiet, die wij doorleven, de ware vrijheid en zelfstandigheid met meer naijver zullen gediend worden. In dien tijd, zooals wij hem ons gaarne voorspiegelen, zal ieder dichter in verzen of proza zeggen wat hij voelt en denkt, meer naar de stem van zijn binnenste dan naar die van buiten luisteren, minder hechten aan wat anderen fraai vonden, dan aan wat hij zelf waar en schoon acht. Kunstmatigheid van inkleeding, rethorikale winderigheid zullen gebannen zijn; alle vakken van het hoogste tot het geringste zullen gelijke rechten verkrijgen; wie zich aan het dichten van een epos of aan het drijven van een sonnet wil zetten, zal het doen zonder er zich om te bekommeren wat de wereld er zal van zeggen.

Wij zullen niet meer hooren gewagen van kritieken of kunstenaars, die uit eerbied voor het impassibile in de kunst een werk van strekking of gevoel zullen veroordeelen, noch van nuttigheidsmannen, die de kunst om de kunst het recht van bestaan zullen betwisten. Eens dat er machtigen geboren worden, in staat om in dit tijdperk van volle vrijheid iets nieuws en groots te scheppen, zal de jonge kunst leven en bloeien, totdat, verzaad van onafhankelijkheid, walgend van toomeloosheid, het veranderlijke ras der dichters weer handen en halzen naar band en juk zal uitsteken.

Maar ons doel was niet ons te verdiepen in de geschiedenis der letterkunde van morgen, alleen op die van heden willen wij een blik werpen om aan te duiden welke plaats Hélène Swarth daarin toekomt. Om dit te doen moeten wij een oogenblik stil staan bij een uiting der moderne poëzie, die met den naam van symbolisme gedoopt is. Het is niet gemakkelijk nauwkeurig aan te duiden, waar en wanneer het doopsel plaats had, wie ouders en peten van het kind waren, ook niet wie er volle recht heeft op den naam. Zeker is het alleen, dat het verschijnsel, onder die rubriek aangeduid, bestaat.

Na het geruchtmakend optreden van het naturalisme deed zich de terugwerking gevoelen van welke wij hooger spraken en de eerste van alle afwijkende richtingen, die haar recht eischte, was het idealisme, de eeuwige behoefte van den scheppenden menschelijken geest om zijne plaats in te nemen nevens de waarneming van het zuiver stoffelijke. Zooals men het wel meer ziet, hoe verder de tegenovergestelde richting

was gegaan, hoe sterker het idealisme zich wilde uiten; hoe moedwilliger de eene alles in de stof had gezocht en in de kunst het recht van bestaan aan het grove wanstaltige had erkend, hoe opzettelijker de andere het reine denkbeeld het geestelijke leven, de gedroomde schoonheid zou huldigen. Als het meest radikale in die richting deed zich het symbolisme kennen. Het wilde, in zooverre men zijn leer kan omschrijven, de dingen weergeven, niet zooals zij door de zinnen worden waargenomen, maar zooals zij zich weerspiegelen in den geest; het wilde niet de buitenwereld doen kennen, maar den indruk, dien zij verwekt. Zijne aanhangers zochten meer in zich zelven, in hun verlangen naar hooger, dan in hun opmerken en kennen de stof hunner scheppingen. Zij verklaarden zich oververzadigd van ware of waarschijnlijke feiten en daden, van gezonde rede, van heele of halve wetenschap; zij wilden de wereld eens van de andere zijde zien, in het weergekaatste of het schemerig licht, liever dan in den zonneglans, en poogden in de plaats van het naturalisme het supra-naturalisme ten troon te verheffen. Hunne verzen hebben veel van de muziek, niet alleen omdat zij hoogen prijs stellen op welluidendheid, op klankenrijkdom, maar ook omdat zij de gewaarwordingen omzetten in vormen van anderen aard, in beelden van andere natuur, die er overeenstemming mee hebben, maar er geen onmiddellijke afstempeling van zijn.

Zulke poëzie moet noodzakelijk als de muziek iets nevelachtigs en ter zelfder tijd iets gelouterds hebben; zij kan slechts spreken tot den geest van weinigen, die in staat zijn den zin te ontcijferen van die omgezette weerspiegelingen; zij is nauwelijks denkbaar voor werken van langeren adem en veroordeelde zich vrijwillig tot een ontleend leven van fragmentarischen aard, tot korte bespiegelingen, of, waar zij zich aan scheppingen van langeren adem zou wagen, tot een verlengen van onnatuurlijke toestanden, die nog wel de ergste kunstmatigheid zou zijn. Het groote element aller kunst, de grondslag waaruit zij, als Antheus uit de aarde, telkens nieuwe kracht moet putten, de waarheid en de natuurlijkheid, worden er tot het kleinst mogelijk bedrag ingekrompen; de aarde en wat er daar voorvalt en wat er daar woont en lijdt en geniet gaat op in damp; alle leven van menschen en dingen wordt met het leven van den kunstenaar vereenzelvigd en tot het zijne vereenvoudigd.

Zoo verdwijnt het objectieve in de kunst, de waarneming van den medemensch, de schildering zijner daden; zoo wordt zij veroordeeld tot eenzijdigheid en tot eentonigheid.

Om die aldus opzettelijk verarmde poëzie toch genietbaar en boeiend te maken moet de dichter in hooge mate begaafd zijn met omscheppende kracht, en eene veel omvattende gevoeligheid bezitten, waardoor hij zich zelven tot het middenpunt van al het bestaande maakt.

En zoo eene is Hélène Swarth. Zij schijnt wel een geboren symbolist te zijn, en het symbolisme beoefend te hebben vooraleer zij wist dat het bestond, vooraleer wellicht iemand het een naam had gegeven. Zij heeft niets te danken aan de formule dier groep en, zoo wij ze onder deze schikken, is het omdat het toeval of eene der algemeene oorzaken, die haar voerde naar die nieuwe opvatting der kunst, wilde, dat sommige harer tijden kunstgenooten aan denzelfden aandrang gehoorzaamden. Of zij wist of niet, dat zij een symbolist werd, toen zij hare Nederlandsche verzen schreef, of zij het nu weet of niet, het heeft niets te beteekenen; maar zeker is er geene, die een even heerlijke proef van symbolische kunst geleverd heeft als zij.

Symbolisme is voor haar een natuurlijke kunstvorm. Zij is teêrgevoelig, wij weten het; het reinste is nauwelijks onbevlekt genoeg voor haar; de nuchtere zoowel als de ruwe waarheid heeft geen aantrekkelijkheid voor haar: men heeft slechts een bladzijde van haar te lezen om overtuigd te zijn, dat zij huiveren en walgen zou bij de gedachte, den zoom van haar kleed op de beslijkte wegen van het naturalisme te bevuilen. Zij is door en door vrouw, eene *ewig weibliche;* wat bij een mannelijken dichter verwijfdheid zou heeten, is bij haar natuurlijk; wat gezochtheid zou zijn, wordt bij haar waarheid.

Van haar eerste optreden als dichteres verraadt zij die geaardheid. In hare Fransche bundels sluit zij zich dicht bij Lamartine aan, dien voorlooper van het symbolisme, dien tolk van al wie belast en beladen is en het oog naar boven wendt. Zij heeft nooit de verheffing zijner stem, de breedsprakige golving van zijn vers gekend, en vooral in hare Nederlandsche verzen bezit zij niets van die eigenaardigheid van Elvire's zanger. Maar zijn wegvlotten naar het verre, ongekende geestenrijk, gedragen door stillen weemoed of geleden smart vindt men wel bij haar weer. Wanneer later het idealisme

zijn kamp tegen het naturalisme met overtuiging en beradenheid ondernam, moest zij zelve tot klaarder bewustzijn komen der kenmerken van den kunstvorm, aan welken zij van haar eerste jaren af de voorkeur had gegeven.

Toen kwamen de harde slagen van het lot. De eenzame, die alleen leefde voor den uitverkorene harer liefde, verloor het eenige wat haar belang deed stellen in het wereldsche, of liever dit eenige ging heen naar een land, waar alleen de geest het volgen kon. Hare natuurlijke neiging naar het onstoffelijke, naar het bovenmaansche werd aldus versterkt en meer en meer uitsluitelijk ging zij leven met het oog naar binnen en naar boven gericht. Het was haar op de wereld, zooals het ook den minst dichterlijk gestemde moet gaan, die bij zomernacht alleen voor het open venster staat of door het veld wandelt: op aarde is alles duister of schemerig, daarboven alleen glanzen de lichten; daar heen wendt zich het oog en, alleen met dit aanlokkelijk sterrengepinkel, vlot de gedachte zoo gemakkelijk, zoo mateloos ver weg. Zij deed wat de mystiekers der middeleeuwen Thomas a Kempis en Ruysbroeck gedaan hadden, die in aanhoudend zelfonderzoek het oog naar het eeuwige wendden; wat de H. Theresia deed, die, verzuchtend naar haren hemelschen bruidegom, de wereld vergat. Als deze drie stapelt zij symbolen op symbolen, als bij deze wordt haar het aardsche leven leugen en schijn, het bovenzinnelijke waarheid. Zij is eene mystieke zonder den godsdienst der mystieken, met haren geliefde voor God, hare poëzie voor eeredienst. Is het niet duidelijk, dat zij in deze gemoedstemming tot de opvatting der kunst moest komen, welke de hare - en toevallig ook die van anderen in onze dagen - is?

Even natuurlijk is het, dat dit aansluiten bij een der moderne richtingen geen daad van oppositie, van strijd is. De critische zin, die bij haar meer ontwikkeld is dan men zou vermoeden - hare letterkundige beoordeelingen bewijzen het - gaf haar de overtuiging, dat hare opvatting der poëzie eene gewettigde is; haar geweten als dichteres bevestigde haar, dat wat zij uitdrukte gevoeld en dus waar is, dat zij het niet had gevonden, dat het zoo oud is als de wereld en zoo eeuwig nieuw als de waarheid, dat zij in alle tijden zoo en niet anders zou gedacht en geschreven hebben. Waarom en tegen wie of wat dan strijden, waarom zich schrap zetten tegen een andere kunst,

terwijl zij de hare onafhankelijk voelde van tijd en omstandigheid? En inderdaad, het zou ons niet bijzonder verwonderen, indien men in een dichter van voor vijftig of van voor vijfhonderd jaar, in van Beers' *Jongelingsdroomen* bijvoorbeeld of in de liederen van zuster Hadewigh, sommige harer verzen weervond. Hare kunst hoefde zich geen baan te breken met geweld, met geen vreemd geschal aangekondigd te worden; het is de immer oude en immer nieuwe kunst van hen die durven zeggen, dat zij niet genoeg hebben aan het werkelijke, aan het zinnelijke, dat zij ontevreden zijn over hun lot en droomen van iets hoogers en iets beters.

Waar is het, dat zij zich onder deze allen onderscheidt door een stouter en onverdeelder afbreken met de regels der koude en gezonde rede, en dat, wanneer men nevens hare verzen die van andere dichters leest, men den indruk krijgt in eene vreemde wereld over te gaan. De anderen schijnen alle gewaarwordingen te beredeneeren en de uitdrukking er van te wikken en te wegen; zij schijnt enkel te zingen, hare fantasie te volgen en deze voor eenige wet te nemen. Hierdoor breekt zij af met hare voorgangers en is zij het beloofde land van de poëzie der toekomst ingetreden, waar - zoo hopen wij - de persoonlijke ingeving de hoogste regel zal zijn.

Wanneer wij de eigenaardigheid van haren trant doen uitkomen, moeten wij wel de vraag stellen, of wij met die ultraideale poëzie nog immer op vasten grond staan, of het aan te nemen is, dat zoo baldadig de rechten der van ouds gehuldigde vorstin Waarheid met de voeten worden getreden, en of deze zich niet op de oneerbiedige wreken zal, zoowel als op den onbezonnene, die haar zou willen volgen. Die vraag houden wij voor gewettigd. Wij achten de symbolische kunst noodzakelijkerwijze onvolledig, evenals alle tot het uiterste gedreven idealisme te uitsluitend is om voor de wereldpoëzie voldoende te zijn. Iets wat niet zeggen wil, dat niet deze en gene dichter in haar een kostelijke en geschikte vorm zijner opvattingen kan vinden. En dat dit het geval is voor Hélène Swarth, meenen wij bewezen te hebben. Voor deze dichteres en voor ons die haar bewonderen, vinden wij eene verontschuldiging, indien voor het scheppen van zulk een uitgelezen kunstwerk, al kwam het ter wereld tegen de geijkte regelen, verschooning mag gevraagd worden. Hélène Swarth, wij deden het reeds opmerken, versmaadt de

waarheid niet, ontzegt haar niet haar alle recht. Zij zingt ons wel van andere streken dan waar de stervelingen ademen, maar in die streken is zij even zeer te huis als op onze wereld. Haar leven is half aardsch, half bovenaardsch geworden. Wanneer zij in *Rouwviolen* verhaalt van haren gang naar het kerkhof, weten wij niet waar zij hare daden en waar zij hare aandoeningen schildert, zoo loopt het leven der zinnen en het leven des geestes ineen. Zij schijnt gedurig de eigenschap te bezitten, die wij allen in onze droomen hebben, zich bevrijd te gevoelen van alle zwaarte en te kunnen zweven boven de aarde zoo lang en zoo hoog zij wil. Maar wij weten, dat zij tot de aarde behoord heeft, dat haar gave en haar aandrang tot transposeeren der werkelijkheid uit haar leven verklaard wordt, dat hare stemming geene kunstmatige is.

Daarbij komt, dat zij van hare tochten naar het etherische gewaagt in eene taal, die zoo ongezocht, zoo door en door eerlijk en gezond is en in beelden, die zoo geheel tot onze wereld behooren, dat zij het vreemde van de toestanden doet vergeten door de natuurlijkheid waarmede zij er van spreekt. Hare verholenheden weet zij zoo eenvoudig te veropenbaren, hare visioenen zoo geheel zonder aarzeling noch belemmering te verhalen, dat het geheimzinnige er van geen bevreemding meer wekt en er meer licht straalt in het schimmenrijk, waar zij ons henen voert, dan op de aardsche wegen, langs welke hare kunstgenooten wandelen. Dit is eene der groote verdiensten onzer dichteres, de gave van het eenvoudige ware woord te bezitten, om haar gepeins, hoe ongemeen ook, uit te spreken, van stevigheid te geven aan hare denkbeelden, geweven uit maneschijn en harpenklank.

Met recht mocht men vreezen voor eentonigheid bij wie zoo immer zich zelven ondervraagt en de stof zijner zangen uit zich zelve put. Maar ook die bezorgdheid maakt zij ongegrond. Haar geestesleven is zoo rijk dat zij er een onuitputtelijke bron voor hare kunst in vindt. De ware wereld voor haar is die, welke zich weerspiegelt in haar gemoed. De dingen daarbuiten kunnen verdwijnen of veranderen zonder dat zij er zich om bekommert; van wat haar zelve betreft laat niets haar koud, noch onverschillig. Zij doorgrondt haar harteleven tot in zijn diepste plooien; zij peilt en herpeilt het, telkens meer ontroerd door wat zij er in ontdekt en gereed om er alle bijzonderheden

van te verhalen. Zoo schijnt zij eeuwig gebogen over den afgrond van haar eigen gemoed, nimmer moe gezien, nimmer moe gezegd; zoo verscherpt immer haar geestesoog om nog fijner aandoeningen te ontdekken; zoo verscherpt ook immer haar woord om die subtieler gewaarwordingen te vertolken. Terwijl anderen rondgaan met de oogen wijd open om wereld en menschen te leeren kennen, vindt zij in haar binnenste het heelal weer, in idealer kleur en licht getooid. Zoo wordt de eentonigheid geweerd en zoo heeft de lezer bij elken stap gelegenheid om nieuwe verrassende vergezichten te ontdekken, om de ongemeene en toch bevattelijke veropenbaringen te genieten en met bewondering te staren op den schat van kleinodiën, die zij weet op te graven uit de zoo beperkte en toch zoo rijke mijn van haar gemoed.

Zij is wel een vreemd verschijnsel, maar het vreemde kan aan het bewonderenswaardige geen afbreuk doen, wanneer het als hier gepaard gaat met oprechtheid en met schoonheid. In de kunst van de toekomst, zoowel als in die van het verleden, waren en bleven die vereischten onmisbaar en daarom verdiende Hélène Swarth het, even hoog aangeschreven te staan bij de ouden als bij de jongen.

Treffend mag het inderdaad heeten, dat, terwijl de *Nieuwe Gids* Hélène Swarth uitroept tot de eerste dichteres der nieuwe richting, de oude *Gids* haar erkent als de rijkst begaafde der Nederlandsche dichters van onzen tijd. Die overeenstemming is een verheugend verschijnsel, omdat het ons bewijst hoe het schoone, ondanks verschil van leer en richting, immer, en ook in deze dagen van twijfel en warreling, zijn souvereine rechten over alle geesten behoudt.

Onze dichteres wordt gevierd door de jongsten, omdat hare kunst niet bij anderen afgezien is en uit het hart vloeit, omdat zij ongemeen en verfijnd is, omdat zij snaren doet trillen in ons gemoed, die vroeger onaangeroerd bleven, omdat zij in een hoog kunstigen vorm ongewone aandoeningen uitspreekt; omdat zij eene vrije, eene persoonlijke is, die alleen luistert naar zich zelve en even gelukkig als eerlijk vertolkt wat in haar binnenste zingt.

Voor de ouderen is zij dit alles eveneens; voor hen is er daarbij in gansch hare kunst niets dat het genot harer poëzie komt storen. Zij is eenvoudig en hoeft om te treffen hare

toevlucht niet te nemen tot buitensporigheden, bestemd om te verbluffen of van aard om te bevreemden. Zij weet uit te spreken wat zij gevoelt en ons mede te troonen op de wegen, welke zij bewandelt, hoe verre die dan ook mogen liggen buiten het gebied, waar wij te huis zijn.

Die welgeslaagde vertolking der gewaarwording, die macht om in vorm en beeld te gieten wat er in den geest des kunstenaars omgaat ontbreekt te zeer aan de jongste school. Zoolang zij in beeldende kunst en in letterkunde hare opvattingen zal kleeden in vormen, die treffen door hunne onvolmaaktheid, door hunne onwelsprekendheid, zal hunne kunst in de luiers blijven, zullen zij zonder aanraking en voeling zijn met het publiek, dat zij wel kunnen verachten, maar buiten hetwelk er toch geen tweede menschdom ligt, in staat om te genieten of te beoordeelen wat zij voortbrengen.

Hélène Swarth heeft niemand of niets versmaad; zij is geen revolutionnaire in de kunst, wel een hervormende, maar ook een verrijkende, een volmakende. Wij gevoelen in haar het menschelijke, en genieten het kunstige, beide in den hoogeren graad, dien het alleen aan dichters gegeven is te bereiken en die ons deze uitverkorenen onder de menschenkinderen doet liefhebben en toejuichen.

MAX ROOSES.

Eene middeleeuwsche kerspelkerk.

Lezer! houdt gij van kerkgebouwen? En bezoekt gij ze wel eens op werkdagen?

Niet zonder aarzeling stel ik u deze vragen. Want de zin voor schoone vormen, dien ik u gaarne toeken, zal u lichtelijk verleiden, mij op eenigszins geraakten toon de vraag te stellen: ‘Wat bedoelt gij? ik weet niet, waarvan gij spreekt.’ En wanneer gij soms niet zoo dadelijk bij de hand mocht zijn en uwe ergernis dus nog sluimert, dan ben ik toch zeker, dat mijn vriend Verdam of een zijner geestverwanten mij reeds morgen verrassen zal met eene briefkaart, die ongeveer aldus luiden zal: ‘Het woord, dat gij poogt in onze taalschat binnen te smokkelen, kan den toets van het gezond verstand niet doorstaan. Zaagt gij wel eens eene kerk, die geen gebouw was? Een kerkgebouw is na verwant aan de vermaarde portebrisée-deur.’ Aldus mijn kritische vriend. Doch, eilieve! heb geduld met mij: ik kan het woord op dit oogenblik inderdaad niet missen. Of wat dunkt u? indien ik de vraag stelde, of iemand houdt van ‘kerken’, zou mijne bedoeling dan inderdaad aanstonds duidelijk zijn? Zou het voldoende blijken, dat ik, geheel afgescheiden van alle kerkelijke sympathiën, mijne weetgierigheid alleen uitstrekte tot de quaestie, of mijns lezers oog voldoende geopend was voor het genieten van schoone lijnen, om die op te merken zelfs in de ontluisterde hallen onzer bedehuizen? Of hij genoeg belangstelling en eerbied koesterde voor deze stomme getuigen van een grootsch verleden, om ze met een bezoek te verwaardigen ook in de uren harer verlatenheid? Want ik kom er rond voor uit, juist zij, die bij voorkeur deze uren voor hunne bezoeken

kiezen, zijn mij als lezers het liefst. De schare, die des Zondags in onze bedehuizen samenkomt, wanneer de volle orgeltonen de ledige gewelven schijnen te vullen en de zon soms zoo geestig de kale muren en de saamgestroomde menigte kan verlichten, - zij kan niet dat weemoedige medelijden met onze kerken gevoelen, dat ik bij mijne lezers wil onderstellen en dat hen eerst recht kan prikkelen tot belangstelling in hetgeen ik ga verhalen. Slechts bij hem, die dikwijls alleen in die huiveringwekkende stille ruimten ronddwaalt, kan bij het aanschouwen van de gapende nissen en ledige bogen het heimwee naar het verledene ontwaken, dat de opene vakken weder bevolkt, de gladde wanden weder levend maakt door de bevallige lijnen en de vroolijke kleuren, die daar eenmaal prijkten en die de phantasie hem weder voortoovert, terwijl hij peinzend rondwandelt. Dezen wandelaar, dezen uitverkorene wensch ik mij tot lezer: van *zijne* dankbaarheid ben ik vooraf overtuigd. Want waar de phantasie hem meestal slechts onzekere schimmen toont en te dikwijls geheel in den steek laat, daar kan ik hem helpen en hem vaste omtrekken en nauwkeurige gegevens leveren. Het geluk heeft gewild, dat twee onzer Utrechtsche kerspelkerken door den arbeid van twee Utrechtsche historici[1)] voor ons herleefd zijn in al den luister van hun middeleeuwsch bestaan. Aan hunne hand kan ik thans het beeld schetsen, welks trekken eeuwen lang onder het stof der archieven verscholen lagen, - een beeld, dat bovendien de aantrekkelijkheid heeft historisch zeker te zijn en reeds daardoor alle gewrochten der phantasie overtreft.

Ik zal u eerst doen tegenwoordig zijn bij den bouw van het bedehuis, om u daarna de meubileering en versiering van het nieuwe gebouw te doen bijwonen.

Wanneer men in de 15e eeuw eene kerk wilde bouwen of (zooals meestal het geval was) uitbreiden, dan was natuurlijk evenals thans de eerste zorg gericht op het in dienst nemen van een architect, een ‘loodsmeester,’ zooals het heette. Bij werken

1) *Mr. F.A.L. ridder Van Rappard*. De kerkmeesters-rekeningen der Buurkerk in de 15e eeuw. - *Jhr. Mr. T.H.F. Van Riemsdijk*, Geschiedenis en Bijdragen tot de geschiedenis der kerspelkerk van St. Jacob.

van kleinen omvang was het natuurlijk, dat men zich te Utrecht bediende van de hulp van den architect van den Dom, daar de Domloods bijna altijd in gang was. Inderdaad vinden wij dan ook Mr. Aernt van den Doem (wij weten dat hij Aernt Bruum heette) in 1423, en Mr. Jacop in die loedse (de architect Jacob van der Borch) in 1455 tot kerkmeesters onzer kerk in betrekking, hetzij voor de leverantie van steen, hetzij voor het maken van beeldhouwwerk. Maar bij werken van grooteren omvang moest een speciale bouwmeester aangenomen worden. Tweemaal wordt van zulke architecten melding gemaakt. Mr. Willam van Boelre had in 1423 het bestuur over werkzaamheden aan de St. Jacobskerk gehad, en toen kerkmeesters der Buurkerk in 1437 de kerk wenschten uit te leggen, wist men niet beter te doen dan hem om voorlichting te vragen. Doch die voorlichting was niet gemakkelijk te krijgen: Mr. Willem was architect (van de St. Janskerk?) te 's Hertogenbosch, en hij was dan ook niet alleen ‘altoes seer quaet te krigen van Den Bosch,’ maar hij ‘stont’ ook ‘der kerke tot allen reysen tot groten coste,’ want hij bedong zich gedurende den geheelen duur van het werk een hoog dagloon. Daarom trof men met hem een accoord: hij zou zijn zoon ‘van den werke onderwysen’ en die zou het opzicht houden. Aldus schijnt geschied te zijn. - Niet minder omslag moesten kerkmeesters de tweede maal, in 1455, maken. Weder was een groot werk ondernomen: het kruiswerk zou een steenen gewelf ontvangen. Men werd te rade Mr. Bernt van Covelens (Coblentz), die te Zwolle den kerkbouw leidde, te hulp te roepen; hij nam het werk aan, en het contract[1)] werd, zooals behoorlijk was, door het uitreiken van een godspenning en het geven van een drinkgelag bezegeld. Toen de tijd daar was, dat de meester zou komen, vertrok een plechtig gezantschap, bestaande uit den pastoor, de beide kerkmeesters en den beeldhouwer der kerk, per wagen naar Zwolle om hem af te halen. Maar de gevierde man was niet aanstonds bereid mede te gaan: hij ‘tuefde over sijn tijt’ en driemalen moesten nog boden naar Zwolle gezonden worden om hem tot spoed

1) Zie zulk een contract met Jacop Janss. Stamploick dd. 1498 over den bouw eener nieuwe St. Jacobskapel in de St. Jacobskerk, bij: v. Riemsdijk, Geschiedenis. p. 303.

aan te manen. Eindelijk kwam hij, en men besloot zijne vreugde te toonen door hem op kosten der kerk het burgerschap der stad aan te bieden.

Zoo was men dus met de hoofdzaak gereed, en het werd nu tijd om, terwijl de plannen ontworpen en vastgesteld werden, de noodige materialen aan te schaffen. Onze kerken zijn in hoofdzaak van baksteen gebouwd en daarop was dus ook het eerst het oog van kerkmeesters gevestigd. Maar het kostte, vooral te Utrecht, weinig moeite om in deze dringendste behoefte te voorzien. De Vechtklei is uitnemend voor de steenfabricatie geschikt en evenals men nu nog tal van bakkerijen langs de boorden dezer rivier aantreft, vond men ze destijds zelfs tot aan de poorten der stad, in de Weerd, toe. De 'Vechtsteen' van de 'backers in de Weerde' wordt dan ook meer dan eens in de kerkrekeningen vermeld, terwijl het steeds blijkt, dat de steenen in de nabijheid van de stad vervaardigd werden en geene noemenswaardige transportkosten eischten. Eene enkele maal slechts vinden wij daarnevens den aankoop van 'Yselsteen' vermeld, die te Hattem gekocht, te scheep naar Breukelen of Nijenrode en van daar naar Utrecht gevoerd werd.

Doch geene kerk, hoe onaanzienlijk ook, werd destijds *geheel* van baksteen gebouwd: bepaaldelijk voor de pilaren schijnt men het materiaal niet stevig genoeg geacht te hebben, en ook de fijn geprofileerde venstertraceeringen waren steeds van bergsteen. Voor de pilaren gebruikte men eene ons goed bekende steensoort: 'Drakenvelts steen', het harde trachiet van de Drachenfels[1)]. Maar veel meer komt eene andere steensoort voor: 'Godelsceyder steen' (ook Godelsteen, Goelscersteen of Goels steen). Ik kan u niet zeggen, welke steen daarmede bedoeld wordt; maar wel, dat zij uit Keulen over Wezel en Vreeswijk naar Utrecht kwam, zoodat zij gewis uit de steengroeven der Rijnstreek afkomstig was. Naast dit gewoonlijk gebruikte materiaal wordt eenmaal Wengersteen, eene andere maal Scoeliaerts-steen vermeld, beiden uit onbekende streken.

Ook hout (meestal het fraaie 'wagenscot') was in groote hoeveelheid voor den kerkbouw noodig. De gewone markt

1) Steen van de Drachenfels vinden wij ook in de 14e eeuw te Deventer gebruikt. (V. Doorninck, Deventer cameraars-rekeningen. Inl. p. LXIX.)

daarvoor was Deventer, in de St. Jansmarkt; soms wordt Kampen als marktplaats genoemd, waar het uit Hamburg was aangevoerd; ook te Amsterdam en te Weesp wordt gekocht, terwijl eenmaal een koopman uit Wezel het hout op eigene risico naar Utrecht had gebracht. Het hout werd steeds te scheep vervoerd naar Maarssen, de grens der stedelijke jurisdictie, waar kerkmeesters het lieten afhalen.

Voor dakbedekking behoefde men voorts leien, die uit zuidelijker streken kwamen en dus over Vreeswijk werden aangevoerd; men onderscheidde de Rijnsche en Luiksche leien, dus uit de groeven langs Rijn en Maas. Maar natuurlijk, dit fraaie materiaal was kostbaar, en men had nog bovendien 'leynagels' noodig om het te bevestigen, en zoo is het begrijpelijk, dat voor de bijgebouwen der kerk ander, goedkooper materiaal gebruikt werd: de school werd gedekt met 'tegelen', dakpannen. - Ook bij de vloerbedekking vinden wij hetzelfde verschil. Wij vernemen, dat kerkmeesters met Pinksteren iemand naar Antwerpen ter markt zonden voor den aankoop van zerken om 'mede te paweyen', die verder over 'Bomnis' naar Utrecht kwamen; ook de blauwe Doorniksche steen en de witte 'Deryker steen', die omstreeks dienzelfden tijd werd aangekocht, zal voor hetzelfde doel gediend hebben. In de sacristie echter, en zeker ook in de andere bijgebouwen, werd de grond eenvoudiger belegd met 'esteric' of 'heertsteen', - roode bakken[1)], die alweder van de steenbakkers in de Weerd gekocht werden.

Eindelijk behoefde men nog een en ander, om de goten der kerk in orde te maken: zij werden gemaakt van 'polver' of 'plaester' (zeker eene soort van cement). Doch ook lood was natuurlijk onontbeerlijk, dat nu eens van een koopman uit Keulen gekocht werd, dan weder ontboden uit Brugge, van waar het over Geervliet en Gouda te scheep naar Utrecht kwam, waar het in de waag gebracht en in rollen gegoten werd voor het gebruik.

Zoodra aldus het materiaal bijeen was, werd de bouwloods op een steenen voet (dus zeer solide) aan de kerk getimmerd en de 'gesellen in de loedse' werden aangenomen. Niet altijd ging dit gemakkelijk; niet iedereen was voor dergelijk werk

1) Ook voor kerken werden deze echter gebruikt: zelfs het Domkoor is daarmede bevloerd.

berekend, en het verwondert ons dan ook niet, dat wij hooren van een steenhouwersgezel, die uit Vlaanderen kwam. Was men geslaagd, dan kon het werk beginnen. De ‘steygerboem’ werd opgericht, de kerk besteigerd (als steigerhout diende veelal de afbraak van een oud schip, dat daartoe aangekocht werd); het gedeelte der oude kerk, dat bestemd was om te blijven staan, werd met riet en planken afgeschoten; de zerken werden bedekt; de beelden en het orgel in de sacristie en den toren in veiligheid gebracht; de geschilderde vensters met planken beschoten of uitgebroken, en..... het gewoel en de beweging, onafscheidelijk van eene groote bouwonderneming, vullen de anders zoo stille hallen. Hier zien wij de oude steenen, die boven losgebroken worden, in manden nederlaten, - daar zijn een paar werklieden bezig met het beslaan van ‘kallic’, - elders graaft een man de fondamenten van een afgebroken pijler uit en vult het gat met aarde, terwijl zijn kameraad de oude steenen afbikt; iets verderop spant de doodgraver zich in, om eene zerk te lichten en zoodoende plaats te maken voor het fondament van den nieuwen pijler, die den ouden vervangen zal, terwijl andere werklieden een gedeelte van de kerkvloer met zand ophoogen. Onderwijl is men elders al verder gevorderd: reeds worden daar leien opgeheschen om het nieuwe dak te dekken. Zoo gaat het voort totdat eindelijk het nieuwe gebouw of het nieuwe deel der oude kerk verrezen is. De détails van den bouw ontsnappen natuurlijk aan onze waarneming: zij worden in de rekeningen slechts vertegenwoordigd door een groot aantal posten van uitbetaalde werkloonen, zeer belangrijk als bijdragen voor onze sociale geschiedenis, maar onvoldoende om ons een duidelijk beeld van de verrijzende kerk te geven. Wij moeten dus onze verbeelding te hulp roepen om ons voor te stellen, hoe langzamerhand de muren en pijlers hooger en hooger rijzen, - hoe de vensters zich openen, die voorloopig met riet, stroo en teenen, aan sparren gebonden en daarna gewit, gesloten worden, - hoe de bogen zich over de pijlers welven, totdat eindelijk de houten dakstoel, eerlang met hout betimmerd en met leien gedekt, alles bekroont. Een gewelf vindt ge aanvankelijk niet: al worden de meeste kerken er op aangelegd om zware steenen gewelven te ontvangen, bijna altijd ontbraken de middelen om dit dadelijk te bekostigen, en het was reeds veel, als men het tot een houten gewelf bracht.

Zoodra het werk voltooid is, wordt het overschietende materiaal van de hand gedaan: de Domloods of de stad Utrecht zijn dikwijls gereed het over te nemen, en ook partikulieren koopen soms een klein partijtje voor hunne minder omvangrijke behoeften. Onderwijl worden maatregelen getroffen voor de kerkwijding. Een groot feest, waarvoor het geheele kerspel op den been is! Reeds staan de roode wijdingskruisen op de muren geschilderd. De wijbisschop komt en besmeert ze allen met gewijde olie, waarna het geheele ingewikkelde samenstel van ceremonies wordt verricht, dat de ritus vereischt. De plechtigheid eindigt met een diner ten huize van den wijbisschop, dat echter niet hij aan de kerk, maar de kerk aan hem aanbiedt; trouwens hij heeft het verdiend, want hij ‘wyde die kerck (“voirt”, d.i. *overigens*, zegt de schalke kerkmeester, die het feit te boek stelt) om Goeds wille’.

Met voldoening mogen kerkmeesters, die de bouwheeren zijn van het grootsche werk, op hunne schepping zien. Zij hebben zich het hun toevertrouwde mandaat waardig getoond. Want hun ambt is eene post van vertrouwen, een eereambt, dat hun door de vier oversten der stad (de twee burgemeesters en de twee overste oudermannen der gilden) is opgedragen. Vroeger geschiedde hunne keuze waarschijnlijk hier als elders door de parochianen zelven, wier eigenlijke plaatsvervangers kerkmeesters zijn, onder leiding van den pastoor, die nog steeds de aangewezen raadsman is bij alles, wat het beheer der kerk betreft. Doch ook in dit opzicht, als in zoovele andere, trad de magistraat allengs in plaats van de geheele gemeente op en verdrong zijne committenten langzamerhand van alle directe deelneming aan het bestuur. Slechts in één opzicht is er nog een directe band gebleven tusschen de kerkmeesters en de leden van het kerspel, die trouwens den geheelen bouw bekostigd hebben. Als alles gereed is, wenschen de bouwheeren rekenschap af te leggen van het gehouden beheer, en die rekening wordt wel als gewoonlijk opgenomen door twee gecommitteerden van den raad, maar toch in tegenwoordigheid van ‘meer goede luyden’. Laat ons nog even deze plechtigheid bijwonen.

's Morgens van den gewichtigen dag heeft de schout der kerk eene lange tafel voor het koor gereed gezet en die met de kerkepel gedekt; rondom heeft hij banken geplaatst en daarop de kerkekussens gelegd. Op het bepaalde uur begint de

koster de klok te luiden, opdat de ‘goede luyden’, die belang in de zaak stellen, tegenwoordig mogen zijn. Eerlang verschijnen kerkmeesters en plaatsen zich aan de tafel. Een van hen draagt de rekening, die hij zorgvuldig heeft laten ‘vergaderen’ (d.i. uit de kladaanteekeningen samenstellen) en schrijven. Wij weten, dat daartoe een compleet schrijfgarnituur, ‘een coker ende inchoern ende riem, daert an hanct,’ in de kerk voorhanden is. Als het beheer van den kerkmeester is goedgekeurd, zal het document straks genaaid worden op het lange vel perkament, dat reeds als omslag dient voor de oude kerkerekeningen: een smal boekje, bijna even dik als breed, dat sinds lange jaren in de archiefkist der kerk rust. De andere kerkmeester draagt ‘de leer, daer sy op rekenen’: een rekenbord met verschuifbare kogeltjes, aan eenige boven elkander geplaatste staafjes geregen, waarmede de optellingen gecontroleerd worden. Dunkt u zulk een hulpmiddel onnoodig voor aanzienlijke personen als onze kerkmeesters? Och, zij waren meer mannen van de praktijk dan van de pen! Wij hoorden reeds, dat zij hunne rekening moesten *laten* schrijven, en het optellen was nog veel minder hunne zaak. Wat meer is, het zou wellicht ook uwe zaak niet geweest zijn, hoogwijze lezer, die aan optellingen van onze guldens à 100 centen denkt! Zoo eenvoudig was de zaak niet: de rekeningen werden wel gedaan in ééne muntsoort, maar onder de ontvangene geldstukken waren zeker evenveel Hollandsche en Geldersche als Utrechtsche, en deze allen (geenszins tiendeelig onderverdeeld) moesten behoorlijk tot de ééne munt herleid worden. Inderdaad, geen aangenaam werk! en ik twijfel zeer, of vele ‘goede luyden’ gevolg gegeven zullen hebben aan de noodiging, om het afleggen der rekening bij te wonen: meestal zullen de twee gecommitteerden van den raad het werk wel alleen afgedaan hebben.

Doch hoe dit zij, de rekening is goedgekeurd. En thans zullen kerkmeesters het loon hunner zorgen genieten: men vereenigt zich aan een gemeenschappelijk maal. Althans wij mogen dit onderstellen, al zwijgen de kerkerekeningen er van, omdat het overal de gewoonte is, dat het afleggen der rekening gevolgd wordt door een diner. Waarlijk, onze kerkmeesters hebben het verdiend! Want loon ontvangen zij niet. Eenmaal vinden wij vermeld, dat een ‘onderkerkmeester’, die de kerkmeesters gratis heeft bijgestaan, een gulden uit de kerkekas

krijgt; nu en dan staat opgeteekend, dat vriendelijke parochianen bij testament eenige uitdeelingen van wijn aan kerkmeesters stichten; maar dit is dan ook alles. Overigens moeten zij zich als loon voor al hunne moeite tevreden stellen met het recht, om als gastheeren tegenwoordig te zijn bij de 'collacye' of het souper, dat nu en dan den priesters der kerk voor hunne goede diensten wordt aangeboden. Wellicht glimlacht gij, denkende aan de spreekwoordelijk overdadige maaltijden onzer regenten van de 17e en 18e eeuw? wellicht meent gij, dat *zulk* een diner vele vermoeienissen en zorgen doet vergeten? Stel u niet te veel voor! Wilt gij het menu kennen? ik kan u de spijslijst eener rijke Utrechtsche broederschap van het laatst der 15e eeuw voorleggen. 'Om te ontbiten' kregen de broeders 'koevoeten' en pens, brood en bier à discrétion. Het diner was iets smakelijker, doch ook minder overvloedig: de broeders werden op rantsoen gesteld. Iedere vier broeders kregen te zamen eene pastei, een schotel gebraad en twee kannen wijn; en daarmede basta!

Stel u onze kerkmeesters voor, den morgen na het diner de kerk nog eens bezoekende om alles te overzien. Het gebouw is, als het eens duchtig 'geplaestert ende gewit' en daarna van eenige primitieve banken en stoelen voorzien is, in onze waarlijk niet verwende oogen uiterst geschikt voor den eeredienst. Een 19e-eeuwsch Nederlander is geneigd de bouwheeren met de voltooiing van hun moeitevollen arbeid geluk te wenschen. Doch kerkmeesters, hoezeer ook onder den indruk van het genotene, geneigd om alles in een rooskleurig licht te bezien, - hoe dankbaar ook, dat het hun gelukt is hunne taak zoover te volvoeren, zijn geenszins voldaan. Zij nemen dan ook den gelukwensch niet aan, daar zij het werk verre van geëindigd achten. Het zou hun voorkomen niet te stroken met de waardigheid eener rijke en invloedrijke stad, zoo zij hare burgerij moest ontvangen in een tempel, zóó naakt, dat zelfs een dorpeling zich daarover zou geschaamd hebben. Zelfs deze tracht het gebouw, waarin hij zijnen God komt aanbidden, te tooien met eene versiering - eenvoudig, daar zijne finantiëele kracht beperkt is, - niet zeer smaakvol, want zijn aesthetische zin is niet bijzonder ontwikkeld, maar in ieder geval zoo fraai als zijne middelen dit veroorloven en zijn schoon-

heidszin dit eischt. Nauwelijks is dan ook het gebouw voltooid, of de bouwheeren tijgen weder aan het werk. Wel hopen zij veel van het partikulier initiatief hunner parochianen; wel weten zij, dat iedere godsdienstige vereeniging het hoekje van de kerk, dat het zijn eigen noemen mag, kwistig zal versieren. Maar dit mag voor hen geene verontschuldiging zijn, om niet bij het beheer van het geheel, dat hun toekomt, het initiatief te nemen en om te trachten de hoofdbestanddeelen van het gebouw in overeenstemming te brengen met den straks te verwachten luister, die van de kapellen en altaren der rijke broederschappen en gilden zal afstralen. Hoe zij hunne goede voornemens hebben vervuld? Wij kunnen ons daarvan overtuigen, als wij eene eeuw na den bouw der kerk, in het begin der 16e eeuw, het gebouw weder bezoeken en doorwandelen. Laat mij u daarbij als gids dienen: ik zal u achtereenvolgens elk der deelen van het gebouw vertoonen en u de voornaamste versieringen aanwijzen.

Het eerst wenden wij onze schreden naar het middelpunt van den kerkdienst, naar het koor. Het geheele aanzien der plaats is veranderd. In plaats van het houten gewelf, dat er voorloopig was geplaatst, vinden wij eene stevige constructie van baksteen. Toen het geld voorhanden was, heeft men het versmaad, de houten vakken met ornamenten of schilderijen te versieren, zooals wij die nog in de kerken van Haarlem en Naarden kunnen bewonderen; men heeft er de voorkeur aan gegeven een meer duurzamen bouw nieuw op te richten[1)] en eenige jaren later de gewelfde vakken met veelkleurige en vergulde ‘crusen ende boghen’ versierd. Gewichtiger nog is de verandering der vensters. De bedekking van riet en stroo is verdwenen; alle vensters zijn door kerkmeesters langzamerhand, naarmate iemand bereid gevonden werd om een geschilderd raam te schenken, gevuld met gebeeldhouwde steenen traceeringen (‘formen’) en ijzeren ‘wintroeyen’; gilden en broederschappen en partikulieren hebben om strijd veelkleurige

1) Het welven van het kruiswerk kostte in 1455 de voor dien tijd zeer belangrijke som van ƒ 2244.

vensters met de afbeeldingen hunner schutspatronen en hunne wapens aangeboden, en zoo is nu het geheele koor gehuld in een geheimzinnig halfdonker, stralend van veelkleurig licht overal, waar de zon de vensters beschijnt.

Het meest in het oog vallend voorwerp, dat in het koor uwe aandacht dadelijk trekt, is het koorhek. Een prachtig werk, en zoo omvangrijk, dat men het een 'ocksael' noemt, - onjuist, naar gij weet, want dergelijke solide koorsluitingen, die tevens als tribune voor het zangkoor dienen, vindt men slechts in kapittelkerken, waar zij ook beter op hare plaats zijn, omdat het voor den kerkdienst der aan de kerk verbondene geestelijkheid gereserveerde koor daar geheel van de eigenlijke kerk behoort afgesloten te zijn[1)]. Onze koorsluiting is daarentegen niets dan een hek. Doch welk een hek! De rekeningen zijn vol mededeelingen over den omvang van het werk en de zorg, waarmede kerkmeesters het voorbereid hebben. Toen het groote werk zou aangevangen worden (1494), werd een onderzoek ingesteld naar het fraaiste model. De stad Delft bleek den palm weg te dragen en kerkmeesters reisden (na vrijgeleide verkregen te hebben) daarheen 'om dat werck te besien voer hoer choer van coperwerck.' Onderwijl waren de pilaren, die het hek versieren zouden, reeds gereedgemaakt. Mr. Henrick Bontmaker sneed uit drie 'samengemaecte wagenscot' 'een houten calomme, om de metalen (d.i. geelkoperen) colomme nae te maken', en spoedig daarop kon men aan Gijsbert van Laer de kapitale som van 265 Rijnsche guldens uitbetalen voor '34 metalen pijlres voir dat choer', die te zamen niet minder dan 1850 ponden wogen. Spoedig nadat het Delftsche koorhek goed bevonden was, kon reeds met de plaatsing een begin gemaakt worden. De zerken voor het koor werden verlegd en de fundeeringen gemetseld: spoedig verrees het gevaarte, dat door deuren toegang gaf tot het schip der kerk. Het houtwerk van den voet was verdeeld in vijf 'perken', die door den beeldsnijder Jan van Scayck met beelden versierd en later beschilderd werden, want onbeschilderd hout

1) Niet altijd was dit echter het geval. De kapittelkerk te Oberwesel bezit nog een oxaal (volkomen gelijk aan het nog bestaande Amersfoortsche); toch is het hoogaltaar daar niet vóór het oxaal, maar in het koor geplaatst, terwijl voor den dienst der kanunniken eene afzonderlijke kapel met kapittelkamer voor den westgevel der kerk is gebouwd.

was den middeleeuwen een gruwel. Op den voet verrees het hek, welks holle traliën met ijzeren roeden bevestigd waren. De bekrooning werd gevormd door een getimmerte met ‘gewulften ofte verhemelten’, blijkbaar eenigszins samengesteld, want de maker Reyer Spiker moest tweemalen naar Delft reizen om ‘dat werck te besien’, en eerst na eene tweedaagsche conferentie met kerkmeesters werd over den bouw een besluit genomen. Jan van Scayck, de beeldsnijder, ‘besneet’ de bekrooning weder met beelden, terwijl de gewelfjes werden ‘gestoffeert’ (gepolychromeerd) door Dirck Schay. Op het door het gewelf gevormde vlak verrezen eindelijk de beelden van de H. Maagd en St. Jan, zonder twijfel ter weerszijden van een crucifix; natuurlijk waren ook deze beelden rijk beschilderd en verguld. Toen alles gereed was, werden de traliën door gordijnen aan de binnenzijde gedekt. Vier jaren had het geduurd, eer het geheele werk zijn beslag gekregen had[1)].

In verband met de koorsluiting werd dadelijk een ander werk door kerkmeesters ondernomen: het plaatsen van twee rijen ‘sittenkisten’ ter weerszijden van het koor. Wij kennen deze prachtige gestoelten, gewoonlijk met hooge ruggen voorzien en door een ‘hemelt’ overhuifd, uit onze kapittelkerken, waar de kanunniken geregeld in zulke rijen van ‘stallen’ hunne vaste zitplaatsen hadden. Doch groote kerspelkerken, waaraan eene geheele schaar van dienstdoende geestelijken verbonden was, veroorloofden zich bij uitzondering ook wel de weelde van zulk eene koorversiering. Men kan dit nog aanschouwen in de fraaie parochiekerk te Calcar, die met prachtig gesnedene koorbanken prijkt. Weder was het Reyer Spiker, die het werk uitvoerde, zonder twijfel in denzelfden stijl en in verband met het pas voltooide koorhek. Ook hierbij vernemen wij weder van ‘gesneden perken’ in de banken, die met ‘lasur’ door den schilder werden gepolychromeerd. En nog waren kerkmeesters niet tevreden: spoedig werd eene kroon aangekocht, die aan een koord met tien vergulde appelen aan het gewelf werd opgehangen.

Ziedaar nu de inrichting van het koor voltooid. Het wordt

1) Het koorhek der Buurkerk is (zonder twijfel bij de afbraak van het koor in 1587) verdwenen. Dat van St. Jacob bestaat nog. Het is eenvoudiger, maar toch kostbaar en fraai. De gothieke koperen traliën der zijkooren werden in 1515 gegoten door Mr. Jan van Ende uit Mechelen, de renaissance-traliën van het middenkoor in 1566 door Jan de Clerck te Antwerpen.

tijd, dat wij het eigenlijke meubilair bezichtigen. Het eerst natuurlijk het hoogaltaar. Een prachtig werkstuk, waaraan kerkmeesters hunne zorgen gewijd hadden een jaar voordat de bouw van het koorhek ondernomen was. Ik zal trachten het u te beschrijven, hoewel onze berichten minder uitvoerig zijn dan die over het koorhek. Binnen een metalen hekwerk, waarop kaarsen branden, verrijst het altaar op een houten voet (vrij hoog, want de priester gebruikt gedurende den dienst een ‘voetscemel’). Wij kunnen dien voet nauwelijks zien, want hij is geheel bedekt door het roode ‘outercleet’ van ‘serck’ met franjes, geborduurd met ‘letteren ende bloemen’, dat, naar wij vernemen, te Amersfoort gemaakt is. Op den voet rust het altaarblad, belegd met een gewijd ‘tafelaken’, keurig gewasschen door de vrouw, die kerkmeesters huiselijk ‘onze wasmoeder’ noemen; daarop zijn vier kandelaars met de groote ‘tortisen’ geplaatst ter weerszijden van de ‘lectrien’ (lezenaar) met het misboek. Het misklokje, in een steen gegoten, hangt aan de zijde van het blad. Doch het meest in het oog vallende deel van het altaar is de retabel. Als gij u haar wilt voorstellen, kunt gij kiezen tusschen eene ‘tafel’: eene geschilderde voorstelling met twee vleugels, en een ‘bak’, d.i. eene beeldgroep, geplaatst in eene met deuren geslotene kast, welks voorzijde weder beschilderd is[1)]. De laatste vorm, die de rijkste is, schijnt voor de parochiekerken onzer welvarende bisschopstad de meest aannemelijke; immers wij vernemen ook nog van eene andere versiering, die niet gewoon is: op het altaar bevonden zich ‘gesneden pijlres’ met ‘lover’, d.i. pilaartjes, met gebeeldhouwd bladwerk versierd, die zeker een gewelfje droegen, waarop dan weder de drie beelden eene plaats zullen gevonden hebben, die ‘op dat hoeft van de tafel op dat hoech outair’ stonden.

Het voorwerp, dat na het altaar in het koor het meest in het oog valt, is het sacramentshuis, waarin de gewijde ouwels bewaard worden. Op het eerste gezicht zoudt ge niet gedacht hebben, dat dit reusachtige gebouw ter bewaring van zoo kleine voorwerpen diende, en eerst de overweging, dat de katholiek in de hostie het lichaam des Heeren vereert, verklaart u den

1) De overblijfselen van een steenen retabel, waarvan alleen de prachtig gebeeldhouwde randversiering overig is, kan men nog te Utrecht in de Buurkerk bewonderen.

onevenredig grooten omvang van het gevaarte. Reeds lang voordat kerkmeesters aan een koorhek dachten (1420) sloegen zij dan ook de hand aan de stichting van het sacramentshuis. Het was Koenraet van Misen (Nusen? Neuss?), die het van 'herde steen' optrok, terwijl Sander van Heemsteden het 'stoffeerde' (polychromeerde). Maar kerkmeesters hadden grootschere plannen: boven het sacrament werd een 'ghesneden werc' ontworpen. Dirc, de timmerman van den Dom, plaatste daartoe een balk, en dadelijk stonden toen twee beeldhouwers, Jan de Milde en Goedevaert van der Helle, gereed om dien met snijwerk en 'loveren' te versieren. Doch zelfs daarmede waren kerkmeesters nog niet geheel tevreden: Willam Koernync, de smid, moest een hek ('tralie') smeden, dat niet minder dan 100 ponden woog en dadelijk door Jan van Hoemen geheel verguld en met kleuren versierd werd. Zoo wordt de toegang tot het heiligdom aan onbevoegden belet; gordijnen van roode saai verbergen het zelfs voor hunne oogen, en de heiligheid der plek wordt nog nader aangeduid door de schildering, die het aangrenzende muurvlak versiert. Een rijkgekleede engel met eene groote kaars in de linkerhand zwaait met de rechter het wierookvat en brengt dus nacht en dag aan de gewijde hostiën de hulde, die haar toekomt[1)]. Nacht en dag brandt bovendien het geheele jaar door een 'tylicht' voor het monument, waarbinnen de hostie rust in een zilververgulde 'ark', een kunstwerk van Peter van Velde (1448). Inderdaad de vereering van het H. Sacrament is hier treffend in beeld gebracht. Maar toch is deze hulde nog bescheiden, vergeleken met de weidsche praal, die het rijke Domkapittel kon ten toon spreiden. Als ge u naar het Domkoor begeven wilt, zal ik u achterin het koor een monument toonen, dat tot boven in de hooge kerk zijne spitsen verheft en dat van uit het koor slechts bereikt kan worden door eene trap met rijkgebeeldhouwde steenen leuning.

Voordat wij het koor verlaten, wijs ik u nog op den 'aern', den kolossalen geelkoperen arend, die met uitgespreide vleugels het epistelboek draagt, - en op de kleine rijkversierde nis ('watersteen' of 'piscina') in den koorwand, waarin een metalen waterbak hangt, om den priester de gelegenheid te geven vóór het bedienen der mis de handen te wasschen; de muur-

1) Die engel is nog aanwezig in het koor der St. Jacobskerk.

schildering achter in de nis beeldt u de handeling duidelijk af[1]. Doch thans dring ik er op aan, dat wij verder gaan: ook de andere deelen der kerk zullen ons nog veel te zien geven.

Als wij het schip betreden, treft u dadelijk het ons geheel vreemde schouwspel eener kerk bijna zonder banken of stoelen. Het is ongetwijfeld fraai en indrukwekkend. Doch, meent ge, toch ook ongemakkelijk in het gebruik! Inderdaad, maar onze vaderen waren in dit opzicht niet verwend. Men achtte het niet te veel moeite de mis, voor zoover zij niet knielend werd aangehoord, staande bij te wonen. In de St. Jacobskerk is het hebben van vaste banken verboden; in de Buurkerk schijnt alleen voor vrouwen eene uitzondering gemaakt te worden. Eene enkele 'sitten' merken wij op; doch zij behoort aan eene broederschap, die op het bezit zoo jaloersch is, dat zij het meubel met 'veter (ketting) ende slot' afsluit[2]. Hoe men zich dan behelpt? Zeer eenvoudig: er worden matten op de kerkvloer uitgespreid; voorname lieden gebruiken kussens om op te knielen. Speciaal bij lijkdiensten is het gebruik daarvan gewoon. Ook voor de priesters zijn kussens voorhanden; maar dezen *zitten* daarop, en zeker worden dan ook *deze* kussens op bankjes gelegd.

Een ander meubel, dat in onze kerken het middelpunt is, missen wij wel niet geheel, maar het is weinig in het oogvallend. In een bedehuis, zoo prachtig als dit, hadden wij een rijk versierden preekstoel verwacht, en het eenvoudige meubel, dat wij hier nauwelijks opmerken, ergert ons door zijne schamelheid. Vanwaar dit opvallend verschijnsel? De reden is zeer eenvoudig. De preek is in den middeleeuwschen kerkdienst geheel bijzaak en wordt lang niet zoo dikwijls en zoo geregeld gehouden als thans. Eene preek is betrekkelijk eene gebeurtenis: er worden dan stoelen en losse banken in de kerk geplaatst, en ook de banken, 'daer die vrou *in* sitten,' zijn blijkbaar uitsluitend voor deze gelegenheid bestemd. Overigens zult ge wel doen, onze kerkmeesters niet van bijzondere onverschilligheid voor de predikatie te verdenken: in

1) De bedoelde piscina is nog aanwezig in een huis op het Domplein, blijkbaar op de plaats eener huiskapel.
2) De 'providiersstoelen' met 'scemsleer betoghen' kan ik niet thuisbrengen: ook op het oxaal van den Dom stond er een.

al onze middeleeuwsche kerken waren de preekstoelen blijkbaar hoogst primitief. Of hoe anders het verschijnsel te verklaren, dat de hervormden, die zonder eenigen schroom de katholieke kerken zelven naastten, *nergens* den katholieken preekstoel behouden hebben, die hun toch zoo uitnemend te stade kwam? Als gij ooit hebt gelet op de omstandigheid, dat in al onze kerken de preekstoelen den stijl van het laatst der 16^{e} eeuw vertoonen, dan zult ge het met mij eens zijn, dat de hervormden geene der katholieke preekstoelen passend hebben geoordeeld voor de meer in het oog vallende plaats, die zij in den nieuwen ritus moesten innemen. De beeldenstorm kan den ondergang der katholieke preekstoelen niet verklaren, want de volkswoede keerde zich alleen tegen altaren en beelden; afkeer van paapsche kerkmeubelen kan de oorzaak nog veel minder zijn, want als gij de afbeeldingen van de kerken uit het begin der 17^{e} eeuw beschouwt, zult gij bemerken, dat de puriteinsche geest eerst eene halve eeuw na de hervorming onze bedehuizen is binnengetreden.

Juist omgekeerd is het gesteld met een ander meubel, de doopvont. Als ge het armzalige bakje beziet, dat onder aan onze preekstoelen hangt, zult ge - al zijt ge overtuigd Darwinist - moeite hebben te gelooven, dat dit voorwerp in rechte lijn afstamt van de prachtige, hemelhooge gevaarten, zooals de Zutphensche kerk ze u nog te bewonderen geeft. Veranderde behoeften! zult gij zeggen. Inderdaad, men behoefde de logge steenen bakken uit de vroege middeleeuwen niet meer, en zonder eerbied voor hunne heiligheid of hunne oudheid werden ze zoo goed mogelijk van de hand gedaan, dikwijls in den grond begraven. Maar veranderde behoeften alleen zijn toch niet de oorzaak geweest, dat bijna alle prachtige koperen doopvonten met hunne ver naar het gewelf der kerk opstrevende deksels - deksels, door beelden en ornamenten en spitsen zóó zwaar, dat zij met eene ijzeren kraan moesten opgelicht worden! - spoorloos verdwenen zijn. Geldzucht en roofzucht zijn hier in het spel: het koper had waarde, en waar men meende met een klein koperen bakje te kunnen volstaan, werd het koperen monument onbeschroomd te gelde gemaakt. Trouwens niet op deze wijze kan de doopvont in de kerk, die wij bezoeken, verdwenen zijn; het is, zooals gij ziet, een meubel van steen, met een zwaar doch niet bijzonder rijk versierd deksel, dat daar-

boven hangt; op het hek, dat de vont omgeeft, zien wij eenig snijwerk in hout, dat, naar wij vernemen, door Floer Bouden Jansz. (1450) vervaardigd is. De plaats der doopvont is in een kapelletje aan of bij den toren, want een ongedoopt kind mag strikt genomen het heiligdom niet binnentreden, en het is dus gewenscht de vont aan de kerkdeur te plaatsen. - Maar, zoo vraagt gij, waartoe twee doopvonten in de kerk? zoo straks in het voorbijgaan hebt ge midden onder het kruis der kerk een tweede steenen watervat zien staan. Gij vergist u, dat was geen doopvont. Hebt gij niet opgemerkt, dat de bak ledig was? Alleen eenmaal per jaar, op Palmdag, wordt hij door den doodgraver met water gevuld. De priester wijdt dit water en de kerkbezoekers doopen er de palmtakken in, die zij als herinnering aan het feest mede naar huis nemen.

En nu ziet gij naar boven en verwacht op de plaats voor den toren het orgel te zullen vinden. Doch gij zoekt het daar te vergeefs. Als gij bedenkt, dat de plaats voor het zangkoor op het oxaal voor het koor is, zult ge het niet onnatuurlijk vinden, dat het orgel dikwijls daarnaast, in het transept, aangebracht wordt. Ons orgel is een werkstuk van Jannes Ryem, terwijl de prachtig door Dirck Scaey ‘gestoffeerde’ deuren er later (1469) zijn aangebracht. Jannes Ryem was, naar wij vernemen, in zijn tijd (omstreeks 1425) een bekend persoon; te Utrecht althans was hij steeds de toevlucht van kerkenmeesters, niet alleen als fabrikant, doch ook als musicus; hij was het, die het orgel stemde en repareerde en die zelfs bij contract aannam het voortdurend te bespelen. Ik weet niet, hoe de tegenwoordige ‘orgelist’ heet; doch wel, dat de doodgraver hem als ‘blaser’ (orgeltrapper) bijstaat, en daar wij een ‘trompersboeck’ op het orgel zien liggen, zijn wij gerechtigd tot de gevolgtrekking, dat bij feestelijke gelegenheden ook andere muziekanten op het orgel plaatsnemen. Ik spreek van ‘het orgel,’ maar dit is eigenlijk onjuist: er zijn twee orgels, doch ik kan u het doel, waarmede kerkmeesters ook een ‘cleyn orghel’ hebben aangeschaft, niet verklaren, hoewel ook in andere kerken hetzelfde verschijnsel voorkomt.

Een meubel, dat in onze katholieke kerken nooit ontbreekt, mist gij in deze: de biechtstoel. Inderdaad, de u bekende inrichting dezer stoelen is eerst van latere dagteekening; ik meen, dat ze niet ouder zijn dan het concilie van Trente. Wel

is er in onze kerk ‘een stoel, daer her Lubbert byecht in hoert,’ maar het is een gewone stoel, waarop de priester plaats neemt, terwijl de biechteling voor hem knielt. Nog andere stoelen merkt gij op, en als gij verneemt, dat zij ‘oflaets-stoelen’ heeten, denkt gij reeds dadelijk aan den beruchten aflaathandel. Inderdaad, daarmede staan zij in nauw verband. Zij zijn geplaatst naast de beide zijdeuren, de hoofdingangen der kerk, en de bedoeling is blijkbaar, dat de persoon, die daarop plaatsneemt, aan het kerkbezoekend publiek vóór het verlaten van het bedehuis nog eenige aflaten zal slijten, want daarnevens staat bij elke deur eene met twee sloten geslotene ‘oflaetskiste’, zonder twijfel bestemd voor de opbrengst der verkochte aflaten. Ook op andere plaatsen in de kerk vinden wij dergelijke meubels; zij staan dan echter in betrekking tot bepaalde altaren of beelden, aan wier vereering het verdienen van aflaat verbonden is. Alleen op de hoogtijden der daar vereerde heiligen wordt dan ook voor deze altaren of beelden door den doodgraver eene tafel met eene stoel geplaatst, ‘daer men mitten uffelaet zitten zel.’ Maar is de aflaat verbonden aan het bezoek van een kapelletje of heiligenhuisje, dat onder beheer der kerk staat[1)], dan is wat meer omslag noodig: men slaat dan op den kermisdag der kapel en op het naamfeest van den heilige een ‘houten huysgen’, ‘daer men mitten offlaet under zit’, voor de deur der kapel op. Nog is er in de kerk een ‘banc van den oflaet’ en eene ‘oflaetkist’, waarop des Vrijdags een verguld ‘voetke’ geplaatst wordt; maar ik weet u niet te zeggen, wat deze voorwerpen beteekenen[2)]. De ‘oflaetkist,’ waarvan ik u daar juist sprak, dient ook nog bij eene andere gelegenheid, bij de communie der gemeenteleden op de vier hoogtijden,

1) Dergelijke kapelletjes, door kerkmeesters beheerd, waren er niet vele; alrijk daarentegen waren vooral op bruggen en aan poorten kleine huisjes met heiligenbeelden achter glas. Er zijn voorbeelden, dat zulke huisjes door partikulieren gesticht en aan de kerk geschonken werden; wellicht was dit steeds het geval. De schenking was denkelijk vooral daarom aangenaam, omdat er steeds een offerblok onder het beeldje hing, zoodat het onderhoud daarvan uit de opbrengst bekostigd kon worden.

2) Van de aflaatskist geeft Verdam (Midd. wdb. I p. 245) eene verklaring, die m.i. echter onzeker is. Zijne verklaring van ‘aflaetsstoel’ acht ik bepaald onjuist. ‘Aflaet’ beteekent in middeleeuwsch Hollandsch ook eene reliquie, denkelijk eene, aan welks vereering eene aflaat verbonden was. (Zie: Arch. v. Nederl. kunstgesch. IV p. 246, 249.)

wanneer op de daarvoor bestemde banken plaatsen te kort komen. Die banken vindt ge meest in de zijkoren en verder elders, waar er ruimte is. De priester nadert alle heilbegeerigen met het brood en den wijn en ‘moenicht’[1] hen, zooals de gewone uitdrukking luidt.

Eindelijk breng ik u nog naar het achtereind der kerk. Gij ziet daar naast den toren eene groote uitgebouwde kapel, waarop ik uwe aandacht vestigen wil, omdat zij niet overal voorkomt. Het is de raadskapel; zij is op stadskosten gesticht en op het altaar, dat in het midden staat, verricht een door den raad aangestelde priester den dienst. Rondom is de kapel ‘bescoten’ met houtwerk, waarin ‘sitten’ (banken) aangebracht zijn en in de drie vensters prijken geschilderde glazen, die van onderen de vier oversten der stad met hunne roode kovels als stichters vertoonen. - Aan de andere zijde van den toren ziet gij eene tafel staan. Het is de ‘armbroettafel’, waarop op bepaalde dagen door de beheerders der armenpot de schotels met 1 brood, ½ mark boter (in de vasten vervangen door 2 haringen) en geld voor 1 mengel bier worden gereedgezet voor de armen, die daarvoor tot wederopzeggens toe worden aangewezen[2]. Die schotels, waarbij nog eenmaal 's jaars turfuitdeelingen komen, zijn gesticht door milddadige parochianen en worden beheerd door potmeesters, aangesteld en gecontroleerd door kerkmeesters. Zij deelen ook aalmoezen uit aan kraamvrouwen en bedvaste zieken in het kerspel, en doen daartoe onder de preek een omgang met de schaal door de kerk en bovendien zevenmaal 's jaars door het geheele kerspel. Het is dus duidelijk, dat potmeesters personen van gewicht zijn in de kerk, en het kan ons niet verwonderen, dat elders voor hen fraai gesnedene gestoelten worden opgericht, zooals wij er nog een tegen den westelijken muur der kerk te Haarlem kunnen bewonderen. Ook de kerkmeesters zelven onthouden zich niet geheel van armenzorg: op bepaalde dagen doen zij zelven uitdeelingen (van kleederen) aan de armen; maar dit geschiedt

1) Ook het toedienen van het laatste oliesel heette ‘moenighen’.
2) Hoort in het voorbijgaan twee beginselen van armenzorg, uitgesproken in eene ordonnantie van 1482: 1°. Niemand zal voor het genot der schotels worden aangewezen, ‘die men weet dat int openbaer voer die husen om broot gaen,’ d.z. bedelaars. 2°. ‘Tot alle, dat den armen aengaet, daer en sellen geen vrouwen hant aen slaen noch hem onderwynden’.

steeds krachtens bepaalde opdracht van een of ander parochiaan, die hun bij testament eene som gelds vermaakt heeft, om deze uitdeelingen hetzij eens hetzij ten eeuwigen dage te doen.

Wij hebben reeds menig kunstwerk in de kerk opgemerkt; maar het meest bezienswaardig is zonder twijfel de rijke beeldenschat. Gij ziet ze om u heen op alle plaatsen, waar daarvoor ruimte is, in hout en in steen, in alle vormen en in alle kleuren. De pijlers van het koor prijken met de beelden der twaalf apostelen, van de hand van den architect van den Dom Mr. Jacop van der Borch, - aan den toren ziet ge een groot crucifix met een ‘oversteck’, dat rijk met bladornament versierd is, - van het gewelf hangt een beeld van Onze Lieve Vrouw in de Zon, het u bekende type van de hemelkoningin in een stralenkrans, - de kerkdeuren zelven zijn versierd met gebeeldhouwde ‘parcken’ en met drie beelden, terwijl St. Maarten en St. Joris boven de deuren prijken, - ja, buiten de kerk staat nog een beeld van de H. Maagd, die de patrones der kerk is. Doch met welk eene luxe is nog bovendien de omgeving van al deze beelden versierd: allen zijn rijk gekleurd en verguld, geplaatst onder kunstig gebeeldhouwde baldakijnen, en voorzien van fraai gesmeedde koperen armblakers, waarop kaarsen branden; de meesten komen bovendien uit tegen rijk geborduurde tapijten, die, hetzij in natura hetzij in muurschildering nagebootst, hunne rijke patronen om de profilen der zuilen slingeren. Wellicht zijt gij van oordeel, dat hier en daar zelfs het effect door eenige overlading en bontheid gemist wordt, en het is dan ook gelukkig, dat de gordijnen, die ge aan roeden en hoepels bij de gepolychromeerde beelden ziet hangen[1)], niet kunnen beletten, dat de schittering van het verguldsel door den tijd wat gedempt wordt. Gelukkig, want ook dan nog is er overlading genoeg. Immers de goede smaak der parochianen houdt niet altijd gelijken tred met hunne goedgeefsche vroomheid en ge ziet hier en daar niet zonder weerzin paternosters om den hals van een beeld hangen, terwijl ge elders opmerkt, hoe beelden van de H. Maagd en van engelen hoogst ongepast zijn uitgemonsterd met geborduurde handschoenen!

1) Alleen de gepolychromeerde beelden hadden gordijnen, die slechts op de hoogtijden weggeschoven werden (V. Riemsdijk. p. 277). De vrijstaande beelden hadden linmen ‘pavelyoenen’ aan ‘ronde hoepen’ (V. Rappard. p. 174, 176).

Laat ons het oog afwenden en bedenken, dat deze eenvoudigen niet weten wat zij doen. Aangenamer verrassing wacht ons, wanneer wij de oogen op het plaveisel der kerk laten rusten. De eenvoudige bevloering van blauwe en witte steenen, die bij de stichting der kerk werd aangebracht, is slechts hier en daar meer te zien en wordt op tal van plaatsen afgebroken door groote blauwe of roode zerken, die de graven van voorname personen of van gilden en broederschappen bedekken. Die grafzerken zijn het beschouwen wel waard: ze zijn allen meer of minder rijk met beelden, opschriften en ornamenten versierd; velen er van prijken met gegraveerde koperen platen, die den overledene voorstellen. Fraai, uitnemend fraai! maar bijzonder ondoelmatig, want gij kunt opmerken, dat vele platen reeds geheel door de voeten der kerkbezoekers uitgesleten zijn, en gij betreurt daarom de verniel- en roofzucht van het nageslacht (die de 19e eeuwsche Utrechtsche kerken *volkomen* beroofd heeft van die kostbare platen, waarvan alleen de ledige omtrekken zijn overgebleven) minder dan ge anders zoudt gedaan hebben. Verstandig acht ge het om deze reden ook van ons voorgeslacht, dat de zeldzame weelde van geëmailleerde koperen grafzerken hier onbekend schijnt gebleven te zijn: de enkele gerestaureerde staaltjes, die de kerken van Brugge nog bezitten, zouden u anders door hunne schitterende pracht naijverig gemaakt hebben. Doelmatiger, maar ook kostbaarder zijn de ‘verheven’ grafzerken of tombes; maar ge moet die hier niet zoeken: men vindt ze bijna alleen in de kapittel- en kloosterkerken, waar de grooten der aarde zich laten begraven. Daarentegen trekken hier verscheidene kleine gebeeldhouwde zerkjes uwe aandacht, die in lange rijen in de kerkvloer liggen en te zamen vierkante vakken omgeven. Het zijn de steentjes met de insignes der broederschappen en gilden, die in de kerk gevestigd zijn: zij scheiden de ‘perken’ dezer corporatiën, waarbinnen hun altaar en haar graf gelegen is, van de rest der kerk af. Het is gewoonlijk vol binnen deze perken; men kan het hun aanzien, dat hunne uitrusting het onderwerp van de gestadige zorg der corporatie is, en de perken der voorname broederschappen zijn als met den vinger aan te wijzen, zoo schitteren zij door hun rijken dosch.

Ook de muren van het gebouw zijn lang niet meer zoo eenvoudig als zij zich kort na de stichting vertoonden. Wel

worden nog altijd ‘geplaestert ende gewit’, maar toch is hier en daar een ornament aangebracht, dat eene lijn van het gebouw beter doet uitkomen door ze in kleuren te doen spreken of door aangehechte versierselen te accentueeren. Elders is een kaal vlak door kleurversiering verlevendigd, maar daartoe bepaalt zich dan ook de zorg van kerkmeesters. Wel ziet gij tal van geschilderde voorstellingen: een reusachtigen H. Christoffel met het Jezuskind aan den toren, eene in beeld gebrachte stamtafel van Jezus, vertrouwen als den ‘boom van Jesse’, en tafereelen uit het leven van apostelen en heiligen zonder tal, die, evenals de ‘Biblia pauperum’, het volk met de ingewikkelde legenden moeten vertrouwd maken; maar deze schilderingen zijn òf door de in de kerk gevestigde genootschappen, die zich aan de verfraaiing van het bedehuis bijzonder veel laten gelegen liggen, bekostigd, òf gesticht door den een of anderen vromen parochiaan, die aldus zijn patroon of zijn geliefkoosden heilige wenschte te vereeren.

Onder het rondwandelen op de kille zerken heeft u echter de koude bevangen. Ge klaagt niet ten onrechte, want naar eenigen verwarmingstoestel zoekt gij in het uitgestrekte gebouw te vergeefs. Het is duidelijk, dat dit des winters hinderlijk moet zijn. Althans voor den hoofdpersoon, den dienstdoenden priester, wordt dan ook gezorgd. In de sacristie, waar hij zich kleedt voor den dienst, brandt een lustig turfvuurtje, en voor het altaar staat gedurende de mis een pan, waarin houtskolen glimmen, om hem de handen te verwarmen. Gij glimlacht om het primitieve der inrichting? Doch nog erger is het hulpmiddel, waarvan men zich des zomers bedient om de hitte te temperen. De glazenmaker neemt ‘int heetste van den zomer’ eenvoudig eenige ‘panden’ uit de vensters, die er, als het najaar komt, weder worden ingezet! - Niet beter is het gesteld met de verlichting van het gebouw. Gij hebt u de kerk gewis voorgesteld als schitterend van licht. En inderdaad het beheer van de kerkewas is een niet onbelangrijk onderdeel van de taak der kerkmeesters. Alle was en de waskaarsen[1)], die in de kerk geofferd worden, vervallen aan hen; ook als eene kraamvrouw haren kerkgang doet en hare ‘lichtmis’

1) De ‘onghelkersen’ (vetkaarsen), die eene enkele maal genoemd worden, werden zeker niet in de kerk gebruikt.

viert. Trouwens kerkmeesters kunnen dat alles uitnemend gebruiken, want talrijke fundaties van kaarsen voor heiligenbeelden zijn hun in beheer gegeven en zij moeten bovendien de kaarsen voor de stervenden leveren (waarvoor dezen trouwens ‘keersgelt’ betalen, hetgeen een niet onaardig stuivertje opbrengt). Zoodra dan ook de dienst gedaan is, snellen de kerkdienaars toe, dooven de onnoodige kaaren uit en brengen ze op hoog bevel in ‘onser kercken kist.’ En ook overigens wordt de was zuinig beheerd: immers de ‘oude eynden van keerssen’ worden ‘gesmouten’ en ‘vermaect.’ Er is dus was genoeg. Maar met dat al, het is in de kerk 's avonds donker. Wij zagen in het koor eene kroon hangen, en daar, op de heiligste plaats, is het dan ook licht genoeg. Doch elders moeten de met raapen hennepolie gevoede ‘lampen’ en de kaarsen op de kroonen en hangluchters, die aan ‘repen’ (kettingen) van het gewelf afhangen en met katrollen (‘polleyen’) op en neder bewogen kunnen worden, slechts een spaarzaam schemerlicht verspreiden in den onmiddellijken omtrek der beelden en heiligdommen, waarvoor zij branden. Inderdaad is dit zoo, en kerkmeesters trachten dan ook dit euvel zoo goed mogelijk te verhelpen. Omtrent St. Victor (10 October) worden in het middenschip en in de zijbanken eenige kroonen aan touwen opgehangen[1)], die daar blijven tot Lichtmis (2 Februari). Zij worden ontstoken met een ‘beslagen riet’ en verlichten dan de kerk gedurende het Lof, dat alle avonden gezongen wordt. Doch dit is blijkbaar eene exceptioneele weelde, die uit de kerkekas niet geheel kan bekostigd worden; daarom doet de schout der kerk in November en December eenen omgang door het geheele kerspel, om de voor dezen maatregel noodige kaarsen op te halen; slechts het te kort komende wordt door kerkmeesters aangezuiverd.

Thans is er in de kerk niet veel meer te zien. Ik noodig u uit tot een vluchtig bezoek aan den toren, wiens spits met het vergulde kruis en den vergulden weerhaan op den rooden pijnappel wij straks reeds lang ons zagen toewenken, voordat wij het gemetselde steenen portaal aan zijnen voet binnentraden.

1) Ook een ander woorwerp, dat wij in de protestantsche bedehuizen algemeen vinden doch in de katholieke niet zouden verwachten, is ‘die tafel van die 10 ghebode’, die ‘aen een roey hanget’.

Gij vindt boven ruimschoots stof tot bewondering, want als gij eenigszins bekomen zijt van de verbijstering, die u bevangt, als ge u plotseling omringd ziet door de imposante metalen reuzen, wier stem zich zoo dikwijls laat hooren door de geheele stad, merkt ge op, dat de meesten van hen versierd zijn niet alleen met opschriften, die u in vrij onbeholpene rijmen de namen hunner scheppers en het jaar hunner geboorte verkondigen, maar ook met smaakvolle versieringen, leliën en bloemen en niet zelden met beeldjes en kleine medaillons, waarin voorstellingen uit de gewijde geschiedenis in beeld gebracht zijn. Niet alleen te Utrecht, maar ook ver daarbuiten zijt gij vrij zeker een of meer werkstukken te ontmoeten uit de fabriek van Steven Butendiic, wiens roem in het laatst der 15e eeuw niet minder verbreid was dan eenige jaren later die der Van Wou's. De klokken zijn gedoopt en hebben dan ook elk haren eigenen naam, dien van eenen heilige. Ieder van haar is ook voor een bepaald doel bestemd: men luidt de grootste klokken alleen voor de hooge feesten, en naarmate het aanzien van het feest minder minder is, worden ook klokken van geringeren omvang in beweging gebracht. Ook processies worden met klokgelui begeleid. Maar het gewone gebruik, dat men er van maakt, wordt door een klokkenopschrift kernachtig uitgedrukt: ‘Vivos voco, mortuos plango, fulgura frango.’ Zoo is het: haar plechtig geluid roept de geloovigen ter kerk voor de mis, de metten en de vesper; aan de uitvaart van een buur van het kerspel zetten de sombere tonen der klok eene ernstige wijding bij; en ook als een hevig onweder boven de stad losbreekt, meent men de kracht daarvan te breken door de luchttrillingen, die het klokgelui veroorzaakt.

Op ééne klok moet ik nog bijzonder uwe aandacht vestigen, omdat zij in de Utrechtsche Buurkerk alleen voorkomt. Het is eene ongewijde klok, die niet aan de kerk, maar aan de stad toebehoort. Zij heet niet naar eenen heilige: haar naam is de *banklok*. Inderdaad is dan ook deze klok als het ware het symbool van den rechtsban, dien het stedelijk bestuur bezit. De vonnissen van den raad, nieuwgemaakte keuren, de namen der nieuwe burgers, worden ‘ter clocken ghecondicht’; het geluid der banklok was het middel om de burgerij samen te roepen. Daarom is haar bezit eene zaak van gewicht, en keizer Karel V, die alle reden had, om de Utrechtsche burgerij niet

te vertrouwen, ontnam dan ook de sleutels dezer klok aan den schepenburgemeester en stelde ze in bewaring bij zijnen schout; het was een symbool, dat de stad hare zelfstandigheid verloren had, en sedert zwijgt dan ook de banklok bijna geheel.

Trouwens dit is het lot van alle klokken, wij 19e-eeuwers kennen ze niet meer. Zij zijn reeds lang verdwenen, geroofd, versmolten en als kanonnen herleefd, meent men. Doch men vergist zich. Zeker is dit het lot van vele onzer fraaie klokken geweest; maar Utrechts torens hebben bijna allen hunne bewoners nog behouden. Zij hangen daar, verstomd en zwijgend, en slechts als een buitengewone ramp of een groot feest het hart van het stedelijk bestuur week maakt, veroorlooft men haar eenmaal in vele jaren hare stem te verheffen en den plechtigen indruk van het oogenblik te verhoogen. Zullen de tongen, de welsprekende tongen dezer reuzen welhaast gratie ontvangen van het vonnis, dat ze geboeid houdt?

Anders is de levensgeschiedenis van het beierwerk, het carillon, dat gij ook in den toren gehuisvest ziet. Terwijl dit in de middeleeuwen zeker nog zeer onvolmaakt is en slechts krachtens speciale stichting bespeeld wordt, zal het naderhand in kracht en omvang toenemen en geheel den boventoon beginnen te voeren boven de klokken, die meer en meer de zwijgende rol overnemen.

Men heeft u gezegd, dat er ook eene uurklok in de kerk was, en gij zoekt die nu te vergeefs. Inderdaad, men heeft u niet onjuist ingelicht: reeds in 1369 was er zulk een voorwerp, en nog steeds ‘verwaert’ Borre de smid de ‘uercloc’ der kerk. Maar zij hangt niet hier, doch in een afzonderlijk torentje, dat, naar het schijnt, op het kruis der kerk staat.

Klimmen wij thans den trap af en doorloopen wij de kerk weder in haar geheele lengte. Het koor betredende, wijs ik u in den hoek eene openstaande deur. Ga binnen en gij bevindt u in de sacristie, de ‘gerfkamer’, zooals onze vaderen zeiden. Het is een ruim gewelfd vertrek, eenvoudig en zonder eenige versiering En toch zijn hier de grootste rijkdommen der kerk geborgen. Als gij de met ijzer beslagene deuren der kasten, die in de muren zijn aangebracht, opent, schittert het u te gemoet van goud en zilver. Hier vindt gij de ‘grote monstrancie’, in 1447 vervaardigd door Peter van Velde, en de kleine, beiden bestemd voor het tentoonstellen van relieken, - wellicht ook de houten rijkversierde ‘cassen mitten heylichdom’, waarin

andere relieken besloten liggen, - de gewijde kelken van edel metaal, geborgen in hunne kelkzakken totdat de priester ze voor den dienst noodig heeft, - de zilveren schuitjes, waarin de wierook bewaard wordt, en het zilveren wierookvat met de kettingen, waaraan het gezwaaid wordt, - de processiekruizen, en het 'schoen vergult cruus mit een staf,' waarmede de dooden ter kerk geleid worden, - de emmers voor het wijwater, de zilveren oliebussen[1)] voor het chrisma, de lepels 'daer men uut drinct des Vrydaghes gebenedijt water', - verder de benoodigdheden voor het toedienen van het laatste oliesel (het zilveren kruis, dat de stervende kust, - de kaars, die men hem in de hand geeft - en de 'voulepel', waaruit hij drinkt), - eindelijk de wierook, den miswijn, het 'broet, daer men dat hilighe sacrement of maect' (dat het 'wijf, die de hostien bact' in de Minderbroederstraat, zoo juist gebracht heeft) en al wat de katholieke eeredienst verder aan weidsche praal behoeft.

Eene tweede kast bevat de gewijde 'ornamenten' der kerk, de dienrokken, de kasuisels, de alven en de koorkappen, rijk bezet met 'boerden' (geborduurde strooken, die afzonderlijk gekocht en later opgenaaid worden), lijsten, franjes, strikken en knoopen. Alles schittert van goud en kleuren. Gij zoudt het niet vermoeden en het pleit wel voor de solide weelde onzer voorvaderen, dat velen gemaakt zijn uit een gelegateerden tabbaard en dat een stuk gordijn tot voering dient! En wie weet, of niet omgekeerd menige kasuifel later weder een burgerman tot tabbaard dient, want de oude ornamenten worden verkocht, althans voor zoover ze niet gebruikt worden, om daarin de pastoors te begraven, wier executeurs daarvoor aan kerkmeesters vergoeding moeten geven.

Doch wij gaan verder: een derde kast bevat de kerkboeken. Het misboek, geschreven door Gerijt en Henrick de Roy (1488) en door zekeren Michiel 'verlicht' (d.i. met miniaturen) en met 'letteren' versierd, vindt ge hier niet: het is in eene kast achter het hoogaltaar weggesloten, en ook de 'sancboeken' liggen in het koor. Maar gij ziet hier het antiphonaar, dat heer Gherijt, de pater van het St. Agnieten-klooster, (1471) heeft vervaardigd en 'verlicht', - het sermoenenboek, in welks 'somerstuc' Jan van Kriekenborch (1450) twee 'oraciones' schreef, - de heiligenle-

1) Wat zijn echter 'olicrucen', van hout gemaakt en geverfd?

vens, waarin Jacop Claesz. in 1462 ‘ny hystoriën’ heeft gevoegd, - het zangboek met noten ‘om in die hant te dragen’ - de ‘souters’ of psalmboeken, - het oude missaal, waarin Jacop Dever (1449) een nieuwen canon schreef - en tal van andere boeken, allen vervaardigd van ‘parkement’ (of ‘stoff’, zooals Jan Rycoutss. de perkamentmaker het noemt) en meestal kostbaar: immers toen kerkmeesters eenmaal van meening waren, dat zeker boek ‘der kerken nyet en diende’ en dus verkocht kon worden, bracht het niet minder dan ƒ 145 op.

Doch - men sluit en wij moeten het vertrek verlaten. Ook wacht ons eene andere localiteit. Als ge die andere deur binnentreedt, dan bevindt gij u in een vertrek met een laag houten gewelf. Banken met smalle tafels daarvoor vullen het geheel. Op de tafels liggen rijen boeken, met ‘vertinde veteren’ (ketens) vastgesloten aan ijzeren staven (‘reyen’), die over de tafels loopen. Gij meent in de school te zijn; doch gij vergist u: het is de ‘lyberye’, de bibliotheek, die van 1448 dagteekent, en die sedert de uitvinding der boekdrukkunst belangrijk uitgebreid is. Inderdaad eene nuttige inrichting, die niet zeldzaam is, bij onze kerken. Het is ook natuurlijk, dat men langzamerhand tot de stichting daarvoor gekomen is. Wat was het geval? De kerken zijn de meest bezochte plaatsen; op de dorpen dienen ze daarom veelal voor bekendmakingen, ook van nietkerkelijken aard, en zelfs in de stad Utrecht is men zoo weinig afkeerig van dezen weg om openbaarheid aan stadszaken te geven, dat men in 1456, bij de vaststelling van het nieuwe rechtsboek, waarnaar de schepenbank voortaan zou rechtspreken, bepaald heeft, dat een der drie exemplaren zal ‘leggen in der kerken tot Buerkerc, omdat alle borgeren ende ondersaten off die des behoeven dat zien ende overlesen mogen, om een ygelic hem dairna te rechten.’ Wel een bewijs, hoe populair het middel was! En inderdaad, er waren antecedenten. Reeds in 1277 vermaakte een kanunnik te Middelburg aan het kapittel van St. Pieter zijn exemplaar van de Decretalen, om dat ten gebruike van allen, die zijn jaargetijde bijwonen, aan een keten in het koor der kapittelkerk neder te leggen. In 1441 hooren wij, hoe de slotenmaker onzer Buurkerk kettingen maakt, ‘dair men die boeken int choer mede sloet ende vast makede’. En nog in 1460 vermaakte de kapellaan der kerk aan kerkmeesters twee stukken van een brevier en een diurnaal, om te verkoopen en uit de

opbrengst ‘een heel brevier te copen om te leggen in die kerc voer arm preesters in te lesen’. ‘Arm preesters’ (en men had er bij kunnen voegen: ‘arm clercken’), dat waren de lieden, voor dergelijke inrichtingen gemaakt werden. De stumperts! zoo weinig gegoed dat zij geen geld hadden om zelven een brevier te koopen, waaruit zij op de bepaalde uren van den dag de getijden lezen konden, - ja zoo arm, dat zij dikwijls hun brood langs de deuren moesten ophalen, hoe zouden zij ooit de middelen vinden, om hun dorst naar kennis te bevredigen, hoe ooit bij stukjes en brokjes eene eenigszins samenhangende wetenschap vergaderen? Voor hen was het, dat het brevier in de Buurkerk gelegd werd, voor hen ook vermaakte de Middelburgsche kanunnik (met eene slimme berekening, die zijne arme ziel in het vagevuur ten goede moest komen!) zijn decretalen-handschrift aan de St. Pieterskerk. Wellicht zouden zij zoodoende in staat zijn, zich eenig solide fonds van wetenschap te veroveren, voldoende om als kapitaal te dienen, waarvan zij door de rechtspraktijk, die hun openstond, renten konden trekken, om in hun onderhoud te voorzien. Wie weet, wellicht zouden zij zoodoende allengs kunnen opklimmen tot de hoogere rangen der geestelijkheid en zich eene eervolle positie in de maatschappij verwerven!

Deze overwegingen hebben gewis de meer ontwikkelden onder het groote publiek, dat zich op liefdadigheid toelegt, er toe gebracht, de legaten van handschriften aan de kerken te vermeerderen. En natuurlijk, naarmate het getal daarvan toenam, moest het hinderlijk worden, dat vele personen in de kerk zelve kwamen studeeren. Wat lag dus meer voor de hand, dan de boeken te verzamelen in een afzonderlijk stil lokaal, de librie? Zoodoende verrezen allengs bij de meeste kerspelkerken libriën, waarvan de Amsterdamsche zekere bekendheid verkregen heeft en waaronder de Zutphensche als door een wonder onaangeroerd en ongebruikt de eeuwen door tot op den huidigen dag is blijven bestaan, zoo volkomen in haar ouden toestand, dat de bezoeker, die de bestovene folianten in lange rijen op de tafels vastgeklonken ziet liggen onder het lage gewelf, waant de schamele klerken te zullen zien binnentreden, om plaats te nemen op de banken en al studeerende den tijd en den honger te vergeten!

Och! ware hetzelfde ons gebeurd met eene andere lokaliteit,

die wij bij de kerk moeten zoeken! Konden wij ons nog verlustigen in den kurieusen aanblik eener middeleeuwsche school! Doch wellicht zou het gezicht ons niet medevallen. Het was daar zeker zéér eenvoudig ingericht. Bij onze kerk was van ouds eene school, maar zij werd gehouden in een huis aan het kerkhof, dat niet eens geheel aan de kerk behoorde en eerst in 1442 werd aangekocht. Spoedig daarop schijnt toen echter het huis afgebroken en nieuw opgebouwd te zijn; althans in 1449 hooren wij van de ‘nywe scoel’ spreken. De schoolmeester woonde denkelijk daarbij; wij vinden zijne ‘camer’ vermeld. De man was ambtenaar der kerk, telkens door kerkmeesters voor een jaar aangesteld. Zijn loon is niet groot: ƒ 10 's jaars, en als de pest heerscht en er daarom weinig kinderen ter school komen, wordt hij zelfs nog op dit schamele tractement beknibbeld en met ƒ 8 afgescheept! Trouwens als wij trachten ons omtrent 's mans werkzaamheden eenig denkbeeld te vormen en daartoe inzage nemen van zijne instructie, dan wacht ons eene teleurstelling: van eigenlijk onderwijs is daarin geen sprake. Alleen eene aanbeveling om de kinderen ‘in allen cunsten, duechden ende seechheyden te leeren, houden ende regieren,’ en verder bepalingen over het zingen der kinderen bij het Lof, over het versterken van den kerkzang op de hooge feesten door eenige scholieren, en over het optreden van den schoolmeester als kerkdienaar en plaatsvervanger van den koster. Het stuk maakt volkomen den indruk, dat het den kerkmeesters met het schoolhouden er slechts om te doen is, behoorlijk opgeleide koorknapen voor den dienst te verkrijgen. En zoo is het ook inderdaad: zelfs de instructie van den rector der Latijnsche school te Groningen (niet ouder dan 1567!) verklaart onomwonden, dat ‘de schoele pryncipael om het koer gefundeert ende gestychtiget is’[1]. Wij kunnen ons denken, wat er met zulke denkbeelden van de school wordt. Wanneer zij goed is ingericht en men het geluk heeft een ijverigen schoolmeester te bezitten (en dit is niet altijd het geval, want de school onzer kerk was in 1438 zóo in verval, dat kerkmeesters een anderen meester op het dubbele loon moesten aanstellen, om de school ‘weder in reke te brengen’), wanneer alles goed in orde is,

1) Zie deze merkwaardige verklaring: Bijdr. tot de gesch. en oudh. der prov. Groningen. VI p. 79.

dan leeren de kinderen lezen en zingen, omdat zij dat in de kerk noodig hebben. Van rekenen is gewis niet veel gekomen, want de bewijzen zijn voor het grijpen in de rekenboeken onzer leeken, dat zelfs de beschaafden onder hen in deze kunst slechts hoog gebrekkig onderlegd waren. Het schrijven heeft men zeker beproefd hun te leeren, maar met een resultaat, dat verre van bevredigend moet heeten. Met zulk onderwijs moest de burgerij genoegen nemen, wanneer zij hare zonen niet kon zenden naar eene kapittel- of kloosterschool, die bij uitzondering eenigen naam had, of nog liever naar eene hoogeschool. Het verbazend groote aantal studenten aan de middeleeuwsche universiteiten is onder deze omstandigheden gemakkelijk te verklaren.

Voor het bezoek der school hebben wij de kerk reeds moeten verlaten: wij staan op het kerkhof. Er is daar niet veel te zien: het ligt rondom in de huizen en daar waar eene steeg tusschen die huizen is opengebleven, zien wij gegravene kuilen, bedekt met zware roosters, in hardsteen vastgeklonken, zoodat de toegang tot het kerkhof alleen voor menschen, niet voor de vrij rondloopende varkens en andere dieren openstaat. Bij andere kerken is het kerkhof met boomen beplant, omgeven door een muur; voor de stegen, die naar het kerkhof leiden, is dan een ‘overstap’ of brug gelegd, die door hekken is afgesloten. Het kerkhof is klein, buiten eenige verhouding tot onze reusachtige begraafplaatsen. Doch wij moeten bedenken, dat elke gegoede zich een graf *in* de kerk wenschte, en dat het knekelhuis, dat bij elke kerk aanwezig was, zorgde, dat er daarbinnen plaats voor hen bleef. Bovendien was bijna elk burger lid van een gild of broederschap, die voor de minvermogenden de kosten van eene begraafplaats in het gebouw betaalde. Zoo bleven er niet velen over, die naar het kerkhof verwezen moesten worden: het zullen zeker de allerarmsten geweest zijn.

Doch wij bemerken, dat de poort reeds gesloten is en dat wij dus het kerkhof aan deze zijde niet verlaten kunnen: wij moeten in de kerk terug. Als wij binnentreden, is de dienst onderwijl afgeloopen, de kerkgangers hebben het gebouw verlaten en een geheel ander tafereel doet zich voor ons op. De vrouwen, die in het portaal der kerk zaten om aan de binnentredenden waskaarsen voor hunne offeranden te verkoopen, hebben hunne koopwaar bijeengepakt en zijn de kerk binnen-

getreden, om ze aan de andere zijde weder te verlaten. Gedurende den dienst is haar dit reeds sedert jaren (1429) bij raadsverordening verboden, want haar optreden gaf aanleiding tot schandaal: zij liepen ‘met groet gheruft’ in de kerk heen en weder en riepen de menschen aan om hunne waar aan te prijzen. Op dit oogenblik geeft echter de tegenwoordigheid der verkoopsters geen aanstoot: zelfs is een troep jongens binnengedrongen en speelt in het ruime gebouw, ja in een der gangen ziet men eenigen zonder schaamte bezig met kolven. Trouwens er is geen nood, dat iemand in zijne aandacht zal gestoord worden: men is bezig met het maken van het toilet der kerk. Een man heeft zich in eene stoel naar boven laten hijschen om het gewelf te vegen; elders is men bezig eenige gedeelten van de muren duchtig te witten en zelfs de vensters (de voorloopig met riet dichtgemaakte namelijk) worden niet gespaard; de banken beneden in de kerk zijn dan ook behoorlijk met een zeil bedekt. Tegen een der pijlers is een kraan geplaatst, waarmede een nieuw steenen beeld straks op zijne verhevene standplaats zal gewonden worden. Aan het koorhek zien wij twee dienstmaagden de traliën schuren onder het genot van krakelingen (‘krakelinc’) en noten, die kerkmeesters haar geschonken hebben, om den lust in het werk te houden. Een man is bezig met het vegen der kerk: het is Maes de doodgraver, een persoon, op wien gij niet te laag moogt neerzien, want hij is gildebroeder in het gild der steenbikkers, wier bedrijf met het zijne het nauwst verwant scheen.

Doch daar houdt een wagen voor de kerkdeur stil, geheel beladen met ‘eycken meyen’; de kosters, die op den wagen zaten, beginnen hem te ontladen en de takken in de kerk te slepen. Het is duidelijk, dat er iets bijzonders op handen is, en dat niet zonder reden de kerk zoo geheel opgeknapt wordt: wenden wij ons om inlichting tot gindschen man met den gekleurden tabbaard en het zilveren insigne op den mouw, die bezig is de kandelaars van het hoogaltaar te schuren. Het is Jacob, de schout der kerk; en als wij hem aanspreken, blijkt hij even vriendelijk als spraakzaam. Morgen is het de gedenkdag van de wijding der kerk, ‘onse kermisse’, dus verhaalt hij. De eikentakken komen van het naburige dorp De Bilt, en zijn bestemd tot versiering der kerk voor het feest. Inderdaad, reeds maken de kosters zich gereed tot het ophangen

der takken tegen de muren van het koor, en sterken zich vooraf door het nuttigen van de visch, hun door kerkmeesters verstrekt. Onder de takken worden koeken of ‘wytbroet’ (wittebrood) bevestigd, die daarom ‘hanckbroet’ (ook wel ‘lichtbroot’) heeten en die na het feest aan de schoolkinderen uitgedeeld zullen worden; onze zegsman beweert, dat de kinderen er zoo op verzot zijn, dat zij ze gaarne eten, al zijn zij wat oudbakken, en dat kerkmeesters ze daarom uit zuinigheid wel eens tweemaal gebruiken voordat zij ze uitdeelen! Doch de feestelijke versiering der kerk is daarmede niet voltooid: wij zien wijngaardranken voor de heiligenbeelden ophangen. De vloer wordt met gras bestrooid. De roodlakensche kermisvaan, met ‘fusteyn’ gevoerd, wordt te voorschijn gehaald, die morgen vroeg van den toren zal waaien en die met de klokken, waarop de koster lustig zal beieren, het door de geheele stad zal verkondigen, dat het feest is in onze kerk en dat het iederen parochiaan past om daarbij tegenwoordig te zijn.

Onze zegsman bemerkt, dat wij belang stellen in de feestelijke toebereidselen, en als hij verneemt, dat wij hier vreemd zijn en gekomen om de kerk te bezien, betuigt hij zijn leedwezen, dat wij niet vroeger gekomen zijn om getuige te zijn van de processie van het H. Sacrament. De luister van dezen optocht stelt, zoo beweert hij, het kermisfeest geheel in de schaduw. Dan wordt de vergulde ark met de hostie rondgedragen, voortdurend door het gezwaaide wierooksvat in welriekende wolken gehuld. Eene kostbare lamp en drie schellen gaan vooraf, terwijl tal van zijden vaandels met franjes en ontelbare brandende kaarsen den stoet opluisteren. Het veelkleurige processiekruis steekt boven alles uit, en de heiligenbeelden, met groote katrollen van hunne hooge standplaatsen naar beneden gelaten, worden versierd met paternosters en zilveren ketens en bloemkransen, die vrome vrouwenvingers des morgens gevlochten hebben. De plechtig uitgedoschte geestelijken dragen ze aan stokken en op berries, door lakens met zijden franjes bedekt, in den stoet, terwijl trompers en pijpers de feestelijke stemming verhoogen.

Vooral het naderen van het Paaschfeest brengt allerlei drukten voor de kerkdienaars aan. Reeds met het begin der vasten hult de kerk zich in een passend gewaad. Het ‘vastencleet’, een linnen voorhangsel met rood kruis, hangt aan touwen van het gewelf en

bedekt het kruisbeeld op het koorhek tot den Woensdag voor Paschen. Dan volgt spoedig (op Witten Donderdag) het mandatum Domini (het ‘mondaet’, zooals het in den volksmond heet), de voetwassching, gevolgd door de uitdeeling van een brood en een schotel met appelen en noten aan de armen, terwijl in de hierdoor veroorzaakte drukte vooral niet vergeten mag worden het afhalen der olie, het ‘chrisma’, die dien dag in den Dom voor het geheele bisdom gewijd wordt, om te dienen bij de zalving der doopelingen en der stervenden. Goede Vrijdag brengt nieuwe beslommeringen: het Heilige Graf, de gebeeldhouwde voorstelling van den dooden Christus in het graf, moet verlicht worden: vier ‘stalkeersen’ (d.z. kaarsen, die in houten kandelaars op den grond staan) worden daartoe om het graf geplaatst. Des avonds moet de paaschkaars (versierd met een schildje, waarop 's bisschops wapen en eenige opgaven ter berekening van de datums in het aangebrokene jaar, dat immers in de middeleeuwen op vele plaatsen met Paschen begon) aan touwen aan het gewelf voor het koor opgehangen worden: eene reusachtige kaars, die met behulp van een kraan ontstoken, eenige dagen branden moet en tot Hemelvaartsdag hangen blijft. Des Zaterdags wordt de doopvont geschuurd en voorzien van schoon water, terwijl de schout onder den toren een mand met ‘schavelinck’ plaatst; want water en vuur moeten dien dag gezegend worden. Eerst met het aanbreken van het Paaschfeest herademt het kerkpersoneel.

Voor zoo drukke werkzaamheden zou eene ruime bezoldiging passen; maar daarmede is het, zoo klaagt onze schout, treurig gesteld. Hij ontvangt het eene jaar tegen Pinksteren den tabbaard, dien hij draagt en die, dikwijls vervaardigd uit een aan de kerk vervallen lijklaken, twee volle jaren strekken moet, en het andere jaar vier gulden; verder nu en dan eene kan wijn, en eindelijk de ‘proufyten’ of emolumenten, die aan de uitoefening van zijn ambt verbonden zijn. Overigens moet hij maar zien, dat hij voordeel trekt uit het hem gegevene verlof, om op Kerstdag ‘mit zijn hantschoon’ rond te gaan bij de aanzienlijken van het kerspel ‘om zijn korsavont’! Nog erger is het met den koster gesteld, zoo verhaalt ons de schout: in plaats van loon te ontvangen moet hij nog toebetalen, jaarlijks 10 Fransche schilden.

Wellicht hebt ge nu reeds lang genoeg naar den praatzieken

oude geluisterd. Mij althans dunkt het niet onwaarschijnlijk, dat zijne positie minder beklagenswaardig is dan hij ze voorstelt; immers als de koster nog kan toebetalen, zijn de ‘proufyten’ gewis niet gering. Het is u dus misschien evenmin als mij onwelkom, dat thans een der mannen, dien wij bezig zagen met het versieren der kerk, op onzen schout toetreedt en hem herinnert aan zijne plicht, om ‘die meyen te helpen houden, dat men se hangen mach.’ Blijkbaar heeft de man gelijk, want onze schout kleurt en verwijdert zich met een haastigen groet. Wij maken gebruik van onze herkregene vrijheid en verlaten de kerk, voordat de wagen met ‘eyken meyen’ geheel ontladen is.

Welnu, wat is uw indruk van dit kijkje in eene middeleeuwsche kerk? Mocht ik eene gissing wagen, dan zou ik meenen, dat die indruk zeer verschillend zal zijn naarmate gij tot het katholieke of het protestantsche kerkgenootschap behoort. De protestant moet door zulk een bezoek zijne nieuwsgierigheid meer dan eens door verwondering zien vervangen. De katholiek voelt eene belangstelling van geheel andere soort. Zijn indruk moet zijn die van bevrediging: inderdaad het is zooals de kerk leert, zij is dezelfde, altijd dezelfde gebleven in den loop der eeuwen, dezelfde ook in hare uiterlijke vormen. En zoo is het ook: eenige bijzonderheden mogen veranderd zijn onder den invloed van de gewijzigde zeden der kerkbezoekers, in hoofdzaak is niet alleen de katholieke kerk, maar ook de kerkdienst door de eeuwen heen dezelfde gebleven. De vormen van den eeredienst herinneren gedeeltelijk aan de hooge oudheid: altaren, beelden, processiën, die zulke in het oog vallende plaatsen in kerk en kerkdienst innemen, vinden wij allen in de tempels der goden terug. En de geheele ritus met hare symbolen en mysteriën draagt nog thans een door en door middeleeuwsche kleur. Het is geen toeval, dat onze tijd met zijn zin voor stijl, met zijn streven om elk voorwerp te plaatsen in de lijst van zijnen tijd, de katholieke bedehuizen allen ziet herbouwen in middeleeuwschen stijl. Inderdaad, dat is de lijst, die voor de katholieke kerk bij uitnemendheid past, dat is de lijst van *haren* tijd. Den beschaafden bezoeker treft een gevoel van voldoening, van welbehagen, verhoogd door het sterk sprekende middeleeuwsche karakter, dat de kerk zoo scherp doet afsteken bij

hare omgeving. Die eigenaardige kleur draagt er toe bij, om de charme van het effect te verhoogen en het gevoel te verlevendigen, dat men binnen de wanden van dit gebouw in eene andere wereld leeft dan daarbuiten, dat men hier verre is van het gewoel en het gedraaf der 19e eeuw.

Doch het is niet alleen dit, dat het bezoeken eener katholieke kerk ook voor protestanten zoo aantrekkelijk maakt. De herleving in een tastbaar beeld van een stuk oude geschiedenis moet ieder, die met historischen zin is begaafd, altijd wonderbaar aantrekken. Doch de middeleeuwsche kerkdienst met zijne ingewikkelde ceremoniën en formulieren, wier diepe zin ontsnapt aan het oog van het groote publiek, schijnt op den duur weinig boeiend. Eene andere eigenaardigheid van het catholicisme komt dan te hulp: het is de gelegenheid, die het biedt om den dienst van het schoone te paren aan dien van wat het goed en waar acht. Men doet het protestantisme, ja het calvinisme onrecht door het onartistiek te schelden. Geen geloof en geen kerkvorm is op zich zelf artistiek of onartistiek: de tijdgeest en de smaak van den tijd dringen binnen ook in de kerken en drukken hun stempel op de gebouwen, welke leer ook daarbinnen verkondigd wordt. Een artistiek geslacht wist in de 17e eeuw protestantsche bedehuizen te scheppen, die in ernstige schoonheid voor niets behoefden onder te doen, terwijl de rococo-tijd de katholieke kerken deed afdalen tot groote zalen met lompe overladene meubelen, met beelden, wier onware uitdrukking en elegante houding ons slechts weerzin inboezemen. Maar waarheid is het, dat de katholieke kerk aan hare zonen veel meer dan eenige andere christelijke geloofsbelijdenis gelegenheid geeft, om aan hunnen zin voor schoone vormen ook in de kerk voldoening te geven. Eene katholieke kerk is een museum, van oude en nieuwe kunst. Zij is dit sedert de herleving der gothiek in meerdere of mindere mate nog; maar zij was dit in veel sterkere mate in de middeleeuwen, toen elke kerk de schatten van eeuwen, de rijke gaven van tallooze opvolgende geslachten bewaarde. Heeft men zich wel eens rekenschap gegeven van den indruk, dien het gedurig aanschouwen dezer schatten moet gemaakt hebben vooral op de oogen onzer middeleeuwsche voorvaderen, wier eigene woningen zooveel minder dan de onze met weelde gemeubeld en met kunstvoorwerpen gevuld waren? En heeft men wel eens bedacht, welk een machtigen, heilzamen invloed het

gedwongen dagelijksch verblijf in deze hallen moet geoefend hebben op de duizenden, wier oogen in die uren weinig anders te doen hadden dan het bewonderen van zooveel schoons, - wier kunstgevoel zoodoende van zelf moest gevoed en veredeld worden door het gedurig verkeer met het schoonste, dat de beeldende kunst destijds scheppen kon? De middeleeuwen kenden geene musea, maar zij behoefden ze ook niet. Onze tijd heeft ingezien, dat de stichting daarvan voor ons en onze broeders wel degelijk eene behoefte is. Maar wat ons ontbreekt, wat ons steeds ontbreken zal, is de zachte drang van den plicht, die ons volk naar deze stichtingen drijft; het is niet minder het heilig ontzag, waarmede het volk de middeleeuwsche musea betrad en liefhad. Misschien niet het minst door deze impulsie is het volk der middeleeuwen langzamerhand geworden een door en door artistiek geslacht, en misschien is mede door het ontbreken daarvan onze tijd zoozeer ontaard tot het tegendeel van wat de vroegere eeuwen waren.

S. MULLER FZ.

Färösche letterkunde.

Het zal wel aan iederen Gidslezer bekend wezen, dat de Färöer (Färoyar) door een Skandinavischen stam bewoond zijn en een deel uitmaken van de Deensche monarchie. In de 9e eeuw werden deze tot dusverre slechts door Iersche kluizenaars bewoonde eilanden bevolkt door Noorweegsche uitgewekenen, in 't bijzonder door onafhankelijke geslachten, die zich in de door Harald hárfagri's (860-933) veroveringen in het leven geroepen nieuwe toestanden niet konden schikken. In den beginne een toevluchtsoord voor Noorweegsche ballingen, evenals het op eene vaart naar de Färöer in denzelfden tijd toevallig ontdekte IJsland, lagen deze eilanden echter te kort bij het moederland, om lang hunne onafhankelijkheid te bewaren, en reeds in het begin der 10e eeuw zien wij Noorweegsche koningen gebruik maken van de steeds aldaar woedende partijtwisten en familieveeten, om hun gezag over de eilanden uit te breiden, en de hoofden van eene partij, die zich bij hen aansloot, tot landvoogden (jarlen) aanstellen. Sedert de groote voorvechter van het Christendom in Noorwegen, Olaf Tryggvason, den nieuwen godsdienst ook aan de bewoners der Färöer wist op te dringen, kon men deze eilanden reeds tot op zekere hoogte als een Noorweegsch wingewest aanmerken; schatplichtig werden zij in 1035 tijdens de regeering van Magnus den goede; zij deelen van dat oogenblik af aan langen tijd in de lotgevallen van dit rijk. Met Noorwegen namen zij in 1397 deel aan de unie van Kalmar en werden in 1536 eene Deensche provincie, wat zij bleven, toen Noorwegen in 1814 van Denemarken gescheiden en met Zweden tot eene unie verbonden werd.

Ofschoon de Färinger - zoo noemen zich de bewoners der Färöer - van afkomst Noren zijn en tot het moederland steeds in innige betrekking gestaan hebben, was toch hun afgelegen woonplaats de oorzaak van eene eigenaardige ontwikkeling, die

in sommige opzichten sterk van die van het Noorsche volk afwijkt. De politieke band, die de Färöer aan Noorwegen verbond, bewaarde hen voor het lot, dat de Orknö-, de Shetlandsen andere eenmaal door Noren gecoloniseerde eilanden trof, waar de Skandinavische taal langzamerhand voor het overmatige Engelsch moest wijken en thans geheel uitgestorven is[1]; van den anderen kant was de afstand te groot, dan dat de beide volken elkaar in zeden en taal geheel gelijk zouden blijven. De historische studie der Färösche taal heeft met groote moeilijkheden te kampen, daar er slechts zeer weinig oude overblijfselen bewaard zijn - enkele diplomata uit de 15e eeuw, in een dialect, dat, schriftelijk althans, nog weinig van het Oud-Noorweegsch afwijkt - en de jongere opteekeningen eerst uit onze eeuw dagteekenen. Deze hebben uit een taalkundig oogpunt slechts eene betrekkelijke waarde, doordat zij zich in vele punten, vooral wat de orthographie betreft, aan eene traditie aansluiten, die het geschrevene Färösch zeer op het IJslandsch doet gelijken. Eerst in den jongsten tijd openbaart zich van geleerde zijde een streven om meer phonetisch te schrijven. Voor de geschiedenis der Färösche taal zijn dus de gesproken dialecten de hoofdbron. Intusschen is het hier de plaats niet, op taalhistorische vragen dieper in te gaan; alleen zij hier nog opgemerkt, dat de Färösche tongvallen zich door eene weekheid onderscheiden, waarmede geen andere Noordsche taal vergeleken worden kan, en die aan hunne poëzie een hoogst muzikalen klank geeft. Men is in zuidelijker landen gewend te spreken van de zoetvloeiendheid en zangerigheid van het Zweedsch, dat men gaarne het Italiaansch van het Noorden noemt, en voorzeker neemt het Zweedsch in dit opzicht door zijn eigenaardigen klemtoon en de palatalisatie van vele keelklanken een gansch bijzondere plaats onder de talen van het Noorden in; wanneer men echter de zangerigheid eener taal niet alleen in eene sterke afwisseling van hooge en lage tonen, maar tevens in het verweeken en vervluchtigen van medeklinkers en eene sterke ontwikkeling van tweeklanken zoekt, dan verdient onder de nieuwere Noordsche talen het Färösch wel als de meest vloeiende genoemd te worden.

1) Nog omstreeks 1800 werd op de twee bovengenoemde eilandengroepen hier en daar een Skandinavisch dialect gesproken.

Niettegenstaande verreweg het grootste deel der Färösche geschriften nauwelijks eene eeuw oud zijn, bezit deze taal toch eene zeer oorspronkelijke en tegelijkertijd zeer oude letterkunde. Evenals eenmaal hunne voorvaderen hun heldenzangen eeuwen achtereen van geslacht op geslacht overleverden, tot deze eindelijk in de 12e eeuw en later op IJsland werden opgeteekend en in bundels bijeengebracht, zoo hebben ook in later tijd de Färinger een groot aantal middeleeuwsche gedichten in mondelinge overlevering bewaard, gedichten, die men het eerst in onze eeuw de moeite waard rekende, op te teekenen. Het voortleven van onze volksliederen in een hedendaagsche taal is geen ongewoon verschijnsel; bekend genoeg zijn de verzamelingen, in verschillende talen eerst door de aanhangers der romantische school, later door philologen bijeengebracht; merkwaardig echter is het, dat de Färöer in dit opzicht eene zoo eigenaardige plaats innemen. Vooreerst valt het groote aantal der bewaarde gedichten in het oog[1)], hunne origineele redactie, daar waar zij afwijken van wat in andere talen overgeleverd is[2)], hun oude stof - er bestaat o.a. een geheel cyclus van Siegfriedliederen (Sjurdar kvaedi), waarin oude trekken bewaard zijn, die nog thans voor de geschiedenis der Niebelungensage van belang zijn; verder verdient de eigenaardige wijze van overlevering opmerking, nl. door den dans, waarmee zij innig verbonden zijn. Nog heden ten dage worden deze liederen op de Färöer vooral bij gelegenheid van het Kerstfeest (Jul) alom bij den dans gezongen; men neemt elkander bij de hand en gaat in rijen heen en weer; terwijl zingt een uit het gezelschap de strophen, waarop allen te zamen het refrein instemmen[3)]. Dit refrein, dat ook in andere volksliederen veel, in de Deensche geregeld voorkomt, bevat gewoonlijk, in het Färösch nog meer dan elders, eene toespeling op den dans, die bij den veelal treurigen inhoud van het gedicht somtijds wonderlijk afsteekt. Dat de bestemming dezer liederen, om bij den dans gezongen te worden, oud is, blijkt vooral hieruit, dat het refrein dikwijls woorden bevat, die thans volkomen onverstaanbaar zijn; daar zij buiten den

1) Grundtvig's en Bloch's: Corpus carminum faeroensium bevat 234 liederen in bijna 900 opteekeningen.
2) Een dergelijk gedicht wordt hier beneden meegedeeld onder den titel: Olaf Ridderroem.
3) Rosenberg, Nordboernes aandsliv. II, 435.

samenhang van het geheel stonden, waren zij aan meer verbastering onderhevig en werden in vele gevallen tot niet meer dan bloote galmen, die wel de opgewondenheid van den danser uitdrukken, maar overigens geen zin meer hebben.

In hooge mate onderscheiden zich de Färösche volksliederen van andere hierdoor, dat de nieuwere poëzie met de middeleeuwsche eene continuiteit vormt. De bron, waaruit de volksliederen stroomen, heeft nooit opgehouden te vloeien, en geene breede kloof van veranderde cultuur scheidt het heden van het verleden, zoodat een hedendaagsch dichter in denzelfden geest en denzelfden toon dicht als zijn broeder in de 13e of 14e eeuw. Dàt vooral maakt het frissche en aantrekkelijke der Färösche poëzie uit, en dat is wel de oorzaak, dat deze gedichten ons niet de stoffige overblijfselen van een voorbijgeganen tijd toeschijnen, maar levende vruchten eener nog heden werkende volksfantasie Voor mij ligt het gedicht Ormurinn langi (d.i. de lange draak)[1)], omstreeks 1830 door den boer Jens Christian Djurhuus gedicht; het behandelt den dood van koning Olaf Tryggvason in een zeegevecht tegen de vereenigde Denen en Zweden en eene ontevredene Noorweegsche partij. Het gedicht komt in compositie en stijl geheel overeen met de liederen der middeleeuwen. Wat is de oorzaak, dat zulk een gedicht niet houterig, niet gemaakt klinkt? Deze, dat de Färinger nog middeleeuwsche menschen zijn, de Färösche taal nog eene middeleeuwsche taal is, en het onmogelijk zou zijn, in het Färösch in eenen anderen toon te dichten.

Wat hier van de poëzie gezegd is, geldt in dezelfde mate van het proza. De eilanden wemelen van sagen en mythen. Geen berg, geen steen, geen water, waar niet een dwerg, elf of nikker huist. Ook in andere landen vindt men restes van overoud volksgeloof; de voorstellingen, die men er, vooral in Germaansche landen, van de boven- of benedenaardsche wezens heeft, komen in vele opzichten met die overeen, welke men op de Färöer aantreft, en geen wonder, want overal zijn het overblijfselen van dezelfde mythologie. Maar verrassend is alweder de natuurlijke toon, waarop dat alles meegedeeld wordt. Het geloof bestaat niet hier en daar bij eene oude vrouw, die door

1) Draak is in het Oud-Noorsch de vaste naam voor een oorlogsschip; in de jongere noordsche talen is het woord in poëzie nog wel in gebruik. ‘De lange draak’ heette het schip van Olaf Tryggvason.

de anderen voor dwaas wordt aangezien, maar het is algemeen, al mogen enkelen onder den invloed van Europeesche denkbeelden er zich voor schamen; en de verteller neemt dus de houding aan van iemand, die precies op de hoogte is. Waar hij in onzekerheid verkeert, twijfelt hij alleen, of de ééne of de andere sage de juiste is. Twee steenen heeten ‘de reus’ en ‘het oude wijf’; het is een reuzenechtpaar, indertijd door IJsland uitgezonden, om de Färöer naar IJsland toe te trekken, maar bij het werk door den dag overvallen en in steen veranderd. Volgens anderen daarentegen waren zij gezonden, om koren van de Färöer te rooven. Voor die meening is veel te zeggen, meent de verteller, want: ‘dat kan men zien, dat het oude wijf een bundel of zak op den rug heeft.’ Duidelijk weet de Färinger onderscheid tusschen huldufolk (denk aan Holda) en elven, tusschen elven en nikkers, nikkers en zeemannetjes, dwergen en wichten (vaettrar); zelfs het vee van de holden moet men wel van de zeekoeien onderscheiden, de eerste toch wenden hun gezicht naar zee, de andere naar de bergen. Wie dat niet weet, dien kan zijne onkunde duur te staan komen; immers, wie eene holdenkoe melkt, loopt gevaar voor de wraak van den eigenaar, wie echter een zeekoe in zijn stal vindt, behoeft slechts een kruis op haar rug te krassen, en het dier blijft rustig naast de andere koeien staan, die zich in den stal bevinden.

Dit weinige zij genoeg, om de Färösche letterkunde in enkele hoofdtrekken te kenschetsen; in de volgende bladzijden wensch ik door eenige proeven van vertaling te geven, de voortbrengselen dier letterkunde voor zich zelf te laten spreken. De text sluit zich zoo woordelijk mogelijk aan het oorspronkelijke aan. De stukken zijn gekozen uit Hamershaimb's Faerosk Anthologi, Köbenhavn 1886-91. Andere verzamelingen zijn Hammershaimb: Sjurdar kvaedi (de boven genoemde liederen van den Siegfriedcyclus,) id. Faeroiske kvaeder. Grundtvig's Corpus Carminum faeroensium is, op eene kleine bloemlezing na, ongedrukt.

I. Poëzie.

Torkils dochters.[1)]

+Torkil heeft twee dochters;
- te dansen - +1.
lang in den morgen sliepen zij.
- hier wil ik op den bodem voort dansen,
al staat ge mij naar het leven,
wel let men op mij.[2)]

+Zij sliepen zoo lang,
- te dansen - +2.
tot de zon scheen op hunne bedden.
- hier wil ik enz.

+Zij sliepen zoo lang in den dag,
tot de zon scheen op hunne bedstede. +3.

+Torkil gaat naar de slaapkamer;
hij wekt zijne schoone dochters. +4.

+'Sta op, Katrine, mijne dochter,
de priester vraagt u ten huwelijk.' +5.

+'Wil hij niet wachten,
verzoek hem, heen te rijden.' +6.

+Katrine gaat op het bed zitten;
zij kleedt zich netjes en langzaam. +7.

+Zij trok een zijden hemd aan.
het handenwerk van negen meisjes. +8.

+Buiten op den blauwen mantel
lag goud langs elken zoom. +9.

+Katrine gaat op den kant van het bed zitten;
zij trok een scharlakenroode rok aan. +10.

+Een scharlakenroode rok en een fraai versierde schoen;
hare blanke armen wiesch zij in water. +11.

+Zij nam haar goede gouden kam;
zij versiert zich het haar met een zijden band. +12.

1) Dit gedicht bestaat, voor zoover mij bekend is, alleen in het Färösch.
2) De 2e en 4e-6e regels maken hier het refrein uit. In andere gedichten komt alleen aan het einde der strophe een refrein voor.

+ Zij versiert zich het haar met fijne zijde;[1)]
een gouden kroon zet zij er boven op. +13.

+Katrine gaat in den stal,
zij bindt den telganger los. +14.

+Zij bindt er een los, zij bindt er twee los,
op den besten leide zij het zadel. +15.

+Daar was geen knecht aanwezig;
zelf leide zij het dier den stang in den bek. +16.

+Daar was geen knecht in den tuin;
zelf leide Katrine het paard den stang in den bek. +17.

+Katrine reed langs de straat voorwaarts;
het dreunde, waar haar telganger liep. +18.

+Toen zij zuidwaarts aan de helling gekomen was,
ontmoetten haar drie vagebonden. +19.

+Toen zij een weinig verder gekomen was,
ontmoetten haar twee vagabonden. +20.

+Toen zij den halven weg had afgelegd,
ontmoette haar één vagebond. +21.

+'Hoor, Katrine, ik spreek tot u,
wilt gij mijn bijzit wezen? +22.

+Wilt gij liever uw jonge leven laten
dan mijn bijzit te wezen'? +23.

1) Dergelijke herhalingen, hetzij dat de tweede regel van het voorgaande couplet met geringe wijziging dezelfde is als de eerste van het volgende, hetzij dat twee op elkander volgende coupletten behoudens eene geringe wijziging met elkaar overeenstemmen, zijn een eigenaardig kenmerk dezer poëzie; zoo str. 16, 17; 51, 52 - Marialied, str. 5, 6; 13, 14 (bij 12-14 vgl. 15-17); 21^2, 22^1 - Olaf Ridderroem str. 4, 5; 7, 8; 9, 10; 16, 17 (vgl. 19-20) enz. In middeleeuwsche balladen is deze poëtische figuur algemeen genoeg. Men denke slechts aan de overbekende regels uit het lied van twee coninxkinderen:

Wat troc si van haer hande?
een vingerlinc, root van gout.
'hout daer, mijns vaders visscher
dees vingerlinc, root van gout'.

of aan de regels uit het lied van Geraert van Velsen:

Snachts, omtrent de middernacht,
omtrent de middernachte,
doe lach de grave van Hollant
ghesloten in boeijen so vaste.

+‘Eer wil ik mijn jonge leven laten,
dan ik uw bijzit wezen wil.’ +24.

+De vagebond trok zijn zwaard;
hij hieuw Katrine in twee stukken. +25.

+Daar, waar haar bloed dreef,
daar ontvonkte overal licht. +26.

+Daar, waar haar hoofd lag,
ontsprong een bron met genezend water. +27.

+Daar, waar haar romp lag,
verhief zich een kerk met een kruis er op. +28.

+De vagebond begaf zich naar de hoeve:
buiten stond Torkil voor hem. +29.

+‘Hoor, vagebond, ik spreek tot u,[1)]
zaagt gij niet Katrine, mijne dochter?’ +30.

+‘Ja, voorzeker zag ik haar:
in de Mariakerk was zij gisteren. +31.

+Torkil, Torkil, verleen mij huisvesting,
ik ben zoo vreeselijk ziek.’ +32.

+‘Mijn huis is bereid,
ook al waren er meer vagebonden.’ +33.

+Asa, kleine, steek licht aan,
de vagebond verlangt naar bed. +34.

+Asa gaat naar het bed,
zij maakt het gereed voor den zieken man. +35.

+‘Asa, kleine, slaap bij mij!
een zijden hemd geef ik u!’ +36.

+‘Laat mij eerst het hemd zien,
daarna zal ik bij u slapen.’ +37.

1) Dit is een der vaste formules, die in deze poëzie telkens wederkeeren, vgl. str. 22, Marialied str. 2. Het is een dergelijk verschijnsel als het voorkomen van eene zelfde geheele of halve strophe in twee verschillende gedichten; te vergelijken zijn bv. de verzen:

Si nam hem i haren armen
si custene voor sinen mont,

welke zoowel in het lied van twee coninxkinderen als in dat van den gestorven geliefde voorkomen.

+Toen zij het hemd zag,
herkende zij er het teeken harer zuster aan. +38.

+‘Asa, kleine, slaap bij mij!
een blauwen mantel geef ik u.’ +39.

+‘Laat mij eerst den mantel zien,
daarna zal ik bij u slapen.’ +40.

+Toen zij den mantel zag,
herkende zij er het teeken harer zuster aan. +41.

+‘Asa, kleine, slaap bij mij!
eene gouden kroon geef ik u.’ +42.

+‘Laat mij eerst de gouden kroon zien,
daarna zal ik bij u slapen.’ +43.

+Toen zij de gouden kroon zag,
herkende zij er het teeken harer zuster aan. +44.

+Asa sloeg de deur tegen den drempel:
‘vagebond, heb nu een goeden nacht.’ +45.

+Asa ging tot haar vader:
‘de vagebond heeft uwe dochter gedood.’ +46.

+‘Wie durft mij die boodschap te brengen?
En wie dorst die daad te volvoeren?’ +47.

+‘Ik durf u die boodschap te brengen;
de zwerver dorst die daad te volvoeren.’ +48.

+Torkil beveelt twee knapen:
‘gaat in het bosch en ontsteekt een vuur. +49.

+Gaat in het bosch en ontsteekt een vuur;
daarin zal de vagebond verbranden.’ +50.

+Het was omtrent den morgentijd,
dat de vagebond op de groene helling verbrandde. +51.

+Het was omtrent het morgenuur,
dat de vagebond in den groenen tuin verbrandde. +52.

Merkwaardig om zijne naieve anachronismen is het volgende

Marialied.[1)]

+Jezus kwam bij eene rivier, daar zat Maria bij de beek te wasschen. - Nu zij Jezus ons schild in elke moeilijkheid! -	+1.
+'Hoor, Maria! ik spreek tot u, geef mij te drinken uit uwe vaten!'	+2.
+'Mijne vaten zijn niet rein; wilt gij drinken uit mijne twee holle handen?'	+3.
+'Waart gij zoo rein als Maria, mijne moeder, dan zou ik uit uwe twee holle handen gedronken hebben'.	+4.
+Zij zwoer dat met haar mond, dat zij zoo rein eene non was.	+5.
+Zij zwoer dat bij haar psalmboek, dat zij geen man in het geheim bekende.	+6.
+'Zweer niet, zweer niet, zondige vrouw, op het aardrijk wandelen drie kinderen.	+7.
+Het eerste (hebt gij) bij uw vader, het tweede bij uw broeder.	+8.
+Het derde bij uw parochie-priester, en dat was de allergrootste zonde.'	+9.
+Maria viel op hare knieën: 'gij Jezus zelf, neem mijne biecht aan'.	+10.
+'Ik zal uwe biecht aannemen, dat zal uw heil wezen.	+11.
+Gij zult buiten ronddolen, negen jaren lang.	+12.

1) Dit gedicht bestaat in eene afwijkende redactie ook in het Deensch en in het Zweedsch (Grundtvig, Danmarks gamle folkeviser II, 532 e.v.). De vrouw niemand anders dan de zoogenaamde Samaritaansche vrouw, wordt daar Maria Magdalena genoemd, eene verwarring die, zooals blijkt uit den naam Maria, dien zij ook hier draagt, op zijn minst even oud is als de gemeenschappelijke bron van al deze liederen. Dat Maria Magdalena op haar beurt voor dezelfde persoon werd aangezien als Maria, de zuster van Lazarus, is bekend genoeg.

+Treden op rijm en koude sneeuw,
barrevoets en ongeschoeid. +13.

+Barrevoets met een doek om het hoofd,
zoo zult gij boeten voor uwe zonden.' +14.

+Maria begon te dolen
negen lange jaren. +15.

+Zij trad op rijm en koude sneeuw,
barrevoets en ongeschoeid. +16.

+Barrevoets met een doek om het hoofd,
zoo boette Maria hare zonden. +17.

+Negen jaren waren voorbijgegaan;
weder kwam Jezus op dezelfde plaats. +18.

+'Hoor, Maria, ik spreek tot u,
hoe bevalt u de door mij opgelegde boete?' +19.

+'Zoo bevalt mij de door u opgelegde boete,
als dronk ik elken dag klaren wijn.' +20.

+'Dat zult gij hebben voor uw geduld,
gij zult Maria, mijne moeder dienen. +21.

+Maria, mijne moeder dienen,
zevenmaal reiner dan het zonnelicht.' +22.

Van de liederen, die over een groot deel van Europa verbreid zijn, maar zich in 't Färösch door eene origineele redactie onderscheiden, deel ik alleen mee:

Olaf Ridderroem.

+'Waar zult gij heen rijden, mijn Olaf?
- kool en de smid er bij[1] -
aan de zoldering hangt uw harnas.'
Jonge mannen, vroolijke makkers, gaat
voort in de zaal, danst lustig! +1.

+'Ik rijd op de heide,
om de wilde hinden te jagen.' +2.

1) Ziehier een voorbeeld van een refrein, dat ten deele onverstaanbaar is Regel 2, 4, 5 vormen het refrein; 2 is waarschijnlijk eene verbastering van eenige woorden, die òf eene toespeling op den afloop, òf evenals 4-5 op den dans bevatten.

+‘Gij rijdt niet uit om hinden te jagen,
maar gij rijdt naar uw speelnoot. +3.

+Wit is uw hemd, goed is het gewasschen,
bloedig wordt het u uitgetrokken. +4.

+Wit is uw hemd, goed is het gesneden,
bloedig wordt het teruggebracht.’ +5.

+Olaf wendt zich van zijne moeder weg:
‘God geve, dat het niet ga, zooals mij voorspeld is.’ +6.

+Olaf rijdt langs de bergen voorwaarts,
hij kwam aan bij eene elvenwoning. +7.

+Olaf rijdt snel langs de bergen,
hij bereikte een elvenhuis. +8.

+Naar buiten kwam een elvenmeisje,
gevlochten haar hing over hare schouders. +9.

+Naar buiten kwam toen eene der elven,
gevlochten haar lag op hare schouders. +10.

+‘Wees welkom, Olaf Ridderroem;
kom in den dans en zing voor ons!’ +11.

+‘Gij behoeft uw haar voor mij niet te vlechten;
ik ben niet gekomen, om u te vragen.’ +12.

+‘Zijt gij niet gekomen, om mij te vragen,
ik ben niet van plan, u te bezitten.’ +13.

+‘Ik kan niet langer onder de elven verkeeren;
morgen laat ik mijne bruiloft bereiden.’ +14.

+‘Wilt gij niet langer onder de elven verkeeren,
ziek zult gij uwe bruiloft bereiden. +15.

+Wilt gij liever zeven jaar ziek liggen,
of wilt gij morgen sterven? +16.

+Wilt gij liever zeven jaar op het stroo liggen,
of wilt gij morgen onder den grond gestopt worden?’ +17.

+‘Twee dingen biedt gij mij aan; geen van beide is zacht;
naar is het, lang ziek te liggen. +18.

+Liever wil ik morgen sterven,
dan ik zeven jaar ziek wil liggen. +19.

+Liever wil ik morgen onder den grond gestopt worden,
dan ik zeven jaar op stroo wil liggen.' +20.

+Zij bracht een drinkvat;
de giftkorrel was er in. +21.

+Zij bracht eene drinkstoop;
de giftkorrel dreef er in. +22.

+Zij schonk hem den drinkhoorn in;
daar voer de giftkorrel in. +23.

+Bij den eersten teug, dien Olaf dronk,
sprong de breede gordel, dien hij om had. +24.

+'Hoor, schoone Olaf,
kus mij, voor gij wegrijdt!' +25.

+Olaf leunde op de zadelboog;
hij kuste het meisje met weinig lust. +26.

+Zij kuste hem zoo zacht,
zij bedroog hem zoo valsch. +27.

+'Zeg aan uwe moeder, als gij thuiskomt,
dat uw paard over een steen gestruikeld is.' +28.

+Olaf reed terug naar de hoeve;
buiten stond zijne moeder voor hem. +29.

+'Hoe zijt gij zoo vaal, hoe zijt gij zoo bleek,
alsof gij bij het elvenspel waart geweest?' +30.

+'Mijne lieve moeder, ik zeg u de waarheid:
mijn paard struikelde over een steen. +31.

+Daarom ben ik vaal, daarom ben ik bleek:
gisteren was ik bij het elvenspel. +32.

+Daarom ben ik vaal, daarom zie ik er uit als boombast,
gisteren was ik zeer nabij de elven.' +33.

+'Mijn lieve vader, haal mij een priester,
mijne lieve moeder, wees mij nabij.' +34.

+Olaf ging snel met het aangezicht naar den muur liggen;
hij stierf lang voor middernacht. +35.

+Daar kwamen uit dat huis
drie lijken; zij waren zoo schoon versierd. +36.

+Het eerste was Olaf, het tweede zijne bruid,
het derde zijne moeder; zij liet haar leven. +37.

+Het eerste was Olaf, het tweede zijn meisje,
het derde zijne moeder; van smart stierf zij. +38.
- Jonge mannen, vroolijke makkers, gaat
voort in de zaal, danst lustig!

Dit gedicht is over geheel Skandinavië verbreid - Grundvig kende er in Skandinavische dialecten 68 opteekeningen van - verder is het in het Schotsch, het Bretonsch en in zeer afwijkende redactie in het Fransch bewaard, van waar het in het Italiaansch, het Catalaansch en het dialect der Balearen doordrong. Onder den titel: 'Herr Olof' is in de bekende verzameling: 'des Knaben Wunderhorn' een Duitsch gedicht opgenomen dat echter slechts eene door Herder vervaardigde vertaling eener Deensche redactie van het hierboven meegedeelde volkslied is. Eene gansch eigenaardige plaats neemt de Färösche ballade in. Olafs afscheid van zijne moeder, de toespeling op eene vroegere betrekking tusschen hem en het elvenmeisje, de giftbeker, dien zij hem te drinken geeft, zijn uitsluitend hier bewaard. Den kus, dien zij hem bij het afscheid geeft, kent ook de IJslandsche overlevering, maar slechts als een voorwendsel, om hem een mes in het hart te steken, welk laatste motief ook in verscheidene andere opteekeningen voorkomt. Daarentegen wordt hier slechts met een enkel woord van den elvendans gewag gemaakt, die in andere vormen van het lied eene gewichtige plaats inneemt; ook de dood van Olafs bruid, die den hoofdinhoud van de Romaansche redacties uitmaakt, wordt hier niet meer dan aangeduid. Als curiosum voer ik het in sommige Deensche redactiën meegedeelde bericht aan, dat niet drie, maar vier lijken werden uitgedragen; het vierde was Olafs hond.

Eene zeer interessante studie over dit gedicht in al zijne vormen vindt men in Grundtvigs reeds vroeger geciteerd werk: Danmarks gamle folkeviser IV, 835-874; vgl. II, 409.

II. Proza.

Dwergen.

Dwergen zijn kort en dik; zij hebben geen baard maar zijn toch niet leelijk aan te zien. Zij wonen in groote steenen of in heuvels onder de rotsen; zulke dwergensteenen worden op vele plaatsen op de eilanden aangetroffen. De dwergen zijn goedig, maar zij dulden geen rumoer nabij hunne woonplaatsen; dan worden zij boos en trekken toornig van daar weg; zoo staat de groote dwergensteen op Skuvö in tweeën gekloofd, doordat twee jongens, die zich daar eens bevonden, vloekten en vochten; toen vluchtten de dwergen en kloofden den steen. Dwergen zijn zeer goede smeden; van hen leerden de menschen het eerst, staal in water hard te maken; vroeger hielden zij het ijzer voor zich uit en smeedden het, door het met den hamer te beuken, tot het koud was. De gereedschappen der dwergen smeden van zelf. De kracht der dwergen is in hun gordel, dien zij om hun midden binden; neemt gij een dwerg zijn gordel af, dan is hij al zijne kracht kwijt, en dan kan men van hem verlangen, dat hij smeedt, wat men wenscht, en dat hij dure kostbaarheden geeft, om zijn gordel terug te krijgen. Onder de steenen, waar zij wonen, kan men dikwijls asch zien liggen, die uit hunne smidse geveegd is. In Ganzendal staat een rots, waarin dwergen wonen; hierin hoort men ze dikwijls smeden. Een arme man was eenmaal noordwaarts in Tunga en stapelde turf op; hij zag, dat de rots open was, en de dwergen daar binnen smeedden; hij ging nader, om er naar te kijken. Een dwerg kwam toen naar buiten in de deur en zeide tot hem: ‘onbeschaamd genoeg waart gij, zoo arm als gij zijt; toch moogt gij dit mes behouden,’ en nu wierp hij hem naar buiten een mes toe, zoo scherp, dat het alles sneed, dat met den kant in aanraking kwam, hoe hard het ook wezen mocht.

Ziehier een bezweringsmiddel, dat doet denken aan ons recept, om een vogel te vangen, door hem zout op den staart te leggen:

De Zegesteen.

De zegesteen is goed om bij zich te dragen, want de man, die dien heeft, krijgt altijd de overwinning, waar hij zich in den strijd

bevindt, geen kwaad wordt hem aangedaan door menschen noch booze geesten, waar hij zich heen begeeft, maar voorspoed volgt hem, alles gaat hem naar wensch, en ieder is hem welwillend gestemd. Het is dus niet te verwonderen, dat de menschen gaarne zulk eenen steen willen hebben, die zóó vele goede eigenschappen bezit; maar geen man weet, waar deze kostbare steen is te vinden; maar de raaf weet het, en nu zal ik vertellen, hoe gij de raaf er toe krijgen moet, den zegesteen te halen en hem af te geven.

De overlevering zegt, dat de raaf zich in Februari paart, eieren legt in Maart en broedt in April. Wanneer de raaf nu eieren heeft gelegd, moet de man (die den steen bezitten wil) langs den rotswand of door de bergkloof, waar de raaf haar nest heeft, klimmen; hij moet zich verborgen houden en de raaf niets van zich laten bemerken en rustig wachten, tot de raaf van het nest vliegt. Dan is het noodig, dat de man zich haast, om het nest te bereiken, de eieren te nemen, ze hard te koken en ze weer in het nest te leggen, voordat de raaf weer thuiskomt, zoodat zij geen kwaad vermoedt - vlug moet hij wezen, die dat zal uitvoeren. De raaf komt dan op het nest terug en gaat op de eieren liggen, maar als zij den broeitijd geheel uit gelegen heeft, begint zij ongeduldig te worden, omdat zij ziet, dat er nog geen een gebarsten is, en het verveelt haar ten slotte, langer te liggen. Nu besluit zij, zich op weg te begeven, ten einde den zegesteen te zoeken, om dien in het nest naast de eieren neer te leggen en deze zoodoende tot jongen uitgebroed te krijgen; maar de man moet zich dan in de nabijheid bevinden, en òf de raaf schieten en den steen uit haar snavel nemen, òf haar den steen bij de eieren laten neerleggen en haar dan onverwacht overvallen, vóór zij gelegenheid gehad heeft, die gekookte eieren uit te broeden; want dan vliegt zij weer weg met den steen, daarheen, van waar zij hem gehaald heeft.

Svínoy (Het zwijnseiland).

Dat vertelt de overlevering, dat Svínoy evenals andere eilanden in vroeger dagen een drijvend eiland geweest is. Het kwam in het Noorden op maar werd zelden door de menschen gezien, want het bracht gewoonlijk nevel met zich en was zelf in mist gehuld. Nu zal ik vertellen, hoe het geschiedde, dat het een vast eiland

werd. In het dorp Vidareid op het eiland Vidoy hadden de menschen eene zeug maar geen beer, en toch was de zeug ieder jaar zwanger en kreeg biggen. Allen verwonderden zich daarover zeer en konden maar niet begrijpen, hoe die zaak in elkaar zat. Sommigen zeiden nu, dat zij haar van tijd tot tijd in het dorp gemist hadden, maar dat zij toch altijd spoedig teruggekomen was. Eenmaal liep zij snel oostwaarts door het dorp en over de landengte op Eidsvík aan. Eene vrouw kreeg haar te pakken en bond een sleutelring boven aan haar staart; de zeug begaf zich in zee en zwom van land. Kort daarna zien de menschen te Vidareid een eiland uit de zee opkomen ten Zuiden van de landengte; zij bemannen zoo spoedig mogelijk een boot en roeien naar het eiland, en nu konden zij zoowel het vinden als er landen; toen de zeug er ijzer heen had gebracht, werd het vast, en terstond scheen er licht door den nevel, die het bedekt had, en daar heeft het sedert gelegen. Maar zij noemden het Zwijnseiland, omdat het vol zwijnen was, toen zij er aankwamen, en omdat een zwijn het aan den bodem had vastgemaakt, zoodat het niet langer een drijvend eiland was; maar daar buiten op dat eiland was het, dat de zeug van Vidareid zich een beer gezocht had.

Zottensagen.

1. Enkele vermakelijke geschiedenissen worden verteld van de bewoners van Skard in de Noord-eilanden en hunne onwetendheid in oude dagen, alsmede van de bewoners van Fámjin op Suduroy (Zuid-eiland). Op een avond zag men te Skard[1)] op Kunoy de maan op den bergtop ten zuiden van het dorp; - wie toen daar boven geweest was, had haar met de hand kunnen grijpen en haar meenemen naar Skard; dat zou hun wel te pas zijn gekomen, meenden zij, haar gedurende de lange winteravonden bij zich te behouden; dan zou het zooveel niet hinderen, wanneer er geen traan was, om in de lamp te doen - de groote, schijnende maan zou hun licht verschaffen. Zij hielden het daarom voor raadzaam, dat alle mannen in het dorp, die gaan konden, den berg zouden bestijgen, ten einde de maan over te halen, dat zij met wat speel-

1) Deze plaatsnaam beteekent bergkloof.

goed kwam spelen en altijd dáár scheen. Zoo gezegd, zoo gedaan; blij over dezen snuggeren inval klimmen zij, zoo snel zij kunnen, den berg op, waar de maan lag, maar helaas! toen zij daar boven kwamen, was er geen maan meer op den berg, zij was ver van hen hoog de lucht in gestegen en had zich meer zuidwaarts begeven, zoodat niemand zulke lange armen had, dat hij ze bereiken kon. Zonder maan van boven naar het dorp terug te gaan, dat scheen hun eene al te groote schande; zij loopen dus in een vaart door op een hoogeren top af, die zich nog meer zuidelijk bevond, en meenden, dat zij haar hier zouden krijgen, en het zag er wel naar uit, dat dit hun zou gelukken, want hoe verder zij van den eersten top naar beneden kwamen, hoe meer de maan naar beneden zakte naar den zuidelijken top, en nu troostten zij zich en liepen toen al wat zij konden dien top op; maar toen zij er boven op gekomen waren, was de maan al weer weg. Zij geloofden nu, dat de maan bang voor hen was, en begonnen van den eenen top naar den anderen te loopen en riepen allen, zoo vriendelijk zij konden:

> ‘Maan, maan, kom in mijn broekzak;
> gij zult tot belooning een boterham krijgen.’

Maar de maan wilde zich niet in de broekzakken der bewoners van Skard laten verstoppen, en hunne boterhammen wilde zij niet hebben, maar zij zette haren weg voort, om voor anderen dan voor hen te schijnen; afgemat en doodmoede kwamen zij naar huis, maar geen maan brachten zij mee.

2. Op een morgen bij het opgaan der zon kwam een man uit het Oosten op Fámjin af. Toen hij over den laatsten heuvel gestegen was en het dorp naderde, zag hij een meisje in dat huis, dat het naast aan den weg lag, druk in- en uitgaan met een trog in de hand. Hij ziet, dat de trog leeg is, en vraagt daarom, waarmee zij het zoo druk heeft. Zij antwoordde, dat zij den nacht naar buiten en den dag naar binnen droeg, opdat het daglicht in de kamer zou kunnen komen.

De cultuur onzer eeuw maakt zich langzamerhand ook van de Färöer meester, en het is te verwachten, dat het oude geloof

schrede voor schrede voor hare toenemende macht zal wijken. Verblijdend is daarom de ijver, waarmee zoowel geleerden als mannen uit die klasse van het volk, waar de meeste sagen leven, verzamelen, wat nog voor den ondergang bewaard kan worden. In de eerste plaats moet de verdraagzaamheid van sommige predikanten, zooals bv. V.U. Hammershaimb, geprezen worden, die in plaats van met fanatieke woede tegen het bijgeloof te ijveren, er belangrijke overblijfselen eener oudere beschaving in zien. Toch moet men vreezen, dat menige belangwekkende overlevering onherroepelijk verloren gaan zal, gelijk zonder twijfel ook reeds geschied is. Het ware daarom wenschelijk, dat iemand, die de daartoe noodige geschiktheid bezit, zich de moeite getroosten wilde, eene volledige verzameling van alle Färösche sagen, in 't bijzonder van die, welke nog niet opgeschreven zijn, aan te leggen, gelijk dat voor de volksliederen door Grundtvig gedaan is.

R.C. BOER.

Het onderwijs in de Zuid-Afrikaansche Republiek.

Bedriegen niet alle kenteekenen, dan staat de Transvaal aan den vooravond van een nieuwe toekomst.

Langen tijd haar kracht zoekende in afzondering, vermag de Zuid-Afrikaansche Republiek thans niet langer weerstand te bieden aan den aandrang der vreemdelingen om spoorwegverbindingen te maken met de kusten. Welhaast zal het oogenblik daar zijn, waarop èn Delagoa-baai èn Kaap-Kolonie - en misschien ook zelfs nog Natal - hare treinen naar het centrum des lands zenden. Schoorvoetend is de Tranvaalsche Regeering teruggeweken voor de ontevredenheid der beoefenaren van handel en industrie; angstig vasthoudend aan de eenmaal gedane uitspraak, dat geen spoorweg zou worden aangelegd, voordat de lijn Lourenço Marques - Pretoria tot zeker punt was voltooid, heeft President Kruger zoo lang mogelijk tegengestribbeld, totdat zijne scherpzinnigheid hem deed inzien, dat toegeven het eenige middel was om te voorkomen, dat de heftigste verbittering ontstond tusschen de burgers van denzelfden staat. De openstelling van het land aan alle kanten is dan ook te beschouwen als een niet geringe concessie aan het Engelsche element.

Men kent John Bull evenwel. Waar men hem den vinger geeft, neemt hij de geheele hand. Het streven van President Kruger, om door inschikkelijkheid den vrede te bewaren, heeft de Engelschman zich herhaaldelijk ten nutte gemaakt. De Regeering van een vrije Republiek heeft hij gedwongen tot het teekenen der beruchte Swazieland-conventie, waarvan de bepalingen zulk een grievende nederlaag zijn voor het Afrikaner Kolonistendom. Den grijzen staatsman Paul Kruger heeft hij genoodzaakt, een proclamatie uit te vaardigen, waarbij den onafhankelijken burgers werd verboden,

deel te nemen aan den trek, die was ontworpen om, buiten de Britsche *Chartered Company* om, Mashona-land te koloniseeren. Heden de eene concessie, morgen de andere.

Moet een dergelijke politiek zwaar vallen aan mannen, die zich met het schietwapen in de hand aan het Engelsche juk hebben ontworsteld, zij getuigt zeker van een goed inzicht. De dagen van de overwinningen op Amajuba-Hill en Langnek zullen niet licht wederkeeren. Moet eens de volkerenstrijd andermaal in Zuid-Afrika ontbranden, dan zullen de Engelschen, den vijand beter kennende, zich niet weder tot een eenigszins lichtzinnigen kamp laten verleiden, doch den grootsten heldenmoed der Boeren fnuiken door hun voortreffelijk geschut en hun sterke overmacht. De oorlog moet vóór alles vermeden worden en alle maatregelen, die dezen kunnen voorkomen, verdienen aanbeveling.

Versterking van het vaderlandsche element komt tot dat doel zeker wel in de eerste plaats in aanmerking.

Leest men de Engelsche couranten, dan schijnt 't een feit, dat de Zuid-Afrikaansche Republiek binnen enkele jaren een Engelsch-sprekend land zal zijn. Prof. Spruyt, de uitmuntende kenner van Zuid-Afrikaansche toestanden, acht deze bewering niet vrij van overdrijving, blijkens zijn opstel in de Nieuwe Rotterdamsche Courant van 27 September 1890. Het eerste argument, door den hoogleeraar voor zijne stelling aangevoerd, dat namelijk het aantal vreemdelingen, die het land verlaten hebben tijdens de ongelukkige goud-crisis, zeer groot is, moge van kracht geweest zijn, toen hij zijn opstel schreef, doch is thans niet langer geldig. Te Johannesburg keeren leven en vertier terug, hetgeen o.a. daaruit blijkt, dat bouwterreinen in deze stad, die vóór enkele maanden geen kooper konden vinden, thans met duizenden ponden sterling worden betaald.

Volkomen kunnen wij daarentegen met den hoogleeraar meegaan, waar hij zegt, dat 't eene illusie van de Engelschen is, als zij meenen dat elk immigrant, die naar de goudvelden komt, een winstpost is voor den Britschen invloed. ‘Statistieke gegevens zijn bijna niet voorhanden; alleen is het bekend, dat de Kaap-Kolonie, de Vrijstaat en Natal een groot contingent leverden tot de immigratie, terwijl Duitschland, Nederland, Ierland, Amerika en Australië zich niet onbetuigd lieten. Wel hebben de Engelsch-gezinden de journalistiek grootendeels in handen, waardoor de schijn ontstaat, als ware de bevolking der goudvelden in haar geheel Engelsch-gezind. Maar

uit zekere verschijnselen blijkt, dat een groot deel der bevolking geheel anders denkt dan de woordvoerders in de dagbladen. Zoo had eene volkstelling in een der wijken van Johannesburg, wier uitkomsten in de Transvaalsche bladen werden opgenomen, tot slotsom, dat in die wijk van de ruim 2000 bewoners nog geen derde deel geboren was in Engeland en Schotland en een grooter aantal in de Kolonie en den Vrijstaat. Zoo richtte de Kaapsche predikant Martins in Johannesburg eene school voor meergevorderden op, waar het onderwijs uitsluitend gegeven zal worden in de Nederlandsche taal. Waarschijnlijk zou een nauwkeurige statistiek leeren, dat nog niet de helft der bevolking te Johannesburg als moedertaal Engelsch spreekt, terwijl men gerust aannemen kan, dat velen dier Engelsch-sprekende bewoners, evenals de Ieren, *Home Rule* boven Harer Majesteit's Gouvernement zouden verkiezen.'

Zeer waar is ook de opmerking van prof. Spruyt, dat vele vreemdelingen met eene dochter des lands trouwen. Daar de kinderen bijna altijd de nationaliteit der moeder volgen, is het verklaarbaar, dat de Afrikaner partij in Zuid-Afrika onder hare ijverige leden tal van Engelsche namen telt.

Maar ondanks dat alles gelooven wij toch, dat slechts een zeer verstandig Staatsbestuur aan het verengelschen van de Transvaal paal en perk zal kunnen stellen. In eene zitting van den Volksraad (1888) heeft Kruger zelf verklaard, dat destijds reeds veel meer nieuwe 'inkomelingen' in het land waren dan oude burgers en nu de Witwatersrand zich heeft ontworsteld aan de noodzakelijke gevolgen van over-speculatie, wordt de stroom uit het Vereenigde Koninkrijk eer krachtiger dan zwakker. En, ongelukkig genoeg, treft hiermee juist samen het ontwaken van den trekgeest der Boeren, waaraan zoo gemakkelijk kan worden botgevierd in een land als Zuid-Afrika, waar nog zoo menig gebied op den immigrant wacht en de ondervinding heeft bewezen, dat de Afrikaner niet te evenaren is in zijn kolonisatie-systeem. Nauwelijks is de trek naar Mashona-land onderdrukt, of reeds hebben velen zich gereed gemaakt om te verhuizen naar Bihé, Swazieland, het Beira-gebied van de Mozambique-maatschappij of naar elders.

Niet het minst wordt de Transvaalsche nationaliteit bedreigd door het Engelsch kapitaal en het gebrekkig onderwijs. Ook prof. Spruyt erkent dat gevaar en hij geeft toe, dat, indien mijnbouw, nijverheid en handel geheel in Engelsche handen komen en de jeugd niet

beter wordt opgevoed, 't te vreezen is, dat de hoogere standen in de Transvaal binnen kort Engelsch zullen zijn en de Kaffers met de Boeren het mindere volk uitmaken.

De gedragslijn van Kruger bewijst, dat hij ook deze klippen kent en daaraan tracht te ontkomen. Herhaaldelijk heeft hij in de laatste jaren getoond, dat hij de financiële afhankelijkheid van Engeland wil vermijden - een streven, waaraan de Nederlandsch-Zuid-Afrikaansche Spoorwegmaatschappij, die van den kant der Engelsche kolonisten aan zooveel aanvallen blootstaat, veel te danken heeft. En wat de taal des lands betreft - men kent de bittere verwijten over het toevertrouwen van allerlei belangrijke en winstgevende Regeeringsbetrekkingen aan de Hollanders. Terwijl Ds. S.J. Dutoit[1)] het eenige middel om het toekomstige overheerschen der Engelsche taal te beletten, ziet in versterking van buiten van het Hollandsche element, begrijpt Kruger zeer goed, dat reeds veel gewonnen wordt wanneer de hooggeplaatsten in den lande het voorbeeld geven en toonen, dat de taal bij hen in aanzien staat. Een kloek besluit der Transvaalsche Regeering was 't dan ook onlangs om te Johannesburg - een der centra van Engelschen invloed - een stedelijk bestuur te organiseeren, niet alleen met Hollandsch tot spreek- en schrijftaal, maar ook geheel op Nederlandsche leest geschoeid. Maar van nog veel grooter gevolgen belooft het wetsontwerp op het onderwijs te worden, dat door den Superintendent N. Mansvelt is ingediend en door de Regeering is goedgekeurd. Wie doordrongen is van de waarheid, dat de taal gansch het volk is, zal terstond het belang begrijpen van deze concept-wet, waarin eene poging wordt gedaan om het onderwijs der Boeren te verbeteren en dat der Engelschen niet langer uitsluitend op Staatskosten te doen plaats hebben.

Nadat Ds. S.J. Dutoit als Superintendent van Onderwijs van de Zuid-Afrikaansche Republiek was afgetreden, heeft het der Regeering veel moeite gekost, een geschikt opvolger te vinden. Dat is niet te verwonderen. Wie den treurigen toestand van het Transvaalsche onderwijs kent, moet bevreesd zijn geweest, dat zijne krachten voor de reiniging van dien Augiasstal te kort zouden schieten. Prof. N. Mansvelt, de bekende hoogleeraar van het Victoria College uit Stellenbosch, is echter een man, die zich niet licht door

1) S.J. Dutoit, Afrika: het land der toekomst, Amsterdam, 1890, pag. 23.

moeilijkheden uit het veld laat slaan. Terstond, nadat de waardigheid door hem was aanvaard, heeft hij zich aan het werk begeven en de vruchten dier werkzaamheid zijn reeds spoedig wereldkundig geworden.

Vergelijkt men de jaarlijksche verslagen over den staat van het Openbaar Onderwijs in de Zuid-Afrikaansche Republiek, dan blijkt daaruit, dat er in de laatste jaren eene niet onaanzienlijke verbetering heeft plaats gevonden. Terwijl men in 1873 9 dorpsscholen en 10 wijkscholen bezat - in 1876 daalden deze cijfers respectievelijk nog tot 8 en 5 - blijkt uit het verslag over 1891, dat deze getallen tot 99 en 453 zijn gestegen. Het gemiddelde aantal leerlingen, hetwelk in 1876 nog slechts 150 bedroeg, beloopt thans reeds 8170. Uit de opgave, dat voor deze 8170 leerlingen in één jaar een som van £ 43.823,11 sh. werd uitgegeven, kan men zien, dat de schatkist althans geen beletsel is geweest voor de uitbreiding van het schoolonderwijs.

Daarom is des te opmerkelijker het onderzoek, door den heer Fred. Jeppe, te Pretoria, ingesteld naar de bevolking van Transvaal en Oranje-Vrijstaat, waarbij hij tot de slotsom is gekomen[1)], dat in eerstgenoemde republiek op den 1^{en} April 1891 slechts 22.22 pct. van de kinderen de scholen bezocht, d.i. dus nog niet eens het vierde gedeelte van het geheele getal. De Boeren, die op zulke afgelegen plaatsen wonen, dat 't zelfs niet mogelijk is, hunne kinderen te doen samenkomen met het kroost van andere Boeren en aldus een wijkschool op te richten, nemen namelijk in de meeste gevallen zelf een onderwijzer in dienst, die zijn loon, zooal niet als opvoeder der jeugd, dan toch als duivelstoejager wel waard is. Van het treurige bestaan, door zulk een mentor geleid, hebben Hendrik P.N. Muller[2)] en prof. Spruyt[3)] beschrijvingen gegeven. Niet zelden zijn het Nederlanders, die bij hun uitkomen gansch andere illusies koesterden, doch tot dit ambt hun toevlucht moesten nemen om in hun levensonderhoud te voorzien. De echte Boer houdt alles wat verder reikt dan de beginselen van schrijven, lezen, rekenen en de kennis van den Statenbijbel voor groote geleerdheid,

1) Gepubliceerd in *The Star* van Januari 1892.
2) In het Zuidwesten der Transvaal (Eigen Haard, 1888).
3) Bijlage tot het verslag van het bestuur der Nederlandsche Zuid-Afrikaansche Vereeniging over 1888.

waarvan hij een hartgrondigen afkeer heeft, als zou zij werkelijk tot razernij voeren. Zijn vrijen tijd moet de onderwijzer besteden tot het verrichten van diensten, die men hier te lande slechts van een daglooner zou vergen. Wie er tegen opziet, den Boer te helpen bij zijn arbeid op het land of bij het tellen van het vee, dat 's avonds in de kraal gedreven wordt, deugt niet voor Boerenschoolmeester. Zij, die de kunst verstaan om zich in alles te schikken en hunne gewoonten voor die des lands verwisselen, staan daarentegen bij den Boer hoog aangeschreven. Als zulk een onderwijzer het paardrijden heeft aangeleerd, kan hij nu en dan de eenzaamheid ontvluchten en wordt hij een goed ruiter, dan vallen hem zelfs ook nog de gunsten van het schoone geslacht ten deel.

Gelukkig begint voor deze schoolmeesters ook een betere toekomst te dagen, nu in de Transvaal op de plek der vroegere verlaten dorpen volkrijke steden verrijzen. Vooreerst is het daardoor veel gemakkelijker geworden, op een boerenplaats te komen, waar men niet zoo ver van andere menschen verwijderd is[1)] en bovendien heeft men de gelegenheid, de kinderen tot een wijkschool te vereenigen. Dit laatste is te meer het geval, nu prof. Mansvelt voor deze scholen gunstiger bepalingen dan thans van kracht zijn heeft voorgesteld. Het Regeerings-subsidie, daaraan toegekend, wil hij berekenen naar het aantal betalende leerlingen, zullende de driemaandelijksche bijdrage, als tot hiertoe, voor ieder kind, dat lager onderwijs ontvangt, 22 sh. 6 d., en voor iederen leerling, middelbaar onderwijs genietende, 32 sh. 6 d. bedragen, mits het gemiddeld schoolgeld, door de ouders voor ieder kind betaald, niet minder dan 7 sh. 6 d. voor Lager Onderwijs en 10 sh. 6 d. voor Middelbaar Onderwijs per kwartaal bedrage. Bezitten die wijkscholen echter behoorlijk gequalificeerde onderwijzers, dan stelt de Superintendent voor, deze subsidies onder hetzelfde voorbehoud tot 25 en 35 sh. per kwartaal te verhoogen.

Ter bepaling van de Staatstoelage aan de dorpsscholen wordt al sinds jaren een andere maatstaf gebruikt. Dit subsidie wordt berekend naar het totaal bedrag der gedurende het kwartaal ontvangen schoolgelden, vermeerderd met mogelijke vrijwillige bijdragen. Voor elke twee pond sterling, op deze wijze door de schoolcommissie

1) Verslag van het bestuur der Nederlandsche Zuid-Afrikaansche Vereeniging. 1890/1891.

ontvangen en verantwoord, geeft de Regeering een subsidie van drie pond sterling, beloopende dus de Regeeringstoelage anderhalf maal zooveel als het gezamenlijk bedrag der ontvangen schoolgelden en vrijwillige bijdragen, met dien verstande evenwel, dat de gemiddelde driemaandelijksche bijdrage der Regeering in geen geval meer zal zijn dan 22 sh. 6 d. voor iederen betalenden leerling, die Lager onderwijs ontvangt en 32 sh. 6 d. voor iederen betalenden leerling, die Middelbaar onderwijs geniet (art 17, *b*).

Het geheele ontwerp, met al de afwijkingen van de bestaande wet, artikelsgewijze te behandelen, zou te veel van het geduld onzer lezers gevraagd zijn. Daarom zullen wij slechts de voornaamste punten van het wetsvoorstel in zijn geheel bespreken.

Al dadelijk moeten wij dan de aandacht vestigen op de beide eerste artikelen van de ‘Algemeene Bepalingen’, die onveranderd uit de schoolwet van 1882 zijn overgenomen. Daarin wordt gezegd, dat de Regeering der Z. Afr. Republiek uitgaat van het beginsel, dat het de taak der ouders is te zorgen voor de opvoeding en het onderwijs der kinderen.[1)] Vandaar, dat de Staat zijne bemoeiingen met het schoolwezen slechts uitstrekt 1°. tot het aanmoedigen en ondersteunen van particulier initiatief bij de burgerij door geldelijke bijdragen ter ondersteuning van scholen; 2°. tot het schoolopzicht, voor zooverre de Regeering zich geroepen acht er voor te waken, dat hare toekomstige burgers de vereischte Protestantsch-Christelijke opvoeding ontvangen en 3°. tot het stichten van een inrichting voor Hooger Onderwijs, voornamelijk ter opleiding van ambtenaren en onderwijzers.

Wat wordt evenwel verstaan onder eene Protestantsch-Christelijke opvoeding? Op die vraag luidt het antwoord, dat de Regeering erkent, dat het leerstellig godsdienstonderwijs bij de Kerk thuis behoort en zij daarom alleen van de ondersteunde scholen verlangt, dat het onderwijs iederen dag worde begonnen en geëindigd met bijbellezen en gebed, terwijl ook de behandeling der Bijbelgeschiedenis in de schooluren moet geschieden. Overigens hebben de

1) Blijkens zijn jongste schoolverslag wil de nieuwe Superintendent aan deze bepaling meer de hand houden dan tot hiertoe is geschied. De uitkomst van de thans nog gevolgde wijze van subsidieeren is deze, dat de Staat zijne bijdrage geregeld vermeerdert en de ouders hoe langer hoe minder voor het onderwijs willen betalen.

schoolbesturen met het confessioneel onderwijs niets te maken dan dat zij, als de omstandigheden het meebrengen, de schoollokalen beschikbaar stellen.

Evenals zijn voorganger, wil ook prof. Mansvelt het onderwijs verdeelen in *a* L a g e r O n d e r w i j s , omvattende de Bijbelgeschiedenis, het lezen, schrijven, rekenen, zingen, de beginselen der Hollandsche taalkunde en die der geschiedenis van de Z.-A. Republiek; *b* M i d d e l b a a r O n d e r w i j s , omvattende, behalve de voortzetting en uitbreiding der bij het Lager Onderwijs genoemde leervakken, een grondige kennis van de taalkunde der Hollandsche en, waar zulks verlangd wordt, ook eener andere levende taal, de beginselen der aardrijkskunde en die der geschiedenis, zoowel algemeene als die van Zuid-Afrika en der Z.-A. Republiek in het bijzonder en de beginselen der vormleer; *c* H o o g e r O n d e r w i j s , waarop wij straks terugkomen.

Aan de bepalingen omtrent het oprichten van en het oefenen van toezicht op de scholen zij ontleend, dat het ontwerp aan den Superintendent van Onderwijs het recht wil toekennen om subsidie te weigeren aan nieuwe scholen, die worden opgericht in een dorp, waar het onderwijs voldoende in de plaatselijke behoeften voorziet. Door dit voorschrift wil prof. Mansvelt voorkomen, dat in de toekomst, evenals tegenwoordig, zoovelen zich als onderwijzers opwerpen, omdat zij op een andere manier geen kans zien, zich een behoorlijk bestaan te verzekeren.

Evenals in de wet van 1882, wordt ook in art. 28 van dit ontwerp kort, maar duidelijk verklaard: ‘Alle onderwijs moet gegeven worden in de Hollandsche taal. Alleen bij het onderwijs in de vreemde talen is het den onderwijzer geoorloofd, zich van de taal te bedienen, welke hij onderwijst.’ Prof. Mansvelt heeft echter zeer goed begrepen, dat het onmogelijk was om van kinderen van anders dan Hollandsch sprekende ouders, die evenzeer van de Regeeringstoelage gebruik willen maken, te eischen, dat zij de eerste beginselen van de voorgeschreven vakken in de Hollandsche taal zullen aanleeren. Daarom luidt art. 29 dan ook: ‘In scholen, waar minstens drie vierden der leerlingen kinderen van niet Hollandsch sprekende ouders zijn, heeft de Superintendent het recht toe te staan, dat bij het onderwijs in de verschillende leervakken, bepaald in standaarden I, II en III van het Lager Onderwijs, van een andere dan de Hollandsche taal en van in die andere taal

geschreven leerboeken gebruik gemaakt worde, op voorwaarde echter, dat in den Eersten Standaard iederen schooldag minstens één uur aan het leeren van en in de Hollandsche taal gewijd zal worden, in den Tweeden Standaard twee uren, en dat in Standaard III gedurende minstens de helft van den door de Wet bepaalden schooltijd de Hollandsche taal het medium van onderwijs zal zijn, terwijl de Regeering tevens verwacht, dat ook in de uren, waarin het onderwijs door middel van een vreemde taal is vrijgelaten, de onderwijzers steeds door vertolking de leerlingen met de Hollandsche termen en benamingen der onderwezen vakken zullen bekend maken.'

Op scholen, waarop art. 29 niet toepasselijk is, zullen alleen in de derde klasse desvereischt drie uren per week aan het onderwijs in een levende, vreemde taal mogen gewijd worden. De eigenaardige landsomstandigheden brengen mee, dat vele kinderen, vooral op wijkscholen, niet langer op school kunnen blijven dan tot zij de derde klasse bereikt of afgeloopen hebben; gelijk prof. Mansvelt in zijne Memorie van Toelichting opmerkt, acht hij 't hoogst schadelijk voor de opvoeding der kinderen, wanneer deze in hun zoozeer beperkten schooltijd hun aandacht tusschen twee talen moeten verdeelen en is 't zoowel in het belang van de kinderen als van den Staat in het algemeen, wanneer zij in dien beperkten tijd liever de moedertaal zoo goed mogelijk leeren dan dat zij deze en een vreemde taal slechts gedeeltelijk en gebrekkig kennen.

Het is voornamelijk dit 29e artikel, dat in Zuid-Afrika vergaderingen doet houden, courantenschrijvers de pen doet opnemen en van verschillende kanten felle bestrijding vindt. Menig Transvaler is van oordeel, dat den vreemden indringer te groote inschikkelijkheid is betoond. Hij vreest, dat daardoor het tweetalige stelsel, hetwelk in de Kaapkolonie in Parlement en samenleving heerscht en waarmee men daar reeds heel tevreden is, omdat vele jaren de rechten van het Afrikaansch in de Kolonie deerlijk zijn miskend, ook in de Zuid-Afrikaansche Republiek zal worden binnengesmokkeld, en dat hij zich daartegen verzet is alleszins begrijpelijk. In dit opzicht deelt hij het gevoelen van Max Rooses, die op het jongste Noord- en Zuid-Nederlandsche congres te Gent heeft trachten aan te toonen, hoe schadelijk het leeren van een tweede taal bij het lager onderwijs voor de ontwikkeling van een volk is, en hoe gevaarlijk voor het behoud en den bloei der moedertaal.

Toch haalt de oppositie van die zoo denken niet bij die van de Engelschen. Te Johannesburg en Barberton, de centra van den Britschen invloed, zijn van Engelsche zijde tegen het streven van prof. Mansvelt heel wat verbitterde redevoeringen gehouden. Als de Regeering den onderwijzers slechts de vrije hand liet in de methode van onderwijs - zoo klagen daar de Britten - dan ware reeds veel gewonnen. Zij weten zeer goed, dat de nieuwe superintendent er mee bekend is, op welke onwaardige wijze zij zich tot hiertoe het Regeeringssubsidie maar al te vaak hebben verworven. Scholen, die slechts enkele uren per week aan weinigen de gelegenheid boden tot het ontvangen van onderwijs in het Hollandsch, hebben geruimen tijd ieder kwartaal opgegeven, dat alle leerlingen in het Nederlandsch werden onderricht, hetgeen de Regeering een aanzienlijke toelage deed verstrekken. Ook andere oneerlijke middelen werden dikwijls gebruikt om een aanval op de schatkist te doen. Met vrees zien zij het oogenblik tegemoet, waarop aan dergelijke praktijken een einde zal worden gemaakt en derhalve ageeren zij thans zooveel mogelijk tegen den nieuwen Superintendent.

Het verzet van deze zijde wordt krachtig gesteund door belijders van niet-Protestantsche godsdiensten, omdat uitdrukkelijk in de wet bepaald wordt, dat Staatssubsidies alleen zullen worden toegekend aan scholen met Protestantsch-Christelijke onderwijzers, of - zooals Kruger zich den 26en Maart j.l. te Johannesburg heeft uitgelaten - scholen, waarin het Oude en Nieuwe Testament wordt gelezen. De bisschop van Pretoria heeft naar aanleiding daarvan een schrijven tot zijne gemeenten gericht, waarin aangedrongen wordt op het stichten van bijzondere scholen, die geheel onafhankelijk zijn van Regeeringstoelagen. De Israëlieten te Johannesburg, die daar sterk zijn vertegenwoordigd, laten dat subsidie echter niet zoo gemakkelijk varen. In eene druk bezochte vergadering (5 April '92), waar advocaat Leonard het voorzitterschap bekleedde, hebben zij eene motie aangenomen, waarin zij verklaren, dat door de Regeering toelagen moeten worden verstrekt zonder te letten op de geloofsbelijdenis van onderwijzers en leerlingen.

Bij dat tegenstribbelen van zoo verschillende kanten zal 't prof. Mansvelt zeker niet weinig moeite kosten, aan zijn ontwerp eene meerderheid te bezorgen. De politieke beteekenis zijner voorstellen zal hem evenwel menige stem in den Volksraad verschaffen, ook

van boeren, die de verbetering van het onderwijs eigenlijk als niet zoo streng noodzakelijk beschouwen. President Kruger zelf verklaarde nog onlangs, dat in zijn oog voor de jeugd Bijbelkennis het voornaamste was, maar tegelijkertijd is hij toch een groot voorstander van de concept-wet, zooals nog weder uit de jongste 'Presidents-aanspraak' in den Volksraad is gebleken. Bij de openbare behandeling zullen de amendementen zeker niet uitblijven. Reeds nu heeft de heer Meijer aangekondigd, dat hij in den Eersten Volksraad zal voorstellen, om aan plaatsen als Barberton en Johannesburg grootere vrijheid toe te staan, en het zou ons niet verwonderen, wanneer in dien geest werd besloten.

Hetzij dan geamendeerd of niet, de hoofdstrekking der wet zal, te oordeelen naar hetgeen de Transvaalsche couranten schrijven, naar alle waarschijnlijkheid wel worden goedgekeurd. En dit zou niet alleen heilzame staatkundige gevolgen hebben, maar ook aan het onderwijs zelve in menig opzicht ten goede komen. Eene enquête van den Superintendent heeft namelijk geleerd, dat het gehalte dergenen, die zich als opvoeders der jeugd hebben opgeworpen, in vele gevallen bijna alles te wenschen overlaat. Hoe ongeloofelijk het moge klinken, toch is het een feit, dat er in de Transvaal onderwijzers worden gevonden, die niet eens hun eigen naam kunnen schrijven. Ook hierin wil prof. Mansvelt verbetering brengen, waarvan zijn wetsvoorstel duidelijk getuigenis aflegt.

Tot ondersteunde dorpsscholen wenscht hij geen andere dan behoorlijk gequalificeerde onderwijzers toe te laten, waarbij hij de volgende bepalingen in acht wil nemen: 1°. Het hoofd eener school voor Middelbaar Onderwijs zal in het bezit moeten zijn van een diploma van het Onderwijzersexamen, Tweede Klasse; 2°. Het hoofd eener school voor Lager Onderwijs zal in het bezit moeten zijn van een diploma van het Onderwijzersexamen, Derde Klasse; 3°. Een hulponderwijzer aan een school voor Middelbaar Onderwijs moet een diploma bezitten van het Onderwijzersexamen, Derde Klasse[1)]

1) Deze diploma's worden uitgereikt door den bij de Wet aangestelden Raad van Examinatoren, aan welken alle diploma's van buitenlanders, die in de Transvaal een onderwijzersbetrekking wenschen te bekleeden, ter beoordeeling en goedkeuring moeten worden onderworpen.
Deze Raad heeft de bevoegdheid, aan den bezitter van een buitenlandsch diploma een naar hun oordeel daarmee gelijkstaand diploma voor de Z.-A. Republiek toe te kennen of anders den applicant aan een onderzoek naar zijne bevoegdheid tot het geven van onderwijs in de Republiek te onderwerpen.
Voor Wijkscholen moet het certificaat van bevoegdheid tot het geven van Onderwijs door den Superintendent worden beoordeeld.

en 4°. Tot assistentie in eene school voor Lager Onderwijs en, waar noodig, ook in Standaard IV (Middelbaar Onderwijs) mag het hoofd eener school gebruik maken van de hulp van kweekelingen, d.z. zij, die het diploma van het examen voor den Schoolwedstrijd hebben verkregen.

Voor elke dertig leerlingen zal in iedere school een bevoegd onderwijzer moeten zijn, die minstens 25 uur per week in dezelfde school les geeft.

Het gevolg van die bepalingen zal zijn, dat men vooral in den eersten tijd met een tekort aan onderwijs-krachten te worstelen zal hebben. Om daartegen gewapend te zijn, heeft prof. Mansvelt voorgesteld, aan den Superintendent van Onderwijs de bevoegdheid te verleenen, speciale vergunning tot het geven van onderwijs in dorpsscholen toe te kennen aan personen, die geen examen hebben afgelegd, onder voorwaarde, dat zij 1°. 30 jaar of ouder zijn; 2°. vóór de invoering der nieuwe Wet minstens drie jaren als gesubsidieerd onderwijzer in de Republiek werkzaam zijn geweest; 3°. een voldoend bewijs van goed, zedelijk gedrag overleggen en 4°. van den Inspecteur der scholen, tot wiens inspectie-kring zij behooren, een geschreven verklaring hebben gekregen, dat zij bekwame onderwijzers zijn en hunne school in elk opzicht goed in orde is.

Het zou ons te ver voeren, indien we hier het geheele systeem, waarnaar de honoraria der onderwijzers worden beoordeeld, wilden meedeelen. Alleen willen wij opmerken, dat daaraan het streven ten grondslag ligt om erkende kundigheden beter dan tot hiertoe te beloonen.

Ten slotte zullen wij nog in korte trekken de bemoeiingen van prof. Mansvelt in zake Hooger Onderwijs trachten te schetsen.

Ook hierbij heeft de bevordering van de nationale belangen voorgezeten. Thans nog zijn in de Transvaal de jongelieden, die zich voor academische studies wenschen te bekwamen, verplicht, hun toevlucht buitenslands, voornamelijk in de Kaapkolonie, te zoeken - een toestand, die niet langer mag voortduren. Het be-

staande gymnasium, onder leiding van den Heer Louis, is namelijk eene inrichting, die aan de laagst gestelde eischen van Hooger Onderwijs ternauwernood kan voldoen[1].

Daarom wordt de stichting van een echt gymnasium, alsmede het verleenen van bijzondere toelagen aan Hoogere Meisjesscholen voorgesteld. Als doel van dat nieuwe gymnasium wordt vermeld: de voorbereiding van jongelingen tot het eigenlijke universiteitsonderwijs, de wetenschappelijke vorming van jongelieden voor staats-, handels- en rechtsgeleerde betrekkingen en de opleiding van onderwijzers en wetenschappelijke landbouwers. De Hoogere Meisjesscholen worden voornamelijk gesteund met het oog op de dochteren des volks, die òf onderwijzeressen wenschen te worden òf om andere redenen eene hoogere opleiding behoeven.

De bestaande Voorbereidingsschool, insgelijks onder directie van den Heer Louis en slechts weinig beter ingericht den het ‘gymnasium’, wil de Superintendent als Modelschool onder het rechtstreeksch beheer der Regeering doen blijven. Ook stelt hij voor, een blinden- en doofstommen-instituut op te richten, zoodra niet minder dan tien applicanten zich voor een der beide afdeelingen van dat instituut aanmelden. Zoolang dit getal niet bereikt is, blijft de thans bestaande klasse voor doofstommen, onder leiding van een door de Regeering aangesteld onderwijzer, een deel vormen van de Modelschool.

De slotbepaling van het ontwerp luidt: Deze wet treedt in werking op den 1^{en} Januari 1893.

Het zal een goede dag zijn, die waarop de telegraaf ons uit Pretoria de aanneming der onderwijswet meldt.

W.F. ANDRIESSEN.

N a s c h r i f t. Nog juist vóór het afdrukken dezer bladzijden brachten de Zuid-Afrikaansche couranten het bericht, dat het wetsvoorstel-Mansvelt door den Eersten Volksraad in behandeling

1) Het gebrekkige daarvan wordt thans ook erkend door prof. Mansvelt in zijn Schoolverslag over 1891. Langen tijd werden de klachten daaromtrent als onredelijk voorgesteld.

is genomen. De beraadslagingen worden met grooten ernst gevoerd en getuigen, dat het gewicht der zaak in de Transvaal ten volle wordt beseft. Herhaaldelijk noemden de leden een goede Onderwijs-Wet de levensquaestie voor het volk der Z.A. Republiek. Waarschijnlijk zullen er eenige weken verloopen, eer over het ontwerp door de Volksvertegenwoordiging is beslist. De Commissie van Rapporteurs heeft zich in hoofdzaak met de strekking der wet vereenigd.

W.F.A.

Een leesboek voor jongens.

Analecta. Nederlandsch Leesboek voor de laagste klassen van Gymnasia, Hoogere Burgerscholen en Normaalscholen. Bijeengebracht door Dr. B. Leeraar. - Utrecht H. Honig. 1892.

Over dit nieuwe Leesboek voor onze jongens wenschten wij onze gedachten wel uit te spreken. Men mag er anders over denken. Wij bedoelen tot gedachten*wisseling* op te wekken. Het ‘Iets Vooraf’ van den verzamelaar noopt ieder die belang stelt in zijn jongens en in de school, noopt onderwijzers en leeraren, tot partij kiezen, voor of tegen. 't Is niet het boek zelf, dat kiemen van verdeeldheid in zich draagt. Dáárvan is niets dan goed te zeggen. Hier en daar grijpt de ‘deskundige’ naar pen of potlood om een drukfout te delgen. Maar het is overigens door en door een mooi jongensboek. De tweede helft is wat hooger dan de eerste; niettemin wedijveren de eerste bladzijden met de laatste, wie mooier zullen zijn. Geen jongen zal hel welbekend epitheton ‘flauw’ d.i. zonder aantrekkingskracht voor de jongensziel, over de lippen komen bij deze altijd boeiende lectuur. Het zit 'em in de stof en het zit 'em in den vorm. Aan 't vertellen zijn hier: Jaeger, Weruméus Buning, Van Lennep, De Bull, Van Nievelt, Schimmel, De Veer, Van Duyl, Brunings, Wolterink, Van der Vliet, Van Rees, Mulder, Oltmans. Er is in hunne verhalen een schat van moedertaal, en evenwel blijven zij steeds in onmiddellijke aanraking met de natuurlijke spreektaal. Natuurlijk is het gansche boek, in-natuurlijk. Het heeft in zijn geheel iets van een krachtige, frissche, energieke menschenziel. Mannelijke en nationale deugden worden er in gevierd. Het is geen toeval, dat wij ons in zoo menig stuk op zee bevinden. Dan weer zijn wij in de school; elders nemen wij deel aan het jongensspel. Dat voelen we, dat de verzamelaar een man is, die

weet, wat een jongen toekomt en ook, hoe hij behoort te zijn, uit welke knapen *mannen* groeien. Daar klinkt ook een heldere lach door deze bladzijden. Dr. B. is òf zelf nog jong, òf hij is een dier ouden, die een bewijs zijn, dat hij nooit jong geweest is, die het diep in zijn hart en in zijn daden niet altijd blijft. Het is niet bij toeval, dat dit een boek is vol *karakter*.

Energie ligt ook in het 'Iets Vooraf,' in den stijl. 'Het Nederlandsch,' zegt hij, 'schijnt weinig aantrekkelijks te hebben. Hoe weinigen van de leerlingen lezen de leesboeken voor zich zelf.' Hier zit een argument in. 'In dezen bundel', durft hij beweren, 'is bijeengebracht wat *klassen* leerlingen aantrekkelijk vonden.' Hierin is het juiste gezichtspunt aangeduid. 'Misschien', leest men verder, 'is de smaak van *mijn* discipels ook die van lezers en lezeressen van denzelfden leeftijd.' Dit mag Dr. B., dunkt ons, in welke provincie hij ook thuis is, 't zij in Holland, in Brabant of in Friesland (er zijn veel Friesche stukken in *Analecta*!), gerust vertrouwen. Van vele der bestaande boeken zegt hij: 'Het is meerendeels "mooi" boven zijn bereik. Het is eer aantrekkelijk voor ons, - *wij* kozen het ook; - éér goed nog voor de vorming van *onzen* smaak en *ons* schoonheidsgevoel.' Daarom heeft *hij* zijn jongens laten kiezen. 'Voor mijn jongens' klinkt het in de opdracht.

Nog een ander punt wordt hier aangeroerd.

'Het lezen van goed Nederlandsch moet tevens leeren om goed Nederlandsch te schrijven.' 'Maar waarom schrijft de Nederlander dan, ondanks zijn vele "mooi" Nederlandsche lees- en leerboeken, toch meestal zoo slecht; en vaak zoo'n onmogelijke taal?' Antwoord: 'De meeste voorbeelden, die den leerling worden voorgehangen zijn voor hem te hoog en te mooi.'

Het zou ons niet verwonderen, als velen hierin medegingen, met den schrijver van meening, dat onze leerlingen te weinig *natuurlijk* Nederlandsch lezen, om ooit gemakkelijk en goed te leeren schrijven. Ook hierin: 'Men late ze *vooral proza, weinig poëzie* lezen.' Hier schuilt niets achter.

Maar wij laten ons niet uit het hoofd praten, Dr. B., dat er in uw voorbericht niet meer staat, dan 'leerlingen' er uit lezen zullen. Trouwens voor leerlingen hebt gij dit ook niet geschreven. 'Vooral proza, weinig poëzie'! Goed. Maar er volgt: '*dan nog zooveel het nu reeds doenlijk is, in de spreektaal*, zoo natuurlijk en los mogelijk geschreven.' Ik cursiveer. Wat beteekent dat: 'zoo-

veel het nu reeds doenlijk is'? Wilt Gij schrijven, zooals men spreekt? *Gij* schrijven, zooals *Gij* spreekt? *Ik* schrijven, zooals *ik* spreek? *Hij* schrijven, zooals *hij* spreekt? In de toekomst zullen wij zoo doen, is uw antwoord. Het kan u niet onbekend zijn, welk 'een klove er gaapt' tusschen schrijf- en spreektaal bij ons. Ik houd het er voor, dat Gij het al te goed weet. Daaruit komt uw verzet juist voort. De schrijftaal is, naar uw smaak, niet natuurlijk meer; zij heeft de natuur uitgeschud. Ge keurt het niet goed, dat men zegt, dat uwe jongens zeggen: 'Willem III heeft zooveel jaren op den troon van Nederland gezeten' of 'doorgebracht'. Dat vindt ge mal. Afkeuren doet Ge, al dat 'aanwenden' van woorden in overdrachtelijk gebruik, als *in* dat gebruiken de *ziel* van het woord, d.i. de eigenlijke beteekenis gesmoord wordt. 'Hoop *koesteren*' moet niet gelijk zijn met 'hoop hebben': er moet *spraak* zijn van 'koesteren', als het zin hebben zal. Gij erkent immers, dat die schrijftaal nog vol beste elementen zit? Maar, het is onmogelijk, dat ben ik met u eens, de *menigte* die stilistische juistheid te leeren, die de zin en het leven is van het schijnbaar zinlooze en onbezielde. Voor alles wilt ge natuur. Het is een mooi willen. Ik echter voed (*voed*, begrijpt ge) de geheime vrees, dat er al heel zonderling Nederlandsch gezien zal worden, als ieder zijn natuur gaat volgen. 'Zoo natuurlijk en los mogelijk', schrijft ge. Maar Gij gelooft toch, dat onze natuur ingetoomd, geleid en verzorgd worden moet; Gij weet ook wel, dat 'zoo los mogelijk' bij velen losbandigheid is. Ik heb iets tegen uw stelling.

Doch Gij hebt nog meer te zeggen, en dit verzoent me. 'Geen artistiek, of zoogenoemd boeke-Hollandsch.' Een oogenblik dacht ik, dat deze beide door u vereenzelvigd werden. Toen viel mijn oog op de komma. En er volgt: '*Het eerste past den taalkunstenaar*, het andere niemand.' Nu kan ik niet anders dan 'Bravo!' roepen. Gij accepteert dus het 'Potgieteriaansch', het 'Hooftiaansch', de taal van den Nieuwen Gids. Eigenlijk kan ik nu wel geheel met u medegaan. 'Men stelle voor niemand meer den eisch', licht Gij het nog eens toe, ''t allerminst den leerling, om "mooi" te schrijven; maar eenvoudig, ongekunsteld en ongedwongen;' en - 'die hieraan niet genoeg heeft, zal zich zelf wel helpen.' Dit laatste is weer voor den echten taal-artist. Het is uitnemend gezegd. In de artisten ligt het al, voor zij bij u en mij op school komen. Gij zijt niet tegen Potgieter, noch tegen Da Costa. Eigenlijk is het

dit, wat ge den menschen toeroept: ‘Weest u-zelf. Artisten zijt gij niet. Praat de artisten niet na. Maar wilt hierin niet voor hen onderdoen, (en wilt dit van hen leeren), dat gij *natuurlijk* zijt.’

Ik heb iets tegen uw stelling, zei ik. En evenwel ga ik met u mede. ‘Men gaat,’ vind ik nog in Uw voorbericht opgemerkt, ‘in onze litteratuur meer en meer eenvoudig, ongekunsteld proza schrijven.’ Hier hebt gij aan het mooie, losse proza van Van Deysel en Van Eeden en anderen gedacht. Daarin hebt Ge een waarschuwing gelegd. Welnu, ik heb geen lust om ouderwetsch te worden; ik wil niet op den oever blijven staan kijken; ik vaar mee op den stroom. Daar komt een nieuwe taal. De tegenwoordige taal is driehonderd jaar oud; zij is in haar laatste dagen. Ik help de nieuwe voorbereiden. Al wat jong is moet helpen.

J.H. VAN DEN BOSCH.

Letterkundige kroniek.

Ferdinand Brunetière. *Essais sur la littérature contemporaine*. Paris. Calmann Lévy. 1892.

Bij de laatste verkiezing van een lid der Fransche Akademie hebben drie mannen elkander de letterkundige eereplaats betwist: Ernest Lavisse, Emile Zola en Ferdinand Brunetière. Werd ten slotte de historicus Lavisse met groote meerderheid verkozen, de tien stemmen, welke elk der beide anderen bij den eersten rondgang van de stembus verwierven, stempelden hen tot ernstige candidaten, met wie bij volgende verkiezingen zeker gerekend zal moeten worden.

De groote plaats, welke Zola in de Fransche letterkunde van de tweede helft der 19de eeuw inneemt, zijne ook door den tegenstander erkende buitengewone talenten geven hem ongetwijfeld aanspraak op een zetel in een letterkundig lichaam, dat iets anders wil zijn dan de vertegenwoordiging van een bepaalde staatkundige of litteraire richting. En al staat hij buiten de Akademie in goed gezelschap - in gezelschap van Pascal, Molière, Rousseau, Diderot, Balzac en zoovele anderen - nu hij eenmaal, om welke reden ook, een plaats op een der veertig zetels schijnt te verlangen, ware het een schandelijk onrecht, dat aan het reeds niet ongeschonden prestige van de Fransche Akademie een gevoeligen knak zou geven, indien men den schrijver van *Germinal* nog lang liet antichambreeren.

Intusschen, indien het de gewoonte was om bij dezen wedloop naar den letterkundigen ‘prix de la ville de Paris’ weddingschappen aan te gaan, dan zoude ik voor het oogenblik liever op Brunetière

dan op Zola wedden. Ik zou haast zeggen: de criticus van de *Revue des deux mondes* is *académicien* geboren, en de beste eigenschappen van een lid der Fransche Akademie, met eenige van zijne onmisbare gebreken, vindt men in Brunetière vereenigd.

Populair is Brunetière zeker niet. Noch de onderwerpen, welke hij in den regel voor zijne letterkundige studiën kiest, noch de wijze waarop hij zich over ouderen en jongeren, wier richting de zijne niet is, pleegt uit te laten, noch de vorm van zijne vertoogen zijn bijzonder geschikt om hem letterkundige populariteit te verschaffen. Wanneer men gewoon is uit iemands geschriften zich een beeld van den schrijver te vormen, dan is het te begrijpen, dat sommigen zich Brunetière voorstellen als een kribbig grijsaard, behept met al de stroefheid van den doctrinair, een knorrig lofredenaar op vervlogen tijden, met heel veel *parti-pris* tégen sommige, en heel veel *parti-pris* vóor andere litteraire beroemdheden van zijn land. Inderdaad echter is Brunetière volstrekt geen grijsaard maar een goede veertiger, die na ernstige studiën gemaakt te hebben, vooral van de Fransche letterkunde der 17e eeuw, de onvoorzichtigheid gehad heeft, reeds bij zijn eerste optreden, omstreeks 1876, met een air van gewicht in de letterkundige rechterstoel te gaan zitten, met een afgerond stelsel, met onwrikbare ‘idées fondamentales’ te voorschijn te treden en deze op scherpen, autoritairen toon in het meest gelezen tijdschrift van Frankrijk, de in de beschaafde wereld nog altijd toongevende *Revue des deux Mondes*, uiteen te zetten.

Het was zeker niet de manier om vele Franschen voor zich in te nemen, toen hij, in een artikel van 1 October 1885, getiteld *Les Cafés-Concerts*, den spot drijvend met den ‘poète national’, dien ‘bon’ Béranger, ‘qu'on fait profession d'admirer jusqu'à lui dresser des statues’, den ‘chansonnier des familles’, op één lijn van vulgariteit stelde met de auteurs van *l' Amant d' Amanda, le Jupon de Madelon* en dergelijke. Karakteristiek voor zijn wijze van kritiek oefenen, is in zijn allereersten bundel (*Etudes critiques sur l'histoire de la littérature française*. 1880), het slot van een studie over Voltaire, waarin Brunetière zijn afgod Bossuet gebruikt om er den wijsgeer van Ferney meê om de ooren te slaan: ‘Bossuet n'a combattu que pour les choses qui donnent du prix à la société des hommes: religion, autorité, respect; Voltaire, sauf deux ou trois fois peut-être, n'est intervenu que dans sa propre cause et n'a ba-

taillé soixante ans que dans l'intérêt de sa fortune, de son succès, de sa réputation'. Baudelaire heet in een opstel van 1 Juni 1887, opgenomen in den bundel *Questions de critique*, 'un prétendu talent composé d'impuissance et de vanité... un illustre mystificateur dont l'unique excuse est d'être lui-même devenu la dupe de ses propres mystifications'.

En dat Brunetière sedert den tijd van zijn eerste optreden op het punt van sterke antipathieën en krasse uitspraken weinig veranderd is, bewijst zijn laatste bundel, waarin wij, onder meer, de volgende 'afdoeners' aantreffen. Van Zola heet het: 'Pornographie et reportage, voilà tout ce que l'auteur de *l'Argent* a su faire d'une grande doctrine d'art.' Baudelaire heet, ongeveer als vroeger: 'le roi des mystificateurs.' En van Amiel sprekende, gewaagt Brunetière van 'l'inoffensive, précieuse, et déplaisante personne de cette contrefaçon de rêveur.'

Ziedaar eenige van de eigenaardigheden, welke hem, op zijne beurt, 'déplaisant' dreigen te maken, en die aan zijn gezag als criticus zeker afbreuk zouden doen, wanneer zij niet samengingen, en in zekeren zin samenhingen, met eigenschappen, die hem als leider en als letterkundig criticus een groot overwicht geven.

Brunetière is een overtuigd man, die weet wat hij wil. Hij is niet alleen een scherp, maar ook een scherpzinnig dialecticus, die met onverbiddelijke logica, syllogismen op syllogismen stapelend (al loopen er temet een of meer sophismen onder), zijn redeneering doorvoert. Met onverholen genoegen - zijn vijanden zullen het misschien zelfgenoegzaamheid noemen - kan hij de debatten resumeeren, de conclusiën opmaken en het vonnis formuleeren. En dit alles klinkt zóó afdoende, zóó beslissend, dat er moed noodig schijnt, om zelfs maar enkele van de conclusiën, waartoe de criticus komt, in bescheiden twijfel te trekken.

Onder de dingen, wier te loor gaan Brunetière diep betreurt, staat wat hij noemt 'le goût des idées générales' vooraan. Men wil van geen etiketten, van geen scholen meer weten, - zegt hij. En waarom niet? Wijl er, om een school te vormen, minstens twee moeten zijn: een meester en een leerling, en niemand tegenwoordig leerling wil wezen, maar ieder de pretentie heeft, alleen op zichzelven te gelijken. Aan de ergernis hierover geeft Brunetière in dezen bundel *Essais* telkens lucht. Wanneer hij zijn artikel over *Le Bonheur* van Sully Prudhomme begint, vraagt hij

of het niet beter zou zijn, indien hij, doende alsof hij het gedicht niet had gelezen, de gelegenheid te baat nam om op zijne beurt, zijne ideeën over het Geluk uiteen te zetten. Dat is toch (volgens hem) de manier waarop men heden ten dage critiek oefent. A propos van de Symbolisten spreekt hij van ‘ce culte ou cette superstition du moi’, en diezelfde ‘superstitie’ verwijt hij aan de moderne romanschrijvers, wien hij, met eene aanhaling uit de correspondentie van Flaubert, herinnert, dat juist de onpersoonlijkheid een teeken van kracht is. Elders komt hij op dit punt uitvoeriger terug en schrijft hij over de jongere romanciers: ‘Zij beperken de wereld tot den omtrek van hun eigen Ik, en sedert eenige jaren is het een wonder wanneer er een roman uitkomt, die er niet uitziet als een confessie. Men zou zeggen dat onze jongelui niets hebben gezien dat belangwekkender en zeldzamer voor ons is dan zijzelven, en daar zij zichzelven goed meenen te kennen, vereenigen zij op die wijs de belangen van hunne eigenliefde met de beginselen van het naturalisme. De paradoxen over literatuur en kunst, die zij onder een glas absinth in den *Chat noir* ten beste hebben gegeven, noemen zij “documenten”, en wanneer zij in den omtrek van het Val de Gràce of het Panthéon een kellnerin gekend hebben, is dat de liefde en een “expérience”. Een ander verhaalde ons onlangs de geschiedenis van zijn huwelijk, en men zou gezworen hebben, dat er vóór hem nooit iemand getrouwd was!... Maar waar zien onze jonge romanschrijvers ons toch voor aan? Voor vondelingen, die nooit een vader gehad hebben? Voor grijsaards, die nooit jeugd gekend hebben? Of weten zij misschien niet, dat de kennis, waarvan wij het minste zeker zijn, wel eens de kennis kon wezen, welke wij van onszelven meenen te hebben, en dat onze ervaring van het leven ten allen tijde gecompleteerd, gecontroleerd en gerectifieerd behoort te worden door die van anderen?’

Met deze opvatting hangt samen Brunetière's voorstelling van hetgeen de critiek behoort te zijn. ‘Ons oordeel’, zegt hij in het opstel *Le naturalisme au théâtre* zeer beslist, ‘heeft niets gemeen met onze preferenties’. Op het punt van subjectieve critiek, zooals zij o.a. door Anatole France en Jules Lemaitre wordt voorgestaan, is Brunetière dan ook niet best te spreken. Wat is dat voor eene critiek, die alle mogelijke inschikkelijkheden en alle mogelijke contradicties duldt, of liever autoriseert? Het ‘betrekkelijke’ van de wisselende indrukken verklaart alles. Door ons hare meeningen

te geven, niet als de ware, maar enkel als de hare, houdt de impressionistische critiek het middel in de hand om van meening te wisselen, en men weet dat zij niet nalaat daarvan een druk gebruik te maken. Zulk een critiek ontslaat bovendien van de moeite om de boeken, waarover men spreekt, en de onderwerpen, welke zij behandelen, te bestudeeren, hetgeen dikwijls veel gewonnen is. En, nòg een voordeel: zij ontslaat van de moeite om te concludeeren. Zooveel hoofden, zooveel zinnen. Daar wij ons toch nooit los kunnen maken van ons zelven - waartoe het nog beproefd? Hoe wij het ook aanleggen, wij zullen immers nooit anders kunnen doen dan uiting geven aan onze persoonlijke preferenties?

Doch al drijft Brunetière den spot met deze persoonlijke critiek, dit verhindert hem niet, rekening te houden met de persoonlijke indrukken van den criticus. Hij onderscheidt in een litterair werk, gedicht, drama of roman, drie zaken: vooreerst wat wij er van ons zelven inleggen, ten tweede wat de tijd er in gelegd heeft, - wij zien bijv. in *L'école des femmes* of *Tartufe* weer iets anders dan wat Molière's tijdgenooten er in zagen -, en, lest best, wat de schrijver zelf er in gelegd heeft. Heeft men met de beide eerstgenoemde factoren rekening gehouden, dan blijft er toch een werk, een mensch die dat werk geschreven heeft en een datum waarop het het licht heeft gezien. Men kan dien datum nauwkeurig aanwijzen, vaststellen op welk oogenblik in de literatuurgeschiedenis, in welk maatschappelijk milieu, onder welke omstandigheden het werk verschenen is; men kan zich tot taak stellen, te zeggen wat voor een mensch de schrijver was; en men kan eindelijk het werk classificeeren en beoordeelen. Dat is de taak der critiek, en die taak kan objectief verricht worden, onafhankelijk van persoonlijken smaak of bijzondere sympathieën.

En de heeren impressionistische critici, die beweren niet te oordeelen, wat doen zij anders dan dat, en wel zoo beslist mogelijk? Of zij willen of niet, zij kunnen er zich niet aan onttrekken.

Maar - zegt men - classificeeren, rangschikken, vergelijken, prijzen uitdeelen, Balzac boven Flaubert stellen en Racine boven Labiche, is dat niet het zotste wat men zich denken kan? Wat nut kan daarin steken? Kan men niet den een zoowel als den ander bewonderen en genieten, en is niet verscheidenheid een der voorwaarden van genot? En wat kan er dan wreeder wezen dan zoo, in naam van een theoretisch beginsel, van een afgetrokken

ideaal, dezelfde definities, dezelfde regels en wetten op alles en allen toe te passen?

Hen die zoo spreken herinnert Brunetière er aan, dat in onze eeuw de vergelijkende methode op elk gebied tot de verrassendste uitkomsten heeft geleid, en dat al de vorderingen, waarop de critiek zich beroemen mag, te danken zijn aan deze methode van vergelijken. Niet dat rangschikken, dat uitdeelen van prijzen is het wa den naam van willekeur verdient, maar voor willekeur is er gevaar, wanneer de criticus als eenig, onfeilbaar rechter, als rechter in laatste instantie, zijn oordeel uitspreekt, zooals zij plegen te doen, bij wie hun ‘smaak’ de plaats van competentie en studie inneemt.

En nu is de impressionistische critiek nog zoo gevaarlijk niet, zoolang zij beoefend wordt door menschen als Anatole France en Jules Lemaitre, die werkelijk letterkundigen zijn, mannen die weten, en wier ‘persoonlijke preferenties’, of zij 't bekennen willen of niet, worden beheerscht door hunne wetenschap. Maar op hen zullen volgen, en zijn reeds gevolgd, zij die minder geletterd zijn, die weinig of niets weten, weinig of niets lezen, uit angst dat dit aan hunne ‘indrukken’ zal schaden, en die niettemin hun oordeel uitspreken over de dingen van den geest. Zoodra dezen de meerderheid vormen, zal het uit zijn met de geschiedenis der letterkunde, uit met de traditie, uit met het solidariteitsgevoel, dat de verschillende generatiën aan elkander verbindt. Zoo afgesneden van alle gemeenschap met de geschiedenis, kan het niet anders of de critiek moet het besef verliezen van de roeping, welke zij heeft te vervullen, een roeping, welke geen andere is dan deze: te denken en te oordeelen voor de groote menigte. Die menigte toch, te zeer vervuld met de taak van het dagelijksch leven om hare genietingen te ontleden en de waarde er van te schatten, zoekt altijd hem op, die haren smaak streelt, en de kwakzalvers in de kunst en in de literatuur weten dat maar al te wel. Nu komt de critiek, die, hoewel in menig opzicht de mindere van de kunst en van de geschiedenis, dit op deze beiden voor heeft, dat alleen zij de wereld kan verhinderen ‘d'être dévoré par le charlatanisme’, om een uitdrukking van Renan te gebruiken; de critiek, die het talent schadeloos stelt voor het succes van de middelmatigheid.

In dien geest en volgens die beginselen het breedvoerigst ontwikkeld in het eerste stuk: *La critique impressioniste*, zijn deze

veertien opstellen geschreven. Telkens komt Brunetière terug op de noodzakelijkheid van vaste beginselen en van een duidelijke afbakening der richtingen en scholen. Dat een ieder maar volgens zijn temperament moet schrijven, doende wat hij kan en zoo als hij het kan, is, volgens Brunetière, de negatie van de macht, van den wil in de kunst, eene negatie die door de geschiedenis van de kunst wordt gelogenstraft *(Le roman de l'avenir)*. Toen de Nederlandsche schilderschool nieuwe kunstbeginselen stelde in de plaats van die der Italiaansche school, toen Victor Hugo *Cromwell* schreef, of Balzac zijn *Comédie humaine* en Zola de geschiedenis der *Rougon-Macquart* op touw zetten, wisten zij volmaakt goed wat zij deden, en zij hebben het gedaan omdat zij het wilden. En elders, in *Les 'artistes littéraires'*, met aanhaling van het voorbeeld van Leconte de Lisle: 'Indien verbeelding of gevoel kunnen volstaan om een kunstwerk te ontwerpen, de wil alleen is het, die het uitvoert.' En wat gebeurt er wanneer men in de kunst noch theoriën, noch beginselen volgt? Volgt men dan zijn temperament, zooals sommigen het zich wijs maken? Volstrekt niet. Dan volgt men de mode....

Het beste voorbeeld van die objectieve critiek, welke naar zijn oordeel de eenig ware is, geeft Brunetière in een studie, getiteld: *Le symbolisme contemporain*. Het symbolisme signaleert hij als een reactie tegen het naturalisme van Zola en de Goncourt. De symbolisten hebben begrepen dat wij omringd zijn door nevelen en mysteries. Het onbekende sluit ons in. De natuur heeft '*dessous*', waarvan noch de naturalistische romanschrijvers met hun zucht om de uitwendige natuur na te bootsen, noch de dichters van de school der 'Parnassiens' met hun soms ondragelijke duidelijkheid en preciesheid, iets gevoeld schijnen te hebben.

De symbolisten zijn van oordeel, dat juist het vage en onbestemde, het vlottende en vluchtige een deel van de poëzie, zoo al niet hare geheele bekoorlijkheid, uitmaken. In plaats van de verbeelding aan banden te leggen, willen zij dat de poëzie haar den vrijen teugel late. En waarom zouden zij het niet beproeven? Beproeven, door in het vers vooral het muzikaal element te ontwikkelen, door, als in de muziek, de eenheid van het Ik zich te doen oplossen in een reeks van opeenvolgende gemoedstoestanden, en aan de poëzie het onbestemd dwalende van den droom te geven? Dat moge niet zonder gevaar zijn, belangrijk is de poging zonder twijfel. Ligt niet het symbool, dat de nieuwe dichterschool in eere wil herstellen,

ten grondslag aan alle kunst? De kunst toch drukt afgetrokken ideeën door beelden uit, en geeft aan kleuren en vormen eene beteekenis, die zij niet op zichzelf hebben. Evenzoo is de taal symbool; ja, men kan verder gaan en zeggen dat, daar alles in zekere gevallen iets meer kan uitdrukken, beteekenen, te denken geven dan het in zichzelf is, alles op zijn beurt in een of ander opzicht, symbool kan worden. En wat is er nu in het symbool dat het verwant maakt met de poëzie? Zijn rijkdom, zijn diepte, zijn samengesteldheid (beeld, legende, gedachte) en - zijn betrekkelijke duisterheid, een eigenschap, waarvan de poëzie zich niet kan losmaken of zij helt naar het proza over.

Niet dit is het merkwaardige van deze jonge dichters, dat zij zich als symbolisten hebben opgeworpen, want het symbool dat tot het wezen van de poëzie behoort, is zoo oud als de poëzie zelf, maar daarvoor moet men hun dank weten, dat, terwijl de dichters der laatste veertig jaren de idee in de poëzie verwaarloosden, zij, door den naam van symbolisten te nemen, getracht hebben de poëzie vrijer, hooger, breeder op te vatten.

Is het nu noodig dat zij, om hun doel te bereiken, de prosodie en de taal hervormen? Brunetière meent, dat het hun althans geoorloofd is, het te beproeven. De romantische school heeft het klassieke vers trachten los te maken van de boeien die het knelden; de Parnassiens hebben, op hunne beurt, het vers der romantici vernieuwd. Wat bezwaar is er dat de symbolisten thans een vers trachten te vinden, welks licht gaande vluchtigheid beantwoorde aan hunne opvatting van poëzie? Het zou de vraag kunnen zijn, ten eerste of het vers van 14 of 16 voeten, dat zij hebben ingevoerd, niet de grens van de normale ademhaling overschrijdt, en derhalve door zijn lengte ten eenemale ongeschikt is om ‘gezegd’ te worden; maar ten andere - wat van niet minder gewicht is - of de vorm niet gevaar loopt onder de bewerking welke de symbolisten hem laten ondergaan, al te zeer te vervluchtigen.

Wat de hervorming van de taal betreft, ook hier geeft Brunetière toe, dat er voor nieuwe behoeften een nieuwe taal noodig kan zijn. Maar om die nieuwe, fijnere, teerdere sensaties uit te drukken, welke zij in zich voelen opwellen, behoeven de symbolisten - meent hij - noch het woordenboek te verrijken, noch de syntaxis omver te werpen. Er is een veel eenvoudiger middel, een dat veel meer strookt met den geest van de taal en vooral met de beteekenis van

het symbolisme en het symbool: nl. de woorden te herstellen in de volle eigenaardigheid van hun etymologischen zin; ze op zulk een subtiele wijze met elkander te verbinden, dat men in de beteekenis welke hun gegeven wordt, behalve hun oorspronkelijken zin, een flauwe herinnering terugvindt van de verschillende stadiën, welke zij in de geschiedenis doorloopen hebben; en eindelijk, door de vergelijking en de metaphoor, de verborgen analogieën in het licht te doen stellen welke dikwijls tusschen de meest verschillende zaken bestaan.

In de verscheidenheid van gedaanten, welke eenzelfde voorwerp kan aannemen, ligt de reden van bestaan van het symbolisme. En het is de taak van de symbolische kunst, die verscheidenheid tot hare oorspronkelijke eenheid terug te brengen. De waarachtige kunstenaar is hij, die dit met vaardigheid en met helderheid doet. Brunetière verlangt van de symbolisten, dat zij begrijpelijk zijn. En zulks, niet alleen ten einde het verwijt te ontgaan dat hun duistere taal dienen moet om de armoede van hunne gedachten te verbergen, maar omdat de waarheid van het symbool berust op een soort van wederzijdsche overeenstemming, en er geen symbool denkbaar is zonder twee personen: de een die het voorstelt, en de ander die het begrijpt.

In dienzelfden rustigen, logischen betoogtrant behandelt Brunetière in opstellen, waarop ik later wellicht gelegenheid vind uitvoeriger de aandacht te vestigen, het vraagstuk der hervorming van het tooneel en schrijft hij, aan het einde van den bundel, in *Apologie pour la rhétorique* en *Sur la 'littérature'*, twee overtuigde en overtuigende pleidooien voor de kunst van schrijven en voor de litteraire kunst in het algemeen.

Onder 'rhétorique' verstaat Brunetière, het woord tot zijne oorspronkelijke beteekenis terugbrengende, in de eerste plaats dat geheel van regels en wetten, waardoor de kunst van schrijven en spreken, als onafscheidelijk van de kunst van denken, beheerscht wordt. Als eerste beginsel stelt hij, dat men niet enkel voor zichzelf, maar ook voor anderen schrijft en spreekt. Indien dit steeds in het oog werd gehouden, zou men, zich tevens herinnerende, dat de literatuur, gelijk de kunst in het algemeen, een maatschappelijke roeping te vervullen heeft, zorgvuldiger zijn in de keus van hetgeen men schrijft, minder zijne persoonlijkheid op den voorgrond schuiven, niet de oorspronkelijkheid doen bestaan in het op niemand gelijken, maar daarin, dat men in alles wat men schrijft, zijn per-

soonlijke ervaring legt van de wereld en van het leven. Er zijn dingen in de wereld, welke men niet duidelijk maken kan door bewijsvoering, maar alleen door overtuiging. Hier ook treedt de rhetorica, in hare ruimere beteekenis, op; en wat al groote dingen met hare hulp tot stand zijn gebracht, dat kunnen de eeuw der hervorming en de eeuw der Fransche revolutie leeren. ‘Wij leven niet enkel van brood, van algebra en van exegese, maar van alle woord, dat daar gaat uit het hart van onze medemenschen en tot het onze doordringt’, zegt Brunetière. En zijn betoog voortzettend, roemt hij in de rehtorica de kunst van litteraire compositie. Zijne gedachten te ordenen, ze breeder of minder breed te ontwikkelen naarmate van haar meerder of minder gewicht, door onmerkbare overgangen de eene met de andere te verbinden, zich bij den gang van de redeneering te laten leiden door iets minder grilligs dan zijn luim, dat hebben zelfs groote schrijvers vaak niet weten te doen, bij gebreke van wat ‘redekunst.’ Men heeft de ‘rhétorique’ uit de programma's van het middelbaar onderwijs in Frankrijk geschrapt. Ten onrechte, meent Brunetière. De Fransche classieke letterkunde is bij uitnemendheid rhetorisch. De grootste Fransche schrijvers (Flaubert incluis) ‘se sont non pas *vus*, mais se sont *entendus* écrire.’ Daarom kan men ze niet volledig begrijpen en verklaren zonder die rhetorica, waarvan men zooveel kwaad weet te zeggen.

En niet zonder verband met zijne verdediging van de rhetorica is Brunetière's verdediging van de letterkunde, waarover het akademielid, de advocaat Rousse zich, vrijwel uit de hoogte, had uitgelaten. Brunetière houdt de door Rousse misprezene hoog als een kunst, wier taak het is ‘de faire entrer dans le patrimoine commun de l'esprit humain, et d'y consolider par la vertu de la forme, tout ce qui intéresse l'usage de la vie, la direction de la conduite et le problème de la destinée’, als een kunst ook, welke meer dan eenige andere van hen, die zich er mede bezig houden, al hunne toewijding, al hunne intelligentie, al hunne werkzaamheid vordert.

Het feit, dat Brunetière, de doctrinair, de man van de traditie, wiens blik steeds alleen gericht scheen op ‘le grand siècle’ als op het ideale tijdperk der Fransche literatuur, een geheelen bundel wijdt aan opstellen over de hedendaagsche letterkunde, wint nog in belangrijkheid, wanneer men ziet dat hij binnen den kring van

zijne beschouwing niet alleen, maar ook binnen dien van zijne waardeering, moderne verschijnselen trekt, als die van het symbolisme. Wij kunnen slechts wenschen, dat Brunetière voeling zal blijven houden met het letterkundig leven van de laatste jaren der negentiende eeuw, en dat de kring zijner waardeering zich zal blijven uitbreiden. Mij dunkt alleen op die wijs zal hij het doel kunnen bereiken, dat een criticus van zijn gehalte voor oogen moet staan, en waarvoor alleen het de moeite loont, zooveel degelijke kennis te stellen in dienst van zooveel scherpzinnig oordeel: invloed te oefenen op de letterkunde van zijn tijd.

Bibliographie.

Swanhilde, door Jan van den Arend. 's-Gravenhage, A. van Hoogstraten en Zoon. 1892.

‘Ontvaderland’, - zooals de uitdrukking in de laatste aflevering van het Woordenboek luidt - althans van de Nederlandsche taal eenigszins vervreemd, schijnt ons de dichter, die zich Jan van den Arend noemt. Uit een inleiding, in een soort van dichterlijk proza geschreven, vernemen wij zijn wereldbeschouwing. De menschen, zegt hij, hebben geen geestdrift meer. Zij zijn ‘vezelaars’ geworden; zij vermeien zich in dierlijkheid en in den walm van stinkende grachten, en hun geestelijke spijzen zijn ‘doorkrieuweld’ van maden des verderfs.

‘Hunne schreden waren die van teruggang; hunne rechtheid kromde; kruipers werden de menschen.’ Daarom zingen de dichters van weedom en smarten, omdat de menschen ‘weedragende doodverbeiders’ zijn, die gebukt gaan onder een drievoudig juk, waaraan zij ‘zieken en sterven’. Zij zieken en sterven aan hunne godzucht, aan hunne wetten, de verkeerdbegrepene, aan hunne orde van zaken, genoemd maatschappelijk fatsoen. ‘Dit is het drievoudig juk; en slaven kennen geen geestdrift.’

Mocht uit deze inleiding des dichters bedoeling den lezer, gelijk waarschijnlijk is, nog niet recht helder blijken, wellicht geeft het gedicht zelf het noodige licht.

Een moeder met een slapend meisje in hare armen is uit een schipbreuk gered en aan het strand gebracht. De moeder sterft, maar het kind wordt door een geestelijke in zijne pastorie liefderijk opgenomen en opgevoed. Swanhilde is twintig jaar geworden; de priester heeft haar in zijne leer onderwezen, maar haar onkundig gelaten van al wat twijfel en ongeloof bij haar zou kunnen wekken. Doch wanneer hij, om aan zijn herderlijke plichten te voldoen, haar alleen laat in de pastorie, snuffelt zij in de boekerij en leest daar wat haar pleegvader voor haar verborgen had willen houden. Zoo sluipen in haar hart onrust en twijfel, welke zij den priester oprecht belijdt. Swanhilde wordt, tengevolge van de overspanning waarin zij verkeerd heeft, ernstig ziek, maar geneest. Kort na haar genezing komt er een speelmakker van haar op het dorp: Oscar, de zoon van den dokter. De oude vriendschap wordt hernieuwd, herhaaldelijk verkeeren zij met elkander, en als het oogenblik gekomen is. waarop Oscar weer naar de hoogeschool moet vertrekken, belijdt hij haar zijne liefde. Maar wanneer zij hem dwingt zich nader te verklaren, en haar bij de wet en bij God te zweren, dat hij haar lief heeft, dan vermeent zij, dat Oscar van geen wet en God hooren wil: ‘d e v r i j e m i n, van ziel tot ziel, van geest tot geest,’ verlangt hij. En nu blijkt het - wat de dichter ons tot nu toe ver-

borgen had gehouden - dat Swanhilde na hare ziekte ook van haren twijfel genezen is en vaster dan ooit staat in haar geloof. Maar ook Oscar staat vast in zijn ongeloof, en wil niet, door te veinzen, de vereeniging met haar die hij liefheeft op een leugen bouwen. En zoo scheiden zij voor altoos.

Indien Jan van den Arend niet zulk een ‘aanstellerige’ inleiding voor *Swanhilde* geschreven had, zouden wij niet naar de bedoeling van zijn gedicht vorschen. Nu is dit anders. Naar de bovenaangehaalde woorden der inleiding te oordeelen, zou de dichter moeten staan aan de zijde van Oscar, die het afkeurt dat de mensch slaaf is van zijn ‘godzucht’ en van zijne wetten; maar uit het gedicht zelf schijnt het, dat hij de partij kiest van Swanhilde en het huwelijk opvat als een Sacrament, dat niet bestaanbaar is buiten de wijding der Kerk.

Intusschen zou dit van weinig belang zijn, indien de inkleeding het gedicht tot een kunstwerk stempelde. De compositie is echter onbeholpen en onduidelijk - het blijkt o.a. noch hoe, noch dàt Swanhilde van haren twijfel bekeerd wordt; aan hare ziekte en herstelling, dat keerpunt in haar leven, worden slechts 10 regels gewijd; van haar eigenlijk ‘Leven, Liefd' en Levenswee’ ervaren wij weinig, en de versbouw, de taal toonen dat de dichter meer Duitsch dan Nederlandsch pleegt te denken. Niet dat er geen goed geslaagde gedeelten in voorkomen, waarin de afwisselend rijmlooze en berijmde jamben een smaakvol beeld omlijsten (bijv. waar de dichter omschrijft wat de priester voor Swanhilde verborgen houdt, of het tooneel waar zij machteloos voor haar schildersezel zit), maar zoowel de woorden als de constructie en de geheele wijze van voorstellen zijn al te vaak Duitsch en geven een uitheemschen tint aan het geheel. Men vindt er woorden als ‘lenken’, ‘jonkver’, ‘zich stelen’, ‘zielsgeminde’; het hulpwerkwoord wordt telkens weggelaten: ‘wat hij als kind bemind’, ‘wat hij eens beleden’; eens zelfs lezen wij: ‘Niet schadelijk wat uw gehoor bereikt’ (d.w.z. wat uw gehoor bereikt heeft, was niet schadelijk); ook met de inversies gaat de dichter vrij kwistig om.

Eer Jan van den Arend, die niet van dichterlijk gevoel ontbloot schijnt, weder met een Nederlandsch gedicht optreedt, trachte hij in denken en dichten Nederlander te worden. Nu vreezen wij, dat het met het gedicht zal gaan als met zijne heldin, en dat het zal

> Wegleven als een bloem die zomerdag
> Ontluiken deed; maar ook verwelken zag.

Dood. Een tweetal novellen van Marcellus Emants. Haarlem, H.D. Tjeenk Willink. 1892.

Onder één algemeenen titel brengt de schrijver hier twee novellen: *Spreken* en *Zwijgen* bijeen, van welke de eerste onder den titel ‘Dood’ in *De Gids*, de tweede als ‘Argwaan’ in *Elseviers Maandschrift* een plaats vond. In elk van de twee teekent Emants het afsterven van liefde tusschen twee echtgenooten, veroorzaakt door dat zich tusschen hen een derde heeft geschoven, tot wien de vrouw zich krachtiger voelt aangetrokken dan tot haren man. De behandeling van den toestand is in elk der twee verschillend.

Zooals onze lezers zich ongetwijfeld herinneren, legt in de eerste novelle Clara van Harden aan haren man de bekentenis af van het doodgaan van hare liefde voor hem, en zij doet dat op eene wijze, in haren eenvoud en hare natuurlijkheid zóó aangrijpend, dat men erin meêleeft, het sympathieke vrouwtje beklagend, dat zich liet gaan, zich schuldig voelt en toch weet, dat zij die liefde voor een ander niet uit haar hart zal kunnen rukken. Ook de ontleding der gevoelens, die den ongelukkigen

echtgenoot bezielen, is ontzaglijk knap gedaan. Schrap een paar al te declamatorische, couventioneele tirades in Harden's overdenking, en gij zult enkel be-

wondering kunnen hebben voor de kunst, waarmede de schrijver in 48 klein-8° bladzijden dit zieledrama tot iets buitengewoon aangrijpends heeft weten te maken.

In *Zwijgen* is de toestand door den schrijver veel breeder ontwikkeld. ‘L'autre’, die in de eerste novelle achter de schermen blijft, treedt hier op den voorgrond, en niet tot zijn voordeel. Het kost moeite zich voor te stellen, dat een jonge vrouw als Emma Blank iets meer dan een voorbijgaanden indruk ontvangt van een phrasenmaker als Siria, en de sulligheid van referendaris Blank neemt wel wat al te groote afmetingen aan, wanneer hij geduldig aanhoort, hoe Siria hem het ontstaan van zijn hartstocht voor Blank's vrouw, en de ontwikkeling van die passie met gloeiende kleuren schildert. Een ploertige minnaar, een sullig en onhandig echtgenoot en een hyper-sentimenteele vrouw - het drietal is conventioneel genoeg; en al het talent van Marcellus Emants, zijn kunst van analyse, de soberheid en waarheid, waarmede hij de kleine incidenten van een huiselijk drama weet te teekenen - zooals in het tooneel wanneer Blank bij het aantafel-gaan den brief met de grauwe enveloppe voor Emma's plaats ziet liggen - zijn noodig om onze belangstelling in deze tragische toestanden levendig te houden.

Marcellus Emants, die niet vergeefs bij Bourget en Ibsen ter schole ging - gelijk bijv. Nora ‘het wonder’ wachtte, zoo wacht Emma op ‘het interessante’ - is op zijne beurt *chef de file* geworden en heel wat novellisten van beide seksen zijn in zijne voetstappen getreden. Geen wonder dat de weg, dien hij insloeg, er wat plat geloopen gaat uitzien. Onze novellisten mogen bovendien niet vergeten, dat toestanden als die, welke het onderwerp uitmaken van dit tweetal novellen, een zeer subtiele en artistieke behandeling eischen, welke niet binnen ieders bereik ligt. En dan: zou het om meer dan eene reden, geen overweging verdienen, den Nederlandschen officier, die wel wat druk dienst doet als veroveraar in salons en als behendig tacticus bij de belegering van vrouwenharten, in die qualiteiten eenigen tijd op non-activiteit te stellen?

Maurice Maeterlinck. Pelléas et Mélisande. Bruxelles, Paul Lacomblez. 1892.

‘Dood’ is ook in Maeterlinck's laatste drama de liefde van Mélisande voor Golaud, den reeds niet meer jongen kleinzoon van koning Arkel, die haar verlaten en in tranen in het bosch heeft gevonden, haar gehuwd en een half jaar later als zijne tweede vrouw, aan het hof van zijnen grootvader gebracht heeft. ‘De ander’, die Golaud's plaats in haar hart gaat innemen, is zijn halve broeder, de jonge Pélléas.

Het drama geeft ons het langzaam aangroeien te zien van deze liefde, die tot het einde toe iets kinderlijks behoudt, en daarnaast den toenemenden argwaan van Golaud, zijn stille melancolie, met plannen van wraak doormengd.

Het is mogelijk dat ook dit drama een voor ons verborgen symbolischen zin heeft - kleine bekoorlijke symbolische trekjes vindt men in elk tooneel -, maar, afgescheiden daarvan, is het in hooge mate roerend. En dat roerende, aangrijpende heeft Maeterlinck ditmaal niet verkregen door veel huiveringwekkende effecten of geheimzinnige natuurverschijnselen, gelijk in zijn vorige drama's, maar door de eenvoudigste middelen, door de gebeurtenissen haar natuurlijken loop te laten gaan. Los van tijd en plaats zijn de personen, welke hij laat optreden; menschen van gelijke bewegingen als wij, die, ook onder hunne vreemde namen, ons nader staan dan menig held of heldin eener Hollandsche novelle. Het tooneel der liefdebekentenis,

tegelijk dat van de laatste bijeenkomst der gelieven (IV. 4), het tooneel, waarin Golaud zijn zoontje uit het eerste huwelijk, Yniold, uithoort over de verhouding

tusschen Pélléas en Mélisande, hem daarna optilt tot de hoogte van Mélisande's kamer om hem te laten vertellen wat hij daar ziet, het slottooneel, Mélisande's sterven, zijn allen, in hun eenvoud, ook door het sobere, smaakvolle, frissche van den stijl, die nergens door ongewone woorden of bizarre constructies tracht te treffen, innig aandoenlijk en van hooge dramatische spanning.

'n Jodenstreek?

I.

Een Donderdag te Rotterdam. In de steeg voor 't Stadhuis is een oppropping van sleeperswagens, boerenkarretjes, trouwkoetsen. De ruwe, bruine kerels op de wiebelende bokken der lage, plompe voertuigen rukken, nijdig-vloekend, aan de teugels, dat de bekken der paarden in rimpelige krullen naar achteren dreigen te barsten.

Een boer, de groote voeten in klompen, waaruit stekelige, harde hooibossen opschieten, schreeuwt met een hoogrood, bol gezicht en kwaadaardige, kantige gebaren, tegen een viezen slagersjongen, die met zijn bloederigen handwagen in de klit verward zit. Angstig loerend, kijkt de koetsier van de helder blinkende trouwkoets opzij, vol vrees aangereden te worden. Nieuwsgierigen luieren op de stoepen aan de overzij, kijken lachend bij 't lawaai toe. Nu mengt zich een agent in de volte. Kalm de driftige uiteenzettingen van een half dozijn stemmen aanhoorend, geeft hij korte bevelen, pakt de teugels van 't voorste beest aan; een klein gesteiger, geknars van hoeven, geschrap over de keien, een aanzetten van den voerman: het kluwen wikkelt zich dreunend, vloekend, schor-gillend af en de menigte, teleurgesteld in hare belustheid op ongelukken en vechtpartijen, kruipt en dringt nu weer om den ingang van 't stadhuis. De bruiloftskoetsier herneemt zijn deftig-stijve houding, de zweep steil naar boven gestoken, 't dikke uiteinde rustend in de zij. Een onoogelijke dot gele bloemen hangt op zijn borst. Aan de kopstellen der paarden slingeren lintjes, veelkleurig, vastgehouden door bonte rosetjes.

Al de nieuwsgierige hoofden en de kastjes met trouwberichten aan de deurposten, spiegelen zich in dwaze, dik-uitpuilende glimvormen in de blinkende wanden en glinsterende, gebogen ruiten der koets. Van de treeplank is de palfrenier gesprongen - kleiner lijkende onder zijn hoogen, wijdrandschen hoed - en houdt den knop van de koetsdeur met zijn grove hand vast. Dikke plooien en rimpels van den te grooten wit-gelen, beduimelden handschoen liggen daar om heen. Op den stoep voor den ingang staat een agent met vergrijsde, zilveren haren.

Daar openen zich de binnendeuren. 't Midden houdend van den breeden looper, vertoont zich het bruidspaar, gevolgd door de getuigen. Van achteren komt er gisting in de menigte, men dringt nieuwsgierig op. Bijna rakelings gaan bruid en bruidegom voorbij, hinderlijk aangekeken. De ouderwetsche juffrouw van 't stadhuis houdt den sleep op. De jonge vrouw stijgt in, bleek, met vochtige oogen. De jonge man volgt. Als hij bukt om in te stappen, stoot hij in de zenuwachtige haast van 't oogenblik, zijn hoogen hoed tegen den bovenrand der koets, dat er een breede deuk in komt. Een straatjongen lacht hardop. Een ander roept ginnegappend, terwijl de deur dichtvalt: ‘Nah, 't Is maar een jodenhoed! ...’ en de menigte giegelt.

De palfrenier is intusschen op de treeplank gesprongen, houdt zich waggelend aan de roode koorden vast; de koets zet zich in beweging, ratelt snel weg door de drukke, rumoerige straten.

In de kleine, warme, zwaar-gevoerde ruimte van 't voertuigje zitten ze naast elkander. Geen woord wordt er gesproken. Beiden zijn te vol van de plechtige stemming van 't oogenblik. Het reutelend gehamer van de wielen over de oneffen keien, het gegons van de dreunende koets, het gerinkel en geklapper der ruiten, het voorbijschieten van de schimmen der voorbijgangers, is als een bedwelmende roes om hen heen. Alleen heeft zijn hand de hare gevonden in 't geglibber van 't satijnen kleed; door de handschoenen deelt zich een uitstralende warmte mede. Een zachte druk, telkens herhaald en beantwoord, geeft hun 't weldadig juichende gevoel, dat ze elkander toebehooren, dat ze jong zijn, levenslustig, dat eenzelfde gloed van liefde in hen optrilt .... dat ze 't doel bereikt hebben. Mollig zit zij in 't rugkussen weggedoken, in de deinende schokking van 't rijtuig op en neer gewiegd, zich overgevend aan de elastische schom-

meling, die een weelderig gevoel van bevrediging over haar brengt. En toch ....

Hij tuurt naar de ruitjes van 't vloerkleedje, telt ze, ziet ze op en neer huppelen naast zijne glimmende laarzen; nu en dan ziet hij de huizen wegdwarrelen in een radde opeenvolging van lijntjes en kleurtjes, en al maar door voelt hij de warmte van haar kleine handje, poezelig weggedoken, rustend in de zijne. Tegen 't einde van den rit ontwaken zij. Hij kijkt haar aan met een langen passie-vollen blik, drukt de kleine hand hartstochtelijk en fluistert heel zacht alleen haar naam. In dat ‘Dora!’ .... ligt alles besloten, een wereld, een lijdensgeschiedenis.

II.

Nu volgt een klein verhaal, zoo lief mogelijk neergeschreven, een copie van 'n nuchter levensromannetje.

‘D'r komt niks van in! Zet 't gerust uit je hoofd!’

‘Vader 'k hou van 'm. 'k Geef d'r niks om, dat-ie 'n jood is. Wees er nu niet tegen ....’

‘Laten we over wat anders spreken hè? 'k Hou niet van die onderwerpen .... Een jood .... 'n jood! ...’

‘'t Is een nette jongen. Wat kan 't u schelen, als ik 'm hebben wil? ...’

‘Jij 'm hebben wil? Maar *ik* wil 'm niet, versta je? Ben jij die geschiedenis van je grootvader vergeten, zeg? Ik niet, nooit! Maak m'n bloed niet an 't koken. 't Gebeurt niet! Basta en geen woord meer!’

‘Nee vader. 'k Wìl spreken. 'k Ben geen kind meer .... Grootvader had net zoo goed door 'n ander bedrogen kunnen worden .... Als je niet “ja” zegt, wacht 'k tot 'k meerderjarig ben ....’

‘Dat zul je niet!’

‘Dat zal ik wèl!’

‘Dat zul je niet!’

Dreigend bleven ze tegenover elkander staan. Een pijnlijke pauze.

‘Vader wor nu niet driftig .... Wil je me dood maken? ...’

Langzaam begon ze te schreien. Opgewonden liep hij op en

neer, bleef toen voor haar staan, de handen diep in de broekzakken begraven. Hakkelend kwamen de woorden uit zijn mond in ongeduldige tempo's.

.... ‘Jij wou 'n jood trouwen, jij! Al was dat nooit met m'n vader gebeurd, most je voelen, most je voelen, zeg ik, dat 'n christenvrouw zich zoo niet vergooit! ... Weet jij wat joden zijn? Een vreemd ras, schacheraars, afzetters, bloedzuigers, 'n volk van dieven! Al d'r streken hebben ze meegebracht. Die raken ze nooit kwijt! Joden zijn .... zijn .... maak me niet dol. Een smous heeft m'n vader geruïneerd! ... Laat-ie d'r een nemen van z'n eigen ras met een hobbelneus! Wou jij op zijn “Sjabbes” met 'm wandelen op 't Blaakie? Nooit! Verdomd nooit! ...’, - en de vuist kwam met een bonzenden slag op de tafel neer.

‘Je kunt niet an 'm zien dat-ie 't is. Hij is beschaafder dan ....’

‘Hou maar op! Hou op! 'k ken die kunsten! Spekulatie op je centen. D'r komt niks van in ....’

‘Geen spekulatie vader. Hij 's zelf rijk, heel rijk ....’

‘Huil nou maar niet verder .... Meisjesgrillen! Overmorgen bè-je 't vergeten, lach j'r zelf om .... 'k Zal je moeder bij je sturen .... Nou, lach-ie weer? ....’

Ze lachte niet, sprak ook niet verder tegen.

De moeder, een bekrompen, spichtig vrouwtje, stoof kort daarna binnen. 't Was Dora's stiefmoeder. De eerste vrouw was lang dood, begraven, vergeten. In 't kleine hoofdje der tweede moeder leefden drie genegenheden: haar kerk, haar man, haar stiefdochter. De eerste vervulde haar iederen Zondag met een gedweeë tevredenheid, met een stemming om iedereen goed te doen. Ze was een onbeduidend zieltje, voor geen passie vatbaar, niet in staat een groote fout te begaan, een door en door fatsoenlijk menschje. Haar geloof vereenzelvigde ze met God, God met de vormen. In niets kende ze overdrijving. Alles ging bij haar in een gemakkelijke, burgerlijke regelmaat, in een leeg, welbehagelijk voortleven, in een ontginning van kleine genotjes. Als er geen kerk geweest was, had ze misschien nooit gebeden. Haar kleine verstandje klampte zich vast aan wat ze als kind geleerd had. Om andere meeningen glimlachte ze goedig, zonder boosheid. Wat ze niet begreep, veroordeelde ze, zonder

heftigheid. Ze was een willoos, in de vormpjes gekneed vrouwtje, bescheiden weldoend, uren doorbabbelend over nietigheden, met een geduldige bedrijvigheid. Den man, die haar genomen had met koel verstandig overleg, om eene huishoudster, een verpleegster voor zijn dochtertje te hebben, aanbad ze - voor zoover haar bedaard wezen dat kon - met de dankbare onderworpenheid van een hond. Hij beheerschte haar. Zijn grove wil, zijn opvliegendheid, zijn harde stem biologeerden 't schuchter menschje. Nooit had ze zich tegen hem verzet. Als hij thuis kwam van zijn zaken en zijn laarzen krakend door de gang klonken, keek ze naar de deur tot hij binnenkwam. Voor 't achtjarig dochtertje was ze eerst bang geweest, had 't vertroeteld, verwend, om 't aan zich te hechten; was er heelemaal van gaan houden, toen ze zelf geen kinderen kreeg. De warmte, om een schepseltje van eigen vleesch en bloed te koesteren en te verkneuteren - de behoefte van elke vrouw - had ze overgedragen op 't vreemde kind. Dora had nooit de eerste moeder gemist. Tusschen stiefmoeder en dochter heerschte de eigenaardige verhouding, die van zelf volgt, als 't kind meer ontwikkeld is en daardoor eene zekere meerderheid verkregen heeft. Dora's raad werd bij alles gevraagd. Ze moest beslissen tot zelfs in kleinigheden. Ze vertegenwoordigde den wil in 't zwakke karakter der stiefmoeder. Zelfs had de driftigheid, die ze van haar vader erfde, nog nooit tot botsingen met 't goedige menschje aanleiding gegeven.

‘Dora, kind, wat hoor ik daar .... Heb jij je zinnen op'n jood gezet .... Hoe kom je daar nu toe? ...’

Die laatste vraag drukte de gansche wereld van verbazing uit, die er in 't kleine hoofdje woelde.

‘Ik hou van 'm, da's alles ....’

‘Zie je kindlief, dat komt er nu van, als de menschen niet naar de kerk gaan.... Wel! Wel! Vader wil er niets van weten. Da-kon je ook wel begrijpen. En hij heeft groot gelijk. 't Is heel ongodsdienstig met iemand van ander geloof te trouwen....’

‘'k Hou van 'm....’

‘Ja maar....’

.... ‘Als vader 'n jood was geweest, had j'm dan genomen, moeder?....’

.... ‘Da's gekkepraat.... da-was die niet....’

‘'n Jood is toch ook 'n mensch....’

‘Jawel, jawel....’

‘Ik neem 'm.... 'k zal wachten!’

‘Kind je bent anders zoo verstandig. Verzet je nou niet tegen je vader.... Daar rust geen zegen op.... dat staat geschreven.... Je weet toch hoe driftig hij is....’

‘Da-weet ik.... Maar 'k heb a gezegd en zal ook b zeggen. 'k Hou m'n woord. Dat staat vast bij me. As je goed denkt te handelen, mot je dan niet doorzetten?’

‘Maar 't is juist heelemaal verkeerd, kind. Zeker d'r zijn wel goeje jodenmenschen, zeker, maar dat ze Christus....’

‘Da-kan me niks schelen! De katholieken hebben de protestanten wel verbrand.... 't Is toch allemaal zoo dom.... Wat is nou 'n geloof, zei Max....’

‘Zei-die dat? Nee da's niet mooi.... Zoo iets mag je niet zeggen....’

‘Weet je moeder wat-ie me gezegd heeft, toen-die me vroeg?.... 'k Hou van je.... 'k geloof dat je net als ik denk of zult leeren denken over 'n vormendienst. Wil je me hebben?.... Toen heb ik ja gezegd. 'k Heb beloofd nooit over godsdienst te spreken.... Protestant wor'k niet, zei hij nog: as je me neemt, ben ik geen jood, jij geen christin, dan zijn we twee menschen. Jij gelooft an God, ik ook. Als we willen bidden, doen we 't samen thuis of buiten.... Dat von 'k mooi. Dat heeft me gepakt. 'k Heb ja, ja gezegd. Vin-je dat nou niet natuurlijk moeder, dat twee, die van elkander houën, elkander nemen....?’

Uit den grauwen nevel van een verdroomde jeugd dampen in Max's herinnering de opgedrongen, eentonige avonden door, waarin men hem 't geloof zijner vaderen, als het gewichtigst beginsel met taai geduld ingoot. Vroeg waren de ouders gestorven. De oom, een tanig, geel-verdroogd manneke, had den rijken pupil opgevoed. Uit dien eersten tijd van onbegrepen levens-aspiratiën herinnert de jonge man zich flauw, hoe elke week een legio vormen-festiviteiten met zich meebracht. Dan zat hij naast de ouderwetsche, gerimpelde tante, wier gelaatskleur vreemd afstak tegen 't zwart-glinsterende van haar gladgestreken bandeau. Oom had een fluweelen kalotje op; hijzelf zijn schoolpet. Dan dreunde hij uit 't gebedenboek een stuk

Hebreeuwsch, dat hij niet begreep, waarvan de klanken zóó door hem van buiten geleerd waren, dat hij de grillige letters nauwelijks spelde. Tante prevelde mee met een snelle trilling der dunne lippen. Oom galmde er tusschen door, dreunende met een sterk nasaal geluid, soms zalverig zingende. Dan werd het brood gedeeld, eerst gedoopt in 't zoutvat, en de mooie zilveren beker, gevuld met zuren wijn, ging rond van mond tot mond. Eerst oom een matig slokje; tante vond 't lekker, slurpte de grootste helft op; Max 't drabbige restantje. Volgde de vervelende, lange Vrijdag-avond met 't frissche, witte tafelkleed op de tafel. Oom snurkte op de sofa, tante dutte in op haar stoel, met een regelmatige knipping van haar dunnen nek; en als ze wakker werden, moest 't kind naar bed. 's Zaterdags mocht hij niet naar school. De eerste gang in Zondagskleeren was naar de Synagoog. Daar sufte 't kind op de houten bank naast oom, die in eene wiebelende heupbeweging de oefening volgde. Tante zat op de gaanderij, boven, onzichtbaar. 's Middags werd er gewandeld, met kalme, afgemeten slenterpasjes en als 't middagmaal - opgewarmd eten van den vorigen dag - op tafel stond, besloot een meegebromd gebed den zeurigen rustdag. Dat herhaalde zich elke week, monotoon, altijd 't zelfde, behalve op buitengewone feestdagen. 't Kind soesde, begreep 't niet.

Toen kwam een meester, die hem op moest leiden voor de kerkelijke aanneming. Ja, die leeft frisch op in Max's geest. 't Was een oud, eerwaardig mannetje, vol tabakslucht, vol snuif. Een grijze ringbaard hing stoppelig verward over kin en wangen, bedekte even 't groezelig overhemd; kleine, sluwe oogjes schitterden onder de langharige wenkbrauwen. En de knaap volgde met een gretige, warme belangstelling de verhalen, de lijdensgeschiedenis van 't joodsche volk in Egypte. Dat vatte hij. Dan hing hij aan de lippen van den verteller, met een gevoel van trots in zich, had wel duizenden jaren willen terugleven, om mee te strijden met 't vervolgde, mishandelde ras, een hunner helden te zijn. Maar het vertalen van 't Hebreeuwsch, het volgen van 't gebedenboek was hem een marteling. De oude leeraar deed 't voor, geduldig. 't Kind had meer aandacht voor den grooten neus over hem, een neus vol snuif, als 'n vuile kachelpijp. Soms klonk er van de kinderlippen de eenvoudige vraag: .... maar, wàarom, waàrom,

meester, moeten we joodsch bidden?.... verstaat God geen Hollandsch? .... 't Antwoord was vaag, glimlachend-wijs. 't Kind begreep 't niet.

De aanneming liep schitterend af. Het dertienjarig knaapje galmde een stuk gebed, de bloedverwanten gaven cadeau's, vonden dat 't ventje zoo'n zuivere uitspraak had. Max kreeg een lange broek aan, een rond hoedje op, een horloge op zak. Hij was jood geworden.

Den eerstvolgenden ‘Groote Verzoendag’ - dag der dagen - moest hij vasten, dat spreekt van zelf. Dien dag vergeet hij nooit. Om zeven uur 's morgens was hij met oom al naar de kerk gegaan. Tegen een uur 's middags had 't kind zich ziek, ellendig gevoeld van honger. Een drukkende warmte, een mengsel van alle uitwasemingen hing in 't kleine, mat-verlichte gebouw. De voorganger vulde de ruimte met zijn week, slepend geluid. Nu en dan verhief zich een golf van schreeuwende tumulten, wilde uitroepen, korte, fanatieke, meegebrauwde kreten. Zwarte, bewegelijke lichamen, bedekt met slordiggeknoopte, witte of flauw-gekleurde doeken, gonsden, bewogen zich druk, galmden brommend. Enkelen waren ingeslapen, bedwelmd door de vunzige, dikke atmosfeer. Anderen keken sufferig voor zich neer. Sommigen lachten, fluisterden geestigheden, hadden 't over lekker eten. Op 't podium, omwalmd door rood-flikkerende kaarsen, lag de rabbijn, gebogen over den bidstoel.

't Kind zat koortsig, kregelig op de bank. Zijn maag brandde, gaf hem een razend verlangen naar eten. Langzaam kroop in 't jeugdig hart een morrend, bitter verzet, een groote weerbarstigheid tegen dien God, dien men aanriep en aanbad, dien God, die hem tranen van honger naar de oogen dreef. In een stillen opstand begon de knaap opzettelijk, langdurig, met een boosaardige graagte te denken over wat hij 't liefst nu zou eten.... gestoofde snoek.... peentjes.... eendebout.... roomtaartjes.... gekookte eieren... pekelvleesch... zoolang, tot hij 't hartwater in zijn mond kreeg en naar buiten moest om door een hapje frissche lucht wat te bedaren. Toen liep hij de straat uit. Op een hoop koopmansgoederen zat een werkman - 't was juist schafttijd - een roodaarden pot met groente en gekookte aardappelen te leêgen. De vrouw keek er bij toe. Iedere schep van de vork bracht een dam-

penden hap naar den gapenden mond, terwijl 't vet, in kleine bolletjes, plassend in den pot terugdroop. De man bleef even rusten: hij kon niet meer. Verder liep 't kind. Nog nooit had hij zoo'n honger gehad. Hij geeuwde er van. En voor 't eerst deed hij zichzelf vragen, ingegeven door de krampachtige luchtborreling in zijn maag, door het gevoel van zwakte, de verbreking zijner veerkracht. Uit een kelder dampte de prikkelende lucht van gebraden uien, een geurige walm. Toen kwam 't kind onwillekeurig te staan voor een fruitwagen op den hoek eener dwarsstraat; manden vol splijtende, langlijvige pruimen; sappige, malsche peren; blozende, bolle appelen. In 't kleine beursje waren twee centen. Angstig, schuw, met een intense vrees voor God, die 't zag, kocht hij drie appelen. Aan den waterkant, verborgen achter kisten en vaten, werden ze verslonden. 't Sloeg twee uur. 't Rauwe goed stilde den eersten aandrang tot eten en toen 't laatste klokhuis, groote, huppelende, wijd-uitloopende kringen op 't watervlak tooverend, verdwenen was, kon 't den knaap niets meer schelen of God boos was, of er straf zou volgen.

Dat zelfde jaar kwam hij op 't gymnasium, mocht den Zaterdag verzuimen. Daar kreeg hij zijn eersten vriend, den zoon van een advokaat. Weer herinnert zich Max hoe ze in 't begin getwist hebben. De jonge vriend was nog nooit in de Synagoog geweest, rookte Zaterdags, kende geen woord Hebreeuwsch, was 'n vroegrijp ventje.

‘Gelooven ze bij jullui thuis an die malligheid?’ had Aby gevraagd.

‘Zeker! Wie gelooft daar nu niet aan?’

‘O jee, wat zijn jullui dan stom! Pa zegt, dat jouw oom een bijgeloovige huichelaar is.’

‘Zoo, dan 's jou pa gek!’

Dit argument had Aby beantwoord - 't gesprek werd zachtjes gevoerd, terwijl de Latijnsche leeraar op het bord stond te schrijven - door onder de schoolbank een geniepigen trap tegen Max's scheen te geven. Het slachtoffer had er van geschreeuwd, met 't gevolg dat de onderwijzer wou weten wat er gebeurde. Max wou niets verraden, kreeg een uur schoolblijven. 's Avonds wachtte Aby hem op.

‘Da-was heel mooi, om niet te klikken,’ zei hij met een warm enthousiasme: ‘Hou nou maar of ik je dien trap niet gegeven heb. Wil je?’

‘t Was gemeen om 't zoo stiekem te doen!’

‘Dan most jij ook maar niet zeggen, dat mijn pa gek is!’

‘Dan most jouw pa mijn oom niet uitschelden....’

‘Da's mijn schuld niet. Wil je rooken zeg?’

‘Nee 'k rook niet!’

‘Kan je 't niet, hè?’

‘Kunnen.... d'r is wat an! Oom wil 't niet hebben!’

‘Wat ben jij nog 'n flauwe! Jasses!.... Zeg ziet 't d'r mooi uit in jullui kerk?’

‘Mot je maar is kommen kijken.’

‘Laten ze je zoo maar binnen?’

‘Nee, die 's goed. Jij bent toch ook 'n jood!’

Aby trok een diepzinnig gezicht.

.... ‘k Mot 't toch ook eens zien.... Pa zegt, dat ze ons niet binnenlaten, omdat we spek eten....’

‘Spek?.... Durven jullui dat.... Dat zou 'k niet lusten.’

‘Dien, da 's de keukenmeid, die bakt spekpannekoeken, zoo-as de koning ze niet beter krijgt. Zulke dikke, heusch! Wil ik 's een stukkie voor je meebrengen?’

.... ‘k Lus 't niet!’

‘As je 't eerst maar proeft.’

‘Oom zegt, dat d'r altijd beesten in zitten.’

‘Bè-je nou gek!’

.... ‘n Varken is 'n vies, vuil dier.’

‘Nou, ik zal is een stuk van 'n pannekoek voor je meebrengen....’

Een paar dagen later had Aby tusschen zijn schoolboeken in een grauw papier een reep weggemoffeld. Onder schooltijd schoof hij 't zijn vrind toe. Maar 't rook zoo zuur en 't zag er zoo tranig uit, dat Max 't maar stilletjes onder de bank liet glijden. Toch vond hij dat zoo'n merkwaardig bewijs van vriendschap, dat hij na die spekpannekoeken-gebeurtenis zich heel nauw bij Aby aansloot en zijn vrije middagen met den jeugdigen liberaal doorbracht.

Op een mooien Woensdag-namiddag waren ze gaan roeien. Aby's ouders wisten er niets van en Max had heelemaal vergeten permissie te vragen. Op den plas dreven ze in 't langwerpig bakje rond. Aby doopte zijn handen telkens in 't water, een volgens hem uitstekend middel, om de blaren, door de spanen gevormd, te genezen. Max blies met een wan-

hopig gezicht tegen de zijne om de pijn te verminderen. Uit vermoeidheid bleven de kinderen drijven.

.... ‘Roeien is heerlijk.... heerlijk!’ had Max huichelachtig verklaard; zijn goed dreef van 't water, waarmee de uitstekende roeier Aby hem bespat had en zijn handen gloeiden, alsof ze geroosterd waren. ‘Ja,’ had het geestdriftvolle antwoord geluid: ‘maar 't zijn beroerde spanen, ze deugen geen cent....’

Daarop waren ze aan 't droomen geraakt. In een zachte, klotsende trilling kabbelde 't water tegen het bootje. Zilverrimpeltjes en lichtplasjes omstraalden en omstuwden de golfjes. Een blinken, klateren, schateren van licht; een krioelend gespeel van vroolijke tintjes, dartelende schitterplekjes, brutale glimfiguurtjes, tooverden een schetterenden, bewegelijken reuzenspiegel, waarin de randen van 't bootje in waggelende grilvormen, knikkebollend kaatsten. Ritselend, met een suizend geknap, bogen de biezen aan de oevers in een veerkrachtige, wuivende opwipping; rood-fluweelen koppen van duikelaars knikten loom en vervelend. Heel in de verte kartelden zich de scherpe omtrekken van den dorpstoren tegen de hard-blauwe lucht, als uitgeknipt in den hemel. In een mijmerende, weeke overgeving lag 't landschap. Een nerveuze loomheid gleed over het water....

‘Waar denk je an?’ vroeg Aby op eens, zelf uit zijn droom wakker wordend.

‘An niks....’

‘Ik dacht an wat d'r achter de wolken zou zijn....’

‘Nou God natuurlijk!....’

‘God?’

‘Zeker.’

‘God? *Ik* zeg je dat 'r geen is.’ Op dat ‘ik’ lei Aby een gewichtigen nadruk. Die verklaring klonk wel eenigszins komisch, daar de jeugdige theologant met 'n bezweet gezichtje naar de blaren in zijne handen zat te kijken.

In de ooren van den eenigen toehoorder was 't een vreeselijke profanie.

‘Zeg hou nou op met die enge dingen.... We zitten in 'n bootje....’

‘Hè wat 'n flauwe kul!’

‘Nee jij ben flauw.... as we nou gestraft worden, omdat je dat zegt....’

‘Nou zal 'k expres schommelen!’

‘Jò, pas op! Jò, hou op!’

Aby brulde 't uit van 't lachen, daarna kreeg hij medelijden met den angst van zijn kameraad.

‘Zie je nou wel dat 't niks geeft! Jij zal wel an 'm gelooven hè? Ik niet, pa ook niet.’

‘Natuurlijk is d'r een.’

‘Heb jij 'm ooit gezien?’

‘Hè, wat 'n vraag!’

‘Heit je oom 'm ooit gezien?’

‘Nee natuurlijk.’

‘Heit je tante 'm ooit gezien?’

‘Nee zeg ik-ie al.’

‘Nou niemand heit 'm nog gezien!’

‘As je dood bent, zie j'm.’

‘Da's kles. Hij is d'r niet.’

‘Zoo! Wie heit dan de heele boel gemaakt?’

‘Da's zelf gekomme.’

‘Ach je bè-gek!’

‘Bè-jij dan door God gemaakt of door je moeder?’

‘Da-weet ik niet.’

‘Wat ben jij dan 'n uil!’

‘Tante zegt dat ze me gebracht hebben....’

Hier schaterde Aby 't weer uit, waarna hij met een geleerd gezicht, met een erg nuchtere oppervlakkigheid een geheimzinnigrealistische beschrijving gaf op welke wijze kinderen op de wereld komen. Aby's wetenschap vervulde Max met een groot ontzag. Over ‘het ontstaan van den mensch’ had hij in zijn onschuld nog nooit nagedacht. Nu opende zich voor hem een vreemd veld. Hij deed allemaal malle vragen, begreep er niets van, geloofde 't maar half, maar langzaam nestelde zich toch in zijn kleine hoofdje een lauw begrip van 't leven, te gelijk met een spontane ingeving om niets van zijn belangrijke ontdekkingen aan tante of oom te laten bemerken.

‘Zie je nou,’ vervolgde Aby in den vollen triomf zijner superieure kennis: ‘da-wist je nog niet eens. Zal je nou ook wel gaan begrijpen, dat God maar een sprookie is, om je zoet te houen.’

‘Da's onzin. Je heb toch niet al die kerken voor niks?’

‘Die zijn d'r nou eenmaal.... Da's geen bewijs!.... Bewijs jij nou dat-ie d'r is!’

Max keek bedenkelijk.

.... ‘Eerstens zegt oom 't.... tweedens staat 't in den bijbel.... derdens mot iemand 't water en 't land toch gemaakt hebben.... vierdens.... ach wat 'n onzin!....’

‘*Ik* zeg je,’ - weer de nadruk op dat ‘ik’ - ‘ik zeg je, dat 'r geen is. Wil je 't lezen? 'k heb d'r 'n boekie over....’

‘'n Boekie?’

‘Stiekem van m'n ouwe weggenomen. Wil j't lezen?’

‘Jò, ik durf niet, as oom 't merkt....’

.... ‘Jij met je oom. Da's toch je pa niet. Zeg ik zal 't je morgen geven en dat andere boekie over de kinderen ook.... je weet wel.’ Hierna stak Aby een cigarette op, met dikke koonen, rukkend den rook wegspuwend, zenuwachtig-haastig, niettegenstaande hij zich alle moeite gaf 't lekker te vinden en 'n bedaard gezicht te trekken.

‘Zouën vader en moeder dan niet in den hemel zijn?’ vroeg Max na eenig stilzwijgen: ‘'k heb altijd geloofd da-ze bij God zijn....’

‘Wel nee.... de hemel is enkel wolken.... as j'op 't kerkhof komt, legt de heele boel in 'n kist. Vin jij dat ook niet griezelig, dat ze je zoo in den grond stoppen?....’

‘'k Heb d'r nog nooit over gedacht....’ En 't ventje verviel in een droomerig nadenken, schuw opkijkende naar den blauwen hemel, die boven 't water welfde.

Diezelfde week werd oom zwaar ziek en stierf. 't Eerste sterfbed, dat Max bijwoonde. Dat was een gruwelijke avond geweest; niet om 't verdriet, maar om de aangrijpende realiteit van 't oogenblik. Tante huilde, zuchtte, lamenteerde beneden, liefderijk omringd door een paar goedige, praatzieke vriendinnen. Boven lag 't verdroogde manneke te reutelen. Wijd was de mond opengespannen, met eene schokkende, zenuwachtige trekking van de onderkaak. Kwijnend openden zich de oogleden, lieten 't slijmerige wit der oogen doorschemeren. Bij 't bed met kaarsen in de hand, stonden twee wakers, vuile, smerige kerels, wier neuzen drupten. En als de kaakbeweging ophield, een zwaardere reuteling door de werkstakende longen uitgestooten werd, bogen zich de vieze, vunzige mannetjes dichter over den zieke. Eens dachten ze, dat hij dood was; hield er een haastig de kaars voor den mond, maar

de vlam flikkerde en telkens dreunden ze eentonig, zonder gevoel, als betaalde huurwezens, den Hebreeuwschen zang op, dien weer plotseling afbrekend, als 't wegstervende, tanige stuk lichaam in 't bed nog geluid deed hooren. Max keek met een wezenlooze ontzetting nu eens naar 't vermagerde, hoekige gezicht op 't kussen, dat er in zijn stuiptrekking afschuwelijk uitzag, dan naar de verlichte tronies van de doodshavikken. Toen kwam tante er bij; de verplegers veegden hun neuzen schoon met 't vlak hunner zwarte, rimpelige handen, morsten kaarsvet op de dekens, keken nog nauwkeuriger met 't licht in den mond van den stervende. Plotseling galmden ze luider, onafgebroken, dompe klanken uitstootend; een opborrelende zucht, krakend, pijnlijk, klonk uit de dekens; sneller, heescher, matbrabbelend gonsde de lijkzang ... de kaars voor den verdroogden mond met de zwarte tandstompjes vlamde helder op, zonder afwijkingen.... Er lag een lijk.

Den volgenden dag was 't een geloop en gedraaf door de gangen. 's Avonds kwamen vrouwen 't doodshemd naaien. Max zat er bij toe te kijken op een stoof. Half suf nam 't kind alles in zich op, met eene verwilderde verwondering, luisterende naar 't gekakel van de babbelmenschjes. Telkens kreeg hij een koude rilling over den rug als een der vrouwen het linnen knarsend tusschen de nagels schuurde. 't Plassende gefrommel van 't witte, glanzende goed, 't suizend-scherpe gescheur vermengde zich met de beklagende gemeenpraatjes, de oprakeling van al 't goede van den doode. Koffie, prikkelend van geur en dikke vettige koek gingen rond; de vingers pikten deftig bedaard, en 't licht in 't hoekje, waar de knaap neerhurkte, werd regelmatig onderschept door de eentonige armbeweging van een der naaiende juffers.

Toen was 't kind even opgestaan, in de gang geloopen om zijne loome slaperigheid te verdrijven. Juist werd de doodkist opgedragen. De leege doos gaf klotsende, holle stooten tegen de nauwe trap. En in pijnlijke nieuwsgierigheid was hij meegeloopen, stil sluipend naar boven. 't Lijk werd gereinigd. Telkens glipte 't beenige hoofd in een willooze neerzakking omlaag. 't Lichaam in zijn vellige magerheid, zijn kleurloosheid, 't hoekige, gerimpelde gelaat - bijna onherkenbaar - gaven Max een gevoel van braking. Toch bleef hij toekijken met een huiverende graagte, verschool zich half achter 't bed om niet

gezien te worden en hield den zakdoek stijf tegen den neus geperst, niet in te ademen die walgelijk zoete ontbindingslucht. Die gesloten, donker getinte oogleden, die groenig-witte onnatuurlijke kleur, die ontzenuwde machteloosheid van 't heele lichaam, die harde, gekromde vingers, met de groote nagels ... dat alles drukte 't kind, dampte zijn hersens weg in een halve bewusteloosheid. Eerst toen 't lijk in de kist gleed, de knieën hardhandig opgetrokken werden, omdat de beenen te lang waren; 't harige hoofd op den houten bodem bonsde en de deksel onder naargeestig, hakkelend gebed, piepend opgeschroefd werd, klonk er een flauwe kreet achter 't ledikant, was 't kind ineengezakt. Groote tranen biggelden over 't bleeke gezichtje, niet van verdriet ... van angst, afschuw, ontzetting, schrikkelijk doordringende vrees. Onhoorbaar snikkend, flitsten nevelgedachten door de moede hersentjes, doortrilde hem een koortshuivering, een groote angstgolf en in de wirwar van dompige vraagjes, van snel elkander verdringende pijnvleugjes, glipte en hamerde de twijfling door 't hoofdje: .... ‘als .... als .... als d'r geen God is .... waar? .... waar? waar?’ .... En dien heelen nacht woelde hij in 't bed, stond een keer op, keek uit 't raam en plotseling met een kramp van ontzetting dook hij weer onder de dekens, diep zich verbergend, stikkend van warmte, badend in 't zweet, vloog nog eens op, draaide met een wilden ruk de deur op slot, schoot onder de kussens, klappertandend, klam, ellendig .... en viel onbewust in slaap.

's Morgens was de begrafenis. In de voorste koets met 'n paar bloedverwanten, werd 't kind dommelend heen en weer geschud. De neergelaten, strakgespannen gordijntjes ritselden aan de zijden bandjes; langzaam voorwaarts schokte 't voertuig. Alleen de gelijkmatige kleppering der hoeven drong met 't rumoer van de straat door. Zoo sukkelde men naar 't kerkhof. Op de zwarte draagbaar in 't bidhuis kwam de kist te staan, al de volgers er om heen. Het deksel werd afgeschroefd. 't Knaapje lei een zak met aarde onder 't hoofd van 't lijk. Gotogot! Gotogot!.... Die glibberige aaiing van de haren! Dat weeke, vochtige vel! Gotogot!.... Een oud, gebogen geestelijke sprak nu een gebed. Al de familieleden bromden er door heen. Weg stierven de tonen in de holten van 't bidhuis. En voort ging het. Alle bloedverwanten en vrienden droegen de baar uit 't koude, vierkante portaal in de warme, zonnige volte van het

in licht badende kerkhof. Heen tusschen al die opstaande zerken kroop de kleine stoet, schaduw afwerpend op 't welig opschietende groen, opvangend den goddelijken weerschijn van den melkwitten, stralenden hemel; de laatste gang van de overblijfselen in die mooie natuur, dat licht, die opleving...

Langzaam zakte de doos, wiebelend aan de touwen in de aarde, dat zand in fijne straaltjes afgleed. Een broer wierp snikkend drie schoppen aarde in de diepte. Klots... klots... klots. Bevend greep ook 't kind de spade, schiep kortstootend op, halve schepjes, liet 't mulle zand met een afgewend gezicht afglijden, driemaal ritselend, schuifelend, zacht als poeder. Toen wierp hij zich krampachtig, snikkend, als of zijn ziel wou barsten, aan de borst van 'n neef....

't Was afgeloopen.

De treurdagen volgden. Aldoor neergehurkt naast tante, kropen de uren in een leege traagte voorbij. Ook Aby was komen condoleeren.

'Zeg blijf je daar op den grond zitten?' had de onwetende jongen gevraagd. Max knipte met de oogen, bang voor tante, die knorrig opkeek. De bezoeker was verlegen geworden, had zijn gewone driestheid verloren, merkende dat hij iets doms gezegd had.

Een week later werden de lessen op het gymnasium hervat. Inniger sloot Max zich bij zijn vriend aan en de twee knapen, in zoo verschillende richting opgevoed, konden avonden lang als volwassen menschen over de meest ondoorgrondelijke dingen met 't grootste aplomb redeneeren.

Meestal dreef Aby zijne brutale meeningen door, want 't besliste '*ik* zeg' maakte een grooten indruk op 't nog weifelende karakter van den ander. En langzamerhand bleef Max uit de synagoge weg. Oom was er niet meer om hem te bestraffen; tante - kwakkelende, ziekelijk na den dood van haar man - ging zelf niet meer naar de kerk. De stelling, dat er geen Opperwezen is, schoot dieper en dieper wortel in 't gemoed van den knaap. Eerst liet hij zijn middaggebed met eene zekere huivering na. 't Eten bekwam hem even goed. Toen bad hij 's avonds niet meer, voelde zich toch angstig, als of hij iets verkeerds deed. Ook dat ging over. Vrijdag en Zaterdag dreunde hij 't Hebreeuwsch gebed op om de ziekelijke vrouw niet te ergeren,

deed 't met een toonloos geluid, denkende aan zijn schoolzaken of aan andere dingen. De jaren verliepen. Boeken werden verslonden, en Multatuli had de plaats van een afgod in de harten van de twee vrienden veroverd. Ernstiger, meer ontwikkeld zochten ze als twee vroegrijpe menschjes, naar de oorzaak van alles. In 't hart van Max nestelde zich onwillekeurig eene vurige natuuraanbidding, 't gevolg van de behoefte om een iets - wat doet de naam er toe! - te vereeren, in zich om te dragen. Uren kon hij rondloopen buiten in de velden, in de bosschen, met een stille, warme verrukking voor al 't levende, aangegrepen door 't onverklaarbaar schoone om hem heen. Uren kon hij kijken naar een eenvoudig bloemetje, met een bekruiping van poëtische extase, met een zinnelijk opgaan in 't kleine vormpje, met een heete popeling om 'n onbegrepen dank te uiten.

Na 't Eindexamen mochten ze een reisje ondernemen, de eerste maal, dat ze de geboortestad verlieten. Na de terugkomst wachtte hun de ontgroening en de hoogeschool.

Uitgelaten van dol pleizier, als twee geelbekkige vogeltjes, die voor 't eerst uit 't nest wippen, gingen ze heen, maakten een voetreisje door de Belgische Ardennen - 'n bescheiden uitstapje, dat hun reusachtig toescheen - en ze genoten in een roes van genot, dubbel, omdat voor hen alles nieuw, frisch van bekoring, zuiver van indruk was.

Op een avond zaten ze aan den oever der Maas, in 't stadje Namen. Van het terras eener societeit, heel in de verte, klonk droomerige, wegtokkelende, kirrendzachte muziek; slepende klanken, zoete, weeke melodiën, die opjubelden en straks weer als klaagtonen zwevend wegstierven.

Anders was 't stil, heel stil, drukkend. Met een sterke strooming gleed de rivier als een dikke, verzilverde draad, in een stuwende, borrelende schuring langs de pijlers van een brug, waarvan alleen de sombere omtrekken en de bleeke gloeipuntjes der lantaarns zichtbaar waren. Aan den hemel glansde de maan als een groot geel oog, licht uitstralend.

Op den anderen oever, hoog in de wolken opstekend, donker, brutaal lijnend haar massieve vormen, hief zich de citadel; een vette schaduw, een dikke zware prop in den nacht.

Sterren glimmerden hel, als ernstige kijkertjes. Soms bui-

telde een golfje wit spattend uiteen tegen 't graniet van de bedding. Soms ritselde 't groen met een wrijvend geluidje.

Toen, heel eenvoudig, als 'n spontane opwelling, fluisterde Max voor zich heen....: ‘Daar ìs 'n God’....

Op de academie toonde hij zich intelligent, maakte zich veel vrinden. Hier ontbolsterde hij heelemaal, toonde zijn eerlijk karakter, toonde zich als de dweper voor al 't mooie, maar als de vinnige bestrijder, de vurige vijand van alle konventie, van alle vormen. Sedert dien avond in Namen had hij begrepen, de ingeving van zijn hart volgende. Met zijn kalme philosophie deed hij nu dikwijls wonderen. Eens op een kamerjool, had een aangeschoten student hem voor ‘jood’ uitgescholden. Max had geglimlacht, niets geantwoord. Den volgenden dag zocht hij den twistzoeker op:

‘Zie je Karel, da-was 'n domheid van je, om dat te zeggen. 'k Kan d'r niet kwaad om worden. Waarachtig niet! Wat is 'n jood?.... Och lieve God, 't is zoo klein 'n mensch jood te noemen, vin je dat nou zelf niet? Wat is 'n jood, vraag ik.... 'k zou de heele wereld willen wakker schudden, dat vervloekte onderscheid willen breken! 't Is zoo arm, jood of ketter of paap te zeggen, zoo voos, zoo misselijk! Dat ze niet voelen dat de zon an den hemel staat en de lucht d'r is voor allen! Jij voelt dat ook!.... Kerel, zie je wel, nou lach je zelf om die ui van gister’....

Soms schaterde hij 't uit achter zijn krant. En zij, die hem begrepen lachten mee. ....‘De krant is vandaag maar weer eens 'n publieke kleingeestigheid.... Ha! Ha! Ha! Ha!.... kostelijk!’.... en hij las half verbitterd, half spottend heel gewone dingen op: .... ‘Gevraagd een R.K. dienstmeisje.... Er biedt zich aan een klerk P.G.... De vereeniging tot ondersteuning van hulpbehoevende Protestantsche blinden.... Vergadering der Katholieke Kiesvereeniging.... De ondergeteekenden roepen de hulp in voor een joodsch huisvader....’

De woelingen der partijen in de Kamers vond hij walgelijk. Hij zou de leiders van al die richtingen alleen maar willen vragen.... ‘Geloof j'an God?’.... niets meer. Als men - zijn rijkdom was bekend - bij hem kwam om geld voor de een of andere sekte, weigerde hij botweg. Liefdadigheid voor

't algemeen was een zijner utopieën. Hij bezocht alle kerken, met steeds klimmende verbazing en belangstelling de menigte bestudeerende, die daar regelmatig, vol vormenijver, bijeenkwam; offerde nooit in de bussen; bad zelf nooit. ....'Ik dank elk oogenblik van den dag, zonder woorden, thuis.... of buiten, als de natuur in me dringt, of de kunst.... O die mooie, mooie kunst!....'

Als hij stierf wou hij niet op de Joden-begraafplaats. Neen bij de anderen, op de algemeene. Dat was een zijner stokpaardjes: ....'Vat je dat, dat al die kisten met beenderen in soorten liggen? Kun j'an 'n doodskop zien, wat voor vormendomheid in die kast woelde? Nou heb je joodsche, protestantsche, katholieke, mahomedaansche.... lijkwurmen, verbeel-je!.... En de planten op de graven zuigen de sappen en bloeien van liberale, christelijke, orthodoxe uitwasemingen! O die krankzinnige vooroordeelen....'

Bij kunstenaars was hij gezien, omdat hij zoo'n juist gevoel toonde en zelf mooie dingen schrijven kon. Eens maakte hij kennis met een knap musicus, die met zijn eigen godsdienst dweepte en hatelijk, onverdraagzaam was tegenover andere. Hij brak de kennis met dien man af: .... 'Van gewone menschen begrijp ik veel. Bij 'n artist kan 'k geen kleinheid velen. Die moeten voelen wat 'n vorm is, hoe laf die is tegenover God.... Die man is geen artist, die mist zuiver sentiment....'

'Mag ik je voorstellen? Mijn nichtje Dora.... m'n vriend Max Kremer....'

Ze bogen voor elkander. De neef liet ze alleen en met een diepe bewondering bleef Max voor 't slanke meisje staan.

't Was op een fancy-fair. Dora was bloemverkoopster. Ze zag er onschuldig en zonnig uit; 't lente-koninginnetje van 't feest. 't Was bijna voor 't eerst, dat de jonge man een vrouw in baltoilet, in dat gracieuse, verleidelijke glinsterkleed zag. Die indruk drong in hem door, half-bedwelmend als de geur van een uitbottende roos. Zijn oogen rustten met zooveel schittering in de hare, dat ze verlegen werd en toch blij. Ze vond zijn oogen mooi.

Na afloop was er bal. Driemaal had Max's naam in Dora's boekje gestaan, driemaal hadden ze gedanst. Zoo'n

dans.... de muziek hoor je haast niet, den vloer voel je niet. Lucht zuigt om je heen, koelte blazend tegen je warme hoofd. Moeheid merk je niet. Je hebt 't meisje in je armen, houdt haar om 't middel, dat de stof van haar kleed een is met je handschoen en de handen rusten in elkaar, als electrisch gesmeed. Soms hijg je naar adem, soms druk je de warme gestalte tegen je aan. Soms kijk je neer, ziet de donshaartjes wuiven in 't blanke nekje, ziet de rozige oortjes trillen, soms ontmoet je elkaars blikken, half bevreemd dat j'elkander zoo innig omvat. Soms ben je alles vergeten, soest je geheugen weg, zwaai je, draai je, vlieg je voort als een wezenloos lichaam, toch met een huivering van geluk in je. Dan houdt de muziek op, word je koud-wakker, brengt het meisje deftig terug en je voelt je beklemd als je voor haar staat, met een aandrang haar niet aan te zien of wonderlijk lang. Zoo'n dans....

'D'r ouwe is 'n kwaje! Jongens, da's lang niet maklijk!'....

Dit was Karel's bedenking, toen Max twee maanden later, plotseling bij hem binnenviel, hem kort en bondig vertelde, dat hij smoorlijk op Dora verliefd was en dolgraag bij Karel's oom geïntroduceerd wou worden.

.... 'Als ik openhartig met je spreek, Karel, wil ik ook 'n even rond antwoord. Wij hebben een keer 'n kleine kwestie gehad, toen jij boven je theewater was.... da's al lang vergeten.... Zeg wil jij je moeite geven, of.... heb j'r zelf iets tegen, dat 'n jood....'

.... 'Bè-je mal Kerel, nee! Je hebt me nou toch al beter leeren kennen! Laat dat maar rusten. Mijn zegen heb je, maar oom.... 'n beste vent.... maar koppig als 'n stier, en die - je neemt 't me niet kwalijk? - die kan de joden niet luchten....'

'Da's leelijk genoeg....'

'Zeg dat wel.'

'Zoo kerksch?'

'Nee da's 't woord niet. Hij komt er nooit.... 't Is 'n idée fixe van 'm.... 'n rassenhaat....'

'Dan mot 'r toch 'n bepaalde reden zijn!'

'Die is d'r ook. Een beroerde reden. Waarachtig, je kunt 'm niet kwalijk nemen. Z'n ouwe heeft zich verdronken,

toen die 'n klap kreeg van 'n bankier.... 'n jood...., die.... nou affijn daàr was 'n luchie an.... En 'n hoop schulden zijn d'r achtergebleven. Oom is in zaken 'n kraan van 'n vent, heeft zich d'r heelemaal bovenop gewerkt en alles van z'n ouwe afbetaald.... 'k Wou dat mijn ouwe 't eens voor mij deed....'

'Zeg, is d'r anders geen reden?'

'Nee.'

'Maar daar valt dan toch tegen te praten, hè?'

'Nou, 'k wil 't probeeren, maar 'k zeg, d'r komt geen jood over z'n vloer.'

''t Is treurig dat-ie 'n haat heeft tegen allen, omdat d'r één....'

'Ja maar kerel, as je ouwe.... Da's niet mis, da-vergeet je nooit!'

''k Had al met Dora gesproken.'

'Natuurlijk "ja" gezegd, niet?'

'Natuurlijk? Waarom natuurlijk?'

'Wel zonder j'n compliment te maken, jij hebt 'n tong... 't Is 'n lieve meid.... as je d'r krijgt heb-ie wat an d'r...'

'Da-weet ik. As je wist...'

''k Heb 't al lang begrepen. Niet voor niks ben jij op al die concerten geweest... Bè-je klaar voor je doktoraal, zeg?...'

'Volgende maand.'

'Boffert!'

'Da's maar zoo, zoo.'

'Wablief? 'n Meisje om te stelen, geld as water! 'k Zie jou nog is in de Kamer!...'

'Ga zitten,' zei tante.

Max zette zich neer naast 't oude vrouwtje, wier bandeau even ravenzwart glom als vroeger, wier vel alleen wat meer gerimpeld was. Tante had uit hare vroegere ziekte eene hevige doofheid overgehouden, bediende zich nu van een hoorn. Ze kwam bijna niet meer van haar stoel af. Als ze uitging, reed ze. Een oude meid, Rika, nam het huishouden waar, was tevens de onmisbare raadgeefster in gevallen, dat tante gewichtige dingen in haar hoofdje vermaalde. Neef Max was de afgod van 't wegkwijnende vrouwtje. Als hij haar op kwam zoeken, schoot een glim van levensvreugde over 't ge-

groefde gezicht, hingen de kleine blinkend-zwarte oogjes aan zijn lippen. Ofschoon ze niet lezen kon, bewaarde ze zorgvuldig de kranten, waarin zijn naam voorkwam als hij examens gedaan had. Meestal wipte de neef Vrijdagsavonds naar binnen, smeet zijn cigaar voor de deur weg, las het vrouwtje een stukje voor, hard in den hoorn schreeuwend, tot ze knorrend van pleizier, als een verwend, oud poesje in slaap dutte - 't instrument zachtjes in den schoot plofte - en ze met een trek van lekker genoegen bleef knikkebollen, tot de jonge man, luidruchtig geeuwende - haar uit 't slaapje wakker schudde....

‘Alles wel, tante?’

‘Mot wat harder spreken, heb 'n kou gevat, versta niks vandaag....’

‘Alles wel?’

‘Ja, ja, ja! Je ziet d'r best uit. - Rika! Rika!.... 't gas stoomt! - Nee Max, jij niet!.... 't is sjabbes.... da-mag niet.... da-weet je wel!’

.... ‘'k Heb al zoo'n boel op m'n geweten, tante. Laat de meid maar in de keuken blijven. 'k Zal 't wel neerdraaien....’

‘Nee, nee! Da-wil ik niet.... Rika! Rika! Zoo ben je daar kind.... Ach toe draai 't gas wat neer, wil je?... En dan de koffie.... 'k heb d'r geleerd kiks[1)] te bakken. Da-mot je proeven.’

‘Met pleizier.’

‘Is d'r nieuws in de gemeente?’

‘Dat zal u wel beter weten dan ik. Toch moet 'k eens ernstig met u spreken, tante.’

‘Wat zeg je? Harder! Wat spreek je toch zachies vandaag!’

‘Tante je mot niet boos worden.’

... ‘Ikke... boos... op jou?’

‘Ik ga trouwen.’

‘Soo, soo, soo!... Wat zè-je daar! Dat doet me pleizier...’ - ze vatte zijn hand: ‘jij bent zoo verstandig, da-je meisje wel goed mot wezen ... da-verdien je... Enne, enne... hier uit de stad?’

‘Ja, tante.’

‘Soo, soo, soo’ ....Een tintelende pret kwam over 't ouwe gezichtje. Ze vergat heelemaal den naam te vragen, bij de

1) Koek.

gedachte, dat ze 't misschien nog halen zou, 'n kindje van haar neef ‘tante’ of ‘grootmoe’ of zoo iets te hooren zeggen: ‘Soo, soo, soo,... enne... enne... is ze mooi?’

‘O God, as je d'r zag...’

‘Enne, enne,... geld?...’

... ‘Da-geloof 'k wel,.... da's bijzaak!’

‘... Bijzaak... nee da's geen bijzaak, da's hoofdzaak... Zoo is 't goed... heel goed... nou komp geld bij geld... Waarom heb-ie d'r niet meegebrocht?’

‘D'r zijn moeilijkheden tante.’

‘Wa-zeg-ie? Harder! Harder!’

‘D'r vader is d'r tegen. Versta-je?’

... ‘D'r tegen?... Is die man gek?... Is die man gek? Tegen jou? Tegen jou? Adonoi![1] Hè-'k heelemaal den naam niet gevraagd!... Is die man gek!’

... ‘'t Is een christenmeisje, tante! Daar zit 'm de knoop!’

‘Wat zè-je? Watte? Heb niet goed verstaan!’

‘'t Is Dora Daanders! Daanders, de houthandelaar! Ken je toch wel tante?’

Langzaam gleed een intense verbazing over 't gerompelde gezichtje, een ongeloovige glimlach, een knipperen van de oogleden alsof ze de grap doorzag.

... ‘Malle jongen! Een oud mensch voor de gek te houden! Wi-je nog 'n stuk kiks? Lekker is ze, hè?’

‘Dank u! Tante, 't is geen gekheid. Versta je me? 'k Vat wel da-je d'r tegen bent, maar als je Dora zag, als je d'r hoorde...’

Tante's kopje bibberde rinkelend tegen 't bakje. Strak, met wijd geopende pupillen keek ze den neef aan. De onderkaak bewoog zich zenuwachtig, in een zoeken naar driftige woordjes.

... ‘Jij! jij!... de dochter van zoo'n haurik![2]... Jij overloopen naar de Gojjem[3]... Wat, wou jij dat doen?... de zoon van 'n parnes[4]... Adonoi!... Mo'k dat beleven!’

‘Tante win je nou niet op!’

‘Wat zè-je?’

‘'k Hou van d'r tante. Je weet da'k niks om 'n geloof maal.... Wor d'r nou niet boos om!...’

1) God.
2) Iemand met een gemeen karakter.
3) Gebruikelijke scheldnaam tegenover christenen.
4) Hoofd van de gemeente.

... ‘Jij 'n gojje trouwen? Weet jij toch ook, hoe wij, arme Jidde[1)], geleeje hebben! Hoe ze ons trappen!... Mot je me dat op m'n ouwe dag andoen?... Hoef jij hier niet meer te komme!... Is 't uit tusschen ons... Uit!...’ - Bevende was ze opgestaan en wees naar de deur: - ‘'k Hà-gedacht, da-je me blij wou maken... As j'n gojje trouwt... krijg je geen cent van me... geen cent... niet zooveel om 'n hemp van te koopen!...’

Met een gevoel van pijn keek de jonge man naar 't driftige menschje. 't Speet hem, dat ze 't zich zoo aantrok. Toch gistte er langzaam een venijnige bitterheid in zijn hart. Vooral bij 't laatste dreigement steeg hem 't bloed jagend naar 't hoofd. Heftig sloeg hij met de vuist op de tafel, dat de kopjes kletterden. Maar hij werd zich weer meester, nam bedaard zijn hoed, schreeuwde in den hoorn, dat hij er nog eens over denken zou en ging snel heen.

Op straat barstte zijn verkropte spijt los. Met 't ouwe mensch lag hij nu overhoop.

Met Dora's vader was 't gegaan, zooals Karel vermoedde. Grimmig had hij geweigerd Max te ontvangen. ‘Als je vriend 'n jood is, kun j'm thuis laten!’ had het driftig geluid; en toen Karel over de goede hoedanigheden van zijn vriend had uitgeweid, over zijn knapheid en zijn rijkdom, was het antwoord geweest: ‘Ja, ja, dat ken 'k allemaal. Maar al was ie 'n prins, joden wil 'k niet over m'n vloer. Basta.’

Alles kantte zich dus tegen zijn voornemen. Een zwartgallige loomheid schokte hem neer. Hij twijfelde. Deed hij goed?... Mocht hij die eeuwenoude, ingewortelde, ingekankerde geloofswetten overtreden? Was het joodsche volk blind geweest al die tijden? Waarom had het, verdrukt, getergd als het werd, zich zoo heftig aan zijn vormen vastgeklampt? Was het enkel fanatisme, ingezogen met de moedermelk; waren al de verlichte joden huichelaars geweest, transigeerend met hun mooiste opwellingen?... Zijn heele vrijzinnige wezen twijfelde plotseling, met een gevoel van duizeling, angst, met een wegzinken van den bodem van al zijn ideale denken van vroeger.

Buiten de stad gekomen, herstelde hij zich. In den donkeren nacht schitterden ontelbare sterren, hel-blinkend blauw licht.

1) Joden.

Hij bleef staan, machtig aangetrokken door die groote majesteit en zijn armen opheffende naar den hemel, herkreeg hij plotseling al zijn geestkracht, den lust om door te zetten, den moed om die kleingeestige banden der menschen te breken.

III.

Ik ben een eindje teruggegaan in mijn schets. Ik heb het verleden van mijn hoofdpersoontjes wat opgerakeld, Nu ga 'k verder met de ontwikkeling van mijn prozaïsche sukkelhistorie.

De deur van den coupé eerste klasse slaat dicht. De conducteur laat met een stil lachje het geldstuk in zijn zak glijden, 't zooveelste van paartjes, die 't liefst in d'eenzaamheid de woorden van den man van den burgerlijken stand overdenken. De bel rinkinkelt, 't schelle fluitje van den treinchef snerpt, de trein zet zich in beweging, stoomt het station uit en ploft in toenemende ruzemoezige vaart in 't donker, buiten.

Alleen! alleen op de mollige kussens van den domp verlichten coupé. Alleen! Man en vrouw. Hij kijkt haar aan. Door de golvende schuddingen der voile, schemert haar mooie kopje; het manteltje hangt open; de omtrekken der bruid teekenen zich onschuldig in de plooien van 't reiskleed, toonend het slanke bovenlijf, de rondingen der knieën. Als ze de voile terugslaat, ziet hij 't fijne profiel, de rozige lippen. En met een opbruising van hartstocht neemt hij haar in zijn armen, drukt haar tegen zich aan, perst zijn lippen op de hare in een zinneloos, langen kus en even plotseling laat hij haar glippen, angstig, verschrikt....

‘Dora! Dora!...’

‘Niets, niets... 'n gekheid... 'n angst... nee wees niet boos... Nu lach ik weer!’... Maar de tranen glijden toch verraderlijk over de hooggekleurde wangen.

Weer omvat hij haar onstuimig, tilt haar op zijn knie, kust de tranen uit haar oogen, kust den kleinen mond en met een blik vol teerheid fluistert hij haar zoete woordjes toe: op hem te vertrouwen, niet zenuwachtig te zijn. Sneller gaat haar adem, hijgt haar boezem. Ze klemt zich aan hem vast, beantwoordt zijn liefkozingen en kijkt hem in de oogen met de

volle eerlijkheid van haar reine, jonge wezen. Dan tegen hem aangeleund, met zijn arm om haar middel, zegt ze snel, hartstochtelijk:

‘... Ach God... 't Was zoo bitter Max, zoo hard. Op zoo'n dag bij vreemden!... Zul je altijd van me houën? ... Altijd? Evenveel? ... Nee zoen me niet ... 't Maakt me zoo angstig, da'k zoo alleen met je wegga ... da'k met vader gebroken heb ... met moeder ... Herinner jij 't je nog? ... Weet je nog? ... Dat zal ik nooit vergeten ... Vader voor 't kantongerecht ... en ik ... Dat was vreeselijk! ... 't Moest ... 't Moest ... maar dan moet je niet boos zijn als ik even huil ... 't Schoot me juist te binnen ... Nu is 't over ... Nu ben je m'n alles, m'n vader, m'n moeder, m'n alles! ... Als je wist hoe 'k van je hou, m'n Max ... m'n man! ...’

Van de huwelijksreis keerden ze terug in een tinteling van ongekend geluk, elkander naar de oogen ziende, elkanders gedachten radend.

't Huis met zijn versche behang, zijn reuk van nieuw goed, zijn stijve properheid, wachtte hen als een warm, prettig nestje, waarin ze zich de eerste maanden verkneuterden, vertroetelden, opgaande in de hoogheid van hun liefde. Toen begon zijn praktijk toe te nemen. 't Leitje in de gang, beneden, werd meer en meer beschreven. Dokter reed soms uren lang rond, thuiskomend met een opgewekt gezicht, blij na den arbeid, 't jonge, knappe wijfje in zijn armen te kunnen nemen. Als ze 't rijtuigje hoorde aanrollen, stond ze op de teenen voor 't raam, haar neusje platdrukkend tegen de ruiten, om haar man te zien uitstappen, trotsch op hem. Maar toen er meer en meer patienten kwamen, vooral armen, sloop er een langzame verveling in haar hartje. Zonder Max scheen 't huis uitgestorven, doodsch; en de werkzaamheden in 't kleine huishouden waren zoo gering, dat 't vrouwtje 't grootste gedeelte van den dag zonder bepaalde bezigheden was. Soms kwam Karel onverwacht binnenstuiven, bekeek met een schuwe nieuwsgierigheid al de mooie dingen in de huiskamer - 't grootste contrast met zijn slordig studeervertrek - zette voorzichtig zijne groote voeten op 't tapijt, draaide onhandig met zijn dikken stok, voelde zich blijkbaar niet thuis in die atmosfeer van gezelligheid en jong huwelijksleven. Soms ook kwam Aby -

een deftige meneer met een groote vlassnor -, bleef uren met den dokter praten over kleine pleidooïen, die hij in pro-deootjes gevoerd had, sprak veel over de politiek, meestal heftig met een sterk rood, radikaal tintje en verveelde ten slotte de jonge vrouw door zijn drukke argumentatie en zijn breedsprakige uitweidingen over dingen, die ze niet begreep, of die haar niet interesseerden.

Maar dat alles was nog heerlijk, vergeleken bij die uren alleen. Die waren verschrikkelijk. Ze trachtte te lezen, maar met de zenuwachtige ongedurigheid aan jonge vrouwen eigen, had ze geen rust om zich lang bij 't zelfde te bepalen. Met de zekerheid, dat ze moeder worden zou, nam ook haar prikkelbaarheid toe. Uren lang kon ze in een armstoel liggen, droomend, denkende aan vreemde dingen, met een vagen angst voor 't jonge leven in zich.

Dikwijls was ze zwaarmoedig, spookte een onrust in haar, een stille wroeging, een verlangen om weer met vader en moeder verzoend te raken. Elken dag kwam 't gevoel drukkender weer, dat er een onheil dreigde en die strijd teekende zich ten slotte op haar smal, bleek gezichtje. Max sprak nooit over de breuk met haar ouders. In 't begin, pas teruggekeerd, had hij een briefje geschreven in hartelijke termen. Geen antwoord was gekomen. Daanders bleef onverzoenlijk, de moeder kende geen anderen wil, dan dien van haar man.

Zes maanden waren ze nu getrouwd. 't Was zomer, 'n mooie Zondag. Een rijtuigje hield stil. De bel ging over.

Max keek door het spion. Met een gezicht vol verbazing keerde hij zich naar zijn vrouw.

‘.... Doortje.... raad eens!.... tante!’

Haastig boog ze haar hoofdje naast 't zijne en met een groote nieuwsgierigheid bespiedden de vier oogen de bewegingen van 't vrouwtje, dat geholpen door haar meid, 't rijtuig uitzakte, over de stoep strompelde en 't huis binnentrad.

.... ‘Die goeje ziel!’, riep nu Max in een opwelling van hartelijkheid: ....‘zij doet den eersten stap.... da's aardig!.... Doortje, denk, dat ze m'n tweede moeder is’ .... En haastig ging hij de oude vrouw tegemoet.

't Menschje hapte naar adem, met korte stootende trekjes, toen ze binnen kwam. 't Uitstapje had haar zoo vermoeid,

dat ze een paar minuten bleef hijgen, met knippende oogleden.

Eindelijk kwam er 'n asthmatiek geluid:

‘Is dat je vrouw?’ vroeg ze, hard, onaangenaam, met 'n stem aan dooven eigen.

‘Ja!’ schreeuwde Max.

Aarzelend kwam Dora naar 't gerimpeld menschje, gaf haar op elk der tanige koonen een zoen.

.... ‘Soo, soo, is dat je vrouw! .... lijkt wel wat op je moeder oleve schonoe[1] .... Soo, soo, soo.... zeg je wat?’

‘'k Ben blij u hier te zien, tante....’

‘Wat zeit ze! Harder 'k ben 'n beetje doof!....’

Max herhaalde den welkomstgroet.

.... ‘Soo, soo, soo.... 'k heb niet langer zonder je gekend .... da-wil 'k wel weten.... toen heb ik met Rika gesproken.... die zei ja.... Is dat moe zijn! Uche.... uche.... uche.... 'k wou d'r toch ook eens zien voor me dood....’

‘'t Doet me groot genoegen, dat u gekomen bent tante.... Max heeft me dikwijls over u gesproken.....’

‘Je hoeft zoo niet te schreeuwen, zoo doof ben ik niet!....’ - Ze lachte valschjes - ‘Soo, soo!.... Wel!.... wel.... 'k was op de brezemiele[2] van 't kind van Naatje en 'k dacht nou most ik maar 's gaan.... Soo.... soo.... soo... jullui woont hier heel netjes.... da-mo-'k zeggen....’

Dora was opgestaan, had een keurig likeurkeldertje geopend.

‘Wil u 'n glaasje madera, port of sherry, tante? We zullen dan eens op 't eerste bezoek klinken!....’

.... ‘Drinken, nee.... dank je!....’

‘'k Heb 't al ingeschonken.... bij 'n eerst bezoek mag u niet weigeren.’

‘Nee 'k drink niks. Max weet wel waarom.’

Dora begreep 't niet.

.... ‘Weet Max waarom? Foei, tante da's niet mooi iets af te slaan.... juist nu....’

‘Max weet 't wel.... Max weet 't wel. Wij joden gebruiken niks bij.... nou ja.... je zult 't ook wel weten... niks bij vreemden .... geen spoog water....’

't Werd botweg gezegd, zonder eene bepaald hatelijke be-

1) Zaliger nagedachtenis.
2) Besnijdenisfeest.

doeling, maar 't gaf toch eene pijnlijke gaping in 't gesprek. Dora's gezichtje betrok.

....''t Is morgen jaartijd van je oom, Max ....'

....'Zoo, tante.'

'Was je zeker vergeten?'

'Nee heusch niet.'

'Lichtjes zal je wel niet voor 'm branden .... da-begrijp 'k .... Most je naar 't graf gaan, wil je?'

'Zeker, zeker, 'k zal u vandaag niks weigeren.'

'Soo, soo, soo .... 't Is hier heel aardig .... D'r zal wel haast 'n kleintje kommen, hè? Nou kleur maar niet! Weet je wat de Jidde[1] zeggen, kind? .... Peroe Oerewoe Oemilloe es hoöres[2] .... Zeg d'r maar eens wat 't beteekent, Max .... Ja, hij heit 'n goeje opvoeding gehad .... Hij weet nog alles van z'n geloof, al doet-ie d'r niks meer an .... Heb-ie 't 'r gezegd?'

Max hield zich alsof hij de verklaring gaf, doch voelde zich gegeneerd, dat tante zoo weinig kieschheid toonde, zoo weinig tact, om zekere onderwerpen nu maar liever te laten rusten.

't Menschje bleef voor haar doen druk doorpraten. Haar oogjes gingen glinsterend van haar vroegeren oogappel naar de opgedrongen nicht. Ze begreep niet, wat Max in dat christenmeisje zag. Had hij niet even goed een van 't eigen geloof kunnen nemen, even mooi, misschien met nog meer geld? ....

Toen ze eindelijk heenging, keerde ze zich bij de deur aarzelend om:

'Jullui motten nou ook maar eens bij mijn kommen .... Sjabbesavond of zoo, hoor je? ....'

Over 't ophaalbruggetje treedt de jonge dokter op 't kerkhof. Hoog aan den hemel glanst de zon, blakert den grond met zijn inhoud. Gras, vertrapt, verschroeid, schiet welig tusschen de aardkluiten. Een enkel struikje sprankt de dorre bladen als stikkend in de heete lucht. Naar achteren stompen treurwilgen triestig op, loom, met takken, die slap, gebroken neerbengelen, zonder geritsel of beweging. 't Is heet, gloeiend heet. 't Kerkhof ligt als een verschrompeld stuk land, als een afgebeuld uithoekje, snakkend naar water. De zoete, laffe, misselijke stank, die op een zomerdag over een doodenakker

1) Joden.
2) Gaat en vermenigvuldigt u.

dampt, hangt als een half-opgeslurpte mist over de graven, de reuk van een mesthoop. Warm is 't, schrikkelijk warm. Blauwe vliegen, brommend, met groote, dik-doorvoede lichamen, dwarrelen spichtig-gonzend van de eene plek naar de andere. Een groote tor kluift aan 't blad van een plant. Een vlinder vladdert, huppelend schietend en vallend, zoekend een bloempje ergens bij een graf. Stijl staan de bestofte, witgekalkte zerken op 't land, rechtop als ze pas geplaatst; schuin, uitgezakt, verbrokkeld, als de doode goed dood, vergeten, verteerd. Schaduwtjes vallen in egale figuurtjes wat langer of wat dikker op 't gras, alle naar één kant. In de sloot, tusschen drabbig, vuil groen, dik gekorst kroos, kwaakt een kikker, met schreeuwtjes, die rochelend wegsterven. Alles gloeit op 't kerkhof als in een bakkersoven. De grond brandt met mul zand in de looppaden, zand dat wegschuift, kuiltjes vormend, dikbuikig, die weer vol plassen achter de voeten van den wandelaar. Een kat plonst plotseling weg van achter een zerk, rent in een angstigen zwaai naar den steenen muur, vliegt er op, kijkt om met groote, groene oogen, blijft wantrouwend den man aangluren. Nu wuift er een windhapje door de boomen; de zoete reuk wijkt even. Dan is 't weer stil, stort de kokende hitte weer neer, drukkend, ontzenuwend, bakkend den grond met zijn harde groen en zijn puffende steenen.

Max heeft 't graf gevonden, dat hij zelf, als kind heeft helpen vullen. Leunend op zijn stok, kijkt hij peinzend naar 't vierkante, wegzakkende monument, 't eenige teeken, dat 't geel-verdroogde manneke, dat hem nog slechts flauw in 't geheugen ligt.... geleefd heeft. Onder de zode een vermolmde kist.... in die kist..... Wat 'n kerkhof toch 'n sombere gedachten verwekt!.... Zoo'n beenderenbewaarplaats!.... Waar zijn de skeletten van al die millioenen, die oòk eens leefden? Wat zegt dat lijden en worstelen, dat denken, vooral dat denken, als je na zooveel tijd, misschien dadelijk, ook aan de beurt bent, om begraven te worden, met een steentje op je graf, dat je geboren werd.... toen!.... en gestorven bent.... toen! En na jaren ruimen ze je heelemaal op, omdat je lang genoeg gelegen hebt, omdat ze je plaats voor 'n ander noodig hebben en word je ergens neergekwakt in een kuil bij andere beenderen, beenderen van schooiers, ploerten, huichelaars, van denkers, van mooie wezens.... alles bij elkander in een

grooten hoop van muffe, poreuse stukken.... of je word....

Max rilt even, lacht dan flauwtjes. Ziet hij niet dagelijks menschen wegsterven? Hoeveel attesten teekende hij niet? 't Cynisme, dat in elk geneesheer opgroeit - 't noodzakelijk gevolg van zijn beroep - komt weer in hem bovendrijven. In Godsnaam.... hij dan ook! Als ze hem maar niet begraven op zoo'n snikheeten dag. Hij veegt zich 't voorhoofd af.

Verder slentert hij, loopt over de graven heen, zoekend naar twee andere zerken, de aanwijzing van 't gebeente zijner ouders. Daar staan ze .... Kremer en hiëroglyphen er om en er naast, met 't joodsche jaartal .... 5625 .... vijf duizendtallen .... Als hij ze eens gekend had .... Als ... Was dat niet mooi 'n eigen moeder .... 'n moeder! Nooit had hij haar gezien met oogen die begrepen .... Als Dora moeder werd, zou hij haar nòg meer liefhebben, aanbidden als 'n heilige, om de smart die ze voor zijn kind zou doorstaan. Goeje God, wat is je wereld toch mooi en rijk, al ben je op 'n kerkhof, ... als je vader wordt .... Vader! Wat beteekent 'n graf? Daar lach je om! Je leeft! Je geniet! Je bloed is warm. Je hebt al die zon voor je zelf alleen! ... Vader! Je hebt 'n kind van je eigen vleesch, van je eigen bloed! Wat is nou 'n kerkhof? Later zal je zoon of je dochter ook bij je graf staan, zullen ze ook angstig zijn, morren dat je dood bent, maar dan lèven die toch en dat lèven hebben ze aan joù te danken! .... Naast elkaar liggen ze, z'n ouders. Da's poëtisch. 't Is 'n malligheid, toch is 't mooi! Als hij sterft moeten z'm naast Dora leggen .... Da's 'n gedachte, die je zacht stemt, kinderachtig, da-je zou willen huilen .... Hier zal 't niet zijn..... Wat beteekent de plaats? .... Hier niet! .... Nee! .... Alles op deze eenzame plek wijst op dogmatieke kleinheid, op 't vastklampen an 'n vorm. Hier staan steenen leunende tegen ijzeren stangen .... ginds kruisen! .... Da's toch 'n dwaasheid, 'n bijgeloof, dat 't eene skelet een staande zerk, 't ander een kruis, 'n derde niks boven zich heeft .... En al de heetbloedige argumenten van zijn dispuutavonden vliegen hem naar 't hoofd. Onwillekeurig schiet hem de begrafenis van 'n zeeman te binnen, 'n plechtigheid, die hij eens bijwoonde. Plomp! zei de zak. D'r kwam 'n kronkeling van rimpels op 't water. 't Lijk was weg. Was dat niet

beter, edeler dan op 'n kerkhof te liggen als een dor iets met 'n teeken van fanatisme boven je? ....

Max wandelt voort. Met zijn stok schopt hij steentjes en takjes weg. De zon zendt nu haar stralen loodrecht neer, 't wordt ondragelijk warm. Droomerig kijkt de jonge dokter naar den grond, die een zee van denken, jammer, pijn, ellende, geknakte vreugde, bedrogen illusiën, bange worsteling inhoudt .... allen afstammelingen van 'n volk, dat vervolgd werd en wordt om 'n menschelijk wanbegrip, om 'n rassenhaat. O die rampzalige geloofswaan! ....

Boven hangt de hemel in z'n dikke, blauwe zwaarte. Witte vlokken kartelen er nevelig doorheen. 't Is of 't heele wolkengevaarte naar beneê zal storten, opslokken 't kleine plekje grond.

Max gaat naar 't bidhuis terug.

Zweetend in al zijn poriën blijft 't kerkhof achter: de groote, gapende muil van 'n nooit moe gevreten ondier, vuilen adem hijgend uitstootend, wachtend op nieuwe offers, die onder gezang en ceremonietjes in zijn vette kaken zullen neergesmeten worden.

De kat ploft van den muur af, holt met snelle pootbewegingen over de graven. De vlinder heeft zich vastgezogen aan een bloem, klepperend met de vleugeltjes.

Als Max op den Zeedijk op de tram springt, staat hij plotseling voor den ouden Daanders. De ontmoeting is even onverwacht als pijnlijk. De oude heer trekt driftig de wenkbrauwen samen, opent de deur, trekt die heftig achter zich dicht en neemt binnen plaats.

De indrukken van 't kerkhof liggen den schoonzoon versch bij. Eene weeke mildheid drijft in hem boven. Hij vindt 't nu nog treuriger met Dora's ouders gebroken te zijn. Hij wou graag 't zijne doen ....

Daanders zit, binnen, in zichzelf gekeerd, heel alleen. Zijn schoonzoon ziet er uit als een fatsoenlijk man. Overal hoort hij hem roemen om zijn menschlievendheid en zijn kunde. Maar dat Dora 't zoover gedreven heeft hem, haar vader, voor het kantongerecht te laten komen .... dàt kon hij nooit vergeven. En da's de schuld van die-daar, die met al zijn netheid toch 'n jood blijft .... 'n jood! ....

Wat 'n brutaliteit! .... de jonge man heeft de deur ge-

opend en komt recht op hem toe, Daanders hoort 'n paar woorden, stuift op, bleek van woede, gaat de voordeur uit, laat Max alleen. De laatste is bloedrood geworden .... Nu is 't genoeg! Die ouwe stijfkop, met zijn domme, kleingeestige ideeën! ....

.... ‘Moeder ben je 't zelf! ...’

‘Sust, kind, sust! Is je man niet thuis?’

‘Max .... nee! ... O God wa-ben-'k blij je te zien!’

De twee vrouwen omarmden elkander, met tranen in de oogen.

.... ‘Zie je .... 'k heb 't haast niet gedurfd voor je vader Maar 'k dacht, da-'k-'t nu maar eens in stilte doen most.... Wat zie je bleek ....’

.... ‘Wat ben ik blij .... wat ben ik blij .... 'k heb in die negen maanden zoo naar je verlangd! ... Ja, da's de luiermand, ... Wat zeg je van die snoezige hempies? ....’

‘Lief .... dodderig! ...’

‘En kijk die kousjes eens .... 't zal 'n jongen wezen .... daar bè-'k zeker van. O God wat ben 'k nou blij!’....

‘Win je maar niet op! ... Wel, wel wat is 't hier lief .... Wat 'n mooi uitzicht .... en kijk net de kerk over jullui deur! ... Zeg kind, lang blijf 'k niet. Als vader 't merkt, da'k hier ben .... Lieve God je kent 'm ....’

‘Laat hij voor eenmaal boos zijn .... 't doet me zoo'n goed da'k je weer is zie. Je bent dik geworden moeder.’

‘Enne, enne, bè-jij gelukkig? Is je man goed voor je? ...’

‘'n Engel moeder. 'k Hou elken dag meer van 'm.’

‘Dat doet me pleizier. Wel zeker d'r zijn ook wel goeje joden-menschen op de wereld .... Wel, wel, wat is hier alles lief! ... Hè-j'al 'n baker? ...’

.... ‘Max heeft voor alles gezorgd. Als 't 'n jongen is, zal 'k 'm Dirk noemen naar vader.... als Max 't hebben wil.’

‘Enne, enne,.... als j'm dan doopen liet....’

‘Wat zei je, moeder?’

‘Als j'm doopen liet....’

‘Dat doen we niet, da-begrijp je toch moeder!’

.... ‘Begrijpen?... Nee begrijpen doe'k 't niet... Kijk... as je dat doet, is 't misschien nog goed te maken met je vader.... Zie je z'n trots is d'r tegen, om 't eerste bij je te

komen. Maar as 't 'n jongen is en j'm Dirk noemt en j'm doopen laat, dan ben 'k wel zoo goed as zeker....'

'Daar komt niks van in, moeder. 'k Heb er nooit met Max over gesproken, maar 'k ben zeker dat-ie d'r niks van weten wil.'

'Nou 't was maar 'n gedachte van me. Je neemt 't me toch niet kwalijk? Zie je, kinderen zonder godsdienst groot te brengen, daar groeit niks goeds van. Enne.... enne.... as j't met je vader in orde kon brengen.... zou 'k hier kunnen zijn as 't zoover is....'

'Nee moeder, dàt vraag 'k Max nooit. M'n man en ik spreken nooit over geloof. Ach toe laten we d'r niet verder over spreken, wil je? Is vader gezond?....'

'Best, maar stil, erg stil en grijs geworden.'

.... ''t Was vreeslijk pijnlijk voor me moeder. Maar hij bleef weigeren. 'k Kon toch niet tot m'n dertigste wachten....'

'Affijn da's nou weer haast vergeten. Soms zeg 'k 'm: "Maak 't maar goed, Dirk... 't is een nette jongen en d'r zijn toch ook wel goeje joden-menschen op de wereld"... maar dan word-ie boos. 's Jammer da-j-'t kind niet doopen laat! Erg jammer!... Nee, nee, nee, 'k zal d'r niet verder over spreken. 't Is hier erg lief... heel lief. Hé, hangen daar onze portretten? Da's braaf van jullui. En wat 'n mooi schoorsteen-garnituur heb je daar!.... Hoeveel kamers heb je hier in huis?.... Heb-ie 'n goeje meid? Antje is weg. Die scharrelde met 'n marinier.... 'k Heb d'r nou al wel zes gehad ...die booje... die booje!.... Wat 'n snoes van 'n wieg... Ach Gut, daar heb ik nou nooit de zorg voor gehad!'....

Den volgenden dag, 'n Vrijdag, ging 't jonge echtpaar bij tante Kremer eten. Rika had zich uitgesloofd; 't heele huis rook naar gebraden vleesch.

Heel opgewekt was de tafel niet. 't Was de eerste maal, dat ze de gasten waren van 't oude wijfje, en tante, met de hardnekkigheid aan oude menschen eigen, scheen er een kindsch vermaak in te scheppen alle Vrijdagavond-vormen nog nauwgezetter dan anders waar te nemen.

'Zie je,' begon ze, 't woord tot Dora richtende: 'je mot niet vergeten, da-je hier bij joden bent. Daar schaam ik me

niks voor. 'k Heb me d'r altijd an gehouën. Kom Max, maak jij eens brooge[1]' ....

'Brooge! Brooge!' lachte hij hardop: 'tantelief hoe kun je mij dat nou vragen. Dat heb 'k in geen twaalf jaar gedaan. Da-ben 'k al lang vergeten!'

'Nie-waar! Nie-waar!' zei 't vrouwtje snibbig: 'zeit-ie dat-ie 't vergeten is? Nou sjeneert-ie zich voor jou .... Kom sjeneer je niet .... Je vrouw weet toch ook wel, dat jij 'n jood bent!'

Max werd korzelig.

''k Ben 't vergeten, laat me toch niet alles tweemaal zeggen!' schreeuwde hij in den hoorn.

.... 'Soo, soo, soo.... hij kan niet meer brooge zeggen.... soo, soo, soo!'

Tante bad alleen.

Dora fluisterde een 'Heere, zegen dezen spijs, amen'.... en de soep werd opgedragen, krachtige soep met dansende vetkringetjes er in, sterk gekruid met foelie.

'Da's nou jodensoep.... nou zal j's 'n soepie proeven,' zei tante, terwijl ze de helft van haar lepel morste en dit regelmatig bij iederen schep bleef doen.

Na de soep kwamen gekookte asperges drijvende in gebraden vet. 't Smaakte Dora in 't geheel niet, maar toen ze om een klontje boter vroeg, trapte Max haar zachtjes op den voet. Na de asperges twee dampende schotels, de een met zoet gestoofde bloemkool, de ander met onmogelijk sterk gekruide zwezerikken, alles weer zwemmende in 't vet. Daarna een rostbeaf, tot slot een pudding ook weer in 't vet gebakken. Rika kwam afruimen, mengde zich elk oogenblik in 't gesprek, met al de bewegelijkheid en familiariteit van 'n meid, die de meesteres onder de plak heeft.

'Laat d'r nou niet zooveel praten jongeheer', zei ze, druk met de borden rinkelend en 't vet van haar vingers likkend: 'anders heb ik van nacht maar weer de last met d'r....'

'Steek je geen cigaar op?' vroeg 't jonge vrouwtje verwonderd, toen Max onrustig op de tafel bleef trommelen, nadat er afgeruimd was. Ze wist hoe hij op die eene cigaar na 't

1) Zegening tot inwijding van den Sabbath of tot wijding van het eten.

eten gesteld was. Hij knikte van neen en knipte lachend met de oogleden in de richting der oude vrouw. Dora lei 't verkeerd uit.

‘Kunt u niet tegen rooken?’ riep ze in den hoorn.

‘Wat zè-je? Rooken? Van avond rooken! Hoor is, d'r wordt bij mijn op Sjabbes niet gerookt, hoor je Max!’

Weer lachte hij met een verlegen lachje. Maar de avond ging niet om, zonder verdere vermaningen van 't menschje, toen Dora in de kachel pookte, toen ze afgetrokken een stuk van de krant afscheurde, toen ze 't vlammetje onder den theeketel zelf aanstak en al die dingen meer, die de vrouw van haar neef niet op Sjabbes bij haar doen mocht.

Vanzelf kwam 't gesprek op de groote gebeurtenis, die zoo spoedig volgen moest. Tante was uit haar dutje ontwaakt, tot groot leedwezen van den dokter, die zijn vrouw juist eens pakken wou, met 'n plotselinge impulsie om 't lieve kopje tusschen zijn handen te nemen.

‘Soo, soo, soo.... heb ik al die tijd geslapen? Weet je waar ik nou an dacht toen 'k indutte?’...

‘Nee, dat kunnen we moeilijk raden.’

‘As 't 'n jongen is, mos j'm Mozes noemen, naar je oom. As je dat doet.... komt Mozes in me testament’....

‘We wouën 'm Dirk noemen, tante, naar Dora's vader’....

.... ‘Soo, soo.... dat docht ik wel.... Mozes is 'n jodennaam hè? Da-vin-je leelijk?’

‘Welnee tante, da's gelijk.’

‘En z'n permitswe[1)] laat j'm zeker ook niet doen?’

‘Vin-je niet tante, da-we maar niet zoo vooruit moesten spreken. 't Kan even goed 'n meisje zijn.’

‘Ja maar Maxlief....’

‘Hoor eens tante, doe m 't pleizier en laat dat rusten! Voor eens en voor altijd zeg ik je, dat mijn kinderen in géen geloof opgevoed worden. Wat ze later zelf willen doen, daar zal ik ze d'r vrijen wil in laten. Da's 't laatst, da'k over die kwestie spreek!’

‘Wo keen Glauben da keen Segen,’ merkte 't vrouwtje pruttelend op, eene variante op 't zelfde gezegde van mama Daanders.

1) Joodsche belijdenis.

‘Hoe vin je d'r?’ had Max gevraagd, toen ze gearmd naar huis gingen.

Ze zweeg.

Dat ontstemde hem.

En den heelen avond was ze erg stil, zweemde er iets van 'n afkeer in haar ziel, tegen de tante, die ze 'n nare, oude jodin vond.... Verbeel-je haar kind 'n jood!....

‘Waar is m'n vrouw, Betje?’

‘Mevrouw leit te bed, heit 't benauwd. Ben blij dat u kompt. D'r is ook nog 'n boodschap geweest van.... hoe hiette ze ook weer!.... nou de naam staat op 't leitje.... as dat u direk kommen mot, dokter.’

‘Zoo.... goed.... dank je!’

In 't groote ledikant, onder den hoog gespannen hemel, lag ze. 't Gezichtje wit als krijt, blauwe kringen onder de oogen. Ze had juist een neusbloeding gehad, hield krampachtig 'n rood gekleurden zakdoek vast.

Met een groote innigheid zette hij zich bij 't bed neer en verwarmde haar eene handje tusschen de zijne.

‘M'n lieve vrouwtje....’

‘Ben je daar Max, ben je daar?’

‘Ik, lieveling, ik....’

‘Blijf bij me, ga niet meer weg!’

‘'k Moet nog één oogenblik de deur uit, dan blijf ik thuis.’

‘Nee, nee, blijf hier.... 'k ben zoo angstig alleen. Ach goeje God, goeje God, 'k geloof da'k dood ga.’

‘Hou je bedaard, Doortje. Wees nu m'n sterk vrouwtje.... huil nu niet....’

.... ‘D'r gaan toch zoo'n boel vrouwen dood, als 't kind komt.... dat heb ik zelf gelezen.... dat-geloof ik....’

‘Wees niet kinderachtig. Ik heb je toch al gezegd, dat zulke populaire boekjes speculeeren op zwakke gestellen.... Gekke meid, je eigen man is toch dokter en nog wel een *cum laude*.... Lach nu weer, toe!....’

‘'k Ben bang om dood te gaan.... vreeselijk bang....’

‘Anders ben je zoo'n dapper wijfje en nu denk j'an malligheden, kom, kom!’

Ze richtte zich op en borg 't beschreide gezichtje aan zijn schouder.

‘Laat moeder hier komen, Max.... dan's alles goed.... dan ben 'k niet bang meer....’

‘Maar dat gaat toch niet lieveling. Ze zal niet willen na al wat gebeurd is.’

‘Dat zal ze wel, dat zal ze wel!’

‘Doortje, wees nu verstandig. Je weet toch da'k alles heb gedaan om je vader te verzoenen. Hoe wil je nu da-'k je moeder hier breng?’

‘Z' is al hier geweest, éens, 'n maand geleden.’

‘Wat zeg je!’

‘'k Heb 't je nooit durven zeggen.’

‘Dat was niet mooi! Geheimen voor me te hebben.... foei!’

‘Ben j'r boos om?’

‘Daarom niet, maar dat j't me niet gezegd heb.... da's niet mooi.’

‘Als ze hier was, Max.... bij de bevalling, zou 'k zoo gerust zijn.’

‘Wil 'k haar dan schrijven?....’

‘Vader wou ook wel goed worden, als....’

.... ‘Als?....’

‘Wor je niet boos?’

‘Nee m'n schatje.’

‘Als....’

‘Nu is 't zoo'n geheim?’

‘Wor je heusch niet boos?’

‘Maar kindlief, wat 'n ernst!’

‘Als.... als.... 't kind gedoopt wordt....’

‘Zoo.’

‘Dat zei moeder.’

‘Moest ze daàrvoor hier komen?’

‘Wor nu niet boos, je hebt 't me beloofd.’

‘Dora.... verlang jij 't ook.... wat je vader wil?’

‘Nee Max, nee!.... 't Is 'n dwaasheid.... 'k had 't heelemaal niet an je moeten overbrengen.... Toe, hou of 'k 't je niet gezegd heb.... Nee 'k zal 't nooit willen, nooit!’

‘Je hebt me pijn gedaan, Dora....’

‘Max!’

‘We waren zoo opweg gelukkig te worden.... Gedoopt wordt 't kind niet!’

‘Ja, ja, je hebt gelijk... Lach weer tegen me... Zoen me...’

‘Doortje, als God ons 'n kind geeft, krijgt 't geen geloof.... geen ander dan dat in God!.... Dat zweer ik je bij m'n liefde.... Als 't kind wéer moet opgeleid worden in zoo'n dwangbuis.... dan had ik liever, dat.... dat....’

Hij hield zich in. 't Bleeke kopje viel op 't kussen terug. Zoo'n uitdrukking van passie en wilskracht had ze nog nooit op zijn gezicht gezien. Even was 't stil in de kamer.

‘Max!....’

‘Zei je iets?....’

‘Max.... hou je nog evenveel van me?.... 'k ben eigenlijk te dom voor jou....’

‘Of 'k van je hou!....’

‘Zeg 't me nog eens....’

.... ‘Of 'k van je hou, m'n Doortje! Of 'k van je hou? Als van 'n God.... Maar laat er nooit meer zoo iets tusschen ons voorvallen.... dat werkt....’

Ze liet hem niet uitspreken, sloeg de armen om zijn hals. Zoo bleven ze zitten in 't schemerdonker, bij de speelsche lichtflikkering van den hoogopvlammenden haard.

‘Hé, bè-jij daar Aby? Dat doet m'n enorm pleizier!’

‘Je vrouw wel?’

‘'t Kon beter. Z'is licht ongesteld.... Erg zenuwachtig, heel erg....’

‘Zoo, dat spijt me. Ja, dat heb je meer bij jonge vrouwen, niet? Zeg doe m't pleizier en draai dien doodskop eens om. Jakkes wat 'n versiering. Je wordt d'r draaierig van.’

‘Is 't zoo goed, Hamlet?’

‘Spot maar! 'k vin 'n doodskop 'n beroerd gezicht. Hoef j'r nou elk oogenblik an herinnerd worden, dat je oòk mot uitstappen?.... 'k was wel eens meer komen oploopen, maar 'k heb 't verduiveld druk. 'k Heb al de klanten van m'n ouwe heer gehouën. Dat was 'n bof voor zoo'n jongen advokaat!’

‘'k Ben 'n paar maanden geleje nog op 't kerkhof geweest.... d'r staat een mooie steen op 't graf.’

‘Ja dat wou moeder. En die wou 'm ook bij de joden hebben. Nou, in die dagen verzet je j'r niet tegen, ofschoon jij weet hoe hij over alles dacht.’

‘Maakt de ouwe vrouw 't goed?’

‘Zwakkies.... zwakkies.’

‘Hindert je iets, dat j'r zoo betrokken uitziet?’

‘Hinderen, hinderen is 't woord niet, maar toch hè-'k van morgen 'n onaangenaam ding gehad, iets dat me nog nooit in m'n praktijk is overkomen.’

‘Wel?’

‘Discretie, niet?’

‘Natuurlijk, je kent me.’

‘Daar was de jonge Van Oppen bij me....’

.... ‘Die verloopen ploert?’

‘Juist! Dat ventje met z'n bleeke gezicht en z'n rooje snorretje....’

‘Had-ie weer wat aan 't handje?’

‘Hij wou zijn vader vervolgen.’

‘Wablief! Z'n vader?’

‘Precies! 'k Zal je 't fijne vertellen.... 'n beroerde historie.... De ouwe van Oppen was getrouwd, net als jij, met 'n christenvrouw....’

‘Zoo dat wist ik niet!’

‘Z' is allang dood. D'r zijn maar weinig lui die 't weten.... Nu komt me die aap, die kwajongen, die pas meerderjarig geworden is, bij me. 'n Schooier van 't eerste water! Bij z'n vader mag-die niet meer an huis komen, na die vuile historie met de dochter van.... affijn, dat weet je.... Nou, dat-ie z'n moeders erfdeel per deurwaarders-exploot wil opeischen, da's zijn zaak. Daar zou 'k niet over gevallen zijn. Jouw vak en 't mijne brengen nu eenmaal lamme dingen mee,.... maar raad eens wat-ie me zegt?’

‘Nou?’

‘Als je 't hoort, zou je zoo'n kwajongen....’

‘Wat zei-die?’

.... ‘'k Wil d'ouwe jood thuis de koorts eens in z'n lijf jagen!....’

‘Heeft-ie dàt gezegd?’

‘Wat zeg j'r van?’

‘'t Is 'n laagheid! Bah!.... Wist-ie dat jij ook 'n jood bent?’

‘Da-geloof 'k niet. Maar da's 't minste. Verbeel-je dat 'n zoon zoo over z'n vader spreekt!’

‘'t Is verregaand!’

‘En weet je hoe 't komt?’

‘Wat?’

‘Wel die woorden?’

‘De kwajongen is slecht opgevoed....’

‘Nee, daar zit 't 'm niet! De familie heeft net zoolang getamboureerd, toen de aap geboren werd, tot Van Oppen om van 't gezanik af te wezen, 't kind protestant liet worden.’

‘Dan is 't z'n eigen schuld! Dat zou bij mij niet kunnen gebeuren.... Dora is veel te verstandig.... 'k Zou me liever voor m'n kop schieten....’

‘O bij jou is zoo iets natuurlijk niet denkbaar. Maar toch zie je, dat zoo'n gemengd huwelijk wel eens 'n beroerde nasleep hebben kan!’

‘Malligheid.... Zou jij 'n christenvrouw nemen, als j'r op verliefd werd?’

‘'k Wor niet verliefd.’

‘Nu ja, dat cynisme ken 'k.... maar gesteld 't geval.’

‘'t Onmogelijke voor 'n oogenblik aangenomen.... misschien ja.... maar 'k zou toch altijd bang zijn, dat m'n vrouw m'op d'een of andren dag m'n afkomst verweet....’

‘Wat 'n kleingeestige opvatting!’

‘'t Gebeurt meer.’

‘Onzin.... 'k Kan me in zoo iets niet verplaatsen.... Zoo iets zou me voor m'n leven kapot maken.... Wat heb jij toch altijd 'n beroerde praatjes!.... Kom laten we van dat onderwerp afstappen. Blijf je bij ons eten van middag?..... We hebben vischdiner.’

IV.

Naarmate 't tijdstip der bevalling naderde, greep er eene groote verandering in Dora's zieleleven plaats, eene verandering, die zich scherp op 't vermagerde gezichtje afspiegelde. Elken dag werd ze geagiteerder, met buien van nerveuse prikkelbaarheid. Zonder 't te laten blijken was de jonge dokter in een voortdurende onrust. De man van wetenschap, die zoo dikwijls koelbloedig en zeker in ziektegevallen optrad, had nu oogenblikken, dat hij al zijn weten verwenschte, dat hij zich de akeligste complicatiën voor den geest haalde, dat hij zich 't ergsté voorstelde. Dora's opgewondenheid verontrustte hem.

Ze had uren, dat ze naar hem zat te luisteren en bij 't doen van 'n vraag opschrikte, alsof ze aan andere dingen had gedacht. Midden in 'n gesprek kon ze stil worden, met droomerige oogen voor zich uitkijken en plotseling weer ontwaken, met een vreemd iets over zich, alsof ze zich moest bezinnen, waar ze was. Ze at weinig, klaagde over duizeligheden, schrikte van 't geringste geluid, kon driftig uitvallen over 'n kleinigheid en murmureeren over nietigheden, dat Max' hart dikwijls inkromp van medelijden. Voortdurend trachtte hij haar op te wekken met hem te wandelen, maar ze toonde zich lusteloos, hangerig, werd gauw moe, klaagde over pijn in de leden en werd knorrig als hij verstandig met haar wilde praten.

Was de jonge man afwezig, dan bleef ze in haar stoel zitten, met een angstig, huiverig denken in zich. 't Bloed steeg haar warm naar 't hoofd en ze liet de meid binnenkomen, om niet alleen te zijn. Voelde ze zich wat opgewekter, dan liep ze in 't tuintje, soezerig rondkijkend, schuw voor 't felle daglicht.

Een paar keer was de stiefmoeder angstig komen binnenvallen, 't jonge vrouwtje zenuwachtiger makend door haar vrees, dat Daanders achter die bezoeken komen zou. Ze deed veel vragen, met de nuchtere nieuwsgierigheid, de onbeholpen rumoerigheid van iemand, die nog nooit 'n bevalling meegemaakt heeft, duizend raadgevingen opdreunt, duizend bijzondere inzichten heeft. De laatste maal kwam ze juist uit de kerk en ontmoette Max in de huiskamer. Hartelijk, joviaal had hij haar begroet en daardoor onmiddellijk de stijve spanning weggenomen, die anders 't gevolg is van zoo'n onverwacht samentreffen.

Toen ze weg was, vond Max haar bijbeltje op de tafel liggen.

‘Je moeder heeft iets vergeten,’ zei hij lachend: ‘geef 't haar terug als ze weer komt. Je kunt 't nu moeilijk laten brengen.’ Dora had 't rood-vergulde boekje weggesloten. Een paar dagen later kwam 't haar toevallig in handen. Met de nieuwsgierigheid van 'n kind, dat iets vindt uit vroeger jaren, had ze 't gouden slootje opengemaakt, was begonnen te lezen, eerst glimlachend, toen meer ernstig.... D'r stonden toch mooie dingen in.... ware dingen.

Ze bleef er zoo in verdiept, dat Max voor haar stond eer ze 't wist.

‘Lees jij in den bijbel?’... had hij ongeloovig gevraagd. 't Boekje knipte dicht, dat de bladen verfrommelden...

.... ‘O God, wat doe-je me schrikken!....’

De baker was 'n logge, vette vrouw met groote, stille bewegingen. Ze vulde de huiskamer met haar dikke lichaam, breed uitzittend, waar ze neerviel. De handen gleden over de lompe knieën, in een flegmatieke kromming van den breeden rug. De vleezige mond zei zoete dingetjes, zacht-knorrende opmerkingen, gepeperde stads-schandaaltjes, vervelend-aaïende raadgevingen. Ze poseerde met de deftigheid eener bejaarde matrone, voedend 't groote lijf met een egoïste schrokkigheid, als 't verwende troetelkind van 'n paar honderd onrustige kraamvrouwen. Met haar komst kwam 'n stille gemoedelijkheid in 't jonge huishouden, een zacht loopen op de trappen en in de gangen, 'n eerbiedige, bedaarde afwachting van 't kind.

Op een dag was ze met Max alleen. Veel eerbied voor jonge dokters had ze niet. Ze kon de jeugdige geneesheeren niet best zetten, met 't ingewortelde vooroordeel van 'n ouwe vrouw, die door al wat ze meegemaakt heeft, alleen nog ontzag voelt voor konventioneele deftigheid en gemaniereerde ouderwetschheid.

‘'k Heb d'r 'n zwaar hoofd in,’ zei ze, diepzinnig met 't gladde hoofd schuddende.

‘'n Zwaar hoofd!.... Waarom?’ De vraag werd driftig gedaan. De opmerking van de baker sloot te nauwkeurig met zijn eigen gedachten van de laatste weken.

‘Omdat ik d'r 'n zwaar hoofd in heb...’

‘Omdat! Omdat!... Waarom?’

‘'t Is m'n 241ste geval, maar 'k hè-ze nog zeldzaam zoo onrustig gezien. Je mag d'r niet zelf behandelen hoor!...’

‘Da-weet 'k wel, maar....’

‘Ze prakkizeert al maar door over dood gaan. En da's 'n kwaje....’

‘Als 't maar voorbij is....’

‘As.... as.... as is verbrande turf met permissie! Ze heit me gezegd, da-ze heelemaal gerust zou zijn as d'r moeder....’

‘Ja, ja dat weet ik ook!... Je moet m'n vrouw maar gerust zien te stellen, d'r niet zoo an d'r gedachten overlaten.’

‘Je hoef mijn niks te leeren. 'k Ben ook niet van gister!... Ik zeg, dat as d'r moeder niet kompt.... nee, waarachtig dan ben je niet verantwoord! 't Is zooveel as 'n fieks idee van d'r....’

‘Hum!’

‘'t Is altijd leelijk as ze prakkizeeren over iets, as 't zoover is. Daar hè-je mevrouw van Stralen, 'n goed mensch, 'n goeje dienst van me geweest, veel afval.... affijn die is d'r in gebleven, al maar door geprakkizeerd over d'r man, die 'n bloedspoeging gekregen had....’

‘Als je zulke gekke dingen maar niet zegt, waar m'n vrouw bij is!’

‘Wel God beware.... 't Is m'n 241ste!.... wel God beware!’

Driftig draaide Max op zijn stoel. 't Zemelende gekakel der baker dreunde nog in zijn ooren. Even peinsde hij. Toen schreef hij in eens door.

.... ‘Waartoe die verdere vijandschap? Dora's zenuwachtige toestand verontrust me. Laat mama bij ons komen logeeren. Is het nu niet beter, waardiger voor ons beiden, die ongelukkige geloofskwestie ter wille van Dora terzij te laten? 'k Geef U mijn woord van eer, dat ik 't aan mijn kinderen op den dag hunner meerderjarigheid zal overlaten, wat ze wenschen te doen....’

's Avonds lag er in Max' prullenmand een nijdig verfrommeld briefje: Daanders' groote hanepooten:

.... ‘Laten we elkaar *goed* verstaan. Kinderen van een Israëliet, worden overal als Joden beschouwd. Nu 't, tegen mijn wil, zoover gekomen is, zal ik de verzoening van mijn kant - dus oòk die van Dora's moeder - uitsluitend afhankelijk stellen van uwe pertinente verklaring, dat 't kind gedoopt wordt. Ontvang ik die verzekering nog heden, dan is de zaak in orde en zullen wij voor 't vervolg de burgerlijke beleefdheid tegenover elkander in acht nemen....’

Er werd echter geen antwoord bij den houthandelaar bezorgd. De dokter had 't papier woedend weggesmeten.

In eene verschrikkelijke opgewondenheid liep de jonge man in zijn kamer rond. Al zijn zenuwen waren gespannen. Soms,

als er een geluid uit 't andere vertrek kwam, stokte zijn adem, bleef hij hijgend luisteren met den deurknop in de hand. Was 't stil, dan hervatte hij zijn koortsachtige wandeling, die hem duizelig maakte; stond af en toe stil voor de photographieën aan den wand, waarvan de omtrekken in een nevel voor zijn oogen schemerden, of bleef met een gescherpte opmerkzaamheid naar 'n detail staren, dat hem vroeger nog nooit was opgevallen. Dan zenuwachtig-gejaagd stapte hij verder, drukte 't gloeiende voorhoofd tegen de ruiten, zag de voorbijgangers voortsnellen, tot het glas wit van damp werd; luisterde half bewusteloos naar 't leven buiten, 't harde gelui der trams en rukte zich weer plotseling weg van die plaats, dronk groote teugen cognac uit een glas op de tafel, bladerde in een boek, waarvan de lettertjes als een zwarte klit voor z'n oogen wiemelden, schrikte weer op, koud, huiverig ... voelde zich gebroken, zonder weerstandsvermogen.

't Visioen van zijn vrouwtje, dat al sedert dien morgen gemarteld werd, spookte hem door 't hoofd, 't vervolgde, pijnigde hem. Wel een paar dozijn keer was hij de kamer uitgeweest, naar beneden, in de huiskamer, had in de keuken een kop koffie gedronken, 't gebabbel van de meid aangehoord, had zich geërgerd, dat hij zoo kinderachtig was en 'n volgend oogenblik was 'n nieuwe angstgolf naar zijn hoofd gestegen.

‘Ben je daar Kremer? ...’

't Was de oude collega, die snel binnentrad. Max keek hem half verwilderd aan.

‘Hoe vin-j'r? ...’

‘Ze lijdt erg. 'k Ben bang voor 'n complicatie ... Ze ijlt 'n beetje ... roept voortdurend om haar moeder. Die moet hier komen, oogenblikkelijk ... 'k Wacht 't kind tegen den avond.’

‘M o e t haar moeder hier komen?’

‘We begrijpen elkander, collega ... 'k hoef voor jou niets te verbergen ... 't Is 't eenig kalmeerend middel.’

‘We zijn gebrouilleerd met de familie ...’

‘Dan moet 't coûte qui coûte bijgelegd worden.’

‘Da's niet mogelijk ...’

‘Niet mogelijk?’

‘Neen.’

‘Enfin ... ik wil niet in je familieaangelegenheden treden, maar je kent nu mijn opinie ... tot van avond ...’

‘Een oogenblik! ... 't m o è t zeg-je?’

‘In mijn oogen, ja, positief!’

‘Dan zal 't gebeuren.’

‘Da's goed. Adieu.’

‘Adieu.’

Tien minuten later werd er bij Daanders aangescheld. Driftig scheurde de oude man 't couvert open.

‘Klee je an en ga dadelijk naar Dora. Haast je wat!’

Ze keek hem verbaasd aan.

‘.... 't Kind zal gedoopt worden ... Zend m'n boodschap als 't afgeloopen is. Kom treuzel nu niet! ...’

V.

‘Hoe voel je je vandaag, kind?’

Ze zat gemakkelijk in een easy-chair. 't Mooie kopje zag bleek, maar de lippen waren al weer rood, terugkeerende gezondheid.

‘Goed, Max ... gelukkig!’

‘Dan wou 'k eens ernstig met je spreken, Dora ... 'k heb er mee gewacht, tot je bij krachten was ... Morgen moet 't kind gedoopt worden ...’

‘Zouën w'r maar liever niet over spreken, Max ... 'k vin 't zoo pijnlijk ... 'k Ben er de schuld van, zonder m'n wil ... dat weet je ...’

‘Herinner je je nog wa-'k je zei ... dien dag toen ...’

‘Dat weet 'k ...’

‘Zonder jouw wil ... is 't toch gebeurd ... 'k heb 't niet durven weigeren ... 'k had dien dag in alles toegestemd.’

‘An 't gebeurde is nu toch niets meer te veranderen ... wij blijven voor elkander wat we geweest zijn ...’

‘Nee, Dora! Als 't morgen doorgaat ... is er iets vreemds tusschen ons gekomen ... Dat mag niet! Dat wil ik niet!’

‘Wil je niet? ... hoe moet 'k dat begrijpen?’

‘Dora ... die dooping mag niet doorgaan!’

‘Max!’

‘'k Ben gedwongen! 't Is me afgeperst! Je vader heeft schandelijk ...’

.... ‘Max, ik bid je!’

‘'k Wil 't zeggen ... 't weegt me als dieplood! ... Schan-

delijk heeft hij partij getrokken van de omstandigheden ... dat was 'n laagheid!'

'Max, 'k wil niet dat je zoo over m'n vader spreekt!'

'Is 't niet waar?'

'Hij meende 't goed.'

'Zeg jij dat? Ben ik je dan vreemd geworden?'

'Toe Max, spreek zoo niet ... Er is nu niets meer aan te veranderen!'

'Maar ik wíl 't veranderen! Geen van beiden hebben we 't gewenscht! Als die doop doorgaat, zal m'n eigen kind me hinderen!'

'Max! Max!'

''k Wil niet dat m'n eenig ideaal zoo vertrapt wordt!'

Hij werd hoe langer hoe heftiger. Weggedoken in haar stoel keek ze hem verwijtend aan. Ze had zich zoo behagelijk gevoeld in de laatste dagen, zoo weelderig. Ze was weer omringd geweest door de familie, waarvan ze een vol jaar gescheiden was, had over den doop van 't kind niet nagedacht in haar roes van tevredenheid, in den terugkeer harer physieke kalmte. Ze was opgegaan, egoïst in haar kind, had met een tinteling van genot de oude bekende gezichten om 't kraambed gezien, en nu stond hij voor haar, opgewonden, driftig, met 'n energie op z'n gelaat, die haar angstig maakte. Zooals ze hem nu zag, met die trekken gemarkeerd door toorn, vond ze hem leelijk, met 'n sterke gelijkenis op z'n tante... 'n geaccentueerd jodentype...

'Wat wou je doen?' vroeg ze eindelijk, hard onaangenaam.

'An je vader schrijven da'k m'n woord verbreek!'

'Dat zul je niet, nooit!'

'Ik zal 't, op m'n woord!'

'Als je dat doet ... nee je zult 't niet. Je hebt zelf gezien hoe blij hij met zijn kleinkind was ...'

'Wil jij dan oòk mijn zoon tegen me opzetten?'

'Je kunt je woord niet breken!'

''k Lach om dat woord! Ons heele geluk staat op 't spel!'

Langzaam wonden ze zich beiden op. Terwijl hij aan den eenen kant voelde, dat 't niet ridderlijk was de belofte te verbreken, bruiste aan den anderen kant al zijn vrijzinnige denken, voelde hij dat de heele bodem van zijn huwelijksgeluk door die ellendige storing onder hem wegzonk. Daarbij kwam

'n haat tegen den ouden Daanders, die zich al die dagen in zijn huis genesteld had met een vernederende, afgemeten beleefdheid; die hem als 'n nul, als 'n iets dat men dulden moet behandeld had. In Dora begon 't driftige temperament van haar vader te gisten. Met een trage willoosheid, overblijfsel van haar moeder worden, klampte ze zich aan 't heden vast, vergat ze den idealist, zag ze nu alleen iemand van 'n ander geloof voor zich, iemand, die haar met geweld uit 'n heerlijke rust wakkerschudde.... Ze keerde hem korzelig den rug toe.

.... ‘Dora, we hebben nog nooit getwist. 'k Heb je alles toegegeven, maar de speelbal van je vader word 'k niet.... 'k Schrijf hem nog van daag, dat jij, nòch ik dien doop willen, datwe d'r allebei tegen zijn, da-'k 't beloofd heb, toen jouw leven op 't spel stond, dat hij billijk moet zijn.... Alles, behalve dat! 'k Heb 't geschreven in 'n halven waanzin.... 'k Wil geen vormendienst.... 'k wil 't niet.... 't kind zou dan even goed jood kunnen worden.... 'k wil geen vormen....’

‘Als je dàt schrijft, zou 'k....’

‘Zwijg!.... later zul je me gelijk geven. 'k Tree op voor ons beiden!’

‘Je zult 't niet doen!’.... Ze rees halverwege op, rood van toorn.

‘Dora, je kent me nog niet!’

‘Nee, zoo iets ha-'k nooit van je gedacht!’

‘Van mij gedacht? Van mij.... 't is de streek van je vader....’

.... ‘'n Streek?....’

.... ‘'n Ignobele!’

‘Wat jij gaat doen, is erger.... vuiler....’

‘Dora!’

.... ‘Da's woordbreken.... da's m'n vader bedriegen.... da's 'n jodenstreek!’ - Verschrikt hield ze op.

‘Wat zei je daar?’ vroeg hij toonloos, ofschoon hij 't - bitter, snijdend, als 't gezegd werd - uitstekend verstaan had.

‘Max!’.... 't Klonk als 'n bede om vergiffenis. Even keek hij haar aan, met groote, vreemde oogen. Toen ging hij heen.

Aan zijn lessenaar zat hij, 't hoofd in de handen, keek machinaal naar den doodskop. De holle, puilende gaten, waar eens oogen bezield geleefd hadden, grijnsden hem met de hoe-

kige kaken, toe. Sufferig, wezenloos telde hij de nerven, de naden, dacht aan de weggeteerde hersenen, tikte met zijn vinger tegen de leege doos, dat 't gedempte echootjes gaf, dof klotste, alsof er op de deur geklopt werd. Hij lachte even, schamper, pijnlijk. Van de drukke straat golfden schaterende geluiden, uitbarstend leven, door 't geopende venster naar binnen. 't Zonlicht viel in een schuinsche richting, met een speling van stofjes, 'n bewegelijk fladderen van kleine atomen er in. Met een hoofd bonzend van drukkende pijn, bleef hij zitten. 't Was als of hij hoorde lachen, 'n vreemde klank, 'n krijschend iets aanzwellende tot een galm, alsof de voegen van z'n hoofd kraakten..... de ontvleeschte lippen van den doodskop gingen hooger op, ontblootend de gele tanden.... Hi! Hi! Hi! Ho! Ho!.... hortende stootjes knapten door de beenen wanden; wild, kantig kraken; joelende pretjes, jodelgilletjes.... vuurballetjes glommen in de oogkassen.... Hi! Hi! Hi!....

Toen stond hij op, lachte heesch mee.

Den volgenden dag werd het kind gedoopt.

HERM. HEIJERMANS JUNIOR.

De Zwijndrechtsche broederschap. *Godsdienstig Communisme in de eerste helft onzer eeuw*.

De Zwijndrechtsche Nieuwlichters (1816-1832) volgens de gedenkschriften van Maria Leer door D.N. Anagrapheus. Met een inleidend woord van J.H. Maronier. Amsterdam, Uitgevers-maatschappij 'Elsevier'. 1892.

Opmerkelijk zou het geweest zijn, wanneer de socialistische stroom, die in het tweede vierendeel onzer XIXde eeuw, wel is waar kalm en vreedzaam, doch zeer merkbaar door geheel Europa zijn wateren begon te doen ruischen, ons land in geen enkel opzicht zou hebben beroerd. Het zou een bewijs zijn geweest, dat ons Holland toen volkomen buiten de algemeene beweging der geesten en gemoederen zou hebben gestaan. Intusschen is dit niet het geval. Wel degelijk zijn er gedurende dat tijdvak verschijnselen in het volksleven van ons land, die aantoonen, dat ook hier de strooming des geestes, die men met den naam van socialisme en communisme aanduidt, zich heeft geopenbaard. Zonder er zich veel van bewust te zijn, heeft men toch ook hier, zij het zwak, den polsslag gevoeld der koorts, waarvan het overig maatschappelijk lichaam van Europa toen reeds hier en dáár gloeide. Op twee eigenaardigheden moet men echter hierbij voor ons land letten. Vooreerst, dat dit socialisme, waar het tot uitdrukking kwam, geheel en al ontsproot uit eene godsdienstige opvatting. Het was nog steeds de trek van ons volk, dat, waar het iets sterk voelde, het dat godsdienstig voelde. De aandoeningen, die het hart van het volk merkbaar deden kloppen, waren nog altijd religieuse aandoeningen. Toen de geest van gemeenschap in onze landpalen hier en daar een woning zocht, voer hij vanzelf in het verblijf eener godsdienstige overtuiging. En in de tweede plaats is dit het eigenaardige, dat die socialistische geest zich niet uit en ontvouwt in het gepeins of in de gedachte van een of ander

verstandelijk goed ontwikkeld geleerd hoofd, dat hier geen sprake is van een intellectueel doordacht plan, maar dat die min of meer communistische opvattingen gewaarwordingen zijn van het gemoed der kinderen van 't volk. Wij komen te midden van zeer eenvoudige lieden. Turfschippers, daglooners, zwavelstokken-venters zijn de kern van deze nieuwe gemeente. Toch durven zij op godsdienstigen grondslag de meest consequente gevolgtrekkingen van het communisme aan, en doen zij hun best om hun samenzijn daarnaar in te richten. Maar altijd onder dezen vorm, dat zij slechts willen verwezenlijken wat de eerste Christengemeente te Jeruzalem had bedoeld. Allen die geloofden - zoo mompelden en herzegden zij - waren bijéén en hadden alle dingen gemeen: zij verkochten hun goederen en have en verdeelden ze aan allen, naar dat elk van noode had. Zij waren één hart en ééne ziel; niemand zeide, dat iets van hetgeen hij had zijn eigen was, maar alle dingen waren hun gemeen. Dit zouden zij nu naar de letter weder toepassen.

Aan hun Communisme huwden zij dan een soort van Pantheïsme. Ook hier echter was alles eenigszins onbewust. Een tekst van den apostel Paulus gaf aanleiding om hierover te mijmeren. Omdat zij gebukt gingen onder het gevoel van zonde, onder schuldbesef, klampten zij zich te vaster aan het woord, dat alles wat er is of geschiedt uit, tot en door God is. Zij waren waarlijk niet wijsgeerig ontwikkeld; zij waren kinderlijk geloovig. Ten zeerste zou men hen verrast hebben, wanneer men hun had aangetoond, dat ditzelfde vage bewustzijn, dat in hen leefde, voor een deel de grondtoon vormde van wat de leiders van het Saint-Simonisme in diezelfde dagen in Parijs uitspraken. De formule van Enfantin van 28 November 1831 stond niet zoover af van wat de turfschippers hier te lande beleden[1)].

1) Zie mijn boek ‘de Socialisten’, Deel III pag. 87. Enfantin's formule luidde als volgt:

Dien est tout ce qui est;
Tout est en lui, tout est par lui.
Nul de nous n'est hors de lui;
Mais aucun de nous n'est lui,
Chacun de nous vit de Sa vie,
Et tous nous communions en lui,
Car il est tout ce qui est!

Aldus hebben in Puttershoek en Zwijndrecht, in Waddinxveen en Polsbroekerdam, in Mijdrecht en in sommige andere plaatsen vooral van Zuid-Holland, vóór vijftig of zestig jaren, groepen van lieden geleefd, die over 't algemeen zeer in de schaduw wegscholen, doch die in hun tijd verklaarbaar opzien wekten. Naar hun belangrijkste gemeente noemde men hen veelal Zwijndrechtenaars. Daar zij in den meest letterlijken zin van het woord het gebod der liefde toepasten, en bereid waren, als zij op den éénen wang geslagen waren, den anderen aan den aanvaller vóórtehouden, liet men hen, na eenige aanvankelijke plagerijen en kwellingen, met rust. Men zorgde er voor, van hen geen martelaars te maken, en liet hun samenzijn veelal over aan de inwendige moeielijkheden, waarmede elk gemeenschappelijk huishouden uit den aard der zaak te kampen heeft. Inderdaad zijn dan ook die groepen, zonder dat eenige uitwendige stoot van buiten haar trof, vanzelven uit elkander gevallen. Het bestaan en de geschiedenis dier lieden leeft als bij overlevering hier en daar voort, doch de juiste waarheid omtrent het ontstaan hunner samenleving en omtrent hun organisatie is weinig bekend of vervloeit allengs. Daarom kan het eenige waarde hebben, de gegevens, die enkelen over hen hebben medegedeeld of nog weten medetedeelen, tot een soort van geheel te verzamelen; de aangeduide trekken getrouw en letterlijk samenvoegend, opdat niet in de eerste plaats een fraai, naar een waar beeld voor ons oprijst.

Wij zullen dus putten uit herinneringen, die sommige opmerkers in tijdschrift-artikelen hebben neêrgelegd, uit aan ons gerichte brieven, en uit mondelinge mededeelingen Onze taak wordt echter gemakkelijker, omdat juist verschenen is het geschrift aan het hoofd van dit opstel vermeld, en naar hetwelk door eenigen reeds met verlangen werd uitgezien. Het boek behelst de uiterst merkwaardige, zij het dan ook bijgewerkte, gedenkschriften van Maria Leer, de gezellin van Stoffel Muller. Stoffel Muller, de turfschipper, is de eigenlijke apostel van deze kerk geweest, de man die het eerst het denkbeeld dezer gemeenschappelijke broederschap heeft opgevat. Hij was het eerst geraakt door die vonk van hoogere liefde. De persoonlijke herinneringen, die Maria Leer omtrent hem heeft opgeteekend, zijn, afgescheiden van de mededeeling van haar eigen gedachten en lotwisselingen, de aandacht zeer waard, en

werpen een straal helder licht over de oprichting der eerste en belangrijkste gemeente.

Geholpen door die gedenkschriften en door de verdere mededeelingen, waarover wij te beschikken hebben, zullen wij eerst over den oprichting der broederschap spreken, dan berichten wat vermeld wordt omtrent het voortleven der onderscheidene gemeenten in hare organisatie, en eindelijk de uitvaart der laatste gemeente-leden gedenken.

I.

De oprichting der broederschap dagteekent van het jaar 1816.

S t o f f e l M u l l e r, was toen in de kracht van zijn leven, omstreeks vijf en veertig jaren oud.

Hij was geboren te Puttershoek bij Dordrecht, waar zijn vader een nering dreef in turf en brandstoffen. Hij stond dien vader ter zijde bij inkoop en aflevering van die goederen, bracht met het schip de turf naar de afnemers in andere plaatsen, en dreef, na den dood des vaders, de zaak voor eigen rekening. In de ouderlijke woning heerschten streng kerkelijke begrippen, en de zoon woonde reeds vroegtijdig allerlei zoogenaamde ‘oefeningen’ bij. De eigenaardige religieuse atmosfeer aan huis, het gedurig lezen van den Bijbel, de aanraking met lieden van allerlei godsdienstige gezindheid op de plaatsen waar hij met zijn turfschip aanlegde, brachten hem aan het mijmeren. Wanneer des winters het water dicht lag en het turfschip dus niet kon varen, was er gelegenheid te over tot stil en diep nadenken. De ‘oefeningen’ voldeden hem niet. Meestal zweeg hij dáár ingetrokken nederzittend. Hij zocht naar iets diepers en tegelijk milders. Uitte hij zich een enkelen keer daarover, dan werd hij vrij barsch tegengesproken. Eens - hij was al lang gehuwd - was hij weder op die wijze ruw terecht gewezen. Hij kon, thuis gekomen, den slaap niet vatten. Hij stootte het venster open, en, door het kalme maanlicht naar buiten gelokt, dwaalde hij langs velden en akkers. Zoover hij om zich heen kon zien, scheen gras en kruid in zwaren damp gehuld, als wachtend op de levenwekkende zonnestralen, die er den sluier van zouden aflichten. En ziet: terwijl in het oosten de gouden dageraad aanbrak, scheen het hem, alsof ook van zijn omneveld brein het floers werd opgetild. Een bijbel-

woord, menigmaal gelezen en gehoord, maar nooit in zijn vollen inhoud verstaan, klonk plotseling met luiden klank in zijn binnenste, werd eensklaps in helle klaarheid door hem begrepen. Dit woord was de oude tekst van den Apostel: ‘Uit Hem, door Hem en tot Hem zijn alle dingen.’ Men was uit, door en tot God. Dus was ook de zonde niet uit Satans macht geboren, maar een werktuig in Gods hand, om ons tot Hem te doen vluchten. God openbaarde zich dus in *al* zijn schepselen, die zonder zijn wil zich niet roeren of bewegen kunnen. Alle dingen derhalve, ook die wij kwaad, ongelukkig of slecht noemen, werden door Hem met heilige en liefderijke bedoelingen gewerkt. In alles en in allen moest Gods aanwezen geëerbiedigd en liefgehad worden. Dus was er geen eeuwige verdoemenis. Ieder zondaar zou door Gods genade gevonden en gered worden .....

Toen hij huiswaarts keerde, begon hij, na die worsteling zijner ziel, zijn nieuw denkbeeld uit te spreken en te verbreiden. Maar bij geen zijner huisgenooten, verwanten of vrienden vond hij ingang. Men ergerde zich aan zijn kettersche gevoelens, die de zonde verbloemden, den mensch teveel in de hoogte hieven, en aan Christus zijn eere, ja zijn Godheid roofden. Van zijn ‘Nieuw Licht’ wilden zij niet weten. Toen hij desniettemin volhardde vond hij bepaalden tegenstand allereerst in zijn eigen huis. Peinzende toch op middelen om zijn overtuiging te verbreiden en den godsdienst te hervormen, stond het weldra bij hem vast, dat men terugkeeren moest tot de gedragslijn der eerste Christengemeente. Er moest weder zijn een leven van onderlinge liefde en van broederzin. De g e m e e n s c h a p moest weder worden ingevoerd. Allen die geloofden moesten bijéén zijn, en alle goederen gemeen hebben; het moest weder zijn één hart en één ziel; niemand mocht zeggen, dat iets van hetgeen hij had zijn eigen was, maar alle dingen moesten allen gemeen zijn. Doch zijn eigen vrouw wilde niets daarvan weten; zij wilde met zoo'n dweper, die zijn huisgezin ter wille van inbeeldingen verwaarloosde, niet langer samenwonen, en de zonen schaarden zich aan de zijde der moeder.

Van huis en schuit uit Puttershoek verdreven, vond Stoffel Muller echter een bepaalden geestverwant en wel te Waddinxveen. Wij noemen schout V a l k . Ook deze was door

dergelijke gevoelens als Stoffel Muller bewogen. Hij was meer nog dan deze een mijmerende, droomende natuur. De grondtoon van zijn leven was, dat hij de komst van Jezus op aarde verwachtte en de stichting van diens rijk op aarde verbeidde. Daarvoor moest men zich inrichten als de eerste Christengemeente, in gemeenschap van hart en ziel. De omgang met den turfschipper uit Puttershoek had hem in die begrippen versterkt, en Valk had die denkbeelden in zijn omgeving verbreid. Ook te Warmond had hij enkele geestverwanten gekregen. Zijn aanhangers te Waddinxveen waren echter in den regel arme daglooners, die door de boeren niet eens gaarne in dienst werden genomen, omdat zij zulke sterk afwijkende godsdienstige opvattingen beleden. Zij konden hun brood bijna niet verdienen. Schout Valk hielp hen echter en stelde zijn huis en tafel voor zijn geloofsgenooten open. Dit alles wekte echter in het dorp opzien en ergernis. Een deputatie uit den kerkeraad kwam Valk over die geestdrijverij onderhouden. Men maakte hem opmerkzaam, dat het burgemeesterschap over het dorp hem zou ontgaan, maar Valk antwoordde slechts: ‘Weet gij niet, dat Jezus het arme en onedele heeft uitverkoren, en dat al wat wij aan den minsten zijner broederen doen door den Heer gerekend wordt aan Hem te zijn gedaan.’ Het gevolg was dan ook, dat het burgemeesterschap hem ontging en dat een ander tot schout werd benoemd. Valk had het geluk door zijn eenvoudige vrouw in alles nagevolgd en gesteund te worden; zij was een iets oudere zachte vrouw, die slechts van tijd tot tijd het hoofd schudde, als haar man naar haar inzicht te vèr ging.

Tot hem nu, die sinds zijn ontzetting uit het schout-ambt eene andere kostwinning moest opzoeken, was Stoffel Muller gegaan met het voorstel, te zamen in Amsterdam zoogenaamde bovenlandsche aken te koopen, deze te Puttershoek te sloopen en voor afbraak te verkoopen. Muller meende, dat op die wijze aan vele handen werk en brood kon worden verschaft. Om dat plan ten uitvoer te brengen gingen nu beide mannen naar Amsterdam en vertoefden dáár in de schippershuizen.

In de harten dier schippers worden altijd sterk godsdienstige overtuigingen gekoesterd. Het eenzaam verblijf op het water kweekt den band met het onzienlijke aan. De gesprekken te Amsterdam liepen dus over dergelijke onderwerpen. Te meer:

daar juist eenige Duitschers, veertig in getal, in Amsterdam waren aangekomen, om met vrouwen en kinderen naar Noord-Amerika te gaan, en zich aan te sluiten aan de godsdienstige communistische kolonie ‘Harmony’, die door Rapp reeds in 1803 aldaar was gesticht. Deze kolonie verhuisde in het jaar 1814 naar het Wabash-dal in Indiana en werd in het jaar 1817 vergroot door een toevoer van 130 gezinnen uit Wurtemberg[1]. Een deel dier gezinnen had den weg over Amsterdam genomen. Muller en Valk vertoefden een avond opzettelijk met die godsdienstige landverhuizers, en werden door die gesprekken versterkt in hun opvatting van de toepassing der denkbeelden van gemeenschap, en van de verwerkelijking hier op aarde van een Godsrijk van vrede en liefde.

Doch van meer beteekenis was voor Stoffel Muller en Valk het feit, dat zij te Amsterdam in aanraking kwamen met een jonge dertigjarige vrouw, die een grooten invloed op beider denkwijze zou hebben, en bijna een profetes der secte zou worden, wij noemen M a r i a L e e r.

Zij, die de Engelsche godsdienstig-socialistische beweging hebben gevolgd, herinneren zich zeker de figuur van Anne Lee, de stichtster in 1774 der secte van de Shakers in Amerika. Enkele van de trekken dier bezielde vrouw zijn ook te vinden bij de arme Edamsche wees-dochter, die, op twintigjarigen leeftijd, in Mei van 't jaar 1808, het gesticht te Edam verliet, waar zij elf jaren had doorgebracht. In die elf jaren had zij een mengeling van godsdienstige rechtzinnigheid (erfenis eener Duitsche moeder) en van wereldsche schranderheid aan den dag gelegd. Zij had getoond verstand en vindingrijk vernuft aan warmte van hart te paren. Maar haar handigheid, haar alles braveerende onversaagdheid had zij, in haar eerste jeugd, zoowel voor het kwade als voor het goede weten te gebruiken. Eerst na veel smartelijke ondervinding en veel zelfverwijt boog zij de ziel voor God. Na het vertrek uit het weeshuis had zij geen andere keus dan als dienstbode zich ergens aan te bieden. Doch een ware geloofs-ijver verteerde haar reeds, en zij legde zich zelve de taak op, om, waar zij diende, tevens voor het Godsrijk te werken. De lieden, die haar, op haar knap

1) Zie mijn boek ‘De Socialisten,’ deel II, tweede druk, pag. 384, en Karl Knortz ‘die Christlich-Kommunistische Kolonie der Rappisten in Pennsylvanien’ 1892, pag. 8.

en rein voorkomen, in dienst namen, wilden hier niet van weten, vonden haar lastig en zonden haar weg. Zij ging getroost weder verder, doch gaf haar voornemen niet op. Zij liet niet af den Heer op haar wijze te dienen; vooral toen zij geestverwanten op allerlei ‘oefeningen’ gevonden had. In haar gedenkschriften beschrijft zij die jaren van haar dienstbaarheid. Een avontuurlijk leven, vol afwisseling, rijk slechts aan kansen van verleiding en van beproeving. Meestal is zij in Amsterdam. Nu eens houdt zij zich bezig met stop- en naaiwerk, dan weder kan zij geen anderen dienst krijgen dan in pons-huizen; rakelings ontsnapt zij het gevaar van in een bordeel te Utrecht terecht te komen. Doch zij blijft rein, en vast in haar geloof, vol bekommering over de zonde dezer wereld, een ijveraarster voor den Heer. Zóó heeft zij haar eerste ontmoeting met Stoffel Muller, en dat samentreffen beslist voor haar leven. Zij kreeg door hem dien anderen blik op ‘de zonde’, waardoor de zonde opgenomen wordt in het wereldplan van God. ‘Wij moeten - zoo zeide Muller tot haar - ons niet afmartelen met murmureering over de zondigheid der menschen en de bedorvenheid onzer natuur; want er valt niets te bedillen aan Gods werk’. Een onwederstaanbare kracht trok haar tot Muller. Wat ook haar vrienden en vriendinnen zeiden: zij ging met hem mede. En van dat oogenblik af was zij haast de leidende en bezielende geest van dien sectaris. Zij vooral achtte het bedrijf der gewone wereld zoo nietig; zij trad tegen het egoïsme op waar het zich ook vertoonde. ‘Menschen - zoo zeide zij - wat zou het gelukkig zijn, als de koophandel eens een einde nam en de één voor den ander uit liefde wat overhad!’ Ook in het godsdienstige was zij altijd de radicaalste der radicalen. Op den avond vóór het sterven, later, van Stoffel Muller, zien wij haar zelfs zich de hoop ontzeggen van een persoonlijk terugvinden in de eeuwigheid: ‘Men doet God te kort - zoo liet zij zich ontvallen - als men het schepsel een eeuwig zelfstandig voortbestaan toeschrijft, want dan zou Hij ophouden alles te zijn. Ook ons-zelven doen wij zoo te kort. Want onze geest is leengoed en keert tot God terug. Bij Hem terecht gekomen, is die geest een deel der Godheid en houdt stand in het eeuwige leven, dat Hij zijn schepselen inblaast. Als ik mij zelf zoek, dan ben ik niets; maar in God voel ik mij als Paulus en vermag ik alles’.

Toen nu Stoffel Muller en Valk te Amsterdam gereed waren gekomen met den aankoop van drie aken, voer Muller, vergezeld door Maria Leer, met die schuiten langs Sloten, over het Haarlemmermeer en de Kromme Gouwe, naar Waddinxveen. De tocht had twee dagen en twee nachten geduurd. Valk wachtte hen reeds op in zijn woonplaats. Aldaar was zekere beroering en opwinding onder de geestdrijvende volgers van Valk. Een uit hun midden was gestorven en zou dien dag begraven worden. Allen waren dus te samen gekomen. De vrouw van den gestorvene was in dien kleinen kring bekend als met profetische gaven te zijn bekleed. Zij had reeds voorzegd, dat Stoffel Muller en een vreemde vrouw met palmtakken in de hand de lijkstatie van haar man zouden vóórgaan. Zóó moesten Muller en Maria Leer hier bij de uitvaart verwijlen en aan het begrafenismaal aanzitten. Te samen werden zij door de broeders en zusters geëerd. Tooneelen van geestvervoering hadden plaats. Van dat oogenblik af beschouwden Muller en Maria Leer zich als gehuwd, man en vrouw; al de anderen eerbiedigden dit, al mocht Valk's vrouw nog wel eens weder het hoofd schudden.

En nu, nadat die begrafenis voorbij was, konden Stoffel Muller, Valk en Maria Leer de lijnen trekken der vaste b r o e d e r s c h a p , die zij wilden oprichten.

Het besluit was, dat men die broederschap eerst te Puttershoek zou vestigen. In die broederschap zouden, evenals bij de eerste Christenen, alle goederen gemeen zijn. Het echtpaar Valk, dat welgesteld was, toonde zich bereid al wat het aan bezittingen en geld bezat af te staan. Er werden voorts enkele regelen gesteld, bij voorbeeld over de kleeding. Zij zouden een gelijkvormige kleederdracht aannemen ter wille ook der uiterlijke gelijkheid. Men zou zoo spoedig mogelijk met de aken weggaan, en te Gouda de meeste benoodigdheden aanschaffen. Aldus werd gedaan. Doch reeds ondervonden zij, bij den aankoop te Gouda, allerlei toeloop en bekijk, en werden zij door het ruwe volk gehinderd. Zóó kwamen zij te Puttershoek aan, waar zij op de scheepstimmerwerf van Willem Visser - een vriend en geestverwant van Stoffel Muller - voet aan wal zetteden. Een groote hoop volks kwam echter op de beên. Alles liep uit. Er ontstonden woordenwisselingen. Stoffel Muller en de zijnen werden voor vrijdenkers en dwepers uitgemaakt.

Hij kreeg reeds een slag op het gelaat - doch sloeg niet terug: ‘Wat heb ik u misdaan, waarom slaat gij mij?’ was slechts zijn bescheid. De veldwachter moest de menigte uitééndrijven; hij ontving tevens den last den aangekomenen te zeggen, dat zij, daar zij de orde stoorden, Puttershoek moesten verlaten. Er zat niet anders op, dan dat zij met hun aken midden op de Maas gingen liggen. Zij bleven dus in de schepen overnachten. Doch den volgenden dag moesten zij wel aan land om levensbehoeften te koopen. Maria Leer werd toen aangehouden, en, daar zij geen papieren had, werd zij aan den Dordschen wal voorloopig achter slot gezet, om naar haar laatste woonplaats, Amsterdam, te worden vervoerd.

Toen zij weder op vrije voeten kwam, ijlde zij naar Waddinxveen, waar Stoffel Muller en Valk reeds bijéén waren. Aan huis bij Valk was het gewoel en de beweging toegenomen. De geloofs-ijver der nieuwe bekeerlingen steeg in warmte. Een nieuwe aanhanger, A r i e G o u d , weerde zich vooral met zijn vrouw. Deze wierp zich op tot handhaver van de tucht en wilde geheel en al den christelijken eenvoud herstellen. Al wat naar weelde of verfraaiing zweemde moest verwijderd worden. Hij duwde de matten van den vloer, rolde de gordijnen van de ramen op, keerde spiegel en schilderijen het achterste voren. Dit alles wekte slechts te meer de ergernis der overige dorpsgenooten op. Overigens werd nu, daar van alle kanten tegenstand kwam opzetten, de broederband der ‘Nieuw-lichters’ nog hechter saâmgetrokken. Muller en Maria Leer, Valk, Arie Goud en hun vrouwen legden de handen plechtig inéén, en beloofden voort te gaan in deze broederlijke samenleving, die de eerste christen-gemeente weder zou doen herleven. Er zou geen verschil zijn van rijk of arm, van rang of stand. De goederen-gemeenschap zou een eerste wet wezen. Werkelijk brachten de welgestelden wat zij hadden. Valk legde den sleutel van zijn geldkist op tafel, zeggende: ‘die den armen geeft leent den Heer’. Jufvrouw Valk deelde haar welgevulde linnenkast, die zij bij haar huwelijk als uitzet had medegebracht, aan de armen uit. Om der gelijkheids-wil verscheen zij in niet veel meer dan een ochtendgewaad, en zat zij dag aan dag haar japonnen ten behoeve der arme zusters in jakken te veranderen. Een aantal onvermogenden en armen sloten zich nu bij

hen aan. In het huis van Valk verdrong men zich. Er was steeds rumoer vóór zijn deur.

De overheid liet hen nu niet geheel begaan. Aan Valk werd aangezegd, dat allen, die niet tot zijn huisgezin behoorden, zich moesten verwijderen. Toen daaraan geen gevolg werd gegeven, werden Stoffel Muller, Valk, Arie Goud en Maria Leer te Gouda gevangen gezet. Spoedig echter werden zij weder vrijgelaten. Men kwam weder te zamen te Waddinxveen bij Valk. De nieuwe broederschap won in al de omliggende plaatsen hier en dáár aanhangers. Te Polsbroekerdam, te Warmond, te Boskoop won men vrienden. Doch de groote zaak was, dat die broederschap nu aan den arbeid moest gaan, om gezamenlijk den kost te verdienen. Stoffel Muller en Maria Leer werden uitgezonden, om te onderzoeken waar en wat men het best zou kunnen arbeiden. Het scheen hun toe, dat een vestiging te Polsbroekerdam wel slagen kon. Men kon dáár een boerenstêe koopen, die zeven huisgezinnen kon bergen. Er was echter voor dat alles geld noodig, en wederom werd een beroep gedaan op Valk en zijn vrouw. Deze lieten een zeil spannen voor hun deur, en verkochten in 't openbaar alles wat zij nog aan weelde-voorwerpen hadden. Een oogenblik schoten moeder Valk de tranen in de oogen, toen de gouden oor- en hals-sieraden van haar moeder werden geveild, doch Valk, die altijd vast de wederkomst van Christus verwachtte, troostte haar met de woorden, dat het toch niet voegen zou den Heiland met dien opschik tegemoet te gaan. Zóó gingen dan, gesteund door dat geld, verscheidene gezinnen naar Polsbroekerdam. Doch de verwachtingen, die men van een arbeid aldaar had gekoesterd, werden niet vervuld. Overal werden de Nieuw-lichters geweerd. Zij konden geen daggeld verdienen, al stonden er uitgestrekte aardappelen-velden om te rooien, rijk geladen boomgaarden om te plukken. De toestand werd onhoudbaar. Het geld, dat men bezat, teerde weg. Men moest iets doen. Toen bedacht Stoffel Muller het volgende. ‘Laten wij - zoo zeide hij - z w a v e l s t o k k e n maken. Daar kunnen vrouwen en kinderen ook aan meêhelpen’. Zoo gezegd, zoo gedaan. Na weinige dagen zaten zij allen in een schuur te werken, waar zij, als in een geregelde fabriek, met doelmatige arbeidsverdeeling, zwavelstokken vervaardigden. Hadden zij zekeren voorraad bijeen, dan werden enkelen uitgezonden, om op het platte land het artikel te

verkoopen, Het was nog de goede tijd voor dien handel, daar ‘de lucifer’ nog niet was uitgevonden. Het slijten van het artikel ging dus gemakkelijk van de hand. De verkoopsters, in haar reeds eenigszins van het gewone afwijkend gewaad, half weggescholen onder de op rug en schouders opgetaste en langs de zijden afhangende zwavelbossen - een zonderlinge doch schilderachtige verschijning - vonden overal afzet. Een geestverwant uit Leiden, zekere Hendrik van Dijk, kwam bij de vrienden te Polsbroekerdam en bracht een schuit voor hen mede. Met gejuich werd het geschenk ontvangen. De boot werd beladen met die zwavelstokken en thans kon men veel gemakkelijker het product afzetten. Langs den Vliet voer men naar Oudewater, van daar naar Gouda, Leiden of Rotterdam. Men was nu eens te Schoonhoven, dan te Warmond. En van alle kanten bracht men van geestverwanten wat mede in het bootje. Als een broeder ergens de slacht had, gaf hij een goede bezending worst of spek mede voor de broeders in Polsbroekerdam.

Aldus leefden zij voort: toen zij weder in vijandelijke aanraking kwamen met de burgerlijke overheid. Het beginsel der broederschap was de herstelling der eerste Christen-gemeente. Als zoodanig stoorde men zich niet aan de burgerlijke wetten. Huwelijken vóór de broederschap werden dus gesloten - men heeft het gezien in het voorbeeld van Stoffel Muller en Maria Leer - met voorbijgang van den burgerlijken stand. Maar ook aan de conscriptie, de oproeping voor de militie, werd niet door hen voldaan. Ten einde op dat stak hun kinderen vrij te waren, werd ook de geboorte van kinderen niet aangegeven. Dit gaf reeds hier en daar botsing. Toen Maria Leer van een dochter bevallen was, gaf zij het kind niet aan. Te Utrecht werd zij deswege door de overheid onderhouden, doch zij werd met een berisping vrijgelaten. Weldra echter zouden zij scherper worden behandeld en wel te Dordrecht. De nederzetting toch te Polsbroekerdam kwam tot een einde, omdat het huis, waarin zij vertoefden, werd verkocht. Daar zij nu geen vaste woning hadden, kochten zij een oude bovenlandsche aak, en richteden die in als drijvende woning. Zij stevenden met dit vaartuig den Dordschen kant uit en bleven liggen in de Krab. Bij laag water waren daar boomstronken uit te graven en klein te maken, bij hoog water zaten ze allen boven op de aak aan het bewerken van zwavelstokken. Kwamen er uit nieuwsgierig-

heid lieden tot hen met schuitjes, dan verkondigden zij hun nieuwe leer. Dit gaf echter opschudding. Geheel Dordrecht gewaagde van die zonderlinge lieden. De justitie bemoeide zich er mede. Termen, om hen te arresteeren, werden spoedig gevonden. Stoffel Muller, Maria Leer, Valk en Arie Goud met hun vrouwen werden voor den rechter gebracht. Zij werden tot zes jaren tuchthuisstraf veroordeeld, vooral wegens hun antwoorden, waarin de rechtbank beleediging der rechterlijke macht zag. Van dit onbillijk vonnis kwamen zij in hooger beroep in den Haag. Een jong advocaat - die Maria Leer bij Anne Lee vergeleek - kon hen wel is waar niet vrijpleiten, doch ditmaal werden alleen Stoffel Muller, Valk en Maria Leer tot gevangenis-straf veroordeeld, en wel voor den tijd van één jaar.

Toen zij allen weder vrij kwamen in het jaar 1822, bleek het, dat, bij de gevangenschap der hoofden, de meeste broeders en zusters zich te Puttershoek gevestigd hadden op het erf van den scheepsmaker Visser. Derwaarts gingen nu ook Stoffel Muller, Maria Leer en Valk. Zij konden er een huis verkrijgen, knapten hun aak op, en wisten nog een oude hoogaarts en later een tjalk te koopen. Zij zouden die booten weder met zwavelstokken beladen en daarmede naar Noord-Holland, Friesland en Groningen gaan. Die reizen waren voor de broederschap voordeelig en brachten werkelijk eenige bevredigende inkomsten aan. Vooral Stoffel Muller en Maria Leer wisten met beleid die schippers-reizen te volvoeren. Het was overigens van 1822 tot 1823 een harde strenge winter. De kleine gemeente te Puttershoek kweet zich van de plicht der barmhartigheid, door aan alle armen soep uit te deelen. Overigens waren er echter, tijdens de afwezigheid van Stoffel Muller, soms kleine oneenigheden in den kring. Valk, die de tucht moest bewaren, bleek daartoe buiten machte. Hij mijmerde te veel over de volgens hem spoedige terugkomst van Christus. In zooverre gevoelde hij zich niet geheel eensgezind met de anderen. Daar ook hij een kleinen aanhang had, besloot hij Puttershoek te verlaten. Hij kocht zich een huis aan het Woerdensch Verlaat - den uithoek der provincie Utrecht, een oord toenmaals vrij onbereikbaar en aangeduid als het endje der wereld - en ging met zijn vrouw dáár voorloopig de komst van Christus en de stichting van diens Rijk op aarde afwachten. Enkelen, die het met hem eens waren, voegden zich bij hem, en

bleven dáár het zwavelstokken-bedrijf voortzetten. Valk's plaats werd bij de overigen door Arie Goud waargenomen. Doch ook dezen besloten te verhuizen. Er werd een scheepstimmerwerf gekocht en derwaarts trok nu de eenigzins in getal verminderde broederschap.

Te Z w i j n d r e c h t organiseerde zich de gemeente voor goed.

Het erf, waarop men zich vestigde, was vrij groot. Een houten zaal voor alle gezamentlijke handelingen werd er door hen opgericht. Want Stoffel Muller, op een zijner tochten naar Amsterdam te Schellingwoude in het ijs besloten, had dáár het oog geslagen op een in onbruik geraakte danszaal, had die gekocht, afgebroken, in zijn schip verpakt, en nu te Zwijndrecht voor hun aller doeleinden opgesteld. Voorts kochten de gebroeders Visser, die van de ouderlijke erfenis hun deel hadden ontvangen, een oud, op stroom liggend Rhijnschip, een zoogenaamden Keulenaar. Dit gevaarte werd op rollen op de werf getrokken en naast de danszaal geplaatst; het ruim van het schip werd tot slaapplaats ingericht, met dien verstande, dat in de ruimte waar mannen en vrouwen sliepen een scheiding werd aangebracht; met het krieken van den dag stond men op, en die het eerst ontwaakte wekte de anderen. In de aangekochte danszaal werden dan alle maaltijden gehouden. Nadat de morgenzang was gezongen, werd door een hunner, elk op zijn beurt, een uit eigen hart geweld gebed uitgesproken: daarna werd het ochtendbrood genuttigd. Gezang en gebed openden en besloten den maaltijd. Onder elken maaltijd werd door een der broeders een kapittel uit den Bijbel gelezen, dat aanleiding gaf tot godsdienstig gesprek. Iederen avond werd, na het einde van den arbeid, een soort van godsdienst-oefening gehouden. Overtredingen en misstappen van een broeder of zuster werden dan ernstig en rondborstig bestraft, en er werd gezamentlijk een boek gelezen en besproken; soms ook kwamen de gemeenschappelijke belangen der broederschap ter sprake. Ofschoon des Zondags de arbeid stil stond, en een godsdienstoefening onder leiding van Stoffel Muller of Arie Goud gehouden werd, waren in beginsel hun alle dagen gelijk. Doop en avondmaal achtte men onnoodig en voor den waarachtigen Christen verouderde ceremoniën.

Stoffel Muller was natuurlijk het hoofd der Broederschap. Door enkele kleine geschriften gaf hij vastheid aan de door

de gemeente te belijden religieuse overtuigingen. Enkele daarvan werden gedrukt. Bekend zijn van hem een tractaatje over '*de ware Grondwet*', waarover later, en een geschriftje getiteld: '*Het eeuwig Evangelie* gegrond op de eeuwige onveranderlijke natuur van God'. In de voorrede van het tweede boekje gaf hij een richtsnoer van zijne godsdienstige opvatting aan: 'Wij weten - zoo zegt hij - dat het waarheid is, en wel die waarheid welke naar de Godzaligheid leidt; welk niet krachteloos is, maar een iegelijk, die ze aanneemt, dadelijk verlost van de zonde, en in staat stelt om rechtvaardig en godzalig in dezen tegenwoordigen boozen tijd te leven; - een tijd, waarin Paulus' woorden 2 Timotheus III vervuld worden; een tijd, waarin men kunstig verdichte fabelen in plaats van Evangelie-waarheid heeft nagevolgd; - dewijl men leert, tegen den hoofdinhoud van het Evangelie, dat God de zonden noodzakelijk straffen moet, daar toch het Evangelie een blijde boodschap is die al den volke wezen zal. En uit die fabel is van zelfs een andere voortgevloeid, te weten, dat Jezus God met ons zoude verzoenen, alsof de Vader ons niet anders lief heeft dan om Jezus' wil, daar toch de zending van Jezus juist een bewijs is, dat God ons reeds lief had, toen wij nog zondaars waren ....'[1)].

De broederschap kreeg nu in Zwijndrecht nog al belangrijke aanwinsten van lidmaten. Wij vermelden Ketel, een welgestelden bakker uit Krommenie, die met zijn vrouw aankwam en een bakkerij en een winkel bij hen vestigde. Dan een schoenmaker uit Middelburg Heystek, die met vrouw en kinderen zich bij hen voegde. Ook een oud-Indisch ambtenaar ging onder hen wonen. Maar de belangrijkste aanwinst was deze, dat omstreeks het jaar 1830 de familie Mets uit Vlissingen tot hen overkwam. De heer Mets had in Vlissingen een zeer goed bekende chocolade-fabriek. Door de denkbeelden van Stoffel Muller gewonnen, verliet hij Zeeland, en vestigde hij zich met vrouw, kinderen, knechten en meiden, te Zwijndrecht. Hij bracht nu zijn chocolade-fabriek aldaar over, vestigde die op

1) Zie het boekje: 'Zwijndrechtsche en Groninger Godgeleerde wetenschap, aan de studenten in de theologie'. 's Gravenhage 1842, p. 16 en volgende. Dit boekje is anoniem uitgekomen, doch is geschreven door A. Capadose. Vergelijk L.H. Wagenaar. 'Het Réveil en de Afscheiding, bijdrage tot de Nederlandsche Kerkgeschiedenis van de eerste helft der XIXde eeuw'. Heerenveen, 1880, pag. 143-145.

eenigen afstand van de werf, en gaf al dadelijk een som van drie duizend gulden aan de gemeenschap.

Er waren dus op Zwijndrecht twee gestichten der Nieuwlichters: het ééne werd gevormd door de werf, waarop de oude danszaal en de Keulenaar waren geplaatst: het andere grensde aan de chocolade-fabriek; het eerste heette *Welgelegen* en het andere *Zomerzorg*.

De uitbreiding, die de broederschap door de toevoeging van nieuwe en welgestelde leden ontving, oefende echter eenigen invloed uit op de oorspronkelijke afspraak en overeenkomst, waarbij in 1816 de wijze van zijn der broederschap was opgericht. Bij dat eerste onderling contract was bepaald, dat, op het voorbeeld der eerste Christenen, al het ingebrachte goed gemeenschappelijk zou zijn. Tegen dezen absoluten regel werden door Ketel, Heystek en Mets bezwaren gemaakt. Zij wezen er op, dat te veel armen en behoeftigen zich bij hen aansloten, eenvoudig om te kunnen deelen in de rechten van het contract. Zij deden dus het voorstel, dat de rechten der gemeenschap zich niet verder moesten uitstrekken, dan tot het deel in den arbeid en de daaruit voortvloeiende verdiensten. In dien zin werd dan ook een nieuw contract opgemaakt, hoewel enkele andere leden, bij voorbeeld Maria Leer, sterk daartegen waren.

Op die wijze leefde en werkte men in de gemeente te Zwijndrecht. De geregelde arbeid bracht welvaart aan. De verkoop der chocolade - in pakjes, rood gemerkt met enkele en dubbele kapitale A's, en net versierd met het Zeeuwsche wapen, een leeuw zwemmend op de baren - ging vrij goed van de hand; veel broeders en zusters vonden daarbij den kost; enkele leden, zooals ook Maria Leer, waren steeds op weg, in de dorpen van Zuid-Holland en Zuid-Beveland, om ze te verkoopen. Er kwam zoodoende zelfs eenige weelde. Men leefde in vrede met de buitenwereld. Slechts op twee punten kwam men van tijd tot tijd in conflict met de overheid: de aangifte van geboorten en de aanmelding voor de militie. Eigenlijk liepen beide punten in één questie te zamen. Want men gaf de kinderen als zij ter wereld kwamen niet aan, juist om onzekerheid van ouderdom voor hen te verwerven, dus het invallen van den 18jarigen militie-plichtigen leeftijd voor de zonen eenigzins onbekend en duister voor het onderzoek te maken. Zij werden deswege natuurlijk lastig gevallen. De regeering wilde niet treden in hun

godsdienstige opvatting, die krijg een gruwel achtte. Hun gemoeds-bezwaren werden niet erkend. Drie hunner jongelingen, die niet opgekomen waren voor de loting, werden met geweld gehaald en naar het militaire detentie-huis te Leiden gevoerd. Zij werden zeer hardvochtig behandeld; één hunner bezweek zelfs, naar men zegt, onder de dagelijksche marteling, biddend, zooals men verhaalt, voor zijn beulen. Toen deed professor Tydeman een stap bij koning Willem I ten hunne gunste, en na dat tijdstip werd de behandeling der regeering zachter. De Zwijndrechtsche lotelingen werden in hun conscriptie-tijd met ander werk, dan met het oefenen in den wapenhandel, bezig gehouden.

Nog op een ander punt bleven zij aanstoot geven aan de wereld: te weten door hun opvatting van het huwelijk.

Zij eerbiedigden niet de verbinding en ontbinding der huwelijken door de burgerlijke wet. Alleen die huwelijken waren volgens hen werkelijke huwelijken, die vóór de Broederschap gesloten werden. Zij bedoelden dus g e e s t e l i j k e h u w e l i j k e n, met voorbijgang van den burgerlijken stand. Zij stonden hierbij op het standpunt der Labadisten, die ook aangenomen hadden, dat de burgerlijke wetten voor het huwelijk niet het eerst in aanmerking kwamen, dat voor een huwelijk alleen deze voorwaarde moest worden gesteld, dat beide personen begenadigd en wedergeboren moesten zijn, omdat anders de echt niet heilig kon wezen, en een geloovige geen juk moest aandoen met een ongeloovige[1)]. Stoffel Muller had dan ook - hoewel zijn eigen vrouw nog leefde - zulk een huwelijk gesloten met Maria Leer. Enkele regelen waren door de broederschap verder gesteld. Er mocht geen huwelijk gesloten worden dan op 24jarigen leeftijd; de toestemming der gemeente was een eerste vereischte. Werden er dan tegen de huwelijks-verbintenis door de gemeente-leden geen geldige bezwaren ingebracht, dan werd het jonge paar, in tegenwoordigheid van allen, door Stoffel Muller of Arie Goud in de vroegere danszaal toegesproken en hun het trouwformulier voorgelezen. Bijzondere nadruk werd er op gelegd, dat God den man had gesteld tot hoofd der vrouw, opdat hij haar met verstand leiden zou. Beiden moesten natuurlijk standvastig in de Waarheid staan. Zoo was de theorie. En

1) Zie H. van Berkum, de Labadie en de Labadisten, 1851, deel II pag. 15, 16 en volgende.

Stoffel Muller hield zich getrouw daaraan, en wekte ook in het huwelijk op tot eerbaarheid en reine zeden. Maar de wereld vertelde gansch andere dingen van hen. Overal werd gemompeld dat de Zwijndrechtenaars, nevens goederengemeenschap, gemeenschap van vrouwen hadden ingevoerd. Het gezamentlijk slapen in het schip, den Keulenaar, gaf natuurlijk aanleiding te-over tot al die gezegden. En vrij zeker is het, dat werkelijk een gedeelte van de gemeente die gemeenschap der vrouwen wilde toepassen. Zoolang Stoffel Muller leefde werd echter aan dien drang weêrstand geboden.

Doch Muller's leven spoedde ten einde. Voor hem zelven zou dit niet een ramp zijn. Want het werd reeds hier en daar zichtbaar, dat hij zijn zedelijk overwicht met eenige moeite handhaafde. Van tijd tot tijd murmureerde men. Men zette Arie Goud tegenover hem. En de aanleiding was dan meestal zulk een ‘huwelijk’. Zoo had Willem Visser willen huwen met een vrouw, die men niet goed voor hem achtte. Muller, aangezet door Maria Leer, had het willen tegengaan, doch ten slotte zich moeten onderwerpen. Toen was hij - het was in 1832 - om zich tegen de verdrietelijkheden te verzetten, weder met Maria Leer uit varen gegaan; hij was, daar hij zaken te Duisburg en te Mühlheim te vereffenen had, de Merwede en de Waal met zijn schip opgegaan. Doch hij gevoelde zich reeds ziek. Latere berichten zeggen dat hij een aanval kreeg der toen in Europa rondwarende cholera. Loevestein werd nog voorbijgevaren. Maar te Varik liet men het anker vallen. Stoffel Muller lag te sterven. Maria Leer drukte hem de oogen toe, en begroef hem stil en eenzaam in Varik's kerkhof.

Toen Muller gestorven was, bleef de gemeente wel nog eenige jaren samenwonen, doch een scheuring bleef niet meer uit. De opvatting over de ‘gemeenschap der vrouwen’ schijnt aanleiding daartoe gegeven te hebben.

De twee stichtingen, die te Welgelegen en die te Zomerzorg, schijnen hierover het oneens te zijn geweest. De lieden te Zomerzorg, bij de chocolade-fabriek, waar de meest welgestelden woonden, wilden niets daarvan weten, en hielden zich aan Stoffel Muller's leer. De anderen, die in den ‘Keulenaar’ sliepen, waren laxer van moraal. Hoe het zij, na een paar jaren, trokken velen weg, die niet van die gemeenschap der vrouwen gediend waren; enkelen naar Amerika; enkelen naar

Valk's gemeente; terwijl anderen - zooals Maria Leer - op zich zelven nu gingen wonen[1]. Zij die wegtrokken ontvingen hun deel van de inbrengst terug, met een gedeelte van de overwinst. Al waren zij echter niet meer samen, allen bleven zich beroemen ‘Nieuw-lichters’ te blijven.

II.

Zien wij thans wat ons overgeleverd wordt omtrent het samenzijn en de organisatie dezer lieden in de plaatsen waar zij - in gemeente vereenigd - verblijf hielden.

Wij moeten hoofdzakelijk het oog slaan op Zwijndrecht, ook Waddinxveen nog vermelden, en daarna onze aandacht wijden aan Mijdrecht, waar het deel der gemeente, dat Valk meer bijzonder volgde, en dat in allen geval niets van de vrouwengemeenschap wilde weten, later (na Valk's verhuizing uit het Woerdensch Verlaat) vertoefde.

Omtrent de secte te Z w i j n d r e c h t bezitten wij een mededeeling in de *Vaderlandsche Letteroefeningen* van het jaar 1833. Aldaar komt in het tweede deel (Mengelwerk), blz. 582-588, een opstel voor onder den titel: ‘Een bezoek te Zwijndrecht’. Het is gedateerd uit Rotterdam, Augustus 1833, geteekend door ‘een Spectator’, en geeft een beschrijving van een tochtje naar de gemeente te Zwijndrecht, waarvan men zooveel gehoord had.

Het grootste deel der kleine secte huisde en werkte dáár vooral op de ruime scheepswerf. Omstreeks den etens-tijd, tegen 12 uur, kwamen de bezoekers er aankloppen. Zij werden ontvangen door een broeder, die, voor de bezichtiging der werf, van elken persoon een stuiver vroeg. Weldra bevond zich het reisgezelschap in de groote, langwerpige, net betimmerde (vroegere dans-) zaal, alwaar aan de ééne zijde een veertigtal broeders en zusters aan een lange tafel gezeten was, terwijl aan de andere zijde een dertigtal kinderen met een opzichter of meester aanzat. Het was een eenvoudig, sober middagmaal, dat zij genoten: wortelen en aardappelen op grove roode schotels, terwijl in het midden een klein kopje vet of vocht stond. Een friesche

1) Zij heeft geleefd tot 1866, toen de cholera-epidemie van dat jaar haar in het Bethlehems-hofje te Leiden wegnam.

klok was in het vertrek het éénige sieraad; op een plank aan den muur, boven het hoofd der volwassen broeders en zusters, stond een groot aantal statenbijbels en oude gezangboeken; voorts waren aan de wanden voorschriften tegen de cholera aangeplakt, dáár die ziekte toen zeer fel Europa teisterde, en juist vóór eenigen tijd, naar men meende, Stoffel Muller, aan de secte had ontnomen.

Bij het begin nu van den maaltijd sprak een der jongere zusters, aan het beneden-einde van den broederlijken disch, een vrij lang gebed uit, op hartelijken en innigen toon. Terstond na het gebed viel het koor van aller stemmen in met een vers uit den 65sten psalm. Daarna stak elk zijn vork in den gemeenschappelijken schotel. Toen werden door de bezoekers gesprekken aangeknoopt met enkele der aanzittenden. Een lid der gemeente, waarschijnlijk een schipper en naar den tongval een Fries, verzekerde, dat het hoofddoel hunner gemeente daarin bestond, de eerste kerk van Christus te herstellen; dat zij zich daarvoor in liefde en vrede hadden vereenigd; dat zich reeds broeders en zusters uit alle gezindheden, Hervormden, Lutherschen, Doopsgezinden, Remonstranten en Roomsch-Katholieken, hier verzameld hadden; dat zij, op hun binnenlandsche scheepstochten als schippers, ijverig naar nieuwe bekeerlingen zochten en daarin niet ongelukkig slaagden. Een ander der aanzittenden, blijkbaar meer fanatiek van aard, nam de gelegenheid te baat, om, onder een vloed van bijbelteksten, een meer stelselmatige uitéénzetting te geven van hun inzichten. Hij ijverde tegen de wereld en haar begeerlijkheden, en maakte een eenigszins scherpe toespeling op de zwierende lokken van een der jeugdige bezoeksters, daarbij het woord van Paulus uit 1 Timotheus II vers 9 aanhalend: ‘Gij zult u geen vlechting des haars maken’. Hij zette vooral uitéén, dat het ware doel der gemeente alléén bestond in God's wet lief te hebben boven alles en onze naasten als onszelven. Dit nu was, meende hij, bij den tegenwoordigen toestand der maatschappij onmogelijk. Men moest zichzelven geheel en al verloochenen, zijn goederen ten beste van anderen geven, Christelijke volmaaktheid zoeken in een kleinen kring, en anderen daarin trachten in te wijden.

Zoo werd er over en weder gesproken. De bezoekers werden nog getroffen door de kinderen, die er allen gezond uitzagen. Zij durfden echter het geduld der lieden niet al te lang op de

proef stellen. Bij hun vertrek werden zij, na vriendelijke heilwenschen, uitgeleid en genoodigd nog eens terug te komen. Ook werd hun aangeraden, het tweede nieuwere gesticht, dicht bij de chocolade-fabriek, te bezichtigen. Voorts werd hun ter hand gesteld een klein boekje, ter waarde van 25 centen, uitgegeven door Stoffel Muller.

Het uiterlijk voorkomen der broeders en zusters was niet ongunstig. De meesten waren reeds mannen of grijsaards; enkele jongelingen waren er echter ook. De vrouwen hadden een soort van eenvormig gewaad, namelijk een donkerbruin jak en rok van zeer grove stof: een zwart kapje omsloot het hoofd en liet geen enkele blonde of bruine vlecht van het haar ontsnappen. De gelaats-trekken der vrouwen waren over het algemeen schoon en regelmatig.

Het Rotterdamsche reisgezelschap bezocht nu ook nog het tweede gesticht, bij de chocolade-fabriek. Aldaar vond het weder een twintigtal mannen en vrouwen in vrede en rust aan den maaltijd. Het werd er weder met heuschheid en welwillendheid ontvangen, nam weder deel aan het gesprek, doch vernam niets nieuws.

De berichtgever kon dan ook niets mededeelen over de drie geloften van gehoorzaamheid, armoede en kuischheid, welke - naar men elders verhaalde - in deze gemeente weder zouden moeten worden afgelegd. Ook over de meer intieme levenswijze der broeders en zusters, hun eensgezindheid, hun godsdienst-oefeningen, den toestand van hun gemeenschappelijk eigendom, zwijgt hij. Slechts over het boekje, dat het gezelschap medenam, zegt hij nog het een en ander. De lange titel luidde dus: ‘De wet van God lief te hebben bovenal en onze naasten als onszelven, *de ware Grondwet*, waaruit de volkswetten moeten worden afgeleid en ingericht, het eenigste middel tot herstelling van het geluk des menschdoms, en het ware geloof aan de waarheid: “alles is uit, door en tot God”: het regte middel, om die Grondwet, tot heil van het gansche menschdom, in werking te brengen, schriftmatig en naar de ware wijsbegeerte betoogd door Stoffel Muller’. Deze Muller werd aan het reisgezelschap door een van Zwijndrecht's ingezetenen gekarakteriseerd als ‘de Operateur’. Hij had het bestuur der gemeente in handen gehad, maar was, zooals reeds gezegd, vóór eenigen tijd aan de cholera overleden. De berichtgever vindt het boekje verward en onsamenhangend. Hij deelt echter, ge-

lukkig voor ons, het begin van de voorrede mede. Die aanhef luidt aldus: ‘Geliefden, die dit zullen lezen, wie gij ook moogt zijn: ik moet u in het begin van dit mijn geschrift herinneren: indien het mogt gebeuren, dat gij eenige gebreken in hetzelve mocht vinden: dat gij vrijheid hebt om mij Christelijk daarbij te bepalen, dat ik met blijdschap en Christelijke onderwerping van u wil aanhooren: doch dit moet gij weten, indien gij tegen den hoofd-inhoud, in den titel vervat, iets aan te merken of te verwerpen hebt, dan kan ik niet anders doen, als u aan te zeggen, dat gij u bij den Wetgever aller menschen zelf moet vervoegen.’ Er spreekt uit die woorden in allen gevalle een ongewoon zelfgevoel. Verder behelsde het boekje, van bl. 11 tot 17, een opstel met dit opschrift: ‘Heldenfeil van J.C.J. van Speijk, uit een godsdienstig oogpunt beschouwd door Stoffel Muller.’ Men lette er op, dat, wat de andere Nederlanders in die dagen een heldenfeit noemden, door deze lieden te Zwijndrecht, van hun standpunt, met een woordspeling, werd afgekeurd.

Wat de secte te W a d d i n x v e e n aangaat, zoo zijn de berichten, die over haar tot ons zijn gekomen, nog spaarzamer. Eigenlijk weten wij van haar - behalve de berichten, dat zij aldaar bestaan heeft - niet veel meer, dan wat men lezen kan in het weekschrift *l'Européen*, hetwelk de bekende Buchez te Parijs in het jaar 1832 uitgaf.[1)]

In het nommer van 31 Maart van dat jaar (eerste deel bl. 287) nam hij een brief uit Holland betreffend die lieden op. De brief luidde als volgt: ‘Sedert een groot aantal jaren hebben wij hier te lande arme lieden, die ten-naaste-bij de beginselen van uw Saint-Simonisten verkondigen. Zij zijn verspreid over de dorpen in de richting van Noord-Waddinxveen en Boskoop; men vindt er enkelen te Warmond, en zelfs te Leiden en te Rotterdam. Zij verzamelen zich in schuren en in oude turfschepen, die niet meer dienst doen, prediken dáár de goederengemeenschap en passen in de practijk er nog een andere toe: zij weigeren militairen dienst, zingen psalmen, volgen letterlijk de woorden na van veel teksten uit het oude testament, die juist geen navolging noch gehoorzaamheid voorschrijven -

1) Zie over dat weekschrift mijn boek: ‘De Socialisten’, deel III bl. 402.

zij zijn, in één woord, in alles singulier. Wij hier te lande hebben het gezond verstand, die lieden in volkomen rust te laten, zonder ons met hun zaken of leerstellingen te bemoeien; met dien verstande echter, dat wij hen wèl aan de verplichting van den krijgdienst en aan de betaling der belastingen onderwerpen, evenals alle andere medeburgers. Dank zij dit beleid, heeft de secte geen martelaars aan te wijzen, en zal zij, evenals zooveel andere secten, wel uitsterven. Men noemt hen V a d e r 's g o e d , omdat zij beweren, dat - daar alles aan God behoort, en daar God al zijn kinderen gelijkelijk lief heeft - alle goederen, overeenkomstig die beginselen, gelijkelijk moesten verdeeld zijn. Het gebeurt hun wel eens, tot de consequente toepassing van die leer over te gaan, en, ten einde haar in praktijk te brengen, te besluiten tot wat wij stelen noemen: dan komen zij met veel koelbloedigheid en tegenwoordigheid van geest rond-uit vóór den dag met deze hun geloofsovertuiging: - hetgeen niet verhindert, dat zij dan gevangen worden gezet.'

Eindelijk de secte te M i j d r e c h t . Over haar bezitten wij, behalve andere mededeelingen, vooral een opstel van den heer E. Cats Wor, die vóór bijna een halve eeuw aldaar zeven jaren predikant was: een opstel, opgenomen in de *Bibliotheek van moderne theologie en letterkunde*, jaargang 1887, deel VIII, blz. 135-143.

Toen de heer Cats Wor te Mijdrecht, zijn eerste gemeente, kwam, vond hij dáár een veertigtal menschen, die op een kleine vervallen buitenplaats samenwoonden. Zij waren afkomstig uit Zwijndrecht of Puttershoek, en hadden dáár tot de secte van Stoffel Muller behoord. Zij waren communisten, die zich voor hun levenswijze beriepen op de woorden van de Handelingen der Apostelen: 'Niemand zeide, dat iets van hetgeen hij had zijn eigen ware, maar alle dingen waren hun gemeen.' Van de gemeenschap van vrouwen hadden zij intusschen geheel afgezien. Zij bleven echter één groot huisgezin, waarin ieder de verdiensten van zijn arbeid inbracht. Zij waren glazenmakers, tuinarbeiders, rondventers van allerlei zaken; één van hen was turfschipper. Voorts verdienden zij den kost met jagen, visschen, doozen-plakken en vooral met zwavelstokken-maken. Het volk gaf hun daarom den spotnaam van 'zwavelstokken'. Valk oefende

onder hen het opperbestuur uit, en werd door hen als ‘Vader’ toegesproken. Zijn vrouw maakte voor hen stichtelijke, maar onmogelijke verzen.

Hun geloofsleer was zeer kort: God is liefde voor iederen mensch, zelfs voor den diepst-gevallene. Het leerstuk der eeuwige vergelding werd dus niet door hen aangenomen. Liefde is het éénige, dat God wederkeerig van den mensch verlangt. Liefde tot God brengt vanzelf tot liefde jegens anderen. Deze moet strikt naar de voorschriften van Christus, in de bergrede opgenomen, worden uitgeoefend. Den Zondag vierden zij niet. Iedere dag moest den Christen heilig zijn, en werd dan ook gewijd door gemeenschappelijk bijbel-lezen, driemalen daags, afgewisseld met gebed en godsdienstig gezang. Van doop en avondmaal onthielden zij zich. Gemeenschappelijke maaltijden hadden zij dagelijks. Het rooken van tabak beschouwden zij als zonde. Wanneer iemand hunner stierf, werd hij op het gewone kerkhof begraven, en zongen de anderen, wien droefheid over dit verscheiden verboden was, het 20ste der evangelische gezangen, dat bij hen een geliefd lied was.

Overigens leefden zij, volgens den heer Cats Wor, werkelijk in overeenstemming met hun beginselen. Zij bleven betrachten de leer der liefde. Hoe arm zij zelven waren, nooit kwam een behoeftige zich aan hun woonplaats aanmelden, of er werd hem een welkom toegeroepen, en hij kon aanzitten aan hun soberen maaltijd. Zelfverdediging tegen aanval van vijanden werd, volgens de bergrede, niet door hen toegelaten. De heer Cats Wor was getuige van een voorval, dat hun gedrag teekent. Een hunner, een glazenmaker, liep met zijn glas en gereedschap in een naburig dorp, om te zien, of hij wat kon verdienen; de straatjongens lieten hem echter geen rust, en joegen en drongen hem onder het gescheeuw van: ‘zwavelstok, zwavelstok.’ De aangevallene, in plaats van zich te verdedigen of de hulp der politie in te roepen, bracht in eenvoudige taal zijn aanvallers het onbehoorlijke van hun doen onder het oog. Terwijl hij voortgaande sprak, struikelde hij; zijn gereedschap viel op den grond, al het glas brak rinkinkend op straat. Geduldig raapte hij op wat nog eenigszins waarde had, en zeide slechts: ‘wat hebt gij er aan, om mij, armen man, van mijn klein bezit te berooven?’

Zij wilden dan ook geen wapenen dragen en verzetteden zich

tegen de inlijving in het leger door de conscriptie. De turfschipper, een innig vroom man, viel in de jaren na den opstand der Belgen in de lichting. Hij kwam, na zijn oproeping, ter bestemde plaatse, liet zich als soldaat aankleeden, maar wierp de wapenen weg. Men was met den man verlegen. Hij werd herhaaldelijk gestraft, maar zeide steeds, dat God in hem zou toonen, hoeveel machtiger Hij was, dan zij, die Zijn heilige wetten overtraden. Men plaatste hem later bij de spijskokerij der militairen, waar hij voortreffelijk dienst deed en allerlei oneerlijkheid verhinderde. Toen hij, na zijn diensttijd doorloopen te hebben, als turfschipper in Friesland was, en hoorde, dat er aldaar nog Doopsgezinden van den ouden stempel waren, die eveneens het dragen van wapenen voor zonde hielden, ging hij naar hen toe en vroeg hen, wat zij, die ook zonen van Nederland waren, deden, wanneer hun jongens in de loting vielen. Zij zeiden, dat zij dan geld bijeenbrachten en een plaatsvervanger kochten. Nu eerst ontstak hij in verontwaardiging: ‘Wat? gij koopt iemand om een zonde te bedrijven: gij zijt nog slechter dan zij, die zelven de zonde plegen!’

De heer Cats Wor vertelt, dat professor Jodocus Heringa uit Utrecht hen bezocht, en met hen disputeerde over het leerstuk der eeuwige verdoemenis. De professor hield vast aan zijn dogma, en zeide alleen, dat hij hun mildere opvatting van dat leerstuk gaarne zou willen, maar niet kon gelooven, omdat sommige, schriftuurplaatsen hem te sterk waren. Zij voegden toen Heringa toe: ‘Uw liefdevol hart spreekt zoo: gij nu zijt een mensch, die er niets aan kunt doen; maar God heeft veel meer liefde dan gij, en Hij kan er alles aan doen.’

Over het algemeen klaagden zij over het weinige vertrouwen op God, dat de menschen aan den dag legden. ‘De menschen’ - zeide een van hen - ‘hebben den mond vol van geloof, maar als het te pas komt, helpen zij liever zichzelven op elke wijze, dan dat zij God vertrouwen.’

Zij daarentegen zagen God altijd werken. Zij lazen dan ook geregeld de kranten, omdat, naar hun gevoelen, God in de geschiedenis van het heden voortging zich te openbaren. Na de ge eurtenissen in 1848 te Parijs kwam één hunner ijlings den heer Cats Wor opzoeken met de vraag, wat deze daarvan dacht. De predikant gaf zijn afkeer en vrees te kennen. ‘Neen’ - hernam de broeder - ‘God, die zoolang heeft laten predi-

ken: “hebt elkander lief, niet met woorden, maar metterdaad en in waarheid!”, spreekt thans: “Wie niet hooren wil, moet voelen!” Het is het roode paard uit de Openbaring, dat rondgaat om te verdelgen, en straks, als de menschen willen luisteren, komt het witte paard.’

De hoogleeraar de Hoop Schetter deelde mij nog mede, dat ook hij eens - hij meent in het jaar 1844 - de Mijdrechters op hun half-gesloopte buitenplaats bezocht. Hij heeft toen lang-en-breed met hen getheologiseerd en een catechiseer-boekje van hen meegebracht, dat hij mij ter hand stelde. Dit boekje heeft tot titel: ‘*De ware leer der Zaligheid*, voorgesteld in vragen en antwoorden door W. Heijstek, lid der Christelijke Broeder-Gemeente te Zwijndrecht. Tweede druk, met een hoofdstuk vermeerderd. Gedrukt bij J. de Vos en Comp. te Dordrecht, voor rekening der Christelijke Broeder-Gemeente, 1834.’

De vijftien hoofdstukken van dit werkje behandelen de gewone godsdienstige onderwerpen van zulke boekjes; alles echter is gesteld in zeer milden geest. ‘God wil’, zoo heet het op blz. 59, ‘dat *alle* menschen zalig worden en tot kennis der waarheid komen, en dewijl niemand Zijnen wil wederstaan kan, zoo zal het ook eens geschieden.’ Niet aangenomen worden - zie blz. IX - ‘de sombere en met Gods bestaan strijdende gevoelens over den inhoud der zonde, alsof daardoor de onveranderlijke God zoude beleedigd zijn, en de mensch een schuld bij Hem zoude hebben: waaruit is voortgevloeid, dat Jezus zulk een redelooze plaats in het verstand der menschen gekregen heeft, alsof Hij zijn Vader moest voldoen en verzoenen.’ Daarentegen wordt de geheele godsdienst teruggebracht tot het beginsel der liefde, en ofschoon nergens rechtstreeks het communisme in dit leerboekje wordt gepredikt, toch krijgt alles een zeer socialistischen en nivelleerenden tint. Dit begint al dadelijk bij het motto van het boekje, uit Lucas III vers 6: ‘alle dal zal gevuld worden, de kromme wegen zullen tot een rechten weg worden, en de oneffene tot effene wegen, en alle vleesch zal de zaligheid Gods zien.’ Vooral komt het uit in het tiende hoofdstuk: over den aard en de natuur van het rijk Gods. Ik neem de vrijheid, daarvoor uit dat hoofdstuk eenige vragen en antwoorden over te schrijven.

‘Vraag 10. Wat moet men verstaan door de ongeschiktheid, waartegen de liefde zich aankant?

Antwoord. De verregaande ongelijkheid, die door de vijandschap op den aardbodem bestaat, zoodat een iegelijk maar rijk en wijs is voor zichzelven, waaruit duizenden ongeschiktheden voortvloeien, zoodat diegenen, die het zwaarst op den aardbodem bouwen en werken, het minst van zijne vrucht genieten.

Vraag 11. Wat wil de liefde daartegen?

Antwoord. Zij wil al de bergen van rijkdom, heerschappij en. macht en hoogheid onder de menschen slechten, en alle dalen van armoede, verachting en onwetendheid zóózeer verhoogen, dat er gelijkheid kome: zij begint daarmede van zichzelve af, om al wat zij is voor anderen te zijn.

Vraag 13. Indien dit alles eens in uitvoering gebracht werd door de menschen in het gemeen, door een volk of een gemeente in het bijzonder, wat zou daaruit voortvloeien?

Antwoord. Een geheele omkeering van leer en leven zooals deze thans bestaan, zoodat de uitoefening der liefde de vijandschappen en de daaruit voortvloeiende oorlogen geheel te-niet maakt, alle soort van heerschappij doet ophouden; alle verschillende standen van rijk en arm kan zij in haar midden niet dulden; alle koopers en verkoopers worden mede uit den tempel der liefde gedreven.

Vraag 15. Zal er zulk een heerschappij der waarheid en der liefde nog eens op den aardbodem komen?

Antwoord. Gewisselijk, omdat er een God is, die lust heeft in waarheid en gerechtigheid, en Hij almachtig is om Zijnen wil te verkrijgen. Wij zien het uit de trapsgewijze ontwikkeling van den menschelijken geest, om voor zulk een stand vatbaar te worden, en dit wordt bevestigd door al de beelden, gelijkenissen en rechtstreeksche voorspellingen van zulk een rijk op aarde; en de eigenschappen, welke alsdan heerschen zouden, bewijzen ons, dat het vóór ons niet bestaan heeft en nog in 't algemeen niet heerscht. Uit het verlangen van alle heiligen naar den vollen dag van Christus blijkt dit mede.

Vraag 17. Wanneer kan men weten, of dat rijk in deszelfs beginselen reeds al of niet bestaat?

Antwoord. Wanneer in een land een gemeente, hetzij klein of groot, bestaat, die de waarheid heeft, en waar die dingen heerschen, welke te voren aangetoond zijn: en wanneer deze gemeente van alle menschen buiten haar gelasterd, gesmaad en

vervolgd wordt, en evenwel standvastig voortgaat met haar vijanden wel te doen en te zegenen: ja, dan is de morgenstond van dien heerlijken dag geboren.'

Door de vriendelijkheid van prof. J.J. Doedes kon ik ook kennis nemen van den eersten druk van dit boekje, welke eerste druk zonder aanwijzing van jaartal verscheen. De tweede druk verschilt slechts van den eersten door de toevoeging van het vijftiende en laatste hoofdstuk 'Over den openbaren Godsdienst'. Die openbare godsdienst bestaat volgens Heijstek daarin 'om met vrijmoedigheid in het openbaar, zoowel als in het verborgen, onder vijanden zoowel als vrienden, Christus te belijden voor de menschen, en overeenkomstig de Waarheid en gerechtigheid zelven te verkeeren, onder een verdraaid geslacht, en anderen daartoe te vermanen met leer en leven, voorts in alle haat, nijd, laster, spot enz., zijne vijanden lief te hebben en wel te doen, te zegenen en voor hen te bidden en met lijdzaamheid te verdragen, en aan hunne verbetering te blijven arbeiden.' De zoogenaamde wekelijksche samenkomsten zijn slechts middelen en geen doel. Als de gemeente echter samenkomt, dan is het 't beste, dat twee of drie spreken, en dat er vrijheid bestaat voor een iegelijk om te spreken, indien de waarheid zulks vordert. Achter dit hoofdstuk staan nog enkele losse vragen, bijv. deze: 'Strijdt het niet tegen het Christendom om leeraren te verkiezen, naar de begeerlijkheid en die door groote en kleine tractementen te onderhouden?' - 'Wat moet men van zulke vergaderingen denken, daar de hoogmoed en pracht vooráán zit, en daar de armen achter geplaatst worden.'

De broederband bleek echter voor den kring te Mijdrecht toch niet stevig genoeg. 'De jongere lieden' - aldus zegt de heer Cats Wor - 'traden uit den kring, soms genoopt door liefdebanden, die zich daarbinnen niet lieten knoopen, soms door een meer luchthartige opvatting der wereldsche zaken, soms door een zelfzuchtige neiging om, hetgeen zij verdienden, te eigen bate te gebruiken.' Reeds in 1848 was hun getal zóózeer afgenomen, dat zij hun gemeenschappelijk leven moesten opgeven, de buitenplaats verkochten, en in armoede hun verder leven, zonder broederband, moesten voortsleepen.

Omtrent organisaties in andere plaatsen is ons niet veel ter oore gekomen.

Wij gedachten reeds vroeger de kortstondige nederzetting te Polsbroekerdam. Ook te P o l s b r o e k hebben zij een korte poos een huis gehad, waar zij een gemeenschappelijk leven hadden ingericht. Toen hun middelen opgeteerd waren, zijn zij ook dáár uitéengespat en heeft het volkje zich elders verspreid. De naam ‘Lieve-vadertjes-goed’ waarmede zij in de wandeling wel eens werden aangeduid, en die kennelijk dezelfde benaming is, die in het weekblad van Buchez omtrent de lieden van Waddinxveen wordt gebruikt, stamt, zegt men, van Polsbroek. Dicht bij Polsbroek ligt S c h o o n h o v e n . Ook daar was later, volgens getuigenis van den predikant A.J. Oort, soms een Nieuw-lichter aanwezig. Overigens werd nog hier en dáár een enkele gevonden in de dorpen van den omtrek van G o r k u m , bijv. in Dalem. Mede in Noord-Holland dwaalden enkele Nieuw-lichters rond in de kleine Zuiderzeeplaatsen. Wanneer echter sommigen de secte van Jan Mazereeuw te Opperdoes met de Zwijndrechtsche gemeente in verband willen brengen, dan geloof ik, dat zij zich vergissen. Raadpleeg ik toch het belangrijke opstel, dat de predikant W.C. van Campen over die secte te Opperdoes in het negende deel (1849) van het Nederlandsch Archief voor Kerkelijke geschiedenis van Kist en Royaards heeft geplaatst, pag. 102-112, dan zie ik bij dien Mazereeuw wèl veel overeenkomst met de zoogenaamde afgescheidenen, met dit verschil echter, dat hij de instellingen van doop en avondmaal voor vervallen houd; maar ik bemerk geen de minste communistische neiging bij hem. Zijn volgers gedroegen zich enkel, alsof zij in het laatste der dagen verkeerden. Zij leefden dus zeer ingetogen. De vrouwen droegen nimmer gouden of andere sieraden. Zij gingen zelfs eerst in hunne vrome nederigheid zoovèr, dat zij alles, dat tot opschik in de woningen moest dienen, zooals porseleinen borden en schotels aan de wanden, wegnamen, en alles dat uit blinkend metaal was gemaakt met zwarte verf overdekten; langzamerhand wist echter vrouwelijke gehechtheid aan geschuurd huisraad over de te ver gedreven eenvoudigheid te zegevieren, zoodat het inwendige hunner woningen toen nog slechts weinig van dat der overige burgers verschilde. Van publieke vermakelijkheden onthielden zij zich geheel en den Zondag vierden zij met Joodsche nauwgezetheid. Men ziet reeds uit dit laatste, dat de volgers van Mazereeuw niet stonden op het standpunt van Zwijndrecht.

III.

Ons rest nu nog het allerlaatste bedrijf der Zwijndrechtenaars - een daad echter niet eener gemeente, maar van verspreide individuën - te vermelden.

Wij bedoelen hun uittocht en uitvaart naar Amerika.

Sedert het jaar 1848 waren de groepen, als zelfstandige organisaties, uit elkander gevallen. Toch bleven kier en dáár, in dorpen van Zuidholland, de enkele leden dier vroegere groepen aan hun eens gekoesterde beginselen over gemeenschap vasthouden, en in de plaatsen, waar zij woonden, iets afzonderlijks en vreemdsoortigs behouden. Zij stonden in hun omgeving bekend onder den naam van ‘Nieuw-lichters’; een naam, waarmede allengs alle ‘afgescheidenen’ aangeduid werden.

Nu is het zeer opmerkelijk, dat omstreeks het jaar 1863 er een trilling onder die zeer eigenaardige ‘Nieuw-lichters’, waar zij zich ook bevonden, te bespeuren was, en dat zij, indien het hun slechts eenigszins mogelijk was, op reis gingen en over den grooten oceaan naar Noord-Amerika, naar de Mormonen, trokken.

Ik heb daaromtrent mededeelingen ontvangen van den heer A.J. Oort, predikant te Zutfen, die dit verschijnsel op één plek kon waarnemen, en mij toestond zijn verhaal in breederen kring te verspreiden.

De heer Oort was in 1863 predikant te Heukelum bij Gorkum geworden. Aldaar trof hij enkele van die Nieuw-lichters aan. Er woonde namelijk te Heukelum een boer, die met vrouw en kinderen vroeger te Zwijndrecht had geleefd, een volgeling van Stoffel Muller was geweest, en die nu een klein troepje boeren om zich hêen vergaderde. Veel bijzonders viel er oogenschijnlijk niet van hen te zeggen. Wanneer ontevredenheid over de ongelijkheid der bestaande maatschappelijke toestanden op zichzelf voldoende is om iemand tot communist te stempelen, dan waren zij communisten. Een organisatie der gemeenschap was echter niet bij hen te vinden. Wel kwamen zij iederen avond samen, maar hun werkzaamheden schenen ingekrompen tot de aandachtige lezing van de krant (*de Nieuwe Rotterdammer*). Overigens scheen hun theologie een soort van zwevend

pantheïsme. De heer Oort herinnert zich nog, dat één van hen, die veel in varkens handelde, en daarom den bijnaam droeg van Teun de Keu, hem eens vroeg: ‘Dominé, gelooft gij niet, dat God evenzoo goed in mijn varkens zit als in mij?’ - waarop het den predikant niet veel moeite kostte te antwoorden: ‘Ja, Teun, dat zal wel waar zijn.’ Maar behalve dat vage pantheïsme, trof bij hen nog iets anders en sterk sprekends. Zij geloofden namelijk allen aan den spoedigen ondergang der hedendaagsche huishouding der maatschappij, en voorspelden een vreeselijk Godsgericht, dat over de wereld zou losbarsten. Zij noemden zich dan ook gaarne met een naam, die onder Cromwell vroeger was gehoord en weldra in Amerika beroemd zou worden: ‘de Heiligen der laatste dagen’. Zij spraken van een nieuw verbond, dat God met de wereld zou sluiten. Stoffel Muller had dit trouwens geleerd in zijn geschrift over ‘het Eeuwig Evangelie’, en niet onwaarschijnlijk is het, dat oude herinneringen aan de Labadisten - met hun leer der vier bijzondere en der vier algemeene verbonden[1)] - hun door het brein spookten.

De heer Oort had daarover met een van hen, den ouden boer Dirk Exalto (een naam, die in Gorkum's omstreken meer voorkomt), een gesprek, dat hij dadelijk opteekende, en dat dus een echt stukje (curieuse) werkelijkheid bevat.

‘Dominé’ - zei de oude Dirk - ‘weet gij wel, dat de Waarheid (Gods woord, de bijbel) van ons spreekt?’

‘Neen, Dirk!’

‘Maar jong!’ - de oude man was tegen den jeugdigen predikant welwillend, maar niet zeer eerbiedig - ‘gij weet toch wel, dat wij het zevende verbond moeten krijgen?’

Toen de predikant op dit punt zijn onkunde beleed, schudde Dirk het hoofd en zei: ‘Er zijn er zeven, en wij zijn de laatsten. Kijk: God met Adam, dat is één; met Noach, dat is twee; met Abram, dat is drie; met Mozes, dat is vier; met David, dat is vijf; met Jezus, dat is zes; en nu zijn wij de laatsten.’

‘Maar, Dirk, hoe kom je daaraan? Op die manier kan ieder zóóveel verbonden fabriceeren, als hij wil!’

1) Zie H. van Berkum: ‘De Labadie en de Labadisten,’ 1851, deel II, b 87 en volgeude.

‘Mis, man; nu zie ik, dat gij het Woord niet kent. Of zegt het boek der Spreuken niet (IX: 1): de Opperste Wijsheid heeft haar paleis gebouwd: zij heeft haar zeven pilaren uitgehouwen. Zie je wel, zeven; wij zijn de laatsten.’

Omdat zij hiervan verzekerd waren, bleven zij met zorgvolle spanning letten op de teekenen der tijden, en lazen zij zóó geregeld de nieuwstijdingen. God zou zich gaan openbaren in de geschiedenis.

En ziet: daar verspreidde zich in de dorpen, waar deze enkele Nieuw-lichters zich ophielden, de tijding, dat hun de roeping van den Geest was gebracht, om naar de Mormonen in Noord-Amerika te gaan. Dáár zou dat zevende verbond een feit zijn, een lichamelijk bestaan erlangen.

Het heette bij de dorpsgenooten, die niet tot de Nieuw-lichters behoorden, dat de ‘ruilebuik’ die boodschap van wegtrekken had overgebracht. Die ‘ruilebuik’ was een schipper, die in zijn vaartuig zoowat ruilhandel dreef. Hij heete Heijstek - misschien dezelfde die het vragenboekje had opgesteld - en was tevens de reizende agent der Zwijndrechtenaars of Nieuwlichters. Hij nu was de zendeling geweest, die hen had opgewekt.

Een vreemde, onuitsprekende opgewondenheid maakte zich toen van deze Nieuwlichters meester. De dweperij, die zoolang had gesmeuld, vlamde tot een groot vuur op. ‘Wij worden geroepen’, zoo klonk het. De heer Oort, toen hij het eerst er van hoorde, ging dadelijk naar den ouden Dirk Exalto. ‘Is het waar, gaat ge weg?’ zoo vroeg de predikant. Reeds het uiterlijk van den boer antwoordde voor hem. Zijn oogen fonkelden onder zijn grijze wenkbrauwen, zijn handen trokken zenuwachtig aan zijn pet, en zijn pijp dampte als een vulkaan.

‘Of ik ga, man? De geheele wereld houdt mij niet vast. Nu zullen wij het ware krijgen. Nu weten wij, waar de echte liefde is.’

Toen de predikant hem ernstig afvroeg, of hij het op zijn geweten durfde nemen, niet alleen zichzelven, maar zoovelen met hem zulk een onzekere toekomst te doen tegengaan, herhaalde hij slechts: ‘Wij worden geroepen.’

De predikant liet nog niet af, en voerde tegenwerpingen aan. Des te beslister bleef echter Dirk Exalto. Niet achteruit te zien was zijn woord: ‘Gedenk de vrouw van Lot’, zoo klonk

het uit zijn mond. En voorts: ‘Die zijn leven lief heeft, die zal het verliezen’. ‘Begrijpt ge het nu?’ vroeg hij eindelijk met zekere fierheid.

‘Neen, Dirk’, was het bescheid.

‘Nu, hoor dan mijn woord! Het loopt hier in deze vervloekte oude wereld op zijn eind. Het geklaag der arbeiders schreeuwt tot Gods troon. De rijken zullen jammeren en schreien, want de maat is hier vol. Maar bij de Heiligen der laatste dagen in Utah komt de zaligheid. Dáár heerscht de gelijkheid, de liefde. Dáár is ieder arbeider. Wie er niet hêen gaat, is verloren!’

Zoo zijn er in de dertig van die Nieuwlichters toen naar de Mormonen vertrokken. Ook uit Boskoop en Waddinxveen, uit Vuren en Dalem en uit Polsbroek gingen verschillende geloofsgenooten mede. Tragische voorvallen heeft de heer Oort toen gezien en gehoord. Een knappe jonge boer, met een allerliefst vrouwtje en aardige kinderen, voegde zich ook bij de kleine karavaan. Hij deed het vooral, omdat hij zijn dweepzieken schoonvader niet alleen wilde laten trekken. De goede kerel en zijn mooi vrouwtje zijn in Amerika's prairieën op de hotsende wagens aan de typhus bezweken; de kinderen zijn onder de Mormonen..... verlost. Slechts enkele meer berekenende vrienden bleven in ons land. Zoo Teun de Keu. De man was wel erg voor de gelijkheid, maar in Heukelum was hij wethouder en hij had zeker voorgevoel, dat hij in Utah geen wethouder zou worden. Doch de echte volbloed-Zwijndrechtenaars, bij wie godsdienstige dweperij zich aan communistische denkbeelden paarde, deden den stap en reisden weg. Een der landverhuizers, een bakker, kwam later in Heukelum terug. Hij was, met zijn vrouw, onder levensgevaar aan de macht van Brigham Young, den leider der Mormonen, ontsnapt; want het was nog de tijd, vóórdat het spoorweg-verkeer aan het Mormonisme zijn isolement en dus zijn kracht ontnam. En als men iemand dan krachtig wilde hooren vloeken op Mormonen, en op Nieuw-lichters in het algemeen, dan had men slechts naar den Heukelumschen bakker te luisteren. Diezelfde bakker bleef echter getrouw aan denkbeelden van nivelleerende strekking. Hij bracht op zijn manier in zijn ambacht een middel in toepassing om het, volgens hem, schandelijk verbroken evenwicht in de maatschappij te herstellen. Hij vroeg

namelijk van de notabelen van het dorp twee centen meer voor een brood dan van de overigen, en gaf het brood aan de armen voor twee centen minder. Men maakte hem dikwijls de opmerking, dat het een vreemdsoortige, eigenaardige manier van doen was, die veel overeenkomst had met de praktijk, de hand in eens andermans zak te steken en zoodoende aalmoezen uit te deelen. Doch hij hield stokstijf vol: ‘daar doe ik een goed werk mêe; zóó moest het overal zijn!’

Dit is de uitvaart der Zwijndrechtenaars geweest.

Sinds dien tocht naar de Mormonen zwijgen alle berichten over hen. Zij zijn in die secte opgegaan. Trouwens, aan die Mormonen waren onze godsdienstige communisten verwant. Zij konden zich veréénzelvigen met de Heiligen der laatste dagen in Utah. Ook stond de veelwijverij hun niet tegen de borst. Reeds de bezoeker uit Rotterdam in 1833, die het bericht leverde in de *Vaderlandsche Letteroefeningen*, scheen te glimlachen, toen hij sprak over de gelofte van kuischheid, die zij zouden afleggen. De groep van Mijdrecht had zich juist afgescheiden, omdat zij de gemeenschap der vrouwen niet wilde toepassen. Ook van elders schijnt het te blijken, dat zij op het stuk der vrouwen een laxe moraal eerbiedigden. De vrouw van den ouden Zwijndrechtenaar, die te Heukelum de volgelingen om zich heen vergaderde - welke vrouw in den ‘Keulenaar’ op de werf te Zwijndrecht had geslapen - was, volgens den heer Oort, op dit punt niet best te spreken. Het gedrag van een hunner gaf den predikant den indruk, dat zij den sexueelen omgang zeer weinig ingetogen opvatteden. De uitlatingen der anderen versterkten bij hem die meening. In één woord: het begrip der vrije liefde was hun niet te eenenmale vreemd.

Laat mij ten slotte opmerken, dat wij hen ons niet zóó kalm en zoetsappig moeten voorstellen, als hun geloofsleer zou doen vermoeden. Het is waar, zij volgden de lessen der Bergrede op: zij boden geen weêrstand, zij verdedigden zich niet, als zij handtastelijk aangevallen werden. Doch zij gehoorzaamden dan aan een hooger gebod. Hun dwepende aard was van natuur niet zoo lauw om alles te verdragen. Doch zij bedwongen hun aard.

De hoogleeraar de Hoop Scheffer deelde mij daaromtrent nog een teekenachtig verhaal uit de Mijdrechtsche groep mede. Hij werd, bij zijn bezoek aldaar, niet ontvangen door den zoogenaamden ‘vader’, den ons bekenden Valk van Waddinxveen, die afwezig was. In zijn plaats ontving den heer de Hoop Scheffer een andere broeder, een vroegere Jansenist, die een been bij Waterloo had verloren en op een houten stelt rondliep. Het was ‘interessant’, zoo zegt onze hoogleeraar, zooals hij mij (den theologant) te woord stond. Hij begon zelf met de vraag, of ik geloofde, dat alles gebeuren zou, wat God wilde. Toen ik dit met ‘ja’ beantwoordde, vervolgde hij: ‘of God wilde, dat alle menschen zouden zalig worden?’ en riep, nadat ik ook hierop bevestigend had geantwoord, triumfantelijk uit: ‘Dan ligt ook de heele heidelbergsche katechismus ter neêr!’ ‘Wat mij betreft’, hernam ik, ‘kan die blijven liggen!’ en ik ging nu wat dieper op alle onderwerpen in. ‘Op mijn bedenking’ - zoo vervolgt de heer de Hoop Scheffer, en ziehier het punt, waar het om te doen is - ‘dat het in zulk een gemengd gezelschap, als zij waren, wel eens moeite zou kosten den vrede te bewaren, kwam de oude krijgsmans-geest bij mijn vriend boven. Hij bekende meer dan ééns den lust gevoeld te hebben, een zekeren broeder tusschen hals en nek te slaan, maar hij vleide zich nu de hartstochtelijke buien te boven te zijn.’

Inderdaad de vlam der hartstocht werd bij hen bedwongen, doch was niet afwezig. Zij bleven dwepers. Waren zij kleinzielig en flauw geweest, dan waren zij blijven zitten bij onzen pappot. Doch neen. Toen de stem hen riep, trokken zij over den breeden oceaan, trotseerden zij allerlei gevaren en avonturen, en gingen zij naar de Mormonen.

H.P.G. QUACK.

Arnold Geulincx als essayist.

I.

Wanneer wij, opgevoed in de traditiën onzer noordnederlandsche hoogescholen, nu en dan hooren gewagen van hare oudere zuster te Leuven in de zeventiende eeuw, dan verbeelden wij ons allicht dat deze, onder een streng katholieke regeering en gestadigen invloed van geestelijken en monniken, niet veel meer kan geweest zijn dan een angstvallige hoedster van toen reeds lang verouderde wetenschap. Inderdaad, wie haar niet anders kent dan b.v. uit het boek van Valerius Andreas, dat in 1650 voor de tweede maal verscheen, zou haar kortaf verklaren voor bij uitnemendheid conservatief, zich deftig bewegende in vormen van een of twee eeuwen geleden, en alleen geschikt om getrouwe onderdanen te kweeken voor het gevestigde roomsch en spaansch gezag. Hetgeen dien indruk maakt, ligt echter voor een deel aan het karakter dat zij met alle universiteiten van die dagen, vooral de oudere, gemeen had. Immers die instellingen waren niet in de eerste plaats bestemd om nieuwe ontdekkingen voor te bereiden, maar om aangenomene leeringen voort te planten; en daar zij uit onderwijzersgilden onder de vleugelen van geestelijke en wereldlijke overheden waren opgegroeid, lag het voor de hand dat zij zoo lang mogelijk vasthielden aan al datgene, waaraan zij en hare leden hun aanzien voor de wereld en de daarmede gepaard gaande stoffelijke voordeelen te danken hadden. In het Zuiden viel daaraan uit den aard der zaak veel minder te wijzigen dan ten onzent, waar het hooger onderwijs eerst onlangs, door en ten behoeve van protestantsche republieken, en te midden van een levendige beweging der geesten in allerlei richting, geregeld was.

Niettemin had ook de brabantsche universiteit, als zoo menig zedelijk lichaam van middeneeuwschen oorsprong, een zekere zelfstandigheid bewaard, en handhaafde zij zich, zoowel als b.v. die te Parijs, tegenover andere machten, wier inmenging in hare zaken, hoewel juist niet bevorderlijk aan de invoering van het nieuwe licht der eeuw, toch als een gevaarlijke nieuwigheid diende gekeerd te worden. Een krachtigen steun voor hare vrijheden had zij aan het Hof van Brabant te Brussel, aan hetwelk de naleving der Gouden Bul van 1349 ('s lands grondwet) was toevertrouwd, en dat zich dikwijls met vrucht zelfs tegen de aanmatigingen van den souverein had durven verzetten. Op hare beurt weliswaar moest zij dulden, dat wie met hare beslissingen geen vrede had, tot dien oppermachtigen raad zijn toevlucht nam. Ook waren er leerstoelen waarvan de collatie toekwam aan den Koning, de Staten of de stadsgemeente, zoodat er in den strijd van persoonlijke inzichten weinig gevaar overbleef voor al te groote eenvormigheid van denkwijze. Daarbij stonden vele der leuvensche geleerden in voortdurend verkeer met de hollandsche geloofsgenooten, die in een andere samenleving waren grootgebracht, voordat zij naast hen kwamen studeeren en niet zelden onderwijs geven; en met het Frankrijk van Mersenne, Gassendi, Descartes, oprechte katholieken die van de scholastiek genoeg hadden, en mede aan het hoofd stonden van het natuuronderzoek en het rationalisme van hun tijd. Iets ouder dan die drie was weder een geheel ander man, onze landgenoot Cornelis Jansen, hoogleeraar te Leuven van 1630 tot '35, uit wiens *Augustinus*, na zijn dood door zijn voormaligen ambtgenoot den Waal Froidmont ter perse gelegd, het Jansenisme zou voortkomen, dat tot in de fransche maatschappij en letteren zoo diepe sporen zou ingraven. Zoolang het geestelijk oppergezag niet met kracht tusschenbeide kwam, liep de school van Leuven groot gevaar, in plaats van een bolwerk van behoud, meer en meer een broeinest van heterodoxe meeningen te worden.

Het ideaal der voorstanders van vooruitgaande wetenschap was in die dagen een kennis der dingen, die op zichzelf even klaarblijkelijk was als de leeringen der wiskunde, en dan ook door de waarneming van alle kanten bevestigd werd. Dit laatste kon niet uitblijven, daar immers het menschelijk verstand erop aangelegd moest zijn om de werkelijkheid juist te verstaan.

Er bleef wel is waar een rest, die door het 'natuurlijke licht' van eindige wezens niet kon worden opgehelderd, doch hierin was voorzien door de goddelijke openbaring, bemiddeld door kerk of heilige schrift, en nimmer tegenstrijdig met de uitspraken eener rede die niet het voor haar onmogelijke beproefde. Die scherpe onderscheiding tusschen rede en openbaring, waarbij de krachtig ontluikende mathematische en experimenteele natuurwetenschap van alle mystieke bijmengsels vrijbleef zonder het kerkgeloof te belemmeren, was het vooral die de wijsbegeerte van René Descartes bij vele ernstige lieden ingang deed vinden, ofschoon anderen niet ten onrechte voorspelden, dat de ten halve ontboeide geest des onderzoeks het verboden terrein niet op den duur zou blijven eerbiedigen. Ook te Leuven, zoowel als in het Noorden, had de leer van den franschen denker, naast besliste tegenstanders, een niet te versmaden tal van ijverige aanhangers[1]. Men was daar echter, vooral niet minder dan bij ons, gebonden aan akademische verordeningen, die bepaalde boeken, meest van Aristoteles, ter behandeling bij de lessen voorschreven. Nieuwe beschouwingen konden daarom niet in zelfstandigen vorm worden voorgedragen, maar enkel in aanmerkingen op de textboeken, en in stellingen waarover ouder gewoonte gedisputeerd werd.

De faculteit der vrije kunsten besteedde twee jaren aan de oefeningen waardoor men tot de studiën der andere werd voorbereid. Vier van de collegiën, waarin de studenten gehuisvest waren, heetten paedagogia en waren tevens gewijd aan het onderwijs. Aan elk van de vier was de wijsbegeerte vertegenwoordigd door twee professoren van den eersten en twee van den tweeden rang. Zij begonnen in den vroegen morgen, en wijdden negen maanden aan de logica, acht aan de physica, vier aan de metaphysica, en nog drie aan uitvoerige herhaling van het geleerde, waarbij nog eenige lessen in de wis- en sterrekunde, en op zon- en feestdagen in de moraal worden gevoegd. In plaats van onze vacantiën schijnt in rekening te zijn gebracht hetgeen er van de heilige dagen in het kerkjaar overschoot. Natuurlijk werd er, als toenmaals overal, vlijtig geredetwist, ten deele in het gemeene locaal der faculteit. Deze benoemde op gezette tijden vier examinatoren, die na afloop hunner zit-

1) Hierover raadplege men de degelijke verhandelingen van den abbé Dr. G. Monchamp, *Histoire du Cartésianisme en Belgique* en *Galilée et la Belgique*, St. Trond et Bruxelles 1886, 1892.

tingen de ranglijst vaststelden voor het verleenen van den akademischen graad.

Van het inwendig leven dier kleine maatschappij blijkt ons het een en ander uit de stellingen die er verdedigd werden, voor zoover zij niet onder het scheurpapier verloren zijn geraakt. Van ietwat ongewone leeringen, en ook van scherts en spot was men er lang niet afkeerig. Reeds in 1626 werd b.v. het volgende in overweging gegeven: ‘Baart de demonstrative sluitreden stellige wetenschap? - Mogelijk gaat zij daar wel van zwanger, en hier zou het vers van Horatius te pas kunnen komen: Bergen gaan baren; wat brengen zij voort? een bespottelijk muisje. Want naar onze meening is er een lantaarn van Diogenes noodig om een mensch te vinden die weet. Is iemand soms niettemin in het bezit van wetenschap, dan misgunnen wij hem die niet, maar bekennen openhartig, dat wijzelven in den put van Democritus’ (waarin de waarheid schuilt) ‘nimmer zijn afgedaald.’ De twijfel, die in het goddelijk verstand een onvolmaaktheid zou zijn, heet hier ‘voor het menschelijk verstand meestal het beste.’ Wie zoo dacht, volgde het spoor niet meer van Thomas of Scotus, maar van Montaigne en Charron[1)], en ging Descartes te gemoet. Ondeugend klinkt de volgende vraag: ‘Indien het waar is dat de leerling zijn meester gelooven moet, zouden wij dan inderdaad niet bij machte zijn, tegenstrijdige stellingen tegelijk te beamen?’ Zoo ook deze verklaring: ‘Gezag onderstelt altijd waarachtigheid en zaakkennis, of wat daarvoor gehouden wordt.’ Waar men zich aldus in officiëele bijeenkomsten mocht uitlaten, was het vasthouden aan de scholastiek, en mogelijk zelfs aan de kerkleer, bij velen meer een zaak van gewoonte en eigenbelang, dan van innige overtuiging.

II.

In 1640 werd in het paedagogium de Lelie een jonge Antwerpenaar opgenomen, Arnold Geulincx, de oudste zoon van der stede bode (postmeester, zeide men later) op Brussel. Drie jaren daarna werd hij met lof bevorderd tot licentiaat en ging over tot de studie der theologie, waarin hij denzelfden

1) Misschien van Franc. Sanctius (*Quod nihil scitur*, Lyon 1581), niet te verwarren met zijn onderen naamgenoot den latinist.

titel behaalde, volgens de statuten niet eerder dan in 1650. Niettemin zien wij hem reeds in '46 optreden als professor secundarius in de wijsbegeerte aan zijn collegie, om na zes jaren op een der hoogere leerstoelen over te gaan, weinig vermoedende dat hij nog zes jaren later door de Alma Mater zou worden uitgestooten.

Hoe dit zoo gekomen is; hoe hij naar Leiden is uitgeweken; hoe hij daar met armoede en tegenwerking te worstelen heeft gehad, en ten slotte als buitengewoon hoogleeraar door de heerschende ziekte van 1669 is weggerukt, zoo onvermogend dat zijne weduwe weinige weken na zijn dood op senaatskosten begraven moest worden; - heb ik elders uit de nog aanwezige stukken opgemaakt, en zal het hier niet herhalen[1)]. Ik wensch hem ditmaal te beschouwen zooals hij was in 1652, op acht-en-twintigjarigen leeftijd, licentiaat in twee faculteiten, op het punt van tot een hoogeren leerstoel te worden geroepen en met het decanaat en verdere waardigheden in het verschiet; leerling van den gematigden Cartesiaan Guil. Philippi, doch veel beslister dan deze, en waarschijnlijk het erkende hoofd zijner jongere geestverwanten. Hij had, naar hij later verhaalt, een grooten toeloop van leerlingen, en hanteerde het Latijn als een tweede moedertaal. Zijn stijl was eigenaardig, boud van uitdrukking, kort afgebroken, volgens zijne vijanden al te gezocht, waarbij de gedachte nu en dan als uit een orakelgrot te voorschijn sprong, en nog minder werd uitgesproken dan aan bevattelijke toehoorders te verstaan gegeven. In de eerste plaats trachtte hij zichzelf te zijn, en stoorde zich weinig aan de meening van anderen. Wie zijne achting verdienden, meende hij, zouden hem dat ten goede houden; kwaadwilligen te vleien verwaardigde hij zich niet.

Was dit de grootspraak van een gevierden redenaar, die eenige samengeraapte onrijpe gedachten in een waas van geheimzinnigheid hulde, en liever door de menigte bewonderd dan door nadenkenden als hulpvaardig bondgenoot erkend wilde zijn? Integendeel; wij leeren hem in zijne geschriften kennen als een ernstig en bescheiden man, vol ontzag voor het eeuwige en verdraagzaamheid jegens menschelijke zwakheden, en bovenal door-

1) *Arnold Geulincx te Leiden* (1658-1669) in de Verslagen en Meded. der Kon. Akad. van Wetensch. 3e reeks, deel III (Amst. 1886). Dat opstel dient tot aanvulling der monographie van Victor Van der Haeghen; *G., étude sur sa vie, sa philosophie et ses ouvrages* (Gand 1886).

drongen van zijn plicht als redelijk wezen, om de waarheid naar vermogen op te sporen en na te leven. Hij spaart geene moeite om zijne overtuiging op onwrikbare grondslagen te vestigen, al vergt dat het dorste en afgetrokkenste onderzoek, doch komt dan ook, als een leeraar met hart en ziel, zijnen lezer met het grootste geduld te gemoet. Niet te vergeefs heeft hij bij de scholastieken geleerd, begrippen tot in het bijzonderste te ontleden; toch is het hem daarom te doen, dat de nieuwe wetenschap, van wier geest hij doordrongen is, niet oppervlakkiger behandeld worde dan men dat bij de oude placht te verlangen. Evenmin als een aangenaam prater naar den mond van het passelijk beschaafd algemeen, is hij een formalist, die in het regelmatig geklepper van den denkmolen behagen schept, en de waarheid daarmede meent te kunnen fabriceeren, maar een opmerker, vervuld van belangstelling in de menschen en dingen om hem heen, in de zeden en gebeurtenissen van zijn tijd tot in verre landen toe, zoowel als in hetgeen er omgaat in zijn eigen gemoed. Een humorist, die het aandoenlijke en het dwaze in het leven van ons geslacht levendig beseft, en er den vinger op legt zonder erbij stil te staan. Zijn broeder, die jong overleed, was een leerling van den schilder Jordaens; ook in hemzelven vinden wij iets van een gulhartigen kunstenaar, die bij alle ingetogenheid en zelfbeheersching aan het menschelijke en zinnelijke zijn deel weet te geven, en wiens natuurlijke levenslust ook door zijn lateren tegenspoed niet gebroken is. Van zijn uiterlijke verschijning is niets bekend; mij staat hij voor de verbeelding als een niet forsche maar gezonde figuur, met een open blik en vriendelijke en geestige gelaatstrekken. Zijn handschrift bezitten wij in drie naamteekeningen; hij stelt die nog in het laatst van zijn leven niet in italiaansche karakters, maar in de oud-vaderlandsche waarvan zijn grootvader zich zou bediend hebben, Want in weerwil van zijn Latijn en zijne moderne denkwijze was hij een Nederlander bij uitnemendheid, die van den eenvoud, de oprechtheid en de kieschkeurigheid van zijn landaard hooge gedachten had. Wat onze taal betreft: nog voordat Leibniz verklaarde, dat zijne hoogduitsche als voertuig van echt wetenschappelijke verklaring bij geene europeesche achterstond[1)], had Geulincx ze beide voor wijsgeerig gebruik zelfs boven de grieksche en latijnsche durven

1) De stilo philosophico Nizolii (1670) p. 62a ed. Erdm.

stellen[1]. In Holland, waar, bij het ijverig theologiseeren van ongeleerden, naar populaire vertoogen over wijsgeerige onderwerpen meer navraag bestond, heeft hij later het eerste deel zijner Ethica in pittig Nederlandsch overgebracht. Van dien aard had hij nog meer in bewerking, voornemens zijnde om, ‘met den ghemeynen man, en andere personen die hen den latijnschen snuf niet al te wel en verstaen (gelijk voor-henen met het school-volk), van red' en tucht te spreken’. Inmiddels met het schoolvolk was hij verplicht zich te houden aan het Latijn, en hij gebruikt dat op zijne wijze, als een levende taal, waartoe de klassieken en de lateren het hunne hebben bijgedragen, en uit wier rijken voorraad hij put wat hij meest van zijn gading vindt.

III.

Tot de eigenaardige gebruiken der leuvensche faculteit van vrije kunsten behoorden *disputationes quodlibeticae*, die jaarlijks omstreeks het feest van St. Lucia (14 December) in hare algemeene gehoorzaal gehouden werden. Voorheen waren dat dialektische steekspelen geweest, waarbij het vergund was, allerhande vraagpunten uit het dagelijksch leven, zelfs die anders slechts in scherts plachten besproken te worden, mits niet onvoegzaam of aanstootelijk, te berde te brengen. Reeds in den aanvang der eeuw was evenwel de scholastieke vorm in onbruik geraakt, en gaf de jeugdige magister die als voorganger optrad, vrije vertoogen over opgegevene onderwerpen ten beste, waarbij het voor en tegen van elke stelling in sierlijken en onderhoudenden stijl werd uiteengezet. Zoodoende verviel men ongevoelig in den trant der *essays*, die door Montaigne en Lord Bacon in zwang gebracht, ten laatste in de spectatoriale geschriften der achttiende eeuw en onze hedendaagsche tijdschriftartikels alom gevolgd zou worden. In 1615 had de bovengenoemde Froidmont als praeses der hier bedoelde oefeningen zijne taak dus met algemeenen bijval opgevat, en hij was zeker niet de eerste om zulk een nieuwigheid in te voeren; het is waar dat hij zich niet ontzag om uitvallen in den trant van Rabelais te doen, die in een andere taal dan het Latijn

1) Hs. van een toehoorder zijner lessen, ter leidsche bibliotheek, fol. 180 recto ouderaan.

niet te dulden waren, en daarvan schijnt men dan ook later te zijn teruggekomen[1)].

Onze Geulincx althans, in 1652 met dezelfde zorg belast, wist zich van degelijke grofheden vrij te houden. Daags voor het aangewezen begin der zittingen verkreeg hij twee dagen uitstel, omdat ‘een zijner redenaars’ ongesteld was; en op den titel der gedrukte verzameling van het voorgedragene staat, dat de quaestiën ‘in de dagen der Saturnaliën van weerskanten bepleit zijn’. Wij mogen dus aannemen, dat men meermalen vergaderd is geweest, en de kortere stukken, na de redevoering van den voorzitter, door uitgelezene leerlingen zijn voorgedragen, wien men althans niet alles in den mond kon leggen, al had men dat met de eer der universiteit nog bestaanbaar geacht. De opstellen zijn echter, blijkens stijl en inhoud, zonder twijfel het werk van dien meester-zelven, die ze dadelijk na de plechtigheid in zijne vaderstad ter perse heeft gelegd, en later nog eens in ietwat gezuiverden stijl te Leiden uitgegeven. Onmiddellijk daarna (in 1665) werden, als wilde men niet achterblijven, de zooveel oudere, soortgelijke stukjes van Froidmont te Leuven herdrukt.

Toen ik dien letterkundigen eersteling van mijn te weinig bekenden voorganger in de nieuwe uitgave van diens werken had opgenomen, kon ik den lust niet weerstaan te beproeven, hoe hij, met geschriften die wij nog heden waardeeren nauw verwant, zich wel zou voordoen in een nederlandsch gewaad van onzen tijd. 's Mans eigen stijl in de moedertaal na te bootsen, zou slechts een bekwamen beoefenaar der vaderlandsche letteren van die dagen kunnen gelukken; ik heb mij daaraan niet gewaagd. Doch wat de schrijver ons geeft, is zoo eigenaardig en vol leven, dat het reeds in mijne vertolking de belangstelling van kundige mannen heeft gewekt, en verdient, naar ik meen, de aandacht van alwie zich laten gelegen liggen aan het letterkundig verleden van ons volk, ook waar het zich van een ander taaleigen dan het zijne bediende. In zijn volle kracht komt hij uit in de rede waarmede hij de bijeenkomsten heeft ingeleid; tot mijn leedwezen moet ik ze hier voorbijgaan, daar zij te lang voor deze bladen, en zonder vrij breedvoerige historische toelichting niet algemeen verstaanbaar zou zijn. Ik zal mij tot enkele proeven uit de kortere vertoogen moeten bepalen, bij

1) Zie Monchamp, *Galilée et la Belgique*, p. 36 suiv.

voorkeur dezulke, waarin de inborst en denkwijze van den auteur het duidelijkst aan den dag treedt. Wie met het oorspronkelijke gemakkelijk terecht kunnen, zullen zich, naar ik hoop, bewogen vinden om het in het onlangs verschenen eerste deel mijner uitgave na te lezen, en tevens kennis te maken met de stukken die hier achterwege moesten blijven. Dat Geulincx een degelijk denker is geweest, op het voetspoor van Descartes, in menig opzicht een voorlooper van Spinoza, Malebranche, en zelfs van Kant, blijft hier buiten aanmerking; wij willen hem enkel leeren kennen als essayist, hoewel dat zeker niet zijn hoogste titel mag heeten. Zijne levenstaak was een andere, dan het goedgunstig publiek aangenaam bezig te houden; slechts wist hij, op zijne beurt daartoe geroepen, aan een beschaafd gezelschap te geven wat het verwachten mocht. Hoeveel er van zijne plannen ten bate van lezers buiten de leerzaal zou zijn terecht gekomen, zoo hij de noodlottige ziekte van 1669 en de uitgave zijner pas halfvoltooide wetenschappelijke tractaten had overleefd; of hij den naam van een ouderen Addison, Steele of van Effen zou hebben verworven; wie zal het ons zeggen? Dat hij er den aanleg toe bezat, valt nauwelijks te betwijfelen; en bovenal, wie met hem omgaat, leert hem meer en meer hoogschatten als een krachtigen en onbekrompen geest, en daarbij een edel en beminnelijk mensch, tot wiens waardering na langdurige miskenning het een voorrecht is te hebben mogen bijdragen.

Na deze voorafspraak laat ik, verschooning vragende voor hetgeen er aan de vertaling ontbreekt, het woord aan hemzelven.

IV.

Beginnen wij met hetgeen hij zegt over de vraag:

(1) *Of de nederlandsche dan de latijnsche taal de voorkeur verdient?*[1)].

Waar vrienden aan gastmalen of elders bijeenkomen, wordt tusschen de talen dikwijls een scherpe strijd gevoerd. Wij hebben hier Latium en Belgium in het krijt gebracht, hun de vuistriemen aangelegd, en zetten ze nu op om te kampen. Daar zijn er, zie ik, die lachen; reeds onderscheiden zij in die twee een Hercules en een Antaeus. Doch die zijn voorin-

1) Quaestio XXIV, Opp. Philos. I. p. 130.

genomen; op dit stuk gaan haast alle menschen aan vooroordeelen mank. Billijkheid alleen mag hier keurmeester zijn.

Ten eerste dan pleit voor de latijnsche taal, dat zij alom in de wereld verbreid, in den heiligen eeredienst, op de leerstoelen der scholen, in de boeken der geleerden bijna de eenige is. Zelfs zijn de Nederlanders en Duitschers, - ik weet niet hoe dat komt, - nog meer dan hare eigene Italianen met haar ingenomen. Jan Rap en zijn maat, en ik zou bijna zeggen tot de vrouwkens toe, zijn erin bedreven[1]. Inderdaad, hetgeen eertijds de dichter zong van het romeinsche rijk, past nog heden op het taaleigen:

> Andere volken bezetten een streek in gebakende perken;
> Voor het romeinsche is alom wereld en rechtsgebied één.

Dan waar vindt men de nederlandsche taal? In dezen hoek der aarde, op dezen aardkluit; en zelfs daar is zij niets meer dan de dienstmaagd, de werkbode, zij sluipt er door de keukens en de kroegen van het gepeupel. Aan het hof verkeert de fransche, aan de hoogeschool de latijnsche, aan de beurzen der kooplieden de portugeesche; in fijn beschaafde kringen dartelt somwijlen de italiaansche en de spaansche rond. Hoe klinkt die vuistslag, o Belgica? Het zou mij niet verwonderen, zoo hij u eenige tanden had uitgebroken. Is dat zoo, laat ze hoe eer hoe liever door de keel glijden, dat de tegenpartij het niet merkt.

'Zij grimlacht verontwaardigd, en betuigt dat hetgeen wij voor een afdoenden stoot hielden, niet meer was dan de schok van vuisten op elkaar. Met edelen zwier schudt zij het hoofd en zegt: Alle dingen hebben hun beurt; eens komt de tijd wanneer de wereld genoeg heeft van geleenden tooi, hulde brengt aan de oprechtheid, en gaarne het hoofd buigt voor de heerschappij der Nederlanders. Dan zal ik worden rondgedragen als zegevierende niet in één, maar in vijf kampen tegelijk. Dus spreekt zij, en werpt zich meteen midden in het perk, en valt het eerst op Latium aan, met al het gewicht van deze bewijsreden: De Nederlanders zijn door hun eigen taal allerbest voorbereid om elke andere aan te leeren. Zoo is het; ook

1) Dit was, wegens de vele vreemdelingen, ook aan onze universiteiten niets ongewoons.

vreemdelingen zijn daarvan door ruime ondervinding overtuigd. Na weinige maanden oefenens spelen wij voor Italianen den Italiaan, voor Spanjaarden den Spanjaard, tenzij soms onze blankere huid weigert ons te helpen vermommen. De stembuiging, ja ook de wenken en gebaren, die dat ras voortdurend gebruikt, en waarvan onze meer openhartige natuur ons verstoken laat, weten wij toch, zoo het ons lust, naar het leven na te bootsen. In de taal der Romeinen zelfs, voor wie doen daar de Nederlanders onder, ja wie zwicht er niet voor hen? Van waar, toen nog kort geleden aan de barbaarschheid van vroegere eeuwen een einde kwam, werd de aloude luister aan de latijnsche wereld hergeven, dan uit dit ons Nederland? De Erasmussen, de Lipsiussen, de Grotiussen, de Puteanussen zijn van de onzen; wijs ons, o Latium, nog heden mannen van uwen stam, aan wie gij zooveel te danken hebt! Daarentegen, wie met de moedermelk een andere spraak hebben ingezogen, toonen zich later verwonderlijk onbekwaam om in eene der uitheemsche vorderingen te maken; waar zij ook verschijnen, rieken zij naar moeders moespot. Om niet verder te gaan, het blijkt genoeg aan onze Walen, die nauw de kinderschoenen hebben uitgetrokken en herwaarts komen, of al hun pogen om onze taal te spreken blijkt vergeefsch; “kromtongen” zooals wij ze noemen, blijven zij tot in hun hoogen ouderdom. Dezelfde moeite ondervinden de Italianen en Spanjaarden bij het aanleeren, zoowel van elkanders taal als van de latijnsche, die zij alle drie dooreenwarren, of van de duitsche en de nederlandsche, die zij jammerlijk radbraken. En hetzelfde zouden wij zonder twijfel almede opmerken bij de Latijnen, zoo zij nog ergens een vaderland hadden, en niet bij tijds geheel in de boeken waren weggedoken.

Dit wordt door Belgium aangevoerd. Doch Latium vangt den slag op en geeft hem dus terug: Een fraaie lof, o Belgica! Datzelfde waarop gij u zoo verheft, wat is het anders dan dienstbaarheid aan andere talen? Immers evenals kunstenmakers en balletdansers lood in de zolen dragen, opdat de voet, van dien last bevrijd, des te vlugger op ligte dansschoenen over het tooneel huppele, wordt ook de Nederlander door zijn moedertaal bezwaard. Zij is hard en onbeschaafd. Een woord is meestal niet langer dan een lettergreep, en op die éene lettergreep is soms een gansche wagenvracht van aanblazingen

en medeklinkers afgeladen. Vandaar dat, wie daarbij zijn grootgebracht, en zich dan op de gekuischte en vloeiende talen van vreemde natiën gaan toeleggen, als van een strenge tuchtmeesteres ontslagen, uitgelaten worden en zich in het spreken losser dan de inboorlingen zelven gaan vermeien. Dat is een eervolle slag die u treft, mijne Belgica; ontvang dien op de borst of de holle zijde, dat hij klinkt, en getuigt van de kracht in uwe leden. Wees er niet beschaamd over; twijfel niet aan uzelve; manhaftig zijt gij evenzeer als uwe germaansche zuster (of moeder, naar sommigen meenen), hoewel gij zachter zijt.

Zij volgt onzen raad en berust erin, en doet straks een nieuwen aanval. Maar de latijnsche, zegt zij, is weekelijk en verwijfd. Nauw kan zij twee medeklinkers uitbrengen zonder een klinker te baat te nemen. Ook lispelt en stamelt zij, door veelal dezelfde lettergreep te herhalen; hoor slechts: *Quid de re mererere? Quid de re rere rara? Jactat faber, fecisse sese securim*. Nog meer, doordien zij de laatste lettergreep niet uithaalt, waarin zij toch de buigingen van naam- en werkwoorden legt, wordt zij op eenigen afstand, zoodra er eenig rumoer is, onverstaanbaar. Van het tooneel of het spreekgestoelte doet zij zich niet duidelijk hooren, tenzij zij gesproken wordt door geoefende lieden, die zich gewend hebben aan de korte uitgangen eenige kracht bij te zetten.

Door deze gedurige stooten geprikkeld, ontsteekt Latium in toorn, en roept verachtelijk: Wijs ons, gij wettelooze en barbaarsche, de regelen die u besturen; nog ligt uw spraakleer niet op het aambeeld, en ge ziet zelve de kunstenaars, die daaraan hun gansche kracht verspillen, wanhopig worden. Wat bespot gij uit wangunst de gasten uit den vreemde? Wat wonder dat niemand goed leert wat niemand onderwijzen kan?

Hiertegen komt Belgium met woede opstuiven: Hoe? - Doch om de kortswijl niet in ernst te doen verkeeren, laat ons den strijd hier staken. Ziet, daar ik het opzicht houd in dit worstelperk, leggen zij de vuistriemen af en gehoorzamen.'

Nu ons het beheerschen van vreemde talen zoo gemakkelijk schijnt te vallen, rijst vanzelf een nieuwe vraag:

(2.) *Of het lof verdient, dat men de talen van verscheidene volken tracht aan te leeren?*[1)]

Een groote ramp voor het menschdom is, omdat zij het in

1) Quaestio XI, p. 96.

verschillende volken verdeelt, de verscheidenheid der talen. Hen die gelijke rede elkaar doet naderen, houdt ongelijke spraak uiteen; en zoo komt het dat wij, op reis in verre streken, onszelven voorkomen, onder duizend verdrietelijkheden, niet enkel van ons tehuis en vaderland, maar van het menschelijk verkeer uitgesloten te zijn. Immers op de vele vragen waartoe wij, om hulp verlegen, gedreven worden, antwoordt men ons hier met stilzwijgen, daar met gelach, daar weder met zinledig en onverstaanbaar bescheid. Dien gemeenen last, ons door de geboorte opgelegd, schijnt hij gelukkig van zich te hebben afgeschoven, die in zijn veelomvattend geheugen het taaleigen van allerlei volken heeft opgezameld. Overal bevindt hij zich onder de zijnen; elke grond is voor hem een vaderland. Nooit zit hij aan den maaltijd, bij gezelligen kout het voorhoofd fronsende, als een sprakelooze toehoorder; nooit doet hij, als hij naar den weg vraagt, den inlander het uitschateren om zijn gebroken taal; nooit wordt hij, waar men om een geestigheid lacht, wantrouwig en fluistert den tolk in het oor: wat hebben zij toch? - Bovendien, het is voor een goed bestuur van staatszaken voorzeker van aanbelang, de zeden en de inborst van naburen, bondgenooten en vijanden te kennen; en daarvan vormt zich een ervaren man van zaken reeds op grond van het taalgebruik eenig juist begrip; zoozeer getuigt de stijl van spreken en de gestrengheid of zachtheid der taal van den aard en den geest der bevolking. - Alverder, de kennis die in boeken van allerlei herkomst verspreid ligt, vergadert hij die in talen bedreven is, zonder veel inspanning in een enkele schatkamer, en strooit met weldadige hand den rijkdom van wetenschap, uit den vreemde bijeengebracht, over het vaderland uit. - Ook in het alledaagsch verkeer wordt het gesprek veraangenaamd en boeit het te meer, wanneer het met spreekwoorden van allerlei herkomst gekruid wordt, vooral in hun oorspronkelijken vorm, daar zij een vertaling veelal kwalijk verdragen. Om zoo te zeggen, het tooneel wordt dan verbreed om er allerlei landaard elk met zijn eigen tongval te doen optreden. Daar babbelt de Franschman, daar dartelt de Spanjaard, daar sist en blaast en gorgelt de Duitscher; soms voegt zelfs de Turk en de Arabier daar iets barbaarsch en uitheemsch tusschenin. Zoo houdt de taalkundige de aandacht gespannen, en weet zijn gezelschap met aangename raadsels te vermaken.

‘Daar staat tegenover, dat het beste deel van het leven aan het bemachtigen van talen moet worden verspild, als men het noodige aantal beoefenen wil om er indruk mede te maken, en er genoegzaam mede vertrouwd worden om ze aanstonds ter beschikking te hebben. Het is een moeitevolle en dorre arbeid dien men daaraan besteedt, zonder eenig sap om den geest te voeden, opgaande in beuzelingen, van belangrijkheid verstoken; de tijd dien men daaraan wijdt onthoudt men aan de vordering in wijsheid. - Wanneer gij veel geleerd hebt, weet gij allicht niet uit elkaar te houden wat op elkaar gelijkt, verstrikt gij u in een bespottelijken warwinkel, weet er u kwalijk uit te redden en gaat ten laatste stamelen ook in uw eigen taal. - En al ontwindt gij u met veel beleid aan het net, of breekt er met geweld doorheen, op dien arbeid volgt geen uitrusten. Op het bereikte toppunt handhaaft men zich hier niet dan ten koste van dezelfde inspanning en bezwaren waarmede het beklommen is; laat daaraan iets te kort komen, en aanstonds valt ge in uw oude onkunde terug, en gevoelt dat ge met Sisyphus bezig zijt een rotsblok naar boven te wentelen. - Daarbij komt, dat de menigte van talen, waarmede dezen en genen hun geheugen belasten, meestal niet tot nuttig gebruik verkregen wordt, maar ter wille van ijdele vertooning. Wij kunnen volstaan, naast de landtaal, met de latijnsche; deze om met onze leerlingen, de andere om met het volk te spreken; waarom ons afgebeuld met het overbodige? Van vreemde talen hebben wij de leeringen van kunsten en wetenschappen niet af te bedelen; die alle hebben hare woonplaats naar Latium verlegd. Aan zijne spraak is heden ten dage de gansche schat der geleerdheid toevertrouwd; zij alleen weerklinkt van den leerstoel, houdt de schrijfpennen der leerlingen bezig, vult de studeerkamers met boekdeelen. Door met haar om te gaan sluiten zich de onderwezenen, in Europa en daarbuiten verspreid, tot een enkel gemeenebest aaneen; met haar zijn wij, zoodra wij niet met het allergeringste gemeen te doen hebben, overal ten onzent. - Ten slotte zijn in de talen van vreemden, alsof er een geheimzinnige smetstof aan kleefde, ook hunne ondeugden afgedrukt: de eene is snapachtig, de andere wellustig, weer een andere overdreven deftig en omslachtig, nog een andere geneigd tot kruipend gevlei van aanzienlijken. Het onbevlekt gemoed, o Nederlanders, dat toch zoo licht smetten aanneemt,

loopt gevaar van door dat alles bezoedeld te worden.'

De liefde tot zijn land spreekt nog duidelijker uit Geulincx' volgende beschouwingen:

(3.) *Of het voegt, zijn vaderland en zijne landgenooten bij vreemdelingen aan te prijzen?*[1)]

'Het is ontegenzeggelijk een bewijs van lofwaardigen ijver, dat iemand zich de eer der zijnen aantrekt, dat hem de roem van zijn geboorteland geen rust laat, dat hij geen uitstel duldt en de taak der al te onverschillige Faam op zich neemt, om als een volvaardig heraut den zegetocht waarin zijne stamgenooten verdienen te pronken, bij den vreemdeling in te leiden. Onderwijl legt hij zichzelven strenge wetten op; het zou toch schande zijn zoo hij, de lofredenaar, zelf verbasterd, en zijn geprezen landaard onwaardig moest heeten. - Daarbij, de lof dien wij uit vollen mond over ons land uitstorten, vloeit langs verborgen wegen op onszelven over. Terwijl elders de spreker zorgen moet geen eigen roem te verkondigen, wordt hier de zelfverheffing door een kunstgreep verheeld, en door de in het oog vallende toewijding, de eer die men ermede inlegt verdubbeld. Is het niet roemvol, in die stad zijn eersten kreet geslaakt, zijn levensadem opgehaald, zijne overtuigingen ingedronken te hebben, - waar de reinheid uitblinkt in de dingen om ons heen, de rechtschapenheid in de zeden; waar in tal van prachtige gebouwen de vernuftige werkzaamheid der kunstoefenaren zich vermeit, en in rijke praal een grootsche opvatting van zaken den aanschouwer met eerbied vervult? Immers het is te verwachten, dat eenig sprankje van dien luister wel in het teedere zieltje zal zijn gevallen, waardoor het met een zin voor het edele en verhevene bedeeld is. - En hoe indien de glorie die wij verkondigden, dankbetuigingen uitlokt, en het geheele vaderland inneemt voor zijn welgezinden voedsterling? Elders boeit men door goedbedachten lof het hart van een enkelen stamgenoot; hier is de winst zooveel ruimer, en verzekert men zich de genegenheid van allen. En daarom, wanneer de natie aanzienlijke ambten te begeven heeft, zal hij terecht verre de voorkeur genieten, die bij elke gelegenheid bewezen heeft, de waardigheid zijner medeburgers te willen ophouden; terwijl aan den anderen kant die verafschuwde mededinger op een wisse nederlaag te rekenen heeft, wien eer-

1) Quaestio XIII, p. 401.

tijds, loskomende bij den beker, onverhoeds een woord is ontvallen, waarmede aan den eerbied voor het gemeenebest tekort is gedaan.

Daartegen pleit intusschen, dat bij die aanprijzing van eigen land en stamverwanten niet wel verborgen blijft, hoe de redenaar zichzelven in de hoogte steekt door zich de eer van anderen toe te eigenen. Want of hij al met kunst den schijn weet te bewaren, zijn toeleg wordt door lieden van ervaring onder het vernis toch wel herkend en op zijne geheime kronkelwegen achtervolgd. Dan wordt dat zelfbehagen, behalve de bittere afgunst die het vanzelf teweegbrengt, nog verdacht van arglistige misleiding, die men niet anders dan met schuinsche blikken kan aanzien. - Wat meer is, spot en verachting worden door zulk een gedrag meer dan door iets anders uitgelokt. Hij die den roem der zijnen met opgeheven bazuin uitgalmt, gaat òf den buitenlanders verwijten dat zij hierbij niet kunnen halen, òf onbeschaamd verkleinen wat daar toch mede gelijkstaat, zoo lang totdat de schaar der omstanders, door dat gedurig betoon van minachting getergd, begint te antwoorden met scherpe geestigheden, en eindelijk met spottend gesis den spreker beschaamd doet afdeinzen. - Het is waar, dat zoo wij tot dien prijs eenigen lof voor het vaderland konden verwerven, wij ons zulken smaad mochten laten welgevallen; doch het strekt ons tot schande, dat wij ook ons land op den hals halen wat wij onszelven berokkenen. Kwaadwillige uitleggers verklaren deftigheid voor hoogmoed, praal voor ijdelheid; zij beweren dat de vriendelijke en beleefde toon die ons eigen is, niets beters is dan de vleitaal van wie naar eens anders beurs tast, en dat onder een aangenomen masker de begeerlijkheid naar winst gluurt. Ja daar zijn er geweest die, door boozen ijver ontstoken, hun afgunstige pen tot hevige ontboezemingen hebben aangescherpt, en tegenover de lofredenen, waarmede ons de vereering van een landgenoot omstraalde, verwenschingen gesteld; zoozeer gevoelen zich die duisterlingen getergd door een eer die zichzelve niet schuil weet te houden. - Beter dan de zijnen te prijzen, is dus, met de zijnen te doen wat prijzenswaardig is, en de vreemdelingen daardoor stilzwijgende en als met zachte trekzeelen tot hoogachting van ons vaderland over te halen, in plaats van ze weerspannig te maken omdat hun door ontijdig lofgeschal geweld schijnt te worden aangedaan.’

Hier volgt in een aanmerking: ‘Toen de Venetianen den gezant van den koning van Spanje in hun schatkamer een grooten voorraad geld en allerlei kostbaarheden vertoonden, woelde hij met een stokje, dat hij in de hand hield, in den grond voor zijne voeten, als wilde hij iets opgraven. Toen men hem vraagde wat hij met dat gebaar bedoelde, zeide hij: Ik beproef of uw goud ook wortels heeft, zooals dat van mijnen koning. Heeft hij hun grootspraak niet aardig terecht gewezen, en herinnerd dat rentelooze rijkdom met een die bestendig vloeit niet in vergelijking komt?’

Diezelfde koning of een zijner opvolgers was Geulincx' eigen souverein. Van groot ontzag intusschen voor de absolute monarchie, zooals wij dat bij de onderdanen van een Lodewijk XIV ontmoeten, is bij onzen Brabander geen sprake. Hij wil zijn vorst dienen op zijne plaats en op zijne wijze; in persoonlijke toenadering ziet hij voor beide partijen geen heil:

(4.) ‘*Of een geleerde beter doet met zich in de zaken en hofhoudingen van vorsten te moeien, dan met in zijn studeervertrek te vergrijzen?*[1)]

In alwie regeert woont zeker magnetisch vermogen, dat tevens de oogen en den geest der onderdanen aantrekt. Waartoe hij zich verheft of waarin hij vervalt, daarheen worden ook dezen medegevoerd, en naar het voorbeeld of op den wenk van een enkele hellen zij naar den afgrond der werkeloosheid, of trachten langs de steilten der deugd naar hooger bestaan. Daarom is het niet enkel jegens een burger maar jegens het gemeenebest, niet jegens een mensch maar het menschdom, dat de wijzen zich verdienstelijk maken, die er zich geheel aan wijden, den heerscher nabij te zijn om hem met heilzame raadgevingen den weg naar den tempel van deugd en eer voor te teekenen. Daarentegen is het laag en beneden den mensch, zijne traagheid met het voorwendsel van meerdere veiligheid te bemantelen, en zich onder het schoolstof te begraven, dat niet ver af ligt van een ledig bestaan en de groeve der vergeteldheid; terwijl het vaderland op uwe inspanning rekent, en de fortuin aan uw kennen en kunnen een zetel der eere belooft. Zal niet, waar het dus geschapen staat, bij beoefenaren van wijsheid en wetenschap de lust en de begeerte ontwaken om door die beletselen van verveling en moeite heen te breken, waarmede de

1) Quaestio III, p. 76.

natuur de waarheid omsloten heeft, wanneer zij de wijsheid niet meer onder een schamelen mantel verborgen, niet meer in nederige hutten beklemd zien, maar in de ruime zalen der koningen, waar men met gestrekte ambtsstaven tegen haar opziet en zij naast schepters zetelt? Immers hetgeen de vriendelijke geluksgodin anderen heeft toegedeeld, dat spiegelt zoo gaarne de menschelijke lichtgeloovigheid zichzelve voor, bekoord door de inbeelding van aanstaanden voorspoed, en ten spijt van den ongewissen loop der dingen uit gelijkheid van aanvang tot gelijkheid van uitslag besluitende. Nog meer, als een kundig man ten hove verkeert, en op den vorst invloed verkrijgt ter wille van zijne verdiensten, zal hij allicht de verderfelijke dingen afweren, waardoor het hofleven zich bij alle weldenkenden veracht en gehaat heeft gemaakt; aan het bedrog, door zijn vernuftig beleid, het masker en het blanketsel ontnemen; der vleierij de omwegen, waarlangs zij zich voortwindt, afsnijden; overmoed en losbandigheid beteugelen met een ernstig gelaat en den hooghartigen blik die der wijsheid betaamt; - totdat, zooals het behoort te zijn, het vorstelijk paleis zich aan allen vertoont als het heiligdom eener weldadige macht, en de veilige toevlucht der verdrukte onnoozelheid.

Hiertegenover staat evenwel dit bezwaar, dat de toegang tot den vorst niet geopend wordt dan door zijne dienaren. Dezen matigen zich meer aan dan de opperheer, en laten zich meer op hunne waardigheid voorstaan. Eerst dan meenen zij hetgeen hun meester toekomt te handhaven, wanneer zij alwat natuur en waarheid is onderdrukken als verdacht van gekwetste majesteit, en alwat zonder voorname geboorte rechtschapenheid en ijver aan den dag legt, als te gering van afkomst en ongewijd uit het vorstelijk heiligdom weren. Dezen moet men winnen zoodra men aan hun godheid slechts bij name bekend wil worden; en weet gij door welke middelen? Door instemming met alwat zij zeggen, door slaafsche vleierijen, geschenken, beloften, laagheden. Komt u die voorwaarde onbillijk voor en in strijd met de eischen der wijsbegeerte, dan zult gij uw tijd nutteloos verslijten, de voorzalen dag aan dag met gesprekken zonder uitwerking afloopen, en onder dat lichtzinnige jonge volkje van het hof vergeten omdolen, als een ezel onder apen. - Doch nemen wij aan dat gij u door de eerste omheining gedrongen hebt, dat gij bij den vorst bekend zijt,

en verlof hebt om met hem te spreken; weet dan dat hier voor ernstige zaken de ooren overgevoelig zijn; dat het ruw en onbeschaafd klinkt, zoodra iets van den gebruikelijken toon van pluimstrijkerij maar een weinig naar den kant der waarheid afwijkt; dat raadgevingen als voorschriften worden opgenomen, ontwerpen naar de uitkomst beoordeeld; dat de gunst van den meester zoo dikwijls omslaat als de wind, en dat volgens de oude spreuk, met hovelingen wordt omgegaan als met penningen op een rekenbord. Immers deze zijn naar verkiezing van den rekenaar nu eens van goud, dan weer van koper, en de hovelingen op 's konings wenk beurtelings gelukkig en rampzalig. - Voeg daarbij nog de partijschappen en twisten der machtigen. Kiest gij de eene partij, dan deelt gij in hare wederwaardigheden Zondert gij u af van beide, dan wordt gij van twee kanten bestookt. - En dan de ontzaglijke walm van afgunst dien de ontgloeiende luister [van vorstengunst] met zich brengt, en die de oogen ondragelijk prikkelt van wie vast overtuigd zijn, dat alles toekomt aan stamboomen en beeltenissen van voorvaderen, en aan verdienste niets ter wereld! - Derhalve, wanneer een man van studie zich binnen zijne eigene muren houdt, en datgene op schrift brengt waarmede hij den vorst kan voorlichten, zal hij zorgen voor zich en den vorst tegelijk; voor dezen is dat nuttiger en voor hemzelven veiliger; het is beter, zulke zaken met de pen te behandelen dan met de tong. Het woord van levenden heeft den nijd tot schaduw, het schrift van afgestorvenen het ontzag.'

Nu is het waar, dat het bescheiden leven van den man van wetenschap zelden een ruim bestaan verzekert, en niemand wist dat beter dan onze denker, al kon hij zijn treurig lot in Holland toen nog niet voorzien. Ziehier hoe hij zich over dit punt uitlaat:

(5.) '*Of het verkieslijker is, dat geleerden rijk, dan dat zij, zooals doorgaans, onvermogend zijn?*[1)]

De waardigheid der wetenschap wordt door rijkdom opgehouden. Anders, aan den deurpost der armoede gekluisterd, blinkt zij te vergeefs, en rekt onwillig hare banden schier tot verworgens toe. Och of, gij gewijden der Muzen, och of die gulden godheid met hare milde hand het snoer ontbond dat ons zoo droevig beknelt! Hoe welkom zou dien ongewenden

1) Quaestio XV, p. 106.

voeten de ruimte zijn die voor een uitstap openstond! hoe zou het goed doen, die leden, door langdurige werkeloosheid verstijfd, in de volle zon te mogen koesteren! Wij zouden toch niet tot bandeloozen overmoed vervallen met den grooten hoop, wien de godin (hetzij met haar welnemen gezegd) te veel heeft toegedeeld. Andere wetten zijn ons voorgeschreven door haar die wij zoo hartelijk liefhebben, de bescheidene, de vreedzame Muzen. Inderdaad, welk een omkeer in den staat van zaken! welk een glans zou van ons ambt afstralen, zoo wij tevens bestuurders en beschermers der studiën mochten zijn! Welk een drom zou zich in ons kamp verdringen! Hoe zouden onder ruim bezoldigde oudgedienden wakkere nieuwelingen met elkaar wedijveren! Het is niet te zeggen, hoe de deugd winnen zou bij de vele redetwisten die wij haar plegen te wijden en onze eervolle vermeldingen. Welk een gewicht zou ons oordeel verkrijgen, waar de toehoorders tevens door redenen overtuigd en door pracht getroffen werden! waar de spreker op kussens leunde, met goud gestikt, waar een lange purperen sleep van den leerstoel op den vloer afstroomde, en een bonte schaar van dienaren aan onze voeten zat! Thans vereeren wij u, o deugd, in een versleten tabbaard, van een naakt gestoelte, het eenige dat ons rest. Wil het ons niet ten kwade duiden; wij achten u bovenal, wij verheffen aanstonds onzen toon, wij voegen onze welluidendste woorden samen, waar gij ter sprake komt. Daar zijn er onder ons die een langen baard en ongekamde haren deftiglijk ten toon dragen, om den pronk, dien zij met uwe achtbaarheid onbestaanbaar oordeelen, door een heilig ontzag van oningewijde aanschouwers ontbeerlijk te maken. - Doch wat ik, der wijsbegeerte toegedaan, allerminst verzwijgen kan, is iets anders. In de natuurkunde is de hoogste regel: door proefnemingen onderzoeke men de natuur; en deze zijn, èn door de dadelijke uitgaven, èn door den bijstand van anderen, die daarvoor beloond moeten worden, uiterst kostbaar. Van dat hulpmiddel verstoken, - wilt niet lachen! - wagen onze geleerden zoo velerlei gissingen en waarzeggingen, en stellen eindelijk doorgaans als waarheid vast, wat de beste vertooning maakt, wat een gunstigen indruk geeft van de orde en de harmonie in het heelal. Gegroet, gij die zoo rondtast op goed geluk! Waarom beweert gij niet meteen, uitgaande van dat beginsel waarop gij zoozeer vertrouwt, dat alle wijsgeeren rijk

zijn? Zooveel ik zie, zoudt gij dat zeker volhouden, zoo niet, de dagelijksche waarneming met onvermoeide plak het tegendeel inscherpte.

Aan den anderen kant: Al te benijdenswaardig zou het lot der geleerden zijn, al te veel deernis dat der anderen verdienen, zoo genen door welvaart en kennis tegelijk omhoog werden gebeurd, dezen door armoede en onkunde tevens neergedrukt. Waarom naast zulke bergen dergelijke laagten? De Natuur heeft in hare billijkheid een afkeer van dat al te ongelijke; zij is gesteld op vereffening van peil, en verdeelt haren milden overvloed liever aan allen, dan dat zij met karige hand enkelen zou bevoordeelen door aan de overigen te kort te doen. Zoo heeft zij, door aan sommigen de Muzen, aan anderen de Fortuin te gunnen, door die beiderzijdsche vergoeding, naar het schijnt een evenwicht verkregen; doordien zij echter almede op verscheidenheid gesteld is, doet zij nu en dan ook bergen verrijzen door wetenschappen en rijkdommen en waardigheden opeen te stapelen. Wij zien dat zonder afgunst aan, en blikken, zelven met de menigte omlaag geplaatst, met ontzag in de hoogte, en waar het kan, streven wij naar boven en volgen het voorbeeld dat ons wordt voorgehouden. Doch welaan, wie gij ook zijt, gij pleitbezorger der Muzen! Bind, zoo gij wilt, te midden onzer schoolbanken kennis en gewin bij een, en zie wat zich dan vertoonen zal. Dra zult gij snijders, schoenmakers, smeden, ambachtslieden, de gansche menigte die zich op profijt en rijkworden toelegt, tangen en elzen en aambeelden en zagen en troffels zien wegwerpen en zich in onze scholen samenpakken. Wat een verwarring! Het is of het erom te doen ware, aan alwat bestaat in eens een eind te maken. Ik zeg hier zeker niet te veel. Hoe? onze Bruid, die bijna niets ten huwelijk brengt, heeft enkel door haar uiterlijk, haar innemend voorkomen deze breede rijen van letteroefenaren met liefde vervuld; ja onder hen ziet gij er die, nu en dan met een goedgunstigen blik hunner meesteresse bestraald, dag en nacht hare deur belegeren, totdat zij zich den drogen hoest, ja de tering op den hals halen. Voeg aan die goddelijke schoonheid goederen en rijkdommen toe, en ik wil een dwaas heeten zoo niet de geheele wereld hare onmisbare werkzaamheden in den steek laat en hier gaat mededingen. - Weerhoudt ons die bedenking niet, maar staan wij op ons stuk en willen evenwel naar rijk-

dom haken, dan, meen ik, doen wij wel met nog even stil te staan en onszelven af te vragen, wat dan het gewone lot van vermogende lieden is, opdat wij niet eene keuze doen die wij te laat zouden berouwen. Hunne plichten zijn als volgt: overdag telkens hunne bergplaatsen bezien, hun kapitaal natellen, hunne rekening opmaken; nu en dan muntstukjes uitstrooien om de eerlijkheid van bedienden op de proef te stellen; des avonds het geheele huis rondgaan, zegels, grendels en sloten onderzoeken; in den nacht meermalen van hun leger opspringen, onder stoelen en banken gluren, de hoeken doorsnuffelen, en luisteren naar den weerklank van het geroepene, of zij soms ergens dat huisbrekende droombeeld bergen dat iemand den slaap uit de oogen drijft. O beste Minerva, hoe zou die last op de schouders passen van ons, die door het minste dat ons van onze bezigheden afroept, reeds ontstemd en verdrietig worden, en soms om het geringste gedruisch dat ons bij uwen eeredienst stoort, ons vertoornen tot scheldens en smijtens toe!'

Het kan wel niet anders of onze schrijver was uit zijn aard een levendig jongman, bij wien de driften slechts door overwegenden ijver voor de wetenschap en het zedelijk leven in toom werden gehouden. Een onbesuisd voorstander van alwat zijne tijdgenooten voor verbetering van het oude aanzagen, was hij daarom niet, noch had hij vrede met de gewilde onzijdigheid in den strijd der meeningen, die toen evenals in latere dagen, door sommigen als de hoogste wijsheid geroemd werd. Dat blijkt uit hetgeen hij antwoordt op de vraag:

(6.) '*Of het de voorkeur verdient, dat zij die onderwijs in wetenschappen geven, van nieuwere dan wel van oude schrijvers werk maken?*[1)]

Het begin van kunsten en wetenschappen is vormeloos; langdurige beoefening heeft ze beschaafd en volmaakt; de nazaten zijn wijs geworden door de dwalingen hunner voorgangers; en als zij de ophooging waaraan de ouden hunne krachten hadden uitgeput, met geringe inspanning beklommen en daar van het hunne aan hebben toegevoegd, hebben zij ruimer uitzicht dan genen te beurt viel. Gij zult dus veiliger doen met op die wachters te vertrouwen, wien het gegund is, van zooveel hooger standpunt op de redenen van tegenstanders neer te zien,

1) Quaestio II, p. 73.

en haar reeds waar zij uit de verte in aantocht zijn, den toegang af te snijden. Daarbij komt de groote lichtgeloovigheid der meeste ouden; aan allerlei sprookjes die in hun tijd, men weet niet hoe, in omloop waren gebracht, hechtten zij zonder nader onderzoek geloof, en kwelden hun vernuft op de droevigste wijze om het valsche met het ware, dat zij bij geluk waren machtig geworden, overeen te brengen, totdat zij uit het een met het ander een ongerijmde leer bereid hadden, en onvermijdelijk in nog andere ongerijmdheden vervielen. De nieuwere schrijvers daarentegen zijn onbedorven, zelfstandig, onbevooroordeeld; het is hun lust, zonder voorbehoud weg te snoeien wat niet door klaarblijkelijke reden en ervaring gestaafd wordt, hoezeer het ook door het bijgeloof der ouden vereerd is geweest. En voorwaar, - gelijk het ons wordt voorgehouden door uitstekende vernuften in onzen tijd, - dit is de eenige leiddraad waarmede zij die zich in den doolhof der menschelijke meeningen begeven, van een veiligen uitweg uit de kronkelpaden van menigvuldige dwaling verzekerd zijn: dat men alwat niet door en door beproefd en vastgesteld is, wantrouwt, al pronkt het nog zoo zeer met den schijn van waarheid. Bedenken wij voorts de duisterheid waarop zich de ouden, naar het schijnt, vaak met opzet hebben toegelegd, die bij allerhande gezochten omhaal van woorden in hunne geschriften ruimer plaats bekleedt dan de blijken die zij geven van gezonden zin en rede. Het is immers het bedrijf van duisterlingen, de waarheid, die op zichzelf reeds niet voor de hand ligt, en duizendvoudig samengesteld en ingewikkeld is, nog in nacht en schuilhoeken te versteken, en ze met nevelen van eigen vinding te omsluieren. En het baart achterdocht, wanneer gij u het aanzien geeft van den ingang tot de geheimen der natuur door langdurige nasporing ontdekt te hebben, en dien nu toesluit voor wie na u komen, en hem die in uwe voetstappen treedt, door allerhande omwegen het spoor bijster maakt. Daarom is het niet ten onrechte dat de nieuwere schrijvers zich vooral moeite geven om hunne voordracht bepaald, duidelijk en geregeld te doen zijn; dat zij den inhoud en het beleid van hun werk in den aanhef van het boek den lezers bekend maken; dat zij het met overleg afdeelen in tractaten, in sectiën, in hoofdstukken, vraagpunten, artikelen, tegenwerpingen, paragraphen, nummers enz.; benamingen voor

het meerendeel ongehoord bij de ongeschifte verwardheid der ouden; dat zij de allerfijnste onderscheidingen, die aan het verstand der menigte geheel ontgaan, in tastbare vergelijkingen inkleeden, zoodat zij, dus als het ware belichaamd, ook voor grove en stompe geesten bevattelijk worden.

Tegen dat alles valt echter al dadelijk aan te voeren de degelijkheid der ouden, die niets met een lichte en losse hand (zooals dat in den vluchtigen en overhaasten geest van onzen tijd ligt[1]), maar alles als met een looden stift bedaard en na rijpe overweging te boek stellen, en niet de eerste de beste invallen, die hun soms onder een glas wijn in een feestelijke stemming bij avontuur zijn toegevloeid, openbaar maken, maar dezulke ten beste geven, waarover zij in het bezit van al hunne vermogens hebben nagedacht; die zij op de goudschaal der rede hebben gewogen met lang overleg en onverdroten volharding. Voorwaar, in vroegere tijden had men meer eerbied voor het algemeen, en veroorloofde zich niet daaraan iets voor te leggen voordat het door langdurige overdenking was bekookt. Terwijl het geslacht waaronder wij leven (hoe beschaafd en gepolijst het door de tijdgenooten geprezen wordt, terwijl zij met hatelijke bespotting neerzien op de kinderwijsheid van voorheen) aan elken lust den teugel viert, om te schrijven en te oordeelen en uit te slaan wat het op de tong voelt komen, met geen ander gevolg, dan dat de rechtschapen en naar hooger trachtende jeugd, in zijne beuzelarijen verstrikt, tegengehouden en alledaagsch wordt gemaakt. Die beuzelarijen worden reeds op den titel met ophef aangekondigd: Een belangrijk vraagstuk: Hoe Jupiter Juno heeft getrouwd; Een gulden boek, waaraan sedert lang behoefte bestond;

> 'k Ga vorst Priamus' lot en den strijd der helden bezingen. -
> Zal, wie dus snorkend begint, zijn fraaie belofte gestand doen?
> Bergen gaan haren; wat brengen zij voort? Een bespottelijk muisje. -

Voorts blijkt, wanneer men er de schriften der ouden nauwkeurig op naleest, dat deze nieuweren niet slagen in hetgeen zij zoo vurig verlangen, t.w. iets nieuws te berde te brengen, maar dat, wanneer men zekere omwindselen van woorden losmaakt, er veelal niet anders dan een kind der oudheid te voor-

1) Let wel, in 1652!

schijn komt, dat zij als het hunne ronddragen. Ja, er liggen tegenwoordig boeken te koop die men genoodzaakt heeft als met een stalen voorhoofd hun waren oorsprong te verloochenen, en waarin niets te lezen staat dan het merg van een of anderen ouden auteur, ineengeperst of ellendig uit elkaar gerekt en met allerlei gebazel tot vervelens toe doorregen, - met het doel om ijdelen lof te behalen, om dezulken als schrijvers van groote boekdeelen te doen voorkomen, die niets dan letterdieven en pronkers met geleende veeren zijn. En waar zij van de ouden zijn afgeweken, omdat zij ze niet goed gelezen of niet juist verstaan hebben, daar behangen zij hunne eigene uitspraken met een gewicht van bewijsredenen, die al voorlang door het onvermoeid gehamer der vaderen tot het uiterste van dunheid waren uitgeklopt, zoodat de verdediger van het voorgeslacht ze met zijn adem-alleen wegblaast, waar men de geheele oudheid ermede dacht te verdrukken en te verstikken.

Eindelijk is het niet zonder gevaar, maar veeleer bedenkelijk voor de religie en de rust der maatschappij, wat bij niet weinigen onder de nieuweren gebruikelijk is geworden: dat zij namelijk in ernstige aangelegenheden, ja die het heilige raken, liever op twee gedachten hinken, tegenstrijdige gevoelens in het strijdperk brengen, en aan weerskanten met bewijsvoeringen steunen, dan het eene degelijk weerleggen en het andere even degelijk staven; met het doel om den lezer te boeien, die zich spitst op het schouwspel en den uitslag van den ongewissen strijd, en om te toonen hoe zij bij machte zijn om het onomstootelijke aan het wankelen te brengen, en met alwat ernstig is hun spel te drijven.'

In een aanhangsel op dit stukje wordt nog het volgende gezegd, dat niet minder op sommigen in onzen tijd gemunt kou zijn: 'Wie minder weet dan men behoort te weten, heeft iemand gezegd, is als een beest onder menschen; wie meer weet dan men behoeft, als een mensch onder beesten; wie van beiden is het meest te beklagen? - Geleerden meenen doorgaans, dat zij hun tijd verkwisten als zij zich op iets toeleggen of er zich moeite voor geven, dat niet aanstonds tot een vraagstuk van wijsbegeerte of andere wetenschap, zooals die thans behandeld worden, kan worden herleid. Daarentegen wanneer zij tot in het overdrevene werk maken van kleinigheden en onbeduidende vraagpuntjes, zoodra die maar zonder veel moeite

onder een hoofd zijn te brengen, denken zij iets zeer verdienstelijks uit te voeren. Hoe indien dit eens niet het geringste ware van de vooroordeelen die ons van de waarheid doen afdwalen?'

V.

Tot nog toe hebben wij het akademisch gezelschap hooren onderhouden over hetgeen de waardigheid van het volksbestaan en van den geleerden stand aangaat. Hoe nu te oordeelen over de edelste uitspanning van den geest, de fraaie letteren? Herinneren wij ons, dat in die dagen de opkomst valt van den historischen roman van la Calprenède en Mlle de Scudéry (drie jaren geleden was het eerste der tien deelen van den 'Grand Cyrus' verschenen, en de uitgave duurde tot 1656); dan was het geen wonder dat door een of anderen student de vraag werd gesteld:

(7.) '*Of het betaamt, op het voorbeeld van zekere beroemde schrijvers, verdichte verhalen op te stellen?*'[1] 'De fabel,' begint Geulincx, 'is de zuster der historie. Daar is tusschen die twee een nauwer verband dan onkundigen zich verbeelden. Zelfs de getrouwste berichtgever heeft veel met een dichter gemeen. Vorsten en veldheeren hebben al handelende voor de vuist gesproken; die reden geeft de geschiedenis terug, door welsprekende lieden opgesteld, met bedachtzame pen uitgewerkt, en in wedijver met die overdrijvende verbeelding, waarmede wij van oudsher geheele helden hebben geschapen. Alverder, datgene wat met dagelijksche omstandigheden vermengd, deels niemands aandacht trok, deels door algemeene bekendheid zich als onaanzienlijk voordeed, is nu, door de historie bijgewerkt, geheel iets anders geworden; iets zoo bijzonders dat ooggetuigen zichzelven niet meer vertrouwen; iets door en door ongewoons en indrukwekkends. De geschiedenis is een spiegel, doch die de beelden vergroot; zij is een weefster, en herschept het web, waarin de natuur soms met goud en zijde geringe wol en hennep had vermengd, doch waarvan zij de grove draden wegwerpt, tot een waren koningsmantel. - Wat baat het dan, zich zelven geweld aan te doen, en ter wille der waarheid

1) Quaestio XXIII, p. 126.

enge grenzen te trekken, zoo ze immers toch hier en daar overschreden moeten worden? Daar opent zich een wijde en heerlijke ruimte, waarin ge u vrij kunt bewegen, mits gij die schutting wegneemt. Wat helpt het, voor uw schilderij een model te stellen, als het edele penseel uit het spoor loopt, van geen nabootsen weten wil, en het voorbeeld te boven streeft? Toegegeven: die harmonie van kleuren, die stoutheid van omtrekken, die keurige, levendige teekening passen niet op deze of geene nymph; welnu, laat ze bewaard blijven voor een schoonste van allen, die alle gaven sieren. Een weldenkend gemoed kan zich het verwijt getroosten, dat het een deugd, die het aan zoovelen als het kan gemeen wenscht, denzulken toedicht die het niet verdienen; onbedachte vereering loopt gevaar, van vleierij verdacht te worden. Bind het beeld dat gij teekent niet aan een gegeven stof; het is er te goddelijk voor. Toon ons een edelen vorst; zeg, al is het in enkele trekken, welke zijne daden geweest zijn; zeg dat hij rechtvaardigheid met goedertierenheid, machtbetoon met bescheidenheid heeft weten te temperen, zeg dat hij, geducht voor vijanden, zachtmoedig jegens overwonnenen, zich onder de zijnen den naam meer van een vader dan van een meester verworven heeft; wat behoeft gij hem dan Alexander te noemen? Laat daarentegen een ander optreden als “voorspoedig roover van koningrijken, aan wien de wereld geen voorbeeld heeft te nemen”; waarom moet zijn naam dan juist Caesar zijn? Maakt zoo iemand misbruik van zijn gezag, vertrapt hij in zijn heerschzucht de heiligste rechten, laat hem Anonymus heeten. Wilt gij uw lezer boeien en gráag houden, dan voert gij uwen vorst uit geringen staat op tot het toppunt van aanzien, ongebroken door tegenspoed, onverschillig voor vleitaal en kuiperij, met edele onbezorgdheid wegen banende door hetgeen onoverkomelijk scheen. Gij verhaalt, hoe hij zonder arglist zich aan de lagen die hem gelegd waren onttrok, hoe hij bedriegelijke plannen van hovelingen zonder eigen bedrog verijdelde, door eenvoud en oprechtheid de nare nachtuilen van het Machiavellisme blind straalde. O hoe bekoort ons een kloekheid en onbekrompenheid als deze! hoe siert zij hem die ze ten toon spreidt! Zoo iets in een menschelijke ziel, mag dit voorwaar een sprankje heeten van goddelijk leven. - Dan komt daarbij, dat gij in dergelijken vorm met meer vrijmoe-

digheid de gebreken van onzen tijd zult mogen hekelen; dat gij vrij klagen moogt over de vroomheid, die, uit de harten gebannen, zich met uitwendig gebaar vergenoegen moet; over den ernst, die overal met beuzelingen en spitsvondigheden wordt beklad; den weg tot hooger staat, die voor uitstekende talenten versperd, voor slimme laaghartigen geëffend ligt; over argelooze regenten, waar zij het roer van staat afgeven aan zeeschuimers, die niet op de poolster der geregtigheid, maar op het dwaalgesternte van eigen voordeel en eerzucht sturen. Wijt gij die ondeugden aan wie daar werkelijk aan schuldig zijn, dan doet gij een allergevaarlijkst werk; zij hebben hare natuurlijke vaders en beschermers, die gij niet ongestraft verstoort. Waar zij aan schimmen en verdichte namen zijn overgedragen, kunnen zij veilig naar verdienste bestraft worden. Aldus, o nageslacht, staat het heden ten dage met waarheid en rondborstigheid geschapen!

Daarentegen moet echter worden aangevoerd, dat die verzonnen geschiedverhalen ongevoelig den teugel doen vieren aan lasterzucht, omdat zij schuilhoeken bieden waarin kwaadsprekers zeker zijn van ongestraft te blijven. Kerker en beul zijn nauw bij magte hun overmoed te bedwingen, dat hij niet telkens, door zijn nooit verzadigden lust aangespoord, den goeden naam der uitstekendste menschen beschimpt en den eerbied voor de besten onder den voet haalt. Houw hem de rechterhand af, scheur hem de boosaardige tong uit den muil; hij laat niet af; ook dan nog dreigt hij, dat hij het der aarde zal toefluisteren, opdat uit het gezaaide de riethalmen van Midas opschieten, die aangeblazen door den wind, geheime ondeugden uitgalmen, u aan de geheele wereld verraden, en tot lotgenoot maken van den rampzaligen Lycambes[1]. Wanneer die razernij reeds achter de traliën woedt, hoe zal het zijn waar haar onder eenig voorwendsel de deur wordt ontsloten? Doch nemen wij aan, dat de schrijver van het verdichtsel een braaf man is, met een eerlijk hart, niet bewalmd door de fakkels der Furiën; weet gij hoe het in deze onze eeuw toegaat? Zij loopt over van listige en vindingrijke lieden, en is niet minder dan eenige vroegere tot overdrijvende uitlegging

1) Die zich ophing uit wanhoop over de spotdichten van Archilochus, wien hij zijne dochter beloofd en onthouden had.

geneigd. Die ziften ieder woord, en zetten in elke lettergreep het ontleedmes tot op het leven. En evenals het een grootvader gebeurt, als hij soms des avonds bij den haard met zijn kleinzoontje kout, dat zij in de half gedoofde kolen kasteelen gaan zien, en koningen, en (God beter 't) het monster van Lerna, - zoo gaat het ook dien dwazen. Zij lezen bij een schrijver wat hij niet geschreven, waaraan hij ook in den droom niet gedacht heeft. Dat is een verkeerdheid van nietswaardige menschen; toch zijn er voorbeelden van die meer beteekenen. Hooren wij Lipsius over dat slag van vitters klagen. “Hetgeen wij,” dus laat hij zich uit, “in het algemeen gezegd hebben, willen zij verstaan alsof het op Titius of Sejus gemunt ware; ja zij gedragen zich als verklaarders van voorteekenen in plaats van lezers, ontleenen den zin niet aan ons, maar brengen dien zelven aan, en dichten ons een bedoeling toe naar hun eigene bedoeling.” Zoo zij dit wagen tegen een leeraar, die niet beschrijft wat er gedaan is, maar voorschrijft wat men behoort te doen, wat zullen zij zich niet veroorloven tegenover een verhaal, vooral wanneer de verdichte personen en zaken allerlei uitduidingen aan de hand doen, en de gedachten brengen op allegoriën en verborgenheden? Zie, zulk een wijsneus gaat de sibyllijnsche spreuken verstaanbaar maken; hij heeft uw oogmerk geroken, het fijne van de zaak ontdekt. Ontken, doch zoo luid als gij kunt, of men zal u ook op uw eed niet gelooven. - Voorts gebeurt het allicht, dat die verzinsels de geloofwaardigheid der echte geschiedenissen van onzen tijd in verdenking brengen. In getuigenissen blijft altijd veel onzekers; wordt daaraan getornd, dan gaat het vertrouwen spoedig te loor; de zaak schijnt niet zuiver; bevindt men dat het ergens hapert, dan wordt welhaast alles verworpen. De kans wordt niet gering, dat waar wij de ware toedracht van zaken hebben te boek gesteld, de late nakomelingschap onzen tijd van onoprechtheid zal beschuldigen; zoozeer zweemt het meeste naar tooneelspel[1)], en wel (helaas) naar een met droevige ontknooping. - En verlangt gij van den nazaat geen historisch geloof; toont gij den verstandigen lezer duidelijk genoeg, dat gij een tafereel hebt willen geven, en niet een

1) Een eeuw later wordt bericht: Le duc de Choiseul, pendant une petite maladie, se fait lire des contes de fée, toute la société se met à cette lecture, qu'elle trouve aussi vraisemblable que l'histoire moderne.

verslag van gebeurde dingen, - dan geeft gij u voorwaar ondankbare moeite. Het spruitje dat gij plant wil haast met dezelfde zorg als de geschiedenis besproeid en gekweekt zijn; toch brengt het niet de voornaamste vrucht der geschiedenis, te weten den aandrang tot navolging. Voorbeelden leeren ons, en niet bedenksels, omdat menschen voetsporen nalaten die den weg voorteekenen, en schimmen dat niet vermogen. Misschien zal die struik een bloempje dragen waarin men behagen schept, doch dat valt spoedig af. Wat enkel vermaakt, vermaakt niet ter dege en niet op den duur. De natuur heeft het genot tot specerij en niet tot spijs bestemd. Aan de nieuwsgierigheid is voldaan, zoodra wij het verdichtsel een enkelen keer met een vluchtigen blik doorloopen hebben. Ja, veelal houden wij te halverwege op, omdat wij ons bewust zijn, zelven over een menigte van beelden te beschikken, die wij ons voorstellen wanneer het ons lust, en om ze uit te houwen, geen beitel van anderen te behoeven.'

Een ander onderwerp van den dag was, toen evenals thans, het tooneel. Reeds sedert langer dan een eeuw was het opvoeren van oude en nieuwe dramatische werken een zeer gebruikelijke schooluitspanning, waarvan o.a. de Jesuïten veel werk maakten. Voorts denke men aan de rederijkerij in de Nederlanden en aan de gevestigde en reizende gezelschappen hier en elders, om het actueele der volgende overweging in te zien:

(8.) *Of men de jeugd in het tooneelspelen behoort te oefenen?*[1)]

'De aardbol is een schouwtooneel. Hier spelen wij allen een rol,[2)] en van menige hoogvereerde koninklijke majesteit, zoowel als van den tyran in een treurspel, is het bestaan binnen een enkel uur besloten geweest. Waarom dan, jongelieden, zou het niet raadzaam zijn, nu en dan de planken te betreden, dat is, tot aangename afwisseling van het groote tooneel naar een kleiner te wijken, daar het burgerlijk gewaad af te leggen dat gij uws ondanks draagt, en haast met gelijken pronk als de vorsten der wereld uzelven den vrijen loop te laten. - Bedenkt daarbij, dat de aanzienlijken en beambten en de hofstoet die

1) Quaestio XIV, p. 103.
2) Reeds sedert 1637 stond aan den ingang van den amsterdamschen schouwburg het distichon van Vondel:

"De weereld is een speeltooneel,
Elck speelt sijn rol en krijght sijn deel."

u met gebogen knie omgeeft, de geheele drom die u in dien wijderen schouwburg met verraad bedreigt, hier geen gevaar oplevert. Laat ze samenspannen zooveel gij wilt; hunne aanslagen kunnen uw hoofd niet deren, hun opstand brengt geen doodslag te weeg. Ook schaadt het niet wanneer het stuk uitloopt in een bloedige ontknooping. Doch zoo het u eveneens zegevierende optochten en een toeloop van smeekelingen op uw wenk voorspiegelt, laat u ook van dien kant door keizers niet beschamen. Gij zult, naar ik meen, hier almede den palm wegdragen. Hunne glorie wordt hun door vleiers, de uwe u door tooneelspelers voorgelogen; waar is het onderscheid? Gij moogt u onder hoffelijkheden en toejuichingen veilig weten; voor hen bergt het liefkoozend gestreel den dolk die hen moorden zal; welk een onderscheid! - Wij toeschouwers vereeren in een jongman van bescheidene geboorte een voorhoofd dat een diadeem verdient, een oogopslag den troon en de pijlbundels der staffieren waardig. En allicht besluiten wij, dat er maar weinig afstands ligt tusschen geringen en voornamen stand, en bannen ten laatste uit ons gemoed het verderfelijke afgodsbeeld, door het bijgeloof ter verheerlijking van den vorstelijken staat geboetseerd, en waaraan eergierigheid zoo vele bange verzuchtingen gewijd had. Ook onder het volk in de rondte ontbreekt het niet aan dezulken die, als wijsgeeren zonder het te weten, ons gevoelen deelen. - Voorts schijnt het, dat door zulke oefeningen die heftige geesten tot bedaren worden gebracht, die soms door hun nederig en bekrompen levenslot onwillig geworden, op onlusten en verwoesting bedacht zouden zijn, en zich door hun onbeteugelde drift tot omwentelingen in de maatschappij laten vervoeren. Wordt dezen gelegenheid gegeven om zich op tragische brozen te verheffen, en snorkende heldentaal uit te slaan, dan meenen zij door die ijdele vertooning de waardigheid die hun toekomt te hebben erlangd; zij geven een weinig toe, en schudden en woelen in het vervolg met minder geweld.

Aan den anderen kant: Die oefening wordt voor de jeugd een geleidelijke vervoering tot waanzin. Het gemoed raakt op dien leeftijd licht aan het koken, en waar het met een vluggen geest gepaard gaat, springt het vanzelf spoedig uit den band. Komt zulk een prikkel daarbij, waarheen zal het dan worden gedreven dan om hemelsbreed uit zijn baan te wijken?

De palen der werkelijkheid zal het aanstonds met uitbundige stappen overschrijden, verward raken door ingebeelde verrukkingen, tot in het bespottelijke willen wedijveren met verdichte helden. Zoozeer wordt het verblind door dien glans van schepters en staatsiemantels, dat het voor ernstige dingen geen oog meer heeft; zoozeer verdoofd door de schitterende verzen van het treurspel, dat het voor waarheid en bezadigdheid ongevoelig wordt, en welhaast niet meer hoort, wat niet brult in donderende iamben. Ja zoo men het wel bedenkt, valt hier een gladde weg af tot een misdadig bestaan. Soms is hij van nature een wreedaard, die daar voor de leus doodvonnissen velt, die als tooneelspeler onschuldigen met moord en brand vervolgt, en grenst het inderdaad aan heiligschennis, wanneer hij hoogere wezens en zichzelven vervloekt, raast en op de tanden knarst, en recht en onrecht dooreenroert. Dat blijft niet alles in de geleende kleedij hangen; eer men het merkt vloeit daarvan iets uit en druppelt in de ziel. Ernst en spel staan niet zoover van elkander als onervarenen het zich verbeelden; althans van het een naar het ander helt een steile en glibberige baan. Hoe het zij, het doet geen goed als het rechtschapen gemoed door die duistere en onheilspellende spooksels in beroering wordt gebracht, en het past een eerlijk jongman niet, van een of andere schanddaad, die wij verafschuwen en waarvan het menschelijk geslacht het afzichtelijke brandmerk draagt, een zoo getrouwe voorstelling te geven. Ik voor mij heb achting voor den mensch, die dingen waarvan men zwijgen moet niet uitspreekt, die dergelijke zaken niet weet te beschrijven; wien niet slechts misdaden maar ook hunne schaduwen mishagen; die zou willen dat die onreine zwadder, die met zijn giftige aanraking het onwillig geheugen besmet, die Neros en Heliogabalussen, waar wij onmachtig zijn om meer te doen, althans in vergetelheid werden begraven. Wat roert gij in die vuilnis? wat trekt gij de gordijn weg voor die gedrochten, beuzelaar, wie gij ook zijt, die voor uw eigen geslacht geen ontzag gevoelt!’

VI.

Met het uitgeven van verhalen en het vertoonen van spelen is nog altijd een publiek gemoeid; het lag voor de hand, dergelijke zaken voor een publiek te behandelen, dat na de zit-

tingen nog hier of daar gezellig bijeenkwam en dan gereede stof meebracht tot onderhoudende nabetrachtingen. Daar waren echter nog andere punten door den redenaar aangeroerd, die meer geschikt waren voor een bespreking onder vertrouwde vrienden, of voor een overdenking in eenzaamheid. Voor een deel waren het, naar men zeggen zou, geene zaken van groot belang; was het b.v. de moeite waard, al dadelijk na de gewichtige inleidingsrede de vraag te stellen: of het goedkeuring verdient, dat men elkander op straat en in de kerken groet? Wie onzen Geulincx kent, weet dat er voor hem in het menschelijk leven geene kleinigheid zoo gering is, of zij heeft hare ernstige zijde, omdat zij ergens raakt aan het zedelijk beleid van dat leven. In dat groeten b.v. waarover nog in onze eeuw door schrijvers als Lotze en Spencer beschouwingen van beteekenis ten beste worden gegeven, ziet hij de symbolische uitdrukking van een verkleinen van zichzelven tegenover anderen, en gaat de uitwerking na die zulk een plichtpleging, of het nalaten daarvan, zal hebben op de gezindheid jegens elkaar en de oprechtheid in de samenleving. Hij zet dat alles niet breedvoerig uiteen, maar blijft de essayist, die uwe aandacht eenige oogenblikken bepaalt bij een stof die verdient, bij gelegenheid nader te worden overwogen. Als proeven zijner denkwijze op dit gebied van de moraal des dagelijkschen levens wil ik nog de volgende schetsen mededeelen.

(9.) '*Of het beter is, dat de scherts onder vrienden bijtend wordt, dan dat zij onschuldig blijft?*[1)]

Overmaat van genot wordt door onze zinnen liefst ontweken; toevoeging van iets onaangenaams is hun zelfs welkom. De smaak houdt bij den maaltijd van scherpe, bittere, zoute stoffen, die steken en prikkelen; voortdurend suiker en banket te eten, weigeren ook vrouwen en kinderen. En een aanhoudende en overmatige gedienstigheid van vrienden heeft iets dat hem dien zij te veel vleit, al spoedig gaat tegenstaan. Zoo gij hier in scherts iets scherps en gezoutens bijmengt, bespaart gij uwen vriend de gewaarwording van tegenzin; zoo gekruid, blijven uwe voorkomendheden den lust verlevendigen, en onderhouden zij den trek naar meer. Daarbij wordt het vernuft, dat bij gemis van oefening dommelt en inslaapt, wakker gemaakt,

1) Quaestio VI, p. 84.

komt in beweging, keert zich her- en derwaarts, en spant alle krachten in om de geestigheden die het raken met gelijke geestigheid terug te kaatsen. Want met gelijke wapenen moet er geschermd worden; de beet was als een aardigheid gemeend, en slechts voor de aardigheid mag men terugbijten. Wij hovelingen der Muzen ondervinden het dag aan dag, dat knapen die van den ouderlijken haard stomp en rauw aan de Akademie komen studeeren, daar door de plagerijen, bespottingen en stekeligheden hunner tijdgenooten geheel ontbolsterd en als op een slijpsteen gewet worden, zoodat hunne vrienden en bekenden zich verbazen als zij thuis komende niets dan geest en zwier ademen, waar zij voorheen haast niet eens den neus wisten te snuiten. Voorts kunt gij, zoo gij die kunst verstaat, de gebreken uwer vrienden zonder veel moeite terecht brengen, doordien ge het mes onder een jokkernij verbergt om het onverwachts in het gezwel te zetten. Ernstig berispen doet aan een vijand, ernstig waarschuwen aan een meester denken; het een verdraagt de vriendschap, het ander de gelijkheid niet; een scherts, zoo gij er het rechte gebruik van weet te maken, snijdt hier af wat onvriendelijk zou zijn, en behoudt wat baat geeft. Ten laatste maakt gij u door die kunst zelfs gezien en geëerd. Immers de meeste menschen zijn van hetzelfde slag als ons hondje, dat zich het meest hecht aan wie het dikwijls plagen; zij trekken het aan een poot, aan een oor, keeren het op zijn rug, stooten met uitgespreide vingers naar zijne oogen; onderwijl schiet het al kreunende met opgesperden muil naar de sarrende hand en slaat de tanden, die geen vat krijgen, op elkander. En voor die lieden is het voortaan het voorkomendst; dezen springt het aanstonds te gemoet, dezen begroet het met zijn vriendelijkst gekwispel, tot spijt en oneer van hen die het, hoe dikwijls ook, een vetten brok hebben toegeworpen.

Intusschen pleit daartegen, dat dergelijke getande aardigheden het hare doen om den burgt der vriendschap te ondergraven. Van dezulke gaat men ligt, en maar al te dikwijls, over tot verwijten en smaadredenen, van deze weer tot geschillen, tot wrijvingen, tot verholene of openbare vijandschap. En laat het zijn dat er iets is waardoor het niet zoover komt, laat de wederzijdsche geesten, meermalen door het scherp getroffen, zich weten in te houden eer zij tot het uiterste gekrenkt zijn; er blijft toch altijd iets in het diepste der ziel

bewaard, en veel moeielijker te verteren dan een ruwe beleediging is de spot die met bijtende scherts is aangemengd. Openbare smaad wordt verzacht door den toorn en de opwinding van den spreker te bedenken, die in zijn verstoordheid het bestuur over zichzelf verloren heeft; onder scherts bedekt, wordt hij verzwaard door het blijkbaar overleg waarmede het valsche en booze gemoed te werk is gegaan. Een beleediging die in ernst is toegebracht wordt goedgemaakt door verzoening; doch zij blijft hangen als zij door geestigheid belangwekkend wordt, en men ze verder vertelt, totdat zij overgaat in een alom bekende anekdote. - Dan daargelaten wat hier minder ter zake doet. Stel dat men zich enkel vermaken wil, en niet, elkander de tanden wijzen; dat men bijt niet om te wonden maar om te prikkelen. Zelfs deze goedhartige spotternij neemt op den duur iets af van die rondborstigheid en vertrouwelijkheid, die onder vrienden onaangetast moest blijven, omdat gij niet onverschillig blijven kunt, en voortaan met uw vriend anders spreekt dan met uzelven, in gedurige vrees dat onder zijne scherts een berisping schuilt. - En ook, de geest ontaardt, waar hij zich bij het maken van aanmerkingen in drogredenen verstrikt, en gewent zich ten slotte, tot nietigheden af te dalen, en evenals het gemeen in gezochte vitterijen te vervallen. Voorwaar, de natuur heeft gewild dat hij behagen zou vinden in het ernstige en eerbiedwaardige; te talen naar wat laag en nietsbeduidend is, getuigt van een bedorven smaak. Daarbij komt, dat die snedige lieden, wier nagels steeds gereed zijn om een krab te geven, doorgaans zelven geen scherts verdragen, zoodat zij zich onder hunne vrienden een zekeren voorrang en heerschappij schijnen aan te matigen. Niet enkel hunne aardigheden, maar hunne ongerijmdheden willen zij toegejuicht zien; leent gij u daartoe niet, dan komt gij op de spraak, om met bespotting gestraft te worden.’

‘Toen Cato,’ wordt hierbij aangeteekend, ‘eens een vriend uitnoodigde met de woorden: “Hebt ge lust om wat rond te wandelen?” antwoordde deze; “Wat hebt gij *rond* noodig?” “Neen,” zeide Cato, “wat heb ik u noodig?” liet den man staan en ging alleen uit wandelen. Zou dit niet het beste middel zijn om woordenzifterij en gekibbel te voorkomen, dat men met een enkel woord tot bescheid heengaat, en eer men zich met platheden ingelaten heeft, zich aan het gebeuzel onttrekt?’

(10.) '*Of het voegt, een vriend die ons een bezoek brengt, op een hartigen dronk te onthalen?*[1)]

Het begin van een gesprek heeft, zelfs onder vertrouwde vrienden, doorgaans iets slepends en stroefs. Doordien de traagheid, die het aan het voorafgaande stilzwijgen ontleent, nog niet overwonnen is, aarzelt het aan den drempel, en komt, als door struikelblokken opgehouden, met moeite vooruit. Doch zoo wij den dorpel met een hartig vocht besproeien, is er geen gevaar: de weg is nu glad en effen, en met vlugheid rollen de gebruikelijke besprekingen voort, die de uren, ja den dag doen vergeten, en ook dan niet tot een besluit gekomen, in den laten nacht meer afgebroken dan ten einde worden gebracht. Voorts wordt door dat sap zoo menige heimelijke zorg verzacht en opgelost, die de overdrevene schaamte van den nuchteren mensch te zeer in het gemoed had laten verharden. Door eene en andere teug bevochtigd, worden zij allengskens losgeweekt en vloeibaar gemaakt, en zoeken dan gesmolten een uitweg; keer op keer worden zij nog teruggehouden, en stuiten op de tanden af, en vinden nog op den rand der lippen een belemmering. Thans echter, tegenover een boezem die met ons mede gevoelt, terwijl ons de zoo dikwerf betoonde trouw wordt toegezegd en verweten, breekt met een weldadigen snik die saamgepakte vracht los, die het hart buiten zijn schuld benauwde. Onze vriend wil zijn deel van den last aanvaarden, en verligt dien door troostrijke woorden. Dan wordt er onderling raad gehouden, en elke berg Aetna, elke steile Athos, dien de zwartgalligheid, de stilzwijgendheid en de eenzaamheid hadden opgetast, wordt, door een rijkelijken vloed uit dien beker bespoeld, ten laatste tot een vlakte geeffend. - Wat meer is, datzelfde middel doet ons ontdekken, wie zich te kwader trouw voor onze vrienden uitgeven. Door een reet van het masker heen wasemt vaak tegelijk met de wijndampen een zekere lage en onedele geest uit, wars van rechtschapenheid, onwaardiglijk gekant tegen alwat eerlijk en werkzaam is, die door een slim vernuft, zoolang het op wacht stond, achteraf werd gehouden. En de verachtelijke oorblazer, die straks nog in het geheim uwen rug belaagde, ontziet, als de wijngod hem herschapen heeft, uw aangezicht niet meer.

1) Quaestio XVI, p. 109.

Wij lachen waar hij zich bloot geeft, en hebben deernis met den lasteraar, die aan krullen en blanketsel zooveel ten koste had gelegd.

Daar staat intusschen tegenover, dat zulk gedurig onthalen vrienden aanwerft voor uw kelder en niet voor uzelven. Zoolang die bronader vloeit, zullen de trouwe Achatessen u ter zijde blijven. Komen zij u tegen, dan loeren zij op uwe oogwenken, of gij ze soms voor den achtermiddag te gast noodt. Doet gij het, dan zijn ze ter plaatse bij den eersten zweem van avondschemering; men gaat zitten, men drinkt; en om u van ieders genegenheid te vaster te verzekeren, toonen zij zich aanstonds bezorgd voor uw heil, niet zonder plechtigen omhaal. Immers een drinkebroer giet een ontzaglijken kroes in zijn strot, tot hij den laatsten druppel op den nagel kan vangen, en zegt: op het welzijn van den gastheer. Dan gaat de dronk tot op den bodem bij de gasten rond, en keert meermalen tot zijn oorsprong weder. - Maar stel, zoo het u lust, die uiterst welwillende lieden eens op de proef; laat uwe bezoekers, zooals men zegt, op een droogje zitten. Gij kunt voorgeven, dat uw vaatje, als men er met den vinger tegen klopt, een droevig hol geluid geeft. Welnu, zij laten de ooren hangen, midden in het gesprek breken zij af, en zooals de dichter zegt, wanneer de kruiken tot op den droesem toe gedroogd zijn, stuiven de vrienden uit elkaar, en ontduiken het juk dat zij met u zouden dragen. - Nog meer: wordt niet door dat gestadig bedruipen alle waardigheid en degelijkheid, die de soberheid op den grondslag der deugd gestapeld had, losgespoeld en tot een nuttelozen modder uitgewasschen? Dan wordt de geest, door dat slijk waarop hij geen steun ontmoet, ontzenuwd, wijkt terug voor bezwaren, ontvlucht wat moeite kost, laat zich gereedelijk sussen en onderwerpen, wordt machteloos tot bezwijkens toe. Wij weten immers bij ervaring, hoe zelden er bij de bekers een taal wordt gevoerd, die lieden van eer verkwikking biedt en tot sieraad strekt. Nietig en beuzelachtig is alwat hier de babbelende tongen bezig houdt; en hetgeen wij nuchter haast niet een flauwen glimlach waardig zouden keuren, dat en nog minder is het waarom beschonkenen het uitschateren. Ja dikwerf belast zich de hand met de teerlingen, en duizelt het ingespannen brein van het kaartspel, een werk van inhaligheid, dat zonder scheldwoorden niet afloopt. - En tracht

gij uwe gasten door minderen spoed bij het inschenken voor die nadeelen te bewaren, dan lijdt gij weer anderen en niet minderen last; een hunner, aan wien u bijzonder veel gelegen ligt, en die wel iets beters verdiend had, is bij ongeluk te kort gekomen, raakt verlegen omdat hij verwaarloosd meent te zijn, en spant zich in om zijne waardigheid op te houden, en zijne gevoeligheid niet op zijn gelaat te doen lezen.'

(11.) '*Of men beter doet met gastmalen des avonds dan met ze des middags te houden?*[1)]

Plechtigheden, bij nacht gevierd, hebben iets voornaams en indrukwekkends. Het flauwe licht der waskaarsen laat het gebrekkige en minder passende onopgemerkt blijven; de schaduwen ter zijde doen het voorwerp in onze nabijheid beter uitkomen en vergrooten zijne verschijning in spijt der natuur. Daarenboven, de Nacht-zelve, die in diepe stilte voor de deuren legert, zet aan de handeling iets gewichtigs bij en stemt tot bijgeloovig ontzag. Waarom dan niet uw gastmaal tot den laten avond uitgesteld, als zooveel weelde tot zoo geringen prijs kan worden verkregen? Dan toch ontslaat zich onze geest, die overdag door velerlei dingen verstrooid werd, van alle zorgen, en bepaalt zich geheel binnen de feestzaal; hij trekt zich terug van de duistere eenzaamheid, die de aarde rondom en den hemel bezet houdt, en haakt naar de vlammen der toortsen met een nieuwe en tintelende blijdschap, zooals hij ze des middags niet gekend heeft. Aldus worden in het holste der nacht slapelooze kinderen door vrees voor duizenden van spooksels bevangen, tot zij de deken grijpen en over het hoofd slaan; wanneer het hartje door een trillend genot bewogen wordt, nu die kostelijke dam ze vrijwaart voor dat gewoel van schimmen, dat met ramp en verderf, en honderd vreeselijke dingen scheen te dreigen. - Heeft men zijn lust wat vrij botgevierd, heeft men wat meer dan voegzaam was gedronken, dan wordt hij afwezigheid van ooggetuigen elk bewijs daarvan in het duister bedolven. En zoo bij het naar huis gaan de voet soms onzeker is, de thans ontvolkte en blinde straten zullen dat niet met bespotting gadeslaan. Mocht de dienaar die vooruitgaat iets vermoeden, dan wordt hem dat door bestraffing belet: hij haast zich te zeer met de lantaarn, of hij

1) Quaestio XVII, p. 111.

gaat te langzaam; het licht was al te nabij en verblindde de oogen, of al te ver af en ging in het duister te loor; in beide gevallen was het een slechte gids, en wat wonder dan, als de meester geen vasten gang kon houden? Wanneer hij tehuis komt, ontvangt hem zoodra mogelijk zijn slaapvertrek. Dan paart zich aan den vluchtigen damp, die het brein omdartelt, als vanzelf de slaap; door dien bijstand bemoedigd, onbezorgd over de zorgen die hij voorheen ontweek en invallende als de dauw die neerdaalt, verslapt hij de leden tot een duurzame rust, die noch door hanengekraai noch door den flauwen dageraad gestoord, eerst afgebroken wordt als de zon overmagtig is geworden en het volk met wagens en paarden luid geraas maakt.

Daarentegen: Denkt gij over een gastmaal in den avond? Houd u verzekerd: met de gasten zal de moedwillige geest van onbeschoftheid van de partij zijn, dien gastheeren zoo noode zien komen. Want de schaamte, die de deur hoedt met volmagt om toe te laten en buiten te sluiten, wordt door de milde gaven van Ceres en Bacchus aanhoudend bestookt en eindelijk omgekocht. Dan laat zij, terwijl de deur zachtkens aan van den post wijkt, iets overmoedigs binnen, voorhands nog klein van omvang, en met een kleed van geestigheid overtogen. Als dan de donkere nacht der hoedster een sluier aanbiedt, waaronder zij haar blos kan verhelen, trekt zij zich geheel terug. En nu, met beide de deurvleugels wijd open, valt de uitgelatenheid de zaal binnen, met de wanordelijkheden en de alles verwarrende onachtzaamheid. Zij doolt tusschen de aanzittenden rond, werpt hier met balddadige hand kannen en bekers omver, doet daar de twistredenen van verscheidene oneenigen dooreenstroomen, slaat elders als met wapengekletter schotels en borden tegen elkaar, of plukt in een afgelegen hoek een kus van de dienstmaagd die met de lantaarn staat te wachten, tot smaad en nadeel voor 's meesters gezag. Intusschen gaat de drukte daarbinnen voort, en schalt er telkens een dronkenmansgeschreeuw waarvan de zoldering davert. De buurt schiet uit den slaap, en verwenscht, met oogen moede van het waken, in duizend vloeken den gastheer met zijn brassend gezelschap. Eindelijk gaat men op weg, doch langs een kronkelend spoor, met gedurig over elkaar slaande beenen. Een boef neemt zijn kans waar, springt uit zijn hinderlaag en loopt met den afgerukten mantel heen. Dan roept men: houdt den dief! doch te

vergeefs; eer er een licht uit iemands deur is gestoken, is de roover met zijn buit al lang in veiligheid. Ten langen leste komt men thuis; de vermoeidheid houdt het niet langer uit, en valt op den eersten den besten stoel die aan den haard staat in elkander. En aanstonds in diepen slaap begraven, baant de roes zich een uitweg in oprisping en geronk, om morgen en overmorgen door nieuwe drinkgelagen bestreden te worden.'

VII.

Na al deze aanhalingen zal de lezer niet verlangen, dat hem de deugden en tekortkomingen van onzen verhandelaar nog afzonderlijk worden voorgeteld. Hoeveel van het een en het ander op rekening komt van zijn persoon, en niet van zijn tijd en zijne opleiding, zou toch ook enkel kunnen blijken indien wij in de gelegenheid waren, voordragten van anderen van denzelfden aard en uit dezelfde jaren naast de zijne te leggen. De eenige soortgelijke bundel waarvan ik weet dat hij in druk bestaat, is die van Froidmont, een vollen menschenleeftijd ouder, en dus onder andere tijdsomstandigheden geschreven. Zeer mogelijk was het een zeldzaamheid, dat die rhetorische proefstukken hun weg naar de pers vonden, hoewel het de moeite waard blijft, er in oude belgische bibliotheken naar om te zien. Zooveel is zeker, dat het bloemrijke, het gemaniëreerde van Geulincx' schrijftrant grootendeels moet worden toegeschreven aan kunstbegrippen, in Brabant in de eerste helft der zeventiende eeuw gehuldigd; aan onze universiteiten was de stijl soberder, klassieker en misschien vervelender, en behaagde de zijne maar ten halve.

Naast den man en zijne kunst van spreken komt echter in aanmerking hetgeen hij ons leert omtrent de vraagpunten die zijne tijd- en standgenooten bezig hielden, en hem daarom ook zeker bij voorkeur ter behandeling waren opgegeven. Natuurlijk was de denkwijze van bijna derdehalve eeuw geleden in menig opzicht anders dan de onze, en daarbij ten achteren. Van den beul en het afkappen van rechterhanden, van een scherpe afscheiding tusschen geleerden en onwetenden, gewagen wij niet meer als van dingen die vanzelf spreken. In plaats van zuideuropeesche talen hoort men thans Engelsch en Duitsch,

en om een nederlandsche spraakleer zijn wij niet meer verlegen. Wij zijn kiezers en courantenlezers geworden, en buiten Rusland althans komen ook vorsten ligt op de hoogte van wat zij behooren te weten, terwijl de man van wetenschap eenvoudig schrijft voor alwie hem lezen wil. Met dat al treft ons hier en daar een overeenkomst met onze gedachtenwereld, grooter dan wij ze misschien verwacht hadden. Reeds zoo lang geleden werd er geklaagd over het haastige van den geest des tijds, het onbesuisde van hervormingsgezinden, die versmaden wat de vaderen ook te hunnen bate met moeite en goed beleid tot stand hebben gebracht; over het uitventen van eeuwenoude gedachten, terdege verwaterd, als nieuwe ontdekkingen, het opdiepen van kleinigheden zonder het einddoel van alle nasporing en het verband tusschen de algemeene menschelijke belangen in het oog te houden; over het loslaten van eigen landaard, het uiterlijk vertoon van godsdienstigheid, het pronken met vernuft, dat overal het voor en het tegen weet te bepleiten, en het vormen van een overtuiging beneden zich acht. Nieuwe vijanden dus, zooals Kingsley zegt, met een oud gelaat, en daarom blijkbaar ook niet zoo onlangs geboren als velen het zich verbeelden, en niet zoozeer kenmerkend voor onze eeuw als voor elk tijdperk van versnelde maatschappelijke beweging. Zelfs het bedroevende tentoonstellen van schandelijkheden en afzichtelijkheden in de literatuur is waarlijk niet van gisteren. In weerwil van dat alles en nog meer is de wereld door veler krachtige inspanning meer en meer bewoonbaar geworden, en behoeven wij ons ook voor het vervolg niet te laten ontmoedigen. Al wordt de strijd der beschaving op zooveel breedere schaal gevoerd, wij vinden zooveel ruimer gelegenheid om ons door versche waarneming en door de wijsheid van ouderen en nieuweren te versterken, en beschikken over hulpmiddelen waarvan onze voorgangers niet vermochten te droomen.

Een vrij volledig overzigt van hetgeen in Geulincx' kring meest ter sprake kwam, zal niemand uit een boekje als het zijne willen opmaken. Veel was er juist al te belangwekkend om, zonder ergernis en tweespalt uit te lokken, in een feestelijke bijeenkomst te worden aangeroerd, en voor menig onderwerp schoot er in die weinige dagen geen beurt over. Wat wij in onzen kleinen bundel lezen, raakt dan nog grootendeels akademische zaken. Zoo wordt er gevraagd, of men wel zou

doen met vrouwen tot de lessen toe te laten?[1] Het gewichtigste dat daarvoor wordt aangevoerd, is het recht der andere helft van het menschdom op gelijke geestbeschaving, en de vrouwelijke opmerkzaamheid op bijzonderheden, waarop het toch dikwijls zoozeer aankomt; daarentegen wordt o.a. op het gevaar gewezen van aan kleinigheden te blijven hangen, en bovenal op de moederzorg, waarvan de vrouw allerminst mag worden afgeleid. Voorts begreep men, zooals wij hierboven gezien hebben, dat het niet geraden is, al te velen, wien het meer om fortuinzoeken dan om het trachten naar waarheid te doen is, van een nuttigen werkkring weg naar de hoogeschool te lokken. Bij de praktische taalkennis, waarvan reeds toen door Nederlanders veel werk werd gemaakt, rees de vraag, waarop ook onze opvoedkundigen telkens terugkomen: of het niet best zou zijn, dat men zich in den regel bepaalde tot de moedertaal naast eene algemeene voor het onderling verkeer der volken? Men had toen nog geen kunstmatig seinstelsel als het Volapük bij de hand, maar bedoelde het alom bekende Latijn, evenals men op levende paarden reed en niet op een wiel dat men zelf in beweging moet brengen. Dat was een voordeel in zoover, als een ontwikkelde taal, volgens het woord van Schiller, voor ons dicht en denkt, en daardoor te meer tot zelfdenken opwekt. Doch op den duur heeft men van een Latijn naar eigen verkiezing niet meer willen weten; om het binnen de klassieke vormen te houden heeft men het doodgesnoeid, en nu zijn wij wel genoodzaakt, ons op drie of vier uitheemsche talen toe te leggen, totdat mettertijd soms het Engelsch de overhand behoudt, en de wensch van Geulincx, schoon anders dan hij vermoeden kon, ten slotte toch vervuld wordt.

Hoever zijne eigene taaloefening strekte, is mij niet gebleken. Zijn Grieksch was uiterst matig; Fransch en Duitsch heeft hij waarschijnlijk verstaan, en bij gelegenheid beproeft hij woordafleidingen in het Duitsch en Nederlandsch. Om daarin te slagen, was evenwel de tijd nog niet gekomen. Hoe hij in de praktijk met het woord wist om te gaan, zal eerlang, als zijne latijnsche werken en zijn éene geschrift in de landtaal herdrukt zijn, ten volle beoordeeld kunnen worden. Inmiddels

1) Quaestio X, p. 93.

hoop ik met deze mededeelingen er iets toe te hebben bijgedragen, dat de nagedachtenis in eere hersteld wordt van een onzer stamgenooten, in wien, behalve een edel mensch en een denker van beteekenis, een letterkundig talent dat nog veel beloofde ten grave is gedaald.

Leiden, April 1892.
J.P.N. LAND.

Shelley.
(4 Aug. 1792-8 Juli 1822).

Voorbericht.

Percy Bysshe Shelley werd den 4^{en} Augustus 1792 op den huize Field place in Sussex geboren. Zijne familie, van ouds in het graafschap gevestigd, kwam tot rijkdom en aanzien door Percy's grootvader, die - achtereenvolgens - twee erfdochters huwde en in 1806 den titel van baronet verwierf. Percy bezocht de school te Eton en werd in 1810 student aan de universiteit te Oxford. Toen reeds had hij geschreven en gepubliceerd: een roman, *Zastrozzi*, en een deeltje gedichten, beide waardelooze voortbrengsels.

In 1811 werd hij van de hoogeschool gebannen, naar aanleiding der publicatie van zijn brochure, *The Necessity of Atheïsm*. Met de verwijdering uit Oxford begint zijn leven als zwerver: hij geraakte in onmin met zijn vader, viel in de handen van geldschieters en leerde gebrek kennen; wat hem niet verhinderde, om zoodra hij er gelegenheid toe zag, armeren met ruime gaven bij te staan.

Even 19 jaar oud, schaakte hij Harriet Westbrook, de beeldschoone dochter van een welgestelden koffiehuishouder. Shelley had het meisje, dat zestien jaar oud was, door zijn zusters, haar kostschoolvriendinnen, leeren kennen. In Edinburg werd het huwelijk voltrokken tegen de beginsels van den jongen man, die de ‘vrije liefde’ huldigde.

Harriet Shelley volgde haar echtgenoot op zijn omzwervingen. In 't begin van 1812 vindt men het kleine gezin in Dublin, waar Percy door het schrijven van brochures en het houden van redevoeringen het welzijn der onderdrukte Ieren meende te bevorderen.

Dan, na door Wales en Engeland getrokken te zijn, na nogmaals een bezoek aan Ierland gebracht te hebben, zette Shelley zich in 1813 te Londen neer, of wel leefde hij, uit zuinigheid, ten minste op niet al te grooten afstand van de hoofdstad.

In Londen werd hem uit zijn huwelijk een dochter geboren; en op het einde van 1814 schonk zijn vrouw hem een zoon en vermoedelijken erfgenaam der familiebezittingen. Tijdens de geboorte van dien zoon leefde Shelley niet meer met zijn echtgenoote, hij had zijn gezin verlaten en een nieuwe betrekking aangeknoopt.

Mary Godwin, - zij was nog geen zeventien jaar oud, - die door Shelley was overgehaald om het ouderlijk huis te ontvluchten en hem toe te behooren, was de dochter van William Godwin, een man beroemd in zijn tijd als schrijver van de wijsgeerig-staatkundige verhandeling: *Political Justice* (1793) en van den sensatieroman: *Caleb Williams* (1794). De moeder van Mary, Mary Wollstonecraft Godwin, bekend door haar verdediging der Fransche revolutie en haar opkomen voor de rechten der vrouw, was kort na de geboorte van haar dochter, in 1797, gestorven.

Mary en haar jongere zuster - door aanhuwelijking, - Jane Clairmont, (de moeder van Lord Byron's dochter, Allegra, geboren Jan. 1817) vergezelden Shelley op zijn reis door Frankrijk en Zwitserland, waarvan de beschrijving in zijn werken voorkomt onder den titel van: *History of a Six Weeks' Tour* Juli-Sept. 1814.

Bij hun terugkomst in Londen hadden Shelley en Mary Godwin met gebrek en verlatenheid te kampen. De omstandigheden veranderden echter sinds den dood van Percy's grootvader. Nu verwierf hij als aanstaand erfgenaam van uitgestrekte bezittingen, eenige rechten, die hem door zijn vader werden vergoed met de uitbetaling van een ruim jaargeld en de delging zijner schulden. De onderhandelingen hadden door tusschenkomst van rechtsgeleerden plaats; want met het jaar 1813 hadden alle persoonlijke betrekkingen tusschen den dichter en zijn familie opgehouden.

Shelley zocht thans een plek, waar hij afgescheiden van de wereld met Mary Godwin kon leven. Na lang dwalen vestigde hij zich in de buurt van Windsor. Daar ontstond in den herfst van 1815 *Alastor; or the Spirit of Solitude*, het eerste gedicht, dat den eigen toon van Shelley's genie doet hooren.

Een reis naar Zwitserland, in 't volgende jaar ondernomen met Mary Godwin en Jane Clairmont, bracht Shelley in aanraking met

Lord Byron. Te zamen verwijlden zij in de omstreken van het meer van Genève. Terwijl de jongere dichter door zijn enthousiastische beschouwingen zijn beroemden tijdgenoot voor een poos meêsleepte, onderging hij ook op zijn beurt den invloed van het hartstochtelijke en wereldsche talent van Lord Byron.

Het einde van het jaar 1816 zag Shelley in Engeland terug. De dood zijner vrouw, die door zelfmoord haar leven eindigde, stelde hem in de gelegenheid zijn betrekking met Mary Godwin door een huwelijk te wettigen. Korten tijd na dat tweede huwelijk ging hij weder op het land wonen in de nabijheid van zijn geliefde rivier, de Theems. Hij bracht daar, te Marlow ruim een jaar door, en dichtte er *Laon and Cythna* of *The Revolt of Islam*, een poëem in 12 zangen, dat volgens zijn bedoeling het epos der revolutie moest wezen.

In 1818 keerde hij Engeland den rug toe, verbitterd over de behandeling, welke zijn land hem aandeed. Zijn voornaamste grief was, dat hem door de uitspraak van den Lord-Kanselier het toezicht ontnomen was over de opvoeding van zijn kinderen uit het eerste huwelijk. Hij vertrok naar Italië en bleef daar voor goed, telkens van woonplaats wisselende, van het Noorden naar het Zuiden van het schiereiland trekkende, en dan weder van het Zuiden naar het Noorden. Met Lord Byron verkeerde hij in Venetië en Pisa; ook in de andere steden, waar hij verblijf hield, vond hij meestal een kleinen kring van vrienden.

Shelley stelde echter meer belang in het lot der ideeën dan in den omgang met menschen. Hij leed mede onder de maatregelen, welke zoowel in Engeland als op het vaste land genomen werden, om tot zelfs de stem der vrijheid te onderdrukken; en hij begroette de opstanden in Spanje en Napels van het jaar 1820, het begin van den onafhankelijkheidsoorlog in Griekenland, 1821, als signalen van een aanstaande algemeene beweging der vrijheid tegen de tirannie.

Te midden dier spanning rijpte zijn talent. In 1819 dichtte Shelley zijn lyrisch drama, *Prometheus unbound*, een beeld der toekomst oprijzend uit de vernedering van het oogenblik, en zijn tragedie, *The Cenci*, waarmede hij weder aanknoopte bij de overleveringen van het Engelsche tooneel uit het begin der 17e eeuw.

In 1820 en 1821 ontstonden, behalve de *Odes aan de vrijheid* en *aan Napels*, en eenige zijner meest bekende liederen, zooals *To a*

Skylark, de grootere lyrische gedichten, *The Witch of Atlas, Epipsychidion, Adonaïs* en *Hellas*, - dit laatste een lyrisch drama, een gelegenheidstuk. *Epipsychidion* is de verheerlijking der liefde, door een wiens gemoed geen rust kan hebben bij een enkele aardsche liefde en die op wil stijgen tot de bron der liefde door menig geestelijk liefdesavontuur. Het gedicht dankt zijn ontstaan aan de vereering, gekoesterd voor Emilia Viviani, een beeldschoone Italiaansche, door haar familie naar het klooster gezonden. *Adonaïs* is een treurzang over den vroeggestorven dichter, John Keats.

Tot het jaar 1822 behoort *The Triumph of Life*, een gedicht, dat een nieuwe afdeeling in het werk van Shelley opent. Het is onvoltooid, evenals vele andere gedichten, ook drama's, die ontworpen waren, en ontwerpen zijn gebleven door den plotselingen dood des dichters. Op een zeereisje in zijn eigen boot Ariel door een storm overvallen, leed hij schipbreuk op korten afstand van Livorno en verdronk in de golven met zijn vriend Edward Williams. (8 Juli 1822.)

Een week later werd het lijk, aangespoeld op de kust, gevonden.

Het werd verbrand in tegenwoordigheid van Lord Byron en John Edward Trelawny, die voor de plechtigheid zorg droeg. De asch werd in Rome op de Protestantsche begraafplaats bijgezet.

‘He was the ideal of what a poet should be.’
TRELAWNY.

Algemeene indruk.

Van '92 tot '22; het is een spatie van nog geen dertig jaren. Trek daarvan de onnutte jaren af, - ik spreek van ons standpunt uit, - en daar blijven er acht of negen over, om mensch te zijn onder de menschen en z'n kring op de wereld te doorloopen.

Een klein kringetje? - Dat hangt van den man af. Wie zich langzaam beweegt in een loomen tijd, zal het in weinig jaren niet ver brengen. Maar Shelley was een onrust. Hij had altijd haast. Nauwlijks ergens ‘voor goed’ gevestigd, verdween hij weer als een pijl van den boog vliegt. Nu in Londen, dan in Edinburg of in Dublin, dan weêr in de Lakedistricts of in Wales of in Devonshire, plotseling op reis door Frankrijk, dan terug naar Engeland, en wederom naar Zwitserland, naar Italië. Geen oogenblik rust in den vreemde: in Napels, in Rome, in Florence, in Pisa, in Venetië, bij Genua, - totdat de storm, die hem door het leven heendreef, zijn scheepje deed kantelen en hemzelf de rust gaf.

Het leven was voor Shelley een verandering van plaats, maar ook een verandering van de gezichten om hem heen. Hij moest altijd tegen iets of tegen iemand in opstand zijn, en hij moest iets of iemand aanbidden. Zijn leven was een aanknoopen en een verlaten, een strijden en een dwepen; een voortdurend zich loswikkelen uit betrekkingen, om iets te kunnen zoeken of iets te ontvluchten, dat in hemzelf lag, - tot op het oogenblik, toen de storm hem uit de boeien van het leven losbond.

De eeuwige verhuizer en de eeuwige minnaar! Zijn levensbeschrijver, wanneer hij nauwgezet wil zijn, gelijk Dowden het in zijn leven van den dichter geweest is, heeft duizend en meer bladzijden noodig, om Shelley gedurende het kleine tijdsverloop van zijn leven op den voet te volgen.

En dan nog loopt de biograaf gevaar buiten adem te geraken en den greep van zijn onderwerp te verliezen. Shelley zelf ontsnapt allicht; de persoon van den dichter en zijn werk, in hun waren aard, vervluchtigen zich: bewegelijkheid en ongestadigheid gedogen geen toegrijpen en geen vasthouden.

Shelley is de Ariël der poëzie.

Hij dankt die benaming aan de vaart, waarin gedachten en stemmingen elkander in zijn gedichten opvolgen. De inhoud dier gedichten is dikwijls weinig treffend: Shelley's gedachten waren niet nieuw en gingen niet diep; zijn poëtische motieven waren somtijds ontleend of ze waren weerklanken. Maar hij heeft één onmiskenbare eigenheid: zijn vlucht, zijn wendingen, de flikkering van een gevoel in 't voorbijschieten.

Sla zijn ‘Ode aan een leeuwrik’ op. Men vindt daarin coupletten als het volgende:

Better than all measures
Of delightful sound,
Better than all treasures
That in books are found,
Thy skill to poet were, thou scorner of the ground!

Het uitdrukkingsvermogen moet wel een weinig vaag zijn, wanneer de dichter op deze wijze redeneert, hoeveel zijn kunst zou kunnen leeren van de kunst van den vogel. Maar het is er Shelley niet om te doen, dat iedere versregel door zijn volmaaktheid een volledig effect geve, hij wil omhoog stijgen, de leeuwrik na; zijn verlangens, die aan de aarde gebonden zijn door verdriet en verzaadheid, haken naar vereeniging met het blij geschal van den vogel in den hooge. Zijn begeerte stort zich uit op het spoor der liederen van den luchtbewoner; - maar zij fladdert, teruggehouden door het leed der aarde; zij kampt; zal zij de loomheid kunnen overwinnen? Dan schittert voor een oogenblik de mogelijkheid der victorie voor den geest van den dichter, en in zijn verrukking zou hij de wereld willen meênemen in zijn vaart.

We look before and after,
And pine for what is not:
Our sincerest laughter
With some pain is fraught;
Our sweetest songs are those that tell of saddest thought.

Teach me half the gladness
That thy brain must know;
Such harmonious madness
From my lips would flow
The world should listen then as I am listening now.

Het is een stipje van extase, voorbijschietend, eer het kon worden waargenomen.

En op diezelfde wijs spreekt het geheele werk van Shelley tot ons gemoed. Hij is de dichter der voorgevoelens, voorgevoelens van vreugde en leed, van verslagenheid en verrukking, - voorgevoelens, die plotseling uitbreken in een flikkering van emotie, om even plotseling onder te gaan in nieuwe voorgevoelens.

Al wat hij dicht zijn gebroken zangen, die met hun toppen juist even het hooge gedicht raken, dat voor zijn verbeelding wegzweeft. Rusteloos en vergeefs streeft hij in zijn lied, dat hooge lied te bereiken en met zijn geest te vatten.

Quaerebam quid amarem, amans amare. Het is een woord van den *zoekenden* Augustinus, dat Shelley als motto geplaatst heeft voor het eerste gedicht, waarin hij zijn meesterschap als dichter openbaarde. *Zoekende, wàt ik woest liefhebben, omdat mijn hart mij drong lief te hebben*. Liefhebbende. Wat? De liefde. Het is het motto van Shelley's leven.

Ook dat leven is een reeks van fragmenten, evenals zijn poëzie uit fragmenten bestaat. Ja, ik weet niet of men den eigensten Shelley niet het zuiverst bezit in de verzameling van afgebroken gedichten, losse coupletten, losse regels zelfs, die achter zijn werken onder den naam van fragmenten voorkomen.

Voor wie den gang van Shelley's leven kent, zijn die fragmenten als vonken, die het pad van den dichter aanduiden, vonken, uit de wrijving van verbeelding en leven geboren; - of noem ze liever lichtende steentjes, - welke de dichter op zijn weg gestrooid heeft, toen hij uit het huis zijns vaders in de duisternis van het bosch toog. Een held, als in de oude sprookjes, uitgaande om reuzen en nachtelijke monsters te bestrijden, maar die zijn steentjes strooit, louter ter gedachtenis van zijn tocht, niet als die andere held onzer kinderverhalen, die daarmeê zijn weg terug wilde vinden naar het ouderlijk huis. Voor Shelley bestaat geen: terug; hij streeft voorwaarts, rusteloos, totdat zijn vlucht gebroken wordt, door de eigen stormvlaag, die hem tot zoover had gedragen.

Uiterlijk.

Een vluchtige verschijning.

Trelawny, een vriend van den dichter in zijn laatste levensjaar, beschrijft de kennismaking op de volgende wijze:

‘Verlangend om den dichter te ontmoeten, liet ik mijn reisgenooten in den steek en ging alleen naar Pisa. Ik kwam laat aan en haastte mij naar de Tre Palazzi op den Lung' Arno, waar de Shelleys met mijn vrienden Williams onder hetzelfde dak leefden, iedere familie op haar eigen verdieping, zooals in Italië de gewoonte is.

De Williamsen ontvingen mij op hun bedaarde, hartelijke wijze; wij hadden elkander veel te vertellen en waren in een luid en levendig gesprek, toen ik plotseling stil werd, omdat ik in den gang bij den open deur, juist tegenover waar ik zat, een paar glinsterende oogen mij zag fixeeren. Het was te donker om uit te kunnen maken, aan wien ze toebehoorden. Met de gevatheid van een vrouw, volgden Mrs. Williams' oogen de richting der mijnen, en op de deur toegaande, zeide zij lachend:

“Kom binnen, Shelley, 't is onze vriend Tre maar, die op 't oogenblik is aangekomen.”

Vlug de kamer inzwevend, kwam een lange, magere opgeschoten jongen, met de beide handen uitgestrekt op mij toe; en schoon ik nauwelijks kon gelooven, dat het de dichter kon wezen, als ik naar dat verlegen en vrouwelijk onschuldig gezicht keek, beantwoordde ik zijn warmen handdruk. Na de gewone begroetingen en complimenten ging hij zitten en luisterde. Ik zat hem vol verbazing aan te staren: was het mogelijk, dat deze zachte, baardelooze jongeling het monster was, dat met de geheele wereld op krijgsvoet leefde? - uitgebannen door de geestelijke Vaders der Kerk, van zijn burgerlijke rechten beroofd door den Lord Kanselier van Engeland, geschuwd door ieder lid van zijn familie, door de Autoriteiten in onze letterkunde, hoe vijandig zij elkander mochten zijn, uitgekreten als de stichter van een Satanische school? Ik kon het niet gelooven, het moest een grap wezen.

Hij had een zwarte jaquette aan, als een jongen, en een broek, waar hij was uitgegroeid, of mogelijk had zijn kleermaker, zooals de gewoonte van het gild is, hem schandelijk in de maat te kort gedaan. Mrs. Williams bemerkte mijn verlegenheid, en om mij te hulp te komen vroeg zij Shelley, welk boek hij in zijn hand hield. Zijn gezicht klaarde op, en hij antwoordde vaardig:

“Calderon's Magico Prodigioso; ik ben bezig eenige passages daaruit te vertalen.”

“O, lees ons iets voor!”

Eens losgemaakt van de alledaagsche praatjes, waarin hij geen belang stelde, stak hij van wal op het thema, waarin hij het wel deed, en dadelijk vergat hij alle wereldsche zaken voor zijn boek. Ik was een en al bewondering voor de meesterlijke wijze, waarop hij het genie van Calderon voor ons ontleedde, voor de heldere uiteenzetting van het onderwerp van het drama, en voor het gemak, waarmede hij in onze taal de spitsvondige en beeldrijke passages van den Spaanschen dichter overbracht; evenzoo trof mij het talent, waarmede hij de beide talen beheerschte. Toen hij deze proef had afgelegd, twijfelde ik niet langer, wien ik voor mij had. Er heerschte een doodsche stilte, toen de dichter zijn voordracht had geëindigd; opziende vroeg ik:

“Waar is hij?”

Mrs. Williams zeide: “Wie? Shelley! O, hij komt en hij gaat als een geest, niemand weet, wanneer of waarheen.”’

In Trelawny's verhaal zie ik Shelley komen en gaan; om een indruk van zijn persoon te verkrijgen, wend ik mij tot Mary Shelley, zijn vrouw. Zij idealiseert altijd, wanneer zij over den dichter spreekt, natuurlijk; waarvoor is zij anders een vrouw en zijn vrouw? maar de volgende schildering, die in een harer romans voorkomt, vertoont sprekende trekken.

Mary Shelley zegt ongeveer:

‘Zijn gelaat teekende iemand, die voortdurend in zich zelf gekeerd was, er lag een uitdrukking over, die 't eerste oogenblik niet aantrok, en toch was het voorzeker open en vriendelijk. Zijn manier van zich voor te doen getuigde van een uiterste verlegenheid, die aan onbeleefdheid grensde, en zijn woorden kwamen aarzelend.[1)]

Doch binnen weinige minuten, zoodra het gesprek levendig werd, veranderde die eerste indruk. Men kon zich niet begrijpen, hoe men hem leelijk gevonden had. Zijn diepliggende oogen waren vol uitdrukking, al waren ze niet schoon. Zijn gelaatstrekken fijn gevormd, zijn voorhoofd intellectueel, boei-

1) Er bestaan geen gelijkende portretten van Shelley; van de twee afbeeldingen, die gewoonlijk voor portretten van den dichter doorgaan, stelt het eene, het kinderportret, een geheel ander persoon voor, terwijl het tweede een fantaisie is. Dat Shelley's gezicht, wanneer het in rust was, een trek van wrevel vertoonde, blijkt uit den naam *Scythrop*, d.i. de knorrige, waaronder hij in den roman, *Nightmare Abbey*, van zijn vriend Thomas Love Peacock voorkomt.

den, maar zijn gezicht bekoorde vooral door een vluchtigen, stralenden glimlach, die aan zijn uiterlijk een weergalooze zachtheid gaf. Zijn gewone blik koud en afgetrokken, zijn oog verzonken in bespiegelingen, zijn trekken met hun ernst, die verstijfde, - al die somberheid werd op eenmaal vervangen door dien spelenden en blijden glimlach, die er op uit scheen te zijn, om degenen tot wie hij sprak te betooveren. Zijn stem volgde de wending zijner gevoelens; zijn taal was vloeiend, bevallig in haar termen, origineel in gedachten. Ook zijn manieren kwamen geheel met zijn stemming overeen, hij toonde zich den man van goeden huize, en wanneer eenmaal zijn verstrooidheid was verdwenen, wat in een oogwenk kon gebeuren, kwam er een zachte ernst en een vriendelijkheid over zijn wezen, die hem oplettend, hartelijk, en opgewekt maakten.

Dan moest men ook wel de schuwheid en teruggetrokkenheid gaan liefhebben, die bij den eersten indruk eerder terugstootten; want zij toonden hoever alle aanmatiging van zijn geest verwijderd was. En zijn eigenaardigheden, daar zij de belangstelling in zijn persoon steeds levendig hielden, vormden een nieuwe bekoring. De snelle afwisseling van zijn vroolijkheid en zijn ernst, dikwijls belachelijk door het uiterste, waartoe zij vervielen, leverde voortdurend een onderwerp voor de gedachten om zich mede bezig te houden. Er was maar één van zijn eigenheden, waaraan het zeer moeilijk viel te gewennen, zijn gebrek aan stiptheid. Hij hield zich nooit aan den tijd van een afspraak. Uren gingen verloren, omdat niemand wist, waar hij school. En een goede reden kon hij daarvoor nooit opgeven, zelfs toonde hij zich geraakt, wanneer hij over dat hoofdstuk ondervraagd werd'.

Voorwaar, een echtgenoot, die zoo plotseling verdwijnt, moet een beproeving geweest zijn voor de vrouw, die een vasten regel in haar huishouden wil volgen en gaarne op gezette tijden haar wandeling maakt.

'Shelley's voorkomen,' zoo resumeert Jefferson Hogg, de academievriend van den dichter, zijn indruk 'was een opeenstapeling van tegenstrijdigheden. Zijn gestalte was tenger en toch was zijn beengestel groot en krachtig. Hij was lang, maar hij liep zoo gebukt, dat hij klein scheen. Zijn kleêren waren van de beste stof en naar den nieuwsten snit, maar hij hield ze slordig en vergat ze te borstelen. Zijn manieren waren

zenuwachtig, soms heftig, een enkele maal zelfs lomp, maar ook vaak innemend en bevallig. Zijn gelaatskleur was teêr, bijna vrouwelijk, zuiver melk en bloed, en toch sproetig en door de zon verbrand. Zijn gansch gezicht en vooral zijn hoofd waren inderdaad ongewoon klein, en toch *scheen* zijn hoofd massief door zijn lange opstaande haar. Zijn trekken waren niet symmetrisch, maar gaven in hun geheel een machtigen indruk. Zij ademden een opgewektheid, een vuur, een enthousiasme, een levendigen en meer dan natuurlijk gescherpten geest, zooals ik ze nooit in eenig ander gezicht heb aangetroffen. En de zedelijke uitdrukking was niet minder schoon dan de verstandelijke; want daar sprak een zachtheid, een teerheid, een liefelijkheid, maar vooral een vroomheid uit, zooals men ze terugvindt op de doeken of liever nog de fresco schilderingen der groote Florentijnsche en Romeinsche meesters. Een lichaamsgebrek bedierf echter al die voortreffelijkheid. Shelley's stem was onverdragelijk schel en valsch, scherp en gillend zonder ophouden, oorverscheurend in een woord.'

Over de stem een nadere opmerking; zij had zeker een gebrek: in oogenblikken van heftigheid sloeg ze over en bracht een geluid voort, dat niet aan te hooren was. Anders was ze niet bepaald onaangenaam, en het gebrek verdween geheel, wanneer de dichter voorlas.

Men mag echter niet vergeten, dat de schildering van Hogg, uit den academietijd, een jeugdiger persoon voorstelt, dan de beschrijving, welke Mary Shelley geeft. Men bemerkt het aan de lichter tinten, die Hogg voor zijn portret gebruikt, - de andere Shelley is somberder. En in de eerste jeugd had de stem zich blijkbaar nog niet gezet, zooals in later tijd. Ook kan een zekere lust in tegenstellingen en een behoefte, om de tegenstelling volledig te maken, de opmerking aan Hogg hebben ingegeven. Maar waarom spreekt hij niet over de oogen?

Hun schittering - hun onrustige schittering denkelijk, - was het eerste, wat Trelawny aan Shelley's persoon opviel. 'Uit de verte herkende ik hem altijd dadelijk aan zijn oogen,' zegt deze. De wilde glans van het oog trof de kinderen, die hem op weg ontmoetten.

Ik wil nog zulk een beschrijving van Shelley's voorkomen, naar de herinneringen van een kind, hier plaatsen. Er is natuurlijk iets vaags en fantastisch in zoo'n herinnering uit

het verleden, maar ik wil een dichter als Shelley wel in een kinderverbeelding zien.

Miss Rose, die als klein meisje in Shelley's huis gespeeld heeft, het laatste jaar dat hij in Engeland, op het land in de buurt van de Theems, woonde, zegt:

'Ik kwam hem dikwijls tegen, wanneer hij naar zijn geliefkoosde eenzame plekjes uitging, of wanneer hij er van terugkwam. Zijn oogen glinsterend, maar wild, zijn blanke hals open en bloot, zijn slanke gestalte, zijn bruine lange jas met omslagen aan nek en handen, het staat me voor den geest, als een gebeurtenis van gisteren. Keerde hij van zijn tocht terug, dan was zijn pas dikwijls gehaast, en wonderlijk kon hij er uitzien; op zijn hoofd droeg hij dan wel een krans van wilde bloemen en grassen en bij tijden was hij zoo diep in zijn gedachten verzonken, dat hij voorbijschoot, zonder op iemand te letten, dien hij tegenkwam of voorbijging.' Een fantastische verschijning, vluchtig als een schim!

Innerlijk.

'Ik heb zelden iemand gekend, die ongelukkiger was dan Shelley', zegt Trelawny van den dichter.

Over zich zelf spreekt de dichter in den lijkzang op John Keats:

- 'Onder de treurenden verscheen een brooze gestalte, een schim te midden der menschen, eenzaam als van een wegtrekkend onweêr de laatste wolk, die met den donder, welken zij loslaat, tegelijk verdwijnt.....

Een geest vlug en schoon als een gevlekte panther, - een liefde schuilgaande in verslagenheid - een macht in banden van zwakheid; nauw torscht zij het wicht van het aanstaande uur: een zieltogend licht, een bui, die neêrstort, een golf, die breekt, - is ze niet gebroken, nu, terwijl we bezig zijn te spreken?....

Hij kwam de laatste van allen, geschuwd, verlaten door zijn makkers als een hert door zijn kudde, wanneer de pijl van den jager het getroffen heeft.....

Men wist wel, waarom hij over den gestorven dichter kwam treuren; in zijn lot beweende hij het eigen lot, dat hem wachtte.'

Shelley heeft altijd den dood voor oogen gehad.

In 't begin van zijn loopbaan reeds. Hij was nog geen twintig jaar, toen hij aan Godwin, den wijsgeer, schreef, om zich wegens overhaasting in al zijn doen te verontschuldigen: ‘Ik zal niet oud worden.’

Godwin troostte hem: ‘Ik zal het niet beleven, dat gij tachtig jaar zijt, maar mijn zoon denkelijk wel.’

Telkens komt echter de doodsgedachte in die deftige briefwisseling met den wijzen Godwin weêr te voorschijn. Toen Shelley eenige jaren later zijn eerste groote gedicht zond, deed hij er dit woord bij:

‘Het is geschreven in de overtuiging, de wezenlijke overtuiging, al is ze niet verwezenlijkt, dat het de beschikkingen waren van een stervende.’

Shelley's vrienden waren van oordeel, dat hij het tot negentig zou kunnen brengen, omdat zijn constitutie sterk en hooge ouderdom in zijn familie de regel was. Maar hij verraste hen soms met vragen als deze:

‘Kunt gij mij niet een kleine hoeveelheid *pruisisch zuur* verschaffen? Ik behoef u niet te zeggen, dat ik voor het oogenblik niet aan een zelfmoord denk; maar ik erken, dat het een groote gerustheid voor me zou wezen, als ik dien gouden sleutel tot de kamer van eeuwigen slaap in mijn bezit had.’

Het was geen aangenomen houding. Hij bewees de oprechtheid van zijn doodsverlangen door de kalmte, waarmede hij het onheil onder de oogen zag, zoo dikwijls hij in levensgevaar verkeerde.

Op een tocht met Lord Byron over het meer van Genève, had hun boot met de golven en den storm te kampen. Een verkeerde manoeuvre deed het scheepje plotseling hellen en buiten stuur geraken; de golven sloegen er over heen. De reizigers schenen verloren, zoo zij hun leven niet door zwemmen konden redden, en Shelley kon niet zwemmen. Het gelukte echter, om zeil en roer weer in bedwang te krijgen en men kon den haven bereiken. Shelley heeft verteld, wat hij toen gevoeld heeft, op deze eenvoudige wijze:

‘Ik ondervond in de nabijheid van den dood een mengeling van gewaarwordingen, waarvan schrik een deel uitmaakte, doch slechts een ondergeschikt deel. Mijn gevoel zou minder smartelijk zijn geweest, had het ongeluk mij alleen getroffen;

maar ik wist, dat mijn tochtgenoot zijn best zou gedaan hebben, om mij te redden, en ik voelde mij terneêr geslagen bij de gedachte, dat hij zijn leven in gevaar zou hebben gebracht, om het mijne te redden.'

De dood had een wondere aantrekking voor zijn geest.

Op een zoelen avond zat Mrs. Williams - de Shelley's en de Williamsen woonden toen samen in de buurt van Spezzia, aan de golf van Genua, - met haar kleintjes op het strand voor de villa. Shelley kwam uit het huis, met zijn bootje achter zich aan, hij schoof het in 't water en noodigde Jane Williams met de kinderen koelte te gaan zoeken op zee.

Zij dacht, dat het slechts te doen was om een poosje onder de kust te verblijven, en schikte zich met haar babies in 't barkje. Onder den last zonk het scheepje tot op een handbreed na in 't water; en tot haar schrik zag Jane den dichter, trotsch op zijn vracht en op zijn zeemanschap, om een voorgebergte heen, naar het diepe, blauwe water roeien. Niemand, die hen kon zien, geen boot in de buurt, en een enkele windstoot, een enkele golf, of een ondoordachte beweging in het vaartuig zelf, van den dichter of van de kinderen, kon het scheepje doen overbuigen, water laten scheppen en onder hen wegglijden.

De dichter dacht aan geen dier mogelijkheden. Hij rustte eerst op zijn riemen, toen hij een grooten afstand had afgelegd. In gepeins verzonken, wist hij niet langer, waar hij zich bevond; gedachten aan het leed, dat hij ondergaan had, maakten zich van zijn geest meester, oude en nieuwe wonden bloedden inwendig.

Door schrik bevangen, hield Jane haar blik gevestigd op den schipper, die haar naar den afgrond dreigde te voeren; zijn hoofd rustte op zijn borst; hij zag er uit als een verslagene, overtuigd, dat zijn hand menschlievend jegens ieder uitgestrekt was geweest, en dat ieders hand tegen hem was opgeheven. Jane zou overal elders medelijden met zijn vertwijfeling gevoeld hebben, maar hij gaf niet eenmaal antwoord op haar vragen. Zij las in zijn oogen het woord: dood. Eensklaps hief hij het hoofd op, zijn voorhoofd verloor zijn rimpels, zijn gezicht klaarde op als door een blijde gedachte en hij riep vroolijk uit:

'Nu moeten wij samen het groote mysterie gaan oplossen.'

Jane, bevreesd hem te hinderen, - want één wrevele beweging zou de boot hebben kunnen doen omslaan, zeide met haar gewone, opgewekte stem:

‘Dankje, thans niet; ik heb meer lust in 't eten, dat ons wacht, en de kinderen eveneens.’

Zij wist hem door haar woorden naar de aarde terug te brengen en te bewegen den tocht huiswaarts te ondernemen.

Nauwlijks was men op ondiepen grond of Jane sprong uit de boot met haar babies op den arm, zoo haastig, dat het vaartuigje omsloeg en de dichter er onder geraakte, als een krab, die in een leege schelp gekropen is.

‘Waarom heb je niet een oogenblik gewacht?’ vroeg Mr. Williams, die toeschoot om te helpen.

‘Dank je wel! O, ik ben het vreeselijkste lot ontkomen; nooit zet ik weer een voet in die afgrijselijke kist. Het groote mysterie op te gaan lossen! Wel, hij is zelf het grootste van alle mysteries. Wie kan ooit zeggen, wat hij van voornemen is? - en 't is alsof hij alles betoovert. Men kan zich een voorstelling maken, van wat andere menschen in een bepaald geval zullen doen; - maar nooit van wat hij zal beginnen. Hij zoekt waar we allen bang voor zijn, den dood. Ik woû dat we weg waren, want ik kom mijn schrik niet te boven.’ (Trelawny.)

Zoo zweefde de verbeelding van den dichter altijd op het randje tusschen leven en dood.

Tusschen twee werelden, zou men kunnen zeggen; werelden, die beiden voor hem even wezenlijk waren, hoewel de eene van die twee voor zijn omgeving een mysterie bleef.

Want het was niet alleen het rijk van den dood, op welks drempel Shelley's gedachten steeds ongeduldig rondwaarden, maar ook met andere mysterieuze vizioenen verkeerde gestadig zijn geest. Hij sprak, hij ging, hij vocht met menschen, die als schimmen verstoven, zoodra men onderzoek deed, naar wat hij als gewone feiten meedeelde. Hij beleefde geheimzinnige avonturen, waarvan hij alleen met groote terughouding vertelde. Een schoone vrouw, die hem haar liefde kwam verklaren, op den dag voordat zij Engeland verliet, was hem in den vreemde gevolgd: in Napels had hij haar zien sterven. Zijn leed over dit raadselachtige voorval was te groot, dan dat hij er over kon spreken.

Soms naderde hij het gebied der zinsverbijstering. Een kleine

indruk was voldoende, om Shelley's verbeelding met macht en voor langen tijd in een bepaalde richting te sturen. Hij zàg dan met die scherpte en dien angst, waarmede men onwezenlijke verschijnsels in den staat tusschen waken en slapen gewaar wordt. Zijn fantasiën waren als die, welke men gewoonlijk aan krankzinnigen toeschrijft. Ja, hij speelde graag met het denkbeeld, dat men hem voor krankzinnig zou houden en in gedachten verplaatste hij zich wel te midden van krankzinnigen.

Hier dreigde erger gevaar dan de dood. Maar de krachtige, fijne geest wist zijn evenwicht te herwinnen; aanhoudende lectuur bracht zijn gedachten op nieuwe wegen; uitgesponnen twistgesprekken met vrienden leidden van het eenzame peinzen af; een rumoerige vroolijkheid, die zich in eentonige grappen openbaarde diende als tegenwicht tegen den angst der beklemmende fantazieën. Dit alles was wel eerder een reactie tegen zijn innerlijk leven, zoodra het te overweldigend wilde worden, maar behoorde toch te zeer tot dat innerlijk leven, om het niet als een deel er van te beschouwen.

Shelley was een boekenwurm; hij was nooit zonder een boek in zijn hand of een boek in zijn zak. En hij disputeerde altijd; hij had maar een meening te hooren uitspreken door een vriend, die in staat was hem het hoofd te bieden, om dadelijk een tegenovergestelde overtuiging te verkondigen. En zijn grappen!

‘Gaat Shelley nog voort met die vreemde *geschiedenissen over den dood van koningen* te vertellen,’ schreef Keats aan een zijner kennissen in 1817. Hij doelde daarmee op Shelley's voorliefde, om een avontuur te acteeren, dat hem in de diligence overkomen was, toen hij een oude vrouw had doen schrikken door met lamentable stem de verzen uit Shakespeare's Richard II te reciteeren:

> For Heaven's sake! let us sit upon the ground,
> And tell sad stories of the death of kings.

‘Bysshe,’ vroegen zijn vrienden, wanneer ze hem wakker wilden schudden, ‘vertoon ons nog eens, hoe je de oude vrouw in Sussex hebt bang gemaakt.’

Dan sprong Shelley op uit zijn hoek, ging in 't midden van de kamer op den grond zitten en met een grafstem zeide hij de heele passage uit Shakespeare op. Wanneer hij tot: ‘All

murdered!' gekomen was, vloog hij met een gil op, en het oude vrouwtje voorstellend, duwde hij het venster open en schreeuwde: 'Conducteur! Conducteur!' tot ontsteltenis der voorbijgangers op straat.

Zijn vroolijkheid had het luidruchtige en, door herhaling van een enkel woord of een enkelen zin, het ietwat tergende, dat de ontspanning kenmerkt van menschen, die te diep in hun gedachten verzonken zijn geweest.

Maar laat ons het kinderlijke van dien geest niet vergeten. De vlugheid, waarmede hij van het eene gevoel tot het andere overging, toonde zich in de gewoonste voorvallen van het dagelijksch leven.

'Hoe kunt ge zulk leelijk goed eten,' zeide Shelley, die over het eten zijn muurvaste theorieën had, tot Southey, toen hij dien dichter in zijn huis een bezoek kwam brengen en hem gebak bij zijn thee zag eten.

Mevrouw Southey was verontwaardigd. Leelijk goed, dat zij zelf vervaardigd had, na alle voorzorgen van reinheid en voortreffelijkheid der ingredienten te hebben genomen! Shelley mocht eerst wel proeven, voordat hij zijn oordeel uitsprak!

En Shelley proefde en ging voort met proeven, tot dat een nieuwe voorraad uit de keuken moest worden gebracht, totdat de huisvrouw eindelijk moest bekennen, dat er in huis niet meer voorhanden was.

Men behoeft nog geen dichter te zijn om inconsequent te wezen in zijn smaak; maar ook de stemming van Shelley kon omslaan door het eerste beste woord, dat zijn fantasie prikkelde.

'Ga nu liever met mij mee,' zei zijn vriend Hogg, toen hij Shelley voor de deur van een woning ontmoette, die hij graag bezocht, omdat hij er schoone, bewonderende dames en een kring van vurige republikeinen aantrof. 'Laat ons samen een wandeling maken, het sentimenteele gezelschap zal wel op eigen gelegenheid voor de galg rijpen.' En Shelley eensklaps rechtsomkeert makende en den arm van zijn vriend vattende, aan 't lachen! zoo luid, dat de rustige bewoners van Pimlico hun ramen openschoven, om te zien wat er gaande was!

Het verhaal bewijst niets, misschien; alleen is het een kleine aanwijzing, een uiterst trillinkje van de groote schommelingen in Shelley's gemoedsleven.

Want hart en wil van Shelley hadden evenals zijn geest,

ieder hun verschillende domeinen, waartusschen zij verdeeld waren, waartusschen zij poperden.

Het verlangen naar vereeniging en broederschap, dat bij een ander slechts een soort beeldspraak is in zijn oogenblikken van verheffing, was voor Shelley een wezenlijk gevoel. Hij was niet alleen poëtisch, wanneer de vlaag van zingen over hem kwam; neen, de behoefte aan uitstorting, de drijfveer der poëzie, bezielde zijn leven. Zijn hart sloeg ongeduldig tegen de verschansing, die persoonlijkheid van persoonlijkheid afscheidt; hij drukte met macht tegen de tralies, die hem hinderden op te gaan in de gemeenschap met alle levende wezens.

Hoe snel gaat het tempo in zijn brieven aan een arme schoolmeesteres, die hij ter nauwernood persoonlijk kende en in wie hij een verwante ziel vermoedde!

‘Als twee harten, hakende naar het geluk en de vrijheid van het menschdom, in elkanders nabijheid vereenigd konden leven, zooals zij reeds vereenigd zijn door vriendschap en sympathie, welk heil stond dan niet te wachten!’ zoo schrijft hij aan zijn geestelijke vriendin, de lange, magere schoolmeesteres, met haar Romeinschen neus, met haar donkere oogen en met de tien jaren, die zij hem in leeftijd vooruit was.

En dan: ‘De vereeniging onzer geesten zal veel meer uitwerken, dan wanneer wij ieder opzichzelf onze krachten inspannen. Ik zie in u het beginsel van een machtig brein, dat eenmaal duizenden zal verlichten. Hoe verlangend moet ik dan niet wezen, daar ik inzie, dat de éene vonk, die in mijn brein schemert, geroepen is, om een vuur te ontsteken, bij welks schijn de natieën zich zullen verheugen.’

Al genoeg! Neen, het is eerst het uitgangspunt van zijn geestdrift. ‘Laat ons onze persoonlijkheden onafscheidelijk dooreenmengelen,’ roept hij uit, ‘en tegen de tyrannen losgaan met de opgezamelde heftigheid van onze talenten en van onzen wil.’

Er is een gloed, die verteert, in deze intellectueele passie.

> And all for nothing!
> For Hecuba!

Tegen zijn eigen onmogelijkheid moet zulk streven het hoofd stooten. De dag kwam, waarop de lichtglans om de personen en om de dingen verbleekte, verdween; en de geestdrift maakte

plaats voor verbittering, het hart trok zich terug in zijn eenzaamheid.

Er komt bijna geen persoon in Shelley's leven voor, dien hij niet vereerd heeft, om zich daarna met schrik weg te keeren. Het is een uitgaan, in volle oprechtheid, en een zich terugtrekken, niet minder oprecht.

En daarmede houdt verband de afwisseling tusschen de zucht om in de wereld werkzaam te zijn en het zoeken van een toevlucht in het rijk der verbeelding.

Ook in dat opzicht is Shelley dichter, dat hij het niet geforceerd was. Hij wilde en hij zou groote dingen verrichten, en nadat de eerzucht van zijn groene jaren vervlogen was, dacht hij er aan een post in Indië te gaan bekleeden.

Want poëzie scheen hem ‘iets zeer ondergeschikts in vergelijking van zedekunde en politiek.’

Zulke schommelingen beschreef zijn wil.

‘Shelley’, verklaarde de vriend, die hem het best gekend heeft, ‘was een slingerplant, sierlijk, schoon en geurig; maar hij kon zich alleen niet ophouden.’

Van zich zelf zeide Shelley: ‘mijn leven is mislukt; één voor één is alles mij mislukt.’

Was het een wraak van het leven, tegenover den man, die de wetten van het gewone leven miskende?

‘Hoeveel groote dichters, als u zelf, meent ge, zou de wereld tegelijkertijd kunnen verdragen, zonder zich geheel en al te ruïneeren?’ vroeg hem zijn vriend.

Het leven houdt niet van dergelijke vernietigers, en Shelley is altijd door diep ongelukkig geweest.

Familie.

't Is niet alleen een wieg, die er voor ons klaar staat, wanneer wij in de wereld verschijnen, ook voor een heele omgeving is gezorgd, die onzen groei beschermt. Die zorg van het leven vindt haar uitdrukking in de familie. Het leven pakt ons stevig bij de hand aan het begin van den weg; dan wordt die leiding zachter, totdat ze ongemerkt in een gewoonte overgaat, of totdat wij met geweld de leiding terugstooten.

Het gezin, waarin Percy Bysshe Shelley opgroeide, rijst

maar vaag voor onze verbeelding uit de verte der tijden. De vader, een deftige, onbeteekenende man, met een beetje humeur en veel goedhartigheid; de moeder, een schoonheid en een verstandige vrouw, met juist dat soort verstand, dat zij haar zoon niet begreep; aanhalige zusjes en een klein broertje.

Op dien wazigen achtergrond, komt met een paar scherper trekken alleen het beeld van den grootvader uit: een oude vrek, die zijn tijd in de herberg doorbracht, pratende (niet drinkende) met den komende en den gaande; verhard tegenover God en menschen, vervuld van haat tegen zijn kinderen, voortgaand maar steeds met schrapen, en in een droom van grootheid levende. De ouderen van dagen herinnerden zich, dat hij in zijn tijd een knappe man was geweest, onweerstaanbaar voor het schoone geslacht, - tweemaal was hij rijk gehuwd; - maar er moest iets met hem zijn voorgevallen, had hij een ongelukkige liefde gehad? of ging het niet geheel richtig bij hem toe? er waren voorbeelden in de familie van....

De grootvader, Sir Bysshe Shelley, doet in sommige opzichten aan graaf Cenci denken, den vader van Beatrice. Hij had een duivelsch pleizier in het verdriet van zijn kinderen, en hij kon zijn oudsten zoon niet zien, zonder hem de volle laag van vloeken te geven.

Men zegt, dat hij zijn kleinzoon, Percy, als jongen, wel lijden mocht. Beiden ontmoetten elkander op één terrein sympathisch. Want ook de aanstaande dichter kon den naam van zijn vader met een reeks van de afschuwelijkste verwenschingen begeleiden. Of hij ze van zijn grootvader geleerd heeft? De overlevering meldt van neen; ook is het niet waarschijnlijk, omdat de vervloekingen van den zoon den aard hadden van een anathema, uitgesproken tegen een boozen geest.

De arme Timotheus Shelley (hij heette Timotheus!) de would-be Lord Chesterfield in manieren, een braaf huisvader, die naar zijn beste weten handelde voor zijn kinderen, maar geen talent en geen karakter, - hoe staat hij hulpeloos voor 't aanschijn der historie tusschen zijn hartstochtelijken sluwen vader en zijn hartstochtelijken genialen zoon!

‘Hij is een nul!’ zeide Percy met een verontwaardiging, alsof die nulliteit een persoonlijke beleediging was, hem, den zoon, aangedaan. ‘Men verlangde dat ik hem liefde zou bewijzen, omdat het *mijn plicht* was hem lief te hebben. Het is

nauwlijks noodig op te merken, dat dwang juist de bedoelde uitwerking miste'.

'Ik heb nooit van mijn vader gehouden'.

Welk een kort geheugen hebben de menschen! Shelley was 19 jaar, toen hij, die een warm, die een edel hart had, dat harde woord in een brief aan Godwin neêrschreef.

Zoover lag toen de tijd nog niet achter hem, dat hij wel degelijk aan zijn vader gehecht was. De zusters herinnerden zich duidelijk Percy's verdriet, toen zijn vader eens ziek lag; en hoe hij telkens naar de deur van de ziekenkamer sloop om te luisteren, of hij iets omtrent den toestand van den zieke kon opvangen.

Dat is de echte Shelley; hij heeft al die vage personen van zijn familie lief gehad. Maar liefde was voor hem een zeer persoonlijke betrekking; hij hield van de menschen, - hij hield van hen, zoolang als zij hem konden meênemen, of zoolang hij meende, dat hij hen kon medenemen in zijn aspiraties.

Toen de jaren waren voorbijgegaan, dat hij zijn zusjes als speelkameraad amuseerde (want als oudste broêr heeft hij ze in allerlei spelen ingewijd), trachtte hij ze tot zijn denkbeelden te bekeeren, en hij heeft geruimen tijd een romantische genegenheid gehad voor zuster Elizabeth, die zijn leerling woû wezen. Maar die betrekking verflauwde, brak af, toen de zuster bezwaren ging opperen en naar anderen luisterde.

Zoo is het Shelley ook met zijn vader gegaan. Dat deze een nul voor hem *geworden* was, kon hij hem niet vergeven.

Er ligt in die houding iets onverdragelijks; waarom zou men het niet toegeven? Ze is zelfs hatelijk door den toon van bravade, waarmede de strijd gevoerd wordt. Maar de krijg van kinderen tegen hun ouders valt gewoonlijk in een overgangsperiode, waarin men onuitstaanbaar is.

Voor Shelley begon die periode, toen hij op de school van Eton was, in zijn zestiende of zeventiende jaar.

Hij, met zijn meisjesgezicht, zijn schuwheid, zijn passie voor lectuur, had eerst veel te lijden gehad. De jongens konden hem sarren, totdat hij stuipen kreeg van razernij.

Zijn linkschheid wees hem aan voor slachtoffer, zijn onhandigheid maakte hem tot het mikpunt der grappen. Ook is hij tot het eind van zijn verblijf op de school altijd in de val geloopen. Maar de meening omtrent zijn karakter beleefde ten slotte een geheelen omkeer.

Men zag wel, dat hij geen lafaard was, al kon hij, al woû hij soms, niet vechten. Hij bukte niet voor een strafoefening, of ze dan van meesters of kameraden kwam. Hij kon kwaadaardig zijn, doch hij was niet valsch. En hij bezat een verstandelijken moed, dien de rest miste. Hij volgde zijn eigen zin, wat er zich ook in den weg kwam stellen, en hij had een zin. Hij gaf om God noch duivel, ook voor de meesters had hij geen eerbied, uit puur gevoel van meerderheid.

Zelfs werd Shelley voor zijn makkers een held, zooals jongens zich helden vormen. En voor zichzelf was hij het ook. Hij hield van wat mysterie, neen, zijn geest had er een innige behoefte aan; en teruggedrongen in zichzelf door het getart der schooljongens hernam hij de macht, die hem toekwam, door middel van zijn verbeelding en door op de verbeelding te werken.

Het was de tijd der proeven met electriciteit en van wetenschappelijke knutselarijen. Shelley, die van de verlichting der eeuw droomde, schafte zich machines en wonderbare vochten aan. Men kon hem op zijn kamer vinden te midden van batterijen en retorten, zijn handen en zijn kleêren bezoedeld met zuren. Wat viel er niet te wachten van iemand, die blauwe vlammen kon vertoonen en schokken kon geven?

‘In 's hemels naam, Shelley, wat doe je toch?’ vroeg hem verontwaardigd zijn leermeester, die, door rumoer in zijn rust gestoord, de kamer van zijn leerling binnenkwam en hem in een kring van vlammen zag staan.

‘Met uw verlof, ik ben bezig den duivel op te roepen.’

‘En wat beteekent deze machine?’ Tegelijk legde de deftige man de hand aan het corpus delicti.

Hij behoefde het antwoord niet af te wachten, want hij sloeg met een smak tegen de wand aan, hij, de steunpilaar der school. De electrische proef was heerlijk gelukt.

De bewonderende jeugd benoemde den toovenaar tot den post van atheïst der school, een eeretitel, dien alleen een aartsbengel zich verwerven kon.

Shelley hield zich toch op een afstand.

Men zag hem dikwijls in gezelschap van een ouden dokter uit de buurt van Windsor, op lange wandelingen in aanhoudende gesprekken. Wat hij van hem leerde? De groote vervloekingen, zeide Shelley. En wanneer de kameraden hem

verzochten, de school op de groote vervloekingen te onthalen, begon hij naar de rij af de verwenschingen, in grooten stijl, tegen alle gestelde machten, zijn vader inbegrepen. Om het vreemde maakten die vloeken opgang, vooral die tegen den vader gericht waren. ‘Toe, Shelley,’ heette het, ‘zeg ons nog eens de vloeken tegen je vader op!’ zooals hij op later leeftijd den schrik van de oude vrouw in de diligence moest vertoonen.

Men kon hem tot alles brengen, omdat hij voor zich alles dorst te wagen.

De wereld, - vooral de wereld, die iets verder van hem afstond, - lag in zulke eenvoudige verhoudingen voor zijn blik daar, dat hij slechts had toe te grijpen, zoo meende hij, om haar onder zijn bedwang te brengen.

Letterkundige roem! Hij had stapels verzen thuis liggen, en zijn eerste roman was gereed. Wat de uitgever hem gaf, wenschte hij voor een feest aan de vrienden te besteden; de rest zou gebruikt worden, om de critici der tijdschriften om te koopen. Sic itur ad astra.

De roman, Zastrozzi, vond een uitgever, maar geen succes. Wat nood! Shelley wou een nieuwen roman in drie deelen schrijven. Daarmee moest hij het oor van het publiek winnen. Of niet winnen! Wat deed het er toe? Eenige literarische naam meer of minder kwam niet in aanmerking bij de aureool, die hij verwerven zou als hervormer der menschheid.

Op dien titel rekende hij, toen hij in 1810, op zijn achttiende jaar, naar de Hoogeschool te Oxford ging.

Onverdragelijk!

Maar dit woord past toch niet op Shelley. Wanneer de droomen van de jeugd zich al te duidelijk formuleeren, mogen ze belachelijk zijn van aanmatiging, - die bespottelijke trots wordt toch weder vergoed door het jeugdige van de denkbeelden en hun oprechtheid.

Beiden, oprechtheid en jeugd, vindt men bij Shelley zonder bijmengsel. Hij is de ridder van ideeën, zichzelf stelt hij achterop. Hij kan zich opwinden, zooals ieder, en zich trotsch voordoen, maar in den grond der zaak is hij zeer nederig, zeer aanhankelijk. Men is dikwijls geneigd hem te veroordeelen; maar met een enkelen onweerstaanbaren trek wint hij het hart terug.

Zoo in Oxford.

Hij vond daar een vriend. Of hij aan de hoogeschool nog iets meer gevonden heeft, blijkt niet duidelijk. Men verneemt slechts, dat hij een collegie over mineralogie heeft bijgewoond, waar de professor sprak over: ‘steenen, steenen, steenen,’ dat een leeraar van zijn collegie hem bij zich riep en hem aanraadde: ‘te studeeren, te studeeren, te studeeren’; en daarbij blijft het. Maar Shelley vond een boezemvriend in Thomas Jefferson Hogg.

Hogg kwam uit het Noorden van Engeland, een man met harde schaal en de stekels naar buiten. Voor zijn sarcasme bleven de menschen op een afstand. Een geboren rechtsgeleerde: om het fijne van een zaak te weten, zou hij er met z'n neus op gaan liggen; een sceptisch menschenkenner. In zijn hart echter niet ongevoelig voor een vlaag van enthousiasme, een beetje, ja zeer romantisch zelfs. Romanesk en sceptisch; 't zijn ingrediënten voor een humorist; en hij is een groot humorist geworden, een humorist op Shelley. De wereld vergeeft hem dat niet.

De lust tot disputeeren bracht Shelley en Hogg bij elkander. Shelley was de man, die over een wereld van stoute gedachten scheen te beschikken; Hogg was de criticus. En dit is het aantrekkelijke dier vriendschap: in zijn eenvoud beschouwde Shelley zijn vriend als den meerdere. Hij had hem lief, omdat hij anders was dan hij zelf, en hij bewonderde hem, om wat hij in zich miste.

Hogg leidde en raadde, maar de plannen kwamen van Shelley.

Een geheime bond van vrijheidsvrienden, die om der wille van hun ideaal hun eigen vrijheid aan banden zouden leggen, vormde de nevelachtige kern dier fantastische plannen. Dat groote werk moest ingeleid worden door het toebrengen van een schok of een reeks van schokken aan de openbare meening: de menschheid moest uit haar slaap gewekt door een explosie.

Waar zou de mijn worden heen geleid?

Voor iemand als Shelley, met zijn rechtafgaan op zijn doel, sprak het van zelf: in het hart der vesting van het bijgeloof. De vraag van het bestaan van een persoonlijk God moest worden opgeworpen en opgelost.

Hogg gaf zijn vriend den vorm aan, hoe dat vraagstuk te behandelen. Geen rhetorica, niets overtolligs; hij moest zijn argumenten opstellen als een mathematisch bewijs;

en het schibboleth van ieder mathematisch bewijs, het ‘quod erat demonstrandum’, de magische formule Q.E.D. moest met volle recht aan het slot van zijn geschrift kunnen prijken.

Compact als een dynamietpatroon, - de stof, welke de Staatskerk van Engeland zou doen springen, in een paar bladzijden samengrijpend, - kwam het geschrift: ‘De Noodwendigheid van het Atheïsme’, in het begin van het jaar 1811 ter wereld.

In Oxford, burcht van het conservatisme, een boekje met zulken titel voor de boekwinkelramen te doen uitstallen onder het oog van wijze en machtige mannen! het was een vermetelheid, die duur te staan kon komen, het was een stoute daad. Men zag er slechts een stoutheid in; het boekje werd verwijderd.

De schrijver eveneens. Ofschoon geen eigennaam op den titel voorkwam, was de atheïst bekend. Shelley werd verzocht ‘even’ in de vergaderkamer te komen. Hij vond daar den rector en twee of drie fellows van het collegie bijeen. Men vroeg hem, of hij erkende de brochure geschreven te hebben. Hij weigerde op een zoodanig gestelde vraag te antwoorden. ‘Dan zijt gij verbannen!’ Men reikte hem een papier met een zegel over.

‘Verbannen, Hogg!’ riep Shelley den vriend toe, dien hij op zijn kamer vond. ‘Ik ben verbannen!’ Nooit had Hogg hem zoo zenuwachtig gezien. Zijn lichaam trilde, het hoofd schudde geweldig. Meer van toorn dan van vrees. Hij kon niet verdragen, dat iemand of iets zich zijn vaart in den weg stelde.

Hogg richtte dadelijk een schrijven aan den rector, om zich partij te verklaren voor zijn vriend. Hij werd geroepen en ontving evenals Shelley een vonnis van verbanning met een papier en een zegel.

De twee vrienden vertoonden zich eerst op het groote plein van het collegie, dat toch niemand hen voor beschaamd zou houden onder hun vonnis; daarna maakten zij hun toebereidselen voor het vertrek naar Londen.

Zij hadden het gevoel, dat er een brug achter hen was afgebroken.

Gelukkig, dat er meer dan één toegang tot het gewone maatschappelijke leven is. Hogg had zijn weg spoedig teruggevonden. Met praktischen zin onderwierp hij zich aan het werk op een kantoor en miste zijn bestemming niet.

Had Shelley een weinig zeemanschap gebruikt, hij zou allicht

den toorn van zijn vader over zijn verbanning van de hoogeschool tot bedaren hebben kunnen brengen. Timotheus Shelley was bereid om redeneeringen aan te hooren en zelf te redeneeren; zelfs liet hij weten, dat ook hij met aanvechtingen van scepticisme te kampen had gehad en had. Hogg verklaarde, dat er met den onden heer best te leven viel.

Doch de zoon verroerde geen voet; hij bleef staan, waar hij stond. ‘Noemt dat personaadje zich een scepticus?’ schreef hij aan Hogg. ‘Als dat redelooze wezen heusch overtuigd was, van wat een mensch door de rede bereiken kan, dan ware hij een schandvlek voor alle rede. Maar hij is geen scepticus; hij is niets, hij is een niet-icus.’

En Shelley voegde een tweede reden van ergernis bij de eerste! Nog geen half jaar na zijn verwijdering van de hoogeschool liep hij weg met de dochter van een ex-restaurateur of koffiehuishouder en huwde het meisje in Edinburg.

Harriet Westbrook was zestien jaar, hijzelf had juist de negentien bereikt; het was een kinderstreek, die verbintenis; maar ook het edelmoedige, dat in een kindergeest ligt, kwam daarbij voor den dag. Om der wille van het meisje had de jonge man een van zijn meest geliefde beginsels prijsgegeven. ‘Godsdienst en huwelijk zijn steeds hand aan hand gegaan’, had hij nog kort te voren geschreven. Wie de eene bestrijdt, verzet zich noodzakelijk ook tegen het andere, en een soort van onzegbare walging overvalt me, wanneer ik aan dien tyrannieken en hoogst onnoodigen band denk, dien het vooroordeel met het huwelijk geschapen heeft, om de energie van den geest te fnuiken?

Het lijdt geen twijfel: wanneer hij de reeks zijner revolutionaire brochures had voortgezet, zou op ‘De afschaffing van God’ ‘De afschaffing van het Huwelijk’ gevolgd zijn. Doch Hogg, de praktische man, redeneerde met Shelley en wist hem te overtuigen, dat hij in dit geval zijn beginsel moest laten rusten.

Dat men voor zijn vader geen duimbreed uit den weg gaat, sluit nog niet in, dat men niet voor den aandrang van een vriend zal bukken.

Daarenboven er was een beeldschoon meisjeskopje in het spel.

Denkelijk zou Shelley zelf in zijn philosophentrots het gewicht niet erkend hebben, dat de bekoring van een paar schoone

oogen in de schaal legde. Zijn hart was gestaald, meende hij. Zijn liefdesbegoocheling en zijn liefdesteleurstelling behoorden reeds tot het verleden. Wanneer hij thans nog brieven wisselde met dames, of het gezelschap van jonge meisjes zocht, zoo was het met het doel een zusterziel te vinden, die hem kon bezielen, of welke hij mocht leiden. ‘Ik ben verliefd op een idée,’ zeide hij, ‘en daarom hebben vrouwen geen macht over mij.’

Doch hoe, wanneer een zusterziel, verteederd door de zorgen haar bewezen, zich in liefde ging hechten aan den ridder der ideeën, ook haar ridder! Hoe, wanneer die zusterziel sprak met den luister van een aanminnig gezichtje, als Harriet Westbrook kon toonen, zoo dikwijls de jonge dichter, de jeugdige martelaar voor zijn geloof, haar kwam bezoeken en haar onderhield over zijn droomen van vrijheid en geluk op aarde!

Zou negentienjarige philosophentrots dien gloed in zijn nabijheid kunnen verdragen, zonder te verteederen, zonder te smelten?

Shelley schaamde zich over zijn beginselloosheid, maar hij liet zich gaan, en hij genoot de onnoozele blijdschap der jonge dagen van zijn huwelijk, daar, in Edinburg, in York of in de streek der Noord-Engelsche meren, of waar zijn ongestadigheid hem heenvoerde.

Dat geluk was niet egoïstisch. Hogg moest in hun buurt wonen en een deel uitmaken van het kleine gezin. Harriet's zuster moest uit Londen overkomen en haar intrek nemen bij de jonggehuwden. De zusterziel, waaraan Shelley zich het naast verwant gevoelde, de schoolmeesteres uit het zuiden van Engeland met den Romeinschen neus en de donkere oogen, ontving eveneens haar uitnoodiging tot samenwoning. Geen zijner plannen wilde Shelley, van wege zijn huwelijk opgeven. Met Harriet en Harriet's zuster vertrok hij naar Dublin, om de Ieren bij te staan in hun verzet tegen de onderdrukking en de kleine familie volgde hem op zijn tochten, waar hij ook heenging.

Doch louter met het feit van het huwelijk had er een verandering plaats gegrepen in Shelley's verhouding tot zijn wereld. De tijd van de ‘innige vriendschappen’ was voorbij. Hogg, de man met het gelaat, ‘dat iemand beter maakte, alleen door er naar te zien, ja, dat de wereld zou hervormen, als ze er maar op staren kon, -’ Hogg, ‘die altijd bij hen zou blijven’, werd een gewoon aardsch mensch, dien de Shelleys

een tijd lang liever niet zagen; en de zusterziel uit het zuiden met de donkere oogen veranderde in een ‘Zwarten Demon’.

Die metamorphose der gevoelens zelf had niets opvallends, - bij Shelley's karakter zou ze vroeger of later toch zijn ingetreden; - het eigenaardige van den toestand was hierin gelegen, dat het Harriet's invloed was, die het afbreken der betrekkingen had bewerkt. De wederzijdsche liefde der echtgenooten maakte, dat zij zich uit hun omgeving terugtrokken: het huwelijk werd een wezenlijke band.

‘De energie van den geest wordt er door gekluisterd’, zoo had Shelley gezegd. Het was de groei van zijn jeugdige persoonlijkheid, welke door het knellen van dien band belemmerd werd; zoo zou hij weldra ondervinden.

Shelley *was* niet te fixeeren. Hij was de Familie ontkomen, hij had de School ver achter zich gelaten; zou hij zich op laten sluiten in het Huwelijk?

Hij begon onrustig te worden, juist, toen hij zich een trouw huisvader had moeten toonen. De omgang met nieuwe bekenden lokte hem aan. Hij had noodig een nieuw verschiet van vriendschapsbetrekkingen voor zich geopend te zien; hij moest kunnen dwepen en ‘zusterzielen’ ontdekken.

Shelley was voor alles een ‘lady's man.’ Hij had aan damesgezelschap behoefte. Hij kon in geen familie komen, of de gansche vrouwenwereld hing aan hem, van de kinderen af tot de grootmoeder toe, ja zelfs de meid had haar beste lachjes over, voor dien langen, slobberigen jongen, die zoo onhandig wezen kon.

De nieuwe betrekkingen, welke hij met de Newtons en Boinvilles en andere hervormsters op maatschappelijk gebied aanknoopte, stoorden zijn rust. Hij kon zich aan die vriendschap nu niet overgeven, zooals de aard van zijn geest hem dreef te doen; maar hij kon er zich evenmin buitenhouden. Ook had hij somwijlen een besef van de nietigheid van al die theorieën en menschen; dan verlangde hij, dat zijn verbintenis met Harriet zou opwegen tegen de gemeenschap met zusterzielen, die hij om harentwille zou moeten prijsgeven; - want hij hield van haar, hij had van haar gehouden. Maar Harriet werd op haar beurt koel, en hij bemerkte, dat hij zijn invloed op haar gemoed verloor.

Het gevoel van eenzaamheid in eigen huis, van een-

zaamheid in de tehuizen zijner vrienden, klom tot een paroxysme van pijn. De gloeiende geestdrift, in staat de wereld om te smelten, werd teruggedrongen binnen zijn verschansingen, en het hartstochtelijke leven stuwde zich op in Shelley's aderen, verwoesting dreigend.

Te midden dier weeën werd de dichter in Shelley geboren. De dichter uitte zich in duistere, wilde klachten, in enkele kreten, die als een gil den zwarten nacht willen doorscheuren, zoekend naar licht achter den voorhang, hakend naar bevrijding uit een chaos. Vooreerst de pijn; - maar lag er dan geen belofte van uitredding in de heftigheid van het leed?

Shelley verbrak den band van het huwelijk.

Ongelukkig degeen, die met zijn geest in een andere wereld geboren is, dan waarin de omstandigheden hem plaatsten. Zoo heerscht er strijd tusschen de natuurlijke en de geestelijke familie, een strijd, die moet worden uitgestreden, zonder ooit te eindigen, in het binnenste van het hart.

Want in het leven is het onmogelijk twee tegenovergestelden te vereenigen. En de bevrijding uit de natuurlijke banden koopt men alleen door smart, vernedering, zonde, - en door het besef, het pijnlijkste van allen, dat de zegepraal nooit volledig kan zijn.

Het hart draagt altijd zijn schuld mede, en, mocht het haar ooit vergeten, wat niet zoo is, het wordt er aan herinnerd door het oordeel der samenleving.

Het ouderlijk huis kan de afscheiding van zijn kind nog vergeven, omdat zijn invloed natuurlijkerwijs alleen de jeugd beheerscht; maar de maatschappij is onverbiddelijk tegenover wie zich afscheidt.

Zoo ligt er meer teederheid dan verdriet uitgespreid over het laatste bezoek, dat Shelley aan zijn familie op Field-Place bracht, ja, een tintje van vage vroolijkheid valt daar waar te nemen, zooals bij bleekzonnige dagen. Het onderhoud daarentegen, tusschen Shelley en Harriet, zijn vrouw, toen hij haar mededeelde, dat hij haar voor een ander verliet is wreed en pijnlijk als een rauwe wond.

Ja, wij zien Shelley zich nog eenmaal te midden van zijn familie bewegen.

Buiten weten van zijn vader, die afwezig was, bracht hij een incognito bezoek aan het ouderlijk huis. Moeder en de twee oudste

zusters waren bijna voortdurend om hem. Hij moest vertellen van zijn avonturen, en hij deed het open en eenvoudig, met de kinderlijke bevalligheid van manieren, die de harten innam. ‘Wat zegt ge wel van mijn jas?’ vroeg hij en ging door de kamer om zijn costuum te laten bewonderen. ‘Het is mijn oude zwarte’, vertelde hij vertrouwelijk, ‘die ik heb op laten maken met een fluweelen kraag en metalen knoopen.’

Dan tokkelde hij met één vinger deuntjes op de piano, die de herinnering naar oude dagen terugvoerden, toen hij een jongenspassie koesterde voor Harriet, - een andere Harriet dan de dochter van den koffijhuishouder, thans reeds lang gehuwd en gelukkig met haar echtgenoot. Dat waren beelden, die tot een heel ver verleden schenen te behooren.

's Avonds las hij gedichten; met een plechtige stem, passend bij het onderwerp, droeg hij de alleenspraak van Faust voor, den geestenbezweerder, en hij bracht zijn hoorders onder den indruk der wondere poëzie.

Ook vergat hij niet de geliefde plekjes, kennissen van zijn kindsheid, te begroeten. Hij maakte wandelingen, maar verkleed; men mocht hem anders in de buurt eens herkend hebben. Daartoe ruilde hij van kleeding met een jong officier, die bij de familie gelogeerd was; en in 't scharlakenroode pak stapte hij rond als een dienaar van den tyran. Zijn zusters noemden hem dan ‘kapitein Jones’ en giggelden over zijn onbehouwen gestalte in den eng sluitenden uniform en over de pet, die hem telkens op den neus viel, omdat zijn hoofd zoo buitengewoon klein was.

Shelley kon deze gelegenheid niet voorbij laten gaan, om zijn afschuw van wreedheid en van bloedvergieten te preêken. En de jonge officier, die zijn uniform had afgestaan, luisterde vol ontzag naar die woorden: een groot man, dacht hij, maar geen militair! En daarbij doelde hij niet op de theorieën, - want een militair kan het bloedvergieten afkeuren, - maar op gang en houding van ‘kapitein Jones’, die het tegendeel waren van stram.

Zoo verdween Shelley uit den gezichtseinder van zijn familie, nog op het laatst begroet met een vroolijken lach van meisjeslippen als een onmogelijken ‘kapitein Jones.’

Hoe scherp steekt tegenover dit familietafereel de samenkomst met Harriet Shelley af, den 14^{en} Juli 1814, toen haar echtgenoot haar kwam melden, dat zijn hart voortaan aan een ander behoorde, die hij zou volgen ‘voor altijd’.

Geen uitvoerige beschrijving is van dat onderhoud overgebleven, gelukkig! Een paar uitroepen slechts, maar die zich in 't geheugen planten als met ruw geweld daar ingedreven.

‘Goede God, Percy! en wat moet ik dan beginnen?’

‘Beginnen! Beginnen!’ zeide Percy en zijn stem sloeg over tot een schril geluid, zooals hem in oogenblikken van heftige opwinding overkwam.

BYVANCK.

Jacob Moleschott.

Vier jaar geleden bevatte *De Gids* een feestgroet, warm en zonnig als Italië's hemel, door den man, wiens naam boven deze bladzijden staat, tot zijnen innig-geliefden vriend: Neerlands grootsten physoloog: F.C. D o n d e r s gericht, toen deze onder toejuiching van de geheele geleerde wereld zijn 70^{en} geboortedag herdacht. En nu 'niet met zeis en met zandlooper, maar met griffel en lauwerkrans'[1] de Tijd tot M o l e s c h o t t komt, om ook hem als zeventigjarigen te begroeten, nu waag ik het in ditzelfde Tijdschrift ter zijner eere mijn stem te verheffen! Staat mij dan niet Faëtons 'roekelooze stoutheid' voor oogen, weet ik dan niet, dat de veder der historie niet in mijn hand past, en dat ik niet in staat ben den lauwerkrans te vlechten, die zijne verdiensten moet bekronen? Ja, dat alles weet ik. En de Redactie van dit tijdschrift, die met vriendelijken maar onafwijsbaren aandrang telkens bij mij aanhield, weet het met mij. Maar beide meenden wij, dat op een feest van dankbaarheid en erkenning enkele struiken van het veld, in der haast en zonder veel overleg bijeengegaard, toch ook tolken kunnen zijn van waardeering, boden, die niet worden afgewezen, al hebben zij geene andere opdracht, dan te groeten, heil te wenschen.... en voor goed te verdwijnen!

Wie meent, dat in de schaduw der platanen, in de rustige rust der zelfvoldaanheid, in de huisbakkenheid van 'pais en vreê' kunsten en wetenschappen het weligst bloeien, heeft de geschiedenis der menschelijke beschaving eenzijdig bestudeerd. Neen! even vaak, ja nog vaker schenken juist storm en onweer,

1) Woorden van Moleschott. Zie Het jubileum van Prof. Donders, Utrecht, v.d. Weijer 1889, blz. 99.

de dofratelende aardbevingen in de menschelijke maatschappij, de felle strijd van nieuwe denkbeelden en aspiratiën, die zelfbewust in dichte drommen aanrukken tegen de oude overgeleverde begrippen, ook in de wetenschap aan de grootste, de meest verdragende, de vruchtbaarste gedachten het aanzijn. En als gij in onze eeuw, de eeuw der natuurwetenschappen, het tijdsgewricht zoekt, waarin de kleurigste, de meest welriekende, de meest onverwelkbare bloemen op het veld der wetenschap ontloken zijn, dan wijst u alles op het jaar 1848, op de daaraan voorafgaande en de daarop volgende jaren, toen

> ‘de dam werd losgebroken,
> Die d' omwentelings'zee bedwong.’

In die dagen deed het eerst de man van zich hooren, die den 9^{en} Augs. 1892 zijn 70^{en} geboortedag viert in de eeuwige stad aan den Tiber. Zoon van een practisch medicus in Noord-Brabants-hoofdstad: Dr. J.F.G. Moleschott, zag hij te 's-Hertogenbosch in hetzelfde jaar het levenslicht, waarin Griekenland de eerste goed gelukte pogingen deed, om het Turksche juk afteschudden, in hetzelfde jaar, waarin twee groote Zuid-Amerikaansche staten: Brazilië en Paraguay zich de onafhankelijkheid wisten te verzekeren. Het is alsof reeds aan zijn wieg onafhankelijksliederen gezongen worden, het is alsof de groote beginselen van vrijheid van gedachte, vrijheid van het woord, den jongen wereldburger het welkom toeroepen en terstond beslag op hem leggen! Maar in waarheid wordt die zin voor onafhankelijkheid eerst recht wakker, als de 15-jarige jonkman het ouderlijke huis verlaat, en een geheel Duitsche opvoeding krijgt, die op het gymnasium te Kleef (1837-1842) wordt begonnen, op de Universiteit te Heidelberg (1842-1845) wordt voleindigd.

Dat zijn vader aan een Duitsch gymnasium boven een Hollandsche Latijnsche school, aan Heidelberg's Universiteit boven één der Nederlandsche Universiteiten de voorkeur gaf, toen het gold, zijn veelbelovenden, op natuurkennis belusten zoon tot een degelijk medicus opteleiden, pleit voor zijn ruim en goed inzicht. Eene nieuwe aera voor de geneeskundige wetenschappen - waarvan men in Nederland nog nauwelijks iets merkte - was aangebroken. De natuurwetenschappen hadden

het juk afgeschud, waarin de natuurfilosofie haar bekneld hield. De geneeskunde had leeren inzien, dat de ‘bronâer’ van al haar kennen en kunnen in de leer van het leven, in de biologie en de physiologie te zoeken was. De leer van het leven had zich zelve tot eene physica en chemie der levende wezens verklaard, en op het geheele gebied der geneeskunde was de methode der natuurwetenschappen meer en meer als alleenheerscheres op den voorgrond gekomen. Maar bovenal was door de schitterende ontdekkingen van Schwann en Schleiden, door het erkennen van de levende cel als het laatste niet verder door het microscoop te ontleden element, waaruit al wat bewerktuigd is wordt opgebouwd, een geheel nieuw veld van onderzoekingen en vruchtbare toepassingen geopend. En terwijl aan Nederland's hoogescholen voor het grootste deel de oude traditiën nog voortleefden, roemde Heidelberg van 1842-1845 op een anatoom en physioloog als Tiedemann, die in zijn klassieke onderzoekingen over de spijsvertering de scheikundige processen deed kennen, die de spijzen in maag en darmkanaal ondervinden, op een physioloog als Th.L.W. Bischoff, die het eerst de ontwikkeling van het zoogdierei door middel van het mikroskoop naspeurde, op een physioloog en patholoog als Jacob Henle, een man ‘die in het bezit van een krachtigen stijl, en eene onverbiddelijk fijne logica, vol attisch zout en beleefde ironie kritiek wist te oefenen op de dwalingen, die nog overal voortwoekerden (serpeggiavano), een man, die voor de weefselleer, de kennis van alle weefsels, waaruit het bewonderenswaarde dierlijke lichaam bestaat, hetzelfde met het mikroskoop deed, wat X. Bichat er zonder gedaan had,’[1] d.i. de mikroskopische ontleedkunde of de weefselleer schiep. Onder zijne leiding, onder leiding van dien op politiek gebied zoo vrijzinnigen, en om zijn staatkundige gevoelens zoo vaak vervolgden J. Henle schreef Moleschott zijn proefschrift, dat den fijneren, mikroskopischen bouw der longen tot onderwerp had, en waarin voor het eerst de bouw der fijne blaasjes, die Malpighi's naam dragen, beschreven en het voorkomenvan gladde spiervezelen daarin aangegeven werd (1845). De jonge man had getoond, dat hij zelfstandig op uitnemende wijze wist te onderzoeken, en de dissertatie, die hem den doctorstitel verschafte,

1) Jac. Moleschott, Salvatore Tommassi e la riforma della medicina in Italia, Roma 1890, blz. 9.

verschafte hem tevens den naam van voortreffelijk histioloog. Maar Moleschott bleef niet ‘glebae adscriptus’ aan Heidelberg hangen. Nog voor dat hij gepromoveerd was, trok hem in zijn eigen vaderland een man aan, wiens verdiensten en wiens karakter in telkens breeder kringen als buitengewoon erkend werden. Het was G.J. M u l d e r ; Mulder die zich zelf als jongeling had toegeroepen: ‘Opwaarts, opwaarts; een man moet gij worden,’ en in wiens woordenboek van het eerste oogenblik, dat hij denken kon, het woord: bezwaren als ‘dingen die men te boven komt’ was gedefinieerd. Het was de hoogleeraar in de scheikunde te Utrecht, die, één der grondleggers der physiologische chemie, het eerst had bewezen, dat er geen verschil bestaat tusschen de stikstofhoudende zelfstandigheid, die het hoofdbestanddeel der plantaardige en die welke het hoofdbestanddeel der dierlijke cellen uitmaakt, en dat de dieren bij hunne voeding ook aan de planten eiwit ontleenen, of zooals hij het zelf uitdrukt, dat ‘het vleesch in het brood aanwezig is, en de kaas in het gras’[1]. Mulder bezat de tooverstaf van het genie. Hij vereenigde jong en oud om zich heen. Hij had een welsprekendheid, die al de gloed en schittering had van het ‘pectus quod disertum facit’, en eene uiterlijke gestalte, die terstond de kranige, zelfbewuste, indrukwekkende, schitterende persoonlijkheid deed kennen. In Mulders huis, aan Mulders tafel, in het najaar van 1844 leerde Moleschott den jongen officier van gezondheid kennen ‘wiens groote donkere oogen helderder straalden dan zijn gouden epauletten,’ en met wien hij eene vriendschap voor het leven sloot, toen hij hem die eerste maal 's avonds naar huis bracht, en bijna den ganschen nacht door al de toenmalige hoofdstukken der physiologie[2] met hem besprak.

Van de drie groote mannen, die ik zooeven noemde: Henle, Mulder, Donders heeft de laatste betrekkelijk den geringsten invloed op Moleschott uitgeoefend. ‘Ik moest de wereld in,’ zoo sprak Moleschott tot zijn dierbaren vriend op 28 Mei 1888. ‘In mij was de storm en drang sterker dan de rust. Gij hebt het anders gemaakt. In u was de rust grooter dan de storm en drang. Gij hebt gehandeld naar het Italiaansche spreek-

1) Zie G.J. Mulder, door Prof. J.W. Gunning in Mannen v. Beteekenis, 1882.
2) Zie F.C. Donders, door Jac. Moleschott, de Gids 1888.

woord, dat zegt, dat de steen, die rolt, geen mos aanzet. Maar de wereld is tot u gekomen'[1]. Neen Donders en Moleschott, schoon beide bekoord door dezelfde studiën, schoon beide padvinders en onderzoekers op het gebied der levensleer, schoon beide geboren in diezelfde Noord-Brabandsche provincie, die ook in de 18e eeuw aan een der meest uitnemende geesten op het gebied van de levensleer der planten: aan Jan Ingenhousz[2] het aanzijn schonk, schoon beide opgevoed in de strenge geloofsleer van het Catholicisme, schoon beide vrijdenkers, zijn geen mannen van dezelfde beweging. In Donders was de ideale, olympische rust; hij wandelde als Plato in de tuinen van Academus, aan wier ingang het beeld der liefde staat en in wier midden altaren voor de muzen en de gratiën zijn opgericht. Met bewonderenswaarde zelfbeperking bakende hij het gebied der wetenschap streng af, en verbood aan de kinderen der verbeelding: 'ces créatures tendres et aëriennes', zooals zij uit de hersenen der denkers en wijsgeeren te voorschijn komen, den toegang tot het gebouw der exacte wetenschap. Moleschott daarentegen is de nimmer rustende kampioen, die den kamp met den draak aandurft en aanvaardt, die, doorkneed in de philosofische leerstellingen der Duitsche denkers het 'qualvoll, uralte Räthsel' onverschrokken onder de oogen ziet, die aan den inwendigen aandrang geen weerstand kan bieden, 'om zijn wijsgeerig standpunt nauwkeurig te bepalen en over de algemeenste beginselen van 's menschen denken' zoo beslist en zoo luid zijn meening te zeggen, dat misverstand onmogelijk is, en ieder die wil, hem hooren kan.

Donders is de natuuronderzoeker, zooals Schiller hem in den 'Spazierzang' heeft geteekend, die sinnend

> Folgt durch die Lüfte den Klang, folgt durch den Aether den Strahl,
> Sucht das vertraute Gesetz in des Zufalls grausenden Wundern,
> Sucht den ruhenden Pol in der Erscheinungen Flucht.

Moleschott is daarentegen 'der Taucher', die voor geen afgronden, voor geen loeiende, bruisende wateren terugdeinst, en zelfbewust zich in de diepte stort, om den weggeworpen

1) Het jubileum van Prof. Donders, blz. 96.
2) J. Ingenhousz, door M. Treub, de Gids 1880. No. 9.

beker te voorschijn te halen, waaruit de mensch de waarheid hoopt te kunnen drinken.

Daarentegen meen ik den rooden draad, die Moleschott aan Mulder verbindt, wel degelijk te erkennen. Niet alleen, omdat van alle physiologische vraagstukken het juist de physiologisch chemische, juist de door Mulder met zooveel meesterschap bewerkte vraagstukken zijn, die Moleschott zoozeer bekoren; maar vooral om de gelijkheid in beider karaktertrekken. Hoe strijdlustig zijn ze beide! Hoe krachtig weten zij op te treden! Hoe onverholen spreken zij hunne gevoelens uit! Hoe innig zijn zij beide overtuigd van de waarheid van Schröders leer, ‘dat zuivere waarneming van inwendige en uitwendige dingen de grondslag is van al ons kennen, dat helder en klaar tot bewustzijn brengen van hetgeen waar en goed is de ware wijsbegeerte moet heeten, dat handelen naar zulke kennis en zulke wijsbegeerte het doel is van onze bewegingen hier beneden’[1)], Ja! dat zijn gelijkgestemde zielen, bewust, dat zij tot iets groots in staat zijn, ingekankerde vijanden van bekrompenheid, strijders met open vizier, en telkens uitrukkend met al de kracht, die in hen is, tegen de dwalingen en verkeerdheden in de wetenschap, in de menschelijke samenleving, in het onderwijs, in de staatkunde, in het geloof!

Men kent Mulders strijd tegen Liebig, vooral in betrekking tot het proteïne, de door Mulder beschreven moederstof van alle eiwitstoffen. Welnu, Moleschott, die Mulder's Proeve eener Physiologische Scheikunde in het Hoogduitsch vertaalt, bindt ook een strijd tegen den beroemden Duitschen scheikundige aan. Maar niet op één enkel punt, neen, op allerlei punten, door Liebig in zijne zooveel sensatie-makende en zooveel bewondering wekkende ‘Chemische Briefe’ ontwikkeld. En dat strijdschrift, waarvan hij de voorrede gebruikt, om Liebig het ‘Sie sind kein Physiologe’ toe te roepen, en hem rondweg te zeggen: ‘Ich würde Ihren Namen gern umgangen haben, wenn ich nicht in Ihren Briefen ein Stück Wissenschaft ehrte, das wir alle gebrauchen möchten, aber ohne Prüfung nicht gebrauchen können’, wordt zijn meesterwerk: ‘der Kreislauf des Lebens’!

1) G.J. Mulder, door J.W. Gunning, blz. 154 en 155.

Voor niets gloeit Mulder zoozeer als voor wetenschap en volksgeluk. De eene schijnt hem de noodzakelijke voorwaarde voor het andere. Maar telkens stelt hij ook het innig verband tusschen volksgeluk en volksvoeding, tusschen volksvoeding en volksgeest in het helderst licht, en hij laat geen gelegenheid ongebruikt, om op al het gebrekkige der volksvoeding in Nederland te wijzen. Moleschott neemt, opgewekt door zijn leermeester Tiedemann, en geheel eens met Mulder's grondbeginsel: '*dat het weten het doen bepaalt*', het onderwerp der voeding van den mensch met al de kracht die in hem is, ter hand, onderzoekt, berekent, vorscht, vergelijkt, en geeft in zijne 'Physiologie der Nahrungsmittel' (1849) een wetenschappelijke handleiding, die door hare helderheid, volledigheid, en oorspronkelijkheid nog heden klassiek mag heeten. Maar niet te vreden met den lauwer der wetenschap zet hij zich neer, om op het voetspoor van Alexander von Humboldt, de wetenschappelijke waarheden omtrent de voeding in zulk een vorm te gieten, dat zij het eigendom van het volk kunnen worden. Nu bant hij uit zijne omwerking alle vreemde namen, spreekt van 'erwtenstof', waar de chemici van 'legumine', van 'zweetzuur', waar zij van 'caprylzuur', van 'bokkenzuur', waar zij van 'caprinzuur' gewagen; en noemt in het geheele werk geen enkelen onderzoeker, daar geen arbeid aan het individu 'eine strahlendere Anerkennung bringen kann, als wenn seine Entdeckung als ausgemachte Thatsache des Volkes Eigenthum wird.' Dit boek - 'die Lehre der Nahrungsmittel' (1850) - draagt hij aan zijn teergeliefden vader op, omdat ook diens streven zich oplost in het pogen, om het volk nuttig te zijn en het te beschaven, en wie dat boek heden doorbladert, vindt daarin telkens gezegden, zooals Mulder ze geuit kon hebben, zooals b.v.: dat 'verstandig inzicht de eenige grondslag is van alle ware zedelijkheid,' enz.

Maar bij alle gelijkheid in karakter, in wetenschappelijke aspiratiën, in maatschappelijk plichtbesef, in wijsgeerige opvatting, tusschen Mulder en Moleschott dient toch ook het verschil tusschen beiden even aangeduid. Immers tegenover den hooghartigen, zelfgenoegzamen, streng Protestantschen, meer of min Puriteinschen, soms harden en hoekigen schrijver van het 'Streven der Stof naar Harmonie' staat de teerhartige, goedige bestrijder van alle 'openbaring', de geestdriftige

ongeloovige, de man van het ‘ohne Phosphor kein Gedanke’ als de groene vallei tegenover den trotschen bergtop.

Intusschen niet Mulder alleen heeft een grooten invloed op Moleschott uitgeoefend. Daarnaast, ik zei het reeds boven, ook de fijnbeschaafde, pittige, geestige, vrijheidslievende Henle. Bovenal echter geraakt de voor indrukken zoo ontvankelijke Heidelberger student onder den invloed van de denkbeelden, die in het Duitschland van 1842-1845 in de lucht hangen: denkbeelden en droombeelden van een eenig, vrij Duitschland, wars van alle verroeste en verouderde dogmata, van een echt democratisch Duitschland, dat de schoone taak voleindigen zal, door de Fransche Revolutie slechts ten halve vervuld. Want naast de gelijkheid moet de ‘vrijheid’ tot eere komen; alle geloofsdwang, alle op traditie berustende autoriteit moeten afgeschaft; alle kleinzielige en kleingeestige inrichtingen in staat en maatschappij moeten worden weggevaagd, en als het type van een eensgezind, vrij volk zal de Duitsche Bond der wereld het voorbeeld geven van ‘Vrijheid en Zelfbestuur’. En als Moleschott in 1847 naar Heidelberg terugkeert, na twee jaar bij Mulder te hebben gewerkt, na voor zichzelf te hebben uitgemaakt, dat hij niet de man is voor de gewone sleur der medische praktijk, dat wetenschap en onderwijs en wijsbegeerte zijn levenstaak zullen zijn, en dat er voor hem en zijne aspiratiën geen plaats is in zijn eigen vaderland, dan vindt hij dáár een geestelijken atmosfeer en ‘Ritter des Geistes’, die de in hem sluimerende denkbeelden doen opvlammen, de reeds opvlammende nog sterker aanblazen, en hem den Moleschott doen worden, van wien leek en geleerde in de tweede helft der 19^{e} eeuw zullen gewagen. Dan sluit zich de jonge privaatdocent in de physiologie aan bij mannen als Auerbach, den gloeienden Spinoza-vereerder, als Schlosser, den beroemden schrijver der bekende ‘Weltgeschichte’, als Hettner, den beminnelijken zachtaardigen aestheticus, den schrijver van de ‘Literaturgeschichte des 18^{en} Jahrhunderts’, als Feuerbach, den stoutmoedigen wijsgeer, om van anderen - ‘j'en passe et des meilleurs’ - niet te gewagen[1)]. En onder den invloed van al die mannen voelt hij, terwijl hij van hen dag aan dag

1) Vergelijk Jacob Moleschott, door. R.E. de Haan, in Mannen v. Beteekenis 1883.

leert en zelf onderwijs geeft, zijn krachten zoozeer toenemen, zijne roeping om als leeraar voor de menschheid optetreden, zoo machtig worden, dat hij ‘thateskräftig und siegesbewusst’ zijn geloofsbelijdenis niet langer voor zich houden kan, en in den ‘Kreislauf des Lebens’ de vlag der monistische verheerlijking van de stof met al de warmte, de kracht en de fierheid ontplooit, die den ‘justum ac tenacem propositi virum’ kenmerken!

‘Impavidum ferient ruinae’! Heidelberg verzaakt den jongen privaatdocent. De Badensche Regeering verbiedt hem verder onderwijs te geven. Twee lange jaren wordt hij verstoken van de gelegenheid, om de schatten van zijn wetenschap mondelings aan anderen medetedeelen; maar hij weet zich gelegenheid te verschaffen, om het hem zoo lief geworden onderzoek op het gebied der levensleer voorttezetten. Na twee jaren roept hem Zurich's hoogeschool als hoogleeraar in de physiologie tot zich (1856). In 1861 het vrijgevochten, opnieuw herboren Italie. Te Turijn - in het Turijn van Cavour en Victor Emanuel - aanvaardt hij het hoogleeraarsambt in de physiologie met eene openingsrede ‘Del metodo nella investigazione della vita’ waarvan inhoud en vorm om het zeerst bekoren. En jaar op jaar opent hij zijne lessen met één van die merkwaardige populair-wetenschappelijke redevoeringen, waarin hij wetenschappelijke feiten klaar en helder voor oogen stelt, en in zulk een kunstvorm, dat de stoutste eischen der aesthetica bevredigd worden. In 1866 Italiaansch burger geworden, juicht hij in 1870 met het geheel vrij geworden Italië, dat zijn Rome herwonnen heeft, en verkondigt in zijn ‘Dei regolatori della vita umana’, dat de juichende vreugde, waarmede Italië op Rome ziet, geene andere beteekenis heeft, dan die van een geestelijke en der vrijheid gewijde vreugde, omdat Italie's kenspreuk ‘Vrijheid van gedachten’ is! 1876 begroet hem als Lid van den Italiaanschen Senaat, 1879 als hoogleeraar in de physiologie aan de ‘Sapienza’ te Rome!

Daar waar hij, frisch van lichaam en ziel, nog steeds de jongeren inwijdt in de physiologie des menschen, met voorliefde steeds de hem door Bischoff op het hart gebondene Embryologie, en de hem door Mulder zoo dierbaar gewordene physiologische scheikunde beoefenend en bewerkend; daar, waar hij nog altijd met zijne leerlingen de vruchten van zijn en hun onderzoek in de ‘Untersuchungen zur Naturlehre des

Menschen', waarvan hij het eerste deel te Turijn uitgaf, jaar op jaar nederlegt; daar waar hij in den Senaat nog steeds het woord neemt, zoo vaak de vooruitgang, de menschlievendheid, de verdraagzaamheid, de wetenschap, de volkswelvaart, de volksgezondheid zijn steun eischen, zoo vaak de onwaarheid, de bekrompenheid, de kleinzieligheid tot afweer nopen; daar waar hij zijn levensdoel vervult om der lijdende menschheid te dienen, en der denkende menschheid voor te gaan, daar in de hoofdstad van het Italië van Giordano Bruno en Savonarola, van Dante en Ugo Foscolo, van Rafaël en Michel-Angelo, van Galilei en Volta, van Santorini, Spallanzani en Morgagni, van Baglivi en Salvatore Tommassi, daar moge hem, den wijsgeer, den dichter, den natuuronderzoeker, den, bioloog en medicus de feestgroet welkom zijn, die hem uit de lage landen zijner geboorte, uit het land van Erasmus, Rembrandt, Huygens, Boerhave en Donders wordt toegezonden!

Hoe gaarne had ik in dezen feestgroet, behalve op de door Moleschott zoo uitnemend bewerkte leerstukken der voeding en der stofwisseling, ook nog het licht laten vallen op zoovele andere voor de physiologie belangrijke hoofdstukken, die zijn naam als dien van een fakkeldrager noemen: op het verband tusschen licht en leven, op de beteekenis der witte bloedlichaampjes, op de beteekenis der lever voor de vorming van de gal, enz.! Maar tijd noch plaats laat iets meer dan een feestgroet toe! En ik heb in dien feestgroet nog uit te drukken, hoe Moleschott's werken, in mijn oog, steeds de heerlijke eigenschappen van den maker, den *ποιητης* voor den geest roepen, in gloeiende woorden eens geschilderd door den man, die zich 'geen zoon der lauwe Westerstranden' noemde, en wiens levensopvattingen en levensbeschouwingen lijnrecht tegenover die van Moleschott staan. Gevoel, verbeelding, heldenmoed - ziedaar 'de gaaf der poëzy' - zoo zong Isaac da Costa. En in den Nederlandschen geleerde, wien deze feestgroet geldt, die aan de boorden van den Neckar, aan het meer van Zurich, aan de oevers, 'dove 'l Po discende', en aan den Tiber Nederland's eer hooggehouden heeft en hooghoudt, zijn niet alleen een natuuronderzoeker, een geneesheer en een wijsgeer - zooals hij het zelf van Salvatore Tommassi getuigt - innig versmolten, maar ook de gaven van gevoel, verbeelding, heldenmoed 'tot ééne ondeelbre kracht verbonden!'

‘GEVOEL!’
Gevoel dat plotseling ontwaakt,
Zich uitbreidt, meedeelt, brandt en blaakt,
Met telkens aangegroeid vermogen.

Gevoel voor zijne leerlingen, dien hij - hoe zou hij anders zulk een uitnemend docent zijn? - het warmste hart toedraagt, en voor wie hij, zoo vaak het noodig is, in de bres springt[1]. Gevoel voor zijne vrienden, die hij lief heeft met eene aanhankelijkheid, waarvan H. Hettners ‘Morgenroth’ misschien op de meest roerende wijze getuigt! Gevoel voor de ongelukkigen, de verdrukten, de kranken naar lichaam en geest. Gevoel voor het schoone in de letterkunde, waarmede hij zich zoo vereenzelvigd heeft, dat hij als een Oostersche Nabob de schoonste gevleugelde woorden van de beste dichters der menschheid, vooral van Duitsche en Italiaansche dichters, de gouden munten en parelen van 's menschen dichten en denken met kwistige hand om zich heen strooit; gevoel voor het schoone in de toonkunst, die hij zelf beoefent; gevoel voor het schoone in de beeldende kunsten, dat hem, den adept van Hettner en Schrader, telkens in gloed doet ontsteken, als hij van aangezicht tot aangezicht de meesterstukken van Italie's kunst gade slaat! Alle de edelste gevoelens, die in eens menschen ziel trillen: ouderliefde en kinderliefde, liefde voor de vrijheid, voor het vaderland, voor de menschheid, zij bewegen hem zóó, dat hij, waar hij het onrecht bestrijdt, door zijn verontwaardiging, waar hij het ware, schoone en goede verheft, door zijn geestdrift zijne lezers en hoorders overreedt, overtuigt, meesleept!

‘VERBEELDING’. Lang zijn wij de tijden voorbij, waarin het ideaal van natuuronderzoek door de goed geprepareerde photografische plaat of door het zachte was, dat in Edison's phonograaf de geluiden in zich opneemt, en ze, zonder er iets van zich zelf bijtevoegen, weer teruggeeft, verwezenlijkt scheen. Lang zijn wij de tijden voorbij, waarin de verbeelding als één der eigenschappen van den geest beschouwd werd, die bij natuuronderzoek geen woord heeft mee te spreken, of, waar zij het hoofd opsteekt, geknot moet worden, omdat zij op dwaalwegen leidt. ‘De verbeeldingskracht in de wetenschap’ - onze Van 't Hoff, die haar in zoo hooge mate bezit, dat hij voor

1) Vergelijk J. Moleschott. Chi è il Dott. S. Fubini? Roma 1880.

zijn geest de atomen en hunne plaats in de ruimte in helder lichtende vormen ziet opdoemen, heeft haar terecht in zijne inaugureele redevoering geprezen - zij boezemt ons door haar verleidelijk schoon[1] geen schrik meer in. Zij is voor den vooruitgang der wetenschap even onmisbaar, als de waarneming en de proefneming. Zij is het, die tusschen beide de brug slaat, een brug, die ja in het ijle niet kan uitloopen, maar ook voor bepaalde menschengeslachten de stevige, onwrikbare verbinding kan blijken tusschen de werelddeelen der verschijnselen en gedachten! Verbeelding! Da Costa bevroedde het niet, toen hij de schoone regelen neerschreef:

> Verbeelding, grijpende om zich heen,
> En machtig het Heelal tot één
> Een enkel denkbeeld te verbinden!

dat hij daarmede ook de stoute conceptie van Moleschott's wijsgeerig stelsel, dat hij daarmede ook het monisme of materialisme verheerlijkte! Welk een geweldige aandrang, welk een Herculische kracht wordt er toe vereischt, om die buit der verbeelding:

> Haar buit! De Toekomst en 't Verleden,
> Haar buit! Natuur's verborgenheden,
> Haar buit! De hemelen en de aard,

zoo te ordenen, dat gij alle die duizenden en millioenen verschijnselen in den makrokosmus en den mikrokosmus, in de levende en in de doode natuur, in het lichamelijk en in het zieleleven van mensch en dier voor u zelf en voor anderen, als de uiting van *één, één enkel* verschijnsel: de eeuwige beweging der stof weet af te beelden! En welke heerlijke werken schept die verbeelding, wanneer zij, zooals in Moleschott's redevoeringen, gedragen door de dorst naar kennis, gedragen door de edelste humaniteit, door de verdraagzaamheid, door den eerbied voor de meening van anderen, door den zin voor het schoone, kunstscheppingen in het leven roept, die door de harmonie van vorm en inhoud een organisch geheel zijn, en gelijken op:

1) Moleschott, Ursache und Wirkung in der Lehre vom Leben, 1867, blz. 8.

't aarde en luchtverbazend snellen
Des aad'laars, die de zon ontmoet!

Maar bewonder tevens den MOED, den HELDENMOED, om uwe verbeelding zoo den teugel te vieren, en alles, alles te zeggen, wat gij weet, en wat zij u heeft toegefluisterd! Gij weet het vooraf, dat gij tegenspraak zult ontmoeten, tegenspraak van vrienden en vereerders, die er u vriendelijk op zullen wijzen, hoe gij uwe begrippen en stelsels wel aan de werkelijkheid hebt ontleend, maar niet zooals de natuurwetenschappelijke methode eischt, in elk bijzonder geval aan de werkelijkheid hebt kunnen toetsen[1]; hoe tegenover uw ‘Mihi constat’ het ‘Ignoramus’, het ‘Onverklaard en onverklaarbaar’ staat! Tegenspraak en tegenwerking van zoovelen, die gij met de beste bedoelingen in hun heiligste gevoelens krenkt; tegenspraak van de zelftevredenen, de vadzigen, de onverschilligen, tegenwerking van hen, die met hun ‘Precies mijn ideé’ op de lippen geen begrip hebben van den moed, die tot het luide verkondigen van uw stelsel vereischt werd! Ja! één van Moleschott's meest lichtende eigenschappen blijft zijn Heldenmoed. Zijn geheel leven is een aaneenschakeling van moedige gedachten, moedige woorden, moedige daden! Fier en open zegt hij, wat hij meent, dat gezegd moet worden, niet vragend naar zijn eigen stoffelijk belang, niet lettend op zijn eigen lust of leed, onverschillig voor goedof afkeuringen, waar tegenover zich zelf, waar tegenover anderen. Als het zijn moet, zegt hij aan hetgeen hem het liefste is, de hardste, de rauwste waarheden. Zoo ontziet hij zich niet, in 1848 in een Duitsch wetenschappelijk tijdschrift[2] de bekrompene, kleingeestige toestanden in zijn geliefd vaderland aan den kaak te stellen, en zijne verontwaardiging over het feit, dat in een land, waarin een Donders en een Van Deen leven en werken, een onbekende tot het bezetten der leerstoel in anatomie en physiologie aan 's lands eerste Hooge School geroepen wordt, in de volgende woorden lucht te geven: ‘Niederland habe den Muth, sein provincielles Ich zu verläugnen, sich in dem herrlichen Augen-

1) Zie o.a. De eenheid des Levens, door Dr. B.J. Stokvis, *de Gids*, 1865, blz. 25.
2) Archiv. f. phys. Heilk. VII, blz. 473. Het stukje is getiteld: Die medicinische Lehranstalten in Niederland.

blick der Wiedergeburt eins zu fühlen mit dem grossen Deutschen Vaterlande! Kein Preussen, kein Oestreich, kein Holland sondern Deutschland! Das ist die einzige Losung, von welcher Niederland sein Heil zu erwarten hat.' Maar hij heeft ook den moed, zich zelf te verloochenen, zijne toen geuitte denkbeelden 'dwaas' te noemen, en openlijk en plechtig in zijne eigen moedertaal, zijne in 1848 geschreven woorden te herroepen. Die herroeping bevat de meest sympathieke ontboezeming voor de onafhankelijkheid van zijn geliefd Nederland, terwijl hij door daad en woord voortgaat, van zijn innige liefde daarvoor te getuigen.

Moleschott's ongeëvenaarde, opwekkende, verjongende moed, om te leeren, te denken, te werken verheuge nog lang Italië en Nederland! Met dankbaren trots noemen wij, zonen van de lage landen, den Italiaanschen hoogleeraar, den Romeinschen Senator één der onzen. Met zelfverheffing noemt hem Rome den hare, want zij heeft hem in al zijne grootheid erkend, en geplaatst op de plaats, die hem toekomt! Maar niet slechts Italië en Nederland, neen de geheele beschaafde wereld, die wetenschap en wijsbegeerte, vrijheid van gedachte en vrijheid van het woord, de rechten en plichten van de menschheid, en die van het individu hoog houdt, zal den 9^{en} Augs. in gedachten een lauwerkrans leggen aan de voeten van den man, die in de schaduw der Sint Janskerk geboren, in de 'Sapienza' te Rome de wijsheid leert, die te Heidelberg, Zurich, Turijn en Rome een school heeft gesticht van jonge, krachtige beoefenaren der levensleer, en die niet voor zich zelf, maar voor de geheele menschheid leeft: 'non sibi, sed aliis'!

B.J. STOKVIS.

Gedichten.

I. Incognito.

Keert weêr de kroonprins, dien zijn vader zond
Naar vreemde landen, zonder pracht of praal,
Dan vraagt de koning naar het reisverhaal
Van hem, die wandelde over 't wereldrond.

- Uw zoon onwaard was 't liefdeloos onthaal
Dat ik, o vader! bij de menschen vond.
Slechts één herkende me aan mijn lokkenblond,
Viel mij te voet en bood me een koningsmaal.

Tuchtig die volkren niet met vuur en zwaard,
Doch schenk dien éenen vorstlijk gunstbetoon,
Weze ook wellicht die éene uw gunst onwaard.

Was 't reine liefde of lage lust naar loon?
Ik wil 't niet weten: zwervend over de aard,
Was 't woord mij welkom: ‘Heil u, koningszoon!’

II. Meeuwen.

O de blanke meeuwen, angstig fladdrend boven 't zwart getakte
van der schepen mastenwond!
Naar de steden heengedreven door den geesel van het Noodlot,
dat wat leeft als slaven houdt,
Mat en machtloos nederstrijkend uit den winter-tintelhemel,
blauw doorschijnend als kristal!
O de wilde vrije meeuwen, vleugelkleppend over 't ijsvlak!
O der meeuwen hemelval!

Zoekt geen voedsel bij de menschen! 't Eigen Ik is menschen-afgod,
't hart dat m'in hun boezem vindt
Is zoo koud en hard als 't ijsvlak en zoo liefd'loos zijn hun daden
als de wreede Noordewind.
Zoekt geen meelij bij de menschen! vlucht van hier met forschen
wiekslag,
meeuwen, op uw vrijheid trotsch!
Grootsch van kalme doodsverachting, wacht de stonde der bevrijding,
eenzaam, op een hooge rots!

III. Toovergoud.

Eens dwaalde ik alleen, in een sprookjeswoud:
Daar nam mij, al zingend, een fee bij de hand.
- ‘Kom mee, kom mee naar het Feeënland!
Daar zal ik u geven een schat van goud.’

Ik ging met haar mee naar het Feeënland,
Zij vulde mijn handen met toovergoud.
Toen zong ze me in slaap, in het sprookjeswoud
En stak, om te spelen, het bosch in brand.

'k Werd wakker en vlood uit het sprookjeswoud.
Zij klapte in de handen van pret om den brand...
Wat was nu mijn schat uit het Feeënland?
- Wat dorre bladeren, geel als goud!

IV. Tuin.

Bruin ligt de poel waar blauwgroene eenden baden
Loom hangt het loover in den middaggloed.
De blanke banken blaakren langs de paden,
Begoniaperken bloeien, rood als bloed.

In blauw boezroen, houdt keurig, zonder ijver,
De lindelaan een tuinknaap met zijn hark.
Een nuffig bruggetje overspant den vijver,
't Gras is fluweel, als van een engelsch park.

Geen vogel fluit; in 't zonlicht bromt een hommel.
En, als geslagen honden, janken droef
Machines in fabrieken - en een schommel
Knarst aaklig op zijn hengsels, knerpend stroef.

En de eenden kwaken, kleppend met de vlerken,
En 't water wasemt onder 't hemelblauw.
En slepend luiden klokken van twee kerken
En uit de verte antwoord een klooster flauw.

O bloem van wanhoop, in mijn ziel ontloken,
Zuig hier venijn, als 't kindje moedermelk,
Tot, zoet bedwelmd, mijn wil, voorgoed gebroken,
Wegzwijme in 't zwellen van uw reuzenkelk!

V. Stadstuintje.

In muren van steen is het tuintje gevat,
Als het kerkhof van een provinciestad.

Geen andere bloemen bloeien hier
Dan treurroos, violen en violier.

Op de planten fladdert een witte kapel.
Elk perkje gelijkt een terpje wel.

Genageld tegen de muren staan
Magere boompjes met stoffige blaân.

Verzengd is het gras en de lucht is stil;
Geen vogel, die hier nestelen wil.

De ziellooze hemel is blauw en strak...
Ik wou dat mijn hart nu in stukken brak:

Dan zou 'k het begraven in 't rozenperk
En gaan door de wereld, verjeugdigd en sterk.

VI. Wanhoop.

O de heele kamer is zóo vol wanhoop,
Al zet ik open venster en deur,
Al brengt mij de Meiwind,
   - een stoeiend vleikind -
De lauwe zoetheid van meidoorngeur!

O de heele woning is zóo vol wanhoop,
Al sleep ik mijn schreden door tuin en gang!
Door de kamers kruipt ze,
   langs de trappen sluipt ze,
Met loerende oogen maakt ze me bang.

O de heele stad is zóo vol wanhoop!
In de stille straten loopt ze aan mijn zij,
In de huizen huist ze,
   in de boomen ruischt ze...
Waar zal ik vlieden haar heerschappij?

O de heele wereld is zóo vol wanhoop!
Ik drink haar adem in elke lucht.
Als ze in 't graf niet wachtte
   en grijnzend lachte,
Dan was ik lang al in 't graf gevlucht!

VII. Hemelvaart.

De slang van Eden heb Ik vertreden,
Toen ik drukte op den aardbol mijn blanken voet.
In een lelieregen ben ik opgestegen,
Omstuwd van een sneeuwwitten duivenstoet.
Op mijn lippenrozen lag het morgenblozen
Van den godgezondenen zegedag.
En in 't uchtendkrieken, tussche' een wolk van wieken,
Wapperde sneeuwwit mijn vredevlag.
O mijn stem zou breken, als ik 't uit wou spreken,
De weelde der wereld door mij bereid,
Toen ik ver reeds de aarde als een ster ontwaarde,
Uit de blinkende zalen der zaligheid!

Met de melk van mijn borsten, voor die uitgedorsten,
Laafde ik het godskind, mijn Liefdezoon.
Als een vloed van rozen, op die troosteloozen
Liet ik vallen het bloed van mijn Liefdezoon.
De handen geheven, zag ik Eva beven,
In haar lokkensluier geknield bij 't Kruis.
Uit den Boom van Eden was het gesneden:
Zij luisterde nóg naar het bladgeruisch.
Aan den Boom van Eden, met zijn blanke leden,
Hing de levende vrucht van mijn liefdedroom.
Maar de slang van Eden heb Ik vertreden,
Toen zij kronkelde in 't bloed, bij den Boom.

HÉLÈNE SWARTH.

Dramatisch overzicht.

T. Maccius Plautus. Het Spookhuis (Mostellaria). Vertaling van M.B. Mendes da Costa. Vertoond door Amsterdamsche Studenten, 28 Juni en 2 Juli 1892.

Er komt gelukkig wat afwisseling in de manier waarop de Nederlandsche studenten hunne feesten inrichten en het geld ‘onder de menschen brengen’, zooals men dat noemt. Utrecht gaf het goede voorbeeld in April 1891 met de Oedipus-voorstelling, later met eene merkwaardige tentoonstelling van moderne schilderijen, en Amsterdam heeft dat voorbeeld gevolgd door de inrichting der onovertroffen keuze-tentoonstelling en door de opvoering van Plautus' *Mostellaria*. Wanneer onze studenten nu nog aan hunne feesten onder een of anderen vorm, de wijding weten te geven eener onbekrompene liefdadigheid, aldus het geld brengende onder de menschen, die het 't dringendst behoeven, dan zal niemand meer het recht hebben, hun feestgenot hun te misgunnen en zullen zij zich met een gerust hart, en zonder gevaar van in hun vreugde gestoord te worden, aan hunne vermaken kunnen overgeven.[1)]

Van de beide tooneelvoorstellingen te Utrecht en te Amsterdam komt de eer toe aan den heer M.B. Mendes da Costa. Na de goedgeslaagde Oedipus-voorstelling, die een waagstuk mocht heeten, ondernam hij de voorbereiding der opvoering van een blijspel van Plautus, wat ik haast een vermetelheid zou willen noemen.

1) In 1867 werd aan de Utrechtsche Maskerade een rondgang (collecte) verbonden - in den trant als dat in Frankrijk bij de *cavalcades de bienfaisance* geschiedt -, die een vrij aanzienlijk bedrag opleverde ten bate van de behoeftigen der verschillende gezindten. Waarom werd dit sedert niet herhaald?

In *Oedipus* werd ons een treurspel vertoond, waarvan de hoofdinhoud als aan de meeste toeschouwers bekend verondersteld mocht worden, en dat, ondanks zijn gruwelijkheid, door zijn grootschen aanleg, zijn verheven eenvoud niet nalaten kon, ook bij een onvolkomene vertolking indruk te maken. Door de rustige bewegingen en het langzame tempo voor de voordracht vereischt, kon er, na zorgvuldige studie, ondersteund door muziek en decoratief, iets van gemaakt worden, dat een artistiek genot gaf. De tragedie verscheen ons gehuld in het waas der mythe en daaraan ontleende zij eene bijzondere bekoring. De slagen van het noodlot, waaraan Oedipus is blootgesteld, de langzame maar zekere tred, waarmede hij zijn ondergang te gemoet gaat, de lichamelijke foltering, welke hij zichzelven aandoet, grepen machtig aan, terwijl het optreden van het koor, de melodramatisch-muzikale begeleiding aan het geheel een zekere wijding gaven, welke op spelers en toeschouwers beiden haren invloed deed gelden.

Maar nu het Plautinisch blijspel. Het onderwerp: een zoon die, met behulp van een slimmen, listigen knecht, zich tracht te redden uit de moeielijkheden, waarin de onverwachte terugkomst van zijn vader hem gebracht heeft, staat zooveel dichter bij ons, is zooveel begrijpelijker dan de Oedipus-legende dat men bij een 19de-eeuwsch publiek grooter belangstelling voor het Latijnsche blijspel zou verwachten dan voor de Grieksche tragedie.

Toch is dit niet zoo. Niet alleen is een soortgelijk onderwerp als dat van de *Mostellaria* door de nieuwere blijspeldichters herhaaldelijk op het tooneel gebracht, maar de wijze waarop Plautus zijn stof bewerkt heeft, maakt het stuk voor ons slechts matig aantrekkelijk. In de eerste plaats is de zeer sterke locale kleur van het blijspel hiervan de schuld. Al dragen de personen Grieksche namen - als Romeinen waagde men het in de eerste tijden van het blijspel niet, ze ten tooneele te brengen - het zijn wel degelijk Romeinsche zeden en gewoonten welke bij Plautus vertoond worden; en zoo geven zijn stukken ons een beeld van de Romeinsche beschaving in den tijd van de Punische oorlogen. In den jeugdigen lichtmis uit *Het Spookhuis*, Philolaches, wiens belangrijkste bezigheid schijnt te bestaan in het offeren aan Wijntje en Trijntje, en die om zijn hartstocht te kunnen botvieren, zijn vader Theopropides op de schandelijkste wijze om den tuin laat leiden; in den slaaf Tranio, het verdorvenst, sluwst en brutaalst exemplaar

van zijn ras, hebben wij ongetwijfeld typen te zien, die in Rome aan de orde van den dag waren. Het kan uit een ethnographisch oogpunt van belang zijn, deze exemplaren van een verdorven ras te leeren kennen: in het bijzonder die slaven, aan wie de Romeinen de opvoeding hunner kinderen toevertrouwden, en die dit vertrouwen niet beter wisten te beantwoorden dan door de zonen hunner meesters in te wijden in alle mogelijke ondeugden, in de eerste plaats in de kunst om hunne ouders te bedriegen; maar wij, die in de nakomelingen van die slaven, in de *valets* der Fransche comedie, heel wat geestiger en koddiger typen hebben toegejuicht, kunnen in hen, als tooneelhelden, maar matig vermaak scheppen.

Plautus staat aan den aanvang der Romeinsche tooneelletterkunde, en al volgde hij Grieksche meesters na, de blijspelen, welke hij ons achterliet, in het bijzonder dit *Spookhuis*, volgens sommigen het oudste van de twintig welke aan hem worden toegeschreven, zijn blijspelen in de lange kleeren, Zij zijn dit door hunne langdradigheid, door hunne onbeholpenheid en door hunne onhebbelijkheid, gebreken welke door verschillende grappige tooneelen, - zooals dat waarin Tranio Theopropides wijs maakt, dat het in zijn huis spookt, het tooneeltje met den woekeraar, en, in het laatste bedrijf, het oogenblik als Tranio aan 's meesters wraak ontkomt door op het altaar te springen - niet goed gemaakt worden.

Het is te begrijpen dat het publiek, hetwelk in Plautus' dagen de tooneelvoorstellingen bezocht, de *Mostellaria* naar zijn smaak heeft gevonden en uitbundig toegejuicht. Maar waaruit bestond dat publiek? Men kan dat wel gissen, wanneer men weet, dat het theater in dien tijd niet een vast gebouw was, maar uit een tijdelijk opgeslagen houten gevaarte bestond, en dat de toeschouwersruimte, openstaande voor alle burgers, ook voor vrouwen en kinderen, geen zitplaatsen bevatte. Eerst in 194 v. Chr., tien jaar voor Plautus' dood, kregen de Senatoren een afgezonderde plaats, de *orchestra*, de halfrondte vóór het tooneel, welke in het Grieksche theater voor het koor bestemd was, maar in het Romeinsche theater, waar geen koor gebezigd werd, voor de toeschouwers beschikbaar bleef. Het is wel te denken, dat dit zeer gemengd publiek, dat niet, gelijk het Grieksche, het tooneel als een hoogere kunstuiting beschouwde, maar eenvoudig naar den schouwburg trok om er, gedeeltelijk in zijn eigen straattaal, kluchten als die van Plautus te zien vertoonen, wel verre van aan de platheid en ruwheid van taal en voorstelling, de grap-

pen van twijfelachtig gehalte (bijv. over de folteringen, waaraan de slaven te Rome blootstonden. *Mostellaria* I. 1.) aanstoot te nemen, zijn hart er aan ophaalde, en op luidruchtige wijze zijn tevredenheid zal hebben te kennen gegeven. Voor een ander, kleiner deel van het publiek, verbeeld ik mij, zullen de woordspelingen bestemd zijn geweest, waarmede Plautus kwistig placht om te gaan, en wier overbrenging in het Hollandsch zeker niet tot het gemakkelijkste deel van des heeren Mendes' taak heeft behoord; terwijl wel slechts een zeer klein aantal toeschouwers het oor zal geleend hebben aan Plautus den moralist, wanneer hij, zooals in den monoloog van Philolaches (I. 2.), aan zijn kluchten ernstige raadgevingen verbindt en den vos de passie laat preeken.

Of de heer Mendes da Costa in zijne vertaling van de *Mostellaria*[1] Plautus volle recht heeft laten weervaren, daarover mogen de klassieke litteratoren oordeelen, tot wie hij zijn ‘woordje vooraf’ heeft gericht. Maar dat hij zijn vertaling in lenig, pittig, geestig Hollandsch geschreven heeft, zullen weinigen tegenspreken. Fraai en smaakvol, een meesterstukje op zich zelf, dunkt mij de eenigszins uit den toon slaande, maar in zijn soort merkwaardige alleenspraak van Philolaches.

Gespeeld werd er met intelligentie en geest, met lust en toewijding, al zou een vlugger tempo van voordracht, een sneller wederwoord en levendiger samenspel, de matheid en breedsprakigheid van sommige tooneelen temperend, de klucht meer tot haar recht hebben doen komen. Maar ik betwijfel het, of de voortreffelijkste vertaling en de onberispelijkste vertooning (waarvoor tevens een vervulling van vrouwenrollen door vrouwen zou vereischt worden), dit blijspel, dat ik, enkele kluchtige tooneelen en vermakelijke typen daargelaten, in zijn geheel als een voor ons verouderd en verstorven blijspel beschouw, levend zouden hebben kunnen maken. Plautus *tout crû - crû* is hier wel vaak het rechte woord - is voor den lateren en laatsten tijd, dunkt mij, niet anders te genieten dan als curiositeit.[2]

Dat hebben ook de tooneelschrijvers begrepen, die van Plautus

1) T. Maccius Plautus. Het Spookhuis (Mostellaria). Blijspel in vijf bedrijven. Vertaling van M.B. Mendes da Costa. Amsterdam, P.N. van Kampen en Zoon. 1892.
2) Daarom zou, indien men nog eens een of ander blijspel van Plautus mocht willen vertoonen, een opvoering in de oorspronkelijke taal m.i. de voorkeur verdienen.

partij hebben willen trekken voor het tooneel. Aan een letterlijke vertaling hebben de meesten zich niet gewaagd.

Toen Hooft de *Aulularia* navolgde in den *Warenar*, meende hij niet beter te kunnen doen dan er een Amsterdamsch blijspel van te maken, gelijk Brederoo, Terentius' *Eunuchus* navolgende, aan *Het Moortje* een echt Amsterdamsch karakter had weten te geven. Molière toonde zich in zijn *Avare* zeker niet minder zelfstandig tegenover Plautus, toen hij - om slechts dit ééne groote verschil in het karakter van den hoofdpersoon te noemen - van Harpagon niet een man van geringen stand maakte, gelijk de Euclio uit *Aulularia*, die, terwijl hij zijn schat bewaakt, letterlijk gebrek lijdt, maar een man van aanzien, die equipage houdt, lakeien in zijn dienst heeft en, op zijn manier, partijen geeft.

Van de *Mostellaria* bestaan verschillende navolgingen.[1)]

Het eerst gaf in 1501 Berrardo van het stuk een zeer vrije vertaling, die als bijzonder vloeiend geroemd wordt. Maar reeds in 1545 begon een ander Italiaan, Bentivoglio, onder den titel *I fantasmi* Plautus' blijspel te bewerken en er een eenigszins moderne kleur aan te geven. Basilio, de vader van den jongen lichtmis Fulvio, komt in Bentivoglio's bewerking terug, niet uit Egypte, maar uit het Heilige land, en het tooneel met den buurman, van wien Fulvio het huis heet gekocht te hebben, heeft bij den Italiaan meer levendigheid dan in het oorspronkelijke, doordat de goedige buurman in het bezit is van een minder goedige huisvrouw, die van den verkoop van het huis niets weten wil, en den ouden heer met geweld uit hare woning jaagt.

Tot de navolgingen van de *Mostellaria* heeft men ook gerekend een blijspel van Larivey (1550-1612) *Les esprits*. Dit blijspel is echter niet anders dan een vrije vertaling van de *Aridosia* van Lorenzino de Medicis, in welk stuk alleen het tooneel voorkomt dat aan Plautus' klucht zijn naam gaf: de spookhistorie. Voor het overige heeft het meer met de *Aulularia* gemeen.

In een Fransche comedie van latere dagteekening, *Le comédien poète*, van Montfleury (1674), kan het eerste bedrijf als navolging

1) Wie van hetgeen ik hier in het kort mededeel meer wil weten, raadplege Carl von Reinhardstoettner. Plautus. Spätere bearbeitungen Plautinischer Lustpiele. Ein Beitrag zur vergleichenden Litteraturgeschichte. Leipzig, Wilhelm Friedrich. 1886.

van de *Mostellaria* beschouwd worden. De jonge Damon heeft tijdens de langdurige afwezigheid van zijn vader met vrienden en vriendinnen goede sier gemaakt, en de groote zaal van het huis tot een theater ingericht, waarop o.a. de nederdaling van Aeneas in de onderwereld vertoond wordt. En wanneer nu de vader onverwacht terug keert en zijn woning wil binnengaan, tracht de knecht, Crispin, hem hiervan af te houden, door hem te waarschuwen dat de duivel daarbinnen huishoudt. De oude man slaat er geen geloof aan en wil toch binnen; maar daar springt de deur open en vader Damon staart met ontzetting in de hel met al haar ap- en dependenties. Duivelen omsingelen hem en voeren hem met zich mede.

Van heel wat beter gehalte is de bewerking, welke den dichter van *Le Joueur*, Regnard, tot maker heeft, en als *Le retour imprevu* bekend is. Dit blijspel in één bedrijf en in proza werd in 1700 voor het eerst opgevoerd. Met groot talent heeft Regnard Plautus' breedsprakige vijf bedrijven tot één onderhoudend bedrijf weten te condenseeren, er bovendien nog enkele trekken uit de *Aulularia* aan toevoegende. Clitandre heeft tijdens zijns vaders afwezigheid geducht huisgehouden; de pachten geïnd en de opbrengst verteerd; kostbare schilderijen ver beneden de waarde verkocht; de bosschen laten verkoopen ‘om een beter uitzicht te hebben’, en bovendien nog heel wat schulden gemaakt. Terugkeer van Géronte, den heer des huizes, die zich, als bij Plautus en bij nagenoeg al de andere navolgers van den Latijnschen dichter, op een hartelijke verwelkoming verwacht. ‘Hoe gaat het mijn zoon?’ vraagt hij tot Merlin, den Regnard'schen Tranio. ‘Mes deniers ont-ils bien profité entre ses mains?’; en het antwoord luidt: ‘Il a mis vos affaires dans un état dont vous serez étonné sur ma parole.’ Een onbarmhartig schuldeischer, van wien Clitandre een groote som heeft opgenomen, opent Gérontes oogen ten opzichte van het gedrag van zijn zoon; maar terstond is Merlin bij de hand om hem te vertellen, dat Clitandre geld geleend heeft, ten einde voor tien duizend kronen een huis te koopen, dat er meer dan vijftien duizend waard is. Die aankoop van het huis is het hoofdmoment in *Le retour imprévu*; de spookhistorie wordt alleen maar terloops gebruikt om Géronte te beletten zijn woning binnen te treden.

Regnard heeft in het ééne bedrijf, waaruit zijn blijspel bestaat, nog gelegenheid weten te vinden, om het te verrijken met enkele nieuwe tooneelen en met een type, dat bij Plautus niet voorkomt.

Het is dat van een tafelschuimer, een zoogenaamden markies, die zich tot taak heeft gesteld den jongen Clitandre te ontbolsteren. Wanneer men hem gelooven mag, dan zijn de resultaten van zijn onderricht verrassend: ‘Il n'est pas reconnaissable depuis qu'il me hante, ce petit homme; il est vrai que je n'ai pas mon pareil pour débourgeoiser un enfant de familie, le mettre dans le monde, le pousser dans le jeu, lui donner le bon goût pour les habits, les meubles, les équipages. Je le mène un peu roide; mais ces petits messieurs-là ne sont-ils pas trop heureux qu'on leur inspire les manières de la cour, et qu'on leur apprenne à se ruiner en deux ou trois ans?’

Het zijn allervermakelijkste tooneeltjes, waaruit *Le retour imprévu* bestaat. Regnard's zin voor verrassingen en verwarringen kwam hem hier goed te stade en hij heeft dit kleine tooneelspel zoo levendig en frisch weten samen te stellen, dat men van al die overbekende toestanden geniet als waren zij fonkelnieuw.

Ook het Engelsche tooneel bezit vertalingen en navolgingen van de *Mostellaria*. Vooreerst in een gedeelte van *The English traveller*, een ‘tragi-comedy’ van Thomas Heywood (1582-1640) in rijmlooze verzen, een zeer verdienstelijk werk, waarin enkele trekjes van Plautus geestig geretoucheerd zijn. Waar bijvoorbeeld in het tooneel van het spookhuis, aan het slot van het tweede bedrijf, als Tranio Theopropides wil overreden om te vluchten, de laatstgenoemde vraagt, waarom hij (Tranio) dan zelf niet vlucht, luidt het antwoord bij Plautus: ‘pax mihist cum mortuis’; bij Mendes da Costa: ‘de dooden laten mij met rust’. Heywood geeft er een pikanter draai aan en laat den knecht Reynald antwoorden: ‘The ghost and I are friends’.

Fielding (1707-1754) behandelt in *The intriguing Chambermaid* de bekende stof, maar blijkbaar nam hij Regnard's *Retour imprévu* tot model.

Eindelijk vinden wij nog bij den Deenschen dichter Holberg (1684-1754) in het blijspel in drie bedrijven *Huus-Spögelse* (Het huisspook) een fraaie bewerking van de *Mostellaria*.

Als minder bekend mag ik veronderstellen, dat Von Einsiedel, de voorzitter van het Appellationsgericht te Jena, die in Goethe's tijd tot den Weimarschen dichterkring behoorde en verschillende stukken van Plautus en Terentius voor den Hofschouwburg vertaalde, ook eene vertaling schreef van de *Mostellaria*, die onder

den titel ‘Das Gespenst’ den 29en April 1807 te Weimar eene eerste en eenige voorstelling beleefde.

Zoo heeft dit blijspel van Plautus, evenals zijn *Amphitruo*, zijn *Aulularia*, zijn *Menaechmi*, zijn *Miles gloriosus* en nog enkele andere, zijn weg gemaakt door alle eeuwen en door alle landen. Hier vinden wij de gedachte en uitdrukking van Plautus letterlijk gevolgd en trouw weergegeven in de nieuwe taal; elders heeft het oorspronkelijke een gedaantewisseling ondergaan, zich geplooid naar zijn veranderde omgeving en met de taal ook den toon, de vormen van het land en den tijd zijner nieuwe verschijning aangenomen. Trouwer en verstandiger zonen dan Philolaches en zijn slag, hebben zij die na Plautus kwamen, de hun toevertrouwde bezittingen niet door het venster geworpen, maar ze vruchten laten dragen tien- en twintigvoud.

J.N. VAN HALL.

Letterkundige kroniek.

La débacle par Emile Zola. Paris, Charpentier et Fasquelle. 1892.

De objectiviteit, welke van den epischen kunstenaar geëischt wordt, zijn plicht om buiten en boven zijn onderwerp te blijven staan, rustig beschrijvend, analyseerend, zonder dat aandoening of verontwaardiging de hand doet trillen, hebben wel zelden een romanschrijver op harder proef gesteld, dan ze het Zola deden, toen hij in *La débacle* den verschrikkelijken oorlog van 1870 met zijn nasleep, de Commune, te boek stelde. Nog na twee-en-twintig jaar schrijnt de wond, die toen geslagen werd, staat daar als een schandmerk van den burger-oorlog de schilderachtige ruïne van het Palais de la Légion d'honneur, dringen de herinneringen aan dien noodlottigen tijd telkens met geweld naar voren.

Wanneer wij, die de gebeurtenissen van '70 en '71 enkel van hooren zeggen kennen, die destijds slechts uit de verte de rampen vernamen, welke het ons sympathieke Frankrijk troffen, nu nog met diepe ontroering het relaas van dien oorlog lezen, hoe moet het den Franschman dan niet te moede zijn geweest, die, maanden achtereen, uit officieele en niet officieele bescheiden, uit onderzoekingen op het terrein van de worsteling, uit mondelinge mededeelingen van hen, die den oorlog meêmaakten, stuk voor stuk, tooneel voor tooneel, dat bloedig drama in al zijn gruwelijke bijzonderheden weer voor zich zag opleven? Of zou het waar zijn wat Brunetière voor eenige jaren aan Zola verweet, dat hij zelf maar weinig belang stelt in de geschiedenissen, welke hij ons verhaalt, in de personen, welke hij beweert te teekenen, in die werkelijk-

heid, waarvan hij de vertolker meent te zijn? Geloove het, wie 't wil! En indien er al van die beschuldiging iets waars mocht zijn ten aanzien van de vorige romans van den schrijver der *Rougon-Macquart*, dan tart ik toch een ieder haar vol te houden tegenover een werk als *La débacle*.

Ondanks de groote zorg, waarmede Zola zich er op toelegt om recht te doen en, zonder parti-pris, de oorzaken zoowel van de nederlagen van het Fransche leger als van de overwinningen der Duitschers in het licht te stellen, om met onbenevelden blik de gebeurtenissen te beschouwen en met kalme hand het relaas ervan neer te schrijven, voelt men toch telkens het hart van den Franschman kloppen van medelijden of trillen van verontwaardiging bij hetgeen de geschiedenis hem te boek te stellen geeft.

Er is herhaaldelijk beweerd, dat de roman van observatie en experimentatie dien Zola meent te schrijven, onder zijne hand een romantische, straks een symbolische roman wordt; dat hij zoowel zijn levende personages als de levenlooze natuur in het groot voor zich ziet, op het dubbele vaak van hunne ware grootte, en met deze reuzengestalten het epos van zijne schepping bevolkt, ten koste van die werkelijkheid, welke hij zoo trouw beweert te copiëeren. Heeft echter bij het schrijven van *La débacle* de machtige realiteit van het onderwerp Zola zoo aangegrepen, heeft de noodzakelijkheid om die ontzaglijke massa documenten te ordenen en den gang der nog zoo recente geschiedenis trouw te volgen zijne verbeelding in toom gehouden, zeker is het dat hij in geen zijner vorige werken gematigder, minder gewild buitensporig, met meer ingehouden kracht is opgetreden, dan in de eerste twee gedeelten van zijn nieuwen roman. Dieper, ernstiger indruk dan van deze vierhonderd bladzijden heb ik dan ook vroeger nooit van Zola ontvangen.

De opzet reeds is een gelukkige greep. Om ons dezen oorlog van nabij te doen zien en in zijn noodlottigen gang te doen volgen, kon de schrijver geen geschikter middel kiezen dan ons Maurice en Jean, een gewoon soldaat en een korporaal, van Mülhausen naar Sedan te doen vergezellen.

Reeds in het eerste hoofdstuk, op dien Augustusavond van 1870 in het kampement nabij Mülhausen onder den met zware wolken bezetten hemel, ontvangt men een indruk van den erbarmelijken toestand der militaire intendance, het daarmee samenhangend gemis

aan tucht - *ventre affamé n'a pas d'oreilles!* - welke, gevoegd bij de onkunde der legeraanvoerders, het Fransche leger spoedig moesten doen bezwijken tegenover een leger waarvan de generale staf uit zoowel praktisch als wetenschappelijk uitmuntend gevormde officieren bestond, waarin bij de minderen het plichtgevoel en de discipline voorbeeldeloos waren, en waarvan de intendance volkomen berekend bleek voor hare, op vijandelijk gebied dubbel moeielijke, taak.

Daar, in dat kampement van twaalf duizend man, behoorende tot het 7e legercorps onder generaal Felix Douay, aan welke de taak is opgedragen om de opening van het Schwarzwald te bewaken, in afwachting dat de militaire promenade van Straatsburg naar Berlijn een aanvang zal nemen, is gebrek aan alles en heerscht de grootste verwarring. De magazijnen te Belfort, die hen van alles moesten voorzien, waren leeg: geen tenten, geen vleeschketels, geen flanellen gordels, geen legerapotheek, geen hoefijzers, geen brandhout zelfs om er hun soep op te koken. En toch wat velen nog het meeste beangstigt, is dat men daar reeds twee weken lang werkeloos doorbrengt. Waarom kon men niet vooruit? Is niet elke dag vertraging een kans minder voor de overwinning?

Maurice, de jonge soldaat, de Parijzenaar, die tot nu toe als boulevardier zijn leven verkwistte, maar meegesleept door de algemeene geestdrift, het geweer en den ransel heeft opgenomen, die eigenlijk te zwaar zijn voor zijn door het Parijsche leven verzwakt lichaam, is vol vertrouwen. En hij wordt daarin gesteund door zijn luitenant Rochas, den mageren Franschen troupier, die in Afrika gevochten heeft en te Sebastopol en te Solférino, die het Fransche leger voor onverwinnelijk houdt, en den bezadigden Elzasser Weiss te lijf wil, omdat deze, die de degelijke voorbereidingen en de enorme troepenbewegingen in Duitschland heeft waargenomen, bedenkelijk het hoofd schudt, nu hij ziet hoe slecht alles in Frankrijk is geregeld.

Dan komen de tijdingen, dat Mac Mahon te Froeschweiler geslagen is en Frossart te Spicheren, en wanneer eindelijk het brandhout, waarop den vorigen dag te vergeefs gewacht is, twaalf uur te laat is aangekomen, wanneer van het eene eind van het kamp tot het andere het vuur brandt, het water in de ketels begint te koken en de manschappen zich verheugen in het vooruitzicht op een lang ontbeerde verkwikkende soep, dan komt onverwacht het

bevel om zoo spoedig mogelijk op te breken. Men heeft vernomen dat de Pruisen den Rijn bij Huningen overtrekken; wacht men, dan is de terugkeer naar Belfort wellicht afgesneden. En nu begint de terugtocht, tengevolge van slecht gegeven en slecht uitgevoerde bevelen, in de grootste verwarring. Een aantal soldaten, uitgeput van vermoeienis en honger, is ver van de anderen afgeraakt; in hun moedeloosheid, zedelijk en lichamelijk verlamd, werpen zij hunne geweren en hunne ransels weg; en als de korporaal Jean, het type van den kalmen berustenden Franschen boer, die zijn plicht doet zonder morren, omdat het land zijn dienst vordert, rapport opmaakt van het voorgevallene, durft men niet te straffen. Geen discipline, geen straf op insubordinatie - en zulk een leger zal Frankrijk moeten verdedigen!

Op het zien van die terugtrekkende, haast vluchtende troepen wordt ook de bevolking der streken, waar zij doortrekken, door angst bevangen, en allen, die kort te voren nog met een glimlach op de lippen den zegetocht naar Berlijn tegemoet zagen, vluchten nu als voor een naderenden storm, alles medenemende wat draagbaar is, het vee voor zich uitjagende over den stoffigen brandenden weg.

In de deurpost van een eenzaam gelegen woning staat een lange magere oude vrouw; grijze haren fladderen uit haar muts; dreigend steekt zij de magere armen naar de vluchtende soldaten uit en terwijl zij met een breed gebaar van het westen naar het oosten wijst, krijscht zij met schelle stem hun toe: ‘Kanalje! lafaards! lafaards! Dáár is de Rijn niet! De Rijn is daarginds! Lafaards!’ En de onverdiende verwijten - deden zij iets anders dan gaan, waarheen anderen hen zonden? - striemen hun het gelaat als zweepslagen.

Te Belfort blijven zij acht dagen, wachtende op tijdingen, op orders van het hoofdkwartier, en dan eindelijk komt weer plotseling het bevel tot vertrek. Per spoor, in beestenwagens op elkaar gepakt, gaat een dronken bende - in brandewijn was hun uitgereikt wat zij in levensmiddelen hadden behooren te ontvangen - waarheen? wist niemand. Eerst loopt het gerucht: naar Straatsburg; dan verneemt men dat het 106^{e} regiment zich in het kamp van Châlons, waar ook de keizer is, bij het groote leger zal aansluiten. Doch de trein houdt niet te Châlons op, maar te Reims. Daar ontvangen zij order te kampeeren. Blijkbaar bestaat het plan dat zij op Parijs terug zullen trekken om daar den vijand af te wachten. Twee dagen later is alles weêr veranderd: niet naar

Parijs, maar naar Verdun gaat de marsch, Bazaine tegemoet. Den rug keerend naar Parijs, trekken zij oostwaarts. Voort gaat het door de dorre vlakten van Champagne naar den kant van de Ardennen, maar bij al die tegenstrijdige bevelen, die telkens veranderde plannen, de wanorde die er in alles heerscht, het gebrek aan voldoende approviandeering, het wachten zonder reden en het opmarscheeren zonder doel, begint ook bij den minst ontwikkelden soldaat langzaam het angstig gevoel te ontwaken, dat zij slecht worden aangevoerd en op goed geluk her- en derwaarts gedreven worden, hun ondergang te gemoet.

Het is een regel, dat in een drama niets zoozeer er toe bijdraagt om het publiek in spanning te houden als de wetenschap, die men heeft van den noodlottigen afloop van een of anderen samenloop van handelingen. Datzelfde ervaart men bij de lezing van dezen roman. Wij weten, hoe die marschen en contre-marschen moeten uitloopen op de catastrophe van Sedan, en nu is er niets spannender dan dit ongelukkige Fransche leger langzaam het noodlottig punt te zien naderen, door de Duitsche troepen, die steeds in zijne nabijheid zijn, teruggedrongen, afgesneden van de kans op een terugtocht, omsingeld van twee kanten, geplaatst als tusschen twee kaken, die, wanneer zij zich sluiten, alles zullen vermorzelen.

Zola heeft dit alles met groote soberheid, zonder jacht op effect geschilderd, ons in de beide soldaten, Jean en Maurice, en hunne onmiddellijke omgeving het geheele, diep aangrijpende drama van dien oorlog voor oogen stellend. Een natuurlijk effect wordt telkens verkregen, wanneer men bij tusschenpoozen, als een schim op den muur, den keizer ziet verschijnen, den lijdenden zwijger, met den pijnlijken trek op het door de kwaal die hem foltert vertrokken gelaat, en den droomerigen, waterigen blik; den man die, van nature moedig genoeg, op het oogenblik dat er gehandeld moet worden verlamd schijnt, onmachtig om een besluit te nemen; die nu, rustig en zwijgend, zijn noodlot afwacht, zich roekeloos blootgevend, op het slagveld den dood zoekend, die nog niets van hem weten wil; en die, als de strijd na Sedan beslist is en alle verdere wederstand hopeloos, bij de gedachte aan al dat vergoten bloed, en al de verantwoordelijkheid welke hij daarvan draagt, dit bloedbad niet langer kan aanzien, en, voor het allerlaatst bevelend, last geeft om de witte vlag te hijschen, waardoor aan de slachting een eind moge komen.

De legende, waarvan ook Zola op verschillende plaatsen van zijn roman zich de tolk maakt, wil, dat keizerin Eugénie den keizer tot den oorlog heeft aangezet, dien zij als h a a r oorlog beschouwde, en dat zij daarna, gesteund door den ministerraad, met het doel om, het mocht kosten wat het wilde, den troon van Frankrijk voor haren zoon te redden, den keizer op allerlei wijze belet heeft, naar Parijs terug te keeren. Zij derhalve zou de hoofdschuld dragen van den verpletterenden afloop: de capitulatie van Sedan en al wat daarop gevolgd is. Op zeer krachtige wijze is de waarheid van deze overlevering onlangs betwist door een bekend Fransch letterkundige, Augustin Filon, den schrijver van *Violette Mérian*. Filon maakte in 1870, als gouverneur (of hoe zijn titel luiden mocht) van den keizerlijken prins, deel uit van het hof der Tuileriën. Hij beschrijft keizerin Eugénie als ‘une nature toute d'instinct qui hésite et se trouble dès que l'instinct ne la conduit pas’; soms volgzaam, soms bang als een kind; ‘ne sachant rien de ce qui s'apprend, mais sachant tout ce qui se devine’, en die, op het oogenblik wanneer alles wankelt en beeft, in staat is om mannen te leiden en gerust te stellen, ‘marchant droit comme un aveugle dans le brouillard, qui, alors, est le seul voyant’. Men heeft gemeend, dat het de keizerin was, die eigenlijk regeerde. Zij heeft er geen oogenblik aan gedacht. Zij was de volgzame leerling van den keizer, zijn echo; zij bewonderde hem met geheel haar ziel. Een sprookje is het woord dat men haar toeschrijft: ‘C'est ma guerre!’; dat woord is nooit gesproken. En wil men weten, wat deze Spaansche gevoelde voor Frankrijk, haar aangenomen vaderland? Op het oogenblik, dat te Saint-Cloud de depêche in cijferschrift kwam, vermeldende de dubbele nederlaag te Forbach (op de Spicherer hoogten) en te Woerth (6 Aug. 1870), was Filon daar ook. En wat was het eerste woord, dat de keizerin sprak, na het vernemen van de ramp? ‘*La dynastie est perdue, il ne faut plus penser qu'à la France*’. En met dat woord, zegt Filon, stemden al hare volgende handelingen overeen. Zij had alleen de redding van het land op het oog, toen zij, zonder er het recht toe te hebben, het wetgevend lichaam bijeen riep; toen zij den keizer verhinderde naar Parijs terug te keeren, waar hij den dood zou gevonden hebben en de uitbarsting van den burgeroorlog zou hebben verhaast; toen zij ten behoeve van het republikeinsche Frankrijk een beroep deed op de keizers van Rusland en van

Oostenrijk. Geen enkel man - zoo verklaart haar verdediger - heeft in die dagen zijn plicht zoo goed gekend en zoo goed vervuld als keizerin Eugénie....

De geschiedenis heeft zeker haar laatste woord over dit en over andere quaestiën, den oorlog van 1870 rakende, nog niet gesproken. Daarom mag hetgeen een ernstig man als Filon getuigt, onze aandacht niet ontgaan.

Den schrijver van *La débacle* zal intusschen de eer niet onthouden mogen worden van in menig opzicht met groote zelfbeheersching er naar gestreefd te hebben, onpartijdig te zijn. Dit blijkt ten duidelijkste uit zijn poging om ook den vijand recht te laten wedervaren. Op meer dan ééne plaats stelt hij het goed gewapende, goed aangevoerde, gedisciplineerde Duitsche leger, dat, aangevuurd door een *élan* van vaderlandsliefde, recht op zijn doel afging, tegenover de verbijsterde en verbasterde, wanordelijke Fransche legerkorpsen, die noch de noodige aanvoerders, noch de noodige wapenen, noch de noodige manschappen bezaten, en, als vaartuigen zonder roer en zonder kompas, aan het toeval en aan het spel van de golven waren prijsgegeven.

In zijn volle en beste kracht zien wij Zola, wanneer hij een aangrijpende episode uit het bloedige tijdperk schildert, gelijk de wanhopende, heldhaftige verdediging van Bazeilles, het dorp dat als het ware het middelpunt vormde van den slag van Sedan en waar de mariniers onder bevel van Martin des Paillères zich te verdedigen hadden tegen de Beiersche troepen onder Von der Tann. Met ingehouden adem volgt men dit ontzettend drama, waarin de kracht van de wanhoop wonderen verricht. En wanneer men zich de schoonste gedeelten uit *La débacle* te binnen brengt - waartoe, onder meer, het tooneel van de ambulance te Sedan, de moedige tocht van Henriette Weiss naar Bazeilles, de verzoening van Honoré en Silvine, behooren - dan is het telkens weer de verdediging van Bazeilles, welke in onze herinnering vooraan blijkt te staan, als het aangrijpendste, verheffendste, tegelijk als litterair kunstwerk, door geen ander tafereel uit dezen roman overtroffen.

Uit een oogpunt van kunst zou ik het derde gedeelte van *La débacle*, waarin de verschrikkelijkheden van de capitulatie en van de krijgsgevangenschap, van het beleg van Parijs en van de Commune zijn bijeengebracht, gaarne gemist hebben. Daar was voor meer dan één afzonderlijken roman stof, die thans, naar het schijnt

in der haast, in een paar honderd bladzijden is moeten worden samengedrongen. Men vindt hier niet meer den breeden, kalmen gang van de eerste twee gedeelten, welke eindigen met de catastrophe van Sedan. Er is iets onduidelijks, onsamenhangends en onrustigs in, een te-veel, gelijk bij voorbeeld het relaas van de onmenschelijke gruweldaad: het slachten - er is geen ander woord voor - van den Pruisischen spion. En al is het slot, waar het sterfbed van den tot de Commune overgeloopen Maurice door den gloed van het brandende Parijs beschenen wordt, grootsch en dichterlijk opgevat, de indruk van het geheel wordt door dit derde gedeelte eer geschaad dan bevorderd.

Zeker is het een door en door smartelijk, pijnlijk boek; een, dat, half geheelde wonden weder openrijtend, uit het geschiedboek van Frankrijk een bladzijde opslaat, welke men eruit zou willen scheuren. Maar toch, dat boek moest geschreven worden; en dat het, behalve met een machtig talent en met een eenige kunst van groepeering en samenvatting der groote massa's, met conscientie geschreven is, met stipte nauwkeurigheid in de vermelding van plaatselijke bijzonderheden, kleine voorvallen en groote gebeurtenissen, getuigde nog onlangs, in zijn belangrijk opstel in de *Revue des deux Mondes* van 15 Juli, het Academielid de Vogüé, die in 1870 deel uitmaakte juist van diezelfde brigade, waarin Zola het middenpunt van zijne handeling geplaatst heeft. Dat Zola die gebeurtenissen zag door zijn temperament; dat hij, gelijk de Vogüé hem verwijt, met wat al te sombere kleuren en wat al te veel in één tint de mannen van 1870, hoog- en laaggeplaatsten, geschilderd heeft, kan waar zijn; maar waar is het ook, dat hij in personen als Weiss en Jean die zooveel gezonder en krachtiger figuren deed optreden, welke Frankrijk in staat hebben gesteld tot dien zes maanden langen wederstand, door de Vogüé eenig genoemd in de annalen der nieuwere oorlogen, en waaraan de naam van Gambetta onafscheidelijk is verbonden.

Wanneer Jean, de jonge korporaal, uit het venster van het kamertje in de rue des Ortiers, waar Maurice den laatsten adem uitblies, Parijs in vlammen ziet, en zich de opeenstapeling van rampen herinnert die Frankrijk troffen: de voortdurende nederlagen, de verloren provinciën, de milliarden door den vijand als oorlogsschatting geëischt en, als slot van dit alles, den onteerenden burgeroorlog, dan heeft deze zoon uit het Fransche boerenvolk, ondanks

al wat hem het hart verscheurde en zijn levensgeluk schijnt vernietigd te hebben, nog het gevoel, alsof, boven die stad in vuurgloed, de eerste schemering van een nieuwen dag begint te gloren. Hij meent daarin een belofte te zien voor wie hopen en werken wil. Al ligt de verwoeste akker braak, al is de woning verbrand en in puin gevallen, de jonge man gaat de toekomst in met het vaste voornemen om, ernstig en volhardend, mede te arbeiden aan het groote en moeielijke werk: de wederoprichting van Frankrijk. En hoe hij en de zijnen daarin geslaagd zijn, welk een veerkracht en een levenskracht dat Fransche volk heeft toonen te bezitten, dat in 1870 uit de rij der volken scheen weggevaagd, hebben zelfs de vijanden van toen meer dan eens bewonderend erkend.

Bibliographie.

Van de Noordkaap naar het Kremlin en Alhambra. Reisherinneringen door N.J. Singels. Leiden S.C. van Doesburgh. 1892.

Eenen reiziger, die het eene jaar naar de Noordkaap trekt, een ander jaar een tocht maakt naar Petersburg en Moskou, en een derde jaar een uitstapje onderneemt naar Spanje, stelt men zich voor als een onverschrokken man, met een onweerstaanbaren drang naar het avontuurlijke, met een levendige phantasie en een artistieken geest. Wanneer zulk een man er zich toe zet, van zijne reizen het een en ander meê te deelen, dan kunt ge zeker zijn, dat het iets nieuws en treffends zal wezen, iets dat u boeit en waarvan ge nog lang de herinnering behoudt, als hadt ge zelf de reis gemaakt. Een dergelijken indruk hebben sommige hoofdstukken van Honigh's reis naar het Noorden, en vooral de fraaie reisherinneringen van Marcellus Emants en van Jac. van Looy op ons gemaakt.

Van den schrijver van het hier aangekondigde boek moet men zooveel niet verwachten. De heer Singels blijkt een kalm, secuur, exact, blijmoedig en tevreden man, een gezellig reisgezel, zonder veel pretenties en met een natuurlijke neiging om de dingen bij voorkeur van hun goeden kant te bekijken. Met die eigenschappen toegerust, ontvangt hij indrukken, en geeft die in den vorm van reisverhalen weêr, welke voor een groot aantal zijner landgenooten vooral daarom een aangename lectuur zullen opleveren, omdat het dezelfde of soortgelijke indrukken zijn, welke die landgenooten op dergelijke reizen plegen te ontvangen. Kleine, banale voorvallen van de reis: de spelletjes aan boord, het meer of minder goed geslaagd zijn van een photographische groep - voorvallen, die met het land, dat bezocht wordt, in geen verband hoegenaamd staan - worden met evenveel welgevallen vermeld, als waarmede van de meest grootsche natuurtooneelen en de treffendste merkwaardigheden van een stad of een land wordt gewag gemaakt. Aan pogingen om schilderend, artistiek weêr te geven wat hij ziet of ondervindt, waagt de heer Singels zich niet. Hij kent de grenzen van zijn talent. Wat hij geeft, is een onderhoudend, zaakrijk verslag, waaraan niets wezenlijks ontbreekt - wij wijzen bijv. op de geschiedenis der stierengevechten - en dat in vloeiend, zij 't ook niet steeds onberispelijk, Nederlandsch geschreven is.

François Coppée. Les vrais riches. Paris, Lemerre. 1892.

Al wordt het oogenblik, waarop het Théâtre français zijn drama

Pour la couronne opvoeren en daarmede een van de liefste wenschen van Coppée vervullen zal, telkens verschoven, op het humeur van den dichter heeft dit herhaald uitstel geen nadeeligen invloed geoefend. Dat getuigen deze novellen. Zou het titelvignet, waarop wij Mlle Acacia van de Fumisteries-Parisiennes hare twijfelachtige bevalligheden zien ten toon spreiden, ons misschien al te 'leste' vertellingen doen verwachten, de titel: 'De ware rijken,' met het motto: 'Zalig zijn de armen!', is wel geschikt om ons gerust te stellen. En inderdaad hebben wij hier twee novellen, die de nadeelen van grooten rijkdom en de voordeelen van fatsoenlijke armoede, van de verplichting om zijn brood in het zweet zijns aanschijns te eten, met zooveel overtuiging in beeld trachten te brengen, - *qu'on croirait que c'est arrivé*.

Afgescheiden van deze zeer zedelijke strekking, hebben deze vertellingen weinig om het lijf en hebben zij den schrijver niet op kosten van veel oorspronkelijke phantasie of van diepe zielkundige waarneming gejaagd. Wat ze echter onderscheidt en tot vermakelijke en onderhoudende lectuur maakt, is de kostelijke en onuitputtelijke humor, waarmede Coppée, die alle hoekjes van Parijs en alle soorten van Parijzenaars goed kent, zijn zeer eenvoudige geschiedenissen heeft gekruid.

De arme abbé Moulin, de oude vicaris van la Trinité, die door zijn curé met het grove werk wordt belast en zijn beste vrienden heeft onder de voddenrapers van de rue Mouffetard; de schilder van stillevens, die zijn naam gemaakt heeft met het schilderen van oesters, geflankeerd door een opengesneden citroen, en die in de maanden met een *r* nu maar voortdurend oesters schildert en zich met zijn, niet meer zeer frissche, modellen voedt; die andere schilder, die voor de zaal van de Rekenkamer een allegorische schilderij vervaardigt, voorstellende: *La Comptabilité publique découvrant une erreur;* de arme onderwijzeres, die tegen Kerstmis het een en ander verpandt om de armste van hare leerlingen op een gans met kastanjes te kunnen onthalen; de acrobatenfamilie, waarvan de eenige dochter, geknield op een ijzerdraad, met vijf compote-kommen jongleert, - zijn slechts enkele van de talrijke Parijsche typen, die hier met onverstoorbaren luim, soms met jongensachtige ondeugendheid, en met goedaardig satirieken geest, den onnavolgbaren Parijschen *blague*, voor ons geteekend, soms niet meer vluchtig geschetst worden.

De invloed van Seneca's treurspelen op ons tooneel, door J.A. Worp. Amsterdam, L.J. Veen. 1892.

In een tijd, toen men zich met Grieksche taal en Grieksche beschaving niet veel inliet, is de Latijnsche treurspelschrijver Seneca de middelaar geweest tusschen de Grieksche tragedie en het modern-klassieke treurspel. Zijn invloed op het drama van de latere Europeesche volken was van de 16e eeuw af van gewicht; de voorgangers van Corneille en Racine steunden voornamelijk op hem. Ook in ons land werd in de 16e en 17e eeuw Sencea zeer gewaardeerd. In Hooft's *Achilles* en *Polyxena*, zijn *Ariadne*, zijn *Geeraerdt van Velzen*, bij Coster en vele minder bekende dramatische schrijvers kan men op navolging van Seneca, vooral ook van het romantische in zijn stukken, van zijn geestverschijningen en toovertooneelen, wijzen. Bij Vondel, o.a. in zijn *Pascha*, in *Palamedes, Joseph in Egypte* en vele andere stukken, valt de navolging, ook in den vorm van het treurspel, duidelijk waar te nemen.

Dien invloed van Seneca op ons tooneel, tot op het midden van de 18e eeuw, tot in bijzonderheden te hebben aangetoond, daarin blijk te hebben gegeven van eene

belezenheid die eerbied afdwingt, is de groote verdienste van Dr. Worp. Dat hij, bij deze litterair-scheikundige on-

derzoekingen, in zijn grooten ijver wel eens navolging, of althans den invloed van Seneca, meent te bespeuren, waar die niet, of slechts in oneindig kleine dosis aanwezig is, mag hem zeker niet al te streng worden toegerekend. Erger dunkt het ons, dat hij er niet in geslaagd is, uit den schat van gegevens, door hem verzameld, een genietbaar boek samen te stellen, maar èn door ongeschikte indeeling van zijn stof, èn door herhalingen en langdradigheid - misschien wel, op zijne beurt, onder den invloed van Seneca - de lezing van deze belangrijke hoofdstukken litteratuur-geschiedenis heeft bemoeilijkt.

Hoe jammer, dat het voorbeeld van de Fransche geleerden zoo weinig uitwerkt en dat de meesten onzer geleerden, - ook op ander dan op letterkundig, op natuurkundig gebied bijv. - zoo veel moeite hebben om de vruchten van hun wetenschap voor ontwikkelde leeken genietbaar te maken.

Arnold Ising. In de Kamers der Staten-Generaal. 's-Gravenhage. Martinus Nijhoff. 1892.

Het is niet te verwonderen dat de gedachten van den heer Ising nog vaak verwijlen in de plaats waar hij een groot deel van zijn leven in gestadige werkzaamheid heeft doorgebracht. Bijna veertig jaren is hij verbonden geweest aan de Stenografische Inrichting der Staten-Generaal, op het gebied der stenografie behoort hij in Nederland tot de verdienstelijke baanbrekers, en toen hij eindelijk gedwongen werd, door verzwakking van zijn gezichtsvermogen, om zijne betrekking als stenograaf neder te leggen, rekenden de Staten-Generaal zich gelukkig den trouwen ambtenaar die hen zoo lang gediend had, te kunnen behouden door hem de taak op te dragen om de uitgaaf der Handelingen van de Staten-Generaal, vóór 1848, door den heer Noordziek begonnen, voort te zetten. In het leven van den Heer Ising bekleeden dus, uit den aard der zaak, de beide Kamers der Nederlandsche volksvertegenwoordiging een voorname plaats. Wat hij in die vergadering heeft gezien, gehoord en bijgewoond, te hooren verhalen, op de fijne en keurige wijze waarop hij gewoon is (dit te doen, heeft een eigenaardige aantrekkelijkheid. Zijn boekje zal voorzeker vele lezers trekken. Misschien echter zullen sommigen teleurgesteld zijn na de lezing omdat zij er niet dat in vonden wat zij er in zochten: een aaneengeschakeld verhaal van de gewichtigste gebeurtenissen die in onze hoogste staatsvergaderingen sinds 1850 hebben plaats gegrepen. Zij mogen echter bedenken, dat het ook niet in de bedoeling van den heer Ising lag dit te geven. Zijn boekje heeft een geheel persoonlijk karakter. Niet wat het belangrijkst is, maar wat den schrijver het meest heeft getroffen, wordt door hem medegedeeld. Zijn levendigste indrukken uit verloopen jaren, vaak reeds in denzelfden of in een anderen vorm op het oogenblik zelf in schrift gesteld, heeft hij in zijn geschrift nedergelegd.

Wie den letterkundigen arbeid van den heer Ising kent zal zijne nauwgezetheid, in den inhoud zoowel als in den vorm, waardeeren. Maar zelfs de meest nauwgezette vergist zich wel eens, en het ligt nu eenmaal in de menschelijke natuur dat de minder nauwgezette daarin eenig genoegen, of laat ik liever zeggen eenige zelfvoldoening vindt. Talrijk zijn intusschen de vergissingen van den Heer Ising zeker niet, en zij betreffen meest slechts kleinigheden. Zoo noemt hij blz. 123, den Heer van Lijnden van Sandenburg een *Gelderschen* baron, in plaats van een Stichtsche, en vermeldt op blz. 152 dat de Heer Insinger, lid der Eerste Kamer na 1848, de *vader* was van het lid der Tweede Kamer van dienzelfden naam, wat moet zijn *schoonvader*. Met

den Heer Sprenger van Eijk is de heer Ising, zooals reeds in een dagblad werd aange-

toond, in de war, waar hij hem laat staan aan de ministertafel tegenover den Voorzitter van Rees, maar ook ten opzichte van de jeugd van dezen staatsman is hij niet geheel juist ingelicht geweest. Toen de Heer Sprenger van Eijk te Utrecht in de rechten studeerde was hij reeds bij de registratie werkzaam, althans hij kon geen colleges houden en moest derhalve in alle testimoniumvakken, volgens de toen bestaande wetsbepalingen, strafexamen doen. Een zeldzaam bewijs van werkkracht en volharding op jeugdigen leeftijd. De ernstigste dwaling echter waarin de Heer Ising is vervallen betreft den tegenwoordigen Minister van Binnenlandsche Zaken, den Heer Tak van Poortvliet. Toen deze in 1874 te Middelburg niet werd herkozen, wilde hij uit baloorigheid, volgens den heer Ising, niet meer in de Kamer verschijnen en zond hij zijn ontslag in. Dit nu is onjuist. Korten tijd nadat de heer Tak in Juni bij de periodieke verkiezingen was gevallen, overleed de heer Dam, afgevaardigde voor Zutfphen. De Zutphensche kiezers vestigden dadelijk het oog op den heer Tak, maar deze kon niet verkozen worden in een ander distrikt zoolang hij nog zitting had in de Kamer. Teneinde nu in Zutphen gekozen te kunnen worden, moest hij voor Middelburg bedanken. Er was dus geen geraaktheid of iets dergelijks in het spel.

Wij hopen dat het debiet van het boekje van den Heer Ising van dien aard zal zijn, dat hij spoedig in een tweeden druk de gelegenheid zal hebben zijne kleine misslagen te verbeteren.

David Grieve.

The history of David Grieve, bij Mrs. Humphry Ward. 3 vols. Nederlandsche vertaling, door Suze van Cleeff, 1e en 2e stuk. Bij de Erven F. Bohn, te Haarlem.

Details are the only interesting things in life - zoo zeide Mr. Ancrum eens tot David Grieve.

En hier veroorloof ik mij al aanstonds een parenthesis.

Mr. Ancrum staat aanvankelijk in den roman van Mevr. Ward op den achtergrond, maar komt meer en meer naar voren, en, al behoort hij niet tot de eigenlijke hoofdpersonen van het boek, toch oefent hij belangrijken invloed uit, eerst op den loop van Davids leven, en daarna, al verschijnt hij slechts nu en dan ten tooneele, op diens innerlijke ontwikkeling.

Hij is een zeer eigenaardig man, en in zijn eigenaardigheden heeft de schrijfster hem, waar hij voor het voetlicht komt, dunkt mij, met merkbare voorliefde geteekend.

Als zij den lezer met hem laat kennis maken, is hij predikant bij den godsdienstigen kring der ‘Christian Brethren’ in Clough-End. De tragedie van zijn leven echter heeft hij reeds achter den rug. Ver, ver achter hem, op zijn somberen levensweg ligt een zonnig plekje. 't Was toen hij liefhad en meende bemind te worden. Doch zijn jonge vrouw heeft hem snood verlaten. Sedert lagen er donkere schaduwen op zijn pad.

Ziek en zwak, droefgeestig en geneigd tot tobberij, worstelend met een weerbarstig zenuwgestel, dat hij niet dan met de uiterste krachtsinspanning, als hij al de wapens uit het arsenaal van hoofd en hart ter hand neemt, en ook dàn nog maar ter nauwernood, de baas kan blijven, is het hem aan te zien, dat hij niet zonder moeite op zijn levensweg voortgaat. Zoowel in eigenlijken als in overdrachtelijken zin. Een kreupel been maakt

het gaan hem moeilijk, maar hem kwelt bovendien een kreupele geest. Heel zijn innerlijk leven is een hinken op twee gedachten. Hem martelt een afmattend dualisme.

Scherp denker was hij niet, noch man van streng wetenschappelijke oefening of bijzondere letterkundige ontwikkeling. Veeleer heerschte er in zijn brein een zonderlinge verwarring. Aan zijn verstandelijk inzicht ontbrak juistheid en klaarheid. Ook toen hij Newman's werken had bestudeerd en onder de betoovering van diens overtuigingen was gekomen, hield hij niet op de boeken der wetenschappelijke psychologie te lezen, al was de lectuur ervan voor hem een marteling. Want zij schenen hem toe, den menschelijken geest enkel tot een functie der materie en den mensch in zijn geheel tot een slaaf der mechanische natuur te maken.

En toch, onderwijl deze strijd in zijn binnenste woedt, gaat hij voort zijn armen te bezoeken, te leven voor de knapen, die hij om zich vergadert, en voor de gemeente, die zich om hem gevormd heeft. Eerst te Clough End. Maar ook op het platte land snuffelt de speurhondenneus van den ketterjager rond, wat wild er valt op te jagen. Een dorpsch kabaal, door een dwepende bende verwekt, doet hem de wijk nemen naar Manchester. En hier, vergeten in de groote stad, een eigen arbeidskring zich scheppend, hoe ook innerlijk gebroken door geestelijken strijd en lichamelijk verzwakt en uitgeput dikwijls, blijft toch immer ook hem kenmerken, wat hij beschouwt als *the only persistent and original gift, which for ever divides the sheep from the goats, that of a hunger and thirst after rigtheousness*.

In de groote kathedraal, gevuld met de drukkend-donkere schaduwen van den nacht, werpt het ‘eeuwige licht,’ voor het altaar ontstoken, althans in beperkte omgeving zijn schijnsel, dat, opklimmend langs den hoogoprijzenden pijler, daarboven in schemerend licht de lijnen doet zien van het hoog opgeheven gewelf.

Zoo brandde er in het gemoed van den armen, verminkten Mr. Ancrum een groote liefde en bij haar licht zou zijne ziel, wat zware schaduwen er over mochten liggen, een heldenziel blijken te zijn.

Toen David nog een knaap was en, als wees met zijne zuster in oom Reuben's huis opgenomen, de functie van herdersjongen verrichtte, had hij bij Mr. Ancrum de zondagsschool bezocht.

Sedert had hij herinnering aan hem bewaard, maar merkbare sporen had dit verkeer tusschen onderwijzer en kweekeling niet achtergelaten. Mr. Ancrum had voor den veelbelovenden knaap, die, wat aanleg en aandrift betrof, boven heel zijn omgeving uitstak, zekere belangstelling opgevat. Zijn vertrek naar Manchester echter maakte, dat hij hem uit het oog verloor, en toen David zelf naar Manchester was gekomen, verliepen er jaren eer zij elkaar ontmoetten. David had toen een tijd van snelle ontwikkeling achter zich: - een *self-made* man gaat meestal sneller dan wie geleid wordt langs het door traditie en conventie aangewezen spoor. Mr. Ancrum wist menigmaal geen weg met den jeugdigen vrijdenker, die met de besliste overtuiging eener in eenzijdige richting ontwikkelde natuur voor hem stond en met hem redetwistte. Hij lei het af tegenover den welbespraakten pleitbezorger van het ‘secularisme’, die door geen *scrupules*, van wat aard ook, weerhouden werd om al de gevolgtrekkingen van het ‘stelsel’ te aanvaarden. Wat zou hij hem kunnen zeggen, waardoor de slotsom van David's redeneeringen zou blijken in onverzoenlijke tegenspraak te zijn met wat voor Mr. Ancrum's levenservaring immers als een onweersprekelijke werkelijkheid bleef staan?

David, gereed om met Louise, zijn mooie zuster, naar Parijs te vertrekken, ten einde daar zijne kennis van den boekhandel uit te breiden en voor zijn boekverkooperszaak nieuwe connecties aan te knoopen, gaat afscheid nemen van Mr. Ancrum. En nu brandt zijn ouden leermeester iets op de ziel. Hij zal het hem toch moeten zeggen voor zijn vertrek. David zal zijn zuster moeten beschermen, daar, in die groote, gevaarvolle stad. Hij zal toezicht op haar moeten houden.

Toezicht? Dat is gemakkelijker gezegd dan gedaan. Zij, met haar onstuimig-wilde natuur!

Toch zal hij 't moeten doen. Het is hem opgedragen. Zij heeft niemand in de wereld dan hem. Het is nadrukkelijk een plicht, die op hem rust - en hij is zoo jong nog en onervaren, en zij met haar ontembaar karakter, zij is zoo mooi!

‘Gij weet veel, Davy; heel veel. Wat ik weet is niets in vergelijking met uwe kundigheden. Gij zult eens al uwe oude vrienden boven het hoofd groeien, jongenlief. Maar van één ding weet gij niets - volstrekt niets; al praat gij er over, als wist ge er alles van. Misschien moet gij daartoe eerst een

Christen worden - misschien; ik weet het niet. Maar in elk geval - zoolang gij geen Christen zijt, zult gij niet kunnen weten wat *wij*, wat de Bijbel er mee bedoelt, met dat ééne woord, Davy: - *zonde*.'

Mr. Ancrum sprak met eene overtuiging, die, uit het diepst zijner ziel, heel zijn lichaam scheen te doortrillen.

David zweeg, min of meer verlegen. Een geest van verzet werd in hem wakker tegen wat hem *ministerial assumption* dacht. Want voor zeker slag van lieden, waartoe hij zich in dien tijd rekende, bestaat er een geheel van overtuigingen, dat voor hen altijd naar de 'kerk' riekt; en de kerk is voor hen, in spijt van hun eigen evolutionistische theoriën, 'uit den Booze'.

'Ik begrijp niet goed wat gij bedoelt' - sprak hij na een poos. 'Men behoeft niet heel oud te zijn, om te weten, dat veel menschen en veel dingen in deze wereld tamelijk slecht zijn. Maar wij, vrijdenkers, verklaren dit op eene andere manier dan gij. Wij stellen het voor een groot deel op rekening van opvoeding, gezondheidstoestand, of erfelijkheid.'

'O, dat weet ik wel - dat weet ik wel -' viel Mr. Ancrum haastig in, als schrikte hij terug voor eene woordenwisseling, die hij zelf had uitgelokt. 'Ik ben niet in staat over deze dingen te spreken. Ik ben ziek, geloof ik. Maar daar zijn een paar dingen, die ik tot u, tot uwe zuster....'

En toen zweeg hij, en staarde langs David heen in de smeulende haardkolen. En een poos daarna klinkt het als een zucht: '*No - no; it's the* WILL - *it's the* WILL. *It's not anything he says, and Christ* - CHRIST '*s the only help*.'

Weer een stilte. David nam zijn ouden leermeester eens op, voor zoover de schemering het toeliet. Wat droevig ding was een godsdienst, die beide voor lichaam en ziel niets dan een marteling kon wezen! Zou er weer een van die zenuwtoevallen in aantocht zijn, waaraan Mr. Ancrum leed? Dat kwam dan van....

Zoo had David afscheid genomen en was hij naar Parijs vertrokken, en indien hij nog eenige gedachte aan Mr. Ancrum wijdt te midden van de nieuwe tooneelen, die hij te gemoet gaat, en de velerlei ervaringen, die hij zal opdoen, dan blijft zijn oude vriend in zijne herinnering als een zwakkelijke figuur, een toonbeeld van beklagenswaardige onbeholpenheid.

En wie, nadat eenige maanden verloopen zijn, klopt te Parijs,

in zekere straat, aan de deur van N°. 129 en vindt daar, toegeschoten op het eerste vermoeden, dat er hulp noodig was, den armen David, uitgeput, hulpeloos, een gebroken man, bedrogen in zijn zoetste verwachtingen, en, als hij aan Louie denkt - aan *Louie!* - vol schaamte en wanhoop over zedelijke nederlaag?

Wie raapt de revolver op, die daar op den grond ligt, en ontlaadt haar, en bergt haar weg, en slaat den arm om zijn hals, en noemt hem bij zijn naam, en geeft straks met klem en nadruk zijn bevelen, en neemt met kloek beraad de noodige maatregelen?

En wie, als wederom een tijd is verloopen, en David in Manchester is teruggekeerd, een schaduw van hetgeen hij vroeger was, broedend in zichzelf, een drukkend geheim met zich omsleepend, onwillig om zijn hart voor iemand te openen - wie zal eerst geduldig wachten tot hij den weg naar dat hart vindt, om eindelijk hem te forceeren met een stouten aanslag?

Mr. Ancrum zal zijn toorn, dat iemand hem in den weg treedt, trotseeren, en zwak en nietig als hij is, nochtans hem staan en - hij mag dan kreupel wezen, en een zondagsschoolonderwijzer, en ‘aan godsdienst doen’, en geen Fransche boeken kunnen lezen - hem mogen herinneren, dat hij toch voelen kan als een *man*.

Toen David nog op school was, had hij met zonde en hartstocht reeds geworsteld, man tegen man. Hij was niet bang voor Davids hartstocht en zonde; en daarom: hij biechte op; hij verbreke het stilzwijgen, dat tusschen hen heerscht. Was hij, al kon hij er niet dankbaar voor zijn - dat wist hij en eischte hij ook niet - maar was hij 't hem niet verschuldigd, dat hij nog leefde? Was hij niet uitgegaan om hem te zoeken op de bergen - arm verloren schaap als hij was, en had hij hem niet gevonden, dank zij Gods genade? Maar in plaats van dank vroeg hij thans vertrouwen, hier - nu! Wat deed David, dat hij zijn leven zoo in de engte stuurde? ‘Een vader hebt gij niet - ik spreek in zijn plaats, en ik *verdien*, dat gij mij vertrouwt en naar mij luistert.’

En daaraan kon David niet weerstaan; en de biecht volgde dien avond; en David begon een oog te krijgen voor het heilige licht, dat brandde in de ziel van dien onbeholpen man. En nadat Ancrum hem had te bed gebracht met moederlijke

teederheid, en zich verzekerd had dat hij sliep, haalde hij voor zich zelven een deken en een peluw, en toen David den anderen morgen ontwaakte, zag hij den kleinen, zwakkelijken dominé naast zich op den vloer uitgestrekt, als een soldaat op zijn post.

Daar is, dunkt mij, een lichte tint van kostelijken humor in de teekening van Mr. Ancrum. En ziedaar, waarom ik hem uit de vele personen, die in Mevr. Ward's roman optreden, op den voorgrond riep.

't Is een verrassing en een verkwikking, wanneer men bij een hedendaagsch auteur den humor ontmoet. Hij is een uiterst zeldzame bloem in den hof der letterkunde van den dag. De schrijvers der jongste generatie kennen hem niet; althans niet voor zoover zij zich rekenen tot de nieuwste ‘school’. Hoe zouden zij ook kunnen? Hij is onbestaanbaar bij de strakke objectiviteit, die de auteur van naturalistischen huize zich oplegt; evenzeer onmogelijk, al veroorlooft de ‘richting’ den auteur zijne subjectiviteit te laten gelden, wanneer deze den stempel draagt van het heerschend scepticisme en pessimisme. Want de humor tiert alleen in een sfeer van zeker optimisme en van wat ik, in ruimeren zin, zou willen noemen: ‘geloof’. Hij is even ver verwijderd van het bloot-grappige, het komische, waaraan ten onzent het ‘Humoristisch Album’ doet denken, als het eigenlijk tragische verwijderd is van wat de Duitschers *weinerlich* noemen. Aan zijn goddelijken glimlach is alle sarcasme vreemd. De meewarigheid is erin eener goedhartige menschenmin, gepaard aan het geloof in den adel van het menschelijk gemoed, ook al uit deze zich in onbeholpen en lachverwekkenden vorm, al vertoont hij zich op averechtsche wijze en verloopt hij zich temet in dwaling en onverstand. En evenzoo houdt de humor, waar hij het oog vestigt op wereldgebeurtenissen of menschelijke lotgevallen, vast aan het geloof in een Wereldbestuur, al spot het met menschelijke berekening en schijnt het den draak te steken met menschelijk pogen. In den humor is iets vertroostends, iets verzoenends en verheffends. Zijn glimlach ontneemt al het pijnlijke aan de scherts en al het sombere aan den ernst. Want hij heeft, ja, een scherp oog voor de tegenstellingen in menschen en dingen, maar merkt evenzoo op de oneindige verscheidenheid van schakeering, waar-

door de overgangen verzacht, de tegenstellingen verzoend worden. Hij is een tegenvoeter van alle dogmatisme en kent de klove niet die elk ‘stelsel’ met zijn absoluut *entweder-oder* graaft.

't Spreekt van zelf, dat niet elk schrijver, bij wien de algemeene voorwaarden voor den humor aanwezig zijn, er daarom reeds aanspraak op kan maken, onder de humoristen bij uitnemendheid te worden opgenomen. Daartoe zijn nog bijzondere eigenaardigheden en begaafdheden noodig. Ik zou er Mrs. Ward niet toe willen rekenen. Maar het heeft mij verbaasd te lezen, dat haar alle humor werd ontzegd. De algemeene voorwaarden zijn bij haar aanwezig. En, mij dacht, reeds in ‘Robert Elsmere’ had ik in menig toetsje en menig tooneeltje het humoristisch talent in haar ontdekt. Of kwam het niet aan den dag in haar teekening van Long Whindale's pastorie, van de familie op Burwood Farm, van de betrekking tusschen Rose en Flaxman? En ook in ‘the History of David Grieve’ wordt het niet gemist. Ancrum is er het bewijs voor; menig tafreeltje uit de kindsheid van David en Louie; Daddy met zijn onuitroeibare neiging tot het leven van den vagebond; en, om niet meer te noemen, John, de kostelijke jongen uit den boekwinkel, die uit een van Dickens' romans schijnt weggeloopen, met zijn bedeesde en linksche manieren, zijn verholen, onuitgesproken vereering voor Louise's wilde schoonheid, zijn *black-guard*, dat hij David toeslingert, als de tijding, dat zij mede door diens schuld rampzalig werd, hem plotseling in ridderlijken toorn doet losbreken uit de schuchterheid, die hem pleegt te omvangen - John, die ten slotte zijn troost vindt in de gedachte aan *a small sollicitor's daughter*. Deze figuren, en menig tooneeltje uit het boek van Mrs. Ward mogen er haar geen aanspraak op geven, om onder de humoristen bij uitnemendheid een plaats te erlangen, de humor, die over hun teekening ligt, maakt toch mede een der bekoorlijkheden uit van haar nieuwen roman. En met het doel, daarop te wijzen, opende ik in den aanvang van dit opstel de parenthesis, wier uitgebreidheid den lezer niet hebbe verdroten, en die ik hiermede sluit.

Mr. Ancrum dan opperde bij zekere gelegenheid tegenover David Grieve de stelling, dat in het menschelijk leven de dé-

tails alleen belangstelling verdienen. Eene uitspraak, die, zij moge in het verband, waarin zij voorkomt, niet zoo kwaad zijn gemeend, toch wel eenige tegenspraak wekt, indien zij bedoelt de inductieve methode der natuurwetenschappen ter verklaring van 't menschelijk leven onvoorwaardelijk aan te bevelen. Geldt zij als zoodanig niet voor het Leven, evenmin voor de Kunst; althans niet, dunkt mij, voor de kunst in haar hoogste uitingen.

De roman van Mr. Ward is rijk, overstelpend rijk aan détails.

De drie lijvige deelen bestaan uit vier boeken. De geschiedenis van David Grieve wordt ons verhaald in zijn *Youth* en *Childhood*, en door *Storm and Stress* henen wordt de lezer zijn *Maturity* binnengeleid. Elk dier tijdvakken is met zorgvuldigheid afgewerkt en met groote kunstvaardigheid, al is natuurlijk het verband bewaard, tot zekere eenheid afgerond. Tal van bijzonderheden, die geacht worden van invloed te zijn op David's ontwikkeling, ontvangen een plaats in den loop van het verhaal. De omstandigheden, waaronder hij opgroeit, wier indruk hem dwingen ‘zichzelven te herzien’, en die zoo bijdragen tot vorming van zijn karakter, worden met talent geteekend. Elk onderdeel van den roman heeft zijn keurige bladzijden, zijn fraaie perioden en belangwekkende tooneelen.

Reeds dadelijk bij de beschrijving der kindsche jaren van David en zijne zuster geraakt de lezer onder de bekoring der groote ingenomenheid, waarmede de auteur de landelijke omgeving van haar geliefd Westmoreland - daar ook speelt het begin van ‘Robert Elsmere’, - de bergachtige streek van Kinder Scout en de High Peak, in 't midden van Engeland, teekent. In dat oord, welks romantische natuur zich afspiegelt in de volksverhalen, die er zich aan menig plekje hechten en de fantasie der kinderen bezighouden, wordt David groot. De verbeelding van den knaap vindt daarin eenige bevrediging voor haar honger, terwijl aan zijn weetgierigheid niet dan bij stukken en brokken in de enkele boeken, die hij weet machtig te worden, eenige voldoening wordt geboden. Naar liefde hunkert hij te vergeefs; of het moest zijn in de schamele woning der arme Margaret en van den ongelukkigen Lias. Oom Reuben zou ze hem uit een aangeboren goedhartigheid en een in boersch bijgeloof gekweekt plichtsgevoel willen ge-

ven, indien hij niet telkens zich schuw terugtrok voor de hardheid en inhaligheid zijner vrouw. Aan Louise, zijn zusje, zou de knaap zich willen hechten; maar zij schijnt te behooren tot de ongelukkige wezens, die in het dichterlijk sprookje uit den bloeitijd der Romantische school dikwijls als de verpersoonlijking der elementaire natuurkrachten voorkomen: menschelijke wezens zonder menschelijke ziel. In haar ‘spookt’ de aard harer zuidelijke moeder, die haar man rampzalig maakte: - *it was the tragedy of Louie Grieve's fate - whether as child or woman - that she was not made to be loved*.

Zoo steekt David naar allen kant de voelhorens uit, doch mist daarbij alle sympathieke aanraking. Zonder toezicht en leiding, overgelaten aan allerlei indrukken, dikwerf van den meest tegenstrijdigen aard, dreigt hij in verwildering onder te gaan. Met groote levendigheid teekent de schrijfster de verschillende kringen, waarin hij zijn toevlucht zoekt bij den drang, die hem bezielt *to see life*. Want het veelkleurig leven van Engelands bevolking vertoont ook te midden der landelijke omgeving van veehoeders en wevers, waarin David opgroeit, zijn bonte verscheidenheid.

Nu eens luistert hij in een kroeg, waar 's zondags tot groote ergernis van het meerendeel der dorpelingen nu en dan gedanst wordt en muziek gemaakt, te midden van een clubje drinkebroers en vechtersbazen, naar de schimpende en hekelende taal der heftige volksmenners; dan weder komt hij onder de suggestie van een methodisten-prediker, die, tuk op bekeerlingen, in een vervallen smidse een troepje werklieden en arbeiders om zich heeft weten te verzamelen. Uit de tijdelijke bedwelming, waarin deze hem brengt, schrikt hij op door een ruwen stoot. En dan, de tergende behandeling van tante Hannah moede; teruggestooten door Louise's spottende koelheid; voor een deel ook, omdat hij geen weg ziet, om zich uit de moeilijkheden te redden, waarin hij zich, te midden van het algemeen gevoelen dat er van den jongen zeker niet veel zal terecht komen, gewikkeld heeft; voor een ander deel gedreven door den onbewusten drang naar het onbekende, naar een wereld van kennis en een leven vol daden, volvoert hij 't reeds langen tijd heimelijk beraamde plan, en loopt hij weg naar de groote stad.

Dit alles is, zooals ik reeds zeide, op uitvoerige wijze ge-

teekend; al te uitvoerig, denkt de lezer hier en daar, in het vooruitzicht der vele bladzijden, die nog volgen; maar telkens weer wordt zijne belangstelling geboeid. Alle bijzonderheden - en ik gaf slechts enkele aan - zijn blijkbaar welbezonnen en weldoordacht; 't zijn zoovele lijnen, waarlangs David's ontwikkeling moet loopen en die later, in zijn ‘rijper leeftijd’, hun vereenigingspunt zullen moeten vinden. Het skelet is echter met groote kunstvaardigheid omkleed met vleesch en bloed; er is de beweging, de warmte, de aanschouwelijkheid in van het leven; 't is de uitvoerige analyse van een jong zieleleven in beeld gebracht[1)].

In Manchester speelt het tweede Boek.

We vinden er David na een viertal jaren terug, bezig zich een positie te scheppen. Aanvankelijk heeft hij een plaats als loopjongen gevonden in den boekhandel van Purcell, den stroeven en stuggen Puritein, die al het onverkwikkelijk rigorisme, al de onverzettelijkheid en hardheid van den ouden Rondkop vertoont.

Reeds terwijl hij broedde op het plan, om naar Manchester de wijk te nemen, heeft David met ijver de volksgeschriften bestudeerd, die hem in handen kwamen en hem omtrent het vegeterianisme inlichting konden verschaffen. Dit scheen hem goedkooper leven te beloven, wanneer hij overeenstemming trachtte te brengen tusschen zijne vermoedelijke uitgaven en de inkomsten, waarop hij meende te kunnen rekenen. Mrs. Ward geeft daarmede een aardig toetsje aan haar teekening van den ‘practischen’ Engelschman. Want tot de eigenaardige trekken van het engelsche volksleven, pleitend voor zijn gezonden, praktischen zin, behoort het, dat daar zoowel het vegeterianisme als de geheel-onthouding zoo groote rol speelt in de beweging,

1) 't Is hier de plaats om van de vertaling, die door Suze van Cleeff wordt bezorgd, met ingenomenheid gewag te maken. In tien stukken moet zij verschijnen. Terwijl ik dit schrijf, zagen twee stukken het licht, waarin het eerste Boek ten naastenbij wordt ten einde gebracht.

De vertolkster kwijt zich met groote zorg van haar taak, waarbij zij met eigenaardige moeilijkheden heeft te worstelen. Ook voor wie een Engelschen roman gemakkelijk leest, levert de lectuur, vooral in 't eerste deel, groote bezwaren op. De gesprekken, daarin voorkomende, worden voor 't meerendeel in dialect gevoerd. De vertaling zal daarom in des te grooter kring dankbaar worden ontvangen en zoowel der vertaalster als den uitgever des te meer voldoening schenken.

die voor den arbeider en den werkman naar een hooger levenspeil streeft. Vandaar dat David al spoedig een trouw bezoeker is geworden van de restauratie, die den naam van *Fruit and Flower Parlour* draagt en maaltijden schaft, naar het recept van het vegeterianisme toebereid. Zij wordt door Daddy Lomax gehouden, den zwager van Purcell, den boekverkooper. Daddy zelf wreekt zich maar al te vaak in uitspattingen buitenshuis over de soberheid, waartoe zijn uithangbord hem binnenshuis verplicht. Hij is in Purcell's oog een doemwaardig lichtmis, terwijl de laatste bij den eerste als een huichelaar te boek staat.

Beide zwagers leven met elkaar in voortdurende veete. Beiden zijn ze weduwnaars, en bezitten zij een eenig kind: eene dochter. Lucy Purcell, het kinderlijk-eenvoudige, ietwat burgerlijk bekrompen, min of meer ‘wereldsche’, een weinig behaagzieke, vroolijke en levenslustige meisje leeft in voortdurend maar machteloos verzet tegen vaders bekrompenheid en hartelooze strengheid. Dora Lomax bloeit als een witte lelie, onbezoedeld door het slijk eener wereld, waarmede haar vader telkens in onreine aanraking komt. Haar vrome ziel verwijlt het liefst in de sfeer van stille droomerijen, waarbinnen zij zich in de eenzaamheid van haar kamerken terugtrekt, als haar tegenwoordigheid niet noodig is in 's vaders bedrijf. Dan neemt zij haar handwerk op en stikt hare kunstige naald de beeltenissen van Jezus, van zijne Moeder, van de Heiligen op de kostbare gewaden en altaarkleeden voor de Anglicaansche kerkgebouwen. Dan is haar arbeid gebed en oefent zij gemeenschap met hare Heiligen, toevend in een zaligen, mystieken hemel.

Dora Lomax is door Mrs. Ward in fijne trekken en met teedere tinten gepenseeld. Haar beeld gelijkt op dat van Catharine Leyburn in ‘Robert Elsmere’, al is het in eenigszins anderen toon gehouden. Deze behoort tehuis in kringen van eene hoogere beschaving, terwijl Dora een burgermeisje is; maar overigens: dezelfde hoogheid van zin; dezelfde innige mystiek; dezelfde onverzettelijkheid ook waar het geldt het ‘overgeleverd geloof.’

Misschien denkt gij daarbij aan zekere halsstarrigheid; maar al spoedig herkent gij erin de trouw en aanhankelijkheid van een vrouwelijk gemoed, dat zijn hoogsten schat niet wil prijsgeven en hem niet veilig acht, ontdaan van het omhulsel, waarin de traditie hem bewaarde en waarin zij zelf hem zich heeft toegeëigend.

Van zekere bekrompenheid, meent gij, is zij niet vrij te pleiten. Dora heeft moeite het David te vergeven, dat hij de hulp van den dokter inroept, om haar vader van drankzucht te genezen. Alsof eenig geneesmiddel iets tegen de zonde vermocht! Maar een wereldwijsheid als van David schijnt haar twijfel aan de noodzakelijkheid der goddelijke Genade. En als het geneesmiddel faalt, met wat aandoenlijke trouw en volhardende liefde wacht zij op betere dagen voor den ouden zondaar!

't Is waar, gij kunt van iets ziekelijks meesmuilen, als zij met zeker welgevallen zich den doorn in het vleesch drukt en in de pijn zelf een zoete vertroosting smaakt. Maar toch bekoort u de stilheid, waarmede zij zichzelve op den achtergrond dringt, en de zwijgende zelfverloochening, waarmede zij haar offer brengt. Zij roept menig vrouwentype in herinnering, dat Dickens met zoo groote voorliefde en zoo groot meesterschap teekende. Maar onder de handen van Mrs. Ward, met haar levendig gevoel voor de schakeeringen van het religieus gevoelsleven, verkrijgt zulk een type de fijnheid, de aetherische wijding van het godsdienstig gestemd gemoed, voor welks uitingen zij zoo scherpen blik en zoo hooge waardeering heeft.

Want, dat zij ook in dezen roman haar belangstelling in wat het godsdienstig leven raakt niet zou verloochenen, was van de schrijfster van ‘Robert Elsmere’ te verwachten.

Hier echter leidt zij den lezer niet de studeerkamer van den theoloog binnen. Hier is veeleer sprake van den invloed dien de godsdienstige beschouwing op het zedelijke leven in 't algemeen en sommige maatschappelijke verhoudingen uitoefent.

In ‘Robert Elsmere’ stond op den voorgrond de botsing, waarin een ernstig en godsdienstig Engelschman onder zekere omstandigheden met eene kerk als de Anglicaansche kan geraken; hier wordt geen melding gemaakt van den strijd, dien de krisis der godsdienstige overtuigingen gedurende de laatste tientallen van jaren op kerkelijk gebied in het leven riep. David's godsdienstige overtuiging vormt zich, door *Storm and Stress* henen, schier buiten allen kerkelijken invloed. Ook in dit opzicht is hij een *self-made* man. Maar ook in dit werk van Mrs. Ward toont het godsdienstig leven zich in verschillende uitingen. Haar is groote onpartijdigheid eigen. Naast een scherp oog voor de ziekelijke uitwassen en weerzinwekkende openbaringen van zeker soort van ‘vroomheid’ kenmerkt haar een

onbekrompen waardeering ook voor een godsdienst, die een andere taal spreekt dan de hare en in afwijkende vormen aan den dag treedt. Zij huldigt evenwel niet eene objectiviteit, die haar zou dringen de verschillende beschouwingen zonder meer te constateeren. Zij oordeelt - en terecht, naar ik meen - indien zij zichzelve althans rekenschap geeft van de kunsttheorie, waardoor zij zich laat leiden; waarschijnlijker acht ik het, dat zij schrijvende zich geeft zooals zij is; maar desgevraagd dan, zou zij, denk ik, oordeelen, dat de subjectiviteit van den romandichter niet angstvallig behoeft schuil te gaan. Veeleer komt het zijn arbeid ten goede dan dat het hem schaden kan, wanneer van de warmte zijns gemoeds iets afstraalt op zijn werk, en hij den lezer de wereld, die hij beschrijft, laat zien onder het licht, waarin hijzelf haar aanschouwt. En zoo versta ik het dan ook niet al te best, dat men op ietwat smalenden toon van het ‘Elsmerisme’ van Mrs. Ward heeft geschreven, dat ook in dezen roman weder aan den dag zou komen. Als had haar eerlijke overtuiging niet evenveel recht van bestaan als eene andere! Als zou het, terwijl in dezen roman geen zweem van theologische polemiek voorkomt, noodwendig haar verdienste als romandichter moeten verminderen, dat zij eene godsdienstige overtuiging in 't algemeen van eenige beteekenis acht, en de hare, niet op onartistieke wijze bepleit, maar in een menschenziel laat geboren worden en tot ontwikkeling komen.

Het is de overtuiging van Mrs. Ward, wat zij bij zekere gelegenheid David Grieve op mannelijken leeftijd laat zeggen: *Nothing can be more certain, than that some of the finest powers and noblest works af the human mind have been developed by the struggle to know what the secularist declares is neither knowable nor worth knowing;* ook wanneer iemands godsdienstig geloof zich anders uitspreekt dan het hare, trekt haar aan *not the forms of the thing, but the thing itself*. - Wel, zeg, indien gij 't meent te kunnen verantwoorden, dat zij als auteur in haar opzet faalde en een slechten roman schreef; maar het haar euvel te duiden, dat zij onder het licht, dat voor haar is opgegaan, menschelijke zielstoestanden en handelingen teekent, zou uw eigen bekrompenheid verraden en bewijzen, dat gij een vreemdeling zijt in Jeruzalem.

Daar zijn er intusschen velen die zich in die vreemdelingschap vastzetten; die de macht der godsdienstige idee gebroken

achten en er over juichen, zonder te beseffen, dat het niet minder geldt dan de ontluistering der menschelijke natuur.

Ook in Manchester trof David Grieve ze aan, en het is juist in hun kring, dat hij vindt wat hij zoekt, wat hem zal doen slagen in de plannen, die hij zich voor de toekomst heeft gevormd.

De lezer ontvangt een levendigen indruk van de intellectueele beweging onder de werklieden van Manchester; van hun hongeren naar uitbreiding van kennis en de eigenaardige richting, waarin zij zoeken, wat hun een betere plaats te midden der sociale verhoudingen belooft. Wel leidt zij hem de velerlei bijeenkomsten niet binnen en laat zij hem niet luisteren naar de voordrachten van allerlei aard, die daar gehouden worden, maar toch, al vormt dit alles den achtergrond van Davids persoonlijke ontmoetingen en ervaringen, toch geeft zij hem een duidelijke voorstelling van de richting, waarin haar held zich beweegt.

Wie kennis nam van wat Cornélie Huygens onlangs o.a. uit Robert's boek *Eighteen years of University Extension* omtrent den lust van menig Engelsch werkman om zijn verstandelijken horizon uit te breiden, in het ‘Sociaal Weekblad’ verhaalde, kan er van overtuigd zijn, dat Mrs. Ward voor David uit haar eigen omgeving de type heeft genomen. Met ijzeren volharding en brandenden ijver jaagt hij zijn doel na. Terwijl hij in Purcell's dienst is, heeft hij genoeg weten over te garen, om, als het tusschen hem en zijn meester tot een breuk komt, waarbij hem de dienst wordt opgezegd, op bescheiden voet een eigen zaak te beginnen. Hij heeft in Franklin's levensbeschrijving zijn ideaal gevonden. Hij zal zich een weg weten te banen. Voor moeilijkheden schrikt hij niet terug; hindernissen weet hij te boven te komen. Menig boekenminnaar heeft reeds in Purcell's winkel den kundigen bediende leeren kennen en wordt zijn klant als hij een eigen zaak opzet. Van de Fransche taal, dank zij een Fransch uitgewekene onder zijne kennissen, heeft hij zich op de hoogte gesteld. Als Scaliger in twintig dagen ‘de Ilias’ las en in twee jaren tijds het Grieksch onder de knie had, waarom, denkt David, zou dit iemand thans onmogelijk zijn? Maar veel meer nog haalt hij overhoop met een drift, waarbij alleen een krachtig gestel hem vrijwaart tegen de gevolgen van in studie doorwaakte nachten.

Onder dat alles leeft hij alleen met het hoofd. Gemoed en verbeelding liggen grootendeels braak. Lucy mag in hem haar ideaal zien en Dora's hart in stilte tot hem neigen - hij bespeurt er niets van. Mr. Ancrum is hem het toonbeeld van onmannelijke, van ziekelijke tweeslachtigheid. Dora's gevoelens zijn hem te aetherisch van aard: hij ziet er met zekeren eerbiedigen schroom naar op, als naar iets onbereikbaars en onverklaarbaars. Purcell's ‘vroomheid’ boezemt hem weerzin in. Wat hij uit zijn jongensjaren van godsdienst leerde kennen, wekt in hem niet dan onaangename herinneringen. Een arbeiderskerk als, gelijk wij onlangs vernamen, door den kloeken John Trevor in Manchester geopend werd, bestond toen nog niet, en met lieden als zich daarin vereenigen, komt hij niet in aanraking. Bradlaugh, toen - het is vóór 1870 - in zijn kracht, is zijn profeet. Paul Göhre, de Duitsche candidaat, die drie maanden als arbeider onder arbeiders verkeerde, heeft ons in het verhaal zijner ervaringen een juist denkbeeld gegeven van den geest, die de besten onder de Saksische werklieden bezielt, welke bij de werkliedenbeweging zich hebben aangesloten. Wat hij uit het Duitschland van heden mededeelt mag toen in het voorlijke Engeland reeds zijn te zien geweest. In die richting ontwikkelt zich David, zonder dat hij deelneemt aan het politieke streven, dat er mee gepaard gaat. En als de tijd daar is, dat Louie in Manchester bij hem komt, om onder Dora's leiding haar handwerk te leeren; als 's vaders erfenis, die tante Hannah's inhalige handen eindelijk moeten loslaten, hem in staat stelt zijne zaken uit te breiden, en hij daartoe met zijne zuster het kanaal oversteekt naar Parijs, - dan zal hij zijn een man van zaken, met veel kennis, uit de boeken geput, met practische ervaring binnen een beperkten levenskring opgedaan, met de wijsheid van Voltaire en de Encyclopaedisten, en een onbestemd gevoel, dat hij, met een godsdienstig mensch in aanraking komende, op zijn hoede moet zijn *in the presence of somebody connected with l'i n f â m e* .

‘Een fatsoenlijk huwelijk is een bezuiniging; dat willen jonge mannen nooit gelooven - toch is het zoo.’

Dit zeide eenige maanden later een Parijsche werkmansvrouw tot David, dien zij in den vroegen ochtend op een bank in de Champs-Elysées had aangetroffen.

't Was een jonge vrouw, met vriendelijk gezicht, blootshoofds, de kleine omslagdoek over de breede borst gekruist, de marktkorf aan den arm. Zij had haar kind bij zich en zoo juist haren man goeden dag gezegd, dien zij een eindweegs had vergezeld, toen hij naar zijn werk ging.

Zij had David zien zitten. De bank lokte ook haar tot rusten uit, en zij zette zich naast hem neder.

Zij zag dat hij een knappe jongen was en, in verband met het vroege morgenuur en zijn aanwezigheid op deze plaats, maakte zij uit heel zijn uiterlijk op, dat hij aan de eene of andere nachtelijke orgie had deelgenomen, waarin jonge mannen, oordeelde zij, zoo dom zijn hun geld te verspillen en hun gezondheid te verwoesten. Zonder eenigen schroom, met zeker moederlijk, half minachtend medelijden, in zonderlinge tegenspraak met haar jeugdig uitzicht, zag zij hem aan. Al spoedig was zij een gesprek met hem begonnen en was zij te weten gekomen, dat hij vreemdeling was en in den boekhandel, en had zij 't uitgesproken, wat zij van hem dacht; en vóór hij er recht besef van had, had zij hem recht moederlijk onder handen genomen. Waarom zocht hij geen goede vrouw, aan wie hij zijn loon kon toevertrouwen? Een fatsoenlijk huwelijk was een bezuiniging, en al wilden jonge mannen 't niet gelooven, toch was het zoo.

Nu en dan keuvelde zij met het kind aan haar voeten, streelde het en gaf het zoete woordjes, en dan weer richtte zij tot David het woord en rekende hem voor in *sous* en *francs*, met wat haar man's verdienste, de prijs der levensmiddelen en de rentestand was - waarlijk, het was 't voordeeligst te trouwen. En dan....

Zij babbelde voort, met een krachtige uitdrukking nu en dan uit de volkstaal, en noemde de dingen bij hun naam tegenover den jongen man. Zij was lang ziek geweest na haar eerste bevalling, nabij den dood. Toen... het werk van haar man was slapjes. Hare eigen verdienste stond stil - zij werkte anders in een groot linnenmagazijn in de Rue Vivienne. Zou haar man het uithouden? Met de zorgen, die het kind eischte, en de *ménage*, en een zieke vrouw, en de dagelijksche kwelling van een dreigend tekort, waarvoor zij twee jaar lang hem had bewaard?

Op zekeren dag had zij 't niet langer kunnen harden.

Zij zag wel, hij was de ellende moede. Zij had hem gezegd: ik ga sterven. Zorg voor uzelf. Breng het kind naar de *Enfants Trouvés*.... '*Alors* -'

Maar hij had haar *petite sotte* genoemd, en gevraagd, of zij dan niet twee jaar lang voor hem had gezwoegd. Zij moest zich rustig houden; kon ze dat niet? - '*Faut b'en que chacun prenne son tour*.'

Dát was het; dat was de goede kant van het huwelijk, dat er iemand was, met wien men de kwade dagen kon deelen, zoowel als de goede. Zij meende, dat David misschien voor *l'union libre* was. Wel - 't was voor haar een vraag als een andere, als die van loon en levensmiddelen. De quaestie raakte haar van nabij. Haar vader was een Roode; verleden jaar stierf hij; hij was een groot man onder de Anarchisten. Hij zeide, de vrijheid was alles, 't Maakte hem woedend als een zijner partijgenooten *l'union légale* verkoos. Dat was verraad. Hij zelf was nooit getrouwd geweest, al was hij haar moeder trouw gebleven. Maar zij had een oudere zuster. *Faut pas en parler*. Vaders lieveling. Een goed schepsel. Ze had alles over voor een ander. Ze werkte, werkte - en ze behandelden haar.... ze behandelden haar als een hond. Ze stierf in het hospitaal. 'En ik zeide tot mezelf: *le mariage c'est la justice*! Niet anders is het. 't Is niet, wat de priesters zeggen - o, niets daarvan. Maar, *c'est la justice*. Daarop komt het neer; op niets anders!'

David had reden om te vragen: maar als de vrouw niet gebonden wil zijn, doch vrij?

'Dan - wel, 't is omdat ze dom is, of slecht. *On peut toujours être une coquine*! En ze vergeet - ze denkt, dat ze altijd jong kan zijn en dat liefde enkel genoegen is - en dat is onwaar. Men wordt oud - en daar is het kind - en de een of de ander sterft....'

Deze kleine episode, door Mrs. Ward verteld met het talent, waaraan wij ook in dezen roman zoovele bekoorlijke bladzijden te danken hebben, is eigenlijk in bevalligen vorm de eerste paragraaf eener kleine verhandeling over het huwelijk. De volgende paragrafen zijn als zoovele kleurige draden hier en daar in den verderen loop van het verhaal ingeweven op eene wijze, die den lezer volkomen vrijwaren voor het onbehagelijk

gevoel, dat hij de onderdeelen eener verhandeling voor zich heeft.

Als de Parijsche *ouvrière* op dien vroegen ochtend David in de Champs-Elysées aantreft, kan zij niet vermoeden, hoe pijnlijk juist voor hem het onderwerp is, waarover zij hem met haar moederlijke welbespraaktheid onderhoudt.

Toen hij met Louie in Parijs aankwam, hadden zij hun intrek genomen in eene wijk, waar letterkundigen en artisten van allerlei slag verblijf houden. Een kennis van kenniswege had hun daar de kamer verschaft van een schilder, die tijdelijk in Brussel vertoefde. Dit was juist de omgeving, die David zocht. Met de Parijsche auteurs-wereld wenschte hij kennis te maken, en hij maakte er kennis mede op eene wijze, die hem leeren kon, dat de wijsheid, die men uit boeken gaart, nog niet in staat stelt de wijsheid te beoefenen, die men in 't leven behoeft.

Het derde Boek van den roman: *Storm and Stress* is ongetwijfeld het fraaiste. Men kan niet anders dan lof hebben voor den onderhoudenden verhaaltrant, de geestige behandeling, de fijne zielkunde, die deze hoofdstukken kenmerkt. De bladzijden, waarin het verkeer der artisten in *les Trois Rats*, een hunner plaatsen van samenkomst, wordt beschreven, zijn van een moedig realisme, dat evenwel nergens de grenzen der kieschheid en van den goeden smaak overschrijdt. Over de teekening van het Parijsche leven in dien kring ligt een locale kleur, die van de rijke ervaring der schrijfster getuigt en niet minder van haar artistieken zin. Geen zedelijk purisme treedt hinderlijk op te midden der beschrijving van toestanden en opvattingen, waartegenover de schilder Regnault met zijn ideale beschouwingen en zijn heroïeke verschijning weldadig aandoet.

Het kan niet in mijne bedoeling liggen, mijn lezers, die met den roman nog kennis moeten maken, het genot ervan te bederven door een omstandig verslag van den loop des verhaals. Gelijk ik mij tot nu toe zooveel mogelijk tot de aanstipping der uiterste omtrekken bepaalde, licht ik ook hier maar de tippen op van den sluier, die aanvankelijk voor den lezer den gang van den roman, trouwens geen intrigen-roman, bedekke.

Al spoedig maakt David kennis met Elise Delaunay, de schilderes.[1)] Zij is eene der personen uit den roman, die in

1) Elise Delaunay zou, naar beweerd wordt, Marie Bashkirtseff moeten verbeelden.

levenden lijve voor u staan, en die gij niet vergeet. Eene dier ‘problematische naturen’, die te midden van de *Sturm- und Drangperiode*, waarin ons moderne leven verkeert, beurtelings aantrekken en afstooten.

Ontbreekt haar het vrouwelijke bij uitnemendheid? Dit kan men zeker niet zeggen. De schuchterheid in het verkeer kent zij niet; toch houdt haar ingetogenheid op een afstand. Regelen van conveniëntie evenmin, toch mist zij niet de lieftalligheid en de gratie. Voor gewaagde verhoudingen schrikt zij niet terug; zij gaat ze voorbij met onaandoenlijkheid. In sobere, schier armelijke omgeving leeft zij; maar in haar atelier hangt de fijne geur der heliotrope, en wie haar bezoekt, vergeet die niet. Teederheid is haar vreemd; maar zekere goedhartigheid kan den indruk van teederheid maken, en toch niet verhinderen, dat zij op wreede wijze de liefde afwijst, die zij won in ruil voor haar genegenheid. Geen opzettelijke coquetterie geeft haar in, te spelen met de gevoelens van den man; zij geeft zich aan hem, en maakt zich van hem los, en hoopt dat hij los zal worden van haar. Gewetensbezwaren kent zij niet, godsdienst evenmin. Of zij athéist is? Wel, Voltaire - met wien David nog al opheeft - ‘*Voltaire to me is just an old perruque, a prating, philanthropical person, who talked about l e b o n D i e u and wrote just what every b o u r g e o i s can understand. If he had had his will and swept away the clergy and the Church, how many fine subjects we artists should have lost*.’ De kunst is haar cultus en de schoonheid haar God; de schoonheid, wel te verstaan, in beperkten zin, in overeenstemming met de beperkte wereld, waarmede zekere kunstenaarskring en zijn adepten, ondanks hun hooge aspiraties, zich schijnen te kunnen tevreden stellen.

Zoo ongeveer is Elise Delaunay. Men ziet, niet alles in haar is aantrekkelijk. Maar er gaat zekere bekoring uit van haar gemakkelijke manieren, haar bevallig *sans gêne*, dat nu eens overbluft, dan weer tot toenadering noodt; van haar kameraadschappelijke gulhartigheid, die haar egoïsme vermomt; haar uitgelaten scherts, onmeedoogend, en toch goedhartig bewijlen; haar vertrouwelijkheid, die volkomen schijnt en toch altijd te gissen laat; haar kinderlijke geestdrift, die kalme redeneering en koel beraad niet buitensluit; - onze David staat tegenover de betoovering, die dit alles op hem uitoefent, volkomen weer-

loos. Haar wereldwijsheid doet al zijn boekenkennis te niet en weegt tienvoudig op tegen zijn practische ervaring.

Nu - de geschiedenis van zijn hartstocht, de wijze waarop Elise dien beantwoordt, hun verblijf te Barbizon en hun kortstondig geluk; hoe in haar de vrouw gevoelt en de artiste vrijheid en onafhankelijkheid eischt, en - overwint; hoe de tijd komt, dat hij, in stee van de gelukkige minnaar te zijn, de bedelaar wordt, die van haar aalmoezen leeft, totdat zij hem - *pauvre enfant!* Zij heeft hem immers gewaarschuwd! Onder wat ongelukkig gestarnte is hij geboren, dat hij voor *haar* liefde moest voeden! - totdat ze hem verlaat en zich voor hem schuil houdt; - van dit alles wordt in Mrs. Ward's roman op boeiende wijze verhaald.

Intusschen heeft hij Louie aan zichzelve overgelaten en uit het oog verloren. Meegesleept in de warreling van het artistenleven heeft zij als model gediend voor Montjoie, den beeldhouwer, een lichtmis, aan wien zij zich verslingert; en David, ontwakend uit zijn verdooving, beseft dat de *liaison libre* voor haar niet anders dan ondergang kan beteekenen. Hij beseft tevens dat, indien hij nog op eenigen invloed, dien hij op haar zou kunnen uitoefenen, had kunnen rekenen, hij de kans daarop thans hopeloos heeft verspeeld. Zijn eigen zwakheid moet hem machteloos maken tegenover haar. En het is niet lang nog geleden, dat hem vaders testament in handen kwam, waarin hem uitdrukkelijk de zorg over Louie, het evenbeeld harer moeder, wordt opgedragen! Zoo voert de catastrophe, die de hartstocht voor Elise over hem brengt, voor zijn innerlijk leven tot een volslagen *débacle*.

In dezen toestand ontmoet de Parijsche *ouvrière* hem op de bank in de Champs-Elysées. Het is nu duidelijk dat haar gekeuvel hem pijnlijk moest treffen.

Ik noemde die episode de eerste paragraaf eener kleine verhandeling. Dit is misschien te veel gezegd. Maar het onderwerp keert nog een paar malen terug en wordt uit verschillend oogpunt beschouwd.

Door de werkmansvrouw waren uitsluitend argumenten van practische beteekenis aangevoerd. Enkel op utiliteitsgronden berustte haar voorkeur voor *l'union légale*: het huwelijk had alleen beteekenis als bescherming voor de vrouw. Er mocht

iets in doorschemeren van eene ideale gerechtigheid, voor haar was het niet de uitdrukking eener meer ideale opvatting van de sexueele liefde. Haar redeneering had aanvankelijk te meer vat op hem, omdat zij de populaire toepassing, het in zekeren zin kostbaar bezinksel was van de eenzijdig rationalistische, op de practische overwegingen der nuttigheidsleer uitloopende beschouwingen, die hij zich in zijn eenzijdig intellectualistische ontwikkeling had eigen gemaakt. Dezen hadden wat er, krachtens erfelijkheid en aanleg, krachtens de traditiën en herinneringen zijner jeugd, uit overwegingen van anderen aard in hem aanwezig mocht zijn, op den achtergrond gedrongen. Thans, nu geheel zijn ziel wordt omgewoeld, komt het boven en doet het zich gelden. Als kind had hij den doop ontvangen van overtuigingen en beginselen, wier beteekenis het kind niet moge verstaan, maar de man vruchteloos, doch niet straffeloos, tracht weg te cijferen uit zijn verleden. Thans woelen zij zich bloot. Er is in zijne liefde nog iets anders geweest dan de zinnelijke hartstocht; iets anders dan wat, zij 't dan onder protest van een kunstenaar als Regnault met zijn breeder en dieper levensbeschouwing, gangbaar was te midden van het sexueel verkeer dier wereld van artisten. Die liefde, van zedelijke natuur, gesmaad, afgewezen, gewond, doch niet gestorven, schreit thans om de verloren weelde.

Hem kwelt intusschen niet enkel de beleediging, waardoor de fijnste zenuwen van zijn zieleleven zoo smartelijk zijn aangedaan. Achter den gedachtenkring, die hem was eigen geworden en die hem er toe gebracht had, de maatschappij aan te zien voor een verzameling van door uiterlijke banden bijeengehouden individuen, doemt allengs het besef voor hem op, dat hijzelf gezondigd heeft tegen eene zedelijke orde, die de menschelijke samenleving haar kostbaarste goederen waarborgt, die maatschappelijke instellingen in 't leven riep, waardoor zij moeten worden in veiligheid gesteld.

Het ‘bestaande’, overal waar het te kort doet aan hooger reikende aspiraties, den idealen zin in een keurslijf knelt en zijn leven verstikt, verdient gestriemd te worden met het felst verwijt van leege conventie te zijn, geesteloos formalisme en platgetreden banaliteit. Maar evenzeer heeft het er recht op gevrijwaard te worden tegen de schendige hand, die het uit den weg zou willen ruimen om te voldoen aan *le bon plaisir*

van elk, die zijn eigen zelfzuchtige drift voor passie geeft van hooger orde.

Onze oude vriend Ancrum gaf in het aandoenlijk uur, waarin David bij hem te biecht gaat, op zijn eigen manier en in zijn eigen beeldrijke taal woorden aan het besef, dat in zijn borst ontwaakte.

‘Gij wilt niet weten van zonde? Een man heeft recht op de voldoening, waartoe zijn instinct hem drijft! Gij eischtet vrijheid en hebt haar genomen. Wat is de wet anders dan een noodzakelijke band voor het gepeupel, dat niet weet wat liefde is? Wie of wat hebt gij beleedigd?

David, dat is het vragen van een dwaas. Waart gij en zij de eerste man en de eerste vrouw, bij wie sprake was van liefde? Zoo gaat het altijd: elk man waant, dat hij de zaak voor het eerst en voor zichzelf heeft te beslissen; en het staat toch evenmin aan hem, als dat hij iets toe of af kan doen aan het feit, dat het vuur hem brandt of dat hij in het water verdrinkt. Eeuwen lang heeft het dier in den mensch geworsteld met de menschelijke ziel. En stap voor stap kon zij haar overwinningen merken. Zij heeft ze behaald enkel door zich te laten leiden door haar fijn gevoel voor de wet, door deze te ontdekken - door de vaste rotsen, waarover zij voort kan schrijden te ontdoen van wat ze bedolven hield en ze aan het licht te brengen. En op deze rotsen richt zij haar bakens op: het huwelijk, het gezin, de staat, de kerk. Doe, als waren ze er niet, en ge zinkt weg in den poel, waaruit de ziel van het ras, dat het uwe is, in eeuwenlange worsteling, geslachten door, u heeft willen redden. Betwist hun recht van bestaan, werp ze omver - ja, indien gij kunt! Gij hebt evenveel kans van slagen als wanneer gij u verzet tegen andere feiten en wetten, waaronder gij leeft - ze mogen dan physische of chemische of biologische zijn.’

O, hij zou meer kunnen zeggen. Hij spreekt ‘naar den mensch.’ Sprak hij tot een Christen, hij zou nog iets anders zeggen. Hij zou vragen, hoe een mensch *durft* rukken uit 's Heeren hand, voor eigen bandeloos en roekeloos genieten, een ziel en lichaam waarvoor Hij stierf; hoe hij, 's Heeren eigendom, *durft* stelen waar zijn lust op aast, om er mee weg te schuilen, als het dier met zijn prooi in de wildernis, in plaats van 't eerbiedig af te vragen van 's Meester's hand en

onder zijn zegen. Hoe hij, tot gehoorzaamheid geroepen, een lid van 's Heeren lichaam, in zijn begeerlijkheid naar het ééne het geheel durft vergeten - de eeuwigheid voor zijn dorst naar het heden. ‘Doch dit alles geldt u voor niets. Christus is niets voor u, noch de Schrift, noch de Kerk....’

Wat dit laatste betreft - de tijd zal komen dat dit alles toch wel iets voor David zal zijn: ‘*not the forms of the thing but the thing itself;*’ dat zijn gemoed zal toegankelijk zijn voor de verheven waarheden, door de christelijke mythologie vertolkt, en hij zijn leven zal willen richten naar de heilige beginselen, waarmede in den vorm der christelijke poëzie het menschelijk leven is verrijkt; onvergankelijk, schoon vatbaar voor oneindige verscheidenheid van toepassing.

De tijd zal komen, dat hij nogmaals liefde zal kunnen geven. Veel zal dan zijn voorbijgegaan, veel anders geworden. Zijne vrouw moge in zeker opzicht een *child-wife* zijn, daar zal tusschen hen eene verhouding ontstaan, waarbij *true love* voor hem zal stralen in heerlijk licht; een liefde van hooger rang dan de ‘ideale passie’, die een aanslag pleegt tegen menschelijke instellingen, in 't leven geroepen ter beschutting van menschelijke zwakheid en tot steun van menschelijke hulpbehoevendheid.

Geruimen tijd later zal hij Elise nogmaals ontmoeten, als ook voor haar de omstandigheden gansch anders zijn geworden. Dan, in een vluchtig onderhoud, zal zij hem vragen:

- *Are you married?*

- *Yes, but my wife is dead*.

Elise begrijpt het niet. Hoe kan hij zeggen, dat hij gehuwd is - en zijn vrouw is dood?

Voor haar blijft verborgen eene liefde, ‘die vele wateren niet zouden kunnen uitblusschen.’

Hiermede zijn wij alreeds doorgedrongen tot het laatste Boek van den roman, waarin de ontwikkeling van David Grieve tot rijpheid komt. Daarover kan ik kort zijn; en dit ligt niet aan de deugd van het boek.

Ook in dit deel zijn episoden die de aandacht boeien; misschien moet ik zeggen: die haar in hooge mate verlevendigen - Davids huwelijk, de ziekte en het sterven zijner vrouw, Louies tragedie. Doch wat is het geval?

Dat de romandichter met zijn verhaal eene intentie heeft,

wier uitwerking hij zich ten doel stelt in de personen en toestanden, die hij teekent en die zijn roman tot een historischen of socialen of psychologischen stempelt, kan alleen gewraakt worden door wie in de eene of andere theorie bevangen is. Alles hangt hier af van zijn kunstvaardigheid en artistieken zin. Emil Franzos, om een voorbeeld te noemen, heeft in zijn ‘Im Kampf um das Recht’ zijn intentie met zoovele woorden in den titel van zijn roman vermeld. Toch schaadt het niet aan den roman; want nergens spreekt hij zijne bedoeling met zoovele woorden uit: zij spreekt voor zich zelve in de ontwikkeling van het verhaal. Mrs. Ward heeft met de historie van David Grieve eene bepaalde intentie gehad, en ik heb mij beijverd haar in schets te brengen. Dan moet vooral op David's verhouding tot Elise het licht vallen, en dit heeft zijn goede reden. Zij is, al beslaat zij maar een vierde deel van den roman, het hoogtepunt van het boek. Mrs. Ward heeft terecht begrepen, dat *the relation of sex* inderdaad het criterium is voor onze beschaving; voor het ethisch standpunt, dat wij innemen, zoowel wat het individu betreft als de sociale verhoudingen, waaronder wij leven. In Davids betrekking tot Elise wreekt zich de eenzijdigheid zijner ontwikkeling, de bekrompenheid en het gemis aan ethisch gehalte van zijne levensbeschouwing. Hoe hij daaruit zich verheft tot een ethisch idealisme, en dit de wijding ontvangt van de religieuze idee, moet in het laatste Boek blijken.

Hier echter gaat de intentie niet schuil in het verhaal, wat zich de romandichter had ten taak te stellen; maar zij treedt onverholen op naast het verhaal. Niet, dat Mrs. Ward haar uitspreekt in haar eigen woorden; zij doet haar kennen uit Davids dagboek, een kunstmiddel, waarvan menig auteur zich bedient, waar zijn plastiek te kort schiet.

Ook in dit dagboek komen bladzijden voor, die belangwekkend zijn en te denken geven; die Mrs. Ward's wijsgeerige ontwikkeling en uitgebreide belezenheid bewijzen; en met belangstelling verneemt men, dat David aan Berkeley's wijsbegeerte zijn afscheid geeft, - dat Newman's autoriteitsleer hem niet voldoet, - dat, terwijl noch het wetenschappelijk materialisme van Clifford en Haeckel, noch het agnosticisme van Herbert Spencer hem bevredigt, hij in het nieuwere Kantianisme en Hegelianisme, zooals het in Engeland bloeit, vindt wat hij behoeft; - met belangstelling ook, hoe binnen dat kader zijn

religieuse overtuigingen zich vormen; - maar.... al doet de schrijfster ons hier en daar een blik werpen op de ontroerende worsteling eener menschelijke ziel, dat alles behoort niet, behoort althans niet zóó in den roman. Mrs. Ancrum's stelling, dat détails alléén belangwekkend zijn in het leven, geldt zeker niet voor het leven in den roman. Détails zijn hier in overvloed, belangwekkende ook; maar het leven ontbreekt, en dit ware hier toch het meest belangwekkende van al.

Er is nog een andere reden, waarom men den roman, hoeveel schoons hij te genieten hebbe gegeven, niet uit de hand legt met de voldoening, die hij beloofde, gepaard met het eigenaardig gevoel van leegte, dat wij allen kennen: het beste bewijs, dat inderdaad genoten is.

David Grieve is werkelijk de held van het verhaal, de hoofdpersoon, om wien de andere personen zich groepeeren. Wij ontvangen waarlijk de geschiedenis van David Grieve. Mrs. Ward heeft in dit werk veel meer de eenheid weten te bewaren dan in ‘Robert Elsmere’, waarmede een andere roman, die van Rose, als het ware verbonden was. Wat de compositie betreft, staat haar laatste boek hoog, behoudens de zwakke uitvoering, die ik reeds opmerkte, in het laatste gedeelte. Ook is het haar gelukt den lezer te laten medeleven met haren held in de verschillende stadiën van zijn leven. Maar hij beantwoordt niet aan de verwachtingen, die men na zijn kloek optreden in de eerste jaren van Manchester, na de energieke wijze, waarop hij daar zijn weg weet te vinden, van hem meent te mogen koesteren. Na den terugkeer in Parijs, als hij 's vaders fortuin, tot uitbreiding zijner zaken bestemd, heeft moeten afgeven aan Montjoie, om diens huwelijk met Louie te koopen; als hij in Manchester nagenoeg weder van voren af aan moet beginnen, zal hij, na zich te hebben opgericht van den slag, dien hij ontving, met groote krachtsinspanning en kloeken ijver zich een positie heroveren. Wij zien hem zijn zaken uitbreiden, op allerlei wijze de belangen zijner werklieden behartigen en met allerlei personen in aanraking komen; wij vernemen zijn oordeel over allerlei vragen van den dag; maar er ligt een waas van weemoed over hem, hem beheerscht een stille geest van resignatie, hij trekt zich terug in zijn eigen kring en acht zich niet geschikt om deel uit te maken van het Parlement, waarheen men hem wil roepen. Was misschien de wensch,

dat hij uit *Storm and Stress* mocht te voorschijn treden als een held, die overwon; dat hij straks mocht optreden in het karakter van een ‘Felix Holt, de radikaal,’ in strijd met heel den aanleg van het zijne?

Dan ligt de schuld bij Mrs. Ward; of indien hier van schuld geen sprake kan zijn, en de werkelijkheid, die zij weergaf, niet strookt met onze wenschen, dan ligt het aan hare levensbeschouwing, die misschien meer zich beijvert de schatten van het verleden gezift en gelouterd voor het heden te bewaren, dan met kloek geloof en goed toeverzicht, zij 't dan ook als een waagstuk der liefde, ze productief te maken voor de toekomst.

Robert Elsmere stierf, toen hij ter nauwernood de eerste grondslagen had gelegd, waarop hij voor de toekomst wilde bouwen. David Grieve maakt veel meer den indruk van iemand, die, nadat zijn levenshulk is stukgeslagen, op het wrakhout zich aan den veiligen oever redt, dan van iemand die, na schipbreuk te hebben geleden, op nieuw de boot zeevaardig maakt en daarmee van nieuws de branding trotseert. Nog eens: dit alles is, met zijn karakter, zich vormend onder de gegeven omstandigheden, misschien in overeenstemming met de werkelijkheid: in 's menschen leven speelt toch het onherstelbare een groote rol en voert het menigmaal zijn ontroerende tragedie mede. Maar de romandichter heeft het recht zijne werkelijkheid te kiezen, en de vraag ligt voor de hand: van waar dat het oog van Mrs. Ward uitsluitend op deze schijnt gericht en dat haar de zienersblik ontbreekt om eene andere te aanschouwen?

Dat ik met deze vraag eindig is niet - hoe zou het mij leed doen! - om den lezer te weerhouden de lectuur van ‘David Grieve’ ter hand te nemen. Aan nobele aandoeningen, treffende episoden, aangrijpende tooneelen; aan diepe gedachten en geestige teekeningen is het boek rijk. En waar de auteur boeit met haar talent brengt zij ons in aanraking met 's levens diepste roerselen en zijn hoogste vertroostingen, verkwikkend en verheffend tevens.

Wie zóó oordeelt stelt er zich aan bloot, van zekere zijde onder de heel of half onnoozelen gerangschikt te worden.

In Engeland vindt de jongste roman van Mrs. Ward onder duizenden lezers zijn weg, en terzelfder tijd spreken tijdschriften als *The Fortnightly Review* en *The Edinburgh Review* op

heftige wijze hun afkeurend vonnis over het boek uit. Dien duizenden wordt door Francis Adams in eerstgenoemd tijdschrift de keus gelaten, of zij zich scharen willen onder hen, *who do not think*, of onder hen, *who think a little*. Hij toch weet het ‘kortstondig’ succes van het hoek enkel hieruit te verklaren, dat beide klassen van lezers er door ontvangen *momentary mouthpieces for the brains or want of brains that is in them*.

Mij dunkt, heftigheid van deze soort kan in dit geval enkel worden ingegeven door 'tzij dan ‘hoogkerkelijke’ of ‘secularistische’ antipathieën, òf door de eenzijdigheid eener kritiek, die zich op een abstract-littérair standpunt plaatst. En deze moge op eenigen letterkundigen arbeid haar gegronde aanmerkingen hebben; - wanneer zij optreedt met zulk eene academische hooghartigheid is zij niet meer van onzen tijd, die immers aan alle schoolsch doctrinarisme zich ontworstelt.

Te twisten over de vraag, of het succes, dat Mrs. Ward op haren letterkundigen arbeid oogst, al of niet van kortstondigen duur zal zijn, schijnt mij tamelijk doelloos.

‘Een boek’ - zegt Bertha von Suttner - ‘dat in zeker land en in zekeren tijd een ongehoord opzien baart, zal onder andere omstandigheden en in een ander tijdperk misschien geheel verdwijnen.’

Doch zij laat er aan vooraf gaan, wat ik op den arbeid van Mrs. Ward toepas:

‘Onder werkelijke waarde versta ik niet zoozeer de volstrekte schoonheid van een werk, maar veeleer zijn gelukkige overeenstemming met de omringende toestanden. Hier, zooals overal, beslist de kring, waarin het zich beweegt.’

Mrs. Ward schrijft haar romans, schreef ook ‘David Grieve’, met een talent dat niet alledaagsch is; maar ook met een hart voor de werkelijkheid, waarin zij leeft. Wat Meester Kritiek ook moge zeggen, dit laatste bepaalt mede en in niet geringe mate de waarde van een boek. Een groote kring van lezers, die met haar in dezelfde wereld van gevoelens en gedachten leven, kunnen haar niet anders dan dankbaar zijn, óók voor haar geschiedenis van David Grieve.

J. VAN LOENEN MARTINET.

De Mahdi en zijn rijk.

Major F.R. Wingate, Mahdiism and the Egyptian Soudan.

Tot de merkwaardigste verschijnselen van de tweede helft onzer eeuw mag het optreden van den Mahdi, Mohammed Ahmed, in den Soedan gerekend worden.

Wel is de verschijning van een Mahdi in de Mohammedaansche wereld niets vreemds, daar even als door de Israeliten een Messias, zoo ook door de Muzelmannen van de onderscheidene secten een Mahdi verwacht wordt en sluwe gelukzoekers herhaaldelijk van de lichtgeloovigheid eener onwetende menigte misbruik maakten om zich voor den verbeiden Mahdi uit te geven. Meestal echter duurde het geloof aan hunne Goddelijke zending niet lang en de geschiedenis wijst slechts een enkelen aan, die zich duurzaam wist te handhaven. Zoo schijnt uit den Mahdi, die in 1126 optrad, en zich voor een' afstammeling van Ali, den schoonzoon van den Profeet uitgaf, het geslacht der Mahidin gesproten te zijn dat 144 jaren in Afrika regeerde. Maar geen enkel voorbeeld is bekend van een Mahdi, die zóó spoedig en op zóó groote schaal als de laatste, Mohammed Ahmed, invloed en macht verwierf.

Het in het vorig jaar verschenen werk van den Engelschen Majoor F.R. Wingate ‘Mahdiism and the Egyptian Soudan’ boeide ons bij de lezing zóózeer, dat wij op de belangstelling, ook van anderen, meenden te mogen rekenen, indien op dat merkwaardig verschijnsel meer licht verspreid werd.

Weinigen toch hebben in zijn geheelen omvang het gevaar leeren kennen dat gedurende eenigen tijd Egypte, bedreigde en velen hebben er slechts in 1885 van gehoord, toen in Europa de mare zich verspreidde, dat Khartoem gevallen en de be-

roemde Gordon omgebracht was. Daarenboven missen ook zij, die de gebeurtenissen in het zwarte werelddeel met eenige aandacht volgen niet zelden tijd en gelegenheid om op de uitvoerige wijze, als door Wingate geschiedt, van de lotgevallen der beweging van den Mahdi kennis te nemen. Het is dus aan de hand van dezen schrijver dat wij zoo beknopt mogelijk die beweging willen beschrijven.

Tot recht begrip is echter allereerst noodig een kort overzicht te geven van den toestand der landen en volken, onder welke die beweging uitbrak.

I.

Gedurende deze eeuw hebben de Egyptische regeeringen steeds naar uitbreiding van haar gebied gestreefd. Reeds werden onder Mehemet Ali Nubië, Kordofan en Sennaar met Egypte vereenigd. Werd in 1853 de Egyptische grens op 13° Noorderbreedte d.i. ongeveer 190 kilometers van Khartoem gevonden, in 1881 waren Egyptische posten tusschen de meeren Albert en Victoria Nyanza op 2° benoorden den Equator of ongeveer 1600 kilometers ten zuiden Khartoem gevestigd. Over het algemeen was de loop van den Nijl gevolgd, maar ook oostelijk en westelijk van deze rivier had de Egyptische regeering haar gebied uitgebreid. De onderwerping van Darfoer bracht hare westelijke grens tot in het hart van Afrika, op minder dan 15 dagreizen van het meer Tchad en in het oosten werden al de landen tusschen de zuidelijke gedeelten van de Roode zee en den Nijl tot aan de grenzen van Abysinie insgelijks geannexeerd.

Met die buitensporige uitbreiding ging echter niet gepaard de invoering van een geregeld bestuur of van eene behoorlijke administratie. Van middelen van gemeenschap, behalve den Nijl, was geen spraak. En ook deze bood niet alleen door zijne watervallen, maar ook door drijvende grasvlakten, door de inlanders ‘sudd’ genoemd, die zich soms vormen bij de menigvuldige kronkelingen der rivier, onoverkomelijke bezwaren voor het onderhouden van een geregeld verkeer aan.[1] Door dergelijken ‘sudd’ is de vaart op den Nijl soms over eene

1) In ‘Colonel Gordon in Central Africa’ bl. 35 vindt men eene beschrijving van de wijze waarop deze ‘sudd’ zich vormt.

lengte van duizenden meters gestremd. Twee sterk sprekende voorbeelden mogen hier vermeld worden. Toen Sir Samuel Baker, tot Gouverneur van den Boven-Nijl benoemd, in Februari 1870 Khartoem met verscheidene schepen verliet om zich naar den zetel van zijn bestuur, Gondokoro, te begeven, werd hij door ‘sudd’ zoo zeer opgehouden dat hij eerst in April van het volgende jaar de plaats zijner bestemming bereikte. De afstand tusschen deze plaatsen bedraagt 1737 kilometers en komt overeen met dien tusschen Londen en Turijn. Toen Romolo Gessi, na de onderdrukking van den slavenhandel in zijn gewest, de rivier in September 1880 afvoer om zich naar Khartoem tot herstel zijner ernstig geschokte gezondheid te begeven, werd hij telkens door dergelijke afsluitingen opgehouden. Na verscheidene doorbroken te hebben kwam zijn stoomschip aan eenen ‘sudd’, die ongeveer 12000 voet lang was. Van 9 October tot 5 January 1881 bleven de pogingen om er doorheen te komen vruchteloos, de mondvoorraad werd opgebruikt, wegens gebrek aan brandstof kon geen stoom meer gemaakt worden, de bemanning, afgemat en ontmoedigd, wilde niet meer werken, en Gessi bereidde zich voor om ellendig van honger om te komen, toen op 5 Januari een van Khartoem gezonden stoomer kwam opdagen die met krachtiger machine en bemanning den dam wist door te breken en Gessi met zijn zeer talrijk gevolg van den hongerdood redde.[1)]

Een ander groot bezwaar voor het onderhouden van een geregeld verkeer door middel van stoombooten is het gebrek aan brandstof, dat niet zelden tot groote vertraging aanleiding geeft. Daartoe wordt enkel hout gebruikt, dat gedurende de reis naarmate van de behoefte aan de oevers gehakt en aan boord gebracht wordt. Depots van steenkolen of van hout bestaan niet. Nu worden echter door deze handelingen de oevers langzamerhand ontwoud en doet het zich dikwerf voor dat men dagen lang wachten moet op den aanvoer van het benoodigde brandhout.

Om zich een denkbeeld te maken van afstanden waarover de Onderkoning in naam meer dan inderdaad vóór de verschijning van den Mahdi regeerde, bedenke men dat de afstand van Kairo naar Khartoem 2431½ kilometer, die van Khartoem

1) Seven Years in the Soudan by Romolo Gessi Pascha, bl. 390 en volg.

naar Gondokoro, zooals boven reeds gezegd is, 1737 kilometer en van deze laatste plaats naar het meer Victoria Nyanza 804½ kilometer bedraagt. Tot handhaving der Egyptische heerschappij werden hier en daar aan de oevers van den Nijl en van eenige in dezen stroomende rivieren, eenige vestigingen opgericht of bestaande dorpen bevestigd en door eene kleine troepenmacht onder een Egyptisch officier bezet, die zijne bevelen moest ontvangen van den Gouverneur-Generaal van den Soedan. Deze bevelhebbers moesten, behalve de handhaving van het Egyptisch gezag in de onder hun bevel staande landen jaarlijks een schatting opbrengen en de onder hen staande manschappen onderhouden.

Voorschriften omtrent de wijze, waarop zij aan de noodige middelen komen moesten, ontbraken echter ten eenenmale, het toezicht van de centrale regeering, op verren afstand zetelende, beteekende niets en men mag zich er dus nauwelijks over verwonderen dat de inlandsche bevolking in den regel aan de meest ergerlijke afpersingen en knevelarijen blootstond van de zijde van bevelhebbers, die hun eigen voordeel zochten en aan welke het belang van den staat en van de inlanders volkomen onverschillig was. Zij vonden eene rijke bron van inkomsten in den handel van ivoor en van slaven.

De uitbreiding van het Egyptische gezag naar het Zuiden had de aan de oevers van den Nijl gelegen binnenlanden voor den handel geopend. Het voorbeeld van Mr. John Petherick, den Britschen Consul voor den Soedan, die in 1853 de eerste handelsexpeditie naar de aan den Witten Nijl gelegen streken ondernam, werd door een aantal vreemdelingen gevolgd, met het doel vooral om aldaar overvloedig en goedkoop ivoor te bemachtigen.

Zij drongen ver in het binnenland langs de rivieren van Bahr el Arab en Bahr Gazette door en vestigden aldaar posten, waarvan de bewaking door hen opgedragen werd aan benden gewapenden onder bevel van Arabieren. Weldra ontdekten zij dat de slavenhandel voordeeliger was dan die in ivoor en maakten met dat doel rooftochten in het gebied der omliggende stammen. Omstreeks 1860 verwekte deze handel in de beschaafde wereld eene zóó groote ergernis, dat de Europeanen verplicht waren hunne nederzettingen op te geven. Zij verkochten ze aan hunne Arabische agenten, die op zich namen de ver

schuldigde schatting aan de Egyptische regeering te betalen. Voor de ongelukkige inlanders was deze verandering echter geen winst. Want de Arabieren dreven den slavenhandel op nog veel uitgebreider schaal en met meer wreedheid dan de vorige handelaren. Door de Europeesche kooplieden te Khartoem en door het Gouvernement ruimschoots van wapenen en krijgsbehoeften voorzien, strekten zij hoe langer zoo verder hunne rooftochten uit en kwamen met rijke buit aan slaven en ivoor terug. Velen der negerslaven werden tot soldaten gevormd en alzoo later gedweeë werktuigen tot het voortzetten van het schandelijk bedrijf. Onbeschrijfelijk is de ellende die de Arabische handelaren, welke den naam van Jelabba's dragen, in de binnenlanden van den Soedan gesticht hebben. Speke schreef van hen: ‘de gruweldaden door deze handelaren gepleegd zijn voor beschaafden ongeloofelijk. Zij vallen gedurig inlandsche dorpen aan, om slaven en ivoor te rooven en om te plunderen. Geen ordentelijk man kan in dat land handel drijven of reizen; want de inlanders zijn telkens zóózeer mishandeld dat zij of wel hem aanvallen of wel wegloopen al naarmate zij zich sterk gevoelen.’ Dr. Schweinefurth die drie jaren met de slavenjagers doorbracht, schrijft: ‘Twintig jaar geleden waren er honderden dorpen van den Dinkastam op de oostelijke zijde der rivier. Thans, tengevolge der gedurige verwoestingen door Mohammed Ker aangericht, is de rivieroever een woestijn geworden.’ ‘Dit land,’ schrijft Sir Samuel Baker, ‘is geheel ontvolkt door rooftochten, tot het buit maken van slaven door de vorige en tegenwoordige Gouverneurs van Fashoda uitgerust... Ik heb dikwerf het land te paard doorkruist en overal waar ik een plek vond eenigszins hooger dan den overigen grond, daar was ik zeker hoopen scherven van aardewerk te vinden, de eenige overblijfselen der vroeger zoo talrijke dorpen.’ Baker had den Victoria Nijl voor het eerst in 1864 gezien en bezocht hem weder in 1872. ‘Het is onmogelijk,’ zoo schrijft hij toen, ‘de verandering te beschrijven, welke plaats hadden sedert mijn laatste bezoek aan dit land. Het was toen een ware tuin met eene talrijke bevolking, al wat de mensch verlangen kan voortbrengende. De dorpen waren talrijk; de steile rotsen aan den oever der rivier waren omzoomd met struikgewas en de inboorlingen waren behoorlijk gekleed naar 's lands gewoonte, met boomschors. Het tooneel is te eenen-

male veranderd! Alles is eene woestenij! De bevolking is gevlucht! Geen enkel dorp wordt er meer gezien! Dit is het gevolg van de vestiging der kooplieden uit Khartoem. Zij voeren vrouwen en kinderen als slaven weg en plunderen en vernielen alles, waar zij zich vertoonen.'

De wijze waarop vroeger de Khartoemsche handelaren en thans de voor hen in de plaats gekomen Jelabbas te werk gaan, is eenvoudig. Zij bevestigen de plaatsen, waar zij zich in het binnenland nederzetten, voldoende tegen mogelijke aanvallen der inlanders. Naar den naam welken in den Soedan elke heg of afsluiting draagt, wordt een dergelijke bevestigde nederzetting eene seriba genoemd. Vandaar gaan zij op roof van vee, ivoor en slaven uit. Zij maken gebruik van de vijandschap tusschen de talrijke stammen onderling, die in den. Soedan leven. Een inlander aldaar, die zich op het gebied van een vreemden stam waagde, zou onmiddellijk gedood of als slaaf medegevoerd worden. Maar die staat van anarchie bepaalt zich niet tot de stammen onderling. Ook de dorpen van een en denzelfden stam vallen soms op elkander aan en het is daarin dat zij aanmoediging vinden bij de Jelabbas. Indien het toch bekend wordt, dat in het een of andere dorp een groote voorraad ivoor is, dan organiseeren deze een aanval daarop en weten zich de medewerking van omliggende dorpen te verzekeren door de belofte van een aandeel in den buit. Des nachts worden alle toegangen tot het dorp bezet en terwijl de medeplichtige inlanders zich van het vee verzekeren, vallen de met geweren gewapende Arabieren op de weerlooze bewoners aan, dwingen ze dikwerf door wreede folteringen om de bewaarplaatsen van het ivoor aan te wijzen en voeren ze daarna als slaven mede. De inlanders, die hen geholpen hebben, bekomen dan veelal het geroofde vee, maar zijn verplicht het ivoor te vervoeren tot aan de landingsplaatsen aan de rivier, waar het tegelijk met de slaven naar Khartoem verscheept wordt. De reis duurt gewoonlijk omstreeks drie weken, welke de ongelukkige slaven, zóó gekneveld dat zij zich niet bewegen kunnen, aan boord moeten doorbrengen.

Intusschen werd door de Europeesche reizigers, die met wetenschappelijke oogmerken of door de zucht naar avonturen telkens dieper in het Zwarte Werelddeel doordrongen, hoe langer zoo meer licht verspreid over de ellendige toestanden in

den Soedan, en in de geheele beschaafde wereld weerklonken kreten van verontwaardiging over de gruwelen, die aldaar bedreven werden onder bescherming van de Egyptische vlag en met medewerking der Egyptische beambten. Velen meenen dat de Onderkoning eindelijk trachtte paal en perk te stellen aan den schandelijken slavenhandel ten gevolge van de algemeene afkeuring, die door de publieke meening hoe langer zoo krachtiger uitgesproken werd, en aan den Khedive Ismaïl wordt zelfs door sommigen lof toegebracht voor zijne maatregelen tot bestrijding daarvan: de benoeming met dat doel eerst van Sir Samuel Baker tot Gouverneur van de landen aan den Boven Nijl, en later van Kolonel Gordon. Maar hierop valt vrij wat af te dingen. De eigenlijke reden, dat de Onderkoning zich ten stelligste tegen den slavenhandel verklaarde is eenvoudig deze. De slavenhandelaars werden den Khedive te machtig. Er waren nu duizenden in den Soedan en in Darfoer. Zij hadden talrijke benden van gewapende slaven, wier gehoorzaamheid verzekerd was zoowel door de vrees voor hunne meesters als door het gedurig plunderen van de zwakkere en hulpelooze inlanders. Zoo machtig werden de slavenhandelaars dat zij weigerden de overeengekomen schatting aan de regeering te voldoen. Een van hen stond door zijne groote rijkdommen, het groote aantal zijner seriba's - hij bezat er 30 - en zijner gewapende benden als een vorst boven hen allen. Zijne eerzucht was onbeperkt en zijne groote macht bedreigde het gezag van den Khedhive. Zijn naam was Sebehr Rahama. Dr. Schweinefurth vond hem omringd door eene bijkans vorstelijke hofhouding. Reeds in 1869 had de Egyptische regeering eene poging gedaan om zijn gezag te fnuiken; onder zekeren Bellar werd eene kleine troepenmacht naar Bahr el Ghazal gezonden. Spoedig kwam het tot eene botsing en Bellal met het grootste gedeelte zijner manschappen sneuvelden, terwijl Sebehr aan den enkel gewond werd. Hoe vertoornd ook over deze miskenning van zijn gezag, had de Khedive geen macht om den schuldige te straffen. Eenige verontschuldigingen welke Sebehr maakte werden aangenomen, en van dat oogenblik af werd hij het erkende hoofd der slavenhandelaren en de opperbevelhebber in hun grondgebied. In naam werd het Egyptisch gezag nog erkend, maar feitelijk regeerde Sebehr als een onafhankelijk vorst.

Eene der bedoelingen bij den tocht van Bellal was de verovering van Darfoer. Dit gewest was nog onafhankelijk en stond onder een Sultan wiens geslacht het reeds over de 400 jaar bestuurd had. De regeerende Sultan had de vijandelijkheden waarmede Bellal hem bedreigde beantwoord met de inbeslagneming van al het koren aan zijne zuidelijke grens en een streng verbod van uitvoer. Deze maatregel had niet enkel zijnen vijand, den Egyptischen bevelhebber, zeer gehinderd, maar was ook een geduchte slag voor de slavenhandelaars, die het grootste gedeelte van hun levensmiddelen uit Darfoer betrokken. Sebehr was nu krachtig genoeg om zich daarover te wreken en het duurde niet lang of hij viel Darfoer aan. Nu bevond de Khedive zich in zeer groote verlegenheid. Liet hij Sebehr begaan, dan was te verwachten dat deze Darfoer veroverde en dat daarna geheel Soedan volgen zou. Hij achtte het dus het wijste om bonne mine à mauvais jeu te maken en hem bij te staan in zijn' veldtocht tegen den Sultan van Darfoer. Eene Egyptische troepenmacht onder Ismail Yacoub Pascha werd afgezonden om van het Noorden uit den inval te steunen, dien de slavenhandelaars van het Zuiden uit ondernomen hadden, en aan Sebehr werd de rang van Bey toegekend. Nadat echter Darfoer tenondergebracht en de Sultan met zijn zonen gesneuveld was begonnen de verbonden veroveraars over den buit te twisten. Aan Sebehr werd de titel van Pascha gegeven, maar zijne eerzucht daarmede niet bevredigd. Hij en zijne manschappen hadden, volgens hem, alleen gevochten en de overwinning behaald en de Egyptenaren waren enkel toeschouwers geweest. Hem kwam dus het opperbestuur over het nieuwe gewest met den titel van Gouverneur-Generaal toe. Volgens Gordon begrepen de slavenhandelaars dat zij machtiger waren dan de regeering en begon het denkbeeld om een onafhankelijken staat te stichten met Sebehr aan het hoofd bij hen te ontkiemen.

Ter kwader ure voor hemzelf maar tot het geluk van de door hem verwoeste landen, vertrok Sebehr naar Kaïro om aan zijne vertoogen bij den Khedive persoonlijk klem bij te zetten. Men beweert dat hij £ 100,000 medenam om de regeeringspersonen gunstig te stemmen voor zijn belangen. Zijn zoon, Suleiman, liet hij achter om hem te vertegenwoordigen, maar hij zelf, eenmaal te Kairo, werd daar gehouden en belet om naar het tooneel zijner verrichtingen terug te keeren. Daar

ontmoette Gordon hem in 1877, toen hij zich als Gouverneur-Generaal van den Soedan naar Khartoem begaf.

Intusschen had het gebeurde den Khedive het gevaar doen zien, dat zijne heerschappij van de zijde der slavenhandelaars dreigde. Het had weinig gescheeld of al die uitgestrekte gewesten van den Soedan, die in den loop der jaren onder de Egyptische souvereiniteit gekomen waren, hadden zich tot een onafhankelijken staat onder Sebehr Pascha verklaard. Het besluit om den handel in slaven geheel te verbieden was derhalve het gevolg der vrees van den Onderkoning voor de steeds vermeerderende macht der slavenhandelaars. Hij was het zich bewust, dat de Egyptische troepen niet bestand waren tegen de negersoldaten van de slavenhouders, welke Gordon in een zijner brieven beschreef als: ‘smart, dapper looking fellows, like antelopes, fierce, unsparing, the terror of Central-Africa, having a prestige far beyond that of the Government.’

Het waren dus niet philantropische denkbeelden maar hoofdzakelijk politieke overwegingen, die den Khedive bewogen den oorlog aan den slavenhandel te verklaren en Gordon met het voeren van den oorlog te belasten.

Onbillijk ware het echter tegenover den toenmaligen Onderkoning, indien men niet erkende dat hij reeds vroeger getracht had den slavenhandel te fnuiken. De last daartoe was reeds in 1870 aan Sir Samuel Baker en later in 1874 aan Kolonel Gordon gegeven. Zelfs had reeds destijds de Egyptische regeering de nederzettingen der slavenhandelaars tegen schadeloosstelling onteigend en den handel van den Soedan met het buitenland tot een staatsmonopolie verklaard. Maar te vergeefs. De middelen, welke aan Baker en Gordon ter beschikking gesteld waren, bleken onvoldoende en zoowel hunne onderbevelhebbers als de aanzienlijke Arabieren werkten hen tegen. Met Sir Samuel Baker gebeurde het zelfs, dat hij door tegenwerking van hen, die hem moesten steunen, tot de minst behoorlijke middelen zijne toevlucht nemen moest. Hij had namelijk tot het heffen van belastingen zekeren invloedrijken Arabier, Abu Sud, in den arm willen nemen en hem alzoo ontboden. Daar nadere berichten omtrent dien persoon ongunstig luidden, ontving hij hem koel en gaf hem geen opdracht. Hierdoor verbitterd begon Abu Sud met zijn zwager Agat, even als hij een sluw en invloedrijke inboorling, den Gouverneur op elke wijze te dwarsboomen.

Weldra weigerde de bevolking vee en dhoora, het inlandsche graan, aan Baker tot onderhoud zijner troepen, zelfs tegen betaling te leveren en stond Baker voor het alternatief om òf wel met zijne manschappen van honger om te komen òf wel zich het noodige met geweld te verschaffen. En zoo gebeurde het dat Sir Samuel Baker, met den last gezonden om een einde te maken aan de wanorde en de rooftochten in den Soedan, tot zelfbehoud genoodzaakt werd om zelf vee en dhoora te rooven, inlandsche dorpen te verbranden, in een woord al datgene te doen, wat zijne instructie hem voorschreef met de meeste kracht tegen te gaan. Van Baker wordt onder anderen verhaald dat hij, eenmaal onverwachts te Lado met 300 man gekomen, aldaar 12000 runderen en den geheelen voorraad aan dhoora buit maakte en op deze wijze aan de welvaart van die streek eenen zoo geweldigen slag toebracht, dat de bevolking verscheiden jaren behoefde om er zich van te herstellen. Blijkbaar was Sir Samuel Baker niet opgewassen tegen de taak die hij op zich genomen had en was het voor de gewesten aan den Boven Nijl een geluk, dat Kolonel Gordon in Juli 1873 het aanbod om Baker op te volgen aannam.

Op 16 Februari 1874 ontving Gordon de laatste instructie van den Onderkoning en daar deze niet alleen eenig licht op den toestand werpt maar ook van de menschlievende inzichten van den vorst getuigt nemen wij ze in hoofdzaak op.

‘Het gewest,’ zoo luidde zij, ‘dat Kolonel Gordon op zich genomen heeft te organiseeren en te besturen is slechts weinig bekend. Tot in de laatste jaren was het in handen van avonturiers, alleen op winstbejag bedacht en in ivoor en slaven handel drijvende. Zij hebben nederzettingen in het binnenland gevestigd en gewapenden aangeworven. De stammen in hunne buurt werden gedwongen met hen te handelen. De Egyptische regeering, een einde willende maken aan den wreeden handel, had zich meester gemaakt van die nederzettingen met schadeloosstelling aan de eigenaren. Eenigen van deze hadden echter verlof bekomen om in het district als handelaars te blijven, onder belofte geen slavenhandel meer te zullen drijven. Zij waren gesteld onder den Gouverneur van den Soedan. Zijn gezag kon zich echter moeielijk doen gelden in die ver afgelegen landen. Daarom had de Khedive besloten een afzonderlijk zelfstandig gouvernement aldaar te vestigen en den

geheelen handel met het buitenland tot een staatsmonopolie te verklaren. Er was geen ander middel om een einde te maken aan den slavenhandel, die thans in strijd met de wet op gewelddadige wijze gedreven werd.

Indien de mannen, welke bij die avonturiers gediend hadden, in dienst der regeering treden wilden, mocht Kolonel Gordon van hen gebruik maken. Wilden zij echter hunne vroegere levenswijze voortzetten, openlijk of in 't geheim, dan moest hij tegen hen met de uiterste gestrengheid der krijgswet optreden. Zulke mannen mochten bij den nieuwen Gouverneur geen genade vinden. Duidelijk moest, ook in die afgelegen landen, de leer verkondigd worden, dat verschil in huidskleur de menschen niet in handelsartikelen verandert maar dat leven en vrijheid heilig zijn.

Eene groote dwaling moet vermeden worden. Bij de uitrusting moet zóó ruim voor leeftocht gezorgd worden dat het niet noodig zijn zal, zoo als vroeger wel eens gebeurd is, aan de inlandsche stammen hunnen voorraad aan graan met geweld te ontnemen. Door dergelijke handelingen is wantrouwen gezaaid waar de Khedive verlangd had vertrouwen te vestigen. De grond moet door de manschappen bewerkt, bezaaid en geoogst worden. Is Gondokoro wegens de onvruchtbare omgeving niet voor eene vestiging geschikt dan dient de zetel van het bestuur naar eene meer geschikte streek overgebracht te worden.

Onder de uit de handen der slavenhandelaren verloste inboorlingen zullen er velen zijn, die van zóó ver ontvoerd zijn, dat men hen niet naar hunne haardsteden terug zenden kan. Deze zullen zeer wel op de verschillende regeeringsvestigingen gebruikt kunnen worden om den grond te bebouwen.

De nieuwe Gouverneur zal in de tweede plaats tot taak hebben om in de onder hem staande gewesten eene reeks van militaire posten te vestigen, zoo dat zij alle in rechtstreeksche verbinding met Khartoem staan. Deze posten moeten, zoo veel mogelijk, aan de oever van den Nijl gevestigd worden; maar over eene uitgestrektheid van 70 mijlen is de scheepvaart op die rivier belemmerd door watervallen en stroomversnellingen. Hij moet onderzoek doen naar het beste middel om deze moeielijkheid te overwinnen en daaromtrent aan den Khedive verslag uitbrengen.

In zijne aanraking met de hoofden der stammen, die aan

de oevers der meren leven, moet de Gouverneur vooral trachten hun vertrouwen te winnen. Hij moet hun grondgebied eerbiedigen en hen door geschenken winnen. Hij moet den invloed, dien hij over hen verkrijgen mocht, gebruiken om te trachten hen te overtuigen, aan de oorlogen onderling, die met het doel om slaven weg te voeren gedurig gevoerd worden, een einde te maken. Veel tact zal hierbij noodig zijn, daar anders te vreezen is dat, indien hij er al in slaagt den slavenhandel te beletten, de gevangenen bij het voortduren dier oorlogen en bij gebrek aan slavenmarkten ter dood gebracht zouden worden en dat men alzoo hun lot instede van het te verbeteren, verergeren zou.

Mocht hij het noodig vinden om over eenige dier stammen een zeker toezicht uit te oefenen, wenschelijk is het om het rechtstreeksch bestuur aan de hoofden te laten. Van hunne gehoorzaamheid moet hij zich verzekeren door hen zijne macht te doen vreezen.'

De uitkomst bewees ook hier dat het papier geduldig is en dat de fraaiste voorschriften waardeloos zijn wanneer de middelen ontbreken om ze uit te voeren. En toch had de Khedive het voorrecht een man gevonden te hebben als Gordon, die met een stalen wilskracht zijne instructiën trachtte uit te voeren en zich door geen bezwaren liet afschrikken. Hij kon echter alles niet zelf doen noch overal te gelijk zijn en de tot zijne beschikking gestelde werktuigen bleken in geenen deele berekend voor hunne taak. Wie de brieven, welke Gordon van 9 Febr. 1874 tot 2 December 1876 aan zijne betrekkingen in Engeland schreef, doorbladert, zal op schier elke bladzijde klachten vinden over het gehalte der troepen, die onder zijn bevel het zeer moeielijke werk volbrengen moesten, om door eene postenketen het meer Victoria Nyanza met Khartoem te verbinden. Bij groote uitzondering wordt van een Egyptisch officier gezegd dat hij geschikt is[1)], daarentegen klaagt Gordon telkens over de ongehoorzaamheid, de plunderzucht, de lafheid van degenen, die hem ter zijde stonden. Niet bij de onbeschaafde inlanders vond hij de grootste bezwaren maar 'it is with the niggardliness and obstinacy and wilfulness of the officers of the stations écheloned along the road that my

1) Colonel Gordon in Central Africa, blz. 119.

wars take place.'[1] Elders zegt hij van de Egyptenaren: 'They are the most hopeless set.'[2]

Dat Gordon met die onbetrouwbare hulpmiddelen er niet in slaagde voor goed een einde te maken aan den slavenhandel, welke in de gewesten aan den Boven Nijl zooveel rampen en verwoesting aangericht had, kan ons niet bevreemden. Hij zelf verhaalt hoe zijne waakzaamheid soms verschalkt werd en welke listen daartoe gebruikt werden. Maar hij verloor nimmer den moed en bleef, in vertrouwen op God, tot het einde den strijd volhouden. Hij moge den slavenhandel niet hebben uitgeroeid, zeker is het dat geduchte verliezen door hem aan de Jelabbas (slavenhandelaars) toegebracht zijn. Daarenboven wordt ter eere van Kolonel Gordon vermeld dat ondanks de moeielijkheden, hem door zijne omgeving berokkend, niettegenstaande het klimaat en den onwil der inlandsche bevolking, hij er in slaagde om de door den Khedive verlangde postenketen tot stand te brengen, de Egyptische vlag aan den oever van de Victoria Nyanza weder liet wapperen en eene kleine stoomboot 'Khedive' zoover bracht, dat zij nog jaren daarna aan Emin Pacha op dat meer onschatbare diensten bewijzen kon.

Hoe hoogen prijs de Khedive Ismaïl op de diensten van Gordon stelde blijkt wel het best hieruit, dat, toen hij, tegen het einde van 1876 naar Engeland teruggekeerd, bezwaar maakte om zijne vroegere betrekking als Gouverneur van de landen aan den Boven Nijl, het zoogenaamde Equatoria, weder te gaan bekleeden en als reden opgaf de tegenwerking welke hij daarin altijd van den Gouverneur-Generaal van den Soedan, Ismaïl Yacoub, ondervonden had, de Khedive besloot dezen te vervangen door Gordon zelf en hem te benoemen tot Gouverneur-Generaal van al de tot nu toe onder zelfstandige Gouverneurs staande gewesten als den Soedan, Darfoer, Equatoria, in ééne groote provincie vereenigd, wier oppervlakte die van Engeland, Frankrijk, Spanje, Portugal, België, Nederland, Duitschland en Oostenrijk te zamen overtrof en verdeeld werd in drie afdeelingen, den eigenlijken Soedan, Darfoer en den Oostelijken Soedan met de kusten van de Roode Zee, over elke waarvan een aan Gordon ondergeschikte Gouverneur aangesteld werd.

1) Ibidem, bl. 143.
2) Ibidem, bl. 162.

Met het oog op het kort geleden gebeurde met Sebehr, dat boven verhaald werd, droeg de Khedive aan Gordon in de eerste en voornaamste plaats op, om den slavenhandel te bestrijden en zoo mogelijk uit te roeien en om de middelen van gemeenschap tusschen de verschillende deelen van zijn uitgestrekt gebied te verbeteren. Tevens had hij in last om te trachten de verstoorde vriendschapsbetrekkingen met Abyssinië te herstellen.

Van het begin van 1877 tot aan het einde van 1879 wijdde Gordon zich met onverdroten ijver aan die taak. Behalve twee reizen naar den Koning van Abyssinië, was hij gedurende dat tijdperk onophoudelijk in zijn gebied op reis. In 1877 alleen legde hij 3840 Engelsche mijlen op kameelen rijdende af. Hij kon zich toen volkomen rekenschap geven van den toestand van verwoesting der landen onder zijn bestuur, en van de oorzaken daarvan, de onbeschaamdheid en de wreedheid der slavenhandelaars, het lijden der telkens gedecimeerde inlandsche bevolking, de onbetrouwbaarheid der Egyptische ambtenaren en officieren.

Gordon meende de slavenkwestie op te lossen door deze vier maatregelen: 1°. door strengere toepassing der wet tegen de weggeloopen slaven, behalve in geval zij door hunne meesters wreed mishandeld waren; 2°. door de meesters te verplichten hunne slaven in registers te doen inschrijven vóór 1 Januari 1878; 3°. door de onder 1°. genoemde wet niet toe te passen op slaven, die niet in die registers ingeschreven waren en 4°. door geen inschrijving meer toe te laten na 1 Jan. 1878. Op deze wijze zou volgens zijne meening de slavenhandel met die dagteekening ophouden en de slavernij zelve, na het uitsterven der voor 1 Jan. 1878 ingeschreven slaven, geheel afgeschaft zijn.

De waarheid gebiedt te erkennen dat de toestand der slaven in de Mohammedaansche landen op lange na niet zoo ondragelijk is als voor weinig jaren nog bij de Christeneigenaren in Amerika. Zij worden weinig tot veldarbeid gebruikt maar als huisbedienden en bij de slavenhandelaars dikwijls als soldaten. Ook Snouck Hurgronje spreekt in zijn standaardwerk over Mekka met waardeering over de wijze waarop de Mohammedaansche meesters hunne slaven behandelen en hen als leden van het huisgezin beschouwen. Maar het groote kwaad zat in den slavenhandel, in de wijze waarop de Jelabbas zich van

slaven meester maakten, in de onmenschelijke behandeling op dikwerf zeer lange reizen naar de slavenmarkten. Er waren tochten in het binnenland die men zonder gids kon maken, daar de weg aangewezen werd door de geraamten der ongelukkigen, die op die reizen den dood gevonden hadden.

Het ware dus een zegen voor het Zwarte Werelddeel geweest, indien de denkbeelden van Gordon betreffende de afschaffing der slavernij niet alleen als regeeringsbesluiten uitgevaardigd maar ook in uitvoering gebracht hadden kunnen worden. Maar daarin lag juist de moeielijkheid, omdat alle gezaghebbenden, civiele beambten zoowel als militaire bevelhebbers, bij den slavenhandel rechtstreeks belang hadden. Zij werden alle zóó slecht en zóó ongeregeld bezoldigd, dat zij, om te kunnen leven, als het ware gedwongen waren om zich eene andere bron van verdiensten te verschaffen, en daartoe gaf de slavenhandel de gelegenheid. Toen Gessi eenmaal van een vroegeren Turkschen ambtenaar te Fashoda de listige wijze vernam, waarop de besluiten van Gordon werden ontdoken en hem waarschuwde dat deze vroeger of later het bedrog ontdekken zou, werd hem geantwoord: ‘Wie zou die zaken aan het licht brengen? Wij hebben allen belang in het bewaren van het geheim, daar wij anders gevaar loopen ontslagen te worden en van honger om te komen.’ En toen hem gevraagd werd hoe zij toch aan zooveel slaven kwamen zeide hij: ‘Wij maken gedurig strooptochten, nu eens in het gebied der Shilluks aan den Sobat, dan weder in dat van de Nuers of van andere stammen. Bij het buit maken van vee maken wij ons ook meester van inlanders bij honderden.’[1)] De bevelen van Gordon bleven dus eenvoudig eene doode letter en de slavenhandel bloeide als te voren door de medeplichtigheid van al degenen, die verplicht waren de instructiën van den Gouverneur Generaal te doen opvolgen.

Een enkele maal werd gedurende Gordon's tweejarig bestuur aan de bestrijding van den slavenhandel kracht bijgezet en dit geschiedde vooral bij gelegenheid van den opstand tegen het Egyptisch gezag van Suleiman, den zoon van den vroeger meermalen genoemden Sebehr. Op den 7^{en} Juli 1878 ontving Gordon te Khartoem het bericht, dat Suleiman, te

1) Seven years in the Sondan bij Romolo Gessi Pascha, bl. 192 en 193.

Bahr Gazelle verschenen, den Gouverneur Isdris Bey verjaagd en de vaan des opstands ontrold had. Bij toeval was juist op dit oogenblik te Khartoem aanwezig een van zijne vroegere officieren, een Italiaan, de door ons reeds genoemde Romolo Gessi, steeds bij hem hooggeacht wegens zijne voortvarendheid en wilskracht, die op het punt stond, na het verlaten van den Egyptischen dienst, een wetenschappelijken onderzoekingstocht naar de rivier de Sobat te ondernemen. Terwijl hij op al de bezittingen van Suleiman en van zijnen vader te Khartoem beslag legde, stelde Gordon, die zijne Egyptische onderbevelhebbers niet vertrouwde, dezen Gessi voor om als Gouverneur van Bahr-el-Gazal den opstand van Suleiman te gaan bedwingen en dat gewest van de slavenhandelaars te zuiveren. Dit voorstel werd door Gessi aangenomen en ondanks de groote bezwaren van de geweldige overstroomingen ondervonden, welke destijds zijn gebied teisterden, ondanks de tegenwerking der Egyptische officieren, het slechte gehalte en het geringe aantal zijner troepen, slaagde hij volkomen na eene lange worsteling. Met de voltrekking van het doodvonnis aan Suleiman en negen zijner onderbevelhebbers op 15 Juli 1879, was de opstand geheel bedwongen. Zonder in de bijzonderheden dien tocht van Gessi te beschrijven mag tot kennis van land en volk wel het een en ander ontleend worden aan zijn zeer onlangs in het Engelsch verschenen werk ‘Seven years in the Soudan.’

De eerste ervaring, welke Gessi na zijn vertrek van Khartoem opdeed, betrof de wijze waarop Gordon's besluit tot afschaffing van den slavenhandel met 1 Jan. 1878 door zijne ondergeschikten gehandhaafd werd.

Op den eersten dag reeds na zijn vertrek per stoomboot naar Fashoda werd eene dahabia (groote zeilboot) op de rivier ontmoet, die bij onderzoek een groot aantal slaven bleek te bevatten, die allen behoorden aan den Kolonel Ibrahim Tauzi Bey, Gouverneur van Makraka, Monbettu, Rohl en van de omliggende streken, alzoo een van de voornaamste onderbevelhebbers van Gordon, en onder het geleide van een officier der bezetting van Lado naar de slavenmarkt vervoerd werden. Daar de zeilboot verschillende regeeringsposten aan de rivier o.a. dien te Fashoda en aan den Sobat had moeten aandoen, zoo was de medeplichtigheid van de bevelhebbers aldaar meer dan waarschijnlijk.

Bij Fashoda naderende zag Gessi eene groote beweging aan den oever en veel inboorlingen die aan het land gezet werden. Het waren twee groote zeilschepen, die met slaven opgevuld waren, maar op het gezicht van de naderende stoomboot hen aan land zetten om binnenslands te worden vervoerd. Grieksche kooplieden te Fashoda bevestigden het feit en voegden er bij dat dergelijke gevallen dagelijks voorkwamen.

Bij zijne komst te Gaba-Shambé, hooger op den Nijl, vond Gessi een stoomboot op het punt om te vertrekken maar opgehouden door een ongeval aan den ketel. Toen hij zich aan boord begaf, om naar de schade onderzoek te doen, vond hij meer dan vijftig slaven op het schip, terwijl reeds 150 op het gezicht van zijn stoomer in haast ontscheept waren. De bevelhebber van de bezetting werd onmiddellijk opgezonden naar Khartoem om zich bij Gordon te verantwoorden, en de slaven werden in vrijheid gesteld.

Overal zag men de sporen van den afschuwelijken handel. Terwijl Gessi de landen in den omtrek van Gaba-Shambé en van Bohr in 1875 gekend had als vruchtbare velden met eene overvloedige opbrengst van dhoora en eene welvarende bevolking, vond hij ze thans woest en verlaten. De inlandsche bevolking had zich verspreid, na erg mishandeld en voor een deel als slaven weggevoerd te zijn. Bohr, dat Gessi als een bloeiende plaats gezien en waar hij op bevel van Gordon in der tijd een versterking gesticht had, was het lot niet ontgaan van al de overige posten, met zooveel moeite weinig jaren geleden door Gordon opgericht, en werd niet meer bewoond dan door eenige ziekelijke Dougolezen en een aantal ongedisciplineerde soldaten, terwijl twee derden der woningen onbewoonbaar waren. Men kan zich eenig denkbeeld maken van de gevolgen van den slavenhandel voor de welvaart van een land, wanneer men verneemt dat bij Gessi's expeditie, bijna overal in Darfoer en Bahr-el-Ghazal, vroeger zeer vruchtbare en bevolkte streken, gebrek aan vee, aan voedsel en aan bevolking haar welslagen bij herhaling in gevaar bracht.

Te meer was dit te betreuren omdat volgens Gessi zijne provincie Bahr-El-Ghazal door de natuur kwistig bedeeld is. Hij drukte zelfs de verwachting uit dat Bahr-El-Ghazal en het aangrenzende Sandeh in de toekomst groote wereldmarkten voor den handel zouden worden. In zijn schrijven van 3 De-

cember 1879 aan den uitgever van het tijdschrift ‘Il Esploratore’ roemt hij het groot getal gutta-percha boomen, waarvan hij het product hooger stelt dan dat uit Brazilie, den Aeriodendrum anfractuosum welke draden als zijde, den boom Sula, die eene zeer wel eetbare boter voortbrengt, die hij meent dat voor de nijverheid zeer nuttig zijn kan, de groote menigte was, die op zijn' raad uit de bijenkorven verzameld wordt en eindelijk het getal struisvogels, zoo groot, dat de inlanders niet wetende wat met al de vederen aan te vangen, slechts de zwarte voor hoofdversiering gebruiken. Al deze producten zouden volgens Gessi met groot voordeel geëxploiteerd kunnen worden.

Daarenboven is het land van Hofrat-el-Nahas zeer rijk in allerbest koper. IJzererts wordt overal gevonden. Men treft allerlei houtsoorten aan, waarvan eene bijzonder geschikt voor de bereiding van leder. Katoen, rijst en koffie worden er geteeld. Daarbij komt nog de groote hoeveelheid ivoor waarvan de handel echter een monopolie der regeering is.

Over het gedeelte van Bahr-el-Ghazal dat, ten zuiden van de rivier Bahr-el-Arab gelegen, vroeger tot Darfoer behoorde spreekt Gessi minder gunstig. Het werd bewoond door Arabieren, die bij gelegenheid eener groote volksverhuizing twee eeuwen geleden van Bargo naar Darfoer kwamen, en stond nooit onder een geregeld bestuur. De Sultan was met eene zeer matige schatting tevreden en bemoeide zich nimmer met de twisten tusschen de hoofden onderling. De bevolking leefde deels van veeteelt, deels van landbouw.

Wegens den zandigen grond zenden de veehouders in het drooge seizoen hun vee naar de oevers van den Bahr-el-Arab. Zij behouden gedurende dien tijd slechts enkele melkkoeien voor het dagelijksch gebruik en deze kunnen haren dorst alleen lesschen met waterlemoenen, die in die streken op groote schaal gekweekt en ook door de bevolking in de plaats van water gebruikt worden. Met het sap dier vruchten wordt gekookt en de behoefte aan water voor uitwendig gebruik wordt door den inlander niet gevoeld, omdat aan het wasschen door hem hoegenaamd niets gedaan wordt. Wanneer hij eenmaal het lange hemd, dat zijn eenig kleedingstuk is, aangetrokken heeft, dan legt hij het niet weder af voor dat het hem in flarden van het lijf valt.

De landbouwers laten het haar groeien en dragen het in

kleine vlechten, terwijl de dorpsbewoners het hoofdhaar geheel afscheren en altijd blootshoofds gaan, niettegenstaande de verschroeiende hitte der zon. Diefachtig, bedriegers en onbeschaamd zijn het volleerde schijnheiligen.

Al het werk wordt door de vrouwen gedaan. Deze hoeden het vee, melken de koeien, houden toezicht op den veldarbeid, maken de boter, koken en brengen de producten ter markt.

De mannen houden zich enkel bezig met hunne wapens en paarden, en ondernemen invallen in de naburige landen van Yangeh om slaven te rooven. Het eenige onderscheid tusschen hen en de slavenhandelaars is, dat zij hunne gevangenen niet verkoopen maar voor eigen gebruik houden.

Hunne munt bestaat in stukken linnen van eene lengte van ongeveer 7 meter, die eene waarde van een halven dollar vertegenwoordigen, en den naam van taga dragen. Ook allerlei andere voorwerpen worden voor den ruilhandel gebruikt evenals in het overige deel van den Soedan: welriekend hout, roode peper, glaskralen, katoenen goederen enz. Ossen worden niet alleen gebruikt voor het dragen van lasten maar ook onder den zadel bereden. Veders van struisvogels zijn het voornaamste handelsartikel en de prijs van elken mannelijken struisvogel bedraagt van honderd vijftig tot twee honderd taga. Zoowel de schoonheid als de waarde der struisvogels, naarmate zij in het wild geschoten of als huisdieren opgebracht zijn, verschilt aanzienlijk. Met de eersten kunnen de anderen nooit wedijveren.

Gedurende zijn veldtocht tegen Suleiman en zijn bestuur van de provincie Bahr-el-Ghazal bestreed Gessi met de grootste energie de Jelabba's en liet hen, wanneer zij op heeter daad van het vervoeren van slaven betrapt werden, onmiddellijk ter dood brengen. Na bovenmenschelijke inspanning gedurende een tijdperk van anderhalf jaar mocht hij met billijken trots tegen het einde van 1879 schrijven: ‘Slavery and the slavetrade have now ceased in all the country under my charge.’

Door den Gouverneur-Generaal Gordon werd bij herhaling met den grootsten lof van de onwaardeerbare diensten van Gessi bij de bestrijding van den slavenhandel melding gemaakt, en waren die beide mannen blijven samenwerken, zoo zou hunne energie Egypte wellicht voor de rampen, welke de opstand van den Mahdi medebracht, en voor het verlies van den geheelen Soedan behoed hebben. Maar Gordon was verplicht

zijne hooge betrekking neder te leggen en verliet in December 1879 Khartoem. Zijn vertrek was voor Egypte en voor de beschaving een onherstelbaar verlies. Immers, al was hij er niet in geslaagd door gebrek aan middelen den slavenhandel voor goed te onderdrukken en al werden zijne bevelen door onbetrouwbare agenten niet of slechts gebrekkig uitgevoerd, toch had zijne rustelooze bestrijding de macht der slavenhandelaars gefnuikt en was in enkele deelen van zijn uitgestrekt gebied o.a. in Bahr-el-Gazal door Gessi's wilskracht een doodelijke slag aan den onmenschelijken handel toegebracht. In haren geheelen omvang was echter de taak door den Onderkoning aan Gordon opgedragen inderdaad onuitvoerbaar. Maar al werd alleen verkregen dat hetgeen vroeger in het openbaar plaats vond, onder Gordon in het geheim geschiedde, al werd daardoor het lijden der slaven, die thans niet meer per scheepsgelegenheid maar te voet den ganschen afstand van het binnenland naar de verkoopplaatsen afleggen moesten, zelfs vermeerderd, toch hadden de slavenjachten op groote schaal opgehouden en was te verwachten dat de beschavende invloed van de machthebbenden, Gordon, Gessi en anderen, ten laatste zegevieren zouden.

Intusschen keerde alles tot het oude terug onder Raouf Pascha, die Gordon als Gouverneur-Generaal van den Soedan opvolgde. Al wat deze met opoffering van zijne beste krachten en van zijne gezondheid verkregen had werd te niet gedaan. De zedenbedervende invloed van een Turksch bestuur wischte al ras de nog zeer weinig diepe sporen van Westersche beschaving uit. De slavenhandelaars werden weder beschermd, het stelsel van afpersing en onderdrukking der inlandsche bevolking herleefde, de Europeesche bestrijders der slavernij werden ontslagen. Gessi ontving weldra het bericht dat een groot gedeelte van zijn gebied, de onder den naam van Equatoria bekende gewesten en die van Rohl en Lado, hem ontnomen en als eene zelfstandige provincie onden den bekenden Emin gesteld waren, omtrent wien Gessi in een brief in 1880 aan Camperis geschreven getuigt: ‘Emin Bey is a man full of deceit and without character, pretentious and jealous - a German Jew... It is a hypocritical person, ridiculously, complimentary and cringing in his manner and capable of deceiving the acutest man of the world.’

Weldra volgde het ontslag van Gessi ook als Gouverneur van Bahr-el-Ghazal en kwam ook daar het oude stelsel van onderdrukking weder in eere. Raouf Pascha had in last om de berooide Egyptische schatkist zooveel mogelijk te stijven en hij en zijne onderbevelhebbers trachtten op elke wijze aan dien last te voldoen en tegelijkertijd hun eigen beurzen te vullen.

Alzoo werd door de Egyptische regeering zelve het terrein voorbereid voor den opstand van 1881. Welig ontkiemde het zaad van ontevredenheid door de afpersingen van Raouf Pascha gezaaid. Met het doel om op de uitgaven te bezuinigen waren duizenden Arabische en negersoldaten ontslagen, die bereid waren om zich door een ondernemenden leider te laten aanwerven. De kleine man die het laatste, wat hij bezat, in beslag had zien nemen door den Egyptischen belastingsbeambte zag met verlangen uit naar redding uit den onhoudbaren toestand. Zijn godsdienst leerde hem dat éénmaal een verlosser op aarde komen zou die het recht zou doen zegevieren en de onrechtvaardigen straffen. Is thans, zoo vroeg hij zich af, niet het tijdstip daar, waarop die Mahdi komen en de onderdrukten verlossen zal?

II.

Op een prachtigen avond van de maand Augustus 1881 zag men op het eiland Abba, ongeveer 150 Engelsche mijlen bezuiden Khartoem, een groot aantal krachtige mannen vereenigd rondom een spreker, die in van verontwaardiging gloeiende taal het lijden van het volk onder de Egyptische heerschappij schilderde, de ellende welke de afpersingen der ambtenaren veroorzaakten, het weghalen der laatste geit en van het laatste bundeltje dhoora van den ongelukkigen inboorling. Met levendige overtuiging wees hij er op, dat al die ellende en al die onderdrukking bewijzen waren van Gods toorn over de slechtheid van het volk, dat sedert het heengaan van den Profeet hoe langer zoo dieper in zonde en ongerechtigheid verzonken was. Nu was echter het oogenblik nabij dat daaraan een einde komen zou, God zou een verlosser zenden, die den sluier, welke hunne oogen bedekte, oplichten en de dwaasheid, die hunne hersens benevelde, wegnemen zou. De akelige droom zou voor goed verdwijnen en, sterk door het vertrouwen in hun goddelijken

leider, zouden de mannen, op nieuw geboren, met helderen blik en wel gewikte plannen opstaan tegen de Egyptenaren en het land, dat hun toebehoorde, weder in bezit nemen. De verwenschte belastinginners, de veile ambtenaren zouden weggejaagd worden uit het land dat zij zich onrechtmatig toegeeigend hadden, en de Turken zouden naar hun eigen mesthoopen verdreven worden om daar aan hun woede en teleurstelling lucht te geven. Met de komst van den Mahdi zou het recht zegevieren en de onderdrukking ophouden.

Toen de spreker door zijne hartstochtelijke welsprekendheid zijne hoorders tot het uiterste opgewonden had, hield hij stil en van alle zijden werd hem toegeroepen: ‘Gij zijt de ons beloofde leidsman.’ En de redenaar antwoordde op plechtigen toon: ‘Ik ben de Mahdi.’

Zoo was het eiland Abba getuige van het eerste optreden van Mohammed Ahmed als Mahdi.

Te Dongola in 1848 geboren, behoorde Mohammed Ahmed Ibn Sayid Abdullah tot eene familie van scheepstimmerlieden, wier naam tot op den huidigen dag vermaard is wegens den uitstekenden bouw hunner booten. Reeds vroeg werden zijne bijzondere gaven erkend en bestemde men hem alzoo voor den geestelijken stand. Op 22-jarigen leeftijd was hij reeds een sheikh of fiki, wegens zijne strenge levenswijze en zijne groote welsprekendheid beroemd. Lang, eerder mager, met groote oogen en aangename gelaatstrekken, had Mohammed het uiterlijk van een welopgevoed gentleman. Hij bewoog zich met kalme waardigheid en niets buitengewoons was aan hem te bespeuren, zoolang hij niet aan het prediken was. Dan eerst merkte men de kracht, die in hem schuilde en hem op anderen zooveel invloed gaf. Geen redenaar der Fransche omwenteling sprak immer met zulk eene bezieling van den druk, waaronder het volk zwoegde. Nooit heeft het woord van een spreker op een lang onderdrukte menigte een zoo overweldigenden indruk gemaakt, als dat van Mohammed Ahmed op de gemoederen zijner onwetende maar dweepzuchtige landgenooten. Overal verdrong men zich om hem te hooren en algemeen werd de hoop levendig, dat weldra de Mahdi opstaan en een tijdperk van vrijheid en welvaart aanbreken zou.

Het gebeurde te Abba verspreidde zich dan ook als een loopend vuur door den Soedan. Toen de Gouverneur-Generaal

Raouf Pascha het vernam, zond hij eenige ulema's naar Abba met den last om Mohammed Ahmed naar Khartoem te brengen. Deze weigerde echter beslist en toen daarop eene afdeeling militairen gezonden werd om hem te vatten, werd deze door de volgelingen van den Mahdi geheel verslagen. Slechts een enkele keerde terug om aan den Gouverneur den noodlottigen afloop van den tocht te melden.

Al was ditmaal de poging om hem in handen te krijgen mislukt, Mohammed Ahmed begreep dat zijn verblijfplaats op al te geringen afstand van den zetel der regeering verwijderd en hij voor nieuwe pogingen, op grootere schaal ondernomen, aldaar niet veilig was. Nadat hij zich dus eenen zekeren aanhang had weten te verwerven in de oostelijk van den Nijl gelegen provincie van Sennaar, stelde hij twee broeders, Makashif genaamd, als zijne onderbevelhebbers aan en vertrok in zuidwestelijke richting naar Masah in het Nubagebergte. Daar zou hij vervolgd worden door Mohammed Pascha Saïd met een leger van 1400 man, te Kaua aan den Witten Nijl bijeengebracht. Er verliep echter eenige tijd vóórdat dit tot uitrukken in staat was en middelerwijl was de Mahdi weder vertrokken naar de bergachtige streken ten zuiden van Kordofan. De tot zijne bestrijding verzamelde troepen gingen na eene maand wachtens uiteen zonder iets verricht te hebben.

Intusschen versterkte de Mahdi zich meer zuidelijk te Gedir en versloeg Rashid Bey, den Gouverneur van Fashoda, die hem, met een deel der bezetting van dien post, kwam aanvallen. Het was voornamelijk bij de stammen der Baggaras, welke in den geheelen Soedan als de meest ruwe en krijgszuchtige bekend staan, dat de Mahdi steun zocht, o.a. door tot vrouwen te nemen de dochters van hunne voornaamste hoofden. En alzoo ontstond een bondgenootschap tusschen de geestelijke macht, die de Mahdi als godsgezant bezat en hem op zoovelen invloed verzekerde, en de wereldlijke macht der Baggara hoofden die, zich bewust opgewassen te zijn tegen de bijeengeraapte Egyptische benden, van verlangen brandden om zich te wreken voor de nederlagen hun indertijd door Gordon toegebracht, een bondgenootschap, dat ongetwijfeld het meest tot het welslagen van den opstand bijdroeg.

Zegevierend breidde de beweging zich uit. De Gouverneur-Generaal van den Soedan, Raouf Pascha, werd vervangen eerst

voorloopig door Geigler Pascha, later voorgoed door Abd-el-Kader Pascha, maar evenmin als hij vermocht een van deze beiden op den duur weerstand te bieden aan den wassenden stroom.

Wel werd soms een partieel voordeel door de Egyptische wapenen behaald maar spoedig werd het weder verloren door de onstuimige aanvallen der door godsdienstijver aangevoerde Mahdisten. Zoo behaalde b.v. Geigler Pascha in Mei 1882 eenige overwinningen op de onderbevelhebbers van den Mahdi in de provincie Sennaar, maar weinig dagen later werden die voordeelen in de schaduw gesteld door de nederlaag welke een ander Egyptisch generaal, Yusef Pascha esh Shellali, op 7 Juni van datzelfde jaar leed. Met 6000 man van Kaua op marsch gegaan om den Mahdi in Kordofan op te zoeken, werd hij door de volgelingen van dezen overrompeld. Bijna al zijne manschappen sneuvelden en de geheele voorraad aan wapenen, krijgs- en mondbehoeften viel in de handen van den vijand. Dit was de eerste grootere overwinning door den Madhi behaald en haar invloed op de uitbreiding van den opstand was belangrijk.

De toestand in den Soedan dreigde hoe langer zoo gevaarlijker te worden en de Gouverneur-Generaal werd er op bedacht de verdedigingswerken van Khartoem te versterken. In datzelfde jaar viel- ook El Obeid, de hoofdplaats van Kordofan, in handen van den Mahdi en kwam hij voor het eerst in aanraking met eene Europeesche vestiging. Te Jebel Delem namelijk, in het zuiden van dat gewest, vond men eene vrij aanzienlijke kolonie door Roomsch-Katholieke geestelijken onder zekeren priester Bonomi gesticht, waar jonge negers gekocht werden met het doel om ze tot het Christendom te bekeeren. Van April tot September 1882 werden zij belegerd, maar hunne zwarte dienaren bleven hun trouw en wisten de aanvallers moedig af te slaan. Toen echter bezweken zij voor de beloften van den Mahdi en maakten gemeene zaak met de belegeraars, zoodat de geestelijke broeders en zusters, na ergerlijke mishandelingen, naar den Mahdi te El Obeid gebracht werden, die allen gevangen hield. Bonomi wist eenige jaren later op 5 Juni 1885 uit El Obeïd te ontsnappen en kwam in den loop van Juli te Kairo aan.

Op het laatst van 1882 was de opstand meester van Kordofan en van Sennaar en had zich in Darfoer zóózeer uitgebreid,

dat de Gouverneur, Slatin Bey, een Oostenrijker, zich met moeite en na bloedige gevechten in zijne versterkte hoofdplaats Darra nog handhaafde. In de provincie Bahr-el-Ghazal, waar Gessi zich in den strijd tegen den slavenhandel zoo onderscheiden had, vond de opstand een zeer willigen bodem en verscheiden sheiks sloten zich onmiddellijk bij den Mahdi aan, maar de Gouverneur Lupton Bey, een Engelschman, hield zich nog ondanks alle bedreigingen te Dem Suleiman, zijne hoofdplaats, staande en bracht zelfs bij herhaling aan de Mahdisten gevoelige slagen toe. Het eenige gewest, dat nog op dien tijd geheel vrij bleef, was Equatoria, dat onder het bestuur van Emin Bey stond. Daarbuiten was bijkans het geheele gebied van Egypte ten zuiden van Khartoem in vuur en vlam. De opstand, door den Mahdi verwekt, was dus in het begin van 1883 tot eene omwenteling geworden, die aan de Egyptische heerschappij in den Soedan een einde maakte. In den loop van dit jaar waren hare vertegenwoordigers Slatin en Lupton tot het uiterste gebracht en Slatin moest zich ten slotte aan des Mahdi's bevelhebbers overgeven, terwijl Lupton Bey, van alle zijden te Dem Suleiman ingesloten, dit voorbeeld in 1884 volgen zou. Zelfs in de ver afgelegen provincie van Emin Bey braken oproerige bewegingen uit en werd de inlandsche bevolking hoe langer zoo onrustiger, zoodat de Gouverneur onder groote bezorgdheid voor de toekomst het jaar 1883 zag eindigen.

In de laatste maanden van dit jaar had eene gebeurtenis plaats, die meer dan iets anders het gezag van den Mahdi bevestigde. De Khedive namelijk, die pas door Britsche hulp de oproerige beweging van Arabi Pascha had zien dempen, kwam eindelijk door de telkens noodlottiger berichten uit Khartoem tot het besef, dat het in den Soedan niet enkel om een tijdelijken opstand van eenige dweepzieke geestdrijvers te doen was maar dat hij gevaar liep het grootste deel van zijn rijk, al de gewesten aan den Boven-Nijl, te verliezen. Hij wilde tot elken prijs eene ernstige poging doen om zijn gezag in den Soedan te handhaven en besloot aan de dringende verzoeken uit Khartoem gehoor te geven en te trachten met een voor die streken buitengewoon talrijk leger den opstand te onderdrukken. Het bevel daarover zou gevoerd worden door Hicks Pascha, een Engelsch hoofdofficier, tijdelijk in Egyptischen dienst. Met dat leger zou Kordofan, het gewest waar de hoofdmacht van den

Mahdi vereenigd en El-Obeid zijn hoofdplaats was, heroverd worden.

De Britsche regeering echter, die na het dempen van Arabi's opstand een overwegenden invloed in Egypte uitoefende, was met den voorgenomen krijgstocht allerminst ingenomen. Na de kennis die zij van de militaire waarde der Egyptische troepen opgedaan had, vreesde zij dat van die expeditie niet veel terechtkomen zou en verlangde toen reeds dat de Khedive van den Soedan afstand doen en zijn gebied beperken zou tot de gewesten, die ten noorden van Wadi Halfa, aan de beide oevers van den Nijl, en noordelijk van Suakim, langs de Roode Zee gelegen zijn.

Ook de benoemde opperbevelhebber Hicks was op lang na niet gerust over den uitslag van den veldtocht. Bij herhaling bood hij zijn ontslag aan. Het gehalte en het aantal der troepen, die te zijner beschikking gesteld waren en waarvan velen met geweld van Kairo naar Khartoem vervoerd waren, achtte bij onvoldoende en nog den 5^{en} Aug. 1883 schreef hij aan de Egyptische regeering: 'Taking into consideration the whole state of affairs in this country, I am convinced that it would be best to keep the two rivers and the province of Sennaar, and wait for Kordofan to settle itself.'[1)]

Hoezeer de Britsche regeering ook tegen de expeditie gekant was en al werd in de brieven van Sir E. Baring de nederlaag van Hicks waarschijnlijk geacht, zoo weigerde zij toch aan een vrij groot getal harer hoofd- en andere officieren het verlof niet om aan den veldtocht deel te nemen. En zoo begeleidden Kolonel Farqhuar als chef van den staf, de majoors von Seckendorff, Warner, Massey en Evans, de Kapiteins Herth en Matyuga, de Luitenant Morris Brody en de officieren van gezondheid George Bey en Rosenberg de tot een rampzalig einde voorbestemde expeditie.

Op 8 September 1883 hield Hicks te Khartoem eene wapenschouwing over 7000 man infanterie, 400 bereden Baschi Buzuks, 500 ruiters, 100 kurassieren en 2000 dragers, ezeldrijvers enz. met 10 stukken geschut, waarvan 4 Krupp- en 6 Nordenfelt-kanonnen. Met dit leger begaf hij zich den volgenden dag op marsch, stoomde Nijlopwaarts tot Duem en trok van

1) The ruin of the Soudan bij H. Russell, bl. 33.

daar het binnenland in, terwijl zijne gemeenschap met de rivier onderhouden zou worden door een aantal versterkte posten, elk met 200 man bezet. Het laatste bericht immer van Hicks ontvangen draagt de dagteekening van 3 October, en geeft verslag van het verhandelde in een door hem voorgezeten krijgsraad over de vraag of het behoud dier posten, welke geen waarborg gaven voor het verkrijgen van leeftocht en het leger wegens het tot bezetting gevorderd aantal strijders zeer verzwakten, raadzaam was. Het besluit was dat de posten ingetrokken werden en geen verdere berichten van Hicks of van een zijner tochtgenooten werd ontvangen. Op een der eerste dagen van November 1883 werd het lot van zijn leger beslist. Met ontzetting vernam men bij geruchte, dat het in een gevecht bij Shekan, dat nauwelijks den naam van veldslag verdient, zoo spoedig was het afgeloopen, geheel en al vernietigd werd en nog op den huidigen dag zijn de bijzonderheden omtrent die vreeselijke slachting slechts ten deele bekend.

Heinde en verre in den Soedan verspreidde zich het bericht dat de Mahdi op de ongeloovigen eene groote overwinning behaald had, alle twijfel aan zijne goddelijke zending verdween, toen men hoorde dat een geheel leger door hem vernietigd was en overal van Dongola tot aan den Equator, van de Roode Zee tot aan de grenzen van Waddai geloofde de bevolking in hem.

Op het vernemen van het bericht, dat het leger, waarvan hij zoo groote verwachtingen gekoesterd had, geheel in de pan gehakt was en na de weigering van het Britsche kabinet om Engelsche of Indische troepen te zijner beschikking te stellen, begreep de Onderkoning dat eene wijziging der Egyptische staatkunde geboden was. Hij verklaarde zich bereid om van den Soedan afstand te doen, maar wenschte enkel een paar versterkte plaatsen als Khartoem aan den Nijl en Suakim aan de Roode Zee te blijven bezetten. Tevens wilde hij de noodige maatregelen nemen om de garnizoenen, die nog op posten aan de oevers van den Nijl of in het binnenland aan de Egyptische vlag trouw gebleven waren, naar Khartoem en vandaar naar den Beneden Nijl veilig terug te doen keeren.

In dit tijdperk had de weifelende politiek, die de Engelsche regeering onder de leiding van Gladstone overal en ook ten opzichte van het onder haar protectoraat genomen Egypte volgde,

eenen zeer noodlottigen invloed. Wij zagen reeds dat zij zich verzette tegen de onderneming van Hicks, maar tegelijk aan Britsche officieren verlof gaf er aan deel te nemen. Toen nu de Egyptische regeering het denkbeeld opperde om Turksche troepen aan te werven, keurde Lord Granville het niet af maar stelde tot voorwaarde dat deze troepen door den Sultan en niet door Egypte betaald en zij enkel in den Soedan gebruikt zouden worden. En toen de Khedive tot het verzekeren van den veiligen terugkeer der bovengemelde garnizoenen zich van de medewerking wilde bedienen van den invloedrijken Sebehr Pascha, toen verzette de Britsche regeering zich hiertegen met alle kracht. Niet omdat zij twijfelde aan het welslagen, maar uit vrees voor den indruk, dien de naam van den bekenden vroegeren slavenhandelaar op de openbare meening in Engeland maken zou.

Eindelijk werd van Britsche zijde aangeraden Generaal Gordon met de moeielijke taak te belasten, maar dit denkbeeld vond in het begin bij de Egyptische regeering geen bijval, daar zij meende dat bij het godsdienstig karakter van de beweging in den Soedan, de benoeming van een Christen tot opperbevelhebber de stammen, ook die welke tot nu toe trouw bleven, ontstemmen zou. Zes weken later echter werd door den Britschen vertegenwoordiger naar Engeland getelegrafeerd dat bij nader inzien de Onderkoning de meening der Engelsche regeering deelde, dat Gordon op dit oogenblik de meest geschikte persoon was. Onmiddellijk wendde lord Granville zich tot Gordon, welke juist op den dag van de aankomst van het telegram, op 16 Jan. 1884, naar Brussel vertrokken was om met den Koning van België de hem aangeboden betrekking van Gouverneur Generaal van den Congo te bespreken. Bij het ontvangen op 17 Januari van het telegraphisch verzoek van lord Granville, keerde hij terstond naar Londen terug, sprak daar de Engelsche Ministers en vertrok reeds den 18^{den} Januari rechtstreeks naar Kairo. Daar gekomen op den 24sten Januari zette hij zijne reis twee dagen later voort en bereikte den 18^{den} Februari 1884 de plaats zijner bestemming, Khartoem. Men moet zich verbazen over de verblinding van de Britsche en Egyptische regeeringen die na de ervaringen van de laatste jaren en bij de ontzaglijke uitbreiding van den opstand nog in ernst konden meenen dat één man, al heette

hij Gordon, in staat zijn zou om niet alleen een veiligen aftocht uit den Soedan aan de door herhaalde nederlagen ontmoedigde Egyptische troepen te verzekeren, maar ook om aldaar de grondslagen te leggen voor een geregelden toestand. In zijne instructie toch van 26 Januari 1884 beschreef de Onderkoning Gordon's taak als te bestaan ‘1° in het doen ontruimen van den Soedan door zijne troepen, zijne burgerlijke ambtenaren en al de inwoners die wenschen mochten naar Egypte te vertrekken en 2° in het nemen van de noodige maatregelen om een geregeld bestuur in de verschillende gewesten van den Soedan te doen optreden, opdat de orde gehandhaafd en aan de onheilen en oproeren een einde gemaakt worde.’ Blijkbaar was men te Kaïro evenmin als te Londen op de hoogte van de toestanden in den Soedan of schiep men zich onbegrijpelijkerwijze nog illusiën omtrent de macht van den Mahdi.

Ook Gordon schijnt zelf in die verblinding gedeeld en zich geen rekenschap gegeven te hebben van de groote veranderingen welke sedert zijn vertrek uit Khartoem in 1879 plaats gegrepen hadden. Althans uit zijne brieven in Februari 1884 geschreven blijkt dat hij oordeelde dat, bij het ontruimen van het land door de Egyptische troepen, het voldoende was aan de talrijke kleine Sultans, hoofden der inlandsche stammen, het bestuur in handen te geven en dat deze den Mahdi wel het hoofd zouden kunnen bieden. Maar weldra kwam hij door persoonlijke aanschouwing van zijne dwaling terug en zag hij dat de tijd voor de aanwending van zachte geneesmiddelen verstreken was en slechts een paardenmiddel helpen kon. Bijzonder merkwaardig is het, dat hij reeds kort na zijne aankomst te Khartoem aan den Britschen vertegenwoordiger te Kaïro voorstelt, dat de Engelsche regeering tot zijn opvolger als Gouverneur Generaal van den Soedan benoemen zou dienzelfden Sebehr Pascha, den grooten slavenhandelaar, die vroeger door hem op elke wijze vervolgd werd en wiens zoon, bij den belangrijken door Gessi gedempten opstand, op zijn last ter dood gebracht was. Deze Sebehr was volgens Gordon de eenige man die thans nog in den Soedan genoeg invloed bezat om den Mahdi met goed gevolg te bestrijden. Dit had men zeker nimmer te Londen verwacht, dat de ijverigste bestrijder van den slavenhandel aan den ergsten en machtigsten slavenhandelaar het bestuur van den Soedan zou willen toevertrouwen. Maar juist daarom, omdat het

voorstel van Gordon komende zoo allervreemdst was, had men er meer aandacht aan moeten schenken. Het was toch wel het meest afdoende bewijs, dat de toestand, zoo al niet hopeloos, dan toch bijzonder gevaarlijk was en men had een van beiden moeten doen: óf wel een toestemmend antwoord geven, óf wel terstond eene expeditie uitrusten om Gordon te hulp te komen. De Britsche regeering echter, als altijd zwak en weifelend, deed noch het een noch het ander. Van de benoeming door haar van een onafhankelijk hoofd van den Soedan wilde zij niets weten en zonder eenig voorbehoud verklaarde zij zich tegen het optreden van Sebehr. ‘In any case’ zoo telegrafeerde Lord Granville op 22 Februari, ‘the public opinion of this country would not tolerate the appointment of Sebehr Pacha.’

Van den ernst van den toestand, van de noodzakelijkheid om in de keuze der middelen niet al te kieskeurig te zijn, wilde men het doel, het herstel van de rust in den Soedan en de veilige ontruiming door de Egyptenaren, bereiken, bleek de Britsche regeering niet doordrongen te zijn. Ook door de Egyptische regeering en door Sir E. Baring, den Britschen agent bij haar, werd het voorstel van Gordon om Sebehr naar den Soedan te zenden met kracht ondersteund. In eene belangrijke depêche van 28 Februari 1884 zette Baring den stand der kwestie uiteen. Tusschen tweëerlei moet volgens hem thans gekozen worden. Of wel men moet zich bepalen tot het ontruimen van den Soedan en geen poging doen om aldaar regeeringloosheid te voorkomen, òf wel men moet elk middel, dat de omstandigheden veroorloven, aangrijpen om het Egyptisch gezag aldaar door een min of meer geregeld bestuur te vervangen. Evenals Gordon verdedigt Baring dit laatste alternatief op grond der gevaren die Egypte op den duur zullen bedreigen door anarchie in de gewesten bezuiden Wadi-Halfa. Hij erkent dat de Britsche regeering geen zedelijken of stoffelijken steun aan een aanstaanden bestuurder van den Soedan beloven mag, maar meent dat de vraag of deze bestuurder al dan niet door de Britsche regeering benoemd zal worden, van gering belang is. Immers zij is en blijft verantwoordelijk voor de besluiten, die thans omtrent het lot van den Soedan genomen worden en, na haar ingrijpen in de Egyptische aangelegenheden, is het haar niet mogelijk die verantwoordelijkheid van zich af te schuiven. Wil zij dit echter doen, dan late zij volkomen

vrijheid van handelen aan Generaal Gordon en aan de Egyptische regeering. Met Gordon en Nubar, destijds eersten Minister van den Khedive, adviseert Baring ten gunste van de onmiddellijke zending van Sebehr Pascha, den eenig mogelijken man op dit oogenblik.

In de eerste dagen van Maart werd door Gordon bijna dagelijks het dringend verzoek herhaald om Sebehr naar Khartoem te zenden. Den 3^{den} heette het: 'The combination at Khartoem of Sebehr and my self is an absolute necessity of success', den 8sten: 'It is impossible to find any other man but Sebehr for governing Khartoem. No one has his power. If you do not send Sebehr, you have no chance of getting the garrisons away; this is a heavy argument in favour of sending him.' Niets mocht baten. Was de buitenlandsche staatkunde der toenmalige Engelsche regeering over het algemeen zwak en weifelend, op één punt gaf zij niet toe en dit was de zending van Sebehr, volgens Gordon het eenige middel van redding, doch het geschiedde niet op grond van eigen overtuiging maar alleen uit vrees voor de openbare meening in Engeland en voor parlementaire moeielijkheden.

Keeren wij thans tot den Mahdi terug. Onmiddellijk na de nederlaag van Hicks, ondervond hij tegenstand bij de bewoners der bergstreek van Tagalla, die zich ten zuiden van Kordofan uitstrekt. Te vergeefs werden bij herhaling groote troepenafdeelingen gezonden om de bergbewoners, die onder Mek Kumbo en Koning Adam de uitlevering van eenige vluchtelingen van het leger van Hicks hardnekkig weigerden, tot rede te brengen. Deze teleurstelling werd echter meer dan opgewogen door de voordeelen elders behaald. Slatin Bey, de oud-Oostenrijksche officier, die Gouverneur van Darfoer was, werd genoodzaakt zich over te geven, ging tot het Mohammedaansch geloof over en schijnt nog te Omdurman te leven. In Bahr-el-Ghazal deed Lupton Bey het uiterste om zich staande te houden, maar zijne onderbevelhebbers gingen, de een na den ander, tot den Mahdi over, zoodat hij in zijn laatsten brief aan Emin van 28 April 1884 schrijven moest: 'It is all up with me here. Every one has joined the Mahdi. I am perfectly alone.' Ook deze Engelschman was tot lijfsbehoud verplicht, openlijk het Mohammedaansch geloof te omhelzen en den naam van Abdullah aan te nemen. Bahr-El-Ghazal was dus ook geheel voor de

Egyptische regeering verloren. In Equatoria heerschte de grootste verwarring. Van Emin Bey weten wij reeds dat hij op het einde van 1883 zeer bezorgd was, maar thans na het vernemen in April 1884 van de nederlaag en de overgave van Lupton Bey werd hij radeloos, vooral toen hij kort daarop een schrijven ontving van Karamallah, den bevelhebber van den Mahdi, die Bahr-el-Ghazal onderworpen had, en thans de provincie Equatoria opeischte. Een krijgsraad zijner officieren bijeengeroepen om over dit schrijven te beraadslagen besloot tot het zenden eener commissie naar Karamallah om over de onderwerping te onderhandelen. Onder leiding van den Kadi, Osman Haj Hamed, verliet deze commissie, uit vier hoofdambtenaren bestaande, op 3 Juni de hoofdplaats Lado om Karamallah, die zich nog op verren afstand bevond, op te zoeken, maar in afwachting van den uitslag harer bemoeiingen werden door de nog in de provincie aanwezige militaire bevelhebbers toebereidselen voor de verdediging gemaakt. Tegen het einde van 1884 was Lado met behoorlijke vestingwerken omgeven en schijnt het gevoelen om zich tot het uiterste te verdedigen de bovenhand verkregen te hebben. Emin althans schreef destijds: ‘If we are to die at last, we will at least die the honourable death of soldiers and I beleive it is not far off.’

Ook ten noorden en ten oosten van Khartoem breidde de opstand zich in 1884 onophoudelijk uit. Berber viel en de naburige stammen sloten zich bij den Mahdi aan. In den Oostelijken Soedan was, behalve eenige binnenslands gelegen vestingen, alleen Suakim nog in handen der Egyptenaren, welke hier, in het belang der haven op de Roode Zee, door de Engelschen bij de verdediging krachtig gesteund werden.

Khartoem, dat reeds sedert 1883 feitelijk belegerd was, werd hoe langer zoo nauwer ingesloten. Kolonel de Coëtlogon had de stad versterkt, voor zoo veel dit bij hare groote oppervlakte mogelijk was. Een diepe gracht met eene omwalling, ongeveer 1500 meter lang, werd gegraven om den breeden toegang, welke bij lagen rivierstand naar de stad leidt, af te sluiten. Binnen de wallen heerschte echter geen eensgezindheid en een groot gedeelte der bewoners behoorde in 't geheim tot de aanhangers van den Mahdi. Op den 18^{en} Februari 1884 verwelkomde Khartoem met grooten luister den met spoed uit Engeland gekomen Gouverneur-Generaal Gordon, maar weldra gaf

deze zich rekenschap van den onhoudbaren toestand bij den geringen voorraad levensmiddelen en de onbetrouwbaarheid van het garnizoen. Op 16 Maart toch werd op zijn bevel een groote uitval ondernomen met het doel vooral, om zich levensmiddelen te verschaffen, maar in stede van de belegeraars te verdrijven namen de Egyptische troepen bij de eerste ontmoeting met den vijand de vlucht en werden al vluchtende neergesabeld. Hunne twee bevelhebbers, die zich hadden weten te redden, werden op bevel van Gordon wegens verraad ter dood gebracht. Nog in deze zelfde maand werd de stad door den Mahdi opgeëischt, bij een in gezwollen taal gesteld schrijven. Tot het beraadslagen hierover werden de voornaamste inwoners door Gordon bijeengeroepen maar op hem vertrouwende besloot men met algemeene stemmen tot wederstand.

De geschiedenis van het beleg van Khartoem is zoo uitvoerig in ‘The journals of Major General Gordon’ en in andere werken beschreven, dat wij er ons toe zullen bepalen om een uittreksel te geven van een verslag, dat een der toenmalige onderbevelhebbers van den Mahdi, de emir Medawi, die zich eenigen tijd daarna van hem afscheidde en na een langdurig verblijf in Abyssinie naar Kaïro terugkeerde, waar de Khedive hem vergiffenis schonk, van die krijgsverrichting geeft. De toedracht van zaken wordt natuurlijk van het Mahdistisch standpunt verhaald.

Na op het groot getal strijders gewezen te hebben, die, tot verschillende stammen behoorende, Khartoem langzamerhand geheel ingesloten hadden, deelt hij mede dat de Mahdi, die zich te El Obeid ophield, op het bericht dat de belegeraars zich ten gevolge der gedurige uitvallen van de bezetting, door de stoomschepen gesteund, een weinig teruggetrokken hadden, zijnen dappersten bevelhebber Nad en Nejumi aan het hoofd van 20000 man afzond met den last om het opperbevel over de geheele strijdmacht der belegeraars op zich te nemen. Weldra volgde hij zelf en nu werd de belegering met kracht voortgezet. De gemeenschap tusschen Khartoem en de vesting Omdurman werd binnenkort afgebroken en deze was 5 Januari genoodzaakt zich over te geven. Khartoem echter bleef zich krachtig verdedigen en de Madhi besloot het niet met geweld te nemen maar door gebrek aan levensmiddelen tot de overgave te dwingen. Geven wij thans het woord aan Merawi zelf:

Toen de Mahdi vernam dat de Britsche legermacht tot bevrijding van Khartoem reeds tot Metemneh genaderd was, zond hij eene sterke afdeeling zijner troepen, uit de beste bestanddeelen samengesteld, om de Engelschen aan te vallen. Twee veldslagen werden geleverd, de eene te Abu Klea, de andere te Abu Kru en in beide dolven de Mahdisten het onderspit. Het Britsche leger wist den Nijl te Gubat te bereiken, de overgebleven strijders van den Mahdi voor zich heendrijvende. Op den 20sten Januari bereikte het bericht van die nederlaag het hoofdkwartier van den Mahdi en de geheele legerplaats werd met ontsteltenis vervuld. Hij liet echter onmiddellijk 101 kanonschoten lossen om de belegerden te Khartoem in den waan te brengen dat de overwinning door zijne troepen behaald was. Desniettegenstaande begon de Mahdi voor zijne veiligheid te vreezen en riep na de middaggebeden al zijne voornaamste en meest vertrouwde bevelhebbers bijeen. In 't geheim deelde hij hun mede dat de Profeet hem verschenen was en bevolen had zich naar El Obeid te begeven. Want, zoo redeneerde hij, indien één enkele Engelschman, Gordon, in staat geweest is aan het hoofd van Egyptische en Soedanesche soldaten ons gedurende bijna een geheel jaar op te houden, hoeveel te eerder zullen die duizenden Engelschen, die te Abu Klea onze dapperste krijgslieden versloegen, in staat zijn ons te vernietigen en te verdrijven. Toen hij zijne bevelhebbers om hun advies vroeg, waren zij het allen met den Mahdi eens, behalve één hunner, Mohammed Abd-el-Kerim, die eene ernstige poging aanraadde om met geweld Khartoem te veroveren. Immers, slagen wij, zoo sprak hij, en valt Khartoem in onze handen dan zullen de Engelschen hunnen tocht niet voortzetten en slagen wij niet, dan zullen wij nog tijd genoeg hebben om ons vóór hunne komst terug te trekken.

‘Ik woonde dien krijgsraad niet bij,’ zoo vervolgt Merawi, ‘maar was zeer bevriend met Abd-el-Kerim en deze deelde mij woordelijk mede wat er voorgevallen is. Zijn raad zegevierde en na deze bijeenkomst werden nog andere gehouden. De Mahdi bleef volkomen op de hoogte van elke beweging der Engelschen en de vertraging van hunnen marsch gaf ons allen verschen moed, te meer daar wij wisten, dat de bezetting van Khartoem er wanhopend over was dat de eene dag na den anderen voorbij ging, zonder dat de aan het Britsche leger tegemoet gezonden

stoomschepen terugkwamen. Waren deze terstond teruggestoomd dan zou de Mahdi, bij de algemeene ontmoediging na de nederlaag van Abu Klea, stellig zijn voornemen om de wijk te nemen naar El Obeid ten uitvoer gebracht hebben. De vertraging gaf kracht aan het advies van Abd-el-Kerim en toen Zondag den 25sten Januari een bode van Gubat kwam melden dat de stoomers den dag te voren vertrokken waren, toen werd weder een krijgsraad gehouden en daarin besloten om den volgenden morgen Khartoem te overrompelen, vóórdat de stoomschepen de stad bereikt konden hebben. Dientengevolge werd na den krijgsraad door den Mahdi aan al de legerafdeelingen rondom de stad geboodschapt, dat de Profeet hem verschenen was en hem verzekerd had dat God in zijne handen de bezetting van Khartoem overgaf. De bestorming zou dus plaats hebben in den vroegen morgen van Maandag den 26sten Januari en de aanvalskolonnen niets te vreezen hebben, daar haar geen kwaad zou overkomen.

Terwijl hij in bijzonderheden de bevelen voor den aanval gaf, werden eenige troepen onder Fiki Moustapha naar de benedenoevers der rivier gezonden om op de stoomschepen te schieten zoodra zij in het gezicht zouden komen. In den voornacht begaf de Mahdi zich nog van Omdurman naar het kamp van Nejumi, sprak diens manschappen toe en spoorde hen aan om vooral dapper te zijn en niet te vreezen, daar zij, die sneuvelden, terstond in het Paradijs komen zouden. Hij beval de bestorming in het eerste ochtenduur en verlangde dat Gordon Pascha onder geen voorwendsel ook gedood maar gevangen genomen zou worden. Daarna keerde hij met zijn gevolg naar Omdurman terug.’

Tot zoover onze berichtgever. Het door hem nog gegeven relaas van den moord van Gordon verschilt niet veel van hetgeen algemeen bekend is. Daar de aanval reeds te 1 ½ uur 's nachts begon werd Gordon, nog in de duisternis in zijn paleis verrast en door eene bende plunderende en moordende soldaten van Nejumi afgemaakt. Daar slechts een der aanvallers in het paleis den dood vond, blijkt wel dat noch Gordon noch zij die hem omgaven zich ernstig verweerd hebben. Door het lijden en de ontberingen gedurende het langdurig beleg afgemat, waren de bewoners van Khartoem eene gemakkelijke prooi voor de wilde benden van den Mahdi. Het moorden en plunderen

duurde ongeveer zes uren en men zegt dat in dien korten tijd 4000 inwoners gedood zijn. De Oostenrijksche Consul Hansal werd in zijne woning vermoord, maar de Consul Nicolo en Ibrahim Bey Fauzi, de Secretaris van Gordon, werden gevangen genomen. Twee dagen later op 28 Januari werden de naderende stoomschepen met geweerschoten ontvangen en toen de bemanning zekerheid had dat Khartoem in de handen van den Mahdi gevallen was, keerden zij onverrichter zake terug.

Ziedaar in hoofdzaak het relaas van Medawi. Uit dit verhaal van een ooggetuige, die destijds tot de Mahdisten behoorde, blijkt dus alweder hoe weinig het gescheeld heeft, of Gordon en Khartoem waren gered. Mathematische zekerheid is op dat punt wel niet te verkrijgen maar het is toch allerwaarschijnlijkst, dat de sleutel van den Soedan in de handen der Egyptische regeering gebleven ware, indien de Engelsche bevelhebbers met een weinig meer voortvarendheid gehandeld hadden. Het laat zich zeer wel hooren, dat het Britsche leger den Nijl bereikende na een langen tocht door de woestijn en na verscheiden bloedige gevechten met de Arabieren eenige dagen rust behoefde, vóór dat het zich inscheepte naar Khartoem. Zelfs Gordon's broeder, H.W. Gordon, pleit den Engelschen bevelhebber, Sir Charles Wilson, geheel vrij van schuld.[1)] Men kan zich echter, bij het lezen van al wat van verschillende zijde omtrent den val van Khartoem in het licht verschenen is, niet los maken van het denkbeeld dat de uitkomst anders had kunnen zijn en Gordon zoowel als Khartoem gered hadden kunnen worden indien Generaal Wilson, te Gubat aan den Nijl gekomen en aldaar de stoomschepen vindende, geweten had dat het daarvoor op één enkelen dag aankwam en het verschijnen van een stoomer met eenige Engelsche soldaten voor Khartoem voldoende geweest ware, om den Mahdi met zijne geheele macht te doen afdeinzen. Intusschen treft de schuld van het verlies van Khartoem en van Gordons dood voornamelijk de weifelende Britsche staatslieden, die aan Generaal Gordon bij zijn vertrek uit Londen alle mogelijke hulp toegezegd hadden en, toen het er op aankwam, geen enkel zijner voorstellen goedkeurden. Terecht zegt dan ook Henry Russell dat de inhoud der depêches van Lord Granville in

1) The Journal of Major General Gordon bl. LXIII.

verstaanbaar Engelsch overgebracht hierop nederkomt: ‘We have got you in a deplorable mess; we don't intend to keep any of our promises; we decline to agree to any of your proposals or to furnish you with the aid you ask for, but we give you permission to get out of the difficulty the best way you can.’[1)]

Te Khartoem vond de Mahdi een grooten voorraad van allerlei, behalve levensmiddelen. Hij gaf aan de kooplieden de keuze om óf wel hunne goederen te zien verbranden óf wel ze te brengen in den Beit el Mal, de schatkamer der opstandelingen. Zij verkozen natuurlijk het laatste en Ahmed Suleiman werd belast met het opperbeheer over de groote magazijnen dier schatkamer. De scheepswerven, de wapenfabrieken en alle inrichtingen der regeering werden weder aan het werk gezet. Eene drukkerij werd opgericht. Stoomschepen werden hersteld, munten geslagen en onophoudelijk patronen vervaardigd.

Vele van de aanwezige Egyptische arbeiders vonden op deze wijze werk voor een behoorlijk loon en langzamerhand verkreeg de geteisterde stad weder haar gewoon druk en levendig aanzien. Maar onder de Arabieren begon een waar schrikbewind te heerschen. Niemand was zijn leven zeker en spionneeren en aanbrengen was aan de orde van den dag. Eene zoogenaamde rechtbank zat dag en nacht om allerlei onware beschuldigingen en valsche getuigenissen te hooren tegen vermogenden en mindere sheiks en velen van deze werden ter dood gebracht en in hunne ambten soms opgevolgd door hun eigen slaven. Guerre aux palais, paix aux cabanes, was het motto van den Mahdi. Daarbij kwamen verschillende besmettelijke ziekten o.a. de pokken, zoodat er soms 4 tot 500 personen daags te Khartoem overleden.

In de eerste dagen van Februari 1885 werd het hoofdkwartier naar Omdurman overgebracht, omdat er te Khartoem geen citadel was die den gehaten maar gevreesden heerscher de gelegenheid gaf om zich veilig aan het zingenot over te geven. Te Omdurman kon het geheim, voor het bedrog onmisbaar, beter bewaard blijven. Naar die vesting werden ook elke nacht de overdag te Khartoem aangemaakte patronen gebracht.

Te Omdurman meenden de Mahdi en zijn eerste onderbevelhebber, de Khalifa Abdullah el Taashi, in afwachting van de

1) Russell, The ruin of the Soudan bl. 85.

onderwerping van Kassala en van Sennaar eenige rust te mogen nemen. Maar die rust werd noodlottig voor Mohammed Ahmed, die sedert eenigen tijd een zeer losbandig leven leidde. Eene vrouw, de dochter van een burger van Khartoem, die gedurende het lange beleg alles, vrouwen, kinderen en goed verloren had, zon, na door den Mahdi onteerd te zijn, op wraak. In de nacht van 14 Juni 1885 wist zij hem een doodelijk vergif te doen nemen en na hevig lijden bezweek hij op den 22sten derzelfde maand.

Voor de opvolging was reeds gezorgd. Lang geleden had de Khalifa Abdullah el Taashi van den Mahdi weten te verkrijgen, dat hij bij een openbaar schrijven aan al de geloovigen tot zijn eventueelen opvolger benoemd werd, op het voorbeeld van Abu Bakr, die den Profeet Mohammed opvolgde met uitsluiting van diens bloedverwanten.

Met buitengewonen luister had de plechtige begrafenis van den Mahdi plaats, een groote rouwparade van alle geloovigen, mannen en vrouwen, werd in de vlakten ten Oosten van den Nijl gehouden, aan de oprichting van een bedehuis boven zijn graf werd terstond begonnen en bedevaarten naar dat graf werden voorgeschreven.

III.

Het is hier, bij het graf van den Mahdi, de plaats om een kort woord te wijden aan zijne regeeringsbeginselen en te trachten daarin het antwoord te vinden op de vraag, hoe het mogelijk was, dat het Mahdisme tegenover eenen geregelden staat als Egypte, gesteund daarenboven door eene groote Europeesche mogendheid, zich niet alleen staande wist te houden maar zich hoe langer zoo meer uitgebreid heeft. Immers, was de ellendige toestand der inlandsche bevolking tengevolge der afpersingen van de Egyptische regeering de aanleiding tot het uitbreken van den opstand en mag aan het verbond door den Mahdi met de krijgszuchtige stammen der Baggara's het behalen zijner eerste overwinningen toegeschreven worden, noch het een noch het ander geeft antwoord op die vraag, daar de geweldige druk onder welken de bevolking na het afschudden van het Egyptische juk onder den nieuwen heerscher bleef zuchten, de verwoestingen door den langdurigen strijd aangericht en het

verlies aan menschenlevens en bezittingen zeker niet in staat waren de opgewondenheid voor de zaak van den Mahdi te onderhouden.

Zoodra de aanhang van den Mahdi eene grootere beteekenis verkreeg heeft hij evenals vroegere Mahdi's, zich de handelwijze van den Profeet Mohammed uitsluitend tot voorbeeld gesteld en, evenals deze zich omringd had van vier zijner bekwaamste volgelingen Abu Bakr, Omar, Osman en Ali, als 1sten, 2^{den}, 3^{den} en 4^{den} Khalifa, zoo koos de Mahdi tot zijn eerste staatsdienaars of Khalifa's, 1°. Abdulla el Taashi, het voornaamste hoofd der Baggarastammen, een dapper en vooral een sluw man, 2°. Wad el Helu, 3°. Adam Wad el Owaysir, nadat de Senussi Mahdi geweigerd had zich bij Mohammed Ahmed aan te sluiten, en 4°. Mohammed esh Sherif, een jong man, met de dochter van den Mahdi gehuwd. De godsdienstige voorschriften van den Koran werden als regeeringsbeginselen op eigenaardige wijze toegepast. Zoo werd het voorschrift, dat alleen de zachtmoedigen en de nederigen Gode welgevallig zijn, in dien zin toegepast, dat al de invloedrijke personen, die des Mahdi's zijde niet kozen, ter dood gebracht werden. Op deze wijze werd, vooral na de inneming van Khartoem, een bloedbad in het groot meedoogenloos aangericht. Zoo werd uit het voorschrift, dat alle stoffelijke goederen voor den geloovige zonder waarde zijn, de praktijk afgeleid om ieder te dwingen al wat hij bezat naar de Bei-tel-Mal, de openbare schatkamer, door een dienaar van den Mahdi bestuurd, te brengen.

Het smoren van elke tegenspraak en het beslag leggen op alle bijzondere bezittingen zijn de grondbeginselen, waarop het gezag van den Mahdi gevestigd werd en het welslagen van zijn regeeringsstelsel hing dus af van de lichtgeloovigheid der menigte. Noch Mohammed Ahmed noch zijn opvolger hebben getoond eenig besef te hebben van wat men onder een geordend staatswezen verstaat en de handel was voor hen een woord, dat enkel beteekende het beslag leggen op andermans eigendom. Hunne regeeringsbeginselen laten zich samenvatten in het rooverswoord: ‘Uwe beurs of uw leven.’

Het stelsel van den Mahdi had echter, even als dat der vroegere Mahdi's, die zich ook als godsgezanten voorgedaan en een khalifaat gesticht hadden, ééne schaduwzijde en het was deze, dat hij vooreerst door zijne godsdienstige wijding en af-

zondering veel moest laten aankomen op zijn eersten Khalifa, en ten tweede dat, zoodra zijne goddelijke zending algemeen geloofd werd en alzoo vaststond, hij zelf niet meer onmisbaar was. Integendeel zijn leven wordt dan zelfs een bezwaar, daar door de eene of andere omstandigheid zijn masker ieder oogenblik af kan vallen en het bedrog ontdekt worden. Is hij daarentegen dood, heilig verklaard en begraven, dan staat het bijgeloof op veel veiliger bodem en heeft een bekwame Khalifa de handen vrij. Deze behoeft toch geen rol te spelen en zich niet voor te doen als Godsgezant. Hij is eenvoudig de opvolger aangewezen door den Godsgezant, die zijne aardsche zending volbracht heeft. De eerste Khalifa van een Mahdi komt dus allicht in de verzoeking om zijne eigen verheffing te bespoedigen.

Daar de Mahdi niet als wereldsche vorst maar als stedehouder van God regeerde, zoo droeg ook al wat van hem uitging, proclamatiën en brieven, bescheiden en wettelijke voorschriften, een streng godsdienstig karakter. Al dadelijk vingen zij alle aan met dezelfde inleiding: ‘In naam van God, den meest medelijdenden en barmhartigen, zij lof en eer toegebracht aan den grootmoedigen Heerscher, gebeden en groeten aan onzen Heer en Profeet Mohammed.’

Om de willekeur en de despotieke wijze te leeren kennen waarmede de Mahdi te werk ging, is het niet zonder belang om eenige dier stukken hier mede te deelen, ook om den gezwollen stijl en de mystieke vormen, waarin zij gehuld waren en om den invloed dien zij juist daarom op de onkundige, voor bedrog zoo vatbare menigte uitoefenden.

Het gruwelijke plunderen, dat op de inneming van El Obeid volgde, werd door den Mahdi ten strengste afgekeurd. Hij zag het gevaar in, dat de plunderzucht zijner manschappen aan eene beweging van godsdienstigen aard als de zijne op den duur schade moest berokkenen en begreep dat zij terstond met kracht moest worden tegengegaan. Hij vaardigde alzoo deze proclamatie aan zijne volgelingen uit:

‘In naam van God, enz.

Indien gij geen beter voorbeeld weet te volgen dan dat der Turken, dan is dit niet voldoende voor u. Want God heeft hun rijkdom, een lang leven en eene goede gezondheid geschonken, maar in stede van een en ander van Hem aan te nemen als eene gift, vergeten zij zich geheel en beschouwen

zich als de eenige bezitters der wereld, ongehoorzaam zijnde aan de wetten van den Profeet en aan de afgezanten van God. God heeft gewacht, dat zij tot Hem zouden terugkeeren, maar te vergeefs.

Ten slotte heeft Hij hen vernietigd, hunne bezittingen genomen, en deze aan u gegeven. Maar gij zijt begonnen, na genomen te hebben wat zij vroeger bezaten, hunne voetstappen te drukken en dientengevolge zult gij insgelijks vernietigd worden. Hebt alzoo berouw en herinnert u dat de Turken gewoon waren uwe mannen geketend in de gevangenissen te werpen, uwe vrouwen en kinderen te rooven en menschen te dooden, hetgeen met Gods wet in strijd is. Zij hadden noch medelijden met uwe kleine kinderen, noch eerbied voor uwe grijsaards. Ik ben verwonderd dat gij dit alles vergeten kunt en u niet voegt bij hunne bestrijders. Zij onderdrukten u zeer en toch gehoorzaamdet gij aan hunne bevelen. God heeft mij nu als uw redder gezonden. Sluit u dus bij mij aan in den Heiligen krijg tegen hen, en hunne lichamen zullen door vuur verbrand worden en zij zullen allen sneuvelen, tot den laatsten man.

Ik heb vernomen dat na de inneming velen van u het gevecht verlaten en geweigerd hebben aan uwe khalifa's en emirs te gehoorzamen. Vreest de straf van God. Indien gij in deze handelwijze volhardt, zult gij vernietigd worden; God zal u verbranden door vuur en de grond zal zich openen en u verslinden. Ik heb u gewaarschuwd zoodat gij geen reden van verontschuldiging hebben zult. Hebt berouw, gehoorzaamt aan mijne bevelen en geeft al wat gij geroofd hebt terug, want de Profeet heeft mij gezegd dat ieder die geroofd goed behoudt, vernietigd worden zal en onze Profeet houdt zijn woord. Ik herhaal dus, hebt berouw, want Hij, die de Turken vernietigd heeft, zal het niet moeielijk vinden u te onderwerpen. De Profeet beval mij dat ik, na de ongeloovigen gedood en dit gewest veroverd te hebben, terugkeeren moet en hen bestraffen, die weigeren mij te gehoorzamen. De straf zal zijn de dood. Neemt u dus in acht en gehoorzaamt aan de bevelen van den Profeet.'

Andere proclamatiën volgden met strenge voorschriften omtrent zedelijkheid, gehoorzaamheid en gematigdheid. De eene betrof het gedrag der vrouwen:

‘In naam van God, enz.

Mijne geliefden, God heeft in Zijn heilig boek de vrouwen verboden, om voor mannen te verschijnen; daarom mogen de vrouwen, overeenkomstig Gods gebod, zich niet vertoonen op openbare plaatsen als markten, straten enz. Aan een jong meisje, dat is aan eene die nog niet huwbaar is, is het echter geoorloofd. Indien eene vrouw het waagt uit te gaan en gezien te worden op die plaatsen, drie dagen na de uitvaardiging van dit bevel, dan zal zij tot straf ontvangen honderd zweepslagen en dit zal voor andere eene les zijn om haar voorbeeld niet te volgen. Dit bevel moet gegeven worden aan den bestuurder van de markt en aan de emirs, opdat het onder het volk verspreid worde. Elke vrouw, die er niet aan gehoorzaamt, zal voor den rechter gebracht worden. De Khalifas Abdullah, Mohammed Sherif en Ali moeten dit bevel voorlezen in alle bedehuizen en op de openbare plaatsen ter algemeene kennisgeving.’

Eene andere proclamatie geeft in 't algemeen voorschriften op maatschappelijk en zedelijk gebied:

‘In den naam van God, enz.

Deze wereld, mijne broederen, is de wereld der ongeloovigen en de gevangenis der geloovigen. De toekomstige wereld is die der geloovigen. Onthoudt u alzoo van de genoegens dezer wereld en laat de ongeloovigen ze genieten.

Mijne bevelen zijn:

1°. dat gij u onthoudt van wijn en hem niet verkoopt noch drinkt hetzij in de verkoopplaatsen of in uwe huizen, maar u daarvan geheel onthoudt en hem niet laat zien in uwe huizen;

2°. dat gij uwe vrouwen en kinderen beveelt om dagelijks “de vijf gebeden” op te zeggen en er voor zorgt dat deze verplichting nagekomen worde;

3°. dat gij u onthoudt van diefstal en echtbreuk en al degenen, die zich aan dergelijke daden schuldig maken, straft;

4°. dat gij dagelijks tehuis zoowel als op reis uwe huiselijke godsdienstoefening houdt;

5°. dat gij trouw en eerlijk zijt, nooit achterhoudende wat in den oorlog door u buit gemaakt is;

6°. dat gij uwe vrouwen en kinderen verplicht, hoofd en lichaam te bedekken en dat gij de vrouw straft, die gij met ongedekten hoofde ziet;

7°. dat gij de vrouwen niet veroorlooft rouw te dragen over de dooden of hen te volgen tot hun graf;

8°. dat gij er voor zorgt dat de medegift eener vrouw bij haar huwelijk niet groot zij. Voor eene maagd zijn tien, voor eene weduwe vijf dollars voldoende;

9°. dat gij uwe vrouwen en dochters niet veroorlooft in gezelschap met mannen en vreemdelingen, vee in de weide te hoeden en dat gij alle onbehoorlijkheid tusschen hen belet;

10°. dat gij een slaaf of een dier, die verdwaald zijn, niet verbergt, maar hun eigenaar tracht te vinden en, indien dat u niet gelukt, ze brengt naar den Beit-el-Mal.

Zijt trouw en gehoorzaam in het opvolgen van deze voorschriften, die de bevelen zijn van God en van zijn Mahdi; anders zult gij vernietigd worden.'

Eene volgende proclamatie schrijft voor zuinigheid bij geleheid van huwelijken. Het huwelijk is in het oosten een der groote gebeurtenissen in het leven. De maatschappelijke toestand der familiën, die zich verbinden, wordt naar de som geld beoordeeld, die zij aan de feesten te dier gelegenheid besteden. Een man met een jaarlijksch inkomen van ƒ 150 zal er niet tegen opzien om ƒ 6 à 700 voor zijn bruiloftsfeest uit te geven, zoodat hij zich niet zelden door die buitensporige uitgaven voor jaren in schulden steekt.

Hiertegen komt de Mahdi op:

'Daar gij nu Gods volgelingen zijt, moeten uwe huwelijken niet meer enkel eene vertooning zijn. Degenen onder u, die verlangen in den echt te treden, moeten bij die gelegenheid geen buitensporige uitgaven doen. Uwe huwelijken moeten eenvoudig zijn, evenals dat van Fatima, de dochter van den Profeet. De Profeet heeft groote ontevredenheid te kennen gegeven over de verkwisting die thans plaats heeft.

Aan het bruiloftsmaal moet niet meer dan één lam opgedischt worden. De huwelijksgift eener weduwe moet slechts vijf, die eener maagd tien dollars bedragen. En het trousseau mag slechts uit twee kleeden bestaan. Want het geld moet voor den Heiligen Krijg bestemd en onder de krijgslieden verdeeld worden.

Wie deze bevelen niet gehoorzaamt, zal als een dief beschouwd en dienovereenkomstig gestraft worden.'

Op de meest despotieke wijze ging de Mahdi, ook met de

leden zijner onmiddellijke omgeving om. Zoodra zij zijne gunst verbeurd hadden, was hun lot niet onzeker. Zoo antwoordde hij aan een zijner onderbevelhebbers, den sheikh El Minneh Ismail, die een zeer groot aandeel had aan de inneming van Bara en van El Obeid en een tijd lang een zijner meest vertrouwde gunstelingen was, maar om eene onbekende reden in ongenade gevallen en door zijn broeder als emir vervangen was, op diens vertoogen tegen dit besluit: ‘Mijn geliefde, gij zijt ver gevorderd in het heilige leven. Gij weet uit de woorden van God en van zijn Profeet dat deze wereld slechts eene schaduw is en dat al hare genoegens voorbij gaan. Gij moest dus een der eersten zijn om deze wereld te verlaten en u geheel wijden aan de toekomstige wereld. Gij moet daarom uw ontslag uit uw bevelhebberschap niet betreuren en het moet u onverschillig zijn of het bevel is in uwe handen dan wel in die van uwen broeder, daar u beider doel een en hetzelfde is, namelijk om de zaak van God en de heilige wetten van zijn Profeet in eere te houden; of dit geschiedt rechtstreeks onder uwe leiding of onder die van uwen broeder, dit kan geen verschil voor u maken. Gij weet ook, dat wie zich zelf boven zijnen broeder stelt Gode niet welgevallig is.

Dit wetende en ook bezorgd zijnde voor uw welzijn, dat ik beter dan gij beoordeelen kan - want gij weet mijn eenig verlangen is uw eeuwig geluk - acht ik het noodig dat gij u onderwerpt aan deze schikking en mijne bevelen gehoorzaamt. Gij moest dus God danken wegens de ontheffing van de verantwoordelijkheid van het bevelhebberschap en daar gij zulk een goede en vrome dienaar van God zijt, moest gij bijzonder gelukkig en dankbaar zijn.’

Deze brief was het doodvonnis van El Minneh Ismail. Hij werd een paar dagen later ter dood gebracht.

Huichelarij, willekeur en dweepzucht waren de grondslagen van het bestuur des valschen Profeets.

Van deze laatste dragen de beschrijvingen, welke de Mahdi meermalen in proclamatiën aan zijne volgelingen geeft van de verschijningen waarin de Profeet hem zijne bevelen gaf en de brieven, welke hij aan den reeds bovengenoemden El Senussi schreef, het kenmerk. Volgens dezen toch was het eigenaardige van het Mahdisme niet, dat het als eene bovennatuurlijke gift plotseling uit den hemel op een uitverkorene viel en dan te

vuur en te zwaard gevestigd moest worden, maar moest degene, die tot de taak om de wedergeboorte der wereld tot stand te brengen geroepen werd, door geduldige werkzaamheid en een volstrekt onberispelijk leven, zijn invloed wijd en zijd weten te verbreiden om dan tot Mahdi te worden uitgeroepen, misschien eerst na zijn dood. In de plaats daarvan zag hij thans verwoeste steden en velden, eene schatkamer gevuld met geroofd goed, alles met bloed bevlekt, terwijl de Mahdi zelf in de grootste losbandigheid leefde. Maar tevens zag hij de heerschappij van den Mahdi gevestigd in een uitgestrekt gebied en het groot aantal zijner krijgslieden Uit voorzichtigheid besloot hij dus, hoewel overtuigd dat het een valsche Profeet was, zich onzijdig te houden en antwoordde niet op de herhaalde uitvoerige brieven, hem door den Mahdi geschreven.

Kortheidshalve zullen wij deze niet letterlijk opnemen. Na een langdradig betoog met vermelding van uitspraken van den Koran en verschijningen van de Profeet, na herhaalde verklaringen dat hij de echte Mahdi en gezant van God is, verlangde de Mahdi ten slotte van El Senussi dat hij zich voor hem verklaren en zich bij hem voegen zou. Op de brieven werd door Senussi geen antwoord gegeven maar in de streken, waar zijn aanhangers verspreid waren, werden deze ernstig tegen de nieuwe leer gewaarschuwd.

IV.

Al waren er sommigen die verlangden dat de Madhi door een zijner zoons opgevolgd werd zoo vond de optreding van den door hem geruimen tijd vóór zijn dood als opvolger aangewezen Abdullah el Taashi zonder noemenswaardigen tegenstand plaats. Wel werd er door den Khalifa Mohammed esh Sherif, den schoonzoon van den Mahdi, eene poging gedaan om een zoon van dezen zijnen vader te doen opvolgen, maar behendig had Abdullah door een aantal trouwe Baggara's al de woningen in en rondom Omdurman laten doorzoeken en de wapens daar aanwezig te zamen laten brengen in een goed bewaakte bewaarplaats Weldra vaardigde hij dan ook proclamatiën uit, waarbij hij zich aan de volgelingen van den Mahdi als diens wettigen opvolger voorstelde.

Intusschen werden de krijgsverrichtingen in Sennaar en in den Oostelijken Soedan voortgezet. Terwijl de Britsche troepen

de omstreken van Suakim van de volgelingen van Osman Digna trachtten te zuiveren, werd de toestand der landwaarts in gelegen vestingen Sennaar, Kassala, Gera, Galabah, door de opstandelingen naauw ingesloten, hoe langer zoo hachelijker. Nadat meermalen in den loop van dit verhaal op het slechte gehalte en de onbruikbaarheid der Egyptische troepen in het open veld gewezen is, eischt de billijkheid dat thans met een woord van lof vermeld worden de uitstekende militaire hoedanigheden, welke hen bij het verdedigen van vestingwerken onderscheidden. Vooral te Kassala maar ook te Sennaar en Gera hielden zij maanden lang stand ondanks de grootste ontberingen en brachten zelfs soms aan de telkens vermeerderende benden van den Mahdi belangrijke verliezen toe. Op het laatst echter werden zij genoodzaakt, toen elke hoop op ontzet vervlogen was, door gebrek aan voedingsmiddelen en aan munitie, zich over te geven en op het einde 1885 was ook de geheele Oostelijke Soedan aan den Khalifa Abdullah onderworpen. Een Abyssinisch leger, op aandrang van den Engelschen Gouverneur van Suakim, Kolonel Chermside, bijeengebracht, had wel eene poging tot ontzet gewaagd en mocht zelfs onder den Abyssinischen bevelhebber, Ras Alula, aan Osman Digna eene belangrijke nederlaag toebrengen maar de hulp daagde te laat op. Kassala was kort te voren reeds gevallen en de overwinning der Abyssiniërs had enkel ten gevolge dat Osman zich daarvoor wreekte op de krijgsgevangen verdedigers. Hun heldhaftige aanvoerder werd met verscheidene zijner officieren en eenigen der voornaamste kooplieden ter dood gebracht.

Alleen Emin's provincie, Equatoria, was thans nog niet geheel in de macht der Mahdisten, maar zijn gezag werd niet meer erkend dan in een zevende van de vroegere uitgestrektheid van het gewest, van af Lado tot het meer Victoria Nyanza langs de beide oevers van den Nijl.

In het Noorden werd door de Egyptische regeering tot de ontruiming van Dongola en van het geheele gebied ten Zuiden van Wadi-Halfa besloten en deze met spoed tot stand gebracht, nadat Lord Wolseley te vergeefs eene waarschuwende stem had doen hooren, en betoogd dat, indien de provincie Dongola ontruimd werd, een groot getal gevechten aan de grens geleverd zouden moeten worden, afmattend voor de troepen en kostbaar zoowel in menschenlevens als in geld, om zich ten slotte tegen-

over een talrijk leger aldaar te bevinden. Men stelde zich voor om de voorposten ver genoeg ten zuiden van Wadi-Halfa te leggen om den spoorweg die op den Oostelijken Nijloever deze plaats met Akasheh verbond te beschermen.

De volgelingen van den Mahdi verkeerden natuurlijk in een staat van geestdrift tengevolge der schitterende overwinningen hunner verschillende legers en over de groote uitbreiding van den opstand. Reeds lang was er gedacht aan het met groote macht optrekken naar het Noorden en aan de verovering van Egypte. Daarna zouden de krijgsoversten van den Mahdi handelen evenals die van den Profeet Mahomet het beproefden - zij zouden de geheele wereld ten onder brengen. Dit was de droom, dien de Mahdi reeds gekoesterd had; hij had met eigen hand het plan voor den veldtocht naar Egypte op schrift gebracht en het oogenblik scheen thans daar te zijn om met de uitvoering van dat plan krachtig te beginnen. Het plan bestond daarin dat twee legers, elk aan een oever, den Nijl zouden volgen en een derde, steeds in voeling blijvende met de anderen, door de woestijn trekken zou. Het doel was allereerst om Wadi-Halfa te omsingelen en de bezetting alzoo machteloos te maken, om daarna langs drie verschillende wegen in Egypte te vallen. Dit was het plan, door den Mahdi ontworpen, dat zijn opvolger telkens met stalen volharding poogde ten uitvoer te brengen. Telkens werd echter de tocht naar het Noorden gestuit en eerst vier jaren later gelukte het aan den gevreesden opperbevelhebber Wad el Nejumi om zestig mijlen binnen de grenzen op Egyptisch gebied voort te rukken.

Tot beveiliging der grens werden van Egyptische zijde doelmatige voorzorgsmaatregelen genomen. Aan eene gemengde legermacht uit Engelsche en Egyptische manschappen bestaande, werd de naam van het grensveldleger gegeven, het hoofdkwartier daarvan te Assoean gevestigd en het bevel aan den Generaal Majoor Grenfell toevertrouwd, terwijl Generaal Butler de vooruitgeschoven afdeeling te Wadi Halfa met voorposten tot bij Kosheh, ongeveer 42 Engelsche mijlen ten zuiden van het spoorwegstation Akasheh, kommandeerde. Gedurende de latere krijgsverrichtingen drukte de geheele verantwoordelijkheid op dezen bevelhebber en het was vooral aan zijne wijze maatregelen dat het tegenhouden van den geweldigen aandrang van den vijand te danken is, zóó lang, dat er tijd was om eene groote

macht bijeen te trekken en hem eene verpletterende nederlaag toe te brengen. De voorposten werden zóóver voorbij Akasheh vooruitgeschoven, omdat deze plaats van alle zijden door heuvels omgeven eene onhoudbare militaire stelling is en ten zuiden van Akasheh, na eene uitsluitend rotsachtige streek, Kosheh de eerste open plaats is, die zoowel ten noorden als ten zuiden den Nijl beheerscht. Hier werd een sterk fort uit klei gebouwd, waarin de Cameron Hooglanders en een deel van het 9e Soedaneesch bataillon gelegerd werden. Op 27 November 1885 telde het veldleger aan de grens ongeveer 3200 man waarvan 1700 Engelsche en 1500 Egyptische soldaten. Deze krijgsmacht was in een aantal versterkte kampen te Kosheh, Mograkeh Sarkamatto en het aan den anderen oever liggende Dal, Akas heh en Wadi Halfa gelegerd, terwijl zeer zwakke posten Tanjur, Ambigol, Murat en Sarras bewaakten.

Na de ontruiming van het gewest van Dongola door de terugtrekkende Britsch Egyptische troepen werd de toestand van de aan hun lot overgelaten sheiks der inlandsche stammen alles behalve benijdenswaardig, daar zij in de klem geraakten tusschen de opkomende Mahdisten en de verdedigingsliniën der Egyptenaren. De meesten gingen zonder slag of stoot tot den stedehouder van den Mahdi over. Slechts enkelen vluchtten naar Akasheh of bleven aan het wettig gezag trouw te midden hunner stamgenooten. Van deze verdient met eere genoemd te worden de sheikh Mahjub Idris van de Sukkot en Mahassdistricten. Eerst toen zijne woning door de Arabieren omsingeld was, gaf hij, een afstammeling van de Abassiden en tot de Morghanisecte behoorende, zich over. Als krijgsgevangene werd hij naar Omdurman gevoerd en vond daar ten gevolge van wreede mishandelingen, weldra den dood.

Op 29 November 1885 ontdekte de Engelsche kapitein Hunter voor het eerst den opmarscheerenden vijand en van dien dag af werden door dezen bij herhaling pogingen aangewend om de gemeenschap tusschen de voorposten te Kosheh en de hoofdmacht te Wadi Halfa te verbreken. Nu eens werd de aanval gericht op de spoorverbinding te Ambigal, dan weder werd het kleine fort Mograkeh, ten zuiden van Kosheh, door eene sterke afdeeling Arabieren aangevallen, of ook het nabij gelegen dorp Ginnis geplunderd. Op 4 December kwam Generaal Grenfell te Wadi Halfa aan en alles werd nu voorbereid

om de verdedigende houding met eene aanvallende te verwisselen en te trachten den Mahdisten eene duchtige les te geven. Dit geschiedde op den 29^{en} December 1885. Na een bloedigen slag in de omstreken van Ginnis, moest de emir Abd el Mejid, die over 6000 man het bevel voerde, met een verlies van 500 gesneuvelden en 300 gewonden naar Kermeh vluchten, waar de opperbevelhebber Mohammed el Keir zich bevond. Deze wachtte op versterkingen van Berber, die de aldaar het bevel voerende El Nejumi hem niet kon of niet wilde zenden.

Al hield de slag bij Ginnis slechts voor eene wijle het opdringen van den vijand tegen, toch schokte hij zeer zijn vertrouwen en de Khalifa Abdullah el Taashi ontstak in hevigen toorn tegen Abd el Mejid, omdat hij een veldslag geleverd en zich niet tot de hem opgedragen taak, het belegeren der stellingen van het Egyptisch leger, bepaald had. Maar dat vertrouwen herleefde spoedig toen men vernam dat het Britsch-Egyptisch leger, in stede van de behaalde voordeelen te vervolgen, de geheele streek ten zuiden van Wadi Halfa ontruimd en zelfs den spoorweg naar Akasheh prijs gegeven had. Er was namelijk door de hooge militaire autoriteiten besloten om Wadi Halfa als de uiterste grens ten zuiden te beschouwen, aldaar Egyptische troepen onder Engelsche officieren ter bewaking achter te laten en de Engelsche troepen in kantonnementen bij Assoean te legeren.

Deze berichten gaven aanleiding tot groot vreugdebetoon in de omgeving van den Khalifa en met algemeene instemming werd besloten met meer kracht dan immer den tocht naar het noorden te ondernemen. Wad el Nejumi, tot opperbevelhebber benoemd, stak zelf zijne woning te Omdurman in brand en zwoer dat hij niet terugkeeren zou, voordat hij geheel Egypte veroverd had. In eene groote vergadering van alle emirs werden proclamatiën vastgesteld, die door vertrouwde zendelingen in Egypte zouden worden verspreid om den opstand te prediken tegen de Turksche heerschappij en de ware Mohammedanen aan te sporen om alle Turken en ongeloovigen te vermoorden. Bij deze zelfde gelegenheid had de plechtige installatie van de vier door den Khalifa benoemde emirs plaats. Mohammed el Kheir was sedert lang de eerste zijner bevelhebbers, de emir der emirs geweest, maar door de wijze waarop hij den laatsten veldtocht in het Noorden bestuurd had viel hij in ongenade en

Photolith. van G.J. Thieme, Arnhem.

werd achteruitgezet tot den vierden in rang van de emirs, terwijl Nejumi in zijne plaats de eerste plaats inuam, Osman Digna de tweede en Hamid Abu Angar de derde in rang werden. Terzelfder vergadering werden de laatste moeilijkheden omtrent de kinderen van Mohammed Hamed uit den weg geruimd en bepaald dat de stedehouder van den Mahdi en zijne beide Khalifas, Wad Helu en Mohammed esh Sherif, de jeugdige schoonzoon van den Mahdi, bij voortduring te Omdurman verblijf zouden houden.

De onrustige toestand in Darfoer en in Kordofan veroorloofde echter niet vooreerst gevolg te geven aan het voornemen om met eene groote krijgsmacht Egypte binnen te dringen. Verschillende inlandsche stammen toch werden hoe langer zoo meer de overheersching der Mahdisten moede. Al hadden zij zich in de eerste tijden van den opstand onmiddellijk bij den Mahdi gevoegd, om zich aan de knevelarijen van de Egyptenaren te onttrekken, zij ondervonden sedert dat de milde beloften, zoo kwistig door den Mahdi gegeven, niet vervuld werden. De bevolking zag de mannen, aan welke zij gewoon was te gehoorzamen, hare hoofden, den eenen na den anderen, gevangen weg voeren en soms zelfs ter dood brengen, en vreemdelingen, ruwe Baggara's, in hunne plaats treden. Hare bezittingen werden voor den Beit el Mal in beslag genomen, hare vrouwen en kinderen werden de vrouwen en kinderen harer overheerschers, zij had blijkbaar het eene juk voor een ander, dat nog drukkender was, verwisseld. De ontevredenheid werd hoe langer hoe algemeener, oproeren braken in verschillende streken uit en de stedehouder van den Mahdi moest herhaaldelijk gewapende expeditiën afzenden om deze met ijzeren vuist te bedwingen.

Hij kon dus geen gevolg geven aan de aanvragen zijner bevelhebbers om versterkingen tot het weder oprukken naar het noorden te zenden. Wel werden de grensdistricten rondom Wadi Halfa gedurig verontrust en hadden zelfs enkele ernstiger aanvallen met eenige duizende mannen plaats, zooals op 27 April 1887 door de voorhoede van Nejumi onder Nur El Kanzi, maar zij stuitten telkens af op de waakzaamheid der Egyptische bezettingen door Engelsche officieren aangevoerd.

De staat van zaken in Darfoer en in den oostenlijken Soedan trok op dit oogenblik, niet zonder reden, meer dan die in het noorden de aandacht van den Khalifa. In het eerste dezer gewesten begon

de bevolking zich zeer ernstig te verzetten tegen de strooptochten, welke de bevelhebber der Mahdisten, Karamallah, in het gebied van den nog eenigszins onafhankelijken Sultan Yusef te El Tasher telkens liet ondernemen. Op het verzoek van dezen om over het vaststellen der grenzen van het wederzijdsche grondgebied te onderhandelen werd niet eenmaal geantwoord, maar met het plunderen en afloopen van de den Sultan toebehoorende dorpen voortgegaan. Genoodzaakt tot geweld over te gaan bracht Sultan Yusef aan Karamallah's onderbevelhebbers eenige zeer gevoelige nederlagen toe, zóó zelfs dat deze het district van Darra ontruimen en den Khalifa om hulp vragen moest. Deze zond onmiddellijk tot herstel van zijn gezag in Darfoer een talrijk leger onder den emir van Kordofan, Osman Wad Adam, en deze vereenigd met het overschot van Karamallah's troepen, behaalde op 27 December 1887 eene bloedige overwinning op de Darfoerezen.

Ook in den oostelijken Soedan baarde de toestand in 1887 den Kalifa zorg, zoowel wegens de pogingen uit Suakim telkens aangewend om de naburige stammen weder onder het Egyptisch gezag te brengen, als ten gevolge der dreigende houding door de Abyssiniërs tegen de Mahdisten aangenomen. Op last van Koning Johannes van Abyssinië bewaakte een talrijk leger onder het bevel van zekeren Ras Adal van den Amharastam de grenzen en, daar deze door de Arabieren telkens geschonden werden, kwam het meermalen tot vijandelijkheden. Zoo had o.a. in Juni een bloedig gevecht in de vlakte van Madana plaats, waarbij de bevelhebber der Mahdisten, Wad Ardab, sneuvelde en zijn leger op de vlucht sloeg. De Khalifa schreef in Juli aan den Koning van Abyssinië met verzoek om niet alleen de in dat gevecht gemaakte krijgsgevangenen op vrije voeten te stellen, maar ook om eenige emirs, Saleh Shanga, Eguel en den ons door zijne beschrijving van den val van Khartoem bekenden Medawi, die vroeger in zijne dienst, thans bij het Abyssinische leger dienden, uit te leveren. Tevens zond hij, op het bericht dat Ras Adal zijn leger beduidend versterkte met het doel om in den Soedan te vallen, eenen zijner bekwaamste bevelhebbers, Hamdan Abu Angar, met een leger van ongeveer 87000 man naar Galabat, die de grens overtrok, het Abyssinisch leger aantastte en het geheel versloeg. Zelfs drong hij verder door in het binnenland en veroverde en plunderde de

hoofdplaats Gondar. Met rijken buit beladen en een groot getal krijgsgevangenen medevoerende, keerde Abu Angar naar Galabat terug, waar gedurende zijne afwezigheid een ernstig verzet tegen het Mahdisme onder zijne eigen, daar achtergebleven troepen, uitgebroken was. Zeker Nebi Isa namelijk, die in de tooverkunst zeer bedreven heette, had zich in die streek na het verrichten van verscheiden zoogenaamde wonderen voor den profeet Jezus uitgegeven en ontkende de goddelijke zending van den Mahdi. Onder de volgelingen van dezen wist hij zich een grooten aanhang te verwerven, waaronder niet minder dan 17 emirs. Abu Angar liet terstond den gewaanden profeet en de emirs zonder veel moeite gevangen nemen en op het bevel van den Khalifa allen ter dood brengen.

Maar ook elders, in de nabijheid van Omdurman, kwamen er in 1887 rustverstooringen voor. Onder verschillende stammen, de Gehana's, de Kababish, de Rufa's, moest het gezag van den Khalifa weder met geweld hersteld worden. Deze laatsten die in de omstreken van Karkoj aan den westelijken oever van den Nijl woonden en in der tijd een werkzaam aandeel aan het beleg van Sennaar namen, werden sedert eenigen tijd van antimahdistische gezindheid verdacht. De voornaamsten, met hunnen sheikh El Merhdi aan het hoofd, ontvingen het bevel om te Omdurman te verschijnen. Deze echter aarzelde om te gehoorzamen en eene poging om hem in zijne woning op te lichten, mislukte. Nu trok de geheele stam, over deze behandeling van hun hoofd verontwaardigd, voor hem partij en versloeg eene bende van 500 Arabieren, uitgezonden om aan het bevel kracht bij te zetten. Om dezen tegenstand te breken werd thans Yunis Dekeim, een neef van den Khalifa, met eene voldoende macht gezonden om de ongehoorzamen tot onderwerping te brengen. Hij ontmoette de Rufa's, die zich in grooten getale verzameld hadden, te Kakoj, versloeg hen geheel, doodde El Merhdi en zijne medeaanvoerders, en maakte al hunne bezittingen en kameelen buit.

Op deze wijze werd gehandeld met onwillige stammen. Daarna werd over hen gesteld een Baggara als emir, die met een klein getal zijner eigen volgelingen de stamgenooten mishandelde en knevelde, zoodat zij geheel tot armoede en machteloosheid vervielen. De Mahdi en na hem de Khalifa hadden zeer wel begrepen dat voor hun gezag het grootste gevaar in

het in den Soedan bestaande stelsel van stamgenootschap gelegen was. Evenals de Egyptische regeering en de Engelsche staatslieden op dit stelsel rekenden als een middel om zonder toedoen van hunne zijde het Mahdisme na een zeker tijdsverloop van zelf te zien ineenstorten, zoo trachtte de Khalifa telkens bij voorkomende gelegenheid dat stelsel zooveel mogelijk afbreuk te doen door elke poging tot verzet van eenen stam onmiddellijk te onderdrukken en met de meeste gestrengheid te straffen. Eenmaal van alle kracht beroofd, zonder wapens en kameelen, waren de stammen niet meer gevaarlijk en behoefde men in 't binnenland geen opstand meer te duchten.

Terwijl de oproeren in verschillende deelen van den Soedan een aanzienlijk aantal troepen in het Zuiden vasthielden en de uitvoering van het plan van den Mahdi om Egypte te veroveren verhinderden, zoo bleef de vijand in de omstreken van Wadi Halfa toch niet werkeloos. Hij versterkte zich te Sarras, een weinig ten zuiden van Wadi Halfa, en afdeelingen van zijn leger maakten zich meester van de oasen in de woestijn van den Oostenlijken Soedan, wier bewaking aan den stam der Bisharin door de Egyptische regeering opgedragen was, tegen betaling van eene jaarlijksche uitkeering. Talrijke strooptochten werden thans van daar ondernomen naar den Nijl, met het doel om de gemeenschap tusschen Wadi Halfa en Assoean te verbreken. Tot onder de muren van Halfa en zelfs op geringen afstand van Assoean vertoonden de vijanden zich soms, de dorpen plunderende en de inwoners, die zich verzetten, vermoordende. Zelfs het fort van Khor Mussa, een der verdedigingswerken van Halfa, viel eenmaal, maar slechts voor enkele uren, door verrassing in hunne handen. Weldra herstelden de Engelsche officieren de orde in de Egyptische gelederen door den plotselingen aanval geschokt, men wist den vijand op te sluiten in het overrompelde vestingwerk en opende toen op hem een moorddadig vuur. Bijkans allen, die aan de verrassing deelgenomen hadden, sneuvelden. Destijds was Nejumi, die naar Omdurman gereisd was om de bevelen van den Khalifa te vragen, nog afwezig. Hem werd werkeloosheid verweten in vergelijking met de groote daden, die elders bedreven werden, door Osman Ganoo te Shakka, door Abu Girgeh bij Suakim en door Abu Augar tegenover de Abyssiniers, en streng werd hem bevolen zich binnen kort meester te maken van Wadi Halfa.

Photolith. van G.J. Thieme, Arnhem.

Op 15 September 1888 kwam hij te Dougala terug en trachtte terstond door aanwerving zijn leger te versterken. Maar even als het vorig jaar, werden ook nu weder de door den Khalifa beloofde aanvullingstroepen, die reeds op weg waren naar het noorden, teruggeroepen en naar Galabat gezonden om deel te nemen aan een nieuwen veldtocht tegen Abyssinie.

De bezetting van Suakim die uit Egyptenaren en inlanders, onder bevel van Engelsche officieren, bestond, had in 1888 veel te lijden van de gedurige aanvallen van Osman Digna. Eene poging van kolonel Kitchener, om zijn kamp te verrassen en hem zelf gevangen te nemen, mislukte en de vijand begon thans zóó ernstige pogingen te maken om de belangrijke havenplaats te bemachtigen, dat de opperbevelhebber van het Egyptisch leger, Generaal Grenfell, het noodig achtte het garnizoen te versterken. Op 2 November 1888 begaf hij zich zelf naar Suakim, waar destijds kolonel Holled-Smith het bevel voerde en overtuigde zich van de noodzakelijkheid om twee Soedaneesche bataillons van het grensveldleger terstond te ontbieden, terwijl hunne plaats te Assoean door een half bataillon Britsche hulptroepen vervuld werd. Ook een bataillon Engelsche soldaten werd uit Kaïro ter versterking naar Suakim gezonden, zoodat het garnizoen aldaar in de eerste dagen van December 1888 uit 750 Engelschen, 2000 Soedaneezen en 2000 Egyptenaren bestond. Met zijn staf den 2^{den} December van Kaïro vertrokken, stelde Generaal Grenfell zich zelf aan het hoofd dezer troepenmacht, om Suakim voor goed te ontzetten. Op den 20 December begonnen de operatiën, die volkomen slaagden. Osman Digna werd geheel geslagen en uit de stellingen door hem rondom Suakim ingenomen, verdreven; vier van zijne voornaamste emirs sneuvelden en sommigen, o.a. zijn neef Derir Mussa Digna werd, zwaar gewond, gevangen genomen. In wanorde vluchtten zijne manschappen naar Handub en de indruk van de nederlaag was zoo verpletterend, dat de meeste emirs terstond op Tokar wilden terugtrekken. Osman echter, die de Engelsche wijze van krijgvoeren kende, duchtte geen vervolging en weldra kwam dan ook het bericht dat Generaal Grenfell, in stede van de vruchten zijner overwinning te plukken, op 4 Januari 1889 naar Kaïro teruggekeerd was.

Ook na zijn vertrek bleef de houding der inlandsche stammen in de nabijheid van Suakim, de Hadendowa's en de Amarar,

bevredigend, maar zij misten de kracht om zich zonder Engelsche hulp tegen Osman Digna te doen gelden. Op 11 Februari 1889 verliet deze zijne legerplaats bij Handub en trok, na deze in brand gestoken te hebben, naar Tokar, eene plaats aan de Roode Zee gelegen, die reeds lang de hoofdplaats der opstandelingen in den oostelijken Soedan was. Na zijn vertrek trachtten de stammen die hem vijandig waren, zich te vereenigen en hunne sheiks kwamen te Suakim om de hulp van den Engelschen Gouverneur in te roepen. Deze werd echter niet bewilligd, daar de ervaring geleerd had, dat die bondgenootschappen tusschen stammen nooit lang bestand waren tegen onderlingen naijver en twistzucht en dat de vrees voor weerwraak van den gemeenschappelijken vijand en onbekendheid met zijne ware sterkte hunne kracht steeds verlamden. Zonder Britsche hulp brachten zij het dan ook slechts tot eenige onbeduidende schermutselingen, die ten slotte in hun nadeel uitvielen. Door den Khalifa tot een grooten krijgsraad opgeroepen, vertrok Osman Digna op 7 October 1889 naar Omdurman, liet het bevel gedurende zijne afwezigheid in handen van Abu Girgeh, maar keerde reeds in December terug, na geweigerd te hebben de plaats van El Nejumi als opperbevelhebber bij het leger in het noorden in te nemen. Intusschen was zijn invloed in den oostelijken Soedan zeer verminderd; het land was verarmd en de bevolking afgemat door de gedurige vijandelijkheden; daarbij kwam nog de plaag der sprinkhanen, terwijl in 1890 de provincie bovendien door hongersnood geteisterd werd.

Ook in 1888 duurde de oorlog op de Abyssinische grenzen nog voort. Wel kwam in het begin van het jaar een gezantschap van Koning Johannes te Galabat, om over zijne onderwerping te onderhandelen, maar het is te betwijfelen of de stap wel ernstig gemeend was. Het hoofd toch van het gezantschap werd door Abu Augar naar Omdurman begeleid en deed zich daar als een belijder van de leer van den Mahdi voor. Maar toen de Khalifa op zijn raad aan den Koning een brief geschreven had, houdende de belofte van Gods vergiffenis, indien hij zich bekeerde, terwijl in het tegenovergestelde geval zijn land verwoest en zijn volk door de Mahdisten vernietigd zou worden, toen ontving hij van den Koning ten antwoord, dat deze over een paar maanden te Galabat komen zou om de Arabieren te vernietigen en van daar naar Khartoem op te

rukken. De inhoud van dit schrijven verschilde zoo zeer van de verzekeringen van den door den Khalifa vriendschappelijk bejegenden Abyssinischen gezant, dat het verbazing wekt hoe de overigens zoo sluwe Abdullah niet destijds reeds het vermoeden opvatte, dat het gezantschap enkel met het doel gezonden was om den toestand van land en volk en het gehalte der strijdkrachten op te nemen, ten einde omtrent een en ander vertrouwbare berichten aan Koning Johannes te kunnen geven.

Groote versterkingen werden nu door den Khalifa naar Galabat gezonden en tot een tweeden veldtocht tegen Abyssinie besloten. Al ontbreken betrouwbare berichten, zoo schijnt het toch dat Abu Angar, de bevelhebber van den Khalifa, in het eerst eenige voordeelen behaalde, maar later, in Juli of Augustus, eene groote nederlaag leed. In November overleed deze dappere krijgsoverste, na den emir Ez Zaki Tumal tot zijn opvolger aangewezen te hebben, eene keuze die later door den Khalifa bevestigd werd.

In de eerste dagen van 1889 slaagde de bovengemelde Abyssinische gezant uit Galabat, waar hij teruggekomen was, te ontsnappen, naar men zegt, op het uitstekende rijpaard van wijlen Abu Angar, en trof te Gondar Koning Johannes aan. Deze was thans op het punt om het lang gekoesterd voornemen om Galabat te veroveren ten uitvoer te brengen en verzamelde eene zeer talrijke strijdmacht onder zijne voornaamste bevelhebbers, Ras Adal, Ras Alula en anderen. Zaki Tumal daarentegen wist Galabat duchtig te versterken, omgaf het met hooge wallen en eene diepe gracht, terwijl deze werken alweder verbonden waren met eene daarachter liggende citadel, door een paar emirs met eenige troepen en den geheelen krijgsvoorraad bezet. Met een bezettingsleger van 60 à 70000 man wachtte hij gerust den aanval af. De Koning van Abyssinie schijnt zoo weinig op de hoogte geweest te zijn van de middelen, die ter beschikking van zijn vijand stonden, dat hij de verdedigers van Galabat waarschuwde den 9^{n} Maart te zullen komen, opdat zij later niet eene verrassing tot voorwendsel hunner nederlaag zouden kunnen aanvoeren. En inderdaad op den namiddag van 9 Maart 1889 kwam het groote Abyssinische leger in het gezicht. Een ontelbaar getal ruiters en krijgslieden te voet naderden en sloten langzamerhand de uitgebreide vestingwerken in. Bij den hevigen aanval die toen volgde en vijf uren duurde,

schijnen de verliezen op beide zijden bijzonder groot geweest te zijn, maar ten slotte drongen de Abyssiniers zegevierend in de stad en maakten zich van al de vestingwerken meester, behalve alleen van de citadel, waarheen het overschot der verdedigers van de stad zich teruggetrokken had. De stad werd in brand gestoken en geplunderd, duizende gevangenen vielen in handen van de overwinnaars en weldra zou men op de citadel storm geloopen hebben, toen plotseling eene kogel den Koning, die zich te midden van het veroverde vijandelijke kamp ophield, doodelijk trof. Dit ongeval schijnt zijne troepen en hunne aanvoerders geheel verbijsterd te hebben. In stede van de behaalde voordeelen te vervolgen, trokken zij zich in het voor de stad gelegen legerkamp terug, hun gewonden vorst, den buit en de gevangenen medevoerende, en de slag eindigde. In dienzelfden nacht overleed de Koning en de in de citadel opgesloten Mahdisten werden door eenige Arabische vrouwen, die er in geslaagd waren het Abyssinische kamp in de duisternis te ontvluchten, met den staat van verwarring en met de radeloosheid, die daar heerschte, bekend gemaakt. Zij besloten van hunne zijde den volgenden dag tot den aanval over te gaan, toen zij het groote leger den terugtocht naar Gondar zagen aannemen, terwijl de kist met 's Konings lijk door de Koninklijke lijfwacht langs den oever van de Atbara rivier naar het binnenland medegevoerd werd. Deze stoet werd door eene bende Arabieren onder Wad Ibrahim gevolgd en op 12 Maart overvallen, met het gevolg dat het stoffelijk overschot van den Koning met al zijne bagages buit gemaakt werd. Zonder van de eerst geleden nederlaag te gewagen, meldde Zaki Tumal in hoogdravende bewoordingen zijne overwinning aan den Khalifa en zond hem het hoofd van den Koning van Abyssinie naar Omdurman.

Men verhaalt dat de dochter des Konings op afschuwelijke wijze zich wegens den dood van haren vader en den roof van zijn lijk wreekte. Zij moet te Gondar in een met zorg afgesloten gebouw de talrijke krijgsgevangenen, die het terugtrekkende leger van Galabat medegevoerd had, vereenigd hebben en het gebouw in brand hebben laten steken, zoodat al die ongelukkigen in de vlammen omkwamen. Wat daarvan zij, zeker is het dat geen der bij die gelegenheid gemaakte krijgsgevangenen ooit naar Galabat teruggekeerd is.

Bij de bagages van den gesneuvelden Koning werden de brieven, die de Britsche agenten Portal en Beech hem gebracht hadden, gevonden. En deze omstandigheid gaf den Khalifa weder aanleiding om te trachten zich met de Egyptische regeering in aanraking te stellen. Tegelijk met acht brieven door hem aan den Khedive, aan den Britschen vertegenwoordiger en aan Koningin Victoria geschreven, zond hij die briefwisseling terug met een opzettelijk gezantschap dat over Berber en Haimur reisde en op 5 Mei te Assoean aankwam. Aan het verlangen der gezanten om verlof te bekomen om naar Kaïro te reizen en de brieven persoonlijk aan te bieden werd echter niet voldaan. De inhoud der brieven van den Khalifa kwam bijna uitsluitend neder op vermaningen om zich tot het geloof aan den Mahdi te bekeeren. Alleen een der aan den Onderkoning gerichte behelsde een verslag van de in Abyssinie geleverde veldslagen en van de nederlaag en den dood van Koning Johannes, en moest strekken tot eene waarschuwing dat de Khedive zich bij tijds bekeeren zou om hetzelfde lot niet te ondergaan.

Nadat in de eerste maanden van 1888 de straks vermelde opstand in Darfoer onderdrukt en de hoofden, de sultans Yusef en Zayid op hunne vlucht vermoord waren, brak in den loop van datzelfde jaar in dat gewest een ander oproer uit, veel gevaarlijker omdat het een godsdienstig karakter droeg. Door de volgelingen van den Khalifa werd namelijk in den laatsten tijd zeer afgeweken van de godsdienstige voorschriften door den Mahdi oorspronkelijk gegeven. De tegenwoordige Mahdisten gaven zich schaamteloos over aan het plunderen en brandschatten en waren de leeringen van Mohammed Ahmed op dat punt, even als op andere, alles behalve trouw. En toch was het te voorzien dat indien aan het godsdienstig prestige geraakt werd, het einde van het Mahdisme nabij was, want alleen de dweepzucht hield de menigte onder den scepter van den Khalifa Abdullah el Taashi bijeen. Dit begreep niet alleen deze maar dit begrepen ook de overgebleven hoofden in Darfoer, die hunne nederlaag en den dood hunner sultans wilden wreken. En nu trachtten zij zich de medewerking te verzekeren van eene godsdienstige secte die in de Mohammedaansche wereld eene hooge achting genoot en aan welke ook de sultan van Turkije gunstbewijzen geschonken had. Deze secte deed voor het eerst van

zich hooren in 1837 en droeg den naam van Senussi, naar den berg Senus in Algerie. Haar eerste hoofd Sidi Mohammed Ben Ali es Senussi wist drie honderd gemeenten zijner volgelingen in het Noorden van Afrika te stichten, met de hoofdvestiging Jerhbub, een weinig westelijk van Siwa. Het tegenwoordig hoofd der secte voldoet naar de meening zijner aanhangers aan al de vereischten van een Mahdi en heeft dan ook nimmer de goddelijke zending van Mohammed Ahmed willen erkennen. In de onmiddellijk aan Darfoer grenzende rijken van Borgo en Waddai is het getal zijner volgelingen zeer groot en het is dan ook tot den grooten Senussi Mahdi van Jerhbub dat de Sultan van Borgo zich om raad wendde, toen de ontevredenen in Darfoer zijnen bijstand inriepen tegen den stedehouder van den valschen Mahdi te Omdurman. De Senussi, die, zooals boven gemeld is, ondanks de stappen herhaaldelijk bij hem door den Mahdi gedaan, onzijdig gebleven was, raadde hem aan om zich buiten de Soedansche beroeringen te houden en de Mahdisten alleen dan te bestrijden indien zij zijn rijk aanvielen. Door dit antwoord teleurgesteld trachtten de ontevredenen thans de Tama- en Massalit-stammen tot hunne zijde over te halen en in het opperhoofd van deze laatsten vonden zij den man, dien zij zochten.

De Sheikh Ahmed, bijgenaamd Abu Gemaizeh, dorstte sedert geruimen tijd naar wraak wegens de behandeling van zijn' vader door Osman Adam, die hem als gevangene naar Omdurman had laten wegvoeren. De zoon, die de godsdienstscholen bezocht had en een welsprekend redenaar was, had zich met zijne stamgenooten verbonden om op elke wijze den Mahdisten afbreuk te doen en sloot zich thans met de zijnen bij de krijgsmacht van den broeder van Sultan Yusef, Abu el Kheirat, aan en werd met algemeene instemming tot opperbevelhebber gekozen. Met de pogingen, die de Mahdi indertijd aangewend had om El Senussi voor zich te winnen, niet onbekend, gaf hij zich thans uit voor een vertegenwoordiger van dezen en hoopte alzoo de dweepzieke volgelingen van den Senussi voor zich te winnen. Wijd en zijd werd de naam van Abu Gemaizeh gevierd en het bericht, dat eene anti-mahdistische godsdienstige beweging in het verre Westen begonnen was, klonk in de ooren van al die arme, door het gedurige krijgvoeren uitgeputte bewoners van den Soedan, als de blijde tijding der

verlossing van het juk der Mahdisten. Weldra bleek echter dat men zich met eene ijdele hoop gevleid had en dat de groote Senussi, hoewel ingenomen met de godsdienstige zijde der verwekte beweging, zich tegen het plegen van geweld verklaard had.

Abu Ghemaizeh behaalde in de laatste maanden van 1888 eenige voordeelen en versloeg meermalen de tegen hem door den Gouverneur van El Fasher uitgezonden legerafdeelingen, maar hij wist van zijne overwinningen geen partij te trekken. Toen hij in het volgend jaar naar El Fasher, de hoofdplaats van Darfoer, oprukte, werd hij door de pokziekte aangetast en moest het bevel overgeven aan Fiki Adam, die op 22 Februari 1889 door den krijgsoverste van den Khalifa totaal verslagen werd. Abu Ghemaizeh overleed den volgenden dag aan de pokken en van de door hem in 't leven geroepen godsdienstige beweging bleef na zijn dood niets over. Het gezag van den Khalifa in Darfoer was weder voor goed hersteld.

Omtrent het verst van Egypte verwijderd gewest, Equatoria, behoeft hier niet veel gemeld te worden, daar de reisbeschrijving van den ter bevrijding van Emin Pascha gezonden grooten Afrika-reiziger, Henry M. Stanley, in aller handen is en veel wetenswaardigs daaromtrent mededeelt, terwijl het bekende werk over Emin Pascha van een van Stanley's reisgenooten, Mounteney Jephson, zeer uitvoerig de toestanden aldaar in 1888 en 1889 beschrijft. Genoeg zij het aan te stippen dat Equatoria de eenige provincie is, die vrij bleef van de overheersching der Mahdisten, niet zoozeer wegens de dapperheid der verdedigers of de geestkracht van haren bestuurder als wegens den grooten afstand die haar van Omdurman scheidde.

Toen de toestanden in Darfoer en bij de Abyssinische grenzen geene reden voor bezorgdheid meer gaven, kwam de gedachte aan de uitvoering van het groote plan van den Mahdi, aan de verovering van Egypte, weder op den voorgrond. Er werd besloten den voornaamsten aanval aan den westelijken oever van den Nijl te doen plaats hebben, om zoowel Wadi Halfa als de versterkte posten, die allen zich aan den oostelijken oever bevonden, te vermijden. De Britsche militaire autoriteiten twijfelden er echter aan of de vijand eenen zoo langen tocht door de woestijn, die zich tot in de onmiddellijke nabijheid van den westelijken oever uitstrekt, wel zou durven ondernemen en meenden dat hij enkel, even als vroeger, stroop-

tochten in het schild voerde. Men bepaalde er zich dus toe om de enkele dorpen aan dien oever gelegen, zoo goed als het kon, in staat van tegenweer te brengen, althans tegen een eventueelen coup de main. Op 7 Mei vernam men te Wadi Halfa dat eene troep Arabieren te Sarras den Nijl overgezet was, maar men dacht dat het enkel om het plunderen van Argin of Serra te doen was en zond dus eenige manschappen tot versterking naar beide deze plaatsen.

Terwijl zij hunnen tocht naar Egypte voorbereidden werd ook al het mogelijke door de Mahdisten in het werk gesteld om de stammen, die door de Egyptische regeering met de bewaking der toegangswegen door de woestijn aan den rechter Nijloever belast waren, ten gunste van den Mahdi te stemmen en Bishir Bey, het hoofd van den stam der Bisharin, den voornaamsten dier stammen, ontving een eigenhandig schrijven van den Khalifa met de vleiendste aanbiedingen. De bedoeling was om tegelijk met de hoofdwacht, die langs den westelijken oever oprukte, andere troepen door de woestijn aan den oostelijken oever te zenden die dan na de versterkte plaatsen vermeden te hebben zich aan den Nijloever met het hoofdleger vereenigen zouden en gezamenlijk in Egypte binnendringen.

Bij het vernemen van al deze berichten, kwam men bij de Britsch-Egyptische bezetting van Wadi Halfa hoe langer zoo meer tot de overtuiging, dat het thans eene ernstige poging gold om het door den Mahdi achtergelaten plan de campagne uit te voeren en Kolonel Wodehouse gaf hiervan met spoed kennis aan het hoofdkwartier te Kaïro en vroeg om versterking. Blijkbaar wilde Nejumi, de overwinnaar van Hicks en de veroveraar van Khartoem, zijne wapenfeiten met de verovering van Egypte bekronen. Op den 28sten Juni 1889 te Matuka, bijna tegenover Wadi Halfa gekomen, begon hij den tocht op 1 Juli met eene legermacht die op 13000 personen geschat werd maar waarvan slechts 5000 man gewapend waren. De overigen waren vrouwen, dragers, ezel- en kameeldrijvers enz. Het geheel maakte meer den indruk van eene ongeordende menigte dan dien van een leger. Het eerste belangrijke gevecht werd te Argin, een dorp, dat zich langs den westelijken oever van den Nijl uitstrekt, geleverd. Daarbij werden de Egyptische troepen zeer krachtig gesteund door de kanoneerbooten, die hun geschut op de in he*t* dorp gedrongen Mahdisten richtten. Ten

slotte werd de vijand met een verlies van 900 man aan dooden en 500 krijgsgevangenen uit het dorp weder verdreven. De nederlaag was te wijten aan Abd-el-Halim, den onderbevelhebber van Nejumi, die in strijd met de bevelen van dezen het dorp had willen bezetten. Zwaar gewond, drong Abd-el-Halim er thans op aan om terug te keeren, daar de tocht door de woestijn ver van de rivier en zonder de kans om water en voldoenden leeftocht te vinden, niet anders dan op de vernietiging van het geheele leger kon uitloopen. Nejumi echter was van zijn voornemen niet af te brengen en al zijne manschappen bijeenroepende, sprak hij hen toe in eene taal vol wegsleepende geestdrift. Hij riep hen op om den Heiligen Krijg te blijven voeren en zich niet door moeielijkheden en gevaren te laten bang maken. Hij verheelde niet dat zeer velen in dezen veldtocht sneuvelen zouden, maar zij wisten welk geluk hen, die als martelaren vielen, in het Paradijs wachtte. Hen echter, die bevreesd waren of in hem geen vertrouwen stelden, noodigde hij uit terug te keeren naar hunne haardsteden. Zij alleen, die met hem eensgezind waren, moesten blijven, en hij zou hen leiden, zoo al niet tot de overwinning, dan toch tot de grootste genietingen en een volmaakt geluk in het toekomstige leven. Deze rede wekte zoozeer de geestdrift der troepen op, dat bijkans allen, ook velen van hen die straks den terugtocht begeerden, zich thans bereid verklaarden om hunnen aanvoerder tot het einde te volgen en met hem te sterven. Slechts 500 man waren minder moedig en trokken terug, eerst naar Matuka en dan verder zuidwaarts.

Intusschen waren op het bericht van de ernstige vorderingen van den vijand versterkingen van Kaïro gezonden en op den 5en Juli 1889 verliet Generaal Grenfell met zijn staf die hoofdstad, om het opperbevel van het leger dat Egypte verdedigen zou, op zich te nemen. Na eenige schermutselingen bij de verkenningen werd op 2 Augustus het kampement van Nejuni ontdekt in de nabijheid van Toski, en verkreeg men de zekerheid dat de vijand den volgenden dag zijnen tocht naar het noorden wilde voortzetten. Generaal Grenfell achtte het dringend noodig hem dit te beletten, daar het vlakke terrein bij Toski op ongeveer vijf Engelsche mijlen van de rivier voor het leveren van een beslissenden slag meer geschikt was dan de bergachtige streek, die men meer noordwaarts aantrof. Nejumi daarentegen

wilde om dezelfde reden een slag in het open veld vermijden en maakte zich met den meesten spoed gereed om te trachten de bergen te bereiken. Zeer vroeg in den morgen van 3 Augustus braken de bereden Britsche en Egyptische troepen naar het kamp van Nejumi op, en zagen de Mahdisten zich reeds om 8½ uur in beweging zetten om, naar het Noordwesten afbuigende, de ontmoeting met de tot den aanval gereed staande korpsen van Grenfell te vermijden. Deze echter begreep dat, al was hij op een vrij aanzienlijken afstand van de rivier en alzoo van de rivier en van zijne vervoer- en verplegingsmiddelen verwijderd, het noodig was de gelegenheid niet te laten ontsnappen en wist door eene omtrekkende beweging van een deel zijner manschappen onder Kolonel Kitchener het voortrukken van den vijand te beletten en Nejumi te dwingen den slag aan te nemen. Dit deed deze ongaarne, daar hij zeer wel de voordeelen inzag, die de bergachtige streek met het oog op de vechtwijze der Arabieren aangeboden zou hebben. Men beweert dat hij, al de omliggende heuvelen door Britsche en Egyptische soldaten bezet ziende, tot zijne omgeving gezegd heeft: ‘Wij moeten allen bereid zijn om heden voor onzen Schepper te verschijnen.’ Zijn voorgevoel bedroog hem niet. Zeer velen der zijnen vielen na een wanhopigen strijd. Toen na het middaguur het gevecht verflauwde, werd onder de wijkenden een kameel gezien, dat met een stuk geschut beladen scheen en omringd was door een veertigtal Arabieren. Een eskadron Engelsche ruiters loste eenige schoten op die kleine afdeeling en trof het lastdier, dat ter aarde viel. De meesten der geleiders schenen ook getroffen, maar toen de Engelsche ruiters naderden sprongen zij allen op en vielen hen met woede aan. Een groot deel viel en de overigen trokken zich weder naar het stervende kameel terug. Hun werd weder toegeroepen zich over te geven, maar in stede daarvan wierpen zij zich met verdubbelde woede op hunne tegenstanders. Allen werden thans afgemaakt, behalve slechts één, die op een voorbijloopend paard wist te springen en alzoo te ontkomen. Bij onderzoek bleek dat het kameel geen stuk geschut vervoerde maar eene doodkist, en toen deze naar Toski gebracht was, werd daarin door de gevangenen het lijk van hun dapperen aanvoerder, Wad el Nejumi, herkend.

Om 2 uur 's namiddags werd, wegens de vermoeidheid der troepen, de vervolging van den vluchtenden vijand gestaakt.

Het groote leger, dat Egypte zou gaan veroveren, was bijkans geheel vernietigd. Op den 3^{en} Augustus en de volgende dagen werden te Toski ongeveer 4000 krijgsgevangenen gebracht terwijl 147 vaandels, 4000 speren en een zeer groot getal vuuren andere wapenen buit gemaakt waren. Het verlies der Arabieren aan gesneuvelden wordt op 1200 geschat, terwijl het Britsch-Egyptische leger er slechts 25 en 140 gewonden telde. Na den slag werden bij de Zuidwaarts gezonden verkenningen nog een groot getal gevangenen gemaakt, die vermoedelijk daardoor van den hongerdood in de woestijn gered werden. Men verzorgde hen zoo goed mogelijk en later werden zij door de burgerlijke autoriteiten overgenomen en onder de landbouwers in de verschillende provincies van Egypte verdeeld. Slechts een honderdtal van de voornaamsten werden naar de militaire gevangenis te Kaïro gebracht.

De overwinning van Toski was voor het Mahdisme een onherstelbare slag. Steeds hadden de Mahdi, later zijn stedehouder, het oog op Egypte, als het einddoel van hun streven, gevestigd en nu, na jaren van voorbereiding, was het met de grootste inspanning bijeengebrachte leger op den tocht naar Egypte geheel verslagen en de bekwaamste bevelhebber der Mahdisten gesneuveld.

Egypte daarentegen ademde na die overwinning weder vrij; de Khedive was van de vrees verlost op het een of ander oogenblik de dweepzieke benden van den Mahdi in zijn land te zien verschijnen en hij had tevens de ondervinding opgedaan, dat zijne tegenwoordige, door Engelsche officieren gedrilde troepen zich gunstig boven zijne vroegere onderscheidden. Weldra begon men den spoorweg tot Gemai te herstellen, daar de voorposten van de Mahdisten ver verwijderd bleven, te Suarda meer dan 200 kilometers ten zuiden van Wadi Halfa.

Terwijl dit alles aan de oevers van den Nijl plaats vond waren ook de expeditiën van Bishir Bey en van Saley Bey in den oostelijken Soedan met gunstig gevolg bekroond. De Mahdisten werden uit de oasen in de woestijn van dat gewest teruggedrongen en dat deel van den Soedan werd geheel van vijanden gezuiverd. Een paar jaren later, in 1891, werd ook een ander deel, de omstreken van Suakim en de kusten der Roode Zee, weder aan het Egyptisch gezag onderworpen.

Wij hebben boven gezien hoe Suakim in 1888 in het nauw

gebracht werd en eene vrij aanzienlijke troepenmacht behoefde om van de omringende vijanden bevrijd te worden. Sedert dien tijd was het in de nabijheid gelegen Haudub echter steeds een rooversnest gebleven, dat, door Osman Digna gesteund, eene bron van gedurige kwellingen voor de kooplieden, die zich voor hunne zaken buiten de wallen der havenstad waagden, en voor de bevriende inboorlingen was. De bezetting van Suakim was niet sterk genoeg om dat rooversnest uit te roeien. Wel werden soms sterke patrouilles van Suakim tot het zuiveren van den omtrek uitgezonden, maar zoodra zij naar huis teruggekeerd waren, lieten de roovers weder van zich hooren. Zoo nam eene afdeeling Egyptische ruiterij op 26 Januari 1891 een bende van 42 maraudeurs gevangen, maar zij was nauwelijks binnen de wallen van Suakim teruggekeerd of men hoorde dat bereden roovers eene kudde vee, die even buiten de vestingwerken graasde, wegvoerden. Nu werden deze wel onmiddellijk door de zoo even t'huis gekomen ruiters vervolgd en hun buit hun ontnomen, maar dergelijke teleurstellingen schrikten de roovers niet af en zeer weinig dagen later zag men op korten afstand van de wallen eene bende gewapende ruiters en voetvolk met vliegende vaandels voorbijtrekken.

Kolonel Holled-Smith, die te Suakim het bevel voerde, begreep thans dat het dringend noodig was om Haudub van roovers te bevrijden en het althans tijdelijk te bezetten. Dit geschiedde in de allereerste dagen van Februari 1891. De Kolonel had tevens aan den opperbevelhebber te Kaïro voorgesteld om het district Tokar, ten zuiden aan de Roode Zee gelegen, te bemachtigen. Het was de hoofdplaats van Osman Digna en wegens de groote vruchtbaarheid der rondom liggende gronden eene onontbeerlijke voorraadschuur voor zijne troepen, terwijl de ligging aan zee den toevoer van krijgsbehoeften gemakkelijk maakte. De Gouverneur van Suakim was overtuigd dat de verovering van Tokar de inlandsche stammen, die thans wel niet vijandig gezind waren maar geen partij durfden te kiezen, moed zou geven om zich met kracht tegen de Mahdisten te doen gelden. Op den 8^{n} Februari 1891 werd het verzoek van Kolonel Holled-Smith ingewilligd en de sterkte vastgesteld van de legermacht, die het district van Tokar zou trachten te veroveren. Zij zou bestaan uit 1500 man infanterie, 100 kavalleristen, twee veld- en twee bergkanonnen, terwijl gedu-

rende hare afwezigheid troepen van Kaïro en van Assoean Suakim bezetten zouden.

Weldra stelde het kleine leger zich in beweging. Grootendeels over zee vervoerd, bereikte het reeds den 11den Februari het in de nabijheid van Tokar gelegen Trinkitat en daar vernam men dat Osman Digna, van de straks gemelde inneming van Handub onderricht, naar het noorden vertrokken was om het te heroveren. Op den 15den echter kwam het bericht dat Osman, de ontscheping der Egyptische troepen te Trinkitat vernemende, onmiddellijk teruggekeerd was en met geforceerde marschen zich naar Afafit, zijne legerplaats bij Tokar, begaf. Op den 19den Februari, een paar dagen na zijne terugkomst, werd die legerplaats aangetast en na een kort maar bloedig gevecht veroverd. De vijand leed een verlies van 700 man aan dooden en daaronder bevonden zich 17 van de voornaamste emirs. Osman Digna zelf wist te ontkomen en vluchtte met het overschot der zijnen naar het binnenland in de richting van Kafsala. Spoedig werd hij echter verlaten door al degenen die tot de stammen van den oostelijken Soedan behoorden. Deze kwamen zich aan den Britschen bevelhebber onderwerpen. De opperbevelhebber Generaal Grenfell, op 23 Februari te Afafit gekomen, wenschte de troepen geluk met de behaalde overwinning en liet proklamaties aan de verschillende stammen van den oostelijken Soedan uitgaan om hun de verovering van Tokar aan te kondigen en het voornemen der regeering om haar gezag in deze geheele provincie weder te vestigen en te handhaven. De Sheiks werden tot eene bijeenkomst op 8 Maart 1891 te Suakim uitgenoodigd en bij die gelegenheid werd namens den Khedive door Generaal Grenfell eene algemeene amnestie afgekondigd, tot groote vreugde der Sheiks, die eenstemmig beloofden Osman Digna in het vervolg buiten hun gebied te zullen houden.

V.

Bij den lezer, die het verhaal der krijgsverrichtingen van den Mahdi en van zijn stedehouder gevolgd heeft, zal voorzeker de vraag opkomen: biedt het door hen in den Soedan gevestigde rijk waarborgen aan van duurzaamheid? Zal bij de gedurige uitbreiding van Europeesche bemoeiingen met het

binnenland van Afrika ook in het vervolg gerekend moeten worden met het bestaan van dat rijk?

Een slotwoord moge aan de behandeling dier vraag gewijd worden.

Toen Mohammed Ahmed op het eiland Abba zich het eerst als Godsgezant deed kennen en den strijd tegen het Egyptisch gezag aanving, toen was de geheele Soedan rijp voor een opstand. Met milde hand hadden de misbruiken der Egyptische ambtenaren het zaad der ontevredenheid overal uitgestrooid. De inlandsche bevolking verwelkomde met geestdrift dengene, die haar van de vreemde overheersching bevrijden en in het bezit van het haar behoorende land herstellen zou. Maar na eenigen tijd zag zij den door haar gevierden godsdienstigen leider zich aan losbandigheid overgegeven en een blinde volgeling worden van zijn eersten Khalifa, Abdullah Taashi, die door middel zijner ruwe Baggara's het land met ijzeren hand regeerde. In stede van een godsdienstig rijk, waar de bewoners in vrede zouden leven, waar bij gemeenschap van goederen niemand gebrek zou lijden, zag zij het land ten prooi aan willekeur en geweld, aan verwoesting en armoede. Overal roof, moord en gruwelen. De stammen trachtten, de een na den ander, zich te ontwringen aan het gezag dat hen verdrukte, maar de macht, die zij zelve in 't leven geroepen hadden, verijdelde deze pogingen en vernietigde de laatste sporen hunner vrijheid. Is het wonder, dat zij het vroegere gezag terug wenschten, dat hen nimmer op die wijze behandeld had? Maar op de klaagtonen, die tot Egypte doordrongen, werd niet ten onrechte telkens geantwoord: ‘Gij zelf moet u bevrijden van het juk dat gij uzelven opgelegd hebt, voor dat ik u weder onder mijne bescherming nemen kan. Gij waart steeds voor mij eene bron van moeielijkheden en groote uitgaven. Waarom zou ik u thans helpen, nadat gij mij vrijwillig de gehoorzaamheid opgezegd hebt?’ Op dit antwoord is geen billijke aanmerking te maken en de toestand zal dus voortduren, zoolang de bevolking van den Soedan zelve er niet een einde aan maakt.

Het schrikbewind der Baggara's regeert nog wel, maar de gedurige wreedheden hebben de macht van den Khalifa verzwakt, zijne slachtoffers hadden vrienden en magen, die hem hunne martelingen of hunnen dood verwijten; zelfs de gevreesde Baggara's beginnen het oorlogvoeren en het bloedvergieten

moede te worden en eenige maanden geleden brak er een oproer uit, waarbij 3000 van hen naar hun eigen land wisten te ontkomen.

De beste waarborg voor de bestendiging van het gezag van den Khalifa is gelegen in de wijze, waarop hij, op het voorbeeld van den Mahdi, stelselmatig de kracht van de stamgemeenschappen gefnuikt heeft. Boven zijn reeds feiten vermeld. Laat ons op dit ééne nog wijzen. De groote stam der Shukrieh, die in 1880 40000 man sterk was en 100000 kameelen bezat, telt thans, naar men beweert, slechts 1000 man met een paar honderd kameelen! Hoe afkeerig dan ook de stammen in den Soedan van het thans heerschende wanbestuur mogen zijn en hoe welkom hun ook elke andere regeeringsvorm wezen zou, de hun toegebrachte slagen hebben hunne kracht vooreerst gebroken en de machtigsten onder hen tot machteloosheid veroordeeld. Daarbij komt dat Abdullah Taashi zich allerminst gemakkelijk gewonnen geven zal. Het is een groote, zware man, een goede vijftiger, zijn haar begint grijs te worden, zijn gelaat is door de pokken geschonden en hij draagt een grooten baard met kleinen knevel. Door een schot in de heup, bij het beleg van Elobeid bekomen, hinkt hij een weinig; men zegt dat hij noch lezen noch schrijven kan en onwetend is, maar hij moet zeer vastberaden en bijzonder sluw zijn; zijne ijdelheid is groot en hij kan niet verdragen dat van iemand gezegd wordt dat deze hem in macht overtreft. Die ijdelheid stelt hem dikwerf aan misleiding bloot. Want niet zelden wordt hij valsch onderricht door hen die zijne ijdelheid willen streelen. De minste tegenstand verdient volgens hem de straf des doods. Hij heeft ongeveer 34 vrouwen, waaronder eene dochter van den Mahdi. Een zijner vertrouwelingen heeft tot taak om schoone vrouwen te zoeken en is hij er in geslaagd eene te vinden, dan ontvangt de echtgenoot in 't geheim het bevel om zich van zijne vrouw te laten scheiden. Voldoet hij niet daaraan, dan wordt de ongelukkige onmiddellijk ter dood gebracht. Eenmaal in den harem van den Khalifa mogen de vrouwen zelfs hare bloedverwanten niet meer zien en missen alle vrijheid.

De raadgever van Abdullah Taashi in alles is zijn jongere broeder, Yacub Mohammed, een kleine, zwaargebouwde 45jarige man met een door de pokken geschonden aangezicht. Deze

is veel ontwikkelder dan de Khalifa, leest en schrijft goed en is bekend wegens zijne sluwheid. Alleen door zijne tusschenkomst kan men den Khalifa naderen, en hij is, hoewel zelf geen krijgsman, de ontwerper en de ziel van alle veldtochten.

Niemand mag den Khalifa zien. Wie bij hem toegelaten wordt, moet op handen en voeten hem naderen en in die min aangename houding blijven, zoolang als de audientie duurt. Is zij afgeloopen, dan mag hij opstaan, maar moet met gebogen hoofd en de oogen steeds op den grond gericht zich verwijderen. Wanneer de Khalifa in de moskee van het spreekgestoelte het woord voert, dan zijn allen verplicht met gebogen hoofd en neergeslagen oogen de rede aan te hooren.

Nog onlangs werd eene poging gedaan om een zoon van den Mahdi op den troon te brengen. Een der Khalifa's, vroeger door ons genoemd, Ali Wad Helu, was het hoofd der zamenzwering maar een van degenen, die hij er voor trachtte te winnen, zekere Ahmed esh Sherafi, die vroeger met het toezicht op het gezin van den Mahdi belast was, verraadde den toeleg en al de volgelingen van Ali Wad Helu werden onmiddellijk ontwapend en gestraft.

Nu is het wel mogelijk dat eene andere samenzwering eenmaal doel zal treffen, maar waarschijnlijk is het niet wegens de sluwheid en den achterdocht van den Khalifa en van zijnen broeder. En mocht zij al gelukken, dan zou daarmede Abdullah Taashi wellicht verdwijnen maar zeker niet het rijk van den Mahdi, daar alsdan een der zonen van dezen zich van het bewind meester maken zou.

Vooreerst schijnt dus het voortbestaan van het door den Mahdi gevestigde rijk verzekerd. Het grootste gevaar dreigt uit het zuiden. Reeds op dit oogenblik naderen de Duitsche en Britsche maatschappijen de Victoria Nyanza en de door Emin Pascha vroeger bestuurde gewesten. Indien de Engelsche regeering door volledige kennis van de toestanden in den Soedan begrijpt, dat deze van dien aard zijn dat de eene of andere Europeesche mogendheid door het verwekken en ondersteunen van eenen opstand tegen de Mahdistische heerschappij haren invloed in den Soedan zou kunnen vestigen, dan zal zij zeker trachten haar voor te komen. Bij het overwegende belang dat voor Groot Britannië in het bezit van een' beslissenden invloed in Egypte gelegen is, zal het nimmer een protectoraat

van Duitschland of van Frankrijk in den Soedan gedoogen. Het meest waarschijnlijke en tevens het meest wenschelijke in het belang der ontwikkeling van het uitgestrekte gebied dat tot den Soedan behoort, ware dat, niet door een bloedigen strijd, maar langzamerhand van het zuiden door middel der Engelsche of der Duitsche maatschappij, en van het noorden door de Egyptische regeering, pogingen aangewend werden om op de inlanders een beschavenden invloed te oefenen en hen te ondersteunen in het streven om zich van het wanbeheer van de Mahdisten vrij te maken. Na hetgeen o.a. door Gessi omtrent de vruchtbaarheid van den bodem en den rijkdom aan ertsen van een groot deel van den Soedan medegedeeld werd, ware het niet onmogelijk dat alsdan voor de ongelukkige bewoners een tijdperk van welvaart aanbrak.

Men heeft wel eens gemeend dat het doel der Fransche nederzetting aan de kust der Roode Zee te Assab was, den Franschen invloed in den Soedan te doen gelden en langs dien weg het in Egypte door eigen schuld verloren terrein te herwinnen, maar sedert de ervaringen in Tonkin, in Madagascar en aan de westkust van Afrika opgedaan, is de publieke meening in Frankrijk tegen denkbeelden van koloniale uitbreiding ingenomen. En al is de overwegende invloed dien Engeland in Egypte verwierf, nog altijd een doorn in het oog der Fransche chauvinisten, zoo is het toch bij de zwakheid en den onzekeren levensduur der Fransche kabinetten niet te verwachten dat het rijk van den Mahdi van die zijde bedreigd wordt.

Welke toekomst ook den Soedan moge wachten, zeker is het dat de Engelsche majoor Wingate een nuttig werk verricht heeft door het openbaar maken der gegevens, die te zijner beschikking als officier van den staf stonden, en door de aandacht te vestigen op het nog zoo weinig bekende en toch zoo merkwaardige verschijnsel van een groot theocratisch geregeerd rijk in de onmiddellijke nabijheid van de beschaafde wereld.

W. VAN GOLTSTEIN.

Shelley.
(4 Aug. 1792-8 Juli 1822.)

II. Beschouwing.

Hier, waar Shelley den band van zijn huwelijk verbreekt voor zijn betrekking tot Mary Godwin, maak ik een pauze.

Het is het beslissende oogenblik van zijn leven. Hij snijdt zich roekeloos den pas af. Zijn lot dwingt hem en hij handelt in een opwelling. Sommigen zijner biographen, in hun voorliefde voor een tammen Shelley, spreken van aarzeling en overleggingen; de feiten zeggen anders. Shelley ziet zijn Mary voor 't eerst in de laatste dagen van Mei of in het begin van Juni; nog voor het einde van Juli ontvlucht hij met het zestienjarige meisje. Er zijn bij die schaking naïeve détails, zooals in iedere werkelijke tragedie; daarover later. Genoeg voor thans: zijn bestemming riep hem.

In dit opzicht mag geen misverstand heerschen tusschen den schrijver en de lezers, voor wie hij schrijft. De geschiedenis van een leven is de ontwikkeling van een persoonlijkheid, en de bestemming is met de persoonlijkheid meêgegeven. De gebeurtenissen zijn niet meer dan het materiaal van het leven; buiten de persoonlijkheid, die aan de gebeurtenissen den vorm geeft of daaraan haar kracht toetst, hebben zij geen eigen bestaan. Die energie der persoonlijkheid is het, waar het op aan komt in het leven, - zij kiest, zij verwerpt, zij vermeestert of zij moet onderdoen: zij maakt het lot.

Het geval van Shelley is een sprekend voorbeeld.

Laat ons, voor eenmaal, in een individueel leven belang stellen, uitsluitend om der wille van het leven, zonder dadelijk versteld te staan, wanneer er iets ongewoons in voorvalt. Laat ons profiteeren van het voorrecht, dat wij bij Shelley, die een dunne huid heeft, de werking van het leven bijna open kunnen zien, waar wij bij anderen door lagen van aangenomen vormen moeten heenkijken, eer wij den echten mensch kunnen waarnemen.

Shelley is bewegelijk en tevens wilskrachtig. Andere menschen zijn nerveus en blijven in een kring ronddraaien; Shelley daarentegen is nerveus, maar hij komt vooruit, alsof hij op een doel losging. De schommelingen van zijn innerlijk bereiken dadelijk een uitersten graad van heftigheid; en barsten dan los in een handeling, - geweldig soms, maar niet onlogisch - een handeling, die in de lijn zijner ontwikkeling ligt. Ja, de kracht van Shelley's persoonlijkheid is zoodanig, dat wij haar afwijking van het gewone als een noodwendigheid gaan beschouwen, waardoor, het dier persoonlijkheid pas mogelijk werd, tot haar vollen groei te geraken.

Daarom krijgt Shelley's leven eerst belang voor mij, wanneer hij door zijn ontvluchting met Mary Godwin buiten de wet komt te staan. Hij is dan voor goed uit de soort gevallen. Hij heeft de krachten der samenleving bijna uitsluitend gebruikt, om zich van de samenleving onafhankelijk te maken. Zijn verder leven moet in de noodzakelijkheid zijner ontwikkeling het bewijs geven, welk recht hij op die onafhankelijkheid bezat.

Om bedenkingen hiertegen op z'n duidelijkst te formuleeren, tracht ik mij voor te stellen, hoe Shelley's levensgang zich zou hebben voorgedaan, wanneer hij een gewoon mensch geweest ware. Mij dunkt, zijn pad was hem voorgeteekend van zijn wieg af. Hij had zich maar te laten leven, om, na zijn studiën aan de hoogeschool te hebben voltooid, onder het patronaat van een der hoofden der Whigs een zetel in het Parlement te verkrijgen. Met zijn fortuin en zijn talenten, door den invloed, welken die beiden hem hadden verschaft, zou hij wellicht onderkoning van Indië geworden zijn of ten minste, nadat hij een aanzienlijke betrekking bekleed had, tot pair van het koninkrijk verheven zijn geworden. Zijn ledigen tijd zou hij, als een andere

Lord Lytton, besteed hebben tot het schrijven van romans of van diepzinnige schoone gedichten, en daarmede had hij den luister voltooid, dien hij door zijn eerlijk en eervol werk aan zijn geslacht had geschonken.

Zelfs na zijn verwijdering uit Oxford, na zijn huwelijk met de koffiehuishoudersdochter ware een terugkeer in 't goede spoor mogelijk geweest. Ik vrees, dat het pairschap hem ontgaan zou zijn, maar een plaats in het Lagerhuis zou hij waarschijnlijk hebben veroverd. Hij ware een woordvoerder der radicalen geworden, en mettertijd had er een toenadering tot de praktische politiek plaats gegrepen, waardoor hem de gelegenheid open stond tot een werkzaamheid, nuttig voor zijn volk. Wanneer hij dan op tachtigjarigen leeftijd, in 1872, ware overleden, zou Gladstone hem in een gedachtenisrede als een groot burger van Engeland geprezen hebben, en hij zou dien lof ten volle hebben verdiend.

Ik stel de werkelijkheid daartegenover. Een ongeregeld leven in Engeland met de miserie daaraan verbonden, miserie voor de omgeving en niet het minst voor zich zelf. Een oogenschijnlijk doelloos bestaan in den vreemde. Een schrijven van gedichten, die geen lezers vonden. Een hunkeren aan de slippen van damesjaponnen, afgewisseld door opwinding voor zaken, welke hij niet begreep. Een vroege dood, gevolg van de onhandigheid, die bij Shelley uitkwam in al wat de dingen der wereld betrof. Een weduwe onverzorgd achtergelaten, - doch voldoende; het leven van een onmogelijk mensch: zoo staat de werkelijkheid met haar grove trekken voor mijn geest.

Nu mogen wij niet gaan morsen. Wij mogen niet gaan jammeren, dat Shelley overhaast handelde: had hij het nog een paar jaar aan de zijde van Harriet Shelley aangezien, misschien zou hij zijn hartstocht voor Mary Godwin overwonnen of veredeld hebben, - misschien ook had de dood hem van zijn vrouw verlost (wij zijn allen sterfelijk en de dood van onze naasten is soms een uitkomst), en hij zou als loon voor zijn geduld met zijn Mary voor het oog van God en menschen een wettige betrekking hebben aangegaan.

Wij mogen niet op die wijs gaan knoeien met het leven. Een verzuchting: ‘waarom is door Shelley's voorbeeld poëzie in de oogen der wereld met echtbreuk en rebellie verbonden!’ gaat niet aan, wanneer wij uit ons verdriet over dat verschijnsel

het recht willen putten, om het onfatsoen van den dichter tot iets toevalligs te stempelen, en wanneer wij alleen het ‘mooie’ willen overhouden als onzen buit. Wie ter wereld heeft iets aan een ‘correct’ beeld, dat aartsvalsch is? Het behoort in den winkel thuis, achter het uitstalraam; met het leven heeft het niets te maken.

Wij moeten Shelley als een afwijking erkennen: zoo was, zoo is Shelley; onze fantasie mag hem niet in 't lid verdraaien, voordat wij ons oordeel over hem uitspreken. Wij kunnen, om de hoegrootheid van de afwijking te meten, ons een beeld maken van het bestaan, dat de een of andere Shelley zou hebben kunnen leiden, maar wij mogen de trekken van de verbeelding niet gaan verwarren met de trekken der werkelijkheid.

Het leven heeft geopenbaard, wat er in hem zat, en met de wetenschap, waartoe een gewoon, talentvol mensch 't onder zijn omstandigheden zou hebben gebracht, moeten wij ons oordeel over Percy Bysshe Shelley vormen. Ik voor mij stel den uit het soort gevallen, den onmogelijken, den heuschen Shelley boven den Shelley, die pair zou hebben kunnen wezen en een sieraad voor zijn geslacht en voor zijn land.

Waarom?

Omdat ik de bedoeling en de noodzakelijkheid van Percy Shelley's ontwikkeling heb leeren inzien. Ik kom steeds terug op dat woord: noodzakelijkheid. Het genie is een afwijking, die aan het leven der soort voordeel aanbrengt; daaraan ontleent die afwijking haar recht van bestaan, dat is haar noodzakelijkheid. Als afwijking hindert het genie zijn omgeving, maar het geniale van een persoonlijkheid is niet in de eerste plaats een zaak, die een familie, of een volk, of een bepaalden tijd betreft, het is een quaestie tusschen den mensch en de menschheid, het is een quaestie van het leven in 't algemeen. Shelley slaat maar een poover figuur te midden van zijn familie en van zijn huishouden. Om hem naar waarheid te zien, moet men hem in de omgeving plaatsen van zijn geestelijke familie.

Geestelijke familie.

Geestelijke verwantschapsbetrekking was een geliefkoosd denkbeeld in het begin van deze eeuw. In *Fleetwood, or the new man of feeling*, een roman van William Godwin, zegt de grijsaard daaromtrent tot den jongeling: ‘Welk een bekrompen denkbeeld, dat alle genegenheid van het hart opgesloten zou liggen binnen de armzalige perken van bloedverwantschap.... Dit is de groote bedeeling der menschelijke maatschappij: iedereen, die hulp behoeft, behoort aan iemand toe, op wien hij een sterker recht kan doen gelden dan op eenig ander zijner evenmenschen.’

William Godwin zelf, in zijn tijd beroemd door zijn wijsgeerige verhandelingen en zijn romans, had zulk een geestelijke voogdijschap aanvaard over velen, die bij hem om raad en steun waren gekomen. De tijd had op den duur den wijsgeer ingehaald en voorbijgestreefd, de geestdrift, die zijn naam verwekte, was gedoofd; maar nog steeds bereikten hem in zijn boekenwinkel in Skinnerstreet brieven van aanhankelijke jongelingen, die hun hart voor hem uitstortten en aan zijn wijsheid hun wijsheid openbaarden.

In het begin van 1812 ontving hij kort op elkander volgend twee brieven uit het Noorden van Engeland van een onbekende, die zich Shelley noemde.

‘De naam van Godwin placht steeds bij mij gevoelens van eerbied en bewondering te wekken. Ik zag in hem een licht te schitterend voor de duisternis, die hem omgaf. Van den vroegsten tijd af, dat ik zijn beginsels kende, was het mijn vurige begeerte, om de intimiteit te deelen van dat verstand, waarvan ik tot nu toe alleen de uitingen (met welke verrukking!) had kunnen beschouwen ... Ik ben nauwelijks het tooneel der menschelijke bedrijvigheid binnengetreden, toch komen mijn gevoelens en gedachten overeen met wat ik als de uwen heb leeren kennen. Mijn levensloop is kort geweest, maar vol gebeurtenissen. Ik heb het vooroordeel der menschen ondervonden, ik heb geleden onder de vervolging der menschen, maar ik zie hierin geen reden, om niet naar hun hervorming te wenschen....’

‘Het is meer dan twee jaar geleden, sinds ik voor 't eerst uw onschatbaar boek “Over rechtvaardigheid in het staatswezen”

zag; het opende een nieuwen en een wijden gezichtskring voor mijn geest; het had een ingrijpenden invloed op mijn karakter, en toen ik het geëindigd had, gevoelde ik mij een wijzer en een beter mensch. Ik hing niet langer met mijn hart uitsluitend aan romans; tot dien tijd toe had ik in een ideale wereld geleefd - nu vond ik, dat er in deze wereld van ons genoeg was, om de belangstelling van het hart gaande te maken en om de gedachten van den geest bezig te houden. In één woord, ik bemerkte, dat ik plichten te vervullen had. Stel u voor, welken indruk uw "Rechtvaardigheid in den Staat" moest teweeg brengen op een gemoed, dat voor dien tijd naijverig was op zijn zelfstandigheid, en, eenigszins trotsch op zijn bijzonderheid, zich eerder terugtrok voor te nauwe aanraking .... Tot u als leidsman en als vormer van mijn geest moet ik altijd met eerbied en ontzag opzien.'

Het zijn uittreksels uit twee brieven, binnen het tijdsverloop van een week door Shelley aan Godwin geschreven. In den tweeden brief geeft de schrijver zich, maar de eerste is koel van toon. De gedwongenheid van een eerste aanknooping met een vreemde verklaart die koelheid; er komt echter een bijzondere reden bij. Godwin was voor Shelley niet meer geweest dan de titel van een boek, en *Political Justice* dagteekende van 1793. De schrijver kon van meening veranderd zijn in de twintig jaren, sedert de verschijning van zijn boek verloopen; hij kon ook gestorven zijn. Inderdaad had Shelley zijn leidsman voor dood gehouden; een toevallige vermelding had hem anders geleerd, dadelijk was hij opgesprongen en had den eersten brief aan zijn leermeester opgesteld. Zeer naïef en zeer pompeus tegelijk sprak Shelley in den brief over zijn vergissing. 'Welke aandoeningen maakten zich van mij meester, toen ik vernam, dat gij leefde, - waar gij woonde. Ik had uw naam op de rol der vereerde dooden geplaatst. Ik had het verdriet gevoeld, dat de glorie van uw wezen van deze onze aarde was heengegaan. Het is niet zoo. Gij leeft nog, en, ik ben er vast van overtuigd, gij laat uw zorg nog gaan over het welzijn der menschheid.'

Voor een auteur, die nog voortgaat met schrijven, is het pijnlijk te hooren, dat hij reeds in gedachte tot het schimmenrijk verwezen was. Maar Godwin was een redelijk mensch, hij heeft den kleinen opkomenden wrevel als een zwakheid wegge-

redeneerd. Het feit zelf is, daarmede voor ons echter niet uitgewischt: Godwin was niet meer onder de levenden, de kring om hem heen was uiteengegaan, zijn ideeën boezemden geen belangstelling meer in, hij behoorde tot de overlevenden.

Laat ons hier onzen koers standvastig houden, om tusschen verschijnselen, die elkander schijnen te weerspreken, de goede richting van ons onderzoek te bewaren. Het was een romaneske ingeving, die Shelley dreef, om zich aan de voeten van Godwin neêr te zetten; dat romaneske verguldsel zou spoedig tanen; de persoonlijke verhouding zou op een teleurstelling uitloopen, voor beiden vernederend; maar dit alles bewijst niet, dat Shelley's bewustzijn hem op een verkeerd spoor had geleid. Shelley heeft aan zijn gevoel een vorm gegeven, die overeen kwam met de vignetjes voor ouderwetsche romans: een edelmoedig jongeling zijn hart uitstortend aan een grijsaard in een vage grot, - en het leven heeft dat prentje lachend verscheurd, het stelde een ander beeld daarvoor in plaats: een stokoud man, - een afgescheiden dominé op jaren, - met langen neus en kort onderstel, die door zijn langdradigheid een onstuimigen, linkschen jongen verveelt, in een duf vertrek boven een winkelhuis. En tegelijkertijd heeft het leven getoond (met een bewijsvoering zoo subtiel sprekend, als zij in het brein van geen romanschrijver zou opkomen), dat Shelley's hart juist gesproken had, toen het dien man, die een beetje dood was, voor zijn geestelijken vader erkende.

Wie was Godwin? Ik bedoel den levenden, den beroemden man, die tijdens het begin der groote revolutie op het vastland van Europa, door zijn wijsgeerige verhandelingen over den staat en door zijn roman de gedachten van zijn landgenooten in beweging heeft gebracht.

Hij was de zoon van een afgescheiden predikant en hij was zelf een leeraar der dissenters geweest. In hem, evenals in Coleridge, - ook een afgescheiden predikant - evenals in zoovele anderen, die uit een omgeving van dissenters voortkomen, mondt de godsdienstige strooming, die in een verzet tegen de Staatskerk haar oorsprong had genomen, weder in 't gewone burgerlijke leven uit.

De Amerikaansche en de Fransche revoluties hadden de gemoederen in opschudding gebracht en schudden die ‘afgescheidenen’ weder in den schoot der groote gemeenschap; en de

beweging, die zich met de Methodisten gericht had tegen de vormen van het geloof, plantte zich tegen het einde der eeuw op het gebied van staatkunde, zedeleer, wijsbegeerte en poëzie voort. Den ‘dominé’ hebben ‘die afgescheidenen’ echter nooit geheel kunnen afleggen; zelfs aan een man van zoo weelderig rijken aanleg als Coleridge is dit niet gelukt.

Maar wie dacht aan die beperking in hun natuur, toen William Godwin, in 1793 en 1794, slag op slag voor den dag kwam met zijn *Onderzoek aangaande de rechtvaardigheid in het staatswezen* en zijn roman *Caleb Williams*. Daarin uitte zich een onverschrokkenheid in het onderzoek van de drijfveeren der samenleving en van de roersels van het hart, die de zelfvoldaanheid der burgermaatschappij tot in haar kern aantastte.

De staat als een opvoedingsinstituut beschouwd, waarin recht en waarheid als beginsels heerschen; de geest niet langer verdraaid door valsche instellingen, waar hij zich moet inleven; vertrouwen op de kracht van het verstand, geloof aan het nabijzijn van betere tijden, waarin de mensch den engen kring van zijn bestaan zou overwinnen tot onsterfelijkwording toe; - dat zijn trekken, die de verhandeling *Political Justice* aan de tijdgenooten aanbood.

Daarnaast in den roman *Caleb Williams* de schildering, mysterieus aangrijpend, van een man der wereld, - uit de zondige wereld van heden, - kampend tegen vooroordeelen en schuld.

De twee boeken, uiteenloopend van strekking, vulden elkander aan. Misschien ook waren zij beide producten van een geest, die, minder stout dan hij scheen, zich alleen bij gedeelten kon geven en, niet bij machte zijn persoonlijkheid geheel in een zijner boeken te leggen, daarom ook niet een geheel levend boek kon schrijven.

Met een openhartigheid, die ons den wijsgeer recht lief doet krijgen, heeft Godwin zelf erkend - en wel voor de eigen wereld van zijn tijdgenooten (een openheid, die ons de bekentenissen van John Stuart Mill over de tekortkomingen van zijn geest te binnen brengt), dat hij zich steeds ontmoedigd gevoelde, wanneer hij aan zijn werk dacht, hoezeer hij ook door ambitie geprikkeld werd, om zich op geestelijk gebied te onderscheiden.

Hij was de dissenter, die uit een kleinen kring plotseling

overgebracht was voor een groot gehoor. Zijn blik miste vastheid; zijn stem, te ver uitgezet, verried voor hemzelf haar zwakheid. Uit de afgescheidenheid, waarin Godwin peinzend alleen leefde met zijn God, de Idee van waarheid en recht, was hij op het tooneel van de heusche wereld verplaatst, waar de ideeën niet gelden zonder een krachtige persoonlijkheid. Die persoonlijkheid was in Godwin dieper dan men vermoedde, - dat bleek uit zijn roman, - maar voor de wereld sloot ze niet aan bij de onstuimigheid zijner politieke denkbeelden.

En Godwin kon de waarheid niet anders beschouwen dan als een zedelijke macht. Hij voelde zich als een, die de groote lijnen van het staatswezen ontdekt had, en die daardoor geroepen was tot leider der menschen, evenals iemand, die in een doolhof van wegen, de configuratie van het landschap voor den geest heeft en daarom als gids kan strekken. Maar Godwin miste de gaaf, hij miste bewegelijkheid en afronding van geest; daardoor werd hij machteloos. Hij leefde in een grooten tijd, een tijd, dien hij mede heeft helpen groot maken, maar hij was geen groot man. Hij was het bijna.

Ten minste heeft hij gevoeld, wat aan zijn geest ontbrak, en met zijn blik ten minste heeft hij mogen reiken in 't beloofde land der volledige geestesontwikkeling. Want het lot gaf hem - voor een korte poos - in Mary Wollstonecraft een vrouw, wier persoonlijkheid hem een denkbeeld kon schenken van de aanvulling, waaraan zijn geest behoefte had.

Mary Wollstonecraft, die voor een jaar ongeveer met William Godwin verbonden was, kwam niet van een dissenters-familie. Zij heeft Iersch, onrustig bloed. De omstandigheden dwongen haar al vroeg voor zich zelf te zorgen. Zij heeft veel gereisd - naar Portugal, naar Frankrijk, naar Noorwegen - in tijden, dat het reizen moeilijk viel. Zij heeft ook veel liefgehad en zij is ongelukkig geweest; maar zij hield het hoofd op in de vernedering, zij werd schooner en meer verfijnd tegen de onderdrukking in. Het is een echte natuur, die Mary Wollstonecraft. Zij heeft haar theoriën over het Onrecht der Vrouw in de maatschappij aangedaan, en voor de zegeningen, welke de Revolutie het Menschdom komt aanbrengen, maar zij kan uit haar oogen zien tegen haar vooroordeelen in; haar hoofd steekt vol romans en haar hart vol sentimentaliteiten, maar haar stem blijft natuurlijk, en in haar

boeken, in haar brieven hoort men soms dien zeldzaamsten aller klanken, de *vox humana*.

Zij schonk Godwin een dochter, de Mary Godwin van Shelley, - zij stierf hij de geboorte van dat kind (1797). ‘O Godwin, 't is me, alsof ik in den Hemel ben’, zeide ze op haar sterfbed tot haar echtgenoot, toen haar een kalmeerend middel tegen onverdragelijke pijnen was toegediend. ‘Ge bedoelt, lieve’, antwoordde de preciese philosoof, ‘dat uw physiek gevoel ietwat verlicht is’.

Ze schonk hem ook een nieuw inzicht in het leven.

In het boek, dat Godwin aan de nagedachtenis van Mary Wollstonecraft gewijd heeft, teekent de echtgenoot aan: ‘De kracht van haar geest lag in intuitie. Mijn weifelen en twijfelen kreeg door haar beslistheid een vasten steun. Want terwijl ik altijd lang moet wikken en wegen, kon zij op een eersten indruk afgaan. Ik moest steeds bemerken, hoe mij de intuïtieve waarneming van de schoonheid der ideeën ontgaat, daarom heb ik mij ook, zoolang ik mij herinneren kan, bij mijn werk ontmoedigd gevoeld’.

De intuïtieve waarneming van de schoonheid der ideeën! *An intuitive perception of intellectual beauty! - Intellectual beauty!* Ik hoor hier het woord uitspreken, dat de sleutel is tot Shelley's poëzie, evenals het de verklaring geeft, waarom Godwin's werk niet kon blijven leven. Redeneering aan redeneering gepast, totdat zij te zamen een pyramide van argumenten maken, dat vormt nog geen standhoudende macht in de samenleving. Godwin heeft daarop wel eens vertrouwd en Shelley, zijn leerling, heeft het op zijn woord vast geloofd. ‘Tien bladzijden’, zegt Godwin in zijn *Political Justice*, ‘die een volledig bewijs der ware belangen van het menschdom inhouden, *moeten* het aanzien der wereld veranderen. Alleen de letterlijke vernietiging van het papier, waarop de bewijsvoering geschreven staat, kan hun werking verhinderen’. En Shelley stuurde zijn stellingen over de ‘Noodzakelijkheid van het Atheïsme’ de wereld in, met de overtuiging daarmede de hand te leggen aan de hervorming der menschheid.

Denkbeelden van groote kinderen! Als zedelijke macht is waarheid, door redeneering opgespoord, slechts de schaduw van de waarheid, die zich dadelijk aan het gemoed openbaart, - van de waarheid, die door haar nadering een geestelijke emo-

tie geeft, - van de waarheid, die in den vorm van schoonheid verschijnt en daardoor het hart meêsleept en herschept. (Want noem die waarheid, wier intuïtie frisch springende kracht meêdeelt, - noem dien regel der dingen met den wijsgeer de hoogste Idee, de dichter noemt haar schoonheid en haar weerglans wekt den scheppenden zin van zijn genie.)

Daarom heeft ook Godwin, toen hij onder den invloed van Mary Wollstonecraft's denkbeelden stond, de poëzie in termen geprezen, die niets toegeven aan haar lof door Shelley in zijn *Verdediging der poëzie*. Maar hij zelf is gebleven wie hij was, hij heeft, wat hij aan persoonlijkheid miste, niet kunnen aanvullen uit de aanschouwing van de schoonheid der idee, van de *intellectual beauty*; hij heeft den afstand tusschen zich en de idee nooit kunnen overwinnen.

Shelley volgt de lijnen, die den groei van William Godwin's geest bepaald hebben. Hij is een ‘afgescheidene’, die uit de eenzaamheid van zijn ideeën voortschietend, plotseling voor de wereld komt te staan, en hij preêkt algemeene begrippen en utopieën, met des te grooter ijver, hoe afgezaagder de begrippen zijn. En Shelley's persoonlijkheid past evenmin bij de rol van een hervormer, zij sluit niet aan bij zijn taak en ze trekt zich terug in mysterieuze visioenen, ze nadert de verboden diepten van het gemoed.

Zoo draagt Shelley de erfenis van zijn geestelijken vader. Maar hij zet dat geestelijk geslacht voort, zooals een genie aan een burgerman kan opvolgen. Hij heeft ondanks zijn linksheid elementen in zich, die zijn geest nerveus bewegelijk maken; physiek als ras staat Shelley boven William Godwin. Er ligt in zijn aard iets van een vrouw, van een vrouw als Mary Wollstonecraft.

En het is misschien meer dan een toeval, het is een vingerwijzing van het lot, dat hij, in de crisis van zijn leven, waar de vraag geldt, of hij zich aan de schoonheid der idee zal wijden, de dochter van Mary Wollstonecraft, Mary Godwin, op zijn pad ontmoet en haar met zich voert.

De eigenschappen, die Shelley met William Godwin verbinden, verloochenen zich daarom nog niet; zij worden overgebracht in een andere sfeer, in de sfeer van *Intellectual Beauty*, die Godwin niet mocht betreden.

In de wereld der ideeën, evenmin als in de stoffelijke wereld, gaat

geen kracht te loor. De een bereidt voor, de ander neemt het werk over, de een blokt kampend en torschend, de ander lokt de lichtstraal te voorschijn uit den onoogelijken arbeid. En het is de taak der geschiedenis, dat zij de verbindingsdraden zal herstellen; zij is geen *political justice*, zij is een ideale rechtvaardigheid. De alledaagsche wereld lacht gauw over de mislukten, zij vergeet gauw en zij begraaft gauw, de geschiedenis daarentegen zoekt den levenden man.

Het is de levende Godwin, uit den tijd zijner vereeniging met Mary Wollstonecraft, die Shelley's geestelijke vader is; de man, dien Shelley zag, ik herhaal het, was reeds een beetje dood, en het is eigenaardig, dat de verhalen, die over hun samentreffen bewaard zijn gebleven, dien trek markeeren.

De eerste maal, dat Godwin zijn leerling zou bezoeken, vond hij den vogel gevlogen. Er was een afspraak gemaakt, dat de philosoof bij Shelley zou komen logeeren. De oude man strekte zijn jaarlijksch vacantiereisje tot Devonshire uit, van waar Shelley's uitnoodiging gekomen was. Hij had een moeilijke reis, met gevaren en bezwaren te land en te water, hij rekende er op, dat de hartelijke ontvangst te Lynmouth hem voor zijn moeite schadeloos zou stellen. Maar geen Shelley's te Lynmouth! Zij waren er geweest en zij waren verdwenen. De goede oude man doorleefde een hard oogenblik. O, die bewegelijkheid der jeugd!

Mary Godwin was gewoon haar eerste ontmoeting met Shelley op de volgende wijs te verhalen:

Zij zat eens naast haar vader op zijn studeerkamer boven den winkel. De philosoof las haar uit een boek voor op den preêktoon, dien hij uit zijn vorig ambt had overgehouden, en er heerschte een diepte stilte in het vertrek, ofschoon de andere kinderen daar aanwezig waren. Het leek wel een kerkje, zoo deftig klonken de woorden van den man met het ernstige, vaalbleeke gezicht. Op eens gaat de deur open. Een lange, magere jonge man treedt binnen, zijn stralend gezicht, zijn glanzende oogen verdreven de somberheid der kamer als zonneschijn. Hij maakte een treffend contrast met de familiegroep, hij had een ander type.

Er kwam een blos over het gezicht van den dichter, toen de heer des huizes opstond en hem aan zijn dochter voorstelde. De dochter van Mary Wollstonecraft! Dadelijk was hij met

haar in een gesprek verdiept. Maar de philosoof kon niet verdragen, dat hij voor stommetje zou moeten spelen, en hij viel den jongen man in de rede met zijn deftigste stem:

'Ik heb uw gedicht onder handen genomen, waarover gij laatst mijn opinie vroeg; maar ik kan er slot noch zin aan vinden, 't zijn alleen hoogdravende woorden. Het was als een kartets, die bij een vuurwerk losbarst; er was geraas en furie in de woorden, maar waar het heen moest, kon ik niet ontdekken, slechts dit, dat poëzie uw roeping niet is. Gij moest proza schrijven; uw laatste brochure was alle bewondering waard, - logisch, bewijskrachtig, overtuigend. Proza is uw *fort*....'

Jefferson Hogg, de onnavolgbare verteller, geeft ons ook, wat hij een bezoek van Shelley bij Godwin noemt.

'Ik ging met hem meê naar Skinnerstreet, en ik volgde hem door den boekwinkel heen, de trap op naar een kamer op de eerste verdieping. William Godwin was niet thuis. Bysshe stapte door het vertrek, en de bouwvallige vloer van het slecht gebouwde huis kraakte en trilde onder zijn ongeduldige passen. Hij was blijkbaar uit zijn humeur, dat hij de bron der *politieke rechtvaardigheid* niet te zien kon krijgen. "Waar is Godwin?" vroeg hij mij telkens, alsof ik het wist. Ik wist het niet, en om de waarheid te zeggen, ik gaf er ook niet om. Hij bleef maar altijd zijn driftige wandeling voortzetten, en ik keek onderwijl naar de namen van oude Engelsche schrijvers op den rug van eerwaardige kwartijnen, toen de deur eventjes en heel zacht werd geopend. Een doordringend stemmetje riep: "Shelley!" Een doordringende stem antwoordde: "Mary!" En hij schoot uit de kamer als een pijl van den boog. Een heel jong meisje, blond en bleek en met een doorborenden blik, in een schotsch ruitje gekleed, wat toen in Londen nog geen mode was, had hem naar buiten geroepen. Hij bleef zeer kort weg - een minuut of twee, en kwam daarna terug. "Godwin is uit, we behoeven niet op hem te wachten". Wij wandelden dus verder. "Wie was dat?" vroeg ik, "een dochter?" - "Ja." - "Een dochter van William Godwin?" - "De dochter van Godwin en Mary." Ik had haar maar een oogenblik gezien, door een half geopende deur. Haar kalmte viel me op, en misschien ook, want op dit punt voel ik mij niet geheel zeker, haar bleekheid en haar doordringende blik.'

Op weg naar het ideaal.

Shelley's liefde voor Mary Godwin was een rechte jongenspassie. Mary behoorde hem toe en hij legde beslag op haar. Het was niet haar schoonheid of haar aanvalligheid, die hem bekoorden; zij trok hem aan, omdat zij een dochter was van Mary en Godwin, en omdat haar karakter die afkomst niet onwaardig bleek te zijn. Hij maakte afspraken met haar, hij stortte zijn hart voor haar uit, - en toen men hem het verkeerde zijner handelwijs onder het oog bracht, toen Godwin eens ‘ernstig met hem moest spreken’ en hem de samenkomsten met Mary verbood, toen zijn eigen vrouw in een flauwte viel, als hij haar zijn liefde voor Mary bekende, - toen alles en allen tegen zijn hartstocht schenen samen te spannen, werd hij ongedurig als een kind, dat zijn zin niet krijgt. Hij citeerde tragische verzen:

> 't is 't beste voor den mensch om niet te zijn.

Hij joeg zijn vrienden schrik aan door ongewone doses laudanum in te nemen. En op een schoonen morgen van Julimaand 1814 wachtte hij met een postchaise in de buurt van Skinnerstreet, dat zijn geliefde zou komen, om zich te laten ontvoeren naar Frankrijk, de wijde wereld in.

Mary kwam in den vroegen morgenstond, met Claire haar stiefzuster (een voordochter van Godwin's tweede vrouw), die in huis Jane genoemd werd, maar die een voorliefde had voor haar anderen naam, Claire. Claire ging meê, Claire moest altijd meê, wanneer er iets bijzonders voorviel. Mary was een meisje van nog geen zeventien jaar. Claire was een kind, bijna een jaar jonger dan haar zuster. Het drietal reed in de postchaise weg: Mary in een hoek gedoken, het hoofd leunend tegen den kap, Claire aan den anderen kant, vast overtuigd, dat over zoo'n stoutheid, als zij nu begingen, de wereld zou vergaan, maar uit het raampje kijkend en door haar tranen heen genietend van den pret dier stoutheid, Shelley in het midden, nu eens tegen de eene, dan tegen de andere van zijn tochtgenooten fluisterend; geen van de drie op z'n gemak.

De reis van Dover naar Calais, gepaard met storm en zee-

ziekte, de achtervolging van toornende bloedverwanten, eindelijk heelshuids en zonder dat iemand van het gezelschap ontbreekt, in Parijs! Van daar zal de tocht door Frankrijk te voet worden voortgezet; men neemt een ezel mee voor Mary die niet tegen vermoeidheid kan; maar reeds op den eersten dag toont het beest meer geschiktheid om gedragen te worden, dan om te dragen. Er moeten maatregelen genomen worden; Shelley koopt een muildier en - wanneer de pret van de voetreis af is, - koopt hij een open wagen. Zoo trekt het troepje langs stoffige wegen, en leert de verwoesting kennen, welke de pas geëindigde oorlog over Frankrijk heeft gebracht. Het logies is slecht, het eten karig, want de kozakken hebben duchtig huisgehouden - maar o, de verrukkelijke morgens van die zomermaanden, en de middagen doorgebracht onder de beschutting van dicht geboomte op het mos, zoodat het leek, ‘alsof men van de wereld was afgesneden!’ De koetsier mocht zich boos maken over het talmen langs den weg, was het niet heerlijk in de koelte bijeen te zitten en samen te spreken en te luisteren naar Shelley, wanneer hij hun uitlegde, hoe al de ellende van de aarde verdwijnen zou door de groote wet van den vooruitgang?

Naar Zwitserland. Wandelingen in de avondschemering aan de oevers van het meer van Luzern, - groote gedachten ingegeven door het gezicht op het verschiet van bergen, - geestdrift voor vrijheid bij het bezoek der plekken, waaraan de herinnering van Willem Tell verbonden is. Daar, in de buurt van het meer, moest men blijven, z'n leven lang. Harriet Shelley moest met haar kind overkomen, - een brief was reeds onderweg aan haar geschreven, om haar te melden, dat Shelley haar in Zwitserland wachtte; want plotseling, te midden van het geluk, op blijde wandelingen, op verrukkelijke halten in de woudeenzaamheid, rees de gedachte aan de achtergeblevenen in Londen; Percy's gedachte ging terug naar de bruid van voorheen en naar Ianthe zijn dochtertje. Mary, die naar haar vader aardde en aan haar vader hing, zag zich zelf weder in de studeerkamer van Skinnerstreet en werd stil bij het leed van den veelbeproefden ouden man. Waarom zou men niet samen kunnen leven in het land der vrijheid? Het zou de eerste, kleine gemeente zijn, die zich om Shelley verzamelde; daaruit zou dan het licht der wereld voortkomen, wanneer de wereld geleerd had het streven van Shelley te waardeeren!

Voorloopig werden door de reizigers een paar kamers voor zes maanden gehuurd, en rustig kon men dus uitzien naar een geschikte woning voor goed. De priester en de dokter van Brunnen kwamen een bezoek afleggen bij de nieuwe ingezetenen van de streek; de zwervers voelden zich inderdaad te huis. Maar de kachel rookte in de pas betrokken kamers, er kwam een regendag, de regendag van een bergstreek, het geld geraakte op. Het was niet uittehouden in het vervelende nest, de menschen waren onverdragelijk, het landschap lag in een nevel, en 48 uren, nadat er besloten was, voor het gansche leven in Zwitserland te verblijven, was het kleine reisgezelschap op den terugtocht naar den mist en de modder en het verdriet van Londen.

Verdriet en smaad en gebrek! Uit de wolken neêrgeploft in bedompte kamers van Londensche achterafstraten; door de familie geschuwd, door fatsoenlijke menschen met den nek aangezien, door schuldeischers vervolgd. Het was miserie volop. En toch een goede, noodzakelijke tijd.

Het lot hamerde op de bewegelijke elementen van Shelley's aard. Hij miste de rust om te werken, want hij had dikwijls geen eigen dak, daar hij zich schuil moest houden voor deurwaarders met lange rekeningen. Maar hij had den tijd om te lezen, - hij las altijd, - en om tot zich zelf in te keeren.

Hij gevoelde zijn gebreken: hij had geen persoonlijkheid, waaruit hij, als uit een zekere stelling, tot de wereld kon spreken. Hij was als een riet, door iederen ademtocht heen en weer bewogen. Mary kon hem in zijn weifelen helpen. Mary was vastberaden, Mary had een wil, Mary had het kalme oordeel van haar vader en kende Percy's tekortkomingen. Hij zou van haar leeren. Zich aan één groote gedachte, aan een groote liefde te houden! Niet langer zich aan iederen indruk, aan iederen persoon te geven! Wijsheid!

Maar daar was Claire. Waarom moest Mary jaloersch zijn van Claire? Met Claire maakte hij groote wandelingen, als Mary vermoeid was; met Claire bleef hij 's avonds laat op, als Mary's ‘positie’ haar noopte, om vroeg den slaap op te zoeken. Met Claire wond hij zich op voor spookgeschiedenissen, en in 't holle van den nacht voelden zij rillingen over hun ledematen gaan, wanneer zij mysterieuze verschijnsels meenden te, bespeuren. Shelley kon haar aanzien met een blik, zoo duis-

ter en zoo raadselachtig, dat het zenuwachtige kind de kamer uitvloog, - om na een oogenblik nog meer verschrikt, nog meer verbleekt terug te keeren: er gebeurden vreeselijkheden op haar slaapkamer, de meubels waren gaan bewegen, de peluw was van het bed op den grond geslingerd. Dan gingen zij Mary wekken en zochten in haar kamer hun troost.

Het ging bij hen toe, als in de romans, de romans van die dagen.

Shelley ging in dien tijd op in de romans van Brockden Browne, den Amerikaanschen novellist, den schrijver van *Wieland* en *Ormond of de geheime getuige*, welks heldin, Constantia, zijn ideaal was (Constantia is de naam, dien Claire in sommigen van Shelley's gedichten draagt).

En wederom is het van belang waar te nemen, hoe open de zenuwdraden liggen, die tusschen Shelley en een bepaalde groep personen uit zijn tijd gaan.

Brockden Browne is een voorganger van Edgar Poe; hij is Poe, maar zonder zijn concentratie. Godwin's *Caleb Williams* was Brockden Browne's model, en men vindt in zijn romans evenals in het werk van Godwin een vereeniging van geheimzinnige teruggetrokkenheid en nuchter verstand, uitkomend op een achtergrond van puritanisme. Van alle kanten wordt men zoo herinnerd aan Shelley's verwantschap met een voorbijgegaan geslacht van dissenters.

Modern en week artistiek, in vergelijking van den taaien nerf van Godwin's stijl, drongen de Amerikaansche mysterie-romans in 't binnenste van Shelley's verbeelding door. Zij grepen hem aan, juist op het oogenblik, dat hij onder den invloed van zijn teleurstellingen en van zijn nieuwe omgeving tot het besef kwam van zijn persoonlijkheid, of liever nog, van de moeilijk te vermengen elementen zijner persoonlijkheid.

Maar wat ga ik doen! Hoe wil ik met abstracte woorden de invloeden gaan beschrijven, die zoo'n driftig, hemelstormend karakter als dat van Shelley terugdringen in zich zelf? hoe wil ik de reeks van kleine en groote gebeurtenissen - vernederingen en conflicten, - gaan opsommen, die Shelley langzamerhand het begrip geven, dat zijn strijd niet alleen is met de wereld, maar vooreerst, maar vooral met zichzelf.

Daar was Mary, die wijsheid en orde preekte, daar was het heidenkind Claire, met haar ondeugendheid en coquetterie, die

Shelley's geest op paden zonder uitweg riep, daar was de prikkelende lectuur van romans, bij wier licht hij zijn eigen aard voor zich trachtte te ontraadselen: die invloeden spraken elkander tegen, trachtten elkander op te heffen en gaven toch een resultaat - voor zoo lang, als het duurde.

De nare winter ging voorbij. Zoo'n angstige tijd zou niet meer terugkomen, want de dood van den grootvader, Sir Bysshe Shelley, redde Percy uit de dringendste geldverlegenheid en verzekerde hem daarenboven door een schikking met zijn vader, een jaargeld voor zijn leven. De zomer kwam; en het kleine huishouden trok van Londen weg naar het land in de buurt van Windsor, dat is te zeggen: Mary en Percy. De w i j s h e i d had namelijk het veld behouden. Mary had aan Percy beduid, dat zijn plaats aan haar zijde was, en aan Claire, dat het samenwonen moest ophouden. ‘Onze wedergeboorte begint’, schreef Mary in haar dagboek, den dag, dat de ‘lady’ hun huis verliet.

Het was een tijd van rust, van gezondheid, van bezinning; groote wandelingen werden gemaakt, tochten op de rivier werden ondernomen. De dichter in Shelley begon te spreken. En hij spreekt over het verlangen naar het onmogelijke.

Voor Shelley's geest stond de herinnering aan de terugreis uit Zwitserland, aan den tocht langs den Rijn met zijn watervallen en burchten, aan het varen op de Theems onder overhangend geboomte, aan de uren doorgebracht in het bootje op stille kreken. Nooit had hem, zelfs niet in 't bijzijn zijner geliefden, het gevoel van eenzaamheid verlaten. Dat gevoel dreef hem voort van plek tot plek, naar een onbekend doel. O, eeuwig zoo voort te drijven met den stroom, geprikkeld door droombegeerte naar het onbereikbare!

En zijn verbeelding werpt de boeien van kleine riviernamen, van prozaïsche stedennamen ver van zich af. Zij droomt van het Oosten, met zijn oneindigen hemel, met zijn steppen, zijn wouden, zijn trotsch zwellende wateren. Zij droomt van den D i c h t e r , den mysterieuzen jongeling, de aangebeden verschijning, die achteloos, voor wat de wereld hem kan aanbieden, met den stroom voortijlt, om het droomvisioen van volmaaktheid te kunnen weervinden. Zij droomt van den D i c h t e r , die den sluier van het onzienbare wil afrukken, en die sterft in zijn haken naar het onmogelijke.

Zoo kwam het gedicht: *Alastor; of de geest der eenzaamheid*, tot stand. Het was een terugblik; de doode Dichter had het onmogelijke gezocht, de levende dichter daarentegen hoopte aan de hand der wijsheid den demon der eenzaamheid te overwinnen. Trouwe vrienden waren behulpzaam om de droefheid van het in zich verzonken leven te verzetten. Hogg kwam uit Londen over, als zijn bezigheden het hem toelieten, Peacock, die in de buurt woonde, een keurig dichter vol gezond verstand en vol ingenomenheid met zijn gezond verstand, was een trouw bezoeker. Het drietal, Shelley, Peacock en Hogg, maakte toeren te voet door de omstreken, en het ging zeer opgewekt toe gedurende die wandelingen. Waar Hogg was, daar werden streken uitgehaald, en Peacock was geen man om achter te blijven, terwijl Shelley kinderlijk uitbundig pleizier kon hebben. Moest er onderweg in een herberg een middagmaal worden gebruikt of een nachtverblijf worden gezocht, dan liep Hogg met het gezicht van een groot-inquisiteur het huis binnen, en eischte, dat men hem den mosterdpot zou toonen en het cabinet. Eerst wanneer de staat dezer beiden door hem bevredigend werd geoordeeld, verklaarde hij, dat men z'n intrek in de woning kon nemen. En Shelley vroolijk en meêgaande, - voor 't oogenblik. Urenlange disputen ontsponnen zich over philosophie en poëzie; zij werden gewoonlijk besloten door Hogg's opmerking, dat Shelley waard was jurist te zijn, als hij er maar toe besluiten kon zijn nonsens op zijde te zetten, - het was de hoogste lof, dien Hogg iemand kon geven.

Zou Shelley zich voor goed vestigen? Mary schonk hem een zoon. Met het leerzame vrouwtje, zijn kindje en zijn boeken om zich heen, zou de wijsheid zich in zijn hart gaan zetelen, zouden zijn gaven regelmatig tot rijpheid komen. Zoo scheen het.

Claire, het dwaallichtje, beschikte het anders.

Alles is vreemd in het leven van Shelley, en toch duidt alles op een plan van ontwikkeling. Claire is een rustverstoorster en een ongelukaanbrengster, haar invloed op Shelley's verbeelding maakte telkens Mary's wijsheid te schande. En toch, zonder Claire's dwaasheid zou Shelley nooit zijn ware plaats in de geschiedenis van den menschelijken geest hebben ingenomen, zijn plaats naast Lord Byron.

Claire had roeping voor het theater gevoeld en had de voorspraak van Lord Byron gezocht. Hij was haar minnaar ge-

worden; van het tooneel werd niet meer gerept. Byron's eigen rol in de Engelsche maatschappij was uitgespeeld met dat begin van 't jaar 1816, toen hij Claire leerde kennen. Zijn vrouw was van hem gescheiden, de opinie der salons had zich tegen hem gekeerd, het gepeupel jouwde hem uit. Hij stond op het punt Engeland te verlaten.

Wanneer Claire er niet geweest was, wanneer Claire, om Mary te overtroeven, die maar een ongeoorloofde betrekking had met een groot man in den dop, niet naar de liefdesbetuiging geluisterd had van den man, wiens naam door geheel Europa ging en die een lord was bovendien, zoo zou Shelley wellicht nooit met Byron in aanraking gekomen zijn.

Zij zijn tijdgenooten en hun leven heeft overeenkomst, maar hun loopbaan gaat langs een verschillend vlak. Beiden zijn kinderen van de revolutie, maar terwijl Shelley in de poësie het enthousiasme der vrijheid belichaamt, vertegenwoordigt Byron de macht, die voor vrijheid kampt. Shelley is een stem, Byron is een persoon. Shelley's verwantschap is met de afgescheidenen der samenleving. Lord Byron is een opvolger - op geestelijk gebied - van het krachtige ras van mannen, die tijdens de revolutie, op het vastland van Europa, den naam van Engeland hebben opgehouden. Shelley is een dweper, Byron is een aristocraat, dat is, hij komt als eerste, waar hij ook moge verschijnen.

Claire heeft Shelley en Byron te zamen gebracht.

Toen Lord Byron in vrijwillige ballingschap ging, kwam Claire bij Shelley en Mary. *First lady*, zooals zij genoemd werd, dreef dadelijk haar zin door. De kleine familie, met den zuigeling van weinige maanden, zette zich in beweging, en Shelley met de beide dames bereikte Genève zelfs nog eenige dagen eerder dan de Engelsche Lord.

Nog geen twee jaren was het geleden, dat Shelley, eveneens met Mary en Claire, naar Zwitserland gekomen was. Zij waren in dat tijdsverloop andere menschen geworden. Die eerste reis was een kinderstreek, dit is een ontdekkingstocht. Shelley, op dit oogenblik van zijn leven, dat de mysterieuse verlangens in zijn binnenste naar een vorm zoeken, staat voor Lord Byron, den man van de wereld, voor wien het woord is als een wapen, tot sieraad, tot verdediging, tot aanval. Hij was in tegenwoordigheid van een meerdere.

En die meerdere gaf zich, zooveel als hij zich geven kon. Bevrijd van de spanning dier laatste maanden in Londen, toen hij zijn trots had op te houden tegen de vijandschap van het fatsoen en de dreigingen van het gepeupel, vond Byron zijn levenslust terug aan de oevers van het meer van Genève, te midden van menschen, die hem liefhadden. Want zij hebben hem allen liefgehad, ieder van het drietal op zijn wijs. Claire hartstochtelijk, Shelley met een godsdienstige vereering, Mary met een kalme, diepe bewondering voor het leven.

Er zijn dagen, die ons in de herinnering treurig stemmen door de volheid van hun geluk: zij hadden niet moeten voorbijgaan, zij hebben de rest van zonneschijn beroofd. Zulke dagen, als maar eenmaal komen, brachten Shelley en de zijnen in de omstreken van Genève door, in dien gelukkigen zomer van het jaar 1816. Lord Byron kon kinderlijk opgewonden wezen. ‘Zal ik u een Albaneesch lied voorzingen!’ zeide hij op een avond, dat zij, zooals iederen avond, zich op het meer lieten roeien. ‘Luistert dan goed in de passende, sentimenteele stemming!’ En er volgde een luide kreet en een wild gehuil dat de dames aan 't schrikken maakte, maar door den dichter als een volkomen nabootsing van den Albaneeschen krijgszang werd verklaard. Misschien bracht Claire dan afwisseling, door een van haar liederen te zingen, die Shelley verrukten.

Tot laat in den nacht bleef men bijeen: Byron verhalende en spottende, Shelley redeneerende, - de eene stem de andere opvangende, totdat het scheen voor de stille toehoorsters, alsof die klanken te zamen behoorden en ze een duo van stemmen vormden, waarover de tijd geen macht had.

Met Byron maakte Shelley een pelgrimstocht naar de plaatsen langs het meer van Genève, die door de herinnering van Rousseau gewijd zijn. En tot hem, die zoo lang geleefd had op magere philosophie en ijle droomen, kwam een ademtocht van de passie, die het hart van Rousseau had bezield. Hij leerde zien, neen, hij zag de volheid van het rijpe leven, hij gevoelde de doortinteling van een zonnig bestaan, ontbloot van gedachtennevels, hij ging zijn oogen gebruiken; en het licht ging hem op, dat de natuur uit haar zelf iets tot hem te zeggen had. In één woord: voor zooveel als het aan zoo'n ‘afgescheidene’ mogelijk was, kwam hij uit zich zelf.

Shelley bewonderde Byron zonder bijgedachte. Hij was getuige

van het ontstaan van den derden zang van Childe Harold. Met welke geestdrift nam hij de bladzijden uit de hand van den dichter aan, hoe haastte hij zich aan Mary de verzen te gaan voorlezen! Daar zaten zij, dien eeuwig gedenkwaardigen avond in hun klein vertrekje, Shelley, het handschrift voor zich, Mary met haar ernstig verrukt gezicht; de Jura troonde in 't verschiet en de koelte van het meer kwam door het geopende venster. En de verzen klonken:

> on the ear
> Drops the light drip of the suspended oar.

Klonken voor ooren, welke al die stemmen der natuur met den dichter meê hadden gehoord, en ze kwamen op met een kracht, dat het hart van weelde woû vergaan.

O gelukkige dagen, die zoo'n smart in uw nasleep zouden brengen, alleen door de volheid van uw geluk!

Want voor Shelley was deze tijd maar als een glimp van een zonnestraal; hij ondervond gewaarwordingen, die hij nog niet geheel kon vermeesteren; en die hij nooit tot in het binnenste van zijn gemoed zich eigen zou kunnen maken.

Op zijn tochtje langs het meer van Genève dichtte hij een hymne aan *Intellectual Beauty*. Alsof hij nu reeds de verlangens van zijn hart onder hun vorm van schoonheid kon afbeelden! Wat hij zeggen *kon*, dat was de majesteit der Idee, zooals ze voor hem stond, toen hij in het dal van Chamouni het oog richtte op den sneeuwtop van den Mont-Blanc. Maar de levenwekkende schoonheid, de eigen bezieling der poëzie, kon hij in zijn woord niet uitdrukken:

> these words cannot express.

Hij had haar nadering gevoeld, hij zou niet rusten, voordat hij hart aan hart met haar samenklopte, - thans ontging zij nog zijn greep.

En verder, verder!

Zijn veranderlijke neiging riep zijn verbeelding soms plotseling terug van het meer van Genève naar de liefelijke oevers der Theems; maar de Schoonheid lokte hem naar het Zuiden, naar het Oosten. Hij wilde den Donau langs naar Constantinopel reizen; grootsche beelden zouden zijn geest vervullen ... Eens-

klaps (misschien op een wenk van Claire, die daarvoor haar reden had) werd tot den terugkeer naar Engeland besloten, - en vóor den herfst bereikten de reizigers reeds het vaderland.

Om daar meer dan een jaar te blijven. Een jaar vol gebeurtenissen, vol strijd, vol verdriet, vol arbeid. De ingewikkelde verhoudingen, waarin Shelley zich door zijn betrekking tot Mary Godwin had gestoken, klaarden op door den dood van Harriet Shelley, en hij kon Mary tot zijn echtgenoote maken, - maar Harriet's kinderen werden aan den vader onthouden, maar de dood van de ongelukkige vrouw, die in zelfmoord bevrijding had gezocht, drukte hem zwaarder en zwaarder. Hij voltooide zijn epos der revolutie, *The Revolt of Islam*, - maar hij kon voorzien, dat het de aandacht niet trekken zou. Wel breidde zich de kring zijner bekenden uit, - maar hij gevoelde zich omringd door geheime vijanden. De groote onrust maakte zich van hem meester; hij moest weg; hij was overtuigd, dat hij in Engeland zou sterven; hij haakte naar licht en warmte, naar den vreemde. Hij ondernam den sprong, en evenals hij uit de Engelsche samenleving was gescheiden, scheidde hij van zijn land, ... op weg naar het ideaal.

Een paar vrienden kwamen, om hem vaarwel te zeggen; zij vonden Shelley in den diepen, nerveuzen slaap, die hem gewoonlijk 's avonds overviel; men wilde hem niet wekken, en zij gingen heen, zonder hem de hand te hebhen gedrukt. Zoo verlaat hij Engelands grond, zonder afscheidsgroet; Mary en Claire met hem, steeds alleen.

Italië.
(1818-1820.)

Och, had hij zich ook maar evenals aan zijn land, aan den tijd kunnen onttrekken!

Zijn tehuis was geestdrift, en voor de wereld van zijn tijd, gedrild onder de zweep van revolutie en krijg, hadden de ideeën geen bekoring meer.

In Engeland was Byron's *Don Juan*, de geniale satyre van de samenleving, het boek van de voorname kringen. Wat kon men beter doen dan meêspotten met den aartsspotter die alle

ideeën had doorschouwd en die op hun bodem had gevonden: wat ijdelheid, wat zucht naar genot en veel hypocrisie.

Vrijheid en broederschap waren gedachten, oudbakken als brood van eergisteren; waarlijk het goddelijk recht van koningen had meer actualiteit, omdat het zich door geschut kon doen gelden. Verheffend was het denkbeeld zeker niet. Maar *moest* men verheven wezen? ‘Je n'y vois point de nécessité!’ Dat was een juist antwoord van Talleyrand. De babbelaars van de revolutie waren subliem geweest. Met welk een luxe van rampen had men het overtollig-verhevene betaald! Men kan laag bij den grond gaan, zonder misdadig te wezen. Ja, was het misschien niet een deugd, als men van deugd ten minste spreken mocht? - Maar de *noodzakelijke* weelde van het ideaal, in een welgedresseerde maatschappij! Goed! Had men dan niet: kleêren, manieren, beschaving? Een smaakvol toilet, een welverzorgde coiffure, een elegante toon, werd dat niets waard gerekend! Het was aangenaam, om aan te zien en het hinderde niemand. De kappers floreerden, Beau Brummel was koning en Don Juan was het Boek.

Don Juan was *het* boek, omdat het spotte. Men kon er, ik weet niet welk gevoel van ongerustheid, meê bezweren, dat op den grond van het hart huisde.

Want, er hielp geen ontkennen aan, de atmosfeer was niet zuiver. Mocht men ook in de toongevende kringen het pleizier najagen, - ‘The to-day of England, nationally considered, cannot be reckoned happy’, zeide een tijdschriftartikel, en men zal zich bij dat woord nederleggen. Een hervorming op velerlei gebied was noodig, wilde men een crisis verhinderen, die de Engelsche samenleving uit haar voegen zou lichten. En de middenklasse, de ware kracht der natie, zon op practische maatregelen, welke het land zijn groeiziekte zouden te boven brengen, zonder het Engelsche nationale karakter te schaden.

Het nationale karakter! men kon er sentimenteel over worden; en terwijl men werkte voor de toekomst, las men graag over den goeden ouden tijd in de kringen, voor welke Byron's *Don Juan* een verboden vrucht was.

Z'n vleugje van geestdrift voor ideeën, - want 'n mensch kan eenmaal niet met het alledaagsche voor lief nemen, - bespaarde men ten behoeve der onderdrukte volken in het verre

Oosten, voor Grieken, die onder het Turksche juk zuchtten, voor Italianen, die door de Oostenrijksche troepenmacht gekneveld werden, voor alles wat ver af lag. Zonder buitensporig te willen zijn in die voorliefde! Want in den grond der zaak was de Griek misschien niet veel beter dan de Turk, en de Italiaan stond zeker niet boven den Oostenrijker. Maat houden! vooral bij enthousiasme. Hoe zou men zich anders onderscheiden van de radicalen, - wezens, die schulden maakten en het stadium van het onfatsoen nog niet te boven waren!

Op het vastland van Europa vond men diezelfde stemming terug, geaccentueerd naar de omstandigheden. Het was de tijd van vorstencongressen tegen de ideeën, en, in de burgermaatschappij, van lauw enthousiasme, dat niet wist, waarheen zich te richten.

Maar dat Italië, dat Shelley in 1818 ging opzoeken, was niet alleen een land, waarover vorsten te beschikken hadden, het bestond ook als klassiek land, buiten de toevalligheden van het oogenblik om. Zijn verleden had het tot het land gemaakt, waarvan ieder, die een ideaal had, zich ideaal burger gevoelde. Het was ‘het paradijs der ballingen’, en het woord *balling* sluit het begrip van het tegenwoordige oogenblik uit; de balling kent verleden en toekomst, het tegenwoordige heeft voor zijn gevoel geen bestaan.

Shelley verkeerde in ballingschap.

Dat denkbeeld mocht hem dikwijls neêrdrukken, langzamerhand toch won zijn nieuwe omgeving invloed op zijn geest. Zij doordrong hem, zij verlichtte hem.

In Italië kon hij zich aan de natuur overgeven. Zij maakt er niet zooveel omslag als in 't Noorden en neemt haar kinderen op en herschept ze tot natuurkinderen. Bij Shelley kwam al dadelijk de jonge faun voor den dag.

‘Op 't midden van den dag,’ schrijft hij van Bagni di Lucca aan een vriend in Engeland, kort na zijn aankomst, ‘baad ik in een kom of bron, door een bergstroom te midden der bosschen gevormd. Aan alle kanten zijn steile rotsen en de waterval, die de bron voedt, valt met aanhoudend geraas neêr. Elzenboomen staan naast den waterval, en boven op den hoogsten top kastanjeboomen, wier lange gepunte bladeren in sterk relief tegen den diepen hemel afsteken. Het water in de kom is doorschijnend als de lucht, zoodat de steenen en het

zand op den bodem in het licht van den middag schijnen te trillen. Het is buitengewoon koud. Gemeenlijk kleed ik me uit, en blijf op de rotsen zitten te lezen, totdat mijn uitwaseming heeft opgehouden, dan spring ik van den rand der rots in de bron - zeer frisch in dit heete weêr. De bergstroom bestaat uit een opeenvolging van kommen en watervallen; soms, als ik aan 't baden ben, amuseer ik me, met de helling op te klimmen, en over mijn heele lichaam het schuim op te vangen, terwijl ik van de eene glibberige rotspunt naar de andere klouter.'

Venetië sprak tot de fijner snaren van zijn geest; het romantische waas der stad maakte zijn fantasie gaande:

'Een wondervolle stad. Wanneer men over de lagune nadert en haar koepels en torens in een lange lijn boven de blauwe wateren ziet glinsteren, geniet men het schoonste gezichtsbedrog, dat eenige reeks gebouwen ter wereld geven kan. De stad schijnt - en letterlijk is het zoo - op de zee te staan. De stille straten zijn geplaveid met water, en men hoort niets dan het plassen der riemen en van tijd tot tijd het geroep der gondolieri.'

Shelley hernieuwde in Venetië de kennis met Lord Byron. Met hem bezocht hij het Lido en bij het vallen van den avond keerden zij over de lagune terug, terwijl de ondergaande zon in 't wijde verschiet de toppen der Euganeïsche heuvels bescheen, dat zij een eilandengroep tusschen hemel en aarde schenen te vormen. Klokgebengel kwam over het water, en scherp verlicht in den avondgloed toonde zich aan den blik der dichters de toren van een onoogelijk gebouw op een verlaten eiland. 'De vesperklok,' zeide Lord Byron, 'die de krankzinnigen van het gesticht tot het gebed oproept!'

Shelley's verbeelding schoot haar vleugels aan.

Hoe dikwijls richtte zijn oog zich niet op die Euganeïsche heuvels, toen hij, nabij Este in een landhuis, hem door Lord Byron afgestaan, het dichterlijk vermogen weder in zich voelde opwellen. Het huis lag op den rand van een hoogte, en van het met wijnranken begroeide berceau in den tuin, een plaats van overpeinzingen, geleken de heuvels een wondertuin, door lichte wolken van het verblijf der menschen gescheiden. Hij zag zich in dat droomland vereenigd met zijn geliefden, een woonplaats van gelukzaligen.

Want nog altijd trokken zijn verlangens van de aarde weg. Te midden der weelderigste natuur overviel hem het heimwee. Hij ging naar Napels om zon en kleuren, en daar juist maakte zich de diepste neêrslachtigheid van zijn gemoed meester. Toch won de hemel van het zuiden hem weêr voor het leven, zijn somberheid kon geen weêrstand bieden aan de betoovering van lucht en water en landschap en klassieke herinneringen.

'Aan het uiteind van het Forum,' schrijft hij aan zijn vriend in Engeland over Pompeji, staat op een terras de tempel van Jupiter. Wij zetten ons neêr onder den zuilengang van zijn gaanderij, en brachten onze provisie van sinaasappelen en vijgen en brood en mispels (een sober maal, zult ge zeggen) te voorschijn en rustten uit onder het eten. Een overheerlijk schouwspel. Tusschen de menigte schachten der glinsterende zuilen zag men de zee door den purperen middaghemel weerkaatsen, en, als op zijn spiegel, de hoogere donkere bergen van Sorrento dragen, of liever, niet donker, maar boven beschrijving diep blauw en tegen hun toppen aan getint met strepen van verschgevallen sneeuw. Daartusschen een klein groen eiland. Aan onze rechterhand Capreae, Inarimae, Prochyta en Misenum. Achter ons de éene top van den Vesuvius, rookend met dikke kolommen van witten rook; soms schoot de kolom als een wolk schuim tegen den diep helderen hemel op, en viel in vlokjes op den stroom van den wind. Tusschen den Vesuvius en de bergen meer in onze nabijheid vertoonde zich als door een kloof, de hoofdlijn der hoogste Apennijnen, aan den Oostkant. De dag was tintelend helder en warm. Nu en dan hoorden wij het onderaardsche gerommel van den Vesuvius; die verre zware donderslagen schenen tot de lucht en het licht toe, waar onze lichamen in baadden, met hun onheilspellend geluid te schudden. Het was hetzelfde geluid dat de Grieken hebben vernomen (Pompeji, zooals ge weet, was een Grieksche stad). Zij leefden in harmonie met de natuur en de tusschenruimten hunner zuilen waren de portalen, waardoor de schoonheid, die deze heerlijke aarde bezielt, aan hen verscheen, die voor haar ingeving ontvankelijk waren.

'Zij leefden in voortdurenden omgang met de natuur, het wezen van haar vormen was het voedsel van hun geest. Hun theaters waren in de open lucht en zagen uit op de bergen. Hun zuilengaanderijen, het ideale type van een heilig woud

met zijn dak van dooreengeweven netwerk, gaven vrijen toegang aan licht en wind; de geur van het land doortrok hun steden. Hun tempels hadden meestal geen gesloten dak; en de voorbijgaande wolken, de sterren en de diepe hemel waren steeds zichtbaar.'

Maar eerste Rome met zijn emphatische schoonheid won Shelley's hart geheel.

'Het ademt nog in zijn scheppingen, frisch en volmaakt als de levende dag van heden', roept hij uit. 'Ik ga gewoonlijk uit in het purperen en gouden licht van een Italiaanschen avond, om bij ster- en maanlicht terug te keeren te midden van trotsche tooneelen. De olmen zijn juist aan 't bloeien, en de zoele lentewind brengt wondere geuren, zoet geurig nog van 't land. Ik zie Orion schitteren door de machtige zuilen van den tempel aan Concordia gewijd, en het teedere heengaande licht dempt de tinten van de moderne gebouwen op het Capitool, het eenige dat anders een wanklank kon brengen in de grootsche eenzaamheid van het schouwspel.' Zijn dierbaarste plek waren de bouwvallen der thermen van Caracalla.

Daar heerschte een verlatenheid, liefelijk en verheven tegelijkertijd, zooals zijn hart ze behoefde. Hooge muren met ravijnen als in rotsen, overgroeid door heesters, wier dikke, kromme wortels zich in de steenspleten hadden gekronkeld. Op den top der muren, torens en steenhoopen als de trans van een gebergte. Een vervallen trap, zich windend langs den kant van een der onmetelijke bogen, leidt naar boven en men staat verwonderd op den omgang dier kolossale wallen zich midden in een dichte wildernis te bevinden van myrten- en laurierboomen en duizend naamlooze planten door de trekkende winden gezaaid.

'Kom zelf naar Rome,' zegt hij aan zijn vriend. 'Mijn beschrijving zegt niets, ik gevoel mij overweldigd. Men kan altijd maar voortgaan, de paden slingeren zich tot halfweg de hoogte der in puin liggende torens; en door het bloeiende kreupelhout heen komt men eensklaps op verrukkelijke, door wilde heesters ingesloten, open plekken, waar anemonen en gele viooltjes uit het sterrig getande mos opschieten, en vreemde schitterend blauwe bloemen, die de heerlijkste reuken door de lucht verspreiden. Wanneer men dan in de schaduw van de ruïne uitrust, dringen die geuren door en geven een gevoel van weel-

derige bezwijming, alsof het verstrikkende tonen van betooverende muziek waren[1]. En de paden zetten zich voort....'

In die omgeving nam Shelley het werk in Este begonnen, weder op. Het was zijn '*Verloste Prometheus*'; zijn oude, zijn eenige thema: de menschheid verlangend naar bevrijding, de menschheid bevrijd. De Titan, die den menschen het vuur des hemels gebracht heeft, is om die weldaad, het menschdom bewezen, op last van Jupiter aan de rotsen van den Caucasus geklonken. Maar hij weet, dat hij in zijn vernedering machtiger is dan de tyran te midden van zijn heerschappij. Hij draagt zijn leed, wachtend op het uur dat komen moet. En van hem gescheiden, verweg in Indië, wacht zijn bruid Asia, de liefde, die uit de wereld verbannen is, - totdat de stond der bevrijding, der vereeniging gekomen is. Jupiter wordt door een wenk van het lot van zijn troon gestort, het licht regeert, het nieuwe leven springt te voorschijn en het aanzijn aller dingen is vernieuwd. Dit is het slotwoord:

> To suffer woes which hope thinks infinite;
> To forgive wrongs darker than death or night;
> To defy power which seems omnipotent;
> To love and bear; to hope till hope creates
> From its own wreck the thing it contemplates;
>
> This is alone Life, Joy, Empire and Victory!

Het blijft nog steeds de utopie van een 'afgescheidene', maar in de weergalooze verzen van *Prometheus unbound* is dat droombeeld doordrenkt met een licht, doorademd met een muziek van teedere geuren en bedwelmende tonen, dat het bijna een schepping wordt. Ja, dat het een luxe-schepping *is*, zooals het wondere woud hoog in de lucht, dat de bouwvallen van Caracalla's Thermen bekranst.

Op den grijzen Prometheusmythe rijst Shelley's verdichting als een altijd door zich verjongend boschaadje; vreemde zaden zijn door die zwervers, de winden, op de eeuwenoude rots gestrooid en ontluiken in schitterend blauwe bloemen; open plekjes

1) From the moss violets and jonquils peep,
And dart their arrowy odour through the brain
Till you might faint with that delicious pain.

Epipsychidion.

te midden der heestergewassen lokken tot rust en lachen u toe met hun gele viooltjes, te voorschijn springend uit het mos; en het groote leven, opwellend uit de ruïnes, de volle, trillende zonnelucht dreunen door tot uw diepste aderen en geven een gevoel van pijn, zwijmend in geluk.

Nog eens: *Prometheus unbound* is het werk van den ‘afgescheidene’, van den leerling van William Godwin, die op den drempel van de ‘Schoone Idee’, van *Intellectual Beauty* getreden, verrukt in het heiligdom rondziet, en eensklaps stijgen zijn begrippen tot een leven van zingend licht.

Maar hoe Shelley's verbeelding ook verfijnd moge zijn, door het dag aan dag te gast gaan bij de oudheid, het blijft de zoon van Godwin, die spreekt, die dicht; en het leven heeft die geestelijke verwantschap niet duidelijker kunnen toonen, dan toen het Shelley bezielde tot het dichten van zijn tragedie *The Cenci*, nadat hij pas zijn *Prometheus* voltooid had.

The Cenci is een sensatie tragedie evenals *Caleb Williams* een sensatie roman is; zij volgt den *Prometheus* op den voet, evenals Godwin's roman zijn *Political Justice* opvolgt. Men zou niet denken, dat iemand de bovenmenschelijke liefde van Prometheus en Asia kon bezingen, om dan over te gaan tot het beschrijven van den ontmenschten hartstocht van den ouden Cenci voor zijn dochter Beatrice. Het is toch zoo, het geval van William Godwin herhaalt zich; en die tegenstelling tusschen twee werken, die in tijd zoo na bij elkander liggen, terwijl ze in aard ver uiteengaan, bewijst dat ook Shelley niet bij machte was, zijn persoonlijkheid geheel in één gedicht te leggen. Er is een fout in zijn talent. Er is onwezenlijkheid in.

Hij weet het, Shelley, evenals Godwin het wist, zijn werk is niet in harmonie met zijn wereld en zijn tijd. Hij kon tijd en wereld ontvluchten, maar ze zijn hem op het spoor. Bij den uitgang van dat eenzame hoekje, hoog verborgen op de bouwvallen der Thermen van Caracalla, wachten ze hem op. Laat hij zich opwinden in zijn afgescheidenheid, hij kan daarom toch geen ketenen der tyrannie verbreken. Hij wil een burcht bouwen, en hij kan niet meer dan een festoen van woekerplanten slingeren om de kroonlijst van een ruïne. Zijn geest dringt hem tot grooter werk, maar noch zijn stem, noch zijn hand reiken ver genoeg. De Schoonheid der Idee staat nog voor zijn verbeelding als een bruid, met die bruid vereenigd

zal hij de wereld herscheppen. Faust en Helena, als in het gedicht van onze eeuw, zullen te zamen het rijk der waarheid en liefde stichten, - maar Helena lost zich op in een wolk en Faust blijft achter in een onttooverde eenzaamheid.

Zoo was het met Shelley. O, moedeloos rees zijn verzuchting, en loom fladderde zijn fantasie, wanneer hij zich na zijn pogen teruggestooten zag in de werkelijkheid, wanneer hij gevoelde, hoe de geest van den tijd, van zijn tijd, de vlucht zijner ideeën onderschepte.

> I fall upon the thorns of life! I bleed!

'O, wilde westenwind jaag mijn doode gedachten over de aarde als dorre blâren, om nieuw leven te bereiden. Want o wind, zoo de winter naakt, kan Lente dan wel achterblijven?' In haar moedeloosheid over het heden, in haar roepen naar de toekomst, is deze klacht grooter dan de weidsche tragedie. Hier *spreekt* Prometheus, neen, meer dan Prometheus, hier -in de ode aan den westenwind, een herfstontboezeming in Florence, - spreekt een mensch.

Met het eind van den zomer ijlden zijn gedachten naar het vaderland.

'Kom naar Rome!' had hij in de lente aan zijn vriend geschreven. Tegen de nadering van den herfst meldde hij aan denzelfden vriend: 'Ik kan u niet zeggen hoe innig ik wensch in de buurt van Londen te leven. Wat zijn bergen en boomen en zelfs een eeuwig klare hemel in vergelijking met vrienden? Al wat ik in Italië zie - en uit mijn torenraam kijk ik op de pieken der Apennijnen, - is niets; het vervliegt tot rook voor mijn geest, wanneer ik aan de huiselijke landschapsbeelden denk, waarover, hoe klein ze ook op zichzelf mogen wezen, oude herinneringen hun kleur hebben gegoten. Hoe leeren we waardeeren, wat we verachtten, toen wij het voor oogen hadden. Uit wraak dat we ze hebben omgebracht, rijzen onze doode gedachten als spoken voor onzen geest en laten ons niet los.'

‘Intellectual Beauty.’

In Rome stierf kleine William Shelley. De ouders, maar vooral de moeder, trokken zich den dood van hun lieveling zeer aan. Mary Shelley zocht troost in de gemeenschap met het grootsch verleden, dat haar omringde. Welke smart, hoe diep ook, van den enkele zou niet zwijgen voor al de herinneringen, verbonden aan de Eeuwige stad. Maar de klacht woû zich niet laten terugdringen; Rome had zijn luister verloren. Zij ging langs de oevers van de Tiber, zij dwaalde op den Monte Pincio. Wat had die vreemde omgeving haar te zeggen?

De kleine familie had zich voor de zomerhitte teruggetrokken op een villa in de buurt van Livorno. Mary vond daar een hoekje voor haar overpeinzingen en dikwijls zat zij bij zonsondergang te turen naar de oranjetinten van het uitspansel; de ernstige cypres stak zijn hoofd op in den steilen hemel, het grijzig groen der olijven verzilverde zich bij het heengaande licht, en de citroenboomen doorgeurden de lucht met hun fijne, scherpe reuk. De avondster, opkomende in het westen, sprak haar van de geheimen van verre werelden, en zij voelde haar hart groot worden, om alle verdriet te kunnen dragen.

Zij had haar smart en haar raadsels, Mary. Percy, dien zij zoo oneindig liefhad, was niet meer voor haar, wat zij eenmaal gedacht had, dat hij voor haar zou wezen; en zij was voor hem te wijs geworden. Hij noemde haar zijn koele maan, hij noemde haar een vuur, dat onder de asch gloeide, hij, die aan warm licht en stralen behoefte had. Godwin, haar grooten, edelen vader, zag zij verlaten door de wereld, in verlegenheid zitten te midden van gebrek en schulden. Hij pruttelde, dat zijn kinderen ver weg waren, hij schold Percy voor ondankbaar, dat hij, de rijke zoon, zijn geestelijken vader niet steeds met groote geldsommen bijstond; de goede oude man, altijd gebukt onder zorg. En Lord Byron! die er pleizier in schiep zijn goddelijken geest te bezoedelen in den omgang met het uitschot eener stad als Venetië, - die Claire cynisch teruggestooten had! Claire zelf, de comeet, zooals Shelley haar gedoopt had, die zich altijd tusschen haar en haar geliefden instelde, bewondering en liefde vragend van iedereen, *first lady*, in het huishoudentje van drieën!

Ach, Mary kon alles vergeven. Onder de betoovering van den avondstond vulde zich haar hart met menschelijke liefde tot voor het booze toe. Luister! Daar nadert uit de vallende duisternis muziek tot haar ooren; het zijn stemmen, die in choor een volkslied zingen, en onder den indruk van dien zang begon Mary zenuwachtig te snikken als een kind. En niemand bij haar, dien zij haar aandoening kon zeggen! Het hart moest gaan mokken over zijn eigen gevoel. Bedroefd zag zij op naar de sterren en uitte stil voor zich de klacht van haar leed.

‘Moet ik dan gaan vergeten lief te hebben!’

Maar zij was de dochter van William Godwin: zij zou tegen haar verdriet kampen en - zij zou zien, dat het voortdurend moeten overwinnen van grieven eerst recht het middel is om het leven voor zich onaangenaam te maken - en voor anderen.

Sinds het begin van 1820 leefde Shelley bijna regelmatig in Pisa. Een doode stad, waar een zekere doode gezelligheid heerschte, voordat Lord Byron, ongeveer een paar jaar later, er zich kwam vestigen en zijn verschijning opschudding verwekte. Dat vleugje omgang met de wereld bracht toch eenige afleiding voor Mary's neêrslachtigheid en Shelley kwam er door in aanraking met een element, dat hij tot nu toe vermeden had. Hij kende de natuur van Italië, hij had den geest der Italiaansche natuur in zich opgenomen, de menschen van Italië echter kende hij nog niet. Het zou zijn laatste typische ervaring zijn.

Bijster interessant waren die menschen op 't eerste oog niet. Het zijn de conventioneele Italianen met glinsterende oogen en donker uitzicht; zeer mager, zeer geleerd, zeer handig en zeer geestig; een vereeniging in een enkelen persoon van den professor, den diplomaat, den spion en den koopman in antiquiteiten. ‘Den duivel’, noemden de Shelley's een hunner bezoekers.

‘Il diavolo’ zeide eens tegen Shelley: ‘Gij spreekt over schoonheid, ik zal u laten zien, wat volmaakte schoonheid is.’

Een afspraak werd gemaakt en de ‘professore’ begeleidde den dichter naar een klooster in een afgelegen voorstad van Pisa, waar Emilia Viviani, een dochter van een aanzienlijk geslacht, haar opvoeding voltooide, in afwachting van haar huwelijk. ‘Arm schepseltje’, zeide de professore, een raadsman van haar familie, ‘zij kwijnt weg als een vogel in zijn kooi. Zij is voor liefde geschapen en zit daar achter tralies, trillende van koû,

in dubbelen zin; want, zoudt ge het gelooven? zoo streng is de regel van het klooster, dat in dezen wintertijd (het was December) de pensionnaires niet anders hebben om zich aan te warmen dan ieder een test met gloeiende asch.'

Toen zij de spreekkamer van het convent van St. Anna waren binnengetreden, kwam er een meisje op hen toe, dat waarlijk tot model voor een Muze had kunnen strekken. Het zwarte haar, eenvoudig opgebonden, liet den feilloozen omtrek van gelaat en hals uitkomen. Voorhoofd en neus vormden de klassieke lijn, en het marmer van haar wang voltooide de overeenkomst met een buste uit het groote tijdperk der Grieksche kunst. Maar haar oogen gaven leven aan haar verschijning door hun weelderigen gloed, nu donker, als haar gedachten ver waren, dan lichtende bij een plotselinge aandoening, steeds veranderlijk als het water van de diepe zee onder het schijnsel der zon.

De Shelley's waren opgetogen over hun nieuwe kennis; haar toestand boezemde hun medelijden in, haar schoonheid, haar gaven (want zij was dichteres) wekten hun bewondering. Claire was in verrukking en Percy was tot in 't hart getroffen, alleen Mary hield zich een weinig achteraf. 'Het kind van genie en gevoel, een wezen vol kracht en vuur, maar verduisterd door leed, maar worstelend tegen haar ketenen,' zoo beschreef Shelley haar. Hij vond in haar weder, wat hem in de zuidelijke natuur bekoorde: zij wist zich te geven. Gevoelens, beelden en gedachten welden bij haar op, en voegden zich van zelf in de vormen dier gepassioneerd grootsche taal, zooals een Italiaan ze weet te spreken; en ze gaf zich, haar geest en haar liefde eenvoudig, als een bron het eeuwig opborrelende water.

Het was terstond 'broeder' en 'zuster' tusschen Shelley en Emilia, en het klom weldra tot 'bruigom' en 'bruid.' 'Als een bloem in den morgenstond sta ik daar, gedrenkt met verschen dauw, geen bij kwam nog mijn honig rooven,' schreef zij aan Shelley. 'Gij alleen zijt mijn bij geweest, aangebeden bruîgom, adorato sposo.'

Zij was een zonnekind, en zij werd Shelley's zon.

Wat voorheen zijn geest als een gesluierd visioen had voorgezweefd, openbaarde zich eensklaps voor zijn oog. De schoonheid der dingen stond belichaamd voor hem, levend met het eigen vochtig warme leven der aarde, maar door haar wezen hem de hoogere wereld der ideeën ontsluitend: haar lichaamsschoon

voor hem slechts een afschaduwing dier hoogste schoonheid, welke de vorm der scheppende liefde is, evenals Emilia's lot op aarde in de kloostergevangenis een schaduw was op het leven, dat haar toekwam.

Want Shelley's ongeduldige aard vergunde hem niet bij de aardsche verschijning stil te staan, hij moest haar omzetten tot een gevoel. Toen hij Emilia in de sombere spreekkamer van het klooster voor de eerste maal zag, dacht hij er dadelijk aan den gevangen vogel van zijn tralies te bevrijden; zoo wilde ook zijn geest de ziel der schoonheid uit haar boeien loswikkelen, om met die ziel één te kunnen worden.

Jaren geleden had Shelley *Alastro, of de geest der eenzaamheid* gedicht, het lied van den dichter, die op eenzame paden het onbekende ideaal najaagt; thans, in de dagen van zijn enthousiasme voor Emilia Viviani, uitte hij zijn nieuwe geesteservaring in het gedicht *Epipsychidion*, d.i. *Genius*, en om er een ondertitel aan toe te voegen, *de geest der liefde*.

Epipsychidion is geen gedicht, het is een reeks gedichten, of liever nog, het zijn opvolgende gedachtengolven, die uit een duistere zee van passie rijzen. En ze vertellen ons van het volmaakte beeld van jeugd en schoonheid; en van liefde, sterker dan de dood, die uit alle banden kan bevrijden; van liefde, machtiger dan het leven, die aardsche schoonheid kan herscheppen tot de bezieling van het heelal; van liefde, die meer dan menschelijke liefde is, omdat zij, opstijgend tot de bron der liefde, het beginsel der liefde heeft erkend.

> Uw wijsheid spreekt in mij en zegt me: Durf, -
> De klip, waarop de besten zijn gestrand,
> Maak haar tot baken.

En de gedachte troonend op den hoogsten zetel, ontsluiert het geheim der liefde; zij spreekt: Liefde is niet als goud of slijk; goud en slijk verminderen wanneer men er afneemt, liefde daarentegen groeit in kracht en klaarheid wanneer men haar verdeelt. Dit is het onderscheid tusschen het lage en het edele, tusschen kwaad en goed, dat men het eene kan verkleinen, totdat het weggeteerd is, terwijl van het goede, hoe meer het verdeeld wordt, hoe meer ieder deel het geheel overtreft. En niemand weet, hoeveel geluk er opgespaard ligt,

zoolang er nog een is, die zijn deel niet ontvangen heeft.

Zoo ziet de dichter de veelheid uit de eenheid voortvloeien, en de idee der schoonheid krachtiger en klaarder worden, hoe meer ze zich in de schepping voortplant.

De beteekenis van zijn eigen leven, met zijn verbrokkeld streven, met zijn gaan van den een tot den ander, gaat hem op. De liefde, die hij de eene gegeven heeft, is niet ontnomen aan de andere, het zijn allen deelen van die liefde, die sterker wordt, hoe meer ze zich verdeelt.

O, mocht hij één worden met die ware liefde!

En de gedachtengolven gaan opwaarts en opwaarts, zij haken naar vereeniging met de volstrekte schoonheid en de volstrekte liefde, zij dringen zich aan haar hart, zij schijnen het onmogelijke te zullen bereiken, - maar zij storten neêr uit de hoogte en trillend verliezen zij zich.

Dus heeft Shelley in een oogenblik van verrukking ‘Intellectual Beauty’ in haar wezen aanschouwd. Die aanblik kon hem niet tot Prometheus maken, hij kon hem geen tooverkracht schenken, waarmede hij de wereld van tyrannie zou bevrijden, maar zij kon hem iets grooters geven: de macht om zichzelf te bevrijden, en daardoor, en alleen daardoor, ook de macht om, anderen vrij te maken. Want had hij niet ingezien, - ten minste voor een oogenblik, - dat de last van schuld, van onstandvastigheid, van onmogelijkheid, die op zijn leven in de wereld drukte, volgens het plan der Liefde, krachtens het beginsel in zijn hart, een versterking en ontwikkeling van het menschzijn beduidde?

Hij had een blik in dat mysterie van het levende plan der schepping gewaagd en hij was teruggedeinsd. Het zeker bezit van ‘de waarheid’, van een waarheid, was voor hem niet weggelegd.

Hij is en blijft een ‘afgescheidene’, geen school, geen kerk, geen stelsel houdt hem gevangen; maar hij heeft in zijn eenzaamheid een tikje van louter goddelijk licht opgevangen. Ook kan hij zijn gewaarwording niet voluit zeggen; hij spreekt als een ingewijde, alleen voor zich zelf geheel verstaanbaar; - maar is dat niet voldoende?

En die blijde overtuiging van samen te gaan met de Hoogste Idée, hoe ver ze zich ook soms aan zijn nadering mocht onttrekken, geeft hun unieken glans aan de kleine liederen, welke Shelley in deze laatste levensdagen dichtte. Hetzij ze opstijgen

in het hemelruim, hetzij ze neêrfladderen naar de aarde, altijd komt daar een moment, waar een goddelijke straal hun vleugels verlicht; het is slechts een enkele flikkering als van het licht op de wieken van een vogel, dat met den wiekslag zelf verdwijnt; het is geluk in onrust; maar het is het hoogste: beweging, leven.

Zijn volle kracht ontvangt dat voorbijschietende leven eerst door zijn samenhang met het aardsche leven, het wijde, vergeefsche streven van den levenden dichter. Het behoort daarbij als de wegstuivende bloesem tot het leven van den boom. De gedichten zijn maar fragmenten, - fragmenten van een aardsch gedicht, het leven van den dichter; fragmenten van een hoogeren zang, de poezie van de Schoonheid der Idee.

Want het koninkrijk der poezie, evenals het koninkrijk van het geloof, is niet van deze aarde.

Voorteekenen.

De wereld begreep den dichter niet.

‘Mijn grootste geluk’, zeide Shelley tot zijn vrouw, Zou wezen om alle samenzijn met menschen geheel op te geven. Ik zou me met u en ons kind willen terugtrekken op een eenzaam eiland in de zee, en daar een boot bouwen en de poorten der wereld voor onze afzondering toesluiten. Ik zou geen tijdschriften willen lezen en met schrijvers praten. Vertrouwde ik mijn verbeelding, dan zou zij mij zeggen, dat er een of twee uitverkorenen zijn behalve u, met wie ik zou verlangen samen te leven. Maar daarna zou ik niet willen luisteren - waar twee of drie samen vergaderd zijn, daar is de duivel in hun midden. En goede ingevingen, veel meer dan kwade, liefde veel meer dan haat, behalve voor zoover gij er het voorwerp van waart, zijn voor mij de bron van allerlei kwelling geweest.

Het leek er vooreerst niet na, dat Shelley's wensch vervuld zou worden. Lord Byron vestigde zich in Pisa, en de vroegere betrekkingen werden weder aangeknoopt; nieuwe vrienden sloegen hun verblijf in de stille stad op met het bepaalde doel om in Shelley's nabijheid te leven: de vroolijke Ned Williams, zijn vrouw Jane, mooi en stil en een weinig sentimenteel, de flinke Edward Trelawny; oude vrienden uit Engeland, zooals de Hunts,

maakten het plan, om naar Italië over te komen. Een kleine gemeente van eensgezinden scheen zich in Pisa te zullen vormen.

Op den duur kon Shelley het gezelschap van veel menschen echter niet verdragen. Voor de Williamses maakte hij een uitzondering; zij behoorden - op dit oogenblik - tot de een of twee uitverkorenen, waarmede men door het leven kon gaan. Edward Williams, die zeeman was geweest, vergezelde Shelley op zijn boottochten en hij had de eigenschap van nooit te veel te zijn. Jane Williams had een lieve stem en zong bij de harp, zij, met haar rustige, vriendelijke manieren, met haar stil mooi gezicht, met haar smaak voor muziek, had zijn hart gewonnen. Maar Lord Byron was te veel voor hem.

Shelley koesterde voor Byron's genie nog de oude vereering, hij zag zonder het minste gevoel van jaloerschheid, hoe zijn gaven rijper, krachtiger, veelzijdiger werden; hij leerde door zijn voorbeeld, wat er aan zijn eigen talent ontbrak, kracht en humor en wezenlijkheid. Doch Byron's wereldsche zin, Byron's cynisme en menschenverachting stonden hem tegen; hij kon niet tegen hem op, hij was van een ander geslacht dan de kring, waarin Lord Byron zich bewoog.

Hij moest eens uitbreken; al wilde hij Pisa niet voor goed vaarwel zeggen, een tijdlang moest men ten minste alleen kunnen zijn; en in het begin van 1822 vond hij in een eenzame streek aan de kust der Middellandsche zee een woning, die hem en zijn gezin en de Williamses en Claire, als zij wilde overkomen, kon herbergen.

Het was de Casa Magni in de nabijheid van Spezzia. Het huis, uit den grond opgebouwd, bestond slechts uit een bewoonbare verdieping, met een groote eetkamer, waar verschillende kleine slaapkamers op uitkwamen. Het was vlak aan zee gebouwd; het terras stond loodrecht op het water en de golven sloegen hun schuim over den rand; men kon zich verbeelden aan boord van een schip te wezen.

Die verbeelding was echter voor Shelley niet genoeg. Hij werd de eigenaar van een boot, die Ariel gedoopt werd; daarmede kon hij langs de kust varen en zee bouwen. Trelawny had het hoofd geschud, toen hij den vorm van het scheepje zag, maar Williams verklaarde, dat hij er zich best aan toevertrouwde en Williams was zeeman geweest; daarenboven....

De maanden, welke men in Casa Magni doorbracht, behoor-

den niet tot de gelukkigen. Claire verloor haar kind, Byron's dochter, Allegra; dat verlies heeft zij haar heele, lange leven (zij is eerst in 1879 gestorven) niet kunnen verzetten, toen maakte het haar wanhopig. Mary werd ziek en werd neêrslachtig in de wilde eenzaamheid, onder de ruwe bevolking van zeeschuimers, die haar angstig maakten. Zij gevoegde zich verlaten, ook door haar echtgenoot, wiens zielebruid Jane Williams was, en zij werd jaloersch en bitter. Shelley werd wederom door de groote onrust bevangen, hij dacht zich miskend, hij voelde zich vernederd onder Mary's verwijten; zijn verdriet scheen hem tot een crisis te dringen, die zijn onstuimigen geest, wie weet waarheen! zou voeren.

Hij haakte naar den dood, het verre land wenkte hem. En voor dat vreemde gemoed, dat, ondanks zijn ongeloof, de wortels diep had in de oudste, grootste overtuiging van het godsdienstig bewustzijn der menschheid - voor dat mysterieuse hart met zijn mysterieuse wereld kwam het beeld van den dood te staan als een teeken van verzoening, verzoening voor zich zelf, verzoening voor anderen. Alsof hij met zijn heengaan een weinig van de schuld der aarde met zich zou nemen. - De dood, een stil geestelijk martelaarschap, getuigenis van zijn zending op aarde, toegang tot de sfeer van het ideale schoon.

Doch voordat het onvermijdelijke geschiedt, laat ons nog eenmaal die menschen, als menschen, bijeenzien in de Casa Magni.

Edward Trelawny is de verteller.

Er was bezoek aangekondigd op Casa Magni, er zou een diner plaats hebben. Mary had een afleiding voor haar droefgeestigheid door de zorg voor haar toilet en voor het eten. Shelley, die nooit op zijn tijd was, had moeten beloven, voor ditmaal ‘op z'n tijd’ aan tafel te verschijnen, en gekleed, zooals het paste, om gasten te ontvangen.

De gasten kwamen, maar Shelley vertoonde zich niet; men zette zich neer aan tafel, zonder hem en men geraakte in diep gesprek, er werd geëstheticeerd.

Een van de gasten zeide, dat Shelley de dichter was van het gemoed en dat hij de dichters van den dag verre overtrof in diepte en subtiliteit van gedachte.

‘Een ander merkte op, dat het genie loutert wat het aanraakt: de naakte standbeelden der Grieken zijn zedig, de gedrapeerde beelden der modernen zijn het niet. Het gesprek

werd hier afgebroken door een geraas van vallend glas en aardewerk, en een luide gil van een der dames deed aller oogen naar een plek in de kamer staren. Ontsteld door den aanblik, wendden de dames dadelijk hun oog af, en bij gebrek aan waaiers hielden zij hun handen in stomme vertwijfeling omhoog.

Was het een spook geweest, hij zou in een lijkwâ gekomen zijn, want dat zijn beschaafde geesten, maar het gezelschap zag zich tegenover een verschijning, zooals onze kuische en beschaafde eeuw haar zelfs niet in 't marmer verdraagt - tegenover onzen dichter, gewasschen, ja, want hij kwam zoo pas uit de zee, maar niet in soirée costuum, maar als Adam vóor den val. Hij was bezig stil langs den wand der eetkamer naar zijn slaapvertrek te sluipen, en hij zou denkelijk niet zijn opgemerkt, - want de Italiaansche dienstmeid met haar ingeschapen tact had gezorgd naast hem te wandelen en hem voor het gezicht der gasten te beschutten, - toen de beschaafde dame door haar uitroep de aandacht op de poëtische licentie van den dichter vestigde.

De argelooze bard, verdrietig, dat hij door zijn onwillekeurige zonde tegen de etiquette stoornis had teweeg gebracht, rekende zich verplicht een verklaring te geven, daarom ging hij naast de klaagster (Jane Williams) staan en, zooals het in de romans heet, zijn gestalte in haar volle hoogte en kracht doende uitkomen, begon hij:

“Hoe kan ik 't helpen? Ik moet naar mijn kamer om kleêren, omdat de mijnen in 't water gevallen zijn, en de weg gaat niet anders dan door dezen salon. Op dit uur van den dag heb ik deze plaats altijd leêg gevonden. Ik heb mijn baduur niet veranderd, maar gij hebt het etensuur verzet.”

Zoo hadden de gasten de beschaafde dame niet alleen te danken voor den aanblik van den dichter in zijn rol als meerman, maar nog daarbij voor een redevoering.

Hij was maar enkele minuten in zijn slaapkamer, en men zag hem een oogenblik later weder door de kamer haasten, om zijn natte kleêren op te gaan visschen. Toen hij terugkwam, hield hij triomfant een boek in zijn handen en zeide:

“Zie welk een schat ik nog gelukkig machtig heb kunnen worden, toen hij op het punt was buiten mijn bereik te drijven, mijn Aeschylus.”

Daarop nam hij zijn plaats aan tafel in, onbewust, dat hij iemand gehinderd had.'

Zoo kijkt de zon, voordat het onweer opkomt, nog wel eens voor een oogenblik door de wolken heen.

Die wolken trokken nu om Casa Magni samen, vreemde schaduwen, onheilspellende teekenen.

Shelley had visioenen in den nacht en zijn grillige nachtwandelingen door het huis verschrikten de bewoners in hun slaap; tegen den avond werd hij angstig. Toen hij op een avond in Mei, na het theedrinken, over het terras heen en weer wandelde met Ned Williams, greep hij hem plotseling bij den arm en staarde onafgebroken op de door maneschijn verlichte golven. 'Daar is het weer - daar!' riep hij tot den vriend, die zich bezorgd maakte. Hij zag een naakt kind (Allegra) uit de zee oprijzen en hem toelachen, terwijl het van pret in de handen klapte. Het kostte hem moeite die verschijning te verdrijven.

Later had hij op het terras een ontmoeting met zichzelven; het gezicht in een mantel gehuld, kwam een persoon op hem toe, die den mantel terugslaande, hem zijn eigen gelaat toonde en hem toeriep: 'Zijt ge het eens, legt ge er u bij neêr?'

Ook anderen zagen hem. Jane Williams zag hem midden op den dag tweemalen het raam voorbijgaan, steeds denzelfden kant op. 'Shelley!' riep ze verwonderd. 'Wat wilt ge?' vroeg haar Trelawny, die in de kamer was. 'Ge weet toch wel, dat Shelley al lang geleden is uitgegaan en nog niet is teruggekomen.'

Ook op andere tijden werd hij gezien, terwijl het later bleek, dat hij ver weg was geweest.

In 't begin van Juli ging Shelley met Williams over zee naar Livorno, om de Hunts te begroeten die in Italië waren aangekomen. Mary was zeer zenuwachtig, toen hij afscheid nam, booze voorgevoelens bekropen haar, zij riep hem tot driemaal terug, zij bezwoer hem haar niet lang alleen te laten. 'Ik blijf hier niet,' zeide zij hem, 'wanneer het mij te lang duurt, ga ik met het kind naar Pisa,' en zij barstte in tranen uit.

De zeetocht was voorspoedig, het scheepje hield zich goed, in weinige uren was Livorno bereikt. Zij bleven daar slechts weinige dagen. Williams had geen rust, voordat de terugtocht was aanvaard, en het was reeds laat op den dag geworden,

toen zij den 8en Juli gereed waren voor de huisreis. Trelawny, die hen naar de haven vergezelde, waarschuwde voor slecht weer. ‘Wat doet het er toe,’ zeide Williams, ‘vóór den avond zijn wij toch thuis.’

Trelawny bleef hen naoogen. ‘Ze hadden om 3 uur 's morgens moeten uitzeilen, in plaats van 3 uur 's middags,’ zeide een matroos. ‘Kijk eens naar die zwarte lijnen aan de lucht en het vuile goed dat er over uithangt, kijk eens naar den damp op 't water, de duivel brouwt iets in zijn ketel. We zullen de poppen aan 't dansen zien.’

Een ander van Shelley's vrienden was op den vuurtoren gegaan om het scheepje zoolang mogelijk te kunnen volgen. Het was drukkend heet, de zee had een loodkleur, er lag vette schuim op het water. Enkele droppels kwamen neer, groote zware droppels, ze sloegen tegen den spiegel aan als hagelsteenen; de windstoot kon het loome water niet in beweging brengen. Daar balde zich de hemel, een stormvlaag zette op; van den vuurtoren kon men nog zien, hoe op Shelley's scheepje het topzeil werd ingenomen; dadelijk daarop werd de boot aan het gezicht onttrokken door den nevel en de furie van den storm. En ze werd niet meer gezien.

BYVANCK.

De maan in nood. *Eene mythologische studie*.

De wetenschappelijke verklaring van mythen is van jonge dagteekening. Wist men het niet van elders, het zou reeds blijken uit het verschil van meening, dat er bij de beoefenaars van dergelijke studiën bestaat aangaande de juiste methode van onderzoek en betoog. Bij oude takken van wetenschap, die de ervaring van vele geslachten van geleerden zich hebben ten nutte gemaakt, is men het vrij wel eens omtrent de beginselen, waarvan men dient uit te gaan, de wegen en middelen van onderzoek, den aard en het gewicht der bewijsgronden. De jonge godsdienstwetenschap, met name de behandeling der mythologie is het stadium van onzekerheid omtrent de methoden nog niet te boven. Wanneer wij, zooals billijk is - met terzijdestelling der vroegere, louter op willekeur of vooropgezette meeningen berustende, fantastische uitleggingen - ons bepalen tot datgene wat hier gepraesteerd is, sinds aan den eenen kant de taalstudie, anderzijds de ethnologie die vraagstukken binnen het gebied van haar onderzoek hebben getrokken, dan treft den onbevangen beoordeelaar niet slechts de verscheidenheid der antwoorden, die op de oude raadsels der mythologie gegeven worden, maar ook en in niet mindere mate die van de wegen, langs welke men tot die oplossingen tracht te geraken. De voornaamste richtingen, die zich hier deden gelden, heeft indertijd in dit tijdschrift eene bevoegde hand geschetst en in hare onderlinge verhouding in het licht gesteld.[1)]

1) Zie *De Gids* 1885, blz. 213 vlgg. ‘Mythologie en Folklore’ door Prof. P.D. Chantepie de la Saussaye.

Zij ontstonden als van zelf. Zij werden in het leven geroepen door het verschil van uitgangspunt, van waar men tot eene wetenschappelijke analyse van mythen gekomen was.

In tijd het eerst waren de vergelijkende linguisten, mannen als Kuhn, Benfey, Max Müller, Bréal, aan het werk getogen. Een dubbele prikkel dreef hen. Ten eerste had men van eenige overoude godenamen stellige verwantschap ontdekt bij verschillende groepen van denzelfden taalstam, en, wat meer zegt, meer dan eens was gebleken dat wat hier godenaam was, daar als appellativum dienst deed. Draagt niet de Romeinsche Jupiter, de Grieksche Zeus, de Wedische Dyaush pitâ in den grond der zaak denzelfden naam? Is niet de Indische god Waruna één met den Griekschen *ουρανός*, en is de Grieksche helhond Kerberos niet in Indië vertegenwoordigd door het appell. *çarwarî* (nacht)? In de tweede plaats waren de bundels liederen en spreuken der Wedas door den druk voor een ieder toegankelijk gemaakt. Hier had men de oudste bereikbare documenten van het godsdienstig leven van eenig Indogermaansch volk, en in die ruim vloeiende bronnen vindt men de meest onmiskenbare bewijzen van natuurdienst en vergoding van elementen. Van daar dat bij menig beoefenaar der vergelijkende studie van de Indogermaansche talen de lust opkwam om in die richting verder te zoeken, en dat hij trachtte den oorsprong en het wezen van mythen met behulp zoowel van de etymologie als van de feitelijke gegevens die de Wedische litteratuur verschaft, te verklaren.

Een geheel andere weg werd ingeslagen door de ethnologen. Hunne studiën leerden hen, dat allerlei gebruiken, gewoonten, instellingen, religieuse denkbeelden en opvattingen, waaronder zeer eigenaardige en zeer bijzondere, bij de meest verschillende en uiteenliggende volkstammen worden teruggevonden. En niet slechts geldt dit voor de zoogenaamde ‘wilde’ volken, met de beoefening van wier leven en denken de ethnologen zich bij voorkeur bezig houden - waarom Max Müller hen ergens niet zonder eenige spotternij ‘agriologisten’ noemt -, maar eene soortgelijke overeenkomst vertoont zich niet zelden ook bij het vergelijken der ‘coutumes’ en ‘croyances’ van zoogenaamd beschaafde volken met die der wilden, en dat in gevallen, waar er geen sprake kan wezen dat de eene partij hare godsdienstige begrippen en de met deze in verband staande gebruiken van

de andere zou hebben overgenomen. De Romeinen beschouwden alle *res fulguritae*, d.i. alles wat door den bliksem getroffen was, als door de godheid in bezit genomen en derhalve niet bestemd voor menschelijk gebruik. Daarom mocht het gat, dat de bliksem in den grond had geslagen, niet gedicht worden, maar bleef open en werd door eene omheining afgezonderd gehouden; de getroffen boomen werden na een zeker reinigingsoffer verwijderd; de lijken van hen die door het hemelvuur gedood waren anders dan gewoonlijk behandeld. Een dergelijke heilige schroom voor hetgeen met den bliksem in aanraking is geweest, is insgelijks waargenomen bij sommige Indiaansche stammen, bij Hottentotten en Kaffers. Bekend is de hooge vereering, waarin bij de Hindoes de koe staat, hare onschendbaarheid, hare heiligheid, de heilzame en reinigende invloed, toegeschreven aan hare producten. Bij de Iraniërs ziet men in de urine van het rund een zeer werkzaam middel om bij reinigingsplechtigheden aan te wenden. Welnu, een soortgelijke eerbied voor het rund en vergoding van dat dier bestaat ook bij allerlei negerstammen in Oost-Afrika. Bij de Zanbaris en de Sjilloeks aan den Witten Nijl beschouwt men die dieren als hoogere, zegen aanbrengende wezens; hen te dooden is zonde; niet slechts hun melk, maar ook hunne urine is heilzaam.

Uitgaande van soortgelijke gegevens kwamen de ethnologen tot de leer, dat de kennis die men heeft opgedaan en nog opdoet van zeden, gebruiken en godsdienstige begrippen der zoogenaamde ‘wilde’ volken, den grondslag behoort te vormen voor elk degelijk onderzoek naar de oudste religiën en mythen, godsdienstige gebruiken en ritueel, waarvan men het bestaan door de historie kent. De verschillende trappen van ontwikkeling, waarop de onbeschaafde natuurvolken nog in onze dagen staan, zijn op ééne lijn te stellen met de vroegere stadiën der ontwikkelingsgeschiedenis van de beschaafde natiën van onzen tijd. In dien zin dan streefden de ethnologen naar mythenverklaring.

Wel beschouwd zijn die twee richtingen niet tegenstrijdig, al voeren zij tot verschillende methoden. Veeleer vullen zij elkander aan. Zij zijn ook niet de eenige. Van groot belang tot het verstaan van religieuse gebruiken en mythologische verhalen is immers ook het vervolgen van hunne lotgevallen langs historischen weg en van hun verspreidingsgebied. Ook met hetgeen de folklore aan materiaal bijbrengt, dient rekening

te worden gehouden. Een bepaald antagonisme, zooals de geschriften van de ultra's in de twee kampen wel eens op den voorgrond doen treden, behoeft er evenmin te bestaan, als b.v. tusschen de taalwetenschap en de eigenlijk gezegde philologie. Vooral niet, wanneer over en weer gestreefd wordt naar nauwkeurigheid bij de waarneming en naar strengheid van bewijsvoering, die in de eerste geestdrift, waarmede die jonge wetenschappen aan het werk togen, vrij wat te wenschen overlieten, maar die hier even onmisbaar zijn als op elk ander gebied van wetenschap en thans minder moeielijk te bereiken dan vroeger, nu zoowel de linguistiek als de ethnologie aan hare beoefenaars hoogere eischen mag stellen. Toen Wilken in zijn schoone studie over de Simsonsage door het vergelijken van voorstellingen van wilde volkstammen eene verklaring gaf, hoe het kwam dat in de lokken van dien held zijne kracht school, kwam hij daardoor nog niet in strijd met die semitisten, die op taalkundige en andere gronden in dien Simson met zijne bovenmenschelijke kracht een zonneheros zien.

In de volgende bladzijden wil ik beproeven in een concreet en betrekkelijk eenvoudig geval het goed recht van beide methoden aan te wijzen.

I.

De 19de Augustus van het jaar 14 was een dag van rouw voor den populus Romanus en de talrijke volken en staten, die aan de heerschappij van den populus Romanus middellijk of onmiddellijk onderworpen waren. De buitengewone man, die toen op hoogen leeftijd, omringd door de zijnen, kalm en vredig in de kleine stad Nola in hetzelfde vertrek, waar ook zijn vader Octavius overleden was, den geest gaf, had inderdaad aanspraak op den dank van het groote volk aan welks hoofd hij had gestaan. Met recht wordt de regeering van Caesar Octavianus, den eersten Augustus, als een gulden tijd in de jaarboeken der Romeinsche historie gevierd. Ook de tijdgenoot beschouwde haar aldus. Het was meer dan bloote vleierij of zucht om de weduwe en stiefzoon van den ontslapen keizer aangenaam te wezen, dat in den senaat het voorstel werd gedaan om het gansche tijdvak verloopen tusschen den geboortedag en den sterfdag van Octavianus Augustus den officieelen naam te geven van

saeculum augustum ‘het heilige en doorluchtige tijdvak’. Immers, aan de twisten, partijschappen en vreeselijke burgeroorlogen, die in de laatste eeuw van het bestaan van het gemeenebest Italië en de provinciën hadden geteisterd, ja meer dan eens den staat met ondergang bedreigd, was een einde gemaakt. Bij de burgers was de oude haat en tweespalt verdwenen. De provinciën herademden van de grenzelooze verdrukking der schraapzuchtige en gewetenlooze stadhouders, wier eischen geklommen waren naarmate het centrale gezag te Rome zwakker of onzekerder was geworden. Handel en landbouw leefden op; na jarenlangen druk en nood had de wereld eindelijk vrede. En die rust, die eendracht, die welvaart had het imperium Romanum zeer zeker te danken aan het zeldzame staatsmanstalent en de wijsheid van dien neef en aangenomen zoon van den grooten C. Julius Caesar, die op zeer jeugdigen leeftijd onder zeer ongunstige omstandigheden het roer van staat had weten in handen te krijgen, en eenmaal in het bezit van de hoogste macht zich daarin niet alleen langer dan eene halve eeuw tot aan zijn dood heeft gehandhaafd, maar reeds in betrekkelijk korten tijd zijne mededingers en aanvankelijk zijne deelgenooten in de opperheerschappij wist ten val te brengen. Met beleid en van lieverlede heeft hij de staatsinrichting veranderd en eene nieuwe orde van zaken gevestigd, die duurzaam is gebleken. Zonder de eerbiedwaardige instellingen van de glorierijke republiek op te heffen, verstond hij de kunst om ze gaandeweg zooveel mogelijk van alle macht te berooven en die over te brengen op ambtenaren, uitsluitend en rechtstreeks van hem afhankelijk. Zoo bleef in naam de libera respublica bestaan, metterdaad berustte alle gezag bij den eerstaanwezenden burger, den princeps.

Eene der schaduwzijden van dien nieuwen toestand was deze, dat de regeering voortaan den steun van een staand leger niet ontberen kon, van eene strijdmacht, die grootendeels diende om de lange grenslijn van het Romeinsche gebied te bewaken, ten deele ook als keizerlijke lijfwacht, als cohortes praetoriae den persoon van den princeps omgaf, maar die zich harer macht en belangrijkheid spoedig genoeg bewust is geworden. Reeds bij den dood van Augustus zien wij als het ware een voorspel van hetgeen later bij troonswisseling zoo dikwijls plaats vond, inmenging van het leger in de keuze van den nieuwen meester. Al dadelijk maakten de twee grootste heir-

scharen die Rome toen bezat, acht legioenen aan den Rijn, waar men de Germanen had af te weren, en drie die aan den Donau stonden, gebruik van des keizers afsterven om van zijn opvolger voordeelen voor zich te bedingen of, zoo hun die niet verleend werden, hem de gehoorzaamheid te weigeren. Hoe de in Romeinsch Germanië staande legioenen aan Tiberius' broederszoon en aangenomen kind Germanicus trouw wilden zweren, en hoe standvastig Germanicus die gevaarlijke verheffing weigerde, getrouw aan zijn plicht en aan de laatste beschikkingen van Augustus, is door het beroemde schilderachtige verhaal van Tacitus overbekend. In Pannonië, het Donaugewest, kwam het wel niet tot het uitroepen van een tegenkeizer, maar ook daar was eene volslagen muiterij uitgebroken. Men eischte vermindering van diensttijd, verhooging van soldij, verbetering ten opzichte van de zoogenaamde praemia militiae, de belooning, waarop na volbrachten diensttijd de eervol ontslagen krijgsman aanspraak had. Noch het gezag van den bevelhebber Blaesus, noch de komst van Drusus, den zoon van Tiberius, die in opdracht zijns vaders vergezeld van getrouwe cohorten uit 's keizers lijfwacht gezonden was om de rebellen tot rede te brengen, waren bij machte het verzet te breken. Allerlei ongeregeldheden werden er gepleegd, en het ergste dreigde.

Daar, zoo verhaalt Tacitus, schafte de nacht, volgende op Drusus' aankomst, een nacht die niet zonder bloedvergieten scheen te zullen verloopen, onverwachts uitkomst; bij helderen hemel begon het licht van de volle maan langzaam te tanen. De muitende soldaten, volslagen onbekend met den aard en de oorzaak van dit verschijnsel, brachten het in verband met hun eigen toestand; de verduistering van den hemelbol scheen hun de afspiegeling van hunne wederwaardigheden, en dat zij voorspoed zouden hebben met hunne eischen, bijaldien de maangodin haren glans en luister herkreeg. De neerslachtigheid, toegenomen naarmate de schijn der maan doffer werd en afnam, sloeg in blijdschap over, als allengs de helderheid ging terugkeeren, toen eensklaps wolken het nog ten deele verduisterde hemellichaam gingen bedekken en alzoo in de bijgeloovige gemoederen aan alle hoop op goeden uitslag de bodem werd ingeslagen. De goden waren blijkbaar ontevreden op hen, zij keurden hunne handelwijze af. Van die stemming, zoo bericht Tacitus verder, wist Drusus gebruik te

maken om orde en gehoorzaamheid te herstellen, hierin bijgestaan door de omstandigheid dat de wolken, die de maanschijf onzichtbaar hadden gemaakt, zware regens en hevige stormen aanbrachten, hetgeen, zooals van zelf spreekt, den eersten indruk versterkte en blijvend maakte.

In dat verhaal van de werking van bijgeloovige voorstellingen op den geest van dat Romeinsche krijgsvolk - een verhaal, dat in de herinnering roept de uitwerking, die vele eeuwen te voren eene zonsverduistering had op de tegen elkander vechtende legers van den Lydischen koning Alyattes en den Medischen vorst Cyaxares, die immers daarom den strijd staakten en meer tot vrede geneigd waren - gewaagt Tacitus nog van iets anders. Toen de verduistering begon, ging men de trompet steken, den horen blazen en een vervaarlijk rumoer maken door koperen en bronzen voorwerpen tegen elkander te slaan. Dit deden de soldaten niet uit eenigen bijzonderen grond, maar omdat het zoo behoorde; de maan verduisterde, *derhalve*, zoo staat er in onzen tekst, hieven de soldaten dit alarm aan.

Bij maansverduisteringen was het namelijk bij de Romeinen een overoud gebruik om met koperen of bronzen voorwerpen rumoer te maken en tijdens den geheelen duur van het phenomeen hetgeen aan den hemel voorviel daarmede te begeleiden. Want wat hier van de legioenen in Pannonië uit Tacitus is medegedeeld, iets dergelijks wordt ook elders en bij andere gelegenheden door onze bronnen vermeld. Zoo bij de maansverduistering in den nacht, die aan den slag van Pydna (168 v. C.) voorafging. Plutarchus geeft ons in het leven van Aemilius Paulus dienaangaande een omstandig bericht. De twee legers der Romeinen en Macedoniërs waren tegenover elkander gekampeerd. In den nacht had er eene totale maaneclips plaats, zoodat de schijf der maan een poos geheel onzichtbaar was. Bij de Romeinen trachtte men, zoo zegt Plutarchus, volgens het gebruik door geruisen te maken met bronzen voorwerpen het maanlicht terug te roepen, ook hief men er vele vuren, toortsen, fakkels ten hemel; bij de Macedoniërs daarentegen gebeurde niets van dat alles, maar angst en ontsteltenis vervulden de troepen, fluisterend vertelde men elkander dat 's konings gesternte aan het tanen was. Blijkbaar is dus dit rumoer eene Romeinsche gewoonte; de Macedoniërs deden het niet.

Waarschijnlijk ook de andere Grieken evenmin. Zoo ik mij niet bedrieg, is er bij de beschrijving van maansverduisteringen door Macedoniërs of Grieken waargenomen nooit sprake van dit tegen elkander slaan van koperen voorwerpen, als waarvan met betrekking tot de bewoners van Italië onze bronnen gewagen. Noch bij de maansverduistering, die den Atheenschen veldheer Nicias op Sicilië zoo verschrikte, dat hij uit bijgeloovige vrees daarom den toen nog veiligen aftocht tot zijn ongeluk verschoof, noch bij die, welke in den nacht van 20 op 21 Sept. 331, elf dagen voor den slag bij Arbela plaats had, weten de geschiedschrijvers daarvan te berichten. Maar bij de Romeinen was dit gebruik algemeen. Menige plaats in onze klassieke auteurs spreekt over dien *aeris crepitus* als eene welbekende zaak. De geschiedschrijver Livius vergelijkt ergens krijgsrumoer ter misleiding van den vijand bij het geruisch en alarm, zooals in de stille nacht bij maaneclips pleegt te worden aangeheven. De dichter Ovidius, de blozende wangen schilderend van een welgemaakt jonkman, kiest eerst het beeld van ooft, nederhangend aan een door de zon gekoesterden vruchtboom, dan dat van de maan, wier blankheid rood getint wordt, wanneer het hulp verschaffende metaal te vergeefs weerklinkt. Ook Juvenalis brengt dit gebruik in een beeld te pas, doch minder poëtisch en naar zijne gewoonte scherp en gechargeerd. In de bekende satire, waarin hij zooveel kwaad van de vrouwen spreekt, heeft hij het ook over het geleerde type van haar, die doorkneed is in verskunst, die de fabelleer op haar duimpje kent en die het niet door de vingers ziet, wanneer mijnheer haar echtgenoot in het gesprek eens eene minder zuivere of door de grammatici niet gebillijkte spreekwijs bezigt. Deze bas-bleu is in gezelschap en aan den disch onuitstaanbaar. Haar mond staat niet stil. Niemand is tegen haar woordenvloed opgewassen; geen schoolmeester, geen pleitbezorger, geen afslager bij verkoopingen, zoo druk roert zij haar tong. En als sterksten climax en meest sprekende uitdrukking van hare rumoerigheid zegt de dichter: ‘Niemand behoeft er meer op de trompet te blazen noch op bekkens te slaan, als de maan in nood verkeert, zij alleen is bij machte bijstand te verleenen.’ Van iets vroegeren tijd is de verzuchting van Martialis, als hij onder meer ongerief dat de drukte en woeligheid van het leven te Rome veroorzaakt, er ook over

klaagt dat er in die hoofdstad zooveel handen zijn om bij maaneclips ketelmuziek te maken en hem zijne nachtrust te rooven.

Zoo was dan dit zoogenaamde hulpbetoon blijkbaar geheel in de zeden ingeweven. Zelfs sterrekundigen en sterrewichelaars van beroep, die de natuurlijke oorzaken der eclipsen even goed kenden als wij, kunnen niet nalaten bij de behandeling van de maansverduistering het begeleidend rumoer op aarde als iets dat van zelf spreekt te vermelden. Zoo de astroloog Manilius, een tijdgenoot van Augustus en Tiberius en auteur van een belangrijk gedicht over den invloed der sterren op de lotgevallen der menschen. Waar hij aantoont, dat de maaneclipsen niet overal op aarde op denzelfden tijd intreden en eindigen, doet hij dit in dezen vorm:

‘Wanneer gij, maan, in 't nachtelijk duister gedompeld ons begeeft, dan doet gij niet alle volkeren te gelijk ontstellen. Eerst missen de menschen in het Oosten uw schijnsel, daarna zij, die in het midden wonen, het laatst wordt de kleuring van uwe schijf in het Westen waargenomen; die Westersche natiën zijn de laatsten om het heilige brons voor u te doen weerklinken.’

In deze, overigens niet geheel juiste voorstelling van Manilius - want het verschil in tijd is slechts schijnbaar, immers het is geen ander dan dat door het verschil in geographische lengte veroorzaakt wordt - zien wij het gebruik beschouwd als iets algemeens en dat overal op aarde verricht wordt. Dat hij het voor eene eigenaardigheid der Romeinen of ten minste der lieden van Italischen stam hield, die gevolgtrekking verbiedt eene gezonde interpretatie van dien tekst. Toch mogen wij veilig aannemen, dat wij hier met eene overigens begrijpelijke generalisatie van den auteur te doen hebben. Bij de Grieken ten minste, wij zagen het reeds boven, maakte men waarschijnlijk dat alarm niet.[1)] Doch omtrent de Westelijke landen, Gallië en Spanje, kan het getuigenis van Manilius zuivere waarheid bevatten, ook ten opzichte van die gewesten waar, zooals in het huidige Tripoli, dergelijk misbaar bij eclipsen nog

1) Op Sicilië maakte men nog vóór de Romeinsche verovering dit alarm wel; zooals blijkt uit een passage van Theocritus. Dat een eeuw of vier later Plutarchus in eene verhandeling ‘over het gezicht dat men in de maan ziet’ over ons gebruik spreekt als iets dat algemeen gedaan wordt, bewijst niet veel met betrekking tot Helleensche gewoonte, ook omdat de personen, die in dit gesprek optreden, voor een deel Romeinen zijn.

in onzen tijd is waargenomen. Bovendien, tot ver in de middeleeuwen kan men in Westelijk Europa zich van het bestaan van dit oude ritueel vergewissen.

Het behoeft nauwelijks betoog dat de Romeinsche schrijvers, bij wie van die hulpverleening aan het in nood verkeerende hemellichaam sprake is, zelf daarin niet meer zagen dan een kinderachtig bijgeloof. De toongevende ‘heidensche’ beschaving vond echter geene aanleiding tegen het volksgeloof het harnas aan te trekken. De beschaafden onder de ‘heidenen’ waren tegenover dat rumoer bij maaneclipsen evenmin vijandig opgetreden als tegenover zoovele andere van ouds bestaande plechtigheden en gebruiken, waaronder vrij wat gevaarlijker voor den geest en het lichaam van hen, die daaraan deel namen. In den christelijken tijd werd dit anders. Wat men te voren als eene onschadelijke gewoonte had laten begaan, werd nu eene zondige handeling. De heerschappij van den nieuwen godsdienst vervangt de vroegere onverschilligheid door boetpredicatie en strafbedreiging. Wij bezitten nog ettelijke vermaningen van bisschoppen en andere geestelijken uit de eerste helft der middeleeuwen, waarin zulke praktijken als zondig en onchristelijk worden gebrandmerkt. Uit de vijfde eeuw bestaat er van Maximus, bisschop van Turijn, een merkwaardige preek *de defectu lunae*. De kerkvoogd geeft er zijne ergernis te kennen over de onvroomheid en het bijgeloof zijner gemeenteleden:

‘Toen ik een poos geleden tegen uwe hebzucht en eigenbaat mijne stem had verheven, is er op dien eigen dag des avonds een geschreeuw des volks opgestegen zoo hevig, dat de goddeloosheid der menigte zelfs den hemel bereikte. En als ik vroeg, wat dit misbaar te beduiden had, zeide men mij dat uw geroep diende om de in nood verkeerende maan bij te staan, dat gij met uwe kreten haar hielpt, toen zij verduisterde. Dergelijke handelwijze is zondig en een ingrijpen in de machtsbevoegdheid van God. Alsof God niet bij machte ware, om zonder uwe kreten de hemellichten bij te staan dat zij niet vergaan!’ ‘De maan lijdt verlies van licht, gij van uwe zaligheid.’ En in dien geest gaat het voort.

In de zevende eeuw vermaant St. Eligius tegen het oude gebruik, paus Gregorius III in de achtste; ongeveer uit dien tijd is ook het korte register van heidensche bijgeloovigheden, bekend onder den naam van *Indiculus superstitionum et paganiarum*, welks cap.

21 de maansverduistering betreft. Nog de bisschop van Worms Burchard († 1024) acht het oorbaar tegen dit onuitroeibaar volksgeloof te velde te trekken. Onder meer heidensche gewoonten, die van geslacht op geslacht in stand worden gehouden ‘als het ware bij erfrecht en met den duivel tot handlanger,’ veroordeelt hij als onchristelijk en zondig ‘het vereeren van zon, maan en sterren, het verrichten van plechtigheden bij nieuwe maan of maansverduistering, *dat men nl. door het maken van geschreeuw of door hulpbetoon haar haren luister kan hergeven*.’ Dus nog in de elfde eeuw bestond de oude heidensche gewoonte in West-Europa. En al mogen wij aannemen dat de vervolging, waaraan zij van de zijde der Kerk zoolang was blootgesteld, haar van lieverlede en rondom verschillende centra van kerkelijk leven en geestelijken invloed in steeds wijderen kring heeft doen verflauwen om ten slotte te verdwijnen, gelijk de kleuren van een tapijt daar het eerst en het snelst verschieten, waar het het meest beloopen wordt of aan de verteerende kracht der zonnestralen is blootgesteld, er moet veel tijd zijn verloopen, eer het voorvaderlijke gebruik in vergetelheid geraakte. Mag men Scaliger gelooven, dan spreekt Bonincontrus van Monza, die *in het midden der veertiende eeuw* leefde en eene kroniek van Monza geschreven heeft, over het alarm bij maaneclips als iets dat in zijn tijd en in zijne woonplaats nog verricht werd.[1)]

Wat is de reden van dit misbaar? Waarom maakte men alarm, als de maan verduisterde? Die vraag beantwoordt ten deele de taal zelve. Wanneer de Romeinen met koperen instrumenten en kreten een oorverscheurend geraas maken - *crepitu dissono*, zegt Plinius - dan doet men dat om de maan te helpen; het is hulpbrengend metaal (*auxiliantia aera*), dat men doet weerklinken. Tijdens de eclips verkeert de maan in nood. *Luna laborat, Lunae labores* (Luna verkeert in nood, heeft het te kwaad) is eene zeer gewone uitdrukking ter aanduiding van de maansverduistering. In de boven aangehaalde plaats van Juvenalis hebben wij die voorstelling reeds aangetroffen, en het zou weinig moeite kosten andere bewijsplaatsen

1) De kroniek van Bonincontrus is uitgegeven in het twaalfde deel van Muratori's Scriptores rerum Italarum. De door Scaliger bedoelde mededeeling heb ik er te vergeefs gezocht. Misschien las hij ze in eenig ander werk van denzelfden krijgsman. Evenwel geen ander geschrift van Bonincontrus is te mijner kennisse gekomen.

uit onze Latijnsche auteurs te geven. Nog bisschop Maximus, die het misbaar als onchristelijk verbiedt, gelooft in den nood der maan. ‘Maar, zegt hij, verkeert de maan dan niet in nood? Ja gewis, wij kunnen het niet ontkennen, maar dat heeft zij gemeen met de overige schepselen,’ en hij staaft dit met een paar bijbelteksten, met name Rom. 8, 22: scimus enim, quod omnis creatura ingemiscit et parturit usque adhuc, (dat is naar de Statenvertaling: ‘want wij weten dat het gansche schepsel tezamen zucht en tezamen als in barensnood is tot nu toe’). Ongeveer eene halve eeuw te voren had een heidensch auteur, die de natuurlijke oorzaken der verduisteringen kent en leert, beproefd op wetenschappelijken grond te verklaren, waarom men wel van de maan, doch niet van de zon zegt, dat zij tijdens hare verduistering in nood verkeert (*laborat*). ‘Bij de zoneclips, zegt hij, lijdt de zon, die door de hare stralen onderscheppende maan aan onze blikken onttrokken wordt, zelve niets, maar eene maansverduistering deert de maan terdege, omdat de aardschaduw haar het zonlicht beneemt.’ Niet onaardig gevonden. Maar het behoeft geen betoog, dat de uitdrukking *luna laborat* geen wetenschappelijke term is, en in zwang was nog voordat de kennis van het ware wezen der eclipsen tot Rome's beschaafden was doorgedrongen. Bovendien, de algemeene term *defectus*, waarmede beide verduisteringen worden genoemd, sluit in zich het bezwijmen, verzwakken van het hemellicht zelve. Zoo spreekt ook onze Valentijn van ‘zon- en maanswijmen.’

Inderdaad - en hier betreden wij het gebied der mythologie - de maan, die door menschelijke hulp gebaat wordt, is als persoon gedacht. Zoo en niet anders zijn de uitdrukkingen verstaanbaar, waarmede de Latijnsche taal het natuurverschijnsel teekent. Doch te vergeefs zoeken wij op Italischen bodem naar eenige mythe of fabelachtige voorstelling, die met het gebruik in verband staat, of het misbaar dat er bij maaneclips gemaakt moet worden verklaart. Wel wordt er bij Latijnsche auteurs uit den tijd der keizers en ook later uit het begin der middeleeuwen - van vroeger tijd ontbreken berichten dienaangaande - eene oorzaak voor Luna's nood opgegeven, en wel deze: er is tooverij in het spel; met magische spreuken tracht men de maan omlaag te halen. De bedrijvers van die snoode handeling zijn natuurlijk heksen, van het gild der Horatiaansche Canidia. Zoo, om één voorbeeld uit vele te noemen, zingt Tibullus:

Tooverspreuken verplaatsen uit 's buurmans akker de vruchten,
Tooverspreuken almee breidlen de woedende slang,
Ja zelfs Luna beproeven zij uit haren wagen te halen,
Haalden haar ook, zoo niet rinkelend brons het belet.

Die het nauwkeuriger vertellen, spreken van Thessalische heksen, wier toovermacht die wonderbare uitkomst verkrijgt. Maar wat wij hier vernemen is niet het oud-Italische bijgeloof, maar het Grieksche, ons ook uit oudere Grieksche bronnen bekend. Het van ouds in Italië inheemsche gebruik wijst op een gevecht, niet op eene verschalking. Bij het steken der trompet, het gerinkel van het metaal, het zwaaien der toortsen, riep men luidkeels *vince Luna*, zooveel als: ‘houd u goed, maan’, een kreet zooals men ter aanmoediging van de begunstigde partij pleegt aan te heffen bij kampstrijden. Hiermede strookt de voorstelling van het wegtooveren van het hemellicht kwalijk. Ook is de kunst zelve niet in Italië te huis. Medea is van deze kunst de leermeesteres en blijkbaar hebben hare discipelen in Colchis en in Thessalië die vaardigheid ook in latere tijden niet verloren. Gelijk zoo dikwijls, in de Romeinsche wereld, hebben hier Grieksche voorstellingen de inheemsche verdrongen. De verklaring past bij het gebruik als Jakob's stem bij Ezau's handen.

Derhalve, de voorstelling die oorspronkelijk aan het Italische volksgebruik ten grondslag lag, was in het begin van onze jaartelling uit het volksbewustzijn verdwenen. Men zeide het elkander na, dat de maan tijdens de eclips in nood verkeerde en dat men haar helpen moest, maar wat die spreekwijze eigenlijk inhad, wist men niet meer. Er is wel eens de gissing geopperd, dat de Romeinen zich voorstelden dat bij een maaneclips de zonnegod de maan ging bezoeken. Die verklaring houdt geen steek. Immers daargelaten, dat een bezoek van den zonnegod bij zijne zuster eer verhooging dan vermindering van licht doet onderstellen, dit wist men waarlijk wel, dat de zonnegod, dien men des avonds had zien wegzinken en die den volgenden morgen weder verrijzen zou, niet in het nachtelijk duister ter plaatse aan den hemel, waar de volle maan stond, plotseling tegenwoordig kon wezen om even plotseling te verdwijnen. Trouwens die uitlegging steunt op niets anders dan op een lossen inval, misschien is zij eene verkeerde analogische ge-

volgtrekking uit hetgeen bij eene zonsverduistering geschiedt, wanneer de maan astronomisch en mythologisch met de zon in conjunctie is. De ware weg om hier tot vermeerdering van kennis te geraken is die van vergelijking. Van beide kanten, zoowel met de gegevens die de ethnologie als met die welke de indogermanistiek verstrekt, kan men licht doen vallen op de oude voorstelling, waaruit het bewuste gebruik ontstaan moet zijn.

II.

Op de boven door ons besprokene plaats van den astroloog Manilius teekent Scaliger aan: ‘zulk een misbaar bij maaneclipsen maken thans nog de Turken en Mohammedanen.’ In hoeverre die ietwat vaag uitgesproken stelling juist is of was, ben ik niet in staat te beoordeelen. Wel staat het vast, dat nog ten huidigen dage bij allerlei volksstammen in de meest verschillende streken der aarde dergelijke gebruiken worden aangetroffen.

Grimm in zijne *Deutsche Mythologie*, en na hem Tylor in zijn bekend werk over de oudste vormen van beschaving hebben een aantal gegevens dienaangaande verzameld. Daaruit blijkt dat het maken van misbaar bij eclipsen gebruikelijk is bij enkele Siberische stammen, de Groenlanders, allerlei bewoners van de Zuidzee-eilanden, enkele negervolken en een aantal Indiaansche stammen zoo in Zuid- als in Noord-Amerika. Het daar medegedeelde kan worden uitgebreid met de volgende kenschetsende feiten, die ik ontleen aan Bancroft's op breede schaal aangelegd werk ‘The native races of the Pacific States of North America.’ Van de Opatas, een Indiaanschen stam ten Noorden van de republiek Mexico en ten Zuiden van Arizona, heet het: bij verduisteringen, zoowel van de zon als van de maan, maken de lieden een groot geraas, gillend en gebaren makend om de eclipsen te verdrijven. Van anderen wordt hetzelfde verhaald, doch met bijvoeging dat zulks alleen bij maaneclipsen gedaan wordt. Bij Campêche in Yucatan zag een reiziger, Waldeck geheeten, de Indianen ter gelegenheid van eene verduistering van de maan een geweldig rumoer maken; de hoogere beschaving van onzen tijd bleek hierin, dat er ook musketten werden afgeschoten. Dit schieten in de lucht geschiedde tot verschrikking en verjaging van den vijand

der Maan, die het hemelsche wezen zoo verdrukte. Want, zooals het door Bancroft uitdrukkelijk omtrent een anderen Indiaanschen stam wordt opgegeven, men hield het er voor ‘that the moon in an eclipse was darkened with the dust of battle. Her enemy had come upon her, and a terrible fight, big with consequence to those on earth, went on in heaven. In wild excitement the people beat on the sides of their houses, encouraging the moon and shooting flights of arrows up into the sky to distract her adversary. Much the same as this was also done by certain Californians.’ (Bancroft t.a. p. III, p. 111.) Wat hier van roodhuiden verhaald wordt, dat doen, naar Kohl (*Südrussland* I, p. 305) bericht, ook de, eene Indogermaansche taal sprekende, Osseten in den Kaukasus. ‘Bei Mondfinsternissen schiessen die Osseten anf den Mond. Sie glauben, dass ein böses in der Luft fliegendes Ungeheuer sie verursache, und feuern so lange darauf los, bis die Finsterniss aufhört.’

En niet slechts tot de minder beschaafde of zoogenaamd ‘wilde’ volkstammen zijn dusdanige uitingen van opgewondenheid beperkt, ook bij oude en hoogst beschaafde natiën bestonden zij van ouds en bestaan zij nog heden. Met name bij de Chineezen. Daar wordt bij zons- en maanverduisteringen op trommels geslagen, in bepaalde gevallen officieel door den keizer in eigen persoon, en ook het volk maakt misbaar met trommels en cymbalen. (Zie o.a. Réville, *La religion chinoise* p. 154.) Over het geheel schijnt in het Oosten en Zuiden van Azië het gebruik om bij verduisteringen rumoer te maken vrij algemeen te zijn. Van de Mongolen en de Tibetanen heb ik het vermeld gevonden, en dat het in onze Oost-Indische bezittingen iets gewoons is weet men. Nog onlangs werd omtrent de maaneclips, die in den nacht van 12 op 13 Juli 1889 voorviel, in een dagblad het volgende medegedeeld:[1)] ‘Eene algemeene opschudding ontstond op 13 Juli, 's morgens vroeg, circa te 3 uren, in vele wijken van Semarang. Overal sprong men ontsteld uit het bed op het gehoor van het amoksignaal, vergezeld van schoten, geschreeuw en geroep op straat. Geen wonder, dat velen zich onmiddellijk wapenden en daarna naar buiten liepen om te vernemen, dat het..... maaneclips was. Het zal zeker zeer velen bekend zijn, dat de inlanders

1) Nl. in een van de nummers van het *Nieuws van den Dag* in de maanden Augustus of September 1889.

volgens oud gebruik..... bij zulke natuurverschijnselen een oorverdoovend lawaai maken met rijststampen - het bekende amoksignaal - terwijl mannen, vrouwen en kinderen zich in de open lucht begeven om de maan luidkeels moed in te spreken in haar gevecht met eene voor menschelijke oogen onzichtbaren reus, die haar tracht te verslinden. De schoten waren afkomstig van het Chineesche kamp.'

Zoo hebben wij dus het oud-Romeinsche gebruik zoo wat overal teruggevonden. Maar terwijl de Romeinen het misbaar maakten, doch niet meer recht wisten waarom, en de Latijnsche taal slechts ten deele de herinnering aan de voorstelling, die het gebruik heeft doen ontstaan, bewaard heeft, is in de meeste der analoge gevallen eene bepaalde voorstelling of mythe, oogenschijnlijk de oorspronkelijke, bij het volk blijven leven. De meest gewone gedachtengang, die bij de Indianen in Amerika, de Polynesiërs, de Aziaten ten grondslag ligt of lag, is deze. De maan (resp. zon) wordt door een boos wezen aangevallen, en wij menschen moeten door geschreeuw en geraas dat ondier verjagen. Omtrent den aard van het monster bestaat er verschil. Naar Tylor opgeeft, die omtrent de volken van het koperkleurige ras hier vrij uitvoerig is, gelooven een aantal Indiaansche stammen dat die vijand de gedaante heeft van een hond; de Chiquitos denken aan groote honden, die de Maan opjagen, grijpen en bijten tot het bloed vloeit en haar blanke schijf rood kleurt; bij anderen is de aanvaller een jaguar. De Chineezen stellen hem voor als een draak, die maan of zon wil opeten. De gewone termen voor zons- en maansverduistering in het chineesch beteekenen letterlijk vertaald 'van de zon of maan wordt gegeten.' Onze sinoloog prof. Schlegel zegt ergens[1] 'dass in alter Zeit die Chinesen die Finsternisse einem Drachen zuschrieben, der an diesen Himmelskörpern nagte, und deshalb durch Trommeln, Schreien und sonstiges Getöse verjagt werden musste.'

Ook wat dat eten betreft staan de Chineezen waarlijk niet alleen. Dezelfde term ter aanwijzing van eclipsen was in gebruik in het andere halfrond bij de Azteken. Ook daar bleef, evenals in China, die spreekwijze in zwang, nadat men der kinderlijke voorstelling uit den voortijd reeds lang ontwassen

1) *Die Schuking Finsterniss von dr. G. Schlegel und dr. F. Kühnert*, uitgeg. door de Kon. Akad. v. Wetensch. 1889, bldz. 10.

was, zoo ongeveer als wanneer de Franschen nu nog spreken van ‘le soleil se lève, se couche’, of wij zeggen dat de zon ‘weder kracht begint te krijgen’. Op de Zuidzee-eilanden, zoo deelt Tylor mede op gezag van Ellis *Polynesian Researches*, wordt door sommigen geloofd dat de oorzaak der eclipsen deze is: zon en maan worden door eene vertoornde godheid opgeslokt; daarom zoekt men door rijkelijke gaven dat wezen te bewegen die hemellichten weder uit te werpen. Gegeten wordt het verduisterde hemellicht o.a. ook in het volksgeloof van verscheidene Noord-Aziatische stammen, van Finnen en Esten.

Bij de Hindoes schreef men van ouds het ontstaan van verduisteringen van zon en maan toe aan een monster, Râhu genaamd, dat van tijd tot tijd nu eens den een, dan den ander verslindt, maar gelukkig zijne prooi spoedig weder moet loslaten. Vandaar dat de eclips in het sanskrit niet slechts, evenals bij ons, met een woord als ‘verduistering, verdoffing’ wordt aangeduid, maar ook met een dat ‘aanpakking, greep’ beteekent; zon of maan worden door Râhu ‘gegrepen’, hij is een ‘grijper’ (graha); of men zegt, dat Râhu ze ‘verslindt’, op hen ‘losgaat’, enz. Soms heet het ook: Râhu brengt ze in het nauw, in verdrukking. Juist zooals wij zagen, dat de Romeinen gewoon waren zich uit te drukken: *luna laborat*. Ook bij de Chineezen bestond eene dergelijke spreekwijze. In de vertaling, die prof. Schlegel geeft van de plaats in het Sjoeking, waarin gewaagd wordt van die overoude zoneclips, die waarschijnlijk op 7 Mei 2165 v. C. voorviel, lezen wij: ‘die (grossen) Himmelskörper wurden im Planetenhaus bedrängt (von dem Drachen).’

Nu is het merkwaardig, dat voor zooverre mij bekend is, de sanskritletterkunde nergens melding maakt van de gewone rumoerige hulpverleening aan het in gevaar verkeerende hemellichaam. Het kan zijn dat de mindere klassen die gewoonte in praktijk brachten, maar dat zij in theorie door de brahmanen niet werd erkend, en dat er daarom geen sprake van is in de brahmaansche geschriften. Doch dit stilzwijgen laat zich echter ook verklaren uit de in Indië heerschende voorstelling omtrent de oorzaak der eclipsen, eene voorstelling waarbij menschelijk hulpbetoon overbodig mag heeten. Râhu kan immers uit zijn aard zon en maan, na ze te hebben opgeslokt, niet dan korten tijd behouden en moet ze noodzakelijk weder vrij geven. Hoe dit komt, wordt omstandig verhaald in het Mahâbhârata.

In overoude tijden verlangden de twee scharen van wezens, de dewas (lichtgoden) en de asuras (demonen) het amṛta te bezitten. Dit amṛta, één van oorsprong met de spijs der Grieksche goden, de ambrosia, en in den grond der zaak één in beteekenis, is het welbekende symbool van het licht als onmisbare voorwaarde van 'leven'. In de mythologie zijn daarom de eeuwige lichtbronnen, die geslacht op geslacht bestralen: zon, maan, sterren, het bliksemvuur en het aardsche, door wrijving verkregen, de onsterfelijke wezens, die zich met amṛta voeden en daarom den dood ontsnappen. Dien drank nu wenschten beide klassen van hoogere wezens te bezitten, maar wisten niet hoe dien machtig te worden. Op raad van Wishṇu-Nârâyaṇa gaan zij met dit doel gezamenlijk de groote Melkzee karnen. Na ontzaglijke inspanning - want het was geene kleinigheid, daar de Melkzee het heelal verbeeldt, de karnstok de hemelas, en de draaiende beweging van de geroerde melk vrij wel past bij de onafgebroken, maar regelmatige wenteling des hemels - na ontzaglijke inspanning dan kwamen te langen laatste uit den oceaan opdagen èn allerlei andere lichtsymbolen èn het vurig begeerte amṛta. Op helderwitte schaal lag de drank; Dhanwantari (de Indische Aesculapius) droeg ze in de hand. Maar nu wilden de Dewas niet dat de Asuras er van dronken, en ook de Demonen wilden het amṛta liefst voor zich alleen hebben. De oude strijd tusschen de twee elkander steeds vijandige machten herleeft, en het geluk is den Duisterlingen gunstig; zij toch maken zich van den schat meester. Maar nu brengt Wishṇu den Dewas hulp. Hij neemt de gedaante aan van eene jonge, schoone vrouw, die op het hart der Asuras zulk een indruk maakt, dat zij het amṛta bij haar in bewaring geven.[1)] Maar deze, als zij er van begeeren te drinken, wijst hen af en laat hunne vijanden, de Dewas, toe. Woedend dat zij misleid zijn, trekken nu de Duisterlingen in gesloten gelederen tegen de Lichtgoden op. Doch dezen, sterk door de teugen van den onsterfelijkheidsdrank, sterk door de krachtdadige hulp van Wishnu, die zijne eigene gedaante weder heeft aangenomen en zijn geweldig wa-

1) De Nacht, waarin het duister heerscht, is van ouds in Indië als eene jonge vrouw voorgesteld, de zuster van Ushas (= de Grieksche Eos) de godin van den dageraad. Zij is de bewaarster van het amṛta, evenals de Homerische 'ambrosische nacht.'

pen, den discus, slingert, slaan den aanval zegevierend af. De Asuras lijden de nederlaag en moeten voor goed van het amṛta afstand doen. Met uitzondering van één. Toen nl. Wishṇu den Dewas te drinken gaf, was een der Demonen, Râhu genaamd, als Dewa vermomd in hun midden geslopen. Ook hij kreeg zijn teug. Maar nauwelijks heeft hij het heerlijke vocht in den mond, of Zon en Maan herkennen hem en wijzen hem aan Wishṇu aan. Gelukkig was de onsterfelijkheidsdrank nog niet tot in den slokdarm van het monster doorgedrongen. Zoo had Wishṇu nog juist den tijd om hem het hoofd af te houwen en te beletten dat hij geheel onsterfelijk werd. Maar dat hoofd blijft eeuwig leven en geeft van zijne macht nu en dan de blijken. Immers, uit wrok tegen Zon en Maan, die hem verklapt hebben, vervolgt Râhu hen steeds, zoekende ze te verslinden, iets dat hem ook regelmatig gelukt, doch slechts voor eene korte poos. Want omdat de verslinder niets is dan een afgehouwen hoofd, blijven zij niet lang in den muil van het ondier, en komen weldra aan den anderen kant onverteerd en in onverzwakten luister weder te voorschijn.

Deze voorstelling, hoewel de meest populaire, is - of ten minste was - niet de eenige bij de Hindoes. Als Warâhamihira, een vermaard astronoom en astroloog, die in de zesde eeuw van onze jaartelling leefde, de ware oorzaken der eclipsen leert, wederlegt hij het volksgeloof ongeveer in deze bewoordingen: ‘Sommigen zeggen dat Râhu het hoofd is van een Demon, dat, hoewel van den romp gescheiden, door de macht van het amṛta, waarvan hij geproefd heeft, in leven is gebleven en een “grijper” (*graha*) is geworden.[1)] Hij zou dezelfde gedaante dragen als de schijf van Zon en Maan, maar daar hij donker is, kan men hem aan den hemel niet zien behalve ten tijde van de klimmende en de dalende knoopen, wanneer hij zichtbaar wordt dank de gunst hem door den schepper verleend. Anderen zeggen dat Râhu een lichaam heeft alleen bestaande uit kop en staart; dat hij de gedaante heeft van een draak. Weder anderen vertellen ons dat die zoogenaamde Demon eene vormlooze zwarte massa is. Doch indien werkelijk Râhu eene ronde massa was, zich voortbewegende door de teekens van den dierenriem, of zoo hij een enkel hoofd ware, hoe zou dan zijne

1) Overigens heeten niet alleen Râhu en Ketu, maar ook de planeten enz., *grahâs*.

beweging aan vaste wetten gebonden zijn en door berekening gevonden kunnen worden?' en zoo voorts. En hij eindigt aldus: 'Bij eene maaneclips treedt de maan in de schaduw der aarde, bij eene zonsverduistering komt zij over de zon. Van hier dat de maaneclips niet aan de westzijde begint en de zoneclips niet aan de oostzijde.... Dit is de oorzaak van de eclipsen, zooals zij geleerd is door de meesters van bovenmenschelijke wijsheid; in wetenschappelijken zin heeft Râhu er niets mede te maken.'[1)] De Indische astronomen hebben er geen bezwaar in gevonden om de termen *râhu* en *ketu* (zoo heet de tweede râhu) te gebruiken voor den 'klimmenden' en 'dalenden' knoop. Trouwens de orthodoxe Hindu moet wel in Râhu en Ketu gelooven, van wier macht hem ook zijne heilige purâna's verhalen.

In de Buddhistische opvatting is natuurlijk Buddha degeen, die den verdrukten Maangod van den boozen Râhu bevrijdt. 'De Buddha verwijlde in Anâthapindika's hof Jetawana nabij Çrâwastî. Te dier tijd werd de Dewa Candra d.i. de Maangod door den Asura Râhu gegrepen. Toen vertegenwoordigde zich Candra den Buddha in den geest en sprak dit koeplet: zegevierende Buddha, ik aanbid u! gij zijt volmaakt vrij van zonde, ik ben in nood en verdrukking; wees gij mijn toevlucht!' Toen sprak de Buddha dit koeplet tot den Asura Râhu ten behoeve van den Dewa Candra: 'Râhu, Candra heeft zijn heil gezocht bij den eerwaardigen Tathâgata. Laat Candra vrij! De Buddha's hebben deernis met de schepselen.' Toen liet de Asura Râhu den Dewa Candra los en en vluchtte aanstonds tot Wipracitti [het hoofd der Asuras] en stond bevend en bedremmeld naast hem. Wipracitti sprak Râhu toe met het volgende koeplet: 'Râhu, waarom liet gij daar eensklaps Candra los? waarom zijt gij hier gekomen en staat gij hier bevend en bedremmeld?' 'Mijn hoofd, hernam Râhu, zou zevenvoudig gekloofd zijn geworden en met mijne levensvreugd zou het gedaan zijn geweest; de Buddha heeft mij met een koeplet toegesproken; anders zou ik Candra niet hebben vrij gegeven.' Deze overlevering ontleen ik aan het *Candaparitta*, een pâli-tekst, uitgegeven door Léon Feer in het *Journal Asiatique* VIe série, 18, 226 (1871), en in vertaling medegedeeld door Spence Hardy in zijn *Ma-*

1) Zie Warâhamihira's *Bṛhatsamhitâ*, hfdst. 5, alsmede de vertaling er van door Prof. Kern in het *Journal of the Royal Asiatic Society* Nov. 1869.

nual of Budhism. In ditzelfde werk wordt ook op andere plaatsen Râhu afgeschilderd als een wezen van reusachtige afmetingen, met handen en voeten, niet als een enkel hoofd. En zoo ongeveer zullen de buddhistische Mongolen hem zich waarschijnlijk voorstellen. Zij toch maken tijdens de eclipsen het gewone misbaar om zon en maan te redden uit de macht van den vreeselijken ‘Aracho.’ Hem hadden de goden willen dooden tot straf voor zijne wandaden, maar hij had zich zoo goed verstoken, dat niemand hem ontdekken kon. Toen hadden Zon en Maan, inzonderheid de laatste, zijne verblijfplaats bekend gemaakt. Om die reden vervolgt hij beide hemellichten.

Volledigheidshalve mag vermeld worden dat Râhu reeds in den Wedischen tijd genoemd wordt. Zijn naam en macht worden genoemd in eene rij van gebedsformulieren, die deel uitmaakt van den Atharwaweda. Op de eenige plaats, waar in den Ṛgwedabundel er van eene eclips sprake is, heet het booze wezen dat de zon bedreigt, Swarbhânu. Die naam komt ook later voor, naar het schijnt bepaaldelijk in verbinding met eene zonsverduistering; zoo wordt ergens in het groote epos Mahâbhârata gezegd dat Swarbhânu de zonnestralen onderschept. In de sanskritlexica geldt *swarbhânu* eenvoudig als een synoniem van *râhu*.

Ook bij de Germanen schijnt een mythus betreffende de eclipsen bestaan te hebben. De Scandinavische mythologie gewaagt wel niet rechtstreeks van ondieren of booze wezens als oorzaken van tijdelijke en kortstondige verduisteringen, maar in die richting voert het bekende verhaal, dat op het einde der wereld twee zoons van Loki, de een de zon, de ander de maan zullen verslinden. Beiden, Feunir of Hati, die de maan, Sköll, die de zon nazet, hebben de gedaante van wolven.

Bij de Westgermanen is eene flauwe herinnering aan het oude volksgeloof in spreekwijzen bewaard, nl. in de uitdrukking, dat God de maan tegen de wolven moge beschermen. In de zestiende eeuw wordt er op gezinspeeld door den humorist Fischart, waar hij schrijft: ‘derhalben dörft ihr nicht mehr für ihn [nl. de maan] betten, dasz ihn Gott vor den Wölfen wölle behüten, denn sie werden ihn disz Jahr nicht erhaschen’ en op eene andere plaats: ‘und darf niemand sorgen, dasz jhn der Wolff werd fressen, dann er ist jm zu hoch gesessen.’ Ook in Frankrijk is de spreekwijze *Dieu garde la lune des*

loups niet onbekend. Blijkbaar moet, evenals bij de Indiërs Râhu, zoo in West-Europa de wolf een term zijn geweest om de eclips aan te duiden. Zoo is het te verklaren dat de spreekwijze *garder la lune des loups* ten slotte de beteekenis kreeg van ‘noodelooze zorg aanwenden’; want wie vermag de wetten van het heelal te veranderen? Het is ook nooit in praktijk gebracht, of het moest soms zijn door den kleinen Gargantua, die immers ook *sautoit du cocq à l'âne, de cheval donné tousjours regardoit en la gueulle* en meer van die knappe stukken verrichtte.

Zoo hebben wij dan het Romeinsche gebruik hetzij met de daaraan ten gronde liggende voorstelling, hetzij zonder die, in de meest verschillende streken aangetroffen, deels ook, zooals bij Hindoes en Germanen, een blooten mythus, die de eclipsen verklaart. Een gebruik en een geloof, waarvan het bestaan bij allerlei ver uit elkander verspreide volksstammen blijkt, zal ook op andere plaatsen voorkomen, waar het deels nog niet is opgemerkt, deels in oude reisbeschrijvingen of in de inheemsche letterkunde van de betrokken volkeren verscholen ligt. Doch voor ons doel zijn de bijgebrachte analogieën en ophelderingen voldoende. Beiderlei gegevens, zoowel die door de ethnologen als die door de philologen zijn verschaft, leiden tot deze gevolgtrekking. Ook in de oorspronkelijk Romeinsche opvatting moet de Maan, ofschoon zulks nergens uitdrukkelijk vermeld wordt, belaagd worden door een duisterling, een ondier van hetzelfde karakter als de Germaansche wolf, de Chineesche draak, de Indiaansche hond of jaguar, de monsterachtige Râhu der Hindoes. Dezelfde uitdrukking, dat de maan in nood, in verdrukking verkeert, vinden wij bij Chineezen en Hindoes. Het hulpbetoon draagt overal hetzelfde karakter. Zoo ergens, dan hebben wij hier een typisch voorbeeld, een *Musterbeispiel* van het nut der vergelijkende methode. Want bij de latijn sprekende lieden zelven was het geloof, waaruit het gebruik ontstaan was, ganschelijk uit de herinnering verdwenen.

Het is de moeite waard te zien hoe de van verschillende volken afkomstige voorstellingen omtrent de oorzaken van eclipsen in het Latijnsche Europa gaandeweg zich hebben vermengd en op elkander hebben ingewerkt. Eerst dringt het Grieksche geloof binnen, het geloof aan de wondermacht van heksen als verweksters van maansverduisteringen en heerscht algemeen reeds in de dagen van Augustus en nog vele eeuwen later. Dan komt met de Germanen

de voorstelling dat monsterachtige wolven zon en maan vervolgen, om ze op te eten. Dat dit Germaansche geloof zich in onze streken met het oud-Grieksche heeft vermengd, daarvoor is een voldoend bewijs te leveren. Boven is aangehaald de *Indiculus superstitionum* uit de 8ste eeuw. Punt 30 van dit register van heidensche bijgeloovigheden noemt het geloof dat 'vrouwen de maan eten.'[1] Wij hebben hier de inwerking van de Grieksche 'tooveressen' op de Germaansche 'opeting.' Eindelijk en ten laatste drong uit het Oosten de maan- en zonverslindende 'draak' als symbool der eclipsen tot de astrologen van het Westen door en werd langs dien weg ook in wijderen kring bekend.

III.

Laten wij nu ons onderwerp nog eens uit een ander gezichtspunt beschouwen. In het oude maar, zooals gebleken is, nog lang niet uitgestorven volksgeloof en volksgebruik kunnen wij onderscheiden tusschen twee: hetgeen er aan den hemel plaats grijpt en wat er door de menschen op aarde wordt verricht. Over het eerste is gehandeld. Wat het tweede betreft, wanneer allerlei rumoer gemaakt moet worden, dan is dit - wij zagen het vrij wel overal - om bijstand te verleenen, juister gezegd, om het booze wezen, dat de Maan bestookt, te verjagen. Zoowel in de slang of draak der Indiërs als in den wolf der Germanen zien wij welbekende symbolen van de machten der duisternis en der vernietiging, die in overoude tijden met gevreesde wilde dieren vereenzelvigd of althans als daarmede verwante wezens werden beschouwd. Die duisterlingen nu, monsters, reuzen, spoken of welken naam zij ook dragen, zijn bang voor het licht, bang voor geschreeuw. Gelijk men door de ervaring geleerd had zich de wilde dieren van het lijf te houden, naar die analogie biedt men weerstand aan de gevaarlijke en geheimzinnige wezens, die in het duister heerschen en de eeuwige vijanden zijn van de lichtgoden. In een aantal plechtigheden heeft het alarm blijkbaar geene andere bedoeling, dan om de geesten der duisternis te verschikken.

1) Over deze plaats zie Hefele, *Conciliengeschichte* 2, III, p. 511. De woorden zijn in het eenige handschrift, dat ons den 'Indiculus' bewaard heeft, verminkt, maar het lijdt geen redelijken twijfel, dat de boven gegeven verklaring juist moet zijn.

Opmerkelijk is het, dat de Romeinen zich hiertoe steeds bleven bedienen van bronzen gereedschap. Geraas met ijzeren voorwerpen zou niet gebaat hebben.[1)] Hier, zooals gewoonlijk, hield men met taaiheid vast aan de overlevering. Want in den eeredienst later dan op ander gebied brengt men wijziging aan in de inzettingen der vaderen, zelfs waar het geldt punten van ondergeschikten aard. Het strookt met de geheele wijze van denken, die in zulk ceremoniëel zich uitspreekt, dat men zich stipt houdt aan den mos majorum, de oude, voorvaderlijke wijze van vereering, offergave, gebed. Onze vaderen toch hebben die werkdadige middelen om van de machtige wezens, tot wie men zich wendde, de gunst te winnen of de ongunst af te wenden ons overgeleverd, en de minste verandering zou allicht de werkdadigheid van die heilzame wapenen kunnen schaden. Oudtijds was in Italië de spelt, *far* of *ador*, de eenige graansoort die verbouwd werd. Het spreekt dus van zelf, dat dit graan de grondstof was van de brij, die men den goden voorzette, van het brood en de koeken, die men hun aanbood. Later, bij toenemende beschaving en welvaart, ging de tarwe de plaats innemen van dat far. Evenwel niet in den eeredienst. In sacris bleef men steeds het far gebruiken; daarvan werd de mola salsa door de Vestaalsche maagden bereid; farreus bleef het brood dat bij den plechtigsten vorm van de Romeinsche huwelijksceremonie, de confarreatio, bruid en bruidegom samen deelden. Zoo, toen het bronstijdperk gaandeweg voor het ijzertijdperk plaats maakte, liet men het brons in den eeredienst onaangetast. Het wordt ons door een grondig kenner van den oud-Romeinschen ritus verzekerd, dat in een aantal gevallen bronzen messen, sikkels enz. in godsdienstige plechtigheden volstrekt noodzakelijk waren, als men eenig hooger wezen gunstig wilde stemmen, hetzij bij verwenschingen hetzij om eenige ziekte te verdrijven. Het was in Italië een eeuwenheugend gebruik, dat bij het stichten van eene nieuwe stad de omtrek van het vierkant, waar de muren zouden worden opgetrokken, op plechtige wijs en volgens een nauwkeurig voorgeschreven vorm moest worden

1) De scholiast op Juvenalis zegt in Bücheler's uitgaaf, dat er bij maansverduistering ‘geraas van ijzer’ gemaakt wordt. Dit bevreemdde mij. Bij nader inzien bleek mij dat het woord *ferri* te dier plaatse bij conjectuur is gezet: de overgeleverde lezing is *fleri*. Er staat in de blijkbaar onvolledige aanteekening: *sonitu fieri, ut assolet, quando luna deficit*.

omgeploegd; maar het was niet geoorloofd een ploegijzer te gebruiken, de ploegschaar moest van brons zijn. Desgelijks het scheermes, waarmede de priester van Jupiter (flamen Dialis) geschoren werd. Analogieën bij andere volken zijn gemakkelijk aan te wijzen. Medea snijdt hare gifkruiden af met eene bronzen sikkel en werpt ze in een bronzen emmer. Een der sacramenten van de drie hoogere kasten der Hindoes is de plechtigheid der haarschering. Zij geschiedt bij knapen van drie jaar en gaat, zooals gewoonlijk, gepaard met het uitspreken van zekere spreuken. In het zestiende levensjaar pleegt desgelijks het scheren van den baard met eene plechtige ceremonie te worden ingewijd. In beide gevallen moet het scheermes van brons zijn, niet van ijzer.

Om terug te keeren tot ons punt van uitgang, de grondgedachte bij het bewuste volksgebruik is dus deze, dat de mensch naar vermogen deelneemt aan hetgeen er voorvalt aan den hemel. De menschen zien niet slechts het booze ondier de lichtbron langzaam maar zeker verslinden, maar beproeven het te beletten. Menschelijke hulp, menschelijke medewerking wordt blijkbaar ondersteld het hemelsche wezen ten goede te komen. Wij hebben hier eene beschouwing, waaraan onze wereld niet alleen geheel ontwassen is, maar die ons zelfs geheel vreemd is geworden.

Zoolang de mensch op aarde woont, staat hij tegenover de hem omgevende natuur, de levende zoowel als de levenlooze, deels als heerscher deels als beheerschte. Aanvankelijk gering is de macht van den mensch over de natuur allengs toegenomen. Er was een tijd, toen men tegenover de groote raadselen van de natuur en de geheimen van het heelal nagenoeg geheel weerloos was, en men van de verschijnselen der dieren plantenwereld, van hemel en gesternten, van lucht, aarde, water niets dan de grofste en meest elementaire begrippen koesterde. Maar de behoefte om zich van dat alles rekenschap te geven heeft te allen tijde bestaan, zoo lang ten minste de menschelijke rede bestaat. Reeds de zucht tot zelfbehoud, de noodzakelijkheid om zich te weer te stellen tegen de schadelijke invloeden van wilde dieren en van atmospherische verschijnselen, van ziekte en gebrek aan levensonderhoud drong tot nadere kennismaking en scherpte den zin voor waarneming en opmerking. Immers om heerschappij te oefenen over wat dienstbaar kan zijn, en om zich te verdedigen tegen steeds dreigende

vijanden, is kennis onmisbaar vereischte. De kennis nu, die het mythenvormende tijdvak bezit, is oppervlakkig en kinderlijk.

Welk een groote afstand ligt er niet tusschen de kennis der natuur van een Plinius en de hoogte die de natuurwetenschappen thans bereikt hebben! Even diep, misschien nog dieper moet men afdalen om van Plinius te geraken tot dat peil van natuurkennis, dat ten tijde van het ontstaan van zulke mythen als die van Râhu bereikt was en dat bij wilde volkstammen nu nog wordt aangetroffen. Op dezen trap zien wij eene natuurbeschouwing, die zeer zeker op ervaring berust, maar op eene ervaring van de ruwste soort, dikwijls zeer nauwkeurig en scherpe waarneming verradend, maar kinderlijk beeld en begrip niet scheidend, afgaande op den schijn, naar inhoud en vorm den mensch, d.i. het eigen ik, tot middelpunt hebbend en zich niet verder uitstrekkend dan de behoeften des levens vereischen. In hoofdzaak stond men tegenover de buitenwereld als tegenover het groote mysterie. Op onbegrepen, overweldigende wijze gevoelde men haar overmacht en eigen onmacht. Nog niet door de som van de ervaringen en het nadenken van vroegere, in ontwikkeling voortschrijdende geslachten er toe gekomen om de eenheid op te merken in de bonte verscheidenheid der natuurverschijnselen en elementen om ons, beschouwde men elk phenomeen, elk element, elke klasse van wezens, op zich zelf en hield ze voor des te machtiger en geduchter, naar mate men ze minder kende of grooter werking gewaar werd, die terecht of ten onrechte met dat wezen of element in verband werd gebracht. Daarbij kwam de hebbelijkheid om die onbegrepen, dus geheimzinnige machten zich voor te stellen naar analogie van menschelijke werkzaamheid. Van daar het animisme der primitieve godsdiensten. Men bezielde hetgeen men onbegrepen macht zag uitoefenen, d.i. vrij wel alles. Vrees en ontzag koesterde men voor elk soort van verschijnsel; dieren, planten, regen, wind, de rivieren, het vuur, de hemel met zijn fonkelende en stralende lichtwezens, alles was vol raadselen en mysterie. En toch voor een deel beheerschte men de stof. Men had huisdieren; veeteelt, ja akkerbouw verschafte den mensch voedsel en kleeding; het vuur was in des menschen hand een nuttig en gehoorzaam dienaar; de bevruchtende regen op den akker nederstroomend, afwisselend met den gloed van den zonnegod, verschafte hem gras en graan; de rivieren waren zoo genadig

om zijn vaartuigen op heur golvenden rug voort te bewegen; de trotsche woudboomen leverden voortreffelijke grondstof voor die vaartuigen, voor wagens, voor huizen en huisraad. Aan den eenen kant dus oefenen die overmachtige wezens in den hemel, in het luchtruim en op de aarde invloed uit op het lot van ons, broze stervelingen, aan den anderen kant vermogen ook de menschen, mits zij de goede manier aanwenden, die hoogere wezens aan hunne belangen dienstbaar te maken. De antieke godsvereering is ook niets anders dan de meest gepaste wijze om die godheden voor eigen belang te winnen. Men doet dit op allerlei wijzen: door spijziging, kleeding, huisvesting, in de taal van den eeredienst overgezet: offerande, wijgeschenk, tempel, maar ook door gepaste toespraak. Want ook dit had men uit de menschenwereld naar die der goden overgebracht: een goed woord vindt eene goede plaats. En van den invloed der menschelijke stem had men hooge gedachte. Ook de ‘spraak’ is eene geheimzinnige macht van ver reikende werking. Een enkel woord van den heer, en de slaaf vliegt voor hem en vervult zijn verlangen. Woorden veroorzaken strijd en krijg, wanneer ze afgeschoten als pijlen, om het beeld van een Indisch dichter te bezigen, wonden veroorzaken, die dag en nacht schrijnen. Maar woorden vermogen ook de smart te lenigen en den haat te verzoenen. Is het wonder dat in de primitieve wereldbeschouwing ook dit Woord, de spraak, als een wapen wordt beschouwd in de worsteling om de om ons heerschende verpersoonlijkte natuurkrachten aan onze belangen ondergeschikt te maken? Van hier de gebedsformulieren met hun hangen aan de letter, door geslacht op geslacht nagepreveld, ook wanneer zij geheel onverstaanbaar zijn geworden; van hier de tooverspreuken, de spreuken op te zeggen bij ziekte of ongeval enz.

In dit verband kan het niet bevreemden, dat men op dit standpunt der natuurkennis omtrent den afstand tusschen hemel en aarde zich de meest valsche voorstellingen maakt. In de mythenvormende natuurbeschouwing verkeeren de hemelingen vaak op aarde, en kunnen aardsche en sterfelijke wezens ten hemel varen. Op zich zelf kan men uit dien omgang der hemelgoden onder de menschen nog niet veel afleiden - een god toch vermag veel, en bij de Homerische Olympiërs is het des noods denkbaar, dat zij millioenen mijlen in één dag afleg-

gen -, maar bv. Iris, de bodin van Hera, is toch de ‘regenboog’. Snel, gelijk de sneeuwvlaag of hagel, voortgejaagd door Boreas, doorkliefde de snelle Iris het luchtruim, zegt Homerus. Die voorstelling sluit in dat de regenboog in de woonplaats der goden en den hemel begint en door het luchtruim voerend de aarde bereikt. De historie van Phaëthon onderstelt een zonnegod, die zelfs waar hij het rechte spoor houdt, tamelijk nabij is. En wanneer nog later de oude astronomen de afstanden in het hemelruim ten zeerste onderschatten, dan laat het zich wel hooren, dat in de primitieve cosmologie dit in nog hoogere mate het geval moet geweest zijn. Nu nog is het bij de volstrekt onbeschaafde volkeren niet anders. ‘De Zulus, zegt Farrar in zijn boek *Primitive manners and customs*, meenen dat de hemel en aarde niet ver van elkander zijn, zooals andere wilden.’ Ook wist men van het heelal niets anders af, dan zooveel als men met de zintuigen waarnam en in het grove uit die waarnemingen moest afleiden. Boven ons eene stolp van sterke, gladde, glanzige stof - de naam *hemel* verwant met *hamer*, den Griekschen Akmon en het baktr. *asma* (skr. *açmâ*) sluit in dat de oud-Indogermaansche verbeelding die stolp voor ‘steen’ hield - van waar machtige wezens ons goed en kwaad zenden, milde zonnewarmte en licht en malschen regen, maar ook verschroeiende hitte en felle stormen en hagel en sneeuw; eene schijf, waarop wij wonen, omgeven door een cirkelvormigen wazigen rand, hier als slang, daar als de rivier Oceanus gedacht; eene diepte onder ons, waarin zon, maan en sterren verdwijnen, en waaruit zij weder verrijzen, de woning van de onderaardschen, de geesten der vroegere menschengeslachten: ziedaar het heelal, zooals het in de mythologische wereldbeschouwing pleegt te worden gedacht. En de hemelingen, die wij zien, zien ook ons, hooren ons gebed. De cosmologie, die in het eigen land het midden van de aarde ziet, neemt voor het eigen volk bezit van het stuk hemel, dat zich boven ons hoofd welft. Te Thebe is Herakles een Thebaan, te Argos een Argiver. Het is onze hemel, dien *wij*, een andere, dien onze buren zien. Wanneer de Latijnsche dichter predikt ‘waartoe verwisselen wij het vaderland met oorden, die eene andere zon koestert?’ dan gebruikt hij onwillekeurig eene beeldspraak, waarvan de wortels te zoeken zijn in die kinderlijke voorstelling.

De verhouding van de menschen tegenover de hemelgoden was bepaald door de wijze, waarop men meende dat men zich tegenover de aardsche godheden, vuur, water, aarde wind, planten en dieren, te gedragen had. Hier zoowel als daar waren er hoogere wezens, die men te vriend moest houden, tegenover wier machtsuitingen men zich klein gevoelde, van wie men den toorn duchtte, op wier gunst en genadige gaven men hoopte. Wezens, die wij zeer noodig hebben, maar die aan den anderen kant ook door ons gebaat kunnen worden, en die, wanneer zij zelven in nood en gevaar verkeeren, wij dus evenzeer verplicht zijn bij te staan. De kreten die men bij maansverduistering aanheft, de bronzen voorwerpen die men doet weerklinken, de pijlen of geweren die men afschiet, de toortsen of fakkels die men omhoog houdt, dit alles strekt om het booze wezen, dat onzen vriend en bondgenoot den Maangod bedreigt, te verjagen. Zoo nabij zijn bondgenoot en vijand beiden, dat men werkelijk meent met misbaar hen te bereiken.

Te recht zegt Tylor: ‘The ancient doctrine of the eclipses has not indeed lost its whole interest’, en spreekt hij over die oude theorieën als ‘a chapter of the history of opinion from which the student who looks forward as well as backward, may learn grave lessons.’ Het schijnsel van dit oude volksgeloof werpt licht af op eene manier van beschouwen en een geheel van voorstellingen aangaande de buitenwereld, zooals thans nog bij wilde volken wordt aangetroffen, maar die eens bij onze voorouders moet geheerscht hebben. De beoefenaar der beschavingsgeschiedenis ziet ook hier weder, hoe langzaam overoude en diep ingewortelde dwalingen voor de waarheid wijken. Zooals bekend is, was Thales de eerste onder de Grieken die eene verduistering voorspelde. Na hem verbreidde zich de kennis van de natuurlijke oorzaken der eclipsen bij het ontwikkelde deel der natie, maar de groote hoop ging steeds voort te gelooven aan de tooveressen, die de maan naar beneden trokken, en het intreden van die hemelverschijnselen bleef telkens weder op nieuw schrik en ontzetting veroorzaken en voor een onheilspellend teeken doorgaan. Bij de Romeinen zou, verhaalt Plinius, een zekere Sulpicius Gallus het eerst de waarheid aangaande de eclipsen verkondigd hebben. Deze Gallus was krijgstribuun in het leger van Aemilius Paulus in den oorlog tegen koning Perseus; hij heeft de maansverduis-

tering voorspeld, die intrad in den nacht voorafgaande aan den beslissenden veldslag, die den Macedonischen vorst kroon en vrijheid zou kosten. Ten einde zijne manschappen gerust te stellen omtrent het naderend hemelverschijnsel riep de Romeinsche veldheer hen op tot eene vergadering, en daar verklaarde Gallus op zijn verzoek aan het verzamelde krijgsvolk de physische en cosmische wetten, die regelmatig nu en dan eclipsen te weeg brengen, zooals in den eerstvolgenden nacht zou waargenomen worden. Aldus voorbereid was men in het Romeinsche kamp dan ook niet bevreesd. Desniettegenstaande verzuimde men niet het aloude gebruik stiptelijk te verrichten en tijdens den ganschen duur der eclips geraas en geschreeuw te maken, ofschoon de soldaten onder den verschen indruk moesten zijn van de eenvoudige verklaring van het verschijnsel, hun weinige uren te voren gegeven. Wat de koele en kalme wetenschap in de Romeinsche wereld noch toen, noch later heeft vermocht, dat heeft de vurige ijver van het geloof gedaan gekregen. Wanneer het oude gebruik eens niet in strijd ware geacht met de Christelijke leer, en niet van den aanvang af door de Kerk ware bestreden, dan zouden hoogst waarschijnlijk in ons beschaafde Europa thans nog dergelijke praktijken kunnen worden waargenomen.

J.S. SPEIJER.

Sprookjes.

I. Het lindeblad.

De oude linde stond op het dorpsplein en baadde haar koepelronde kruin in het October-avondrood. Nog dicht en prachtig was haar bladerdak: het was een zachte stille herfst en nog was geen stormwind den ouden boom komen berooven van zijn looverschat. Maar met zijn tooverstaf had October hem aangeraakt en het koele smaragdgroen verkeerd in goud, verwerklijkend den droom der oude alchimisten.

Zoo praalde in gouden dos de oude lindeboom, maar de dorpelingen hadden geen oog voor zijn schoonheid. Met loome schreden kwamen arbeiders van het veld, gebukt naar de aarde, die al hun krachten vergde, maar voor wier liefelijkheid hun oog onvatbaar, hun gemoed verstompt was. Huismoeders stonden aan de deurpost te babbelen, druk breiend aan een wollen kous. Meisjes en knapen zochten stille paadjes om te wandelen, hand in hand. Kinderen speelden bij de dorpspomp en dansten een vroolijken rondedans, met schelle stemmen zingend een jubelend oud refrein en de avondzon gloorde op hun appelwangen en de avondwind lichtte hun vlashaar op. Schepers met hun wollige kudden togen langzaam voorbij, een blonden stofwolk opjagend om zich heen. Koeherdertjes met trage koeien, glanzig bruin of bontgevlekt, liepen met bloote voetjes over het scherpe grijze grint.

En voor die allen was 't verloren, het heerlijk schouwspel van die linde, die was gelijk een boom van goud.

Zacht ruischte de avondwind in het fluisterend loover en zacht

daalde een gouden regen van bladeren langs den breeden bruinen stam op den grond en op de oude bank, die den boom omringde en waar door verliefde knapen meisjesnamen in waren gegrift.

- Neem mij mee! neem mij mee op uw vleugelen, wind! smeekte een blad, dat nog groen was en nog vast aan zijn stengel. Het zat heel onder aan den boom en was altijd ontevreden geweest met zijn eentonig, onbeduidend leven.

- O neem mij mee, de wijde wereld in! Leer mij er iets meer van kennen dan dit armzalig, bekrompen dorpsleven. Nooit heb ik mij hier in mijn element gevoeld.

- En waarom zijt gij ongelukkig? vroeg de wind. Zie uw broeders en zusters, die zich verheugen in hun bestaan! Welk recht meent gij te bezitten op een beter lot dan die duizenden? Zijt gij niet allen bladeren van denzelfden boom?

- Maar ik, zei het blad, voel mij geroepen tot hooger bestemming dan de anderen. Dat heeft mij gekweld van mijn ontluiken uit den lenteknop tot heden, nu mijn kortstondig looverleven zijn einde bijna heeft bereikt.

- Wat wilt gij dan, hoogmoedig schepsel, dat meer dan anderen wilt wezen, doch niets zijt dan een nietig blad?

- Wat ik wil? - Vrijheid, frissche, blijde, onbeteugelde vrijheid! Hoog in de lucht, als een wolk, als een vogel, hoog boven de aarde, ver van hier!

- Vraag het de wolk, of zij vrij is! Vraag het den vogel, of hij zweven kan waar 't hem lust! Één onverbiddelijke wet drijft de wolk en den vogel langs voorgeschrevene banen voort.

Het lindeblad rukte aan zijn stengel, met ongeduld en ongeloof.

- En waarom, begon de wind weer na een korte pooze, klagen de andere bladeren dan niet over hun rampzalig lot? Zij koesteren zich tevreden in gouden zonneschijn en lauwe, blauwe lucht en drinken dankbaar dauw en regen en levenssappen uit de aderen van den boom, die u allen draagt en voedt, als een goed en rechtvaardig vader, die ieder kind het zijne geeft. Maar ik zal u meevoeren, arm blaadje, dat aan uw tak geen vreugde vindt.

Toen ruischte 't luider in de linde en weer dwarrelde een regen van gele bladeren neer. En ook het groene blad werd van zijn stengel afgerukt: zoo heftig woei de Octoberwind.

- O, nu ben ik vrij! nu zal ik gelukkig worden! suisde het blad en het dankte den wind, die het had verlost.

Dát was wat anders dan het leven, waaraan het was gewend! Hoog fladderde 't in de frissche lucht, ronddwarrelde 't in een wilde wals, maar het duurde niet lang of het lag op den weg.

Zoo laag vernederd was 't nog nooit geweest.

Maar vol vertrouwen wachtte het op den stormwind. Een nieuwe vlaag en hoog werd het weer opgeheven en door de lucht geslingerd, in duizelende vaart.

Dat was heerlijk, wel verschrikkelijk, maar toch zoo opwekkend, zoo wild, zoo vrij!

Zoo vrij? Toen het verblinde lindeblad zich uit eigen kracht poogde op te richten, te vliegen als een gevleugeld ding, - toen bleef het machteloos liggen op den weg.

En zoo wachtte 't angstig op den rukwind, die er telken male een poosje mee stoeide en solde, om het daarna weer te verwerpen, als groote menschen soms met lastige kinderen doen.

- Is dit nu de vrijheid? is dit nu 't geluk? dacht het teleurgestelde blad. Want nu begreep het wel, dat het een speelbal van den stormwind was.

- O lieve wind, kom weer en voer mij op, hoog boven de aarde, smeekte het blad. Want het had den storm hartstochtelijk lief, al gaf hij het niet wat het had verwacht en gehoopt.

Maar donkere wolken bedekten den rozenhemel. De wind ging liggen en de wolken losten zich op in wilde, kille regenvlagen. En het blad lag doorweekt in het slijk van den weg.

En toen de wind weer opstak, was het blad zwaar van slijk, te zwaar om te worden opgeheven door den storm.

En zoo lag het den ganschen nacht in machtelooze ellende, herdenkend zijn kortstondig leven en den ouden boom en den trouweloozen wind. En toen de morgen kwam, een grijze nevelige najaarsmorgen, toen naderde een knaap, die koeien voor zich uitdreef, naar het wazige weiland.

En de zware logge koeien trapten een voor een op het lindeblad, het diep begravend in het slijk.

II. Het geitje.

't Was maar een heel klein lapje grond, het tuintje van de oude vrouw, eigenlijk maar een bleekveldje, omheind door een heg van meidoorn en wilde rozen. Maar het goede vrouwtje was wát trotsch op haar tuintje, en met recht. Wat zag 't er lief uit in de vroolijke morgenzon! Het jonge frissche gras was rijk bezaaid met lentebloemen, meest geel en wit tusschen het koele, malsche groen. En de witte hagedoorn stond juist in bloei en geurde zoet en de bleekroze hageroosjes sprongen open en een seringenstruik pronkte met zijn lichtpaarsche bloemenpyramiden en een oude knoestige appelboom was zoo mooi in zijn rozigblanken feestdos, als een jonge koningsdochter in haar eerste balkleedij.

Midden in het veldje was een paaltje stevig in den grond geslagen en daaraan was een geit gebonden aan een touw. 't Was een geestig, jong geitje, melkwit en met een fijn profiel, een dartel dier, vol levenslust.

De hemel was blauw als vergeet-mij-niet, de vogels jubelden uitgelaten. De oude vrouw zat met haar breikous op de bank voor de woning en koesterde zich in de lekkere lentelucht. De vensters waren hoog opgeschoven, om den zonneschijn binnen te laten, en op de vensterbank, tusschen twee potten scharlakenroode geranium, stond een kooi met een kanarie, die zijn hoogste lied uitgalmde, en vlak daarover, op de vensterbank van den buurman, stond een kooi met een vink, die ook zong, al kon hij niet meegenieten van de schoonheid der herlevende natuur. Buurmans oudste jongen had hem gevangen in het kreupelbosch en de oogen uitgestoken en in een kooitje gezet.

De geit graasde om zich heen en rukte telkens ongeduldig aan het touw. En toch had zij gras in overvloed en jonge malsche bloemen bovendien. De oude vrouw zorgde altijd goed voor haar, over slechte behandeling had het geitje niet te klagen.

Maar het wilde bloed van haar voorouders, die vrij gedarteld hadden op steile bergpaden, bruiste haar in de aderen en vroeg naar onafhankelijkheid. Daarom trok en schudde zij gedurig aan het touw, dat wel tamelijk lang was, maar dat haar toch gebonden hield.

- Wat geeft ge u een noodelooze moeite, arme geit, zei de kanarie, doe zooals ik en schik u in uw lot.

- Hoe kunt gij zingen in een kooi? zei de geit minachtend, voelt gij geen vrijheidsdrang, arme vogel?

- Vrijheid? die heb ik nooit gekend, ik ben in de gevangenis geboren en mijn ouders eveneens.

- Slaaf en slavenkind! zei de geit, wel moogt gij u gelukkig prijzen, dat gij de ellende van uw toestand niet beseft. Maar gij, arme, wreed mishandelde vink, gij weet toch wel wat vrijheid is, hoe kunt gij zingen in een kooi?

- Ik zing van smart, zei de vink, kon ik mijn leed niet uitstorten in mijn lied, zeer zeker zou ik er al lang onder bezweken zijn.

- Begrijpt ge dan niet, dat het uw beul juist daarom te doen was? Waarom houdt ge u niet trotsch en verkropt ge niet zwijgend uw leed? Als de booze knaap, die u de oogen uitstak, bemerkt, dat hij zijn doel niet bereikt, als hij zich niet meer kan vermeien in de melodische uiting van de smart, die hij u uit barbaarsche zelfzucht heeft aangedaan, dan geeft hij u zeker de vrijheid terug.

- En wat zou ik doen met mijn vrijheid, ik die het licht mijner oogen mis? Hoe zou ik mijn voedsel vinden? hoe zou ik mijn nest bouwen? Nu moet ik blijven waar ik ben.

- Arme vink! zei de geit, maar hoe zal ik vrij komen?

En weer rukte zij aan het touw, dat het paaltje schudde.

- Volg mijn voorbeeld, zei de vink, eerst vloog ik telkens tegen de tralies van mijn kooi aan, maar wat heeft het mij geholpen? Ik stootte mij en het bloed stroomde mij langs de veeren. Eindelijk zag ik mijn dwaasheid in en ik leerde berusten. Berusting is de ware wijsheid.

- Neen, berusting is wanhoop, zei de geit. Ook is mijn geval niet zoo hopeloos als het uwe, ik ben krachtig en jong en ik geef den moed nog niet op. Woei er nu maar een flinke stormwind, die mij een bondgenoot kon zijn en met één vleugelslag dat akelige paaltje omver wilde werpen! Maar met dit kalme lenteweer is daar geen denken aan.

Daar kwam een kleine knaap voorbij; hij had een meikever gevangen en liet het arme diertje vliegen aan een draad, onder het lachend zingen van een tergend refrein.

- O kevertje, mijn beeld in 't klein, ruk u los, gij die vleugels hebt, en vlieg ver van de booze menschen, zei de geit.

Maar zingend ging de jongen verder en toen zich de afgemar-

telde meikever losrukte, was het ten koste van zijn leven. Vaneengereten lag hij te stuiptrekken op den weg, tot de zware laars van een boer hem doodtrapte.

- Geloof mij, zei een kip, die scharrelde in het jonge gras, luid kakelend, omdat zij een ei had gelegd, ruk niet aan uw touw, en gij zult gaan gelooven, dat gij vrij zijt.

Die kip kon niet hoog vliegen, maar haar practische wijsheid had zij van de menschen geleerd.

III. Bij het kerkhofmuurtje.

Bij den lagen muur van het landelijk kerkhof lag een leege citroenschil in gezelschap van een bosje verwelkte jasmijn, een versleten damesschoentje en een eindje waskaars.

- Vertel ons eens uw geschiedenis, oude uitgeperste citroen, zei het schoentje, dat zich verveelde.

- Mijn geschiedenis, bromde de citroenschil, zou u zeker vervelen.

- Neen, neen, zei het fijne schoentje gapend, - maar dat deed zij niet uit minachting, daarvoor was zij veel te beschaafd: zij kon 't niet helpen, zij had een breede spleet onder het neusje, en daarom was zij juist als onbruikbaar verworpen door de kamenier, die haar afgedragen had.

- Ja, laat ons elkaar onzen levensloop vertellen, zei het bosje geele, geurlooze jasmijn, een vertelsel geeft altijd wat afleiding.

- Afleiding! bromde de citroenschil, nu praat ge precies als de dokter, die bij zijn patiëntje kwam. Hij schreef haar maar altijd afleiding voor. - Dat is de beste medicijn! zei hij met een gewichtig gezicht. En ik dacht in mijn onschuld, dat het zat in een poeier- of pillendoosje of in een deftige drankjesflesch!

- Dan waart ge toch nog verbazend groen! zei het schoentje, en het lachte de citroenschil in zijn gezicht uit. Maar dat kon zij niet helpen, het kwam van die breede spleet onder het spitse neusje anders had zij zich wel fatsoenlijk, ingehouden, want zij wist wat gepast was en wat niet, zooals een jongejuffertje op de kostschool.

De citroenschil werd nog geler van nijd dan zij al was.

- Groen was ik volstrekt niet, hoe had mijn sap anders kun-

nen dienen voor den verfrisschenden drank, dien het meisje met kleine teugjes opslorpte? Maar als men een woord voor 't eerst hoort...

- En hoe zijt ge achter de ware beteekenis gekomen? vroeg de jasmijn.

- De zieke zuchtte en schudde weemoedig het bleeke, blonde hoofd, toen de dokter was heengegaan. - Afleiding! fluisterde zij, reizen, onverschillige menschen spreken, vermoeiende monumenten en musea bewonderen, dit verzwakte, vermagerde lichaam optooien met kleêren naar den laatsten smaak en vroolijkheid veinzen, terwijl mijn hart zoo zwaar van droefheid is! Neen, neen, nog liever blijf ik hier en kwijn ik weg in mijn eigen huis, onder moeders vleugelen... Dan zal ik ten minste niet worden begraven in een ver vreemd land, maar op het lieve oude kerkhof, waar mijn goede vader slaapt onder zoden en bloemen, waar ik zoo vaak tusschen de graven heb gedwaald.

- Arm meisje! zei de waskaars, die zich nog niet in het gesprek had gemengd. Zij hield niet van wufte praatjes, maar wat ernstig was trok haar aan. Zij had haar leven ook gesleten in het schemerdonker van het kerkje, waar zij brandde voor het altaar der Heilige Moeder, wie zeven zwaarden de borst doorboorden.

- Arm meisje! en waarom leed zij dus!

- Ik zal 't u vertellen, zei de jasmijn, ik heb haar ook gekend, toen ik bloeide aan den struik voor het venster, en toen haar moeder mij afplukte en mij haar gaf, verborg ze in de blanke frischheid van mijn bloeiende sterretjes haar oogen, roodgebrand van tranen, en snikte: - Ook hij plukte eens voor mij jasmijn!

- Hebben wij haar dan allen gekend? vroeg het schoentje en haar mond bleef wijd openstaan van verbazing. Was het háar voetje dan, dat ik bekleedde, een sierlijk voetje, vlug en vroolijk trippelend door den tuin, naast de voeten van een jongen man, verleden jaar, toen 't lente was?

- O zeker, zeker, zei de waskaars, is 't hetzelfde meisje, wier baar drie dagen nu geleden, gezet werd in de kleine kerk. Blank was het baarkleed, sneeuwwit waren de kransen en roerend was de uitvaart der jong ontslapene, met wierook en zangen en orgelmuziek.

- Noemde haar moeder haar niet Viola? vroeg de jasmijn aan de citroenschil.

- Ja, zei de citroen, ik heb 't onthouden, 't is een naam zoo zoetluidend als de taal van mijn vaderland.

- Zoo noemde haar, wier linkervoetje ik eens bekleedde, de minnaar, die aan haar zijde ging, zei de schoen.

- Ja, zoo noemde de wereld haar, zei de waskaars weemoedig, nu slaapt ze in de schaduw van het kerkje, nu kwelt geen liefdesmart haar meer.

- Had hij haar verlaten, vroeg de jasmijn, en kon zij niet leven zonder hem?

- Wie zal er ons het ware van vertellen? zei de citroenschil, één ding is zeker, ik weet het bij ervaring: de menschen zijn ondankbaar en slecht.

- Ja, daar kan ik van meespreken, zei het schoentje. Mijn heele leven heb ik de menschen gediend, trouw en eerlijk, zooals zij zetten in de getuigschriften van hun dienstboden. Nooit heb ik aan mijn eigen genoegen gedacht - en tot loon word ik weggeworpen, nu ik oud en versleten ben.

- Mijn lot is nog verschrikkelijker dan het uwe, zei de citroenschil, die gaarne het monopolie van leed en miskenning behield. Wie had mij dat kunnen voorspellen, toen ik, als een gouden bal, blonk in den vroolijken zonneschijn, tusschen het donkere glanzende groen van den boom die mij 't aanzijn schonk en het heldere blauw van den heerlijken hemel, die zich welft over mijn vaderland!

Met honderden mijner broeders werd ik in een benauwde kist gepakt en na een lange reis, zonder lucht of licht, belandde ik in een prozaïsche kruidenierswinkel. Daar leidde ik een vervelend leven, een leven van heimwee en ergernis, tusschen kaarsen en koffie en suiker, tot een meid binnenkwam om mij te koopen.

Nu, dacht ik, zal ik zeker komen in een omgeving, waar ik mij tehuis gevoel.

Maar ik werd gebracht in de schemerdonkere ziekenkamer, waar de kwijnende Viola op een fluweelen rustbank lag, gesteund door kussens, niet witter dan haar wasbleek gezichtje.

Ik kreeg haar lief, vooral na de woorden die ik hoorde van haar bleeken mond en willig gaf ik, om haar te laven, mijn koelend vruchtenbloed, dat haar moeder mij ontperste en opving in een kelk van geslepen kristal.

Maar het doet pijn, folterende pijn, als men zijn bloed geeft voor de menschen!

- Ja, zei de waskaars, dat wisten ook de heiligen en de martelaars.

- Maar die krijgen hun loon in den hemel, nietwaar? Mijn loon was dit smadelijk einde.

- En ben ook ik niet weggeworpen toen ik was uitgebloeid? zei de jasmijn.

- En ik, zei de waskaars, toen ik mijn eigen lichaam had verteerd om op te gaan in een vlam van aanbidding?

- Ja, de menschen zijn slecht, zei de citroenschil nog eens.

- Zeg dat zoo luid niet, vermaande de waskaars, wij zijn hier zoo dicht bij het kerkhof. Alle dooden slapen zoo vast niet als ge wel denkt.

- En als zij wakker zijn, wat doen zij dan? vroeg de jasmijn.

- Dan zullen zij zich wel vervelen en smachten naar het leven, al was dat leven ook vervelend toen zij het nog hadden, zei het schoentje met een geeuw.

- Misschien, zei de citroenschil, vertellen ze elkaar hun levensgeschiedenis. Toen ik nog aan mijn tak, mij mocht verheugen in blauwe lucht en zoele koeltjes en feestelijken zonneschijn, heb ik een kleinen knaap gekend, die heel veel las en weinig speelde en door zijn makkers droomer werd genoemd. Hij kwam wel met zijn moeder zitten in 't lommer van mijn boom en dan sprak hij zulke wonderlijke woorden dat zijn moeder hem bevreemd en angstig in de diepe donkere oogen zag. Zij wist wel: kinderen die zoo bleek zijn en zoo wijs en liever lezen en droomen dan spelen en dartelen, die kinderen worden niet groot.

- Vertel ons wat van dien kleinen jongen, zei de jasmijn.

- Moeder, vroeg hij eens, zijt gij wel in den hemel geweest?

- Neen, zei de moeder, daar komt geen mensch vóor zijn dood.

- Dante is er geweest vóor zijn dood, zei de knaap.

- Dante, zei de moeder, was een groote dichter.

- Ja, beaamde het kind en hij zweeg, want hij dacht aan zijn zusjes die dood waren: hij was de eenig overgeblevene en de moeder was zoo bang dat hij haar ook ontvallen zou.

En hij sloeg zijn groote donkere oogen op en hij zag haar in het gelaat met een hemelschen glimlach en zei:

- En mijn moeder is zoo groot als Dante, in de oogen van haar zoon en in de oogen van God.

't Was een zonderling kind. Als hij de vogels hoorde zingen, dan wenschte hij hun taal te kunnen verstaan.

- Waarom, mijn lieveling? vroeg de moeder, de menschen hebben al talen genoeg.
- Maar de vogels vliegen zoo hoog, moeder, en als ik hun taal kon verstaan, dan zou ik weten hoe 't in den hemel is, waar mijn vader en mijn zusjes wonen.
- En als ik dood ben, moeder, zei hij eens, geef mij wat boeken mee in mijn kistje, anders zal ik mij zoo vervelen, als ik wakker lig in mijn graf.
- Weet ge niets vroolijkers te vertellen? vroeg de uitgebloeide jasmijn.
- Wij spreken eigenlijk over niets anders dan lijden en sterven, dat is toch op den duur vervelend, zei het schoentje gapend.
- Dat komt van de nabijheid van het kerkhof, zei de waskaars. Zie, over het lage muurtje fladderen blanke vlinders, symbolen van onsterfelijkheid.
- Gelooft ge daar nog aan, vrome waskaars? vroeg het schoentje en weemoedig voegde de verwelkte jasmijn er bij:
- Verwelkt is verwelkt en dood is dood.

Maar in een treurwilg, op het kerkhof, dicht bij het muurtje, zong een wielewaal:
- Wijs die 't weet! wijs die 't weet!

IV. Het meer.

Een bootje wiegelde aan den oever van het diepe donkere meer. De boomen ruischten, het riet fluisterde, een zwaan sloeg met de vleugels. In breede zilvervegen lag op het meer de maneschijn.
- 't Is een droeve, droeve geschiedenis, zuchtte het lichtbewogen riet.
- Zij hadden elkander zoo lief! zei het bootje, wee mij dat ik hen moest dragen tot hun verderf!
- Wat is er eigenlijk gebeurd? ruischten de boomen, wij hebben het niet recht gezien.
- Ik zal het u verhalen, zei de zwaan. De jonge man is in de boot gestapt, den arm beschermend heengeslagen om de weenende jonkvrouw, die zich klemde aan zijn borst. En toen zij

waren waar het meer het diepst is, wierp hij de riemen weg en sprong in het water met haar.

- Ja, zei de boot, het leven had hen gescheiden, de dood heeft hen hereenigd. Laat rusten in den schoot der wateren het lievend paar dat vrede zocht na de stormen van hartstocht en leed!

- Driemaal dreven zij boven, zei de zwaan, haar lange lokken lagen op de wateren uitgespreid als een zwarte sluier. Zij hielden elkander nog innig omarmd. De liefde laat haar prooi niet los.

- Ach! zuchtte het riet, ik trachtte haar nog te weerhouden: ik trok met mijn buigzame halmen aan de plooien van haar kleed. Dat kleed was zwart, alsof zij rouw droeg over de roekelooze daad die zij volbrengen wilde, alsof zij zichzelve beweenen moest. Maar met haastige handen rukte zij het slepend kleed uit mijn buigzame halmen los. Wat kon ik doen? ik moest die beide jonge levens in de wateren zien ondergaan.

- Zij waren schoon, nietwaar? vroeg een treurwilg.

- Ja, schoon en edel, zei de zwaan, zielvol was het donker aanschijn van den man en roerend liefelijk was het blank gelaat met hemeloogen der jonge maagd.

- En waarom, vroeg het oeverriet, waren die twee die zoo elkander minden, gescheiden door de wereld?

- Boos is de wereld, zei de zwaan, zoo koud, zoo hard, zoo liefdeloos: Wèl ons dat wij ver van de menschen leven, in het woud waar vrede heerscht!

- Wie was hij? vroegen de boomen.

- Wie was zij? vroeg het oeverriet.

Maar de zwaan kon geen antwoord geven op hun vragen en de boot wist alleen dat zij rampzalig waren en gescheiden door de menschen en dat zij liever samen wilden sterven dan leven verre van elkaar.

- En laat ons dit genoeg zijn, zei de zwaan. Twee menschenkinderen, door de menschen gedreven in de armen van den dood, o 't is een oude geschiedenis!

- Maar in de oude tijden kwam zij meer voor dan nu, ruischten de boomen, nu is 't een zeldzaam geval.

- Hoe zou dat komen? vroeg de zwaan.

- O groote liefde komt niet veel meer voor. De menschen gelooven niet meer aan liefde en daarom vinden zij geen liefde meer.

- Dat komt van de beschaving, zei de boot, die op groote

rivieren had gevaren en handelsteden had gezien, wie denkt er aan een ander dan aan zichzelven in deze verlichte verstandige eeuw?

- Is dát wat de menschen vooruitgang noemen? vroeg de treurwilg, die dat woord eens had opgevangen van menschen die in zijn lommer rustten en niet recht had begrepen wat er mee werd bedoeld.

- Dat is dan toch ook wel gelukkig, zei de boot, dat de menschen niet zoo spoedig er meer toe komen om samen te willen sterven als zij niet samen kunnen leven. Dit paar was lief maar dom. Ja, waarlijk, de wereld gaat vooruit!

- Dat weet ik niet zoo zeker, zei de zwaan.

V. De laatste bloemen.

Kil woei de herfstwind en geeselde de boomen en treurig stonden de laatste bloemen, in den verlaten tuin, het lot te beiden dat haar wachtte.

Het waren witte chrysanthemen en bleeke maandroosjes, nog door den storm gespaard.

Al hun zusteren waren verwelkt en vergaan. Zij wisten wel dat zij niet lang meer zouden leven en in haar weemoed voelden zij zich inniger gehecht aan elkaar dan te voren, toen het bloemperk nog zoo vol en de lucht nog zoo zonnig en zomersch was.

- Wat moet er van ons worden? klaagden de teedere roosjes, straks rukt de storm ons van den stengel en strooit onze bladeren in het slijk.

- En wij die sterker zijn, zeiden de chrysanthemen, wel zullen wij langer het geweld van den storm weerstaan, maar dubbel smartelijk zal ons lot zijn. Wee wie het laatst moet overblijven, al zijn gezellen overleven en eenzaam sterven en vergaan!

Daar ging de tuindeur open en een jonkvrouw trad tot de bloemen en plukte ze allen, één voor één.

Het meisje was zeer bleek, met roodbeschreide oogen. Los stroomden haar lichtblonde lokken over het zwarte morgenkleed en de wind speelde wild met haar lokken en dreef haar de zwiepende heesters in het aangezicht.

Maar zij lette geenszins op het spel van den herfstwind; de tranen, die langs haar wangen drupten, vielen als lauwe dauw op de bloemen neer.

- Wat gaat er nu met ons gebeuren en waarom weent blonde Alma zoo, het dartel kind dat altijd blij was en trouw de zomerlucht vervulde met elfenlach en jubelzang?

Niet lang wachtten de bange bloemen het antwoord op hun stille vraag. Blonde Alma trad behoedzaam, op de teenen, een schemerdonkere kamer in. Daar, op haar blanke legerstede, lag Almas zuster uitgestrekt. De slanke handen saamgevouwen op de maagdelijke borst, de bruine lokken los om het was-wit gelaat, lag zij daar kalm, met de oogen dicht, alsof zij sliep. Het meisje sliep haar laatsten slaap.

En zuchtend: - Zuster! lieve zuster! strooide Alma de laatste najaarsbloemen op het blanke bed. Toen knielde ze aan de sponde en weende en kuste de bleeke handen der jonge doode. En terwijl het geluid van haar snikken de kamer vervulde, lag de stille geheimvolle glimlach des doods op het roerloos gelaat der ontslapene.

En zoo vonden zij niet hun einde in den killen najaarswind, de rozen en de chrysanthemen, de laatste bloemen van den tuin. Maar zacht verwelkten ze in het schemerdonker van het stille doodsvertrek, op het jeugdig hart dat niet meer klopte, op de jonge stille voetjes, die nimmer meer zouden wandelen in den tuin.

VI. De perelen.

Daar was eens, in een arm gezin, een meisje dat een wonderlijke gave had: als zij weende, veranderden haar tranen in perelen.

Dat was een bron van welvaart voor het arme gezin, dat dan ook weldra niet meer arm was. Want als het kind had geweend, verzamelde zorgvuldig de spaarzame moeder de kostbare tranen en de vader bracht ze, in de stad, bij een juwelier, die ze tegen het licht hield en ze betastte met zijn bekwame vingertoppen en ze woog op een schaaltje, in zijn donkere winkel, en ze eerlijk betaalde met klinkende munt: de helft van hun waarde, want dat vond hij eerlijk genoeg.

Maar voor het meisje zelve was deze gave een bron van leed. Want als zij speelde met andere kinderen, werd ze altijd mishandeld en getergd. Dat was niet uit boosheid, o neen! maar 't was toch zoo aardig, die tranen te zien stollen tot perelen op haar wangen, verbleekt van smart en ergernis. En vlug er wat van op te vangen en ze in te ruilen voor blinkend goud, zoo'n buitenkansje viel niet te versmaden. Maar boosheid was het niet, o neen! daar waren zij veel te deugdzaam voor.

En het meisje groeide op tot een rijzige jonkvrouw en zij woonde met haar ouders in een prachtig paleis. Haar broeders dreven handel in verre landen, over de zee, en haar zusters waren gehuwd, en zij was eenzaam en alleen.

Zij was bang voor de menschen, want zij hadden haar altijd kwaad gedaan. En wel dongen veel minnaars naar haar hand, maar zij wantrouwde ze allen, want de ervaring had haar verstand gerijpt en bittere wijsheid gelegd in haar hart. En met haar klaarziende oogen doorzag zij de hebzucht van hen die dongen naar haar hand.

En zij was zielsbedroefd, want wat had ze aan haar schatten, als zij geen liefde vinden mocht?

- Kan dan geen man mij om mijzelve liefhebben, maar alleen om de gave die mij ten vloek werd? zuchtte zij.

En zij zag in haar spiegel een slanke gestalte en een edel gelaat, maar bleek als marmer en verscherpt door het leed waren haar schoone trekken en haar blauwe hemeloogen waren door het eindeloos weenen dofgebrand.

- O gij die mij de gave schonkt, waarover zich mijn ouders verblijdden, gebogen over den wieg van hun kind, o fee of daemon, wie gij moogt wezen, neem weer uw noodlottig geschenk!

Zoo peinzend, wandelde ze in het woud.

Daar ontmoette ze een jager die jacht maakte op een angstig hert. En haar hart werd vervuld van medelijden met het schuldelooze dier en weer welden er tranen uit haar oogen, aan het weenen gewend.

Maar wat was dat nu? Was waarlijk haar bede verhoord? De tranen dropen langs haar bleeke wangen als regendruppels langs leliekelken en zij kon ze afwisschen of laten opslurpen door den dorstigen wind: geen perelen meer, maar menschentranen!

En de jonkvrouw was dankbaar alsof haar een zware last van het

hart was gewenteld en zij klapte in de handen als een kind en zij zong met de vogels in het bosch en zij lachte en zij weende weer, maar nu was het van vreugde en niet van leed.

En toen dat wonder was gebeurd en 't alom was bekend, toen dropen de vurige minnaars voorzichtig en stilletjes af. En de jonkvrouw, die nu straalde als een zon en bloeide als een meiroos, lachte om de perelenvisschers en wachtte op hem die komen zou.

En toen kwam hij, - de man die haar beminde sedert lang, in schroomvolle, sprakelooze aanbidding, zoolang zij hem van baatzucht kon verdenken. Maar nu vroeg hij haar liefde en hij gaf haar de zijne en zij leefden gelukkig, in een hutje, in het bosch.

VII. De zingende koningsdochter.

Daar was eens een koningsdochter, die zoo heerlijk kon zingen, dat alle menschen met bewondering luisterden naar haar lied. De nachtegaal, als zij naderde, verschool zich in zijn rozenboschje en zweeg van afgunst. En al de dichters van het land werden geel van nijd en spijt, als zij zong, want zij begrepen wel, al bekenden zij 't nimmer, dat hun kunst maar een kunstje was bij haar zang.

Eens liet de koning een zangwedstrijd houden en zijn dochter dong mee naar den dubbelen prijs: een lauwerkrans en een kostbaren beker van gedreven goud, versierd met edelsteenen. En toen de dichters, elk op zijn beurt, gezongen hadden hun kunstig lied, waaraan zij, in het licht van hun lampje en het zweet van hun aanschijn, veel nachtwaken vol vlijt en arbeid hadden besteed, toen zong de jonkvrouw het laatst haar lied, waarvoor zij geenszins had gewaakt en gewerkt, maar dat haar zoo natuurlijk van het hart naar de lippen welde als 't bij de nachtegalen gaat. En zie! haar lied was het schoonste van allen en, met woorden van dank, bood de richter van den wedstrijd de dochter zijns konings den kostbaren beker en bekroonde haar gouden lokken met den frischgroenen lauwerkrans.

Maar blozend nam de vorstendochter den lauwerkrans van haar hoofd en, met woorden van lof, reikte zij èn krans èn beker den grijzen dichter die vóor haar gezongen had.

Na dien heugelijken dag haatten haar al de dichters die zij had overwonnen, de goede grijzaard uitgezonderd, met wien zij zoo minzaam de eer van het feest had gedeeld.

Want zij rijmden wel allen zeer kunstig en fraai, maar in hun boezem klopte geen edel dichterhart.

En zij peinsden op wraak, omdat zij diep gewond waren in hun ijdelheid en vooral omdat zij niet konden verdragen dat ze overwonnen waren door een vrouw.

Toen begonnen zij haar te belasteren en vertelden alom dat de prinses een slechte dochter was en ongetwijfeld een slechte koningin zou zijn. Ja, eenigen durfden zelfs rond te strooien dat zij mismaakt en leelijk was en dat haar verzen, op den keper beschouwd, niet deugden. Maar deze praatjes werden natuurlijk gemakkelijk gelogenstraft door allen die de schoone dichteres, al was 't maar eenmaal in hun leven, gezien hadden en gehoord.

De rijmers waren hiermee echter nog niet tevreden, want, ondanks allen laster, bleef de welbewaakte prinses bloeien en zingen, niet wetend hoe fel zij werd gehaat.

Op een donkeren nacht gingen zij naar een oude heks, die eenzaam tusschen de rotsen woonde en zij boden haar veel goud voor een vloek op het hoofd der prinses.

De tooverkol nam het goud en grijnsde en beloofde de rijmers:

- Wat gij wenscht zal geschieden. Geen gif zal slepend woelen door haar aderen, geen haar van haar hoofd zal gekrenkt worden en toch zal zij zoo rampzalig worden als haar wreedste vijand begeeren kan. Bloeiende maagden met teedere hartjes - en de heks grijnsde - verlangen naar liefde en ook uw prinsesje wacht hoopvol den minnaar die komen zal. Maar zoodra zich haar lippen leenen tot den kus van een man, zal zij de gave van het lied verliezen. En onder dien vloek zal zij bitter lijden.

De nijdige rijmersbende nam dankbaar afscheid van de heks en verheugde zich in den smartelijken tweestrijd die nu het hart der dichteres verscheuren zou.

Dien morgen verrees de prinses niet als gewoonlijk, verkwikt door de nachtrust en verblijd met den nieuwen dag. Haar hart was angstig en toen zij wandelen ging in het woud, hoorde zij de vogels over haar spreken. En zij luisterde, want zij verstond de vogelentaal.

- Weet ge 't al? weet ge 't al? riep een wielewaal.

- Wat dan? wat dan? vroeg een nieuwsgierige vink.

- Ik weet het, zei een oude raaf, de heks die in het rotshol woont heeft de koningsdochter betooverd: zoodra een man haar in liefde omarmt, zal haar dichtergave haar voor altijd worden ontnomen.

- Die arme prinses! zei een nachtegaal.

- Vindt ge dát zoo erg? vroeg een tortelduif, liefde is toch nog veel zoeter dan zang.

- Alles op zijn tijd! floot een opgeruimd sijsje, dat zich het leed van anderen niet aantrok en de nachtegaal zei:

- Wat doet een vrouw zich ook te meten met de mannen? In de vogelenwereld gebeurt dat nooit.

- 't Is een wraak, zei de raaf en vleugelkleppend vloog hij op, driemaal een kring beschrijvend in de lucht boven het hoofd der jonkvrouw en akelig krassend:

- Wraak! wraak! wraak!

En van die stonde af aan verloor de prinses haar vroolijkheid. Zij werd mager en bleek en zij lustte niet langer de lekkere spijzen die, op gouden schalen, door blonde pages, werden rondgediend aan den koningsdisch.

Er was tweestrijd in haar ziel en bitterheid in haar hart en weenend dacht zij: - Waarmee verdiende ik zulk een lot?

En de liederen die zij zong klonken niet meer opwekkend als vogelenzang en frisch als lenteregen in het ruischende woud, maar weemoed was het, niets dan weemoed, angstvolle klachten, wel roerend schoon, maar toch zóo smartelijk om aan te hooren dat de menschen die er naar luisterden het hart vol schoot, uit deernis niet zoozeer, maar om de erinnering aan eigen leed.

Nu was 't bekend in alle landen dat de zingende koningsdochter niet in het huwelijk wilde treden en geen enkele prins durfde er te dingen naar haar hand.

Maar de vorstendochter werd al droever en droever en haar eigen liederen vertroostten haar niet meer.

Want zij hongerde en dorstte naar liefde en zij dacht:

- Al at ik al de vruchten der aarde, toch zou mijn honger niet zijn gestild en al dronk ik al de stroomen leeg, toch zou mijn dorst niet zijn gelescht.

Maar jonkvrouwelijke schuchterheid weerhield haar om het verlangen van haar hart te openbaren.

En de wijze grijze dichter, die haar liefhad gelijk een dochter, ging heimelijk naar de booze heks en hij bood haar veel goud om den vloek weg te nemen van het droefgebogen hoofd der koninklijke dichteres.

Maar dat ging de macht der tooverkol te boven en de grijze dichter keerde moedeloos weer.

Maar op een zonnigen lentemorgen ontmoette ze in het dal een schoonen geitenhoeder, met oogen diep gelijk de zee.

En wat geen koningszoon had verkregen, ontving de arme geitenhoeder, die ademloos luisterde naar haar lied, de handen op de borst gevouwen en de oogen vol tranen van meegevoel, in stille aanbidding voor de zingende prinses.

Zij schonk den gelukkigen knaap al haar schatten van liefde, omdat zij in zijn oogen een nieuwe wereld had ontdekt.

En hij kuste haar lippen en zij was zalig in zijn liefde. En willig deed zij afstand van haar zeldzame gave, om gelukkig te zijn aan zijn hart en aan zijn haard.

En toen haar een zoon werd geboren, was haar vreugde zóo groot dat zij lachte om den tweestrijd die eens haar ziel had verscheurd.

En toen het knaapje grooter werd, begon het te zingen even schoon als zij vroeger deed.

En de knaap werd een groote dichter en al de vijanden van zijn moeder versloeg hij met een tooverlied.

HÉLÈNE SWARTH.

Letterkundige kroniek.

Aus dem Goethehause. Briefe Friedr. Wilh. Riemers an die Familie Frommann in Jena. (1803-1824). Nach den Originalen herausgegeben von Dr. Ferdinand Heitmüller. Stuttgart, J.G. Cotta, 1892.

Goethe und kein Ende! Sedert de Goethe-Gesellschaft en de nasporingen in het Archief, dat door Goethe's kleinzoon aan de Groothertogin van Saksen-Weimar vermaakt werd, de aandacht van de Duitsche geleerden op nieuw op verschillende meer of min belangrijke punten gevestigd hebben, gaat het van alle kanten weêr met nieuwe woede op Goethe los. Huisarchieven worden geplunderd; brieven van wie zelfs maar in de verte met Goethe in aanraking kwamen, worden voor den dag gehaald en, in tijdschriften of afzonderlijk gepubliceerd, vaak met grooten ophef den volke als het interessantste van het interessante aangeprezen. Wie, belang stellend in hetgeen Goethe en zijn werk raakt, aan die uitgaven zijne aandacht schenkt, wordt niet zelden door een veelbelovenden titel verlokt, om een geschrift met brieven over, of herinneringen aan Goethe, hem door zijn boekhandelaar ter inzage gezonden, te koopen, en dan gebeurt het meer dan eens, dat, bij nadere kennismaking, de *ramage* in geen verhouding blijkt te staan tot de *plumage*, en de belangstellende kooper òf voor het volle bedrag, òf althans voor een groot deel ervan bekocht mag heeten.

Dat laatste geviel mij met het boekwerk dat den verlokkenden titel draagt: *Aus dem Goethehause*. Het zijn brieven van den philoloog Riemer, na 1812 leeraar aan het Gymnasium te Weimar, den man, die jaren achtereen, eerst van 1803 tot 1808 als leer-

meester van Goethe's zoon August, daarna tot 24 Maart 1812 in de betrekking van Secretaris of iets wat daarmee gelijk staat, onder één dak met den dichter woonde en nagenoeg dagelijks met hem verkeerde. En hij, tot wien de brieven gericht zijn, is de boekhandelaar Fromman uit Jena, eveneens, zooal niet tot Goethe's onmiddellijke omgeving, dan toch tot zijn goede vrienden behoorende, de pleegvader van Minna Herzlieb, de bevallige een-en-twintigjarige, tot wie Goethe zich omstreeks 1807 bijzonder aangetrokken voelde, die hem de kleine reeks sonnetten in de pen gaf, welke onder zijne gedichten voorkomen, en die door sommigen voor de prototype van Ottilie uit den in 1807 ontworpen en in 1808 begonnen roman *Die Wahlverwandschaften* gehouden wordt.

Wat mocht men anders verwachten dan dat Riemer zijn vriend Frommann geregeld onderhouden zou over hun wederzijdschen vriend Goethe, hem het belangrijkste uit Goethe's leven, zijn plannen, zijn arbeid, de gesprekken met hem gevoerd mededeelende, en ons aldus een blik gunnend in des dichters werkplaats, een kijkje in zijn huis en, voor zoover dit bij een man als Goethe mogelijk was, in zijn hart? Mocht ook niet alles wat Riemer aan Fromman te schrijven had, op Goethe betrekking hebben, - Riemer's philologische arbeid, zijn medewerking aan uitgaven, o.a. ook aan Goethe's *Aus meinem Leben*, door Frommann ter perse gelegd, noopten hem natuurlijk telkens ook over deze onderwerpen uit te weiden - het kon wel niet anders of in de 242 brieven, onder een zoo veelzeggenden titel bijeengebracht, moest men althans zeer veel belangrijks ‘*aus dem Goethehause*’ te lezen krijgen.

Maar welk een teleurstelling! Riemer, die, volgens zijn eigene bekentenis (Brief van 30 Sept. 1807), nooit ‘von dem rosenfarbensten Humor’ was, moge een achtenswaardig philoloog geweest zijn, een onderhoudend briefschrijver, een scherpzinnig opmerker is hij niet, en een mededeelzaam verteller allerminst. En daarbij zoo voorzichtig! Juist waar het onderwerpen geldt, waarbij wij van den medebewoner van het ‘Goethehaus’ omtrent nog niet opgehelderde bijzonderheden uit het leven van den Meester ophelderingen mochten verwachten, of waarbij op Goethe's karakter een bijzonder licht zou vallen, laat Riemer. u met een: ‘doch daarover mondeling’, een ‘voor heden genoeg’, of wel door eenvoudig over de zaak te zwijgen, in den steek.

Een paar voorbeelden.

Men weet, dat Goethe in 1806, toen zijn zoon August reeds zeventien jaar oud was, zijne betrekking tot Christiane Vulpius gewettigd heeft door een huwelijk. Wat de naaste aanleiding was tot dezen stap, is niet met zekerheid bekend. Sommigen beweren, dat het was uit dankbaarheid, omdat Christiane door hare tegenwoordigheid van geest Goethe redde uit de handen van twee dronken Fransche tirailleurs, die het op zijn leven gemunt schenen te hebben. Meer waarschijnlijk is het, dat Goethe met het oog op den politieken toestand van Duitschland, voor het geval dat de gebeurtenissen een noodlottige wending mochten nemen, de toekomst van zijn zoon heeft willen verzekeren. Riemer was bij dit huwelijk, dat den 19^{den} October gesloten werd, als getuige tegenwoordig. Maar eerst in zijn brief aan Frommann van 22 November 1806 lezen wij deze woorden:

> ‘Die alte Neuigkeit aus unserem Hause habe ich halb vergessen, halb darum nicht geschrieben, weil ich schon wusste dass Sie sie auch ohne mich erfahren würden. Das Wie u. Wann und Warum eignet sich nur zur mündlichen Communication.’

Een tweede teleurstelling. In het laatst van 1803 valt het bezoek van Mme de Staël aan Weimar, waar Benjamin Constant in Januari 1804 zich bij haar kwam voegen. Men heeft het effect, dat zij daar aan het hof, en vooral in de letterkundige kringen, maakte, vergeleken bij den inval van een eekhoorn in een mierennest. Met haar drukte, haar levendige Fransche conversatie, haar lust om, *en passant*, op de hoogte te komen van de belangrijkste letterkundige en wijsgeerige vraagstukken, die Duitschland bezig hielden, kwam zij op den kostbaren tijd van hare gastheeren beslag leggen, en hen in hun rustigen arbeid storen. En hoe vermoeiend was die praatster! ‘Ik voel me alsof ik een ziekte heb doorgemaakt’, zei Schiller toen zij vertrokken was. Goethe, die de kunst verstond van zich te menageeren, had zich meer op een afstand weten te houden, maar toch had hij zich uit den aard der zaak niet geheel kunnen onttrekken en menig lang gesprek met haar moeten houden, waarvan eene vergelijking tusschen Duitsche en Fransche letterkunde vaak het onderwerp uitmaakte. Het zou interessant hebben kunnen zijn, omtrent dit bezoek van Mme de Staël en omtrent den indruk, dien Goethe van haar ontving, ook van Riemer eenige bijzonderheden

te vernemen. Maar het eenige wat wij vinden is het volgende in een brief van 11 Januari 1804:

> ‘Die Frau von Stael ist noch immer hier u. scheint sich mit den schönen Geistern, Wieland und Schiller gut zu stehen; wie man in der Stadt sagt, aber nicht mit G. Was davon wahr ist weiss ich nicht, und will es auch nicht wissen.’

Van het merkwaardig bezoek dat Napoleon in October 1808 met zijn tooneeltroep aan Weimar bracht, bij welke gelegenheid Talma als Brutus in *La mort de César* optrad, vind men in deze brieven niets vermeld.

Eindelijk nog dit. Zoowel uit Riemers brieven aan Frommann als uit andere bronnen blijkt dat de philoloog met Goethe soms op gespannen voet stond. Er bestaat een brief van Goethe aan Riemer van den 19^{en} Mei 1809, waarin de dichter zijn huisgenoot ernstig onderhoudt over een ‘scène’, waarbij Riemer alle zelf beheersching schijnt te hebben verloren, een scène die (volgens Goethe) bij Riemer's slecht humeur, hetwelk zijn geduld reeds meermalen op een harde proef stelde, vroeg of laat te verwachten was[1)]. De welwillende en toch ernstige toon van dezen brief, met het verzoenend slot: ‘Und so lassen Sie uns wieder zusammen kommen als wenn nichts gewesen wäre’, geeft een treffend bewijs van Goethe's zelf beheersching en van zijn edelmoedig karakter. Maar in Riemer's correspondentie met Frommann vinden wij van dit voorval met geen woord gerept.

Op zich zelf valt tegen dit alles zeker niets in te brengen. In het eerste geval toonde Riemer eene discretie, die door Goethe niet anders dan hoog gewaardeerd kon worden; en in het laatst vermelde geval handelde hij wellicht verstandig met te zwijgen over een zaak, waarover hij zich had te schamen. Maar met zulke discretie en met zulk verstandig zwijgen is de letterkundige geschiedenis weinig gediend. En wie, gelijk Dr. Heitmüller, een zoo groot aantal brieven bijeenbracht, doet wel met, alvorens hij tot de uitgaaf ervan overgaat, zich de ernstige vraag te stellen, of de verzameling een genoegzame dosis belangrijke feiten bevat, of zij op het leven en het karakter van den grooten man, wien ter eere men ze wenscht in het licht te geven, genoeg licht werpt, om het boek -

1) Briefe von und an Goethe. Herausgegeben von Dr. F.W. Riemer. Leipzig 1846.

gelijk de verzamelaar wenscht dat dit werk zal doen - ‘einem grösseren Kreise gebildeter Leser zu einem genussreichen zu machen.’

Nu, ‘genotrijk’ is de lezing van de 250 pagina's, welke deze briefverzameling vormen, juist niet. Maar toch wie geleerd heeft, in voorkomende gevallen van den nood een deugd te maken, zal uit de collectie wellicht hier en daar het een en ander kunnen opdelven, wat voor hem en voor anderen van eenig belang is en hem voor zijne moeite schadeloos kan stellen.

Laat ons zien.

Men heeft Goethe herhaaldelijk zoowel voorname stijfheid, trots en afgemetenheid tegenover anderen verweten, als koelheid, onaandoenlijkheid bij gebeurtenissen, welke hem diep zouden hebben moeten treffen.

In een van zijne eerste brieven aan Frommann laat Riemer zich omtrent Goethe's geslotenheid in sommige omstandigheden uit, en geeft hij in weinige woorden een van die kijkjes op 's mans karakter, waarvan het alleen te betreuren is, dat zij in zijne verdere correspondentie zoo uiterst zeldzaam meer voorkomen. Ongeveer een half jaar na Riemer's komst te Weimar, in een tijd, waarin de jonge geleerde zich meer en meer met den dichter op zijn gemak begint te voelen, schrijft hij:

> ‘Er urtheilt, finde ich, immer ein wenig anders im Schlafrock, als wenn er in Gesellschaft urtheilen soll. Aber ich begreife ihn. Weil man ihn auspumpen will, so giebt er eben nur das, was ihm beliebt und womit er zwischen den Partheyen so eben durchkommt. Wo er keine Hinterlist ahndet, da giebt er sich auch frey.’

De stijf heid en voornaamheid troffen allen, die voor het eerst en slechts kort met Goethe in aanraking kwamen, en ook na langere kennismaking voelden sommigen er zich nog door gekwetst. Zoo beklaagde de Deensche dichter Oehlenschlaeger zich bij Riemer, dat Goethe hem zoo ‘kalt und ministeriel’ ontvangen had. En een dergelijk beklag ontving Kirms, Goethe's rechterhand bij het bestuur en de administratie van den Weimarschen schouwburg, van den grooten tooneelspeler Iffland, die geruimen tijd met Goethe in onderhandeling was over een engagement te Weimar en daarbij voorwaarden gesteld had, waarop de directie niet wilde ingaan. Kirms - de brief komt voor in het onlangs door de Goethe-Gesellschaft uitgegeven boek van Dr. Julius Wahle: Das Weimarer

Hoftheater unter Goethes Leitung - trachtte Iffland gerust te stellen:

> ‘Goethe schätzt Sie hoch... Sie vermissen vielleicht eine Herzlichkeit an ihm, das kann sein. Von dieser Seite zeigt er sich nicht oft und alsdann nur, wenn er die Menschen lange geprüft und bewährt gefunden hat.’

Daarmeê stemt volkomen overeen hetgeen anderen, die lang achtereen of herhaaldelijk met Goethe verkeerden, getuigd hebben. Frommann verklaart: ‘Zeker kon Goethe terughoudend en stijf zijn, maar alleen dan, wanneer hij in omstandigheden of in een omgeving was, waarin hij zich niet vrij kon uiten, en voornamelijk wanneer hij zich tegenover “verbildete”, aanmatigende of nieuwsgierige menschen bevond. Den meesten hekel had hij aan opgeblazen individuen, die niets presteerden, maar zich veel verbeeldden.’ Zelfs wanneer het mannen van zekeren naam waren, die verwaand, aanmatigend hem tegemoet traden, trachtte hij door groote terughoudendheid hun het ongepaste van hunne houding te doen gevoelen. Dat ondervond Bürger, de dichter van *Leonore*, die, Goethe voor het eerst ontmoetend, zich aan hem voorstelde met de woorden: ‘Sie sind Goethe; ich bin Bürger!’ Goethe weerde die familiariteit terstond af door met Bürger niet over poëzie te spreken, maar over den toestand van de universiteit te Göttingen. Bürger vergaf het hem nooit, maar wreekte zich door een epigram.

Waar hij echter mannen van werkelijk talent aantrof, die hem een vriendelijke tegemoetkoming waard schenen, daar liet Goethe zich niet onbetuigd. Heinrich Voss, die in 1804 leeraar werd aan het gymnasium te Weimar, is in zijne brieven niet uitgesproken over de groote hartelijkheid welke hij van Goethe ondervindt, tot wien hij zich als een zoon tot zijn vader voelt aangetrokken[1)]. Het bewijst dan ook zeker niet voor Riemer's karakter, dat hij, die van Goethe veel vriendelijks had ondervonden, dien Goethe in zijn carrière had trachten voort te helpen, en wiens luimen, gelijk wij gezien hebben, door den dichter met bewonderenswaardig geduld waren verdragen, met hem gedurende ruim twee en half jaar totaal gebrouilleerd geweest is.

1) Mittheilungen über Göthe und Schiller in Briefen von Heinrich Voss. Herausgegeben von Abrah. Voss. Heidelberg 1834.

Maar nu, Goethe's koelheid, zijn onaandoenlijkheid bij voorvallen, van welke men verwachten mocht, dat zij hem zeer smartelijk zouden aandoen. Drie van die voorvallen vindt men in deze brieven vermeld. Het zijn de dood van Schiller, die van Goethe's moeder, de beminnelijke, opgewekte Frau Rath, en die van zijne vrouw Christiane.

Schiller stierf den 9en Mei 1805 en werd den 12en daaraanvolgende begraven. Riemer doet zich weder van niet zeer gunstige zijde kennen, wanneer hij, sprekende van de begrafenis, schrijft: ‘Ich sollte mit dabey seyn, musste aber meiner Aversion vor Leichen und Leichengeruch u. einer Unpässlichkeit wegen ablehnen’. Van den indruk, dien Schiller's dood op Goethe maakte, schrijft Riemer in brieven van 11 en 18 Mei 1805 het volgende:

> ‘Goethe ist, wie Sie denken können, sehr dadurch alterirt, ob er sich gleich susammen nimmt und vor uns ruhig erscheint, wie es einem Manne seiner Art ziem't.....
> G. ist sehr fleissig und war bis auf gestern Abend immer wohl. Von dem Eindruck dem Schillers Ableben auf ihm gemacht, liess er sich nichts merken..... Den Tag über durfte Niemand davon reden. Am dritten Tage sprach er zuerst selbst mit mir von dem Verlust den die Litteratur erlitten, was Schiller noch alles vorgehabt zu thun und zu leisten.’

Den 23en September 1808 stierf Goethe's achtenzeventigjarige moeder te Frankfort. Eerst den 17en September, toen Goethe van zijn jaarlijksche kuur in een Boheemsche badplaats, uit Carlsbad en Franzensbad te Weimar terugkeerde, hartelijk begroet door de jonge tooneelspelers, die zijn trap met tapijten en bloemen versierd hadden, bereikte hem het droevig bericht. ‘Es hat ihn natürlich sehr betrübt’ - schrijft Riemer; - ‘und wir vermeiden alles, was den Schmerz in ihm erneuern kann.’ In dienzelfden geest schreef hij aan August Goethe, die in Heidelberg studeerde: ‘Der Vater, obgleich von der Nachricht betroffen, ist doch wohl und wenigstens in unsrer Gegenwart heiter.’ Ook ten opzichte van dit verlies heeft men Goethe van ongevoeligheid beschuldigd; het gewone verwijt dat hen pleegt te treffen, die zich bij groote zielesmart weten te beheerschen. Dat echter de dood van zijne moeder hem wel degelijk smartelijk aandeed, blijkt, behalve uit de woorden van Vulpius aan zijn neef August: ‘Er war ganz hin’, uit brieven door Goethe

omstreeks dezen tijd aan Sylvie von Ziegesar en aan Louise Nicolovius gericht[1].

Onverdiend hatelijk is dan ook de voorstelling, welke door Arvède Barine gegeven wordt in haar opstel: 'La famille Goethe' in de *Revue des deux Mondes* van 1 Juli jl. Eerst heet het daar: 'La nouvelle de sa mort arriva à Weimar au milieu d'une fête en l'honneur de son excellence le conseiller privé *von* Goethe qui daignait revenir des eaux de Carlsbad', en wanneer de schrijfster de woorden uit Vulpius' brief: 'Er war ganz hin' heeft aangehaald, laat zij er op volgen: 'Allons, tant mieux, car il se possède singulièrement dans ses lettres'.

In Juni 1816 had Goethe het verlies van zijn Christiane te betreuren. Op den dag van haren dood schreef hij deze regels:

> Du versuchst, o Sonne, vergebens
> Durch die düstern Wolken zu scheinen!
> Der ganze Gewinn meines Lebens
> Ist, ihren Verlust zu beweinen.

En dat dit geen dichterlijke phrasen waren, had Goethe's groote, ongeveinsde smart bij het ziekbed van zijn vrouw bewezen. Riemer schrijft: 'Ob er gleich gefasst erscheint und von allem andern spricht, so überfällt ihn doch mitten unter anderm der Schmerz, dessen Thränen er umsonst zurück zu drängen strebt.'

Het blijkt uit alles, ook uit Goethe's brieven uit die dagen aan Zelter en aan andere vrienden en vriendinnen, dat de dood van Christiane, die al mocht zij intellectueel zeer verre beneden hem staan, hem een trouwe hulp en levensgezellin was, Goethe diep en lang getroffen heeft. Vier jaar later schrijft Frau von Knebel, dat Goethe 'noch immer ihren Verlust nicht verschmerzen kann.'

Op deze punten derhalve leveren Riemer's brieven enkele gegevens, die, in verband gebracht met hetgeen ons van elders bekend is, den Weimarschen Jupiter ook van zijn menschelijke zijde gunstig doen kennen.

Riemer zelf, hoe onaangenaam soms jegens Goethe gestemd - brief 198 uit het jaar 1810 bevat o.a. een heftigen uitval tegen 'den ouden heer', - vermag zich op den duur aan de groote

1) Te vinden bij: Dr. Karl Heinemann, Goethes Mutter. Leipzig. 1891.

bekoring, welke van hem uitgaat, niet te onttrekken. Weimar, dat ‘Klatschnest’, gelijk hij het eens noemde, staat Riemer hoe langer hoe meer tegen. ‘Auch ist Weimar nicht eben deswegen der Sitz der Cultur, weil man hier über alles ein Urtheil haben *will*; es fragt sich ob man es *hatt*; und mehr als ein bischen poetischer und ästhetischer Kunstdillettantismus ist doch hier auch nicht’, luidt het in een brief van 26 Februari 1815. Maar, wanneer in 1819 ‘das alte gute Verhältniss’ weer is aangeknoopt, dan schrijft hij, hoewel ook nu nog het verkeer tusschen hem en Goethe niet uitermate levendig is: ‘Er ist der Einzige um den es sich noch die Mühe verlohnt, hier auszuharren.’

En dat is al zoo het merkwaardigste, hetwelk deze bundel - ik zal niet zeggen: bevat, maar mij over Goethe heeft weten te vertellen. Wat er in voorkomt omtrent de komst van Napoleon en zijne troepen te Weimar na den slag bij Jena, omtrent Goethe's groote en kleine ongesteldheden[1)], zijn letterkundige werkzaamheid, dunkt mij, voor zoover het van eenig belang is, òf voor de kennis van dien tijd, òf voor die van des dichters leven en werken, in hoofdzaak reeds van elders bekend. Wellicht vinden anderen hier nog hetgeen aan mijne aandacht ontsnapte of waarvan het belang door mij te laag geschat werd. Indien dat zoo is, zal ik mij gelukkig rekenen, op Riemer's brieven hunne opmerkzaamheid te hebben gevestigd.

1) Als curiositeit zij hier vermeld, dut de kuur sedert eenige jaren onder den naam van Schweninger kuur bekend, en door velen met succes gevolgd, reeds in 1808 in Duitschland blijkt te zijn toegepast. Wij lezen toch in een brief van Riemer van 4 Mei 1808: ‘Sonderbar er [Goethe] darf nicht während des Essens trinken; aber nachher um 4 Uhr. Dann fühlte er keine Beschwerde.’

Zomervacantie.

Zij is een tijd van vrijer werkzaamheid. Men loopt wel, maar niet meer in het gareel. Men mag zichzelf en zijn gedachten laten gaan. Mijmeringen, overdenkingen, indrukken, herinneringen, sympathieën, het wordt alles wakker in dat dolce far niente, waaraan menschen van ons doen zich overgeven, als zij de studeerkamer hebben gesloten, die zij toch niet kunnen vergeten. Een deel van zulk een bonte mengeling wordt hier aangeboden. Het is, à la fortune de l'encrier, geschreven op reis en naar aanleiding van reizen. De eerste stoot ging uit van Deschamps, *La Grèce d' aujourd' hui*. Dat aardig reisboek werd mij op mijn jongste exodus medegegeven door een vriend, die zelf moet weten of hij zijn tijdschrift een dienst bewijst, door een oud man aan den praat te houden in plaats van hem een weinig te helpen in het vinden van zijn eind.

I.

Ik mag gaarne huismoeders en onderwijzers hooren verhalen van kinderen, die dol zijn op reisbeschrijvingen, want men moet wel een aangeboren lust hebben in deze soort van letterkunde, rijker misschien dan eenige andere in verveling. De vervelende Reizen zijn mogelijk nog de besten. Baedeker heeft nog nooit een zweem van twijfelzucht bij mij gewekt. Een onderhoudend geschreven Reis maakt wel eens booze neigingen bij mij wakker. Als zij bij uitstek belangwekkend is, word ik licht achterdochtig. Als daarvoor mijn geloof in den waarheidszin van den schrijver te groot is, word ik licht jaloersch. Ik zou zulke gevoelens ongaarne bij anderen kweeken en onthoud mij daarom van reisbeschrijvingen.

Wil iemand beweren, dat de druiven zuur zijn, dat ik niet berekend ben voor dat allermoeilijkst genre, ik zal hem niet tegenspreken. Een reisbeschrijving moet kunstwaarde hebben en dus op hare wijs vrucht zijn van ons gemoedsleven. De persoonlijkheid van den auteur mag ook hier zich niet op den voorgrond stellen, en tevens moet zij alles doordringen, kleuren, bezielen, vooral beminnenswaard maken. Ik heb namelijk een andere opvatting van reizen dan Montaigne, maar hij sprak ook *de l'Institution des Enfants* en van het nut van reizen voor jonge lieden: '... Le commerce des hommes y est merveilleusement propre, et la visite des païs estrangiers: non pour en rapporter seulement, à la mode de nostre noblesse françoise, combien de pas à Santa Rotonda, ou la richesse des calessons de la Signora Livia; ou, comme d'autres, combien le visage de Neron, de quelque vieille ruyne de là, est plus long ou plus large que celuy de quelque pareille medaille; mais pour en rapporter principalement les humeurs de ces nations et leurs façons, et pour frotter et limer nostre cervelle contre celle d'autruy.' Maar in zijn hoofdstuk *de la Vanité* spreekt hij over de oude lui die nog op reis gaan: 'Mais, en tel aage, vous ne reviendrez jamais, d'un si long chemin. Que m'en chaultil? je ne l'entreprends, ny pour en revenir, ny pour le parfaire: j'entreprends seulement de me bransler, pendant que le bransle me plaist; et me promene pour me promener.... J'ay veu pourtant assez de lieux eloingnez, où j'eussa désiré qu'on m'eust arresté. Pourquoi non, si Chrysippus, Cleanthes, Diogenes, Zenon, Antipater... abandonnerent bien leur païs, sans aulcune occasion de s'en plaindre, et seulement pour la jouïssance d'un aultre air? Certes le plus grand desplaisir de mes peregrinations, c'est que je n'y puisse apporter cette resolution d'establir ma demeure où je me plairois; et qu'il me faille tousjours proposer de revenir, pour m'accommoder aux humeurs communes.'

Als die 'humeurs communes' niet verdrietig zijn, is het evenmin verdrietig weer thuis te komen. Ik geef toe, dat het aangenamer is in Amsterdam terug te keeren dan in Bordeaux. Het Nederlandsch is hier niet fraai, maar in Bordeaux is het Fransch het evenmin. Het is zelfs een schaduwzijde van het reizen in Frankrijk, dat men er, Parijs en Tours natuurlijk uitgezonderd, zoo weinig aangenaam Fransch hoort spreken.

Ik wilde hierop evenwel niet komen. Het doel van reizen is

voor mij nog een ander dan ‘frotter et limer nostre cervelle contre celle d'aultruy’ of dan ‘me bransler, pendant que le bransle me plaist.’ Reizen is het hart verwijden. Reizen is een vreemd land bezoeken met de innige begeerte het niet als een vreemd land te verlaten; zich onder aanvankelijk geheel onbekenden bewegen met de behoefte om van hen afscheid te nemen als van bekenden, als van menschen wier gemoedsbestaan men begrijpt, wier lot, wier strijd, wier bestemming, wier overwinnen en mislukken onze belangstelling voor goed hebben opgewekt. Reizen is studeeren in anderen lichaamstoestand, studie in beweging. Maar voor het overige dezelfde geestesrichting, dezelfde gezindheid om uit eigen bekrompenheid te komen en ten slotte hetzelfde doel. Wij die studeeren zijn eigenlijk altijd op reis. Op de studeerkamer of over de grenzen: mijn lust in waarnemen, mijn behoefte aan liefdevolle beschouwing moeten even groot blijven. In beide gevallen zoeken wij te kennen, in dien warmen zin van het woord waarin kennen beteekent onze ziel met iets vereenzelvigen. Weten bezit men nooit in eenigszins voldoende mate, maar kennen is nog iets anders.

Het moet niettemin worden toegestemd: de waarneming draagt op reis noodwendig een bepaald karakter. Zij is niet langer streng wetenschappelijk. Zij zoekt niet den inventaris, zij zoekt de intuitie der dingen. Het opgewekt vernuft vindt door de ten onrechte onder alle omstandigheden veroordeelde oppervlakkige waarneming, wat in de wereld der verschijnselen nooit een voorwerp van wetenschap kan zijn, wat alleen gemoed en verbeelding ons doen begrijpen; wat beide te werk stelt. De wetenschappelijke waarneming geeft dit of dat, maar de oppervlakkige waarneming geeft iets anders, iets andersoortigs; wat zij, elk op hare beurt, geven, laat zich onderling niet vergelijken. Ik treed een mij geheel onbekenden kring binnen. De nauwgezette waarneming zal mij vroeg of laat bekend maken met het eigenaardig gelaat en karakter van elk zijner leden. Maar inmiddels heeft een dikwerf zonderling oppervlakkige waarneming mij reeds, en dat van stonden aan, een anderen dienst bewezen. Ik heb een indruk ontvangen van dien kring in zijn geheel; ik heb, bij voorbeeld, het familietype ontdekt dat de latere, veel geduldiger waarneming mij mogelijk nooit zal doen terugvinden. Gelijk met het geheel van een kring, gaat het met het geheel van een persoonlijkheid of van

een volk. Zonder de oppervlakkige waarneming zouden wij in de wereld weldra niets meer zien dan individueele verscheidenheid. Bij zeer grondige bekendheid verdwijnt alle type, dat integendeel bij een eersten indruk zich op het helderst toont. Men wijst altijd op het gevaar van zulk een eersten indruk voor de nuchterheid, de juistheid - synonyma bij velen - van ons eindoordeel. De waarheid is, dat wij zonder eenige oppervlakkigheid moeilijk tot een eindoordeel zullen komen. Wanneer zullen wij ons gerechtigd voelen het aantal der waarnemingen voldoende te noemen? Wij hebben twintig verschijnselen waargenomen: waarom geen vijf en twintig, waarom geen dertig? Wat bewijst, dat de laatste vijf, dat de laatste tien het eindoordeel, dat op de twintig waarnemingen is gebouwd, niet belangrijk gewijzigd en zelfs omgeworpen zouden hebben? Er zal altijd een oogenblik komen waarop hij die van de oppervlakkige waarneming, en dus van de intuitie, niets weten wil om zich alleen aan de wetenschappelijke waarneming te houden, òf zijn onmacht zal moeten belijden om tot een conclusie te geraken, òf zich gedwongen zal zien inconsequent te worden, immers waarde te gaan hechten en zich over te geven aan een indruk, aan een overtuiging die hij logisch toch niet geheel rechtvaardigen kan. Elke stelling die wij volstrekt algemeen maken, is altijd kind der intuitie. Vermakelijk is het getob der logika om een glimp er aan te geven, dat zij op grond van een noodwendig altijd onvolledige induktie, tot een generalisatie durft komen, en een stelling durft uitspreken die voor alle gevallen, allen, zonder uitzondering, gelden moet.

Waarom niet liever de onmisbaarheid der intuitie, van dat salto mortale, waarin alleen het leven ligt, toegestemd. Men maakt alle dagen van haar gebruik. Een gelaat dat ons vertrouwen inboezemt; een uiterlijk dat genegenheid en zelfs liefde wekt of het tegendeel; een woning, een vertrek dat op den eersten aanblik bevalt of mishaagt; een werk van beeldende kunst dat ons aanstonds boeit; een melodie die op het eerste hooren beantwoordt aan een rythmus, dat reeds vooraf onze ziel scheen te zijn ingeplant; een denkbeeld dat, nauw vernomen, bekoort en onzen wil bepaalt, het zijn al te gader volkomen wettige verschijnselen van ons innerlijk leven en die toch geen andere oorzaak kunnen hebben dan een niet wetenschappelijke maar overweldigende waarneming.

Het is die soort van waarneming die in den vreemde ons het meest te stade komt, waar wij ons lang aan bijzonderheden kunnen vergapen zonder iets te leeren; waar het erop aankomt, snel het typische te ontdekken en generalisatiën af te leiden uit noodwendig onvoldoende gegevens. De een is in veel hooger mate met deze gave toegerust dan de ander. Bij gelijke begaafdheid trekt de een er beter partij van dan de ander, hetzij omdat hij zichzelf meer vertrouwt, zich met meer gerustheid verlaat op de betrouwbaarheid zijner indrukken, hetzij omdat hij zijne gewaarwordingen vlugger en juister onder woorden brengt.

Van de artistieke waarneming die wij allerminst op reis kunnen ontberen, dus geen kwaad gesproken, geen blaam op haar geworpen! Zij onderscheidt zich daardoor van de wetenschappelijke, dat zij iets onmiddellijks heeft en niet altijd geschiedt door een aanwijsbaar orgaan. Wij kunnen het zintuig dat ons hielp, niet altijd noemen, en weten zelfs nauwlijks te zeggen of er tusschenkomst van een of meer der vijf zintuigen is noodig geweest. Er moet wel een zesde zijn, waarvan het bestaan alleen blijkt uit zijn werking. Licht is ons zenuwstelsel, dat vooreerst door de bekende vijf kanalen indrukken ontvangt, daarenboven nog eens in zijn geheel een orgaan dat een deel der werkelijkheid op zijne wijs tot ons bewustzijn brengt. De eigenlijke functie van dat zesde orgaan zou gelegen kunnen zijn in het aanbrengen van die elementen der werkelijkheid die zich met ons gemoedsleven laten vereenzelvigen. Terwijl wij aan de vijf overige zintuigen een wetenschap van de werkelijkheid danken, die zich door quantitatieve betrekkingen laat uitdrukken, zou het eigenlijk domein van het zesde orgaan, dat wij het esthetische kunnen noemen, de werkelijkheid kunnen zijn, nu niet langer beschouwd naar de evenredigheden van hare samenstellende deelen, maar naar de wijze waarop zij ons aandoet.

De esthetische waarneming is even onmisbaar en even onwraakbaar als de wetenschappelijke. Wat wordt er van ons met een botte esthese? Wat zonder dat kostelijke: de flair? Ook in ons geheel zijn wij een werktuig dat voor geen ander in fijnheid en gevoeligheid mag onderdoen. In tallooze, in de belangwekkendste gevallen is de wereld niet toegankelijk dan door de poort van onze zuiver persoonlijke aandoeningen.

Gretchen kent Mephistofeles eer Faust hem kent. Seine Gegenwart schnuert mir das Innere zu: de geleerden laten het al te vaak aan vrouwelijke naïveteit over zulke indrukken te hebben en ze in zulke openhartige taal mede te deelen. Toch zou menige ongerijmdheid en vooral onbillijkheid, gelijk zoo menig onverstand in het onderkennen van eigenaardigheden en verschillen ons bespaard blijven, indien geen valsche schaamte ons terughield van de platte formuleering onzer onmiddellijke aandoening. Zij wordt in de opvoeding lang niet genoeg opzettelijk aangemoedigd, maar veeleer bij kinderen gehoond als een overhaast willen oordeelen, als een willen spreken voor onze beurt. Het onderdrukken van de onmiddellijke aandoening schijnt te behooren bij het geheel dier onverstandige pedagogie die wijsheid gelijk stelt met het op- en nazeggen van het algemeen aangenomene; die geen eerbied toont voor den onzin der jeugd, voor het chaotische van de jongelingsgedachten; die vergeet, dat ongerijmdheid de bakermat is van waarheid. Luther mocht zeggen: Hier sta ik, ik kan niet anders! Wee den jongeling die zijn voorbeeld volgt in de dingen van het hoogste, gelijk ook van het alledaagsche leven. De jonge man moet een verstand hebben zooals men zich nu eens verbeeldt, dat een verstand er heeft uit te zien, als het gezond zal mogen heeten. Het zelfvertrouwen dat nieuwe wegen durft betreden en eerlijk durft zeggen wat men ziet en niet ziet, begrijpt en niet begrijpt, gevoelt en niet gevoelt, wordt onwillekeurig ondermijnd òf opzettelijk onderdrukt Op een middelbare school werd eens een les gegeven over Nederlandsche letterkunde. Aangaande een onzer auteurs werd medegedeeld wat hij geschreven had en hoe men zijn geschriften gewoonlijk beoordeelde. De les eindigde met deze onvergetelijke woorden: Zie zoo, jongelui, nu kent gij onzen auteur en hebt er meteen een oordeel bij.

Hier was een moord gepleegd. Maar dat zijn moorden, waarvoor onze jaknikkende maatschappelijke orde, naar het schijnt, geen voldoening behoeft te eischen. Hoe zou zij het doen, zij die onze examendressuur nog altijd blijft dulden. Ach, die examens! Zij leeren vooral hoever de goedhartigheid van een menschelijk wezen het brengen kan in het dooden van de zelfstandigheid bij een zeker aantal andere menschelijke wezens. Onder tien examinandi nauwelijks eén die met opgeheven gelaat het antwoord durft geven dat hij zelf voor het

goede houdt. Als knapen een goed antwoord meenen te geven, zijn zij beschroomd, dat het niet zal zijn het antwoord door den examinator verlangd. ‘Qui demande jamais à son disciple ce qu'il luy semble de la rhetorique et de la grammaire, de telle ou telle sentence de Ciceron? vraagt reeds Montaigne. On nous les placque en la memoire toutes empennees, comme des oracles. Sçavoir par coeur n'est pas sçavoir.’ Bij een slecht antwoord wordt de leerling niet dikwerf in de gelegenheid gesteld uit te leggen op welke gronden hij tot zijn antwoord is gekomen. Aanstonds wordt hij terecht geholpen: ‘dat weet gij wel beter; let eens op dit, herinner u eens dat.’ Naar den gang van zijn eigen oordeel wordt niet gevraagd; enkel een beroep gedaan op het lesje dat hij immers geleerd, maar nu onder de zenuwachtigheid van het examen tijdelijk zal vergeten hebben. Nog eens: geen eerbied voor hun dwalen, hun tasten en zoeken, hun eigen, zij het nog ongeoefend, combinatievermogen. Voor allen één denkschema. Denk eens na! wil zeggen, denk eens zooals ik denk, en gelijk u verteld is, dat men te denken heeft. Alsof de fout van iemand die, zij het verkeerd, in elk geval zelf gedacht heeft, niet een grooter oorzaak van blijdschap was in den Hemel dan de onberispelijkheid van hem die alleen uit karakterloosheid wandelt in het voorgeteekend spoor. Is met name onze zoogenaamde klassieke opleiding bereid deze stelling te onderschrijven? Maar het ligt niet aan het klassieke van het onderwijs. Of men klassieken of wel romantieken, ouden of modernen tot leerstof kiest, op de wijze van de auteurs te behandelen komt alles aan. Ik kan mij een wijze van behandeling zelfs van de klassieken voorstellen die bij uitnemendheid geschikt is den geest der jongeren op te scherpen, hun behagen in kritiek en oorspronkelijkheid te prikkelen. Men zou daarbij den geest der Oudheid oproepen, voornamelijk om te doen uitkomen hoe anders men thans denkt en gevoelt en zelfs denken en gevoelen moet. Virgilius, dien men steeds minder begrijpt hoe aandachtiger men hem leest en zeker daarom altijd voortgaat op de scholen te lezen, is bij voorbeeld een uitnemend geschikt auteur om de onafhankelijkheid van onze jonge mannen te oefenen. Maar de klassieke Oudheid is een doode traditie geworden. Diep buigt men voor haar, om daarna geenerlei ernst met haar te maken. In de kerkleer wraakt men als bijgeloof voorstellingen die lijnrecht afstammen van de

Ouden, maar waar men bij de Ouden overheen leest. Erfzonde, erfschuld? Waar denkt gij aan in deze onze verlichte eeuw? Leer intusschen Horatius van buiten, de Epode waarin hij de burgeroorlogen van zijn tijd een erfenis noemt van den broedermoord, door Romulus gepleegd:

> Sic est: acerba fata Romanos agunt,
> Scelusque fraternae necis,
> Ut immerentis fluxit in terram Remi
> Sacer nepotibus cruor.

Men doet alsof men het niet bespeurde; in geen geval wordt er de aandacht op gevestigd.

Niets wordt gelukkig thans zoozeer geschuwd als bijgeloof. De animus antiquus is inmiddels voor een aanzienlijk deel een geest van zonderling bijgeloof; maar wie vraagt zich af in hoever het gewenscht kan zijn jongelingen met dien animus te voeden?

Wij moeten, gelijk het behoort, aan vooruitgang gelooven. Dreun daarom op:

> Damnosa quid non imminuit dies?
> Aetas parentum, pejor avis, tulit
> Nos nequiores, mox daturos
> Progeniem vitiosorem.

Het pessimisme zal, als de leerling het mocht bemerken, met de licentia poëtica, l'exagération permise, verontschuldigd worden.

Examens bevorderen de dofheid van geest. Welke vertoornde Godheid, welke Ate heeft ze toch opgedrongen aan onze moderne maatschappij. Ik heb tegen examens vooral hun innerlijke onwaarheid. Examens afnemen onderstelt natuurlijk, dat een vaste hoeveelheid weten officiëel dient te worden geconstateerd en dat die hoeveelheid vooruit in het afgetrokkene, onafhankelijk van dezen of dien persoon, moet worden bepaald. Een examen is òf niets òf het is een meten; een meten dat uitmaakt of de hoeveelheid weten van een gegeven individu beantwoordt aan de hoeveelheid weten, aangewezen in het bureel van den Minister van Binnenlandsche Zaken.

Ziedaar de theorie.

Wat wordt er van deze onwraakbare theorie in de praktijk?

Stellen wij de voorgeschreven hoeveelheid weten = 10. Spoedig blijkt, dat dit cijfer door niemand wordt bereikt. De

besten brengen het tot 8. Feitelijk wordt nu de algemeene maatstaf met 2 verlaagd. Het zij zoo! Zijne Excellentie heeft zich vergist, de ervaring heeft haar verbeterd; wat nood? Maar diezelfde ervaring leert, dat van vijftien examinandi slechts vijf de 8 kunnen halen. Dus, zegt een eenvoudig burgerman, druipen er tien. Goede Hemel! Kan men zoo weinig in de gedienstigheden der examenpraktijk zijn ingewijd! Ziehier een leerling die slechts 6 haalt, maar gij moet niet vergeten, dat hij zwakke geestvermogens heeft en het zeker nooit verder zal brengen. Die dáar heeft hetzelfde ongunstige cijfer, maar gij kunt natuurlijk niet weten, dat de jongen een heele slechte gezondheid heeft. Een derde is een vlug kereltje, maar heeft voor dit en dat bepaalde vak volstrekt geen kop. Een vierde bereikt, het is waar, slechts de helft van 8, maar het is een heele lieve jongen en hij is verschrikkelijk zenuwachtig. Zijn moeder is ook zoo zenuwachtig; zij is gisteren nog hier geweest en is in tranen uitgebarsten. Verder hebben wij nog een vriend die nauwlijks het cijfer 4 verdient. Het is eigenlijk een minus 4, maar hij heeft een maand of zes geleden zijn vader verloren, zoodat hij onder minder streng toezicht heeft gestaan en de lessen niet meer zoo regelmatig heeft bijgewoond. Het zijn al te gader verzachtende omstandigheden, zoodat gij het alleszins verklaarbaar zult vinden wanneer ik voorstel al de examinandi toe te laten, met uitzondering van een, een naren, stuggen, luien jongen, dien wij honderdmaal hebben gewaarschuwd. Ik weet wel: 8 is geen 10 en 6 en 5 en 4 en minus 4 gelijken nog veel minder op 10, maar vooreerst kunnen wij ze toch niet altegader afwijzen, en gaan wij dus eens van het wettelijk cijfer 10 af, dan is er geen reden om niet bij elken candidaat in persoonlijke overwegingen te treden.

Voor deze of soortgelijke vertooning geeft de Staat jaarlijks zijn goud. Of is mijn ervaring te beperkt en daarbuiten de toestand belangrijk veel gunstiger? Officieel bepaalt het gelukkig doorstaan examen de hoeveelheid weten, onmisbaar voor het een of ander diploma; facto bepaalt dat examen de hoeveelheid weten die menschkundige en menschlievende examinatoren in gemoede van een gegeven leerling meenen te kunnen vorderen. Alsof de Staat bij deze laatste bepaling ook slechts het allerminste belang had! De Staat zegt: 10 is noodig en vraagt: is dat cijfer bereikt? Het examen antwoordt toestemmend,

maar neemt daarbij stilzwijgend aan, dat, naar gelang van bijzondere omstandigheden, een cijfer onder de 10 met 10 gelijkstaat.

Past vertooning nog in onze samenleving met haren rechtmatigen afkeer van het officiëele, van de leugen?

Als nu de examenzucht nog slechts volstrekt algemeen woedde! Men zou nog een beginsel kunnen vermoeden. Maar dezelfde Staat die niet slapen kan als hij niet heeft uitgemaakt, dat iemand de noodige wetenschap bezit op één gegeven punt, is op een ander punt de onverschilligheid zelve. Wat mogen wij al niet doen, zonder dat de Staat zich ooit bekommert om de gevolgen! Iemand mag in een of ander conservatoire door het ellendigst onderwijs alle muzikaal gevoel bij onze kinderen onherstelbaar vernietigen, de Staat laat hem stil begaan; iemand mag, - want wat kan hier stedelijke contrôle beteekenen? - huizen bouwen die, morgen betrokken, overmorgen invallen en dierbare levens kosten, de Staat laat hem stil begaan en sluimert voort. Maar plotseling wordt hij wakker, want iemand heeft op een gymnasium amo, am*i*s geleerd, in plaats van amo, am*a*s, zonder tot het maken van eenige fout de bevoegdheid van den Staat te hebben ontvangen. En als die stempel van den Staat nog tot iets baatte! Maar niemand gelooft in ernst, dat men, bijvoorbeeld, alleen om zijn officiëelen dokterstitel eenige aanstelling zal erlangen. Als de Staat u dien titel heeft gegeven, keert hij u den rug toe met een Quasi non norimus nos inter nos! Wat platonische summi honores!

Wij bepleiten de vrijheid der Intelligentie. Wat is die vrijheid der Intelligentie? Het recht van zichzelf te zijn, van alleen te mogen verstaan wat zij verstaat.

De fysiologie heeft ons geleerd wat specifieke energiën zijn; de pedagogie weet er nog niet van. Het oog kan niet hooren, het oor kan niet zien; dit uiteinde van den gezichtszenuw is gevoelig voor deze, een ander voor een andere kleur; soortgelijke waarheden zijn thans gemeenplaatsen. Maar voor de opvoeding is de mensch nog altijd eenvoudig een mensch, een jongen een jongen. Men onderzoekt niet zijn bijzondere aptituden. Men zegt hem, dat hij aandacht moet hebben, dat hij geheugen moet hebben. Aandacht, waarbij? Geheugen, waar voor? Fransche geleerden hebben onlangs proeven genomen met Inaudi. Men weet dat hij op het vlugst sommen uitwerkt

als men ze hem voorzegt. Inaudi heeft in de hoogste mate wat Charcot heeft genoemd: l'imagination auditive, een voorstellingsvermogen, dat vooral door aandoeningen op den gehoorzenuw wordt opgewekt. De bedoelde proefnemingen hebben bewezen, dat Inaudi de ingewikkeldste berekeningen met het grootste gemak weet te maken als men hem de som doet hooren, maar niets dan gewone bekwaamheden toont als men hem de som doet zien. Een lichtstraal voor de pedagogie. De universaliteit, de veelheid der kennis, die zij nog altijd najaagt, - en men vraagt zich af hoeveel teleurstelling zij nog zal moeten ondervinden, hoevele slagen in het aangezicht zij nog zal moeten ontvangen om van dit droombeeld af te zien, - is niets dan een groot woord, evenals dat studium generale waarmede te onzaliger ure indertijd Mulder heeft gedweept. Charcot spreekt nog van een imagination indifférente, van een voorstellingsvermogen waardoor indrukken op verschillende zenuwen in gelijke mate kunnen worden opgewekt, maar dan ook nooit opgewekt worden in een eenigszins treffende mate. Algemeene kennis is in dienzelfden zin ook een culture indifférente. Het is de beschaving van de zoogenaamd beschaafde samenleving, die door duizend exemplaren om ons heen in al hare banaliteit vertegenwoordigd wordt. Iets uitnemends is eerst te verwachten bij het opmerken en aankweeken van bijzondere geschiktheid. De mathematicus is niet noodwendig een literator, maar evenmin is de literator berekend voor al de vakken die tot de litteratuur worden gerekend. De grammatica is voor den éen een lust, voor den ander een plaag. Er zijn jonge hoofden die de dingen van het verleden onmogelijk in tijdsorde kunnen zien. Men vraagt hen te vergeefs eenige belangstelling voor Geschiedenis. Zelfs ten aanzien van de onderscheidene talen is er verscheidenheid van gaven. Waarom wordt zij niet geëerbiedigd? Gemeenschappelijk onderwijs maakt tot op zekere hoogte onvermijdelijk, dat aan allen hetzelfde onderwijs wordt gegeven: waarom het nadeel van die gelijkvormigheid niet hersteld door de examens, zoolang men die nog behoudt? Waarom niet, - Prof. Naber van Amsterdam is, meen ik, het eerst op dit gelukkig denkbeeld gekomen, - waarom niet, als men dan volstrekt examens hebben wil, aan elk de vrijheid gelaten, examen te doen uitsluitend in het vak zijner keuze, in het vak, en dat onderdeel van een vak, waarin

hij smaak heeft gevonden, waarop hijzelf erkent en gevoelt zich te hebben toegelegd. Op die wijze zal men beter waarborg krijgen, dat een leerling geschiktheid heeft om later iets te beteekenen. Wie belooft meer voor de toekomst, hij die, op alle punten gewogen en eigenlijk te licht bevonden, ten slotte grootendeels uit barmhartigheid zijn diploma ontvangt, of de leerling aan wien veel hoogere eischen ernstig kunnen worden gesteld, omdat hij enkel ondervraagd wordt in de richting, waarin zijn eigen aanleg hem heeft geleid? Immers zal alleen deze laatste een begrip hebben van wat het zegt iets te weten; beseffen, dat iets te weten nog iets anders is dan klanken te hebben gehoord en onthouden; dan, zoo goed en zoo kwaad als het met ondersteuning van de zijde des leeraars gaan wil, te kunnen uitgieten wat deze hem heeft ingepompt.

Niemand kan zich eenige jaren met het onderwijs en de examens, gelijk zij beide thans zijn, ernstig hebben beziggehouden of hij komt tot het besluit dat het in den regel met de menschelijke hersenen treurig is gesteld: het gemiddelde brein kan weinig inspanning verdragen; heeft weinig geheugen, bovenal weinig oordeel. Niemand kan dit vonnis onbillijk noemen. Maar hebben wij ons eenvoudig bij dit vonnis neder te leggen? Gij hebt tot dusver weinig genoegen beleefd van uw akker: moet dat noodwendig aan uw akker liggen? Kan het niet liggen aan de wijze waarop gij dien akker hebt bearbeid? Zekere teekenen wijzen op de mogelijkheid van betere resultaten. De stemming onzer jonge lieden, onzer akademische jongelingschap, is veelal het tegendeel van opgewekt, en als zij opgewekt is, vindt de vroolijkheid zelden haar bron in de studie zelf. De studie moest een lust zijn, moest iets zijn waar men oogen en handen niet af kon houden. De weetgierigheid van jonge mannen moest een diepte en een omvang hebben, groot genoeg om ons, professoren, gedurig de vrees aan te jagen, dat onze wetenschap niet toereikend zal worden bevonden om zooveel weetgierigheid te bevredigen. Waarom is het anders? Ik acht de gissing gegrond, dat de gedruktheid van velen, de vertwijfeling van anderen gediagnostiseerd moeten worden als gebrek aan samenhang, aan innerlijke harmonie tusschen de persoonlijkheid van den jongeling en al de wetenschappen die hij, op straffe van bij het examen te worden afgewezen, zich genoopt ziet te beoefenen. Wat hebben wij van het jon-

gere geslacht te maken? Allereerst een jong geslacht, levenslustig, vol vertrouwen in menschelijke geestvermogens, vol toekomst. Aristoteles heeft genot en deugd op het nauwst met elkander verbonden. Laten wij zorgen, dat het wetenschappelijk genot niet ontbreke, opdat deugdelijke studenten in grooter getale mogen worden aangetroffen.

Daartoe is onderkenning der geesten onmisbaar. Ik laat daar, in hoeveel hoofdsoorten de geesten kunnen worden ingedeeld. Er zijn er zeker twee, die ik kortheidshalve de methodische en de onmethodische zou willen noemen: geesten aan wie men de grootste weldaad bewijst door ze in te wijden in de wetenschappelijke methode van onzen tijd; maar evenzeer geesten aan wie volstrekt geen weldaad bewezen wordt als men hun het geduld, de voorzichtigheid, de nauwgezetheid, de zelfbeheersching van onze wetenschappelijke methode als het alleen zaligmakende opdringt. Of er tweeërlei inrichting van hooger onderwijs mogelijk ware! een tot de vorming van methodische geesten en nog eene tot bescherming, tot leiding, tot aanmoediging hier, dáar tot kastijding van de onmethodischen. Ik zou een hooger onderwijs begeeren, dat voortdurend onder den indruk was van de doodelijke angst, genie te belemmeren, genie te verzwakken, genie te intimideeren; een onderwijs, beleidvol en zelfs tot op zekere hoogte eerbiedig een plaats inruimende voor de buitensporigheden, het tasten en raden, zelfs het nerveuse voorgevoelen van het genie. Ik zou onmethodisch zoeken naar waarheid methodisch gehandhaafd willen zien; de niet officieele kennis officieel geëerd willen weten, vast overtuigd, dat wij in den strijd tegen onkunde en conservatisme, een Garibaldi even noodig hebben als een Moltke; dat er een soort van waarheden is die niet de methodisch te werk gaande wetenschap, die alleen de verbeelding, alleen de geniale divinatie te voorschijn toovert. In één woord: onze hoogere beschaving moest minder bevorderlijk zijn aan het kweeken van conservatieve geesten.

Zij is het nog in zulk een mate, dat zelfs de notie schijnt verloren te zijn gegaan van hetgeen het wezen van den conservatieven geest uitmaakt. Men schijnt het conservatisme te willen zoeken in het behouden en aankleven van het oude, alleen omdat het oud is. Deze bepaling is gemaakt ten behoeve van de conservatieven die niet weten willen dat zij het zijn,

van de conservateurs honteux. Men kan hen als beoefenaren der wetenschap niet conservatief noemen zonder dat zij u antwoorden: ‘gij doet ons onrecht; wij wenschen alleen de waarheid te behouden, niet de dwaling; wij verwerpen niets omdat het nieuw is, maar omdat het zijn geloofsbrieven nog niet heeft vertoond; wij zijn bereid elke nieuwe stelling te onderschrijven, zoodra de deugdelijkheid van de gronden waarop zij rust ons duidelijk en terdege gebleken is; wij staan open voor elke nieuwe waarheid, dat is voor al wat zich als waarheid heeft gelegitimeerd!’ Maar hoort men hier dan niet de taal juist van het onvervalschte conservatisme? Dat moest er nog slechts bijkomen, dat gij een welbewezen stelling, een van alle kanten gedocumenteerde bewering niet wildet opnemen in uwe wetenschap! Uw conservatisme verraadt zich juist daardoor, dat gij rustig op uw stoel blijft zitten totdat men u een van alle zijden gedocumenteerde stelling aanbrengt. Dit is uw conservatisme, dat gij niet op verkenning uitgaat; dat gij geen ontdekkingstochten onderneemt; dat men eerst de baan voor u effenen moet, opdat gij handen en voeten niet moogt wonden aan de distelige struiken. Dit is uw conservatisme, dat gij in nevelachtige voorstellingen, in gewaagde vermoedens, in nog chaotische denkbeelden niet raadt, niet uit de verte beseft welk een waarheid er in kan schuilen. Dit is uw conservatisme, dat gij tevreden zijt en verzadigd, en eer men u alles haarfijn heeft uitgelegd niet bevroedt hoevele waarheden zich tegen uw vermeende wetenschap verheffen. Dit is uw conservatisme, dat gij geen flair hebt of ooit zult hebben en hen, die op dit punt rijker zijn bedeeld, terugstoot, ontmoedigt, verdacht maakt; dat gij naar de ganzen op het Kapitool niet wilt luisteren, en u eerst wapent als een notariële akte u bewijst, dat de vijand voor de poort staat.

Dit conservatisme is op wetenschappelijk gebied nog zeer in eere. Het heeft nog een zedelijk prestige van bezadigdheid en bezonnenheid; het wordt met echte wetenschappelijkheid vereenzelvigd. Ook op staatkundig gebied is het een waarborg van degelijkheid en betrouwbaarheid, van schranderheid, van historischen zin. Wij gunnen het al dezen lof. Het vinde in dien lof, zoo het mogelijk is, een troost als soms het oogenblik aanbreken mocht, waarin tot de ziel van dat conservatisme de vraag doordringt: wat hebt gij van ons Nederland gemaakt?

Een volk, niet gevleugeld, opgaande in de genoegelijkheid; de ontzagwekkende kleurenmengeling van den dageraad geregeld aanziende voor het teeken van een naderend onweder; in één woord een volk, knap, geleerd, praktisch, alles bezittende behalve het eenige dat een volk hooger leven geeft: algemeene ideeën. Dezen heeft geen methodisch onderzoek nog ooit gevonden. Zij zijn het veeleer die allerwegen tot methodisch onderzoek hebben geprikkeld. Zij zijn nog nooit uitgebroeid door de bedachtzaamheid, door het bewuste denken. Zij zijn nog nooit anders het deel geworden der menschheid dan op een wijze die de waarheid van het overheerlijk woord bevestigt: Les grandes pensées viennent du coeur. Indien het conservatisme dat de algemeene ideeën vreest, omdat dezen uit haren aard vaag en onbewezen zijn, - want hoe zouden algemeene ideeën ooit vatbaar zijn voor streng bewijs? - indien het slechts éens de taak die het zichzelf heeft gesteld, had vervuld! De behoudzucht heeft nooit iets behouden en menigmaal alles in gevaar gebracht. Men kan het conservatisme ook de bewijszucht noemen; de zucht, alleen datgene te erkennen dat behoorlijk zijn burgerlijken stand kan toonen. Het conservatisme heeft een ingekankerde minachting voor vondelingen, terwijl de algemeene ideeën eigenlijk altijd vondelingen zijn en zonder geslachtsrekening tot ons komen. Juist daarom kan het gewone methodische onderzoek niets doen om ze voort te brengen, maar het kan helaas! veel doen om hare voortbrenging, in elk geval haren wasdom te beletten, door ze in de geboorte te verstikken; door een openbare meening hetzij te vormen, hetzij te schragen die deze onwettige kinderen tot paria's maakt en hun ontwikkeling van allerlei, naar de bedoeling onverwinnelijke moeilijkheden omgeeft; door, op wetenschappelijk gebied, aan hypothesen de allerzwaarste, de onbillijkste eischen te stellen; eischen die de hypothesen beletten ooit aan het woord te komen, ooit het gehoor te vinden dat zij misschien verdienen; door uit het oog te verliezen, dat het beter is het oor te leenen aan tien ongegronde hypothesen, die ter verklaring van een wetenschappelijk of praktisch vraagstuk worden opgeworpen, dan geen hypothese hoegenaamd te woord te willen staan zoolang hare gegrondheid, althans haar recht van bestaan niet klaar is als de dag. Men stelt zich aan alsof wij wandelden in het volle licht en duidelijk onzen weg vóor ons zagen. Het is de hoogmoed, het is de

waanwetenschap onzer wijsheid, die niet erkennen wil dat wij wandelen in duisternis en hoogstens in schemerlicht; dat wij in de ontzettende onkunde die ons van alle zijden beangst, bezet, te doen hebben met een vijand dien men in een donker woud heeft te bestrijden. Het is bovenal het vooroordeel, te vergeefs door de ervaring reeds van eeuwen gelogenstraft, dat op elk gebied en in alle opzichten wetenschap op zichzelf ons leiden kan in alle waarheid. Aan dat vooroordeel hebben wij het te wijten, dat de filosofie bij ons zoo weinig in eere is, dat zij aan Gymnasia en Universiteiten zich een achteraanstelling moet laten welgevallen die velen niet eens bespeuren; dat de hersenen worden opgevuld met een overstelping van zaken die geen plaats laat voor het ontkiemen van algemeene gedachten en zelfs de behoefte aan zulke gedachten verhindert op te komen; in één woord: dat de werkheiligheid der Middeleeuwen is vervangen door de weetheiligheid der negentiende eeuw.

II.

Ik vergeet niet, dat ik begonnen ben met over reisbeschrijving te handelen. Dat wij in dit deel der letterkunde niet uitmunten, schijnt mij een blijk voor de waarheid van het aangevoerde. Het doen kennen van vreemde landen en volken is niet, kan uitteraard niet enkel de zaak zijn van methodische waarneming, kan niet enkel bereikt worden door het naast elkander plaatsen van allerlei zeer wetenswaardige bijzonderheden. Geen opsomming, hoe uitgebreid ook, van volkszeden, volkseigenaardigheden, volksmythen, van de voortbrengselen van den grond in een gegeven land, kan ons tot een slotsom leiden waardoor onze kennis wordt verrijkt. Wetenschap kan niet meer dan de grondslag zijn van een ethnologie waaraan wij iets zullen hebben. Waarom steelt gij? vroeg men een raaf, en het antwoord luidde: opdat ik mijn voorraad vermeerdere. Dat doen wij: voorraad vermeerderen. Wat men thans met een zoo vaak veel te weidschen titel Volkenkunde noemt, wordt bereikt in alle wenschelijke en ongewenschte evenredigheden. Maar brengt het ons veel verder in het beste geval dan waar een volledig woordenboek en een uitgewerkte grammatica ons brengen zou met betrekking tot den geest van

een taal? Men zal beweren, dat wij ten aanzien van tallooze volken nog in de verte niet voldoende bouwstoffen hebben om tot een algemeen oordeel gerechtigd te zijn, om over den geest dier volken iets te zeggen van aanbelang. Het is natuurlijk ten deele waar. Maar spreken wij niet wel eens te veel van die ontzaglijke menigte bouwstoffen op welker volledigheid wij toch altijd zullen blijven wachten; en loopen wij niet gevaar, in naam van die schrikwekkende menigte het oogenblik voortdurend te verschuiven, waarop de ravenwerkzaamheid eindigt en de menschelijke geest aan den arbeid komt? Het schijnt mij toe, dat groote wetenschappelijke vlijt soms niet anders is dan bedekte wijsgeerige traagheid. Men kan zijn tijd zoo heerlijk vullen en schijnbaar zoo nuttig doorbrengen met eindeloos verzamelen van bijzonderheden omtrent een kwestie die ons bezighoudt. Er zijn boeken die ons verbazen door den omvang van hun geleerdheid. Hoe heeft de auteur den tijd gevonden zooveel werken te lezen, van zooveel meeningen kennis te nemen, en waar het geduld geput om alle meeningen die ooit omtrent een gegeven punt geopperd zijn en van de zijne verschillen met zooveel uitvoerigheid te wederleggen? Toch vraagt men zich af wat het boek niet zou gewonnen hebben, wanneer de schrijver een deel van al zijn inspanning en al zijn tijd had afgezonderd, om onder al het waargenomene die verschijnselen te onderkennen, waarop het bij alle waarneming aankomt, de verschijnselen die typisch mogen worden genoemd.

Het typische is door waarneming niet te vinden. Het is het licht waarbij alle verdere waarneming moet geschieden. Hoe het typische den menschelijken geest in het algemeen wordt geopenbaard, is moeilijk te zeggen: wij kunnen in niemands hart, wij kunnen evenmin in iemands verstand lezen. Wij kunnen alleen rekening houden met hetgeen enkele groote natuuronderzoekers ons hebben medegedeeld omtrent de wijze waarop zij tot de ontdekkingen zijn gekomen die het aangezicht der wetenschap hebben veranderd. En voorts is het aan ieder onzer, voor zoover hij ooit een vruchtbaar algemeen denkbeeld heeft gehad, openhartig mede te deelen hoe hij het heeft verkregen. Wanneer ik op het eerste let, bijvoorbeeld Goethe hoor verhalen hoe de conceptie van wat thans evolutie heet bij hem te Venetië is ontstaan, of uit Darwins biografie verneem hoe de

kiem van zijn leer in zijn geest is nedergelegd, hoe zijn grondgedachte hem tot bewustzijn is gekomen, - wanneer ik verder, alle evenredigheden in het oog houdende, eenigermate analoge verschijnselen in eigen ervaring opmerk, kom ik tot het besluit dat het typische, het algemeene, kortom al wat wij een lichtstraal bij ons onderzoek plegen te noemen, op even plotselinge als onverklaarbare wijze ons deel wordt. Het wordt ons in den eigenlijken zin des woords geschonken. Wij kunnen ons hoogstens in een stemming brengen om het te ontvangen, om, als het komt, het niet te verwaarloozen, het te waardeeren in zijn beteekenis, in zijn strekking ten aanzien van hetgeen waarmede wij ons bezig houden. En zelfs dit is niet altijd mogelijk of ook maar gewenscht. Het komt als het komt. Wij zullen lang op iets hebben getuurd en volkomen vergeefs. Een ons onverschillig persoon zal binnentreden en ons van onverschillige dingen spreken; hij verlaat ons; wij gaan weder aan denzelfden arbeid; en nauwelijks hebben wij ons nedergezet of de lichtstraal valt: Euréka. Ik moet zelfs bekennen, dat bij een overdenking die mij niet los wil laten en toch uren lang niet tot een uitkomst heeft willen leiden, gestoord te worden, mij dikwerf niet ongevallig is en wel op grond van de zooeven genoemde ervaring. Wanneer wij grondiger en vollediger bekend waren met de wetten die over ons geestesleven heerschen, zou er waarschijnlijk wel een verklaring zijn te vinden voorwat hier wordt aangeroerd. Maar in waarheid is dit toch alleen een vermoeden, iets dat wij afleiden uit de bekende, algemeene wetmatigheid der verschijnselen; wij zien het niet. De vruchtbaarste gedachten; die gedachten, met andere woorden, die alleen in staat zijn onze waarneming vruchtbaar te maken; zijn voor ons onnaspeurlijk in haren oorsprong. De Grieken hadden onder hun Godinnen ook Tyché; zij wordt ons voorgesteld met het kind Plutos (rijkdom) op den arm. Dat was juist begrepen en verdient navolging, allermeest ten aanzien van onzen geestelijken rijkdom, van hetgeen ons geestelijk eigendom verdient te heeten. Er is natuurlijk niets tegen, dat wij de Tyché (Fortuna) genialiteit noemen. Het is mij onmogelijk in de genialiteit niet vooral een zedelijke eigenschap te zien of, wil men, een toestand die tot onmisbare voorwaarde heeft, dat een rein verlangen van ons gemoed zich huwt aan de hoogste spanning waartoe ons verstand in staat is, die ons

verstand uithouden kan. Dat verlangen is een verlangen der liefde; het is een innig ontroerende begeerte om van onszelf, van onze kleingeestigheid en bekrompenheid, van al onze vooroordeelen, al ons haten verlost te worden, en in een zuiverder dampkring te worden opgenomen. In zoover is het vinden van vruchtbare algemeene ideeën niet geheel en al onttrokken aan onzen wil; niet gelijk die wil op elk gegeven oogenblik werken kan ook zonder voorafgaande oefening; maar van den wil als vrucht van een eerste zwakke begeerte die wij dagelijks sterker hebben gemaakt door er steeds aan toe te geven en die nu geëindigd is niet onwederstaanbaar te zijn.

Ik wensch mij hier niet anders uit te drukken dan met al het voorbehoud dat geboden wordt door het besef van misschien louter persoonlijke ervaringen mede te deelen. Waarom lichten wij elkander niet menigvuldiger, niet volledliger in omtrent de zonderling geheimzinnige wegen die den geest van elk onzer leiden tot wat hem zelf bevredigt. Misschien draagt de schuld van onze terughouding ten dezen een zekere valsche schaamte, de vrees van den schijn op ons te laden van aan de mystiek te offeren, of ook een zekere ijdelheid. Wij willen de eer wel hebben van onze lumineuze gedachten, en worden dan voorzichtig genoeg, om ons aandeel in het vormen van die gedachten niet eigenhandig te verkleinen, opdat het publiek, ons bij het woord nemende, niet misschien van oordeel worde, dat wij onze beste ideeën hebben bij geluk, het geluk dat den ezel deed trappen op den doedelzak. Er is een ongelijkbaar zinrijk verhaal in het Evangelie. De Heiland loopt vooruit op de toekomst. De oordeelsdag is aangebroken. Hij wil zijne discipelen beloonen die zijn honger en dorst hebben gestild. Zij vragen verwonderd: wanneer hebben wij u hongerig gezien en gespijsd, of dorstig gezien en gelaafd? Zij hadden het beste gedaan zonder het te bedoelen, zonder te weten dat zij het deden. Het is een groote troost dat het instinktieve, het onbewuste in ons leven nog altijd zulk een plaats inneemt. Dit waar te nemen, houdt den band levendig met een hoogere macht. De pogingen die men in het werk heeft gesteld om het positivisme ingang te doen vinden, met andere woorden, om al de belangstelling van onzen geest in beslag te nemen voor het Hoe der dingen, zoodat er in het geheel geen aandacht meer over is voor het Waarom, hebben schipbreuk geleden en zullen tel-

kens weder schipbreuk lijden op bezwaren die met een onuitroeibare behoefte in ons gegeven zijn. Wij zijn geboren anthropomorfisten. Zoolang wij het besef hebben zelf nog iets anders te zijn dan een geheel van zuiver mechanische bewegingen; zoolang niemand, volstrekt niemand, in staat is het geheele complex van ons fysisch en zedelijk leven tot zuivere mechanica terug te brengen; zoolang, wat nog veel meer is, niemand, volstrekt niemand, in de verte kan doorzien, hoe dit ooit mogelijk zal zijn, zijn wij gerechtigd en verplicht den geest een eigen gebied toe te kennen, het zelfbewustzijn te beschouwen als iets *sui generis*, in één woord, - al schijnt dat woord verouderd, het is nog altijd het beste -, het bestaan der ziel te handhaven. En zoolang wij dit doen, zullen wij niet kunnen nalaten de werkelijkheid buiten ons evenzeer dualistisch op te vatten, een dubbele werkelijkheid te zien, waarvan wij de eene dan eerst door onze wetenschap veroverd hebben als wij haar geheel hebben herleid tot een mechanisch verklaarbaar geheel, tot een samenstel van bewegingsverschijnselen, waarvan de andere daarentegen door ons geacht wordt toegerust te zijn met leven, met ziel. Aan de ziel is het geoorloofd die op het eerstgenoemde gebied ongepaste vraag van het Waarom te stellen, daar wij die vraag evenmin tegenover onze eigen ziel ongepast achten. Geen wetenschappelijk antwoord mogen wij hier verwachten. Het filosofische, het dichterlijke, het artistieke in ons, - woorden nagenoeg van gelijke beteekenis, - kan hier alleen antwoorden vinden; geen algemeen bevredigende antwoorden, geen antwoorden derhalve die eens voor goed vaststaan en waarop verder voor goed kan worden voortgebouwd, maar wèl antwoorden die steeds van fijner gevoel, scherper doorzicht, grooter diepte, grooter verscheidenheid en aandoenlijkheid van ons eigen zieleleven getuigen. Het zou enkel grove onkunde met het verleden bewijzen, wanneer men het progressieve van onze filosofische of artistieke werkzaamheid ten aanzien der wereld loochenen wilde. De grootste geesten in de klassieke Oudheid gelijk in de Middeleeuwen zijn, bij de achttiende en vooral bij de negentiende eeuw vergeleken, op in het oog loopende wijze te kort geschoten in het grijpen van wat de ziel der dingen mag worden genoemd. De ziel van de natuur, de betrekking tusschen een landschap en ons eigen binnenste is hun, naar mijn beste we-

ten, zoo goed als geheel ontgaan; slechts hier en daar, bij Grieken en Romeinen, een enkele uitdrukking waaruit wij mogen afleiden, dat zij van die betrekking iets hebben vermoed. In de letterkunde der Middeleeuwen en der Renaissance zelfs dit niet. Men moet afdalen tot Rousseau en de Saint-Pierre, om het natuurgevoel te ontdekken dat thans aan weinigen onzer geheel vreemd is. Ten aanzien van personen, van kringen, van menschen en vooral van volken zijn de beste schrijvers der Oudheid in gebreke gebleven zulke proeven van ziel- en karakterkunde te geven als waarvan onze tijd ons de treffendste blijken schonk. Herodotus staat in mijn oog ten dezen het hoogst, hij die zoo duidelijk getoond heeft het onmiskenbare verschil tusschen zelfs den meest beschaafden Barbaar en den Helleen te beseffen. Het is zijn groote verdienste dit vóor alle anderen te hebben beseft en het de moeite waard te hebben geacht aan dit besef uitdrukking te geven. Thucydides op het stuk van ethnologische karakterteekening, waaraan hij zeer zeker niet geheel vreemd is gebleven, nauwkeurig te waardeeren, is moeilijk, daar de tekst der redevoering die hij Perikles ter kenschetsing van den Athener in den mond legt, buitengewoon duister is. Noch Xenofon, noch Plato zijn er in geslaagd voor ons zulk een beeld van Sokrates te ontwerpen als waardoor het ons gegund zou zijn ons rekenschap te geven van den machtigen en beslissenden indruk door dien raadselachtigen man op de meest verschillende personen in zijn omgeving en zijn nakomelingschap teweeg gebracht. Met al zijn scherpzinnigheid heeft Aristoteles van de wondere ziel van Plato, ik mag wel zeggen, niets begrepen. Het samengestelde, het ten deele tegenstrijdige, het oorspronkelijke, het fijn genuanceerde in die persoonlijkheid is voor hem een gesloten boek. Hij heeft niets verricht, om ons de thans slechts gebrekkig te volvoeren taak van Plato te teekenen in de volle waarachtigheid van zijn geest, eenigszins te verlichten. Wanneer het derde boek der Rhetorika van Aristoteles van zijne hand is en dus zijne rekening mag goed geschreven worden voor die bewonderenswaardige schildering van het karakter der onderscheidene leeftijden van den mensch, waarin de auteur aanleiding vindt om onderscheidene eischen te stellen aan de welsprekendheid, kan een Aristoteles de gaaf niet ontzegd worden den indruk die een reeks van waarnemingen bij hem hebben achtergelaten in vaste algemeene trekken terug te geven, een algemeene idee

als een bliksemstraal te voorschijn te doen springen uit het nevelachtig geheel van losse opmerkingen.

De latere Romeinsche geschiedschrijvers hebben in geen geringe mate die kunst verstaan. De Germania van Tacitus is een meesterstuk en een wegwijzer. De Middeleeuwen zijn evenwel den aangewezen weg niet ingeslagen. Zij blijven in de bijzonderheden verzonken. De talrijke Levens der Heiligen, voor zoover zij mij bekend zijn, schetsen nooit een individueel karakter, denken er nooit aan Heiligen van een bepaald tijdvak of van een bepaald land tot een groep te maken en onder één gezichtspunt te brengen. Zij plegen een schema te volgen. Een Heilige moet die en die eigenschappen hebben, die en die wonderen hebben verricht. Als de werkelijkheid niet aan het schema beantwoordt, staat de verbeelding gereed het ontbrekende aan te vullen en zij doet het zonder veel moeite. De kroniek blijft de trouw gevolgde vorm.

Aan het eind der Middeleeuwen staat plotseling het genie van Shakespeare voor ons dat juist in het doen herleven van de ziel der voorgeslachten zijn grootheid toont. Geen krachtiger bewijs van hetgeen het genie ook met onvoldoende bouwstoffen en dus noodwendig oppervlakkige waarneming vermag uit te richten dan Shakespeare's *Coriolanus* en vooral zijn *Julius Caesar*. Geruimen tijd blijft zijn voorbeeld onvruchtbaar. Eerst Goethe heeft het vruchtbaar gemaakt, en op zijne wijze heeft Herder tot hetzelfde doel medegewerkt. Goethe's *Goetz von Berlichingen* is onmiddellijk door Shakespeare ingegeven. Wanneer dit drama in onzen tijd geschreven was, een tijd waarin de studie van de Middeleeuwen zulk een vlucht heeft genomen, zouden vele geleerden het misschien natuurlijker vinden. Het is geschreven toen men betrekkelijker wijs van de Middeleeuwen nog weinig wist. Goethe zelf heeft het een anticipatie genoemd; hij had het ook een werk van de hoogste dichterlijke divinatie kunnen noemen. Met den *Goetz von Berlichingen* begint die schoone reeks van resurrectiën, waarop onze eeuw roem kan dragen. De allerkrachtigste stoot daartoe is uitgegaan van Walter Scott, de geestelijke Vader van die groote historiografische school in Frankrijk die van de namen van Augustin Thierry, Michelet en vooral van dien van Guizot een onvergankelijken luister heeft ontvangen. Guizot's lessen aan het Collège de France over de Geschiedenis der Beschaving in Frank-

rijk zijn het model gebleven dat niet genoeg bestudeerd kan worden, wanneer het ons om de ziel van het verleden te doen is.

Inmiddels had dezelfde geest die deze tolken van het Verleden schiep een werk voortgebracht dat de oude Reisbeschrijving geheel vernieuwde. Ik denk natuurlijk aan *De l'Allemagne* van Madame de Staël. Men beseft de waarde van zulk een boek eerst volkomen, wanneer men zich afvraagt wat het zijn zou indien wij omtrent elk der beschaafde landen zulk een werk konden bezitten. Hoeveel doorzicht! Hoeveel weetgierigheid! Wat zeldzame gaaf het typische te onderkennen, het zoo volkomen los te maken van al het toevallige en tijdelijke, dat de teekening van Duitschland zelfs een eeuw, en een eeuw van zoo groote veranderingen, heeft kunnen doorleven zonder in de hoofdzaak verouderd te zijn.

Over het algemeen hebben de Franschen het geheim van de Reisbeschrijving behouden, wanneer het geoorloofd is onder dezen naam al die werken samen te vatten, die op grond van de eigen waarneming van een auteur, ons met een vreemd volk bekend willen maken, hetzij die waarneming bij een bezoek van dat volk heeft plaatsgegrepen of bij de studie van de volksuitingen verkregen werd. Het beste dat wij van het thans altijd belangwekkender Rusland weten, hebben wij aan Fransche auteurs te danken. De Reisbeschrijving is door hen verheven tot een rang, waarop zij deel uitmaakt van de historiografie en van de psychologie der Volken. De Franschen bezitten voor deze taak buitengewone en niettemin als aangeboren gaven. Zij vereenigen een zeldzame snelheid van blik voor het algemeene met veel welbehagen in de anekdote; in die anekdote, die achter het concrete het algemeene doet vermoeden en blijkbaar door den schrijver alleen aardig gevonden en onthouden werd, omdat zij slechts in schijn iets concreets gaf.

Ik heb er mij dezer dagen nog van kunnen overtuigen door het lezen van het reeds genoemde werk *La Grèce d'aujourd' hui*. Men moet aan dit werk geen hooger eischen stellen dan de schrijver blijkbaar zichzelf gesteld heeft. Het is, naar ik geloof, het werk van een jongen man die, al schijnt hij niet in de wieg gelegd om archeoloog te worden, aan de thans bereikte uitkomsten der Grieksche archeologie en zelfs aan hare zelfstandige beoefening niet vreemd is gebleven. Hij kent de vreugde van de spade in den ouden klassieken grond te

steken en, zij het ook slechts, een kop of een torso of een deel daarvan te oogsten. Maar hij heeft zich wel gewacht in de fout te vervallen die men ten aanzien van Hellas van oudsher heeft begaan, bijna reeds sinds de dagen waarin de Grieksche nationaliteit voor de Romeinsche overmacht bezweek. Hoe velen hebben niet in vroeger en later tijd Griekenland eenvoudig bezocht als een antiquiteit, als een zaak geheel en uitsluitend van het verleden, als een land waar het goed was te reizen om oude herinneringen op te wekken, naar oude legenden te luisteren, oude kunst te bewonderen in samenhang met een geloof dat voor altijd voorbij was. De beschrijving die Pausanias van zijn reis door Hellas in de eerste helft der tweede eeuw heeft gegeven, is het ideaal van dit antiquarisch genre, als het woord ideaal in dit verband niet misplaatst is. Hij bezoekt Griekenland zooals wij een museum van Oudheden zouden bezoeken. Men hoort in zijn verhaal de stem van mensch noch kind. Uit de voortreffelijke Geschiedenis van Athene gedurende de Middeleeuwen, door Gregorovius, bespeurt men, dat zijn voorbeeld maar al te zeer navolging heeft gevonden, al was het niet allen gegeven zoo droog te zijn als Pausanias. Ik beken evenwel, dat het tegenwoordig Griekenland over het hoofd te zien, om alleen het oude in het oog te vatten, een fout is, waarin men op een reis in die streken licht vervalt. De bouwvallen zijn zoo indrukwekkend, dat men in de verleiding komt geen belang te stellen in wat nog overeind staat, en te vergeten, dat Hellas niet alleen een Heden heeft waarin het zich verheugt maar, misschien in sterker mate dan eenig ander volk, aan een Toekomst gelooft. Hellas gevoelt zichzelf niet een Pompeji, maar een persoonlijkheid, vol opbruisend leven, en die bovendien het voorrecht heeft de allerschoonste relieken te bezitten. Meer nog: het Verleden is voor het tegenwoordige Griekenland geen reliek; het volk denkt niet aan dat Verleden zonder zich de continuïteit met dat Verleden ten volle, misschien meer dan noodig is, bewust te zijn. Zoodra men dit inziet, houdt men op blootgesteld te zijn aan het gevaar waarvan ik zooeven sprak. Men heeft de studie van het Nieuw-Grieksch willen aanbevelen met de bewering, dat zij tot beter verstand van het Oud-Grieksch zou leiden. De voorbeelden die men heeft aangevoerd om deze bewering te staven, zijn te schaarsch en te zwak. Maar, veel ruimer opgevat en aangevuld met de stelling dat de taal geheel het

volk is, behelst de genoemde bewering een onwedersprekelijke waarheid. Neen, de Grieken van den huidigen dag zijn niet de concierges van een Museum van Oudheden. Zij zijn er in karakter en bestaan veeleer de tolken van. Zij stellen u niet alleen hun voorvaderen voor oogen, zij helpen ze verklaren. Hoe ook gewijzigd, hoe ook verarmd, het Oude Grieksch is niet stroef geworden op hun lippen; het heeft al zijn levendigheid, al zijn ongelooflijke volubiliteit behouden; het hervindt nog dagelijks de gestadige oefening van voorheen, daar het leven van den Griek niet opgehouden heeft een openbaar leven, een leven op de Agora, te zijn: gedurige wisseling van gedachten, onophoudelijke redekaveling en niet zelden hevige twisten tusschen mannen en mannen, vrouwen en vrouwen, onder begeleiding van pathetische en toch onwillekeurige gebaren en het aannemen van standen, theatraal, als men wil, maar niettemin natuurlijk. Men waant vaak, vooral als men het patois van de twistenden niet verstaat, den een of anderen twist in Homerus of in de antieke tragedie bij te wonen. Men treft nog de oude weet- en nieuwsgierigheid aan, de voornaamheid van het oude far niente, den lust in het bepleiten van tegenovergestelde meeningen. Maar dit zijn uitwendigheden. Er zijn slechts weinig volken op den aardbodem geweest die zich zelf een bestemming, een roeping hebben toegekend en aan die bestemming hebben vastgehouden, hopende ook tegen hope, of liever het einddoel vóor zich ziende als een werkelijkheid die door geen teleurstelling, door geen nederlaag kan worden verduisterd. Het oude Hellas was een van die zeldzame volken. Het hart van het huidige Griekenland klopt nog van hetzelfde blijde geloof. Ik acht dit voor een volk een onschatbaar voorrecht, een onwaardeerbare gave, want het is een gave, eene gave der Goden, en geenszins dwaze inbeelding, dat krachtig, dat onverdoofbaar zelfgevoel, dat indertijd tot de scherpe tegenstelling tusschen Griek en Barbaar heeft geleid, een tegenstelling die nog niet is uitgewischt omdat zij nog uit dezelfde bron voortvloeit, namelijk uit de veelvuldige aanraking met Klein-Azië, met de eigenaardigheid van Oostersche volken. De barbaar heeft plaats gemaakt voor den Turk, maar zou het wel een groote verandering hebben gemaakt, wanneer wij althans onze gedachten beperken tot den Turk vooral van den tegenwoordigen tijd, tot dat zachte, langzame, eenigszins loome, dat hoogst beleefde en dienstvaardige wezen, dat thans den kern uitmaakt van de

Turksche bevolking. De Turk is en blijft Oosterling, met weinig tevreden, zich niet bekommerende om politiek. De geheele buitenwereld heeft voor hem het aanzien hetzij, in Klein-Azië, van zijn groote eentonige vlakten en zijn monumentale gebergten, hetzij in Constantinopel van dien zachten, doorzichtigen gloed die als een dunne, gouden sluier ligt uitgespreid over zijn effen Bosporus en zijn hagelwitte, ingesluimerde paleizen. Het is tegenover dit volk en de weelde van zijn lediggang en de zoetheid zijner berusting en de ironie zijner ontgoocheling en de kalmte van zijn Allah-geloof, door niets bedreigd dan bij wijlen door de plotseling opwellende golfslagen van het fanatisme der Derwishen; het is tegenover zooveel filosofie, zooveel geduld, zooveel gewetenloos en dikwerf sluw laissezfaire, dat alles in zijn bestaan ontziet, hoe onvolkomen, hoe onpraktisch, hoe weinig menschlievend, zelfs hoe onzindelijk het moge zijn, het is tegenover dit alles, dat de Griek uitkomt in zijn levendigheid, in zijn koortsachtigheid, in zijn ijdelheid, in zijn politisch verstand; in zijn gevoel van de as te zijn waarom de wereld wentelt, evenals in die behoefte aan verbetering of verfraaiïng van het bestaande, niet het minst in die scheppingslust die nauwlijks zestig jaren na den bevrijdingsoorlog Athene, Attika en zelfs Hellas gemaakt hebben tot hetgeen het is. De tegenstelling tusschen de Nieuw-Grieksche en de Turksche beschaving kan men in Griekenland zelf natuurlijk niet meer waarnemen, maar in Klein-Azië des te beter. In Griekenland zelf zijn de Grieken zoo goed als de eenige bevolking van het land. De geheel Albaneesche dorpen zijn te weinig in aantal om voor het eigenaardig Grieksche op eenigszins sprekende wijze tot achtergrond te dienen. In Klein-Azië, daarentegen, in een omgeving van louter Turken, schijnen de Grieken, die er soms de eenige bewoners zijn van een plaats, een nieuwen prikkel te vinden om zich, althans naar onze begrippen, gunstig te onderscheiden, grooter werkzaamheid en zindelijkheid aan den dag te leggen. Ik had in Klein-Azië, dat ik eer dan Griekenland bezocht, een zeer aangenamen dunk van de Grieken leeren opvatten. Op den stoomboot van Syra naar Athene maakte ik kennis met een oud-gezant van Griekenland bij het Russische hof. Zijn oordeel over zijne volksgenooten was tamelijk streng, en toen ik mij verstoutte er een welwillender tegenover te plaatsen, ontwapende hij mij door

te zeggen dat ik mijne ervaring van het Grieksche karakter tot dusver alleen in Klein-Azië had opgedaan en het dus eerst later met hem eens kon worden. Mijn ingenomenheid met het Helleensche type was destijds te groot dan dat ik aan zijne voorspelling geloof kon slaan. Al heb ik sedert aanleiding gevonden, Grieksche eigenaardigheden te leeren kennen die geen onverdeelde ingenomenheid bevorderen, het zooeven besproken verband tusschen de tegenwoordige en de oude Grieken hield nooit op voor mij te bestaan en bracht van zelf te weeg, dat veel van mijne liefde voor de historische Hellenen op de tegenwoordige Hellenen overging. De groote fout van Hellas is tot op den huidigen dag dezelfde gebleven. Zij is de alazonie, zooals Plautus, in navolging van de Grieksche comedie, haar in zijn *miles gloriosus* heeft gekenschetst.

Onder de goede eigenschappen die uit het verleden overgebleven zijn of herleefd, is zelfs de gratie. Ik zal mij altijd een vriendelijk tafereel herinneren dat mij toescheen iets van de oude bevalligheid nog als levend voor den geest te stellen. De weg van Argos naar Epidauros is slechts ten deele toegankelijk voor rijtuigen; ik wist dat ik op een zeker punt het rijtuig moest verlaten, om verder, hoe dan ook, Epidauros te bereiken. In weerwil van de bezwaren kon ik niet nalaten het heilige dal van Esklepios te bezoeken. Het is voor mij de geboorteplaats van dien God, en de bakermat van de Esklepios-vereering die van daaruit zich naar elders heeft uitgebreid. De plaats is gewijd door de tallooze lijders die bij dien Heiland der oude wereld heul en troost zochten. Daar droomden de priesters hunne droomen die hun van Godswege geneesmiddelen openbaarden. De inscriptiën van dat Lourdes der Oudheid zijn in onzen tijd teruggevonden, op marmeren platen gegraveerd en bericht gevende van al de genezingswonderen daar geschied. Geheel het uitgestrekte dal is vriendelijk schoon, ten deele ingesloten door een liefelijk gebergte. Ik zou bijna zeggen, dat de lijnen der bergen in Griekenland zich vaak onderscheiden door iets harmonisch, door een als wellustige zachtheid van overgangen, een bevallig in elkander grijpen dat in andere streken niet, of niet in die mate teruggevonden wordt. Het dal is hier en daar letterlijk overstrooid met fijnbewerkte overblijfselen van Grieksche architektuur en plastiek. Men heeft ze meer dan eens slechts voor het oprapen. De bouwvallen van het theater van Epidauros,

verkeeren nog in een staat die akoustische proefnemingen omtrent den Griekschen schouwburg vergunnen. Ik heb er plaats genomen op de hoogste trede van het amfitheater rechts van het tooneel staande, en mijn gids, het gelaat naar links gewend, eenige Grieksche volzinnen doen uitspreken. Ik heb elke lettergreep kunnen verstaan.

Maar dit een en ander kan hier blijven rusten. Wat Epidauros te zien geeft of voor den geest terugroept, kan men in de boeken vinden. Mijn rijtuig, - ik geloof dat de meeste afgedankte landauers van het overig Europa hun leven niet zonder een zeker otium cum dignitate in den Peloponnesus komen eindigen, - had mij, ongeveer op een half uur afstands van het dal van Epidauros, zijn verdere diensten geweigerd of liever moeten weigeren, want de carrossabele wegen in Griekenland hebben de eigenaardigheid, dat hun begin niet in het allerminst hunne voortzetting waarborgt; zij kunnen plotseling ophouden gelijk een redenaar die blijft steken, sans rime ni raison. Dan maakt het gebaande plaats, niet voor een mullen zandweg, maar voor een wonderbaarlijke aaneenschakeling van steenhopen. Men verklaart het verschijnsel uit de omstandigheid, dat de wegen vaak dienst moeten doen als verkiezingsagenten en met geen ander doel worden geëffend. Wanneer de afgevaardigde, die als candidaat den weg beloofd had, sterft of niet herkozen wordt, neemt het banen van dien weg terstond een einde en de reeds aangevoerde steenen worden dan in hoopen bijeengegaard; en dat niet geheel aan den kant maar ongeveer op drie vierden van de breedte. Men moet dan te voet of per zadel trachten verder te komen. Op de plek waar mijn rijtuig ophield, had men gelukkig een ezel voor mij beschikbaar. Een kind van tien tot twaalf jaar liep er op bloote voeten achter, om het dier te drijven en zoo trok ik naar Esklepios' gewijde vallei. Op dezelfde wijze keerde ik slechts ten deele terug, want mijn koetsier had bespeurd, dat de weg nog wel een half uur verder dan hij oorspronkelijk gemeend had, voor zijn landauer toegankelijk was; hij was mij dus al vast tegemoet gereden. Ik verliet nu den rug van mijn ezel, dien ik achter aan het rijtuig vastbond en deed het meisje op de achterbank van het rijtuig naast mij plaats nemen. De zon ging onder. Gedurig kwamen er arbeiders van het veld, van de wijnbergen; ze deden mij denken aan de voorstelling in mijn ouden prenten-

bijbel: de verspieders terugkeerende van Kanaän, twee aan twee door een stok verbonden waaraan kolossale druiventròssen hangen, een stok rustende op hun schouders. Naarmate zij langs mijn rijtuig kwamen, knikten zij mij vriendelijk toe en wierpen zij gedurig trossen op mijn schoot. Zij hadden er blijkbaar schik in, dat een kind van hun gehucht naast een vreemden heer in zulk een mooien landauer zat. Weldra was de geheele voorbank met druiventrossen bedekt, als ten bewijze dat Vader Homerus indertijd met recht van het druivenrijke Epidauros had gesproken.

Griekenland behoort tot die twee of drie landen in de wereld die aan een algemeener bestemming voor zichzelf gelooven en verstandig genoeg zijn om zich over zulk een heerlijk besef niet als over laakbaren eigenwaan te schamen. Ik heb dit besef niet slechts in het hart van het Grieksche leven, in Athene, maar ik kan wel zeggen in den geheelen Peloponnesus teruggevonden en werd daarbij op zeldzame wijze door de politieke omstandigheden begunstigd. Kort nadat ik Athene verlaten, het eiland Egina en zijn aan Godin Athena gewijden tempel, zoowel als, daarna in Argolis, Tiryns en Mykene had bezocht, bevond ik mij in Arkadië waarvan het oostelijk deel met zijn hooge, onbegroeide bergen, met zijn ware Alpennatuur de overgeleverde reputatie van liefelijkheid al zeer weinig bevestigt. Ik zwierf op de eenzame bergpaden, geheel afgesneden van de wereld: nergens een dagblad te bekennen. Plotseling, in elk der gehuchten waar ik doortrok, trof mij een ongewone beweging: drukke samenscholingen, levendige gesprekken en redetwisten, of wel een luisteren, met al de gebaren van ontwaakte drift, naar één die, hetzij in de open lucht, hetzij in een dier stikdonkere herbergen, - de grootste verkwikking in het zonnig Oosten! - de rol van volksredenaar op zich had genomen. Wat was er gaande?

Wij zijn in het jaar 1885 en eenige dagen later dan de 18de September. De opstand in Bulgarije was uitgebroken die geheel Griekenland in rep en roer bracht. Wat zullen de Bulgaren met hunne onafhankelijkheid doen? Zullen zij Griekenland vóor zijn, en Macedonië bezetten? Zullen zij Griekenland den loef afsteken en de leidende macht worden tegenover het gehate Turkije? Geheel het Helleensche zelfgevoel komt er tegen op. Dadelijk een algemeene lichting uitgeschreven, dadelijk te wapen

gevlogen. Van alle kanten stroomen de weerbare mannen naar Athene. Van den Pireüs naar Athene zijn de treinen overvol, en de man wiens roepstem allen onmiddellijk volgen maar zonder haar noodig te hebben, is Delijannis, de vertegenwoordiger van Hellas' buitenlandsche politiek, dat is van Hellas' zelfgevoel.

Men weet, dat de staatkunde van Griekenland zich nog tot op den dag van heden om de twee namen Delijannis en Tricoupis blijft bewegen. Als de een minister is, is de ander het hoofd der oppositie; zij wisselen elkander af in het bestuur als met de regelmatigheid van een natuurverschijnsel, en het heeft zeer onlangs koning George weinig gebaat, dat hij aan een *Tertius datur* heeft geloofd en zijn persoonlijke staatkunde heeft willen doen zegevieren over het onvermijdelijk alternatief. Tricoupis heeft niets verloren met te wachten eer hij de teugels van het bewind overnam die de koning Delijannis uit de handen had gerukt.

Het alternatief: òf Tricoupis, òf Delijannis, is onvermijdelijk omdat het, als ik wel zie, niet geldt personen, maar een verschil van geestesrichting, van nationaal temperament, van denk- en droombeeld, van geloof aan de eene en nuchterheid aan de andere zijde. Geef mij goede financiën en ik geef u een goede politiek: dit woord van ik weet niet meer welken staatsman, kan als leus niet hardnekkig, niet onder alle omstandigheden worden vastgehouden dan ten koste van eens volks zedelijke grootheid. Het woord is òf weerzinwekkend cynisch òf een sofisme. Het is een sofisme wanneer men niet bespeurt, dat Goed beide keeren in een anderen zin wordt genomen. Met financiën verbonden heeft Goed een uitsluitend economische beteekenis; verbonden met Politiek heeft het ook een zedelijke strekking. Wanneer men dit woordenspel niet bedoelt, moet men de stelling voor zijne rekening nemen, dat de staatkunde allereerst de stoffelijke welvaart van een volk heeft te behartigen; dat zelfbehoud, ook ten koste van ideale goederen, de hoogste wet is voor een volksgemeenschap. Het is de opzettelijke terzijdestelling en, als het ooit slagen kon, de vernietiging van het beste dat een volk bezitten kan: het geloof aan een bestemming die het òf zal vervullen òf alleen met het leven zelf zal prijsgeven.

De strijd tusschen Delijannis en Tricoupis schijnt mij de strijd over de vraag of Griekenland al dan niet een buitenlandsche staatkunde zal voeren. Tricoupis die ontkennend antwoordt, en dezer

dagen, op zijn standpunt volkomen terecht, een einde heeft gemaakt aan alle vertegenwoordiging in het buitenland door tusschenkomst van gezanten, - Tricoupis heeft natuurlijk alle verstandige menschen op zijn hand. Een buitenlandsche politiek beteekent weinig zonder een leger en een vloot; een leger en een vloot kosten geld; Griekenland heeft geen geld, atqui ergo! Zulke redeneeringen kan ieder man van gezond verstand begrijpen en heeft ieder man van gezond verstand het recht onwederlegbaar te noemen. Tricoupis is natuurlijk het bedorven kind der gewoonlijk zoo verheven denkende openbare meening en pers. Triumfantelijk kan deze wijzen op de dwaze geldsommen die de dwaze geestdrift van September 1885 aan Griekenland heeft gekost. Haar verheffing van den vrede als hoogsten geluksstaat der menschheid, dwingt haar met grooten angst elke beroering van de stille wateren van Griekenland waar te nemen. Het zou immers de voorbode kunnen zijn van een onweder, dat met zijn bliksems geheel de Oostersche kwestie deed ontploffen en Europa in vuur en vlam zette. Ik wil gaarne instemmen met de lofliederen op de onthoudingspolitiek van een Tricoupis, die, als zij voor goed slaagt, Griekenland zal begiftigen met dat ongelijkbaar en onvolprezen paruikenbestaan, waarvan ook ons Nederlandsche volk in de achttiende eeuw al de uitgezochte voordeelen heeft gekend. Onze politiek van dien tijd was bij voorbaat de belichaming van dat ideaal van algeheele onbeduidendheid naar buiten. Na den vrede van Utrecht geen buitenlandsche politiek meer. Eigenhandig hebben wij de Europeesche diplomaten afgeleerd met het kleine Holland rekening te houden. In de kwestie van de Schelde heeft onze staatkunde die het Frankrijk van Lodewijk den veertiende had gestaan, zich voor Oostenrijk geprostitueerd en dat heerlijk tijdperk ingewijd waarin de een of andere Mefistofeles mij gedurig toeschijnt met hoongelach Nederland te kunnen toeduwen: het is staatkundig volmaakt onverschillig wat gij doet en niet doet, en zelfs of gij iets doet. Zoo zijn wij, zonder zelfs te vragen wat onze schranderheid, ook zonder leger, in den raad der Mogendheden nog had kunnen wegen, onzen rustigen slaap begonnen, het oorkussen gemerkt met de spreuk: Gelukkig het volk welks geschiedenis eentonig is.

Zou, als wij dan niet geworden zijn gelijk Hellas, Hellas bestemd zijn te worden gelijk wij? Ik geloof er niets van en

geloof dus evenmin, dat de politiek van Tricoupis een blijvende toekomst heeft, met andere woorden, dat Griekenland voor goed heeft geabdiceerd wat zijn rol betreft in het Oosten. Delijannis is misschien niet juist de man dien men het liefst als den vertegenwoordiger der tegenovergestelde politiek begroet, van de politiek die de internationale beteekenis van Griekenland niet uit het oog verliest. Niets verhindert ons een politiek van gevoel te leiden met verstand. Een politiek van gevoel is niet eene die alles op het spel zet, die alle kansen waagt, en al wat zij bereikt aan blind geluk heeft te danken, maar eene die in het gevoel haar reden van bestaan en haar springader vindt, terwijl het verstand de kanalen maakt en legt waardoor het aan gevoel ontsprotene komt op de plekken die het te besproeien heeft. Maar nog eens: tot op een aanmerkelijke hoogte zijn de beide richtingen onafhankelijk van de personen naar wie zij thans worden genoemd. Die van Delijannis zal vroeger of later en met tusschenpoozen, maar op den duur zegevieren. De geestdrift die ik in '85 in den Peloponnesus voor mijne oogen heb zien ontwaken, is er mij een waarborg van. Men zou het Grieksche volksleven aantasten in zijn hartader, indien men het alle uitzicht op het oefenen van invloed naar buiten voor goed ontnam. Indien Tricoupis niet in 1892 na, maar in 492 vóor Kristus de leidende staatsman in Athene was geweest, zouden Marathon, Salamis en Plataeae thans louter geografische namen zijn. Wat, zoo had destijds zijn gezond verstand gevraagd, wat heeft Athene zich te bemoeien met den afval der Ionische steden op de kust van Klein-Azië? Indien een man als Tricoupis in de eerste eeuw onzer jaartelling de bestemming van Israël in handen had gehad, zou het Joodsche volk er economisch veel beter bij zijn gevaren. Onder de uitstekende administratie der Romeinen zouden de Joden in en om een steeds verfraaid, een steeds comfortabeler ingericht Jerusalem nog eeuwenlang rustig en tevreden hebben voortgeleefd in het bezit van waterleidingen, voortreffelijke wegen, arena's en baden. Dat volk zou de verveelvuldiging zijn geweest, de voortdurende reproduktie van het type Flavius Josefus, flauwhartiger, zielloozer gedaçhtenis. Athene en Jerusalem hebben beiden in goddelijke waaghalzerij, het zoo verstandig aangelegd, dat zij hun nationaal bestaan hebben verloren. Maar Hellas en Israël zijn volken die alles wagen kunnen omdat hun eigenlijk bestaan, wel voor verduis-

tering, maar niet voor ondergang vatbaar is, tenware dat zij beiden het besef van hun eigenlijk leven tengevolge van ik weet niet welk een zielsverdooving eigenhandig prijsgaven. Wat Griekenland betreft, ik koester betere gedachten van een volk dat, na een schijndood van twintig eeuwen, nog toont te leven, niet bij de gratie der Mogendheden, niet dank de voorbijgaande opflikkering van een dilettantisch Philhellenisme, maar door eigen veerkracht, geestdrift en vooral door hooghartigheid. Nur die Lumpen sind bescheiden, zegt Goethe. Ik kan slechts in het Engelsch de woorden vinden die het Helleensche volk kenmerken: zij hebben *pluck*; zij zijn *spirited*. Er is nog een toekomst voor Athene weggelegd. Ik zie het andermaal een zeemogendheid; ik zie het andermaal heerschen tot in het oude Byzantium en langs de kusten van Klein-Azië, om van daaruit over het thans zoo smadelijk verwaarloosde binnenland, over Syrië, over de verlaten oevers van Tiger en Eufraat, de zegeningen te verspreiden van onze beschaving en wetenschap, die de levendige en heldere genialiteit der Grieken, met hooger bevalligheid geschoeid, van nevelen gereinigd, gehuwd zullen hebben aan het beste van den Russischen geest, waarmede zij reeds door eenheid van godsdienst zijn verbonden.

Voor deze of een soortgelijke verwachting, waarvan hijzelf zegt dat de Grieken haar: *la grande idée* noemen, heeft Deschamps in *La Grèce d' aujourd' hui*, zij het ook met zooveel scepticisme als de Parijzer *bon ton* nu eens tot mode maakt, sympathie aan den dag gelegd. Die sympathie zal algemeener worden naar mate een toekomstig vrijer geslacht in Europa het geleerde pedantisme meer te boven komt, en zich, gelijk het betaamt, herinnert, dat Europa nog lang den doodslaap van Weener conservatisme en Heilige-Alliantie-reactie zou hebben voortgezet, indien niet, sedert het eigen jaar der Fransche Restauratie, Griekenland de trompet der Revolutie gestoken en daarmee het eerste teeken gegeven had van dat herleven der nationaliteiten, dat in het eind de ontwikkeling van het individu bevorderen moet. De Heteristen zijn onze eerste Professoren in het Staatsrecht geweest, toen Europa nog in de wijsheid van Metternich verzonken lag. Het kost ons thans gelukkig eenige inspanning der verbeelding, ons te verplaatsen in de gewetensbezwaren die godsdienstige menschen indertijd verhinderden den opstand der Grieken tegen de Turksche overheersching toe te juichen. Men

sprak van verkregen rechten der Turken, van het goddelijk karakter van alle, dus ook van het Turksch gezag. Gelukkig waren de Grieken van toen geene filosofen, allerminst leerlingen van de beroemdste filosofen onder hunne voorvaderen, die in den regel hun vernuft hebben misbruikt, om de demokratie van Athene op allerlei wijzen af te vallen, om met minachting te behandelen een volk dat zichzelf wilde zijn, en naar eigen behoefte en inzicht zijn lot regelen wilde. Al is de vrijheidsoorlog der Grieken een zeventig jaren geleden, het is geen reden de weldaad te vergeten die toen aan de conscientie van Europa bewezen werd. Voor die vrijheid te zijn ontvlamd, goed en leven daarvoor te hebben veil gehad, is voor Byron een roem, nog onverdeelder dan zijn dichterroem, die reeds zoo weinig vergankelijks heeft. Met hem gelooven wij in geloof ook op staatkundig gebied.

III.

Deschamps zou een nog beter boek hebben geschreven indien hij zich met grooter moed aan zijn onmiskenbare sympathie voor het tegenwoordig Griekenland overgegeven had. Wij moeten durven liefhebben. Dit durven zal altijd alleen de vrucht kunnen zijn van de overtuiging, dat liefde geen empirischen grondslag heeft of hebben kan. Tegenover de aprioristische redeneering, tegenover de macht van dogma en overlevering heeft de empirie, de methode der ervaring, ons zulke diensten bewezen, dat de overschatting dezer methode verschoonbaar is. Alle, inzonderheid alle geestelijke waarneming eischt een gezichtspunt van waaruit de waarneming moet geschieden om vruchtbaar te kunnen zijn. Maar, als het vinden van een gezichtspunt aan de waarneming moet vooraf gaan, is het duidelijk, dat het ons niet door deze kan worden gegeven, maar hetzij door onze wijsgeerige verbeelding, - waaronder ik versta het vermogen van in de geestelijke wereld bergtoppen te beklimmen en in een oogenblik te overzien wat wij in bijzonderheden nooit zullen zien, - hetzij door ons hart. Het hart is een woord dat velerlei te kennen geeft, al naar gelang van den aard der verschijnselen, voor welker kennis dit slecht gewaardeerd en niettemin onwaardeerbaar instrument wordt aangewend. Met betrekking tot hetgeen ons thans bezig-

houdt, tot die ethnologische studieën waartoe reizen ons in staat kunnen stellen, beteekent tart de liefde die het ons gegeven is een volk toe te dragen, nog eer wij in staat zijn ons van die gezindheid rekenschap te geven. Ongerijmd of niet, zulk eene van de empirie onafhankelijke gezindheid bestaat en het is geheel onverschillig of zij niet door den eerste den beste kan worden ondervonden. Zoo iemand deze vatbaarheid mist, des te slimmer voor hem. Zoo de logika weigerachtig blijft het bestaan dezer gezindheid te wettigen, des te slimmer voor de logika. There are more things between heaven and earth, enzoovoort. De liefde, niet alleen tusschen twee personen, blijft altijd een mysterie. Hare wording is onverklaarbaar. Zij is er, en dat zij er is, blijkt inzonderheid uit het gemak waarmede wij dan in ons opnemen die eigenschappen, die waarachtigheden, die anders de helderste of de scherpste niet ziet. Nu eerst wordt de ware empirie geboren die zonder haar een onbeteekenend verzamelen blijft. De Genestet zegt wel: Opdat ik u beminnen moog', wees gij beminnelijk, lieve man! Ik keer het om. Beminnelijk is voor ons de persoon of de zaak die wij beminnen. Aantrekkingskracht, de groote wet der fysieke, bestaat ook in de geestelijke wereld, aantrekking en afstooting. Hij is in waarheid misdeeld, die niet van het leven geleerd heeft in den ernstigsten zin des woords het hart tot instrument, ik zeg niet van wetenschap, maar van kennis te verheffen.

De praktische les is deze: Heb geen oordeel over een volk, dat gij niet liefhebt. Eerst als gij het bemint, zijn al de poriën uwer ziel geopend; dan is er een waar indrinken van de nieuwe omgeving; dan wordt dikwerf wat anderen een kleinigheid toeschijnt, kenschetsend. Er zullen wel nooit vele volken zijn die men in den hier bedoelden zin lief kan hebben, want zulk een liefde onderstelt zielsverwantschap, en het is reeds veel, deze ten aanzien van een enkel groot volk te gevoelen. Soms kan zij in schijn zich over twee volken uitstrekken, namelijk wanneer die twee volken weder onderling zulk een nauwe verwantschap hebben, dat zij als voorwerpen onzer liefde eigenlijk slechts eén volk vormen.

Dit zal, bijvoorbeeld, het geval zijn wanneer iemand zich op het sterkst aangetrokken vindt, zoowel door Hellas als door Frankrijk en in beide landen, gelijk men zegt, zich bij moeder thuis gevoelt. Er is tusschen de twee volken een groote over-

eenkomst; zij treft te meer omdat de oude Grieken weinig gemeen hadden met de oude Romeinen en het bij de Franschen toch nooit uit het oog mag worden verloren, dat zij in hun wezen een Latijnsch ras zijn. Maar hier is slechts een schijnbare tegenstrijdigheid. Wanneer wij aan de Romeinen denken in zoover zij in vele opzichten een tegenstelling vormden met de Grieken, denken wij toch eigenlijk uitsluitend aan de Romeinen zooals zij waren eer zij den invloed der Grieken hadden ondervonden. Als wij de Romeinen in hun latere ontwikkeling gadeslaan, dan zijn wij volkomen in ons recht met ons vooral getroffen te toonen door hunne geschiktheid om den Helleenschen invloed in zich op te nemen en met groote zelfstandigheid te verwerken. Te zeggen, dat in de Franschen het Latijnsche element het hoofdbestanddeel is, wil dus in de eerste plaats zeggen, dat zij, meer dan eenig ander volk van het Latijnsche ras, zich door dezelfde geschiktheid onderscheiden. Ik ben wel eens van gedachte, dat men tusschen oorspronkelijk Romeinsch en Helleensch-Romeinsch scherp behoort te onderscheiden; dat het eerste in het laatste, om zoo te spreken, zijn vervulling heeft gevonden; dat het eerste niettemin is blijven bestaan, dat beide elementen in de latere Romaansche volken nog duidelijk zichtbaar zijn, en het onmiskenbaar onderscheid, dat in de Romaansche volken zelven waar te nemen valt, ook hieruit moet worden verklaard. Ik zou dan van de Latijnsche volken het Spaansche tot den vertegenwoordiger van het oorspronkelijk Romeinsche willen maken in denzelfden zin, waarin ik het Fransche den vertegenwoordiger van het Helleensch-Romeinsche zou willen noemen. Om althans eenige nadere bepaling van het Helleensch-Romeinsche te geven, veroorloof ik mij op den heiligen Augustinus te wijzen, een geest die mij toeschijnt het volkomenst type te zijn van die eigenaardige fusie der Romeinsche en der Helleensche beschaving die een zoo machtige factor is geweest in het Kristendom.

Maar hoe ook te verklaren, de overeenkomst tusschen Hellas en Frankrijk bestaat. Ik voor mij kan alleen het oude Hellas begrijpen als door het tegenwoordige Frankrijk heen, en het tegenwoordige Frankrijk alleen door tusschenkomst van het oude Hellas. Ik vereenig ze in eén liefde, en zou slechts wenschen, dat beide landen even dicht bij Holland waren gelegen om ze even dikwerf te kunnen be-

zoeken, om ze gelijkelijk in hunne onderdeelen te kunnen gadeslaan.

Het valt niet gemakkelijk thans in Nederland over Frankrijk te spreken zonder op allerlei vooroordeel en misverstand te stuiten. Hoe het gekomen is, wie zal het zeggen? maar Frankrijk ligt geestelijk thans even ver van ons als Kamschatka. Men kent het niet, terwijl het ongeluk wil, dat men het juist zeer goed meent te kennen, omdat men op de Parijsche boulevards heeft gewandeld en de Parijsche romans heeft gelezen. Frankrijk, waant men, is Parijs, en Parijs is wat de romans en tooneelstukken er ons van verhalen. Ik weet niet welke van deze twee dwalingen de grootste is. Men heeft zich in het hoofd gezet, dat Frankrijk een land is van de sterkste centralisatie, omdat misschien het centraal gezag een sterker en een ander soort van overwicht heeft dan bij ons. Men denkt aan de Napoleontische universiteit, zonder zich af te vragen of die universiteit niet gaandeweg veelszins van karakter is veranderd. Men denkt aan het gebiedende van de Parijsche modes, maar vergeet dat, wanneer zelfstandigheid ten dezen de maatstaf mag zijn ter beoordeeling van zelfstandigheid in het algemeen, het met de autonomie van de voornaamste onzer Hollandsche kringen al niet gunstiger zou geschapen staan dan met die der Fransche provincieën. Heinrich Heine heeft indertijd al medegewerkt tot het voedsel geven aan de dwaling die wij bestrijden. Hij zegt ergens, dat alle bloemen van Frankrijk naar eéne plek zijn gebracht, dat uit al die bloemen een ruiker is gemaakt, en die ruiker Parijs heet. Er is geen woord van waar. Eer dit oordeel van Heine eenige waarde kan hebben, zal het moeten blijken, dat Heine niet alleen jaren lang op of bij den Boulevard Montmartre heeft gewoond, maar ook een groot deel van die jaren heeft besteed om Frankrijk in alle richtingen te doorkruisen. Dit is tot dusver niet gebleken, en het is in zichzelf niet waarschijnlijk dat hij het heeft gedaan. Wanneer zou gezondheid of budget het den dichter hebben vergund?

De zaak is veeleer deze: Parijs is niet in elk opzicht het hart van Frankrijk en in Frankrijk is Parijs in vele opzichten een afzonderlijke wereld. Parijs heeft zijn eigen geestelijk type of karakter, zijn eigen opvatting der dingen, zijn eigen tournure d'esprit, zijn eigen taal, zijn eigen uitspraak. Daarnaast behoudt de provincie hare eigenaardigheid. Men moet slechts weten te onderscheiden tusschen

de wijze waarop in Nederland en waarop in Frankrijk die eigenaardigheid zich openbaart. Bij ons blijkt zij ten deele reeds bij den eersten oogopslag. Haarlem en Utrecht, ofschoon iets minder of iets meer dan een half uur van Amsterdam gelegen, hebben voor elk bezoeker terstond hun eigen aanzien. men zou bijna zeggen, hun eigen toonaard en stemming. Den Haag heeft zijn eigen ‘Haagsch’, Rotterdam zijn eigen stempel. Dit geldt althans van de oudere gedeelten der onderscheidene steden. Iets hiermede overeenkomstigs zal men in de provinciale steden van Frankrijk te vergeefs zoeken die in de rijkere kwartieren bijna zoo ruim en zoo fraai zijn als Parijs, in de mindere kwartieren achterbuurten van Parijs gelijken. Macaulay heeft zich reeds beklaagd over die eéne saus die over alle Fransche schotels wordt uitgegoten; hij had zich dezelfde jeremiade kunnen veroorloven over de stedelijke architektuur in Frankrijk, waaraan al het plaatselijk typische ontbreekt. In al het uitwendige, - wij begeeren niet liever dan er later uitvoeriger op terug te komen, - verdraagt Frankrijk een mate van eentonigheid en eenvormigheid waarvan wij ons moeilijk een denkbeeld kunnen maken en die met onzen overwegend individualistischen aard zeker geheel in strijd zijn. Maar dit uitwendig eenerlei mag ons niet misleiden, mag ons de betrekkelijke zelfstandigheid der provincie niet over het hoofd doen zien.

Het zou wel vreemd zijn indien het met die zelfstandigheid anders ware gesteld. Frankrijk is een zoo uitgebreid gebied en eeuwenlang hebben de middelen van verkeer tusschen Parijs en het overige Frankrijk òf niet òf zoo langzaam gewerkt, dat een alles beheerschende invloed van Parijs een wonder zou moeten heeten. Er komt bij, dat de staatkundige eenheid van Frankrijk zich niet, als in Duitschland en Italië, zoo goed als plotseling heeft gevormd, maar dat zij langzamerhand is ontstaan en tot op de omwenteling van het laatst der vorige eeuw een zeer beperkte beteekenis heeft gehad. Taine's *Origines de la France contemporaine*, met name het deel dat over het *Ancien Régime* handelt is een dier werken, die ons doen zien hoeveel slagboomen tusschen de verschillende deelen van Frankrijk waren opgericht en den naam Frankrijk bijna maakten tot een louter geografische uitdrukking. Hoe lang heeft het geduurd eer de koning te Parijs in werkelijkheid koning van Frankrijk was! Een groot gedeelte van Frankrijk heeft ge-

ruimen tijd aan Engeland behoord. De godsdienstoorlogen der zestiende eeuw, de omvang dien zij hebben genomen, de heftigheid waarmede zij zijn gevoerd, geheel het optreden van de *Ligue* die zonder eenige gewetenswroeging aan de Spaansche heerschappij in Frankrijk den scepter poogde te verzekeren, toonen voldoende hoe los de innerlijke samenhang was van de Fransche nationaliteit. Men moet de *Mémoires* lezen van d'Aubigné om zich te overtuigen van de gemakkelijkheid waarmede een rechtschapen Protestant van dien tijd zich wierp in den strijd tegen zijn andersdenkende landgenooten. Nooit komt eenige bedenking bij hem op aangaande het geoorloofde van Fransch bloed te vergieten. À la guerre comme à la guerre, is blijkbaar zelfs in eigen vaderland zijn leus. De later bij uitnemendheid populaire koning van Frankrijk heeft zijn hoofdstad moeten veroveren met het zwaard, en niets minder dan de hartvochtigheid van een Richelieu, - de staatsman dien Ranke, wegens de onverbiddelijkheid van zijn handelen, terecht bij een natuurkracht heeft vergeleken, - is noodig geweest om de feodale regeeringloosheid te verbreken en op het puin van een stelsel dat de hoogste ontwikkeling der lokale eigenaardigheid toeliet en eischte, een monarchie te vestigen die de meerderheid van Parijs verzekeren en de staatkundige volkseenheid, gelijk de Revolutie haar later zou stichten, voorbereiden kon. ‘L'Etat c'est moi,’ is minder een woord van vorstelijke aanmatiging dan de juiste beschrijving van hetgeen destijds politieke werkelijkheid was. De persoon des konings anticipeerde op hetgeen de zedelijke persoon van den staat eerst later verwezenlijken zou.

Al deze en soortgelijke bekende oogenblikken uit de staatkundige ontwikkeling van Frankrijk moeten wij ons opzettelijk voor den geest roepen als wij naar meer dan oppervlakkige en onbeteekenende gegevens de vraag willen beoordeelen of Frankrijk een bij uitnemendheid gecentraliseerd land mag worden genoemd. Er zijn nog overwegingen van anderen aard die evenmin uit het oog mogen worden verloren, al kan men zich daarbij minder op feiten dan op waarschijnlijkheden beroepen. Ik denk natuurlijk vooral aan wat verwacht mag worden op grond van de groote menigvuldigheid der geografische toestanden in Frankrijk; op grond van het groot verschil dat in klimaat, bodem, voortbrengselen en verheffing

van den bodem, in boschrijkheid en wat niet al, soms in elkanders schier onmiddellijke nabijheid, zich openbaart. Nauw heeft men, om slechts iets te noemen, het Zeeland der Gironde verlaten of men stuit op den rotsmuur der Pyreneën. Langs de eigen oevers van den Loire, zoo weelderig liefelijk in dat kleine aardsche paradijs dat Touraine heet, glijdt men van zelf af in den weemoed van de Landes van Bretagne, die slechts een einde nemen in de lage, altijd geplaagde rotsklippen van Pointe de Raz en soortgelijke van God en menschen verlaten stranden waarover zinrijke legenden zich nog als woonplaats ontfermen; terwijl onmiddellijk daarboven het welvarend Normandië met zijne zelfvoldane en optimistische stijfhoofden zijn lachende en vette weilanden uitstrekt. In het oosten ligt tegen zijn Jura en zijn Alpen rustig datzelfde Frankrijk dat aan zijn zonnigen zuidelijken oever, gelijk aan zijn lang uitgestrekten westkant, door de zee met de verstgelegen streken in betrekking staat. Overal treffende afwisseling! Het onaanzienlijke heeft overvloedige eer ontvangen. Het prozaïsch land van Bourgondië heeft zijn Volnay en zijn Chambertin, terwijl het laaggelegen en leelijke Bordeaux, lachend als ware het de poësie zelve, den beker opheffen en uitroepen kan: ik maak de geheele wereld dronken van vreugd.

En een volk dat zulk een land bewoont, zal het uitgemergeld slachtoffer zijn eener alles verzwelgende centralisatie! Het hart van dit volk zal alleen kloppen tusschen Montmartre en de Madeleine! Het zal beoordeeld mogen worden uitsluitend naar de gele boekjes van de bibliothèque-Charpentier! naar de laatste vertooning van het Théatre-libre! naar de jongste zelfbehagelijke élucubratie van een op zichzelf verliefd geworden Renan, of misschien wel naar den eerst morgen te ontploffen bom van den allernieuwsten anarchist! Bespeurt men dan niet, dat Puck alle deze dingen slechts heeft uitgevonden, om zich het vermakelijk schouwspel te geven van eenige neuswijzen en eigengerechtigen, den Hemel dankende dat zij niet behooren tot die rotte en zotte Republiek, die immers, het wordt ons zoo dikwerf verzekerd, haren ondergang onfeilbaar te gemoet snelt?

De groote verscheidenheid die zelfs voor den oppervlakkigen blik in Frankrijk onmiskenbaar is, sluit een merkwaardige onderlinge gelijkheid van de deelen van Frankrijk niet buiten. Die gelijkheid heeft allereerst betrekking op wat men de uit-

wendige beschaving van het volk zou kunnen noemen, indien wij niet wisten dat het uitwendige eener beschaving met het innerlijke veelszins samenhangt. Er is in Frankrijk, van het Noorden tot het Zuiden, van het Westen tot het Oosten, eenzelfde toon van samenleving en die toon oefent een groote bekoring door zijne ongekunstelde beminnelijkheid, kieschheid, dienstvaardigheid. De vraag heeft mij dikwerf geïnteresseerd, waar de Fransche bevolking, waar een zoo uitgebreid volk die zich overal gelijkblijvende zachtheid van manieren, vriendelijkheid in den omgang, geestigheid van zinswending, vroolijkheid van humeur, aan te danken heeft. Gij hoort geen onbescheiden vraag van nieuwsgierigheid of bemoeizucht. De eerlijkheid schijnt van zelf te spreken; niemand tracht zooveel van u te halen als hij kan; niemand tracht in bijzonderheden terug te komen op een eensgemaakte, algemeene afspraak. Frankrijk is in waarheid een land waarin het niet belachelijk is een en denzelfden titel te geven aan alle burgers van hetzelfde geslacht, den werkman Monsieur, de vrouw uit het volk Madame te noemen. Goede manieren zijn hier altijd zeker een natuurlijke beantwoording te vinden. Waaraan kan de algemeenheid van deze uitwendige beschaving liggen? Hoe hoog klimt zij op? Sterne kende haar al. Is zij het gevolg van een langzame infiltratie, of vloeit zij voort uit den inborst zelf van het volk? Het heeft van het hof en de hoogere standen geen voorbeeld gevraagd dat, blijkens Saint-Simon en anderen, dezen toch niet hadden kunnen geven. Moet men hier misschien veel op rekening stellen van de geestelijkheid, van den invloed door haar geoefend, van de religie door haar gepredikt; een religie, die in haar wezen indulgentie is. En is hier geweest, en is hier nog altijd van beslissende beteekenis, de innige vereering, allerwegen toegedragen aan de Sanctissima, de Gratia plena, aan den voet van wier beeld tot in de afgelegenste dorpen bloemen geuren en zachte litanijen fluisteren: wees gegroet Onbevlekte, van geslacht tot geslacht Gebenedijde?

Zeker is het, dat in de beschaving van Frankrijk het Katholicisme blijvend als een der gewichtigste factoren moet worden gewaardeerd, en dat niemand het Katholicisme in het gemeen beoordeelen mag die het Katholicisme van Frankrijk niet van nabij heeft gezien. Het moge mij eens gegeven worden het in

al zijn eigenaardige bekoring te kenschetsen, vooral nadat een bezoek in Bretagne, - mijn hart gaat open bij uw naam, laatste wijkplaats op het vaste land van het Celtisch genie, Vaderland van de gevoeligste geesten! - mij eenigen tijd in zijn atmosfeer heeft doen ademen onder de povere schaduw van de strooien daken die Millet heeft vereeuwigd.

(*Kan worden vervolgd*.)

A. PIERSON.

Een Oostenrijksch diplomaat,

Ludwig Fürst Stahremberg, ehemaliger K.K.A.O. Gesandter an den Höfen in Haag, London und Turin. Eine Lebenskizze nach handschriftlichen Quellen verfasst und geordnet von dessem Enkel A. Graf Thürheim. Graz. Styria. 1889.

Geen staatsambt, wil het met eere bekleed worden, vereischt in onze dagen veelzijdiger opleiding dan de diplomatie. Menschenkennis is hier in even hooge mate noodzakelijk als zakenkennis. Wat de laatste betreft, heeft de veelomvattende taak onzer hedendaagsche diplomatie haren omvang verbazend doen toenemen. Naast de rechtsgeleerdheid en de geschiedenis, hebben de verschillende onderdeelen der staathuishoudkundige wetenschap zich voor haar op den voorgrond geplaatst. Kennis van de algemeene regels die het personen-, het goederen- en het geldverkeer tusschen de verschillende landen beheerschen, en van de bijzonderheden elk dezer drie takken eigen, is een behoefte die zich tegenwoordig bij de gewone werkzaamheid der diplomatie dagelijks doet gevoelen. Door hare zorg voor deze belangen, is ook de kring, waarmede zij in gedurige aanraking komt, ruimer geworden. Zij verschijnt niet meer uitsluitend ten hove en in de kabinetten der hoogste staatsdienaars, ook tot de lagere ambtenaren moet zij nederdalen, ook in kantoren en fabrieken zich laten zien. Blijft de gemakkelijkheid van beweging in de hoogste kringen voor haar een vereischte, zij moet evenzeer weten om te gaan met de maatschappelijk minder hoog geplaatsten. Ook hare menschenkennis moet ruimer zijn.

De ontwikkeling op staatkundig en maatschappelijk gebied in onze eeuw heeft van lieverlede deze verandering tot stand gebracht. Lang heeft het geduurd, vooral in de oude monarchale landen van Europa, eer de diplomatie het eigenaardig karakter dat zij in de vorige eeuw bezat, een weinig heeft

afgelegd, eer een adellijke geboorte of ten minste een adellijke titel niet langer onontbeerlijk werd geacht om tot haar te behooren. Lang heeft zij het haar voorrecht geacht om op alles wat niet tot de hofkringen behoorde, uit de hoogte te mogen neerzien. In dien tijd, toen zij, blijkens het hier aangekondigde boek, het volk met den naam van het dier met de lange ooren bestempelde[1)], werden dan ook slechts die eigenschappen in haar gezocht, die in de groote wereld een goed onthaal bezorgen. Een aangenaam uiterlijk en hoofsche manieren golden meer dan wetenschappelijke kennis. Wie vloeiend Fransch sprak, de geslachtboomen der vorstelijke huizen deugdelijk in het hoofd had, en de regelen der etikette op zijn duim kende, werd geacht de hem ontbrekende kennis gemakkelijk te kunnen aanvullen door uit de ervaring van een secretaris te putten, die de folianten van Dumont en de kwartijnen van Grotius en Puffendorf zat te doorsnuffelen, terwijl zijn meester in de balzaal of aan de speeltafel zijne nachten sleet, of, door fluweelen gordijnen tegen de hinderlijke stralen der morgenzon gevrijwaard, zich voor de ontbeerde nachtrust schadeloos stelde. Een diplomaat van destijds had ter nauwernood den tijd om iets anders te lezen dan de officieele stukken, hij had het te druk met allerlei bijkomstige zaken; hij moest er voor zorgen dat de bevalligheden zijner gemalin op de schitterendste wijze uitkwamen, dat de glans zijner feestzalen niets te wenschen overliet en dat de kunstvaardigheid van zijnen kok zelfs het meest verwende verhemelte tevreden stelde. Ook thans zijn dit alles voor den diplomaat lang geen onverschillige zaken, maar een eeuw geleden waren het onontbeerlijke gegevens voor het welslagen zijner zending.

In de dagen toen deze ouderwetsche diplomatie in vollen bloei was, behoorden tot hare voortreffelijkste vertegenwoordigers de leden van den hoogen Oostenrijkschen adel. Zij waren gewoon, op hunne uitgestrekte bezittingen, als kleine vorsten te leven en kenden de behoefte niet om door angstvallige spaarzaamheid hun vermogen te vergrooten. Beminnelijkheid in den omgang behoort tot de eigenaardigheden van het Oostenrijksche volkskarakter, en is vooral den hoogeren standen een aangeboren gaaf. De Oostenrijker is daarenboven van nature

1) Brief van Baron Binder, Oostenrijksch gezant te Turin. 31 Maart 1821. Cet animal à longues oreilles qu'on appelle le peuple. blz. 317.

geneigd om het leven niet van de ernstige zijde op te vatten, hij heeft veel meer oog en hart voor de uiterlijke hoedanigheden van zijne medemenschen dan voor de innerlijke, en bezit een natuurlijken aanleg voor die schoone kunsten die in de groote wereld het meest in achting zijn. Alles scheen zich dus in den Oostenrijkschen edelman te vereenigen om hem de betrekking van diplomaat begeerlijk te maken, en tevens om hem die betrekking te doen vervullen met een onovertroffen gratie. Waar hij kwam wist hij door zijne gulheid, zijne meegaandheid, en de fijnheid zijner vormen, zooal niet immer het doel zijner zending te bereiken dan toch de eer van zijn land hoog te houden.

Het geslacht Stahremberg heeft Oostenrijk twee beroemde diplomaten geschonken, den man wiens levensbeschrijving hierboven door ons werd aangekondigd en diens vader. De laatste, George Adam, graaf van Stahremberg heeft zijnen naam verbonden aan een der merkwaardigste gebeurtenissen der achttiende eeuw, het verbond tusschen Oostenrijk en Frankrijk in 1756. In 1754 was hij tot gezant te Parijs benoemd, met den geheimen last om daar alles te vermijden en uit den weg te ruimen, wat aan een nauwere verstandhouding tusschen de beide landen kon schaden. Zijn voorganger op dien post, Graaf Kaunitz, die toen, als staatskanselier, de buitenlandsche politiek voor Keizerin Maria Theresia leidde, had zich tot doel gesteld om het zoo ver te brengen, dat de oude vijandschap met Frankrijk voor een verbond plaats maakte en hij vertrouwde dat Stahremberg de man zoude zijn, om deze moeilijke zaak ten slotte tot een goed einde te brengen. Hij had zich niet bedrogen. Toen Stahremberg te Versailles geheel te huis was geworden, meldde hij naar Weenen dat de tusschenkomst van de Markiezin de Pompadour, de bijzit van Lodewijk XV, hem vóór alles noodzakelijk voorkwam, zoo men waarlijk een verbond begeerde. Maria Theresia zag er geen bezwaar in om zich van den invloed dezer vrouw te bedienen, en Stahremberg maakte de Markiezin dan ook spoedig tot vertrouwelinge van zijn staatkundig geheim. In Augustus 1755 had hij met haar een eerste samenkomst, na dien dag werden de onderhandelingen, met goedvinden des konings, in hare vertrekken voortgezet. In Mei 1756 kon Stahremberg het geteekende verdrag naar Weenen zenden, met de verzekering dat de totstandkoming alleen aan Mevrouw de Pompadour te danken was geweest.

Gedurende den zevenjarigen oorlog bleef Stahremberg te Parijs, hij was er met hart en ziel werkzaam om den band met Frankrijk steeds nauwer aan te halen. Bij zijn vertrek, in 1766, nam hij de zekerheid met zich, dat een echtverbintenis tusschen den erfgenaam der Fransche kroon en een Oostenrijksche aartshertogin in de toekomst de duurzame vriendschap tusschen de beide volken, voor geheel Europa, op de meest ondubbelzinnige wijze zou bevestigen. In Weenen ontbrak het hem na zijne terugkomst niet aan waardeering. Hij werd in den vorstenstand verheven, en tot minister benoemd. Van 1766 tot 1770 was hij als zoodanig te Weenen werkzaam, toen werd hij, als Minister voor de Oostenrijksche Nederlanden, naar Brussel gezonden. Het schijnt wel dat hij destijds het toppunt van zijne grootheid had bereikt, althans de post te Brussel was eenigermate een achteruitgang. Onder den gouverneur, Karel hertog van Lotharingen, geplaatst, met een militair chef Graaf Ayasasa, die een zeer uitgebreide macht bezat, naast zich, voelde Stahremberg zich vrij wat afhankelijker, dan hij als hoofd van een gezantschap was geweest. Hij gaf dan ook reeds spoedig zijn verlangen te kennen om van zijne ambten ontheven te worden. Maria Theresia wilde hem echter geen ontslag verleenen. Na haren dood drong hij er nog sterker op aan. Met de vrijzinnige godsdienstige en staatkundige begrippen van haren opvolger Jozef II kon hij zich in geenen deele vereenigen en toen de toepassing dezer nieuwe beginselen in België aanving, werd het hem daar zoo benauwd, dat hij geen rust had voordat de keizer hem van alle staatsbetrekkingen had ontheven. Hij keerde toen in Oostenrijk terug en vervulde er met waardigheid en nauwgezetheid de hoogste hofbetrekking, waartoe de Keizer hem, trots hun verschil van denkwijze, had verheven.

Gedurende Stahremberg's gezantschap te Parijs was hem uit zijn huwelijk met eene prinses van Salm-Salm, een zoon geboren, die door den koning van Frankrijk persoonlijk ten doop werd gehouden, en dus den naam van Lodewijk verkreeg. Het boek van graaf Thürheim geeft ons een vrij uitvoerige schets van het leven en de werkzaamheden van dezen zoon, die den diplomatischen roem van zijnen vader niet kon behalen, maar ook onder veel ongunstiger omstandigheden, schoon in een veel langer loopbaan, zijn vaderland gediend heeft. Hij bracht zijne jongelingsjaren in het vaderlijk huis te Brussel door, waar de hofhouding van den

gouverneur, den Hertog van Lotharingen, en de omgang met den hoogen Belgischen adel, hem ruimschoots de gelegenheid verschaften om zich met het leven in de groote wereld gemeenzaam te maken. Op zijn vijftiende jaar werd hij reeds als een voortreffelijk danser geroemd, en wist hij zelfs indruk te maken op het schoone geslacht. Zijn vader had reeds vroeg naar een gemalin voor hem uitgezien, en huwelijkte hem vóór zijn twintigsten verjaardag al uit. De bruid was een dochter van den Hertog van Aremberg, een der aanzienlijkste edelen uit de Zuidelijke Nederlanden. Het jonggehuwde paar bleef in Brussel wonen, ook nadat de oude vorst van Stahremberg in Oostenrijk was teruggekeerd; de zoon leidde in de eerste huwelijksjaren het leven van een rijk leeglooper; hij vertoefde beurtelings te Parijs, te Londen en te Weenen, werd daar aan de verschillende hoven voorgesteld en nam er deel aan de genietingen die het verkeer in de hoogste kringen aanboden.

De hervormingen van Joseph II hadden middelerwijl de Zuidelijke Nederlanden in beweging gebracht. Stahremberg, door zijn huwelijk aan vele Belgische geslachten vermaagschapt, vond dat het verblijf in Brussel te midden dezer onderling verdeelde en twistende bloedverwanten, veel van zijne bekoorlijkheid begon te verliezen en verhuisde dus naar zijn eigenlijk vaderland. Te Weenen, waar hij zich in het najaar van 1786 vestigde, begon hij zich voor te bereiden voor de diplomatieke loopbaan, door onder de leiding van den Minister Kaunitz aan het departement van Buitenlandsche Zaken te gaan arbeiden. Men zal wel begrijpen dat die arbeid niet zoo zwaar en langdurig was, of hij liet nog ruim tijd over voor deelneming aan de genoegens van het gezellige leven.

De eerste praktische werkzaamheid op diplomatisch gebied, die van Stahremberg gevergd werd, was evenmin hoofdbrekend. Na den dood van Keizer Joseph II werd hij in de lente van 1790 naar Petersburg gezonden, om aan Keizerin Catharina II de troonsbestijging van Leopold II te gaan aankondigen. Door het Russische hof en de groote wereld op bijzonder vriendelijke wijze ontvangen, keerde hij na een afwezigheid van drie maanden te Weenen terug, in plaats van de ridderorde, die tegenwoordig het loon van dergelijke zendingen is, een zeer kostbare pels, als geschenk der Keizerin, met zich brengend. In 1792 trad hij voor

het eerst als diplomaat op; hij werd toen benoemd tot Oostenrijksch gezant bij de Republiek der Vereenigde Nederlanden.

's Gravenhage werd destijds nog als een gewichtige diplomatieke post beschouwd. In de instructie die Kaunitz zijnen jeugdigen vriend medegaf, werd hem dan ook op het hart gedrukt om alle staatkundige tijdingen, die hem te 's Gravenhage, waar men, meer dan in eenige andere stad van Europa, ‘im Bereiche des politischen Getriebes’ was, ter oore mochten komen, onverwijld naar Weenen over te brieven. Verder werd hem voorgeschreven om met de Pruisische en Russische gezanten, vooral met den laatste, Kalitscheff, zoo vriendschappelijk als mogelijk was, om te gaan, om zeer op zijne hoede te zijn tegenover den Engelschen gezant, Lord Auckland, die grooten invloed heette te hebben op den Raadpensionaris Van de Spiegel, en om voortdurend het oog te houden op alles wat de Prinses van Oranje deed, want deze vorstin, schoon op het oogenblik door de omstandigheden gedwongen om Oostenrijk als bondgenoot van Pruisen te ontzien, had altijd blijken gegeven van vijandschap tegen het hof te Weenen. Bij de veelvuldige aanraking waarin hij met de regeering der Republiek zou komen, ter zake van de Zuidelijke Nederlanden, moest Stahremberg voortdurend den raad inwinnen van den Oostenrijkschen Minister, Graaf Mercy te Brussel.

De Europeesche staatkunde had in de twee jaren vóór Stahrembergs komst te 's Gravenhage, een volslagen verandering doorleefd. Door de omwenteling in Frankrijk was de verhouding der kabinetten geheel gewijzigd. De band tusschen Oostenrijk en Frankrijk, het alles beheerschende feit in de laatst vervlogen dertig jaren, was verbroken. De onverzoenlijke vijanden daarentegen waren vrienden geworden; Pruisen en Oostenrijk streden nu, te zamen verbonden, tegen Frankrijk, gesteund door Rusland dat evenwel aan den oorlog geen deel nam. Engeland had tegenover de Fransche revolutie een onzijdige houding aangenomen. Het Engelsche volk koesterde in het algemeen gevoelens van ingenomenheid met de Fransche vrijzinnigen en de Engelsche regeering zag geen enkel voordeel in het deelnemen aan een oorlog op het vasteland. De Republiek der Vereenigde Nederlanden volgde de staatkunde van Engeland, zij duchtte een oorlog met Frankrijk in hooge mate. De stadhouder en de raadpensionaris van de Spiegel, voorzagen dat de patriottische

partij, die hare oogen voortdurend op Frankrijk als op haren redder gevestigd hield, niet langer zou kunnen bedwongen worden, zoodra de Fransche troepen onze grenzen overschreden. Alleen een oorlogsverklaring van Frankrijk was hiertoe noodig, want in het najaar van 1792, nadat de Hertog van Brunswijk, in September, het Pruisische leger dat in Frankrijk was binnengedrongen den terugtocht had doen aannemen, waren de Zuidelijke Nederlanden voor het grootste deel door de Franschen bezet. Engeland en Nederland wendden nu te Parijs alles aan om den vrede tot stand te brengen. Zij wilden de Fransche republiek erkennen, mits Frankrijk de Zuidelijke Nederlanden teruggaf. In 's Gravenhage werd intusschen de bezorgdheid met den dag grooter, naarmate het Fransche leger steeds nader aan de grenzen voortrukte. Men klampte zich angstvallig aan Engeland vast, in de hoop zoodoende tot elken prijs den vrede te kunnen bewaren.

Maar de loop der gebeurtenissen werd ook de Engelsche regeering op den duur te machtig. Na de plundering der Tuilerieën op 10 Augustus en de gevangenneming der koninklijke familie, begon men in de hof- en regeeringskringen te Londen zich reeds af te vragen, of het mogelijk was langer in vriendschappelijke verhouding te blijven met de Fransche regeering. In de volgende maanden landden ontelbare Fransche vluchtelingen in Engeland, zij deden er alle bijzonderheden bekend worden van de gruwelijke moordtooneelen, waarvan Parijs in Augustus en September getuige was geweest. De geestdrift voor de Fransche omwenteling begon bij het Engelsche volk van lieverlede plaats te maken voor afschuw en verontwaardiging. Ook in ons vaderland zag men meer en meer in dat het onmogelijk was den vrede met Frankrijk te bewaren. De Fransche regeering eerbiedigde onze onzijdigheid niet langer, zij verlangde den doorvaart door de Schelde voor hare oorlogschepen en verklaarde later de vaart op de rivier vrij. Het tot stand komen van een vrede tusschen de oorlogvoerende mogendheden werd met den dag onwaarschijnlijker. Schoon Oostenrijk zijne Nederlandsche bezittingen verloren had, wilde een krachtige partij aan het hof van geen vrede weten, zij verlangde de Nederlanden niet terug te krijgen door bemiddeling van Engeland. Stahremberg schreef uit 's Gravenhage, dat het hem dan voor de waardigheid van zijn land nog oneindig beter

dunkte, om van de Zuidelijke Nederlanden voor goed afstand te doen. Hij gaf tevens de verzekering dat het voor zijne regeering zeer gemakkelijk zou zijn om voor het voortzetten van den oorlog een leening met Hollandsche bankiershuizen te sluiten.

De terechtstelling van Lodewijk XVI, in Januari 1793, gaf aan de houding der verschillende regeeringen den beslissenden doorslag. Niet alleen Engeland en de Nederlanden, maar ook Spanje, Rusland, Zweden en Denemarken geraakten in oorlog met Frankrijk. Bijna geheel Europa was tegen Frankrijk verbonden. Gedurende eenige maanden werd de oorlog onder den indruk der algemeene verontwaardiging inderdaad met kracht gevoerd. De Fransche generaal Dumouriez, die in Februari dadelijk in Holland was gevallen en zonder veel moeite eenige voorname vestingen in de Generaliteitslanden had veroverd, moest welhaast den terugtocht aanvaarden. De Zuidelijke Nederlanden werden door de verbondenen heroverd. Te Weenen zegevierde de oorlogspartij ten hove volkomen. De buitenlandsche staatkunde werd er nog in naam door den tweeëntachtigjarigen, stokdooven Kaunitz geleid, maar in werkelijkheid waren totnogtoe Cobenzl en Spielmann de mannen geweest die de draden in handen hadden. Zij waren niet afkeerig van den vrede. De laatste had herhaaldelijk te kennen gegeven, dat de toestand der Oostenrijksche schatkist het voortzetten van den oorlog ongeraden maakte; beide staatslieden moesten echter in Mei hun ontslag nemen. Thugutt werd nu met de leiding der buitenlandsche zaken belast; een zijner eerste daden was de benoeming van Stahremberg tot gezant te Londen. De jeugdige diplomaat, die zich steeds met vuur voor den oorlog met Frankrijk had uitgelaten, was in zijn oog de geschikte man op dezen gewichtigen post. In het laatst van Mei nam Stahremberg afscheid van de Nederlandsche regeering, bij welke hij gedurende zijn kort verblijf een gunstigen indruk schijnt te hebben nagelaten, zooals uit de briefwisseling tusschen den gezant der Republiek te Londen Van Nagell en den Raadpensionaris Van de Spiegel kan blijken[1)].

Van 1793 tot 1802 verbleef Stahremberg onafgebroken te Londen. Hij zag zich daar in zijne ambtelijke hoedanigheid

1) Vreede. L.P. van de Spiegel en zijne tijdgenooten, dl. IV blz. 418. In de noot aldaar wordt Stahremberg, de vader, vermeld, terwijl klaarblijkelijk de zoon is bedoeld.

dan eens met warme vriendschap aangehaald, dan weder met koelheid afgestooten, maar persoonlijk bleef hij voortdurend de achting en welwillendheid genieten van het Engelsche hof en de groote wereld te Londen. In den eersten tijd van zijn verblijf was de verhouding tusschen Oostenrijk en Engeland uitstekend, de oorlog op het vasteland werd met het beste gevolg gevoerd, de verbondenen hadden alle redenen van tevredenheid. In 1794 keerde de krijgskans. Holland werd in de eerste maanden van 1795 verlaten, Pruisen scheidde zich vervolgens van de verbondenen af en maakte afzonderlijk vrede, de overwinningen van Bonaparte in Italie in 1796 en 1797 noodzaakten ook Oostenrijk om met de Fransche Republiek in onderhandeling te treden. Het bericht dezer onderhandelingen wekte bij de Engelsche regeering groote ontevredenheid, die tot verbolgenheid aangroeide, toen de tijding kwam dat de vrede werkelijk te Campo Formio geteekend was. Niemand was er meer door ontstemd dan Stahremberg zelf, die altijd onvoorwaardelijk voorstander van den oorlog tegen Frankrijk was gebleven; het was dus voor hem geen gemakkelijke, laat staan een aangename taak om de houding zijner regeering tegen de verwijten der Engelsche staatslieden te verdedigen. Hij mocht echter binnen twee jaren de voldoening smaken, om zijn vaderland op nieuw, in verbond met Engeland, tegen Frankrijk ten strijde te zien trekken, en aanvankelijk scheen alles weder een gelukkigen uitslag te voorspellen. Het regende gelukwenschingen aan het huis van den Oostenrijkschen gezant te Londen, gedurende de zomermaanden van 1799. Geheel Noord-Italië werd heroverd. Maar hetzelfde verschijnsel dat zich bij de vorige koalities had vertoond, oneenigheid tusschen de verbondenen, bleef ook thans niet uit. Rusland, dat zich door Oostenrijk gekrenkt achtte, trok zich terug. In Juni 1800 behaalde daarop Bonaparte bij Marengo een volslagen overwinning op de Oostenrijkers; de voortgang der Fransche wapenen, zoowel in Italië als in Duitschland, noodzaakte de Oostenrijksche bevelhebbers in het einde van het jaar tot het sluiten van wapenstilstanden. Te Weenen won de vredespartij door dezen tegenspoed aan kracht. Thugutt werd gedwongen zijn ontslag te nemen. Cobenzl die in 1798 voor hem had moeten wijken, deed weder zijnen intocht aan het departement van Buitenlandsche Zaken, en Stahremberg werd te Londen andermaal met verstoorde blik-

ken aangezien en met verwijtingen overladen, waarvan hij de juistheid in zijn binnenste volkomen beaamde. Hij had verwacht dat de regeeringsverandering te Weenen ook zijn ontslag na zich zou sleepen, te meer daar zijn vader, die zelf tot de vredepartij behoorde, om persoonlijke redenen, de terugroeping van zijnen zoon wenschte. Men liet hem echter op zijnen post; keizer Frans gaf aan den ouden vorst van Stahremberg te kennen, dat dit zijn persoonlijk verlangen was. Op den vrede van Luneville tusschen Oostenrijk en Frankrijk, volgde eerlang ook in Engeland een verandering van regeering. Pit, de man van den oorlog, nam zijn ontslag, en de vrede met Frankrijk kwam te Amiens tot stand. De verhouding tusschen Engeland en Oostenrijk werd nu van zelve weder beter.

Stahremberg had gedurende deze jaren met nauwgezetheid zijne plichten als vertegenwoordiger van den Keizer vervuld, maar hij was er de man niet naar om zelf een grooten invloed op de gebeurtenissen uit te oefenen. Hij behoorde tot de streng behoudende staatslieden van dien tijd, die van oordeel waren dat de landen met een eenhoofdigen regeeringsvorm, onmogelijk de Fransche republiek als hun gelijke konden aanmerken, met wie zij vriendschappelijke betrekkingen onderhielden, en dat het oude Europa niet rusten mocht voordat in Frankrijk weder een andere staatkundige toestand was in het leven getreden. Hij schikte er zich evenwel in, wanneer dit stelsel, dat eigenlijk ook in den Weener Hofburg voor het eenig juiste werd gehouden, tijdelijk onder den drang der omstandigheden werd verlaten, en hij was, schoon de staatkunde van Thugutt in zijn hart toegedaan, in de meest vriendschappelijke betrekking met diens tegenstander Cobenzl. Lord Malmesbury noemt, in zijne gedenkschriften, Stahremberg den meest onoprechten diplomaat dien hij kende, maar voegt daaraan toe, dat hij wegens zijne behendigheid zich altijd staande zou houden. Deze uitspraak geschreven in 1808, toen de Engelsche staatslieden ten uiterste verbitterd waren over Oostenrijks aansluiting aan het Continentaal stelsel, moet natuurlijk naar hare dagteekening beoordeeld worden. Het schijnt echter wel dat Stahremberg de voor een diplomaat zeker niet verwerpelijke gave heeft bezeten om onder alle omstandigheden met iedereen goede vrienden te kunnen blijven. Met een zeer groote mate van oprechtheid is deze gave zeker moeilijk te vereenigen, trouwens van diplomaten die zich door buitengewone oprechtheid hebben onderschei-

den, heeft de geschiedenis in den regel niet veel te melden.

De betrekkingen door Stahremberg gedurende zijn Haagsch gezantschap met de stadhouderlijke familie aangeknoopt, herleefden, toen Willem V en de zijnen, in 1795, zich in Engeland vestigden. Stahremberg ondersteunde de pogingen van den erfprins, den lateren koning Willem I, om een vreemdenlegioen op te richten, en was de tusschenpersoon die den tweeden zoon van den oud-Stadhouder, Prins George Frederik, een generaals-plaats in het Oostenrijksche leger bezorgde. Het mocht hem niet gelukken hetzelfde te verkrijgen voor een anderen uitgewekenen vorst. Te Twickenham aan de Teems, waar Stahremberg zijn buitenverblijf had, kreeg hij in 1800 tot buurman den Hertog van Orleans, den lateren koning Lodewijk Philips, die van lieverlede de omwentelingsdenkbeelden zijner eerste jeugd had laten varen, en zich weder trachtte te verzoenen met de overige leden van het koninklijke huis van Frankrijk. De hertog kwam spoedig op vertrouwelijken voet met den gezant en openbaarde hem zijn verlangen om in Oostenrijkschen krijgsdienst te treden. Stahremberg juichte dit denkbeeld zeer toe en schreef een warmen aanbevelingsbrief aan den aartshertog Karel, den opperbevelhebber van het Oostenrijksch leger. In Weenen was men evenwel van het aanbod van den Hertog van Orleans niet gediend. Men achtte het moeielijk, zoowel tegenover de andere Fransche prinsen, als tegenover de Fransche regeering om aan zijn verlangen te voldoen en gaf ook te kennen dat het voor de toekomst van den vorst beter ware, dat hij zich den weg om naar Frankrijk terug te keeren niet door dezen stap voor goed afsneed. Het vermoeden ligt voor de hand, dat het Oostenrijksche hof den zoon van Philippe Egalité, Marie Antoinette's bittersten vijand, liever niet in zijne nabijheid zag. Stahremberg bleef, niettegenstaande deze teleurstelling, gedurende zijn gansche leven vriendschappelijke betrekkingen met den Hertog van Orleans onderhouden.

In het jaar 1802 zag Stahremberg, voor de eerste maal sedert hij zijne diplomatische loopbaan begonnen had, zijn vaderland terug. Zijn acht-en-zeventigjarige vader wenschte vurig voor zijnen dood zijnen zoon nog eens te zien en wist een verlof voor hem te verkrijgen. In Juli verliet hij Londen, en reisde over Calais naar Parijs, waar hij sedert de dagen van Lodewijk XVI en Marie Antoinette niet meer geweest was. Zijne ergernis

over alles wat hij nu zag was groot. Welk een toon! - zoo schreef hij - welke vormen! welke gesprekken! welke zeden! welk een smerigheid op straat! Wat is Parijs walgelijk geworden en welke droevige herinneringen doet het oprijzen in een gevoelig gemoed!

Hij bleef er dan ook niet lang, zijn hart trok naar Weenen. Daar had hij het voorrecht zijnen vader weder te zien, en werd hij door zijne oude vrienden met groote hartelijkheid ontvangen. De Keizer schonk hem de orde van het gulden vlies, de Oostenrijksche adel onthaalde hem op gastmalen en feesten. Hij bracht ook eenigen tijd op de uitgestrekte landgoederen van zijnen vader door en maakte de kennis van Friedrich von Gentz, die toen te Weenen was die en door zijnen haat tegen Frankrijk en Bonaparte hem het hart stal. In November keerde hij naar zijnen post te Londen terug.

De reis ging over München en Stuttgart wederom naar Parijs. Cobenzl was er toen Oostenrijksch gezant, hij verschafte er zijnen vriend het genoegen om aan zijnen welvoorzienen disch verscheidene leden van den ouden Franschen adel, warme aanhangers der Bourbons en meestal oude kennissen, te ontmoeten. Een paar dagen later ontving Cobenzl een brief van Talleyrand waarin deze hem mededeelde dat de eerste Consul vernomen had dat Stahremberg zich zeer onbehoorlijk over hem had uitgelaten, en zich daarover te Weenen zou beklagen, maar inmiddels eischte dat hij op staanden voet Parijs zou verlaten. Den indruk dien deze boodschap maakte, kan men zich voorstellen. Stahremberg voelde in deze krenkende handeling de wraak van Talleyrand, die in 1793, met een staatkundige zending in Engeland belast, door de Engelsche regeering, vooral op zijn aandringen, uit het land was gezet. Bij de verhouding waarin Oostenrijk tegenover Frankrijk stond, was er geen denken aan om iets anders te doen dan deze beleediging zoo kalm mogelijk op te nemen en aan het bevel te gehoorzamen. Met verbeten woede verliet Stahremberg Parijs. Te Londen oogstte hij eenige voldoening door de blijken van deelneming die hij algemeen ondervond en de verontwaardiging van de tegen Frankrijk sterk ingenomen aanzienlijke wereld te Londen, over de behandeling hem ten deel gevallen. Maar dit alles kon niet opwegen tegen de ergernis die een schrijven uit Weenen bij hem opwekte, waarin zijne regeering hem haar

misnoegen betuigde over het gebeurde. De Keizer, zoo werd hem geschreven, kon niet begrijpen dat zijn gezant, wetende hoeveel achting en vriendschap hij aan het hoofd der Fransche republiek toedroeg, zich tegenover dezen onbehoorlijk gedragen had, en al mocht er eenige overdrijving zijn in de berichten die den Eersten Consul ter oore waren gekomen, toch kon er geen twijfel bestaan, of deze zou een zoo gewichtig besluit niet genomen hebben zonder zekere en ernstige gegevens. Hem werd eindelijk op het hart gedrukt, om zich in het vervolg van alles te onthouden, wat schaden kon aan de goede verstandhouding tusschen den Keizer en den Eersten Consul, of wat strijdig was met den eerbied aan dezen verschuldigd. Voor den gezant, die altijd met diepe minachting over den ‘Corsicaanschen parvenu’ sprak, was dit schrijven een buitengewoon bittere pil. In de eerste opwelling van boosheid vatte hij het voornemen op, om zijn ontslag te vragen, maar welhaast brachten brieven uit Oostenrijk hem tot andere gedachten. De Minister Colloredo schreef hem vertrouwelijk in een geheel anderen toon dan in zijn ambtelijk schrijven was aangeslagen; het bleek voldoende dat men tegenover den overmachtigen nabuur anders handelde, dan men eigenlijk wel zou willen. Stahremberg koos de wijste partij en schreef in zijn dagboek, dat de beleediging door hem te Parijs ondergaan, in zijn oog grooter onderscheiding was dan het gulden vlies, waarmede zijn Keizer hem had omhangen.

De verstrooiingen van het Londensche leven deden van lieverlede de onaangename herinneringen, aan dit voorval verbonden, wijken. Het duurde niet lang of de vrede tusschen Frankrijk en Engeland werd weder verbroken, in de Engelsche hofkringen en bij de Fransche prinsen, die toen in Engeland vertoefden en Stahremberg dikwijls als gast ontvingen, behoefde hij ten opzichte van den Eersten Consul zijne tong niet aan banden te leggen. De haat tegen Bonaparte was in Engeland zoo groot, dat samenzweerders tegen zijn leven, zooals George Cadoudal, door de Engelsche regeering ondersteund werden en dat de voormalige bevelhebbers van de legers der Fransche republiek, Dumouriez en Pichegru, thans bittere tegenstanders van den eersten Consul, in Engeland met geestdrift werden ontvangen; de laatste viel meer in Stahrembergs smaak dan de eerste, hij ontving hem zelfs bij zich aan het middagmaal en kon niet nalaten zijne goede gezindheid te prijzen. In die

dagen bracht een aanval van roodvonk Stahrembergs leven in dadelijk gevaar. Tot zichzelf inkeerende, in die ernstige oogenblikken, moest hij bekennen tegen niemand eenige liefdelooze gevoelens te koesteren dan alleen tegen Bonaparte, maar dezen te vergeven was hem onmogelijk.

Voor Oostenrijk waren dit jaren van diepe vernedering. Den moord van den Hertog van Enghien moest het aanzien zonder zijne verontwaardiging lucht te kunnen geven, het aannemen van den Keizerstitel door Napoleon beantwoordde het met eveneens het erfelijke Keizerschap in te voeren, want de aartshertog van Oostenrijk zag wel in, dat de keizerlijke kroon van Duitschland een zeer onzeker kleinood was geworden, en hij wilde niet in titel achterstaan bij het opperhoofd van Frankrijk. De Keizer van Frankrijk eischte echter dat zijn Oostenrijksche broeder hem eerst zou erkennen en pas daarna zelf den keizerlijken titel zou aannemen, en ook deze vernedering moest de vorst uit het Habsburgsche huis zich getroosten.

In 1805 kwam de vierde koalitie tot stand. Onder de fraaiste verwachtingen en met grootsche plannen, hervatten Rusland en Oostenrijk den oorlog tegen Frankrijk. Het was voor de Oostenrijksche monarchie de noodlottigste oorlog waarin zij ooit betrokken is geweest. Een aanzienlijke Oostenrijksche legermacht onder den generaal Mack werd reeds dadelijk te Ulm ingesloten en krijgsgevangen gemaakt, Weenen werd door de Franschen bezet, de slag bij Austerlitz vernietigde ten slotte de Russische en Oostenrijksche legers ten eenenmale. Bij den te Presburg gesloten vrede moest Oostenrijk zich ontzettende opofferingen getroosten. Het volgend jaar werd Pruisen ten onder gebracht. Het Rhijnverbond, onder Napoleons bescherming opgericht, kwam in de plaats van het oude Duitsche Keizerrijk. Napoleon was op het vasteland van Europa oppermachtig. Wanneer men de belangrijke brieven van Gentz aan Stahremberg uit die jaren leest, door Thürheim als bijlage van zijn boek uitgegeven, dan ziet men hoe de anti-Fransche staatslieden in Duitschland in die dagen door hoop en vrees geslingerd werden, en hoe fel de haat tegen Napoleon was. Ik bid God - schrijft Gentz - dat Hij het hart van den tijger (Napoleon) mag leiden om alleen zijne woede bot te vieren, opdat wij zoodoende gedwongen worden om het uiterste te beproeven.

Na den vrede van Tilsitt tusschen Rusland, Pruisen en

Frankrijk, had Engeland geen enkelen bondgenoot meer dan Portugal. Oostenrijk beproefde den vrede tusschen Engeland en Frankrijk tot stand te brengen, maar de Engelsche staatslieden die destijds de leiding der buitenlandsche staatkunde hadden, de Hertog van Portland en Canning, waren tot geen vrede met den Franschen Keizer te bewegen. Nu werd ook de verhouding tusschen Oostenrijk en Engeland moeielijk. Oostenrijk moest op Napoleons verlangen tot het Continentaal stelsel, de afsluiting van Engeland, toetreden. De Engelsche gezant Adair verliet hierop Weenen en Stahremberg zag zich gedwongen ook Londen vaarwel te zeggen. Hij vertrok met zijne familie naar Oostenrijk; zijne ouders vond hij er niet meer, zij waren beide kort na elkander in het einde van 1806 en het begin van 1807 overleden. De groote familiegoederen waren nu zijn eigendom geworden; op een zijner kasteelen, Efferding, sleet hij een deel van zijnen gedwongen rusttijd, en gaf er bij gelegenheid van het bijleggen van een ouden twist met de omwonende ingezetenen, een groot landelijk feest, dat onder anderen door den gunsteling van Maria Antoinette in de dagen van haar geluk, den bekenden Prins van Ligne, werd bijgewoond.

Met vreugde was Stahremberg er getuige van, hoe in zijn vaderland bij regeering en volk de opgewektheid bleef bestaan, om zoodra de kans gunstig was, den oorlog met Frankrijk weder te hervatten. De wapeningen van leger en landweer juichte hij met warmte toe, aan den kapitein die hem kwam vragen om aan eenige ambtenaren op zijne goederen verlof te geven om bij de landweer dienst te nemen, gaf hij ten antwoord, dat indien zijne betrekking van diplomaat het hem niet belette, hij zelf zich bij de landweer zou hebben doen inschrijven.

Graaf Stadion, destijds minister van Buitenlandsche Zaken, trachtte inmiddels met het oog op een aanstaanden oorlog met Frankrijk, de betrekkingen met Engeland weder aan te knoopen, en zond generaal Wallmoden naar Londen om in stilte over geldelijke ondersteuning te onderhandelen. Zoodra de verhouding tusschen de beide landen van dien aard was geworden, dat weder aan een regelmatige diplomatieke vertegenwoordiging kon worden gedacht, ontving Stahremberg den last om naar zijnen vorigen post terug te keeren. De oorlog met Frankrijk was inmiddels reeds uitgebroken, en daar Oostenrijk op het vasteland geen bondgenooten had, was het onmogelijk Engeland te

bereiken anders dan door vijandelijke of ten minste met Frankrijk verbonden landen. De Fransche Keizer had, zoodra hij van de zending van Stahremberg kennis droeg, een prijs uitgeloofd voor ieder die hem zou aanhouden. Toch gelukte het dezen Engeland, in April 1809, te bereiken.

Napoleon was hierover niet weinig verstoord; hij beschouwde Stahremberg als een persoonlijken vijand, en kon het moeielijk verkroppen dat deze hem had weten te verschalken. Hij schreef dan ook in Juli uit Schönbrunn, waar het geluk zijner wapenen hem het paleis van den Oostenrijkschen keizer weder ontsloten had, een zeer boozen brief aan zijnen broeder Lodewijk, den Koning van Holland. De geheele briefwisseling tusschen Engeland en Duitschland - zoo verweet hij hem - gaat over Holland. De Oostenrijksche gezant Stahremberg is evenzeer over Holland naar Engeland gegaan; Holland is een Engelsche provincie. Koning Lodewijk ontkende het gebeurde niet, maar verontschuldigde het alleen. Stahremberg zelf schijnt in Engeland ook verhaald te hebben dat hij over Holland was gekomen[1)], het blijkt nu echter uit het boek van Thürheim, dat hij een geheel anderen weg heeft gevolgd. Door Zwitserland en Frankrijk wist hij, met behulp van verschillende reispassen, de kust bij Calais te bereiken. Daar deed hij zich voor als een Israëlietisch koopman en kreeg een plaats op een klein schip. De Fransche politie kwam hem op het spoor, juist toen hij zich had ingescheept en beschoot nog van het strand het schip waarin hij zich bevond. Gelukkig ontmoette hij spoedig een Engelsch oorlogschip dat in het kanaal kruiste en hem behouden op de Engelsche kust aan wal bracht. Vermoedelijk heeft hij in Engeland een andere lezing van zijn avontuurlijke reis gegeven, ter wille van personen die hem in Frankrijk behulpzaam waren geweest, en heeft men in Holland, vanwaar destijds herhaaldelijk allerlei personen in het geheim naar Engeland overstaken, een ander voor hem aangezien. Al had koning Lodewijk intusschen de volle waarheid geweten en zich op dit punt tegenover zijnen broeder volkomen kunnen rechtvaardigen, dan zou hij toch zijne kroon wel niet hebben behouden.

1) Geschiedkundige Gedenkstukken door Lodewijk Bonaparte, III blz. 104. Jorissen, De Ondergang van het koninkrijk Holland, blz. 26 en de daar in de noot aangehaalde Journal and Correspondence of Miss Berry.

Stahremberg had in Engeland een tweeledig doel te bereiken, hij moest geldelijken onderstand trachten te verkrijgen zonder welken het uitgeputte Oostenrijk den oorlog op den duur niet kon voeren, en hij moest de Engelsche regeering zien te bewegen tot een landing aan de Noord-Duitsche of Nederlandsche kust, waardoor wellicht Pruisen den moed zou vinden zich bij Oostenrijk aan te sluiten. Hij verkreeg de toezegging van honderd vijftig duizend pond sterling per maand, die in Weenen dankbaar, maar met verlangen naar meer, werden aangenomen; ook zag hij een Engelsch leger uitrusten dat in het laatst van Juli op Walcheren landde. Toen echter was het lot van Oostenrijk al beslist. Op de overwinning bij Aspern, die de grootste verwachtingen opwekte, volgde de noodlottige slag van Wagram, in de eerste week van Juli. Het Oostenrijksch leger trok naar Moravië terug, gevolgd door Napoleon; men moest in een wapenstilstand bewilligen die eerlang door een allernadeeligsten vrede werd gevolgd. Te vergeefs had Stahremberg den Keizer trachten te overreden den oorlog voort te zetten. Metternich, die thans voor het eerst als Minister van Buitenlandsche Zaken optrad, zond hem in November bericht van den gesloten vrede en gaf hem tevens den last om Engeland te verlaten en over Frankrijk naar Weenen terug te keeren, zonder Parijs aan te doen. Oostenrijk had bij den vrede moeten beloven om weder tot het Continentaalstelsel toe te treden, het moest derhalve alle diplomatieke betrekkingen met Engeland afbreken.

Stahremberg keerde te Weenen terug met een bloedend hart; op de schoonste verwachtingen was andermaal de bitterste teleurstelling gevolgd. Ditmaal was het niet alleen de vernedering van zijn land die zijn gemoed met droefheid vervulde, ook persoonlijk was hij door de omstandigheden zwaar getroffen geworden. Zijn staatkundige loopbaan was, voor de naaste toekomst althans, geëindigd. De keizer gaf hem in de meest welwillende en hartelijke bewoordingen te kennen, dat hij van zijne diensten geen gebruik meer mocht maken. Na het huwelijk zijner dochter met Napoleon kon een zoo fel tegenstander van den schoonzoon, in den Oostenrijkschen staatsdienst niet langer geduld worden. Stahremberg moest elke gedachte aan een staatkundige betrekking voorloopig opgeven. Hij trok zich op zijne goederen terug, maar, in plaats van daar troost

en afleiding te vinden werd hij er dagelijks aan zijn ongeluk herinnerd. Zij lagen in het deel van Oostenrijk dat door de Fransche troepen gedurende den oorlog bezet was, en Napoleon had de aandacht zijner generaals er meer bijzonder op gevestigd, dat de bezittingen van den man die hem steeds zoo veel minachting betoonde, boven anderen bestemd dienden te worden om in de behoeften van hunne soldaten te voorzien. De bevelhebbers hadden met de meeste getrouwheid aan dezen last gevolg gegeven. Stahremberg vond zijne uitgestrekte bezittingen in een ontredderden toestand. De woonhuizen waren leeg geplunderd, alle meubelen en schilderijen van waarde weggevoerd of vernield, de familieportretten door degenhouwen en bajonetsteken onkenbaar gemaakt, de wijnkelders leeggedronken. De beambten en pachters waren door inkwartieringen en brandschattingen van alles beroofd, allerlei leveringen op kosten van den eigenaar hadden moeten worden ingewilligd. Zoo had een Weener wijnhandelaar op kosten van Stahremberg voor honderd duizend gulden wijn aan het Fransche leger moeten leveren, zijn rentmeester was gedwongen geworden de daartoe noodige machtiging, uit naam van zijnen afwezigen heer, te teekenen. De schadestaat na het vertrek der Franschen opgemaakt wees een bedrag aan van meer dan een millioen florijnen, voor een deel in schade aan goederen geleden, voor een ander deel tegen hooge rente opgenomen.

Diplomaten zijn slechts zelden goede financiers. Zij worden door hunnen maatschappelijken staat gedwongen veel te verteren, en moeten in den regel alles duurder betalen dan anderen. Stahremberg had te Londen als gezant een bezoldiging van 15000 florijnen die later tot 23000 verhoogd werd. De ongunstige wisselkoers maakte dit bedrag nog aanmerkelijk geringer. De weelderige voet waarop hij in Engeland leefde stond niet in verhouding tot dit jaargeld; zijn bijzonder vermogen moest het onbrekende aanvullen. Dikwijls was het in die jaren van voortdurenden zeeoorlog, gedurende langen tijd, moeielijk geld uit Oostenrijk naar Engeland over te maken; hij nam dan in Londen tijdelijk geld op, natuurlijk tot hooge rente. Door deze wijze van geldverschaffing waren zijne zaken reeds een weinig in de war. Nu zijne goederen, door de verwoesting der Franschen, weinig meer opbrachten, en het Oostenrijksch staatsbankroet van 1811 hem ook in zijn roerend vermogen trof, werd zijn financiëele toestand drukkend.

Met de luchthartigheid van een Oostenrijksch edelman droeg hij deze wederwaardigheden. In den dagelijkschen omgang met den ouden Prins van Ligne troostte hij zich bij het ophalen hunner gemeenschappelijke herinneringen uit de zonnige dagen voor de Fransche revolutie, toen zij nog niet wisten dat er zorgen, allerminst geldelijke zorgen bestaan. De staatkundige gebeurtenissen brachten ook hunne troost; de mislukking van Napoleons Russische onderneming, de herleving van Duitschlands onafhankelijkheidsgevoel en de gelukkige veldtocht der verbonden mogendheden in 1814 deden Stahrembergs hart van vreugde kloppen. Toen, in het einde van dat jaar, na den val van Napoleon, de vorsten en staatslieden van Europa zich te Weenen vereenigden voor het beroemde Congres, kon hij het in zijne landelijke afzondering niet langer uithouden. Hij vertrok naar Weenen en nam er ijverig deel aan de luisterrijke feesten die avond aan avond den ontwerpers der nieuwe kaart van Europa afleiding bezorgden van hunne inspannende werkzaamheden. Aan de ernstige bezigheden schijnt Stahremberg geheel vreemd te zijn gebleven, maar, van dag tot dag, teekende de drie en vijftigjarige diplomaat alles aan wat er in de groote wereld voorviel. De jongste attaché kon niet meer belangstellen in dezen roes van feestelijkheden dan hij het deed, blijkens dit dagboek dat van 5 Januari tot 24 Mei een aaneengeschakelde reeks van danspartijen, gastmalen en tooneelvoorstellingen vermeldt, eerst in de laatste maanden eenigszins gestoord door den terugkeer van Napoleon in Frankrijk. Toen het Congres den 24en Mei een einde nam, was Stahremberg weder in staatsdienst. Metternich bestemde hem tot gezant bij het Sardinische hof. Het mag eenige verwondering baren dat de man die jaren lang Oostenrijk te Londen had vertegenwoordigd thans genoegen nam met een gezantschapspost bij een mogendheid van den tweeden zoo niet derden rang. Waarschijnlijk zullen de minder gelukkige geldelijke omstandigheden waarin Stahremberg verkeerde hem huiverig hebben gemaakt voor de groote onkosten die de vertegenwoordiging van Oostenrijk bij een der groote hoven van Europa van den gezant vorderde. Trouwens, al was Sardinië een klein land, de post te Turijn was niet onbelangrijk. Reeds in 1815 koesterde Metternich wantrouwen ten opzichte van het Sardinische hof; in de instructie die hij voor den gezant ontwierp wijst hij er op

dat Sardinië uit den aard der zaak altijd geneigd zou zijn om een staatkunde te volgen die het tot uitbreiding zijner Italiaansche bezittingen kon voeren. Frankrijk was daarvoor de aangewezen bondgenoot; er moest dus nauwlettend een oog in 't zeil worden gehouden, zonder evenwel in het minst wantrouwen te doen blijken, of men te Turijn in dien koers stuurde. Een van de eerste gelukwenschen die Stahremberg bij gelegenheid zijner benoeming ontving kwam van Talleyrand, dien hij in 1793 uit Londen had helpen verwijderen en die hem dit in 1802 betaald had gezet door hem uit Parijs smadelijk te verjagen. De rekening was nu vereffend, en wie het briefje van Talleyrand leest, zonder de vroegere gebeurtenissen te kennen, zou meenen dat de beide staatslieden gedurende hun gansche leven met de hechtste vriendschapsbanden aan elkander verbonden waren geweest.

Stahremberg bleef te Turijn tot 1820. Hij schijnt er de staatkunde van Metternich, om alle gevoel voor onafhankelijkheid en vrijheid in Italië dood te drukken, niet zonder ijver te hebben gediend, althans in een der depeches van den Oostenrijkschen Minister aan den gezant wordt hem op het hart gedrukt om zich bij het opsporen van voor de staatkundige rust van Italië gevaarlijke personen vooral niet door hartstocht te laten médesleepen, en alles te vermijden wat op vervolging geleek. De betrekkingen door hem in zijn vroegere loopbaan met vorsten en staatslieden aangeknoopt bleef hij met zorg onderhouden. De leden der koninklijke familie van Frankrijk, die hij te Londen als uitgewekenen had gekend, vooral de Hertog van Orleans, vergaten hem niet. Een zeer eigenaardige brief van den laatste van het jaar 1816 wordt nog door Thürheim medegedeeld. Daarin worden de woorden van Rousseau aangehaald: ‘wij naderen de eeuw der omwentelingen,’ en - zoo voegt de vorstelijke briefschrijver er bij - al hebben wij nu reeds omwenteling na omwenteling gezien, toch vrees ik dat wij nog lang niet aan het einde zijn. De omwenteling die de Hertog van Orleans misschien toen reeds in de verte zag naderen, waardoor de kroon van Frankrijk zijn deel werd, heeft Stahremberg nog beleefd. Zijn levensbeschrijver meldt echter niet hoe zij door hem werd opgenomen.

In 1820 werd hij tot gezant te Madrid benoemd; de revolutie die toen in Spanje uitbrak verhinderde hem echter deze be-

trekking te aanvaarden. Hij bleef dus in Oostenrijk ter beschikking van den Minister van Buitenlandsche Zaken, doch trad niet meer in werkelijken dienst.

Beurtelings vertoefde hij op zijne landgoederen of te Weenen; volgens de uitspraak van zijne tijdgenooten, bleef hij altijd vroolijk en opgeruimd, niettegenstaande vele zorgen hem kwelden, en was hij door zijn uitstekend geheugen, zijne buitengewone gave van verhalen, zijne algemeene kennis en zijne liefde voor de letterkunde, de muziek en het tooneel, voor zijne vrienden en kennissen een onwaardeerbare schat. In 1835 werd hij door een ernstige ziekte aangetast, terwijl hij zich te Dürnheim op een zijner kasteelen bevond, waar hij slechts enkele dagen dacht te blijven. Hij overleed er na een ziekbed van twee maanden, 2 September 1835, in den ouderdom van twee en zeventig jaren.

Stahremberg liet twee zonen na, van welke de jongste, die bij het Oostenrijksche leger diende, hem slechts één jaar overleefde. De oudste, die den vorstentitel en de majoraatsgoederen erfde, was een groot lief hebber van de muziek, maar schijnt zich met staatszaken niet te hebben bemoeid; hij overleed in 1860, zonder uit zijn huwelijk met een prinses Auersperg kinderen na te laten. De oudste tak van zijn geslacht stierf met hem uit. Van zijne drie zusters huwde de jongste Graaf Thürheim. Haar zoon, die reeds in 1884 uit de nagelaten papieren van zijnen grootvader diens briefwisseling met Graaf Mercy d'Argenteau van de jaren 1793 en 1794 heeft uitgegeven, is de schrijver van het boek waaruit wij in deze bladzijden het belangrijkste, vooral voor onze geschiedenis, hebben medegedeeld. Wij willen daarmede niet gezegd hebben, dat het overige wat er in voorkomt geen aandacht verdient. Integendeel, vooral voor hen die belang stellen in de levenswijze van de hoogere standen, meer bijzonder van de diplomaten in het laatst der vorige en het begin dezer eeuw, bevat het boek van Graaf Thürheim nog zeer belangrijke bijdragen.

W.H. DE BEAUFORT.

Seneca Tragicus.

De invloed van Seneca's Treurspelen op ons tooneel, door Dr. J.A. Worp. Amsterdam, L.J. Veen. 1892.

I.

Een schitterende reputatie bezit de treurspeldichter Seneca heden ten dage niet.

Als Madvig in zijne *Adversaria Critica*, dat reuzenmonument eener ontzagwekkende belezenheid en scherpzinnigheid, waarin hij zijne voorslagen tot tekstwijziging op alle denkbare schrijvers der oudheid, Grieksche en Latijnsche, dichters en prozaïsten, bijeenverzameld heeft, volgens de zelfgestelde eischen der chronologische volgorde genaderd is tot het behandelen der tien treurspelen, die op den naam gaan van den bekenden wijsgeer aan het hof van Nero, dan acht hij het zijn plicht zijn lezer, - den onverschrokken lezer van vele duizendtallen conjecturen - een woord van verontschuldiging toe te spreken. ‘Hoe gaarne wenschte ik’, zegt hij, ‘bij het mededeelen van wat ik tot herstel van den tekst der Latijnsche dichters die na Augustus geleefd hebben kan bijdragen, met een auteur te mogen aanvangen, die iets meer uitlokkends had ter kennisneming, en die bij de philologen zelven door eigen lectuur een weinig meer bekend was, dan de gezwollen spitsvondigheden van Seneca's tragediën’.

O wankelbaarheid van menschelijke inzichten en menschelijken smaak! Eenmaal, een paar eeuwen geleden, lagen verscheidene der uitmuntendste en smaakvolste geleerden van Europa voor deze zelfde ‘gezwollen spitsvondigheden’ in bewondering neer-

geknield. Voor Daniel Heinsius is Seneca's *Hippolytus* een ‘goddelijk treurspel, dat slechts voor weinige Latijnsche geschriften onderdoet, en zoo men de *Troades* van denzelfden dichter uitzondert, voor geen ander drama behoeft uit den weg te gaan’. En Heinsius stond niet alleen. Reeds vroeger hadden de beide Scaligers, vader en zoon, den lof van Seneca tragicus gezongen. De vader, Julius Caesar Scaliger, bekend onder anderen door zijn venijnigen pennestrijd met Erasmus over de te uitsluitende navolging van Cicero door de moderne latinisten, welk onverstand de groote satiricus zich vermeten had te hekelen, - deze strijdbare Julius Caesar had in de na-Augusteische poëzie vier sterren aangenomen wier glans sedert bedroevend getaand is, Valerius Flaccus, Statius, Lucanus en Seneca. Van dezen oordeelt hij dat Seneca ‘bij geen der Grieken achterstaat in verhevenheid, terwijl hij in beschaving en luister zelfs Euripides overtreft’. En de zoon, Josephus Justus, grooter genie en even groote zonderling, noemt de *Troades* nu eens ‘goddelijk’ dan weer ‘aller treurspelen treurspel’ (*omnium princeps Tragoedia*), en verdedigt met hand en tand de echtheid van althans negen stukken der verzameling tegen de van weinig eerbied getuigende bedenkingen van Justus Lipsius.

De geleerden dier dagen waren gewoon, de uitspraken hunner bewondering in ons lachwekkend dunkende hyperbolen te kleeden. Wat bepaaldelijk Seneca aangaat, zelfs in de dagen zijner grootheid was zijn aanzien noch algemeen noch onbetwist. De blaam van Lipsius werd reeds gemeld, maar ook Hugo de Groot meende de uitbundigheid der onbeperkte lofrede tot bescheidener afmetingen te moeten terugbrengen. Doch ook zij die Seneca toen ter tijd niet aanbaden bestudeerden hem. En zoo scheen het een vanzelf sprekende zaak, dat almede van dezen schrijver de uitgaven elkander opvolgden en dat de eene commentaar den anderen verdrong.

Thans is dit anders geworden. Er heerscht ongetwijfeld wat pessimistische overdrijving in de boven aangehaalde woorden van Madvig. Er zijn nog wel latinisten die de treurspelen van Seneca lezen, zelfs uitgeven. De Duitsche geleerden vooral worden door geen dorheid afgeschrikt, gelijk ze voor geen overspannen pathos terugdeinzen. Waar is het evenwel, dat de beoefening dezer Latijnsche gedichten nauwelijks een schaduw is van wat ze twee eeuwen geleden was. Zelfs hun laatste uit-

gever acht zich aan zijn naam van man van smaak verplicht, het voorwerp zijner letterkundige zorgen uitteschelden. En de meerderheid der hedendaagsche philologen wendt zich onverschillig af van eene dramatische poëzie van slechts zeer bescheiden oorspronkelijkheid, van onnaspeurlijken invloed op de verdere ontwikkeling der Latijnsche letteren, en wier beteekenis in de litteratuur van haar eigen tijd een nader onderzoek niet waard schijnt.

Toch wekt Seneca ook in deze negentiende eeuw nog belangstelling, al huist ze waar men haar in de eerste plaats niet zoeken zou. De verschoppeling der latinisten is veilig onder dak gebracht bij de neerlandici. De beoefenaars van den bloeitijd onzer letteren hadden reeds sedert lang opgemerkt dat, wat ook het gewicht van Seneca moge geweest zijn voor zijn landgenooten, hij een geenszins te versmaden factor is geweest in de ontwikkeling onzer eigen zeventiende-eeuwsche dramatische poëzie. Hooft en Vondel, om van anderen niet te spreken, hadden Seneca geëerd en bewonderd, en sedert onze mannen van wetenschap zich weer om Vondel en Hooft bekommeren, heeft ook Seneca tragicus in meerdere of mindere mate in die belangstelling gedeeld. Ruim een halve eeuw geleden (1841) had K. Sybrandi in eene *Verhandeling over Vondel en Shakespeare als treurspeldichters* op Seneca's invloed gewezen, en in zijne voetstappen tredende hadden van Lennep en Leendertz, Te Winkel en Jonckbloet zich beijverd, de sporen van dien invloed na te gaan. Maar vergenoegden de meeste van genoemde heeren zich met aan te toonen, Jonckbloet concludeerde, en concludeerde ongunstig, ‘De groote misslag’, zegt hij, ‘die Hooft als dramatisch dichter beging, was, dat hij niet op eigen wiek kon of durfde drijven. *En ongelukkig was het voorbeeld, dat hij zich ter navolging koos, weinig navolgenswaard*.’ Datzelfde voorbeeld had ook Vondel geïnspireerd, en met even betreurenswaardig gevolg. Dat Vondel ‘geen juist inzicht had in het wezen van het Tragische’ wijt Jonckbloet niet het minst daaraan, dat hij ‘te veel in 't net van den door elk geprezen Seneca verward’ was. ‘*Door het voorbeeld van Seneca verleid*, - - zag hij (Vondel) het tragische alleen in de ongevallen, die de lijdende persoon treffen, welke de treurrol speelt, en die voor hem de tragische figuur van het stuk was. - - En daarenboven wordt, *op 't voorbeeld van Seneca*, het eerste bedrijf

gewoonlijk geheel ingenomen door eene alleenspraak, die tot expositie dient, terwijl het vijfde meestal bestaat uit het *verhaal* van den dood des helds, hetgeen, daar niets de nieuwsgierigheid of de belangstelling meer prikkelt, doorgaans vrij langwijlig moet hebben toegeschenen'.[1)] Men ziet, de fortuin blijft den Romeinschen dramaticus ongunstig. Door de latinisten wordt hij in een hoek geschoven, en de neerlandici laden een niet gering deel van wat hun Hooft's en Vondel's tekortkomingen op dramatisch gebied dunkt op zijn veelbeproefde schouders.

Hebben zij, heeft met name Jonckbloet, gelijk? En heeft zich Seneca's beteekenis voor onze zeventiende-eeuwsche tooneeldichters tot de twee grootste bepaald, terwijl de mindere goden buiten zijn aantrekkingskracht bleven? Het is de onloochenbare verdienste van dr. Worp's omvangrijken arbeid, deze kwestie in haar geheel te hebben aangedurfd. Den stoot tot het bestudeeren er van gaf een prijsvraag, eenige jaren geleden door het Provinciaal Utrechtsch Genootschap uitgeschreven, en zijn boek is 'het afgekeurde antwoord' op die prijsvraag. Ongaarne zou ik op deze bijzonderheid zelfs maar in het voorbijgaan gezinspeeld hebben, indien niet de auteur haar in zijn voorwoord aan de aandacht der lezers als het ware hadde opgedrongen. In allen gevalle zullen wij, de buitenwacht, wèl doen de beslechting van dezen twist over te laten aan de rechtstreeks belanghebbenden, er desnoods een argument te meer aan ontleenen tot veroordeeling der altijd ten doode gedoemde en maar nooit uitstervende prijsvragen, en er ons intusschen meê gelukwenschen dat de schrijver, ondanks wat er is voorgevallen, de goede gedachte heeft gehad om de uitkomsten zijner nasporingen aan de belangstellenden in onze historia litteraria niet te onthouden.

Niets is inderdaad gemakkelijker, dan op dr. Worp's geschrift een aantal gegronde aanmerkingen te maken, en niets is tegelijkertijd zóó waar, als dat dr. Worp een der meest geschikte mannen is om een dergelijk veelomvattend onderzoek tot een bevredigend resultaat te brengen. In de eerste plaats: hij heeft op het gebied onzer letterkundige geschiedenis zijn sporen verdiend. De geschiedenis bovenal onzer zeventiende-eeuwsche

1) Jonckbloet, *Geschiedenis der Nederl. Letterkunde*, III, bl. 223 en IV, bl. 220, 223, 230.

dramatiek heeft voor hem geene geheimen. Hij is, sedert ook als uitgever, met de taal van de gouden eeuw onzer letterkunde ten volle vertrouwd. Zijner is eindelijk die echt Nederlandsche eigenschap van ijzeren volharding, die voor geen moeite in het volbrengen der eenmaal op zich genomen taak terugdeinst, en die voor niets zóózeer gruwt als voor wat eenmaal, terecht of ten onrechte, bij ons heet zich met den Franschen slag van een wetenschappelijk vraagstuk afmaken. De tien drama's van Seneca of pseudo-Seneca kent hij natuurlijk door en door, want - ook dit behoort tot de reeks zijner bevoegdheden - hij verstaat het tot recht begrip onzer eigene klassieken onmisbare Latijn. Doch dat is het minste deel van zijn werkzaamheid geweest. Er bestaat, zegt hij, over Seneca tragicus een geheele litteratuur, en een goed deel daarvan heeft hij, hetzij grondig bestudeerd, hetzij er althans kennis van genomen. Ook dit evenwel was nog niet het vermoeiendste en tijdroovendste. Wat eerbied afdwingt voor zooveel wilskracht, is dat hij verklaart, - en er bestaat geen reden aan de waarheid zijner verklaring te twijfelen, - voor zijn onderzoek meer dan duizend Nederlandsche drama's gelezen te hebben. Meer dan duizend N e d e r l a n d s c h e drama's! Hooft, Coster, Vondel te lezen schenkt niet altijd onvermengd genot. Maar hun epigonen! Oplettend te blijven bij Abraham de Koningh's *Achab's Treurspel*, of *Simson's Treurspel*, of *Jephtas ende zijn eenighe Dochters Treurspel*, bij G. Smit's *Absalom's Treurspel*, bij R.O. van Zonhoven's *Van het gevecht der dry Horatien*, bij G.A. Duyrkant's *Sistiliaen* en *Violense;* niet in te slapen bij Jacob Struys' *Styrus en Ariame*, bij Govert van der Eembd's *Sophonisbe* en *Haerlemse Belegeringh's Treur-bly-einde-spel*, bij M. van Velden's *Calasires Sterf-dagh*, bij J. Bodecher Benningh's *Dido*, bij J.Z. Baron's *Rododaphnee ofte Persiaensche Heldinne*, bij J. Michaelii *Julius Caesar ofte Kaiser-moorders;* geen oogenblik ongedurig te worden bij G. Hogendorp's *Moort aen Wilhem van Oraengien*, of Voskuyl's *Tragische Comedi van de boeleerende Avanturade met de kuysche Florinde*, of Zeebot's *Historie van den suyveren Patriarch Joseph*, of J. van Vlakveld's *Hildegard of doorstreede Kuysheit*, of Vinck's *Darius ofte vermoorde Doorlugtigheyt*, - waarlijk, dit eischt een liefde voor zijn onderwerp die niet hoog genoeg kan worden gewaardeerd, en waartoe schrijver dezer regelen althans de kracht zou missen zich te verheffen.

En thans, terwille van het evenwicht, mijne aanmerkingen. Op ééne na, die eerst later ter sprake kan komen, zijn zij niet zoo neerdrukkend, dat dr. Worp niet met groote kans op het winnen van zijn pleit minstens verzachtende omstandigheden zou kunnen pleiten. Hij heeft zich een enkele maal ongetwijfeld vergist[1)], maar het eenige middel om dit gevaar te ontgaan ligt in niets te produceeren. Hij heeft de chronologische volgorde, die hem voor de behoorlijke behandeling van zijn onderwerp de meest gewenschte voorkwam, soms zóó overdreven nauwgezet toegepast, dat - om iets te noemen - Scabaelje's *Spel des Gheschils tot Athenen* besproken wordt in het hoofdstuk gewijd aan de tijdgenooten van Hooft en Coster, terwijl het *Spel des Oproers tot Ephesien* van denzelfden Scabaelje een onderkomen gevonden heeft in het hoofdstuk dat de verdere navolging van Seneca en Hooft tot opschrift voert, meer dan honderd bladzijden verder. Op grond van wat? Voor zoover ik zien kan om geen andere reden, dan omdat het eerste stuk van 1617, het laatste van 1641 dagteekent. Verder, hoewel zijn boek over 't algemeen verre van slecht geschreven is, zelfs nu en dan met zekeren drogen humor die aanstekelijk werkt, - kostelijk onder anderen is wat hij zegt van Isabella en Warewoud in W. van Velde's *Reinherte*: ‘zij repeteeren vaderlandsche geschiedenis, gedeeltelijk in stichomythie’, - bevat het in menig onderdeel, vooral bij het vermelden van den korten inhoud der besproken stukken, een geenszins vermakelijke lectuur. Maar de schrijver kan mij met het volste recht tegemoet voeren, èn dat de werken, der wetenschap doorgaans verre van amusant plegen te zijn, èn dat aan zijn onderwerp van zelve al de dorheid moest aankleven, die nu eenmaal van zuiver philologische aanteekeningen, vermeldende dat dit naar Seneca is vertaald en dat naar Seneca gevolgd, onafscheidelijk is, èn dat het zelfs den

1) Zoo, waar hij bl. 224 spreekt van Tiresias en zijn *zoon* Manto, terwijl èn de vorm van den naam èn de uitdrukkelijke woorden van Seneca, ook in de door dr. Worp gebruikte uitgave van Leo, bewijzen dat deze Manto als T's *dochter* beschouwt. Zoo zal men in de *Leeuwendalers* vs. 403 v.v. bezwaarlijk andere overeenkomst met *Hippolytus* vs. 330 v.v. ontdekken dan de zeer algemeene dat beide gezegden de macht der Liefde (van Eros) verheffen. Zoo doet desnoods *Samson* vs. 1177 eer denken aan *Oedipus* vs. 967 v.v. dan aan *Hercules Oetaeus* vs. 1235 v.v. Aeschylus' *Eumenides* en Sophocles' *Aias* beginnen *niet* met ‘een gesprek tusschen twee goden,’ enz.

vindingrijksten kok tot wanhoop zou vervoeren, van meestal zóó onaanzienlijke haasjes behoorlijke hazenpeper te vervaardigen. Eindelijk zou ik het meermalen wagen van dr. Worp's smaak te verschillen[1)], zonder daarbij over het hoofd te zien hoe onvruchtbaar de twist pleegt te zijn over dergelijke kwestiën, die zoo geheel met iemands persoonlijkheid samenhangen. Aan de beteekenis van zijn werk doet al wat ik tot dusverre meende er tegen te moeten inbrengen in mijne oogen geen afbreuk.

Trouwens, mij zou de plicht der dankbaarheid reeds moeten weerhouden dr. Worp's boek af te breken. Een onderzoek als hij heeft ingesteld, zóó veelomvattend, zóó nauwkeurig, zóó minutieus, zou ter wille van een dergelijk onderwerp mij niet aanlachen. Liever maak ik met erkentelijkheid gebruik van wat zijn ijver opgespoord heeft om een paar algemeene gevolgtrekkingen in het licht te stellen, die van de zijne, voor zooverre hij gemeend heeft ze te moeten mededeelen, niet onbelangrijk afwijken. Want dit is een grief van meer gewicht dan al het voorafgaande tegen zijn verdienstelijke proeve, dat hij de slotsom zijner bevindingen doorgaans zoo weinig scherp heeft geformuleerd, dat hij bij oppervlakkige lezing schijnt zich met het bijeenbrengen van gegevens vergenoegd en zich van het opmaken der rekening geheel onthouden te hebben. Mij nu komt het voor dat ons besluit uit de door dr. Worp in zoo kwistigen overvloed verstrekte feiten dit behoort te zijn: *dat de invloed van Seneca op onze zeventiende-eeuwsche dramatici, met uitzondering alleen van Vondel, noch zoo overweldigend groot, noch zoo verderfelijk is geweest, als op prof. Jonckbloet's gezag de vakmannen tot dusverre geneigd zijn aan te nemen*.

De onverzoenlijke tegenspraak, waarin ik dit stellende met dr. Worp's stellingen schijn te komen, is onverzoenlijker in

1) Eén voorbeeld. Dr. Worp vindt dat Joan Six in zijn *Medea* ‘al het toovoren en al de vervloekingen van Medea weggelaten en *haar tot eene veel sympathiekere figuur gemaakt heeft* dan de overlevering haar voorstelt.’ (bl. 251). Ik voor mij zou mij liever met Huets' oordeel vereenigen, die den braven Amsterdamschen patricier, - ‘een Heer gansch vry van tochten’ en ‘volgeling der bedaarde reden’ noemt hij zichzelf, - als tragicus aldus kenschetst: ‘de sage van Medea, gelijk zij door de tragici der grieksche oudheid behandeld is, vond hij te akelig. Hij lengde haar met zooveel gemoedelijks aan, dat, voerde zijn treurspel niet Medea's naam, wij er haar niet terstond uit herkennen zouden.’ *Land v. Rembr.* II, II bl. 389. (2e uitg.)

schijn dan in werkelijkheid. Het is waar, de slotzin zijner studie luidt: ‘dat juist onze grootste tooneeldichters hem tot model kozen, is de oorzaak geweest, dat op ons tooneel nooit machtiger invloed heeft geheerscht dan die van Seneca’. Doch ontzegt hij mij het recht, reeds uit deze woorden af te leiden dat verreweg het grootste deel van den aan Seneca toegeschreven invloed een invloed is geweest uit de tweede hand? Hij kan het niet, zonder zijn eigen uitspraak te verloochenen. In datzelfde *Besluit*, waaruit ik zooeven den zin mededeelde die Seneca's ‘machtigen invloed’ op ons zeventiende-eeuwsche tooneel uitspreekt, lezen wij: ‘Hooft's invloed op onze tooneelliteratuur is eene halve eeuw lang buitengewoon groot geweest. Men streefde er naar, om den Muiderdrost na te volgen, om zijne fouten niet alleen te kopieeren, maar zelfs te vergrooten. Aan dat streven hebben wij eene menigte van treurspelen en tragi-comedies vol geestverschijningen en toovenaars te danken. *Want de meeste dier navolgers bewonderden niet Seneca, dien zij niet konden lezen, maar Hooft*’.

Zoo is het! mogen wij, gewapend met de documenten door dr. Worp zelven verstrekt, gerust uitroepen. Dit onwederlegbaar in het licht te hebben gesteld, is naar dr. Worp's eigen getuigenis een der kapitale resultaten zijner studie, en wij doen verstandig behoorlijk acte te nemen van deze zijne bekentenis. Maar niet zonder er de vraag aan vast te knoopen: indien dit zoo is, - en gij zelf hebt er ons de bewijzen van geleverd, - maken we ons dan niet aan overdrijving schuldig, door steeds van Seneca's allesoverheerschenden invloed op ons tooneel in de zeventiende eeuw te gewagen?

Ik denk er evenwel niet aan aan de andere zijde te overdrijven, en te ontkennen dat Seneca van verscheidene onzer toenmalige dramatici een goede kennis is geweest. Het was de eeuw van de opperheerschappij van het Latijn als factor onzer beschaving. De litteratuur van Rome was toen, veel of weinig, gemeengoed onzer hoogere standen, en wie hare voortbrengselen in den grondtekst niet lezen kon, nam zijn toevlucht tot vertalingen. Ook Seneca werd in de eerste helft der zeventiende eeuw een en andermaal vertaald, maar - het is alweder dr. Worp die het ons leert - ‘slechts vier zijner treurspelen zagen in eene Nederlandsche vertaling het licht’. Slechts vier van de tien! Het is zeker vreemd bij een auteur,

dien men ‘zoo hoog stelde en zoo veel las’. Laten we aannemen dat die hem noodig hadden en wenschten na te volgen zich met voldoend gemak in het oorspronkelijke wisten te vinden.

Zoo deed Jhr. Jacob Duym, toen hij in zijn *Spieghel des Hoochmoets*, in 1600 uitgegeven, een vrije bewerking van Seneca's *Troades* in Nederlandsche verzen het licht deed zien. Dezen half of gansch vergeten Duym uit zijn graf gehaald te hebben is eene der curiositeiten, waarvan dr. Worp's studie overvloeit. Wat onder Duym's handen van den Romeinschen tragicus geworden is, moge één staaltje aanschouwelijk maken. In het begin van het stuk gaat de grijze Hecuba, gevangene op de puinhoopen harer rookende stad, haar medegevangenen voor in het beweenen van al wat ze bezeten en zoo wreed verloren had, hare zonen, haar dochteren, haar man. Wee roept ze over allen. Neen, over Priamus niet. Gelukkig hij, die als vrij man naar den Hades mocht dalen, en wien de aanblik van den jammer en de vernedering der zijnen gespaard is gebleven. En het koor stemt met deze ijzige gelukskreten in:

> Ja, zalige Priamus! zeggen w' u na.
> Hij viel, toen de staf aan zijn handen ontviel;
> En thans doolt hij vredig in 't schimmenrijk rond,
> En zoekt, in Elysium's wouden verplaatst,
> Vol zaligheid Hector in 't oord van de deugd.
> Welzalig is hij, en welzalig alwie,
> Gesneuveld in 't woeden des krijgs, bij zijn val
> Al wat dier aan zijn hart was zag vallen.[1)]

Deze passage luidt bij Duym aldus:

> Gheluckigher is hij dan wij, so wij 't aenmercken,
> Want met zijn leven is zijn ryck ghegaen te niet oock,
> Hij is in 't vreuchden dal, wij blijven in 't verdriet oock,
> Hij is in 't lest bij de salighe sielen gheraect,
> Zijnen druck is gheëndt, zijn droefheyt is al ghestaect.
> Tis haar een vreucht die daer vroomlijck inden crijch sterven,
> D'oorlooch is des eens eer, d'ander doetse bederven.

1) *Troades* vs, 157 v.v. Zoo goed mogelijk, d.w.z. zoo getrouw mogelijk, heb ik zelf getracht deze verzen van Seneca in de maat van het oorspronkelijke weer te geven.

II.

Wij behooren den geleerden schrijver van het boek dat deze studie uitlokte onvoorwaardelijk gelijk te geven, wanneer hij beweert dat ‘Seneca's *Troades* in de bewerking van Duym heel wat geleden heeft.’ Nog meer geleden, dan uit de enkele boven aangehaalde regels blijken kan. De rhetorijker heeft hier en daar, inzonderheid aan het slot der antieke tragedie, gepeuterd, zelfs eenmaal een tooneel van eigen vinding voor zijn voorbeeld in de plaats gesteld. Als hij het nagelaten had ware toch zijn vertolking, gelijk zijn persoon het is, voor ons enkel gebleven een min of meer belangwekkende antiquiteit. Goede bedoelingen en geheel ontoereikende middelen. Averechtsche vinding, een kunstelooze taal, een kreupele syntaxis, een armoedige stijl, opgeluisterd door de potsierlijk opgepofte rijmen van ‘Rhetorica jent en van complectie goet’. Bedoeld of niet, de heer Worp gaf blijk van artistieken zin, toen hij door Duym's rijmelarij heen zijn lezer naar de tooneelpoëzie van Hooft bracht. Hij bracht hem door een letterkundig vagevuur naar een letterkundig paradijs. Niets is zoozeer geschikt om ons de beloften van het toenmalige jonge Holland en Hooft's geweldige begaafdheid te doen waardeeren, als de vergelijking zelfs van zijn zeer onvolkomene *Achilles en Polyxena* met Duym's wanschapen proeve. En de *Achilles en Polyxena* dagteekent naar thans aangenomen wordt van 1597, en is de arbeid van een zestienjarig jongmensch. We zullen echter wèl doen in het oog te houden dat het jonge mensch Pieter Corneliszoon Hooft heette.

Met hem zijn we in het hart der kwestie die ons bezighoudt. Hooft is, naar de voorstelling van dr. Worp die ik geheel tot de mijne maak, de middelaar geweest tusschen den Romeinschen dichter en de schare zijner Hollandsche navolgers. Het is dus de vraag: van welken aard is de invloed geweest van Seneca op Hooft? In hoeverre heeft de Nederlander den Latijnschen voorganger gevolgd? En wat bewoog hem zich bij voorkeur bij Seneca aan te sluiten?

Eén voorbeeld spreekt luider dan honderd redeneeringen. Daarom doen we verstandigst, het antwoord op de zooeven gestelde vragen te wachten van de beschouwing van een der

treurspelen, door Hooft gedicht. Ik kies, om het gemiddelde zijner afhankelijkheid in het licht te stellen, met voorbijgaan van de *Achilles en Polyxena*, met voorbijgaan evenzeer van de *Ariadne*, beiden tooneelproeven zijner groene jeugd, - de *Warenar* en de *Granida* zijn van zelve van deze beschouwingen uitgesloten, - den *Geeraerdt van Velsen*. Het stuk dagteekent van 1612 of 1613, Hooft telde toenmaals een- à twee-en-dertig jaar, en kan geacht worden in den bloeitijd te hebben gestaan van zijn dichterlijke scheppingskracht.

Op het gevaar af van het verwijt te moeten hooren overtollig werk te hebben gedaan, sta hier de korte inhoud van het tamelijk bekende treurspel, eigenaardige bewerking eener nog altijd bij uitstek populaire episode onzer oudste geschiedenis. Op bijzondere bevrediging onzer vaderlandslievende gevoelens behoeven we daarbij niet te rekenen; op bijzondere bevrediging van ons aesthetisch gevoel evenmin.

Als het gordijn opgaat hooren we een klaaglied. Machtelt van Velsen, de burchtvrouw van het hooge huis te Muiden, later Hooft's standplaats, bejammert in de eenzaamheid haar droevig lot. De landsheer, graaf Floris V, heeft zich aan haar vergrepen zooals aan geen zijner onderdanen. Verbitterd dat de heer van Velsen, instede van zijn - Floris' - minnares te huwen, hooghartig ‘uw slete schoen myn voet niet passen’ geantwoord en de adellijke maagd van Woerden tot vrouw gekozen had, neemt Floris, door zijn minnares geprikkeld, de laaghartigste wraak. Terwijl Velsen als gezant in den vreemde de belangen van zijn meester behartigt, dringt die meester als vriend in zijn's dienaars woning en verkracht daar zijn vrouw. Sedert zint zijnerzijds Velsen op weerwraak, en thans is het oogenblik gekomen om dien lust te kunnen boeten. In vereeniging met zijn schoonvader Harman van Woerden en met heer Gijsbert van Aemstel heeft hij den graaf in de nabijheid der samengezworenen gelokt, en dezen zijn thans op het punt hem gevankelijk naar het Muiderslot te vervoeren. Intusschen treedt een schaar allegorische personen op. Twist gebiedt haar dienaren Bedroch en Gheweldt onheil te stoken tusschen Holland's graaf en zijn vasallen, en terwijl deze helsche geesten gaarne aan de oproeping gehoor geven, zingt als slot van het eerste bedrijf een rei van Amstellandsche joffren van de oorzaak van het jammervolle krakeel.

Tegen het vallen van den avond is Velsen vooruit naar zijn kasteel gerend, om vrouw en onderhoorigen bericht van het slagen der onderneming te brengen. Aanstonds volgt de graaf, wèl bewaakt door de samengezworen edellieden, die hem terstond na hun aankomst in scherp verhoor nemen. Machtelt, aangezocht om door het venster heen hare oogen te wijden aan de vernedering van haar schenner, weigert. Ze heeft Floris maar al te veel gezien. De heeren daarentegen ontzeggen zich het genoegen niet den gevallen ‘tyran’ zijn euveldaden, den gerechtelijken moord van Velsen's broeder en het onteeren van Velsen's vrouw, voor de voeten te werpen. De woordenwisseling leidt natuurlijk tot geen vergelijk. Als Floris, eindelijk tot spreken in staat gesteld, vraagt: ‘Ghy Heeren, ben ick niet uw wettich Vorst?’ luidt Woerden's bescheid:

> Gheweest.
> Ghy waert het, alsoo lang ghy eer en eedt betrachte:
> Doen die versturven in uw goddeloos ghedachte,
> Verstorf (*verviel*) aen ons de staf des Vorsrelijcken hands.

Floris' voorslag, hem terecht te stellen ‘voor 't lichaam van de Staeten, - - daar d'opperheyt (souvereiniteit) bij staet’, wordt door de meerderheid hoonend afgewezen. Met ronde woorden wordt verklaard dat de eenige genoegdoening die men verlangt zijn dood is. Geboeid wordt hij ten slotte weggevoerd, en drie andere allegorische wezens, Eendracht, Trouw, Onnooselheyt, treden op om te treuren over het lot dat het door tweedracht verscheurde landje te wachten staat. De rei der Amstellandsche jufferen besluit ook dit bedrijf.

Nadat Floris is weggeleid, overleggen de eedgenooten wat eigenlijk met hun gevangene aan te vangen. De anderen zijn voor harde maatregelen, minstens vervallenverklaring van de regeering, inscheping naar Engeland, nomineele overdracht van het bestuur op zijn zoon Jan. Alleen Gijsbert van Aemstel pleit voor een minder onverzoenlijk optreden, terwijl hem vooral het betrekken van een vreemde mogendheid in de binnenlandsche oneenigheden tegen de borst stuit. Geeraerdt van Velsen is bitter teleurgesteld over zulk een lauwen bondgenoot, en terwijl hij zich naar zijn vrouw begeeft om haar verslag te doen van het voorgevallene mompelt hij:

't Was wel dat wy de grondt voor Aemstel eerst versweeghen,
Wy hadden anders hem niet in 't verbondt ghekreghen.
'*t Is quaet yet aen te slaen met nauw gesette liên*.

Tot een besluit is men evenwel niet gekomen, en Velsen heeft daar ook niet op aangedrongen. Om zijn gedragslijn voor goed te bepalen wacht hij den terugkeer van zijn schildknaap af, dien hij naar een woeste streek van den naburigen Muiderberg gezonden heeft om aldaar den toovenaar Timon te raadplegen. Op zijne beurt raadpleegt de wonderman, die ‘in waeter, lucht, en aerde voert over gheesten, spoock, en ickers heerschappij,’ voor de oogen van het publiek de helsche geesten, en het antwoord dat Velsen's schildknaap dubbelzinnig genoeg ontvangt, luidt: ‘'t Is wel van hem versint, dat hij 't sich onderwindt.’ Terwijl de bode zich naar zijn meester spoedt, keurt de rei, alweer die van Amstellandsche jufferen, Velsen's hardheid af, en verheft als trouwe dochteren zijns lands de grootmoedigheid van den Amstelheer.

In denzelfden nacht verschijnt aan den geboeiden graaf de schim van den indertijd door hem ter dood veroordeelden broeder van Velsen, en door een onuitsprekelijken angst uit den slaap opgejaagd schreeuwt hij zóó luide dat ook zijn bewakers ontwaken en verraad duchten. Als de oorzaak van het nachtelijk alarm gebleken is trekken ze zich terug, Floris op zijn bede met Velsen alleen latende. En nu verootmoedigt zich de gevallen heerscher voor zijn leenman, en kruipt voor hem in 't stof, zóó diep, dat wij plebejers ons met walging van zulk een vorst afwenden. Hij erkent zijn onrecht, erkent het vonnis van den broeder afgedwongen, de vrouw tegen haar wil geweld aangedaan te hebben. Maar alles is de schuld geweest van booze vermoedens en kwade raadgevingen, en hij zal alles weer goedmaken, zal alles doen wat men verlangt, zal zelfs als men hem het leven laat Velsen's onechte dochter tot gravin van Holland doen kronen. Deze weigert het voorstel botaf, - zijn dochter is daar te goed voor, - en laat Floris in de eenzaamheid van nacht en kerker alleen over zijn vernedering nadenken.

Tegen den morgen brengt een trompetter het bericht, dat het omwonende landvolk in groote drommen optrekt om den populairen vorst te ontzetten. De samengezworenen verlaten

nu met hun gevangene het slot, en wanneer de volksmenigte hen te zeer in 't nauw brengt, dringt Velsen met getrokken zwaard op den graaf aan en wondt hem doodelijk. In het begin van het vijfde bedrijf zien we Floris door het bloedverlies uitgeput den geest geven, nadat hij zijn droevig uiteinde beklaagd, en zijn schuld, de schuld der door het geluk verwenden, beleden heeft. Een bode brengt Machtelt bericht van dezen uitslag der samenzwering, de te hoop gesnelde Naarders beweenen hun heer, eenmaal ‘der keerlen God’, en de Amstellandsche jufferen beklagen harerzijds Machtelt's vreugdeloos leven, keuren nogmaals Velsen's blinde woede af, en voorspellen de reeks van rampen, die voor langen tijd uit gansch dit booze stuk én voor de betrokkenen én voor gansch het land zullen voortvloeien. Als tegenhanger daarvan ontrolt alweder een allegorisch wezen, de rivier de Vecht, in een reciet van niet minder dan 266 versregels een schitterend tafereel van den voorspoed, den glans en de macht, die in de verre toekomst het erfdeel zal zijn dierzelfde landen in het algemeen en van Amsterdam in het bijzonder.

Er bestaat slechts betrekkelijke grootheid in het rijk der kunst, althans in het rijk der letterkundige kunst, behalve ten opzichte van die enkele weinige uitverkoren genieën, waarvan er ter nauwernood één komt op vele eeuwen. Dezelfde Hooft, wiens dramatische poëzie volmaakte kunst schijnt bij het kinderlijke stamelen van Duym en consorten, is zelf een onmondige tegenover de groote meesters der dramatische kunst. Het moderne schouwburgpubliek, zelfs gewapend met alle denkbare pieteit en recht doende aan de veelszins voortreffelijke taal van den dialoog, aan de zangerigheid en gedachtenrijkdom der reien, zou zich in een treurspel als de *Geeraerdt van Velsen* bezwaarlijk kunnen vinden. Zelfs dit ideale publiek zou zich geweld moeten aandoen om nu en dan een vervaarlijken geeuw te onderdrukken. Omdat, gelijk dr. Worp aanneemt, in den *Geeraerdt van Velsen* eene ‘samensmelting valt aan te wijzen van het rederijkersdrama en het Latijnsche treurspel,’ en ‘het stuk, door het tweeslachtige dat het kenmerkt, in weerwil van vele fraaie gedeelten, niet recht behagen kan’? (bl. 108.) Niet allereerst hierom. Wanneer we vrede hebben met de verschijning der heksen en van Hecate in den *Macbeth*, kan de toovenaar Timon en zijn helsche geest ons niet zoo bijzonder ergeren. Gewaagder zijn de

dames Twist, Geweld en Bedrog, met hare tegenvoeters Eendracht, Trouw en Onnoozelheid, het bedenkelijkst de mild stroomende welsprekendheid der Vecht, maar lezers van den proloog van het eerste en van gansch het tweede deel van Faust mogen alweer niet onverzoenlijk zijn in hun haat tegen ten tooneele gevoerde allegorische wezens. Ligt dan de schuld der geringe bekoring van den *Geeraerdt van Velsen* in de ‘zwakheid van samenstelling,’ die van Lennep er aan verweet? Zeker niet, want, de aanwezigheid van allegorieën nu eenmaal toegelaten, moet men erkennen dat overigens het stuk vrij stevig in elkander zit. De verwikkeling, voor zooverre daarvan sprake kan zijn, loopt naar behooren af. Geen storende episoden verwarren den geest des toehoorders of verdeelen zijne aandacht. Alleen zijn de karakters voor wier handelen en lijden onze aandacht gevraagd wordt, haar niet of ternauwernood waard. Dit is het zwakke punt, maar ook ter veroordeeling van het drama als zoodanig voldoende. Er treden in den *Geeraerdt van Velsen* niet alleen geen echt tragische karakters, - over de juiste vereischten daarvan laat zich *trefflich streiten*, - maar in het geheel geen karakters op. Wat bewoog den heer van Aemstel, na zich bij de eedgenooten aangesloten te hebben, als de aanslag gelukt is nauwgezetter te zijn dan de overigen? We mogen het gissen, maar de tragedie zelve geeft geen zweem van uitsluitsel. Velsen en zijn schoonvader zijn welbeschouwd even zinnebeeldige personagien als Twist en Onnoozelheid. Het zijn de afgetrokken begrippen van wraak, zonder meer. De schoonvader daarbij een flauwe afschaduwing van den schoonzoon. Een schaduwbeeld evenzeer is Machtelt, een zenuwloos wezen, te schemerachtig geschetst om een ander gevoel op te wekken dan het onpersoonlijk medelijden, dat we voor de slachtoffers der gemengde berichten onzer nieuwsbladen plegen over te hebben. Wat Floris zelven betreft, omtrent hem is wat er te zeggen valt door Jonckbloet gezegd. Karakterloozer man en vorst zal men niet licht als hoofdpersoon eener tragedie aantreden. Lichtmis zonder ridderlijkheid en slachtoffer zonder waardigheid, is hij ternauwernood een voorwerp van minachtend medelijden. De tragedie der gevallen vorsten gaat buiten hem om. Zijn wezen is een beleediging, misschien voor de historische, maar zeer zeker voor de dichterlijke waarheid. Dezen Floris te stellen, bijvoorbeeld tegenover den Floris van

Bilderdijk in diens indertijd door Multatuli zoo gehavend geschiedkundig drama, is ongelijke portuur. Over Bilderdijks karakteristiek laat zich redetwisten, over die van Hooft niet. Hooft's Floris is een ploert, een vorst met zuiver poorterlijke aandriften. In vergelijking met hem is de onbeteekenende bijfiguur van Velsen's schildknaap, die half angstig half ongeloovig zijn heer verslag gaat doen van de openbaringen van Timon's geest, waarlijk een karakter. We zouden bijna zeggen, het eenige althans een weinig individueele karakter van het gansche stuk.

Toch is het, niettegenstaande al de hier aangestipte zwakheden, mogelijk en zelfs zeer waarschijnlijk dat de toeschouwers voor wie het drama oorspronkelijk was bestemd, minder veeleischend als ze waren dan wij, die ons hebben laten verwennen door de grootere meesterstukken van andere litteraturen, den *Geeraerdt van Velsen* met spanning hebben aangezien en aangehoord. Want in den vulgairen zin bevat dit Hooftiaansche treurspel ongetwijfeld handeling, en terwijl taal en rhythmus de ooren streelen moet de vertooning voldoening geven aan het oog. Alleen glimlachen wij, wanneer geestdriftige bewonderaars van vroeger of later tijd hoogere aanspraken willen laten gelden.

En daarnaast stellen we de vraag: wat is er tusschen deze dingen en Seneca? Hoeveel van Hooft's tekortschieten bij het ideaal van het tragische behoort in billijkheid op diens rekening te worden gesteld? Want dat er in den *Geeraerdt van Velsen* navolging van Seneca te constateeren valt, evengoed als in de twee treurspelen uit 's dichters jongelingsjaren en in den *Baeto*, staat voor dr. Worp vast en wensch ook ik niet in twijfel te trekken. Dr. Worp wijst op de overeenkomst in de taal van Twist met die van de schimmen welke in verscheidene van Seneca's stukken ten tooneele treden. Declameert Twist:

> Hier opghedondert uyt het voorburch van der Helle
> Ben ick scheursiecke Twist,

ze heeft voorbeeld genomen aan de schim van Thyestes in Seneca's *Agamemnon*:

> opaca linquens Ditis inferni loca
> adsum profundo Tartari emissus specu[1)],

1) D.i. Hier ben ik, aan de duistere oorden van den onderaardschen Dis (Pluto) ontstegen, en uit den diepen afgrond van den Tartarus losgelaten.

en ook de woorden der furie Megaera in Seneca's *Thyestes* heeft ze met vrucht bestudeerd. Verschijnt aan Floris in den nacht de geest van Velsen's broeder, hij uit zijn ontzetting in regels die voor geen gering gedeelte bij de *Octavia* geborgd zijn. Klaagt Floris, doodelijk gewond: 'Wat is de mijne een val! Hoe ver ben ick versmeten!' -, het is waarschijnlijk dat hij aan de klacht van Hecuba in het begin der *Troades* gedacht heeft. Is het om het bijeenbrengen van dergelijke overeenkomstige zinsneden te doen, dan kan ik des vereischt naast deze drie als navolging aangewezen plaatsen den geleerden schrijver nog enkele meer aan de hand doen. De woorden van Aemstel: 'Dat's eerst de schelm, wien schiedt het schelmstuck ten ghevalle,' vertoonen onmiskenbare verwantschap met het gezegde van Medea tot Iason in het naar haar genoemde Latijnsche treurspel: *cui prodest scelus is fecit*[1]. Is Velsen van meening: 'Die veeler vrees wil zijn, gaet veel te vreesen aen,' hij stemt overeen met Creon in Seneca's Oedipus:

> Qui sceptra duro saevus imperio regit,
> Timet timentes: metus in auctorem redit[2].

En de woorden der rei aan het einde van het vierde bedrijf:

> Het veel bestaen can nauw bestaen:
> Ghemackelijck is vaylichst gaen:
> En groote rust cleen onderwinden,

zijn, ofschoon naar geene gedachte van Seneca letterlijk gevolgd, ongetwijfeld een weerslag zijner in niet minder dan zes drama's ontwikkelde lievelingsstelling, dat verre verkieslijk boven de onstuimige levensloop der grooten het alledaagsche bestaan van den kleinen man is, wiens levenshulk niet op de ongewisse baren van godengunst en vorstengunst dobbert.

En is dit nu alles? Zijn deze zes of zeven aan den Romeinschen dichter herinnerende plaatsen voldoende steun voor het beweren, dat Hooft op Seneca's schouders gestaan heeft? Voldoende grond om Seneca aansprakelijk te stellen voor wat

1) D.i. Wien het misdrijf baat brengt, die heeft het begaan.
2) D.i. Hij die wreed met hardvochtig gezag den scepter zwaait, ducht die hem duchten; de vrees die hij inboezemt keert tot haar verwekker weder.

Hooft tegen de ware eischen der tragiek heeft misdreven? De stof voor den *Geeraerdt van Velsen* ontleende hij blijkbaar van elders, aan het bekende volksliedje met welks motieven hij den rei aan het einde van het eerste bedrijf doorvlocht, en aan het niet minder bekende verhaal van Melis Stoke. De karakters, zooverre er ten minste van karakterteekening sprake kan zijn, onderscheiden zich - gelijk het vervolg dezer studie zal trachten in het licht te stellen - zeer wezenlijk van het Senecasche type. De stemming eindelijk is geheel anders en specifiek Hooftiaansch. De zoon der revolutie, geboren in het eigen jaar der afzwering van Philips II, spreekt uit die telkens aangedrongen verzekering, dat de eed tusschen vorst en volk beide partijen gelijkelijk bindt, dat als slechts de ‘Prinssen prat’ zich willen spiegelen aan den jammerlijken val van Floris, zij er de leering uit kunnen trekken, dat ‘niemant het recht ontwast,’ en de onderdaan zoolang alleen den gebieder gehoorzaamheid verschuldigd is, als deze ‘eer en eedt betracht.’ Het is het Hooftiaansche scepticisme, dat - niet ten voordeele der dramatische illusie - den schildknaap, op het oogenblik dat hij het hoogere inzicht der geesten aan de plannen van zijn meester gaat dienstbaar maken, twijfel ingeeft of niet die gansche ‘verborgen weetenschap’ louter ‘guychelspel’ is, en het geloof dat bergen verzet, de plaats laat ruimen voor de twijfelingen van het verlichte gezond verstand.

> Nochtans haer maeckt verdacht,
> Dat zy dusdaenich spel niet spelen dan by nacht;
> Een tydt die gunstich heelt 't litteeken van de looghen.

Misschien zijn we evenwel met het kiezen van den *Geeraerdt van Velsen* ongelukkig geweest, en dragen Hooft's overige treurspelen van Seneca's werk diepere indrukselen. Stellig mocht dit verwacht worden van zijn *Achilles en Polyxena*, waar het klassieke, in de *Troades* voorgeteekende onderwerp vanzelve tot de nauwste aansluiting moest verlokken. Toch heeft Hooft ook hier een betrekkelijke zelfstandigheid weten te bewaren, heeft hij zelfs als onervaren jongmensch zijn kunstenaarsziel niet geheel aan Mephistopheles-Seneca verkocht, en is ook dr. Worps conclusie omtrent zijne afhankelijkheid in uiterst bescheiden termen ge-

steld. Hij is tevreden met te hebben uiteengezet dat ‘in de *Achilles en Polyxena* de navolging van Seneca niet te miskennen’ is. Van de eveneens klassieke *Ariadne* ziet hij zich tot de verzekering beperkt: ‘al kan men in de *Ariadne* niet tal van plaatsen aanwijzen, die naar Seneca zijn vertaald, toch is ook in dit treurspel van Hooft zijn invloed onmiskenbaar.’ Onmiskenbaar acht ik voor mij dien alleen in Hooft's laatste en zwakste drama, den *Baeto*. De tooneeltoestel, waarmede Penta op Rycheldin, de gemalin van haar gehaten stiefzoon, die de naamgever is van het stuk, wraak neemt, en op dezen zelf wraak tracht te nemen, is regelrecht aan Seneca's *Medea* ontleend. De vederhoed dien Baeto, het diadeem dat Rycheldin van haar ten geschenke ontvangt, beide behoorlijk met helsch vuur gevuld dat bij het opzetten moet ontbranden, die twee duivelsgiften duwen hun certificaat van oorsprong aan ieder eenigszins deskundige onverbloemd onder de oogen. Desgelijks Penta zelve, de Finsche tooveres. Heeft ooit iemand die in de klassieke letteren niet geheel onbedreven was Jonckbloets voorlichting behoefd, om in haar een kopie der klassieke Medea te herkennen? Een zeer verwaterde kopie overigens. Het daemonische, dat ons tot huiverende belangstelling dwingt voor de oorspronkelijke figuur die voor onduldbaar onrecht ongehoorde wraak neemt, ontbreekt geheel aan deze boosaardige stiefmoeder van de gewoonste soort. Haar beweegredenen zijn de platheid zelve, en haar grandiose belaging van zulk een onnoozelen hals als Baeto is alleen geschikt om onzen lachlust op te wekken.

Ditmaal echter kan er mijns bedunkens eens van werkelijken invloed sprake zijn. En het ware der moeite waard uiteen te zetten, - hetgeen dr. Worp nagelaten heeft, - in welke opzichten Hooft's naschepping verschilt van en door welke leemte in zijn dichterlijken aanleg zij te kort schiet bij het klassieke model, een der voor dichterlijke gemoederen meest fascineerende scheppingen der oudheid. Daarentegen wil het mij voorkomen, dat aanwijzing in dit en Hooft's andere drama's van enkele vertaalde passages, van enkele in de verte nageteekende situaties, hoe verdienstelijk die arbeid op zichzelven ook zij, niet toereikende is om ons, - hetgeen trouwens dr. Worp ook niet doet, - tot het aannemen van een diepgaanden invloed van den eenen dramaticus op den anderen te machtigen. Hooft was met Se-

neca's treurspelen geheel vertrouwd, maar dat was hij naar de breede en strenge opvoeding van zijn tijd met de voortbrengselen van bijna de gansche Latijnsche letterkunde. Dat was hij daarenboven met de poëzie van vele zijner Fransche en Italiaansche tijdgenooten. Allen hebben ze invloed gehad op zijn dichterlijke ontwikkeling, en in meerdere of mindere mate aan het tot stand komen zijner dichterlijke scheppingen medegewerkt.

Bij het monsteren daarvan bevangt ons toch altijd opnieuw een gevoel van onuitsprekelijken eerbied ook voor den letterkundigen arbeid van ons zeventiende-eeuwsch voorgeslacht. Hun tekortkomingen waren vele en dringen zich duidelijk genoeg aan ons op. Maar toch: welk een begaafdheid! Welk een kennis! Welk een geest- en zeggingskracht! Welk een betrekkelijke zelfstandigheid ook bij de navolging! Hooft is geenszins en onvoorwaardelijk een mijner uitverkorenen, noch zijn persoon, noch zijn werk. De persoon miste geestdrift, *élan*, los zijn van wereldsche berekeningen, de kunstenaar in hem miste gevoel. Hij is de dichter van den voorspoed, van zegepralende legers en rijkbeladen vloten, van zonneglans en lachende vrouwenoogen, van weelde en schoonheid, van deftige galanterie en gekunstelde hoofschheid, van al wat bloeit en glinstert en geurt. Die aandoeningen kleedt hij in welluidende liederen en fijngespitste sonnetten. Maar natuurkreten op de muziek van maat en rijm gezet, zooals ons soms uit Vondel's en Huygens' verzen te gemoet klinken, zoeken we in zijn dichterlijke nalatenschap te vergeefs. Zelfs Huet, zijn trouwe paladijn in deze eeuw, is genoodzaakt te erkennen, dat hij droefenis en melancholie, als ze hem hetzij in het leven hetzij in de poëzie te gemoet traden, met weerzin en bijna als een persoonlijke beleediging bejegende. Hooft is, krachtens zijn overwegend zinnelijke natuur, bij uitstek de vertegenwoordiger der half heidensche renaissance in het Kalvinistische Gemeenebest de Geüniëerde Provinciën.

Aan dit zijn vaderland wenschte hij - en dit is zijn onverwelkelijke roem ook bij wie niet met hem dwepen - een nationale letterkundige kunst te schenken, een nationale lyriek, een nationaal drama, ten slotte een nationale geschiedschrijving, waardig den rang dien dat vaderland in het statenstelsel van het toenmalige Europa bekleedde. Dat hij zich voor zijn tooneelarbeid naar Seneca richtte gold in zijn eigen schatting

niet als een bewijs zijner zwakheid, maar van zijn kracht. Gelijk in elk genre wendde hij zich in het treurspel tot wat onder de voortreffelijkste modellen gerekend werd. En hij zocht deze niet te kopieeren, maar te overtreffen. Hij riep ze niet te hulp, maar daagde ze uit tot een wedloop. Zoo mat hij zich dan met Seneca, dien gezaghebbende geleerden niet slechts als den middelaar der Grieksche dramatische dichters, maar als hun gelijke en zelfs als hun meerdere beschouwden, en dien hij in het oorspronkelijke gemakkelijk bestudeeren en geheel waardeeren kon. Maar hij ontleende aan hem noch zijn onderwerpen, noch, - zelfs niet bij de *Achilles en Polyxena*, - zijne verwikkeling der fabel, noch zijne kenmerkende karakters, noch de eigenaardigheden van zijn stijl en dialoog. Hetgeen Hooft van Seneca overnam, en waarin de eigenlijke invloed van den Romein op den Nederlander gelegen is, is tegelijk van algemeenen en toch van bloot uiterlijken aard. Iets daarenboven dat zich door geen minutieus vergelijken van zin met zin, van stuk met stuk, laat vaststellen. Hooft leerde van Seneca, hoe een treurspel er moest uitzien en wat het moest bevatten, om iets anders en iets beters te geven dan tot dusverre de rederijkers gegeven hadden. Dat is alles.

Het is tegenwoordig de gewoonte, op de *Spelen van Sinne* met diepe minachting neer te zien. En wanneer we uitsluitend met onze ongetwijfeld diepere en juistere opvatting van wat een tooneelstuk behoort te zijn te rade gaan, dan is geen minachting meer volkomen verdiend. Is evenwel eene andere en meer historische opvatting niet meer overeenkomstig de billijkheid? Elke vergelijking met wat het drama was bij de Grieken, met wat het is voor ons, komt den rederijkers slechts op beschaming en spot te staan. Doch wat geeft ons het recht, hen naar dien maatstaf te meten? Zij wenschten een reusachtige verzameling *tableaux vivants* te geven, een festijn van kleurenpracht voor het oog. Wanneer nog in onze eeuw honderdduizenden meer dan alle schouwburgen van Europa plegen te vullen, - gelijk dezer dagen bij het Antwerpsche Landjuweel gebleken is, - in verrukking op dergelijke optochten staren, waarom dit den menschen van drie eeuwen geleden ten kwade geduid? En zoo we absolutie gereed hebben voor de toeschouwers, waarom zouden we anathema's slingeren naar het hoofd der vertooners? De spelen welke die vertooners ten beste

gaven, en waarmede ze insgelijks om den zegeprijs kampten, hebben van een drama ternauwernood het uiterlijk, en niets is gemakkelijker en verleidelijker dan er voornaam den neus voor op te trekken. Doch vruchtbaarder is het en van ruimer inzicht getuigende, ook aan deze onbeholpen dialogen, wier inhoud de spitsvondigheid van een grijsaard, wier dictie en versificatie de onmondigheid van een kind vertoont, de hun toekomende belangstelling niet te onthouden. Het is de groote stem des volks die daarin spreekt. Het zijn de vragen van den dag die zich van dit orgaan ter opwerping en beslechting bedienen. Het zijn de ideeën die in het brein der menigte gisten, welke in die wonderlijk berijmde samenspraken een uitweg naar de oppervlakte zoeken. Ook dit is een drama, en niet een der minst belangwekkende. Alleen is het misplaatst op de het leven vertegenwoordigende planken.

Daar, - het valt nu eenmaal niet te loochenen, - daar maken Menich Mensch en Knagende Conscientie, Twijffel en Wangheloof, Idel Ghedachten en Quade Begheerte, Troostelijck Onderwijs en Godts Ordinantie, en hoe verder deze heeren en dames mogen geheeten hebben, een uiterst droevige figuur. Het bezigen dezer allegorieën en moralisatiën als achtergrond tot hetgeen Hooft in stede daarvan op het tooneel bracht is een gelukkige greep van den heer Worp, al hadden we den toets soberder en daardoor forscher kunnen wenschen. Maar de bedoeling des schrijvers wordt door zijn omhaal niet verduisterd. Ze is deze: Hooft wilde, wat de ontwikkeldsten zijner tijdgenooten met hem wilden: ‘dat drama's geene zedepreeken, maar kunstwerken zouden zijn.’ De uitdrukking is alweder niet bijster gelukkig en de tegenstelling had zuiverder kunnen zijn, maar ook ditmaal lijdt de gedachte er geen schade door. Hooft zag in, dat er op het tooneel geen abstracties, maar levende wezens behooren op te treden. Dat daar geen plaats is voor redeneering, dan in zooverre zij de handeling voorwaarts brengt. Dat er niet de stem der logica en theologia, maar van den hartstocht in dient te weerklinken. Hoe hij daarbij te werk moest gaan, dat was het hetgeen hij den Romeinschen dramaticus trachtte aftezien. Aan hem ontleende hij de vijf bedrijven; de samenspraak in verzen; de reien in verschillende maat aan het einde van elk bedrijf; de inachtneming van ten minste twee der later zoo beruchte drie eenheden, die van tijd

en handeling. Nieuwigheden die vervolgens, nadat ze eerst banaal en daarna hinderlijk begonnen geacht te worden, heftige aanvallen te verduren hebben gehad als strijdig met de natuurlijkheid. Ten onrechte, wil mij dunken. Alle tooneelmatige voorstelling, ook op het meest vrije theater der wereld, is geen zuivere weerkaatsing van het werkelijke leven, is en blijft een mengeling van waarheid en conventie. Hoe de vereeniging moet geschieden om bij het publiek de noodzakelijke illusie der werkelijkheid te scheppen, laat zich bezwaarlijk onder vaste regelen brengen en is voor een goed gedeelte afhankelijk van tijd en mode. Doch dat het koor als zoodanig ons gevoel voor de realiteit kwetst, die stelling moet, als het nadenkt, een negentiendeeeuwsch operabezoekend publiek als een paradox en een sophisme in de ooren klinken.

In Hooft's tijd werd men in allen gevalle door dergelijke gemoedsbezwaren nog niet gekweld, en hijzelf vulde rustig den klassieken vorm met een inhoud, welken men bij gebreke van een geschiktere benaming met dien van *romantischen* pleegt aanteduiden. De schrijvers over onze letterkundige geschiedenis verstaan daaronder een drukke handeling waarbij menigmaal de karakterteekening in het gedrang komt, gevechten en afgrijselijkheden die de strenge klassieke traditie achter de schermen verbande, een op den voorgrond treden van het element der liefde, en het behandelen daarvan op min of meer middeleeuwschen trant. In dat alles is Hooft van Seneca onafhankelijk. Zelfs in de stukken met klassieken titel is de fabel, de verwikkeling der tragedie, zijn eigendom, of althans niet aan zijn vermaarden voorganger ontleend. In de behandeling der figuren gaat hij geheel zijn eigen weg, en niets is onbillijker dan Hooft's tekortkomingen op het stuk der karakterteekening aan den verderfelijken invloed van den Romein te wijten. Hun overeenkomst bestaat slechts daarin, dat zij beiden in dit opzicht zondigen. Beider personagiën missen relief. Maar die van Seneca zijn zich automatisch bewegende halfgodenbeelden, die van Hooft in onbestemde schaduwen wegdommelende laaggeboren aardenzonen. De helden van den Romein lossen zich op in de lucht, die van Hooft smelten samen met den bodem waarop zij kruipen. Slechts ééne zaak, een specifiek romantische *truc*, acht de heer Worp dat Hooft van Seneca afgekeken heeft. ‘Het voornaamste trouwens,’ zegt hij, ‘dat Hooft aan den

Latijnschen dichter heeft ontleend, is de theatrale toestel. Eene tooveres of een toovenaar is een onvermijdelijke factor geworden in zijne treurspelen, evenals het oproepen van onderaardsche geesten en droomverschijningen. Bij Seneca komt dat alles *maar enkele keeren* voor, bij Hooft in zijne drie laatste treurspelen altijd. Juist dat eigenaardige van de drama's van den Romein heeft zijn navolger zoo sterk op den voorgrond geplaatst, dat het alles overheerscht'[1].

Zelfs dit acht ik nog te veel gezegd. Ook betreffende de aanwending van het bovenzinnelijke element in het drama ging de Nederlander hij zijn Romeinschen leermeester slechts in de leer waar het de toepassing gold. H o e geesten in een treurspel te doen optreden, bestudeerde hij bij Seneca. Dat hij ze deed optreden lag in den geest van zijn eigen tijd, en vandaar zijn misbruik maken van dit tooneeleffect. De zeventiende eeuw was ten opzichte van dit bijgeloof haar oudere zusteren in geen enkel opzicht vooruit. Katholieken en protestanten dachten daaromtrent ergerlijk eenstemmig. Satan - meenden zij - koesterde voor geen der beide conflicteerende geloofsrichtingen eenige voorliefde. Heksenprocessen tierden even welig als in de middeleeuwen. Geestbezweringen, het raadplegen van toovenaars, het bezigen van liefdesdranken op onheilige wijzen en tijden bereid, het aanwenden van geheime middelen bij ziekten waartegen de toenmalige geneeskunst machteloos was, het onschadelijk willen maken van vijanden door het ter hulp roepen der helsche machten, was het schier dagelijksch bedrijf vooral van de aanzienlijken dier eeuw. Het was een der euvelen des tijds, steeds wreed onderdrukt en steeds onuitroeibaar. De maréchale d'Ancre werd wegens tooverij verbrand. Erik XIV van Zweden raadpleegde de sterren. Wallenstein zocht bij dezelfde hemellichamen zijn leiding. Jacobus I van Engeland schreef een dik boek *On Witchcraft*. De moed van Balthasar Gérard te midden der afgrijselijkste martelingen werd toegeschreven aan den onzichtbaren steun van den vorst der duisternis. Nog een halve eeuw, nog een eeuw daarna waarschuwden mannen van hoofd en hart, ten onzent Dr. Daniel Jonctijs, Heemskerck, de schrijver der

1) Bl. 116. Evenzoo in het *Besluit*, bl. 292. '(Hooft) heeft hij zijne navolging van Seneca het zwaartepunt gezocht in toovertooneelen en theatertoestel en daardoor eene verkeerde richting doen inslaan.'

Batavische Arcadia, en later Balthasar Bekker, te vergeefs tegen dit menschenonteerend wanbegrip. De dramatische auteurs behoefden slechts den algemeenen stroom te volgen. Shakespeare bracht in den *Macbeth* zijn drie heksen, Hecate, Banquo's geest, in den *Hamlet* den geest van Hamlet's vader ten tooneele. Waarom moest dus juist Hooft zijn inspiratie op dit punt aan Seneca ontleenen?

De breede schare zijner navolgers, - het werd reeds een en andermaal erkend dat dit aangetoond te hebben de hoofdverdienste van dr. Worp's arbeid is, - deed wat navolgers plegen te doen: de overdrijving van hun model overdrijven. Enkelen van Hooft's tijdgenooten en onmiddellijke jongeren waren zeker in staat den Romeinschen tooneeldichter in het oorspronkelijke te bestudeeren, en vertoonen dus meer of minder duidelijke sporen van deze hunne lectuur. Zoo deed Guillium van Nieuwelandt, die in zijn *Domitius Nero* de *Octavia* plunderde; zoo M. Snouckaert van Schauwenburg in zijne *Procris* en zijn *Ajax;* zoo Jan van Arp in de *Hel-vaert van Juno*, een ‘druk stuk’, waarin - zegt ons dr. Worp - ‘de geschiedenis van Phaedra en Hippolytus onder andere benamingen ten tooneele gebracht is’; zoo Bodecher Benningh in zijn *Dido*; zoo Jan Vos, door bemiddeling van zijn Maecenas, Van Baerle in zijn *Aran en Titus;* zoo Brandt in den *Veinzenden Torquatus*; zoo Joan Six in zijn *Medea*, waarover reeds gesproken is; zoo eindelijk - ik doe slechts enkele grepen in de rijke schatkamer van dr. Worp - zoo Mr. Otto de Vooght, die ‘voor zijn stuk, *de Verliefde Jager*, dat overigens volstrekt niet met Seneca in verband staat, gebruik maakte van de aansporing tot de jacht, waarmede de *Hippolytus* aanvangt.’ De meesten echter gingen niet zoo ver van honk. Zij hielden zich aan Hooft, en bestudeerden bij Hooft niets zoo vlijtig als zijn geestverschijningen en toovertooneelen. Het is bijna niet te zeggen, hoeveel onderaardsche wezens er al zoo ‘opgedondert zijn uyt het voorburch vander Helle’; hoeveel tooverkollen zonder vindingrijkheid het helsche recept van Penta-Medea met geringe wijzigingen hebben toebereid; hoeveel schimmen van afgestorvenen aan die van Velsen's broeder het effectmakende: ‘Wee, Graef van Hollandt, wee, Graef Floris! Wraeck, wraeck, wraeck!’ hebben afgeluisterd. Een ijverige leerlinge was de *Sophonisba* van Van der Eembd:

Wee Masinissa, wee, wee booswicht, dat g' u trouwe
Zo schendig hebt verkracht aen een' onnoos'le Vrouwe,
Wee, wee, verrader, wee!

Een niet minder verdienstelijke leerling de geest van Phrixus in Jan van Arp's *Hel-vaert van Juno:*

Wee Graef Brusarta, wee, wraeck, moorder, siet mijn bleecke
En ijselijke schim, siet wie u hier verschijnt!

Brandt wenscht bij zulke doorluchtige voorbeelden niet achter te blijven, en laat dus in zijn *Veinzenden Torquatus* de schim van een slachtoffer zijn moordenaar het sacramenteele: ‘wee, Noron, Noron, wraeck!’ toedonderen. En Suffridus Sixtinus, die in zijn treurspel *Geraert van Velsen Iyende* tegelijk ‘een vervolg en een navolging’ van Hooft's gelijknamig drama gaf, geeft daarin den obligaten tegenhanger van Van Velsen's geestverschijning in de gedaante van graaf Floris' geest, die ditmaal z i j n moordenaar komt kwellen.

Wee Velsen! Velsen wee! vervloeckte moorder, wraeck
Over de wonden, mij, u wettich vorst, ghegheven.

Beduidend aanzienlijker is het aantal van opwaarts stijgende helbewoners. Van Nieuwelandt heeft er een in zijn *Salomon*, Jacob Struys meer dan een in zijn *Styrus en Ariame*, Jan Krul in zijn *Diana*, P. Nootmans in zijn *Borias ofte wulpschemins-tocht*, waarin Pluto verklaart: ‘'k Stygh op-waerts uyt den Poel, waerin de Duyvels krielen’, Hendrick Moor in zijn *Engelsche Tragedie*, waarin Wraeck verschijnt, weldra geflankeerd door Hoochmoet, Gierigheydt, en Beveynstheydt, en zich aanstonds behoorlijk aankondigt met den welbekenden deun: ‘Hier ben ick, woede Wraeck, vervult met tyranny!’ en P.A. Codde, en Steven Theunisz van der Lust, en Sylvius, en J. Bouckart, en - nog een paar dozijn anderen, die eigenlijk niet eens verdienen dat men hun namen overschrijft.

Zal ik verder gewag maken van de nog talrijker menigte dergenen die het bereiden van toovermiddelen op het tooneel brachten? Mij dunkt dat het voldoende is te constateeren dat gaandeweg de klucht zich van het huismiddeltje meester maakte, in zoo grof een vorm, dat dr. Worp, - geen al te streng rechter, waarlijk! - van een dier stukken getuigt wat, vrees ik, wel

van allen gelden zal: ‘men kan niet bepaald zeggen dat de satire bijzonder fijn of geestig is’.

Neen, voorwaar! En opzichtens de ‘fijnheid’ van verreweg de meeste treurspelen zouden ook wonderlijke noten te kraken zijn. Van hun oorspronkelijkheid is het verkieslijkst maar niet te reppen. Van hun dichterlijke beteekenis is zwijgen best. De heer Worp heeft een duizendtal dezer producten gelezen, van ruim een honderdtal titels en soms den korten inhoud medegedeeld. Omtrent één stuk zegt hij, de onvervaarde studieman, met goedmoedigen spot: ‘dat dit stuk verloren schijnt, is voor het nageslacht geen onoverkomelijke ramp’. Men behoeft nog niet van onvaderlandslievende gevoelens verdacht te worden, wanneer men omtrent de overgroote meerderheid der bewaard gebleven voortbrengselen van de toenmalige Nederlandsche dramatiek gelijke meening koestert. Knutselaars zonder kleur en geur, met oneindig zelfvertrouwen en een minimum talent, hebben deze auteurs eerst zich aan Hooft vastgeklampt, vervolgens de groote Fransche treurspeldichters geplunderd, zonder dat - ook volgens het oordeel van dr. Worp - die ruil hun of ons bijzonder voordeel heeft aangebracht, altijd naäpers, altijd slaven, altijd stumpers. En ze hebben ons meer dan duizend dergelijke prulwerken vermaakt! Hunner bij uitstek schijnt de leus te zijn geweest, - de leus van zoovele vaderlandsche letterkundigen van twijfelachtig gehalte -: ‘waarin wij ook hebben gefaald, wij houden ons overtuigd *dat niemand ons ten laste zal leggen dat wij op het punt der kwantiteit te kort geschoten zijn*’[1)].

Het is inderdaad een pijnlijke gewaarwording, zooveel uitwendige vruchtbaarheid waar te nemen bij zulk een vreeselijke inwendige leegte. Steeds dezelfde situatiën te zien wederkeeren enkel met veranderde namen en omstandigheden. Honderdmaal Hooft te hooren met verzwakte of vergroofde stembuiging. Niet dat Hooft het hoogtepunt der dramatische kunst ten onzent niet bereikt heeft, maar dat met uitzondering alleen van Vondel - Coster zonder ik met opzet *niet* uit - er tot op Onno Zwier van Haren geen enkele Nederlandsche dramaticus is geweest, waardig zelfs maar zijn schoenriemen vast te binden, dat is voor wie de vaderlandsche letteren met oordeel des onderscheids

1) Woorden van mevr. Bosboom-Toussaint aan het slot van *een Leidsch Student in* 1593, aangehaald door Huet, *Brieven*, dl. II bl. 359.

lief heeft een droefheid en een ergernis. Heeft Seneca die vele honderden ingebeelde talenten bedorven? Het mocht wat! Hooft is de schuldige, maar geheel buiten zijn toedoen. Ze hebben hem nagebauwd, maar ze deden het alleen omdat zij de gave misten om op eigen trant te spreken. En er ligt wel een eigenaardige ironie in van het wetenschappelijk onderzoek, dat juist dr. Worp, die zich had aangegord om Seneca's geweldige beteekenis voor onze zeventiende-eeuwsche dramatische letterkunde eens voor al in het helderste daglicht te stellen, de man heeft moeten zijn die, door de onweerstaanbare macht der feiten gedwongen, der Seneca-legende voor goed den kop heeft ingedrukt.

III.

Er bestaat evenwel voor de beoefenaars onzer zeventiendeeeuwsche dramatiek voorloopig nog geen reden, om den Romeinschen tragicus blijvend naar de bovenste plank hunner boekenkast te verwijzen. Eén onzer toenmalige tooneeldichters is en blijft er in allen gevalle, op wien erkend moet worden dat Seneca een meer dan bloot uiterlijken invloed heeft uitgeoefend, en die ééne is juist onze grootste, - Vondel. Reeds deze omstandigheid dunkt mij niet geheel ten nadeele van het voorbeeld te pleiten.

Op dit oogenblik heerschen er twee schijnbaar geheel tegenstrijdige meeningen aangaande de invloeden die op Vondel als tragedieschrijver hebben ingewerkt. De eene is die van Huet, in zijn *Land van Rembrand* ontwikkeld, puntig en paradoxaal, gelijk we van Huet niet anders verwachten. ‘Jean de la Taille's bijbelsche tragedie *La famine ou les Gabaonites*, Robert Garnier's *Troade*, Robert Garnier's *Hippolyte*, Robert Garnier's *Juives*, Jodelle's *Cléopâtre*, Jodelle's *Didon se sacrifiant*, het zijn of even zoo vele nummers welke eerlang Vondel's répertoire zullen zamenstellen, of, indien het onderwerp verschilt, even zoo vele vormen welke door Vondel zullen nagegoten worden.’ Alsnu volgen een tooneel uit Jodelle's *Didon*, een rei uit Garnier's *Juives*, en deze conclusie: ‘Vondel heeft op Garnier's schouders gestaan en vaak eene hooger vlugt genomen. Niet zelden ook is hij zinrijker. Nogtans is het niet naar Sofokles of naar Seneca dat men hem beoordeelen moet

en evenmin naar eene wijsgeerige theorie omtrent de eischen van het drama in het algemeen, maar naar deze fransche wegbereiders'[1)].

'Evenmin naar eene wijsgeerige theorie omtrent de eischen van het drama in het algemeen.' Met deze woorden wordt, terwijl hij het terloops bestrijdt, door Huet het standpunt van den anderen onderzoeker naar Vondel's dramatische waarde, van Jonckbloet, gekenmerkt. Jonckbloet is inderdaad de man, die onder het vooropstellen eener theorie aangaande de noodzakelijke vereischten van het treurspel, Vondel's treurspelen daaraan getoetst, ze te licht bevonden, en aan zijn roem als de groote dramaticus van Nederland een gevoeligen en waarschijnlijk wel onherstelbaren knak heeft toegebracht. 'Het onpartijdig oordeel', meent hij, 'hoe sterk overigens ook met Vondel als Dichter ingenomen, moet erkennen dat hij geen *dramatisch* dichter was'. Die tekortkoming schuift Jonckbloet, misschien door de onbewuste bedoeling geleid om den tot op hem algemeen geprezen bard niet al te zwaar te belasten, in woorden welke reeds op eene voorafgaande bladzijde dezer studie werden medegedeeld, op rekening van den Romein. Seneca is de bok Azazel geworden, dien Jonckbloet, met Vondel's dramatische zonden belast, de woestijn inzendt.

Jegens het gevoelen van Huet is dr. Worp blijkbaar zeer vijandig gestemd. Hij verstopt het in een noot, haalt het onvolledig aan, en acht het oogenschijnlijk niet der moeite waard het behoorlijk te onderzoeken en te wederleggen. 'Hoogst eigenaardig' - lezen we aan den voet van bl. 201 - 'is bij eene quaestie als deze de redeneering van Busken Huet. Deze zegt, dat Garnier's *Juives* bij Vondel's treurspelen vergeleken kan worden, drukt dan 16 versregels van een koorzang van Garnier af een besluit daaruit..... Vondel heeft op Garnier's schouders gestaan. Quod erat demonstrandum!'

Eene dergelijke wijze van bestrijden nu komt mij voor niet geheel *de bonne guerre* te zijn. Het behoort onder de mijns inziens verkeerde hebbelijkheden van vele Nederlandsche geleerden, - Jonckbloet zelf was minder eenzijdig, - een zekere achterdocht te koesteren tegen elke bewering die pikant ingekleed en eenigszins paradoxaal voorgedragen wordt. Tegen-

1) *Land v. Rembr.* II, II bl. 184-188 (2e uitg.).

over een man van Huet's belezenheid en scherpzinnigheid acht ik zeer zeker zulk een hooghartig voorbijgaan bijzonder misplaatst. Een smakelijke schil behoeft nog niet noodzakelijk aangestokene of in 't geheel geen vruchten te verbergen. Zelfs waar Huet stelt zonder nader betoog is zijn opvatting altijd het overpeinzen waard. Zijn paradoxen zijn vaak vruchtbaarder dan de moeitevol bewezen waarheden van ons gewone menschen. Maar of ik heb het lezen verleerd, of Huet bewijst in het onderhavige geval wel degelijk hetgeen hij bewijzen wil. Niet, dat Vondel Garnier of Jodelle of De la Taille of een ander der zoogenaamde dichter-pleiade heeft nagevolgd, dat wil zeggen: herkenbaar en in het oog vallend nageschreven of vertaald, maar dat hij zijne stof voor een deel aan deze ouderen ontleend, zijn dialoog naar den hunnen gevolgd, de melodie hunner koren in zijn oor en gemoed opgevangen heeft. Dit heeft Huet met enkele sprekende trekken aangestipt, en mijns bedunkens kan niemand die èn Vondel èn enkele dier Fransche tooneeldichters gelezen heeft, de juistheid zijner opmerking loochenen.

Te minder daar welbezien de tegenstrijdigheid tusschen de opinie van Huet, die Vondel onder den invloed laat staan der Fransche Pleiade, en de meening der heeren Jonckbloet en Worp, die dezelfde macht aan Seneca toekennen, zich in een vrij bevredigende harmonie laat oplossen. Want wat is het geval? Ook de Fransche wegbereiders of leidslieden van Vondel zijn geen oorspronkelijke geesten geweest. De meesten waren, - en Huet erkent het mede, - Vondel's minderen. Ook zij zijn ter schole gegaan bij Seneca, voor een deel misschien omdat hun kennis van de Grieksche letteren gering was, voor een grooter deel omdat ze zich krachtens den aard hunner poëtische begaafdheid meer aan den Romein verwant gevoelden. Vondel heeft dus, als hij zich, het zij dan veel of weinig, ook door hen liet inspireeren, als het ware de inwerking eener dubbele electrische strooming ondergaan: die van Seneca zelven, dien hij door en door had bestudeerd, en die van Seneca's Fransche na- en opvolgers. Aan hen allen dankt hij iets, allen hebben zij den groei van zijn dichtergeest bevorderd, maar aan geen hunner heeft hij slaafs zijn vrije persoonlijkheid ten offer gebracht.

Heeft dr. Worp met de stelling van Huet slechts korte metten gemaakt, meer aandacht schonk hij aan Jonckbloet's oordeel.

Trouwens, in de beschouwing daarvan ligt zijn onderwerp, en eigenlijk de eenige kans op het winnen van een positief resultaat zijner ingespannen onderzoekingen. En nu doet het mij leed als mijn indruk te moeten neerschrijven, dat de geachte geleerde juist in het hoofdstuk over Vondel, hetgeen het glanspunt zijner studie had behooren te zijn, ontegenzeggelijk beneden zijn onderwerp is gebleven. ‘Het is nu onze taak,’ schrijft hij, ‘om in dit Hoofdstuk een overzicht te geven van alles, wat in Vondel's treurspelen op navolging van Seneca wijst.’ Tegen dit voornemen valt niets te zeggen. Maar hoe staat het met de uitvoering? Dr. Worp volgt de eenmaal aangenomene methode. Stuk voor stuk plaatst hij de vier-en-twintig oorspronkelijke tooneelspelen van Vondel onder de loupe, om na te speuren hoeveel Senecasche draden er wel onder hun weefsel mogen loopen. Bij sommige vindt hij er vele, bij enkele niet meer dan een draad twee drie, een paar vertoonen niets verdachts. Als hij wat vindt, rafelt hij het uit: plaatst onder de vele of weinige regels van Vondel de min of meer gelijkluidende van Seneca en meent hiermede de veelbesproken vraag tot een beslissend einde te hebben gebracht.

Verre van mij, dezen arbeid gering te schatten, of de daaraan bestede moeite te willen verkleinen. Edoch, alleen zóó komt men er niet. Wanneer men alle verzen, alle passages trouw heeft opgesomd waarin de beide dichters min of meer overeenstemmen, heeft men dan den invloed, door den Romein op den Nederlander uitgeoefend, volkomen voelbaar gemaakt? Mijns bedunkens bij niemand minder dan bij Vondel, die niet als een schoolknaap zijn modellen werktuigelijk kopieerde, maar ze als een man en een dichter in zijn hoofd en hart opnam. Niemand die daarvan meer overtuigd is dan dr. Worp zelve. ‘Vondel,’ - zegt hij aan het slot van het aan hem gewijde hoofdstuk - ‘Vondel heeft Seneca's werken zoo gelezen en herlezen, dat hem dikwijls vele situaties en allerlei fragmenten uit diens drama's voor den geest stonden, wanneer hij zelf de pen ter hand had genomen.’ De fragmenten zijn opgespoord, maar omtrent de gelijksoortige situaties is allerhande twijfel geoorloofd, en van wat zich nog minder tot een als het ware tastbaar bewijs leende ter nauwernood gerept.

Hoe onbevredigend een aanwijzen van afhankelijkheid, als dr. Worp uitsluitend in toepassing brengt, bij nauwkeuriger toe-

zien is, zal het best uit een concreet voorbeeld blijken. Evenals bij Hooft neem ik daartoe één drama van Vondel, een van de vier-en-twintig. Mijne keus vestigt zich op *de Gebroeders*, Bijbelsch treurspel van het jaar 1639.

De geschiedenis wordt verhaald in Samuel II, hoofdstuk XXI, vs. 1-14.

'En er was in David's dagen een honger, drie jaren, jaar op jaar, en David zocht het aangezicht des Heeren, en de Heer zeide: Het is om Saul en de bloedschuld zijns huizes, omdat hij de Gibeonieten gedood heeft.

Toen riep de koning de Gibeonieten en zeide tot hen:

Wat zal ik ulieden doen, en waarmede zal ik u verzoenen, dat gij het erfdeel des Heeren zegent?

Toen zeiden de Gibeonieten tot hem: de man, die ons te niet gemaakt, en tegen ons gedacht heeft dat wij zouden verdelgd worden, zonder te kunnen bestaan in eenige landpalen van Israel.

Laat ons zeven mannen van zijne zonen gegeven worden, dat wij ze den Heere ophangen te Gibea Sauls, o gij verkorene des Heeren. En de koning zeide: ik zal ze geven.

De koning nam de twee zonen van Rizpa, de dochter van Ajja, die zij Saul gebaard had, Armoni en Mefiboseth; daarbij de vijf zonen van Michal's zuster, Saul's dochter, die zij Adriël den zoon van Barzillai den Meholathiet gebaard had;

En hij gaf ze in de hand der Gibeonieten, die ze ophingen op den berg voor het aangezicht des Heeren, en die zeven vielen tegelijk; en zij werden gedood in de dagen des oogstes, in de eerste dagen, in het begin des gerstenoogstes.'

Vondel's treurspel houdt zich, zooals doorloopend zijn eerbiedige gewoonte was, in hoofdzaken strikt aan het bijbelverhaal. Ook bij hem zijn de handelende personen koning David en de hoofden der Gibeonieten, en wordt de lijdende en treurende partij gevormd door de beide ongelukkige vrouwen, thans met de rest van Saul's bezittingen reeds sedert lang naar den harem van den tegenwoordigen machthebber overgegaan. Maar hij heeft eenige, zij het ook geen diepgaande verscheidenheid pogen te brengen in het schilderen der dubbele rouw, die van de oude en die van de jongere vorstin. Hij heeft aan de slachtoffers, de zeven zonen van Saul die voor de zonden huns vaders hebben te boeten, een fierheid toegekend als we gewoon zijn

bij uitstek den Romeinen eigen te achten. Wanneer ze, na aanvankelijk tegenstribbelen van David, eindelijk op zijn bevel gegrepen en aan de naar hun bloed dorstende Gabaonners (Gibeonieten) uitgeleverd zijn, en nu met al de dierlijke wreedheid waarmede de Aziaat gewoon is den gevallen vijand te bejegenen ter rechtplaats zijn gevoerd, spreekt namens allen Armoni tot de saamgestroomde menigte, - het is een Leviet, die het den koning bericht, - een woord van berusting in het onvermijdelijke en van vloek jegens den hen opofferenden David.

> ‘Aenschouwers,’ sprack hij, nu dit lot ons schijnt beschoren,
> Wij nemen 't willigh aen, als sterffelijck geboren;
> Zoo dit u uit den muil van dieren honghersnood
> Kan rucken, offert ons en leeft door Saul's dood;
> Maer leert u midlerwijl aen niemants lot vergaepen.
> Ghy siet wien vader eer verloste van de schaepen,
> En ophief uit het stof en voetsand als een zoon....
> Maer d' Opperste, wien all' ons rampen zijn bewust,
> Zij wreecker, en vergunn' zijn afkomst (geslacht) vreê noch rust.
> Dat zich de broeder met des broeders bloed verzade.

Was dan ook in de voorstelling van Vondel David uitsluitend de man des Heeren, wreed uit vroomheid en trouweloos uit godsvrucht? In het teekenen van den oud-Hebreeuwschen vorst is de dichter geheel zijn eigen weg gegaan. Door het werkzame deel der ons westerlingen tegen de borst stuitende prijsgeving van Saul's onschuldig kroost op de schouders over te brengen van den hoogepriester Abjathar, - een figuur uitsluitend van Vondel's vinding, - heeft hij aan David de ietwat minder hatelijke rol van zich tegen de hoogepriesterlijke eischen niet te durven verzetten toebedeeld. Abjathar, door den veldheer Joab krachtig gesteund, dreigt en dringt, in schijn blakende van ijver voor zijn God, inderdaad om een wrok van hemzelven en zijn geslacht tegen Saul in het bloed van Saul's kinderen te koelen, en David geeft toe, ‘uit vrees voor het verlies zijner niet geheel rechtvaardig bezeten kroon.’ (Jonckbloet.)

> **David.**
> Dit stuk luid haetelijck, en maeckt mijn kroon verdacht.

Joab.
Om een verworpen huis?

David.
Een koningklijck geslacht.

Abjathar.
Weerspannigh tegens God?

David.
Die magt heeft zelf te straffen.

Abjathar.
God vordert dit van u. God heeft met u te schaffen.

David.
Zal ick bestaen een stuck, daer Benjamin om treur'?

Abjathar.
Heel Israël om juiche, en Juda 't hoofd opbeur'.

Om dit tweetal motieven beweegt zich het geheele treurspel: om het klagelijke smeeken van Rispe en Michol voor aan haar hart dierbare betrekkingen, om de tegenstelling tusschen den uit wraakzucht eischenden geestelijke en den uit zelfzucht slechts zwak tegenstrevenden koning. Daaruit, - het is misschien te veel gezegd, hier van conflict te spreken, - daaruit ontwikkelt zich een wel is waar niet machtig aangrijpend, maar in zijn gesprekken zeer aandoenlijk, in zijn lyrische partijen zeer treffend dichtstuk. Zelfs Jonckbloet, de principieele bestrijder van Vondel als dramaticus, erkent hier eenige dramatische verdienste. ‘In dit stuk is wel degelijk handeling, dat eerste vereischte van een drama.’ Evenzeer erkent hij een begin van dramatische karakterteekening. Hij neemt die waar in de tegenover elkander gestelde figuren van den koning en den priester, al zou ik voor mij dit contrast niet uitsluitend willen verklaren uit Vondel's begeerte om het drijven der predikanten al wederom een hak te zetten, maar voor een deel veelmeer uit den wensch om den godsman David niet al te afschuwelijk in Nederlandsche oogen te maken. Ook ben ik bereid desvereischt toe te geven, dat de onvervalschte David der bijbelsche traditie een indrukwekkender persoonlijkheid is. Jonckbloet's

conclusie: ‘en toch is ook *De Gebroeders* een mislukte tragedie,’ wensch ik voorshands onbesproken te laten, om mij te wenden tot wat hier de hoofdvraag is: waar en in hoeverre bespeuren we den invloed van Seneca?

‘Het treurspel *De Gebroeders*,’ zegt dr. Worp, ‘is te vergelijken met Seneca's *Oedipus*.’ Hierop bestaat geen ander antwoord dan een zoo beslist mogelijk: volstrekt niet! Waarin zou die overeenkomst bestaan? In de verwikkeling der fabel? In haar verloop? In de karakters? In enkele situatiën? Maar welke zelfs maar schemerachtige gelijkheid valt er te ontdekken tusschen den David van Vondel en den Oedipus der klassieke mythe? Of zijn Saul's zonen gezamenlijk eene Oedipus-incarnatie? Hebben ook zij onwetend den eigen vader gedood en bij de eigen moeder kroost verwekt? Is Abjathar een tweelingbroeder van Tiresias? En Joab van Creon? Doen Rizpa en Michol, afzonderlijk of te zamen, aan eenige Jocaste denken, hetzij van Sophocles hetzij van Seneca? De eenige flauwe overeenkomst, een zeer flauwe en algemeene trouwens, biedt de algemeene situatie. In *De Gebroeders*, evenals in den *Oedipus* der ouden, is er sprake van een ziekte, door den goddelijken toorn over onrechtmatig vergoten bloed veroorzaakt; in beide moet er een zoenoffer voor het begane misdrijf zijn. Doch hiermede houdt alle gelijkheid op, alle details verschillen, en de toestand in *De Gebroeders* was trouwens door het bijbelverhaal ondubbelzinnig gegeven. De schildering der ziekte, zegt dr. Worp, herinnert aan den aanvang van Seneca's *Oedipus*. Ik zie geen kenmerkende punten van gelijkheid, maar al waren die aanwezig, wat zouden ze voor dr. Worp's theorie bewijzen? Beelden van verterende landplagen had Vondel bij Romeinsche auteurs in het oorspronkelijke, bij Grieksche in vertalingen, in menigte gelezen, en zoo hij enkele trekken aan Seneca's *Oedipus* ontleend in zijn eigen beschrijving invlocht, mag hij op grond daarvan alleen van Seneca afhankelijk geacht worden? In den aanhef verklaart Abjathar:

> De wackre haen heeft lang den huisman opgekraeit;
> De starren aen de lucht zijn bleeck, en dun gezaeit,
> En voor de morgenstarre en haere komst geweecken.

Iets dergelijks verkondigt Oedipus in den aanvang van het

naar hem genoemde Senecasche stuk. Derhalve - wie ziet het niet? - Vondel heeft zich van Seneca geïnspireerd! Met een dergelijke wijze van vergelijking kan men ver komen. David zegt bij Vondel: ‘al wat de vorst verbeurt, betaelt de goê gemeente.’ En vóór hem had de rei in het eerste bedrijf van Hooft's *Geeraerdt van Velsen* gezongen:

> O Godt, wat d'Overheydt verbeurt,
> d'Onnoosele' al te dier bekoopen!

Beiden drukken uit het welbekende Horatiaansche: *quidquid delirant reges, plectuntur Achivi*. Hebben nu Vondel en Hooft voor hunne drama's alsmede onder den invloed van Horatius gestaan? Het einde van Michol's bede tot David luidt:

> 't En is geen heelzaem arts noch die zijn kunst verstaet,
> Die ééne wonde heelt, en zeven andre slaet.

Iets dergelijks staat in een fragment van Sophocles, tegenwoordig het 527e. Maar zullen we niet verstandig doen met hierbij slechts aan een toevallig samentreffen te denken? Doch ziethier iets merkwaardigers. Rispe spreekt:

> Een deughd, barmhartigheid, *verciert der vorsten troonen*
> *En scepters meer dan goud*, jae, maeckt het hoofd van 't rijck,
> Terwijl het sterflijck is, een Godheid zelf gelijck.
> Een vorst magh met zijn kroon, vol diamanten praelen,
> En glinstren in de zon; maer alle zichtbre straelen,
> Verdooven, bij den glans der koningklijcke deughd,
> Barmhartigheit, die 't al ghelijck de zon verheugt.

Aanstonds herinneren wij ons Portia's even bezielde woorden in the *Merchant of Venice*:

> The quality of mercy is not strain'd. - -
> 'T is mightiest in the mightiest; *it becomes*
> *The throned monarch better than his crown*.
> His sceptre shows the force of temporal power, - -
> But mercy is above this sceptred sway,
> It is enthroned in the hearts of kings,
> It is an attribute to God himself;
> And eartlhy power doth then show likest God's,
> When mercy seasons justice.

De overeenkomst is minstens even sterk als die welke dr. Worp tusschen de besproken plaatsen der *Gebroeders* en Seneca heeft meenen te ontdekken. Heeft nu Vondel ook Shakespeare - de *Merchant* is naar men meent van 1594, de *Gebroeders* van 1639 - gekend en nagevolgd?

Waarschijnlijker dunkt mij de bewering van Huet, in zijn *Land van Rembrand* geuit, in een zijner *Brieven* nader aangedrongen: 'Vondel's *Gebroeders* en Vondel's *Jeptha* vloeijen over van herinneringen uit Euripides' *Hecuba* en Euripides' *Ifigenia in Aulis*.' Wanneer hij in den bedoelden brief (II, bl. 292) zijn denkbeeld breeder uitwerkende zegt: 'Nog niemand (Van Lennep zoomin als een der anderen) heeft ooit doen opmerken dat het karakter en de taal van Rispa gevolgd zijn naar het karakter van *Hecuba* bij Euripides,' dan gaat hij als naar gewoonte in zijn bewering te ver, en verwart hij hoogstwaarschijnlijk de figuur van Hekabe in het gelijknamige stuk van Euripides met die der Hekabe in de *Troades* van dienzelfden dichter. Daarentegen is zijne opmerking over het eerste optreden van Rispe: 'Nu, dochters! komt, leidt Rispe voort', en wat daar verder volgt, even treffend als vruchtbaar[1)], al heeft

1) De eerste zinnen - ze vormen den aanvang van het derde bedrijf - luiden:

> Nu dochters! koomt, leid Rispe voort;
> Koomt, leid haer buiten deze poort.
> Verstreckt een stut voor 't zwacke lyf,
> En stuurt dit traegh, dit lastigh wyf
> (Wel eertyts Saüls bedgenoot,
> Nu yeders spot nog voor haer dood.)
> *Hoe buight myn stock!* Hoe beeft myn' hand!
> Ick trede als tot den hals in 't zand!

Wat bedoeld Rispe met: 'hoe buight myn stock?' Niemand die er aan twijfelen zou, zoo niet Van Lennep in plaats der natuurlijke verklaring een zeer gekunstelde had bedacht, die Van Vloten argeloos overneemt. Van Lennep teekent aan: 'myn stock: d.i. mijn oud, vervallen lichaam. *Stock* staat hier, en overal waar van een afgeleefd mensch sprake is, in de beteekenis van *romp*, *truncus*, nml. *truncus corporis*. Een mensch, dat tot niets behoorlijk in staat is werd door de Latijnsche schrijvers dikwerf met den naam van *truncus* bestempeld.' Hierop dient geantwoord: 1) dat een *stok* nog geen *tronk* is, laat staan een *romp*; 2) dat *truncus* feitelijk *eenmaal* (want aan de tweede plaats, *de Nat. Deorum* I § 84, kennen de lexicografen slechts door elkander gedachteloos na te schrijven dezelfde beteekenis toe) bij Cicero in de bet. van een *dom mensch*, een *stuk hout* (of, zooals wij zeggen, *een stuk steen*) voorkomt, nml. *In Pisonem* § 19, waar hij onder andere liefelijkheden zijn vijand Piso *truncus atque stipes* noemt. Het gemakkelijke *dikwerf* van v. Lennep vereischt dus wel eenige beperking; 3) dat een *dom mensch, tot niets behoorlijk in staat*, niet met weer voortgezette beeldspraak voor een *oude, afgeleefde vrouw* gezegd kan worden, want zoodoende krijgen wij beeldspraak van beeldspraak uit beeldspraak; en eindelijk: 4) dat hier Rispe's *stok* waarlijk niets is dan een *stok*, een houten kruk waarop de oude zwaar leunt, blijkt uit de door Huet opgemerkte navolging van Euripides' Hekabe vs. 59 vv., welke verzen in zoo woordelijk mogelijke vertaling luiden: 'Komt, kinderen, leidt de oude vrouw voor het huis! Komt, geleidt haar oprichtende haar, die, o Trojaansche vrouwen, thans uw medeslavin is en eertijds uw vorstin was. Neemt, draagt, begeleidt me, mijn stokoude hand grijpende; en ik, *zwaar leunende op de kromme staf in mijne hand*, zal mij voortspoeden, den zwaren tred mijner ledematen stap voor stap vooruitzettende.' Men ziet: een weinigje Grieksch komt den commentatoren onzer klassieken niet geheel te onpas.

bij mijn weten geen onzer neerlandici het tot nog toe der moeite waard geacht er verder op in te gaan. Treffender en vruchtbaarder in allen gevalle, dan wat de heer Worp als aan Seneca ontleend in *De Gebroeders* heeft trachten aan te wijzen. Wil men volstrekt in dit Vondeliaansche treurspel iets van den Romeinschen dichter aantreffen, men zou kunnen zeggen, dat de beide treurende vrouwenfiguren, dat Rizpa en Michol eenigermate aan de Hecuba en Andromache uit diens *Troades* doen denken. Doch ook dit is maar een gelijkenis zeer uit de verte.

Eene gelijkenis met dit al, welke mij altijd nog wezenlijker toeschijnt, dan die de heer Worp tuschen de *Gebroeders* en den Latijnschen *Oedipus* meent te mogen aannemen. Dat integendeel die twee niets met elkander uitstaande hebben, dunkt mij onbetwistbaar. Of evenwel Vondel bij het samenstellen van zijn drama geen anderen gids dan alleen het bijbelverhaal gevolgd heeft, is een andere vraag. Ik voor mij zou meenen, dat aan het ontstaan en de bewerking der *Gebroeders* bovendien wel eenig aandeel toekomt aan *La Famine ou les Gabeonites, Tragedie prise de la Bible* van Jehan de la Taille, waarop reeds in het voorbijgaan Huet wees. Het stuk, van 1573, is ten onzent waarschijnlijk niet zoo algemeen bekend, dat een korte mededeeling van den inhoud onwelkom zal geacht worden.[1)]

1) Het exemplaar, mij welwillend door de Koninklijke Bibliotheek te 's Gravenhage ten gebruike afgestaan, heeft tot volledigen titel: *La Famine, ou les Gabeonites, Tragedie prise de la Bible, et suiuant celle de Saül. Ensemble plusieurs autres oeuvres poëtiques de Jehan de la Taille de Boddaroy gentilhomme du Pays de Beauce, et de feu Jaques de la Taille son frere, desquels oeuvres l'ordre se void en la prochaine page. - A Paris. Par Federic More Imprimeur du Roy*. MDLXXIII. *Auec Privilege dudit Seigneur*. Hetzelfde boekdeel bevat nog - met afzonderlijke pagineering - verschillende andere stukken, o.a. de op den titel genoemde *Saul le Furieux*, voorts: *La Mort de Paris* (*Alexandre*) *et d'Oenone*, een soort van episch verhaal; *Les Corrivaus*, komedie in proza; *Le Negromant*, insgelijks komedie in proza; voorts elegieën, sonnetten enz.

Den aanvang vormt een lange alleenspraak van David. Klachten en verzuchtingen over de droogte, die maar niet eindigen wil, en over den hongersnood, die er het onvermijdelijke maar droevige gevolg van is. Waarom hebt Ge uw volk uit zoovele nooden gered, o Heer? vraagt hij ‘Estoit-ce à fin qu'après il mourust de famine?’ Maar daar treedt Joab op, Davids neef en veldheer - het tooneel speelt te Jeruzalem - en raadt in arren moede aan andere vruchtbaarder landen op te zoeken. David weigert, tenzij de Heer van Israël opnieuw een uittocht gebiedt. Wel stemt hij er in toe, dat Joab een of ander heilig man, bijvoorbeeld Nathan, ‘le sage nourricier de nostre Salomon,’ gaat raadplegen om te weten te komen: ‘comme il faut qu' Israël à ses maulx remedie.’ Joab maakt zich aanstonds op, en het koor schildert in een lied de algemeene ellende.

Het tweede bedrijf vangt aan met een gesprek tusschen Rezefe (Rizpa), Saul's weduwe, en Mérobe, Saul's dochter. Rezefe heeft een akeligen droom gehad. In den nacht is haar echtgenoot haar verschenen, niet gelijk bij zijn leven schitterend van vorstelijke macht en heerlijkheid, maar haveloos en ontdaan, en had haar gewaarschuwd dat er gevaar dreigde voor haar en Mérobe's kinderen. Men zal ze zoeken om in hun dood een geneesmiddel te vinden tegen den algemeenen ondergang. Verberg ze ten spoedigste, had de geest gezegd. Maar waar? In het graf hunner voorvaderen, van Kis en van Ner, raadt Mérobe. De zonen spartelen een oogenblik tegen, maar stemmen er weldra in toe op deze wijze hun leven te redden, en een koorzang, die de onmacht van den mensch tegenover het noodlot tot thema heeft, besluit wederom dit bedrijf.

De waarschuwing van Saul's geest is niet te onpas gekomen. Joab brengt verslag uit van zijne zending: de droogte is de straf des hemels voor Saul's vergrijp aan de Gabeonieten, en zal ophouden, zoodra Saul's zonen tot zoen van het misdrijf huns vaders gevallen zijn. David aarzelt, - ‘autant que le salut le remede est douteus,’ - maar Joab dringt aan, en de vorst der Gabeonieten wil van geen vergelijk of afkoop weten. Beider vereenigde pogingen bewegen den koning, aan Joab volmacht tot het grijpen der slachtoffers te geven. Rezefe wendt voor dat haar en Mérobe's zonen aan de algemeene kwaal, den hongersnood, alreeds bezweken zijn, maar haar angst zelve verraadt haar en weldra slaan Joab's krijgsknechten hun

schendende handen aan het grafmonument en bemachtigen hun prooi. Het koor wijst op de rechtvaardigheid Gods: elke tyrannieke daad vindt haar straf.

Intusschen, de slachtoffers zijn gereed. De moeder smeekt om hun leven, natuurlijk te vergeefs, maar zij zelven zijn getroost, en weigeren niet in het algemeen belang te sterven. ‘Mais cuydes tu,’ zegt Arm on tot zijn moeder,

> Mais cuydes tu (puisque de moy tu veus
> Response avoir), que par mes humbles veus
> Je m' avilisse à mendier la vie?

Mifibozet denkt er niet anders over:

> Puisque la vie humaine
> De tant de maux et de labeurs est pleine, - -
> Vaut il pas mieux, puis qu'il convient mourir,
> Quitter bien tost ceste vie, et l'offrir
> A son pais?

Na een hartverscheurend afscheid volgen de beide moedige jonge mannen Joab ten doode, het koor verheft de moederliefde die elke andere liefde overtreft, en daarop verhaalt een bode in den breede en met al haar afgrijselijke bijzonderheden de kruisiging der zeven zonen, en de wanhopige smart van Rezefe. Een dergelijke jammerklacht van Mérobe, die zich in vertwijfeling den dood wenscht, besluit het meer epische dan dramatische geheel.

Zelfs dit zeer vluchtige overzicht heeft waarschijnlijk reeds doen uitkomen, wat de gezette lezing niet zal logenstraffen, dat deze *tragedie prise de la Bible* geen meesterstuk is. Ze gelijkt, hoewel niet bijzonder kort, meer een ruw ontwerp dan een uitgewerkte schilderij. Doch hare onvolkomenheid geeft ons geen grond om te loochenen, dat Vondel, hetzij den stoot tot het samenstellen zijner *Gebroeders* aan haar ontleend, hetzij zelfs in de behandeling van zijn treurspel, in de indeeling der stof en karakteriseering zijner personagien met De la Taille's dichtwerk is te rade gegaan. Woordelijke overeenkomst, die met dwingende bewijskracht tot het aannemen van navolging zou moeten nopen, vond ik niet. Dat de slepende klaagzang van Michol met dien aandoenlijken aanhef:

O mijn verweze zoonen!
Zijn dit de goude kroonen
En scepters, aen uw hoofd
En rechte hand beloofd?

dat dit treurlied herinnert aan enkele ongeveer gelijkluidende regels, in De la Taille's stuk door den bode medegedeeld, zullen we zeker veiligst doen aan de gelijkheid van situatie toe te schrijven. Evenzoo leg ik slechts betrekkelijk gewicht op de bijzonderheid, dat Vondel steeds van Gabaon en Gabaonners spreekt, waar onze Statenvertaling zich van de vormen Gibeon en Gibeonieten bedient. Wat bij mij sterker weegt is de gelijkvormigheid der personen, - ‘karakters’ durf ik vooral van het Fransche stuk nauwelijks te zeggen, - daar waar het bijbelverhaal beide dramatici in den steek liet. De figuren van Rispe en Michol, of Rezefe en Mérobe, waren uit de Schrift eenigermate gegeven. Doch bij beide treurspeldichters vinden we een weifelenden koning en een drijvenden dienaar, hier den hoogepriester Abjathar, ginds den veldheer Joab. Bij beiden het raadplegen der godspraak, bij Vondel de Urim en Thumim van den ‘aartspriester’, bij De la Taille den wijzen Nathan, terwijl de David van het Oude Testament op den eisch der Gibeonieten eenvoudig zegt: ‘ik zal ze geven.’ Bij beiden eindelijk dezelfde heldenmoed der slachtoffers, van wier persoonlijkheid het boek Samuel niet de minste melding maakt. Tot dusverre de overeenkomst.

Daarnaast nemen we behalve de grootere levendigheid van taal, de meerdere verscheidenheid van handeling, de scherper geteekende karakters, één gewichtig verschil waar, dat niet het minst geschikt is om op Vondel's betrekkelijke superioriteit het volle licht te doen vallen. Bij den Franschen dramaticus geeft de schim van Saul den raad, het leven der bedreigde zonen aan de ingewanden van het familiegraf ter redding toe te vertrouwen, alwaar ze door Joab zonder moeite ontdekt en ter kruisiging gevoerd worden. Dit tooneel is een navolging, in sommige partijen zelfs een letterlijke navolging, van een der beroemdste gedeelten uit Seneca's *Troades*. Met gelukkigen tact heeft Vondel deze al te kunstelooze ontleening van zijn drama geweerd. Met gelukkigen tact ditmaal, met minder voorspoedigen uitslag elders, zooals in den *Joseph in Egypten*, een van Vondel's zwakste dramatische proeven, waar iedere afwijking

van zijn model een misslag en een prijsgeven van een dramatisch effect is; maar de zaak zelve is voor den aard zijner navolging kenmerkend.

En tevens staaft ze voldoende mijne bewering, dat de methode van dr. Worp ons ten opzichte van Vondel niet voert, waarheen hij ons voeren wil, tot het proeven en tasten van den invloed door Seneca's dramatischen arbeid op den Nederlandschen schrijver uitgeoefend. En toch, op Vondel, en op Vondel bij uitnemendheid, heeft die invloed gewerkt. Zoo één onzer zeventiende-eeuwers, dan mag Vondel met recht, voor zoover zijn werkzaamheid voor het tooneel aangaat, als het kind naar den geest van den Romeinschen dichter aangemerkt worden. Doch allerminst als een onmondige zoon, die gehoorzaam de slippendrager zijns vaders blijft, en er zijn hoogste glorie in stelt met zekeren zwier zich diens afgedragen kleeren aan te passen. Zelfs kwam in den loop der jaren het inzicht van den zoon, volwassen geworden, in opstand tegen de eigenaardigheden van zijn vader in de kunst. In de voorredenen van verschillende zijner treurspelen spaart Vondel Seneca de roede niet. In die tot zijn vertaalde *Iphigenie in Tauren* toont hij zich bekeerd tot de meening dergenen, die de op Seneca's naam gaande stukken als ‘in den afgangk der Roomsche taele *bij verscheide vernuften gedicht*’ oordeelden. Twee jaar later, bij gelegenheid zijner verdietsching van Sophocles' *Trachiniae*, uit hij zich nog forscher. ‘Wie dit treurspel’ - de *Trachiniae* is gemeend -, in de weeghschaele van een bezadight oordeel tegens den dollen en Eteeschen Herkules van Seneka naeukeurigh opweeght, zal wel bevroeden hoe de Latijnsche speelen van geleertheit gepropt zijn, maer boven hunne kracht gespannen staende met luit roepen en stampen de Griecken poogen te verdooven, die ondertusschen hunne natuurlijcke stem bewaeren, - - en hierom op den zangbergh den prijs bij d'allerwijste keurmeesters behouden.

Trots dit geringschattend oordeel heeft Vondel aan den Romeinschen voorganger niet te loochenen verplichtingen. Vooreerst al deze, dat hij in den aanvang zijner dramatische loopbaan op hem gesteund heeft. Zijn hoofdgebrek, het hoofdgebrek van allen uit wat geheel ten onrechte als de zomer onzer Nederlandsche letteren aangezien wordt, terwijl het slechts een veelbelovende lente verdient te heeten, was gemis aan

vinding. Geen hunner is een oorspronkelijk vernuft, laat staan genie, geweest. Allen, met uitzondering misschien van Huygens in zijn zeer persoonlijke hoofdwerken, sluiten ze zich aan bij den een of ander, soms bij meerderen tegelijk. Natuurlijk bij dengenen onder de buitenlandsche schrijvers, aan wien ze zich krachtens hun aanleg en karakter het meest verwant gevoelden. Voor Vondel was dit de Romein Seneca, gelijk over 't algemeen, - het kan niet te dikwijls herhaald worden, - onze voorouders ten tijde van de eerste eeuw der republiek door opvoeding en natuurlijke neiging zich allermeest tot het oude Rome voelden getrokken. Ook thans nog neigt onze aard gelijk onze sympathie, wanneer we althans geen vreemde machtspreuken gewillig napraten, meer naar de zijde van Latium dan van Hellas. De grootere voortreffelijkheid der Grieken moeten we *leeren* hoogschatten, voor het schoone der Romeinsche letterkunde zijn wij van nature ontvankelijk.

Zoo kwam het dat Vondel in die eeuw welke bovenal het gezag der ouden hoog hield, direct en door Fransche bemiddeling indirect, zich aan Seneca hechtte. Ze waren uiteenloopende en toch in menig opzicht verwante dichterlijke naturen. De Romein meer een man van het denken, de Nederlander meer van het gemoed. Daarbij al die andere verschillen, welke voortspruiten uit het geweldige verschil van eeuw, van landaard, van godsdienst, van beschaving, van taal. Ongetwijfeld is daarenboven Vondel grooter dichter, reeds door zijn meerdere dichterlijke veelvuldigheid. Grooter ook, omdat ten slotte in alle poëzie het hart de zege wegdraagt over den geest, over de fantasie, over den smaak, over beheersching van den vorm, over alles behalve de scheppingskracht. In deze eene en grootste aller dichtergaven schoten beiden te kort. Doch ook bij dit aan beiden gemeenzame gemis is de betrekkelijke meerderheid mijns inziens bij den later gekomene. Vondel moest althans zijn onderwerpen, het verloop zijner verwikkelingen, de teekening zijner tragische personagiën met en zonder den voorgang van anderen zelf vormen. Seneca vond dit alles kant en klaar en slechts voor het grijpen, terwijl wat hijzelf van de overleverde stof en de grootendeels vaststaande typen gemaakt heeft in het vervolg dezer studie nader in oogenschouw zal genomen worden.

Tot dusverre de verschilposten. Wenden we ons thans tot

de punten van overeenkomst. Bijna alle wortelen ze in de negatieve eigenschap die reeds genoemd werd, in beiden gemis aan dichterlijke scheppingsgave. Geen van beide zijn ze bij machte, levende, individueele, en toch ideale gestalten te scheppen. Seneca reproduceerde, - ze voor het meerendeel bedervend, - de oude voorlang overleverde modellen; Vondel heeft geen enkel mannen- of vrouwentype gevormd, dat in de herinnering van ons en de beschaafde wereld is blijven leven. Beider hoogste kunst is het voorstellen van één enkele situatie, het schetsen van één levendig tooneel, bij voorkeur de eene of andere woordenwisseling. Beider dialoog kan puntig zijn, van geest vonkelend bij het antwoorden met slag en wederslag, hoewel bij Vondel niet zoo sterk als bij zijn voorbeeld, tot de spitsvondige kunstenarijen van het valsche vernuft fijngeslepen. Beiden zijn ze evenwel hoofdzakelijk weeke, bespiegelende naturen, geneigd die handeling waaruit de individualiteit der optredende karakters moet blijken en waarvan de voorstelling hun dramatische vormkracht te boven ging, te vervangen door dichterlijk gekleurd verhaal en lyrische reflectie. Daarom vereenvoudigde Seneca nog den reeds zeer bescheiden omvang van den dialoog in de Grieksche stukken, en nam zijnerzijds Vondel, gelijk Hooft en de zijnen vóór hem, gelijk reeds vroeger de Fransche Pleiade, de vooral met zijn ganschen aanleg wonderwel strookende uiterlijke inrichting der Senecasche drama's getrouw over. De eenheden, de vijf bedrijven, de reien, minstens één aan het einde van elk bedrijf, de toeluisterende of aan- en afradende vertrouwden, het verhaal dat doorgaans het gansche laatste bedrijf vult, dat alles is bij Vondel nog regelmatiger dan bij Seneca op zijn post. Eindelijk, almede het noodzakelijke uitvloeisel van beider dichterlijke persoonlijkheid, bij beiden een bedenkelijke voorliefde om het tragische bij voorkeur in het lijden te zoeken, allermeest in een overmaat van beproevingen, die zelfs in de verte niet in verhouding staat tot de mogelijke zedelijke vergrijpen der beproefde persoonlijkheden.

Hier wacht mij prof. Jonckbloet om tegen Vondel, en over zijn hoofd heen tegen Seneca, die Vondel als dramatisch dichter leerde zondigen, de banbliksems zijner veroordeeling te slingeren. Personen als de Romein, personen als de Nederlander op het tooneel plegen te brengen, zijn in Jonckbloet's oogen de volmaakte ontkenning van wat tragische personen

behooren te wezen. Dr. Worp's opvatting is met die van Jonckbloet eenstemmig, en ook ik sluit me bij de hunne aan, - evenwel met één gewichtig voorbehoud en twee excepties.

Wat is het hoofdvereischte van een treurspel? Welk karakter verdient tragisch te heeten? En wat is de eigenlijke aard van dat tragische?

Jonckbloet heeft zich daaromtrent, in aansluiting aan de leer van Aristoteles, bij gelegenheid zijner opzienbarende beschouwingen over Vondel meermalen uitgelaten, nergens ondubbelzinniger dan in de volgende woorden, ongeveer aan het slot zijner studie: ‘Wat droevig en aandoenlijk blijkt, is daarom nog niet tragisch. Het waarachtig Tragische ontstaat eerst daar, waar de van het heldenkarakter onafscheidelijke eenzijdigheid tot handelingen vervoert, die den ondergang des helds doen voorzien. Het daardoor opgewekte medelijden is niet meer het gewone medegevoel van het dagelijksche prozaleven. En juist in den ondergang der menschelijke grootheid, die niet zonder eigen schuld wordt geleden, openbaart zich de kracht, de macht der Voorzienigheid, de verzekering der zedelijke wereldorde, en daarom gaat de smartelijke aandoening van den toeschouwer in een gevoel van verzoening, van berusting over, des te onvermengder, naarmate de tragische personage zich zelf meer helder bewust is, dat hij zijne straf verdiend heeft’.

Zeker, het tragische is daar. Doch is het alleen daar? En zullen we uit naam dezer ‘wijsgeerige beschouwing’ - gelijk Huet zeide - Vondel veroordeelen, omdat zijn drama's op dien toets niet kunnen bestaan? Het gaat moeilijk, zonder de grootste helft der ons bewaard gebleven tragische litteratuur der Grieken, op wier voorbeeld deze leer nog wel opgetrokken heet, in haar naam over boord te werpen. Een aantal harer meest grootsche figuren, Prometheus, Oedipus, Heracles, Antigone, Electra, Agamemnon, Hecuba, Philoctetes, lijden noch door noch naar de mate hunner zedelijke tekortkomingen. Zulke vruchten maken ons afkeerig van zulk een boom. Zoo verwerpelijke resultaten nopen ons naar een ruimer theorie met breederen grondslag uit te zien, om er ons begrip van wat wel en wat niet tragisch behoort te heeten op te vestigen. Ik voor mij meen haar te vinden in deze andere definitie, die ik in de woorden van Réville, insgelijks door Jonckbloet aange-

haald, mededeel, en onder wier ruimere plooien mede, maar niet alleen, plaats is voor de door Jonckbloet voorgestane opvatting. Ook Réville stelt zich de vraag: ‘Waarin bestaat het tragische?’ En hij antwoordt: ‘In het doen uitkomen, door de voorstelling eener gebeurtenis, of eener situatie, of van een menschelijken levensloop, van een hoogere wereldorde, die al onze kleine berekeningen, onze beperkte voorzorgen, onze alledaagsche wijsheid, onder haar onweerstaanbaren tred vermorzelt, die zich onvertrokken naar haar eindpaal voortbeweegt zonder zich om deze spinneraggen te bekommeren, en die met de vastheid, den regelmaat en de zekerheid van beweging der gesternten haar doel bereikt’.

Ik stem volkomen met deze bepaling in, doch slechts op ééne voorwaarde. Ik erken het tragische daar, waar een volmaakte kunst ons onder huiverend genieten doet gevoelen dat een hoogere macht, men noeme haar voorzienigheid, noodlot, 's werelds beloop, haar onafwendbaren wagen van Jaggernaut drijft dwars door en over al het menschelijke, meest over de trillende aandoeningen dier wezens, die onze belangstelling hebben weten gaande te maken door het ongewone, het boven de alledaagsche maat uitstekende hunner hartstochten ten goede of ten kwade, ze verpletterend gelijk in de oude fabel de mensch de hem lastig vallende mieren verplettert. Dat Vondel niet bij machte was dergelijke gestalten te scheppen, dat hij bij de dichterlijke typen van Hamlet en Faust, den Cid en Gretchen, Othello en Ophelia, niet ook door hem geschapene heeft weten te voegen, dat bij hem slechts zoo goed als onpersoonlijke aandoeningen leven, - dit, en niet dat zijn personagiën vaak lijden zonder te hebben misdaan, dat hij het tragische zoekt in een onschuldig gedooden Hippolytus in plaats van in eene door hoogeren wil schuldige Phaedra, wettigt ook in mijn oog zijne veroordeeling als tragedieschrijver.

Want niet van Jonckbloet's vonnis, alleen van zijne beweegredenen wenschte ik in appel te komen. Aan de geloovige vereering van Vondel als onzen dramaticus bij uitnemendheid is waarschijnlijk wel voor goed een einde gemaakt, en ik wensch allerminst de acten dezer geslotene procedure te heropenen. Alleen heb ik nog mijne twee exceptiën te pleiten. Vooreerst dan: hebben wij gelijk als wij de bestudeering van en den wedijver met Seneca aanzien als de ware reden van

Vondel's onvolkomenheid in dit opzicht? Ik meen het te mogen betwijfelen. De wondere gave van enkele bevoorrechten, de gestalten hunner fantasie door geen ander hulpmiddel dan alleen van het woord te doen leven voor alle geslachten, uit zich waar ze van nature aanwezig is zóó krachtig en zóó ondubbelzinnig, dat geen tien Seneca's in staat zouden zijn haar te smoren. Waar ze, gelijk bij Vondel ongetwijfeld het geval was, niet of in geringe mate bestaat, is de oorzaak der tekortkoming in niets, in geen enkele andere omstandigheid te zoeken dan in de eigen onvolmaaktheid van dichterlijken aanleg. Slechts hij leunt op een ander, die zichzelf niet vertrouwt.

Doch is dit - en ziet hier mijn andere bedenking - is dit voldoende grond om met Jonckbloet Vondel's dramatische nalatenschap kort en goed tot niet veel beter dan misdruk te vernederen? Het wil mij voorkomen dat wij Nederlanders zijn treurspelen het voorrecht niet mogen onthouden, dat we onder meer aan De Musset's *Proverbes*, aan Byron's *Manfred* en *Cain*, aan Goethe's tweede gedeelte van *Faust* gewillig schenken. Bij opvoering vroeger en thans slechts teleurstelling barende, schenken zij in de onmiskenbare poëzie, soms inderdaad van zeldzaam hooge orde, van zoo menigen dialoog zoowel als van de steeds verrukkelijke reien, bij lezing een verheffend genot. Dit was - en hij zelf was er min of meer van bewust, - zijn sterke zijde. Door een onbedriegelijk instinct geleid, verliet hij slechts al te gaarne de actie voor de beschrijving, de karakteristiek voor de bespiegeling, en gaf hij in plaats van buiten hem staande wezens liefst en meest zichzelf.

Laten we het betreuren, maar met mate. Want een veel tragischer persoonlijkheid dan die van al zijn vier-en-twintig oorspronkelijke treurspelen te zamen heeft Vondel ons geschonken in den persoon van Vondel zelven. Te hoog om als Hooft te sympathiseeren met den smaak der menigte, stond hij als beeldend kunstenaar niet hoog genoeg om haar de scheppingen van zijn dichtergemoed met de onweerstaanbare macht van het erkende wereldgenie te doen aannemen. ‘Vondel's beteekenis’, zegt dr. Worp naar waarheid, ‘is voor de verdere geschiedenis onzer toneelliteratuur van weinig gewicht geweest’. Hij heeft ternauwernood één navolger gehad. Vreemd zeker, dat de aristocratische drost zooveel beter dan de kleinburgerlijke winkelier het oor des volks wist te winnen. Doch

het is zoo. Vondel heeft voor de weinigen, niet voor de velen geschreven. De weinigen die hem thans nog om andere dan om redenen van taalstudie en onderwijs lezen worden en blijven zijn trouwe vrienden. Maar het waren er niet velen, en het zijn er thans weinigen. Hij wordt, - het is de geijkte uitdrukking als er van hem sprake is, - veel geprezen en zeldzaam gelezen. Leermeester zonder school, leidsman zonder volgelingen, vorst zonder land, staat hij voor ons als een trotsche bergtop, die in eenzame majesteit neerziet op het gewoel aan zijne voeten.

(*Slot volgt.*)

H.J. POLAK.

Een feest te Buitenzorg.

Luctor et emergo.

Dr. M. Treub. 's Lands Plantentuin te Buitenzorg 18 Mei 1817-18 Mei 1892. Dr. M. Treub. De beteekenis van tropische botanische tuinen. Batavia 1892.

Den 18^{den} Mei 1892 was het 75 jaar geleden dat de eerste spade voor den aanleg van den thans zoo beroemden Buitenzorgschen Tuin werd in den grond gestoken.

De Directeur dier Instelling, Dr. M. Treub, vond hierin aanleiding een wetenschappelijk feest tot stand te brengen, hetwelk zou bestaan in: 1°. het uitspreken van eene rede; 2°. het in het licht geven van een boekwerk, waarin de geschiedenis van den Tuin, van 18 Mei 1817 tot 18 Mei 1892, uiteengezet en zijn tegenwoordige toestand zou worden beschreven; 3°. het aanrichten van een feestmaaltijd.

Dit programma kwam op den hierboven aangehaalden datum tot volledige uitvoering. Ten aanhoore van een aanzienlijk publiek, waartoe ook behoorde Z.E. de Gouverneur-Generaal, werd door den Heer Treub gesproken ‘Over de beteekenis van tropische botanische tuinen’, en verder aan belanghebbenden een boekwerk in groot 8° van 512 bladzijden en versierd met portretten en kaarten, uitgereikt. Ook de feestmaaltijd had plaats en besloot den merkwaardigen dag niet dan nadat op eene zonnige toekomst der heerlijke Instelling; op het welzijn van haren Directeur; op de voorspoedige samenwerking van hemzelven en zijn wetenschappelijken staf, en voorts op zoovele anderen, aan wie de Tuin verplichting had, eene reeks van heildronken uitgebracht, of aan hen, die, helaas aan hunne vrienden ontvallen, weleer den bloei des Tuins hadden helpen bevorderen, diep gevoelde woorden van dankbare herinnering waren gewijd.

Het kwam mij wenschelijk voor, de lezers van ‘de Gids’ zoowel met den inhoud der rede als met dien des feestbundels op beknopte wijze bekend te maken; vooreerst, omdat in het moederland kennis behoort genomen te worden van wat in de koloniën, niet enkel op staatkundig, maar ook op wetenschappelijk gebied plaats heeft, en ten tweede, en niet het minst, omdat de Plantentuin te Buitenzorg, vooral in de latere jaren, in verband met zijne aardrijkskundige ligging, zijne uitgestrektheid, zijne omgeving, zijn weelderigen plantengroei, de daar te vinden rijke hulpmiddelen voor onderzoek, zich heeft weten te verheffen tot eene Instelling van zeer hoog wetenschappelijk belang; eene Instelling, waarop het Moederland, niet zonder eenigen trots, wijzen mag als op eene zoodanige, waar gelegenheid bestaat de neteligste vraagstukken op het gebied van het plantenleven op te lossen; den sluier over velerlei geheimen van dat leven te lichten; tot den oorsprong der vormen op te klimmen en dier onderlinge verwantschap te bepalen; tot de ontdekking te geraken van toestanden en verschijnselen, waarvan het bestaan zelfs niet was vermoed; in één woord eene Instelling van zoo groote vermaardheid, dat botanici van alle natiën zich daarheen hebben begeven, of een aanstaand bezoek in het vooruitzicht stellen, met geen anderen wensch dan om hunne intellectueele gaven te scherpen en ze dienstbaar te maken aan het groote doel, door allen nagestreefd: den vooruitgang der wetenschap.

Wie den Buitenzorgschen Tuin bezocht hebben, vreemdelingen zoowel als Nederlanders, getuigen gaarne, en met opgewektheid, van hetgeen zij daar aanschouwd, geleerd, ondervonden hebben. Het is één dankbaarheid, één lof wat er klinkt. Wat zij meêdeelen werkt aanstekelijk, en menig hoorder werd en wordt er nog steeds door geprikkeld tot een bezoek aan die heerlijke streken, aan dien Palmentuin onder de tropen, waar in vollen ernst de zorgen op zijde gezet en levenslust - zoo noodig voor lust tot onderzoek - wordt ingeademd.

Wat de Hortus Bogoriensis thans is, kwam echter niet zonder horten en stooten tot stand. Tijden van vooruitgang en stilstand - wat den Tuin; van hoop en vertwijfeling - wat de beambten; van ingenomenheid en geringschatting - wat de bewindvoerders betreft, wisselden elkander telkens af. Het ‘per aspera ad astra’ werd ook hier afgespeeld. Maar....

er is overwonnen! De zegevaan mocht aan het einde voor goed worden geheschen! En deze blijde uitkomst heb ik in de drie woorden onzer oude Zeeuwsche munten: het ‘Luctor et Emergo’ - ‘Ik worstel en verwin’ -, als eene goede tijding, aan het hoofd van mijn opstel wenschen aan te kondigen.

Wenden wij ons thans allereerst tot den Feestbundel, tot de geschiedenis van den Tuin.

Toen in October 1815 door Commissarissen-Generaal, belast met het overnemen van onze O.I. bezittingen uit handen van het Engelsche tusschenbestuur, de reis naar Java zou worden ondernomen, werd hun de hoogleeraar in de scheikunde, artsenijbereidkunde en natuurlijke historie aan het Athenaeum ill. te Amsterdam, wijlen Dr. C.G.C. Reinwardt, toegevoegd om - zooals de Souvereine Vorst zich had uitgedrukt - ‘mede door de bevordering van het natuur-wetenschappelijk onderzoek onzer koloniën, het heugelijke tijdstip der herleving van den Nederlandschen naam merkwaardig te maken.’

Den genoemden geleerde werd de titel verleend van ‘Directeur tot de zaken van Landbouw, Kunsten en Wetenschappen’, en hem opgedragen, Commissarissen-Generaal te adviseeren over zaken op natuurwetenschappelijk gebied in het algemeen en hare toepassing in de kolonie. De Feestbundel vermeldt het niet, maar wij weten van elders tot hoever die opdracht zich uitstrekte. Niet enkel de drie Rijken der Natuur zouden aan Reinwardt hunne geheimen hebben te openbaren; niet enkel land- en tuinbouwbelangen zouden een onvermoeid bevorderaar in hem behooren te vinden; ook aan de regeling ter verschaffing van geneeskundige hulp, aan het invoeren van de vaccine, aan de behartiging van de zaken, het lager onderwijs betreffend, zoude hij zijne krachten behooren te wijden! De vraag, hoe men dat alles op de schouders van een enkel man durfde nederleggen, mag hier wel worden uitgesproken. Eén enkele dienaar der wetenschap, heengezonden om bij het Indisch Bestuur de rol van een geheel ministerie te vervullen! Zou men het recht gehad hebben van onvoldaanheid blijk te geven,

indien soms eene zoo veelomvattende zending niet van alle zijden aan de verwachting bleek beantwoord te hebben?

Edoch, op dit oogenblik is enkel de vraag aan de orde, wat wij aan Reinwardt, met het oog op den Buitenzorgschen Tuin verschuldigd zijn. En daarop kan niet anders geantwoord worden dan dat hij als de stichter daarvan behoort te worden aangemerkt. In October 1815 vertrokken en in Februari 1816 op Java aangeland, duurde het tot Augustus deszelfden jaars, eer gezegd konde worden dat Ned.-Indië onder het Nederlandsch gezag was teruggebracht. Vroeger kon dus ook van een ingrijpen van Reinwardt in den gang der zaken niet gesproken worden. Den 15^{den} April 1817 echter richtte hij een vertoog aan heeren Commissarissen-Generaal, inhoudende het met redenen omkleede voorstel om te Buitenzorg een stuk gronds tot het stichten van een botanischen tuin aan te wijzen. Blijkbaar verlangend, den verloren tijd weder in te halen, werd reeds denzelfden dag besloten in overeenstemming met dit advies te handelen. Het stuk land werd aangewezen en, zooals wij aan het begin van dit opstel mededeelden, den 18^{den} Mei daaraanvolgend de eerste spade voor den aanleg van den tuin in den grond gestoken.

Ofschoon Reinwardt de directie over den tuin zelf op zich genomen had, was het hem echter onmogelijk, een onmiddellijk toezicht op den gang van zaken aldaar te oefenen. De reizen, welke hij ondernemen moest om ook slechts eenigermate aan zijne roeping te beantwoorden, roofden hem daartoe te veel tijd. Gelukkig echter kon hij zich in velerlei opzicht geheel verlaten op den hem als hortulanus toegevoegden Engelschen tuinman James Hooper, die zijne opleiding in den tuin te Kew genoten had. Toch was Reinwardt in staat de belangen der nieuwe Instelling in zoo verre te behartigen, als hij er zeer vele, door hemzelven of door zijn 2^{den} hortulanus W. Kent verzamelde planten heenzond, en verder buiten onze koloniën betrekkingen aanknoopte met Japan, China, Australië, en met de botanische tuinen te Calcutta en te Rio-Janeiro, welke later bleken voor de Instelling van hoog gewicht geweest te zijn. Welke en hoevele planten de nieuwe tuin bevatte toen Reinwardt in 1822 naar het vaderland terugkeerde, was uit de toen bestaande bescheiden niet op te maken. Langs een omweg, waarop wij later terugkomen, werd echter de kennis ver-

kregen, dat de tuin bij Reinwardt's vertrek 912 soorten rijk was geweest.

Meer wordt over Reinwardt's invloed op den botanischen tuin in den feestbundel niet aangetroffen. Vermeld echter dient nog te worden, dat hij uitgebreide verzamelingen van Dieren, Planten en Mineralen voor de Nederlandsche Instellingen van Hooger Onderwijs en de Musea bijeengebracht en per scheepsgelegenheid verzonden had; dat echter geen der beide bodems, waaraan die schatten waren toevertrouwd, de vaderlandsche kust bereikten, doch den cijns aan het trouwelooze element moesten betalen. Verder, dat Reinwardt zelf, bij het bezoek aan een uitgedoofden krater, het ongeluk had daarin te vallen, en, hoewel van zijne wonden hersteld, echter dusdanig verminkt bleef, dat hij zich genoodzaakt zag, zijn leven lang, met behulp eener kruk, zich schuifelend voort te bewegen. Eindelijk, dat hij, door het vergaan der schepen, welke zijne verzamelingen hadden moeten overbrengen, van voorwerpen en aanteekeningen beroofd; terneergedrukt door dit onherstelbaar verlies, 'twelk een aanzienlijk deel zijner zending had te niet gedaan; voorts, in het vaderland teruggekeerd, tot het bezetten van de beide leerstoelen in de schei- en plantenkunde aan Leiden's Universiteit geroepen - én de bouwstoffen miste; én de veerkracht moest derven; én tijd en gelegenheid zich zag ontvallen, om door reisbeschrijvingen, wetenschappelijke bijdragen, natuurstudiën, en wat dies meer zij, zijn naam ook in deze opzichten voor de nakomelingschap in ruimer zin bewaard te doen blijven. En zoo kon dan een juridisch lid van den Gemeenteraad der Hoofdstad in eene zitting, waarin werd voorgesteld, eene der straten in een nieuw kwartier de Reinwardtstraat te noemen, zonder vrees zich al te zeer aan overdrijving schuldig te maken, verklaren niet te begrijpen, hoe men den naam eens onbekenden langs dien weg aan de vergetelheid wenschte te onttrekken.

Het zwaartepunt van het voorstel lag echter hierin, dat Reinwardt als hoogleeraar werkzaam was geweest aan het Athenaeum Illustre der Hoofdstad, en dat hij als zoodanig buitengewone bekwaamheden moest hebben bezeten, daar de Nederlandsche Regeering, boven vele anderen, juist hem had uitverkoren, om de veelomvattende zending, hierboven nader omschreven, ten uitvoer te brengen. Dat het voorstel van het

Dagelijksch Bestuur der Gemeente met eene groote meerderheid van stemmen werd aangenomen, stemt ons thans tot dubbele vreugde, nu wij in Reinwardt den stichter van Buitenzorg's Tuin hebben leeren kennen.

In den Feestbundel worden, ten opzichte van de stichting van dien Tuin, twee dwalingen bestreden: de eerste, dat die Instelling uit een proeftuin zou zijn voortgesproten; de tweede, dat zij voorheen deel zou hebben uitgemaakt van het park, behoorend tot het buitenverblijf of Paleis van den Gouverneur-Generaal. De woorden, door Reinwardt in zijn advies aan Heeren Comm.-Gen. gebezigd, en het antwoord der laatsten, dat besloten was ‘een kruidtuin aan te leggen, geschikt ter aankweeking van gewassen en het doen van landbouwkundige proeven’ laten omtrent de juistheid der eerste terechtwijzing geen den minsten twijfel bestaan. En, wat het 2e punt betreft, Reinwardt's verklaring, dat het door Heeren Comm.-Gen. aangewezen stuk land was ‘een woest en onaanzienlijk stuk gronds achter en ter zijde van het park gelegen’; en later Blume's uiting: ‘in onmiddelbaar verband met het uitgestrekte park, dat het gouvernementsgebouw van Buitenzorg omringt, vormt de plantentuin een bekoorlijk geheel met den overigen aanleg’, dwingen ons datgene als waar aan te nemen, wat door den schrijver van den Feestbundel uit verjaarde bescheiden werd aan het licht gebracht. Ook hieruit blijkt, dat eene werkelijke scheiding tusschen het park van het Paleis en 's Lands Plantentuin van den beginne bestaan heeft, dat nl. de instructie van beide hortulani een artikel inhield, waarbij het verboden werd, zich op eenigerlei wijze met de arbeiders van het park te bemoeien, en hun gelast werd te zorgen, dat hunne eigene onderhoorigen de grens tusschen tuin en park niet overschreden. De gelden, noodig tot het onderhoud van den tuin, werden ook niet, zooals men wel eens beweerd had, gevonden uit de ƒ 1500 's maands, den G.G. uitgekeerd ‘tot onderhoud van gronden en tuinen op Buitenzorg’, maar uit een geheel anderen post verstrekt.

Nadat Reinwardt in 1822 het terrein zijner werkzaamheid onder de keerkringen verlaten had, werd, den 11^{en} Juni deszelfden jaars, Dr. Carel Lodewijk Blume, adjunct van Reinwardt en Inspecteur der vaccine, als zijn opvolger, d.i. tot Directeur van 's Lands Plantentuin benoemd. Reeds in Februari 1823

gaf Blume zijn ‘Catalogus van eenige der merkwaardigste, zoo in- als uitheemsche gewassen, te vinden in 's Lands Plantentuin te Buitenzorg’ in het licht, en aan dit overzicht, blijkbaar samengesteld naar hetgeen na Reinwardt's vertrek in den tuin gevonden was, werd dan ook het getal van 912 plantensoorten ontleend, waarvan wij hierboven gewaagden.

Blume voerde den nuttigen maatregel in, die ten doel had, bij elke plant een houten bord te plaatsen, waarop haar wetenschappelijke naam, of wel een nummer, tot een geschreven catalogus behoorend, was geschilderd. Verder gaf hij, gedurende de 4 jaar, waarin hij het Directeurschap bekleedde (1822-1826), 17 afleveringen in het licht van zijne beroemd geworden ‘Bijdragen tot de Flora van Ned.-Indië’. Op de 1170 bladzijden van dit werk werden, behalve een zeker aantal Orchideeën, 1160 plantensoorten als nieuw beschreven. De aandacht der wetenschappelijke wereld werd zoo doende reeds vroegtijdig op den Buitenzorgschen Tuin gevestigd; en al moge het nu al waar zijn, dat de ‘Bijdragen’ hier en daar de blijken droegen van onbekendheid met de nieuwste litteratuur over onderscheidene onderwerpen - wat met het oog op den verren afstand der wetenschappelijke centra geene verwondering wekken kan, - waardoor later sommige geslachtsnamen ingetrokken, of bepalingen of soortsbeschrijvingen verbeterd of aangevuld moesten worden; toch kon Blume de eer niet onthouden worden, met zijn tijd gewoekerd te hebben, en de plichten hem als Directeur opgelegd, ten deele althans getrouwelijk te zijn nagekomen. Als blijk van tevredenheid der boven hem gestelde machten, werd dan ook zijn voorstel om een derden hortulanus aan te stellen, aangenomen.

In welken toestand 's Lands Plantentuin verkeerde bij Blume's vertrek, is mij niet duidelijk geworden, dewijl de schrijver van de geschiedenis des Tuins (Dr. Treub), en die van de geschiedenis van het Herbarium en de Musea (Dr. Burck?) elkander in dit opzicht tegenspreken; eene omstandigheid, waaruit ook verschil in waardeering is voortgesproten omtrent eene zeer gewichtige, door Blume verrichte daad, hierin bestaande, dat hij de aanzienlijke verzamelingen van gedroogde planten, alle teekeningen en alle museum-voorwerpen, door hemzelven zoowel als door Reinwardt, Kuhl en van Hasselt bijeengebracht, naar Leiden deed verhuizen, waarheen hij zelf weldra vertrekken

zou, en het daarna overgeblevene onder eigen hoede meênam, zonder zelfs doubletten in den botanischen Tuin te hebben achtergelaten.

De Heer Treub verklaart (p. 9) dat 's Lands Plantentuin bij Blume's vertrek, zooals dan ook wel blijken kon uit het fiat op het voorstel om een derden hortulanus aan te stellen, ‘in elk opzicht eene periode van grooten bloei scheen te zijn ingegaan’. Hij gewaagt van een ‘Buitenzorgsch herbarium’ en klaagt stechts daarover, dat een ommekeer in den voorspoed ongeveer een jaar later zich openbaarde. De Hr. Burck (?) daarentegen wijst (p. 226) op den ‘wanhopigen toestand’, waarin de Plantentuin bij Blume's vertrek verkeerde, en ‘het totaal gemis aan eenig vooruitzicht’, dat die Tuin ooit eene zelfstandige, groote, wetenschappelijke instelling worden zou. Blume's gedrag wordt dan ook door den Hr. Treub sterk gegispt en een slecht voorbeeld genoemd, terwijl de Heer Burck (?) er Blume niet alleen geen verwijt van maakt, dat hij zich als eigenmachtig bezitter gedroeg, maar er nog bijvoegde, dat het, ‘onder de noodlottige omstandigheden des Tuins, onverantwoordelijk geweest zoude zijn, wanneer hij het met zooveel moeite en met opoffering van aanzienlijke kosten verzamelde materiaal, dat de basis geworden is voor een overzicht van de flora dier gewesten, had achtergelaten in eene inrichting, die geene fondsen bezat om die voorwerpen te bergen en te onderhouden.’

Men ziet het: beide gevoelens zijn niet met elkander in overeenstemming te brengen. Het lijdt echter geen twijfel, dat aan den Buitenzorgschen Tuin bezittingen onttrokken werden, die hem degelijk toebehoorden; dat deze, in latere tijden, niet werden teruggegeven; eindelijk, dat Blume geheel op eigen gezag te werk ging, en niet alleen geen overleg met zijne lastgevers pleegde, maar daarenboven geene pogingen in het werk stelde om een goed onderkomen aan voornoemde bezittingen te verzekeren alvorens hij ze in eigen bescherming nam. De rol, later (in 1844) door Blume ten opzichte van den Tuin gespeeld, en waarop wij straks terugkomen; eene rol, waarover door beide Heeren de staf wordt gebroken, schijnt aanleiding te geven tot het denkbeeld, dat Blume den Buitenzorgschen Tuin nooit een vriendelijk hart heeft toegedragen, niettegenstaande hij binnen de grenzen van dat terrein zich de gelegenheid gegeven zag, zijne eerste lauweren op het gebied der wetenschap te plukken.

Het gevolg van Blume's handeling is geweest, dat latere Directeuren of wetenschappelijke bezoekers van den Plantentuin nooit in de gelegenheid waren, de authentieke exemplaren, waarnaar Blume's soorten en geslachten werden vastgesteld, te raadplegen of met hunne eigene vondsten te vergelijken; eene omstandigheid, die leiden moest tot uitstel van het onderzoek of tot het begaan van fouten in die gevallen, waar de gegevene beschrijvingen aan volledigheid te kort schoten. In latere jaren werd het geleden verlies door de tusschenkomst van den Directeur van 's Rijks Herbarium te Leiden eenigermate, door de toezending van doubletten, hersteld.

In Augustus 1826 werd door Blume de reis naar Nederland aanvaard. Eenige maanden vroeger (4 Febr. 1826) was aan den Baron van der Capellen, tot op dat oogenblik G.G. van Ned.-Indië, een opvolger gegeven in den Burggraaf Du Bus de Guisignies. Daar onder het bestuur van diens voorganger de koloniale finantiën in een ongunstigen toestand waren gekomen, was door den koning aan du Bus uitdrukkelijk opgedragen, in dien benarden toestand verandering te brengen en het evenwicht tusschen uitgaven en inkomsten te herstellen. Een der eerste maatregelen, in overeenstemming met dit mandaat genomen, bestond hierin, dat in dezelfde maand van Blume's vertrek, de posten van Directeur en van Teekenaar bij 's Lands Plantentuin definitief vervallen werden verklaard; een tweede, daarop volgende, dat van de drie hortulani er twee werden afgeschaft, en de derde (Hooper) onder de onmiddellijke bevelen werd gesteld van den G.G., en tijdelijk onder die van den Commissaris-Generaal, belast met de directie van en het toezicht over den Tuin; eindelijk de derde, dat voor het onderhoud van den Plantentuin aan den G.-G., en tijdelijk aan den Comm.-Gen., niet meer dan ƒ 200 's maands, in stede van ƒ 450, zooals tot hiertoe het geval was geweest, zou worden toegestaan. Al deze besluiten waren niet alleen noodlottig voor de jonge Instelling, maar daarenboven onlogisch, en wel omdat 3 maanden later door de Nederlandsche Regeering drie nieuwe natuuronderzoekers: de Heeren Boie, Macklot en Muller naar Java werden gezonden, en de G.-G. zelf daarenboven de invoering van nieuwe cultures krachtdadig wenschte te steunen. Eene hoofdcommissie en subcommissiën voor landbouwzaken werden in het leven geroepen en de door deze te nemen of

voor te schrijven proeven onder het onmiddellijk toezicht van den Commissaris-Generaal van den Plantentuin te Buitenzorg gesteld. Niemand, wien het welzijn onzer koloniën ter harte ging, kon hierbij de vraag onderdrukken, of op die wijze niet het paard achter den wagen gespannen werd, en het schijnt dan ook dat er geen reden bestond om met de verkregen uitkomsten voldaan te zijn.

Men zou zich echter bedriegen indien men meende, dat de maat der beproevingen voor 's Lands Plantentuin nu zijn hoogste toppunt bereikt had. Integendeel; slechts één jaar later werd ook de subsidie van ƒ 200 's maands ingetrokken en bepaald, dat voortaan in het onderhoud van den Tuin zou moeten worden voorzien uit de gelden, bestemd voor het park van het Buitenzorgsch Paleis. Alsof de Indische Regeering zich over hare zorgeloosheid bezwaard gevoelde, werd twee jaar later de opvatting door haar gehuldigd, alsof die gelden, ten bedrage van ƒ 1500 's maands, oorspronkelijk ‘voor het onderhoud van den Plantentuin te Buitenzorg zouden zijn toegestaan.’ Maar wie in de zaak betrokken waren wisten wel beter. Die opvatting was geheel uit de lucht gegrepen. En het feit kon niet worden weersproken, dat de met zeer bemoedigende vooruitzichten gestichte Hortus Bogoriensis, van een deskundig beheer, van voldoend personeel en van eigen fondsen verstoken, zoo goed als aan de vergetelheid was prijs gegeven.

De gevolgen dier onoordeelkundige handeling lieten zich niet wachten. Na 1827 bleef de Buitenzorgsche Tuin tien jaar lang eene nauwelijks meer genoemde Instelling. Slechts de naam werd voor ondergang bewaard, en wij mogen er met voldoening op terugzien, dat ook deze niet werd uitgewischt, want met hem bleef de herinnering aan vroegeren voorspoed leven, en daarmeê de hoop, dat later wellicht nog eens dagen van nieuwe glorie zouden aanbreken. ‘Wellicht,’ want het was zoo ver gekomen, dat de N.-I. Regeering aan den Capitaine de corvette Fabre en aan den natuuronderzoeker Bélangé, die vergunning hadden verzocht om nuttige planten op Java te verzamelen, het verlof hadden gegeven om uit den Buitenzorgschen Tuin alles weg te nemen wat zij noodig hadden!

Een eerste straal van een nieuw leven drong tot onze Instelling door, toen in 1829 door den Commissaris-Generaal het besluit werd uitgevaardigd, dat de hortulanus voortaan niet

meer aan hem, maar aan den Chef der Natuurkundige Commissie - een nieuw ingesteld lichaam, waaraan het wetenschappelijk onderzoek der kolonie was toevertrouwd - ondergeschikt zou zijn. De onderstelling was niet te gewaagd, dat zulk een chef geen kwaad zou doen, of wellicht eenigen aandrang zou gevoelen om den juisten weg tot nieuwe glorie terug te vinden.

Tegen het einde des jaars 1830 werd aan den eenig overgebleven hortulanus Hooper een verlof naar Europa toegestaan, tot herstel zijner gezondheid. De waarneming zijner betrekking werd opgedragen aan den Heer J.E. Teysmann, die den 2^{en} Januari te voren als tuinman van den G.-G. van den Bosch, met dezen naar Java gekomen was. Hooper overleed op de tehuisreis, wat ten gevolge had, dat Teysmann den 5^{en} Maart 1831 definitief als hortulanus werd aangesteld.

Zonder dat zulks vermoed konde worden, hield deze aanstelling eene glansrijke wedergeboorte in van den Botanischen Tuin. De Heer Treub herinnert aan eene korte levensbeschrijving, van dien merkwaardigen man in de 1^{e} aflevering van het tijdschrift Teysmannia door hem gegeven, en verwijst zijne lezers, voor zoo verre zij hem meer in bijzonderheden wenschen te leeren kennen, daarheen. Toch stipt hij nog even aan, dat Teysmann oorspronkelijk niets meer was dan een envoudige knecht op eene buitenplaats, en dat noch zijne algemeene ontwikkeling, noch zijne botanische kennis, bij zijne komst op Java, iets te beteekenen had. Maar - hij bezat eene groote werk- en wilskracht, een voortreffelijk geheugen en een ijzersterk gestel, en streefde, met die gegevens toegerust, geen ander doel na dan, van anderen leerend, zich voor zijne betrekking te bekwamen. Zijne kennis nam gestadig toe en zijn blik werd ruimer en ruimer. Eene buitengewone hardnekkigheid in het streven naar de uitvoering van wat hij ‘een goed denkbeeld’ noemde, of als zoodanig van anderen had leeren kennen, was hem eigen; en zoo konde van hem getuigd worden, dat elke stap vooruit op eigen ontwikkelingsbaan, eene schrede voorwaarts is geweest in de ontwikkeling der Inrichting, waaraan hij meer dan 50 jaar is werkzaam geweest.

Tusschen de jaren 1831 en 1837 bleef het leven van 's Lands Plantentuin latent. De Gouverneurs-Generaal van den Bosch en Baud beschouwden den Tuin - volgens Teysmann - als

niet bestaande. Tegen het einde echter van 1837 werd, ten gevolge van het krachtig aandringen van het dirigeerend lid der Natuurkundige Commissie, den Heer Diard, de Heer Dr. J.K. Hasskarl, op zijn daartoe in October 1837 tot den G.-G. gericht verzoek, tot adsistent-hortulanus bij 's Lands Plantentuin te Buitenzorg aangesteld - een titel, waaraan een paar jaar later die van ‘botanicus’ werd toegevoegd.

De verdiensten van Hasskarl waren groot en drieledig. Ten eerste was hij, hoewel onder Teysmann geplaatst, voor dezen een uitstekend leermeester; ten tweede bracht hij de door Diard gewenschte stelselmatige rangschikking van alle in den Tuin aanwezige planten tot stand, en wist hij de vooroordeelen van Treysmann te dezen opzichte te overwinnen; en in de derde plaats schreef hij den belangrijken tweeden catalogus van den Tuin, na te dien einde een groot aantal gewassen uitgeplant en bepaald te hebben.

De streng doorgevoerde stelselmatige rangschikking van den Plantentuin in den zin der natuurlijke methode, waarmede 7 jaar waren gemoeid geweest (1837-1844), had wel is waar eene geheele omwenteling in de plaatsing, en dien ten gevolge den ondergang van vele gewassen veroorzaakt, maar konde toch als de oplossing van een vraagstuk beschouwd worden, zonder welke iedere wetenschappelijke vooruitgang op den duur onderdrukt ware geworden. Gelukkig dat Teysmann de nuttigheid van den maatregel in al haar omvang had leeren begrijpen, want later kwamen er oogenblikken, waarin hij de hoogste tegenwerking trotseeren moest om het ingevoerde stelsel te handhaven. Nog op dit oogenblik wordt het door Diard aangeprezen, door Hasskarl volbracht en door Teysmann met voorbeeldelooze trouw voortgezette werk met dankbaarheid herdacht. Vooral zij, die tegenwoordig voor korten tijd het Buitenzorgsche Paradijs bezoeken, roemen het genot van zoo veel orde en regelmaat, want, terwijl hun daardoor veel tijd bespaard en gedurig zoeken wordt vermeden, zijn zij tevens in staat, binnen niet te uitgestrekte grenzen, vergelijkende onderzoekingen in te stellen. De boomen, binnen die grenzen, zijn uit den aard der zaak wel niet ouder dan 50 jaar; doch daartegenover worden in den Tuin vele duplicaten van veel ouder dagteekening aangetroffon, die, bij het begin van den nieuwen aanleg, om hun ouderdom, reeds niet meer, zonder veel gevaar voor hun voortbestaan, verplaatst konden worden.

In den door Hasskarl ontworpen 2^{en} catalogus van 's Lands Plantentuin zijn 2885, waaronder 180 vroeger niet beschreven, soorten opgenoemd. De beschrijvingen der laatstgenoemden werden echter, als niet tot het karakter eener naamlijst behoorend, elders in het licht gegeven. Later werd door den auteur van den catalogus nog een ander werkje geschreven, dat vooral in Europa veel nut heeft bewezen en tot titel droeg: ‘Aanteekeningen over het nut, door de bewoners van Java aan eenige planten van dit eiland toegeschreven, uit berichten der Inlanders samengesteld.’ Men vindt daarin de inlandsche namen, alfabetisch geordend, voorop staan, en de wetenschappelijke daarachter. Dan eerst volgen de aanteekeningen. De Europeesche, en vooral de Nederlandsche botanici, wie het werkje bijzonder welkom was, werden zoodoende in staat gesteld, zoodra hun eenig vraagstuk werd voorgelegd, waarbij zulk een inlandsche naam de hoofdrol speelde, zich althans eenigermate te richten en belanghebbenden niet altijd teleurgesteld heen te zenden.

Door Hasskarl, een botanicus van den echten stempel, werd bij de bevoegde autoriteiten aangedrongen op, en de noodzakelijkheid betoogd van het aanleggen eener boekerij en het stichten van een herbariumgebouw. Diard stond hem bij het uiten van die wenschen krachtig ter zijde. Maar beider bemoeiingen en invloed konden het toch niet verder brengen dan dat alleen het eerste verzoek ingewilligd werd. Het tweede werd afgewezen.

Hasskarl's gezondheid had, waarschijnlijk tengevolge van zijne botanische reizen, zooveel geleden, dat hij in November 1843 naar Europa vertrok om daar het herstel te zoeken, dat hij tusschen de keerkringen niet vinden kon. Op zichzelf was dit heengaan een ware ramp voor den Tuin, doch weinig had men vermoed, dat daaruit voor deze Instelling nog andere bezwaren zouden voortvloeien.

Toen namelijk indertijd op Hasskarl's aanvrage om plaatsing te Buitenzorg gunstig beschikt zou worden, sloeg de majoor Scharten, waarnemend intendant van het huis van den G.-G., voor: ‘den tot assistent-hortulanus te benoemen J.H. Hasskarl uitsluitend het botanische gedeelte op te dragen, en de overige werkzaamheden door den hortulanus Teysmann te doen verrichten.’ Aan dezen volzin waren echter nog de volgende woorden toegevoegd: ‘Doch ten einde alle botsingen voor te komen, welke uit deze afgescheidene betrekkingen zouden kunnen voort-

vloeien, is het wenschelijk, dat zij beiden onmiddellijk onder de bevelen van den intendant van het huis worden geplaatst, met dien verstande, dat de geschillen het vak betreffende door het dirigeerend lid der Natuurkundige Commissie worden beslist.' Het gevolg van den voorslag was, dat het tweede artikel van het Besluit van 20 December 1837, waarbij Hasskarl tot assistent-hortulanus benoemd werd, inhield: 'Te bepalen, dat de tegenwoordige hortulanus bij den Plantentuin te Buitenzorg Teysmann en de assistent-hortulanus voornoemd, zullen staan onder de onmiddellijke bevelen van den intendant van het huis van den G.-G.'

Deze zonderlinge maatregel, waarbij de Plantentuin te Buitenzorg onder militair beheer kwam te staan, is 30 achtereenvolgende jaren van kracht geweest.

Zoolang Diard als hoofd der Natuurkundige Commissie dienst deed, werden de nadeelen van het door den majoor Scharten uitgedachte stelsel weinig gevoeld, omdat 'over zaken van het vak', - zijn oordeel in den regel werd ingewonnen. Doch toen ook Diard in 1841 naar Europa teruggekeerd en Schwaner tot zijn opvolger benoemd was, braken er andere en treuriger dagen aan, en wel uit hoofde de nieuwe titularis niets voor 's Lands Plantentuin gevoelde, en hij, in plaats van den invloed van het militair beheer te verzwakken, daaraan, door zijne onverschilligheid, eene onbeperkte macht verzekerde. Voor den Tuin was het dan ook in zekeren zin onverschillig dat de Natuurk. Commissie in 1850 werd opgeheven. Hij werd er niet slechter, maar ook niet beter door. Het Intendanten-tijdvak bleef bestendigd tot in 1868, zonder dat Reinwardt's Stichting er ooit eenig voordeel van ondervond.

Het is onbegrijpelijk dat een zestal Gouverneurs-Generaal in den zooeven geschetsten toestand nooit iets tegennatuurlijks hebben gezien, hoewel het raadplegen van de geschiedenis der Inrichting hen had kunnen leeren, dat men, onder den invloed van machthebbende onkundigen, van den goeden en grooten weg afgedwaald en in een doodloopenden zijweg was terechtgekomen. Of dezelfde kortzichtigheid zoo lang geduurd zou hebben indien een escadron ruiterij indertijd toevallig onder de bevelen van den Directeur des Plantentuins of van diens Hortulanus verdwaald waren geraakt, valt zeer zeker te betwijfelen.

De volslagen verwarring, door de vermenging der belangen

van het Paleispark en van 's Lands Plantentuin, waartegen in den beginne door een kernachtig artikel zooveel mogelijk gewaakt was, ontstaan, had o.a. ten gevolge, dat aan den hortulanus het toezicht op den tuin van Tjipannas - het in de Preanger Regentschappen gelegen buitenverblijf van den G.G. - werd opgedragen. Gelukkig echter dat die hortulanus Teysmann was, want, terwijl iemand met minder veerkracht en voortvarenheid, onder den hem opgedragen dubbelen last, wellicht bezweken ware, of zijne werkkracht in de eene of de andere richting aanzienlijk hadde moeten temperen, gebruikte Teysmann omgekeerd zijn gezag om verscheidene, uit een botanisch oogpunt belangrijke planten, voor welke het Buitenzorgsche klimaat te warm was, naar Tjipannas, dat hooger lag, over te brengen. Een drietal andere kleine bergtuinen met nog koeler klimaat (5100, 7500 en 9600 voet hoog), op de helling van den Gedé, tusschen den Gedé en den Pangerango, en op den top van den Pangerango gelegen, werden omstreeks denzelfden tijd door hem aangelegd. Zij waren de voorloopers van den tegenwoordigen bergtuin te Tjibodas, die veel later verrees.

Voorstellen om een afzonderlijk budget aan de bergtuinen te verzekeren en eene hulpinrichting voor 's Lands Plantentuin te Batavia te stichten, en dat wel in den zoogenoemden ‘Tuin du Bus,’ achter het Paleis te Weltevreden, leden schipbreuk op financieele bezwaren, niet door het Indisch, maar door het Opperbestuur in Nederland daartegen ingebracht.

De achteruitzetting, waarvan de Buitenzorgsche Tuin sinds geruimen tijd het slachtoffer geweest was, had ondertusschen haar toppunt nog niet bereikt. Aan eene zijde, waarvan men zulks het minst verwacht zoude hebben, begonnen donkere wolken saam te pakken. Niemand minder dan de vroegere Directeur der Instelling, C.L. Blume, gaf daartoe den aanstoot, en de pogingen, thans door hem aangewend om den Tuin aan zijne oorspronkelijke roeping te onttrekken en tot eigen voordeel van bestemming te doen veranderen, waren zeer weinig geschikt om datgene, wat hij zich vroeger, bij zijn vertrek naar Nederland, veroorloofd had, als eene handeling te doen beschouwen, bloot in het belang der wetenschap ten uitvoer gebracht. Zien wij eehter wat er gebeurde.

In 1839 werd door wijlen Dr. van Siebold, den bekenden bezoeker van Japan, en door Blume - deze echter niet in zijne hoedanigheid als Directeur van 's Rijks Herbarium, maar als particulier - het plan ontworpen tot de stichting eener ‘Vereeniging tot invoering en aankweeking van Japansche gewassen in Nederland.’ Genoemde heeren wisten te bewerken, dat een op 's Lands kosten naar Japan uitgezonden ambtenaar als plantenverzamelaar in hun belang werkzaam zou wezen, en hadden voorts de driestheid, den toenmaligen Minister van Koloniën te verzoeken, dat ‘door tusschenkomst der Hooge Indische Regeering aan de Directie van 's Lands Plantentuin te Buitenzorg gelast zoude worden, om den uit te zenden kruidkundige de behulpzame hand te bieden om van de reeds in dien tuin aangekweekte Japansche gewassen exemplaren te vereenigen en naar Nederland te zenden, alsook om, bij eventueele zendingen van Japan naar Batavia, des vereischtwordende, de meest mogelijke zorg voor dezelve te dragen.’ Voor zuiver bijzondere belangen, waaraan geen ander karakter dan dat eener industrieele onderneming kon worden toegekend, werden dus 's Lands penningen en 's Lands werkkrachten in beslag genomen.

De heer Diard, toen nog op Java werkzaam en steeds gezind de belangen van den tuin te behartigen, handelde onder de gegevene omstandigheden met bijzonder veel beleid. Vooreerst wist hij te bewerken, dat aan bedoelden kruidkundige vergunning werd gegeven, op Java botanische nasporingen te doen en levende gewassen naar Europa te verzenden, maar tevens, ‘dat hij bij dat werk door den Hortulanus aan 's Lands Plantentuin zooveel mogelijk zou worden geassisteerd.’ Zoo zou dus ook laatstgenoemde Instelling met dat inzamelen haar voordeel kunnen doen. - In de tweede plaats wees hij er op, dat het zenden van planten uit Buitenzorg naar eene particuliere instelling nooit ten nadeele mocht strekken noch van eenigen ‘officieelen botanischen tuin in Nederland,’ noch ook van de Gouvernement's plantentuinen op Java, waarom er op werd aangedrongen dat de oude, doch sedert lang verlaten gewoonte om planten uit 's Lands Plantentuin naar de Universiteitstuinen in Nederland te zenden, weder hersteld werd, natuurlijk met het doel, de weggezonden kisten niet ledig, maar gevuld terug te ontvangen en aldus den ruilhandel van weleer te doen herleven. De Buitenzorgsche Instelling kon

daardoor niet anders dan in aanzien stijgen, en dit was Diard's doel. Door denzelfden geest gedreven, wist hij tevens te bewerken, dat de door den plantenverzamelaar in Japan bijeengebrachte voorwerpen, in ruil voor bewezen diensten, voor een deel aan den Buitenzorgschen Tuin moesten worden afgestaan.

Ondertusschen zat men in Leiden niet stil, wel overtuigd, dat Diard de stichters der ‘Vereeniging’ te slim af was geweest. Het sein tot een stouter optreden deed dan ook niet lang op zich wachten, en openbaarde zich terstond nadat Diard in September 1841 met verlof naar Europa was teruggekeerd.

Door bemiddeling van hooggeplaatste personen waren von Siebold en Blume er nl. in geslaagd, voor hunne particuliere Instelling den titel te verwerven van ‘Koninklijk-Nederlandsche Maatschappij tot aanmoediging van den Tuinbouw’ en daarenboven den naam van wijlen Koning Willem III als Beschermheer aan die Maatschappij te verbinden.

Door deze ommekeer in eigen schatting tot hooger standpunt opgevoerd, werden er nu, in een brief aan den G.G., lijsten van planten gezonden welke, in 's Lands Plantentuin aanwezig ten spoedigste ter aankweeking in Nederland verlangd werden. Verder werd Z.E. dringend verzocht ‘den Hortulanussen van 's Lands Plantentuin te gelasten’ zich, bij het gereed maken van al zulke bezendingen nauwkeurig te houden aan de voorschriften, welke de directeuren der Leidsche Maatschappij wel zouden gelieven te geven. Weinige maanden later vermaten zich dezelfde directeuren in een brief, ook weder zonder tusschenkomst van wien ook aan Z.E. den G.-G. van Nederl.-Indië gericht, de volgende zinsnede ter neder te schrijven: ‘Wij nemen deze gelegenheid waar om uwe Exc. te verwittigen, dat wij het Ministerie van Koloniën hebben verzocht te willen zorgen, dat de planten, welke door ons uit 's Lands Plantentuin zullen worden aangevraagd, gedurende eenige jaren aan geene andere worden afgeleverd.’ Aan dit slecht gestileerde, naar vorm en inhoud beide onbehoorlijk verlangen, werd onbegrijpelijkerwijze door den G.G. Merkus gevolg gegeven, en den 15en Aug. 1843 aan den Minister van Koloniën geschreven: ‘Een verbod tegen de aflevering van planten uit den Gouvernementstuin te Buitenzorg anders dan ten behoeve der Maatschappij, zooals Directeuren van dezelve bij hun schrijven van den 10en Februari verzocht hebben, is gegeven ten gevolge van Uwer Exc. dépêche.’

Onbeschaamder kon wel met geene Rijks-Instelling ten voordeele eener particuliere Maatschappij worden omgesprongen, en men moet er zich over verwonderen dat Teysmann, zonder den deskundigen steun van Diard, zonder botanisch assistent, aan handen en voeten gebonden, uit weerzin tegen zulke diep vernederende bepalingen als waaraan hij zich thans had te onderwerpen, zich niet terugtrok en elders zijne fortuin ging beproeven, in het bezit van bekwaamheden, die hem overal te stade zoude kunnen komen. Zijn vertrouwen op de toekomst bleef echter onwankelbaar, en, hoe onaangenaam ook getroffen, zijne energie bleef bestaan en zijn weerstandbiedend vermogen werd er niet minder om.

Als een voorbeeld van het aangevoerde, moge hier vermeld worden, dat Teysmann, den 14en Maart 1844, het van vroeger dagteekenend voorstel van Hasskarl om een Herbarium-lokaal te doen stichten, herhaalde, en, om thans aan verder dralen een einde te maken, reeds den 9en April daaraanvolgend aan den Intendant de mededeeling richtte, dat een gedeelte der balken, noodig om het werk te beginnen, reeds waren aangekocht, weshalve hij zoo spoedig mogelijk een aanvang wenschte te maken. Tegen zulke argumenten was het pogen om alles op de lange baan te schuiven niet wel bestand. - Zijn schrijven van 22 Febr. 1844 aan den Intendant ‘dat onder een doelmatig beheer 's Lands Plantentuin op Java eenig in zijne soort zou kunnen worden en geen andere ter wereld daarbij zou kunnen worden vergeleken,’ had waarschijnlijk het aanteekenen van verzet, zoo dit mocht hebben bestaan, in een lijdelijk goedkeuren doen veranderen.

Tot het jaar 1844 gekomen, vermelden wij even, dat de voor Teysmann in 1821 gebouwde woning, nadat zij in 1834 door eene aardbeving aanzienlijke schade geleden had, toen, d.i. dus 10 jaar later, eenigszins hersteld, en in 1849 daarenboven vergroot werd. Tegenwoordig strekt zij tot verblijf aan den Directeur der Instelling. Van die woning uit werden door den wakkeren hortulanus 25 jaar lang talrijke schermutselingen ondernomen tegen telkens vernieuwde aanvallen op 's Lands Plantentuin, wier welslagen al zijne moeite en al zijn arbeid

zoude hebben te niet gedaan. Het volgende moge daarvan tot bewijs strekken.

Toen in 1843 Dr. Hasskarl naar Europa vertrokken was, verklaarde de toen ter tijde op Java zich ophoudende Zwitsersche botanicus en reiziger Zollinger zich onmiddellijk bereid, zijn verblijf tijdelijk naar Buitenzorg over te brengen, vooral ook met het doel om hulp te verleenen bij het nazien der proeven van den nog niet geheel voltooiden Catalogus van den Tuin. Het verblijf aldaar van den even welwillenden als beschaafden man konde echter niet langer dan 5 maanden duren, zoodat Teysmann in de laatste helft van 1844 al weder geheel op eigen wieken drijven moest.

In dat tijdsverloop nu werd door Blume een tweede aanval op den tuin ondernomen, thans echter niet als particulier, maar als Directeur van 's Rijks Herbarium te Leiden. - In een uitvoerig schrijven aan den Minister van Koloniën, gedagteekend van 29 Dec. 1844, werd door genoemden Directeur voorgesteld:

1°. 'Te verbieden, dat iemand van degenen, die bij de Natuurk. Commissie of bij 's Lands Plantentuin op Java zijn aangesteld.... aan een ander, onder welk voorwendsel ook, eenige gedroogde planten of andere kruidkundige voorwerpen afsta, als zullende alle botanische verzamelingen bij uitsluiting aan 's Rijks Herbarium te Leiden worden afgeleverd.'

2°. 'Te gelasten, dat alle reeds verzamelde kruidkundige collecties, zoo bij 's Lands Plantentuin op Java, of van wege de leden der Natuurk. Commissie, als speciaal die van den Heer Junghuhn, zonder eenige uitzondering, onverwijld door tusschenkomst der Hooge Indische Regeering naar Nederland worden afgezonden ten behoeve van 's Rijks Herbarium.'

3°. 'Te bepalen, dat het bij 's Lands Plantentuin aan te houden Herbarium alleen zoodanige gewassen zal bevatten, welke daarin worden aangekweekt.'

Voor de Buitenzorgsche Instelling kwam dit voorstel dus neder: op het afgeven van zoo goed als alle verzamelingen, tot het Herbarium des Tuins behoorend; de daaruit voortvloeiende onmogelijkheid om met andere Instellingen van dien aard den ruilhandel van gedroogde voorwerpen voort te zetten of te aanvaarden; het opgeven van de hoop om ooit weder een Herbarium van eenige beteekenis samen te stellen of te

verwerven. Met andere woorden: door den gewezen Directeur van 's Lands Plantentuin te Buitenzorg werd eene poging gewaagd, dien Tuin als wetenschappelijke Instelling van den aardbodem te doen verdwijnen en voortaan alleen in dienst te stellen van den Directeur van 's Rijks Herbarium te Leiden, wiens onbegrensde heerschzucht op het gebied der beschrijvende Plantenkunde, voor zoo verre deze kon toegepast worden op de flora onzer Koloniën, niet toeliet dat, al ware het slechts eene enkele tot hiertoe onbekende soort door iemand anders dan hemzelven benoemd of beschreven zou worden. Alsof een menschenleven voldoende zou zijn geweest om de onuitputtelijke schatten van Insulinde's plantenwereld te verwerken en den onafgebroken en telkens, ten gevolge van nieuwe reizen, weder zwellenden stroom van onbekende vormen binnen de perken te houden. Maar.... Junghuhn, de beroemde reiziger en schrijver, stond op het punt om naar Nederland terug te keeren, en er moest bij tijds worden gezorgd, dat diens, in den dienst des Rijks bijeengebrachte, plantenverzameling, niet door hemzelven tot een onderwerp van nader onderzoek gekozen werd, en, al ware het slechts tijdelijk, binnen zijn bereik bleef. De verontwaardiging, die de Nederlandsche botanici uit dien tijd bezielde, toen Blume's plannen ruchtbaar werden, staan mij nog levendig voor den geest, en eveneens dat Junghuhn's verzamelingen, aan eene trits van jongere botanici ter bewerking gegeven, de stof leverden tot de ‘Plantae Junghuhnianae’, die later het licht zagen.

De voorstellen van Blume, hierboven nader omschreven, werden door den G.-G. in handen gesteld van het dirigeerend lid der Natuurk. Commissie Schwaner, over wiens onverschilligheid ten opzichte van 's Lands Plantentuin vroeger reeds een en ander werd medegedeeld. Zijn advies luidde gunstig. Junghuhn echter, toen ter tijde op Java vertoevend, eveneens om zijn oordeel gevraagd, keurde de voorstellen zeer scherp af. Het was echter voor den hortulanus Teijsmann weggelegd om den Directeur van 's Rijks Herbarium gevoelig en met goed gevolg de les te lezen. In ongekunstelde taal zocht hij de overtuiging ingang te doen vinden dat, indien het Blume om verrijking van de hem toevertrouwde plantenschatten te doen ware, het zenden van doubletten voldoende zou zijn; dat nergens geschreven stond, dat 's Lands Plantentuin te Buitenzorg als een onderdeel van

's Rijks Herbarium te beschouwen ware, en dat het dus ongeraden was, den Directeur over laatstgenoemde Instelling het recht toe te kennen over het zijn of niet te zijn der eerste te beslissen; eindelijk, dat de wenschen van Blume, zoo zij werden ingewilligd, het afbreken van elke betrekking met andere tuinen veroorzaken, en het oorspronkelijke denkbeeld om den Plantentuin ook aan de teelt van kultuurgewassen dienstbaar te maken, te niet zouden doen.

Teysmann's oordeelkundige en bezadigde opmerkingen vonden bij het Indisch Bestuur gehoor, en zoo kwam het, dat aan den Minister van Koloniën onomwonden werd meêgedeeld, dat Blume's voorstellen een storenden invloed op den gang van zaken in 's Lands Plantentuin veroorzaken en den aard dier Instelling een geheelen ommekeer zou doen ondergaan.

Het dreigende gevaar was dus afgewend en Teysmann kwam zegevierend uit den strijd.

Nu echter had de Tuin weder eene andere reeks van teleurlingen te verduren.

Dr. Hasskarl, in 1846 van verlof uit Europa teruggekeerd, zou, ten tweeden male als botanicus aan den Tuin aangesteld, zijne krachten opnieuw aan de Buitenzorgsche Instelling gaan wijden. Helaas echter ontstond er tusschen hem en de Indische Regeering, blijkbaar onder den indruk van Teysmann's tegenkanting, verschil van opvatting over den rang, die hem thans zou worden toegekend. Hasskarl's wenschen werden niet vervuld, en zoo gebeurde het, dat hij ontslag uit zijne betrekking verzocht en weinige maanden na zijne aankomst reeds weder den terugtocht aanvaardde. Door Teysmann werd nu voor de opengevallen betrekking onmiddellijk Zollinger aanbevolen, wiens verdiensten voor den Tuin indertijd niet alleen bij het nazien der proeven van een nieuwen Catalogus, maar ook daaruit waren gebleken, dat hij, nog anderhalf jaar lang na zijn vertrek, uit Oost-Java, Balie en de Lampongsche districten een groot aantal gedroogde en daarenboven eenige levende planten, benevens zaden en houtsoorten aan den Tuin had toegezonden.

Het voorstel vond echter geen gunstig onthaal. Ten gevolge van invloedrijke protectie, werd aan een meer nabij wonenden candidaat, met name van Gesler, de voorkeur gegeven. Deze, hoewel in het tuinbouwvak opgeleid en daarbij werkzaam geweest in den Hortus te Amsterdam, oefende op den ontwik-

kelingsgang van den Tuin niet alleen geen invloed uit, maar gedroeg zich zoo zonderling, dat hij in 't begin van 1849 ontslagen werd, nadat hij wegens het doodschieten van een inlander, tot gevangenisstraf verwezen was.

Het schijnt dat de telkens wederkeerende toestand, waarbij 's Lands Plantentuin van zijn wetenschappelijk hoofd beroofd werd, zoodat alle gezag aan Teysmann kwam te vervallen, voortdurend aanleiding moest geven tot allervreemdste handelingen van botanici van gezag in Nederland. Ook nu weder valt er zulk eene te vermelden, uitgevoerd door wijlen den Hoogleeraar W.H. de Vriese, directeur van den Hortus botanicus te Leiden.

Kennis dragende van het feit, dat men te Buitenzorg zich reeds sedert geruimen tijd veel moeite had gegeven om tropische en subtropische planten van elders, en zoo ook uit de botanische tuinen in Nederland in te voeren, en natuurlijk niet onbekend met de groote beteekenis, welke, zoowel uit een wetenschappelijk als uit een practisch oogpunt, zulke invoeren soms hebben kunnen, achtte hij zich toch geroepen tot den Intendant van het Paleispark een schrijven te richten, waarin verklaard werd: ‘Het invoeren van gewassen uit Amerika, kaap de Goede Hoop, enz, in den tuin van Buitenzorg is steeds door mij zeer vreemd gevonden,’ en nam hij, in overeenstemming hiermede de vrijheid aan te kondigen, dat hij voortaan ledige Wardsche kisten naar Buitenzorg zou zenden en ze gevuld met planten voor Leiden terugverlangde.

Teysmann, van dit voornemen verwittigd, verklaarde onmiddellijk aan den Intendant: ‘Ik zal hem mede doen weten, dat ik van mijne zijde alles zal aanwenden om zijne kisten ledig terug te zenden.’ - In een officieel schrijven van 4 Dec. 1849 liet Teysmann zich over de Vriese's opvatting ook nog als volgt uit: ‘Het getuigt niet zeer veel van de kennis, welke ZEd. H.Gde van een botanischen tuin gelijk de onderhavige bezit, en begrijp niet hoe ZEd. H.Gde zich heeft durven blootgeven met de veroordeeling der invoering van nuttige en aangename planten op Java; waarin ieder land ter wereld zich zooveel mogelijk beijvert, maar waar Java met alle zijne zoo gunstige gelegenheden moet uitgesloten zijn. Waarlijk, ik had den Heer de Vriese als meer verlicht beschouwd. Er ontbreekt nu nog maar aan, dat alle reeds vroeger ingevoerde

kultuurplanten, al ware het slechts de koffie, die thans millioenen aan het Gouvernement oplevert, weder worde uitgeroeid.'

Er kwamen inderdaad 8 ledige kisten uit Leiden te Buitenzorg aan. Hoe Teysmann daarmede handelde, meldt het geschiedverhaal niet, maar is wellicht op te maken uit de volgende zinsnede, in een den 23^{en} Maart 1850 over den tuin door Teysmann ingediend verslag: 'Het voornaamste waarmede deze tuin in het afgeloopen jaar beschonken werd, bestaat in 8 ledige kisten, van Prof. de Vriese, Directeur van den kruidtuin der Hoogeschool te Leyden. Over deze handeling heb ik uw EdG. verder niets te melden dan mijn beleefd verzoek om mijn schrijven dienaangaande aan uw EdG. d.d. 4 Dec. a^{o} p^{o} aan ZHEdG. te willen mededeelen. "Uit dit schrijven," zoo eindigt Teysmann, zou genoegzaam blijken, welke groote verdiensten deze Heer ten opzichte van dezen tuin bezit en welke dank Z.H. EdG. daarvoor te wachten staat.'

De minder welwillende houding, door den Leidschen Hoogleeraar tegenover den Buitenzorgschen Tuin aangenomen, zoude zich nog op een andere wijze openbaren. Het aan van Gesler gegeven ontslag als adsistent-hortulanus deed nl. bij dien geleerde het denkbeeld rijpen, voor de opengevallen en nog niet vervulde betrekking een zijner onderhoorigen aan te bevelen, en wel den onder Schuurmans Stekhoven in den Leidschen Hortus voor het tuinbouwvak opgeleiden tuinknecht S. Binnendijk. Op zich zelven beschouwd, kon die poging door niemand worden misprezen, maar, wat haar bedenkelijk maakte, was dat zij in verband stond met den wensch, een agent van den Leidschen tuin toegang te verschaffen tot den Buitenzorgschen. Dit laatste bleek o.a. uit een in Februari 1850 naar Indië gezonden brief, waarin de Hoogleeraar zich als volgt uitdrukte: 'Het voornaamste punt, dat thans beantwoording vereischt, is de plaatsing van dezen tuinknecht bij den Hortus te Buitenzorg.... De Minister heeft aan Z.E. (den Gouverneur-Generaal) aanbevolen de belangen der wetenschappelijke inrigting (d.i. van den Universiteits-tuin te Leiden), *ten behoeve van welke de uitzending verlangd wordt*.' - In een ander schrijven heet het, dat, indien Binnendijk te Tjipannas geplaatst mocht worden, '*het doel zijner missie*' niet zou worden bereikt.

Het is niet te verwonderen, dat Teysmann, aan wien de

Buitenzorgsche Tuin veel verplichting had, zulk eene met geheimzinnigheid voorbereide wijze om hem den voet dwars te zetten en op de vingers te zien, niet zonder ergernis vernam, en dat hij in zijne adviezen aan den Intendant daarvan blijk gaf door er voor uit te komen, dat hij de bedoeling van den Heer de Vriese zeer goed doorgrondde, doch daartegenover zijn gezag als 1e hortulanus en chef van den Hr. Binnendijk zou weten te handhaven. De Heer de Vriese, die zich in een zijner brieven aan den Intendant ‘de eerste botanicus van Nederland’ genoemd had, moest dan ook ondervinden, dat de Buitenzorgsche Hortulanus de persoon niet was, aan wien ledige plantenkisten en chargés d'affaires zoo maar konden worden toegezonden.

Aanvankelijk was Binnendijk's benoeming nog verre van zeker, daar men aan Zollinger, die inmiddels tijdelijk naar Europa teruggekeerd was, de uitdrukkelijke toezegging had gedaan, de betrekking van adsistent-hortulanus, zoo die mocht komen open te vallen, voor hem te bestemmen. De Indische Regeering wenschte deze toezegging gestand te doen, en eerst toen zij vernomen had, dat aan Zollinger in zijn vaderland (Zwitserland) eene betrekking was aangeboden en hij deze had aanvaard, werd de keuze op Binnendijk uitgebracht. Den 19^{en} Juli 1850 werd hij tot adsistent-hortulanus te Buitenzorg benoemd.

Het dient hier vermeld, dat de Vriese zich veel moeite gegeven had om Binnendijk, wiens bedrevenheid op practisch gebied niets te wenschen overliet, in het bepalen en beschrijven van planten eenige vaardigheid te doen verwerven, en dat de laatste daardoor, en niet minder door de kennis van de gronden der Latijnsche taal, zich, op zeker gebied, als Teysmann's meerdere kon beschouwen. Teysmann geraakte van zelf onder dezen indruk, erkende de bekwaamheden van Binnendijk, en kwam zoodoende van lieverlede met zijn adsistent op den besten voet. Binnendijk van zijn kant, trachtte alles te vermijden wat Teysmann aanstoot zou kunnen geven, en zoo rijpte bij beiden het plan om aan de samenstelling van eene derde uitgave van den Catalogus des Buitenzorgschen tuins hunne krachten te beproeven. Nog geen jaar na Binnendijk's aankomst was met dezen arbeid een begin gemaakt, en werd op Teysmann's aandrang, toen het manuscript gereed was, tot het ter perse leggen daarvan besloten. De onderneming scheen

echter de krachten van beide Heeren te zijn te boven gegaan, want er staat opgeteekend, dat wel de geheele catalogus in de eerste helft van 1854 gereed kwam, maar dat hij niet verspreid werd, omdat het werk ten slotte bleek daarvoor niet geschikt te zijn.

Teysmann's verdiensten waren reeds in 1846 door de Regeering erkend geworden, door hem eene persoonlijke tractementsverhooging toe te staan. In 1851 ontving hij daarenboven de opdracht om met een voorschot van ƒ 11000.- de kultuur der Vanielje te beproeven. Deze slaagde volkomen en schrijver dezer regelen herinnert zich nog zeer goed den tijd, dat de eerste aanvoer van Java-Vanielje, aan een Rotterdamsch handelshuis geëndosseerd, in publieke veiling kwam.

Ondertusschen was den Hortulanus in hetzelfde jaar 1851, waarschijnlijk ten gevolge van het optreden van een nieuwen Intendant, eene geheel andere verrassing bereid, die den lachlust had kunnen opwekken, indien zij zich niet als eene miskenning van Gouvernements-besluiten en eene hoogst onoordeelkundige opvatting van zaken had voorgedaan. Zij bestond nl. in eene aanschrijving, welke inhield, dat alle correspondentie over plantenruil, verzendingen, verzamelingen, enz., voortaan niet meer door den Hortulanus, maar door den Intendant gevoerd zou worden. Gelukkig echter werd aan die aanschrijving geen gevolg gegeven. Teysmann's vertoogen, waarin duidelijk werd aangetoond, dat de belangen van den tuin, onder zulk eene bepaling, zeer sterk zouden lijden, en verder, dat de bloei der Instelling, niettegenstaande tegenkantingen van allerhanden aard, zoodanig was toegenomen, dat een niet-deskundige in de verte niet voor de daarmeê samenhangende correspondentie berekend konde worden geacht, gaven hier weder den doorslag.

Dat Teysmann voor het overige zijne plichten als hortulanus met onverdroten ijver bleef vervullen, kan blijken uit de pogingen, door hem aangewend om uit Japan, China, Calcutta, Ceylon, Rio de Janeiro, Australië, in één woord uit alle oorden waar tropische en subtropische tuinen bestonden, planten voor Buitenzorg aan te winnen. En het waren niet alleen algemeene aanvragen, welke hij de wereld inzond! Integendeel, lange lijsten van gewenschte zoowel als van aangeboden gewassen gaven van zijne belangstelling en voortvarendheid blijk. Met Nederlandsche botanische tuinen en autoriteiten in de kolonie

werd eene levendige briefwisseling onderhouden; bestuurshoofden werden in kennis gesteld met de inlandsche namen van planten, nog niet in den Tuin te vinden; nieuw verrezen inrichtingen van botanischen aard in de briefwisseling opgenomen; in één woord, alles werd aangewend om te verzamelen wat slechts eenigszins bereikbaar was, en 's Lands Plantentuin hoe langs zoo meer in belangrijkheid te doen toenemen. Ook vele particulieren voldeden aan de tot hen gerichte verzoeken; en zoo werden b.v. door den te Singapore wonenden Engelschen geneesheer Oxley niet alleen een aantal belangrijke gewassen aan den Tuin geschonken, maar tevens voor den invoer op Java gezorgd van de prachtige Poincinia regia, bij het publiek als sierplant in hooge eere gehouden. Ook werd in 1852 door Teysmann eene ‘Handleiding’ uitgegeven ‘tot het verzamelen van zaden en levende planten, en het conserveeren van herbarium of het droogen van planten, voor 's Lands Plantentuin te Buitenzorg.’

Vermelding verdient ook nog, dat onder Teysmann's beheer de eerste kweek van Kinaplanten, en wel van de beroemde Cinchona Calisaya, gelukte, lang vóórdat Hasskarl van zijne zending naar Z.-Amerika was teruggekeerd. Die kweek had tot uitgangspunt een van den Leidschen Hortus afkomstig exemplaar, 't welk, door de firma Thibaut en Keteleer uit zaad, door Weddell uit Bolivië meegebracht, opgeschoten, door ruil in handen van den hoogleeraar de Vriese was overgegaan. Het plantje kwam in 1852 in slechten staat aan en stierf spoedig. Toch had Teysmann gelegenheid gevonden er twee stekken van te winnen, waarvan de eene te gronde ging, doch de andere, naar Passir Tjibodas overgebracht, bleef doorgroeien en gaandeweg 48 afstammelingen uit stek opleverde. Toen Hasskarl, in het jaar 1855 van Amerika op Java teruggekeerd, met de leiding der kinakultuur belast werd, konden deze laatsten hem worden overgedragen.

Nu wij den zoo even genoemden geleerde voor de derde maal op Java terugvinden, behoort vermeld dat hij, in de thans door hem aanvaarde betrekking, volkomen onafhankelijk was van den Buitenzorgschen Tuin. Toch konde Teysmann het niet van zich verkrijgen, dien botanicus zoo dicht bij zich te hebben en geene partij te trekken van zijne tegenwoordigheid. De spanning van vroeger dagen was geweken en de vriend-

schap tusschen beide mannen hersteld. En zie! op voorstel van Teysmann verklaarde Hasskarl zich bereid, voor zoo verre zijn tijd hem zulks zou toelaten, zich weder met het onderzoeken en het beschrijven van de gewassen in den Buitenzorgschen Tuin te gaan bezig houden. Van gouvernementswege werd hem daartoe vrij transport van Tjipannas en van Tjandjoer, achtereenvolgens zijne beide woonplaatsen, naar Buitenzorg toegestaan, terwijl Teysmann hem als gast in zijne woning ontving. Tusschen de bezoeken in, werden aan Hasskarl geregeld bloeiende plantendeelen toegezonden.

Tot groote teleurstelling van Teysmann bleek echter, dat Hasskarl's gezondheid, ten gevolge van de in Zuid-Amerika doorgestane vermoeienissen en van groot huiselijk leed (zijne vrouw en 5 kinderen waren, op reis van Nederland naar Java, bij het vergaan van de Hendrika, omgekomen), te veel geleden had, dan dat hij op herstel in het heete klimaat durfde hopen. En hierin was de reden te zoeken, dat hij, in 1857, Java voor de derde maal verliet.

Al weder was de Buitenzorgsche Tuin dus van wetenschappelijke hulp verstoken. Het toeval echter wilde, dat in 1859 tijdelijke hulp kwam opdagen, toen een onder den naam van J. Amann op valsche papieren in het koloniale leger opgenomen soldaat, op grond zijner botanische kennis, verzocht, bij dien Tuin geplaatst te worden. Dit verzoek werd ingewilligd, en daar het spoedig bleek, dat de onderwerpelijke persoon voortreffelijke diensten bewijzen kon, zoo werd hem, op aandringen van Teysmann, toegestaan, zijn verderen diensttijd in en ten nutte van den Tuin door te brengen. Op weinig na, bracht de militair-botanicus 4 jaren te Buitenzorg door. Daarna vertrok hij naar Britsch-Indië. Onder zijn waren naam van S. Kurz, werden aldaar eenige niet onbelangrijke werken door hem geschreven.

Na het vertrek van Kurz, in 1863, bleef de Buitenzorgsche Tuin tot in 1867 enkel aan de practische zorgen van Teysmann toevertrouwd. Tusshen die beide jaren werd het belang der wetenschap niet anders gediend dan door het toezenden van gedroogde planten aan Zollinger en aan Miquel. Wat den laatsten betreft, deze had reeds in 1855 het verzoek tot de Indische Regeering gericht, dat hem de noodige hulp ter uitvoering van een veel omvattenden arbeid, het schrijven n.l.

van eene Flora van Nederl. Indië, verleend mocht worden. Meer bepaald werd daarbij de wensch uitgesproken, dat de door den requestrant verlangde bouwstoffen, én uit den Buitenzorgschen Tuin, én van elders bijeengebracht, aan de bijzondere zorgen van Teysmann mochten worden toevertrouwd. Met geheel zijne ziel wijdde deze zich aan de hem opgedragen taak, zooals blijken kan uit eene door hem in het licht gegeven ‘Handleiding tot het verzamelen van levende planten, zaden en Harbarium-specimina,’ welke, ter Landsdrukkerij in gereedheid gebracht, in een groot aantal exemplaren, vooral onder diegenen werd verspreid, wier hulp tot het doen slagen van Miquel's voornemen was ingeroepen.

Het is te betreuren, dat de Indische Regeering, toen zij Miquel's verzoek inwilligde, niet tevens bepaalde, dat alles, wat hem werd toegezonden, zoodra het bij het schrijven van de Flora van Ned. Indië dienst had gedaan, naar Buitenzorg terug moest keeren. Door het verzuimen van dien maatregel, kon niet voorkomen worden, dat het Herbarium, 'twelk de bewijsstukken voor de Flora van Ned. Indië bevatte en waaraan dus eene groote wetenschappelijke waarde mocht worden toegekend, door Miquel als zijn eigendom beschouwd en aan de Utrechtsche Universiteit werd overgedragen. In den Buitenzorgschen Tuin wordt de afwezigheid van dat herbarium, waarvan echter later doubletten door den hoogleeraar Rauwenhoff werden afgestaan, steeds betreurd, en men zal gaarne willen toegeven, dat het daar beter op zijne plaats ware geweest dan in den Utrechtschen Hortus.

De vraag, wat gedurende de laatste jaren door Binnendijk verricht werd, dient nu nog beantwoord te worden. Behalve door het uitvoeren van de hem meer in het bijzonder opgedragen werkzaamheden, maakte hij zich verdienstelijk door, in vereeniging met Teysmann, tal van bijdragen van systematischen aard samen te stellen, waarin òf nieuw ontdekte planten beschreven, òf de eigenschappen van weiniger bekende uitvoeriger werden toegelicht. Die Bijdragen zijn te vinden in het Natuurk. Tijdschr. voor Ned. Indië en omvatten een getal van 270 planten, door de auteurs beschouwd als eene kern, welke later bij het ter perse leggen van een derden druk van den Catalogus Plantarum Horti Bogoriensis zoude kunnen dienen. Het handschrift voor dien druk werd in 1863 aan de Indische Re-

geering aangeboden. Het verliet de pers echter eerst in 1866, terwijl het boek niet dan in 1867 en 1868 ter algemeene verspreiding werd afgegeven. - Deze derde Catalagus van 's Lands Plantentuin is, welke onvolkomenheid hem eigen moge wezen, van veel nut voor allen, die daar werkzaam zijn. De naam van Binnendijk zal dan ook, als een der schrijvers van het boek, bij elk in eere blijven.

Wat Teysmann betreft, hem werden, van het jaar 1855 af, herhaaldelijk wetenschappelijke reizen in den Indischen Archipel opgedragen. In genoemd jaar bezocht hij de Westkust van Sumatra; in 1856 volvoerde hij de opdracht om de kultuur van Getah-Pertsja-, Sumatra-kamfer-, Chineesche en Sumatrakaneelboomen, en van nog andere nuttige gewassen, in Bantam, de Preanger Regentschappen, Banjoemaas en Krawang in te voeren; in 1857 werd hem een onderzoek naar de katoenkultuur in de residentiën Palembang en de Lampongsche districten, en in 1858 een dergelijk onderzoek voor de residentiën Preanger Regentschappen, Cheribon en Banjoemaas opgedragen.

In 1859 werd die opdracht uitgebreid tot een onderzoek naar de katoenkultuur over geheel Java, Madoera en Bawean, terwijl in 1861 een uitstap door hem ondernomen werd naar Bagalen, ter begeleiding van eene Regeerings-Commissie. - Nog dient vermeld, dat Teysman den Hoogleeraar de Vriese, in 1858 uit Nederland afgevaardigd als ‘belast met het onderzoek der cultures in Ned.-Indië’, op diens tocht door de Molukken in 1859 vergezelde. Op al deze reizen, in onderscheidene Verslagen beschreven, werd het verzamelen van planten en zaden voor den Tuin niet vergeten; maar hoofddoel bleef toch het verkrijgen van uitkomsten van practische beteekenis. - Teysmann's verdiensten te dezen opzichte werden dan ook door de Indische Regeering andermaal openlijk beschuldigd, toen hem, tegen het einde van 1858, de rang en de titel van ‘Inspecteur-honorair der kulturen’ verleend werd. Het kan trouwens niemand ontgaan, dat het van Teysmann, den *eenigen*, dien men ‘met het onderzoek der culturen in Ned.-Indië’ had kunnen belasten, niet gevergd zou hebben kunnen worden, den hoogleeraar de Vriese, wien die opdracht onbegrijpelijker wijze ten deel was gevallen, op zijne reizen als mentor ter zijde te staan, wanneer de hoogere machten niet hadden laten blijken, dat de

Engelsche uitdrukking: ‘the right man on the right place’ hier vooral in toepassing mocht worden gebracht.

Tot in 1856 hadden Teysmann's bemoeiingen om den Buitenzorgschen Tuin steeds als onafhankelijke instelling te helpen handhaven, twee aanvallen van *botanische* zijde te verduren gehad, die echter glansrijk werden afgeslagen. Weinig had men verwacht dat ook van *chemische* zijde, in het genoemde jaar, een geheim beklag aan den Minister van Koloniën over den werkkring van den hortulanus zou worden uitgebracht. Niemand minder dan wijlen de hoogleeraar G.J. Mulder deed den Minister opmerken, dat bij 's Lands Plantentuin te Buitenzorg wel veel werd gedaan aan ‘het aankweeken en verzenden van schoone gewassen’, doch dat die Instelling zich niet, of lang niet genoeg, gelegen liet leggen aan het invoeren op Java van nieuwe cultuurplanten en andere nuttige gewassen.

Het kan niet bevreemden dat deze klacht aan Teysmann werd toegezonden met verzoek om inlichting. In een brief van Januari 1857 werd deze gegeven en op het ongemotiveerde van den aanval aangedrongen. Teysmann was blijkbaar zeer ontstemd, en, om zijn oordeel te staven, noemde hij dan ook niet minder dan 50 planten op, wier invoering sedert 1816 gaandeweg had plaats gehad. Daaronder treffen wij aan: de moederplant van het Ceylonsche kaneel, de Cochenilleplant, de Theeheester, de Cacaoboom, de Kruidnagelplant, de Nootmuskaatplant, de Indigo-, Kamfer-, Arrowroot-, Vanielje-, Koningskina-, Getah-Pertsjaplanten, de Braaknootboom, enz. - Teysmann bewees met de stukken, dat des hoogleeraars raad 40 jaar te laat kwam. Hoe deze er toe gekomen was, op een hem zoo vreemd gebied kritizeerend op te treden, of door wien hij op een dwaalspoor gebracht werd, is tot hiertoe niet opgehelderd geworden.

Aan het slot der thans behandelde 2de periode in de ontwikkeling van 's Lands Plantentuin, die met het jaar 1867 eindigt, moge herinnerd worden dat er in 1856 reeds eene vrij belangrijke boekerij in dien Tuin aanwezig was, op welker uitbreiding door Teysmann herhaaldelijk was aangedrongen; voorts, dat in 1857 de groote afdeeling der Klimplanten was gereed gekomen; eindelijk, dat door den G.-G. Sloet van de Beele een klein gedeelte van den hertekamp voor den Tuin werd afgestaan, tegenwoordig door een deel der Euphorbiaceeën ingenomen.

Aan de beschouwing van het 3de tijdperk in de geschiedenis, van den Hortus Bogoriensis, zoo belangrijk omdat deze daarbij niet alleen in naam, maar ook in werkelijkheid met het karakter eener zelfstandige Rijks-Instelling werd bekleed, mutatis mutandis in overeenstemming met de bedoelingen, welke bij zijne stichting in 1817 hadden voorgezeten, mogen een paar bladzijden voorafgaan, gewijd aan eene herdenking van datgene, wat in het laatste tiental jaren der 2e periode ter voorbereiding der 3e heeft plaats gehad.

Men heeft het dikwerf doen voorkomen alsof de nieuwe regeling door Miquel was aan de hand gedaan, en dat hij daarbij gebruik had gemaakt van inlichtingen, hem door hooge Indische autoriteiten verstrekt. Deze meening is echter geheel onjuist. Er werd in waarheid niets anders gedaan dan de reeds jaren te voren en bij herhaling in nota's, memories en rapporten blootgelegde denkbeelden van Teysmann in praktijk te brengen. Volgens den schrijver van den Feestbundel, weken de voorstellen van Miquel van die van Teysmann slechts in één opzicht (welk, wordt niet genoemd) af, en is die afwijking zeer waarschijnlijk niet nuttig geweest.

De bewijzen, dat Teysmann van 1851 tot 1868, onafgebroken en onder de meest ontmoedigende omstandigheden, op zijn doel afging, en het aanbeeld van onverschilligheid, bureaucratie en onkunde zoo lang met mokerslagen vermoeide, tot er eindelijk een vonk van belangstelling uit ontsnapte, maar die nu ook brandstof genoeg vond om zich tot eene vlam te ontwikkelen, vindt men in de volgende feiten.

Reeds in 1851 had Teysmann eene memorie ingediend over de vele punten, den plantentuin betreffend, die ‘eene nadere regeling’ vereischten, en werd door hem daaraan toegevoegd een ‘Concept tot regeling van 's Lands Plantentuin.’ Memorie en Concept werden *ter zijde gelegd*.

In 1856 kwam hij op de aangelegenheid terug, en schreef hij aan den Intendant: ‘Mocht het Z.E. den G.-G. niet ongevallig zijn, dan zoude ik deze zaak gaarne nogmaals wenschen te behandelen, en daarbij eene concept-regeling van den plantentuin voorstellen.’ Ook dit verzoek schijnt *niet veel succes* gehad te hebben.

Desniettegenstaande diende Teysmann in 1858 eene ‘Memorie’ in ‘over 's Lands Plantentuin te Buitenzorg’, welke in

1859 gevolgd werd door eene vrij uitvoerige Concept-regeling. In deze laatste, 10 jaar ouder dan de organisatie van 1868, werd reeds voorgesteld: 1°. 's Lands Plantentuin een afzonderlijk beheer te geven, en 2°. daaraan een wetenschappelijk gevormd botanicus en een teekenaar te verbinden. Een daaraan toegevoegd, uit 30 artikelen bestaand Reglement, bevatte vele zeer goede bepalingen. In de memorie was op de scheiding van Tuin en Park met vernieuwde kracht aangedrongen. De onmiddellijke *uitkomst* dezer pogingen schijnt andermaal *gering* te zijn geweest.

In Sept. 1860 werd dezelfde aangelegenheid nogmaals schriftelijk behandeld en de wenschelijkheid betoogd, dat jonge, versch uit Nederland aangekomen ambtenaren eenigen tijd naar 's Lands Plantentuin werden gedirigeerd, om aldaar, alvorens zij hun ambt van controleur gingen aanvaarden, eenige theoretische zoowel als practische kennis van cultuurzaken op te doen. Aan het voorstel werd *geen gevolg gegeven*.

Den 10den November 1861 eindelijk, diende Teysmann de uitvoerigste zijner memories in, waarbij, na eene geschiedkundige inleiding, alle punten, de toekomst van 's Lands Plantentuin betreffende, nauwkeurig werden behandeld en toegelicht. De noodzakelijkheid van de zelfstandigheid des Plantentuins als afzonderlijke Rijks-Instelling, onder eene deskundige directie; de aanstelling van een kundig botanist, van een teekenaar, van een aspirant-hortulanus voor de bergtuinen, eindelijk van een schrijver; de financieele gevolgen dezer voorstellen; de noodzakelijkheid van eene uitbreiding der terreinen; de beteekenis van botanische onderzoekingsreizen; de publicatie van de te vervaardigen teekeningen, - niets werd vergeten, en daarbij telkens op het nut gewezen, dat de Tuin alreeds verspreid had. *Vier dagen na de indiening* van dit belangrijk geschrift, kreeg de hortulanus van den Intendant bericht, dat hij *bezwaar maakte de memorie met hare bijlagen door te zenden*.

Zoo scheen dan alle moeite, door Teysmann aan het opstellen van nota's en memories besteed, vruchteloos te zijn geweest!

Waar echter de nood ten top scheen gestegen, was de redding nabij.

Reeds in April 1861 was, zonder dat Teysmann zulks vermoedde, door den voorganger van den Intendant, ‘die bezwaar maakte door te zenden,’ een uitvoerig geschrift aan de Indische Regeering gericht, en wel: ‘Over aan te brengen wijzi-

gingen in den toestand, het beheer en het personeel van den Plantentuin te Buitenzorg.’ Die ambtenaar schijnt den tuin een beter hart te hebben toegedragen dan zijne voorgangers en zijn naasten opvolger, en al mocht niet ontkend worden, dat in zijne geschiedkundige beschouwingen talrijke onjuistheden waren ingeslopen, toch kon men hem de eer niet ontzeggen, dat hij Teysmann's denkbeelden tot de zijne gemaakt, en diens toelichtingen, als van zichzelven afkomstig, aan de vergetelheid ontrukt had.

De Buitenzorgsche hortulanus mocht de voldoening smaken, dat zijne vertoogen eindelijk onder de oogen van de Indische Regeering gebracht en, in het midden van 1862, aan het Opperbestuur werden meêgedeeld.

Het Gouverneur-Generaalschap werd toen ter tijd bekleed door Z.E. Sloet van de Beele, die, als kundig geschiedvorscher, een nauwgezet onderzoek had ingesteld omtrent den verwarden toestand van het domein Bloeboer, waarvan het vruchtgebruik den G.-G.s ten goede kwam, en van hetwelk een klein gedeelte in 1817 door den G.-G. van der Capellen voor den aanleg van den tuin was afgestaan. Bij de mededeeling van de uitkomsten van dit onderzoek en de daaruit voortvloeiende voorstellen, gaf de Opperlandvoogd tevens, naar aanleiding van Teysmann's voorstellen, onder meer in overweging, een teekenaar, een schrijver en een ‘botanicus van professie bij 's Lands Plantentuin aan te stellen.’ Dit schrijven was, practisch, het punt van uitgang van de reorganisatie van 1868.

Nadat de Indische Regeering in April 1863 nader op de wenschelijkheid van de aanstelling van ‘een wetenschappelijk gevormd botanicus’ bij den Buitenzorgschen Tuin had aangedrongen, verzocht de Minister van Koloniën daaromtrent een uitgewerkt voorstel. Aan dit verlangen werd in December deszelfden jaars voldaan, en daarenboven op eenige personen gewezen, voor de aanvaarding van de nieuw te scheppen betrekking wellicht geschikt.

Pogingen, in 1864 door den Minister van Koloniën bij twee bekende Nederlandsche kruidkundigen gedaan om een hunner voor den Buitenzorgschen tuin te winnen, slaagden niet.

Thans werd, op voorstel van den hoogleeraar Miquel, in wiens handen de stukken om advies waren gesteld, besloten, den candidaat in de wis- en natuurkunde R.H.C.C. Scheffer

voor de betrekking te Buitenzorg op te leiden, tot welk doel eene toelage van ƒ 1000.- 's jaars, twee jaar lang, beschikbaar werd gesteld.

De denkbeelden, door Teysmann omtrent den werkkring van den nieuwen titularis ten beste gegeven, vonden bij Miquel volledige instemming. Ook hechtte hij aanvankelijk zijne goedkeuring aan een voorstel, waarop groot gewicht was gelegd, nl. dat de op te leiden jonge botanicus, alvorens hem de titel van Directeur verleend werd, nog geruimen tijd door Teysmann's rijke ervaring zou worden voorgelicht. Deze menschkundige regeling werd echter later door Miquel - om welke reden is onbekend gebleven - weder ingetrokken en vervangen door den wensch, dat zijn kweekeling, na zijne aankomst op Buitenzorg, terstond het Directeurschap zou aanvaarden. De voorlichting scheen dus overbodig geworden, want dat deze, nu reeds terstond eene scheidsmuur tusschen beide ambtenaren werd opgericht, hetzij gevraagd, hetzij aangeboden zou worden, was niet wel te verwachten. Wellicht doelde de Hr Treub op deze door Miquel in praktijk gebrachte afwijking van Teysmann's voorstellen, toen hij de meening uitsprak, dat een der raadgevingen van Miquel waarschijnlijk niet nuttig voor den Tuin is geweest.

Terwijl de geschetste voorbereidende maatregelen in het Moederland genomen werden, was men er in Indië nog altijd niet van overtuigd, dat de Hortus Bogoriensis zeer stellig weder eene Rijks-Instelling behoorde te worden. Die meening kon echter den drang van beterwetenden niet doorstaan, en zoo gebeurde het dat, toen de Indische Regeering het bericht ontving, dat Dr. Scheffer in het laatst van 1867 naar Java zou afreizen, de Intendant der Gouvernements-Hôtels werd aangeschreven om, in overleg met den Hortulanus van 's Lands Plantentuin te Buitenzorg, J.E. Teysmann, voorstellen te doen omtrent de afscheiding van het park en den plantentuin.

Zoo had dus eindelijk Teysmann gezegevierd en de Buitenzorgsche Instelling - hoewel niet door hem gesticht, toch in werkelijkheid zijne schepping geworden - de onmiskenbaarste voorwaarde voor hare verdere ontwikkeling herkregen.

Langzamerhand kwamen ook de andere voorstellen van Teysmann tot uitvoering. En wat in de jongst verloopen jaren te Buitenzorg is geschied, steunt wederom geheel op de denk-

beelden van den buitengewonen man, wiens 50-jarig jubilé den 2^{en} Januari 1880 aldaar gevierd werd.

Den 15^{en} November 1867 uit Nederland vertrokken, bracht Dr. Scheffer, op reis naar Java, een tiental dagen door op Ceylon, ten einde een bezoek te brengen aan den botanischen tuin te Paradenia.

Op den 1^{en} Januari 1868 te Batavia aangekomen, werd hij den 13^{en} daaraanvolgend tot Directeur van 's Lands Plantentuin benoemd. Voor het eerst na 42 jaar kwam die Instelling nu weêr te staan onder een wetenschappelijk hoofd.

Hoezeer de 23-jarige man ook toegerust was met velerlei begaafdheden, en hoezeer ook bedeeld met het talent van natuuronderzoeker, de taak, hem op de schouders gelegd, kon toch bijzonder zwaar geheeten worden, en was het dus een gelukkig denkbeeld van de Indische Regeering om, in strijd met het voornemen, aan Teysmann's verzoek om eervol pensioen, zoodra de benoeming van den nieuwen Directeur zou hebben plaats gehad, gevolg te geven, hem nog een jaar in zijne betrekking te handhaven en als Mentor aan Scheffer's zijde te stellen. Teysmann liet zich deze regeling welgevallen niet alleen, maar gaf daarenboven een schitterend blijk van zijn edel karakter, door, in overeenstemming met de belangen van den Tuin, persoonlijke teergevoeligheid tot zwijgen te brengen, en Scheffer een verblijf aan te bieden in zijne woning, waar hem een jaar lang gastvrijheid verleend werd. De dagelijksche omgang van beide mannen leidde tot wederzijdsche waardeering en was Scheffer niet alleen tot groot voordeel, maar voerde hem tevens binnen het terrein der vele verwikkelingen van administratieven en finantieelen aard, wier ontwarring aan de scheiding van Tuin en Park vooraf moest gaan. Er waren moeielijkheden op te lossen en knoopen door te hakken, waarbij Scheffer's tegenwoordigheid niet gemist konde worden, maar ook Teysmann's ervaring onmisbaar bleek. Eindelijk was de scheiding volbracht en op den 30^{en} Juni 1868 had 's Lands Plantentuin zijne onafhankelijkheid herkregen, en werd een Reglement voor de Instelling in het Staatsblad ter kennisse van het algemeen gebracht. Bij deze gelegenheid werd tevens door de Regeering in grondbeginsel de noodzakelijkheid eener uitbreiding van den

Tuin aangenomen, en daarbij het oog gevestigd op een stuk grond, aan den overkant van den Tjiliwong-arm. Het denkbeeld, in die richting naar vergrooting van grondgebied te trachten, jaren geleden reeds door Teysmann uitgesproken, kwam echter eerst in 1891 tot uitvoering.

Van de medewerking der Regeering bleek al dadelijk, doordien het vroeger meermalen gedaan verzoek om uitbreiding van het personeel, nader door Teysmann toegelicht, werd toegestaan. Reeds in 1869 kwamen drie jonge tuinlieden, een teekenaar en een schrijver te Buitenzorg aan, om ter beschikking gesteld te worden van den Directeur. Ook werd het gebouw voor het mijnwezen in den tuin ontruimd en bestemd voor Museum, Boekerij en Bureau. De jaren 1869 en 1870 werden besteed om de verzamelingen te ordenen en te étiquetteeren, hoewel deze niet vóór 1874 voor het publiek toegankelijk werden gesteld.

Teysmann werd den 22^{en} Januari 1869 eervol uit zijne betrekking ontslagen. De band echter tusschen hem en den Tuin werd in zoo verre bestendigd, als de oud-Hortulanus belast werd met het doen van reizen in den Indischen Archipel in het belang van laatstgenoemden.

De adsistent-hortulanus Binnendijk werd tot hortulanus bevorderd en in diens plaats, in het begin van 1870, een der uit Nederland aangeworven tuinlieden - H.J. Wigman - aangesteld. Van de beide andere tuinlieden bleef er een te Buitenzorg werkzaam, terwijl de derde, naar de bergtuinen overgeplaatst, zich te Tjibodas moest gaan vestigen.

Die bergtuinen hadden dringend behoefte aan dagelijksch toezicht, vooral nadat botanisch merkwaardige planten van Tjipannas daarheen waren overgebracht. Aanvankelijk deed de daarheen afgevaardigde tuinman zijn plicht; weldra echter werd hij nalatig bevonden, en in 1874 was men genoodzaakt hem te ontslaan. De te Buitenzorg achtergebleven tuinman, wien men nu gaarne naar Tjibodas gezonden had, wenschte echter den dienst te verlaten, en zoo kwam het dat de bergtuinen opnieuw van Europeesch toezicht verstoken werden. De groote moeilijkheid om voor eene zoo afgelegen plaats en op eene zeer onvoldoende bezoldiging, geschikt Europeesch personeel te werven en te behouden, deed zich toen even sterk gevoelen als tegenwoordig, en het gevolg der ondervonden teleurstelling was dan ook, dat men de hulp moest

inroepen van een inlandsch Hoofd, niet geheel van kweekkennis verstoken, om den Europeeschen tuinman te vervangen. Dat voor het overige Tjibodas zeer voldeed, blijkt hieruit, dat daar weldra geene plaats voor nieuwe cultuurplanten te vinden was, en men de proeven daarmede zou hebben moeten staken, zoo niet de G.G. in 1875 een stuk weidegrond, behoorende tot het domein Tjipannas, doch 5 à 600 voet lager dan Tjibodas gelegen, voor die proeven had afgestaan.

De nieuwe Directeur, met ijver voor de hem opgedragen taak bezield, had het voorrecht reeds het eerste jaar van zijn verblijf te Buitenzorg eene proeve zijner werkzaamheid te kunnen geven. Niettegenstaande de vele beslommeringen, welke met zijne vestiging in den Tuin gepaard waren gegaan, bood hij reeds in 1868 aan de Kon. Natuurk. Vereeniging eene eerste verhandeling aan onder den titel van ‘Observationes phytographicae’, die later - in 1869 en 1871 - nog door twee andere gevolgd werd. In 1872 zag eene Verhandeling over eenige Palmen van hem het licht.

Een lievelingsdenkbeeld van Scheffer, om nl. een eigen Tijdschrift op te richten, waarin hij de uitkomsten zijner onderzoekingen openbaar zou kunnen maken, was voorloopig niet tot uitvoering kunnen komen, omdat hem geen bekwaam, maar slechts een photograaf-hulpteekenaar ter zijde stond. Toen deze echter in 1869 vervangen werd door den begaafden teekenaar C. Lang, die nog steeds aan den Tuin verbonden is, veranderde de zaak van aanzien, en kon hij aankondigen, dat het 1e deel van dat Tijdschrift, waaraan de naam van ‘Annales du Jardin botanique de Buitenzorg’ gegeven en dat door de Regeering geldelijk gesteund zoude worden, in 1873 verschijnen zou. Door allerhanden tegenspoed zag echter dat deel, waarin de Studie der Palmen door Scheffer werd voortgezet, eerst in 1876 het licht. Het vooruitzicht, dat het 2e deel in 1877 ter perse zoude kunnen gelegd worden, werd niet verwezenlijkt. Het manuscript, dat voor dit deel gereed lag, verliet de drukkerij eerst in 1880, nadat de auteur zelf den tol aan de natuur had betaald.

Behalve in het belang der zuivere wetenschap, woekerde Scheffer ook nog op andere wijze met zijn tijd. Vooreerst deed hij een paar dienstreizen, waarvoor hem in 1870 machtiging was verleend, en schreef hij daarover een paar kleine opstellen. Al verder besteedde hij zeer veel tijd aan het in orde brengen

van het Museum botanicum, en dat wel niet alleen door de planten op naam te brengen en te classificeeren, maar ook door te zorgen voor behoorlijk ingevulde naambriefjes en het uitzoeken en opplakken van de exemplaren, die tot de standaardverzameling werden verwezen. Dit werk was echter zeer bezwarend en ontmoedigend, vooreerst omdat er gebrek was aan hulp, en ten tweede, en in hoogere mate, omdat de talrijke reizen van Teysmann, tusschen de jaren 1869 en 1876, uit Banka, de Oostkust van Sumatra, den Timor-archipel, de oostkust van Borneo. Billiton, de Karimata-eilanden, de westkust van Borneo, eene overstelpende menigte gedroogde planten opleverden, die, voortdurend naar Buitenzorg afgezonden, nauwelijks een plekje konden vinden om eenvoudig te worden neêrgelegd. En toch behoorden die verzamelingen als kostbare schatten beschouwd te worden, wier vernieling ten gevolge van gebrek aan voorzorgen door den Directeur niet mocht worden gedoogd. Voeg daar nu bij, dat de toezending van levende gewassen, voor welke in den Tuin geene geschikte plaats meer was aan te wijzen, onverdroten voortging, en men zal zich de gemoedsstemming van Scheffer levendig kunnen voorstellen en begrijpen, dat zijn pad niet op rozen ging. Telkens en telkens werden pogingen aangewend bij het Indische Bestuur om in den benarden toestand verandering te brengen en het terrein aan den overkant van den Tjiliwong-arm aan te koopen; maar daaraan schenen zoovele bezwaren verbonden, dat de ontvangen antwoorden steeds met een ‘non possumus’ besloten. Eindelijk echter kwam er verademing, toen een nieuw voorstel om het land Tjikeumeuh met den tuin in verband te brengen, in beginsel werd goedgekeurd.

De loop van zaken had Scheffer wel eens in herinnering gebracht dat de bedoeling zijner aanstelling niet uitsluitend en ook niet in hoofdzaak gezocht moest worden in het bestudeeren, beschrijven, rangschikken en catalogiseeren van de planten in den Buitenzorgschen Tuin, en er een ruilhandel meê te drijven met Instellingen van denzelfden aard; maar bovendien om bepaalde gewassen, waarvan eenig voordeel voor den tropischen landbouw verwacht konde worden, in dien tuin zoo mogelijk aan te kweeken; door ervaring geleerd, hunne meer of mindere belangrijkheid uit het oogpunt der praktijk te leeren kennen, en, indien de uitkomsten aan de verwachting hadden beant-

woord, voor hunne vermenigvuldiging en verspreiding zooveel mogelijk zorg te dragen.

In de eerste jaren zijner ambtelijke loopbaan, had hij, in overeenstemming met den aard zijner opleiding, zich veel meer tot het wetenschappelijke dan tot het praktische gedeelte zijner taak aangetrokken gevoeld, en dit had hem eens de vraag van Regeeringswege op den hals gehaald: of het niet ‘eenigszins zijne neven-bedoeling was, zich van de bemoeienis met het practisch gedeelte van den werkkring af te maken.’ In werkelijkheid echter lieten de vragen omtrent den kolonialen landbouw Scheffer geenszins koud, en het antwoord op de Regeeringsvraag had, tegen het einde van Scheffer's loopbaan, in waarheid niet anders kunnen luiden, dan dat zijne zuiver wetenschappelijke werkzaamheden geheel door die van practischen aard waren overvleugeld geworden.

Het is hier dan ook de plaats om te herinneren, dat Scheffer reeds in het Verslag over den Tuin van 1871 de bijzondere aandacht vestigde op de Albizzia moluccana, die zich als een bijzonder snel groeiend schaduwgewas had voorgedaan, en dat in latere Verslagen gewaagd werd van den grooten bijval, dien deze bekendmaking ondervonden had. Ook aan de invoering van Eucalyptus-soorten uit Australië werd veel moeite besteed, en niet minder aan de verspreiding van nieuwe of ten onrechte in onbruik geraakte kultuurgewassen, waarvan zaden en stekken aan de steeds talrijker geworden aanvragers werden uitgedeeld. Van Tabak en Maïs werden onderscheidene nieuwe en gewilde verscheidenheden in alle richtingen afgegeven. In het bijzonder dient hier vermeld, dat de Plantentuin te Buitenzorg het centrum van verspreiding der Liberia-koffie (Coffea liberica) werd, welke plant men meende, dat wellicht minder dan de gewone Koffieplant (Coffea arabica) van de Koffiebladziekte (een fungus met den naam van Hemileia vastatrix) te lijden zou hebben.

Hoewel Scheffer, met werkzaamheden overladen, thans wijzen kon op een gang van zaken, volkomen in overeenstemming met de bedoeling en de verwachtingen zijner lastgevers, vond echter zijn voorstel om een Adjunct-Directeur aan te stellen, geen gehoor. Enkele andere vragen, zooals die om ‘hulp voor administratie en correspondentie’ schenen thans echter in goede aarde gevallen te zijn. Zeer verblijdend echter was het bericht

dat het landje Tjikeumeuh, 105 bouws groot, voor ƒ 20.000 aangekocht en in gereedheid gebracht zou worden, zoo het voorstel daartoe in het Moederland geen bezwaar ontmoette. Gelukkig was dit niet het geval, en zoo kon dus eindelijk het terrein van den botanischen Tuin ontlast worden van tal van planten, die aldaar uit nood gehuisvest, maar toch altijd onwelkome gasten waren gebleven.

Eene aangelegenheid van geheel anderen aard kreeg, door de toewijzing van Tjikeumeuh, eveneens haar beslag. Wij bedoelen de oprichting van eene Landbouwschool. Het zij ons vergund daarover even uit te wijden.

De pogingen van den Belgischen tuinbouwleeraar de Beucker, in Nederland aangewend om verbeteringen in den boomteelt en meer bijzonder in het snoeien van vruchtboomen in te voeren, hadden aanleiding gegeven tot eene briefwisseling tusschen het Opperbestuur in den Haag en de Indische Regeering, welke de belangen der koffiecultuur tot onderwerp had. Het denkbeeld was in overweging gegeven om òf ambtenaren van het Binnenlandsch Bestuur, met verlof in Nederland, aan te moedigen, de methode de Beucker aan de Tuinbouwschool te Watergraafsmeer bij Amsterdam aan te leeren, òf eenige jonge tuinlieden, aan die school gevormd, naar Indië te zenden - het een zoowel als het andere met het doel om de opgedane kennis op Java, ten nutte der tropische culturen, bovenal echter van de koffiecultuur, aan te wenden.

Dr. Scheffer zette, des gevraagd, in een uitvoerig schrijven van December 1872, zijne denkbeelden over de zaak aan den Directeur van het Binnenlandsch Bestuur, den Heer M.H.D. Levyssohn Norman, uiteen. Hij kwam tot de gevolgtrekking, dat geen der beide wegen, door de Regeering voorgedragen, tot het gewenschte doel zou leiden, maar dat enkel en alleen van de oprichting eener Landbouwschool in Indië, vroeger door genoemden Heer Norman reeds aanbevolen, eenig heil te wachten ware. Het doel dier School zou tweeledig zijn en bestaan: 1° in het verschaffen van de gelegenheid aan nieuwelings aangekomen ambtenaren, eenige maanden lang kennis op te doen omtrent de kultuurgewassen, met welker verbouwing en behandeling zij gedurende hunne verdere loopbaan rekening zouden moeten houden, en 2° in het opleiden van inlandsche leerlingen, die, al ware hun aantal ook gering, toch, zoodra

zij eenmaal Indische ambtenaren of hoofden geworden zouden zijn, de opgedane kennis aan de landbouwende bevolking zouden mededeelen. Hoewel langzaam, zoude op die wijze toch wel eenige verbetering in de kweekmethoden der inlanders zijn tot stand te brengen. Wellicht zouden ook enkele discipelen met eene voltooide opleiding bij Europeesche planters geplaatst kunnen worden. - Ondertusschen werd verzuimd, een plan te ontwerpen, waardoor aan gediplomeerde leerlingen der Landbouwschool de intrede in de inlandsche ambtelijke loopbaan verzekerd zou worden; een verzuim, waarvan, zoo meent de Heer Treub, de opheffing van de School later het gevolg is geweest.

De School kwam echter, dank zij voornamelijk de invloedrijke pogingen van den Hr. Norman, tot stand. Zij was ingericht naar Scheffer's oorspronkelijk plan en zou deel uitmaken van den cultuurtuin, waarvan het gevolg was dat Scheffer aan het hoofd der nieuwe Inrichting kwam te staan. In November 1876 werd de Afdeeling voor inlandsche en in November 1878 die voor Europeesche ambtenaren geopend.

Doordien Scheffer's bemoeiingen thans ook weder voor de Landbouwschool werden ingeroepen, moest zijn vroeger ingediend verzoek om Europeesch hulppersoneel voor correspondentie en museumwerk nu wel in ernstige overweging worden genomen. De G.-G. meende ‘dat voorshands met den bijstand van een amanuensis of secretaris konde worden volstaan.’ Gelukkig echter vond Scheffer's voorstel om met die betrekking het leeraarsambt aan de Tuinbouwschool te verbinden, ingang. En zoo werd dan in 1876 de eerste benoeming voor de tweeledige betrekking gedaan. Het geschiedverhaal noemt den naam van den gekozene niet en vermeldt alleen, dat hij, om gezondheidsredenen, reeds in 1877 Java weder verlaten moest. Eene nieuwe keuze werd in het begin van 1878 uitgebracht op den Heer J.C.C.W. van Nooten.

Bij alle aanleiding, die er bestond om met deze voorloopige uitkomst tevreden te zijn, hadden er echter aan den anderen kant gebeurtenissen plaats, die groote teleurstelling moesten wekken. Een bekwaam tuinman, bij den cultuurtuin aangesteld, overleed kort na de oprichting dezer nieuwe Afdeeling. Door deze omstandigheid was men genoodzaakt den adsistent-hortulanus uit den botanischen tuin naar den cultuurtuin over te

plaatsen, wat al verder ten gevolge had, dat voor het vervullen der plichten van laatstgenoemden niemand anders kon worden aangewezen dan een tuinman, wien geene opleiding in tuinbouwzaken ten deel was gevallen. Ook de bekwame inlandsche botanische beambte Mantri Oedam was naar den cultuurtuin overgeplaatst, en daarenboven aan den hortulanus en den teekenaar het verzoek gericht, eenige lessen aan de Tuinbouwschool te geven. Voor den eerstgenoemde werd echter die opdracht in 1879 reeds weder ingetrokken.

Een ieder, die het bovenstaande gelezen heeft, zal zeker wel tot het besluit gekomen zijn, dat de stichting van de Landbouwschool aan den botanischen Tuin niet anders dan nadeel berokkend heeft, of, wil men, dat het zwaartepunt van bemoeienissen en belangstelling vijf jaar lang - van 1875 tot 1880 - van den eersten naar de laatste was overgebracht. Wel was het Scheffer's bedoeling, daarin later weder verandering te brengen, maar vóór hem daartoe de gelegenheid werd aangeboden, was hij reeds ter ruste ingegaan. Aan het volbrengen van botanische studiën kon in de genoemde jaren natuurlijk niet worden gedacht.

Ondertusschen hield de aanvoer van nieuwe en belangrijke gewassen, door Teysmann op zijne veelvuldige reizen voor den Tuin verzameld, niet op, en werd deze buitendien verrijkt met tal van planten, door den Heer Beccari uit Nieuw-Guinea en Sumatra daaraan ten geschenke gegeven. Het plaatsen dezer aanwinsten leverde in den beginne geen bezwaar op, omdat er veel uit den Tuin naar Tjikeumeuh was afgevoerd; later echter konde daarmede niet worden voortgegaan en moest er, welke bezwaren de afstand, waarmeê rekening diende gehouden te worden, ook opleverde, tot het inrichten van een bijtuin van den cultuurtuin worden besloten.

De werkzaamheden in dezen laatsten werden door den adsistenthortulanus Wigman, wien daarvoor in 1879 een bijzonder bewijs van waardeering van Regeeringswege ten deel viel, ijverig voortgezet, en door Scheffer, wanneer daartoe aanleiding bestond, beschreven. Zoo legde hij zeer veel eer in met zijne mededeelingen over de cultuurproeven met Padi. Vermelding verdienen ook die met Rameh en Jute, Tabak, Manihot, Arachis, Soja, Helianthus, Sida en anderen. Op Tjibodas en Tjisaroewa werden granen en andere Europeesche bouwplanten, ten deele zelfs op

groote schaal, aan de kultuur onderworpen. De proeven met Eucalyptus Globulus, die geen vooruitzicht deden verwachten, werden afgewisseld met die eener andere soort uit Timor. Voor de beplanting der terreinen van de nieuwe Bataviasche havenwerken, werden uitvoerige voorbereidende maatregelen genomen. Op last der Regeering werden Liberia-koffieplanten ter invoering in Japan aan het Japansche gouvernement aangeboden. De importatie van Europeesche bijen werd, hoewel zonder goeden uitslag, beproefd, maar daartegenover zeer veel bijval geoogst met den invoer van een Guatemalaasch voedergras: de Euchlaena luxurians.

Nog twee andere belangrijke zaken namen tusschen 1876 en 1880 Scheffer's tijd en krachten in beslag. De eerste was de koffiebladziekte, die in Augustus 1876 zich voor het eerst op Sumatra en in Februari 1879 in den cultuurtuin te Tjikeumeuh vertoonde. Allen, die in de koffiecultuur belang stelden, bestormden Scheffer met vragen, en hoewel er niet veel zekers viel meê te deelen, moesten de ontvangen brieven toch beantwoord worden. Dat alles koste veel hoofdbrekens en veel tijd. - De tweede aangelegenheid betrof de Landbouwschool. De zorgen, aan het beheer daarvan verbonden, waren vele en drukten zwaar. Niet alleen het zich voorbereiden tot en het geven van de lessen vorderde, bij al het andere, veel toewijding en inspanning; maar vermoeiend bovenal was het verstrekken van uitvoerige toelichtingen en het voorslaan en met redenen omkleeden van telkens noodzakelijk gebleken wijzigingen der voorstellen, ingediend om de zoogenaamde Europeesche Afdeeling van den Cultuurtuin op gang te helpen. Want, ofschoon de inlandsche Afdeeling reden tot tevredenheid gaf, kon zulks van de, trouwens 2 jaar jongere Europeesche niet getuigd worden.

Scheffer's hoop was steeds gevestigd op de aanstelling, van Regeeringswege, van een Chef voor Landbouwschool en Cultuurtuin. Hij zoude zich dan van de beslommeringen zijner nieuwe Stichting hebben kunnen terugtrekken en zijn ambt als Directeur van den botanischen Tuin, met de hem verleende talenten, opnieuw op eervolle wijze kunnen voortzetten.

Het was echter niet aldus beschikt. Na een geruimen tijd over zware hoofdpijnen geklaagd te hebben, werd Scheffer in Februari 1880 ziek. Heftige koortsen, als uitvloeisel eener acute leverontsteking, noopten hem, koelere bergstreken op te

zoeken. Op weg daarheen gevoelde hij zich echter genoopt, het gezondheids-etablissement Sindanglaja aan te doen. Verder vervoer bleek onmogelijk, en dáár waar hij tijdelijk rust hoopte te vinden, ging hij ter eeuwige in. Den 9^{en} Maart 1880 overleed hij. Van de 35 jaar levens, hem toebedeeld, waren er 12 aan den dienst des Vaderlands gewijd geweest.

Weinige dagen na Scheffer's overlijden, werd door de Indische Regeering, langs telegraphischen weg, aan den Minister van Koloniën verzocht, een opvolger voor den overledene aan te wijzen. Dien ten gevolge noodigde de Minister de Hoogleeraren in de botanie aan de Rijks-Universiteiten uit, zich in Commissie te vereenigen en hem te dier zake van advies te dienen. De Commissie stelde zich met den Schrijver des Feestbundels in verbinding, en de benoeming van Dr. M. Treub tot Scheffer's opvolger was daarvan het gevolg.

'Het spreekt dus van zelf' (aldus de Hr. Treub), 'dat hier de bespreking der wederwaardigheden van den Hortus Bogoriensis met Scheffer's dood moet eindigen.'

Het zij den Schrijver dezer regelen vergund, het verhaal weder op te vatten en daaraan enkele bladzijden toe te voegen, die op het tijdsverloop tusschen 1880 en 1892 betrekking hebben.

De Heer Treub werd den 13^{en} November 1880 tot Directeur van 's Lands Plantentuin te Buitenzorg benoemd. In die betrekking heeft hij zich bovenal op drieërlei wijze verdienstelijk gemaakt, en wel 1°. als Redacteur der Annales du Jardin botanique de Buitenzorg; 2°. als Stichter van het botanisch Station in den Buitenzorgschen Tuin, en 3°. als bemiddelaar tot het stichten van een fonds, uit welks baten jonge Nederlandsche botanici ondersteuning zouden kunnen erlangen tot een bezoek aan het sub. 2 genoemde Station.

1. De Annales du Jardin botanique de Buitenzorg werden, zooals wij gezien hebben, gesticht door Scheffer, doch onder zijne redactie niet verder gebracht dan het 1e deel, hoewel de tekst voor het 2e bij zijn overlijden gereed lag. Onder de redactie van Dr. Treub zagen alle volgende deelen (II-X) het licht.

Wat ons bij de kennisneming daarvan treft, is, dat niet alleen Nederlanders, zooals de Heeren Treub, Burck, Eykman, Greshoff, Janse en Mevr. Weber - van Bosse, maar ook vele

buitenlandsche geleerden, en daaronder van den 1^{en} rang (von Solms Laubach, Göbel, Schimper) bijdragen voor het Tijdschrift hebben geleverd. De verklaring van dit verschijnsel is te vinden in de bepaling, dat onderzoekingen, in het botanisch Station of met behulp van voorwerpen uit het Museum of den Tuin te Buitenzorg verricht, voor de Annales behooren te worden afgestaan. Deze billijke voorwaarde heeft nooit bezwaren opgeleverd. Al verder blijkt, dat in de Annales vraagstukken behandeld worden, wier beantwoording uitsluitend van een laboratorium tusschen de keerkringen of althans van bouwstoffen uit die streken te verwachten was, en wier oplossing dus, zooals van zelf spreekt, met spanning te gemoet gezien en met meer dan gewone belangstelling vernomen werd. De redacteur van het Tijdschrift leverde zelf de meeste verhandelingen, en behandelde onderwerpen van het hoogste gewicht, maar had dan ook bij zijne onderzoekingen dikwerf met bijna onoverkomelijke bezwaren te kampen. Wij berinneren aan zijne studie over de Casuarinaceeën; over de voorkiem deze Lycopodiën; over het ontstaan der holen en gangen in de Myrmecodiastengels; over de ontwikkeling der kiem bij de Cycadeeën en Burmanniaceeën; over de haken - een tot daartoe onbekend orgaan bij de Rubiaceeën -; over de kruikjes van Dischidia Rafflesiana.

Het kan niet in onze bedoeling liggen, hier op nog andere verhandelingen, hoe verdienstelijk ook, te wijzen. Wat wij in het licht wenschen te stellen, is, dat de Heer Treub, als Directeur van den botanischen Tuin, niet alleen de aangewezen man was om de redactie der Annales op zich te nemen, maar dat hij die functie tot hiertoe heeft uitgeoefend met een ijver, een tact en een wetenschappelijk talent, waaraan de hoogste lof mag worden toegezwaaid. Redacteuren van Tijdschriften zijn niet altijd degenen, die de meeste en de beste bijdragen leveren. Van de Annales voornoemd mag het omgekeerde worden volgehouden, en het is op grond van hun allerbelangrijksten inhoud, en verder om hunne redactie in de Fransche taal; de talrijke en keurig uitgevoerde platen; het uitmuntende papier; de duidelijke letter en het flink formaat, dat zij met de beste Tijdschriften in den vreemde kunnen wedijveren, en dat de Heer Treub, als hun redacteur, niet alleen de wetenschap, maar ook het vaderland aan zich verplicht heeft.

2. Dr. Treub was ook de Stichter van het botanisch Station te Buitenzorg. In navolging van het bekende zoölogisch Station te Napels, werd ook elders voor het oprichten van dergelijke Instellingen geijverd, en het kan ons dan ook niet verwonderen, dat de wensch, een botanisch Station te Buitenzorg te zien verrijzen, bij den Directeur van 's Lands Plantentuin niet alleen ontstond, maar ook, dat hij niet rustte vóór hij in staat was gesteld, de wetenschappelijke wereld aldaar onder zijne vleugelen te huisvesten. Het is waar, onder Scheffer's bestuur werd de Tuin tweemaal door vreemde gasten bezocht, nl. door Dr. F. Heckel, thans hoogleeraar aan de Faculté des Scinces te Marseille, in 1870 niet meer dan Scheepsarts bij de Fransche Marine op Nieuw-Caledonië; en door den Hr. O. Beccari, den beroemden reiziger uit Florence. Deze kwamen er echter met geen ander doel dan om zich met systematische studiën bezig te houden, waartoe een Museum, toen ter tijde althans, eene geschikte gelegenheid aanbood. Tegenwoordig echter, nu velen zich bij voorkeur toeleggen op het onderzoek van den bouw, de verrichting, de ontwikkelingsgeschiedenis, de biologische eigenaardigheden, de afstamming van en de familiebetrekking tusschen de talrijke vormen van het Plantenrijk, zoude men met een museumvertrek, eene bibliotheek en eenige vergrootglazen niet meer kunnen volstaan.

De Heer Treub mocht de voldoening smaken, dat zijn voorstel tot stichting van een botanisch Station werd goedgekeurd, en konde den 10^{den} Januari 1885, d.i. weinig meer dan vier jaar na zijne aankomst op Java, bekend maken, dat de nieuwe werkplaats voor belanghebbenden was opengesteld. Of aan het inwilligen van zijn verzoek vele memoriën en vertoogen zijn voorafgegaan, is mij onbekend gebleven, maar ik kan mij voorstellen dat de persoonlijkheid, de tot medewerking dwingende overtuiging van den requestrant, en de warmte, waarmeê hij zijne denkbeelden bepleit zal hebben, veel tot den gunstigen afloop der zaak hebben bijgedragen.

Tot op den 18^{den} Mei 1892 werd het botanisch Station door 31 geleerden bezocht. Men vindt er vier werktafels in een uitmuntend lokaal, een groot aantal gemakken en velerlei, wat, ten behoeve der bezoekers, door de Inrichting zelve verstrekt wordt; buitendien eene voortreffelijke bibliotheek. Nergens onder de keerkringen is eene dergelijke Inrichting te vinden,

en Nederland mag er zonder twijfel trotsch op zijn, dat naar het botanisch Station te Buitenzorg geleerden van alle natiën hunne schreden richten; dat zij er voldoening vinden voor hun vorschenden geest; dat zij er de aangenaamste herinneringen van meênemen naar hun vaderland; bovenal, dat zij er een Directeur aantreffen, wiens naam als geleerde tot alle beschaafde natiën is doorgedrongen, en wien alle gasten huldigen als den hoogst beschaafden, toegankelijken man, wien alle vraagstukken belang inboezemen, en die men tot eene beraadslaging over een aan te vangen onderzoek steeds bereid vindt, omdat hij geen gelukkiger oogenblikken kent dan die, waarin hij anderen van dienst kan zijn.

3. In de derde plaats noemden wij den Heer Treub den bemiddelaar tot het stichten van een fonds, uit welks baten jonge Nederlandsche botanici ondersteuning zouden kunnen erlangen tot een bezoek aan het botanisch Station.

De ervaring, door Dr. Treub opgedaan, dat zijne nieuwe Stichting, eene toevallige uitzondering daargelaten, enkel en alleen door niet-Nederlandsche botanici bezocht werd, deed vanzelf de vraag bij hem oprijzen, waaraan dit verschijnsel moest worden toegeschreven. Al spoedig werd het hem duidelijk, dat er geene andere reden voor bestond, dan de kostbaarheid eener reize van Nederland naar Buitenzorg en terug, en van het verblijf in de nabijheid van den Plantentuin. Botanici uit den vreemde werden in den regel tot hunne bezoeken in staat gesteld door geldelijke ondersteuning, hetzij door eene Academie van Wetenschappen of door andere Instellingen hun aangeboden. In Nederland echter was van zulk eene hulpvaardigheid nog niet gebleken. De Koninklijke Akademie van Wetenschappen kon ten deze, door gemis aan eigen fondsen, geen voorbeeld geven - en tot Maatschappijen of Vereenigingen scheen het beroep op finantieele hulp nog niet doorgedrongen, af altans geen punt van beraadslaging bij haar te hebben uitgemaakt. De mogelijkheid dat bijzondere personen, des bewerkt, hunne beurzen zouden openen, bestond wel, maar dat eene meermalen herhaalde poging om hen tot mildheid te bewegen wel eens teleurstelling zou kunnen opleveren, was zeer waarschijnlijk.

Toen Dr. Treub in 1887 tijdelijk, met verlof, naar Europa terugkeerde, stelde hij zich dan ook voor, zijn verblijf in het Moederland o.a. te besteden aan het stichten van een fonds, welks baten niet voor eens, maar op gezette tijden, zouden

kunnen strekken om aan Nederlanders eene werktafel in het botanisch Station te verzekeren, en jonge botanici in staat te stellen, te midden hunner vakgenooten uit andere natiën, den vaderlandschen roem op het gebied der wetenschap te helpen handhaven en bevorderen.

Pogingen, bij de Regeering in het werk gesteld om tot het gewenschte doel te geraken, werden wel niet afgewezen, maar bleken toch tot geene gunstige uitkomst te zullen leiden, bijaldien niet aan eene bepaalde voorwaarde voldaan was, hierin bestaande, dat gegoede burgers, door den eersten stap tot het bijeenbrengen van een Buitenzorgfonds te doen, blijk zouden geven van hunne ingenomenheid met de nieuwe Stichting en van de overtuiging, dat het wenschelijk ware, Nederland aldaar op den duur door zijne eigene zonen te doen vertegenwoordigen.

Het gelukte den Heer Treub, eene som van ƒ 15000 bijeen te brengen, waarvan de interessen het beoogde doel zouden kunnen bevorderen. De Minister van Binnenlaudsche Zaken (de Heer Heemskerk) werd daarmede in kennis gesteld, maar niet zonder dat aan Z. Exc. tevens een schrijven van den Directeur van 's Lands Plantentuin te Buitenzorg, in vereeniging met de Hoogleeraren in de Botanie aan de drie Rijks-Universiteiten gericht werd, waarin de steun der Regeering voor de uitzending van jeugdige botanici naar het Buitenzorgsche Station, op nader aangevoerde gronden, werd ingeroepen.

Dit schrijven (van 30 Aug. 1887) werd door den Minister om advies toegezonden aan de Afdeeling Wis- en Natuurkunde der Kon. Akademie van Wetenschappen, die, zeer met het voorstel ingenomen, den Minister haar goedkeurend oordeel bij missive van 6 October 1887 deed toekomen. Middelerwijl had dezelfde Afdeeling den Heer Treub, op eene desbetreffende vraag, medegedeeld, dat de Akademie zich gaarne met het beheer en de administratie van het te stichten fonds belasten zou. En zoo kon dan ook de Minister, bij missive van 27 October 1887, aan meergenoemde Afdeeling berichten: niet alleen, dat hij de Kon. Akademie van Wetenschappen als beheerscheres over het Buitenzorgfonds erkende, maar daarenboven, dat de Regeering jaarlijks ƒ 700.- aan de renten van het fonds, ter bereiking van het voorgenomen doel, zou toevoegen.

De zaken waren nu zoo verre gevorderd, dat er eene Acte

van Stichting kon worden opgesteld. De notaris D.K.J. Schoor te Voorschoten leverde daarbij de behulpzame hand. Tot de artikelen, in de Acte vermeld, behooren:

1°. dat het bedrag van ƒ 15000 thans (ƒ 16000), door den Heer Treub bijeengebracht, vastgezet zal worden op het Grootboek der Nationale Schuld, in aandeelen, N.W.S., rentende 3½ pCt.;

2°. dat de rente daarvan ontvangen zal worden door de Kon. Akademie van Wetenschappen;

3°. dat de rente van het kapitaal, op het Grootboek gezet, jaarlijks vermeerderd zal worden met eene som van ƒ 700.-, door de Ned. Regeering beschikbaar gesteld;

4°. dat aan den Minister van Binnenl. Zaken de keuze is overgelaten van dengenen, die in het genot gesteld zal worden van de baten van het Buitenzorgfonds, en dat wel uit eene voordracht, op te maken door de Afdeeling Wis- en Natuurkunde der Kon. Akademie van Wetenschappen, nadat deze het advies zal hebben ingewonnen van de hoogleeraren in de plantenkunde aan de drie Rijks-Universiteiten;

5°. dat hij, die in het genot gesteld wordt der baten van het fonds, ten minste 4 maanden aan 's Lands Plantentuin te Buitenzorg werkzaam zal moeten zijn; binnen 3 maanden na zijne terugkomst in het vaderland, een kort verslag der door hem verrichte werkzaamheden heeft aan te bieden aan de Afd. Wis- en Natuurkunde van de Kon. Akad. van Wetenschappen; eindelijk, eene uitvoerige behandeling van zijn onderwerp beschikbaar moet stellen ter publicatie in de van Rijkswege te Buitenzorg door 's Lands Plantentuin uitgegeven Tijdschriften.

Tusschen de Afdeeling Wis- en Natuurkunde der Akademie en den Minister van Binnenl. Zaken heerschte aanvankelijk eenig verschil van opvatting omtrent de wijze, waarop de laatste handelen zou met de ƒ 700.-, welke jaarlijks als aanvulling tot de baten van het Buitenzorgfonds waren toegestaan. Volgens de woorden der Stichtingsacte, zoude die som - meende de Afdeeling - jaarlijks aan de Akademie worden uitbetaald, waartegenover echter de Minister het denkbeeld bleef koesteren en handhaven, dat zij zou worden uitgekeerd aan den voor het bezoek aan het Station gekozene. De toestand is heden ten dage derhalve de volgende:

De baten van het Buitenzorgfonds zijn, ook zelfs vermeerderd met de Rijkstoelage, niet ruim genoeg om jaarlijks een

botanicus naar Buitenzorg uit te zenden. Zulk eene zending kan slechts om de twee jaar worden voorbereid. De aangewezen reiziger ontvangt dan van de Akademie ƒ 1050, voortgesproten uit de in de laatste twee jaar afgeworpen rente van het fonds, en ƒ 1400.- van de Regeering, zijnde de som van twee jaarlijksche subsidiën, elk van ƒ 700. De dus verkregen ƒ 2450 kunnen strekken tot het volbrengen van de reis van Nederland naar Java en terug, en tot een verblijf van 4 maanden te Buitenzorg.

Door deze beschikkingen, welke Nederlandsche botanici even goed als die van andere natiën, in staat stellen het Buitenzorgsche Station te bezoeken, is eene wanverhouding opgeheven, welke *onze* natie geenszins tot eer verstrekte. Zooals echter uit al het vorengaande is kunnen blijken, zijn wij de stichting van het fonds en de daarmede samenhangende medewerking der Regeering in de eerste plaats verschuldigd aan den heer Treub, van wien men wel is waar verwachten kon, dat hij alles in het werk zou stellen om de nieuwe Instelling aan haar doel te doen beantwoorden, en te zorgen dat haar cosmopolitische aard ook uit het bezoek van Nederlanders blijken zou, maar wien daarom toch de dankbare hulde van het wetenschappelijk deel onzer natie niet mag onthouden worden, voor de vele beslommeringen, welke hij zich daarvoor heeft moeten getroosten, en dat nog wel gedurende een verblijf in Europa tot herstel van zijne geschokte gezondheid.

De eerste jeugdige botanicus, in 1890 naar het Buitenzorgsche Station afgevaardigd, was Dr. F.A.F.C. Went; de tweede, aan wien dezelfde onderscheiding in 1892 te beurt viel, Dr. J.C. Costerus. Hopen wij, dat de elke twee jaar openvallende vacature steeds naar behooren moge worden vervuld, en dat het verblijf onzer jongeren in Java's lustoord der wetenschap tot voordeel en het vaderland tot eer moge zijn.

Ten bewijze dat de Buitenzorgsche Tuin in de laatste jaren hoe langs zoo meer het karakter eener wetenschappelijke Instelling deelachtig is geworden, zij er op gewezen, dat het te verrichten werk daar in 6 Afdeelingen, elke met afzonderlijke ambtenaren, verdeeld is.

Die Afdeelingen zijn:

1°. die van het Herbarium en het Museum. Hieraan zijn werkzaam de Heeren Dr. W. Burck, adjunct-Directeur van den Tuin, als chef, en P. de Monchy als volontair;

2°. die der botanische Laboratoria. Chef de Heer Dr. J.M. Janse;

3°. die van den cultuurtuin en het agricultuur-chemisch Laboratorium. Chef de Heer Dr. P. van Romburgh, administrateur-titulair de Heer A. Massink;

4°. die van het pharmacologisch Laboratorium. Chef de Heer Ch. Greshoff, militair apotheker à la suite;

5°. die van den botanischen Tuin en van de bergtuinen. Chef de Heer H.J. Wigman; adsistent-hortulanus de Heer H.G. Lovink; tijdelijk beambte de Heer J.J. Smith Jr. De plaats van tuinman bij de bergtuinen is tijdelijk vacant;

6°. die van het bureau, de bibliotheek en het photographisch atelier. De bijzondere leiding berust bij den Directeur van den Plantentuin, Dr. M. Treub, bijgestaan door de Heeren C. Lang, teekenaar-photograaf; A. Uit den Bogaard, Commies-bibliothecaris en C. Schrijn, klerk.

In den Feestbundel volgt op het geschiedkundig overzicht, waarvan wij een beredeneerd uittreksel gegeven hebben, een Hoofdstuk, dat tot titel heeft: ‘Wandelingen door den botanischen Tuin.’ Vooral voor hen, die in de gelegenheid zich bevinden dezen te bezoeken, heeft die Gids bijzondere waarde. In systematische orde geleidt hij ons niet alleen voorbij tal van meer of minder belangrijke plantengroepen, maar wijst hij ons tevens op velerlei merkwaardigheden uit het plantenleven, dikwerf ook van biologischen aard, die voor een ieder eene wereld van gedachten openen, wier aantrekkelijkheid niet te miskennen valt. Uit den aard der zaak kunnen wij bij dit Hoofdstuk niet langer verwijlen en vermelden wij dus alleen nog, dat een alphabetisch register der namen van alle planten, die op de wandeling werden voorbijgegaan aan het slot daarvan wordt aangetroffen. - Een ander register, dat daarop volgt, heeft betrekking op de familiën en geslachten van boomen en heesters in den botanischen Tuin.

Een derde Hoofdstuk draagt tot opschrift: ‘Het Herbarium

en Museum van den Plantentuin.’ Enkele bijzonderheden, op beide betrekkelijk, werden reeds vroeger door ons behandeld. Wij leeren er nog uit dat de bewaring van gedroogde herbarium-exemplaren alleen geschieden kan door deze in eene sublimaatoplossing onder te dompelen, daarna opnieuw te drogen en ze ten slotte in goed gesloten blikken trommels te bewaren. Een getal van niet minder dan 1200 zulke trommels zijn op dit oogenblik in het lokaal te vinden.

Behalve een algemeen Herbarium, voornamelijk planten bevattend van den Maleischen Archipel, de Phillippijnen, Fransch en Cochin-China, de Straits Settlements en Britsch-Indië, vindt men er nog een tuin-herbarium en een derde, waarin de flora's van Batavia en Buitenzorg vervat zijn. In het algemeen herbarium zijn de planten te vinden, door Zollinger, Teysmann en Kurz bijeengebracht, benevens nog eenige kleinere verzamelingen van een tiental anderen; doch er ontbreken, tot groot ongerief voor allen, wie de studie van de Flora onzer O.-I. koloniën ter harte gaat, de verzamelingen van Reinwardt, Blume, Kuhl, van Hasselt, de Vriese, Junghuhn en Hasskarl, die allen haar weg naar Europa vonden. Een zeker aantal doubletten echter dier collectiën werden uit Leiden en Utrecht aan den Tuin te Buitenzorg afgestaan.

Het Museum bevat eene niet onaanzienlijke verzameling gedroogde vruchten, bloemen en vruchten op spiritus, houtmonsters, vezelstoffen, rotangsoorten, caoutchouc- en getah-pertsjamonsters, basten voor de looierij en het vervaardigen van verfstoffen, kinabasten, plantenvetten, indigo- en harssoorten. De boekerij wijst op 2327 boekwerken en 165 tijdschriften.

Een vierde Hoofdstuk is gewijd aan: ‘Wetenschappelijke onderzoekingen, verricht aan of met behulp van 's Lands Plantentuin.’ Het bevat eene opsomming van wat in den Tuin verricht werd betreffende:

1. Systematiek en Flora, 2. Plantengeographie, 3. Algae, 4. Fungi, 5. Musci, 6. Morphologie, 7. Anatomie, 8. Ontwikkelingsgeschiedenis, 9. Physiologie, 10. Biologie, 11. Cultuurplanten, 12. Variaties en Monstrositeiten, 13. Pathologie, 14. Pharmaceutische en technische planten, 15. Zoölogie en Geneeskunde.

Zeer in het belang van hen, die dit Hoofdstuk raadplegen, is de door Dr. Treub gevolgde methode om de uitkomst van

alle onderzoekingen, tot elk dier rubrieken behoorend, beknoptelijk meê te deelen.

Een laatste Hoofdstuk, geschreven door Dr. van Romburgh, geeft een kritisch overzicht van de werkzaamheden, in den cultuurtuin te Tjikeumeuh verricht. Niet minder dan 134 planten worden daarin besproken.

Behalve 2 platte gronden: een van den botanischen en een van den cultuurtuin, bevat de Feestbundel de portretten van Reinwardt, Blume, Hasskarl, Binnendijk en Scheffer, maar, tot onze verbazing, geen portret van Teysmann. Dit is te meer te betreuren, daar de mogelijkheid, diens beeltenis aan de andere toe te voegen, bestaan moet hebben, wijl Teysmann, na de viering van zijn 50-jarig jubilé, zijn welgelijkend en keurig uitgevoerd cabinetportret aan allen heeft toegezonden, die hem van hunne belangstelling in zijn feest hadden doen blijken. En er zal toch wel één dier portretten te Buitenzorg te vinden zijn geweest! Zeer zeker is de ledige plaats, waarop wij hier de aandacht vestigen, in levendige tegenspraak met den onverdeelden lof, die den wakkeren, en nog eens wakkeren hortulanus, bijna op elke bladzijde van het geschiedkundig overzicht wordt toegezwaaid.

In zijne rede, ten titel voerend: ‘De beteekenis ven tropische botanische tuinen’ heeft de heer Treub het doel dier Instellingen helder uiteengezet, en doen uitkomen, dat de richtingen, waarin men dáár - en daar bij voorkeur - werken kan, velerlei en vele zijn. Wie die rede met aandacht gelezen heeft, zal moeten toestemmen, dat hier een programma is blootgelegd, waarvan elk der punten, mits met zelfkennis gekozen en met talent en volharding uitgevoerd, tot uitkomsten voeren kan, wier ontdekking den waarnemer tot eer, de wetenschap tot voordeel, der menschheid soms tot heil kan strekken, en het ontzag moet verhoogen voor de Instelling, waar den onderzoeker gastvrijheid verleend werd.

In de eerste plaats wordt er op gewezen, dat tropische tuinen het eenige terrein zijn, waar tropische planten dienen beschreven te worden. Dáár alleen blijven deze binnen het kader harer eigenschappen; dáár alleen blijven hare vormen standvastig;

dáár alleen kan men rekening houden met de gedaantewisselingen, die met de op-elkandervolging der ontwikkelingstijdperken samenhangen, zonder gevaar te loopen te scheiden wat bij elkander behoort en van soorten te spreken waar slechts van toestanden gerept mag worden.

Ondertusschen kan ook een tropische tuin het niet zonder herbarium stellen. Geene ruimte is groot genoeg om al wat tusschen de keerkringen tiert, te bergen; en nu is het natuurlijk beter, waar het op de studie der vormen aankomt, gedroogde exemplaren te aanvaarden, dan zich te gedragen alsof datgene wat men niet levend bekomen kan, niet bestaat. Al verder behoort voor de gelegenheid ter vergelijking van vroeger beschreven vormen gezorgd en alles in het werk gesteld te worden, opdat de exemplaren, die voor het beschrijven van nieuwe soorten gediend hebben, voor bederf of ondergang worden behoed.

De onvolledigheid der herbaria van tropische, of liever van extra-Europeesche tuinen met betrekking tot zoogenoemde ‘authentieke specimina’, laat zich hieruit verklaren, dat er in vroeger dagen buiten Europa geene inrichtingen bestonden, waar men zich op de studie van de planten dier streken toelegde, zoodat al wat daarop betrekking had naar Europa vervoerd moest worden, waar de beroemdste plantkundigen leefden en aan botanische tuinen of inrichtingen voor Hooger Onderwijs verbonden waren. Maar hierin ligt nu natuurlijk een spoorslag om die herbaria aan te vullen, en wel met exemplaren, wier identiteit met elders bewaarde voorwerpen geen twijfel overlaat. Vergelijkingen, soms niet anders uit te voeren dan door het bezoeken van vreemde landen, zijn daartoe noodig, maar die voorwaarde *moet* vervuld worden, als men zich bewust wil zijn, zijn plicht betracht te hebben. Er mag niet gerust worden, voordat de overtuiging vaststaat, dat de flora der tropische streek, waar eene botanische instelling bestaat, ook het best op die plaats bestudeerd kan worden.

Maar het einddoel van systematische studiën is niet het beschrijven en benoemen van nieuwe soorten, maar wel het vinden van de graden van verwantschap, die ze onderling verbindt. Dit probleem behoort tot de moeilijkste, die men zich als natuuronderzoeker denken kan, maar het moet onder de oogen worden gezien, en geene poging mag worden verzuimd, die strekken kan om de daarmee samenhangende raadsels op te

lossen. Vraagt men nu, waar het onderzoek naar die verwantschap de meeste kans van slagen heeft, dan luidt het antwoord: dáár, waar de oudste voorouders der plantenwereld gevonden worden. En in verband met deze uiting verschijnen de tropen in een bijzonder gunstig licht, daar zij de plaatsen zijn, waar de levensvoorwaarden tegenwoordig nog het meest overeenstemmen met die, welke in lang vervlogen tijden algemeener op aarde voorkwamen. Voorts dient in het oog gehouden te worden, dat niet allereerst de volwassen toestand dier oudste voorouders, maar hunne opeenvolgende ontwikkelingstijdperken dienen geraadpleegd te worden, en spreekt het van zelf, dat zulk eene studie geen beter kans van slagen aanbiedt dan daar, waar men de levende vormen in hunne natuurlijke omgeving vinden kan, d.i. in eenen tropischen plantentuin.

Ook voor de oplossing van planten-aardrijkskundige vraagstukken - het nagaan van den invloed, dien tegenwoordige omstandigheden op de verspreiding der planten oefenen - levert de flora der tropen andere en meer gegevens dan die van gematigde luchtstreken. Andere, omdat verschillen van temperatuur als verklarende factoren bij de plantenverspreiding op den achtergrond treden tegenover verschillen in den vochtigheidstoestand van de lucht en den grond; meer, omdat de rijkdom van plantenvormen daar grooter is, en de voorwaarden, dàár aanwezig ter beoordeeling van den groei, eigenaardige levenstoestanden hebben verwekt, waarnaar elders te vergeefs of met weinig goeden uitslag wordt gezocht (Epiphyten; Strandflora).

Plantenbiologische onderzoekingen - dat zijn de zoodanige, waarbij de levensbetrekkingen tusschen de gewassen en hunne omgeving worden opgespoord - vinden tusschen de keerkringen eveneens een buitengewoon rijk veld ter ontginning. Epiphyten, slinger-, klim-, strandplanten, zijn er veel talrijker dan ergens anders, en zeer veel van wat hier over ‘het zich voegen naar eigenaardige levensvoorwaarden’ te vragen valt, wacht nog steeds op antwoord. Ook de meer algemeene vragen: hoe de planten zich tegen te sterken zonneschijn, tegen uitdroging, tegen het groote geweld der equatoriale stortvloeden weten te verdedigen, kunnen in de tropen, waar omgekeerd het onderzoek naar voorzorgsmaatregelen tegen de koude wegvalt, eene rijke bron tot onderzoek opleveren.

De betrekkingen tusschen planten en dieren kunnen tusschen

de keerkringen eveneens met veel meer hoop op verrassenden uitslag dan elders, worden nagespeurd; en niet minder de verschijnselen, tot het leven der bloemen behoorend, wier verklaring niet zelden in strijd blijkt met wat daaromtrent voor de planten der extra-tropische flora's verkondigd wordt. Van de beteekenis der natuurkeus kan men zich al mede geen beter denkbeeld vormen dan daar, waar de zon hare stralen bijkans loodrecht nederzendt.

Dat, bij het ontzaggelijk groot verschil in vormen, die de tropen bevolken, ook de ontleedkundige bouw der plantendeelen afwijkingen moet aanbieden van hetgeen men de officieele voorstelling daaromtrent ten opzichte van extratropische gewassen zou kunnen noemen, ligt voor de hand. Enkele daarvan zijn reeds aan het licht gebracht, maar nog vele andere liggen in het verschiet.

Verschil in ontleedkundigen bouw voert echter noodzakelijk tot verschil in functie. En zoo vloeit uit het bovenstaande voort, dat ook physiologische vraagstukken zich in de tropen gaandeweg aan de botanici zullen opdringen. Bij het aanvaarden daarvan kan men zonder twijfel rekenen op de ontdekking van tal van verrassende bijzonderheden. Ook de studie der algemeene physiologische problemen, zooals daar zijn: de reactie der planten op eene gelijkmatig hooge temperatuur en het aanzienlijk vochtgehalte der lucht; de periodische verschijnselen van den bladval en den bloei, enkel door in-, niet door uitwendige oorzaken bepaald; het ontstaan der jaarringen; de beweging van het water in dunne stammen van een paar honderd meter lengte; de prikkelbaarheid der organen, enz., zou in tropische botanische tuinen een rijken oogst van onverwachte uitkomsten kunnen opleveren. Een chemisch-physiologisch onderzoek naar het rijpen van vrachten en zaden; de scheikundige veranderingen gedurende de kieming; de beteekenis van het melksap, enz., waren aan toekomstige bezoekers van het Station eveneens aan te bevelen.

De praktische beteekenis van groote plantentuinen in de tropen verdient bijzondere aandacht. Uit die tuinen worden zaden, stekken, planten, voor den landbouw van gewicht, bij duizenden verspreid, terwijl het winnen van nieuwe verscheidenheden, met andere eigenschappen dan die aan vroegere generatiën eigen

waren, mede tot hun werkkring behoort. Geen proeftuin kan in deze opzichten met een grooten botanischen tuin in het strijdperk treden, want de laatste heeft steeds een uitgestrekten ruilhandel in zijn voordeel, en levert daarenboven het terrein, waar soms eigenaardigheden, voor de cultuur van belang, bij planten te voorschijn komen, die nooit in een proeftuin zouden zijn toegelaten, omdat zij door geene enkele eigenschap haar recht op plaatsing zouden hebben kunnen doen gelden. Een sprekend voorbeeld van de praktische beteekenis, hierboven vermeld, vinden wij in de omstandigheid, dat de Cacao- en Geta-Pertsja-planten, toen het wenschelijk bleek ze te vermenigvuldigen, niet, hetzij uit Amerika ontboden of op hare oorspronkelijke groeiplaats behoefden te worden opgezocht, maar uit zaden, in den botanischen tuin geoogst, konden worden voortgeplant. In dien tuin hadden enkele exemplaren er van sedert jaren slechts eene beperkte ruimte ingenomen in het perk, waarbinnen de overige Erythroxyleae en Sapotaceae eene plaats hadden gevonden.

De hoofdbeteekenis van tropische plantentuinen, uit een praktisch standpunt bezien, schijnt echter hooger gezocht te moeten worden. Zij behooren zich langzamerhand tot middelpunten te verheffen, van waar uit gegevens, inlichtingen en raadgevingen worden verstrekt, zoo dikwerf de praktijk der plantenkultuur die noodig mocht hebben. Overijling behoort echter buitengesloten, en daarbij de overtuiging gevestigd te worden, dat adviezen, voor extratropische kulturen gegeven, voor tropische niet of althans slechts in beperkte mate bruikbaar zullen zijn.

De meening, dat tropische plantentuinen wél als instellingen van smaak, maar niet van nut kunnen gelden, is thans verouderd. Breeder opvattingen en ruimer inzichten hebben die bekrompen voorstelling vervangen. De kleine Staat Nederland doet wel, zijn Tuin te Buitenzorg in eere te houden. In het bezit van koloniën, wier uitgebreidheid die des Staats zelven meermalen overtreft, ga hij voort dien Tuin te schragen en te volmaken, doordrongen van de verplichting, welke dat bezit hem oplegt. Onze natie zal er den terugslag van ondervinden in den eerbied, dien zij daardoor bij andere natiën oogsten zal. Want het staat vast, dat onze Plantentuin onder de tropen, met al wat er toe behoort, neutraal terrein is, waar alle natio-

naliteiten welkom zijn en met gelijke hartelijkheid worden ontvangen.

Aan het einde mijner taak gekomen, gevoel ik behoefte den wensch uit te spreken, dat 's Lands Plantentuin te Buitenzorg steeds voortga zich te ontwikkelen en zijn roem als wetenschappelijke Instelling meer en meer te verbreiden. Moge de tegenwoordige Directeur van dien Tuin daarvan nog vele jaren de gelukkige getuige zijn! Het ‘bene meritus de Patria’ kan hem thans reeds niet worden onthoud en. Dat die overtuiging hem steune bij het volbrengen van de moeielijke, doch benijdenswaardige taak, waaraan zijne beste krachten thans twaalf jaar lang gewijd zijn geweest!

C.A.J.A. OUDEMANS.

Gedichten.

I. Dood.

En statig dalen, slank in blank gewaad,
Maagdengestalten, in den maneschijn,
Van breede marmertreden, tot waar staat
Een blanke baar, - in 't kistje een kindekijn.

't Ligt wit en weerloos op het wit satijn,
Een sneeuwwit rozenkransje om 't lokkenblond.
De stille glimlach van wie zalig zijn
Trilt, als een vlinder, om zijn vredemond.

De blanke maagden naadren, één voor één,
En kussen 't kindje en geven 't elk een palm
En gaan dan heen, met klacht en zacht geween,
Achter een zwarten voorhang. - Nu is 't kalm...

En zeven kaarsen branden in de zaal
En zeven lelieën bloeien om de baar.
En ver, in 't woud, weeklaagt een nachtegaal
En weent een vedel: ze antwoorden elkaar.

II. Mijn naam.

In het weeke willooze duinzand
Heb ik mijn naam geschreven.
De zeewind heeft er zijn spel mee gespeeld:
Mijn naam is niet gebleven.

In het sneeuwige schuim van den zeevloed
Heb ik mijn naam geschreven.
De golf is gekomen, de golf is gegaan:
Mijn naam is niet gebleven.

Nu laat me in de harten der menschen
Niet trachten mijn naam te schrijven,
Maar wel in uw ziel, o mijn liefste!
Daar zal hij eeuwig blijven.

III. Vogeltje.

Diep in het dennenbosch
Ziepelde zonnegoud,
Dwars door het sparrenhout,
   Vroolijk op 't mos.

Zong daar geen vogelijn,
Juichend met fluitgeluid,
Spranklend zijn klanken uit,
   Weeldrig als wijn?

Ros tegen 't hemelblauw,
Hoog op een sparretak,
Zong 't of zijn hartje brak,
   Zangen van trouw.

Ziel van den zomertijd!
Stem van mijn eigen ziel!
Wie toch die zang ontviel,
   Wijdend gewijd?

'k Weet het nog áltoos niet...
- Diep in mijn boezem nu,
Droom ik heel zoet van u,
   Jubelt dat lied.

IV. Aan Holda.

In zwaarverworven' zielevrede lag
De moegezwoegde zee, zóo diep blauwgroen
Als de oogen die ik zie in elk visioen,
De smartvolle oogen, die 'k niet troosten mag.

Een breede streep van fijn rein rozelicht
Scheidde de waatren van het avondblauw.
Warm, in mijn borst, welde op de tranendauw,
Koel woei de zeewind in mijn aangezicht.

En, als een kind dat biecht aan moeders schoot,
Stortte in uw ziel mijn ziel haar weedom uit.
Mijn hart sprong open, als een bloem ontspruit,
Bij zomerzon - en 'k zag: de zee was groot,

Maar grooter was mijn liefde en, 't hart vol wee
En toch vol weelde, zag ik, zeegnend zacht,
Uitspreidend de armen in den blauwen nacht,
Mijn Liefde, als Christus, wandlen op de zee.

V. Geluk.

En als 't Geluk nu kwam tot mij en vroeg:
- ‘Neem me in uw boezem op! werp uit de Smart!’
Zoudt gij niet angstvol antwoorden, mijn hart:
- ‘Laat af, o Heer! ik ben niet sterk genoeg!

Zoek u een koninklijker woning, tart
Den reuzeheilige die Christus droeg!’
En toch, hoe wijd en hoopvol opensloeg
Uw purpren poort, waarachter Smart nog mart!

Neen, schoon Geluk, treed niet mijn huis voorbij!
Als Abram, de englen spijzend in zijn tent,
Zal ik u eeren, zoo gij komt tot mij.

Rein zal mijn huis zijn, waar gij de oogen wendt,
En 'k zal u bieden goud en specerij,
Ooft van mijn zomer, lelieën van mijn lent'

VI. Avond aan zee.

En vóor mij lag de zee en om mij heen
Woei zeewind over 't zandfluweel van 't duin.
Boven mijn hoofd ontloken, één voor één,
De gouden rozen van Gods hemeltuin.

Kalm lag de zee, eer 't laatste licht verdween,
Heel fijn getint, een paerelmoeren plas.
De golven streelden 't zand met zacht geween,
Of in hun diepte een ziel aan 't worstlen was.

En toen 't al duister werd in 't grijzig duin,
Waar breed de vuurbaak roode stralen schoot,
Viel een der rozen van Gods hemeltuin
Der zilvren zee in d' afgronddiepen schoot.

Toen brak de branding, als een vreugdevlam,
Over de waatren los in zilvergloed...
God, die de golven in ontferming nam,
Zendt wel zijn kind een engel tegemoet!

VII. Hartebloed.

Nu is mijn hart, van aardsche liefde krank,
Een roode roos waar, blad voor blad, de gloed
Aan wordt ontperst door vingren stralend blank ..
En weenend geeft de bloem haar rozebloed.

O wrekende engel met uw lichtgelaat,
Martel mijn hart niet zóo meedogenloos!
Lustte u een bloem voor lokken of gewaad,
Hoe neemt ge een roode en niet een blanke roos?

Doch de engel laat mijn bloedend hart niet los
En streng volhardt zijn hand in 't heilig werk.
Eer 't vlammend rood verkeere in leliedos,
Bezwijkt mijn hart van pijn... God! maak mij sterk!

VIII. Leven.

Nu laat me u loven, schoon en schatrijk Leven,
In koningspurper wandlend door uw landen,
De ontroofde rozen willend wedergeven,
Met blanke paerlen vullend mild mijn handen!

O laat niet weer uw heerlijkheid in logen,
Uw paerlenschat in dauw van leed vervlieten!
Voor ál de tranen van mijn slaaplooze oogen,
Laat mij uw lach gelooven en genieten!

Ik wil u wijden zilverstemm'ge koren
Van blanke meisjes, rozen in de haren,
Vlamroode vaandels wapprend van mijn toren,
Triomfmuziek van koperen fanfaren,

En vreugdevuren, 's avonds hoog aan 't branden,
Oranje op blauw van lucht en bruin van heide,
Omdat gij vult met zóoveel heil mijn handen
Dat 'k half nog vrees: - ‘Zoo mij een droom verleidde!’

IX. Zegelied.

Ontwaak nu, Liefde, en slaak de slavenbanden!
Diep ingevreten zijn de bloed'ge moeten.
Uw kracht is meer dan Wanhoops kerkerwanden.
Laat den verrader voor zijn boosheid boeten!

Golve om uw schoudren 't goud der leeuwenmanen!
Blikseme uw toorn in 't zeeblauw van uw oogen!
Heff' hoog uw knapenstoet de purpren vanen,
Die zegevierend steeds ten strijde vlogen!

Een huis van marmer, blank paleis of tempel,
Wacht op uw komst, ombloeid van lustwaranden
En hovelingen knielen op den drempel,
Scepter en kroon in de opgeheven handen.

En vlamroode anjers, avondroode rozen,
Sneeuwwitte lelieën, gouden korenaren,
En wilde bloemen die in 't graanveld blozen
En slanke palm en lichte waaiervaren,

En al wat meisjes zwijmelzoet doet droomen:
Viool en heliotroop en hagedoren
En hyacinth en tuberoze, aromen -
En kleurenwolk van bloemen uitverkoren,

Uit zilvren korven, aan uw marmren voeten,
Zal reegnen rijk, op purperen tapijten,
Terwijl wij blijde u als vorstin begroeten,
Kussend de wonden, waar ge u los mocht rijten.

Dan zult ge op gulden troon in schoonheid pralen
En, als een moeder, 't heil uws volks gedenken.
Dan zult ge allicht, als 'k omdool in uw zalen,
Uw dichteres genadig tot u wenken.

X. Isaäk.

O God! mijn God! nu 't offer is gebracht,
Nu ik mijn laatst geluk, als Abraham
Zijn lieven zoon, naar 't bloedig outer nam,
Nu laat mij weenen, heel mijn levensnacht!

Omkransd met bloemen als een offerlam,
Huppelde 't argloos kind, met rijs bevracht,
En waagde een vraag of neurde een wijsje zacht,
Tot Abram aan de plek der wijding kwam.

Doch eer op 't weerloos hoofdje 't offerzwaard
Neerdaalde, greep een engel Abrams arm,
En zie! den vader bleef zijn kind gespaard.

O laatst geluk, gekoesterd bang en warm,
U heeft geen engel voor Gods toorn bewaard....
En 'k voel mij nu zoo eenzaam en zoo arm!

Hélène Swarth.

Letterkundige kroniek.

Mijn vertelselboek. Keur van nieuwe, oorspronkelijke vertellingen van de beste auteurs. Bijeengebracht door Johanna van Woude. Deventer, AE.E. Kluwer.

Een ‘keur’ van kindervertellingen, niet maar gekozen uit de kinderletterkunde van alle eeuwen en alle volleen, - neen, ‘nieuwe, oorspronkelijke’ Nederlandsche vertellingen en wel ‘van de beste auteurs’, ziedaar wat ons hier door een bekende schrijfster wordt aangeboden. En wanneer wij dan, uit de voorrede, van den uitgever vernemen, dat deze vertellingen, naar zijn oordeel, ‘in alle opzichten goed geslaagd’ mogen heeten en uit den inhoud zien dat deze bundel niet minder dan 47 verhaaltjes bevat, dan zijn wij reeds bij voorbaat geneigd tot groote dankbaarheid jegens de verzamelaarster, den uitgever en ‘de beste auteurs’ voor een boek, dat - indien titel en voorrede waarheid spreken - een schat belooft te zijn voor onze kinderen en als iets eenigs in onze literatuur op grooten prijs zal behooren te worden gesteld.

Want het heeft iets in, voor kinderen duidelijk, onderhoudend, opwekkend, vermakelijk te vertellen; en menigeen, die met het grootste zelfvertrouwen, zich bewust van zijn kunde, van zijn meesterschap over den vorm, van de levendigheid zijner phantasie, voor publiek van allerlei richting en ontwikkeling over alles en nog wat pleegt te schrijven en te spreken, voelt zich den moed in de schoenen zakken en staat met den mond vol tanden, zoodra hij moet optreden voor dat medoogenlooste van alle publieken, dat bestaat uit kleine menschjes van zes tot veertien jaar.

De taak, die steeds tot de allermoeielijksten behoord heeft, is er

in den loop der tijden niet gemakkelijker op geworden. Zij maakt een deel uit van de opvoeding, - en wat is er ingewikkelder, meer omvattend, waarover loopen de gevoelens wijder uiteen dan over de opvoeding van onze kinderen?

Ieder ouder houdt er zijn eigen opvoedingsstelsel op na. En dat is natuurlijk. Wij zijn den tijd ontgroeid, waarin men een eenig type van opvoeding aannam, dat voor allen en onder alle omstandigheden toepasselijk werd verklaard. Men is, op het voorbeeld en onder den invloed van Montaigne en van Rousseau, begonnen in het kind een denkend wezentje te zien, dat men niet kan leiden en kweeken als een kasplant of dresseeren als de pensionnaires van een circus, maar welks zelfstandigheid geëerbiedigd behoort te worden, welks eigen aard men tot zijn recht moet laten komen. Het beste opvoedingsstelsel - zou men kunnen zeggen - is er geen te hebben; want elke opvoeding moet zich weten te plooien, te rekken, te schikken naar de tot in het oneindige verschillende temperamenten van de op te voeden kinderen.

Het is in deze Septembermaand juist drie eeuwen geleden dat Montaigne stierf (13 September 1592). Maar niemand heeft in die drie honderd jaar over dit onderwerp iets treffenders en oorspronkelijkers gezegd, een wijzer en praktischer les aan alle opvoeders gegeven dan de schrijver der *Essais* in het hoofdstuk, dat hij betitelt: ‘De l'institution des enfants.’ De opvoeder, dien Montaigne op het oog heeft, moet, volgens hem, zijn leerling zelf doen opmerken, somtijds de deur voor hem openen en hem den weg wijzen, maar een andermaal hem zelf de deur laten openmaken, zelf zijn weg laten vinden. Hij moet niet steeds alleen het woord voeren, maar op zijn beurt naar zijn leerling luisteren. En dan volgen deze woorden, waarvan ik den indruk door niets wil verzwakken, door geen vertaling, zelfs niet door een moderne spelling: ‘Il est bon qu'il le face trotter devant luy, pour juger de son train, et juger jusques à quel poinct il se doibt ravaller pour s'accommoder à sa force. A faulte de cette proportion, nous gastons tout; et de la sçavoir choisir et s'y conduire bien mesureement, c'est une des plus ardues besongnes que je sçache; et est l'effect d'une haulte ame et bien forte, sçavoir condescendre à ces allures puerils, et les guider. Je marche plus seur et plus ferme à mont qu' à val.’

Die ‘ardue besogne’, zooals de taak van den opvoeder door

Montaigne genoemd wordt, die moeielijkheid om de juiste proportieën in acht te nemen, zich te accommodeeren naar de krachten van het kind, staat ook den schrijver van kindervertellingen te wachten. Hier, evenmin als bij de opvoeding, kan men volgens een vast stelsel te werk gaan. Maar wel kan en moet men rekening houden met de beste eigenschappen van een kind, met de gaven, waarin de wakkerste, meest kinderlijke kinderen zich verheugen en waarmeê zij te gelijk ons verheugen; en onder al die gaven het eerst en het meest met de kinderlijke phantasie. Niet enkel ‘levende gedichtjes’, waaraan wij ons hart kunnen ophalen, zijn de kinderen, maar dichters zijn het, die de werkelijkheid kleuren, verlichten, omtooveren, als zij met onverstoorbaren ernst in een samenstel van oude lappen een baby aan het hart drukken, van een zandhoop een berg en van een watergeul een rivier met bruisende watervallen maken. Met hun kleine kijkers soms heel wat verder ziende dan wij volwassenen met bril en telescoop, droomend - is het herinnering of voorgevoel? - van veel schooner dingen ‘than our philosophy dreamt of’, kennen zij niets ongeloofelijks of zelfs maar wonderlijks; en gij kunt er zeker van zijn dat zij weinig achting hebben voor den verteller, die niet als zij de werkelijkheid weet te kleuren en met hen zijn vlucht weet te nemen in het rijk der verbeelding.

Het behoeven de schitterende tooververhalen niet te zijn van de Duizend en één Nacht, met haar verblindende Oostersche kleurenpracht; de zachter getinte sprookjes van Moeder de Gans hebben voor ons West-Europeesch geslacht zeker niet minder bekoring en Roodkapje, Klein Duimpje, De gelaarsde Kat blijven, voor echte kinderen, nog altijd de modellen van het genre. Wilt ge daarbij wat moraliseeren? Ga gerust uw gang: het kind zal er u niet zuur om aanzien - mits ge 't met gratie weet te doen, met phantasie, en vooral ook met geest. Zorg, dat ge prettig vertelt. Een kind is zoo vatbaar voor een grap, hoe doller hoe beter, en wanneer gij het eens aan het lachen hebt gebracht, dan geeft het zich gaarne aan u, verteller, over; dan kunt gij er mee doen wat gij wilt, en dan heeft uw zedeles - wel te verstaan indien zij zich maar niet als zoodanig ‘aan komt melden!’ - kans op een goed onthaal.

Zijn die eischen voor onze ‘beste auteurs’ te hoog? Men zou het bij de lezing van deze keur van vertellingen haast gaan gelooven.

Waarmede houden deze schrijvers en schrijfsters onze jeugd be-

zig? Hoe ver weet hunne verbeelding de vleugels uit te slaan? Wat hebben zij onthouden van den wenk van Montaigne om toch vooral den jongen knaap, het jonge meisje, tot welke zij zich richten, voor zich uit te laten draven (‘les faire trotter devant lui’)?

Wij vinden hier de niet geheel onbekende geschiedenissen van jongens die vogelnestjes uithalen, van anderen die zich op te dun ijs wagen en er doorzakken, van een kleinen leugenaar, die een kannetje gebroken heeft en er den hond de schuld van geeft. In vier vertellingen worden kinderen overreden of bijna overreden, en in een van die vier *(‘Lucifers’)* wordt, met een virtuositeit in het opsporen van oorzaak en gevolg, waarvan menige tienjarige wijsgeer zeker verbaasd zal opkijken, het ongeluk, dat een verkoopstertje van lucifers treft - een ongeluk, dat ieder ander onder dergelijke omstandigheden had kunnen overkomen -, geweten aan de luiheid van het kind, dat nooit heeft willen leeren en nu op den kouden winterdag met het venten van lucifers haar brood moet verdienen.

Wie meenen mocht, dat een Hollandsche jongen er niet minder om is, wanneer hij van klimmen houdt, zal door het verhaal van den ondeugende Karel in *De gebroken stoel* zeker van zijn dwaling worden overtuigd.

‘En hoe is het met onzen Karel’, zei grootmoe. ‘Is hij even braaf, als hij in zijn laatsten brief heeft geschreven?’

‘Karel houdt nog al van klimmen,’ zei vader en keek daarbij grootmoe veelbeteekenend aan.

‘Maar niet waar, Karel wil nu niet meer klimmen en flink leeren?’ vroeg grootmoe.

Bedenkelijker is de manier van sommige moralisten onder deze vertellers, om de ondeugende kinderen, die zij in hunne verhalen laten optreden, door een plotselinge bekeering in brave kinderen te herscheppen.

Daar hebt ge Frits uit de vertelling *Wat Frits dacht*, die van een kleinzeerig, drenzerig, slecht gehumeurd, eigenzinnig moederszoontje door een enkel gesprek met zijn peetoom van karakter verandert en aan zijn oom verklaart dat hij ‘een echte ridder’ zal worden, in de eerste plaats voor zijn moeder; of de driftige en koppige freule Laura uit *In het spreekkamertje*, een kind waarmêe niets is aan te vangen, de wanhoop van een elk die met haar om moet gaan, die als zij, opgesloten in het spreekkamertje, hoort, hoe hare weigering om een manteltje te passen oorzaak is dat de kin-

deren van de naaister niet te eten hebben, plotseling tot inkeer komt, een ander meisje wordt en een nieuw leven begint.

Voor het bovennatuurlijke, voor de wonderen der fabelwereld, voor heel veel geheimzinnigs en verrassends schrikken de kinderen niet licht terug, maar meent gij dat zij van dergelijke voorstellingen de dupe zijn? Dat zij het uitglijden voor een rijtuig op de besneeuwde straat als een straf zullen beschouwen voor nietwillen-leeren, en een knaap, die van klimmen houdt, voortaan voor een ondeugenden jongen zullen gaan houden, omdat hun vertelselboek het zoo voorstelt?

'... Een moeder zou Laura met zachtheid verbeterd hebben. *Haar vader had er geen slag van*...' - dat kunnen de lieve kleinen op bladzijde 167/168 van hun 'vertelselboek' lezen. En het zou mij niet verwonderen, wanneer de wakkersten onder hen, die woorden overlegden in hun hart. 'Wel, wel, dus zijn er papa's, die geen slag hebben van met kinderen om te gaan, en als de kinderen driftig en koppig zijn zooals Laura, dan komt dat omdat zij niet met de noodige zachtheid behandeld worden!' Dat heeft de schrijfster van *In het spreekkamertje* aan geen dooven verteld, en ge kunt zeker zijn dat een of andere uitgeslapen dertienjarige daarvan te gelegener of ongelegener tijd een gepast of ongepast gebruik zal maken. Zoo onderwijst men de jeugd!

Niet allen doen het zoo onhandig en met zoo weinig begrip van hetgeen een kind verlangt en waardeert. Er komen in dezen bundel enkele verhaaltjes voor, die, al mogen het nog geen meesterstukjes heeten, vrij aardig en in den goeden toon verteld zijn. Zoo bijvoorbeeld *De Geluksrogel*, waarin een gevangen vink zijn lotgevallen verhaalt, het sprookje getiteld '*Zonnekind*', en het, wel wat gerekte, vertelseltje *De meedoogenlooze rat*. Hier worden geen ondeugende Karels of edelmoedige Hendrikken tot waarschuwend of opwekkend voorbeeld tentoongesteld. Hier is een poging gedaan om iets te geven, waarop de verbeelding van het kind te gast kan gaan, al blijft het maaltje ook nog wat sober.

Maar voor het overige welk een gebrek aan phantasie! Wat blijven die vertelseltjes laag bij den grond; kruipend, waar zij, op gevaar af van nu en dan door te slaan, met die jonge, frissche verbeeldingjes mêe moesten 'draven'. Niet daarom slaat een kind zijn vertelselboek op, om zich weer binnen de vier witte muren van zijn school te zien opgesloten, en om al de kleine voorvallen

van het dagelijksch leven, daar en te huis, slechts in wat stijver vorm en in een hem onbekende spreektaal, nog eens weer mêe te leven; maar om ontvoerd te worden aan dat alledaagsche, en naar hartelust te mogen grasduinen in zijn wereld, die rijke, kleurrijke wereld der verbeelding, waarin hij nooit is moegedraafd.

En dan, het kind, dat zijn vertelselboek ter hand neemt, wil kunnen lachen; het eischt dit als zijn recht. Niet maar glimlachen met gesloten lippen, zooals verstandige menschen doen, die er alles van weten en boven de wereldsche dwaasheden verheven zijn; maar lachen luidkeels, dat hij schudt en de tranen hem over de wangen loopen, om de kluchtige avonturen, om de dwaze streken van de personages, groot en klein, waarmede men hem in kennis brengt, straks ook om zijn eigen domheden, zijn eigen kuren, zijn eigen gebreken, welke hem door den verteller, onverwachts, als in een spiegel worden voorgehouden.

Zulk een lach, die gezond is en gezond maakt, in lichamelijken en zedelijken zin, wekken deze keurvertellingen niet.

En nog iets, waarop kinderen recht hebben, is dat de verteller tot hen spreke in een taal, die zij verstaan en die hun - al geven zij er zich op het oogenblik zelf geen rekenschap van - aangenaam in de ooren klinkt. Geen kindertaal vraag ik, geen kromspraak, geen flauw, mat, kleurloos proza, zoetelijk, met lieve verklein woordjes en overgevoelige zinwendingjes, maar lenig, geestig, helder Nederlandsch, opwekkend en frisch.

Ook in dat opzicht schiet dit vertelselboek schromelijk te kort. Onnatuurlijke taal vindt men er te kust en te keur. Zooals ouders en kinderen, en kinderen onderling, in verschillende van deze verhalen tot elkander spreken, spreken zij in de werkelijkheid niet, of als zij het doen, dan vinden gezonde kinderen hen onuitstaanbaar.

Denken mag het kind dat zijn moeder het goed met hem voor heeft, en het zal daarvan ook wel door een blik, door een vriendelijk woord doen blijken; maar ik verlang de kennismaking niet van het negenjarig meisje uit *Mag ik schaatsenrijden, Mama?*, dat haar tienjarig vriendinnetje, hetwelk zich verwondert dat haar Mama op een eerst gedane belofte terugkomt, antwoordt: ‘Alsof Mama, bij het een zoowel als bij het ander, niet enkel *mijn* bestwil op het oog had gehad!’

Het is goed, dat men kinderen, wien het aan niets ontbreekt, ook eens laat zien hoeveel ontbering er door knapen en meisjes

van hun leeftijd geleden wordt, maar als de elfjarige Hendrik en de twaalfjarige Christine uit *Afgeleerd*, die, in gezelschap van hun vader, aan arme menschen wat eten en wat geld gebracht hebben, uit één mond uitroepen: ‘Wat is weldoen toch heerlijk!’, dan klinkt mij dat in de ooren als een valsche toon.

En van een boek, waarin zulke dingen voorkomen, roemt mevrouw Knuttel-Fabius in den Spectator van 17 September jl., ‘de flinke gezonde kindermoraal’ en schrijft zij verder: ‘Geene vervelende kleine Tugendhelden zijn het, die hier optreden, maar kinderen van gelijke bewegingen als de jonge lezers en hun waarschijnlijk sympathiek’!

Aan den goeden wil van hen, die aan het tot stand brengen van de verzameling tijd en moeite hebben besteed, behoeft niet getwijfeld te worden; wel aan hun goed inzicht in hetgeen een kindervertelling behoort te zijn. Het is mogelijk, dat men in ons land te vergeefs zoeken zal naar die vereeniging van kinderzin, phantasie en geest, gevoegd bij literaire handigheid en artistiek gevoel, welke noodig zijn om het kunstwerk samen te stellen, dat een kindervertelling, een kindersprookje heet. Verhalen als die van Jean Macé in zijn *Contes du Petit-Château*. waarvan ons enkele werden medegedeeld door Busken Huet in zijn opstel over kinderboeken (*Litt. Fant.* Nieuwe reeks IV.), gaan misschien boven het bereik zelfs van onze ‘beste auteurs’. Maar waarom dan niet liever van elders bijeen gezocht wat men in het eigen land niet, of niet in voldoende, hoeveelheid kan vinden?

Met dit vertelselboek, dat aan onze kinderen niet geeft wat hun toekomt, wordt in de behoefte aan een keurbundel kindervertellingen niet voorzien. Wie schenkt ons een ander?

Frans Coenen Jr., *Verveling*. Jan Leendertz & Zoon. Amsterdam.

Uit den vloed van Nederlandsche romans en novellen, nagenoeg allen in dat lompe, logge formaat, dat alleen reeds van de lezing zou moeten terughouden, doch waardoor de onverzaadbare slokop Publiek zich niet laat afschrikken, duikt nu en dan een handiger, smaakvoller boekje op, ook hen die niet tot de romanverslinders

behooren tot lezen lokkend. Tien tegen één dat de novelle of roman, in zooveel behagelijker vorm aangeboden, het werk is van een jongere, die ons wat anders en op andere manier te vertellen heeft dan de professional romanschrijvers en novellisten.

Dit is ook thans het geval met het boekje, waarvoor de heer Frans Coenen Jr. onze aandacht vraagt: een eersteling, maar die blijkbaar reeds door veel oefening werd voorbereid; met zulk een zekerheid, zulk een fijn gevoel van toonschakeering bespeelt de schrijver zijn instrument. Het is - om al dadelijk te bewijzen hetgeen ik beweer - niet het werk van een pasbeginnende, van een debutant, de bladzijde waarin de invloed geteekend wordt van een warmen zomermiddag buiten. Een jong meisje heeft zich onder een grooten beuk met een boek neergezet.

> Aan 't einde van 't boschje was 't water van een beek door een rieten buis geleid en stroomde neer op een miniatuur waterradje, dat rustig, zonder ophouden draaiend, 't boschje vervulde met een klein, monotoon gerucht, 't eenige in de hoorbaar gonzende middagstilte: klip-klap, klip-klap....
> Zij luisterde er naar, een lange poos, tot een loomheid opkroop in haar leden en een suffe willoosheid in haar hoofd, waar de gedachten, als verdikt, zwaar neerzegen; zij voelde hoe de gansche natuur rondom haar trok tot slapen: het stilglanzende groengouden licht en de droomende boomen.
> En haar boek neerleggend, leunde zij 't hoofd tegen den beukenstam achter haar, liet zich zoo zacht afdrijven in 't rose duister achter haar gesloten oogen. Soms opende zij even de zware leden en dan drong weer voor een seconde de werkelijkheid tot haar in, die zij begonnen was zich anders voor te stellen: 't stille wegvlakkende pad, de bruine stammen, en overal, overal groengoud....
> Toen ging alles verder, verder weg, 't gonzen en 't geklepper van 't molentje. Zij wist dat 't er nog was, maar hoorde 't niet meer.... en toen sliep ze.

De slapende is de hoofdpersoon der kleine novelle, een wees; die, alleen op de wereld staande, te Amsterdam in het pension van mevrouw de weduwe Bastiaanse een onderkomen heeft gezocht. Met de ontleding der gemoedsgesteldheid van deze Henriette houdt de jonge schrijver zich in zijn boek bezig.

In den aanvang vinden wij haar in het Luxemburgsche, waar een nieuwe omgeving, een heerlijke natuur en vriendelijke, intelligente menschen haar in eene opgewekte stemming hebben gebracht, en zij zich in staat voelt van het leven te genieten, plannen makend om zich een levenstaak te kiezen, waaraan zij zich geheel zal kunnen wijden. Maar die stemming is voorbijgaand. Tehuis is

zij in den regel neerslachtig, ‘prikkelbaar met een landerig, verzadigd gevoel, tot zij walgt van zich zelve en wenscht zich te kunnen ontvluchten.’ En in dien toestand geraakt zij ook weder kort na hare terugkomst in haar pension te Amsterdam. Het zijn goede, maar burgerlijk-bekrompen menschen, met welke zij daar moet verkeeren, menschen, wier leven opgaat in de zorg voor het huishouden: kamers doen, inmaken, theegoed afwasschen, in de lectuur van de gemengde berichten en het stadsnieuws uit de krant, en in het praten, het zeurig praten over al die dingen.

In deze omgeving, in de teekening waarvan de heer Coenen bijzonder gelukkig is en zin voor gezonden humor toont, voelt Henriette telkens weer die lusteloosheid, die traagheid van denken zonder kracht tot eenige inspanning, die eindelooze droefheid in zich opkomen, waarvoor zij, en de auteur met haar, bij gebrek aan beter, het woord v e r v e l i n g kiest, maar die, gelijk uit de omschrijving blijkt, eerder met het Engelsche s p l e e n overeenkomt. Op bladzijde aan bladzijde wordt deze gemoedstoestand, soms met een enkel woord gekenschetst, soms uitvoerig ontleed, gelijk in dezen passus uit het 4e hoofdstuk.

> Lang uitgestrekt op haar canapé, met 't hoofd in de kussens, luisterde zij pijnlijk-gespannen naar de emoties in haar binnenste, of 't haar wellicht helder worden kon, wat zij wilde.....
> Een wijd verlangen, zacht knagend, was dan in haar borst, ze wist zelf niet waarnaar. Als ze 't zich poogde duidelijk te maken, zich trachtte in te denken wat zij dan toch wilde, dan was de oplossing, die haar 't meest bevredigde gewoonlijk die, dat ze rust wenschte, ontheven te zijn van al 't dagelijksch, kwellend getob, de vergetelheid van een droomloozen slaap.....
> Maar dikwijls ook was de aanval van moedeloosheid niet zoo hevig. Dan werd 't slechts een smartelijk òver- en òverdenken van steeds dezelfde dingen, terwijl ze, achter in haar bureaustoel geleund, staarde naar de figuren op de lampenkap.
> Zij vroeg zich niet meer, wat zij toch had dat haar zoo ziek maakte; ze beschuldigde zichzelve niet meer van luiheid of van gebrek aan volharding en wilskracht: 't was verveling die haar kwelde en zij wist 't wèl.
> Er was in haar iets leegs, een open plaats, die bij anderen bezet was. Zij miste een orgaan, een essentieel vereischte om te leven 't leven dezer aarde.

Ik behoef zeker niet te wijzen op het wezenlijk talent, dat uit deze aanhaling spreekt, die ik noode afbreek. Toch laat *Verveling* als geheel mij onbevredigd, niet omdat ‘het romannetje’ te poover, te onbed uidend is - de ontleding van een zielstoestand als deze,

waarvan de slachtoffers bij duizenden te tellen zijn, kan een min of meer romantisch ‘verhaal’ ontberen - maar omdat ik in deze schets mis wat de schrijver zelf als een eigenschap noemt van de ziekte, waaronder Henriette lijdt, ‘'t Vreette in als een kanker, de verveling,’ lees ik op bladzijde 176; - maar juist van dat invreten laat de schrijver ons niets zien. Op de laatste bladzijde van het boek verkeert Henriette in denzelfden toestand, waarin wij haar in den aanvang aantroffen; hare omgeving is dezelfde gebleven, en dagelijks ergert zij zich op dezelfde wijs aan dezelfde onbeduidende gesprekken, ondervindt zij dezelfde moedeloosheid, dezelfde ontzettende leegte.

Eentonig als de egaal-grijze, sombere regenluchten, het onveranderlijk décor van *Verveling*, is de opeenvolging van kleine tafereelen, Stimmungsbilder, welke ons voorbijtrekken. Men zou een botsing wenschen, een schok, een crisis, of - indien dit niet strookt met de conceptie van den schrijver, welke geëerbiedigd behoort te worden - dan toch, naar zijne eigene vergelijking van den invretenden kanker, een toenemen van de kwaal en, tengevolge daarvan, een langzaam wegkwijnen van die jonge vrouw, voor wier lijden hij onze belangstelling heeft weten te wekken.

Door, gelijk hij het deed, zijn novelle te beperken tot deze los aaneen geregen, zich telkens herhalende tafereelen, heeft de heer Coenen zichzelven onrecht gedaan en vooraf den indruk verzwakt van gedeelten, die, door het talent waarmede zij bewerkt zijn, door den artistieken stempel, welken zij dragen, op zichzelf warme waardeering verdienen. Men bemerkt dat het best, wanneer men die bladzijden nog eens afzonderlijk leest, zonder aan het verband te danken met hetgeen voorafgaat.

Er is zeker ook in deze wijze van werken een groote mate van eerlijkheid en oprechtheid, die eerbied afdwingt. Doch wie, als ik, voor het talent van den heer Coenen groote sympathie gevoelt, zal den wensch niet kunnen onderdrukken, dat de schrijver zijn opmerkingsvermogen ook eens moge richten op gezonder levensverschijnselen, dat er ook eens wat licht moge schijnen door zijn troosteloos grijze luchten.

Kunstenaars - zoo stel ik het mij voor - zijn als die ‘kinderen Gods’, waarvan de Génestet spreekt in het gedicht *Jonge roeping:*

> 't Leven heeft zijn donkre zijde,
> Maar hun ziele heeft het licht -

en door dat licht te laten stralen uit het kunstwerk scheppen zij die dingen van schoonheid, welke een genot zijn voor alle tijden.

Leed en lief uit Bantam, door R.A. Van Sandick. Zutphen, W.J. Thieme & Cie., 1892.

In *Leed en lief uit Bantam* heeft de oud-ingonieur van den Waterstaat in N.-I., Van Sandick, de populaire literatuur over onze Oost met een belangrijk boek verrijkt. Niet enkel als de eerste Nederlandsche nederzetting, of als de residentie, waartoe de door den *Max Havelaar* beroemd geworden afdeeling Lebak behoort, maar vooral door den in 1888 uitgebroken opstand behoort Bantam, voor wie de geschiedenis van onze bezittingen volgt, tot de meest bekende residenties.

Door de meeste schrijvers over Indië is het godsdienstig fanatisme der Bantammers genoemd als de onmiddellijke oorzaak van het prediken van den ‘heiligen oorlog’ en van den daarop gevolgden vreeselijken opstand, welke in 1888 te Tjilegon losbarstte De schrijver van *Leed en lief* heeft daaromtrent zijn eigen denkbeelden, welke hij met talent uiteen zet. Volgens hem was de godsdienstoorlog, door de sluwe hadjis gepredikt, een uitbarsting van lang opgestapelden wrok tegen het bestuur in Nederl.-Indië; en wanneer iets ons verwonderen moet, dan is het dat een dergelijke opstand, hetzij dan in den vorm van een godsdienst-oorlog, hetzij in een anderen vorm, niet reeds veel vroeger is uitgebroken. Wat door den schrijver, uit eigen aanschouwing, over de maatregelen tot bestrijding van de veepest na 1879 wordt medegedeeld: het dolzinnig afmaken van het vee; het zonder eenig stelsel bij duizenden doodschieten van gezonde karbouwen, - het dier, waaraan de Javaan innig gehecht is en welks gemis hem door geen geld is te vergoeden; de knevelarijen, in naam van het Nederlandsch bestuur, door de gecommitteerden gepleegd, schreit ten hemel. De geweldige koortsepidemie die, het jaar daarna, Bantam teisterde, mag veilig voor een goed deel worden geweten aan de verpesting van lucht en bodem, ontstaan door het bij duizenden en duizenden op roekelooze wijze begraven van de afgemaakte buffels, tengevolge waarvan o.a. het meeste drinkwater als vergiftigd kon worden beschouwd.

Maar de buffelslachting had nog een ander gevolg. Het ontnam aan de Bantammers een groot deel van het ploegvee, dat hun voor den rijstbouw onmisbaar was. Een groot aantal gronden bleef door gebrek aan handen en aan vee om het te bebouwen braak liggen. Intusschen was door het gouvernement de belasting, de landrente, jaren achtereen verhoogd. En eindelijk had den 23sten Augustus 1883 de uitbarsting plaats, die de geheele kuststreek van Bantam langs straat Soenda verwoestte en 21500 Bantammers doodde.

Deze laatste ramp werd door de priesters als een wraakgericht van Allah voorgesteld tegen een bevolking, die zich steeds maar aan de macht der ongeloovigen bleef onderwerpen. Door dit alles werden de gemoederen tot opstand gedreven. Voor wie de toestanden kende en de teekenen der tijden wist waar te nemen, was het duidelijk dat de uitbarsting, binnen korter of langer tijd, moest volgen. Maar *toute vérité n'est pas bonne à dire*, allerminst in Indië. Dat zou de redacteur van de ‘Javabode’, de heer L. Brunner ondervinden, die den 29en September 1885 in een hoofdartikel de regeering van Nederl.-Indië op heftige maar ernstige wijze op het naderend gevaar wees, - met het gevolg dat de Gouverneur-Generaal de drukkerij van de courant liet sluiten, aan de opheffing van deze straf de voorwaarde verbindende, dat de brutale waarschuwer door de uitgevers uit zijn betrekking zou worden ontslagen. Drie jaren later volgde de voorspelde opstand, en gaven de gruwelen van Tjilegon uiting aan de door jaren van ellende opgekropte verbittering. Het Nederlandsch Bestuur, dat gewaarschuwd was, had niets voorzien!

En nu moge de heer Van Sandick beweren: ‘de grove misslagen, die begaan zijn en die een noodlottigen invloed hebben gehad op land en volk, zijn niet gepleegd met den wil om kwaad te bedrijven; ze waren het gevolg van verkeerd inzicht, onbeholpenheid, eigenwijsheid, niet van boos opzet’ - zij die in het licht van het door hem zelf medegedeelde de handelingen van het Nederl. Ind. bestuur zonder vooringenomenheid beoordeelen, zullen den indruk niet van zich kunnen afzetten, dat een zoo averechts verkeerd inzicht, een zoo grenzelooze onbeholpenheid, een zoo halstarrig de-ooren-sluiten voor ernstige waarschuwingen als hier, voor een deel, oorzaak waren van de Bantamsche gebeurtenissen, toch moeielijk vergoêlijkt kunnen worden en op hen, die geroepen zijn om te w e t e n , een zware verantwoordelijkheid laden.

Veel beteekenend is dan ook hetgeen de schrijver zegt aan het slot van het hoofdstuk, ‘De heilige oorlog’:

‘*Men zegt*, dat er nu rust en veiligheid heerscht in Bantam. Maar de zonen der in den opstand gesneuvelden leven nog.... Ook de verbannen Bantammers hebben, krijgen zonen, die eenmaal weer naar Bantam zullen terugkeeren. En in al die menschen is de haat tegen de Nederlanders ingegraven. Wie weet wat ons de toekomst brengt!’

Een niet geringe belangrijkheid ontleent het boek van den heer Van Sandick aan het laatste hoofdstuk, getiteld: ‘De Havelaarszaak.’ Hier worden, met een te waardeeren streven naar onpartijdigheid, voor de beantwoording van de vraag naar het recht of het onrecht van den assistent-resident van Lebak, nieuwe en belangrijke gegevens bijgebracht.

Het is zeer aannemelijk, dat de inlandsche officier van justitie, de djaksa, een Noord-Bantammer, die beweerde op het hoofd van den kleinen Max het teeken te zien, dat hij een kroon zou dragen, door deze vleierij, waarvoor Dekker maar al te gevoelig bleek, zich in het vertrouwen van den assistent-resident heeft weten te dringen en de klagers op Dekker heeft afgezonden, met het doel om zich daardoor op den hem (djaksa) en zijn stam vijandigen Soendaneeschen regent te wreken. Dat dientengevolge Dekker te overijld te werk ging met zijn aanklacht tegen den regent; dat hij, die te Amboina gewend was zelfstandig, op eigen verantwoording, te handelen, door te weigeren om aan den boven hem gestelden resident inzage te geven van de stukken, waarop zijn aanklacht gebouwd was, een fout beging, welke hem de scherpe berisping van den Gouverneur-Generaal op den hals haalde, door Dekker beantwoord met zijn aanvraag om ontslag, - kan niet worden tegengesproken.

De bewijsvoering is echter niet overal zoo sterk. Op menige plaats vergenoegt de heer Van Sandick zich met conjecturen en gissingen. ‘Kende Dekker de landtaal, het eigenaardig Soendaneesch van Lebak, voldoende om de klagers geheel te begrijpen, laat staan om hunne klachten geheel alleen te onderzoeken?’ vraagt hij. En dan volgt er: ‘*Ik meen te weten*, dat hij, voor hij in Lebak kwam, geen Soendaneesch kende. Als dat waar is, dan is het niet mogelijk’ enz.

Op dezelfde bladzijde vermeldt de schrijver, van een inlandsch hoofd uit Lebak, die in 1856 schrijver op het kantoor van den assistent-resident was, vernomen te hebben dat Dekker nooit op

tournee is gegaan en zich steeds opsloot op zijn kamer. En onmiddellijk daarna schrijft hij: '*Nu is er veel af te dingen op de geloofwaardigheid van verhalen der inlandsche hoofden van Lebak over Dekker*.' Maar indien dit zoo is, ware het dan niet beter, in een zaak van zooveel gewicht, van zulke onbetrouwbare getuigenissen in het geheel geen melding te maken?

'De Havelaarszaak is op waarheid gegrond.'

'Ja, er werd gekneveld, er is altijd gekneveld in Lebak, en er wordt nog gekneveld; dat zit de hoofden daar in het bloed.'

'Ik ben er van overtuigd, op grond van de getuigenis van vele ouden van dagen in Lebak, *dat de regent van Lebak de bevolking uitzoog en knevelde, dat hij buffels stal en zijn vijanden vergiftigde*' - zoo schrijft de heer Van Sandick. En hoe gedroeg zich nu het Gouvernement tegenover dit beminnelijk personage?

In de kabinetsmissive, waarbij Dekker berispt werd *om zijn wijze van aanklagen*, wordt de man, dien hij beschuldigde, - en, gelijk de heer Van Sandick verklaart, terecht beschuldigde, - genoemd 'een zestigjarige, doch ijverige landsdienaar, aan naburige aanzienlijke regentengeslachten vermaagschapt, over wien steeds gunstige getuigenissen zijn uitgebracht.' Eerst nadat Dekker uit 's lands dienst ontslagen was, wordt een onderzoek ingesteld, naar datgene, waarvan hij den regent had beschuldigd. Dat onderzoek stelt Dekker in 't gelijk, en nu wordt den regent 'de hooge ontevredenheid der regeering betuigd, met de ernstige aanmaning zich in 't vervolg te beteren.' Weinige maanden later volgt zijn ontslag, niet omdat hij knevelde, buffels stal en zijn vijanden vergiftigde, - maar omdat hij zich tegenover den regent trotsch en opgeblazen betoonde.

Veel commentaar is zeker overbodig. Doch wie de 'politieke beweegredenen' wenscht te kennen, welke de regeering bewogen, om, nadat zij den aanklager berispt had, den aangeklaagde te ontzien, kan die op blz. 206 en volgende bladzijden van Van Sandick's boek uiteengezet vinden.

De heer Van Sandick, die, de Havelaarszaak alleen met het hoofd, *niet met het hart* beschouwende (zooals hij zelf zegt), een poging doet om de behandeling, welke Douwes Dekker ondervond, te rechtvaardigen, tracht, in verband daarmede, de houding van den heer Duymaer van Twist in een gunstig licht te stellen.

Douwes Dekker en Duymaer van Twist waren de grootste contrasten, die men zich denken kan. Die twee waren niet bestemd

om elkander ooit te verstaan. Terwijl Douwes Dekker, aan zijn edelmoedige opwellingen gehoor gevend, door zijn ijdelheid verleid, meer sprak en meer schreef dan hij direct kon verantwoorden, zocht Duymaer van Twist, althans in de Havelaarszaak, zijn kracht juist in niet-spreken en niet-schrijven.

Hij weigerde Dekker te woord te staan; niet omdat hij het te druk had met zijn aanstaand vertrek naar Europa, ook niet omdat hij te ziek was om Dekker te ontvangen, gelijk het tot dusver steeds werd voorgesteld, o.a. ook in het belangrijk levensbericht van den Oud-Gouverneur-Generaal door Prof. Van der Lith, - maar omdat hij *niet wilde*, verzekert de heer Van Sandick. De heer Van Twist *wilde* Dekker niet in de gelegenheid stellen, zich mondeling bij hem te verantwoorden. En dat moge nu zeer ‘politiek’ en zeer ‘correct’ toeschijnen aan hem die ‘alleen met het hoofd’ de Havelaarszaak beoordeelt, ik betwijfel, of het den schrijver van *Leed en lief* gelukt is velen te overtuigen, dat hier inderdaad aan Dekker geen grievend onrecht is aangedaan.

De heer Van Twist heeft zijn tactiek van zwijgen tegenover Multatuli blijven volhouden tot het einde toe. Men heeft ook deze houding trachten te verklaren. Maar die verklaring bevat, in mijn oogen, tevens een ernstige beschuldiging, zooal niet aan het adres van het karakter, dan toch aan dat van het verstand (in den ruimsten zin) van een zoo hooggeplaatst persoon. ‘Duymaer van Twist had geen begrip van den ontzaglijken invloed van Multatuli,’ schrijft Prof. Van der Lith. Mij dunkt, dat teekent den man. Maar in welke afzondering, in welk een beperkten kring leefde hij dan toch? En zijn misschien de *Max Havelaar*, de *Ideeën*, niet enkel in figuurlijken, maar ook in letterlijken zin, gesloten boeken voor hem gebleven?

Leed en lief uit Bantam, dat niet door groote letterkundige qualiteiten uitmunt, maar zich aangenaam laat lezen, bevat veel nieuws, veel verrassends, veel dat tot nadenken, veel dat tot tegenspraak uitlokt. En zulke boeken heeten wij gaarne welkom.

Verbetering.

In de Letterkundige Kroniek van de vorige maand is, op blz. 574, als sterfdag van Goethe's moeder genoemd: 23 September 1808. Dit moet zijn: 13 September.

Bibliographie.

Johan de Meester. Parijsche Schimmen. Zutphen. W.J. Thieme & Cie. 1892.

‘Schimmen’ noemt de schrijver zijne verzameling schetsen; en inderdaad in enkele er van vindt men schimmen van gedachten, schimmen van gewaarwordingen, schimmen van herinneringen. Maar dat zijn niet de beste van den bundel, die schetsen, waaraan men zoo weinig hoû-vast heeft, en die weg zijn, voor goed weg, zoodra men het boek heeft dicht geslagen. Er zijn er andere in, met menschen van vleesch en been, min of meer belangrijke personages, van wie de heer De Meester aardig weet te vertellen. Daar hebt ge dien armen oud-gediende uit ‘Oorlog’, het kadee mannetje, nog altijd vol van het jaar '70, maar die nooit een enkelen slag wil noemen, van die, welke hij heeft bijgewoond, omdat een slag met een nederlaag, die ongewroken blijft, eigenlijk geen slag is; en wien als hij het bericht verneemt van Moltke's dood, 't in het hoofd slaat, met een idée fixe, dat nu het uur van de revanche gekomen is, en dat hij ze allen vóór moet gaan naar Berlijn. Of dien verbannen Pool, uit ‘Gevangen vogels’, die er een aantal vogeltjes op nahoudt, en elk jaar, op den verjaardag van den vreeselijken dag zijner verbanning, aan een van de vogeltjes, van die gevangenen, de vrijheid geeft. Elders geeft de schrijver uit zijne herinneringen als journalist in Parijs een levendig beeld van een journalistenclub, van het scepticisme, het cynisme, den bluf, het gehuichel en het koortsig dilettantisme om den broode, dat het leven van die heeren dagbladcorrespondenten, redacteurs, reporters van groote en kleine bladen in Parijs vervult. Getroffen heeft ons nog in de schets ‘Afbraak’ een mooie, zonnige aquarel van de Place du Châtelet met de Seine en den Boulevard St. Michel, kleurig en frisch. En wij zijn tot de conclusie gekomen, dat niet in schimmen, maar in duidelijk omlijnde, scherp waargenomen beelden de kracht ligt van den jongen schrijver, die nog de belofte vervullen moet, welke hij ons nu twee jaar geleden in de novelle *Een huwelijk* gegeven heeft.

M. Heins et A. Heins. De-ci De-là en Hollande. Notes et croquis. Bruxelles, J. Lebègue et Cie.

De twee Belgische toeristen, die, de een met de teekenpen, de ander met de schrijfpen in de hand, ons land van Zeeland tot Groningen doorkruisten, hebben van land en volk geene zeer ernstige en bijzonder belangwekkende studie gemaakt. Zij reisden blijkbaar vlug en zagen dientengevolge vluchtig. Zoo verklaart het zich, dat menig schilderachtig gedeelte hun ontsnapt is, o.a. Alkmaar en Edam, die nauwelijks meer dan genoemd

worden, en dat aan het eenige Rijksmuseum te Amsterdam niet meer dan twee bladzijden worden gewijd. Elders worden de zaken in zoo'n fraai licht gesteld, dat wij moeite hebben, ze te herkennen. Het zal wel de eerste maal zijn dat de Lange Pooten in den Haag wordt beschreven als ‘quelque chose comme la rue de Rivoli à Paris’; - ‘toutes proportions gardées’ wordt er gelukkig bijgevoegd; en wanneer van den Dam gezegd wordt, dat er op het Europeesche vasteland geen plein te vinden is, waar de beweging zoo kolossaal is als daar*;* of wanneer op de Handelskade het vertrek van ‘ontelbare’ stoombooten wordt bijgewoond, - dan zijn wij geneigd, dit met een ‘U is wel beleefd!’ te beantwoorden. Nergens echter leidt deze vluchtigheid tot al te groote kluchtigheid, tot een van die malle vergissingen en dwaze voorstellingen, gelijk men er in andere beschrijvingen van reizen door Nederland zoo vaak aantreft; en de groote ingenomenheid met ons land, van welke schier elke bladzijde getuigt, zal zeker menig lezer nopen, aan de geschreven schetsen niet al te hooge eischen te stellen. Wie weet of zelfs de Rotterdamsche dames het den schrijver ten slotte niet vergeven zullen, dat hij haar (op pag. 108) op het punt van de mode wat erg achterlijk vindt.

Doch wij hielden ons wellicht wat te lang op bij den schrijver van de ‘Notes’. Wat toch de blijvende waarde van dit boekje uitmaakt zijn de smaakvolle ‘Croquis’, waarmede het op bladzij aan bladzij versierd is. De talentvolle teekenaar had blijkbaar geen langen tijd noodig om door het karakteristieke en schilderachtige van het landschap en van de menschen getroffen te worden en het in zijn volle eigenaardigheid weer te geven. Hem danken wij een reeks artistiek opgevatte en geestig geteekende ‘croquis’, die van de meest-Hollandsche stads- en landgezichten de herinnering lang zullen bewaren.

Staats- of Gemeenteschool door W.H. Denier van der Gon, Secretaris der gemeente Dodewaard. Arnhem, K. van der Zande, Firma Stenfert Kroese & van der Zande. 1892.

Dit boekje is een woord van aanbeveling waard. Het legt den vinger op eene wond, die onzen tijd teekent. Sinds eenigen tijd nl. zijn uit de kringen onzer openbare onderwijzers stemmen vernomen, die erop aandrongen, dat hunne scholen, aan de macht der gemeentebesturen onttrokken, mochten worden bevorderd tot een voorwerp van de regelrechte zorg der landsregeering, Zoo menige gemeenteschool kwijnde onder het bestuur van den raad, onder zijn gemis aan hart voor onderwijsbelangen, zijne schriele berekening, zijne partijdigheid. En daarom - zoo heette het - de school in veiligheid gebracht onder het onmiddellijk beheer des staats. Tegen dat streven verheft de secretaris der gemeente Dodewaard zijne stem, eene stem, krachtig in den besten zin des woords, omdat hare kracht ligt in juiste redeneering. De schrijver verslaat zijne tegenpartij door een hooger standpunt, een ruimer uitzicht te kiezen, dan waarmeê deze zich had vergenoegd. Hij toont haar aan, hoe zij, voor andere belangen dan die van hare beroepszaak blind, slechts eene onderwijsvraag heeft gezien, daar waar een levensbeginsel onzer staatsinrichting in het spel kwam: de zelfstandigheid der plaatselijke besturen. Overtuigd en overtuigend stelt hij voor deze zich in de bres; overtuigend niet in de laatste plaats omdat hij aantoont, hoe met haar behoud, met hare versterking zelfs, vermindering der grieven, die dit voorbarig streven hebben uitgelokt, zeer wel kan worden gepaard. Wie zijn boekje met ernst heeft gelezen zal zich gedrongen voelen

tot de slotsom, dat de ijveraars voor staats-, integenstelling tot gemeentescholen zich gedragen als de man,

die, omdat hij het koud kreeg in zijne hut, een vuurtje wilde stoken van den boomstam, waardoor het dak gedragen werd boven zijn hoofd.

Er is iets diep ontmoedigends en - met het oog reeds op onze naaste toekomst - iets uitermate verontrustends in eene beweging, als deze ijveraars aan den gang hebben gebracht. Ziedaar eene groep van mannen, uit kracht van hun beroep en van de voorbereiding die het eischt, verstandelijk hoog verheven boven het gemiddeld peil zelfs van ons tegenwoordig kiezerscorps. En zie: zoodra het hun toevertrouwd belang naar hunne meening hier en daar geschaad wordt, zijn zij terstond gereed met een recept, dat hunne staatkundige kortzichtigheid ten duidelijkste verraadt. Kan dan de impopulariteit van den juristenstand, waarover veel geklaagd wordt, nog verwondering wekken? Zeker: zij vindt wel grootendeels haren grond in tekortkomingen dergenen die zij treft. Maar: een geval als dit bewijst het: ten deele ook toch in hunne deugden, hun open oog, wel het eerst, voor algemeenere belangen, dan zelfs de betere helft des publieks schijnt te kunnen opnemen in haar gezichtsveld.

Den rechtsgeleerde is daarom een bondgenoot als deze ‘leek’ in dubbele mate welkom. Of dan op zijn boekje geene smetten kleven? Hoe zou dat kunnen? De verdediging van het beginsel der gemeentelijke zelfstandigheid, die beste gift, waarvoor wij Thorbecke danken, had nog veel aan kracht kunnen winnen door een beroep op de ellenden, waaraan, haast vlak naast onze deur, zijne miskenning eenen grooten volksstaat blootstelt. Erger dan die leemte, over wier aanduiding als zoodanig men twisten kan, is de onbeholpenheid van den vorm, dien de schrijver aan zijn betoog heeft gegeven. ‘Staats- of gemeente-school,’ dien ongeduldigen uitroep legt het boekje U telkens in den mond: ‘om het even, mits het maar eene goede taalschool zij!’ Maar zelfs die uitroep bergt ten slotte eene hulde aan den schrijver. Want van zijne tekortkomingen als steller zou men niet zoo licht de schuld aan het door hem genoten onderwijs geven, indien van zijne deugden als denker zijn boekje minder sprekend getuigde.

V.D.V.

J.H. Hooijer.

Op het vriendelijke Arnhemsche kerkhof, op de hoogte, hebben wij hem den derden October ter ruste geleid. Een kleine groep mannen, verwanten en vrienden, bracht er hem; maar uit den wijderen kring van hen, die hij jaren achtereen met zijn fijne, teêre schetsen had bekoord, zag men er geen aan dat graf. Het scheen wel - ook naar de dagbladen te oordeelen, waarvan slechts een enkele een woord aan zijn nagedachtenis wijdde - alsof er, bij de tijding van zijn dood, in dien wijderen kring niets getrild had, alsof schier tot niemand het besef was doorgedrongen, dat ons land een fijnen geest armer was geworden. En dat heeft voor mij het leed over zijn dood nog verscherpt. Of overschat ik hetgeen Hooijer, van 1876 af, in verschillende afleveringen van ons tijdschrift heeft geschreven en werpt de herinnering aan den hartelijken vriend, aan zijn fijnen glimlach, aan zijn gezellig praten en niet minder gezellig luisteren, op zijn werk een te gunstig licht?

Wanneer ik Hooijer's arbeid hier vluchtig wensch te overzien, dan meen ik al wat het letterkundig essay nadert, al wat hij over Daudet, Eliot, Tolstoi schreef voorbij te mogen gaan en blijf ik liever stilstaan bij het meest eigenaardige wat zijn pen ons gaf: zijne novellen en kleine schetsen.

Reeds in een zijner eerste schetsen, de enkele bladzijden die ‘Monaco’ tot opschrift dragen, in *De Gids* (van Mei 1878), vindt men den scherpen opmerker, wien de humoristische zijde van menschen en dingen niet ontgaat - met nog iets er bij, waaraan hij ook later in verschillenden vorm, telkens waar het pas geeft,

uiting zal geven. Daar in Monaco is zijn Nederlandsch hart pijnlijk getroffen. Adellijke en niet adellijke leegloopers dooden er hun tijd met den tir aux pigeons, dien laffen wreeden duivenmoord. En als hij ons met ingehouden verontwaardiging dat spel beschreven heeft en van de dappere schutters spreekt, waartoe sommige beruchte exemplaren van de Parijsche jeunesse dorée, enkele Amerikanen, een paar Engelschen behooren, dan lezen wij: ‘Wij meenden in dien kring een hooggeplaatst persoon te ontdekken, dien 't ons, Nederlanders, zeer deed dáár te zien.’ Hij keert zich van dit weerzinwekkend schouwspel af, en werpt een blik op de Middellandsche zee; en hij denkt aan de dagen, dat bestevaers schepen datzelfde water kliefden, ‘dat Holland's driekleur zijn breede schaduwen wierp over deze schoone zee, dat Holland's prinsen - paf, klinkt het weder uit de verte’...

Aan zulke trekjes herkent men niet enkel den kunstenaar, die met één enkele penseelstreek, schijnbaar achteloos neergeworpen, het licht brengt waar hij het hebben wil, maar ook den vaderlander, wien de eer van zijn land ter harte gaat boven alles. Geen korter of langer verblijf in den vreemde heeft dat gevoel bij Hooijer kunnen verzwakken. Wat kon die schijnbaar kalme man zich opwinden, wat kon de zachtzinnige bitter worden, wanneer hij sprak over dragers van historische Nederlandsche namen, die in niets-doen, in nutteloos geld verteeren, hun tijd, hun geest en hun gezondheid verkwisten, of wanneer hij bij een jonger geslacht - *revenu de tout*, zonder ooit ver van huis te zijn gegaan! - die geestdrift, die veerkracht, dat zelfvertrouwen miste, zonder welke een klein volk zich toch op den duur niet staande kan houden. Men leze er de bladzijden ‘Onze nationaliteit’ op na, in *De Gids* van December '82, welke hem, in gezelschap van Prof. Spruijt, een slecht gehumeurden uitval van Huet op den hals haalden. Maar ook, hoe innig verheugde hij zich wanneer hij teekenen van krachtig leven bespeurde: toen in '88 onze schilderschool te München, waar men weet wat kunst is, zoo flink te voorschijn trad, en hij getuigen kon: de Nederlandsche kunst heeft den vreemdeling voor den stijven, ongevoeligen Hollander een hartelijker gevoel doen opvatten. ‘Onze schilders hebben ons veel goed gedaan te München’.

Toen Hooijer in 1881 zijn ‘Examen te Harder’ had geschre-

ven, kon men denken, dat Nederland een humorist van het beste gehalte rijker was geworden. Wat hij te vertellen had was niet meer dan een anecdote, als men wil, een grap, de geschiedenis van een *slip of the pen* van Meester Slop, die in de advertentie voor een bewaarschooljuffrouw het welbekende *P.G.* vergeten had. Maar wat wist hij van dat eenvoudig gegeven te maken! Wat klonk die lach helder en ongedwongen, welk een kostelijke komische tooneeltjes vertoonde hij ons op dat Noord-Hollandsche kaasdorp! Dat moest hij hebben bijgewoond; die burgemeester, die boeren met hun wederhelften moesten portretten zijn; maar om ze zóó weer te geven, om de grappige tafereelen zóó te schikken en er zulk een licht op te laten vallen, dat men ze nog na jaren vóór zich ziet - dien rit in speelwagentjes van de aanlegplaats van de stoomboot naar het dorp, dat tooneel in de bedsteden, het proefje Fröbelen door de vroolijke Sophie Cuzette - daarvoor was heel wat meer geest en heel wat meer goede smaak noodig, dan men bij de Nederlandsche humoristen uit den tijd na de *Camera Obscura* pleegt aan te treffen.

Zóó echter zouden wij hem nooit meer hooren. Wel bleef hij een oog houden voor de dwaze zijde van het menschelijk leven; hij geeft ons ook in zijn latere novellen, o.a. in den aanvang van dat anders zoo diep weemoedig ‘Miserere’, in de beschrijving van de reizigers uit het hôtel National te Lucern, voortreffelijke komische typen te genieten; maar voortaan zou, waar die menschelijke dwaasheden hem troffen, een fijn ironische glimlach den gullen schaterlach vervangen. Niet meer het grappige geval, maar kleine levensdrama's koos hij tot onderwerp voor zijne novellen, eerst in ‘Rose en Fadette’, het ‘niet verzonnen’ verhaal, waarvoor Parijsche herinneringen hem de stof leverden, gelijk wij ook aan Parijsche herinneringen het fijn geteekend beeld danken van de beminnelijke Fransche protestante, Mademoiselle Cécile, uit de ‘Herinneringen uit Frankrijk’; later in ‘Een wilde vogel’, waar zijn phantasie hem een roerend tafereel van een moeder en een zoon in de pen gaf, zoo fijn van toets en trillend van diep gevoel, - en in nog zoo vele anderen.

Allengs klinkt zijn toon inniger en teerder, wordt zijn blik op het leven ernstiger en droever. Het moeizaam bestaan van kleine luidjes, die ‘achterop’ zijn geraakt, van de onderwij-

zeres die te vergeefs blokt voor haar examen (‘Adèle’); het leven van den onhandigen kamergeleerde en van zijn zoontje, den ziekelijken, stillen, droomerigen, kleinen Abraham, den ‘laatste der Barlets’; het aangrijpend familiedrama, dat den achtergrond vormt van ‘Miserere’, geven hem bladzijden in de pen, vol diepen weemoed, waartusschen nu en dan een frisch, zonnig tafereeltje, als Adèle's rit in de diligence in gezelschap van de twee studenten en haar aankomst bij hare vriendinnen buiten, als bij verrassing te voorschijn treedt.

Men vroeg wel eens, of er niet soms wat gekunstelds was gekomen in de wijze van uitdrukken, of niet hier en daar de moeten zichtbaar waren van een langere of kortere worsteling niet den vorm en met de taal, - en naarmate de novellist, gelijk in de beide laatstgenoemde novellen, dieper greep, de zielkundige ontleding verder voortzette, was het begrijpelijk dat hij den vorm met nauwlettender, haast angstvallige zorg behandelde -; maar slechts weinigen, die, wat ze ook hadden aan te merken, niet onder den indruk geraakten van zooveel teer gevoel, bij zulk een artistieken vorm.

Was die indruk blijvend, en werd Hooijer door een steeds aangroeienden kring van lezers gewaardeerd? Hij zelf geloofde het niet. Bij de toezegging van een paar schetsen, eenige jaren geleden, schreef hij mij: ‘... Maar men moet een weinig spaarzaam zijn, want men wordt gauw oudbakken. Daaromtrent maak ik mij geen de minste illusie. Als het publiek uw manier goed kent en het nieuwe er af is, vraagt het om wat anders. Iedere schrijver, gelijk iedere dominé, blijft daarom wel zijn kring houden, dien hij voldoet en die hem blijft volgen; maar het groote publiek verloopt’.

En dien bescheiden toon nam hij steeds aan tegenover zijn werk. Wanneer een van ons hem een vriendelijk woord zeide over een bijzonder geslaagde novelle of een treffende bladzijde, dan bloosde hij, glimlachte en niet dan aarzelend scheen hij het oprecht gemeend compliment aan te nemen.

Het is mogelijk, dat Hooijer gelijk had, toen hij sprak van het verloopen van het groote publiek. Maar, al is het dan ook niet gebleken bij zijn dood - wij, Hollanders, zijn zoo weinig expansief en zoo bang om ons ‘aan te stellen’! - ik kan niet gelooven dat het kleinere publiek, de kring waarvan hij in zijn brief sprak, niet, als wij, zijn heen-

gaan diep zou betreuren als het heengaan van een goed vriend.

Op de hoogte rust hij. Daar was de plaats van den man, die, al had hij het leven lief in zijn duizenderlei schakeeringen, telkens weer naar omhoog zag, zoekend naar een steunpunt boven deze wereld; van den man, dien niets heeft kunnen schokken in zijn geloof aan de toekomst, aan wat hij, op de allerlaatste voor ons tijdschrift geschreven bladzijde, genoemd heeft ‘de verwezenlijking van de idee der menschheid onder hooger licht, dat langzaam opgaat over verstand en hart’.

En nu, al zullen wij zijn stem niet meer hooren, zijn vriendenblik niet meer opvangen, aan Hooijer's beminnelijk idealisme, zooals het zich in zijne novellen en schetsen uitsprak, zullen wij, en velen met ons, nog lang ons het gemoed blijven verwarmen.

J.N. VAN HALL.

Aan gene zijde van het algemeen stemrecht.

I.

Aan onze Staten-Generaal is in de tegenwoordige zitting een zeldzaam rijk programma van werkzaamheden voorgezet. Op zich zelf beteekent het feit niet veel, want de jaren met de rijkste beloften geopend - onze parlementaire geschiedenis getuigt het duidelijk genoeg - hebben dikwijls de schraalste oogsten opgeleverd. De weg tusschen de troonrede en het Staatsblad is onafzienbaar en ook in de schijnbaar kalmste dagen altijd onveilig. Toch is er reden genoeg waarom de rechtstreeksche en zijdelingsche beloften van de troonrede nu meer dan anders indruk maken, want bedrieg ik mij niet dan bestond er zelden zooveel uitzicht als thans om het rijke programma van werkzaamheden, natuurlijk niet in zijn geheel maar toch voor een goed deel, te verwezenlijken.

Waarop dit optimisme steunt? Voor een deel zeker op het feit, dat wij zoo gelukkig zijn een krachtig bestuur te bezitten en dat aan het hoofd van ettelijke ministerieele departementen mannen staan, wier groote bekwaamheden door vriend en vijand worden erkend; mannen die in het parlement dat overwicht uitoefenen, 't welk onmisbaar is om maatregelen van groote beteekenis op wetgevend gebied tot een goed einde te brengen. Maar toch niet op dat feit alleen en zelfs niet in de eerste plaats, want dikwijls genoeg heeft Nederland zich sedert 1848 in zulke regeeringen mogen verheugen, zonder dat daarom haar arbeid den Staat rijke vruchten bracht. Voor verreweg het grootste deel zoek ik dan ook de verklaring van mijne gunstige vermoedens elders, namelijk in de stemming van de meerderheid der Staten-Generaal; eene kleine meerderheid wel is waar,

althans in de Tweede Kamer, maar eene welke, juist tengevolge van dat kleine cijfer, feitelijk veel meer gebonden is dan aan hare individueele leden vermoedelijk aangenaam zijn kan. Men moet misschien tot de eerste jaren na 1848 en in elk geval tot 1877 - de optreding van het ministerie Kappeyne - terug om in onze parlementaire geschiedenis een ander oogenblik te vinden waarop de Regeering zoo stellig op hare meerderheid rekenen kon als nu.

In de handelingen van het laatst verloopen zittingsjaar zijn de bewijzen van die gunstige stemming in overvloed voorhanden. Men vindt die zoowel in wat de meerderheid naliet als in wat zij deed: in haar voorzichtig heenglijden over de onverklaarde en misschien ook onverklaarbare beteekenis van den minister van oorlog in het tegenwoordig Kabinet; - in hare houding tegenover den minister Tak bij de verdediging van zijn ontwerp, bestemd om geldelijken onderstand te verleenen aan hulpbehoevende gemeenten; - in hare houding ook tegenover den minister van finantiën. Ik verheug er mij hartelijk over, dat, dank de bemoeiingen van laatstgenoemde, de directe belasting van het roerend vermogen nu eindelijk een feit zal worden en breng gaarne hulde aan het ongemeen talent waarmede hij zijne voorstellen in de Staten-Generaal verdedigde; maar wie erkent niet dat zij die naar voorwendsels hadden willen zoeken om aan de nieuwe belastingwet hunne stem te onthouden, zonder dat zij daarom verplicht waren de hoofdbeginselen van die wet te bestrijden, zulke voorwendsels hier in rijken overvloed zouden hebben aangetroffen. De stem door zoovelen ten gunste van de aanhangige ontwerpen uitgebracht, omvatte dan ook vrij wat meer dan de enkele goedkeuring van deze; zij was tevens een zeldzaam blijk van vertrouwen in het vermogen van den Minister om wat aan zijn arbeid nog ontbreekt en daarmede toch een onafscheidelijk geheel moet uitmaken, ook werkelijk tot stand te brengen. Mocht de meerderheid, met welke Mr. Pierson zijne taak volbracht, het evenbeeld zijn geweest van die welke zoo vele zijner voorgangers, aan dezelfde taak arbeidende, vroeger tegenover zich vonden, dan blijft het zeer de Vraag of hij met evenveel bevrediging als nu op de voorloopige uitkomsten van zijne onderneming zou kunnen neerzien.

Waaraan die gunstige stemming van de tegenwoordige liberale meerderheid moet worden toegeschreven? Ik zou zeggen aan

de tijdsomstandigheden, in verband met de harde lessen van de jongst verloopen jaren. Men heeft het in den laatsten tijd zoo luide, zoo aanhoudend en zoo openhartig verkondigd, dat de liberale partij oud en verouderd is, dat het niet anders kon of zij moest zelve aan die verklaring gaan hechten en onwillekeurig allerlei eigenschappen aanvaarden, welke bij den ouden dag t'huis behooren, de eigenschap ook van in gedachten allengs meer terug te wijken naar een tijd waarin zij niet meer zijn zal. Geroepen om zooal niet vóór alles dan toch boven alles het kiesrecht op nieuwe en blijvende grondslagen te vestigen, gevoelt zij dat deze taak niet kan worden volvoerd zonder haar voortbestaan als regeerende partij voor tal van jaren misschien ernstig in gevaar te brengen. Over de mate waarin dit gevaar dreigt loopen de gevoelens uiteen, maar optimisten en pessimisten vereenigen zich in elk geval in de overtuiging, dat, eer de slagboom valt, die het in 1848 geopende tijdvak onherroepelijk zal afsluiten, de meerderheid van haar ongerept vermogen om ook op wetgevend gebied de groote belangen van het Nederlandsche volk te behartigen, blijk behoort te geven: de optimisten omdat zij in die bewijzen van levensvatbaarheid rijke beloften voor de toekomst zien, en de pessimisten omdat zij gedachtig zijn aan het eindvonnis dat de geschiedenis welhaast over de heerschappij van hunne partij zal uitspreken.

Wat daarbij in hooge mate den ijver van de meerderheid prikkelt, is de gedachte aan de zeer bekrompen tijdruimte, welke haar voor arbeiden overblijft, want vergaderingen als individuen werken nooit beter dan wanneer het hun aan den daartoe noodigen tijd hapert. De Kamer, aan welke men vroeger jaren achtereen, en waarlijk niet zonder grond, hare werkeloosheid bitter heeft verweten, wordt dan ook in het laatste jaar over niets zoo hard gevallen als over haren onpassenden ijver om vóór het uur van scheiding nog zooveel mogelijk tot stand te brengen. Gelukkig echter dat de theoretische overwegingen waarmede die beschuldigingen worden gestaafd, op haar geen indruk maken, vermoedelijk wel omdat zij overtuigd is en zijn kan, dat het verwijt van heden tegenover het nageslacht in elk geval gemakkelijker zal worden gedragen dan de aanklacht van gisteren.

Hoe groot de waarde ook zijn moge van vele onderwerpen,

welke op de nieuwe parlementaire agenda voorkomen, bij de kiesrechthervorming zelve staan zij in beteekenis achter en zeer zeker zal deze dan ook in de naaste toekomst vóór alles de algemeene aandacht boeien en alle andere aangelegenheden, hoe gewichtig ook, op den achtergrond dringen. Heeft regeling van het kiesrecht om den invloed dien zij op de samenstelling der Volksvertegenwoordiging moet uitoefenen, altijd op bijzondere belangstelling aanspraak, onder de omstandigheden, die hier voorkomen, is dit in zeer bijzondere mate het geval. Vooreerst denke men er aan, dat de wensch om het kiesrecht te vestigen op breeder grondslagen dan in 1848 werden aangegenomen, de groote drijfkracht is geweest, welke in 1887 tot herziening van de grondwet leidde, zoodat men zeggen mag dat eerst met de invoering van een ander kiesrecht de nieuwe grondwettelijke periode feitelijk wordt ingeleid. De toestand waarin wij op dit oogenblik verkeeren is nog altijd een voorloopige, welke eerst thans voor eene nieuwe en blijvende ordening van ons staatsbestuur plaats gaat maken.

Hierbij komt dat de wetgever nu voor het eerst vrij zal zijn om het kiesrecht zoo te regelen als met zijne eigen inzichten meest overeenstemt. De banden, vroeger door de grondwet aangelegd, zijn verbroken en geen andere stellige, den wetgever dwingende verbodsbepalingen blijven over dan die waarnaar hij zich ongetwijfeld vrijwillig zou hebben gevoegd, ook al had de grondwet gezwegen. Wel heeft men bij de jongste grondwetsherziening zich verbazend veel moeite gegeven om een tusschentoestand te scheppen, die zonder den wetgever te binden, hem toch zoude nopen aan zekeren zeer onbestemden maatstaf vast te houden, maar reeds toen heeft men der Regeering aangezegd, dat zij ijdel werk verrichtte, omdat haar arbeid van weken en dagen noodzakelijk uit moest loopen op eene schepping, onbestand, ik zeg niet tegen politieke stormen, maar ook tegen de drangredenen van eene kalme en geheel onbevooroordeelde discussie. De uitspraak dat eene deur geopend of gesloten zijn moet geldt ook hier: òf de grondwet òf de gewone wetgever behoort te zeggen waar in de toekomst de grenzen van het stemrecht zullen liggen. Zeer zeker heeft eerstgenoemde het niet gezegd, maar zich vergenoegd voor eenige categoriën van personen de stembus onvoorwaardelijk af te sluiten. Is dit nu zoo dan volgt daaruit natuurlijk, dat het recht om te beslissen

wie in de toekomst geschikt en bekwaam zullen worden geacht voor de kiezerstaak bij den gewonen wetgever berust, te gelijk met de drukkende verantwoordelijkheid aan de uitoefening van dat recht verbonden.

Juist omdat hij zoo oordeelde meende de grondwetgever eene poging te moeten doen om, al was het dan ook maar tijdelijk, de beslissing van dit moeilijk onderwerp aan den wetgever te onttrekken. Hij heeft namelijk gebruik gemaakt van zijne vrijheid om, te gelijk met de wijzigingen in het staatsverdrag, ook een voorloopig kiesreglement in te voeren, gebouwd op de bepalingen in de gewijzigde grondwet opgenomen. Hij deed dit in het vertrouwen, dat men, tevreden met de door hem gemaakte regeling, daarin voor tal van jaren zoude berusten en dus afzien van het recht om tot het maken van eene geheel nieuwe kieswet over te gaan. De gewone wetgever behield dan wel de grondwettige bevoegdheid om het kiesrecht naar eigen inzicht te regelen, maar feitelijk zoude in het eerste tijdvak niet dat inzicht maar de zienswijze van hem die het voorloopig kiesreglement vaststelde, de zienswijze dus van den grondwetgever zelven, over de grenzen van het kiesrecht beslissen.

En waarop is dit vertrouwen uitgeloopen? Op eene bittere teleurstelling inderdaad, want nauwelijks was de gewijzigde grondwet ingevoerd en het voorloopig kiesreglement toegepast, of reeds deed zich de eisch gelden, dat dit reglement door eene nieuwe kieswet zoude vervangen worden; en dit al spoedig met zooveel aandrang, dat het onmogelijk werd dien te weerstaan. Zeker het reglement had groote gebreken, maar ook al ware het onverbeterlijk geweest, toch zou de aandrang om het ter zijde te stellen zich even spoedig en even sterk hebben geopenbaard. Immers niet tegen bijzondere bepalingen komt men in verzet, maar tegen het feit, dat het reglement de grenzen van het kiesrecht veel nauwer beperkt dan zeer velen met de behoeften van het oogenblik bestaanbaar achten.

Let men op dit alles dan behoeft niemand er zich over te verwonderen dat de voorstellen van den Minister zoo zijn uitgevallen als nu het geval blijkt te zijn. Ook al ware het niet bekend geweest dat de antecedenten van den ontwerper der wet daarheen voerden, dan nog zoude men den vermoedelijken inhoud van dit ontwerp uit de bestaande politieke omstandigheden hebben kunnen afleiden. Eene nieuwe kieswet aanbieden wilde

met andere woorden zeggen, het recht, door het voorloopig kiesreglement gevestigd, belangrijk uitbreiden en uitbreiden op een terrein, waar de natuurlijke grensteekenen schier ten eenemale ontbreken. Wie zich heeft heengezet over den eisch, dat slechts die personen kiesrecht uitoefenen van wie men mag veronderstellen dat zij als onafhankelijke mannen een zelfstandig oordeel over de zaken van staat zullen kunnen uitspreken - een eisch die meer naar groote beperking dan naar groote uitbreiding van het kiesrecht heenwijst, - vindt op zijn weg naar beneden nergens vaste steunpunten waaraan hij zich veilig zou kunnen vastklemmen. Alle grensteekenen brokkelen onder zijne hand weg totdat hij willekeurig of onwillekeurig daar is aangekomen waar verder dalen niet meer mogelijk is en men dus, zonder vrees van te worden misverstaan, van een betrekkelijk algemeen stemrecht spreken mag.

Het is trouwens zeer de vraag of, ook wanneer andere motieven daartoe niet drongen, zuiver politiek overleg den Minister niet moest voeren tot dat radicale stelsel, waarvan hij thans aan de Staten-Generaal de bekrachtiging komt vragen. Immers, wel bezien, heeft juist dat stelsel in onze dagen de meeste kans van door de meerderheid te worden aanvaard. Dat het bij velen op een zeer krachtigen tegenstand zal stuiten en dat machtige motieven ten gunste van dien tegenstand pleiten, is geen oogenblik twijfelachtig, maar het algemeen stemrecht is een absoluut stelsel en zulk een kan gewoonlijk slechts van één zijde worden aangetast. Het moge van valsche praemissen uitgaan, in de ontwikkeling van deze is het in elk geval volkomen logisch. Had de Minister een tusschensysteem gekozen, hij zou, daar zulk systeem, hoe kunstig ook uitgedacht, onvermijdelijk aan allerlei gebreken en inconsequentiën mank gaat, eene zwakke stelling hebben moeten verdedigen en dit tegen tweederlei onderling zeer verschillende vijanden, tegen hen die klaagden dat het ontwerp te ver ging en tegen allen die meenden dat zij ten onrechte werden buitengesloten. De Minister doet nu als de man die, door een drom van vijanden aangetast, naar den hoek van de zaal terugwijkt, ten einde zoodoende rug en zijden te dekken en dus daarvoor te zorgen, dat men hem slechts in één richting naderen kan. Niet hij, maar zijne tegenstanders moeten zich nu met het aanprijzen van tusschen-stelsels belasten, en zulke stelsels te

bestrijden is altijd vrij wat gemakkelijker dan ze te verdedigen.

De fortuin schaart zich liefst aan de zijde der stoutmoedigen. De Regeering zal het, naar ik vermoed, ook dezen keer tot haar voordeel ondervinden, en dit niet enkel om de redenen van parlementaire tactiek waarop ik zoo even doelde. Haar gewone politieke tegenstanders zal zij verdeeld vinden, want indien onder dezen de hardnekkigste bestrijders van het algemeen stemrecht worden aangetroffen, ook niet weinig, misschien veel meer, anderen, die reeds uit kansberekening het aanhangig ontwerp met warmte zullen ondersteunen, omdat zij te recht of ten onrechte - dit is het geheim van de toekomst - in het algemeen stemrecht de brug begroeten, die hen naar de ministerieele zetels terugvoert. En de meerderheid waaruit de tegenwoordige Regeering is voortgekomen en die haar nu in de beide Kamers van de Staten-Generaal zoo krachtig ondersteunt? Ook van haar is een gunstig votum althans niet onwaarschijnlijk, al weet zij dat het algemeen stemrecht haar meer met bedreigingen dan met beloften te gemoet komt en dat aanneming van het voorstel in de toekomst allicht op een politieken zelfmoord zal uitloopen. Of dan wel gewogen redenen van staatsbelang de meerderheid zullen nopen hier hare eigen partijbelangen te verwaarloozen? In een zekeren zin ook dat niet. Immers: òf men voor zijn *for intérieur* overtuigd is, dat de regeeringen welke uit het algemeen stemrecht moeten voortkomen de belangen van den nederlandschen staat als groote eenheid beter zullen behartigen dan die welke elkander sedert 1848 zijn opgevolgd; òf men gelooft dat zij de natie sterker en machtiger zullen maken, haar aanzien en hare welvaart verhoogen, beter in hare wezenlijke behoeften voorzien en dus ook beter hare wezenlijke belangen en haar geluk bevorderen zullen, - op de dus gestelde vraag zullen naar ik vermoed de volmondig toestemmende antwoorden nog altijd traag vloeien.

En toch kunnen er andere overwegingen bestaan, welke de meerderheid misschien zullen nopen ook in het welbegrepen staatsbelang hier met de Regeering mede te gaan. Vóór alles eene opvatting van recht. Niet dat ik de meerderheid verdenk als zoude zij door vlijtige lectuur van vele onzer partijbladen reeds bekeerd zijn tot de leer, dat het recht om mede invloed uit te oefenen op de samenstelling van het staatsgezag een natuur-

lijk menschenrecht is. Ik vermoed dat zij beter weet, en dat zij, met mij erkennende, dat het individu zich tegenover de staatsgemeenschap slechts beroepen kan op de natuurlijke bevoegdheid eene goede regeering te eischen, ook zal toegeven dat het algemeen stemrecht zich enkel laat verdedigen voor zoover mocht blijken, dat het op een gegeven oogenblik, trots al zijne gebreken, nog het beste middel is om de staatsgemeenschap aan hare bestemming te doen beantwoorden.

Maar er zijn andere rechtsoverwegingen die hier in aanmerking komen, overwegingen ontleend aan de stellige plichten van den Staat. De Staten-Generaal zijn bestemd de staatkundige denkbeelden, in den boezem van het nederlandsche volk levende, te vertegenwoordigen, en juist aan het besef, dat zij dit werkelijk doen, moeten zij hun zedelijk gezag ontleenen. Dat nu aan de volledigheid van die vertegenwoordiging vrij wat ontbreekt kan moeilijk geloochend worden, althans sedert hier te lande nu reeds machtige staatkundige groepen verrezen, welke zich in de denkbeelden en beginselen van geen der hier beurtelings heerschende partijen terug kunnen vinden. Over de waarde of onwaarde van de meeningen, welke die groepen belijden, hebben wij hier niet te oordeelen, maar dat het geheel zelfstandige, zuiver politieke meeningen zijn en dat zeer velen die met de diepste overtuiging aanhangen, staat zeker vast. De grondwetsherziening van 1887 en het daaruit voortgevloeide voorloopig kiesreglement zijn dan ook hoofdzakelijk tot stand gekomen door de begeerte om voor die nieuwe groepen ruimte te maken in de vertegenwoordiging.

Of nu die begeerte aanvankelijk ook bevredigd is? Een stellig antwoord is niet wel mogelijk, want afdoende bewijzen kunnen hier moeielijk geleverd worden, maar ik zeg zeker niet te veel wanneer ik beweer, dat de algemeene indruk allerminst voor een gunstig antwoord pleit. Door den census belangrijk te verlagen hebben wij van de nieuwe groepen, om welker toelating het te doen was, wel enkele verspreide elementen onder de kiezers opgenomen, maar slechts enkele, en naast hen honderden en honderden anderen, wier onvermogen om van het hun toegekende recht een belangstellend en onafhankelijk gebruik te maken, misschien geëvenaard maar zeker niet kan worden overtroffen door het onvermogen van wie nu nog buitenstaan. Het wijder uitzetten van de netten heeft ons

zeker eene ruimere vangst verzekerd, maar wat wij bij het ophalen van die netten vonden hadden wij niet gezocht, en wat wij zochten vonden wij niet.

Moesten deze ontmoedigende uitkomsten blijven voortbestaan dan kan het niet anders of ons staatsbedrijf zou daarvan de slechte gevolgen ondervinden. Dat bij dit bedrijf allerlei tekortkomingen zijn goed te maken, dat vele van deze de belangen der arbeidende klassen raken en dat deze belangen door de ontwikkelden uit die klasse zelven het best kunnen worden bepleit, is niet wel twijfelachtig. De invloed, welken hare tusschenkomst op ons staatsleven zal uitoefenen, kan misschien reeds zijdelings worden opgemaakt uit wat wij in de laatste jaren zagen voorkomen. Of meent men dat de bemoeiingen van onzen wetgever met allerlei arbeidersbelangen, dat ook zijne poging om tot eene billijker belasting-inrichting te geraken even bevredigende resultaten zouden hebben opgeleverd wanneer niet iedereen gevoeld had, dat het oogenblik aanstaande is waarop de nederlandsche werkman zijn blijden intocht in het parlement vieren zal?

Onze wetgevende macht staat dus nog altijd voor het onopgeloste probleem: een kiesrecht te ontwerpen dat aan allen die vrij en onafhankelijk over staatsaangelegenheden oordeelen, de middelen verschaft om het gewicht van dat oordeel te doen gelden. En zou het dan te verwonderen zijn als zeer velen, lettende op de teleurstellingen bij vroegere en latere proefnemingen ondervonden, eindelijk tot het besluit kwamen, dat het probleem onoplosbaar is, of liever tot de conclusie, dat de toelating van alle geschikten alleen daardoor kan worden gewaarborgd, dat men niemand uitsluit, voor zoover dit althans binnen de grenzen van de grondwet bestaanbaar zijn mocht. Een zeer heroïek redmiddel inderdaad aan welks deugdelijkheid intusschen ernstig mag worden getwijfeld. Immers wat de vertegenwoordiging aan zuiverheid wint door zonder uitzondering plaats te maken voor elk zelfstandig oordeel over de aangelegenheden van staat, gaat anderzijds verloren omdat nu ook duizenden en duizenden tot de stembus worden toegelaten, die, zonder eigen oordeel, slechts stemmen kunnen in dienst van anderen aan wier stoffelijken of geestelijken invloed zij onderworpen zijn. Zoolang de beschaving niet werkelijk eene zeer algemeene is geworden zal het algemeen stemrecht veel minder dienen om

ons een zuiveren spiegel van de staatkundige denkbeelden eens volks in handen te geven, dan wel een onbedriegelijken meter van de sterkte, waarover verschillende maatschappelijke invloeden beschikken kunnen. En het verschil tusschen beiden is verbazend groot, want voor de openbaring van individueele vrijheid en zelfstandigheid, komt nu eene openbaring van maatschappelijke afhankelijkheid, komt politieke heerendienst in de plaats.

Geen moeilijker taak voor den wetgever dan om, gedachtig aan de roeping van het recht, bij het schrijven van zijne wetten zich onvoorwaardelijk te voegen naar de eischen van de werkelijkheid. Nu eens zal hij, omdat sommige openbaringen van het maatschappelijk leven hem antipathie inboezemen, daarvoor het oog sluiten en dus haar recht van bestaan betwisten, en dan weder, zijne wenschen in de plaats stellende van wat inderdaad bestaat, regelen schrijven voor eene andere maatschappij dan die in welker midden hij leeft en om de bevrediging van welker behoeften het toch te doen moet zijn. De uitkomsten zijn in beide gevallen dezelfde: de wetten gaan uit van veronderstellingen welke geen grond vinden in het werkelijk leven; zij passen niet in de bestaande toestanden en zijn daarom in meerdere of mindere mate onbruikbaar.

En toch in weerwil van al die bezwaren laat het zich voorzien dat het hier bedoelde heroïeke redmiddel door velen zal worden aanvaard, niet uit sympathie voor het algemeen stemrecht, maar omdat men geen kans ziet langs een anderen weg te komen tot het gewenschte doel, het doel namelijk, dat voor alle werkelijk bevoegden de stembus openga. Immers mochten zij al aarzelen hunne stem te geven aan het aanhangig voorstel en oordeelen dat het goede doel door de alleen beschikbare middelen te duur gekocht wordt, dan laat het zich toch voorzien dat niet weinigen onder die weifelenden eindelijk de vlag zullen strijken voor eene laatste overweging, welke op de eindstemming allicht een machtigen invloed zal uitoefenen.

Stel - zeggen dezen - dat men na lang tobben er eindelijk in slaagt eene begrenzing van het stemrecht te vinden, welke tamelijk bevredigt, wat zal men door deze in de kieswet op te nemen anders uitwerken dan dit, dat een kiem van snelle ontbinding in die wet wordt neergelegd? Immers wie ook bevredigd mogen worden door de getroffen schikking, de

uitgeslotenen in elk geval niet, of liever zij niet die in het belang hunner partij op die uitgeslotenen meenen te kunnen rekenen. Deze kloppen en blijven kloppen tot ook voor hunne cliënten de deur opengaat. Elke grief die men tegen de nieuwe vertegenwoordiging kan aanvoeren - en ook aan zeer billijke grieven ontbreekt het nooit - zal men op rekening stellen van hare onvolkomenheid; dag aan dag zal men de rechtmatigheid van haar bestaan betwisten en door dit te doen hare zedelijke kracht ondermijnen. De strijd die nu voor goed moest worden beëindigd, duurt, zeer ten nadeele van het algemeen belang, onverpoosd voort en blijft voortduren tot men gekomen is aan die uiterste grens, welke het uitdrukkelijk gebod van de grondwet heeft vastgesteld. Er is maar één middel om aan die verlammende geschillen een einde te maken, te weten dit, dat men dadelijk afdale tot die uiterste grens welke de grondwet door hare verbodsbepalingen heeft aangewezen. Alleen door dit te doen worden de eischen van de democratie omtrent de inrichting van het staatsbestuur bevredigd.

Is deze laatste overweging juist en dus eene afdoende reden om de ontworpen kieswet te aanvaarden, hoe men ook moge oordeelen over hare beginselen? De rust van het lieve vaderland is ongetwijfeld groote offers waard, mits het vaststa, dat na het brengen van die offers het begeerde en begeerlijke loon ook werkelijk zal worden uitgekeerd. Aangenomen dat de onderhandelingen tusschen Regeering en volksvertegenwoordiging ons eindelijk een kiesrecht brengen, zoo uitgebreid als volgens de grondwet bestaanbaar is, zal dan die concessie de eischen van de democratie inderdaad bevredigen, en het hoogste staatsgezag zoo inrichten, dat in de toekomst niemand meer over de rechtmatigheid van zijne grondslagen twisten kan? De vraag is het alleszins waard dat men haar ernstig onder de oogen zie, want voor velen hangt het eindoordeel over de aanhangige wet van het daarop te geven antwoord af. Er bestaat trouwens eene bijzondere aanleiding om deze vraag, welke ons in zekeren zin brengt aan gene zijde van het algemeen stemrecht en zijne werking tracht na te sporen, juist nu te stellen. Immers, toevallig genoeg, is de groote politieke kwestie, die wij hier bespreken, te gelijk bij ons en bij onze

naburen, de Belgen, aan de orde van den dag, maar bij die naburen vloeit zij zamen met een ander vraagstuk, ons nu nog ten eenemale vreemd, namelijk dat van het Referendum. Blijkbaar bestaat tusschen beiden een zeer nauw verband: velen steunen het referendum als een middel, om het beginsel waarop het algemeen stemrecht steunt, zuiverder en ruimer toe te passen dan dit stemrecht zelf doen kan; anderen - en die gedachte treedt nu in Belgie op den voorgrond - zoeken bij diezelfde instelling zoo al niet genezing dan toch tempering van het kwaad dat zij van het algemeen stemrecht te gemoet zien. Welk is dat gevreesde kwaad en, aangenomen dat het inderdaad bestaat, in hoever is het aangeprezen geneesmiddel dan bruikbaar?

Praktische lieden zullen mij misschien verwijten, dat ik, hier deze vragen besprekende, een onderwerp aanroer voor onze praktijk zonder eenig belang. Aangenomen dat het zoo ware dan nog zou de vraag hoe het staatkundig leven zich ontwikkelt bij volken, in aanleg en beschaving met het onze overeenkomende, hare zeer wezenlijke waarde hebben. Maar is het onderwerp ons wel zoo geheel vreemd? Zeker het referendum, onder welken vorm men het ook zou willen toepassen, is naar onze grondwet volstrekt onbestaanbaar, maar grondwetten worden in onze dagen niet meer voor eeuwen geschreven. Daarenboven als de grondwet het referendum buitensluit, ongelukkig niet de kwalen waartegen het een geneesmiddel zoekt. Is dit hulpmiddel voor ons onbruikbaar, misschien dat een ander, niet door de grondwet uitgesloten, met vrucht zou kunnen worden toegepast. Met alle bescheidenheid zou ik dan ook meenen dat mijn betoog eene bij uitstek practische strekking heeft, in zooverre als het bestemd is eene zijde van het kiesrecht-vraagstuk op den voorgrond te schuiven, welke in onze dagelijksche besprekingen van dit onderwerp bijna altijd verwaarloosd wordt. Immers feitelijk is het ons toch veel minder om de kiezers dan om de gekozenen te doen, om een lichaam bij machte met goed gevolg zijne moeilijke grondwettelijke taak te vervullen. Kiesrecht uitoefenen is een werktuig in beweging brengen, en de meerdere of mindere deugdelijkheid van dat werktuig zal toch wel daarvan afhangen of het al dan niet geschikt is ons het door allen gezocht product te leveren. De waarde van elk kiesstelsel wordt bepaald door de waarde der vertegenwoordiging,

die het helpt vestigen, en de waarde van deze hangt af van de bijzondere taak welke elke Staat voor zich aan de vertegenwoordiging opdraagt. Mochten wij aan gene zijde van het algemeen stemrecht vinden wat zoovele andere volken daar gevonden hebben, d.w.z., in plaats van het gewenschte product, eene groote teleurstelling, bezitten wij dan in onze wetgeving de wapenen noodig om de nadeelige gevolgen van zulk eene teleurstelling te keeren en zoo niet, zou dan bij het nemen van de gevaarlijke proef niet, zooveel mogelijk althans, voor het aanschaffen van zulke wapenen moeten worden gezorgd?

Welke zijn nu die kwalen van het algemeen stemrecht waartegen men hier in het referendum en elders in andere hulpmiddelen voorziening zoekt? In de republiek vloeien zij voort uit den aard van den regeeringsvorm, in de monarchie uit de toepassing van het zoogenaamde parlementaire stelsel. De kwaal schuilt daar dan ook in dat stelsel zelf, maar eerst door de toepassing van het algemeen stemrecht verkrijgt zij een zeer bedenkelijk karakter, zoo bedenkelijk dat er reden zou zijn om aan het voortbestaan van dat stelsel bij beschaafde volken te wanhopen, als men niet wist dat in zake van regeeringsvorm als op zoo menig ander gebied de volken slechts tusschen allerlei gebrekkige systemen te kiezen hebben, aangenomen al dat de mogelijkheid om te kiezen werkelijk voorhanden is.

Het mag hier nog wel eens herinnerd worden, dat, al is het parlementair stelsel de natuurlijke vrucht van de constitutioneele monarchie, het toch tegen de oorspronkelijke gedachte van die monarchie lijnrecht overstaat. Immers wat men bedoelde toen aan de monarchie eene volksvertegenwoordiging werd toegevoegd, was ongetwijfeld dit, om de nadeelen van de alleenheerschappij weg te nemen, door den vorst bij de uitoefening van het hooggezag te binden aan de medewerking van de volksvertegenwoordiging. Aanvankelijk is deze medewerking gering en haar invloed zwak, maar juist omdat tengevolge van die omstandigheid het eigenlijk doel, het binden van den vorst, niet op voldoende wijze bereikt werd, kwam men er toe de rechten van de vertegenwoordiging allengs te versterken en uit te breiden, en wel zoo, dat deze eindelijk opwies tot eene geheel zelfstandige macht, zonder welker uitdrukkelijke instemming

geen daad van wetgevend gezag meer zou kunnen worden uitgeoefend.

Die toestand schiep hier te lande de grondwetsherziening van 1848. De gedachte welke haar leidde, was dat de uitoefening van het hooggezag moest zijn de vrije daad van twee van elkander geheel onafhankelijke machten: koning en volksvertegenwoordiging; waar die twee machten samenwerkten was hare beslissing de uitspraak van het hoogste gezag in den Staat; waar deze samenwerking ontbrak moest het hoogste gezag blijven rusten. Eene schoone gedachte inderdaad, maar die het ongeluk had van geen rekening te houden met het feit, dat de Staat nu eenmaal eene eenheid is, één enkele rechtspersoon, en dat zulk een persoon noodzakelijk slechts door één wil kan worden geleid. In die landen waar zich de oorspronkelijke opvatting van de constitutioneele monarchie het zuiverst handhaaft en de twee tot samenwerking geroepen machten er het best in slagen elk hare zelfstandigheid volkomen te bewaren, krijgt men, zoo dikwijls tusschen beiden ernstige strijd ontstaat, een toestand als Denemarken sedert vele jaren beleeft; een toestand die zich oplost in bijna volkomen machteloosheid van den Staat. Maar zulk een lang voortgezette en altijd onbesliste strijd is eene zeldzame uitzondering, ook omdat het staatsrecht van de meeste volken zoo is ingericht, dat het zulk een toestand anders dan als eene zeer tijdelijke verschijning onmogelijk maakt. Regel is dat eene van beide machten door nood gedrongen hare zelfstandigheid prijsgeeft en door het overwicht van hare mededingster te erkennen de onmisbare eenheid van het staatsgezag herstelt.

Welke de onderliggende macht zijn zal hangt eenvoudig van feitelijke omstandigheden af, niet van den wil van den grondwetgever, want al vermag deze veel, hij kan niet beletten dat wat het zwaarst is ook inderdaad het zwaarst wege. In Duitschland, en zeer bijzonder in Pruisen, berust het overwicht nog altijd bij de monarchie, en het gevolg is dat het parlement vruchteloos beproeft van een zuiver controleerend, een eigenlijk regeerend college te worden, omdat het hoogste gezag den vorst nog altijd zelfstandig blijft toebehooren. In Engeland daarentegen, hier en elders, maar overal veel later dan in het eerstgenoemde Rijk, ziet men daarentegen de monarchie met of zonder strijd zwichten voor den invloed van de vertegen-

woordiging. Feitelijk is het nu de meerderheid van deze welke de regeering uitoefent door middel van eene commissie, welke de Kroon aanwijst en die als haar ministerie optreedt. Deze ontwikkeling is eenvoudig de vrucht van natuurlijke omstandigheden waaraan de grondwet part noch deel heeft; de rechten van het Pruisische parlement zijn geen andere dan die van het onze, en zeker niet minder groot. Beide constitutiën leenen zich even goed tot eene streng monarchale als tot eene streng parlementaire regeering; maar de natuurlijke machtsverhouding verschilt veel in beide landen en dat verschil bepaalt den feitelijken regeeringsvorm.

Het zou de moeite loonen uit onze parlementaire geschiedenis de sporen bijeen te zamelen van die geheel geleidelijke en onwillekeurige ontwikkeling van het parlementarisme. In 1848 staat het koninklijk gezag nog volkomen onafhankelijk naast het gezag van het parlement en is het er telkens op uit van die onafhankelijkheid blijk te geven, niet het minst bij de keuze van ministers; eene keuze die door averechtsche verklaring van de grondwet als eene volkomen vrije daad van de Kroon wordt voorgesteld. Thorbecke, al aanvaardt hij zulk eene slechte verklaring niet, is nochtans groot voorstander van die onafhankelijkheid; hij beweert dat voor het Engelsche parlementarisme hier geen plaats is en legt er allen nadruk op, dat ons ministerie een koninklijk ministerie zijn moet. En inderdaad rechtens is het niet anders want de macht, welke het ministerie uitoefent, heeft de grondwet niet aan het parlement maar aan de Kroon toevertrouwd. Dit alles kan intusschen niet beletten, dat de uitoefening van de koninklijke macht, om vruchtbaar te zijn, zich hier moet richten naar de zienswijze van de tijdelijke meerderheid, evenals elders die meerderheid zich richt naar de zienswijze van de Kroon. De ervaring leert het telkens opnieuw en naarmate hare lessen zich vermenigvuldigen, klimt de invloed van het parlement en wordt de eisch van een volkomen zelfstandig en onafhankelijk koninklijk gezag allengs minder vernomen om eindelijk geheel te verstommen. Dat de regeering natuurlijk aan de meerderheid toebehoort - eene stelling aanvankelijk met nadruk bestreden - is nu voor alle parlementaire partijen het eerste artikel van haar staatkundig *credo*.

De omkeering hier bedoeld kwam tot stand geheel buiten de grondwet om, en dit zoo geleidelijk dat zij ter nauwernood

kon worden waargenomen. En toch was zij zoo volkomen mogelijk, want, uitgaande van eene koninklijke regeering onder controle van het parlement, liep zij daarop uit, dat het parlement de regeering ging uitoefenen, terwijl aan de Kroon slechts het toezicht overbleef. De rollen waren eenvoudig omgekeerd en zelfs meer dan dat omdat de contrôle van de Kroon uit den aard der zaak slechts eene zeer betrekkelijke zijn kan. De drager van het koninklijk gezag moge, dank zijne persoonlijke eigenschappen, zijdelings vaak een machtigen invloed uitoefenen, aan stellige rechten is hij arm. De bevoegdheid om zijne sanctie te weigeren aan de wetsontwerpen, zooals de Staten-Generaal die vaststellen, is om de groote moeilijkheden aan hare uitoefening verbonden, feitelijk vernietigd en dus zonder beteekenis meer. En wat betreft het recht om elk oogenblik den levensdraad van het parlement af te snijden, reeds meer dan vijftig jaren geleden maakte Thorbecke de opmerking, dat dit recht allerminst als eene wezenlijke versterking van het koninklijk gezag mag worden aangemerkt. Immers de vorst die dit recht uitoefent kan het slechts doen met de wetenschap, dat hij zich onvoorwaardelijk zal hebben te voegen naar de uitspraak van het nieuwe parlement, door zijn gebod in het leven geroepen.

Zoo komen wij langzamerhand terug tot ons uitgangspunt. De constitutioneele regeering, ingesteld om de alleenheerschappij met de daaraan verbonden gevaren te keeren, voert ons ten slotte naar de alleenheerschappij terug. Men mag dit feit betreuren en veroordeelen, te veranderen is het niet. De natuur is sterker dan de leer en de natuur der zaken brengt ten slotte mede, dat het beslissende gezag één moet zijn; in den Staat zoo goed als elders: kan het niet meer zijn het gezag van den vorst, dan dat van het parlement.

Aan elke alleenheerschappij - wie die het niet weet? - zijn groote gevaren en bezwaren verbonden, hoewel niet altijd dezelfde. Stellig heeft de regeering van het parlement dit groote voordeel, dat het, zelf uit den boezem van de maatschappij voortgekomen, met hare nooden en behoeften innig vertrouwd is, niet alleen weet welke kwalen vóór alles opruiming en welke grieven voorziening eischen, maar ook dit, dat al zijne tekortkomingen als regeerder, al de fouten die hij als wetgever maakt,

neer zullen komen op het hoofd van diezelfde maatschappij welke het vertegenwoordigt. Maar tegenover dit voordeel staan nadeelen van althans niet minder beteekenis, voor alles dit, dat hier het hooggezag berust bij eene groote vergadering, waarvan de verschillende elementen vrij toevallig zijn bijeengevoegd en zonder ernstig onderzoek naar hunne geschiktheid voor de te volbrengen taak. Het maken van goede wetten behoort tot de moeilijkste van alle kunsten. Is er waarborg dat die kunstvaardigheid den leden niet zal ontbreken, en zoo ja, waarborg ook dat de vergadering zoodanig zal zijn samengesteld als noodig is om van die kunstvaardigheid te kunnen doen blijken? Immers om te kunnen regeeren moet de veelheid zich oplossen in eene eenheid, moet er althans eene meerderheid te vinden zijn sterk genoeg om eenig stelsel van praktisch regeeringsbeleid, dat zij als het beste erkent, ook werkelijk ten uitvoer te leggen. Bestaat er eenige zekerheid dat zulk eene meerderheid nooit zal ontbreken, of is niet veeleer het gevaar groot - te grooter naarmate het parlement een getrouwer afbeelding is van de werkelijke maatschappij, - dat de vergadering zal zijn samengesteld uit een bont mengsel van grootere en kleinere groepen, sterk genoeg om elkanders invloed te vernietigen, maar geen zoo machtig dat zij over de meerderheid van de vergadering beschikken kan. Waar in dergelijk geval de commissie te vinden bereid om als orgaan van de meerderheid de ministerieele regeeringstaak te aanvaarden? Als de vergadering zelve waaruit zij voorkomt moet zulk eene commissie noodzakelijk uit allerlei groepen bestaan, die zich verbinden om op een gegeven oogenblik tot een zelfde doel samen te werken, maar natuurlijk op voorwaarde, dat de regeering geen onderwerpen aanroere waarover tusschen de verbonden groepen onderling verdeeldheid heerscht. Welke de kracht is van een dus samengesteld ministerie hebben wij hier te lande reeds op kleine schaal ondervonden, maar niet onwaarschijnlijk dat de parlementaire geschiedenis van de toekomst ons andere voorbeelden van datzelfde euvel, maar op vrij wat grooter schaal, voorbehoudt.

Een der gewichtigste factoren van het groote vraagstuk, dat mij hier bezig houdt, geldt alzoo de vraag naar de bestemming van de vergadering, welke het product van algemeen stemrecht zijn zal. Is die vergadering, zooals met name het duitsche parlement, tot niets anders bestemd dan om volksvertegenwoordi-

ging te zijn, geroepen om de wenschen en klachten van het volk voor de regeering bloot te leggen en door haar votum alle wetten te keeren welke zij met het volksbelang in strijd acht, dan worden de bezwaren tegen het algemeen stemrecht zeker tot een minimum teruggebracht. Of het aantal onbruikbare elementen in zulk eene vertegenwoordiging groot of klein is uitgevallen, kan de onafhankelijke regeering evenmin deren als het feit, dat de vergadering, in plaats van eene goed aaneengesloten meerderheid te leveren, zich verliest in eene eindelooze hoeveelheid van betrekkelijk kleine groepen. Deze laatste omstandigheid moge nu en dan het ministerie bemoeielijken door het te dwingen nu eens bij deze en dan weer bij andere groepen steun te zoeken voor zijne ontwerpen, de eenheid van de regeering blijft in elk geval ongerept, omdat de grondslag voor die eenheid niet in maar buiten het parlement gelegen is.

Komt men daarentegen van het algemeen stemrecht meer vragen, komt men vergen dat het ons eene vergadering levere, welke niet alleen volksvertegenwoordiging zijn zal maar ook regeeringscollege, dat wil zeggen eene vergadering die zelve de regeeringsbeginselen aanwijst overeenkomstig welke de Staat zal worden bestuurd, en die hare denkbeelden daaromtrent uitdrukt in een bewind, dat op haar en haar alleen steunen kan, dan rijzen tegen dat voor allen opengestelde stemrecht vrij wat grooter bezwaren. Of hier te lande op die laatste bezwaren genoegzaam wordt gelet? Ik twijfel er aan en tot staving van dien twijfel behoef ik slechts de getuigenis aan te halen van een man, die zeker aanspraak heeft om onder de bezadigdste en scherpzinnigste woordvoerders van de democratie gerangschikt te worden. In een belangrijk opstel over evenredig kiesrecht, onlangs in de *Vragen des Tijds* opgenomen[1)], schreef Mr. van Gilse o.a. dit: ‘Of er’ (d.w.z. in de parlementair geregeerde landen) ‘een zoogenaamd algemeen kiesrecht geldt, dan wel aan enkele maatschappelijke lagen nog de kiesbevoegdheid onthouden wordt, overal toch draagt de kiesrechtregeling in die staten het karakter, dat het tegenwoordig niet meer, zooals Thorbecke het vóor bijna een halve eeuw nog kon wenschen, in de eerste plaats om de gekozenen maar om de kiezers is te doen. Bij de belangrijke uitbreiding der kiesbevoegdheid

1) Zie ‘Een belangwekkende proef met een evenredig kiesstelsel’ door Mr. I.A. van Gilse. *Vragen des Tijds*, Augustus 1892.

in al die landen, welke niet tot rust komt vooraleer de grens van een zoogenaamd algemeen kiesrecht is bereikt, is het niet mogelijk langer aan de fictie vast te houden, dat door de kiezers de besten en de waardigsten worden aangewezen om de algemeene landsbelangen te behartigen; het parlement vertegenwoordigt de denkbeelden en de wenschen van het *pays légal*, de natie met hare deugden en hare gebreken, en hoe juister het dit doet, hoe meer de nationale vertegenwoordiging steunt op den nationalen wil, des te beter is de eerbied voor 's lands instellingen en wetten, de geregelde gang van het staatkundig raderwerk, en derhalve de duurzaamheid van het geheele staatswezen gewaarborgd.'

Maken de laatste woorden van dit betoog - dus zou ik met alle bescheidenheid willen vragen - op niet meer waarde aanspraak dan men aan welgemeende en voortreffelijke wenschen pleegt toe te kennen, of hebben wij hier met eene conclusie te doen, welke met logische noodzakelijkheid uit voorafgaande overwegingen wordt opgemaakt? Zoo ja, dan moet ik eerlijk erkennen dat het verband tusschen premissen en conclusie mij ontsnapt. Of waarom zou het vaststaan, dat een parlement als Mr. van Gilse zich voorstelt, nu juist ook de eigenschappen zal bezitten, welke noodig zijn om den geregelden gang van het staatkundig raderwerk te verzekeren? Stel dat die achtmaal honderdduizend kiezers, welke het aanhangig ontwerp-kieswet ons toezegt, er in slagen een parlement te scheppen, dat voor een zuiveren spiegel van hun staatkundig willen en denken mag doorgaan - staat het dan vast dat dit parlement een programma van praktisch regeeringsbeleid met zich brengt, 't welk zijne meerderheid bereid is te aanvaarden en de hoofden dier meerderheid bij machte zijn te verwezenlijken? Misschien ja, maar waarschijnlijk is het niet.

Wat aan gene zijde van het algemeen stemrecht, en dit zonder uitzondering overal, aan het licht komt is vóór alles teleurstelling. Het is noodig dit wel in het oog te houden, want het feit, dat men in verschillende landen, welke het algemeen stemrecht sinds langeren of korteren tijd aanvaardden, aan de macht van de vergadering, uit dat recht geboren, allengs nauwer grenzen stelt, kan enkel in die teleurstelling zijne ver-

klaring vinden. Trouwens door deze uitkomst op zichzelve wordt het bestaan van bedoeld kiesstelsel nog allerminst veroordeeld, want in meerdere of mindere mate kan men bij de toepassing van elken regeeringsvorm op soortgelijken oogst rekenen. Meer dan eenige andere is de regeerkunst onvolkomen en van daar dat men ook met de grootste en beste inspanning zelden meer dan onbevredigende resultaten verkrijgt. Maar de teleurstelling, welke de toepassing van het algemeen stemrecht met zich voert, wordt veelal daarom zoo sterk gevoeld, omdat men aan zijne invoering gewoonlijk zeer groote verwachtingen vastknoopte, verwachtingen welke òf in het geheel niet òf slechts zeer ten deele kunnen worden verwezenlijkt. Er is een tijd geweest toen de volken van hunne regeeringen niet veel meer vergden dan dat zij het niet al te bont zouden maken. Openbaarden die regeeringen nu en dan haar bestaan door maatregelen welke van goede bedoelingen en van belangstelling in het lot der onderdanen getuigden, dan konden zij op groote en algemeene populariteit aanspraak maken. Maar die tijden liggen ver achter ons en althans sedert de dagen van de Fransche omwenteling wordt de goede verstandhouding tusschen souverein en onderdanen niet zoo gemakkelijk meer bedongen. Wat de volken toen vóór alles van hunne regeering kwamen vorderen, was dat zij de burgerlijke vrijheid zoude vestigen en het voortbestaan van deze door goede wetten waarborgen. Welnu, men mag van de constitutioneele regeering zeggen wat men wil, maar dat zij dit mandaat trouw heeft vervuld, is eene lofspraak welke haar niet licht zal kunnen worden onthouden. Natuurlijk waren de uitkomsten niet overal even bevredigend en moest ook dit haar werk den stempel van de onvolmaaktheid dragen, maar zooveel is zeker, dat, dank zij haar, de beschaafde wereld in deze eeuw eene mate van vrijheid heeft genoten, die, allengs klimmende, nu eene hoogte bereikt, welke zij vroeger nimmer gekend had.

Was voor het staatsgezag van de toekomst, dat voor een goed deel product van het algemeen stemrecht zijn zal, geen andere taak weggelegd dan om de regeeringstraditiën van de negentiende eeuw te bevestigen en haar werk allengs te volmaken, aan zijn vermogen om dit doel te bereiken zou men niet ernstig behoeven te twijfelen. Maar vrij wat minder gunstig worden de vooruitzichten nu men dat gezag komt plaat-

sen voor eene geheel nieuwe taak, en dit met buitengewonen aandrang, getuige het feit dat juist aan die taak de invoering van het algemeen stemrecht in vele landen hare eigenlijke reden van bestaan ontleent. Natuurlijk moet het goede, dat de oude wereld zich reeds verworven heeft, hare vrijheid met name, stipt gehandhaafd worden, maar hierbij komt nu eene geheel nieuwe, zuiver sociale roeping, om namelijk de klimmende ongelijkheid in het maatschappelijk leven te bestrijden, en deze tot de kleinst mogelijke verhoudingen terug te brengen. Aan groote en warme sympathie voor dat nobele doel kan en mag het niemand ontbreken; niemand die twijfelt aan de dringende behoefte om zulk een strijd aan te binden of die reden heeft te wanhopen aan de mogelijkheid om daarvan ettelijke goede vruchten te oogsten. Maar deze erkentenis ontneemt niets aan de moeilijkheid van het voorgelegd probleem, noch aan de ontzaglijke bezwaren waarop men bij alle pogingen om het ook maar eenigszins op te lossen noodzakelijk stuiten moet. Het kan niemand ontgaan dat er in die dubbele roeping om eenerzijds de vrijheid te handhaven en anderzijds naar meerdere gelijkheid te streven, eene tegenstelling ligt opgesloten, die zeker niet geheel onoplosbaar is maar toch voor gevaarlijke botsingen de deur opent. De natuur heeft nu eenmaal goedgevonden de menschen met zeer ongelijke krachten en vermogens toe te rusten, en geen wonder dus, dat waar het individu zich volkomen vrij kan ontwikkelen, groote en allengs klimmende ongelijkheid de vrucht wordt van een met zoo ongelijke wapenen gevoerden strijd. Wil men met kracht tegen die vrucht reageeren dan zal het alleen afdoend redmiddel wel altijd gezocht moeten worden in eene nauwere begrenzing van die vrijheid, waaruit het kwaad is voortgevloeid. De moderne staat wordt alzoo geroepen om tegelijk twee beginselen te verdedigen, de beginselen van vrijheid en van gelijkheid, welke zich onderling niet te best verdragen en geen wonder dus dat zijne verlegenheid groot moet wezen. Wil hij vóór alles getrouw blijven aan het beginsel van de vrijheid dan zal hij zich bij zijn streven om meerdere gelijkheid in te voeren, met zeer bescheiden resultaten moeten tevreden stellen, maar dan kan hij ook zeker zijn, dat zijn bedrijf de ontevredenheid zal wekken van duizenden en duizenden, die van eene geheel andere maatschappelijke inrichting droomen. Is het

hem daarentegen vóór alles daarom te doen, die ontevredenheid te keeren en zich voort te bewegen in eene richting, die naar het socialisme heenwijst, dan wordt onfeilbaar de vrijheid het slachtoffer, maar dan kan men ook rekenen op den hardnekkigen tegenstand van zooveel andere duizenden, die deze vrijheid, het kostbaarste erfgoed der vaderen, zoo maar niet op de eerste aanmaning wenschen prijs te geven.

Het middel om tusschen die twee onderling strijdige beginselen tot eene bevredigende conclusie te komen is waarlijk niet uitgesloten, maar wie ziet niet in dat om dit middel te kunnen vinden en toepassen er naast partijen, geneigd om van groote toegeeflijkheid blijk te geven en met bescheiden resultaten vrede te nemen, eene wetgevende vergadering zijn moet welke over eene ongewone mate van beleid, van tact en van voorzichtigheid beschikken kan. Welnu wij spreken geen kwaad van het algemeen stemrecht wanneer wij zeggen, dat het aan de wetgevende vergadering, - zijn product - die toch onmisbare eigenschappen slechts zeer onvolkomen waarborgt. Aan een werktuig met een minimum van zorgvuldigheid samengesteld en dus noodzakelijk grof, wordt de fijnste regeeringstaak opgedragen en het zal zich van die opdracht moeten kwijten te midden van een publiek, dat met dagelijks klimmend ongeduld op resultaten aandringt, maar volstrekt blind is voor de bezwaren, welke aan het verwezenlijken van die resultaten in den weg staan.

Onder deze ongunstige omstandigheden arbeidende, is het gevaar groot, òf dat de wetgevende vergadering door zenuwachtigen ijver gedreven, aan kwalijk overdachte plannen haar zegel hecht en dus het Staatsblad met onbruikbare wetten vult, òf dat zij, terugschrikkend voor de opgelegde taak en niet in staat die tot een goed einde te brengen, hare onmacht onder groote woorden verbergt en deze voor groote daden in de plaats stelt. Men behoeft juist geen profeet te zijn om te kunnen voorspellen dat dit laatste euvel voor ons het dreigendst is. Wij zijn een praatlievend en omslachtig volk en deze eigenschap, welke, om van vroeger periodes niet te gewagen, op elke bladzijde onzer parlementaire geschiedenis van '15 tot '92 staat uitgedrukt, zal zich vermoedelijk ook in '94 en '95 niet verloochenen. Indien toepassing van het algemeen stemrecht ons parlementair leven in toenemende mate onvruchtbaar maakt,

dan zal ieder reden hebben om dit feit te betreuren, maar niemand recht om er zich over te verwonderen.

Liever echter dan te gissen naar hetgeen de toekomst over ons vaderland brengen zal, zou ik willen stilstaan bij wat aan gene zijde van het algemeen stemrecht wordt aangetroffen in die landen, waar dit kiesstelsel sinds langeren of korteren tijd is ingevoerd. Zijn de uitkomsten overal in meerdere of mindere mate teleurstellend dan laat het zich verklaren dat men ook overal zint op middelen om de oorzaken van die teleurstelling weg te nemen. De kwaal die tot klagen aanleiding geeft is geen andere dan die waartegen de vaderen strijd voerden toen zij zich tegen absoluut vorstengezag verzetten. Immers dat gezag, in den persoon van den vorst vernietigd, is eindelijk in het alleenheerschend wetgevend lichaam teruggekeerd. Het was eene langzame gedaante-verwisseling, maar die dan toch op herstel van de alleenheerschappij uitliep. En de beteekenis van die verandering heeft misschien de vertegenwoordiging zelve het eerst volkomen gevoeld. Want terwijl zij in de dagen toen het nog hare roeping was over een ander en hooger gezag streng toezicht uit te oefenen, door de volksgunst werd gedragen, verbeurde zij die gunst in toenemende mate sedert zij, zelve regeering geworden, aansprakelijk werd gesteld voor alle gebreken welke die regeering aankleven. Trouwens de omstandigheid dat de tekortkomingen, zwakheden en weifelingen harer regeering niet als die van den absoluten vorst binnen de muren van een bescheiden kabinet verborgen blijven, maar dag aan dag in openbare zitting voor het oog van het geheele volk moeten worden tentoongesteld, verklaart duidelijk genoeg waarom zij in sommige landen haar zedelijk gezag en haren goeden naam in zoo korten tijd volkomen konde verspelen.

Is de kwaal van de ongedeelde opperheerschappij overal dezelfde, het geneesmiddel kan dit niet wezen. In de republiek kan het absoluut gezag van eene volksvertegenwoordiging niet door eene andere volksvertegenwoordiging worden beperkt. Trouwens dit behoeft ook niet, want het eigen beginsel van den democratischen regeeringsvorm wijst op een geheel ander en wel zoo afdoend geneesmiddel. Wel verre dat algemeen stemrecht het laatste woord zou zijn van de democratie, zoo is het niet anders dan hare eerste nog zeer onvolkomen

levensuiting. Haar laatste woord is, dat de souvereine staatsgemeenschap, dus het geheele volk, zelf de leiding van 's lands zaken aanvaarde. Indien men overal, althans in grootere gemeenschappen, voor dat uiterste middel terugschrikt, dan zijn het eenvoudig praktische bezwaren, welke de toepassing tegenhouden. ‘Het Bataafsche volk’ - dus schreven wij in onze eigen zuiver democratische staatsregeling van 1798 - ‘zijne belangen in persoon niet *kunnende* waarnemen, verkiest daartoe bij onderlinge overeenkomst, een geregelden staatsvorm, en wel eene Volksregeering bij vertegenwoordiging.’ Dit ‘niet kunnen’ nu openbaart zich overal en vandaar dat de democratie ook overal in de vertegenwoordiging een *pis-aller*, haar noodhulp zoekt, souvereiniteit in de tweede hand. Welnu de tweede hand is voorbeschikt om op elk terrein meer en meer in verdrukking te geraken en zeker op het terrein van de staatkunde het meest. Men ziet dat nergens duidelijker dan in de landen, die het kiesstelsel met één trap hebben overgehouden. Immers de tusschenschakel, het kiescollege, in naam zelfstandig, wordt daar in een oogwenk tot nul in het cijfer gemaakt en omgezet in boodschapper van het souvereine kiezersvolk.

Komt het oogenblik, en dit laat zich zelden lang wachten, dat de souvereine vertegenwoordiging in de democratie door haar doen of laten ergernis opwekt, dan ligt het geneesmiddel voor de hand, want het kan geen ander zijn dan dit, dat de kiezers zulk eene vertegenwoordiging nauwer gaan binden aan hun souvereinen wil. Meerdere wegen voeren, blijkens de praktijk, naar dit doel heen. De staten van Noord-Amerika zoeken zich door verschillende middelen, maar vóór alles door de eigenaardige organisatie van de uitvoerende macht, tegen hunne volksvertegenwoordiging te wapenen; Zwitserland en zijne kantons door het *referendum*, d.w.z. door het recht om van de besluiten der hoogste wetgevende macht in beroep te komen bij het souvereine kiezersvolk. Van waar dat al deze middelen, toch reeds van vrij oude dagteekening, juist in onze dagen zooveel aandacht trekken? Omdat België nu voor het eerst de vraag heeft opgeworpen of het mogelijk zijn zoude ook in de constitutioneele monarchie aan deze of dergelijke hulpmiddelen eene plaats in te ruimen. En de aanleiding om deze vraag te doen lag voor de hand, want, zooals hierboven werd uiteengezet, ook ons parlementair stelsel, zuiver toegepast, moet leiden naar de onver-

deelde opperheerschappij van de volksvertegenwoordiging. Wordt deze door algemeen stemrecht gevormd, dan is haar karakter volkomen gelijk aan dat van het wetgevend lichaam in de zuivere democratie, maar staan wij dan ook voor dezelfde nooden. Niet alle staten zijn zoo gelukkig als Engeland, dat in de strenge leerschool van het eeuwenoude *selfgovernment* zijn volk heeft kunnen opleiden voor de eischen van het praktische staatsleven en daarvoor zooveel belangstelling wekken dat het der verschillende klassen van de bevolking niet licht aan volkomen deskundige leiders en haar zelve aan gematigdheid ontbreken zal.

Nu het zich laat aanzien dat de toekomst van het algemeen stemrecht ook voor ons haast opengaat, verdient de in België opgeworpen kwestie ook hier te lande ernstige overweging en kan het de moeite loonen hij hare beteekenis eenige oogenblikken stil te staan. Wat bedoelen de verdedigingswerken die men in Noord-Amerika en in Zwitserland tegen mogelijke uitspattingen van het hoogste wetgevend gezag heeft opgeworpen, zijn die werken ook in de constitutioneele monarchie bruikbaar en zoo niet, zijn daar dan andere middelen te vinden welke met goed gevolg tot hetzelfde doel zouden kunnen worden aangewend?

Gaarne zoude ik willen beproeven op deze vragen, van welke de laatste mij tot onze nationale toestanden terugvoert, een beknopt antwoord te geven. Ik maak dan tevens van die gelegenheid gebruik om nog eenige oogenblikken bij het ontwerpkieswet stil te staan, ten einde nader uiteen te zetten, welke naar mijne meening zijne bedenkelijkste zijde is en wat zou kunnen geschieden om het meer aannemelijk te maken voor wie met mijne gevoelens mochten instemmen.

(*Slot volgt.*)

J.T. BUYS.

Ter herinnering aan Matthias de Vries.

Wat indertijd den jeugdigen student Tijs De Vries er wel toe gedreven mag hebben om zich behalve met het Latijn ook met de studie onzer oude Taal en Letteren in te laten? Men pleegt zich de verklaring van dergelijke phaenomena gemakkelijk te maken door als factor den *Geist der Zeit* te hulp te roepen. Wat de *tijdgeest* wil, wat 'in de lucht hangt', is natuurlijk voorbereid, aan de daaruit ontstane 'erkende behoefte' *moet* worden voldaan, en de mannen, de aangewezen mannen staan dadelijk gereed om hunne hooge roeping te volgen. Het ligt misschien aan mijn geringe kennis der toestanden van het toenmalige Koninkrijk, dat ik als *causa agens* den tijdgeest niet geef wat hem toekomt; maar indien al laatstgenoemde zich elders, zij het dan ook met echt vaderlandsche gematigdheid, mag geuit hebben, zeker is het dat in het Bataafsch Atheen van circa 1840 volstrekt niets te bespeuren was van een drang tot een nieuw streven, een moderne richting, een behoefte naar germanistische philologie. Toen De Vries in Leiden student werd, was Siegenbeek een man, die zijn beste jaren achter den rug had; of die beste jaren zich van de latere gunstig onderscheiden hebben, betwijfel ik op mijne gewone, bescheiden wijze. Aangesteld om de *spes patriae* op te leiden in de 'Nederduitsche welsprekendheid'; waartoe hij de noodige geschiktheid moest hebben omdat hij een goed Latijnsch vers maakte; verder be*last* met het onderwijs in de Vaderlandsche Geschiedenis; welke zware taak door het bestaan van Wagenaar's bekend boek merkelijk verlicht werd; - deze hoogleeraar was wèl in staat om bezadiglijk met Weiland onze spelling te herzien en zijn weinigen toehoorders even slaperige als heilzame lessen te geven

ter verbetering van taal en stijl, maar niet de man om ‘nieuwe banen te breken’, om een De Vries en een Jonckbloet in geestdrift te doen outgloeien voor het vak, dat *zij* en *zij* alleen zouden grondvesten. Het was evenmin de tijdgeest als de geest van den geestloozen Siegenbeek, het was *der Herren eigner Geist* die dit tweetal bewoog eigen paden te bewandelen en te breken met de academische sleur. Het licht dat uit het Oosten kwam, bescheen Leiden eerst later, veel later. De Warenar (1843) en de Lekenspiegel (1844-47) waren uitgegeven, voordat De Vries van Grimm's fundamenteele wet had kennis genomen. Wie durft hier van Hoogduitschen invloed spreken?

Van de ‘mannen van beteekenis’, op wie ons land met recht trotsch mag wezen, was De Vries zoo al niet de gevierdste, dan toch zeker de bekendste en populairste. Dat bracht zoo de aard zijner werkzaamheid mee. Toen onze groote Kuenen overleden was, barstte - aldus verhaalt een ‘waar’ vriend - een oud moedertje op straat in tranen uit en riep snikkend: ‘*onze* Kuenen is dood!’ Zeker een treffend bewijs van populariteit! Maar wat wist die goede ziel van de ware grootheid, van de beteekenis van haar dierbaren doode? Of ook veel ‘ontwikkelden’ in den lande, die met innige deelneming de rouwmare vernamen, met oprechte belangstelling het korte referaat van Kuenen's werkzaamheid in hun dagblad volgden, wel een dozijn regels van zijn hand gelezen hadden? Met De Vries was dat anders. Over zijn dood werd even oprecht getreurd, maar men *kende* hem, al ware het alleen in zijn minste qualiteit, als Vervaardiger van de onmisbare Woordenlijst, dat populairste en meest verspreide aller boeken, dien stillen dienaar van alwie schrijver is en schrijft. Verder, zijn Woordenboek, ik vraag niet: wie bezat het niet, wie had het nooit ter hand genomen - maar, wie had er nooit van gehoord? Verder; jaren achtereen was hij voorzitter geweest van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde, en honderden, van heinde en ver opgekomen, hadden op de jaarlijksche vergaderingen zijn sierlijke toespraken bewonderd. De Vries als herziener onzer lastige spelling; De Vries als de stichter van *het* Woordenboek; De Vries, als een sierlijk, deftig, ‘academisch’ redenaar - was alom bekend, beroemd, gevierd. Van Neerlands germanisten was hij buiten kijf de *facile princeps*; al zijn vakgenooten eerden en eeren hem als een *superieur* man, een philoloog van Gods

genade, den grondlegger der Nederlandsche Taalwetenschap, op wiens schouders zij eenmaal stonden en - nog staan.

Hij die het onderneemt het leven van zulk een bekend persoon te beschrijven, heeft feitelijk weinig of geen nieuws te zijner beschikking. Maar is, wat allen weten of meenen te weten, niet belangwekkend genoeg om er ons mede bezig te houden? Gelukkig dat er een ‘aangewezen man’ is om die moeilijke en toch zoo dankbare taak te aanvaarden. De biograaf van een De Vries moet hem geheel, ook als leermeester, gekend hebben. Ik heb dat geluk niet gehad. Betrekkelijk laat, maar toen hij nog in zijn volle kracht was, ben ik met hem in aanraking gekomen. Als mederedacteur van het Woordenboek heb ik hem jaren lang ter zijde gestaan, ik mag wel zeggen in lief en leed. Want zijn troetelkind heeft voorspoedige, maar ook bange jaren gehad. In die werkzaamheid heb ik De Vries leeren kennen, bewonderen en liefhebben. Bij zijn overlijden was ik buitenslands. De laatste eer kon ik hem niet bewijzen. Mogen de volgende regelen, die ik op dringende uitnoodiging der Redactie van dit Tijdschrift den grooten Doode wijd, getuigenis geven van de innige piëteit en hartelijke vriendschap, die ik voor hem gevoelde en die mij altijd bij zullen blijven.

Ik heb, gelijk ik reeds zeide, De Vries wel niet uitsluitend, maar toch hoofdzakelijk als *lexicograaf* leeren kennen. Ik zal trachten naar vermogen de vraag te beantwoorden: welke waren als zoodanig zijn voortreffelijke eigenschappen? wat is de Lexicographie hem verplicht? is zijn methode ter navolging aan te prijzen of als een onbereikbaar ideaal, een soort van utopie, met alle waardeering van het hoogere streven, onvoorwaardelijk te verwerpen door hem, die zich alleen het mogelijke, het practisch uitvoerbare ten doel stelt en rekening houdt met de nuchtere eischen der werkelijkheid? De laatste vraag heeft men herhaaldelijk, tot vervelens toe, opgeworpen en meest zonder aarzelen in bevestigenden zin beantwoord. Vooral Verwijs en ik - den Hoofdman wilde men liefst niet door oprechtheid kwetsen - vooral de ‘mederedacteurs’ mochten het genoegen smaken van diverse personen - mannen van aanzien en talent - diverse vertrouwelijke adviezen te ontvangen, alle variaties op een en hetzelfde thema: bekorten! bekorten! Met onwaardeerbare gulheid, eene zoo goede zaak waardig, betuigde de een voor, de ander na ons zijn innig misnoegen over dat getreuzel,

dat langzaam voortmaken met een zaak van zulk een overgroot nationaal belang. Volgens den eenen criticus waren daarvan de schuld die talrijke citaten! een ander had het op de spitsvondige indeelingen der artikels voorzien; een derde gispte de gerektheid der omschrijvingen; kortom ieder kwam met een eigen huismiddel, een onfeilbaar recept aan om binnen onbegrijpelijk korten tijd de zaak tot een goed eind te brengen. Nu, die goede stuurlui stonden aan wal en hadden zich met lexicographie nooit het hoofd gebroken. De billijkheid eischt evenwel te erkennen dat men ook wel eens van den wal kan zien, of er goed of slecht gestuurd wordt. Ook werden ons modellen ter navolging aanbevolen; zoo bij voorbeeld het even lijvige als handige werk van Littré, het doolhofachtige boek van Sanders, ja zelfs het ongeëvenaarde lexicon van den ongeëvenaarden Grimm. Waaruit volgt dat het woordenboek van De Vries noch op dat van Littré, noch op dat van Sanders, noch op dat van Grimm gelijkt. En toch is nog altijd het fabeltje in omloop, toch staat nog altoos in Duitsche catalogi te lezen, dat '*das Nl. Wörterbuch nach dem Grimmschen Wb. angelegt ist*.' Daarvan is geen woord waar. Werkelijk - ook zonder Grimm's reuzenarbeid ware ons Lexicon er gekomen! Het *Woordenboek der Nederlandsche Taal*, gelijk het betiteld werd, is het kind der congressen, de schepping van De Vries, bijgestaan door den eenigen - natuurlijk thans vergeten - Te Winkel. Grimm's methode verwierp De Vries ten eenen male en met volle overtuiging: herhaaldelijk wees hij er op, dat van het grootsche door Grimm verricht het Duitsche Woordenboek het allerminste was. En volkomen te recht. De *Altmeister* der germanisten was geen lexicograaf: zijn kracht lag elders. *Lexicographus nascitur, non fit*. Eerlijk betaalde hij met dien voorbeeldeloos vlijtigen arbeid zijn schuld af aan een edel uitgever die hem jaren lang onderhield, toen de luim van een despoot hem broodeloos gemaakt had. Het denkbeeld om den onmetelijken Duitschen taalschat alphabetisch te bewerken was nooit bij hem opgekomen: het was de suggestie van de firma Weidmann, die Grimm noopte *alte warm gepflegte Arbeiten aus dem Nest zu stoszen* en zich aan een taak te wijden, waartoe hem de ware lust en aanleg ontbraken. Hoe een *Deutsches Wörterbuch* te schrijven is, leerde ons eerst Rudolf Hildebrand, die met weergaloos talent Grimm's werk voortzette. De behoeften

van het Duitsche volk - want de geniale Man stelde zich voor, een volksboek te geven dat naast Luther's bijbel in de huiskamer zijn plaats zou vinden - de behoeften van het lezende en schrijvende publiek waren niet te bevredigen door een reeks van folianten, tot barstens toe vol van allerlei Duitsch, oud en nieuw, dialect en *Schriftsprache*, alphabetisch geordend, maar slecht geschift en verdeeld, al hetwelk in het deftige, door duizenden onverstane Latijn verklaard, of, als het zoo uitkwam, ook wel niet verklaard was. Wie in het Duitsch wil schrijven en verlegen zit met taalvormen of locuties, hij raadplege den goeden Grimm niet! Het genie is zelden of nooit de dienaar der menigte. Die nederige dienaar, en teven de gids, de leidsman, wilde onze De Vries zijn, omdat hij de behoeften van den *scribent* kende en niet minachtte, omdat tot zijn Lexicon de grondslag was gelegd op de Nederlandsche Congressen, die voorheen vrij rumoerige vergaderingen van dichterlijke schrijvers en taalenthusiasten, te midden van welke een enkele germanist het algemeene koor meer versterkte dan aanvoerde. Van die geestdriftige bijeenkomsten - ‘voor Nederland een ware zegen (*Nl. Wdb., Inl.* X)’ - was De Vries de geestdriftige leider. Men snakte naar ‘een schatkamer der gemeenschappelijke taal’, als onderpand der oprechte verbroedering van Noord en Zuid en dienstig aan ‘de dierbare belangen der Nederlandsche nationaliteit die een nieuw leven te gemoet streefde.’ Maar waartoe de periode der wording hier opgehaald en besproken? De Vries heeft dit in zijn bekende classieke Inleiding zóó voortreffelijk gedaan, dat ik plagiaat op plagiaat zou moeten begaan om het beeld niet te bederven. Alleen vestig ik in het bijzonder de aandacht op de vermaarde acht en dertigste bladzijde, waar een passus voorkomt, die ik even moet aanhalen: ‘de levende taal in haar beschaafden toestand, ziedaar het engere veld, waartoe wij het Nl. Wdb. moesten beperken.... Wat in den stroom des tijds voorgoed is verzwolgen en tot de vervlogen oudheid behoort, of wat niet van algemeen, maar uitsluitend van gewestelijk of plaatselijk belang is, ligt buiten ons bestek.’ Men ziet het - *dienstbare taalwetenschap*. Heet het op de omslagen: ‘Bataven! kent uw spraak en *heél* haar overvloed’, de merkwaardige restrictie, dat wat voorgoed verzwolgen is in den tijdstroom, geweerd wordt en het zuiver plaatselijke en gewestelijke evenzoo, beperkt dien

overvloed der spraak binnen vrij enge grenzen. Kan het ook anders? Het kind der Congressen was geen wicht, in de binnenkamer van den geleerde ontvangen en geboren. Een historisch woordenboek der algeheele Nederlandsche taal (na 1550) en een wetenschappelijk lexicon ten behoeve der beschaafde Nederlanders zijn twee gansch verschillende zaken. Het laatste wordt verwekt en grootgebracht om twee heeren te dienen, vóór alles om in de behoeften der practijk, mits op wetenschappelijken grondslag, te voorzien - het eerste aanschouwt het levenslicht en stamelt: 'Publiek! ik veracht u met groote innigheid.'

Dat Publiek, laten we het preciseeren, dat beschaafde lezende en schrijvende Noord- en Zuid-Nederland, wilde De Vries voorgaan en leeren, met het verheven doel om het erfgoed der Vaderen in al zijn bruikbaren rijkdom te doen kennen, voor verbastering te bewaren en verder zooveel mogelijk te ontwikkelen. Taal en Natie waren bij hem één. Dat was geen holle phrase, geen geschetter om de gunst der massa te winnen of bij feestelijke gelegenheden den vaderlander uit te hangen, - dat meende hij in het diepst zijner ziel. Het motto van Halbertsma was en bleef zijn levensspreuk. Zijn land en volk vergoodde hij. Hij was er trotsch op Nederlander te zijn. Voor die allerhoogste belangen ijverde hij met woord en daad. De oprichting van het scherpschutterscorps onder onze wakkere studenten begroette hij met enthusiasme; met vreugde nam hij het beschermheerschap aan. In de moedertaal zocht en vond hij de openbaring van de innigste roerselen van het geestesleven, de 'ziel' van ons volk. Zijn landgenooten te dienen met den schat zijner kennis, het classieke Nederlandsch voor verval te behoeden en ongeschonden der nakomelingschap over te leveren, dat achtte hij zijn roeping, dat was zijn hoogste streven. De groote beteekenis eener echt nationale philologie voor de hoogere ontwikkeling der natie zelve, besefte hij volkomen. Dat besef had hij gemeen met Duitschland's uitnemendste germanisten, een Grimm, een Lachmann, een Haupt, een Mullenhoff. De kroon zette hij op zijn arbeid door het voorstellen van een *doctoraat in het Nederlandsch*, dat dan ook, dank zij zijn onvermoeid ijveren, in het gedenkwaardige jaar 1877 is tot stand gekomen.

Als idealist gevoelde hij zich nauw verwant aan den grooten

Grimm; maar met hoeveel eerbiedige bewondering hij ook tegen den genialen Hanauer mocht opzien, op één punt bleef hij van hem verschillen en bond hij in zijn Inleiding kloekmoedig den strijd tegen hem en zijn volgelingen aan. Dat betrof al wederom een zaak van *practisch* belang. De Vries was een streng, een star purist. Hij achtte het een veel hooger standpunt de taal als een naar vaste regels gewrocht kunstproduct, dan, zuiver objectief, als een maaksel der volkstotaliteit te beschouwen en te beoefenen. Grimm's leer dat men den vrijen wasdom der spraak niet moest belemmeren door decreten, door *ex cathedra* goed of af te keuren, vond in De Vries een warm bestrijder. Met gekruiste armen rustig af te wachten en toe te zien, welken loop de zaken zouden nemen, zich te vergenoegen met te constateeren zonder meer, dat was van zijn kunstsmaak en vurige natuur te veel gevergd. Door middel van zijn Woordenboek wilde hij telkens zijn waarschuwende stem laten hooren, als er verkeerde wegen werden ingeslagen, als de taal mishandeld en bedorven werd. Hij wenschte geen ‘taaldespootje’ te zijn, maar een invloedrijk raadsman, die sprak, omdat hem het hart tot spreken drong. Dat Hare Majesteit, die men met Vader Hooft de spraakmakende Gemeent' pleegt te betitelen, vaak met souvereine willekeur te werk gaat, zich om analogie noch logica en vooral om geen schoolsche geboden bekreunt en naar haar goddelijk welbehagen de wonderlijkste creaturen voortbrengt, dat mocht De Vries met Grimm en mijn gering persoontje ‘natuurlijk’ vinden - maar hij hield het toch voor verkeerd, het ergerde hem, het deed hem *pijn*. Een geleidelijke organische ontwikkeling was zijn ideaal; die eischte hij met klem en nadruk. Geen barbarismen en andere snoode -ismen moesten worden geduld. Onkunde en slordigheid beschouwde hij als de hoofdoorzaken van het kwaad, den voortvretenden kanker des taalbederfs. Bestudeer de beste schrijvers (helaas ze zijn zoo weinig in getal die vlekkeloos schrijven!), bestudeer of liever lees met belangstellende aandacht *het* Woordenboek, dat was zijn welgemeend advies. Vooral de nieuwsbladen, die producten der snelschrijvers, zag hij (met een enkele *Oprechte* uitzondering) aan als de hoofdbronnen der taalontaarding. Een term als *buitenland* (om van het onzinnige *binnenland* niet te gewagen) was hem een doorn in het oog, een gruwel: ‘ik weet dat ik het met mijn oorlog tegen het *buitenland* zal afleggen, maar

ik zal niet ophouden er tegen te vechten.' Stellig zou hij *ejus loco* het wanschepsel met gratie hebben *afgemaakt*. Het Woordenboek was bestemd om te worden een standaardwerk. de taal die het opnemen en wettigen zou, moest zijn een Standaardtaal. In dit streven had hij de grootste sympathie voor de Fransche lexicografen, wier goeden smaak hij niet moede werd te prijzen, ook al keurde hij hun exclusivisme, het zich opsluiten in een eng (en toch telkens ruimer genomen) kringetje sterk af. Neen! taalverrijking, mits van de ware soort, was zijn lust en leven: het oude, dat waard bevonden werd voort te bestaan, weder in zwang te brengen (men denke aan *Afdreiging* en *Leenbruik*), vreemdelingen door echte landskinderen te vervangen - dat vond hij een heerlijk werk. Het artikel *Gemeubelte* vermeldde oorspronkelijk alleen dat Mevrouw Bosboom-Toussaint het woord gevormd had in den zin van 'de gezamenlijke meubelen van een huis of vertrek.' Onmiddellijk voegde De Vries daaraan toe: 'uitstekend geschikt ter vervanging van het vreemde *ameublement*.' Men gevoelt, hoe door die weinige woorden dat artikeltje in strekking en beteekenis gewonnen heeft! Maar zóó was hij: met een korte aanvulling, met een enkelen pennetrek wist hij het onvolkomene te voltooien, wat over het hoofd gezien was te suppleeren, kleine misvattingen te herstellen, wat dor en saai was met een sierlijke wending lees- en genietbaar te maken, kortom aan onzen arbeid een zoodanig reliëf te geven, dat het samenwerken met hem een ware lust, een instructief genot was. Die samenwerking beschouwde hij als de *conditio sine qua non* om deugdelijk werk te leveren. Hij achtte het zelfs van belang mannen van verschillende begaafdheid, van gansch anderen aanleg dezelfde taak toe te wijzen, opdat zij elkander zouden aanvullen, 'de een zijn licht aan dat van den ander ontsteken' en de harmonie van het geheel bewaard blijven zou. Dat de Gebroeders Grimm nooit over elkanders artikels van gedachten wisselden, was hem een onoplosbaar raadsel. Geen enkel vel zijner A werd in den goeden ouden tijd met zijn *imprimatur* voorzien, of hij moest zeker zijn, dat ik het gelezen, nauwlettend doorgezien had. Voor de geringste, nestigste opmerking was hij dankbaar. Het heet dat hij moeite had een eenmaal opgevatte meening los te laten, dat hij stijfhoofdig was en niet spoedig zijn ongelijk bekende. Met de hand op het hart moet ik verklaren, dat *ik*

niets van dien aard bij hem bespeurd heb, zoolang woordenboekquaesties nog hangende waren en het eindoordeel nog niet was opgemaakt. De onbeduidendste tegenwerpingen waren hem welkom en werden zorgvuldig overwogen. In etymologische en grammaticale zaken was hij licht tot een ander gevoelen te brengen - maar hij moest vertrouwen in zijn raadsman hebben. Edoch - *was* de zaak gearresteerd en had *het* Woordenboek uitspraak gedaan, dàn, ja dàn was er veel toe noodig om hem van dwaling te overtuigen en het *peccavi* af te dwingen. Toch valt aan zijn innige waarheidsliefde niet te twijfelen. Dat getuigen de eerste bladzijden, waarop etymologieën en klankbeschouwingen voorkwamen, die niet meer houdbaar waren. Ruiterlijk erkende De Vries zijn ongelijk en liet het vel op eigen kosten overdrukken: hij wilde niet dat zijn Lexicon door die oude dwalingen ontsierd zou zijn. Etymologiseeren, zei hij menigmaal zuchtend, is vallen en opstaan. (*Ik* voeg daaraan toe, dat bij de tegenwoordige beoefenaars dier vergevorderde wetenschap het eerste meer wordt waargenomen dan het laatste.) En De Vries schaamde zich niet openlijk te belijden dat hij zoo niet in vele, dan toch wel eens gestruikeld had.

Toen de groote Man mij in het jaar '71 naar Leiden riep om zijn medewerker te zijn, wist ik zeer goed dat als eerste voorwaarde gold geheel in *zijn* geest werkzaam te zijn, *zijn* methode als gegeven aan te nemen, in niets van het model, dat hij zich zelf en ons voor oogen stelde, af te wijken. Eenheid van bewerking, van inhoud en vorm, was zijn ideaal. Toen ik het woord *Geel* zeer naar zijn genoegen had afgemaakt, riep hij blijde uit: ‘Bravo! nu hebben we een flink model voor de behandeling der *kleur*namen.’ En ware in de letter A een kleurnaam aan de orde geweest, wees er dan zeker van, dat hij genoemd artikel zoo getrouw mogelijk gevolgd had. Dit onafgebroken streven naar eenheid, deze reproductie van al wat reeds zijn plaats in de kolommen des werks gevonden had, was natuurlijk niet bevorderlijk aan den zeer gewenschten voortgang van het geheel. Telkenreize moest men zich afvragen *hoe* iets gezegd, *hoe* over iets geoordeeld was: zóó moest het dan herzegd, zóó weder beredeneerd en geformuleerd worden, wanneer men althans met geen verwijzing kon volstaan. De Vries begreep niet of maar flauwtjes, welk een geweldige inspanning op die wijze van zijn mederedacteurs gevorderd

werd. Zelf schreef hij met een gemakkelijkheid en losheid, die weergaloos was: de woorden, en altoos de *juiste* woorden! vloeiden hem van zelf uit de pen - ofschoon hij zelden met het geschrevene geheel tevreden was, waarom hij het *stilum vertere*, het corrigeeren zelfs op de allerlaatste proef vlijtig in practijk bracht. Dien stijl nu zoo goed het ging tot den onzen te maken, volkomen in denzelfden vorm hetzelfde over hetzelfde of nagenoeg hetzelfde te zeggen - Cobet's bekend *τά αὐτά πεϱὶ τών αὐτών* - was vooral in den eersten tijd verbazend lastig. Maar men went aan alles. En we groeiden er zoo gaandeweg in vast, het werd ons tot een tweede natuur, een natuur echter die zich niet door koene sprongen en bijzondere vlugheid van beweging kenmerkte. Het werk was er nu eenmaal op aangelegd om in den breede alles voor allen te verklaren, in aller behoeften, werkelijke en mogelijke, te voorzien; van den beschaafden en minder beschaafden lezer zoo goed als geen inspanning en alleen van de arme Redactie de daarvoor vereischte afmatting des geestes te vergen. Dit verklaart genoegzaam, dat de kopij niet altoos met bekwamen spoed ter drukkerij werd bezorgd; dat op de jaarlijksche conferenties het gelaat onzer voortvarende Uitgevers niet juist van vreugde straalde. Noch het groote Publiek, noch de sieraden van de Republiek der letteren lieten zich verder onbetuigd: charmante critici, waaronder een zeer beminlijke persoonlijkheid, brachten als de tolken der algemeene teleurstelling, ja ontevredenheid het hunne bij om het zwoegende Driemanschap het leven zoo aangenaam mogelijk te maken. Het relaas van het lijden en strijden voor de goede zaak bespaar ik den lezer. Alleen moet ik even doen uitkomen, welk een onwrikbaar geloof De Vries had in het welslagen zijner Onderneming. Toen de bekende fatale weigering der Hooge Regeering om voort te gaan met het jaarlijksch subsidie mij bekend werd, spoedde ik me naar De Vries en meende hem mismoedig, wanhopig, misschien wel ‘verplet’ te vinden. Niets van dat alles. Hij was alleen verontwaardigd over zooveel miskenning en kleingeestigheid en gaf zijn gemoed lucht in een vurige improvisatie, eindigende met de woorden: ‘Nog nooit heeft de zaak van het Woordenboek zóó goed gestaan, als vandaag!’ Ik boog voor zooveel geestkracht eerbiedig het hoofd, maar dacht er het mijne van. De Vries had goed gezien. Toen kwam de kentering. Van dat moment dag-

teekent de victorie! - Des anderen daags moesten we weer confereeren. Een auteur - ik meen Keller - opslaande vond hij een prachtig citaat voor de uitdrukking *Een zomersche dag*. Hij noteerde het zorgvuldig en riep verheugd uit: 'Dat kan ons te pas komen bij de Z!' - Hoe jammer dat dat nog wel een tijdje zou aanhouden!

Dat 'getalm', dat 'getreuzel', dat 'gemis aan voortgang', waarover men jammerklachten aanhief, lag natuurlijk aan de bewerking, aan den breeden opzet, laat ons met één woord zeggen: aan de *methode*. Bij De Vries kwam alles daarop aan. Eenige dagen na het feit der subsidieweigering ontmoette de thans reeds lang overleden hoogleeraar Goudsmit ons op straat en kwam het gesprek vanzelf op het Woordenboek en de vooruitzichten. Goudsmit deelde in De Vries zijn verbolgenheid en zei: 'Wat raakt het me, of het Wdb. afkomt of niet; - geef me des noods één aflevering, mits die ons met de *ware* methode bekend maakt, *hoe* men een lexicon schrijven moet - en ik ben voldaan.' Dat was een groot woord een groot man waardig. Dat deed De Vries goed. De *methode* was *alles* - al het andere maar bijzaak.

Die methode nu is niet te begrijpen en te beoordeelen zonder De Vries zelven te kennen. Had hij gezegd: 'het Woordenboek ben *ik!*' ongetwijfeld had een *aimabel* tegenstander - en zoo iemand leefde er in die dagen - hem dat als een ergerlijke snorkerij aangerekend; maar waar zou het toch geweest zijn, onomstootelijk en ten volle waar. Inderdaad waren De Vries en zijn Lexicon één. Op niets heeft hij zóó den stempel gedrukt van zijn eigen - wetenschappelijke - persoonlijkheid als op dat kind van zijn geest. Zijn schitterend vernuft, zijn omvangrijke kennis, inzonderheid van het Dietsch, deden hem een *school* stichten, wier eigenaardigheden die van den Meester zelven waren, - niets kenschetst De Vries zóó als het boek, waaraan hij een menschenleeftijd, een volle dertig jaren gearbeid heeft. Zijn uitgaven van Middelnederlandsche schrijvers, zijn tekstverklaringen en schitterende tekstverbeteringen, dat alles had hij evengoed kunnen geven indien hij *ook*, indien hij *daarnevens*, gelijk Lachmann en Haupt, als latinist zijn naam vereeuwigd had: dat was zuiver wetenschappelijk werk. En De Vries was wel is waar in de eerste plaats een wetenschappelijk man, - maar in de *allereerste* plaats een man der

practijk in den edelsten, verhevensten zin des woords, een enthusiastisch beoefenaar der *levende* taal, wien het minder te doen was om de grauwe theorie, dan om *des Lebens goldnen Baum*. Een professor in het Nederlandsch moest in de taal niet uitsluitend een voorwerp van wetenschap zien, maar tevens een 'kunstgewrocht' en ze als zoodanig doen kennen. Zelf eloquent eischte hij van zijn hooggeleerde vakgenooten wel niet de vele qualiteiten waarvan Cicero in zijn *De Oratore* gewaagt, maar toch de gave des woords, de kunst om zich goed en sierlijk uit te drukken in woord en schrift. Hij achtte zich nog wel degelijk, als zijn voorganger Siegenbeek, aangesteld tot 'hoogleeraar in de Nederduitsche welsprekendheid.' Wetenschap zonder practijk was hem een bloem zonder geur. *Kennen* moest zijn *kunnen*. Een latinist die geen *limpide*, elegant Latijn sprak en schreef, was in zijne oogen geen latinist *proprio sensu*. Geen college achtte hij gewichtiger dan zijn *stijl*college. Met de abstracte beoefening der grammatica, de strenge toepassing der *lautgesetze* dweepte hij juist niet: zijn spraakkunstige opmerkingen waren meerendeels van practisch belang. Het Oorgermaansch met zijn onderstelde vormen en 'gegisten' woordenschat was niet het veld, waarop hij zich placht te vermeien. Trouwens deze belangwekkende moedertaal van de Oorgermanen (ook uwe voorouders, waarde lezers, indien gij van vreemde smetten vrij zijt) is de vinding eener jongere generatie, van welker pennevruchten De Vries zelden kennis nam: wat vooral in den laatsten tijd deze goede zijde heeft, dat het veel ergernis bespaart. Toen onze pas benoemde Groningsche hoogleeraar zijn taak aanvaardde, en nog heel wat jaren later, waren schier uitsluitend de groote Grimm en de groote Bopp aan het woord. De opzienbarende wet der klankverschuiving begroette De Vries met ware geestdrift. Niet om zich te verdiepen in bespiegelingen, *hoe* het proces zich had toegedragen, maar om haar onmiddellijk om te zetten in practijk, om voor de woordafleiding daaruit te halen, wat te halen was. Want de 'liebe etymologie' lag hem na aan het hart. Etymologiseeren was zijn lievelingswerk. Dagen achtereen kon hij zich bezighouden met afleidkundige navorschingen, en zijn *geluk* om te vinden wat hij zocht was fabelachtig, zijn talent; zijn fijne neus om te weten waar hij zoeken moest, soms ontmoedigend voor zijn van nature minder bevoorrechte mede-

werkers. Hij gaf de jacht op een woord niet licht op: hij meende het eerst recht te verstaan, als hij niet alleen de geschiedenis op ons taalgebied, maar ook de *Vorgeschichte*, den *oorsprong* er van door en door kende. Belangstelling in die kennis schreef hij ieder beschaafd man toe. Zijn studenten van verschillende faculteiten, juristen, theologen, classieke en half-classieke literatoren, kortom ieder die een testimonium noodig had of in Hollandsch liefhebberde, moest na het bad in de klankverschuiving kennis nemen van de groepeering der Indogermaansche talen, van den invloed van Latijn of Romaansch op het Nederlandsch en van den oorsprong van woorden en zegswijzen die aan de orde waren. Die etymologieën stelde hij het hoogst, waarbij het Nederlandsch zich zelf verklaart, dus waar de oudere taal of de tongvallen licht geven. Maar ook oude kennissen uit het geliefde Gotisch, Angelsaksisch of Vriesch in onze taal terug te vinden en aan te wijzen, was hem een waar genot. Het abstracte opereeren met indo- en urindogermaansche wortels en dito *prae-, in-* en *suffixen*, kon hem niet bekoren. Juist daarom hield hij zich zoo gaarne bezig met Romaansche woorden, omdat hij bij deze een zekeren grondslag vond in het Latijn, dat hij door en door verstond. In de strenge toepassing van romaansche klankwetten was hij een meester: als het pas gaf den grooten Diez schaakmat te zetten, liet hij het niet na.

Het ‘gemengd’ academisch gehoor, waarvan ik gewaagde, noodzaakte De Vries om populair te zijn, om geen schakel in zijn betoog weg te laten, om alles aan allen duidelijk te maken, om helder, glashelder te zijn. Hij wilde zijn toehoorders winnen voor het nieuwe vak, voor de nationale wetenschap. Hij richtte zich niet tot vakgenooten, maar tot de breede schare van studenten, door een wijze wet gedwongen om zijn colleges te volgen ter verkrijging van een getuigschrift, vermeldende dat de toehoorder *met vrucht* toeluisteraar geweest was. En hij verstond bij uitnemendheid de kunst om te maken dat allen luisterden, met vrucht toeluisterden! Niets aanstekelijker dan geestdrift, en nog velen onder de levenden kunnen getuigen van de bezielde voordracht, den boeienden betoogtrant, de gulden stijllessen van hun ouden leermeester! De Vries kon niet duister of vervelend of dor zijn. In de maandelijksche vergaderingen van de Maatschappij der Nederlandsche Letter-

kunde was hij gewoon enkele zijner opstellen over woordverklaring en woordafleiding voor te lezen: geen lid die hem niet volgen kon, hoeveel Middelnederlandsch, Oudgermaansch, Sanskrit en andere ‘geleerdheid’ ook te berde werd gebracht. Hij onderstelde zulk een bescheiden mate van kennis bij zijn hoorders, dat al wie hem begrijpen wilde, dat ook vermocht. Het kostte hem geen moeite de daartoe vereischte breed- en uitvoerigheid in acht te nemen. Hij sprak en schreef met een benijdenswaardig gemak. Het *verba facere* was hem als Marcus Tullius aangeboren. De vorm was elegant zonder gezochtheid. Zijn woorden waren vele, wat hij zei was nooit te veel.

Hetgeen, naar aanleiding der bekende Brielsche redevoering, door Busken Huet in hem misprezen werd, het traditioneele en conventioneele van zijn beeldspraak, kwam juist het Woordenboek uitnemend te stade. Al wat in zijn lievelingsauteurs, het puik der beste schrijvers, stond, was in dat hoofd gevaren en steeds bij de hand om, tijd en plaats dienende, als geschikt materiaal te worden gebruikt en aangehaald. Met fonkelnieuwe tropen en verrassende wendingen van eigen vinding had De Vries de goede zaak meer geschaad dan gebaat. Ook zou een zoodanige jacht op oorspronkelijkheid, zulk een toegeven aan het spel eener weelderige phantasie met zijn conservatieven aard kwalijk in overeenstemming te brengen zijn. Het geijkte, het bestaande en algemeen aangenomene eerbiedigde hij, mijns inziens wel wat te veel. Hij was, en wist dat hij was, een man van autoriteit; in theorie afkeerig van allen schoolschen dwang of aanmatiging van gezag, verwachtte hij in werkelijkheid niet anders dan dat zijn uitspraken geldende kracht zouden hebben, te meer omdat zijn gezag gedekt werd door dat der ouderen. De spelling werd op zeer behoudende wijze door hem herzien: meerendeels deed hij een keus uit hetgeen Siegenbeek en Bilderdijk geleerd hadden. Zelfs noodlottige onderscheidingen, als tusschen *hen* en *hun*, het possessieve *hun* en *haar*, handhaafde hij als van ouds bestaande taalregels, schoon ze zeer bepaaldelijk het werk waren der door hem *in abstracto* zoo gesmade grammatische betweterij. Hij had die dingen maar voor het afschaffen. Hij liet ze leven, omdat ze zoo lang geleefd hadden: hij verwachtte niet anders dan dat ze zouden blijven leven tot het eind der dagen.

Een man van die eigenaardige geestesrichting, die groote

kennis en veelheid van gaven nam nu met geestdrift de opdracht aan van het in congres verzamelde volk der beide Nederlanden om een wetenschappelijk woordenboek samen te stellen in bevattelijken vorm, niet alleen een vraagbaak voor ieder die bij voorkomende gelegenheden opheldering of inlichting noodig had, maar een boek bestemd tot ‘gezette lezing’, een ‘taalmuseum, waarin men een tijd lang vertoeft om op zijn gemak het geheel te overzien, de onderdeelen van nabij te beschouwen, te vergelijken en te genieten’. Als stof gegeven was ‘de levende taal in haar beschaafden toestand’, verrijkt door bedachtzame opzameling van ‘het bruikbare uit de lettergewrochten van omtrent 1580 [af]’; dus met behoorlijke eerbiediging der rechten van het verledene; voorts verrijkt door de opneming van ‘woorden, zegswijzen, beteekenissen, vormen en wendingen’ der spreektaal, waardig om in de schrijftaal te worden opgenomen; verrijkt door een schat van gewestelijke woorden, de uitdrukking behelzende van een begrip, waarvoor de gemeenlandsche spraak geen geschikt woord had aan te wijzen. De voorbereidende arbeid duurde, als men denken kan, vrij lang: de methode, de leidende beginselen werden met Te Winkel zorgvuldig overwogen en vastgesteld. Of tusschen dat voorloopig plan en de uitvoering een volmaakte harmonie bleef bestaan? Of één, een zeer voornaam punt, ook voorzien en besproken was? Ik betwijfel het: het zal zich wel eerst onder de bewerking hebben voorgedaan. De Vries *moest* er van zelf op komen. Het onderscheidt ons Woordenboek van alle andere: het was een ‘ontdekking op lexicographisch gebied’. Ik bedoel de strenge scheiding van de verschillende beteekenissen der partikels in de samenstelling.

De aanleiding daartoe was het verklaren van het Nederlandsch *door* het Nederlandsch, en niet door het Latijn of een moderne taal. Ik acht het onnoodig met veel woorden uiteen te zetten, waarom De Vries aan het eerste de voorkeur gaf. Het heeft zijn vóór en zijn tegen. In abstracto is het ongerijmd: het onderstelt alle woorden der taal bekend behalve juist dat eene dat verklaard moet worden. In de practijk heeft het dit voor, dat de lezer geen classieke opleiding, geen kennis van vreemde talen noodig heeft om de gewenschte inlichting te bekomen; maar den armen lexicograaf brengt het vaak in de grootste verlegenheid. Zeer zeker zijn te weren

de langdradige, vervelende *bepalingen* van de allergewoonste begrippen, als *tafel, stoel* en dergelijke, definities welke alleen in de oogen van pedanten en schoolvossen genade kunnen vinden. Een vluchtige aanwijzing, een vage omschrijving is dan voldoende om in verband met een citaat de vereischte opheldering te verschaffen. Maar... de grens tusschen *bepaling* en *omschrijving* is niet altijd zuiver te trekken en waar *de* Wetenschap een formule, een definitie aan de hand doet, moet die, natuurlijk zoo populair mogelijk, worden overgenomen: de ontleedkundige bepaling van *Ader* moge ten voorbeeld strekken. Zulke bepalingen schudt men niet uit de mouw; ze moeten worden verstrekt of gekeurd door ‘mannen van het vak’. Altemaal oponthoud, dat den lexicograaf, die door middel van een vreemde taal interpreteert, niet kwelt. Edoch - ook deze beleeft bange uren: kiest hij het Latijn, hoe dan te handelen, wanneer nieuwere begrippen aan de beurt zijn? Moet de *sigaar* worden aangeduid door het beruchte *herba nicotiana in formam cylindri redacta*, dat in der tijd de lachspieren van ons, Utrechtsche studiosi, zoo in werking bracht? En wat te doen bij de duizenden termen van ambachten en beroepen, van kunst en nijverheid, waarvoor gelijkwaardige termen ook in de modernste talen moeilijk of niet te vinden zijn, en, met moeite gevonden, voor den lezer even onverstaanbaar blijven als in de moedertaal? Maar genoeg, het pleitte voor den practischen zin van De Vries dat hij onze taal door haar zelve verklaren wilde en van zijn grooten moed om die zware taak te aanvaarden. Daar waar samenstellingen te behandelen waren, moest hij dus niet alleen het geheele woord, maar ook elk lid afzonderlijk in zijn eigene beteekenis doen uitkomen, want eerst zóó leert men het verband kennen tusschen de deelen en het geheel. En juist deze deelen, de *leden* der composita, hebben niet in alle toepassingen denzelfden zin. Vorm ik van een woord *x* met een woord *y* een samenstelling *z*, dan heb ik natuurlijk een ‘nieuw woord’ met een ‘nieuw begrip’: maar bezig ik òf het eerste òf het tweede lid òf wel beide telkens in verschillende beteekenissen, dan heb ik wel, wat den klank betreft, één nieuw woord met evenveel begripsnuances als aan beide deelen te zamen eigen zijn, maar feitelijk niet één, maar evenveel nieuwe woorden als er verschillende begrippen gecombineerd zijn. Zoo geldt *Afloopen* voor één

woord, een ‘oneigenlijke’ samenstelling. Ga ik het artikel van De Vries na, dan vind ik eigenlijk niet één, maar acht woorden, volkomen homoniem, maar onderling in beteekenis verschillende. Daar het afzonderlijk behandelen van acht *Afloopen*'s een pure zotternij zou zijn, even verwarrend voor den schrijver als den lezer, en een behoorlijk overzicht van den samenhang en de verhouding der leden zoo te loor zou gaan, moet door de rubrieken A, I, 1, enz. nauwkeurig worden aangewezen, welke de ontwikkelingsgang bij die vele begripsverschillen geweest is, wanneer *Af* ‘naar beneden’ of ‘weg’ of ‘ten einde toe’ beduidt, wanneer *Loopen* in den eigenlijken zin van ‘gaan’ of in overdrachtelijke opvatting genomen wordt. Hoe Grimm zich in dergelijke gevallen *Luft machte*, moge zijn artikel *Abwechseln* ons leeren: wij vinden het verklaard door *alternare, variare* en daarmee uit; volgt een citatenstroom waaronder ook deze volzin: ‘*welche Münze ihnen von der Oberkeit wieder abgewechselt wird*.’ O groote Grimm, *gij* en *gij* alleen mocht zóó broddelen, maar - ons artikel *Afwisselen* ziet er anders uit! Dat scherpe uiteenhouden der beteekenissen is bij De Vries een ware vooruitgang, hij mocht wel zeggen ‘een ontdekking op lexicographisch gebied’. *Qui bene distinguit, bene docet*. Toch besefte niemand meer dan hij, hoe alles in de taal dooreenspeelt en ineenloopt, hoe men door al te spitsvondig te zijn der Tale geweld aandoet. Herhaaldelijk is het ons voorgekomen, dat door het vinden van een enkel nieuw, soms voddig maar toch onmisbaar citaat, de reeds vastgestelde indeeling moest gewijzigd worden; dat we aarzelden een keuze te doen tusschen rubriek *a* en *b*, omdat de Spraak geen product is der ‘logica’ maar het kind der Phantasie, omdat in een bepaald verband soms twee beteekenissen dooreenspeelden en dus de schrijver aan twee dingen tegelijk had gedacht, omdat eindelijk de begrippen zelve vaak onmerkbaar als zacht ineensmeltende kleuren in elkander overgaan en een grens niet is aan te geven. Zoo iets beseft men niet *a priori*, die kennis doet men alleen onder het werk op.

Een tweede, groote verdienste van het Woordenboek is de groote zorg besteed aan de behoorlijke en *volledige* verklaring van spreek- en zegswijzen, de locuties, de gangbare woordverbindingen, die den waren rijkdom eener taal uitmaken. Gewoonlijk vraagt men bij het taxeeren van taalarmoede of taalrijkdom

naar het aantal woorden zonder meer. Schat men het aantal woorden van het Nederlandsch b.v. op *veertig* -, dat van het Engelsch op *tachtig* duizend, dan is de slotsom deze: dat de Engelschman tweemaal rijker is dan de Nederlander. Die redeneering is volkomen onjuist. De woordverbindingen moeten bij zulk een 'aanslag' in rekening worden gebracht als geheel zelfstandige woorden, omdat ze meerendeels geheel nieuwe begrippen aanduiden. Om het even of ik aaneen- of vaneenschrijf, of de locutie uit één of uit een half dozijn woorden bestaat. *In den wind slaan; van den prins geen kwaad weten* zijn geen losse verbindingen van een praepositie, een artikel, een substantief en een verbum, neen - op den keper bezien zijn het geheel nieuwe woorden, althans taalelementen, waarbij nog wel aan geen *wind*, aan geen *slaan*, aan geen *prins* meer gedacht wordt. *Een arme duivel, un pauvre diable* is geen *duivel* die *arm* is, evenmin iemand die straatarm of ongelukkig is zonder meer; niemand dan een *farceur* zal b.v. den rampzaligen Job zoo qualificeeren; het dient niet alleen tot aanwijzing van een *object* in een bepaalden toestand, het drukt tevens uit wat het sprekende *subject* voor dat *object gevoelt*, het vermeldt dus een *oordeel*, een *gevoel*, een *stemming*. Heeft nu eenig taxator van den rijkdom van een of meer talen de balans ooit juist kunnen opmaken door dat heirleger van woordverbindingen in rekening te brengen? De rijkdom *in* woorden wordt niet door het simpele tellen *van* woorden bepaald. Deze toch hebben alleen een beteekenis in den *zin*: daar buiten zijn het doode elementen, *leerer schall*. Het woord ontleent zijn kleur aan zijn omgeving: het sluit zich bij andere aan, nu eens met een lossen band, dan weer om na langdurig samenleven te vormen wat men heet een *staande uitdrukking*. Wie met de taal opereeren, haar als *werktuig* gebruiken wil, moet dus doorkneed zijn in de woordverbindingen, de locuties, de dictie, de phraseologie. De lexicograaf nu heeft het toevallige, willekeurige van zulke combinaties te scheiden van de gewone, gebruikelijke, de *vaste* verbindingen: alleen op den *usus*, op niets anders komt het aan. Alle voorwerpsnamen laten zich met *groot* en *klein* bezigen: zal men nu door citaten constateeren dat *een groote tafel, een kleine tafel, een groote borstel* en *een kleine vaatdoek* zuiver Nederlandsch is? Natuurlijk niet, maar de teekenachtige *groote oogen* en *kleine oogjes* kun-

nen evenmin gemist worden als b.v. *het hooge voorhoofd* en *de lange neus*, al behoeven ze juist geen verklaring, terwijl de uitdrukkelijke vermelding en omschrijving van *den grooten* en *kleinen teen* niet achterwege mag blijven. Ook waar alle interpretatie doelloos is, dienen die veel gesmade aanhalingen uit schrijvers of uit de spreektaal om te doen zien, hoe de woorden in de taal *leven*. Een lexicon zonder citaten of met citaten gelijk Webster ze geeft, is een onding. Vandaar de geringe waarde der meeste *idiotica*; met een dorre opsomming van gewestelijke woorden is de linguist slecht gediend. Het is van het hoogste belang te weten van welke adjectieven een substantief, van welke nomina en partikels een verbum *pleegt* vergezeld te zijn. Ook worden de woorden en locuties maar ten halve verklaard, tenzij zeer bepaaldelijk, is opgegeven, welk *bijdenkbeeld* daaraan wordt vastgeknoopt: zoo omschrijft De Vries *Aandeel*, in oneigenlijken zin, aldus: ‘Het genot dat iets goeds, of het leed dat iets kwaads voor iemand in het bijzonder oplevert; *met het bijdenkbeeld dat ook anderen hetzelfde ondervinden*’. Zóó, en eerst zóó is de bepaling volledig. Dit wordt helaas! meest door heeren lexicografen verzuimd; het is zoo zwaar, zoo hoofdbrekend! De Vries blaakte van ijver om het den lezer zoo geriefelijk, maar zich zelven en zijn dierbaren medewerkers zoo lastig mogelijk te maken. Of hij wel eens niet te ver ging? of het noodig is haarfijn vast te stellen, in welke gevallen van een zelfstandig naamwoord een verkleinwoord, van een bijvoeglijk naamwoord trappen van vergelijking kunnen gevormd worden? Wie hierop *neen* zegt, verzoek ik vriendelijk te bedenken dat, om eens met den *Standaard* te spreken, ook ‘de kleine luiden hunne nooden hebben’, welke nooden den rijken van geest ganschelijk onbekend zijn. - Op het stuk der synonymiek was De Vries verbazend sterk; zijn fijnen blik ontging niet het allergeringste, zijn scherp oog wist verschillen op te sporen, waaraan nog niemand gedacht had en die bij nadere overweging toch als bestaande moesten worden erkend. Dat zijn subtiele geest wel eens onderscheidingen niet vond, maar uitvond, is volkomen waar. Maar - de leer der gelijkbeteekenende woorden is nooit vrij van zekere subjectiviteit. Goede vrienden kunnen goede vrienden blijven, mits ze zich van disputen over de fijnste fijnigheden der synonymiek en *lautphysiologie* zorgvuldig

onthouden. Taalgevoel en gehoor, waarop alles aankomt en een vaak hartstochtelijk beroep wordt gedaan, laten zich niet *andemonstriren*. Ze verschillen feitelijk bij allen.

Uit deze beknopte, misschien wel wat vluchtige schets blijkt, hoop ik, duidelijk genoeg, dat *Het* Woordenboek in aanleg en uitvoering moest zijn en is: een populair werk, bestemd voor *allen* die aangaande den *oorsprong*, de *geschiedenis*, de *verklaring*, de *begripsontwikkeling* en het *gebruik* van elk woord onzer beschaafde schrijftaal wenschen onderlicht te worden, hetzij bij wijze van leering als belangstellenden, hetzij om aan de eischen der practijk te voldoen, als schrijvers of schrijvenden. Wat De Vries beloofde, heeft hij gegeven. Elk artikel kan getuigen van den waarachtigen ernst van zijn streven, van zijn groote geleerdheid en tintelend vernuft, van zijn fijn gevoel en glasheldere betoogkracht, van zijn heerschappij over de taal en keurigen vorm. Al wat uit zijn handen kwam, was *geacheveerd*. Uit elk woord was gehaald, wat er uit te halen viel; het was, door hem behandeld, *af*.

Die methode en die vorm kostten, we hebben het reeds opgemerkt, tijd, veel tijd - en om het oprecht en naar waarheid te zeggen, veel te veel tijd. Ik heb hierboven De Vries genoemd een man der practijk; natuurlijk in een zeer bijzondere beteekenis, want diezelfde practisch gezinde philoloog was, waar het op de uitvoering en uitvoerbaarheid aankwam, zoo onpractisch mogelijk. En met opzet, met volle overtuiging. Te transigeeren met zijn beginselen, met zijn geweten, ten einde iets tot stand te brengen dat onvolkomen zou zijn, dat niet zou *deugen* - die kunst, door anderen met welbehagen en succes beoefend, verstond hij niet alleen niet, die verfoeide hij oprecht. De schrijver van een uitgebreid Engelsch Etymologicum getuigt in zijn Voorbericht, dat hij zich in de lastigste gevallen niet meer dan *drie uren* gegund heeft om een artikel samen te stellen. Had De Vries zich aan een dergelijken gewis bij uitstek practischen regel gehouden, hij zou met volmaakte zekerheid het jaar hebben kunnen bepalen der voltooiing van zijn Lexicon. Maar zoo iets kon noch wilde hij. Hij streefde een ideaal na en dacht aan geen tijd. Stellig hoopte hij, toen hij de eerste letter op het papier zette, dat, bij leven en welzijn, Te Winkel met hem het Woordenboek voleindigen zou. Doch toen Verwijs en ik zijn oudsten mede-

werker vervangen hadden, werd er reeds gezinspeeld op de Onbekenden, die na ons zouden komen. Hij wist toen zeer goed dat geen onzer den heerlijken ‘zomerschen dag’ der Z beleven zou. Maar hij vertrouwde er vast op, dat de *kern*, de *staf* der germanisten van zijne school of althans de keurbende der jongeren, door hem geleid of door zijn volrijpe medewerkers *getraind* en in alle tradities en geheimen ingewijd, al *zijne* intenties begrijpende en uitvoerende, het Nationale Taalmuseum geheel in *zijn* geest en richting voltooien zou. Hij wanhoopte er niet aan, dat in het kleine Nederland dit waarlijk grootsche Monument eenmaal zou verrijzen. Daarom ging hij voort op zijne wijze artikel na artikel af te werken met een geduld, een nauwkeurigheid, een tactvollen smaak, die zelfs zijn bedillers en bevitters bewondering afdwongen. Hij stelde zich het boek voor als een tot in alle bijzonderheden harmonische schepping, een reusachtig bouwwerk, waarvan elk onderdeel, elke lijn den indruk van het geheel helpt versterken. Geen afwijkingen van wat na lang en wijs beraad als norm was aangenomen, moesten voorkomen. Zijn ideaal was een volkomen onderlinge assimilatie, een allervolmaaktste overeenstemming zijner medewerkers, velen in aantal, één van geest.

Maar idealen zijn niet van deze wereld. En ook dat ideaal is niet te verwezenlijken. Vooreerst, omdat elk lid der Redactie, hoeveel roerende zelfverloochening hij ook betoone, hoe hij zich moge afmartelen om een De Vries te lijken, ten slotte blijft wie hij is.

> Setz dir Perrücken auf von Millionen Locken,
> Setz deinen Fuss auf ellenhohe Socken,
> Du bleibst doch immer, was du bist.

Zelfs in de goede dagen, toen we nog trouw confereerden, schoon de schrijver dezes en zijn wakkere *συμφιλόλογο*□, de volgeestige en geestvolle Eelco Verwijs, hun leer- en vlegeljaren reeds lang achter den rug hadden, werd het wel eens noodig bevonden dat de Leider zelf de pen opvatte om zekere individueele en revolutionaire neigingen te onderdrukken en den wagen weer in het oude rechtzinnige spoor te brengen. Ook als een artikel niet vlotte of een definitie niet met den noodigen zwier uit de pen wilde, stond de groote Man onmiddellijk

gereed om ons met zijn gladden stijl te hulp te komen en zich met het teekenen van enkele bijfiguurtjes te belasten. Fijne lezers bemerken dit wel; hun behoef ik niet te verklappen dat b.v. de bepaling van *Geestdrift* (een zaak aan De Vries overbekend) niet van *mijne* hand is. Wanneer nu twee goedgezinde zielen, voortdurend in aanraking met den Meester en innig vertrouwd met al zijn intenties, er toch niet ten volle in slagen om het buiten zijn voorlichting, raad en hulp te stellen, hoe zullen het dan anderen moeten maken, die dien invloed òf nooit òf maar ten deele òf slechts zijdelings hebben ondergaan? Verder: ook principieele bezwaren zijn tegen zulk een voortwerken in te brengen. Is het noodig alle woorden, waaraan de eer eener afzonderlijke vermelding te beurt valt, met gelijke uitvoerigheid te behandelen? en dat niet alleen bestaande, maar ook denkbare, wier vorming eigenlijk maar van het toeval, den nood van het oogenblik afhangt? maakt deze laatste rubriek met haar verzonnen citaten niet een nutteloozen ballast uit, die de vaart aanmerkelijk vertraagt? Is het volstrekt noodig elk woord, zelfs het meest gewone, dat niemand *niet* kent, niemand *niet* verstaat, met een overduidelijkheid te verklaren, als ware de geheele Natie plotseling memorieloos geworden op dat ééne punt? En juist dit fataal gewone en aan heer Omnis bekende, is zoo fataal lastig te omschrijven! Heeft De Vries den lezer niet wat gering geschat, als hij hem b.v. bij elk verbum dat met *hébben* en *zijn* wordt vervoegd, met een voorbeeldeloos geduldige herhaling van wat eigenlijk maar eens opgemerkt had behoeven te worden, telkenreize in dat conjugatiegeheim inwijdt? Mag door tegemoetkoming aan de nooden der allerkleinste taalluiden de zeer gewenschte voortgang worden tegengehouden en eindelijk het welslagen van het geheel op losse schroeven gezet? Mag hier niet het doel de middelen heiligen en van den breeden maar langen weg worden afgeweken als kortere paden tot hetzelfde eindpunt leiden? *Mits* - en op dit *mits* komt alles aan, de kern der zaak behouden blijve en de degelijkheid van den arbeid er niet onder lijde.

Gelukkig geldt ook op het gebied der lexicographie het *variis modis bene fit*. De Vries, een *ruim*, een *breed* en bovenal een *humaan* man, mocht ingenomen zijn met zijn eigen werk, omdat hij zijn eigen kracht kende en overtuigd was van de

juistheid van zijn blik - hij leende gewillig het oor aan de bezwaren van anderen en wilde niemand eigendunkelijk de wet stellen en met halsstarrigheid tegenhouden wat toch *na* hem gebeuren zou. Ook de nood der tijden en de drang der omstandigheden maakten hem minder streng in de eischen die hij gewoon was aan het werk zijner helpers te stellen. Maar voor *zijn* persoon bleef hij *saevis tranquillus in undis, semper idem*. Tot den laatsten pennetrek bleven hij en zijn arbeid zichzelf gelijk. Bij anderen gedoogde hij zoo gaandeweg wat meer bekorting en besnoeiing, totdat eindelijk en ten laatste de beslissende stap gedaan werd: ieder op zichzelf, geen samenwerking meer! Die eisch, één letter door niet meer dan één persoon, zou jaren geleden, voordat zijn beroemde Inleiding geschreven was, als een radicale nieuwigheid met een fier *non possumus* zijn afgewezen! Nu stond het anders. Na jaren van tegenspoed was de voortdurende materieele steun van twee Regeeringen toegezegd. Een commissie van wakkere, vroede mannen, wier edel en onbaatzuchtig streven boven mijn lof verheven is, had zich vereenigd om de Redacteurs van de zorg voor de *kleinliche*, maar toch onontbeerlijke geldzaken te ontheffen. Het welslagen van het Woordenboek was in stoffelijken zin verzekerd. De nieuwe Krachten, die zich beschikbaar hadden gesteld, met opoffering van een rustige, vaste maatschappelijke betrekking, brandden van ijver om voorwaarts te gaan, voorwaarts tot het eind zou bereikt zijn. De Vries had onverantwoordelijk gehandeld door dien drang te weerstaan, door op zijn werk te wijzen met de woorden: *Sit ut est, aut non sit!* Hij gaf toe - of liever hij *liet* toe, dat ieder na een kort leerjaar zijn eigen weg zou gaan. Overtuigd van de kunde, de bewezen bevoegdheid en voortvarendheid zijner Medestanders, in het volle vertrouwen op het beleid en den invloed van den talentvollen Hoofdman der jongere Redactie, liet hij de teugels van het bewind glippen en ging zelf in stille afzondering voort met te arbeiden *more suo*, zoolang hij de pen kon voeren, tot het oogenblik dat de niemand en niets ontziende dood de hand, die zooveel voortreffelijks gewrocht had, verstijven deed. Hij *wist* het, het zou toch *zijn* Woordenboek zijn en blijven van A tot Z.

Ik heb naar de mate mijner geringe krachten in vluchtige, losse trekken het beeld van den onsterfelijken Man trachten te

schetsen in zijn eigensten, zijn belangwekkendsten arbeid. Om hem naar eisch te huldigen, zou ik het talent van een Beets, om het Woordenboek ten volle te doen waardeeren den stijl van een Max Müller moeten hebben. Ik weet zeer goed dat ik ver beneden mijn onderwerp gebleven ben. Liefst had ik die taak aan een ander overgelaten - indien die ander hem in zijn werk, het verrichten van zijn *Levenstaak*, even goed gekend had als ik, die jaren lang zijn getrouwe en vertrouwde medearbeider was, de laatstovergeblevene der Oude Garde met haar bedaarde salvo's en omslachtige lading in twaalf tempi. Juist omdat ik weet, of althans *meen* te weten, wie De Vries *was*, heb ik niet mogen weigeren hem eenige bladzijden te wijden en wat feiten mee te deelen, van minder algemeene, wellicht ook van volstrekt geene bekendheid. *In magnis voluisse sat est*. Maar van één ding ben ik zeker. En wel hiervan: dat, wanneer mijn korte schets hem vóór zijn verscheiden onder de oogen had *kunnen* komen, hij mij de hand gedrukt had met de woorden: *Gij hebt mij begrepen!*

P.J. COSIJN.

Wolff en Deken.

‘Kent gij een taal, waar kloek verstand
  En teêr gevoel en fantazie
In klinkt en spreekt en glanst en brandt
  Met al de macht der harmonie?
Die zefyrzucht en bliksemstraal
  Is, Nederland, uw rijke taal.

Ze is onze trots. Dies dank en lof
  Aan 't edel, geestig zusterpaar,
Dat trouw gewerkt heeft in haar hof,
  En Hollandsch schreef, rein, krachtig, klaar.
Een lauwerkroon zij opgezet
  Aan Aagjen en Elisabeth.’

Het was deze dichterlijke hulde van Jos. A. Alberdingk Thijm aan Wolff en Deken, die bij de onthulling van het nationale monument te Vlissingen, 24 Juli 1884, door een koor van jonge meisjes beiden rijkbegaafden schrijfsters ter eervolle nagedachtenis werd toegezongen. Hoe weinig kon ik toen vermoeden, dat een jaar later onze Busken Huet bij den voorbereiden herdruk zijner ‘Litterarische Fantasiën,’ volharden zou in zijne poging om Agatha Deken te onttronen.

Onttronen - herhaal ik met nadruk. Indien toch Aagje bij het licht der historisch-literarische kritiek niets meer en niets anders zal geworden zijn dan ‘Wolffjes geheimschrijfster,’ die met al den aankleve harer ‘slordigheden in taal en stijl’ schreef wat Betje haar dicteerde; indien van haar moet gelden, dat ‘zij uit Hollandsche boeken en Hollandsche tijdschriften hare vriendin belangwekkende artikelen kon voorlezen, nu en dan eene bijdrage leveren, de pen kon houden’; indien waarheid wordt dat ‘met den besten wil haar vermogen niet veel verder reikte’ - dan gaat toch werkelijk de waarde verloren van het monument in de Scheldestad, dat *niet* gesticht is voor twee *vriendinnen*, die

meer dan vijf en twintig jaren hebben *saamgeleefd*, maar voor de schrijfsters van de ‘Economische liedjes’ en ‘Brieven,’ van ‘Sara Burgerhart’ en ‘Willem Leevend’, voor de beide vrouwen, die - zooals Dr. Jonckbloet getuigt - ‘ten aanzien van onze Letterkunde deze dubbele verdienste hebben gehad, dat zij den Nederlandschen oorspronkelijken roman in het leven hebben geroepen, en evenals van Effen getracht aan de schrijftaal den ongedwongen natuurlijken zwier van de spreektaal te geven’.

Heeft daarentegen Busken Huet gelijk, als hij zegt dat ‘het letterkundig zelfbedrog somtijds monomanie of idée fixe wordt’, en, met verwijzing naar den vermaarden de Barante, die ‘ten einde toe en te goeder trouw in den waan heeft verkeerd de eigenlijke schrijver der Mémoires van Mevrouw de la Rochejaquelin te zijn’, beweert hoe men niet te veel nadruk moet leggen op juffrouw Dekens getuigenis, dat zij voor de volle helft de auteur was van Burgerhart en Leevend - dan worde niet langer de dwaling bestendigd, dat aan Agatha Deken ‘een wezenlijk aandeel zou toekomen in de samenstelling van werken, getuigend van zooveel kennis, kunst en geest als Willem Leevend en Sara Burgerhart.’

Het zal wel niemand verwonderen, dat ik, met de herinnering zoowel aan het door mij ontworpen opschrift voor het monument te Vlissingen als aan mijne beide studiën over Wolff en Deken in ditzelfde tijdschrift, mij geroepen acht in het belang eener juistere kennis onzer Nederlandsche letteren de dwaling van Huet te bestrijden.

I.

Het was in de voorrede bij haar laatste geschrift ‘Liederen voor den boerenstand’, dat Agatha Deken in 1804 schreef: ‘Het is inderdaad vreemd, en heeft mijne vriendin (schoon wij geen laage jalouzy omtrent elkander kennen) zo wél als mij, lang gestooten, dat men geloofd heeft, ik weet niet op wat grond; - dat men het Publiek heeft willen opdringen (ik zal de bedoeling hiermede niet onderzoeken) nu eens, dat alle de vrolijke Liederen en Brieven in de *Oeconomische Liedjes*, in *Burgerhart, Leevend, Wildschut* en andere, door ons in het licht gegeeven Werken, van mijne Vriendinne, alle de ernstige van mij waren; dan weder eens bovengenoemde Werken *alléén* aan mijne Vriendinne hebben toegeschreven, en mij zot en

ijdel genoeg geacht, om met haar vedren te pronken. Alles, wat zij hierdoor beweezen hebben, is, dat zij noch mijne Vriendinne, noch mij kennen; *daar ik niet alleen voor de helft deel aan alle de Werken heb, die op ons beider naam staan*, maar ook mijne Vriendin niet minder ernstige onderwerpen dan ik behandeld heeft; ik niet minder vrolijke, of, gelijk men liever zegt, *grappige* Liederen en Brieven dan zij geschreven heb. Onze bijzondere Vrienden en Vriendinnen, die ons hebben *zien* werken, kunnen getuigen hoe geheel wij in éénen geest dachten en schreven.'

Te goeder trouw meende ik dat deze, naar mijn oordeel onverdachte, getuigenis voldoende en afdoende zou geweest zijn, om Huet door eigen, nader onderzoek tot herziening van zijn oordeel te nopen; doch het tegendeel van dien. Hij eindigde met te gelooven aan mogelijke monomanie bij Deken. Dit noodzaakt mij wel hierbij op te nemen wat Aagje in die eigen voorrede volgen laat: 'Wanneer de tijd en de gelegenheid mij toelaaten onze Schriften na te zien, zal ik misschien nog eens een lijst onzer Brieven, met de naamen der Schrijfsters van dezelven, onder iederen Brief, uitgeeven, om ten minste diegeenen, welke geene *byzondere* redenen hebben, om al wat vroolijk is, *alleen* aan mijne Vriendin, al wat ernstig is, *alleen* aan mij, toe te schrijven, de waarheid te doen kennen.' Men merke wel op, dat Aagje er niet aan denkt in 't algemeen haar auteurschap te rechtvaardigen - daarvan konden zij ondubbelzinnig getuigen, die hare vriendin en haar zelve hadden *zien* arbeiden! - máár om het vooroordeel tot zwijgen te brengen, als zouden alle vroolijke brieven van Betje Wolff afkomstig zijn. Daardoor gevoelde zij zich in hare gaven miskend. Het was daarbij reeds een *oude* grief. Indien nu werkelijk Betje alléén de schrijfster is geweest, dan zou toch tegenover haar en beider 'byzondere vrienden en vriendinnen' de voorgenomen *onderteekening* de daad eener ijlhoofdige zijn geweest. Gelukkig echter behoeft niemand haar daarvan te verdenken. Zij had volle recht zóó te schrijven. Wil Huet op de bovengenoemde voorrede van 1804 niet te veel nadruk gelegd zien - zij dagteekent van Dekens sterfjaar, 1804 - voor mij ontleent zij bij het einde van Aagjes leven juist hieraan alle waarde, dat de waarheid van haar letterkundig verleden er vierkant in wordt uitgesproken.

Wij gaan in onze gedachte een kleine twintig jaar terug, toen na de in 1785 voltooide ‘Historie van Willem Leevend’ het beruchte ‘Aanhangzel’ het licht had gezien, als ware het een vervolg, door de Schrijfsters zelven gegeven (1786). Van dit ‘vuilaartig, met godsdienst en alle betamelijkheid spottend Libel’ bleek later niemand anders de schrijver te zijn dan zekere W. van Ollefen Caspers. Wat nu Betje zoo ‘onuitsprekelijk had bedroefd’ en ‘'t meest getroffen tot in het binnenst van haar ziel’, was niet zoo zeer nog de inhoud van dit geschrift zelf, als wel dat zij ‘van eene haarer geliefdste Vriendinnen buiten de Provincie een brief had ontvangen dato 20 Aug. 1787 - waarin stond, dat men in die stad juffrouw Wolff hield voor de schrijfster van het allersnoodste werk, en dat niet alleen zij die daarvan iets gehoord, maar ook zij, die het nu zelven gelezen hadden, *niet vreemd* van deeze gedachten waren en *er zelfs eenige trekken van haaren geest in vonden*.’

Geen wonder, dat de trouwe Aagje, die - zooals zij schrijft - zich zeer bezorgd maakte over het zwaar geschokt zenuwgestel harer vriendin, onder den onmiddellijken indruk van genoemden brief, de pen opnam ter verdediging en den bevrienden uitgever van Cleef verzocht haar schrijven te willen plaatsen achter het tweede deel van Abraham Blankaart. Daar lezen wij: ‘Groote God! hoe veel boosheid moet men, en dat zonder een schyn van bewys, in zyn medemensch veronderstellen, voor men er toe komen kan om eene *juffrouw* WOLFF, voor de schryfster te houden van 'n Werk, 't welk een gemoedelyk Deïst zelf verfoeit; al bepaalt hy zich alléén by het Godsdienst onteerende! - deeze groote Vrouw, zou dan *den arbeid van haar zelve, en van my*, bespottelyk maaken; zy zou haare eigene kunst van schryven vermommen, *eenig en alleen, om daardoor een pas te bezorgen*, aan een zo verdoemelyk, als onkundig zamen geknoeid schandschrift’. Kan, mag ik vragen, duidelijker worden uitgedrukt wie de schrijfsters van Willem Leevend zijn geweest - *de arbeid van haar zelve en van my?* Máár - zou Huets bedenking kunnen zijn - ziedaar wederom eene getuigenis van Juffrouw Deken; men vergete niet, dat ‘het letterkundig zelfbedrog somtijds *idée fixe* wordt.’ Laat ons zien. Het was in datzelfde jaar 1787 dat er ‘in eene niet onvermaarde Hollandsche stad’ een geschrift verscheen, waarin 1°. ‘deze aantyging’ voorkwam: ‘Zo lang eene Juffrouw

Wolff en Deeken, om geld, haare vingers kreupel en lam Schryven, zal eene Sara Burgerhart en Willem Leevend en zulke meer, genoeg lezers vinden'; 2°. de beschuldiging, dat de Schrijfsters 'door hare werken het Socinianisme sterk begunstigen' en in verband met dit laatste de wensch van den helaas ons onbekenden Schrijver 'om de ten onbruik geraakte Placaaten, tegen deeze by God en menschen vervloekte Secte weder in volle kragt te brengen!'

Onder den indruk der lezing hiervan schrijft *niet* Aagje, máár Betje haren brief - als voorrede gedrukt bij het eerste deel van Blankaart - waaraan ik deze woorden ontleen: '*Ik* laat het aan uwe eige verbeelding over, wat er toen in *ons* hart omging!' Tegenover Huet, die onder meer in het *ik* der voorreden, uit Wolffjes pen gevloeid, een bewijs voor háár auteurschap van Leevend vindt, ken ik geen plaats, die zoo afdoend zijn gevoelen weerspreekt als de hierboven genoemde. Op wie toch ziet *ons* hart tegenover het *ik* der Schrijfster anders dan op dat van Aagje en Betje samen? Men oordeele: Het Boek doorleezen hebbende, - gaat Wolffje voort - gaf ik het aan mijne Vriendin over, met een zeer ingetrokken, zeer zorg- en kommervol gelaat: 'Meê gezondigd, meê geboet, zeide ik, lees en beef! *Gy schryft*, dit zegt de man uitdrukkelyk, - *zoo wèl als ik* Romans, die het Socinianisme begunstigen.' En wat de uitvoering van het dreigend bloedig plakkaat betreft, besluit Betje: 'Vermits wy tot nu toe ongemoveerd in den Lande zyn levende, en wy niet bemerken, dat onze natuurlyke Souverain - de Heeren Staaten deezer Provincie - een byzonderen haast schynen te maaken, om aan 's mans gemoedelyken wensch te voldoen, kan het gebeuren, dat *wy beiden onverbrand*, en met onze gezonde leden, reeds in 't graf waren ter rust gegaan, vóór men deeze Placaaten in volle kragt herroepen had.'

Leed dan óók Betje Wolff misschien aan letterkundige monomanie? Credat Judaeus Apella!

Hierbij komt, dat in *diezelfde* dagen beide vriendinnen zich wel degelijk van het recht van auteurschap rekenschap gaven en het te harer tijd wisten te handhaven. Onmogelijk zou de eene iets hebben kunnen uitgeven op naam der andere! In 1787 verscheen van Deken hare 'Verhandeling over de voorrechten van het Christendom.' En nu wist de booze wereld,

met hare verdachtmaking van Juffrouw Wolff als de schrijfster van bovengenoemd zedeloos ‘Aanhangzel’ op de historie van Willem Leevend, te verspreiden, dat *zij* de verhandeling had uitgegeven, ‘omdat het genoemde Libel haar wat te kwalijk was afgenomen,’ *máár onder Aagjes naam*, ter voorkoming ‘dat het geschrift op haar eigen naam te sterk zou contrasteeren’ Daarop schreef Aagje zelve verontwaardigd - 21 Aug. 1787 - ‘Indien myne Vriendin deeze Verhandeling geschreven had, om dien nadeeligen indruk uittewisschen, wel, dan mogt zy het noodwendig op haar eigen naam uitgeeven; *niet op den mynen*.’

Bij herhaling hebben beide vriendinnen dit beginsel ook in toepassing gebracht.

Alle vertalingen uit het Fransch, Hoogduitsch of Engelsch, die alleen van Betje Wolffs hand konden zijn, laat ik natuurlijk rusten. Maar onder haar eigen naam gaf zij uit: ‘Aan het vaderland,’ ‘Vryheid, Blyheid,’ ‘Aan de vaderlandsche burgers’ (1786), ‘Aan de Amsteldamsche burgers op den zes en twintigsten February’ (1787), ‘Twee redevoeringen’ (1790); van Deken zagen onder haren naam het licht: ‘Traanen gestort by het overlyden van den uitmuntendsten dichter Jacobus Bellamy’ (1786), ‘Iets voor ouderen en kinderen’ (1804), ‘Liederen voor den boerenstand’ (1804).

Indien nu beider *gemeenschappelijke* arbeid ‘Economische liedjes,’ ‘Brieven over verscheiden onderwerpen,’ ‘Fabelen,’ enz., steeds beider naam op het titelblad droeg - wat reden kan er dan ter wereld hebben bestaan, om met betrekking tot Sara Burgerhart en Willem Leevend het lezend publiek te misleiden, door onder *beider* naam romans te willen uitgeven, die alleen door Betje Wolff zouden geschreven zijn?

Behalve op Betje Wolffs eigene getuigenis, dat hare vriendin en zij zelve samen de historie van Willem Leevend hebben geschreven, moet ik nog op andere bewijzen van Aagje afkomstig de aandacht vestigen. Onder hare nagelaten papieren vond ik enkele brieven, waarin zij den genoemden roman tegen zekere aanvallen der kritiek verdedigt. Onder meer gold dit van de zijde der predikanten de beschuldiging, dat er in den Leevend personen voorkomen, ‘die door de vieffheid hunner carachters vereischen, dat zy dikwyls, al te dikwyls met te weinig eerbied spreeken van Hem, die de diepste eerbied en de

vuurigste Liefde waardig is.' Met name zou dit van toepassing zijn op Martha de Harde. Deken nu ontkent dit 'wel allersterkst' en schrijft: De uitwendige vertooning van Eerbied en Liefde voor het Hoogste Wezen van ons onkundig, niet onderweesen, eenvoudig Gemeen verscheeld zo veel van diezelfde uitwendige vertooning dezer Eerbied van hetzelfde Wezen, betoond door onze Weleerwaardens en andere welonderwezene en beschaafde Menschen, als de vertooningen van een lief kind, in zynen Eerbied en Liefde voor zynen Vader, aan wien het allerhande lieve Naampies geeft, verscheelen met de door kunst opgetooide uitdrukkingen van dienzelfden eerbied, gebezigd door den beschaafden jongeling, in meerdere Jaaren omtrent dienzelfden Vader. Het gemeen heeft geen denkbeeld van eenen zuiveren Eeuwigen Geest, maar stelt zich zijn God onder allerlei stoffelyke gedaantens voor. De zinlyk denkende vroome man voelt meer waaren eerbied voor zynen God, wanneer hy met David voor de Arke Gods danst en huppeld, dan wanneer hy de verhevene uitboezeming van dienzelfden David naarklapt, zonder er den zin van te verstaan: 'Hoe groot zyn uwe werken o Heer! Gy hebt ze allen met wysheid gemaakt.'

'De vroome, eenvoudige zielen hebben Eerbied voor God en drukken die uit, als Tante Martha, en zij, die zich naar den gang des werks weten te schikken en den eenvoudigen geest der vroomheid niet willen uitblusschen, doen als *Alida Leevend* en helpen de vroome zielen op eene wyze voort, die voor haar berekend is. Zy eerbiedigen de zin en betekenis, schoon zy om de vreemdheid en naieffheid der woorden met hunne goede vrienden eens hartelyk lachgen. Zo goedhartig, zo gul lachgen mogelyk de Engelen, wanneer zy den meest verlichten Christen wysgeer in zynen hoogsten vlucht tot den Vader der Geesten hooren spreeken. Hoe staamlend, hoe kinderagtig, hoe oneerbiedig is voor hen de uitdrukking met betrekking tot het boven alle verbeelding hoogste Wezen en hoe waardeeren zy echter het getroffen hart, waaruit deeze opwellingen naar buiten hunnen oorsprong heeft.'

Aardig volgt daarop Dekens verdediging van een eenvoudigen werkman in den persoon van haren tuinman op Lommerlust, 'Roomsch en waarlijk naauwgezet vroom.'

Onlangs - schrijft zij - kwam hy in heiligen yver over de Klagten der onvergenoegde Menschen, met opzicht op Gods

weer en wind, by ons en borst uit, met eene onnavolgbaare naïviteit: ‘Juffrouwen! de Drommel mogt hier God willen wezen, de een wil Regen, den andre droogte!’

‘Zou nu Hy, die op de gesteldheid des harten ziet, - vraagt Deken - met misnoegen acht geeven op dat ruuw bekleedsel, “de Drommel mogt hier God willen wezen,” en den yveraar voor zyn eer onder dat ruwe kleed verborgen verachten? Dat zy verre! De mensch ziet aan 't geen voor oogen is, maar de Heer ziet het harte aan.’

Na de lezing van zulk een brief moet ik vragen, of Deken ooit zulk een pleit, getuigende van haren ernst én van haar ‘helder fiksch verstand,’ voor de boertige tante Martha zou hebben gevoerd, indien zij zelve, die de schrijfster was, zich niet miskend had gevoeld in de beschuldiging, als zou eene meerdere of mindere mate van ruwheid van vorm in den eenvoudigen vrome niet te vereenigen zijn met eerbied voor het heilige?

Een andere brief van Deken aan eene onbekende Overijselsche Juffrouw, in antwoord op eene niet malsche kritiek van het vierregelig versje in het eerste deel van Willem Leevend, waardoor de vriendinnen der ongenoemde dame ‘zich geaffronteerd hadden gevoeld’, is niet minder een bewijs voor Aagjes verantwoordelijkheid voor den met Betje Wolff geschreven roman. Hendrik Veldenaar had namelijk een brief aan zijne zuster Jacoba besloten met deze woorden uit zijn zakboekje:

> ‘Zeer groot van stuk; zeer lomp van leest;
> Een boersche blos; geheel geen geest;
> Een weinigje ongevormd verstand;
> Ziedaar de meisjes van dit land!’

‘Het bewuste vaersje, schrijft Deken, is ons door eene jongejuffrouw vereerd, die het van haar Broeder kreeg, toen zyn Ed. in Overysel wonende, 't gemaakt had; wy hebben het in onzen Willem Leevend geplaatst, omdat wy het vernuftig vonden en niet konden denken dat het iemand van onze lieve Overyselsche Meisjes zou kunnen offenceeren, vermids wy altyd in onze schriften en voor allen, die ons kennen, ook met daaden getoond hebben veel meer achting te bezitten voor de Natuur, zo als zij zich in hare beminlyke eenvoudigheid vertoond, dan zo als zij verkunsteld en daardoor bedorven is; waarom ons ook natuurlyk een Overysels Meisje zoals in het gemelde vaersje is

afgeschetst, oneindig meer behaagen moet, dan alle onze zo genaamde Hollandsche verfranschte juffrouwtjes *du ton*. Men zegt van de Overyselsche Meisjes dat zy *groot van stuk* zyn. Strekt haar dit tot oneere? Het is een bewijs, dat ze niet in de luyers verknongeld, noch haar groejende en uitzettende vermoogens door zotte keurslyven en andre kunstige foltertuigen gestremt, geprangd en bedorven zyn, dat zy schoon uit de kluiten gewasschen en toebereid zyn tot bezigheden, waartoe de Natuur en Voorzienigheid haar verordend heeft. Wel lieve kind, men noemt my de groote dikke Boerin, en ik ben er wel te vreeden over, omdat ik in die woordenkeus niets schandelijks vind. Wilde gy liever een schraal Franschzinnetje uit de maagre keuken gelyken? ider heeft zyn grootsheid, ik zet mijn wezen in een heele deftige plooi en maak een gansche onderkin, waartoe ik tegen u gezeid de natuur werkelyk in te baat heb, wanneer men my een rechte Oud-Hollandsche meid noemt[1]. Geloof my, lieve Daame, men hecht by ons niets schandelijks aan het denkbeeld van groot, toegepast op de vrouwelijke sexse.'

Ook de uitdrukking 'boersche blos' wordt door Deken verdedigd. Is die blos niet de blos der natuur en der gezondheid? bewyst zy niet dat uwe Meisjes door geen zotte weelde, door geen lichaam- en geestverwoestende buitensporigheden bedorven zyn? Dat onze jonge verwyfde melkbaardjes meer behagen hebben in het petite, bleeke en fijne, kan u immers niet benadeelen, daar gy toch (liet Deken scherp volgen met een terugslag op de eigene woorden der onbekende Mejuffrouw) 'geen zin in trouwen hebt.' En wat uwe vriendinnen betreft, daar zijn wel goede eerlyke verstandige Oud-Hollandsche jongens, die voor hunne vrouw liever een gezonde bloozende onbedorven huislyke Overyselsche daame zouden begeeren, dan een fijn, prooper, ydel nimendalletje van een Amsteldams juffertje, dat nauwelyks Hollandsch spelden kan en haar leeven doorbrengd met het speelen met haar Hondje, het speelen van een ombertje, het knoopen van een beursje, het beuzelen met een petitmaitertje en het knungelen door 't Oudenmanhuis.

'Zo dit alles - besluit Deken zeer kenmerkend voor die dagen - eene heimelyke wensch in UEd, om in de Amstel-

1 Hiermede vervalt Huets opmerking: 'Omtrent Juffrouw Deken vindt men nergens aangeteekend, dat zij als jonge vrouw forsch gebouwd was'.

damsche Smaak te zijn of ten minste aan de Heertjes van Smaak te behaagen, niet kan opweegen, dán kan ik u troosten met de gegronde hoop, dat gy eerlang uwen wensch zuld vervuld zien. Want onze sexse begind zulk eene allersterkste smaak in het manhaftige te krygen (en toond deeze haare bekeering, zo als de meeste bekeeringen, met de verandering in het uitwendige) dat het tegenwoordig alles *geamazoond, gejasd, gehoed en geknoopt is wat men onder de dames ziet*.. . Hoe het met de kenmerken des geestes zal gaan zullen wy in het vervolg zien.'

Wie zóó in den lossen, onderhoudenden toon van den briefstijl de zeden van haren tijd wist te teekenen, had zeker wel iets meer in hare mars dan dit eene, dat 'zij de pen wist te houden.' Gelukkig voor ons bovendien, dat deze en andere nagelaten brieven van Deken een toetssteen in handen geven, ter juiste beoordeeling hoe zij met tal van bladzijden der Historie van Willem Leevend uit één zelfde pen blijken gevloeid te zijn. Ik ga nog eene schrede verder met de zeker verrassende aanwijzing, dat de brieven van Martha de Harde van Deken zelve moeten zijn. Bij herhaling komt daarin dezelfde uitdrukking voor, die ons in de geschriften der beide vriendinnen alléén bekend is, als van Aagje afkomstig, en door haar ook in bovenstaande epistel wordt gebruikt: 'het knungelen van de Amsteldamsche juffertjes door 't Oudenmanhuis' (tegenwoordig het Universiteitsgebouw). In Dekens tijd had men in den bekenden doorgang van den Oudezijdsachterburgwal naar den Kolveniersburgwal overal winkeltjes, die nu verdwenen zijn, behalve daar waar er boekenstalletjes voor in de plaats zijn gekomen. Langs die winkeltjes kuierden de juffers voor den inkoop van allerlei kleinigheden.

Onafhankelijk intusschen van deze uitdrukking meen ik in deze zelfde brieven van Martha de bevestiging te vinden van Betje Wolffs gunstig oordeel over Dekens gave van schrijven in den bekenden brief aan den suikerraffinadeur Jan Everhard Grave (1776).

Behalve de beide vorige onuitgegeven epistels van Deken is eene derde aan een koopman te M - g, onze aandacht overwaard, omdat zij ons ook een onbevangen blik vergunt in den gemeenschappelijken arbeid der beide vriendinnen.

'Gij hebt dan - schrijft Deken - onzen Willem Leevend

met veel genoegen geleezen. Maar 't geen u verwonderd, verbaasd, ontzet, 't geen gij maar niet in uw hoofd kund krygen en waarover gy met uwe vrienden al menig discours gevoerd hebt - is dat Wy, dat *wy* agter alle de zottigheden der hoogste *ton* gekomen zyn, alle haare gedagten, woorden en werken, hun gansche leeven en bedryf geattrappeerd hebben. Hoe koomen *wy* toch aan zo veel modekennis? Hoe weeten wy wanneer onze Dames van Fatsoen opstaan, hoe laat zy 's morgens dejeuneeren, op wat gedeelte van een heerlyke zomersche dag zy voor haar toilet zitten en hoeveel uuren zy in die ernstige bezigheid doorbrengen; of zy onder het coiffeeren slegts zagte lieve leidelyke wezens zyn, dan of men haar ook als werkende Lieden kan beschouwen; of zy zich door haare coiffeur in het niewerwetsch sysstema van het sentimateele laaten onderwyzen, of zy van zyn weledelen de Kunst om harten te veroveren leeren, dan of zy haaren geest oeffenen en verfraaijen door eene in haaren kring zo nutte Letteroefening door het leezen van die lieve zoete geestige Fransche werkjes, welke zo onontbeerlyk zyn voor lieden, die ter regter tyd begreepen, dat er nog iets meer dan geld en schoonheid vereischt word om met luister op het groot toneel der waereld te verschynen, werkjes welke haar door haaren gedienstigen coiffeur in diepen geheime bezorgd worden, vermids zy toch voor hunne ouders van geen gebruik meer zyn. Waar hebben wy toch die zo intressante galante gesprekken tusschen onze verwijfde Heertjes petimaitres en de Heldhaftige Amazoonen onzer sexse beluisterd? Hoe koomen wy toch aan die huishouding van de groote waereld? Daar wy geheel afgezonderd op ons Buitentje woonen, te Bizar zyn om menschen te zien, maar voor heel weinige te Huis zyn en zelf in Amsteldam zo dikwyls ons te huis zyn verzaaken. Wy zouden wel kunnen zeggen, dat wy niet altyd geleefd hebben in dien staat van afgezonderdheid van de waereld, dat wy een menigte aanzienlijke zotheden tot walgens toe van naby bezien hebben met het oog der opmerking, met het oogmerk om bouwstoffen te vergaaderen voor een meer gevorderde ouderdom, of het mooglyk waare dat wy der Natie van eenig wezenlyk nut wierden. Wy zouden ook kunnen antwoorden, dat wy ook nog al bekend zyn met jonge Lieden, die uithoofde van hunnen stand in de wereld en uit Famielje betrekkingen verplicht zyn met de Du ton te ver-

keeren, doch dezelve beschouwen met het oog van een Chrisje Helder; er al het gekke en beuzelachtige van zien en er ons een bericht van geven, niet ongelyk aan dat 't welk boovengemelde verdienstelyke Dame er haare vriendin Coosje Veldenaar van gaf.' Doch zulk een antwoord bevredigt Deken maar ten halve. 'Neen vriend, - schrijft zij verder - men moet agter alle deeze doorlugtige geheimen komen, door zorgvuldig te letten op hetgeen den een of ander die zyn eigen zotheid niet zwijgen kan zo nu en dan eens uit het school klapt. Men moet in de waereld leeven, even als die slimme kinderen, die terwyl zy schynen te speelen en nergens op te letten alles afluisteren wat er gezegd word en er hun voordeel mede doen. Men moet vooral zich toeleggen op eene grondige kennis van het menschelyk hart; men komt aan deeze kennis niet door overal lichaamelyk tegenwoordig te zyn, door, gelyk men zegt, veel gezelschap te freqanteeren, maar door waar men is met een geest van aandacht en opmerking te verschynen, met een hebbelijkheid om, moogen wy ons eens zo uitdrukken, niets verlooren te laaten gaan, maar alles ten nutte te verorberen.'

Opmerking verdient in dezen brief, dat door Aagje in den aanvang tot tweemalen toe met nadruk herhaalde en cursief gedrukte *wy*. Zij voor zich moge tegenover den ons onbekenden vriend uit M. de verdediging van het karakter der petitmaitres en der dames *du ton*, zooals zij in den roman voorkomen, op zich hebben genomen: toch was zij er zich helder van bewust, dat Betje en zij *samen* de stof voor den roman hadden bijeengebracht, door uit den rijken schat van jarenlange herinnering en ervaring op te nemen wat haar dienstig scheen.

In het drietal door mij openbaar gemaakte brieven vereenigd ligt wel het afdoend bewijs, dat het de ongerijmdheid zelve is, ook maar een oogenblik te onderstellen als zou Aagje, die geheel zelfstandig hier optreedt en van hare meer dan gewone gaven getuigt, niets anders zijn geweest dan een ledepop in de handen van Betje Wolff.

Eindelijk bleef van Deken nog eene eigenhandig geschrevene 'Inleiding' bewaard - het is mij niet mogelijk nader te bepalen, waar zij voor bestemd was - afkomstig uit den tijd na 1786; daarin herinnert zij, met toepassing op hare vriendin en zich zelve, dat 'zy, die met vrucht begeeren te leezen, met de noodige behoedzaamheid en naar de reegelen

eener gezonde zeedekunde poogen te leeven, wie de lust bevangd om ten nutte hunner Natuurgenooten te schryven: zy inzonderheid die zich eenmaal gewaagd hebben op den moejelyken Baan der Romanschryvers en stout genoeg waaren om hieraan hnnne krachten te beproeven - der menschenkunde hunne voornaamste studie moesten wyden en met het Menschelyk hart en deszelfs duisterste doolhooven bekend zyn, deszelfs verborgenste dieptens moeten kunnen peilen en zyne geheimste neigingen, beweegingen en dryfveeren moeten weeten op te spooren.'

Indien wij niets bezaten, dan deze enkele getuigenis, dan zou men daarin reeds het klemmend bewijs vinden voor de waarheid, dat aan Deken een wezenlijk aandeel toekomt in de samenstelling der zoo algemeen bekende romantische geschriften.

II.

'In den regel was Juffrouw Deken in den kleinen koepel op Lommerlust de bedrijvige persoon en teekende zij uit den mond harer vriendin *au courant de la plume* de brieven op, die deze haar voorzegde' - met deze woorden viert Huet zijner in dezen ongebreidelde fantasie bot. Er komt in al de bewaard gebleven geschriften of brieven van beide vriendinnen niet één enkele trek voor, die op zulk eene wijze van ontstaan harer gemeenschappelijke werken ook maar zinspeelt. Gelukkig intusschen dat wij hier niet in het duister behoeven rond te tasten. 'Ik heb twee vrouwen gekend' - zoo leest men als juiste karakteristiek van Wolff en Deken in het vijfde deel van Cornelia Wildschut - die veele en intressante Werken geschreven hebben en nooit meer dan één bediende hielden; wier huis zo zindelijk, wier kleding zo net was, dat men nooit zoude vermoed hebben, dat deszelfs bewoonsters nog iets anders deeden, dan daarvoor te zorgen; die noch naaisters, noch stijfsters, noch werksters hadden, en waar men alle uur van den dag kon komen, zonder iets van de geleerde Vrouw te vinden.

Ik vroeg eens aan deeze lieden, hoe zij dat toch aanlegden? Dewijl zij genoeg achting voor mij hadden om mijne nieuwsgierigheid te voldoen, zeide de eene: 'Voor u, Mejuffrouw *de Groot!* maaken wy daar geen geheim van; zie hier, hoe wy dat aanleggen.' - 'Wy staan zo vroeg op, dat onze vensters altoos een paar uuren eerder open zyn, dan die der buuren. Wy ontbyten spoedig, kleeden ons zo wat aan, zeggen wat

wy willen eeten, en wat er moet gedaan worden; *groeten elkander en blyven tot één uur aan 't schrijven*; onze maaltyd loopt schielyk af; wy drinken geen thee, eerst, omdat dit zo veel tyd wegneemt, en ook, omdat het inslurpen van heet water (zonder dorst) niet goed is voor lieden die geen zenuwen hebben als kabeltouwen; na den maaltyd drentelen wy zo eens in den tuin, praaten met den tuinman, bezoeken onze kippen en ander vee en gaan in huis, dan neemt myne vriendin een boek en leest, terwyl ik (dewijl mijne borst te zwak is om luid te leezen) oud en nieuw maak, verstel, brei enz.'

Ziedaar als in beeld gebracht het leven van Betje en Aagje. Waar is hier plaats voor eerstgenoemde, als dag aan dag, van uur tot uur, trots hare zwakke borst - dicteerend? Indien zij na het ontbijt elkander groetten en ieder afzonderlijk zich tot schrijven zetten, kan dit toch kwalijk beteekenen, dat zij samen in een vertrek gingen, de eene om voor te zeggen, de andere om op te schrijven!

Er is meer. Wij vragen naar de vrucht van dien arbeid, door beiden afzonderlijk verricht. Het spreekt van zelf, dat, zoodra in haar het plan tot rijpheid kwam om een roman in het licht te geven, een onderling overleg moest voorafgaan betreffende opzet, gang en ontwikkeling. Om het zoo eens uit te drukken: de rollen moesten worden verdeeld. Eerst later volgde de ineenzetting van het geheel. Dat ik, zoo schrijvende, niet 'fantaseer' maar een greep doe in de werkelijkheid, blijke daghelder uit Betjes voorrede tot den genoemden roman:

Ik meen, dat het *Democritus* was, die tegen den Keizer *Antoninus* zeide: 'Hij die gerust wil leeven moet weinig doen.' Zie hier het antwoord van dezen goeden Vorst: Ik voor mij vind méér behaagen in alles te doen wat ik tot nut mijner medemenschen doen kan; het vergenoegen wordt geboren uit weldoen; niets te doen is werkeloosheid, geen deugd.

Nimmer herinnerde ik mij deeze woorden met meerder levendigheid dan toen *mijne vriendin en ik* de schetsen en charakters bijeen bragten, om daaruit dit geheel nieuw tot een zoo wij hoopen wèl verbonden geheel te maaken: de groote en ernstige vraag was deeze: Zullen wij dit boek in 't licht geevende, ook dat oogmerk bij onze meeste Lezers bereiken?

Het scheen ons toe dat wij daar geen vaster proef van konden neemen, dan door ons in de plaats der jonge lieden,

voor wie dit werk meer bijzonder geschikt is, te stellen: wij herinnerden ons hoe wij *zagen, gevoelden* en des over de dingen, die buiten ons waren en in betrekking met ons stonden, oordeelden toen wij zestien tot twintig jaar telden; daar *wij beiden een tamelijk vast geheugen hebben*, en ons dit gevolglijk zeer wél en levendig konden herinneren *lazen wij in die geestgesteldheid het geheele werk achter elkander*, en met alle ons mogelijke aandacht door: het besluit was: 'Ja! onze jonge lieden kunnen met nut leezen.' 'Om echter dit ons oogmerk - gaat Betje in den onveranderd meervoudigen vorm voort - des te zekerder te bereiken, hebben wij eenheid met verscheidenheid, *boert* en *scherts met ernst* verbonden;' en zij besluit: 'Zeer zijn wij aangemoedigd om in dit vak der litterature nogmaals onze krachten te beproeven, door ons te herinneren met hoeveel goedkeuring *onze twee voorige werken*, in deezen smaak uitgevoerd, ontvangen zijn.'

Naast de bewijzen, voor beider gemeenschappelijken arbeid in de uitgegeven romans, Sara Burgerhart, Willem Leevend en Cornelia Wildschut, moet ik ten slotte het meest klemmende ontleenen aan het onvoltooide jongste werk: 'Geschrift eener bejaarde vrouw' (1802).

Dat deze uitgaaf - in twee deelen - nog in Trévoux ondernomen - onafgewerkt bleef, blijkt zoowel uit de laatste woorden van het 2de deel als uit de voor de pers gereed gemaakte kopij onder het opschrift 'Derde deel,' dat zeker nog door een vierde zou gevolgd zijn, waarvoor de stof reeds gedeeltelijk was bewerkt. Het manuscript hiervan berust in de Bibliotheek van de Maatschappij der Nederlandsche letterkunde te Leiden. In dit derde deel komen hoofdstukken voor, die - al zijn zij met Betjes hand geschreven - onmiskenbaar door hare vriendin gegeven zijn (Betje *schreef*, zooals ons later blijken zal, *het geheel over*.) Het zijn die, waarin Mietje (de hoofdpersoon) hare godsdienstige ontwikkeling teekent, geheel onder den invloed der Collegianten.

De kinderdoop wordt door haar als onschriftmatig verworpen; en den doop bij onderdompeling erkent zij als den eenig waren. Over deze bladzijden gaat het volle licht voor ons op, bij de wetenschap dat Aagje Deken, die hare godsdienstige opleiding in het weeshuis den Oranjeappel te Amsterdam ontving, op achttienjarigen leeftijd te Rijnsburg bij onderdompe-

ling gedoopt werd door Agge Roskam Kool, 23 Aug. 1760. (Later kwam zij met bewijs van lidmaatschap over bij de Doopsgezinde gemeente bij het Lam, in Amsterdam, waar zij den 9den Febr. 1769 als zuster werd ingeschreven.) Maar bovendien bevinden zich onder deze handschriften van Aagje zelve eenige schetsen, welke alléén passen in het kader van genoemd ‘Geschrift eener bejaarde vrouw’, onder meer: ‘Voorbereiding tot mijn lang winterverblijf in de stad’ - ‘Mijne winter stads vermaaklijkheden’ (hierin komen dezelfde uit Betjes handschrift ons reeds bekende personen voor: Coosje, Ceetje, Jansje en Julie) - ‘Eenige jongelingen koomen mijne rust verstooren’ - ‘De jongeling mijner verkiezing’ - ‘Het onverwacht overlijden van mijnen vader’ - ‘Rouwbeklag en rouwbrieven’. Alleropmerkelijkst voor de waarheid, dat toch deze eigenhandige bijdragen van Deken bestemd waren voor den gemeenschappelijken arbeid van hare vriendin en haar zelve is, dat aan den voet van enkele bladzijden voorkomt: ‘Noot of Aanmerking der Uitgeefsters’.

Maar - luidt verder Huets bedenking - alleen in het feit, dat Elizabeth Wolff haar beide romans aan Juffrouw Deken heeft gedicteerd, vindt de slordigheid van taal en stijl haren oorsprong. Zelfs bij het nazien der proeven heeft Wolffje de moeite niet genomen de sporen harer verhouding (van schrijfster en geheimschrijfster) te doen verdwijnen. ‘Zelfs een zoo onbegrijpelijk begaafde vrouw als Juffrouw Wolff kon de uitdrukking niet zóó volkomen meester zijn, dat haar niet keer op keer, onder het overluid spreken, een solecisme [sic] of eene herhaling ontsnapte’. Gelukkig voor den schrijver der ‘Fantasie’, dat hij volgen liet: ‘Zeker drijft dit oordeel op louter gissingen, voor een ander deel op onvolledige gegevens.’ Toch acht ik mij daarmede niet ontslagen van de moeite der bestrijding, omdat hij als in éénen adem schrijft te ‘gelooven dat hij de waarheid tamelijk nabijkomt.’ Zoo ver mogelijk staat Huet er van af! Hem had intusschen bekend *moeten* zijn, dat Betje Wolff zelve als eene harer groote zwakheden erkent het gebrekkige in hare taal; dat zij als eene volstrekt *onleerzame* in dezen er zich tegenover Cornelis Loosjes eene enkele maal vroolijk over maakt; en toch in haar eigen belang de hulp van bekwame vrienden ter correctie inroept.

Een karakteristieke brief van Deken betreffende het vaak

onbeholpene in de toepassing der taalregels - zoowel door Wolffje als door haar zelve - bleef bewaard. Zeker werd deze geschreven onder den indruk eener openbare kritiek.

'Een beoordeelaar van Boeken is vooral dan niet vrij te spreeken van onbescheiden- en onheusheid, wanneer hij de werken des vernufts en van smaak of oordeel eener *vrouwe*, om eenige taalgebreeken ruuw en streng beoordeeld; hij kan en moet weeten dat de gewoone vieff- en levendigheid der sexe, en vooral der Dichtlievende sexe, haar al te weinig geduld toelaat, om haare Moedertaal, naar de voor *haar* dorre regels te leeren, haar heel ligt over een taalvout doet heen huppelen. Hij kan en moet weten, dat veel Auteurs, vooral onder de vrouwen, hun werk aan een Correcter aanbeveelen, dus voor de correxsie, of door de schrijvers of door de uitgevers betaald worden, en deze voor de onverbeterde taalfouten aanspraaklijk zijn; ik eisch geen eenzijdigheid voor my, noch myne sex; echter meen ik dat ik Resensenten voor my zelve en myne medezusters mag vermaanen: Wees niet al te rechtvaerdig omtrent ons en niet al te wijs: dit zoude u geen voordeel doen. Gijlieden zoudt toch niet gaarne veele geestige en U eene aangenaame uitspanning voor uwen droogen arbeid bezorgende geschriften en dichtstukjes willen missen, omdat de schryfsters van dezelve, al wierden er ook boete, gevangenissen en bannissementen opgesteld, maar *op 't gehoor* zouden voortschrijven; dat de vrienden dan ook hier bedenken, dat de letter doodt maar de geest levendig maakt.'

Het averechtsche van Huets voorstelling komt nader aan 't licht, zoodra men de honderden bladzijden in handschrift, door Wolff en door Deken nagelaten, op zich zelf en bij onderlinge vergelijking leest. Indien de kopij voor de romans van Aagjes hand ware geweest - zooals Betje haar dicteerde - dan zouden de in druk verschenen geschriften er wel geheel anders hebben uitgezien! Hare kennis van de taalregels liet, trots haar vloeienden stijl, *alles* te wenschen over. In de foutieve spelling van vreemde woorden en eigennamen ken ik onder hare zusteren in het schrijversgild de wedergade niet. Dit grenst eenvoudig aan het belachelijke, getuige eene kleine distellezing als deze: sertificaatie, prinsiepens, diciepelen, geplaatschd, gedrijgd, onfijlbaar, vereistens, dillen en comein, driemaalige verloochgening, nieuwschierigheid, enz. Hierin stond Deken verre ten achteren

bij Betje Wolff. Hoe het dan komt, dat men van soortgelijke slordigheden niet meer sporen vindt in de in druk verschenen werken van Betje en Aagje samen? Met het antwoord op deze vraag meen ik tegelijk te kunnen aanwijzen, *hoe* beide vriendinnen hebben gearbeid. Grootendeels is het eerste deel van het 'Geschrift eener bejaarde vrouw' nog in manuscript voorhanden en dat wel geheel *door Betje Wolff geschreven;* blijkbaar heeft zij dus die gedeelten, welke van Deken afkomstig waren, overgeschreven en al overschrijvend hier en daar veranderd en verbeterd. Niet duidelijker kan ik dit toelichten, dan met de openbaarmaking van een door Aagje beschreven en gelukkig bewaard gebleven los blad papier, waarop een gedeelte van een gedicht, dat zij met Betje samen heeft gemaakt: 'Algemeene Zendbrief aan de welbeminde Broeders en Zusters in de Vrijheid te Leeuwarden' (1798). Eene kopie er van berust in het archief van het Friesch genootschap en werd voor 't eerst uitgegeven door Mr. R.H.J. Gallandat Huet, in zijn boekske Van en over Betje Wolff geb. Bekker (Haarlem, de Erven Loosjes, 1884). Bleven tal van regels door Aagje geschreven onveranderd - met uitzondering van enkele woorden - onder meer levert het onderstaande een der sterkst sprekende voorbeelden van eene ingrijpende verbetering van den tekst.

Aagje had geschreven:

'Wij daalden van het Rijtuig af
terwijl men ons duizend handen gaf,
en duizend maalen welkom heet
Treed in drink koffy, wyn en eet
Al naar ge lust koek en banket
't Wordt door het hart u voorgezet.'

Betje veranderde:

'Daar *stegen* wy het Rijtuig af
terwijl me ons duizend handen gaf,
en duizend *maal ons* welkom *groeten*
Zoo kan de rust het werk verzoeten.
't Was bootertje tot op den boom
't was sterke Coffij, dikke room
't Was Tafelblaatjes rol met eeten
(geen Koek met booter te vergeeten).'

De woorden ‘men groeten ons’ mogen eene bijdrage te meer zijn voor rekening van Betjes slordigheid, toch is het geheel van het achttal regels teekenachtiger dan het zestal harer vriendin. Omgekeerd vond Aagje ook wel eens wat te verbeteren in Betjes gereed gemaakte kopij.

Eerst na de voltooiing van mijne studie werd ik op afdoende wijze bevestigd in mijne verklaring, hoe de gemeenschappelijke arbeid van Wolff en Deken tot stand gekomen is, door eene verrassende vondst van Mr. Gallandat Huet. Hij bezit namelijk een exemplaar der ‘Wandelingen door Bourgogne’ (1789), dat afkomstig moet zijn van iemand, die het manuscript had van den tekst, zooals die oorspronkelijk door Deken werd geschreven en den ons onbekenden persoon aanleiding gaf tot vergelijking met den door Wolffje verbeterden tekst, zooals deze werd afgedrukt. Een strookje papier, ingevoegd bij bladz. 123, heeft hiervan de herinnering bewaard.

Het laatste couplet dezer bladzijde luidt in druk:

‘Halfkindsche Grijsheid zit te beuzlen,
En van den ouden tijd te keuzlen,
  Waarvan zij eeuwig 't zelfde zeid;
Men laat haar ongestoord vertellen,
Hoe pijnlijk dit het oor moog' kwellen,
  Door lastige langwijligheid.’

[Deken] schreef:

‘Hier sit den ouden stok te trueselen
en van den ouden tijd te bueselen
waarvan hij Eeuwig 't selve seyd
men laat hem ongestoord vertellen
hoe seer het ook gehoor moog....’

Op grond van al het bovenstaande kan er voor den onbevooroordeelden lezer wel geen twijfel meer bestaan, of beide vriendinnen zijn ook samen de schrijfsters geweest der geschriften, die haren naam dragen.

Intusschen acht ik niet van belang ontbloot, bij de kennis, welke ik van beider leven heb, aan te wijzen hoe zij er toe gekomen zijn een Sara Burgerhart, Willem Leevend, enz. in het licht te geven. Op den voorgrond staat, dat zij, na haar aanvankelijk samenwonen in de Beemster pastorie en een half jaar later in de Rijp, te eenenmale *vreemd* zijn geweest aan het plan om in den vorm van brieven de Nederlandsche letteren met

een *roman* te verrijken. Wel had Betje bij het leven van Wolff, behalve enkele vertalingen uit het Fransch en het Engelsch, en hare Spectatoriale vertoogen voor ‘de Grijsaard’ reeds menige vrucht van haren geest in het licht gegeven, maar bijna uitsluitend in dicht; zoo waren ook van Deken verschenen hare stichtelijke liederen (met Maria Bosch) haar lijkzang op Jan Wagenaar, en haar ‘Euzebia of de godvruchtige dienstmaagd.’ In dicht gaven Betje en Aagje samen ook ‘Nederlands verpligting tot het instandhouden der Maatschappyen in ons Vaderland opgericht’, en weinige maanden daarna het eerste deel der bekende ‘Economische liedjes.’

In de uitvoerige voorrede daarbij geven zij rekenschap hoe zij er toe gekomen zijn, haar reeds voor lang ontworpen plan ten uitvoer te brengen. Zij wilden zich namelijk den haar toegekenden eerenaam van ‘yverige vriendinnen des Vaderlands méér en méér waardig maken.’ Onmachtig waren zij, ‘twee vrouwen, de Fabrieken te helpen verbeteren, zandige Duinen en schraale Heiden in liefelyke Beemden te herscheppen, grondbraaken te voorkomen, of de Haarlemmermeer te helpen uitmaalen - konden wij dan *niets, niets* doen voor ons Vaderland? Onze wijze hoofden bij elkander gelegt hebbende, hadden wij deeze en dergelijke redenwisselingen: “wy zyn verdrietig omdat wy niets ten besten onzes Vaderlands doen kunnen, en ziedaar wy kunnen *Rymen*; wy kunnen *Vaerzenmaken!* 't Is waar dat dit juist geen geheel aanzienlijke bekwaamheid is; doch dat kunnen wy niet helpen. Rymen! dat zal gaan, daar zie ik door!” Boven verwachting slaagden zij in de uitgaaf dezer liedjes, zoodat zij een tweede en een derde deel konden laten volgen. Met die ervaring en de herinnering aan het “varietas delectat” besloten zij daarop eens eene *proef* te nemen, “of een Boekdeel *Brieven*, door haar geschreven en ontfangen, nevens eenige weinige Brieven uit die van den Heere Popes verzaamling, hier vertaald bijgevoegd, insgelijks zouden voldoen.” Beider oogmerk was “voornamentlijk nuttig voor Jonge lieden te zijn, om draagelijker Brieven te leeren schrijven dan men veelal van hen ontfangt.” “Een gemeenzaame Brief is een gesprek met een afweezige.” Mooglijk breidt ook niets zo zeer het verstand van jonge menschen uit, dan eene geschikte Briefwisseling, over iets meer dan Beuzelagtig nieuws of gemaakte deelneming in geringe toevallen’

(Ryp in Noordholland 24 July MDCCLXXX). Zoo klein was echter beider verwachting van welslagen, dat zij schreven: ‘Zien wy dat wy eene verkeerde rekening gemaakt hebben, dan zullen wy het bij één deel laaten berusten, en besluiten om liever beschreven dan gedrukte papieren aan de komenyswinkels gratis uit te deelen’ (24 July 1780). Gelukkig voor de Schrijfsters, dat het niet bij één deel behoefde te blijven; een tweede en derde deel konden volgen. Hadden nu beide vriendinnen bij het schrijven van deze brieven - eene wisseling van ernst en scherts - elkanders gaven en krachten nader leeren kennen, en herinnert men zich hierbij, dat Betje de romans in brieven van Richardson en anderen in den oorspronkelijken tekst kende, terwijl Aagje in een onuitgegeven eigenhandig geschrift verklaart, dat zij [natuurlyk in de vertaalde uitgaaf] ‘bij herhaling den mooglijk onnavolgbaaren Clarisse had gelezen,’ dan kan men zich voorstellen, hoe zij na Dekens eigene getuigenis er eindelijk toe kwamen ‘zich te waagen op den moejelyken Baan der Romanschrijvers’ en ‘stout genoeg waaren, om hieraan hunne krachten te beproeven.’ Betje was daarbij overtuigd, dat ‘geen soort van geschriften zo algemeen geleezen werd als die, welke tot het hart spreeken, en onder dezen de Romans. En juist die tak der Litteratuur lag nog in ons Vaderland onbebouwd.’ Zoo werd gedurende haar verblijf in de Rijp, na de Economische liedjes en de brieven over verschillende onderwerpen, de Sara Burgerhart op touw gezet. Dr. Jan ten Brink heeft terecht aangewezen, dat deze letterkundige arbeid reeds voltooid was, voordat de Schrijfsters zich met ter woon op Lommerlust in de Beverwijk vestigden (1782), terwijl in laatstgenoemde plaats alleen de voorrede werd geschreven. Onderwijl hadden zij nog uitgegeven ‘Twaalf leerredenen en eenige gebeden voor den gemeenen man’ (1782). Na Burgerhart volgde Willem Leevend. ‘Wij hebben 't ys gebrooken - schrijft Betje in beider naam, - en zien met geen gering vermaak, dat Saartje Burgerhart het handboek onzer jonge lieden, en de favorite der beste jongelieden is. Niets was zo vleiend voor ons, dan dat elk daar in overeenkomt, dat Saartje Burgerhart *te gaauw uit was*; en het herhaald gulhartig verzoek, *om er nog maar wat by te maaken*. Deze uitdrukking is zo *naif*, dat alleen geestige Meisjes die zo vinden kunnen. Wij hebben des wel

niets er *by gemaakt*; maar, en dit zal, denken wij, der lieve Requestranten al zo zeer voldoen, een geheel nieuw oorspronglijk *Werk, uit onze daartoe gereedliggende fragmenten en karakters* in 't licht gegeeven, onder den tytel van HISTORIE VAN DEN HEER WILLEM LEEVEND.'

Hiermede brenge men in verband hetgeen beider tijdgenoot, Petrus Loosjes Azn., 'die Wolff en Deken eenigszins van nabij heeft gekend en in de *Beverwijk* ze meermalen bezogt,' als auteur van het XLVIste deel van Wagenaar, onder den indruk dier bezoeken schreef: 'Gemeenzame arbeid bragt de vrucht voort van eenige zedelijke Romans.' Dekens geschiktheid om aan zedeschriften te werken, en de lust om haare Landgenooten te verlichten en te onderhouden, kreeg gestadig meer opwekkings en aanmoedigings. Met haare kunstvriendinne arbeidde zij in de gezamenlijk geschreevene werken. Niet zelden miskenden de *Nederlanders* de verdiensten van Agatha Deken.

'Het is ons zeer opmerkenswaardig voorgekomen, dat eene zo tedere vriendschap den tijd van ruim acht en twintig jaaren, heeft kunnen stand houden tusschen twee zulke verbaazend uiteenloopende characters. Dan heeft men zich misnomen, om 't een en ander in de schriften, die beider naam droegen, op rekening van haare Vriendin te zetten, 't geen op de haare behoorde.'

Met deze getuigenis van Loosjes stemt volkomen samen die van eene andere tijdgenoote, de dochter van Betje Wolffs *oudere* en *eenige* zuster, de weduwe van Crimpen - Teerlink, die hare tante en Aagje zoo trouw had verzorgd gedurende hare laatste levensjaren in den Haag en na beider dood in een brief aan Mr. M.C. van Hall schreef: 'Het was op mijn 46ste jaar (d.i. in 1784) dat ik mijn eerste kennis aan haar (tante Wolff) kreeg; toen woonde zij met haare vriendin op Lommerlust. *Zy werkten altoos te zamen*.' Kwalijk kan het duidelijker, juist in verband met het niet recht doen aan Dekens gaven, dat beiden *samenwerken* het letterkundig gebied raakte, waar alleen Aagjes meer dan gewone geestvermogens voedsel konden vinden tot verdere ontwikkeling.

Verraadt het dan niet in Huet eene groote mate van oppervlakkigheid, als hij, genoemd 'altoos samenwerken' geheel uit zijn verband rukkende, het vereenigt en toelicht met eene aanhaling uit een *anderen* brief derzelfde weduwe van Crimpen aan Coosje Busken (1799): 'dat Juffrouw Wolff, moê van het

vertalen overdag uit het fransch of engelsch, 's avonds een naaiwerkje of eene breikous ter hand nam en juffrouw Deken haar in de moedertaal, altoos hardop voorlas?'

Lijnrecht in strijd met de waarheid laat Huet aan deze woorden voorafgaan, dat, volgens eene met bewondering voor Juffrouw Deken vervulde oor- en ooggetuige 'het zamenwerken' zich hiertoe bepaalde. Immers golden de woorden der weduwe van Crimpen aan van Hall 'zij werkten altoos zamen' *den gemeenschappelijken letterkundigen arbeid op Lommerlust*, in 1784 en later, terwijl de herinnering aan Betjes vertalen en Aagjes voorlezen, tot Coosje Busken gericht, uitsluitend doelt op het laatste tijdperk van beider leven (1798-1804), toen Betje in den Haag om den broode vertaalde, tot zij 'kikhalsde', een arbeid waarbij uit den aard der zaak Deken de behulpzame hand niet bieden kón!

III.

Met Coosje Busken, aan het slot der voorgaande paragraaf genoemd, treedt in het pleidooi - door Huet gevoerd - eene nieuwe persoonlijkheid op. Bij het licht der historische kritiek moet hier echter meer dan ooit de fantasie verbleeken. Hoe veel waars er moge schuilen in Huets ontwikkeling, dat Betje Wolff voor zijne grootmoeder van vaders zijde meer ziels-innige vriendschap heeft gekoesterd dan voor Juffrouw Deken, zoo zelfs dat zij naar haar eigene verklaring 'ofschoon nooit onverzeld' - Aagje volgde haar alom als hare schaduw - 'niettemin altoos solo solo speelde' (1787); hoeveel waars ook in de ontwikkeling dat Betje Wolff in Coosje méér dan in Juffrouw Deken haars gelijke moest vinden op het gebied van letterkundige en wetenschappelijke beschaving: noch het een, noch het ander geeft eenig recht om daaruit een terugwerkenden invloed te distilleeren, ten bewijze dat Wolff en Deken in de voorafgegane jaren niet te zamen Sara Burgerhart en de Historie van Willem Leevend hebben kunnen schrijven. Huet vergat dat beide romans reeds in 1785 het licht hadden gezien en de persoonlijke kennismaking van Coosje met Betje Wolff op Lommerlust dagteekent van den zomer van 1786.

Voorts schrijft Huet: 'Jufvrouw Wolff had in Burgerhart al hare frischheid en in de Leevend daarenboven al hare kracht gegeven. De uitingen van het nederlandsch leven die in haar

smaak vielen en binnen haar gezichtskring lagen, was zij met de pen in de hand allen rond geweest. Al had zij nogmaals uitgemunt, zij zou hoogstwaarschijnlijk zich slechts hebben herhaald.'

Met die eigene getuigenis zou ik, uitgaande van *het feit* dat beide romans de *gemeenschappelijke* arbeid van Wolff en Deken zijn, alleszins natuurlijk vinden als eerstgenoemde, in elk geval de meerdere in geest en gaven boven laatstgenoemde, een gevoel had alsof zij voor het andermaal geven van iets oorspronkelijks 'gedesoeuvreerd' was en dat eene niet lang daarna gevolgde ontmoeting met de klassiek gevormde Coosje Busken, die voor een tijd hare logée werd, een gansch nieuw leven voor hoofd en hart moest wekken, zonder dat hiermede aan Aagjes gaven werd te kort gedaan. Voegt men daarbij 'het lieftallige van Coosjes karakter', het 'ongemeene talent van haar briefschrijven', en 'het soortgelijke in haar lot in eene mislukte en kwalijk geplaatste liefde' - dan baart het volstrekt geen verwondering, dat Deken voor eene wijle op den achtergrond kwam, 'Coosjes afzijn Betje met iets ongemakkelyks vervulde', dat 'niemands bijzijn voor haar zoo alleraangenaamst kon zijn', dat Lommerlust nog een heerlijker aardsch paradijs zou worden, indien Betje '*haar eige lieve uitverkoren vriendin* bij zich had', en zij een gevoel had alsof zij 'solo solo speelde'. Dit is intusschen voorbijgegaan, toen zij Deken wedervond bij de samenstelling van het vervolg op Burgerhart, 'Brieven van Abraham Blankaart' (1787), waarvan intusschen naar mijne overtuiging Aagje het leeuwendeel heeft gehad. Onafhankelijk echter hiervan mag men bij de zielkundige ontleding van Betjes karakter niet te hooge waarde toekennen aan de zielsinnige vriendschap voor Coosje *boven alle anderen*. Daargelaten dat die eigenaardige toegenegenheid in hare overdreven uitingen geheel in den geest van den tijd was, houde men in het oog dat vooral eene uiterst gevoelige natuur gelijk die van Betje Wolff, als geschapen was om haar bij eene eerste ontmoeting in vriendschap te doen ontvlammen. 'Le coup de foudre dans l'amitié', waarvan Huet gewaagt, gold niet slechts de dochter van den Vlissingschen apotheker Conrad Rutger Busken, maar gold met haar véle anderen onder beiderlei kunne. Onder meer noem ik mevrouw van der Mieden - Cardinaal als hare buur- en *boezem*vriendin in de Beemster, en als tijdelijke huisgenoote Marie Schultz 'met haar goed

oordeel, en zo grappig als geestig zijnde, veel gelezen hebbende, een regt kameraadje naar haar smaak', zoodat Betje uit 'die playsante ende vreugdige Beemster' schrijven kon: 'wy leven hier met ons drieën volmaakt content zynde; myn goeye man die liefste ouwe paaij die er ooit op zoete meisjes gezet was - hy geeft zich, och ja hy! d'air van een wyf en een bywyf te hebben'; voorts Cootje Best 'haar lieve en eenige vriendin', van wie zij getuigde: 'Er leeft maar zo één mensch! Zij alleen vervult dat ledige in myn hart, dat niets buiten haar kan vervullen.' Haar zong zij toe:

> 'O leven van mijn leven.
> Gy weet het: 'k Voel mijn ziel aan uwe ziele kleeven.
> Ja Cootje, 'k heb naast u, gy weet het, niemand nader.'

Bijna zou men geneigd zijn te vragen of het mogelijk was, dat naast de genoemde vriendinnen nòg anderen eene plaats in Betje Wolffs hart konden verwerven?

Daarop zouden Jan Everard Grave met zijne vrouw en niet minder Christiaan van Nissen en Dietje Greeger 't welsprekendst antwoord kunnen geven. Laatstgenoemde, een 'alderschranderst wijf', stond bij Betje (en Aagje) zoo hoog aangeschreven, dat zij aan haar oordeel menige vrucht van den met Deken gemeenschappelijk volbrachten arbeid onderwierp. Aan van Nissen vertrouwde zij haar geheele vermogen toe.

Alleen wie de briefwisseling van dezen met zijne vrouw, met Wolff en Deken leest, begrijpt wat het zegt als Halbertsma er bij aanteekent (Provinciaal Archief te Leeuwarden) dat het in 't laatst der voorgaande eeuw 'een sentimenteele tyd was, die zyn kleur en gloed aan alles wat de menschen dagten en deden, mededeelde, Een man, die een meisje beminde, beminde tevens hare vriendin en één gloed smolt alles te zamen'. Uit de brieven van Nissen kan men niet zien, wie der 3 dames - zyne vrouw, Aagje of Wolffje - hy meest beminde. 'Hy smacht zo vurig na de eene als na de andere en ze allen aan den brandenden boezem te drukken is zyne zaligheid. *Brieschend* beminde Nissen, en van zyne vrouw, Agatha Deken en E. Wolff, geb. Bekker werd hy brieschend bemind. Brieschend is het woord dat zy wederzydsch elkander schryven'. Toch maakte dezelfde uitverkoren vriend het vermogen zyner 'zielsbeminde Moeder Wolffje en opregte vriendin Aagje' - zoek!

En nu zweeg ik nog van die zoo breede rij van *boezem*vrienden van Noordkerk af tot Vollenhoven ‘haar lieve Heintje’ en Maurits Cornelis van Hall toe: ‘o zyn hart is een brillant van het zuiverste water - zou ik zeggen, indien ik den figuurlyken styl beminde’[1] enz. enz.

Wie moet bij de herinnering aan deze allen niet een ruim hart toekennen aan Betje Wolff op 't gebied der zielsinnige vriendschap? Toch bleef in datzelfde ruime hart nog plaats voor Aagje Deken. ‘Zy was haar - schreef Betje - meer dierbaar dan hare de Gorter, hare van der Mieden haar ooit waren’. ‘Ik koom er voor uit, dat ik Deken in myn hart heb lief gekregen; dat ik haar hoog acht om meer goede qualiteiten als ik ooit in één mensch ontmoette. Ik betuig dat zy de eerste plaats in myn hart heeft. Deken heeft hare onvolkomenheden, ik heb ze gezien en gezegt, met oogmerk om haar, *zo als zy my*, wyzer & beter te maken.’

Zoo overdreven veel gevoelde zy voor haar, dat zij zich wel eens de plagerijen harer vrienden moest getroosten, als dezen schreven: ‘Verdedig juffrouw Deken, mevrouw Buskruid! Sluit er in je armen, pak er in je hart, druk er op je ziel, ja, eet er op met onverzadelijke liefde.’ (1776.)

Dezelfde Deken bezat ook de gaaf van ‘keurlyke brieven te schryven, al was zy gewoon zich sterk uit te drukken, en al had zy iets ruws in hare manieren van zeggen;’ in eene epistel aan Lucretia van Merken roemt Wolffje zelfs ‘haar overheerlyk Proza’ (4 Jan. 1776). Zy paarde voorts aan een gelukkig geheugen het talent van goed en scherp opmerken in de kringen waar zij verkeerde; Wolffje schreef eens:

> ‘Hemel, spaar haar kostlyk leven!
> Sterk *haar schrander zielsgezicht*.’

Betje Wolff is het dan ook geweest, die bij de erkenning van Dekens ‘grootschen geest’, al mocht hij in haar lager staat niet tot volle ontwikkeling gekomen zijn, sedert den tijd van beider samenwonen haar opgewekt heeft om samen liedjes, brieven en later zedelijke romans uit te geven.

Dankbaar erkent Deken dit in hare ‘Toe-eigening aan hare Vriendin’ ter inleiding van haar geschrift: ‘de voorrechten van het Christendom’:

1 Onuitgegeven brief aan Mr. H. Vollenhoven, 20 Aug. 1800.

‘Gij die den mensch als mensch uwe achting waardig keurt,
Verdiensten eert, waar gy verdiensten weet te vinden,
My in het oeffnen van myn geest hebt opgebeurd
My aanzette om iets groots, iets nuttigs te ondervinden.’

Diezelfde ‘Toe-eigening’ wordt besloten met deze gedachte, hoe het Aagje tot voldoening van haren geest strekt, dat niets in staat is ooit die vriendschap te verbreken, ‘dat niemand ooit in uwe of myne schriften leest, of hy vindt Bekkers naam, gevoegd by dien van Deken.’

Betje zelve gevoelde zich weerkeerig zoo tot haar getrokken, dat zij haar economisch liedje ‘Het welkom’ (III bl. 45, 46) besloot (1781) met deze woorden:

‘En mogt ik nog één weldaad vragen,
Dan scheidde gy nooit van my af;
Wy leefden t' zaam, om t' zaam te sterven,
Dan rustten wy in 't zelfde graf.’

Nu moge het waar zijn, dat Aagje er wel eens gevoelig over was, als Coosje blijkbaar meer zich tot Wolffje dan tot haar getrokken gevoelde - toch mocht Huet daarop niet zooveel nadruk leggen als hij doet in 't belang van zijn pleidooi. Immers noemde Deken zich Coosjes ‘tederlief hebbende vriendinne’ en schreef zelve eens aan haar: ‘Gy zyt toch overtuigd, lieve Busken, hoeveel ik van U hield, zeederd ik het geluk had u te kennen, daar toe reeds voorbereid zynde door onze lieve Wolffje.’ ‘Dat wy zeer verlangen om U eens te omhelzen, is naauwelyks melding waerdig.’ ‘Nooit stelde ik U uit myne gedachten. Zeer veel spraaken myne huisgenoote en ik over U, en geen wonder, zoo veel talenten, zulk eenen hoogen aanleg, zo veel vriendschap, als wy in U bewonderden, kon voor ons gevoelig hart niet onverschillig zijn. Ik hebbe u meer dan eens blyken van myne ronde, opene oprechtheid gegeven. Gy kunt my des van geen vleyery verdenken.’

Onafhankelijk hiervan bewijst het wel te meer én voor de zichzelve verloochenende onkreukbare trouw van Aagjes karakter, dat zij trots al die mededingers op den duur Wolffjes hart behield, én voor de degelijkheid harer geestesgaven, dat Wolffje hare medeschrijfster van Burgerhart en Leevend - ook na het vriendschapsverbond met de talentvolle Coosje Busken - aan zich bleef verbinden voor de samenstelling van de ‘brie-

ven van Blankaart'; de 'historie van Mejuffrouw Cornelia Wildschut' en het 'Geschrift eener bejaarde vrouw'.

Nu moge ná Deken Coosje Busken als *zielsvriendin* gevolgd zijn, en daarvoor een poos gene hebben verdrongen, toch meen ik, dat de herinnering aan al het bovenstaande, ons bij een gestreng wetenschappelijk onderzoek, bedachtzaam maken moet om niet éénzijdig alle licht te laten vallen op de rijk begaafde dochter van Conrad Rutger Busken.

Eén punt blijft in Huets betoog nog ter bestrijding over: zijn beroep op den brief van Juffrouw Wolff aan Coosje, dato 27 Mei 1787. Daarin schrijft zij: 'Zoo ik zes handen had, mijnheer van Cleef zou die emploieeren', en de schrijver der Fantasieën laat volgen: 'Van Juffrouw Dekens handen wordt geen melding gemaakt, alleen van Juffrouw Dekens voorlezen.' Huet vergat eenvoudig dat na de uitgaaf van Willem Leevend Betje Wolff niet minder deed dan de Pouilly's 'Theorie der aangenaame aandoeningen' uit het Engelsch vertalen (1785), Madame de Genlis' 'Avondtydkortingen van het kasteel, of zedelyke verhaalen', *vier* deelen uit het Fransch (1786); van dezelfde schrijfster: 'Het schouwtooneel voor jongelieden' *vier* deelen uit het Fransch (1786), van dezelfde schrijfster 'de gesprekken met Emilia' uit het Fransch (1787) behalve nog eenige gedichten, die bij denzelfden uitgever afzonderlijk het licht zagen.

Had Wolffje dan geen recht te schrijven: 'zo ik zes handen had mijnheer v. Cleef zou die emploieeren'? Van Dekens handen kon waarlijk geen sprake zijn bij *dezen* arbeid! Wat nu het 'voorlezen' betreft - dit vond alleen na den middag plaats, als de schriftelijke arbeid achter den rug was, zoowel voor Betje als voor Aagje. Zeker heeft laatstgenoemde, die evenals hare vriendin het eerste gedeelte van den dag voor schrijven besteedde, na de Historie van Leevend, hare krachten gewijd aan de 'brieven van Abraham Blankaart', waarvan het eerste deel in 1787 verscheen met eene zeer uitvoerige inleiding van hare vriendin (LXXVI bladz.).

Van Deken persoonlijk mag ik niet scheiden, zonder tot nadere kennis en waardeering van haar karakter en hare gaven nog op eenige tot hiertoe onbekende bijzonderheden te hebben gewezen. Vooraf ga in 't algemeen de opmerking, dat men sprekende over haren geringen staat aan de waarheid te kort doet, indien daarbij uit het oog wordt verloren, dat hare ouders,

al behoorden zij tot den landbouwenden stand, ‘welgestelde menschen’ zijn geweest, zooals een harer bevriende tijdgenooten meldt; maar ‘door een samenloop van rampen, door brand, herhaalde veepest en ziekten, van *welgesteldheid* tot behoefte vervallen en beiden onder den rampspoed bezweken.’ Met deze welgesteldheid wordt ook verklaard, hoe Dekens bloedverwanten of vrienden na den dood harer ouders de niet onbelangrijke inkoopsom van ƒ 500 aan het Weeshuis ‘de Oranjeappel’ voor hare opneming konden voldoen.

De Amsterdamsche hoogleeraar Dr. Theod. Jorissen kon in zijne studie over Deken in ‘Nederland’, bij gemis van meer bescheiden niet anders dan een onvolledig oordeel over haar vellen. Intusschen was hij zelf het, die nog bij zijn leven mij opwekte om indien mogelijk meer licht over Betje en Aagje te ontsteken. Door eene onverwachte vondst sedert zijn verscheiden werd ik hiertoe in staat gesteld. Men heeft Deken verdacht, dat zij over hare jeugd in een weeshuis en haren daarop gevolgden *afhankelijken* staat in later jaren zich zou hebben geschaamd. Ware dit zoo, dan zeker zou zij nooit in druk hebben gegeven ‘Eusebia, of de godsdienstige dienstmaagd’, waarin zij naar het oordeel van een tijdgenoot ‘heur eigen Charakter ten voorbeeld zou hebben genomen.’

‘Aangaande Aagje Deken's verblijf - schrijft Jorissen - in het weeshuis der Collegianten de Oranjeappel te Amsterdam is tot dusver niets bekend.’ Gelukkig bleef bewaard haar ‘Rouwklagt over het Afsterven van Johanna Brouwenaar Zieken Moeder in het Collegie Weeshuis In Amsteldam. Aldaar overleden den 27st van Herfstmaand 1775’ (Eigend. van wijlen den heer Wurfbain op Heuven). Wie het uitvoerig gedicht in zijn geheel leest, krijgt ter eene zijde een diepen indruk van het zacht en vriendelijk karakter der ontslapene, en vindt ter andere zijde de verklaring hoe Aagje, onder hare leiding eene godsdienstige persoonlijkheid geworden, later bij de ontwikkeling harer geestesgaven zich aangetrokken moest gevoelen tot het schrijven van uitsluitend ‘Stichtelijke gedichten’.

> 'k Ben in Johanna's arm gekweekt en opgevoed;
> Zy leide in mynen geest én de eerste én sterkste gronden
> Van teedre vrees voor God; zy vormde myn gemoed.

Een lief schepsel blijkt die Johanna geweest te zijn; door

hare echt christelijke gezindheid oefende zij grooten invloed op het hart der jeugd.

‘Wat heeft zy menigmaal het smeulend vuur van twist
Eer 't uitborst in een vlam van bittre huiskrakeelen
Door wys beleid gedempt.
De selfverzaking was bestorven in haar mond
En diep geworteld in haar's harten suyvre grond.’

Nederigheid was haar sieraad, en ‘haar zo stemmig kleed en mooglijk styf gewaad gaf niemand ergernis.’

Geen wonder dat Deken met dankbare trouw haar gedenkt en in háár het weeshuis zelf, ‘waar myn hart nog daaglyks leeft’.

‘Myn lieve voedsterplaats, dit dierbaar Godsgesticht
Zal wat er ooit gebeurd, 't zy wie wy ook zien sterven,
Nooit suiver onderwys, nooit heil'gen voorgang derven.’

Trots zekere breedsprakigheid komen in de ‘rouwklagt’ regels voor, die van Dekens echt dichterlijken geest getuigen regels als deze:

‘Zo stierf myn voedstervrouw, terwyl heel 't weeshuis treurde,
De vriendschap sugten loosde en godsvrugt mymrend sat
En d' Armoê 't schamel Kleedje aan duizend flenters scheurde,
Ten blyk hoe waardig zy haar Dorkas heeft geschat.’

En treffend is het slot:

‘Rust dan Johanna! rust, rust zacht, myn hartvriendin.
Het weeshuis derft in U een moeder, maar het vindt
Een Vader in dien God, die 't als zyn kroost bemint.’

Van meer belang, nog is het gedicht ‘de Voorzienigheid’. door Aagje ‘Toegezongen aan haren hooggeachten Neeve den Heere Hendrik de Busserus ter zijner 71ste verjaaringe den 22e van Louwmaand 1772.’[1] (Het gedicht van Deken aan denzelfden neef, waarop Jorissen wijst, is van later dagteekening - 1774 - en veel minder rijk van inhoud.) Zij gedenkt in genoemden zang de leiding van haar leven, sedert de eerste jaren harer droevige jeugd. Binnen twee maal vierentwintig uren verloor zij hare ouders en bleef zij hulpeloos achter.

Dankbaar gedenkt zij hare opneming in de liefdadige stichting der Collegianten, waar zij ‘ruim driemaal zeven jaar’

1 Eigendom van wijlen Dr. Klecs te Amsterdam, in afschrift mij geworden door Ds. J.P. Hasebroek.

verbleef; na ‘de Oranjeappel’ in 1767 te hebben verlaten, heeft Deken al het smartelijke gevoeld van alléén op de wereld te staan; maar spoedig vond zij in Maria Bosch eene geestverwante en vriendin en in Busserus - een tot nog toe haar onbekenden neef van moeders zijde - een trouwen vriend, vroom en vroed, een man van ontwikkeling en smaak, levende voor teekenkunst en muziek. Hij trok zich Aagjes lot aan en gedacht haar later, zooals bekend is, in zijne uiterste wilsbeschikking.

‘Hoe zalig noem ik nog dat uur’ -

zingt Deken hem toe -

‘Waarin ik de eerste maal, als vriend u mogt aanschouwen,
Hoe sterk sprak toen de stemme der natuur!
'k Voel nog die zachte en blijde ontroering,
Die onuitdrukbre vreugdvervoering,
En 'k zing met ouderliefde op uw geboortefeest.’

Drie jaren later droeg Deken hare met Maria Bosch uitgegeven ‘Stichtelijke gedichten’ aan hem op.

Nog in 1782 gedacht Aagje in hare ‘Economische liedjes’ het verleden harer jeugd in ‘Het dankbaar Weeskind’ op de wijs: ‘o Kerstnagt, schoonder dan de dagen’ (III, bl. 235-42). Daarin hoort men als den nagalm van haar gedicht ‘de Voorzienigheid.’

Na al het bovenstaande heeft men zeker geen recht met Dr. Jorissen te vragen: ‘Schaamde Deken zich over hare jeugd, dat zinspelingen en herinneringen uit die jaren in 't weeshuis doorgebracht bij uitstek zelden voorkomen?’

Ik noemde zoo even de ‘Economische liedjes’. Met dezen kom ik tot een later tijdperk van Dekens leven, waaruit een vermakelijke brief bewaard bleef, betreffende de handhaving van háár eerstgeboorterecht (en hetzelfde recht harer vriendin) op de uitgaaf van zulke liedjes voor het volk.

Beider vriend, de welbekende Adrianus Loosjes Pz. te Haarlem, had namelijk ook een bundeltje soortgelijke liedjes uitgegeven - tot hiertoe heb ik ze nog niet kunnen opsporen - dat door hem aan het vriendinnenpaar werd opgedragen. En Deken schreef, 4 Nov. 1785, Lommerlust:

Geëerde Broeder Lietjeszanger.

Groeid Aagt nog zo? wel zeer zeeker, hoe belachlyk hoe mismaakt zou haar anders die vreeslyke lange Neus staan, die zy van u ontvangen heeft; nu past hy by haar Lichaam of hy voor hetzelve gemaakt was. Ja myn vriend men sal van ons in de jaarboeken getuigen dat wy het zo lang aangenomen en verdeedigd gevoelen, alsof in een groot, log, dik, zwaar lichaam een kleine domme ziel woonde, proefondervindelijk wederlegd hebben. Wie toch die ons daar met onzen wel doorvoeden, ouden uitwendigen Mensch, als een welgemeste trapgans door dit traanendal zien waggelen, en onze volschoone werken van verstand, vernuft en smaak leest, zal de bovengemelde ouderwetsche dwaaling nog langer kunnen voorstaan? Wij bedanken u hartelijk voor uwe Volksliedjes; dat gij dezelven aan ons hebt opgedraagen, doet ons wel seer veel eer, maar Loosjes wij moeten U eens plaagen, gy *verdiend* geplaagd te worden en dat kan men nog al zo van alle schrijvers niet zeggen. Zie vriendje, een goed humeur is ook al een talentje dat men zo niet onder de aarde mag begraaven; wy moeten het des gelegenheid geven om te werken, maggen wy eens naar het verborgene beginseltje van deze toewyding uwer Liedjes aan ons nedrig gissen. Uwe liedjes hebben genoegzaam denzelfden titel, denzelfden inhout; daar wy nu de eerste geweest zyn, daar wy *vrouwen* zyn en die hebben toch altyd een streepje vooruit, zou het wat raar, wat dinzig staan, dat iemand, en dat nog wel van uwe sexze dit navolgde; 't zou net wezen alsof gy dagt: die vriendinnen hebben niet aan haar oogmerk voldaan, ik zal het beter klaaren, dit kan er niet door. Wel - dacht gy - laat ik de Myne aan de vriendinnetjes opdraagen. Dit is zo wat neemen en geeven, die wezenlijke eer weegd de schijnbaare vernedering op. Wy schryven elkander niet na, maar wy doen in Companjie en nu is alles in goede orde. Dit is wat fyn gesponnen. Ja, kunstvriend, 't is of wy het zeggen of zwygen toch al zo het beloop van het slim menschelyk hart, en wy vinden er zo weinig zedelyk kwaad in, dat wy U wel durven verzekeren dat wy zo dra wy eenen de Ruiter of eenig ander werk, 't geen eenige overeenkomst heeft met de uwe, zullen uitgeven, wy het, zonder de minste bezwaaring van onze geweetens, aan u zullen toewyden en zeggen:

Waartoe dit werk u toegewyd,
Wat kon ons hiertoe pressen?
Dit, dat ge een Heldendichter zyt,
Wy heldendichteressen.

Uit het laatste tijdperk van Dekens leven (11 Sept. 1803) herinner ik aan een harer beste tot hiertoe onbekende gedichten - waarvan eene kopie naar 't eigen handschrift mij gewerd door den oud-hoogleeraar Dr. J.G. de Hoop Scheffer - een ‘Vaarwel aan Mynen waarden vriend en vriendinne Frans Lorié[1)] en huisvrouwe’. Daaraan worden slechts enkele regels ontleend, waarin de bijna zestigjarige vrouw den jammerlijken toestand van ons vaderland teekent, dat hare vrienden gereed stonden tijdelijk te verlaten; een land

‘Waar hebzucht, haat, wrok, kwade trouw,
Door dwang en heerschzucht voortgedreven,
Het reeds zoo wankle staatsgebouw
Op d' ondermijnden grond doen beven.

Een volk vergeten, veel te ontkracht
Door laffe weelde, om groot te wezen,
Dat 't goud meer dan zyn vryheid acht
En kwaad doet om geen kwaad te vreezen;
Een volk in 't zorgeloos vermaak
Door geen gevaar, hoe groot, te stooren;
Dat voor deugdoeffning allen smaak,
Lust, moed en veerkracht heeft verlooren.

Een volk dat niets begeert dan rust,
Slechts tijdlijk, als een plant, wil groeijen,
Zyn fraai-vergulde ketens kust
En zagtkens sluimert in zyn boeijen.
Een volk, niet van 't aaloud geslacht
Der Nederlandren, der Bataven,
Maar van alle oorden hier gebracht
Om in den slijk naar goud te graven.

Een volk dat met den volks-geest spot,
't Woord *Vaderland* niet eens wil hooren;
Geen deel neemt in der Burgren lot,
Zou dartlen, al ging 't Land verloren.’

1) Het geslacht Lorié behoorde tot de refugiés en vestigde zich in Gouda, waar het de Walenbuurt stichtte voor mogelijk meer uitgewekenen. Eene der latere afstammelingen Maria Pieternella Lorié te Rotterdam, huwde aldaar in 1836 met Abraham van der Pot. (Uit het familiearchief van hun zoon Adrianus v.d.P.)

Weinig weken later schreef zij die *uitnemende* voorrede, met voorafgaande dichterlijke ‘Toeeigening aan den Heere Jan Kops, commissaris van den landbouw, en mevrouw C. Kops, geboren Daams’, ter inleiding van hare jongste pennevrucht - een zéér zeldzaam boekske - ‘Iets voor ouderen en kinderen’; eene voorrede, welke Betje Wolff zelve zich niet zou hebben geschaamd met haren naam te onderteekenen.

Van haar, die zóó kon schrijven in dicht en ondicht, zegge men niet met den schrijver der Literarische Fantasieën, bij gemis van alle waardeering, dat ‘zij de pen kon houden’, en dat ‘bij den besten wil haar vermogen niet verder reikte.’ Wel mocht dan Dr. H.J. Polak in zijne studie over Busken Huet in ditzelfde tijdschrift zeggen: ‘Minder waardeering verdient het, dat Huet, wanneer hij een en andermaal de zuiver wetenschappelijke zijde eener kwestie aanroert, òf beweert zonder aan bewijs te denken, òf onvolledig en verre van overtuigend in zijne bewijsvorming blijft.’

IV.

Indien eenig werk van Wolff en Deken volkomen doorzichtig is wat den *gemeenschappelijken* oorsprong betreft, dan is het wel het ‘Geschrift eener bejaarde vrouw’. Dubbel moet men daarom betreuren, dat na de verschijning van het tweede deel in 1802 de tijdsomstandigheden de uitgaaf van het vervolg hebben verhinderd. Deken schreef in 1800 (17 Maart) aan Sam. Theod. Huet te Vlissingen: ‘Mijn lieve Wolff heeft het zeer druk met het schraal betaald wordende vertalen, maar men leest nog minder en betaalt nog slechter origineele werken’. Wolffje schreef: ‘Onze Wildschut die ik geloof dat wél geschreven is, blyft onverkogt’.

In het ‘Geschrift eener bejaarde Vrouw’ vindt men in de geschiedenis van ‘Mietje’ als hoofdpersoon voor een deel *beider leven* vereenigd: Betje in hare jeugd, beschouwd uit het oogpunt der voortreffelijke opvoeding door hare moeder, en Aagje tot volwassen leeftijd, in hare godsdienstige ontwikkeling geheel onder den invloed der collegianten, eindigend met hare belijdenis en haren doop bij onderdompeling te Rynsburg.

Overtuigd, dat met deze wetenschap nieuw licht zal opgaan over de vroegste ontwikkeling van Elizabeth Bekker en in

verband hiermede over menig geschrift van haar in later tijd, meende ik deze studie niet alleen te mogen beperken tot de bestrijding van Busken Huet, maar haar te moeten uitbreiden met een en ander, dat tot hiertoe nog onbekend was.

In het bovengenoemd boekske ‘Iets voor ouders en kinderen’[1] komt een vertelsel voor ‘Het satirieke meisje’ - dat beginnende met deze woorden:

> ‘Zwak Betje heeft, met kleine kragt
> Door 's moeders zorg het ver gebragt’ -

de oudste herinnering heeft bewaard aangaande Betjes physieke leven, welke ons zielkundig zooveel verklaart van haar levenslang overprikkeld zenuwleven, dat haar den niet onaardigen bijnaam bezorgde van de ‘schrandere juffrouw kwikzilver’. Men weet, hoe zij zoo klein van postuur gebleven is, dat zij schertsend eens schreef van een vriend, die haar ‘gemakkelijk in den zak van zijn kamizool kon verbergen’. Liefst geef ik zonder commentaar hetgeen Deken, zeker uit Betjes eigen mond, aldus op rijm bracht:

> ‘Daar Bethje, dat zoete onschuldige lam,
> Zoo zwakjes, zoo teertjes ter wereld kwam,
> Dat ieder zeide, die 't engeltje zag:
> “Dat zieklyk schaapje haalt nauwslyks den dag”,
> Zag moeder al snikkend, beklemd van gemoed,
> De smart der verlossing slegts half vergoed.
> Het kindje toch zag er zoo bleekjes uit,
> Een schrik der moeder had haar groei gestuit,
> Het zenuwgestel was sterk aangedaan,
> Dit deed haar polsje zoo koortsig slaan,
> Maar waartoe geeft liefde aan moeders geen moed?
> Zorgvuldig werd Bethje gekweekt en gevoed,
> Bleef teertjes maar groeide, 't had allen *schyn*
> Dat zij van haar kwaalen gered zou zijn.
> De kleine wierd gauw, en vrolyk, en lief,
> En speelziek, en snugger, als 't licht zoo vief.
> Zij tatelde en huppelde op moeders schoot,
> *Voor 't zwak lichaamtje was 't zieltje te groot*.
> Het maakte reeds verzen pas zes jaren oud
> Waarin, schoon de kunst er nog aan ontbrak,

1 Te Leyden, bij D. du Mortier en Zoon MDCCCIV.

Oneindig veel schildring en geest in stak.
Ras groeide en gloeide dat dichterlyk vuur,
Zy wierd de dichtres der schoone natuur,
Wierd de eer van haar sex, de roem van haar tyd,
Te groot voor lof, groot genoeg voor de nyd. -
Toen dacht zy aan 't geen haar moeder eens sprak,
“Myn kind, uw lichaam is teder en zwak,
Maar geef uw verstand en oordeel gehoor,
Al blyft gy zoo sukklend, dank God er voor.”
En Bethje, bezield door het edelst gevoel,
Begreep door haar Moeder, het godlyk doel,
Van al haar worstlen met ziekten en pyn,
En leerde *weldoen en vrolyk te zyn*,
Nu nog, in haar lydenden en ouden dag,
Toont zy wat de raad eens moeders vermag’.

Eene buitengewone vrouw blijkt de echtgenoote van Jan Bekker geweest te zyn; haar was een takt van opvoeding en leiding eigen, welke, geadeld door liefde en ernst, Betje gedurende haar gansche leven met innigen dank heeft herdacht. Toch konden de herinneringen niet verder reiken dan tot haar dertiende jaar, toen de brave moeder aan het groot gezin ontviel. Hoe zij Betjes oordeel leidde, blijkt uit den oudst bekenden eersten brief van het kind aan haren vader. Daar deze brief misschien de belangrijkste bijdrage is tot de kennis der vroege ontwikkeling van Bekkers jongste dochter op negenjarigen leeftijd, neem ik hem naar het handschrift in zijn geheel hier op (24 Septr. 1747)[1]:

Myn allerliefste goede Vader.

Wel het is net of gy sederd ik negen jaar wierd, al een jaar van huis waart; & dat is nu net twee maanden. Toen al myne speelnootjes hier, & wy zo vrolyk waaren; & Vader nog eens om het hoekje kwam kyken naar onze grapjes, weet gy, Vader, toen onze goeie Fy nog oblietjes bakte, & wy zo veele mooie Printen hadden, & wy er nog een heet & warm oprolden, & Vader in den mond staaken, & nu is het hier zo stil, dat indien de lieve juffrouw *Warin*, daar ik zo magtig van houde, niet des middags hier at, ik geloof dat er geen kikje zou gesproken worden, want, Vader, ik blyf nu 's avonds

1 Zie ook Geschrift eener bejaarde vrouw, dl. I, bl. 173 vv.

op, & dan neemt moeder my in haar bed; zo dat ik heel treurig ben; & ik geloof dat moeder veel denkt aan den Weldoener, die ons alles gaf; nu dat doe ik ook, & ook aan U, myn allerliefste Vader, zo dat wy verlangen heel zeer dat Vader weer hier was & Fy zeid dat nu myn heer uit is, het hier niet zo half zo dingsig is, dat zeid Grietje ook. Maar als ik nu evenwel des ogtens aan het kantoor tik om te ontbyten, & ik geen antwoord krijg, dan is het nog wel anders naar, dat beloof ik U! als ik by moeder ben, ben ik weer vrolyk en lach braaf. Maar Vader! als gy nu thuis komt, wat zult gy dan vreemd opkyken. Onze zilverde hen heeft kleine kuikjes, net twaalf - o zy zyn zo lief! zij eeten & drinken uit twee kleine bakjes, die wel wat gelyken naar het pofferpannetje dat Grootmoeder my gekogt heeft; & als ik die wil bekyken, dan schuilen zy gaauw, gaauw by hun moeder onder haar vleugels, & daar slaapen zy ook allemaal. Maar Vader! als nu evenwel Buurmans groote Kat over de schutting komt kyken, & wat digt by het hokje zit, dan moest gy die zilvere hen eens zien! Die zet al haare veeren overeind & kyft, kok, kok, kok! & is zo boos & schreewd als een Leeuw; dan klimt Buurmans Kat repje spoedje in den grooten lindenboom; & durft er immers niet uit; zo bang is hy voor de hen; & dan moet ik lachen, Vader, zo benaauwt kykt hy uit den boom. Maar mynheer *Berk* is nog al schappelyk voldaan over myn hoogduitsch; & juffrouw Warin zegt dat ik nog al tamelijk wel leer; & Heinbaas heeft ons een heele mand vol fruit gebragt, & ik proefde ook eens van die salm die Vader gezonden heeft uit Rotterdam; & ik ben zo bly dat ik die stad nu zo mooi kan vinden als ik op de kaart heen & weer wandel & de Maas ook nog, & weet gy wel Vader, dat wy digt by uw Logement op de Erasmusmart geweest zijn? Nu 't is maar om eens te lachen, ik wil zeggen dat myn Heer Berk my het zwynshoofd wees[1] op de groote stadskaart, maar ik heb u niet gezien. En nu lieve Vader heb ik zo een grooten brief geschreven, dat ik geen ziertje meer weet te schrijven, als dat wy magtig naar U verlangen, & dat ik u honderdduizendmaal kusch; & dat Moeder & juffrouw *Warin* & de heer *Berk* & ik ook, heel wel zyn, als ook Grootvader en Grootmoeder.

1 Het logement, dat tegenwoordig de manufactuurwinkel der firma Sinkel is.

Goede nagt lieve Vader, van haar die gy noemt ‘uw Kleintje’.

Wie als kind zoo kon schrijven - wijst niet de teekening van de klokhen met hare kiekens en buurmans kat op eene meesterhand? - moest wel zeer veel voor de toekomst beloven.

En nu moeders kritiek?

Betje vertelt hoe hare moeder, die niets te zeggen had in zo verre alles naar waarheid verteld was, toch haar herinnerde: ‘Maar gy vergat myne groote les: men moet alles met orde doen. Men schryft met orde als men hetgeen men wil zeggen op de regte plaats & in den regten tyd zegt. Zy wil dat men het belangrijkste eerst schryft, men moet ook zo duidelyk zyn dat de lezer ons gemakkelyk verstaan kan. Men spreekt niet of weinig over onverschillige zaaken; men verhaalt kort & vermydt alle invoegsels die het noch belangryker, noch aangenamer maken; & wel eens verwarring veroorzaken kunnen. Laaten wy nu eens zien in hoe verre uw Brief hier meede over een komt. Lees my dien duidelyk voor.’

Betje las, maar als zij gekomen was aan die zinsnede: ‘toen onze goeje Fy nog oblietjes bakte, & wy zo veele mooie Printen hadden & wy er nog een heet en warm oprolden & Vader in den mond staaken’ viel hare Moeder in: ‘Gy schryft daar iets, dat nooit gebeurt is. Hebt gy een Print heet en warm opgerolt & uw Vader in den mond gestooken?’ ‘“Wel neen, Maatje, hoe bedenkt gy dit ook? Vader at het oblitje, niet de Print op”’. - ‘Maar het staat er echter, dunkt my. - “Moeder gy begrypt toch wel dat ik het oblitje meende?”’ ‘Dat is waar, maar waarom schreeft gy dit dan niet duidelijker? Gy gebruikt ook te dikwyls het woordje *en*. Ik zie daaruit dat gy uwe gedagten nog niet weet te verdeelen & te verbinden. Evenwel, als gy oplettend syt, sal dit ook al komen. Het is onnoodig - besloot Moeder - den geheelen Brief te lezen, dit zou u verveelen & ik hoop dat gy my verstaan hebt’.

Wie Betje Wolffs geschriften kent, weet op hoe uitnemende wijze tal van Engelsche, Fransche en Hoogduitsche werken van smaak door haar in onze taal zijn overgebracht. Zij vertaalde *goed*, getrouw aan haar beginsel om nooit aan *de letter* van het oorspronkelijke zich te binden; ‘woordelijk te vertaalen - schreef zij eens - zou men niet oneigenlijk kunnen noemen, den schrijver op de hielen trappen;’ maar *goed* vertalen is: ‘den waaren zin zijner woorden in eigen stijl uit-

drukken, hem met natuurlijke losheid en bevalligheid natreden.' Den grondslag van dien welgeslaagden arbeid heeft zij reeds in hare jeugd gelegd aan de hand harer moeder.

Tot op hoogen leeftijd bewaarde Wolffje hare eerste vertaling, die zij uit het Engelsch had gemaakt 'over de bestuuring van het geheugen.' Bij de lezing er van staat men verbaasd over Betjes vroegrijpe ontwikkeling, die er noodig was om zulk een afgetrokken onderwerp te begrijpen en in zich op te nemen. Betje zelve teekende aan:

'Ik verzogt mijne moeder of ik eens mogt beproeven hoe verre ik in de Engelsche taal gevordert was. Dit stond zij mij toe & zogt een stukje om te vertaalen voor mij uit. Toen ik het bij haar bragt, vergeleek zij het met het oorsprongelijke, toonde mij mijne fouten aan, als ook waarom ik die gemaakt had, door haar gecorrigeerd schreef ik het in 't net. Ik zie aan den rand met mijn moeders hand geschreven: "Betje was elf jaar & zes maanden toen zij dit stukje vertaalde; fouten daarin waaren weinig & niet zinstoorend ook vóór zij die onder mijn oog verbeterd had." Thans geeft het nazien & vergelijken mijner brieven & andere opstelletjes dus aangeteekend, mij geen minder vermaak dan dat van mijne teekeningen, begonnen met mijn agtste jaar & voortgezet zo lang mijne oogen niet alle hunne fijnheid & doorzicht verlooren hadden.'

Behalve nu dat zij de moderne talen leerde, maakte zij zich ook door het bijwonen van haars broeders lessen meester van het Latijn. De kennis, die wij van dit laatste hadden, beperkte zich alleen tot een enkelen regel in een van Wolffjes gedichten. Maar het tot vóór weinig maanden mij nog onbekend allerzeldzaamst geschrift: 'Mijne uitspanningen' (Eigend. v. wijlen W. van der Os) bewijst, hoe dezelfde Betje door eigene oefening het in later jaren zoover heeft gebracht, dat zij niet alleen gemakkelijk Vergilius en andere klassieken las, maar ook Grieksch kende, zich voorts beroepen durfde op den oorspronkelijken tekst van het Oude Testament (van Wolff had zij zeker de eerste beginselen van het Hebreeuwsch geleerd) en bovendien Italiaansche schrijvers met gemak raadpleegde.

Terugkeerende tot hare moeder, die Betje op dertienjarigen leeftijd door den dood verloor, herinner ik hoe de rijkdom van opvoedkundige lessen door haar gegeven voor de dochter als een kleinood werd, dat zij gedurende haar geheele leven heeft

bewaard. Dit verklaart ons ook zielkundig, hoe Betje Wolff zelve gehuwd, ofschoon kinderloos, zich opgewekt gevoelde om allerlei geschriften het licht te doen zien, die de zoo moeielijke taak der opvoeding van de jeugd raakten.

Over haar kinderloozen staat heeft zij zich maar op ééne plaats in haar werken uitgelaten, in een brief aan Mr. H. Vollenhoven:

De voorzienigheid heeft u opgelegt, kinderen op te voeden en my om voor kinderen te schrijven. (Gy weet wel, Heintje lief, dat er zo wel groote als kleine kinderen zijn?) Gelukkig zullen wy zyn, indien wy aan onze bestemming voldaan hebben! In deezen hebben wy met het oordeel der waereld niets te doen. De stille bewustheid: ‘ik heb gepoogt wél te denken en wél te doen, is eene altoos levendige bron van genoegens, die men moet ondervinden om ze te kunnen bevatten. Gy weet ook, met welk een eerbied ik Moeders beschouw, die haare kinderen wel opvoeden; en ik kan niet ontkennen dat mijne neigingen grootelyks gestrekt hebben om in de gelegenheid te syn, die gy, in dit opzicht, zo rykelyk hebt gehadt. *Doch dit is myn deel niet geweest*. Maar zo als ik zeg, de groote zaak is deeze, dat yder die rol, die haar door de Voorzienigheid is uitgedeeld, wel uitvoere; hoe onderscheiden die dan ook zyn moge.’

Wel heeft zij de haar toebedeelde rol uitnemend vervuld, zoowel met de pen als met de daad in haren persoonlijken omgang met de jeugd. Behalve hare ‘Aardrykskunde voor kinderen’ naar het Hoogduitsch van J.G. Raff met allerlei aardige aanteekeningen aan den voet der bladzijden, vooral wat Nederland betreft, gaf zij voor ouders hare vertaling ‘Adèle en Theodoor of Brieven over de opvoeding’ uit het Fransch van mevrouw de Genlis en als oorspronkelyk geschrift: ‘Proeve over de opvoeding, aan de Nederlandsche moeders’ (1779) met dat aardig plaatje van J.G. Waldorp (gegraveerd door N. van der Meersum) en die geestige berijmde opdracht van hare vriendin Deken. Dit geschrift bevat eene keur van schoone gedachten en wenken, uitmuntende door een eenvoud en waarheid, getuigende van menschenkennis en gezond verstand, van takt en oordeel. ‘De vroege Jeugd - om eene enkele greep uit het geschrift te doen - moet alleen beloven, niets geven. Waardige Moeders verschikt de saisoenen des levens niet.

Wilt niet oogsten in het voorjaar. Is uw Tuin u minder aangenaam om dat hy in de Lente alleen bloemen geeft? Heeft dan ieder jaargetyde zyne eigene bekoorlykheden niet? Is een jonge boom, die pas zyne bladeren begint te ontwikkelen, en ons even de eerste beginsels der bloeizems twyffelachtig doet zien, minder schoon dan een stam die met rype vruchten beladen is?'[1]

Voorts stelde zij zich met Deken bij het schrijven van de Cornelia Wildschut niets anders ten doel dan te ontwikkelen wat 'de Gevolgen der opvoeding' zijn. Eindelijk om terug te keeren tot ons punt van uitgang het 'Geschrift eener bejaarde vrouw' - vond ik bij het onuitgegeven derde deel deze eigenhandige aanteekening van Betje Wolff: 'Het hoofdoogmerk van dit geschrift bestaat in myne lezers te doen zien, *hoe* myne waarde moeder dagt over de opvoeding der Meisjes.' Aangaande den omgang met de jeugd herinnert Deken, dat hare vriendin een en al liefde en toewijding was; 'Tante Bekker' werd zy in de wandeling genoemd. 'Ik maak myn hof aan kinderen - schreef zy eens - dat is al myne eerzucht.' En dezelfde Deken getuigde: 'Haar aandoenlyk, zacht, haar teder,

> Haar onschatbaar, zuiver hart,
> Houdt haar dikwijls heele dagen
> In de Kind'ren als verward.'

Naast 'Mietje' uit het oogpunt der opvoeding beschouwd - dat is Elizabeth Bekker - moet ik op dezelfde rijkbegaafde hoofdpersoon in het laatste geschrift van Wolff en Deken wijzen, met het oog op hare godsdienstige ontwikkeling, en dat is niemand anders dan Aagje.

Ter inleiding diene eene eigenhandige aanteekening van Wolffje uit den vermakelijken brief van Deken aan den Burger V.v. der Plaats Boekverkoper te Harlingen. 's Hage 15 Sept. 1798, door mij gedeeltelijk in het feuilleton der Nieuwe Rotterdamsche courant van 22 Juli jl. openbaar gemaakt.

In genoemden brief spreekt Deken nog van 'den ouden braaven Burger Docter Stijl' en zegt: 'Wij hoopen dat hy geen nadeel van onze Nachtliebertinasie zal hebben gehad. Die Dispuutparty heeft my wel geamuseerd. Ik hoor nog by

1 Vgl. mijn geschrift Hulde aan Betje Wolff en Aagje Deken. Middelburg J.C. & W. Altorffer 1884.

de Rhynsburgers of Collegianten en ben by theologische dispuuten opgevoed.' Betje teekent ter zijde aan: 'En ik by het tellen van Zeeuwsch Courant-wisselgeld! Zodat Disputeeren over Methafisische duisterheden is mijn zaak niet: Gelukkig dat ik het weet!'

'Opgevoed by theologische dispuuten' - met dezen éénen trek wordt het ontstaan van tal van bladzijden in de Zedekundige romans van Wolff & Deken verklaard, voor zoo ver zij beschouwingen bevatten op godsdienstig en kerkelijk gebied, die grootendeels van Aagjes hand moeten zyn. Erkend moet daarbij worden, dat diezelfde beschouwingen aan zekere matheid en langdradigheid lijden. Merkwaardig is in den Willem Leevend de teekening van de sekte der Hernhutters, in hunne ziekelijke mystiek. De sympathie, welke Aagje van hare jeugd heeft opgevat voor het godsdienstig leven der Rijnsburgers hangt natuurlijk samen met hare opvoeding in het gesticht 'de Oranje-appel.' In 't voorbijgaan zij hier opgemerkt, dat het den aandachtigen lezer van Wolff en Dekens geschriften niet kan ontgaan, hoe vaak daarin aanhalingen voorkomen uit de godsdienstige gedichten van Camphuyzen. Ter toelichting diene, dat Aagje in de kennis hiervan werd opgeleid; het archief van het Weeshuis bezit zelfs de eigenhandig geschreven verzen van den in zijnen tijd zoo geliefden vromen zanger. Voor de kennis van het christelijk leven der Collegianten en den grooten invloed er van op het aankomend geslacht is het niet onbelangrijk uit de nagelaten papieren voor het derde deel van het 'geschrift eener bejaarde vrouw' het volgende mee te deelen: 'Dat Gezelschap (der Rhynsburgers) had den sterksten indruk op mij gemaakt. Mij dagt daarmeede zoude ik altoos hebben kunnen verkeeren. Gedurende de eerste dagen na onze terugkomst was ik buitengewoon stil, niet werkzaam, had een zweem van zwaarmoedigheid & die beviel my onuitspreekelijk. Ik verraschtte ook eens eenige zachte traanen, die al vry rykelyk langs myne wangen vloeiden op het uur dat wy tot onze Godsdienstoefening by elkander kwamen. Ik deed in 't geheel geene pogingen om op nieuw den kring myner pligten uit te zetten & op te volgen; ik begaf my aan dat duistere ingetrokkene en helde tot ledige bespiegelingen over. Myn hart blyft zo getroffen door de groote en ernstige voorstellen die ik te Rhynsburg verscheiden dagen hoorde, dat ik

zederd alles voor zo beuzelagtig, zo klein houde wat daar mede niet in verbandt staat.' Beschamend sprak daarop Mietjes moeder: 'O, Hoe weinig kent gy dan nog den aart onzer zedelyken liefde-ademenden godsdienst.

Indien gy door eene mistique moeder waart opgevoed, was u het bespiegelend leven als het waare leven voorgehouden, dan zoudt gy te verschoonen zyn; maar haar voorbeeld zo wel als haare lessen gaven u van uwe pligten geheel andre denkbeelden. Indien gy dus bleeft voortgaan dan zoudt gy voor de middelen het einde kiezen. Indien ook alle die nauwgezette menschen met wie wy eenige dagen verkeerden nu zy weder in hunne huizen gekeert zyn alle hunne uuren als te Rhynsburg wilden besteden, wat wierd er van de Maatschappy waarvan zy thans zulke naarstige nutte leden zyn? Dit zult gy zelf kunnen doorzien.'

Geen wonder dat dit onderhoud een diepen indruk op Mietjes gemoed achterliet, en zy zelve schreef: 'Toen ik myzelf met ernst onderzogt, bevond ik dat myne ingekeertheid, myne afgetrokkenheid, myne traagheid, myne vochtige oogen, myne met moeite ingehouden zuchten, niets hadden toegebragt om my zedelyk beter te maken. Ik leerde op myne hoede te zyn tegen alles wat my noch wyzer, noch beter, noch nuttiger, noch beminlyker, noch gelukkiger zoude maken & trad met nieuwen lust weder in den kring myner werkzaamheden, waaruit eene verwarde menigte van mijmeringen my gerukt hadden.'

Uit de bewaard gebleven belijdenis blijkt, hoe Mietje aan een zoogenaamd leerstellig Christendom ontgroeid was. 'Ik houde my niet op met de zeer uit & van elkander wykende gevoelens dier Christenen die geheel anders denken en oordeelen. Ik houde my verzekert, dat ondeugd *kettery* en liefde en verdraagzaamheid gepaart aan een deugdzaam weldadig gedrag *rechtzinnigheid* is; dat alle leerstellingen, die onze heiligmaking niet bevorderen, my niet aangaan; dat ik niets te doen heb met voor my duistere plaatzen & dat ik aan niemand het recht over my te oordeelen *mag* overgeven, indien ik geen afstand doen wil van die vrijheid, die ons aanspreekelijk maakt voor onze daaden.' Nauwelijks behoef ik op te merken, hoe de praktische opvatting van het Christendom, in deze confessie neergelegd, - 'ondeugd is kettery, en liefde en verdraagzaamheid, gepaard aan een deugdzaam, weldadig gedrag, zijn rechtzin-

nigheid' - als den grondtoon vormt van Wolff & Dekens romantische geschriften, overal waar zij uitweiden over het godsdienstig-zedelijk leven.

Een leerstellig Christendom, zonder liefde en verdraagzaamheid, zonder reinheid van zeden, dat was haar eene ergernis. Wie er zich onder de zoogenaamde 'zoo-zoo's' aan schuldig maakten, zij werden voor goed aan de kaak gesteld in de personen van juffrouw Hofland en broeder Benjamin.

In verband hiermee blijve, juist van Aagje Dekens zijde, de herinnering bewaard - uit een brief, welke onder mijne berusting is - dat toen in het begin dezer eeuw ds. M. Stuart, de bekende schrijver der 'Romeinsche geschiedenissen', voor eenigen tijd in den Haag was, hij verlangde de persoonlijke kennis van de beide schrijfsters te maken. 'Hij trok de stoute schoenen aan en ging haar onaangemeld bezoeken. Het gesprek liep over vele interessante zaken; bij het heengaan zeide Aagje Deken tot hem:

"Stuart, gij zijt nog in uw opgang; gij kunt veel doen, máár - pas op de fijne luî, die willen nog eens weer baas worden."'

V.

Te Scheveningen dezen zomer mijne studie voltooiend, vond ik gelegenheid eene bedevaart te doen naar het kerkhof 'Ter navolging', waar in 1804 het stoffelijk overschot van Elizabeth Bekker, 10 Nov. en van Agatha Deken, 16 Nov. werd bijgezet; met haar rusten in hetzelfde graf Adrianus van Crimpen († 22 April 1802) in leven hervormd predikant te Wijk aan Zee en te Ossendrecht en zijne vrouw Johanna Laurina Teerlink, dochter van Betje Wolffs eenige en oudere zuster Christina.

In 1852 is door de goede zorgen van den heer Scheurleer in de hofstad, destijds administrateur-direkteur dezer partikuliere begraafplaats - de oudste in Nederland - dit graf geruimd, en zijn de beenderen der beide vriendinnen verzameld en in een daartoe gemaakt kistje bijgezet in den grafkelder, rechts van den ingang onder het cijfer 100. Oorspronkelijk was deze het eigendom van den baron Pieter Anthonie, heer van Kruiningen, ouddrossaert van Muyden 1693-1780, ter wiens gedachtenis men nog op den goed bewaard gebleven lijksteen leest:

‘Hier legt het sterflyk deel eens
grysaards wiens voyagie
Langdurig is geweest op d'aardsche
pelgrimagie
die doctors chirurgyns tragte in
dien togt t' ontvlien
en in hunne handen zig dog
zelden heeft gezien.’

Een zonderlingen indruk maakt het zeker, dat onder dien steen het stoffelijk overschot der beide vriendinnen is bijgezet. Ik zou daarom wenschen, dat vanwege de Maatschappij der Nederlandsche letterkunde bij dit graf een eenvoudige wit marmeren steen werd geplaatst met dit opschrift:

HIER RUSTEN E. WOLFF & A. DEKEN, 5 en 14 Nov. 1804.

Genoemde Johanna Laurina Teerlink, wed. van Crimpen, had hare tante en Aagje de laatste jaren van haar leven in 'sGravenhage verzorgd.

Uit dankbaarheid hiervoor hadden Betje en Aagje haar tot erfgename van beider nalatenschap gemaakt; deze bevatte, behalve een hoogst eenvoudigen inboedel, de beide keurige medaillonportretten in olieverf door Petrus Groenia (1798) - in den loop van dit jaar mijn eigendom geworden - vele handschriften en tal van letterkundige curiosa[1].

Een deel der manuscripten ging sedert verloren; een deel werd eigendom van de Maatschappij der Nederlandsche letterkunde; een deel der letterkundige curiosa kwam in mijn bezit. Onder de laatsten noem ik het oudste tot hiertoe onbekende eigenhandig geschreven vers van Betje: ‘Geluk Wensch aan mynen Geëerde & Veelgeliefde Vaader Jan Bekker op zijn 60e jaardag verscheenen den 1 December 1755.’ Dit was hetzelfde jaar, waarin den 25sten Juli het bekende voorval met Gargon had plaats gevonden.

Uit de regels in deze berijmde felicitatie

‘Ik, schoon de jongste Spruyt uit uwen Echt gesprooten,
Word van uw kinderen met deezen lieven plicht Belaan’,

blijkt duidelijk, dat de onderlinge goede verhouding in 't gezin, trots Betjes ongehoorzaam gedrag, weder hersteld was.

1 Betje Wolffs ‘Atlas der Vaderlandsche historie en Atlas der stad Amsterdam’ werden kort na haar vertrek naar Frankrijk in 't openbaar verkocht door Willem Vermandel te Amsterdam, 11 May 1789. (Catal. in mijn bezit.)

De herinnering hieraan geeft mij aanleiding om eindelijk den sluier op te heffen, die tot hiertoe over het voorgevallene met dezen lichtmis hing, van wien men alleen wist, dat hij Gargon heette en een gepensioneerd vaandrig was. Vlissingen telde intusschen in 't midden der achttiende eeuw meer burgers van dien naam. Zekere Jacobus G. huwde 7 Maart 1753 met Constantia de Clyver en Jan Nortier trad 22 Mei van datzelfde jaar in den echt met juff. Gargon, beide kinderen van Petrus Mattheus G. die, predikant der Hervormde gemeente, aldaar overleed 28 Juli 1755. Daar nu de familie de Clyver en Nortier met de Bekkers bevriend waren, heeft Elizabeth zeker in den kring van dezen kennis gekregen aan den vaandrig, die naar zijn grootvader Mattheus heette en mede een zoon van den genoemden leeraar moet geweest zijn. In de ‘Actorum extracta’ der Herv. Gemeente in de Scheldestad vond ik: ‘9 Sept. 1755. Is Actedag gehouden en van de gecensureerden niets ingekomen, doch is op nieuw onder censure gekomen Matthys Gargon gepensioneerd Vendrig wegens weggaan met Elizabeth Bekker, die ook wegens deze ongehoorzaamheid aan en het verlaten van haren vader gecensureerd is, en zijn Hun beider namen op het klappertje gesteld.’

Uit de woorden ‘op nieuw onder censure’ blijkt, dat de kerkelijke straf ten tweeden male hem trof. Mattheus Gargon stond dus niet te goeder naam en faam bekend.

Op dien grond kan het aan waarschuwing tegen den omgang met hem niet hebben ontbroken. Toch moet hij iets aantrekkelijks in zijn persoon hebben gehad, dat de niets kwaads vermoedende Elizabeth zich kon laten overhalen om ‘buiten weten van haar vader’ met hem uit te gaan. In de censuur, over haar uitgesproken, staat dan ook wel uitdrukkelijk: ‘van wege ongehoorzaamheid aan haren vader’. Dat men intusschen die ongehoorzaamheid haar niet te zwaar heeft willen toerekenen, blijkt hieruit, dat reeds den 24sten April 1756 door den wijkpredikant werd ingebracht, dat hij Elizabeth Bekkers verzoek om van hare censure ontslagen te worden ondersteunde ‘daar zy zig tegenwoordig stichtelyk gedroeg’. De vergadering stond dat toe, en 1 Mei 1756 bericht de wijkpredikant ‘dat hij haar volgens gewoonte ontslagen hadde van de censure’. Eerst méér dan anderhalf jaar later - en dit bewijst wel voor het schuldig voornemen, dat Gargon moet hebben gehad -

werd op verzoek van den wijkpredikant Ds. Veegens in eene gecontraheerde consistorie de gepensioneerde vendrig ‘op voorgaande schuldbelijdenis en betuigenisse van berouw ontslagen’. Van zulk eene schuldbelijdenis is betreffende de opheffing van Elizabeths censuur in de officiëele notulen geen sprake.

Tot de bovengenoemde curiosa behooren, behalve vele zeldzame jaarboekjes uit het laatst der voorgaande eeuw - onder dezen de Almanac généalogique pour l'Année 1788 (Berlin), waarin Wolffje hare reisroute opteekende van Beverwijk naar Trévoux, toen zij met Deken haar vaderland verliet - een boek met roodkrijtteekeningetjes van Betje en haar letteralbum uit het jaar 1756; daarin schreef zij 7 Aug. onder de letter G:

> ‘God en niemand meer te vreesen,
> Wel doen en dan vrolyk wesen.
> Eer aandoen zyn Overheyd,
> Leven vroom in stilligheyd
> Buiten dienst van Hof en Kerk
> Vlytig by zyn eygen werck
> Wel ten nooddruft en niet meer
> Sulken leven ik begeer’.

en onder de laatste door haar bijgeschreven letter O (17 3/17 57) -

‘Origenes de Leeraar seyde gelyk in den krijg de hoope van verwinnen de wonden verzagt, alsoo brengd ook de hope van hier na verheerlykt te worden aan een ieder Christen in zyn stryd hier op Aarden in 't gemoed ruste toe’.

‘Wèl doen en dan vrolyk wezen’ - aan die leuze getrouw heeft Betje Wolff geleefd en gewerkt; ‘na den strijd de zege’ - met die hope is zij in vrede heengegaan. Voor dit laatste geen welsprekender getuigenis dan van den Remonstrantschen predikant P. van der Breggen Pauw in den Haag, die haar op haar ziek- en sterfbed bezocht: ‘altyd onderwerpelyk aan God en blymoedig’. ‘Ik heb - schryft hij - haar onderscheidene malen bezocht en met haar gebeden; zij bad mede met den hartelijksten ernst. Eens was zij, na een dezer gebeden, bijzonder aangedaan, dat is, niet nedergeslagen, neen maar opgeruimd en zij bedankte mij met bijzondere hartelijkheid. Ik had God gebeden, dat Hij haar, bij den oogenschijnlijk spoedig te doene stap in de eeuwigheid, genadiglijk mogt ondersteunen, en dat zij zelve hare godsdienstige begrippen, met een dankbaar gevoel, jegens den Heere Christus, wien zij dezelve erkende

verschuldigd te zijn, bijeen te verzamelen, en alzoo, ook nog stervende, anderen stigten mogt. Dit laatste had haar sterk geroerd'. Zij ontsliep na een ontzettend lijden den 5^{den} Nov. 1804. Met Deken plaatste hare nicht van Crimpen in de oprechte donderdagsche Haarlemsche courant van 8 Nov. het bericht van haar overlijden.

Negen dagen later stierf Aagje en dezelfde weduwe van Crimpen deed hiervan mededeeling in de genoemde courant van den 17 November 'Heden morgen ten half 8 uren, ontsliep, Agatha Deken, in den ouderdom van 63 jaren. Zij werd daags na het overlijden van mijn geachte Tante, met welke zij 28 jaren in de wezenlijkste vriendschap verkeerde door een zinkingkoorts overvallen, die haar met dezelve in den dood vereenigde. Zoo spoedig volgde mijne nederige, *welligt miskende* vriendin mijne geachte Tante! Het worde der Nakomelingschap overgelaten, om de wezenlijke waarde van beide deze Vrouwen te bereekenen. Dat zij nu reeds geoordeeld worden onze Natie tot eere te verstrekken, hier aan geloove ik dat geene dan de meest bevooroordeelden zullen twijfelen'.

Wel moet het ons in dit doodsbericht treffen, dat Juffrouw van Crimpen, niettegenstaande zij als bloedverwante van Elizabeth de rijke geestesgaven harer tante zoo hoog wist te schatten, zich geroepen achtte toch nog eens met haar 'welligt miskend' te zinspelen op de mindere waardeering, welke te onrechte Dekens deel was geworden.

'Welligt miskend' - door den tijdgenoot; zeker miskend - door den nazaat, die bij het dwaallicht zijner fantasie in Deken alleen 'de begaafde dienstbode' heeft kunnen ontdekken, 'aan wie geen wezenlijk aandeel toekomt in de samenstelling van werken, getuigende van zooveel kennis, kunst en geest als Willem Leevend en Sara Burgerhart.' Aan de historische kritiek intusschen het onvervreemdbaar recht, om de dwaling van Coenraad Busken Huet te bestrijden en voor de geschiedenis onzer Nederlandsche letteren te boekstaven, dat *Wolff & Deken als schrijfsters van de op beider naam uitgegeven zedelijke romans in 't laatst der achttiende eeuw terecht vereenigd zijn en onherroepelijk vereenigd zullen blijven*.

JOHS. DYSERINCK.

Seneca Tragicus.

IV.

‘Ze zijn boven alle beschrijving gezwollen en kil, onnatuurlijk in karakteristiek en handeling, ergerlijk door de onzinnigste verkeerdheden, en zoo geheel van inzicht in de eischen van het tooneel ontbloot, dat ik voor mij geloof dat ze nooit bestemd zijn geweest om uit de scholen der redekunstenaars tot de openbaarheid eener opvoering te geraken. Elke tragische gemeenplaats wordt tot op den laatsten ademtocht afgejaagd; alles is frase, waaronder reeds de eenvoudigste opgeschroefd is. Met geest en scherpzinnigheid wordt een volslagen armoede aan gemoed bedekt.’

Aldus oordeelde, een goede tachtig jaar geleden, August Wilhelm von Schlegel, eenmaal een der hoofden van de duitsche romantische school, in zijn *Vorlesungen ueber dramatische Kunst und Litteratur* over de treurspelen van Seneca, misschien den minst klassieken dichter der gansche oudheid. Een halve eeuw ging voorbij, zonder de gemoederen der Germaansche philologen ten zijnen opzichte zachter te stemmen. ‘Allen schitteren ze’ - zegt Bernhardy in zijn *Grundriss der Römischen Litteratur* - ‘in den vollen praal van mythologische geleerdheid. Echter missen ze karakterteekening en dialoog, zijn arm aan handeling en dramatische kunst, nog armer aan natuur en kennis van het menschelijk hart. Ze blazen zich op en trachten zich te overtreffen in buitensporig pathos, maar laten te midden van den overvloed aan geest en vernuft het gemis aan gemoed en waarheid slechts des te treffender gevoelen. De stijl is grootendeels gezwollen, en men bespeurt aan de overdrijving

van den vorm, dat hij armoede aan gedachten bedoelt te verbergen. Ten slotte vermoeien zulke ijzige drama's door overspanning en verbijsterenden woordenrijkdom, hun toon is steeds schril en somber, en indien al hun moraal niet zelden door reinheid en gespierdheid van gedachten verrast, toch klinkt ook deze koud en komt noch uit een warm hart noch uit de frissche praktijk des levens.'

Wat in deze oordeelvellingen treft is niet de blaam, - Madvig's 'gezwollen spitsvondigheden' klinkt ook niet malsch, evenmin als 'ces pompeux amas d'expressions frivoles' van Boileau,[1] - maar de heftigheid van den blaam. Men zou zeggen dat deze kunstrechters niet een bezadigd gevoelen uitspreken over een sints eeuwen en eeuwen tot stof verganen schrijver, maar hun stem uitzetten om nadruk te verleenen aan een persoonlijk feit. Begrijpelijk nog in den mond van den Nederlander, die zich eenmaal overtuigd houdt dat Seneca onze eigen dramaturgen vergiftigd heeft, kan deze toon niet nalaten bevreemding te wekken, als we hem vernemen van zonen van dat volk, voor welks letteren de Romeinsche dramaticus ternauwernood van eenige beteekenis is geweest. Het is alsof de overspanning, die aan de gedichten zelve ten laste wordt gelegd, bij wijlen gevaren is in de beoordeelaars der gedichten. Eigenaardig genoeg, en bewijs genoeg dat we in allen gevalle te doen hebben met den persoon en de werken van een ongewoon man, heeft een zelfde lot ten allen tijde beide getroffen: dat van veel verguisd, veel opgevijzeld, en zelden met koelbloedige rechtvaardigdheid beschouwd te worden. Den man Seneca viel tijdens zijn leven en daarna kruipende vereering en vuige laster ten deel. De foliant zijner wijsgeerige proza-geschriften is door heidenen en christenen beurtelings opgehemeld en door het slijk gesleurd. En geen andere ontvangst heeft ook het

1) *L'Art Poétique*, Chant III:

> Que devant Troie en flamme Hécube désolée
> Ne vienne pas pousser une plainte ampoulée,
> Ni, sans raison, déerire en quel affreux pays
> *Par sept bouches l' Euxin reçoit le Tanais*.
> Tous ces pompeux amas d' expressions frivoles
> Sont d'un déclamateur amoureux de paroles.

De geïncrimineerde regel, niet meer of minder hoogdravend dan duizend andere staat in de *Troades*, vs. 9.

bescheidener octavo-deel gevonden, dat de vruchten zijner dramatische Muze heette te bevatten.

Integendeel, daarvan is niet slechts de waarde, maar ook de echtheid het onderwerp van een heftigen strijd geweest, die zelfs op dit oogenblik tot een wel door de meest gezaghebbende, maar nog niet door alle latinisten geteekenden eervollen vrede heeft geleid. Het is bekend dat er lang en ernstig getwijfeld is, of de tien stukken die zich in de oudste en beste handschriften als het werk van Lucius Annaeus Seneca, den opvoeder en een tijd lang den vertrouwden raadsman van Nero, aanbieden, wel inderdaad van de hand van dezen wijsgeer zijn. Men beriep zich daartoe op het uitdrukkelijke getuigenis van een versificator der vijfde eeuw na Chr., Sidonius Apollinaris, die van den Seneca, welke ‘Plato vereerde en Nero ten goedevermaande,’ een anderen Seneca onderscheidde, die de volgeling was van Euripides' Muze. Hoogst waarschijnlijk is deze getuige, reeds op zichzelf een zegsman van weinig gewicht, ten overvloede dupe geweest eener vergissing, en heeft hij een versregel van Martialis die van twee Seneca's spreekt, - de vader, de welbekende rhetor, de zoon de nog meer bekende wijsgeer, - op deze zijne wijze misverstaan en averechts uitgewerkt. Zijn inval heeft in allen gevalle verwarring genoeg gesticht. Hij heeft Erasmus verleid, het vaderschap der betrekkelijke stukken aan den wijsgeer te ontzeggen, en Lipsius gestijfd in zijn op geen andere dan zeer subjectieve aesthetische gronden berustend gevoelen, dat aan het tot stand komen der kleine verzameling drie of vier handen hadden medegewerkt. ‘Drieërlei vraagt gij me’, - aldus spreekt hij in een stijl, die sterk aan het proza van Seneca zelven herinnert, zijn vriend Franciscus Raphelengius, Plantijn's schoonzoon, aan - ‘wat mijn gevoelen is aangaande den schrijver dezer tragediën, wat over hun volgorde, en wat ik tot verbetering van hun tekst kan bijdragen. Betreffende het eerste punt antwoord ik u aldus: ik ken hun niet één enkelen schrijver toe, en stoor me niet aan onze critici die er anders over denken. Wie, die slechts een weinig nauwkeuriger hun taal en stijl heeft nagegaan, stemt niet in met mijn oordeel? Hij doet het, of voorwaar, hij heeft geen oordeel. Het onderscheid is al te helder. Wie durft zeggen dat de *Octavia* en de *Medea* van één geest en ééne hand zijn? Wie, dat de *Thebaïs* (de *Phoenissae*) en

de *Troades* eenzelfden schrijver hebben? Ik ruik drie samenstellers, misschien zelfs vier.'[1)]

Lipsius' schimpscheut, dat wie niet met zijn opvatting medeging slechts zijn onbevoegdheid staafde, heeft de tegenwoordige vakmannen niet weerhouden anders te oordeelen. Zijn beschouwing sleepte de meesten zijner zaakkundige tijdgenooten mede, en den weerklank daarvan hoorden we in de vroeger aangehaalde woorden van Vondel. Onze tijd daarentegen heeft niet hem in het gelijk gesteld, maar zijn tegenstander Scaliger, die in negen stukken van de tien één geest en dus ook één oorsprong meende te herkennen. Niet veel anders denken ook wij. De *Octavia* - daaromtrent *kan* onder deskundigen geen verschil van gevoelen bestaan, - de *Octavia* zou niet van Seneca zijn, al onderscheidde niet ook de uiterst kinderachtige samenstelling en het plat prozaïsche van den stijl deze tragedie ongunstig van hare zusteren. Want de ondergang van Nero, waarop eenige malen gezinspeeld wordt, heeft eerst na Seneca's dood plaats gegrepen. Ook de echtheid van den *Hercules Oetaeus*, den langsten en berispelijksten der negen overige, is niet boven uiterst gegronde verdenking verheven. Hetzij we met Madvig het geheele stuk in den ban doen, hetzij we ons aansluiten bij het zeer scherpzinnige betoog van den laatsten uitgever, die in de eerste en kleinste helft enkele losse tooneelen ziet, door Seneca geschetst zonder de bedoeling er ooit een geheel van te maken, zoodat het vervolg de goed gemeende, maar zwakke en mislukte aanvulling is van een navolger - in elk dezer beide gevallen is het treurspel als geheel verwerpelijk en te verwerpen. Aan het auteurschap der overige zal een behoedzame kritiek niet licht weer gaan tornen. Voor Seneca als schrijver pleit de gelijkheid in taal, niet slechts der treurspelen onderling maar ook met zijn wijsgeerige prozawerken, pleit het gezag der oudste handschriften, pleiten eindelijk toevallige maar juist daarom des te betrouwbaarder uitlatingen van ietwat jongere tijdgenooten. De tegenwoordige philologie is nog een paar stappen verder gegaan. Zij heeft beproefd de volgorde der enkele stukken vast te stellen. Ze heeft pogingen gedaan om uit de vergelijking met de Grieksche mo-

1) Justi Lipsii *Animadversiones in Tragoedias quae L. Annaeo Senecae tribuuntur*, 1587. In de verzamelde werken van Lipsius, 1675, dl. I, p. 869-917.

dellen, ook de slechts fragmentair voorhandene, met zekerheid uit te maken wat en in hoeverre Seneca ze nagevolgd heeft. Ze heeft eindelijk, met overleg een terloops gedane opmerking van den een menschenleeftijd jongeren Quintilianus uitwerkende, het zeer aannemelijk gemaakt dat de auteur zelf, gelijk vele eeuwen daarna onder anderen ook met Shakespeare het geval is geweest, zijn stukken slechts afzonderlijk heeft uitgegeven, zelfs van voorredenen begeleid, waarin hij tegenover een ouderen vakgenoot het goed recht van enkele uitdrukkingen in de tragische taal verdedigde of bestreed, en dat dus de verzameling gelijk wij haar kennen eerst na zijn dood is tot stand gekomen. Zóó verklaart zich zeker het ongedwongenst de aanwezigheid van onechte stukken gelijk de *Octavia*, van verdachte gelijk de *Hercules Oetaeus*, van fragmenten gelijk de *Phoenissae*, naast de samenhangende en thans als echt aangenomene.

Dit alles zijn - het behoeft voor deskundigen nauwelijks afzonderlijke vermelding - slechts min of meer waarschijnlijke hypothesen, geen door alle vakgenooten beaamde waarheden. Ze hier opnieuw te toetsen gaat niet aan en ligt ook buiten het bestek dezer beschouwingen. Zoo er terloops melding van is gemaakt, het was om ook op de andere gronden dan die zich aan het ongeduld des lezers laten ontleenen, verlof te vragen tot het voeren van kort geding. Ik neem zelfs, zonder me verder in het voor en tegen van de vraag te verdiepen, ter vereenvoudiging der zaak de geenszins onomstootelijke theorie van den laatsten uitgever Leo aan, dat de *Agamemnon* en de *Oedipus* des dichters nog onvolkomene eerstelingen zijn geweest. Alleen om te doen opmerken, dat waar het de waardeering van Seneca's tragische begaafdheid en het schatten van den aard en de mate zijner afhankelijkheid van de Grieken geldt, het van onbillijkheid zou getuigen hem naar onechte of fragmentaire of als eerste proeven beschouwde voortbrengselen af te meten. Zoo vallen van de niet overrijke verzameling der tien reeds vijf stukken uit: naast de *Octavia*, den *Hercules Oetaeus* en de *Phoenissae* ook de *Oedipus* en de *Agamemnon*. Zelfs een vergelijkende beschouwing der vijf overige - *Hercules Furens, Thyestes, Phaedra*, (*Hippolytus*), *Medea* en *Troades*, - in hoe kort bestek ook samengedrongen, zou te veel ruimte vorderen. Lessing, die bijna anderhalve eeuw geleden dezelfde taak

ondernam, heeft het in een vrij omvangrijk opstel niet verder dan tot het resumeeren van den inhoud en het kortelijk bespreken van slechts twee treurspelen gebracht[1]. Kiezen is dus plicht en ook ik zal mij tot het onderzoek van niet meer dan twee stukken uit de verzameling bepalen, na door het vooropstellen van een paar opmerkingen van algemeenere strekking het terrein te hebben vrijgemaakt.

Dat de Romeinsche letterkunde, de dichterlijke in de eerste plaats, voor zooverre wij haar bezitten niet oorspronkelijk is maar eene afschaduwing der Grieksche, is een feit van algemeene bekendheid, dat door de Romeinen zelven allerminst geloochend werd. Of er vóór het ontluiken dezer kunstmatige broeikas-poëzie ook eene inheemsche van den kouden grond is geweest, weten we niet, doch zoo ja, ze kan in geen geval hoog hebben gestaan. Volgens de eigen opvatting van het geweldige volk niet hoog genoeg om nog betamelijk te mogen heeten, toen Rome met ongekende - misschien niet vermoede - snelheid een wereldmacht was geworden. Toen zetten de veroveraars van Europa zich aan het werk, om met gelijke energie als waarmede ze den reuzenstrijd met Carthago volhielden en uit weinig minder dan niets een toonbare zeemacht schiepen, een nationale letterkunde, om te beginnen een Latijnsche dichtkunst, te improviseeren. Ze kenden slechts één volk waarnaar zij zich konden richten, en dat volk had een litteratuur geschapen die thans nog, na zoovele eeuwen van voortgezette ontwikkeling, voor een der volmaaktste vormen geldt waarin ooit menschenkinderen het beste hunner ziel hebben neergelegd. Die werd het richtsnoer der jeugdige Latijnsche. Men volgde na, aanvankelijk met even groote onhandigheid als bezieling. Weldra evenwel kwam aan deze ijzeren wilskracht rijper ervaring en schitterender vormtalent ten goede. De Romeinsche eerzucht ontwaakte, onbegrensd gelijk hun macht. Men was als nabootsers begonnen, maar was het onmogelijk mededingers te worden, - wie weet, overwinnaars misschien ook op dit gebied? De hoogst staanden en smaakvolsten onder de schrijvers zelven zagen het hersen-

1) Lessing's *Sämmtliche Schriften* (ed. Lachmann en Wendelin von Maltzahn) dl. IV. bl. 267-339, onder den titel: *Von den lateinischen Trauerspielen welche unter dem Namen des Seneca bekannt sind*. 1754.

schimmige dezer laatste begeerte in. Niet aan allen was alles gegeven, zoo troostten ze zich. Laten anderen uitblinken in kunst en wetenschap, in plastiek en welsprekendheid, - *tu regere imperio populos, Romane, memento*[1]. Maar fijne en onbevooroordeelde kunstrechters, gelijk Quintilianus, waren toch van meening dat de uitmuntendsten onder de Romeinsche dichters uit de zoogenaamde gouden eeuw hunner letteren bij de Grieken achterstonden, ja, maar hen toch met eere op zijde streefden.

De nakomelingschap, nog onpartijdiger en nog minder bevooroordeeld, heeft deze vaderlandslievende overtuiging onbarmhartig naar het rijk der zelf begoochelingen verbannen. Zij is van oordeel dat de glans ook der best geslaagde van de Latijnsche nabootsingen taant naast den frisscher kleurengloed van de Grieksche origineelen. Zij vindt in het bezit der Aeneis geen genoegzame vergoeding voor een mogelijke vergetelheid van Ilias en Odyssee, in de lyriek van Horatius geen voldoenden troost voor het werkelijke verlies der groote Aeolische zangers. Zij acht dat ook de voortreffelijkste techniek niet opwegen kan tegen het gemis aan vinding. In den grond der zaak gevoelden mannen als Quintilianus niet anders, en stelden ze zich en hun lezers tevreden met de verklaring, dat althans enkele genres specifiek Italisch waren. De satire is in allen gevalle geheel nationaal, wordt met verschoonlijken trots verzekerd. Wij mogen er bijvoegen, dat de Romeinsche elegeïsche poëzie de Alexandrijnsche, voor zooverre we deze kennen, in diepte en innigheid ongetwijfeld overvleugeld heeft. Doch voor de overige kunstvormen, epos, lyriek, treur- en blijspel, werd oorspronkelijkheid niet alleen niet gewenscht maar zelfs geschuwd en veroordeeld. Dag en nacht de Grieksche modellen en nog eens de Grieksche modellen te bestudeeren, bleef de les der hoogste wijsheid voor den zich ontwikkelenden kunstenaar. Zelfs waar de geest een andere was, gelijk bij Vergilius, behoorde althans het uiterlijk, het woord, zooveel mogelijk herinneringen aan Hellas en hare letteren wakker te roepen. De oude band, die in Rome schrijver en taalgeleerde aaneensnoerde, werd nooit volkomen losgeknoopt. De dichter bleef min of meer een dubbelwezen, wiens scherpste oogenpaar, veel meer dan

1) d.i. Wees gij, Romein, indachtig de volkeren met uw macht te beheerschen.

in de wereld in zich en om zich heen, zich verdiepte in den in houd van eerwaardige perkamenten en lang uitgerolde papyrussen.

Zich van deze slavernij tot op zekere hoogte te hebben willen bevrijden, is het zeer te waardeeren streven van Seneca als dramatisch auteur geweest, gelijk zijn neef en jongere tijdgenoot Lucanus het in het epos beproefde. Zijn onderwerpen ontleende ook hij - Seneca - aan de Grieksche heroënwereld, evenals ook hij zijn inspiratie putte uit de tot overvloeiens stroomende bron der groote Atheensche voorgangers. Maar hij verlangde iets anders dan hun trouwe tolk te zijn. Hij ging met Euripides, met Sophocles, zelfs met Aeschylus een formeelen wedstrijd aan. Bij voortdurend gelijke onderwerpen een voortdurend gewijzigde behandeling. Nu eens, gelijk in de *Phaedra*, een andere rolverdeeling: - niet de voedster, zooals bij Euripides, zet Phaedra aan, haar liefde voor haar stiefzoon bot te vieren, maar de minzieke koningin zelve zendt de vertrouwde dienares op Hippolytus af. Elders, als in de *Medea*, een eenigszins gewijzigde karakteristiek: - Medea hoopt op verzoening met Jason, en eerst als deze op zijn onoverwinnelijken afkeer schipbreuk lijdt, zal het vermoorden harer kinderen den ondankbare treffen in wat hem nog dierbaar is. Dan weer, gelijk in den *Hercules Furens*, een andere motiveering der gebeurtenissen: - de razernij die den uit de onderwereld teruggekeerden halfgod beweegt vrouw en kinderen, zooeven door hem van smadelijken ondergang gered, met eigen hand van kant te maken, is eene bezoeking der stiefmoeder Juno. Kortom, ‘bij het meerendeel der door Seneca behandelde onderwerpen kan noch van eene vertaling van het ongeveer gelijkvormige Grieksche stuk sprake zijn, noch van eene navolging, maar van een nieuwe behandeling der gelijke stof.’

Aldus drukt Friedrich Leo zich uit, de verdienstelijke Duitsche geleerde die zijn tekst door uiterst lezenswaardige *Prolegomena* heeft laten voorafgaan. Ge meent dat hij een woord van lof heeft voor den moed van zijn auteur? Die zoo denkt heeft buiten de Duitsche stelselzucht gerekend. Leo kan geen uitdrukkingen vinden, scherp genoeg om zooveel vermetelheid te hekelen. ‘De Romeinen hadden bij het weergeven hunner Grieksche voorbeelden niet slechts de karakteristiek van deze ongewijzigd moeten laten, maar ook in het ordenen en ontwikkelen hunner stoffen zich aan die voorgangers houden, *tenzij*

ze kunstgewrochten, waarin alles uitteraard één onverbrekelijk geheel vormt, wilden, vernietigen' (bl. 148). Aan deze les der behoedzaamheid, der welbekende moeder van de porceleinkast, is de eenige Latijnsche tragicus van wien we volledige drama's bezitten ontrouw geworden, maar het waagstuk is den waaghals slecht bekomen. 'Goed is onder Seneca's treurspelen geen enkele; een prijzenswaardige middelmatigheid het hoogste wat wij aan eenige stukken kunnen toekennen' (bl. 48).

Het kost moeite, bij deze met zooveel naief zelfvertrouwen voorgedragen leer niet te meesmuilen. Hoe nu? Zou de zeer belezen geleerde niet weten, wat ieder die ooit in de Grieksche tragici gebladerd heeft weet, dat ook zij herhaaldelijk dezelfde onderwerpen behandeld en natuurlijk gewijzigd behandeld hebben? Geen der groote Atheensche meesters heeft een stof versmaad, op grond dat een voorganger er reeds de hand op had gelegd. Het slot van Aeschylus' *Zeven tegen Thebe* bevat in kiem het thema van Sophocles' *Antigone*, terwijl de rest een wedergade gevonden heeft in een deel van Euripides' *Phoenissae*. Heeft nu Sophocles met schennende hand den samenhang van Aeschylus' kunstwerk verscheurd? En Euripides op zijne beurt zich vergrepen aan dat van Sophocles? De figuur van Electra heeft twee van de drie, die van Philoctetes alle drie Atheensche tragici tot hoofdpersoon van een verschillend genuanceerd drama gediend. Hebben zij allen, of heeft een hunner, daarmede hunne kunst ontheiligd? Nog sterker: dezelfde stof is door denzelfden treurspeldichter twee malen met eenig verschil ten tooneele gebracht, zooals onder anderen Euripides deed met zijn *Hippolytus*. Heeft hij de Muze der tragedie beleedigd? En zoo er niemand aan denkt of dacht hen deswegens te veroordeelen, waarom zouden dan de Romeinsche navolgers onveranderlijk aan één type gebonden moeten zijn? Wat Seneca met reden ten laste gelegd mag worden, dunkt mij niet zijn stoutheid, maar zijn gemis aan moed. Dat hij zich beijverde het Grieksche treurspel naar den smaak zijner landgenooten pasklaar te maken verdient slechts lof. Dat hij alle zeilen bijzette om het Romeinsche publiek te doen medeleven met het zieleleven zijner helden was dichterplicht. Slechts dat op de belangstelling jacht werd gemaakt door uit het oogpunt der kunst niet geheel onverdachte middelen is tegen hem een rechtmatige grief. En niet minder, dat bij scherper toezien

zijn vrijheidsdrang slechts vrijheidsvertoon blijkt, dat hij zijn onafhankelijkheid staaft door louter kleine verschillen, een verschikking hier, een wijziging daar, een weglating ginds, in plaats van òf andere onderwerpen, bij voorkeur nationaal-Romeinsche, te kiezen, of met behoud der overgeleverde stoffen waar zulks mogelijk was een wezenlijk gewijzigde of dieper en fijner geschakeerde karakteristiek te beproeven. Zulk een wedstrijd ware geniaal en belangwekkend geweest. Daarentegen wat hij ondernomen heeft was en bleef een roemloos en hopeloos beginnen. Juist verschil genoeg om een kleingeestig en niet altijd gelukkig omwerker te heeten, en veel te veel overeenkomst, om aanspraak te mogen maken op den naam van oorspronkelijk talent. In de ongelijke worsteling hebben alweder de Grieksche uitverkorenen een gemakkelijken triomf behaald. Alweder eenmaal heeft op het gebied des geestes het vernederde Hellas den ruwen overwinnaar overwonnen.

Vooral de vergelijking met de twee oudere Atheensche dramatici heeft tot voor Seneca bedroevende resultaten geleid. Tegen Sophocles kon hij niet op, oordeelden reeds de latinisten der zestiende eeuw, al dachten ze daarbij misschien nog meer aan den geheel of gedeeltelijk onechten *Hercules Oetaeus* dan aan den *Oedipus*. Wat er van dit laatste drama geworden is tegenover het meesterstuk van den Helleen, blijkt reeds uit een schijnbaar onnoozel cijfer-argument. Voor de 1530 regels, die op den *Oedipus Rex* van Sophocles komen, telt het ongeveer gelijknamige stuk van Seneca er 1060. Daarvan gaan er 330 regels op rekening der *cantica*, in 230 wordt het tooveroffer van Tiresias en Manto benevens de verschijning van Laius' geest geschilderd, voor den eigenlijken dialoog en de karakterteekening blijven er dus juist 500 verzen over. En welk een karakterteekening! Van den zoo menschelijk edelen koning van Thebe, zoo opbruisend en zoo week, is niet veel meer gebleven dan een jaloersche dwingeland, hard tegen anderen en hard tegen zichzelven. Wat is er onder zijne handen geworden van de Clytaemnestra uit Aeschylus' *Agamemnon?* Een weifelend wezen vol hartstochtelijke opwellingen van den tegenstrijdigsten aard, vol goede en booze aandriften, die een tijdlang slag leveren in haar felbewogen gemoed. Ze heeft alle zelfbeheersching verloren. ‘Waarheen woede, waarheen angst, waarheen hoop mij jaagt, daarheen zal ik volgen.’ Haar drijft de

vrees voor ontdekking van en straf voor een tienjarige ongeoorloofde verhouding tot Aegisthus, en ze is bereid den zoo lang afwezig gebleven gemaal aan den aanwezigen minnaar op te offeren. Doch haar voedster ontraadt geweld. ‘U rouwt uw vorig misdrijf en reeds zint ge op een nieuw?’ En Clytaemnestra laat zich gezeggen. Evenwel slechts voor een oogenblik. Aegisthus prikkelt opnieuw haar angst en haar afkeer, en zijn onderdanige minnares is thans tot moorden bereid. ‘Die mede gezondigd heeft, is trouw verschuldigd ook aan hare zonde.’ Het zijn twee knap geteekende tooneelen, maar die ons een tragisch karakter te aanschouwen geven, dat in het niet verzinkt tegenover het somber grootsche van Aeschylus' Clytaemnestra, wier geest niet tot op het laatste oogenblik gewacht heeft om te weten wat haar te doen staat, die geen weifeling kent en geen berouw, die zich bij het volbrengen van het vreeselijkste geheel in haar recht waant, en met huichelachtig overdreven liefkoozingen den argeloozen echtgenoot in het hem omstrikkende net lokt. Van dit daemonische, van deze virtuositeit in het zondigen heeft Seneca - waarschijnlijk opzettelijk - alle sporen uitgewischt. Zijn koningin is het ondeugende kind, dat om straf te ontgaan het huis in brand steekt. En zijn Agamemnon een braaf burgerheer, die zorgzaam omziet naar zijn onbezielde en bezielde bagage.

Heel wat gunstiger staan Seneca's kansen tegenover Euripides, en de philologen der zestiende eeuw, toch niet allen stumpers en smakelooze veelweters, dachten er niet verschillend over. Anders Leo. Reeds de gedachte aan een gelijkstelling ergert hem. Hij gewaagt van ‘den *waanzin* dergenen, die zelfs in onze eeuw Seneca met Euripides hebben durven vergelijken.’ Oordeelt Lessing dat het plotselinge omslaan van liefde tot vrouw en kroost in een razernij die hem deze geliefde wezens met eigen hand doet vermoorden beter gemotiveerd is in Seneca's *Hercules Furens* dan in het gelijknamige stuk van Euripides, Leo aarzelt niet zijn beroemden landgenoot afvallig te worden en ook in dit opzicht aan de tooneelschikking van den Griekschen dramaturg de voorkeur te schenken. Seneca's *Phaedra* vindt genade in zijne oogen, maar - omdat hij zich overtuigd houdt dat het Latijnsche drama in hoofdzaken een verloren gegane vroegere bewerking der stof door Euripides weergeeft. ‘Zooveel vermocht het genie van Euripides, dat het

tooneel bij Seneca, waarin Phaedra aan Hippolytus haar liefde bekent, zich tot ongewone schoonheid verheft en ware hartstochtelijkheid ademt.' (bl. 178.) Ook de *Medea* krijgt een prijsje. 'Deze tragedie munt door niet al te gezwollen dictie en door een niet onmatige felheid van kleuren uit.' (bl. 165.) Dat ze desniettegenstaande bij Euripides' *Medea* achterstaat, vindt de onvoorwaardelijke vereerder van den Helleenschen dramaticus niet meer dan behoorlijk. 'Het Grieksche stuk streeft naar waarheid, het Latijnsche maakt jacht op effect.' Ongelukkig acht Mommsen juist Euripides een meester 'in den sogenannten Effecten,' en vindt dat 'zijne Medea ongetwijfeld in zooverre naar het leven geschilderd is dat ze voor haar vertrek behoorlijk van reisgeld voorzien wordt; maar van den zielestrijd tusschen moederliefde en ijverzucht zal de onbevooroordeelde lezer bij Euripides niet veel bemerken.'[1)] Is het noodig naar meer voorbeelden om te zien, ten einde de overtuiging te wekken dat de aesthetische kritiek der oude schrijvers voorloopig nog niet op zuilen van graniet rust?

Reden te meer om in plaats van nog andere tegenstrijdige gevoelens van oudere en nieuwere geleerden naast elkander te stellen, den lezer dezer bladzijden het middel in handen te geven tot een eenigermate zelfstandig oordeel. Derhalve: *la pièce!* of liever, de twee beloofde stukken van de tien, zoo nauwkeurig mogelijk in korten inhoud medegedeeld. Om vele redenen dunken wij daartoe het geschiktst de *Thyestes* en de *Troades*.

De *Thyestes* is een treurspel van ijzingwekkenden eenvoud, - de tragedie van den broederhaat. Atreus en Thyestes, de zonen van Pelops en kleinzonen van Tantalus, - enkele voorafgaande inlichtingen zullen den modernen lezer niet onwelkom zijn, - waren indertijd overeengekomen beurtelings om het andere jaar over hun vaderlijk rijk Argos te heerschen. Maar Thyestes verlokt Aërope, de echtgenoote van zijn broeder, tot overspel, en beproeft met haar bijstand den gouden ram, aan welks bezit het bezit der heerschappij hing, in zijn uitsluitende macht te krijgen. De toeleg kwam uit en Thyestes onttrok zich, gelijk hij meende, door de vlucht aan zijns broeders wraak. Doch de goden hadden omtrent het verworpen huis van Tautalus

1) Mommsen, *Röm. Gesch.* I bl. 909, 910.

anders besloten. De schim van dezen - daarmede begint het stuk - wordt door de furie Megaera naar de bovenwereld gejaagd, en door helsche martelingen gedrongen zijn kleinzoon Atreus niet slechts tot wraak, maar tot de meest verfijnde en ongehoorde wraak te bewegen. Te vergeefs verzet zich de geest tegen de onsterfelijke pijnigster. Eerst als de opdracht vervuld is mag hij zijn onderaardschen kerker weer opzoeken, welks verschrikkingen hem thans verkieselijk dunken boven den voorvaderlijken koningshof. Hij verdwijnt, en het uit Argivische of Mycenaeesche grijsaards bestaande koor slaakt, onder erkenning dat Tantalus zelve zijn straf in de onderwereld volkomen verdiend heeft, de bede of het eindelijk eens uit mocht zijn met de misdaden van Tantalus' kroost.

De booze machten hebben hunne taak naar behooren verricht. Atreus blaakt van ontzettenden hartstocht. De vogel zal weldra in de knip zijn. Hij zal zijn eigen zonen, - zijn ze wel de zijne? - op Thyestes afzenden om hem tot terugkeer naar het vaderland te bewegen. Opnieuw voorgespiegeld deelgenootschap aan de regeering zal het lokaas wezen, en Thyestes laat zich vinden, - Atreus twijfelt er niet aan. Thans de wraak. Maar welke? Welke weet hij nog niet recht, maar het moet iets onmenschelijks zijn. De trawant, voor wiens luisterend oor hij deze plannen blootlegt, maakt een paar tegenwerpingen, raadt vooral de zonen niet in de veete der vaders te betrekken, maar de koning heeft zich al sprekende meer en meer juist voor dit laatste denkbeeld opgewonden. ‘Dit misdrijf zal de trouw van mijn betwijfeld kroost op de proef stellen. Indien ze den strijd weigeren, indien ze mijn haat niet willen dienen, indien ze hem hun oom noemen, dan is hij hun vader. Alleen, opdat hun gelaat niet soms mijn plannen verrade, zullen zij niet weten tot welk gruwelstuk zij de hand leenen.’ Den dienaar wordt zwijgen aanbevolen, en het koor zingt van de onheilen, door de heerschzucht der vorsten gesticht, en hoe de wijze alleen in waarheid koning is.

De duivelsche berekening van Atreus is juist gebleken. Thyestes is bereid terug te keeren. Niet gaarne en vol angstige voorgevoelens, maar de eerzucht zijner jeugdige zonen is hem te sterk. Alleen wijst hij onder het gaan er op dat hij om hunnentwille, niet om zijnentwille gaat, en dat hij volgt, niet hen leidt. Hij begeeft zich in de macht zijns broeders en

wordt met geveinsde hartelijkheid ontvangen. Thyestes is er dupe van. Tegenover zooveel tegemoetkoming gevoelt hij zich dubbel schuldig en dubbel bezwaard. ‘Ik ben vast besloten,’ zegt hij ‘mijn aandeel in de regeering van de hand te wijzen.’ ‘En ik,’ herneemt Atreus, ‘zal van het mijne afstand doen, zoo gij uw deel niet aanneemt.’ Een offermaal zal den pas hernieuwden broederband nader bevestigen, en het koor heft een blijden lofzang aan, vol wijsgeerige overwegingen hoe alles verkeeren kan.

Inderdaad is alles weldra verkeerd. Een bode ijlt vol ontzetting naar buiten, om de het koor vormende grijsaards van het ongehoorde te onderrichten. Atreus heeft de zonen zijns broeders geslacht en toebereid, en thans houdt de rampzalige vader een feestmaal van zijn eigen vleesch en bloed. Gelukkig, - het eenige gelukkige bij zoo onuitsprekelijken jammer! - dat de wreed bezochte zijn bezoeking nog niet kent. Doch wel heeft de Zonnegod het misdrijf gezien en van zooveel verdorvenheid zijn licht afgewend. Afgrijzen en een gevoel van nameloozen angst doet de grijsaards sidderen. Zou het heelal in den alouden chaos terugzinken?

Thyestes middelerwijl is tevreden. Hij eet en drinkt, en wekt zich al zingende tot grootere blijdschap op. Ook Atreus is tevreden. ‘Het is goed, het is meer dan goed. Zelfs voor mij is het voldoende.’ Niet den rampzaligen broeder wenscht hij te zien, maar het oogenblik waarop hij rampzalig wordt. Daarom begeeft hij zich naar den nog aan het feestmaal zittenden gast. Diens opgewondenheid slaat plotseling om in schrik. Wat is dit? Is op eenmaal het zonnelicht schuil gegaan? En thans openbaart Atreus hem de waarheid. De afgehouwen hoofden en handen heffen elken twijfel op. Thyestes schreeuwt het uit. Is dit broederdaad? Is dit de pas bezworen vriendschap? En hoonend antwoordt de ander: ‘Ik weet waarom ge klaagt. U smart slechts in het misdrijf voorkomen te zijn. Het was uw plan, mij een dergelijk maal van m i j n e zonen te bereiden. Maar één ding weerhield u: gij meendet dat het de uwe waren.’ ‘De Goden’ - herneemt Thyestes - ‘zullen wrekers zijn. Hun leveren mijne wenschen u ter bestraffing over.’ En Atreus; ‘U lever ik tot straf over aan uwe kinderen.’ Deze woordenwisseling besluit, zonder het rustig aftesluiten, het gruwelijke stuk.

Minder schraal van inhoud, maar even eenvormig grijs van somberheid, is het andere drama, de *Troades*. Een, twee episoden uit de lange reeks van jammeren, waarmede de fantasie der Grieken het mythische Troje als de *mater dolorosa* onder de steden heiligde. Het drama der vernedering ditmaal. Het drama der berusting in het onafwendbare. Het lijden der onschuldigen ter wille der schuldigen. Twee moeders, wier noodlot wil dat zij hare kinderen hebben uitteleveren tot een gewelddadigen dood, omdat het belang der overwinnaars dit toppunt van hardheid eischt. Want toen de grijze Hecuba haar lotgenooten in hartstochtelijke klaagliederen voorging, wist ze dat zij zelve, wist ze dat Andromache diep rampzalig waren, maar de maat harer jammeren kende geene van beiden. Ze zouden daaromtrent niet lang in onzekerheid blijven. Tegenwinden beletten het terugzeilen der veroveraars van Troje naar hun vaderland, en die tegenwinden blijken een bezoeking, de straf der op zijn landgenooten vertoornde schim van Achilles te zijn. Talthybius, Agamemnon's heraut, verhaalt aan de gevangen Trojaansche vrouwen, hoe hij zelf bij het krieken van den dag die geweldige schim onder heftige beroering van aarde en water had zien opstijgen, en haar had hooren verkondigen dat niet eer de zee gunstig zou zijn, alvorens de maagd Polyxena, de dochter van Priamus en Hecuba, wier huwelijk hem voorgespiegeld en het voorwendsel tot zijn moord was geweest, door de hand van zijn zoon Pyrrhus op zijn grafheuvel zou zijn geslacht. In gehoorzaamheid aan het vaderlijk bevel komt Pyrrhus van Agamemnon zijn prooi opeischen. Maar Agamemnon weerstreeft. Er is bloed genoeg vergoten. Een heftige woordenwisseling volgt, waarvan het einde is, dat de beslissing wordt gelegd in de handen van den waarzegger Calchas. De tolk der goden bevestigt natuurlijk den eisch van vader en zoon. Polyxena moet sterven, - doch dit ééne offer is niet voldoende.

> Een eedler bloed nog wordt door 't lot geeischt.
> Ook Priam's kleinzoon, Hector's eenig kind,
> Moet van een torenspits te pletter vallen,
> Dan zal de wind met onze schepen zijn.

Niet zonder een zwakke poging tot verzet evenwel zal de kleine Astyanax, eens Troje's hoop, te gronde gaan. De geest van den vader is aan de moeder verschenen en heeft haar ge-

waarschuwd dat hun kind onheil dreigt. Het moet ijlings verborgen worden. Doch de stad is één puinhoop. Andromache heeft gepeinsd en gezocht, meenen te vinden en weer verworpen. Eindelijk gelooft zij een veilige wijkplaats bedacht te hebben. De kleine moet schuilen in het reusachtige praalgraf, eens voor zijn vader opgericht. Een oude medegevangene zal de moeder helpen om het kind daarheen in veiligheid te brengen. Zij zelve zal zich verwijderen opdat haar gejaagdheid haar niet verrade. Te laat: reeds is Ulixes daar om het tweede slachtoffer op te vorderen. De moeder wendt voor dat haar zoontje reeds dood en begraven is. Maar de schrandere oogen van den ervaren menschenkenner hebben de waarheid reeds doorgrond. Is het kind dood, zegt hij, dan kan er geen bezwaar zijn het grafteeken om te woelen en ons zoo van de waarheid der verzekering te overtuigen. De arme verzet zich luid jammerend tegen het ontheiligen der haar dierbare asch. Ze weent en bidt, zoo roerend, dat de ruwe krijgsknechten vol deernis aarzelen. Ulixes alleen blijft onbewogen. ‘Lever uw zoon uit, en smeek dan!’ Zoo brengt ze het jongske te voorschijn, onder woorden wier zin ik liever in de vertaling van Hooft dan in de mijne geef.

> Och kleijn' Astianax, komt gaet den vyandt groeten,
> Den overwinder trots valt vrijelijck te voeten;
> Bidt hem ootmoedich aen en acht gheen schande niet,
> Te doen het ghene dat u 't wreed' gheluck ghebiet.
> Laet dalen u ghemoet oft houdt syn krachten binnen,
> Vergeet u oudt geslacht, stelt Hector uyt u zinnen,
> Oft zoo ghy noch niet voelt de wonden van u leyt, (leed)
> Soo doet ghelyck ick doe en met u moeder schreyt.

Nutteloos smeeken! Ulixes m a g niet geroerd worden. Het belang van het leger, de uitspraak van den godsman verzetten zich tegen elken aandrang tot medelijden. Een laatste omhelzing, - en het kind wordt weggevoerd.

Gelijktijdig is een andere Jobsbode, een vrouwelijke, elders bezig geweest. Helena is door de Grieksche legerhoofden afgezonden om Polyxena op te vorderen, en haar als bruid getooid naar het graf te geleiden dat haar wacht. Hecuba en Andromache overladen de nader tredende met de heftigste verwijten, haar, de bron aller jammeren, en ook Helena zelve is geroerd. Ze komt slechts gedwongen het nieuwe offer eischen. Haar

aanwezigheid, - ze erkent het - heeft Troje niets dan onheil gebracht, maar ze was slechts een werktuig in de hand der goden. Het leed dat ze ook thans weer gaat berokkenen drukt haar diep. ‘Wel moet het een vreeselijk onheil zijn dat aan Helena tranen ontlokt,’ zegt Andromache bitter. Deze openbaart haar opdracht, en, vreemd genoeg, de vreeselijke tijding verwekt eer vreugde dan rouw. Alles moet Polyxena liever zijn, meent de moeder, zelfs doodenbruid te worden moet haar minder afgrijzen inboezemen, dan te huwen, dan te leven met Pyrrhus, die haar grijzen vader bij het altaar had doorboord. Doch het einde der onheilsboodschap is nog niet bereikt. Helena heeft nog te berichten aan wien der Achaeische vorsten elk der Trojaansche koningsdochters ten deel zal vallen. Andromache aan Pyrrhus, Casandra aan Agamemnon. En Hecuba? Hecuba zal het eigendom worden van Ulixes. Thans barst de grijze koningin uit in bittere, snikkende verwenschingen.

> Ik kom, Ulixes! 'k Talm niet. 'k Volg mijn heer;
> Mij zal mijn noodlot volgen. En geen kalmte
> Der zee zal 't schip vervoeren dat mij draagt,
> Maar stormgeloei zal 't teistren, strijd en vuur,
> Mijn bitter lot en 't lot van Priamus. - -
> Doch reeds naakt Pyrrhus met verwoeden tred
> En grimmig oog. Wat talmt ge, Pyrrhus? Kom,
> Doorboor thans deze borst, hereenig zoo
> De beide ouders der rampzaal'ge bruid
> Uws vaders in den Hades. Moordenaar
> Van grijsaards, ook dit bloed betaamt u. Snel!
> Bezoedelt met dit bloed 't altaar der goden,
> Bezoedelt 't schimmenrijk. - Wat ik u toewensch?
> Een zee, deze offers waard. Dàt zij uw deel,
> Dàt 't lot der vloot, het lot der duizend kielen,
> Wat 'k bij mijn vaart mijn vaartuig wenschen zal.

Een grooter kunstenaar zou hier geëindigd hebben. Het korte vijfde bedrijf bevat slechts het verhaal van den bode, die aan de treurende moeders den moedigen dood der beide slachtoffers bericht. De vloot kan nu veilig onder zeil gaan, en de gevangene vrouwen hebben zich onverwijld tot hare meesters te begeven.

Niet zonder opzet zijn juist de *Thyestes* en de *Troades* gekozen als proeven van het gemiddelde van Seneca's dramatisch talent. Een origineel van het eerste drama, hetzij Latijnsch of

Grieksch, is volledig niet tot ons gekomen. En de *Troades*, wier stof die is zoowel van de *Hekabe* als van de *Troades* van Euripides, is in velerlei opzicht door den Romeinschen navolger zoo zelfstandig bewerkt, dat dit treurspel volgens de begrippen der ouden gerust voor een oorspronkelijk stuk kan doorgaan. Voor het levendigste en dramatisch meest bewogen stuk daarenboven, - ik ben dit met dr. Worp volkomen eens, - van al wat Seneca aan tooneelarbeid heeft nagelaten. Voor beiden bestaat de drukkende nabijheid der Grieksche meesterstukken niet of ternauwernood. Beiden mogen dus voor ons gelden als zijn onafhankelijkste werk in goeden en kwaden zin, en als de zuiverste maatstaf tot opneming zijner deugden en gebreken.

Sommige dezer laatste, vooral in zijn dramatischen stijl, konden in het beknopte résumé, dat slechts den inhoud der beide drama's geeft, niet voldoende uitkomen. Zóó niet de bloemrijkheid, die zich in allerlei al te dichterlijke vergelijkingen uit, soms voortreffelijk in den mond des auteurs, doorgaans ongepast in den mond zijner personen. De angst heeft zijn eigen beeldspraak, zeker. Maar geen moeder, wier kind zich aan haar vastklemt als het op het punt is door booze mannen van hare zijde gerukt te worden, zal zeggen gelijk Andromache zegt tot Astyanax: ‘gelijk bij het hooren van het gebrul des leeuws de zwakke vaars zich tegen het moederdier aanvlijt; maar de leeuw, na de moeder op zijde gedrongen te hebben, grijpt met geweldige beten de kleinere prooi aan, en breekt haar, en sleept haar voort: evenzoo zal de vijand u van mijn boezem wegsleuren.’ Zulke averechts poëtische zinnen tellen we bij honderden. Een zelfden oorsprong, des dichters onvolkomen objectiviteit, hebben de talrijke uitgewerkte beschrijvingen, - een veertig regels in den *Thyestes* voor de afgelegen plaats op den burcht waar Atreus de zonen zijns broeders slacht, honderd-zestig regels in den *Agamemnon* tot schildering van den storm die de terugkeerende Argiven teistert, - en over 't algemeen, die in een tragicus uiterst bedenkelijke voorliefde om telkenmale het verhaal in de plaats te laten treden der handeling. Uit gelijke bron stroomt de geleerdheid, vooral de aardrijkskundige geleerdheid. Seneca's helden en heldinnen hebben het in deze nuttige wetenschap tot een eerbiedwaardige hoogte gebracht. Tot dezelfde slotsom voert de al te gelijkmatige puntigheid van den stijl. Triviaal

is des dichters dictie nooit. Maar de *gravitas Romana* verloochent zich geen oogenblik in de taal zijner helden. Geen oogenblik ook in hunne houdingen. Zij zijn in den eigenlijksten zin des woords tooneelhelden. Het ongemotiveerde hunner handelingen, dat ons daarnevens vaak treft, is voor een goed deel schuld der onberekenbaar dichtende sage. Maar anders dan Sophocles doet Seneca ook niet de minste moeite om door onmerkbare trekjes, door fijn bedachte overgangen, het onaannemelijke voor het oogenblik der vertooning aannemelijk te maken. De nuchter narekenende Lessing heeft er op gewezen, hoe vreemd het is dat Thyestes zijn afgrijselijk maal, dat hem toch als feestmaal ter eere der gehuichelde verzoening wordt aangeboden, geheel alleen gebruikt. Evenzeer blijft het een onverklaard geheim hoe Ulixes Andromache zoo juist zoekt en weet te vinden bij het grafmonument van Hector. Het zwaard, dat Hippolytus bij Phaedra achterlaat, vervult dezelfde rol als de zakdoek in Shakespeare's *Othello*, maar zonder dat Theseus' onvergefelijke lichtgeloovigheid ons als die van Othello begrijpelijk en geloofelijk gemaakt wordt. Alles details die gemakkelijk genoeg op te helderen zouden zijn geweest, indien het Seneca der moeite waard hadde geschenen. Want hij is met dat al een heldere, logische kop, en zijn stukken zitten over 't algemeen stevig genoeg in elkander. Maar ook in dit opzicht heeft zijn eigen persoonlijkheid aan die zijner dramatische scheppingen of nascheppingen in den weg gestaan.

Er zouden nog meer grieven bijeen te brengen zijn. Maar waartoe? De aard van Seneca's tekortkomingen op dramatisch gebied ligt open en bloot, en is voor mannen van smaak, ook van vroegere eeuwen, te geener tijde verborgen geweest. Slechts de waardeering verschilt. Naarmate men meer het licht wil laten vallen op zijn deugden of op zijn zwakheden, naarmate men meer of minder het ideaal der Grieksche tragedie in Euripides belichaamd ziet, zal het oordeel over den Romeinschen Euripides gunstiger of ongunstiger uitvallen. Naarmate de beschouwer zelf in meerdere of mindere mate man is van beschaving, zal hij het resultaat zijner bevindingen, hetzij dan lof of blaam, in luidruchtiger of bescheidener bewoordingen samenvatten. Doch naast al wat er gedurende zoovele eeuwen reeds over dit niet onuitputtelijke onderwerp gezegd is, zal elk nieuw gezegde een bewuste of onbewuste herhaling zijn. Vruchtbaarder in

allen gevalle dunkt het mij, en meer overeenkomstig tevens de waardigheid der letterkundige kritiek, in Seneca's tragediën thans, in plaats van bovenal openbaringen der absolute schoonheid, bij voorkeur niet onwelkome bijdragen te zien tot diepere kennis van man, volk, en tijd.

V.

‘Geen enkel menschelijk wezen is aan één ander mensch ooit zoo dierbaar geweest als gij aan het Romeinsche volk, gij, zijn groote en langdurige schat. Maar ge hebt u een zwaren last opgelegd. Niemand spreekt meer van Augustus, niemand meer van de eerste tijden van Tiberius. Niemand zoekt het voorbeeld, dat hij u ter navolging zou willen voor oogen stellen, buiten u zelven. Dit ware moeilijk, zoo uwe goedertierenheid niet eene natuurlijke, maar slechts eene tijdelijk aangenomene was. Niemand kan lang een masker dragen Geveinsde deugd vervalt spoedig weer tot haar waren aard. Maar al wat op waarheid berust, en om het zoo te mogen zeggen uit vasten bodem opschiet, wordt door den tijd slechts grooter en beter.’

Het kost ons eenige moeite ons helder voor te stellen, dat deze woorden, van groote ingenomenheid en nog grootschere verwachtingen getuigende, ontleend zijn aan eene verhandeling *de Clementia*, bestemd voor keizer N e r o . Zelfs de wetenschap dat deze verhandeling het werk is van een voormaligen opvoeder en begunstigden raadsman, en waarschijnlijk samengesteld werd toen het innerlijkste wezen van Nero zich nog niet volkomen geopenbaard had, is niet voldoende om onze verbazing geheel tot bedaren te brengen. Een geschrift over de barmhartigheid, tot zulk een man gericht, - denken we onwillekeurig, - moest er eenigszins anders uitzien. En we vragen: hebben we hier te doen met de verachtelijke vleierij van een hoveling, beducht door oprechter taal een hooge positie in de waagschaal te stellen, of met een schrander menschenkenner, die in diepe bekommering onder de uitlokkende schors reeds het verdorven hart van den jongen alleenheerscher vermoedt, en ouder den schijn van eene deugd te prijzen haar aanprijst?

Met geen van beide, dunkt mij. Aan het woord is veeleer

een kortzichtige idealist die gelooft wat hij wenscht, en met de troonsbeklimming van den leerling eens wijsgeers weinig minder dan de gulden eeuw der wijsbegeerte zelve op den troon der Caesars gestegen waant. Het karakter van Seneca is ons trots een omvangrijke letterkundige nalatenschap niet ten volle bekend. In één opzicht is hij ongetwijfeld veel meer louter stilist dan de man, met wiens aard en levensloop de zijne overigens talrijke punten van overeenkomst vertoont, dan Cicero. Onder den schijn van rondheid geeft hij zeer weinig, veel minder dan we bij Cicero gewoon zijn, zichzelf. Telkens wanneer we zijn wijsgeerige geschriften lezen, schiet ons het gezegde van dien legendairen predikant te binnen, die zijn toehoorders placht te vermanen, dat ze zich zouden richten naar zijne woorden en niet naar zijne daden. Wat de voorstellingen der geschiedschrijvers betreft, daarin valt geen overeenstemming op te merken. Tacitus is omtrent Seneca even tendentieus lofprijzend, als Dio Cassius omgekeerd, - almede uit zucht om origineel te heeten - uitsluitend met de berichten van benijders schijnt te rade gegaan te zijn. Zoo blijft voor zijn gemoedsleven hijzelf zijn voorname en zeker niet onvoorwaardelijk te wantrouwen bron. In de persoonlijke ontboezemingen zijner zedekundige werken is ongetwijfeld niet alles stijloefening. Zijn invloed als wat wij thans zieleherder zouden noemen, - want dat was hij meer dan dogmatisch wijsgeer, - dwingt ons te gelooven, dat hij voor een deel althans zijn eigen ziel in zijn beschouwingen heeft gelegd. Mogen we dit aannemen dan leeren die boeken ons een persoonlijkheid kennen, die het goede wilde doen, en het kwade niet durfde nalaten, die onophoudelijk heen en weer geslingerd werd tusschen de leerstellingen der meest wereldverachtende aller antieke wijsbegeerten en het verlangen een naar hij meende invloedrijke plaats aan het hof niet te verspelen, tusschen zijn geweten en zijn schatten. Uit deze slingeringen, zoo redeneeren we, putte hij juist de theoretische menschenkennis, welke hem sommige der menschelijke driften met zoo treffende waarheid deed beschrijven, niet het minst die waarvan hij wetenschap verkreeg door eenvoudig in eigen binnenste te zien. Maar tevens merken we ondubbelzinnig op, dat zijn geest uit die stof gekneed is, waaruit de mannen der bespiegeling, niet die der daad plegen gevormd te worden, dat hij geschapen was om te vermanen,

niet om te beramen, en dat, zoo hij desniettegenstaande in het praktische leven wat men een schitterende carrière noemt gemaakt heeft, dit voor een niet gering gedeelte te danken is aan het zonderlinge idealisme, dat soms de menschen der praktijk tegenover de beloften der theoretici bezielt.

Wat kon inderdaad de sluwe, staatkundige, voor geen nuttige misdaad ooit terugdeinzende Agrippina bewogen hebben, de opvoeding van haar zoon, den toekomstigen Imperator, gelijk ze toen hoopte en later door list en geweld vereenigd doorzette, bij voorkeur toe te vertrouwen aan Seneca, den Stoïschen wijsgeer met het meêgaande karakter? Hij was ongetwijfeld de welsprekendste man en geoefendste stilist van den toenmaligen tijd, de schepper van een nieuwen stijl. Kende zij evenmin als de opvoeder later bleek dien te kennen, den onberekenbaren aard van haar zoon, en geloofde ze, door onder Seneca's leiding en volgens Seneca's voorbeeld bij voorkeur Nero's letterkundige neigingen te ontwikkelen, zelve het gemakkelijkst in de regeeringszaken het heft in handen te zullen houden? Of bezielde haar werkelijk de naieve wensch, aan het wereldrijk een modelvorst, een anderen Alexander den Groote misschien, te schenken? Of eindelijk, was het haar voldoende dat Seneca door de beruchte Messalina, haar voorgangster in het beheerschen van keizer Claudius, geleden had, om in hem bij uitnemendheid den haar toegenegen leermeester en leider van haar zoon te zien?

Dat Seneca den hem aangeboden vereerenden post gretig aannam en er de belofte van nog meer in opgesloten achtte, kan geen wonder baren. Hij meende, en in wereldschen zin terecht, daarmede eene voor een letterkundige inderdaad voorbeeldeloos voorspoedige loopbaan bekroond te hebben. Als zoon van een vermogend provinciaal, - de familie was van Corduba afkomstig, - was hij met zijn ouders naar Rome gekomen. Hij had spoedig naam gemaakt, had eerambten bekleed, had toegang tot en een zekere mate van invloed bij het keizerlijke hof verworven, zelfs de pikante aanbeveling eener ongenade en achtjarige ballingschap op Corsica was hem niet ontgaan. In zijn verhouding tot Nero geloofde hij het hoogste wat voor een sterveling bereikbaar was te hebben bereikt. Hij verwierf er inderdaad slechts meê een leven van inwendige onvoldaanheid. Een invloed, die naarmate Nero ouder en zelfstandiger werd

met den dag versmolt, en die slechts daarom nog langen tijd in schijn bleef voortbestaan, omdat de *praefectus praetorio* Burrus, de praktische man van zaken, het prestige van den gewezen leermeester en schitterenden redenaar ten goede hoopte aan te wenden. ‘Na Burrus' dood,’ zegt Tacitus, ‘was Seneca's invloed gebroken.’ Een reusachtig vermogen, - een bedrag van ruim zeven millioen guldens wordt genoemd, - dat hij grootendeels aan Nero's vrijgevigheid had te danken, doch welks bezit hem op onafgebroken angst zonder de vergoeding van eenig genot te staan kwam, tegen het plotselinge verlies waarvan hij al de vertroostingen zijner wijsbegeerte bij voorbaat opriep, en dat hij zich oefende te kunnen missen, door te midden van den overvloed een kunstmatige armoede te scheppen. ‘Och of zij die naar schatten haken,’ - roept hij ergens uit, - ‘de rijken eens raadpleegden, of zij die naar eerambten dingen den raad wilden inwinnen der eerzuchtigen en van hen die de hoogste waardigheden bekleed hebben!’ Doch hiermede was de maat zijner voordeelen nog niet volgemeten. Hij won er meê, zijn keizerlijken vriend en beschermer te moeten volgen naar plaatsen waarheen hij liever niet ging, wandaden te zien geschieden zonder in staat te zijn ze te verhinderen, zich geroepen te weten zijn pen te leenen ter verdediging van elk vorstelijk vergrijp, zelfs van moedermoord, door kwaadwilligen aangezien te worden voor den aanstoker van wat hij alleen maar niet vermocht tegen te houden, om ten slotte op zijn ouden dag, terecht of ten onrechte als medeplichtig aan een samenzwering beschouwd, een leven van dubbelzinnige verdienste met de stralenkrans van een mannelijken dood te sieren. Bij groote gunst werd hem de keuze van sterven gelaten, en hij verkoos het pijnlooze bezwijken door bloedverlies. Dat zijn tweede vrouw Paullina met hem in den dood wilde gaan, en reeds een begin van uitvoering aan haar voornemen gegeven had, toen Nero's wil haar gebood te leven, getuigt ten zijnen voordeele. Ook dit moge zijner nagedachtenis ten goede komen, dat de hoflucht zijn betere gevoelens deed kwijnen zonder ze geheel te kunnen verstikken, en dat hij ten einde toe gebukt bleef gaan onder het onbehagelijk gevoel van den man, die zich bewust is ontrouw te hebben gepleegd aan zijn levensideaal.

Het spreekt van zelf, dat in de treurspelen, - trouwens in jongere jaren gedicht, - geen onmiddellijke weerslag te vinden is

van deze en dergelijke gemoedsbewegingen. Trouwens, dusdanige hebbelijkheid van te onpas bijgebracht subjectivisme is specifiek negentiende-eeuwsch. Alleen is het eigenaardig, dat juist deze man van week en allerminst heldhaftig gemoed zich verlustigde in de schildering van geweldige hartstochten en ongehoorde jammeren, evenals het eene bijna van zelve sprekende zaak is dat juist de Stoïsche wijsbegeerte hem aantrok. In beide zocht een zwakkelijk gemoed een onwillekeurigen steun, en in zooverre mag vrij de inhoud zijner treurspelen Seneca's bijzonder eigendom heeten. De toon zijner tragische personen daarentegen is voor het grootste gedeelte minder een eigenschap van hem alleen dan van zijn volk. Minst genomen dragen daarvan beiden gelijkelijk de schuld of de verantwoordelijkheid. Ik bedoel de doorgaande verhevenheid der dictie, bij hoogdravendheid af. En daarmede verbonden eene waardigheid zijner personagiën, meermalen zoo indrukwekkend breed, dat alle trekken van individualiteit er door uitgewischt worden. Men doet ons opmerken dat de figuren zijner treurspelen in den regel geen herkenbare menschen zijn, maar wandelende hartstochten en van eigennamen voorziene gemeenplaatsen. En men spreekt gelaten het groote woord uit van rhetorische tragedie.

Men heeft gelijk, mits men Seneca noch alleen noch voornamelijk aansprakelijk stelle voor wat een algemeene trek van het Romeinsche karakter en den Romeinschen geest is. Het gansche Romeinsche volk is rhetorisch. En rhetorisch in velerlei zin. De deftigheid van houding, de welbekende *gravitas Romana*, zit hun in merg en been. Zij bezitten haar, of liever ze bezit hen, op het theatrale af. *Faire grand*, in woord en gebaar, is aller ideaal. Trots al zijn verachtelijke gruwelen is hun een poseerende tooneel-keizer als Nero liever dan een nuchtere aardigheden verkoopend vorst als Vespasianus. Maar de *grandezza* heeft hare schaduwzijde: het gemis aan eenvoud, aan natuurlijke bevalligheid, aan inwendige beschaving, de kans dat de achtbare plooien der toga alle vormeloosheid zoo goed als alle wanstaltigheden verbergen. Rhetorisch is de Romein niet minder om de heerschappij die de frase op zijn gemoed uitoefent. Breede, sonore, golvende zinnen, waarin de kunstige, vaak puntige inhoud zich wikkelt en wiegelt, schommelt en deint, om met gelijkmatigen, statigen, meermalen indrukwekkenden rhythmus het oor te treffen. Soms waant men orgeltoo-

nen te hooren. Dan weer zijn er Latijnschen zinnen als die, waarvan Taine ergens in zijn *Essai sur Tite Live* zegt dat hun betreurenswaardige zinrijkheid zich in geen moderne taal laat weergeven. Seneca heeft het gewaagd in zijn prozawerken als hervormer der oud-Romeinsche periode optetreden, en het symmetrische gebouw harer gelijkmatige breedte in korte, onverbonden, gejaagde zinnetjes te verbrokkelen. Maar den declamatorischen denkvorm, die niet slechts elke gedachte pikant voordraagt, maar haar ook niet loslaat alvorens haar naar alle kanten gewenteld en bijna ten doode toe afgejaagd te hebben, deze wijze van inkleeding zijner gedachten liet hij niet los, omdat ze geheel met zijn aard als Romein strookte. Deze heeft hem verlokt, de waardigheid die den tragischen personen en der tragische taal eigen behooren te zijn te zoeken nu eens in al de sieraden der poëtische dictie, dan weer in al de spitsvondigheden der reflectie. Zijn personen zijn slagvaardig als de geoefendste advokaat en diepzinnig als een filosoof van vak. Uit zijn tien beknopte stukken laat zich een gansche bloemlezing van wijze spreuken bijeenbrengen, de ervaring veler eeuwen in een enkelen regel samengeperst. ‘Wie als hij kan het vergrijp niet belet, gebiedt het.’ - ‘De fortuin kan den voorspoed, niet den moed ontnemen.’ - Het is een begeerlijke dood, zonder vrees voor den dood te sterven. - ‘Duld liever zelf onrecht dan het te plegen.’ - ‘Achter de overmoedigen staat als wreker de godheid.’ - ‘Neem wreede overheersching weg, wat zal de deugd zijn?’ Er zijn honderden zoodanige zinnen, wichtige muntstukken van gedegen goud.

Slechts is het een onbillijkheid te meen en, dat Seneca hierin alleen staat of ongunstig bij de overige Latijnsche schrijvers afsteekt. Ze zijn allen zoo, de dichters niet meer of minder dan de prozaisten. Leo verzekert bij gelegenheid, voor het terugvinden der verloren gegane *Medea* van Ovidius gaarne al de negen treurspelen van Seneca in ruil te willen geven. Wat is zulk een verzekering anders dan een uitvloeisel der even gewone als onrechtvaardige hebbelijkheid, het bestaande aftebreken door middel van het niet of niet meer bestaande? Vreemd dat in de letteren, anders dan in de maatschappij, de afwezigen doorgaans gelijk krijgen. Ware de *Medea* van Ovidius voor ons bewaard gebleven, we zouden ongetwijfeld, welk verschil er ook overigens tusschen de beide drama's zou vallen waar te nemen, ze op het punt van

rhetoriek als vogels uit éénzelfde nest leeren kennen. Treffen we niet ook in het vele dat van Ovidius wèl tot ons is gekomen gelijke redefiguren, gelijke spelerijen, gelijke ontleding van het gevoel in plaats der uitstortingen van het gevoel zelve aan? En is Ovidius, zijn de andere Latijnsche dichters Seneca voor in het teekenen van concreete karakters? Is er behalve de twee vrouwenkoppen uit de Aeneis, Dido en Camilla, ooit door een Romeinsch kunstenaar met woorden een type, mannelijk of vrouwelijk, geboetseerd, dat in de fantasie der latere geslachten post heeft gevat?

Niet de minst eigenaardige bestanddeelen van Seneca's dramatisch repertoire zijn zijne vrouwefiguren. Van creatie geen sprake. Het zijn de welbekende typen der Grieksche tragedie, maar de wijzigingen die ze onder zijne handen ondergaan hebben zijn hoogst leerzaam. Ze is wèl een Romeinsche, ik zeide haast een Italiaansche geworden, die Medea, die niet gelijk in het stuk van Euripides haar kinderen doodt, omdat, als ze toch moeten sterven, het beter is dat ze door de hand der moeder dan door die der vijanden vallen, maar die in het bloed van hetgeen hem het dierbaarst is den man wenscht te treffen die hare liefde heeft durven versmaden. Ze is wèl een Romeinsche, die Clytaemnestra, die na reeds half tot zachtere gevoelens jegens haar terugkeerenden echtgenoot bekeerd te zijn, op haar berouw terugkomt en weer voor het moordplan zoo goed als gewonnen is, wanneer Aegisthus haar voor oogen stelt hoe Agamemnon zich daarginds niet ingetoomd heeft, en nu met een harem van Trojaansche vrouwen terugkeert, onder welke Casandra haar - - de rechtmatige koningin - aanstonds de wet zal stellen. Ze is evenzeer een Romeinsche, de Dejanira uit den *Hercules Oetaeus*, die om gelijke reden, uit vrees dat haar echtgenoot haar voor een tweede, jongere vrouw zal verwaarloozen, aanstonds gereed is hem het vergiftigde kleed toe te zenden dat onder ondragelijke pijnen een einde aan zijn leven zal maken, en dat niet, zooals Sophocles het voorstelt, door een listige voorspiegeling om den tuin geleid, maar met volle kennis van zaken. Ook zij is een Romeinsche, de Phaedra, die als Hippolytus haar liefdesvoorstellen met ruwe verontwaardiging heeft afgewezen, aanstonds bereid is aan het eerlooze verweermiddel der voedster het oor te reenen, die zonder blikken of blozen haar gemaal wijsmaakt dat de stiefzoon h a a r

tegen haar wil met bloedschendige voorstellen heeft achtervolgd, en die, wanneer het vaneengescheurde lijk van haar slachtoffer in hare tegenwoordigheid is gebracht, plotseling omslaat en zichzelve den doodsteek geeft met hetzelfde zwaard, dat gediend heeft om den lichtgeloovigen vader van de schuld zijns zoons te overtuigen. Zoo was de aard van het volk, en zoo is hij trots alle latere bloedsmengingen gebleven. Weinig gemoedelijkheid, weinig smeltend gevoel, maar een ieder oogenblik op uitslaan staande vlam van verterenden hartstocht, hetzij die liefde heet of haat.

Hier is het punt waar de Griek en de Romein, waar Seneca en Euripides, het verst uit elkander gaan. Euripides vooral is in de litteratuur van Hellas de man van het affect, van de zachtere aandoeningen, van een teederheid die niet verre verwijderd is van sentimentaliteit. Zijn eigen landgenooten waren met deze wijziging van den antieken aard der tragedie niet allen ingenomen. Aristophanes sprak waarschijnlijk het gevoelen van velen uit, toen hij met snerpenden humor de ‘natuurlijkheid’ van Euripides persiffleerde, die het gemoedsbestaan zijner helden uit den hemel naar de huiskamer bracht. Maar wanneer wij, modernen, niet hooger dan de huiskamer verlangen te gaan, vinden wij herhaaldelijk bij hem tafereeltjes van innemende, weeke bekoorlijkheid. Zoo in zijn *Razenden Herakles* het tooneel, waar de held, uit de onderwereld teruggekeerd, zijn ouden vader, zijn echtgenoote en zijn kinderen nog juist bij tijds uit de handen van den overweldiger Lycus en van een dreigenden ondergang redt. ‘Wat beteekent dit? Tot welke ontsteltenis ben ik hier gekomen, vader?’ En, als vader en echtgenoote hem in allerijl hebben ingelicht: ‘en dus zoudt ge een gewelddadigen dood hebben gevonden? Rampzalige die ik ben!’ - ‘Onze vrienden hebben ons in den steek gelaten,’ luidt het antwoord, ‘en omtrent u hoorden we het doodsbericht.’ - ‘Zijn wij dan in onze afwezigheid zóó van vrienden verstoken!’ klaagt Herakles. - ‘Heeft een ongelukkig mensch dan vrienden?’ herneemt zijn echtgenoote. - ‘Is bij mijne medeburgers dan de strijd, dien ik tegen de Minyers dorst bestaan, zoo smadelijk vergeten?’ - ‘Moet ik het u dan nogmaals zeggen? Het ongeluk heeft geen vrienden.’ Maar Herakles stelt de angstigen gerust, en terwijl hij zijn zoontjes beveelt de kleedij des doods van zich te werpen, zegt hij: ‘gaat onze woning weer

binnen, kinderen. Een blijder intocht dan de uittocht was.'

Leo heeft gelijk: zulk een tooneel, van zoo bescheiden en zoo hartelijken eenvoud, kan Seneca niet teekenen. Wij hebben daaromtrent de proef op de som in zijn eigen bewerking van ditzelfde weerzien. Seneca, zeggen de mannen van het vak ongeveer in de woorden van Heine's *Atta Troll, 'hat im Busen kein Gemüth,'* en wij moeten tot op zekere hoogte hun gelijk geven. Ook Lessing, die zeer met hem ophad, komt tot de erkentenis dat de Romeinsche dichter zich beijverd heeft, '*den Mangel der Empfindung mit Witz zu ersetzen*.' Vergoelijkend laat hij er op volgen: '*aber glücklich sind die, welche ihn noch so ersetzen können*.' Doch het is niettemin waar: Seneca kent geen affect. In zijn repertoire herinner ik me slechts één liefdestooneel: het samentreffen van Phaedra en Hippolytus. Zijn domein zijn de booze hartstochten, als we nauwkeuriger toezien, één booze hartstocht. Hij schildert wraak, en nog eens wraak, en weder wraak. De wraak van Juno is de hefboom van den *Hercules Furens*. De wraak van Atreus het eenige thema van den *Thyestes*. De wraak van Achilles' schim de oorzaak van althans de helft der jammeren in de *Troades*. De wraak van Thyestes' schim wapent in den *Agamemnon* ongezien de hand van Aegisthus en Clytaemnestra tegen den veroveraar van Troje. De wraak van Dejanira in den geheel of gedeeltelijk onechten *Hercules Oetaeus* treft den halfgod, die naast zijn wettige gemalin een jeugdige mededingster komt plaatsen. Behoeft de *Medea*, behoeft de *Phaedra* nog afzonderlijke melding? Beide drama's achten een enkele wraakneming niet aangrijpend genoeg. Phaedra's versmade liefde veroorzaakt den dood van haar stiefzoon, haar ontwaakt geweten haar eigen zelfmoord. Medea vernietigt haar medeminnares, en den vader der vijandin, en de kinderen van haar zelve. Eigen vinding is er in dit alles niet of nauwelijks. De sage en de Grieksche voorbeelden zijn voorgegaan. Maar is het louter toeval, louter rhetorische aandrift, die zijn geest steeds en onophoudelijk opnieuw in de richting van dien éénen hartstocht voortdreef? Als daarnaast niet veel anders staat dan de luidruchtige ontzetting in den *Oedipus* en de stomme smart van Andromache in de *Troades?* En gelijk in zijn stukken één hartstocht alle andere zoo goed als overschreeuwt, zoo is daarin eigenlijk slechts één mannenfiguur met voldoende scherpheid geteekend, om onder het lezen voor onze

oogen relief aan te nemen. Het is het eenigszins onpersoonlijke wezen van den antieken alleenheerscher, den tiran. Een enkele maal een welmeenende maar zwakke vorst, als de Agamemnon der *Troades*, wiens koninklijk woord door de vereenigde stemmen van Pyrrhus, Calchas, Ulixes, en de opgeruide dweepzieke menigte overschreeuwd wordt, en die zuchtend de gruwelen laat geschieden welke hij niet bij machte is te verhinderen. Die weet, ‘dat niemand lang een gewelddadige heerschappij pleegt te verdragen, maar dat bescheiden machtsoefening van langen duur is.’ Die erkent, ‘dat hij Troje heeft willen vernederen en overwinnen, maar het diep betreurt niet in staat te zijn geweest het tot den bodem gelijk maken der stad bijtijds te beletten.’ Die de gedenkwaardige belijdenis aflegt:

> Gelooft ge, dat ik 't heerschen als iets anders
> Dan als een ijd'le schittering beschouw?
> Dan als een hollen klank, dan als een schedel
> Die met den valschen glans des diadeems prijkt?
> Eén nietig toeval vaagt dat alles weg.
> Die slag eischt noch tien jaar noch duizend schepen.

Doch deze vorstelijke figuur staat in Seneca's poëzie gelijk in Seneca's werkelijkheid vrij wel alleen. Zijn ‘tiran’ is van geheel ander maaksel. Diens ideaal heet Lycus, die met de verklaring optreedt: ‘het staat bij mij vast het gansche huis van Hercules te verdelgen. Zal kwaadsprekendheid en de afkeuring des volks deze daad brandmerken, - welnu, het eerste vereischte om te kunnen heerschen is, de impopulariteit te kunnen verdragen.’ Diens ideaal is Pyrrhus en zijn lijfspreuk: ‘al wat den overwinnaar lust te doen, staat hem vrij.’ Diens ideaal bovenal Atreus, die een catechismus der tirannie en harer grondbeginselen ontwikkelt, welke wel in uitgebreidheid maar niet in grondigheid bij de bekende leer van Macchiavelli achterstaat. ‘Dat is bovenal het voorrecht der koningen, dat het volk genoodzaakt wordt de daden zijns beheerschers niet slechts te dragen, maar ook te loven.’ - ‘Waar den heerscher niets anders vrijstaat dan wat betamelijk is, daar hangt de heerschappij van anderer genade af.’ - ‘Al toont niemand mijnen zonen het pad tot bedrog en misdaad, het koningschap zal het hun toonen. Ge vreest dat ze slecht w o r d e n ? Zóó worden zij g e b o r e n .’ Aldus redeneert Atreus, alvorens zijns broeders zonen te hebben geslacht. En daarna? ‘Aan de sterren gelijk schrijd ik thans

voort, en boven allen uitstekend verhef ik mijn trotschen kruin tot het hooge hemelgewelf. Nu eerst bezit ik de kleinoodiën der heerschappij, nu eerst den troon mijns vaders.' De plicht der onderdanen is, de daden van den overheerscher niet naar de eigen burgerlijke bekrompenheid aftemeten. 'Een andere wet geldt voor den koningszetel, een andere voor de huwelijkssponde van den gewonen man.'[1]. Want de koningen kennen geen trouw, gelijk ze geen trouw vinden. 'Nooit treedt getrouwheid den drempel der vorstenhuizen binnen.' Laat ons niet voortgaan met deze beklemmende bloemlezing uit wat men de geloofsartikelen zou kunnen noemen van het meest hartelooze cynisme. Is ook hier louter toeval aan het woord? Of is de dichter bij het kiezen zijner onderwerpen uit den rijken mythenschat der Grieken onbewust geleid door de stemming der maatschappij te midden waarvan hij leefde? Ik voor mij aarzel niet het laatste aan te nemen.

Het was een booze tijd. Mommsen moge gelijk hebben, wanneer hij beweert, dat voor de massa der onderdanen, voor de ver van het middelpunt des rijks vertoevende provincialen, de heerschappij der Caesars eene verlossing was, een tijd van verademing na de onbeschofte exploitatie der onderworpen landen door een gewetenlooze en verdorven aristocratie. Anders in allen gevalle was de invloed der keizerlijke regeering op de bevolking der hoofdstad, bovenal op de onmiddellijke omgeving van den Imperator. Daar tierde welig al de slechtheid, die als de woekerplant aan den voet van den upas-boom der Javaansche doodenvallei aan de zijde van het militaire despotisme pleegt op te schieten. De herinnering aan den materieel zaligen tijd der laatste regeeringsjaren van Augustus was gaandeweg verbleekt. Men raakte vertrouwd met de tirannie in velerlei gedaante. Na het sombere schrikbewind van den menschenschuwen Tiberius het vierjarige dolle carnaval van den krankzinnigen Caligula. Vervolgens de stompzinnige heerschappij van Claudius, den speelbal zijner vrouwen en begunstigde vrijgelatenen. Ein-

1) *Agam.* vs. 264: *Lex alia solio est, alia privato in toro.* Op de navolging van Hooft, *Geer. van Velsen* (dl. II bl. 227 Leendertz):

> Laet werden yet verschoont mijn misslach onbedacht
> Van d' uytsteeckende plaets daer ick op was gheseeten:
> *En wilt gheen Vorst zijn ruymt naer all' mans deunheyt meeten*, -

hebben de Neerlandici inderhaast vergeten te wijzen.

delijk Nero, de keizer *bel-esprit*, den tijd verdeelend tusschen bloedvergieten en tooneelvertooningen. Wat moesten de zeden, wat de gemoedsstemming der hoogere kringen onder zulken voorgang zijn? Wat moest het keizerlijk hof anders kweeken dan mannen zonder eergevoel en vrouwen zonder eerbaarheid? Nero placht te zeggen, - o benijdenswaardige vrucht eener wijsgeerige opvoeding! - dat deugd een ijdele klank was; dat de zoogenaamde nauwgezette lieden in geen enkel opzicht beter waren dan de overigen; integendeel, huichelaars op den koop toe die met hun gemoedsbezwaren koketteerden. We denken aan den hofkring van Napoleon III, alleen, evenals al het Romeinsche, in het kolossale vergroot.

Zeker, er waren ook brave menschen, edele mannen en vooral vrouwen. Geen maatschappij kan zonder onmiddellijk uiteen te vallen uit louter ellendelingen bestaan. Doch van de besten had zich een eigenaardige dofheid meester gemaakt, een tegenzin in het leven, een zwakheid van wil en onbestemdheid van begeerten, wier belangwekkende uitingen Seneca met meesterhand heeft geschetst in wat hij als de bekentenissen van zijn jongen vriend Annaeus Serenus in zijn verhandeling *de Tranquillitate Animi* bespreekt. ‘Wanneer ik’ - zoo luiden enkele zinsneden uit deze omvangrijke biecht, - ‘wanneer ik mij in mijzelven verdiep, dan vertoonen zich aan mij eenige mijner gebreken openlijk, zoo dat ik ze met de hand kan tasten, andere meer verborgen als in een schuilhoek, sommige niet blijvend maar bij tusschenpoozen terugkeerende, welke laatste, zou ik zeggen, mij wel de lastigste zijn, als stroopende vijanden die mij geen van beiden toelaten, noch mij als in oorlogstijd ten strijde bereid, noch als in vrede rustig te gevoelen. Ik bevind mij in een toestand wel niet hopeloos, maar klagelijk en knorrig. Ik ben niet ziek, en ik ben niet gezond. Ik gevoel mij in hooge mate geneigd tot spaarzaamheid. Goed. Maar als ik me daar wel heb ingeleefd, dan steekt mij de praal van den een of ander opgeblazen windbuil de oogen uit. Ik wensch eenvoudige genietingen. Daar trekt mij de genotzucht tot zich, doch ik ga van het weelderige gastmaal heen, niet slechter, maar verdrietiger gestemd. Ik wensch me aan het algemeen belang te wijden. Maar als iets mijn geest, aan schokken ongewoon, pijnlijk getroffen heeft, als mij of iets schandelijks ergert, zooals ten allen tijde

in het menschelijke leven pleegt voortevallen, of iets niet gemakkelijk genoeg van stapel loopt, of zaken van luttel beteekenis veel van mijn tijd vorderen, dan keer ik mij weder tot een leven van werkeloosheid. Als daarna een verheffende lectuur mijn geest bevleugeld of schitterende voorbeelden dien geprikkeld hebben, dan brand ik van ongeduld naar het forum te vliegen, mijn stem, mijn werkkracht ter beschikking van anderen te stellen, te beproeven, ook al zou het niet baten, hun van dienst te zijn, den overmoed van den een of ander, die op zijn voorspoed onverdiend trotsch is, te fnuiken. Dan weer gevoel ik me tot bespiegeling en schrijven aangetrokken. Maar alvorens iets af is zeg ik tot mij zelven: waartoe dient het iets samen te stellen wat de eeuwen tart? Is het niet uw eenig doel dat de nakomelingschap niet van u zwijgt? En toch, ge zijt voor den dood geschapen. Een zwijgende begrafenis veroorzaakt minder last. Zulke gedachten drijven in den dood. Het leven, de wereld zelve, begint een walg te worden, en de vraag, die vraag vol razenden wellust, schiet op: tot hoelang nog en eeuwig hetzelfde?'

Het is een bedenkelijke, maar, zoo ooit, toenmaals begrijpelijke en vergefelijke zielsziekte, wier verschijnselen hier met zoo aangrijpende welsprekendheid geschilderd worden. Wat was in die dagen voor een weekgestemden idealist het leven waard? Plichtsbetrachting voerde langs den zekersten weg tot laster, ongenade en doodvonnis. Erger nog, het woord van Atreus in Seneca's *Thyestes*: 'een goedertieren vorst brenge om; in mijn gebied is de dood een genade,' vindt een tegenhanger in het historische gezegde van keizer Tiberius, door Suetonius geboekstaafd: 'toen iemand hem bad om snelle straf antwoordde hij: we zijn nog niet weer goede vrienden geworden!' Enkele enthousiasten renden in hun ondergang. Goed sterven werd het ideaal dier dagen. De bode in de *Troades* verhaalt, hoe de kleine Astyanax zich betoond had toen hij ter wille van den behouden terugkeer der Grieksche vijanden van den toren afgeworpen moest worden. 'Toen hij boven op den toren stond, wendde hij onverschrokken zijn heldere kijkers in het ronde. Hij om wien geweend wordt, is de eenige onder de gansche menigte die niet weent, en terwijl Ulixes nog wreedaardige gebeden prevelt, springt hij uit eigen beweging naar beneden.' Iets minder onnatuurlijk, maar in gelijke stemming stierf Polyxena. 'De moedige maagd deed geen stap verder achterwaarts.

Met fier gelaat stond ze naar den slag gekeerd. Zulk een dapper hart treft aller gemoederen, en een nieuw wonder grijpt plaats, Pyrrhus traag om te moorden.' De historische wedergade dezer Polyxena is te dier tijde de vrijgelatene Epicharis, van wie Tacitus verhaalt hoe ze, door Nero verdacht in de samenzwering van Piso betrokken te zijn als wier slachtoffer ook Seneca viel, zich tot beschaming der mannen aan de onduldbaar geworden folteringen door eigenhandige worging met haar boezembanden onttrok.

Aldus handelden enkelen en prezen allen. Is het wonder dat de anderen, wien zooveel geestkracht ontbrak, althans de frissche opgewektheid misten om de aarde schoon en het bestaan begeerenswaardig te achten? Men pleegt ook daarom Seneca den Romeinschen Euripides te heeten, omdat hij gelijk zijn Atheensche voorganger er van hield, vooral in zijn reizangen wijsgeerige beschouwingen ten beste te geven. Maar het is in allen gevalle een Euripides op zeer verkleinde schaal. De Grieksche dichter, onder een betrekkelijk zeer vrije democratie levende, staat voor niets. Al de grondslagen van de maatschappij zijner eeuw acht hij vermolmd en tracht hij omver te rukken, van het geloof aan de Olympische goden af tot op de in zijne oogen kinderachtige vereering der athletiek. Hij haat het tegenwoordige, maar ziet met eenig vertrouwen een schooner toekomst te gemoet, die hij zelf helpt voorbereiden. Seneca is bescheidener, maar het is de bescheidenheid der berusting. Hij durft niet achterwaarts, durft niet voorwaarts blikken en de blik op het heden is geenszins bemoedigend. Slechts éénmaal bespeuren we iets dat op geestdrift gelijkt: de slotregels van een koor uit de *Medea*, waarin, - naar aanleiding van de veroveringen op Brittannie onder Claudius, meent men, - de uitbreiding der aardrijkskundige kennis gevierd wordt in regels, die men in de zestiende eeuw als weinig minder dan een ondubbelzinnige profetie van de ontdekking van Amerika beschouwde.

> Eens rijst bij het wentlen der eeuwen de dag,
> Dat de wereldoceaan zijne boeien ontsluit,
> Dat de onmeetlijke bol zijn geheim openbaart,
> Dat Tethys ons nieuwe halfronden ontdekt,
> En Thule niet 't eind meer der aard is.

Overigens, de opwinding der neerslachtigheid. De lof der kleinen en verborgenen. De zaligheid bezongen van het riet dat

buigen, tegenover den eik die slechts breken kan. De heftig aangedrongen bewering, dat op deze aarde het kwade steeds over het goede triomfeert, dat alleen het noodlot ons drijft, en wij voor het noodlot hebben uit den weg te gaan. *Fatis agimur, cedite fatis*. De leer der Stoïcijnen, dat hij alleen koning is die met de aandriften onzer zinnen eens voor al heeft afgerekend, die niets vreest en niets begeert. De daarmede niet geheel overeenstemmende leer, - de ontzetting van oudere commentatoren,[1] - dat er na den dood niets is en de dood zelve niets, niets dan de laatste eindpaal van den voortsnellenden tijd; dat de dood het lichaam van ieder individu vernietigt en de ziel niet spaart; dat men na zijn verscheiden daar komt te liggen, waar ligt wat nooit geboren was. Naar dit beloofde land leidt onze bestemming. In die veilige haven der algeheele vernietiging wenkt den afgetobden sterveling de eindelijke rust. 'Hij heeft de boeien aller slavernij verbroken, hij kan de onbetrouwbare goden verachten, die den moed heeft een einde aan zijn bestaan te maken. Hij zal gelijk zijn aan een koning, gelijk zijn aan de hemelingen. *O quam miserum est nescire mori!*'[2]

Dit is iets anders, dit is meer dan kunstrijke declamatie. In deze hartstochtelijke verzekeringen, door de hand van den hoofschen wijsgeer neergeschreven, hoor ik voor mij een doordringenden zielekreet, - de bede om verlossing van een onmenschwaardig bestaan, door geheel een geknevelde maatschappij geslaakt.

H.J. POLAK.

1) Een dier heeren zegt: 'Chorus e mulieribus Trojanis, *tam mente quam corpore captis*, ex Epicuri sententia, *qua nec Stoicorum multo sanior, stulte et* (ut semel de toto Choro moneam) *impie* animum cum corpore interire asserit.'
2) d.i. O hoe rampzalig is het, niet te kunnen sterven.

Tennyson. 1808-1892.

‘He lived in the light.’

‘I thought yon meant
To be an artist ,... lift your audience
To see your vision.’
GEORGE ELIOT.

‘God's in his heaven -
All is right with the world!’
Pippa's faith. ROBERT BROWNING.

Plechtig als een *te Deum* was het overlijden van Tennyson, den grooten dichter van de eeuw van Victoria, den ‘*Stainless Galahad of Song*’ van hare *Table Round*. Na gedurende meer dan een halve eeuw er in geslaagd te zijn de hooge gedachten van zijn tijd in de schoonste taalmuziek van Engeland te vertolken, steeds tot meer volkomen kunstenaar zich ontwikkelend, de liefde van zijn volk, den eerbied aller denkers winnend, werd hij, nog in de volle kracht van zijn geestvermogens, op 83-jarigen leeftijd ten doode toe krank. Slechts enkele dagen was hij ziek ... zachtkens verliet het leven hem. Van zijn rustbed kon hij door het groote venster de oogen richten op het liefelijk Engelsch landschap, tusschen heuvelen opwaarts glooiend, stralende in dien Octobergloed van licht en loover, van gouden beuken tusschen donkere dennen, zoo vaak door hem bezongen.

Hij hoorde de stille stemmen, die hem het geheele leven door van het allerhoogste zongen, en hij dicteerde aan zijn vrouw het lied van den Zwaan, zijn laatste zang: ‘*The Silent*

voices,' die boven zijn graf gezongen werd. Hij smeekte die stille stemmen uit zijn droomen hem niet terug te roepen

'Toward the lowland ways behind me
And the sunlight that is gone.'

'Call me rather, silent voices,
  Forward to the starry track
Glimmering up the heights beyond me
  On, and always on!'

Zijn oudste zoon knielde aan zijn zijde en fluisterde: 'hoe gaat het vader?'. Als antwoord vroeg de stervende om zijn Shakespeare, en bladerde langzaam tot hij *Cymbeline* opensloeg. Zijn zoon geloofde zijn bedoeling te raden en las voor:

'Hang there like fruit my soul
Till the tree die.'

De dichter glimlachte, want hij was begrepen. Hij had die woorden vaak genoemd: '*The tenderest repartee, if you may call it so, in Shakespeare*.'

Doch nu begaven hem de krachten meer en meer .... hij sprak zijn vrouw nog fluisterend eenige woorden toe van troost en hoop .... en hij ontsliep!

'God's finger touched him, and he slept.'

Zijn geneesheer Sir Andrew Clarke, zeide: 'Never have I known a death so beautiful.'

En menigeen, die van dit zacht ontslapen hoorde van den zanger, die de levensmuziek der Eeuw voor Engeland heeft gezongen, zal *Cymbeline* opgeslagen hebben om de woorden te herhalen van het lied:

'Fear no more the heat o' the sun,
  Nor the furious winter's rages;
Thou thy worldly task hast done,
  Home art gone, and ta'en thy wages.'

Voorwaar, hij had zijn taak vervuld! Om wel te beseffen wat deze was, moeten zij, die nu jong zijn, pogen zich het Europa van voor veertig jaren voor te stellen.

De tijd van overgang ving aan juist toen Tennyson als

dichter zijn eigen kracht begon te kennen. Het was dat dramatisch oogenblik in de geschiedenis dezer eeuw, toen de natuurwetenschap als een jonge reus verrees en op de oude theologie de eene verschansing na de andere vermeesterde.

Het schijnt mij vaak onmogelijk voor het jongere geslacht, om zich goed in te denken wat toen geleden werd door jonge oprechte zoekers naar het hoogste. Was zelfs de tijd van de Hervorming getuige van zulk diep gevoel?

Maar elk gevoel, dat nog geen uiting heeft gevonden in poëzie, lijdt honger. De psalmen geven dus voldoening en bevrediging aan menige heilige aspiratie. De zoekende, alles ondervragende rusteloosheid, de weemoedige terugblik naar het verloren verleden, het vurige, manlijke streven naar waarheid en licht, de zielebegeerte naar nieuwe idealen, hadden eveneens behoefte aan een dichterstem, een gewijde harp. Bij velen verdort en verbleekt gevoel, dat niet symbolen vindt in kunst, en niet door zingen 't hart kan luchten.

Toen was het dat onze Tennyson naar voren schreed, de gouden lier in handen! Het gevoel, dat duizenden doordrong, vertolkte hij, het dus versterkend en bezielend. Is het wonder dat die duizenden hem liefhadden en eerden als den dichter, die hen door de woestijn geleid heeft?

Zelden is zeker een gedicht verschenen, dat met *In Memoriam* in dit opzicht te vergelijken is, dat, op het juiste oogenblik komend, hen zoo hemelsch troostte en kracht gaf. Het leerde jongen mannen, die lazen en dachten en los waren geslagen van de oude ankers, hoe te leven, hoe te dragen, hoe te hopen.

Ik heb mijn oude editie van Tennyson voor mij liggen. Met een glimlach lees ik er in, wat ik dertig jaar geleden op de eerste bladzijde schreef:

> ‘In this realm of light and song I lived and grew during this year.’

En al klinkt mij dit nu ook vrij hoogdravend in het oor, zoo brengt het mij toch in herinnering hoe wij, die in dien tijd jong waren, Tennyson eerden, volgden, liefhadden. Geen dichter van onzen tijd is voor ons geweest wat hij voor ons was.

Hij leefde met cordiale geestkracht en de diepste sympathie het leven mede van de zoekers en de denkers van zijn eeuw; ook hem werd het soms koud om het hart door het tragisch

gevoel van desolatie, van eindelooze verlatendheid, als men, starend in de duisternis, wel handtast maar niets grijpt.

Doch de bleeke honger van de ziel drijft hem niet tot den hartstochtelijken wanhoopskreet van Shelley, toen deze, als op den uitersten hoek der aarde gekomen, niets zag dan het ledig zwart dat onder zijne voeten gaapte. Het besef dat alles tijdelijk is, alles voorbijgaat in een heelal zonder doel en beteekenis, klaagde en snikte als een sombere najaarswind door de lier van Shelley.

Meer hopeloos verlangen naar iets blijvends kan door geen menschenstem worden geuit dan Shelley zuchten deed in dat wonderlied:

> ‘When the lamp is shathred
> The light in the dust lies dead.’

En kent men in eenige letterkunde regels van zoo koude kalme wanhoop als die waarin hij in ‘Alastor’ ons het oneindig ledig doet gevoelen, waarin zij nederstorten, die treuren zonder hope, wanneer zij de geliefde verliezen, wier dood aan hun bestaan en zelfs aan het heelal alle beteekenis ontrooft?

> ‘It is a woe too “deep for tears”, when all
> Is reft at once, when some surpassing Spirit
> Whose light adorned the world around it, leaves
> Those who remain behind, nor sobs nor groans,
> The passionate tumult of a clinging hope;
> But pale despair and cold tranquillity,
> Nature's vast frame, the web of human things,
> Birth and the grave, that are not as they were.’

Geestenstemmen zingen en etherische muziek klinkt als van verre in de liederen van Shelley ... *Prometheus unbound* is een lyrisch gedicht zonder wederga ... de hymne van Azië schijnt tot den dichter zelf gericht:

> ‘Child of light! Thy limbs are burning
> Through the vest which seems to hide them;
> As the radiant lines of morning
> Through the clouds, ere they divide them.’

Wij kunnen ons den getransfigureerden dichter, die dus zingt niet anders voorstellen dan als een zoon van den morgen met vleugels glansend van wit licht.

Doch de esthetische bewondering, die hij wekt, is geen invloed die helpt leven.

De dichter, die het karakter en de verbeelding van een aankomend geslacht bezielen zal, moet als profeet dier jongeren voorwaarts gaan. En dat deed Tennyson. Hoe mannelijk trad hij in dien *Sturm und Drang*-tijd voor ons op: een gedachtenzaaier, een dichter! Hij nam in zich op de onrust, den twijfel, de vrees en de hoop van hen, die hem omringden; hij gaf taalmuziek aan hun onbestemd gevoel en toonde het licht, dat nimmer scheen op land of zee.

Hij predikt:

> ‘There is more faith in honest doubt
> Believe me than in half the creeds.’

Wat hem onderscheidt is *serene tranquility*, en deze geeft eindelooze bekoorlijkheid aan zijn poëzie. Met getemperde kracht heeft hij in een overspannen en koortsachtigen tijd het leven overwonnen en de oude vijanden van den mensch verslagen in plaats van er door verslagen te worden. Hij en Robert Browning hebben beiden die victorie behaald, uitverkorenen onder de dichters der eeuw. Zijn poëzie is daardoor zoo versterkend en gezond als zeewind.

De geroemde zekerheid van geloof, de gewoonten welke ze aan den geest gaf, waren oorsprong van veel dofheid in het denken, van veel slappe gelatenheid. Verminderde zekerheid gaf Tennyson verjongd geestelijk leven. Hij kreeg een nieuw besef van de eeuwige machten... de overtuiging dat achter de groote mysteries der natuur van universeele zwaartekracht en evolutie, een grootere, hier onkenbare geheimenis straalt, die evenmin verloochend worden kan als de middagzon door oogen, die verblind zijn door haar gloed.

Dus zong hij het lied der vrije vroomheid van de aan een kooi ontsnapten.

De zware hand, die 't bakje vulde, de meestermond die voorfloot, waren ginds omlaag in veilige, warme huiskamer achtergelaten. Maar de gekooide vogels, eerst duizelig, niet aan licht gewend, leerden uit geërfd instinkt de vleugelen reppen, totdat ze, boven het dak gestegen, de wondere draagkracht van de vrije lucht onder de wijdgespreide vleugelen voelden. Boven de witte zomerwolken gevlogen, strekte zich voor hen een onbegrensde horizon uit, een nieuwe hemel en een nieuwe aarde.

‘Knowledge grows and through the ages
  one increasing purpose runs,
And the thoughts of men are widen'd
  with the process of the suns.’

De studie van de nieuwe wetenschappen was hem tot kracht, en hij getuigde uit eigen ervaring, toen hij in *Locksley Hall* den raad gaf van:

  ‘Nourishing a youth sublime,
With the fairy tales of science and the long results of time.’

Hij kreeg geen oppervlakkige kennis van de wetenschap, maar gedeeltelijke kennis, wat ik wel drempelkennis zou willen noemen, een weten, dat niet tot onafhankelijk oordeel recht geeft, maar dat aan dichters toestaat om de evenredigheid en hooge schoonheid te bewonderen van de kathedraal der wetenschap, zoodat ze dus door de open deuren van het machtige geheel een diepen indruk kunnen ontvangen.

Dus leerde hij opmerken dat alles in het heelal nog wordt en groeit,... dat we steeds midden in het tijdperk van de schepping zijn,... dat de goddelijke machten om ons en in ons altijd rusteloos aan den arbeid blijven,... dat niets is, maar alles wordt. Hij hoorde iets van de harmonieën, waarnaar de nieuwe astronomen ons leeren luisteren, en het was als vond hij in de regenboogkleuren van het spectrum het zinnebeeld van een nieuwe hoop.

‘We have no faith; we cannot know;
  For knowledge is of things we see;
  And yet we trust it comes from thee
A beam in darkness; let it glow.

So runs my dream; but what am I?
  An infant crying in the night,
  An infant crying for the light,
And with no language but a cry.’

Hij was de tolk van hen, voor wie hoop geen bewijs, maar wel een argument is. Hij was doordrongen van 't geloof dat wat we zien tijdelijk, wat we niet zien eeuwig is, en won daardoor het overwinnend vertrouwen:

  ‘In that far-off divine event
To which the whole creation moves.’

Hij heeft met weergalooze frischheid en kracht den heiligen geest in ons laten getuigen,.... verbeelding en geweten doen protesteeren.... nederige liefde doen bidden en het Godgegeven genie laten jubelen, opdat het hooger leven dus triomfeeren mocht over de materie:

> ‘And he, shall he,
> Man, her last work, who seem'd so fair,
> Such splendid purpose in his eyes,
> Who roll'd the psalm to wintry skies,
> Who built him fanes of fruitless prayer,
>
> Who lov'd, who suffer'd countless ills,
> Who battled for the True, the Just,
> Be blown about the desert dust,
> Or seal'd within the iron hills?’

De groote eenvoudige waarheden, welke alle godsdiensten ten grondslag zijn, plaatste hij als het ware in een nieuw licht, terwijl hij de gedachten en de emotie van zijn tijd vertolkte.

Daarom is voor mij *In Memoriam* steeds het lied der victorie, het *Paradise Regained* van Tennyson.

Is het onmogelijk dat de volgende geslachten in dit machtige poëem niet hetzelfde zullen vinden als zijn tijdgenooten?

Het is niet alleen mogelijk, maar waarschijnlijk. Doch ik oordeel niet.... ik getuig! Bij het pasgesloten graf van een dichter, dien we liefhadden, wien we veel verschuldigd zijn, schiet mij de kracht tekort voor analyse en voor kritiek. Ik vind slechts stem voor wat men oudtijds noemde een *éloge*, een hulde als zonen brengen aan den vader, die het licht hun gaf.

Dus nagaand wat we aan Tennyson verschuldigd zijn, zien wij, als het beeld van Hallam naar achteren wijkt, - die voor den dichter van *In Memoriam* was wat Virgilius was voor Dante - een reeks van hooge en edele figuren.

Het eerst: dat ideaal uit een visioen... dien held der eeuwigheid, den vlekkelooze, die meer een heilige dan een koning was, King Arthur in zijn ‘coming’ en zijn ‘passing.’

Arthur en Lancelot zijn stralende figuren uit een *fairy tale* der middeleeuwen van amber en koel wit ivoor. Te zeer geïdealiseerd zijn alle helden en heldinnen en te mystiek wellicht is hun vervoering. Als ik mij hen voor oogen tracht te stellen

zie 'k allen, zelfs de schuldige koningin, omglansd met teeder zilverlicht. Ze leefden en ze zweefden in een wereld geheel ongelijk aan de onze.... we hebben eens van hen gedroomd en, ziet, wakker geworden, nemen wij de *idylls* op, en de liefelijke droom herleeft. Weder zien wij ‘the flower of all the west,’ de ridders met hun ‘reverence for womanhood’, hun ‘sacred fear’ bij 't zien van schoonheid. Welluidend zijn die zangen als muziek van Mendelssohn. Ze vermoeien niet en het blijft een vreugde ze te lezen en ze voor te lezen. Maar voor een episch gedicht past rollender donderklank en zwaarder tragische muziek. We hebben daarvoor Beethoven en Wagner noodig.

Als heldendicht voldoet mij *Enoch Arden* beter dan het groote Arthur lied.... maar zoo ik blind was en men mij de *Idylls of the King* weer voorlas, geloof ik dat ik zachten zilverglans, een teeder licht van schemering op zee in het duister zien zou, terwijl edele figuren in witte gewaden met omhoog geheven lansen plechtig voorbij mij gleden.

En ik zou King Arthur in het Rembrandtsch duister zien verdwijnen zooals Queen Guinevre voor het laatst hem zag, toen hij naar ‘that great battle in the West’ trok, waar hij als ‘model for the mighty world’ het leven liet:

> ‘And even then he turned; and more and more
> The moony vapour rolling round the king,
> Who seemed the phantom of a giant in it,
> Enwound him fold by fold, and made him gray
> And grayer, till himself became a mist
> Before her, moving ghostlike to his doom.’

In dramatische kunst vond Tennyson zijn meerdere in Walter Scott, wiens proza-dichtstukken bovendien de zedelijke kracht en kleurrijke schoonheid van den middeleeuwschen riddertijd trouwer en frisscher ons in beeld brengen! En als Tennyson voor het tooneel schreef en zich ook daar geboren dichter toonde - met regels en gedeelten hier en daar van groote schoonheid - bleef hij zelf te veel steeds op den voorgrond staan... men denkt aan Tennyson meer dan aan Queen Mary en aan Harold. Hij verhaalt meer dan hij voorstelt, 't is een beschrijving van het leven, niet het leven zelf. Hij schikt en ordent; zijn helden handelen niet met dramatischen eenvoud en zonder commentaren,

alleen omdat ze alles dus moeten doen daar ze niet anders kunnen.

De fout van al zijn drama's is dat ze niet genoeg dramatisch zijn... maar welk een meester toont hij zich in zijn *dramatic monologues*, door eenigen betiteld als *monodrames*! Ze grijpen ons aan met de echt tragische kracht. Weergalooze kunstwerken zijn *Lucretius, the Northern Farmer, the Leper, Rizpah, Tithonus* en *Fatima*.

Maar wanneer de persoonlijkheid van den dichter niet behoeft te verdwijnen, dan ziet men Tennyson als meester van het lied... dan rijst het eene lyrische gedicht na 't andere, dat ons doet voelen, zien, gelooven, liefhebben met den dichter mee.

Wie geeft ons *songs* gelijk de zijne in het Hollandsch? Kunnen de jonge dichters niet, gelijk reeds menige broeder deed in Vlaanderen, de taal zoo zingen doen dat begeleiding als van zelve komt? ‘Rom! Rom! Rom!’ klinkt ons nu in het oor en ‘'t Was in de lente! 't was in de Mei!’ Bestudeert Tennyson. ‘*Turn, fortune, turn thy weel*’ zong Enid.... ‘*Come into the garden, Maud*’ zingt, ieder die het ooit las.... ‘*Blow, bugles, blow!*’ juicht al wat Engelsch liefheeft.... ‘*Tears, idle tears*’ is een avondlied, dat stemt als een psalm, en in een van zijn laatste tooneelstukken *the Forresters* zingt Maid Marian het liefdelied: ‘*Love flew in at the window*.’

En niet alleen van zachte emoties zingt hij.

Hij is de dichter van een strijdbaar ras van mannen. De *Charge of the light brigade*.... de machtige ode bij de begrafenis van den hertog van Wellington.... *Maud*, hoe toonen ze een heerlijke vreugde in het lied van het zwaard, een sympathie met heldendaden, een fierheid op zijn overwinnend ras, een exultatie van liefde voor het oude, roemrijke eiland! *Lucknow* en *the Revenge* werden door hem geschreven in het laatste tiental jaren. Welk een nobele bard, met Normandisch en oud Saksisch bloed in de aderen, is deze dichter, die, zeventig jaren oud, nog zingt ter eer van Sir Richard Greville, die ‘with a joyful spirit’ stierf op het dek van den Spanjaard, en die het doet met zulk een geestdrift, dat men er niet stilzittend naar kan luisteren.

O Holland, Holland! Engeland zoo gelijk in fouten en in deugden, moge ook voor u die fiere exhortatie waarschuwend en bezielend zijn geschreven, waarmede hij de *Idylls* sluit:

‘The loyal to their crown
Are loyal to their own far sons, who love
Our ocean-empire with her boundless homes
For ever-broadening England, and her throne
In our vast Orient, and one isle, one isle
That knows not her own greatness; if she knows
And dreads it, we are fall'n.’

Hij heeft het Engelsch denken gekleurd, en er een toon aan gegeven door zijn wondere gave van uitdrukking, waardoor hij altijd het juiste woord voor het juiste denkbeeld vond. Hij is zoo bondig... nooit één woord te veel en toch de *vox humana* van het orgel gevende aan wat de besten onder ons geloofden, dachten en hoopten. Dus worden zijn gezegden tot wat de Engelschen zoo kenschetsend betitelen als *household words*.

En het was kardinaal Newman, die zeer treffend deze *household words* vergeleek met het marmer van Rome's grootheid, dat we verwerkt zien in de muren van moderne huizen. Dus doordrong Tennyson langzamerhand zijn volk met zijn genie.

Hij was een beeldhouwer... geen architect. Hij was een kunstenaar in de taal, en, let wel, 't is geen gekunsteldheid, maar het is ware, frissche kunst! Zulk lichtend Engelsch, stralend en kristal gelijk door reinheid van dictie, heeft geen ander dichter ooit geschreven. Dit is klassieke taal! voelden de tijdgenooten.

Wat de Fransche Academie poogt te doen voor Frankrijk, deed Tennyson voor Engeland. Hij is een *standard writer*... Zijn rusteloos zoeken naar volmaaktheid in kernachtige en tevens welluidende uitdrukking maakt hem tot lichtend voorbeeld.

In een eeuw, waarin ieder haast heeft, wijdde hij zich met de geduldige devotie van den kunstenaar der middeleeuwen aan zijn taak.

Dit gevoelde Longfellow, toen hij hem dankbaar toezong:

‘My admiration for thy verse divine!
Not of the howling dervishes of song,
Who craze the brain with their delirious dance,
Art thou, O sweet historian of the heart!
Therefore to thee the laurel-leaves belong,
Tho thee our love and our allegiance,
For thy allegiance to the poet's art.’

Hoe juist gevoeld is deze dankbaarheid van den Amerikaanschen dichter! Men denk aan 't Groot-Engeland over zee, aan dat groote, overwinnende Angelsaksische ras in Europa, Amerika, Azië en Australië, aan de erfgenamen van die machtige taal, welke uit vele talen geboren, het heerlijkst werktuig werd waarover dichters in onzen tijd beschikken kunnen. De helden van dat ras zijn de genieën, die deze taal steeds zuiver en krachtig houden en door klassieken eenvoud haar veredelen. Men stelle zich slechts voor, dat zij - die Longfellow zoo beeldend '*the howling dervishes of song*' noemde - in elk land, waar men in het Engelsch denkt, ongestraft hun bandeloos spel begonnen. Zou dan het Engelsch overal niet weldra bonsen, kraken, stooten als ware de taal ontspoord?

Daarom is elke kunstenaar in de taal geestdrift en liefde waardig, die weer bewijst dat eenvoud sterker is dan mode, dat zonder het samenknutselen van nieuwe woorden en het ontwrichten van de taal, een dichter ons in een stemming kan brengen... dat hij zoo muzikaal kan zijn als de muziek zelve, ook al hebben zijn klanken beteekenis! Geen dichter met zulk zelfbedwang als Tennyson. En toch zijn die rijmlooze gedichten van hem zoo sonoor en diepklinkend als de zee, met een zee-rythmus vol afwisseling en tevens voldoende eentonig, indrukmakend ook door aanhoudendheid van klank en van beweging.

Hoe baat dit zelfbedwang de kunst! Niets houterigs, niets werktuigelijks en niets hards hebben die verzen. Ze hebben ziel, ingehouden kracht, diepe harmonie, en dat ofschoon men wel gevoelt dat deze verzen niet als die van Shelley door een natuurkracht worden voortgedreven, onstuimig, en als het ware tegen wil en dank van den bezielden zanger. Er is verscheidenheid van gaven. Wij beklagen elk, die Tennyson niet kan waardeeren, omdat hij ook geen Shelley is, of omdat de ruwe Alpenlucht van Browning's knoestiger genie niet door zijn zonnig Engelsch landschap waait.

Men is soms ondankbaar jegens het al te volmaakte ... er is een glans van geacheveerdheid, die eenigen schijnt af te stuiten in plaats van aan te trekken. De volmaaktheid van de zangerige taal, die Tennyson als muziek laat klinken, trof zoo, dat niet iedere lezer opmerkte hoe vorm en inhoud te zamen regeerden. Diepte van denken, kennis, inzicht, sympathie, verbeelding worden voor sommigen eerst onwaardeerbaar, als zij

die zelve ontdekt hebben, na een zoo moeilijke worsteling als die waartoe Robert Browning en bij ons soms Potgieter den lezer dwingen. Men poge het echter Tennyson te vergeven dat hij als taalkunstenaar bijna volmaakt is... men bestudeere hem als hadde hij het voorrecht soms ongeveer onverstaanbaar te zijn.

Want doet men dit, dan wordt die studie door onvergetelijke vreugde beloond. Dan kan men hem niet lezen zonder door zijn harmoniën en lange kadansen als gedragen te worden... zonder telkens de hooge exultatie te gevoelen van ware poëzie.

Een gouden mond, een Italiaansche stem!

Wat hij van Virgilius zong voelen wij altijd van hem:

> 'All the charm of all the Muses,
> flowering often in some lonely word.'

En als wij aan zijn *descriptive touches* denken, die, sympathie wekkend, in de natuur doen zien wat hij aanschouwde, dan hebben wij hem lief, gelijk hij Virgilius liefhad, toen hij van hem getuigde:

> 'Landscape lover, lord of language,
> more than he that sang the works and days;
> All the chosen coin of fancy,
> flashing out from many a golden phrase.'

Tennyson gelijkt in niets op Wordsworth, ofschoon beiden ons de natuur doen liefhebben, ja, schier aanbidden. Maar bij Wordsworth verdwijnt de mensch in de natuur, die hem omgeeft, en wordt hij dus meestal nagenoeg onzichtbaar. Doch bij Tennyson zijn beiden onmogelijk te scheiden..... de een verklaart den ander... Hij schildert niet eerst den achtergrond om dan den mensch op den voorgrond te plaatsen; neen hij is ook in deze de harmonie zelve. Men leze de *Gardner's Daughter*, dat liefelijk verhaal waarmede men beginnen moge als men hem wil leeren bewonderen - indien men begrijpen wil wat ik bedoel. Zijn achtergrond eet den voorgrond nimmer op. Nooit is hij schuldig aan de zwakheid om iets alleen te beschrijven, wegens de slechtst mogelijke van alle redenen: omdat het bestaat. Hij kiest, hij ordent, hij is kunstenaar.

En welke volmaakte kunst! Het rythmus van zijn gedichten volgt niet alleen elke beweging van gevoel en van gedachten, maar smelt er mede samen, de emotie das onmiddellijk vertol-

kend. Men neme slechts de volgende verzen uit *Maud* en lette op hoe de regels zich verlengen, wanneer de hoop en zielsbegeerte groeien, terwijl als de ontmoediging komt de woorden krimpen.

‘And thus a delicate spark
Of glowing and growing light
Through the live-long hours of the dark
Kept itself warm in the heart of my dreams,
Ready to burst in a coloured flame;
  Till, at last, when the morning came
  In a cloud, it faded, and seems
    But an ashen-gray delight.’

Het meest bewonderingswaardige van zijn kunst is misschien de eenvoudige wijze waarop hij ons in een stemming weet te brengen. Ontleed zijn woorden tot het uiterste, het wondere geheim van het leven dat er in gloeit, ontdekt ge niet; doch nauwelijks klinkt de muziek der regels opnieuw of de suggestie heeft weer kracht, men voelt weer dadelijk wat hij wil laten gevoelen en er is niemand die, analyseerend, nu durft zeggen: ‘'t is dank zijn woorden! 't zijn de gedachten! neen, 't is zijn metrum.’ Want het is tusschen de regels dat de horizon zich uitspreidt... en dat geestenstemmen zingen. Wie weet door een omschrijving slechts een aanduiding te geven van de bekoorlijkheid van zijn *Songs*, van zulke volkomen lyrische gedichten als de volgende:

‘Break, break, break.
  On thy cold gray stones, O Sea!
And I would that my tongue could utter
  The thoughts that arise in me.

O well for the fisherman's boy,
  That he shouts with his sister at play!
O well for the sailor lad,
  That he sings in his boat on the bay!

And the stately ships go on,
  To their haven under the hill;
But O for the touch of a vanish'd hand,
  And the sound of a voice that is still!

Break, break, break,
  At the foot of thy crags, O Sea!
But the tender grace of a day that is dead
  Will never come back to me.’

En dan het lied, dat dus aanvangt:

> ‘Tears, idle tears, I know not what they mean,
> Tears from the depth of some divine despair
> Rise in the heart, and gather to the eyes,
> In looking on the happy Autumn-fields,
> And thinking of the days that are no more.’

't Kan jonge dichters loonen te overwegen wat de bekoring is van zulke taal.

Hij vormde zelf dien kunstzin en dat diep gevoel voor wat volkomen is in uitdrukking, waardoor hij wordt beoordeeld en geliefd. Hij was geen baanbreker, die met den hartstocht van ontdekkers profeet is van een toekomst, waarin niemand nog gelooft. Bescheidener was zijn taak. Hij was de tolk der eeuw, die in haar aspiratiën deelde, die met haar voelde en dacht, en in muziek van woorden, met beeldhouwersgenie voor evenredigheid en vorm, al wat we hoopten en beminden bevallig, edel, rein en teeder verrijzen deed uit een bajert van gevoel, uit chaos cosmos scheppend.

Door de aanraking van zijne kunst werden ontelbare duizenden gereinigd en wedergeboren, want hij spreidt weldoend licht door wat eens Charles Lamb gelukkig noemde ‘the sanity of true genius.’ En zijn populariteit verzoent met populariteit. Want hij won die door meesterstukken en niet door vloeiende, glijdende ‘common places.’ Longfellow was een waar dichter, maar hij dankte zijn roem bij de meerderheid aan de zwakste en holste van zijn verzen.

In dit opzicht, zooals in bijna elk ander, was Alfred Tennyson de lieveling van goden en menschen. Duur en volharding van dichterlijke kracht gaf wijding aan geheel zijn leven. Het is 42 jaar geleden dat *In Memoriam* het licht zag; 34 jaar gingen voorbij sinds de ‘*Idylls of the King*’ en 28 jaar sinds *Enoch Arden* werd gedicht, en ziet, dit jaar verscheen een nieuwe bundel verzen, een andere gaat ter perse en eenige van zijn schoonste en onsterfelijkste gedichten verschenen nog geen vier jaar geleden!

Toen ‘*the Century's three strong eights*’ elkander ontmoet hadden, en Tennyson in 1888 tachtig jaar geworden was, gaf hij *Demeter and other Poems* uit. Wanneer men ouder wordt leert men niet meer onwillekeurig van buiten, doch er zijn

regels uit dat boek, die, eens gelezen, onvergetelijk zijn. Het onderscheidt groote kunstenaars, dat zij hun stijl versterken en verbreeden naarmate ze ouder worden. Israëls toont die geniale evolutie bij ons en soortgelijk was de ontwikkeling van den tachtigjarigen Tennyson. Hij heeft het wellicht al te gladde, glimmend gepolijste van de *Arthurian Idylls* vervangen door een breeder, vrijer, krachtiger stijl. Ik denk aan het machtige rythmus van het prophetische lied *Vastness*... aan den bedwongen hartstocht van *Happy*.... aan lichtende regels uit *Demeter and Persephone*.

Een reden van die altijd jonge kracht was waarschijnlijk dat hij een hoog denkbeeld had van zijn roeping als dichter en er naar leefde. ‘He was the equal of his writing’ is van hem getuigd. Hij stelde zijn kunst zoo hoog omdat hij karakter nog hooger stelde dan kunst. Daarom was het pretentieuse gebabbel over ‘artiesten’ en artiesterigheid een gruwel voor den grooten ouden kunstenaar, die zijn ‘singing robes about him’ heeft gehouden tot zijn dood. Dit toont hij in zijn laatsten bundel. In *Romney's Remorse* verhaalt Tennyson de tragische geschiedenis van den Engelschen schilder Romney.

Er waren in diens tijd ook al ‘artiesten,’ en zij hadden hem verzekerd dat huwelijk het genie des kunstenaars verlamt! Daarom had hij zijn 19jarige vrouw in het Noorden aan haar lot overgelaten. Hij zag haar niet weer totdat hij oud en verlaten, bijna kindsch tot de dierbare terugging, die hem met vrouwentrouw vol liefde ontving, verpleegde, troostte en door haar teederen ernst tot sterven kracht gaf.

Tennyson voert den ouden Romney sprekend in. Hij is door wroeging verteerd en uit zijne vrees, dat de lafhartige misdaad, uit artiesterigheid gepleegd, bij het Laatste Oordeel onvergeeflijk schijnen zal:

> ‘When the shout
> Of His descending peals from Heaven, and throbs
> Thro' earth, and all her graves, if He should ask,
> “Why left you wife and children? for My sake,
> According to My word?” and I replied,
> “Nay, Lord, for *Art*,” why, that would sound so mean
> That all the dead, who wait the doom of Hell
> For bolder sins than mine, adulteries,
> Wife-murders-nay, the ruthless Mussulman

Who flings his bowstrung Harem in the sea,
Would turn, and glare at me, and point and jeer,
And gibber at the worm, who, living, made
The wife of wives a widow-bride, and lost
Salvation for a sketch.'

De groote kunstenaar rust nu in de *Poet's Corner* van de oud-Abdij, en als ik denk aan wie hem daar omringen, dan straalt hun Engeland in de najaarszon mij toe als zelf de *poet's corner* van Europa.

Welke eeuw voor het lied was deze voor het practisch, commercieele land, dat toont hoe het volk, dat zich door geestkracht en verbeelding onderscheidt, in bijna elke richting groot is. Die scheppende verbeeldingskracht toonen zijn grondvesters van reuzenrijken in Oost en West, zijn handels-avonturiers, zijn Newtons en zijn Darwins en zijn dichters. Prozaïsch noemt men Engeland... maar midden tusschen zijn masten en fabrieksschoorsteenen uit, rijst er de leeuwerik hooger en met zangeriger, zuiverder geluid dan ergens elders. Toen alles wat dat machtige land als edelste vertegenwoordigers kon vinden, den dooden bard ter laatste rustplaats begeleidde, klonk boven het open graf een heerlijk lied. Het is het afscheidslied aan het leven, waarmede de oude dichter zijn laatsten lyrischen bundel heeft besloten:

'Sunset and evening star,
And one clear call for me!
And may there be no moaning of the bar,
When I put out to sea,

But such a tide as moving seems asleep,
Too full for sound and foam,
When that which drew from out the boundless deep
Turns again home.

Twilight and evening bell
And after that the dark!
And may there be no sadness of farewell,
When I embark;

For tho' from out our bourne of Time and Place
The flood may bear me far,
I hope to see my Pilot face to face
When I have crost the bar.'

Terwijl deze woorden naklinken, nemen wij afscheid van hem. Het tij zoo snel glijdend, dat het schijnt te slapen, te vol als het is voor geluid en schuim, voert den ouden bard naar de andere zijde van den horizon. We zingen zachtkens zijne liederen, terwijl hij uit ons oog verdwijnt... we herinneren ons zijn hopen en gelooven en zijn zedelijk ideaal... het wordt licht in het Oosten... de witte dageraad smelt weg in ochtendgoud... de morgen bloesemt in volmaakten dag, en we hooren geen geluid dan het diep geluid der zee.

CHARLES BOISSEVAIN.

Arthur's komst.
(‘*The Coming of Arthur*’ van Alfred Tennyson.)

Indertijd verhaalde Renan dat Tennyson, te Lannion in Bretagne, de geboorteplaats van Renan's moeder, vertoevende, toen hij bij zijn vertrek de rekening vroeg, van de waardin ten antwoord kreeg:

‘Gij zijt de man, die van onzen Koning Arthur gezongen hebt: van u kan ik niets aannemen.’

De naieve, tot aan de beurs getrouwe dankbaarheid dezer Bretonsche - van wie het mij alleen leed doet, dat ik haar naam niet weet - zou, in verband met dat voortleven van een mythisch koninkjen in de harten des volks na zoovele eeuwen, de stoffe kunnen verschaffen voor eene even leerzame als hartverheffende verhandeling; waartoe beter versneden pen dan de mijne moge worden opgenomen. Mij komt de anecdote voor den geest, nu ik er mij toe zet om, als zoovele anderen elders, op mijne beurt, al is het dan ook maar met bovenstaande vertaling van de eerste der ‘Idylls of the King,’ in dit tijdschrift den gestorven zanger eene hulde der innigste erkentelijkheid te brengen.

Inderdaad; wie heeft ooit van Tennyson's werken en met name van deze *Idylls* meer dan vluchtig kennis genomen, zonder zich aan hem verplicht te gevoelen? De zachte, teêre schoonheid dezer half epische, half allegorische verhalen is zoo rein, zij ademen daarbij zulk een ernstigen, een zoo mannelijk vromen geest, dat geen gemoed ze in zich opnemen kan, zonder hunne veredelende, hunne opheffende kracht steeds bij vernieuwing te gevoelen.

De hier den lezer in Hollandsch gewaad aangeboden eerste en inleidende der ‘Konings-idyllen,’ hoevele schoonheden van den eersten rang (ik spreek van het oorspronkelijke) zij bevatten moge,

is ten volle alleen in verband met de volgende te genieten. Toch is juist deze in dit geval gekozen èn om den bescheiden omvang, èn omdat de hoofdgedachte, welke de dichter met al de overige in beeld bracht, daarin is uitgedrukt; men vindt hier als het thema eener reeks van symphonieën. De krijg, dien de Zinnen voeren met de Ziel, ziedaar wat Tennyson, naar zijne eigene verklaring in de opdracht aan de gemalin van Albert den Goede, in de twaalf zangen van zijn epos bedoeld heeft te schilderen; de eeuwige krijg van Goed en Kwaad, van Vleesch en Geest; van ‘de wet in onze leden,’ strijdende ‘tegen de wet onzes gemoeds’ (Rom. VII : 23); niet beschreven in louter abstracte allegorieën, maar ook en vooral afgebeeld in waarachtige mannen en vrouwen, wier deugden en ondeugden, wier krachten ten goede en ten kwade, in hun leven en daden zich uiten, met den volmaakten Koning, als symbool van hun geweten, tot middenpunt, in het licht der Godsdienst (verpersoonlijkt in ‘the Lady of the Lake’) en van het Geloof, de Hoop, de Liefde, de ‘three fair Queens,’ Arthur's vriendinnen en hulpe in zijnen nood. Kortom, gelijk terecht is opgemerkt, deze Idyllen zijn te beschouwen als de geschiedenis, niet van één mensch of van één geslacht, maar als de tragedie van het in duisternis wegzinkende geloof eener natie; van een ideaal, een oogenblik in het leven verwezenlijkt, maar verdorven door ééne zonde. Verborgenheid is de Geboorte, verborgenheid de Dood; en daartusschen ligt het hoogvlak des levens, met zijn arbeid en zijn strijd.

(Verg. de inleiding tot Rowe's uitgaaf van: ‘The Coming of Arthur,’ en ‘The passing of Arthur,’ Londen, 1892).

S.R.

Leodogran, de vorst van Camelyard,
Had ééne dochter, en geen ander kind;
Zij was, Ginevra, de allerschoonste op aard,
En al zijn vreugde was in haar alleen.

Want menig een klein koning, vóór de komst
Van Arthur, heerschte op 't eiland en elkaâr
Bekrijgend steeds, verwoestten zij al 't land;
En telkens zwermden weêr van overzee
De heidnen aan en roofden 't overschot;

En zoo werd streek bij streek tot wildernis,
Alwaar 't gediert' steeds aanwies en de mensch
Steeds minder werd, tot Koning Arthur kwam.
Eerst leefde Aurelius en kampte en stierf;
En Koning Uther na hem kampte en stierf;
Maar de een noch de ander maakte 't rijksland één.
Na dezen smolt vorst Arthur voor een tijd
En door de macht van zijne Tafelronde,
Hun kleine staten onder zich te zaâm
En bracht als 't hoofd zijn heerschappij tot stand.

Woest lag alzoo de landstreek Camelyard,
Van vochte wouden ruig en vol gediert';
En luttel handen waren reê ter jacht,
Zoodat de wilde hond en 't wilde zwijn
En wolf en beer in de akkers woelden nacht
En dag en wentelden in 's Konings gaard.
En menigmaal ontroofde de wolvin
Er kind'ren en verslond ze, maar somwijl,
Als 't eigen broed verloren was of dood,
Bood zij de ruwe speen een menschlijk wicht.
De kindren, huizend in haar vunzig hol,
Al morrend om hun voedsel, kropen rond
Op alle vier, gelijk hun voedster; tot,
Volwassene wolfmenschen, zij den wolf
Beschaamden in hun aard. - Leodogran
Herwenschte al zuchtende de legermacht
Van Rome en Caesar's aadlaar; dan besprong
Hem weêr zijn broedervorst Rion; ten lest'
Verscheen een horde heidenen, de zon
Rood kleurende met smook en de aard met bloed,
En spittende het kind op de eigen spies
Die 's moeders hart doorboorde - tot, ontzet,
Hij raadloos stond en nergens uitkomst zag.

Maar hoorende van Arthur, nieuw gekroond,
Ofschoon niet zonder wederspraak van hen,
Die tierden, dat hij Uther's zoon niet was,
Bad hem de vorst: Kom over, help ons, gij!

‘Want wij vergaan hier tusschen mensch en dier.’
Arthur had nog geen wapenfeit verricht,
Maar hoorde hem en kwam. Ginevra stond
Nabij den burchtmuur om zijn komst te zien.
Maar daar hij op 't helmet, noch aan het schild
Het gouden zinbeeld droeg zijns Koningschaps,
Maar als een ridder met zijn ridd'ren reed,
Waaronder veel in rijker wapendos,
Zag zij hem niet, of lett'e niet op hem,
Zooveler één, al had hij 't aanzicht bloot.
Maar Arthur, langs haar gaand, den blik ter aard,
Voelde op eenmaal zijn leven van het licht
Doorstraald dier oogen, doch reed voort en sloeg
Bij 't woud zijn tenten op; en hij verdreef
De heidnen en verdelgde 't roofgediert',
En velde 't woud, liet zonlicht in en trok
Den jager en den ridder breede paân,
En keerde weêr.

Want tijdens zijn vertoef
Ontvonkte een twijfel, smeulende in 't gemoed
Der grooten en baronnen van zijn rijk,
Tot oorlogsvlam, van wie de meesten zich,
Met tal van kleine vorsten in verbond,
Aankantten tegen hem, al roepend: ‘Wie
Is deze, dat hij heer zij over ons?
Wie staaft hem Uther's zoon? Voorwaar, wij zien,
Maar speuren in gelaat noch houding, leest
Noch stem gelijkenis met Uther. Neen,
't Is Gorlois' zoon, en onze Koning niet!
't Is Anthor's zoon, en onze Koning niet!’

En Arthur, van daar trekkende ten strijd,
Gevoelde levensweeën, smart en angst,
Begeerend met Ginevra één te zijn
En onder 't rijden peinzend: ‘Tusschen mensch
En dier vergaan we, zei haar vader. Zal
Dan ik haar niet uit dit verdierlijkt land
Opheffen tot mijn troon en aan mijn zij?

Wat heil, alleen te heerschen, steeds gekweld -
ô Gij gestarnt' dat huivert boven mij!
ô Aarde, zoo hol klinkend onder mij! -
Gekweld met ijdle droomen? Want tenzij
Met háár vereend, die schoonste in 's hemels licht,
Schijn ik in deze ontzagb're wereld niets,
En is mijn wil geen wil, kan ik mijn werk
Niet ganschlijk werken, noch in dit mijn rijk
Verwinnend meester zijn. Vereend met haar,
Leefde ik met haar één leven; één van wil
In alle ding regeerend, hadden wij
De macht, om licht en leven in dit land
Der duisternis te brengen en des doods!'

En later, - als hij spreekt die dit verhaalt, -
Toen Arthur kwam ann 't slagveld, schitt'rend wit
Van 's vijands opgeslagen tenten, was
Het àl zoo klaar rondom hem, dat hij zag
De kleinste rots verr' op den flauwsten top
En zelfs bij lichten dag de morgenster.
Daar waaide ze uit, zijn koninklijke vaan,
En van weêrszij, met luid trompetgeschal
En oorlogskreet en schaatrende klaroen,
Stoof 't ruit'renheir met lange lansen aan.
Nu wonnen koningen en eedlen veld,
En dan de Vorst, al naar de krijgskans her-
En dervaart zwenkte. Maar de machten, die
Rondgaan door 't al, verblindden ieders oog,
Weerlichtend, dond'rend boven hem, totdat
Door zijne kracht, versterkt bij elken houw,
Arthur, aan 't hoofd van heel zijn ridderschap,
De koningen Carados en Rion,
Cralmont van Wallis, Claudias, Clarens
En vorst Brandagoras van Latangor,
Met Anguisant van Erin, Morganoor
En Lot van Orkney, sloeg. Toen, voor een stem
Zoo schriklijk, als de kreet van een die ziet
Tot een die zondigt en alleen zich waant,
En alles om hem slapend, weken ze uit,

In hunne vlucht verstrooid; en Arthur riep
Om 't staal te stuiten, maaiend door de schaar
Der vluchtelingen: ‘Halt! ze zwichten reeds!’
Dies stond de veldslag stil, als 't krijgsgewoel
Op een gemaald tafreel, de levenden
Zoo rustig als de doôn; en Arthur's hart
Was enkel vreugd. Hij lachte de' oorlogsman
Dien 't meest hij eerde en lief had toe. ‘Niet gij
Kunt twijflen aan mijn Koningschap, zoo wèl
Heeft dezen dag uw arm voor mij gewrocht.’
‘Mijn Heer en vorst,’ zoo riep hij, ‘'t vuur van God
Daalt op u neêr in 't slagveld en ik weet,
Gij zijt mijn Koning!’ En de twee, daar de een
Den ander in den strijd geveiligd had,
Bezwoeren op het veld des doods elkaâr
Een vriendschap, die geen dood ooit kennen zou.
En Arthur sprak: ‘In 't woord des mans spreekt God;
Gevall' wat wil, 'k betrouw u tot den dood.’

En ijlings, na bevochten zege, zond
Hij Ulfus, Brastias en Bediveer,
Zijn jonge ridd'ren, vorst Leodogran
Met aanzoek: ‘Heb 'k in iets u wèl gediend,
Zoo geef uw kind Ginevra mij ter vrouw.’

Leodogran, dit hoorende, in zijn hart
Bepeinzend: ‘Hoe sta ik, die Koning ben,
Mijn eenig kind tenzij een' Koning af
En Koningszoon?’ verhief zijn stem en riep
Een grijsaard tot zich, zijnen kamerling,
Wien alles hij betrouwde en sprak tot hem:
‘Wat is van Arthur's oorsprong u bekend?’

Toen sprak de grijze kamerling en zei:
‘Heer Koning, slechts twee ouden kennen dien
En elk tweewerf zou oud als ik; Merlijn
Is de een, de wijze, die vorst Uther steeds
Met zijne tooverkunst te dienen placht,
En de ander Bleys, zijn meester, die Merlijn
Het toovren leerde; maar de leerling kwam

Zijn meester voor, zóó verr', dat Bleys de kunst
Ter zijde stelde en nederzat en al
Wat plaats vond, alle daden van Merlijn,
In één groot jaarboek schreef, dat laat'ren tijd
't Geheim van Arthur's oorsprong melden zal.'

Hem antwoordde Leodogran: 'ô Vriend,
Waar' 'k half zoo wèl, als dezen dag door u,
Door dien vorst Arthur bijgestaan, dan had
Gediert' en mensch aan mij hun deel geroofd.
Maar roep nog eenmaal hier voor ons terug
Ulfus en Brastias en Bediveer.'

En toen zij voor hem kwamen sprak de vorst:
'Den koekoek heb 'k door kleine vooglen soms
Verjaagd gezien; met reên; maar waarom toch
Verwekken al die eedlen krijgsrumoer
En noemen Arthur, dezen, Gorlois' telg,
En and'ren Anthor's? Zegt mij, houdt gij zelf
Dien Arthur voor des Konings Uther zoon?'

Ulfus en Brastias getuigden: 'Ja.'
En Bediveer, die van zijn ridd'ren 't eerst
Bij Arthurs kroning 't ridderzwaard ontving,
Sprak, immer stout van hart en woord en daad,
Waar laster sijfelde op des Konings naam:

'Heer, op dit punt is velerlei gerucht;
Daar zijn er, die hem haten in hun hart,
Laag van geboort' hem noemen, en daar hij
Vol zachtheid is en zij verbeestlijkt zijn,
Hem minder achten dan een mensch; maar ook,
Daar zijn die méér hem achten dan een mensch,
Hem wanen uit den Hemel neêrgedaald.
Nu mijn geloof omtrent dit alles, zoo
Gij anders daaraan hecht: Heer, want gij weet,
Dat in vorst Uther's tijd de krijgsman-prins
Gorlois, die 't slot Tintagil eens bezat
In Cornwallis aan zee, een schoone vrouw,
Igreen, gehuwd had, die hem docht'ren schonk -
Van welke de een, Lot's gade Bellicent,

Orkney's vorstin, als trouwe zuster steeds
Arthur heeft aangekleefd - maar geenen zoon.
En Uther wierp op haar een minnend oog,
Maar zij, onkreukb're vrouw, had zulk een walg
Van de' eereloozen luister zijner min,
Dat tusschen hem en Gorlois krijg ontstond
En Gorlois werd verwonnen en gedood.
In fellen toorn sloeg Uther toen 't beleg
Voor 't slot Tintagil, waar Igrenes volk,
De' ontzagbren zwerm rondom hun wallen ziend,
Haar liet en vlood; en Uther nam den burcht
En niemand was een toevlucht daar, dan hij.
Aldus besloten in des Konings macht,
Werd ze in heur tranen, met oneerb'ren spoed
Gedwongen hem te huwen; en daarna,
Na luttel maanden tijds, stierf Uther zelf,
Weeklagend om een erfprins op zijn troon,
Opdat zijn rijk niet ten verderve ging.
En in dien zelfden nacht, den nieuwjaarsnacht,
Ter oorzaak van de bitterheid en smart
Die zijne moeder griefde, vóór den tijd,
Werd Arthur ook geboren en terstond
Geheimlijk aan een achterpoort Merlijn
Ter hand gesteld, opdat hij verr' van daar
Stil zijnen dag verbeiden zou, dewijl
De grooten uit dien woesten tijd, gelijk
De grooten thans slechts roofgediert', gewis
't Kind hadden stuk gescheurd, waar' 't hun bekend;
Want ieder zocht zichzelf en eigen macht
En velen haatten Uther, om den wil
Van Gorlois. Daarom nam Merlijn het kind
En gaf hem ridder Anthor, reeds bedaagd
En een oud vriend van Uther; en zijn gâ,
Den jongen prins een voedster, bracht hem op
Met eigen kroost en niemand wist daarvan.
De grooten hebben sinds als wild gediert'
Elkaâr verbeten, tot het rijk verdierf.
Dit jaar nu, toen Merlijn (zijn dag was daar)
Arthur deed optreên in de zaal en riep:

“Dit 's Uther's erfgenaam, uw Koning!” klonk
De kreet in honderd stemmen: “Weg met hem!”
“Geen Koning ons 't Is Gorlois” zoon, of 't kind
“Van Anthor, onze Koning niet; of wel
Verachtlijk van geboort!” Merlijn nochtans,
Daar 't volk tierde om een vorst, won door zijn kunst
Arthur de kroon; maar sedert rott'en zich
De grooten saâm, en zelfs tot open krijg.’

Toen, daar Leodogran nog overdacht
Of Arthur 't kind der schande waar', dan we
Als Gorlois' zoon geboren na diens dood,
Als Uther's zoon geboren vóór zijn tijd,
Dan of er waarheid stak in eenig ding,
Gesproken door de drie, kwam Bellicent,
Lot's gade, Orkney's vorstin, met Walewein
En met den jongen Modred, haar twee zoons,
Naar Camelyard; en als hij konde, niet
Gelijk hij wilde, onthaalde hen de Vorst
En sprak, met hen gezeten aan den disch:

‘Een losse troon is ijs op 't zomersch meir.
Gij komt van Arthur's Hof. Verwinnaar noemt
Zijn aanhang hem! Maar u, dunkt deze vorst -
Zijn haat'ren zijn zooveel en zijn zoo sterk,
Zoo klein, hoe dapper ook, zijn ridderschaar -
U mans genoeg, zijn vijanden te staan?’

‘Klein, ik erken 't, ô Koning!’ riep zij uit:
‘Klein, maar van enkel dapp'ren, één van zin
Met hem; want ik was dáár, toen 't woest geschreeuw
Van Uther's eedlen zweeg, Arthur gekroond
In zijne troonzaal zat, en 't juichen klonk
Der krijgsliên: “Wees gij vorst, en uwen wil
Volvoeren wij, die u beminnen!” Dan,
Met zachte, volle stem, eenvoude taal
Van groot gezag, verbond de Koning hen
Aan zich, door dienstgeloften zóó gestreng,
Dat, daar ze als ridders rezen van hun kniên,
De een bleek zag, als op de' aanblik van een geest,

Een tweede in gloed, een ander weêr verblind,
Als die ontwaakt bij 't naadren van een licht.
Maar toen hij sprak, zijn Tafelronde ontvlamde
Met edel, godd'lijk en verkwiklijk woord,
Meer dan mijn tong u zeggen konde, zag 'k
Van oog tot oog door heel hun Orde een zweem
Òmflikkeren van 't Koninklijk gelaat;
En eer die wegstierf, viel door 't kruistafreel
In 't venster boven Arthur vlammenkleur,
Sinopel en azuur, drievoudig stralend,
Elk op drie Koninklijke vrouwen, slank
En rijzig, zwijgend staande bij zijn troon,
Hem aanziend met een glans van lieflijkheid,
En die in nood zijn hulpe zullen zijn.
En daar zag 'k magiër Merlijn, wiens grootsch
Vernuft en honderd jaar, als handen zijn
Van trouwe dienaars, ijvrend voor hun heer.
En bij hem stond de Jonkvrouw van het Meir,
Die kunstrijker magie verstaat dan hij, -
In 't wit sameetkleed, mystisch, wonderbaar.
Zij gaf den vorst zijn groot gekruisheft zwaard
Om 't heidenvolk te drijven uit het land.
Een wierookneevling kronkelde om heur leest,
't Gelaat nauw zichtbaar in de donkerte
Van 't Godsgebouw; maar onder 't heilig lied
Klonk als de stem van vele waatren, want
Zij woont in 't diep, stil, wat orkanen ook
De wereld schokken, en als 't boven stormt
Treedt ze op de wateren, gelijk de Heer.
Daar ook heb ik Excalibur aanschouwd,
Ter kroning voor hem uitgedragen, 't zwaard
Dat oprees uit den boezem van het meir,
Toen Arthur overvoer en 't aannam - 't heft
Vol eêlgesteente, Urim van diepen zin,
Èn hart èn oog verbijsterend; de kling
Verblindend hel van glans; aan de eene zij,
In de oudste taal der wereld, gegraveerd:
“Neem mij,” maar keer de kling en gij zult zien,
Geschreven in de taal die zelf gij spreekt:

“Werp mij van u.” En treurig was 't gelaat
Van Arthur, toen hij 't nam. Maar tot hem sprak
Vermanende Merlijn: “Gij, neem en strijd!
“De tijd om weg te werpen is nog verr”.”
Zoo nam de Vorst het groote slagzwaard aan
En velt daarmeê zijn vijanden ter neêr.’

Leodogran verheugde zich, maar dacht
Zijn twijflen tot den boôm te ziften en
Haar vragend onder de oogen ziende, sprak:
‘Eén zwaluwsoort is de and're na verwant;
Maar nader gij aan deez' verheven vorst,
Als de eigen zuster.’ En zij zeide: ‘'t Kind
Van Gorlois en Igrene ben'k.’ - ‘En dus
Ook Arthur's zuster?’ sprak de Koning. Zij:
‘'t Zijn heimelijke zaken!’ En zij gaf
Haar beiden zoons een wenk. En Walewein,
't Haar in den wind, sprong zingende naar buiten,
Rende als een veulen, vloog op alles aan
Wat voorkwam. Modred legde aan deuren 't oor
En hoorde half; hij, die in later tijd
Greep naar de kroon en grijpend ònder ging.

De Koningin gaf antwoord: ‘Wat weet ik?
Want donker was mijn moeders oog en haar
En donker ben ook ik van haar en oog;
En donker Gorlois, ja en donker ook
Was Uther, zwart bijna; maar deze vorst
Is blonder dan de Brit, dan eenig mensch.
En dan, 'k hoor immer in den geest een kreet
Uit de' opgang van mijn leven, als 't geween
Van eene moeder en ik hoor haar stem:
“Ach, dat ge een broeder hadt, gij lievling mijn,
Op 't ruwe pad der wereld tot een schuts!”’

‘Toch,’ zei de Koning, ‘hoort ge zulk een kreet?
Maar wanneer is u Arthur 't eerst ontmoet?’

‘ô Koning!’ riep ze, ‘in waarheid zeg ik u,
Ik was nog kind, toen hij mij eerstmaal zag.

Geslagen was 'k, om luttel overtreên,
En dat onschuldig; en 'k liep uit en wierp
Mij neêr in 't heidekruid, de heerlijke aarde
En wat daarop was hatend en ik weende
En wenschte dat ik dood waar'. Daar stond hij -
Ik weet niet, of hij uit zichzelven kwam,
Dan of Merlijn hem bracht, die, zeggen zij,
Wanneer hij wil onzichtbaar waren kan -
Daar stond hij naast me en sprak mij vriendlijk toe,
Verkwikte mij het hart en droogde mij
De tranen af, want hij was kind met mij.
En menigmalen kwam hij en te zaâm
Zijn we allengs opgegroeid. Somwijlen scheen
Hij treurig en ik treurde met hem; soms
Ook streng en barsch, en 'k had hem dan niet lief,
Maar dan weêr zacht, en 'k had hem innig lief.
Steeds minder zag ik hem den laatsten tijd;
Maar gulden uren heb ik toen gesmaakt,
Des zeker, dat hij koning worden zou.

Maar gun, dat thans 'k iets anders u verhaal.
Bleys, die Merlijn eens leerde, naar men zegt,
Stierf onlangs en hij zond de bede mij,
Hem aan te hooren eer hij 't leven liet.
Verschrompeld als een feeën-wisselkind
Lag daar de magiër; hij zeide mij,
Dat zoo Merlijn als hij tot zijnen dood
Steeds Koning Uther dienden en den nacht
Dat Uther in Tintagil sterven moest
Weeldagend om een erfgenaam, zij twee
Den doode lieten, uitgaande om wat lucht.
Toen, van de slotpoort uit, de bergkloof langs,
Neêrdalend in den gruwbren nacht - een nacht
Waarin de grens des hemels en der aard
Was uitgewischt - aanschouwden zij, zoo hoog
Of 't in de lucht hing, boven 't somber diep
Een schip, gevormd als een gewiekte draak,
Van boeg tot achtersteven enkel glans
Van lichtende gestalten op het dek,

Maar nauw gezien, verdwenen. En de twee,
Afdalend tot den inham, zagen 't aan
Hoe golf op golf, toenemend in geweld,
Aanrolden op den vloed, totdat in 't eind
Een negende, of het waar' de halve zee
Meêsleepend, en vol stemmen, langzaam rees
En bulderende neêrviel; en de zee
Was als één vuur en op den vloed, in 't vuur,
Kwam een naakt wicht gedragen en het dreef
Tot voor de voeten van Merlijn. Hij bukte
En greep het wicht en riep: “De Koning! Hier
Is Uther's erfgenaam!” De zoom van schuim
Des grooten brekers, gierende over 't strand,
Sloeg zwiepend naar den wijze daar hij 't sprak
En op eenmaal schoot rondom vuurgloed op
En stonden 't kind en hij in vuur gehuld.
Terstond daarop was 't stil; de hemel klaar,
Vol sterren. “En dat eigen kind,” sprak hij,
“Is die regeert; aleer het was verhaald,
Kon 'k niet in vrede gaan.” - Zoo sprekend ging
De ziener door het eng en schriklijk dal
Des Doods, voor alle vragen doof voortaan,
Tenware aan gindsche zij. Maar toen 'k Merlijn
Gemoette en vraagde of alles waar was, van
Den schitterenden draak en 't naakte kind,
Neêrdalende in de heerlijkheid der zee,
Gaf hij, als immer lachend, tot bescheid
Drierijmde raads'len uit den ouden tijd:

“Regen, regen en zon! Een kleurboog in de lucht!
Eens plukt de jongling wel der wijsheid vrucht;
Een oud man ijlt wel, eer de ziel ontvlucht.

Regen, regen en zon! Een kleurboog op het land!
'k Zie waarheid hier, en gij aan gindschen kant;
Gekleed of naakt, de waarheid houde stand.

Regen, zon en regen! De bloemen bloeien vrij;
Zon, regen en zon! Wie weet, wat kennis zij?
Van 't groote diep naar 't groote diep gaat hij.”

Die raadselen vertoornden mij; maar gij,
Geef zonder schroom den vorst uw eenig kind,
Ginevra; groote zangers zullen dan
Eens van hem zingen; duistre spreukentaal
Van de' ouden dag, naklinkend in 't gemoed
Der menschen, en door oudjes aan den haard,
Zoet rustend na hun dagwerk, vaak herhaald,
Ook zij spreekt van den Koning; en Merlijn
In onzen tijd heeft ook, en niet in scherts,
Gesproken, zwerende dat hij, ofschoon
Men hem verwonden moog', niet sterven zal,
Maar heêngaan om te keeren, dan of thans
Volkomenlijk de heidnen zal verslaan,
Tot mèt hen elk hem inhaalt als den Vorst.'

Zij zweeg. Leodogran verheugde zich,
Maar peinzende: 'Zal 'k zeggen Ja, dan Neen?'
Werd hij al weiflend sluimrig, knikte en sliep
En droomend zag hij, hoe een glooiend land
Al verder opliep tot een hooge spits,
En daarop als een geestgestalte een vorst
In nevelen gehuld, opdoomend nu,
Dan weêr verborgen; en op 't glooiend land
Verhief zich 't zwaard, de landman viel, het vee
Werd weggedreven; vuur schoot uit; alom
Van dak en hooischelf stroomde rook omhoog,
Opgolvend voor den wind en aan de spits
Het nevelwaas verdichtend; nu en dan
Klonk van de Koninklijke schim een stem
En enklen stonden hier of daar, de hand
Geheven in de richting van die stem;
Maar de and'ren slachteden en brandden voort,
Al roepend: 'Onze Koning niet, geen zoon
Van Uther, onze Koning niet!' Totdat
Eensklaps zijn droom veranderde, de mist
Verzonk, de stevige aarde werd als niets,
De Vorst aftoonde tegen 't zwerk, gekroond.
Leodogran ontwaakte en zond de drie,
Ulfus en Brastias en Bediveer,

Terug naar Arthur's Hof, met antwoord: Ja.

Toen vaardigde Arthur de' oorlogsman dien 't meest
Hij eerde en liefhad af, Heer Lancelot,
Der Koningin tot haar geleide, en zag
Hem van de poorten na. En Lancelot
Toog heên, te midden van de bloemen (want
't Was late April) en onder bloemen kwam
Hij met Ginevra weêr, in Mei; met wie
De Koning in den morgen van haar komst
Door heilgen Dubric, 't hoofd der Britsche Kerk
En voor heur statelijkste hoogaltaar,
Verbonden werd; rondom, in smetloos wit,
De wegbereiders tot een beet'ren tijd,
Roemdragend in 't gegeven woord en hem,
Verheugden zich zijn ridd'ren in zijn vreugd.
Verr' straalde 't Meische veld door de open deur,
Het outer was van Meische bloesems wit,
De Meische zon daalde op hun Koning neêr,
Alle aardsche schoon aanschouwden ze in zijn Bruid;
En wierook wolkte en onder 't heilig lied
Klonk als een stem der waatren, daar de twee
Ondoofbre liefde aan Christus' outer zwoeren.
En Arthur sprak: ‘Voorwaar, uw lot is mijn.
Gevalle daar wat wil, u heb ik lief
Tot in den dood.’ En de oogen neêrslaand zij:
‘Mijn Koning en mijn Heer, ik heb u lief
Tot in den dood.’ - De handen uitgebreid
Sprak heilge Dubric toen: ‘Heersch gij en leef,
Heb lief en maak de wereld anders; moog
De Koningin één met u zijn en dat
Geheel deze Orde van uw Tafelronde
Het grensloos oogmerk van haar Vorst vervull'!’

Zoo sprak hij; maar bij 't keeren van 't altaar,
Daar stonden voor 't portaal Romeinsche grooten,
Verachtlijk zwijgend ziende naar den stoet;
Toen, daar zij trokken door de stad, geheel
Van zonlicht en goudlaken als in vuur,

Weêrschetterde trompetgeschal, en voor
Den Koning uitgaand zong zijn ridderschap:

Schal uit, trompet, rondom is Meische pracht;
Schal uit, trompet, verdwenen is de nacht;
Schal uit voor al wat ademt: - Heerscher, heersch!

Stelt Rome of Heiden Arthur's rijk de wet?
Blinkt, kling en lans, splijt, oorlogsbijl, 't helmet,
Val, oorlogsbijl, en blink, kling! Heerscher, heersch!

Strijdt voor den Vorst en leeft! Verborgen woord,
Wij weten 't, heeft de Vorst van God gehoord.
Val, oorlogsbijl, en blink, kling! Heerscher, heersch!

Schal uit, trompet! Aan 't stof ontheft zijn macht.
Schal uit, trompet! Verwinn' den lust de kracht.
Klink, oorlogsbijl, en klir, kling! Heerscher, heersch!

Strijdt voor den Vorst en sneeft! Of gij al sneeft,
De Vorst is vorst, die 't hoogst voor oogen heeft.
Klink, oorlogsbijl, en klir, kling! Heerscher, heersch!

Schal, onze Zon gaat op in zijne kracht!
Schal, onze Zon groeit daaglijks aan in macht!
Klink, oorlogsbijl, en klir, kling! Heerscher, heersch!

Den Christus volgt de Vorst, wij volgen hem,
Wien van 't verborgen' sprak des Heeren stem.
Val, oorlogsbijl, en blink, kling! Heerscher, heersch!

Zoo zong de ridderschap en toog ter zaal,
Waar aan 't banket die eedlen-groep uit Rome,
De langzaam tanende Meestres der wereld,
Naar binnen schreed, opeischende hun cijns
Gelijk weleer. Maar Arthur sprak: ‘Ziet rond,
Deze allen zwoeren mij den eed, mijn krijg
Te krijgen en mij te eeren als hun vorst;
Het oude wisselt en maakt plaats voor 't nieuw.
En wij, die strijden om des Christus' wil,

Daar gij te zwak geworden zijt en oud
Om 't heidenvolk van uw Romeinschen muur
Terug te slaan - geen cijnsplicht kwijten wij.'
Verbolgen togen de edelen van daar
En Arthur voerde sinds met Rome krijg.

En voor een tijd was Arthur's ridderschap
Eéns zins met hem; en daardoor machtig, smolt
Hij onder zich de kleine staten saâm,
Streed met der heidnen horden, overmocht
Twaalfmaal en bracht zijn heerschappij tot stand.

SOERA RANA.

Dramatisch overzicht.

Grand Théâtre: Oedipe Roi, tragédie de Sophocle, traduite par Jules Lacroix. - Mounet-Sully als Oedipe.

Het moet een heerlijk schouwspel geweest zijn, toen in Augustus 1888, bij gelegenheid van door de zoogenaamde ‘félibres’ in het zuiden van Frankrijk georganiseerde feesten, *Oedipe Roi* vertoond werd in hetgeen er nog over is van den ouden Romeinschen schouwburg te Orange. Een toeschouwersruimte voor ongeveer achtduizend menschen, amphitheatersgewijze oploopend tot aan een heuvel, die als een verlengstuk van den schouwburg vormt en plaats biedt voor nog meer toeschouwers. Het reusachtig tooneel, zestig meter breed, met, als onveranderlijk decoratief, op den achtergrond den gevel van een echt paleis met steenen en marmeren kolommen, schitterend verlicht. De zaal - indien men dien naam mag geven aan de niet overdekte ruimte - in half duister gehuld, enkel een weifelend licht ontvangend van de maan. In zulk een ruimte gaan de détails van spel en mise en scène verloren, maar de groote harmonieuze lijnen van het geheel treden in het volle licht; de breed gerythmeerde verzen klinken duidelijk en winnen door den afstand nog aan geheimzinnige poëzie.

Op dien Augustus-avond van 1888 - zoo verhaalt men - was dan ook de ontroering onbeschrijfelijk, toen in het allereerste tooneel Mounet-Sully, naar den ingang van het paleis tredend, zich tot de smeekelingen wendde, die stilzwijgend met palmen wuifden, en hij met zijn diepe, klankvolle stem, elk woord scherp rythmeerend, tot hen sprak:

> Enfants, du vieux Cadmus jeune postérité,
> Pourquoi vers ce palais vos cris ont-il monté,
> Et pourquoi ces rameaux suppliants, ces guirlandes?

Dat was een ideale voorstelling, welke die duizenden bevoorrechten - *o fortunatos nimium sua si bona norint!* - voor één enkele maal in hun leven mochten bijwonen. Onder zulke omstandigheden kan men eerst, bij benadering, een denkbeeld krijgen van hetgeen een Grieksche tooneelvertooning moet geweest zijn, en ontvangt een tragedie als Sophocles' *Oedipus Koning* een wondere bekoring, waar geen ander dramatisch kunstgenot bij haalt.

Anderhalf jaar geleden, in April 1891, hebben Utrechtsche studenten, op hunne wijs, ons den *Oedipus* willen doen genieten. Wat daar gegeven werd - de smaakvolle tooneelinrichting, de artistieke schikking, de frissche karakteristieke muziek - was in hooge mate interessant en deed, zoo al niet vergeten, dan toch vergeven wat er al te schoolsch, te weinig spontaans was in de wijze van zeggen vooral, in de declamatie, en hoe weinig dichterlijk de vertaling was. Maar hoe ook te waardeeren, en daarom met recht toegejuicht, een blijvenden indruk kon deze voorstelling niet achterlaten.

Om ons dien indruk te geven, daartoe was het noodig, dat een groot kunstenaar de hoofdrol, de eenige uitgewerkte rol van de tragedie, voor ons kwam vertolken, licht en kleur gevende aan de dichterlijke gedachte, ons meesleepende op de breede golven der klankvolle verzen en ook plastisch den held voorstellende op een wijze, die ons aan de meesterstukken der Grieksche beeldhouwkunst herinnerde. Nu eerst zou het recht uitkomen, niet alleen welk een aangrijpende, maar ook welk een voortreffelijk gebouwde tragedie dat werk van Sophocles is; hoe al wat later, onder den invloed van den wisselenden smaak der tijden, van de Oedipus-legende gemaakt werd, als kleine, zwakke kunst in het niet zinkt tegenover deze krachtige schepping van voor meer dan tweeduizend jaar.

Onder hen, die het onderwerp dramatisch behandeld hebben, vinden wij mannen als Corneille en Voltaire. Maar deze beiden meenden het niet zonder liefdes-intrige te kunnen stellen.

Toen Corneille, na, waarschijnlijk ten gevolge van het weinig succes dat aan stukken als *Théodore* en *Pertharite* was te beurt gevallen, lang gezwegen te hebben, in 1659, op aandrang, haast op bestelling, van den ‘surintendant der financiën’ Fouquet, in twee maanden een Oedipus-tragedie vervaardigde, was hij vooreerst bevreesd dat het schouwspel van Oedipus met de uitgestoken oogen, hetwelk bij Sophocles het slottooneel vormt, aanstoot zou geven.

‘Le spectacle’, zegt hij in de voorrede, ‘ferait soulever la délicatesse de nos dames, qui composent la plus belle partie de notre auditoire et dont le dégoût attire aisément la censure de ceux qui les accompagnent’. En dan, de liefde speelt in Sophocles' stuk geen rol, en daardoor is het verstoken van een ‘des principaux ornements qui nous gagnent d'ordinaire la voix publique’. Wat dunkt u van zulk een artistieke opvatting! Corneille heeft getracht ‘*de remédier à ces désordres*’, zooals hij zegt, door er aan toe te voegen wat hij noemt ‘l'heureux épisode des amours de Thésée et de Dircé’, maar hetgeen inderdaad een onverkwikkelijke liefdesintrige is, welke ten slotte geen episode, maar het hoofdonderwerp van de tragedie uitmaakt. Corneille kende zijn tijd, want het stuk had succes; maar de latere tijd rangschikt den *Oedipe* onder de zwakste werken van den dichter van *Le Cid*.

Voor Voltaire, die als dramatisch dichter zich nooit boven den tweeden rang verheven heeft, was de tragedie *Oedipe*, welke hij gedurende een gedwongen verblijf in de Bastille vervaardigde, zijn proefstuk, misschien zijn meesterstuk op het gebied van het drama. In de oogen van zijn tijdgenooten plaatste het stuk den drie-en-twintigjarigen dichter op ééne lijn met Corneille en Racine. Ook hier echter heeft het nageslacht het oordeel van den tijdgenoot niet onderschreven. Voltaires inval om aan Jocaste een minnaar te geven in den persoon van Philoctète lijkt ons thans belachelijk. Zijne uitvallen tegen het priesterdom, waarvan o.a. deze regels vermaard zijn gebleven:

> Les prêtres ne sont pas ce qu'un vain peuple pense;
> Notre crédulité fait toute leur science -

gaven aan de tragedie, als draagster, als voorloopster van de wijsgeerige denkbeelden der 18e eeuw, een tijdelijke waarde, maar ten koste van het onveranderlijk schoone, dat de ook door hem als voorbeeld genomen tragedie van Sophocles te genieten geeft.

De Grieksche dichter had in zijn tragedie geen politiek-wijsgeerige stellingen te verkondigen, als Voltaire, zich niet, als Corneille, het hoofd te breken met conventioneele ornamentatie ‘pour gagner la voix publique.’ Eenvoudig, sober, met groote scherpzinnigheid en met een zin voor hetgeen ‘tooneel’ is, welke sedert niet werd overtroffen, heeft hij de Oedipus-legende gedramatiseerd.

Het maakt een zonderlingen indruk Karl Frenzel in zijn *Ber-*

liner Dramaturgie te hooren beweren, dat de *Oedipus* naar modernen maatstaf eigenlijk niet meer is dan het vijfde bedrijf van een treurspel, omdat alles reeds vóór den aanvang van het stuk geschied is en Sophocles ons enkel de ontknooping geeft. Alsof niet in de vijf bedrijven van het stuk een geregelde verwikkeling, een gestadig voortschrijden van een punt tot een ander, een spanning viel waar te nemen, gevolgd door een tragische ontknooping, welke het tot een volledig drama maken.

Wanneer Pierson in zijn *Hellas*, waaraan meer bevoegden dan ik bewonderend hulde hebben gebracht, schrijft: ‘Plotseling (moet hij) inzien dat hij bezoedeld is en zijn geheele omgeving bezoedelt; dat niemand anders dan hij zelf door het orakel bedoeld is met het monster, om welks tegenwoordigheid geheel de Thebaansche bevolking door de pest wordt geteisterd’, dan plaats ik bij dat ‘plotseling’ een bescheiden vraagteeken. Plotseling ontwaakt bij Oedipus het vermoeden, maar eerst langzamerhand vallen hem de schellen van de oogen, langzamerhand eerst komt zijn ramp in haar volle ellende voor hem te staan. En dat juist maakt het drama zoo ontzettend aangrijpend.

Toen in 1881 Mounet-Sully voor het eerst de rol opnam, die in 1858 door Geffroy was gecreëerd, heeft Sarcey dat in een zijner Lundi's duidelijk uiteengezet. Een mensch, die een geheim tracht te ontdekken, hetwelk, als het ontdekt is, hem zelven in het ongeluk stort, - dat gegeven is door Sophocles met volleerde kunst tot een spannend drama verwerkt.

Geen breede expositie, maar een kort eerste bedrijf, dat ons terstond in de stemming brengt. Op Oedipus, die gedaan heeft wat niemand gelukt was: die het raadsel van de Sphinx heeft opgelost, zijn aller oogen gericht. Van hem verwacht men redding uit de ellende, waarin het door de pest bezochte Thebe ligt gedompeld. Hij zelf vertrouwt, den moordenaar van Laïos te zullen vinden. Het eerst zal Teresias, de ziener, geraadpleegd worden. ‘Die moordenaar zijt gij!’ klinkt het uit den mond van den blinden grijsaard. Maar wie zal hem gelooven? Oedipus zeker het laatst van allen. Hoe zou hij het kunnen? Hij, de schrandere overwinnaar van de Sphinx, thans de machtige koning van Thebe - een moordenaar! Wat bazelt die oude! Wat kan hem bewegen zulke onbeschaamde beschuldigingen in het openbaar uit te spreken? Die man moet omgekocht zijn. Zou het niet kunnen wezen door Creon, den broeder van Oedipus' vrouw,

die reden heeft jaloersch te zijn op den machtigen heerscher? Een woordenwisseling ontstaat tusschen Oedipus en Creon, - en wanneer de strijd op het hoogst is en Oedipus, verontwaardigd over den hoon hem aangedaan, aan zijn trots en zijn drift den vollen teugel viert, treedt, voor het eerst, Jocaste te voorschijn.

Op de natuurlijkste wijs van de wereld vraagt zij, wat er gaande is. Hoe, is het de uitspraak van een ziener, die hem zoo vertoornd maakt? Hij hoore dan van haar, wat die zienerskunst waard is. ‘Heeft het orakel niet voorspeld, dat Laïos door een zoon van hem en mij, Jocaste, zou worden omgebracht? En is het niet van algemeene bekendheid, dat vreemde roovers hem, op een driesprong, hebben vermoord?’ - ‘Op een driesprong?’ vraagt Oedipus verrast. ‘Waar en wanneer?’

En hij gaat voort met vragen, want een vreeselijk vermoeden is bij hem opgekomen, Wat hem zoo ontroert, wil hij voor Jocaste niet verzwijgen. Aan wie beter dan aan haar zou hij het kunnen toevertrouwen?

Op een driesprong is het geweest, dat hij een vreemdeling met wien hij in twist geraakt was, doodde, en met hem de mannen van zijn gevolg. Wat, indien die vreemdeling Laïos geweest was! Er is één ding wat hem doet twijfelen: de eenige van Laïos dienaren, die den dood is ontkomen, een herder, heeft gesproken van meer dan één moordenaar, en Oedipus, toen hij den vreemdeling versloeg, was alleen. Die herder moet geroepen worden.

Maar eer de herder komt, zal een nieuwe verwikkeling nieuwe ontroering, nieuwe spanning verwekken. Een bode brengt den koning het bericht van den dood van zijn vader Polybos, den koning van Corinthe, als wiens opvolger Oedipus is aangewezen. En het orakel dat hem voorspelde, dat hij zijn vader zou vermoorden! Jocaste had wel gelijk met niet aan orakels te gelooven. Toch is Oedipus nog niet gerust: zijn moeder leeft nog en wat het orakel ten opzichte van zijne moeder voorspelde kan dus nog gebeuren. De bode meent hem ook die bezorgdheid van het hart te kunnen nemen: Polybos was Oedipus' vader niet. Hij, de bode, heeft zelf Oedipus als kind overgenomen van een herder, die hem in de bosschen van den Cithaeron gevonden had, en hem bij Polybus gebracht.

Al deze mededeelingen prikkelen Oedipus hoe langer hoe meer om het geheim van zijn geboorte uit te vorschen. Te vergeefs

tracht Jocaste, die met ontzetting de verschrikkelijke waarheid ziet naderen, hem terug te houden. En zoo schrijdt hij, als door een onzichtbare macht gedrongen, al verder en verder, steeds nauwer en nauwer ingesloten door de verschillende getuigenissen, waaraan geen ontkomen meer is, totdat hij, aan het eind van den weg, de geduchte waarheid voor zich ziet, onafwijsbaar, afgrijselijk, verpletterend.

Sophocles was blijkbaar niet het gevoelen toegedaan van de nieuwe dramatische school, wier aesthetiek onlangs door Jean Jullien in *Le théâtre vivant* is ontwikkeld, dat het publiek niet behoort te worden voorbereid, en dat de toeschouwers sterker ontroerd worden door verrassing dan indien zij weten of vermoeden wat er komen zal. Mij dunkt, dat *Oedipus koning* weinig geschikt is om de Jullien'sche theoriën te bevestigen. Wij, toeschouwers, kennen de verschrikkelijke waarheid, en toch verkeeren wij in de hoogste spanning, als wij Oedipus voet voor voet de onvermijdelijke ontdekking van die waarheid zien naderen. Bij elk incident, bij elke nieuwe ontsluiering, trillen wij van angst en ontzetting; en eerst wanneer Oedipus zelf alles is te weten gekomen wat wij reeds lang wisten, halen wij ruimer adem.

De spanning maakt nu plaats voor ontroering en wij lijden met den held, dat onmenschelijk lijden, dat hij zich zelf heeft aangedaan, als tot boete voor zijn, zij 't onbewust, vergrijp tegen goddelijke en menschelijke wetten.

Dit aangrijpend slottooneel, een Lamento, dat nog uren na blijft klinken, voltooit de tragedie, die in haar geheel een meesterstuk is van tooneelkunst, logisch gedacht, stevig in de voegen, sober tot in de meest hartstochtelijke tooneelen, en door den poetischen vorm, den nobelen toon verheffend in al haar afgrijselijkheid.

Die tragedie heeft Mounet-Sully in zich opgenomen met al den ernst van een diepzinnig denker en al de meesterschap van een groot kunstenaar. Wat hij ons geeft is niet de meer of min gelukkige ingeving van een geniaal tooneelspeler, maar het resultaat van een diepe veelzijdige studie, zoowel van hel uiterlijk voorkomen als van het inwendig leven van den tragischen held. En daarvoor stonden hem ten dienste een gelaat, edel van vorm en uitdrukking, een lichaam, dat zich leent tot de fraaiste klassieke standen en gebaren, en een stem van het klankrijkst metaal, in staat tot de hoogste krachtsuiting en tot de teerste schakeering, met tonen zoowel voorden onbeteugelden hartstocht, als voor de innigste ontroering.

Oedipus, zooals Sophocles hem teekende en Mounet-Sully hem voor ons uitbeeldt, is een man van hartstocht, trotsch, opvliegend, bereid te verpletteren wie hem weerstaat - de wijze waarop hij Laïos gedood heeft, is er een voorbeeld van -; maar tegelijk met een gemoed, vatbaar voor de teerste aandoeningen; een man, vol hart voor zijn volk, vol liefde voor Jocaste en voor zijn kinderen. Een man van kracht, die niet terugdeinst voor de taak, welke hij eens op zich nam, die geen onrecht duldt, en de waarheid zal opzoeken in hare schuilhoeken, al wordt het hem, naarmate zijn onderzoek vordert, hoe langer hoe duidelijker, dat die waarheid ten slotte hem zelf zal verpletteren.

In het eerste bedrijf - naar de zeer geschikte indeeling door Jules Lacroix gevolgd - zien wij Mounet-Sully als den koning, die, bewust van zijn macht, zijn volk troosten, helpen wil, en, als het hem blijkt, dat er niets gedaan is om te onderzoeken door wien en waarom Laïos vermoord werd, zelf die taak aanvaardend.

> Eh bien! je plongerai dans ces ténèbres, moi!

klinkt het ernstig en vastberaden.

Maar de eerste stap, dien hij daartoe doet, is wel geschikt om hem zijn kalmte te doen verliezen. Hoe hij opvliegt, wanneer Teresias hèm aanwijst als den dader van den moord! Brieschend van toorn wil hij den blinden man te lijf; zichzelf niet meer meester, verwijt hij den ziener zelfs zijn blindheid. Straks komt hij, voor een oogenblik, tot bezinning:

> O richesse, ô pouvoir! et toi, suprême honneur,
> Sagesse, qui devrais nous donner le bonheur!
> Comme toujours l'envie autour de vous conspire! -

en dan weet diezelfde stem, die zooeven schel en rauw klonk van ongebreidelden drift, diepe, ernstige tonen te vinden van smartelijke berusting: een klacht over Creon, eens zijn trouwsten vriend en dien hij nu verdenken moet van den Ziener te hebben omgekocht.

Wanneer die Creon voor hem staat, ontvlamt zijn woede opnieuw, maar thans schijnt er zelfs onder de heftigste uitbarstingen van toorn iets als een smartelijk verwijt jegens den ontrouwen vriend te trillen. En dan, hij wil van Creon weten wat dezen bekend is

van Laïos dood - rust op hem niet de plicht, de waarheid uit te vorschen? - en hij is nu zichzelf genoeg meester om ook Creon zich te laten verdedigen en hem aan te hooren. Toch blijft Oedipus Creon beschouwen als een verrader, die den dood verdient, en wanneer deze hem blijft weerstaan, dan lossen al zijne aandoeningen zich op in dien éénen wanhoopskreet, waarin hij, eigen leed vergetend, slechts aan het onheil van Thebe schijnt te denken: ‘Thèbes! Thèbes!’

Dit geheel tooneel wordt door Mounet-Sully rijk geschakeerd, met groote levendigheid van toon en gebaren, en midden in de grootste levendigheid, met die volmaaktheid van dictie: duidelijkheid van articulatie, fraaiheid van klank, breede phraseering, die onovertrefbaar is.

Nu volgt het meest dramatische tooneel van de geheele tragedie, de zoogenaamde ‘scène de la double confidence’, welke bij deze voorstelling zeker een nog dieper indruk gemaakt zou hebben, had dezen Oedipus een betere Jocaste ter zijde gestaan....

Want laat mij dit even zeggen, om er niet meer op terug te komen: de medespelers, misschien verdienstelijk in de vaudeville of in het melodrama, bleken in de tragedie ten eenemale onvoldoende. Door dialectspraak, heesche stemmen, onbekwaamheid om den toon der tragedie te treffen, was geen dezer onbekende tooneelspelers voor zijn taak ten volle berekend. En dan kon, behalve de vrij banale en slecht uitgevoerde begeleidende ‘musique de scène’ van Ed. Membrée, de tooneelschikking mij niet voldoen. Lag het misschien aan de bekrompenheid van het tooneel, dat de ‘jeunes filles Thebaines’, die de strophen en antistrophen voordroegen, herhaaldelijk in den weg schenen te staan en door hare drukke bewegingen aan het ballet eener Fransche operatroep van den derden rang herinnerden? In dat opzicht gaf de Utrechtsche voorstelling iets beters te zien.

Het is intusschen een bewijs te meer voor Mounet-Sully's superioriteit, dat dit alles niet meer dan een voorbijgaanden min gunstigen indruk kon maken. In het tooneel, waarvan ik sprak, dat van de ‘double confidence’, is vooreerst bewonderenswaardig de wijze, waarop hij Jocaste's verhaal aanhoort, opschrikkend bij de vermelding van dien ‘chemin qui se partage en trois’, waar de misdaad moet geschied zijn, en nu verder met klimmenden angst de nadere bijzonderheden vernemende; en dan de nobele eenvoud, waarmede

hij zelf het verhaal doet van zijne ontmoeting op den driesprong, rustig detailleerend, zoodat alles voor u staat in volle realiteit, en toch dichterlijk gekleurd door zijn fraai getimbreerde stem en breede dictie.

Uit het verdere gedeelte zou nog menig fraai tafereel te vermelden vallen. Maar alles wijkt op den achtergrond voor dat laatste tooneel, een van de aangrijpendste uit de gansche dramatische letterkunde. De afschuwelijke verminking, die Oedipus zichzelven aandeed, vermindert in niets onze ontroering voor dit echt menschelijk lijden. Dat bebloed gelaat doet u denken aan den Christus met den doornenkroon van een oud-italiaansch meester. De klaagtonen, die de pijnen van lichaam en ziel vereenigd hem ontlokten, dringen u door merg en been; maar een meer teedere aandoening treedt naar voren, wanneer de rampzalige vader aan zijn kinderen denkt, zijne dochters Creon aanbeveelt en als gunst smeekt, ze nog eens voor het laatst in zijn armen te mogen drukken. Daarin heeft de tooneelspeler zacht klagende, lang aangehouden tonen, die van onbeschrijfelijke uitwerking zijn. En het beeld, dat hij ons te zien geeft: als hij tastend de handen naar zijne kinderen uitstrekt, zijn zegenbede voor haar uitspreekt, haar in zijn armen sluit, en ze noode weer afstaat, vergeet men niet licht.

Er is bij Mounet-Sully nu en dan een overdrijving van toon of van beweging, die het genot voor een oogenblik stoort. Ik vraag mij af, wat den kunstenaar beweegt om, aan het einde van het vierde bedrijf, zijn afscheid aan het zonlicht (‘Adieu donc! je te vois, o lumière des cieux pour la dernière fois!’) uit te schreeuwen; en het dunkt mij valsche smaak, wanneer hij bij de woorden:

> Dans l'Océan profond
> Que mon corps brisé roule, et disparaisse au fond!.....

zich twee-, driemaal omwentelt over de trappen van het paleis. Ook het heengaan van Oedipus, aan het slot - misschien is ook hier weer het kleine tooneel schuld - had ik mij indrukwekkender gedacht.

Maar wanneer men deze voorstelling van *Oedipe Roi* nog eens zich voor den geest roept, dan verdwijnt dat wat men anders gewenscht of verwacht had, en blijft alleen de indruk achter van de machtige ontroering, welke wij aan het spel van Mounet-Sully danken. Lang nog hebt ge dat beeld in zijn fraaie lijnen voor u,

lang nog klinken de diepe, rijke klanken van Oedipus den heerscher en de gerekte klaagtonen van Oedipus den lijder u in de ooren, en ge leeft dat alles nog eens mee door.

Aan het slot van zijn antwoord op Meilhac's ‘Discours de réception’ als lid der Fransche Akademie sprak Jules Simon over een compliment, dat men het Fransche volk soms maakt, door te zeggen ‘qu'un peuple qui amuse le monde est un peuple bien vivant.’ Ik erken die superioriteit - zeide Simon -, maar laat ons niet onzen roem enkel daarin zoeken, de wereld te vermaken; ‘ne soyons pas seulement de grands amuseurs, soyons aussi de grands conseillers et de grands modèles’.

Mij dunkt, dat aan kunstenaars als Mounet-Sully, die menigeen oppervlakkig geneigd zal zijn tot de ‘grands amuseurs’ te rekenen, gerust een plaats mag worden gegeven onder de ‘grands modèles’.

J.N. VAN HALL.

Een vuurdoop.

I.

Het was in den tijd, toen de meeste Indische luitenants nog gewoon waren om, zooals de trouwlustige schoonen zich uitdrukten, ‘hun traktement alleen op te eten.’

Afgezien van de vraag of daartoe wel een buitengewone eetlust vereischt werd, kan het niet ontkend worden, dat deze hebbelijkheid eenigszins ten goede kwam aan de zorgelooze levensvreugd, welke veelal den eenigen rijkdom uitmaakt van de met 's Konings uniform getooide jongelingschap.

Dit nu was ontegenzeggelijk het geval in die dagen. De kronieken van Batavia hebben het opgeteekend, en menige vriendelijke gastvrouw in de Arnhemsche villa's aan den Rijnoever herinnert zich uit hare meisjesjaren, welk een frissche levenslust er uitging van de Oostzijde Waterlooplein, van die lange rij broederlijk onder één dak schuilende optrekjes, waar de luitenants van de veldbataillons woonden.

Wel mocht het als een bewijs gelden voor den weldoenden en gezelligen geest die er uitging van dit stadsgedeelte, dat men nog jaren daarna wist te vertellen van eene omvangrijke maar zeer bewegelijke en zeer opgewekte dame uit de Bataviasche handelswereld, die bij de beschrijving van de gezelschappelijke genoegens dier dagen, in de vervoering van haar hart uitriep: ‘En sabels overal!’

Doch, welk eene aangename afwisseling het hoffelijk en galant verkeer ook gaf, toch kon het op den duur de jonge lieden niet bevredigen die, droomende van oorlog en wapenfeiten, hunne opeengehoopte energie als het ware verspilden in

parades en exercitiën, in onderling krakeel en in de feesten van de *Concordia*. De wanhopig heldere politieke hemel doemde het leger tot werkeloosheid; het was voor de soldaten, wat de koopman noemt: een slappe tijd, waarin niets omgaat.

Wel had het bericht van den Fransch-Duitschen oorlog de geesten een oogenblik ernstig gestemd en de balmuziek voor een wijl doen zwijgen, maar, na eene kleine poos van opmerkzaam luisteren, had zich alles op nieuw in den maalstroom der vermaken gestort. Het was te ver van ons verwijderd, te vreemd aan onze belangen, om de gemoederen in spanning te houden, en behalve door den portier van de saluutbatterij, die terstond het hekwerk opnieuw in de verf zette, werd er door geene autoriteit een verdedigingsmaatregel genomen.

Zoo was de toestand, toen uit de richting van Noord-Sumatra eenige nevelen kwamen aandrijven, die zich spoedig tot een zware, donkere onweerswolk samenpakten, dreigend en somber, zwanger van zwavel- en salpeterlucht. De geschutdonder van de *Marnix*, die de Atjehsche toop *Gipsy* in open zee wegnam, was het eerste verre gerommel van het naderende onweer, een gerommel dat al dadelijk eene levendige echo vond in de luitenantswoningen. Een onophoudelijk revolvergeknetter en een gevaarlijk rondvliegen van pistoolkogels over de erven der getrouwde kapiteins toonden, dat Oostzijde Waterlooplein in het schijfschieten op de muren van den buurman de beste voorbereiding tot den krijg zag. Een merkwaardige onrust, een koortsachtig ongeduld had zich van de bewoners meester gemaakt, de geringschatting van andermans eigendom begon zich uit te strekken tot eigen huisraad, de onveiligheid binnenshuis nam toe, de gesprekken werden opgewonden, uiteenzettingen van oorlogskansen en veldtochtsplannen, en de wandelingen die men noodig had om het heete bloed af te koelen, golden nog slechts de geschutparken en de arsenalen, waar de drukke toebereidselen tot den krijg en de zielverheffende aanblik van affuiten, kanonnen, kogelstapels en dergelijke kalmeerende voorwerpen, niet naliet de streelendste aandoeningen op te wekken.

In de balzalen der *Concordia* was het stil en eenzaam geworden, maar op het daarvóórliggende exercitieterrein schenen al de furiën van den oorlog ontketend te zijn. Daar werden wij van den vroegen morgen tot den laten avond gericht, ge-

drild en geoefend. Er kwam geen einde aan het schreeuwen, roepen en kommandeeren, dit niet en dat wel, dit zus en dat zoo te doen, alsof wij nog hoegenaamd niets van die dingen afwisten. Daarbij ondergingen wij de zonderlingste gedaanteverwisselingen. Op het eene oogenblik werd ons toegeschreeuwd dat onze kompagnie vernietigd was en dat wij allen in de pan gehakt waren, op het andere dat wij een geheel bataillon voorstelden, dus allen een viervoudig bestaan leidden; nu eens werden wij onderricht dat wij de vijandelijke partij uitmaakten en dan weer dat wij ezels waren. Ook werd ons geen tijd gelaten ons in deze vreemde lotsverwisselingen te verdiepen, daar men den ganschen dag niet moede werd ons toe te bulderen en in heldhaftigheden te onderwijzen, dikwijls tot ernstig gevaar voor de vreedzame toeschouwers, die in de hitte van het gevecht en bij gebrek aan beter, een welkom doel voor onze dapperheid opleverden.

Daar was het ook dat de jonge en vroolijke kapitein van onze kompagnie het na eenige vergeefsche pogingen opgaf, om den ernst zijner waardigheid te handhaven en de heiligheid van het gezag te doen zegevieren over aanstekelijke pret; voor welke inschikkelijkheid hij ons deed beloven, hem niet aan 't lachen te brengen, zoolang hij voor het front stond. En wij zwoeren dit plechtig, maar niet zonder eenige bezorgdheid of wij den eed wel zouden kunnen houden. Want onze hoofdman paarde aan al zijne degelijkheid als soldaat een uiterst guitig en vroolijk uiterlijk, en eene ziel zoo vol ridderlijke poëzie en romantische verbeelding, zoo vol roerende vereering voor de helden van ons voorgeslacht, dat hij steeds in een staat van chronische geestdrift verkeerde en dat het hem in oogenblikken van vervoering moeielijk viel, eene ridderrusting weg te denken, en zich in gewoon proza uit te drukken. Hem den titel van ‘Kommandeur’ te verleenen was wel het minste wat de kameraden gemeend hadden in deze omstandigheden te moeten doen, en ook bij zijne superieuren was hij onder dezen naam bekend.

Hij had de gewoonte om met een zeker pathos te spreken, maar kwam zelden voorbij het begin, daar een plotseling inzicht van het minder passende hem telkens weer plat deed neer vallen. Zoo had hij ook in de gevechtsoefeningen oogenblikken waaraan eene zekere verhevenheid niet geheel en al ontbrak,

maar die helaas steeds weer in 't alledaagsche ondergingen. Dit was vooral het geval als hij voor het front trad om zijne soldaten tot den aanval te voeren, en onder het gaan een denkbeeldig ijzeren harnas deed kletteren, hetgeen gewoonlijk ten gevolge had, dat de sabelscheede hem tusschen de beenen kwam, en hem dwong door een gewaagden bokkensprong zijn verloren evenwicht te herstellen. Even indrukwekkend was het, als hij met de hand boven de oogen naar den horizon tuurde, en met eene galante handbeweging den veronderstelden vijand uitnoodigde, het gevecht te beginnen. Het was een grootsch schouwspel, maar van korten duur, aangezien hij, in plaats van de historische woorden te gebruiken: ‘Messieurs les ennemis, tirez les premiers!’ eenvoudig kommandeerde: ‘Guide rechts!’ En de aanspraak waarmede hij ons na de exercitie ontsloeg, klonk steeds den meesten in de ooren als een: ‘Ik dank u, mijne getrouwen!’ al meenden enkelen duidelijk ‘Ik dank u, heeren!’ te hooren.

Maar ondanks deze eigenaardigheden, hielden wij veel van hem en vervulden wij onzen dienst met meer ijver en plichtsbetrachting, dan dit misschien onder een ongenaakbaren, stuurschen chef het geval zou geweest zijn. Ook kon het ons niet in den zin komen, de grenzen te overschrijden en eene kameraadschappelijke verhouding te misbruiken tot het ondermijnen eener autoriteit, van wier prestige ook het onze afhing.

Bovendien, daar zorgde onze bataillonsdoctor wel voor, die te velde de vierde man in onze menage zou zijn, en die zich reeds bij voorkeur had ingekwartierd bij ‘de jeugd’, zooals hij ons, officieren der 3e kompagnie, noemde.

Hij was niet jong meer, hoewel men moeielijk kon bepalen tot welken leeftijd de hoekige, als met een bijl uitgehouwen trekken behoorden, die zoo hard en strak stonden, alsof het verweerde, gebronsde hoofd jaren en jaren lang, gelijk een baak, de afstompende golfslagen van menschelijke smart en lijden had moeten doorstaan.

Toch hadden de stormen des levens geen deel aan dit schijnbaar gevoellooze uiterlijk; toch had menige afmattende veldtocht met zijn nasleep van ellende en ontbering het vuur van warm medelijden en vriendelijke belangstelling niet kunnen dooven, dat van tijd tot tijd onder de zware, ruige wenkbrauwen flikkerde. En juist omdat het onbewegelijke en waardige

gelaat niets daarvan verried, was het voor velen zulk eene verrassende en verblijdende ontdekking, in den doctor een gemoedelijk man te vinden, vol jovialen levenslust en ironischen humor. Hij kon zelfs voor de type van een deftig geneesheer doorgaan, zoolang zijn gezicht niet hoogrood gekleurd werd door de stille lachbuien, die zijn zwaar lichaam hevig pleegden te schudden, vóórdat zij zich een uitweg baanden in een afgemeten, in diepe bastonen uitgestooten ‘ha! ha! ha!’ Want er bestond maar weinig op aarde, dat niet de spotzucht van den ironischen docter opwekte. Oorlog voeren en vechten was, naar zijn oordeel, de domste zaak van de wereld. Hij wilde niet ontkennen dat deze instelling eenige aanlokkelijkheid had, vooral voor de jeugd, maar die jeugd zag slechts het fraaie omhulsel van het gifinhoudend middel: hij was ‘payé pour cela’ om het te weten. En al kon hij niet tegenspreken, dat de krijg een krachtig reagens was voor de chronische gevolgen van lange vredesperioden - zooals verwijfdheid, versuffing en ontaarding -, een medicament was het, en hij hield niet van medicamenten. Ook het vechten kon, therapeutisch beschouwd, alleen in een koel klimaat, en dan nog slechts bij een ten toppunt gestegen jeuken in de vingers, aanspraak maken op den naam van een gezond tijdverdrijf. Aangezien dat echter hier in de tropen niet te pas kwam en hij gaarne wilde toegeven dat uitroeiing de ontwijfelbare bestemming was van het Atjehsche ras, zoo moest de wetenschap te hulp komen en de middelen aanwijzen om deze bezigheid met de minst mogelijke slijtage aan spierkracht te kunnen verrichten. Hij wilde weten dat de regeering met het oog hierop reeds zwanger ging van het plan, de opiumbereiding zelve in de hand te nemen en het daarheen te leiden, dat één gouvernements-opiumpil voldoende zou zijn om elk vijandelijk individu zoo van de graat te doen vallen, dat er nog maar één stoot voor zijn epidermis noodig was, om hem dubbel te doen toeslaan en voor altijd in zijn groeikracht te belemmeren.

Maar deze eigenaardige, en van groote vastberadenheid getuigende inzichten, beletten den goeden doctor niet, met een warm hart zijne beroepsplichten te vervullen, met meer toewijding zelfs dan er gewoonlijk doorstraalde uit de openhartige diagnose en de conclusie die hij kleinzeerigen of angstigen patienten gewoon was mede te deelen. ‘Den avond zal u mis-

schien nog wel halen,' luidde veelal de met zware stem uitgesproken geruststelling, als men hem met een kleinigheid of met bezorgde vragen lastig viel. De gemoedelijke troost en de innige overtuiging welke hij wist te leggen in een kalmeerend: 'Vóór morgen ochtend zult u het wel niet afleggen', kon alleen overtroffen worden door de plotselinge, onder een schaterlach afgelegde bekentenis: 'Dat geloof ik zelf niet!' als hij er zich van bewust werd te sterk te hebben overdreven.

Zijne patienten hadden een onbegrensd vertrouwen in hem, en hoewel zij wisten, dat zij bij eene hernieuwde vraag omtrent hun toestand groote kans hadden op den raad, het nu eens te probeeren met de pillen te kauwen, met het drankje in te smeren of de poeiers weg te smijten, toch was het allen hoogst welkom als de stentorstem daarbuiten, een donderend getrommel op de tafel in de voorgalerij of een hevig gebons op de deur, verkondigde dat de turbulente geneesheer in aantocht was.

Niet weinig verwondering echter had het feit gebaard, dat deze sarkastische doctor, aan wiens rijpe ervaring en levenswijsheid de ijdelheid aller dingen moest zijn gebleken, dat deze ruwe bullebak zich had aangesloten bij jeugdige, nauwelijks den schoolbanken ontwassen officieren, en dat hij zelfs eene vaderlijke genegenheid had opgevat voor zijn antipode, den als vurigen idealist en romantischen dweper bekenden kommandeur. Wat ons zelven betrof, wij braken ons volstrekt niet het hoofd met dit verschijnsel, waarin wij bovendien niets vreemds vonden: de vroolijke doctor was te zeer met ons gelijk gestemd, een te hartelijk en te vriendelijk kameraad, dan dat het verschil in jaren ons opgevallen zou zijn. In werkelijkheid had niemand een jeugdiger hart of blijder zin, kon niemand naiever meedwepen en luchtkasteelen helpen bouwen dan juist deze 'knaap van vijf en vijftig oostmoussons', zooals hij zich noemde.

Soldaat genoeg om de noodzakelijkheid van het ondergeschikt zijn te beseffen, wist hij ons met al den takt van een vriendelijk mentor duidelijk te maken, dat dit zelfs in 't gezellig verkeer met superieuren niet geheel en al mocht ontbreken. Woorden had hij daarvoor niet noodig, maar veelbeteekenend was de pijnlijke trek of de ontzetting die plotseling uit zijn strak gelaat sprak, als een onzer naar zijn oordeel te ver ging, of te familiaar met den kommandeur omsprong.

Intusschen was de oorlog uitgebroken. De aanvankelijke teleurstelling, ons bereid door het in reserve blijven van ons korps, had den vurigen wensch om aan den tweeden tocht deel te nemen tot een verteerend verlangen doen stijgen, toen eindelijk na maanden van wachten, van hopen en van vreezen, de embarkementsorder kwam. Hoe het eerste, nog onzekere gerucht als een loopend vuurtje rondging en ons in eene onbeschrijfelijke spanning bracht, hoe snel het bekend werd dat men in de *Concordia* belangrijk nieuws besprak, hoe alles in ademlooze verwachting daarheen draafde, en welke stormachtige betuigingen van vreugde, geestdrift en opgewondenheid toen door de zalen weergalmden, zelfs den verwijderd wonenden verkondigend dat de teerling gevallen was, - is moeielijk in gewoon proza te beschrijven.

Het was overigens niet te verwonderen, dat een plotseling voor onze verbeelding oprijzend verschiet van eer en glorie, van groote daden en roemrijke avonturen, den stillen gloed van lang beteugeld enthousiasme in knetterende vlammen deed uitbarsten. En als er ooit luchthartige, met hun beroep dwepende en van strijdlust gloeiende wilde horden bestaan hebben, die vóór hun uittocht in den krijg zich tot eene plechtige beraadslaging vereenigden, dan voorzeker hebben wij er op geleken, toen wij een soort van krijgsraad belegden, om, in overleg met onzen kommandeur, al vast de plannen te beramen naar welke wij ons in verschillende gevaarlijke en roemrijke oogenblikken dachten te gedragen.

Dat de menschelijke natuur echter zekere gewaarwordingen kon doen gelden die, als in het zenuwstelsel gegrond, van storenden invloed zouden kunnen zijn op de voorgenomen handelingen; dat er nog iets meer dan goede wil noodig was om zeker aangeboren instinkt geheel te beheerschen en te onderdrukken, werd, zooal bekend, met beminnelijke onverschilligheid buiten beschouwing gelaten. Ik weet niet meer wie van ons het eerst van ‘vuurdoop’ sprak, wel herinner ik mij dat de zaak algemeen werd opgevat als een verouderd begrip, een koud zinnebeeld, dat met zenuwen in niet het minste verband stond. Onze voorzitter, de met onnavolgbare waardigheid presideerende kommandeur, kon op dit punt evenmin uitvoeriger inlichtingen geven, maar vergoedde dit gebrek ruimschoots door eene schitterende improvisatie te houden over den

aanstaanden ondergang van den laatsten roofstaat, in welke luisterrijke rede hij tevens sprak van het erfdeel der wrake ons nagelaten door onze van Atjeh verdreven voorvaderen; van het kruis van St. Jago en de breede toledo-klingen der Conquistadores, die op dezelfde stranden hadden moeten wijken voor de Geuzenvlag en de kortjans onzer matrozen; van de daarop betrekking hebbende schoone dichtregelen, die de aanwezigen zeker van buiten kenden, en van den onsterfelijken roem dergenen, ‘waaronder misschien ook gij, mijne heeren!’ die waardig gekeurd zouden worden deel uit te maken (‘ik hoop er dan ook bij te zijn’) van de naar het Walhalla dansende rijen, waarvan de dichter zong:

> De dood is eer, het deinzen blaam;
> Men dringt zich op de lijken saam,
> En sneuvelt op de lijken.

Waarna hij nog iets mompelde over: ‘goed naar 't kommando luisteren,’

Op dit verheven oogenblik klonk een zonderling proestend en hijgend geluid, weinig in harmonie met onze plechtige stemming, een onderdrukt lachen dat niet weinig verwondering en ergernis veroorzaakte, maar dat ons al spoedig, door zijn overgang in een dreunend ha! ha! ha!, als verraste samenzweerders uiteen deed stuiven. Het was de ironische doctor, dien wij van huis dachten, maar die heel gemoedelijk in de voorgalerij, waar hij alles hooren kon, op een stoel zat te luisteren, te lachen en te schudden, tot hem de tranen langs de wangen biggelden. Het duurde geruimen tijd vóór dat onze mentor, die op het punt van stikken was, genoeg adem terugvond om met groote kracht en schelmsche pret de woorden: ‘Vuurdoop! - Koud zinnebeeld!’ - en ‘Wacht maar!’ uit te stooten.

Een duister en ontmoedigend besef bekroop ons, dat wij blijken hadden gegeven van groote onervarenheid in een gewichtig punt: de opgewonden gemoederen waren eensklaps aanmerkelijk afgekoeld.

Met een tamelijk mislukt vertoon van onbevangenheid vroegen wij den alwetenden geneesheer, ons zijne inzichten in deze zaak te openbaren. Maar de eenige opheldering die de zware basstem naar de zoldering richtte, hield in dat ‘Vuurdoop’

een gepatenteerd middel der ‘Pharmacopoea Indica’, een ‘Laxantium superior’ was.

Op een fluistertoon, die den gezondsten man het bloed in de aderen kon doen stollen, begon hij er de naargeestige opheldering aan toe te voegen, dat men bij eenige voorzichtigheid op den eersten gevechtsdag den nacht nog wel kon halen, vooral als men in gesloten formatie vocht, en dat men zelfs, na aangestoken te zijn, nog een vol uur kon ademen, vóórdat men het voor goed te pakken kreeg. Maar hetzij dat de kring van half verblufte, half ongeloovige gezichten hem den noodigen ernst benam om voort te gaan, hetzij dat zijne toehoorders het slot: ‘Dat geloof ik zelf niet!’ op zijne lippen meenden te zien komen - genoeg, dat eene woeste uitbarsting van vroolijkheid, waarin ook hij meê instemde, zijne geleerde stellingen begroef, tegelijk met den somberen indruk dien zij hadden moeten te weeg brengen.

Eenige dagen daarna was het eenzaam en stil op Oostzijde Waterlooplein, de laatste afscheidsgroet aan het schoone Batavia, het laatste hoera! was over de wijde watervlakte weggestorven, - wij waren op weg naar Atjeh.

II.

- Een fluitend sissen boven onze hoofden. - Wij kijken elkander aan en staan luisterend stil....

Het is op de kale duinstrook van de schijnbaar verlaten Atjehsche kust. Een witgloeiende zon straalt op ons neer uit een hemel van vuur; het eentonig geel-grijs onder onze voeten smelt samen met het verblindend spiegellicht van den bewegingloozen oceaan.

Hijgend en met half gesloten oogen waden de en tirailleur opgeloste kompagnieën door het heete, mulle zand. Gelijk eene eindelooze processie van op gelijke afstanden zwoegende gestalten, bewegen wij ons langzaam, man voor man, over de kammen der duinen, om de linkerflank te dekken van het leger, dat, als een lange, donkerblauwe slang, langs het strand voortrukt.

- Daar schuifelt weer iets over ons heen!... En nog eens!

Onze oogen volgen de richting van waar het schijnt te komen, maar zien niets. Eerst eenige oogenblikken later bereikt ons het trage, doffe geluid van verre schoten.

En daarna is het weer doodstil. In de wijde ruimte geen leven. Geene beweging is te bespeuren in het geheimzinnige binnenland, dat daar trillend en kwijnend in den zengenden zonnegloed voor ons uitgebreid ligt. Alleen van het strand klinkt nu en dan een gelijkmatig kleppend gedruisch uit de op en neer wiegende drommen van glinsterende bajonetten....

- Een snerpend ‘sssjt!’ thans in de onmiddellijke nabijheid, een plotseling besef van suizend metaal, dat met verpletterende snelheid voorbijvliegt, doet eenige hoofden een onwillekeurigen krampachtigen knik uitvoeren. Daarna wordt er gelachen, maar met zekere gedwongenheid.

Het fluitend door de lucht klieven van dat harde, kleine ding, welks ontmoeting zoo doodelijk is, maakt ons eensklaps duidelijk welk een verschil er bestaat in het afzenden daarvan op eene schijf en zelf de schijf te zijn waarop het afgezonden wordt.

Het snerpend gonzen neemt toe, de schoten knallen luider en dichterbij, de kogels beginnen in te slaan in den langen trein van achter elkander marcheerende tirailleurs. Eerst een opstuiven van zand en kiezel vlak voor de voeten, dat onwillekeurig doet terugwijken, dan een kletsend geluid tegen een der geweren en het stilstaan van een soldaat wiens hand druipt van het bloed, daarna een doffe slag en het voorovertuimelen van een ander, terwijl zijn wapen in een boog voor hem uitvliegt.

Er wordt niet meer gelachen.

De mond krampachtig gesloten, de strakke blikken gericht op den donkeren woudrand, waar de witte kruitwolkjes uit opvliegen, den voorman af en toe op de hielen trappende, en onwillekeurig rillend bij 't ontmoeten van een bloedplas die zoo zwijgend welsprekend verhaalt van 't geen daar een oogenblik te voren gebeurde, - marcheeren wij zwijgend verder.

En nog altijd geen signaal of kommando om den vijand af te weren, dien wij tot schijf verstrekken en die, naar het ons in zenuwachtige overspanning voorkomt, reeds uren lang op ons schiet.

Eindelijk! - daar klinken de hoorns! De lange rij maakt front naar den vijand en het vuur begint. Men hoort niet meer zoo duidelijk die akelig sissende geluiden, nu de Beaumont-geweren zelven meespreken, nu de prikkelende kruitdamp de gemoederen opwekt en de strijdlust het bloed doet

gisten. Het is toch lang zoo gevaarlijk niet als wij dachten.

Met kreten van opgewektheid wordt het signaal ‘Avanceeren!’ begroet, de medesleepende kracht der aanvallende beweging doortrilt alles met een electrieken schok. Eenige kommandos doen zich hooren, doch deze worden verdoofd door het luide gejuich en het gejubel, dat weldra in een donderend hoera! overgaat en als eene lawine stormen de troepen vooruit, op de benting af. De verblufte Atjehers beginnen te wankelen, reeds ziet men enkelen zijwaarts de positie ontvluchten. De aanvallers wenden zich nu allen naar dit punt, de storm wordt tot een razenden wedloop en voor nog de laatste vijand heeft kunnen ontwijken, zijn reeds de vlugste luitenants, met sabel en revolver in de vuist, voor de poort. Niet zonder elkander in den nauwen doorgang te stooten, te dringen en in den weg te loopen, en zich onderling in hunne haastige overijling bijna even zeer te havenen en toe te takelen als zij dit den vijand doen, nemen zij met zulk een luidruchtige pret bezit van de verovering, als gold het een uitgelaten pleizierpartijtje. De kommandeur zat reeds in den vlaggemast, toen de laatste Atjehers, met achterlating hunner gekwetsten, op de vlucht sloegen.

Het vroolijke gejoel dat in de genomen benting heerschte, steeg tot een paar krachtige hoera's, toen het bericht dat de stelling bezet moest blijven tevens het verblijdend vooruitzicht opende, den rest van den dag in betrekkelijke rust door te brengen. Alleen de steeds ijverige kommandeur gunde zich geene verpoozing, maar maakte zich gereed om met behulp van de vijf Atjehsche woorden welke hij machtig was, de gekwetste Atjehers een scherp verhoor te doen ondergaan. Juist had hij, om aan de plechtigheid den noodigen luister bij te zetten, een witten zakdoek over een patronenvaatje uitgespreid en daarop een sjerp, een revolver en een bijbeltje gegroepeerd, toen zich een zware basstem liet vernemen en de gehavende en bestoven figuur van den doctor ten tooneele verscheen. Het bloedroode gezicht koelte toewaaiende met een reusachtigen kurken helmhoed, en vloekende alsof hij nooit anders dan de kernachtigste soldatenuitdrukkingen had bestudeerd, dreef de turbulente geneesheer zijn ambulancepersoneel met eene reeks van aanvurende ribbenstooten voor zich uit, de benting binnen. Ons ziende, kommandeerde hij: ‘Stop!’ en ‘Apotheek halt!’ om daarna met een stem die heinde en verre weerklonk, uit te roepen:

‘Maak ik mij niet ontzettend belachelijk door als doctor mee te doen aan deze ruzie? Is het niet vernederend en onteerend voor de medische faculteit? Is het niet het grootste schandaal dat men zich kan bedenken?’ - waarop ten slotte de gemoedelijke uitbarsting volgde: ‘Neen! - dat geloof ik zelf niet!’

Op onze vraag hoe hij zoo gehavend kwam, antwoordde hij met dezelfde stemverheffing: ‘Dat Atjehsche uitvaagsel, dat gedrochtelijk geboefte, dat schuim der menschheid, wil zich niet laten verbinden of men moet het eerst heelemaal dood slaan, ha! ha! ha!’

Wij vernamen nu dat een gewond Atjeher, aan wien hij geneeskundige hulp verleende, deze edelmoedigheid had beloond met een verraderlijken aanval, waarop de vertoornde doctor, onder ontwikkeling van jeugdige kracht en behendigheid, den moordenaar zoodanig had toegetakeld, dat het verdere verbinden zonder stoornis had kunnen afloopen.

‘Maar gevochten heb ik niet, dat is mijn werk niet!’ - voegde hij er met een afwerend gebaar bij, waarop hij zich op de ambulancekist neerzette, zijne instrumenten uitpakte, en met een stentorstem uitriep. ‘Hierheen, alles wat zich bezeerd heeft!’ -

Verrukt over de heldhaftigheid van zijn vriend, en van oordeel dat geen eerbewijs te groot kon zijn voor zulk een man, besloot onze gulhartige kommandeur afstand te doen van de door hem neergehaalde Atjehsche vlag, en dit zegeteeken, als een bewijs van onbegrensde hoogachting, den onverstoorbaren arts aan te bieden. Met eene bescheidenheid, die den gewoonlijk in hoogere sferen zwevenden officier zeer goed stond, trad hij, de roode vlag als een servet over den arm, op den geneesheer toe, wees met de hand op de hem omringende soldaten en sprak: ‘Onze dappere mannen, doctor, vereeren u hierbij de veroverde vlag!’ maar zoo vol was hij toch van romantische denkbeelden dat hij haast ‘banier’ had gezegd.

Tot onze groote verwondering week de aldus gehuldigde met afschuw terug, en terwijl het in zijn steenen gelaat weerlichtte, alsof daarin toorn met lachlust kampte, riep hij op bulderenden toon: ‘God sta me bij! - Gooi weg, meneer! smijt neer! - Weet ge niet dat die overgegeven schelmen van Atjehers dat vod opzettelijk met alle denkbare pestkiemen en bacteriënkulturen doortrokken hebben, om ons argelooze kafirs de cholera

op het lijf te jagen? - Geen onzer ziet den dag van morgen, als hij iets aanraakt van dat uitvaagsel der schepping, dat, door eene onverklaarbare vergissing bij de natuurlijke teeltkeus, in een anderen vorm dan dien van Kaaiman geboren is - ha! ha! ha!' - En daarop zijne stem tot een gemoedelijk gebrom latende zakken: 'Zoudt ge die roode lap niet liever wegsmijten?'

De kommandeur wist zeer zeker, dat hij dit liever niet wilde.

'Laat mij het ding dan ten minste eerst desinfecteeren,' hernam de doctor met een achterdochtigen blik op de vlag. De manier waarop hij alsnu het ding met eene lange pincette aanvatte, het op armslengte van zich afhield en naar zijn personeel droeg; de teekenen van afschuw waarmede hij het uitspreidde, in de carbol dompelde, en met een paar nijdige prikken doorstak, hadden bij al het komieke, iets zoo geduchts, dat slechts weinigen durfden lachen.

'Gelooft mij, menschen' vervolgde de doctor, al roerende en onder het spreken zich steeds meer opwindende, 'ge hadt beter gedaan, de vlag met benting en al te vernietigen en te verwoesten, zooals het gansche verfoeielijke ras, van zuigelingen af tot mummelende grijsaards, uitgeroeid en van het gelaat des aardrijks dient verdelgd te worden, zooals het met prauwen, hutten, pepertuinen, moskeeën en al dien rompslomp op een hoop gestapeld moest worden, met dertig duizend pond dynamiet er onder, en dan - met een helsch gedonder den aether in! ha! ha! ha!'

'Dat zou me een schot geven!' waagde een onzer aan te merken, terwijl hij, opgetogen over des doctors combinatietalent, zijne bewonderende blikken afwisselend op dezen heer en op het hemelruim vestigde, als verwachtte hij reeds de ledematen der Atjehers te zien rondvliegen.

'Het is maar een geneeskundig advies,' merkte de doctor zedig op. 'Zelf medevechten doe ik niet! Maar' - vervolgde hij met verheffing van stem - 'als er ooit weer een van dat gekwetste geboefte onwillig is om zich te laten opensnijden, dan....'

Het was zoo waarschijnlijk dat er dan iets vreeselijks zou gebeuren, dat niemand het noodig achtte op nadere verklaring aan te dringen.

Daar het ontsmettingsproces nu geeindigd was, liet de doctor de vlag, zoo nat als ze was, op het gras neerploffen, met de woorden: 'Nu is het vod onschadelijk!'

‘Vod is minder passend voor eene in den strijd veroverde vlag!’ zei de kommandeur, rood wordend omdat hij haast weer ‘banier’ had gezegd.

‘In den strijd?’ vroeg de doctor met kluchtige verwondering, terwijl hij de gansche natuur met één waarschuwend en schalksch knipoogje tot zijn vertrouwde maakte. ‘In den strijd?’ En daarop, zich tot de klapperboomen wendende: ‘Straks zal hij nog zeggen: in den bloedigen vuurdoop!’

‘Wel zeker!’ hernam de kommandeur, warm wordend. Waarom niet? Is het soms niet waar? Hebben wij van daag niet de wijding van den vurigen doop ontvangen? Is de plechtigheid, ook aan dit strand, niet in elk opzicht volgens de traditie afgeloopen? Volgens het oude rituaal? - Ook wij kennen de woorden, waarmede prins Maurits zijne troepen aanvuurde op het strand van Nieuwpoort! En zij zijn het schoonste doopformulier! -

> Recht door den vijand heen, God is ons aller hoeder,
> Volgt mijn pluimage, volgt 't pluimage van mijn broeder!

reciteerde de kommandeur, zijne stem verheffende om dit dichterlijk slot uit te spreken.

Krampachtig geschud door een stille lachbui, kon de spottende doctor slechts met enkele monosyllaben antwoorden, die echter de uitwerking hadden dat zij den opgewonden poëet nog meer ergerden.

‘Wat?’ riep de kommandeur uit, terwijl hij van ongeduld en verontwaarding op en neer trippelde. ‘Pluimlooze dooppartij? Geen kwestie van Nieuwpoort? Een opstootje met harddraverij?’ Doch plotseling tot het besef komende dat zijn ironische vriend het er slechts op toelegde om hem te plagen, wendde hij zich koud af, sloeg de wimpers over zijn staalblauwe oogen neer alsof hij een lemmet in de scheede stak, en gaf met een trotschen zwaai van de hand te kennen, dat er onmogelijk meer van te zeggen viel. De doctor viel bijna om van 't lachen.

Maar hoewel alles aantoonde, dat hij een onbeschrijfelijke pret had, viel het ons toch op, dat er iets meewarigs lag in de blikken die hij op ons richtte, en groot was onze verwondering toen wij opnieuw, maar ernstiger dan vroeger, de waarschuwing hoorden: ‘Vuurdoop? Ja wel! Wacht maar!’

III.

Met al de luchthartigheid van in den krijg vergrijsde soldaten, met al het vertrouwen van veteranen, die van een eersten vuurdoop even weinig herinnering meer hebben als van eene plechtigheid uit hun prille jeugd, waarbij alleen water te pas kwam, marcheerden wij den volgenden morgen bij het krieken van den dag over eene groote grasvlakte, ditmaal in gesloten kolonne.

Het gerucht loopt door de gelederen, dat wij heden den laguneovergang bij Moesapie en den weg naar het binnenland zullen forceeren.

Nog is het koel en frisch onder het eerste bleeke daglicht en de zwaar op de velden hangende nachtnevelen. De vochtige spinnewebben tusschen de halmen glanzen als gesponnen zilver, en de wijde oceaan, die straks den vonkelenden zonnegloed zaweerspiegelen, ligt nog wit en glad in de morgenschemering.

Als schimmen uit den nevel opduikende, rukken de vier bataillons en de twee batterijen door het grauwe licht van den dageraad voorwaarts.

Het geregeld verdwijnen der sterren, de kalme belofte van den nieuwen dag, het rozige waas dat allengs het gansche uitspansel overdekt, de diepe rust en de plechtige stilte om ons heen, doen het denkbeeld bijna ongerijmd voorkomen, dat in de naaste minuut, onder een oorverdoovend knetteren en donderen, dood en verdelging kan rondwaren door deze vredige natuur. Maar het is thans geen tijd om aan die dingen te denken, eene groote beslissing, een verwoede strijd is op handen, en onwillekeurig komt de behoefte bij ons op, het toch gelukkig te vinden, dat wij reeds gisteren in het gevecht waren, dat wij reeds den eersten indruk van het vuur hebben ontvangen.

Steeds lichter wordt de mat gouden gloed in het dampige oosten, de aan den vochtigen bodem hechtende nevellagen vervluchtigen zich meer en meer, rijzen hooger en hooger, en ontsluieren in het opwaarts stijgen den bliksemenden en vlammenden vuurbol: de zon is op!....

‘Allah illah Allah!’ dreunt het uit de geheimzinnige diepten van het zwijgende landschap en de verre nagalm dezer gebeden, de luide getuigenis van dit fanatiek Godsvertrouwen, dringt ons somber en veelbeteekenend in de ooren.

Reeds zijn wij de streek genaderd waar de ontmoeting zal plaats hebben; doch het uitzicht is belemmerd, de schitterende zonnestralen verblinden ons en verwekken een gevoel van hulpeloosheid en onzekerheid. Maar dit zal wel overgaan, als de zon hooger komt.

Langzaam zwenkt de kolonne het binnenland in, neemt in den marsch de batailleformatie aan en rukt zoo voorzichtig verder. En nu zien wij, in de vlakte die voor ons ligt, de lagune verdwijnen achter een donkere, dichte rij van bamboebosschen. Dat moet dus wel het punt zijn waar de vijand haar verdedigen wil.

Hoewel het nog vroeg in den morgen is, toch drukt ons eene benauwende warmte, eene onbewegelijke atmosfeer. Geen rimpeltje is merkbaar op den onmetelijken zeespiegel, die thans achter ons ligt, geen ritselend blaadje ziet men beven in de baai van licht en hitte, die zich voor onze ontvangst opent. Het wordt heeter en heeter; de zon brandt met stekenden gloed, en de zweetdruppelen vloeien ons in de oogen. Maar dat zal wel overgaan, als wij in actie komen.

Hoe geheimzinnig dat zwijgen achter dat gordijn van groen, waar toch duizenden vijanden genesteld zijn om ons op te wachten! Af en toe ziet men iets wits schemeren aan den donkeren voet daarvan: in het veld van den kijker is het een witgekleede, getulbande priester, die, met de hand boven de oogen, een paar seconden aandachtig naar ons uitziet, en dan weer verdwijnt. En nu begrijpen wij ook dat die schijnbaar onschuldige groene wand eene sterke linie moet zijn, waarin de zware bamboestammen en hunne met aarde opgevulde tusschenruimten eene bijna ongenaakbare borstwering vormen.

Wij naderen meer en meer, ons bataillon doorworstelt juist een alang-alangveld, welks hooge, natte halmen zich als touwen om de beenen snoeren, - daar klinkt het signaal: Halt! -

De kolonne staat zwijgend, bijna roerloos. Een zacht windje begint om ons heen te lispelen, doch overigens is het zoo stil, dat men een speld zou kunnen hooren vallen. Eenige vliegende wolkschaduwen jagen over de in 't zonlicht badende vlakte; hoog in den aether beschrijft een zeearend zijn wijde kringen en een paar vlindertjes zweven dartelend om het woud van bajonnetten heen. En terwijl er onder de duizenden mannen eene akelige stilte heerscht, hoort men duidelijk de van licht en warmte dronken kevers door de lucht gonzen en de verre

branding loom en traag tegen de kust ruischen. Doch slechts enkele seconden hebben deze harmonische stemmen der natuur de alleenheerschappij: een daverende knal, wegrommelend over bosch en velden, en dadelijk door nog meer knallen gevolgd, kondigt aan dat de artillerie het gevecht geopend heeft.

De kruitdamp, die in een oogwenk het front heeft omhuld, verhindert ons iets te zien, alleen het gehoor zegt ons dat ook de vijand antwoordt, en weldra vernemen wij boven onze hoofden de schuifelende en fluitende geluiden van gisteren, maar veel talrijker, veel kwaadaardiger naar het schijnt. Een plotseling voorbijrazend zonderling geloei doet onze rechtervleugellieden zoo onthutst op zijde stuiven, dat zij het gelid uiteendringen; en iedereen begrijpt zonder verdere uitlegging, dat het een kanonskogel was die daar voorbijvloog.

Het snelvuur der voorste troepen neemt in hevigheid toe, het is een ruischen geworden als van een stormwind die een woud ontbladert en dichte rookwolken naar den hemel doet opstijgen, welke zich als het ware verdringen in tallooze kronkelingen. Te midden hiervan duikt de ruitergestalte van den generaal V. voor het front op: hij wijst, ons toesprekende, naar den vijand.

Een opwaarts zien van duizenden gezichten, een wuiven met eene zee van mutsen en geweren, een luid kommando, gevolgd door een donderend hoera! en de kolonne stormt als één man, als één groote golfslag, voorwaarts, om in vuur en rook te verdwijnen.

Dwars door versperringen en verhakkingen, dwars door grachten en loopgraven, op zij gestooten en omvergetrokken door vallende en sneuvelende soldaten, medesleepende en medegesleept, voortdringende en voortgedrongen, dan struikelende, dan weer opstaande, maar altijd vooruit, altijd recht door, op den gelijkmatig dreunenden stormpas der tamboers, - zoo gaat het onder een onafgebroken hoera op de Atjehers in.

Over vriend en vijand, over staketsels en schuttingen, om door scherpe doornstruiken te worstelen en pijn te gevoelen zonder zelf te weten waar; over borstweringen en wallen, om aan de andere zijde neer te tuimelen op hoopen lijken, en weer overeind te komen zonder eigenlijk te weten hoe; een oogenblik te weifelen bij het opdoemende visioen van wilde en woeste gezichten, maar voortgestuwd te worden en er met blinde ver-

delgingszucht op in te stormen, er op in te vliegen met de massa, die als een brandende zee opkookt tegen het kreupelbosch van lansen en klewangs, en het eindelijk verzwelgt, - zoo drongen wij zonder ophouden door, steeds den vijand op de hielen.

Plotseling was de voorgrond van wild bewogen gestalten verdwenen en werden wij in onzen loop gestuit door het water der lagune, dat onze voeten bespoelde. Zonder ons veel te verwonderen of ons den tijd te gunnen ons in de veranderde omgeving te orienteeren, namen wij in één adem deel aan het vernietigende snelvuur, dat den honderden en honderden wadende en zwemmende Atjehers op hunne vlucht werd nagezonden.

Steeds talrijker werden de aan den oever samenstroomende, vurende en jubelende troepen, en hier was het dat men, trots den kogelregen van de overzijde der lagune, elkander gelukwenschte met de overwinning. Hier was het ook, dat wij den kommandeur terugvonden die, met een patroontasch over den arm en met een rookend geweer in de hand ons toeriep: ‘Welnu heeren, wat zegt ge er van? Un grand soleil a fêté ce beau jour!’ -

Nu, wat de hitte betrof daarin had hij gelijk; de zon had zoo verschroeiend gebrand dat wij er allen uitzagen alsof wij met kleeren en al een bad genomen hadden.

‘Was nu onze onverstoorbare doctor maar hier!’ vervolgde de kommandeur, ‘ik zou hem vragen of hij zijn kweekelingen nu voor vol aanziet, of hij nu eindelijk hun doopceel zou onderteekenen!’ -

‘Neen, dat zou hij nog lang niet!’ liet zich hierop een welbekende basstem vernemen en voor een oogenblik zagen wij den ironischen arts, met een gezicht weinig minder rood dan zijne met bloed bevlekte, opgestroopte hemdsmouwen, van achter de traverse opduiken, waar hij zijne ambulance opgeslagen had. Hij gunde zich slechts den tijd om dreigend den kogeltang tegen ons te schudden, als wilde hij nog eens zijn waarschuwend en profetisch ‘Wacht maar!’ doen hooren - daarop verdween hij weer.

Het moet een merkwaardig schouwspel geweest zijn, de verblufte gezichten te zien, waarmede wij elkander een oogenblik lang in sprakelooze verbazing aanstaarden, want voor elk van ons was dit schouwspel reeds merkwaardig genoeg om in een schaterlach uit te barsten.

Wat? - dat zou nog niet voldoende zijn? Het deelnemen aan zulk een moorddadig gevecht zou nog geen vuurdoop mogen heeten? - Wat kon die onheilspellende doctor dan nog meer verlangen?

De bedenkelijke blikken die tusschen onze vroolijkheid doorbraken, schenen aan te duiden dat er toch eenig licht voor ons oprees, een vermoeden dat de gestrenge mentor den vuurdoop afhankelijk maakte van het ondergaan van vreeselijker indrukken, dan wij tot nog toe beleefd hadden. Misschien bedoelde hij het trotseeren van een of ander ontzettend doodsgevaar, minuten lang lijdelijk doorgestaan in ongunstiger gemoedstoestanden dan opgewondenheid en strijdlust, in oogenblikken wellicht, waarop de geestkracht verlamd, of het afgetobde lichaam niet meer ondersteund wordt door de kracht der extase, - toestanden die wij nu begrepen, dat de krijg kon brengen.

Doch wat de veeleischende dokter ook mocht verlangen, wij troostten ons met het streelende bewustzijn, een roemrijk gevecht te hebben bijgewoond. Want te ontkennen viel het niet, dat het daarbij in elk opzicht heet was toegegaan, al was het ook meer treffend dan juist, wat de kommandeur beweerde: ‘dat vuur, lood en ijzer met stroomen door het heelal hadden gevlogen.’ -

Dat echter tijd noch plaats zich tot zulke beschouwingen leenden, werd ons duidelijk door het steeds heviger wordend vijandelijk vuur van de overzijde der lagune, en de van alle kanten klinkende kommandos en waarschuwingen, om zich achter de traversen en keelsluitingen der veroverde werken te dekken. Juist hadden wij hieraan voldaan, toen een luid geroep om de artillerie en eenige doordringende gillen die van de lagune kwamen, aller opmerkzaamheid tot zich trokken. Dien kant uitziende, trof ons een tooneel zoo aangrijpend en dramatisch, dat wij, ongeacht de gevaarlijke positie, boven op de traverse klommen om het des te beter te kunnen zien.

In een grooten boog de lagune overwelvende, verhief zich, scherp tegen den hemel afgeteekend, het dorre geraamte van een smalle schraagbrug, welker middelste gedeelte door den vijand afgebroken was om den overtocht te beletten. Op het gedeelte dat aan onze zijde was blijven staan, op het uiterste einde van den doorgebroken boog, zag men eenige sappeurs als razenden sloven en zwoegen en de wanhopigste pogingen aanwenden om te

midden van het helsche vuur dat zich op hen concentreerde, de gapende kloof met planken te overbruggen. Struikelend en vallend op het smalle, glibberige bruggedek, maar telkens op nieuw zich vastklemmend aan het zwakke, heen en weder zwiepende gevaarte, telkens op nieuw hunne balken voor zich uitduwend, werkten zij een tijd lang met den moed der doodsverachting, met den wil van goden en de kracht van reuzen. Doch de hagel van projectielen deed den een na den ander, dood of gewond, in de diepte ploffen; het hopelooze van het werk verlamde de krachten der overblijvenden die, uitgeput, gehavend en gekwetst als ze waren, eindelijk door moedeloosheid werden overmand. In doffe berusting den dood verwachtend, bleven zij, zonder op de terugroepende kommando's te letten, of misschien zonder die te kunnen hooren, op hun verheven standpunt zitten, bewegingloos en ineengedoken achter de planken die hun geen bescherming konden verleenen, maar die zij, uit instinkt van zelf behoud, voor zich uit hielden.

Stampvoetend stond de kolonne-kommandant aan den oever, op middelen zinnend om den hem opgedragen last te volvoeren en de brug, die voor den eenigen toegang naar den Kraton gold, te herstellen. Bode op bode werd afgezonden om de aankomst der artillerie te bespoedigen, van welke men verwachtte dat zij het vijandelijk vuur tot zwijgen zou brengen. Eindelijk verkondigde een luid gejuich de verschijning der vuurmonden, die de hulp van honderden handen en schouders hadden noodig gehad om de terreinhindernissen te overwinnen. De geheel met schuim overdekte paarden en de hijgende, afgetobde manschappen bewezen genoegzaam welke bovenmenschelijke inspanning het gekost had, de bespannen stukken, dwars over de vijandelijke wallen en grachten, tot voor de lagune te brengen. Weldra suisden de kartetsen in het struikgewas van den tegenover liggenden oever, maar de door groote verliezen tot razernij en doodsverachting opgezweepte vijand, liet zich niet afleiden. Als een woedende tijger die, zonder op de hem toegebrachte wonden te letten, zijn prooi blijft verscheuren, zoo bleven de Atjehers, onder een wild en woest gejuich, hun vuur op de brug richten, op de weerlooze sappeurs alleen. - Het snelvuur onzer infanterie en artillerie was thans zoo hevig, dat het een raadsel mocht heeten, hoe de vijand op dien korten afstand in stelling kon blijven, maar te midden

van het ontzettend geraas dat alle andere geluiden verdoofde, zag men daarboven de vreeselijke verwoesting nog steeds voortgaan, zag men nog altijd de omhoog gehouden planken verbrijzelen, de splinters rondvliegen en de lichamen neerploffen tusschen de drijvende lijken der Atjehers.

Aller oogen waren gevestigd op het ontzettende schouwspel dat zich daar voor ons in de lucht vertoonde, toen de zoekend rondkijkende kolonne-kommandant ons in het oog kreeg en ons toeriep:

'Vooruit, mijne heeren, op de brug met uwe kompagnie, dekt de sappeurs met uw vuur!' -

Een ondenkbaar oogenblik slechts van verwondering, van verwarring en twijfel of wij wel goed gehoord hadden, daarop zegevierde het plichtbesef en wij voerden onze soldaten naar de brug....

Ik herinner mij dat wij drieën, op het punt staande den eersten voet op de smalle planken te zetten, een snellen blik van verstandhouding wisselden, en ik geloof dat ieder onzer daarin de belofte las, dat zijn lijk niet zou worden achtergelaten in het natte graf, zoolang er nog één van ons leefde. En misschien ging ons toen ook eene snelle gedachte aan den doctor en zijne voorspelling door het hoofd. Nog zie ik den kommandeur voor mij, bleek, met toegeknepen lippen en vonkelende oogen, hoe hij ons met den arm terughoudt en zegt: 'De eer is aan mij!' - Zoo ging hij ons voor, op het doodelijke pad, op de glibberige, met bloed bevlekte en overal door kogels gesplinterde en gebarsten planken.

Langzaam en waggelend, man voor man, de te vergeefs naar een steun zoekende handen balanceerend uitgestrekt, de oogen strak gericht op het te bereiken punt voor ons: het uiteinde van de brug, waar zich geen levend wezen meer schijnt te bewegen, maar waar nog steeds een hagelbui van projectielen het houtwerk geeselt - bewegen wij ons werktuigelijk voorwaarts, steeds meer de plek naderend waar de dood ons wacht. Het overspannen brein spoort met bliksemsnelheid het verloop van zulk een sterven na, en zoekt eene vergelijking van eigen toestand met dien der ronddobberende Atjehsche lijken daar onder ons; de geest doorloopt met onbegrijpelijken spoed de gebeurtenissen van jaren tijds, die als visioenen oprijzen en weer in het niet verzinken, allen voorbijdrijvende op den

snellen stroom van ons leven, dat zich in het naaste oogenblik in de lagune zal uitstorten....

Wat er verder geschiedde kwam slechts als een verward en woest droombeeld tot mijn bewustzijn. Het woedende gebrul, waarmede de vijand onze verschijning op de brug begroette; het verdubbelen van zijn vuur uit lillas en kanonnen, waarop onze geweren slechts zwak en ongeregeld antwoordden; het akelig fluiten en suizen der projectielen om onze ooren; het met een schreeuw neerploffen in de diepte van dezen en genen uit de rij soldaten; het onwillekeurig krampachtig toeknijpen der oogen, bij elke zware losbranding, die als een dikke wolk op ons toerolde, bij elk hernieuwd gonzen dat ons rakelings voorbijging en de haren door elkander blies; - dat alles kan ettelijke minuten geduurd hebben en kan ook het werk van slechts enkele seconden geweest zijn. Voor ons echter was het eene eeuwigheid!

Juist had een rauwe kreet en een vertwijfelde greep aan mijn arm, mij naar den kommandeur doen omzien, toen eensklaps een luid gekraak onder ons losbrak, wij achterover geworpen werden, den hemel bonzend op ons zagen neervallen, en in 't volgende oogenblik door den donkeren vloed werden bedolven... De vijand had de brug stukgeschoten!

Eene gewaarwording als van duizenden lichtflikkeringen om mij heen, een wanhopig worstelen onder water met de in doodsangst kampende drenkelingen, daarop een donderend klateren in mijne ooren, en alles suist weg.

IV.

Doodsche stilte overal! - Trapsgewijze uit mijne bezwijming ontwakende, staarde ik voor mij uit, zonder te zien en zonder mij rekenschap te kunnen geven van de dingen die mij omringden. Een doffe pijn ergens in het hoofd verwarde mijn denkvermogen, zoodat de groene looverschaduwen waarop mijne oogen als wezenloos rustten, eerst langzamerhand tot dat werden wat zij wezenlijk waren, namelijk hoog boven mij ruischende bamboekruinen, dezelfden die op dien dag zooveel vreeselijks aan hun voet hadden zien gebeuren. Ik kwam tot het besef dat ik op den rug lag, dat ik mij in eene ambulance moest bevinden, omringd van dooden en gekwetsten, en ik begon

te begrijpen dat ik teruggekomen was van die onverklaarbare reis, waarbij ik op den donkeren weg was blijven stilstaan.

Een diep zwijgen scheen het krijgsrumoer van den heeten dag te hebben vervangen. - Of was het een gevolg van mijne verdooving, dat alles zoo stil was om mij heen, zoo zonderling stil en schemerachtig? - Met moeite wendde ik het hoofd naar de zijde van waar het licht kwam.

De laatste weerspiegeling van een droefgeestig geel, het laatste gloren van den scheidenden dag, overgoot de ruimte met een vreemd en weemoedig schijnsel, en wierp een spookachtigen gloed op den onbewegelijken lagunespiegel, die nog altijd bezaaid was met omhoog gekeerde gezichten. Als een onderdeel van het zwijgen zelve, als een zacht en melancholiek gezang, klaagde de zeewind in de strandpalmen, het stille avonduur vervullende met dat eentonig ritselen en ruischen, waarmede hij onveranderlijk, dag en nacht, over deze moerassige kusten heen strijkt. Uit het binnenland klonk een zwak en dof gemurmel, vermengd met gedempte kreten: de lijkzangen en de gebeden der Atjehers.

Af en toe was het alsof mijne verdooving zich op nieuw deed gelden, alsof alle geluiden langzaam in de eindeloosheid wegstierven en er niets meer bestond; waarop ik dan plotseling weer door een of ander gerucht of een gegons van menschenstemmen gewekt werd.

Te midden van een dezer perioden van diepe stilte, wordt er plotseling een scherpe carbollucht merkbaar, tegelijkertijd hoor ik het angstig geroep: ‘Neen, neen doctor, om Godswil doe het niet!’ - Een zware stem, die mij bekend voorkomt, zegt: ‘Wees bedaard, het is in een oogenblik gedaan; het hoofd laat ik zitten...’ Daarop dezelfde basstem, bulderend - waarschijnlijk tegen het ambulancepersoneel: ‘Houdt vast, pakt toch aan, kerels!’... Dan enkele ijselijke kreten, drie, viermaal achter elkander - en alles lost zich weer op in een gedempt suizen, in een onmetelijk geritsel van verre bladeren...

Na eenige oogenblikken schrik ik opnieuw wakker. Was het verbeelding, of was het werkelijk een schot dat daar weerklonk? - Het luisterend oor verneemt alleen den klank der zware stem, die het nog altijd druk heeft. De spreker schijnt uit te varen tegen de schildwachten, die met hun zenuwachtig schieten de rust der zieken en gewonden storen. Daar

zegt hij weer iets! - Wat zegt hij? - ‘Dood en duivel, schildwacht, waar dient dat ellendig gepof toch toe, als er geen levende vijand meer in de buurt is. Of zijn soms die ronddrijvende Atjehers nog niet dood genoeg? - Pas maar op, dat is lijkenschennis, waar de kogel op staat! Ik weet niet of de snijkamer er niet nog bijkomt!’ - En daarop volgen eenige diepe geluiden, die zoowel voor een toornig gebrom als voor een gedempt lachen kunnen gelden.

Dit alles zijn slechts onduidelijke, droomachtige indrukken, even als de nu weer voor mij opdoemende, angstwekkende verschijning van twee ronde glinsterende dingen, die zich, als de oogen van een nieuwsgierig monster, reeds meermalen over mij heen gebogen hebben. Eerst na eenig staren herken ik de brilleglazen van den goeden doctor, die bezig is iets aan mijn hoofd te onderzoeken.

‘Aha! weer een van mijn schapen die zijn positieven terugkrijgt!’ roept de vriendelijke basstem, die voor mij slechts zwak en als uit de verte klinkt. Mijn gezicht schijnt dit den snelbegrijpenden doctor te verraden, die mij in het oor buldert: ‘Een beetje doof ook, maar dat komt er gewoonlijk bij!’ - Zijne opheldering doet mij verschrikt de vraag uiten. ‘Er bij? Ben ik dan gewond doctor?’

‘Blijf kalm!’ antwoordt hij, ‘ik heb je nog niet opgegeven!’

‘Maar mijn hoofd - wat is....?’ -

‘Wat het is?’ roept hij aan mijn oor. ‘Wel, een beetje nattigheid, dan nog een plank op het hoofd en een kleine hersenschudding!’ En daarbij knikte hij mij zoo zorgeloos blijmoedig toe, alsof hij de meest verfrisschende zaken ter wereld opgenoemd had.

‘Maar er is nog hoop!’ liet hij er troostend op volgen. ‘In een paar dagen kan alles in orde zijn. Neen, ge behoeft nog niet op te staan; stil blijven liggen en hardnekkig ademhalen is alles wat er verlangd wordt.’ -

‘En de kommandeur, doctor?’ vroeg ik met een angstig voorgevoel.

‘Ja wel!’ antwoordde hij zich oprichtend en haastig sprekend. ‘Ik zal alles melden wat ik weet, maar kort, want ik heb de handen vol. De brug is verbrand; het leger heeft een anderen doortocht gevonden naar 't binnenland; de ambulance blijft tot morgen hier aan de lagune, waar we ons verschanst

hebben, onder bescherming van twee kompagnieën - dus heel veilig, heel stil blijven liggen en hardnekkig ademhalen...'

De laatste woorden klonken reeds op een afstand - de doctor was weg. Ik had het ontwijkend antwoord begrepen, er bleef geen twijfel meer omtrent het treurig lot van onzen vroolijken kameraad. Zijn dood en de ijselijke, bijna als hinneken klinkende jammerkreten, die van tijd tot tijd uit de ambulance opstegen, deden de vreeselijke tooneelen van het slagveld op nieuw voor mijn geest oprijzen. Voor mijn nog vlottend bewustzijn verdrongen zich sombere visioenen van verminkte, naar den hemel uitgestrekte armen, van krampachtig vertrokken vingers, van verglaasde, doffe oogen en wijdgeopende, kwijlende monden, waarin zwermen van blauwe vliegen wemelden, en, tusschen dat alles in, het beeld van mijn gevallen kameraad, een bleek en ernstig gezicht, dat eensklaps verschrikt, vertoornd en versteend werd...

De vale gloed aan den gezichtseinder weerspiegelde zich nog slechts zwak in de lagune, die akelig stil tusschen de vlakke oevers sluimerde, zoo zwaar beladen met die ziellooze, onduidelijke gedaanten, die nu eens handtastelijke voorwerpen, dan weder zwarte schimmen schenen te zijn, zoo doodelijk en geheimzinnig. Nu en dan mengde zich het zacht borrelen en klotsen van den opkomenden vloed in het eindeloos geritsel der bladeren, maar behalve deze geluiden en het sidderen van den stervenden dag in ieder grashalmpje, was er niets dat het doodsche zwijgen brak.

Als voorloopster van den nacht, die eenige uren van vergetelheid beloofde, begint de bleeke, zwaarmoedige schemering het tooneel van dood en verwoesting te omhullen, als plotseling een dof geroffel van omfloerste trommen weerklinkt, weldra afgewisseld door de droeve tonen van een treurmarsch. De muziek nadert meer en meer, al de echos der wouden ontwaken en herhalen met somberen nagalm de langgerekte weemoedige klanken. Een zwerm aasvogels vliegt verschrikt op uit de lagune, doch om een oogenblik later weer fladderend en krijschend neer te strijken op hunne prooien. En nu roffelen weer de trommen, ik zie den stoet zich voortbewegen aan de andere zijde van het bladerengordijn, waar, voor het midden der vijandelijke stelling, die zij met hun bloed gekocht hebben, den gevallen dapperen de laatste rustplaats wacht.

De stille vlucht der sombere schaduwen van den nacht, de spookachtige verlichting van het groote natte graf, waaruit vochtige dampen van bloed en lijken opstegen, het zwaarmoedig ritselen en ruischen, dat het gansche naargeestige kerkhof vervulde, maakte deze uitvaart tot eene plechtigheid zoo aangrijpend droevig, zoo somber en treurig, dat elke troostgedachte door eene kille huivering verdrongen werd. Onbeschrijfelijk weemoedig klonk het, toen de wegstervende geluiden van het koraal overgingen in een menschelijke stem, die in diepe tonen scheen te klagen, afgebroken en half verstikt, als in hevige ontroering, als met zuchten die zich oplosten in het fluisteren van den wind. '... Voor het vaderland gevallen... in den bloei zijner jaren... ruste in vrede...' Eenige gedempte kommandos - een ratelend salvo - en het zangerig geritsel der bladeren voerde op nieuw de alleenheerschappij...

De onbewegelijke silhouetten der schildwachten, daar straks nog donker tegen den hemel afgeteekend, waren met de schaduwen tot groteske gestalten samengesmolten, alle vormen en kleuren hadden zich opgelost in het geheimzinnig duister, dat zwoel en drukkend op ons neerzonk.

Uren van doodsche stilte waren voorbijgegaan, toen de donkere vloed de sidderende vuurstrepen weerspiegelde van een langs den oever dwalend lichtje, dat met schommelende bewegingen op mij afkwam. Slaperig en half wezenloos staarde ik eenige oogenblikken in de vlam der lantaarn. Eerst de verschijning der mij zoo bekende brilleglazen in den rossen gloed daarnaast, bracht mij weder tot mij zelven.

- 'Doctor, heeft de kommandeur veel geleden?' -

Het strakke gelaat week een oogenblik in de duisternis terug, maar niet zoo snel of ik had iets vochtigs zien schemeren onder de borstelige wenkbrauwen. Er lag eene oneindige moeheid in het zuchtend en heesch gefluister der anders zoo klankvolle stem, toen hij, na eenige seconden stilte, uit het donker antwoordde: 'Neen - maar ik gaf de wereld, als ik hem terug had!' -

Het was eene korte maar roerende klacht om den verloren vriend, een ongekunstelde smartkreet die daarboven even goed hoorbaar was - wie weet het! - als een geheel kathedraalkoor!...

Er verliep een geruime tijd voordat ik het waagde hem te storen met de schuchter gedane vraag:

‘Niet waar, doctor, wij overgeblevenen zijn nu toch eindelijk - gedoopt?’ -

Hij antwoordde niet maar greep mijne hand en zette zich naast mij neder. Uitgeput van vermoeienis liet hij het hoofd steeds dieper op de borst zinken en reeds dacht ik dat hij was ingesluimerd, toen ik hem met diepe stem hoorde mompelen: ‘Ik heb een hekel aan dat slachten!’ -

De mensch was overwonnen in den arts, overwonnen door de vreeselijke geheimen, gefluisterd door den verpesten wind, die heenwoei over het tooneel van dat dagwerk en over dien lijdensnacht.

Het kwijnend licht van de in de struiken opgehangen lantaarn gleed nu en dan over zijne onbewegelijke gestalte en toonde mij, telkens als ik de oogen opsloeg in die lange sombere uren, een gelaat zoo strak, zoo bleek en afgetrokken, alsof het naar lang vervlogen jaren staarde, of luisterde naar oude echos van zijne gedachten.

En zoo, met zijne hand in de mijne, bleef hij den geheelen nacht in weemoedig gepeins verzonken, de schijnbaar ruwe man, die, te midden van de verschrikkingen van den oorlog, de sterkste en tegelijk de zwakste geweest was van het kleine groepje van Oostzijde Waterlooplein.

W. JAEGER.

Aan gene zijde van het algemeen stemrecht.

II.

De lezers van *de Gids* herinneren zich ongetwijfeld de hoogst belangrijke opstellen waarin Mr. Arntzenius in den vorigen jaargang van dit tijdschrift Amerikaansche toestanden schetste, zooals zij thans in de nieuwe wereld voorkomen. Hij schreef naar aanleiding van het groote en uitnemende werk *The American Commonwealth* van James Bryce, die, door een langdurig verblijf in verschillende deelen van de Vereenigde Staten grondig met hunnen toestand bekend en groot bewonderaar van hunne instellingen, vooral dáár recht heeft geloofd te worden waar hij de gebreken van die instellingen aanwijst. Wat in de groote Unie van Noord-Amerika aan gene zijde van het algemeen stemrecht wordt aangetroffen, blijkt uit die opstellen duidelijk genoeg om mij te ontslaan van de verplichting, het hier nogmaals in het breede uiteentezetten Slechts enkele punten, onmiddellijk in verband staande met de vraag die ik stelde: hoe ontsnapt men in Amerika aan de gevaren, welke uit het alvermogen van volksvertegenwoordigingen kunnen voortvloeien? - dienen in het belang van mijn betoog nog eenigszins nader te worden aangedrongen.

En zoo ergens dan heeft men zeker in de Vereenigde Staten aanleiding om die vraag te stellen, want de producten van het algemeen stemrecht beantwoorden daar zeker al zeer weinig aan de illusien van de voortreffelijke mannen, die op het congres van Philadelphia de grondslagen van het staatsrecht der Unie hebben vastgesteld. Wel kan men in de dagen die wij beleven, kwalijk meer spreken van teleurstelling, welke de

toepassing van het algemeen stemrecht zoude opleveren, maar om geen andere reden dan deze, dat het tegenwoordig geslacht op dit punt sinds lang alle illusiën verloren heeft. De parlementen zijn in het groote gemeenebest eenvoudig wat zij daar zijn kunnen en niemand denkt meer aan het stellen van hooge eischen. Een Amerikaan zou waarschijnlijk vreemd opzien als men hem de vraag deed: of het Huis van afgevaardigden te Washington in zijn oog door kan gaan voor eene eenigszins zuivere afbeelding van de politieke meeningen in den boezem van het Amerikaansche volk levende? Vermoedelijk zou hij antwoorden, dat het drijven van politiek zich onder zijne landgenooten oplost in zaken doen en geld maken en dat dus de afgevaardigden van de Unie eenvoudig opkomen voor de belangen van hun district, meer in het bijzonder voor die, welke - op den voorgrond geschoven door lieden van slecht allooi en verdedigd met middelen welke het daglicht kwalijk kunnen verdragen - daar op een gegeven oogenblik de meerderheid hebben verworven.

Het vuile spel, dat in de staten der Unie onafscheidelijk is van de uitoefening van kiesrecht, verklaart een der treurigste feiten, die zich in het staatkundig leven van Amerika voordoen, het feit namelijk, dat de degelijksten, besten en meest ontwikkelden in den lande zich in toenemende mate van alle deelneming aan het kiesrecht onthouden, omdat zij evenmin de slachtoffers willen zijn als de medeplichtigen van het spel dat daarbij telkens weder gespeeld wordt. Het is dan ook opmerkelijk dat juist die natie, welke aan het stelsel van zelfregeering de ruimst denkbare toepassing heeft gegeven, zich tot politieke vraagstukken zoo weinig voelt aangetrokken. ‘De Engelsche bezoeker’ - dus schrijft Bryce - staat verbaasd te zien, welke kleine plaats in de dagelijksche gesprekken van de meergegoede klassen en meer algemeen in de steden aan de politiek wordt ingeruimd. Gedurende eene reis door Amerika in de herfst van 1881, eene reis van vier maanden, die mij in alle dealen van het land en meer bijzonder in de steden van het Westen in aanraking bracht met allerlei slag en allerlei klassen van menschen, woonde ik nooit eene discussie bij over Amerikaansche politiek, behalve alleen dan wanneer òf ik òf een ander Europeaan die politiek op het tapijt bracht[1)]. Gedurende

1) Bryce, The American Commonwealth, III, pag. 57.

de maanden, welke aan de verkiezing van den president der Republiek voorafgaan, komt er aan die antipathie natuurlijk een einde, maar ook dan nog is het veelal niet het een of ander staatkundig vraagstuk maar eene zuivere personenkwestie, eene kansberekening, welke de Amerikanen, groote liefhebbers als zij zijn van tournooien en wedstrijden, in spanning houdt.

De dagbladpers doet trouwens weinig om de aandacht van het publiek voortdurend op de handelingen van het parlement gevestigd te houden. Hare verslagen van die handelingen zijn in den regel beknopt en van weinig beteekenis, niet omdat zij deelt in de onverschilligheid van het publiek maar omdat het niet anders kan. De openbaarheid toch van de verrichtingen van het parlement is nergens meer een naam dan in de Vereenigde Staten; alle gewichtige zaken worden geregeld in de geheime zittingen van bijzondere commissiën; eigenlijke contradictoire debatten komen, enkele bijzondere gevallen uitgezonderd, in de openbare vergadering weinig of niet voor, en tot overmaat van ongeluk het gebouw waarin de afgevaardigden hunne openbare vergaderingen houden is zoo ingericht, dat niet dan met de grootste moeite iets van het daar gesprokene door de toehoorders kan worden opgevangen. Vreemdelingen die de zittingen bijwonen krijgen meer den indruk van eene beurs dan van eene parlementszitting.

De onverschilligheid van het publiek voor de handelingen van de Vertegenwoordiging maakt het vaak onbillijk in zijn oordeel over die handelingen. Volgens de eigen bewering van de Amerikanen staan de leden van hun parlement in beteekenis zeer ver achter bij de Europeesche volksvertegenwoordigers, maar naar het oordeel van Bryce is die bewering slechts gedeeltelijk juist, althans voor de vertegenwoordiging van de geheele Unie, welke te Washington zetelt. Zeker de politieke illustratiën van het land moet men in het huis van afgevaardigden niet zoeken en evenmin de mannen van hooge beschaving en van groote wetenschappelijke ontwikkeling, maar men vindt er omgekeerd evenmin de absolute nullen, die in de gulden dagen van de *rotten boroughs* zoo vele plaatsen in het Engelsche Lagerhuis innamen en die hunne benoeming aan niets anders te danken hadden dan aan de welwillendheid van dezen of genen machtigen patroon. Onder de mannen, die te Washington het huis van afgevaardigden bevolken, vindt men veel minder verschei-

denheid dan in Europa: het zijn veelal lieden van één stempel, met niet veel beschaving, weinig degelijke kennis, maar mannen van zaken, wien het allerminst aan gezond verstand hapert.

Toch is het gemis van illustratiën in alle vergaderingen, maar in wetgevende vergaderingen het meest, een wezenlijke ramp. Waarom worden nu juist de Vereenigde Staten door die ramp in zoo sterke mate getroffen? Allerlei oorzaken werken daartoe zamen. Vooreerst de omstandigheid, dat, tengevolge van de strenge scheiding tusschen wetgevende en uitvoerende macht, het parlement niet is en ook niet zijn kan de groote leerschool voor het staatkundig leven. Terwijl elders de mannen, die in de parlementen boven anderen uitblinken, zich van zelf als de toekomstige regeerders opleggen, bestaat er in de Unie volstrekt geen verband tusschen Regeering en volksvertegenwoordiging en worden de hoogste ambten in den Staat dan ook in den regel toevertrouwd aan mannen, die hun leven lang aan de vertegenwoordiging vreemd bleven, althans daar nooit eene in het oogvallende rol gespeeld hebben. Hierbij komt dat de groote krachten waarover de Vereenigde Staten beschikken kunnen zich veel meer voelen aangetrokken tot handel en nijverheid dan tot deelneming aan het staatsbedrijf, dat, hier weinig belangwekkend en vooral weinig zelfstandig, allerminst geschikt is om groote geesten te boeien.

Maar misschien nog sterker dan een van de genoemde motieven, werken twee andere oorzaken de armoede van de Amerikaansche parlementen in de hand; oorzaken, die geheel vreemd aan het geldende staatsrecht, enkel uit gewoonten voortvloeien, maar gewoonten zoo muurvast gevestigd, dat zij niet te verwikken of te verwegen zijn. De eerste is, dat de aftredende leden zelden meer dan eens herkozen worden en dat afgevaardigden, die telkens van de eene parlementszitting in de andere overgaan en daar gedurende eene lange reeks van jaren hetzelfde mandaat vervullen, in de Vereenigde Staten onbekende grootheden zijn. De zuiver democratische leer, dat ieder zijne beurt moet hebben, wordt daar met groote stiptheid in toepassing gebracht. Bij die eerste oorzaak komt dan eene tweede althans in niet mindere mate tot hetzelfde betreurenswaardig resultaat medewerken, te weten deze, dat in de Vereenigde Staten de afgevaardigden altijd gekozen worden uit de bewoners van het eigen enkelvoudig en dus zeer klein kiesdistrict. Van Ameri-

kaansch standpunt volkomen natuurlijk: de afgevaardigden moeten de belangen behartigen van hun eigen district, en wie zullen dit beter doen dan zij die er gevestigd zijn? Natuurlijk nu dat tal van districten dood arm zijn aan geschikte candidaten en dat in Amerika, even als overal op de wereld, de meest bruikbare elementen voor eene goede volksvertegenwoordiging in de groote steden samenwonen. Uit de daar aanwezige menigte kan nu intusschen slechts één gekozen worden; alle anderen zijn onvoorwaardelijk uitgesloten, niet alleen daar maar overal, althans wanneer zij hunne woning niet naar elders overbrengen.

Hoe wapent men zich nu in de Unie tegen de overheersching van het Huis van afgevaardigden? Vóór alles dit: de macht welke aan genoemd Huis toekomt staat zeer, zeer ver achter bij die welke in onze parlementair geregeerde Staten, niet het minst in de monarchiën, door de Kamer van volksvertegenwoordigers wordt uitgeoefend. Terwijl hier de meerderheid van die Kamer noodwendig ook regeering wordt en dus beschikt over de geheele administratie, op zoodanige wijze, dat de uitspraak van de stembus voor het eerstvolgend tijdvak de uitoefening van de staatsmacht in haren ganschen omvang bepaalt, kan van iets dergelijks in de Unie zelfs geen sprake zijn. Wetgevende en uitvoerende macht blijven daar streng gescheiden, zoodat wijziging in de samenstelling van de Vertegenwoordiging tot geen enkele wijziging in het bestuur van den Staat aanleiding geeft. De ministers staan geheel buiten het parlement, welks vergaderingen zij dan ook niet bijwonen. Het zijn de vrienden of vertrouwelingen van den president, die van hun doen en laten aan hem, maar allerminst aan de volksvertegenwoordiging, verantwoording schuldig zijn. Vraagt men nu of dit scherp geteekende dualisme tusschen wetgevend en uitvoerend gezag den Staat niet noodzakelijk tot onmacht doemt, dan zij het antwoord, dat men in Amerika allerminst blind is voor het besef, dat de Staat eene eenheid zijn moet en dus ook slechts aan één wil gehoorzamen kan. Deze souvereine wil berust echter in de Vereenigde Staten noch bij de Vertegenwoordiging noch bij den president, maar bij het volk zelf. ‘Wij het volk van de Vereenigde Staten’ - zooals de eerste woorden van de constitutie luiden - vormen zelven het beslissend souverein gezag, en alle macht die in den Staat wordt uitge-

oefend, wetgevende en uitvoerende beiden, zijn uit dit hoogste gezag voortgevloeid.

Is om de hiergenoemde reden de macht van het Huis van afgevaardigden betrekkelijk gering, - te geringer omdat de bevoegdheid van de Unie streng beperkt is tot enkele onderwerpen, terwijl alle andere aan de vrije wetgeving van de bijzondere Staten zijn overgelaten - aan krachtige wapenen tegen mogelijke overheersching ontbreekt het daar allerminst.

Het krachtigste van die wapenen is de Senaat, zeker het machtigste Hoogerhuis dat ergens in de wereld wordt aangetroffen, want het rust op een geheel zelfstandigen grondslag; een grondslag even sterk als die van de Kamer van afgevaardigden. Vertegenwoordigt laatstgenoemde individuen, de geheele volksgemeenschap, de Senaat vertegenwoordigt Staten, en vandaar dat de parlementen der bijzondere Staten, deze mogen groot of klein zijn, elk twee afgevaardigden naar den Senaat heenzenden. Aan de zelfstandigheid van de bijzondere Staten is der Unie zeker niet minder gelegen dan aan de volkseenheid; Senaat en Kamer van afgevaardigden zijn beiden van elkander volkomen onafhankelijke organen van de twee groote beginselen waarop het Verbond berust. En die volkomen onafhankelijke Senaat is ook in macht aan het Huis van afgevaardigden geheel gelijk. Immers datgene wat overal in de parlementaire Staten aan de Kamer van afgevaardigden het overwicht verzekert, namelijk het feit dat die Kamer, en zij alleen, de Regeering aanwijst, dat overwicht ontbreekt in de Vereenigde Staten geheel om de eenvoudige reden dat het recht om de richting van de Regeering te bepalen, zoo min aan het een als aan het andere Huis toekomt. Moest er verschil gemaakt worden tusschen de macht van de beide deelen der wetgevende macht, dan zou er alle reden zijn om het overwicht aan den Senaat toe te kennen, niet alleen omdat hij veel beter is georganiseerd maar ook omdat die Senaat op sommige takken van bestuur, met name op het bestuur van de buitenlandsche aangelegenheden, een vrij grooten invloed uitoefent.

Naast de krachtige contrôle van den Senaat staat het toezicht van den president der Unie, die dit uitoefent door de toepassing van zijn recht van veto. Hetzelfde recht dus als alom in de constitutioneele monarchiën aan den vorst is toegekend,

met dit verschil alleen, dat, terwijl het daar onder de toepassing van het parlementaire stelsel feitelijk geheel in onbruik geraakt en ook werkelijk onbruikbaar geworden is, het daarentegen in Amerika als een zeer ernstig recht regelmatig toepassing vindt, en dit veelal onder toejuiching van het publiek. De toestand is dan ook een geheel andere, want hier is het niet eene macht buiten het volk, welke zich tegen de bevrediging van volkswenschen komt verzetten, maar een orgaan van den souvereinen volkswil, dat een ander orgaan van denzelfden oorsprong komt veroordeelen omdat het van zijne rechten een verkeerd gebruik zou hebben gemaakt. Aangezien nu dat andere orgaan, de volksvertegenwoordiging, in de openbare meening niet hoog staat aangeschreven, is men licht geneigd voor den president partij te kiezen en zich over zijne gansch niet overbodige waakzaamheid te verheugen. Trouwens de omstandigheid, dat volgens de constitutie het uitgesproken veto vervalt wanneer in beide Huizen eene meerderheid van minstens twee derden der stemmen de afgekeurde wet nader bevestigt, is waarborg genoeg tegen een onbesuisde toepassing van het toegekende recht. De presidenten van de Unie gebruiken het hun in handen gegeven wapen dan ook veelal met groote omzichtigheid, getuige het feit dat in de 96 eerste jaren van het bestaan der Republiek het veto-recht slechts 77 maal in toepassing werd gebracht. Sedert kwam daarin echter verandering, vooral onder het presidium van Cleveland, die in één jaar, in 1886 namelijk, niet minder dan 115 wetten aan het Congres terugzond, veelal op grond dat daarbij op roekelooze wijze ten behoeve van bijzondere personen met de gelden van den Staat werd omgesprongen. De omstandigheid dat het in al die gevallen slechts eenmaal aan het congres mocht gelukken in beide Huizen eene meerderheid te vinden, groot genoeg om het veto te doen intrekken, bewijst vrij duidelijk, dat de president afdoende redenen had om van zijn recht gebruik te maken en verklaart dan ook het anders zonderlinge feit, dat door dit gebruik zijne populariteit niet weinig is toegenomen.

Wordt hier nu eindelijk nog bijgevoegd, dat aan het hoogste gerechtshof van de Unie het in Europa veelal onbekende recht is toegekend, om wetten, welke naar zijn oordeel met de constitutie in strijd zijn, buiten werking te stellen, dan zal men

moeten toegeven dat de Vereenigde Staten zich sterk gewapend hebben tegen misbruiken waaraan de volksvertegenwoordiging zich zou kunnen schuldig maken, al staat het dan ook ongelukkig vast dat slechts een klein deel van de voorkomende misbruiken werkelijk door deze wapenen wordt gekeerd.

Dit alles betreft intusschen slechts het staatsrecht van de Unie, niet dat van de bijzondere Staten waaruit het Noord-Amerikaansche verbond is samengesteld, maar reeds jaren geleden heeft Robert von Mohl, in zijne hoogst belangrijke studie over de democratie van Noord-Amerika, er op gewezen, dat het om deze goed te leeren kennen vóór alles op het recht van die bijzondere Staten aankomt. Deze toch, bijna volkomen vrij in hunne bewegingen, ook voor zooveel het vormen en vervormen hunner constitutiën betreft, zijn veel meer dan de Unie in de gelegenheid de beginselen van de moderne democratie zuiver toe te passen en hebben dan ook van die vrijheid een ruim gebruik gemaakt.

Bryce, die dezelfde meening is toegedaan, onderscheidt in de geschiedenis van de politieke ontwikkeling dezer Staten drie verschillende periodes. In de eerste, welke zich uitstrekt over de dertig eerste jaren van het bestaan der Unie, voert vrees voor militaire overheersching en argwaan tegenover de uitvoerende macht den boventoon. Men is er daarom op uit de macht van de wetgevende vergadering zooveel mogelijk uit te breiden en daarentegen de bevoegdheid van de gouverneurs, veelal door het wetgevend lichaam benoemd, tot een minimum terug te brengen. Zij staan tegenover dat lichaam geheel machteloos, daar hun zoowel het recht van veto onthouden wordt als de bevoegdheid, in de dagen van de Engelsche heerschappij aan de koninklijke gouverneurs toegekend, om de vertegenwoordiging te ontbinden of hare zittingen te sluiten. De gedachte aan eene rechtstreeksche inmenging van het volk in het bestuur des lands openbaart zich nog bijna nergens, want het wetgevend lichaam is het natuurlijk en zelfstandig orgaan van de volksregeering even als the House of Commons in Engeland. De tweede periode, welke de eerste helft van deze eeuw omvat, kenmerkt zich vooral door de sterke en snelle ontwikkeling van de zuiver democratische denkbeelden. De gedachte dat het volk zelf de regeering in handen moet

nemen, treedt nu duidelijk op den voorgrond; alle beperkingen, totnogtoe aan de uitoefening van het kiesrecht verbonden, vallen weg; het wetgevend lichaam wordt, van zelfstandig regeerder, eene vergadering van agenten van het souvereine volk, aan zijne wilsuiting gebonden, terwijl de benoeming van de hoogste staatsambtenaren, veelal de rechterlijke daaronder begrepen, van het wetgevend lichaam onmiddellijk naar de kiezers zelven wordt overgebracht. De derde periode eindelijk, die met den burgeroorlog begint en tot den huidigen dag voortduurt, is in zekeren zin een tijdvak van reactie. Niet dat de democratische beginselen, vroeger aanvaard, nu worden prijsgegeven; integendeel, maar de zuivere toepassing van die beginselen leidt er toe eenerzijds om de bevoegdheid van de Vertegenwoordiging allengs meer in te krimpen en hare vrijheid van beweging op allerlei wijzen te belemmeren; anderzijds om aan de uitvoerende macht een goed deel van hare vroegere zelfstandigheid terug te geven en haar te bekleeden met een uitgebreid gezag ook tegenover de volksvertegenwoordiging zelve. Men nadert op die wijze het ideaal door Rousseau in zijn *Contrat Social* geteekend: de tusschenhand, de Volksvertegenwoordiging verkeert bijna overal in een staat van zichtbaar verval, en het souvereine volk wordt er meer en meer toe geleid om het gezag, voor zoover het dit zelf niet kan uitoefenen, te concentreeren in handen van enkele hooge ambtenaren, van hem alleen afhankelijk.

Natuurlijk zou het recht in de verschillende Staten waaruit de Unie is samengesteld zich niet hebben kunnen ontwikkelen in de hierboven aangewezen richting, wanneer de wijze waarop de wetgevende lichamen van de hun toegekende rechten gebruik maakten, daartoe geen aanleiding had gegeven. En inderdaad aan motieven om die rechten in te krimpen ontbrak het allerminst, want de samenstelling van de Volksvertegenwoordiging laat in de meeste staten veel, in sommige alles te wenschen over. Het peil van de intellectueele ontwikkeling der afgevaardigden is in ettelijke vergaderingen even laag als het peil van hunne zedelijkheid, en dit zegt daar niet weinig.

Hoe nu te waken dat deze wetgevende lichamen hun gezag niet al te zeer misbruiken? Een van de beste middelen ter bereiking van dit doel, het middel dat men, zoo als hierboven werd uiteengezet, in de Unie zelve met goed gevolg aanwendt,

namelijk de controle van een machtig en zeer zelfstandig hoogerhuis, ontvalt aan de bijzondere Staten. Wel vindt men overal de wetgevende macht in twee afdeelingen gesplitst - want het tweekamer-stelsel is ook om historische redenen eene vaste Amerikaansche traditie - maar aangezien de eerste kamer gekozen wordt door dezelfde kiezers als de tweede en dus ook hetzelfde karakter draagt, is zij tot het uitoefenen van eene doeltreffende contrôle volkomen ongeschikt.

Voor dat middel komt hier dan ook een ander in de plaats, en wel een dat nog wel zoo afdoende is, namelijk de eigenaardige inrichting van de constitutie. De grondwetgevende macht berust in alle Staten bij de kiezers zelven en deze zijn in het gebruik van die macht zoo vrij mogelijk. Immers terwijl de grondwet van de Unie niet kan worden veranderd en aangevuld dan met instemming van drie vierden der in het Verbond opgenomen staten, zoo beslist over de constitutie van elken Staat in het bijzonder de gewone meerderheid van stemmen. Het initiatief tot grondwetsherziening gaat gewoonlijk uit van het wetgevend lichaam, dat echter, als gehoorzame dienaar van de openbare meening, nooit aarzelt van dit recht van initiatief gebruik te maken als het volk daarop aandringt. Is het om enkele wijzigingen of aanvullingen te doen dan stelt de wetgever die voor en beslissen de kiezers met ja of neen; maar reikt de bedoeling verder en wil men tot eene geheele herziening overgaan dan benoemen de kiezers, nadat zij alvorens tot die herziening machtiging hebben gegeven, eene bijzondere conventie om het nieuwe ontwerp gereed te maken en dit daarna aan het oordeel van de stemgerechtigden te onderwerpen. Aan het samenstellen van zulk eene conventie wordt groote zorg besteed en de beste krachten van het land vindt men veelal bereid aan haren arbeid deel te nemen, vooreerst omdat men van het gewicht van dien arbeid doordrongen is en ten andere ook omdat het hier eene geheel tijdelijke commissie betreft, welke ook kan worden waargenomen door personen die geen tijd of gelegenheid zouden hebben om het meer blijvende mandaat van volksvertegenwoordiger te aanvaarden.

Wat nu de constitutien, in de laatste vijfentwintig jaren uitgevaardigd, in de eerste plaats kenmerkt, is haar allengs grootere omvang. En geen wonder want naast de bepalingen

die in elke grondwet op hare plaats zijn, vindt men hier een groot aantal voorschriften, welke in de oude wereld wel nooit onder de constitutioneele zouden worden gerangschikt. Die voorschriften, in een bijzonder hoofdstuk, de gemengde zaken betreffende, samengevoegd, omvatten allerlei regelen omtrent banken, spoorwegen, vennootschappen, school- en armwezen, handel en nijverheid, geld en crediet, tractementen van ambtenaren, openbare werken enz.; in één woord een onbepaald aantal voorschriften op de meest willekeurige wijze samengevoegd en onderling door geen anderen band verbonden dan deze, dat zij alle betrekking hebben op zaken waarover het volk zelf wil beslissen en die het daarom aan het oordeel van den wetgever onttrekt. Het kiezersvolk is er alzoo op uit den wetgever langzamerhand van zijne plaats te dringen; het gewichtigste op wetgevend gebied verricht het zelf, terwijl het de minder gewichtige onderwerpen aan de volksvertegenwoordiging overlaat. En dat deze zich stipt zal gedragen naar de strenge en uitvoerige instructie door de kiezers uitgevaardigd, daarvoor heeft men ook hier een waarborg in de verplichting, den rechter opgedragen, om alle wetten die met de constitutie strijden ter zijde te leggen.

De zeer eigenaardige wijze waarop het Amerikaansche volk zijn grondwetgevend gezag uitoefent, komt, naar het oordeel van Bryce, gewoonlijk den Staat ten goede. Hij erkent dat aan het stelsel één groot nadeel is verbonden, te weten dít, dat de argwaan tegenover den wetgever, welke uit dat stelsel spreekt, er toe leidt, dat de Vertegenwoordiging nog slechter wordt dan zij anders zijn zoude. Maar in andere opzichten is de tot nog toe verkregen uitkomst gunstig. Dat de kiezer van zijne macht een onzedelijk gebruik zou maken, is allerminst waarschijnlijk, niet omdat zijn moraal zooveel hooger staat dan die van den afgevaardigde, maar vooreerst omdat er tusschen de algemeene regelen die hij stelt en de bijzondere belangen maar zelden die nauwe aanraking bestaat, welke de groote bron is van alle knoeierijen op wetgevend gebied, en ten andere omdat, als de meerderheid van eene vergadering kan worden omgekocht, de meerderheid van alle kiezers niet licht. En wat nu betreft de bekwaamheid van den kiezer voor de hem opgedragen taak, zoo houde men in het oog, dat wanneer de volksvertegenwoordiger in de bijzondere staten van Amerika verre achter-

staat bij dien in Europa, het standpunt van den kiezer er daarentegen vrij wat hooger is. Het type-volksvertegenwoordiger en het type-kiezer komen vrij wel overeen, althans tusschen beiden bestaat niet zulk eene wijde kloof als in de oude wereld; beiden zijn personen van gelijke soort en ontwikkeling en dus ook in gelijke mate bevoegd of onbevoegd om de taak van wetgever te vervullen.

De macht die nu in de bijzondere staten van de Unie aan de wetgevende vergaderingen overblijft, heeft zij nog te deelen met den mede rechtstreeks door het volk gekozen gouverneur. Met uitzondering van slechts vier staten geven alle aan het hoofd van de uitvoerende macht hetzelfde recht van veto als de president van de Unie uitoefent en dit met soortgelijk voorbehoud als daar geldt. Voor de gouverneurs is het recht echter daarom van meer beteekenis dan voor den president omdat hij het op veel ruimer schaal pleegt toe te passen. In ettelijke staten behoort die toepassing tot de voornaamste zijner bemoeiingen, terwijl van de meer of minder verstandige wijze waarop hij dit zijn recht gebruikt, veelal zijne kansen op herkiezing afhangen.

Let men nu op dit alles dan zal wel worden toegegeven, dat men nergens minder dan in de Vereenigde Staten spreken kan van een onbeperkt gezag dat aan de wetgevende vergadering - product van het algemeen stemrecht - zoude toekomen.

Wat in de staten waaruit de Noord-Amerikaansche Unie is samengesteld slechts als uitzondering voorkomt, dat namelijk in de bijzondere constitutien het uitvaardigen van wetten over bepaald omschreven onderwerpen afhankelijk wordt gemaakt van de voorafgaande toestemming van de meerderheid der kiezers, is regel in Zwitserland en het daar nu bijna algemeen aangenomen middel om grenzen te stellen aan de overmacht van de volksvertegenwoordiging. De naam *Referendum*, aan dit middel gegeven, stamt uit het middeneeuwsche recht, uit den tijd toen de afgevaardigden volgens lastbrief stemden en dus, zoo dikwijls in de vergadering zaken voorkwamen niet in den lastbrief aangeroerd, konden verzoeken of eischen dat die zaken werden aangehouden, opdat zij gelegenheid zouden hebben daarover nadere instructien van hunne committenten in te winnen.

Maar al bleef de naam behouden, in Zwitserland kreeg het referendum een ander karakter. Wel ligt ook aan de nieuwe instelling het oude beginsel ten grondslag, dat de lastgever en niet hij die het mandaat ontvangt de eindbeslissing bepaalt, maar in plaats van zelfstandige corporatiën treden nu individuën als lastgevers op, terwijl de voorafgaande instructie van de committenten vervangen wordt door het recht der kiezers om het besluit van de vertegenwoordiging in hooger beroep te bevestigen of te vernietigen.

De kiem van deze inrichting ligt in het stelsel van rechtstreeksche wetgeving door het volk zelf, zooals dit sedert het ontstaan van het Zwitsersche Eedgenootschap in sommige kleine kantons, met name in Uri, Schwyz, Unterwalden, Glarus, Zug en Appenzell, werd toegepast. De *Landsgemeinde*, d.w.z. de vergadering van alle vrije burgers van het kanton, kwam daar op den laatsten zondag van April of den eersten van de Meimaand, tegen den tijd dus waarop de herders met hunne kudden naar het hooggebergte trekken, bijeen, teneinde onder Gods vrijen hemel en met de hooge Alpen tot achtergrond, de zaken van het kanton te regelen en bij keuze te bepalen wie in het eerstvolgende jaar als overheid, rechters en beambten zouden optreden. Behalve te Zug en te Schwyz, waar men het om de toenemende bevolking in 1848 moest prijsgeven, duurt dit stelsel tot op den huidigen dag onafgebroken voort en schijnt het ook allezins voldoende om de bescheiden behoeften van deze zeer eenvoudige huishoudingen volkomen te bevredigen. Aan misbruiken moet het er intusschen vroeger niet ontbroken hebben; althans volgens Dr. Blumer - de geschiedschrijver van deze kleine republiekjes[1] - was het omkoopen van stemmen bij de verkiezing van sommige ambtenaren in de zeventiende eeuw zoo algemeen, dat, toen het onmogelijk bleek dit kwaad door strafbedreiging en andere middelen uit te roeien, men eindelijk tot het wanhopig besluit moest komen om naar een klassiek voorbeeld de vervulling van de bedoelde ambten tusschen eenige vooraf aangewezen candidaten door het lot te doen bepalen. Sedert schijnt men zich echter voor dat stelsel geschaamd te hebben, althans, nadat het tegen het einde van

1) Staats- und Rechtsgeschichte der schweizerischen Demokratien, oder der kantone Uri, Schwyz, Unterwalden, Glarus, Zug und Appenzell, von Dr. J.J. Blumer; St. Gallen 1858, II pag. 113 en volgg.

de 17de eeuw in onbruik was geraakt, wordt in het begin der achttiende in Schwyz op straffe van vogelvrij-verklaring verboden, zijne wederinvoering aan de Landsgemeinde voor te stellen.

Voor toepassing van eenig referendum was in deze kantons natuurlijk geene plaats, maar het lag voor de hand dat daar, waar de meerdere omvang van de bevolking het regeeren door eene Landsgemeinde niet toeliet, een daarmede verwant stelsel werd ingevoerd[1)]. Dit was reeds sedert de tweede helft van de vijftiende eeuw het geval in Grauwbunderland en Wallis, kantons die zelven uit eene confederatie van geheel zelfstandige deelen of gemeenten bestonden. In Grauwbunderland kwam jaarlijks een Bondsdag bijeen, samengesteld uit afgevaardigden van de 63 zelfstandige deelen, niet echter om de wet te geven maar om ze aan de deelen van het kanton ter beslissing voor te leggen. Deze hadden niet enkel het recht om hunne goedkeuring te geven of te weigeren, maar zij konden dat ook voorwaardelijk doen en amendementen vaststellen; eene vrijheid welke natuurlijk ten gevolge had dat het opmaken van het besluit, door de meerderheid genomen, dikwijls vrij wat hoofdbreken kostte. In 1471 ingevoerd bleef dat stelsel tot 1880, toen eene nieuwe constitutie het kanton tot eene eenheid vormde, onveranderd voortbestaan en leverde daar voortdurend bevredigende uitkomsten op. In Wallis, uit zeven kleine republieken samen-

1) De litteratuur over het Zwitsersche referendum is reeds vrij uitgebreid. Onder de belangrijkste geschriften daarover, welke mij in den laatsten tijd onder de oogen kwamen en die ik dan ook voor de hier volgende opgaven bij voorkeur raadpleegde, breng ik vooreerst de uitmuntende monografie van Simon Deploige, advocaat te Tongeren in Belgie, uitgegeven onder den titel van ‘Le referendum en Suisse’. Dit boek, dat noch voor noch tegen het Zwitsersche instituut partij kiest, geeft eene uitvoerige uiteenzetting van zijne geschiedenis en van de totnogtoe verkregen resultaten, zooals die uit de beschikbare bronnen, aangevuld door plaatselijk onderzoek en door raadpleging van vele gezaghebbenden in Zwitserland, kouden worden opgemaakt. Naast het werk van Deploige komen o.a. vooral in aanmerking de geschriften van Dr. Hilty, Hoogleeraar te Bern, een groot bewonderaar van het referendum. Genoemde hoogleeraar ontwikkelde zijn gevoelen daarover in 1887 in twee belangrijke opstellen in het Archiv für öffentliches Recht, in de tweede en derde aflevering van het tweede deel, en nu onlangs in de Revue de Droit International, XXIV, no. 4. Het vervolg op laatstgenoemd opstel is intusschen nog niet verschenen, althans mij nog niet onder de oogen gekomen. Hier te lande werd het Referendum besproken door Dr. Pijzel in *de Gids* van Januari 1887 en in het akademisch proefschrift van W.E.J. van Balveren, verdedigd te Amsterdam op 2 Maart 1888.

gesteld, bestond van oudsher maar niet onafgebroken eene soortgelijke wijze van regeeren.

In de andere kantons kende men het referendum niet, althans niet als gevestigd stelsel, maar niettemin was men er volkomen vertrouwd met de gedachte welke daaraan ten grondslag ligt, vooral in het kanton Bern, waar in de zestiende eeuw het volk telkens, minstens 88 maal, gedwongen of vrijwillig, over regeeringszaken, zelfs over tractaten, werd geraadpleegd.

In Zurich en Lucern volgde men dezelfe methode, maar meer als middel van bevrediging in dagen van crisis en onder buitengewone omstandigheden, dan wel als vasten regel. In de zeventiende eeuw komt er echter aan dat raadplegen van het volk in de groote kantons een einde, als kwalijk passende bij het ologarchisch regeeringsstelsel dat in die eeuw aldaar zegevierde en tot aan de Fransche revolutie, in zekeren zin tot 1868, voortduurde. Wel brachten de gebeurtenissen van 1798 het moderne stelsel van volksvertegenwoordiging, maar volgens prof. Hilty[1)] stond dat stelsel in de volksgunst nooit hoog aangeschreven. Het was hier niet, zooals in de Europeesche monarchiën, eene groote overwinning door den vrijheidszin op het absolutisme behaald, maar eene plant aan vreemden bodem ontleend, die, al maakte zij de oude ologarchie meer dragelijk, toch altijd bleef eene regeering in de tweede hand, daar waar men vroeger het beginsel van eene rechtstreeksche volksregeering in meerdere of mindere mate gekend had.

Maar de oude kiem, al werd zij gedurende een paar eeuwen in hare ontwikkeling gestuit, was daarom niet vernietigd. Reeds de omstandigheid dat de rechtstreeksche volksregeering in de kantons met *Landsgemeinde*, ook in Grauwbunderland en Wallis, bestaan bleef, was genoeg om haar voor ondergang te behoeden. Behoeft men er zich dan over te verwonderen, dat toen in de tegenwoordige eeuw de adem van onze moderne vrijheid deze oude kiemen beroerde, uit die aanraking in weinig jaren het eigenaardig regeeringsstelsel opwies, dat, in de kantons ontstaan, zich weldra tot het Zwitsersche Verbond in zijn geheel zoude uitstrekken?

De eerste openbaring van de nieuwe richting waarin men voor het vervolg zou zoeken naar beperking van het absoluut

1) Archiv für öffentl. Recht II pag. 202 en volgg.

gezag, dat de volksvertegenwoordiging in de Zwitsersche kantons veelal uitoefende, kwam voor in St. Gallen waar de constitutie reeds in 1831 aan de kiezers het recht van veto toekende, d.w.z. de bevoegdheid om zich te verzetten tegen het ten uitvoer leggen van eene aangenomen wet. Ofschoon in eenige andere kantons nagevolgd, voldeed de regeling evenmin aan de vijanden als aan de vrienden van rechtstreeksche volksregeering; aan de eersten niet zoowel om het beginsel zelf als om de demagogische beweging waartoe de toepassing vaak aanleiding gaf, en aan de vrienden evenmin omdat men langs dezen weg niet dan met de uiterste inspanning tot de afstemming van eene wet konde geraken. Immers dan alleen was deze veroordeeld als de volstrekte meerderheid van alle kiezers uitdrukkelijk haar veto had uitgesproken. De gewoonlijk niet stemmenden - en deze zijn zeer talrijk ook in Zwitserland - verklaarden zich niet openlijk tegen de wet en moesten dus wel gerangschikt worden onder hen die daaraan stilzwijgend hunne goedkeuring hechtten.

Op deze eerste gebrekkige pogingen volgden echter al spoedig andere, die beter doel troffen. Het veto werd als een verouderd stelsel ter zijde geschoven en vervangen door het referendum, het recht dus om van een besluit, door de volksvertegenwoordiging genomen, in beroep te komen bij het volk. Nu is het de meerderheid van de stemmende kiezers die de uitkomst bepaalt, zoodat zij die zich van stemming onthouden niet langer op het eindresultaat invloed uitoefenen. Aanvankelijk wil men het referendum slechts bij uitzondering toepassen, als namelijk een zeker aantal kiezers dit vordert, en het dus facultatief stellen. Het kanton Waadtland nam in 1845 de eerste proef, in 1848 volgden Schwyz en Zug, in 1852 Wallis en Aargau en in 1858 Neuchâtel. De afstand tusschen het facultatieve en het verplichte referendum was intusschen te klein dan dat die niet spoedig zou zijn afgelegd: het halve kanton Basel (de landgemeenten) waagde in 1863 den eersten stap die naar het meer radicale stelsel leidde en zag zijn voorbeeld welhaast door vele andere leden van het eedgenootschap gevolgd. Binnen eenige jaren was het referendum, op de eene of de andere wijze toegepast, de wet van alle kantons. Alleen Freiburg onthield zich van deelneming aan de algemeene beweging, en blijft tot den huidigen dag aan het oude vertegenwoordigende stelsel getrouw.

Hoe te verklaren dat men in zoo weinig jaren en zoo algemeen het stelsel van de vertegenwoordigende democratie prijs gaf? De Heer Deploige stelt deze vraag in zijn hierboven aangehaald belangrijk werk en zoowel de geschriften van welke hij kennis nam als de staatkundigen die hij raadpleegde brachten hem tot het besluit, dat de hoofdoorzaak van deze snelle omkeering gezocht moest worden in een fundamenteel gebrek, eigen aan alle kantonnale constitutien die uit de revolutionaire beweging van 1830 zijn voortgekomen. Met overhaasting tot stand gebracht, werden zij van het eerste oogenblik af op gebrekkige grondslagen gevestigd en met geheele miskenning van de wetten van het evenwicht.

'De leden van de constitueerende vergaderingen werden geheel beheerscht door de gedachte, dat zij de politieke gelijkheid moesten waarborgen en de volkssouvereiniteit op duurzame grondslagen vestigen. Dit doel nu zou naar hunne meening bereikt zijn wanneer zij aan alle burgers het stemrecht en aan de rechtstreeksche vertegenwoordigers van het volk het hooggezag hadden toevertrouwd.

Alle regeeringsmacht werd samengevoegd in de handen van eene enkele vergadering, den Grooten Raad. Boven of naast die vergadering mocht geen andere macht bestaan met een onafhankelijk gezag. De stipte toepassing der beginselen eischte het.... De Groote Raad van het kanton moest niet alleen het wetgevende gezag uitoefenen, maar alle macht, hem niet uitdrukkelijk door de grondwet opgedragen, behoorde toch van hem uittegaan; hij benoemde en ontsloeg de leden van het uitvoerend bewind en koos de rechterlijke autoriteiten....

De mannen van 1830, die op deze wijze het despotisme meenden te vernietigen, hadden zich echter bedrogen want zij stelden eenvoudig de almacht van den gekozen Raad voor die van de aristocratische familiën in de plaats. De democratie bestond niet en het werk moest nog eens van meet af worden opgezet....

Zucht tot navolging en partij-tactiek hebben ongetwijfeld tot verspreiding van de rechtstreeksche democratie veel bijgedragen. Maar zou het vertegenwoordigend stelsel zoo gemakkelijk het onderspit hebben gedolven, indien de grondwetten van 1830 het gezag beter hadden ingericht; indien men naast den Grooten Raad eene andere kamer had gevestigd, of althans

gezorgd dat het lot van het kanton niet door allerlei kunstgrepen in handen werd gespeeld van eene dikwijls kunstmatige meerderheid?

Wij gelooven het niet. In 1830 heeft men aan het gout vernementeele raderwerk slechts een alvermogende beweegkrachwillen toevoegen, maar niet gedacht aan een remtoestel. En het gevolg is geweest, zooals Cherbuliez het uitdrukt[1)], dat men zich eindelijk genoodzaakt heeft gezien in de sanctie van het volk, hoe onbekwaam en hartstochtelijk die somtijds ook werd toegepast, de eenige inderdaad afdoende contrôle te gaan zoeken waaraan de Groote Raad konde worden onderworpen, de eenige grens die men aan de machtsoverschrijding van deze souvereine vergadering stellen konde, de eenige waarborg tegen de verdere uitbreiding van zijn alvermogen. Ziedaar het groote geheim van de ontwikkeling der democratie in de Zwitsersche kantons.'[2)]

Op dit oogenblik heeft het referendum in de Zwitsersche kantons vier verschillende vormen aangenomen. Vooreerst het *verplichte* referendum, dat zich meer en meer uitbreidt en blijkbaar bestemd is alle andere vormen te verdringen. Het behelst de meest radicale toepassing van het stelsel van rechtstreeksche volksregeering, daar het feitelijk neerkomt op het terzijdestellen van het wetgevend gezag der volksvertegenwoordiging, die in een college van voorbereiding wordt omgezet. Ofschoon hoogst eenvoudig van aard, komt het aan de stemgerechtigde burgers zeer hooge eischen stellen; het vordert veel van hunnen tijd en onderstelt bij hen het bezit van eene niet geringe hoeveelheid kundigheden. Kon men er in slagen een goeden maatstaf te vinden om gewichtige besluiten van de niet gewichtige te onderscheiden en werd dan het stelsel alleen voor de eerstgenoemde gehandhaafd, dan zou het zeker nog veel spoediger dan nu bij de verschillende kantons ingang vinden.

Het *facultatieve* referendum, van oudere dagteekening dan het eerstgenoemde, draagt een veel gematigder karakter. De kiezer wordt hier slechts bij uitzondering tot deelneming aan de wetgevende taak opgeroepen, namelijk alleen dan wanneer een groot aantal kiesgerechtigden - het minimum verschilt in

1) De la démocratie en Suisse, II, pag. 35.
2) t.a. pl. pag. 52-55.

de onderscheiden kantons van 500 in Zug tot 6000 in Waadtland - de toepassing van het referendum gevraagd heeft en zulk een aantal wordt niet licht bijeengebracht. Omgekeerd is het stelsel omslachtig, want het eischt eene dubbele volksbeweging: eerst om het vereischte getal aanvragen en later om de noodige stemmen voor of tegen de wet bijeentezamelen.

Dat het votum van de kiezers meestal ten nadeele van de wet uitvalt is natuurlijk genoeg, niet alleen omdat er dan slechts van referendum sprake zijn kan wanneer de wet in een vrij groot deel van het kanton bij het volk slecht staat aangeschreven, maar ook omdat de oppositie bij de eindstemming veel voor heeft. Immers de gezamenlijke aanvragers zijn opposanten en hun cijfer groeit lichter tot eene meerderheid aan dan het cijfer van de voorstanders der wet, die zich nog geheel moeten organiseeren. Met dit al wordt door de telkens herhaalde afstemming het zedelijk gezag van de volksvertegenwoordiging niet weinig verzwakt, want elk ongunstig votum lost zich op in eene veroordeeling van haar beleid.

Tusschen de twee hier genoemde stelsels ligt een derde, het zoogenaamde *beperkte* referendum. Het geldt in die kantons waar het referendum in den regel facultatief maar in sommige bepaald aangewezen gevallen verplichtend is. Meestal worden die uitzonderingen gemaakt voor besluiten, waaraan buitengewone geldelijke uitgaven boven een zeker, in de constitutie genoemd, maximum verbonden zijn. Wallis gaf in 1852 het voorbeeld van zulk eene regeling en sedert volgden verschillende andere kantons. Bern heeft in 1869 zelfs beproefd eene verplichte volksstemming over het vierjaarlijksche budget in te voeren, maar de proef voldeed allerminst, zoodat men reeds spoedig op dit besluit terugkwam. Nu staat het dan ook vast dat het budget zelf nergens aan het referendum wordt onderworpen. In sommige kantons, als Genève en Waadtland, heeft de constitutie het zelfs uitdrukkelijk verboden. Hoe groot voorstander hij ook zijn moge van het referendum in het algemeen, zoo is Prof. Hilty met zijne toepassing op finantieele zaken toch allerminst ingenomen. Naar zijn inzien loopt het volk, weinig bekend met den algemeenen finantieelen toestand en niet in staat zuiver te oordeelen over de vruchten, welke groote uitgaven in eene meer of minder verwijderde toekomst kunnen opleveren, groot gevaar deze voorstellen eenzijdig te beoordeelen

en zich daarbij te laten leiden door zijne bekrompen inzichten van geldzaken.[1)]

Een vierde en laatste vorm eindelijk waarin het stelsel van rechtstreeksche volksregeering in de zwitsersche kantons wordt toegepast, en wel de vorm welke van het oorspronkelijk referendum het meest afwijkt, is die van het initiatief. Aan het kiezersvolk wordt dan de bevoegdheid toegekend om zelf eenig voorstel aanhangig te maken, 't zij tot afschaffing of wijziging van bestaande, 't zij tot invoering van nieuwe wetten. Om zulk een voorstel in behandeling te kunnen nemen moet het van een groot aantal kiezers uitgaan. De laagste eisch is 1000, de hoogste 6000 onderteekeningen. Alleen in het kanton Zürich kan ook één enkele kiezer het voorstel doen, en moet ook dit in behandeling worden genomen, wanneer een derde deel van de leden der volksvertegenwoordiging daarop aandringt.

Overigens is het recht van initiatief vatbaar om op twee verschillende wijzen te worden toegepast. De kiezers kunnen namelijk zich bepalen tot eene aanwijzing en omschrijving van het onderwerp, dat zij wettelijk willen regelen, of een volledig geredigeerd, ontwerp voorleggen. Wordt de eerstgenoemde weg ingeslagen, dan is de wijze waarop men met het ingekomen voorstel handelt nog al uiteenloopend. In sommige kantons moet de Groote Raad - de volksvertegenwoordiging - dadelijk het plan uitwerken en zijn ontwerp aan de kiezers voorleggen; elders onderwerpt men het voorstel zoo als het daar ligt rechtstreeks aan de kiezers en keuren deze het goed dan is de Vertegenwoordiging verplicht de bedoelde wet gereed te maken en in te voeren; terwijl weder in andere kantons de gewone wetgevende macht het voorstel eerst onderzoekt en keurt zij dit goed, de wet gereedmaakt en uitvaardigt. Kan zij zich echter met het voorstel niet vereenigen dan wordt de beslissing van de kiezers ingeroepen.

Hebben de kiezers daarentegen een volledig geredigeerd ontwerp van wet aangeboden dan moet dit ontwerp onveranderd den kiezers worden voorgelegd, behoudens de bevoegdheid van den Grooten Raad om de aanneming van het voorstel te ontraden of een gewijzigd ontwerp daarnevens te stellen. De stemgerechtigden kunnen dan tusschen beiden kiezen.

1) Archiv für öffentliches Recht II, pag. 416.

Ofschoon het recht van initiatief de meeste critiek heeft uitgelokt, zoo schijnt het in Zwitserland toch zeer populair. Het geldt reeds in twaalf geheele en twee halve kantons en breidt zich voortdurend verder uit.

De regeling in het kanton Zürich, in 1869 ingevoerd, heeft tot model gediend. Sedert werd het daar 23 maal toegepast en dit voor zeer verschillende doeleinden: wederinvoering van de doodstraf, afschaffing van vaccine-dwang, vrijheid voor iedereen om de geneeskundige praktijk uit te oefenen zonder aan eenige verplichting tot het afleggen van examen gehouden te zijn, enz. De uitslag was intusschen niet schitterend, want slechts aan acht van die voorstellen hebben de kiezers hun zegel gehecht.

Dat het stelsel van rechtstreeksche volksregeering, dus in verschillende vormen door ongeveer alle kantons gehuldigd, eindelijk ook tot het Bondsrecht zou doordringen lag voor de hand. Trouwens reeds in de grondwet van 1848 stond het beginsel van het referendum uitgedrukt,[1)] maar werd het enkel toepasselijk verklaard op de herziening van die grondwet zelve. Mochten de twee Kamers van het wetgevend lichaam zich over eene wijziging van de constitutie niet kunnen verstaan of vijftig duizend burgers uit eigen beweging op zulk eene wijziging aandringen, dan zoude de meerderheid der stemgerechtigden beslissen. Verklaarde deze zich vóór eene herziening dan werden de beide Kamers ontbonden en moest de nieuwe vertegen woordiging, onder nadere goedkeuring zoowel van de kiezers als van de kantons, het herzieningswerk uitvoeren. Tevens bepaalde art. 6 van deze zelfde grondwet, dat de constitutiën van de bijzondere kantons door het Verbond gewaarborgd werden, maar onder anderen slechts op deze voorwaarde, dat die constitutiën door het volk bekrachtigd waren en ten allen tijde op voorstel van de meerderheid zouden kunnen worden gewijzigd.

De grondwet van 1848 bleef ruim twintig jaren onveranderd. In 1869 openbaarde zich de begeerte om op het voetspoor van het Noord-Duitsche Verbond de attributen van het Bondsbestuur belangrijk uit te breiden en de kantons tot eene nauwere eenheid samen te voegen dan totnogtoe bestaan had. Dit streven stuitte echter op ernstigen tegenstand bij de voorstanders van

1) Zie de artt. 113 en 114.

groote kantonnale zelfstandigheid; vooral het plan om voor het geheele Verbond een zelfde burgerlijk- en strafrecht in te voeren werd fel bestreden, met dit gevolg dan ook dat toen in 1872 na vrij wat wederwaardigheden het herzieningswede eindelijk gereed lag, de trouwens kleine meerderheid zoowel van de kiezers als van de kantons, daaraan hare goedkeuring onthield. Een nieuw ontwerp, dat om aannemelijk te zijn de voorgenomen uitbreiding van het Bondsgezag vrij wat moest inkrimpen, slaagde beter en is geworden de thans geldende constitutie van 29 Mei 1874.

Omtrent het stelsel van grondwetsherziening behelsde deze constitutie geen andere voorschriften dan reeds in 1848 gegeven waren, maar ten vorigen jare, in April 1891, heeft men daarin groote veranderingen gebracht. De constitutie onderscheidt nu de *volledige* en de *gedeeltelijke* herziening en bepaalt, dat, terwijl de eerstgenoemde enkel zal kunnen plaats hebben op de wijze reeds in 1848 vastgesteld, laatstgenoemde behalve op die wijze ook zal kunnen geschieden op initiatief van het volk. Wil dit volk van die bevoegdheid gebruik maken dan moeten minstens 50000 stemgerechtigde burgers daartoe het voorstel doen en wel zoo, dat elke aanvulling of wijziging het onderwerp uitmaakt van een afzonderlijk voorstel. De toepassing van het recht is geheel gelijk aan die welke hierboven werd omschreven, zoodat de stemgerechtigden ook hier de keuze hebben tusschen een nauwkeurig geredigeerd en een slechts in algemeene trekken omschreven voorstel. Alleen dit verschil blijft over, dat hier, geheel overeenkomstig den aard van het Bondsrecht, bij de eindstemming goedkeuring noodig is niet slechts van de meerderheid der kiezers maar ook van de grootste helft der kantons.

Over de voor- en nadeelen van dit nieuwe stelsel zal eerst de toekomst uitspraak kunnen doen. Maar althans één daaraan verbonden fout valt dadelijk in het oog. De grondwet onderscheidt nu tusschen geheele en gedeeltelijke herziening, maar geen sterveling is in staat uittemaken waar dit onderscheid eigenlijk ligt en welk karakter eene herziening moet dragen om te kunnen doorgaan 't zij dan voor eene gedeeltelijke, 't zij voor eene volledige. Feitelijk zullen de kiezers zich wel altijd op hun recht van initiatief kunnen beroepen en er niet licht termen gevonden worden om dit beroep met eene verwijzing naar de gemaakte onderscheiding inconstitutioneel te verklaren. Alleen de

opgelegde verplichting om van elke aanvulling of wijziging een afzonderlijk voorstel te maken, stelt praktische grenzen, welke de kiezers wel altijd zullen moeten eerbiedigen, en in zooverre is er aan de onduidelijkheid van de gemaakte onderscheiding maar weinig gelegen.

Liet de constitutie van 1874 het stelsel van grondwetsherziening aanvankelijk ongewijzigd, daarentegen heeft zij voor het eerst het referendum toepasselijk verklaard ook op de gewone wetten en besluiten die van de Bondsvergadering uitgaan. Art. 89 van die constitutie zegt daaromtrent het volgende: ‘De Bondswetten zijn onderworpen aan de goed- en afkeuring van het volk indien dit door 30000 stemgerechtigde burgers of door acht kantons wordt gevraagd. Hetzelfde geldt van de Bondsbesluiten die eene algemeene strekking hebben en niet het karakter dragen van spoedeischende zaken.’

Men is het in Zwitserland algemeen daarover eens, dat deze grondwettige bepaling juist niet uitmunt door groote helderheid. Zij stelt een regel met uitzonderingen, maar de omschrijving van die uitzonderingen is zoo onbestemd, dat het hoogst moeilijk valt te beslissen wat daaronder al of niet moet begrepen worden. Hollandsche juristen zouden vermoedelijk niet aarzelen de besluiten die eene algemeene strekking hebben, gelijk te stellen met onze algemeene maatregelen van bestuur, maar dit is allerminst de Zwitsersche opvatting, zooals genoeg blijkt uit de toepassing. Onder de door het volk vernietigde besluiten vindt men er bijv. één, strekkende om aan de legatie te Washington een subsidie van 10000 francs toe te kennen, en nu heeft zeker niemand er ooit aan gedacht zulk een besluit onder de algemeene maatregelen te rangschikken. De bedoeling schijnt veeleer eene geheel andere. Het wetgevend lichaam is ook met eene zekere administratieve rechtspraak belast, en nu heeft men de besluiten, welke rechterlijke beslissingen behelzen en den rechtstoestand van personen of kantons bepalen, aan het referendum willen onttrekken. Intusschen ook die opvatting staat in Zwitserland allerminst vast en van daar dat men er wel toe moest komen om in elk bijzonder geval aan de Bondsvergadering zelve de beslissing over te laten van de vraag of eenig genomen besluit vatbaar is om aan het referendum te worden onderworpen. Beantwoordt zij deze vraag toestemmend, dan wordt dit bij de toezending van het besluit aan het Bondsbe-

stuur medegedeeld. Dit bestuur zorgt voor de onmiddellijke afkondiging in het officieel orgaan, zendt een groot aantal exemplaren van het nommer dat de afkondiging behelst aan de kantons en opent den kiezers een termijn van negentig dagen gedurende welken zij hun verzet kunnen aanteekenen. Heeft men den gestelden termijn ongebruikt laten voorbijgaan dan treedt het besluit in werking.

Naar de thans geldende praktijk worden van het referendum uitgesloten: begrootingen, tractaten, subsidiën voor de verbetering van wegen en rivieren, de besluiten, houdende beslissing van administratieve geschillen of regelende de bijzondere belangen van een bepaald kanton. Vraagt men waar het gemeenschappelijk kenmerk ligt van al die besluiten, dat alle te zamen stempelt tot uitzonderingen op den gestelden regel, dan zou ik voor mij op die vraag niet gaarne antwoord willen geven.

Bij herhaling heeft men pogingen gedaan om in het Zwitsersche Verbond even als in de kantons van het facultatieve tot het verplichte referendum te komen, maar totnogtoe te vergeefs, en zeer natuurlijk omdat het karakter van het Verbond er zich tegen verzet. Immers wanneer de numerieke meerderheid van het geheele volk als eenheid over alle wetten beslist, dan ontvalt aan de meerderheid van de kleine kantons het recht om die wetten tegen te houden, welke zij strijdig acht met hare bijzondere belangen; of men zou, even als bij grondwetsherziening, telkens eene dubbele meerderheid moeten vorderen èn van het geheele volk èn van de bijzondere kantons, maar zulk een omslag ware hier natuurlijk te groot.

Welke zijn totnogtoe de uitkomsten geweest van dit aan het volk toegekende recht om zelf in hoogsten aanleg over wetten en besluiten uitspraak te doen? Ik laat nu de afzonderlijke kantons rusten om enkel te vragen naar de uitkomsten die men verkreeg zoo dikwijls het Zwitsersche volk werd opgeroepen om zich als eenheid te verklaren over de constitutie, de wetten en besluiten van het Verbond.

Vooreerst enkele cijfers.

Sedert de constitutie van 1848 bepaalde, dat in de toekomst in die constitutie geen verandering zou kunnen worden gebracht dan onder goedkeuring van het stemgerechtigde volk, is dit

volk 19 maal in de gelegenheid geweest over voorstellen, den inhoud van de grondwet rakende, uitspraak te doen. Tien van die voorstellen werden verworpen en negen andere goedgekeurd.

Van het recht, in 1874 toegekend, om met vijftigduizend kiezers het initiatief te nemen tot een voorstel van grondwetsherziening werd slechts eenmaal gebruik gemaakt, namelijk in 1880, en toen met gunstigen uitslag.

En wat nu betreft de toepassing van het referendum op gewone wetten en besluiten, sedert 1874 nam de wetgevende macht van het Verbond ongeveer 150 beslissingen, die vatbaar waren voor cassatie. Slechts 19 maal eischte het volk toepassing van het referendum, en meestal met goed gevolg, want niet minder dan 13 beslissingen werden vernietigd en slechts zes gehandhaafd. In het geheel heeft het volk 39 maal als eenheid gestemd en 24 maal was zijne uitspraak een votum van afkeuring.

De deelneming van de kiezers aan dezen wetgevenden arbeid was op onderscheiden tijden en in de verschillende kantons zeer uiteenloopend; slechts vijf- of zesmaal bleek van eene eenigszins algemeene deelneming. Worden alle 39 stemmingen, welke tot het einde van 1891 voorkwamen, te zamen gevoegd, dan vindt men dat over geheel Zwitserland gemiddeld 58½ percent van het stemgerechtigde volk door daden van zijne belangstelling in den wetgevenden arbeid blijk heeft gegeven, maar in niet minder dan zeven kantons daalde die gemiddelde deelneming tot beneden 50, te Neuchâtel zelfs tot 39.6 ten honderd.[1)]

Wat nu te denken van het gebruik dat de kiezers gemaakt hebben van het hun toegekende wetgevend gezag? Geen vraag is moeilijker te beantwoorden dan deze, want de meeningen daarover loopen in Zwitserland zelf zoo verbazend uiteen, dat het voor vreemden volstrekt onmogelijk is tot eene stellige conclusie te komen. En geen wonder want het oordeel over de stemgerechtigde burgers als wetgevers hangt natuurlijk geheel af van elks oordeel over de deugden en gebreken der wetten waarover de kiezers vonnis vellen. Één zelfde stemming is voor sommigen een krachtig argument tegen het referendum en voor

1) De bovengenoemde cijfers zijn ten deele ontleend aan den onlangs verschenen jaargang 1892 van het ‘Statistisches Jahrbuch der Schweiz.’ Men vindt in dat jaarboek zeer uitvoerige en hoogst belangrijke tabellen, bestemd om de uitkomsten te bepalen, welke door de toepassing van het referendum verkregen zijn.

anderen een bewijs van zijne deugdelijkheid. In den regel, en zeer natuurlijk, draagt de minderheid van het wetgevend lichaam, onverschillig welke hare staatkundige beginselen zijn, aan de volksstemming een goed hart toe, terwijl omgekeerd de meerderheid, en dat even natuurlijk, met de censuur van de kiezers maar matig is ingenomen. Aangezien nu in den tegenwoordigen tijd de radicale partij in de meeste kantons het gezag in handen heeft, zoo is hare verhouding tot het referendum nu vrij koel. Het ligt overigens in den aard van de zaak, dat de heilrijke of heillooze gevolgen van de volksstemming niet zoo dadelijk in het oog vallen. Immers welke kunnen de gevolgen zijn van eene verkeerde toepassing? Enkel deze, dat meermalen goede wetten verworpen en slechte aangenomen worden, maar deze feiten, trouwens niet zelden ook de uitkomst van onze gewone parlementaire wetgeving, zijn, hoe treurig ook op zich zelven, nu nog juist geen doodelijke wonden aan het een of ander regeeringsstelsel toegebracht. Er zal een veel ruimer en langer ervaring noodig zijn dan totnogtoe verkregen werd om met volledige kennis van zaken te kunnen beoordeelen òf en in hoeverre de rechtstreeksche uitoefening van wetgevende macht door het volk zelf groote staatsbelangen in gevaar brengt.

Maar al blijft het eindoordeel opgeschort, dit mag intusschen nu reeds gezegd worden, dat zich bij de weinige algemeene stemmingen, totnogtoe gehouden, enkele verschijnselen hebben voorgedaan die niet veel goeds voor de toekomst beloven. Het bedenkelijkste is wel - hoe natuurlijk het op zich zelf ook zijn moge, - dat het volk bij het uitbrengen van zijne stem slechts met zijne eigen belangen en niet met die van het algemeen rekening houdt. Vooral de belasting-wetgeving moet onder deze omstandigheden, naar ik meen, in zijne handen al zeer onveilig zijn. Totnogtoe bleek daarvan wel niet veel, maar dat weinige was niet geruststellend. Tot tweemaal verwierp de meerderheid wetten, welke allen, die om de een of andere reden van den op hen rustenden militairen dienst werden vrijgesteld, onderwierp aan eene persoonlijke belasting, hooger of lager naar gelang van hun inkomen of dat hunner ouders. Gelukkig dat deze belasting, welke zeker op een zeer rechtvaardig beginsel steunde en dit ook met groote billijkheid toepaste, ten derden male aan het referendum ontsnapte en dus door het Bondsbestuur konde worden ingevoerd. Nog erger wordt het wanneer

bij dat zoeken naar behartiging van eigen belangen iets van onzen treurigen modernen klassenstrijd door de reten komt gluren. In October 1890 aanvaardde het volk zonder veel tegenstand eene wijziging van de constitutie waarbij aan de Bondsvergadering de taak werd opgelegd eene wet gereed te maken, welke eene verzekering tegen ziekten en ongelukken van werklieden invoerde, en een half jaar later verwierp het met de grootste meerderheid, welke nog ooit werd bijeengebracht, eene wet, bestemd om aan burgerlijke ambtenaren, die het Verbond minstens 15 jaren trouw hadden gediend, pensioen te verzekeren indien zij wegens ouderdom of ziekte hun dienstwerk niet langer mochten kunnen vervullen. De ambtenaren, die men ook in Zwitserland liefst met den naam van bureaucraten bestempelt, staan daar bij het volk slecht aangeschreven.

Hoe verschillend overigens ook het oordeel moge zijn over de resultaten van het referendum, dat de wijze waarop men dit stelsel toepast, eene hoogst gebrekkige is, wordt algemeen toegegeven. De grootste fout zal wel deze zijn, dat, terwijl men het volk oproept om een zelfstandig oordeel over de wet uit te spreken, men het geheel versteekt van de middelen noodig om zulk een oordeel te kunnen vestigen. De kiezer ontvangt met zijn stembillet een afdruk van de wet en ziedaar alles. Hij moet nu maar trachten zich zelven op de hoogte te stellen van het onderwerp waarover hij gaat oordeelen, en dit is in Zwitserland te moeilijker omdat daar geen officieel verslag van de handelingen der Bondsvergadering wordt uitgegeven. Verbeeld u den Zwitserschen boer of ambachtsman, den inhoud bepeinzende van eene wet op de uitgifte van bankbilletten, van een nieuw tarief van in- en uitgaande rechten, van voorgestelde wijzigingen in het strafwetboek - alle onderwerpen die in de laatste jaren door het referendum werden beslist, - en hopelooze pogingen doende om van de zaak iets anders en iets meer te begrijpen dan dit, dat de regeering van zijn land wel eene zeer zonderlinge zijn moet, wanneer zij hem met een ernstig gelaat zulke stukken met zulk een doel in handen speelt. Mocht hij al tot het besluit komen om voor zich licht te gaan zoeken, dan tien tegen één dat hij in handen valt van een partijman, wien het enkel om de invulling van zijn stembillet te doen is maar allerminst om den eenvoudigen kiezer eerlijk en zuiver op de hoogte te brengen van de deugden en gebreken aan de voorgelegde wet ver-

bonden. Zelfs de warmste voorstanders van het referendum noemen deze wijze van handelen eene bespotting van het volk, en wie durft beweren dat zij ongelijk hebben?

Intusschen al valt de fout duidelijk genoeg in het oog, haar te verbeteren is niet gemakkelijk. Dit ondervindt men in de kantons waar gewoonlijk aan het volk te gelijk met de wet eene toelichtende memorie wordt in handen gegeven. Maar wat gebeurt daar? Aangezien de memorie afkomstig is van het gezag, dat de wet opstelde, welke aan het referendum wordt onderworpen, zoo ligt het voor de hand dat die memorie gewoonlijk ontaardt in een zeer partijdig pleidooi ten gunste van de wet. Het volk dat dit alles weet hecht daarom aan de toelichting geenerlei waarde en laat haar veelal ongelezen. 'De inlichtingen welke ik omtrent dit punt heb ingewonnen, luiden eenstemmig' - schrijft Deploige[1]. Om die onverschilligheid van het publiek te overwinnen en de kiezers tot lezen over te halen, is men er nu op uit de toelichting zoo beknopt mogelijk te maken, en hoe men in dien toeleg is geslaagd blijkt o.a. uit het feit, dat, toen men ten vorigen jare de kiezers van het kanton Solothurn moest laten oordeelen over een nieuw burgerlijk wetboek van ruim 900 artikelen, de geheele toelichting van deze uitvoerige wet werd samengedrongen in eene memorie van vijf bladzijden druks. In sommige kantons is het echter volgens prof. Hilty beter gesteld. Hij prijst met name Grauwbunderland om de nauwgezetheid waarmede het bestuur daar de kiezers tracht in te lichten.

Niemand behoeft er zich over te verwonderen dat onder de omstandigheden, die ik hierboven aanstipte, de deelneming aan de volksstemming vrij wat te wenschen overlaat. In de Fransche kantons, waar trouwens de instelling niet te huis behoort, is de onverschilligheid het grootst. Men vergenoegt zich daar veelal met het facultatieve referendum en maakt er van het recht om stemming te vragen een zeer bescheiden gebruik. Zoowel in Genève als in Neuchâtel bestaat het referendum sedert twaalf jaren en in beide kantons werd het totnogtoe slechts tweemaal toegepast. Maar zelfs in een kanton als Bern, van oudsher aan volksstemmingen gewend, klimt de deelneming aan die stemmingen gewoonlijk niet hooger dan tot 45 percent.

1) t.a. pl. pag. 117.

Achtenzestigmaal werd daar een referendum uitgeschreven en slechts negenmaal gaf de meerderheid van de kiezers aan de oproeping gehoor.

Die talrijke onthoudingen zouden op den duur het voortbestaan van het referendum in gevaar brengen en geen wonder dus dat men zint op middelen om de belangstelling te prikkelen. En zoo al niet het eenige dan toch zeker het meest afdoende van die middelen is strafbedreiging tegen hen die niet naar de stembus gaan. Zoo verbeuren zij die in het kanton Schaffhausen hun plicht als stemgerechtigd burger verzaken eene boete van twee francs. Elders, bijv. in het kanton Zürich, laat men de beslissing van de vraag of strafbepalingen noodig zijn aan de gemeenten over en wel met dit gevolg, dat daar waar boete bedreigd wordt, de deelneming klimt tot 97 en 98 percent, terwijl elders, waar de vrijheid om niet te stemmen wordt geëerbiedigd, de deelneming daalt zelfs tot tien percent.

Straffen schijnen dus een zeer praktisch middel om belangstelling op te wekken, maar toch is het niet meer dan schijn, want waar de vrijheid om niet te stemmen ontbreekt, wordt het aantal in de bussen geworpen blanco billetten allengs grooter. In sommige gemeenten van Zürich klimt het soms tot 24 percent van het aantal ingeleverde stembriefjes. Ik moet bekennen dat ik eerbied heb voor die blanco billetten; zij komen blijkbaar van de verstandigen en de gemoedelijken in den lande: de verstandigen die weten wat zij niet weten, en de gemoedelijken die beseffen dat het niet past om zonder kennis van zaken oordeel te vellen.

Ik mag voor de uiteenzetting van het Zwitsersche referendum niet meer ruimte in beslag nemen dan ik reeds gedaan heb, hoeveel er over die instelling ook nog te zeggen blijft. Het medegedeelde zal intusschen, naar ik vertrouw, wel voldoende zijn om wie de toepassing van het volksstemrecht niet kennen op de hoogte te brengen van zijne beteekenis en waarde, en misschien ook voldoende om hen te brengen tot mijne overtuiging, dat men de volken gelukkig moet prijzen die geen aanleiding hebben om het Zwitsersche voorbeeld na te volgen. 't Is waar - ik erkende het zelf - de uitkomsten van dit stemrecht verkregen zijn totnogtoe zeer gemengd, maar vervalt met die erkentenis het recht om de instelling op zich zelve, het beginsel waarop zij steunt, te veroordeelen? Ik zou het

niet denken. Wanneer straks werd overeengekomen om de eindbeslissing over de wet eenvoudig aan het lot op te dragen, dan zou ongetwijfeld ook dat lot zeer gemengde resultaten leveren, maar toch zeker niemand bevoegd zijn om met eene verwijzing naar die misschien betrekkelijk gunstige resultaten, zulk eene, wel is waar zeer bondige maar toch zeer gevaarlijke, wijze van wetten maken in bescherming te nemen. Met de rechtstreeksche uitoefening van wetgevende macht door het volk zelf is het niet anders gesteld. Wie in gemoede gelooven dat aan het geheele volk van rechtswege de souvereiniteit toekomt, vragen naar geen resultaten en zijn reeds volkomen tevreden wanneer hun souverein maar in de gelegenheid wordt gesteld zijn wil als wet op te leggen; maar wie zich met mij eene geheel andere voorstelling hebben gemaakt van de souvereiniteit en meenen, dat de hoogste macht in den Staat noodzakelijk daar moet berusten waar zij ten meeste nutte van de groote gemeenschap kan worden uitgeoefend, zullen zich niet licht laten overtuigen dat men verstandig handelt met van den beter ingelichten rechter bij den minder ontwikkelde, van den meester bij den leerling in beroep te komen.

Ik moet dan ook erkennen dat de argumenten waarmede prof. Hilty[1)] het referendum verdedigt op mij al zeer weinig indruk hebben gemaakt. ‘Het volksstemrecht maakt de wet populair.’ - Voor de meerderheid misschien, maar voor de minderheid? - ‘Alleen bij deze wijze van stemmen kan blijken aan welke zijde de ware meerderheid is.’ Het referendum is door het Zwitsersche Verbond totnogtoe 39 maal toegepast, en slechts bij één van die toepassingen kwam de wil van de meerderheid duidelijk aan het licht. In alle andere gevallen was het één derde deel van de kiezers of een nog kleiner aantal dat de wet bevestigde of verwierp. - ‘Het maakt voor goed een einde aan alle geschillen.’ Voor goed? Maar hoe dikwijls werd niet eene wet in het eene jaar door het volk verworpen en in het volgende bevestigd. Denk ook aan de wet, houdende invoering eener belasting op de vrijstelling van militairen dienstplicht. Zij wordt tweemaal door het volk verworpen, maar komt in weerwil daarvan nog eens ten derde male op het tapijt en is toen zoo gelukkig van aan het referendum te ontsnappen. - ‘De

1) Archiv. für öffentl. Recht II, pag. 427 en volgg.

beste school voor de vrijheid is de vrijheid zelve.' Eene voortreffelijke spreuk inderdaad, maar wat heeft het met de vrijheid te maken dat men aan een boer het strafwetboek en aan een ambachtsman de bankwet ter fine van afdoening in handen stelt? Ligt er waarheid in het zeggen van James Fazy, van Welty en zoovele anderen, dat de toepassing van het referendum op eene bespotting van het volk neerkomt, hoe kan dan die bespotting de dageraad van zijne vrijheid zijn? Wie letten wil op de wijze waarop de politieke partijen het aanleggen, waarlijk niet enkel in Zwitserland maar ook overal daarbuiten, om zich van de stemmen der eenvoudige kiezers meester te maken, spreekt oprechter taal, wanneer hij erkent, dat die zoogenaamde leerschool der vrijheid tot de intellectueele ontwikkeling des volks niets maar tot zijne zedelijke verbastering niet weinig kan bijdragen. - 'Men moet vertrouwen stellen in het gezond verstand van het volk,' roepen anderen. Maar met welk recht, zou ik willen vragen, mag de wetgeving zich op dat gezond verstand beroepen als uit daden blijkt, dat men zich op *haar* gezond verstand niet langer verlaten kan?

Vrij wat meer dan al deze beweringen weegt d.m. het woord van Dr. Dubs, die jaren lang èn als lid van den Bondsraad en van het Bondsgericht èn in tal van geschriften vóór de democratie maar tegen het referendum heeft strijd gevoerd.

'Men vraagt aan het volk een categorisch oordeel, bevestigend of ontkennend, dadelijk na de uitvaardiging van eene wet? Meestal zal het volk niet geneigd zijn onder die voorwaarden uitspraak te doen Hij zal willen wachten en de nieuwe wet beproeven. Waarom hem dit te beletten? De theoretische voorstanders van de democratie dwalen als zij meenen dat het volk even gemakkelijk en even vlug oordeelt als zij. Niet uit de afgetrokken theorie maar uit de practische ervaring put het volk leering. Zijne meening heeft evenveel waarde als die van het parlement, mits zij zich kunne vormen op de wijze aan zijne natuur passende.'[1)]

Hoe men intusschen ook oordeele over het referendum, geen oogenblik mag daarbij vergeten worden dat het in elk geval veel beter past voor de Zwitsers dan voor welk ander volk ook. De Zwitsersche Staat is zoo ingericht, dat ook nu nog betrekkelijk zeer weinig onderwerpen van wetgeving tot de bevoegd-

1) *Die schweizerische Democratie*, pag. 16, aangehaald door Deploige.

heid van de Bondsvergadering behooren; verreweg de meesten worden door de kantons geregeld, en deze kantons zijn veelal kleine gemeenschappen met eene zeer bescheiden huishouding, welker behoeften licht kunnen worden overzien. Daarenboven het Zwitsersche volk is van oudsher gewend geweest de zaken van staat zonder tusschenkomst van eene vertegenwoordiging af te doen, of in elk geval zoo, dat het zelf op de eindbeslissing een overwegenden invloed konde oefenen. Is het dan te verwonderen dat toen de behoefte aan beperking van het absoluut gezag der volksvertegenwoordiging zich ook in Zwitserland dringend deed gevoelen men zonder veel overleg en geheel uit eigen beweging redding zocht bij die instelling waarmede het volk als het ware was opgegroeid? Voor de Zwitsers was het referendum niet iets nieuws maar in zekeren zin een restauratie, een terugkeer onder gewijzigden vorm naar oorspronkelijke toestanden.

Dit alles is volkomen natuurlijk maar toch blijft de vraag: of het Noord-Amerikaansche volk, voor hetzelfde probleem gesteld als het Zwitsersche, niet een veel praktischer oplossing vond toen het de benoeming van het uitvoerend gezag aan zich trok en aan de hoofden van dat gezag het recht van veto toekende. Dit recht in handen van een deskundig maar van het volk geheel afhankelijk gezag, verschaft vrij wat meer waarborgen voor eene tegelijk deugdelijke en afdoende controle van de vertegenwoordiging, dan het Zwitsersche referendum ooit zal kunnen opleveren. Trouwens het Amerikaansche stelsel is aan Zwitserland niet onbekend; sinds 1847 bestaat het in Genève en sedert werd het ook elders ingevoerd. Mocht de navolging algemeen worden en zich ook gaan uitstrekken tot de Duitsche kantons, dan blijft het de vraag, of het referendum zich daarnevens zal kunnen handhaven. Zeker zou het in dat geval zijne voornaamste reden van bestaan verloren hebben.

De Belgen hebben eene eigenaardige wijze van grondwetsherziening, nog al afwijkende van die welke hier is voorgeschreven. Terwijl bij ons de gewone wetgever de wijzigingen die hij noodig keurt formuleert en vaststelt, zoodat de nieuwe vertegenwoordiging enkel te beslissen heeft of zij de wijzigingen, zooals haar die worden voorgedragen, al of niet wil, doet in

België de gewone wetgever niet anders dan de artikelen noemen, die in de herziening zullen worden betrokken, maar zonder iets te beslissen omtrent den zin waarin die herziening zou moeten uitvallen. Hij steekt eenvoudig den sleutel in het slot van de deur waarachter de bewuste artikelen liggen weggeborgen en machtigt zijn opvolger de nu geopende schuilplaats binnen te gaan en van de daar gevonden grondwetsartikelen te maken wat hij zal goedvinden. Als een uitvloeisel van deze wrijze van handelen heeft de gewone wetgever, toen hij in het jongst verloopen voorjaar over een voorstel tot grondwetsherziening te oordeelen had, op aandrang van de Regeering besloten die herziening ook uit te strekken tot art. 26 van de constitutie, luidende: ‘Het wetgevend gezag wordt gezamenlijk uitgeoefend door den Koning, de Kamer van Vertegenwoordigers en den Senaat.’ Dus ongeveer woordelijk de inhoud van art. 109 onzer Grondwet, en naar men zou meenen de minst betwistbare bepaling die in het staatsrecht van de constitutioneele monarchie kan voorkomen. Waarom haar dan in de herziening opgenomen? Omdat de Regeering de Kamer had geraadpleegd over de vraag: of den koning niet de bevoegdheid moest worden toegekend om in bijzondere omstandigheden rechtstreeks een beroep te doen op de stemgerechtigde burgers? Mocht nu deze vraag toestemmend worden beantwoord dan zou art. 26 der constitutie de meest passende plaats zijn voor het bedoelde nieuwe voorschrift. Blijkbaar hechtte de Regeering groote waarde aan haar denkbeeld en vandaar dat de trouwens kleine meerderheid gemeend heeft zich naar haren wensch te moeten voegen door ook art. 26 in het herzieningswerk te betrekken. Tot die meerderheid behoorden echter ook de heftigste bestrijders van het opgeworpen denkbeeld en daaronder mannen die uitdrukkelijk verklaarden, dat, naar zij hoopten en vertrouwden, de nieuwe vertegenwoordiging van de haar hier gegeven vrijheid zoude partij trekken om in art. 26 uitdrukkelijk te bepalen, dat de koning in geen geval bevoegd zou zijn om zich in zake van wetgeving rechtstreeks op de kiezers te beroepen.

Het denkbeeld van zulk een beroep schijnt het eerst in de allerhoogste kringen gerijpt te zijn en niet onwaarschijnlijk zal daartoe veel hebben bijgedragen het welbekende feit, dat koning Leopold II meermalen, maar telkens te vergeefs, ministerie en volksvertegenwoordiging heeft trachten te winnen voor het stelsel

van persoonlijken dienstplicht. Het oorspronkelijk plan kende tweederlei referendum, het eerste over zaken van wetgeving nog niet bij de vertegenwoordiging aanhangig, en het andere over besluiten door de beide kamers vastgesteld maar nog niet door den koning bekrachtigd. Te oordeelen naar de inlichtingen van regeeringswege verstrekt, gold het hier eene vrij eenvoudige regeling, geheel passende in de beginselen van het Belgische staatsrecht. Het referendum zou in menig geval eene ontbinding van de volksvertegenwoordiging overbodig maken; het zou in geen geval aan koning of vertegenwoordiging hunne vrijheid van handelen kunnen ontnemen, omdat niet anders werd bedoeld dan het inwinnen van advies, en het zou geenerlei gevaar voor misbruik kunnen opleveren, omdat de koning niet anders dan onder medewerking van zijne verantwoordelijke ministers de hem gegeven vrijheid zoude mogen gebruiken.

Het regeeringsvoorstel hier besproken, dat midden in den strijd over grondwetsherziening zoo onverwacht uit de lucht kwam vallen, heeft aanvankelijk in Belgie groot opzien gewekt en tot tallooze vertoogen in dagbladen en tijdschriften aanleiding gegeven. De bestrijders vormden blijkbaar de groote meerderheid, maar toch ontbrak het ook niet aan talentvolle verdedigers. Emile de Laveleye had reeds vroeger in brieven aan de *Indépendance Belge* van zijne instemming met de hoofdgedachte van het voorstel doen blijken en sedert kwam een ongenoemd schrijver in de *Revue des Deux Mondes* hetzelfde doen.[1)]

Veel minder groot was het verschil van meening in de Volksvertegenwoordiging zelve. Zoowel katholieken als liberalen gevoelden instinctmatig, dat, hoe schoon de zaak ook werd voorgesteld, zij hier werkelijk stonden voor een aanval op hunne onafhankelijkheid en geen wonder dus dat beiden zich vereenigden tot een gemeenschappelijk verzet tegen het ontworpen plan. Lettende op dit verzet moest de Regeering al dadelijk de helft van haar voorstel - het referendum over onderwerpen van wetgeving, nog niet bij het parlement aanhangig - prijsgeven. Immers er viel niets te zeggen tegen de opmerking, dat als

1) Revue des Deux Mondes van 1 Mei 1892: ‘Une question de droit constitutionel. Le referendum Belge.’ Volgens eene uitlating van den heer Woeste in de Kamer van Volksvertegenwoordigers - zitting van 27 April 1892 - zou de heer Desjardins te Parijs de schrijver zijn van dit opstel.

men bij de Kamer wetsontwerpen bracht die reeds tusschen koning en stemgerechtigde burgers waren afgedaan, het parlement toch wel niets anders zou kunnen doen dan het reeds genomen besluit eenvoudig te registreeren.

Bleef dus slechts over het referendum omtrent besluiten reeds door het parlement vastgesteld maar nog niet door den koning bekrachtigd. Was het daarmee nu zooveel beter gesteld? Ik zou het waarlijk niet meenen, want ook de bezwaren daartegen zijn legio.

Ik mag niet zooveel ruimte in beslag nemen als noodig zou zijn om dit gevoelen breedvoerig toe te lichten. Trouwens zulk eene toelichting zou vrij overbodig zijn, want bedrieg ik mij niet, dan vallen de bedoelde bezwaren zoo duidelijk in het oog, dat ik kan volstaan met de voornaamste daarvan even aan te stippen.

Vóór alles begrijpt iedereen, dat de voorstelling, als zoude het hier slechts om advies vragen te doen zijn, zoodat koning en vertegenwoordiging beiden volkomen vrij bleven om naar eigen inzicht te beslissen, op niets meer dan eene phrase neerkomt. Het volk geeft geen advies maar neemt besluiten, en die besluiten, goed of slecht, moeten worden uitgevoerd. Is dit altijd en overal waar, zeker nergens meer dan bij het volk, dat aan den ingang van zijne constitutie de plechtige verklaring heeft gesteld: ‘Tous les pouvoirs émanent de la nation.’

Maar afgescheiden hiervan, het door de Belgische regeering bedoelde referendum verdraagt zich noch met de natuur van de volksvertegenwoordiging in de constitutioneele monarchie, noch met de beteekenis van het koninklijk veto, noch met het eigen karakter van het referendum zelf.

Niet met de natuur van de volksvertegenwoordiging. Immers in het staatsrecht van de constitutioneele monarchie staat geen beginsel beter vast dan dit, dat, wanneer aan de stemgerechtigde burgers alle vrijheid moet worden gelaten bij de keuze hunner vertegenwoordigers, omgekeerd de gekozen vertegenwoordiging bij het uitoefenen van de rechten, haar door de constitutie verzekerd, slechts te rade mag gaan met hare eigen inzichten omtrent de eischen van het ware staatsbelang. Het Engelsche parlement, ons aller leermeester in het constitutioneele staatsrecht, heeft zich aan geen zijner rechten meer laten gelegen liggen dan aan zijne onafhankelijkheid tegenover de kiezers, en

nu zoude men die onafhankelijkheid, door het verbod van mandaten en instructien gewaarborgd, op het einde van de eeuw gaan prijsgeven door de kiezers in de wetgevende vergadering te roepen en hun daar het cassatierecht op te dragen?

Ook niet met de beteekenis van het koninklijk veto, nu een zuiver theoretisch recht, schijnbaar zonder eenige waarde, maar toch een dat geen verstandig staatsman ooit uit de constitutie zou willen bannen. In het leven van alle volken kunnen oogenblikken voorkomen waarin redenen van het hoogste staatsbelang den vorst nopen in het diep besef van de plichten, welke op hem rusten als den blijvenden Vertegenwoordiger van de gemeenschap in al hare verscheidenheid, tegenover allen en alles neen te zeggen, niet krachtens revolutionair geweld maar in overeenstemming met het hem plechtig gewaarborgd recht. Komen zulke oogenblikken en is een volk gelukkig genoeg dan een verstandigen vorst aan het hoofd te hebben, dan kan ditzelfde veto-recht de reddingsplank worden van een zinkende natie. En dát recht, dat bij den vorst vóór alles moedbetoon onderstelt, zal hij uit zwakheid prijsgeven, en aan wien? Aan kiezers, die, zoo zij al een open oog hebben voor wat hun eigen belangen medebrengen, dan toch zeker de geroepenen niet zijn kunnen waar het om de beslissing van de zwaarwichtigste redenen van staat te doen is.

Eindelijk allerminst met het eigen karakter van het referendum zelf. De beteekenis van dat instituut zal toch wel daarin liggen, dat men aan hen, die zich door een besluit van de wetgevende macht in hunne belangen gekrenkt achten, de gelegenheid van hooger beroep wil openstellen. Hier daarentegen zal het beroep uitgaan niet van den benadeelde of gekrenkte, maar van het ministerie, dat wil zeggen van het hoofd der meerderheid, welke het betwiste besluit genomen heeft. De rechter zelf die vonnis wees komt van dat vonnis cassatie aanteekenen. Is het nu denkbaar aan het volk zulk een recht van cassatie te gunnen, wanneer anderen klagen, en hem daarentegen dat recht te weigeren wanneer het zich zelf door een besluit van den wetgever in zijne hoogste belangen gekrenkt acht? Met andere woorden is een koninklijk referendum denkbaar wanneer niet het facultatieve volksreferendum der Zwitsers daaraan wordt toegevoegd? Mij dunkt dat het eenvoudig gezond verstand op deze vraag een afdoend antwoord geeft.

Maar is dit referendum nu in een ander opzicht althans zoo onschuldig als de Belgische regeering het wil doen voorkomen? Men gewaagt van mogelijke geschillen tusschen ministers en volksvertegenwoordiging, maar om deze te beslissen heeft men waarlijk het referendum niet noodig omdat het parlementaire stelsel over andere en eenvoudiger middelen beschikt om zulke geschillen uit den weg te ruimen. Het referendum zou eerst dan wezenlijke beteekenis erlangen wanneer de koning alleen bleef staan in een strijd tegen parlement en ministerie beiden. 't Is waar zonder contraseign van ministers kan de koning geen beroep op het volk instellen; maar hij behoudt dan toch het recht om zich andere ministers te kiezen, en aan een lichtzinnigen vorst, zooals vroeger of later ook aan Belgie kan beschoren zijn, zou het zeker geen moeite kosten zich te omringen van mannen, die bereid waren hem in zijne avontuurlijke politiek te steunen. Voor het koningschap zelf is dan ook dit referendum een gevaarlijk wapen bij uitnemendheid; het lokt den vorst uit de kalme sfeer boven alle partijen, welke het constitutioneele stelsel den koning heeft toegedacht, en dwingt hem partij te worden in een strijd, welke, hoe ook beslist, geen andere uitkomst kan hebben dan deze, dat hij òf de vijand van zijn parlement òf de veroordeelde van zijn volk wordt.

Zoo oordeelt dan ook prof. Hilty, waar hij in zijne schets van het Zwitsersche referendum, opgenomen in de *Revue de droit international*,[1)] een oogenblik bij de Belgische ontwerpen stilstaat ‘Si l'on veut’ - dus schrijft hij - ‘ne pas méconnaître l'esprit de notre siècle, il faut bien ajouter qu'une application très fréquente d'un tel régime diminuerait singulièrement la longueur du chemin qui mènera peut-être les peuples européens de la monarchie à la république et donnerait aux rois le rôle, fort beau du reste, attribué par l'apôtre Paul à Moïse, qu'il appelle un *conducteur vers la liberté*.’

Het komt mij voor dat de Zwitsersche hoogleeraar hier goed ziet en dat zijne woorden daarom ernstige overweging verdienen, zeer in het bijzonder bij hen, die zich met mij weinig voelen aangetrokken tot die eigenaardige soort van vrijheid waarheen het koningschap ons langs den weg van het referendum zou moeten leiden.

1) Tome XXIV, pag. 399.

Er bestaat intusschen weinig aanleiding om te vreezen, dat eerlang aan België de verplichting zal worden opgelegd om de proef te nemen van het nieuwe en gevaarlijke regeeringsstelsel door het hoogste gezag daar te lande zoo warm aanbevolen. Immers wanneer niet alle voorteekenen bedriegen dan zal de herziening van art. 26 der constitutie op niets uitloopen, of het moest zijn op eene bepaling lijnrecht tegenovergesteld aan die welke de regeering bedoelde, de bepaling namelijk, welke het koninklijk referendum onvoorwaardelijk verbiedt. Dat men in de hoogste kringen niet heeft ingezien, welke onoverkomelijke en tevens zeer voor de hand liggende bezwaren aan de bevrediging van den opgerezen wensch in den weg staan en zich zoodoende aan een bedenkelijk échec heeft blootgesteld, bewijst wel, dat wij niet meer leven in den tijd toen niet enkel in maar ook buiten België met aandacht werd geluisterd naar het in die hoogste kringen gesproken woord, omdat men daarin de stem meende te herkennen van een der schranderste en meest ervaren gidsen op staatkundig terrein, waarover het toenmalig Europa te beschikken had.

De groote beteekenis van het in België opgeworpen plan ligt intusschen niet in dat plan zelf, reeds van den aanvang af ten doode opgeschreven, maar in de motieven die het hebben uitgelokt. Lettende op het feit, dat de eisch naar algemeen stemrecht ook in België allengs dringender wordt en vermoedelijk wel inziende, dat men dien eisch op den duur niet zal kunnen afwijzen, ging de regeering zich angstig afvragen, welke wel de toekomst zijn zoude wanneer eenerzijds het gehalte van de Kamer van afgevaardigden verzwakte - en dit als een onvermijdelijk gevolg van het zwakker gehalte van het kiezerscorps - en anderzijds de macht van diezelfde Kamer bijna onwederstaanbaar zoude worden, juist omdat nu alle meerderjarige burgers tot hare samenstelling medewerkten. Wat men vreesde was, dat het parlement allengs topzwaar zoude worden en door die vrees geleid kwam men er toe om, zoekende naar steunsels ten einde den dreigenden val te voorkomen, uit verlegenheid de hand te leggen op het referendum, weinig vermoedende dat, werd dit steunsel aanvaard, de val van het parlementaire stelsel niet zoude worden voorkomen maar inderdaad gemaakt tot een reeds voldongen feit. Immers al leert de ervaring van Noord-Amerika en Zwitserland beiden dat parlementair alvermogen

licht op het referendum uitloopt, zoo is dit daarom niet de natuurlijke ontwikkeling van dat stelsel, maar in den vollen zin van het woord zijn tegenvoeter. Men kan het hoogste gezag feitelijk opdragen òf aan een college van vertegenwoordigers, dus aan het parlement, òf aan de stemgerechtigde burgers, maar wat men niet kan is het gelijktijdig huldigen van beide stelsels. Waar de hoogste regeeringsmacht op de stemgerechtigden zelven overgaat, heeft het parlement de vlag gestreken. Daarin ligt naar ik meen de groote beteekenis van het Belgische voorstel: het maakte op mij den indruk als kwam het den doodsklok luiden over het ineenstortende parlementaire stelsel.

Natuurlijk heeft de Belgische regeering dit alles slechts zeer voorzichtig en in bedekte termen kunnen uitspreken, want zij richtte het woord tot dezelfde Kamer van volksvertegenwoordigers om de beperking van welker macht het te doen was. Toch komt hare ware bedoeling reeds in de memorie van toelichting duidelijk genoeg uit, waar zij zegt: ‘Naarmate het karakter van eene constitutie meer democratisch is, naarmate men aan het kiesrecht een breederen grondslag geeft, naar die mate doet de behoefte aan een nuttig tegenwicht zich ook sterker gevoelen. Reeds Stuart Mill heeft het in zijne verhandeling over de vertegenwoordigende regeering helder in het licht gesteld. Het is - dus zegt hij daar - een fundamenteel beginsel van de regeerings-wetenschap, dat elke constitutie een centrum van weerstand tegenover het heerschend gezag moet kunnen aanwijzen en dus eene democratische constitutie een centrum van weerstand tegenover de democratie.’

Bij de openbare beraadslagingen is de minister Beernaert, die het voorstel verdedigt, wat vrijer in zijne uitdrukkingen. ‘Ronduit gesproken’ - dus vraagt hij daar - ‘bestaat er eigenlijk wel eenige reden om overschrijding van de koninklijke macht ernstig te vreezen? Feitelijk heeft deze macht de nauwe grenzen, haar door de constitutie gesteld, nooit overschreden of dit ook maar trachten te doen. Maar wij op onze beurt, als wij eens de hand in eigen boezem wilden steken, zouden wij dan niet moeten erkennen, dat er misschien meer reden is om de machtsoverschrijding van het parlement te duchten? Die ministers, die naar de woorden van de grondwet door den koning worden benoemd en ontslagen, zijn zij niet veeleer de

vertegenwoordigers van de meerderheid dan de gemachtigden van den koning bij die meerderheid? Doet het parlement niet dag aan dag en onder duizend vormen zijn invloed gelden op alles wat behoort tot het domein van de uitvoerende macht en van het administratief gezag en toch heeft de grondwet dat domein aan den koning voorbehouden.'

En als de heer Woeste den spreker hier in de rede valt met de opmerking: 'Dit alles behoort tot het wezen van het parlementaire stelsel', is het wederantwoord van den minister: 'Zou men niet beter doen dit alles de overdrijving van dat stelsel te noemen?'[1]. De interruptie was op zich zelve volkomen gegrond: alles wat de heer Beernaert noemde behoort inderdaad tot de eigenaardigheden van het parlementaire stelsel, maar had die minister ongelijk toen hij, in verband met een meer en meer waarschijnlijk algemeen stemrecht, zich bekommerd afvroeg, of niet in die eigenaardigheden een van de gevaren schuilt, welke de toekomst van België bedreigen?

Mijn naar ik vrees veel te uitvoerig betoog voert mij hier van zelf naar onze eigen toestanden terug. De taak om de voor ons belangrijke gevolgtrekkingen, die in dit betoog liggen opgesloten, samen te voegen, moet ik aan den scherpzinnigen lezer overlaten, omdat ik ten slotte nog slechts over eene kleine ruimte mag beschikken tot nadere toelichting van eene bewering, in het eerste gedeelte van dit opstel uitgesproken en onmiddellijk in verband staande met het nu aanhangig wetsontwerp tot regeling van het kiesrecht.

De vraag - dus merkte ik op - of eenig stelsel van kiesrecht met gerustheid kan worden aanvaard, is nog niet toestemmend beantwoord wanneer men, zooals onze Regeering doet, met eene verwijzing naar de verhouding tusschen stemgerechtigden en bevolking, eenvoudig in het licht stelt, dat andere staten een nog betrekkelijk grooter aantal kiezers naar de stembus riepen dan men zich hier voorstelt te doen. Immers wat doet die vergelijking af wanneer daarbij uit het oog wordt verloren, dat de instelling welke de kiezers zullen gaan vestigen, - de volksvertegenwoordiging dus - in het eene

1) Annales parlementaires. Zitting van 26 April 1892.

land over oneindig meer macht beschikt dan in het andere?

In de republieken op zuiver democratischen grondslag steunende, kan in den regel van parlementair alvermogen geen sprake zijn, want de middelen om dit in bedwang te houden heeft men daar, zooals wij zagen, slechts voor het grijpen, 't zij men die zoeke in eene strenge beperking van de grondwettige bevoegdheid der volksvertegenwoordiging, in eene volledige scheiding van wetgevende en uitvoerende macht en in de toekenning van een zeer wezenlijk en veelvuldig gebruikt vetorecht aan het hoogste administratief gezag, zooals in de Vereenigde Staten van Noord-Amerika, 't zij men aan de kiezers het recht verleene om de besluiten van de wetgevende macht te vernietigen, zooals in Zwitserland.[1)]. Aan de monarchie ontvallen echter al die hulpmiddelen. Kan men daar het toch onmisbaar tegenwicht niet vinden in het onafhankelijk koninklijk gezag, zooals in Pruisen, dan moet men het zoeken in een goed georganiseerd en zelfstandig Hoogerhuis. Belgie begint dit in te zien en vandaar dat het, nu juist eene grondwetsherziening aan de orde is, van die omstandigheid partij trekt om ernstig te overwegen welk lichaam het voor zijn machteloozen Senaat - een zwakke echo van de Kamer van afgevaardigden en juist daarom volkomen doelloos, - in de plaats kan stellen. Mochten die pogingen met eene goede uitkomst worden bekroond, dan zal het althans met betrekkelijke gerustheid de naaste toekomst kunnen te gemoet zien.

Wij zijn in dit opzicht minder gelukkig dan de Belgen, want het werk der grondwetsherziening ligt achter ons en zal vermoedelijk niet spoedig weer worden ter hand genomen. Ware het anders geweest en hadden wij daarbij het probleem dat nu voor ons ligt goed onder de oogen kunnen zien, wij zouden dan vermoedelijk de vraag niet gemeden hebben of de Eerste Kamer, in den vorm waarin de grondwet van 1848 haar herschiep, wel op

1) De redenen waarom de tegenwoordige Fransche Republiek die voorbeelden niet opvolgde, behoef ik zeker niet in het breede uiteen te zetten. Tegen eene scheiding van de wetgevende en de uitvoerende macht door de keuze van den president rechtstreeks aan het volk op te dragen, verzette zich de ervaring in het Napoleontisch tijdperk opgedaan, en tegen eene ernstige toepassing van het referendum de groote uitgestrektheid van het Rijk. Deze republiek kan nu als de monarchie nergens anders bescherming zoeken tegen misbruiken van de Volksvertegenwoordiging dan in een zoo sterk mogelijk georganiseerden Senaat.

den duur aan de behoefte kan voldoen; - de vraag of het niet hoog tijd werd haar de rechten toe te kennen welke bijna overal aan het hoogerhuis zijn opgedragen - recht van initiatief en van amendement - opdat zij aan onze wetgeving een werkzamer aandeel zoude kunnen nemen dan nu en dus ontsnappen aan de treurige verplichting om zich eerst dan met groote vraagstukken te gaan bezighouden, wanneer èn openbare meening èn Tweede Kamer die sinds lang hebben afgedaan; - de vraag vooral òf de benoeming van hare leden door provinciale staten wel inderdaad genoegzame waarborgen oplevert voor hare zelfstandigheid en haar in staat stelt te zijn wat zij in de toekomst toch bestemd is te wezen: eene vereeniging van de beste staatkundige elementen des lands, die tegenover de woelingen van het sociale leven, zooals deze zich in de Tweede Kamer afspiegelen, door haar recht van veto de blijvende belangen van de eenheid in bescherming neemt. Had men althans dit laatste gedaan dan zou vermoedelijk ook hier wel gebleken zijn, dat de wijze waarop de Franschen hun Senaat samenstellen vrij wat meer waarborgen voor zijne zelfstandigheid aanbiedt dan het stelsel dat wij voor de verkiezing van leden der Eerste Kamer hebben aangenomen. Wel zijn het ook daar enkel gekozenen des volks die de leden van den Senaat aanwijzen, maar gekozenen uit zoo velerlei en onderling zoo ver verwijderde groepen tot een enkel lichaam samengevoegd, dat geen meerderheid van kiezers, in dit of dat district gevestigd, er aan kan denken, het aan haren invloed te onderwerpen en van haren wil afhankelijk te maken.

Bij de grondwetsherziening van 1887 is van dit alles hier te lande geen sprake geweest. Het motto van die dagen was zich te bewegen in eene richting, juist tegenovergesteld aan die welke nu, zooals wij zagen, in de meeste Amerikaansche staten stelselmatig wordt gevolgd; de band welken de constitutie den wetgever heeft aangelegd moest niet nauwer toegehaald maar daarentegen worden losgemaakt en voor het overige het herzieningswerk zich bepalen tot hier en daar wat opknappen en bijschilderen, maar zoo dat de groote constitutioneele beginselen, zooals die in 1848 waren vastgesteld, onveranderd bleven gelden. Stellig is door dat wegnemen van knellende constitutioneele banden het belang van onze wetgeving in hooge mate gediend, maar even stellig heeft het de macht van onze Tweede

Kamer nog aanmerkelijk uitgebreid. Dat hierop maar weinig werd gelet laat zich enkel daaruit verklaren, dat men, tegen beter weten aan maar overeenkomstig eene verouderde traditie, zich de Staten-Generaal voorstelde als geroepen om contrôle uit te oefenen over een geheel zelfstandig staatsgezag door of van wege de Kroon uitgeoefend; eene voorstelling welke vrij natuurlijk medebrengt, dat men de Eerste Kamer zoo al niet beschouwt als het vijfde rad aan den wagen, dan toch als een college dat naar goede constitutioneele begrippen homogeen moet zijn met de beginselen door de meerderheid van de Tweede Kamer beleden. Immers eenheid van contrôle is voorwaarde van hare deugdelijkheid. Had men zich beter rekenschap gegeven van de werkelijkheid en dus erkend, dat feitelijk de Tweede Kamer rechtstreeks de wetgeving en zijdelings de geheele administratie beheerscht, en dat zij, door de grondwet bijna niet meer in hare vrijheid belemmerd, eene onweerstaanbare macht moest gaan uitoefenen als de dagen van het algemeen stemrecht hier eenmaal mochten aanbreken, dan zoude men vermoedelijk ook de Eerste Kamer met een geheel ander oog aangezien en begrepen hebben, dat de eischen van goede constitutioneele beginselen geheel wat anders medebrachten dan men toen aannam.

Hoe weinig in die dagen de naderende toestand werd begrepen kwam misschien het duidelijkst aan het licht bij den hardnekkigen strijd door den minister van Binnenlandsche Zaken in naam van conservatieve beginselen gevoerd tegen het voorstel om aan de provinciale staten vrijheid te geven, de leden van de Eerste Kamer ook uit andere dan de hoogst aangeslagenen te kiezen. Alsof vrijheid van keuze niet noodig ware om die Kamer samen te stellen uit de meest gezaghebbende en invloedrijkste personen in den Staat en alsof zulk eene samenstelling niet vóór alles door de welbegrepen conservatieve beginselen werd geboden.

Hoe onvoorzichtig wij handelden door geen gebruik te maken van de laatste gelegenheid die zich aanbood om de onafhankelijkheid van de Eerste Kamer volkomen te verzekeren, bleek reeds spoedig na de grondwetsherziening toen het antirevolutionair kabinet, om mogelijken tegenstand in de Eerste Kamer te breken, kwam voorstellen de grenzen van de provinciale kiesdistricten met die voor de Tweede Kamer in overeenstemming te brengen; een voorstel dat blijkbaar bedoelde om provinciale staten in zuiver politieke kiescolleges om te

zetten. Had men dit doel kunnen bereiken en waren die colleges geworden wat zij overal zijn: de gehoorzame en afhankelijke dienaren van de in de districten bovendrijvende partijen, dan zouden dezelfde stemgerechtigden, die rechtstreeks voorzien in de samenstelling van de Tweede Kamer, zijdelings ook de leden van de Eerste Kamer aanwijzen. De volkomen harmonie tusschen de beide deelen van de Staten-Generaal zou op die wijze verzekerd zijn, maar natuurlijk ten koste van de Eerste Kamer, die, ontaard in een zwakken weerklank van hare luidruchtige zuster, haar reden van bestaan even stellig zoude verliezen, als wanneer naar den wensch van de radicalen - blijkbaar warme voorstanders van absolute regeeringsvormen - eenvoudig tot opheffing van ons hoogerhuis besloten werd.

Wanneer ik let op al deze omstandigheden; - wanneer ik mij rekenschap geef van den omvang der macht welke nu reeds aan de Tweede Kamer toekomt, eene macht niet ongelijk aan die van het Engelsche Lagerhuis, waarvan men zegt dat het alles vermag, behalve van een man eene vrouw maken, en in zekeren zin zelfs grooter dan de zijne, omdat de Fransche grondslag van onze staatsinrichting aan de vertegenwoordiging zijdelings veel meer invloed geeft op de administratie dan in Engeland ooit zou kunnen worden uitgeoefend; - wanneer ik bedenk, dat het eenig tegenwicht, dat aan het alvermogen van deze volksvertegenwoordiging kan worden overgesteld, bestaat eenerzijds in den zedelijken invloed van de Kroon, een invloed die, om redenen welke iedereen begrijpt ook zonder dat ik ze noem, zich vermoedelijk in eene lange reeks van jaren niet in zijn volle kracht zal kunnen doen gelden, en anderzijds in het veto-recht van de Eerste Kamer, eene Kamer, welker zelfstandig bestaan op een waggelenden grondslag rust, die bij de eerste de beste verkiezing kan worden omvergeworpen, - dan krijgt het nu aanhangig wetsontwerp voor mij eene zeer bijzondere beteekenis en word ik omtrent de ernstige gevolgen, welke dat ontwerp, wet geworden, voor de toekomst van het vaderland zou kunnen opleveren, nog allerminst gerustgesteld, wanneer men mij eenvoudig verwijst naar hetgeen elders onder geheel andere omstandigheden voorkomt. Aan eene massa, voor de groote meerderheid samengesteld uit menschen, van wie noch de Regeering, noch iemand onzer iets weet; niet weet voor welk deel zij is samengesteld uit zelfstandige en voor welk ander

deel uit onzelfstandige elementen, - niet weet ook aan welke invloeden die onzelfstandige elementen nu eigenlijk gehoorzamen, aan die massa het lot van Nederland in handen te geven, in het vaste maar nog door niets gestaafde vertrouwen, dat zij van hare macht een voor het vaderland nuttig gebruik zal maken, dat bedrijf, ondernomen met de stellige wetenschap dat op den eens gedanen stap niet kan worden teruggekeerd, getuigt van eene - ik zal nu maar zeggen - onversaagdheid, welke wel mijne verbazing, maar allerminst mijne bewondering kan opwekken.

Allen te zamen eene groote gemeenschap te regeeren met hare rijke verscheidenheid van individuen, neigingen en belangen, onderstelt niet alleen dat allen aan die gemeenschap een warm hart toedragen, niet alleen dat allen het vermogen bezitten om, waar noodig, eigen belangen aan de hoogere belangen van die gemeenschap op te offeren, maar ook een zeker algemeen en nationaal accoord omtrent datgene, waarvan het wel en wee van het vaderland kan afhangen. Ik vind zulk een accoord in Frankrijk, dat te midden van zijne politieke ellende bezield blijft door een grooten nationalen wensch naar herstel van verloren grootheid; een wensch die een machtige snaar doet trillen in het hart van elken Franschman; een wensch die wonderen werkt en hem, al naar de behoefte van het oogenblik, òf tot de grootste offers, òf tot onstuimige krachtsinspanning, òf tot voorbeeldelooze ingetogenheid kan dwingen; een nationale wensch, die zich altijd en overal uitspreekt met eene macht, groot genoeg om elke uiting van klassenhaat te overstemmen.

Waar zoeken wij bij ons zulk een nationaal accoord, waar is de gemeenschapszin die den gemeenschappelijken arbeid wijden en zijn goeden uitslag verzekeren zal? Zeker aan openbaringen van opgewekt publiek leven ontbreekt het ook ten onzent niet, maar wat blijft er van die beweging over, als ik eenerzijds hen uitzonder, wien het slechts om verbetering van eigen lot te doen is en anderzijds de hartstochtelijke vrienden van politieke klopjachten, die juichen bij de gedachte aan het zeldzaam rijke jachtveld, dat welhaast voor hen zal worden opengesteld en nu reeds trachten te berekenen, welk gedeelte van den grooten buit hun zou kunnen toevallen.

Men meent alle bezwaren te dekken door een beroep op onze goede nationale eigenschappen. De wetgever - zegt men - moet toonen dat hij vertrouwen stelt in zijn volk. Ongetwijfeld

en, ware ik wetgever, dan zou ik in het betrachten van dien plicht bij niemand willen achterstaan en dit ook gemakkelijk kunnen doen, omdat het mij allerminst hapert aan het daartoe vereischte optimisme. Maar een volk kan door de voortreffelijkste hoedanigheden uitmunten en toch staatkundig inzicht missen. Immers op dat inzicht komt het hier aan, en wie nu zou willen beweren dat het ook in dit opzicht gunstig met ons volk gesteld is, beweren dat zijne staatkundige ontwikkeling reeds nu groote vorderingen maakte, die misleidt zich zelven en anderen. Zeker, ons volk is tot veel groots en goeds in staat, mits onder verstandige leiding, maar nu is al mijn optimisme niet voldoende om mij ten aanzien van het bestaan van zulk eene leiding en haar voortbestaan in de toekomst ook maar eenigszins gerust te stellen. Waar zijn onze staatslieden, waar is die trits van mannen waarop Engeland bogen kan, in wier midden alle staatkundige groepen de leiders kunnen vinden, die in dagen van gevaar het schip van staat met vaste hand door de branding voeren?

Men heeft volkomen gelijk met te beweren, dat als zich hier en daar in het kiezerscorps slechte invloeden mochten openbaren, deze door betere invloeden elders zullen worden onschadelijk gemaakt. Maar ziet men dan niet in, dat al die elkander neutraliseerende en vernietigende invloeden ten slotte onmacht uitwerken en dat van een machteloos parlement eene machtelooze regeering de natuurlijke vrucht moet zijn? En zulk eene vrucht in onzen tijd, nu de gebeurtenissen van elken dag de behoefte aan een krachtig bestuur zoo luide en zoo duidelijk verkondigen! Is men er zeker van dat langs den weg dien wij nu zullen volgen het vermogen om die eerste levensbehoefte van elken Staat werkelijk te bevredigen ons ook in de toekomst niet zal ontbreken?

Of ik dan inderdaad geloof dat het mogelijk zoude zijn de democratie in hare vaart te stuiten? Neen waarlijk niet en, ook al mocht het anders wezen, ik zou allerminst wenschen dat het werd beproefd. Er ligt in dit regeeringsbeginsel niets afschrikwekkends, integendeel; alleen in zijne ontijdige geboorte schuilt gevaar, voor de wereld vooreerst maar allermeest voor het beginsel zelf, want altijd en overal was zulk eene geboorte de bode van een vroegtijdigen dood. Toen de Tocqueville - een van de beste denkers en van de nobelste harten tevens waarop

het Frankrijk van deze eeuw roem draagt - nu ruim vijftig jaren geleden Europa de snelle nadering vande democratie aankondigde, voegde hij er waarschuwend bij, dat men zich mocht haasten tijdig de bedding gereed te maken waarin die democratie veilig zou kunnen stroomen, opdat zij voor de volken van Europa een zegen en geen vloek mocht zijn.

Hier en overal is totnogtoe op die waarschuwing helaas veel te weinig gelet, maar dit is dunkt mij eene reden te meer om haar in elk geval thans, nu wij ons gereed maken een nieuwen stap te zetten op den weg welke naar de democratie heenleidt, niet verder te verwaarloozen. En dit doen wij dan het best wanneer gezorgd wordt, dat de uitbreiding van het kiesrecht eene geleidelijke zij, even als de ontwikkeling van het individu voor wien dat recht bestemd is niet anders dan eene geleidelijke kan wezen. De wetgever schrijde moedig voorwaarts, want zeer zeker blijft dit het ideaal dat eenmaal allen zonder onderscheid op het bestel van 's Lands zaken mede invloed kunnen uitoefenen, maar het zij een moed die op wetenschap steunt, op het feit, dat hij den weg langs welken hij zich voortbeweegt verkend en de maatregelen genomen heeft welke noodig zijn om de maatschappij te waarborgen tegen de dwalingen en gevaren van absolute democratie. Mijne voorstelling van die gevaren steunt, ik erken het gaarne, op eene zuiver subjectieve opvatting en deze behoeft niet zwaarder te wegen dan de rooskleurige maar even subjectieve opvatting van anderen. Maar ziehier het verschil: dwaling aan mijne zijde kan geen ander gevolg hebben dan dit, dat de reis naar het einddoel in veel minder tijd wordt afgelegd dan ik waarschijnlijk acht, terwijl dwaling bij de tegenstanders ons tot slachtoffers maakt van een kansspel dat den Nederlandschen Staat tot inzet heeft.

't Is waar, door het stelsel van geleidelijke ontwikkeling te aanvaarden wordt een kiem van vergankelijkheid in de wet neergelegd, maar is dit onloochenbare feit - een overwegend bezwaar waar men met moeilijk te wijzigen grondwettige voorschriften te doen heeft - hier wel een wezenlijk nadeel? Wetten, goede wetten althans, worden niet als de kleederen van kinderen in handen van eene zuinige huismoeder, ‘op den groei’ gemaakt. Zij moeten passen en om te passen gestadig wisselen met de telkens wisselende vormen van de individuen die zij dekken zullen. Men make zich trouwens op dit punt

niet al te bezorgd; het Nederlandsche Staatsblad draagt een bij uitstek conservatief karakter, getuige het feit dat wij in onze administratie vrij wat meer te tobben hebben met de schijnbare onvergankelijkheid der wetten dan met haar al te vluchtig bestaan.

Eene slechts geleidelijke uitbreiding van het kiesrecht zou zeker bij velen ontevredenheid wekken, vooral thans nu een zoo veel verder reikend voorstel eenmaal aanhangig is gemaakt. Ik erken dit is een groot kwaad, maar aan hen die zoo onverschrokken voorwaarts gaan en met alle gevaren spotten, zou ik toch wel willen vragen: waarom zoo kleinmoedig tegenover die ontevredenheid? Waarom haar niet beter onder de oogen gezien en zoo uw verstand haar veroordeelt, niet van uwen moed blijk gegeven door die ontevredenheid te weerstaan? Trouwens, ik zeide het reeds vroeger, ook hier zou de wetgever zich kunnen troosten met de wetenschap, dat hem op dit gebied toch geen rust gegund zal zijn. Om zich hiervan te overtuigen behoeft hij slechts te luisteren naar wat hier en daar wordt aanbevolen ten einde het kiesrecht nog verder uit te breiden dan de Regeering bedoelt. Het vermakelijkste op dit gebied leverde kort geleden de Redactie van *De Standaard* toen zij, met souvereine minachting voor het uitdrukkelijk gebod van de grondwet, maar nochtans met het ernstigste gezicht van de wereld kwam betoogen, dat de uitsluiting van bedeelden althans niet toepasselijk moest zijn op hen die uit kerkelijke kassen onderstand ontvangen. Voortreffelijk inderdaad. Met onze kiesrecht-overpeinzingen raken wij zoo verdoold in een sfeer van fictiën en onwaarheden, dat het vermogen om te onderscheiden ons geheel dreigt te ontvallen en wij ook de grootste ongerijmdheden met de meeste vrijmoedigheid ernstig durven aanbevelen.

Maar waar moet de wetgever dan de grenzen van het kiesrecht zoeken, wanneer hij eenerzijds den zeer billijken wensch wil bevredigen om zelfstandige personen zoo min mogelijk van de stembus te weren en anderzijds de belangen van den Staat niet verwaarloozen? Misschien worden de tegenstrijdige inzichten nog het best tot overeenstemming gebracht wanneer de wet den toekomstigen kiezer deze twee volkomen redelijke eischen stelt: vooreerst, dat hij die mate van beschaving bezitte welke de lagere school voor elkeen beschikbaar houdt en ten andere

dat hij zijn aandeel, groot of klein, in de lasten van het Rijk bijdrage. Aan een geregeld schoolbezoek gedurende zes of acht jaren zou ik voor mij vrij wat meer hechten dan aan het feit, dat men de kunst van lezen en schrijven verstaat, hoe gebrekkig dan ook. Ik vrees toch zeer dat zij, die ik nu maar zal noemen de machinale kiezers lichter en dus in veel grooter getale naar het gemeentehuis zullen worden gedreven om daar proeven af te leggen van hunne schrijfkunst, dan de personen die *proprio motu* daarheen moeten gaan, en toch op de steun van laatstgenoemden komt verreweg het meest aan. Het kan intusschen zeer wel zijn dat het vooralsnog niet mogelijk blijkt zulk een geregeld schoolbezoek met genoegzame zekerheid te bewijzen, zoodat er misschien niet anders overblijft dan hier met de Regeering mede te gaan tot dat eene wet op den schoolplicht ons tot het verzamelen van juiste gegevens in staat komt stellen. Alleen op den tweeden eisch, het bijdragen in 's Rijks belastingen, zou dan alle nadruk moeten worden gelegd, want het laat zich toch inderdaad niet verdedigen, dat men de beslissing over belastingen in handen legge van hen die tot deze belastingen niet bijdragen. Ongelukkig komt ook hier het ontwerp tot regeling van het kiesrecht op een slecht oogenblik. Immers ware de herziening van onze directe belastingen reeds voltooid en in eene nieuwe wet op het personeel bepaald, dat ook de kamer-bewoners hunne bijdrage in deze verteringsbelasting zelfstandig aan de schatkist opbrengen, dan zou de kieswet kunnen volstaan met te eischen, dat de kiezer op een der kohieren van 's Rijks directe belastingen, tot welk bedrag dan ook, is aangeslagen, dien aanslag over het jongst verloopen jaar heeft voldaan en desnoods bewijze, dat de grond waarop zijn aanslag rust, werkelijk voorhanden is. Nu echter zoude men zich moeten behelpen met de oude wet en dus bepalen, dat ook zij die slechts een of twee derden van hun aanslag hebben op te brengen in het kiesrecht zullen deelen, terwijl dan voor kamer-bewoners soortgelijke regelen zouden moeten worden gesteld als in de tegenwoordige kieswet voorkomen.

Dat er aan het verband tusschen kiesrecht en belastingen bezwaren verbonden zijn, spreek ik waarlijk niet tegen, maar zeker worden die bezwaren tot een minimum teruggebracht wanneer men eischt dat de kiezer niet een zeker bedrag aan directe

belastingen opbrenge, maar slechts eenig bedrag, hoe klein ook. In elk geval zinken die bezwaren in het niet, vergeleken bij die welke voortvloeien uit het stelsel van de Regeering. Immers in de toekomst zullen de bedeelingslijsten over het kiesrecht beslissen, en tot welke misbruiken men bij het opmaken van die lijsten kan en zal vervallen begrijpt iedereen.

Wijk ik dus hier van de zienswijze der Regeering vrij ver af, daarentegen sta ik geheel aan hare zijde voor zooveel het de opvatting van de grondwet betreft. Ik doel hier enkel op de hoofdbepaling van de wet, want over de al of niet bestaanbaarheid van enkele bijzondere artikelen wensch ik mij nu niet uittelaten. Wanneer de wetgever zegt dat hij het bewijs van welstand zoekt in het feit, dat de kiezer voorziet in eigen onderhoud en in dat van zijn gezin, onder bijvoeging dat alleen tijdelijke of duurzame ondersteuning uit openbare of kerkelijke kassen als bewijs van het tegendeel zal worden aangenomen, dan meen ik dat aan de grondwettigheid van het voorschrift niet mag worden getwijfeld. Het vraagstuk dat mij hier bezighoudt is inderdaad veel te groot om het in allerlei kleine juristerij te verdrinken. De grondwet heeft gewild dat de wetgever bij de regeling van het kiesrecht op eigen beenen zoude staan, en nu moet de wetgever niet uit oude sleur gaan zoeken naar een steunpunt in de grondwet, want ik houd mij overtuigd dat hij het daar niet zal aantreffen. Hoe meer men in art. 80 wroet en graaft, hoe meer men zal vinden dat daar werkelijk niets in zit, althans niet in die ‘kenteekenen van geschiktheid en maatschappelijken welstand’ waarvan de eerste zinsnede gewaagt.

't Is waar de uitoefening van het kiesrecht wordt gebonden aan zekere kenteekenen, maar welke? ‘Die welke de wetgever zelf zal aanwijzen. Met andere woorden, de grondwet houdt hier op te heerschen over den wil van den wetgever en stelt hem geen andere perken dan die welke hij even goed onvermeld had kunnen laten.... Zeker hij (wetgever) moet kenteekenen aannemen en grenzen stellen, maar is bevoegd vrede te hebben met een muur waar een kind overheen stapt. Hij mag niet kortweg algemeen stemrecht voorschrijven, maar hij mag wel de kenteekenen zoo inrichten dat het algemeen stemrecht feitelijk bestaat. En nu zegge men niet dat hij door zoover te gaan althans de gedachte van den grondwetgever zou

miskennen, want die bewering is volkomen onjuist. De grondwetgever - ik zeg niet de minister Heemskerk - heeft van geenerlei voorkeur voor dit of dat stelsel van grensomschrijving blijk gegeven; hij verlangt dat hier de beslissing worde gelaten aan den wil van den wetgever, zoodat deze slechts het bestaan van dien wil behoeft te openbaren, om zeker te zijn dat hij getrouw blijft aan den geest van de grondwet.'[1)] Zoo oordeelde ik ruim vier jaren geleden en aan dat oordeel zou ik nog willen vasthouden.

Tot welke gevolgen verwerping van het nu aanhangig voorstel leiden moet laat zich vooraf kwalijk berekenen, maar iedereen erkent dat zij in elk geval noodlottig zouden wezen. Hiervan diep doordrongen, houd ik mij overtuigd dat Regeering en Vertegenwoordiging beiden, aan haar vaderland geen grooter dienst kunnen bewijzen dan wanneer zij niets onbeproefd laten om zich te verstaan over een anderen en meer ernstigen maatstaf van welstand, dan nu in het ontwerp voorkomt. Slagen echter die pogingen niet, dan blijft voor de meerderheid nog slechts de vraag over of zij, op grond van de overwegingen die ik in den aanvang van dit opstel noemde en van welker groote beteekenis ik mij overtuigd houd, de verantwoordelijkheid voor deze wet zou durven aanvaarden. Persoonlijk zou mijn moed zoover niet reiken, maar ik erken dat de beslissing moeilijk is, vooral nu het ontwerp reeds bij de Staten-Generaal ter tafel ligt en daardoor het geheele vraagstuk in niet geringe mate is gepraejudiceerd. Het geldt de keus tusschen allerlei kwaad, en de vraag, welk kwaad eigenlijk het zwaarst zou wegen, wordt niet zoo gemakkelijk beantwoord.

Mocht de meerderheid, lettende op al deze omstandigheden, tot het besluit komen om zich aan de zijde van de Regeering te scharen, dan zou ik meenen dat zij aan haar goedkeurend votum in elk geval twee stellige voorwaarden moest verbinden. De eerste betreft het gemeentelijk kiesrecht waarvan het wetsontwerp de regeling aan de toekomst voorbehoudt. Met zulk een voorbehoud echter kan en mag de Kamer d.m. geen vrede nemen, en dit te minder, omdat de vrijheid, die, zooals het heet, hier aan den opvolgenden wetgever wordt overgelaten, feitelijk

1) De Grondwet, derde deel, pag. 147.

niet bestaat. Immers het getal kiezers voor den gemeenteraad kan wel grooter maar niet kleiner zijn dan dat voor de algemeene landsvertegenwoordiging. Feitelijk wordt dan ook nu reeds over het minimum van het gemeentelijk kiezerscorps beslist maar zonder dat men de gevolgen van die beslissing vaststelt. Waarom? Is het omdat de bezwaren aan het gekozen stelsel verbonden bij gemeente-verkiezingen het sterkst aan den dag komen, of acht men bijzondere voorzieningen noodig om Staat en gemeente te waarborgen tegen mogelijke uitspattingen van de gemeentelijke vertegenwoordiging? Misschien dat beide motieven hier hun invloed doen gelden, maar noch de eene, noch de andere reden kan uitstel van regeling rechtvaardigen. Men heeft tegenwoordig den mond vol van de onbevoegdheid der Staten-Generaal - eene reeds veroordeelde vertegenwoordiging zooals het heet - om nog andere dan zeer dringende zaken van wetgeving af te doen. Welnu ziehier dan toch een onderwerp tot welks regeling de oude Kamer zeker wel en de nieuwe even zeker niet bevoegd is. Immers het geldt hier de voorwaarden te bepalen die aan het uitgebreid kiesrecht verbonden moeten worden, en deze voorwaarden te stellen zal toch wel de taak zijn van hem die de uitbreiding inwilligt.

Hetzelfde motief is in niet mindere mate van toepassing op de tweede uitzondering die de meerderheid naar mijn oordeel aan haar toestemmend votum zou moeten vastknoopen, ik bedoel de regeling van de districten voor de verkiezing van leden der provinciale staten; feitelijk een onderdeel en een zeer belangrijk onderdeel van de regeling van het kiesrecht voor de algemeene volksvertegenwoordiging. Ik hecht aan dit onderwerp veel, want alleen door die districten zoo in te richten dat zij zoo min mogelijk aan de kiesdistricten voor de Tweede Kamer herinneren, zal het mogelijk zijn althans iets te redden van de zelfstandigheid der provinciale staten en hen tot onafhankelijke keuzen voor de Eerste Kamer in staat te stellen. De nieuwe Tweede Kamer heeft hier allicht een tegenstrijdig belang en is juist daarom tot regeling van dat belang niet bevoegd. 't Is waar die nieuwe Kamer zou altijd het recht behouden op de eens gemaakte indeeling terug te komen, maar de Eerste Kamer zal dan bij machte zijn dit door haar veto te keeren, terwijl dat veto vrij wat moeilijker wordt toegepast wanneer

de nieuwe indeeling, in elk geval onvermijdelijk, eerst van de nieuwe vertegenwoordiging zelve uitgaat.

Ik weet wel dat het inwilligen van deze voorwaarden tot vrij wat oponthoud zal aanleiding geven, maar meent men dan in vollen ernst dat het vaderland verloren is wanneer de tegenwoordige Staten-Generaal hun reeds zoo vruchtbaren en nog meer vrucht belovenden arbeid nog een jaar lang met deze Regeering mochten blijven voortzetten?

Ons regeeringsstelsel - en ziedaar van mijne zeer lange rede dezen korten zin - past met al zijne gebreken beter bij onzen landaard dan eenig ander en daarom mag niets worden verzuimd om het voor de toekomst te bewaren. Het heeft ons rijken zegen geschonken en belooft nog veel rijkeren voor de toekomst, omdat het, elastiek bij uitnemendheid, aan elke ontwikkeling van onze maatschappij kan worden aangepast, zoo wij ons maar rekenschap willen geven van zijne eigenlijke beteekenis en zijn raderwerk niet met ruwe hand verstoren. Wordt echter die raad verwaarloosd, dan is naar mijne overtuiging het parlementaire stelsel geoordeeld en kan zijn overgang in een zeker veel slechteren staatsvorm op den duur niet uitblijven.

Onwillekeurig wijken in deze dagen onze gedachten telkens terug naar het einde van de achttiende eeuw, naar den arbeid onzer vaderen, juist honderd jaren geleden verdiept in dezelfde probleemen die nu vóór ons liggen. Over hun arbeid is een hard oordeel gewezen, en waarlijk niet zonder grond, maar welk zal het oordeel zijn over ons, hunne nakomelingen, wanneer eenmaal mocht blijken, dat al de schatten van licht en van ervaring in deze zeldzaam rijke, maar ook veel bewogen eeuw over ons uitgestort, nog niet voldoende zijn geweest om ons te hoeden voor de fouten waarin die vaderen vervallen zijn.

Leiden, Nov. 1892.

J.T. BUYS.

De toekomst der Duitsche litteratuur.

I.
Voorspellingen.
Curt Grottewitz. Die Zukunft der deutschen Litteratur im Urteil unserer Dichter und Denker. Eine Enquête. - Berlin, Max Hochsprung 1892.

1.

Eenigen tijd geleden had een vereeniging van jonge kunstenaars hier een feestavond georganiseerd. Er zou menige flits van spot tegen gestolde, officieel geworden kunstvormen worden gericht, en de deftigheid van gewaande grootheid over den hekel gehaald. Dit wisten alle aanwezigen, al was het bij geruchte. En het programma, dat ons werd uitgedeeld, deed het ons nog sterker vermoeden. Alleen de inkleeding er van trof door iets oneigenaardigs. Er werd ons het optreden beloofd van artiesten en chineesche schimmen uit de Parijsche *Chat-noir*. Zoo we oorspronkelijken geest mochten krijgen, het zou wezen uit geleende vaten.

Aan dit nádoen van Fransche voorbeelden, al te veelvuldig bij ons inheemsch, werd ik herinnerd door het boekje van Curt Grottewitz: ‘Die Zukunft der deutschen Litteratur im Urteil unserer Dichter und Denker.’ - De verzamelaar erkent het in zijn inleiding zelf, dat de door Jules Huret voor ‘l'Echo de Paris’ gehouden ‘Euquête sur l'Evolution littéraire’ hem tot het instellen van zijn onderzoek gebracht heeft. In dit nádoen is, ontegenzeggelijk, iets wat ons hinderen moet. Het doet denken aan het roemen van een parvenu, die de handen tegen zijn broekzak slaat en bij het rinkelen uitroept: ‘ik heb óok

geld!' - En de lectuur van dit boekje wekt de onfrissche geur van dat parvenu-achtige, die sommige Duitschers zoo licht afgeven, hier en daar werkelijk op. Het aantrekkelijk frissche van Huret's boek ontbreekt. Er is geen ruimte, geen lucht, geen atmosfeer in. Ik zie de gezichten dezer Duitsche schrijvers voor me, bijeengeplakt zooals de figuren op de schilderij van Henri Luyten, voorstellende de leden van 'Als ick kan'. - Zij zitten daar neer met het bewustzijn van geportretteerd te worden, stijf en onbewegelijk. Huret laat lucht tusschen zijn figuren; hij stelt ons zijn menschen voor in hun omgeving; teekent hun trekken en bewegingen, laat ons hun liefhebberijen zien en doet ze voor ons spreken. Wij kennen zijn sujetten als hij ze loslaat, ook al was te voren soms nauwelijks hun naam tot ons doorgedrongen. Wij voelen hen leven, wij hooren het geluid van strijd en worsteling; vuisten hooren wij neerslaan in drift, harde bitterheden scherpen ons in de ooren; passie voor het mooie, voor hún mooi trilt uit in den dampkring van litterair en artistiek leven die om hen is. En de samensteller van het boek vergenoegt zich met de bescheiden rol van luisteraar; alleen nu en dan de roerpen van het gesprek wendend, wanneer die op de golven der jagende hartstochten al te zeer dreigt af te wijken van de richting, waarin hij sturen wil. Curt Grottewitz is geen reporter en wil dit allerminst schijnen; hij is zelf schrijver en aesthetisch bepeinzer en wil dit toonen ook. Wanneer al zijn sujetten hun zegje gehad hebben, gaat hij zelf neerzitten met een gezicht van: 'dat is alles heel aardig geweest, doch nu zul je pas eens hooren hóe de zaak eigenlijk zit!' Er is iets stuitends voor mijn gevoel in dit 'het laatste woord nemen!' Wie anderen wil laten spreken moet zelf weten te zwijgen. Doch dit is niet alles In het bijeenbrengen van de gegevens door Huret ligt kunst, de kunst om de gedachten en spreekmanier van een aantal andere menschen weer te geven, de kunst om personen voor ons te doen leven. Grottewitz heeft de door hem geraadpleegde personen, op twee uitzonderingen na, niet bezocht; hij heeft hun alleen schriftelijk een zestal vragen voorgelegd en wat hij in zijn boekje geeft, zijn de schriftelijke antwoorden. Erken dat dit niet moeilijk is. Doch er is een verklaring voor deze handelwijze, die ons het Duitsche litteraire leven onmiddellijk als iets heel anders

doet kennen dan het Fransche. De éenheid ontbreekt: de schrijvers wonen hér en dèr over het land verspreid; hen te gaan opzoeken zou veel moeite, veel tijd, veel geld gekost hebben, en *das Magazin für die Litteratur des In- und Auslandes*, waarin allereerst de meeste antwoorden geplaatst zijn, kon die niet vergoeden als een Parijsch dagblad. Ook is het twijfelachtig of al de Duitsche auteurs den ondervrager persoonlijk ontvangen zouden hebben, gelijk de Fransche den gezelligen reporter. Waar Curt Grottewitz tweemaal verslag doet van bezoeken, bij Ernst v. Wolzogen en Heinz Tovote, particuliere kennissen van hem, geeft hij mij niet den indruk dat hij er in geslaagd zou zijn de menschen aan het praten te krijgen zooals Huret. Het droge en stugge van den kamermensch voel ik te veel in zijn manier van doen. De dampkring van litteraire wèllevenskunst is niet om de figuren van deze Duitsche auteurs, en niet om hem zelf.

2.

Laat ik mij intusschen niet al te zeer overgeven aan de verleiding om het boek van Huret, bestemd tot repoussoir voor den Duitschen bundel, in al te sterk en bekoorlijk licht te zetten. Niet enkel om mijn stille grieven tegen dit laatste te uiten kan en wil ik de aandacht der lezers van dit tijdschrift bij deze Duitsche enquête bepalen. Trouwens, juist alle verschillen met haar Fransch voorbeeld teekenen haar eigenaardige waarde. Indien zij haar gelijke ware geweest, niet de tallooze afwijkingen van Duitsche tegenover Fransche geaardheid verried, zou zij niets voor ons zijn dan een karakterlooze, doode navolging. Nu heeft zij één deugd: zij is echt Duitsch; en na haar gelezen te hebben moet uw voorstelling van de republiek der moderne Duitsche letteren typisch en volledig geworden zijn. Ten minste wanneer gij niet algeheel vreemdeling zijt in die republiek. Het is een gebrek in dit boekje dat de samensteller er van bij al zijn lezers bekendheid met al de zeventig daarin getuigende schrijvers veronderstelt, in plaats van, gelijk Huret, de opkomenden althans met enkele mededeelingen aan ons te presenteeren. Alleen de vaste lezers van de nieuwere tijdschriften, ‘Die Gesellschaft’ en de ‘Freie Bühne’ zullen Heinz Tovote, Hermann Bahr, Ola Hansson, Laura

Marholm, Felix Hollaender, Otto Erich Hartleben, Karl Henckell, John Mackay, Franz Servaes, Otto Julius Bierbaum en dergelijke kennen. Detlev von Liliencron, de lyricus, Conrad Alberti, Bleibtreu, de vóorvechters; Sudermann, de tusschenmensch, Holz, Schlaf en Hauptmann, realisten en naturalisten, zijn den lezers van dit tijdschrift niet meer vreemd. Doch hoe dan ook, het lezen van deze verschillende getuigenissen zal licht brengen aan wie weten wil wat er nu in het litteraire Duitschland woelt; hoe het leven is van de schrijvers; wat zij te doorstaan hebben; welke invloeden tegen hen aanstroomen; welke verlangens zij kweeken; welke vrees hen pijnt; welke droomen hun lief zijn. In ons land is van dit alles nog zoo weinig doorgedrongen. Zelfs velen van onze beschaafden en ernstigen weten van de tegenwoordige Duitsche litteratuur nauwelijks meer dan Gartenlaube, Ueber Land und Meer, Schorers Familienblatt en Deutsche Rundschau hun er van vertellen. Vooral de drie eerste, geliefkoosde lectuur voor de theetafel en den familiekring! - Werner, Marlitt, Lindau, Stinde, Ebers, Carmen Sylva zijn de eenig gevierden bij de abonnés van onze leesgezelschappen, en terwijl onze uitgevers zich gaarne aan vertalingen van kerniger voortbrengselen uit het Zweedsch en Noorsch en Deensch wagen - al worden dan ook de grootsten, Strindberg en Garborg op een afstand gehouden - voor de nieuwere Duitsche litteratuur blijven de goedige burgerij en de lieftallige jonge dames zoowel hier als in Duitschland veilig bewaard.

Met deze opmerkingen kom ik, zonder wachten en schutten, het vaarwater van den verzamelaar dezer antwoorden binnenzeilen. Zijn eerste vraag: ‘Glauben Sie, dass die alte idealistische Richtung der Geibel, Ebers, Julius Wolff u.s.w. jetzt ihrem Untergang entgegengeht?’ raakt immers strijkelings hetzelfde verschijnsel, als waarop ik zooeven doelde. Curt Grottewitz is overbeleefd, wanneer hij - sprekend over Ebers en Wolff - hun werk als product van een bepaalde, en nog wel een idealistische richting kenschetst; en onder die beleefdheid verbergt hij het eigenlijk bedoelen van zijn vraag. Doch niet voor het loerend oog van hen tot wie zij gericht was. De ouderen mogen er over gezwegen hebben, allen die in de oppositie strijden, voelden er de aanduiding uit: ‘Voilà l'ennemi!’ - Een vijand, niet op het veld van eer en roem, maar in de kamp-

plaats van het leven, waar de strijd om het bestaan gestreden wordt. Wat nood zou er wezen zich om oude schrijvers als de genoemden te bekommeren, naar hun dood of leven te informeeren, zoo het alleen gold de vraag of zij en hun volgelingen zullen voortgaan met produceeren? - Maar zijn zij meesters van het publiek, luistert de groote menigte naar hen, koopt zij hun werken met uitsluiting van andere, dan wordt de vraag, in een broodvraag omgezet, van beteekenis, zoolang de andere auteurs van kunst alleen niet leven kunnen.

Dit materieele is door geen der geraadpleegden zoo brutaal in het licht gesteld, als door den auteur van ‘de conventioneele leugens der maatschappij.’

‘Deze heeren,’ aldus schrijft Max Nordau, in zijn antwoord op de eerste vraag en doelend op Ebers en Wolff, ‘behooren tot het soort van schrijvers, die zich om theorieën niet bekommeren, maar zorgeloos en opgewekt voor het vaderland weg schrijven ten pleziere van zichzelf en van het publiek. - Ebers is een heel aangenaam-lauwwarm prozaist, die in geen enkel lezer zondige gedachten - of gedachten in het geheel - zal wekken en bij wien naar wat ontwikkeling dorstende abonné's van een leesbibliotheek zonder moeite eenige kennis van oude tijden en volken kunnen opdoen. Julius Wolff beschikt over een te waardeeren vaardigheid om onze volkssagen in gladde en keurig berijmde verzen na te vertellen. Waar gij bij deze heeren een “richting” of een “idealisme” kunt ontdekken, is mij niet precies duidelijk. Daarentegen ben ik bepaald zeker dat hun soort *niet* den ondergang tegemoet gaat. Het kan op blijvenden bloei rekenen, ten minste zoolang als wij Duitschers de gewoonte zullen toepassen, den jongen en jonggehuwden dames van onze kennis op haar verjaardag en met kerstmis boeken cadeau te doen. De fatsoenlijke middelslagsbegaafdheid van deze schrijvers voldoet aan den smaak en de eischen van het middelslagspubliek, dat is van de overgroote meerderheid; zij verschaft den boekhandel het dagelijksch brood en zorgt er voor, dat in de ontwikkeling der litteratuur van een welopgevoed volk tusschen de toch slechts af en toe verrijzende bizondere en groote geesten geen gaping ontsta. Vertegenwoordigers van dit middelslag zullen wij altijd hebben en zij zullen altijd een goeden omzet voor hun werk vinden, om hen er

over te troosten dat ernstige mannen hen tellen, maar niet wegen.'

Deze 'brutaliteiten' van Max Nordau mogen menigeen te scherp klinken, er is onder de gehoorde juryleden geen neiging merkbaar om hem te weerspreken. Veeleer zeggen verschillende anderen op hún wijze gelijke liefelijkheden tot het groote publiek, variaties op het bekende: 'Publiek, ik veracht u!' - Met dien verstande, dat zij het elk oordeel des onderscheids tusschen handwerk en kunst ontzeggen en verklaren, dat het niet anders zoekt dan vermaak (Alberti); dat zij de in zwang zijnde lectuur in tijdschriften, dagbladen, leesbibliotheken kenschetsen als heel goedmoedig-ontmand (Von Liliencron); klagen over den groven smaak van het onoordeelkundig publiek en de kabalen der kritiek, waardoor de schrijvers belemmerd worden in het compleet uiten van hetgeen in hen is (John Henry Mackay); en daarbij, gelijk een vrouw zelf, al is het ook geen Duitsche, de vrouwen en meisjes in Duitschland verwijten, dat *zij* vooral het verleden der Duitsche litteratuur in den grond bedorven hebben (Laura Marholm). Anderen, met een verplaatsing van den schuldenlast, waardoor niets veranderd wordt, wijzen de uitgevers, redacteuren en tooneeldirecteuren als de grootste beletselen voor de ontwikkeling eener vrije, nieuwe kunst aan (Zobeltitz). Maar dit baat niet; zijn niet juist deze meestal meer volgelingen dan voorgangers en leiders? Dus altijd weer: het publiek is de vijand. Onverzoenlijk? - Volstrekt niet, meent August Niemann met een kleine verandering van een bekende uitspraak van Mefistofeles:

> 'Das Publikum hat einen guten Magen.'

Het slikt alles, alles door elkaar, rijp en groen, oud en nieuw, idealistisch, realistisch, naturalistisch, al naar de Mode opdient. Doch niettemin blijft voor hem de auteur de slaaf; niet alleen omdat hij gekocht, vooral omdat hij gelezen wil worden. Ook Alberti, hoe gering hij het publiek mag schatten, juist daarom misschien, gelooft aan de mogelijkheid om het te brengen tot een waardeering van het goede: de dichter, de kunstenaar kan het dwingen naar hém te luisteren.

3.

Bijna ongemerkt ben ik ietwat van koers veranderd.

In haar eerste gedaante teekende ik de vraag: ‘Wat zal de toekomst der Duitsche litteratuur worden?’ volgens de weerspiegeling in deze antwoorden als een zuivere brood-vraag: de kunstenaar, de slaaf van het publiek, waarvan hij leven moet. Doch al in het antwoord van Niemann zien wij de eerste gedaanteverwisseling gebeuren. Wel blijft voorshands de kunstenaar beschouwd in zijn betrekking tot hen, voor wie hij schrijft. Het *l'art pour l'art*, het: ‘de kunst voor den artiest’ zullen wij eerst later vernemen en menigeen der geraadpleegden zich doen kennen als den vijand van die leuze. Maar niet langer en alleen omdat hij, materieel, moet leven De Duitschers zouden zichzelf niet langer wezen, moeten ophouden Germanen te zijn, om zich over te geven aan de bedwelming van het mooi en den lust van het leven, om niet te vragen naar het nut, - om niet veel te peinzen en te spreken over ‘de roeping van den kunstenaar,’ zijn beteekenis voor het ethisch en verstandelijk leven van zijn volk. - Alleen de tot profeet en priester geworden volksdichter is naar hun opvatting de eenig ware. Hoor Hans Land zijn roeping omschrijven. ‘Hij zal wezen zooals Hamlet, door Ophelia geteekend: Het oog van den hoveling, de tong van den geleerde, de arm van den krijgsman, de hoop en bloem van den staat, de spiegel der zeden, het toonbeeld der beschaving, de metgezel van ernstige onderzoekers[1)]. - Dat zal hij wezen; want geen geurende droomen, geen blauwende sprookjes - raad, redding, wijsheid zal men van hem eischen. Niet aan de sterren zal zijn droomende blik mogen hangen, neen, op menschen en op menschen-verschijnselen zal hij zijn denken en zoeken moeten richten. In een wereld van strijd: strijder; in een wereld van raadselen: verklaarder; in een wereld van zorgen: raadsman; in een wereld vol vertwijfeling: trooster en helper te wezen, dat, dat is de zending van den dichter der toekomst.’ - En even later voegt hij er bij, dat hij hierbij niet meer denkt aan grenzen van volken: ‘De grootste van alle dingen zijn internationaal!’ - Wie meenen mocht dat alleen in het hoofd en de ziel van een

1) Ik haal hier de bewerking van Ophelia's woorden, door Hans Land aan.

socialistisch-geneigden mensch - als Hans Land - een dergelijk dichter-ideaal leeft, bedriegt zich. Carl Bleibtreu, de bekende revolutionair in *de litteratuur*, de nieuwere Duitsche rhetor, spreekt er ook van, dat door de dringende omstandigheden en woelingen van den tijd, van de dichters een verfrissching van het religieus gevoelen, *in* hen een hooge en geniale levensbeschouwing gevorderd zal worden op - 'de litteraire beurs der toekomst' (sic!) - En als zij willen profeteeren over de toekomst der litteratuur gaan de meesten vragen: wat er worden zal van de menschheid, de maatschappij, het Duitsche volk, in hun gelooven niet alleen dat de kunstenaar zelf onder de invloeden van zijn omgeving zal werken, maar dat bij ook de behoefte in zich zal voelen om te spreken tot anderen, gehoord, gelezen te worden en aldus onbewust of opzettelijk, zich zal voegen naar de door hem begrepen of geraden wenschen van zijn volk. Zóo vernemen wij profetieën, waarover zwaar neerliggen de angstige zorgen van dezen moeilijken tijd. Zoo moeilijk zal de levensstrijd worden, gelooft Conrad, dat het volk niet eenmaal oogen en ooren zal hebben voor de kunst, al moge zij nog zulke wonderen van schoonheid voortbrengen. Zeker, meent Heiberg, zullen de menschen zelf niet langer vatbaar zijn voor het gevoelige; hun smaak voor het zuiver lyrische, het met ethisch doel geidealiseerde zal verzwakken; hun nuchterheid, in den dagelijkschen kamp gescherpt, zal neigen tot het verstandelijke, het zuiver-menschelijke en natuurlijke in de kunst. Alle mystiek zal tijdelijk blijven; het ware en het algemeen geldende alleen verduren. Critici van het heden, als Maurice von Stern, klagend over de karakterloosheid en het bederf van onzen tijd, zien voorloopig een algemeene verlaging van de menschheid en haar kunst tegemoet: een sterk ontwikkeld dilettantismus, door de burger-democratie gekweekt, en eerst uitgeroeid bij den opbloei van een krachtig politiek en geestesleven. Hier nu naderen wij het punt, van waar kunstaristocraten en democraten onverbiddelijk van elkander scheiden. Dat langzaam heele lagen van de menschheid naar boven wellen, hun deel vragend van de beschaving, kan geen oog, dat weet waar te nemen, miskennen. - Bij troepen komen zij aangestapt, de zoo lang misdeelden, luid waarschuwend om plaatsen voor hen in te ruimen, zoo de anderen niet willen, dat zij uit het Paleis van hun genietingen verjaagd zullen worden. De

nieuwaangekomenen willen meezingen in de koren, willen dat zal gezongen worden, verstaanbaar voor hén. Wat zullen zij doen, de leiders en zangers? - Hun lied en stem vergroven, zich voegen naar de eischen der krachtig ruwe gezellen? - Of zullen zij opstaan, hun slepend gewaad over den arm werpend, opdat zijn reinheid niet besmet worde langs den morsig-bevuilden grond, dán zich afzonderen en zich uitleven in vrije, hooge eenzaamheid?

Blijven of heengaan? - Wie niet let op het gore van die kleeren, het groezige der gezichten, het bonkig donkere der handen; hij voelt zich niet benauwd in den bruin beademden dampkring; hij leest in de oogen en weet te luisteren naar de levens dáarachter. - Voor hem was de atmosfeer van burgerlijke, oppervlakkige beschaving, die opwalmde uit de eerste luisteraars om hem heen, als een muffe vijver van groezig stilstaand water, waar kroos op dreef, en visschen in stierven, zilteloos en vol miasmen. En nu opeens, in dien dooden, laffen, vuilen poel, daar stort zich met machtig gegolf die stroom van bergwater in, eerst zelf bevuild met resten van planten en kool, gesteenten meevoerend van uit zijn verborgen spelonken - maar als het voortjaagt ziet het helder, frisch en klaar, neerslaand met lekker geklets, scherp aanklaterend tegen steenen, neerploffend met vol zwaar gedof. Het komt aanzwellen met oorspronkelijke stuwkracht, het komt uitspuiten met hartstochtelijk geweld, den vijver jaagt het over zijn oevers, zijn bodem doorwoelend met opwellend gestuw, al wat in verrotting neerlag opwerkend naar boven. En het stroomt over de velden met bevruchtende teelkracht, het verjongt den vijver als rood bloed geperst in grijze aderen. Het joelt voort als een stoere macht van passies, uitslaande rauwe klanken van haat, borrelend schor gegorchel van woede, straks uitstrekkend blanke armen van reine Verlangens, uitschaterend gejubel van gele Levensblijheid. En golven van hoog Begeeren doorschokken het tot in zijn diepte, tot het overweldigd heeft waar het naar trilde: het lachende, niet te verzadigen Geluk.

Er zijn er, die er van droomen, die mee willen onderduiken om het te veroveren, om in die nieuwe weeldewereld priesters te zijn in de glorie van het Goede, priesters in de glorie van het Hoog-Mooie.

‘De strijdende en zegevierende Poëzie der naaste toekomst

zal de Poëzie van het strijdende en overwinnende socialisme zijn,' roept Karl Henckell uit. Eén van hen die willen blijven niet alleen, maar eerst hopen te worden als deze dagen in vervulling zullen gaan.

Doch de anderen? - Voor hen is deze verbeelding van de onbeschaafde menigte een mythe, een vertelseltje, waarin zij niet kunnen gelooven. Hun voornaamheid schrikt terug van het vertoef onder zooveel uiterlijke goorheid, en in de menigte te leven is voor hen zich tot haar slaaf maken, wat hun hoog zelfbesef niet duldt. Zij zouden ook niet tot haar kunnen spreken, en de menigte hen niet verstaan; want zij zijn de producten eener tot verfijning gekomen cultuur, en die vele anderen staan met primitieve ziel en geest nog eerst te gapen voor de poorten der beschaving. Voor de menigte bestaat eerst pas het bewuste, het zicht- en waarneembare, de dingen op zich zelf in hun eigen zintuigwaarden, als eenvoudig klare reflecties op ongebogen, ongekerfde hersenvlakken. Doch de weinige uitgelezenen van een opperst-verfijnde beschaving hebben geen waarnemingen meer op zich zelf, zintuig voor zintuig; déze zijn de gevoelige draden geworden, alle convergeerend in één massa, die de trillingen opvangt en ondergaat als aandoeningen van één machtig en verfijnd sensitivisme. Met deze aangescherpte voelhorens grijpen de hersenen van dezen cultuurmensch in het leven in en buiten hem; dringen door tot in het geheimste zijn, laten hun licht afstralen tot in de donkerste hoeken van het onbewuste geestbestaan - dat is ziel en zenuw inéengeworden - hooren en zien de bij- en ondertrillingen van het onzichtbare leven, die nooit vermoed waren. En al die waarnemingen in zich zelf en anderen vermalen zij met de verfijnde werktuigjes van hun ken- en gevoelsvermogen, tot zij verstuifd en ijl genoeg zijn om te worden opgenomen in het leven van hun sensibiliteit; om, als de bedwelmende Extase, in wier omhelzen alleen kan geboren worden de mysterieuse Kunst, trillingen van scheppensdrang in hen komt wekken, te worden verluid in klanken, verbeeld in visioenen. Zóo heeft de natuur door gestadige volmaking en verdeeling het abnormale van de gewone menschheid gemaakt tot het normaal voortbrengsel van de opperste cultuur: het Individu, de Artiest, dat door zijn wezen zelf bestemd is om te staan buiten de directe gemeenschap met de groote menigte der kudde-menschen, en alleen

van verre ondergaat de golvingen van hun zielebeweeg.

De toekomst, meent Jacobowski, zal de scheiding tusschen litteratuur en litteraire kunst (Poëzie) meer en meer volkomen maken. De eerste wordt voortgebracht om den wil van het publiek, in het luisteren naar zijn wenschen en behoeften, de Poëzie ontstaat spontaan, door den innerlijken drang van het zelfstandig individu. De litteratuur zal, getrivialiseerd, werken op het volk door de dagbladen, en in oppervlakkige luchtigheid een middel tot verstrooiing blijven voor een paar duizend salon-fijnproevers, de Poëzie zal haar eigen leven leiden en bloeien, naar mate meer Individuen zich loswerken uit de groote menigte.

4.

In het stellen van deze twee mensch-naturen tegenover elkander, ben ik, met klaar bewustzijn, tot aan de uiterste grens van deze voor mij liggende verzameling en van de moderne Duitsche litteratuur gegaan. Binnen den kring van deze is zulk een opperst kunst-individu nog niet duidelijk zichtbaar verschenen; de Deen, Ola Hansson, die zich daarin heeft neergelaten, is de eenige complete sensitivist tot heden onder hen te vinden. Mijn kenschetsing van ‘het Individu’ staat dan ook onder den invloed van een aan hem gewijde monographie, onderdeel van een reeks natuurwetenschappelijke studies over kunstenaarsnaturen.[1)]

Doch indien het al waar is, dat tot op dit oogenblik het Duitsche volk zulk een gevoeligheids-artiest nog niet heeft voortgebracht, er is toch in dit enquête-boekje het mystieke voorgevoel van zijn naderend komen, de vóorschemering van het licht dat dagen gaat. Van alle zijden, uit vele monden klinkt bij voorbaat de aanbidding van een god-mensch, dien zij allen profeteeren, al beelden zij zich dat Genie ook uit naar eigen evenbeeld. Voor dezen verrijst hij te midden van zijn volk met plotselinge wonderteekenen; vrijmachtig om te handelen naar eigen aandrift, alsof geen verleden voor hem geweest is, dat zijn wezen zou kunnen bepalen, en geen heden om invloed te oefenen op zijn denken en voelen. Alleen weten zij van

1) Stanislaus Przybyszewski, Zur Psychologie des Individuums. - Dl. I, Chopin und Nietzsche; dl. II, Ola Hansson - Berlin, Fontane & Co.

hem, dat hij licht zal uitstralen in het donker, daar zij zelf in tasten; en waar zij zochten naar den weg, zal hij zonder aarzelen dien wijzen, door zijne ingeving, intuitie, verklaard. Al de tegenstellingen die hén verwarren: van waarheid en schoonheid, van héenvluchtend idealisme en hatend pessimisme, van een dienend geloof in het mooie en edele, en een onderworpen buiging voor het leelijke en lage - hij spreekt, en alles lost zich op in de harmonie van het Eeuwige Zijn. Doch anderen profeteeren in vaster-omlijnde visies. Het Genie is voor hen geen verschijning buiten de natuurwetten om. Met Nietzsche zouden zij het willen erkennen als de opeenhooping van lang bewaarde kracht, waarvoor gezameld, gespaard is, en die nu in eens tot explosie komt, alles verspreidend wat in haar bijeengegaard was; een einde, en door zijn ouderdom machtig over het wordende, dat jong is. Maar zij zullen het tegelijk een kracht toeschrijven, om in dat wordende de verschillende verdeelde affiniteiten tot eenheid te brengen, gelijk een electrische schok een chemisch mengsel in verbindingen omzet. En de natuurkracht van het Genie zullen zij te sterker en langduriger achten, naarmate de zaadkorrels, die het den wind ter verstuiving meegeeft, meer geschikt zijn om in te werken op de verlangende meeldraden der menschezielen en daar vruchten in te zetten. Geen geestesstroom waait vruchtbaar over den akker der menschheid, dan die een zaad meevoert, waarvoor de geesten bij voorbaat ontvankelijk waren. - Het Genie dat komt, dat de Vader zal worden van den nieuwen tijd, moet, om zijne roeping te volbrengen, dus tegelijk kind van dien tijd wezen. Zoo kunnen de peinzers over de toekomst met eenig recht profeteeren over hetgeen worden kan, wanneer zij turen in het verleden en rondzien in het heden.

De vragen, hun bij deze enquête verder voorgelegd, moesten hun daarbij den weg wijzen: ‘Houdt ge den invloed van Tolstoï, Ibsen en Zola op onze litteratuur voor gunstig?’ ‘Welke positie neemt ge in tegenover het radikale naturalisme van Hauptmann, Holz Schlaf enz? Welke tegenover het gematigde realisme?’ - Vragen, die, wèlbeschouwd, de onnoozelheid zelve zijn, en die de verdenking bij mij opwekken, dat Grottewitz ze met opzet zóo gesteld heeft om zijn slachtoffer er in te laten loopen, ten einde aan het slot van zijn enquête zijn eigen heldere wijsheid te lichter te doen uitstralen. Zeer

weinigen intusschen hebben zich laten verleiden tot het toegeven aan de bekende Duitsche voorkeur voor formeel-theoretische bespiegelingen over vraagstukken van aesthetiek. Verschillenden verklaren rondweg, dat het talent hun meer is dan de ‘richting’; dat zij den invloed der aangeduide vreemde litteratuur als gunstig, nuttig, ja onontbeerlijk hebben beschouwd, zoolang de Duitschers van hen konden leeren, doch niettemin alle drie deze auteurs als vreemde lichamen zijn in het organisme der Duitsche cultuur en niet zonder schade daar te lang in mogen gehouden worden. Na den tijd van navolgen moet die van het eigen, origineele kunstleven en scheppen komen. En dan, zeggen zij, zal blijken dat het naturalisme in Duitschland een vreemde, ongeliefkoosde woekerplant is.

Niets is zoo karakteristiek voor mij in deze verzameling als de eenstemmigheid, waarmee deze uitspraak gedaan wordt. Zelfs de in de derde vraag met name aangeduide ‘radikale naturalisten’ Holz en Schlaf stemmen met deze verklaring in; Hauptmann laat er zich niet over uit. Doch indien ik den uitslag van dit aan het naturalisme aangedaan proces karakteristiek noem, het is niet omdat ik mij er over verwonder, en het is ook niet om deze einduitkomst zelf. Alleen om de motieven. De inkleeding van de derde vraag leerde al bij voorbaat, dat het naturalisme in Duitschland geen toekomst kon hebben; immers voor het heden wist de onderzoeker al niet meer dan drie aanhangers daarvan te noemen, en daarvan waren, naar ik verleden jaar hier heb aangetoond, twee, Holz en Schlaf, niets meer dan gewone realisten, als in de 4e vraag dezer enquête aangeduid. - Nog eens: niet de uitspraak is verrassend; de motiveering alleen leerrijk en kenschetsend.

Zij is niet bij alle ondervraagden dezelfde.

Ze verschilt al naar de voorstelling, die dezen zich van den vijand, het naturalisme, maken en de behoeften, die zij door hem onbevredigd vinden. Dezen missen in hem de phantaisie; anderen, het enthousiasme. Voor sommigen is hij terugstootend omdat zij van de kunst vragen, dat zij hun het leven opsiere, het voor hen vermooie met opzet, in plaats van het te toonen in de genoeg gekende, naakte leelijkheid; voor anderen omdat zij in hem missen het geloof aan een wereld boven de waarneembare, aan een toekomst, die tegenstellingen vernietigen kan. En wie hem scherper te lijf gaan, willen hem nopen zijn mom van

artisticiteit te lichten, om zich anders niet dan koude en dorre, onbewogen wetenschap te erkennen. Een geraamte zonder ziel, een kunstmatig bewegend skelet, een anatomisch praeparaat, knarsend en krakend van vleeschloosheid.

Maar er zijn er ook, die in dezen vijand een halven bondgenoot zien, en hem zouden willen behouden om een grooter gevaar te keeren, dat van *zijn* tegenstanders dreigt. Al deze dwepers met een kunst die vermooit, een kunst die sprookjes vertelt, een kunst, die hartstochtelijk, die mystiek, die gevoelig is, zijn, naar het inzien van de mannen der middenpartij, bezig opnieuw een hol afgodsbeeld van louter vleesch en vel en zenuwen, zonder beenderen en zonder merg voor de Duitsche kunst te wenschen en te maken. Wat het naturalisme geleerd heeft, was juist 't geen hun als Duitschers ontbreekt: de waarneming. - ‘Het gebrek,’ - aldus schrijft een der als gematigde realisten ons voorgestelde juryleden, Otto Neuman-Hofer - ‘'t welk ik in onze litteratuur opmerk - met uitzondering van enkele tijdvakken - is het gebrek aan voorstelling van de werkelijkheid. Wij hebben veel gevoel, een krachtig innerlijk leven, maar weinig “waarneming” - - Wij hebben geen groote schilderkunst, geen groote plastiek gevormd; wij beelden niet uit, wij spreken; wij spreken schitterend of vervelend, en als we het vervelend doen, moraliseeren we. Gelijk de Trappist de zinnelijke neiging als zonde veroordeelt, zoo is ons ingeboren, de zinne-voorstelling als zonde te gevoelen. Het zuiver weergeven van het geziene, buiten gemoed of moraal om, staat bij ons meest gelijk met een vergrijp tegen den cathechismus en het strafwetboek... Nog altijd ontvluchten, verafschuwen, geeselen wij het aanschouwelijke en baden in gevoel en ideeën, die wij idealen noemen. Wij maken een hoffelijk-koele buiging voor de ijverige natuurstudie van den kunstenaar, maar juichen den prediker toe, die ons een phantastische voorstelling van onze moreele idealen ontwerpt. Daarom ontbreekt aan onze litteratuur het stoffelijke; zij is een armbloedig en vormloos organisme, en de andere volken willen niets van haar weten.’

En als Johannes Schlaf met zekere gelatenheid geconstateerd heeft, dat het naturalisme veroordeeld is, kan hij niet nalaten de verzuchting er bij te voegen: ‘dat we nu voor al te veel onzin verschoond mogen blijven en, wat het naturalisme met

zijn vlijtige studie van de natuur bereikt heeft, niet weer geheel voor ons verloren ga!'

5.

Is er voor deze vrees van Schlaf redelijke grond; moet de kunstvernieuwing, die het naturalisme voorbij vaart, noodzakelijk weer die winst opgeven die dit verwierf? - Of is een versmelting mogelijk, die de winst behoudt, en daar nieuwe bijvoegt?

Met deze vragen komen wij tot de wezenlijke resultaten der gehouden enquête.

Om ze te beantwoorden, kunnen wij niet beter doen dan even terugzien naar de moeder van deze dusgenoemde kunstrichting: de moderne natuurwetenschap. Ook deze wordt aangevallen en bedreigd. Haar nuchtere natuur-beschouwing, die alleen het stoffelijke en het waarneembare een bestaan toekende; met het begrip: stofwisseling de geheimenissen van het Zijn meende verklaard te hebben en het onzienlijke, dat zij niet begrijpen kon, òf loochende òf rangschikte onder de dingen, die zij eerst later met haar vaste wetten van kracht en stof zou verklaren, - deze nuchterheid van haar erkentenis-theorie, die geen plaats liet voor de intuitie, het geheimzinnig gevoelen, het weten buiten het kennen om, is niet alleen aangetast door de theologen, door den sentiments-philosoof Friedrich Nietzsche, maar ook door de beoefenaars der wetenschap zelf, die het mesmerisme met zijn uitspruitsels van hypnose en suggestie niet meer konden loochenen, doch zelfs met behulp van de physio-psychologie het geheimenis van deze werkingen niet zuiver naturalistisch konden verklaren. Maar zoo nu opnieuw een mysticisme in de geesten gewekt wordt, het geloof aan verschijningen uit het doodenrijk openlijk beleden, een onbepaald voorgevoel van het bestaan eener onzienlijke wereldmacht zich opdringt - dan is daarmee immers nog het einde van de empirische methode niet gekomen, en de feiten, eenmaal door de wetenschap geconstateerd, zijn er niet waardeloos door geworden. Omdat wij het geheimste niet kunnen leeren kennen met behulp van onze oogen, onze instrumenten, ons analyseerend verstand, behoeven wij allerminst op te houden deze te gebruiken. Wij zullen alleen de uitkomsten gaan zien in een ander licht.

En zoo is het met het naturalisme eveneens gesteld. Al eenige jaren geleden is het, dat Alphonse Daudet de bekentenis aflegde, hoe zijn intuitie hem meer hielp in het doordringen van de menschelijke natuur dan alle bijeenverzamelde documenten. Om het leven en zijn geheimenissen te leeren kennen, moet de kunstenaar meer luisteren naar de trillingen die het in hem wekt, dan medische, physio-psychologische, sociologische werken bestudeeren. Zijn sensitivisme is beter kenbron dan zijn verstand, en met zijn gevoeligheid en zijn verbeelding zal hij kunst kunnen voortbrengen, niet met behulp van zijn kennis. Doch is daarom het waarnemen, het bestudeeren van de realiteit, het weten van zeer veel dingen uit de natuur en de maatschappij onnut of onnoodig voor hem? Zóo weinig dat hij zonder deze gevaar loopt een armbloedige, bleeke, in heel haar innerlijk zwakke kunst voort te brengen. Hij heeft ze noodig, maar hij moet ze niet nuchter willen weergeven zooals hij ze ontvangen heeft, met het doel om te betoogen, buiten aanraking gelaten met zijn persoonlijkheid, dat is met zijn sensibiliteit. Deze moet ze vermalen, in zich opnemen, versmelten, omscheppen, en ze weer naar buiten brengen als iets wat een deel van zijn eigen Ik geworden is. Onpersoonlijk werk staat buiten de kunst.

Aldus is nu de gesteldheid van het Duitsche volk geworden: - Terwijl jaren achtereen de overige cultuurvolken van Europa in den dienst van het naturalisme de vruchtbare akkers der realiteit doorploegd, en daar de grove voedzame tarwe van werkelijkheidsnabootsing en natuuraanbidding verbouwd hebben, bleef in Duitschland, onder de tucht van éenheidskoorts, militairisme, regeeringsalmacht, geldvereering, oppervlakkige klassebeschaafdheid die akker onbebouwd. Men durfde de beploeging niet aan, overtuigd dat de tarwe de meerderheid allerminst monden zou, en bleef bij de telkens ijler en dunner wordende halmen van een krachtelooze romantiek. Tot eindelijk onder een deel van het volk de honger te machtig werd. Nu haalde men in van het verbouwsel uit den vreemde, in een tijd, toen dit dáár al oud en krachteloos begon te worden. Een poging om het nu nog in het eigen land te gaan verbouwen kwam te laat. De zaden, van buiten gekregen, waren reeds half verdroogd. En toen eenmaal de Duitschers zelf aan het ploegen en zaaien togen, bleek hun dat buiten de grenzen van hun land reeds een ander zaaisel van fijne korrels, op-

schietende met lichte halmen en blasblauwe bloemen, welig aan het tieren was. Nu zijn zij aan het overspringen geraakt en willen voor het naturalisme het sensitivisme der *innerlijke* kunst kweeken. Doch zullen zij aldus kunnen komen tot een levenskrachtig product?

Over ‘die Verinnerlichung der Kunst’ klinken profetieën van hér en dèr. - De nieuwe litteratuur, verklaart Karl von Perfall, zal wat ‘de realistische levenswaarheid’ (!) won, niet verliezen, doch ze verdiepen en verinnerlijken, ze naar alle zijden in het zieleleven boren. Zij zal, gelijk de moderne schilderkunst van Parijs en München de subtielste verbeeldingen van de fijnste zielestemmingen geven. - Onze Duitsche litteratuur, constateert Eugen Zabel, is altijd romantisch geweest; het vrije uitslaan van de vleugels harer phantasie, het diep en warm gevoelen is Duitsch; nauwkeurige waarneming van de buitenwereld niet. Het realisme kan bij ons niet gedijen; een nieuwe romantiek, ziedaar onze toekomst. Meer wijsgeerig, verklaart Eduard von Hartmann, dat in den naief-scheppenden, van theoretiseeren afkeerigen, bewusten realist een onbewust idealisme zich zal doen gelden, en hij aldus kan komen tot het *konkrete Idealisme*, dat we bij Goethe zoo vaak aantreffen. En of Conrad Alberti van *Wesendichtung* spreekt, en Wilhelm Walloth van een *Real-Idealisme*; Maurice von Stern het *Individualismus der Beobachtung* noemt, Bierbaum het omschrijft als ‘een verbinding van vrijscheppende phantasie en hartstocht met de souvereine beheersching van naturalistische techniek’, Curt Grottewitz zelf er het etiket *Neu-Idealismus* op plakt; Ernst von Wolzogen en Karl Henckell van den *Humor* de redding vragen - wij zien hen allen tasten naar iets, waarvan zij de lichte schemering reeds voelen komen, maar dat slechts enkelen al weten als de gouden glorie van den wordenden dag:

Een kunst van aandoeningen en trillende emotie; van stemmingen en extase; van ontroeringen en passies.

Een kunst, waarvoor de Waarheid en de Schoonheid zullen ophouden te zijn twee onverzoenlijke dingen, want niet langer zullen zij zelf bestaan in hun eigen waarden. Het ware en het mooie verloren in de stemmingen, die al wat in en buiten hem is, opwekt in de gevoelige ziel van den kunstenaar.

En of hij geeft verbeeldingen van onwerkelijke dingen, dan wel reflexen van de realiteit die voor hem leeft; of er haat

losbreekt uit zijn zinnen, geluksjubelingen opjuichen uit zijn woorden, droefheid en wanhoop snikken in zijn klanken, weemoed zacht uitschreit in zijn taal; of hij met handen teer zijn vermooiing van de werkelijkheid hoog zal ophouden in zijn vereering, dan wel met handen hard haar bemodderd van zich werpen in zijn afschuw - niet om dit of dat zal hij ons meer wezen en minder. Maar of hij kunst geleefd heeft toen hij voortbracht en met welken graad van gevoeligheid zijn stemmingen in hem getrild hebben.

'Er is een stemming in het menschelijke gemoedsleven, waaruit de kunst geboren is en waartoe zij moet terugkeeren en dat is de bedwelming in haar veelvuldige uitingen. - In haar wezen en haar oorsprong is de kunst een roes, en een roes moet zij in ons wekken, of wij behoeven haar niet.'[1)]

En die nieuwe kunst der bedwelming - zij belijden het wel minder dan zij het doen vermoeden - haar apostelen en priesters, juister misschien haar Bacchanten, hopen de Duitschers te worden. Na de heerschappij der Romanen met hun naturalisme brengt de nieuwe, verinnerlijkte kunst de hegemonie aan de Germanen.

Of die verwachting van hun zelfvertrouwen kans heeft, verwezenlijkt te worden?

Voorshands is er aanleiding tot twijfel, althans of die Germanen de Duitschers zullen wezen.

Niet alleen om de onverschilligheid van het grootste deel des volks voor de kunst-litteratuur. Want die zou kunnen wijken. Om het gemis aan een centrum van verfijnd kunstleven, zooals Frankrijk het heeft - in de stille eenzaamheid groeit het talent van den kunstenaar niet het minst. Maar omdat tot heden toe de Duitsche sensibiliteit in het geheel grover en forscher is, zich in zwaarder trillingen beweegt, dan die van Denen en Engelschen en Hollanders, die meer verfijnd zijn en een intiemer stemmingsleven leiden. De Duitschers kennen het enthousiasme veel meer dan de extase. En alle Duitsche kunstvoortbrenging wordt onmiddellijk bedreigd door de schadelijke invloeden van nationale eigenaardigheden: zucht tot pathos en rhetoriek, tot moraliseeren en vooral: philosopheeren. Hoe is door deze alle niet veel bedorven in Schiller

1) Przybyszewski, Chopin und Nietzsche - Pag. 46, 47.

en Wagner en wat een zeldzaam artiest zou de geheele Goethe geweest zijn, zoo hij buiten de stelselmatige philosophie ware gebleven!

Doch *het* Duitsche volk is, ondanks zijn eenheid, een agglomeratie van verscheidenheden, van stammen en rassen. Velen der jongeren hebben zich al van dat onartistieke weten vrij te houden. En wie kan zeggen of het zich niet een niet opzettelijk philosopheerenden Goethe geboren zal zien?

Altijd weer nieuwe vragen.

6.

Een zeer opmerkelijk en dadelijk treffend verschil tusschen het relaas der Fransche enquête en deze brieven in antwoord op het Duitsche onderzoek is, dat deze Duitsche auteurs zoo zeldzaam eenstemmig zijn, elkanders namen niet noemen en elkaar niet beschimpen. Ondanks het militair karakter van hun volk zijn zij al heel weinig militant. Niet alleen over het wezen der vraagstukken vinden wij geen strijd; ook niet over den vorm. Wel heeft de verzamelaar deze auteurs in verschillende groepen verdeeld, en daarbij ook symbolisten en impressionisten onderscheiden, maar dit is een benaming voor de leus, om zijn lezers een diepen indruk te geven van de belangrijkheid der Duitsche litteratuur, die in groepjes niet voor de Fransche mag onderdoen. Wij erkennen de kneep der nationale ijdelheid zoodra wij de brieven zelf lezen. Van den hevigen strijd tusschen Parnassiens, Symbolistes, Décadents in dit alles geen spoor. Aan de vormverfijning van hun lyriek zijn de Duitschers nog nauwelijks toe en de nieuwere taalkunst, die plastiek en muziek versmelt, is bij hen nog in haar geboorte.

Intusschen heeft de onderzoeker nog een vraag gesteld, over wier beantwoording ik nog iets zal hebben mee te deelen. Hij heeft willen weten wat de heeren denken van de toekomst der verschillende kunstsoorten: lyriek, roman, drama en of een van deze drie oppermachtig zal worden over de andere. Wie hem daarop te woord hebben gestaan, en dat zijn lang niet allen, blijken bijna eenstemmig in hun verwachting, dat de Duitsche lyriek onsterfelijk zal wezen. Bij de éenen is dit een ironische opmerking, die het gedoedel en gefluit *in's Blaue hinein*

moet treffen; anderen maken er ernst mee, wijzend op den ontwijfelbaren aanleg voor lyriek in hun landslieden. Zeker zal een nieuwe kunst, die subjectief en innerlijk worden moet, niet het minst lyrisch wezen. Ook in het verhaal en in het drama zal de lyriek opnieuw gaan spreken.

En deze beide? Het antwoord moet verschillen, al naar hetgeen de eigen individualiteit van den auteur het hem influistert; ook of men het zoekt af te leiden van de geaardheid der schrijvers dan wel van uiterlijke omstandigheden. Om bij het laatste te blijven: Er wordt op gewezen, dat het theater meer en meer verlaagt tot een plaats van louter uitspanning, tot den rang van tingeltangel; dat door zijn aard en wezen het een publieke vermakelijkheid is en blijft, en de geheele tooneelmachinerie zoo log en zwaar is, dat een vernieuwing buitengewone moeilijkheden met zich brengt. Er kan worden bijgevoegd, dat de dramatische kunst, door de omstandigheden, nu eenmaal niet alléén kan, maar in gemeenschap genoten moet worden, en dit den toeschouwer zoowel als den auteur en zijn vertolkers onder verplichting legt zich naar een meerderheid te voegen. De novellist en romanschrijver hebben om dit alles zich niet te bekommeren; zij behoeven voor hun werk alleen een uitgever en een klein getal lezers, noch hebben zich te onderwerpen aan al de vernederingen en teleurstellingen, die zoo vaak het lot zijn van den dramatischen auteur. Voorname naturen, echte artiesten, zullen aldus van den theaterrommel al heel spoedig worden teruggeschrikt. Doch daarmee is niet gezegd, dat zij zullen ophouden hun emotie in den vorm van het drama, - in dat onmiddellijk zich uit laten spreken van hun verbeeldingsmenschen - neer te schrijven. Zoo weinig, dat wij telkens en telkens weer drama's zien schrijven en uitgeven, onbekommerd om de eventueele vertooning - welke zich voor te stellen wordt overgelaten aan de vrije verbeelding van den gevoeligen lezer. De scheiding tusschen kunst en litteratuur, door Jacobowski gemaakt, heeft voor het tooneel al eindeloos lang bestaan. Wat de groote menigte nu in de feuilletons van haar dagbladen en tijdschriften zoekt, heeft de schouwburg haar al eeuwen lang geboden: verstrooiing en vermaak. De vraag, welke van beide - schouwburg of dagblad - het in deze mededinging winnen zal, is moeilijk bij voorbaat te beantwoorden en voor ons doel

ook van geen belang. Met de dramatische *kunst* heeft dit alles niet uit te staan. Deze zal alleen kunnen herleven, zoodra het tooneel zal beginnen met geheel zich te voegen naar de eischen van de moderne intieme kunst: een klein theater, een tooneel niet te groot, dat alle mogelijke moment-veranderingen toelaat in het discreet begeleiden van de handelingen; een klein gezelschap van wezenlijke artiesten zonder *routine*, die kunst weten te leven en niet *spelen*, niet ijdel trachten naar effect op de domme menigte, bezield door de leiding van één begaafd voorname. Iets als het *théâtre libre* te Parijs, met zijn financieele onafhankelijkheid, maar zonder de aperte neiging tot het opzettelijk brutale, dat buiten de kunst staat; iets als buiten Parijs tot heden nergens gevonden wordt, en alleen genaderd door het onafhankelijke tooneel van August Lindberg in Zweden, en het Koninklijk theater te Kopenhagen, waar Paulsen en Fru Hennings werkelijk kunst leven.

Zoolang overal elders tooneelspelen en laten spelen een kwestie van zaken-maken, van speculatie op het groote publiek blijft, zal de dramatische *kunst* alleen voortleven in de gedrukte stukken, die we in onze binnenkamer rustig-eenzaam zullen genieten.

Want voortgebracht zullen deze altijd worden. De novelle, die vertelt, beschrijft, ontleedt, dóordringt tot in het diepste innerlijk der personen, het worden en gebeuren der handelingen nàspeurt, analytisch-genetisch wezen zal, stemmingen omschrijft, met een decoratief versmelten van de geziene dingen en hun vormen tot een openbaring van *het* zien van den kunstenaar, zal alleen niet kunnen voldoen aan de zeer verscheiden behoeften der artiesten naturen. Altijd zijn er, die de dingen en de menschen voor zich moeten laten opleven onmiddellijk, in hun eigen denken en voelen en doen, en hen, in een half onbewust gebleven bewustzijn, laten uitzeggen hun eigen emoties. Een kunst, waarbij de persoonlijkheid van den auteur geheel zich verliest in de scheppingen van zijn verbeelden, en waarin het sterk geconcentreerde van het leven, dat er zijn gang in gaat, een eigen hevigheid van emotie te weeg kan brengen. - Een kunst, die lyriek, plastiek, muziek in zich versmelt en waaruit een golving van stemmingen, heel mysterieus-onmiddellijk, zich los kan maken.

Door enkelen der ondervraagden, d.o. Johannes Schlaf, is verklaard dat het begin der nieuwe, innerlijke kunst in Duitsch-

land zich geopenbaard heeft in het drama en hier de Duitschers voor het eerst weer iets eigens voortgebracht hebben. ‘Ik weet niet, welk instinkt of geheime aandrift ons tot het drama gevoerd en dit een karakter gegeven heeft, dat tegenover alle invloeden van buiten geheel eigenaardig geworden is.’ - Iets dergelijks is nog niet van de nieuwere Duitsche lyriek, en voorshands niet van hun novellistiek getuigd. Daarom wil ik in aansluiting bij mijn studie van het vorig jaar[1)], een overzicht geven van hetgeen sinds dien tijd in Duitschland voor deze kunst beproefd is; door een der half-jongen: Ernst von Wolzogen; door Hauptmann en Schlaf, de ons bekende auteurs van verleden jaar; door een nieuweling Max Halbe.

II.
Beloften.

Ernst von Wolzogen: - ‘Das Lumpengesindel’ in de ‘Freie Bühne’[2)], 2 Jrg. pag. 996 vlg.
Gerhart Hauptmann, - ‘Die Weber’ - Berlin, Fischer.
Id. - ‘College Crampton’ - Ibid.
Max Halbe - ‘Eisgang’ - Ibid.
Joh. Schlaf - ‘Meister Oelze’ - Ibid.

1.

Verhalend van zijn gesprek met Ernst von Wolzogen - een van de twee die hij persoonlijk bezocht heeft - vertelt Grottewitz, wat zijn gastheer hem mededeelde over een blijspel 't welk hij onder handen had ‘*Das Lumpengesindel*’. ‘Dit stuk wordt zoo modern, dat niemand het zal willen hebben (om het te vertoonen). Ik schilder er het geestes-proletariaat van de hoofdstad in, en behandel zeer scherp sociale kwesties.’

Het slot van deze mededeeling is karakteristiek voor dit Duitsche boekje over de toekomst der litteratuur. Het is niet alleen Von Wolzogen, die met zekeren nadruk over het onderwerp van zijn stuk spreekt als van bizonder aanbelang. Wijzend op het gemis aan waarneming in de Duitsche litteratuur merkt Neumann-Hofer, wiens oordeel ik vroeger al aanhaalde, op, dat het realisme, voor de Franschen meest beteekenend als een ver-

1) *De Gids* Maart en April 1891.
2) Zie de noot op pag. 486.

nieuwing van den vorm, voor de Duitschers een vernieuwing van den inhoud, de stof zou worden. ‘Intusschen zijn wij er nog ver van af, een noemenswaardig deel van ons leven in litteratuur omgezet te hebben. Dit groote proces is nauwelijks in zijn aanvang, in enkele velden is de spade gestoken, de meeste liggen nog braak. Waarheen onze jonge dichters kijken - overal vinden zij maagdelijk land. De zending van het realisme is nog geenszins volbracht.’

Een van deze reeds ontgonnen terreinen is - ik moet wel tot die gruwelijke beeldspraak komen - de sociale kwestie. Al heel wat auteurs hebben er de spade in gestoken, in de verwachting dat hun sujet hun werk interessant zou maken, en met het doel hun oordeel over den strijd te geven. Een reeks van tendenzwerken, waarin de auteur niet verzuimt door den mond van enkele personen het zijne te zeggen over de behandelde tegenstellingen, in een rethoriek, beurtelings tot het schellinkje en de stalles, of alleen tot één van beide, gericht.

Stukken als deze zijn niet nieuw en niet Duitsch. Zij behoeven niet noodzakelijk onartistiek te wezen. De Fransche melodrama's uit de romantische periode leven van die tegenstelling en danken er hun blijvende populariteit aan. In ons land heeft *Vorstenschool* van Multatuli haar verwarmenden gloed aan geen ander vuur te danken, dan door het tegen elkander slaan van het steen en ijzer der sociale contrasten in den auteur ontvlamd was. En de staande melodramatische verhouding van den rijken trotschen verleider tot het verlaten, verleide arme meisje is niet alleen door H.J. Schimmel in zijn *Vrouw Moes*, maar eenige decennia later nogeens, met een probeeren om uit het conventioneele los te komen, door Rosier Faassen in *Zonder Naam* op ons tooneel gebracht.

Wie met herinneringen als deze, nog vermeerderd met die aan Sudermann's *Die Ehre*, Von Wolzogen's tooneelspel lezen gaat en daarbij allereerst op de wijze let, waarop de auteur zijn kwesties in symbolische verbeeldingen geteekend heeft, moet eenige moeite ondervinden, om het ‘zeer moderne’ van dit werk te ontdekken en te begrijpen, waarom niemand in Duitschland ervan zou willen weten. Niet toch is hetgeen de auteur heeft willen bewijzen, ontstellend van pure fonkelnieuwheid; en zijn bewijstrant zelf houdt zich in haar wezen aan het oude, beproefde recept. De officieele en hooggeplaatste wereld

met haar uiterlijke vormen verliest het in innerlijke waardij bij de verlegen, onhandige en daardoor vaak onbewust onkiesche mannen van het geestelijk proletariaat. Tusschen deze beide groepen staan de echte adelsmenschen, de vrijen, vrijzinnigen, goeden uit de hoogere standen, die de nooden der minderbedeelden meevoelen en willen beproeven ze te lenigen. Maar deze middengroep, die van de uiterlijke vormelijkheid zich heeft losgemaakt en verzoeningsketen tusschen hoog en laag wil wezen, kan zich - aldus wilde de auteur voelbaar maken - toch met deze lageren niet vereenzelvigen. Zoo de véelzeggende woorden tegen het slot van het stuk door den man uit deze middengroep tot zijn officieel gedasten meneer Papa: ‘Ziet ge vader, zóó voelt het ploertendom’ - de beteekenis van een tegenstelling en een lofrede hebben, de auteur doet dienzelfden jongen man, die om het volgen van zijn roeping als beeldhouwer door zijn vader, den geheimen *Regierungsrath*, verstooten is, in een discours met een jong weeuwtje, dat als hij ‘sociaal’ voelt en bestemd is om met hem te huwen, de opmerking zeggen, hoe ver hij zelf zich van de ‘onbeschaafde besten’ uit het volk voelt. Hun gemis aan tact en fijngevoeligheid blijft hem hinderen, bij alle waardeering voor het nobele en oorspronkelijke dat in hen is. En het weeuwtje, dat, als de heldin in Walter Besant's boek, den auteur van een werk over de behoefte aan ontwikkeling voor het volk een millioen ter beschikking stelt, voelt geheel als hij. ‘Wir aristocratische Sozialisten müssen zusammenhalten’ zegt zij.

De gemoedelijkheid van toon, in dit onderhoud, eindigend in een verloving, teekent den auteur. Dit verzoenende is uit zijn natuur en de denkbeelden van den beeldhouwer en het weeuwtje dekken duidelijk de zijne; hij wil ‘middenman’ wezen zooals zij. Heel zijn stuk spreekt er van. Hij nadert het oude, doch blijft er juist zoover af als noodig is om zich het verwijt te besparen dat hij het copieert. - ‘Wohlthaten! Ich bin nicht so *geschmacklos*, Dir meine Wohlthaten vorzuhalten’, zegt in het eerste tooneel de geheime Regierungsrath tot een ongefortuneerd nichtje Selma, dat bij hem inwoont. De auteur knipoogt ons telkens op gelijke wijze toe: ‘Ich bin nicht so geschmacklos Euch alte Comödien-Figuren vorzustellen!’ zegt hij met een buiging als hij aan ons gezicht ziet dat wij er hem van verdenken gaan. - De Herr Regierungsrath is ijdel,

bekrompen, muf, een stille wangknijper voor het knappe dienstmeisje, bevooroordeeld tegen zijn artistiek-wilden zoon, dien hij in tegenwoordigheid van het dienstmeisje de deur wijst, en vóor zijn in het-fatsoenlijke-bommelenden zoon Hugo, wiens afdwalingen hij glimlachend aanmoedigt. Maar - al wordt hij klein, grof en belachelijk, over de scheef naar de conventie waarin de fabrikant uit het voorhuis in *die Ehre* staat, komt hij niet. Die Hugo is een nietsdoend en leeghoofdig Referendar, wiens deugd niet in een porcelein schoteltje ligt - doch hij vindt de hardheid van zijn papa tegenover zijn broeder Gottfried bijna komedie-achtig en is niet zoo abgesmackt om zelf dezen den rug te keeren, noch zoo 'verdorven', dat hij in tegenwoordigheid van een eens door hem verleid meisje zich niet minder op zijn gemak zou voelen. Het straks genoemde nichtje van den Herr Regierungsrath, Selma, is in stilte op haar neef, den verworpeling Gottfried, verliefd; maar als het jonge weeuwtje, dat op zich genomen had voor haar den aarzelenden Gottfried te polsen, eindigt met dezen voor zich zelf te behouden, toont Selma het leven genoeg te kennen om te weten, dat een scène maken, en een liefdesduel te beginnen, haar niet alleen weinig baten zou, maar haar ook onder verdenking brengen van aan tooneelspelen te doen. 'Ich habe ja nichts zu vergeben! Ich weiss ja selbst dass gegen die Liebe nichts auszurichten ist.' - Kijken we naar links, we vinden diezelfde vrees om 'ouderwetsch' te lijken ook daar. Het verleide meisje, de dochter van een wachtmeester der Polizei, die in zijn herinnering aan zijn studie van den *Bellum Jallicum* een zeer hoogen dunk van zijn eigen Bildung heeft, is door haar vader noch vervloekt noch verstooten; 'Was das menschliche Leben ist, das kenne ich so einigermaszen' zegt hij geruststellend tot zijn dochter, als deze zich er door gedrukt gevoelt, dat zij haar man vóor haar huwelijk niet alles bekend heeft. Hij zelf heeft zich toen hij met een kellnerin trouwde evenmin om vooroordeelen bekommerd. - 'Was ich nich weiss, macht mir nicht heiss, sagt der jemeine Mann, und der jemeine Mann hat meistentheils janz Recht mit seinen Redensarten, wenn er auch natierlich sich nicht so ausdrücken kann, wie unsereins.' - Een komediedeugdman is deze gemoedelijke Berlijnsche wijsgeer allerminst. Hij heeft geen reden om er zich over te beklagen. - 'Und was ist meine Amalie für eine ausgezeichnete Mutter und was für

eine treue Jattin jewesen!' - geeft hij met ophef en aandoening de doode na. Zijn dochter moet er zich aan spiegelen. Dat haar man zich tot dokter in de philosophie heeft opgewerkt, verandert niets aan den toestand zoo min dat zij zelf voor onderwijzeres gestudeerd heeft. - 'Bildung, Bildung! Bildung schützt vor Thorheit nicht! Ich bin auch bis Tertia jewesen und habe meinen Bellum Jallicum in de Ursprache jelesen - so was kommt in de feinsten Familien vor. Habe ich dir vielleicht ein böses Wort jesagt darum? - Na also - ich kenne doch das menschliche Leben, und darum weiss ich, dass an sonne faule Jeschichte die Männer immer janz allein schuld sind.' - En als, aan het eind van het stuk, de groote gebruikelijke vereeniging van alle dramatis personae gebeurt en hij tegenover den hem nu bekend geworden verleider en diens Papa te staan komt, hangt hij diezelfde theorie, dat alleen de mannen schuld zijn, nog eens te luchten en laat haar aanwaaien tegen het vooroordeel, 't welk het gevallen jonge meisje als een onwaardige beschouwt. Haar echtgenoot, een van de mannen wier deugden de beeldhouwer Gottfried geprezen heeft en over wier gemis aan manieren en kieschheid hij zijn afkeer gezegd heeft, toont zich, onder den drang van zijn hoog rechtvaardigheidsgevoel en zijn liefde, niet minder doordrongen van de ideeën van mad^{e} Aubray, - 'Het is hoog tijd dat wij eindelijk ophouden onze zedelijke verontwaardiging zoo - enfin, met zulke verdachte voorkeur tegen de dwalingen te richten, waarin ons de meest menschelijke van alle hartstochten, de liefde lokt - zus of zoo - dat is nu eenmaal een lijmstok, waarop we alle kruipen.' Maar dit belet hem niet om tegen Hugo - wiens aanbod van genoegdoening hij als studente-kinderspel verwerpt - te verklaren, dat indien de waarheid in den roes van zijn hartstocht voor hem opgegaan was, hij het als zijn recht beschouwd zou hebben hem te verpletteren. De natuur, forsch en ongebreideld in hem, is machtiger dan de nieuwe leer.

En zóo zie ik dit tooneelspel van den nu 35-jarigen humorist Von Wolzogen als een heel voorzichtig pogen om in het oude iets nieuws te mengen. De tegenstelling van de drie groepen, het verdeelen van bijna alle licht over de een en van donker over de andere; het bedenkseltje van de verleidings- en de liefdeshistorie; het de zedelijke-waarheid-laten-zeggen tot de menschen uit den

hoogeren stand; het vereenigen ter algemeene verzoening van al de personen aan het eind van zijn stuk - dit alles doet denken aan een toebereidsel overeenkomstig het oude en echte recept. Het nieuwe blijft ten deele nieuw lood om oud ijzer; in plaats van scherpe lijnen en sterke schaduwcontrasten te gebruiken, verzacht de auteur zijn effecten door overgaande en uitwisschende middentinten. Er is intusschen weinig rethoriek in zijn dialoog; de scènes van tegenover elkaar gestelde personen zijn zeldzaam, en, waar onvermijdelijk, bekort en geëffaceerd; de handeling is niet tooneelmatig geconcentreerd, tooneeltrucs komen alleen een enkel maal voor, en er is veel zorg besteed aan het detailleeren van de teekening der twee hoofdpersonen van het Lumpengesindel, de onafscheidelijke broeders Kern. In deze twee hooggeschouderde mannen heeft de humorist ons het mengsel willen toonen, 't welk hij door Gottfried laat omschrijven. Zij zijn van een wijde ontwikkeling; kinderlijk goedhartig; opofferend voor elkander; gastvrij voor hun vrienden, trouw aan hun beginselen van menschenliefde; gevoelig tot in het aandoenlijke, maar ook: onopgevoed, zonder manieren, hoekig en linksch; daardoor bij wijlen komisch en, onbewust, in hun handelingen tegenover Friedrichs jonge vrouw het tegendeel van teerhartig; als in Willems dingen naar de hand van het rijke weeuwtje, belachelijk en ploertig tegelijk. De schets van hun leven en bedrijf als vrijgezellen, samen in de woning van Friedrich, die om zijn alter ego zijn vrouw verwaarloost en vergeet, vierend zijn aanstaande vadersçhap in gezelschap van eenige vrienden en den schoonpapa-Wachtmeister, die elk hun deel aan het feestmaal bijbrengen, is een poging om naar het leven te teekenen zonder Schablone, waardoor dit stuk zich van het gewone Duitsche tooneelmaakwerk onderscheidt. Doch zoo het al niet geschreven is om het publiek te behagen, maar als een uiting van het denken en voelen van den auteur, een sterk artistieke persoonlijkheid komt er voor ons niet uit. Zijn stuk doet denken aan een verwaterd aquarel, daar de kracht en het karakter uit weggewasschen is. De tegenstellingen zijn verflauwd; de strijd breekt er niet uit los; de stijl is afgespitst, zwaar en slap bij beurten. En de lach, die over dit stukje werkelijkheid gaat, is die van het goedmoedig, zoetelijk vreezen voor het al te krachtige leven; het is niet het luid en hoog uitbarstende lachen van den sterken mensch,

dat heenrolt over het kleine leven onder hem, zwelgend in weeldevroolijkheid; en niet het weemoedig lachen van den Liefdesmensch, die heel het leven in zich uit laat golven, en het daar doet inéensmelten tot een blijmoedig berusten.[1)]

2.

Er zou voor mij geen rechtvaardiging zijn geweest om zoo uitvoerig over *das Lumpengesindel* te spreken, wanneer ik er niet zulk een goed-doend repoussoir in had gezien voor de twee andere drama's, die leven van de sociale kwesties.

Von Wolzogen speelt er mee. Als aan het slot van zijn tooneelspel Gottfried en het jonge weeuwtje gelukkig vereenigd zijn, heet het dat zij door hun huwelijk de sociale kwestie hebben opgelost. Dit is het optimisme van den humorist, die zijn saamgeknutsel van het leven voor dat leven zelf neemt.

Bij Hauptmann en ook bij Max Halbe is de strijd ernstig. Een strijd op leven en dood. Er wordt in hun drama's veel geleden. Bij Hauptmann vooral physiek, bij Max Halbe vooral psychisch. Hauptmann schildert voornamelijk de klasse der handarbeiders en onbeschaafden, en hoe in haar gestadig alles van binnen naar buiten werkt; Max Halbe de fijnbeschaafden, in wie het lijden naar binnen slaat. Het zijn twee verschillende beschavingsperioden, - een begin en een einde; en dat verschil ligt in en over deze stukken geheel. In ‘Die Weber’ overweldigt de Natuur; in ‘Eisgang’ dooft en doodt de Cultuur. Er is forsch geluid van hevig uitborrelende Passies in het één; een doffe stemming van zorgend, verterend hersengespin in het ander. Doch beiden staan tegenover ‘Das Lumpen-

1) Ik moet hier doen uitkomen, dat ik spreek over het stuk, zooals het oorspronkelijk in de ‘Freie Bühne’ verschenen is, niet over de later bij Fischer uitgegeven tooneelbewerking, een geheel gewijzigd stuk, waarin de gebroeders Kern de echte hoofdpersonen zijn, de tegenpartij - de Regierungsrath, zijn nicht en het weeuwtje - weggelaten, andere personen uitgewischt. - Deze bewerking draait geheel om de verleidingshistorie; het laatste bedrijf is aan uitvoerige bespiegelingen en ontboezemingen daarover gewijd. - De auteur heeft concieser, ernstiger, minder conventioneel willen wezen, maar zijn werk heeft er, voor mij, alles bij verloren wat het vroeger nog eigenaardigs en aantrekkelijks had. Al de naïeveteit van een goedmoedigen humor, het half onbewust uitleven is verdwenen; 't is een droog, rhetorisch samenstel geworden met een valsch uiterlijk van ernst en degelijkheid. Wie ‘Das Lumpengesindel’ wil leeren kennen, moet het in zijn oorspronkelijken staat lezen.

gesindel' als de stroeve Ernst tegen het knutselende Spel. Hun auteurs voelen zich onmachtig tegenover den gezienen levensstrijd; zij ondergaan hem zelf en juist daarom kunnen zij niet als Von Wolzogen er willekeurig een eind aan maken. Hun objectiviteit tegenover de handeling is het gevolg van hun zich onderworpen voelen aan, hun meeleven van den strijd. Alleen wie als Von Wolzogen in zijn ziel onaangedaan blijft, kan vrijmoedig een voldoening-gevend 'einde' bedenken. Dát is het verschil tusschen dezen oudere en die beide jongeren: hij heeft uitgedacht; zij hebben doorleefd. En met groote zorg hebben zij den schijn vermeden, als of zij dit doorleefde wilden omzetten in gebruikelijke kunstvormen. Het 'schijnbaar kunstelooze' van den vorm dezer drama's is ook voor hun wezen hoogst karakteristiek.

'Die Weber' heeft geen held en geen verwikkeling. Zijn held is 'het arbeidersvolk' in zijn verschillende nuanceeringen; de handeling een aaneenschakeling van beeldende tafereelen. In de historische drama's der klassieke school worden de vertegenwoordigers van de beide partijen tegenover elkaar gesteld ter bepleiting van hun wederzijdsche belangen en inzichten; tot het uiten van hun tegen elkander aanbotsende Passies. Van zulk een 'scène à faire' treft ge in 'Die Weber' zelfs geen spoor. De fabrikant redeneert niet met zijn werklieden; als hij tegenover hen zijn belangen en zorgen verdedigt, gaat dit als over hun hoofden heen, in een soort van alleenspraak; zelfbetoog, waarnaar de werklieden eerbiedig luisteren en waartegen zij vooral niets mogen opperen - of mopperen. En ook geen zoeken naar het omzetten van den algemeenen strijd in een persoonlijk geval, met liefde en liefdestweestrijd, is in dit drama. Geen man van de éene partij op een meisje uit de andere verliefd, zooals nog in Alberti's *Brot*. Geen rethoriek; maar plastiek en hartstochten in het eenvoudig tegenover elkander staan van klasse en klasse, van arbeiders en fabrikant. De loswikkeling en bevrijding der eersten uit hun eerbied en deemoed, hun geduldig verdragen en zwijgend ontberen, tot uit hen losbarsten de vertwijfeling, de woede en de haat en zij vereenigd opmarcheeren om in zwijgend moeten de eigendommen te vernietigen van wie zij hun onderdrukkers en hun beulen zijn gaan gelooven.

'Die Weber' is de synfonie van den knagenden, invretenden, honger. Het jammerspel van de grauwe ellende, die alles weg-

teert, de spierkracht en de geestkracht, de liefde en het geluk. Uit de hutten der dervende ouders sleurt zij de van gebrek huilende kinderen in het graf en uit allen zuigt zij den lust en den moed van het leven, tot zij niets meer vreezen, niet de gevangenis die brood geeft en niet den dood, die lijdensverlosser is.

Zoolang zij konden, verdroegen zij. Uit onbewusten eerbied voor wat is en uit vrees voor erger; uit zedelijk en physiek zich zwak gevoelen, uit bewustzijn van machteloosheid. Het verergeren van hun toestand is gebeurd langzamerhand. De daling van het loon en de verslechting van het werk, het wegteren van hun povere bezittingen en het interen tot schulden, het ontberen van krachtgevende voeding en zelfachting-schenkende kleedij, alles is geleidelijk over hen gekomen en het fatalisme van hunne geringe ontwikkeling of deemoedig geloof heeft hen tot zuchtend of zwijgend berusten gebracht. En al zagen zij den fabrikant rijker worden en weelderiger leven, hun vrees dat zijn almacht nog zwaarder op hen drukken zou doet hen zwijgen, ook als hun ingezogen erkentenis van de onvermijdelijkheid van standsverschil niet meer machtig genoeg is om alle bitterheid te smoren.

Zoo zwoegen zij voort, dag en nacht, in hun rookerige, invallende krotten, de oogen aangedaan van het opgestuif, de borst ingedrukt, het vleesch weggeteerd, zich bij wijlen afvragend of het nog wel de inspanning loont, schamele raderen te blijven van de voortjakkerende menschmachine.

Aldus het algemeene beeld van het neerdrukkende grauwe eerste tafereel in de fabriek, waar de verdorde gestalten der wevers hun producten komen aanzeulen en neerleggen, als een zwaar beladen leger van knokelige geraamten. Waar zij verschijnen voor den stroeven, onverbiddelijken magazijn meester om hun werk te laten keuren, deemoedig-angstig smeekend om geen al te hard vonnnis, en voor den kassier, om geen al te strenge afrekening. Waar zij gebogen dulden het harde afgesnauw van den één en den nuchter-snijdenden spot van den ander, beiden tegenover hun smeeken zich verschuilend achter den patroon, die op zijn beurt zich weer zoekt te dekken achter hen. En waar die patroon verschijnt, driftig, hoog, geroepen om te doen zwijgen het luid verzet van een enkele, een stoutmoedigen jongeman, die als vrijgezel niets te ontzien heeft;

zich opwindend over diens brutaliteit, verbleekend tegenover het brutale feit van de hongerflauwte van een afgebeuld kind; daarna vergoelijkend als voor zich zelf wat hij moet gevoelen als een hardheid en waarvan hij de verantwoordelijkheid zoekt te ontduiken met een beroep op den hem zelf opgelegden concurrentie-dwang, zijn eigen zorgen en risico's. Een tafereel van wreed leven, waaruit in het bizonder voor mij naar voren komt dat detail van de arme vrouw, die slavig, kruipend den fabrikant nadert en hem liefdoend het stof van de jas afwrijft:

'Se hab'n sich a brinkel angestrichen, gnädiger Herr Dreissicher!'

Maar hij hoort haar nauwelijks en haar deemoed helpt haar niet.

Als de patroon heen is, kondigt de magazijnmeester aan, dat de menschlievende maatregel om aan nog tweehonderd werkeloozen werk uit te geven gepaard zal gaan met een nieuwe verlaging van het stukloon voor allen!

Een bizonder beeld van deze algemeene ellende toont ons het tweede tafereel.

Met blijkbaar opzet is hier door Hauptman niet het treurigste voorbeeld gekozen. Het gezin van den ouden Webermeister Baumert is gelukkig boven velen. Geen groot getal hongerende kinderen, en de vader van het gezin drinkt niet; hij kan nog mee werken, met zijn twee dochters, een twintigen een zestienjarige. Zij wonen nu al een half jaar voor niets, hun huisbaas valt hen tenminste, hoezeer hij hetzelf noodig heeft, niet lastig om den huur. Ook hebben zij een gelukje gehad: onlangs is een hondje bij hen ingeloopen en de oude man heeft dit nu laten slachten. Als hij terugkomt van de fabriek zullen zij eindelijk weer eens wat lekkers en voedzaams in den maag krijgen. '*Maar zulk een gelukje heeft een mensch niet dikwijls in het leven*.'

Teekent deze laatste verzuchting van den ouden Baumert den toestand van het gezin al in lichtende duidelijkheid, de bizonderheden van de gesteldheid dezer fatsoenlijke, vlijtige menschen toonen nader hoe de ellende in heel de weverswereld is ingevreten. De oude moeder ligt krom, uitgemergeld, verstijfd van den langen harden arbeid te bed, zij voelt zich zelf een lastpost voor man en kinderen en betreurt dat zij nog leeft. Haar dochters zijn op hun jeugdigen leeftijd bijna geraamten: 'Geen bloed hebben zij meer in zich, hun kleur is goor als

het weefsel. Altijd moeten zij trappen, het heele jaar door, op hun bankje. Of het goed voor hun gestel is, daarnaar kan niet worden gevraagd. En niets meer dan lompen hebben zij aan het lijf.' Hun broer is een hulpelooze jongen; en het onechtelijk kind van de oudste dochter een cretin. In het benauwde krotje, waar deze zes menschen hokken, rookt en trekt het, maar de huisbaas kan geen reparatie geven. Hij wordt immers zelf lastig gevallen om de rente van de hypotheek, die op het erfstuk van zijn ouders rust, en moet, als vrijgezel, rond komen met *zeven* thaler per jaar. Bij de Baumert's is niet alleen vleesch maar ook melk een zeldzame tractatie, en om die te krijgen moet er weer iets van het oude eetgerij - pan of borden - beleend worden. Als de week om is, vinden zij geen korrel zout of meel meer in huis en de buurvrouw, moeder van negen hongerende kinderen, die in haar radelooze wanhoop bij hen een handvol meel komt afbedelen, moeten zij, ondanks hun medelijden, ongetroost heenzenden. Haar gewonden voet verbinden, met liefde; iets geven, onmogelijk. De verschijning van deze jammerende vrouw, moeder van het flauwgevallen kind, is niet alleen op zichzelf aangrijpend, maar dient ook tot repoussoir voor het gezin der Baumert's. Hun ellende schijnt vaalbruin, tegenover het lichtlooze zwart van deze wanhopige. De Baumert's zuchten, zij jammeren niet. Zij klagen stil, doch misgunnen een ander niets. 'Ich bin gewiss ui slecht' - verklaart de oude vrouw. 'Ich bin gewiss immer diejenige gewest, die gesagt hat, die reichen Leute müssen ooch sein. Aber wenn's a so kommt....'

Die laatste wending, van de berusting tot het verzet, gebeurt onder den invloed van een onverwacht bezoek. Een neef van hen, Moritz Jäger, die in dienst is geweest, komt na afloop van zijn diensttijd in zijn geboorteplaats terug. Zijn verschijning heeft niet alleen invloed op de verandering van de stemming dezer menschen, zij is ook bedoeld als tegenstelling. Deze nietsnut, deze leeglooper in zijn jeugd, heeft, terwijl de arme wevers met al hun zwoegen telkens dieper in de ellende zakten, zich in den dienst 10 thaler en een zilver horloge bespaard. Die arme drommels zien hem dan ook aan met bewonderenden eerbied. Wie zóo rijk is als hij! Ja, ja, nee, nee! En dan een geleerde, een man van beschaving, die lezen en schrijven kan, die in Berlijn geweest is en dus weet wat

er in de wereld te koop is. Heel echt en aandoenlijk dit opzien van die stakkerds tegen de beschavingshoogte van een gewoon soldaat! En dán hun verwachting, dat hij hen zal kunnen helpen, door hun nood bekend te maken; misschien voor hen aan den Koning schrijven! - Zij vertellen hem al hun ellende en luchten zich het gemoed.

Een der voortreffelijkheden van Hauptmann's drama is het gebruik, door hem van deze soldatenfiguur gemaakt. Moritz Jäger heeft gedurende zijn diensttijd van allerlei dingen en denkbeelden gehoord en die opgevangen en behouden, nauwelijks vermalen door het grove werktuig van zijn hersenen. Hij spreekt over sociale verhoudingen, weet dat in vereeniging de redding van den werkman ligt en gelooft dat deze, wanneer allen maar den moed hebben om tegen de fabrikanten in verzet te komen, zich een gouden toekomst kunnen afdwingen. Met dit naief geloof in zich, vervuld van woede en medelijden om de ellende van zijn standgenooten, door zijn leven buiten ontwassen aan het respect voor de ‘heeren fabrikanten’, brutaal in het bewustzijn van eigen financiëele onafhankelijkheid, is hij de persoon om de arbeiders uit hun berusting te wekken en hun verzet aan te voeren.

De auteur stelt een krachtig-werkend middel tot zijn beschikking. Het is het weverslied. Wie de woorden ervan gevonden heeft, niemand weet het. Maar het lied is er, en gaat van oor tot oor, in zijn dreigend uitbarstende welsprekendheid: van het bloedgericht, dat de weerlooze werklieden onverhoeds aangrijpt en hen foltert, uitmergelend, doodmartelend; en van de fabrikanten, de beulen en hun knechts, die het hemd en de huid van den werkman zoeken af te trekken, onmeedoogenloos. Van de hardheid, waarmee zij de armen afwijzen, en van den vloek, dien zij verdienen. Van het jammerlot en de zuchten dier hongerlijders en de weelde der fabrikanten. Van dit alles knarst het, met uitflikkerenden haat en vertwijfeling. Met een natuurgeweld van zegging stuwt het, in zwellend maatgedein, in diepe, sonoor dreunende woorden al het lang verborgene naar boven; het luidt in de ooren van deze naieve gevoelsmenschen als het gebrom eener verdoemende oordeelsklok over hun vervolgers, als het geklep van een reddingsklok voor hen zelf. Dàt is het, dàt is het, roepen de oude Baumert en zijn huisbaas, de arme mattenvlechter Ansorge uit, als Jäger

hun voor de eerste maal die woorden voorleest. En zij laten zich er door meesleepen, in een bedwelming van natuur-extase, schreiend om hun eigen leed, schreiend-jubelend omdat eindelijk daar in woorden opklinkt wat zoo lang in hen gewoeld heeft, trillend en bevend, in hun lang strak gespannen zenuwen den weerslag gevend van de emoties, die door deze strophen gaan.

En als de laatste gehoord is, springt de oude Baumert op, voortgesleurd door een warrelende razernij:

'Haut und Hemde. Alles richtich, 's is der Armuth Haut und Hemde. Hier steh ich, Robert Baumert, Webermeister von Kaschbach. Wer kan vortreten und sagn..... Ich bin ein braver Mensch gewest mei Lebe lang, und nu seht mich an! Was hab ich davon? Wie seh ich aus? Was habn se aus mir gemacht? Hier wird der Mensch langsam gequält. (*Er reckt seine Arme hin.*) Dahier, greift amal an, Haut und Knochen! Ihr Schurken all, ihr Satansbrut!! (*Er bricht weinend vor verzweifeltem Ingrimm auf einen Stuhl zusammen.*)

ANSORGE. (*schleudert den Korb in die Ecke, erhebt sich, am ganzen Leibe zitternd vor Wuth, stammelt, hervor*). Und das musz anderscher wern, sprech ik, jetzt uf der Stelle. Mir leiden's nimehr! Mir leiden's nimehr, *mag kommen, was will.*'

3.

Een tooneel van overweldigende macht, dat doorbreken van het bewustzijn. Iedere strophe van het lied kerft dieper in die nog maagdelijke gemoederen, boort er zich in vast, werkt het gevoel los, dat gaat opborrelen, maar zich vastwerkt in zijn eigen oversporreling, dàn opzwelt tot in de zenuwen, die beet grijpt, in schudding brengt en eindelijk met een hevigen opzwaai uitbarst naar buiten, in een vernietigen van alle zelfbedwang. Dergelijke geweldige zelfbevrijdingen van het sentiment zien wij uit de natuurmenschen in dit drama herhaaldelijk gebeuren, en in hen is de kunst van Hauptmann het diepst emotioneel. Hij heeft in dit drama opgehouden naturalist te zijn en is iets oneindig hoogers geworden: natuur-dichter van een machtig opwellende, onrethorische welsprekendheid.

Na de forsche aanzwelling van dit slot brengt het derde tafereel ons in een stemming van zwoele kalmte. Ook in anderen heeft het lied gewerkt, maar de aandoening is te

plotseling geweest, dan dat geen terugslag zou komen in die zwakke lichamen en zwakke geesten. De oude dwang van onderwerping aan het lot ligt nog te zwaar over hen; nu de hevige opwelling lucht gegeven heeft, moet een langzamer werkende prikkeling tot verzet brengen. Voor een deel hebben de wevers den ouden band al losser gemaakt. Zij hokken samen, zingen het lied mee, in koor, zij komen de herbergen bezoeken, zelfs de oude Baumert en Ansorge, zeldzame gasten. Om Jäger, den jongen oud-soldaat en den brutalen vrijgezel Bäcker hebben zich een troep jongens aangesloten, die samen het dorp doortrekken, het lied zingend en brandewijn drinkend. Langzaam gaat in hen stijgen de redelooze overmoed, die tot daden noopt. Een flauwe ophitsing, een bedreiging, tegenstand - en zij zullen zich te weer stellen.

Dit langzaam stijgen vinden wij in het derde tafereel - een herberg. Met behulp van verschillende typen, die hij voor ons spreken laat, voltooit de auteur zijn sociaal beeld. Nieuwe parasieten van den wever leeren wij kennen: den huisjesmelkenden boer, den landheer die heerendiensten vordert en streng toezicht op sprokkelaars door zijn houtvesters laat oefenen, de geestelijkheid, die kostbare begrafenisgebruiken doet handhaven. Wat de fabrikant den armen laat, ontnemen hun de anderen. Zeer typisch als vertegenwoordiger van de gezeten bourgeoisie de handelsreiziger met zijn affectatie en couranten waan wijsheid door den auteur met geringschattenden humor behandeld. Bij de opgewonden jongens voegt zich de forsche haat-kracht van den dorpssmid Wittig die, na eens 'n perenplukkend arm ventje uit de handen van den kleinzieligen dorpswachter gered te hebben, door dezen als opposant bij alle boeren gezwartverfd is en aldus zijn geheele klandisie verloren heeft. Wat hij te wreken heeft is een persoonlijk leed, en zijn opgekropte woede woelt machtig in hem. Met zijn minachtenden spot prikkelt hij de wevers om te toonen dat zij geen nietsdoeners zijn en zijn herinnering aan de Fransche revolutie dooft de in enkelen nog soezende halfheid. - Een oude wever, in wien de drank godsdienstige extase wekt, profeteert; een jonge wever geeft voor het eerst woorden aan de sluimerende gedachten van een eigendomsvernietiging; de dreigementen van den politieman en zijn verbod tot het zingen van het lied sporrelen de zinnen, en Wittig sluit zich aan bij de jonge wevers, die zich opmaken

om bij den fabrikant Dreissiger loonsverhooging te gaan vragen. Het wraaklied wordt aangeheven en de stroom komt in gang, meesleepend ook de ouderen, die zich machteloos voelen tegen den stijgenden nood.

Het einde van dit tafereel is van veel zwakker stijging dan dat van het tweede; het geheel ligt tusschen dit en het vierde als een breed onrustig vlak rust. Telkens vloeien kleine motiefjes in den algemeenen stroom, maar zonder dezen zichtbaar te versnellen of te doen aanzwellen. Voor den totaalindruk van het drama dunkt mij dit derde tafereel een verzwakking. De vele bizonderheden, verhaald of getoond, de preciese detailteekening van de opstand-wording bederven het effect. De auteur is er niet in geslaagd een grooter mate van levenswaardheid te verkrijgen zonder verlies aan macht en stijging. De analyse van den massa-teekenaar en den sociaal-psycholoog winnen het hier in hem van de synthese van den kunstenaar.

In het vierde tafereel neemt de laatste zijn revanche. Het is avond - en in het donker, waarin zij schuil kan gaan, is de menigte driester. Den fabrikant Dreissiger wordt hun luider schreeuwende brutaliteit te kras. Hij ziet nu in hen niet anders dan rappalje en in hun getier dronkemans-luidruchtigheid. Dat het ernst zou worden daaraan denkt hij niet, maar hij wil een einde zien komen aan deze verstoring van zijn rust. Hij heeft hier aanspraak op en het algemeen belang vordert het evenzeer. De predikant, die met zijn vrouw het avondje bij mijnheer en mevrouw Dreissiger is komen passeeren, stemt hiermee geheel in. Hij is een wereldwijze en acht zich allerminst geroepen om een praktisch christendom ten behoeve van de arme hongerlijders in toepassing te brengen, noch hun partij te nemen. Zoo hij straks zijn onthouding zal verzaken en de macht van zijn ambtsinvloed beproeven gaat, het is om de arbeiders tot rede te brengen. Maar te laat en vergeefs. Zij zijn over de overreding heen en vallen hem te lijf.

Scherpteekenend den toestand is het binnenbrengen van den oud-soldaat Jäger in Dreissigers woning door diens arbeiders van de ververij. Deze vroegere tuchteling is gelijk de vleeschgeworden brutaliteit. De drank, en het bewustzijn een leger van menschen achter zich te hebben die voor niets meer staan, warrelen hem in den kop; de ruwheid, die zich meester voelt,

spreekt uit woord en houding. En als de dominé den fabrikant te hulp komt en zijn oud-catechisant tot den deemoed wil terugbrengen, emancipeert deze zich met een gezegde, dat ineens den oppervlakkig kwartbeschaafde teekent: ‘Ich bin Quäker, ich glob an nichs mehr!’ En als men hem binden wil, vraagt hij hoonend het vooral sterk te doen. Het is toch maar voor een oogenblikje.

Zóo is het. De zwakke politiemacht is nauwelijks met den gevangene buiten, of zij is overweldigd. In de woning van den fabrikant dringt het luide gerucht van den dreigenden opstand. De kreten worden schriller, de eerste slagen vallen op de buitendeur. Als de waarheid opgaat voor den fabrikant en zijn vrouw, slaat ze hen met verbijstering en wekt ongekende vragen in hen op. Is hij dan een tiran en een menschenslachter? Is rijkdom een misdrijf? Maar tot antwoorden hebben zij geen tijd. De angst slaat in de twee, die zich renegaten van de menigte voelen: in Dreissiger's vrouw, dochter van een waard; in den strengen magazijnmeester Pfeiffer. Hij stijgt in hen op en warrelt met zijn vingers in hun zenuwen, in hun hersenen, dat *zij* snikkend den koetsier omhelst die haar komt redden en *hij* smeekend, vleiend, hondskruipend, jammerend, weeklagend, huilend zijn patroon omklemt, zich aan hem hecht, zich om hem windt om toch niet bij hun vlucht te worden achtergelaten als offer voor die menigte, wier wraakgeloei hem bedreigt, verscheurend zijn lijf in hun en zijn verbeelding.

Na de algemeene vlucht door het achterhuis - de belegeraars weten van geen strategie - een korte stilte.

En dan komt, in gestadig crescendo een tocht van verhongerden en vermagerden op, eerst onzeker, nog wat angstigvreemd, bedwongen door het oude respect, dan druk, overmoedig, betastend, glurend, verwonderend, zich neerwerpend op stoelen en sofa's; straks, bij het opflikkeren van de woede, die richtend op het eigendom in het missen van den eigenaar; een vroolijk lachen van voldaanheid onder den haat. In den ouden Ansorge wekt het vreemde van den toestand een draaiende verbijsterdheid, die de anderen meesleurt. Het vernielingswerk begint.

Hauptmann laat het niet zien. Dát zou klein en nuchter worden. Hij laat het ons schilderen in verhaal op verhaal, gedurende het laatste tafereel. Dit werken met epische verbeel-

dingen brengt hem tot dicht bij de klassieken. Alleen, de zijne zijn niet opgesierd. Het eigen zien van de vertellers spreekt er uit. Zijn groote kunst ligt in het geven van aangrijpende schilderingen in de eenvoudigste taal. Onbewust maken de vertellers hun ervaringen tot verbeeldingen, waarin machtig voortschrijdt dit leger van hongerenden, die eindelijk eens hun wraak nemen, zwijgend bij het vernietigen van alles, huis en fabriek, en een impressie van plechtigheid gevend met dit statig gezwijg.- En het leger gaat voort, ‘naderend als de grauwe ellende’; hun lied dreunend als een doodsgezang voor de fabrieken en fabrikanten-paleizen, die nog staan, die zij ook zullen inbeuken, zwelgend in orgieën van verwoesting en zich overgevend aan de bedwelming van wijnen uit onthalsde flesschen, onbekommerd of het glas hun het bloed uit de lippen snijdt.

Zóo zien wij het aankomen, boven in het hooger gelegen Bielau, waar de groote vijand staat: de machinale weverij.

En tegenover het aanstappen van het heir der vrouwen en mannen, die in opstand zijn - geen wraakfurieën en geen bestieën, arme door nood voortgedreven, goedmoedige Schlesische hongerlijders - stelt de dichter de rust van de vrome onderwerping aan het lot in den ouden, afgewerkten wever Hilse.

Tegen de grande armée heeft hij meegestreden en in den oorlog is hij gewond. Wie zal hem laf noemen? Voor den dood vreest hij niet; wat bekoring heeft het stramme werkleven voor hem? Maar dit leven is hem niets dan een beproeving en daarna komt de zaligheid. Dit *moet* zijn; of het verduren was hier immers onmogelijk. Zijn onderwerping is geen berusten tegen de overmacht; maar deemoed tegenover den hoogsten wil.

Dit religieus motief, dat zoo op eens, breed gedragen, komt inklinken tusschen het harde geramei van het scherpsnijdende leven, brengt stilte in ons van een effen weemoed.

En dan snerpt daar tegen in, schril en luid, uitbarstend met wild natuurgeweld, de drang van het leven in die geplaagde jonge moeder, Hilse's schoondochter. Zij heeft haar kinderen van honger zien sterven en bitter lijden heeft haar de ziel doorkerfd. Berust heeft zij, in zwakke machteloosheid van alleen-staan. Maar nauwelijks hoort zij het geluid van den opstand of zij gilt het tegen met juilenden weerklank, verpletterend den deemoed, hem smijtend in het gelaat van den berustenden schoonvader; heenijlend, den bijl in de hand, naar

het leger van den Wraak, het sterk makend tegen de kogels van de nakomende soldaten.

De opstandelingen, die den vorigen avond den geestelijke mishandeld hebben, eerbiedigen het verzet van den ouden Hilse. *Zij* moeten eindelijk eens lucht krijgen, zooals de oude Baumert zegt. Doch wil *hij* niet mee, zij zullen hem niet dwingen.

Als het eerste salvo der soldaten losbarst, smeekt hij immers tot *zijn* God voor zijn *arme broeders*.

Maar uit zijn zoon rukt dit salvo den deemoed los, met wortel en al. Met zijn vrouw zal hij vechten, tegen de helpers der tyrannen.

De opstand verwint, één oogenblik. - Na het tweede salvo deinzen de soldaten voor de steenen der opstandelingen.

Doch de oude Hilse, aan zijn venster door een kogel getroffen, is in het land van zijn heilverlangen.

Ik zou niet durven zeggen, wat de ethische bedoelingen waren van den auteur met dit slot. Een ironie op den deemoed is onmogelijk; de oude Hilse is niet ongelukkiger geworden dan hij was. Een profetie van de overwinning der proletariërs? Een teekening van het toeval in den burgeroorlog, dat juist de getrouwen treft?

Die onzekerheid versterkt mijn indruk, dat Hauptmann alléen kunstenaar heeft willen zijn, tegenover elkander stellend motieven en stemmingen. Er is in heel zijn drama niets zoo mooi als dit contrast van Hilse's gelatenheid en den levensdrang in zijn schoondochter, uitspattend met meesleepend natuurgeweld. De waanzin van den levenswil en de verdooving van deu stervenszucht, de twee eeuwige tegenstellingen in hun felst tegenover elkander staan.

In dit laatste tafereel wordt Hauptmann tot dichter van het gemoed en van het dierlijk leven beide, en zijn werk stijgt hoog en machtig, gestuwd en gedragen. Kunst naar buiten zwellend; kunst diep inzinkend binnen. Passie en stemming.

In deze wereld van lijden het verzet en de berusting!

4.

Ondanks de scène-aanwijzing dat elk tafereel speelt binnen vier muren, doel ‘Die Weber’ mij met noodzakelijken drang denken aan *plein-air*-kunst. Het is mij of ik al deze figuren

voor mij zie staan in de heldere, brutale klaarheid van de kunst der pointillisten. De gestalten en vormen scherp uitgebeiteld, met preciese duidelijkheid alles aan hen ontleed. Maar als ik de oogen sluit, ben ik onder de impressie als wist ik van deze menschen alles, als was er niets meer *in* hen verborgen dan ik van hun gelaat kan aflezen. Suggestief-geheimzinnig, zooals menschen van Israels, zijn deze figuren niet; hun suggestie gaat uit van wat ik *achter* hen weet: de groote massa, die zij vertegenwoordigen, niet van wat ik *in* hen vermoed. Als teekening van menschen laat ‘Die Weber’ én ‘Vor Sonnenaufgang’ én ‘Das Friedensfest’ achter zich, want alles is aanschouwing en aanschouwelijkheid, leven en drang - geen kunstmatig samenstelsel naar wetenschappelijk of wijsgeerig recept. Alleen ‘Einsame Menschen’ wint het in diepte en fijnte van gevoeligheid. Dat is geheel innerlijke kunst. - Dat hij in dit laatste werk zoo geheel anders is, doet de verwachting omtrent Hauptmann stijgen. Hij blijkt uitermate ontvankelijk voor nieuwe impressies en zijn trillingen wijzigen zich daarna. Dit vrij-zijn van een bepaalde gevoeligheid zal hem behoeden voor het ‘verhoornen’ gelijk Ola Hansson het uitbeeldend noemt. Zijn humor, die vrijer wordt, heeft hem al uit de drukking van het Pessimisme losgewerkt, en hem aan de nuchtere objectiviteit onttrokken. Zonder zich er door te laten meesleepen verraadt hij in ‘Die Weber’ duidelijk zijn medelijden met de arme proletariers.

Niet de geringste eigenschap in zijn historisch drama lijkt mij de kunst, waarmee de auteur het teekenende van een vroeger tijdperk heeft weten uit te drukken zonder hinderlijk opzet. We worden er ons eerst recht bewust van, als we het gaan vergelijken bij het modern sociaal drama ‘Eisgang’. In en om zijn arbeiders van de eerste helft onzer eeuw ontbreekt de sterke vibratie van het tegenwoordig bestaan. Geen spoorwegen, geen socialisme; een verwijderd leven in den dampkring van aartsvaderlijkheid. Ook in den fabrikant Dreissiger is hetzelfde vreemd zijn aan den klassenstrijd. Hij kan zich niet begrijpen, dat men in hem een uitzuiger ziet en nauwelijks iets in hem geeft toestemmend antwoord op dit ontwakend gevraag.

Vergelijk daarmee nu de beide werkgevers, vader en zoon, in Max Halbe's *Eisgang*, - levend in een achterland, zooals de wevers, geen industrieelen ditmaal, maar landbouwers. Met

toenemende moeilijkheid heeft de oude Tetzlaff zijn vaderlijk erfdeel gecultiveerd. De Weichsel-overstroomingen hebben het land bedorven; het levert al trager zijn producten. Zware arbeid moet verricht worden om het rentegevend te doen blijven, en de bevolking, die het bewerkt, en die door de omstandigheden gedwongen schijnt in dienst bij Tetzlaff te blijven, wordt door het werk uitgeput. De oude man - een vijftiger trouwens eerst - vordert meer van hen, naarmate de moeilijkheden voor hem zelf toenemen. Zijn heftigheid, barschheid vallen scherper uit, onder den druk van zijn overprikkelde zenuwen. Hij lijdt aan slapeloosheid en wordt doorwoeld van onrust. De nevel van het land, waarin zij wonen en daar de zon al te zeldzaam is, ligt over hem. En aan zijn huis grenst de tuin, die erfbegraafplaats van de land-streek is. Dáár liggen ook begraven de vele dooden, die onder den harden levensarbeid aan uitputting stierven; en hun geest waart om het sombere, tochtige, eenzaam oude landhuis.

Wat den ouden man niet het minst kwellen, zijn toekomstgedachten; om zijn zoon en dochter, ook om zijn vaderlijk erfdeel. Hugo is ingenieur geworden, electro-technicus en heeft als zoodanig een goede toekomst voor zich; de ongesteldheid van den ouden man heeft hem naar huis geroepen, en hem weer verbonden aan den grond. Maar hij is de laatste om in den strijd tusschen werkgever en werklieden, waarin door de invloeden van socialistischen kant en de dreigende concurrentie met den arbeid voor de Weichselverbedding de kwestie van het behoud der vaderlijke erven zich omgezet heeft, overwinnaar te worden. Daartoe geeft hij den arbeiders te veel gelijk. Daartoe is in hem te levend het besef, dat zijn voorvaderen geleefd hebben van het zweet dier armen. Zijn studies en zijn hartedrang doen hem de partij van zijn tegenstanders kiezen. Zijn mathematisch begrip heeft hem geleerd conclusies te trekken zonder kromlijnen. Dat zijn geslacht afgedaan heeft en nu de beurt aan de arbeiders komt, is voor hem een eenvoudige slotsom van Darwinistische levensbeschouwing. Hij en de zijnen vertegenwoordigen een einde; die anderen een begin. Zoo is het, en hij vindt het niet meer dan billijk, dat dit zoo is. Als een arbeider in zijn dronkenschap onbeschoft wordt, is dit voor Hugo een stekend verwijt tegen *zijn* voorvaderen, die de menschen als dieren hebben laten opgroeien. Komt

een vertrouwd werkman, die 23 jaar tot zijn vader in loonsbetrekking stond, den dienst opzeggen om in Amerika een beter lot te gaan zoeken, dan mag dit den ouden Tetzlaff en ook diens dochter Grethe een ondankbaarheid dunken, bewijs dat op niemand meer te vertrouwen valt, Hugo vindt die drang tot lotsverbetering even natuurlijk als te billijken en zou zich verwonderd hebben over een soort van hondentrouw, die zijn vader allerminst aan z'n onderhoorigen verdiend heeft. De tijd der aartsvaderlijke verhoudingen is nu eenmaal voorbij. Met deze mengeling van nuchtere redeneering, die licht in spottend cynisme overslaat, en sociaal idealisme, openbaring van het gevoelsleven in hem, wordt Hugo in de positie, daar hij zich in bevindt, tot een modernen weerschijn van Hamlet. Hij zou moeten toetasten, maar hij kan niet en hij wil niet. 't Is al genoeg, dat hij tot medehelper wordt van wat hem uitzuigerij dunkt. En zijn geestkracht wordt bovendien gedoofd door het fatalisme van zijn overtuiging, dat hij en de zijnen verliezen moeten; dat hij afstammeling is van een gedegenereerd geslacht. De nevel en de somberheid van het groote huis drukken ook op hem. Uit de erfbegraafplaats stijgen doodsgedachten op, die hij gretig inzuigt. Zijn vader drinkt zich langgezochte rust in met slaappoeders van den dokter. Hugo ziet hem aan dat hij het doen gaat, maar weerhoudt hem niet. Waartoe? Het is immers de logica der feiten, die tot dat einde drijft. Vroeger of later, en het is beter niet te laat. Die zelfdooding van zijn vader wordt symbolisch voor hem. Hij gaat ze duiden als een voorbeschikking voor hem zelf en suggereert zich een erfelijke belasting tot een zelfde daad in.

Vóor dit einde komt, valt er nieuwe drukking op hem en heeft hij oogenblikken van opleving. Om de bebouwing van het vaderlijk erfdeel na diens dood te kunnen voortzetten, heeft hij een hypotheek genomen bij een oom, en deze komt met z'n vrouw op het goed wonen, om Hugo te leeren dat te besturen. Oom Leidigkeit is nog erger dan de oude Tetzlaff; een regeerder met scheldwoorden, liefst met den knoet. Hij denkt alleen aan het werk; de arbeiders zijn werktuigen en die moeten voort zoolang *hij* 't noodig oordeelt. Een compleet tiran, onder wien Hugo het alleen uithoudt door cyniek zich zelf te bespotten, en zijn buigen en verdulden te verklaren als

de onvermijdelijke consequentie van de scheeve verhouding, waarin hij leeft. Oom is nu eenmaal zijn schuldeischer. Grethe, zijn zuster, berust moeilijker. Zij heeft hysterieke aanvallen van drang naar vrijheid en naar teederheid. In den kouden dampkring van Hugo's wetenschappelijk fatalisme kan ze niet leven. Stuitend voor haar gevoel is vooral het huwelijk om geld, waartoe oom en tante Hugo dwingen willen. Hugo zelf beleeft oogenblikken van repulsie er voor; in andere betrapt hij er zich op, dat hij al zoover gedaald is van die niet meer te voelen. Met een vriend, den huisdokter, beredeneert hij de voordeelen van zulk een speculatie: geld is bevrijding van zijn oom, is kans op het geven van een betere positie aan zijn arbeiders. Maar hij heeft alle geloof op een ideale toekomst opgegeven.

In zijn langzaam innerlijk versterven zijn twee momenten van opleving. Hij doet zich als heer in zijn huis gelden, om een gewelddaad tegen een dronken arbeider te beletten; en hij zegt zijn oom, dat hij de voor hem gekozen bruid niet accepteert. Dit laatste na een gesprek met zijn zuster, als zij hem verklaard heeft ook bereid te zijn om het einde van alles te zoeken. Een suggestief gesprek, in een schuur, onder sneeuwschemering, bij een doodkist, door een der arbeiders juist voltooid voor een tachtigjarig werkman, die na een leven van zwoegen nog van de armen begraven moet worden. Voor Hugo wordt die doodkist tot een symbool van het lijden en onrecht der arbeiders, de uitzuigerij van zijn klasse en haar naderend einde.

In een verschil, tusschen zijn oom en de werklui uitgebroken, als dezen weigeren bij avond te blijven voortwerken, stelt Hugo, geroepen zijn meening te zeggen, hén in het gelijk. Kortaf, zonder rhetoriek. Zij moeten zorgen, dat zij een menschelijk bestaan krijgen, menschen worden.

In drift, scheldend, gaat oom heen.

Doch ook nu heeft Hugo den moed niet om voort te gaan. Hij kan zijn arbeiders niets geven dan mooie woorden en een hongerloon. Het einde moet toch komen.

Dit zegt hij den dokter, 's avonds, in het wachtvertrek aan den Weichsel, die huilt en zwelt in den storm, en een breuk dreigt te stuwen in den dijk.

Als de doorbraak komt, stort Hugo - bij ongeluk? - in de rivier.

De dokter zal Grethe het onheil gaan vertellen.

Heel veel suggestiefs in dit tooneelspel van den 27-jarigen auteur, zijn derde werk[1)]. Hij heeft de toestanden en menschen gezien, ze hebben in hem geleefd, onder den somberen atmosfeer van een zwaarmoedigheid die uit den donkeren, dichtbelommerden tuin komt opnevelen. Deze oude begraafplaats wordt tot een symbool, maar leeft haar eigen natuurleven voort. In het eerste bedrijf trekt zij den ouden Tetzlaff tot zich; in het tweede lacht zij flauw haar geelbruinen herfstlach en maakt in haar schemering de gevoelige menschen stil. Dit innerlijke en intieme geeft de stemming aan de verschillende tooneelen. De personen redeneeren niet, maar leven zich uit, schier ongemerkt; hun woorden zijn - bij de Tetzlaff's en den dokter - vaak niet meer dan de flauwe verklanking van hun innerlijk leven; het onuitspreekbare en onbewuste ligt er zwijgend tusschen. Heel veel rust in de tooneelen; de personen ‘zitten’ en doen het in de omgeving. Zij komen niet zoo scherp en helder uit als de buitenfiguren van Hauptmann; en de werklui in het derde bedrijf zijn alleen flauw gereleveerd onder den sneeuwschemer. Met Hauptmann, op wien hij vooruit heeft dat hij als nakomer in de nieuwe beweging zich niet uit het formalisme van het systeem had los te werken, toont Max Halbe inderdaad minder verwantschap dan met Ibsen. Er komt bij *Eisgang* herinnering op aan *Rosmerholm*, de oude sombere woning van menschen die niet lachen, en waar het witte paard om spookt. Er is gelijksoortige symboliek in, en stemming van droefgeestige vóorgevoeligheid. Daarom evenwel geen directe doode navolging, als waarop we telkens Richard Voss betrappen. Max Halbe heeft in den grooten Noor gevoeld, wat al te velen niet uit hem kunnen begrijpen: de stemming van zijn verbeeldingen, de reëele en onreëele, en heeft die op zijn wijze, als artiest, opgenomen en teruggegeven. Onder de tot nu toe verschenen nieuwe Duitsche drama's komt ‘Eisgang’ met ‘Einsame Menschen’ het droombeeld van een eigen Duitsche ‘verinnerlichte Kunst’ al zeer nabij. Het nieuwe denken, moreel-gevoelen en nerveus leven is er in omgezet in een sensible kunst van aanschouwelijkheid en stemming, en met genoeg humor om glimlichten te werpen in het zeer donkere interieur.

1) ‘Ein Emporkömmling’ (1889); ‘Freie Liebe’ (1890).

Met ‘Meister Oelze’ van Johannes Schlaf keeren we terug tot de liefhebberijen van de oude romantische school in het kleed van een nieuwerwetsch dorpsverhaal. Het is een pogen om het huiveringwekkende, spookachtige in de verbeeldingen van het booze geweten een nieuwe realiteit te geven: de wees van Lowood in een dorpje van Middenduitschland. Meister Oelze heeft de scherp hatelijke en boosaardige natuur van engborstige, hoekige menschen. Met uitsluiting van den eigen zoon en dochter is hij erfgenaam geworden van zijn stiefvader, die plotseling gestorven is, juist terwijl hij ter bruiloft van zijn dochter zou gaan. Na een twintig jaar komt Pauline, wie het door het onterven in haar huwelijk arm is vergaan, in het ouderlijk huis bij haar halfbroeder logeeren; voorgevend dat dit gebeurt om haar dochtertje, voor wie luchtverandering noodig is, in het geheim met het oogmerk om zich zekerheid te verwerven omtrent een in haar levend vermoeden, dat haar vader indertijd door zijn tweede vrouw en stiefzoon vergiftigd is. Dit vermoeden versterkt in haar door het waangebrabbel der krankzinnige oude vrouw en zij zet er zich op, Meester Oelze tot een bekentenis te brengen. Hij doorziet haar spel en beantwoordt haar toespelingen met hoon en koelen spot, haar uitlokkend om haar vermoeden te zeggen; wat zij echter geen oogenblik onmiddellijk doet. In hun bedekte scherpe schermutseling slaagt Pauline er in, haar tegenstander te overprikkelen; zijn nerveusheid wordt onrustiger, hoewel hij probeert die meester te blijven met zijn spot; en ook physiek werkt de aanval op hem, daar zijn hoestbenauwdheden toenemen. Op een herfstavond, als buiten de storm huilt, en de krankzinnige haar aanvallen heeft, het huis vullend met haar krijtend geschreeuw, weet Pauline hem eerst het huis uit, naar de herberg te jagen, en zoekt, als hij thuiskomt, hem te beangstigen met het verhaal van een geestverschijning van haar vader, tegen den tijd van diens dood door haar waargenomen. Op Oelze's naiefbijgeloovige vrouw werken deze verhalen en een door Pauline ondernomen bezweringsproef tot het ontdekken van een schuldige, sterk beangstigend; hij zelf, onwillekeurig onder den invloed ervan, zoekt zich dit te ontgeven met heeschen spot. Dán drijft ze hem met een weddenschap dat hij niet durven zal, de donkere gangen van het door den storm omhuilde huis in; en zij overwint. Op eens klinkt een

angstkreet en Oelze stort lijkbleek naar binnen, in een aanval van bloedspuwing.

Met de harde wreedheid van iemand, die zijn doel bereiken wil ondanks alles, vervolgt Pauline haar weg. In den nacht, als Oelze doodelijk zwak te bed ligt, blijft zij bij hem waken, wetend dat hij haar vreest, hem overprikkelend door haar tegenwoordigheid en toespelingen, met haar moreele overmacht en doelvastheid beproevend hem te suggereeren tot nieuwe hallucinaties, die hem eindelijk de verlichtende bekentenis moeten ontlokken. In Oelze spartelen weer zijn opgewekte hellevrees en zijn gewetensknagingen met zijn wensch om voor zijn zoon, dien hij ter zondeverbidding dominé wil doen worden, het erfgoed te behouden. Telkens als Pauline hoopt dat het critiek oogenblik gaat aanbreken, drijft zijn nuchter doorzien van haar bedoelen dit heen. Tot in zijn doodstrijd speelt hij met haar en sterft zonder zijn misdaad te biechten.

Er is in het pogen om zulk een geval te dramatiseeren verdienstelijks en de gevoeligheid van Schlaf voor het naargeestige van hallucinaties toont hem verwant aan moderne auteurs in andere landen; ik denk o.a. aan Maeterlinck en Couperus, op hun beurt daarin geinfluenceerd door Edgar Poe. Maar zijn sensibiliteit blijft burgerlijk-grof; hij verliest zich in de detailschildering van het kleinburgerlijke leven, missend het vermogen om zich aan het geziene zoover te onttrekken, dat hij, als meester er over heerschend, het extract van de realiteit in plaats van deze zelf weet te geven. De fijne trillingen van de artistieke gevoeligheid, die een kunst voornaam en hoog maken, zijn niet in hem, en zoo hij door den ernst van zijn pogen om aanschouwelijk te wezen voor bespiegelend, en diep te boren in het menscheleven, waardeering verdient als een der medevoorbereiders van de nieuwe litteraire kunst in zijn land, een machtig voorganger zal hij waarschijnlijk niet worden. Zijn werk blijft waarde behouden als een steunpilaar voor het met instorting bedreigde gebouw, dat is opgericht geweest zonder vasten grondslag; maar van het nieuwe Paleis, dat er voor in de plaats moet komen, zal het geen deel worden.

5.

Tot zoover lag mijn studie gereed, toen ik Hauptmann's

‘College Crampton’ in handen kreeg; een stuk al vóor *Die Weber* voltooid, doch eerst nu gedrukt. Het is een klein werk, zeer opmerkelijk voor de karakteristiek van dezen auteur, van wien ik verleden jaar waagde te voorspellen dat de humor in hem zou opwellen om hem met het leven te verzoenen. Die verzoening schijnt gekomen. ‘College Crampton’ bewijst het. Het geval van den Professor aan een schildersacademie, geniale natuur, die door zijn karakterzwakheid en huiselijke omstandigheden het levensgenot in den drank zoekt, en zoo verloopt dat hij zijn betrekking en zijn atelier-boedel verliest, zou, naar ons vermoeden, den auteur van ‘Vor Sonnenaufgang’ een zeer droefgeestig tafereel moeten doen teekenen. Het tegendeel is gebeurd. Hauptmann laat de personen en omstandigheden, die Crampton helpen verongelukken, in een half duisteren achtergrond, zet daarentegen zijn jongste dochter, een enthousiast 19-jarig schilder, diens broeder en zuster, als Crampton's redders uit den poel, in zeer sterk licht. Zelfs doet met bevreemdend optimisme deze geboren zwartkijker zijn geval eindigen met een verloving van den jongen schilder met Crampton's dochter en de oprichting van het neergestort genie. Dit blij-einde, ‘bevredigend’ voor het gewone publiek, is het voor mij nauwelijks; er is, evenals in de teekening van het verliefde jonge paartje, 'twelk we ten slotte in de armen van Papa zien, iets van een Duitsche ‘Lustspiel-Gemüthlichkeit’ in, die ik bij dezen auteur liefst niet vind. Hij is er zelf verlegen mee geweest, naar het mij voorkomt. Vandaar dat hij een heel bedrijf besteedt om ons deze reddende engelen in hun eigen omgeving te toonen en in één hunner, den broeder, een scheutje bijtend cynisme giet, tot tegengift tegen het weeke en enthousiaste der anderen. Het is niet, dat zulke menschen niet zouden bestaan, maar er is zulk een misbruik van hun aard gemaakt, dat zij nauwelijks meer buiten het conventioneele óm zijn te teekenen. Hauptmann heeft dit niet ongelukkig beproefd; toch blijven deze vier dei ex machina het zwakste van zijn schets, die ook als samenstelling verzwakt is door de aan hun teekening gegunde ruimte. - De concentratie van een tooneelspel, die me vooral in ‘Friedensfest’ getroffen heeft, mis ik in de latere werken van dezen auteur al te zeer. Een dramaturg is hij nog niet.

Maar wat toont hij zich een menscheteekenaar in die schets van den verloopen kunstenaar, met zijn zwakke, weifelende

natuur, die hem onmachtig maakt om tegen de verleiding te staan, hem leugentjes doet verzinnen tot bedekking van zijn zwak, hem bij pedel en oppasser leeningen doet sluiten die hem in hun macht zouden brengen, als niet het hoog zelfgevoel van den kunstenaar hem boven hen verhief. Crampton kan laag zinken: - wij hooren dat hij, om geld te maken, een uithangbord voor een logementhouder schildert, doch als deze, met de vlerkerige brutaliteit van den klant die betaalt, kritiek durft geven, bijt Crampton hem af met het zeggen dat hij dan 't maar zelf schilderen moet. Na den verkoop van zijn boedel en zijn ontslag aan de akademie, als zijn vrouw hem verlaten heeft, woont hij in bij een bierhuishouder, die geld van hem krijgt en die hem nu een onderdak geeft om hem als attractie voor zijn kleinburger-klanten te kunnen exploiteeren. Crampton wordt hun getoond, hij mag zich laten beschenken, de kellnerin, in stilte op hem gecharmeerd, geeft hem bier dat zij, zonder dat hij 't weet, betaalt: de artiest als prostitué van den kroegbaas. Maar al loopt ook hij niet straffeloos in den modder, innerlijk is dezelfde hoogheid in hem. Hij verleent audientie als 't hem lust; hij behandelt de poenen met geringschatting en ironie; hij redeneert vaderlijk beschermend met de kellnerin over haar moeilijke positie, en zoekt te vergeten in bier en lectuur. Als de jonge schilder komt om hem te redden, toont hij al den hardnekkigen trots der ongenaakbaarheid, die de reddingsplank der gezonkenen pleegt te zijn. Zelfs als Strähler hem vraagt het portret van zijn zuster te schilderen maakt hij moeilijkheden; hij wil althans zijn kunst niet prostitueeren. Hij eischt een hoog honorarium, dat de waarde van zijn werk erkent. En eerst als dit tot zijn verbazing wordt toegezegd, geeft hij zich gewonnen.

Met een detailschildering, die aan den auteur van Johannes Bockerat herinnert, is deze figuur van den verloopen artiest gedaan; maar luchtiger, als een vlotte, lekker frisch en dun gewasschen schets. Er is de onmiddellijkheid in van het doorleefde, nagevoelde; een humor vol weemoed, die met moeite de tranen terughoudt. Er ligt tragiek in de schildering van Crampton in dat bierhuis, meer nog haast dan in zijn uitbarstende smart en zelfbeschuldiging tot zijn lieve jongste dochter, - de eenige die in hem gelooft en hem verdedigt in huis, waar zijn vrouw

van adellijke afkomst hem hard en zonder begrijpen behandeld heeft. Dat die tragiek niet dóorbreekt, is het gevolg van het schetsmatige en luchtige der schildering, van de in Crampton zelf gelegde veerkracht van den humor. Hij weet fijn te glimlachen; hij heeft iets kinderlijks naiefs behouden, waar de hardheid van het leven overheen glijdt. Eén van die menschen, op wien we niet boos kunnen worden, in onze sympathie voor hun naief onbegrijpen van het stroef-serieuse leven. - De zon is nooit uit hen, de goedheid niet; zij zijn als het vlakke landschap in ons nevelland, eenvoudig, toch vol geheimzinnigheid en eeuwig boeiende schoonheid.

Van de 'verinnerlichte Kunst', door den verzoenenden humor gekweekt, is deze schets een belangwekkende proeve. Geen groot en gelouterd werk, toch een nieuwe aanwijzing dat Hauptmann bestemd is om in de litteratuur van zijn volk den weg te toonen. Hij heeft nog niets geschreven, dat niet een bizonderen aanleg in hem openbaarde om echte kunst te maken. Van het starre, mechanische tendenz-naturalisme heeft de dichter, die in de ziel van Helene geleefd had, zich nu geheel bevrijd, en zich opgewerkt tot de frissche aanschouwing van de natuur; zijn geforceerd pessimisme van vroeger is opgelost in den weemoed van den humor. - Zijn kunst is onmiddellijk dóordringend, buiten rhetoriek of gemoraliseer. Wat zijn visie van College Crampton aan grootheid ontbreekt, wordt goedgemaakt door de forsche breedheid van zijn volksschildering in 'Die Weber.' En tegenover de buitenkunst van dit werk staat de intimiteit van deze komedie. Zijn expressief gelaat vereent de uitdrukking van een spontanen, jongen, helderen lach met strenge lijnen van kracht en ernst. In die mengeling ligt iets wat aan Goethe doet denken. En met deze grootheid heeft hij het geluk gemeen eener financieele onafhankelijkheid, die vooral in zijn vaderland voor den artiest zoo onontbeerlijk is.

Hauptmann is in zijn humor echt Duitsch; maar van een Deutschthum dat in hem, evenals in Goethe, gelouterd is van alle burgerlijkheid. Het gevoelige mag hij soms naderen, zijn mannelijke kracht weerhoudt hem van er in te verzinken. Voorshands geloof ik te mogen profeteeren: de toekomst der echt Duitsche *kunst*, dat is h i j !

L. SIMONS MZ.

Spreken de apen?

R.L. Garner. The Speech of Monkeys. London. 1892.

Eenige maanden geleden was ik na eene vluchtige doorbladering van de tijdschriftartikelen, die Garner kort te voren over de apentaal in de *New Review* geschreven heeft, nieuwsgierig naar den inhoud van zijn boek, waarin die korte voorloopige mededeelingen zouden worden uitgewerkt.

Het spijt mij te moeten zeggen, dat het boek, hetwelk door vriendelijke bemiddeling van de redactie van *de Gids* in mijne handen kwam, mij eene doorloopende teleurstelling geweest is.

Allerwege hebben de proeven van dezen Amerikaanschen apenvriend de aandacht getrokken. Zoowel in tijdschriften als in dagbladen is instemming betuigd met het door hem op het getouw gezette onderzoek.

Niet het minst nu ruchtbaar is geworden, dat hij gereed staat eene reis naar de tropische wouden van Afrika te ondernemen, waar hij, gewapend met allerlei zonderlinge bedenksels, aan de anthropomorphe apen van dat werelddeel (gorilla en chimpanzé) nieuwe geheimen van hun taal wil afluisteren. Hij heeft de aandacht van het publiek reeds dermate weten te ‘pakken’, dat mij onlangs in vollen ernst gevraagd werd of wij niet mochten verwachten, dat, wanneer Garner ons eerlang de apentaal had leeren verstaan, deze boschbewoners allerbelangrijkste mededeelingen zouden kunnen doen omtrent geneeskrachtige planten, waarvan vindplaats en gebruik bij hen reeds eeuwenlang door overlevering zouden bekend zijn!

Trouwens, dergelijke overdrijving ter zijde stellende, is het onderwerp wel geschikt om onze nieuwsgierigheid te prikkelen.

De wetenschap dat er tusschen den lichaamsbouw van mensch en aap zooveel overeenstemming bestaat, dat eene afstamming van beiden uit een gemeenschappelijken voorvader waarschijnlijk is, doet ons dubbel belangstellen in de vraag naar hunne taal.

Is de taal waarin de apen onderling van gedachten wisselen die van dezen voorvader? En kan hare kennis dus licht werpen op de wording van de menschelijke spraak? Of is zij een nauwelijks herkenbaar overblijfsel van een vroeger meer ontwikkeld spraakvermogen, dat thans, bij deze verworden afstammelingen van meer menschwaardige wezens, alleen nog maar de schim, niet de leerrijke kiem is van het hooger ontwikkelde?

Wenschen wij te weten of de taal der apen ons eenigermate recht geeft tot het vermoeden, dat ook daaraan door zorgvuldige studie argumenten zouden kunnen ontleend worden, die de verre bloedverwantschap van mensch en aap zouden kunnen staven, dan handelen wij verstandig door in de eerste plaats het klassieke werk van den grootmeester der evolutie-theorie ter hand te nemen, en in Darwins *Descent of Man* dit punt na te slaan, overtuigd dat deze nauwgezette en veelbelezen natuuronderzoeker geen argument onvermeld zal hebben gelaten, dat door hem ter zake dienende is geoordeeld.

Slaan wij de Hollandsche vertaling op, dan lezen wij op p. 134 het volgende:

‘De spraak is terecht beschouwd als een der voornaamste punten van verschil tusschen den mensch en de lagere dieren. Maar de mensch is geenszins het eenige dier, dat van het geluid gebruik kan maken om uit te drukken, wat in zijn geest plaats grijpt, en min of meer kan begrijpen, wat op die wijze door anderen wordt uitgedrukt. In Paraguay uit de *Cebus azarae*, als hij daartoe wordt opgewekt, minstens zes verschillende klanken, die bij andere apen gelijksoortige gemoedsaandoeningen teweeg brengen. De aangezichtsbewegingen en gebaren der apen worden door ons begrepen, en zij begrijpen ook gedeeltelijk de onze, zooals Rengger en anderen verklaren. Het is een opmerkenswaardig feit, dat de hond, sinds hij is getemd, heeft leeren blaffen en hierbij minstens vier of vijf verschillende geluiden voortbrengt. Hoewel het blaffen een nieuwe kunst is, drukte ongetwijfeld de wilde soort, waarvan de hond afstamt, haar gewaarwordingen door kreten van verschillenden aard uit. Bij den huishond hebben wij het opge-

wekte geblaf, b.v. bij de jacht; het toornige geblaf; het jankende of huilende geblaf der vertwijfeling, wanneer men hem b.v. opsluit; dat der vreugde, als hij b.v. met zijn meester uit wandelen gaat, en het zeer eigenaardige geblaf, waardoor hij het een of ander vraagt, b.v. als hij wenscht, dat een deur of een venster open zal worden gemaakt.

Volgens Houzeau, die bijzondere aandacht aan dit onderwerp heeft gewijd, maakt het huishoen minstens een dozijn verschillende geluiden, die elk hun beteekenis hebben.

Het gewoonlijk gebruiken van gearticuleerde spraak is echter uitsluitend eigen aan den mensch; maar deze gebruikt daarenboven, evenals de dieren, ongearticuleerde kreten om zijn gevoelens uit te drukken, en doet die vergezeld gaan van gebaren en van bewegingen van de spieren van het aangezicht. Dit is vooral het geval bij de meer eenvoudige en levendige gevoelens, die slechts weinig hebben te maken met ons meer ontwikkeld verstand. Onze kreten van angst, smart, verwondering, toorn, vergezeld van de daaraan eigenaardige gebaren, en het stamelen van een moeder tegen haar geliefd kind drukken meer uit dan alle woorden. Niet het vermogen van articuleeren zelf onderscheidt den mensch van andere dieren, want zooals iedereen weet, kunnen papegaaien spreken. Evenmin is het eenvoudig het vermogen om bepaalde klanken met bepaalde denkbeelden te verbinden; want het is zeker, dat sommige papegaaien die hebben leeren spreken, zonder zich te vergissen, woorden met zaken en personen met gebeurtenissen verbinden. De lagere dieren verschillen van den mensch alleen door zijn bijna oneindig grooter vermogen om de meest verschillende klanken en denkbeelden te verbinden; en dit is blijkbaar het gevolg van de hooge ontwikkeling zijner verstandelijke vermogens.

Zooals Horne Tooke, een der grondvesters van de edele wetenschap der philologie, opmerkt, is het spreken een kunst, evengoed als koken en bakken; schrijven zou echter een veel gepaster vergelijking zijn geweest. Het is zeker geen waar instinkt, daar iedere taal moet worden aangeleerd. Het verschilt echter zeer van alle gewone kunsten; want de mensch bezit een instinktmatige aandrift om te spreken, zooals wij aan het stamelen onzer kinderen zien, terwijl geen kind een instinktmatige aandrift heeft om te koken, te bakken of te schrijven. Bovendien onderstelt geen enkel philoloog meer, dat eenige

taal met opzet is uitgevonden; alle talen hebben zich langzaam en onbewust trapsgewijze ontwikkeld. De klanken door vogels voortgebracht hebben in vele opzichten de grootste overeenkomst met de spraak, want alle leden van een zelfde soort drukken hun gewaarwordingen door dezelfde instinktmatige geluiden uit; en al de soorten die het vermogen bezitten om te zingen, oefenen dit vermogen instinktmatig uit; maar hun tegenwoordige wijze van zingen en zelfs hun loktonen hebben zij van hun ouders of pleegouders geleerd. Deze tonen zijn, zooals Daines Barrington heeft bewezen, hun evenmin aangeboren als de spraak den mensch. Hun eerste pogingen om te zingen kunnen worden vergeleken bij de onvolmaakte pogingen van een kind om te stamelen. De jonge mannetjes gaan gedurende tien of elf maanden voort met zich te oefenen of, zooals de vogelaars het noemen, te repeteeren. In hun eerste pogingen is bijna geen spoor van hun lateren zang herkenbaar; maar als zij ouder worden, kunnen wij nagaan, wat zij bedoelen en ten laatste wordt hun zang zooals hij behoort te zijn. Jonge nestvogels die den zang van een andere soort hebben geleerd, zooals de in Tyrol opgevoede kanarievogels, leeren een nieuwen zang aan hun kroost en leveren hem zoo aan hetzelve over. De kleine natuurlijke verschillen in den zang bij individu's van dezelfde soort, die verschillende streken bewonen, kunnen, zooals Barrington opmerkt, zeer gepast met “provinciale dialecten” worden vergeleken; en de wijzen van zingen van verwante hoewel verschillende soorten, kunnen met de talen van verschillende menschenrassen worden vergeleken.

Ik heb bovenstaande bijzonderheden medegedeeld om aan te toonen, dat een instinktmatige aandrift om een kunst te leeren niet uitsluitend aan den mensch eigen is. Wat den oorsprong van de gearticuleerde spraak aangaat, kan ik, na zoowel de zeer belangrijke werken van den heer Hensleigh Wedgwood, den weleerw. Heer E. Farrer en Prof. Schleicher als de beroemde voordrachten van Prof. Max Müller te hebben gelezen, niet betwijfelen, dat de spraak haar oorsprong is verschuldigd aan de nabootsing en wijziging van verschillende natuurlijke klanken, van de geluiden van andere dieren en van de instinktmatige kreten van den mensch zelf, geholpen door teekens en gebaren. . . . . .

Maar de betrekking tusschen het voortgezet gebruik van de spraak en de ontwikkeling der hersenen is ongetwijfeld veel belangrijker geweest. De zielsvermogens van den eenen of anderen vroegeren voorvader van den mensch moeten ontwikkelder zijn geweest dan die van eenigen thans levenden aap, voor zelfs ook maar de minst volmaakte vorm van spraak in gebruik kon komen; wij kunnen echter gerust aannemen, dat het voortgezet gebruik en de vooruitgang van dit vermogen op den geest terugwerkte en dezen in staat stelde en aanmoedigde om lange ketens van denkbeelden aan elkander te schakelen. Een lange en samengestelde keten van denkbeelden kan evenmin worden aaneengeschakeld zonder behulp van woorden, hetzij uitgeproken of niet, als een lange berekening kan worden uitgevoerd zonder behulp van cijfers of algebraïsche teekens.. . . . . .

De nauwe band tusschen de hersenen, zooals zij nu bij ons zijn ontwikkeld, en het spraakvermogen, wordt duidelijk aangetoond door die zonderlinge gevallen van hersenziekten, waarbij het spraakvermogen slechts gedeeltelijk is aangedaan, als b.v. het vermogen om zich zelfstandige naamwoorden te herinneren is verloren gegaan, terwijl andere woorden op juiste wijze kunnen worden gebruikt. Of waar zelfstandige naamwoorden van een zekere soort, of alle letters, behalve de beginletters van zelfstandige naamwoorden en eigennamen zijn vergeten.

Waarom de organen, die nu voor de spraak worden gebruikt, oorspronkelijk meer voor dit doel geschikt werden gemaakt, dan deze of gene andere organen, is niet moeielijk te begrijpen. Huber, die een geheel hoofdstuk aan de taal der mieren wijdt, heeft aangetoond, dat deze dieren een uitgebreid vermogen bezitten om elkander hunne gedachten mede te deelen door middel van hun sprieten. Ook wij zouden onze vingers met vrucht als spraakorganen kunnen gebruiken, want een persoon, welke met die kunst bekend is, kan een doof mensch ieder woord van een op een publieke vergadering uitgesproken redevoering overbrengen; maar het verlies van onze handen als wij ze daarvoor hadden gebruikt, zou een ernstig bezwaar daartegen zijn geweest. Daar al de hoogere zoogdieren stemorganen bezitten, volgens hetzelfde algemeene model gebouwd als de onze, en die worden gebruikt als een middel om elkander denkbeelden mede

te deelen, was het natuurlijk waarschijnlijk, dat, als het vermogen om van denkbeelden te wisselen zich uitbreidde, he diezelfde organen zouden zijn, die verder werden ontwikkeld; en dit is geschied met behulp van naburige en daartoe zeer geschikte deelen, de tong en de lippen. Het feit dat de hoogere apen hun stemorganen niet gebruiken om te spreken, wordt ongetwijfeld veroorzaakt doordat hun verstand daartoe niet genoeg is ontwikkeld. Dat zij organen bezitten die na lang voortgezette oefening zouden kunnen zijn gebruikt om te spreken, hoewel zij daarvoor nu niet dienen, komt overeen met het feit, dat vele vogels organen bezitten die geschikt zijn voor den zang, en toch nooit zingen. Zoo komen de stemorganen van den nachtegaal in maaksel overeen met die van de kraai, hoewel de eerste deze gebruikt voor een klankvollen zang en de laatste alleen om te krassen.'

Heb ik dit alles uit Darwin's 'Afstamming van den mensch' moeten aanhalen, het geschiedde om te bewijzen dat dit werk, in de korte paragrafen, die aan de spraak gewijd zijn, duidelijk en overtuigend aantoont, *dat apen niet spreken, en waarom zij dat niet doen*.

Hetgeen aan het eind van bovenstaand citaat gespatiëerd gedrukt werd, is de kern van alles wat er over de spraak der apen te zeggen valt en het dikke boek van Garner heeft daarin hoegenaamd geene verandering gebracht. Met aanmatigende laatdunkendheid schrijft Garner: 'It has been a matter of surprise to me that so careful and observant a man as Mr. Darwin should have so nearly omitted the question of speech from a work of such ample scope, such minute detail and such infinite care as characterizes the "Descent of Man" and such like works. But science will cheerfully forgive an error and pardon the sin of omission in one who has given to the world so much good.' (p. 154).

Dit laatste beroep op de wetenschap, had Garner achterwege moeten laten. Moet aan iemand het recht ontzegd worden om zich op haar te beroepen, dan is het dezen oppervlakkigen, geruchtmakenden, zelfgenoegzamen experimentator. Met zijne proeven en voorstellingen betreedt hij een veld van onderzoek van de hoogste beteekenis. Ware het hem gelukt op dit gebied een enkelen stap verder te komen; aan te toonen dat wij ons

tot heden verkeerde of onvoldoende voorstellingen van het spreken van apen gevormd hadden; of ons te doen inzien, dat wij, door de toepassing van andere methoden, gegevens aan het licht zullen kunnen brengen, die voor de bepaling van de plaats die de apen in de dierenwereld innemen, van groote beteekenis zijn, - ja, dan zou hij zich groote en onmiskenbare verdiensten verworven hebben.

Maar dan had ook zijne wijze van werken eene geheel andere moeten zijn. Dan had hij, zooals het bij een ernstig en gewichtig onderzoek als dit moet geeischt worden, ons van zijne experimentreeksen een nauwkeurig overzicht moeten geven en ons in de gelegenheid stellen den gang van zijn onderzoek op den voet te volgen. Dan had vooral moeten blijken, dat de wijze waarop de natuur door hem ondervraagd werd, zóó gekozen was, dat redelijkerwijze antwoorden mochten verwacht worden, die voor ons verstaanbaar zijn en die tot de oplossing van het grootere vraagstuk het hunne zouden hebben kunnen bijdragen.

Darwin antwoordde eens aan een bezoeker, die navraag deed naar het onderzoek dat hem op dat oogenblik bezig hield: ‘I am making certain fools' experiments.’ De man die dit zeide was waarborg dat deze proefnemingen, misschien schijnbaar onsamenhangend en doelloos, toch bij tijd en wijle in het kader van zijn reuzenwerk hare passende plaats zouden vinden.

Bij Garner missen wij dezen waarborg ten eenenmale en op de meeste zijner experimenten is de geciteerde boutade dan ook zonder voorbehoud toepasselijk.

Toch is er in zijne wijze van werken één nieuw uitgangspunt. Garner heeft zich nl. van den fonograaf bediend. De eerste rol waarop eene fonografische reproductie van het stemgeluid der apen staat neêrgeschreven is voorzeker die van Garner geweest; sedert heeft hij tallooze malen van de meest verschillende apen soortgelijke fonografische aanteekeningen verkregen. Hij heeft dit nog zoo kort geleden uitgevonden werktuig tegenover de apen gehanteerd op de wijze zooals tegenwoordig reizigers hunne camera voor ‘photographie instantanée’ gebruiken.

De fonograaf van Garner was meermalen gericht op den aap van wien eene mondelinge mededeeling verwacht werd. Begon deze, dan moest het werktuig met allen spoed in werking

gesteld worden ‘to obtain a record’, zooals Garner het noemt. Hoe dit in bijzonderheden geschiedde, vinden wij echter nergens vermeld. Wèl dat meermalen de poging mislukte of de reproductie te zwak of te onvolledig was.

Garner heeft zoodoende eene gevariëerde fonografische verzameling aangelegd van der apen stemgeluid. En wèl zooals dit bij de meest uiteenloopende gewaarwordingen en gemoedsaandoeningen door hen ten gehoore gebracht wordt. De fonografische indruksels stelden hem, door hun blijvenden aard, in staat diezelfde opgevangen geluiden ontelbare malen te herhalen. Hij deed dit in tegenwoordigheid van andere apen en onder zeer afwisselende omstandigheden. De uitkomsten waren eveneens van afwisselenden aard. En de wijze waarop hij ons die uitkomsten mededeelt - verspreid tusschen talrijke berichten over velerlei apenkunststukken die niet ter zake dienende zijn - geeft ons alweder geen eerbied voor zijn talent van rangschikking der uitkomsten van, of voor zijne kritiek op eigen waarneming.

Laat ons enkele van deze fonografische proeven van naderbij beschouwen.

Beginnen wij met wat Garner in den herfst van 1891 waarnam en zelf ‘one of the most unique of my experiments’ noemt. Hij had zich bezig gehouden met Rhesus-apen en had, zooals hij het beschrijft: ‘uit een aantal geluiden, die deze apen maken er eindelijk een uitgezocht, dat, naar (hij) meende, *voedsel* beteekende.’ Dit geluid, in letters uitgedrukt, zou ongeveer geschreven moeten worden ‘*nqu .. u .. w*.’ Den avond nadat hij hiervan eene voortreffelijke fonografische reproductie had verkregen, kwam in de diergaarde, waar hij deze proeven genomen had, eene bezending Rhesus-apen uit Indië aan, drie wijfjes en vier jongen. Zij werden niet met de andere reeds aanwezige apen te zamen gebracht, maar op verzoek van Garner in een ledig vertrek van een ander gebouw, geheel buiten het gehoor van het apenhok, gehuisvest. Tegen zonsopgang begaf Garner zich tot hen. Noch hijzelf, noch zij die met hem waren trachtten op eenigerlei wijze de aandacht dezer apen te trekken, noch ook hun eenig voedsel of drank te vertoonen. Toen nu de fonograaf in werking gebracht werd en daaruit de geluiden te voorschijn kwamen, die den vorigen dag daarin waren opgevangen, begonnen de apen die tot hiertoe geen enkel geluid gemaakt hadden, met luider stem te ant-

woorden. Toen zij, nadat de fonograaf zweeg, zelf ook weder tot rust gekomen waren werden hun door Garner wortelen en appels vertoond.

Zoodra zij deze zagen begonnen zij dezelfde geluiden te maken die zij kort te voren hadden uitgestooten. En bij deze gelegenheid was Garner in staat die geluiden weder in de fonograaf op te vangen voor latere vergelijking met de andere.

Dit eene voorbeeld toont ons hoe slordig de mededeelingen van Garner zijn. Wij moeten er uit afleiden dat het geluid *nqu .. u .. w* .. op de nieuw aangekomen Rhesus onmiskenbare uitwerking had.

En verder dat deze daarop antwoordden met een geluid dat zij ook bij het genieten van wortelen en appels maakten, maar dat toch *blijkbaar verschillend was*, en voor ‘latere vergelijking’ werd opgeteekend.

Waarin echter dat verschil bestaat vernemen wij niet, noch bij deze mededeeling, noch op eenige latere bladzijde van het boek. Toch was het van belang het nauwkeurig te vermelden. Was het verschil groot dan zou immers het geheele experiment *te veel* bewijzen. Dan zouden nl. niet alleen de apen een bepaald woord voor voedsel hebben, maar dan zouden zij tevens het woord dat in een hun onbekende apentaal hetzelfde uitdrukt met aangeboren vlugheid begrijpen, die vreemde taal dus bij intuitie kennen.

Deze overweging zou Garner tot dubbele mededeelzaamheid op dit punt hebben moeten aansporen. Al kan men uit dit zijn ‘most unique of experiments’ onder toepassing van het *ab uno disce omnes* veel afleiden over de waarde van het geheele boek, toch moet ik billijkheidshalve nog meer vermelden.

Door middel van den fonograaf heeft hij (l.c. p. 31) herhaaldelijk muziekale oefeningen met zijne apen gehouden. De fonograafrollen repeteerden de door hen opgevangen muziekstukken: welke, wordt door Garner niet vermeld. Zeer dikwijls lieten de apen er zich niet het minst aan gelegen liggen, een enkele maal toonden zij eenige belangstelling. Hieruit maakt Garner de diepzinnige gevolgtrekking, dat muziek, zooals wij haar begrijpen, misschien iets te hoog voor hen is. En wat lezen wij nu op de volgende bladzijde? Luister even:

‘Ik voel mij gerechtigd te beweren dat zij (de apen) de eerste beginselen der wiskunde machtig zijn, in zooverre het

de behandeling van getallen en hoeveelheid in concreten vorm betreft. Verder zou hunne vatbaarheid om kleuren te onderscheiden en uit te kiezen bewijzen dat zij ook op het gebied der kunst, voor zoover deze zich van kleuren bedient, een eersten stap gezet hebben, terwijl het feit dat zij door muziekale geluiden toch, zij het slechts in zwakke mate, worden aangetrokken, aantoont dat zij de kiem in zich hebben waaruit de muziek zelve is te voorschijn gekomen.'

Uit zijn verdere fonografische proeven maakt hij de gevolgtrekking dat zeker geluid door de capucijner-apen voortgebracht *melk* beteekent: uit latere dat het voor voedsel in het algemeen gebruikt wordt; uit nog latere dat het eene *nog* ruimere beteekenis heeft en als een soort '*shibboleth*'. dienst doet bij iedere vriendelijkheid die hun bewezen wordt (p. 8). Later meent hij gevonden te hebben dat dit woord met verschillende inflecties gebruikt wordt en acht zich gerechtigd te gelooven dat de beteekenis van het woord afwisselt naar gelang van deze modulatie.

Op blz. 19 en 20 van zijn werk wordt dit geheele betoog nogmaals herhaald, hier en daar met dezelfde woorden, mede een bewijs van de slordige redactie van het boek. Hier voegt hij er echter bij: 'I am impressed with the firm belief that in this word I have found the clue to the great secret of speech.'

Eens heeft Garner een vrij onvoldoende fonografische afdruk gekregen (p. 61) van mededeelingen die hij meent dat hem gedaan werden met betrekking tot de weêrsgesteldheid door een bruin aapje, waarvan de soort niet nader wordt aangegeven, en dat zich tijdens een storm voor een venster bevond.

Toen hij later dien fonographischen indruk in tegenwoordigheid van dit aapje weder hoorbaar maakte, bemerkte hij dat het dier in 't algemeen weinig belangstelling toonde, maar dat het uit het venster keek, toen de machine de geluiden herhaalde, die het gemaakt had, toen het bij dien storm voor het venster had gestaan. Of deze zelfde proef meer dan eens herhaald is, wordt niet vermeld. Den lezer mag ik het oordeel overlaten in hoever Garner recht heeft hieruit af te leiden dat dit aapje met hem over het weder heeft gepraat, zooals wij in het opschrift boven dat hoofdstuk vermeld vinden.

De heer Garner kan mij niet verwijten dat ik in het boven-

staande zijn werk eenzijdig heb voorgesteld. Integendeel heb ik getracht uit de bladzijden van zijn boek datgene op den voorgrond te brengen, waaraan ook hij de meeste waarde schijnt te hechten.

Onvermeld kunnen de vele bladzijden blijven, waarin hij ons mededeelingen doet over het scherpe gehoor van apen, die door hem werden waargenomen, en over verschillende bewijzen hunner intelligentie. Deze laatsten zijn even talrijk in andere boeken en ook in de werken van Darwin, Brehm e.a. te vinden.

Intusschen mag niet onvermeld blijven dat de hoofdvraag, waarop dan toch het geheele boek gericht is, de vraag nl. ‘hebben de apen eene spraak, die verder gedifferentiëerd is dan die van de andere dieren en wel in de richting van de menschelijke spraak?’ misschien met opzet, maar zeker met goed gevolg door den schrijver op den achtergrond gedrongen wordt. Beweringen als de hier volgende geven ons het recht zijn standpunt onhoudbaar te achten.

‘Mijne bekendheid met het dierenrijk geeft mij de vaste overtuiging dat alle zoogdieren het vermogen der spraak bezitten en wel in een graad die evenredig is aan hunne ervaring en hunne behoeften, alsmede dat huisdieren een ietwat hooger type van spraak hebben dan hunne ongetemde stamvaders’ (p. 173). Ook hier mogen wij herinneren aan het bekende: wie te veel bewijst, bewijst niets. Wanneer wij de geluiden waardoor zoogdieren in het algemeen - huisdieren inclusive - aan hunne gevoelens lucht geven en waarmede zij hunne gewaarwordingen vertolken, spraak willen noemen, ja, dan lijdt het geen twijfel of ook de spraak der apen verdient in die reeks een hooge plaats. Maar dan vervalt weder de vergelijkbaarheid met de menschelijke spraak, en is eene begripsverwarring ingeleid, die taal en spraak niet goed uit elkander houdt. Taal hebben nog veel meer dieren dan de zoogdieren. De taal van mieren bijv., hoewel niet in geluiden weer te geven, is zonder twijfel eene vrij hoog ontwikkelde. Zij weten zich onderling verstaanbaar te maken en kunnen elkaar over en weder mededeelingen te doen.

Het boven aangehaalde uit Darwin's *Descent of Man* werpt op een en ander een helder licht. Zonder leedwezen en zonder schade kunnen wij des heeren Garner's uiteenzettingen ter zijde leggen.

En wanneer hij eenige bladzijden verder schrijft (p. 180): ‘Het schijnt mij juist om aan te nemen dat de spraak in het dierlijk organisme gelijktijdig optreedt met de stemorganen, en dat het verlangen tot uitdrukking daaraan moet zijn voorafgegaan’, dan kunnen wij uit dezen als uit zoovelen zijner volzinnen afleiden, dat het zoölogisch en anatomisch gedeelte van zijn onderzoek naar de spraak der apen hij den heer Garner in onbevoegde handen is.

Over sommige philologische beschouwingen zal ik mij geen oordeel aanmatigen, en de desbetreffende punten, die door hem aangeroerd worden aan meer bevoegden ter bespreking overlaten. In de schatting van een niet-deskundige maken intusschen ook deze gedeelten al een even poover figuur: ook hier krijgt men den indruk dat het dezen onderzoeker geen ernst was met zijn doordringen tot een moeilijk en belangrijk vraagstuk, of wel, dat hij ten eenenmale de eigenschappen mist, die noodig zijn om pioniers-werk als hetgeen hij ondernam, vruchtbaar te maken voor hen die na hem komen en voor de wetenschap in het algemeen.

Zijn geheele werk in den vorm, waarin hij het ons gegeven heeft, overziende, komen wij tot de slotsom dat het zich nergens boven een welbespraakt, kritiekloos dilettantisme verheft. Het gebruik van den fonograaf tegenover de apen is de vlag waardoor hij de lading tracht te dekken. Die gelukkige greep heeft duizenden voor deze proefnemingen geïnteresseerd, die zonder dezen het boek zouden terzijde gelegd hebben bij andere aan anecdotische dierenbeschrijving gewijde werkjes.

De fonograaf heeft hier dienst gedaan als middel tot reclame. En die reclame schijnt inderdaad gelukt te zijn. Velen zijn daardoor in de meening gebracht dat Garner's boek nieuwe banen gebroken heeft. Daarvoor is echter eene geheel andere arbeidsmethode noodig. En het ware toe te juichen dat de op zich zelf belangrijke vraag hoever de mondelinge gedachtenwisseling der apen reikt, bij gelegenheid aan een waarlijk streng wetenschappelijk onderzoek onderworpen werd, waarbij de fonograaf zeer zeker hulp kan bieden.

Dat Garner zich nu het uiterst gebrekkige van het door hem geleverde werk geen oogenblik bewust is geweest, dit zien wij op meer dan ééne bladzijde van zijn bedenkelijk boek. Aan

zelfvertrouwen en zelfverheffing toch bij hem geen gebrek. Zoo schrijft hij (p. 109):

‘Door de poorten welke thans door mij ontsloten zijn, kan alsnu in dat wijde gebied van leven en gedachte het zonlicht van de menschelijke intelligentie vallen. En waar is de profeet die nu reeds kan voorzeggen, in welke betrekkingen de mensch nog ooit zal kunnen treden tot die lagere diervormen, die toch een bepaalde plaats innemen en een bepaalde functie te vervullen hebben in de huishouding der natuur?

Kennis van hun taal kan den mensch niet schaden en zal misschien velen ten nutte komen, omdat het 's menschen zelfzucht verminderen, zijn medegevoel verruimen, zijn wreedheid beperken zal.’

Van gelijksoortige snorkende volzinnen zou ik verschillende voorbeelden kunnen aanhalen.

Ik zal volstaan met nog één regel uit de opdracht te vertalen, die als een juweeltje van onbevangen ijdeltuitigheid verdient bewaard te worden. Ook omdat daaraan een Amerikaansch bijsmaakje is, dat niet mag verloren gaan. Behalve aan zijn echtgenoote wijdt hij zijn boek aan een twaalftal vrienden: ‘die hunne beurs voor mij openden zooals zij hunne harten reeds geopend hadden en mij de hulp verleenden waardoor ik in staat werd gesteld mijn onderzoek voort te zetten. Met hen zal ik volgaarne den roem deelen van al hetgeen mijn streven nog zal mogen tot stand brengen.’

En waarin zal nu in de naaste toekomst de voortzetting van 's heeren Garners onderzoek bestaan? Hierboven doelden wij reeds op eene reis naar tropisch Afrika. Het tijdschrift ‘The North American’ voor Juni 1892 bevat een opstel van zijne hand, getiteld: ‘What I expect to do in Africa.’ Ik heb uit dat artikel alleen een uittreksel gelezen. Daaruit bleek mij, dat hij een groote draagbare kooi van metaaldraad naar de binnenlanden van Afrika denkt mede te nemen, die als een huis zal moeten dienst doen. Hij zal daarin den nacht doorbrengen en de kooi overdag doen dienen tot bewaarplaats voor zijn verschillende reisbenoodigdheden en provisiën. Met een ijzeren oog van boven en drie sterke kettingen wordt de kooi in de boomen opgehangen.

De wijze waarop hij een en ander voor de tropische regens

denkt te beschermen is kinderachtig en onvoldoende; het voornemen om ter verdediging van de kooi deze dermate met electriciteit te laden, dat dieren die daarmede in aanraking komen onmiddellijk gedood worden, in den door hem voorgestelden vorm, onuitvoerbaar.

Is eenmaal de kooi tot in het diepste bosch getransporteerd (zie Stanley's: Through Darkest Africa!) dan begint de bestudeering van de apentaal. Dit geschiedt op een weloverlegde wijze! Aan het eene uiteinde van een lange en goed geïsoleerde geleiddraad bevindt zich een telephonische ontvanger van donkergroen geverfd blik in welks nabijheid stukken spiege - glas en andere glinsterende voorwerpen derwijze zullen gerangschikt zijn dat chimpanzés en gorillas om strijd de indrukken, die zooveel schoons op hen maken zal, in dien ontvanger zullen lucht geven.

Wanneer nu aan de andere zijde van de geleiddraad de fonograaf is opgesteld, zal de heer Garner niet volledige juistheid het gesprokene kunnen opvangen en naar zijne meening alweder een stap verder zijn in de kennis van der apen spreektaal.

Wij kunnen niet anders wenschen dan dat de kennismaking over en weder aangenaam en leerzaam zijn moge!

Misschien zal een negatieve uitkomst van 's heeren Garner's onderzoek in Afrika nog meer ten voordeele spreken van de hooge ontwikkeling zijner vierhandige vrienden dan eene positieve. Dit zal de bewering van dien inlander bevestigen, die ook volhield dat de apen onderling eene spreektaal bezitten, maar dat zij zich in tegenwoordigheid van menschen daarvan nooit bedienen, omdat zij overtuigd zijn, dat er dan onmiddellijk ‘heerendiensten’ van hen verlangd, of belastingen van hen geheven zouden worden.

Onzerzijds zijn wij niet van de gedachte af te brengen dat naast zijn onschadelijke zucht tot ‘opsnijden’, toch ook nog eene stille neiging bestaat om met zijne goedmoedige lezers ongemerkt ‘een loopje’ te nemen. Wat anders te denken van de door hem naar Afrika mede te nemen pijlen, waarvan de spits door vijftien droppels blauwzuur *la mort sans phrases* (in letterlijken zin) aan de apen zal brengen, die hij wil vermeesteren zonder hunne stamgenooten te doen opschrikken? Wat van de guttapercha blaas met slang en straalpijp die

onder den arm gedragen wordt en die met geconcentreerde ammonia gevuld is, waarmede hij zijn dierlijke belagers in ontzag denkt te houden?

De toebereidselen voor de Afrikaansche reis schijnen door Jules Verne, hier en daar zelfs door den baron von Münchhausen ontworpen en uitgedacht te zijn. En als Garner met dusdanige quasi-naïeve mededeelzaamheid, niet alleen de huid verkoopt eer de beer gevangen is, maar zelfs munt tracht te slaan uit de verschillende apparaten waarmede die vangst zal moeten geschieden, dan zien wij daarin een nieuw bewijs voor zijn gemis aan ernst en kritiek, die voor het welslagen van ieder wetenschappelijk onderzoek, ook voor het onderzoek dat hem voor den geest zweeft, onmisbaar mogen genoemd worden.

A.A.W. HUBRECHT.

De Bijbel voor onze kinderen.

Bijbelsche Geschiedenissen voor de jeugd, verteld door Dr. A.W. Bronsveld. Utrecht, L, E. Bosch & Zn. 1892.

Een oase, van alle zijden omringd door de eindelooze woestijn; wuivende palmen en een koele waterput, waaromheen de kameelen neêrliggen; meisjes met den aarden kruik op het hoofd, door de hooggestrekte armen vastgehouden, dragen water naar de drinkbakken; een oud man zit voor zijne tent in de stilte van den dalenden avond. Egypteland met zijne pyramiden en sfinxen; er is hongersnood, want de Nijl is niet gewassen; vóor rijkgevulde korenschuren echter staat een aanzienlijk man, uitdeelend van den overvloed, dien hij verzameld heeft in vroegere, vette jaren, aan lieden die van verre gekomen zijn met hunne ezels om brood te koopen.

Het land Kanaän overvloeiend van melk en honig; er bloeien rozen van Saron en leliën der dalen; de wijnstok draagt rijpe trossen en de vijgeboom strooit zijn vrucht; besneeuwde toppen van den Hermon en eikenwouden van Bazan en cederen van den Libanon. Steden worden belegerd en ingenomen, schoon de koning zijnen oudsten zoon slachtte op de wallen; veldslagen met woede gestreden tusschen zonen Israëls en Midianieten, talrijk als het zand aan den oever der zee en als sprinkhanen in menigte. In de voorhoven des tempels stijgt de offergeur omhoog en de lofzang klimt met stil ontzag uit Sions zalen ten hemel op. Naar de pracht der hoofdstad komen koninginnen uit verre landen om alle dingen te bezien en uit te roepen, dat de helft haar niet was aangezegd. Lachende velden met den gersteoogst in vollen gang; knechten binden de schoven, arme vrouwen lezen aren op.

Braakliggende akkers en geblakerde steden; Jeruzalem overgebleven als een verlaten wachthut in een komkommerhof, een uitverkoren volk in ballingschap. Het breedwallige Ninivé en het trotsche Babel met hangende tuinen van Semiramis; koningszalen, waar in den roes der dronkenschap wijn wordt geschonken uit heilige tempelvaten; ballingen nederzittende aan de stroomen en weenende, als zij gedenken aan Sion.

Visschersbooten met driekante zeilen op het blauwe meer van Gennezareth; karavanenherbergen en kantoren der tollenaars; synagogen met houten spreekgestoelten en vrouwengalerijen en kunstig beschreven wetsrollen; het Galilea der heidenen en Samaritis het gevloekte; Caesarea aan Zee met Romeinsche weelde en Jericho de rozenstad aan de Jordaan en een juichende volksmenigte, die een man inhaalt, gezeten op zijn muildier. Holle wegen, waarin struikroovers loeren op hun slachtoffers; akkers, waarheen zaaiers in den vroegen morgen uitgaan om te zaaien; paleizen van landvoogden en hoogepriesters; wachtkamers, waarin krijgsknechten en dienstmaagden zich warmen aan een kolenvuur; donkere olijvenhoven en de kale kruisheuvel, met de schandpalen opgericht.

De Grieksche wereld; koloniën in Klein-Azië, het moederland in de schaduwen van vroegere glorie en heerlijkheid; de Areopagus te Athene en de tempel van Diana te Efeze; Rome zelve, de eeuwige stad op zeven heuvelen, voor een oogenblik het tooneel, en een ‘gevangene om Christus' wil’ in zijnen kerker predikend met vrijmoedigheid.

En te midden van deze omgeving: aartsvaders en herdersvorsten, gesluierde vorstinnen en dienende maagden; engelen, die hemelsche bevelen brengen of beschermend vooruitgaan op den weg; richters en koningen en priesters; profeten, getuigende van ‘dagen die komen zullen’, waarin een iegelijk zitten zal in vrede onder zijnen vijgeboom, allen God zullen kennen en de heidenen zullen toestroomen naar den berg Jacobs; zangers, die liederen des geloofs en boetpsalmen en hymnen der aanbidding doen ingaan in de ooren der schare; wijzen, peinzende over de kwellende raadselen des levens, of, lager dalende, lessen van praktische levenswijsheid aanbiedende als kostelijke vruchten op zilveren schalen. Helden als ‘strijdhamers’ sneuvelen in den vrijheidskamp tegen Syrische dwingelanden; dreunend klinken de voetstappen der zwaargewapende legioenen, die het

erfdeel des Heeren vernederen tot een Romeinsch wingewest.

Farizeeërs en schriftgeleerden gaan op naar den tempel in de ure des gebeds en danken God, dat zij niet zijn als ‘die anderen’; tollenaren en zondaren in de verlorenheid en den bitteren wrevel van hun pariabestaan; kinderen spelen op de markt; vrouwen kneden het deeg voor hare woning; visschers boeten hunne netten; melaatschen sluipen rond langs de stadsmuren, uit de wereld der levenden verbannen. En tusschen hen allen doorgaande, zegenend en goeddoende, de Zoon des menschen, met ontferming bewogen over de schare, die is als een kudde zonder herder; Jezus, in zijn Evangelie rust gevend aan die belast en beladen zich gevoelen; zaligsprekend, die arm van geest zijn en hongeren en dorsten naar de gerechtigheid; heerlijke, nieuwe waarheden brengt hij aan een ellendig, van goddelijke vertroosting vervreemd volk; voor de heilige zaak van het koninkrijk der hemelen is hij gehoorzaam tot den dood des kruises.

Apostelen en martelaren eindelijk, dat kruis predikend, dat den Joden een ergernis, den heidenen een dwaasheid is; in gevaren van land en zee; door opgeruid gepeupel gesteenigd, door ‘ingeslopen valsche broederen’ bemoeielijkt; in de kracht Gods nochtans aan eene arme en twijfelende wereld brengende den rijkdom en de verzekerheid des geloofs.

Al deze mannen en vrouwen, een reeks van eeuwen door, geschokt en bewogen door duizenderlei hartstochten; hier bevlekt door alle zonden, die maar denkbaar zijn; ginds openbarende ook het edelste en reinste wat ooit menschenziel bevroedde; de wonderlijkste en naïefste voorstellingen van God en goddelijke dingen naast de stoutste denkbeelden, de diepzinnigste bespiegeling, den dichterlijksten gloed, het krachtigst geloof, de vurigste hoop. Het gansche geheel omvat en gewijd door het besef, nu zwak en aarzelend, dan krachtig en welbewust, van eene onzienlijke wereld achter deze aardsche; van een goddelijk bestuur, dat der menschen paden richt; van eene hoogste gerechtigheid, die heiligheid wil; van eene opperste wijsheid, verborgen vaak voor der menschen kort verstand; van eenen Vader in de hemelen, die zijne zon laat opgaan over boozen en goeden, en aanbeden wordt in geest en waarheid.

Ziedaar de grootsche wereld van den Bijbel, waarin het goed en gezegend is om te wandelen, maar waarin velen den

weg geheel en droevig hebben, verleerd. De ouderen onder hen teren nog iet of wat op de herinnering van vroeger dagen; het geslacht dat na dezen is opgegroeid telt meer vreemdelingen in Jeruzalem dan sommigen aannemen willen. Eene onkunde te - laat mij voorloopig zeggen - wonderlijker, als gij haar stelt tegenover de kennis op meer of min verwant gebied. Want zich thuis gevoelen in Ilias en Odyssee; den toorn van den snelvoetigen Achilles, den heldenmoed van den helmbosomfladderden Hektor, de bezonnenheid van den veelduldenden Odusseus, de vroomheid van u, o zwijnenhoeder Eumaios, zich voor den geest roepen, dat is voor den aanstaanden student de gewoonste zaak ter wereld. Alle knapen en meisjes, die middelbaar onderwijs genoten, heeft de beoefening van de letterkunde onzer onderscheidene naburen althans een weinig bekend gemaakt met der Nibelunge Nôt en Kudrun, met Walthari en Theodorich van Bern, met Arthur-cyclus en Rolandssage. Maar de daden der Richteren en de oorlogen van David, den koning in Israël; de beteekenis van Jeremia's profetische werkzaamheid en de spreukendichting der wijzen; de heerlijkheid van Jezus, de onvergelijkelijke schoonheid zijner gelijkenissen; de zendingsreizen van Paulus en zijne allergewichtigste plaats in de wereldgeschiedenis - dat zijn voor velen hunner verborgenheden, waarvan zij zelfs nimmer hebben gehoord. Indien gij hunne kennis op het eene terrein toejuicht, ‘hoe zijn de helden gevallen’, zoodra gij hen op dit andere gaat onderzoeken.

Er zou dan ook een reeks van Cobettiaansche ‘Asteia’ zijn op te zamelen uit wat te dezen opzichte af en toe aan het licht komt. Onlangs was het op een examen voor de akte lager onderwijs eenen candidaat niet mogelijk de herkomst op te geven van een woord als Jobsbode en toen vóor eenigen tijd het *Nieuws van den Dag* in zijn aardig ‘Buitenlandsch nieuws’ opmerkte, dat Gladstone als een andere Absalom de harten stal van de mannen van Wales waren er gewis velen, wien deze ondeugende toespeling niet juist duidelijk was. De bekendste teksten vindt men in de literatuur soms als ‘spreekwoorden’ vermeld en zoo zouden mijne ambtgenooten uit groote steden in staat wezen tragi-komische verhalen te doen van de huiveringwekkende onwetenheid soms door gymnasiasten of de leerlingen onzer jongens- en meisjes-hoogere burgerscholen aan den dag gelegd, waar het bijbelsche onderwerpen gold. Tragi-

komisch, maar het eerste toch oneindig veel meer. Want het verschijnsel - dat ik niet algemeen maak waarlijk en waarbij ik de gunstige uitzonderingen dankbaar gedenk - wijst niet slechts op een leemte in kennis, maar hangt samen met een afsterven van dat godsdienstig leven, waarvan de bijbel het klassieke boek blijft.

Als een overigens schrandere, flinke knaap Gethsemané voor een Karthaagschen tempel houdt, dan is vooreerst de onkunde op zich zelve te betreuren, het gebrek aan algemeene beschaving, omdat onze taal een deel harer smijdigheid en van haren rijkdom aan den bijbel ontleent, omdat voorts de kunst en hare openbaringen menigmaal zonder hem niet is te verstaan en hij eindelijk een belangrijk stuk geschiedenis en aardrijkskunde omvat. Doch laat het zijn, dat de knaap voor dit gemis vergoeding vindt in velerlei andere kundigheden, die onze dagen voor den maatschappelijken mensch verplichtend stellen.

Veel zwaarder echter is het verlies, dat zijn gemoedsleven lijdt. Niet van Gethsemané te hebben gehoord is hetzelfde als vreemd te zijn gebleven aan die lijdensgeschiedenis van Jezus, waaraan zich een aantal der diepste en schoonste godsdienstige gedachten verbindt. En den bijbel niet te kennen, wat is het anders dan niet in aanraking geweest te zijn met dat geheel eigenaardig geestelijk leven, die bekoring van verheven vroomheid, waarvan velen zijner bladzijden vol zijn in overvloedigen rijkdom? Ik spreek van verlies. Want zóo krachtig en warm is het gemoedsleven in het algemeen en het godsdienstig leven in het bizonder niet onder ons, dat wij een zijner voornaamste steunpunten zouden kunnen missen.

Laat mij de zaak voor een oogenblik buiten den bijbel om mogen bezien. Het kan niet gezegd worden, dat onder de duizend dingen, die ons bezighouden en onze aandacht vergen, het gemoed tot zijn recht komt. Ja meer, het merkwaardig verschijnsel doet zich voor, dat uit de meest verschillende hoeken onzer samenleving luide klachten opgaan over de eenzijdige verstandsontwikkeling, die dreigt uit te loopen op een hopeloos bankroet. Denkt over die klachten, gelijk gij wilt; houdt een vernieuwd pleidooi voor het verstand, dat nadenkt en berekent, onderzoekt en vaststelt; zingt het loflied voor onze dagen, waarin telkens beslister en algemeener te velde getrokken wordt tegen onkunde en bijgeloof en de vruchten

van het wetenschappelijk onderzoek in al wijder kring gemeengoed worden van allen; onze dagen, waarin Vondel's versregel gewijzigd dient te worden: ‘Veel van wat in boeken steekt is in een groot aantal hoofden gevaren’ - wij zingen het loflied allen te zamen. Toch hapert er iets aan. Alles is niet zoo volkomen in orde. Ja, eigenlijk in het geheel niet in orde. Want gelukkiger noemen de menschen zich niet. Er hangt lood in de lucht. De lach is uit onze jonge letterkunde, openbaring van den tijdgeest, verdwenen; humor is een zeldzame vogel in het meeste van wat ons geboden wordt. Laat het Ibsen zijn of Ahlgren of Geierstam, de nieuwe Duitsche tooneelletterkunde, Couperus te onzent, wie gij wilt; het is zwaar, ernstig, bloedig. Er zijn kunstwerken onder van zeer hooge waarde, maar gij stuit meer dan u lief is op de lust om zich bij voorkeur te verdiepen in wat het leven en elke afzonderlijke menschenziel aan schaduwen en zieke plekken bezit, op de voorliefde om zich bezig te houden met den zieken geest des menschen, zijne zielskrankheden, zijn dierlijken lust, zijn afgestompt geweten. Of, in stede van in deze anatomie-zaal, wordt gij binnengeleid in de atmosfeer van een weelderig boudoir; er branden pastilles; het licht is getemperd tot een zachten rozenschemerschijn; de voet gaat onhoorbaar over 't mollig kleed en langzaam en loom vlijen zich de moede leden in de weeke kussens der chaise longue en de hersens droomen en het lichaam slaapt en alles is week en moede en zonder lust. Onderwijl snakt gij naar één frisschen ademtocht en gij grijpt begeerig naar ‘Ut mine Stromtid’ of ‘Martin Chuzzlewit’ of ‘De familie Kegge’ of, op een ander gebied, naar ‘Robert Elsmere’ of ‘Vorstengunst’ of ‘Mon frère Yves.’

Dit moge voor een deel de terugwerking zijn van eene vroegere, oppervlakkige strooming, volgens welke de aarde zoo schoon, het leven zoo aangenaam, de menschen zoo braaf waren - voor een groot deel is het de weêrspiegeling van de matheid, de lusteloosheid, die zich van niet weinigen meester maakte. Hier is ook maar voor het spellen van het woord blijdschap geen plaats meer; men lacht niet meer in deze boeken; men lacht ook bedroefd weinig meer in de kringen, waaruit zij voortkomen. Snaakschheid en guitigheid, frischheid en levenslust zijn weggedreven en zij hangen heel in de verte: kleine wolkjes als een manshand; misschien keeren zij nog eens

terug, misschien trekken zij voor altijd weg. Lachen en lust? Het leven is er waarlijk niet naar. Beziet de dingen maar eens op den keper: klatergoud, vertooning, akeligheid, dat is het. Sommige menschen kunnen; de meesten kunnen niet en moeten maar afwachten wat het noodlot over hen beschikt. Zelfzucht regeert de wereld en de gansche maatschappij is schouwtooneel van een bloedigen, vinnigen strijd om het bestaan: breng maar eens orde in dien desolaten boedel.

Niet overal wordt dit zoo kras uitgesproken en scherp geformuleerd, bij velen sluimert die vermoeidheid onbegrepen, maar met dat al, gelukkig zijn de menschen niet. Het blijkt genoegzaam, welk een ontgoocheling deze toestand is. Men had het zich gansch anders voorgesteld. Maar het is wel openbaar, dat al onze kennis, onze vorderingen op schier elk gebied van wetenschap; al onze gekuischte smaak en verfijnde beschaving; ja ook onze ingespannen arbeid, onze veelzijdige bemoeiingen voor het algemeen belang en de verheffing der weinig bevoorrechten onmachtig zijn de behoefte aan geluk te voldoen.

Waarom? Er is geen bovenmate scherpe blik noodig om te kunnen zeggen, wat reeds meer is gezegd: het is het schromelijk verbroken evenwicht tusschen verstand en gemoed. Men heeft te kort gedaan aan de gaven der bewondering voor wat schoon en der geestdrift voor wat edel is, die in elke jonge menschenziel maar wachten op ontwikkeling. Men heeft bij menige opvoeding braak laten liggen het veld, waarin de kiemen zijn van liefelijke herinnering aan wat voorbij gegaan en van eerbied voor wat oud en eerwaardig is; van juichende bewondering voor zelfverloochening, heldenmoed, medelijden, voor allerlei goddelijke dwaasheid, die ten slotte hooge wijsheid blijkt. Het is niet mogelijk, dat er gelukkige menschen groeien van jonge lieden, die niet leerden zich te buigen voor die machtige geestesstroomingen, die enkele personen, gansche volken hebben bewogen, met een plotselingen aandrift om zich te verwerven, wat van geen praktisch belang was, maar zóo heerlijk toch, dat zij er blijmoedig voor in den dood gingen. En om later lust in het leven te hebben, te weten waarom het goed en gezegend is te bestaan, frisch, sterk, moedig zijn plaats in te nemen in het groot geheel, is het broodnoodig geademd te hebben in eene huiselijke atmosfeer, waar men luisterde naar de inspraken van het hart, naar de uitingen van het gemoed, naar

wat iemand drijft zich klein en gebonden te gevoelen tegenover al wat hem machtigs, onbegrepens, bovenzinnelijks omringt. Omdat al deze dingen te veel zijn voorbijgezien is het in menig hart eenzaam en treurig geworden, arm aan die wonderlijke mengeling van kracht en zwakheid, ernst en blijdschap, ootmoed en zelfgevoel, vreezen en hopen, zonder welke ook het voorspoedigst leven zijne bekoring mist. Zoo zingt een Israëlitisch dichter van het verwoeste Jeruzalem: ‘hoe is de stad zoo eenzaam geworden, die vol volks was. Zij is als eene weduwe, die zich eenmaal de vorstin wist onder de heidenen; de wegen Sions treuren, want niemand gaat op naar hare feesten; hare vorsten zijn als herten, die geen weideplaats vinden.’

Dit alles is bij velen in confessis. Onder alle rangen en standen zijn er ouders, die hartelijk begeeren voor deze ellende hunne kinderen te bewaren. Als zij te stillen avond nederzitten, als goede gedachten en heilige voornemens oprijzen, dan overvalt hen krachtig en onwederstaanbaar het besef eener groote verantwoordelijkheid tegenover hunne jongens en meisjes, voor wie zij zijn kunnen ten leven of ten doode. En met eene aandoening als waarmede de vader in ‘Erlkönig’ zijnen zoon omvat, of Elisa haar kind heendraagt over de kruiende ijsschotsen, zullen zij de hunnen willen beschutten voor zoo diepe, geestelijke armoede, in een groot verlangen, dat het gemoedsleven der kinderen rijk en veelzijdig worden zal en dat zij in deze, vele malen, berekenende, nuchtere wereld zullen wezen als de drie jongelingen uit de bijbelsche legende ‘in het midden des vuurs, maar zonder verderf.’

Doch nu laat ik er den bijbel niet langer buiten. Want hij is voor de verfijning en de veredeling van dat gemoedsleven een krachtdadig hulpmiddel. Deze bewering vindt minder algemeene instemming. Naast kringen, waarin aan den bijbel zelfs niet meer wordt gedacht, bevinden zich andere, waarin men aan hem denkt met tegenzin en met de vaste overtuiging, dat kinderen en jongelieden van hem slechts zouden hooren tot hunne schade. Het ligt voor de hand, waardoor die afkeer ontstond en werd gevoed. Voor velen is het woord ‘bijbel’ de korte samenvatting geworden van eene wonderlijke levensbeschouwing met alle ervaring en wetenschap in lijnrechten strijd; van een reeks denkbeelden en voorstellingen, waartegen verstand, schoonheids- en zedelijkheidsgevoel gelijkelijk protesteeren; van eene

opvatting omtrent mogelijk en onmogelijk, een verband tusschen natuurlijk en bovennatuurlijk, die men aan zijne kinderen voor geen geld zou willen overdoen - alles te zamen medegedeeld in die ‘tale Kanaäns’ waarvoor velen onzer tijdgenooten de ooren nog vaster gesloten houden dan Odusseus' tochtgenooten de hunne voor der Sirenen gezang. Wat dit spraakgebruik van den bijbel aangaat - van de eigenaardige taal onzer Statenoverzetting wordt een schromelijk misbruik gemaakt ter bereiking eener geheel bizondere zalving, welke ik ook geen oogenblik in bescherming zou willen nemen. Doch het valt zeer te betreuren, dat men nu ook de oogen sluit voor de kracht, de zoetvloeiendheid, den rijkdom van ontelbare bijbelsche uitdrukkingen, die, mochten ze inderdaad uit onze taal gaan verdwijnen, haar armer en zwakker zouden achterlaten. Wie voor spreek- en schrijftaal in den bijbel te kust en te keur gaat verrijkt zich met een schat van beelden, schilderachtige zegswijzen, woorden, die hij zich anders niet zou verworven hebben. Luther heeft door zijne bijbelvertaling de nieuwe Duitsche taal geschapen; onze Statenoverzetters hebben door hunnen arbeid - hoe levendig herinner ik mij de herhaalde getuigenis van De Vries - weinig minder dienst aan de Nederlandsche bewezen. Over hare gebreken zal ik in een ander verband nog gelegenheid hebben iets in het midden te brengen, maar ik kan niet nalaten te wenschen, dat de tale Kanaäns, in den goeden zin des woords, bij ons taalonderwijs telkens meer hare goede diensten bewijzen moge.

Doch dit als terloops. Den bijbel onmisbaar achten voor de gemoedsvorming geschiedt ook niet voornamelijk om zijne verhalen en de daarin neêrgelegde zedelijke denkbeelden. Onder het koren bevindt zich hier veel kaf, niet weinig glas onder de parelen en veler tegenzin schijnt zeer gerechtvaardigd, als zij wijzen op de bedenkelijke moraal in menige geschiedenis gepredikt. Daarmede willen zij hunne kinderen niet in aanraking brengen. Nu staat het wel vast, dat men een nog grooter aantal verhalen aantoonen kan, waarin voortreffelijke zedelijke gedachten maar voor het grijpen zijn. Maar nog eens, niet om die reden alleen zal men voor zijne kinderen den bijbel ter hand nemen. Want men kan uit oude en nieuwe letterkunde, vreemde of inheemsche, uit bepaalde verzamelingen of door eigen zoeken en keuze, evenzeer een reeks vertellingen

bijeengaren, om aan het hoekje van den haard aan grage kinderen mededeelen, ter voeding van hun zedelijk leven. De bijbel is voor een deel ook een boek met schoone verhalen, maar deze eer deelt hij met andere letterkundige voortbrengselen en het gaat niet aan hem dus voornamelijk te dier oorzake aan te prijzen.

De volle nadruk moet vallen op de stelling, hoe aangevochten zij wezen moge, dat de bijbel voor de ontwikkeling van het gemoedsleven onmisbaar is, omdat hij godsdienstig leven kweekt. Zoo aanstonds spreek ik van het groote voorbehoud, waaronder dit gelden mag, maar aan de waarheid in het algemeen doet dit niet af. De godsdienstige is de schoonste van alle gemoedsvorming. Hier komen wij 'medias in res'. Want wie dit houdt voor een onbesliste of voor een onware gedachte zal uit dit oogpunt den bijbel niet kunnen bezien. Toch ligt hier zijn hoofdbeteekenis. Wat hij met andere letterkunde moge gemeen hebben - geheel eenig is de godsdienstige beschouwing die hij predikt, waarin alleen enkele hymnen uit den Rigveda, enkele teksten uit het Zend-Avesta, enkele koren uit de Grieksche tragici, eene zeer enkele uitlating in de Noorsch-heidensche letterkunde, hem op zijde streven. De beschouwing, door profeten en psalmisten gepredikt, in het Nieuwe Testament tot hooger ontwikkeling gebracht, dat er een verband is tusschen hemel en aarde, tusschen God en menschen, eene betrekking, hetzij van macht ter eene en vrees ter andere zijde, hetzij van heiligheid èn gehoorzaamheid, hetzij eindelijk van liefde èn kinderlijke overgave. Maar doorgaande toch het besef, dat wat men met de oogen ziet en met de handen tast niet het einde aller wijsheid is; dat alle werken en woelen der menschen onbegrepen blijft buiten de erkenning van een goddelijken wil; dat het 'waarom' van het leven eeuwig onbeantwoord blijft zonder de wetenschap van een door God aan allen gegeven taak; dat de bepaling van goed of kwaad zwevend zijn zal overal, waar plicht niet gesanctioneerd is als goddelijke eisch en dat hoop op een voortgaande ontwikkeling zóolang een onbereikbaar goed is als men niet bouwen kan op eene voortdurende regeering Gods. Deze beschouwing van een verband tusschen God en wereld vindt in den bijbel haren welsprekendsten tolk. En om die reden is het, dat hij bij de gemoedsvorming niet kan worden gemist

en van zeer hooge beteekenis is. Ook de voortreffelijkste opvoeding waarbij de rechten van het gemoed worden erkend, schijnt mij onvolkomen toe als deze godsdienstige toon niet wordt gehoord. Want alleen zóo is het mogelijk gedachten te wekken van ootmoed en kleinheid, van ontzag en aanbidding voor wat menschenverstand te boven gaat. Alleen op dit terrein kan men spreken van het bestaan als van een heiligen, ons opgelegden plicht. En alleen deze religie is bij machte vertrouwen te wekken op den loop der dingen en te doen geboren worden dien lust in het leven, die door niets kan worden uitgebluscht. Men klaagt over de moêheid reeds van jonge menschen; men schrikt op bij de openbaringen van hun ongeloof in wat goed en edel is; men wijst op grenzenlooze hoogmoed, die alles verklaren kan en zich boven alles verheven waant; men huivert terug voor de zwartgallige stemming die in niets meer behagen schept en niet meer gul en hartelijk lachen kan, schoon zij zich hullen moge in luidruchtige vroolijkheid misschien of rustelooze bezigheid - men siddert bovenal waar men bedenkt, dat deze demonen ook loeren op onze kinderen als zij de wereld zullen ingaan - en er is geene andere strooming om deze zwoele atmosfeer te zuiveren, dan die ons uit den bijbel tegenwaait, uit den bijbel als uit het boek van den godsdienst.

Voor wie zich met deze gedachten vereenigen kan, is het dan nog maar de vraag op wat wijze de bijbel voor kinderen moet worden gebruikt. Maar een vraag, voor velen zóo bezwaarlijk op te lossen, dat zij zich om die reden onthouden. Zij zijn het, die wel willen, maar niet kunnen. Er bestaan gezinnen in getale, waar de kinderen den bijbel niet kennen, omdat de ouders inderdaad niet weten hoe hem te *doen* kennen.

Het kan niet gezegd worden, dat deze bezwaren niet levendig zijn gevoeld en dat niet velen zich hebben aangegord om raad en voorlichting te geven.[1)] Ook op het gebied der bijbelsche opvoeding is er aan het vele boeken maken geen einde. Zij zijn niet alle te noemen.[2)].

1) Op de algemeene vergadering van den Nederl. Protestantenbond te Dordrecht in 1891 werd door den heer J.A. Bergmeijer, onderwijzer aldaar, het goed recht van den bijbel als leerstof verdedigd, bij gymnasiaal en middelbaar onderwijs - Verslag enz. blz. 38 vlg. Voortreffelijk is ook een artikel van Th. B. Granpré Molière, ‘Bijblad der Hervorming’ 12 Juni, blz. 81 vlg.

2) Uit vroeger jaren herinner ik aan van der Palm's kinderbijbel en aan dien van Mevr. van Meerten. Uit onze dagen sta hier met warme dankbaarheid bovenaan vermeld: Oort en Hooykaas ‘Bijbel voor Jongelieden’, 8 dl., waaraan velen met mij zeer groote verplichtingen hebben. Daaruit voor jonge kinderen: Dr. A.J. Oort, ‘Kinderbijbel’ in 5 dl. die niet minder onschatbare diensten bewezen heeft. Agatha gaf ‘Vertellingen uit den Bijbel’. C.E. van Koetsveld schetste voor onze kinderen eerst de vrouwen daarna de kinderen in den bijbel en droeg het boek met een vriendelijk woord op aan zijn doopkind, onze jonge koningin. Wagner's bijbelsche verhalen werden door Dr. L.S.P. later door Dr. H.U. Meyboom omgewerkt en aangevuld. Bijbelsche Geschiedenissen vertelde S.D. van Veen, predikant te Groningen, Verhalen uit O. en N.T. Dr. H. van Veen, beide voor catechisatiën. Van Grosjean kwam onlangs van de pers: Verhalen uit den bijbel, naar de nieuwe opvatting aan jongelieden. Van Dr. Blauw, ‘Vroeg tot God’ en vele andere, die ik alleen uit plaatsgebrek niet noem. De uitvoerige rubriek ‘Handleidingen bij het godsdienstonderwijs’ raakt nauw aan deze, maar behoort in deze opsomming toch niet thuis.

Het laatste, dat mij onder de oogen kwam, is van de hand van Dr. Bronsveld en heet ‘Bijbelsche Geschiedenissen voor de jeugd’.

Dr. Bronsveld laat aan zijn boek geene voorrede voorafgaan, maar men mag onderstellen, dat hij het schreef om aan ouders, die zichzelven niet goed vertrouwen, een leiddraad in handen te geven. Natuurlijk heeft hij daarbij aan dezulken gedacht, die mèt hem dezelfde bijbelschouwing waren toegedaan en dezelfde eigenschappen der Schrift het hoogste stelden. Het kan hem geen oogenblik verbazen, dat in andere kringen, waar men de waarde van den bijbel ook voor kinderen en jongelieden althans niet geringer acht, maar waar denkbeelden heerschen, die van de zijne afwijken, tegen dit zijn jongste werk gewichtige bedenkingen zullen worden ingebracht. Toch ga ik ze niet dan aarzelend noemen. Niet omdat ik zou twijfelen aan hare juistheid: zij hangen samen met mijne innigste overtuiging omtrent deze dingen. Maar omdat ik veel liever het licht zou laten vallen op wat mijne geestverwanten en ik met de richting, waarvan Dr. Bronsveld een der woordvoerders is, gemeen hebben. Er is menige bladzijde in zijne maandelijksche kroniek, die ik met hartelijke instemming lees; er worden daarin staatkundige, maatschappelijke belangen verdedigd, waarvoor wij evenzeer in de bres willen staan en wij willen niet ophouden, waar zoo velerlei gemeenschappelijk gevaar ons bedreigt, toenadering te zoeken. Tot nog toe is men aan die zijde buitengemeen huiverig ook halverwege de brug te gaan. Slechts zeer af en toe rijst er eene stem der verbroedering op. Ongaarne zou men

den indruk geven niet ten hoogste prijs te stellen op leer en belijdenis, vooral na wat in de laatste jaren op kerkelijk erf is geschied, gelijk in de dagen van Pascal de door Rome ‘driewerf gevloekte’ Janssenisten maar te beslister front maakten tegen de Protestanten. Nochtans, waar zoo groot en gruwelijk kwaad als ontucht en drank te bekampen valt, waar zooveel gemeenschappelijk Protestantsche sympathieën de onze zijn, waar wij zóo gelijkelijk denken over velerlei politiek belang, gelijkelijk bovenal over de geheel eenige waardij der christelijke vroomheid, daar schijnt het mij niet ongerijmd te hopen, dat nog eenmaal, bij een blijvend, scherp geformuleerd en allerminst bemanteld verschil in dogmaticis, de handen zullen worden inéengeslagen om te verwerven wat beiden hoogschatten.

Eene eerste moeielijkheid, waarop men pleegt te stuiten, is de grootte des bijbels. Het valt zoo zwaar er den weg in te vinden; vóor iemand aan een schoone bladzijde komt, moeten er vaak heel wat onschoone worden omgeslagen, en wat een belezenheid en ook rijkdom aan vrijen tijd vereischt dat! Een groot bezwaar. Nu komen daaraan vooreerst de bloemlezingen te gemoet, zooals b.v. die van Dr. Herderschee. Maar ook de volledige kinderbijbels doen een keuze. Natuurlijk. Leviticus en Numeri bieden al evenmin veel godsdienstig voedsel als Ezechiël; zij zijn voor den historicus, den philoloog niet voor onze knapen en meisjes, ook niet voor volwassenen, wien het om stichting te doen is. Vanzelf spreekt dat ook het Hooglied wegvalt, in den canon opgenomen tot vreugde van de beoefenaars der Hebreeuwsche letterkunde, tot smart van hen en anderen, als zij bedenken met wat onzuivere bedoeling maar al te vaak dit ‘Lied der liederen, liefdes lof’ opgeslagen is. De boeken Daniël en Esther mogen wat mij aangaat voor onze kinderen met zeven zegelen gesloten blijven. Dr. Bronsveld denkt daar anders over. Uitvoerig verhaalt hij van Daniël, blz. 185 v., uitvoerig van Esther, blz. 191 v. Ik kan niet inzien waarom. In Daniël moge men nog kunnen wijzen op woorden van godsvertrouwen, Esther is bepaald een ongodsdienstig boek, van wraakzucht vol, waarin alleen de figuur van Haman, den jaloersche, een trek oplevert, die bij de opvoeding dienst kan doen. De strekking der Jobeïde en de theologie der Brieven gaan het kinderbegrip verre te boven, terwijl niemand hun wel de Openbaring voorleggen zal. Eindelijk komen er,

verspreid, uitdrukkingen en woorden voor, die moeten worden overgeslagen. Doch hiertegenover staat een rijke overvloed van wat goed en bruikbaar is, door de opstellers van kinderbijbels zeker niet weggelaten, terwijl ieder, die aan hunne hand navertelt het eigen oordeel kan laten wegen.

Bepaalt men zich nu, als Dr. Bronsveld, tot bijbelsche *Geschiedenissen* dan vallen gansche stukken buiten het bestek, die men toch ongaarne mist. Daarom zou ik de grenzen niet zoo nauw trekken en naar het voorbeeld van Oort en Hooykaas, van *den* bijbel spreken. Er is dan gelegenheid enkele der schoonste psalmen mede te deelen; enkele profetieën, waarvan de schoonheid zonder twijfel door kinderen wordt gevoeld; enkele spreuken, die in hare puntigheid en hare fijnheid van geest voor het kindergeheugen zelfs uitnemend geschikt zijn; woorden van Jezus eindelijk in ruime mate en desgelijks enkele uitspraken van Paulus. De ondervinding leerde mij welk een indruk zij maken en welke goede aandoeningen zij wakker roepen.

Het komt er maar op aan hoe oud gij u uwe toehoorders denkt. Zijn het kinderen in den gewonen zin des woords, niet boven de twaalf jaar, ja dan zal het goed zijn zich tot de ‘geschiedenissen’ te beperken, van de aartsvaders en van Samuël, van Mozes, David en Elia, van Jezus' leven en de lotgevallen der apostelen en enkele gelijkenissen. Maar ik wil niet alleen, ja zelfs niet vooral, aan kleine kinderen denken. Ik wenschte van ganscher harte, dat de bijbel sprak tot de ouderen ook. Voor hen zijn zelfs de verhalen niet in de eerste plaats. Van Jozef vertellen is een heerlijkheid als gij 't doet voor uw tienjarig meisje, maar uw zoon de gymnasiast en uwe dochter, die op de burgerschool is hebben andere dingen noodig en duizendmaal meer noodig. Zij moeten worden gegrepen in de ziel of hun hart moet verteederd worden; ontzag moet over hen komen voor geestesgrootheid en zedelijken moed; van lieverlede het overweldigend besef worden gewekt, dat er vele dingen zijn in hemel en op aarde, waaromtrent scheikunde noch warenkennis uitsluitsel geven en die nochtans met even groote, met veel grooter zekerheid worden waargenomen door elke normaal ontwikkelde menschenziel. Voor dit schoone doel kunnen natuurlijk ook de verhalen dienst doen. Niet licht mist de geschiedenis van Abraham's offerande hare be-

koring, noch de gezonde en frissche idylle van Ruth de Moabitische: ‘En Boaz zeide tot haar, het is mij wel aangezegd alles wat gij aan uwe schoonmoeder gedaan hebt na den dood van uwen man en dat gij uwe eigen ouders en het land uwer geboorte verlaten hebt en tot een volk zijt gekomen dat gij van te voren niet kendet. God vergelde u uwe daad en uw loon zij volkomen van den Heer Israëls, onder wiens vleugelen gij uw toevlucht genomen hebt.’ Schoon is Nathans gelijkenis van het ooilam en zijn kloek optreden tegen David; het verhaal van de vriendschap tusschen David en Jonathan, van Rispa's huiveringwekkende liefdewacht, van de genezing van Naäman den Syriër. Schoon ook de meesterlijk geteekende ontmoeting van Jezus en de zondares of de terugkeer van den Verloren Zoon, onovertroffen parabel en kort begrip aller religie, of Jezus voor Kajafas en Pilatus, of Paulus staande op den Areopagus in de kracht Gods of welk verhaal gij zult willen noemen, waarin der menschen strijd en hopen, lach en tranen, sterkte en zwakheid zijn neêrgelegd om te worden overgeleverd van eeuw tot eeuw.

Doch daarnaast - zou het onmogelijk blijken de schoonheid te doen gevoelen der psalmen?[1)] De ootmoed van: ‘o Heer, onze Heer hoe heerlijk is uw naam op de gansche aarde, gij die uwe majesteit hebt geplaatst boven de hemelen. Als ik uwen hemel aanzie, het werk uwer vingeren, wat is de mensch, dat gij zijner gedenkt;’ de vredige rust: ‘de Heer is mijn herder, mij zal niets ontbreken. Hij doet mij nederliggen in grazige weiden; hij voert mij zachtkens aan zeer stille wateren;’ het hartstochtelijk verlangen: ‘gelijk een hert schreeuwt naar de waterstroomen, zoo schreeuwt mijne ziel tot u, o God;’ het gloeiend schuldbesef: ‘wees mij genadig, o God, naar uwe goedertierenheid, delg mijne overtreding uit naar de grootheid uwer barmhartigheid en reinig mij van mijne zonde;’ het machtig vertrouwen: ‘mijne ziel is stil tot God, van Hem is mijn heil, Hij is mijn rotssteen, mijn hoog vertrek, ik zal niet wankelen;’ de frissche levenslust: ‘Gij gansche aarde, juich den Heer, dien Hem met blijdschap, kom voor zijn aangezicht met vroolijk gezang.’ Is het waarlijk te vreezen, als

1) Dr. B. doet het eenmaal, bl. 184 van psalm 137. Om de godsdienstige denkbeelden in den bijbel te doen kennen en bewonderen schreef Chavannes zijn uitnemend boek ‘La religion dans la bible.’

hart en smaak nog niet geheel bedorven zijn, dat gij de ellende en den vloek niet zoudt kunnen doen gevoelen van des Predikers levensmoeheid: ‘De zon gaat op en zij hijgt naar de plaats harer ondergang; alle rivieren loopen in zee, nochtans wordt de zee nimmer vol en al deze dingen worden zóo moede, dat niemand het zou kunnen uitspreken. In wijsheid is veel verdriet; tot het lachen zeide ik: gij zijt uitzinnig; en arbeid? wat heeft de mensch aan al zijn arbeid, het is ijdelheid en kwelling des geestes. Wie merkt, dat de adem van de kinderen der menschen opvaart naar boven en die der beesten nederwaarts? Eenerlei lot wedervaart beiden. En ik zag tranen en ellende van die geenen trooster hadden. Dies prees ik de dooden boven de levenden; ja beter dan die beiden is hij, die gansch niet is geweest.’ En is het twijfelachtig of jonge menschen kunnen leeren iets te gevoelen voor de raadselen, die Job pijnigden; of zij onder den machtigen indruk zullen komen van de persoonlijkheid van Jeremia en de forsche, dichterlijke, glorieuse taal van Jesaia hen zal grijpen in de ziel? En als, Hozanna, Jezus van Nazareth hun voor den geest wordt geroepen en zij hooren zijne zaligsprekingen, zijne spreuken vol diepe wijsheid, zijne gelijkenissen, grondwet van het koninkrijk der hemelen, waarin men God zal liefhebben en den naaste; als zij iets leeren verstaan van Paulus' bedoelingen en uit zijne brieven lezen wat daaruit in ruimen overvloed te putten is aan blijden moed, aan onblusschelijken ijver, aan aanbiddelijke vroomheid, die weet, dat noch dood, noch leven, noch tegenwoordige, noch toekomende dingen ons zullen kunnen scheiden van de liefde Gods - waarlijk dan moeten zij reeds zeer onontvankelijk geworden zijn indien al deze dingen hen niet meer treffen.

Moeilijk, of men spreekt tot kinderen of tot jongelieden, is de gebrekkige vertaling van onzen bijbel. Het is zoo uitnemend, gelijk ook Dr. Bronsveld doet, klassiek geworden uitspraken in de bijbelsche taal zelve weêr te geven, opdat de hoorders er vertrouwd mede geraken; maar de onbeholpen, duistere vertaling is soms een deerlijk struikelblok. Doch er is eene vertroosting. Behalve nieuwe vertalingen van het Nieuwe Testament is ook die des Ouden Verbonds in wording en ten deele voltooid, in wat reeds gereed ligt eene schoone profetie van wat het geheel worden zal. Bovendien geven

vele kinderbijbels reeds tekstverbetering en is, met name, de Bijbel voor Jongelieden met zijn herhaald ‘volgens eene verbeterde vertaling’ van onschatbare waarde. Dr. Bronsveld vertelt naar den ouden tekst. Als hij blz. 81 den ‘lofzang van Hanna’ mededeelt, waarvan kinderen trouwens toch geen syllabe verstaan, maakt de verouderde, wonderbaarlijke vertaling de zaak niet gemakkelijker en helpt de Bijbel voor Jongelieden, II, 233 ons vrij wat beter op weg. Als David, de herdersknaap, in het legerkamp der Israëlieten komt ‘met de melkkaasjes voor den hoofdman’ en door Eliab bits wordt toegesproken, laat Dr. Bronsveld hem antwoorden: ‘wat heb ik gedaan? Is er geen oorzaak?’ Orakeltaal der oude overzetting. De Bijbel voor Jongelieden II, 313 geeft veel juister: ‘nu, nu, word maar niet boos. Ik mag er toch wel eens naar vragen?’

Er is eene moeielijkheid, hiermede samenhangend, maar niet geheel wegtenemen. Wij willen onze jongelieden met den bijbel bekend maken, maar om hem te kennen en te waardeeren wordt een mate van wetenschap vereischt, alleen door studie te verwerven. Het Oude Testament bv. is een verzameling van bronnen en oorkonden, tot welker recht verstand Hebreeuwsche taalkunde en antiquiteiten-kennis, in elk geval een doorgedrongen zijn in de gansche Oudisraëlitische wereldbeschouwing onmisbaar is. Met deze bronnen, ook in eene vertaling, kennis maken zonder wetenschappelijke voorbereiding, is oorzaak van eindelooze moeilijkheid. Men stoot zich aan taaleigenaardigheden en woordenkeus, men stoot zich nog meer aan voorstellingen en begrippen, waaraan men volkomen is ontgroeid, en omdat men niet in staat is ze te verklaren, mist men het vermogen in den wonderlijken vorm de schoone gedachte te zien en lieftekrijgen. Natuurlijk geldt dit evenzeer van andere letterkunde. Geef een leek de vertaling in handen van de Ilias of de Edda's, zonder dat hij kennis bezit van de Oudgrieksche of Oudnoorsche wereld - en allerlei schoonheden worden hem volkomen ongenietbaar. Het verschil is alleen, dat men deze ook niet aan allen geeft, maar de bijbel algemeen eigendom wenscht te doen zijn. Velen achten dit bezwaar zoo gewichtig, dat zij *daarom* den bijbel willen laten aan den geleerde als een eisoterisch boek naar de wijze der Roomsche kerk. Ik kan met dit oordeel niet medegaan. Natuurlijk, niemand denkt er aan den bijbel aanstonds te geven

aan kinderen of jongelieden, maar zij moeten er veel van hooren en langzamerhand worden binnengeleid in de begrippen, die hem beheerschen. Zullen zij hem dan in later jaren openslaan, dan bestaat nog wel altijd de kans, dat deze of gene bladzijde hun niets te zeggen heeft, hen ergert misschien, maar het gevaar is toch veel kleiner geworden. En als wij ons zooveel moeite geven om de Grieksche en Romeinsche letterkunde in de lijst van haren tijd te plaatsen en daardoor genietbaar te maken, waarom zouden wij ons diezelfde inspanning niet getroosten, waar het eene letterkunde betreft, die voor het godsdienstig gemoedsleven zoo oneindig veel meer waardij bezit?

Doch thans komen wij tot de hoofdzaak. Aangenomen dat wij den weg hebben leeren vinden in Oude en Nieuwe Testament en voor jongeren en ouderen kostbare parelen vermogen op te delven uit onzen overvloed; dat wij bij duistere zinsneden worden gered door verbeterde vertalingen - dan blijft nog deze moeilijkheid, of wij alles ‘zoo maar’ verhalen moeten? Is alle kritiek hier te vermijden? Of mag men geen woord spreken, dat niet voor eigen geweten en waarheidsliefde kan bestaan? Dr. Bronsveld geeft geen blijk van deze moeilijkheid iets te hebben gevoeld. De wonderbaarlijkste, ongeloofelijkste dingen vertelt hij met de meest naïeve kalmte; zedelijke gebreken in zijne helden gaan - wat ergèr is - nagenoeg zonder zedelijke kritiek voorbij; van God worden, en dit is het allerergste, zeer menschelijke handelingen en karaktertrekken in extenso en, als ik het zeggen mag, met smaak en voorliefde medegedeeld. Alleen bij het eerste geval baat, en dan nog maar ten deele, een beroep op des schrijvers standpunt. ‘Het wonder is des geloofs liefste kind’ zegt ook Dr. Bronsveld en de bijbelsche wonderverhalen dienen hem om den kinderen Gods groote macht te doen kennen. Hier komt geen kritiek te pas. Zij moeten leeren, dat God zóo voormaals in Israël deed.

Reeds aanstonds bij dit eerste punt moet mij echter een warm woord van protest van het hart. Niet omdat ik meenen zou Dr. Bronsveld te overtuigen, maar omdat het hier gaat om niet meer of minder dan het gebruik van den bijbel bij de opvoeding. Ik weet wel, dat sommigen, als zij van kritiek hooren de schrik om het hart slaat en dat zij klaaglijk uitroepen, dat men kinderen en jongelieden niet vergiftigen moet

met ontleding en schifting, echt of onechtwaardeering, exilisch of na-exilisch, paulinisch of post-apostolisch. Het is een dwaze klacht. Want niemand denkt er aan het hoekje van den haard te maken tot eene theologische collegekamer - eere zij overigens haren wanden. En het heeft ook geen enkel bezwaar in te verzwijgen, dat de deelen van een verhaal niet op elkander kloppen, of dat hier anachronismen voorkomen - Dr. Bronsveld, laat bl. 45 den ganschen priesterlijken kultus in de woestijn tot stand komen! - en dáar een vaticinium post eventum. Waarom voorts niet verteld van engelen, die zingen bij Jezus' geboorte of van de raven, die Elia brood brengen aan de Krith. Het zijn wonderen, zeker, en met ouderen zult gij anders spreken, maar men behoeft niet de schoonheid van een verhaal aanstonds te verminken met ‘het is niet echt gebeurd.’ Ik zou dit gaarne overlaten aan den fijnen en kieschen takt van verteller of vertelster.

Maar dit voorbehoud eindigt zoodra het zedelijk oordeel of het godsdienstig gevoel schade lijden zou. Waar deze hoogste goederen gevaar loopen, is alle aarzeling reeds verkeerd. Wij willen den bijbel hebben om onze kinderen op te heffen en te veredelen; zullen wij zelven het Paradijs laten verloren gaan, en hen door den bijbel neêrdrukken en slechter maken? En dat geschiedt onfeilbaar, waar één zijner bladzijden het zedelijk oordeel verstompen of het godsdienstig gevoel verontreinigen zou. Ik moet dit nader uit Dr. Bronsveld's boek toelichten. Ik laat nog daar wat kinderen denken zullen als zij hooren, bl. 34, dat Aäron's staf een slang werd; dat het manna juist Vrijdag een dag langer goed bleef, bl. 40. Voorts wil ik niet twisten over schoon of niet schoon: zonder schade had b.v. kunnen weggelaten worden het verhaal van Elisa en de vergiftige kolokwinten, wat wel niemand verheffend of fraai noemen zal, of Simson's wonderdaden, die verre van stichtelijk zijn. Maar als het heet, bl. 224, dat weinig geschiedenissen uit den bijbel treffender zijn, dan die van de opwekking van den jongeling te Naïn; als de opstanding van Lazarus en het dochtertje van Jaïrus, de bruiloft te Kana en de verzoeking in de woestijn, de verheerlijking op den berg en de wonderbare spijziging met uitvoerigheid worden medegedeeld, terwijl vele van de schoonste uitspraken van Jezus geheel verzwegen en de heerlijkste gelijkenissen als in het voorbijgaan behandeld

worden - dan treft ons hierin de bepaalde bedoeling om van het wonder te maken de hoofdzaak voor het bewustzijn der hoorders, zonder ook maar één oogenblik te vragen wat invloed dat oefenen moet op hun zedelijk oordeel of godsdienstig gevoel.

Dit wordt nog bedenkelijker als het verhaal van zeer onzedelijke dingen zonder eenige kritiek of zelfs met vergoêlijking gedaan wordt. Rebekka spoort Jacob aan zijnen ouden, blinden vader te bedriegen. En zij doet dat - men zou het zoo niet zeggen - ‘opdat de wil van God volbracht worde’, die immers aan Jacob den kostelijken zegen had toegedacht! Maar het bedrog kan Dr. Bronsveld ‘toch niet in haar prijzen’, bl. 18. Voor Jacob's listig en gemeen gedrag geen woord van afkeuring! Inderdaad, op zulke wijze wordt waarheidsliefde zeker niet aangekweekt en wordt een bijbelverhaal tot een valstrik voor de ziel. Hoe leed doet het mij, dat ook Van Koetsveld's ‘kinderen in den Bijbel’, bl. 17, geen enkel hartig woord voor Jacob overheeft. En weldadig doen dan in den Bijbel voor Jongelieden I, 204 vlg. en in Oort's ‘kinderbijbel’ I, 78 vlg. aan, waar de ‘gladheid’ van den ‘ordentelijken’ Jacob warm en krachtig veroordeeld wordt. Jozef's hoogmoedig droomen - en droomen is soms een criterium voor de zedelijkheid - evenmin als zijne hardvochtigheid jegens de hongerlijdende Egyptenaars vindt een woord van veroordeeling, terwijl toch de schaduwzijden eerlijk te erkennen, de lichtpunten in zijn karakter immers te beter zou hebben doen uitkomen. Abraham's onbarmhartigheid met Hagar, Simson's wraakneming over de Filistijnen, Samuel's wreedheid jegens Agag, de moord van de Joden op de Perzen - alleen op papier gelukkig - worden ons afgeschilderd zonder dat ook maar uit iets blijkt, dat de verteller den kinderen het bedenkelijke daarvan duidelijk wil maken. En wanneer dan David als van ouds ook hier weêr ‘de man naar Gods hart’ wordt genoemd, bl. 124, dan kunnen wij onzen onwil niet meester worden. ‘Non tali auxilio’ zuchten wij: want is het wonder als men zegt: ‘op die wijze verhaald, maken de bijbelsche verhalen onze kinderen slechter door hun oordeel over goed en kwaad hopeloos te verwarren; dus houden wij het boek voor hen gesloten.’

Waarlijk niet minder bedenkelijk is de allerwonderlijkste voorstelling van God en de goddelijke dingen, die Dr. Bronsveld in alle kalmte onzen kinderen zou willen aanbrengen.

Indien zij één oogenblik nadenken of het gehoorde ook maar even verwerken, wat moet er dan in hunne jonge harten omgaan als zij vernemen, dat God - het is waar, na een bedenktijd van 120 jaar, doet de verteller ons bij wijze van theodicee opmerken - alle bewoners der aarde laat verdrinken; dat Hij Sodom en Gomorra ‘geducht’ heeft gestraft; van Abrahams kalf eet, dat teeder was en goed; de Egyptenaren bezoekt met tien plagen, die ons in onbehaaglijke breedsprakigheid herinnerd worden; Farao's leger door de Roode Zee laat verzwelgen; 24.000 Israëlieten door een pestziekte wegrukt; eindelijk zijn geduld aan een einde ziet; tot Saul zegt: roei geheel Amalek uit; zich met den koning ‘niet langer bemoeit’; het geheele volk laat boeten voor de ongehoorzamheid van David; gansch Israël drie en een half jaar honger laat lijden; door het hemelvuur onschuldigen laat verteren; twee-en-veertig jongens door beren doet verslinden, omdat zij Elisa nariepen; ‘verbeden’ wordt door gruwelijke offers of zich laat overhalen tot het verrichten van ‘zeer ongewone’ zaken, ofschoon ‘Hij nooit een overtollig wonder doet.’

Deze dingen zijn zeer bedenkelijk. Of is het niet te betreuren, zóo gebonden te zijn aan de letter, dat men niet de minste kritiek duldt; en nog erger, zóo het wonder te houden voor het fondament van het godsdienstig leven, dat men met het uitsluitend doel het scherp op den voorgrond te doen treden duizenderlei schoone trekken uit onzen schatrijken bijbel overslaat en God - hoe aarzelt mijne pen om het neêr te schrijven - laat eten, vechten, berouw hebben, straffen, toornen; Hem de meest barbaarsche wreedheid laat bedrijven; het gebed verlaagt tot een middel om zijnen wil te buigen, bij Hem aanhoudend als een dwingend kind. En Jezus is groot en heerlijk geweest, zullen wij onzen kinderen moeten leeren, vooral omdat hij wonderdaden heeft verricht!

Het gaat hier niet om de vraag of wonderen mogelijk zijn of niet. Die vraag is beantwoord voor de rechtbank der wijsbegeerte, wat Dr. Bronsveld ontkennen zal. Maar hierop komt het aan: wij hebben de heilige verplichting te zeggen: ‘al deze onwaardige voorstellingen van God kunnen wij niet meer voeden en dat is een groote zegen; maar gij moet bedenken, dat in oude dagen de menschen nog zeer kinderlijk en onvolkomen dachten.’ Wij zijn te veroordeelen wanneer wij den indruk

geven, als hielden wijzelven ons ook vast overtuigd, dat God voormaals inderdaad en onloochenbaar alzoo is geweest en heeft gesproken en gehandeld. En ik gedenk met groote bekommernis hoe duizenden kinderen de Oudtestamentische verhalen uitsluitend eeren kennen als onaantastbare openbaringen omtrent God zelven, terwijl toch de anthropomorfe Jahwe niet is dan éene der tallooze voorstellingen van Hem, naar wien de menschheid zocht van den beginne, maar zonder Hem aanstonds te vinden, al kwam zij Hem telkens nader.

Het is ongeraden en ondoenlijk metéén den bijbel te maken tot het levensboek ook voor jonge menschen, wanneer men hem hun voorstelt als onfeilbaren regel voor geloof en wandel. Wij zullen bij ons onderricht met dankbaarheid van de nieuwe bijbelbeschouwing gebruik maken en het er allerminst voor houden dat juist zij ons de handen binden zou. Integendeel: met haar zijn wij niet genoodzaakt kwaad goed te noemen, noch behoeven wij God den Heilige onwaardige daden toe te schrijven en wij zullen daarnaast te vrijmoediger en te indrukwekkender ook het volle licht kunnen laten vallen op wat gerechtig en rein was, op waarachtige liefde en eerbied voor den hoogen God. En waarlijk, niemand behoeft te zoeken naar kleuren om dít doek te schilderen. Daar is geen enkele letterkunde aan te wijzen, waarin zulk een breede stoet van mannen en vrouwen langs ons heentrekt, dragers van wat goed en liefelijk is en welluidt.

Intusschen, wie er mèt Dr. Bronsveld anders over denkt, zal van zijn handleiding dankbaar gebruik kunnen maken. Er komen schoone bladzijden in voor; de geschiedenis van Ruth is levendig verteld; hier en daar zijn aardige opmerkingen ingelascht: dat God soms zijn grootste daden verricht door nederige en ootmoedige menschen (blz. 33); dat velen geen wijsheid van God vragen, maar eigenwijs zijn (blz. 126); dat het een treurig getuigenis is omtrent koning Joram: hij ging heen zonder begeerd te worden (blz. 171); dat het goede feesten zijn aan welker einde men God kan danken (blz. 176). Voorts is het boek met 24 platen voorzien, ik wenschte hartelijk te kunnen zeggen, verrijkt. Niet dat sommige niet fraai zouden zijn uitgevoerd: ‘de druiven van Eskol’ tegenover blz. 47 is flink geteekend. Ik wil er ook niet op wijzen, dat Jozua, die Mozes' arm ondersteunt - tegenover blz. 41 - een bisschopsmijter draagt. Zulke

anachronismen doen kinderen geen kwaad, terwijl bovendien vele dezer platen nabootsingen zijn van middeleeuwsche schilderstukken, waarbij men ook zoo nauw niet zag. Vandaar ook de Romeinsche cijfers op de Tafelen der wet, reeds door den heer Beversen vermeld, en de kleeding der Wijzen uit het Oosten. Maar wat blijft er over van het innige, het intieme in de terugkeer van den Verloren Zoon als men een engelendrom laat nederdalen om vader en kind (tegenover blz. 232), en welk een indruk maakt Elia, die in den vurigen wagen ten hemel stijgt!

Maar ik wil het bijzondere laten plaatsmaken voor het algemeene. Deze zal Dr. Bronsveld's methode verkiezen, gene, en zoo ook schrijver dezes, zal geen beteren gids weten dan den Bijbel voor Jongelieden voor ouderen, den Kinderbijbel voor jongeren. Doch ook de uitnemendste handleiding zal nooit in de plaats kunnen treden van het godsdienstig gevoel bij de ouders zelven. Hierop komt ten slotte alles aan. Gij wilt het gemoedsleven uwer jongelieden en kinderen ontwikkelen, verteederen? Hun zedelijk oordeel verscherpen? Godsdienstige aandoeningen wekken? Het is schier het schoonste wat gij kunt willen. Maar het gebruik uwer handleiding zal u dat doel nooit doen bereiken, uwe eigene religieuse persoonlijkheid moet het doen. Wat zal het baten of gij vertelt van ‘Abrahams geloofsvertrouwen en Elia's heldenmoed’ als gijzelven niet in staat zijt geloofsvertrouwen en heldenmoed te kennen en toetejuichen. Hoe zullen ook de beste boeken u kunnen helpen den kinderen eenen indruk te geven van Jezus' geheel eenige grootheid, indien gijzelven uw hart niet sneller voelt kloppen bij den soberen eenvoud en tegelijk de onovertroffen schoonheid zijner prediking? Plaats u boven de helden en de heldinnen, van wie gij verhaalt en gevoel u afgestorven aan hunne wereld, uw jongens en meisjes zullen het bespeuren en het zal hunne belangstelling schade doen. Maar leef mede met Abraham en Izak als die beiden te zamen gaan naar den Moria; voel u aangetrokken tot Saul en Jonathan, tot Ruth en Abigaïl; laat u opheffen door de kracht van Amos en het geloof van Jesaia, verwarmen door den gloed der psalmen en voeden door de wijsheid der spreuken en zie hoe treffend uwe woorden zijn zullen. ‘Ik zal opstaan en tot mijn vader

gaan en zeggen: vader, ik heb gezondigd tegen den hemel en tegen u, ik ben niet meer waard uw zoon genoemd te worden,' - niemand kán deze woorden oververtellen als zijn eigen hart niet weet van schuldbesef en tot God komen in ootmoed. Het zal niemand gegeven zijn hooggaande bewondering te wekken voor den Man van Smarten, die ondergaat in den strijd en gekruisigd wordt op Golgotha, indien hijzelf niet medeleeft met de lijdensgeschiedenis te Jeruzalem. En indien wijzelven niet de godsdienstige levensbeschouwing hebben van profeten en apostelen, die hen alle dingen in verband deed brengen met God en waardoor aan den bijbel zijn hoofdkaraktertrek wordt ingedrukt, wij zullen hem voor onze kinderen niet behoeven open te slaan.

Gezonde humor en blijde levenslust, zedelijke kracht en ernstige wijsheid, diep doordachte en levendig gevoelde religie, van die schatten is de bijbel vol als Jozefs korenschuren. Dit alles voor zijne kinderen een verborgenheid te laten blijven is een zware verantwoordelijkheid op zich laden, hun onthouden wat niet zonder groote schade wordt gemist en door geen overige kennis of ontwikkeling kan worden vergoed.

Daarentegen, hoe goed is het als in later jaren de bijbel een vertrouwde geworden is, gelijk velen van de besten van ons geslacht hem onder hunne lijfboeken telden, gelijk ook eenvoudigen als Parker's 'juffrouw Kindly' hem liefhebben. Hij heeft ontdekkers vergezeld op hunne tochten; hij heeft kunstenaars bezield; martelaren heeft hij getroost in den kerker; kortzichtigen heeft hij een wijden blik geopend op de wereld; vermoeiden heeft hij de lendenen gegord met kracht. Hij heeft de blijdschap van gelukkigen gewijd en de droefheid van treurenden verzacht. En hij is dezelfde gebleven tot op dezen dag. Zullen wij dan onze jongelieden berooven van wat geslacht op geslacht heeft bezeten? Zullen wij - nog eens, niet hun eerst allengskens den bijbel in handen geven, maar - hen onkundig durven laten van den geest, die in hem leeft, hun blijvend onthouden wat zij daarna misschien van ganscher harte zouden begeeren te hebben gekend?

L. KNAPPERT.

Niobe.[1)]

I.

De zonne zonk. 't Was stil op Sipulos,
Wiens top het laatste licht des dags bescheen.
Reeds eeuwen lang had zijn verheev'ne kruin,
Omwonden met de wolken als tiaar,
Op 't Lydisch land geblikt, en als geweld
Van verre dreigde, rees op Sipulos
De vlammengloed omhoog, een vuur'ge boô.
Dan kwamen alle strijders snel bijeen,
En zeiden: ‘Zie, de vlam op onzen berg,
De vijand naakt, omgorden we ons het zwaard.’
Nu flikkerden geen vlammen op den top,
Maar 't laatste licht van de ondergaande zon
Speelde om den hoogen kruin, een zwakke lach,
Die dralend heenglijdt langs 't verweerd gelaat
Van eenen stuggen grijsaard, - en omhoog
Doolde de maan met twijfel-scheem'rend licht
In matte glansen rond, gelijk 't gelaat
Van eene luchtgestalte, kwijnend-blank.

1) Eerste vier zangen van het voltooid gedicht.

Het duister sloop onmerkbaar over de aard'
Toen langzaam 't zonnevuur was uitgegloeid,
En 't schijnsel van de maan wies helder-wit.
Nu stroomde zij met milden overvloed
Van volle glansen uit de wolken neer,
Verzilv'rend in 't zacht ruischen van den nacht
De teere bladen, bevend aan hun boom,
Stil strijkend langs de baren van de zee
Met kabb'lende kadansen, telkens weer
Vervloeiend in de lijnen van haar licht.
Doch Sipulos stond hoog in donk're pracht,
Als een mysterie van reusachtigheid,
De wachter van het land met alziend oog.
En op zijn top was alles roerloos stil,
Geen wakers tuurden naar den vijand uit
Of stookten 't vuur als sein van naad'rend kwaad;
Er dreigde geen gevaar uit land of zee,
Maar alles lag in vrede en 't was, alsof
Het land gezegend was met eeuw'ge rust.

Doch eensklaps klonk een luide stem in 't rond,
Slechts éénmaal uit het binnenste des bergs,
Zoodat de boomen sidderden van schrik
Met bleeker twijgen angstig bladgetril.
Als een die neerligt in een diepen slaap,
En 't is of plots'ling hij ter neder ploft
In bodemlooze diepten, en hij schrikt
Uit zijne sluim'ring angstig en beklemd:
Zoo beefde heel de berg bij dezen roep,
En deed de boomen schudden, die hij droeg.
Want dreunend klonk 't geluid dier sterke stem,
Gelijk een donderknal, die aan den wand
Van eene rots zijn kracht te pletter slaat,
En 't galmde langs de glooiing - ‘Niobe’!
Toen sprongen beken uit den top omhoog
En stortten langs de helling, bleek in 't licht
Der maan, en schoten snel weer in den grond,
Zich borend door het droge zomerzand; -
' Was of de berg een wijle had geweend.

De maan verschoot van glans, en asschig-vaal
Verscheen haar somb're kring als 't aangezicht
Van een, die hevig schrikt, of, vol van toorn,
Zijn woede wil bedwingen met geweld.
Er voer een rilling door de wijde zee,
Die klein-gerimpeld werd aan 't oppervlak,
Gelijk wanneer de wind ijlt langs een meer,
Met plotselinge vlagen aangestormd; -
En duizendvoudig werd de matte maan
In rustelooze golfjes weergekaatst.

Toen werd het stil als na een bliksemflits,
Wanneer heel de aarde bang en zwijgend wacht
Op 't luid geloei des donders en geen klank,
Vernomen wordt dan 't rits'len van de blaân,
Spookachtig dansend op de maat des winds.
En verder broedde heel dien langen nacht
Een som'bre stilheid over 't Lydisch land,
Als wachtte 't op een tweede stem des bergs,
't Geluid, dat het zou wekken uit den slaap.
Maar toen de roode dageraad verscheen,
Was niets meer op den Sipulos gehoord,
En zooals een, die uit een bangen droom
Vol vreugde 't licht begroet, zoo lachte 't land
Een wijl in 't eerste licht des dageraads,
En wachtte rustig op de komst der zon.

II.

En toen de roode zon was opgegaan
Op vleugelen van purper en mat-blauw,
En rosse stralen neerliet over 't land,
Kwam daar een drukte en een bedrijvigheid,
Als Lydië in geen tijden had aanschouwd.
De menschen liepen heen en weer op 't land
En in de volle straten van de stad
Vertelden zij elkander 't groote nieuws.

Als mieren, die zich spoeden van het nest
En op en neer gaan zonder rust of duur,
Zoo zag men lieden loopen langs den weg
Met vroolijk aanschijn en in feestgewaad,
En ieder deelde mede wat hij wist:
‘Hebt gij 't gehoord? De Koning heeft een kind.’ -
En vreugde troonde in Tantalos' paleis,
Welks voorportaal behangen werd met groen,
Waaruit der roode rozen doffe gloed
Te voorschijn glom als fakkels in den nacht,
En door de kunst eens vaardigen tuiniers
Liep sling'rend door 't festoen in slanke lijn
Van blanke bloesems háár naam: ‘Niobe’.
Want lang te voren hadden Tantalos
En de verheev'ne Dia overlegd,
Hun kind, wanneer 't een dochter was, den naam
Te geven eener vroeg're koningin,
Die wijs en goed in Lydië had geheerscht,
En bij het volk geëerd was als een god. -
Daar lag de kleine koningsdochter neer
In 't hoekje van een afgeleeg'ne zaal,
Een klein wit kindje in helder-witte wieg,
Een blanke vlinder in een leliekelk.
Twee donkere oogjes in een bleek gelaat,
Twee rose handjes woelend in de sprei,
Twee rooz'ge voetjes spart'lend boven 't dek.

En toen de tiende dag gekomen was,
De dag bestemd voor 't geven van den naam,
Verscheen een schare in 't koninklijk paleis
Van vorsten uit het huis van Tantalos,
Getooid met purp'ren mantels, waarop 't goud
Van verre straalde als strepen zonnelicht.
En de oudste van 't geslacht, wiens witte baard
In zilv'ren vlokken golfde van zijn kin,
Een rijzig grijsaard, hief het kindjen op,
En 't met de handen houdend boven 't hoofd,
Sprak hij op plecht'gen, diep-geroerden toon,
Zoodat het trillen zijner zware stem

Was als 't gedreun der laagste cithersnaar:
‘O vader Zeus en and're goden, geeft
Aan 't kind, dat ik tot uwe tronen hef,
Waarvoor ik innig bid om uw genâ,
Berusting in uw hoogen wil en kracht
Om 't ongeluk te dragen, waar het valt
Met harde slagen op haar schuld'loos hoofd.
Want niemand kan zijn gansche leven door
Gelukkig zijn en onbezocht van kwaad.
Geeft dat zij wijs ook moge zijn en goed,
En in rechtvaardigheid en deugd het volk
Besturen moge, waar ze heerscheres
Zal zijn als gade van een krachtig vorst;
Gelijk ook zij, wier naam dit kindje draagt,
Dit volk is voorgegaan in vroede deugd.’
Zoo sprak de grijsaard, allen zwegen stil.
Toen lei hij 't kindje zachtkens in de wieg,
En ieder kuste plechtig 't kleine hoofd.

De vorsten gingen henen naar den disch,
Die in de groote zaal was aangericht,
En blonk van gouden vaatwerk alom heen.
Hoog-opgestapeld in de mandjes rees
Het brood en in de schalen dampte 't vleesch;
En groote roemers, fijn-bewerkt van goud,
Verhieven zich in rijen langs het blad
Der lange tafel, rijk in mozaiek.
En kransen lagen voor de gasten klaar
Om zich te tooien onder 't drinkgelag; -
Een marm'ren mengvat prijkte naast den disch
In klare pracht van beelden, schoon gebootst,
Satyrs en faunen, hoornig en bekranst
Met wingerdblaren, dansend op de maat
Van dubbelfluiten en de zevenpijp.
De vorsten zetten zich ter maaltijd neer,
En slaven liepen druk-bedrijvig rond,
De bekers vullend uit het ruime vat,
En altijd luider wies 't rumoer des maals.

Maar Dia zat bij 't wiegje van haar kind,
Met droef gelaat en angstig-starend oog,
Als van een ree, door hondenzwerm benauwd.
En bevend hief zij de armen naar omhoog
En biddend sprak zij onder traag gevloei
Van tranen langs haar zorgen-bleeke wang:
‘O Zeus, wend af den droom van dezen nacht,
Want droomen zijn uit u, als goed en kwaad,
Dat gij rampzaal'gen sterf'lijken beschikt.
O, keer het onheilsteeken door uw macht,
Dat mij benauwt en vreezen doet voor 't kind,
Mijn zoete Niobe, die schuld'loos-stil
Te slapen ligt, van rampen onbewust.’
En uit de verte rolde als stormgeruisch
't Gezang des meistreels uit de feestzaal aan
En juichend handgeklap der gastenschaar.
Doch Dia klonk het als een oordeelsroep,
En snikkend zonk zij bij het wiegje neer,
En kermde staam'lend: ‘Zeus, behoed mijn kind!’

III.

En Niobe wies op gelijk de lisch,
Die aan des Hermos oever heerlijk bloeit,
Te midden van het blauw-groen oeverriet,
Dat in de lente slank naar boven streeft; -
Waar faunen met elkander stoeien om
De mooiste rieten, die zij met de was
Van Sipulos' bijen voegen aan elkaar,
Zich fluiten makend als hun vader Pan.
En dikwijls lag zij luist'rend in een wei,
Waarlangs de Hermos kronkelrijk zich wond,
Bestrooid met duizend stippen zonneschijn,
Als vreugdige gedachten in een droom,
Te luist'ren naar der nymphen avondlied
En naar der faunen slepend fluitgezang.
En soms zat zij te staren aan den zoom

Eens stillen vijvers naar haar eigen beeld,
Zoo rimpelloos weerkaatst, alsof de hand
Van een naiade een spiegel hield in 't nat.
Dan boeide haar dat donkere oogenpaar
Vol diepe droomen en geheime macht,
Als vreemde waterbloemen uit het bed
Des vijvers rijzend, rijzend naar het licht.
   En als zij moe van 't vele staren was,
Dan dwaalde zij de bonte bosschen door,
Op 't hooge haar der bloemen vonkelkrans,
Zoet zingend, met een ondertoon van smart,
Zoo klagend-lieflijk, dat het schelle koor
Van voog'len wonder-stom geslagen werd
En alle zwegen, luist'rend naar haar lied.
Het vlugge hert bleef talmen op zijn schreên
En spitste 't puntig oor, verrukt van zang,
Den kop geheven, stijgend in 't gewei,
De licht-bruine oogen levend in 't geluid.
En dikwijls zocht ze een houtrijk plekjen op,
Waar 't zonlicht duizend-stralig drong door 't dak
Van dicht gevlochten loovers boven 't hoofd;
Waar geelgestreepte bijen vlogen rond
Met sluimerwekkend gonzen, bloem na bloem,
En vuur'ge vliegen dansten in de zon,
Als vonken schietend door de lichte lucht,
En lager, strompel-vliegend over 't gras,
Wespvormig-slanke insekten, zwart-en-rood;
Waar krielden door het licht-groen sterrenmos
Geel-roode mieren, woelend door elkaâr
Met haastig jagen, torren groen-gebronsd
En glanzend als metaal in 't zonnelicht.
Loopkevers tastten rennend zich een weg
Met sprieten, kleine blindemannetjes,
Met stokken stootend tegen steentje en plant,
Door 't woud van halmen en van paarse hei,
In glijdende beweging over 't vlak
Van dorre blaad'ren, dienend tot een dek
Voor donker-grijze spinnen, snel van sprong
Staal blauwe vliegjes vangend in de vlucht.

Daar lag zij in de geuren van het woud,
Bedwelmd door de geluiden om haar heen;
Want dit was 't boschje, waar de voog'len al
Vergaderden, een wijze specht voorop,
Met witte borst, en deftig van gebaar;
En na hem kwam met vluchtig wiekgeklep
't Kleingoedje van de vogels, musch en mees
En neuriënde nachtegaal, die trotsch
Op zijn gezang, zich oefent ook bij dag,
't Vlug staartewippertje en de drukke vink.
Daar kwam een sijs met neergehangen vlerk
En treurend om zijn maat, die door een mensch
Gestrikt was in een net en wreed gekooid,
Een vinkje jamm'rend om haar nestgenoot
Door menschenhand gevangen en vermoord.
En 't bruin-rood puttertje vertelde daar,
Hoe een van zijne beste vrienden zat
Gesloten in een klein, getralied huis,
Terwijl een lijster zei, dat háár genoot
Op bessen happig, met zijn mooien hals
Geraakt was in een strop van stevig draad,
En in zijn angst zich doodgesparteld had.
Op trillend-droeven toon, met knikkend hoofd,
Vertelde een leeuw'rik van zijn gaaike's lot,
Dat op een graszoô huppelde in een hok,
Gehangen aan des boozen menschen huis.
Maar and'ren brachten beet're tijding meê,
Want van een blijde vondst verhaalde een musch,
Een nest van vettig-groene rupsen vol,
En duiven roekoeloerden van een veld,
Waar na den oogst in gouden overvloed
De gerstekorrels glommen in den glans
Der zomerzon; een groene papegaai
Vertelde vol gewicht van sappig ooft,
Dat hij gezien had in des konings tuin,
In purp'ren trossen nijgend naar den grond.
En 't was daar een gefladder en geruisch
Als woeien duizend wimpels in 't geboomt
Van schelle kleuren, geel en groen en rood,

Waar al die vogels snaterden in 't wild.
Wat al gedachten uit haar blijde jeugd,
Òf sluimerden in 't licht-bewogen gras,
Òf juichten in 't gezang der voog'len op!

Maar 't liefst van alles had zij Sipulos;
En moeizaam klimmend tot zij niet meer kon,
Liet zij zich vallen op zijn helling, zacht
Van mos en van fluweelig varenkruid
En schitterend van helderroode muur
En glanzend-gele brem, als droppen zon.
Doch nauwlijks zag zij 't land aan haren voet
En Hermos, die zich slingerde door 't land,
Of zij verhief zich, hoog in fiere pracht,
En liet hare oogen over Lydië gaan,
Zooals een heervorst, die met trotschen blik,
En zieledronken in zijn heerschersvreugd,
Zijn krijgers monstert, woelend in het kamp.
En de oogen opslaand, prevelde zij stil:
‘O Zeus, verleen mij eer en macht en roem.’

IV.

Eens, op een zomerdag, toen warmte woog
En drukkend nederdommelde op het land,
Toen alles was omvloten door een mist
Van wit, verblindend licht, de Hermos traag
Zich wentelde langs 't geel geschroeide veld
En loom tot in zijn bedding was van gloed;
Terwijl de horizon te rusten lag
In tint van dof-beslagen paarlemoer,
Was Niobe gestegen op den berg,
Zich opwaarts werkend aan den taaien twijg
Van brem en steunend op een wilgenstok,
Dien zij ontschorst had aan des Hermos zoom.
En droomrig lag zij in een dennebosch,
Waardoor de zon haar rechte stralen zond

En tooverde op den bodem mozaiek
Van tak-doorzeefde lichten, grillig-fijn.
Zij was geworden tot een slanke maagd
Met blank gelaat ondanks den zonnevloed,
Dien zij liet reeg'nen op haar, want de zon
Aanbad zij om haar grootsche schitterpracht.
En dikwijls had zij al gewenscht, als kind,
De zon te zijn, die met haar fieren gloed
Als heerscheres de wereld overhing,
Op alles neerziend, rijzend in geweld
Van purp'ren luister, dalend in den lach
Des rijk-getinten hemels, die een krans
Van wond're bloemen weefde voor haar dood.
De takken hingen onbewogen neer,
Als slappe leden aan een kwijnend lijf,
Naar laving hunk'rend, doch de wreede zon
Straalde onmeedoogend neer op 't moede land.
Maar als gedreun van hoeven, heel van ver,
Weerklonk 't gerol des donders uit de zee,
En aän den horizon stak dreigend op
Een wit-gekamde wolk, die langzaam wies
En langs den hemel opklom met een stoet
Van and're wolken stuwend achter haar.
Gelijk een stilte ligt in 't legerkamp
Vóór 't wagen van den wilden mannenmoord,
En alle krijgers rusten voor hun taak
Van bloed en weenen, - slechts een enk'le wacht
Staat op een heuvel spiedend in het rond -,
Zoo lag daar stilte op 't land; maar als't geweld
Van duizend stemmen, woelend in den strijd,
Tot wrake roept en dapp'ren tegenweer
En heel de vlakte wordt vervuld van vuur
En overwinnaarskreet en stervensklacht,
Zoodat er bruischt een orgie van geluid,
Zoo was de zwoele lucht van stemmen vol,
Van 't wilde windgeblaas en 't staag gestroom
Van regenvlagen en des donders klank,
Die daav'rend ratelde door 't donkre zwerk.
En al de toppen in het dennewoud,

Gegeeseld door den fellen wervelwind,
Bewogen hunne takken als een schaar
Van somb're priesteressen, die hun vloek
Met zwaaiende armen spreken over 't land,
In 't ronde schrijdend met hun wapp'rend haar.
   En Niobe, verschrikt uit haar gepeins,
Verhief zich om de helling af te gaan,
Maar voortgedreven door een stem, die sprak
In hare ziel: ‘Stijg opwaarts, Niobe’,
Vervolgde zij al klimmend haren weg,
Half-angstig en half-hopend, ongestoord
Door 't laaien van den bliksem en 't geschal
Des donders en den regen op haar kleed.
Maar toen zij was gekomen aan den top,
Dreef langzaam 't onweêr over, en het was
Alsof de donderslag als afscheidsgroet
Haar eigen naam herhaalde: ‘Niobe!’,
Als in den nacht, toen zij geboren werd,
De stem des bergs geklonken had rondom.
Een rilling schudde toen haar sterke leên
Bij 't hooren van heur naam, en wank'lend viel
Zij op den bodem neer met luikend oog,
En zag als in een visioen zich-zelf
Als marmersteen geketend aan den berg,
En tranen vloeiend langs haar koude wang.
Doch toen zij weldra tot bezinning kwam,
Was weer de hemel blauw, een koele wind
Woei door de lucht als in 't begin der lent',
En blijde voog'len zongen weer hun lied.
Half-droomend nog sloeg zij hare oogen op,
Tot Kronos' zone sprekend in 't gebed:
‘O vader Zeus, bezweer de booze ramp,
Die mij kwam dreigen in dien onheilsroep,
Maar geef mij, heerscher, macht en roem en eer.’
   En nederdalend naar haars vaders huis
Vernam zij stemmen, rijzend van omlaag,
Geschreeuw van dienaars, harer vrienden roep.
En zij zag lieden, loopend heen en weer,
Heur naam herhalend, als een echo van

't Geluid, dat zij gehoord had in den storm.
En lager komend riep zij: ‘Hier, ik ben 't,
Ik, die gij zoekt; ziet, niets heeft mij gedeerd,
Staakt uwe klachten.’
Juublend trok het volk
Terug met de gevond'ne naar 't paleis,
Waar Tantalos en Dia vol van angst
Haar wachtten, en met luide vreugdekreet
Wierp zij zich snikkend aan haar moeders borst.

EDW. B. KOSTER.

Letterkundige kroniek.

Cornélie Huygens. *Hoogenoord*. 2 dln. Amsterdam, P.N. van Kampen & Zoon.

‘Het romangenre is een weinig verouderd, men wordt door het model, waarbij men blijven moet, gedwongen allerlei vulsel in het kader op te nemen’, zegt Maurice Barrès in Byvanck's *Notities*. En dan wijst bij erop, hoeveel verscheidenheid van vorm de schrijvers der achttiende eeuw wisten te vinden om hunne ideeën meê te deelen. De geschriften van Rousseau, zijn *Contrat Social*, zijn *Nouvelle Héloïse*, zijn *Emile*, zijn *Confessions*, behelzen allen onderwerpen voor romans in telkens verschillenden vorm.

Maurice Barrès zou krachtiger argumenten hebben moeten aanvoeren om mij van het verouderd-zijn van den romanvorm te overtuigen. Mij dunkt toch, dat er ook binnen dien vorm plaats is voor groote verscheidenheid, en dat er haast geen leniger, plooibaarder en rekbaarder kunstvorm is dan juist de roman. Dat hij zich leent zoowel voor de diepste zielsontleding, als voor een ernstig in 't licht stellen van maatschappelijke vraagstukken, zoowel voor scherpe satire, als voor de meest poëtische, meest idealistische levensbeschouwing, - de meesterstukken der romanlitteratuur van vroeger en later tijd zijn daar om het te bewijzen.

Niet een ieder echter bezit bij de zeer bijzondere talenten van den romancier ook al de groote gaven van den psycholoog, van den wijsgeer, of van den socioloog; en omgekeerd bezit niet ieder, die zich volkomen tehuis gevoelt op het gebied der zielsontleding, op dat der wijsbegeerte of der sociologie, de gaven van beelding en verbeelding welke den romanschrijver, den novellist ten dienste

moeten staan. En nu kan ik de verdenking niet van mij afzetten, dat zij, die aan den romanvorm voor onze dagen zulk een geringe waarde hechten, zeker flauw besef hebben van hunne onmacht om de diepzinnige beschouwingen, de stoute paradoxen, de vèrgevorderde denkbeelden, welke zij aan de literaire markt wenschen te brengen, in den vorm van roman of novelle te gieten, en dat zij daardoor er toe gebracht werden, de druiven zuur en het romangenre verouderd te noemen.

Zóó de stof te beheerschen dat het te behandelen probleem - het zij dan zieleraadsel of maatschappelijk vraagstuk - niet den indruk geeft van naast den roman te staan of er buiten opgeplakt te zijn, maar dat het ermeê schijnt saamgeweven, vordert een buitengewoon talent.

Hoogenoord is de eenvoudige titel van den nieuwen roman van Cornélie Huygens, en wanneer men weet, dat die titel de naam is van een kasteel, waar de heldin van het boek haar jeugd heeft doorgebracht, spitst men zich op een intiem verhaal, eenigszins aristocratisch getint, gelijk de schrijfster er ons in vroegere romans en novellen heeft te lezen gegeven.

Zulk een *cachet de bonne maison* heeft al aanstonds het eerste hoofdstuk, waarin wij kennis maken met de eenige bewoners van Hoogenoord: met de innemende châtelaine, Louize Nortenheim, die, ter gelegenheid van haren verjaardag, reeds in den vroegen ochtend door een koor van dorpskinderen wordt begroet, en met haren vader, den eigenaar van het kasteel, den oud-minister Nortenheim, een man van den ouden stempel, streng in zijn oordeel, maar die zijn eenige dochter aanbidt en door haar aangebeden wordt.

In het schetsen van een dergelijk milieu munt de schrijfster uit. Misschien is er iets al te conventioneels en te glads in de wijze van schilderen. Men wordt herinnerd aan sommige tafereelen uit romans van Octave Feuillet, bijvoorbeeld: wanneer Louize in het eerste hoofdstuk naar den stal gaat om aan haar rijpaard, Stella, te vertellen dat zij jarig is en het, ter eere van dien dag, op een extra klontje suiker te tracteeren; en later, in het vijfde hoofdstuk, wanneer zij met Frans Meerdonk een toer te paard maakt en in hare nerveusheid, in hare worsteling met zichzelve, plotseling haar paard in galop zet, in de brandende zon steeds voortjagende, zonder van haren metgezel notitie te nemen. Maar men zal moeten erkennen,

dat deze tooneeltjes, hetzij dan al of niet door oorspronkelijkheid uitmuntende, in hun soort goed gemaakt zijn en dat zij er toe bijdragen om aan de heldin van het boek onze belangstelling te verzekeren.

Wij begrijpen haar, wanneer zij Frans Meerdonk, den werkzamen industrieel met zijn hartelijk, teeder gemoed, die haar reeds zoo lang in stilte aanbidt, als een goed trouw vriend wil blijven beschouwen, maar er niet toe besluiten kan hem, aan wien geen inniger gevoel haar bindt, geheel toe te behooren. En als zij dan, ziende dat het de dierbaarste wensch is van haren ouden vader, dat zij in dat huwelijk zal toestemmen, en vernemende, hoe hierdoor een schuld van dankbaarheid zal kunnen worden afgedaan jegens dien vriend, wiens grootmoedigheid Louize's broeder voor een onteerend vonnis bewaard heeft, eindelijk haar hand in dien van Meerdonk legt, maken wij den pijnlijken strijd met haar mede.

Uit het oude gegeven zal een schrijfster van het talent van jonkvrouw Huygens zeker een boeiend zieledrama kunnen samenstellen. De fijngevoelende Louise - zoo redeneeren wij - zal, nu eenmaal het huwelijk gesloten is, er zich een gewetenszaak van maken, hem, dien zij als een vriend om zijn loyaal karakter hoog schat, den man, die de schande van haar ouderlijk huis heeft afgewend, die hartelijke genegenheid te betoonen, waarmede de man van zaken tevreden en op zijne wijs gelukkig is; maar zij zelve zal daarbij een groot ledig blijven gevoelen, haar leven, dat door geen innige liefde verwarmd en verhelderd werd, als een mislukt leven beschouwende. En misschien zal zij met angst het oogenblik tegemoet zien, waarop dat onuitsprekelijke, den geheelen mensch vervullende gevoel, dat zij voor Frans niet koesteren kan, door een ander, die niet haar man is, bij haar zal worden gewekt, een nieuwen strijd met zich voerend, heviger, gevaarlijker dan de vorige.

In die richting loopen inderdaad de hoofdlijnen van den roman. De verhouding van Louize tot Frans, dien zij *au fond* gaarne mag, tot dien goeden Frans, een beetje koppig, een beetje driftig, maar die toch zoo kinderlijk veel van haar houdt; Louize's strijd, haar machteloos kampen tegen wat haar drukt als een nachtmerrie, tegen den leugen in haar leven, die haar zich deed verbinden aan dien man, niet uit liefde, maar uit dankbaarheid - het is alles vol aangrijpende momenten. En ook van kleine, goed geobserveerde trekjes, welke ik mij niet herinner in dien trant vroeger bij deze schrijfster

te hebben aangetroffen, maak ik met ingenomenheid melding. Na een driftigen uitval van Frans is Louize, om aan de scène een einde te maken, naar haar eigen kamer gegaan, waarvan zij de deur op slot doet.

> ‘Daar ging zij voor het venster staan, doelloos starende in de schemering. Nu en dan rilde zij alsof zij het koud had. Geregeld denken deed zij niet. Werktuigelijk volgde zij met haar blik hetgeen op den weg voorviel. Zij zag een klein, armoedig gekleed meisje voorbijgaan met een zwaren, boordevollen emmer, waaruit telkens het water over haar voeten plaste. En zij dacht er over welk een onaangename sensatie dat koude water in haar schoentjes moest wezen, en of het meisje een moeder had, die, bij haar thuiskomst, dadelijk voor droge kousen en schoenen zou zorgen....’

Maar nu heeft de schrijfster het noodig geoordeeld in de fabel van haren roman een nieuw element te brengen, misschien in hare oogen een element, dat op *Hoogenoord* een bijzonderen stempel van moderniteit drukt, die hem van andere romans zal moeten onderscheiden. Terwijl noch Louize's vader, een man van het verleden, volbloed conservatief, noch haar man, die in de eerste plaats man van zaken is en voor den bloei van zijn fabriek leeft, iets begrijpen van wat er woelt in de hoofden der arbeiders, of zich iets laten gelegen liggen aan de maatschappelijke nooden der minstbedeelden, voelt Louize zich onweerstaanbaar aangetrokken door de democratrische strooming van den tijd, klopt haar hart voor de zwakken en onbeschermden.

Die richting van haren geest volgend, zou Louize met haar helder hoofd en met dien vriendelijken tact, welke haar zoo bemind maakte bij de kinderen van het dorp, reeds vóór haar huwelijk veel hebben kunnen verrichten: aan kindervoeding, armverzorging, ziekenverpleging, zou zij hare krachten hebben kunnen wijden. En als vrouw van den chef eener fabriek behoefde het haar zeker allerminst te ontbreken aan arbeid in de richting, welke haar sympathie had. Voor den fabrieksarbeider en zijn gezin zou zij een steun hebben kunnen zijn; en wie weet of niet door haar woord, door hare bemiddeling menige grief opgeheven, menig plan van verzet reeds in den aanvang gesmoord zou zijn geworden.

Dat zou ongetwijfeld tegenspraak uitgelokt hebben van haren vader, aanleiding hebben gegeven tot ernstige discussies met haren

man; maar voor zich zelve zou Louize voldoening gevonden hebben; zij zou het ledig in haar leven hebben zien aangevuld; levenslust bij anderen opwekkende, zou zij dien tegelijkertijd bij zich zelve hebben gekweekt. En wanneer zij dan naast zich gevonden had den compagnon van haren man, den nobelen Van Elten, haar met zijn ervaring en zijn kennis bijstaande, dan zou, als het beide langzamerhand duidelijk was geworden, dat die gemeenschappelijke belangstelling in de sociale nooden een inniger gevoel in hen had wakker geroepen, de strijd niet minder hevig geweest zijn, het zieledrama niet minder treffend dan thans het geval is. Integendeel, dat drama, die strijd zouden levendiger belangstelling hebben gewekt, ons dieper hebben aangegrepen, wanneer op die wijs de groote vraagstukken, waarvoor de schrijfster onze aandacht vraagt, met den roman, in zijn hoofdpersonen, als samengeweven waren.

Want dit is mijn groote grief tegen *Hoogenoord:* datgene, wat er een groote plaats in beslaat en, naar de blijkbare bedoeling der schrijfster, aan dezen roman zijn bijzonder karakter moet geven, is er niet meê saamgegroeid, maar er buiten opgeplakt. Wat Louise en Van Elten over de maatschappelijke vraagstukken ten beste geven, zoowel als hunne atheïstische beschouwingen en hunne theorién over het huwelijk, het gaat voor het meerendeel boven onze hoofden heen. Niet zoodra spreken zij over wat hen heet te vervullen, of zij beginnen te declameeren, banale, tot op den draad versleten phrases te debiteeren, oppervlakkige courantartikelen of op effect berekende meetings-speechen voor te dragen.

Tot een ernstig arbeiden in de door hen voorgestane richting, behalve door het vertalen van populaire economische geschriften, tot een praktisch handelen, zij 't aanvankelijk op kleine schaal, wordt zelfs geen poging gewaagd, en wanneer Van Elten (II. 123) zegt: ‘Och, al dat spreken beduidt au fond zoo weinig. Handelen is beter dan redeneeren’, dan is er alle reden om het te betreuren, dat dit goede beginsel verkondigd wordt door iemand, die, zooals hij ons in den roman wordt voorgesteld, juist in voortdurend redeneeren zijn heil schijnt te zoeken.

Na een gezellig dineetje op Hoogenoord bij den ouden heer Nortenheim zijn Louize en Van Elten op een fraaien Mei-avond het park ingegaan met het doel om de zwanen in den vijver te gaan voêren; en bij die gelegenheid vindt Van Elten het gepast, een redevoering te houden, die aldus aanvangt:

‘Zeker is het dat de mensch, in massa genomen, nog lang niet het verheven standpunt inneemt, waarop hij zich zoo gaarne beroemt te staan. De grondtoon der natuur is wreedheid, wijl zij gebaseerd is op het recht van den sterkste - dat recht dat wij, vooral op het einde dezer eeuw, in onze menschelijke samenleving ten minste langzamerhand trachten te ondermijnen. Maar vooral bewijst de natuur haar wreedheid, doordien zij aan den mensch door zijn scherper intellect, een zoo onbeperkte macht heeft geschonken over al de lager georganiseerde wezens der schepping, hem daarbij onthoudend de eenige eigenschap welke deze teugellooze macht tot tegenwicht kon dienen: mededoogen!...’ en zoovoort, en zoovoort.

Een oogenblik later, altoos nog op weg naar de zwanen, vernemen wij: ‘Ce qui excuse Dieu, c'est qu'il n'existe pas, heeft Henri Beyle gezegd, en die gedachte is ook altijd mijn plechtanker geweest in oogenblikken van eigen duldeloos leed, zoowel als bij het aanschouwen van al het wee op deze aarde, die zelve niet meer is dan een atoom in het Heelal.’

Wat zegt ge wel van zulk een causeur? Welk een natuurlijkheid van uitdrukking en welk een kracht van argumentatie! Dat ‘plechtanker’ vooral dunkt mij bijzonder soliede.

Elders krijgen wij de nieuwste theorie over het huwelijk, dat ‘het broze aetherische wezen der liefde in een harnas sluit, waarin het wordt doodgedrukt.’ Van zijn vroeggestorven bruid, Kitty, verhaalt Van Elten: ‘In hare oogen had de trouwplechtigheid niet de minste beteekenis, integendeel. Zij vond dat afleggen van een belofte tegenover een derde - een ambtenaar of een priester - een ontwijding van de diepste, heiligste aandoeningen eener menschenziel.’ Onvoorzichtig genoeg laat hij erop volgen: ‘Kitty beoordeelde of liever gevoelde veel dingen... als ware zij uit een andere sfeer hier op deze planeet nedergedaald, ziende met andere oogen en hoorende met andere ooren dan de onze.’

Maar het meest ergert mij Van Elten, wanneer hij in de vergadering eener vereeniging van letterzetters over ‘de sociale quaestie’ sprekende, in eene redevoering, waarvan het gedeelte in den roman voorkomende meer dan zeventien bladzijden beslaat, variatiën uitvoert op het thema: ‘kennis is macht’, in den vorm van een eindelooze reeks gemeenplaatsen. Een voorzichtige schrijfster zou, zonder de redevoering zelve mee te deelen, ons enkel den indruk

hebben geschetst, dien zij op de toehoorders, onder welke Louize zich verscholen hield, gemaakt had. Wij zouden dan bereid zijn geweest, aan de voortreffelijkheid van haren held als redenaar en als radicaal economist te gelooven. Nu is het ons niet mogelijk, iets te begrijpen, noch van de ‘spanning’ waarin Van Elten's toespraak zijn toehoorders heet gebracht te hebben, noch van de alle grenzen te buiten gaande ontroering, waarin Louize na het aanhooren van die redevoering verkeert.

Het komt mij voor dat Cornélie Huygens, door haren roman tot voertuig te willen maken van zekere radicale theoriën, hare krachten overschat, en dientengevolge aan de zaak, welke zij meende te dienen, een averechtschen dienst bewezen heeft. Ik kan den indruk niet van mij weren, dat die theorieën bij de schrijfster zelve nog niet tot volledige rijpheid zijn gekomen; dat zij er wel veel over gehoord, veel over gelezen en over nagedacht heeft, maar dit alles nog niet zóó geheel in zich heeft opgenomen om het te kunnen beheerschen en te kunnen kneden in den vereischten kunstvorm. Het gevolg daarvan is dat - met uitzondering van de oude mevrouw Van Elten, een goed geteekende en buitengewoon beminnelijke persoon, die naar het leven genomen schijnt - juist die personen, welke de nieuwere denkbeelden vertegenwoordigen, de minst sympathieke van den roman zijn geworden, en dat wij ons veel meer voelen aangetrokken tot den zeer conservatieven oud-minister Nortenheim en tot zijn schoonzoon, den ouderwetschen, buiten de beweging staanden fabrikant Meerdonk.

Jonkvrouw Huygens heeft in *Hoogenoord* veel gegeven, wat opnieuw van haar erkend talent getuigt. Den roman met den ‘socialen’ achtergrond, dien zij heeft willen schrijven, hebben wij nog van haar te wachten.

***Felice en andere gedichten*, door Eduard Brom. Utrecht, Wed. J.A. van Rossum. 1892.**

De lyrische dichter zou als zijn recht mogen eischen, alleen door gelijkgezinden, door gelijkgestemden beoordeeld te worden. Welk een ergernis moet het niet bij hem wekken, te bespeuren, dat degeen, die het waagt, over zijn verzen een oordeel uit te spreken, ja, den

vorm ervan weet te waardeeren, oor heeft voor het zangerige van zijn lied, voor een fraai beeld, een verrassende wending, maar van dat wat voor hem, dichter, het hoogste is in zijn poëzie weinig voelt, weinig begrijpt.

Met zijn geheele ziel heeft hij die verzen vol hartstocht geschreven, er kleeft een droppel hartebloed aan elk van die strofen. De beoordeelaar, die nooit iets dergelijks ondervond, en die niet fijn bewerktuigd genoeg is om met hem mede te gevoelen, weet, indien hij goed gestemd is, naast een lofspraak over den vorm, ook wel over den inhoud van die poëzie eenige welwillende, vriendelijke, misschien enthousiast klinkende woorden te zeggen; maar voor den dichter zelf blijkt het duidelijk, hoe het rechte hem voorbijging, zonder hem anders dan oppervlakkig te raken.

Onder den indruk van den ernst van het leven, van de hartverscheurende nooden van den dag, in bange verwachting de toekomst tegemoet ziende, heeft een ander dichter zijn droevig lied gezongen. Maar de man, die deze verzen aankondigt, aanprijst wellicht als merkwaardige proeven van moderne poëzie, vindt blijkbaar die klaagtonen overdreven somber, kan zich in dat pessimisme niet vinden, en onder zijn aanmoedigend woord voor den poëtischen kunstenaar klinkt iets als medelijdende spot met den ‘bleeken droomer’.

En daar vraagt nog een dichter gehoor. Zijn geest neigt tot mysticisme, en de streng godsdienstige kring, waarin hij is opgevoed en zich blijft bewegen, heeft aan die neiging voedsel gegeven. Er stijgt wierookgeur uit zijn lied, en een vroom dogmatisch geloof, een levensbeschouwing, waarin voor menschelijke hartstocht geen plaats is, maakt den hoofdinhoud uit van zijne gedichten. Mag hij nu, voor wien de wereld, waarin deze dichter ademt, gesloten is, die althans een bijzondere inspanning van den geest noodig heeft om zich, voor een oogenblik slechts, in gedachten in die wereld te verplaatsen, over zulke gedichten een oordeel uitspreken?

Dergelijke bedenkingen en vragen zijn meer dan eens bij mij gerezen, en thans dringen zij zich opnieuw aan mij op, nu E d u a r d B r o m , de jonge katholieke dichter, die zes jaar geleden door Alberdingk Thijm bij het publiek werd ingeleid, ons weder een bundel gedichten komt aanbieden en daarover het oordeel van *De Gids* wenscht te vernemen.

Laat mij aanstonds zeggen, dat de jonge dichter sedert 1886

blijkbaar ernstig gewerkt heeft, dat nagenoeg al het banale, eenigszins opgeschroefde van zijne eerste verzen, de onbedrevenheid, waarvan hij destijds blijk gaf bij de uitwerking van het gekozen beeld, verdwenen is en dat hij den dichterlijken vorm, en wel den moeielijksten: het sonnet, volkomen weet te beheerschen...

Ook hier dus een lofspraak op den v o r m door een beoordeelaar, die voor den i n h o u d dezer gedichten niet in geestdrift kan geraken? Ik ben bereid dat tot op zekere hoogte toe te geven, mits men er niet uit afleide, dat mij in het algemeen de zin zou ontbreken ter waardeering van een mystiek-godsdienstig, zelfs beslist katholiek gedicht.

Wanneer Verlaine in den bundel *Sagesse* klaagt en bidt:

> O mon Dieu, vous m'avez blessé d'amour,

wanneer hij zijn vleesch en zijn bloed ten offer komt geven aan zijn God, zijn zonde en zijn onwetendheid, zijn geestelijke en zijn lichamelijke armoede biecht aan den ‘Dieu de terreur et de sainteté’, den ‘Dieu de paix, de joie et de bonheur’ en ten slotte uitroept:

> Vous connaissez tout cela, tout cela,
> Et que je suis plus pauvre que personne,
> Vous connaissez tout cela, tout cela,
> Mais ce que j'ai, mon Dieu, je vous le donne -

wanneer hij zich tot de onbevlekte Moedermaagd richt:

> Je ne veux plus aimer que ma mère Marie,
> Tous les autres amours sont de commandement,

dan trilt er iets in mij, en deze dichterlijke inkleeding van een innig geloof brengt ook mij voor een oogenblik in een mystischreligieuse stemming.

Maar hoe komt het, dat ik bij de lezing en herlezing van de godsdienstige gedichten van den heer Brom van iets dergelijks niets gewaar word?

> Daar leeft geen hartstocht in mijn liefde hoog,

zegt de dichter in het zesde van de sonnettenreeks ‘Felice’, van

zijne aardsche liefde, en die bekentenis verklaart mij, waarom ik voor dit twaalftal mij niet heb kunnen verwarmen. Een zoo beschroomde, haast bedremmelde liefde, die gelijk is aan ‘de glinsterdauw in 't morgenuur’, de liefde van een minnaar die aan zijn liefste ‘*deemoedig* zijn gelouterd harte biedt’, mag in de oogen van dien minnaar zelven het hoogste en heerlijkst denkbare zijn, - dat de dichterlijke beschrijving ervan anderen in geestdrift zal brengen, of zelfs maar zal kunnen boeien, is niet te verwachten.

En zooals het den dichter met zijn aardsche liefde gaat, zoo gaat het hem ook met zijn hemelsche. Die liefde, zooals zij uit Brom's ‘Geestelijke sonnetten’ en uit andere gedichten van dezen bundel spreekt, is eene van alle aardsche smetten gereinigde, ‘als wolken blank’ aan zijn ziel ontstegen, een vredig licht om zich verspreidend. Men stelt zich den dichter voor, als die schaar van maagden, welke hij in het gedicht ‘Eerste H. Communie’ teekent:

> 't hoofd gebogen
> In vromen deemoed, de oogen zedig neder,
> Van trillende' eerbied heel de ziel bewogen.

In de stemmige stemming, waarin hij verkeert, dicht hij zacht klinkende sonnetten, fraai van vorm, die een liefelijk beeld te voorschijn roepen, als in ‘Ommegang’:

> Zacht schrijdend door der lichten feestlijk schijnen,
> Van orgelklanken en gewijde zangen
> Omruischt, die plechtig zwellen, smeltend kwijnen,
> Beweegt de stoet zich door de dichte rangen,

of in ‘Madonna’:

> Op 't hooge altaar, op bloementroon verheven,
> Lacht teederlijk het zoet Madonnabeeld,
> Van tallooze offerkaarsen rijk omgeven,
> Door haar teêr-blanken lichtschijn kuisch omspeeld.

of in ‘Christuskind’:

> O! vroolijk-lachend kind vol teederheid
> En louter glans... rein-witte droomen spelen

Door uw zoete oogen, waarin smart nooit schreit,
Om 't mondje, dat zijn kussen meê wil deelen!

Maar ook van deze liefde zou de dichter kunnen zeggen:

Daar leeft geen hartstocht in mijn liefde hoog.

Daar bedoel ik meê, dat men in Brom's religieuse gedichten wel zachtkens, heel zachtkens opwaarts stijgt, maar niet met kracht omhoog getild wordt, wel in liefelijke stemming wordt gebracht, maar niet innig ontroerd, niet in 't hart gegrepen. Men vergelijke Brom's ‘Mater dolorosa’, dat aldus aanvangt:

O! Moeder van de Goddelijke smart,
O! Smarten-Moeder, - 'k zie Uw oogenglans
Verduisterd, heel dien zoeten blik verstard,
Ontblaârd Uw maagdelijken moederkrans,

met Verlaine's ‘Je ne veux plus aimer que ma mère Marie’ waarin dit couplet:

Et comme j'étais faible et bien méchant encore,
Aux mains lâches, les yeux éblouis des chemins,
Elle baissa mes yeux et me joignit les mains;
Et m'enseigna les mots par lesquels on adore, -

en men zal wellicht begrijpen wat ik meen.

Er is iets koud-plechtigs in de meeste dezer verzen. Schaadt dit bij die onderwerpen waarin men gloed, ontroering zou verwachten; er zijn andere gedichten, aan welke deze eigenschap ten goede komt. Dit is o.a. het geval in

Maanlicht.

De heilge nacht zweeft aan in plechtig zwijgen,
Rust dàn op de aarde, die nauw ademhaalt,
De maan komt statig aan den hemel stijgen,
Door zilvren wacht van sterren wijd omstraald.

Hel-witte stralen door den droomnacht zijgen,
Doorglansd van blanke pracht, die maàgdlijk straalt;
Licht vloeit uit licht, zacht drupplend door de twijgen....
In wonder-witte glorie de aarde praalt!

Rein lacht ook mij der Schoonheid lichtgenade,
'k Spreid om mijn ziel Haar heilge sluierwade
Van bloesemblanke maagdlijkheid;

Zóó, door dat lieflijk glorieschild beveiligd,
Ga 'k hoog en fier door 't lichtloos stof, geheiligd
Door Haar, die me als Heur uitverkoorne beidt!

Ik meen door deze en de vorige aanhalingen een niet al te onzuiver beeld te hebben gegeven van de, als door vredig maanlicht beschenen, verzen van den begaafden jongen dichter. Toch zou dat beeld onvolledig zijn, indien ik niet ten slotte de aandacht vestigde, behalve op het gedicht ‘Aan mijn gestorven Vader’, aan den ingang van den bundel geplaatst, en waarin innige ontroering een dichterlijke uitdrukking vond, op het allerlaatste gedicht van den bundel, ‘Poëzie’ getiteld, dat ik niet anders dan in zijn geheel kan citeeren.

't Is avondstond.... stil, eenzaam is het bosch....
Het late licht vlood heen met klaren lach,
En koele scheemring legert schaduwen
Op groen en bronze stammen. 't Boschgerucht
Van vele stemmen, rijzend in den glans
Van blijden dag, is stervend en gedempt....
En zwijgend dommelen de jonge vooglen. -
Een wandlaar nadert.... in zijn zoet gedroom
Fluit hij verheugd.... met vèr geneurie antwoordt
Een half ontwaakte vogel.... hij fluit weêr....
De vogelstem wordt klaarder.... met die stem
Ontwaken nog vele andre, die weêr wekken
Zoete echo's in ontelbre vogelkeelen,
In blijden beurtzang.... tot geheel het heir
Van sluimerende zangers is ontwaakt,
Verbaasd om al zóó vroegen dageraad.

Mijn ziel is als dat bosch bij avondstond...
Wanneer de dag der luide vreugde daalt,
Kalm-peinzende avond met zijn schemering
Vol schaduwen het helle licht doet wijken,
Dan zwijgen schuchter al de blijde stemmen
Van schoonheid, liefde en zoete erinnering...
Totdat uw stem, o! heilge Poëzie,
Mijn wijde ziel doorklinkt en wekt en galm
En weêrgalm, stem op stem, in elken schuilhoek...

Dat heel die ziele licht wordt van muziek:
Een waai'rend bosch vol orgelende vooglen,
Luid blijde ontwaakt bij 't glimmren van den dag!

Er klinkt uit dit gedicht een zooveel meer opgewekte stemming, er is iets zooveel lenigers, frisschers, zooveel meer werkelijk leven in, dat ik het gaarne zou willen beschouwen als den overgang tot een nieuwe manier.

Bibliographie.

Geschiedenis der Nederlandsche letteren, 1880-1890. Door Taco H. de Beer. Kuilenburg, Blom en Olivierse. 1892.

Met al zijn goede bedoelingen en zijn prijzenswaardige zucht om nuttig werkzaam te zijn, met al zijn ijver en zijn belezenheid, behoudt de heer de Beer, ook bij het vorderen in leeftijd, een zonderlinge, verwarde manier om de dingen voor te stellen. ‘Bien informé’ te zijn, schijnt iets te wezen waarop hij zich gaarne laat voorstaan: zoo vindt hij in de 68 bladzijden van dit geschrift, dat tien jaren geschiedenis der Nederlandsche letteren heet te beschrijven, nog gelegenheid om te vertellen, dat de inrichting der woning van Pol de Mont van kunst spreekt ‘in alle uitingen van oud Vlaanderenland’, en dat Marcellus Emants in een huis leeft, waarvan de geheele stijlvolle en kostbare inrichting den kunstenaar teekent. Maar wie hoopt, hier in breede trekken een overzicht te zullen ontvangen, waarin elk schrijver kort gekarakteriseerd wordt en de plaats wordt aangewezen, welke hij in de letterkunde der jaren '80 tot '90 inneemt, zal zich bedrogen vinden. Al beroemt de heer de Beer er zich in de voorrede op, tot geen letterkundige club te behooren, en al verwacht hij dat men daarin een waarborg zal zien voor de onpartijdigheid zijner beschouwingen, er komt in deze bladzijden nog al het een en ander voor, dat van een bedenkelijk gemis, zoo niet van onpartijdigheid, laat ons dan zeggen: van proportie-besef getuigt. Zoo wordt aan Fiore della Neve, wiens naam herhaaldelijk in dit geschrift voorkomt, en die ‘het hoofd der jongere dichters van den nieuweren tijd’ genoemd wordt, een volle bladzijde gewijd, terwijl van Hélène Swarth en hare ‘vaak wel wat mystische verzen’ alleen in een noot wordt gewag gemaakt. Breed weidt de schrijver uit over Melati van Java, die ‘slechts behoeft te willen, om (in den historischen roman) de plaats in te nemen, die door den dood van Mevr. Bosboom Toussaint is ledig geworden’; maar terwijl een zeker aantal novellisten van den 2en en den 3en rang de eer eener vermelding genieten, komt zelfs de naam van Hooijer in het boekje van den heer de Beer niet voor.

Van grenzenlooze verwarring getuigt hetgeen de heer de Beer over de nieuwe richting, de mannen van *De Nieuwe Gids*, in het midden heeft te brengen. Hij heeft daarmede blijkbaar geen raad geweten. Wel neemt hij zich (op bl. 33) voor, de richting ‘streng onpartijdig’ te bespreken; maar, na ons op een vrij onsamenhangende beschouwing over literatuurbewegingen in het algemeen en op eene boutade van Dumas fils onthaald te hebben, laat hij ons te vergeefs op zijn oordeel wachten. Op bladzijde 64 lezen wij nog eens: ‘er zal later in het bijzonder ge-

handeld worden over hun optreden en daarmede samenhangende maatschappelijke toestanden' - maar dan zijn wij reeds, op tien bladzijden na, aan het slot, en over de nieuwe richting krijgen wij geen letter meer te lezen.

Sporadisch vinden wij nog het een en ander over enkele der woordvoerders onder de jongeren. *De kleine Johannes* heet een 'scherpe en geniale anti-religieuse satire', de poezie van Verwey, Gorter en Van Eeden wordt 'hypnotische of suggestieve kunst' genoemd. 'Bij Van der Goes' - zegt de heer de Beer - 'is nooit sprake van kunstwerken geweest; hij belastte zich meer speciaal met het uitschelden van de mannen met gevestigden naam, en leverde een paar verdienstelijke studiën over de oudere geschiedenis van het tooneel.'

Van andere merkwaardige uitspraken, in dit boekje voorkomende, teekenden wij nog deze aan: 'Aangaande het gedicht zij opgemerkt, dat het epische genre nauwelijks meer beoefend wordt en wel... [de puntjes of aandachtsteekens zijn van den heer de Beer] omdat het hooger streven langzamerhand wordt verdrongen door het *nihilisme in gevoel en geloof*.'

'Ons land is te klein voor degelijke kritiek', lezen wij op pag. 28. Is de heer de Beer wellicht ook: van oordeel, dat ons land niet groot genoeg is voor een degelijk overzicht van een tienjarig tijdvak onzer letterkunde?

Nog eens winterloof. Late gedichten, 1887-1892, van Nicolaas Beets. Leiden. A.W. Sijthoff.

Men zal van Nicolaas Beets niet verwacht hebben dat hij in deze gedichten, welke hij tusschen zijn 73e en zijn 78e jaar schreef, nieuwe tonen zou aanslaan. Hij schijnt veeleer na te neuriën wat hij op krachtiger leeftijd uit volle borst zong; maar de toon klinkt nog even zuiver, het timbre nog even sympathiek als vroeger; met hetzelfde gemak nog schijnt het gelegenheidsvers den dichter uit de pen te vloeien, en bovenal de puntdichten - waar er kostelijke onder zijn - getuigen nog van onverdoofden luim en onverzwakten geest. Waar zoovele jongeren met afgezakte schouders en knikkende knieën door het leven sukkelen, is het een lust dezen oude zoo frisch nog en zoo blijmoedig zijn weg te zien gaan.

En zijn er dan nog, die een goedkoope kritiek zouden willen oefenen op deze 'late gedichten', dan zal het hun toch zeker moeielijk vallen, zich niet ontwapend te gevoelen tegenover deze even goedige als guitige 'Captatio', waarmede Beets den bundel besluit:

> Poëten worden oud, de goede met de kwade;
> De middelmatige met mij;
> Dit hebben zij gemeen, veel tot hun eigen
> schade:
> Zoo lang zij leven, dichten zij.
> Vergeef het, die hen leest en in hun beste
> jaren
> Hen liefhadt! 't Is een zwak, en ik erken
> 't als gij;
> Maar zwakheên zijn er veel bij grijze en
> schaarsche haren,
> En deze hoort er bij.

Poëzie door Hélène Swarth. Amsterdam, P.N. van Kampen & Zoon.

Nu wij deze gedichten, uit verschillende bundels en tijdschriften door de dichteres te zamen gebracht, weder hebben doorgelezen, treft het ons meer dan ooit te voren, door welk een verscheidenheid van toon, van timbre, van beeld zjj zich kenmerken. Eentonig heeft men ze genoemd; en zeker is het een zelfde diepe weemoed, slechts een enkele maal door een vleugje ras verdwenen vreugde afgewisseld, welke aan deze verzen ten grondslag ligt; maar wie ze weet te lezen zal spoedig bemerken dat de dichteres hare innige gevoelens telkens weder onder een nieuw licht weet te plaatsen, telkens weer een nieuwen vorm weet te vinden, waardoor wat zjj te zeggen heeft diep in het gemoed grijpt. Het is of haar dichtkracht steeds

in diepte en innigheid toeneemt. In elke nieuwe reeks vinden wij liederen, die ons weer dieper treffen en, ook in den eenvoudigsten dichtvorm, ons toeschijnen tot een hoogere kunstorde te behooren. Telkens ontmoet men van die onsterfelijke verzen ‘qui sont de purs sanglots’.

En nu doet zich het gelukkig verschijnsel voor, dat, naarmate Hélène Swarth voortgaat, haar zoogenaamd eentonig lied te zingen, het aantal van hen, die naar dat lied komen luisteren, toeneemt. Is de zin voor lyrische poëzie onder het jongere geslacht opnieuw ontwaakt, en komt dit Hélène Swarth's gedichten ten goede? Of heeft de dichteres zelve misschien, door aan het innigst gevoelen den schoonst denkbaren poëtischen vorm te geven, voor een groot deel tot dit réveil, deze waardeering van het lyrisch gedicht, medegewerkt?

Heinrich Heines Familienleben. Von seinem Neffen Baron Ludwig von Embden. Hamburg, Hoffmann & Campe Verlag. 1892.

Men zal wel niet verwacht hebben, dat de brieven van Heine aan zijne moeder en aan zijne zuster Charlotte von Embden een nieuw licht zouden werpen op den man, die zich in zijne openbare geschriften en in zijn leven steeds zonder eenige terughouding gegeven heeft zooals hij was. Maar dit verhindert niet, dat er in de 122 tot nu toe ongedrukt gebleven ‘Familienbriefe’, welke thans door Heine's neef, den zoon van Charlotte, zijn uitgegeven, veel aantrekkelijks voorkomt, veel ook wat dienen kan om sommige bijzonderheden uit 's dichters leven en met name zijne verhouding tot zijne vrouw, de bekende Mathilde, waaromtrent na Heine's dood verschillende onware voorstellingen zijn gegeven, in een juister licht te stellen.

In de door Heine's nicht, de vorstin della Rocca, geb. v. Embden, eene dochter van Charlotte, in 1881 uitgegeven Herinneringen wordt zeer ongunstig geoordeeld over Mathilde Heine. De schrijfster beweert niets minder dan dat Mathilde de zorg voor haren zieken man aan vreemden overliet en zelve vaak den geheelen dag van huis was. En nu blijkt het uit deze brieven, dat Mathilde wel een onontwikkelde, luchthartige vrouw was, met de luimen van een kind, dat zij van de waarde van het geld geen begrip had en daardoor meer verteerde dan Heine in de eerste jaren van hun huwelijk - vóórdat de Fransche uitgaaf van zijn werken hem in beter doen gebracht had - schikte; maar er blijkt tevens uit dat deze zorgelooze, levenslustige vrouw haren zieken, half verlamden, half blinden man, acht jaar lang heeft opgepast met een zorg en een liefde, welke telkens weêr dankbaar door hem worden erkend. In een brief van 12 April 1852 heet het: ‘sie bietet alle ihre Liebenswürdigkeit auf, um mich meinen kränklichen Zustand vergessen zu machen.’ En in een brief van 7 Mei 1853: ‘.... dieses seelengute Geschöpf in dessen Herzen kein Tropfen falsch ist, und das die Schlechtigkeit der Welt nicht einmal begreift, versüsst mir wahrlich mein Leiden.’

Aan Mathilde is het dan ook zeker wel voor een deel te danken, dat Heine, onder al zijn lijden, nog geestkracht behield om te werken, gelijk blijkt uit zijn ‘Romancero’, ‘Lutetia’ en de door hemzelve bezorgde Fransche uitgaaf zijner werken, die allen uit de laatste jaren van zijn leven dagteekenen. Van zijn goeden luim getuigt menige plaats in deze brieven, o.a. waar hij van zijn dokter, den Hongaar Gruby, sprekende, zegt: ‘de man is zoo klein, dat ik bijna zeggen kan, dat ik geen dokter heb. Man muss von allen Uebeln das kleinste wählen.’

De groote genegenheid, welke Heine in deze brieven voor zijne zuster Charlotte toont, doet aangenaam aan; maar roerend is het te zien, hoe hij jaren achtereen,

in die hartelijke brieven aan zijne moeder, brieven, waarin de groote dichter aan de innigste kinderliefde

soms op de koddigste wijs lucht geeft, er op uit is om zijn ziekte en zijn gestadigen achteruitgang voor de oude vrouw te verbergen, door haar voortdurend omtrent zijn toestand gerust te stellen en van het onleesbare schrift van zijne brieven aan zijne slechte pennen de schuld te geven.

Al is het slechts een klein deel van zijn leven, waarin ons hier een blik wordt gegund, wat wij hier te weten komen van zijne betrekking tot dit drietal vrouwen: zijn moeder, zijn zuster en Mathilde, is wel geschikt om ons Heine zeer lief te doen krijgen.

Nederlandsche dichters, behalve Vondel. Met proza van Albert Verwey. - P.C. Hooft. - Amsterdam, S.L. van Looy, H. Gerlings. 1893.

Hooft, de kunstenaar met de taal, die het uitdrukkelijkst is in zijn uiting, het meest stellig geaccentueerd in zijn rythmen, gezond Hollandsch in zijn waarnemen van de werkelijkheid, dat is de dichter, dien de heer Verwey ons hier in het mooiste van het mooiste zijner lyrische gedichten wil vertoonen. Een boekje, niet om door te bladeren of een verloren uur mee zoek te brengen, maar om gelezen teworden, als men er toe gestemd is, en dan rustig te worden genoten, gesavoureerd als iets zeer fijns. Een boekje ook aantrekkelijk van vorm, met de fraaie vignetten van Dijsselhoff, meest varenmotieven, misschien hier en daar wat zwaar en wat donker voor de, in dubbelen zin, lichte taalmuziek die ze omlijsten.

De een zal er misschien de ‘Klaghte der Prinsesse van Oranje’ in missen, ‘het lied’ - volgens Huet - ‘waarmede Hooft als dichter staat of valt’, een ander de Reij uit ‘Baeto’ of ‘Roozemondt, had ik hair uyt uw tuytjen’; maar voor deze overbekende gedichten, die in elke bloemlezing staan, zal menigeen hier meer dan één vers aantreffen, dat hem nieuw lijkt of waarin de heer Verwey, door cursiveering, hem nieuwe schoonheden ontdekt.

En al zal men wellicht van den heer Verwey in zijn proza kunnen zeggen, wat deze van Hooft beweert, ‘dat, hoe hij zich oefende vrij en klaar te zijn, hij dat ter wille van zijn geluids-effekt altijd minder moest zijn dan hij wel wou’, hem komt, als ‘inleider’ tot Hooft, den liederendichter, de dank van velen eerlijk toe.

Register der in dezen jaargang behandelde werken.

Analecta. Bijeengebracht door Dr. B.	Dl. III. Blz. 162.
Archief voor de geschiedenis der oude Hollandsche Zending. III en IV, Formosa	Dl. III. Blz. 31.
Arend (Jan van den), Swanhilde	Dl. III. Blz. 177.
Arnold (Edwin), The light of the world	Dl. II. Blz. 279.
Beer (Taco H. de), Geschiedenis der Nederlandsche letteren. 1880-1890	Dl. IV. Blz. 572.
Beets (Nic.), Everardus Johannes Potgieter	Dl. II. Blz. 578.
Beets (Nic.), Nog eens Winterloof	Dl. IV. Blz. 573.
Bertha en Berthrade, door *****	Dl. II. Blz. 401.
Boele van Hensbroek (P.A.M.), Nieuwe gedichten	Dl. I. Blz. 215.
Bourget (P.), Sensations d'Italie	Dl. I. Blz. 555.
Brom (Eduard), Felice en andere gedichten	Dl. IV. Blz. 565.
Bronsveld (Dr. A.W.), Bijbelsche geschiedenissen voor de jeugd	Dl. IV. Blz. 523.
Bruining (Dr. A.), Het bestaan van God	Dl. II. Blz. 256.
Brunetière (F.), Essais sur la littérature contemporaine	Dl. III. Blz. 166.
Byvanck (W.G.C.), Parijs 1891	Dl. I. Blz. 395.
Byvanck (W.G.C.), Un Hollandais à Paris en 1891	Dl. II. Blz. 402.
Causeur (Le), Nos. 1-9	Dl. I. Blz. 590.
Chapelle - Roobol (Mevr. La), Een gelukskind	Dl. I. Blz. 590.
Claudius, Klimopbladeren	Dl. I. Blz. 216.
Coenen Jr. (Frans), Verveling	Dl. IV. Blz. 187.
Coppée (F.), Les vrais riches	Dl. III. Blz. 377.
Delinotte (L.P.) et Th. Nolen, Dictionnaire des idiotismes, etc.	Dl. I. Blz. 591.
Denier van der Gon (W.H.), Staats- of Gemeenteschool	Dl. IV. Blz. 197.
Deventer (M.L. van), Het Nederlandsch gezag over Java sedert 1811, 1e deel	Dl. I. Blz. 368.
Doornkapper (L.R.), Drada en Mijn dorpje	Dl. II. Blz. 401.

Emants (Marcellus), Dood	Dl. III. Blz. 178.
Embden (Ludwig von), Heinrich Heines Familienleben	Dl. IV. Blz. 574.
Estaunié (Ed.), 'Bonne Dame'	Dl. II. Blz. 209.
Euting (J.), Sinaïtische Inschriften	Dl. I. Blz. 377.
Fiore della Neve, Walter	Dl. II. Blz. 575.
Frederiks (F.G.), en F. Jos. van den Branden, Biographisch Woordenboek der Nederlandsche Letterkunde	Dl. I. Blz. 216.
Garner (R.L.), The speech of monkeys	Dl. IV. Blz. 508.
Gedachtenis (Ter) aan Multatuli	Dl. I. Blz. 591.
Grottewitz (C.), Die Zukunft der Deutsche Litteratur	Dl. IV. Blz. 459.
Halbe (Max), Eisgang }	Dl. IV. Blz. 480.
Hauptmann (Gerhart), Die Weber }	Dl. IV. Blz. 480.
Hauptmann (Gerhart), College Crampton }	Dl. IV. Blz. 480.
Heins (M. et A.), De-ci de-là en Hollande	Dl. IV. Blz. 196.
Hunter (W.W.), Bombay 1885 to 1890	Dl. III. Blz. 11.
Huret (Jules), Enquête sur l'évolution littéraire	Dl. II. Blz. 460.
Huygens (Cornélie), Hoogenoord	Dl. IV. Blz. 559.
Ising (A.), In de Kamers der Staten-Generaal	Dl. III. Blz. 379.
Jonckbloet (G.), Lief en leed	Dl. II. Blz. 401.
Knuttel (Dr. W.P.C.), De toestand der Nederlandsche Katholieken	Dl. II. Blz. 399.
Leer (Maria), De Zwijndrechtsche Nieuwlichters	Dl. III. Blz. 230.
Liederboek (Nederlandsch), 2e deel	Dl. II. Blz. 403.
Looy (Jac. van), De Meinacht, van Alfred de Musset	Dl. II. Blz. 150.
Loti (Pierre), Discours de réception	Dl. II. Blz. 393.
Loti (Pierre), Weemoed	Dl. II. Blz. 400.
Maeterlinck (M.), Les sept princesses	Dl. I. Blz. 403.
Maeterlinck (M.), Pélléas et Mélisande	Dl. III. Blz. 179.
Meester (Johan de), Parijsche schimmen	Dl. IV. Blz. 196.
Mehler (F.Z.), Pieter Langendijk	Dl. II. Blz. 402.

Michelsen (L.J.J.), De Gerechtigheid, van Sully Prudhomme	Dl. I. Blz. 215.
Miles (W.A.), Correspondence on the French revolution	Dl. I. Blz. 268.
Moortgat (Anton), Versleten	Dl. II. Blz. 403.
Multatuli, Brieven. Minnebrieventijd, 1861	Dl. II. Blz. 579.
Nijhoff (Dr. D.C.), De Hertog van Brunswijk	Dl. I. Blz. 311.
Pierson (N.G.), Grondbeginselen der Staathuishoudkunde }	Dl. II. Blz. 34.
Pierson (N.G.), Leerboek der Staathuishoudkunde }	Dl.II. Blz. 34.
Plautus (T. Maccius), Het spookhuis. Vertaling van M.B. Mendes Da Costa	Dl. III. Blz. 360.

Renard (Jules), l'Ecornifleur	Dl. II. Blz. 209.
Reynvaan (J.P.), Zuster Clara	Dl. I. Blz. 403.
Riemer (F.W.), Aus dem Goethehause	Dl. III. Blz. 568.
Ritter (Dr. P.H.), Ethische fragmenten	Dl. I. Blz. 402.
Ruskin (John), Fors clavigera, 8 dln.	Dl. I. Blz. 405.
Sandick (R.A. van), Leed en lief uit Bantam	Dl. IV. Blz. 191.
Sarcey (Francisque), Souvenirs d'âge mur	Dl. II. Blz. 204.
Schlaf (Joh.), Meister Oelze	Dl. IV. Blz. 480.
Schurz (Carl), Abraham Lincoln	Dl. II. Blz. 174.
Schvarcz (J.), Die Demokratie von Athen	Dl. I. Blz. 223.
Simons Mz. (L.), Besproken plaatsen	Dl. I. Blz. 202.
Singels (N.J.), Van de Noordkaap naar het Kremlin en Alhambra	Dl. III. Blz. 377.
Snijder van Wissekerke (Mevr.), Lotos	Dl. II. Blz. 565.
Swarth (Hélène), Poëzie	Dl. IV. Blz. 573.
Teirlinck - Stijns, Arm Vlaanderen, 2 dln	Dl. I. Blz. 589.
Thürheim (A. Graf), Ludwich Fürst Stahremberg	Dl. IV. Blz. 43.
Treub (Dr. M.), 's Lands plantentuin te Buitenzorg. }	Dl. IV. Blz. 112.
Treub (Dr. M.), De beteekenis van tropische botanische tuinen }	Dl. IV. Blz. 112.
Vertelselboek (Mijn). Bijeengebracht door Johanna van Woude	Dl. IV. Blz. 181.
Verwey (Albert), Dichters verdediging	Dl. I. Blz. 390.
Verwey (Albert), Nederlandsche dichters behalve Vondel. P.C. Hooft	Dl. IV. Blz. 575.
Vogels (Zingende), 1e stuk	Dl. I. Blz. 399.
Vosmeer de Spie, Kleine studies	Dl. II. Blz. 400.
Ward (Mrs. Humphry), The history of David Grieve }	Dl. III. Blz. 381.
Ward (Mrs. Humphry), De geschiedenis van David Grieve }	Dl. III. Blz. 381.
Wolzogen (Ernst von), Das Lumpengesindel	Dl. IV. Blz. 480.
Woordenboek der Nederl. Taal, 5e deel, 3e afl.; 2e reeks, 12e afl.	Dl. I. Blz. 214.

Woordenboek der Nederl. Taal, 3e deel, 1e afl.	Dl. I. Blz. 404.
Woordenboek der Nederl. Taal, 2e reeks, 13e afl.	Dl. II. Blz. 580.
Worp (Dr. J.A.), De invloed van Seneca's treurspelen op ons tooneel	Dl. III blz. 378 en Dl. IV. Blz. 64.
Zola (Emile), La débacle	Dl. III. Blz. 368.